This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

M1353.

Acc. No.: ~~432~~

Title: – काशीखण्ड (स्कन्दपुराण)

Subject: – पुराण

Author: – व्यास

पत्रे: – 1124

45

V K S U LIBRARY
RAMTEK
441 106
M 1353

(1)

Checked 2012

(१०)

नूद्देः॥ ७॥ अध्यायानां शतं प्रोक्तं व्यासेनात्र तदीरितः॥ विंध्यनारदसंवादो वर्ण्यते इति मे हरः॥ ८॥ ॥तत्रा
दौ तावच्चिकीर्षितस्य पुराणस्य तिः प्रत्यूहपरिसमाप्तिपूर्वयाभ्यांनानेति दास्यपुराणशास्त्रप्र[illegible]बंधाविष्कृतली ला
वतारो भगवान्द्वैपायनो विद्याधिराजं प्रपूजयति॥ तस्मादन्मे इति॥ तत्र सर्वनाम्नः तादादौ श्रौत्सर्गिकं प्र[illegible]सि
द्धार्थत्वं॥ यथाहुः॥ सर्वनाम्न प्रसिद्धार्थप्रसाध्यार्थविघातकृदिति॥ नचयदन्ये योपि रूपालो भवतीति अत्र
व्यभिचारः॥ वर्णनित्यत्वपर्वत्वादिति न्यायेन तदर्थस्य तत्रान्यतोऽलब्धत्वात्स[illegible] सिद्धार्थत्वं॥ सर्वनाम्नं बलो
दवाप्यते॥ अत्र तु तदपवादाभावे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिरेवेत्यभिप्रेत्य प्रसिद्धार्थमादृतमिति॥ ॥तं प्रसिद्धपार
मेश्वररूपं मन्महे ध्यायाम स्थितयाम इत्यस्यार्थः॥ तस्मान्मद इति मन्युबाधन इत्यस्मान्नादेर्धातोर्लुङुत्तमपुरुषबहु
वचनं॥ लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोरिति सुकारलोपः॥ सर्वनाम्नपरामृष्टविशेष्यं दर्शयति॥ करिगणेशाननमिति॥ करः
शुंडादंडो विद्यते करिणः हस्तिन इति मा[illegible]॥ गणाः समूहाः तेषामीशः ईनः श्रेष्ठः इत्यर्थः॥ तस्येवाननं तस्याननमि
वाननं यस्य स तथोक्तः॥ एवं हि पाद्मे श्रूयते॥ चक्रेश्वरमाहात्म्ये॥ विद्याधिराजे जाते तत्र मल्लोकनाथमिलिताब्रह्म
दमब्रुवन्॥ शनैश्चर [illegible] नागतोऽभूत्॥ ततो बिकायां रुष्टायां आगते च तस्मिन् गणेशस्य मौलिरपतत्॥ ततो
महादेवेन हस्तिहृदे शिरश्छित्वा योजितमिति॥ विकात्तनं कृत्वा तज्जनितमलेन गणेशस्य प्रतिकृतिं विधाय

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(2)

ता ५

अजीवयत्॥ तमुवाच मृथायावत्तु स्नास्यते [redacted] तावदत्र कोप्यागंतुं न देय इति गौरीतं व्याजहार॥ ततस्तस्मिन्नुद्वा
रिस्थिते कुतश्चिदागतो महेशस्तेन प्रतिरुद्धोंतः पुरप्रवेशे अलभमानः क्रुद्धः सन्नुबद्धयुद्धं कृत्वा पश्चान्नस्य मौलि
मुज्जहार पश्चाल्लोकरोषाभ्यां त्राविष्टायां पार्वत्यां करिगण्डे शिर स्थित्वायो जितमिति च पुराणांतरे॥ गजीभूय क्री
डतो भवतो जितत्वाद्गजानन इति पुराणांतरे॥ यथा दिग्गजासुर॥ किल स्वर्गमाक्रम्य देवान्नु व्याजहार॥ हे देवाः मया
सार्द्धं युद्धं [illegible] अथवा त्रिदिवं वि[illegible]य पलाय पलाय ध्वं अथवा करं प्रयंते नित्ततो देवैः कः करो देय इति देवैरुक्ते नो के २॥
स्वकर्णौ धृत्वा स्वशिरो धूननं कृत्वा स्वशिरः कुट्टनं च कर्तव्यमिति ततो देवाः ब्रह्माणं प्रति तदुक्तं न्यवेदयन्नु कथं तस्या ६५॥ ने५
सुराधमस्याग्रेऽस्माभिरेवं कर्त्तव्यमिति ततो ब्रह्मा विष्णुश्च नोर्थं गत्वा तदेतत्सर्वं विज्ञापितवंतौ ततः ईश्वरेण गजीभू २॥
य क्रीडतोरावयोः गजाननः पुत्रो जातोस्ति तेन समारणीय इत्युक्त्वा गणेशा आहूतः आहूय च तत्सर्वं निवेद्य त्वमे
पि गजाननः सोपि तादृश इति स्वमेव तस्य प्रतियोद्धेत्यादिष्टो त्सार्यत्वयैव सहंतव्य इत्युक्तेन गणेशेनोक्तं तदा मया
समीरणीयो युद्धि तेन प्रार्थितो रंडोमहं दायत इति ततो देवैरुक्तं भवानस्माकं स्वामी त्वदग्रे क्रीडयमाणेऽस्माकं [illegible]दो रवे ३
नास्ति यदुच्यते तत्कर्त्तव्यमिति ततो गजाननो गजासुरं हतवान् निःसृत एवेदानी अपि गणेशाग्रे श्री सार्वभौम भट्टा
चार्यदाक्षिणात्याश्च स्वकर्णौ धृत्वा शिरोधूननं शिरः कुट्टनं च कुर्वंतीति तदुक्तं॥ विनायकत्वं दंतमस्तकादीति सन्नाद

विश्व १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रानतमस्तकं विघ्नु १

संघुष्टसमस्तविष्टपं ॥ नमामिनिःसंप्रणतार्तिनाशनं कविं कवीनां पुष्पवंशवंस्तंभमिति ॥ कदाचिदीश्वरं द्रष्टुं कैलासं गतेन भा
श्री २ र्गवेण रामेण गण[illegible]णे प्रतिरुद्धे नाश्यंतरं गंतुमलभमानेन तज्जनितप्रचंडकोपानलेन गणेशास्य दंतस्तस्य बलात्कारेण गृ
हीत्वा शिरोच्छेदि ॥ तत्सोज्ञानां शेषवृत्तांते नेश्वरेण रामायास्य धायि ॥ त्वमद्यारभ्य अनेन परशुना परशुरामो भविष्यसि गजेंद्र
स्य शिरश्छित्वा गणेशस्य मौलौ योजितमिच पौराणिकाः ॥ क्रियाशक्तिमत्त्वात्मकत्वात् बलाधिक्यमाह ॥ गणेशानं
मिति ॥ नंदिप्रमुखाः तेषां तेषु वा ईशानमीश्वरं नियंतारमिति यावत् ॥ गणेशासावीशानश्चेति चेत्स्यर्थः ॥ योनितोपि श्रेष्ठमा
न ६ हं महेशानप्रियार्भकं इति महांश्चासावीशानश्चेति महेशानो महेश्वरः ॥ तस्य प्रियावल्लभा उमा चिद्रूपा शक्तिस्तस्या अर्भकः
तपो वा अर्भकः महेशानप्रियार्भक इति वा प्रियश्चासावर्भकश्चेति प्रियार्भक इति वा प्रसिद्धे हेतुमाह महेशानप्रियार्भकमिति
वाननु परमात्मनः सर्वात्मकत्वादन्येषामपि तदीयानां रूपाणां भूयसां वा नादिदमेव पारमेश्वररूपं कस्मादादावनुस्मर्य्यते तेन
त्राह महेशानमिति विरोधिलक्षणया पुण्यजनो राक्षस इतिवन्महानत्राकारः पूर्वपक्षः महात्यो हिंस्रस्वभावा विघ्नाः
श्रेयोविघातकर्त्तारः ते च स्वकार्य्ये प्रभुत्वादीशास्तानानयति [illegible] प्रवर्त्तयतीति तथाप्युक्तं अथवा न विद्यते महत्तरः सर्वेषु भ्य
सो विघ्नास्तेषामीशानं विघ्नप्रोत्सारणे ये विघ्नानां नाम धिष्ठातारमिति यावत् ॥ तत्त्वाभिस्कृप्राणीनां स्वहृदो ह्वर्गादिति भाव:

वं १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

5

अत्रापि महत्त्वं ब्रह्मादिनियंतृत्वेनैव बोद्धव्यं तथा चायमर्थः संपद्यते महतां ब्रह्मादीनामीशानो नियंता तं ६

त ६ ध कं ६

महांश्चासावीशानश्चेति वा महत्त्वं चात्र विद्याधिष्ठातृत्वेनैव एतदिदाकूतं सर्वात्मकोपि परमात्मा विद्याधिराजोपाधिरेव विद्यां वरीजी
२२ हेति तदुक्तं ॥ सजयति सिंधुरवदनो देवो यत्पादपंकजस्मरणं ॥ वासरमणिरिव तमसां राशिं नाशयति विघ्नानां ॥ महेशस्येव पु
राणारंभे विघ्नानां संभवात् तन्निरासाय मुक्तं परमेश्वरस्य प्रकृतदेवात्मकस्यैवानुसंधानमिति भावः ॥ यद्वा ननु कल्पद्रु
पायनं विदिसाक्षान्नारायणं प्रभुं ॥ को ह्यन्यः पुंडरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेदिति ॥ वेदव्यासादुक्ते व्यासस्येश्वरत्वावग
माद्विघ्ना एव न संभवंति ततः कथं तन्निवृत्तये गणेशानुस्मरणमित्याशंकायामाह ॥ महेशानमिति ॥ महांश्चासावीशानश्चे
ति महेशानस्तं [illegible] ॥ अश्रुजितं संततं कार्याणां प्रतिब[illegible]म सिद्धिप्रदमिदं सर्वं ॥ तदुक्तं संक्षेपशारीरके
आरंभाः फलिनः प्रसन्नहृदयो यश्चोत्तिरश्चामपि नो चेद्विश्वसृजोप्यलं विफलतामायांत्युपायोद्यमाः ॥ विश्वैश्वर्य
मतो निरंकुशमभूद्यस्यैव विश्वप्रभोः सोयं विश्वहितेरतो विजयते विघ्नेश्वरो विघ्नकृत् ॥ अत्रापि वक्ष्यति ॥ तदुष्टदष्टि
विशिखैर्निहतान्निहन्मि देत्यानसुराधकजलंधरमुख्यकांश्च ॥ कस्यास्ति शक्तिरिह यत्त्वदृते पि लुब्धवांछितं दिधातु
मिह सिद्धिदकार्यजातमिति ॥ छ ॥ ॥ इदमत्र तत्त्वं ॥ गणेशव्यासादीनामीश्वरत्वाविशेषेपि सेव्यसेवकत्वं बाध्यबाधकत्वं
च यथा महेश्वरमेशयोर्यथा रोवा मपरस्तुरामयोरिति तदुक्तं वेदवे ॥ सर्वं विष्णुमयं जगत् इत्युपक्रम्य यथाप्यनेकरूप

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न३

स्थूलस्य रूपाण्यह निर्शी॥ बाध्यबाध्यकतां यांति कल्लोलो नाड्वसागरे॥ इति॥ ननु सिद्धं महेशानत्वं गणेशस्य शानैश्चरावलोक
मात्रेण शिरःपातावगमादित्याशंक्याह॥ अनामयमिति॥ आमयो रोगस्तेन तापत्रयं लक्ष्यते तेन तथा यमर्थः॥ न विद्यते आमयः
तापत्रयं यस्य यस्माद्वा स तथा तं॥ अयं भावः॥ निं शिरःपातादिकमन्यादिकमुनीश्वरस्ते कारणं भवत्येव अविनोर्थस्यैव ईश्वरस्यापि
दुःपरिहरत्वाद् इत्थं॥ अवश्यं भाविनो भावा भवंति महतामपि॥ नग्नत्वं नीलकंठस्य महाहिशयनं हरेरिति॥ यद्वा शिरःपातादिकं
तु लीलामात्रं यथा कुंभपरिघप्रहारेण मोहः श्रीलक्ष्मणस्य॥ यथा वेदजित्संयुक्तनागपाशबंधनं श्रीदाशरथेर्यथा वा वलेरध्व
रे यां च्याश्री विष्णोरिति॥ तदुक्तं हरिवंशे॥ त्वं नमात्मेच्छया शक्रस्तथा चक्रे सुरोत्तमं॥ कोहि शक्तो दमासान युद्धे मोदयितु
हरिं॥ भागवते च॥ को वेत्ति भूमन् भगवन्परात्मन् योगेश्वरोतीर्भवतस्त्रिलोक्यां॥ क्वा हो कथं वा कति वा कदेति विस्तारयन् र
क्रीडसि योगमायामिति॥ स्मृतौ च॥ विष्णोः शिरः प्रच्छिदतुरिति॥ यद्वा ग्रंथारंभे मंगलाय पंचायतनदेवतानुसंधानं तु विध
त्ते॥ तमिति॥ तं प्रसिद्धमत्राकारप्रश्लेषादरः॥ वासुदेवश्चासो महेशानश्च तमहं नमहे॥ ध्यायाम इति सर्वत्र॥ तत्र अभिसु
ले अक्षराणां मकारोस्मीति भगवद्वचनात्॥ अकाराक्षरे गच्छतिति द्वारणाय महेशानमिसुक्तौ॥ तावत् सुक्ते विश्वनाथे गच्छतिति
द्वारणाय अकारो वासुदेवः स्यादिति वचनात् अभिसुक्ते महेशानप्रियार्भकं विश्वनाथ भवानी गणेश इत्यं तिद्वद्वैकवङ्गा॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(6)

विद्यारत्ना

विनत्रयं निर्दिष्टं॥ तत्रार्भकमित्युक्ते शाखं दावति व्याप्तिः सा प्रालूत द्वारणायगणेशानमित्युक्तं॥ तथापि स्वामिकार्त्तिके येगच्छति तद्वारणा
यकरिगणेशानानं नमिति॥ अत्र समास निर्दिष्टस्यार्भकपदस्य विशेष्यत्वं छांदसं तत्कथ्यतां महाभागयेदिंय दिविष्णुकथाश्रयं
॥ अथवास्य पदांभोज मकरंदलिहां सतां॥ यथा॥ प्राचीनबर्हिर्भगवानूपाता लतेलचारिणः॥ समुद्दतनयायांतु लतदारोभव रवि
॥ ४ ॥ त्प्रभुरिति॥ इत्यादिवद्बोद्धव्यं॥ अनामयं॥ न विद्यते आमयो रोगमात्रं यस्मात्तं सर्वरोगविनाशकं स्तूयं॥ विरिं॥ नारायणशंकरा
त्मकं आरोग्यं भास्करादिच्छेत नास्त्यर्थः॥ छ॥ ॥ शिवाद्यानमः॥ ॥ यदंविद्याधिराजेत्यपूज्यं जगन्निःश्रेयसमाश्वासा
नः पुराणार्थाश्रयभूतं अविमुक्तं प्रसौतीति भूमिष्ठेति॥ सा काशी अपवर्जनगसायादित्यन्वयः सेति प्रसिद्धेत्यर्थः॥ प्रसिद्धत्वं चास्याः
सो विमुक्ते उपास्यानेय घोनंतोऽव्यक्त आत्मा सो विमुक्ते प्रतिष्ठित इत्यादिश्रुत्या बोद्धव्या॥ अविमुक्तं काशीति पर्यायेति रंत्र ॥ ४ ॥
ग्रेवक्ष्यते॥ काशीति अनाख्येयस्वप्रकाशं चैतन्यं प्रकाश्यते स्यामिति काशी तथाच वक्ष्यतीति॥ प्रकाशते त्रयज्ज्योतिस्तदनाख्येयमीश्वरं
अतो नामापरं वस्तु काशीति प्रथितं प्रभो॥ यद्वा काशंते राजंते स्वप्रकाशते अस्यां तनुत्यागमात्रेण प्राणिनः इति काशीति एतत्पुरुक्तमेव॥ ८
कीटाः पतंगाः मशकाश्च वृक्षा जले स्थले ये विचरंति जीवाः॥ मंडूकमत्स्याः कृमयोपि काश्यां त्यक्त्वा शरीरं शिवमाप्नुवंतीति श्रुतेः एवोक्तं
अपायाज्जगत्सायात्॥ इत्यादि॥ अपगतोऽयो ज्ञानं सर्वे गत्यर्थाः ज्ञानार्था इति न्यायाद्यस्मिन्निरपाय मज्ञानं तत्कार्यं तु स्मात्जायतिज अष्ट२
न्मादिषड्भावविकारान् प्राप्नोतीति सर्वे गत्यर्थाः प्राप्त्यर्था इति न्यायात् जगत् समष्टिव्यष्टिजीवजातमित्यर्थः॥ अपायान्मोचयितीत्यर्थः॥ म-

य॰४ रयां ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यद्वासर्वभ्यो योध्यादिपुरीभ्योपि अधिकतया काशते राजते इति काशी वक्ष्यतीहि ॥ अन्यानि पुण्यक्षेत्राणि काशी प्राप्तिकराणि च ॥ काशीं
प्राप्य विमुच्येत नान्यथा कल्पकोटिभिरिति ॥ अधिकत्वे जगन्मोचकत्वे च हेतुं वदन् विरोधालंकारलक्षणैश्चतुर्भिर्विशेषणैर्विशिनष्टि ॥ भूमि २२
ष्ठेति यस्यां मृता जंतवः इत्थं तेन भूमिष्ठापि न यात्र भूरिति विरोधाभासः ॥ सर्वस्यैव भूमौ तिष्ठतीति भूमिष्ठा अंबा वगोभूमिसव्ये इत्यादिना
२४ षत्वं भूमिष्ठत्वेन भूम्यवयत्वेनायोध्यादिक्षेत्रवत्सतीयमानापि या काशी अत्र भूमौ भूर्न भवति भूम्यधिकरणैका भूर्न भवति भूमौ न ति
ष्ठतीति यावत् अन्ये त्वेवं का चिद्भूरित्यर्थः ॥ ईश्वरस्य त्रिशूलाग्रे स्थितत्वात् ॥ वक्ष्यति च ॥ क्षेत्रमेतत्त्रिशूलाग्रे शूलिनस्तिष्ठति द्वि
२६ ज ॥ अंतरिक्षे न भूमिष्ठे नेक्षंते मूढबुद्धयः ॥ भूर्लोके न च संलग्नमंतरिक्षे ममालयं ॥ विमूढास्तं न पश्यंति मुक्तापश्यंति चेतसेत्यादि ॥ त्रि

भूमिष्ठापि न यात्र भूस्त्रिदिवतोप्युच्चैरधःस्थापि या या बद्धा भुवि मुक्तिदा स्युरमृतं यस्यां मृता जंतवः ॥ यानित्यं त्रिजगत्पवित्र
तटिनी तीरे सुरैः सेव्यते सा काशी त्रिपुरारिराजनगरी पायादपायाज्जगत् ॥ २ ॥ छ ॥ काशी वासाख्या भवानी भवाभ्यां नमः

दिवतोप्युच्चैरध्यंधःस्थापि येति ॥ अधि स्तिष्ठतीति अधःस्था भुवर्लोकादीनां चपणामप्यधःस्थापि यासी त्रिदिवतोप्युच्चैरूपरि तिष्ठतीत्यर्थः
प्रलयसमये त्रिशूलाग्रेणोर्ध्वीकृत्य विश्वनाथेन धृतत्वात् तन्नादौ नैदिनप्रलये त्रिदिवतः ॥ स्वर्गलोकादित्येव प्राकृते प्रलये तु त्रयो ब्रह्म
विष्णुमहेश्वराः ॥ दिव्यति क्रीडंति अस्मिन्निति त्रिदिवं ब्रह्मांडं तस्मादिति व्याख्येयं तथा च वक्ष्यति ॥ अतो जनानां जडतां विहाय काशी यदन्य ५२
त्र नेयंति चेतः ॥ परिस्फुरज्जागजलाभिरामां कामारिरलोरिशूलाग्रधृतां लयेपि ॥ महासवन्तसंहृततापाद्विश्वेशपालिता ॥ स्वधुन्याह

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५ ॥ सिद्धिरिति तानन्तु दैनं दिनप्रलये विष्णुलाग्रेण महेशेनो र्ध्वमिस धृतत्वात्कथं चित्र २

रय ष्ठेरेव राजितांकिंठ भूमिष्ठा ॥ सनत्कुमारसंहितायां च ॥ गते परार्द्धद्वितये विलीने जगत्यशेषे मयि देवसर्वे ॥ रक्षन्ति सर्वे विविधायुधौ
घैर्वाराणसी काशितस्तु क्षेमं काशीति षष्ठतु नाम ॥ प्राकृते तु प्रलये प्रकृतिकार्यमात्रस्य सर्वस्य विलयात् कथं काशी तिष्ठते ॥ कुतस्तरां ग
णः कुतस्तमं त्रिशूलमिति किंच धर्त्तुर्दिश्वनाथस्याप्यभावः संभूयते ॥ तथा चोक्तं भगवान्वाशिष्ठे भगवान् रामः ॥ परमेष्ठ्यपि निष्ठावा
न् ह्रियते हरिरप्यजः ॥ भवोप्यभावमायाति केवाऽस्थामादृशो जन इति तस्मादेतत्सर्वमर्थवादमात्रमिति न ॥ भूर्लोके न च संलग्नं त
क्षेत्रं त्वंतरिक्षमं ॥ अयोगिनो न वीक्षंते पश्यंत्येव च योगिनः ॥ अविमुक्तमिदं क्षेत्रं मम पिंड ब्रह्मांड मध्यगं ॥ ब्रह्मांड मध्ये नु भवेत्पंच क्रो
श प्रमाणतः ॥ यथा यथा हि वर्द्धेत जलमेकार्णवस्य च ॥ तथा तथोन्नयेदीशस्तत् क्षेत्रं प्रलयादपि ॥ क्षेत्रमेतत्त्रिशूलाग्रस्थूलितं स्थि
तिछिज ॥ अंतरिक्षे न भूमिष्ठं नेक्ष्यंते मूढबुद्धयः ॥ यावंतो भास्वतोः स्पर्शा यावंतः कलाः कणाः ॥ तावंतो दुहिणा जे शंभुर्नैत्यै वामणि
कर्णिकां तामसी प्रकृतिं याध्यकाले भूत्वाच्चगोचरं ॥ या सा मिल्ली लयादौ विकाशीरक्षा मियत्नतः ॥ सा मानिकर्णिकेयीयं तास्मिं गंभीर्य्यभू
त्य्यले मूढेर्य्यदा च शिवयोस्तयोः ॥ क्षेत्रस्यास्य तदा सावः कल्याणि निर्वाणकारि णइति इत्याद्य श्यासदर्शनात ॥ आस्यासे हि अर्थस्य भूयः
स्वं इरस्तपरिचितार्थेंसी ॥ अहो रमणीया रमणीया लक्ष्मीरिति ॥ पुराणे ष्वर्थवादत्वं ये वदंति नराधमाः ॥ तैरर्जितानि पुण्यानि तद्वदेव ते
वंति हि ॥ समस्तकर्मनिर्मूलं साधनानि नराधमः ॥ पुराणान्यर्थवादेन मत्वा ते नरकमश्नुते ॥ यावद्ब्रह्मा सृजंत्येतत्तु जगत्स्थावरजंगमं

ग। ॥ ५॥

॥ ५

ब

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पापस्य स्य

न

तावत्सपच्यते पापी नरकांतेषु संततौ॥ अहो हि वाक्येरतु रक्षरैर्द्वे पुण्यस्यैं निदा भूते॥ उच्चारणेद्दसौ तेर्णा मुनीजा नारायणेश्वेतित
थार्थवादः॥ पुराणेषु द्विजश्रेष्ठाः सर्वधर्मप्रवक्तृषु॥ प्रवदंत्यर्थवादत्वं ये ते नरकभोजनाः इति इत्यादिना च भूयसां अर्थवादत्वकृत निंदा पुराणो
बृहन्नारदीये श्रवणेत्॥ शौक्षे च॥ वेदाः प्रतिष्ठिता दे वि पुराणे नात्र संशयः॥ पुराण्यमन्यथा कृत्वा तिर्यग्योनिमवाप्नुयात्॥ सुशांतोपि
सुदांतोपि न गतिं प्राप्नुयात् क्वचित् इत्यादि॥ अत्रापि च वक्ष्यति॥ उदाहरंति ये मूढाः कुतर्कबलदर्पिताः॥ कारव्या सर्वोऽर्थवादोयं ते पिक्
टायुगे युगे इत्यादि॥ तर्हि युक्तिविरोधस्य का गतिरिति॥ निर्वेद्यैव गतिः सैव गतिरिति ब्रूमः॥ न दिक्स्ति स्मृतिड् तितारा पुराणात् साम्नवाग
नूब राकेण युक्तिविरोधे नास्माभिरनुसोढव्यः॥ तथा च श्रुतिः॥ नैषा मतिस्तर्केणापनेयेति ननु ग्रावाणः प्लवंते यजमानः प्रस्तर
इत्यादीनां वेदवाक्यानामर्थवादोहृश्यते तद्वदत्रापि भविष्यतीति चेत् हृश्यतां नाम पुराणानां तु तदावादस्योक्त्वा दितिं किंच
प्राकृत प्रलये ब्रह्मांड तदंतर्वर्तिनां लयेन भवितव्यं न च काशी ब्रह्मांड गा च तथा चात्रैव वक्ष्यति तदद्भितिमेवत्सर्वं अवि
मुक्तमिदं क्षेत्रमित्यादि अतो ब्रह्मांडं तिष्ठामि विहगालये इति॥ श्लोकद्वस्यायमर्थः॥ प्रलये प्राकृत प्रलये सति ब्रह्मांडस्य पा
रं बहिः भाग मासाद्य तत्वांते ब्रह्मांडावरणभूतानां तेजवाय्वाकाशाहंकारमहत्सांक्तितिस्तपायां सप्तानां अंते विमले पदे सुषुप्ता
वस्थया समाध्यवस्थया तावत्तिष्ठामि यावत् लोकमलजः पुनः सृष्टिकर्मणि यावत्तिष्ठति तदा पुनः स्रष्टा ब्रह्मांडे विहगालये पुन
स्तिष्ठामीति अन्यथा ब्रह्मांडं आवरणानि च विलासिंग शरीरेणैव कुंठगतानामपि विदेहकैवल्यप्रसंगात्॥ यत्तु ब्रह्मांडपा
रमासाद्येत्यत्र महाप्रलये संपत्ताविति पाठ प्रकल्प्य महाप्रलयसंपत्तावित्यादि चिरंजीवित्वातिरेकार्थं वादः॥ ब्रह्मणा सह तत्रैव संप्रा सर्वे

ये

१ ब्रह्मांडाद्बहिःस्थितायाः काश्याः कुतो नावकाशः॥ भुशुंडवत्॥ तथा च वाशिष्ठे निर्वाणप्रकरणे भुशुंडाख्याने भुशुंडवाक्यं ब्रह्मांडपारमासाद्य तत्वांते विम
लेपदे॥ सुषुप्तावस्थया तावत्तिष्ठामि प्रलये सति॥ यावत्पुनः कमलजः सृष्टिकर्मणि तिष्ठति तत्र प्रविश्य ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

से प्रति संचरे॥ परस्यांते कृतात्मानः प्रविशंति परं पदं॥ ते ब्रह्मलोकेषु परांतकाले परामृताः परिमुच्यंति सर्वे॥ इत्यागमाज्जीवन्मुक्तानामधि
कारिणां महाप्रलये विदेहमुक्त्य वगमादित्यद्यारण्यगुरुश्रीचरणैरुक्तं तच्च॥ तेषामागमानां ब्रह्मांडांतरवस्थजीवन्मुक्तविषयत्वाद्ब्रह्मलो
कबहिर्गतानां तदभावात्॥ एतेन॥ नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमिर्नासीत्तमो ज्योतिरभून्न चान्यत्॥ श्रोत्रादिबुद्ध्यानुपलभ्यमेकं प्रा घा ८
धानिकं ब्रह्म पुमांस्तदासीत्॥ सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्यादिश्रुतिस्मृतीनां विरोधाभावोऽपि व्याख्यातः॥ विशेषतः विरोधाभावमग्रे
व्याख्यास्यामः॥ यद्दिने दिने प्रलये त्रिशूलकोटौ समुद्धृतपुरीह दृश्यते॥ विमुक्तिसंवर्तमहास्थिभूषणस्ततो हि काशी कलिकाल
१० वर्जितेति॥ तन्न॥ प्राकृतप्रलयव्याहृत्यर्थं न्यथेतिथशब्देन महाप्रलयस्य समुच्चीयमानत्वात्॥ अत एव संवर्तमहास्थिभू
॥ ६ ॥ षण इति विशेषणं अन्यथा महाप्रलयघटितस्यैतस्या सिद्धत्वात्स्यवै [illegible]॥ कलिकालवर्जितेवातस्य तात्पर्यं॥ किंच॥ प्रा ॥ ६
कृते हि प्रलये प्राकृतानां प्रकृत्यधीनानामेव लयेन भवितव्यं॥ न च काश्यादिकं प्राकृतं किंतु चित्सदानंदसत्तात्मकमेवेश्वरेच्छय
व्यक्तीभावमापन्नं॥ श्रीकृष्णशरीरवत्॥ न चापंचतया सिद्धो दृष्टांतः॥ नराकृति परब्रह्मे त्यादिबहुतरवचनविरोधात्॥ तेषामर्थांति
रकल्पनायामनाश्वासात्॥ तत्कान्ननुग्रहार्थं ब्रह्मण एव स्वाधीनया मायया देहाकारेण तोपपत्तेश्च॥ तथा च स्कांदे॥ स्वामिका
र्त्तिकेय वाक्यं॥ कैवल्यपरं ब्रह्म निराकारं [illegible] मगोचरं॥ तच्च मूर्त्या परिणतं भक्तानामनुकंपहेतुत इति॥ विष्णुपुराणे च॥
नाकारणात्कारणाद्वा कारणाकारणान्न च॥ शरीरग्रहणं व्यापि न धर्मत्राणाय ते परमिति॥ अत एवोक्तं श्रीधरस्वामिना॥ जीवस्या
नाद्यविद्यया मिथ्याभूतदेहबंधः॥ ईश्वरस्य तु चित्घनलीलाविग्रहाविर्भाव इति महान्विशेष इति तथा च महरतांव

कारणा सं०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॰केपद्येकैवल्यदीपिकाकारेणनापि साकारेषु चतुर्धर्मोस्तित्सेयामाकारातिरोहित ४

२८

चनं॥ उपनिषदर्थमुलूखले निबद्धमिति॥ नु च धर्तुरन्वावः॥ ब्रह्मविष्णुशंकरभावमाप्नस्येवेक्षणमात्रेणाधारकत्वात्॥ ससेतुर्विधृतिरितरेषां
लोकानामसंभेदायेति श्रुतेः॥ नच ब्रह्मादिदेवानामंतर्धानवत् काश्यादिशरीराणामप्यंतर्धानेन भवितव्यमिति वाच्यं॥ ईश्वरेच्छायाः स्वतंत्रत्वात्॥
ब्रह्मादिदेहानां तर्धायापि काशीगण्यास्त्रिशूले च रक्षणीयमिति तादृश्या अपीच्छायाः सिसृक्षादिवत्संभवात्॥ नच ब्रह्मादिदेहानामप्यंतर्धानमस्ति त४
न४ यतेषां देहानामप्रलायमात्वात्॥ तथाचोक्तं॥ पंचात्मकस्य विश्वस्य रहस्येवासमर्य इति॥ साधारणलक्षणासत्वादिति नचैककालीनाः सर्वपरम
णवः समम्रोणादेर्यस्न्याः आरंभकत्वात्॥ नष्टपवनारंभकपरमाणुवदित्यादिनैयायिकादिसमयसिद्धप्रलयसाधकानुमानात्॥ काश्यादि
देहानामंतर्धानेन भवितव्यमिति वाच्यं॥ नरः शिरः कपालानुमानवत् स्वसातस्य बाधितविषयत्वादिति संतोष्टव्यमलमिति विस्तरेण॥ नो ७
सनत्कुमारसंहितादिवचनानुसरेणोतद्याहृतमस्माच्छिरतत्वसिद्धांतेरोपकषायितनयने नैयायिकादिभिः शिरः कुर्वन्न विधेयमिति॥ यल
पंचानांय कष्टानां ये सनेनान्वयः॥ यावद्भुवि मुक्तिदेति॥ याकाशी भुवि शुद्धापि भूमौ बद्धत्वेन प्रतीमानापि मुक्तिदा भवति॥ सर्वस्यापे
रनुषंगः॥ मनुष्यत्वेन प्रतीयमानोपि शशरथिमुक्तिप्रद इत्यभिप्रायः॥ अत्र हि जंतोः प्राणे सत्क्रममाणे कुरुते तारकं ब्रह्म व्याचष्टे॥ दित्या ५
येनासावमृतीभूत्वा मोक्षी भवति॥ तस्मादविमुक्तमेव निषेवेताविमुक्तं न मुंचेदिति श्रुतेः॥ नचात्र भूमिष्ठे सतेन पुनःसक्ति विशेषात्माचे
मत्कृतापूर्वभेदोपालंभावात्॥ अतएव स्फुरन्मृतयस्यां मृताजंतव इति॥ यस्मात्काश्यां मृताः जंतवः॥ प्राणिनो मृतकैवल्यस्फुः॥ कि
वल्यभाजो भवंतीत्यर्थः॥ यद्वा केन प्रकारेण मुक्तिः स्यादित्याशंक्य दितिपृच्छायामाह॥ स्फुरन्मृतयस्यां मृताजंतव इति यद्वाति प्रसंगाद्वा
रयि स्फुरन्मृतयस्यां मृताजंतव इति॥ अथवा ये भुवि बद्धाः॥ कृतवसतय इत्यर्थः॥ तेषां मुक्तिदा जीवन्मुक्तिदेत्यर्थः॥ अध्याह स्फुरयो
अि जिना सोढव्या॥ पाद्मे॥ काश्यां वसंति ये केचित्तान्पश्यंति सुरोत्तमाः॥ चतुर्भुजास्त्रिनयनाः गोक्ताः सितमूर्द्धजो निति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स॰१०प्र॰

अत्रापि च वक्ष्यति ये वसंति सदा काश्यां मापं च त्वविनिर्मुक्ताः ॥ जीवन्मुक्तारूक्ता ते ज्ञेया वं च्या ४ प्रज्यास्त एव हीति ॥ एवं जीवन्मुक्तिमभिधायवि
देहमुक्तिमाह ॥ स्फुरमृतमिति ॥ समानमन्यन् ॥ स्फुरमृतादृतिर्क्वचि स्याठस्तदा श्रय तमृतानमृतां ॥ मरणाभिस्फुफलक्षणं मरण
दिषड्भावविकाररहितासवंती सर्थः ॥ गंगाभिरितला स्यां श्रेष्ठत्वमाह ॥ यानि संत्रिजगत्पवित्रतटिनीतीरद्रुतिर्त्रीणि च तानि
जगंति त्रिजगंति तानि पवित्रयतीति त्रिजगत्पवित्रा गंगा तदुक्तं भावगवते ॥ यस्यां महेभ्युविधशः प्रथितं रसायां भूमौ च ते भुव
नमंद्धा दिगाभितानं ॥ मंदाकिनी दिवि च भोगवतीति चाधो गंगेति चेह रणं बुपुनाति विश्वं ॥ इति ॥ तटं तीरं वर्तते यस्यामिति तटिनी
॥ ७ ॥ त्रिजगत्पवित्रा चासौ तटिनी च त्रिजगत्पवित्रतटिनी गंगा तस्यास्तीरे या काशी वर्तते जगत्पवित्रतटिन्याः गंगाया निरुमाश्रितेस्य
र्थः ॥ एवं हि स्क... यते सनत्कुमारसंहितायां ॥ सत्तु सं[illegible]पवित्रतं गंगाया सेव सर्वतः ॥ एवैनि ४ स्वतादेवी में मोक्षिमहाल्यानु ॥
अत्रागस्य पुनर्दिविगंगा पुण्यतमा स्तवन्तः ॥ पवित्रमाघं स्वयमेव गंगा पुनश्च्युता विष्णुपदान्ततोपि ॥ ब्रह्मादिलोकादपि मूर्ध्नि शंभो
पातनाड्यति सुपांडुरांगा ॥ उन्मथ्य मार्गं च स सर्वं गीरथस्य काशीं जविश्या [illegible] मुक्तिमंतरिस्याद्धि ॥ पापासारविहारिणा विमले षशंकौ
वारैति ॥ निस्यमिति ॥ ब्रह्मादिलि सेव्यत्वादपि श्रेष्ठतामाह ॥ सुरैः सेव्यत इति [illegible] नुषंजनीयं ॥ निलेस्यमिति च ॥ काशि[illegible]दा
चिक सेवां निवारयतीति निस्यमिति ॥ या [illegible] नि संत्रिजगत्पवित्रतटिनीतीरे सुरैः सेव्यते इत्येकं वाक्यं ॥ अयं [illegible] मसि प्रायः ॥ अस्माभिः
सेव्यमानापीयं सुरनदी त्रिजगत्सु नान्यापि स्वर्गालयापि केनापि सुखनिभिन्नेन काशीमधितिष्ठति अतो सौ सा इनं दस्वनिरीति
निम्निर्त्रिसुदेवैर्निःस्वं सेव्यत इति ॥ अधिष्ठात्रद्वारापि श्रेष्ठ्यमाह ॥ त्रिपुरारिराजनगरीति ॥ त्रयाणां पुराणां स्वर्णरौप्यलोहम
यनिर्मितानां तानां अरिस्त्रिपुरारिः अथवा स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरलक्षणानां पुरत्रयाणां रक्षारूढः सन्नरिरि स्त्रिपुरारिः स चा
सौ स्वयं राजत इति राजा चेति त्रिपुरारिराजस्तस्य नगरी [illegible] त्रिपुरारिराजनगरी त्रिपुराहिराजधानीति वा अथैवांग

२।०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गणेशोपाधिं त्यक्त्वा गवंतं स्कृत्वा अशेषविशेषाश्रयभूतां प्रत्यग्दृष्टिं स्तौति भूमिकेति। पूर्ववदेवान्वयः॥ तत्र काशते स्वप्रकाशतया
राजत इति काशी प्रत्यक्चैतन्यं अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरिति श्रुतेरिति तावान्विशेषः॥ ननु पंचक्रोशावच्छिन्नायास्तु वः काशी
क्रू३ त्वेन प्रसिद्धेः कथं प्रत्यग्रूपतया सा व्याक्रियते तत्राह भूमिकापि नयात्र भूमिरिति भूमिशब्दश्च प्रस्ताव प्रधानः॥ तथा चायमर्थः॥
थः॥ भूमिकापि भूमित्वेन स्थितापि प्रतीतापि काशी अत्र तत्त्वनिरूपणे तदशायां भूर्न भवति। स्वप्रकाशप्रत्यग्ब्रह्मरूप
धा५ त्वात्॥ यद्वा देहित्वेन प्रतीयमानोपि श्रीकृष्णो देही न भवति तद्वदित्यर्थः॥ अत्र स्मृत्वा मन लं अथातः आदेशो नेति नेति स्मृतेश्च
तेः॥ वक्ष्यति चात्रापि॥ अविमुक्तं महाक्षेत्रं पंचक्रोशपरीमितं॥ ज्योतिर्लिंगं हि तत्क्षेत्रं परं विश्वेश्वराभिधं॥ तथा च पाद्मे॥
यल्लिंगं दृष्टवंतौ तौ नारायणपितामहौ॥ तद्देवलोके वेदे च काशीति परिगीयते॥ इति॥ एवं भूमिप्रतीतेरभावमुक्त्वा परिच्छिन्न
प्रतीतेरप्यभावमाह॥ त्रिदिवतोपि उच्चैरस्यास्तापियेति॥ अपि त्रयं समुच्चयार्थे॥ या काशी भुवर्लोकादीनां मध्ये अवस्थापि त्रि
दिवतोपि उच्चैः॥ त्रयो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः॥ दिव्यं तेजो डंते यस्मिन्निति त्रिदिवं ब्रह्मांडं तस्मादप्युच्चैः॥ उपरि सर्वव्यापि
केत्यर्थः॥ सत्यज्ञानानंतं ब्रह्मरूपत्वात् यथा देवक्या उदरस्थत्वेन प्रतीयमानोपि श्रीकृष्णस्तत्रस्थो न भवति। किंतु सर्वव्याप
क इत्यर्थः॥ सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः॥ ननु तस्य स्वातदेवानुप्रविशदि
तिश्रुत्या चैतन्यस्य कार्ये प्रवेशश्रवणात्॥ परिपूर्णस्य च प्रवेशासंभवात् कथमस्य परिपूर्णत्वमित्याशंक्याह॥ योंतस्तु विति॥ तु वि
स्यनेन भूतसौतिकमुपलक्ष्यते तत्र श्रायमर्थः॥ या काशी भुवि भूतसौतिके कार्ये वह्निर्विष्टेत्यर्थः॥ प्रागेव कारणतया विद्यमान
त्वात्॥ तदुक्तं सदृष्टांतं भागवते॥ यथैते विकृता भावास्तथेत्यादिना प्रवेशस्मरणं चोपचारिकं॥ तथा चोक्तं वर्दारण्यकभाष्ये व

भगवत्पादैः ॥ कार्य्यस्योपलब्धत्वमेव प्रवेश इति ॥ भागवते च ॥ स एव स्वप्रकृत्येदं सृष्ट्वाग्रे त्रिगुणात्मकं तदनु त्वं ह्यप्रविष्ट४ प्रविष्ट
इव भात्यसे ॥ इति दिक् ॥ विविधोक्तिपरः पु[illegible]रुषार्थः सार्वानर्थ[illegible]निवृत्ति४ परमानंदावाप्तिश्च । तत्र च सर्वा
नर्थनिवृत्तिरूपतामाह ॥ मुक्तिदेति मुक्तिमाध्यात्मिकादितापत्रयोच्छित्तिं प्रददातीति मुक्तिदा ॥ या सर्वानन
र्थानुभ्रान्त्येषां निवर्त्तयति सा सुतरां सर्वानर्थविनिर्मुक्ता भवति ॥ यथा लोके योऽन्यानुद्धनिनः संपा
दयति स तेभ्यो निश्चयेन धनीति संगम्यते तद्वदिति ॥ परमानंदरूपतामाह ॥ स्फुरदिति यस्यां
स्फुरताजंतव इति यस्यां प्रत्यक्चैतन्यलक्षणायां मनननिदिध्यासनांगश्रवणजनितब्रह्मात्मै
कत्वसाक्षात्कारेण स्फुरतास्यकाः प्राणेंद्रियदेहाः संतो जंतवः प्राणिनो स्फुरतं कैवल्यं
परमानंदे सुखमितियावत् ॥ आनंदं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितमिति श्रुते४ ॥ स्फुरत्स्वे
पुर्यस्याः प्रसादगृहशेत्तादात्म्यज्ञानेन जीवाः परमानंदस्वरूपावेशं वंतीत्यर्थ४ ॥ तत्वमस्यहंब्र
ह्मास्मि स एष परम आनंद एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीत्यादि श्रुते४ ॥ एवं
मेतां प्रत्यग्दृशिरे वा ज्ञानतत्कार्यमोहहंत्री यत्र सदाचारं दर्शयन्नुक्तां विशिनष्टि ॥ यानि
स्यं त्रिजगत्सवित्रतटिनीतीरे सुरैः सेव्यत इति त्रिजगत्सवित्रा गंगा तटिन्योऽन्या गोतमी

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सुरै

मसुखास्तासां तीरे काशौरित्यसुरादीनां भिक्षुपलक्षणं।। सुरैरिंद्रविरोचनप्रभृतिभिर्ब्रह्मचर्यादिपुरःसरश्रवणमननदि
ध्यासनाद्युपायैः सेव्यते चिंत्यते भाव्यत इत्यर्थः। इंद्रो ह वै देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणां तौ हासंविदानावेवस
मित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुस्तौ ह द्वात्रिंशतिं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूषतु रित्यादिश्रुतेः।। ननु
प्रत्यग्दृशिरज्ञानं तत्कार्यं च हंतीत्युपपन्नं तस्याज्ञानाश्रयत्वविषयत्वोपलंभात् अन्यथानद्योगात् संसार
प्रतीतेरभावप्रसंगात् स्यात् स्याद्वा कथं स्वरूपसत्त्वेन यद्यपि तयोर्निवर्तकापि तु साधिकेव तथापि तत्त्वमस्यादिवा
क्योत्थवृत्त्यभिव्यक्ता सती प्रत्यग्दृशिरज्ञानं तत्कार्यं च हंतीत्यभिप्रेत्य प्रत्यग्दृशिं विशिनष्टि। त्रिपुरारिराजनग
र्यादीति त्राणां पुराणां स्थूलसूक्ष्मकारणशरीराणां यो रिराजः शत्रुः राजः तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्बोधः
स एवात्मनि व्यक्तिस्थानत्वेन नगरमिव नगरमाश्रयो यस्याः सा तथा आश्रयाज्ञानस्वायादिति।। तथा चोक्तं वार्तिके
सुरेश्वराचार्यैः।। तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः। अविद्या सह कार्येण नासीदस्ति भविष्यतीति।।
श्रेयांसि बहुविघ्नानि भवंति महतामपीति न्यायात् अपचितमंगलं विघ्ननिरासद्वारा चिकीर्षितस्य पुराणस्य
निःप्रत्यूहपरिसमाप्तिप्रचयाख्यामलमिति मत्वा पुनः सचित्रूपापन्नजगत्सृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वं ब्रह्म
नमस्कारलक्षणं मंगलमाचरति।। तस्मा इति।। तस्मै प्रसिद्धायापरिमितगुणायेति यावत्।। महेशा
यमहांश्चासावीशश्चेति महेशः सूर्यः। अविचिंत्यवपुः श्रेष्ठो महायोगी महेश्वर इति भविष्यपुराणोक्तरगं

अ८

ग०।।२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्सर्य सहस्रनामोक्तेः तस्मैनमोस्तुकरोमीतिवाशेषः। महेशस्त्वमेवर्र्रयति। यस्येति। यस्यमहेशस्य श्रीसूर्यस्य संध्यात्रय
२ तत्प्रामतमर्मध्याः [illegible] सार्थलक्षणस्यकों ञादृव्याजालुकपठादिस्यर्थः॥ अहरादीनातत्रकल्पितवात्॥ तदुक्तं
भागवते॥ तस्यएवाविवाहनीति॥ त्रिजगस्ततयोब्रह्मविष्णुरुद्रादयोनिर्मायातायातंप्रकुर्वतीतिनिरंतरमावृत्त्या आवित्तींचति
रोभावमासाद्य सृष्ट्यादिकंरचयंतीत्यर्थः॥ तदुक्तंभागवते॥ गुणाभिमानिनोदेवाः सर्गादिष्वस्वयद्भयात्॥ वर्तीतेनुयुगं एषां
वशा॥ तत्त्वराचरंा॥ इति। सूर्यगत्यादिअहरादिनास्सृष्ट्यादिकंसवतीतिप्रसिद्धंलोकेशास्त्रेच॥ तथाचश्रुतिः॥ अग्नौप्रास्ताहुतिः

॥ १८ ॥ नमस्तस्मैमहेशाययस्यसंध्यात्रयखलातृ॥ यातायातंप्रकुर्वंतित्रिजगत्पतयोनिशं॥३॥ ॥ ७॥ ७॥ ॥

सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततःप्रजाइति॥ स्मृतिश्च॥ नमःसवित्रेजगदेकचक्षुषेजगत्प्रसूतिस्थितिना
शहतवे॥ त्रयीमयायत्रिगुणात्मधारिणेविरिंचिनारायणशंकरात्मनेनमः॥ इति। अथवानमस्तस्मैमहेशायेत्यनेनांतर्यामित्वेनप
रमात्मैवस्तूयते तदामहांश्चासावीशश्चेति महेश ईश्वरस्तस्मैतथापूर्वम ध्यापरत्वाहाम्योक्तसंध्यात्रयं सृष्टिस्थितिप्रलयरूपं। म
तछ्लाघ्यातायातंगमनागमनंकुर्वंतीतिव्याख्येयं। अत्रसम्यक्ध्यासंध्यातस्याः अनअक्षकंविरोधीतिसंध्यात्। अयतेगच्छतिस्तु
कार्यंव्याप्नोतीत्ययंसंध्यात्चतदर्थ्ययंचेतिसंध्यात्रयंअज्ञानेनखलादितिखला। स्यतीतिखकं संध्यात्रयंचखलंचेतिसंध्यात्
त्रयखलंतस्मादितिवाव्याख्येयंअन्यत्समानमिति॥३॥ ७॥

न्यर

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

17

पा३

एवं मंगलमाचरय्य श्रोतृप्ररोचनार्थं चिकीर्षितपुराणस्य श्वरकर्तृणां तां दर्शयन्नुपोद्घातसंगतिमाह ॥ अष्टादशपुरा उ
णानामिति सत्यवतीसुतो व्यासः सुतायैकथां कथयामासेति संबंधः ॥ सूतस्यापि सूतो रोमहर्षणस्य पुत्रः तस्यापि रो
महर्षणनामानं महाबुद्धिं महामुनिः सूतं जग्राह शिष्यं स इति दासपुराणादिषु सूतोक्तेः सूतो नाम ब्राह्मण्यां ति
क्षत्रियादुत्पन्नः तदुक्तं ॥ ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूत इत्यभिधीयते इति कथं भगवान्व्यासः ॥ अष्टादशपुरा
णानां कर्त्ता अष्टादशपुराणानि ब्राह्मादानि तदुक्तं वैष्णवे ॥ ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा ॥ तथान्य

ग अष्टादशपुराणानां कर्त्ता सत्यवतीसुतः ॥ सूतायैकथयामास कथां पापप्रणोदिनीं ॥ ४ ॥ ॥ ॥

नारदीयं च मार्कंडेयं च सप्तमं ॥ आग्नेयमष्टमं चैव भविष्यं नवमं तथा ॥ वाराहं द्वादशं चैव स्कांदं चात्र त्रयोदशं ॥ चतु
र्दशं वामनकं कौर्मं पंचदशं स्मृतं ॥ मात्स्यं च गारुडं चैव ब्रह्मांडं च ततः परमिति तेषां कर्त्तेति न च प्रत्ययांतं रूपं अ
तो निर्दिष्टार्थः प्रत्ययास्त्रिष्वपि कालेषु भवंतीति न्यायात् अस्मोभव वर्त्तमानत्वाद्भूतातीतवर्त्तमानभविष्यत्पुराणा
नां कर्त्तृत्वमविरुद्धमिति भावः कथं सूतां कथां पापप्रणोदिनीं पापानि महापातकोपपातकसंकरीकरणापा ली
त्रीकरणमलिनीकरणजातिभ्रंशकरादीन्यपनोदितुं शीलं यस्याः सा तथोक्तामिति ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

नवमं तथा ॥ दशमं ब्रह्मवैवर्तं लैंगमेकादशं स्मृतं ॥ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पदर्थमुपोद्घातत्त्वाचरितस्तांकथामाह॥ कदाचिदिति॥ एकदा नारदो विष्णोर्नरांशाज्जातं यन्नारं जलं प्रणिकर्लिकाख्यं नत्पित
स्योदत्तवानिति नारदः तदुक्तं सनत्कुमारसंहितायां॥ याख्य प्रराख्यः पितॄणां नत भिक्षादत्तवांस्त्वं पितॄणांपुरेव॥ नाम्ना
नतस्त्वं पितृभक्तश्च वर्ण्य नारददासीति हि नारदोसीति विंध्यं विंध्यनामा नंपुरोत्र विलोकयांचक्रे ददर्श स प्रेमेण
न्वयः। कथंभूतः श्रीमान् ब्रह्मवर्चसवान्। किंकुर्वन् श्रीनर्मदांप्रसिद्धां युक्तं निर्मच्छे रेवायाः प्रभासि स्नात्वा ना
र्मदं प्रभासीति कचित् श्रीमदोंकारं श्रीगौरी॥ शंकरो भगवान् विष्णुर्लक्ष्मीगौरी द्विजोत्तमेति विज्ञवाक्ये। सा
॥ १० ॥ र्त्तते यस्यासौ श्रीमान् श्रीमांश्चासावोंकारश्चेति श्रीमदोंकारस्तं गौरीसहितमोंकाराख्यं ईश्वरं अमरकंटकक्षेत्रादि

श्रीव्यासउवाच॥ कदाचिन्नारदः श्रीमान् स्नात्वा श्रीनर्मदांप्रसि॥ श्रीमदोंकारमभ्यर्च्य सर्वदे
सर्वदेहिनां॥५॥ व्रजन् विलोकयांचक्रे पुरा विंध्यं धराधरं॥ संसारतापसंहारि रेवानादिपरिष्कृतो॥६॥
ष्ठातारमिति यावत्॥ अभ्यर्च्य पूजयित्वा व्रजन्गच्छन् लिंगविशेषणद्वारा श्रीमदिति ष्यक् पदं वा प्रालतं वाख्यानं
स्पर्श कथंभूतं सर्वदमिति सर्वदेहिनामरोगापालिनां धर्मार्थकाममोक्षप्रदरकमित्यर्थः॥ विंध्यं विशिनष्टि धरा
धरमित्याद्यक्षरचतुष्टयाधिकसार्द्धशतश्लोकैः कथंभूतं धरा धरं धरांपृथ्वीं धरतीति धराधरस्तं पर्वतमित्य
तन् पुनः कथंभूतं संसारतापध्वांतिसिकाप्यिष्मोतिकाधिदैविकलक्षणं तं संहर्तुं शीलं यस्य तत् न यातन्न तद्रेवा वा
रिनर्मदाजलं चतेन परिष्कृतं भूषितं सेवितं रेवातीरस्थमिति भावः॥ यद्वा परिष्कृतं दर्शनादेव पावितं पवित्रितमित्यर्थः॥

व्या५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुनः कथंभूतं द्विरूप्यमेवं द्वैरूप्यं स्वार्थे ष्यञ् तेन द्वैरूप्येण द्विरूप्येण अपि स्वार्थे समुच्चयवाची वा इमां वसुमतीं यथार्थाख्याय यथा सदृशो ऽवाधितो
र्थो यस्याः सा यथार्था सा आख्या यस्याः सा एवं विशिष्टां उच्चैरिति शायेन कुर्वंतं संपादयंतमिति किं न द्वैरूप्यमिति पृच्छायामाह स्थावरेण चरेणेत्यादि चेति
स्थावरेण स्वस्मिन्नुत्पन्नरत्नप्रवालादिनेत्यर्थः ॥ चरेण स्वभ्रंगे निरंतरं क्रीडितुमागतेन वस्त्रगन्यादिनेत्यर्थः वस्त्राणि रत्नानि रश्मिरत्नानि च वसुत्वा
द्ववाच्यानि च विद्यंते यस्यां सा वसुमतीति हितस्याय यथार्थोमाख्यायदाहामरः ॥ तथा सहवर्तत इति साभिख्यां देवभेदेनलेस्तैमो वसु रत्ने धनेपि
चेति अत एव वक्ष्यति चात्रापि नुच्छ श्रियः स्वर्गभूमीः परिहाय आगतैरिव ॥ नानासुरनिकायैश्च विभ्रंगो भोग्य योषितमिति ॥ अत एवोक्तमुच्चै
रिति प्राकृतं व्याख्यानं स्पष्टं ॥ कथंभूतेन स्थावरेण जंगमेन साभिख्येन अभिख्या शोभा अभिख्या नाम शोभयोरित्यमरः ॥ त

द्वैरूप्येणापि कुर्वंतं स्थावरेण चरेण च ॥ साभिख्येन यथार्थाख्यामुच्चैर्वसुमतीमिमां ॥ ७ ॥
रसालयं रसालैश्च सैरशोकैः शोकहारिणं ॥ तालैस्तमालैर्हिंतालैः शालैः सर्वत्र शालितं ॥ ८ ॥

यासहवर्त्तत इति साभिख्यं तेन पुनः कथंभूतं तैः प्रसिद्धै रसालै राम्रैः आम्रश्चूतो रसालो साविरत्यमरः ॥ रसालयं षष्ठ्यं रसानामा
लयं आश्रयमित्यर्थः ॥ पुनः कथंभूतं ॥ काकाक्षिन्यायेन तत्र छूस्या भयत्र संबंधात् प्रसिद्धैरशोकैः वंजुलैः वंजुलो शोक इत्य
मरः ॥ शोकहारिणं शोकागारविपच्यमानानां शोकं हर्तुं शीलं यस्य स शोकहारी तं शोकहारिणं ॥ न विद्यते शोको येषां ते अशोका
इत्यशोकपदव्युत्पत्तिरतस्तैः शोकहारित्वं युक्तमित्यर्थः ॥ पुनः कथंभूतं ॥ सर्वत्र समंततः शालितं शोभितं कैस्तालैः स्तृणराजैः तृणराजो
गन्धाकयस्तालइत्यमरः ॥ तथा तमालैः कालस्कंधैः कालस्कंधस्तमालस्यादित्यमरः ॥ तथा हिंतालैः स्तृणद्रुमविशेषैः खर्जूरैः केत
कीतालीखर्जूरीचतृणद्रुमा इत्यमरः ॥ तद्विशेषैः तथा सालैः सर्जैः सालेतु सर्जकार्श्याश्वकर्णिका इत्यमरः ॥ ८ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

०२/०२०

पुनः कथंभूतं खपुरैः पूगैः गुवाकैरितियावत्। घोंटा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरश्चसमरः। खमाकाशं पूरयतीति खपुरः क्रमुकः स्ववमार्ष ख पुर आकार आकृतिर्यस्य स खपुराकारस्तं। अत्युच्छ्रितैः पूगवृक्षैराकाशं व्याप्यदर्शयंतमित्यर्थः। यद्वा। खपुरमाकाशमगं गृहं तद्वदाकारो यस्य स खपुराकारस्तं। अत्युच्छ्रितैः पूगवृक्षैराकाशमार्गं दर्शयित्वा गगनप्रमाणमित्यर्थः। पुनः कथंभूतं श्रीफलैर्बिल्वैः बिल्वे शांडिल्य शैलूषौ मालूर श्रीफलावपीत्यमरः। श्रियं शोभां फलयति निष्पादयतीति श्रीफलस्तं फल निष्पत्ताविति धातुः श्रीफलैर्वृक्षैरत्यंतं शोभां संपादयंतमित्यर्थः। यद्वा श्रीफलैर्वृक्षैः लक्ष्म्याः फलं श्रीसायायुक्ता निफलानि यस्य तो नामतश्च यत्र सतया। बि

११ ॥

खपुरैः खपुराकारं श्रीफलं श्रीफलैः किल। गुरुश्रियं च गुरुभिः कपिपिंगं कपित्थकैः॥९॥
वनश्रियः कुचाकारैर्लकुचैश्च मनोहरं। सुधाफलसमारंभिरंभाभिः परिभासितं॥१०॥

त्वावृक्षाणां फलैः श्रीफलाख्यैर्लोकप्रसिद्धैः प्रपूरितमित्यर्थः। किलेत्युत्प्रेक्षायां प्रसिद्धौ वा। पुनः कथंभूतं अगरुभिः कालागुरुभिः। कालागुरुः स्यादित्यमरः। गुर्वी महती श्रीः सौगंध्यसंपत्तिः शोभासंपत्तिर्वा यस्य स तथा तं। तु राष्ट्रश्चार्थसमुच्चयवाची पुनः कं कपित्थैः। अथ कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथा इत्यमरः। वानरकपिपिंगं वा नर ब्रपिंगलकडारः कपिशाः पिंगः पिशंगो कद्रु पिंगलावित्यमरः। यद्वा कुपिपिंगं श्रेष्ठपिंगं कपिर्वराहः श्रेष्ठश्चेति वचनात्। पुनः कं० लकुचैर्निकुचैः लकुचो निकुचो डहुरित्यमरः। मनोहरं सुंदरं बकुलैरितिद्वा चित[redacted]ठः। कथंभूतैः वनश्रीर्वनलक्ष्मीर्वनदेवीतियावत् तस्याः कुचाकारैस्तनाकारैः चकारः समुच्चये पुनः कथंभूतं सुधामृतं तत्सदृ[redacted]नि यानि फलानि तैः समारंभः संबंधो वर्तते यासां तास्तथा ताश्च रंभाश्च कदल्यः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुनः कथंभूतमिव॥ नारंगैः नागरंगैः गकारलोपश्चार्षः। ऐरावतैरित्येतत्॥ ऐरावतो नागरंगो नादेयी भूमीजंबुके इत्यमरः॥ ना
ह्यंत रंवा नारंगः पिप्पलीरसे यमजशाणे निबिडे नारंगगडुमे पि येतिमेदिनीकारः। श्रियो लक्ष्म्याः रंगमंडपमिव नृत्यस्थल
मिव रंगमंडपा श्रिष्ठपमिति पाठे रंगमंडपस्येव श्रीः शोभा यस्य तमित्यर्थः। कथंभूतैर्नारंगैः सुरंगैः शोभनो रंगो रागो हर्षो वा
येष्वः रक्तवर्णो येषामिति ये सुरंगास्तैः पुनः कथंभूतैः वानीरैः वेतसैः अथ वेतसो रथाभ्रपुष्पविदुरस्वेतवानीरवंजुलाः इत्य

सुरंगैश्चापि नारंगै रंगमंडपश्रीश्रियं॥ वानीरैश्चापि जंबीरैर्बीजपूरैः प्रपूरितं॥११॥ अनिष्ठालोलकं
कोष्ठवल्लीहल्लीसकायितं॥ लवलीलवलीलाभिर्लास्यलीलालयं किल॥१२॥ ७ ॥

मरः समुच्चयवाची वशब्दः सर्वत्र संबध्यते। जंबीरैः समीरणैः समीरणो मरुबकः प्रस्थपुष्पः फणिज्झकः॥ जंबीर इत्यमरः
॥प्रपूरितं खचितं व्याप्तमिति यावत्॥ प्रपूरकैरिति पाठे प्रपूरकैः श्रिश्रियारंगमंडपवदिति पूर्वेणैवान्वयः॥११॥ पुनः कथंभू रैते २
तं इव॥ अनिष्ठे नालोलाश्च वल्लायाः कंकोलवल्ल्यः कंकोलनाम्न्यो लताः। वल्लीतु व्रततिर्लतेत्यमरः। ताभिर्हल्लीसकायितं तं ह
ल्लीसकं नाम एकस्य पुंसो बह्वीभिः स्त्रीभिः सह क्रीडनं नारीणां मंडली नृत्यबंधो वा॥ तदुक्तं॥ नारीणां मंडलीनृत्यबंधे हल्लीसकं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२२

॥०रवे०पु०४०

१२ विदुः॥रितिएषेवरासक्रीडातल्लक्षणमिदंपृथुंसुवृत्तंमसृणंवितस्तिमात्रोन्नतंकौविलिखन्यशंकुं॥आक्रम्यपद्भामितरेतरंतुहस्तैर्भ्रमोयंखलुरासगोष्ठीतितद्वाह्लावरितं॥नारीस्थानीयाभिर्गोपिस्थानीयाभिर्वाश्च्निलोलकंकोलवल्लीभिःहल्लीसकंपुरुषोत्तमक्षेत्रादौफागइतिप्रसिद्धंनृत्यंकुर्वंतमिवेत्यर्थः अथवाअशोकापरपर्यायस्यकंकेल्लीशब्दस्यकंकोलशब्देनाभिधानं।कोठकापरपर्यायस्यकंकोलशब्दस्य॥उभयत्रर्षबात॥साधुत्वं॥मंजुष्ठोवंजुलोशोकःकंकेल्लिर्दोहदप्रियइत्य

मंदादोलितकर्पूरकदलीदलसंज्ञया॥विश्रामायश्रमापन्नानाह्वयंतमिवाध्वगान्॥२३॥ १२

मरः॥रत्नमालापि॥अथकोलकंकंकोलं कक्कोलकंकोशफलमित्यमरः॥सुकाशितमितिक्विपाठःसविंत्यःक्यङ्प्रत्ययांतंरूपमिदंकिलेतिप्रसिद्धोयद्वाष्ठवल्ल्योवृक्षभेदाःलवादितिगौडेप्रसिद्धाः॥मुक्ताफलंतुकर्पुरेमौक्तिकेलवलीफलइतिविश्वप्रकाशः॥१२॥पुनःकथंभूतमिवअध्वगान्आह्वयंतमिवआकारयंतमिव।कथंभूतान्अध्वगान्श्रमापन्नान्मार्गजनितक्लेशाशान्नानित्यर्थः।किमर्थमित्याकांक्षायामाहविश्रामायश्रमापनोदार्थमित्यर्थः।कयामंदांदोलितानियानिकर्पूरकदलीद

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ङानिसुरक्तिरंसापत्राणिपत्रंपलाशंछदनंदलंपर्णंछदःपुमानित्यमरःमंदंयथास्यात्तथाआंदोलिताःप्रकंपिताःयाःकर्पूरकदल्यःकर्पूर
नाम्न्यःकर्पूरोत्पादिन्योवाकदल्यस्तासांदलानितत्संज्ञयातथ्याजेनतत्संकेतेनेतिवा॥१३॥पुनःकथंभूतमिवपुन्नागपल्लवैःपुन्नागस्य
देववल्लभस्यापुन्नागेपुरुषस्तुंगःकेसरोदेववल्लभइत्यमरःपल्लवैःकिसलयैःपल्लवोस्त्रीकिसलयमित्यमरः॥पुन्नागमिवपुंगजमिव
यद्वापुमांश्चासौनागश्चेतिपुन्नागःपुरुषश्रेष्ठइत्यर्थः॥सिंहशार्दूलनागाद्याःपुंसिश्रेष्ठार्थवाचकाइत्युक्तेः॥तमिव॥पुनःकथंभूत
मिव॥मल्लिकायामालतीतिगौडेप्रसिद्धायाःस्तबकोमल्लिकास्तवकःस्तवकोगुच्छःगुच्छस्तुस्तवकइत्यमरः॥सएवस्तनस्तैःकरपल्लवैः

॥पुन्नागमिवपुन्नागपल्लवैःकरपल्लवैः॥कलयंतमिवालोलैःमल्लिकास्तवकस्तनं॥१४॥विदीर्णदाडिमैःस्वांतंदर्शयंतं
नुरागवत्॥माधवीधवरूपेणश्लिष्यंतमिवकानने॥ ॥१५॥

करूपाःपल्लवाःकरपल्लवास्तैःकलयंतमिवमर्दयंतमिवस्पर्शयंतमिववावृक्षानितिशेषः॥कलधातोश्चुरादित्वात्स्पर्शंतमिववार्थः॥क
थंभूतैःकरपल्लवैरालोलैःचंचलैः॥पुनःकथंभूतंस्वांतंस्वस्यअंतंस्वांतंमुखमध्यमित्यर्थः॥दर्शयंतं॥कथंभूतंरागयुक्तंस्वांतंमनइति
वास्वांतंहृन्मानसंमनइत्यमरः॥कैर्विदीर्णदाडिमैः॥स्फुटितकरकैः॥समौकरकदाडिमावित्यमरः॥नुसमुच्चये॥रागि दितिकविर्व
व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

का० खं० पु० श्रि०

ने

पुनः कथंभूतमिव वासंतीमाधवीलताधवरूपेण कांतारूपेणकाननेवाश्लिष्यंतमिव॥ आलिंगितमिव अतिमुक्तः पुंड्रकः स्याद्वासं
तीमाधवीलतेत्यमरः॥१५ कथंभूतमिव सर्वतो ब्रह्मांडकोटिर्विभ्रंतमिव बिभ्रतमिव धारयंतमिवेनियावत्॥ कै रुदुंबरैः
उदुंबरे जंतुफलो यज्ञांगो हेममधुग्धक इत्यमरः॥ कथंभूतैः अंबरैरगैः अत्युच्चतैरित्यर्थः॥ अगवरैरितिपाठे यज्ञांगत्वाद्देववृ

॥१३॥ उदुंबरैरंबरगैरनंतफलमालितैः॥ ब्रह्मांडकोटिर्बिभ्रंतमनंतमिव सर्वतः॥ ॥ ॥ ॥ ॥१६॥ छ ॥

क्षश्रेष्ठत्वं ज्ञातव्यं पुनः कथंभूतैः अनंतफलमालितैः अपरिमितफलसंज्ञातमालैरित्यर्थः॥ राछितैरितिपाठे शोभितैरित्यर्थः॥
किमिव अनंतमिवद्वयशाद्वस्य काकाक्षिन्यायेनोभयत्र संबंधः॥ तनो महदहंकारवराग्निवाभूसंवेष्टिता विगरिणब्रह्मांडपरमाणु
परिभ्रमणवाताध्वरोमविवरं परस्मानमिवेत्यर्थः॥१६॥

॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नासा

पुनः कथंभूतं पनसैः कंटकीफलैराच्छादितं पनसः कंटकिफल इत्यमरः ॥ पुनः कथंभूतैः वननासाभिः वनस्थैर्नासिकात्तद्वत् आ-
श्राणं येषां ते तथा तैर्वनदेवीनां नासापुटैरित्युत्प्रेक्षा वननागानैरिति पाठे ऽरण्यगजसदृशैः । स्थूलैरित्यर्थः ॥ तथा च पलाशैः
किंशुकैः । पलाशे किंशुकः पर्णो वातपोथ इत्यमरः । कथंभूतैः शुकनासैः शुकस्य पक्षिणः नासेव नासिका येषां ते तथा
तैः शुकनासिकायाः रक्तत्वात् वक्रत्वात् पलाशकुसुमस्यापि तथात्वात्सादृश्यं यद्वा शुकनासैरंकुशाकारैः स्वपुष्पै-
र्विरहिणां पलाशनादिति व्यधिकरणे तृतीया अथवा शुकनाशैः श्योनाकवृक्षैरिति वा । श्योनाकः शुकनासर्क्षदीर्घवृन्त-

पनसैः शुकनासासैः शुकनासैः पलाशकैः ॥ पलाशनाद्विरहिणां पत्रसक्तैरिवावृतं ॥ १७ ॥ ॥ ॥

कुटंनटा इत्यमरः ॥ पुनश्च कथंभूतैः नर्तैः सहस्त्रीभिर्वा विरहो विश्लेषो येषां जनानां विरहिणस्तेषां पलाशनात्खलु स्वमांसस्येति
यावत् । आमरूपयोरस्त्रितथा पलं क्रव्यमामिषं पलमित्यमरः । अशनाद्भोजनाद्भक्षणादित्यर्थः । पत्रसक्तैः पत्राणि रक्तानि यैस्ते
तथा यद्वा पत्रैः सक्ता पत्रसक्तैः अयं भावः यो ददाति परेदुःखं च दुःखं सविंदतीति न्यायात् परेषां मांसाशनात्स्वयमपि गतप-
त्रैरिवेत्युत्प्रेक्ष्यत इति । पात्रसक्तैरिति वा पाठः तत्र पात्रं अरण्यैः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सा २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(२८)

का० ८०२

रि २

पुनः कथंभूतं कदंबवानां प्रियकानां नीकप्रियकककदंबरूक्ष्य हल्लिप्रियइत्यमरः॥ कदंबकाः समूहास्तैः सर्वतो भ्राजमानं॥ रा
जमानं॥ कैरिव कंटकितैर्वपुरुप्रह तरोमांचितैरिवे सर्थः॥ किं भूता कदंबवानीरनीपानू दृष्ट्वा अयमर्थः॥ स्थूलसूक्ष्मभेदेन
द्विधास्तावहुलिप्रियाः॥ नीपाः॥ कदंबाश्च तेषां नीपाः दारस्ते नोत्प्रेक्ष्यं ने के ग्राम्यसुखं ददाती तिकदंकलत्रं तस्य दतिशयेन वदि
तुंशीलं येषां ते कदंबवादिनः॥ आकारस्य परतः श्रवणं भेदसंविसकोत्लो पात्मावश्चतानूकदंबवादिनो नीपानू दाराद्दृष्ट्वे
सर्थः॥ यद्वा कदंबा एव वयं कदंबा इति वकुंशीलं येषां ते कदंबवादिनस्तान्नीपानू दृष्ट्वाकोप्येनो सुल्लिकितैरिव यथा लोके

॥१४॥ कदंबवादिनो नीपानू दृष्ट्वा कंटकितैरिव॥ समंततो भ्राजमानं कदंबककदंबकैः॥१८॥ ॥ ॥ ॥१
नमेरुभिश्च मेरूच्चशिखरैरिव राजितं॥ राजादनैश्च मदनैः सदनैरिव कामिनां॥१९॥ ॥

अत्र च मानुत्तमवादिनो दृष्ट्वा क्रोधादुत्पुलकितास्तवंति प्राणिनस्तद्वदि सर्थः॥ कदंबपातिनोत्संगानितिक्रचिसाठः॥१८॥ पुन
नः कथंभूतं विराजितं कैः॥ नमेरुभिः॥ रुद्राक्षैः॥ तथा चोक्तं॥ कुमारे॥ दृष्टिप्रपातं परिहृत्य तस्य कामः॥ पुरः॥ शुक्रमिव प्रयाणे॥
प्रालेशुसंसक्तनमेरुशाखं च्यानास्पदं भूतपतेर्विवेश॥ इति नमेरुशाखेरुद्राक्षशाखं व्याख्यातं च तथा टीकाकृद्भिः॥ कथं
भूतैः॥ मेरूच्चशिखरैर्मेरोरुच्चानि यानि शिखराणि शृंगाणितैरिवे सुक्षा॥ चकारः समुच्चये। राजादनैः॥ प्रियालैः॥ राजाद
नः प्रियालः स्यात्सन्नकंद्रु॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

र्धत्तूरः इति अमरः॥ स्तबकगुच्छेयवकारः॥ मदनैर्धत्तूरैरुन्मत्तैः॥ उन्मत्तः कितवो धूर्तो धत्तूरः कनकाह्वयः॥ कथंभूतैः कामिनीमदनैरिवोत्सुके
क्षामदनसदनैरिति पाठे राजादनैरित्यस्य विशेषणं॥१९॥ पुनः कथंभूतं उच्चैः परकुटीवृतं उच्चैर्महतीभिः परकुटीभिः वस्तगृहैः वृ
तमावृतमिव इव शब्दो न द्रष्टव्यः॥ केचित्पटे उच्चैर्बपदेशो पटुवरैः परवो मनोहराश्च ते वरा न्यग्रोधाश्च। न्यग्रोधो बहुपाद्वट इ
त्यमरः तैः पटुवरैरित्यस्य वा विशेषणं उच्चैरिति॥ पुनः कथंभूतं॥ कुटजानां शक्राख्यानां वृक्षाणां। जपाश्च कुटजः शक्रो वत्स

नटैरेतैः पटुवरैरुच्चैः परकुटीवृतं। कुटजस्तबकैर्नान्तमधिष्ठितवकैरिव॥२०॥ करमर्दैः
करीरैश्च करंजैश्च करंबकैः॥ सहस्रकरवज्ञान्तमर्थिप्रत्युद्गतैरिव॥२१॥

को गिरिमल्लिकेत्यमरः॥ स्तबकाः गुच्छास्तैर्नान्तं शोभमानं कैरिव अधिष्ठिता आश्रिताश्च ते वकाः कंकाः॥ अथ बकः कंक इत्यमरः॥ तैरिवाप्तु
नः कथंभूतं अर्थिप्रत्युद्गतैः करैः अर्थिनो याचकान् प्रति उद्गतैः ऊर्ध्वीकृतैः धृतैः आकारणार्थं करैः हस्तैः सहस्रकरवज्ञातं अनेकहस्तमिव स्फु
रंतमित्यर्थः॥ कैः करमर्दैः कृष्णपाकफलैः कृष्णपाकफलाविग्रंसुषेणः करमर्दक इत्यमरः॥ तथा करीरैः क्रकरैः करीरः क्रकरग्रंथिलौ
बुमावित्यमरः॥ तथा करंजैर्विरविल्वैः चिरविल्वो नक्तमालः करजश्च करंज इत्यमरः तैः करंबकैः कलंबैः करंबकः कदंबः स्यात्तैलपायिकमेवच धरणि

धा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कन्येव येति धरणी ॥२१॥ पुनः कथं चंपकश्चांपेयः धांडिलो पथ्य चांपेयः चंपको हेमपुष्पक इत्यमरः चंपक एव राजचंपकस्तस्य कोरकैः
कलिकाभिः गंधफलाभिरिति यावत् ॥ क्षारको जालकं क्लीबे कलिका कोरकः पुमानित्यमरः कीदृशैः उद्दीपैरुत्कृष्टकांतिभिः तै
नीराजितं नीराजनां आरार्त्तिकां प्रापितमिव ॥ पुनः कथंभूतं जितपद्माकरश्रियं जिता अभिभूताः पद्मानामाकराः उत्पत्तिस्थानानि

पद्माकराः सरोवरादयस्तेषां श्रीः शोभा येन स तथा तं सपुष्पशाल्मलीभिः पुष्पेण सह वर्त्तंत इति सपुष्पाः ताश्च ताः शाल्मल्यश्चापि

नीराजितमिवोद्दीपराजचंपककोरकैः ॥ सपुष्पशाल्मलीभिश्च जितपद्माकर
श्रियं ॥२२॥ क्वचिच्चलदलैश्चैः क्वचित्कांचनकेतकैः ॥ क्वचित्कृतमालैर्नक्तमालैः समानं क्वचित्ककवितर २३

पिच्छिलाः पिच्छला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोरित्यमरः तास्तथा ताभिः समुच्चये चकारः ॥२२॥ पुनः कथंभूतं ग्रामं समानं कैश्चलदलै
रश्वत्थैः बोधिद्रुमः चलदलः पिप्पलः कुंजराशनः ॥ अश्वत्थ इत्यमरः ॥ तथा क्वचित्कांचनकेतकैः स्वर्णकेतकीभिः तथा क्वचित्कृतमा
लैः आरग्वधैः आरग्वधो राजवृक्षः संपाकचतुरंगुलाः ॥ आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णका इत्यमरः ॥ क्वचिन्नक्तमालैः करंजैश्च
उपमाभेदान्नकरंजैरित्यनेन पुनरुक्तिः ॥२३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(२१)

पुनः कथंभूतं विराजितं कैः कर्कंधुवोवदर्य्यः कर्कंधुर्बदरिकोलीरित्यमरः। बंधुजीवारक्तकाश्चा आरक्तस्तकवंधूको बंधुजीव इत्यमरः। चः
समुच्चये। पुत्रजीवा जीवपुत्रा जीवापोता इति गौडे प्रसिद्धिः। अंगुल्यां जपसंख्यानमेकमेवमुदाहृतं। रिष्टायां पुत्रजीवे
दंस्याधिकमिति शास्त्रप्रसिद्धाश्च। उभयप्रकृतिका वा पुत्रजीवा इति वनैः। तिंदुकाः शितिशारकाः। तिंदुकः स्फूर्जकः काकस्कंध
श्च शितिशावक इत्यमरः। तैः सह याइंगुद्यस्तापसतवः। अथ द्वयोर्मिंगुदी तापसतरुरित्यमरः। तैश्च विराजितमिति पूर्वेणान्वयः

कर्कंधुबंधुजीवैश्च पुत्रजीवैर्विराजितं॥ सतिंदुकेंगुदीभिश्च करुणैः करुणालयं॥ ॥२४॥ ॥

पुनः कथंभूतं करुणैः वृक्षभेदैः करुणाः स्यान्नवेषूनि कुक्षपुष्पोपवृंदयोः। करुणो वृक्षभेदे स्यात्कृसेच करुणावतीति धरणिः। तेषामा
लयमाश्रयं यद्वा करुणैः करुणावद्भिः स्वस्मिंस्तिष्ठद्भिः करुणालयं दयाया अधिष्ठानमित्यर्थः॥ अशीत्याघवृ॥ २४॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुनः कथंभूतं मिव श्वनिशंसं नतं॥ सततानारतः श्रांतसंततानविरतानिशं नित्यमरः॥हरं महेशं श्रावर्यंतमिव पूजयंतमिव कथंभू
तं हरं धरारूपधरं धरायाः रूपं धरतीति धरारूपधरः॥ तं सर्वात्मकत्वात्सा पृथिव्यप्यनवदिति श्रुतेश्च अत्र वक्ष्यमाणसूर्ये वाग्निः
पयोत्काशापृथ्व्यात्माष्टमूर्तिर्वा दैवं स्मं वोलः सूर्याग्निहि वायुवन्हिच्छाकाशायजमानं वं अष्टमूर्तिर्बाह्या धरारूपधरमिति सूर्यो
जलं मही वायुर्वह्निराकाशमेव वा॥ दीक्षितो ब्राह्मणः सोम इत्येतास्तनवः कमात इति वैक्षवं वचनं॥ गलन्मधूककुसुमैः गलंति

गलन्मधूककुसुमैर्धरारूपधरं हरं॥ स्वहस्तमुक्तमुक्ताभिरर्चयंतमिवानिशं॥ २५॥
सर्जार्जुनांजनैः कोर्थं जनैवीज्यमानवत्॥ नारिकेलैः सखर्जूरैर्धृतछत्रमिवांबरे॥ २६॥

वतानि मधूककुसुमानि वतानितथातैः॥ उपमैव तिरोभूत भेदा रूपकमिष्यत इति न्यायाद्रूपकतामाह॥ स्वहस्तहस्तमुक्ताभिः गलन्म
धूककुसुमान्येव स्व सदृश पुष्पपुष्पाण्येव स्वहस्तहस्तमुक्ताः पर्वतकरत्यक्तमौक्तिकानि ताभिरित्य ...र्थः॥ पुनः कमिव॥ वीज्यमानवत्॥
वीज्यमानमिव व्यजनमारुतैः सेव्यमानमिव कैः सर्जार्जुनैः शालसर्जयोरेवांतर भेदः अत एव शालैः सर्वत्र शालितमित्यनेनापौनरुक्त्यं॥ उ
पमाभेदेन वा सर्जः शालश्च अर्जुनो नदीसर्जः न दीसर्जो वीरतरुरिंद्रः ककुभोर्जुन इत्यमरः॥ अंजनः शिग्रुः॥ शिग्रुः शोभांजनो जन

कैः ४
१६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ङ्कुपच्छिनी॥बीजैःबीजास्तक॰विशेषाःबीजंरेत सितल्लेचहेतावंकुरकारिणे॥बीजस्तकविशेषेच्चतथाव्यञ्जनमारुतेइतिविश्वः॥
सर्ज्जार्ज्जुनासनैरितिक्वचित्पाठःआसनःपीतसालः॥अथपीतसालके॥सर्ज्जकासनबंधूकपुष्पप्रियकजीवकाइत्यमरः
एतैरवव्यञ्जनैस्तालवृंतैरित्यर्थः॥व्यञ्जनंतालवृंतकमित्यमरः॥पुनःक॰ मिव॥अंबरेशाकाशेध्वनंच्छत्रंयस्मैयेनेतिवा
साध्वतच्छत्रस्तमिवकेनारिकेलैर्लांगलीभिः॥नारिकेलस्तुलांगलिरित्यमरः॥कथंभूतैःसखर्ज्जुरैःखर्ज्जूरास्तएवविशे

अमंदैःपिचुमंदैश्चमंदारैःकोविदारकैः॥पाटलाभितिंतिणीघोंटाशारवोटैःकरहाटकैः॥२७॥

षास्तैःसहितैः॥२६॥कैःपिचुमंदैर्निंबैःपिचुमंदश्चनिंबःस्यादित्यमरः॥चःसमुच्चये मंदारैःपारिजातकैःपारिभद्रेनिंबतरू
मंदारःपारिजातकइत्यमरः॥कोविदारैश्चमरकैःकोविदारेचमरकःकुद्दालोयुगपत्रकइत्यमरः॥कथंभूतैःअमंदैः
शोभमानैरितिवासर्वेषांविशेषणं॥पाटलेत्यादितृतीयांतपदानामपिध्वतच्छत्रमित्यनेनैवान्वयःतत्रपाट
ला॥पाटलिः॥अथद्वेपोः॥पाटलिःपाटलामोघाकाचस्थालीफलेरुहा॥कृष्णवृंताकुबेराक्षीत्यमरः॥तिं
तिणीचिंचातिंतिणीचिंचाम्लिकेत्यमरःघोंटावदरं॥बदरंघोंटेत्यमरःकर्कंधु ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२ श्री

घांटयोरखंतिभेदः प्रकृतिस्त्रेदोवा अतएव कर्कंधुरित्यनेन अपौनरुक्त्यं शारखोटः पिचाच्छदक्षः पिशाचवृक्षः शाखोटमह्नि काचित्पुरामतेतिधरणिः बहुवचनांतेवीएते इतिकरहाटकैः पिंडीतकैः ।।पिंडीतकोमरुवकःश्वसनःकरहाटकः ।। शाल श्वमदनइत्यमरः ।। २७ ।। पुनः कथंभूतमिंचकैः उद्दंडैः बकुलैः अनेकैरितिसर्वेषांविशेषणं सिंकुंडैः कुंडैः ईकारस्यैकारआर्षः वक्रांगैः ।। अथसीकुंडो वक्रांगुः स्त्रुक् स्नुही गुडाइत्यमरः ।। एरंडैः उरुबूकैः एरंडउरुबूकश्च रुचकश्चित्रकश्चेत्यमरः । गुडपुष्पैर्मधूकैः मधूकेतुगुडपुष्पमधुद्रुमावित्यमरः बकुलैः केसरैः अथकेसरेबकुल

उद्दंडैश्चापिकुंडैरेरंडैर्गुडपुष्पकैः ।। बकुलैस्तिलकैश्चैव तिलकांकितमस्तकं ।। २८ ।।
अक्षैःप्लक्षैः शाल्मकी भिदेवदारुहरिद्रुमैः ।। सदाफलसदापुष्पवृक्षवल्लीविराजितं ।। २९ ।।

इत्यमरः पुनः कथंभूतमिव ।। तिलकेन ललाटस्थगोपीचंदनेन अंकितं चिह्नितं मस्तकं यस्यसतथातमिवइवशब्दोत्रद्रष्टव्यः तिलकैः क्षुरकैः तिलकः क्षुरकः श्रीमानित्यमरः चःसमुच्चये ।। २८ ।। पुनः कथंभूतंविराजितं ।। केरक्षैः बिभीतकैः ।। त्रिलिंगाक्षबिभीतकः अक्षस्तुसः कर्षफलोभूतवासः कलिद्रुमइत्यमरः प्लक्षैः कर्कटीभिः प्लक्षो जटीकर्कटीस्त्यावित्यमरः ।। शाल्मकीभिः गजभक्ष्याभिः ।। गंधिनीगजभक्ष्यातुसुवहासुरभीरसाः महेरणाकुंदुरुकाशाल्मकीह्लादिनीचेत्यमरः ।। ।। ।।

तंप्रतीति। ऊर्ध्वंउच्चंशिरोयस्यसउच्चैःशिराः अपिर्लिनक्रमो।सशौढःउच्चैःशिराअपिविनम्रतरकंधरोऽतिप्रणतग्रीवःसन्तंमहामुनिंप्र
णनामेत्यन्वयः।प्रकृष्टस्तुत्वैरितिकविलासः।महांश्चासौमुनिश्चेतिमहामुनिस्तंतत्रमहत्वंत्रप्रतीहतेबल्वामुनित्वंनिवृत्तसर्वतत्व
ज्ञत्वादिकं।।तदुक्तं।।निवृत्तसर्वतत्वज्ञःकामक्रोधविवर्जितः।।ध्यानस्थोनिष्क्रियोदांतस्तुल्यमृत्कांचनोमुनिरितितुशब्दोऽत्र

तंप्रत्युच्चैःशिराःसोऽपिविनम्रतरकंधरः।।नौलस्खलन्मिलन्मौलिःप्रणनामम
हामुनिं।।४२।।तमुच्छ्रायकराभ्यांमारीचिर्निरभिनंदयत्।।तदुद्दिष्टासनेनेजे
मनसापिसमुच्छ्रितं।।४३।

किंभूतःअत्रावद्योतितंदवद्योतकमाहईदृशीयांपृथ्व्यांमिलंतीपतंतीमौलिर्मस्तकंयस्यसतथोक्तः।।४२।।अभिनंदयत्आनंदयित्वासाधु
दर्शनस्यपरमानंदकरत्वादितिभावः।।४३।।
स्य

७०११

नीरणआर्द्राः प्रक्षालिता इत्यर्थः तेवते अक्षता अनिराद्रीक्षताः तैः सहदूर्वयेति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ रजोरजःस्वभावः गुणो वा महसा तेजसा अपि
निन्नक्रमे अंतरंतःकरणे भवती त्वां न रंजयति ज्ञानेन तदपि परिहृतमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ सुकृतैः पुण्यैः फलितं अफलि ॥ ४७ ॥ कुलिषुपर्वते
षु मान्यं मानयोग्य पूजार्हमित्येतत् ॥ ४८ ॥ किं विदुः स्पकिं विधया स्यात् न योग्य संमुखा ॥ उन्मनाः मुनिर्मनन वा नूज्ञानीना रदः स्थितवान्
तथैव स्थित इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

॥ २१ ॥ सदध्यामधुनान्येन नीराद्रीक्षतदूर्वया ॥ तिलैः कुशैः प्रसूनैश्च समष्टीगार्घ्यैरपूजयत् ॥ ४४ ॥ ॥ २१ ॥
गृहिताघ्यैकि ळंघ्यां तैर्पदसंवाहनादिभिः ॥ गतश्रममथालोक्य बभाषे सैव नतो गिरिः ॥ ४५ ॥
अघसघः परिहृतं त्वदंघ्रिरजसा रजः ॥ त्वदंगसंगि महसा सह साप्यातरंतमः ॥ ४६ ॥ सफला
द्दिरहं वाघसुदिवाघ सुदिवाघवमेमुने ॥ प्राक्कृतैः सुकृतैः बाघ फलितं मे विराजितैः ॥ ४७ ॥
धराधरवरेकुलिषु मान्यं मेघ भविष्यति ॥ इति श्रुत्वा तदा किं विदुः स्य स्थितवान् मुनिः ॥ ४८ ॥
पुनरूचे कुळिवरः संभ्रमापन्नमानसः ॥ उल्लासकारणं ब्रह्मन् ब्रूहि सर्वार्थकोविद ॥ ४९ ॥
कुळिवरः पर्वतेषु श्रेष्ठः मुनिवरमिति क्वचित्पाठः ॥ संभ्रमापन्नमानसः भयप्राप्तांतःकरणः उल्लासकारणमिति ॥ ५० ॥ रामो विजयति ॥

३५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुनः कथंभूतमिव इतस्ततः सर्वत्र पतत्पुष्पैः पतद्भिरितिशेषः। एतत्पुष्पैरिति वा पाठः। अर्घ्यं उदस्तं
तमिव प्रयुक्तं तमिव आसनप्रति अध्वगान् प्रतीति वा पुनः कथंभूतमिव केकामयूरस्य ध्व-
निः। केका वाणी मयूरस्य इत्यमरः। सर्वतेति वस्य स तथा तस्य केकिनो मयूरस्य केकारवैः केकाशब्दैः
दूरात् आदरमन्यान् वा अध्वगान् प्रतिस्वागतं सु आगमने आगतं स्वागतं कृतमिति किं कुर्वंतं

उदस्तं तमिवार्घ्यदिव्ये पतत्सुपुष्पैरितस्ततः। केकिकेकारवैर्दूरात्कुर्वंतं स्वागतं किल॥२४॥
अथ स्वर्णशलाभासं नभसि द्योतितांबरं। नारदं दृष्टवान्शैलो दूराद्भ्रस्य सुजोगामतो॥२५॥
ब्रह्मसूनुश्च पुत्रो जो दूराकृत दर्शितमाः। तमागतं तमोलोक्यमानसं तमसज्जहौ॥२६॥

किं कुर्वंतमिव सुप्रेक्षारा ब्रीडाकांक्षाशब्देनैव पूर्यते इति न्यायात् केकिशब्दः प्रयुक्तः॥२४॥ एवं
नारदस्याविंध्यदर्शनमुक्त्वा विंध्यस्यापि नारददर्शनमाह॥ अथेति॥ अथ नारदेन स्वस्य दर्शनानंत-
रं नभसि शैलो नारदं ददर्श दूरात् दूरत एव संप्रस्थानागामि स्पर्धः॥२५॥ ब्रह्मसूनुरिति॥ हिरण्यगर्भत-
नयशरीरकांत्या विनाशितगुहातिमिरः॥ मानसं तमोहंसः मज्जोनं उज्जहौ स्यकोवानि स्पर्धः॥२६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

36

ब्रह्म तेजइति॥ ब्रह्म एतेनारदस्य ~~सता~~ तेजसः प्रभावात्समुत्पन्नं साध्वसं संभ्रमो यस्य स तथा साधु यथा स्यात्तथा स
ब्रह्म तेजइति॥ ब्रह्म एतेनारदस्य तेजसः प्रभावात्समुत्पन्नं साध्वसं संभ्रमो यस्य स तथा कठिनोपि पाषाणस्वभावोपि परिस्य
म ति सन्मार्गगा क्रिया यस्य साधु नामित्स तीक्रिया यस्य स तथा कठिनोपि पाषाणस्वभावोपि परिस्य
न्यकाठिन्यं तिरोष॥ काठिन्यं त्यक्त्वेति कवि साठाः॥ मृदुलतां कोमलतां किंच्चेति निश्चितं कापट्य मल
त्वेस्ये तत्वघत्ते आधत्त॥ ३॥ द्वेति द्विरूपमेव द्वैरूप्यं तस्मिन्नु भयरूपेपीत्यर्थः॥ सुतरामतिशयेन मु

ब्रह्मतेजः समुद्भूतसाध्वसः साधुसत्क्रियः॥ कठिनोपि परिसज्य चत्तेमृदुलतां किंच॥ ३॥
द्वैत्वामृदुलतां तस्य द्वैरूप्येपि स नारदः॥ मुमुदे सुतरां संतः प्रश्रयप्रायमानसाः॥ ४॥
गृहाना याँतमात्मीयगुरुं वा गुरुमेव वा॥ यो गुरुर्नम्रतां धत्ते स गुरुर्न गुरुर्गुरुः॥ ५॥

दितेपि त्रयिता॥ प्रश्रयेण विनयेन युक्ताः प्रमायतं मानसमंतःकरणं येषां ते तथा॥ ४॥ गृहानि
कायेचैतदित्साह संत इति॥ प्रश्रयेण विनयेन ग्रासमायतं मानसमंतःकरणं येषां ते तथा॥ ४॥ गृहानि
ति रि॥ अगुरुरिति परिच्छेदः गुरुरत्र गुरुतरः॥ महत्वात्॥ अतो यः नम्रतां नम्रस्य [redacted] भावो नम्रता तां ध
नेन म्रो भवति स एव गुरुः यः गुरुतरः अतिजडः स गुरुर्न भवति नम्रः स एव गुरुरित्यर्थः॥ ५॥ ॥

पुनः कथंभूतं द्राक्षावल्यश्च मृद्वीकावल्यः मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति च इत्यमरः ॥ नागवल्ल्यश्च तां
बूलवल्ल्यः तांबूलवल्ली तांबूली नागवल्ल्यपि इत्यमरः ॥ कणावल्ल्यश्च जीरकवल्ल्यः जीरको जरणो जाजीक णा इत्यम
रः ॥ यद्वा कणावल्यः पिप्पलीवल्यः ॥ कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ॥ उषणा पिप्पली शौंडी कोला इत्यमरः ॥
ताः सांशतैरावृतं कथंभूतं मल्लिकाश्च तृणशून्यानि तृणशून्यं तु मल्लिके इत्यमरः ॥ यूथिकाश्च मागध्यः ॥ अथ मागधी गणि

कणावल्ली १ थि

॥ द्राक्षावल्लीनागवल्लीं शतावृतं ॥ मल्लिकायूथिकाकुंदमदयंतीसुगंधितं ॥ २२ ॥

कायूथिकांबष्ठेत्यमरः ॥ कुंदानि च माघ्यानि माघ्यं कुंदमित्यमरः ॥ मदयंत्यश्च ज्योतिष्मत्यः मदयंती पि स्याज्ज्योतिष्मती तति
यरणिः ॥ ताभिः सुगंधो वर्तते यस्य स तथा तं सुगंधितमिति वाच्यितं ॥ २२ ॥ ७ ॥
गं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आवृतं ३

पुनः कथंभूतं मालतीभिर्ज्योतीभिः अवलंकृतं ॥ कथंभूताभिः भ्रमतां भ्रमराणां मालाः समूहा यासु तास्ताभिः । अतएव अलिच्छलेन भ्रमरव्याजेन अनेकशो दृष्टरूपं गोपांगनाः क्रीडितुं आगतं दृश्यमिवेति उत्प्रेक्षा ॥ ३२ ॥ पुनः कथंभूतं विविध मृगसमूहैर्व्याप्तं । पुनः कथंभूतं विविधविहंगैः शब्दितं । पुनः कथंभूतं परितः सर्वतो वृतं कैः नानानेकानि सरितां नदीनां स्रोतांसि पल्वलानि अल्पोदकजलाशयाः तैः तत्र सरसां स्रोतस्सु नाम निर्झर इव सर्वं ॥ ३४ ॥ पुनः कथंभूतं विविध देवनि

वृतं

भ्रमद्भ्रमरमालाभिर्मालतीभिरलंकृतं ॥ अलिच्छलागतं लक्ष्मं गोपीरंतुमनेकशः ॥ ३३ ॥ नानामृगगणाकीर्णं नानापक्षिविनादितं ॥ नानासरित्स्रोतःपल्वलैः परितो वृतं ॥ ३४ ॥ तुच्छस्त्रियः स्वर्गभूमीः परिहायागतैरिव ॥ नानासुरनिकायैस्तु विष्णुभोगेच्छया सेवितं ॥ ३५ ॥

कायैर्विष्णुकुसमं ततो सो गेहेषु सर्वलोगेषु विसर्पः विष्णुभोगानां वाञ्छया उपोषितम् अध्युषितम् आश्रितमिति यावत् ॥ आश्रयलेहेतुं वदन् प्रकारणगर्भया उत्प्रेक्षया सुरनिकायान् विशिनष्टि ॥ तुच्छास्त्रीः शोभा यासां तास्तथा न तथाविधाः स्वर्गभूमीः स्वर्गस्थानानि परिहाय परित्यज्य आगतैरिवेति अयं भावः स्वर्गभुवाम् पुण्यहेतुत्वात् तुच्छत्वं अपि यो पि तथा ते न पुण्यहेतुत्वात् तत्सातीयोगित्वाच्च निंध्यस्य तस्त्रियस्य नो नानासुरनिकायानाम् अध्युषितत्वमिति । तदुक्तं आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विंध्यहिमाचलयोरिति द्रष्टव्यं ॥ संसारतापस

॥ १७ ॥

38

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रघु०

39

भल्लातकीरवृक्षाइतियावत्॥ वीरवृक्षोरुष्करोग्निमुखी भल्लातकी त्रिष्वित्यमरः॥ शेलवश्च श्लेष्मातकाश्च शेलुः श्लेष्मातकः पीत
उद्दालश्च बहुवारक इत्यमरः॥ श्रीपर्ण्यश्च गंभार्यः॥ गंभारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका॥ श्रीपर्णी भद्रपर्ण्यश्च काश्मर्यश्चे
त्यमरः॥ तैर्व्याप्तं कूजितं॥ लक्षितमित्यर्थः॥ पुनः कथंभूतं॥ शाखाः पत्रपुष्पाद्याः शाखानाख्यं पत्रपुष्पादित्यमरः॥ अं
तः खरस्पर्शानि बहुमृदुस्पर्शानि येषां ते शाखवृक्षाः इति वा॥ शाखाश्च प्रयुक्तयः॥ शुक्तिः शंखः खुरः कोलदलं नखमित्य
॥ १८ ॥ मरः॥ तेषां वनैः चंदनैश्च गंधसारैः॥ गंधसारो मलयजो भद्रश्रीश्चंदनोऽस्त्रियामित्यमरः॥ रक्तचंदनेश्च तिलपर्णिभिः ॥ १८

शाखच्छांखवनैरम्यं चंदनै रक्तचंदनैः॥ हरीतकीकर्णिकारधात्रीभिन विभूषितं॥३१॥

तिलपर्णी तु पत्रांगं रंजनं रक्तचंदनं॥ कुचंदनं चेत्यमरः॥ रम्यं सुंदरं पुनः कथंभूतं हरीतक्यश्चाभयाः अभया त्वव्यथा
पथ्या वयस्था पूतनामृता॥ हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवेत्यमरः॥ कर्णिकारा द्रुमोत्पलाः॥ अथ द्रुमो
त्पलः कर्णिकारः परिव्याध इत्यमरः॥ धात्र्यश्चामलक्यः धात्री स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि इत्यमरः॥ तासां
वनैर्वनमेव नाभूषणं शोभा यस्य वनानि वा भूषयतीति सः तथा तं॥३१॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५०

विष्टपत्रये भुवनत्रये। यन्मदीयं अखिलमिति तं नत्तवअदृष्टमिति न दृष्टं पुराणैरिति शेषः यद्वा नोस्माकमदृष्टं भावि तत्तवदृष्टं गोचरीभ
त्यर्थः। अनुक्रोशाद्दयालुत्वादिति॥ ५०॥ मेदुरो मंथरः आनंदगमकः आरव आरावः शब्दो यस्य सोहं असंक्तदत्तुं न अलं न सम

अदृष्टं तव नो दृष्टं यदिष्टं विष्टपत्रये॥ अनुक्रोशोस्ति मयि चेदुच्यतां प्रणतोस्म्यहं॥ ५०॥
त्वदागमनजानंदसंदोहे मेदुरारवः॥ अलं न वक्तुमासक्तं तथाप्येकं वदाम्यहं॥ ५१॥

मर्थः॥ मेदुरारवत्वे हेतुमाह॥ त्वदिति॥ मेदुरोदरइति क्वचित्पाठः॥ ५१॥ रामार्पण॥ ॥ छ ॥ छ ॥ छ॥ ॥ ॥ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मेर्वादौधराधरगणसामर्थ्येपूर्वपुरुषैर्वर्ण्यतेतत्तेषांसमुदायादहमेकःकेवलोन्यनिरपेक्षो धरांदधइतिस्वस्योत्कर्षोक्तिः॥इतिसामान्येन विनिंद्य प्रत्येकं विनिंदति गुरुरत्र पिता आदिपत्यादादिपतित्वात्॥आधिपत्यादितिवाकचित्पाठः॥यदाह कालिदासः॥ हिमालयो नाम नगाधिराजइति संबंधित्वात्श्वसुरत्वात्॥राजादिगुणरहितत्वात्स्वस्तोमान्योनभवति॥५२॥गौरीपितृत्वाधिपतित्वादिति

न
त

घराधौरेयाणसामर्थ्येमेर्वादौपूर्वपूरुषैः॥वर्ण्यतेसमुदायोदहमेकोदधेधुरां॥५१॥गौरीपतित्वाद्धिमवानाधिपत्याच्चभूभृतां॥संबंधित्वात्समुपतेःसएकोमान्यभूःसतां॥५३॥नमेरुःस्वर्णपूर्णत्वाद्गत्वसानुनयाथवा॥सुरसद्मतयावापिक्वापिमान्योमतोमम॥ ॥५४॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

हेतुभिः॥सएकोमान्यइतिवक्रोक्त्यानिंदानाधिपत्याच्चेतिपाठेसाक्षादपिखंडलाधिपत्यवन्मुख्याधिपत्याभावादितिमान्यभूभृतस्ता॥सतांशिष्टानांमाननाधारीमान्यभूःसतामितिकचित्पाठः॥५३॥ननुसएकएवमाऽइतिकथमुच्यतेस्वर्णपूर्णत्वादिनासुमेरोरपिमान्यत्वादित्यतआहनमेरुरितितस्याल्पसारत्वादितिभावः॥५४॥

न्य२

॥२२॥

परं १ शतासरँशं तैपरः॥ शतमिति पाठे शतासरेपरःशतं असंख्यातमित्यर्थः॥ इङ्गकच्छनके च्छयः॥ पृथ्वीचरत्नगन्धीत्वाः॥ पपा॥ मंदेहे
ति। मंदेहाराक्षसास्तेषां देहा देहनाशं प्राप्याल्लोच्च उदयैकदयाश्रितः॥ उदय उदयगिरिः॥ सच एकदयाश्रितश्च एकां मं
देहानां सूर्योदये जीवनं उक्षणं दया॥ माश्रितः तत्र सः॥ मंदेहानाम राक्षसाः॥ ब्रह्मणः शापाज्जातोऽस्त्रियंते उदये उदय

इला

॥ परंशतं नकिंशैच्चाकैच्छनके च्छयः॥ इहसंतिसततांमान्यामान्यास्तेनुरवक्र
॥ मिषु॥ ५५॥ मंदेहदेहसंदेहादुदयैकदयाश्रितः॥ निषधो नौषधिव
रो यस्तो यस्तमि वाचलः॥ ५६॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पर्वते सूर्योदये पुनजरवंतीति वैसमवादौ प्रसिद्धं उदये कदयाश्रितः इति पाठे स्पष्ट एवार्थः॥ निर्गता औषधयो ओषधयो वायस्माद
सौ निषधः॥ औकार ओकार इकाराणाम श्रवणमार्षे एवं उरत्नापि यथायथं साधुत्वमवसेयं तद्रूपं पदज्ञो नोतिनिर्बधः कर्त्त
व्यो मुनिसाधणे अर्थस्मरणतास्वर्दान्नाद्रियंते हि लक्षणं॥ यान्युज्जहारमाहेशा व्यासो व्याकरणार्णवात्॥ तानिकिं प
दरत्नानि मांतिपाणिनिगोष्पदे सापि॥ ५६॥ ॥ ७॥ ॥ ३२॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

८१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

का

नीलौ नीलिमागुणस्तस्य निलयः अंचरोश्रयइत्यर्थः॥ अर्थे आश्चर्यप्रत्ययेन तथा प्रतीतेः॥ मंदरोचनो मंदप्रकाशः॥ मंदरोचन
इति मंदरोचनः॥ तायंचनं॥५७॥ कूटः कूटइतिशब्दः॥ उत्तरपदयेषां तेन तथा एवार्थे तु ग्राह्यः॥ कूटोत्तरपदाएव ते इत्यर्थः॥ किष्किं
धेति आदिपदेन मैनाकादयोपि गृह्यंते तेषु कृता त्तेषामिति भावः॥५८॥ अखर्वगर्वसंसर्गो महाभिमानसंश्लेष इत्यर्थः॥५८॥

मंदरो

॥२३॥ नीलश्च नीलौ निचयो मंदरोचनः॥ सर्प्याल्यः समलयो रायंनावैति रैवतः॥५७॥ ॥२३॥
हेमकूटत्रिकूटाख्याः कूटोत्तरपदाः कृते॥ किष्किंधकौंचसह्याख्या जारसह्यानते गु
वः॥५८॥ इति विंध्यवचः श्रुत्वा नारदौ नितयद्युदि॥ अखर्वगर्वसंसर्गो नमह
त्वायकल्पते॥५९॥ श्रीशैलमुख्याः किंशैलाने हंसे समलश्रियः॥ येषां शिखर
रमात्रादिदर्शनं दुःकृये न लभ्यते॥६०॥

श्रीशैलेति श्रीशैलो मुख्यः येषां प्राचानां मंदारमधुसूदनो गौडे प्रसिद्धः मंदरादीनां ते तथा तदुक्तं॥ वीरचंदनयोर्मध्ये मंद
रो नाम पर्वतः॥ तस्यारोहणमात्रेण नरो नारायणो भवेदित्यादि॥ अत्रापि च वक्ष्यते श्रीशैलशिखरं दृष्ट्वा श्रीमदिदं तथा
दिलोकनात्॥ पुनर्भवो मनुष्याणां॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भवेन प्रभवेत् कश्चिदित्यादि आदिपदेन सानुभावादीनि गृह्यंते आलोक्यज्ञातव्यं ॥ ६०॥ सत्यमिति गिरिसारं पर्वतानां सामर्थ्यं विदृण्वता दर्शयता उपहास्यपरो हि राद्धः ॥ ६१॥ ६२॥ अथवेति महतां उदारचित्तानां महात्मनां अथवा महति ब्रह्मणि आत्मा येषां ते ॥ तथा तेषां हि रा

अथास्य बळमालोक्यमिति ध्यात्वाब्रवीन्मुनिः ॥ सत्यमुक्तं हिमवता गिरिसारं विदृण्वता ॥ ६१ ॥ परं शैलेषु शैलेंद्रो मेरुस्त्वा प्रवमन्यते ॥ मया निःश्वसितं चैतत्त्वयि चापि निवेदितं ॥ ६२ ॥ अथवा मद्विधानां हि क्रेयं चिंता महात्मनां ॥ स्वस्त्यस्तु तुभ्यमित्युक्त्वा ययौ सव्योमवर्त्मनि ॥ ६३ ॥ गते मुनौ निर्विंदस्त्वमतीवोद्विग्नमानसः ॥ चिंतामवाप महती विंध्यो वंध्यमनोरथः ॥ ६४ ॥ विंध्य उवाच ॥ धिग्जीवितं शास्त्रकलोज्झितस्य धिग्जीवितं चोद्यमवर्जितस्य ॥ धिग्जीवितं व्यर्थमनोरथस्य धिग्जीवितं ज्ञातिपराजितस्य ॥ ६५ ॥ कथं भुनक्ति स दिवा कथं रात्रौ स्वपिति सहे ॥ रहः शय्यां कथं तस्य यस्याभिभवनं रिपोः ॥ ६६ ॥

शोकचो ॥ ६७ ॥ वंध्यमनोरथः व्यर्थाभिलाषः नकलालिषः विधावा ॥ ६८ ॥ दिवादिवसे भुनक्ति भुंक्ते रहः रतिग्राम्यधर्मो क्तिः ॥ अथवा रहः शय्या एकांतवास जन्यं सुखं ॥ ६९ ॥ ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दावाग्निदवथुर्वनाग्निकंपः बाधते तु बाधत एव॥ पादपूरणे वा तु स्याद्धतुर्हि च स्म ह वै पादपूरणे इत्यमरः॥ नवतां तरुणतां॥७०॥ च
रकश्चरकाचार्य आयुर्वेदप्रवर्तकः इति चिंताज्वरे॥ न चरति न प्रवर्तते इत्यर्थः॥ नासत्यौ अश्विनीकुमारावपि नासत्यौ नस्राई षदपि स
मर्थौ न च यथार्थाविपर्यार्थः॥ नस्राहीनिषेधे अमाने नह्यतो नेइत्यमरः॥ उत्साह बुद्धिं उत्साहेन युक्तां बुद्धिं उत्साह बु

॥ २४ ॥ अतो दवाग्निदवथुर्मेति यथा न स बाधते॥ बाधते तु यथा चित्ते चिंतासंतापसंततिः॥ ६७॥ आयुत्क्रमु
कं पुरा विद्धि श्विंताज्वरार्त्तिः सुदारुणा॥ न भेषजैर्लंघनैर्वा न चान्यै रूपशाम्यति॥ ६८॥ चिंता
ज्वरो मनुष्याणां क्षुधां निद्रां बलं हरेत्॥ रूपमुत्साह बुद्धिश्री जीवितं च न संशयः॥ ६९॥ ज्व
रो न्यतीतिषड्हेर्जीर्णज्वर इहोच्यते॥ असौ चिंताज्वरस्तीव्रः प्रत्यहं नवतां व्रजेत्॥ ७०॥ धन्वा
धन्वंतरिर्नात्र चरकश्चरतीह न॥ नासत्यावपि नासत्यावत्र चिंताज्वरे किल॥ ७१॥ किं करोमि क गच्छामि
कथं मेरुं जयाम्यहं॥ उत्स्फूर्य तस्य शिरसि पतामि न पताम्यतः॥ ७२॥ ६॥ ७॥ ७॥ ७॥

द्विश्रीरितिवा पाठः॥ जयोपायं विमृशति किं करोमीति जयोपायं विनिश्चित्य स्वयमेव स्वात्मानमाह॥ अत इतः स्थानात्त
स्य शिरसि उत्स्फूर्य उत्फालं कृत्वा पतामीति स्वयमेव निराकरोति किमित्याकांक्षायामाह॥ ७२॥ ॥ ६॥ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प २

राक्रं कोपयते हि ॥ पत्र जेय यस्माद्वा त्रपक्षस्य मचेष्टितं धिक् धिगित्यधिक्षेपे धिग्गर्हितमित्यर्थः ॥ मेरोः स्पर्द्धा अस्मिन् विघटयति
अध्यवेति स्पर्द्धायां कारणाभावा दित्यर्थः ॥ पुनः स्पर्द्धा संभावयति न्मिभार भ्रत इत्यादि ॥ महा भारं दधा नाः प्रायः प्राय
शो भ्रांतिभ्रमयो भवंति अज्ञानाश्रया भवंति इत्यर्थः भूमिभारं भ्रतइति पाठे बहुस्वर्णानि बहुधनानि दधत इत्यर्थः ॥

राक्रं कोपयता पूर्वमस्मद्धोत्रेणैकेन चिन्नापक्षहीनः कृतोयत्तु धिगपक्षस्य चेष्टितं ॥ ७३ ॥
अथवा सकथं मेरुस्तद्यो द्भिः स्पर्द्धते मया ॥ भूरिभार भ्रतः प्रायो भवंति भ्रांति भूमयः ॥ ७४ ॥
अलीकवाक्कमथवा संभाव्यं नारदे कथं ॥ ब्रह्मवादि निवेदज्ञो सत्यलोक निवासिनि ॥ ७५ ॥

तपनीयं शातकुंभं गांगेयं भर्मकर्बुरमित्यमरः ॥ स्पर्द्धायां हेत्वंतरमुद्भावयति अलीकवाक्कमिति अलीकवाक्कासंभवे हेतुं वद
न् नारदं विशिनष्टि ब्रह्मेति ब्रह्मणि परमात्मनि श्रवणमननादि पूर्वकं कर्त्तुं शीलं यस्य सतथा तस्मिन् तएव वेदनं वेदः
स्वप्रकाश श्चिदात्मा तं जानातीति तथा तस्मिन् ॥ अतएव सत्यकालत्रयाबाध्यः ॥ ब्रह्मपरमात्मा लोक्यते यस्मिन् ब्र
ह्मलोके निवसितं अद्वैत ब्रह्मैक्यानुभवेन स्थातुं शीलं यस्य सतथा तस्मिन् प्राकृते व्याख्यानं स्पष्टं ॥ ७५ ॥ ६ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अतो नारदस्य लीलावाल्मीकेः संयुक्तमयुक्तं वा अयं विचारो मयि नोपयुज्यत इत्याह युक्तायुक्ते नितरां किमुपयुज्यत इत्यादरुद्धम
एवेत्याह ॥ पराक्रमे त्विति ॥ केरोतु नाम नीतिज्ञो व्यवसायमितस्ततः ॥ फलं पुनस्तदेवास्य यद्विधेर्मनसि स्थितमिति ॥ न्यायादुध
मो नैकांतिकफलइति हृदि निधायाह ॥ अथवेति ॥ अंतर्यामिप्रेरितो निश्चयं विदधाति ॥ क्षणमिति श्लोके नकालविलंबेन हेतुमा

॥ २५ ॥ युक्तायुक्तविचारोयमाहवे नोपपद्यते ॥ पराक्रमे प्रवृत्तानां विचारं नाहते मनः ॥ ७६ ॥ अथवा चिंतनैरेतैः किं
व्यर्थैर्विश्वकारकं ॥ विश्वेशं शरणं यायां स मे बुद्धिप्रदास्यति ॥ ७७ ॥ अनाथनाथः सर्वेषां विश्वनाथो हि गी
यते ॥ क्षणं मनसि संचिंत्य भवेदित्थमसंशयं ॥ ७८ ॥ एतदेव करिष्यामि नेष्टं कालविलंबनं ॥ विचक्ष
णैरुपेक्ष्यौ न वर्धमानो परामयौ ॥ ७९ ॥ मेरुं प्रदक्षिणीकुर्यान्नित्यमेव दिवाकरः ॥ सग्रहर्क्षगणो
न्नं नं मन्यमानो वन्ध्याधिकं ॥ ८० ॥ इति निश्चित्य विंध्याद्रिर्ववृधे सम्प्रधेक्षणः ॥ अनंतगगनस्यांतं कुर्वन्निः शिखरैः शिखरै
रिव ॥ ८१ ॥ केश्चिन्नू सार्द्धं विरोधो न कर्त्तव्यः केन चित्कचित् ॥ कर्त्तव्यश्चेत्प्रयत्नेन यथा नोपहसेज्जनः ॥ ८२ ॥

णा ॥ विचक्षणैरिति परामयो शत्रुरोगौ ॥ ८० ॥ इति निश्चित्येति ॥ विंध्य इत्येवं निश्चित्य ववृधे इत्यन्वयः ॥ सम्प्रधेक्षणः सम्प्रधे संग्रामे स्प
र्धया मिसतत् ॥ ईक्षणीदर्शनमपि नितेरो यस्य स तथा सम्प्रधेक्षण इति एकपद्यपाठे सम्यकू अध्यु सम्प्रधू सम्यग्वृद्धिरि
तियानत् ॥ तत्रेषणं इच्छा यस्य स तथा सम्यग्वृद्धीषणा अपि दृष्टोपरामं सर्वं कं हेतुमाह केश्चिदिति ॥ ८२ ॥ ध ॥ ध

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निरुध्येति॥ व्यासोक्तिः॥ अत्र अनंतगगनस्पृशंतं कुर्वद्भिरिव शिखरैर्ववृध इति वचनात्॥ निरुध्य व्राघ्नमध्वा
नं क्षतक्षसुरवस्थ्योऽभवदित्युक्तेश्च दक्षिणोत्तरमार्गयोरवरोधो गम्यते॥ अतएवाग्रे वक्ष्यति॥ क्रमतः सर्वम
चैतो हेलया हेलिकस्य खे॥ न शेकुरग्रतो गंतुं नतोन्नरुधीजिह्मपतत्॥ इत्यादि॥ ननु प्रबलतरे वैरिणि सतिसु
स्थताऽप्युक्तेरत आह॥ भवत्स्वस्मादिति भवो दृष्टं तदधीना तदायत्तोस्यर्थः॥ भव ईश्वरस्तदधीनावननुस्स

निरुध्य व्राघ्नमध्वानं क्षतक्षसुरवाडिराट्॥ स्वस्थोऽभवद्भवाधीना प्राणिनां हि भविष्यता॥ ८३॥
यमप्ययमकं जीसोदक्षिणं प्रक्रमिष्यति॥ स कुलीनः स च श्रीमान्स महान्स हितः स च॥ ८४॥
यावत्स्वशक्तिराक्रौपि न दरीयति कर्हिचित्॥ तावत्सत्त्वं घ्नः सर्वेषां ज्वलनो दारुणो यथा॥ ८५॥
इति चिंतामहाभारं सत्क्रा[illegible] नस्थो स्थिरोऽभवत्॥ आकांक्षमानस्तरणेरुदयं ब्राह्मणो यथा॥ ८६॥
इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे विंध्यवर्धनो नाम प्रथमोऽध्यायः॥ १॥ छ॥ ॥ रस्तु॥ शुभं भवतु॥ ॥

र्यमार्गावरोधे कथं [illegible] क्षतक्षस्यता तत्राह॥ यमघेति॥ यमकन्यासूर्यैः महितः पूजितः ननु शक्रस्य परानुपाऽऽ
व्यस्वसामर्थ्यदर्शनेन किं तत्राह॥ यावदिति सामर्थ्यादर्शनेत्युलंघने दृष्टांतः ज्वलन इति दारुणः काष्ठ इति॥ ८६॥
इति श्रीमत्परिव्राजकपरमहंसपादाचार्यश्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां विंध्यवर्धनो नामप्र
थमोऽध्यायः॥ १॥ छ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५०(६)

५१ द्वितीयेतरणेर्यानननिरोधो निमित्तं दृष्टांशः॥ सत्यम् लोकस्य संप्राप्तिः प्रभावश्च निगद्यते॥ ॥ विंध्यावरोधेन सूर्यगमननिरोधं वक्तुं आदौ तावत्तस्योदयमाह॥ सूर्य आहेति॥ सूर्यउदयगिरौ अत्रोदयगिरिशितिज्योतिः रस्तगि
शास्त्रप्रक्रियायां सिद्धांतशिरोमण्यादिग्रंथकृत्या ज्ञेया॥ तत्रपातालगादुर्घ्वेन सूर्यो यत्र यत्र दृश्यते स तेषामुदया सउ
चलः॥ एवंपातालंगच्छति यत्रादृश्यो भवति सोस्ताचलः॥ पुराणप्रक्रियायां च॥ यैर्यत्र दृश्यते भास्वान्न
स तेषामुदयः स्मृत इति॥ [illegible] यत्रैवादर्शनं याति तत्रैवास्तमनं विदुः॥ नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा

॥२६॥ श्रीव्यास उवाच॥ सूर्य आह्नास्य जगतस्तस्य खुष स्तमसोरिपुः॥ उदियायोदयगिरेः शुचिप्रस्र मरैः करैः॥१॥ ॥२६॥

दासतः॥ उदयास्तमनावेव हि दर्शनादर्शनं रवेरिसकृत्वा प्रथमदर्शनोपलक्षितोप्युदयगिरिः॥ प्रथमाद
र्शनोपलक्षितप्रदेशोस्तगिरिरिति॥ उदियाय उदयादुदित इति यावदित्यन्वयः॥ किं भूतः जंगमस्य स्थाव
रस्य च आत्मा फलरूपः॥ योसावादित्ये पुरुषः सोसावहमिति श्रुतेः फलरूपत्वे हेतुमाह तमसोरिपुरिति॥ त
मसो अज्ञानस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थबु [illegible] द्धिरूपत्वेन शत्रुः सन्न रिपुर्नाशकइत्यर्थः॥ प्राकृतं व्याख्या
नं स्पष्टं॥ किं कुर्वन् शुचिप्रस्रमरैः कं श्रुचयुष्मते पावित्र्यहेतुत्वात्तस्य मराः प्रसरणशीलास्तैः करैः रश्मिभिरि
त्यर्थः॥१॥ ॥ ॥ रै: १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सतां सन्मार्गवर्त्तिनां धर्मान् वैदिकीः क्रियाः संवर्धयन् तमसस्त्वयं तामसी तमोगुणप्रकृतीनां तामसानां
नाशये तामसी तां तामसीं स्थितिं निघ्नन्त्यकुर्वन्निति तिरस्कुर्वन् इति शेषः तामसि प्रेता अस्ति प्रेतत्वं चास्याः क
रघ्नत्वात् ।। नुस्वार्थो समुच्चयवाचि विजृम्भयन् कुर्वन्निति तमसस्तमोगुणस्य यामिनी रात्रिः सेव

संवर्धयन् सतां मार्गं न्यक्कुर्वंस्तामसीं स्थितिं ।। पद्मिनीं बोधयंस्त्विष्टं रात्रौ मुकुलिताननां ।।२।।
हव्यकव्यं प्रभूतं वृद्धिं देवादीनां प्रवर्तयन् ।। प्राह्णपराह्णमध्याह्नत्रिधा कालविजृंभयप्रदः ।।३।।
असतां हृदि वक्रोऽपि पुनिर्दिशांस्तमसस्थितिं ।। यामिनीकाकलितं जगदुज्जीवयन् पुनः ।।४।।
यस्मिन्नभ्युदिते जातः सम्यक् पुण्यजनोदयः ।। अहो परोपकारेण संघः फलतीति चेत् ।।५।।

कालवस्तेन कलितं गिलितं ।।४।। पुण्य॰ जनोदयः पुण्यजनानाम मंदेहानाम राक्षसाः यातुधान्यः पुण्यज
नैर्ऋते याचराक्षसीस्मरः ।। सूर्योदयास्पूर्वं तेषामुत्पत्तिः पुण्यजना धार्मिका लोका इति वा तेषामुदय
उत्कर्षः अनुदिनम् इति पाठे पुण्यजनाः सामान्यराक्षसाः उदयास्तमने दिनरात्रित्वे न निरूपयन्
परोपकरणस्य संघः फलं माहात्म्यं अहो इति आश्चर्ये ।।५।। ।।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

57

आ

प्राचींपूर्वींदिशं ॥ आश्वास्यसांत्वयित्वा तमग्रे यौ चहिरां नाथः दिशांनाथः दक्षिणांदिशंचप्रस्थितवान्याप्र त२
याणं कृतवानितिषष्ठेनान्वयः॥ आश्वास्येत्यनेनो कांक्षितह तुमाहसानुरागगातिअनुरागो न्तरूकिरणस्तेनसार्द्धं
वर्तमानायेकरास्तैः कथंभूतां प्राचीखंडितां प्रातः काले प्राप्तात्मनाथां तदुक्तं॥ निद्राणोक यमुकुलीकृततामृ
नेत्रोनारानखक्षतचयेनचचर्चितांगं॥ यस्याः कुतोधिपतिरेतिगृहेप्रभातेसाखंडितेतिकथिताकविभिःपु

॥ २७ ॥ सायमस्तमितः प्रातः कथंजीवेद्रविःपुनः॥ सानुरागकरस्पर्शैः प्राचीमाश्वास्य खंडितां॥६॥ ॥ २८ ॥

राणैरितितत्रानंतरांद्रातीतिस्वकार्यंप्राप्नोतीतिनिद्राणविघासे व कषायः तत्वज्ञानमंतरेणदुस्सा
ध्यत्वाहीनमुकुलीकृतमाच्छादितंचारुनेत्रंउत्तमंज्ञानंयस्यसनिद्राकषायमुकुलीकृतचारुनेत्रः ते
थामंदेहानांराक्षसानांनारीनखक्षतमानोनारानखतुल्यावायेबाणास्तैर्यो व्रणचयः क्षतसमुदा
यः तेनचर्चितानिचिह्नानिअंगानियस्यतदपिविशेषणद्वयंसूर्यपक्षेयोजनीयं॥६॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लक्ष्यते ४

नन्वप्रणयकोपितायाः कांतायाः सानुरागकरस्पर्शमात्रेण किं तत्राह। यामंस्तुसेति। यामं प्रहरमात्रं च चक्षुकाभ्यो गोत्रतस्यास्तम आघुर्णो चैरेयेन पान्न सा २
मेन। आग्नेयाः विशेषणं विरहादिति। विरहाद्विरहनन्यकोधाख्वेदादि सर्थः। ज्वलंती अग्निवत्स्फुरंती अतएवोक्तमाग्नेयीति। उभयोर्वा विशे मि २
षणं पक्षांतरे व्याख्यानं स्पष्टं। इन्द्राणीं दक्षिणां दिशां विशेषयन्नस्त्री सा मध्ये नि विशेषणान्याह॥ मृगमदे... यादि चतुर्लिः। चंद्रः कर्पूरः। अ
थ कर्पूरमस्त्रियां घनसारश्चंद्रसंज्ञः सितभ्रस इत्यमरः। तांबुली नागवल्ल्यां स्यात्। तत्राडाक्षा मकास्तबकौगुच्छस्तनी सत्रस्तनशब्देन स्तनाग्रे सहृद्दर्दुरव दि ४
वली ५ क्षोजाभिस्येनेन स्तनयोर्वक्ष्यमाणत्वात्। ...व ल्लीलवलीवल्लि लवल्लीलता सैव दो वेल्ली वा कुलता यस्याः सा तथा तां। ... केकोचिर
शोकः। तस्याः पल्लवाकिसलयान्येव अंगुल्यो यस्याः सा तथा तां॥८॥ ॥त्रिकुटस्थानि यानि स्वर्णरत्नानि तान्यंगेषु यस्याः सा त

यामेन्दुस्फाततयाग्नेयीं ज्वलंतीं विरहाद्विलात्वं गैलां मृगमदचंद्र चंदनचर्चितां॥७॥ तां बूल्वीरागरत्नोष्ठीं द्राक्षास्त
बकसुस्तनीं॥ लवलीवल्लिदोर्वल्लीं कंकेलिपल्लवांगुलिं॥८॥ मलयानिलनिःश्वासां क्षीरोर्कं वरांबरां॥ त्रिकुटस्व दर
र्णरत्नांगीं सुवेलाद्रिनितंबिनीं॥९॥ कावेरीगौतमीजंघां चोलचोलांशुकावृतां॥ सहृद्दर्दुरवक्षोजां कौहृकां
ची विभूषणां॥१०॥ सुकोमलमहाराष्ट्रवाग्विलासमनोहरां॥ अद्यापिन महालक्ष्मीर्यौ न मुंचति सद्गुणां॥११॥

थातां। रत्नागीमिति पाठे चित्रकूटस्थैर्रत्नानि रंजितानि भूषितानि अंगानि यस्याः सा तथा तां॥ सुवेलाख्यासावद्रिश्चेति सुवेलाद्रिः। स एव ए
नितंबस्त्रीकट्याः पश्चाद्भागः स वर्तते यस्याः सा तथा तां॥९॥ जं... घा सस्तनी जानुनो भोग इति यावत्। चोलचोलो देशविशेषौ॥ तावे
वांशुके यस्याः॥ चेलदेश एव चोलः। कूर्पासकः॥ कंचुकीति यावत्॥ चोलः कूर्पासकः स्त्रियामित्यमरः॥ पा... ॥ आप्रापासस्त्र भा मेति
यावत्॥ निचोल एव चोलः प्रच्छदपटः निचोलः प्रच्छदपट इत्यमरः॥ तेनावृतां कांतीयर्थौच कांचीमेखला॥ स्त्रीकट्यां मेखला कां
ची इत्यमरः॥ सैव तया वा विभूषणं यस्याः सा तथा तां॥ कांतीस्त्रत्र कांचीति क्वचित्पाठः॥ कांचीस्थानं मेखला दाम्नि प्रभेदे नगरस्य चे
नी २ त्यमरः॥ मेदिकारस्त्र॥ वाग्विलासो वाक्यविलासः॥ वाक्चातुर्यमिति यावत्॥ यां दक्षिणां दिशां महालक्ष्मीः अद्यापि न मुंच
चति॥११॥ ॥

५२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सुदक्षेति॥ सुदक्षा वा सौदक्षिणा चेति सुदक्षदक्षिणा तां॥ सुदक्षत्वं वास्याः श्राद्धादिकर्मणि प्रशस्तत्वात्॥ हे सुदक्षेति सूत संबोधनं वा॥ क्रमं तइति हि॥ हेलिकस्य
सूर्यस्य रश्मुतेर्लश्मुतिरिति वचनात्॥ हे आकाशे रिंकति गच्छतीति व्युत्पत्तेः॥ हे लिकश्चिन्त भानुश्चेति सूर्यनाम सप्तति मध्ये वक्ष्यमाणत्वात् वा॥ क्रमेण स
वं खं आकाशं क्रमंतो गच्छतो ऽ श्वाश्रये गंतुं यदा न शेकुः ततस्त दा तदनंतरमितिवा॥ अनूरुः सूर्यस्य रथयंता॥ सूरसूतो रुणो नूरुः काश्यपिर्गरुडाय
जः॥ इत्यमरः॥ व्यजिज्ञपत्॥ विज्ञापयामास सूर्यमिति शेषः॥ क्रमंतो श्वहेयास्तस्थेति कविपाठ स्तदा संधिरार्षः॥ विज्ञापनमेह॥ ज्ञानो इति॥ रातत्रुज्ञा ५४
नं वास्य पृष्टे न तेन कथनादनुमानात् सर्वज्ञत्वाद्वेति बोद्धव्यं॥ १३॥ अनूरुवाक्यमिति॥ अतिशयितो विस्मयो यस्य स सर्वाजान् द्यघविंज्ञपदित्यन्वयः॥ अत्र विस्म

सुदक्षदक्षिणामाश्नामाशानाथः प्रतस्थिवान्॥ क्रमंतः सर्वमर्वंतो हेलयाहेलिकस्य खं॥ १२॥ न शेकुरयतो गंतुं ततो नूरूर्व्यजिज्ञपत्॥
रुर अनूरुवाच॥ ॥ श्वानो मानोन्नतो विंध्यो निरुध्य गमनं स्थितः॥ स्पर्द्धते मेरुणा प्रेप्सुस्त्वद्दत्तां तु प्रदक्षिणां॥ १४॥ अनुरुवाक्यमाकर्ण्य स ॥ २८ ॥
विता हृद्यविंतयत्॥ अहो गगनमार्गोपि रुध्यते वा तिविस्मयः॥ १४॥ व्यास उवाच॥ ॥ सूरः शूरोपि किं कुर्यात्सांतरवर्त्मणि स्थितः॥ त्वरा
वानपि कोरोद्धुं मार्गमेको विलंघयेत्॥ १५॥ राहुबाहुग्रहव्यग्रो यः क्षणं नावतिष्ठति॥ शून्यमार्गे निरुद्धः स किं करोतु विधिर्बली॥ १६॥

यदीतिकविपाठः पुनरर्थे वशब्दः॥ सूर इति॥ सूरः सूर्यः शूरोपि समर्थोपि किं कुर्यात्॥ अम्भूरेण हतः सूरस्के नापि शातं नेह इतिन्यायादित्यर्थः॥ एको ऽसहायः राहुबाहुग्र
हव्यग्र इति ऊध्यते कंमद्दः क्रियतेष्णुकं पि त्वया नेने विवाहुः सुरवं॥ विधुं तुदस्य ग्रहणे नाकुलित इत्यर्थः॥ उक्तं च॥ भानुर्विधुंतुदमुखाकुलितैकपार्श्वः पार्श्वांतरेण
जगतां तिमिरं निहंतीति॥ यद्वा हस्तिरूपधारिणा राहोर्बाहुग्रहेणा कराकर्षणेन व्यग्र आकुल इति व्याख्येयं राहुर्हस्ती भूत्वा सूर्यां वेद्यमसोयस तीतिश्रुते॥ अ
वतिष्ठति अवतिष्ठते प्राकृतं व्याख्यानं स्पष्टं विधिर्ब्रह्मा ईश्वरो दैवं वा॥ १६॥ छ॥ छ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ छ॥

CC-0. In Public Domain. Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(५४)

नां२

योजनानामिति॥ जनस्य मनुष्यस्य योजनं क्रोशचतुष्टयानां सहस्रे द्वे इत्याद्यन्वयः। यः सूर्यः स तारेति। ताराश्च अश्विन्यादिव्यतिरिक्तानि न-
क्षत्राणि नक्षत्रमात्राणीति वा ग्रहाः मंगलादयस्तैः सार्द्धमंबरमिति॥१७॥ सर्वाहिर्भोगानां प्रजानां व्याकुलतामाह॥ अहो इति॥ अयमर्थः दि२
एषः कः कालः किं दिनं का वा रात्रिर्न ईक्ष्यते इत्यर्थः॥ ननु दिनं भविष्यतीति सूर्यस्य दिग्मालाने दित्याशंक्याह॥ अहो नाहस्कराभावादि-
ति। अयं कालो हि दिनं न भवति कुतो हस्कराभावात्। अत्र प्रधनो यं निर्देशः सूर्योदयमारभ्य प्रहरचतुष्टयं तु अहरित्युच्यते। तस्य चोत्तरत्ता स्वस्य सूर्यस्याहः तु
कर्तृत्वाभावादिति भावः॥ तर्हि निशा भविष्यतीत्याह॥ निशा नैवा निशाकरादिति। चंद्राभावादित्यर्थः॥ ननु चंद्राभावेपि अमावास्यादौ निशा दृश्यते

॥योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च योजने॥ भोजनस्य निमेषार्द्धात् तिसोपि चिरं स्थितः॥१७॥ गतेव कुतिथौ काले प्राच्योदीच्याभ्र॥
॥शार्दिताः॥ चंद्ररश्मेः करवात सापसंतापतापिताः॥ पाश्चात्यादाक्षिणात्याश्च निद्रामुद्रितलोचनैः॥ शायिता एव वी॥
हं२ ॥क्षिप्यते सतारग्रहमंडले।१८॥ अहो नाहस्कराभावान्निशा नैवा निशाकरात्॥ अस्तंगतक्षिन्निभसः कः कालः संप्रतेक्ष्यते२०

त त्राह॥ अस्तंगतैक्षिन्निभसः इति अस्तमदर्शनं तानि प्राप्तानि ऋक्षाणि नक्षत्राणि यस्मात्तस्मान्नभसः आकाशाद्धेतोरित्यर्थः॥ प्राच्योदीच्यव्याकुलतायामित्याख्यातं दं
पश्चात्यदाक्षिणात्यव्याकुलतायामिदं व्याख्यातं यथार्थोतिगेहि तत्र एवं न चास्मिन्पक्षे शायिता एव वीक्ष्यंते सतारग्रह मंबरमिति सनेन विरोधः॥ अस्तंगतं गमनं येषां
तान्यस्तंगतानि ऋक्षाणि यस्मिंस्तदस्तंगतर्क्षं तस्मान्नभस इति व्याख्यानात्॥ एकपद्यपादे छंदोभंगमार्षः॥ एतदुक्तं भवति॥ चंद्रसूर्ययोगतौ निरुद्धायां [illegible] स्तंभि-
तायां सत्यां ततप्रागानानां ग्रहर्क्षताराणां अपि संचाराभावेन रात्रिलक्षणाभावाद्रात्रिर्न भवति न च निरस्ते तद्दीप्तवृत्तिर्न रविरश्मिजालः कालविशेषो रात्रिरि-
ति रात्रेर्लक्षणमाह॥ रात्रेर्लक्षणसत्त्वात् पश्चात्यदाक्षिणात्यानां रात्रिर्नभविष्यतीति वाच्यम्॥ तदा एतद्दिसादिविशेषणवैयर्थ्येन लक्षणस्य किं विरुद्धत्वादिति भावः२०

हं२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

55

२२। २१। या

ब्रह्मांड इति॥ अकांडे अनवसरे कांडो स्त्री दंड बाणाई वर्गावसर वारि षु इत्यमरः॥ परापतंति यातां तं कुर्वंति परंपरतीरं अर्वाक् अर्वाचीनं पारावारे परार्वाचीनतीरे इति वचना
त्॥ तत्र भवास्तत्संबंधिन्यो वा पारावाराः प्रजाइति [redacted] बोधः॥ पंचयज्ञेति देवयज्ञ पितृयज्ञ भूतयज्ञ ब्रह्मयज्ञ मनुष्ययज्ञ इति ते पंचयज्ञानामनु
त्॥ तत्र भवास्तत्संबंधिन्यो वा पारावारीः प्रजाइति [redacted] आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा [redacted] इति श्रुतेः [redacted]
ष्ठानाभावादित्यर्थः॥ सविता तत्र कारणमिति अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते॥ आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा॥ इति श्रुतेः॥
[redacted] विसर्गेत्रिसंहारः कारणं केवलमिति॥ [redacted] अभिन्ननिमित्तोपादानमित्यर्थः॥ तदुक्तं॥ नमः सवित्रे जगदेकचक्षुषे जगत्प्रसूति स्थिति नाशहेतवे॥

॥ब्रह्मांडं किमकांडे वैलयमेष्यति तत्कुथ॥ परापतंति नाद्यापि पारावाराइतस्ततः॥२१॥ स्वाहा स्वधा वषट्कारवर्जिते जगती॥
॥तले॥ पंचयज्ञक्रियालोपात्प्रकंपे भुवनत्रयी॥२२॥ सूर्योदया स्त्रवर्तते यज्ञाद्याः सकलाः क्रियाः॥ तां भियं ज्ञभुजां तस्मि॥ ॥२७॥
॥न्॥ पंचयज्ञक्रियालोपात्प्रकंपे भुवनत्रयी॥ स्थितिसर्गविसर्गाणां कारणं केवलं रविः॥२४॥ त॥
॥ः सविता त्रेतं कारणं॥२३॥ चित्रगुणादयः सर्वे कालं जानंति सूर्यतः॥ स्थितिसर्गविसर्गाणां कारणं केवलं रविः॥२४॥ त॥
॥स्मिन्सूर्यस्य गतिस्तंभात्तंनि तं भुवनत्रयं॥ यद्यत्र तत्स्थितं तत्र चित्रन्यस्तमिवाखिलं॥२५॥ एकतस्मिन्मिरान्नेशा देकतस्तु दिवाकर॥ २७
॥स्तर्यस्य गतिस्तंभात्तंनि तं भुवनत्रयं॥ इत्याकुलिते लोके सुरासुरनरोरगे॥ आः किमेतदकांडे भूद्दुःखदुदुदुःखप्रजाः
॥रातो॥ बहूनाप्रलयो जातः कादिशीकमभूज्जगत्॥२६॥ इति व्याकुलिते लोके सुरासुरनरोरगे॥

त्रयीमयो यस्त्रिगुणात्मधारिणे विरिंचिनारायणशंकरात्मने नमः॥ स्तंभितत्वमेकत्र रोधयति॥ यत्रेद्यो तत्स्थितं तत्र तत्रैति॥ कादिशीकं भयेन द्रुतं॥ कादिशी कोभयद्रुतइस॰
लोके भुवने लोकस्तु भुवने जने इत्य॰ सुरासुरनरोरगे॥ सुराधिष्ठात्री देवता वरुणात्मजा वारुणी तस्याः परिग्रहात् सुरा देवास्तस्या अपरिग्रहात् असुरा दैतेयाः तदुक्तं
बालकांडेरामायणे॥ वरुणस्यततः कन्या वारुणी रघुनंदन॥ उत्सपात महावीर्या मार्गमाणा परिग्रहं॥ दितेः पुत्रा न तां राम जगृहुर्वरुणात्मजां॥ अदितेस्तु सुतावीराज
गृहुस्तामनिंदितां॥ तेनासुरा दैतेयाः सुरास्तादितेः॥ सुरासुरैः सह नरोरगा यस्मिन्संस्तथा तस्मिन्॥ तत्त्वान्येषामुपलक्षणं॥ यदुभागवते विपर्ययस्त्रवयां॥
गृहुस्तामनिंदितां॥ तेनासुरा देवा दैतेयाश्चासुरास्तादृशि॥ सुरासुरैः सह नरोरगा॥ कुदुःखं सर्वदेवाः॥ ॥ काशीविश्वेश्वरं वाष्पानि तयः संतु संततं॥ सांबशिवाय नमः॥
तत्त्वकल्पितमेशात्रिप्राणश्रान्तः पीडायां आस्कस्यात्कोपपीडयोरित्यमरः॥

ये पा३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्रैलोक्यरक्षणार्थाय सगुणागुणाभेदतः ॥ स्तुवंति सत्यलोके रंगी वाणीभयं वितताः ॥ नमो हिरण्यगर्भायेत्याद्यैर्वेदशिरःशुभैः पद्यैः प्रसन्नगंभीरैः
२ श्री आत्मपापापनोदनैः ॥ तत्रादावाधिदैविक विराड्ढिरण्यगर्भो तर्यारूपेण स्तुवंति ॥ तत्र ब्रह्मरूपिणे विराडात्मने नमः इत्यन्वयः ॥ तपस्तप्त्वा ब्रह्मास्रज
ज्जंतन्नू स्वयं पुरुषो विराडिति मनुः रूपं यस्य स तथा तस्मै विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति श्रुतेः ॥ कैवल्याय मोक्षस्वरूपाय कथं मूक्ता
यकैवल्यायमृताया नंदरूपाय अग्रादें तं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितमिति स्मृतेः ॥ २९ ॥ अविज्ञातस्वरूपत्वे हेतुमाह ॥ यन्न देवा विजानंती
ति तस्मै विदात्मने नम इत्यन्वयः ॥ तस्मै कस्मै इत्याकांक्षायामाह ॥ यन्न देवा इति देवाः इंद्रियाणि तदधिष्ठातारो वा ॥ मनो यत्रापि कुंठितं ॥ उप

ततः सर्वे समालोच्य ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥ स्तुवंतो विविधैः स्तोत्रै रक्ष रक्षेति वाब्रुवन् ॥ २८ ॥ देवा ऊचुः ॥ नमो हिरण्यगर्भाय ब्रह्मणे ब्रह्मरूपिणे ॥
अविज्ञातस्वरूपाय कैवल्यायामृताय च ॥ २९ ॥ यं न देवा विजानंति मनो यत्रापि कुंठितं ॥ न यत्र वाक्प्रसरति नमस्तस्मै विदात्मने ॥ ३० ॥ यो
यं ३ गिनो हृदाकाशे प्रणिधानेन निश्चलाः ॥ ज्योतीरूपं प्रपश्यंति तस्मै श्री ब्रह्मणे नमः ॥ ३१ ॥
लब्धप्युक्तं स्फुरते क्षणपवस्तु निहतसामर्थ्यो ॥ न यत्र वाक्प्रसरति यं वोधयितुं वागपि न समर्था न वतीत्यर्थः ॥ तस्मै अपरिमितगुणगरिमेणप्रसिद्धाय वा ॥ विदात्म
ने चैतन्यघनाय नमोस्तु कुर्म इति शेषः ॥ सर्वे नि विघ्नं नेवनस्य वेनात्तमाकृरव्य पुरुषं महांतं ॥ यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सहेत्यादिश्रुतेः ॥ तर्हि प्रमाणा
भावाच्छशशृंगवन्नास्तितादित्याशंक्याहुः ॥ योगी नो यमिति ॥ तस्मै श्री ब्रह्मणे नम इत्यन्वयः ॥ तस्मै इत्याकांक्षायामाहुः ॥ योगिन इति हृदेवाकाशो हृदाकाशस्त
स्मिन् आकाशवत्सूक्ष्मे अंतःकरण इत्यर्थः ॥ प्रणिधानेन स्वकाग्रतया निदिध्यासनेनेति यावत् ॥ ज्योतिःप्रकाशं रूपं यस्य मतं तथा पश्यंति ॥ स्वप्रकाशसच्चिदानंदरूपेणैवाप
तिष्ठंत इत्यर्थः ॥ श्री सावित्रि स्वष्टा विष्णुरियं स्त्री श्रीरिति पराशरोक्तेः ॥ सर्वतेजनयाम्रष्टिहेतुत्वात् स्त्री सावित्री ॥ तत्सहिताय ब्रह्मणे सत्यलोकाधिष्ठात्रे यद्वाश्रयं तां योगिनइ

त्रि॰ स्मा ३ ने ९

त्रिः ब्रह्मविधानस्वरूपाय ब्रह्मा प परमात्मन इति ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कालान्तनिमेषादिद्विपरार्द्धान्तात्पराय त्रिनाम स्वमायया काशायतत्त्वेश्वररूपत्वात्कालस्य। तदुक्तं। भगवतो योयं कालस्तस्यैते व्यक्तविधो वेषमाकृतिरिति यद्वा
ऽविद्यात्मनोः संबंधः कालस्तद्रूपाय यद्वा कलयति नाशयति काष्ठादीन् सर्वाणीति कालस्तस्मै। स कालकालः। कालमूर्षि कर्मक्षकः॥ कालायतेन
मइति श्रुतिस्मृतिभ्यः स्वेच्छया स्वस्येच्छया ईक्षणलक्षणया पुरुषाय जीवाय स ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति॥ तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेर्यद्वा ते:३
स्वीयानां ज्ञानां इच्छया पुरुषाय पुरुषु शरीरेषु शेते इति पूरुषः। तस्मै मत्स्याकूर्मादिअवताररूपायेत्यर्थः॥ नवद्वारे पुरे शेते पुरुषस्तेन वो
च्यत इति स्मृतेः॥ यद्वा स्वेच्छया स्वावतारेणैव पुरुषाय पुरुषाख्यावताराय तदुक्तं भागवते॥ भूतैर्यदा पञ्चभिरात्मसृष्टैः पुरं विराजं विरचय्य तस्मिन्॥ स्वां

॥३०॥ कालात्पराय कालाय स्वेच्छया पुरुषाय च॥ गुणत्रयस्वरूपाय नमः प्रकृतिरूपिणे॥३२॥ विष्णवे सत्त्वरूपाय रजोरूपाय वेधसे॥ नमस्ते रुद्ररूपा
य स्थितिसर्गान्तकारिणे॥३३॥ नमो बुद्धिस्वरूपाय त्रिधाहंकाररूपिणे॥ पंचतन्मात्ररूपाय पंचकर्मेन्द्रियात्मने॥३४॥ नमो नमः स्वरूपाय
पंचबुद्धीन्द्रियात्मने॥ क्षित्या[illegible]दिपंचरूपाय नमस्ते विषयात्मने॥३५॥

स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधानमवाप नारायण आदिदेव इति। यद्वा स्वेच्छया पूर्वमपि श्रुरुपुकार्येषु स्थितत्वात्पुरुषस्तस्मै। तथा च श्रुतिः॥ पूर्वमेवाहमिहासं न
त्पुरुषस्य पुरुषत्वमित्यलमतिविस्तरेण प्रधानेन नमस्यति गुणत्रयेति गुणत्रयं सत्त्वरजस्तमोपलक्षणं॥ प्रकृतिः प्रधानं॥ गुणत्रयोपाधिविशिष्टायै निरूढरू
पाणा नमति। विष्णव इति नमोनुषज्जनीयः॥ महत्तत्त्वादित्रयोविंशतिभेदेन प्रणमति॥ नमो बुद्धिस्वरूपायेत्यादिना॥ बुद्धिस्वरूपाय महत्तत्त्वाय त्रिधाहंकृतय
तैजसतामसाहंकाराय॥ पंचतन्मात्ररूपिणे शब्दस्पर्शरूपरसगंधतन्मात्ररूपात्मने॥ पंचकर्मेन्द्रियात्मने पायूपस्थहस्तपादवागात्मने॥ मनःस्वरूपाय अन्तःक
रणरूपाय पंचबुद्धीन्द्रियात्मने॥ श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वानासिकात्मने॥ क्षित्यादिपंचरूपाय पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मने॥ स्थूलविषयरूपाय पंचीकृतात्मन इति यावत्॥३५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

समष्टिव्यष्टिप्रबंधभेदेन प्रणमंति॥ नमस्त्यादिना ब्रह्मांडरूपाय असमष्ट्यात्मकविराड्रूपाय॥ कारणरूपायेत्यर्थः॥ भूतभौतिकव्यष्टिरूपा
यकार्यरूपायेत्यर्थः॥ अर्वाचीनेति अर्वाचीनमिदानींतनं पराचीनं पूर्वकालीनं॥ एतद्रूपयोर्द्विधं जगत्तद्रूपायते तुभ्यं नमस्त्वित्यर्थः॥ अनित्येति॥
पा२ आगमापायि अनित्यं कालत्रयाबाध्यं नित्यं तद्रूपाय। सत्स्थूलं असत्सूक्ष्मं कार्यकारणे वा सदसती॥ तयोः पतये नियंत्रे नमइति। रूपान्तु तादर्थ्यं
नः स्तुवंति समस्तइति स्पष्टं समस्तशब्दः चतुर्विधविषयः चतुर्विधा भजंते मामिति भगवद्वचनात्॥ नवविधविषयो वा नक्के नवभिराश्रितमिति मुक्ता फलरूप
वचनात्॥ विग्रहः शरीरं॥ ३७॥ शास्त्रयोनित्वे नस्तुवंति। तव निश्वसितं वेदा इति निः श्वासवदनायासेन वेदा नामाविर्भावो वेदा निःश्वसित मित्युपचारः॥
निश्वसितमयद्दृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति श्रुतेः॥ शास्त्रयोनित्वादिति व्याससूत्राच्च॥ तव स्वेदात् खिलं जगदिति तव श्वस्य स्वेदशब्देनाप्सुनिसृष्टं वी

॥ नमो ब्रह्मांडरूपाय तदंतर्वर्तिने नमः॥ अर्वाचीनपराचीनविश्वरूपायते नमः॥ ३६॥ अनित्य नित्यरूपाय सदसत्पतये नमः॥
स्ति० ॥ नमस्ते भक्तकृपया स्वेच्छाविष्कृतविग्रह॥ ३७॥ तव निःश्वसितं वेदास्तव स्वेदोऽखिलं जगत्॥ विश्वाभूतानि ते पादः शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत॥ ३८॥

र्यशक्तिविशेषमुच्यते॥ तज्ज्ञानत्वाद शेषस्य जगतः॥ यद्वा स्वेदशब्देनाप्पंचीकृतं जलतत्वमुच्यते। तच्च भूम्यादिचतुष्टयस्योपलक्षणं तत्परिणामत्वादशेषस्य
भूतभौतिकप्रपंचस्य तदुक्तं हरिवंशे। ततः स्वयंभूर्भगवान्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः॥ अपएव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत्॥ आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नर
सूनवः॥ अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः इति पुरुषसूक्ते न च स्तुवंति विश्वेति॥ नत्र पादोस्य विश्वाभूतानि त्यस्याः श्रुतेरर्थमाह॥ विश्वाभूतानि ते पाद
इति मायावच्छिन्नैकदेश इत्यर्थः॥ विश्वाइति शेछंदसि बहुलमिति शेर्लोपः॥ शीर्ष्णो द्यौः समवर्ततेत्यस्याः श्रुतेरर्थमाह शीर्ष्णइति॥ ३८॥ नाभ्या आसीद
तरिक्षमित्यस्याः श्रुतेरर्थमाह॥ चंद्रमा इति च क्षोः सूर्यो अजायतेत्यस्याः श्रुतेरर्थमाह॥ चक्षोः सूर्य इति च क्षोः चक्षुषइत्यर्थः॥ उपसंहरति चमे वसर्वमिति॥
नाभ्या इति अंतरिक्षं अंतरिक्षलोकं पुष्पं विना फलवान्॥ वनस्पतिः चंद्रमा मनसो जात इत्यस्याः श्रुतेरर्थमाह॥ अत्रोपासनार्थं सर्वप्रपंचस्य तल्लक्षणो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(५९)

१० पु० ७

विधीयते योयं स्वाराद्युः पुमानेम मुंधियास्वाराधुधीरिति त्यादिवद्बाधे सामानाधिकरण्यं वा अधिष्ठानांतरं वारयंति त्वयि देव सर्वमिति देव हे स्वप्र काशानन्त्यहं चेत्सर्वं कथं मम
वह्निस्तोत्रमिः स्तवेना हस्तू येन त्राकुः॥ स्तोत्तेति। औपाधिकभेदमादाय स्तोत्रादिव्यवहार इत्यर्थः। कि बहुना। ईशाईश्वरेण इदं सर्वं जक दावास्यं वासनीयं संवह
नेव ३ अधितीनं तुर्यं स्थितियहा। आवास्यं मन्त्रा चैतन्याभ्यां संव्याप्यं इदं परिदृश्यमानं सर्वमिति ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किंचिज्जगत्यां जगत्। तेन त्यक्तेन भुंजीथा मा गृधः
कस्यस्विद्धनमिति श्रुतेः॥ ७१॥ यथार्थयायथा सदृशो वाधितो थेयिस्याः सा तथा तया। अपवर्गमोक्षं सालोक्यादि व्यावृत्त्यर्थं अत्र द्वयमिति विशेषणं सायुज्यमित्यर्थः।
॥ ॥नाभ्या आसीदंतरिक्षं लोमानि च वनस्पतिः। चंद्रमा मनसो जा... तश्चक्षोः सूर्यस्तव प्रभो॥ ७४॥ त्वमेव सर्वं त्वयि देव सर्वं स्तोता स्तुतिः स्तव्य इह त्वमे ॥ ॥
॥ ॥व। ईश। त्वया वास्यमिदं हि सर्वं नमोस्तु भूयोपि नमो नमस्ते॥ ७०॥ इति स्तुत्वा विधिं देवा निपेतुर्दंडवत् क्षितौ॥ परितुष्टस्तदा ब्रह्मा प्रत्युवाच दिवौक ॥ ॥
॥३१॥ ॥ ॥सः॥ ७१॥ ब्रह्मोवाच॥ यथार्थया नया स्तुत्या सोऽब्द्वा वान्तस्तु सहं शुचिः। मां हरं वापि विष्णुं वा तस्य तुष्टाः सदा वयं। भतु देवास्मि त्राणताः सुराः उत्तिष्ठत ॥
॥ ॥सन्नोस्मि वृणुध्वं वरमुत्तमं॥ ७२॥ यस्तोष्यत्यनया स्तुत्या दास्यामः सकलान्कामान्पुत्रान्पौत्रान्पशून्वसु॥ सौभाग्यमायुरारोग्यं निर्भयत्वं रणे जयं॥ ॥ ॥
॥ ॥७३॥ ऐहिकामुष्मिकान्भोगानपवर्गं तथाद्वयं। यद्यदिष्टतमं तस्य तत्तत्सर्वं भविष्यति॥ ७४॥ तस्मात्सर्व प्रयत्नेन पठितव्यः स्तवोत्तमः। अखी ॥ ॥
॥ ॥ इतिख्यातस्तवो यं सर्वसिद्धिदः॥ ७६॥ ॥
॥ यतः अभीष्टदः इति व्याख्यातः। अतएव सर्वसिद्धिदः। सर्वेषां सिद्धिद इति वा। अत्रापि सत्याख्ये मम लोके प्रीत्यर्थः॥ मत्सलोकस्थानां व्याकुलता नावेदयति।
॥ एते वेदास्त्रिधरा इत्यादिना रूपेण त्यारतीयमित्यलं। मूर्तिधरा इत्यस्य व्यंजनीयं। अखिलाः शिक्षाकल्पो ज्योतिश्छंदो निरुक्तव्याकरणमीमांसान्यायपुराण
॥ धर्मशास्त्रायुर्वेदधनुर्वेदगांधर्वार्थशास्त्रलक्षणाश्चतुर्दश यज्ञा अग्निष्टोमादयः सत्यं यथार्थभाषणं धर्मो दमनपः कृच्छ्रचांद्रायणादि। दमोवि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

षयेभ्यो बहिरिंद्रियनिरत्तिरिंद्रियमात्रनिरत्तिर्वा ब्रह्मचर्यमष्टांगमैथुनपरित्यागः॥ तदुक्तं॥ दर्शनं स्पर्शनं के
लिः स्मरणं गुह्यभाषणं॥ संकल्पो ध्यवसायश्च क्रिया निरत्तिरेव च॥ एतन्मैथुनमष्टांगं प्रवदंति मनीषिणः॥ वि
परीतं ब्रह्मचर्यमेतदेव प्रकीर्तितं॥ इति करुणा हितैषिणी॥ इदानीं सर्वेषां कारेपा श्रेष्ठ्यमेव तु कर्मादिभिः प्राप्त
स्वलोकान् दर्शयति॥ श्रुतिस्मृतीतिहासानां अर्थेषु अनुरूपेषु प्रतिपाद्ये च रितः कृतार्थः पुरुषार्थः पुरुषका
रोऽनुष्ठानं यैस्ते तथा॥ इतिहासो महाभारतादिः स्मृतिस्मृतिपुराणानामितिघाकिसाठः॥ व्याख्यानांतरं स्पष्टं॥४६॥

पुनः प्रोवाच तान्वेधाः प्रणिपत्योत्थितान्सुरान्॥ स्वस्थास्तिष्ठत भोः सर्वे किं नत्रापि समाकुलाः॥४७॥

क्रोधः पराभिभवेच्छा माहात्म्यं परगुणासहिष्णुता॥ प्राप्तेर्थे प्रार्थना लोभः॥ अप्राप्तेर्थे प्रार्थना का
मः॥ लोभोर्थमात्रविषयः कामस्त्र्यादिविषयः अधृतिरधारणं देहाद्यवसादने ससमुत्तंभनमि
तियावत्॥ भयं भीः हिंसा कायवाङ्मनोभिः प्राणिमात्रपीडा॥ कुटिलता॥ अनृजता॥
वक्रतेतियावत्॥ गर्वोभिमानः॥ निंदा परापवादः॥ असूया गुणेषु दोषाविष्करणं॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(61)

प.व.१०८

मम्हुचिरपवित्रः ब्रह्मरताः वेदरताः तपोधनाअकिंचनाः विरक्ताइतियावत्॥पातिव्रतरताः प

सदक्षिणाअमीपक्षाःसर्वधर्मस्तपोदमः॥४८॥
एतेवेदामूर्तिधराइमाविद्यास्तथाखिलाः॥सदक्षिणाअमीपक्षाःसर्वधर्मस्तपोदमः॥ अमीजनाः॥४९॥
ब्रह्मचर्यमिदंचैषाकरुणाभारतीस्वियं॥श्रुतिस्मृतिपुराणार्थचरितार्थाअमीजनाः॥४९॥
नेहक्रोधोनमात्सर्यंलोभःकामोधृतिर्भयं॥हिंसाकुटिलतागर्वोनिंदास्तत्यासुचिःशुचि
नेहक्रोधोनमात्सर्यंलोभःकामोधृतिर्भयं॥हिंसाकुटिलतागर्वोनिंदास्तयाशुचिःशुचि ॥३२॥
॥३२॥ ता॥५०॥येब्राह्मणाब्रह्मरतास्तपोनिष्ठास्तपोधनाः॥मासोपवासषण्मासचातुर्मास्यादि
सद्वृताः॥५१॥पातिव्रसरतानार्योयेचान्येब्रह्मचारिणः॥तेचामीपश्यतसुरायेषंढाःपर
योषिति॥५२॥मातापित्रोरमीभक्ताअमीगोग्रहणेहताः॥व्रतेदानेजपेयज्ञेस्वाध्यायेद्विज
तर्पणे॥५३॥तीर्थेतपस्युपकृतौसदाचारादिकर्मणि॥फलाभिलाषिणीबुद्धिर्नयेषांतेज
नाअमी॥५४॥
तिव्रतापाः भाव पातिव्रसंतत्ररताः तद्धर्मयोगिनइत्यर्थः॥षंढाःनपुंसकाःरतीपात्रकृतिःषं ॥५८॥
ढः कृत्रिकिंबषंढोनपुंसांमिसमरः॥जितेंद्रियाइत्यर्थः॥गोग्रहणेहताः॥वारक्षणेसत्प्राणाइत्यर्थः॥५८॥

कृ

४

द्विमुखीं प्रसूयमानां गोः॥ तदुक्तं॥ यावद्वत्सस्य पादौ द्वौ मुखं योन्यां च दृश्यते॥ तावद्गौः पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुंचतीति पृथिवी ज्ञेया पृथ्वीतु वी
ल्या समग्राया पृथिव्या दानेन यादृशं पुण्यं भवति तादृशमस्या दानेनेत्यर्थः॥ सर्वशरीरे विशेषतः पादेषु च शुक्लवर्णा कपिला॥ तदुक्तं॥ सर्वतः शुक्लव
र्णा या पादेषु च विशेषतः॥ कपिला सा तु विज्ञेया सर्वपापप्रणाशिनी॥ ति देशविशेषे पिंगलवर्णा कपिलेति प्रसिद्धिः॥ द्विजपादोदपाः ब्राह्मणचरणोदपातारः॥ सा क ३
रस्वते तीर्थे प्रभासे [illegible]दके वा उषसि स्नानः प्रातःस्नानेन नीतः समापितः इति यावत्॥ पांचनद्ये पंचनदमेव पांचनद्यं स्वार्थे ष्यञ् पंचनद इति वा पाठः॥ ५९॥

गायत्रीजाप्यनिरता अग्निहोत्रपरायणाः॥ द्विमुखीगोप्रदातारः कपिलादानतत्पराः॥ पापानिस्पृहाः सोमपाये वै द्विजपादो
दपाश्च ये॥ मृताः सारस्वते तीर्थे द्विजशुश्रूषकाश्च ये॥ ५६॥ प्रतिग्रहसमर्था ये प्रतिग्रहविवर्जिताः॥ य एते मम स्त्रिया विप्रा
रस्य कृतीर्थप्रतिग्रहाः॥ ५७॥ प्रयागे माघमासे ये रुषः स्नाता नामवासस्तिः॥ मकरस्थे रवौ शुद्धास्तद्रमे सूर्यवर्चसः॥ ५८॥
चारोरणस्यां पंचनद्यां हस्नातास्त्रकार्तिके॥ अमीते शुद्धवपुषः पुण्यभाजो निर्मलाः॥ ५९॥ स्नात्वा त्वालुमणिकर्णिकां प्रो
पिता ब्राह्मणा धनैः॥ त एते सर्वलोकाख्याः कल्पं स्थास्यंति मत्पुरे॥ ६०॥ ततः काशीं समासाद्य तत्र पुण्येन नोदिताः॥ वि
श्वेश्वरप्रसादेन मोक्षमेष्यंस संशयं॥ ६१॥ अविमुक्ते कृतं कर्म यदन्यमपि मानवैः॥ श्रेयोरूपं तद्विपाको मोक्षो जन्मांतरे
ष्वपि॥ ६२॥ अहो वैश्वेश्वरे क्षेत्रे मरणादपि नो भयं॥ यत्र सर्वेश तीर्थं तमस्तुपियभिवातिथिः॥ ६३॥ ब्राह्मणोऽयं कुरुध्वे
त्रैपैर्दत्तं वसुनिर्मलं॥ निर्मलं गास्त एवैते तिष्ठंति मम सन्निधौ॥ ६४॥ पितामहं समासाद्य गयायां यैः पितामह
हाः॥ नर्पिना ब्राह्मणमुखे तेषां मे ते पितामहाः॥ ६५॥ न स्नानेन न दानेन न जपेन न पूजया॥ महर्लोकः प्राप्यते देवाः प्राप्य
ते द्विजतर्पणात्॥ ६६॥ सोपस्कराणि वेश्मानि मुसलोलूखलादितिः॥ ये दत्तानि सशय्यानि तेषां हर्म्याण्यमूनि वै॥ ६७
ब्राह्मणानो कारयंति वेदमध्यापयंति च॥ विद्यादानं च ये कुर्युः पुराणं श्रावयंति च॥ ६८॥

कल्पं द्विपरार्द्धं तद्विपाकस्तस्य कर्मणः विपाकः फलं किं तदाह॥ मोक्षमिति न पुंसकत्वमार्षं मोक्ष इत्येव पाठः॥ सोपस्कराणि गृहोपस्कराणि गृहोपस्कर ण
सहितानि सभूषणानीति वा॥ ब्रह्मशाला वेदाध्ययननिमित्तं गृहं पुराणमिति वा पाठः॥ ६९॥ श्रीकृष्णाय नमः॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

63

खं०४०

अखंडं वसुसमग्रंच नवसुवर्चसः॥ अग्निवर्चसः एकं कुलं एकफलं साच नसमुदाय॥ महेश्वरी ब्रह्मादीनां नियंत्री गौरी महेश्वरा॥ विति पाठः॥ विज्ञावसोरग्रे ८२

॥ पुराणानि चये दद्युः पुस्तकानि ददस्तथा॥ चर्मशास्त्राणि ये दद्युस्तेषां वासोत्र मे पुरे॥ ७०॥ यज्ञार्थं च विवाहार्थं मित्राता
र्थं ब्राह्मणाय वै॥ अखंडं वसु ये दद्युस्ते स्युर्वसुवर्चसः॥ ७१॥ आरोग्यशालां यः कुर्याद्देषपोषणतत्पर॥ आ॥
॥ कल्पमत्र वसति सर्वभोगसमन्वितः॥ ७२॥ मुक्तौ कुर्वंति तीर्थानि ये च दुष्टावरोधतः॥ समाचरेद्धेते मा
॥ न्या और सास्तनेया इव॥ ७३॥ विष्णोर्वा मम वा शंभो ब्राह्मणाय वसु प्रियाः॥ तेषां मत्सर्यावयं साक्षाद्धिचरा
॥ मो महीतले॥ ७४॥ ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतं॥ एकत्र मंत्रास्तिष्ठंति हविरेकत्र तिष्ठति॥ ॥
॥ ॥ ७५॥ ब्राह्मणा जंगमं तीर्थं निर्जलं सार्वकामिकं॥ एषां वाक्योदकेनैव शुध्यंति मलिनो जनाः॥ ७६॥ ॥॥
॥ गावः पवित्रमतुलं गावो मंगलमुत्तमं॥ यासां खुरोत्थितो रेणु गंगावारिसमो भवेत्॥ ७७॥ गंगाद्याः सर्वतीर्थानि शृंगाग्रे ॥
॥ सर्व[illegible] पर्वताः॥ शृंगयोरंतरे य[illegible]स्याः सा सा तु गौरी महेश्वरी॥ ७८॥ दीयमानां च गां दृष्ट्वा नृत्यंति प्रपितामहाः॥ प्रीयंते ऋषयः सर्वे तुष्या
॥ मोदेवतैः सह॥ ७९॥ रोरूयं तेष पापानि ग्रहरिष्ट्यव्याधिभिः सह॥ धान्यः सर्वस्य लोकस्य गावो मातृवसुंधरा॥ ८०॥ गवां कृत्वा नमस्कृ॥
॥ त्वा कृत्वा चैव प्रदक्षिणं॥ प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुंधरा॥ ८१॥ या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या देवेषु व्यवस्थिता॥ धेनुरूपेण सा देवी ॥ घ४
॥ धेनुः पापं व्यपोहतु॥ ८२॥ विष्णोर्वक्षसि या लक्ष्मीः स्वाहा चैव विभावसोः॥ स्वधा या पितृमुख्यानां सा धेनुर्वरदा सदा॥ ८३॥ गोमयं यु ॥
॥ मुना साक्षात् क्षीरं तु यमुनं मंदाकिनी॥ गंगाक्षीरं तु या सा लोके किं पवित्रमतः परं॥ ८४॥ गवामंगेषु तिष्ठंति भुवनानि चतुर्दश॥ यस्मात्तस्माद्धि ॥
॥ वं मे स्यादिह लोके परत्र च॥ ८४॥ इति मंत्रं समुच्चार्य धेनुं वा धेनुमेव वा॥ यो दद्याद्द्विजवर्याय स सर्वेभ्यो विशिष्यते॥ ८५॥ मयाच विष्णुना सो ॥
द्विशिवेन च मर्षिभिः॥ विचार्य गोगयान्नित्यं प्रार्थनेति विधीयते॥ ८६॥ गावो मे पुरतः संतु गावो मे संतु पृष्ठतः॥ गावो मे हृदये संतु गवां मध्ये वसाम्यहं॥ ८७॥ गोपतये नमः॥

॥ ३३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नीराजयन्ति ग्रां छ्यतिमा जेती स्यर्थः॥ अंगानि स्वांगानि एषां सत्यलोकादि गोलोकांतानां॥ ९२॥

नीराजयति यो गानि गवां पुच्छेन भाग्यवान्॥ अलक्ष्मीः कलहो रोगास्तस्यांगाद्यांति दूरतः॥ ९२॥ गोभिर्विप्रैश्च वेदै
श्च सतीभिः सत्यवादिभिः॥ अलुब्धैर्दानशीलैश्च सप्तभिर्धार्यते मही॥ ९३॥ मम लोकाद्गोलोको वैकुंठ इति गी
यते॥ तस्योपरिष्टात्कौमार उमालोकस्ततः परं॥ ९४॥ शिवलोकस्तदुपरि गोलोकस्तत्समीपतः॥ गोमातरः
स्त सुशीलाद्याश्च संति शिवप्रियाः॥ ९५॥ गवां शुश्रूषका ये च गोप्रदा ये च मानवाः॥ एषामन्यतमे लोके ते स्युः सर्वसम
द्धयः॥ ९६॥ यत्र क्षीरवहा नद्यो यत्र पायसकर्दमाः॥ न जरा बाधते यत्र तत्र गच्छंति गोप्रदाः॥ ९७॥ श्रुतिस्मृतिपुराणज्ञा
ब्राह्मणाः परिकीर्तिताः॥ तदुक्ताचारचरणा इतरे नामधारकाः॥ ९८॥ श्रुतिस्मृती तु नेत्रे द्वे पुराणं हृदयं स्मृतं॥ श्रु
तिस्मृतिभ्यां हीनोंधः काणस्यादेकया विना॥ ९९॥ पुराणहीनाद्धृच्छून्यात्काणांधावपि तौ वरौ॥ श्रुतिस्मृत्युदितो
धर्मः पुराणे परिगीयते॥ ९॥ तद्ब्राह्मणाय गौर्देया सर्वसुखमभीप्सता॥ न देया द्विजमात्राय दातारं सोप्यधो
नयेत्॥ ९७॥ यस्य धर्मे स्थितिर्जिज्ञासा यस्य पापाद्भयं महत्॥ श्रोतव्यानि पुराणानि धर्ममूलानि तेन वै॥
९८॥ चतुर्दशस्वपि विद्यासु पुराणं दीप उत्तमः॥ अंधोपि न तदालोकात्संसाराब्धौ पतिष्यति॥ ९९॥ श्रोत
व्यानि पुराणानि वस्त्रायं जाश्रु वा नटे। तर्पणीया द्विजा नित्यं मम लोके प्रसुभिः सदा॥ १००॥ इत्युद्देशान्मयाख्याता
सत्यलोकव्यवस्थितिः॥ अभयं पद्मयात्रीणां न भेतव्यं च हे सुराः॥ १०१॥

उपसंहरति॥ इत्युद्देशादिति॥ उद्देशात्संक्षेपात्॥ पद्मयात्रीणां भातिपीडितानां परस्मयं न दद्यात्ख्यातमिस्यर्थः॥ १०१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६५

१५०पू०

इदानीं काशीप्रकर्षप्रियुरःसरान् धर्मानुक्त्वा देवागमनकारणं स्वयमेव वर्णयन् स्फूर्यमाणपरीशेषाख्यावं प्रतिज्ञानीतस्य
ईवदति ॥ मित्रावरुणयोरपत्यं मैत्रावरुणिः । उर्वशीदर्शनात्स्कन्नं रेतः स्त्रास्यां कुंभे निषिक्तं तस्मादगस्त्योऽजनि । तथा च
श्रुतिः ॥ कुंभे रेतः सिषिचतुः समानमिति तच्च मैत्रावरुणिरित्युच्यते वसिष्ठोऽपि । तद्धारणार्थमगस्त्य इत्युक्तं ॥ तावत्यु
क्तेऽनगानि निक्षिप्य विन्ध्याख्यस्य पतिसंघातयतीत्यगस्त्यं मनः । अगस्ति नामा वाक् ... तत्रातिव्याप्तिः स्यात् तद्धार
॥ ३४ ॥ णार्थमुक्तं मैत्रावरुणिरिति ॥ तारकस्य प्रणवस्य षडक्षरस्य श्रीराममंत्रस्य वा बोधयुष्माकं वर्थं ऋषिमात्रस्य तादृग्घटका
र्यकारणसामर्थ्यमित्याशंकायामाह तेनैकदेति वातापील्वलभक्षणादिति । इल्वलस्य संबंधी वातापी वातापील्वलः रा
ज्ञातं तादित्वात् पूर्वनिपातस्याप्रसक्तत्वाच्चोक्तं ॥ वातापिर्भक्षितो येन येन नीतो महोदधिरिति ॥ यद्वा वातापिश्चेल्वल

स्पर्द्धते मेरुणा विंध्यो ब्रह्माद्यपरिरोधकृत् ॥ तदर्थमागता यूयं तदुपायं दिशामि वः ॥ १०२ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ अस्त्यगस्त्यस्तपोमानस्त
पडग्र्यं महातपाः ॥ मैत्रावरुणिराराध्य यच्चित्तं विश्वेश्वरे विभोः ॥ १०३ ॥ अविमुक्ते महाक्षेत्रे सर्वेषां मुक्तिहेतुके ॥ तारकस्योपदेष्टा
र्थं विश्वेशाधिष्ठिते स्वयं ॥ १०४ ॥ याचध्वं तत्र गत्वा तं स वः कार्यं विधास्यति ॥ तेनैकदा विलोलोका वातापील्वलभक्षणात् ॥ १०५ ॥

अनयोः पर्भक्षणात् तत्र वातापेर्भक्षणं शरीरतः इल्वलस्य भक्षणं त्वर्थतः ॥ मनुष्यान् भक्षयिष्यंति त्वर्थतो न शरीरतः ॥ इत्यादोष
नना रोपि भक्षणं शास्त्रयोगात् ॥ यद्वाकृत्वानुभक्षणेनासौ पि भक्षित इव वेति ॥ तथा चोक्तं यद्वा ॥ वातापील्वलभक्षणेनैयो
र्मरणादिरर्थः ॥ तदुक्तं रामायणे आरण्यकांडे ॥ अगस्त्यनत्तः क्रोधादागत्याश्रमं ॥ अन्नरूपेण दा आह्वम
न्त्रितः सन्निशाचरः ॥ ततः संपन्नमित्युक्त्वा दत्त्वा हस्तावसेचनं । भ्रातरं निष्क्रमस्वेति इल्वलः सोऽभ्यभाषत ॥ तं तथाह्व
यमानं तु राक्षसं मेषरूपिणं । अब्रवीत्प्रहसन् धीमानगस्त्यो मुनिसत्तमः ॥ कुतो निष्क्रमितुं शक्तिर्मया जीर्णस्य रक्षसः । भ्रातु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अतिमित्रं सूर्यमतिक्रम्य वर्त्तत इति तत्तेजस्तस्य ॥ उत्फुल्लेति उत्फुल्लपद्मनयनाः सुराः काशीं समायर्युरिति तत्ता
येनान्वयः ॥ उत्फुल्लपद्मानीव नयनानि येषां ते तथा कथंभूताः निर्मिताः निःनिःशेषेण मितं कानं ला काश्या
पती द्रष्टुं यथा विश्वादि चिंतितं येस्ते तथा काशी गमने हृतसम्यङ्गि श्वया इत्यर्थः ॥ तत्र हे तु माह तावेवेति ॥ प्राप्तु

अतिमित्रं तत्र तेजो मैत्रावरुणि जे मुनौ ॥ तदोध्र तिलोके शुके गस्त्यान्नेव विश्यति ॥ १०६ ॥ इत्युक्त्कां तर्दधे
वेधास्तेपि प्रमुदिताननाः ॥ दिवाः परस्परं प्रोचुरहो धन्यतमा वयं ॥ १०७ ॥ प्रसंगतो पि द्रष्टव्यो काशीका
शीपती शिवो ॥ अहो अहो ऽस्मिन् दुःखिः फलितो नो मनोरथः ॥ १०८ ॥ उत्फुल्लपद्मनयना निर्मिताः सुहृता
र्थिनः ॥ तावेव चरणो धन्यो यौ काशीमभि यायिनौ ॥ १०९ ॥ ये यं कथा श्रुतास्माभिर्वे घसासनु दूरिता ॥
तस्याः श्रवणा स्पुण्या प्राप्तुमस्व धका शीकां ॥ ११० ॥ एकाकि याद्यर्थ करी प्राप्यते पुण्यगौरवान् ॥ ए
वं वदंतो हृष्टास्याः सुराः काशीं समाययुः ॥ व्यास उवाच ॥ इदं पुण्यतमाख्यानं ये श्रोष्यंतीह मानवाः ॥ विधू
य सर्वपापानि पुत्रदारसमन्विताः ॥ ११२ ॥ इह वर्ष संपरिस्प्राप्य भुक्त्वा सर्व सुखानि च ॥ सत्यलोके चिरं स्थि
त्वा ततो यास्यंति शाश्वतं ॥ ११३ ॥ ॥ ६ ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे सत्यलोकावाप्तिवर्णनं नाम द्वितीयो ध्यायः ॥

मः प्राप्स्यामः श्रोत्र प्ररोचनार्थमाह ॥ इदमिति शाश्वतं कैवल्यं ॥ । इति श्री रामानंदकृतायां काशीखंडटीका
यां द्वितीयो ध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ६२ ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अगस्त्याश्रमपदे देवतानां समागमः ॥ तस्य चाश्रममाहात्म्यं तृतीयेऽस्मिन्प्रकीर्तितम् ॥ १ ॥ एवं वदंतो हृष्टास्याः सुराः काशीं समाययुरित्य- यं २
र्कं तत्र पृच्छति ॥ भगवन्निति ॥ अच्युत निर्विकारहे विष्णो इति वा नत्वेति मधियामि अथ प्रत्ययेन्ना धिगच्छामि ॥ तपसां भेव धिः नि

|| ॥ सूत उवाच ॥ ॥ भगवन्मुनिशार्दूल सर्वज्ञानमहानिधे ॥ अवाप्य काशीं गीर्वाणाः ॥ ३५
२ किमकार्षुर्वदाच्युत ॥ १ ॥ अधीत्य मां कथां दिव्यां न तृप्तिमधिगम्यहं ॥ शेवधिस्तपसां देवैः ॥ ३५
रगस्त्यः प्रार्थितः कथं ॥ २ ॥ कथं विन्ध्योऽप्यवापस्वां प्रकृतिं तादृगुन्नतः ॥ तव वागमृतं भोधो
मनो मे स्नातुमुत्सुकं ॥ ३ ॥ इत्थं कृत्स्नं समाकर्ण्य व्यासः पाराशरो मुनिः ॥ अद्भावत्ते सुशिष्याय व
क्तुं समुपचक्रमे ॥ ४ ॥

धिर्यथा पद्मादिनिधिर्धनानामाश्रयः तथा तपसामाश्रयः स्वनिरित्यर्थः वागमृतं भोधौ वाक्सुधासमुद्रे ॥ उत्सुकं ठितं कृ २
कृत्स्नं समग्रं समग्रप्रश्नमिति वा पाठः ॥ समुपचक्रमे ॥ उपक्रांतवान् ॥ ४ ॥ स रामकृष्णायनमः ॥ ४ ॥ । समा म । । ।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संसारागारे विपच्यमानानां संसारिणो ऽज्ञानां करुणया रोचना इति शुकः तदुक्तं भागवते ॥ संसारिणां करुणयाह पुराणगुह्यमिति यद्वा शुकवन्मनोज्ञं वचनं वक्ती ति शुकः ॥ तथाच ब्रह्मवैवर्त्ते व्यासं प्रति भगवद्वचनं ॥ व्यास त्वदीयतनयः शुकवन्मनोज्ञं रूतं वचो भवतु तच्छुक एव नाम्ना । हर्म्यैनवहस्यानितवापि च मायया सोस्य श्लोप्यतामम रुधाहदि मास्त्वरोमिक मिति ॥ तथापि गर्त्तनामोज्ज्ञा

पराशर उवाच ॥ ॥ शृणु सूत महाबुद्धे भुक्तिश्रद्धासमन्वितः ॥ शुकवैशंपायनाद्याः ऋष्येवं त्वयै तेच बालकाः ॥ ५ ॥ ततो वाराणसीं प्राप्य गीर्वाणाः समहर्षयः ॥ अविलंबं प्रथमतो मलिकर्ण्यां विधानतः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रणादेवस्संपानात क्रदायनं च पतनं स विशंपायनः ॥ विशंपायनएव श्वैशंपायनः ॥ स्वार्थेन द्धितः ॥ उक्तं च ॥ शंपानात क्रदामाकुरयं नं पतनं यनः ॥ विगतं पतनं यस्मादेशंपायन इत्यतः ॥ इति ॥ तौ च शुकवैशंपायनावाद्यौ येषां तथा । आदिशब्देन आसुक र्णि जैमिनि पैलसुमंतूनां संग्रहः ॥ ऋष्येवं त्वन्ये महर्षयः इति कश्चित्पाठः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६०

॥ ३६ ॥

तर्प्पाश्चैते त्वादिपितरस्तान्तर्प्पादिपितॄन्संतर्प्य तर्प्पान् देवपितॄनिति पाठे अक्षराधिक्यमार्षं ॥ संतर्प्य विधिवद्दिव्यपितॄन्कुरु तिलोदकैरिति क्वचित्पाठः ॥ रत्नैरित्यादि सदक्षिणैरित्यंतानां तत्तीर्थानां नामपदानां तीर्थवासार्थिनः सर्वान्संतर्प्य रैत्यनेनान्वयः ॥

सचैलमुन्मज्ज्याथ कृतसंध्यादिसत्क्रियाः ॥ संतर्प्य तर्प्पादिपितॄन्कुशगंधतिलोदकैः ॥ ७ ॥ तीर्थवासार्थिनः सर्वान्संतर्प्य च पृथक्पृथक् ॥ रत्नैर्हिरण्यैर्वासोभिरश्वाभरणधेनुभिः ॥ ८ ॥ विचित्रैश्च तथाऽमत्रैः स्वर्णरौप्यादिनिर्मितैः ॥ अमृतस्वादुपक्वान्नैः पायसैश्च सशर्करैः ॥ ९ ॥ सगोरसै रत्नदानैर्धान्यदानैरनेकधा ॥ गंधचंदनकर्पूरैस्तांबूलैश्चारुचामरैः ॥ १० ॥ सतूलैर्मृदुपर्य्यंकैर्दीपिकादर्प्पणासनैः ॥ शिबिकादासदासीभिर्विमानैः पशुभिर्गृहैः ॥ ११ ॥

चकारादेवादीनपि अमत्रैः पात्रैः । पात्रामत्रं च भाजनमित्यमरः ॥ मृदुपर्य्यंकैः कोमलखट्वादिभिः ॥ मृदुले हेतुमाह । सतूलैर्हंसतूलिकादिभिः सहितैरित्यर्थः ॥ यद्वा मृदुपर्य्यंकैः सूत्रादिनिर्मितप . . . ल्यंकैः ॥ शिबिका नरयानं विमानैः रथैः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ३६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संसारसंसारे विपच्यमानानां संसारिणां शान्तिकरणार्थं शोभा उल्लोचैश्चंद्रातपे वितानेऽस्तियावत्॥ अस्त्रिवितानमुल्लोच इत्यमरः॥
उपानत्पादुकाभिश्च चर्मनिर्मिता उपानत् ॥ काष्ठनिर्मिता पादुका॥ ताभिश्च वरास्वसमुच्चयार्थः॥ पट्टदुकूलैर्नूतनक्षौमैः॥
क्षौमं दुकूलमित्यमरः॥ पट्टदुकूलौ रतिघृच्चिसाठः॥ सचिवः॥ चित्ररल्लुकैः चित्रकंबलैः॥ समौ रल्लुककंबलौ वित्यमरः॥ अजिनैः
मृगचर्मभिः॥ उच्चमंचैरुन्नतकाष्ठनिर्मितखट्वादिकैः॥ पारिच्यारककांचनैः शुश्रुषकानां देयैः स्वर्णैः पारिच्यारकेतिपा

का१ चित्रध्वजपताकाभिरुल्लोचैश्चंद्रचारुभिः॥ वर्षाशानप्रदानैश्च महोपस्कारसंयुतैः॥१२॥ उपानत्पा
दुकाभिश्च यतिनश्चतपस्विनः॥ योग्यैः पट्टदुकूलैश्च मृदुलैश्चित्ररल्लुकैः॥१३॥ दंडैः कमंडलुपुतैर
जिनैर्मृगसंभवैः॥ कौपिनैरुच्चमंचैश्च पारिच्यारककांचनैः॥१४॥ मठोर्विद्यार्थिनामन्नै रति
थ्यर्थं महाधनैः॥ महापुस्तकसंभारैर्लेखकानां च जीवनैः॥१५॥ बहुषौषधप्रदानैश्च सत्र
दानैरनेकशः॥ ग्रीष्मप्रपार्थद्रावणैर्हेमंते निष्टकैर्धनैः॥१६॥ धौ^

ठे३ सत्खार्थः॥ महापुस्तकसंभारैरनेकपुस्तकसमूहैः॥ नानापुस्तकसामर्ग्रीभिरितिवा॥ सत्रदानैर्वस्त्रदानैर्यज्ञ
दानैर्धनदानैरितिवा॥ सत्रैर्दानैयज्ञैस्सदादानैर्धनैरपि चेत्यमरः॥ हेमंते निष्टकैर्धनैः शिशिरर्तौ शीतापनोदायलोहम
दादिनिर्मिता न्याधारपात्राणि अग्निष्टिकास्ताश्च तास्वग्निकरणार्थं निंधनानि च काष्ठानि तैः॥१६॥

माछा२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(७२)

श्रीः

लो

आच्छादनिके छदिर्गृहादिकं देवालयस्सुधाकार्यैः देवप्रासाद चूर्णदाने ॥ रंगमादिमंडने ॥ रंगमाला रंगसमूहः ॥ आ
दिशब्देन संमार्जनादीनि गृह्यंते तेर्यानि मंडनानि तान्येव वा मंडनानि तेः ॥ मंडलैः इति पाठे मंडलं सर्वतोभद्रादि ॥
आरार्तिके नीराजने बहुवर्ति युक्तदीपे रीसर्थः ॥ तदुक्तं ॥ बहुवर्तिसमायुक्तं ज्वलंतं केशवोपरि ॥ कुर्यादारार्तिकं
यस्तु कल्पकोटिं दिवं व्रजेत ॥ आरात्रिके इति वा पाठः ॥ दशांगादि गुग्गुल धूपेरिति ॥ षड्भागकुष्टो द्विगुणो गुड

छत्राच्छादनिकाद्यर्थे वर्षाकालोचिते वस्त्रे ॥ रात्रौ मण्डपदीपे श्च पादाभ्यंजनकादिषि ॥ १७ ॥ पुराणपा
॥ ३७ ॥ ठकाश्चापि प्रति देवालये धने ॥ देवालयेनृत्यसंगीतकारणार्थे स्निकेशः ॥ १८ ॥ देवालयसुधाकार्यैर्जीर्णोद्धारेर ॥ ३७ ॥
नेकधा ॥ चित्रलेखन मूल्यैश्च रंगमालादि मंडने ॥ १९ ॥ आरार्तिके गुग्गुलुभि र्दशांगादिसुधूपके ॥
कर्पूरखवर्तिकाद्यैश्च देवार्चार्थैरनेकशः ॥ २० ॥

ख४ द्यलाक्षात्रयं पंचनखस्य भागाः ॥ हरीतकीसर्जरसश्च मांसं भागत्रयं चैव तु शैलजस्य ॥ घनस्य चत्वारि पुरस्य चैको
दशांगधूप कथितो मुनीन्द्रैः इत्यनेनोक्तो दशांगधूप आदिर्येषां तैश्च ते च ते सुधूपाः ॥ तेः कर्पूरखवर्तिकाद्यैरिति कर्पू
रखवर्तिकापस्य सकर्पूरखवर्तिका दीप आद्य येषां ते दीपास्तथा तेः कर्पूरखवर्तिकाद्यैरिति षष्ठीसमासः। देवार्चार्थैर्देवपूजा
निमित्तैर्धनैः ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पंचामृतानां स्नपनैः घृतदुग्धदधिमधुशार्कराणां स्नानैः ॥ गुंफनार्थैर्ग्रंथनार्थैर्द्रव्यैः गुंफनं ग्रंथसंदर्भे पद्ये गुंफनमिष्यतइति ॥ मेदिनी कारः ग
डुकं भृंगारं अंगुलीयकं वा ॥ गडुकं त्वगुळीयकामिस्यात्पठितिनी ॥ मंडुकेति पाठे मंडुको वाद्यभेदः ॥ तथा माद्ये ॥ जम्मुजंळिनिजळं मंडुक वाद्य ७२
कंपवल्गुवल्गद्घन स्तन तटस्खलितानि मंदमिति ॥ वाद्यपक्षे दाडमरुमडुडिडिमझर्झरा इति वा मरः ॥ यक्षकर्दमैः कर्पूरागरुकस्तूरि

पंचामृतानां स्नपनैः सुगंधस्नपनैरपि ॥ देवार्थमुखवासैश्च देवोद्यानैरनेकशः ॥ २१ ॥ महापूजार्थमाल्यादि गुंफनार्थैः
स्त्रिकाळतः ॥ शंखभेरिमृदंगादिवाद्यनादैः शिवाळये ॥ २२ ॥ घंटामडुर्ककुंभादिस्नानोपस्कर भाजनैः ॥ श्वेतैर्मार्ज्ज
नवस्त्रैश्च सुगंधैर्यक्षकर्दमैः ॥ २३ ॥ जपहोमैः स्तोत्रपाठैः शिववृत्तामोच्चभाषणैः ॥ रासक्रीडादिसंयुक्तैश्चलनैः स
प्रदक्षिणैः ॥ २४ ॥ एवमादिभिरुद्दंडैः क्रियाकांडैरनेकशः ॥ पंचरात्रमुपि त्वातु कृत्वातीर्थान्यनेकशः ॥ २५ ॥ छ

कंकोळकैः कर्पूरागरुकस्तूरिकंकोळैर्यक्षकर्दममित्यमरः ॥ क्रियासमुद्वैरित्ति एवमादिभिरित्ति उद्दंडैर्नानाप्रकारैः क्रियाकांडैः कर्मकांडप्रति
पादितैः कर्मभिरित्यर्थः ॥ यद्वा क्रियाकांडैः क्रियासमूहैरित्यर्थः ॥ २५ ॥ छ ।
उपसंहरति ॥ सः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

73

पंचरात्रमुषित्वेति पंचरात्रेण मावृत्काळात्रवतिता वं तं काळं स्थित्वेत्यर्थः॥ यद्वा काश्यां रात्रिदिनविभागस्य दिविषु सूर्याचंद्राभ्यां विनै
वेश्वरेणाकृतत्वात् यथा सूत्रण पार्थः॥ ता स्यां दिनरात्रिविभागवती तिस्त्र भूमयं काशी तिष्ठती लिप्रती लिवक्ष्यते वभुनव यस्मिन्धोन्नतैः
सर्वस्मिन् जगति भयदुते पि काशीस्थानां भयद्वर्णणा स्नावा देवागमनं तीर्थवा सार्थि संतर्पणादिक सर्वं संगच्छते॥ तथा नैव स

८।२

॥ ३८ ॥ दीनानाथीं असंतर्पीनत्वा विश्वेश्वरं प्रभु॥ ब्रह्मचर्यादिनियमैस्तीर्थमेवं प्रसाध्य वा॥ २६॥ पुनः पुन ॥ ३८ ॥
र्विश्वनाथं दृष्ट्वास्तुत्वा प्रणम्य च॥ जग्मुः परोपकारार्थं मगस्तिर्यत्र तिष्ठति॥ २७॥ स्वनाम्ना लिंग
मास्थाप्य कुंडं कृत्वा तदग्रतः॥ ज्ञानरूढिय स्थितेन जपन्निश्चळमानसः॥ ॥ ॥ २८॥ घ।

तेषु १ र्थीपत्निः॥ तेषां स्तुत्वेषुवीरेषु वकंपे भुवनत्रयं॥ दुर्वाससश्च कोपाग्निज्वालास्त्रियाकुंठिकृतं॥ तदा विविशतुः काश्यां सूर्याचंद्रम
सावपि॥ न गच्छेरक्ततानुदेशौ तत्तेजः शामितप्रभावित॥ अनेकशा आवृत्त्यावृत्य वक्रवारानि सर्थः॥ अगस्तिरिति॥ अगस्तिः स्या
दगस्त्याश्वेति वृक्षस्थेष्वपि॥ ॥ २९॥ ॥
छक्षरकोशांतोपि॥ १

द्वादका १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पि ७

तं दृष्ट्वेति ग्रथमतस्तमगस्त्यं दूरतो दृष्ट्वा पश्चात्स्त्रीवर्णणादेवा मुनेरुटजं प्रांगणं दृदृशुरिति द्विसप्ततिश्लोके नान्वयः ।। आगम्याष्टत्रिंशात्श्लोक
स्थितइतिशब्दपरामृष्टं कर्माहुः ।। साक्षादित्यादि ।। तत्र तत्र रएणमुनेरुत्प्रेक्षा अवशिष्टेनाश्रमस्थ पशुपक्ष्यादिवर्णनमिति विवेक्तव्यं ।।
सतां मनः सन्मनः ।। चपला विद्युत् ।। तडित्सौदामिनी विद्युच्चंचला चपलेत्यमरः ।। चपलचंचला अस्थिरेति यावत् ।। ३२ ।। हिंस्त्रैः

तं दृष्ट्वा दूरतो देवा द्वितीयमिव भास्करं ।। ज्वलज्ज्वलनसंकाशैरंगैः सर्वत्र सोज्ज्वलं ।। २९ ।। साक्षात्किं वडवाग्निर्वा मूर्त्तो वै
तपते तपः ।। स्वच्छां तुं विनिश्चलतमं निर्मलं सन्मनो यथा ।। ३० ।। अथवा सर्वतेजांसि त्रिदिवे मां ब्राह्मणीं तनुं ।। शीलयं
तिपरंधाम शांतं शांतपदाश्रये ।। ३१ ।। तपनस्तप्यते त्स्यर्थं दहनोपि न दह्यते ।। यन्नीव्रतपसाधापि चपलाचपलायते ।।
३२ ।। अस्याश्रमे घटृश्यंते हिंस्त्रा अपि समंततः ।। सत्वरूपा श्रमी सत्वास्त्यक्तवैरं स्वभावजं ।। ३३ ।। कुंडादंडेन किरिटः सिं
हं कंडूयते मृगः ।। अश्मपदांकेष्वपि त्रिकेस रीके सरोरुहः ।। ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ३९ ।।
ह्रैः ।। सत्वरूपाः सात्विकाः सत्वगुणप्रधानाइत्यर्थः ।। स्वभावजं साहजिकं वैरं त्यक्तुरित्यर्थः ।। ।। ३३ ।। रामायनमः ।। नारायनमः ।।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

75

निपातना २

करटः प्रशस्तगंडो॰ यस्यास्ती तिकरटिर्हस्ती घांदस्स वांसाधुत्वं॥ कांके स्यगंडोकरटोगजगंडकरटीकयावितिद्वादशसाहस्री॥ करटोगजगंडे

स्यात् कुसुंभे निंघशिवनइतिमेदिनी॥ कारः॥ अष्टापदः शरभः॥ अष्टापदः स्याल्कनके सारीणाफलकेपिच॥ अष्टापदस्तु शरभेवं स्याद्धु २

द्रुर्मस्याव मर्कटइति॥ विग्रुप्रकारः॥ नस्यांके क्रोडकेसरी सिंहः॥ सिंहो मृगेंद्रः पंचास्यहर्यक्षः केसरीहरिरित्यमरः॥ किंशुकः केसर

द्रुटः॥ केसरैः स्कंधस्थैः लोमविशेषैः किंजल्के केसरः पुष्पस्तुरोमविशेषयोरितिमेदिनीकारः॥ उक्ष्टत्वन्द्वः॥३४॥ सूकरो वाराहस्त पुः ब २

॥ ३९॥

शुंडादंडेन करीटिं सिंहं कंडूयते भृग्यः॥ अष्टापदांके स्वपिति केसरी केसरोद्भटः॥३४॥ सूकरस्तब्ध

रोमापि विहाय निजपृष्ठपं॥ वराहनस्तु नामध्येमुस्तान्यस्तेक्षणोबद्दी॥ ३५॥॥ राम नाम नाम

॥ ३९॥

रोमेतितस्य विशेषणं अतिरूरतयास्तब्धा॥ निठन्नमितानिरोमाणि यस्य सतथा॥ तथाविधोपी त्यत्तोनपोनलक्षणं नस्थानोत्तयाधाः सुराण्य

भगाः स्थान इतिवामुस्तामुकुरुविल्वेषुकुरुविल्वोमेघनादनामामुस्तकमस्त्रियामित्यमरः॥ मोथइति प्रसिद्धा उन्मुस्ते दत्तेईक्षणोबद्धेयेन समसा॥ ३९॥

मुस्ताकं २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुनं पृथ्वीं दारयतीति भूदारः। सूकरस्तथा विघोंयथान्यत्र भूविदारं करोतीति॥ अत्र न करोतीत्यर्थः॥ तत्र हेतुमाह सर्वालिंगमयीति॥
३६॥ क्रोडपोतं भूकरस्यावं वराहः सूकरो घृष्टिः कोल: पोत्री किरिः किटिः। दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपीत्यमरः॥ त
रक्षुर्मृगाद .. नः॥ तरक्षुस्तु मृगादन इत्यमरः॥ शार्दूलबाला न्याघ्रशावकाननुसार्य्य दूरीकृत्य शार्दूली व्याघ्री

भूदारोपि च भूदारं तथा कुर्यो घयथान्यतः॥ सर्वालिंगमयीकाशीपतस्तद्वीतियंत्रितः॥३६॥ क्रोडी
त्यक्रोडपोतं तरक्षुः क्रीडयत्सहो॥ शार्दूलबालाननुत्सार्य्य शार्दूली मेणपोतकः॥३७॥ चल
त्पुच्छो घपिबति फेनिलेनाननेनवै॥ स्वपंतं लोमशं भल्लुं वानरश्चलदंगुलिः॥३८॥ ॥ ॥ ॥

मेणपोतकः हरिणबालकः दयायाँ॥३७॥ चलत्पुच्छं पस्यसः॥ तथा पिबतिपय इति शेषः॥ पिबतिरत्र द्विकर्म्मकः लक्षणया चश
र्दूल्यास्तनं पिबतीत्यर्थः॥ फेनिलेनाननेन फेनयुक्तेन मुखेन॥ स्वपंतं शयानं भल्लुं ऋक्षं अथ भल्लुके॥ ऋक्षाच्छभल्लभ
ल्लूका इत्यमरः॥ कथंभूतं लोमशं बहुलोमयुक्तं॥३८॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अनुकंपायांच

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पूका लिक्षा॥ लिक्षा पूका कीटभेदा लिक्षा तु स्याद् युका मयेति मालती॥ समावीक्ष्ययेन नाग्रेण संबंधः॥ दंतकोटिभिर्दंताग्रैर्भक्षयेत्॥ अत्र साहजिकेनेराभावस्य विवक्षितत्वात् घूकाभक्षणं दोषावहं यदा मत्ता नामेव यूकानां भक्षणम त्र विवक्षितं॥ अत एव संवीक्ष्य वीक्ष्येत्युक्तं॥ यद्वा लक्षणया अंगुलीभिर्विचार्य्य संवीक्ष्य वीक्ष्य दंतकोटिभिर्दूरीकरोतीत्यर्थः॥ अथवा वानरजातिस्वभावत्वात् इक्षये दिवेत्यर्थः॥

॥ ५० ॥ यूकाः संवीक्ष्य वीक्ष्येव भक्षयेद्दंतकोटिभिः॥ गोलांगूलास्तु रक्तमुखा नीलांगा यूथनायकाः॥ ७ ॥ जातिस्वभावमात्स्यर्य्यस्त्वेकेकत्र रमंति च॥ रात्रगाः क्रौडंति च बहुकैस्तैः पृष्ठलुंठनैर्मुहुः॥ ४० ॥ आखुभुक् आखुभुजः कूर्णं कंडूयते चलाननः॥ मयूरपुच्छपुच्छो निद्रालुर्लुः सुखाधिकं॥ ४१ ॥ स्वकंठं घर्षयत्येव केकिकंठे भुजंगमैः॥ भुजंगमफणापृष्ठेन कुलः स्वकुलोचितं॥ ४२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

गोलांगूलाः कपिविशेषाः तेषां विशेषणं॥ रक्तमुखा नीलांगा इति च॥ स्वतंत्रा इति वा॥ ३९॥ रात्रगाः मृगविशेषाः तैः प्रसिद्धैः तैः इति पाठेपि स एवार्थः॥ ४०॥ आखुभुग्जो मार्ज्जारः ओतुर्विडालः ओतुर्विडालो मार्ज्जारो वृषदंशक आखुभुगित्यमरः॥ ४१॥ केकिकंठे मयूरग्रीवायां पृष्ठलुंठनैः पृष्ठ संघर्षणैः सटा फणा सटायां तु फणा द्वयोरित्यमरः॥ ४२॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मकरमंडालकः। शबरो नामाद्दृष्टो कुत्रेह्न लोकिर्दुऊ गोवासमितिद्ह: ३

लुठन्क्रीडेत् । उत्प्लुत्योत्प्लुत्य उत्फाल्योत्फाल्य लीलया अवज्ञया ॥४३॥ भयमगणयित्वैवेत्यन्वयः ॥ क्षुधां बुभुक्षयार्त्तः ॥ पीडित इति याव
त् क्षुधां ध इति पाठे पि स एवार्थः ॥ कारुण्यपूर्णहृत् । करुणया पूर्णा प्रज्ञानः ॥४४॥ अहो आश्चर्ये हर्षे वा ॥४५॥ उद्दंडकोदंडमत्यूर्जित मात्सर्यः ३
चापं ॥ अथास्त्रियौ धनुश्चापौ । धनुः शरासनं कोदंडकार्मुकमित्यमरः ॥ शांबरं भिल्लं शबरो नामाम्लेच्छ ॥४६॥ दृष्ट्वा दृप्ता नि

वैरं परित्यज्य लुठन्प्लुत्योत्प्लुत्य लीलया ॥ अलोक्य मूषकं सर्पोप्यवरतं च बदनाजतः ॥४३॥ क्षुधार्तोपि न गृ
ह्णाति सोपि तस्माद्विपेतिन ॥ प्रसूयमानां हरिणीं दृष्ट्वा कारुण्यपूर्णहृत् ॥४४॥ तद्दृष्टिपातं मुंचन्वे
व्याघ्रो हरं व्रजत्यहो ॥ व्याघ्री याश्चस्य चरितं मृगीमगाविचेष्टितं ॥४५॥ उभे कथ्यं यतान्योन्यं सख्या
विवमुदान्विते ॥ दृष्ट्वाप्युद्दंडकोदंडं शांबरं शांबरो मृगः ॥४६॥ दृष्टेन वर्त्मस्यजति सोपिकं द्रूयते च
तं ॥ रोहितोरण्यमहिषमुद्धर्षति निराकुलः ॥४७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

लुज्जोगास शांबरो मृगादनोपीत्यर्थः ॥ रोहितो मृगावांतरजातिः ॥ कृष्णसाररुरुन्यंकुरंकुशंबररौहिषाः ॥ गोकर्णपृषतैणर्ष्य
रोहितश्चमरो मृगा इत्यमरः ॥ उद्धर्षति संस्पृशति संलुठति न गणयतीत्यर्थः ॥ उद्धर्षतीति वा पाठः ॥ निराकुलः निःशंकः ॥४७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥०रघु०टी०॥

चमरी चमरमृगविशेषस्य पत्नी शबरी शबरांगना चंडाल विशेषस्त्री॥ भेदाः किरात शबर पुलिंदा म्लेच्छजातय इत्यमरः॥ तस्याः केशैः स्वबा ळधिस्वीयं बाळहस्तं लांगुलमिति यावत्॥ वल्लिहस्त लक्ष्मबालधिरित्यमरः॥ संमिमीते परिमिनोति॥ गवयो मृगेंद्र विशेषः॥ गंधर्वः शरभो रामः सृमरो गवयः शशः॥ इत्यादयो मृगेंद्राद्या इत्यमरः॥ शल्लकः श्वावित् शल्ल एव शल्लकः॥ स्वार्थे कः॥ श्वाविन्तु शल्ल इत्यमरः॥ ४८

॥ ४१ ॥ चमरी शबरीकेशैः संमिमीते स्ववालधिं॥ गवयः शल्लकश्चायमुभावेकत्र तिष्ठतः॥ ४८॥ ॥ ४१ ॥
निजमात्सर्यमुत्सृज्य निजा तेजो नियंत्रितो॥ कुंडौ च मुंडयुद्धाय न सज्जेते जयैषिणौ॥ ४९॥

कमिति शाक्हं हत्वा युद्धाय उद्यते इति कुंडौ मेषौ नो मुंडयुद्धाय न सज्जेतां न प्रवर्तेतां॥ यद्वा कुंडौ तीक्ष्णशृंगौ मेषो जंतु विशेषो कुंडस्तीक्ष्णो घमे कुंडावल्किशेषचक्र भिन्ना इति रत्नमाला॥ यद्वा कुंडौ मदघूर्णौ भिल्लौ कुंडास्या ज्जाळहस्तिन्यां मदिराजल्कह्नस्तयोः॥ नलिन्यां सुरयोषायां कुंडः स्यात्मदनिर्झर इति विश्वप्रकाशः॥ मल्लयोर्मुंडयुद्धं तु शिरः शीर्षैरस्पोरसावितिभागवत्॥ ते प्रसिद्धं कुंडौ कुं डाराविति केचित्॥ जयैषिणौ जयकांक्षिणौ॥ ४९॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(४०)

मृदुस्पर्शास्यात्तृणवंतिवृणगुल्मादीन्तृणानिचगुल्मानिचतान्यादीन्येषांतान् श्वापदाव्याघ्रादयःशुनआपदोयेभ्यस्ते
श्वापदाइतिव्युत्पत्तिपुरस्कारेणपुंसिश्वापदसर्प्पयोरित्यादिदर्शनादंतत्वेननिपातनात्॥पाठांतरेसुष्ठु
आपद्येभ्यस्तथाइतिव्याख्येयंकिमितिमांसभक्षणांविहायतृणादीन्दंतितत्राह॥५०॥आपदास्पदंआ

एणशावंमृगाणोपिमृदुस्पर्शातिपाणिना॥तृणवंतितृणगुल्मादीन्श्वाप
दास्त्वापदास्पदं॥५०॥लोकद्वयेदुःखदंहिधिक्तन्मांसस्यभक्षणं॥यः
स्वार्थंमांसपचनंकुरुतेपापमोहितः॥यावंसस्यतुरोमाणितावद्वर्षाणिनरके २
वसेत्॥५१॥

पदांआस्पदंस्थानंकुतोपतोद्वयेदुःखदंयन्मांसभक्षणंतद्विगर्हमितिसर्थः॥आपदां
पदमितिक्वचित्तत्रपदंस्थानंलोकद्वयेदुःखहेतुत्वमेवयःपंचयतिस्वार्थं इति॥५१॥ ॥२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्येनः पत्री पत्त्री पत्री श्येनइत्यमरः ॥ वर्त्तिकां वर्त्तकां वनचटकामितिसर्थः ॥ नावबोढ्यातिगौडेप्रसिद्धा ॥ वर्त्तिकावर्ति
कादयइत्यमरः ॥ चित्रामिति ॥५७॥ सुचिरं नरकान्भुक्त्वा ॥ पिकास्यां मलिनाशयाः मलिनांतःकरणाः संतो
भ्रमंति अहो एतच्चित्रमिति तत्र हेतुमाह मदिरेति मद्यपानासक्ता अभीक्ष्णमज्ञानमाश्रयंतो मधुपा एवभव

श्येनोऽपि वर्त्तिकां दृष्ट्वा भवेत्स्वेषपराङ्मुखः ॥ चित्रमत्रापि मधुपा भ्रमंति मलिनाशयाः ॥५७॥
सुचिरं नरकान्भुक्त्वा मदिरापानलंपटाः ॥ मधुपा एव जायंते भ्रांतिभाजः पुनः पुनः ॥५८॥
अत एव पुराणेषु गाथेति परिगीयते ॥ स्फुटार्थ अपुराणैर्ज्ञात्वा तैः पिनाकिनः ॥५९॥६०॥

घाश्चिस्याठः ॥ तदायमर्थः ॥ नरकजन्यं दुःखमस्माकं मास्यादिति खेदेनापि तमपिम
तीसर्थः ॥ भ्रमंति मधुनासयेति
धुनासपानासारे नैवमंतिसजंतीति अन्यत्सुर्वत ॥५८॥ हेतुमेव साधयंतो अत एव पुराणैः पुराणोवि
न्वेशास्त्रतोरीति वक्ष्यमाणां कथां प्रपंचारगीयते इत्यन्वयः स्फुटार्थास्पष्टार्था विश्वेश्वरस्वरूपज्ञतान्ने
वाक् ॥ ज्ञात्वेति प्राकृतं व्याख्यानं स्पष्टं ॥ भाने वं पठंति ॥५९॥६०॥ ६१॥ ६२॥ ६३॥ ६४॥ ६५॥ ६६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स

घर्मांस्तिता॥ हृदिस्थापीतिशेषः॥६०॥ विनेति प्रसादो नाममामयं ज्ञानाद्विसेवं रूपोनुपठः शिववर्जिताः
शिवतत्वज्ञानरहिताः॥६१॥ तिरोंचंतीति तिर्यंचः द्वितीयास्थाने प्रथमापश्वादीनिसर्थः तिरश्च इति

घर्मासंघाशिवेभक्तिः घर्मग्रंथेषु शिवार्चने॥ मघर्मासरतानां तु दूरे तिष्ठति शांकरः॥६०॥
विनाशिवप्रसादेहि प्रातिफापन नश्यति॥ अतएव भजंते ते पत्र नराः शिववर्जिताः॥६१॥
॥४३॥ दृस्यास्त्रनश्वरान् दृष्ट्वा तिर्यंचोमनुजोपि वा॥ अबोधिविबुधैश्वर्यं प्रभावः क्षेत्रजस्वपं॥६२॥
पतो विश्वेश्वरेणैते तिर्यंचोप्यत्रवासिनः॥ निधनावसरे मोच्यास्तारस्योपदेशतः॥६३॥
शालाक्षेत्रस्य माहात्म्यं योवसेतत्कृतनिश्चयः॥ तं तारयति विश्वेशो जीवंतमथवा मृतं॥६४॥

वापाठः अबोधिश्चातः॥ तुरेवार्थे अपंप्रभावः क्षेत्रजः स एव॥६२॥ यत इति॥ विश्वेश्वरेण तारकस्य प्रव
णावस्य राममंत्रस्येति वा मरणकाले उपदेशात् उपदेशमात्रेणैव उद्धार्यंत इत्यर्थः॥६३॥ ज्ञात्वेति
एवार्थे न तु शब्देन तारयसनेन संबंधः॥ तारयसेवेसर्थः॥६५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बा॰ स॰

अविमुक्तेति॥अविमुक्तेतिर्यग्योथेतेमुच्यंतएवेतेर्थेस्यजैतोरर्थः॥६५॥पक्षिकुठंपक्षिसमूहं॥६६॥सारसः पुष्कराह्वः पुष्कराह्वस्तुसारसइत्यमरः॥लक्ष्मणा
कंठेयोषिच्छीवायांमन्यामहइतिदेवानामुक्तिः उत्तरत्राप्येतस्यायथासंख्यंसंबंधोज्ञेयः॥६७॥वरटाहंसस्यस्त्री।हंसस्ययोषिद्वरटासारसस्यतुलक्ष्मणेत्यम
रः॥स्वबंधुपुटकोटिभिः॥स्वस्यबंधुःस्वचंचुकोटिरित्यर्थः॥चंचुस्त्रोटिरुभेस्त्रियामित्यमरः॥तस्यपुटंयुगुलंतस्यकोटिरग्रभागः॥चंचुपुटस्यद्वित्वेपितद्वयावय
वानांबहुत्वाद्बहुवचनं।कंडूयमानांकंडूतिंकुर्वाणांहंसकाममानंरातिपार्श्वयंतंपक्षधूननैःपक्षपोत्थवातनैर्वारयेन्निवारयेदित्यर्थः॥६६॥निरुध्यमानेति।वक्रेण

स्वबंधु॰३ अविमुक्तरहस्यज्ञामुच्यंतेज्ञानिनोनराः॥अज्ञानिनोपितिर्यंचोमुच्यंतेत्व कल्मषाः॥६५॥इत्याश्चर्यपरादेवायावद्वांत्याश्रमंमुनेः॥तावत्पक्षिकुठं
दृष्ट्वाभृशंमुमुदिरेपुनः॥६६॥सारसोलक्ष्मणाकंठेकंठमाधायनिश्चलः॥मान्यामहेनतिंडातिंध्यायेद्विश्वेश्वरंकिल॥६७॥कंडूयमानांवर
नैः३ टास्वबंधुपुटकोटिभिः॥हंसकाममयमानंतुरंरायत्पक्षधू[illegible]॥६८॥निरुध्यमानांवक्रेणचक्रीकेकिलभाषणैः॥वदंतीतिक्रिमच्चोपिकामि
ताकामिनंवर॥६९॥कलकंठःकिलोत्कंठमंजुगुंजतिकुंजगः॥ध्वनिस्थःश्रोष्यतिमुनिःपारावत्येतिवार्यते॥७०॥ रामनाम॥॥।

चक्रवाकेनाकोकश्चक्रश्चक्रवाकोरथांगाह्वयनामकइत्यमरः।[illegible]केकिलभाषणैः चक्रवाकजातिशब्दैः चक्री चक्रवाकी निरुध्यमानांनीपमाणामनोहिकामि
कानांवरिष्ठेतिसोपहासोक्तिः॥अत्रापानंदकाननेतत्रापुत्रगृहेतत्राप्यगस्त्याश्रमेइत्यपिशब्दार्थः।कामिताकामिनःसावःइतिवक्रोक्त्यर्थः॥६९॥कलकंठइति॥क
लोमधुरध्वनिःकंठेयस्यासौकलकंठः॥कलरवःपारावतइतियावत॥उत्कंठंऊर्ध्वग्रीवंमंजुमनोहरंयथाभवतितथाकुंजगोलतादिपिहितोदरःसन्गुंजति
अव्यक्तंशब्दंकरोतिसपारावतेपत्न्यावार्यते॥गुंजन्निकुंजगइतिक्वचित्पाठः।किंत्वेकस्यपक्षायावायंइतिनिःश्रीतेप्रसिद्धेवाकेपक्षधूननैरित्यनुषंजनीयंमि

त्यापारावद

(८५)

दी२

केकीमयूरः मयूरोबर्हिणोबर्हीनीलकंठोभुजंगभुक्।। शिखावलःशिखीकेकीमेघनादोनुलास्यपिस्मर्थः।।केकामयूरध्वनिः।।तदुयादगत्स्यपपात्।।चकोरःप
क्षिविशेषःतेषांविशेषाःहारीतोमद्गुःकारंडवःप्लवःतित्तिरःकुकुभोलावोजीवंजीवश्चकोरकः इत्यमरः।।चंद्रिकाकौमुदी।।चंद्रिकाकौमुद्योत्स्नेत्यम
रः।।नक्तंवृत्तंरात्रिभोजनं।।७१।।सारिकेतिसारिकापक्षिविशेषःशालिकइतिप्रसिद्धः।।सासारंपरमार्थंपठंति।।शुककीरौसमावित्यमरः।।संबोधयंतीति।।कि
तत्सारंकथंवासंबोधयतितदाह अहोइति अहोहेशुक अपारावारसंसारसिंधुपारप्रदःशिवइति।।पारपरतीरंअवारंअर्वाग्निनंतीरंपारावारंपरार्वाचीने
तीरेइतिवचनात्।।नविद्यतेपारावारेयस्यसअपारावारःसचासौसंसारएवसिंधुःसमुद्रःदेशेनदविशेषयोःसिंधुर्नासरितिस्त्रियामित्यमरः।।तस्यपारं

केकीकेकांपरित्यज्यमौनंतिष्ठतितद्भयात्।।चकोरश्चंद्रिकांमोक्तानक्तव्रतमिवास्थितः।।७१।।पठंतिसारिकासारंशुकंसंबोधयत्यहो।।
अपारावारसंसारसिंधुपारप्रदःशिवः।।७२।।कोकिलःकोमलालापैःकलयन्निवकाकलीं।।कंठिकाढोकलयतःकाशीस्थोन्नेति
भाषते।।७३।।मृगाणांपक्षिणामित्थंदृष्ट्वावेष्टांत्रिविष्टपं।।अकांडपतितंसंद्युष्टंनिनिंदुश्चिदशाभृशं।।७४।। ।। ।। ।।

समाप्तिंप्रददातीतिसतदा।।यद्वापारावारःसंसारसमुद्रोयेषांतान्जीवानुपारयतिमुक्तिप्रदानात्संशप्रकर्मणःकरोतीतिपद्या।।पारतीतिरसमाप्तोरितिचौरादिका
सारधातोःअपारावारसंसारपारःपरमात्मानंप्रददातीतितथाऽऽत्माप्रदःशिवइतिमारांभोशुकइतिसंबोधयती त्यर्थः।।अपारपारेतिकचित्पाठःतत्रअनं
तपारइत्यर्थः।।७२।।कोकिलइति।।कोकिलोवनप्रियः।।परभृत्कोकिलःपिकइत्यमरः।।काकलीसूक्ष्मध्वनीमधुरध्वनीवा।।काकलीतुकलेसूक्ष्मध्वनौतुमधुरा
स्फुटइत्यमरः।।यन्नूत्यारयन्नकलिक्ष्यकाल्यककंठिकाढौतोकाशिस्थान्नकलयतःनमारयनइतिवदतीत्यर्थः।।अकांडपातसंकष्टअकांडेअनवसरेहिरण्यकशि

कल०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वरमिति॥वरंश्रेष्ठइत्यर्थः॥ननुभवंतोप्यमरत्वात्पुनरावृत्त्यभावेनश्रेष्ठइतिस्वयमाशंक्यस्वयमेवनिराकुर्वंति॥नदेवानपुनर्भवाइतिदेवावयंपुनर्भ
वापुनर्भवोजन्मयेषांतेपुनर्भवंतीतिपुनर्भवानइतिनअपितुपुनर्भवाएव॥द्वौनञौप्रकृतमर्थंगमयतइतिन्यायादमरत्वादिश्रवणंचत्वापेक्षिकमनोव
यंतुच्छाएवेत्यर्थः॥यद्वादेवावयंनइतिप्रथमनकारेणसंबंधःमावरस्यपश्चाद्देवत्वन्वेषणा॥यानेनपुनर्भवाइतिसंबंधनीयं॥ नवायेपुनर्भवाइतिपाठस्तु

वरमेतेपक्षिमृगाः पशवः काशिवासिनः॥येषांनपुनरावृत्तिर्नदेवायेपुनर्भवाः॥७५॥काशीस्थैःपतितैस्तत्र्यानवयंस्वर्गिर्नःक्षवितः॥काश्यां
पाताल्लयंनास्तिस्वर्गेपाताल्लयंमहत्॥७६॥वरंकाशीपुरीवासोमासोपवसनादिभिः॥विभिन्नछत्रसंछायांराज्यंनान्यत्रनीरिपु॥७७॥काशी
केमशाकेकारयंयत्सुखंहेलयाप्यते॥नत्पदंनाप्यतेन्यत्रयोगयुक्त्यापियोगिभिः॥॥७८॥ रामनामरारामनामनामरामनाम॥
वरंवारानसीरंकोनिःशंकोयोयमादपि॥नवयंत्रिदशायेषांगिरितोपीदृशीदृशा॥७९॥ ॥ छ

तिरोहितार्थः॥सपुनर्भवाइतिच॥७५॥७६॥नीरिपुनिर्गतारिपवोयस्माद्यस्मिन्नितिवानद्वाल्यंतत्रयथा॥७७॥योगमुक्त्यापियोगेष्टांगादिःयुक्तिर्युंजनमनुष्ठान
मितियावत्॥योगस्ययुक्तिर्योगयुक्तिस्तयापीत्यर्थः॥७८॥गिरितोविंध्यात्ईदृशीदृशानाशादशायज्ञादेरभावेनाप्यर्थयनोंस्मावादित्याक्षिप्तापः॥७९॥
श्रीविश्वेश्वरायनमः॥छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥॥शिवार्पणमस्तु॥नारायनमः॥ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

८६

त २

ब्रह्मण इति ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य दिवसस्य दिनस्याष्टांशोऽष्टभागे घटिकाचतुष्टये संध्याकालेऽइति यावत्तारोऽङ्गपदं त्रैलोक्यं सपाठं लोकाश्चलोक
पाला श्चैतैः सहवर्त्तमानं ॥८०॥ परार्द्धं ब्रह्मणः स्वमानेन पंचाशद्वर्षं परार्द्धद्वयं शतवर्षं तस्य नाशोऽपि प्राकृतप्रलयेऽपि अपिः समुच्चयार्थः ॥ पुः काशी
स्थः मनविनश्यति यावज्जीवं कस्यापि पुण्यवस्यान्नात्यथा वसरे शरीरपाते वसोऽज्ञानदावबोध ब्रह्मत्वेनावस्थानात् अतएव विध्यान्तु तस
वैस्मिन् जगति सपडुतेपि काशीस्थानोऽसयद्व वणाघसावाद्देवागमनं तीर्थं वा सार्थिसतर्पणं पवरात्रमुषित्वेत्यादिकं च मर्वसंगच्छत इति सूवमेव

॥८०॥

॥ ४५ ॥ परार्द्धद्वयनाशेऽपि काशीस्थो योन नश्यति ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन काश्यांश्रेयः समाचरेत् ॥८१॥ ॥ ॥ छ ॥ ४

सकारणमुक्तं यत्त्विदानीमन्यथा दृश्यते लक्ष्माणि नां पापोपचया द्विश्वेशप्रातिकूल्याच्च ॥ तथाचान्नैवोक्तं ॥ कथौविघ्नान्नविषं तिकाश्यां निवसतां
सतां ॥ ये पापनीलाश्चषंठाश्च मूर्खाः कुर्वंति पापान्यविशंकमार्मे ॥ तेषामनंतं क्षविता हि दुःखमायंदता रंन हि संन्नामोत्र ॥ लब्धापि सिद्धिं नोया
पायदि ॥ क्रुध्येद्विलोचनइति आदि ॥८१॥ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ छ राम ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विपक्षेबाधकमाह॥अस्तिचेदिति॥काशीवासाभिलाषुकाःकाशीवासाभीप्सवः॥८१॥तत्पुण्यंतितन्नतत्पुण्यंचेतितत्पुण्यंतस्यपरिवर्जनेनयत्संयं

यत्तु - खंकाशिवासेत्तनृत्तद्धूलांऽमंडपे॥अस्तिचेत्कथंसर्वेकाशीवासाभिलाषुकाः॥८२॥जन्मांतरस
हस्त्रेषुयत्पुण्यंसमुपार्जितं॥तत्पुण्यपरिवर्त्तेनकाश्यांवासोत्रलभ्यते॥८३॥लब्धोपिसिद्धिंनोयाया
द्यदिक्रुध्येत्त्रिलोचनः॥तस्माद्विश्वेश्वरंनित्यंशरणंचारणंव्रजेत्॥८४॥धर्मार्थकाममोक्षार्थं
पुरुषार्थचतुष्टयं॥अखंडंहियथाकाश्यांनतथान्यत्रकुत्रचित्॥८५॥आलस्येनापियोयाया
द्गृहाद्विश्वेश्वरालयं॥अश्वमेधाधिकोधर्मस्तस्यस्याच्चपदेपदे॥८६॥यःस्नात्वोत्तरवाहिन्यां
यातिविश्वेश्वरादर्शने॥अद्ययापरयातस्यश्रेयसोंतोनविद्यते॥८७॥स्वर्धुनीदर्शनात्स्पर्शा
स्नानादाचमनादपि॥संध्योपासनतोजप्यात्तर्पणाद्देवपूजनात्॥८८॥ ॥ ॥

नविनिमयेनेत्यर्थः॥८३॥शरणंरक्षितारं॥८४॥अखंडंसमग्रंपूर्णमितियावत्॥८५॥८६॥८७॥स्वर्धुनीदर्शनादि
त्यारभ्यपंचम्यंतानांपदानांतृतीयांतानांचधर्मःस्यादुत्तरोत्तरइत्यग्रिमेणसंबंधः॥८८॥ ॥ ॥ ॥ ॥

87

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पंचतीर्थविलोकनात्॥ कपालमोचनपापमोचनऋणमोचनकुलस्तंभवैतरण्यवलोकनात्॥ यद्वा वरणासंभेदासिसंभेदे पंचनदशाश्वमेधमणिकर्णिकावलोकनात्॥ यद्वाऽऽदित्यद्रौपदीविष्णुदंडपाणिमहेश्वर॥ ढुंढिविनायक ज्ञानवापी नंदिकेश तारकेश महाकालेशपुनर्दंडपाण्यवलोकनात्॥ तथा चात्रैव वक्ष्यति। आदित्यं द्रौपदीं विष्णुं दंडपाणिं महेश्वरं॥ नमस्कृत्य ततो गच्छे

॥४६॥ पंचतीर्थविलोकाच्चतुर्नो विश्वेश्वरेक्षणात्॥ श्रद्धास्पर्शनपूजाभ्यां धूपदीपादिदानतः॥ १९॥ प्रदक्षिणे ॥४६
स्तोत्रपाठैर्नमस्कारैः स्तुनर्तनैः॥ देवदेव महादेव त्वं भो शिव शिवेति च॥ २०॥ धूर्जटे नीलकं
ठेशा पिनाकिन् शशिशेखर॥ त्रिशूलपाणे विश्वेश रक्ष रक्षेति भाषणैः॥ २१॥ मुक्तिमंडपिकायां
च निमेषार्धोपसेवनात्॥ तत्र धर्मकथालापात् पुराणश्रवणादपि॥ २२॥ नित्यादिकर्मकर
णात्तथातिथिसमर्चनैः॥ परोपकरणाद्यैश्च धर्मैः स्यादुत्तरोत्तरः॥ २३॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्तद्वत् ढुंढिविनायकं॥ ज्ञानवापीमुपस्पृश्य नंदिकेशं ततो व्रजेत्॥ तारकेशं ततोऽभ्यर्च्य महाकालेश्वरं ततः॥ ततः पुनर्दंडपाणिमित्येषा पंचतीर्थिकेति परिभाषिकपंचतीर्थविधानात्॥ यद्वा आदित्यादिमहेश्वरांतमेकं ढुंढिविनायकमेकं। ज्ञानवापी एकं। नंदिकेशादित्रयमेकं पुनर्दंडपाणिरेकं एवं पंचतीर्थिका चकारादन्येषामपि उत्तरोत्तरः उपर्युपरि श्रेष्ठो वा उपर्युदीच्यश्रेष्ठ षण्मुत्तरः स्यादित्यमरः॥ प्रतिदिनं वर्धमान इत्यर्थः॥ २३॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धर्मवृद्धिं सद्दष्टांतामाह॥शुक्लपक्षइतिपदेपदेक्षणेक्षणे॥१४॥वृक्षरूपेणधर्मस्तौतिश्रद्धेति॥अयंश्रुतिस्मृतिभ्यांप्रतिपादितोधर्मवृक्षईड्यःस्तुत्यः॥
सेव्यइतियावत्।आदिसन्वयः॥कथंभूतःश्रद्धास्तिक्यबुद्धिबीजंयस्यसः।पुनःकीदृशःब्राह्मणाचरणजलैःसिक्तोभीष्टःक्षरितइतियावत्॥पुनःकीदृशःयस्य
धर्मवृक्षस्यताःप्रसिद्धाःचतस्रोदशचतुर्दशसंख्याकाः।शिक्षाकल्पज्योतिश्छंदोनिरुक्तव्याकरणऋग्यजुःसामाथर्वमीमांसान्यायपुराणधर्मशास्त्रलक्षणाः॥अ
(शिक्षादायुर्वेदधनुर्वेदगांधर्वार्थशास्त्रलक्षणाश्चशाखास्कंधायस्यसःतदुक्तंवैल्लवे।अंगानिचतुरोवेदामीमांसान्यायविस्तरःपुराणंधर्मशास्त्रंचविद्याह्येता

॥ ॥शुक्लपक्षेयथाचंद्रःकलयाकलयैधते॥एवंकात्र्यांनिवसतांधर्मराशिःपदेपदे॥१४॥श्रद्धाबीजोविप्रपा॥ ॥
॥ ॥दांबुसिक्तःशाखाविद्यास्ताश्चतस्रोदशापि॥पुष्पाण्यथाद्वेफलेस्थूलसूक्ष्मेमोक्षःकामोधर्मवृक्षोयमीड्यः॥१५ ॥

श्चतुर्दश॥आयुर्वेदोधनुर्वेदोगांधर्वेस्त्रिवै ॥अर्थशास्त्रंचतुर्थंतुविद्याह्यष्टादशैवतु इति॥पुनःकीदृशः।यस्यधर्मवृक्षस्यअर्थान्योपार्जितध्यानानिपु
ष्पाणिकुसुमानियस्यसःपुनःकीदृशः॥यस्यधर्मवृक्षस्यस्थूलसूक्ष्मेद्वेफलेयस्यसःकेतेतत्राह॥मोक्षःकामइतिसूक्ष्मफलंमोक्षःस्थूलंफलंका म
इत्यर्थः।१५।

तेत्रय२

१०४०

ति२

ह्रीं ह्रिविद्याधिराजगामंत्रशाष्टं प्रणयवि[illegible] प्रप्यः॥ षडक्षरमंत्रं राजोवा॥ १६॥ काश्यांधर्म इति। सचासौ चतुष्पादश्चेति तथा संपूर्णइत्यर्थः॥ तेचपादाः सत्संत
दा २ पोदयाधीन मितिश्रेयः कैवल्यं नचैतद्वित्र मित्याह॥ १७॥ विश्वेशं[illegible] धर्मस्यार्थस्य कामस्यामृतं कैवल्यं नानिचनयातद्रूपेशुतेषस्ति भा[illegible]॥ द्वियत्वेन रूपस्वरू
रूपं ३ पंयस्यसः। तदुक्तं। अस्तिभातिप्रियं [illegible] नाह्नेत्यर्थ×म×पंचकं॥ आद्यंत्रयं ब्रह्मरूपंजगद्रूपं ततोद्वयमिति। यद्वाधर्मार्थकामामृ[illegible]नां अंते भ्यो कामा ता३

॥ सर्वार्था नामत्र दात्री भवानी सर्वान्नूकामानूपूरयेदत्र धौठिः॥ सर्वान्नूजंतून्मोचयेदंतकाले विश्वेशोत्रश्रोत्र मंत्रो॥
॥ ४७ ॥ ॥ पदेशात्॥ १६॥ काश्यांधर्मस्तचतुष्पादरूपः काश्यामर्थस्सोप्यनेकप्रकारः॥ काश्यां कामः सर्वसौख्यैकभूमिः॥ ॥ ४
॥ काश्यांश्रेयः स्तत्तुकिंनात्रयत्रं॥ १७॥ विश्वेश्वरो मत्र न तत्र चित्रं धर्मार्थकामामृतरूपरूपः॥ स्वरूपरूपः स॥
॥ हिविश्वरूपस्तस्मान्नकाशीसदृशी त्रिलोकी॥ १८॥ छ॥ यस्याः स्मरमात्रेणरुद्रंत्येनश्च्यवाध्रुवं॥ तस्यैनमः॥

यनिरूपणाय क्षराताव्यरूपं शरीरं लीलयाविग्रहोयस्यसः। तच्छिशरीरखंधत्वात्साधासंसारितात्तत्राह॥ स्वरूपरूपः स्वरूपमखंडितं सच्चिदानंदलक्षणं रूपं स्वरू
पंयस्यसः॥ इदंसर्वंयदयमात्मा॥ आत्मैवेद॰ सर्वंब्रह्मैवेद॰ सर्वमित्यादि॥ अरूपरूपइतिपाठेतुस्फुटो ऽरूपरूपः॥ मायाविश्वरूपः॥ त्रिलोकरूपः॥ हितत्
पइतिपाठः॥ क्वचित्॥ प्रकृतमुपसंहरेतितस्मान्नकोशीति॥ १८॥ छ॥ ॥ नमोस्तुसाबरालवेस्वयंभुवेस्वयंभुना हितस्वगप्रहारिणेसदाडिनेशोकारिणे॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दद्दशुस्त्विति॥ तुशब्दः संभ्रमावद्योतकः॥ ९९। १०० ॥ नकेवलं मुनेरुटजं दद्दशुः पर्णशालांगणं पर्णशाला पर्णकुटितस्या अंगणं प्रांगणं वी
क्ष्यसन्नेमुः अत्रयम्निमेणान्वयः॥ सक्तिश्रद्धातिशयावद्योतकः सनुशब्दः उटजं विशिनष्टि॥ अप्सरान्वितयाधिकेनहोमधूपेतिविभिः कीदृ
शैः बहुभिः मृगशावैः ऋषिकन्यानुयायिभिः ऋषिकन्या अनुयातुं अनुगंतुं प्रतिगंतुं शीलं येषां तथा तैः ऋषिकन्यानुयातं किमर्थमिति
पृच्छायामाह श्यामाकांजलिपायार्थं श्यामाका धान्यान्न प्रस्कपांवार्थमित्यर्थः॥ कथंभूतैर्मृगशावैः धृतोपग्रहदर्भास्यैः धृताउपग्रह

इतिब्रुवाणागीर्वाणा दद्दशुस्तदुटजंमुनेः॥ होमाधूपसुगंधाद्यंबहुभिर्बहुभिर्वृतं ॥९९॥ श्यामाकांजलियायार्थ
मृषिकन्यानुयायिभिः॥ धृतोपग्रहदर्भास्यैर्मृगशावैरलंकृतं॥ १०० ॥ साईवल्कलकोपीनैर्वृक्ष
शाखावलंबिभिः॥ वर्द्धविघ्नमृगान्दिक्षुवागुरास्थिरिवावृतं॥ १०१ ॥ पतिव्रताशिरोरत्नलोपामुद्राधिमुद्रया॥
मुदितंवीक्ष्यसन्नेमुः पर्णशालांगणंसुराः॥ १०२॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रूपादर्भाकुशाः अस्त्रीकुशंकुशोधर्मः पवित्रमित्यमरः॥ आस्येनयैस्तेतथा तैः साईवल्कलान्येवकोपीनानितैरावृतमित्यन्वयः कीदृशैः वृक्ष
शाखावलंबिभिः तरुस्कंधाश्रयिभिः कैरिवविघ्नायवमृगाः विघ्नमृगास्तान् धर्तुं बद्धुं वागुराभिर्मृगबंधिनीभिरिवेत्युत्प्रेक्षा पतिव्रतानांशि

शिरोरत्नं

लोपामुद्रानस्या स्त्रीकाणमुक्तगकसुडिकानया
मुदितंविङ्क्ता ॥ १०३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

घृताकर्णाक्षिमाळिकायेनसतथातंअधिष्टितंआश्रितंवृष्यायतीनामासनंस्य॥ यतीनामासनंवृषीयमरः॥ पृष्टउपरिभागोयेनसतथा॥
तीपरमेष्टिवद्गुक्रं हिरण्यगर्भेवद्बृहंएवंभूतमगस्त्यं॥१०३॥ पुरोयतःसमालोक्यशेषैर्यथास्यात्तथाञ्जपञ्जयेतिचकारोनुक्तसमुच्चये

॥ ४८ ॥

विसर्जितसमाधिर्धृतकर्णाक्षिमाळिकी॥ अधिष्टितवृषीपृष्टेपरमेष्टिवद्गुक्रटी॥१०३॥ पुरोगस्त्यंसमालोक्यसर्वेदे
वाःसवासवाः॥ प्रहृष्टवदनाःप्रोचुःप्रोच्चैर्जयजयेतिवा॥१०४॥ मुनिरुत्थायतान्सर्वाननुपावेश्यपयसोवितं॥ आ
शीर्भिरभिनंद्याथपप्रच्छागमकारणं॥१०५॥ व्यासउवाच॥ ॥ इदंपुण्यतमाख्यानंश्रुत्वाभक्तिसमन्वि ॥ ४ ॥
तः॥ पठित्वापाठयित्वावव्रतश्रद्धावतांपुरः॥१०६॥ विधूयसर्वपापानिज्ञात्वाऽज्ञात्वाकृतान्यपि॥ हंसवर्णेनया
नेनगच्छेच्छिवपुरंपरं॥१०७॥ ॥ छ ॥ ॥ इतिश्रीस्कंदपुराणेकाशीखंडेअगस्त्याश्रमवर्णनोनामतृतीयोध्यायः॥ छ

प्रथमतःप्रणम्यपश्चाज्जयजयेतिप्रोचुः इत्यर्थः॥ अथवापूर्वोक्तविशेषणविशिष्टंवीक्षादराश्चीअस्मिनंद्युवर्दपिवाहर्षायिवोतियावत्॥ श्रोत्रादीनां
फलमाह॥ श्रोत्रादीनां॥ इदमित्येतत्॥ ॥१०७॥ ॥ इतिश्रीरामानंदकृतायांकाशीखंडटीकायामगस्त्याश्रमवर्णनंनामतृतीयोध्यायः॥ ॥ छ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पतिव्रता त्वरी लोपामुद्रानुवर्णनं ॥ चतुर्थे न एर्यते शेषपापरा विप्रणमानं ॥ अगस्तीति ॥ अगस्तिरगस्त्यइत्यनर्थांतरं ॥ मुनि
रूस्यायता न्‌सर्वानुपवेश्य मयोचितं ॥ आशीर्भिरभि नंद्याध्यपाद्यागमकारणमित्युक्तं ॥ तत्र इप्रतिमुनिप्रष्टाइति ॥ धिष
णाधिपतेः बृहस्पतेः व्यालुल्लोकिरेपरस्परं बहूनां देवानां मध्ये एकेन वक्तव्ये यो मान्यो मान्येषु पि बहुषु योगुरुः गुरु रूषपि

सूत उवाच ॥ ॥ मुनिप्रष्टास्तदा देवा भगवंस्ते किमब्रुवन् ॥ सर्वलोकहितार्थाय तदाख्याहि महामुने ॥ १ ॥
श्रीवेदव्यास उवाच ॥ ॥ अगस्तिवचनं श्रुत्वा बहुमानपुरःसरं ॥ धिषणाधिपतेरास्यं विबुधा व्या
लुल्लोकिरे ॥ २ ॥ वाक्पतिरुवाच ॥ ॥ एष एव गस्ते महाभाग देवागमनकारकाणं ॥ धन्योसि ह
रु: तस्त्यासि मान्योसि महतामपि ॥ ३ ॥ प्रत्याश्रम प्रति नगं प्रत्यरण्यं तपोधनाः ॥ किन्तु संति
मुनिश्रेष्ठ काचिदन्ये वने स्थितिः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यः सर्वशास्त्रार्थदर्शितेषु पियो वक्तातेन वक्तव्यं अत एवं भूत्वा बृहस्पते स्तदास्यं व्यालुल्लोकिरे लोकलोचद्दर्शनइतिधातुः देवा
गमनकारणानुवादपूर्वकमगस्त्यं स्तौति श्व ॥ एवं तिस्त्रिभिः आश्रमं आश्रमं प्रति प्रत्याश्रमं एवमुत्तरत्रापि नगं पर्वतं शैलं वृक्षोन

गाविसमरःस्किनिर्गर्टा ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

र०पू०च०

ब्राह्मंतेजोवेदवर्चसंउदारस्यभावऔदार्यंदातृत्वंमहत्वंवा।उदारोदात्तमहतोरित्यमरः॥मनः आत्मविषयमननाद्यन्मनस्तदि
त्यर्थः॥५॥लोपामुद्रांस्तौतिपतिव्रतेयमारभ्यइदमेवव्रतमित्यतःप्राक्तनेनग्रंथेनसधर्मिणीत्यमरः॥६॥अरुंधत्यादिभिःसह
कन्नीभिर्वा।यथैषालोपामुद्राश्रेष्ठावर्ण्यतेतथान्याकापिनेतिनिश्चितमित्यन्वयः॥अरुंधतीवसिष्ठस्यपत्नीसावित्रीब्रह्मणः

॥४७॥ तपोलक्ष्मीस्त्वयीहास्तिब्राह्मंतेजस्त्वयिस्थिरं॥पुण्यलक्ष्मीस्त्वयिपरात्वय्यौदार्यंमनस्त्वयि॥५॥प
तिव्रतेयंकल्याणीलोपामुद्रासधर्मिणी॥तवांगच्छाययातुल्यापरकथापुण्यकारिणी॥६॥
पतिव्रतास्वरुंधत्यासावित्र्याप्यनसूयया॥शांडिल्ययाचसत्याचलक्ष्म्याचशतरूपया॥७॥
मेनयाचसुनीत्याचसंज्ञयास्वाहयातथा॥यथैषावर्ण्यतेश्रेष्ठानतथान्येतिनिश्चितं॥८॥

काश्चित्र२ अनसूयाऽत्रेः।शांडिलीकौशिकीब्राह्मणीपतिव्रताशिरोमणिः॥अग्निमातावा।सतीईश्वरपत्नीदक्षदुहिता।लक्ष्मीर्विष्णोः।
शतरूपास्वायंभुवस्यमनोः॥७॥मेनाहिमवतः॥सुनीतिर्ध्रुवजननीउत्तानपादस्यभार्या।संज्ञाविवस्वतः॥स्वाहाग्नेरिति॥८॥

पत्नी॥पत
णिगृहीत
द्वितीया
धर्मिणीः
॥४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ताद्दक् पतिव्रतात्वमेवाह॥ मुकेमुकेइत्यादिना॥ प्रथमं प्रतिबुध्यति तत्र अबोधादिति शेषः॥९॥ क्वापि कस्मिंश्चिद्देशांतरे काळे वा प्रो
षिते देशांतरं गते त्वपि सकलभूषणरहिता सा भवति। तदुक्तं याज्ञवल्क्येन। क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनं॥ हास्यं परगृहे यानं त्यजेत्प्रो

...मुंकेमुंके त्वयि विलोलिते तिष्ठति त्वयि तिष्ठति॥ विनिद्रिते विनिद्रति प्रथमं प्रतिबुध्यति॥९॥ अनलंकृतमा
त्मानं तव नो दर्शयेत् क्वचित्॥ कार्यार्थं प्रोषिते चापि सर्वमंडनवर्जिता॥१०॥ न च ते नाम गृह्णीयात्तो वायु
ष्यवृद्धये॥ पुरुषांतरनामापि न गृह्णीति कदाचन॥११॥ आक्रुष्टापि न चाक्रोशेत्ताडितापि प्रसीदति॥ इदं
कुरुष्व तं स्वामिन्नु मन्यतामिति वक्ति च॥१२॥ आहूता गृहकार्याणि त्यक्त्वा गच्छति सत्वरं॥ किमर्थं व्या
हति५ हृता नाथ स प्रसादो विधीयतां॥१३॥ न चिरं तिष्ठति द्वारि न द्वारमुपसेवते॥ अदापि तत्त्वयो किंचित्स्वे चि
त्त्वद दात्यपि॥१४॥ पूजोपकरणं सर्वमनुक्ता साधयेत्स्वयं॥ नियमोदकबर्हिषपत्रपुष्पाक्षतादिकं
॥१५॥ प्रतीक्षमाणावसरं यथाकालोचितं हितं॥ तदुपस्थापयेत्सर्वमनुद्वि... ग्नातिहृष्टवत्॥१६॥
मि९ सेवते सत्तुरुच्छिष्टमन्नं फलादिकं॥ महाप्रसाद इत्युक्त्वा पतिदत्तं प्रतीच्छति॥१७॥छ॥ छ ॥छ ॥

श्रा॥१

षितत्वर्तके ति॥१०॥११॥१२॥ स च किमर्थं व्याहूते त्यादि वक्ति चेति पूर्वक्रियाया अनुषंगः॥१३॥ न द्वारमुपसेवते शयनादि
नेति शेषः॥१४॥१५॥१६॥ प्रतीच्छति प्रतिगृह्णाति॥१७॥ ॥ ॥ ॥ ॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥ ॥ ॥७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

९६

१०५० चं०

गण्टा॥ संयतोपस्करा सुनिर्लिप्ताचंकारा ॥१९॥ समाजोत्सवदर्शनं समाजश्चउत्सवश्च तयोर्दर्शनाः सा वमुत्सातमत्ताव

अविसृज्य न चाश्नीयाद्देव पित्र्य तिथि द्वपिणा परिचारकवर्गेषु गोषु भिक्षुकुलेषु चार्पयेत्
संयतोपस्करा दक्षा हृष्टा व्ययपरा वा सुखी॥ कुर्यात्त्व यानन्नुज्ञाता तानो पवासव्रतादिकं
॥१९॥ दूरतो वर्जयेदेषा समाजोत्सवदर्शनं॥ नगछेत्तीर्थयात्रादिविवाहप्रेक्षणादिषु॥२०॥ ॥

॥ ५० ॥ सुप्तं४ सुखं सुखासीनं रममाणं यदृच्छया॥ आंतरेष्वपि कार्येषु पतिं नोत्थापयेत् क्वचित्॥२१॥छ

स्त्रीधर्मिणी त्रिरात्रं तु स्वमुखं नैव दर्शयेत्॥ स्ववाक्यं श्रावयेन्नापिया वत्स्नाता न शुद्धितः
॥२२॥ सुस्नाता भर्तृवदनमीक्षते न्यस्य न क्वचित्॥ अथवा मनसि ध्यात्वा पतिं भानुं विलोकये
येत्॥२३॥ हरिद्रां कुंकुमं चैव सिंदूरं कज्जलं तथा॥ कूर्पासकं च तांबूलं मांगल्याभरणं तथा
॥२४॥ केशसंस्कारकबरीकरकर्णादिभूषणं॥ भर्तुरायुष्यमिच्छंती दूरयेन्न पतिव्रता॥२५॥छ॥

मावेदयति नगछेदिति॥ रणा आंतरेषु अंतरंगेषु रहस्येष्विति यावत्॥२१॥२२॥ अथ चेति चर्नरिक्तापि गतद्वदिशेषः॥ कूर्पासकं चो
ळः॥ कंचुकीति प्रसिद्धः॥ न दूरयेन्न त्यजेत्॥२५॥छ॥छ॥ श्रीगणेशाय नमः॥छ॥छ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ यद्वाश्रमण्यापारिव्राजिक्याबौद्धपत्न्येत्यर्थः॥ दुर्भगया भाग्यहीनया प्राकृतयेत्यर्थः ३

रजक्यावस्त्रनिर्णेजकपत्न्या उदक्यावा॥ प्रथमेऽहनि चांडाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी॥ तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यतीति वचनाद्यापदुक्तोऽनुवर्ततेना
वत्तया सखित्वं नाचरेदित्यर्थः॥ हेतुक्यासत्कर्मसु हेतुत्सिः संदेहं आपादयंत्या तदुक्तौ॥ संदेहकृद्धेतुत्सिः पंसत्कर्मसु सा हैतुकीति स्मरणा(यापाखं
डमार्गकृताभ्यासया कापाखंडिकेत्यर्थः॥२६॥२७॥ वर्द्धन्यां संमार्जन्यां दृषदि पेषण्यां अपिः समुच्चये॥ यंत्रके गोधूमादिचूर्णशिलायां देहल्यां गृह

नरजक्या न हैतुक्या न च श्रमणया न वा॥ न च दुर्भगया क्वापि सखित्वं कुरुते सती॥२६॥ भर्तृविद्वेषिणीं ना
रीं नैषा संभाषते क्वचित्॥ नैकाकिनी क्वचिद्भूयान्न नग्ना स्नाति न क्वचित्॥२७॥ नोलूखले न मुसले न व
र्द्धन्यां दृषद्यपि॥ न यंत्रके न देहल्यां सती चोपविशेत् क्वचित्॥२८॥ विना व्यवायसमयं प्रागल्भ्यं न क्व
चिच्चरेत्॥ यत्र यत्र रुचिर्भर्तुस्तत्र प्रेमवती सदा॥२९॥ इदमेव व्रतं स्त्रीणामयमेव परो वृषः॥ इयमेका देवपूजास्स भर्तुर्वाक्यं न लंघयेत्॥३०॥

व्याहरणं॥ गृहावग्राहणी देहली इत्यमरः इत्यर्थः॥ गृहद्वाराद्बहिरुक्षयनेऽपि भूम्यामित्यर्थः॥२९॥ प्रसंगात्स्त्रीधर्मानाह इदमेवेत्यादिना॥३०॥ व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३५

क्लीबंवीर्यहीनं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ सरमाशुनी सरमाशुनीत्यमरः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ रहो ग्राम्यधर्मं वराति श्चारस्तिजारेणसार्द्धमितिमु ल्कापे

॥ ५१ ॥ क्लीबं वा दुःखसंस्थं वा व्याधितं वृद्धमेव वा ॥ सुस्थितं दुःस्थितं वापि पतिमेकं न लंघयेत् ॥ ३१ ॥ हृष्टा हृष्टे विषण्णा स्या — विषण्णा स्या

प्रिये सदा ॥ एकरूपा भवेत्पुण्या संपत्सु च विपत्सु च ॥ ३२ ॥ सर्पिर्लवणतैलादिक्षयेपि च पतिव्रता ॥ पतिं नास्ती

ति न ब्रूयादायासेषु न योजयेत् ॥ ३३ ॥ तीर्थस्नानार्थिनी नारी पतिपादोदकं पिबेत् ॥ शंकरादपि विष्णोर्वा प

तिरेकोधिकः स्त्रियः ॥ ३४ ॥ व्रतोपवासनियमं पतिमुल्लंघ्य या चरेत् ॥ आयुष्यं हरते भर्तुर्मृता निरयमृच्छति ॥ ॥ ५

॥ ३५ ॥ उक्ता प्रत्युत्तरं दद्याद्या नारी क्रोधतत्परा ॥ सरमा जायते ग्रामे शृगाली निर्जने वने ॥ ३६ ॥ स्त्रीणां हि प

रमश्चैको नियमः समुदाहृतः ॥ अभ्यर्च्य चरणौ भर्तुर्भोक्तव्यं कृतनिश्चयैः ॥ ३७ ॥ उच्चासनं न सेवेत न व्रजेत्प

रवेश्मसु ॥ न त्रपाकरवाक्यानि वक्तव्यानि कदाचन ॥ ३८ ॥ अपवादो न कर्तव्यः कलहं दूरतस्त्यजेत् ॥ गुरूणां

सन्निधौ वापि नोच्चैर्ब्रूयान्न वा हसेत् ॥ ३९ ॥ या भर्तारं परित्यज्य रहश्चरति दुर्मतिः ॥ उलूकी जायते क्रूरा वृक्ष

कोटरशायिनी ॥ ४० ॥ ताडिता ताडितुं चेच्छेत्सा व्याघ्री वृषदंशिका ॥ कटाक्षयति यान्यं वै केकराक्षी तु जायते ॥ ४१

उल्का स्त्रगयसा तिपेविका विस्समरः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ वृषदंशिका मार्जारी व्याघ्रीवत् वृषदंशिके स्येकपदं वा ॥ केकराक्षी निर्यङ्क्षेत्राः वक्रनयने तिया वत् ॥ ४१ ॥ घ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वल्गुर्नामोर्ध्वचरणाधःशिरा वृक्षालंबिनी पक्षिविशेषः॥ स्वविड्भुजा स्वविष्ठाभक्षिणी वल्गुनी चेति पाठे स्वार्थे॥४३॥ यालक्ष्यत्येति यालक्ष्य
त्वंकारं कृत्वा हुंकृत्येति कचित्पाठः॥४४॥ विलुप्यवस्त्रादिना छादयित्वा धार्यस्य तत्भर्तृसंबंधिनी दृष्टिं सक्ते तिवा॥४६॥ बाह्या ठ

याभर्त्तारं परित्यज्य मिष्टमश्नाति केवलं॥ ग्रामे वा शूकरी भूयात् वल्गुर्वापि स्वविड्भुजा॥४३॥ यालंकृत्य प्रियं ब्रूते
मूकासा जायते खलु॥ यासपत्नीं सदेर्ष्येत दुर्भगा सा पुनः पुनः॥४५॥ दृष्टिं विलुप्य भर्त्तुर्या कंचिदन्यं समी
क्षते॥ काणा च विमुखी चापि कुरूपापि च जायते॥४६॥ बाह्यादायांतमालोक्य त्वरिता च जलासनैः॥
तांबूलैर्व्यजनैश्चैव पादसंवाहनादिभिः॥४७॥ तथैव चाटुवचनैः खेदसन्नोदनैः परैः॥ या प्रियं प्रीण
येत्प्रीता त्रिलोकी प्रीणिता तया॥४८॥ मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः॥ अमितस्य हि दातारं भर्त्ता
रं पूजयेत्सदा॥४९॥ भर्त्ता देवो गुरुर्भर्त्ता धर्मतीर्थव्रतानि च॥ तस्मात्सर्वं परित्यज्य पतिमेकं समर्चयेत्॥५०॥
जीवहीनो यथा देहः क्षणादशुचितां व्रजेत्॥ भर्तृहीना तथा योषित् सुस्नाताप्यशुचिः सदा॥४९॥ अमंगलेभ्यः
सर्वेभ्यो विधवा ह्यत्यमंगला॥ विधवादर्शनात् सिद्धिः क्वापि जातु न जायते॥५०॥ विहाय मातरं चैकां सर्वमं
गलवर्जिता॥ तदाशिषमपि प्राज्ञस्त्यजेदाशीविषोपमां॥५१॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

बाह्यप्रदेशात्॥४७॥ खेदसन्नोदनैः खेदापनोदनकर्तृभिः परैरन्यैश्च परैः श्रेष्ठैर्वा॥४८॥४९॥४०॥४२॥५०॥ तदाशिषमित्यत्र मातृव्यति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रिक्तरं ऽविषयत्॥ सन्यस्ताखिळकर्मापि पितुर्वंद्यो हि मस्करी॥ सर्ववंद्येन यतिना प्रसूर्वंद्या प्रयत्नत इति॥ अत्रैव वक्ष्यमाणत्वात् आशी
विषोपमां सर्पोपमां॥ सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजंगोहिर्भुजंगमः॥ आशी विषो विषधरश्चक्री व्याळः सरीसृपः इत्यमरः॥ ५१॥ ५२॥ भ
र्तेति स्त्रिया जीवन्मृतो वा भर्त्रा ऽनुयात व्यो ऽनुगंतव्य इत्यर्थः॥ अत्रानुगर्ने दृष्टांतत्रयमाह॥ देहवदिति पाठत्रयेण विद्युता

॥ ५२ ॥ कन्याविवाहसमये वाचयेयुरिति द्विजाः॥ भर्तुः सहचरी भूयां जीवतो ऽजीवतो पि वा॥ परा॥ भर्त्तारं सदा ॥ ५२ ॥
नुयात् देहवच्छायया स्त्रिया॥ चंद्रमा ज्योत्स्नया यद्वद्विद्युता नृविद्युता यथा॥ ५३॥ अनुव्रजं
ती भर्त्तारं गृहात्पितृवनं मुदा॥ पदे पदे श्वमेधस्य फळं प्राप्नोत्यसंशयं॥ ५४॥ व्याळग्राही यथा
व्याळं बळादुद्धरते बिळात्॥ एवमुत्क्रम्य दूतेभ्यः पतिं स्वर्गं नयेत्सती॥ ५५॥ यमदूताः पलायं
ते सतीमालोक्य दूरतः॥ अपि दु[illegible]ष्कृतकर्माणं समुत्सृज्य च तत्पतिं॥ ५६॥ ॥ ॥ ॥

नुमेघः॥ ५३॥ पतिमनुव्रजंती पतिमनुगच्छंती चितारोहार्थमिति शेषः॥ पितृवनं श्मशानं मुदेति बळात्कारेण गमनं वार्यते॥ ५४॥ पतिव्र
तानां माहात्म्यमाह॥ व्याळग्राही सारपत्यशीळवमं[illegible]गोस्यतः प्रोक्तेने न ग्रंथेन व्याळं सर्प्पं ग्रहीतुं शीळं यस्य स व्याळग्राही म
नुष्यः पक्षिविशेषो वा उत्क्रम्य मोचयित्वा॥ ५५॥ ५६॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नविश्रीमः न श्रेयं प्राप्नुयुः॥५७॥ दह्यत इति कर्मकर्तर्यात्मनेपदं॥ महस्तेजः॥५८॥ त्वत्रोसहरममाणा अत्री कर्त्री क्रीडमाना इति वा॥ तर्कं चातिस्वः को ज्योर्ध्वकोटीचया

सुमः १ नविश्रीमः नश्रेयं प्राप्नुयुः॥५७॥ दह्यत इति कर्मकर्तर्यात्मनेपदं॥ महस्तेजः॥५८॥ ... ॥६०॥६१॥ विकर्मस्था निंदति॥ शील भंगेनेत्येके ना॥६२॥

या २ निलोमानि मानवे॥ तावत्कालं वसेत्स्वर्गे भर्तारं नु गच्छतीति॥५९॥ के ते धन्यास्तत्राह॥ येषां गेहे पतिव्रतेति॥ शातितत्रतत्रे सत्रवीसावोद्ध्या॥ तत्र तत्र भूमिरि

पुनरपि पतिव्रतायामाहात्म्यमाह॥ पतिव्रताया इत्यष्टभिः॥ पतिव्रतायाश्चरणो यत्र यत्र भुवं भूप्रदेशं स्पृशेत् तस्य

नग

य

॥ न तथा बिभ्रिमो वह्नेर्न तथा विद्युतोऽथवा॥ आप तं तीसमालोक्य च यं दूताः पतिव्रतां॥५७॥ न पन स्तपते॥

॥ स्वं तं दहनोऽपि न दह्यते॥ कंपंते सर्वतेजांसि दृष्ट्वा पातिव्रतं महः॥५८॥ यावल्लोम संख्यास्ति तावत्को॥

॥ द्ध्युतानि चा॥ भर्त्रा स्वर्गसुखं भुंक्ते रममाणा पतिव्रता॥५९॥ धन्या सा जननी लोके धन्योऽसौ जनकः पुनः॥

॥ धन्यः स च पतिः श्रीमान्येषां गेहे पतिव्रता॥६०॥ पितृवंश्या मातृवंश्याः पतिवंश्यास्त्रयस्त्रयः॥ पतिव्रतायाः पु

॥ ण्येन स्वर्गसौख्यानि भुंजते॥६१॥ शीलभंगेन दुर्वृत्ताः पातयंति कुलत्रयं॥ पितुर्मातुस्तथा पत्युरिहामुत्र च दुः॥

॥ खिताः॥६२॥ पतिव्रतायाश्चरणो यत्र यत्र स्पृशेद्भुवं॥ तत्रेति भूमिर्मन्येत नात्र भारोऽतिपावनी॥६३॥ छ॥[illegible]॥छ॥

॥ विभ्यत्पतिव्रतास्पर्शं कुरुते भानुमानपि॥ सोमो गंधर्वहव्यापि स्वपावित्र्याय नान्यथा॥६४॥

स्व

तिमन्येत मन्यते॥ किंतदाह॥ नात्र मम भारोऽस्ति किंत्वनेन पादस्पर्शेनाहं पावनी पवित्र्यकर्त्री पवित्रेति वा॥६३॥ विभ्यत्स्वयं कुर्वाणां अर्थात्सापेभ्य इति त्रयाणां विशेषणं॥६४॥ छ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धा०

जाड्यं जडत्वमज्ञानं तु राक्षो वैरिणार्थः ॥ अन्यपावना अन्येषां पावनकर्त्र्यः ॥ ६५ ॥ एवंभूता तु भार्या दुर्लभेत्याह गृहे गृहे इति रूपलावण्यगर्विताः रूपमंगसौष्ठवं लावण्यं
कांतिस्ताभ्यां गर्विताः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ परेति ॥ भार्यया द्वयं जीयत इति सामान्येनान्वयः ॥ प्रश्ना त्वं किं द्वयमित्याशंक्याह ॥ परलोकोयं लोक इति देवपित्र्यातिथि

॥ आपः पतिव्रतास्पर्शमभिलष्यंति सर्वदा ॥ अद्यजाड्यविनाशो नो जातास्त्वद्यान्यपावनाः ॥ ६५ ॥ गृहे गृहे न किं नार्यो रू ॥

(५३) ॥ रूपलावण्यगर्विताः ॥ परं विश्वेशभक्त्यैव लभ्यते स्त्री पतिव्रता ॥ ६६ ॥ भार्या मूलं गृहस्थस्य भार्या मूलं सुखस्य च ॥ ॥

॥ भार्या धर्मफलावाप्त्यै भार्या संतानहेतवे ॥ ६७ ॥ परलोकस्त्वयं लोको जीयते भार्यया द्वयं ॥ देवपित्र्यातिथीज्या ॥

॥ दिनाभार्यः कर्म चार्हति ॥ ६८ ॥ गृहस्थः स हि विज्ञेयो यस्य गेहे पतिव्रता ॥ यथा ग्रसते न्या प्रतिदिनं जरया राक्षसी ॥ ॥

॥ स्याथवा ॥ ६९ ॥ यथा गंगावगाहेन शरीरं पावनं भवेत् ॥ तथा पतिव्रतां दृष्ट्वा सदनं पावनं भवेत् ॥ ७० ॥ अनुया ॥५ पावने

॥ तिनमात्तरं यदि देवात्कथंचन ॥ तथापि शीलसंरक्ष्यं शीलभंगात्पतत्यधः ॥ ७१ ॥ तद्दैगुण्यादपि स्वर्गी सतिः पा ॥

॥ तिनान्यथा ॥ तस्याः पिता च माता च भ्रातृवर्गस्तथैव च ॥ ७२ ॥ सांबकर्पूरगौरायगंगा शिवेभ्यः सततं नमः ॥ छ ॥ घ ॥

था ज्यादि कर्मेत्यन्वयः ॥ अन्याः पतिव्रताः प्रतिपदं प्रतिक्षणं प्रतिदिनमिति क्रियासात्म्यः ॥ ६९ ॥ जंबैराक्षसी तया जरया राक्षस्या ग्रस्य तइति शेषः ॥ ६९ ॥ अवेति यथेति
था ज्यादिकर्मेत्यन्वयः ॥ अन्याः पतिव्रताः प्रतिपदं प्रतिक्षणं प्रतिदिनमिति ... ॥ ७० ॥ अनुयातिनमत्तरमिति शीलं पाति
ते जरया नाम राक्षस्या वाय थे तिदृष्टांतलेनवास्य्येयं स भर्तृकारणा पतिव्रता नाधर्मानुलोक ... उपकृते ॥ ७० ॥

२४ म०

(१३)

भावे सहृत्त इत्यर्थः ॥ ७१ ॥ तद्देगुण्याघी छवैगुण्यात्पार्थवैगुण्याद्धा ॥ तथा चोक्तं ॥ पतत्यर्द्धशरीरेण यस्य भार्या सुरीपि वे दिलिन स्याः पित्रा
दयोपि तथैव पतंती त्याहतस्याइति ॥ ७२ ॥ भर्तृविहिनायाः पतिव्रतायाः अ॰नि ऋषि लोककष्टशंकां शातयति ॥ पत्या विति ॥ ७३ ॥ विध्वेति
विधवायाः यः कबरीवंधः कबरीकेशवेशाः कबरीकेशवेशा इत्यमरः ॥ तस्याः बंधो व्यसनं बंधकं व्यसनमित्यमरः ॥ स एव भर्तृबंधाय एव स्वर्ग्य
सनाय नरकाय जायत इत्यर्थः ॥ ७४ ॥ चांद्रायणमथापि वेति चांद्रायणपराककृच्छ्रतप्तकृच्छ्राणां स्वरूपपरासरसंहितायामुक्तं ॥ एकैकं व

पत्यौ मृते च या योषिद्वैधव्यं पालयेत्तथा कचित् ॥ सा पुनः प्राप्य भर्तारं स्वर्गभोगान्समश्नुते ॥ ७३ ॥ विधवाकबरी
बंधो भर्तृबंधाय जायते ॥ शिरसो वपनं तस्मात्कार्यं विधवया सदा ॥ ७४ ॥ एकाहारः सदा कार्यो नि द्वितीयः क
दाचन ॥ त्रिरात्रं पंचरात्रं वा पक्षं व्रतमथापि मा ॥ ७५ ॥ मासोपवासं वा कुर्याच्चांद्रायणमथापि वा ॥ कृच्छ्रं पराकं वा
कुर्यात्तप्तकृच्छ्रमथापि वा ॥ ७६ ॥

द्धयेत्तथा संस्कृत्ये कृच्छ्रे तु ह्रासयेत् ॥ ॥ अमावास्यां न भुंजीत एष चांद्रायणो विधिरिति ॥ कुक्कुटस्यांडमानं तु ग्रासं हि परिकल्पयेत् ॥ अन्यथा भावदोषेण
न धर्मो न च शुध्यती नियतात्मनो प्रमत्तैर्द्वादशाहमभोजनं पराको नाम कृच्छ्रः पंसर्वपापप्रणोदन इति ॥ त्र्यहमुष्णं पिबेदापः त्र्यहमुष्णं पयः पिबेत् ॥ त्र्यहमु
ऽ स्प॰ ष्णं पयः पीत्वा वायुभक्षो दिनत्रयं ॥ षट्पलं तु पिबेदापः त्रिपलं तु पयः पिबेत् ॥ पलमेकं पिबेत्सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥७७॥ अत्रापिवक्ष्यति।पर्यंकशायिनीरवन्नारायिनीतावीत्यप्रयोगात्तदा स्विरकर्थं विद्धयनेदोषोनास्तीति ध्वनितं॥७८॥७९॥

शाकाहारैः १ यवान्नैर्वा फलाहारैः पयोव्रतैः॥प्राणयात्राप्रकुर्वीत यावत्प्राणाःस्वयंव्रजेत्॥७७॥ पर्यंकशायिनीनारीविधवापा

१८ ॥५४॥ १८ तयेत्पतिं॥तस्माद्भूशयनंकार्यंपतिसौख्यसमीहया॥७८॥नैवांगोद्वर्त्तनंकार्यंस्त्रियाविधवयाक्वचित्॥गं ॥ ५

धद्रव्यस्यसंयोगोनैवकार्यस्तयापुनः॥७९॥ तर्प्पणंप्रत्यहंकार्यंभर्तुःकुशतिलोदकैः॥तत्पितुस्तत्पितु

श्चापिनामगोत्रादिपूर्वकं॥८०॥ विष्णोस्तुपूजनंकार्यंपतिबुध्यावनान्यथा॥पतिमेवसदाध्यायेद्विष्णु

रूपधरंहरिं॥८१॥ यद्यदिष्टतमंलोकेयच्चपत्युःसमीहितं॥तत्तद्गुणवतेदेयंपतिप्रीणनकाम्यया॥८२॥

वैशाखेकार्तिकेमाघेविशेषनियमांश्चरेत्॥स्नानंदानंतीर्थयात्रांविष्णोर्नामग्रहंमुहुः॥८३॥ वैशाखेज

लकुंभाश्चकार्तिकेघृतदीपकाः॥माघेधान्यतिलोत्सर्गःस्वर्गलोकेविशिष्यते॥८४॥ प्रपाकार्याचवैशाखेदे

व्य वेदेयागलंतिका॥उपानद्व्यजनंछत्रंसूक्ष्मवासांसिचंदनं॥८५॥सकर्पूरंचताम्बूलंपुष्पदानंतथैवच॥जलपात्रा

एयनेकानितथापुष्पगृहाणिच॥८६॥

॥८०॥८१॥८२॥८३॥८४॥प्रपाजलशाला॥प्रपापानीयशालिकेत्यमरः॥गलंतिकादेवोपरिदीयमानकुंभस्थजलधारा॥८५॥अन्यच्चसकर्पूरमितिस्पष्टार्थं॥८६॥ कर्म

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

105

द्राक्षा मद्वीका ऊर्जे कार्त्तिके वृंताकं प्रसिद्धं स्मरणमर्षघ्नं शुकशिंबिं शुकनासा का... रशिंबिं तां निष्पावमिति यावत् शुकशिंबीतिपा
ठे दीर्घाकारां मृदुं शिंबीमित्यर्थः ॥ ८८ ॥ वापि शब्दो समुच्चय वाचिनौ ॥ संधितं संधानं चिन्चामलकादीनां ॥ चुकुसंधितमिति पाठे चुक्रं

॥ पानानि च विचित्राणि द्राक्षारसादिकानि च ॥ देयानि द्विजमुख्येभ्यः पतिर्मे प्रीयतामिति ॥ ८७ ॥
॥ ऊर्जे यवान्नमश्नीयादेकान्नमथ वा पुनः ॥ वृंताकं स्मरणं चैव शुकशिंबिं च वर्जयेत् ॥ ८८ ॥ ॥
॥ कार्त्तिके वर्जयेत्तैलं कार्त्तिके वर्जयेन्मधु ॥ कार्त्तिके वर्जयेत्कांस्यं कार्त्तिके वापि संधितं ॥ ८९ ॥ ७ ॥
॥ कार्त्तिके मौननियमे घंटां चारु प्रदापयेत् ॥ पत्रभोजी कांस्यपात्रं घृतपूर्णं प्रयच्छति ॥ ८० ॥ ७ ७ ॥
॥ भूमिशय्याव्रते देया शय्या श्लक्ष्णा सतूलिका ॥ फलत्यागे फलं देयं रसस्यागे च तद्रसः ॥ ... ॥ ८१
॥ धान्यत्यागे च तद्धान्यमथ वा शालयः स्मृताः ॥ धेनुं दद्यात्प्रयत्नेन सालंकारां सकांचनाः ॥ ८२
॥ एकान्ते सर्वदानानि दीपदानं तथैकतः ॥ कार्त्तिके दीपदानस्य कलां नार्हंति षोडशीं ॥ ८३ ॥ ७ ॥
॥ किंचिदभ्युदिते सूर्ये माघस्नानं समाचरेत् ॥ यथाशक्त्या च नियमान्माघः स्नायी समाचरेत् ॥
॥ ८४ ॥ पक्वान्नैर्भोजयेद्विप्रान्सपत्नीनोपितपरिवेषः ॥ लडुकैः फेनिका... मिश्र वटकैंडीरिकादिभिः ॥ ८५

संधितं च चुक्रेणाम्लवृक्षाम्लेन अम्लेन वा ... चुक्रं वृक्षाम्ले चांगेर्यां स्त्रीपुंस्य म्लेऽम्लवेतसद्रुतिमेदिनी कारः ॥ ८९ ॥ प्रयच्छति प्रयच्छेत् ॥ ८०
॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ किंचिदभ्युदिते अरुणोदये इत्यर्थः ॥ यथाशक्त्या यथाशक्ति ॥ ८४ ॥ वटके तिइंडरिकेंइंडरीतिपुरुषोत्तमे ... प्रसिद्ध
आदिशब्देन पुरीकचुरीमंडकादयोग्राह्याः ॥ ८५ ॥ श्रीकृष्णायनमः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१०८

-२०४

गर्भेशर्करया पूर्णैरितियथासंख्यं बोद्धव्यं ॥९६॥ कंचुकशब्देनात्र पुरुषपरिधेयं शीतत्राणं वस्त्रं गृह्यते न स्तपवीतिकां स्त्रीणां स्तनप्रावरणं
॥९७॥ मंजिष्ठारक्तवासांसि मंजिष्ठयारक्तवस्त्राणि ॥९८॥ ९९॥ घृतकंबलरूजासिर्द्धतनिर्मि[illegible]तं कंबलरूजासिर्वदारिकास्त्रमेश्रीना
प संलेप्रसिद्धाः ॥ कर्मधारयो द्वंद्वो वा गर्भागारे अगारस्य गर्भे ग[illegible]र्भागारं तस्मिन् देवाळयमध्य इत्यर्थः ॥१००॥१०१॥ अनड्वाहं बलीवर्दं

॥ घृतं पञ्चैः समरिचैः शुचिकर्पूरवासितैः ॥ गर्भेशर्करया पूर्णैर्नेत्रानंदैः सुगंधिभिः ॥९६॥ घृतांस्तु कंचना
५५ ॥ नां भासां श्रद्धया शीतापनुत्तये ॥ कंचुकं तूलपूर्णं गर्भे च तूलिकां स्तपवीतिकां ॥९७॥ मंजिष्ठारक्त ॥ ५५
॥ वासांसि तथा तूलवर्ती पटी ॥ जातीफळलवंगैश्च तांबूलानि बहून्यपि ॥९८॥ कंबला
वि४ ॥ नि चित्राणि निर्वातानि गृहाणि च ॥ मृदुलाः पादरक्षाश्च सुगंधघृतवर्तनानि च ॥९९॥ घृत द
॥ कंबलरूजासिं महास्तान्पुरःसरं ॥ कृष्णागरुप्रभृतिभिर्गर्भागारे प्रधूपनैः ॥१००॥
॥ स्थूलवर्तिप्रदीपैश्च नैवेद्यैर्विविधैस्तथा ॥ सर्वस्वरूपोपभोगावानुप्रियतामिति चोच्चरेत्
॥१०१॥ एवंविधैश्चाविधवा विविधैर्नियमैर्व्रतैः ॥ वेश्यास्वानुकारिकानुमाधानेवमेवाति वाह
॥ येत् ॥१०२॥ नाधिरोहेदनड्वाहं प्राणैः कंठगतैरपि ॥ कंचुकं न परीदध्यात् दासो न विकृतं वसेत्
छा० ॥१०३॥ अपृष्ट्वा तु सुतान्नूकिंचिन्न कुर्याद्भर्तृतत्परा ॥ एवं चर्या पराणि संविध वापि श्रुतामता ॥१०४॥

विकृतं विशेषेण कृतं चित्रमित्यर्थः ॥ न्यसेत्स्थापयेदित्यर्थः ॥ वसेदिति सेव पाठः ॥१००॥३॥ उपसंहरति एवं चर्येति ॥१०४॥१०५॥१०६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

107

लोपामुद्रां स्तौतीति॥ गंगेति॥ तव दर्शनं यज्ञातं एतद्गंगास्नानफलजातमिति संबंधः॥ तु शब्दोऽवधारणार्थे जातमेवेत्यर्थः॥१०७॥ प्रणतिपूर्वकं सभार्यमगस्त्यं स्तौतीति॥ प्रणम्येति॥ काकाक्षिन्यायेन प्रणम्येत्यस्योभयत्र संबं

एवंधर्मसमायुक्ता विधवापि पतिव्रता॥ पतिलोकानवाप्नोति न भवेत्क्वापि दुःखभाक्॥१०५॥
न गंगया तया भेदो या नारी पतिदेवता॥ उमाशिवसमा साक्षात्तस्मात्तां पूजयेद्बुधः॥१०६॥ बृहतिस्य
स्व॰वाच॥ गंगास्नानफलं त्वेतद्यज्ञातं तव दर्शनं॥ लोपामुद्रे महामातर्भर्तृपादांबुजेक्षणे॥१०७॥
इति स्तुत्वा महाभागां राजपुत्रीं पतिव्रतां॥ प्रणम्य चाऽगुरुः प्राह मुनिं सर्वार्थकोविदः॥१०८॥ प्रणव
स्त्वं श्रुतिरियं क्षमैषा त्वं स्वयं तपः॥ सत्क्रियेयं फलं त्वं हि धन्योसीति महामुने॥१०९॥ इदं पाति
व्रतं तेजो ब्रह्मतेजो भवान्परं॥ तत्राप्येतत्तपस्तेजः किमसाध्यतमं तव॥११०॥ तवनाविदितं
किंचित्तथापि च वदाम्यहं॥ यदर्थमागता देवास्तन्मुने त्वं निशामय॥१११॥

धः॥ चकारः समुच्चये संप्रत्येमेवा॥१०८॥ कार्यं विज्ञापयितुं तस्य किमप्यसाध्यं नास्तीत्याह॥ इदमिति॥ तेजो
विशेषणस्याद्यत्वं द्रष्टव्यमिति वा पाठः॥ पातिव्रतायाः इदं पातिव्रतं॥११०॥ कार्यं निवेदयितुं परीपाटिं रचयतीति तवेति

टिकातिवा ॥७९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

104

॥ ५६ ॥

केतेदेवा इति एषच्छायां प्राधान्येना ष्टलोकपालान्निर्दिशति अयमित्यादिना अयमिति धृ चालनेन निर्दिश
ति त्वत्प्रसादं नेत्रावलोकप्रसादं प्रतीक्षते तवेति शेषः ॥११२॥ कामधेनुव्रजः कामधेनुसमूहः ॥११३॥ चिं

अयं शतमखः श्रीमान्वृत्रहा कुलिशायुधः ॥ सिद्धसृष्टकंहि प द्वारि त्वत्प्रसादं प्रतीक्षते ॥११२॥
यस्य पुर्य्याः पारिसरे कामधेनुव्रजश्चरेत ॥ पत्सौराः कल्पवृक्षाणां निसंघ्छायासु शेरते ॥११३॥
यद्रथ्यासु च तिष्ठंति ते चिंतामणिकर्करः ॥ अयमग्निर्जगद्योनिर्धर्मराजस्त्वयं पुनः ॥११४॥
निर्ऋतिर्वरुणो वायुः श्रीदरुद्रादयस्त्वमी ॥ आराध्यंते च [illegible] सर्वकामार्थसंभवाः ॥११५॥
समस्त्यर्थ इतारोमी वैपाच्यस्तु जगत्कृते ॥ वाडमो त्रैनसाध्यंते तत्त्वविस्वोपकारक ॥११६॥
कश्चिच्छैलो विंध्यनामा भानुमार्गविरोधकः ॥ वर्द्धितस्पर्द्धया मेरोस्तद्वृद्धिस्त्वंनिवारय ॥११७॥
९ येचस्वभाकाठि नायेच मार्गनिरोधका ॥ संस्पर्द्धया वर्द्धितं तस्त वृद्धिर्वर्द्धिता ऽशुभा ॥११८॥

तामणि कर्कराः ॥ चिंतामणय एव अतिसुलभत्वेन कर्कराः क्षुद्रपाषाणाः ॥११४॥ श्रीदो धनेशः रुद्र ईशाए
तो आदी येषां ते तथा ॥ अमी इसंगुल्या निर्दिशति ॥११५॥ तु शब्दः स्मरणार्थः या व्यस्ते तो स्तीति शेषः ॥ न चेत
यां वा स्मरणं त वा सा ध्यामि सा ह ॥ वाङ्मात्रेणेति ॥११६॥ एवं परिपाटी कृत्वा साक्षादेव कार्यं निर्दिशति ॥ कश्चिदिति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लो

४ श्रीवेदव्यास उवाच॥ इमं पतिव्रताध्यायं श्रुत्वा स्त्री पुरुषोऽपि वा॥ पापकंचुकमुत्सृज्य शक्रशोकं चय
इति॥१२॥

इ तीति॥ गुरोर्बृहस्पतेः॥ अथेति तदृष्टिनिवारणं कर्तव्यमिसेवं रूपं प्रत्युत्तरं दत्तवानित्यर्थः॥ तत्रातीति पाठे तद्वचः प्रति प्रत्युत्तरं दत्तवा
न्॥११९॥ किं तत्प्रत्युत्तरं तदाह॥ साधयिष्यामीति॥ अन्यस्मिन्नूप्रक्षविस्त्येति पृथग्वाक्यं॥१२०॥ एतदध्यायश्रवणं
फलमाह॥ इम मिति पापकं पापमेव कंचुको निर्मोकस्तं। समोकंचुकनिर्मोका विषमरः॥ अयं भावः॥ यथा सर्पो जीर्णं कंचु

इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यमविचार्य महामुनिः॥ क्षणं मुनिः समाधायतथेति प्रत्युवाच ह॥११९॥ साधयिष्या
मि वः कार्यं विसर्ज्येति दिवौकसः॥ पुनश्चिंताप रोऽभूत्वा ऽगस्तिर्ध्यानपरोऽभवत्॥१२०॥४॥ ॥ ॥
इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे लोपामुद्रोपाख्यानं नाम चतुर्थोऽध्यायः॥४॥ ॥पाराशर उवा
च॥ ॥ततो ध्यानेन विश्वेशमालोक्य स मुनीश्वरः॥ स्मृतप्रोवाच तां पुण्यां लोपामुद्रामिदं वचः॥१॥
अयि पश्य वरारोहे किमेतत्समुपस्थितं॥ क्व तत्कार्यं क्व च वयं मुनिमार्गानुसारिणः॥२॥ ॥

चं मुंचति एवं पुण्यजरजीर्णपापकंचुकं त्यक्त्वेति॥१२०॥ ॥इति श्रीरमानंदकृतायां काशीखंडटीकायां लोपामुद्रोपाख्यानं ना
म चतुर्थोऽध्यायः॥४॥ पंचमे वर्ण्यते देवैरिंद्राद्यैः स्वार्थसाधकैः॥ अगस्त्यस्य सभार्यस्य प्रस्थानं सविमुक्तितः॥१॥ अगस्तिर्ध्यान
परो भवदित्युक्तं ततः परं किं जातमित्याकांक्षायामाह॥ तत इति सूत लोमहर्षण॥१॥ अयीति संबोधने वरारोहे श्रेष्ठजघने अयीति कोमलः॥२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

११०

गोत्रभिदाहं इति विपक्षा निगतपत्त्राः ॥ गरुत्पक्षच्छदाः पत्रं पतत्रं च तनूरुहमित्यमरः ॥३॥ कुक्षिर्वा वज्रं ह्रादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं
भिदुरं पविरित्यमरः ॥ सिद्ध्यष्टकमणिमादिकं पद्मादिकं वा ॥४॥ दावाग्निना वह्निना वा प्रळयवह्निना वा व्याकुल्यो क्रियंत एव दावाग्नि
नापीत्यपि राष्ट्रार्थः येषौ लाद्दस्यन्वयः ॥ तद्धद्भिस्तंभने तेषां द्रोणानां वृद्धिनिवारणे। आशुशुक्षणिर्वह्निः ॥५॥ दंडधरो यमः ॥ आव

११ ॥५७॥ ११

येन गोत्रभिदा गोत्रा विपक्षा हेळया कृताः ॥ भवेत्कुंठितसामर्थ्यः स कथं गिरिमात्रके ॥३॥ कल्पवृक्षोंगणे
यस्य कुक्षिशं यस्य चायुधं ॥ सिद्ध्यष्टकं च यद्वारि स सिध्येत्प्रार्थये कथं ॥४॥ क्रियंते व्याकुलाः शोका यदहो
दावाग्निनापि ये ॥ तद्धद्भिस्तंभने शक्तिः कृशानोराशुशुक्षणेः ॥५॥ भियं नासर्व भूतानां यो सौ दंडध
रः प्रभुः ॥ स किं दंडयितुं नाळमेकं तं ग्रावमात्रकं ॥६॥ आदित्या वसवो रुद्रास्तुषिताः समरुद्गणाः ॥ विश्वेदे
वास्तथा दस्रौ ये चान्येपि दिवौकसः ॥७॥ एषां दृक्पातमात्रेण ^ ते किं समर्था नो कांते नगवृद्धिनिषेधने ॥८॥

मात्रके पर्वते कस्मात्रके अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाइत्यमरः ॥ मात्रं कार्त्स्न्येवधारणे इति च ॥६॥ आदित्या विष्णुरक्राद्या
द्वादश वसवश्राप ध्रुवा द्याः अष्टौ रुद्राः अजैकपाद्याः एकादश तुषिताः षट्त्रिंशत् मरुतः पूतास प्रमुखाः एकोनपंचाशत् वि
श्वेदेवा विष्कंभप्रमुखास्त्रयोदश दस्रौ अश्विनीसुतौ ॥८॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वार

११ ॥५

^पतिंति
वनान्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१११

समर्थैरपि देवैर्विघ्ननिवारणोऽस्मिन्न्प्रार्थिते हेतुनिर्द्वारमन्तिर्च्यज्ञातमिति॥ आङितिस्मृतिद्योतकमव्ययं॥ स्मृतमनुवदति॥ यद्वा आ इति सांतःपीडायां खेदइतियावत्॥ आस्कंसोल्कोपपीडयोरित्यमरः॥१॥ वाक्यमेव निर्दिशति॥ अविमुक्तमिति॥ सततमित्यनेन श्रेयांसि बहुविघ्नानि भवंति महतामपीति न्यायस्तत्त्वेन पूर्वकमसतां विघ्नान भवीष्यंतीति ध्वनितं॥ तत्र कस्मान्नेषामीश्वरेण घोनिनीषितत्वा

आज्ञातं कारणं तत्र स्मृतं वाक्यं सुभाषितं॥ काशीमुद्दिश्य यन्नीतं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः॥९॥
अविमुक्तं न मोक्तव्यं सर्वथैव मुमुक्षुभिः॥ किंतु विघ्नाः स्पृशंति काश्यां निवसतां सतां॥१०॥

त्वागतमासाद्य कुकर्मकारयन्निति मघोनिनीषतीति श्रुतं॥ अशनं वसनं वासः काश्यां येषां समागतः॥ कैकटेन समा काशी सत्यं सत्यं खगेश्वरेति आदि गरुडपुराणादिवचनदर्शनाच्च॥ ॥१०॥ ॥छ॥ ॥छ॥ छ॥ छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ श्रीरस्तु॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नवांतरेति॥ अस्यायमर्थः॥ नवांतरायसंसारांतरायावृर्जितोद्यासमंताद्वर्जितोहृरीकृतः श्रीमहेशेन अर्पितः पुण्यराशिः पुण्यपुंजोर्थात्कर्तृक्षि
र्यस्यांसातथातस्यां यस्यांक्रियमाणः पुण्यवंसंचयोयोजन्मांतरायनश्यवतीत्यर्थः॥ वक्ष्यति॥ ईश्वरः सर्वपुण्यां वाराणसीपुरीतियद्वाभ
वांतरेभवस्वरूपेविश्वनाथइत्यर्थः॥ अंतरशब्दस्यस्वरूपवाचित्वं॥ रात्रौस्वप्नांतरेब्रह्मनूमयाहृष्टोहरायुतावित्यादिहरिवंशादौप्रसिद्धं॥

॥५८॥ आवर्जितः अर्जितः अर्पितः पुण्यानांराशिर्यस्यांसातथातांपत्रलेऽर्जनैः पुण्यराशिरपिविश्वेश्वरे अर्पितेक्षुद्रफलत्वाद्यातदनुष्ठानात्न

भवांतरावर्जितपुण्यराशिक्षेत्रैर्महीद्भिर्विनिमय्यकाशी॥ प्राप्यापिकिंमूढधियोन्यतोवैयियासवोदुर्गतिर्मुखियासवः॥ २१॥ द्वि ॥५

सागन्अहूरतइतिभावः॥ यद्वाभवांतरेसर्व अंतरशब्दस्यरूपवाचित्वात्॥ रातिददातीतिभवांतराअविघातयावर्जिताः पुण्यराशयः पुण्यपुंजा
पुण्यानांराशियैषांतितथासुकृतिनइतिवायस्यांसातथोक्तानां अवीघाविनाशेंबाजेषामितिस्या वः यद्वाभवांतरेषु आवर्जितानिसं
संपादितानियानिपुण्यानितेषांराशिरराशिभूताअनेकजन्मांतरार्जितसुकृतैकपुण्यामित्यर्थः एवंभूताकाशीविप्रसिद्धाशास्त्रवि
दज्जनमुखादवगम्यज्ञात्वापश्चान्महद्भिः क्षेत्रैः वेत्समश्रमहेशोल्लिकतस्करजनितविविधदुःखैः प्राप्यापिमूढधियो॥ श्रीरस्तु॥ छ

CC-0. In Public Domain,Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

113

दि
सुप्तविवेकाः संतोऽदुर्गतिमुक्तियासवोदुःखं प्राप्तुमिच्छवोऽन्यत्र क्रियियासवो गंतुमिच्छवः स्युः॥ अपितु नस्युरेवेत्यर्थः॥ हृच्छैर्महद्भिर्विनिर्यम्यकाशीमितिपाठेऽच्छै सु २
ःकष्टसाध्यैःमहद्भिःपुण्यैर्विर्यैर्निर्म्यपरिवर्तप्राप्याप्यापीतिवाख्येयं॥११॥ क्वकाशिकेति॥ अस्यायमर्थः॥ काशिकाक्वकुत्र॥ काशिकात्वमेवकुत्यादयति॥ विश्वपदप्रको
पा २ शिकेति विश्वस्यपदं तस्यपदंस्थानं अधिष्ठानमितिविश्वपदं यद्वा विश्वस्यपदं त्राणं यस्मात्सन्त्रास्फूर्तिपदत्वेनेति विश्वपदं परमात्मपदं व्यवशितित्राणस्थानलक्ष्मां
द्रिवस्कधित्यमरः॥ विश्वं चतत्पद्यते ज्ञायतइतिपदं चेतिवा विश्वपदं सर्वेगत्यर्थाज्ञानार्थाइति॥ योया सर्वथापि विश्वपदं परं ब्रह्मतत्स्यप्रकाशिका ज्ञिव्यञ्जकास्फ

॥क्वकाशिका विश्वपदप्रकाशिका क्वकार्यमन्यः सरितोतिदुःखं॥ तसंडितोन्यत्र कुतः प्रयाति किं याति कूष्माण्डफलं ह्यजास्ये॥१२॥

शिकेति यावत्॥ क्वकार्यं क्रियतइति कार्यं व्यापारमात्रं कथंभूतमन्यत्॥ काशीस्थित्यनुकूलव्यतिरिक्तं पुनः कीदृशं पेरितोतिदुःखं परितइहलोकेच॥ प
यद्वापरितः सर्वस्मिन्साधनकालेफलकालेचातिदुःखं यस्मिन्तत्तथा॥ अतितुच्छमितिकेचित्पाठः॥ एतादृशंकार्यं क्वकुत्रत तस्मात्पंडितोऽवतिसो
न्यत्र कुतः प्रयाति कथं गच्छति॥ नगच्छेत्येवत्यर्थः॥ विदुषोविहान्यत्रगमस्य सम्भावनायां दृष्टान्तमाह॥ किंयाति कूष्माण्डफलं ह्यजास्य इति कूष्माण्डः वि
कर्कारुफलतोविशेषः॥ कूष्माण्डकस्तुकर्कारुरित्यमरः॥ तस्यफलं कूष्माण्डकफलं अजस्य छागस्यास्ये मुखे किं प्रविशति॥ न यात्येवेत्यर्थः॥

अविमुक्तं
पा २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५१४

संमातीति पाठे सत्यार्थः॥ यथा कूष्माण्डफलस्य अजमुखे प्रवेशो न भवतीति तथा विदुषः काशीं विहाय गमनमपीति भावः॥ यद्वा ननु प्राप्तापि काशी सत्कार्यः कैश्चिद् दृश्यते तत्राह किं यातीति अजावदल्पभाग्यस्य मुखे किं प्रविशति अन्यत्समानं॥ १३॥ काशीमिति। अस्यायमर्थः॥ हा इति विषादे हे विषादे सुगतिर्निश्चितेयं मरणान्नरो
मर्त्य इत्यर्थः॥ काशीं किं विसृजेत् किं मर्त्यस्त्यजेदित्यर्थः॥ ननु तीर्थपर्यटनादिना पुण्योपचयार्थं गच्छेदित्याशङ्क्य काशीं विशिनष्टि प्रकाशीकृतपुण्यराशिमिति
प्रकाशीकृतः प्रकटीकृतः पुण्यानां राशिः पुञ्जो यस्याम् यद्धि स्वेश्वरेण वेति शेषः तथा तां अन्यतीर्थादीनां क्षुद्रपुण्यहेतुत्वात् काश्याश्च क्षणे क्षणे पुण्यराशेर्निमित्त

॥ काशीं प्रकाशीकृतपुण्यराशिं हा शीघ्रनाशी विसृजेन्नरः किं॥ नूनं स्वनूनं सुकृतं तदीयं मदीयमेवं विरणोतिचेतः॥ १३॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

त्वात्तथा च वक्ष्यति॥ प्रयागे माघमासे तु सम्यक् स्नातस्य यत्फलं॥ तत्तैलंकोटिगुणितं वाराणस्यां क्षणे क्षणे॥ इत्यादीनि॥ न देवेतेर्थं काशीं विहान्यत्र गमन[illegible]नमिति भा
वः॥ ननु समुच्चये को विरोध इति न्यायेन तीर्थपर्यटनादिना पुण्यानि संपाद्य पुनरत्रा[illegible]यास्यतीत्याशङ्क्य नरं विशिनष्टि॥ शीघ्रनाशीति शीघ्रं नाशो स्यास्तीति शीघ्रना
शी॥ मरणस्य नियतत्वात्तथा न कार्यमिति भावः॥ शीघ्रनाशीमिति पाठे काश्या विशेषणं शीघ्रं संसारस्य लस्वभावत्वात्॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

115

श्री तं नाशयतीति अनाशी मित्यर्थः॥ आ ज्ञातं काशीं विहाय गंतुं अयोग्येपि अन्यत्र गमने कारणं मये साह॥ नूनमिति नूनं निश्चि
तं एवं तर्क्य तद्इति वा नूनं तर्केर्थ निश्चयइत्यमरः॥ तदीयं तस्य काशीं विहाय गंतुरिदं तदीयं तत्संबंधि यत्सुकृतं तत्तथ नूनं सुसुष्टु
यथा भवति अनुपश्यात्॥ अनुपश्चात्सादृश्ययोरित्यमरः॥ इनं नूनं नक्षीणमित्येवं मदीयं चेतोंतःकरणं वितृणोति विचारयति त
र्कयतीत्यर्थः॥ तदुक्तं भवति॥ पूर्वं काशीप्रापकसुकृतेन काशी प्राप्ता इदानीं संप्रति सुकृतस्य क्षीणत्वात् काशीं विसृजतीति॥ सुनूनं
मिनामिति पाठे वा॥ तत्र सुसुष्टु नुष्टु क्षायां इनं क्षीणमिति नु इच्छायां वितर्के चेत्यमरः॥ सुनूनमितित्यष्टं एवार्थः॥१३॥ नरो नरो गीति। पाठे

॥ नरो नरोगी यदि हा विहाय सहाय भूतां सकलस्य जंतोः॥ काशीमनाशीः सुकृतैकराशीमन्यत्र
यातुं यततां न चान्यः॥१४॥

अस्यायमर्थः॥ अन्यत्र यातुं गंतुं अर्थात्काशीतः यततां यत्नं कुर्वतां जनानां मध्ये यदि यदा हइति हर्षे यद्यदा इहन्नगतीति वा काशीं विहाय श्रीभ्र
नाशी भवति न विद्यते। आशिषः कामायस्य स तथा इंद्रियचांचल्यं परित्यज्य मोक्षैकपरो भवतीत्यर्थः॥ स नरो नरोगी संसाररू
रोगवान्न भवतीत्यर्थः॥ न चान्यः॥ काशीं विहाय अन्यत्र यातुं यत्नवान्यः॥ स नरो रोगी न च किं किं तु रोगी एव किं काशीं वाराणसीं
विहाय योन्यत्र गतः॥ स रोगी भवतीति भावः काशीं विशिनष्टि सहायभूतां सकलस्य जंतोरिति जरायुजांडज स्वेदजोद्भिज
लक्षणस्य प्राणि॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

118

६० पंचमस्त्र

लक्षणस्य प्राणि ^मात्रस्य धर्मार्थ काम मोक्षेषु साहाय्य कर्त्र मित्यर्थः॥ ननु कथमस्या एतादृशं सामर्थ्यं सुकृतैकराशी मिति सुकृतं च अथवा सुदे
वाख्या मोक्षश्च अकारो वासुदेवः स्यादिति कोशात्॥ सुकृते पुण्य कैवल्ये तयोरेको मुख्यो राशिः पुंजो यस्यां सा तथा तद्रूपिणी
तां रूपां वा तां प्राकृतं व्याख्याने स्पष्टं॥ यद्वा यदि ह स्वं तत रोऽकारो नवेऽर्थार्थायततामिस्सनेन संबध्यते॥ तथाय मर्थः॥ यः काशीं
विहाय विहातुं अयततां नयतते काशीस्थि सनुकूलमेव चेष्टा तद्रूप्यर्थः सनरो रोगी न भवति अन्यत् पूर्ववत्॥ किंलक्षिणं रूप

॥ ६०॥

॥ विजस्तपापांत्रिदशैर्दुरापां गंगासदापां सच पाशशापां॥ शिवा विमुक्ताम मन्तैकमुक्तिं
मुक्ता विमुक्तां न परिस्सजंति॥ १५॥ ॥ ६०॥

क्षेत्र्यवहितयोजनालकाख्यस्य कल्पनास्तेठ व्यायक्षायद्यदा दृह संसारेऽयदायदियदा ऽहदृतिपादपूरणे नरो नरो गी प्राणिं लिक
गर रोपं नान्त्र भवति तदा आ ईषत् काशीं विहाय काशीस्थिसनुकूलयोगक्षेमार्थमन्यथा तुं यततां यत्नं करोतु हा इति खेदे वा न न अन्यः प्राणांति
करोगीत्यर्थः कथं भूतां काशीं अनाशीः सुकृतैकराशीं निष्काम पुण्यैकपुंजामित्यर्थः॥ शेषं पूर्ववत्॥ १४॥ ॥ विजस्तपापामिति अस्या
यमर्थः॥ मुक्ताः जीवन्मुक्ताः विमुक्तां काशीं न परिस्सजंति न त्यजंतीत्यर्थः॥ कायवाङ्मनोभिर्यावत्का कमिति परे रर्थः तत्र हेतु
गर्भाणि षड्विशेषणान्याह॥ विजस्तानि विध्वस्तानि पापहेतुत्वादविषयाय द्विविस्तानि कायवाङ्मनोजन्यानि दशविधानियया सा तथा तां।
ति

^विध्वस्तानि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्रिस्त्रोर्ब्रह्मादिभिर्दुरापां अप्राप्यां गंगैव सद्ब्रह्मतदेव अपो जलानि यस्यां सा तथा तां ॥ योऽसौ निरंजनो देवश्चित्स्वरूपी जनार्दनः ॥ स एव द्रवरूपेण गंगांभो नात्र संशय इति व का.पे.
चनात् ॥ गंगायाः सत्यो ः ॥ आपो यस्यामिति वा भावः ॥ संसारः स एव पाशो बंधनरज्जुः तस्य पाशोऽस्त्री छेत्रीमित्यर्थः ॥ भवपाशपाशामिति पाठे भवपाशस्य पा
शी प्रतिबंधः आसमंतात् काशिकामित्यर्थः ॥ सर्वत्र हेतुमाह ॥ शिवाविमुक्तां महादेवेन पार्वतीपरमेश्वराभ्यां वा अत्यक्तामित्यर्थः ॥ तथा च हरिवंशेऽनुमां प्रतीश्वर

॥ हंहो किमंहो निश्चित्ताः प्रलब्धा बंहीयसायासभरेण काशी ॥ प्रभूतपुण्यद्रविणैकपण्यं प्राप्यापि हित्वा क्व च गंतुमुद्यताः ॥ १६ ॥

वचनं ॥ नाहं वेश्म विमोक्ष्यामि अविमुक्तं च मे गृहमित्यादि । अमलकैवल्यमुक्ताफलस्य एकां मुख्यां शुक्तिं मुक्तास्फोटं मुक्तास्फोटं स्त्रियां शुक्तिरित्यमरः ॥ विमुक्तां
ब्रह्मांडसंबद्धां कैवल्यरूपां वा ॥ विमुक्तश्च विमुच्यत इति श्रुतेः ॥ मुक्ता विमुक्ता इति पाठे मुक्ताः अविमुक्ताश्च न परित्यजंतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ हंहो किमंह इति । अस्यायमर्थः
ता हंहो भो जना यूयं अहो निश्चिता अंहो स्त्रिरघे निश्चिव्याप्ताः किं अपि लुव्याप्ता एव अंहो दुःखव्यसनेष्वघमित्यमरः ॥ अत एव प्रलब्धाः वंचिताः खलु तेन विधात्रा च इति शेषः ॥
किमित्याकांक्षायामाह ॥ बंहीयसा महीयसा महीयसेति वा पाठः ॥ आयासभरेण दूरदेशागमदुर्गाध्वशोकलिकृततस्करादिजनितश्रमस्य खेदस्य भरेण दूरेण

३ ४

118

१० ५०

काशींप्राप्यापि अस्याः प्राप्तेः संभावनैव नास्ति तथापि केनचिद्भाग्योदयेनातिमहता श्रमेण प्राप्यापीत्यपिशब्दार्थः ॥ क्वचकुत्र चित् ... तुमुद्यतान् इच्छुकाः यतः कथं
भूतां काशीं प्रभूतपुण्यद्रविणोक्रपण्यां प्रभूतानि बहूनि यानि पुण्यानि तैर्वैकैः द्रविणैर्धनैः केवलैः पण्यां क्रेयां प्राप्यामित्यर्थः ॥१६॥ अहो इति जडता
अज्ञता ॥ लयेपि स्थितिसमयेपि इत्यपिशब्दार्थः ॥ स्पष्टमन्यत् ॥१७॥ रेरे इति अस्यायमर्थः ॥ स्मेति विस्मये । रेरे इति साधिक्षेपसंबोधने रेरे जनाः काशीप

॥ ६१॥

॥ अहो नानां जडता विहाय काशीं यदन्यत्र नयंति चेतः ॥ परिस्फुरद्भंगजलाभिरामां कामारिमूलामध्रुतां लयेपि ॥१७॥ ॥
॥ रेरे भवे ... शोकजलैकपूर्णे पापे स्मलोकाः पतिताब्धिमध्ये ॥ विद्रावणनिर्वाणविरोधिपापां काशीं परित्यज्य तरिं किमर्थं ॥१८॥

रित्यज्य किमर्थं भवे संसारे लोकाः आलोचने कर्तारोपि ... पतिता इत्याक्रोशतीत्यर्थः ॥ कथंभूते भवे अब्धिमध्ये अब्धिसमुद्रमध्यवद्दुस्तरइत्यर्थः ॥ पतिताब्धि
मध्य इत्यत्र संधिरार्षः ॥ यद्वेति पाठे स्पष्ट एवार्थः ॥ शोकजलेन एकेन मुख्येन केवलेन वा ... पूर्णे व्याप्ते पापे पापरूपे पापहेतुर्वा नावं ... भवार्णवोत्तारणे नौरूपा
मित्यर्थः ॥ स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिरित्यमरः ॥१८॥ छ ॥ केवलं स्मरणमात्रकारिया रक्षकां लवसमुद्रतः क्रव ॥ सांबशंकर ... चिंतयामि सकामसंपदं ॥ पा

पापे विद्रावणनि विद्रावितानि निर्वाणविरोधीनि पापानि यया सा तथा तां पुनः कथंभूतां तरीं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

९३

नसत्पथेनेति॥ अस्यायमर्थः॥ सत्पथादिना काशी न सुलभ्या किं किंतु द्विजाशीर्भिर्योविश्वेश्वरस्यानुग्रहस्तेनैवेति एवार्थेवाशब्दः॥ स्वतंत्रतावोभयोः अतो विश्वे
श्वरस्यानुग्रहाभावादन्यत्र यांतीति भावः॥ सत्पथेन सदाचारेण वेदोक्तकर्मानुष्ठानेनेति यावत्॥ योगयुक्त्या योगोष्टांगादिस्तस्य युक्तिर्युंजनं तेन योगाभ्यासे
नेत्यर्थः॥ स्पष्टमन्यत्॥१९॥ ननु पुरुषार्थचतुष्टयस्यान्यत्रापि विद्यमानत्वात् किमिति काशी नत्याज्येत्याशंक्यत्राह॥ धर्मस्त्विति॥ अस्यायमर्थः॥ तुश
ब्दआशंकाव्यावृत्त्यर्थः॥ अन्यत्र संपत्तिभरैरर्थसमूहैर्यो धर्मस्तु सतेप्राप्यते तथान्यत्र बकुदानभोगकैर्बकुदानानां भोगकैरा भोगैर्विस्तारैरर्थभरैः

॥ न सत्पथेनापि न योगयुक्त्या दानैर्न वानैव तपोभिरुग्रैः॥ काशी द्विजाशीर्भिरहो सुलभ्या किंवा प्रसादेन च विश्वभर्तुः॥१९॥
॥ धर्मस्तु संपत्तिभरैः किलोप्यतेप्यर्थोपि कामैर्बकुदानभोगकैः॥ अन्यत्र सर्वत्र स मोक्ष एकः काश्यां न चान्यत्र तथा यथात्र २०

लभ्यते कामैः सह योर्थः कथ्यते तथान्यत्र यो मोक्षः कथ्यते तत्सर्वमर्थादिकं च स मोक्ष एकः मुख्यः सायुज्याख्य इत्यर्थः॥ अत्र काश्यां यथा तथान्यत्र न चेति योज
ना॥२०॥ काश्यां यथा धर्मादिकं तथान्यत्र नेत्यत्र हेतुमाह॥ क्षेत्रमिति॥ अस्यायमर्थः॥ हि यस्मात्त्वया अत्र विमुक्तक्षेत्रं पवित्रं पवित्रयसे विद्यातस्त्वा कार्यान्
मोचयतीति तथा॥ तथा नान्यत्र [illegible] माह॥ अन्यत् क्षेत्रांतरं तथा नेत्यर्थः॥ तत्र हेतुमाह॥ यच्छ्रुतिरिति॥ तः प्रयुक्त यथा यस्माच्छ्रुतिर्निर्वेदैरैव।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रयुक्तं सर्वक्षेत्रेभ्योऽविमुक्तमधिकं प्रतिपादितमित्यर्थः॥ श्रुतिभिः प्रयुक्तमित्यस्य व्याहृत्तिमाह॥ न च धर्मशास्त्रैरिति उपसंहरति तस्मादिति वारणं प्रश
रणाय हितं सदा यावज्जीवं॥२१॥ श्रुतिप्रयुक्तमेवाह॥ स होवाचेति सार्द्धद्वाभ्यां तत्र प्रथमेनार्द्धेनाविमुक्तस्य स्वरूपमुच्यते॥ द्वितीयेन क्षेत्रांतरेभ्य आधि
क्यमिति॥ आवयामः॥ स होवाचेत्यस्यायमर्थः॥ सत्र सिद्धो जाबालिर्जबालाया अपत्यं जाबालिः॥ आरुणे हे आरुण इति शिष्यं संबोध्य उवाचेत्यन्व
यः॥ किमुवाच तदाह॥ असिरिडा मतेति इडानाडीति शेषः॥ असिर्नाम नदी वरणा पिंगलैव॥ तदंतस्तयोर्मध्य इत्यर्थः॥ अविमुक्तं काशी स्वार्थेकः सोऽविमुक्तः क

॥ क्षेत्रं पवित्रं हि यथाविमुक्तं नान्यत्तथा यच्छ्रुतिभिः प्रयुक्तं॥ न धर्मशास्त्रैर्न च तैः पुराणैस्तस्माच्छरण्यं हि स॥
॥ दाविमुक्तं॥२१॥ स होवाचेति जाबालिरारुणे असिरिडा मता॥ वरणा पिंगला नाडी तदंतस्त्वविमुक्तं॥२२॥ छ॥ छ॥

॥ ६२ ॥

सिन्प्रतिष्ठित इति वरणायां नास्यां मध्ये प्रतिष्ठित इति श्रुतेः॥२२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मो

किंतदविमुक्तं तदाह॥ सासुषुम्णौंसि॥ अविमुक्तस्यैवसुषुम्नाशब्देनोच्यमानस्यतिसेविशिष्टलिंगेनपरामर्शः॥ ननुकौवेवरणाकावनासीति
सर्वाणींद्रियकृतान्दोषान्वारयतीतितेनवरणाभवति॥ सर्वाणींद्रियकृतान्पापदोषान्नशयतीतितेननाशीसंनिस्याथवरणाऽस्कृतोनाशी
तिश्रुतेयं॥ अत्रत्वसिरतःकालिविरोधात्पुराणस्याप्रामाण्यमितिचेन्न॥ अस्यतिसर्वाणिपापानिक्षिपतिनाशयतीत्यर्थैक्योपपत्तेः॥ ना
मविकल्पोवाएतत्त्रयमसौवाराणसीत्यंगुल्यानिर्दिश्यतेशरणेत्वियं॥ पुरीतिवस्थठत्रयेपाठान्तरे अयमर्थः॥ शरीपालेनशपतीतिशरणं

सासुषुम्नापरानाडीत्वियंवाराणसीत्वसौ॥ तदत्रोत्क्रमणेसर्वजंतुनीहिश्रुतोहरः॥२३॥ तारकंब्रह्मव्याच
ष्टेतेनब्रह्मभवतिहि॥छ॥

शरीरंतस्मिन्शरणेशरीरेअध्यात्मेसिरिडेत्यादिपूर्ववत्॥ अधिदैवे खलुपुनरियंपुरीवाराणसीतिशेषः अयंसावः॥ अध्यात्मनावदिडापिं
गलासुषुम्नेत्येतत्त्रयंअविमुक्तंवाराणसीअधिदैवेऽसिवरणाअविमुक्तमित्येतत्त्रयंवाराणसीअविमुक्तमितिश्रुतेोइतिदक्षिणेकर्णेमुमू
पु

र्षोदक्षिणेकर्णेइतिश्रुतेः॥२३॥ छ ॥ श्रीरस्तु

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥६३॥

काशीस्थानि भूतमात्राणां यत्काले भगवान्मोचयतीत्यत्र ब्रह्मविदां संमतिमाह॥ एवं श्लोक इति॥ एवमुक्तार्थप्रतिपादक एष वक्ष्यमाणः श्लो-
कः॥ एवं श्लोकोऽत्रैव[ं] तीति॥ वेदवादिनां वेदनं वेदः॥ स्वपक्षास्थापनप्रशस्ता ब्रह्मवादिनः परमार्थनिरूपका आक्रुतक्रं वंतः इत्यर्थः॥ श्लोकं
दर्शयति॥ भगवानिति॥ भगवान्श्रीरुद्रः तारकस्य प्रणवस्य श्रीरामषडक्षरमंत्रराजस्य वा॥ तथा वाथर्वणश्रुतेः श्रीरामवाक्ये च

एवं श्लोकोऽत्र वर्त्तेऽप आक्रुवैवेदवादिनः॥२४॥ भगवानंतकालेऽत्र तारकस्योपदेशतः॥ अविमुक्तस्थितान्
जंतून्मोचयेन्नात्र संशयः॥२५॥ नामुक्तेः समंक्षेत्रं नामुक्तेः समागतिः॥ नामुक्तेः समं लिंगं सत्यं सत्यं पुनः पुनः॥२६॥

न न न

क्षेत्रं प्रति॥ अथ स होवाच श्रीरामः॥ क्षेत्रेऽत्र तव देवेश यत्र कुत्रापि वा मृताः॥ कृमिकीटादयोऽप्याशु मुक्ताः संतु न चान्यथा॥ अविमुक्ते तव क्षे-
त्रे सर्वेषां मुक्तिसिद्धये॥ अहं संनिहितस्तत्र पाषाणप्रतिमादिषु॥ क्षेत्रेऽस्मिन्नर्चयेद्भक्त्या मंत्रेणानेन मां शिव॥ ब्रह्महत्यादि पापेभ्यो मो-
क्षयिष्यामि मा शुचः॥ त्वत्तो वा ब्रह्मणो वापि ये लभंते षडक्षरं॥ जीवंतो मंत्रसिद्धाः स्युर्मुक्ता मां प्राप्नुवंति ते॥ मुमुर्षोर्दक्षिणे कर्णे यस्य कस्यापि वा

सर्वेषां पटेदनेन मुक्तिः समुक्तोऽपि विमुक्तिमिति॥२८
गणितमक्षरं॥३६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(१२३)

अन्यांश्च ढुंढिगणेश विषये दन्तेविषयेप्यध्येयेदित्यर्थः॥२७॥ इत्यमिति व्यासोक्तिः पुराणाच्च पुरातनाद्धेदादितिवा॥२८॥ श्री काळराजं
श्री काळभैरवं आपृच्छ्य नान्यत्र गंतुं आज्ञापयामास याचयामास याप्यचना काशीश्वरादिश्वेश्वरात्मा ध्येतिचेत्त

अविमुक्तं परित्यज्य योन्यत्र कुरुतेरतिं॥ मुक्तिं करतलान्मुक्त्वा सोन्यां सिद्धिं गवेषयेत्॥२७॥ इत्थं
सुनिश्चित्य मुनिर्महात्मा क्षेत्रप्रभावं श्रुतितः पुराणात्॥ श्री विश्वनाथेन समं न लिंगं पुरी न का
शी सदृशा त्रिलोक्यां॥ २८॥ श्री काळराजं च ततः प्रणम्य विज्ञापयामास मुनीशवर्यः॥ आपृ
च्छ्य नायाहमिहागतोस्मि श्री काशिपुर्यास्त्वयतः प्रभुस्त्वं॥२९॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्राह॥ यतस्त्वमेव काशीपुर्याः प्रभुरीश्वर इति॥ तथा च पंचक्रोशमाहात्म्ये पार्वतीं प्रति विश्वेश्वरवचनं॥ अस्मिन् क्षेत्रे त्रक्ष
णं कार्यं स्वातंत्र्यं नहि मे सदा॥ श्री काळभैरवः काश्यां सएव प्रभुरुच्यते॥ ब्रह्मवैवर्ते मयापि स्ततंतं यत्र काळराजा
द्धि विभ्यता॥ स्थीयते सावधानेन काश्यामानंदभागिनेति॥२९॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥०स०पु०प०

कात्रीखेदाद्दिलपति॥हाकाळेति॥हाकष्टेहेकाळराजप्रतिभटतंभटताचतुर्द्दशीभूतांभूतांप्रतिप्रतिभूतंप्रतिचतुर्द्दशीमित्यर्थः॥
प्रत्यष्टमित्रष्टमीमष्टमींप्रतिप्रत्यष्टमि॥प्रत्यवनीसुतार्के अवनीसुतोमंगळः अर्कः सूर्यस्ताभ्यांतयोर्वासरोलक्ष्यतेनो
अवनीसुतार्कौ अवनीसुतार्कौ प्रतिप्रत्यवनीसुतार्कं प्रतिमंगळवासरंप्रतिरविवासरमित्यर्थः॥मूळफळपुष्पेः कि
त्य

१८ ॥ ६४॥ १६ हाकाळराजप्रतिभटतमत्रप्रत्यष्टमीप्रत्यवनीसुतार्के॥नाराधयेमूळफळप्रसूनेः॥किंमय्य ॥ ६
नागस्यपराधदक्रुस्याः॥७०॥श्रीकाळभैरवभवानभितोभयार्तोन्नमाभिष्टचेतिभण
नेःस्वकरंप्रसार्य॥मूर्तिंविधायविकटोत्कटपापभोक्त्रीवाराणसीस्थितिजनान्नपरिपातिकिंना॥७१॥

महंनाराधयेआराधनंकिंनकृतवानस्मित्रपितुकृतवानेवातोनागस्मिमयिअपराधदक्॥अपराधेदक्दृष्टिर्यस्यसतथा॥त
थाभूतःकिंस्याःभवेः॥काकाक्षिन्यायेनोभयत्रकिंशब्दस्यान्वयः॥केनदोषेणकारणेनेत्यर्थः॥निष्काराय स्त्रीत्यर्थः॥भणनेःश
ब्देःविकटंभयंकरांकुपापभोक्त्रीतीक्ष्णपापनाशिनींविकटोत्कटपापभोक्त्रीमितिविभक्तिपाठःनपरिपातिअपितुपरिपास्येवेत्य
र्थः॥७१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंश्रीकाळभैरवायनो विलप्यदंडपाणेरयतो विलपनि॥ह्निपक्षेति॥ नायकहेश्रेष्ठ ३२॥ अनन्तदस्य तुर्विधानन्दः अतएवजीवदाना अत्यभूषी
मर्त्यदेहत्यागावसरभूषा॥३३॥ संभ्रांतिसंमोहौउद्वेगंवाअमुष्मा रक्षेत्रादित्यन्वयः हूरयतोमनुष्याणांनिक्कविल्पाठः॥३४॥ श्रीगणेशी
पार्थयतिस्कंएपुप्रसोइति पाठांतरे आसनेपूदमार्ष्टरटामिप्रलपामि विघ्नेस्त्वंहूरीक्रियसेकिंमया[...]मित्यतआह॥ त्वस्थाइतित्वपि
८ निष्ठतीनित्वस्थास्त्वसेर्यास्त्वधिनाइत्यर्थः समस्ताः समग्राः त्वद्वासनस्थाइतिक्वचित्पाठः॥ विघ्नपूगाः विघ्नसमुहाः अंततः तेः किम

प्र

हेयक्षराजरजनीकरवासमूर्त्तेश्रीपूर्णसङ्गसुतनायकदंडपाने॥ त्वंवैतपिंडेनितदुःखमवैषिसर्वंकिंमांबहिर्नयसि
काशिनिवासिरक्षिनू॥३२॥ त्वमनन्तदस्त्वंकिळजीवदानात्वंज्ञानदस्त्वंकिळमोक्षदोपि॥ त्वमंत्यभूषाकुरुषेज्ञ
नानांजटाकलापेस्रुहगेंद्रहारैः॥३३॥ गणेत्वदीयोकिळसंभ्रमोद्भमावत्रस्थवृत्तांतविचारकोविदैः॥ संभ्रांति
मुत्पाद्यपरामसाध्वन्नक्षेत्रात्क्षणं हूरयतस्त्वमुष्मात्॥३४॥ स्करपुप्रसोदंुदिविनायकत्वंबाबंमदीयांतुरयाम्यना
थवत्॥ त्वस्थाः समस्ताः किळविघ्नपूगाः किमत्र दुर्वृत्तवदास्थितोस्मि॥३५॥ श्रीरस्तु॥ ॥ ॥ ॥
र्थेमांबहिनिष्कासयसीत्यर्थः॥ ननु दुर्वृत्तस्य विघ्नपूगेर्मया अन्येन वा [...]माणीनिष्कासनंयुक्तमेवेत्यतआह॥ किमत्रेतिदुर्वृत्तंवत्किमत्राविमुक्तेह
क्रिय

॥१२५॥ मास्थिकनःस्थितोमिमत्वापिनेवयसंः

मोदादिपंचविनायकान् चिंतामण्यादींश्च प्रार्थयति ॥ श्रीएवं त्वमीति ॥ आमोदप्रमोदश्चामोदसुमोददुर्मोदाः । चिंतामण्यादयः एवं पंचश्चा
न्याहैजडइत्याख्या पयोस्नावाशागजास्योनोप्रसिद्धो गजाघोरविनायकाविति पाठे गजास्यघोरस्वगर्भघोरो देवताः ईद्दैवेति दीर्घः ॥ तो वविना
यकौ मतयानावित्यर्थः किंतु स्मिन् पक्षे चिंतामणि रिनिकपर्दिहि नो विशेषणं ॥ स्वकामं चिंतामणिरिव चिंतामणिः सर्वापूरक इत्यर्थः ॥ ८३

॥ ६५॥ श्रीएवं त्वमी पंच विनायकाश्च चिंतामणिश्चापि कपर्दिनोमा ॥ आशागजास्यो व विनायकौ तौ श्रीगणेशत्वसौ सिद्धिविनाय ॥ ६
कश्च ॥ ३६॥ पराप वादोरसि मयाकृतो [illegible] परापकारोपिमयाकृतो न ॥ परस्ववुद्धिः परदारवुद्धिः कृता मयानानक एष पाकः ॥ ३७॥
न २

३६॥ श्रोतव्यमाह ॥ परापवादइति एषः काशीत्यागलक्षणः पाकः पाठकः कस्मात्पापाज्जात इत्यर्थः ॥ ८३ ॥ काशीविश्वेश्वरार्पणमस्तु ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

127

ननु निषिद्धाचरणाभावेऽपि विहिताकरणप्रत्यवायात्काशीत्यागः स्यात आह॥ गंगेति॥ सदा प्रत्यहं सर्वदाबाध्यानादिना परिसेविताऽवगाहितेति क्वचित्पाठः विशेषेण पापिनो नरकेषु पाचयति॥ विशेषेण पाकः पचनं वाऽस्मादिति विपाकोऽत्र धर्मः॥ २८॥ विशालाक्ष्याद्याः देवताः प्रार्थयति॥ मातरिति हे ज्येष्ठिशि ज्येष्ठा चासौ ईशा चेति ज्येष्ठेशा ज्येष्ठया सह ईशा तिवा॥ तत्र ज्येष्ठा गौरी अत्र लक्ष्मीरिति

गंगातिकालं परिसेविता मया श्रीविश्वनाथोऽपि सदा विलोकितः॥ यात्राः कृतास्ताः प्रतिपर्व सर्वतः कोऽयं विपाको मम विघ्नहेतुः॥ २८॥ मातर्विशालाक्षि भवानि मंगले ज्येष्ठेशि सौभाग्यविधानसुंदरि॥ विश्वे विधे विश्वभुजे नमोऽस्तु ते श्रीचित्रघंटे विकटे च दुर्गिके॥ २९॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

केचित्॥ ईशा ईशानात तस्याः संबोधने हे ज्येष्ठेशि हे ज्येष्ठे हे ईशि इत्यर्थः ज्येष्ठेसि इति पाठे अकार प्रश्लेषः अस्याः नघाः अधिष्ठात्री देवता असीत तस्याः संबोधने हे असि इति। ज्येष्ठेनेति पाठेप्यकार प्रश्लेषः तदा अन्न सौभाग्ययोर्विधाने संपादने सुंदरियो ज्येष्ठ्ये इति ज्येष्ठाया विशेषणं चकारादन्या सांकाशी स्थदेवतानां संग्रहः॥ २९॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

128

॥ १०५०

किंत छ्रयंतदाह॥ नस्वार्थमिति॥ अतोऽपि मुक्तात्। ननु स्वप्रयोजनं चेन्नास्ति किमिति तर्हि गाधसित चाह। अभ्यर्थितइ
ति नन्वभ्यर्थिते नापि कार्यं न त्याज्यात्राह परोपकारायेति॥४०॥ परोपकारार्थमकर्त्तव्यमपि क्रियत इति सदृष्टांत
माह॥ दधीचिरिति॥ यद्वाकाशी तो व्रजने हेतुद्वयं॥ अभ्यर्थपरोपकारश्च। तत्रोभयत्राकरणीयस्यापिकरणे दृष्टांत

॥ ६६ ॥

साक्षिण्य एताः किल काशिदेवताः श्रुएवं तु नस्वार्थमहं व्रजाम्यतः॥ अभ्यर्थितो देव
गणैः करोमि किं परोपकाराय न किं विधीयते॥४०॥ दधीचिरस्थीनि न किं पुरा
ददौ जगत्त्रयं किं न ददौ च नैबलिः॥ दत्तः स्वकीयो मधुकैटभारिणा शिरो बभूवता
र्क्ष्यो न स हि विष्णुवाहनं॥४१॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ६६

माह दधीचिरिति॥ उक्तंच॥ त्वचं कर्णो [illegible] शिबिर्मांसं जीवं जीमूतवाहनः॥ ददौ दधीचिरस्थीनि किं न देयं म
हात्मनामिति॥ अर्थिने विष्णवे दत्तः स्वमात्मा॥ अपि सर्पान्वयः शेषपाद इति किं चित्पाठः स चिंत्यः सताक्ष्यं इति वा
संबंधः तत्राधिदृष्टांतः अपि त्रिष्टत्रयं तु प्रार्थनामात्रे इति भेदः॥ उपसंहरति भेदः॥४१॥ ॥ ॥ ॥

७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१२१

उपसंहरति आपृच्छ्येति ॥ व्यासोक्तिरियं पुरीं परिक्रम्य चक्षेत्रं प्रदक्षिणीकृत्य तथा च वक्ष्यति ॥ कालराजाध्य
ये श्रेव ॥ अतः प्रदक्षिणीकार्यो पूज नीया परिरक्षिप्यमिति ॥ वामनपुराणे प्रह्लादतीर्थयात्रायां प्रदक्षिणीकृ
त्य पुरीं तु ज्या विमुक्ते केशवो ॥ लोलं दिवाकरं दृष्ट्वा ततो मधुपुरीं यया विति ॥ चकाचांदताम्रहपात्रो विधापे सर्थः ॥ ए३
जेतिमश्वकारः समुच्चयार्थमाह चेति ॥ समुत्थिनो तिनिर्ययो बहिरिति क्वचित्पाठः ॥ ४१ ॥ पदाहतन्निर्दि

आपृच्छ्य सर्वान् समुनीन् मुनिश्वरः सबालवृद्धान् पितृन् वासिनः ॥ तृणानि वृक्षांश्च लताः
समस्ताः पुरीं परिक्रम्य च निर्ययौ ॥ ४२ ॥ प्रोषितस्य परितोपि लक्षणेनाश्च वर्त्तवारिवर्त्तिनो
पिवा ॥ चंद्रमौलिमवलोकमयास्यतः कस्यसिद्धिरपि नो परिस्फुरेत् ॥ ४३ ॥

त्राति श्लोकद्वयेन ॥ चंद्रमौलिं चंद्रशेखरं अवलोकमयास्यतो गच्छतो इह संसारे कस्य जनस्य सिद्धि
र्यमर्थमुद्दिश्य गच्छति तस्यार्थस्य सिद्धिर्न परिस्फुरेत् ॥ नोल्लसेन्नलभेत्र भवेदापि तु स्फुरेदेवे सर्थः ॥
२ पुर्वस्फुरेदिति क्वचित्पाठः पीतो लक्षणैः सर्वप्रकारैर्लक्षणैः शकुनादिलक्षणैर्वाप्रोषितस्य प्रदाधस्य सलक्ष
रहितस्येतिपावत् ॥ प्रप्रर्वस्य उषदाह इत्यस्य रूपं प्रोषितस्येति क्वचित्पाठः ॥ पुनः कथंभूतस्य
नीचवर्त्मनि अप्रसन्मार्गे परिवर्तितुं शीलं यस्य स तथा तस्यापी सर्थः ॥ अत्राश्चार्थ समुच्चयवाची ॥ ४३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(130)

प्रथमोऽसन्नाः गुल्मोगुच्छः ॥ पापं न चरंति अन्यतोन्यत्रापि न चरंति न यांतीत्यर्थः ॥ वयं चराणां जंगमानां प्रथमाः
ब्राह्मणाः श्रेष्ठा इत्यर्थः ॥ एवंभूतान ष्यस्मान् धिगस्तु कीदृशान स्मान् हा कष्टं वाराणसीं विहाय
गच्छतोन्यत्रागमनं कुर्वतः गच्छतः इत्यत्र क्वचित्पाठः तेन छंदोभंगाभियाकक्षीकर्तव्यः प्रासीमितिवा

॥ ६७ ॥ वरं हि काश्यां तृणगुल्मवृक्षकाश्चरंति पापं न चरंति नान्यतः ॥ वयं चराणां प्रथमाधि
गस्तुनो वाराणसीं हाय विहायगच्छतः ॥ ४४ ॥ अतिसंख्यमस्पृश्यपुनः पुनर्मुनिः प्रासा
दमालाः पारतो विलोकयन् ॥ उवाच नेत्रे सरले प्रपश्यतं काशिपुर्वा कपुरीं क्वियं
व ॥ ४५ ॥

सोक्तिः पुनस्पृश्य पाचम्यस्नात्वा वाह्निशब्दात् संगने श्वरं प्रपूज्य च ॥ प्रासादमालाः प्रासादस
मूहान् किमुवाच तदाह हे नेत्रे हे चक्षुषी कथंभूते सरले स्निग्धे प्रसन्ने इति यावत् ॥ काशी
प्रपश्यतं प्रकर्षेणावलोकयतं पतोप्रबांधकं रूपपुरी काशी क कुत्र वर्तते इति खेदपुनर्मेलनं तु दुर्घटमिति
तुशब्दस्यार्थः ॥ ४६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(B)

हनामिति २

स्वैरमिति॥ व्रजाम्यहं अहं गच्छामि व्रजत्यमावितिक्वचित्पाठः॥ इत्थमिति सो गरुत्मो मुनिर्मननशीलो पि बहुशः इत्थं विलप्य मूर्छामवाप्येत्यन्व
न्वयः॥ किं कुर्वन् हा इति खेदे हे काशिहे काशी पुनरेहि हा इष्टदर्शनं वदे हि इति जल्पन् हा काशि निकचित्पाठः॥ कीदृशी दृष्टिं महती महत्त्वेरा
मुक्ते कसाधनामित्यर्थः॥ पद्ध॥ मूर्छा विशिनष्टि महत्वं घोत यंत्र्यागस्त्यवि निष्टि। अबला महापइति॥ अयं भावः अन्योपि विरही कांतां

स्वैरं हसंत्वघविधाय तन्ना छिकां भिन्नः करेणापि करं प्रगृह्य॥ सीमाधरा भूतगणा व्रजाम्यहं विहाय
कान्नी सुक्त तैकराशि॥ ७७॥ इत्थं विलप्य बहुशः समुनिस्त्वगस्त्यस्तत्क्रौंचयुग्मवदहो अबला
महापः॥ मूर्छामवाप्य महतीं विरही वजल्पन् हा काशिकाशि पुनरेहि वदेहि दृष्टिं॥ ७८॥॥

विरहादेव मूर्छां प्राप्नोति अयं तु अबलासहायोपि च महतीं अविकित्सामित्यर्थः॥ बहुजल्पने दृष्टांतः॥ तत्क्रौंचयुग्मवदिति तच्च तत्क्रौंचयुग्मं च
विरहादेव मूर्छां प्राप्नोति अयं तु अबलासहायोपि महतीं अचिकित्सामित्यर्थः॥ बहुजल्पने दृष्टांतः॥ तत्क्रौंचयुग्मवदिति तच्च तत्क्रौंचयुग्मं च
तन्न तथा तद्वदिति क्रुंङ् क्रौंचोव्येत्यमरः॥ नच छंदोयं प्रसिद्धार्थवाचकः॥ प्रसिद्धत्वं वास्य तत्क्रौंचमिथुनादित्यादिरामायणदोषो द्रष्टव्यस्तथा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वैरमिति॥ व्रजाम्यहं अहं गंधामि व्रजत्यमा वितिक्वचित्पाठः॥ इत्थमिति सोगस्त्योमुनिर्मन नृशीहो पिबहुतराङ्गत्यीं विलप्य मूर्छ्मिवापेत्य न्
न्नृपः॥ किं कुर्वन् हा इतिखदेहे काशि हेकाशी पुनरेहि हा दृष्टं दर्शनं वदे हि इतिजल्पन्हा काशि निक्वचित्पाठः॥ कीदृशी दृष्टिं महती महत्तरां
स्तामिति २ मुन्मेकताधनामित्यर्थः॥ पद्य॥ मूर्छां विशिनष्टि महत्वं घोत यन्नागस्त्यविशिनष्टि॥ अबला महायइति॥ अयंभावः अन्योपि विरही कांतां

स्वैरं हसंत्वद्य विधाय तल्पिकां मितः करेणापिकरं प्रगृह्य॥ सीमा यराभूतगणा व्रजाम्यहं विहाय
कांचीं सुक्तैकराशिं॥ ७७॥ इत्यं विलप्य बहुशः समुनिस्त्वगस्त्यस्तत्र कोवयुग्मवदहो अबला
सहायः॥ मूर्छामिवाप्य महतीं विरही वजल्पन् हा काशिकाशि पुनरेहि वदे हि दृष्टिं॥ ७८॥॥

विरहादेव मूर्छां प्राप्नोति अयं तु अबलासहायोपि अमहतीं अविकित्सामित्यर्थः॥ बहुजल्पनेदृष्टांतः॥ तत्र कोवयुग्मवदिति तत्र तत्र कोवयुग्मं व
तत्रतथा तद्वति कुडः क्रौंचो वेत्यमरः॥ नच द्वौर्यं प्रसिद्धार्थवाचकः॥ प्रसिद्धत्वं वास्य तत्र कोवमिथुनादित्यादि रामायणे शौवोद्वंपतथा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५०

वतत्र निषादेन शरेणविद्धं भूमौपतितंक्रौंचंदृष्ट्वाक्रौंचीश्रुत्वार्तस्वरं विललापतथाकाशीविरहाख्येनव्याधेनस्वोद्भूतेनशोकाख्येनशरे

पी २ णोहितंभूमौपतितंस्वभर्तारंदृष्ट्वालोपामुद्राविललापेत्यर्थः॥तथावरामापयो॥ततःसततमस्यातीरे विवरंतमसीतवने॥ददर्शक्रौंचयोस्त

त्रमिथुनंचारुदर्शनं॥तस्माच्चमिथुनादेकमागस्यानुपलक्षितः॥जघानवक्ष्यानुशाय्यो निषादोमुनिसन्निधौ॥तैशोणितपरितांगंवेष्ट

॥ ९८ ॥

पुनर्व

स्खिन्नाक्षणांशिवशिवेतिंबोत्कायावःप्रियेतिकठिनास्कदिवौकसस्ते॥किन्न ॥

स्मरेस्त्रिजगतीसुखदानदक्षंत्र्यक्षंप्रहित्यमदनंयदकारितैस्ल॥ ४८॥

मानंमहीतले॥दृष्ट्वाक्रौंचीस्तरावार्तकरुणंखेदविभ्रमेति॥मूर्छांप्राप्नोदृष्टांतमाहविरहीवेति॥४८॥स्खिन्नेतिव्याख्योक्तिः॥पावः॥गच्छावइत्यु

वायेनिशेषः॥कठिनतांस्मरयतिकिंनस्मरेइतित्र्यक्षंप्रहित्यत्रिलोचनमुद्दिश्यमदनंप्रस्थाप्यप्रहितेतिपाठेकाममदाहीतद्बाणेविध्वा

मदनंप्रतिपदकारीतिव्याख्येयं॥४९॥

तैर्दैवैः

यावतीदि॥ खेदात्रिचतुराणिपदानियावद्गच्छन्मुनिस्तावद्धरापृथ्वीत्रयस्त्रादिवत्रयमेवसरोजयत्तैस्तस्मादिवसंकुचितासीदि
त्यन्वयः॥ कथंभूतः प्रस्वेदोदकशीकरैरंचितः प्राजितः शोभितो यासा कदेशोयस्यसः कस्मात्संचुकोचतत्राह। प्रस्युरूमेतिअ
यंत्राव। एतावद्दिनं तावदयंकाश्यांस्थितवान्। अधुनाम ... गतस्याःस्युद्गानाघकरणान्ममनाशोभविष्यतीतित्रयसरादिवपृथ्वी
संकुचिताबभूवेति। तथाचमनुः॥

यावद्व्रजेत्रिचतुराणिपदानिखेदात्स्वेदोदविंदुकणिकांचितभालदेशः॥ प्रस्युरूमाकरणतः किलमे
विनाशस्तावद्धरात्रयभरादिवसंचुकोच॥५०॥ तपोस्थानमिवारूह्यनिमिषार्धेनवैमुनिः॥ अग्रेददर्श
तं विंध्यंरुद्धांबरमथोन्नतं॥५१॥ चकंपेचाचलस्तूर्णं दृष्ट्वैवाग्रेस्थितंमुनिं॥ तमगस्त्यंसपत्नीकं
वातापील्वलवैरिणं॥५२॥ तपः क्रोधसमुद्भाभ्यां काशीविरहजन्मना॥ प्रलयानलवज्ज्वलंतंत्रि
शिराग्निशिखं॥५३॥

ऊर्ध्वं आणात्क्रामंतिम्नः स्थविर आयति। प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते इतिन्यायादिवेतिध्वनितम्॥ चकं
पेचस्वेदरोमोद्गमादिकं चदृष्ट्वावितिचकारस्यार्थः। पुनः कथंभूतं त्रिसिराग्निशिखं ज्वलंतं केनेत्यागत्यस्तोनाहतापइतिकाशी
विरहाज्जन्मयस्यतेनाग्निना॥५३॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

135

स्क०पु०

साधुरसि प्राज्ञेति चोपहासः॥५॥५१॥वेपमानः उत्कंठ ऊर्ध्वग्रीवं यथा स्यात्तथा पश्यति परश्वोदिति कचित्सा ठः॥५८॥किमिति पश्यति तत्राह गते श्वोदिति तस्तदा उत्कंठ इव चाह॥घस्र अन्यत्र पघस्मात्॥५९॥६०॥अकाळ्यत् अ चाळ्यत् अरस्यामासेति यावत्॥६१॥६२॥एधते वर्द्धते॥म नोरथः एव महीरुहः वृक्षः॥६३॥अस्तु तावद्विंध्यस्यागंतुकी वृद्धिः प्राग्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥गिरिः खर्वतरो भूत्वा विविक्षुरवनीमिव॥आज्ञाप्रसादः क्रियतां किंकरोस्मीति चाब्रवीत्॥५४॥
॥अगस्तिरुवाच॥विंध्य साधुरसि प्राज्ञो मां च जानासि तत्त्वतः॥पुनरागमनं चेन्मे तावत्खर्वतरो
॥भव॥५५॥इत्युक्त्वा दक्षिणामाशां सनाथां चाकरोन्मुनिः॥निजैश्चरणविन्यासैस्तया साध्व्या
॥तपोनिधिः॥५६॥गते तस्मिन्मुनिवरे वेपमानस्तदा गिरिः उत्कंठ इव चाह याऽगतश्च साध्व
सन्नतः॥५७॥

॥६१॥ अथ जातः पुनरहं नशस्तोयदं स्तिना॥न मया सदृशो धन्य इति मेने स वै गिरिः॥५८॥अरुणोपि च तत्काले काळ ज्ञो ध्यान काळ
यत्॥जगत्स्वास्थ्यमवापोच्चैः पूर्ववत्सानुसंचरैः॥५९॥अद्य श्वो वा परश्वो वाप्यागमिष्यति वै मुनिः॥इति चिंतामहाभारैर्गिरि
राक्रांतवद्धितः॥६०॥नाद्यापि मुनिरायाति नाद्यापि गिरिरेधते॥यथा खलजनानां मनोरथमहीरुहः॥६१॥ ॥ ॥ ॥

हि०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

136

द्भिरपि संशायिते दृष्टांतेनाह विवर्द्धिषतीति। विवर्द्धिषति वर्धितुमिच्छति तत्सर्वं संशयमात्रमुक्तं ६२ इदानीं दुष्टानां शाकुसिद्धा मनोरथान स्यंते एवेसाह। मनोरथा इति फलितमाह तेनेति
तेन खलानां मनोरथानाशा। नेन विश्वेशो नागस्त्यादिरूपेण रक्षितं फलितं ६३ पूर्वोक्तमर्थं सदृष्टांतं कथयन्नुपक्रतं निगमयति विधवानामिति त्रियेण। यथा विगर्भा स्त्रीकाणां
कुत्रानुद्वैर्यथा स्यात्तस्यात्तथा हृदि वर्धित्वा तत्रैव हृदि विलयंति विलीयंते एवं न स्वेषां परेषां वा परोपकाराय भवंति तथा खलानां मनोरथा इत्यर्थः॥६४॥ यथा कन्नदी कुत्सिता
नदी कन्नदी अल्पहृष्ट्या कुलंकषा स्वतीरभंजिका भवति यथा खलस्याल्पवर्षेणाल्पकाम प्राप्त्याया ऋद्धिः संपत्तिरिति यावत्॥ सा स्वकुलंकषा तीरं नाशिका भव

॥विवर्द्धिषति योनीचु परासूयां समुद्वहन्॥ इरेतत्तु हृदि वास्तौ स्तां प्राग्गर्भहैरपि संशयः॥६२॥ मनोरथान सिध्येयुः सिद्धान स्यंतस्य पि॥
॥ध्रुवं॥ खलानां ते न कुशलि विश्वं विश्वेशरक्षितं॥६३॥ विधवानां स्तनायद्वद् हृद्येव विलयंति च॥ तत्रम्योन्नम्यत तत्रौ स्वैस्तद्वत्खलम॥
॥नोरथाः॥६४॥ भवेत्कुलंकषा यद्वदल्पवर्षेण कन्नदी॥ खलर्द्धिरल्पवर्षेण तद्वत्सा यत्कुलंकषा॥६५॥ अविज्ञायान्यसामर्थ्यं स्वसामर्थ्यं प्र॥
स ॥दर्शयेत्॥ उपहासमवाप्नोति यथैवायमिहाचलः॥६६॥ व्यास उवाच॥ गोदावरीतटे रम्ये विचरन्नपि वै मुनिः॥ न तत्याज मनो वै पापकाशी वि। तं४
॥रहजंपर॥६७॥ उदीचीदिक्स्पृशामपि समुनिर्मातरिश्वनं॥ प्रसार्य बाहू संश्लिष्य काश्याः प्रष्ठेरनामयं॥६८॥ लोपामुद्रेन सामुद्राकापीहशा॥
॥तीत लो॥वा स्मण स्याः प्रद श्येत तत्क्ष त्तान् यतो विधिः ॥६९॥ ॥७॥ ॥७॥ (७।

तीत्यर्थः॥ कुन्नदीति कचित्पाठः॥ स्वसिंह्यःगायोन्यसामर्थ्यमविज्ञाय स्वसामर्थ्यं दर्शयति स पृष्ठोपसर्हासोप्राप्नोति॥ तथा विंध्योपि त्यर्थः॥ उदीचीं दिशं स्पृशतीति उदीची दिक्स्पृक्तं उदीचीदि
क्चरमिति कविसाठः। मातरिश्वनं वायुं स्वस्थाः स्वः प्रष्ठे तु प्रच्छति लोपामुद्रे तिहे लोपामुद्रे वाराणस्याः सा सिद्धा मुद्रा मुद्रं हर्षरावली निमुद्रा वचना परिपाठी कापि निरुपमा कापि इति
क्वचित्पाठः मुद्रा मुद्रिका लिंगं चिह्नमिति यावत्॥ इह ब्रह्मांड मध्ये जगतीतले कुत्रापि न दृश्यते॥ यतस्तस्याः कर्त्ता विधिः ब्रह्मा न सर्थः॥ तथा च वक्ष्यति॥ ब्रह्मा स्वयमेव मया स
ष्टाविनिर्मितं भुवनानि चतुर्दश॥ अस्याः पुर्यो विनिर्माता स्वयं विश्वेश्वरः प्रभुरिति॥६७॥ ॥यस्य स्मरणमात्रेण रुदंति पापराशयः॥ तस्मै सर्वात्मने नंत्यं नतानां मस्तक सततं॥१॥ छ।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

137

गौ २

वतइति॥ततस्तदनंतरं तत्र गोदावरीतीरप्रदेशे ऽत्र जनुं तपोधनो ऽगस्त्यो महालक्ष्मीं सुचिरं यथास्यात्तथा स्थितां ददर्श ददर्शेति तृतीयेनान्वयः॥ कथंभूतां॥ चंचच्चंद्रातातासी
चंचच्छलध्यक्ष्वंशुतत्तस्यैवासमंततः आदीप्तिर्यस्याः सा तथा तां॥ का कइव॥ श्रुश्रियं शोभितां लक्ष्मी भाग्यवानिव पुण्यवान्यथा पश्यति थैस्यर्थः॥ अथवैवं योज
ना॥ततस्तदनंतरं तपोधनो ऽगस्त्यो ऽग्रे प्रथमतः सुश्रियं शोभनश्रीः श्री गात्रतेजः समूहमित्यर्थः॥ ददर्श पश्चात्तस्यां श्रियां दृष्टायां सत्यां आधारभूतां यां चागस्त्यो महालक्ष्मी
ददर्शाइति शेषः॥ पूर्ववत्पागतस्त्वायास्येष्टदेवतां श्रियमिति व्याख्येयं॥७१॥ पुनः कथंभूतां॥ भानुना दीधितां॥ भानुकरो मरीचस्त्री पुंसयो र्द्धे दीधितिः स्त्रियामिति समरः॥ भानुनं

॥७०॥ ॥क्वचित्तिष्ठन्तूक्वचिज्जल्पन्क्वचिद्धावन्क्वचित्स्खलन्॥ क्वचिच्चोपविशंश्चेति वभ्रामेतस्ततो मुनिः॥७०॥ ततो व्रजन्ददर्शाग्रे पु॥
॥एष्यराशिस्तपोधनः॥ तं चचंद्रशता भासां भाग्यवानिव सुश्रियं॥७१॥ विजित्य भानुना भानुं दिवापि समुदित्वरां॥ निर्वापयंतीमिव तांस्त्वचेतस्तापसंतति
॥७२॥ तत्रागस्त्यो महालक्ष्मीं ददर्श सुचिरं स्थितां॥७३॥छ॥ यस्य स्मरमात्रेण नश्यंति पापराशयः॥ तस्मै सर्वात्मने नित्यं नतयः संतु

जि

सूर्यबिंबं विशेषेणं जित्वा समुदित्वरां सम्यगुदयंती समकुमकूक्पकाशमानामित्यर्थः॥ तां दैत्यास्त्र जनितां स्वचेतस्तापसंततिं स्वमनस्तापपरंपरां निर्वापयंतीं निराकर्तुंमुद्य
तमानामिवोत्प्रेक्षा॥ निर्वापयितुमिच्छामि दैत्यास्त्रैस्तापितां तनुमित्यर्थः॥ इति अग्रेवक्ष्यमाणत्वात्॥ अगस्त्यपरोवाशोष्टस्तदातां काशीवियोगजां स्वचेतस्तापसंततिं प्रतिवा
त स्थेयं॥७३॥ तत्राचिंति॥ तस्मात्कारणात्कोलापुरे ऽध्युषितां स्थितामिवेति पुनरुत्प्रेक्षा॥ तस्मात्कस्मात्पूर्वस्मादेव पितुर्गृहे मंदरस्य पर्वतस्यामृततो ऽर्थं सृतमंथा
दंडस्य त्रासात्त्रसितशाक्षत्रासाच्चूर्णनत्रासादिवेत्यर्थः॥ ननु तथापि पद्मालयलासत्वेस्थास्यतीति तत्राह॥ रात्रौ शशित्वयपद्मेसंकोचो मुद्रीभावोयत्त॥छ॥ स्य २

स ३ दि

॥ ननु तर्हि चंद्रमसि स्थास्यतीति तत्राह दर्शेष्वमावास्यासु अब्ज अब्धिंदः क्वचित् व्रजेद् दृश्यतां गच्छेदित्यर्थः। अब्जो जैवातृकः सोम इत्यमरः। अन
स्ताद् कुस्थानांतराभावात् तत्राध्युषितानित्युत्प्रेक्षा॥७४॥ यदारक्ष्यति॥ यदि स्यय यंतथापि न दिस्पि यत्पंकाल मारक्ष्यए तौल
क्ष्मीमानतः सन्मानतो वक्ष्यसि दधारभार्यालेनस्वाह्नतवान्॥ तत्रमानं स्वयनृदधारेत्य नेनाकं क्षितंकचारिमाहमाधवदिति।
मा लक्ष्मीस्तस्या धवो भर्त्तेत्यर्थः तत्तंकालमारक्ष्य नूनं निश्चितं स्थितां सपत्नी सरस्वती॥ नारायणमहं वंदे गरुडो यस्य वाहनः॥

रात्राव् अक्षेषु संकोचाद् दर्शेष्व् अब्जः क्वचिद् व्रजेत्॥ क्षीरोदे मंदरत्रासात् तदत्राध्युषिता भिवा॥७४॥ यदारक्ष्यद
धारैवांमाधवोमानतः क्वचि॥ तदारक्ष्य स्थितं नूनं सपत्नी थ्योवनाद् दिव॥७५॥ ॥ ॥ ॥

शंखचक्रगदाहस्तो यस्य भार्या सरस्वतीति वचनात्॥ ओस्य छाड्ना नकूटे हरि निजदधते देवि संसारसारे इति स्तोत्र॥ पा॥ म
वचनाच्च॥ धराकिर्वा॥ यदा रूढा गवीसमस्तदा भूद्र त्रियमिति वैखवोक्तेः॥ श्रियाज्ञानकुंभ च्युतिहिन्नधकांत्याधर
एयाचद्दूर्वादलश्याम त्वं॥ गूयाकलत्रद्वये नामुनानो त्रिनाय त्रिलोकी ... हस्वाय विष्णो नमस्त इति॥ भगवत्सादाय व
चनाच्चतस्याई र्षावरादिव पेषु न्येवरादिवेत्यर्थः॥ मानतो वक्षसि धृतायाअपि सपत्न्याः ईर्षावरात्वंतयार्भगव

CC-0. In Public Domain. Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(139)

तामुखदं द्रष्टुमयोर्ध्वतलादुन्नेयं।इब्बामितिपाठे कुत्तुरे वार्थः।इब्बां पृथ्वीं वराहरूपेण दधार॥७५॥कोल्हरूपेण भूकरवपुषा रेलवि(?)नि
हत्येति।यद्यपिमंगल्लपुरे नैव सोसुरोहतस्तथापि लक्ष्मीव्रतेपद्धविध्ये इदं प्रति नारदेन॥भर्ग्मेन सोवधी कोल्ले वनंत्र
एतद्विंध्यथा भवानिति॥समंगल्ल।तथाकल्पभेदाभिप्रायेणेतदुक्तमित्यविरोधः॥कोल्लापुरे कोल्लापुरनाम्निमंगलाख्य
स्यराज्ञोमं गल्लपुरमेव कोलापुरं॥एतदप्युक्तं लक्ष्मी व्रतेपद्धविध्ये॥चोलदेवीश्रियः शापात्कोल्लास्यातत्रसा भवत्॥कोल्ह

७८
॥ ७१ ॥ त्रैलोक्यं कोल्हरूपेण त्रासयंतं महासुरं॥विनिहत्यस्थितांतत्र रम्ये कोल्लापुरे पुरे॥७६॥संप्राप्या ॥ ७
७८
थ महालक्ष्मीं मुनिवर्यः प्रण[illegible]म्य चा॥तुष्टाव वाग्भिरिष्टाभिरिष्टदां हृष्टमानसः॥७७॥
अगस्तिरुवाच॥ ॥मातर्नमामि कमले कमलायताक्षि श्रीविष्णुहृत्कमलवासिनि विश्वमा ॥३
तः॥क्षीरोदजे कमलकोमलगर्भगौरि लक्ष्मि प्रसीद सततं नमतां शरण्ये॥७८॥ ॥ ॥

पुरमिति।रव्यातंक्षिते।तन्मंगल्लपुरमिति॥७६॥प्रयेश्चित्रपदार्थैर्घैरिष्टाभिः प्रवलगम्भते॥महामुनिर्महालक्ष्मीं तुष्टाव
जगदंबिकां॥हेमातर्नमामि त्वामित्यर्थः।हे कमले हे कमलायताक्षि हे विष्णुहृत्कमलवासिनि श्रीनारायणहृदयपद्मे
वसितुं शीलं यस्याः सा तत्संबोधने न[illegible]तथा।तदुक्तं वेदान्तेभिस्तोर्वक्षस्थले श्रयइति हे विश्वमातः।हे क्षीरोदजे हे
कमलकोमलगर्भगौरि हे लक्ष्मि सततं नमतां शरण्ये भाश्रयभूयोग्य प्रसीद प्रसन्नाभव प्रसादं कुर्विति॥७८॥ ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१५०

निखिलप्रपंचस्य पारं तमेव वदन् परदेवतात्वेन स्तौति ॥ त्वं श्रीरिति सार्द्धेन । महेंद्रसदने त्वं श्रीः संपत्तिः शोभा भावाद्भुत
रित्यर्थः । लक्ष्मीर्वा । पुनश्च पद्मादुद्गतापदादिसोभवद्वारीरिति वैष्णवोक्तेः ॥ हे मदनैकमातः कामैकप्रसु प्रद्युम्न
के हेतो हे रुक्मिणीत्यर्थः । तदुक्तं वैष्णवे । रुक्मिणी कृष्णजन्मनीति ज्योत्स्ना कांतिरिति चंद्रमसी हे चंद्रमनोहरास्ये
त्वं सूर्ये प्रभासि त्वं समुद्भवे ॥ किं बहुना जगत्त्रितये या प्रभा सा त्वमसि तथा च श्रुतिः ॥ न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं ॥
नेमा विद्युतो भांति कुतोयमग्निः ॥ तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ हे लक्ष्मि प्रसीद सततं

त्वं श्रीरुपेंद्रसदने मदनैकमातर्ज्योत्स्नासि चंद्रमसि चंद्रमनोहरास्ये ॥ सूर्ये प्रभासि च जगत्त्रित
ये प्रभासि लक्ष्मि प्रसीद सततं नमतां शरण्ये ॥ ७९ ॥ त्वं जातवेदसि सदा दहनात्मशक्तिर्वेधास्त्वया जग
वि दिदं सकलं दध्यात् ॥ विश्वंभरोपि विभृयादखिलं भवत्या लक्ष्मि प्रसीद सततं नमतां शरण्ये ॥ ८० ॥

नमतां शरण्ये इति ॥ ७९ ॥ त्वं जातवेदसि वह्नौ सदा दहनात्मशक्तिर्दाहरूपा शक्तिः । वेधा [illegible] त्वया भिन्न
निमित्तोपादानं इदं जगद्विविधं विदध्यात् विदधाति करोतीत्यर्थः । विश्वंभरः श्रीविष्णुरपि विभृयात्पालयेद्वर्त
तीत्यर्थः अखिलं जगत् भवत्या त्वया हे लक्ष्मि प्रसीद सततं नमतां शरण्ये इति ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ श्रीः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१५१

॥ ५०

हे अमले त्वत्सत्त्वं त्वयानधिष्ठितं एतज्जगच्छिरुद्रोपि संहरति अतः त्वत्सारतं त्र्यात्। सर्वस्य त्वमेव पासि। हंसि।
विदधासि करोषि चेति। ननु तर्हि स्रष्टृ सृज्यादिभेदस्य सत्त्वाद्द्वैतमापतेन्नेवत्यत्राह। परावरासि। यद्वा प्र
र्वभिन्नकारतामुक्त्वा इदानीमुपादानकारणतामाह। परावरासि॥ कार्यकारणरूपा स्थूलसूक्ष्मरू
॥ ७२ ॥ पापरैव्याकृतादयो ऽवरो निकृष्टा यस्या इतिवाऽसि। त्वदुपं त्वदधीनं च सर्वमिति भावः। पुनः सद्गुणांस्तौति।
हे अमले हरिरपि ईश्वरः स्वस्य सदास्या त्वत आसीद्बभूव। पद्मा प्रशान्तं तत्कार्यं चेतीति हरिस्तथाविधो

त्वसत्त्वेन तदमले हरते हरोपि त्वं पासि हंसि विदधासि परावरासि। ईड्यो बभूव हरिरप्यमले त्वं ॥ ७१
दास्या लक्ष्मि प्रसीद सततं नमतां शरण्ये॥८१॥

पिवाज्ञ्मन सपो ... णो वरोपि त्वदास्या त्वदीक्षया त्वयि विदाभासप्रदानेनेत्यर्थः॥ स एक्षतब
हुस्यां प्रजायेयेति स्मृतेः भक्तानामीड्यः स्तुत्यो बभूव। अयं भावः। भगवतस्त्वदीक्षणाभावे सृष्ट्याद्य
संभवाज्जीवानां पुरुषार्थचतुष्टयं नास्त्येव त्वदीक्षया पुनः सृष्ट्यादेः संभवात्तद्भुतः स्तुत्यादिना
तच्चतुष्टयं सिद्ध्यतीति भावः। हे लक्ष्मि प्रसीद सततं नमतां शरण्य इति॥८१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हेम्नुक्षेयत्पुरुषेतवकरुणाकटाक्षआपतेत्तसएवश्शूरःससमर्थःसगुणीसंबुधःसधन्यः॥धनायपयोग्यःकला।विद्याकुलशीलकलानांकलापैःसमूहैःसएवमान्यःपूज्यःसकलेपिलोकेसएकःमुख्यश्शुचिःसहिएवपुमानूतद्भक्तंवेत्सवो॥सश्लाघ्यःसगुणीधन्यःसकुलीनःसबुद्धिमानू॥सश्शूरःसविक्रांतोयस्त्वयादेविवीक्षितइति॥८२॥अहोहेलक्ष्मियस्मिंस्त्वंक्षणंक्षणमात्रंवसेःवससि॥सकलेइहजगति

सं ३

श्शूरःसयवंगुणीसबुधःसधन्योमान्यःसएवकुलशीलकलाकलापैः॥एकःशुचिःसहिपुमानूसकलेपिलोकेयत्रापतेत्तवशुभेकरुणाकटाक्षः॥८२॥यस्मिन्वसेःक्षणमहोपुरुषेगजेश्वस्त्रैणेतृणेसरसिदेवकुलेगृहेन्ने॥रत्नेपतत्रिणिपशौशयनेधरण्यांसश्रीकमेवसकलंतदिहास्तिनान्यत्॥८३॥छ॥ छ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

टी २

तदेवास्तिनान्यदित्यन्वयः॥तदेवास्तीतिकुतस्तत्राहसश्रीकंत्वदधिष्ठितमित्यर्थः॥यद्वा॥अन्यदीपयत्सश्रीकंतदेवास्तियद्वायस्मिन्वससिसश्रीकंतदेवास्तीतियस्मिन्कस्मिन्नित्याकांक्षायामाह पुरुषइत्यादिपुरुषेयस्मिन्कस्मिंश्चिदित्यर्थः॥एवंगजेश्वेस्त्रैणेस्त्रीसमूहेतृणेसरसिदेवकुलेदेवगृहेगृहेन्नेरत्नेपतत्रिणिपक्षिणिशयनेधरायांमितिहेसर्वस्वरूपेइतिवा॥८३॥ श्री रस्तु॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

143

॥०४०५॥

हेलक्ष्मि इह जागति त्वत्स्पृष्टं त्वयाधिष्ठितमेव सकलं पस्मिन्त्यर्थात् स्तुवितां लसेन त्वत्स्पृक्तमेव सकलं त्वमेव सकलं नु पुनरस्तु यि। हे श्री विष्णुपत्नि हे कमले
हे कमलालये त्वपि समुच्चये त्रतीति पाठेषु मंगलमित्यस्यस्यापर्य्यतिशाद्बो नेतव्यः॥ यन्नवत्वं नामानि अतिस्तु मंगलमेव तन्नेति इति सदाजपतां क

॥ ७३ ॥
त्वत्स्पृष्टमेव सकलं स्तुवितां लसेन त्वत्स्पृक्तमेव सकलं त्वस्तुवीह लक्ष्मि ॥ त्वन्नामयत्नवस्तु मंगलमेव तन्न श्री विष्णुपत्नि कम
लेकमलालयेति॥ ८४॥ लक्ष्मी श्रियं वकमलां कमलाक्षयां वपद्मारमां नलिनयुग्मकरां वमां व॥ क्षीरोदजाममृतकुंभ
करें दिरां वविष्णुप्रियामिति सदाजपतां क दुःखं॥ ८५॥ ॥

दुःखं नकुत्रापि दुःखमित्यर्थः॥ इति शब्दपरामृष्टं इसितत मंदर्था यति॥ लक्ष्मीश्रियं कमलां कमलालयां पद्मारमां निलिनयुग्मकरां कम
लपयहस्तां मां क्षीरोदजां अमृतकुंभकरी ईशां अमृतकुंभकरें दिरामिति पाठे कर्मधारयः॥ शिवामिति कवित्र विष्णुप्रियामिति पंचव
शब्दाः समुच्चयार्थाः॥ ८५॥ रस्तु॥ छ॥ ॥ ॥

८३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

साष्टांगं अष्टभिर्हस्तपादजानुशिरसि रोरुज्मनोभिरंगैः सहितं यथा भवति तथा। तदुक्तं। दोर्भ्यां पदाभ्यां
जानुभ्यां उरसा सिरसा दृशा। मनसा वचसा चेति प्रणामोष्टांग ईरित॥ इति राजपुत्री वैदर्भी राजकन्ये
त्वदंगलक्षणैः त्वदीयवर्णितैर्यानि लक्षणानि सल्लक्षणानि यानि पातिव्रत्यादि लक्षणानि तै रेभिः प्रसन्न
सिद्धैः दैसाक्षैर्मुकुरस्पदैः स्वस्यामुखैः बहुसौभाग्यानि चपेप्स्यसि तानि चतानि मंडनानि च भूषणानि
रतिसत्वा भगवती महालक्ष्मीलीप्रिया॥ प्रणनाम सप ल्लीकः साष्टांगं दंडवन्मुनिः॥८६
श्रीरुवाच॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते मैत्रावरुणसंभव। पतिव्रते त्वमुत्तिष्ठ लोपामुद्रे सुभव्रते॥८७॥
स्तुसन्तुप्रसन्नाहं विपुतां पातदृदि स्थित। राजपुत्रि महाभागे त्वमिहोपविशानले॥८८॥
त्वदंगलक्षणैरेत्तैः सुपवित्रैश्च ते वृतैः॥ निर्वापयितु मिच्छामि देसार्वेस्तापितातनुं॥८९॥
स्मुत्कामामानपालितां समालिंग्य हरिप्रिया॥ अलंचकार सप्रीसा बहुसौभाग्यमंडनैः॥९०॥
पुनराहुमुनेजानेतवहृत्तापकारणं॥ अचेतनंदुनोत्येव काशी विश्लेषजानलः॥९१॥
यदा लदेवो विश्वेश्वरो मंदराग तवान्पुरं॥ तदा काशी वियोगेन जाता तस्य दृशी दशा॥९२॥ स्वतेः॥ दुनोति
व्यथते॥९३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(145)

गं०पं०

देवान्सूर्यादीन् द्वादशादिसंभेदेन बहुवचनं। देवीरिति पाठे मातृगणनिसर्थः देवीरितिपाठः संत तेर्व्वं राज्य

तस्य च विंदुपुत्र्यस्तोतुं ब्रह्माणं च शिवं गणान्॥ गणेश्वरं च देवांश्च प्रेषयामास शूलधृक्॥९३॥

ते च काशीगुणान्सर्वान् विचार्य च पुनः पुनः॥ व्रजंस्याधिनकापि ताह्यगासिद्धा वा पुरी॥९४॥

१८ इति श्रुत्वा ध्रुसमुनिः प्रसुवाच स्त्रीयं ततः॥ प्रणिपत्य महाभागां भक्तिगर्भमिदं वचः॥९५॥

॥७४॥ यदि देयो वरो मह्यं वरयोग्योस्म्यहं यदि॥ तदा वाराणसीप्राप्तिः पुनरस्त्वेषमेव वरः॥ ये पठिष्यंति ॥९६॥

१८ चस्तोत्रं त्वद्भक्ता सामस्त्वंतसदा॥ तेषां कदाचिद्दुःसंतापो मास्तु मास्तु दरिद्रता॥९७॥ मास्तु चेष्ट ॥ ९

वियोगश्च मास्तु संपत्तिसंक्षयः॥ सर्वत्र विजयश्चास्तु विच्छेदो मास्तु संततेः॥९८॥ श्री भैर

...वाच॥ एवमस्तु मुने सर्वं यत्त्वया परिभाषितं॥ एतत्स्तोत्रस्य पठनं मम सान्निध्यकारणं॥९९॥

अलक्ष्मीः कालकर्णी च तद्देहे नाविशेत्क्वचित्॥ गजाश्वपशुदासस्य धर्मतस्तोत्रं संदापठेत्॥१००॥

कालकर्णी राक्षसीविशेषः। काकविष्ठा वा॥१००॥ श्रीकाशीविश्वेश्वराभ्यां नमः॥ गयागदाधराय नमः॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

146

सूर्जपत्रे वर्मिपत्रे बीजं रहस्यं बाजं श्रीबीजं ततोपि रहस्यं गोप्यं अतिमहत्तरमिस्तर्थं ॥ इतिश्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे रामानंदलतायां काशीखंडटीकायां पंचमोध्यायः ॥५॥

॥वालग्रहाभिभूतानां बालानां शांतिलसरं ॥ भूर्जपत्रे लिखित्वा बध्नीयात्कंटदेशतः ॥१०१॥ इदं वीर रहस्यं मे रक्षणीयं प्रयत्नतः ॥
॥श्रद्धाहीनेन दातव्यं न देयं चास्तु चौ कचित् ॥१०२॥ अन्यच्च श्रृणु विप्रेंद्र भविष्यं द्वापरे भवान् ॥ एको न त्रिंशके ब्रह्मन् नूसत्यं व्यासो ॥
॥भविष्यति ॥१०३॥ तदा वाराणसीं प्राप्य सिद्धिप्राप्स्यत्यसीप्सिता ॥ व्यस्य वेदान्पुराणानि धर्मान् समुदिश्य च ॥१०४॥ हितं च ॥
= म् ॥तेवदा लोकं सांप्रतं तत्समाचरेत् ॥ पश्य किंचेदितो गत्वा स्कंद [illegible] स्थितं प्रभुं ॥१०५॥ वाराणस्या रहस्यं च यथावृत्तं त्वया मितं ॥ तत्व ॥ धमगे ४
॥षिकरं ब्रह्मन् कथयिष्यति षण्मुखः ॥१०६॥ इति लब्ध्वा वरं सोथ महालक्ष्मीं प्रणम्य च ॥ ययावगस्तिर्यत्रास्ति कुमारः शि ॥
खिवाहनः ॥१०७॥ ॥इतिस्कंदपुराणे काशीखंडे अगस्त्यिप्रस्थानं नाम पंचमोध्यायः ॥५॥ ॥सांबत्र्यंबकाय नमः ॥ ॥

॥षष्ठे तीर्थप्रशंसा च आर्यवानोदितो मुनिः ॥ कथयामास कार्त्स्न्येन मानसादि विस्तरतः ॥१॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

147

श्रोतारं प्रोत्साहयति श्रुण्विति ॥ श्रुतिसहोदरां वेदतुल्यां श्रुति सहमुद रं यस्याः सा तथा तां ॥ श्रुति गर्भो मित्स्य र्थे श्रुतिमनोहरा
मितिवा ॥ नैरुति निश्चये श्रीदर्शनानंद एव सुधाधारा नंदी अमृतसंपातनदीतां ॥ २ ॥ वह्निकुंडेति द्रौपदी धृष्टद्युम्नयोरग्निकुं

॥ ७५ ॥ पाराशर्य उवाच ॥ ॥ श्रुणु सूत महाभाग कथां श्रुतिमनोहरां ॥ यां वै हृदि निधायैव पुरुषः पुरु ॥ ७५ ॥
षार्थभाक् ॥ १ ॥ ततः श्रीदर्शनानंदसुधाधाराधुनीं मुनिः ॥ अवगाह्य सपत्नीकः परां मुदमवापसः ॥ २ ॥ वह्निकुंड समुद्भूतस्सूतनिर्मलमानस ॥ श्रुणुष्व कं पुरा विद्भिर्भाषितं यत्सुभाषितं ॥ ३ ॥

डसमुत्पन्नयोर्द्रुपदाज्जातवदग्निकुंडसमुत्पन्नस्या पि रोमहर्षणस्य ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातत्वमनिरुद्धं पक्षावह्निकुंडसमु
द्भूतवैन्यस्य यज्ञाग्निकुंडात्समुत्पन्नं ॥ तं तु स्तवायं शुवीय इक्ष्वाकु हि वितते सति ॥ संभूतः सूर्य हितांश कुंडस्थां शेन पुरूपोन्नमः ॥
तस्यैव सर्वरोमाणि वचसा हर्षितानि ॥ द्वैपायनस्य नु भवानूतनो रोमहर्षण इति कूर्मोक्तेः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग॥१ ब्र॥१

स्वायंभुवे स्वयंभुवा ब्रह्मणा प्रवर्त्तितस्वांशेन कथ्या॥ वैन्यस्य क्षितिपस्योर्यज्ञे वर्त्तमाने महात्मनः॥ सूत्यायां॥ मत्स्यसूत इति वायुप्रोक्तेऽस्मात्॥ ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जा

तथाहि तः सूत इति त्वस्मिन्धीयते॥ तस्य धर्मम्मर्यादस्यावपि॥ तथा तत्राहि बार्हस्पत्यसंहरिहरे ऐन्द्राहविषा संपृक्तमभिजूहूतं च ऐंद्रश्च मारुतेन हविषा॥ ततः सूतमा

परोपकरणं येषां जागर्ति हृदये सतां॥ नश्यन्ति विपदस्तेषां संपदः स्युः पदे पदे॥४॥ तीर्थस्नानैर्न
सा शुद्धिर्बहुदानैर्न तत्फलं॥ तपोभिरुग्रैर्यत्ताप्यमुपकृत्याय दाप्यते॥५॥ परोपकृत्यायाधर्मोऽधर्मो
दानादिसंभवः॥ एकत्र तुलितो धात्रा तत्र पूर्वोऽभवद्गुरुः॥६॥ परिनिर्मथ्य वाग्जालं निर्णीतमिदमे
वहि॥ नापकारात्परो धर्मो नापकारादघं परं॥७॥ ॥

कल्पस्तेद कल्पनात्तु न चारुतरा॥ प्रतिलोमजत्वात् प्रतिसंपरात्तवत् प्रतिलो
गप्योजाताविति पौराणिकी कथा॥ अतएव तस्य पुराणप्रवचनमविरुद्धमिति॥ ... प्रतिलोमजत्वात्... महात्मा रतटीकायामिति केचित्॥३॥ ॥ ॥ ॥ ॥
मजं शरीरं विहाय शरीरान्तरं यज्ञाग्निकुंडे लोमहर्षणो वसिष्ठागस्त्याविव साध्या मासेति ... ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१४९

का०रू०४०

कारिकर्णाग्रचपलं हस्तिकर्णाग्रचपलं॥ यल्लक्ष्मीतियाचासौलक्ष्मीचेतियल्लक्ष्मीस्तस्याः नाममात्राख्यानाममात्रोच्चारणेननरोयः कश्चिदपि

चे२

॥उपकर्तुरगस्त्यस्यजातमेतन्निदर्शनं॥ कृतादकुकाशिजंदुःखं कृतादकूश्रीमुखेक्षणं॥८॥ ॥

॥७६॥ ॥करिकर्णाग्रवच्चपलंजीवितंविविधंवसु॥ तस्मात्परोपकरणंकार्यमेकंविपश्चिता॥९॥ ॥

॥यल्लक्ष्मीनाममात्राख्यानरोनोमातिकुत्रचित्॥ साक्षात्समीक्ष्यतांलक्ष्मींकृतकृत्योभवन्मुनिः॥१०॥

॥ ॥गच्छनूपदृष्टयासाधदूराच्छ्रीशैलमेक्षत॥ यत्रसाक्षान्निवसतिदेवःश्रीत्रिपुरांतकः॥१२॥ ॥ ७

॥श्रीशैलशिखरंश्रीमदिदंपश्य दिष्ट्याकृतार्थाः पुनर्भवोमनुष्याणांसर्वत्रनभवेत्कचित्॥१४

॥गिरिश्रृंगतुरंशीत्रायंयोजनानांहिविस्तृतः॥ सर्वलिंगमयोयस्मादतःकुर्यात्प्रदक्षिणं॥१५॥

॥लोपामुद्रोवाच॥ किंचिद्विज्ञप्तुमिच्छामि ॐ प्रियपाज्ञास्वामिनोभवेत्॥ कृतोहियानगुत्तातापस्यासापतिताभवेत्॥१६॥

नोमातिनपरिमिनोतिमहः नरोभवतीत्यर्थः॥ कृतकृत्योभवेन्नरइतिकचित्॥ ऐक्षतदृष्टवान्॥ अननुज्ञातानाम ओं अदत्ताअभ्यनुज्ञेत्यर्थः॥१५॥

× उवाचवचनंप्रीतस्प्रीतमनामुनिः॥ इहस्थितैवपश्यत्वंकांतेकांतनरंपरं॥१३॥४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१५०

इष्यतेवांछ्यते।स्वामिनेतिशेषः॥वरारोहे वरौ आरोहौ जघनेयस्याः सातस्याः संबोधनं हे श्रेष्ठ जघने यर्थः॥सर्वतीर्थानांका
मिकंकामायहितं संवत्सराजितपापनाशकामनाविषयत्वात्॥गंगाद्वारंमायपुरी।अमरावतीगंगापुरीविशेषोवा

ऋषिरुवाच॥ ॥किंवक्तुकामादेविलंब्रूहितत्वविशंकिता॥नत्वादृशीनांवाक्यंहिपत्युःखेदाय
जायते॥१६॥ततःप्रपच्छसादेवीप्रणम्यमुनिमानता॥सर्वेषांचहितार्थायस्वसंदेहापनुत्तये॥१७॥
लोपामुद्रोवाच॥ ॥श्रीशैलशिखरंदृष्ट्वापुनर्जन्मनविद्यते॥इदमेवहिसत्यंचेत्किमर्थं
काशिरिष्यते॥१८॥ऋषिरुवाच॥आकर्णयवरारोहेसत्यंद्वंद्वंत्वयामद्वे॥निर्णीतमस्त
द्धैतन्मुनिभिस्तत्वचिंतकैः॥१९॥मुक्तिस्थानान्यनेकानिकृतस्तत्रापिनिर्णयः॥तानिते
कथयाम्यत्रदत्तचित्ताभवक्षणं॥२०॥प्रथमंतीर्थराजंतुप्रयागाख्यंसुविश्रुतं॥कामिकंसर्वतीर्था
नांधर्मकामार्थमोक्षदं॥२१॥नैमिषंचकुरुक्षेत्रंगंगाद्वारमवंतिका॥अयुध्यामथुराचैवद्वा
रकाप्यमरावती॥२२॥सरस्वतीसिंधुसंगोगंगासागरसंगमः॥कांचीचत्र्यंबकंचापिसप्तगो
दावरीतटं॥२३॥

अमरावतीवामरावती॥द्वारकायाःविशेषणंसिंधुर्नदीतस्याः संगः संगमः सागरेणेतिशेषः कांतीपुरीकांचीतिक्वचित्पाठः त्र्यंब
कं ब्रह्मगिरिःमहाराष्ट्रेप्रसिद्धापतोगोतमाभिः स्नाता सप्तगोदावरीतटंभाप्रदेशप्रसिद्धं॥२३॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

महालयो महत्स्थानं गौडे प्रसिद्धं ॥ ॐकारो मरकंटकं महालय इति ॐकारस्य वा विशेषणं ॥ वेप्रसिद्धं ॥ २४ ॥ गोकर्णो नाम ती
र्थ विशेषः द्रविडेषु प्रसिद्धः ॥ भृगुकच्छ भृगुतुंगौ गुर्जरदेशे प्रसिद्धौ ॥ तस्मिंस्तीर्थे धारया जलं स्रवति तद्धारा तीर्थं ॥
द्राविडे कुमारधारेति प्रसिद्धं ॥ यद्वा धारानाम तीर्थविशेषः ॥ तदुक्तं च नपर्वणि ॥ धारानाम महाप्राज्ञ सर्वपापप्रणाशि
नी ॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र न शोचति नरः क्वचित् ॥ इति ॥ युद्धधारातीर्थमित्येके चित् ॥ मानसानि मनः शुभवानि मान

कालंजरं प्रभासश्च तथा बदरिकाश्रमः ॥ महालयस्तथोंकारः क्षेत्रं वै पुरुषोत्तमं ॥ २४ ॥ गोकर्णो
भृगुकच्छश्च भृगुतुंगस्तु पुष्करं ॥ श्रीपर्वतादितीर्थानि धारातीर्थं तथैव च ॥ २५ ॥ मानसान्य
पि तीर्थानि सत्यादीनि च वै प्रिये ॥ एतानि मुक्तिदान्येव नात्र कार्या विचारणा ॥ २६ ॥ गयातीर्थं च यत्प्रोक्तं तत्पितृणां विमुक्तिदं ॥ पितामहानाम्पूर्णा तौ मुक्तास्तत्तनया अपि ॥ २७ ॥ ॥ ॥

सानि ॥ ब्रह्मा लोक लक्षणानि ज्ञानानि त्रविद्यात् कार्यो योनैशाकानीति यावत् ॥ ऋषि जुष्ट जलकानीति वा ॥ निपानानाम यो स्ती
र्थ निपि जुष्ट जलं सुराविस्मरः ॥ ज्ञाना नाम पि निर्मल लसाध म्यान्तिवलं सलिल एकोद्र इति च ॥ ते ॥ सत्यादी त्यादि रा
सानि ॥ ... गयातीर्थं श्राद्धं कर्ता एव
ह नार्जवादीनि ... नेहि निश्चितमवधारणार्थो वा पितामहा नामित्युपलक्षणं पित्रादीनामित्यर्थः ॥ मुक्तास्तत्र श्राद्धकर्तारः
इति शेषः तत्तनया इत्यत्र तच्छब्देन श्राद्धकर्ता गृह्यते एषां पितॄणां मुक्तिदं तेषां तनया अपि मुक्ता इति वान्वयः ॥ २७ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(152)

सधर्मिणी पार्वतीसाक्षिको धर्मश्चरेदिति वचनात्तस्या अपि तज्ज्ञानापेक्षत्वात्सधर्मिणीत्युक्तं। चकारात्सखी सदीनां च कामिका नीतिबोद्धव्यं। मानसानि तीर्थानि स्वर्गातिप्राप्तिशायकत्वाचिरकालत्याग्ये न तानि विहाय सख्यादीनि तीर्थान्याहुस्तस्मिन्समस्त सारधर्म्यध्यानपूतहस्ततः प्राप्तेन ग्रंथेन ससंयथार्थभाषणं॥ आकृष्टे वाताडितेवा सहनं क्षमा॥

सधर्मिण्युवाच॥ मानसान्यपि तीर्थानि यान्युक्तानि महामते॥ कानि कानि च तानीह त्वेतदाख्यातुमर्हसि॥२९॥ ऋषिरुवाच॥ श्रृणु तीर्थानि दत्तो मानसानि मेऽनघे॥ येषु सम्यङ् नरः स्नात्वा प्रयाति परमां गतिं॥२९॥ सत्यं तीर्थं क्षमा तीर्थं तीर्थमिंद्रियनिग्रहः॥ सर्वभूतदया तीर्थं तीर्थमार्जवमेव च॥३०॥

इंद्रियनिग्रहो निषिद्धविषयेभ्यो संततमंतःकरणनिवृत्तिः सर्वभूतदया प्राणिमात्रेष्वनुकंपा आर्जवमक्रत्वं॥३०॥ श्रीमहेश्वराय नमः॥ श्रीगुरवे नमः॥ श्रीत्रिपुरसुंदर्यै नमः॥ ६२॥ ६२॥ ६२॥ ६२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१५३

ना० पू० ५

दानमर्थेषु मुक्तहस्तता। दमो निषिद्धविषयेभ्यो बाह्येंद्रियाणां सर्वथा निवृत्तिः॥ संतोषो यदृच्छालाभेनालंबुद्धिः
ब्रह्मचर्यं यथा पत्न्या विहितमष्टांगमैथुनपरित्यागादि। प्रियवादिता मधुरभाषिता। ज्ञानं धर्माधर्मविषयं आ
त्मानात्मविवेको वा॥ धृतिर्देहेंद्रियाणामवसादे समुत्तंभनं। तपः कृच्छ्रचांद्रायणादि। विशुद्धिर्विषयातिसंग
राहित्यं परस्तामेवान्वयव्यतिरेकमुखेन दर्शयति न जलेति त्रयेण दमस्नातः। दम्यंते इंद्रियाण्यनेनेति

१८ ॥७८॥ ४

दानं तीर्थं दमस्तीर्थं संतोषस्तीर्थमुच्यते॥ ब्रह्मचर्य्यं परं तीर्थं तीर्थं च प्रियवादिता॥३१॥
ज्ञानं तीर्थं धृतिस्तीर्थं तपस्तीर्थमुदाहृतं॥ तीर्थानामपि तत्तीर्थं विशुद्धिर्मनसः परा॥३२॥
न जलाप्लुतदेहस्य स्नानमित्यभिधीयते॥ स स्नातो यो दमस्नातः शुचिः शुद्धमनोमलः॥३३॥
यो लुब्धः पिशुनः क्रूरो दांभिको विषयात्मकः॥ सर्वतीर्थेष्वपि स्नातः पापो मलिन एव सः॥३४॥
न शरीरमलत्यागान्नरो भवति निर्मलः॥ मानसे तु मले त्यक्ते भवत्यंतः सुनिर्मलः॥३५॥ध॥

दमं मनः तत्र स्नातः। निष्णातः। प्रतिषिद्धविषयेभ्यो संतमनोनिग्रहरूपविशुद्धिमान् इत्यर्थः। अत एव शुचिः रागादिर
हितः अत एव शुद्धमनोमलो विगलितविषयातिसंगः। शुद्धाशुद्धमनोमल इति विसाठः शुद्धाः शुद्धमनोमल इत्यन्यत्र॥३५॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

153

शारीरमलं त्यागन्निर्मलत्वात्सावेहष्टांतमाह। जामितिइति जलकमोकोये षां तेन तथा। अज्ञानमलैर्नैर्मल्ययोस्यादेयतयोः रयोगात्तयोः
स्वरूपमाह। विषयेष्विति॥ वस्तो तर्गतमंतःकरण विषयासिरागस्वचित्ततीर्थावगाहनान्नसुध्यतीतिसहष्टांतमाह। चित्तमिति। बहिर्जे

जायंतेवम्रियंतेवजलेष्वेवजलौकसः॥ नचगच्छंतितेस्वर्गमविशुद्धमनोमलाः॥ ३६॥ विषयेष्वतिसंरागोमानसोमलउच्य
ते॥ तेष्वेवहिविरागोस्यनैर्मल्यंसमुदाहृतं॥ ३७॥ चित्तमंतर्गतंदुष्टंतीर्थस्नानान्नशुध्यति॥ शतशोथजलेधौतंसुराभां
डमिवाशुचि॥ ३८॥ दानमिज्यातपःशौचंतीर्थसेवाश्रुतंतथा॥ सर्वाण्येतान्यतीर्थानियदिभावोननिर्मलः॥ ३९॥ नि
गृहीतेंद्रिययामोयत्रैवचवसेन्नरः॥ तत्रतत्रकुरुक्षेत्रंनैमिषंपुष्कराणिच॥ ४०॥ ॥शंकरायनमः॥ ॥छ॥ तर

रेधौतंसुराधिकरणकंसांडंशुचिनएवापवित्रंअन्वयव्यतिरेकाभ्यांसिद्धंमनोविशुद्धेःपरतीर्थत्वमुपसंहरतिदानमितिद्वाभ्यां॥ इज्यायागःशौर्यम्
जलकाभ्यांतीर्थसेवातीर्थाटनंस्कतंश्रवणंसर्वाण्येतानीत्यादिनिसर्वाण्यत्यर्थःअतीर्थानिपवित्रत्वासाधकानिभावोंतःकरणंनिर्मलःशुद्धो
यस्ययदिचेन्नेत्यर्थः पाठांतरेभावेयदिनिर्मलएवतदैवैतानितीर्थानीतीत्यादिबकुवचनांततागएस्यसंबंधकोभवती।नित्यायात्यक्तराएतिबकुवचनेनगृगा।दि मां॥ ४७॥ पद्म

एवंविशेषणसत्यादीनि तीर्थान्युक्त्वा मानसतीर्थमाह। ज्ञानपूत इति। अस्यायमर्थः यः स्नाति अवगाहते स परमतिं वृत्तिं यां प्राप्नोती त्यर्थः। क्व मानसे मनसि एवं मानसं ब्रह्म तस्य ज्ञानलक्षणे। तस्मिन् कथंभूते तीर्थे ऋषिभिर्जुष्टे सेविते यद्वा तीर्थं अविद्यातरणसाधनं तत्। कस्य यत्र आगमः लब्धः प्रज्ञावतः। ज्ञानपूते स्फुटीभूते। अविद्यायावनाशकस्य ब्रह्मणः अपरोक्षप्रज्ञावत इत्यर्थः। यद्वा ज्ञानेन पूतं ज्ञानपूतं तस्मिन्। प्रकाशसंगमित्यर्थः। यद्वा ज्ञानेन पूतं ज्ञानपूतं तत्र ज्ञानं स्फुटमित्यर्थः। यद्वा ज्ञानपूतं ज्ञानपूतं तन्न
यमोर्विशेषो नो कस्मात्। तस्मिन् कथंभूते ज्ञानपूते ज्ञानं च तत्सत्वं चेति ज्ञानपूतं स्वप्रकाशसंगमित्यर्थः। यद्वा ज्ञानेन पूतं ज्ञानपूतं तन्न

॥ ७७॥ ध्यानपूते ज्ञानजले रागद्वेषमलापहे। यः स्नाति मानसे तीर्थे स याति परमां गतिं॥ ८१॥ ७७॥

मत्स्यादिवाक्योत्थबुद्धिवृत्तानि चराशेषविरोधं शमित्यर्थः। तस्मिन् ध्यानपूत इति कश्चित्पाठः। तत्र विजातीयप्रसंगतिरस्कारेण सजातीय प्रत्ययो ध्यानं तेन पूतमिति व्याख्येयं पुनः कथंभूते ज्ञानजले ज्ञानं च तज्जलं च तत्र ज्ञानजलं सलिलमेकोद्दिष्टमिति श्रुतेः। ज्ञानमेव जलं यस्मिन्निति वा
पुनः कथंभूते रागद्वेषमलानपहन्तीति। तथा तस्मिन् तथाचात्र गवतो वेदव्यासस्य स्मरणं। ज्ञाने यद्ध्यानजले रागद्वेषमलापहे। यः स्नाति मा
नसे तीर्थे स याति परमां गतिं। आस्नानदीक्षां यमतो पूर्णां॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ससद्रुदां शीलतटादयोर्मिगात्॥ तत्राभिषेकं कुरुषां उपुत्रनवारिणाशुद्ध्यति चांतरात्मा॥ इति भगवच्छंकराचार्यस्य चायमभिसंधे
दाब्देवाश्रुपवित्रं रसस्त्रमेकतां॥ व्रजेत्तन्मानसं तीर्थं यस्मिन्स्नात्वा च तन्नो भवेदिति॥ एकवचनमनेकजीवाभिप्रायं स्व
जात्यभिप्रायं वा॥४१॥४२॥ उद्देशाः उत्सृष्टा देशा अवयवाः॥४३॥ मानसेषु चेति॥ चकारात्तस्यादिषु च॥ उभयेष्वपीति॥
अपिशब्दात्तेष्वपि॥४४॥ यस्येति॥ यस्य हस्तादिसुसंयुतं स्नानमिति॥४५॥ अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य

एतत्ते कथितं देवि मानसं तीर्थलक्षणं॥ भौमानामपि तीर्थानां पुण्यत्वे कारणं शृणु॥४२॥
यथा शरीरस्योद्देशाः केचिन्मध्यतमाः स्मृताः॥ तथा पृथिव्यामुद्देशाः केचित्पुण्यतमाः
स्मृताः॥४३॥ प्रभावादद्भुताद्भूमेः सलिलस्य च तेजसा॥ परिग्रहान्मुनीनां च तीर्था
नां पुण्यता स्मृता॥४४॥ तस्माद्भौमेषु तीर्थेषु मानसेषु च नित्यशः॥ उभयेष्वपि यः
स्नाति स याति परमां गतिं॥४५॥ अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च॥ अदत्वा कां

चनं गां च दरिद्रो नाम जायते॥४६॥ अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः॥ न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिग
मनेन यत्॥४७॥ यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयुतं॥ विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते॥४८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्या० सतीर्थफलमश्नुते इत्यन्वयः तत्र हस्तसंयमः प्रतिग्रहपरपीडनादिनिवृत्तिः पादसंयमः दृष्टिपूतेन देशे पा
दप्रक्षेपादिः मनः संयमो निषिद्धचिंतनाभावः विद्या मंत्रोपासनादिलक्षणा तपः स्वधर्मादच्युतिः की
पर्व० र्तिः साधुतया विर्ष्यातंवर्णनं एतत्रितयं च यस्य स्यादिति ॥४८॥ अदंभक इति धर्मो दंभो धर्मध्वजित्वं नविद्यतेदं

८८

॥ ८० ॥

८८

प्रतिग्रहादुपावृत्तः संतुष्टो येनकेनचित् ॥ अहंकारविमुक्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥४९॥
अदंभको निरारंभो लघ्वाहारो जितेंद्रियः ॥ विमुक्तः सर्वसंगैर्यः स तीर्थफलमश्नुते ॥५०॥
अकोपनोऽमलमतिः सत्यवादी दृढव्रतः ॥ आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥५१॥
तीर्थान्यनुसरन्धीरः श्रद्दधानः समाहितः ॥ कृतपापो विशुद्ध्येत किंपुनः शुद्धक
र्मकृत् ॥५२॥ तिर्यग्योनिं न वै गच्छेत् कुदेशे नैव जायते ॥ न दुःखी स्यात्स्वर्गभाक्च नो
क्षोपायं च विंदति ॥५३॥

योपस्य स तथा स्वार्थकः आदांभिक इत्यर्थः इति धाचिस्पाठः ॥ तीर्थान्यनुसरन्धीर इति धीरः धर्माधर्मे
विद्वान् ॥ तिर्यग्योनिं नैव गच्छेत् तीर्थान्यनुसरन् निसेव ॥५४॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

157

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(158)

अश्रद्दधानः अशुभमकुर्वाणः॥ पापात्मा बैडालव्रतिकः॥ नास्तिकः पाखंडः॥ [illegible] अछिन्नसंशयः॥ नछिन्नो न नष्टः सं
शयो यस्य सतथा॥ संशयात्मेत्यर्थः॥ हेतुनिष्ठो हेतुकः॥ तदुक्तं गीतायां॥ अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यतीति
नायं लोकोस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः॥ इति वेदोक्तं च॥ पाखंडिनो विकर्मस्थान् बैडालव्रतिकान् शठान् हैतुकान्

अश्रद्दधानः पापात्मा नास्तिकोछिन्नसंशयः॥ हेतुनिष्ठश्च पंचैते न तीर्थफलभागिनः॥५४॥
तीर्थानि च यथोक्तेन विधिना संचरंति ये॥ सर्वद्वंद्वसहा धीरास्ते नराः स्वर्गगामिनः॥५५॥ तीर्थ
यात्रां चिकीर्षुः प्राक् विधायोपोषणं गृहे॥ गणेशं च पितॄन् विप्रान् साधून् शक्त्या प्रपूजयेच॥५६॥
कृतपारणको हृष्टो गच्छेन्नियमधृक् पुनः॥ आगत्याभ्यर्च्य च पितॄन् यथोक्तफलभाग् भवेत्॥५७॥
न परीक्ष्यो द्विजस्तीर्थे तीर्थार्थी भोज्य एव च॥ सक्तुभिः पिंडदानं च चरुणा पायसेन च॥५८॥

बकवत् तीर्थवासमात्रेणापि नार्चयेदिति॥ बैडालव्रतिकादीनां चेदं लक्षणं॥ यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवो
च्छ्रितः॥ प्रछिन्नानि च पापानि बैडालं नाम तद्व्रतं॥ भ्रष्टः स्वधर्मात् पाखंडो विकर्मस्थो निषिद्धकृत्॥ संदेहकृ
द्धेतुभिर्यः सत्कर्मसु स हैतुक इति॥ मंडरहितं भक्तं चरुः॥५८॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

का० पृ० ४०

॥ ८९ ॥

पिण्याकमत्रतिलपिष्टंप्रसंगेनकार्यांतराण्युद्दिश्येत्यर्थः ॥ कुशप्रतिकृति [illegible]निति ॥ जीवतांदूरदेशस्थानां
कर्तव्यमृषिभिर्दृष्टंपिण्याकेनगुडेनच ॥ श्राद्धंतत्रप्रकर्तव्यमर्घावाहनवर्जितं ॥ ५९ ॥
अकालेप्यथवाकालेतीर्थेश्राद्धंचतर्पणं ॥ अविलंबेनकर्तव्यंनैवविघ्नंसमाचरेत् ॥ ६० ॥
तीर्थंप्राप्यप्रसंगेनस्नानंतीर्थेसमाचरेत् ॥ स्नानजंफलमाप्नोतितीर्थयात्राश्रितंनहि ॥ ६१ ॥
नृणांपापकृतांतीर्थेपापस्यशमनंभवेत् ॥ यथोक्तफलदंतीर्थंभवेच्छुद्धात्मनांनृणां ॥ ६२ ॥
शोडशांशंस्वचलभतेपः परार्थेनचागच्छति ॥ अर्द्धंतीर्थफलंतस्ययःप्रसंगेनगच्छति ॥ ६३ ॥ कुशप्र
तिकृतिंकृत्वातीर्थवारिणिमज्जयेत् ॥ मज्जयेच्चयमुद्दिश्यसोष्टभागंलभेतवै ॥ ६४ ॥ तीर्थोप
वासःकर्तव्यःशिरसोमुंडनंतथा ॥ शिरोगतानिपापानियांतिमुंडनतोयतः ॥ ६५ ॥ यदहिस्तीर्थप्रा
प्तिस्यात्तदहःपूर्ववासरे ॥ उपवासस्तुकर्तव्यःप्राप्ताह्निश्राद्धदोभवेत् ॥ ६६ ॥ तीर्थप्रसंगात्तीर्थंगम
पुत्रंत्वसुरोमया ॥ स्वर्गसाधनमेवैतन्मोक्षोपायश्चवैभवेत् ॥ ६७ ॥ काशीकांतीचनामाख्याख्यो
ध्याद्वारवत्यपि ॥ मथुरावंतिकाचैताःसप्तपुर्योऽत्रमोक्षदाः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ तुतर्पणादिनाकृतार्थत्वात् ॥
श्राद्धदइति ॥ श्राद्धादिकंव्यापारंकुर्यादित्यर्थः ॥ ६९ ॥ श्रीशंकरायनमः श्रीगुरुस्समर्थ ॥ श्री ॥ श्री ॥

८९

॥ ८९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वश्चतुराशीतियोजनपरिमितः॥प्राप्यापिविमुच्येत॥अपिरेवार्थेमुच्यतैवेसर्थः॥मुच्यतेवैसर्थः॥

श्रीशैलोमोक्षदःसर्वःकेदारोपिततोधिकः॥श्रीशैलाच्चापिकेदारास्त्रयागंमोक्षदंपरं॥६९॥
प्रयागादपितीर्थाग्र्यादविमुक्तंविशिष्यते॥यथाविमुक्तेनिर्वाणंनतथाक्वाप्यसंशयं॥७०॥
अन्यानिमुक्तिक्षेत्राणिकाशीप्राप्तिकराणिच॥काशींप्राप्यविमुच्येतनतथाकल्पकोटि
भिः॥७१॥अत्रार्थेकथयिष्यहमितिहासंपुरातनं॥यथाविष्णुगणैरुक्तोद्विजःशिवशर्मणे॥७२॥
तीर्थाध्यायमिमंश्रुत्वानरोनियतमानसः॥श्रावयित्वाद्विजांश्चापिश्रद्धाभक्तिसमन्वितान्॥७३॥
क्षत्रियान्धर्मनिरतान्वैश्यान्सन्मार्गवर्तिनः॥शूद्रान्द्विजेषुभक्तांश्चनिःपापोजायतेद्विजः
॥७४॥ ॥ इतिश्रीस्कंदपुराणेकाशीखंडेतीर्थाध्यायोनामषष्टोध्यायः॥६॥६॥श्री॥

विमुच्येतेतेतिवापाठः॥गणेरितिद्विवचनस्थानेबहुवचनंछांदसंपूजार्थंवा॥७४॥ ॥इतिश्रीरामानं
दकृतायांकाशीखंडटीकायांषष्ठोध्यायः॥६॥ ॥६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१०५०स०

काश्यपोध्या द्वारका च माया कांसा व वंतिका ॥ मथुरा च प्रशस्यं ते पुरः सप्तात्र सत्तमे ॥ अत्रार्थे कथयिष्ये ह मितिहासं पुरातनं ॥ इत्युक्त ॥ तमेवेतिहासं दर्शयति मथुरायामिति ॥ अधीसवेदानिसादीनां द्वितीयांतानां पदानां चिंतामवाप महतीं शिवशर्मा द्विजोत्तम इति षष्ठेनान्वय अर्थवेदानामिति शेषः ॥ अंगानि शीक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तं छंदोज्योतिष तर्कः न्यायादीन ॥ मिमांसा द्वैपधर्मब्रह्मलक्षणं ॥ नायुर्वेदाधर्ववेद ॥

॥ ७९ ॥

अगस्तिरुवाच ॥ मथुरायां द्विजः कश्चिदभूद्देवसत्तम ॥ तस्य पुत्रो महातेजाः शिवशर्मेति विश्रुतः ॥ १ ॥
अधीसवेदान् विधिवदर्थविज्ञाय तत्त्वतः ॥ पठित्वा धर्मशास्त्राणि पुराणान्यधिगम्य च ॥ २ ॥
अंगान्यभ्यस्य तर्कश्च पीत्वा अप्यसनंततः ॥ मिमांसाद्वयमालोक्य धनुर्वेदं विगाह्य च ॥ ३ ॥ आयु
र्वेदं विना र्यापि नाट्यवेदे कृतश्रमः ॥ अर्थशास्त्राण्यनेकानि प्राप्याश्वगजचेष्टितं ॥ ४ ॥ कलास्तु च कृता
भ्यासो मंत्रशास्त्रविचक्षणः ॥ भाषाश्च नानादेशानां लिपीर्ज्ञात्वा विदेशजाः ॥ ५ ॥ अर्थानुपार्ज्य धर्मे
ण भुक्त्वा भोगान्यदृच्छया ॥ उत्पाद्य पुत्रान्सगुणान्तेभ्यो दत्वा विभज्य च ॥ ६ ॥ यौवनं गत्वरं ज्ञात्वा ज
रां दृष्ट्वाश्रितां श्रुतिं ॥ चिंतामवाप महतीं शिवशर्मा द्विजोत्तम ॥ ७ ॥ ॥ ८० ॥ भरतादिमुनिप्रणीतं

तमस्तोमहरोऽज्ञानप्रगहरो अंधकारसमूहहरो वा भवबंधहृत् संसारबंधनहन्त्री भवबंधकृत् इतिपाठे अभक्तानां संसा
रबंधनकर्त्री चोलैः कूर्पासिकैः कंचुकैः रितियावत् ॥ ऊनवाषिगृहे स्थिता सयोवना सुवासिन्यः चिरं यद्युतियावत् चिर
दीनसुवासिनीसमरः सुवासिन्या चिरंटीस्या द्वितीयवयसि स्त्रिया मिति चरुद्रः । उर्वरा सर्वसस्याढ्या भूमिरिशेष ।
पठतो तेगतः कालस्तथोपार्ज्यतो धनं ॥ नाराधितो महेशानः कर्मनिर्मूलनक्षमः ॥ ९ ॥ न मयाऽतोषितो विष्णुः
सर्वपापहरो हरिः ॥ सर्वकामप्रदो ब्रह्मणां गणेशो नार्चितो मया ॥ १० ॥ तमस्तोमहरः सूर्यो नार्चितो वै मया क्वचित् ॥
महामाया जगद्धात्री न ध्याता सर्वबंधहृत् ॥ १०॥ नप्रीणिता मया देवाय ज्ञैस्सर्वसमृद्धिदाः ॥ तुलसीवनमुत्सृष्टान
कृता पापशांतये ॥ ११ ॥ न मया तर्पिता विप्रा भिष्टान्नैर्मधुरैरसैः ॥ इहापि च परत्रापि विपदामनुतारकाः ॥ १२ ॥
बहुपुष्पफलोपेताः सुछायाः स्निग्धपल्लवाः ॥ पथि नारोपिता वृक्षा इहामुत्रफलप्रदाः ॥ १३ ॥ दुकूलैः स्वानुकूलैश्च
चोलैश्च सगाभूषणैः ॥ नालंकृताः सुवासिन्य इहामुत्र सुखप्रदाः ॥ १४ ॥ द्विजायनोर्वरा दत्ता यमलोकनिवारिणी ॥ सु
वर्णनार्घ्यवर्णाय दत्तं दुरितहृत्परं ॥ १५ ॥ नालंकृता सवत्सा गौः पात्राय प्रतिपादिता ॥ इहपातकहन्त्र्याशु सप्तजन्मसुखा
वहा ॥ १६ ॥ कृपणापि न तत्पेमातुः कारितो न जलाशयः ॥ नातिथिस्तोषितस्तद्वापि स्वर्गमार्गप्रदर्शकः ॥ १७ ॥ छत्रोपानत्कुंडिका
स्वन्ना ध्वगाय समर्पिता ॥ यास्यतः संपामन्यां हि स्वर्गमार्गसुखप्रदाः ॥ १८ ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
उर्वरा सर्वसस्याढ्ये समरः ॥ जलाशयः जलान्याशेरतेऽस्मिन्निति जलाशयो वापीकूपतडागादिः ॥ कुंडिका कुंडिकमण्डलु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५० स०

॥ ९३ ॥

श्रीसूक्तं हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरजतस्रजामित्यादि पावमानी स्वादिष्ठया पवस्व सोमधारयेत्यादि ब्राह्मणो ब्राह्मणं
न च कन्याविवाहार्थं वसु कापि समर्पितं ॥ इह सौख्यसमृध्यर्थं द्विजकन्यार्पकं दिवि ॥१९॥ न वा जपेयावत्पश्येत्स्वा
तालोभवशादहं ॥ इह जन्मनि चान्यस्मिन्बहुमिष्टान्नपानदं ॥२०॥ न मया स्थापितं लिंगं कृत्वा देवालयं शुभं ॥
यस्मिन्संस्थापिते लिंगे विश्वं संस्थापितं भवेत् ॥२१॥ न गौरी न महालक्ष्मीस्त्विष्ट्रैपिपीलेखिते ॥ यत्निनाकृ
रणे तेषां न कुरूपा न दुर्भगः ॥२२॥ सूक्ष्माणि चाविचित्राणि नोज्ज्वलान्यंबराणि च ॥ समर्पितानि विप्रेभ्यो द्विग्यां
बरसमृद्धये ॥२३॥ विष्णोर्यत्नं नैव कृतं सर्वसमृद्धिदं ॥ न च सर्वगणेशानां प्रतिमा कारिता मया ॥२४॥
न तिलाश्च घृतेनाक्ताः सुसमिद्धहुताशने ॥ कृतावेमं जप्तताश्च सर्वपापापनुत्तये ॥२५॥ श्रीसूक्तं पावमानीं च ब्राह्मणो मं
डलानि च ॥ ओतं पूरुषसूक्तं न पापाद्विशातरुद्रियं ॥२६॥ अभ्वस्य सेवा न कृता सत्कार्चार्कं त्रयोदशी ॥ सद्यःपाप
हरा साहि न रात्रौ न भक्तो दिने ॥२७॥ शयनीयं न चोत्सृष्टं मृदुला च तूलिका ॥ दीपी दर्पणसंयुक्तं सर्वभोग
समृद्धिदं ॥२८॥ अजाश्च महिषी मेषी दासी कृष्णाजिनं तिलाः ॥ सकरं भास्ता यकुंभा नासनं मृदुपादुके ॥२९॥ श्रीः ॥
अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परम इत्यादि मंडलानि पदे तन्मंडलं तपातितन्महइत्यादि ऋग्वेदे प्रसिद्धानि दश मंड
लानि इति वा ॥ पुरुषसूक्तं सहस्रशीर्षेत्यादि शातरुद्रियं अथातः शातरुद्रियं जुहोति अत्रैव सर्वाणि संस्कृतानि इति
आदिपर्णी ति सर्वेषां

ष२

८६

१६४

विशेषणं॥ आर्के अर्कदिने॥ गोर्दिने शुक्रवासरे प्रवृत्तिकाप्रकृष्टात्तृत्तिकावकु मूत्स्येसर्थः॥ कीदृशी दीपी दीप्ता उज्वले सर्थश्च दर्प्पणेतिश
यनीयविशेषणं॥ दीपी दर्प्पणसंयुक्ते इतिकश्चित्पाठे पितथा॥ सकरंभाद ध्युपसिक्तसक्तु सहिता॥ करंभाद ध्यिसक्तव इ समर॥ मृदुपाडु
के इति॥ श्रीपानदिसत्रनाध्वगायसमर्प्पिता इसकेद्र हेतुसाधारणेत्यद्सुपौनरुक्त्यं॥ २१॥ ॥ वस्त्रतांबूलमिस्रेकवेङ्गावः तत्रवस्त्र

पादास्यंगंदीपदानंप्रपादानंविशेषतः॥ व्यजनं वस्त्रतांबूलं तथान्यमुखवासकृत्॥ २०॥ ७॥
नित्यंश्राद्धंनृतवर्छितथातिथिसमर्चनं॥ विशस्तन्यानिदत्वाचप्रशस्यानियमस्रये॥ २१॥ ७॥
नयमंयमदूतांश्चनयामीरपियातनाः॥ पश्यंतितपुण्यस्तानेनतत्रापिहृतंमया॥ २२॥ ७॥

का नाँ

साधारणंअ न्यथानरुस्सूक्ष्माणीस्तनेनपौनरुक्तं॥ तांबूलंगुवाकादित्रयं॥ पादास्यंगंधान्नणीमितिशेषः॥ अन्यस्रलवंगादि॥ इसंतानांनचोत्कृष्टमि
तिपूर्वक्रियमैवसंबंधः॥ नित्यश्राद्धमिति नित्यश्राद्धादिस्रुत्वा अन्यानिचप्रशस्यानिद्रव्याणिदत्वायमादीनूनपश्यंतियमाध्येपिनविशंतीत्य
र्थः कुतोयतस्तेपुण्यभाज इतियद्वानित्यश्राद्धादीन्यन्यानिचद्रव्याणिचदत्वायमाध्येप्रशस्यानिसप्तानिविशंतियमंकोधाविष्टमित्यादिपूर्ववत्
यामार्यमसंबंधिनीः॥ २२॥ फलितमाहनैतदिति॥ २३॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीशंकारायनमः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गो० पू० स०

कृच्छ्रेति॥ लघ्वचांद्रायणं चते आदीयेषां ते अभितिकृच्छ्रपराकादीनां तानि तथा कृच्छ्रातिकृच्छ्रस्वरूपं चोक्तं पराशरसंहितायां॥ नवाह्यदि
कृच्छ्रः स्यात्सान्तपनं ... त्रिरात्रमुपवासः स्यादतिकृच्छ्रं तदुच्यते॥२४॥ गवाह्निकंभक्तिअह्निदेयमाह्निकं गवाह्निकं प्रतिदिवसं देयं

लघ्वचांद्रायणादीनि तथा न कृतानि च॥ शारीरशुद्धिकारीणि न कृतानि कचिन्मया॥२३॥
गवाह्निकं च नो दत्तं कंडूतिर्न च वै कृता॥ नोद्धृता पंकमग्ना गौर्गोलोकसुखदायिनी॥२४॥
॥९४॥ नार्थिनः प्रार्थितैरर्थैः कृतार्था हि मया कृताः॥ देहि देहीति जल्पाको भविष्याम्यन्यजन्मनि॥२५॥
नवेदा न च शास्त्राणि नार्थो दारा न चौरसुताः॥ नक्षेत्रं न च हर्म्यादि मायांतमनुयास्यति॥२६॥
शिवशर्मेति संचिंत्य स्वबुद्ध्या संध्यार्थ्य सर्वतः॥ निश्चिकाय मनस्येवं च क्षेमतरं मम॥२७॥

गोग्रासमित्यर्थः॥ पगवानीकामिति पाठे गोसमूहमित्यर्थः॥ प्रार्थितैर्याचितैः प्राप्तैरिति पाठे साचारैरित्यर्थः॥ देहिदेहीति जल्पाकः देहिदेहि
प्रयत्नप्रयुक्तेति सार्थनाशीकः॥ शिवशर्मेति॥ एवं प्रकारेण मम क्षेमतरं कल्याणतरं भवेत्स्यादिति निश्चिकाय निश्चितवानित्यर्थः॥ क्षेमक
रमिति पाठे क्षेमकरं कर्मेत्यर्थः॥२७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीरामायनमः॥ श्रीशंकरायनमः॥ श्रीकाशीविश्वेश्वरायनमः॥

165

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१६६

तमेव निश्चयं दत्त्वा पतिया वदिति॥ एवमेवं विचारयन्नित्यर्थः॥ पंचषाणि पंचवा षड्वा सराणी त्यर्थः॥ लग्न बलेन इत्यर्थः॥ स्वार्थेव
कूच् प्रत्ययः॥ इति निश्चित्य तिइति तीर्थ पर्यटनमेव सर्व जंतूनां निर्वाणपद दानिःश्रेणिकां केवल्यपद सोपान परंपरां उत्क्रष्टां श्र

रू

यावत्स्वस्थोऽस्ति मे देहो यावन्नेंद्रियविक्लवः॥ तावत्स्वश्रेयसां हेतुं तीर्थयात्रां करोम्यहं॥ ३८॥ दिनानि पंच षा
ण्येव मतिवाह्य गृहे द्विजः॥ शुभे तिथौ शुभे वारे शुभे लग्न बले द्विजः॥ ३९॥ उपोष्य रजनीमेकां प्रातः
श्राद्धं विधाय च॥ गणेशान् ब्राह्मणान्नत्वा स प्रस्थितवान् द्विजः॥ ४०॥ इति निश्चित्य निर्वा
णपद निःश्रेणिकां परां॥ सर्वेषामेव जंतूनां तत्र संस्थितिकारिणां॥ ४१॥ अथ पंथानमाक्रम्य
कियंतमपि स द्विजः॥ मुहूर्त्तं पथि विश्रम्याचिंतयत्प्राक्कृतं कथा म्यहं॥ ४२॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्याव धार्य्य प्रस्थितवानिति पूर्वक्रियेणान्वयः॥ कथंभूतानां तत्र संस्थितिकारिणां तत्र निर्वाणपदे तीर्थ पर्यटनमेव सम्यक् स्थितिं
कर्त्तुं शीलं येषां ते तथा तेषां अचिंतयदालोचितवान् चिंतयदिति कचित्पाठः स्तत्राड् भाव आर्षः॥ ४२॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

167

॥०पु०स०

स्तुवीति॥ ततस्तस्मात्सप्तपुरीस्वयोध्या द्यामोक्षदात्वेन प्रसिद्धात्युक्तं॥ अयुध्यामथुरामायाकाशीकांतीअवंतिका॥ पुरीद्वारावतीचैवसप्तैतामोक्षदायकाइति॥ यायांगद्वेयं॥ आदाविति शेषः॥ यद्यतस्तत्र तासु सर्वतीर्थानीति॥ अयोध्यामिति॥ इतिनिश्चित्यसम्प्रः॥ पुराअयोध्यांगत्वाप्रयागमगाम दितिद्वितीयश्लोकान्वयः॥ मथुरानामध्येप्रयागमगाम दितिद्वितीयश्लोकेना

॥ ९५ ॥ पुरीतीर्थान्यनेकानिलोलमायुश्चलंमनः॥ ततःसप्तपुरीयायांसर्वतीर्थानितत्रसन्ति॥ ४३॥ अयुध्यांचपुरीं गत्वासरयूमवगाह्यच॥ ततस्तीर्थेषुसंतर्प्यपितृन्पिंडप्रदानतः॥ ४४॥ पंचरात्रमुषित्वाच्च ब्राह्मणान्परिभोज्यच॥ प्रयागमगमद्विप्रस्तीर्थराजंसुदुर्लभं॥ ४५॥ सितासितेसरिच्छ्रेष्ठयत्रास्नानंसुरदुर्लभं॥ यत्रप्लुतोनरःपापःपरंब्रह्माधिगच्छति॥ ४६॥ क्षेत्रंप्रजापतेःपुण्यंसर्वेषामेवदुर्लभं॥ लभ्यतेपुण्यसंभारैर्नान्यथार्थस्यराशिभिः॥ ४७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

न्वयः॥ मथुरानामध्येचप्रयागमुक्तंध्यायोध्यायांगमनंमार्गशीर्षेनिर्गतस्यप्रयागेमाघस्नानानुरोधेनेतिज्ञातव्यं तथाचाप्येवक्ष्यति॥ तत्रमाघमुषित्वेतिप्रयागंविशिनष्टि॥ सितासितेत्यादिकाशीस्पतः आकृतेनेन प्रथेनसितासितेगंगायमुनेस्नानंभवतःसुरदुर्लभंदेवानामपिदुःप्रापनदुक्तं॥ प्रयागंतीर्थराजानंगच्छन्ममसौतसाः॥ भवांभोजभवांभोजनयनानांसुदुर्लभमिति॥ ४७॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दमयंतीदमयंतीप्रयागाद्देवपर्णगांप्रयागेऽर्थाद्दिग्वीअन्येनाद्देवपर्णशरीरं येषांते तथा तेषां॥ तत्रात् तत्राक्षयवटइति॥ यमारुह्यति
कल्पभेदाभिप्रायं यद्वायमारहेति भगवदुदरास्थितस्य वटस्थेन भगवता सहन टस्यासेदवि वक्षयात तेयुक्तंपरं पदं केव

दमयंतीकल्किंकाकलंकक्लिंदतनयां शुभां॥ आगत्यमिलिताय त्रपुण्यास्वर्गीतरंगिणी॥४८॥ प्रकृष्टं सर्वया
गेभ्यः प्रयागमिति धीयते॥ यत्र नांपुनरावृत्तिर्न प्रयागाद्देवपर्णगां॥४९॥ यत्रः स्थितः स्वयं साक्षा
च्छूलटंको महेश्वरः॥ तत्राप्लुतानां जंतूनां मोक्षवर्त्मप्रदेशतः॥५०॥ तत्राक्षयवटोप्यस्ति सप्तपाताळमूल
वान्॥ प्रळयेपियमारुह्यमृकुंडतनयोवसत्॥५१॥ हिरण्यगर्भो विज्ञेयः ससाक्षाद्वटरूपधृक्॥
तत्समीपे द्विजान् भक्त्या संभोज्याक्षयपुण्यभाक्॥५२॥ यत्रलक्ष्मीपतिः साक्षाद्वैकुंठादेत्यमानवा
न्॥ श्रीमाधवस्वरूपेण तद्विष्णोः परमं पदं॥५३॥ श्रुतिभिःप्रथितंयत्रै सितासितसरिद्वरे॥ तत्राप्लुतांगा
ह्यमृतं भवंतीति विनिश्चितं॥५४॥ शिवलोकाद्ब्रह्मलोकादुमालोकाद्वरात्पुनः॥ कुमारलोकाद्वैकुंठात्सत्यलोकात्समं ततः॥५५॥

त्यं॥ तत्र प्रमाणमाह॥ श्रुतिभिरिति॥ तथा च श्रुतयः॥ सितासिते सरिते यत्र संगते तत्राप्लुतासोदिवमुत्पतंति त्या घाः॥५८॥
वरात्श्रेष्ठात्॥ यत्प्रयागान्निर्गान पियथाचा सो प्रयागश्चेतियत्प्रयागः तस्यदर्शनो यस्य प्रयागस्य संबंधिनो वामू ७

(168)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सू० स०

नपीत्यर्थः॥ किमिति प्रार्थयंति तत्राह॥ ते पुनः॥ स्वयमेव तत्र किमिति न यांति न तत्राह॥ किं कुर्म इत्याह॥ मज्जागतानि। अस्थिस्नायवो रंतर्वर्त्तिस्वघं अघं मज्जा ऽथवास्थ्यंतर्गतो धातुर्मज्जा तत्कृतानीत्यर्थः॥ ६०॥ कामिकं काम्यायहितं गाईति स्वस्य फलदेयपर

सू ९६ ॥

तपोजन महर्लोकश्च सर्वे स्वर्लोकवासिनः॥ भुवो लोका ब्रह्मलोका नागलोकास्तथाखिलात्॥ ५६॥ अचला
हिमवन्मुख्याः कल्पवृक्षादयो नगाः॥ स्नातुं माघे समायांति प्रयागमरुणोदये॥ ५७॥ दिगंगनाः प्रार्थयं
ति यत्प्रयागानिबानपि॥ तेपि नः पावयिष्यंति किं कुर्मः पंगवो वयं॥ ५८॥ अश्वमेधादियागाश्च प्रया
गस्वरजः पुनः॥ तुलितं ब्रह्मणा पूर्वं न तेन द्रजसा समाः॥ ५९॥ मज्जागतानि पापानि बहुजन्मार्जिता
न्यपि॥ प्रयाग नाम श्रवणात् क्षीयंते नीवविद्रुवत्॥ ६०॥ धर्मतीर्थमिदं सत्यमर्थतीर्थमिदं परं॥ कामिकं ती
र्थमेतच्च मोक्षतीर्थमिदं ध्रुवं॥ ६१॥ ब्रह्महत्यादिपापानि तावद्गर्जंति देहिषु॥ यावन्न मज्जंति नो माघे प्रया
गे पापहारिणि॥ ६२॥ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यंति सूरयः॥ एतद्यत्सभ्यंते वेदे तत्प्रयागं पुनः पुनः॥ ६३॥ ॥

स्परंक ब्रह्मायते धार्यते तीर्थं इति क्वचित्पाठः॥ स चिंत्यः। मज्जंति देहिन इति शेषः॥ तद्विष्णोरिति विष्णोः सर्वत्र परमं पदं सच्चिदानंदल
क्षणं सदा सूरयो विद्वांसः पश्यंति लोके ये नानुभवंति एतद्य पुनः पुनर्वेदे पठ्यते कथ्यते पठ्यत इति क्वचित्पाठः तत्प्रयागं तत्राप्युपायत्वादि
ति॥ ६३॥

॥ सू ९६ ॥

169

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सरस्वतीति॥ रजोरूपा रजोगुणोपाधिहिरण्यगर्भरूपा तमोरूपा तमोगुणोपाधिरुद्ररूपा॥ सत्वरूपा सत्व
गुणोपाधिविष्णुरूपेत्यर्थः। वेणीति गंगायमुनयोः संभेदः। निःश्रेणी सोपानपरंपरेत्यर्थः॥ श्रद्धाश्रद्धाप्लुतस्यासितक्य
बुद्ध्यानास्तिक्यबुद्ध्यावास्था। तस्य स्वकारात् बलात्त्वनापि तस्यापि तस्यापीत्यर्थः॥५५॥ इदानीं प्रयाग

सरस्वती रजोरूपा तमोरूपा कलिंदजा॥ सत्वरूपा च गंगात्र नयंति ब्रह्म निर्गुणं॥५४॥
इयं वेणी हि निःश्रेणी ब्रह्मणो वर्त्मयास्यतः॥ जंतोर्विशुद्धदेहस्य श्रद्धा श्रद्धाप्लुतस्य वै॥५५॥
काशीति काचिदबला भुवनेषु रूढा लोलार्ककेशवविलोलविलोचना च॥ तद्दोर्युगं च वरणासिरियं
तदीया वेणीति यात्र गदिताक्षयरामभूमिः॥५६॥

मारभ्य काश्याः सीमानं वदन् स्त्रीरूपालंकारेण काशीं निरूपयति॥ काशीति॥ काशीति काचिदबलास्तीति
शेषः। काचिदनिर्वचनीयगुणागुणेत्यर्थः॥ इयं यत्र च त्रयागे गदिता कथिता वेणीति शेषः। सा तदीया काशी
संबंधिनी वेणी अत्र वेणी प्रोषितभर्तृकादिभिर्या निबध्यते सेत्यर्थः॥ वेणिः प्रवेणिः शीर्षण्य सिरस्यो विश्र

(170)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१०सव

देवचेस्मरः॥कथंभूता॥भुवनेषुरुद्याख्याता॥लोलार्ककेशवादेवविलोलेविलोचनेविशिष्टेलोचनेयस्याःसातथातस्याः
हस्तयुगुलंचवरणानदीआसिश्चअक्षयतरार्मीहानिःअक्षयंयसुखंब्रह्मानंदेकलक्षणंतस्याःसंनिराधिष्टानंतथा
चवामनपुराणे॥महेश्वरंप्रतिहरेर्वचनं॥महेश्वरश्रुणुदेवेनांमम्वाचंकलस्वनां॥असिहसासयनारीशुभदा
पुण्यवर्द्धिनी॥योसौप्राउनंतउलपुण्यमदंशप्रभवोव्ययः॥प्रयागवसतेनित्संयोगशायीतिविश्रुतः॥चरणा
७॥ आस्तुरवाचैसुधीर्मणिगुणास्तस्यकोत्रवर्णयितुंक्षमः॥तीर्थराजप्रयागस्यतीर्थैःसंसेवितस्यच॥९७॥ ॥ ९७॥

१८
दक्षिणात्तस्याविनिर्याताभरीरद्भरा॥विश्रुतावरणेत्सेवसर्वपापहराशुभा॥सव्यादन्याद्वितीयाचआसीत्सेव
विश्रुता॥तेउभेसरितांश्रेष्ठेलोकपूज्येबभुवतुः॥तयोर्मध्येतुयोदेशस्तत्क्षेत्रंयोगशायिनः॥त्रैलोक्यप्र
वरंतीर्थंसर्वपापप्रमोचनं॥नताद्दशोस्तिगगनेनभूम्यांनचरसातले॥तत्रास्तिनगरीपुण्याख्याता
वाराणसीशुभा॥यस्यांहियोगिनोनानाशेप्रयांतिभवतोलयं॥९९॥प्रयागमाहात्म्यमुपसंहर
ति॥सुधर्मिणीतिद्वयेनशोभनधर्मापापातिप्रसादिलक्षणायस्याःसा॥सुधर्मिणीतिकाचिद्रस्याः॥९८॥

१००

(172)

तच्छुत्वैतेषांपापानांशुद्धेनाशायअहोहेकांतेप्रवेशेतिसोत्रेशासन्मयखसाशिवशर्मादेहलिविनायकंवीक्ष्यसंप्र
मतःमंचमोदकान्निवेद्यततःपश्चात्साऽप्यसिंदूरकर्दमैःघृताक्तैःसिंदूरपंकैरन्वालिप्तवानितिद्वयोरन्व
यः।।कथंभूतंविनायकंमहोपसर्गवर्गेभ्योमहाविघ्नसमूहेभ्योनिजजनमंतंवंचयंतंगोपायंतमित्यर्थः

पापिन्योयानिपापानित्रसत्यक्षालितान्यहो।।तच्छुद्ध्यैसेव्यतेतीर्थंप्रयागमधिकंततः।।६८।।प्रयाग
स्यगुणानज्ञात्वाशिवशर्माद्विजःसुधीः।।तत्रमाघमुषित्वाथप्रापवाराणसींपुरीं।।६९।।तत्रैवएव
संवीक्ष्यसदेहलिविनायकं।।अभ्यलिंपत्ततोभक्त्यासाज्यसिंदूरकर्दमैः।।७०।।नैवेद्यमोदकांस्यंप
चवंचयंतंनिजंजनं।।महोपसर्गवर्गेभ्यस्ततोन्सुसैत्रमाविशत्।।७१।।आगत्यतस्यांमणि
कर्णिकायामुदग्वहांस्वर्गतरंगिणींसः।।सक्षीणपुण्येतरपुण्यकर्मणांनृणांगणैःस्थाणुगणैरिवा
वृतां।।७२।।

आगतेतितस्यशिवशर्मणिमणिकर्णिकायां नागमत्उदग्वहांउत्तरवाहिनींदृष्ट्वाविस्मितोबभूवेतिशेषःइतितति
यश्लोकेनान्वयःकुमाकारोविस्मयस्तदाह।।मयाऽद्यमावमुक्तमालोकिदृष्टेनवेतिकथंभूतांखुर्नदींसःक्षीणानिपु
नि ण्येतराणिपापानिपुण्यानिचकर्माणियेषांतेषांनृणांगणैरावृतांकैरिवस्थाणुगणैरिवस्थाणोःश्रीरुद्रस्यप्रगणाः
रुद्ररूपाकागणास्तैरिवेति।।७२।।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१८ ॥ र्दी॥ १८ साहिति

पुनः किं कृत्वा सचेलं आप्लुत्य सवस्त्रं निमज्ज्य कुत्र जले कथंभूते अमले। न विद्यते अविद्याकृतकार्यलक्षणो मलो यस्मात्तस्मिन् माणिकर्णिके इत्यर्थः॥ तदुक्तं। यस्यामघौघजनमज्जनतः स्वयं सैव पस्यं कलपो विमलत्वमुपैति॥ यद्वा। संसारतरोः प्रत्यासेन नमोऽस्तु तस्यै माणिकर्णिकायै॥ इति हे अमले मुद्धातः करणे अमल इति पाठे निष्पाप इत्यर्थः॥ अविलंबितं यथास्यात्तथा। भालं बिभ्रत् शुद्धबुद्धिः॥ भालं बिभ्रत् शुद्धा बुद्धिर्यस्य स तथा। पुनः किं कृत्वा। संतर्प्य कान् देवान् ब्रह्मादीन्। ऋषयश्च मरीच्यादयः। मनुष्याः सनकादयः। दिव्यपितरश्च कव्यवाडादयः। तान् सर्वानपि तृप्त्यर्थं वेद

सचेलमाप्लुत्य जलेऽमलेऽमले विलंबमानं बिभ्रत् शुद्धबुद्धिः॥ संतर्प्य देवर्षिमनुष्यदिव्यपितॄन् स पायं स्वान् सुखाहि
कर्मकांडवित्॥७३॥ विधाय चंद्रार्कसहे पंचतीर्थिकां विश्वेशमाराध्य ततोऽयमादरात्॥ पुनः पुनर्वीक्ष्य पुरं मुरा
रेरिदं मयालोकि न वेति विस्मितः॥७४॥

ज्ञानकादीन् सर्वान् कर्मानुष्ठाने तस्य क्रियाकांडवेत्तृत्वं हेतुमाह॥ सहीति हि यस्मात् दाक्षिणात्य तिप्रागितिघाच स्पातः पुनः किं कृत्वा पंचतीर्थिकां वरणासिसंभेदपंचनददमणिकर्णिकादशाश्वमेधात्मिकां विधाय एतेषु पंचसु स्नानादिकं कृत्वेत्यर्थः। आदिसरूपाधायथास्वं स्वधनमतिस्वल्प्या वित्तशाठ्यमकृत्वेति यावत्॥ विस्मयप्रकारमाह इदं मयालोकि न वेति इदमावयोः तुरं वा न वा॥७४॥ ॥ श्रीरामायनमः॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

174

पश्चादवलोकितामितिनिर्द्धार्य्य काव्यं वर्णयति॥ नसापुरीसष्टभिः॥ नसापुरीति॥ सा स्वःपुरी अमरावती तु निश्चितं अनया काश्याः पु
राहृर्यासिमंसार्द्धसमं जसाधिसम्यक्तत्वदर्शाविचारेणाधिप्रातिसाम्यं समस्या॥ नः साम्यं प्रतिसाम्यं न आवहेत न साम्रुपादि
सन्वम्मः॥ उभयदृशाविचारेसाम्याभावदर्शनार्थं वीप्सांतर्गर्भतः प्रतिसाम्यप्रयोगः॥ उभयदृशाविचारेणसाम्याभावाय
तंत्रेणउभयनिष्ठहेतुमाह प्रबंधभेदादिति प्रबंधः प्रबंधनं रचनापरिपाटी तस्य भेदादमरावती हि ब्रह्मणः प्रतिदिनं रच्यते

नसापुरी स्वस्त्वनया पुरासमंसमंजसापि प्रतिसाम्यमावहेत्॥ प्रबंधभेदाद्व्यतिरिक्तपुस्तकप्रतीर्यथासलिपिकां गमेर्दृशां॥ तं॰ ९

इयं स कृदेवेति तत्रापि सा ब्रह्मणा रच्यते इयं तु स्वयमीश्वरेण सा च सुदर्शनेन च यत्र रचिता अलोहेधा च इयं चानर्घ्यर
त्नप्रचयनिर्मिता गगनोहेधा च अथवा प्रबंधभेदात् प्रबंधयोर्भेदात्॥ स्वः पूर्व्यां स्थितानामपि हि प्रकृष्टोबंधः प्रबंधः पु
नपुनर्जन्ममरणादिरूपः संसारस्यात् काश्यां स्थितानां तु प्रगतोबंधः प्रबंधोभवेदित्येवं प्रबंधयोर्भेदादित्यर्थः॥ अ
थवा प्रकृष्टोबंधः प्रबंधस्तस्य भेदाद्वा तुल्यादमरावतीस्थितानां प्रकृष्टो बंधः प्रबंधस्तस्य भेदाद्विदारणात् का
शीस्थितानामित्यर्थः॥ अमरावतीकाश्याः साम्यं नावहेदत्र दृष्टांतमाह॥ व्यतीति॥ लिखितपुस्तकेति अयमर्थः॥ सर्वस्मा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रा० पू० स०

॥ ९८ ॥
१८

दविद्याकार्यादितिरिक्त्यतरसातिरिक्तं ब्रह्मविगतं अतिरिक्तं अनात्मतत्त्वशास्त्रं तं छ्वतपुस्तकं वेति व्यतिरिक्तपुस्तकं तेन
सहयाप्रतिः पुस्तकप्रतिः वा हस्तयन्त्रादिप्रणीतायाः उपजीव्यकामादिशास्त्रं प्रवर्तयत्किंचिदनास्मृता
स्वजातमित्यर्थः॥ माययासद्धूम। ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत इति स्मृतेः तस्यालिपिस्तास्ये
तिपादकालिपिर्यत्र सहालिपिः अध्यात्मशास्त्रं तच्छात द्विधत इति भेदो नाप्रकारस्य तस्याभंगतः भंगोऽखंडे
नभागेनेतियावत्॥ साम्यं नावेला दूदिति सल्लिपिभिर्भिभेदत इति पाठसतीसद्विषया चासौ सल्लिपिस्तास्य
भेदो नानात्वं तस्य भंगो भागो एव देश इति यावत्॥ सवर्त्तते यस्य तेन शास्त्रेणेति व्याख्येयं॥ उभयपक्षेपित
तियांतास्तासिल् अथवा सल्लिपिभेदभंगत इति तंत्रेणोच्चारितत्वात् काशीतादूतियहेतुपरतया।
व्याकर्तव्यं सती लिपिः सल्लिपिर्विधात्रा ललाटे लिखितेति यावत्॥ तदुक्तं ललाटे लिखितं यत्र षष्ठी
जागरवासरे॥ नोहारिः शंकरो ब्रह्मनाप्यन्यथा कर्तुमर्हतीति। चित्रगुप्तलिखितं वा॥ तस्माभे
दभंगातो विशेषभंजनात् सारख्यातिरिक्ता या लिपिर्नाशकत्वादित्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ श्रीः ॥

॥ ९८
१०२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

176

सन्योलिपिभेदस्तस्य भंगत इति वा पाठांतरे ष्यर्यमेवार्थः स्वस्त्ययने तिक्वचित्पाठः स्वर्गं गये तिक्वचित्सचिंसः। प्राङ्कतंव्याख्यानं
स्पष्टं ॥७५॥ पयोपीति यत्रत्यं यत्र कार्यां भवं यत्रत्यं कारी सङ्घमित्यर्थः ॥ पयोप्यचिंत्यवैभवं अपि समुच्चये गर्हा समुच्चय
प्रश्नः शंकासंभावनास्वपीत्यमरः॥ नकेवलं संघत्वं अचिंत्यवैभवं जन्मपीत्यर्थः॥ न चिंत्यं तर्कयितुमयोग्यं वैभवं कैवल्यदा
नसामर्थ्यं यस्य तत्तथा॥ तथाचोक्तं। गंगायां च जले मोक्षं वाराणस्यां जले स्थले इति। अनोदिवि स्थितायाः सुधा अमृतं सा सा

पयोपि यत्रत्यमचिंत्यवैभवं दिविस्थितासा धुसुधाप्यते मुदा॥ तथा प्रसूते स्तनपयो धरे पयो न पीयते पीतमिदं यदि क्वचित्॥७६॥

धुयथा स्यात्तथा सुधाप्यर्थं आप्यते प्राप्यत इत्यर्थः॥ दिविस्थितैरिति पाठे आप्यते पीयत इत्यर्थः उभयत्र हेतुमाह॥ इदं पयो यदि
कचित्कदाचित्पीतं स्यात्तदा प्रसूते जननया यत्स्तन्यं तथा न पीयते तु राशिष्ट यथाश इ श्रुत्थीर्थपीता म तेः पाना नंतरं जन्मलब्धे
यथा पीयते तथा नेत्यर्थः प्रसूतेऽपयो धर इति क्वचित्पाठः तथा प्रवृद्धिर्लास इति प्रसूतामा तेति व्याख्येय उत्तपयोधर इत्यने
नोच्चस्तनस्य कठिनत्वात्पाने दुःखाधिक्यमिति सूचितं॥७६॥ श्री ह्यलायनमः॥ श्री शिवाय नमः॥ श्री गणेशाय नमः॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्री०पु०स०

॥ १० ॥

अनामया इतियत्रकारयां जनालोकानयेशितुर्नीतिशास्त्रोपदेष्टुर्नाथनेशापतेसर्वोर्थोअनेनेतिनयोवेदस्तस्येशितुस्तत्त्ववर्त्ते
कस्यशास्त्रयोनेरितिभाचिंतनयाश्रुध्यानुध्यानेनानामयास्त्रिविधतापरहिताःसत्कर्मकृतःसत्कर्मकुर्वाणाएवपि
नाकिनाविनाविश्वेश्वरंविनाकर्ममनागल्पमपिनकुर्वतेकिंतुविश्वनाथार्पणेनैवकुर्वतीत्यर्थः॥अतएवसर्वतःसर्वप्र

अनामयाश्चिंतनयानयेशितुर्जनामनागप्यत्रविनापिनाकिना॥नकर्म
सत्कर्मकृतोपिकुर्वतेऽनुकुर्वतेशार्वगणांश्चसर्वशः॥७७॥ ॥ ॥ ॥

कारेणशार्वगणाननुशार्वस्येश्वरस्यगणाननंदिभृंगिप्रमुखानन्अनुकुर्वतेअनुकुर्वंतितैस्तुल्याभवंतीत्यर्थः॥सर्वग
णांश्चेतिपाठेपिसएवार्थः॥सर्वेचतेगणाश्चेतिअर्थादीश्वरस्येतिन्यकुर्वतइतिक्वचित्पाठःतत्रतेषांगणानांस्व
कर्मभावात्सत्कृतनिषिद्धाचरणाच्चन्यकुर्वतेतिरस्कुर्वतइवेतिव्याख्येयं॥७७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नवर्ण्यत इति इयं काशिका किलेति प्रसिद्धौ कैर्न वर्ण्यते स्तूयते अपि तु सर्वैरपीति सर्थः तत्र हेतुमाह ॥ यतो यस्या
दंतकाले प्रचलितैः फलदानोन्मुखैः प्राक्तनपुण्यसंभारैः प्राचीनपुण्यनिचयैः हेतुभिरत्रास्थितस्य जंतोः प्रा
णिमात्रस्य इंदुमौलिश्चंद्रशेखरः ॐकारं प्रणवं ॐकारस्य प्रतिस्वीकारं कर्णप्रति उपदिशतीत्यर्थः ॥ मणिकर्णिका
नामव्युत्पादयन्नस्याः अतिश्रेष्ठतामाह ॥ संसारचिंतेति ॥ तत्तस्मादसौ मणिकर्णिकेति गीयत इत्यन्वयः
नवर्ण्यते कैः किल काशिकेयं जंतोः स्थितस्यात्र यतोंतकाले ॥ प्रचलितैः प्राक्तनपुण्यसारैरोंकारमोंकारयतींदु
मौलिः ॥ ७८ ॥ संसारचिंतामणिरत्र यस्मात्तत्तारकं सज्जनकर्णिकायां ॥ शिवोभिधत्ते सहसांतकाले त
त्तीयते सोमणिकर्णिकेति ॥ ७९ ॥ ॥ ॥ ॥ तस्मात् कस्मात् यस्मात् संसारिणां प्राणिनां
चिंतामणिः स्वचिंतामणिः ॥ विश्वनाथः सर्वपुरुषार्थप्रदत्वाच्छिवः कल्याणरूपस्तारकं प्रासड्ढोंकारप
उक्षरं राममंत्रराजं वा अंतकाले सज्जनकर्णिकायां अत्र निर्यमाणस्य दक्षिणकर्णे अभिधत्ते कथयतीत्यर्थः ॥ अ
त्र आह तिस्मैव संसारचिंतामणिरिति क्वचित्पाठः तदा सम्यक्सारः सरणं येषां ते संसारिणस्तेषामित्यर्थः ॥ जीवानां सं
सारचिंतामणिरित्यर्थो वा ॥ ७९ ॥ ॥ श्रीकृष्णायनमः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ६६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

179

सा

प्रकारांतरेण मणिकर्णिकाशब्दस्य व्युत्पत्तिमाह ॥ मुक्तिलक्ष्मीति ॥ ततो जनायां मणिकर्णिकां प्राहुः। सा औ विसध्याहृ
स्ययोजना ॥ ततः कृतः यतो मुक्तिलक्ष्मी मोक्षलक्ष्मीर्यतः तस्याः महापीठं महासिंहासनं महत्स्थानं वा तद्रूपो यं मणिः
सर्वोत्कृष्टत्वान्मणिरिव मणिः यद्वा मुक्तिलक्ष्म्याः महापीठानि महास्थानान्यन्यान्यप्याद्विनी मणिकर्णिकास्थले वि
हाय्यकाश्यंतानि तत्र मणिरिव मणिः सर्वोत्कृष्टा इयंस्थली सा पुंसां मुक्तिर्मणिकर्णिकायामिसुते: सा च तस्यां मु

॥ ९१ ॥ मुक्तिलक्ष्मीमहापीठमणिस्तच्चरणाब्जयोः ॥ [illegible] कर्णिकेयं ततः प्राहुर्यां जना मणिकर्णिकां ॥ ८० ॥ ॥ ९१ ॥
जरायुजांडजोद्भिदाः स्वेदजाद्यत्र वासिनः ॥ न समा मोक्षभाजस्ते त्रिदशैर्मुक्तिदुर्लभैः ॥ ८१ ॥

क्तिलक्ष्मीः महापीठमणेः काश्यां वा तच्चरणाब्जयोः तस्याः मोक्षलक्ष्म्याः चरणाब्जयोः पादपद्मयोः कर्णि
का चेयं तेन मणिकर्णिकां प्राहुरित्यर्थः किंवदंतिमपक्षे अध्याहृत्य योजना सा ज्ञेया ॥ ८० ॥ जरायुजा मनुष्यादयः
अंडजाः पक्ष्यादयः उद्भिजास्तरवः स्वेदजा मत्कुणादयो अत्र वासिनो यत्र एते त्रिजिदशैर्देवैः समाना भवंति किं
तु तेभ्योधिका इत्यर्थः अत्र हेतुमाह मोक्षभाजस्त इति। देवैः कीदृशैर्मुक्तिदुर्लभैः मुक्तिरेव दुर्लभा दुःप्रापा येषां
ते तथा तैः ॥ ८१ ॥ ॥ श्रीकृष्ण ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ १०८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

काशीदृष्टा एतान्कालो मम वृथा यातः सन्तुतपति ॥ मम जन्मेति ॥ यावन्मया काशिका नेक्षिता न दृष्टा । तियावत्
तावन्मम जन्म वृथा जातमित्यन्वयः ॥ कथंभूतस्य दुर्वृत्तस्य दुश्चेष्टितस्य जडात्मनो ऽज्ञस्य काशिका कथंभूता
मुक्तिकाशिका कैवल्यप्रकाशिका पुनः पुनरीतिव्यासोक्तिः अतिथीवृसावेषमीवृसहस्त्रिमलं मुंडिकाशीप्रा
प्यापि भवसायाम्स्वतस्तोद्रष्टुं विमशाति । सप्तानां चेति द्वयेन पुरीणां श्रेष्ठामवयामि जानामि सुनिर्वाणवि
मम जन्म वृथा जातं दुर्वृत्तस्य जडात्मनः ॥ नाद्य यावन्मयैक्षिष्ठ काशिका मुक्तिकाशिका ~~नु मुक्तिकाशिका~~ ॥ ८२ ॥
पुनः पुनश्च तहेत्रमतिथीकृसनेत्रयोः ॥ विचित्रं च पवित्रं च तीर्थं नाधिजगाम ह ॥ ८३ ॥ सप्तानां
च पुरीणां च धुरीणामवयाम्यहं ॥ वाराणसीं सुनिर्वाणविश्राणनविचक्षणां ॥ ८४ ॥ तथापि न च तद्योग्यां
मयादृशो चरीकृताः ॥ तासां प्रभावं विज्ञायाप्यागमिष्याम्यहं पुनः ॥ ८५ ॥ तीर्थयात्रां प्रतिदिनं कुर्वन्नु
नं संवत्सरं ॥ न प्राप सर्वतीर्थानि तीर्थं कार्यं तिले तिले ॥ ८६ ॥ त्री ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्राणनं णा विचक्षणां सुष्ठु निर्वाणं सुनिर्वाणं सायुज्यं कैवल्यमित्यर्थः ॥ तस्य दि(प्र)श्राणने वितरणे समर्था जिवानां
तत्र विचक्षणां निपुणामित्यर्थः समर्था एवं चेत्सर्वलमन्यत्र गमनेनेति स्वयमाशंक्याह तथापीति तिले तिले तिलप
रिमिते प्रदेशे तीर्थं पततीस्तीति शेषः ॥ ८६ ॥

त

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

181

शू०स०

॥९२॥

जानन्नपिति सशिवशर्मा नानाश्रमाणे सेवत्रस्यागुणान्ज्ञानन्नपि निरगात् निर्गतः काश्या इत्यर्थः ॥ आमाणे काश्या
गुणज्ञाने हेतुमाह श्रवण इति अंतर्निष्ठ इत्यर्थः । तत्र भावितव्यरूपां मायां हेतु करोति ॥ किं कुर्वंति हि नितिहीति नि
श्चयेसं क्षुभितः चित्तस्यापि तत्र कारणत्वमाह कः समुच्चालितमिति कः पुरुषः ओ ज्ञस्यान स्थितं उत्कृष्टस्य
न स्थितमपि चित्तं न प्रतीपयेत् न प्रतिकूलयेत् न निवर्तयेदित्यर्थः ॥ तत्र दृष्टांतमाह तोयं चेति वेसुपमायां निवर्त्ति

अगस्तिरुवाच । जानन्नपि गुणान्देवि क्षेत्रस्यास्य परान् द्विजः ॥ नानाश्रमाणे श्रवणो निरगाहतथाप्यहो ॥ ८७ ॥
किं कुर्वंति हि शास्त्राणि प्रमाणानि सुंदरि ॥ महामायां भविव्रीं तां को निवारयितुं क्षमः ॥ ८८ ॥ कः समुच्चालितं
चेतो स्तोयं वा संप्रतीपयेत् । ओ ज्ञस्य न स्थितमपि स्वभावोयं चलस्तयोः ॥ ८९ ॥ शिवशर्मा द्विजन्सो
ध्वदेशाद्दूरांतरं क्रमात् ॥ महाकालपुरीं प्राप कालिकालविवर्जितां ॥ ९० ॥ कल्पे कल्पे खिलं विश्वं कलये
यः स्वलीलया ॥ तं कालं कलयित्वायो महाकालो भवत्किल ॥ ९१ ॥

नाभावे हेतुमाह । स्वभावोयं चलस्तयो इति ॥ यद्यतश्चलचंचलः स्वभावोवेति पाठे यत इत्यर्थे वा शब्दः । महा
कालपुरीं महाकालस्य पुरीं कालिकालविवर्जितां कालिकालाभ्यां न स्पृष्टां महाकाल नाम निर्वक्ति कल्पे कल्पे इति
लोकेन कलयेत् कालायत्वा भक्षयित्वा स कालः कालः ईश्वरो ग्रसत इति श्रुतेः । कालस्य भक्षक इति श्रुतेश्च तस्य

पुराणम् । का०खं० ९२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

182

॥ ९० स०

दृष्ट दृष्ट्वाःस्पृष्ट्वा निस्पृष्ट्वा नियेषां तेतथा स्पृष्ट्वाःपृष्टेति क्वचित्पाठः ॥ कषाघातं अश्वनोदिन्याः ताडनजं दुःखं विश्रमयंतिमहाकालप्रासाद्यातांकाष्ठायायां क्षणं विश्रम्य नाशयंतीत्यर्थः ॥ एतेनप्रासादस्या

महाकालपताका ग्रैःस्पृष्ट्वाःपृष्टेतुरंगमाः ॥ अरुणस्यकषाघातं क्षणं विश्रमयंतिखे ॥ ९९ ॥
महाकालमहाकालमहाकालेतिसंततं ॥ स्मरतः स्मरतो नित्यं स्मरकर्तृस्मरांतको ॥ ९९ ॥ एव
माराध्य भक्तेशं महाकालं ततो द्विजः ॥ जगाम नगरीं कांतीं कांतां त्रिभुवनादपि ॥ १०० ॥
लक्ष्मीकांतः स्वयं साक्षाज्जातं स्तत्र निवासिनः ॥ श्रीकांता नरकुरुते परश्रेहच निश्चितं ॥ १०१ ॥
इक्ष्वाकांतिमतींकांतींकांति मद्भिर्निषेवितां ॥ कांतिमान भवत्सोपि नाकांतिस्तत्रकस्यचित् ॥ १०२ ॥

पुण्हितत्वं घ्यनितं स्मरतश्चिंतयंतोध्यायतो भक्त्या नितियावत् स्मरतः करुणाईयाद्दृशा पश्यत इत्यर्थः ॥ स्मरकर्तृस्मरांतको ॥
श्रीकृष्णमहेशो ॥ निवासिन इति तन्नगरवासिनामुपलक्षणं ॥ कांतीनाम्ना कांतीनाम निर्वर्त्ति ॥ कांतिमतीमिति कांचीमिति
क्वचित्पाठः ॥ श्रीकांतान् लक्ष्मीपतीन् ॥ १०२ ॥ ॥ ९२ ॥ श्रीभवानीशंकराभ्यां नमः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ९३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

183

९२ ९३

तस्या एव नामांतरं निवेक्षि पापादिति। साकळपुरी कूळोतस्या नामांतर माह युगे युग इति उज्जयनीति प्राक् कल्पे सुवर्णे
शृंगा द्वितीये कुशस्थळी।। तृतीये वंतिनाम्नोक्ता चतुर्थे चामरावती।। पंचमे चूडामणिः प्रोक्ता षष्ठे पद्मावती स्मृ
ता।। सप्तमे चोज्जयनी पुरी तिं न समुद्धृयतां उद्धृ नतां णछ्ती सर्गः।। परः कोटीनि कोटिन्य: पराणि असंख्याता
नी त्यर्थः।। एकं लिंग मिति एकं ज्योति ज्योतिर्मये लिंग मिसत्रि मेलासंबं धः।। सिद्धवटे ज्योतिरिति।। इहावंत्यां

पायादवंती सा विश्वमवंतीति निगद्यते।। युगे युगे न्यनाम्नी साकळा वुज्जयनीति च।। ९२।। विपन्नो यत्र वै जं
तुः प्राप्या पिरावतां स्फुटं।। न प्रतिगंध माप्नोति न समुद्धृयति क्वचित्।। ९३।। यम दूता न यस्यां हि न वि
शंति कदाचन।। परः कोटीनि लिंगानि तस्यां संति पदे पदे।। ९४।। हाटके श्रो महाकाल स्तारके ना सोथि
वच।। एकं लिंगं त्रिधा भर्त्ता त्रिलोकी व्याप्य संस्थितं।। ९५।। ज्योतिः सिद्धवटे ज्योति स्तो पश्यंतीह ये द्वि
जाः।। अथ नाम्नी महाकाळ द्रष्टारः पुण्यराशयः।। ९६।। महाकाळस्य तल्लिंगं ये दृष्टं क दृष्टिभिः क्वचित्।।
न स्पृष्टास्ते महापापे न दृष्टा स्तेयमो द्भटैः।। ९७।। ।। ।। ।। ।। ।। ।। ।। ।। ।। ।। ।। ।। ।।

द्विजा स्त्रिवर्णा स्ते सिद्धवटे ज्योति ज्योतिर्लिंगं पश्यंति सिद्धवटे ज्योति स्त ज्योतिः पश्यंति इति वा स्थितः इति क्वचित्पाठः अथ येति श्री महाकाळ
स्य द्रष्टारः अत एव पुण्यराशयस्ते सर्वेपि न ज्योतिर्लिंगं पश्यंती सच्चयः क दृष्टिभिः कष्टबुद्धिः संसारांगार पच्यमाने रित्यर्थः
दृष्टिभिरिति क्वचित्पाठः।। ९७।। ।। ।। ।। ।। ।। ।। ।। ।। ।। ।। ९४ ।। ।। ।। ।। ।। ।। ।। ।। ।। ।।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(184)

य॰ १०३

तत्रेति॥ तत्र पत्तु सं कर्त्तव्यं तत्त्वसं रु खोतिसंबंधः यत्त्व संनैसकं तन्नकां सा॰ चैत्र्हरां तसर्वकल्वेति वाँ द्वारवती नामाभि वर्त्ति चतुर्णामिति वर्गाणां धर्मार्थकाममोक्षाणां वर्गाणामिति पाठे अपि शब्दोस्य पेषामपि ॥१०४॥ अस्थीनीति॥ अहो आश्चर्यं यत्र द्वारकायां जंतूनां प्राणिमात्राणां अस्थीन्यपि चक्रांकितानि भवंसपि तत्र तस्यां शंखचक्रांकितेः शंखच

तत्र रूसंचयपत्रसंत त्वखा सर्व कुसीवत॥ सपरात्रमुषिखातुपयो द्वारवतीपुरी॥१०३॥ चतुर्णामपि वर्गाणां यत्र द्वाराणि सर्वतः॥ अतो द्वारवती सुक्ता विद्वद्भिस्तत्त्ववेदिभिः॥१०४॥ अस्थीन्यपि च जंतूनां यत्र चक्रांकितान्यहो॥ किं चित्रं तत्र पत्रस्यु शंखचक्रांकितेकरेः॥१०५॥ अंतकः शिक्षयत्येवं निजदूतान्मुहुर्मुहुः॥ तेसाज्यं द्वारवत्या ये नीमापिपापा गम्यते॥१०६॥ श्रीखंडकसआमोदः स्वर्णवर्णः चतादृशः॥ तस्याविस्त्वं धावेतीर्थे तद्गोपीचंदनेयथा॥१०७॥ ५९ ॥ ५९ ॥ ५९ ॥

त्वा धुपलक्षितैः वोरेजं तत्र रुतिशेषः ॥ सुर्भवेषु रतीकिं चित्रं नृकिं चित्पत्र सा: सर्वप्राणिनो भगवत्सारूप्य भाज इत्यर्थः तदुक्तं॥ संवत्सरं चतुर्मासं मासं मासार्द्धमेव च॥ द्वारकावासिनः सर्वे नरा

नार्यश्चतुर्भुजाः स्मृताः॥ पितामहकृतद्वारकामाहात्म्ये
द्वारकामाहात्म्यः॥१०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ना०पु०स०

१८
॥ ९४ ॥
१८

ये

ज्वलदिंगलवत्प्रदीप्ताग्निवत् ॥ ज्वलदंगारवदिति वा ॥ कश्चित्स्यात्ठः ॥ प्रसंगात्तुलस्या माहात्म्यमाह ॥ तुलसीति ॥ तु
षन् अपहरन् ॥ अथ सा शिवशर्मा निभृतं द्रुतोनलसः ॥११२॥ मायापुरी नाम निर्वर्त्ति ॥ यत्रसति मायापाशे रहंका
रममकार रज्जुभिः न पाशैर्नबध्नाति प्राणिन इति शेषः प्रसंगाद्गंगाया माहात्म्यं वदन् कारीतरा भ्यः
हृताः स्त्रणुपेत ह्यात्मगोपीचंदनेनालांछितं ॥ ज्वलदिंगलवत्सोपि दुरंसाउपः प्रपन्नतः ॥१०८॥ तुलस्यलंरे
तायैये तुलसी नाम जापकाः ॥ तुलसीवनमालायै तेस्याऽभाद्दूरतोभटाः ॥१०९॥ मुनेस्सुद्वारवसार
लोनिपारितामुषन् ॥ अब्धिरत्नाकरोद्याऽपिलोकेषु पारगीयते ॥११०॥ द्वारवसांत्रिपंतये जंतवः काल
नोदिताः ॥ चतुर्भुजास्युर्वैकुंठे तेपीतांवरधारिणः ॥१११॥ तत्रापिसंतर्प्य पितॄन्ससदेवर्षिमानवान् ॥ त
त्रैतेषु चार्तिर्मेषुसस्त्रोस्त्वेवष्वतद्दित ॥११२॥ ततोमायापुरं प्राप्तो दुःप्रापं पापकारिभिः ॥ यत्र सा वैकुंठीमा
यामायापाशैर्नपाशयेत् ॥११३॥ केचिद्वदंति हरिद्वारं मोक्षद्वारं ततः परं ॥ गंगाद्वारं च केप्याहुः केचिन्मा
यापुरीं पुनः ॥११४॥ यतो विनिर्गता गंगा ख्याता भागीरथी भुवि ॥ यत्रानामोच्चारणात्सुसं पापं यातिसहस्रधा ॥११
पुरीभ्यः तस्याः श्रेष्ठतामाह यत इति द्वयेन ॥ यद्वागंगाद्वारं मोक्षद्वारं हरिद्वारमिति नामत्रयं निर्वक्ति यतइति ॥११५॥१६

॥१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

186

वैकुंठस्यैकसोपानमित्यनेनमोक्षद्वारनाम्नोपिनिर्वचनं॥अत्राप्लुताइत्यनेनवायन्नामेत्यत्रयत्नदृष्टोगंगाविषमः तर्यानूतपर्यणाकानूसायांत्रिकःपोत
वणिकृत्रिनपोतोभग्ननौकः॥मरणकालीनमोहोस्यचिंतामाह॥कलत्रमितिसार्द्धद्वयेनपुस्तकंसंभृतिःपुस्तकंभारः॥पुस्तकसमूहइतियावत्॥

पद्दं ये२ सं स

॥वैकुंठस्यैकसोपानंहरिद्वारंजगुर्बुधाः॥अत्राप्लुतानरायांतितद्विष्णोःपरमं॥११६॥तीर्थोपवासकंलत्वानिशाजा॥
च२ ॥गएतंतथा॥प्रातःस्नात्वोगंगायांतर्पयन्सततर्षसर्वतः॥११७॥यावत्सपारणंकर्तुमिच्छेद्द्विजसत्तमः॥यावद्वीतज्व॥
॥राक्रांतस्वपेकंसर्थमातुरः॥११८॥वैदेशिकस्तथैकाकीतथातिज्वरपीडितः॥चिंतामवापमहतींकिमेतत्समुपस्थितं॥
॥११९॥चिर्णवेनिमग्नापित्यक्तासोज्ञीवितेधने॥सांयात्रिकइवागाधेभिन्नपोतोमहार्णवे॥१२०॥कलत्रंकलत्रं॥ एःप्राप्तःक
ता २ ॥मेकपुत्राःकचतद्वसु॥कृतद्विचित्रवैदर्भ्यंकचापुस्तकसंभृतिः॥१२१॥अद्यापिनायुःपर्याप्तंपलितंनेथामयि॥कःस्वोयंदास लश्चाति
न एः१२ः

पलितंजराशौक्ल्यंपलितंजरसाशौक्ल्यमित्यमरः॥कालभयसंज्ञानाज्जीतिकालयंतःमृत्युःकःकालश्चेतिवापाठः॥१२२॥छ॥काशीवासिनेपरमात्मनेनमोनमः॥छ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तीर्थाटनेनशुद्धान्तःकरणस्याविवेकनाशकं विवेकमाह॥ अग्नावित्येकेन कूपं तु पुनः खनयेत्॥ काक्षान खनये दित्यर्थः॥ कः खनयेदिति वा पाठः॥ तस्माद्दैवक
रिष्यामीत्याह॥ चिंतया मी [illegible] मुक्त्युपायस्य साधितत्वादिति चिंता व्यर्थेत्याह॥ अथवेति द्वयेन॥ एको मुख्यः सदनुष्ठितः॥ संस्थासावनुष्ठितश्चेति तथा॥

॥मृत्युर्मूर्ध्नि स्थिता नाशो वासो ऽदूरे व्यवस्थितः॥ अग्नौ गृहोपरि ज्वलिते कूपं कः खनयेदिह॥११३॥ किमेस्थिश्चिंतनैर्व्यर्थैरतिपापकरैर्मम॥
॥चिंतयामि हृषीकेशं शिवदं शिवमेव च॥११४॥ अथवा मुक्त्युपायो वै मयैकः सदनुष्ठितः॥ मुक्तिः पुण्यैस्तु संप्रेता स्वनेत्र वि॥
॥षयीकृता॥११५॥ स्वर्गापवर्गयोरेकः साध्यो हि द्विविधा ध्रुवौ॥ तयोरसाधने पश्चात्संतापेन च तप्यते॥११६॥ अथवा॥
॥चिंतया किं मे तेन याऽडुरनुस्थया॥ रवेवाम [illegible] रणं श्रेयस्तीर्थवान्न यथा मम॥११७॥ किमहं संदृभागीव रथ्या क्वापि॥
॥म्रियेधुना॥ भागीरथ्यां म्रियेचाद्यका चिंता मम मूढवत्॥११८॥ चर्मास्थिसंचये नाहमनेन वपुषा ध्रुवं॥ प्राप्स्यामि निधनादत्र सि॥

सद्यथा भवति तथा अनुष्ठित इति वा संतापेन मनोदुःखेन वाचका राजरोगादिना च॥ पश्चात्तापेनेति पाठे तिमकालीनतापेनेत्यर्थः॥ तयोर्मया साधितत्वान्न ता
पो युक्त इति भावः॥ मुक्त्युपायमनुष्ठितत्वमंगीकृत्याह॥ अथवेति दुःखस्थि [illegible] तया अनवस्थितया रथ्या मितिकालाध्वनोरत्यंतसंयोगे द्वितीया रथ्यां यामि इत्यर्थः॥

॥ ९५॥ १८

दैनैश्रेय

चकार

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वृश्चिकः सविषकीटविशेषः॥ सप्तसप्तचतुर्दशादिनानि स्थित्वा यावन्मरणं प्राप्तस्तावदित्यदन्वयः॥ सप्तपंचेति क्वचित्पाठः॥ किंकिणीजालमालितं स्फुरत्

गएवंचिंतयतस्तस्य पीडासीदतिदारुणा॥ कोटिवृश्चिकदष्टस्य यावस्थातामवाप सः॥१२७॥ छ॥ छ॥ छ॥
कं.खं.को.हं.२ गास्मर्तव्यं विस्मृतं सर्वं निर्वर्तितं च॥ दिनानि सप्तसप्तेति स्थित्वा पंचत्वमागतः॥१२८॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥
॥ तावद्वैकुंठभुवनाद्विमानं समुपस्थितं॥ तार्क्ष्योपलक्षितो यत्र ध्वजश्चातिसमुद्धृतः॥१२९॥ छ॥ छ॥ छ॥
॥ अधिष्ठितं सुकन्यानां स्वर्णकौशेयवाससां॥ चामरव्यग्रहस्तानां सहस्रेणातिविस्मृतं॥ ३०॥ छ॥ छ॥ छ॥
॥ पुण्यशीलसुशीलाभ्यां गणाभ्यां च विराजितं॥ चतुर्भुजाभ्यां स्वास्याभ्यां किंकिणीजालमालितं॥३१॥ छ॥ छ॥
॥ तद्विमानमथारूह्य पीतवासाश्चतुर्भुजः॥ अष्ठं चक्रे नत्वा वत्स सद्विजो दिव्यरूपणः॥१३२॥ छ॥ छ॥ छ॥
॥ इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे सप्तपुरीवर्णनं नाम सप्तमोध्यायः॥७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ लोपामुद्रोवाच॥ जीविते नैश कथामेनां पुण्यां पुण्यपुरीश्रितां॥ न तृप्ति मा[illegible]गता मिश्र त्वा[illegible] श्रीमुखेरितां॥१

घंटिकास्मरूहेन जात[illegible]मामाळमित्यर्थः॥ ॥इति श्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां सप्तमोध्यायः॥७॥ पिशाचगुह्यकैं गंधर्वविद्याधर्प्रजाहता॥ आरभ्य
यतेष्टमे पंचश्लोकाः॥ तयस्त्रिनीमुखः॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

189

अस्त्यत्र श्री कलैदेतुमा

गणाकुचलुः॥ ॥भगवद्भक्तियुक्तानां किमज्ञातमिति॥ द्वियद्विजः शिवशर्मा कएषइतिक इतिअन्वयः॥

॥भगवद्भक्तियुक्तानां किमज्ञातं भवादृशां॥ एतदेवद्दिनो नामयदुक्तं श्रामतालया॥७॥

गणाकुचलुः॥ ॥भगवद्भक्तियुक्तानां किमज्ञातं भवादृशां॥ एतदेवद्दिनो नामयदुक्तं श्रामतालया॥८॥ इतिस्वासव

यदन्यद पितेखित्ते प्रष्टव्यं नदत्रां कितं॥ संप्टच्छस्वमहाप्राज्ञप्रात्यानघ क्षुवामहे॥९॥ द्विव्यद्विजउवाच॥ कोएष

चनंभगवद्गुणभावित॥ अतिप्रीतिकरंहृद्यं ततसोस्यस्वाचहा॥९॥ कस्मैविकृताकाराकृतमेतन्ममागतः॥१०॥

लोकोल्प श्लोकः स्वल्पपुण्यजनोह्यतिः॥ दत्वानुतापभाजोयनानो

गणाकुचलुः॥ अयंपिशाचलोकोत्र वसंतिपिशाचाः॥ अल्पपुण्याल्पलक्ष्मी

हत्वाददस्यपि॥११॥ त्रिंवप्रसंगतोप्यर्च्यसहलक्ष्मुचिचलसः॥ काःपिशाचास्तइमेचते॥१२॥

स्वल्पपुण्य

हा॥ अल्पपुण्यजनाहृतिः॥ अपुण्यजनानांपुण्यजनानामाहृतयः शरीराणियस्यसतथा॥ स्वल्पपुण्य

जनाहृतिरिति॥ विस्मारः॥१०॥ अयमितिपिशाचादयश्चत्वारोदेवयोनिविशेषाः॥ विद्याधरेस्यमरः॥१२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ना० पु० अ० १०

रू

पूर्वाध्यायांते तद्विमानमथारुह्येसनेनाशिवशर्मणः सायुज्यमुक्तिरुक्ता साप्यपर्यटमानेन तद्धिकायामाख्यापिकायामासन्नस्तस्य लावमार्वेदयतीत
तत्कारणं छतिजीवितेशोतिद्वयेन ॥ मोक्षं सायुज्यं ॥२॥ मोक्षः कैवल्यरूपः अमुमेवार्थं मायापुर्यादिषु साक्षात्सायुज्यं नास्त्येतेष्वेवं लक्षणं इति हाइति
हे सव्ययं उपदेशपारं पर्याभिध्यायितस्यासौ वरुणानमत्रेतीतिहासः पुरावृत्तं आर्षः पूर्ववृत्तांताश्रया इतिहासाद् इति देवब्रह्मस्मरणात् ॥ धर्मार्थकाम

१८
॥ ९६ ॥
१८

॥ मायापुर्यां मुक्तिपुर्यां शिवशर्मा द्विजोत्तमः ॥ मृतोपि मोक्षं नैवाप ब्रूहि तत्कारणं विभो ॥२॥
॥ अगस्तिरुवाच ॥ ॥ साक्षान्मोक्षो न चैतासु पुरीषु प्रियसत्तम भाविनि ॥ पुरोद्दिश्यामुमेवार्थमितिहा
॥ सोमयाश्रुतः ॥३॥ ॥ शृणु कांत विचित्रार्थां कथां पापप्रणाशिनीं ॥ पुण्यश्रीकसुशीलाख्यां कथितां शि ॥ ९
॥ वशर्मणे ॥४॥ शिवशर्मोवाच ॥ ॥ अयि विष्णुगणौ पुण्यौ पुंडरीकदलेक्षणौ ॥ किंचिद्विज्ञप्तुका
॥ मोहं प्रबद्धकरसंपुटः ॥५॥ न नाम युवयोर्वापि वेद्म्यौ लसा च किंचन ॥ पुण्यश्रीकसुशीलाख्यौ
युवां प्रवित्तुमर्हथः ॥६॥

थः

मोक्षाणामुपदेशसमन्वितं ॥ पूर्ववृत्तकथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते इति ॥ आकल्पा आकारेण शोभनयेति यावत् ॥ चकारात् त्वमव द्रष्ट्या यात तथा च वक्ष्यति ॥६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(191)

॥ १७ ॥

तनइति॥ ततस्तदनंतरं गच्छन्नूलोकं ददर्शेत्यन्वयः॥ कथंभूतं लोकं उल्लुकैरध्युषितं अधिष्ठितं कथंभूतैः पिचंडिलैः पिचंडउद

ततो गच्छन्ददर्शाग्रे हृष्टपुष्ट अनावृतं॥ पिचिंडिलैः स्थूलवक्त्रैर्मेघगंभीरनिस्वनैः॥१३॥
लोकेरध्युषितं लोकं श्यामकांगैः श्वलोमशैः॥ गणो कथ्यतं केनो कोलोकः पुण्यतः कुतः॥१४॥
गणगद चलुः॥ ॥उल्लुकानामयं लोकस्ते वैउल्लुकाः स्मृताः॥ न्यायेनोपार्ज्य वित्तानि गृह
यंति च ये भुवि॥१५॥ स्वमार्गगो पवाद्याश्च श्रद्धप्रायाः कुटुंविनः॥ संविभज्य च भोक्ता
रः को धास्त्या विवर्जिताः॥१६॥ न तिथिर्नैव वारं च संक्रांत्यादि न पर्व च॥ नाधर्मं च न धर्मं च विदंत्ये
ते सदा सुखाः॥१७॥ एकमेव हि जानंति कुवपुन्योहि योद्विजः॥ तस्मै ग्रासंप्रयच्छंति मन्यंते तद्ध्रुवः स्फुटं॥
१८॥ सन्त द्विजो ततोप्यत्रापि तेन पुण्येन उल्लुकाः॥ भुंजते स्वर्गसौख्यानि देववच्चाकुतोभयाः॥१९॥

शापिचिंडकुक्षी जठरोदरं त्वित्यमरः॥ सवत्ततेयेषां ते पिचिंडिला तुंडादिभ्य इलच्चेति इलच्प्रत्ययः तैः स्थूलोदरैरित्यर्थः॥
गृह्यंति गर्त्तं कृत्वा स्थापयंतीत्यर्थः॥ [illegible] तिपात स एवार्थः॥१९॥ श्री भवानीशंकराभ्यां नमः॥ श्रीराम॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रुतौ गांधर्ववेदस्य सर्वथा॥ स्कतौ इतिक्काचित्॥ नाम्ना राजस्य क्षत्रस्मात्स नाम्ना राजस्येषु क्रतवः अस्मोयैस्ते तथा॥ तेन पुण्येनेति॥ गी

ततो विलोकयामास लोकं लोचनराम दं॥ केमीजना स्तु सोल्लोकः किंनामा वद तां गणो॥ गणोगणबू
यतु॥ गांधर्वस्त्वेषल्लोकोस्मीगंधर्वाश्चस्तु भवन्ति॥ देवानां गायना ह्येते चारणा स्तुतिपाठकः॥ २१॥
गीतज्ञाअतिगीतेन तोषयंति नराधिपान्॥ स्तुवंति च धनाढ्यांश्च धनलोभेन मोहिताः॥ २२॥
राज्ञा प्रसादत त्व ब्धानि स्तुवासांसि धनान्यपि॥ उव्याध्यापि सुगंधीनि कर्पूरादीन्यनेकराः
॥ २३॥ ब्राह्मणे भ्यः प्रयच्छंति गीतं गायं सहर्निशं॥ श्रुता वेव मेन स्तोषी नाम राजस्य क्रतुश्रमः॥
॥ २४॥ तेन पुण्येन गांधर्वो लोकस्तेषां विशिष्यते॥ ब्राह्मणा स्तोषिता स्तायद्धैगीतवा
द्यार्जितैर्धनैः॥ २५॥

तवाद्यार्जितैर्धनैर्ब्राह्मणा स्तोषिता इति॥ पल्लवै प्रसिद्धे पुण्यास्मिन्न शेषः॥ तेन पुण्येनेति योजना॥ गीतविद्याभ्यासेन॥ २५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गीतविद्याभ्यासेन महत्वप्राप्ता तु दावंहरणमाहतुः ॥ गीतविद्येति ॥ यद्वा गीतविद्यायाः फलं प्रसिद्धमेवेत्याह ॥ गीतविद्येति ॥
तुंबरुरसदंतो पिहिता ॥ कचित्या अतिदुर्लभौ अतिमान्यौ ॥ तत्र गीतविद्यायाः शिवः रूपं वदन् हेतुमाह ॥ नादरूपीति ॥ ॥

गीतज्ञाश्चातिगीतज्ञेन तोषयंति नराधिपान्यासक्तावंति च घना धांन्यघनलोभेन मोहिताः ॥
गीतविद्याप्रभावेन देवर्षिर्नारदो महान् ॥ मान्यो वैष्णवलोके वै श्रीशस्या-
तिवल्लभः ॥२६॥ तुंबुरुर्नारदश्चोभौ देवानामतिदुर्लभौ ॥ नादरूपी शिवः सा-
क्षान्नादतत्त्वविदो हि ते ॥२७॥ यदि गीतं करोत्येवै ते श्रीमद्धरिहरांतिके ॥ मो-
क्षासक्ता तत्फलं प्राकुः सान्निध्यमथवा तयोः ॥२८॥ गीतज्ञो यदि गीतेन प्राप्नोति
परमं पदं ॥ रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥२९॥ ॥ ॥ ॥

नादरूपी गीतरूपी षड्जादिस्वररूपीत्यर्थः ॥ गीतविद्यायाः निःकामसकामभेदेन फलद्वयमाह ॥ ॥
यदि गीतमिति ॥ द्वितीयपक्षं स्पष्टयति गीतज्ञ इति रुद्रस्येति विष्णोरप्युपलक्षणं ॥ ॥२९॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

194

सदाकालं सर्वकालं सदा लोकमिति पाठे आ लोकं सृष्टेर्यथा स्यादित्यर्थः॥ एषा यदि गीत मित्यादि लक्षणा फलितमाह तदिति॥ तत्र स्मार्गीत

अस्मिन्नल्लोके सदा काले स्मृतिरेषा प्रगीयते॥ तन्नीतमाळया पूज्योदेवो हरिहरौ सदा॥ ३०॥ इति श्रीकृष्णवनपूरणा स्वाय
पुनरन्यन्मनोहरं॥ शिवशर्मा द्विजः प्रख्यो द्वारकी संज्ञं नगरं विदं॥ ३१॥ गणावु ... ॥ असौ वैद्याधरो लोको नानाविद्यावि
शारदः॥ एते विद्यार्थिनामन्नं कृपानवत्सर्कवर्क॥ ३२॥ औषधान्यपि यच्छंति नत्पीडाशमनानि हि॥ नानाकलाः शि
क्षयंति विद्यागर्वविवर्जिताः॥ ३३॥ शिष्यं पुत्रेण पश्यंति वस्त्रतांबूलभोजनैः॥ अलंकृताश्च सत्कन्या धर्मादुद्वाहयंति च॥ ३४॥

माळया गीत निकरेण॥ अथवा स्मृतिरेषेत्यनेन नत ... माळयेत्याद्येवोच्यते॥ तदा तच्छब्दः प्रसिद्धार्थः॥ तत्पीडाशमना निविद्यार्थिरोगना
शकानि अन्यदपि यावदपेक्षितमिति हि शब्दार्थः॥ धर्माद्धर्म निमित्तात् धर्ममुद्दिश्य पेत्यर्थः॥ छ॥ ॥ शिवाय नमः॥ श्री

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

195

ध०पु० अ०

अभिलाषधियाकामवांछयावलुरैर्द्दक्षैः सेवाकर्मस्तुस्तुष्टुवलुरैरित्येकं पदं वा ॥ आद्दतः आदरणीयः प्रतिष्ठितं शोधितं कोविदो पीत्यपिशब्दः समुच्चयेकोविदो

अभिलाषधियानित्यं पूजयंतीष्टदेवताः ॥ एतैनेंपुण्येर्वैसं तोहिविद्याधरवरांइमे ॥ २५ ॥ यावृदित्यं कथांवक्तुमावर्त्तेपमिनीपति ॥ पा ॥

धर्मराजोभिसं प्राप्तोदेवदुंदुभिनिस्वनैः ॥ २६ ॥ सौम्यमूर्त्तिर्विमानस्थोधर्मज्ञैः परिवारितः ॥ सेवाकर्मस्तुवलुरैर्भृत्यैस्त्रिनलुरैर्स

॥ १९ ॥ ह ॥ २७ ॥ धर्मराजउवाच ॥ ॥ साधुसाधु महाबुद्धे शिवशर्मन्द्विजोत्तम ॥ कुतोवित ब्राह्मणानां भवता प्रतिष्ठितं ॥ २८ ॥ छ

वेदाभ्यासः कृतः पूर्वंगुरवश्चाप्युतोषिताः ॥ धर्मशास्त्रपुराणेषु दृष्टोधर्मस्य याहृतः ॥ २९ ॥ प्रतिष्ठितं मुक्तिपुर्यद्विराम्पुगैतृश

तीररक्षं ॥ कोविदोसि कृत्वा नेवजीविनेजीविनेतरे ॥ ७०कळेवरस्थितिगंधिसदेवास्तु विभाजनं ॥ म्रुतीर्थेपुण्यपण्येनसम्यग्विनिर्मितत्वया ॥ ४१

स्तीतिकविसाठेजीविते नरेमरणेकळेवरमितिस्तुतीर्थेपुण्यमेवपण्यं विक्रेयं द्रव्यंतेन सम्यग्विनिर्मितं परिवर्त्तितं ॥ एतद्दुर्लभवतिमुतीर्थगतप्राप्य

मादायशरीरगतंशरीरलक्षणंवापापंत्यक्तमित्यर्थः ॥ श्रीरामायनमः ॥ श्रीशंकरायनमः ॥ श्रीश्री ॥ छ ॥ श्रीरुक्माणीशंकरस्वामीनमः ॥ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

196

अतइति॥ पांडित्यंसदसद्विवेकबुद्धिमत्वंविचक्षणत्वं॥ विद्वांसस्त्वाकेते हि ते पुरूपाये क्षिलक्षणमेकंक्षणमात्रंयथास्यात्तथा॥ अहःक्षेपंदिनव्यर्थतां नक्षिपंतिनन
यंतीत्यर्थः॥ अहःक्षयमिति क्वचित्पाठः॥ अहःक्षयं॥ क्षिपंतिक्षणमेकंहि ते मुधेति॥ निम्नितरयेएवंविधा बुधा इति वा॥ निमेषानिति॥ पंच वा षड्वा नि

अतएव हि पांडित्यं समाश्रियंते विचक्षणाः॥ अहःक्षयं न क्षिपंति क्षणमेकं हि ते मुधा॥ पाठांतरं॥
निमेषान्पंचषान्संप्राणंति प्राणिनो ध्रुवं॥ तत्रापि न प्रवर्तंते पुरुषकर्माणि गर्हिते॥४२॥ ७॥

निमेषान्पक्ष्मोन्मेषोपलक्षितान्कालांश्च यत्र मरणधर्मके शरीरे प्राणिनो जंतवः प्राणंति प्राणनव्यापारं कुर्वंति चेदंतदइत्यर्थः॥ अतस्तत्रा
पि पंचषेषु निमेषेषु पर्यंते कर्म्मणि पापकर्म्मणि अतएवानिंदिते गर्हिते निंदिते अथ कर्म्मणीति वा क्वचित्पाठः न प्रवर्त्तंते पुरुषः प्रवर्त्तितुं न कु
र्युरित्यर्थः॥ तत्रापि चेति पाठे निपातपरत्वेन व्याख्यातव्यं॥४२॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१०अ०

197

स्थिरापायइति॥ स्थिरः अपायो नाशो यस्य स कायः स्थिरापायः सदाकार्य्यइतिवापाठः॥ तत्तस्मात्प्रौढकार्य्ये महत्कार्य्ये नोऽस्मै कः प्रयोजनमिति
अर्थः॥ सदिति सत्कर्मणो यं विपाकः फलं किं तद्घदेतो भवतः॥ सखित्वं गतावि सन्वयः॥ किं चास्माभिः कर्त्तव्यं अस्मत्कर्त्तव्यस्य स्थैर्य च

व३

स्थिरापायः सदाकायो न च्यवनं निच्यनेवति॥ तन्नः प्रौढकार्ये किं न यतेत तत्त्वानिव॥४४॥छ॥छ॥
१८ सत्त्वरं गत्वरं चायुर्लोकः शोकसमाकुलः॥ तस्माद्धर्मे मतिः कार्य्या भवतेव सुधार्मिकैः॥४५॥छ॥
॥१००॥ सत्कर्मणो विपाकोऽयं तव वं ध्योम मामप्यहो॥ यदेतौ नगं इकौ सखित्वं भवंतो गतौ॥४६॥छ॥ छ॥
१८ मया त्वदीयतां तात साहाय्यं करवाणि किं॥ यत्कर्त्तव्यं मादृशैस्तत्तत्कृतं भवतैव हि॥४७॥छ॥
अद्यचन्यतरोऽस्मीहय इष्टो भगवतो रणे॥ सेवा सदैव मे त्वा प्राप्य श्रीमच्चरण सन्निधौ॥४८॥छ॥
ततः प्रस्थापितस्ताभ्यां प्राविशत्स्वपुरीयमः॥ अप्राक्षीच्च ततः ततोविप्रस्तो गणो प्रस्थितेयमे॥४९॥छ॥ ॥ १

कृतत्वादिस्माहाय कर्त्तव्यमितित्स गवतः लयोर्दृशीसावास्व स्यापिकृतार्थतामाह॥ अद्यचन्यतर इति श्रीमच्चरणसंन्निधौ वैकुंठना
थसन्निध्यौ अतिरम्यतरं यमपुरं चालक्ष्यातिविस्मयेन पृच्छति॥४९॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पमं २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

198

साक्षादिति॥अतिसौम्यतराकृतिः अतिशयेन शांतस्वभाव इत्यर्थः॥ विस्मयमेवस्मारयति॥आकर्ण्येति। विध्यतिभीताभवंति॥अन्यथायंमयादृष्टइत्यत्रइयं

३ था

॥शिवशर्मोवाच॥साक्षादयंधर्मराजोनतुसौम्यतराकृतिः॥धर्मीएयेवैचांस्यस्यमनःप्रीतिकराणिच॥५०॥पुरीसं॥
॥यमिनीसेयमतीवशुभलक्षणा॥आकर्णयस्यानामापिपापिनोतीवबिभ्यति॥५१॥यमरूपंवर्णयंतिमर्त्यलो॥
॥केन्यथाजनाः॥अन्ययंमयादृष्टोद्भुतंतत्कारणंगणौ॥५२॥केनुपश्यंतिमुंलोकंनिवसंतियथात्रके॥इद॥
॥मेवास्यकिंरूपंकिंवान्यत्रनिवेद्यतां॥५३॥गणावूचतुः॥शृणुसौम्यसुसौम्योसौदृश्यतेत्रभवादृशैः॥धर्म॥
॥मूर्तिःप्रशस्त्यैवनिःशंकैःपुण्यराशिभिः॥५४॥ छ॥काशी॥पुरेवसतियोखिलभूतवोतस्मैनतयसं॥

चान्यथादृष्टेतिवोद्धव्यं॥अन्यदपिप्रश्नत्रयमाहाकेनेति।प्रथमप्रश्नोत्तरंवदंतौचरमप्रश्नोत्तरमाहतुः॥शृणुसौम्येत्यादिना।अयमेवहियमइत्यादि२सज्जनैर्दृष्टैर्दूरतः॥श्रूयतेदृश्यतेचेतिपंचत्रिंशश्लोकेनान्वयः
यमंविशिनष्टि ५४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

199

।।०पू०अ०

यमंविशिनष्टि।।पिंगाक्ष इत्यादि।पिंगाक्षः पिंगलनेत्रः।क्रोधरक्तांतलोचनः क्रोधेनरक्तांतेलोचनेरक्तेप्रांतेरक्तमध्येवा।।यस्यसः।।विद्युल्ललनभीषणः।।विद्युदि
वयल्ललनंरसनंजिह्वातयाभीषणः।।जिह्वालिललनभीषणइतिपाठेजिह्वायाःयल्ललनंविस्तारस्तेनभीषणइत्यर्थः।।भ्रूकुटीकुटिलाननः।।भ्रकु

।।१९१।।

।।अयमेवहिपिंगाक्षः क्रोधरक्तांतलोचनः।।दंष्ट्राकरालवदनोविद्युल्ललनभीषणः।।५५।।ऊर्ध्वकेशोतिलंबांगः प्रलयांबुदनिःस्वनः।।
।।कालदंष्ट्रोद्यतकरोभ्रूकुटीकुटिलाननः।।५६।।आनयैनंपातयैनंबध्नानामुंचदुर्दमं।।घातयेनंसुदुर्वृत्तंमूर्ध्नितीव्रम।
।।योघनैः।।५७।।आताडयैनंदुर्वृत्तंधृत्वापादौशिलातले।।उत्पाटयास्यनेत्रेत्वंनिधायचरणंगले।।५८।।एतस्य।।।
।।।गल्लावुत्कृत्तौक्षुरेणाऽऽस्यविपाटय।।पाशेनकंठंबध्वास्यसमुल्लंबयभूरुहे।।५९।।छ।।छ।।छ।।

व्यावक्रभ्रुवाकुटिलमाननंयस्यसः।।जल्पलमाहतुरानयेत्यादिनावधायपाशायतीबंयस्यादयोधनैः लौहमुद्गरैः।।घनोमुद्गरघनाविस्मरः।।
गल्लौकपोलौधोगोगंडाविति यावत्।।समुल्लंबयभूमिस्पर्शोयथानभवति तथाअमुंपाशयेत्यर्थः।। ।।५९।।सदाशिवायनमः।।सांबशिवायनमः।।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२००

करपत्रेण क्रकचेन क्रकचोऽस्त्री करपत्रमित्यमरः ॥ पार्ष्णिघातैर्गुल्फाधस्ताडनैः ॥ तद्ग्रंथी घुटिके गुल्फौ पुमान् पार्ष्णिस्तयोरधः इत्यमरः ॥
घ्नत हिंसयत ताडयेत्यर्थः ॥ ब्रुकुवचनमार्षं ॥ समुच्चूर्णय च परदारप्रसक्तमरः परपत्नीधर्षकं करं अस्य पापिनः सिंधि छिंधि ध्याकु
रु पिंछि हि पापिनमिति क्वचित्पाठः ॥ विखंडय निक्रोध लग्न छेदय ॥ स्व चीभिः रोमकूपेषु रोममार्गेषु ॥ व्यधि ताडय विंधीत्यर्थः ॥ ॥ ॥

विदारयास्य मूर्द्धानं करपत्रेण दारुवत् ॥ पार्ष्णिघातैर्घ्नतास्यास्यं समुच्चूर्णय दारुणैः ॥ ६० ॥ परदारप्रसक्त
मरं करं छिंध्यस्य पापिनः ॥ परदारगर्हंयाबुः पादौ चास्य विखंडय ॥ ६१ ॥ सूचीभीरोमकूपेषु तनुं व्यधि
हि सर्वतः ॥ दानुः परकलत्राणि नखपंक्तीर्दुरात्मनः ॥ ६२ ॥ परदारमुखवा आनुर्मुखे निष्ठीवयास्य हि ॥ वक्तुः
परापवादस्य क्वान्तीक्ष्णं मुखे क्षिप ॥ ६३ ॥ भज्जर्येनं चणकवत्तप्तवालुकखर्परैः ॥ क्वा हूं विकटव
कैलं परसंतापकारिणं ॥ ६४ ॥ ॥ ॥

पिष्टहीति पाठे पूरयेत्यर्थः ॥ निनिष्ठीवय थूत्कृत्य श्लेष्म प्रक्षेपं कुरु हि रात्यान्मत्र्यचेत्यर्थः ॥ किलरां कुं क्षिप प्रक्षेपय प्रवेशय ॥ च
णकवच्चूर्णकाः प्रसिद्धाः तद्वत्तप्तवालुक खर्परैः सुतप्तत्रकर्परैः कांकर इति प्रसिद्धाः क्षुद्रपाषाणविशेषास्त्यर्थः ॥ खर्परै
रिति क्वचित् भ्राष्ट्रभर्जनपात्रे विकटवक्त्रै निद्रूतसंबोधनं ॥ ६४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क्रूरलोचनेति दूतसंबोधनं ॥ अदत्तस्य परवस्तूनामिति कर्म्मणि षष्ठी ॥ उत्कटे हे उत्कट उत्कटमिति पाठे क्रियाविशेषणं । सुपर्वणां सुपर्वणां देवानां सुपर्वाणः

१८ ॥ १०२ ॥ १८

दोषारोपं सदा कर्त्तुरदोषे क्रूरलोचन ॥ निमज्जयास्य वदनं पूयशोणितकर्द्दमे ॥ ६५ ॥ अदत्तपरवस्तूनां गृह्ण
तः करपल्लवं ॥ आच्छिद्याच्छिद्य तैलेन तप्तांगारे पचोत्कट ॥ ६६ ॥ अपवादं गुरोर्वैकुं निंदाकर्त्तुः सुपर्वणां ॥
तप्तलोहशलाकाश्च मुखे भीषण निक्षिप ॥ ६७ ॥ परमर्मस्पृशश्चास्य परच्छिद्रप्रकाशिनः ॥ सुतप्ता
योमयान् शंकून् सर्वसंधिषु रोपय ॥ ६८ ॥ अन्येन दीयमाने स्वे निषेद्धुः पापकारिणः ॥ आघेतुः ॥ १
परवृत्तीनां जिह्वां छिन्ध्यस्य दुर्मुख ॥ ६९ ॥ देवस्वलोलुपः क्रोडास्य ब्राह्मणस्वस्य लोभिनः ॥
विदार्योदरमप्याशु विट्कीटैः परिपूरय ॥ ७० ॥ न देवार्थे न विप्रार्थे नातिथ्यर्थे पचेत् क्वचित् ॥
तममुं स्वार्थपक्तारं कुंभीपाके पचांधक ॥ ७१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः इत्यमरः । भीषणेति दूतसंबोधनं ॥ दुर्मुखक्रोडास्येत्यपि विट्कीटैः विष्ठाकृमिभिः ॥ अंधकेति दूतसंबोधनं ॥ ७१ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२०२

ञ्प९

अग्रास्यौंसापिमहारौरवमितिहं दैकवज्ञावः॥ कयाहोत्रतप्ततैलाधारपात्री॥ आलुत्या लुत्य आलोंश्रालो आइर्ड ८
ष्ट्रेतिद्रूतसंबोधनी॥ काकोलै ड्रौणकाकैः॥ ड्रोणकाकस्तु काकोलइस॰॥ कथं धतैलोह तुडकै॥ लोहवदुमुखैः॥
नानू संतोऽधमासैत्रोऽधमान्संताड्यमानेति कचित्पाठः॥ संतप्यमानानित्यन्यत्र॥ कूटहे कूटेतिद्रूतसंबोधनी॥

उग्रास्यारीश्रुहंतारमम्नुविश्री भघातिनी॥ कृतघ्नेन प्रवेगेन महारौरवरौरवौ॥७२॥ब्रह्मघ्नं चौघ्न
=म२ प२ तामिस्रेसुरापं शोणिते॥ काळसूत्रेहेचौरं सवीचौगुरुतल्पवी॥७३॥ तत्संसर्गिणमावर्णमुसि
पत्रवनेतथा॥ एतान्महापातकिनस्तप्ततैलकटाहके॥७४॥ आलुसालुसदु ड्रंष्ट्र काकोलैर्लो
हतुंडकैः॥ संतोधमानान्पापिष्ठान्मुनिसंकल्पैर्निवासय॥७५॥ स्त्रीघ्नं गोघ्नं च मित्रघ्नं
कूटशाल्मलिपादपे॥ उल्लंबयचिरंकाळमूर्ध्वपादमधोमुखं॥७६॥ स्वचम
स्य च संदंशौ खोऽटय त्वंमहाभ्रुज॥ आस्फोषितुर्मित्रपल्याश्च जानुसारयाश्च च॥७७॥

कूटशाल्मलिर्वा॥ रेचनः कूटशाल्मलिरिसमरः॥ उल्लंबयअवलंबयमहाभुजेति द्रुतसंबोधनी
आंश्चेतिचकारः संमुच्चयेनिपाततया चेतिसंबाध्यते॥७७॥ ध॥ श्रीभवान्यैनमः॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कूटसाक्ष्याभिवादिनेमिथ्यासाक्षित्ववदनशीलाय॥ कूटसाक्षित्ववादिनमिति क्वचित्पाठः॥ मानकूटं मानं तुलया
नं कूटयति छलयतीति तथा तीएवं तुला कूटमिति कंठमोटनं वस्त्रवत् कंठनिष्पीडनेन कंठमोहं चेतिपाठः त्रि
पाविशेषणं तीर्थासु स्त्रीविनं तीर्थजलेषु फूत्कार सश्लेष्म प्रक्षेपणं॥ गोतिला दीन्यविक्रेतारमिति शिवार्थत जं

१८ ज्वालाकीले महाघोरे नरके मूं निपातय॥ यो वह्निनादाहयति परक्षेत्रं परालयं॥७८॥
॥ १०३॥ कानने कूटेच गरदं कूटसाक्ष्याभिवादिने॥ मानकूले तुला कूटं कंठमोटनयान्यः॥७९॥
१८ लालापीबेचदुःप्रेक्ष्ये तीर्थाप्सु स्त्रीविनं यथो॥ ग्रामयाचेव गर्भं भ्रूणं ब्राह्मणपाके न्यतापिनी॥८०॥ ॥ १
रसविक्रयिणं विप्रं भिक्षुयंत्रे प्रपीडय॥ प्रजापीडाकरं रूप मंधकूपे निपातय॥८१॥
गोतिलाश्वतुरंगाणां विक्रेतारं द्विजाधमं॥ मातुलान्याः सुरायाश्च विक्रेतारं हलायुध॥८२॥
मुसलोलूखले वे … रयं कंडुयेनं पुनः पुनः॥ स्नुं इं द्विजा वमंतागृमं चसेविनी॥ अघोमुखे रं दि
चेनरके दीर्घग्रीवं प्रपीडय॥८३॥

तलातलपध्यभावः॥ द्विजाधमं विप्राणामिधमं हलायुधेति संबोधनं मातुलान्याः अंगारख्यायाः मातुला
नीतुभ्यं शायामिस्मरः॥ मं चसेविनीउचपीडादि सेविनीइत्यर्थः॥ दीर्घग्रीवेति संबोधनं॥८३॥ ॥ छ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हेपारापाणेकषापापोषएतान् ब्रह्मणजेतृन् स्त्र्यादीन् घातयंतौ संतौ उपपत्तिना जारेण तन्मायसमये नमल्लोह
प्रतिमाकारेण तृतीयस्य स्मर्स्योत्तरे साहतुः॥ येप्रजा सह इति समन्विः॥ औरसान् धर्मपत्न्यां स्वहदया ज्ञातान् पुत्रो
नेवेत्येवराद्रस्यपाल[illegible]सनेनसंबंधः॥ नैवेतिदीनादीनरूपाल्लोकाइतिशेषः॥ एषां राज्ञे नप्रैश्यं तेते [illegible]पाः॥

६

ॐ

स्त्र ब्राह्मणजेतारं वैश्यं ब्राह्मणमानिनी॥ क्षत्रियं पाजकं चापवेदं निःकृयिणं द्विजं॥ ८७॥ लाक्षालव
णमांसानां सतैलविषसर्पिषां॥ आयुधेक्षुविकाराणां विक्रेतारं द्विजाधमं॥ ८८॥ पारापाणेकु
पापाणे वध्वैनान् चरणेद्द्र॥ घातयंतौ कुषापापा तैर्नयनं तत्मकर्द्दमे॥ ८९॥ इमांस्त्रियं स्त्र पयामुपु =पमं ३
स्त्र [illegible]कु लके न्मेषां॥ तेनोपपत्तिना सार्द्धं तन्मायसमयेन चा॥ ९०॥ स्वयं गृहीत्वा नियस्य जेतादि ६।३४
पः॥ तत्प्रापय दुराधर्षं बकुम्भं मरदंशके॥ ९१॥ इत्यादि जल्पन्दुर्व्वृत्तौ दूरतः श्रूयते यमः॥ स्वक
मर्शंकितैः पापैर्दृश्यति स्म भयंकरः॥ ९२॥ येप्रजाः पाल्ययंता हि पुत्रौ नेवयथौरसान्॥

दंडयंति च धर्मेण भूपास्ते स्यसभासदः॥ ९३॥ नैव दानो न दुर्वृत्तौ पापग्रस्तोन शोकभाक्॥ एषां राज्ञ प्रहृश्यं
तेभूपास्ते स्यसभासदः॥ ९४॥ ॥ अस्य धर्मराजस्य सभासदो भवंत्यर्थः॥ ॥॥ ए१॥ ॥ ॥॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लोकानेवदर्शयंतौ तेषामपि तत्र वासमाहतुः ॥ ब्राह्मणा इति ॥ न केवलं भूपा एवान्येपि तत्र निवसंतीत्याहतुर्ब्राह्मणा इति ॥ अन्यच्छ्रुतः अपिशब्दादेतद्व्यतिरिक्ता अपि भूपा नैव काचित्प्राधान्येन दर्शयितः ॥ उशीनरः शिबिः

२८ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः स्वधर्मनिरताः सदा ॥ अन्येपि ये संयमिनः संयमिन्यां वसंति ते ॥ ९२ ॥
॥ १०४ ॥ उशीनरः सुधन्वा च वृषपर्वा जयद्रथः ॥ रजिः सहस्रजिद्वक्षः क्षितिः दृढधन्वा रिपुंजयः ॥ ९३ ॥ ॥
युवनाश्वोदत्तवक्त्रो नाभागो रिपुमंगलः ॥ करंधमो धर्मसेनः परमर्दः परांतकः ॥ ९४ ॥
२८ एते चान्ये च बहवो राजानो नीतिवर्तिनः ॥ धर्माधर्मविचारज्ञाः सुधर्मायां सभासते ॥ ९५ ॥
अन्यांश्च ते प्रवक्ष्यामो ये न पश्यंति भास्करिं ॥ दंडपाणोद्यतकरान्दूतानुग्रान्नारकांश्चित्रा ॥ ९६ ॥

प्रयाणमपि मंगलं यस्मात्स रिपुमंगलः ॥ अग्र पुमंगल इति वा ॥ रिपुमर्दन इति क्वचित्पाठः ॥ द्वितीयप्रश्नोत्तरमाहतुः ॥ अन्यच्चेति ॥ अन्यांश्चेति क्वचित्पाठः ॥ भास्करिं यमदूतांश्चालोकस्योपलक्षणमेतत् ॥ ॥ ९६ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२०६

गोविंदेत्यादिपंचादशश्लोकानामिमंधर्मराजः स्वभटगणान्स्वदेवाशिक्षयेत॥ शिक्षयतीति द्वादशेनान्वयः॥
हेभटाइतियेसततं आमनंतितिस्माद्यांभवद्भिःरितिशेषः॥ इतिलर्वत्रयोजना॥ इतिशब्दपरामृष्टंकर्माहगोविं
देत्यादिसर्वत्रअत्रार्थशब्दोः दामपीनस्तत्संनोद्भावनीयंगोविंदसात्मका धनैश्वर्यमालक्ष्मीरविद्यातात्स्य।
एवमाधवमुक्तिंददातीतिमुकुंदः॥ मुचेर्दुकुंदकुंदाविति दुकुंदप्रत्ययः हेमुक्तिदेतिहरे भक्तापापहा॥ रम्मुरारेमु

गोविंदमाधवमुकुंदहरेमुरारेशंभोशिवेशशशिशेखरशूलपाणे॥ दामोदराच्युतजनार्दन
वासुदेवत्याज्याभटायइतिसततमामनंति॥ १८॥

रंनाम्नोदेतस्यारेत्रांकल्याणंभवस्मादितिशंभुः तत्संबोधनंहेशंभो॥ शिवसुखस्वरूपईशसर्वात्मपतेः
शशिशेखरचंद्रभूषणशूलपाणेत्रिशूलकरदामोदरउकुक्षेसमावान्नच्यवतइत्यच्युतजनार्दन
प्राणिमात्रस्यतेअर्दयतिहिंसादानेष्वितिसाधुः वासुदेवसर्वातर्यामिन्॥ १८॥ ५९॥ ५९॥ १२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ना०सू०अ०

गंगाधरमंदाकिनीधर्त्तः॥ अंधकारिपातत्राम्नो दैत्यस्य शत्रो हर संसार हर क्षीरोदमथनोद्भूत कालकूटवि
षाशनात् शक्रेण कुलिशाहननाद्वा दक्षाध्वरयुद्धे प्रसत्य विष्णुना कंठग्रहणाद्वा नीलकंठः॥ तथा चोक्तं स्कं
दे॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा नृपाणि(?) खरात्मज॥ धृतं कंठे विषं घोरं ततः श्रीकंठनामभेति हरिवंशे च
दत्तः प्रहारः कुलिशेन हर्षितवज्रान्नसुरं जातीनि(?)॥ कंठे नैल्यं ततो नेतयश्च वंतं तस्मात् ख्यातस्ततो नी
१८ ॥१०५॥ १८ गंगाधरांधकारिपो हर नीलकंठ वैकुंठ कैटभारिपो कमठाब्जपाणे॥ भूतेश खंडपरशो मृड चं
डिकेश हाहाद्य आभटाय इति संततमीमनंति॥ ९९॥
लकंठेति कल्पे॥ ततः प्रसभमाप्लुत्य दत्तं विष्णुः सनातनः॥ जग्राह कंठे भगवान् नीलकंठस्ततो भवदिति
वैकुंठः विकुंठायाः पुत्रः कैटभारिः चोत त्राम्नो दैत्यस्यारिपो शत्रो कमठ कूर्म अब्जपाणे पद्महस्त भूतेश
भूतगणस्वामिन् खंडपरशो भग्नकुठार वटारिकाश्रमे तपस्यतो महादेवनारायणस्यांके किल शिवः
परशुं प्राक्षिपत्स च तदंगमाश्रित्य भग्नो द्विधाऽभूत्तपद्वापरान् शत्रून् अंधकादीन् ऊर्ध्वीकृत्य
धृतान् पश्यति तेनुकरोति हिनस्तीति परशुः॥ त्रिशूलं तथा चोक्तं पद्मपुराणीये सहस्रनाम्नि शिवत्रिशूले

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(208)

सु

विष्णोर्व्यापनशीलान्नसिंहनरहरिरूपमधुसूदनतन्नाम्नो दैत्यस्यनाशनचक्रपाणेसुदर्शनहस्तगौरीपतेउमाकांत॥ गिरिशाकैलासशयनशंकरशंखकरना
रायणसर्वांतर्यामिन् असुरनिबर्हणदैत्यप्रहरणशार्ङ्गपाणेतन्नामाधनुर्हस्त॥१००॥ मृत्युंजयजितमृत्योउग्रअनाद्यव्याविषमेक्षणत्रिनेत्रकामशत्रोकंद
र्पदहनश्रीकांतलक्ष्मीपतेपीतवसनपीतांबरधरअंबुदनीलमघश्यामसौरेसूरवंशोद्भवईशानईश्वरकृत्तिवसनगजासुरचर्मवस्त्रत्रिदशैकनाथदेवमुख्यस्वामिन्॥१०

॥ विष्णोनृसिंहमधुसूदनचक्रपाणेगौरीपतेगिरिशशंकरचंद्रचूडनारायणासुरनिबर्हणशार्ङ्गपाणेत्याज्याभ॥१००

॥ मृत्युंजयोग्रविषमेक्षणकामशत्रोश्रीकांतपीतवसनांबुदनीलशौरे॥ ईशानकृत्तिवसनत्रिदशैकनाथत्याज्याभय॥१०१

पो२ ॥ लक्ष्मीपतेमधुरिपोपुरुषोत्तमाघश्रीकंठदिग्वसनशांतपिनाकपाणे॥ आनंदकंदधरणीधरपद्मनाभत्याज्यास्टाघद्रति॥१०२

॥ सर्वेश्वरत्रिपुरसूदनदेवदेवब्रह्मण्यदेवगरुडध्वजशंखपाणे॥ त्र्यक्षोरगाभरणबालमृगांकमौलेत्याज्यास्टाय॥१०३

लक्ष्मीपतेश्रीपतेमधुरिपोमधुसूदनापुरुषोत्तमक्षराक्षरातीतआद्यसर्वकारणश्रीकंठनीलकंठादिग्वसनादिगंबरशांतनिष्क्रियपिनाकपाणेआजगवकरआनंदकंदात्सो
कंदोमूलं चेत्सानंदकंदः हेपरमानंदेत्यर्थः॥ तथाचश्रुतिः॥ सएषपरमानंदरतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेःप्रपंचेतंचेतद्धाचवोध्विनार्टीकायामस्माभिः
धरणीधरवराहस्वरूपापद्मनाभकमलोदर॥१०२॥ सर्वेश्वरविश्वनियंतःत्रिपुरसूदनपुरत्रयारेदेवदेवब्रह्मादिसेव्यब्रह्मण्यदेवब्रह्मभ्योहिताब्रह्मण्यास्तेषुमध्येदिव्य
तीतिअतिशयेनराजतेयद्वाब्रह्मण्यस्त्रासौदेवश्चेतितत्संबोधनंतथागरुडोध्वजेयस्यसतथातत्संबोधनंहेगरुडध्वजहेशंखपाणे॥ पांचजन्यहस्तत्र्यक्षत्रीण्यक्षीणिनेत्राण्यस्य
चंद्रसूर्याग्निरूपाणियस्यहेत्रिनेत्रेत्यर्थः॥ उरगाभरणसर्पभूषणबालहेकुमारकल्पादबालनक्त्यंरूपंस्तंप्रध्यायतंनस्तः॥ प्रादुरासीत्स्तंभोरकंकुमारनीवलोहि

इतिभवोनोषि॥ स्मरणमोक्षेपादपुरुदवादेशरवकस्य
क्षेत्रे स्तवेषु कंठ्या नामसहस्र॥१०३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२०९

॥०५०श्री०

श्रीराम स्फुल्लिप रब्रह्मलक्ष्मियोरामो रमयंयस्मादिति वा राघव रघुवंशोद्भवा रमेश्वर सीतापते रावणारिदुष्टाकंचरशत्रोर्भूतेश प्राणिमात्रेश आत्मैति वा पाठः ॥ म न्मथारिपो कामशत्रो प्रमथाधिनाथ गणेश्वर ॥ चाणूरमर्द्दन तन्नामदैत्यसूदन हृषीकपते इन्द्रियनियंतः ॥ मुरति संवेष्टयतीति मूर्छयतीति मुरः अविद्या मुरस्य वेष्टने मूर्छा मोहः समुच्छ्रययोरिति धातुः तस्यारे असुरारे इति वा पाठः ॥ १०४ ॥ शूलिन् त्रिशूलास्त्रधारिन् गिरीश कैलासेश रजनीशस्य चंद्रस्य कला अवतंसः शिरोभूषा तथा तत्संबोधनं तथा कंसं प्रणाशयतीति कंसप्रणाशन तनविरंतन हे काळत्रयाबाध्य सर्वसंज्ञान मनंतं ब्रह्मेति श्रुतेः ॥ नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोयं सनातन इति स्मृतेश्च ॥ केशि नाशयतीति तथा तत्संबोधनं हे केशिनाश केशिनाशिन्निति क्वचित्पाठः भर्ग भर्जति दहति कालाग्निरूपेण प्रलये सर्वमिति भर्ग स्तत्संबोधनं तथा भ्रस्ज भर्जने इति धातुः त्रिनेत्र त्रिलोचन भव सर्वस्मादिति भवः सर्वोपादाने सर्थः भूतपते आकाशादिभूतस्य पूर्वं तस्मात् वा एतस्मादात्मन

१८ ॥१०६॥ १८

॥श्रीराम राघव रमेश्वर रावणारे भूतेश मन्मथरिपो प्रमथाधिनाथ ॥ चाणूरमर्द्दन हृषीकपते मुरारे स्वाज्या० १०४ ॥ शूलिन् गिरीश रजनी ॥शकलावतंस कंसप्रणाशन सनातन केशिनाश ॥ भर्ग त्रिनेत्र भव भूतपते पुरारे स्वा० ॥ १०५ ॥ गोपीपते यदुपते वसुदेवसूनो कर्पू ॥रगौर वृषभध्वज भालनेत्र ॥ गोवर्द्धनोद्धरण धर्मधुरीण गोप स्वा० ॥ १०६ ॥ स्थाणो त्रिलोचन पिनाकधर स्मरारे कृष्णानि रुद्ध कमलाकर कल्मषारे ॥ विश्वेश्वर त्रिपथगार्द्र जटाकलाप स्वाज्या भटायइति संत ॥ १०७ ॥ ॥

आकाशः संभूत इति श्रुतेः पुरारे त्रिपुरारेण पंपा ॥ गोपीराधा यो गोपायति रक्षतीति निस्वकार्य्यजातमिति गोपीः अविद्या वा तस्याः पते गोपीपते यदुपते यादववंशस्वामिन् वसुदेवसूनो सौरितनय कर्पूरगौर कर्पूरवत् शुभ्र वृषभध्वज वृषकेतो भालनेत्र ललाटनयन गोवर्ध्धनोद्धरण तन्नाम पर्वत धारक धर्मधुरीण गोप धर्मे धुरंधुरीणो धुर्य्यस्तान् गोपायतीति तत्संबोधनं तथा ॥ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां ॥ धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे इति स्मृतेः ॥ धर्मधुरीण गोप इति नामद्वयं वा अस्मिन् पक्षे बाळमृगांकमौलेरिदृसे कमेव नाम ज्ञातव्यं ॥ १०६ ॥ स्थाणो स्थास्नु धारः अलुप्तेंद्रिया गोचरत्वात् स्थाणुः स्थाणु स्थास्नु स्थिरत्वाद्धर स्थाणुः स्थास्नुर्वरः अनतीसुणादाव लुंजंगमस्थावर चररूपः स्थाणुः तपोमूलत्वात् स्थाणुरिस्तवनिष्ठतीति वा स्थाणुस्तत्संबोधनं हे स्थाणो त्रिलोचन त्रिनेत्र पिनाकधर स्मरारे कामारे कृष्ण भक्तपापकर्षण अनिरुद्धन केनापि वशीकृत कमलाकर लक्ष्म्याश्रय कल्मषारे पापारे विश्वेश्वर सर्वेश्वर त्रिपथगार्द्रजटाकलाप गंगाजलाप्लावितजटासमूहेति आमनंतीस स्यात्र नामसंकीर्त्तनस्य साधाय्यापनाय ॥ १०७ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अष्टोत्तरेति॥ अहोहे द्विजशिवशर्मन् यः इमां स्रजं मालां कंठगां कुर्यादावर्त्तयेत्स यमनपश्येदित्यन्वयः॥ इमां कामित्यपेक्षायां माली विशिनष्टि॥
सुचारुनाम्ना सुष्ठुचारूणि च तानि नामानि च तेषां मष्टोत्तराधिकशतेन अष्टोत्तरशतानि अधिकानि यस्मिंस्तदष्टोत्तराधिकं तच्च तत् शतं चेति तत्तथा
तेन संदर्भितां ग्रथितां रचितामिति यावत्॥ अत्रोत्तराधिकशब्दयोर्थ्याख्येयव्याख्यानत्ववान्नपौनरुक्त्यं॥ यद्वा अष्टोत्तरं च दैतेधिकं च लक्षाष्टो

॥अष्टोत्तराधिकशतेन सुचारुनाम्नां संदर्भितां ललितरत्नकदंबकेन॥ सन्नायकीं दृढगुणां द्विजकंठगां॥
॥यः कुर्यादिमां स्रजमहो स यमं न पश्येत्॥१०८॥ इत्थं द्विजेंद्र निजभर्त्युगणांस्र देवसंशिष्ट्य येद॥
॥व निर्गोन्नरर्द्धिधर्मराजः॥ अन्ये च ये हरिहरांकधराधरायां ते दूरतः पुनरहो परिवर्जनीयाः॥१०९॥ ॥

त्तरशतनामादिभ्यो अधिकमेतदिति व्याख्येयं कथंभूतेन ललिताव्येवपदलालित्यादीन्येव रत्नानि तेषां कदंबः समूहो यस्मिन् तत्तथा तेन कथंभूतां
सन्नायकां सन् सम्यक् वा हरिहरात्मको भगवान्नायको धारको यस्याः सा तथा कथंभूतां दृढगुणां दृढोऽसाधारणोऽनगवेदेकाश्रयो गुणो यस्यां सा तथा॥१०८॥ इत्थमिति। द्विजेंद्र हे त्रैववर्णिकश्रेष्ठ हरिहरांकधरा हरिहरयोरंकाः निशंखचक्ररुद्राक्षविभूत्यादीनि धरतीति तथा अहो इति संभ्रमे॥ १०९

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

211

॥ पु० त्र०

ललितः रम्यः प्रबंधोरचना परिपाटीयस्यां सा तथा तां सकलकल्मषबीजदंत्री सकलकल्मषाणां कायवाङ्मनोजन्यानां दशविधानां पापानां बी
जदग्धानं वासनागा तस्य दंत्री छेत्री यः धीरोजपेत् ॥ समाप्तुः स्तननापि बेत ॥ मुक्तोज्जवनीत्यर्थः ॥ प्रहृष्टवक्त्रः स्मरसत्स्वामिनो हरिहरयोर्नाभिकीर्त

१८
॥ १०७ ॥
१८

॥ अगस्त्य उवाच ॥ योधर्मराज रचितां ललितप्रबंधां नामावलीं सकलकल्मषबीजदंत्रीं ॥ धीरो ॥
॥ त्र कौस्तुभभृतः शिशिभूषणस्य नित्यं जपेत्स्तनरसं नपि बेत्समाप्तु ॥ ११० ॥ इति स्फुटस्कथा र ॥
॥ मयां शिवशर्मा प्रियेन घां ॥ प्रहृष्टवक्त्रः पुरतोददर्श स्मरसा पुरं ॥ १११ ॥ ॥ इतिश्री स्कंदपुराणे ॥
॥ काशीखंडे यमलोकवर्णनं नामाष्टमोध्यायः ॥ ॥ शिवश० ॥ काइमारूपलावण्यसौभाग्यनिधयः [illegible] दिव्यालंकारधारि ॥
स्त्रियः ॥

॥ १

ण्योदिव्यत्रो
त्रिताः ॥

न माहात्म्यमेवंभूतमिति विज्ञाय स सत्रमुखः भुवनादित्य रुद्रारुद्रादि शोदिशोदिशो रुद्राश्च वर्षाणि षोडशासुलोके स्थो नरशतं नामां ११० ॥ ॥ इतिश्री रामानंदकृ
तायां काशीखंडटीकायामष्टमोध्यायः ॥ नवमे स्मरसालोको मार्तंडस्य पराक्रमः ॥ लोकश्च वर्णपते रम्यो नानाश्चर्य विशेषवान् ॥ १ ॥ रूपलावण्यसौभाग्यनिधयः रूपं सौंदर्यं लावण्यं दी

ने:

भाग्यं शोभ
नते षां निधयः
आश्रया इत्यर्थ

१२१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५२

वारविलासिन्योवारस्त्रियः।वेश्या इत्यर्थः॥वारस्त्रीगणिकावेश्येत्यमरः॥यशभाजामिंद्रादीनां॥२॥कामकेलिकलाभिज्ञाः कामोभिलाषः पुंसामित्यर्थात्।कामोभिलाषस्तर्षश्चेत्यमरः।केलिः परिहासः।द्रवकेलिपरिहासा इत्यमरः॥कलाशिल्पं कलाशिल्पेचकामेत्यमरः॥एतेषुभिज्ञांच

॥गणावूचतुः॥एतास्ता वा विलासिन्योयशभाजांप्रियंकराः॥गीतज्ञानृत्यकुशलावाद्यविद्यास्विच॥

ग्रा॰रि॰ ॥क्षणः॥२॥कामकेलिकलाभिज्ञाद्यूतविशारदाः॥रसज्ञाभावदिन्यश्चतुराश्चोचितोक्तिषु॥३॥

॥नानादेशविशेषज्ञानानाभाषासुकोविदाः॥संकेतोदंतनिपुणानैकाःस्वैरचरामुदा॥४॥४॥॥

तुरा इत्यर्थः॥रसज्ञाः शृंगाररसाभिज्ञाः भाववेदिन्योभिप्रायाभिज्ञाः।संकेतोदंतनिपुणाः रहस्यवृत्तांतदक्षाः।वार्ताप्रवृत्तिर्वृत्तांतउदंतःस्यादथाह्वयः इत्यमरः।नैकाःसंघशः।संघशोवर्तमाना इत्यमरः॥४॥हरेराहरेरामहरेरामहरे हरेरामहरेशिवहरेहरसमशिव शिवेमनोहरे॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२१३

।०स्०नव०

लीलानर्मसुसाभिज्ञाः लीलाः शृंगारभावजाः हावाः क्रिया इत्यर्थः ॥ स्त्रीणां विलासविब्बोकविभ्रमाललितं तथा । हेलालीले त्यमी हावाः क्री

२ याः शृंगारभावजाः स्मृताः ॥ नर्माणि क्रीडाः कौतुकानीति यावत् ॥ तेषु साभिज्ञाः अभिज्ञानसहिताः । हावैः शृंगारभावजैर्व्यापारैः निःसृता उच्छ्रिता

॥ १०८ ॥ ॥लीलानर्मसुसाभिज्ञाः सुप्रलापेषु पंडिताः ॥ स्वर्णां मनां सिसृतं तस्त्रैर्वैरमयंस्त्यमूः ॥ ५ ॥ निर्मथ्यमाना ॥ ॥

॥ नाक्षीरोदात्सूर्वमिश्ररस्त्वमूः ॥ निःसृता स्त्रिजगज्जेतुर्मोहनास्त्रं मनोभुवः ॥ श्री स्वयंभुवे साव शं भवेनः ॥

अनेनाक्षरः शब्दनिरुक्तिर्दर्शिता तदुक्तं रामायणे अप्सु निर्मथ्यमानासु तस्मात्तस्मादप्सरस्त्रियः उत्सेतुरन्न सोयस्मादस्मादप्सरसोभवन्निति त्रिज

गज्जेतुस्त्रैलोक्यजयिनः मनोभुवः मुह्यते अनेनेति मोहनं तच्च तदस्त्रं चेति मोहनास्त्रं वेदाः प्रमाणमितिवत्सामानाधिकरण्यं ॥ श्री सोमशिवाय नमः ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(२१५)

उर्वशी नारायणोरुरुं मध्नातिस्वयमेवभिनत्तीतितथावोक्तं हरिवंशेनारायणोरुं निर्भिद्यसंभूतावरवर्णिनी ॥ एउस्यदयितादेवीयोषिद्रत्नं किमु
र्वशीति ॥ नवासूयत्रोत्पत्तौ विरोधः केनचिन्निमित्तेन वशिष्ठस्येव तद्रुत्पत्तेः ॥ रूपलावण्यसौभाग्यादिभिर्मेनकोर्वश्यादयस्तुमाना यस्याः सा

उर्वशीमेनकारंभावंद्रलेखातिलोत्तमा ॥ वपुष्मतीकांतिमतीलीलावत्युत्पलावती ॥ ७ ॥ अलंबुषावेगवतीस्थूलकेशीकलाव
ती ॥ कलानिधिर्गुणनिधिः कर्पूरतिलकोर्वरा ॥ ८ ॥ अनंगलतिकार्वीपितथामदनमोहिनी ॥ चकोराक्षीचंद्रकलातथा
मुनिमनोहरा ॥ ९ ॥ यावत्रावालपोद्वेष्टीवारुणासाकुकर्णिका ॥ दारुसंडीविनीसुश्रीः क्रतुशुल्काशुमानना ॥ १० ॥ छ

मेनकारूपलावण्यादिभिर्जगदीसतिहर्षयतीतिरंभा चंद्रवदर्धचंद्रवल्लला ॥ टेलेखातिलकं यस्यां सा चंद्रलेखा तारत्नानां तिलं तिलं समानी यनिर्मितेति तिलोत्तमा ॥ तदुक्तमादिपर्वणि ॥ तिलंसमानीपरत्नानां यद्धि निर्मिता ॥ तिलोत्तमेतितत्तस्या नामचक्रे पितामहइति ॥ अन्या सामपिपयथायथं ह्युत्पत्तिः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२५

मदास्खलितेत्यत्राकारप्रश्लेषः॥ विक्लवो वा विक्लवो वा इति द्विवारं त्रिवारं वेत्यर्थः॥ कामिकानिकामेभ्यो हितानि कामसंसृष्टानीति वा कामसंबद्धानी

१८ तपःशुल्का तीर्थशुल्का दानशुल्का हिमावनौ॥ पंचाश्वमेधिका देवराजस्य याथिनी तथा॥ ११॥ अष्टाग्निहोमिकानद्धा वाजपेयशतोद्भवाः॥
॥ १०७॥ इत्याद्यप्सरसां श्रेष्ठं सहस्रं षष्टिसंमितं॥ १२॥ एतस्मिन्नप्सरोलोके वसत्यं न्या अपि स्त्रियः॥ सदाऽस्खलितलावण्याः सदास्खलि ॥१
१८ तयौवनाः॥ १३॥ दिव्यांबरा दिव्यमाल्या दिव्यगंधानुलेपनाः॥ दिव्यभोगैः सुसंपन्नाः स्वेच्छाविधृतविग्रहाः॥ १४॥ क्वचामासोपवा
सिन्स्खलंति ब्रह्मचर्यतः॥ सकृदेव द्विक्लवो वा त्रिक्लवो देवयोगतः॥ १५॥ ता इमा दिव्यभोगिन्यो रूपलावण्यसंपदः॥ निवसंत्यप्सरोलो
के सर्वकामसमन्विताः॥ १६॥ कृत्वा व्रतानि सांगानि कामिकानि विधानतः॥ भवंति स्वैरचारिण्यो देवभोग्या इहांगनाः॥ १७॥ पाति
व्रत्यधृता नार्यो विकेनवत्विनाधृताः॥ भर्तृबुध्या रमंते तं क्वदाचिन्नाइमा द्विज॥ १८॥ श्रीपार्वत्यै नित्यं शंकरार्पणमस्तु॥ शंकरायनमः

त्यर्थः विप्लवंते व्यभिचरंति॥ श्रीरस्तु॥ भवानीशंकरार्पणमस्तु॥ सदाशिवार्पणमस्तु॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छछ॥ छ॥ श्रीरस्तु॥ छ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

216

वामलोचना:॥सुंदरलोचना: वाम: सुंदरम् उभयोरितिवचनात्॥कुसुमानीत्यादीनि पादघात्स्याइहकल्यंवसेदित्यग्रिमश्लो
केनान्वय:॥संबंध: पर्णानीतिनागवल्या: पर्णानि। ऋजुताराणिसमानिदीर्घाणिचेत्यर्थ:॥जीर्णानिपक्वानिसुवासो

भर्तृप्रोषितेयच्चब्रह्मचर्यव्रता: सदा॥विकवंतिसर्वेद्धानारता वामलोचना:॥१९॥कुसुमानि
सुगंधीनिसुवासंचदनंतथा॥स्रुगोरसश्च पिकर्पूरंसुसूक्ष्माण्यंबराणिच॥२०॥पर्णानिऋजुता
राणिजीर्णानिकठिनानिच॥साग्राणिस्वर्णवर्णानिस्थूलनीलशिराणिच॥२१॥सुवासोपस्क
राद्यानिनागवल्याद्विजोत्तम॥शय्याविचित्राभरणारतिशालोचितानिच॥२२॥बहुकौतुक
वस्तूनिसनर्च्यद्विजदंपती॥भोगदानाभिदंकाम्यंप्रतिसंक्रमणंरवे:॥२३॥विवाप्रतिव्यतीपातमेक
संवत्सरावधि॥२४॥

ढ्या॰ पस्करौणियानिसुष्टुवासोगंधोयेषांता निसुवासानिचतानिउपस्कराणिकुवाकफलौनिचतेराद्यानियुक्तानि॥ ६१
नागवल्यास्तांबूलवल्या: प्रतिव्यतीपातं अमावास्यायुक्तो रविवासरोव्यतीपात: योगविशेषोवा॥२५॥ ६२॥१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

217

कोदांदितिचमंत्रेणाकोदात्कस्माअदात्कामोऽदात्कामायादात्कामोदाताकामःप्रतिग्रहीताकामैतत्त इतिमंत्रेणे
स्पर्धः॥ चशब्दिनान्येपिमंत्रास्तद्दानेसमुच्चीयंतेतनेदेवदेवरूपेणमेलननेवाक्तंचारित्रंध्यायंती नपुरुषांतराभिलाषं

कोदादितिचमंत्रेणयादद्यादूरवीर्गिनी॥कामरूपधरोदेवःप्रीयतामितिवादिनी॥२४॥
साश्रेष्ठाप्सरसांमध्येवसेत्कल्पमिहांगना॥कन्यारूपधराकाचिद्याभुक्ताकेनचित्क्व
चित॥२५॥देवरूपेणतंकालमारभ्यब्रह्मचारिणी॥तदेवक्तंध्यायंतीनयनंयातिकालतः॥२६॥
दिव्यरूपधरासाहजायतेदिव्यभोगभाक्॥निदानमप्सरोलोकस्येतिश्रृणुवन्द्विजाग्रणीः॥२७॥सो
रलोकमथप्राप्यक्षणेनसविमानगः॥यथाकदंबकुसुमंकिंजल्कैःसर्वतोवृतं॥२८॥देदीप्य
मानंहितथासमंतादप्सरांनुभानुभिः॥२९॥३०॥

कुर्वतीस्पर्धः॥निदानमितिअप्सरोलोकस्यनिदानंकारणंइतिश्रृणुवन्उक्तप्रकारेणनिशामयन्स्सूर्यलोकंप्राप्यस
शिवशर्माद्द्वारादिविशायकृतांजलिःसन्क्षणनानेसाग्रमेणान्वयःसदृष्टांतलोकंविज्ञानस्थियेतिकिंजल्कैःकेस
रैरप्सरांनुभिःसूर्यरश्मिभिः॥३०॥श्रीरस्तु॥

२८

रविबिंबिनिष्टि॥धृततामरसद्वयं गृहीतलीलाकमलयुगलं॥पुनः कीदृशं अतिजविना अतिवेगवता स्यंदनेन
चरंतमितिशेषः॥उपलक्षितामितिवा स्यंदनं विशिनष्टि नवभिरित्यादिना॥योजनानां क्रोशचतुष्टयानां नवभिः

दूराद्विसविसायधृततामरसद्वयं॥नवभिर्योजनानां च सहस्रैः संमितेन ह॥३१॥
विचित्रेणैकचक्रेण सप्तसप्तिप्लुतेन च॥अनूरुणाधिष्ठितेन पुरतो धृतरश्मिना॥३२॥
अप्सरोमुनिगंधर्वसर्पग्रामणिनैरृतैः॥स्यंदनेनातिजविना भ्रमणानां कृतांजलिः॥३३॥

सहस्रैः संमितेन प्रमितेन।तदुक्तं वैष्णवे॥योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नवेति धृतरश्मिना
धृतप्रग्रहेण च द्वयं सनु छंदः सप्तसप्तियुतेन सप्तभिरश्वैरन्वितेन अश्वा नाम युतेन नेति केचित् रथाधिष्ठितस्य
स्थिसः अप्सर आदिभिरुपलक्षितेन।तत्र ग्रामणिर्यक्षः नैरृता राक्षसः॥३३॥श्रीभवानीशंकराभ्यां नमः॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

219

ग०पु०न०

न०

तस्येति॥सदेवोपीत्यन्वयः॥भ्रूभंगोकटाक्षेणासत्स्वरूपः नियंतेतिसर्वभूतानांयोनियंतासएवंव क्तीत्यन्वयः॥आ
विर्भावतिरोभावावुत्पत्तिप्रलयोजगतइतिशेषः॥पत्र भ्रूनर्त्तनवर्त्तिनौ॥यस्यभ्रूवोर्नर्त्तनेन भ्रूभंगेनवर्त्तितु
शीलंययोस्तौतथासर्वात्मासर्वभूतांतर्यामीवेदपुरुषः वेदस्यापकःपुरुषः शास्त्रयोनिरित्यर्थः॥देवपुरुष

१८ ॥ ११११ ॥ १८ तस्यप्रणामंदेवोपिभ्रूभंगेनानुमन्यच॥अतिदूरंनभोवर्त्मव्यतिचक्रामतत्क्षणात॥३४॥
प्रक्रांतेद्युमणेर्दूरंशिवशर्मातिशर्मवान॥जीवावबोधगवुद्धत्तौकथंलप्स्यखेपदं॥३५॥
एतदिच्छाम्यहंज्ञातुमान्वक्षातामतःपरं॥सतांसाप्तपदीमैत्रीतन्मेनेत्र्यापणोदितो॥३६॥ ॥ १
गणावूचतुः॥ शृणुद्विजमहाप्राज्ञत्वय्यकथ्यंनकिंचन॥सहंगादेवसाधूनांसत्क
थासंप्रवर्त्तते॥३७॥नियतासर्वभूतानांयएकः कारणंपरं॥अनामगोत्ररहितोरूपादिपरिवर्जितः॥
॥३८॥आविर्भावतिरोभावौयद्भूनर्त्तनवर्तिनौ॥सएवंवक्तिसततंसर्वस्मादेवपुरुषः॥३९॥योसाविादित्ये
पुरुषःसोसावहमितिस्फुटं॥अंधंतमःप्रविशंतियेवैचान्यमुपास्ते॥४०॥४१॥ श्रीगुरवेनमः श्रीरस्तु
इतिधर्मविस्तारः सर्वस्माद्देवपुरुषइतिकाचित्तदासर्वस्मात्पुरुषादयमेवपुरुषोत्तमइत्यर्थः किंवक्तिसाक्षा

१२

स्नायामाहयोसावितीतथान्नऋतिः॥योसावासेपुरुषःसोसावहमितिअधंतमइसादिकोश्रतिनिश्रितार्थी
॥४०॥निश्चितार्थामिति॥निश्चितोअबाधितोर्थोयस्याःसा॥निश्चितार्थाताभितिपुनःपुननिश्चिसनिश्चयेनज्ञात्वा
तत्रीसहंसुर्योपाधिएकंकेवलंब्राह्मणासोब्राह्मणउपातिष्ठंतेउपासततइतिअर्थः॥४१॥उपलभ्येतियोद्विजःकालेप
भासमयेसावित्रीसवितरूपापन्नोपरांदेवतांउपलभ्यप्राप्यत्रिकालंनोपातिष्ठेतनोपास्तेससप्ताहात्पतेदित्यर्थः॥

निश्रितार्थाभतिभिमांब्राह्मणासोद्विजोत्तम॥तमेकमुपातिष्ठंतेनिश्चिसेतिपुनःपुनः॥४१॥उपलभ्यचसा
वित्रीनोपातिष्ठतयोद्विजः॥कालेत्रिकालंसप्ताहात्सपतेत्नात्रसंशयः॥४२॥यावत्स्नातर्जपंतिष्ठेयावन
दर्काेदयोरवेः॥आसनस्थोजपन्मौनीप्रसंगातारकोदयात्॥४३॥सादित्यांमध्यमांसंध्यांजपे
दादित्यसंमुखः॥काललोपोनकर्तव्यःततःकालंप्रतीक्षयेत॥४४॥

सावित्रीसवितृदेवसांउपनयनाख्यांक्रियांप्राप्यार्थात्तस्यात्मानंनोपातिष्ठेतेतिवाजपांस्तिष्ठेदित्यत्रादित्यंसंमुखोत्रअग्नि
मन्योकस्योनुषज्येतप्रसक्तृपश्चिमांसंध्यामित्यर्थः॥तारकोदयात्नक्षत्रोदयपर्यंतंसर्वकालावधिमाहसादित्यामि
तिअस्तमनोन्मुखस्तूर्यसहितामित्यर्थः॥द्वितीयांसंध्यामाहमध्यमामिति॥ कालेनामिति॥४५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मा०४०न०

221

५२

कालेक्रीयमाणंकर्मफलतीत्यत्र दृष्टांतमाह ॥ यथाकालमुपासितेवसंध्याफलंप्रयच्छतीत्यत्रहेतुमाह ॥ मंदे
हेति ॥ मंत्रतोयांजलित्रयमंत्राभिमंत्रितजलांजलित्रमित्यर्थः ॥ मंत्रतोयांजलित्रयमित्यत्राकांक्षितंमंत्रंदर्श

१८ ॥ ११२ ॥ १८

कालेफलंत्यौषधयः कालेपुष्यंतिपादपाः ॥ वर्षंतितोयदाःकालेतस्मात्कालंनलंघयेत् ॥ ४५ ॥
मंदेहदेहनाशार्थमुद्यास्तमयेरविः ॥ समीहतेद्विजोहृष्टमंत्रतोयांजलित्रयं ॥ ४६ ॥ गाय
त्रीमंत्रतोयाढ्यंदत्तंयेनांजलित्रयं ॥ कालेसवितुर्किंनस्यात्तेनदत्तंजगत्रयं ॥ ४७ ॥ किं
किंत्रसवितास्तेकालेसम्यगुपासितः ॥ आयुरारोग्यमैश्वर्यंवसूनिसपश्नानिच ॥ ४८ ॥
पुत्रमित्रकलत्राणिक्षेत्राणिविविधानिच ॥ भोगानष्टविधांश्चापिस्वर्गंप्राप्यपवर्गकं ॥ ४९ ॥ ॥ १ ॥

यत्तद्दानफलमाह ॥ गायत्रीतित्रैलोक्यदानेयत्फलंभवतितदेतद्दानादित्यर्थः । तदेवदर्शयति ॥ किंकिमिति ।
भोगानष्टविधानणिमाद्यैश्वर्याणिसौगंध्यवनितावस्त्रगीततांबूलभोजनवाहनमंदिराणिवा । तदुक्तं ॥ सौगंध्यंव
नितावस्त्रंगीततांबूलभोजनं ॥ वाहनंमंदिरंयस्यैतेऽष्टौभोगाः प्रकीर्तिताइतिअपवर्गमोक्षं ॥ ४९ ॥ ५२ ॥ ५१ ॥

१२६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अष्टादशविद्याभ्यो गायत्र्याः श्रैष्ठ्यमाह ॥ अष्टादशेत्यारभ्य ॥ गायत्री तेन गीयत इत्यंतेन सर्वाभ्यो विद्याभ्यो गायत्र्याः श्रेष्ठत्वेपि सूर्यस्य वि-
वाच्यवाचकसंबंध इति न च गायत्र्याः प्रभावः साधनीयः प्रत्यक्षसिद्धत्वा-
मागतं तद्वाच्यत्वेन परमश्रैष्ठ्यमागतमित्याह ॥

अष्टादशासु विद्यासु मीमांसातिगरीयसी ॥ ततोपि तर्कशास्त्राणि पुराणं तेभ्य एव च ॥ ५० ॥ ततोपि धर्मशा-
स्त्राणि तेभ्यो गुर्वी श्रुतिर्द्विज ॥ ततो ह्युपनिषच्छ्रेष्ठा गायत्री च ततोधिका ॥ ५१ ॥ दुर्लभा सर्वमंत्रेषु गाय-
त्री प्रणवान्विता ॥ न गायत्र्यधिकं किंचित्त्रयीषु परिपठ्यते ॥ ५२ ॥ न गायत्रीसमो मंत्रो न काशीसदृ-
शी पुरी ॥ न विश्वेशसमं लिंगं सत्यं सत्यं पुनः पुनः ॥ ५३ ॥ गायत्री वेदजननी गायत्री ब्राह्मणप्रसूः ॥
गातारं त्रायते यस्माद्गायत्री तेन गीयते ॥ ५४ ॥ वाच्यवाचकसंबंधो गायत्र्याः सवितुर्द्वयोः ॥ वाच्योसौ
सविता साक्षाद्गायत्री वाचिका परा ॥ ५५ ॥ प्रभावेणैव गायत्र्याः कौशिकः क्षत्रियो वशी ॥ राजर्षित्वं
परित्यज्य ब्रह्मर्षिपदमायिवान् ॥ ५६ ॥ सामर्थ्यं प्राप चात्युच्चैरन्यद्भुवनसर्जने ॥ किं किं न दद्याद्गायत्री सम्यगेवमुपासिता ॥ ५७ ॥

दित्याह प्रभावेणेति कौशिको विश्वामित्रः ॥ अन्यद्भुवनेत्यार्षप्रयोगः अन्यत्राप्युक्तं अन्यदपूर्वं सामर्थ्यमिति वा एवं तत्तत्काले पूर्वोक्तप्रकारेण ॥ ५७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२२३

गायत्रीवेदत्रयात्मकानां ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मकानां गायत्रीस्वरूपत्वं यतः तज्ज्ञेनैव वेदत्रयी गायत्र्येवेत्यर्थः॥ तासां किं प्रशस्तं वेदत्रयमिति येयं त्रयीमिति किंचित्॥ कथ्यतीतिकाष्ठः निमेषत्रुटाद्यात्मकस्तदधिष्ठातावा। तत्प्रवर्तकश्चा। अस्मल्लोके वै तु वस्तुनिवासिनः तामेव श्रे

॥११३॥ नब्राह्मणो वेदपाठान्न शास्त्रपठनादपि॥ देव्यास्त्रिकालमभ्यासाद्ब्राह्मणः स्याद्द्विजोऽन्यथा॥५८॥ गाय
त्र्येव परो विष्णुर्गायत्र्येव परः शिवः॥ गायत्र्येव परो ब्रह्मा गायत्र्येव त्रयी ततः॥५९॥ यं त्रयीसंभवं
वानंशुमाली दिवाकरः॥ सर्वेषां महसां राशिः कालः कालप्रवर्तकः॥६०॥ अर्क प्रदिव्यसतत
मस्मल्लोकनिवासिनः॥ श्रुतिं दुदाहरंतीमां सारासारविवेकिनः॥६१॥ एषो ह देवः प्रदिशो
नु सर्वाः पूर्वो ह जातः स उ गर्भे अंतः॥ स एव जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्जनांस्तिष्ठति सर्वतोमुखः॥६२॥

तिं दर्शयति एषो ह देव इति श्रुत्यर्थः॥ एषो ह देवस्त्रिकुक्षः सर्वाः स सेदे स्पृतिमिमां स्यां गायत्र्याः प्रा दानं स्वरूपं कथयति
एष देवः प्रदिशो दिशाश्च सर्वा अनुव्याप्य प्रवर्तते तिर्यगूर्ध्वमधश्च पूर्वो ह जातः अनादिनिधनः संभृतः। स उ गर्भे अंतः स एव मातुरुदरे

224

गर्भेप्यव तिष्ठते स एव च जातः स च जनिष्यमाणः तदुक्तं सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शांत उपासीतेति श्रुतेः प्रत्यङ् जना
स्तिष्ठति सर्वतोमुखः प्रतिपदार्थं मंच न्नू य स्तिष्ठति सर्वतोमुखः सर्वतोक्षिशिरोग्रीवपाणिपादः अचिंत्यशक्तिरित्यर्थः
जनाइत्युदात्तस्वरमपि सदामंत्रितमेवार्थे हि आगमेतद्वृत्ते तेहे जनाइति श्रीशंकरं नौमि ॥ ६३ ॥ सदैवेति ये सदैवमुक्तप्रकारेः

सदैवमुपतिष्ठरन् सौरैः सूक्तैरतंद्रिताः ॥ येवसंत्यत्रते विप्र विप्राभास्करसन्निभाः ॥ ६३ ॥ पुष्यार्केपथ
हस्तार्के मूलार्केप्यथवा द्विज ॥ उत्तरार्केथ यत्कार्य्यं तत्फलं स्यैव नान्यथा ॥ ६४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सौरैः सूक्तैः ॥ उदुत्यं जातवेदसं देवं वहंति केतवः ॥ दृशे विश्वाय सूर्यं ॥ उपतिष्ठरन् ये च तं नमंति तेपि भास्कारतुल्या इत्यर्थः ॥
वसंत्यत्रते विप्र विप्रा इति क्वचित्पाठः पुष्यार्क इत्यादावर्कशब्दो अर्कवासरविषयः फलस्यैवपाच्छब [illegible] वद्वस्यैवेत्यर्थः एव
कारव्याहत्तिमाह नान्यथेति फलस्यैव इति क्वचित्पाठः एषु सूर्यस्तकार्यं फलं फलं निष्पादयतीत्यर्थः सफलं करोतीत्यर्थः अत्र सूर्य्यलोके ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

225

ना०पू०न०

अयनेति॥ अयने अयनद्वितये मकरकर्कटसंक्रमणे विषुवे विषुवद्वितये तु मेषसंक्रमणे तुलासंक्रमणे षडशीतिमुखेषु धनुर्मिथुनकन्यामीनसंक्रमणेषु विष्णुपद्यां वृषवृश्चिकसिंहकुंभसंक्रांत्यां विकृत्तनसमप्रभा भवंतीति शेषः॥ कपिलाज्यापूतैः कपिलाया घृतेनाभिषिक्तैः

१८
॥११४॥
१८

अयने विषुवे चापि षडशीतिमुखेषु च॥ विष्णुपद्यां च येद्युर्महादानानि सुव्रताः॥ ९५॥ तिलान् जुहुति साज्यांश्च ब्राह्मणान् भोजयंति च॥ पितॄनुद्दिश्य श्राद्धं च ये कुर्वंति विपश्चितः॥ ९६॥ महापूजां च ये कुर्युर्महामंत्रान् जपंति च॥ तेत्र वैकर्त्तने लोके विकर्त्तनसमप्रभाः॥ ९७॥ नदरिद्रा न दुःखार्त्ता नव्याधिपरिपीडिताः॥ संक्रमेष्वर्कभक्ता ये न दरिद्रा न दुर्भगाः॥ ९८॥ संक्रमेषु न येर्दत्तं न स्नातं तीर्थवारिषु॥ विशेषहोमेन हुतः कपिलाज्यापूतैस्तिलैः॥ ९९॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तैः कपिलाज्याक्तसत्तिलैरिति पाठे सम्यग्दर्शनशुक्लास्तिलाः यत्तैः शुक्लैस्तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् शबलैस्तिलैः॥ कृष्णैस्तर्पयेत्पितॄन् श्रद्धावान् सुसमाहितः॥ इति वचनात्॥ ९९॥ ॥ श्रीगुरुचरणसरसीरुहेभ्यो नमः॥ ॥१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

226

वि हीन नयनाननाः॥ वि हीनानि विगतानि नयनानि नेत्राणि येषु तानि आननानि मुखानि येषां ते विहीननयनाननाः इति कवित्वाठः॥ विछाय नयनाननाः इति वान्पत्रसपट्वराजीर्णवस्त्रसहिताः॥ पटच्चरं जीर्णवस्त्रमित्यमरः॥ कस्मलं केन गुंजा केन हं ति नारापति गच्छति जाना ति वाहं सन्मं

तेहृश्यंते प्रतिहारे विहिननयनाननाः॥ देहि देहि निङ्हीनो देहिनः सपस्वराः॥ ७० ॥ समीक्ष्म्लकेनापियो दद्यात्कौवनं कनी॥ सूर्य
ग्रहे कुरुक्षेत्रे सवसेदत्र पुण्यफाकू॥ ७१ ॥ सर्वगंगासमं तोयं सर्वे ब्रह्मसमा द्विजा॥ सर्वं देयं सर्वसमीराक्ष्ययस्ते दिवाकरे॥ ७२ ॥ दत्तं जप्तं
कृतं स्नानं यत्किंचित्सदनुष्ठितं॥ भानू प्रभागेशाद्दादितदे तुबं ध्रमंन्निधे॥ ७३ ॥ रविवारे संक्रमश्चेत् पवागोथवा भवेत्॥ तदा
यदर्जितं पुण्यं तदिहाक्षयमाप्यते॥ ७४ ॥ भानुवारो यवाषष्ठ्यां सप्तम्यामथवा भवेत्॥ तदा यत्कृतं कर्म सुकृतं तदिह भुज्यते॥
७५ ॥ हंसो भानुः सहस्रांशुस्तपनस्तापनो रविः॥ ७६ ॥ श्रीभवानीशंकरार्पणमस्तु॥ सदाशिवार्पणमस्तु॥ शंकराय नमः॥ छ

नरूपो वा हंसः हंसेति मंत्रो यं जीवो जपति सर्वदेति वचनात्॥ शुद्धसात्विकड्डीनवा वैष्णवौ वा परः सूर्य इति वचनात्॥ भातीति भानुः भानुदनि प्रेरय तीति वा सहस्र

६२

पद्मपु.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२२७

ञाचोरश्मयोयस्यसतथा॥तपतीतितपनः॥तापयतीतितापनः॥लोकानूरवतिरक्षतीतिरविः॥उक्तं वा॥अवेतिरक्षणेधातुः॥प्रत्ययोस्यरूडागमः॥अवतित्री
निमाल्लोकांस्तेनासौरविरुच्यतइतिवचनात्॥७६॥विशिष्टंतेजस्त्वार्थेकर्त्तनात्तेजः॥शातनादिकर्त्तनः॥विशिष्टंवसुतेजोवर्त्ततेयस्यसविवस्वान्‌निपात
नात्साधुत्वं॥एवमन्यत्रापिवक्ष्ससमुच्चये॥विश्वकर्मयस्यविश्वस्यकर्मयस्मादितिवासविश्वकर्मा॥विभावसुरग्निस्वरूपः॥विविधप्रकारेणधातुरुप्रांति

१८
॥११५॥
१८

विकर्त्तनोविवस्वांश्चविश्वकर्माविभावसुः॥ ॥विश्वरूपोविश्वकर्त्तामार्तंडोमिहिरोंशुमान्‌॥७७॥

१८
॥ ११
१८

रश्मयोयस्येतिवा॥विश्वस्मिन्‌विश्वंवारूपंयस्यविश्वरूपः॥विश्वकर्त्ताविश्वोत्पादकः॥बुधत्रापार्श्वस्थोनमृतइतिमार्तंडः॥तथाबहीरिवंशोनखल्वयंमृतांडस्थ
इतिस्नेहादभाषत॥अज्ञानत्कश्यपस्तस्मान्मार्तंडइतिचोच्यतइतिश्चवेतनेडेवैराजरूपेणप्रविष्टत्वाद्वामार्तंडः॥तदुक्तंभागवते॥मृतेंडएषएतस्मिन्‌
यदभूत्ततोमार्तंडइतिव्यपदेशः॥इतिवा॥मिहिंहिमिकांराजिगृह्णातीतिमिहिरः॥अंशुमान्‌रश्मिवान्‌॥७७॥छ॥शंकरार्पणमस्तु॥श्री॥श्री॥श्री

१८९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

228

अदितेः पुत्र आदित्यः । यः समुद्भवे ऽत्युग्रस्तिग्मरश्मिः उदयमयं वसुसूते इति सूर्यः । अर्यमा त्रयीमूर्त्तिः कला काष्ठानिमेषादिक्रमेण सर्वं जगद्धर्द्दयतीति ब्रध्नः । दिवाकरो दिनकर्त्ता द्वादशात्मा द्विषड्मूर्त्तिः सप्तहयः सप्ताश्वः भास्करः प्रभाकरः अहस्करो दिनकरः खे आका- शे गच्छतीति खगः जगत्सूत इति सूरः प्रभाकरः दीप्तिकरः श्रिमानिति विशेषणं लोकचक्षुर्लोकप्रकाशकः इत्यर्थः । ग्रहेश्वरः ग्रहाणां

१८

आदित्यश्चोष्णरश्मिः सूर्यो ▬ र्यमा ब्रध्नो दिवाकरः ॥ द्वादशात्मा सप्तहयो भास्करोहस्करः खगः सूरः प्रभाकरः श्रीमान् लो- कचक्षुर्दिवाकरः ॥ ७९ ॥ त्रिलोकेशो लोकसाक्षी तमोरिः शाश्वतः शुचिः ॥ गभस्तिहस्तस्तीव्रांशुस्तरणिः सुमहोरणिः ॥ ७१ ॥

राणां । त्रिलोकेशः त्रिलोकनियंता लोकसाक्षी सर्वान्तर्यामित्वात् तमोरिरंधकारशत्रुः । शाश्वतो नित्यः शुचिः पवित्रः गभस्तिहस्तो रश्मिकरः तीव्रांशुः तीक्ष्ण- रश्मिः तरणिस्तारकः संसा रोत्तारको नौस्वरूप इति वा सुमहः शोभनस्तेजः स्वरूपः अरणिररणिरिवारणिः सर्वोत्पत्तिमनामक्षिप्यन्निस्थानमित्यर्थः । लोकप्रकाशकः श्रीमानिति सर्वभूतानां तत्र सा बस्त्व वराजेऽएकैविंशतिनामान्यथानुपपत्त्या श्रीमानित्यस्यैकनामत्वेन सुमहोरणिः प्रत्यक्षदृष्टेजसा मूर्त्तेनि-स्था

नमितिनामैकत्वेन व्याकर्त्तव्यमिति ॥ ७८ ॥ श्री

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(229)

दिवोमणिः द्युमणिः। हरिदश्वः हरितवर्णघोटकः। श्रुतिन्यायेन श्रान्तिं गच्छतीत्यर्कः॥ तदुक्तं॥ ऋ स्तगतौ स्मृतो धातु रस्य कः प्रत्ययः स्मृतः॥ गतो यस्मात्परो नास्ति तस्मादर्कः स उच्यत इति जगदर्चनत्वादर्कः। भानुमान् रश्मिवान्। भयनाशनः भयस्य नाशकत्वाद्भयनाशनः। छंदोऽश्वः यस्य स छंदोश्वः। वेदवेद्य उपनिषदेकगम्यः। च समुच्चये। भास्वान् प्रकाशवान्। वृष्ट्यादिद्वारेण सर्वं जगत्पुष्णातीति पूषा। वर्षति पुण्यफलं नाकपपतिपापफलमिति

॥ ११६ ॥

द्युमणिर्हरिदश्वोऽर्को भानुमान्भयनाशनः॥ छंदोऽश्वो वेदवेद्यश्च भास्वान्पूषा वृषाकपिः॥ ९०॥ एकचक्ररथो मित्रो मंदेहारि स्तमोहा। दैत्यहा पापहर्ता च धर्मो धर्मप्रकाशकः॥ ९१॥ श्री

वृषाकपिः॥ एकं चक्रं यस्मिन् यथा विष्णोरथो यस्य स एकचक्ररथः। मित्रः सर्वेषां मित्रस्वभावः। मंदेहा राक्षसास्तेषामरिर्मंदेहारिः। तमिस्रहा तमोहर्ता। दैत्यहा मंदेहादिदैत्यहंता। पापहर्ता भक्तानां पापहारकः। च समुच्चये। धारणाद्धर्मः धर्मस्वरूपो वा॥ तस्यैव धर्मस्य प्रकाशकः धर्मप्रकाशकः॥ ९१॥ श्रीरामर्पणम॥

३०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२३०

हे कौ ओरोत्तिं कतिगछतीति हेलिकः ॥ चित्राः सप्तप्रकाराभानवोरश्मयोयस्यसः चः समुच्चये ॥ कलिघ्नः कले
र्नाशकः ॥ तार्क्ष्यवाहनः ॥ तार्क्ष्यो अनूरुः विहंगः सारथिर्यस्यसः ऊह्यतेअनेनेति वाहनशब्द व्युत्पत्तेः ॥ दिशां
पति दिक्पतिः ॥ पद्मिनीनाथः ॥ कमलिनीनां प्रकाशकः ॥ तथा चोक्तं अयमुर्दयतिमुद्राभंजनः

हेलिकश्चित्रभानुश्च कलिघ्नस्तार्क्ष्यवाहनः ॥
दिक्पतिः पद्मिनीनाथः कुशेशयकरोहरिः ॥ ८२ ॥
घर्मरश्मिर्दुर्निरीक्ष्यः चंडांशुः कश्यपात्मजः ॥
एभिः सप्ततिसंख्यकैः पुण्यैः सूर्यस्यनामभिः ॥ ८३ ॥

६

पद्मिनीनामिति ॥ कुशेशयकरः पद्महस्तः हरत्यज्ञानतिमिराद्दिकं वेति हरिः ॥ घर्मरश्मिरूष्माकिरणः घ
र्मः स्वेदस्तज्जोनकारश्मयो यस्यसः इति वा दुर्निरीक्ष्यः स्वच्छंदेनद्रष्टुमशक्यः चंडांशुस्तीक्ष्णकिर
णः ॥ कश्यपात्मजः मारीचतनयः ॥ एभिरिति एभिरित्यादित्रितीयांतानां स्पष्टादर्थानम्न्वयेति चतुर्थेनान्वयः ॥ ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

231

मंत्रं
उपमो शिरः समीपे मंत्रं प्रतीतिप्रीति मंत्रं पूर्वोक्तं नाम्नैमान्येवात्र मंत्राः मंत्रमात्रत्वमितिभ्र

स्ये रु
प्रणवादिच तुर्थ्यंतैर्नमस्कारसमन्वितैः॥ प्रके मुच्चैनूनामदक्षाद्दक्षादिवाकरं॥८४॥
१८ विरुद्धपाणियुग्मेन ताम्रपात्रं सुनिर्मलं॥ जानुभ्यामवनिं गत्वा परिपूर्य जलेन च॥८५॥
॥ ११७॥ ८३ करवीरादिकुसुमैरक्तचंदनमिश्रितैः॥ दूर्वांकुरैरक्षतैश्च निःक्षिप्ते पात्रमध्यतः॥८६॥
१८ दद्यादर्घ्यमनर्घ्याय सवित्रे ध्यानपूर्वकं॥ उपमो व्यक्तिसमानाय ततः पात्रं नान्यदर्घ्यदानाः॥८७॥ ॥१
प्रतिमंत्रं नमस्कुर्याद्दुदयास्तमये रविं॥ अनया नामसहस्रमहामंत्ररहस्यया॥८८॥
एवं कुर्वन्नरो जातु न दरिद्रो न दुःखभाक्॥ व्याधिभिर्मुच्यते घोरैरपि ज्ञात्वा ताराजितैः॥८९॥
विनौषधैर्विना वैद्यैर्विना पथ्यपरिग्रहैः॥ कालेन निधनं प्राप्तः सूर्यलोके महीयते॥९०॥
इस्रे कदेशः कथितो भानुलोकस्य सत्तम॥ महातेजो निधेस्तस्य को वित्रोपमवेत्सुतः॥९१॥
स्वकर्णविषया कुर्वन्निति पुण्यकथामिमां॥ क्षणदा लोकयानं रूपं महेदृस्य महापुरी॥९२॥

मंनिवां कुर्वन्नेतदनुष्ठानस्य फलमाह॥ अनयेति शिष्टं स्पष्टं॥९३॥ इति श्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां सूर्यलोकवर्णनं नाम नवमोऽध्यायः॥९॥छ॥ ॥ १२९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सहस्राक्षस्य वक्षस्थलोकावसंततसुंदरो॥ मनःश्रीतिकरो हयग्रीवस्यैते दश मरुतो॥ वारमयंतीति॥ इदमोहिर
ण्यासो ऽन्वयभेदाभिप्रायेण ऽतिवेतिलोकान्तिः एवोर्थ एव वशाद्बः॥ सुतीर्थफलितद्रुमस्सुतीर्थ
स्य फलं सुतीर्थमिव वा फलं ताद्विद्यते यस्य लोकस्य मस्सुतीर्थफलितस्तरकल्पादि तन्त्रसाचासौ

अगस्त्य उवाच॥ श्रुतास्सौरा कथा येतामस्सरोल्लोकसंयुता॥ नदरीद्रोप्यन्तेरत्कापिनाघर्म
ष्ठप्रवर्त्तते॥ ७॥ ब्राह्मणैः सततं श्राव्या मद्भाख्यानमुत्तमं॥ वेदपाठेन यत्पुण्यं तत्पुण्यफल
दायकं॥ ८॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः श्रृण्वन्तोध्यायमुत्तमं॥ पातकानि विसृ
ज्येह गतिं यास्यन्त्यनुत्तमां॥ ९॥ ॥ ॥ ६९॥ इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखं
डे सूर्यलोकवर्णनं नाम नवमोध्यायः॥ ॥ १०८ ॥ शिवशर्मोवाच॥ ॥
रमयंतामनोतीव केयं कस्येयमीशालुः॥ नयनानंदसंदोहदायिनीपूरनेत्तमा॥१॥
गणावूचतुः॥ शिवशर्मन्महाभाग सुतीर्थफलितद्रुम॥ लोकेत्रामेतविप्र सहस्राक्षपुरालिपे॥२॥

द्रुमस्यत्तत्संबोधनं तथा॥ विसर्गांतपाठे सुतीर्थफलितो द्रुम इति॥ पाठे लोकस्य न द्रुमत्वेन निरूपणे तत्र लोकशारूस्य भुवनपरले
सुतीर्थफलिताः सुतीर्थफलेः जप्यत इत्यर्थः सुतीर्थफलनि द्रुम इति कश्चित् तत्र सुतीर्थफलक्लौ विशिष्टो द्रुम इत्यर्थः॥
अन्यत्र मते सहस्राक्ष इति शेषः उभयपक्षे पत्र

त्रैलोक्यां याभाह सहस्राक्षेति तु शब्दो ऽन्येभ्यो लोकेभ्यो विशे
षद्योतनार्थः॥१२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

233

०मू०८०

पुरीं विशिनष्टि तपोबलेनेत्यादि सार्द्धद्वादशभिः एते पुष्पकेषु यदिदमादिशब्दानां स्थेयं पुरीत्यनेनान्वयः ॥ दिवापीति
यस्याः इन्द्रपुर्य्याः सौधश्रेणिश्रियं राजसदनपंक्तिशोभां दिवापि न केवलं रात्रौ दिवसेपि कौमुदीचन्द्रिका आश्रयेत्
आश्रयेत् ॥ चंद्रिके वयस्यासु तसौधश्रेणीशोभेत्यर्थः ॥ किं च यदेति दर्शनामावास्यायां दर्श इत्युपलक्षणं ॥ यदा यदा अहरय
तं नाप्नोति तदा तदा स्वप्रेयसी स्वस्य प्रियतमां ज्योत्स्नां सौधेषु संचारयेत् स्वस्यप्रेक्षा सुप्रेयसीमिति पाठः श्रेष्ठः

म८
॥११८॥
१८

तपोबलेन महता निर्मितां विश्वकर्मणा ॥ दिवापि कौमुदी यस्याः सौधश्रेणीश्रियं श्रयेत् ॥३॥
यदा कलानिधिः क्वापि दर्शे हरत्य खमात्वहेतः ॥ तदा स्वप्रेयसीं ज्योत्स्नां सौ
धेषु निगूहयेत् ॥४॥ यदच्छभित्तौ वीक्ष्य स्वमन्ययोषिद्विशं
किता ॥ मुग्धा नाप्नुविरोधिचित्रमपि स्वां चित्रशालिकां ॥५॥ ॥

किरे श्रेयस्करीमिति यावदर्थीलोकानामित्यर्थः ॥ यदच्छेति यस्याः अच्छभित्तौ निर्मलसौधभित्तौ स्वंप्रतिबिंबं वीक्ष्या
न्ययोषिद्विशंकिता अन्यस्य स्त्री कांतेनानीतेति विशंकिता विशंका यो हेतु र्मुग्धा मुग्धा अविदग्धा कांचिदंगं
गनाचित्रं यथा स्यात्तथा ईर्ष्यावशादिव स्वां चित्रशालिकां स्वीयसौधविशेषं आप्नुस इति नाविदत्स्वे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

234

हर्म्येष्विति तमोंधकारः अपि रात्रावपि सचंद्रासु रात्रिष्वपीत्यर्थः ॥ उत्प्रेक्षते चंद्रे इति तत्र पुर्यां स्फुरन्मूर्ते तत्र तस्मादिति च पाठे एकं जलं पद्मध्याहर्त्तव्यं कुविं
दास्तंतुवायाः पश्यतोहरा अलंकारनिर्मातारः स्वर्णकाराः इत्यर्थः ॥ अलंकृतीरलंकरयानि चिंतामणिस्तदधिष्ठात्री देवता चिके तिजानातिगणयती

॥ हर्म्येषु नीलमणिशिलानिर्मितेषु तत्र निर्मेयं ॥ खनीलिमानमाधाय तमोहः स्वपिति तिष्ठति ॥ ६ ॥ चंद्रकोंडूतशिलाजालस्फु ॥
॥ तमत्रामलं जलं ॥ तस्मादादाय कलशैर्नेत्यन्यच्छलं जानुः ॥ ७ ॥ कुविंदानच संत्यत्र न च ते पश्यतोहराः ॥ चेला न्य ॥
॥ लंकृतीरत्र यतः कल्पद्रुमोर्पयेत् ॥ ८ ॥ गणकाना त्र विद्यंते चिंताविद्याविशारदाः ॥ यत श्चिकेति सर्वेषां चिंतां चिंता ॥
॥ मणिर्द्युति ॥ ९ ॥ सूपकारा न संत्यत्र रसकर्मविचक्षणाः ॥ दुग्धे सर्वरसानेकाकामधेनुरतो यतः ॥ १० ॥ १० ॥

तिवा चिंतामणिरिप्रेतां वांछामित्यर्थः ॥ अतोस्यां ॥ १० ॥ ॥ कीर्त्तिरिति ॥ सर्वतो वाजिरा जिषु सर्वेष्वश्वसमूहेषु ॥ अश्वः उच्चैः श्रवः श्रवणं यस्याः सा ॥ कीर्त्तिः
यस्य सः उच्चैःश्रवाः हयानां मध्ये रत्नश्रेष्ठोऽत्रास्यामित्यर्थः ॥ कथंभूतः पौरुषाधिकः ॥ पुरुषस्येदं पौरुषं बलं तेनाधिकः ॥ यद्वा पुरुषो वि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

काᵒ सूᵒ ९०

त्रयस्त्रिंशादितिः यद्यपि त्रयस्त्रिंशद्देवा श्रुतिप्रतिपादितास्तथा च श्रुतिः ॥१॥

स्तस्यांशः पौरुषो विभूतिरित्यर्थः ॥ नेनाधिकः श्रेष्ठः ॥ उच्चैःश्रवसमश्वानामिति भगवद्वचनात् ॥ चात्रेति पाठे सद्यस्तु ध्यालुर्व्यः ॥ ८॥ यस्त्रिंशच्छब्दैर्देवा
इति तथापि ते घंतभूतानू देवानू गृहीत्वा त्रयस्त्रिंशत् सुराणां या कोटिरित्युक्तो नवसरमवक्ता त्वातु शब्देन संभ्रमो गृह्यते ॥१८॥ अमरावत्यास्तूल्यपावित्र्यमोर
वमन्यस्या
श्वमेधेति

१८
॥ ११७ ॥
१८

॥ कीर्तिरुच्चैःश्रवा यस्य सर्वतो वाजिराजिषु ॥ रत्नमुच्चैःश्रवाः सोत्र हयानां पौरुषाधिकः ॥११॥ ऐराव ॥
॥ तो दंतिवरश्चतुर्दंतोत्र राजते ॥ द्वितीय इव कैलासो जंगमः स्फटिकोज्ज्वलः ॥१२॥ तत्कुरत्नं पारि ॥

१८
॥ ११८
१८

जातः श्रीरत्नं सोर्वशी त्विह ॥ नंदनं वनरत्नं च रत्नं मंदाकिनी त्वपां ॥१३॥ त्रयस्त्रिंशत् सुराणां या कोटिः श्रुतिसमीरिता प्रतीयते सा वसरं सेवा
येऽप्रत्यहं त्विह ॥१४॥ स्वर्गे यद्विपदा हैन्यन्न विशिष्येत किंचन ॥ यद्यत्रैलोक्यमैश्वर्यं न तत्तुल्यमनेन हि ॥१५॥ अश्वमेधसहस्रस्य लभ्यं दिनिमयेन यत् ॥
॥ किं तेन तुल्यमन्यत्स्यात् पवित्रमथवा महत् ॥१६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

236

अर्चिष्मतीवह्नियमनिर्ऋतिवरुणवायुकूबेरेशानां सप्तानां अर्चिष्मत्साद्याः सप्तपुर्यः ॥ ईशस्येयमैशी नान्यत इतिपाठे नान्यस्येत्यर्थः ॥ महेंद्रपद
लिप्सवः ॥ अमरावतीप्राप्तुमिछ्वः ॥ शक्रैश्वर्यं जिघृक्षवः ॥ श्रियं लब्धुमिछवः ॥ २२ ॥ ॥ रामरामरामरामरामरामरामरामरामरामराम

॥ अर्चिष्मती संयमनी पुण्यवत्यमलावती ॥ गंधवत्यलकैशी च नैतत्तुल्या महर्द्धिभिः ॥ १७ ॥
॥ अयमेव सहस्राक्षस्त्वयमेव दिवस्पतिः ॥ शतमन्युरयं देवो नामाख्यातानि नोमतः ॥ १८ ॥

समाप्तिलोकपालाये त एनं समुपासते ॥ नारदाद्यैर्मुनिवरैरयमाशीर्भिरीड्यते ॥ १९ ॥ एतस्यैश्वर्येण सर्वेषां लोकानां स्थैर्यमिष्यते ॥ पराज
याम्महेंद्रस्य त्रैलोक्यं स्यात्पराजितं ॥ २० ॥ मनुजादनुजादैत्यात्तपस्युग्रसंयमाः ॥ गंधर्वयक्षरक्षांसि महेंद्रपदलिप्सवः ॥ २१ ॥ सगराद्या महीपा
॥ लावाजिमेधविधायकाः ॥ कृतवंतो महायत्नं शक्रैश्वर्यं जिघृक्षवः ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मा०पु०द०शा०

तर्हि किमिति नाम्ना तत्राह ॥ निष्प्रत्यूहमिति तर्हि विघ्नं क्रतुशतानां तदनुष्ठानं निःफलमेव नेत्याह ॥ समाप्नोति ॥ तुलेति ॥ तुलापुरुषादीनि ना
निमहादानि भांचे तित तथा आदिपदेन हिरण्यगर्भादीनि गृह्यंते ॥ तानि चलैंगे दर्शितानि तथाहि ॥ तुला हिरण्यगर्भश्च ब्रह्मांडं रत्यतत यक

१२० ॥निष्प्रत्यूहं क्रतुशतं यः कश्चित् कुरुतेऽवनौ ॥ जितेंद्रियो मरावत्यां स प्राप्नोति पुलोमजां ॥२३॥ अ ॥
॥ समाप्य क्रतुशतानां वसंत्यत्र महाभुजः ॥ ज्योतिष्टोमादिभिर्यागैर्ये यजंत्यपि ते द्विजाः ॥२४॥ तुलापु ॥
॥ रुषदानानि महादानानि षोडश ॥ ये यच्छंत्यमलात्मानस्ते लभंतेमरावती ॥२५॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

कल्पतरुर्गोसहस्रनामधेयं च पंचमं ॥ हिरण्यकामधेनुश्च हिरण्याश्वश्च सप्तमः ॥ हिरण्याश्वरथश्चैव हेमहस्तिरथस्तथा ॥ पंचलांगलदानं च धाराख्यं विश्व
चक्रकं ॥ कल्पलताख्यं चान्यत् सप्तसागरमेव च ॥ रत्नधेनुर्महाभूतघटस्तेता निषोडश ॥ महादानानि स्तनतरा क्रमशः कथितानि वै ॥ सर्वाण्येतानि लत दानूपुराः
दत्तइति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यायजूकाः यज्ञशालाः अग्निब्रह्मचारिणः साग्निका ब्रह्मचारिणः चतुर्दिक्षु चत्वारोग्नय उपरि सूर्य्यः पंचाग्नयस्तन्नापव्रतिनः पंचा

अक्लीबवादिनो धीराः संग्रामेष्वपराङ्मुखाः ॥ विक्रांता वीरमार्गेण तेत्र तिष्ठंति भूभुजः ॥२६॥ इत्युद्देशान्मयाख्याता महेंद्रनगरीस्थितिः ॥ यायजूकाश्च संत्यत्र यज्ञविद्याविशारदाः ॥२७॥ इमामग्निर्विष्मंतीं परस्यपालितिहोत्रपुरीं शुभां ॥ ज्ञातवेदस्त्रिये भक्तास्तेव संत्यत्र सुव्रताः ॥२८॥ अग्निप्रवेशं ये कुर्युर्दृढसत्वा जितेंद्रियाः ॥ स्त्रियो वा सत्वसंपन्नास्ते सर्वे ह्यग्नितेजसः ॥२९॥ अग्निहोत्ररता विप्रास्तथाग्निब्रह्मचारिणः ॥ पंचाग्निव्रतिनो ये वै तेऽग्निलोके निवर्त्तसः ॥३०॥ शीतेरीतापनुत्त्यै यस्त्विंधभारान् प्रयच्छति ॥ कुर्यादग्निष्टिकां वाथ स वसेदग्निसन्निधौ ॥३१॥ अनाथस्याग्निसंस्कारं यः कुर्याच्छ्रद्धयान्वितः ॥ अशक्तः प्रेरयेदन्यं सोऽग्निलोके महीयते ॥३२॥ जठराग्निविवृद्ध्यै यो दद्याद्ग्नेयमौषधं ॥ मंदाग्नये स पुण्यात्मा वह्निलोके वसेच्चिरं ॥३३॥ ॥ ॥ ॥

अग्निव्रतिनः इध्मभारान् काष्ठभारान् काष्ठमिध्मसमित्स्त्रियामित्यमरः ॥ तेषां सारत्वं नारसत्वस्यापनायत्तु ग्राह्यः अग्निष्टिकां लोहादिनिर्मितां मग्न्याधारस्थालिकां आग्नेयमग्निवृद्धिकरं ॥३३॥ ॥३४॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्री०पू०दश०

(239)

अंतरात्मा अंतःसाक्षी हीति निश्चयेन मांसपेशिकां मांसमयजरायुजां गर्भस्य बालतनुमिति

पक्षोपस्करवस्तूनि पक्षार्थं द्रविणं तु वा ॥ यथाशक्ति प्रदद्याद्यो ह्यर्चिष्मसांबसेहवे ॥ ३४ ॥

॥ १२१ ॥ अग्निरेको द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ॥ गुरुर्देवो व्रतं तीर्थं सर्वमग्निर्विनिश्चितं ॥ ३५ ॥

अपावनानि सर्वाणि वह्निसंसर्गतः क्षणात् ॥ पावनानि भवंत्येव तस्मात्स पावकः स्मृतः ॥ ३६ ॥

अपि वेदाविदित्वा यस्स ह्यविज्ञातवेदसं ॥ अन्यत्र बध्नाति रतिं ब्राह्मणो न स वेदवित् ॥ ३७ ॥ ॥ १२ ॥

अंतरात्मा ह्ययं साक्षी निश्चितो ह्याशुशुक्षणिः ॥ मांसग्रासान्पचेत्कुक्षौ स्त्रीणां नो मांसपे

शिकां ॥ ३८ ॥ तैजसी शांभवी मूर्तिः प्रत्यक्षा दहनात्मिका ॥ कर्त्री हर्त्री पालयित्री विने

नां किं विलोक्यते ॥ ३९ ॥ चित्रभानुरयं साक्षी त्रैत्रं त्रिभुवने शितुः ॥ अधंतमोमयेलो

के विनैनेकः प्रकाशकः ॥ ४० ॥ धूपप्रदीपनैवेद्यपयोदधिघृतेक्षवं ॥ एतद्भुंजे निषेवंते सर्वे दिवि

पावततेजसस्त्वं तैजसी शांभो स्वयं शांभवी अष्टमूर्तित्वादीश्वरस्य अंधंतमोमयेलोके इति छांदसं सेवं

भुविकारं ॥ ४१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(२५०)

ऽपिप्राप्तापुरारिभक्तस्त्रिपुरारिसेवकः ब्रह्मवेदःसर्ववपशस्तत्ररतः ॥ वेदाध्ययनस्वरूपेऋषियज्ञेतत्ररतइत्यर्थः ।

शिवशर्मोवाच ॥ कोयंकस्यानुःकस्यायंस्तनुः कथामिदंपदं ॥ आनेयंलब्धमेतेनब्रूतमेतन्ममाग्रतः ॥ ४२ ॥ गणावूचतुः ॥ आकर्णयमहाप्राज्ञकथयावोयथातथं ॥ योयंयस्ययथानेनप्रापिज्योतिष्मतीपुरी ॥ ४३ ॥ नर्मदायास्तटेरम्येपुरेनर्मपुरेपुरा ॥ पुरारिभक्तःपुण्यात्माऽभवद्विश्वानरोमुनिः ॥ ४४ ॥ ब्रह्मचर्याश्रमेनिष्ठोब्रह्मयज्ञरतःसदा ॥ शांडिल्यगोत्रःशुचिमान्ब्रह्मतेजोनिधिर्वशी ॥ ४५ ॥ विज्ञाताखिलशास्त्रार्थोलौकिकाचारचंचुरः ॥ कदाचिच्चिंतयामासहृदिध्यात्वामहेश्वरं ॥ ४६ ॥ चतुर्णामिप्याश्रमाणांकोतीवश्रेयसेसतां ॥ यस्मिन्प्राप्नोतिसंक्षुणेपरत्रेहचवासुखं ॥ ४७ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥

लौकिकाचारचंचुःलौकिकव्यवहारनिपुणः ॥ कुशलइतिभावत ॥ संक्षुणेसम्यक्निष्पादितेचीर्णइत्यर्थः ॥ ४७ ॥

काशीनाथकृपानिधेहरक्षवत्रायस्वमां

(२५१)

१।०४०५।

॥ १२२ ॥

प्र

आलोड्यविचार्यविद्धिभोजनः विदूविष्ठाविशेषेणभोजनंयस्यसःतथाब्रह्मचर्य्यहीतिगार्हस्थ्येगृहाश्रमेषु।

इदंश्रेयःपरमिदंश्रेयइतिसंदेहसंकुलंभवेत्॥इदंसर्वंसमालोच्यगार्हस्थ्यंप्रशंसंति॥४८॥

ब्रह्मचारीगुरुगृहस्थोवानप्रस्थोऽथभिक्षुकः॥एषामाधारभूतोसौगृहस्थो

नान्यथेतिच॥४९॥देवैर्मनुष्यैःपितृभिस्तिर्यग्भिश्चापजीव्यते॥गृहस्थःत्र

स्तंयस्मात्तस्माच्छ्रेष्ठोगृहाश्रमी॥५०॥अस्नातावाप्यहुत्वावाद

त्वावास्नातियोगृही॥देवादीनामृणीभूत्वानरकंप्रतिपद्यते॥५१॥

अस्नातासीनलंभुंक्तेस्वजपीपुष्पशोणितं॥अहुताशीकृमीनभुंक्तेपद

त्वाविड्भोजनः॥५२॥ब्रह्मचर्य्यहिगार्हस्थ्यमपादृक्कल्पनयाक्षितं॥स्वभा

चर२ वचपलेचित्तेनतादृक्ब्रह्मचारिणि॥५३॥

ताद्दृक्ब्रह्मचर्य्यताद्दृक्ब्रह्मचारिणिस्वभाववचपलेचित्तेसतिधनुचेसव्यभः॥कीदृक्कल्पनयाब

धनतयाप्रतारणयाउज्झितंसत्॥यदेकल्याणयोजितामितिधान्वितः॥यदेकल्यपोजितानि

तिव्वान्यत्र॥५४॥ १३८

॥ १२ः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२५२

अनधिकारिणां तत्तदाश्रमानिंदापूर्वकं अधिकारिणो गृहस्थस्य तत्तदाश्रमाच्छ्रैष्ठ्यं आह॥ हठादिति षड्भिः॥ हठाद्बलाद
धिकाराभावेप्याग्रहादित्यर्थः स्वार्थात्स्वप्रयोजनान्निमित्तात्॥ संकल्पयति चिंतयति ब्रह्मचर्य्यविरोधिकर्मेति

हठाद्यल्लोकशीला वा स्वार्थाद्वा ब्रह्मचर्य्यभाक्॥ संकल्पयति चित्ते चेत् कृतमप्यकृतं तदा॥५४॥
परदारपरित्यागात्स्वदारपरितुष्टितः॥ ऋतुकालाभिगामित्वात् ब्रह्मचारी गृही स्मृतः॥५५॥
सांतिः सदारः सगृही वानप्रस्थाद्विशिष्यते॥५६॥ वैरा
विमुक्तरागद्वेषोयः कामक्रोधविवर्जितः॥ सभवेदुभयभ्रष्टो वानप्रस्थो न वा गृही॥५७॥ अमा
ग्याद्गृहमुत्सृज्य गृहधर्मान् हृदि स्मरेत्॥ येनकेनापि संतुष्टो भिक्षुकाद्धि विशिष्यते॥५८॥ आ
चितोपस्थितया यो वसा वर्तते गृही॥ अज्ञानेषु न संतुष्टः स पतिः पतितो भवेत्॥५९॥
र्थयेद्यः क्वचित्किंचित् दुःप्रापं वा भविष्यति॥

रोषः। कृतं ब्रह्मचर्य्यमिसेव॥५७॥ प्रार्थयेदिति यः पतिः क्वचित् कदाचित् किंचित् प्रार्थयेत् प्रार्थयति दुष्प्रापं
वा यद्भावि भविष्यति भवति तदपि प्रार्थयति समीचीनमसमीचीनं वा याचत इत्यर्थः स पतितो भवेत् स्वार्थात्स्वाश्र
माद्भ्रष्टो भवतीत्यर्थः॥५९॥६०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

243

का०पू०९२१०

कामपत्नीरतिः तद्वद्विवा अंकुरं कारणं पुत्रमात्रमिसर्थः। शंकरं कल्याणकरमभीष्टप्रदमित्यर्थः। अलंकृसातिशायं

गुणागुणं विचार्यैवं सर्वैर्विश्वानरो मुनिः। उद्ववाह विधानेन स्वोचितां कुलकन्यकां॥६०॥

अग्निशुश्रूषणारतः पंचयज्ञपरायणः। षट्कर्मनिरतो नित्यं देवपित्रतिथिप्रियः॥६१॥

धर्मार्थकामान्सुतास्तानासेवयत्स्वस्वकालतः॥ परस्परमसक्तोऽचंदपसोरानुकुल्यतः॥६२॥

॥ १२३ ॥ पूर्वाह्णे दैविकं कर्म स कुरोत्त अर्कोऽवित्। मध्यंदिने मनुष्याणां पितॄणामपराह्णके॥६३॥ ॥ १

एवं बहुतिथे काले गते तस्याग्रजन्मनः। अपत्यसंकुरमपि संततेः स्वर्गसाधनं॥६४॥

विशांपशंकरं कांतं प्राप्तिमस्त्र्य जिज्ञपत। छायावचस्तु वाच। आर्य्यपुत्रार्यधिषणा प्रा

णनाथ प्रियव्रत॥६५॥ न दुर्लभं ममास्तीह किंचित्त्वच्चरणार्चनात्। येवैभोगाः सप्तुवि

तेऽ तास्त्रीणां त्वत्प्रसादतः॥६६॥ अलंकृसमयापुक्ता नतां गा द्विकिनानीप॥६७॥ ५॥

कृत्वातान्यपितानापितानपीतिवापाठः अलंकृतेतिपाठ अलंकरोतिइति अलंकृततयामयेसर्थः॥६७॥ स्त्री:

२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सुवासांसि शोभनवस्त्राणि सुवासाः शोभनगृहाः चकारः समुच्चये सुशय्याः शोभनकशिपु सुनितंबिनी शोभनपरिस्त्रीः काश्चक्तांबूलान्नपानाश्चसृष्टैर्भोगाः विसंधिरार्षः । स्वधर्म्मिणां स्वधर्म्मवतां ॥ पाठांत

सुवासांसि सुवस्त्राणि सुशय्याः सुनितंबिनी ॥ स्रक्तांबूलान्नपानाश्च अष्टैर्भोगाः स्वधर्म्मिणां ॥६९॥ एवं मे प्रार्थितं नाथ चिराय हृदि संस्थितं ॥ रहस्यानां समनुचितं तत्त्वं दातुमिहार्हसि ॥६९॥
विश्वानर उवाच ॥ किमदेयं हि सुश्रोणि तव प्रियहितैषिणि ॥ तत्प्रार्थय महाभाग यदभीप्स्यविलंबितं ॥७०॥ महेशितुः प्रसादेन मम किंचिन्न दुर्लभं ॥ इहामुत्र च कल्याणि सर्वकल्याणकारिणः ॥७१॥ इति श्रुत्वा वचः पत्युस्तस्य सा पतिदेवता ॥ उवाच हृष्टवदना यदि देयो वरो मम ॥७२॥ वरयोग्यास्मि चेन्नाथ नान्यं वरमहं वृणे ॥ महेशसदृशं पुत्रं देहि नो हि स्वरानघ ॥७३॥

रे शोभनधर्म्मवतामिसर्थः सुतांबूलान्नपानाश्चेति पाठे अष्टावितिदुर्घटं सुतांबूलान्नपानाद्याः इति क्वचित् समाहारपाठश्चान्यत्र एते अष्टौ भोगा मया भुक्ता इति पूर्वेणान्वयः समनुचितं योग्यं ॥७३॥ श्रीभवानी

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सुलभत्वंसंपादयति॥यतःसएवविश्वेश्वरएवसर्वकृत्सर्वकर्त्ताअतस्तेनव्याहृतंभवेत्भविष्यतीत्यन्वयः॥८१॥

इतितस्यावचःश्रुत्वामुनिर्हर्षभरःशुचिव्रतः॥क्षणंसमाधिमाधायहृद्येतद्धृमनस्यचिंतयत्॥७४॥
अहोकिमेतयातन्व्याप्रार्थितंयत्तिदुर्लभं॥मनोरथपथाद्दूरमस्तुवासौहिसर्वकृत्॥७५॥
तेनैवास्यामुखेस्थित्वावाक्स्वरूपेणशंभुना॥व्याहृतंकोन्यथाकर्त्तुंनुसहेतभवेदिदं॥७६॥
ततःप्रोवाचतांपत्नीमेकपत्नीव्रतेस्थितः॥विश्वानरोमुनिःश्रीमान्निति कांते भविष्यति॥७७॥
इत्थमाश्वास्यतांपत्नींजगामतपसेमुनिः॥यत्रविश्वेश्वरःसाक्षात्काशीनाथोधिति
ष्ठति॥७८॥प्राप्यवाराणसींतूर्णंदृष्ट्वाथमणिकर्णिकां॥तत्याजतापत्रितयमपिता
पत्र्यार्जितं॥७९॥दृष्ट्वालिंगानिसर्वाणिविश्वेशप्रमुखानिच॥स्नात्वाकुंडेषुसर्वेषुवा
पीकूपसरःसुच॥८०॥नत्वाविनायकान्सर्वान्गौरीःसर्वाःप्रणम्यच॥संपूज्यकालराजंचभैर
वंपापभक्षणं॥८१॥दंडनायकमुख्यांश्चगणान्स्तुत्वाप्रयत्नतः॥आदिकेशवमुख्यांश्चकेशवान्परितो
ष्यच॥८२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्कृत्तिवासेश्वरमित्यार्षं कुमीसत्र कुमीसपिहरयते॥ विश्वांडेशास्ति ब्रह्मांडेश्वरः॥ भवानीं भवान्यैनमः॥८२॥

लोलार्कमुखस्य सूर्यांश्च प्रणम्य च पुनः पुनः॥ कृत्वा पिंडप्रदानानि सर्वतीर्थेषु तं द्विजः॥८३॥
सहस्रभोजनाद्यैश्च यतीन् विप्रान् प्रतर्प्य च॥ महापूजोपचारैश्च लिंगान्यभ्यर्च्य भक्तितः॥८४॥
असंख्यातं तयाप्रोक्तं किं लिंगं क्षिप्रसिद्धिदं॥ यत्रानिश्चलतामेति तपस्तन्नयकाम्यया॥८५॥
श्रीमदोंकारनाथं च कृत्तिवासेश्वरं किमु॥ कालेशं वृद्धकालेशं कलशेश्वरमेव च॥८६॥
केदारेशं तु कामेशं चंडेशं वा त्रिलोचनं॥ ज्येष्ठेशं जंबुकेशं वा जैगीषव्येश्वरं तु वा॥८७॥
दशाश्वमेधमीशानं द्रुमं चंडेशमेव च॥ दक्षेशं गरुडेशं च गोकर्णेशं गणेश्वरं॥८८॥
तुंगेशं सागरसिद्धौ स्वर्गधर्मेशं तारकेश्वरं॥ नंदिकेशं निवासेशं पित्रीशं प्रीतिकेश्वरं॥८९॥
पर्वतेशं पशुपतिं ब्रह्मेशं मध्यमेश्वरं॥ बृहस्पतीश्वरं वाथ विश्वांडेश्वरमेव च॥९०॥

भारभूतेश्वरं किंवा महालक्ष्मीश्वरं तु वा॥ मरुत्तेशं तु मोक्षेशं गंगेशं नर्मदेश्वरं॥९१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(247)

का॰स्कंदमाहात्म्यः

मरवेश्वरमित्यत्राजेश्वरमितिच॥आह्लातमिति॥आङितिस्मृतिद्योतकमव्ययंपंचमुद्रेपंचमुद्र

मार्कंडेमणिकर्णीशंरत्नेश्वरमथापि वा॥अथवायोगिनीपीठंसाधकस्यैवसिद्धिदं॥९२॥
यामुनेशंलांगलीशंश्रीमदिन्द्रेश्वरंप्रभुं॥अविमुक्तेश्वरंवाथविशालाक्षीशमेवच॥९३॥
व्याघ्रेश्वरंवराहेशंव्यासेशंवृषभध्वजं॥वरुणेशंविधीशंवावसिष्ठेशंशनैश्चरं॥९४॥
॥१२५॥ सोमेश्वरंकिमिंद्रेशंखलीनंसंगमेश्वरं॥हरिश्चंद्रेश्वरंवाहरिकेशेश्वरंनुवा॥९५॥
त्रिसंध्येशंमहादेवमुपशांतशिवंतथा॥भवानीशंकपर्दीशंकंदुकेशमजेश्वरं॥९६॥ ॥१२
मित्रावरुणसंज्ञंवाकिमेषामाशुफलप्रदं॥क्षणंविचार्यसमुनिरितिविश्वानरःसुधीः॥९७॥
अज्ञातंविस्मृतंतावत्स्फुरितोमेमनोरथ॥सिद्धैःसंसेवितंलिंगंसर्वसिद्धिकरंपरं॥९८॥
दर्शनात्स्पर्शनाद्यस्यमनोनिर्वृतिभाग्भवेत्॥दृष्टितसद्देवास्तेस्वर्गद्वारिहियत्रवै॥९९॥
दिव्यान्निरीक्ष्यजनार्थंविश्वापवित्रिदशेश्वरं॥पंचमुद्रेमहापीठेसिद्धिदेसर्वजंतुषु॥१००॥

यत्रसाविकटादेवीसिद्धिदासिद्धिरूपिणीयत्रस्थितानांभक्तानांसाक्षात्सिद्धिविनायकः॥१०१॥ ॥यानिवकयात्रे

काशीखं॰ ॥१००॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

248

स्वफणामणिज्योतिर्वैकुंठीराजनैरिसंबंधः॥११०॥ विदेहजश्चजनपदस्थविशेषणी॥११२॥श्री॥ ॥

निर्दूयविमलाज्ञानिसर्वाः सिद्धीः प्रपश्यति॥ अविमुक्ते महाक्षेत्रे सिद्धिक्षेत्रं हितसरी॥१०२॥
यत्रविश्वेश्वरलिंगं महागुह्यतमं मतं॥ तिलोत्तरोपिनोकार्यं क्षमिलिंगविनाक्वचित्॥१०३॥
यत्रविश्वेश्वरलिंगमहागुह्यतमंमतं॥ तिलोत्तरोपिनोकार्याक्षमिलिंगविनाक्वचित्॥१०४॥
परं वीरेशसहस्रं नलिंगंत्वाशुसिद्धिदं॥ धर्मर्थकामदं सम्यक्‌कामदं मोक्षदंतथा॥१०५॥
स्व यथाविश्वेश्वरेलिंगेकाश्यांनान्यत्तथाध्रुवे॥ पंचस्वरोत्रगंधर्वः परांसिद्धिमगात्पुरा॥१०६॥
विप्राभवरः स्वच्छविप्रोवसुपूर्णीश्रयक्षराट्॥ न्यसंतीनिलक्षावेनपुराहुत्रास्सरोवरा॥१०७॥
ला सदेहाकौकिलोप्राणालिंगमध्येलयंगता॥ कैपिवेदशिरानामजपन्वैरातरुद्रियं॥१०८॥
मंत्रज्योतिर्मयेलिंगेसरारासविरासुरा॥ चंद्रमौलिभरद्वाजाकुणौपाशुपतोत्तमौ॥१०९॥
वीरेश्वरं समभ्यर्च्य गायमानोल्ययंगतो॥ शंखचूडोहराजैद्रः स्वफणामणिभिर्निशि॥११०॥ गायंतीसुस्वरंयाता
पणमासाःसिद्धिमगमवैकुंठीराजनैरिह॥ किन्नराहसपचत्रभर्त्रावेणुप्रियेणवै॥१११॥ वीरेश्वरंपरं॥११२॥वीरेश्वरं

परांनिर्वाणभूमिकां॥ असंख्याताःसहस्राणिसिद्धांसिद्धिमिहागताः॥ सिद्धिलिंगमिहख्यातंतस्माद्वीरेश्वरंपरं॥११२॥
श्वरंसमाराध्यच्यंनराज्योजयदस्थ॥ हलारिपुनस्खलितंवाज्यीप्राप्यविदेहजः॥११२॥ आसर्प्यापनमः॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

249

विदूथोपिराजा॥वसुसुतोपमांउ परिचरवसोवरर्या ज्ञातस्पससेवत्सुपमोवसवोदेवास्तत्सुतोप

विदूरथोथनृपतिरपुत्रः पुत्रवर्द्धनम्नतः॥ [redacted] वीरेश्वरप्रसादेनमगधाधिपतिर्वरी॥११३॥
१८ (१२६) १८ वसुदत्तोत्रचवीणाकूसुतांवसुसुतोपमां॥अव्दमक्ष्यच्यवीरेशीरत्नदत्तोप्यवाप्तवान्॥११४॥
अहमप्यत्रवीरेशीसमाराध्यत्रिकालतः॥आप्तपुत्रमवार्याप्रियथाभिलषितस्त्रिया॥११५॥
इतिमत्वामतिंधीरोविश्वोविश्वानरःकृती॥चेरकूपजलैःस्नात्वाजग्राहनियमीव्रतं॥११६॥
एकाहारोभवन्मासंमासंनक्ताशनोभवेत्॥अयाचिताशनोमासंमासंसक्ताशनःपुनः॥११७॥ ॥१
पयोव्रतोभवन्मासंमासंशाकफलाशनः॥मासंमुष्टितिलाहारोमासंपानीयभोजनः॥११८॥
पंचगव्याशनोमासंमासंचांद्रायणव्रती॥मासंकुशाग्रजलाब्धमुग्मासंश्वसनभक्षणः॥११९॥
अथत्रयोदशेमासिस्नात्वात्रिपथगांभसि॥प्रसूषएववीरेशीयवदायातिसद्विजः॥१२०॥
तावद्दितोकयाचत्रेमध्येलिंगंतपोधनः॥विभूतिभूषितंबालमष्टवर्षीकृतिं शिशुं॥१२१॥

मां॥इतिवा॥नेपथ्यंभूषणं॥आभिलाषप्रदेःपद्यैरष्टभिर्बालरूपिणी॥तुष्टावपरमानंदंदेवंविश्वानरःकृती॥१॥

७५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एकमिति॥ समस्तं जगद्ब्रह्मेत्यन्वयः॥ किंभूतः॥ वदो पवारिकं नेत्याह॥ सत्यं सत्यमिति निश्चयार्थवीप्सावा घेडप मानाधिकरण्यान्नोपचारइति

आकर्णपूर्णनेत्रं च सुरक्तदशनच्छदं॥ सारू पिंगजटामौळिं च नग्नं प्रहसिताननं॥ १२२॥ शैवरावे विततनेपथ्यधारिणं विनहारिणं॥ पठं तं श्रुतिसूक्तानि हसतीं च स्वलीलया॥ १२३॥ तमालोक्य स्फुरतं च क्रे रोमकंचुकितो मुदा॥ प्रोच्चरद्गद्‌गदाली पोनमो स्थितिभ्रुनः पुनः॥ १२४॥ एकं ब्रह्मैवाद्वितीयं समस्तं सत्यं सत्यं नेह नानास्ति किंचित्॥ एको रुद्रो न द्वितीयोव तस्थे तस्मादेकं त्वां प्रपद्ये महेशं॥ १२५॥ एकः कर्ता त्वं हि सर्वस्य शंभो नानारूपेष्वेकरूपोप्यरूपः॥ यत्तेद्वैत्य कृत्स्वकं प्रकोपनेकस्तस्मान्नान्यं त्वां वि

सावः॥ तर्हि ब्रह्म विष्णु रुद्रैः सजातीयभेदो भविष्यति॥ नेत्याह एकमिति ननु काचाकाशादेरसत्यत्वेन प्रतीतेः॥ तेन विजातीयभेदो भवेत्तत्राह नद्वितीय

मितिनाडिस्यागतोस्हेः सा॥ ११॥ श्री

KKSU LIBRARY RAMTEK 441 106 Dist. Nagpur M 1353

250

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

M1353
Acc. No. - ~~432~~
Title! - काशिखण्ड (स्कन्दपुराण)
Subject - पुराण
Author - वैद्य -
~~MS~~
पत्र 1124
पंत 251 to 500
K K S U LIBRARY RAMTEK 441 106 M 1353 Dist. Nagpur
Checked 2012

(२५१)

तीर

न्नेत्याह॥एकेति।एकमेवाद्वितीयमितिश्रुतेरित्यर्थः।नन्वस्मिन्नूपामे एक एव पुरुषे बहुदेषा श्रुतिरूपचारपरेत्याशंक्याह नेहनानास्तीति द्वितिव १
विदिति।नेहनानास्तिकिंचनेतिश्रुतेरित्यर्थः।भूयसी नीश्रुतीनां ऐक्यपरत्वावगमान्नोपचारपरत्वमेवेत्यादिश्रुतेरितिभावः
उपसंहरन्नुपणमतिएकइतिःयस्मादेकः केवलः।सजातीयस्वगतभेदरहितः अद्वितीयः विजातीयभेदरहितः रुद्रः रुद्रसं
(१२७) रुद्रः रवं द्रावयतीति रुद्रोऽवतस्थेऽवतिष्ठे।एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयइतिश्रुतेः।तस्मादेकं सजातीयविजातीयस्वगतभे
दशून्यं महेशं महान्तमिश्वरं त्वां शरणमाश्रयं रक्षितारं वा प्रपद्ये भजे इत्यर्थः।जगत्कर्तृत्वोपाधिं भगवंतं स्तुवन्नूअनेके
कर्तारइति मतं निराकरोति एकः कर्तेति कथं नाहि प्रतिशरीरं तद्भेदप्रतीतिस्तत्राह नानारूपेष्विति उपाधिभेदादेकस्य ॥१२
बहुधाभानेदृष्टान्तमाह यद्वित्ति अपः अपः प्रतिप्रत्येकं तासुप्रत्यक्षुबद्दसोऽयं प्रयोगः।स्वर्कः सूर्यो भानो मेघा घनाद्या दि
तोकेइतिवाप्रत्यं बिंबितिवापाठः।तदुक्तं।एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः॥एकधाबहुधा चैव दृश्यते ज
लचंद्रवदिति यद्वत्समानन्यायत्वात्स्वरूपो पितथा॥१२६॥हरेरामहरेरामरामरामहरे हरे॥हरेकृष्णहरेकृष्णकृष्णकृष्णहरेहरे॥ छ
१ ५५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२५२

प्रत्यक्ब्रह्मण्यशेषप्रपंचस्याविवर्तरूपतां दृष्टांतपुरःसरमाह रज्जाविति यस्मिन्परमात्मनि ज्ञाते एषोऽपरोक्षेऽप्रतीयमानः प्रपंचः विष्वक्
सर्वतस्तद्वत्तथा भवति तं प्रपद्ये इत्यन्वयः। तद्वत्किंवत् रज्जौ रज्ज्वां ज्ञातायां सर्पो यद्वत्॥ यथा शुक्तिकायां शुक्त्यास्फोटेन ज्ञातायां रौप्यं रजतं यथा
वासौ मृगाख्यश्चेति॥ तन्मृगाख्यस्तस्मिन्मृगाख्ये मरीचौ मृगतृष्णिकायां मृगतृष्णा मरीचिके समरः॥ सामान्यविशेषभावेन योजनाद्रूपौ नरू

॥ रज्जौ सर्पः शुक्तिकायां च रौप्यं नैरः पूरस्तन्मृगाख्ये मरीचौ॥ यद्वत्तद्वद्विष्वगेषः प्रपंचो यस्मिन्ज्ञाते तं प्रतिपद्ये
महेशं॥ १२७॥

क्यं तस्यां ज्ञातायां नीरालामयं नैरः पूरः समूहो यथा तद्वदिति रज्ज्वाद्यधिष्ठाने ज्ञाते सर्पादिविवर्तो यथा निवर्तते तथा अधिष्ठानभूते प्रत्यक्ब्रह्म
णि सुषि ज्ञाते सर्वोऽपि प्रपंचो नश्यतीत्यर्थः। अनेकदृष्टांतोपादानं स्वानुभवस्यासंदिग्धत्वख्यापनाय चकारः समुच्चये॥ १२७॥ ॥ ॥ ॥
श्रीरामाय नमः॥ श्रीकाशीविश्वेश्वराय नमः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

(254)

सर्वशक्तिस्वरू पत्वेन स्तौतितोयेशौसीमिति हेशंसोतत्त्वंअतस्त्वां प्रपद्यइत्सन्वयःगतत् किमितिदृष्टायामाहयन्तोयेशौस्यतिसादिन्मौस्त्वै
र्थ्यमितिकश्चिन्नाभानौ सर्येशी तसानौचंद्रे प्रसादआह्लादः चकारःसमुच्चयेशाद्धमितिहिहेतौ सर्वत्रसंबध्यतेयस्मादश्नवाःअवलेंद्रियरहि

१८
॥१२९॥
१८

तैयेशौस्यंदाहकत्वंचवह्नौतापोत्मानौशीतलकोगोप्रसादश॥पुष्पेगंधोदुग्धमध्येचसर्पिर्यत्तद्वत्भोस्त्वांत्वंततस्त्वांप्रपद्ये॥१२८
शब्दंगृह्णास्यश्रवास्त्वांहिजिअरघ्राणस्त्वंव्यघ्रियायासिदूरात्॥व्यक्षःपश्येस्त्वंरसज्ञोप्यजिह्वःकस्त्वांसम्यग्वेत्यतस्त्वांप्रपद्ये॥१२९॥

कौ ८ तस्त्वंशब्दंगृह्णासिश्रोत्र … षिअघ्राणोनासिकेंद्रियरहितस्त्वंजिघ्रेःगंधंगृह्णासित्वंघ्रिःअपादरहितोदूरादायासिआयासिव्यक्षोऽचक्षुस्त्वंरूपंपश्येः
२ पश्यसिअजिह्वोरसनेंद्रियरहितस्त्वंरसज्ञोर … संज्ञानासितथाचश्रुतिःअपाणिपादोजवनोगृहीतापश्यत्यचक्षुःसशृणोत्यकर्णः॥इत्यायाःअतस्त्वां
कःसम्यगपरोक्षतयावेत्तिजानातिनकोपीत्यर्थः॥१२९॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

254

तर्हि वेदोस्यतीत्यत आह। नो वेदइत्यादि। हे ईश एवंप्रकारं त्वां वेदो न वेदयतो वाचो निवर्त्तंत इति श्रुतेः। कथं तर्ह्यौपनिषदत्वमित्यत
आह। साक्षादिति लक्षणया तदुपपत्तिरिति भावः तर्हि विष्ण्वादयो ज्ञास्यंतीत्यत आह नो नाविष्णुरि
त्याहि। तदर्थे धिकार्य्यभावाल्लक्षणया पञ्चेयत्वमेवेत्यत आह भक्तो वेदेति सत्यं पामरे विष्ण्वादेरपि दुर्ज्ञेय
त्वादि तर्ह्यधिकार्य्यभावाल्लक्षणया पञ्चेयत्वमेवेत्यत आह भक्तो वेदेति

नो वेद त्वामीश साक्षाद्धि वेदो नो वा विष्णुर्नो विधाताखिलस्य॥ नो योगीन्द्रा नेन्द्रमुख्याश्च दे
वा भक्तो वेद त्वामतस्त्वां प्रपद्ये॥१३०॥ नो ते गोत्रं नेश जन्मादि नाख्या नो वै रूपं नैव शी
लं न देशः॥ इत्थंभूतोपीश्वरस्त्वं त्रिलोक्याः सर्वान्कामान्पूरयेस्तान्भजे त्वां॥१३१॥ ॥

इति भावः अवर्णमजरममरमरूपमव्ययमनामागोत्रमित्यादिश्रुतिसिद्धं स्तौति नो ते गोत्रमिति नेश जन्मेत्यत्र नापि जन्मेति क्व
चित्पाठः पूरयेः पूरयसि यतो वा इमानि भूतानि जायंते त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी॥ त्वं जी
र्णो दंडेन वंचसि त्वं जातो भवसि विश्वतो मुखः॥१३२॥ श्रीभवानीशंकराभ्यां नमः॥ श्रीराम जय राम॥

॥१०

255

सर्वं विष्णुमयं जगदित्यादिश्रुतिसिद्धेः सर्वकारणत्वसर्वोत्तमत्वेदर्शयति त्वत्तः सर्वेऽपि त्वं हि सर्वमित्येतत्प्रपञ्चयति त्वं गौरी शाइत्यादिना

॥१२१॥ त्वत्तः सर्वं त्वं हि सर्वं स्मरारे त्वं गौरीशास्त्वं च नग्नेति शान्तः। त्वं वै वृद्धस्त्वं युवा त्वं च बालस्तत्त्वं यत् किं नास्त्यतस्त्वां नतोऽस्मि॥१७२॥ स्तुत्वेति विप्रो निपपात भूमौ स दण्डवद्यावदतीव हृष्टः। तावत्स बालोऽखिलवृद्धवृद्धः प्रोवाच भूदेव वरं वृणीहि॥१७३॥ तत उत्थाय हृष्टात्मा मुनिर्विश्वानरः कृती। प्रत्यब्रवीत् किमज्ञातं सर्वज्ञस्य तव प्रभो॥१७४॥ सर्वान्तरात्मा भगवान् सर्वः सर्वप्रदो भवान्। याञ्च्यां प्रति नियुङ्क्ते मां किमीशो दैन्यकारिणीम्॥१७५॥ इति श्रुत्वा वचस्तस्य देवो विश्वानरस्य हि। शुचिः शुचिव्रतस्याथ शुचि स्मित्वाब्रवीच्छिशुः॥१७६॥ बाल उवाच॥ ॥ त्वया शुचे शुचिष्मत्यां योऽभिलाषः कृतो हृदि। अचिरेणैव कालेन स भविष्यत्यसंशयम्॥१७७॥ ॥ ॥ ॥॥॥ ॥१२

अन्वयमुखेन सर्वात्मत्वमुक्त्वा व्यतिरेकेणापि तदाह तत्त्वमिति यत्त्वं न असि न भवसि तत् किं नास्तीत्यर्थः तत्त्वं किं यत्त्वं नासीति पाठे स्पष्टार्थः॥१७२॥ ॥ शुचि स्मित्वा शुचि यथा स्यात्तथा ईषद्धास्यं कृत्वेत्यर्थः॥१७६॥ ॥॥॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥॥॥॥॥॥॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कार्त्तिकमासाराधनेन तोषितस्त्वं त्वत्प्रसादादित्युक्तं तदभिलाषाष्टकं स्तोत्रं॥ इतिश्री रामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां दशमो

तवपुत्रत्वमेष्यामि प्रविष्टस्त्वां महामते। ख्यातो गृहपतिर्नाम्ना शुचिः सर्वामरःप्रियः॥१३८॥ अभिलाषाष्टकं पुण्यं स्तोत्रमेतत्त्वयेरितं॥
अब्दं त्रिकालपठनात् कामदं शिवसन्निधौ॥१३९॥ एतत्स्तोत्रस्य पठनं पुत्रपौत्रधनप्रदं॥ सर्वशांतिकरं चापि सर्वापत्परिनाशनं॥
॥१४०॥ स्वर्गापवर्गसंपत्तिकारकं नात्र संशयः॥ प्रातरुत्थाय सुस्नायतो लिंगमभ्यर्च्य शंभवं॥१४१॥ वर्षं जपन्निदं स्तोत्रं अपु
त्रः पुत्रवान् भवेत्॥ वैशाखे कार्त्तिके माघे विशेषनियमैर्युतः॥१४२॥ यः पठेत्स्नानसमये स लभेत्सकलं फलं॥ कार्त्तिकस्य तु मा
सस्य प्रसादादहमव्ययः॥१४३॥ तव पुत्रत्वमेष्यामि यस्त्वन्यस्तत्पठिष्यति॥ अभिलाषाष्टकमिदं न देयं यस्य कस्यचित्॥१४४॥
गोपनीयं प्रयत्नेन महावंध्याप्रसूतिकृत्॥ स्त्रिया वा पुरुषेणापि नियमाल्लिंगसन्निधौ॥१४५॥ अब्दं जप्तमिदं स्तोत्रं पुत्रदं नात्र सं

शयः॥ इत्युक्त्वांतर्दधे बालः सोपि विप्रो गृहं ययौ॥१४६॥ इतिश्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे ईशाग्निलोकवर्णनं नाम दशमोध्यायः॥१०॥ श्रीः॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग०र्व०सू०सू०प०

287

एकादशो ऽग्निर्लोकोत्तिविस्तरेण निरूप्यते॥ वैश्वानरसमुत्पत्तिकरणाग्निपुरःसरः॥ अथानंतरं तद्योषित्तस्य विश्वानरस्य भार्या शुचिष्मती गर्भधाना ख्ये कर्मणि तेन विश्वानरेण विहिते सति अंतर्वत्नी गर्भवती बभूवेत्यर्थः पुंसवनं गर्भस्य पुंस्त्वाधानं स्पंदनात्प्राक्कृत गर्भवलनात्पूर्वं गृह्योक्त विधि

१८
॥१३०॥
१८

अगस्तिरुवाच॥ शृणु सुश्रोणि सुभगे वैश्वानरसमुद्भवं॥ पुण्यपुण्यशीलसुशीलास्पीयथोक्तं शिवशर्मणे॥ १॥ अथ कालेन तद्योषिदंतर्वत्नी बभूवह॥ विधिवद्विहितेतेन गर्भाधानाख्यकर्मणि॥ २॥ ततः पुंसवनं तेन स्पंदनात्प्राक्कृतं विपश्चिता॥ गृह्योक्तविधिना सम्यक्कुर्वता पुंस्त्वविवृद्धये॥ ३॥ सीमंतोथाष्टमे मासि गर्भरूपसमृद्धिकृत्॥ सुखप्रसवसिद्ध्यै च तेनाकारि क्रियाविदा॥ ४॥ श्रीकाशीविश्वेश्वरायनमः॥

१५४ नावैदिकेन प्रकारेणेत्यर्थः पुंस्त्वविवृद्धये पुंभावविवृद्ध्यर्थं गर्भस्य वीर्यातिशयायेत्यर्थः अकारि कृतः ञ्वकारोपि नक्रमे सुखप्रसवसिद्ध्यर्थं क्रिया वशोऽप्येषा व्याख्याका

॥१ दिवे नीमितिहोतविधानमेत्यर्थः॥श्र॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

258

अथेति। अथ शब्दो मंगलार्थः। अतोनंतरं सः प्रसिद्धः नाम प्रकाश्येत तस्यां सुचिर भक्त्यां पुत्रः तनयः बभूवेति द्वितीये नान्वयः। कथंभूतस्तारा धिपवदनः नूनं। चंद्रवत्प्रसन्नमुखः। किंकुर्वन् अरिष्टमंगलं क्षेपयन् हरन्नाशयन्नित्यर्थः। अथ वा अरिष्टं स्तिका गृहदीपयन् प्रकाशयन् अरिष्टं सूतिका गृहमिति वचनात्। तत्र हेतु गर्भे विशेषणमाह। दीप्याते जसा सर्वान् रिष्टं विना शक्रत्। कस्मिन् सति शुभे लग्ने समीचीने राशौ नामुदये सति लग्नस्य शुभत्वमेवाह। सुताराः सुष्ठु नोतारा रोधनिर्नमिति यावत् यासा तथा भूता सुताराः सुष्ठु भासुसती विस्पष्टा। सुतो सुशोभन तासु इति वा। अत तारास्विति पाठे शत त्रिपाविस्पयर्थः। तथा केन्द्रे गुरौ बृहस्पतौ केन्द्रे लग्न चतुर्थ सप्तम दशम स्थ राशौ स्थितः। केन्द्रः तत्रेमूर्ती स्थितेसतीत्यर्थः।

४२ ४७

।। अथातः स सुरोत्तम सुताराधिपवदनाननः। केन्द्रे गुरौ शुभे लग्ने सुग्रहेषु सुगेषु चापि। अरिष्टं दीपयन् दीप्यासर्वारिष्ट विनाशकृत।। तनयो नाम तस्यां तु सुचिर भक्त्या बभूवह ।। ६ ।। सद्यः समस्त सुखदो भूर्भुवः स्वर्निवासिनां।। गंधवाहनवाहाश्च दिग्वधूमुख ।। वासनाः ।। ७ ।। इष्टगंधप्रसूनोघैर्ववृषुस्ते घनाघनाः।। देवदुंदुभयो नेदुः प्रसेदुः सर्वतो दिशः ।। ८ ।। ७ ।। ७ ।।

तथा सुग्रहेषु अपि शुभे षु च समीचीने षु यद्वेषु समेष्वित्यर्थः। हकारः समुच्चये। ६। तनयस्य विशेषणं त्रयं स घ इति। गंधवाहा वायवः गंधवाहा इति क्वचित्। कथंभूता गंधवहंति गंधवा यथार्थ ख्या आसन्नित्यर्थः। गंधवाहनवाहाश्चेति पाठे घनानां विशेषणं पुनः कथंभूता दिग्वधूमुखवासनाः दिग्वधूनां मुखानि वासयंती ति सुगंधीनि कुर्वंतीति तथा। दिग्वधूमुखानां वासनाये स्तुते तथा। दिगगनानां नाम्नां वासिना इत्यर्थः। वाहना इति पाठे दिग्वधू मुखेभ्यो वहतीति तथा तेप्रसिद्धा मेघा वृषुः विंचतु। केरिष्ट गंधो येषां तथा भूता नां प्रसूनानां औघैः समूहैः घना निबिडाः घनाघना इत्येकं वा पदं वर्षत्तो मेघा इत्यर्थः।। ।। मंगलमूर्त्तये नमः।। रामराम राम राम राम राम राम राम राम

२८१

ना०१०१०

तमोऽज्ञानांधकारो वा श्रुतावयत्। अनशात्॥ रजोपि विरजो अभवद्नशात्। इत्येव। सत्त्वाः प्राणिनः॥ पुंस्त्व मार्दवसत्वसमायुक्ताः सत्वगुणसंपन्नाः सु
न्नाः॥ सोम्नाः पाठांतरे सुष्ठु धारयमाणा ऽऽ मृततुल्या वा सुधातुल्य फलसस्यमतीत्यर्थः॥ यदा बभूव तदेति सर्वत्र संबध्यते तिलोत्तमेत्यादीनां
तत्र विश्वानर गृहे मुदा हर्षेण जग्मुरित्यर्थः॥ अग्निमेणान्वयः॥ वरांगना वराप्सरसः॥ ११॥ किंकृत्वा कणत् किंकणपात्राणि करतले कृत्वा कण
तिशब्दं कुर्वंति कंकणानि येषु तानि पात्राणि तथा कृणत्॥ कनकपात्राणीति क्वचित्॥ पात्राणि विशिनष्टि मुक्तमुक्ताफलानीति॥

१८
॥९३१॥
१८

॥परितः सरितः सुष्ठाभूतानां मानसैः सह। तमोतामप्रनुनित शरं रजोपि विरजोऽभवत्॥ १०॥ सत्ताः सत्वसमायुक्ता वसुधासीत्सुधा तदा॥
॥कल्याणी सर्वतो वाणी प्राणिनः प्रीणयत्यसम्॥ १०॥ तिलोत्तमा वशीरंभा प्रम्लाविघृताप्सरा॥ सुमंगला मञ्जुभाला पा सुशीला ॥
॥द्याववरांगना॥ ११॥ क्वणत्कंकणपात्राणि कृत्वा करतले मुदा॥ मुक्तमुक्ताफलाद्यानि यक्षकर्दमवंति च॥ १२॥ वज्रवैडूर्यदीपानि महरिद्रा।
॥लेपनानि च॥ गारुत्मतेकरूपोमेदहुषुद्यरागेद्रx पाणि शारवस्तु क्तिदधीनि च॥ १३॥ पद्मराग प्रवालाद्यरत्नकुंकुमवंति च॥ १४॥ नीलसन्माल्य मंजि ॥९३

त्रिभिः मुक्तानि प्रस्तुतानि यानि मुक्ताफलानि तैराद्यानि मुक्तमुक्ताक्षताद्यानीति क्वचित्॥ यक्षकर्दमवंतिकर्पूरागरुकस्तूरी कंकोलवंति वज्रवैडूर्या एव दीपाः प्रदीपा येषु
सहवादीपायेषु तानि तथा महरिद्रालेपनानीति हरिद्राक्षोदवंतीति पाठे हरिद्राचूर्णवंति इत्यर्थः॥ गारुत्मता गरुडस्पीकाराज्जाता मणय एकरूपाः अन्यरूपायेषु
तानि तथा गरुत्मतैकदूर्वाणीति क्वचित् वां दवे सत्त्वे स क्तिति कचित् पद्मरागादयो मणिप्रभेदाः। अन्नाद्येति क्वचित्॥ १४॥ रामराम रामेरामराम रामराम राम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अमर्यो अमरांगनाः॥सुवासिन्यः स्त्रियः मरीचिरिति॥लग्नं स्वर्थं तस्य गृहपतेः अग्नेः शांत्यर्थं शांतिकर्म करणार्थं विश्वानरं गता

विद्याचर्यश्च किन्नर्यस्तथामर्त्यः सहस्रशः॥चामरव्यग्रहस्ताग्र मंगल्यद्रव्यपाणयः॥१५॥ ॥७
गंधर्वोरगयक्षाणां सुवासिन्यः शुभस्वराः॥गायंत्यो मंगलं गीतं तत्राजग्मुरनेकशः॥१६॥७॥७
२ मरीचिरत्रिः पुलहः पुलस्त्यः क्रतुरंगिराः॥वशिष्ठः कश्यपश्चाहं विभांडो मांडवीसुतः॥१७॥७॥७
लोमशो लोमचरणो भरद्वाजोथ गौतमः॥भृगुर्गालवो गर्गो जातूकर्ण्यः पराशरः॥१८॥७॥७

अहं मरीच्यादय आजग्मुरिति संबंधेनान्वयः॥अहं मम स्वसः॥मांडवीसुतो मांडव्यः लोमचरणो लोमपादः जातूकर्ण्य इति क्वचित्॥१८॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ना०पु०उ०

261

उदंकरइतिकेचित्॥सहपुत्रेणमार्कंडेयेनसहब्रह्मेतिब्रह्मणादयस्त्वायाताइतितृतीयेनान्वयः॥अकालकौमुदीअकाले

आपस्तंबोयाज्ञवल्क्यादक्षवाल्मीकिमुद्गलाः॥शातातपश्चलिखितःशि[...]लादःशंखउंछभुक्॥१८॥छछछ
॥१३२॥ ८ जमदग्निश्चसंवर्त्तोमतंगोभरतोंशुमान्॥व्यासःकात्यायनःकुत्सःशौनकः[...]सुश्रुतःशुकः॥१९॥छछछ
ऋष्यशृंगोपिदुर्वासाऋषिर्नारदतुंबुरू॥उत्तंकोवामदेवश्चच्यवनोसितदेवलौ॥२०॥रामरामराम
शालंकायनहारीतौविश्वामित्रोथभार्गवः॥मृकंडुःसहपुत्रेणदाल्भ्यउद्दालकास्तथा॥२१॥रामराम
धौम्योपमन्युवत्स्याश्चमुनयोमुनिकन्यकाः॥तथास्यर्थंसमाजग्मुर्धन्यंविश्वानराश्रमं॥२२॥राम
ब्रह्मावृहस्पतियुतोदेवोगरुडवाहनः॥नंदीभृंगीसमायुक्तोगौर्यासहवृषध्वजः॥२३॥रामरामरा ॥१३२
महेंद्रमुख्यागीर्वाणानागाःपातालवासिनः॥रत्नान्यादाययवकुत्साःसरित्कामहाशयाः॥२४॥रामरामनरा
ख्यावरंजंमंरूपंध्यात्वायाताःमहोत्सवे॥महामहोत्सवेतस्मिन्नभून्नवाकालकौमुदी॥२५॥राममरामतवपादपं
ग

कालेअसमयेपिचंद्ररहितेपिरात्र्यादौकौमुदीज्योत्स्नातस्मिन्महामहोत्सवेअभूदित्यर्थः॥२५॥श्रीमरामतवपादपंकजंचितया

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

262

का०५०९०

जातेतिस्वयंपितामहो ब्रह्मा तस्य बालस्य नाम कर्म चक्रे कृतवान् किं कृत्वा तद्रूपां जातकर्मप्रतिमादिकां कृत्वा स्मृतिं वि
चार्य नामकर्मप्रीतोऽतिदातुं योग्यं देयं × मदिकां स्मृतिं विचार्य नामकर्मविधानेन एकादशदिवसे नाम्ना यं गृहपति
नाम च ददौ विसर्थं ॥ किं कुर्वन् तदर्थं नामकरणार्थं स्मृतिं वेदमुच्चरन् उच्चारयन् ॥२६॥ तामेव दर्शयति अयमग्नि

जातकर्मस्वयंचक्रे तस्य देवः पितामहः॥ स्मृतिं विचार्य तद्रूपी नाम्ना गृहपतिस्त्वयी ॥२७॥
इति नाम ददौ तस्मै देयमकाद्दशेऽहनि ॥ नामकर्मविधानेन तदर्थं स्मृतिमुच्चरन् ॥२८॥
अयमग्निर्गृहपतिः प्रजया वसुवित्तमः ॥ अग्ने गृहपते त्विं द्युम्नमतिसह आयच्छस्व ॥२९॥

रिति सार्द्धेन ॥ आस्यायमर्थः यो मग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यसादयः प्रजायाश्चाति शयेन धनस्य वेदिता तमेतं
वाचोहे अग्ने गृहपते अभिद्युम्नं द्योततेर्य शोबा [illegible] मन्नं बाभिसह इति बालस्य नाम आयपघस्वयमेरत्नद्रूपं ए
तद्रुक्तं भवति अस्मान्नभिअन्नं यशोवाचः त्वं धर्गृहीत्वा आगमये सर्थः ॥ यद्वा अस्मानुदिश्य स्त्री अभि
वर्ळं आयच्छस्व स्थापयस्व समर्प्पय ॥२९॥ ॥ श्रीगणेशायनमः श्रीसरस्वत्यैनमः ॥ ॥ ॥
वा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

का०स्०ए०

आपातिःस्थापनार्थः अग्नेगृहपतेस्थितेत्येतिशाखाभेदेन ऋष्व्यीचतुरीति चतुर्थी चतुर्वेदोक्तमंत्रैरा शीर्भिः रक्षितेनैवचवृद्धिं सापितितामहोजगामेति द्वितीयेनान्वयः॥ अहो इति अन्योन्यैरुक्तवंतो यथा

अग्नेगृहपतेस्थिसापरामपिनिदर्शयन्॥ चतुर्निगममंत्रैस्तैराशीर्भिरक्षितंघचा॥३०॥

१२ १२ हलावालोचितांरक्षोहरेणारिणासह॥ निर्ययौहंसमारुह्यसर्वेषांप्रहितामहः॥३१॥ ११३११

अहो रूपमहो तेजस्त्वहो सर्वांगलक्षणं॥ अहो स्तुचिभागिभाग्यमाविरासीत्स्वयंहरः॥३२॥ ११३

अथवा किमिदं चित्रं त्वं सर्वजनकाजनेषहो॥ आविर्भवेत्स्वयंरुद्रो यतोरुद्रोस्तदर्चका॥३३॥

इतिस्तुवंतस्त्वन्योन्यं जग्मुः सर्वे यथागतं॥ विश्वानरं समाप्रच्छ्य संप्रहृष्टतनूरुहः॥३४॥

अतः पुत्रंसमीहं तेगृहस्थाश्रमवासिनः॥ पुत्रेणलोकान्जयतिश्रुतिरेषासनातना॥३५

गतं तथाजग्मुरिति चतुर्थेनान्वयः॥ किं ब्रुवंतस्ता कांक्षाया माह॥ अहो रूपमितिरुद्रः स्वयमाविर्भवतीत्यत्रहेतुमाह॥ यतइतिरुद्रार्चकारुद्रस्वरूपएवेतिर्यतइतिभावः॥३५॥ श्रीगुरुभ्योनमः॥ १२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

264

नापवित्रमिति।। अपुत्रः पुत्राभावात् पुत्ररहितो गृहस्थः तस्य पवित्रता न स्यादित्यर्थः।। पद्मनाभ नरो अपुत्रतो
पवित्रः स्यादित्यर्थः।। औरस इति अत्र लोके सप्त पुत्राः कीर्तिता इत्यन्वयः।। केऽरसुत आह।। औरस इत्यादिना औ
रसो धर्मपत्नीप्रभवः। दत्तः केनापि चेत् प्राप्तः स्वयमेव सुतासुतः पुत्रिकाकरणेन भवतु सप्त पुत्रास्तावता किंमि

अपुत्रस्य गृहं शून्यमपुत्रस्यार्जनं वृथा।। अपुत्रस्यान्वयच्छिन्नो नापवित्रोऽस्त्यपुत्रवान्।।२३।।
न पुत्रात्परमो लाभो न पुत्रात्परमं सुखं।। न पुत्रात्परमं मित्रं परत्रेह च कुत्रचित्।।२४।।
औरसः क्षेत्रजः क्रीतो दत्तः प्राप्तः सुतासुतः।। आपद्रक्षितश्चान्ये पुत्राः सप्त प्रकीर्तिताः।।२५।।
एषामन्यतमः कार्यो गृहस्थेन विपश्चिता।। पूर्वः पूर्वः सुतः श्रेयान् हीनः स्यादुत्तरोत्तरः।।२६।। गणाबु
चतुः।। निष्क्रमोऽथ चतुर्थे स्यान्मासि पित्राहितो गृहात्।। अन्नप्राशनमब्दार्द्धे चूडार्द्धे चार्थवत्सला।।२७।।
दा

अतआह।। पूर्वः पूर्व इति। अब्दार्द्धे षष्ठे मासि चूडा चूडाकरणं अब्दे वर्षे अर्थ इति पाठे कुसुमगर्भिसिनग्ध कुथ इत्यर्थः।
अर्थवत्यापि वधीत्यर्थः कृतीहितः कश्चित् अग्रिमेणान्वयः पूर्वत्र लिंगविपरिणमय्यापूर्वी त्रयैव संबंधः।।२७।। ।।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(३८५)

ना० १०९०

ततश्चरद्राकर्मानंतरं व्रतमुपनयनं उपाकर्मसंज्ञावएर्यो क्रियमाणीं कर्मवेदान्स्त्रंगादान्कथं भूतान्

सांगपदक्रमान् । अंगानि च पदानि च क्रमश्च तैः सहितान् अध्येष्ट अधीतवान् । परितइत्यर्थः ॥ ॥

॥१३४॥ कर्णवेधं ततः धृत्वा वर्णार्द्ध सकर्म चित् । ब्रह्मतेजोभिवृद्ध्यर्थं पंचमे ब्दे व्रतं ददौ ॥३॥

उपाकर्म ततः कृत्वोदानमध्यापयत्सुधीः ॥ अब्दे वेदान्सविधिनाऽध्येष्ट सांगपदक्रमान् ॥४॥

विद्या जातं समस्तं च साक्षिमात्राद्गुरोर्मुखात् ॥ विनयादिगुणानाविः कुर्वन्जग्राह शक्तिमान् ॥५॥

ततोऽथ नवमे वर्षे पित्रोः शुश्रूषणे रतो रतं वैश्वानरं गृहपतिं दृष्ट्वा कामचरो मुनिः ॥६॥ ॥१३॥

विश्वानरोटजं प्राप्य देवर्षिर्नारदः सुधीः ॥ पप्रच्छ कुशलं तत्र गृह्य तार्घ्यासनः क्रमात् ॥७॥

साक्षिमात्रात् । आचार्यवान्पुरुषो वेद आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं गमयतीति स्रु

सर्वज्ञापनाय तदर्थमित्यर्थः ॥ ॥ दृष्ट्वा ज्ञात्वा ॥ ४ ॥ श्रीभवान्यैनमः ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

286

तत्र विशेषमाह धर्मेणेति ॥ अभिषिच्याभिषेकं कृत्वा स्वयमात्मानं देहसंघातमित्यर्थः स्वर्धुनीति स्वर्धुन्यां गंगायां ... शुद्धमुद्धृत्य तस्य
बंधाद्धारणाद्धर्मं शुद्धतामसंतपवित्रां तां गंगा स्नानादप्यधिकशुद्धिमित्यर्थः मद्दारा स्वर्धुन्याः शुद्धत्वोधकं बंधं जलं तस्मादधिकशुद्ध
तां पावनतामित्यर्थः ॥ इतोपि मातापितुभ्यां अधिकेसाहं सन्यस्तेति ॥ मस्करी पाराशर्यादु ॥ भिक्षुः पाराशर्यादु कर्मंदीपाराशर्यपि मस्करी ॥ तप

नारद उवाच ॥ ॥ विश्वानर महाभाग शृणुष्वमतिश्रुष्मद्व्रते ॥ कुरुतेयुवयोर्वाक्यमप्यंगे हपतिः द्विरश्रुः ॥ ४८ ॥ नान्यत्तीर्थं
नवा देवो न गुरुर्न च सत्क्रिया ॥ विहाय पित्रोर्वचनं नान्यो धर्मः सुतस्य हि ॥ ४९ ॥ न पित्रोरधिकं किंचित्त्रिलो
क्यां यस्य यस्य हि ॥ गर्भधारणपोषाभ्यां पितुर्मातागरीयसी ॥ ४९ ॥ अंभोभिरभिषिंच्य
स्वं जननीचरणच्युतैः ॥ प्राप्नुयात्स्वर्धुनीशुद्धकर्वंधाधिकशुद्धतां ॥ ५० ॥ सन्यस्ताखिल
कर्मापि पितुर्वंद्यो हि मस्करी ॥ सर्ववंद्येन यतिना मातृ सर्वंद्या प्रयत्नतः ॥ ५१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्यात् तापसः पाशुपतः सर्वमोक्षी वाचंयम इत्यनेन न संबंध्यते ॥ हीतिनिश्चितं प्रसूर्माता अत एवोक्तं भगवत्पादैः आस्तां तावदियं प्रसूतिसम
येदुर्वारशूलव्यथा नैरुच्यं निजशोषणं मलमयी शय्या च सांवत्सरी ॥ एकस्यापि न गर्भभारधरणक्लेशस्य यस्याः क्षमो दा
तुं निष्कृतिमुन्नतोपि तनयस्तस्यै जनन्यै नमः इति मन्ये ॥ ५१ ॥ श्रीभवानीशंकराभ्यां नमः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

६८ यमो मुनिरित्यमरः ॥ अपिरन्नभिन्नक्रमो ॥ पितुरपिवंद्य २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(२६७)

इदमिति॥ आहमिति मन्येऽहं तद्युवां युवयोर्गृहपतेः शिशोर्यथाहं मान्यः माननीयः पूजनीयः॥ पूज्य इत्यर्थः॥ तथान्य
स्याधमस्य गृहस्थस्य शिशोर्नहि मान्य इत्यहं मन्य इत्यर्थः॥ यद्वा गृहपतेः शिशोर्युवां पितरौ मान्यौ तथान्यस्य

॥१३५॥ इदमेव तपोऽस्तु परमिदमेव व्रतं परं॥ अयमेव परो धर्मो यत्पित्रोः परितोषणं॥५२॥ ॥१३५
मन्ये मान्यौ नाधमस्य तथान्यस्य यथा युवां॥ सुखाकारैर्विनीतस्य शिशोर्गृहपते रहं॥५३॥

धमस्य शिशोः पित्रादिमान्यो नेत्यहं मन्य इत्यर्थः॥ कथंभूतस्य सुखाकारैर्विनीतस्य सुखं ध्वजोपरहि
तमनुपलब्धं यथा स्यात्तथा कारैः कार्यकारणसंघातैर्विनीतस्य नम्रस्य सुखाकारैरिति पाठे स्पष्ट
एवार्थः॥ मन्ये मान्यो न धर्मस्य तथान्यस्य यथास्य वेद इति क्वचित्पाठः तत्रास्य शिशोर्धर्मनृत्तेरिति व्याकर्तव्यः अन्य
त्पूर्ववत्॥५३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परिमाणेनगणितवान् हे द्विज तिर्यगूर्ध्वविस्तारोऽब्धमात्रेपरिमाणोऽङ्गुलेनत्ररशानीगुठः । समस्तल्येगागणितोमोयंतेवाकः । सयथायथावत्लोकपाळे
भवेत्तथ विष्यतीत्यर्थः । अविंशत्याः पुरुषाः पतिरिति वह दिरवृ इति यंकृप्रमाणीयसारिता ष्पी वाहुक्ष्पी ह्यात यंपवे ति अयंतेवाकः द्वात्रिंशल्लक्ष
णं एवेति विशेषं पूर्वश्लोकादनुषष्ठ्यान्वयः । तान्येव द्वात्रिंशल्लक्षणानि द्विर्विशेषणेः दर्शयति पंचसूक्ष्मः पंच त्वक्केशांगुलिपर्वाणि सूक्ष्मा द ज्ञान

४२

ग वैश्वानरसमस्येहिममोत्संनिषिदस्येशाकृणानिपरीक्ष्येहं पाणीदर्शयदक्षिणी ॥५४॥ इत्युक्तो मुनिनावाळः पितोराज्ञामवाप्य सः ।
प्रणम्य नारदं धीमान् भक्त्या प्रक्षउपाविशत् ॥५५॥ ततो दृष्टास्य सर्वांगतानुजिज्ञाद्विजानपि । आनीय कुंकुमारक्तं स्वत्रेयत्रिगुणी
कृती ॥५६॥ स्मृत्वा शिवे गणाध्यक्षमुर्ध्नीमूलमुदञ्जुरवी ॥ मुनिः परिममौ वाळमापादतळमस्तकं ॥५७॥ तिर्यगूर्ध्वं समोमानो
यो ष्टोत्तरशतांगुलैः ॥ स भवेत्पृथिवीपालो वालोयं तेयथा द्विज ॥५८॥ पंचसूक्ष्मः पंचदीर्घः सप्तरक्तः षडुन्नतः । त्रिपृथुर्लघुर्गंभीरो द्वात्रिंशल्लक्षणस्त्विमा ॥५९॥ त्रा

णीयस्य सततथा त्रिपृथुः त्रीणि ललाटकटिवक्षांसि पृथुनि विस्तीर्णानि यस्य स तथा लघुर्ग्रीवः लघुर्ह्रस्वा सोगीस्ता ओति लघुग्रीवः शिरः अत्र निशब्दाध्याहा
र्ते यो त्रिलघुः त्रिगंभिर इत्यर्थः त्रि ल घुः त्री णि ग्रीवा जंघा मेहना नि लघूनि ह्रस्वा नि यस्य स तथा ॥ श्री

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(२६१)

त्रिगंभीरः त्रयः स्वरः सर्वनाभयोगे भिरायस्य स नथा समुद्रिके तु त्रिलघुरिस त्रवतुर्हस्वमित्युक्तं तथाहि पंवृद्दीर्घवतुहस्वं पंच स्वक्ष्मीषडुन्नतौ। सप्त रक्तौ
त्रिगंभिरं त्रि विस्तीर्णं प्रशस्य नइति॥५९॥ कमम नाद सश्लोके व्याचष्टे। पंचे त्या र प्यकम ठीपृष्ठ कंठि नेत्रं तः पाकं ने नशास्यानि प्रशस्तानि।
ह नुर्वदनैक प्रदेशः कपोल योर परभागः अधः स्या चिबुकं गंडौ कपोलौ तत्परा हनुरित्यमरः जानु रूप वीज घा प्रस्त ताजंघा लु प्रस्त ताजा नूरूप

के२

पंवदीर्घाणि शास्यानि यथा दीर्घा पुरुषोस्य वै॥ पुजाने त्रेह नु र्जा नु नासास्य मनयस्य ने॥६०॥ ग्रीवाजंघा मेहनं पृष्ठं विभिर्हस्वो
यमीडि तः॥ स्वरेण सत्वना सि भ्रू त्रिगंभिरः शिशुं स्तु प्रः॥६१॥ त्वकूं शं गु छि दश नाः पर्वाण्यंगुलि ज्ञान्यपि॥
तथा पि स्यपंच स्कूक्ष्माणि दिकूपाठं माप्यथा वक्षः कुक्षस्कंधकरवक्त्रं षडुन्नतं॥ तथा त्र दश पले वा छेम हदंश्चर्यमा प्यथा॥६२॥

पदर

विशिष्टवदरित्रया भित्यमरः मेहनं शिश्नः भवंयोनिः भवंयो निर्हर्षे शिश्नो मेढ्रो मेहनशोफ सीत्यमरः सत्व मंतःकरणं वक्षो हृदयं कुक्षि उदरौ पिचंडि कुक्षीजठ
रोदरं तुंदमित्यमरः॥ अंगुली कं चूर्ण कुंतलः अलका स्त्रूर्ण कुंतलाः इत्यमरः उभयत्र क्लीबत्वं छांदसं पद्मावे दाण्कुक्षिश्च अलका श्च वक्षः कुक्षः कं समा
हार त्वादेकवद्भावः। स्कंधो भुजशिरः स्कंधो भुजशिरोंसोस्त्रीत्यमरः। काहोहस्तः व छिहस्ता संवः करा इत्यमरः अत्र पुष्णपत्र क्लीवत्वं छांदसत्स्कंध

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दु २

कमठीति अस्य शिशोः कठोरौ राज्यहेतू राजत्वकारणे पादौ चेत्यन्वयः॥ कथंभूतौ कठोरौ॥ कमठीपृष्ठकठिनौ॥ कमठी कूर्मस्य पत्नी दुलिरिति यावत्॥ तेकस्य पत्नीव र्षाभ्वीकमठीयुंकिरिस्यमरः तस्याः पृष्ठवत्कठिनौ स्तब्धाविसर्थः॥ अकर्मकरौ कर्मकरणान हे किर्मकरले यथादीर्घा घुष्यंदी र्घाघुष्टं अर्पयदिस्यन्वयः॥ कथंभूता कनिष्ठा पृष्ठनिर्याता कनिष्ठायाः अंगुल्याः पृष्ठात् स्पश्चान्निर्याता॥ निःसृतेसर्थः॥ अवधिमाहतर्जनीं प्राप्छिन्नाविछिन्नेत्यर्थः॥ पादावीति॥ अस्य पादौ वैश्वर्यस्य सूच कौ ऐश्व र्यस्य प्रापकाविसर्थः कथंभूतौ मांसलौ बलवंतौ सुवक्रिता विसर्थः॥ बहुवान्मांसलौ सलद्रसमणसमा वर्नकौ सूक्ष्मौ नाति स्थूलाविसर्थः॥ सुशो भनौ सुंदरौ समगुल्फौ समौ गुल्फौ घुटिकेयोस्तौ समगुल्फौ॥ तद्रुथी घुटिके गुल्फाविसमरः॥ ६६॥ ॥ रामराम राम रामराम रामरी मरा मरा मरामरा॥

पाण्योस्तले च नेत्रांते तालु जिह्वाधरौष्ठकं॥ सप्तारुणं च सत्स्व मस्मिन्राज्य सुखप्रदं॥ ६६॥ ललाटकटिवक्षोभिस्त्रि विस्तीर्णो यथा स्य सौ॥ सर्वतेजो ति मेश्वर्य्यं तथा प्राप्स्यति नान्यथा॥ ६६॥ अछिन्ना तर्जनीं व्याप्य तथा रेखास्य दृश्यते॥ कनिष्ठापृष्ठनिर्याता दीर्घा घुष्यं तथा र्पयेत्॥ ६७॥ पादौ समांसलौ रक्तौ समौ सूक्ष्मौ सुशोभनौ॥ समगुल्फौ स्वेद हीनौ स्निग्धौ वैश्वर्यसूचकौ॥ ६८॥ स्वल्पाभिः करेरखाभिरास्काभिः सदा सुखी॥ लिंगेन कृशकृस्वेन राजराजो भविष्यति॥ ६९॥ उत्कटासनगुल्फस्फिक् भ्रूनाभिरस्यापि वर्तुला॥ दक्षिणावर्त्तमरुणं महदैश्वर्य सूचकं॥ ७०॥ ॥ प्यारैकमूत्र यस्यास्मिन्दक्षिणा नीयदि॥ गं च श्रमीन मधुनोर्ध्यादि वीर्यं तदा नृप॥ ७१॥ रामराम रामराम

वर्ति॥

स्वल्पाभिरिति॥ अयं तव शिशुः राजराजो भविष्यति कीदृशः सदा सुखी कैर्लक्षणैः करेरखाभिरिति॥ लिंगेन चाशेफसि शिश्ने न चेत्यर्थः॥ लिंगं च॥ शिश्नं शेफसोरित्यमरः॥ कथंभूतेन कृशकृस्वेन कृशं च तद्रस्वं चेति तेन राजराजो लोकपालकदृत्यर्थः॥ ६९॥ उत्कटेति अयं शिशुरुत्कटासनगुल्फस्फिक् उत्कटं महच्च तदासनं चे सुत्कटास नं तत्तुल्ये तयोग्ये स्फिचौ चकटीयस्य सतथा स्त्रियांस्फिचौ कटी प्रोथाविस्यमरः॥ अस्यनृपतेनाभिरपि वर्तुला वर्तुलाकारा॥ दक्षिणावर्तमरुणं यथा भवति तथा मह दैश्वर्य सूचकाः प्रकाशिकेत्यर्थः॥ प्यारैकेति॥ अस्मिन्मूत्रयति सति एकाधारा यदि दक्षिणावर्तिनी भवति दक्षिणावर्तेन लिः सरतीत्यर्थः॥ यदि अस्य वीर्यं मानमधुनो

कमठीपृष्ठकठि नावकर्मकरणौ करौ॥ राज्यहे तू शिशोरस्यपा दौ चाध्वनि कोमलौ॥ ६६॥ २॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रा०प्र०१०

विस्तीर्णाविति॥ अस्य स्फिचौ कटी सुखोचितौ सुखाय योग्यौ कथंभूतौ विस्तीर्णौ विस्तृतौ मांसलौ वक्रवंतौ अंसलौ विस्तीर्णौ स्निग्धौ चिक्कणौ अस्य दोषौ हस्तौ दीर्घ रक्षणे उचितौ दिक्पालनयोग्यौ कांतौ। वामावर्तौ वामः सुंदर आवर्तो यावर्त नं आवर्तनं ययोस्तौ तथा। वामः सुंदरसव्ययोरिति वचनात्॥ सुप्रलंबौ आजानु दीर्घाव स्यर्थः॥७१॥ श्रीवत्सेति अस्य शिशोः तत्त्वा हृस्वी करगा रेखास्तीति शेषः॥ यथा यत्त्रिदिवस्पतिः॥ स्वर्गाधिपतिः स्यात्ता दृशी कीदृशी सा कां क्षायामा हश्री वत्सेति श्री वत्सश्च वज्रं च चक्रं च अंकुशं च मत्स्यश्च कोदंडश्च तान् सिनत्तीति तथा श्रीवत्सो नाम त्र दक्षिणावर्तरेखा वक्षिविशेषः कोदंडं धनुः॥७२॥ रामरामरामराम॥

॥१३७॥

॥विस्तीर्णौ मांसलौ स्निग्धौ स्फिचावस्य सुखोचितौ॥ वामावर्तौ सुप्रलंबौ दोषौ दिग्रक्षणोचितौ॥७१॥ रामरामरामराम

॥श्रीवत्सवज्रचक्राब्जमत्स्यकोदंडदंडभृत्॥ तथास्य करगा रेखा यथा स्यात्त्रिदिवस्पतिः॥७२॥ रामराम

॥द्वात्रिंशद्दशनश्चायं करकंबुशिरोधरः॥ क्रौंचदुंदुभिहंसाभ्रस्वरः सर्वेश्वराधिकः॥७३॥ राममरामरामराम

॥मधुपिंगकनेत्रोसौ नेनं श्रीस्सृजति क्वचित्॥ पंचरे खल्ललाटस्तथा सिंहोदरः शुभः॥७४॥ राममरामरा

॥ऊर्ध्वरेखांकितपदो निश्वसत्पद्मगंधवान्॥ अच्छिद्रपाणिः सुनखो महालक्षणवानयं॥७५॥ रा

॥१३८॥

द्वात्रिंशद्दशान् इति अयं सर्वेश्वराधिकोऽभविष्यतीत्यन्वयः॥ तत्र हेतुगर्भाणि विशेषणान्याह॥ किंभूतः आत्मनेन ग्रंथेन द्वात्रिंशद्दशनः द्वात्रिंशद्दंताः॥ मध्ये कांत्रिंशद् नायस्य सः करकंबुशिरोधरः॥ करः शुंडादंडः॥ कंबुः शंखः॥ किंबुः स्यात्स्त्री खवक्त्रयोरित्यमरः॥ करवद्धस्तिशुंडादंडवत्॥ सुवर्तिताः कंबुवत्त्रिधा रांकिता च शिरोधरा यस्य ग्रीवा यस्य सः॥ क्रौंचदुंदुभिहंसाभ्रस्वरः॥ क्रौंचादीनां स्वरो यस्य सः तत्र क्रौंचः कुलुंगाख्यपक्षी दुंदुभिर्दमामेति लोकप्रसिद्धा वाद्यवि शेषः हंसश्च कागः हंसास्तु श्वेतगरुतश्च कांगामानसौकसः इत्यमरः॥ अभ्रं मेघः अभ्रं मेघो वारिवाहः इत्यमरः॥ मधुपिंगक नेत्रः मधुवत् पिंगके नेत्रे यस्य सः॥ पंचरेखा यत्र तादृशं ललाटं यस्य सः॥ सिंहोदरः॥ सिंहस्येवोदरमिव उदरं यस्य सः॥ ऊर्ध्वरेखांकितः ऊर्ध्वगामिनीभिः रेखाभिरंकितौ चिह्नि तौ पादौ यस्य सः निश्वसन् अच्छिद्रपाणिः अच्छिद्रौ अंतर रहितौ पाणी हस्तौ यस्य सः॥ अच्छिद्रौ संहतांगुली हस्तौ यस्येति नाडपरं हरति॥ महालक्षणवा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

272

एवंगुणगणत्कात्अपमत्युंदर्शयतिकिंत्विति सर्वलक्षणलक्षितमपेनंविधिरहष्टंविधाताबापतयेदित्यन्वयः किमिविविधुंर्त्च्चं
द्रमिवउपरागेराहुर्वारेत्यर्थः सर्वलक्षणलक्षितलेहमांतः॥ विधुवदितिकथं तंविधुसंपूर्णंनिर्मळकळंसंपूर्णः

किंतुसर्वगुणोपेतंसर्वलक्षणलक्षितं॥ संपूर्णनिर्म्मकळंपालयेद्विधुवद्विधुः॥ ७६॥ तस्मात्स
र्वप्रयत्नेनरक्षणाय स्वसोऽन्निभुः॥ गुणेपिदोषतांयातिवक्रीभूतेविधातरि॥ ७७॥ त्वंके
स्यद्वादशेवर्षेप्रत्यहो विधुदाग्नितः॥ इत्युक्त्वानारदोधीमान्स्तजगामयथागतं॥ ७८॥ ५

षोडशानिर्मळाः कळायस्यसपूर्णिमायांचंद्रइवइत्यतस्तं॥ तद्धितार्थोपसर्जनस्याधिविधोः संपूर्णनिर्मळकळमिति
शेषणंघ्रांद्रसंपालयेदितिद्वि विलाडस्तदापालयेत्पालयत्विति काकूक्त्याविघ्नः स्वचितः॥ उपसंहरन्पूर्वोक्तंविघ्नोतितन
स्मादितिसार्द्धेन॥ वक्रीभूतेविषमीभूतेप्रतिकुळेजातइत्यर्थः प्रत्यहोविघ्नाऽपमृत्युरित्यर्थः॥ विधुदग्नितः॥ रजाग्नेरित्यर्थः॥ ७८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२७३

१२०

त्वदेकपुत्रामिति हा कष्टं पुत्र हा पुत्र पुरापूर्वमेव शोकसागरे पतितां मां कुरु त्रायते कस्त्रास्यतीत्यर्थः मयादित्तिक चित्ता
ठः अहमेव त्रास्यामीति चेत्तत्राह त्वद्दत्ते त्वां जरे ते विनेद्दस्यर्थः मत्तोन्यः पुत्रस्त्रास्यतीत्याशंकयामाह॥ आ

॥ ९३९ ॥ विश्वानरः सपत्नीकः तच्छ्रुत्वा नारदेरितं॥ तदेवमन्यमानोपस्त्र वज्रपातं सुदारुणं॥७९॥
हाहतोस्मीति वचसा हृदयं समदारयत्॥ मूर्च्छामवाप महती पुत्रशोकसमाकुलः॥८०॥
शुचिष्मती पदुःखार्त्ता रुदती वसुदुःसहं॥ आर्त्तस्वरेण हा रावैरसंतव्याकुलेन्द्रिया॥८१॥
हा शिशो हा गुणानिधे हा पितुर्वाक्यकारक॥ हा कुतो मंदभाग्याया जठरे त्वं समागतः॥८२॥
त्वदेकपुत्रा हा पुत्र कोत्र मां त्रायते पुरा॥ त्वद्दत्ते त्वद्गुणोर्म्याद्ये पतितां शोकसागरे॥८३॥ ॥९३॥
हेतो हा बाल हा विमल हा कमलायताक्ष हा लोकलोचनचकोर कुरंगलक्ष्मन्॥
नाळमस्य सुखमालिन हा मातुरुत्सवसहस्रमुखैकमालिन्॥८४॥ आत्मानं शिशिनष्टि॥ हा तात तात तनय
ते शोकसागरे॥ त्वद्गुणोर्म्याद्ये तव गुणास्त्वद्गुणास्त एवोर्मयस्तरंगास्तैराद्ये आकुले॥८३॥ शोकाकुलातीव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२७५

हृमासंबोधयति॥हाबालेति॥सर्वत्रहानाद्येशोकेविषादेआर्तौवा॥लोकेति॥लोकानांलोचनान्येवचकोराश्चंद्रस्मिन्भोक्तारः॥पक्षि
विशेषाः तेषांकुरंगलक्ष्मन्मृगलांछन॥मृगे कुरंगवातायु हरिणाजिनयोरपीतिविश्वः॥हातातेतितातातनया कुमुद्वती
लिनीपतनेत्राकुरुत्सर्यहातातहानयनप्रभेतिघोनिसाद॥८४॥चाटुचकोरेतिमनोहरवाक्यसुधातरंगसन्नहास

हास्यर्णचंद्रमुखहाशुनखांगुलीकहाचाटुकारवचनामृतवीचिपूर॥दुःखैकिमेभिरहहांगमयाखमात्तः
किंकिंकृतंगृहपतेनमयाद्यदास्ये॥८५॥नोपोवालनैवतकाशुचैदेवतास्तुतीर्थानिकानिनमयाध्युषि
तानिवत्स॥केकेमयानानियमौषधमंत्रयंत्राः संसाधितास्तवकृतेसुकृतैकलभ्य॥८६॥संसारसा
गरतरेहरदुःखभारंसारंमुखेंदुमभिदर्शयसौख्यसिंधो॥पुन्नामतीव्रनरकार्णवबाडवाग्नेसंजीवयस्व
पितरंनिजवाक्सुधोक्षैः॥८७॥

मुद्देतिवा॥अहहेतिखेदे॥अहहेसद्भुतेखेदेइत्यमरः॥अंगहेपुत्रइहांगेतिपश्चित्॥तान्येवदुःखान्याह॥ कि कृत
मुदेतिवा॥अहहेतिखेदे॥अहहेसद्भुतेखेदेइत्यमरः॥अंगहेपुत्र इहांगेतिघश्चित्॥
मितिनो सोनद्यो नैसन्वय॥वतेतिखेदे खेदानुकंपासंतोषविस्मयामंत्रणेबतेत्यमरः॥अध्युषिता निसेवीता
नितवकृतेत्वद्दर्शनार्थंकेकेमयानियमाऔषधानिमंत्राः यंत्राश्चसंसाधितानसेविताइत्यर्थः तथापिनतेस्वरूपाप्त
रसाह॥सुकृतैकलभ्यविम्बेम्बरोर्पितंपलु कृतं तेनैकबलेन लभ्यं संसा
रसागरतरेसंसारसमुद्रतारणेस्वरूप॥निजवाक्सुधोक्षैःस्ववाक्यामृतसेकैः॥८७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

275

।०१०७०

किंदेवतेतिअहहखेदेअस्याधिशोर्जन्मनहोत्सवेअस्यभाग्यमिष्टं ज्ञात्वाकिंकिमिति युगपन्मिलिताः किंनर्थमागतारस्यर्थः
यद्वाअस्यभाविज्ञात्वामिलिताइतिपततकिंनितिपघ्नाणिइत्यर्थः ॥ मिलनहेतुमाह। एकस्येतिकालकाल कलनंमारणमि
मियावत हतहतइतिहाहतौविषादे। हंतहर्षेनुकंपायांवाक्यारंभनिषाद्योपीत्यमरः हतेतिवाक्यांतेहेवि प्रेभवताक २३
स्मादयंबालोविदधेअकारीकिंकृत्वाबहुभिःप्रयत्नैः विशालगुणसिंधुविस्तारगुणरूपसमुद्रं विधायअर्थादस्मि
॥३१॥ किंदेवताअहहजन्ममहोत्सवेस्य ज्ञात्वेतिधावितामिलितायुगपदहमस्ताः ॥ एकस्यसर्वगुणशीलकलाकला
पाः सौंदर्यलक्षणपरीक्षणपूर्णहर्षाः ॥८८॥ शंभोमहेशकरुणाकरशूलपाणेमस्तुजयस्त्विमितिवेद
विदोवदंति। त्वद्दत्तबालतनयेयदिकालकालः स्यादेवमत्रवदकस्यभवेन्नतापः ॥८९॥ हाहंतहतभ ॥१३१॥
वताभवतापहारीकस्मादिधेत्रविदधेवहुभिःप्रयत्नैः ॥ बालोविशालगुणसिंधुमगाधमध्यंसद्वृत्तसा
रमखिलसाविधंविधाय ॥९०॥
नबालकइतिशोकइतिच ॥ कथंततं अगाधमध्यं अनवगाहनीयमध्यमित्यर्थः सद्वृत्तसारंसत्वाद्व्येवसाराणियत्रत
अखिलंसंपूर्णसाविधंसप्रकारांकिमित्याकांक्षायामाह भवतापहारीभवतात्त्वाअपहारोवर्ततेयस्यसतथास्त्वापिमारणी
यश्चेताकमर्थमहजोमस्याभिप्रायः भवतापहारीत्येकंवापदंभवतापहंतुंशीलमस्यसतथा अस्मिन्पक्षेपतोऽमारयिष्यतीतिशेषः ॥९

१५५ ॥१५५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हाकाव्ठेतिहाविषादेहेकाळतेतवराज्ञीमहीषीकिमुबाल्ठकवतीनापितुबाळकवत्येवातवसुतानेंदुः पुत्रवदनचंद्रः त्वत्काळतांत्वच्चलनतांत्व
त्कृतमारणतांनहतवान्नदूरीकृतवान्॥अपिलैतुतवानेवअतोस्मिन्बाल्ठेकिंमित्येवकृतोसिकथंकृतेकोमळकायाम्रणाळल तातस्याय
दंगतस्येवल्लीलायस्यसतथातस्मिन्कोमळम्रणाळलतांगल्लीलेकुमारद्दस्यर्थः त्वंकथंकृतः॥दंभोळिर्वज्रंतद्वन्निष्ठुरस्तीक्ष्णः॥रामरामरा

॥हाकाव्ठवाल्ठकवतीकिमुतेनराज्ञीत्वत्काळ्ठतांनहतवान्ननसुताननेंदुः॥वाल्ठेतिकोमळम्रणाळ्ठलतांगली
॥लेदंभोळिनिष्ठुरकठोरकुठारतीक्ष्णः॥११॥इत्थंविलप्यबहुशोनयनांबुधारासंपातर्तटिनीशतमुत्त जातर
॥रंगं॥सातोकशोकजनितानळतापतप्ताप्रोच्छुस्यदीर्घविपुलोस्नमहोश्रुशोषा॥१२॥ ॥ ॥ ॥

॥कठोरोभयंकरोयःकुठारस्तद्वृष्टायस्यसःस्वपुत्रस्यरक्षणंपरपुत्रमारणमित्येतन्नवानुचितमित्येवेतिभावः॥७॥इत्थमितिअहोकष्टं
साश्रुचिष्मतीइत्थंविलप्यश्रुशोषशोषंप्राप्तवतीत्यर्थःदीर्घबहुकाळव्यापिविपुलंगंभीरंउल्लंघ्ययथास्यात्तथाप्रोच्छस्यतथानेत्रयोर्वा
र्यासारजनिततनदीनांशतंउत्तरंगंउच्छलत्तरंगंयथास्यादिति॥१२॥रा॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

277

१९०

आकर्ण्येति॥ तस्यास्तानि करुणवंति परिदेवितानि इत्याकर्ण्य तानि श्रुत्वा वा अनुभावतत यः कुसुमान्यश्रु भवतत योऽस्तु तान्यश्रुकुसुमान्येवांशपाता पक्षिणां विरुता
नि वाक्षितान्येव आरावा आर्तरावास्तैः असकृत् हा रे पवनच्छलेन वायुव्याजेन मौलिमस्तकं आलोल प्रकंप प्रायोरुदंति रुदंस्ते वेस्तुक्षेत्ता
॥१३॥ रुणमिति॥ तया शुचि षम सामुत्कर्के कंठयथा स्यात्तथा आर्तस्वरैः रुणं रोदनं कृतं छांदसोऽयं प्रयोगः यथा प्रतिरव छलतो व्याजेन सर्वा

१४०॥ ॥आकर्ण्यत करुणवत्परिदेवितानि तानि द्रुमा वततयः कुसुमाश्रुपातैः॥ प्रायो रुदंति पततां विरुतार्त
॥ रावैरालोल्य मौलिमसकृत् पवनच्छलेन॥ १३॥ रुणंति या किल कैमुक कंठमार्तस्वरैः प्रति रव छलतो
॥ यथाच्चैः॥ तद्दुःखतो नु रुरुदुः गिरिकंदरास्याः सर्वा दिशः स्फोगितपत्रिमृगागमाहि॥ १४॥ राराम तथाबद्धर १४०

दिशोऽनुरुरुदुः॥ कथं भूताः गिरिकंदरा एव आस्यानि यासां तास्तथा॥ पुनः कथंभूताः स्फोगित पत्रि मृगागमाः स्फोगिताः स्तं
भिताः पत्रिणां मृगाणां आगमा आगमनानि यासु तास्तथा यदा अचेतना अपि वृक्षादयो रुरुदुः तदा सचेतनां का कथेति इति
शब्दार्थः॥ १५॥ राम॥ रामरामरा॥ ना

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

278

स्त्वेति॥ इसार्त्तनादं स्त्वासाविश्वानरः हस्वः छांदसः पाठांतरे तु वितर्के उभयत्र अवधानमार्षं किमिसादि॥ उच्चैर्वेदन्नोहं
हित्वोच्छ्रित इसन्वयः॥ नुशब्दोत्र संभ्रमे॥ अंतरात्मानिलयः प्रसंगात्मा सकलेंद्रियेशः समस्तेंद्रियाणां साक्षी ततोद
क्षेति तमोमोहः प्रधान्यान्मातुः संबोधनं तुशब्दात्तातेति वा कालयितुं मारयितुं चंचला विद्युत्पत्रका॥ [illegible]

श्रुत्वार्त्तनादमिति विश्वनरोपि मोहं हित्वोच्छ्रितः किमिति किं त्विति किं किमेतत्॥ उच्चैर्वदन्नप्र
हपतिः धासमेव हि स्यः प्राणांतरात्मनिलयः सकलेंद्रियेशः॥ ९५॥ अगस्तिरुवाच॥ ततो दृष्ट्वा सपि
तरौ व शुशोकसमावृतौ॥ स्मित्वोवाच ततो माता स्त्रास स्वीद कुतो हि वा॥ ९६॥ नमां कृतवपुस्त्रा
णं भव च्छरणारेणुभिः॥ कालः कलयितुं शक्ता वराकी चंचलात्मिका॥ ९७॥ प्रतिज्ञां शृणुतां तातौ यदि वां
६ तनयोप्यहं॥ कारिष्ये हतयातनां विमुक्तः स्वासंभास॥ ९८॥ मृत्युंजयं समाराध्य सर्वज्ञं सर्वदं सताम्॥
कालकालं महाकालं कालकूटविषादिनं॥ ९९॥ इति श्रुत्वा वचस्तस्य जातौ तौ द्विजदंपती॥ अकालामृतव
षैर्घशांततापौ तदेत्वलं॥ १००॥ न्लोपकुंठितः अत्र वराकी निकृष्टा अल्पा असमर्था चपला कालयितुं शक्तासीति किं वा च्यमि
स भिप्रायः वां युवयोः जातौ जरापत्तौ ज्वारिता वा विस्पाठः॥ १००॥ श्रीकाशीविश्वेश्वराभ्यां नमः॥ श्रीगुरुसमर्थः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

279

पि०

किमुक्तवत्सुताह॥अपयोदेति॥नविद्यतेपयोदोयस्यांसा॥चपयोवृष्टिश्चहृस्वोधश्चिदिति हृस्व॥नदुग्धास्ति॥क्षीराब्धिर्य
स्मिन्नसस्सुधोदयः नविद्यतेइंदुर्यस्यांसा॥कौमुदीकांतिः कुतः कस्मात्नौआवां॥अलंसुखयस्पर्धंसुखितौक
अपयोदपयोवृष्टिरदुग्धाब्धिसुखोदयः॥अनिंदुकौमुदीकांतिः कुतानौसुखयस्थलं॥१०१॥
पुनर्ब्रूहिपुनर्ब्रूहिकीदृक्कीदृक्पुनर्वद॥कालःकलयितुंनालंवराकीचंबलाल्पिका॥१०२॥
आवयोस्तापनाशायमहोपायस्त्वयेरितः॥मृत्युंजयस्यदेवस्यसमाराधानलक्षणः॥१०३॥
९४२ तन्मध्यशरणंतातनातःपरतरंहितं॥मनोरथपथातीतःकारिणःपापहारिणः॥१०४॥ ॥९४
किंत्वत्रभक्तवत्सत्वपातातम्बितकेतुर्यथापुरा॥पाशितंकालपाशेनरक्षत्रिपुरांतकः॥१०५॥
शिलादतनयंमृत्युग्रस्तमष्टाब्दमर्भकं॥शिवोनिजधनंचक्रेनंदिनंविश्वनंदिनं॥१०६॥
क्षीरोदमथनोद्भूतप्रलयानलसंनिभं॥पीत्वाहालाहलंघोरमरक्षद्भुवनत्रयं॥१०७॥
रोतीसुचतुरतिपुरारितिवासोत्रिनयमादरार्थंपुनर्वदेतिधावितकालस्यामर्द्धमनुवादःपाशितंचर्द्धहालाह
लंविषं॥१०७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0: In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

महादर्पोयस्यतंमहादेवस्मितस्यपिबच्चिरस्याठः मत्रिणंबाणं॥वर्षायुतंदशसहस्रवर्षसग्रहपतिःकाशींसंप्रा
प्यप्राक्मणिकर्णिकांलोचनाख्यांदृष्टवानप्यया॥वितिपंचमेनान्वयः॥काशीं॥विशिनष्टिपल्लभ्यतइति

ज्वालेधरंमहादर्पहृतत्रैलोक्यसंपदं॥चरणांगुष्ठरेखोत्थचक्रेणनिजघानयः॥१०८॥
यएकेषुनिपातोत्थज्वलनैस्त्रिपुरंपुरा॥विधायपात्रिणंविष्णुंज्वालयामास
धूर्जटिः॥१०९॥अंधकंयस्त्रिशूलाग्रप्रोतंवर्षायुतंपुरा॥त्रैलोक्यैश्वर्यसंमूढंशो
षयामासभानुना॥११०॥कामंदृष्टिनिपातेनत्रैलोक्यविजयोर्जितं॥निनायानं
गपदवींवीक्ष्यमाणेषुब्रह्मादिषु॥१११॥तंब्रह्माद्येककर्त्तारंमेघवाहनमच्युतं॥
प्रयाहिपुत्रशरणंविश्वरक्षामणिंशिवं॥११२॥पित्रोरनुज्ञांसंप्राप्येतिप्रणम्य

चरणौतयोः॥प्रदक्षिणमुपावृत्यबहुश्वास्यावनिर्ययौ॥११३॥संप्राप्यकाशिंदुःप्रापांब्रह्मनारा
यणादिभिः॥ब्रह्मसंवर्त्तवस्तांतपौपादिभ्यश्चरापालिता॥११४॥प्रावृत्तेनमभेनमहासंवर्त्तःप्रावृतोलयः॥११५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(281)

॥१४२॥

कंठभूमिषु काश्याः कंठस्या नायासु भ्रूमिषु निहारो हि मां बहुसंसारदुःखमिति शेषः । बहुसंसारसंतापमिति
क्वचित् । असिधारया असिप्रवाहेण मणिकर्णिकां विशानष्टि ॥ यल्लभ्यते इसेके नकथं भूता मणिकर्णी ॥ सुद
ढाः अविप्लुतो योष्टांगयोगस्तस्माल्लभ्यते यत्कैवल्यं ततसम्यक् देहसागमात्रेण विकाशयंती समभिव्यंज

स्वर्धुन्या हारयष्टेव राजिता कंठभूमिषु ॥ विचित्रा गुणशालिन्या हारनिहारो रमा ॥११५॥
बहुसंसारसंतापसंतप्तजननोद्भवं । वारयंतीव रणाया छिंदंतीमसिधारया ॥११६॥
यल्लभ्यते चानिर्वाणं सुदृढाष्टांगयोगतः ॥ विकाशयंती तत्सम्यक् काशिकायां जगुर्बुधाः
॥११७॥ संसारतापतप्ताभ्यां लोचनाभ्यां प्रहृष्टवत् ॥ कर्णाकर्णप्रकीर्णाभ्यां प्राग्ययोमणि
कर्णिका ॥११८॥ तत्रस्नात्वा विधानेन दृष्ट्वा विश्वेश्वरं विभुं ॥ त्रैलोक्यप्राणिसंत्राणकारि
पापप्रणनानह ॥११९॥

यंती बुधाः काशिकायां जगुः स्तामिति कथं भूताभ्यां । नेत्राभ्यां संसारतापतप्ताभ्यां कर्णाकर्णप्रकीर्णाभ्यां कर्णाभ्यां
आकर्णः आकर्णनं श्रवणं तेन प्रकीर्णाभ्यां विस्तीर्णाभ्यामिति अर्थः । आकर्ण्य मणिकर्णीभ्यां इति क्वचित् पद्माकर्णः
आकर्णनं तेन आकर्णप्रकीर्णाभ्यां कर्णपर्यंताभ्यामिति क्वचित् पूजादिकं विधत्त इति हकारार्थः ॥११९॥ ८५ ॥८५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पद्यस्माद्द्रष्टिर्षंदष्टवानसारसर्वस्वंचैवसर्वधनं॥ सारोबलेस्थिरेस्वन्याप्ये क्रिंबंवरोत्रिविधिसमरतः॥ पिंडीकृतंलिंगा
कारेणपरिणतं॥ विलेतिउत्प्रेक्षायां॥ आत्मावबोधमहसः स्वप्रकाशोतिप्रसुकंदः रोधमानंन्दलंब्रह्मरसायनंब्रह्मचत

आलोक्यालोक्यतल्लिंगं तुतोषहृदयेबहु॥ परमानंदकंदाख्यंस्फुटमेतन्नसंशयः॥१२०॥
अहोनमत्तोधन्योस्तित्रैलोक्येसचराचरे॥ यदाद्राक्षिषमप्यहंश्रीमद्विश्वेश्वरं वि
भं॥१२१॥ त्रिलोकीसारसर्वस्वंपिंडीभूतमिदंकिल॥ किंवापीयूषपिंडोयमुद्धृतः क्षी
रनीरधेः॥१२२॥ आत्मावबोधमहसः किमसोप्रथमांकुरः॥ ब्रह्मानंदसुकंदो वा कि
मुब्रह्मरसायनं॥१२३॥ योगिहृत्पद्मनिलयं यदनाकारमुच्यते॥ तदाकारत्वमा
पेदेकिमिदंलिंगकैतवात्॥१२४॥ ५९ ॥ ५९ ॥ ६२ ॥ ५९ ॥ ५९ ॥

इत्स्वंतदप्यनंततत्त्वधारसेवेरसं स्वयंलब्धानंदोभवतिइतिश्रुतेः॥ योगीतियोगिहृत्कमलाश्र
ये॥ अनाकारंब्रह्मरूपंतमप्यद्भुतोच्यतेतल्लिंगछलादाकारत्वंलिंगमूर्तित्वंआपेदेप्राप॥१२४॥

283

किमितिविमर्षः। फलंभिसमुद्रंबुद्रमुक्तस्वप्रकाशानंदस्वरूपंकेशपाशः चूडा शिखा चूडाकेशमाइत्य रा

मरः॥ सुपुष्प इतिपाठेसुपुष्पइत्यर्थः कैवल्यमल्लिवल्याः कैवल्यमेवमल्लिवल्लिमल्लिलता तस्यास्तबको

गुच्छः सः तावकानांस्तोतॄणांभक्तानामर्थदः पुरुषार्थचतुष्टयप्रदइत्यर्थः। आनंदक्रीडनकंदुकः सुख

क्रीडाभांडमथवानानाश्लेषपुरीतं॥ अथवामोक्षस्यफलमेतन्नसंशयः॥१२५॥

१४४ निर्वाणलक्ष्म्याकिमथकेशपाशः सुपुष्पयुक्। कैवल्यमल्लिवल्याः किंस्तबकः स्तावकार्थ १४४

दः॥१२६॥ निश्रेयसश्रियः किंवाकम्रक्रीडनकंदुकः॥ अपवर्गोदयाद्रेः किंउदयायसुधाकरः॥१२७॥

संसारमोहतिमिरप्रदुरः किमसौरविः॥ किमुकल्याणरमणीरम्यशृंगारदर्पणः॥१२८॥

आज्ञातंनभवेदन्यःसर्वेषांदेहधारिणां॥ अनेककर्मबीजानांविजपूरोयमद्भुतः॥१२९॥ ५१॥

क्रीडाकंदुकः आनंदरसत्रकम्रइतिवापाठः। कमनीयइत्यर्थः॥१२७। कल्याणरमणीकल्याणसुंदरी तस्यारम्य

शृंगारस्यशोभायादर्शनंतदर्थंदर्पणादर्शः॥ आज्ञातमितिआकृतिस्मतोबीजपूरफलदूरः। अद्भुत आश्चर्यमन

मःआश्चर्यमन्यदेहेश्चेहेतुदर्शयिम्र विश्वेश्वरालिंगमितिनामानिर्वक्ति॥ विश्वेषामिति।। कर्मीजीतिआख्या

॥१२९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

येषां तेषां कर्माख्यानां विश्वबीजानां विश्वेषां सर्वेषां जनानां यतो यस्मादस्मिल्लिंगे लयो नाशस्तत्तस्मा
दिदं किम्वा लिंगमिति पाठांतरे ननु पारिच्छिन्नेकथं सर्वेषां कर्मबीजानां लयस्तत्राह तत्तमिति परिपूर्णमित्य

विश्वेषां विश्वबीजानां कर्माख्यानां लयोपतः ॥ अस्मिन्निर्वाणदे लिंगे बीश्वलिंग
मिदं ततं ॥१३०॥ ममभाग्योदयेनैव नारदेन महर्षिणा ॥ तदागस्तत्योत्तमत्कृतवंसो
स्म्यहंततः ॥१३१॥ रसानंदामृतरसे विधायास्येहि पारणं ॥ ततः शुभे हि संस्थाप्यलिंगं
त४ सर्वाहिप्रदं ॥१३२॥ जग्राह नियमान्घोरान्दुष्करानकृतात्मनां ॥ अष्टोत्तरशतैः कुं
भैः पूर्णगंगामृतप्रदैः ॥१३३॥ संस्नाप्य वाससा पूतैः पूतात्मा प्रत्यहं शिवं ॥ नीलोत्प
लमयीं मालां समर्पयति सोन्वहं ॥१३४॥ अष्टाधिकसहस्रैस्तु सुमनोभिर्विनिर्मितं ॥१३५॥
र्थः ॥ परिच्छिन्न प्रतीतिस्तु भ्रांसाम्रीव हरएवेसाभिप्रायः ॥ तयोत्कंपतरां केष्यद्वादशोवर्षप्रसूतोस्यभ
वितेसादिलक्षणः न तदुक्तात्पथस्मात्तस्मादिति सर्वप्रकारेणानंदामृतरसेः सुस्वादुसुधाद्रवैः भक्
तानां नामजितेंद्रियाणां कृतात्मानां दुःद्रष्टा अन्वहं प्रत्यहं सुमनोभिर्नीलोत्पलपुष्पैः ॥१३५॥ ५२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥०५०॥

(285)

२

सपक्षेति॥सवैश्वानः षण्मासंव्याप्यपक्षार्धेनसार्द्धसप्तदिवसैः कंदमूलफलाशनोबभूव॥षण्मा
संव्याप्यपक्षेपक्षेशीर्णपर्णाशनोबभूवसुपानमत्रवीप्सा अन्वयभेदाद्व्रतछब्दस्यावृत्तिरदोषः॥आ

॥१४५॥ सपक्षार्द्धंसषण्मासंकंदमूलफलाशनः॥शीर्णपर्णाशनः पक्षेन्वाषण्मासंबाह्रवसः॥१३६॥ ॥१४५॥
षण्मासंवायुभक्षोभूत्षण्मासंजलबिंदुभुक्॥एवंवर्षद्वयंतस्यपीरत्रांतंतथासत॥१३७॥
जन्मतोद्वादशेवर्षेतद्वचोनारदेरितं॥ससंकल्पत्रिवतमभ्यगात्कुलिशायुधः॥१३८॥
उवाचवचनंब्रूहिदम्भित्त्वन्मनसेप्सितं॥अहंशतक्रतुर्विप्रप्रसन्नोस्मिसुभव्रते॥१३९॥
इत्याकर्ण्यमहेन्द्रस्यवाक्यंमुनिकुमारकः॥उवाचमधुरंधीरःकीरवन्मधुराक्षरं॥१४०॥
मघवन्वज्रहस्तोत्वांजानेकुलिशपाणिनं॥नाहंवृणोवरंत्वत्तःशंकरोवरदोस्तिमे॥१४१॥
सततिष्ठतः।सतोवर्तमानस्येतिवायन्मनसिस्थितंतत्तदित्यर्थः॥कुलिशायुधइंद्ररूपेणमहादे
वएव।इंद्ररूपेणमायया एनंवासौभाषितइतिवक्ष्यमाणत्वात्मधुरंसारंकीरवत्शुकवत्॥कुलिशपा
णिनंवज्रहस्तं॥१४२॥५॥

॥१२६०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२८६

वालिशत्वं मर्त्यबुद्ध्या त्वं वरमभिलाषं वरं श्रेष्ठं मा भित इति कचित्पाठः नमन्तः शंकरोऽस्त्यन्य इत्यादि खर्वगर्ववचनात्
सक्रोधः सत्राहगच्छेति ॥१४॥ मुमूर्छ मूर्छां गतवान् ॥ अभेतिन केवलं केवलमाबिरासीत् ॥ उत्तिष्ठेति भद्रेत
इति वदन्निति शेषः ॥ स्पर्शैः करस्पर्शैः संजीवयन्नेवेघेवार्थ इव शाद ॥ स बाल उत्थाय च नेत्रकमले उन्मील्य वि

बी
रंद्र उवाच ॥ नमन्तः शंकरोऽस्त्यन्यो देवदेवोऽस्म्यहं शिशो ॥ विहाय तां लिशत्वं त्वं वरं याचस्व
माचिरं ॥१४१॥ ब्राह्मण उवाच ॥ गच्छाहल्यापते साधो गोत्रारे पाकशासन ॥ नत्रार्थये प
शुपतेरन्यं देवांतरं स्फुटं ॥१४२॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ उद्यम्य कुलिशं
घोरं भीषयामास बालकं ॥१४३॥ स दृष्ट्वा बालको वज्रं विद्युज्ज्वालाशताकुलं ॥ स्मरन्नारदवा
क्यं च मुमूर्छ भयविह्वलः ॥१४४॥ अथ गौरीपतिः शंभुराविरासीत्तमोनुदः ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्र
ते स्पर्शैः संजीवयन्निव ॥१४५॥ उन्मील्य नेत्रकमले सुप्त इव दिवाक्षये ॥ अपश्यदग्रे चोत्थाय शंभु

मर्कशताधिकं ॥१४६॥ कच्चय्यावि वसेतियावत् ॥ अग्रे शंभुमपश्यदित्यन्वयः ॥ कीदृश इव दिवाक्षये रात्रौ सुप्त
इव मुद्रित इव कीदृशं शंभुमर्कशताधिकं अपारमितसर्पादप्यधिकप्रकाशमित्यर्थः ॥१४७॥ ५२ ॥ ५२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(287)

॥१०१०

भा

क्तिल इति॥स एतादृशं रूपं प्रथमत आलोक्य पश्चान्महादेवं परिज्ञाय क्षणं स्थगितवान् निश्चलवत्तस्थाविति
चतुर्थेनान्वयः॥कीदृशं रूपं तदाह भाल इति सार्द्धेन कपर्देन जटाजूटेन आजगवं पिनाकं पाणौ द्विपरिणतं
गजाजिनं गजासुरस्य चर्मयेन स तथा तं कथं भूतः आनंदवाष्पमार्गः अत एवानिरुद्धालरोमांचकंचुकः॥

॥१४६॥ भाले लोचनमालोक्य कंठे कालं वृषध्वजं॥ वामांगसन्निविष्टाद्रितनयं चंद्रशेखरं॥१४८॥
कपर्देन विराजंतं त्रिशूलं जगावायुधं॥ स्फुरत्कर्पूरगौरांगं पाणौ द्विगजाजिनं॥१४९॥ परि
ज्ञाय महादेवं गुरुवाक्यतया गमात्॥ हर्षवाष्पाकुलः सन्नवं हरोमांचकंचुकः॥१५०॥ क्षणं ॥१४
स्थगितवांस्तस्थौ चित्रस्त्रिव पुत्रिकः॥ यथा तथा सुप्रसन्नो विस्मरस्यात्मानमेव च॥१५१॥
न स्तोतुं न नमस्कर्तुं किंचिद्विज्ञप्तुमेव च॥ यदा न सशशांकालं तदासिमित्त्वाह शंकरः॥१५२॥ ईश्वर उवाच
शिशोगरहपतेशक्रादुग्राघतकरादहो॥ ज्ञातो भीतो [illegible]भीषीर्जिज्ञासा तेमया कृता॥१५३॥

रोमांच एव कंचुको यस्य स तथा चित्रेण रंगद्रव्येण चित्रे भित्तौ वा कृत्रिमो लिखितः पुत्रको यथा तथा संप
न्नो स्तः॥ सन्निति पादद्वयस्य पूर्वेणाग्रिमेण चान्वयः॥ यदात्मानं विस्मरस्य च कात्यायं वाक्यमपि कर्तुमलं न
शशाकेव॥१५३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

288

तदस्मिन्वार्ईषद्धास्यंरत्वाशंकरआहेसर्थः॥ नांतकोपियमोपि चपलोपिचेति क्वचित्पाठः॥ दिगीशोदिगीश्व
रश्वदिगीशस्तथवावीरेश्वरस्येतिवीरेश्वरस्यपूर्वेणपूर्वस्यां दिशियागंगा तस्याः पश्चिमेतटे अग्नीश्वरंस

मनभक्तस्यनोशत्रोनवग्रोनांतकोपिच॥ प्रभवेदिंदुरूपेण भयेवत्वंविभीषिणः॥१५४॥
वरंददामितेभद्रत्वमग्निपदभाग्भव॥ सर्वेषामेवदेवानानंदनंत्वंभविष्यसि॥१५५॥ सर्वे
षामेवभूतानांत्वमग्नेंतश्चरोभव॥ धर्मराजेंद्रयोर्मध्येदिगीशोराज्यमाप्नुहि॥१५६॥ त्व
येस्थापितंलिंगंतवनाम्नाभविष्यति॥ अग्नीश्वरइतिख्यातंसर्वतेजोभिबृंहणं॥१५७॥ अग्नीश्वर
स्यभक्तानांनभयंविद्युदग्निजं॥ अग्निमांद्यभयंनैवनाकालमरणंक्वचित्॥१५८॥ अग्नीश्वरं
समभ्यर्च्यकाश्यांसर्वसमृद्धिदं॥ अन्यत्रापिमृतोदैवादग्निलोकेमहीयते॥१५९॥ ततः काश्यांपुनः
प्राप्यकल्पांतेमोक्षमाप्नुयात्॥ वीरेश्वरस्यपूर्वेणगंगायाःपश्चिमेतटे॥१६०॥ अग्नीश्वरंसमाराध्य
अग्निलोकेवसेन्नरः॥ पितृभ्यांस्वजनैःसार्द्धं मित्रबंधुसमावृतः॥१६१॥ माराध्येसर्थः॥ अतोवीरेश्वरस्य
पूर्वस्यां दिशिकथमग्नीश्वरइतिनात्रकथंनेति॥१६२॥ ॥इतिरामानंदकृतायांकाशीखंडटीकायांएकादशोध्यायः॥११॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

289

दाह्यशावर्ण्यते लोके निर्ऋते श्च महीं द्युमान ॥ वरुणस्य तथा चैव लोको सौ तमनोरमः ॥ १ ॥ इत्यध्यायार्थः ॥ इत्थमग्नि
स्वरूपं ते शिवशर्मन्न प्रवर्णितं ॥ किमन्यच्छ्रोतुकामो सि कथयावस्तदीरय ॥ इत्युक्तं तत्र पृच्छति नैर्ऋतेति ॥ हे पुरु

विमानमिदमारुह्य प्रयात्येव दिशः पतेः ॥ इत्युक्तानीयते द्यून पित्रोश्च परिपृच्छतोः ॥ १६२ ॥
॥१६४७॥ दिक्पतिर्विभिषिच्यागिनं तत्र लिंगे शिवो विराट् ॥ गणावूचतुः ॥ इत्थमग्निस्वरूपं ते शिवश
र्मन्न संवर्णितं ॥ किमन्यच्छ्रोतुकामो सि कथमावस्तदीरय ॥ १६३ ॥ ॥ ॥ इति श्रीस्कंदपु ॥१६४॥
राणे काशिखंडे वह्निलोकवर्णनं नामैकादशोध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
शिवशर्मोवाच ॥ नैर्ऋतानथ लोकांश्च आख्यात पुरुषोत्तमौ ॥ पुरुषोत्तम पादाब्जपरागोद्धूस
रालकौ ॥ १ ॥ गणावूचतुः ॥ आकर्णय महाभाग संयमिन्याः पुरी परा ॥ दिक्पते र्निर्ऋतस्यैषा सौ
पुण्या पुण्यजनाषिता ॥ २ ॥ राक्षसा निवसंत्यस्याम परद्रोहिणः सदा ॥ जातिमात्रेण रक्षांसि वृत्तैः पुण्यजना इमे ॥ ३ ॥
षोत्तमौ नैर्ऋतादीन् लोकानन्नुक्रमात् आख्यातं कथ्यतां ॥ इत्यन्वयः ॥ पुरुषोत्तमत्वे हेतुमाह पुरुषोत्तमस्य चरणकमल
रेणुना धूलिता आविलाश्च कुंतला ययोस्तौ वीतिपरामनंतरां पश्चिमदिग्भागां वा निर्ऋतस्य नैर्ऋतेः वृत्तैः सदाचारैः पुण्य
जना धार्मिकाः ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वर्णाश्चेते अवराश्चेति तेष्वपि अधर्मवर्णेष्वपीत्यर्थः ॥ अस्मत्सुतं स्मृतिशास्त्रानुक्तमित्यर्थः भोजनपानमिति मध्ये इति शेषः ॥ द्विजातीति ॥ द्विजातयो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्तेषां भक्त्या शुश्रूषया उत्पन्नाये अर्थास्तैरात्मानं ये

अक्रोसेश्च तिवर्त्तनो जाता वर्णाविरोधिति ॥ नादृप्यं तेन पापानां नामस्मत्सुतं कदाचन ॥४॥
परदारपरद्रोहपरनिंदापराङ्मुखाः ॥ जाताजातौ निकृष्टायामिति पुण्यानुसारिणः ॥५॥
द्विजातिभक्त्युत्पन्नार्थैरात्मानं पोषयंति ये ॥ सदा संकुचितांगाश्च द्विजसंभाषणादिषु ॥६॥
भो हूताव स्वश्च वदनाद्वदंति द्विजसन्निधौ ॥ जय जीव स्तोनाथ स्वामिन्निति हितवादिनः ॥७॥
तीर्थस्नानपरा नित्यं नित्यं देवपरायणाः ॥ द्विजेषु नित्यं प्रणताः स्वनामाख्यानपूर्वकं ॥८॥
दमं दानं दया क्षांतिः शौचमिंद्रियविनिग्रहः ॥ अस्तेयं सत्यमहिंसा च सर्वेषां धर्महेतवः ॥९॥ वि४

पोषयंतीति अत्र पुरोक्तेन वसंतीति पंचमेनान्वयः ॥ तथाग्रे वक्ष्यमाणानामपि तेनैवान्वयः ॥ गोभागयं दमादयोऽस्तेयादयश्च सर्वेषां प्राणिमात्राणां एते धर्महेतवः पुण्यकारणानीत्यर्थः ॥ तन्मध्ये शौचं द्विविधं बाह्यमाभ्यंतरं च बाह्यं मृज्जलाभ्यां आभ्यंतरं मतं भावशुद्ध्या अस्तेयं कायवाङ्मनोभिः परद्रव्याग्रहणं अहिंसा कायवाङ्मनोभिः प्राणिमात्रस्यापीडेति व्याख्यानं ॥९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२९१

शं॥१

म्लेच्छा इति कां विहाय सुतीर्थेषु मृता ते म्लेच्छा अपि अत्र नैत्रे ते लोके भोगिनः॥ स्युः आत्मघातेनापि सुतीर्थे पुनः मरणं भवति तं वारयति नात्मघातका इति काशीं विहायेत्युक्तं॥ तत्र हेतुगर्भं विशेषणमाह निर्वाणविश्राणनमिति॥ निर्वाणं कैवल्यं विश्राणा फलं यस्या निर्वाणं वा विश्राणं फलं प्रददाति इति सा तथा तां तन्मरणस्य मोक्षहेतुत्वादिति भावः॥ ना

आवश्यं पुसदो धुतपापेज्ञातायत्र कुत्रचित्॥ सर्वभोगसमृद्धास्ते वसंसत्यपुरोत्तमे॥१०॥

म्लेच्छा अपि सुतीर्थेषु ये मृता नात्मघातकाः॥ विहाय काशीं निर्वाणविश्राणां तेत्र भोगिनः॥११॥

अंधं तमो विशेयुस्ते स्वेच्छया स्वहनो जनाः॥ भुक्त्वा निरयसाहस्रं ते च स्युर्ग्रामसूकराः॥१२॥

आत्मघातो न कर्तव्यस्तस्मात्क्वापि विपश्चिता॥ इहापि च न परत्रापि न शुभान्यात्मघातिनां॥१३॥

त्मघातक इत्येतत्प्रपंचयति अंधं तमो विशेयुस्त इत्यादिना उपसंहरति आत्मेतत् इति विपश्चिता इत्यनेन आविपश्चि तां त्रीस्यादीनां प्रयागादावात्मघातोनुमन्यते॥ तथा चोक्तं भगवता युधिष्ठिरं प्रति ब्रह्मज्ञानेन मुच्यंते प्रयागम रणेन वा॥ अथवा स्नानमात्रेण गोमत्यां कृष्णसन्निधौ॥ इति॥ विमतो बाधकमाह इहापि चेति॥१३॥२०॥६०॥

नलोके वचनात्तात न वेदवचनादपि मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२९२

श्रीगणेशाय नमः

८१

तदेवाह यथेष्टमिति ॥ यथा कोपि सेतस्संको चेयथेष्टमरणमिति ॥ अस्य दिक्कृते रितिसीबं ध ॥ मध्ये विंध्या
ट ? वीति ॥ पुरा पूर्वं मध्ये विंध्याटवि विंध्याद्रि संबंधिन्या अटव्या मध्ये पिंगाक्षः पिंगे अक्षिणी यस्य स

यथेष्टमरणं केचित्कुर्वन्त्यावबोधकाः ॥ प्रयागे सर्वतीर्थानां राज्ञि सर्वाभिलाषदे ॥ ॥
अंसजाश्च पिये केचिद्दया धर्मानुसारिणः ॥ परोपकृतिनिष्ठाश्च वसंत्यत्र सुसत्तमाः ॥ १५ ॥
अस्य स्वरूपं वक्ष्यावो दिक्पतेः क्षणतः शृणु ॥ मध्ये विंध्याटवि पुरा पक्कणस्थजनाग्रणीः ॥ १६ ॥
पल्लीपतिरत्युग्रः पिंगाक्ष इति विश्रुतः ॥ निर्विंध्यायास्तटे स्फुरः क्रूरः कर्मपरास्सुखः ॥ १७ ॥

८८ पिंगाक्ष इति श्रुतः विख्यातोऽदासीदिसन्वयः ॥ किंरूपः पक्कणस्थजनाग्रणीः पक्कणः शवराख्यः ॥ तस्थजना
नां श्रेष्ठः ॥ पल्लीपतिः शवराख्यानां पतिः उग्रस्तीव्रपराक्रमः ॥ विशिनष्टि निर्विंध्यायास्तादिस्तादृप्येति

८२

कोशे ॥ निर्विंध्याया[illegible] ॥ १८ ॥

२९३

मा०र०द्वा०

रो
पांथपरिपंथिनः॥ पाथिकपरिपंथकारो करुणापरः दयापरः॥ दयापरत्वमेव दर्शयति न विश्वस्तानि इति॥ व्यवायिनः
ले०२ ग्राम्यधर्मवतः॥ अंतर्वत्नीः गुर्विणी लक्षणं येषां तान् न घातयति इत्यन्वयः॥ कृत्स्नस्वच्छो दसः॥ उपानद्दि

घातये दूरसंस्थोऽपि यः पांथपरिपंथिनः॥ व्याघ्रादीन् दुष्टसत्त्वांश्च सहिनस्ति प्रयत्नतः॥१८॥
नीरेन्मृगेषु धर्मेण तत्रापि करुणापरः॥ न विश्वस्तान्यक्षिप्र गान्न्नसुप्तान्व्यवायिनः॥१९॥
॥२४०॥ नतोयमग्नान्नाश्रन्नांतर्वत्नीः चलक्षिणः॥ स घातयति धर्मज्ञो जातिधर्मपराङ्मुखः॥२०॥
समातुरेभ्यः पांथेभ्यः सेविश्राममयच्छति॥ हरेत्क्षुत्पांथक्षुधार्तानामुपानद्दोनुपानहो॥२१॥
मृगलवचोतिमृदुव्याविवस्त्रश्योषि सज्जोति॥ अनुव्रजति कांतारे पथिकान् पांथि ॥२२॥
घ नजिक्षति तेभ्योर्थम् ... चप्रयच्छति॥ आविंध्याद्विपिनामग्राहं दुष्टभयापहं॥२३॥
निसंकापटिकान्मार्गे सह पुत्रेण पश्यति॥ तेपि च प्रतितीर्थं हि तस्याशीर्वादयंति वै॥२४॥
इति तिष्ठति पिंगाक्षो सार्धं ... नगराधिपिता॥ अध्वनीनेष्वगाने कोपि नरूपैः हिंससाध्वसान्॥२५॥
ते पथिके उपानदः पादत्राणदः कांतारे दुर्गवर्त्मनि॥ आविंध्याद्विविंध्यादटवीपर्यंतम् आशीर्वादयंति आशिषः प्रयच्छंति
नगराधिपितानगरवज्जाताचेत्यर्थः॥ अध्वनीने अध्वनीत्यर्थः॥ अध्वनीन इति पाठे शौल्किक इत्यर्थः यद्वा समर्थो अध्वनीनो
ग्रांतरे५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्री

२९५

तत्रस्थित ब्येण पिंगाक्षः पित्व्यात्राता राक्षसेण नारेउच्चै अक्षिणीयस्येति व्युत्पत्तेः सार्थः समूहः सार्थोर्थ
सहितः तन्निघ्नो घातः इत्यत्र तछब्दः कार्पटिकविषयः सार्थविषयो वानिकषाशब्दः समीपविषयः

ण्यर

कदाचित्तत्रस्थित ब्येण समीपग्रामवासिना॥ ख्यतः कार्पटिकानां हि सार्थः सार्थो महास्वनः॥२६॥
त. लुब्धकस्तं घने लुब्धः क्षुद्रस्तन्निघ्नो घृतः॥ सस्तेघ्रतमध्वाने मार्गे गत्वातिमरुवत्॥२७॥
तदापुण्यं स्यशेषेण पिंगाक्षो मृगयां तगं॥ तस्मिन्नर ●त मार्गनिकषाव्युषितो निशि॥२८॥
परप्राणद्रुहां पुंसां नासिद्ध्येयुर्मनोरथाः॥ विश्वं कुशालितनेनैतद्धिग्रशापरिरक्षितं॥२९॥
निश्चिंतयेत्तदनिष्टानि तस्मात्स्मृष्टिः कदाचन॥ विधिदृष्ट्यतो भाविकल्पं भाविके चलं॥३०॥
तस्मादात्मसुखं तत्र प्रसु रिष्टानि ष्टं न चिंतयेत्॥ चिंतयेत्तदाचिं सो मोक्षोपायो न चेतरः॥३१॥

तन्मार्गनिकषात न्मार्गसमीपइत्यर्थः अध्युषितः उवास॥ तत्र कारणमाह॥ परप्राणेति एतद्विश्वमितिसंबंधः
यस्माद्विश्वेश्वरारक्षितं जगत्तस्मात् कुशालितनैनैवेत्सन्वयः॥ स्पृष्टिविधानं केवलं कल्पं भाव्यनिष्टचिंतन
इतिरोषः॥ फलितमाह॥ तस्मादिति॥३१॥ श्री

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२९५

का०मं०द्वा०

॥२५०॥

व्युष्टायामिति॥ व्युष्टायां प्रभातायां कोलाहलमाह घातयध्वमिति॥ सार्द्धत्रिभिः॥ तत्र तेन विश्वनाथेन वयं सनाथाः सद्गुरेन। चतां स्वत्राणार्थंया चतां अस्माकं कोपरो नाथ इत्यर्थः अयं भावः यद्यपि विश्वनाथः सर्वगतस्तथापि

व्युष्टायामथ यामिन्यां मक्षत्र कोलाहलो महान्॥ घातयध्वं पातयध्वं नर्तयध्वं द्रुतं भटाः॥२१॥
स॰ मामारयध्वं त्रायध्वं भटाः कार्पटिकावयः॥ अनाथा सेलुठ यध्वं न यध्वं चयदस्तिनः॥२२॥
व यं पांथा अनाथास्मो विश्वनाथ परायणाः॥ सनाथास्तेन दूरं सनाथ तां पथि कोपरः॥२४॥
वयं पिंगाक्षवि श्वासादस्मिन्मार्गे कुतोभयाः॥ याता पातं स ॥ दाकुर्भः सच दूर इतो वनात॥२५॥
तत्कर्म स्तत्रै राक्षः पेभिल्लः कार्पटिकप्रियः॥ तस्मै तदा प्रपूर्ण भव तत्रोपरिष्ठे तवानक्षणात् तेगुह्य
इति श्रुत्वाथ पिंगाक्षो भटकर्पटिकोरतं॥ दूरान्मा भैष्ट मा भैष्ट ब्रुवन्निति समागतः॥२७॥
कोयं कोयं दुराचारः पिंगाक्षेमयि जीवति॥ उल्लुलुंयपथुः पांथान् प्राणलिंगसमान्मम॥२८॥

स्मद्गुरदृष्टनाशात्दूरस्थितइव भातीत्यर्थः॥ किंचवयमिति भिल्लः पिंगाक्षः आयुरे वा मुष्पु उल्लुलुंच्य प्रथवा उल्लुलुल्यमारयिवेति यावत्॥ लुलुंयपथुः लुंठितुमिच्छुः प्राणलिंगसमान् जंगमैर्धार्यमाणराव लिंगसमान्॥२८॥

॥२५०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कुलपांसनः कुलदूषणः कुलपांसुल इति क्वचित्तत्रापि स एवार्थः ॥ इति चिरं मया चिंतितं ध्यातं अतो घातमुं घातयिष्यामीत्यर्थः ॥ कुधा क्रोधेन तान् कार्पटिकान् सपिंगाक्ष: स्त्रीवत्स्यथातिकं स्वगृहसमीपं आछिन्नमिति यत्तु यच्च हमीश्वरः समर्थोऽभविष्यं ततः स्यात ततः तदा शरैश्छिन्नं धनुर्बाणं धनुश्च बाणाश्च धनुर्बाणं हृदे कवचं वः हिरा [illegible] ः पादपर एव यथा स्यात्तदा छिन्नं सन्नहनं छिन्नं कवचं यथा स्यात्तथा एतान् अस्तुदयिष्यं स्तदितवान् स्यामित्यर्थः ॥ यदा हि यस्मादेते मम शरैर्धनुर्बाणं छिन्नं तथा सन्नहनं छिन्नं अतो यद्यहं ईश्वरो भूतः स्यात्तदा तान् निसृदितवान् स्यात् इत्यर्थः ॥४३॥ इत्यभिलष्यन् अभिलुषन् असौ पिंगाक्षः परार्थतः परेषां निमित्तं प्राणान् स्यात्सु सकवानित्यर्थः तस्य

इति तद्वाक्यमाकर्ण्य तां राक्षसस्तस्य सिल्व्यकः ॥ घनलोभेन पिंगाक्षे पापं पापो व्यचिंतयत् ॥३९॥ कुलधर्मं व्यपास्यैतद्वर्तते कुल

पा २ पांसनः ॥ चिरं चिंतितमद्यैमुं घातयिष्याम्यसंशयं ॥४०॥ विचार्येति स दुष्टात्मा भस्त्रानोत्थापयत् क्रुधा ॥ आदावेव न घा

तयं लुलतः कार्पटिकानिमान् ॥४१॥ ततोरुध्यन् दुराचारास्ते नैके न च तो खिलं ॥ यथाकथंचिन्नानार्यस्तस्य स्वा

वसंथातिकं ॥४२॥ आछिन्नं हि धनुर्बाणं छिन्नं सन्नहनं शरैः ॥ अस्तुदयिष्यमेतांस्तदा नविष्यं यदीश्वरः ॥४३॥

अभिलुष्यन्निति प्राणानस्याक्षीत्स परार्थताः ॥ तेपि कार्पटिकाः प्राप्तास्तत्सह्लीं गतसाध्वसाः ॥४४॥

यामतिस्तं तकाल्पे स्यात्ऽति स्तदनुरूपतः ॥ दिगीशत्वमिति प्राप्तो नैर्ऋत्यां नैर्ऋतेश्वरः ॥४५॥ राम राम ॥

[illegible] कल्पे स्यात् [illegible] तदनुरूपतः ॥ दिगीशत्वमिति प्राप्तो [illegible]

इत्थमस्य स्वरूपं ते आख्यातं समुदीरितं ॥ एतस्योत्तरलोकोनरूपस्याय महुतः ॥४६॥ राम ॥ राम राम राम न

तसल्लीं तस्य पिंगाक्षस्य पल्लीमालयं प्रकर्णमितिः यावत्सगतसाध्वसा विगतसाध्वसाः समतिरितिमरणकाले यादृक् मतिर्यादृक् भावः स्यात्तदनुरूपतः तादृक् भावा नुसारेण गम्यत इति भावः फलं स्यादिति यतोऽतो निर्ऋत्यां दिशि भवानां ॥ नैर्ऋत्यानामीश्वरः स दिगीश्वरत्वं प्राप्तवानित्यर्थः ॥ अस्यलोप आर्षः अलस्य [illegible] यां तद्रूपं वा तदुक्तो भागवतो यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरं ॥ तं तमेवेति कौन्तेय सदा तद्भावभावित इति नैर्ऋतलोकमुपसंहरन् वरुणलोकं निर्दिशति इत्यभि ति ॥ कूपादीनां कर्त्तारः इहास्मिन् वरुणलोके महीयन्त इत्यन्वयः तत्र कूपोंधुः पुंस्येवांधुः प्रहिः कूप उदपानं च पुंस्यमिवेत्यमरः ॥ वापीदीर्घिका वापी तु दीर्घिकेत्यम

वापिकूपतडागानां कर्त्तारो निर्मलैर्धनैः ॥ इहलोके महीयन्ते वारुणे वरुणप्रभाः ॥४७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

।।५०दा६०

श्रा

निर्जले निर्गतं जलं यस्मिन् तस्मिन् देशादूतिशोषः। पानीयशालिकाः प्रपाः। नानोपस्कराणि चित्रजलपानभाजनवासार्थं लवंगकर्पूरादीनि तैः संयुक्ताः। ग्रीष्मोपहृति निदाघकाले जनिततापोपहृतिताल्वृंतानि तालवृन्तादिपत्ररचितव्यजनानी स्यर्थः। धर्मं घटान् चितरंति प्रयच्छंति तपागमे ग्रीष्मागमे ग्रीष्मर्तुसमये। निदाघडलोप

।।निर्जले जलदातारः परसंतापहारिणः।। अर्थिभ्यो ये प्रयच्छंति चित्रछत्रकमंडलून्।।४८।। पानीयशालिकाः कुर्युर्नानोपस्करसंयु

।।५८।। ताः। दधुर्धर्मघटांश्चापि सुगंधोदकपूरितान्।।४९।। अश्वत्थमेकं ये कुर्युः पथिपादपरोपकाः।। विश्रामशालाकर्तारः

श्रांतसंतापनोदकाः।।५०।। ग्रीष्मोपहृतिमापूरपिच्छादिरचितान्यपि।। चित्राणि तालवृंतानि वितरंति तपाग

मे।।५१।। रसवंति सुगंधीनि हिमवंति तनर्तुषु।। विश्राणयंति वा तद्धि पानकानि प्रयत्नतः।।५२।।

इक्षुक्षेत्राणि संकल्प्य ब्राह्मणेभ्यो ददत्यपि।। तथा नानाप्रकारांश्च विकारानैक्षवान् बहून्।।५३।।

गोरसानां प्रदातारस्तथा गोमहिषीप्रदाः।। धारामंडपकर्तारश्छायामंडपकारिणः।।५४।। देवालयेषु ये दद्युर्वंकुधा ।।१

रागलतिकाः।। तीर्थे वा कारहर्तारस्तीर्थमार्गावनेजकाः।।५५।। अभयं ये प्रयच्छंति भयार्तेभ्युतपाणयः।। निर्भया वा रु

रोलोके वसंति च लसंति च।।५६।। विपाशयंति ये पुल्यान् दुर्गैः कंठपाशितान्।। ते पाशपालोकेस्मिन् निवसंत्यस्य कुतो

भयाः।।५७।। नौकाद्युपायैर्नद्यादौ पांथान्ये तारयंत्यपि।। तारयंत्यपि दुःखाब्धेरेते नागरिकाद्विजाः।।५८।।

गमउस्मउस्नागस्तिमेपद्दसमगात पर्वतेषु ग्रीष्मकालेषु आत्मदिपानकानि तद्धिक्रयं तं प्रपानकानी स्यर्थः। ऐक्षवान् इक्षुजन्यान्।।५३।। धारामंडपाः जलयंत्रैर्येगृहाः गच्छंति कागौडेश्वराद्गृति यं:

प्रसिद्धाः।। तीर्थमार्गावनेजकाः।। तीर्थमार्गशोधकाः।। संमार्जकादृ स्यर्थः। भयार्तेभ्यः उद्यता प्राणयो येषां ते तथा। लसंति च क्रीडंति चेत्यर्थः। विपाशयंति विगतपाशान् कुर्वंति मोचयंतीत्य

र्थः। कंठपाशितान् कंठेषु पाशादिभिर्बद्धानि स्यर्थः। पाशपाणेर्वरुणस्य प्रचेता वरुणः पाशी स्यमरः।। अकुतोभयान विद्यते कुतश्चिद्भयं येषां ते तथा। नौकादीनि आदिपदेन लोपादयो गृह्यंते

अपिः समुच्चयवाची। तमकमेदुःखार्णवादपा स्यर्थः।।५८।। रामरामरामरामरामरामरामरामन।।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

298

तोयार्थे तिपाठे तोयानि मित्रसुखसिद्ध्यर्थमिर्थः वितर्पयंति गतत्स्मान् कुर्वंति सुखसंततिः सुखपरंपरा त्त ज्ञागिनः एकतमः मुख्यतमः यादसां जेतृ जेतॄनां साक्षि सर्वेषु कर्मस्विति॥ तदुक्तं॥ आदित्यचंद्रावनिलो नलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च॥ अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तं॥ इत्यादि॥ अस्य प २३

घयान्रपुण्यत टिन्योर्दंघयंतिरालादिभिः॥ तोयार्थिसुखसिद्ध्यर्थं येन रास्तेत्र भोगिनः॥ प्र॥
वितर्पयंति येपुण्यांस्त्वषतान्शीतलैर्जलैः॥ तेत्र वै नारुणे लोके सुखसंततिभागिनः॥ ५०॥
उत्तीरायानां सर्वेषाममयमेकतमः पतिः॥ प्रचेता यादसां नाथः साक्षी सर्वेषु कर्मसु॥ ५१॥
अस्योपरि तिष्ठ एषु सखे वरुणस्य महात्मनः॥ आसीन्मुनिरमेयात्मा कर्दमस्य प्रजापतेः॥ ५२॥
सुचिष्मानिति विख्यातनस्ते यौवनयोचितः॥ स्थैर्यमाधुर्यधैर्याद्यैर्गुणैरूपाचितो हि सः॥ ५३॥

तं लोकपालस्येति षष्ठ्यौ समानाधिकरणे॥ अस्य लोकस्य पतेरिति व्यधिकरणे वा सखे इति कचित्॥ स्थैर्येति॥ आदौ भवा आद्याः स्थैर्यादय आद्या येषां तैः शौर्यादिभिर्गुणैरित्यर्थः॥ उपचितो व्याप्तः हितो हितकारी सर्वेषामिति शेषः॥ ॥हि स इति क्वचित्॥ ५३॥ श्रीगणेशाय नमः॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अछोदेनिर्मलोदके सरसि पुष्कराकरे यन्ह्यछोदानाम अग्निष्वात्तानां पितॄणां मानसी कन्या तस्याः स्थितमछो
द॥ तथा च पितृकल्पे हरिवंशे॥ एतेषां मानसीकन्या अछोदा नाम विश्रुता॥ अछोदं नाम तद्दिव्यं सरो यस्याः
समुत्थितं इति॥ शिशुं मारयतीति शिशुमारो जलचरविशेषः॥ तेशुचिष्मंतां नताइतितनस्तदनंतरं तस्मिन्सर

अछोदे सौरसि स्नातु संगतो बालकैः सह॥ जलक्रीडनसंसक्तं शिशुमारो हरत्स्वतीं॥ ९४॥
ततस्तस्मिन्मुनिसुते हृते स्वाहितरीभिर्सैः॥ तैः समागस्य शिशुभिः कथितं तत्सितुं पुरः॥ ९५॥
१८ ॥१५२॥ हरार्चनोपविष्टस्य समाधौ निश्चलात्मनः॥ श्रुत्वा बाल्व विपत्तिं च चाल न मनो हरौ॥ ९६॥ ॥१५
अधिकं शिल्व्यामास ससर्वज्ञस्त्रिलोचने॥ पश्यन्शंभोः समीपे स भुवनानि चतुर्दश॥ ९७॥

सिमुनिसुते ससर्वार्था छिशुमारेणेति शेषइति वा॥ तैः शिशुभिः समागम्य तत्सितुः तस्य शुचिष्मतः पितुः
कर्दमस्य पुरो अग्रतः कथितं सिसर्थः पितुः पुरस्तद्धरणं मातवाकथ्यं तैः अस्वाहितरीभिः
अतिशयेन आहतं अस्वानिष्टमिसर्थः तछ्रौसितुं शील्वं येषां तैरिति॥ श्रुत्वा बाल्वविपत्तेः श्रुत्वा बा
ल्वविपत्तिर्येन स तथा तस्य मनो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३००

तःकरणहरात् विश्वेश्वरात्॥ अधिकामिति। अधिकं यथा स्यात्तथा चिंतयामासेत्यर्थः। तेषां मध्ये रसतः प्राप्तानां द्वितीयांतानां पदानां पश्यन् शिलपामासेत्यनेनान्वयः इत्थं सक्तान् आसक्तान् मुनिकुमारांश्च पश्यन्

नानाद्भुतानि भूतानि ब्रह्मांडांतर्गतानि च॥ चंद्रसूर्यर्क्षताराश्च पर्वतान् सरितो द्रुमान्॥६८॥
समुद्रान् तरीयाणि हिरण्यानि सरांसि च॥ नानादेवनिकायांश्च बह्वीर्दिव्यपुरीः॥६९॥ वापीकूपतडागानि
कुल्याः पुष्करिणीर्बहु॥ एकस्मिन्नपि सरसि जलक्रीडापरायणान्॥७०॥ बहून्मुनिकुमारांश्च मज्ज
६०३ नोन्मज्जनादिभिः॥ करयंत्रविनिर्मुक्ततोयधाराभिषेचनैः॥७१॥ करताडितपानीयशब्ददिङ्मुखनादिभिः॥ जलखेलनकौतुक्ये संसक्तान् बहुबालकान्॥७२॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सन्वयः॥६७॥ इत्थमिमुक्तप्रकारमभिनयेन दर्शयति॥ करेति। करा एव यंत्राणि जलनिषेकपात्राणि तैर्विमुक्ता स्सत्ता यास्तोयधारास्ताभिः षेचनैरभिषेकैरित्यर्थः करैस्ताडितानि यानि जलानि तैर्ये शब्दास्तैर्दिङ्मुखनादिभिः जलखेलनके जलक्रीडनके इति॥७२॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

301

का०५०दा६४

तेषामिति॥ अथानंतरंतेषांबालकानांमध्येशिशुमारेणस्वशिशुंनीयमानंददर्श॥ तस्माच्छिशुमारात्कयाचि
ज्जलदेवतयाप्रसह्यहृत्वा नीत्वातंशिशुंभक्ष्यपेसमुद्धायसमर्पितमितिदृष्ट्वानिसन्वयः॥ इत्युक्तंवक्ष्यमा

तेषांमध्येददर्शाथसमाविष्टःसकर्दमः॥ स्वशिशुंशिशुमारेणनीयमानंसुविह्वलं॥७३॥
॥६५३॥ कयाचित्जलदेव्याथतस्माच्छक्रूरयादसः॥ प्रसह्यनीत्वाथपेदृष्ट्वानंतंसमर्पितं॥७४॥ ॥६५३॥
भार्यायैसा ऽतांनाथकेनचिद्दुद्ररूपिणा॥ त्रिशूलपाणिनेसुनोह्यतामाननेनच॥७५॥
कुतोजलानामधिपरिखाभक्षस्यबालकः॥ प्रजापतेःकर्दमस्यमहाभागस्यधीमतः॥७६॥
५२ अज्ञात्वाहिंसामर्थ्यंभवताचिरमासितः॥ भयत्रस्तेनतद्वाक्यंश्रवणात्मुदन्वता॥७७॥
बालंरत्नैरलंकृत्यसबधातंशिशुमारकं॥ समर्पितंसमानीयशंभुपादाब्जसन्निधौ॥७८॥ दा

यश्चासितोवासितः॥ चिरकालमभिव्याप्यबद्धइतिवा॥ भयेतिउदन्वतासमुद्रेणतस्यरुद्ररूपिणोवाक्यं
श्रवणांतबालंरत्नैरलंकृत्यशंभोपादाब्जसन्निधौसमर्पितमितिसन्वयः॥ नपुंसकंत्वंछांदसंसमर्पितमितितिवा
वाशिष्टांपश्येतीतिवान्वयः॥७९॥

१६८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

302

१५४

तं शंभुं नत्वा विज्ञापयत् व्यज्ञापयत् दश्लोकावमार्षः॥ विज्ञापयमाह नापराध्यामीति॥ आपत्तिरापन्नस्तो
शंभो अनेन दुष्टपादसा अयं बालो अनायि आनेतः॥ नो मयानानीत इत्यर्थः हे नाथ हे भव भवस्य तव
भक्त जनार्भकः इति वा तेन प्रसिद्धेन गणेन तत्पादः तेजः तं शुश्रूषि मारार्यं गृहाणेति सार्द्धद्वयेनाक्यो

नत्वा विज्ञापयत्ते च नापराध्याम्यहं विभो॥ अनाथनाथ विश्वेश आभक्तापत्तिविनाशन॥७९॥
गृहाण कल्पतरो शंभो नेयं नो दुष्टपादसा॥ आनायि न मया नाथ भवभक्त जनार्भकः॥८०॥
गणेन तेन विज्ञाय शंभोरथ मनोगतं॥ पाशेन बध्वा तत्पादः शिशुहस्ते समर्पितं॥८१॥
गृहाणेमं स्वतनयं पार्श्वदेशं कराज्ञया॥ याहि स्वभवनं वत्स ब्रुवतीति स कर्दमः॥८२॥ ॥

पार्श्वदेशं करस्याज्ञयाभ्युचिष्मीतं प्रति हे वत्स स्वभवनं याहीति ब्रुवति सति तथा कर्दमं प्रति गृहाणेमं स्वत
नयमिति ब्रुवति च सति॥८२॥ श्री॥ ॥कर्दमः समाधिस्तमये इति पूर्वोक्तं स्य एवं प्रणिधानमेका
ग्रतां समाधिं विसृज्य नेत्रे उन्मील्य यावत् संपश्यति पुरस्तात् स शिशुं समवेक्षत दृष्टवानित्यर्थः॥

१५४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

303

अवलं लंतेकर्णिकेकर्णौ यस्यतं ॥ काकपक्षः चूडाकरणात् प्राक् केशाः शिखंडकः इत्यर्थः काकपक्षः
शिखंडकः इत्यमरः ॥ तो येनार्द्रकाकपक्षस्य अग्रं यस्य तं ॥ कषायनयनौ चक्षुं कषायं कषाययुक्तं

॥१५४॥ समाधिसमये सर्वमिति स्म एव नृदारधीः ॥ उन्मील्य नयने यावत् प्रणिधानं विसृज्य च ॥८३॥ ॥५४॥
संपश्यति शिशुं तावत् पुरतः समवेक्षत ॥ गृहीतशिशुमारं च पार्श्वे च कृतकर्णिकं ॥८४॥
दु तोयाग्रकाकपक्षाग्रं कषाययुनयनौ चक्षुं ॥ किंचिद्विरूक्षील रूक्षौ भंसंभ्रान्तापन्नमानसं ॥८५॥
कृतप्रणाममालिंग्य पजिंस्ते श्रीमुखपंकजं ॥ पुनर्जीतमिवात्मानं स्तपरयंश्चापि मुमुदे ॥८६॥
शीतानि पंचवर्षाणि प्रणिधानस्थितस्य हि ॥ किं दमस्य व्यतीतानि शिशुं मर्चयतस्तदा ॥८७॥

नयनां चक्षुं नयनमेव अग्रं चक्षुं वस्त्रं यस्य यद्वा कषाययुक्ते नयनयोरंचलं प्रांतो यस्य तौ किंचिद्वृथा स्याता
तथा विरूक्षितं अस्निग्धमित्यर्थः ॥ लरूक्षौ भंलचः क्षोभो यस्यतं आत्मानं स्तम अमन्यत ॥८६॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

304

क्षणसंगतं क्षणमात्रं संगतमित्यज्ञासीत् ज्ञातवानित्यर्थः ॥ तत्र हेतुः यतइति सरसां पद्माकराणां स्वल्पसरसां पल्वलानां वाप्यं कुस्रोतसां वाप्यं स्रुनां दीर्घिकां स्रुनां स्रोतसां चेत्यर्थः ॥ ९४ ॥
जलाशयानां जलाधारणां जलाशयाजलाधारइत्यः प्रतीच्याः पश्चिमायाः प्राच्यवाची प्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमा ॥ ९० ॥ त्वयस्तु पाशाः वरुणोपीतीयद्यतिद्वादशादि
त्यानां मध्ये वरुणएकः आदित्यः कश्यपादित्यामुत्पन्नइतिप्रसिद्धस्तथापिकल्पभेदाभिप्रायेणैायमितिज्ञातव्यं ॥ तदुपायैरपमृत्युभिः १०२ इतिश्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां द्वादशो०

स्पृष्ट्वा

॥ कर्दमोपिचतत्कालमज्ञासीत्क्षणसंगतं ॥ यतोनप्रभवेत्कालो महाकालस्यसन्निधौ ॥ ९९ ॥ ततस्तं तं येनस्पृष्ट्वाप्रणितं प्रणिपत्य च ॥ जगाम तू ॥
॥ र्णं तपसे श्रीमद्वाराणसीं पुरीं ॥ ६९ ॥ तत्र तप्त्वा तपो घोरं लिंगं संस्थाप्य शांभवं ॥ पंचवर्षसहस्राणि स्थितः पाषाणनिश्चलः ॥ ७० ॥ आविरासीन्म
॥ हादेवो वरलुब्धस्तत्रप्रसाततः ॥ उवाचकार्दमेः हि कदराम्यभिवरोत्तमं ॥ ७१ ॥ कार्दमिरुवाच ॥ यदिनाथप्रसंनोसि स्नक्तानामनुकंपकः ॥ सर्वसा
॥ माधिपत्यंचदेहपायादसामपि ॥ ७२ ॥ इतिश्रुत्वा महेशानः सर्वचिति तदः प्रभुः ॥ अस्थापिंचत्महादेवस्तत्रतंवारुणपदे ॥ ७३ ॥ रत्नानामब्धये णे
च ॥ जातानां मध्यनां सरितामपि ॥ सरसां पल्वलानां वाप्यकुस्रोतसामपि ॥ ७४ ॥ जलाशयानां सर्वेषां प्रतीच्याश्चापि वैदिशः ॥ अधीश्वरः पाशपा
॥ णिर्भवसर्वामिरप्रियः ॥ ७५ ॥ ददामिवरमन्यं च सर्वेषां हितकारकं ॥ त्वयैतत्स्थापितं लिंगं तवनाम्नाभविष्यति ॥ ७६ ॥ वरुणेशइतिख्यातं वा
॥ राणस्यां सुसिद्धं ॥ मणिकर्णेशलिंगस्यनैरृत्यां दिशिसंस्थितं ॥ ७७ ॥ आराधितं सदापुंसा सर्वजाड्यविनाशकृत् ॥ वरुणेशस्य ये ॥

न्तक्तानतेषामज्ञयं क्वचित् ॥ ७८ ॥ नीरसान्यन्नपानानि वरुणेश्वरसंस्मृतेः ॥ सरसानि भविष्यंति नात्रकार्याविचारणा ॥ १०० ॥ इत्युक्त्वांतर्दधे
शंभुर्वरुणोपि स्वबंधुभिः ॥ इमं लोकमलंकुर्वन्कलदारक्ष्य स्थितो द्विज ॥ १०१ ॥ इत्येव वरुणलोकस्य स्वरूपं ते निरूपितं ॥ यच्छ्रुत्वा न नरः क्वापि दुरपायैः प्रबाध्यते ॥
॥ १०२ ॥ इतिश्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे निरृतिवरुणलोकवर्णनं नाम द्वादशोध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ रामरामतवपादपंकजं चिंतयामि भवबंधमुक्तये ॥ छ ॥
नसंतापजायंते षां ह्यन्यायमरणांक्वचित् ॥ जलोदरैर्नैव न भयं तेषां क्वचित् ॥ ९९ ॥ ३

२ यं म

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(305)

यद्यप्येवं तथापि हे ईश तव भक्तिस्तव स्तुतिकर्मणि मां प्रमिमीते प्रवर्त्तयतीत्यर्थः ॥ मिमीतेशङ्गत्यन्तइलोपश्छांदसः हे जगन्नाथ जगतां स्वामिन् किं करोमि यतो यतो मम मे इंद्रियाणि नवश्यानि न स्वतंत्राणि इति यद्यपि मम त्वत्स्तवने सामर्थ्यं नास्ति तथापि त्वद्भक्तिप्रेरितः सन् स्तौमीत्यर्थः ॥ विश्वं जगत् त्वं ब्रह्मैवेदमित्यादि श्रुतेः ॥ नन्वहं चेद्विश्वं तर्हि विश्वस्य तेजडत्वान्मृषात्वात् स्त्वेवि भाविशित्वे प्रसज्येयातां तत्राह ॥ नास्तिवैर्ज्जे दृढ़ इति वैद इति प्रसिद्धं एवार्थो वा भेदो यथार्थतो नास्त्येव कुतस्त्वयत एकः एकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः ज्ञानेन त्वत्तो न भेदोस्तीति भावः ॥ नानेत्व त्वत्त्यन्यत्र सगें वेः मूर्णः स्तुत्यं स्तवनीयस्तोतास्तु कर्ता स्तुतिरारोपमाणगुणकीर्त्तनं सगुणो निर्गुणः सप्रपंचो निः प्रमवस्था कदा निर्गुणाइसाकांक्षायां

पसह्यप्रमिमीते श्री भक्तिर्मां स्तुतिकर्मणि ॥ करोमि किं जगन्नाथ नवश्यानींद्रियाणि मे ॥१२॥ विश्वं त्वं नास्ति वै भेदस्त्वमेकः सर्वतो यतः ॥ स्तुत्यं स्तोता स्तुतिस्त्वं च सगुणो निर्गुणो भवान् ॥१३॥ सर्गात्सुरा भवानेको रूपनामविवर्जितः ॥ योगिनोपि न ते तत्त्वं विदन्ति परमार्थतः ॥१४॥ यदेकलीनशक्तोषिरं तुस्वैर बरप्रभो ॥ नदिच्छातत्व योल्पन्नासे व्याशक्तिरभूत्तवा ॥१५॥ त्वमेकोद्वित्वमापन्नः शिवशक्तिप्रभेदतः ॥ त्वं ज्ञान रूपो भगवान् स्वेच्छाशक्तिः स्वरूपिणी ॥१६॥ उभाभ्यां शिवशक्तिभ्यां युवाभ्यां निजलीलया ॥ उत्पादिता क्रियाशक्तिस्ततः सर्वमिदं जगत् ॥१७॥ ॥

माह सर्गात्सुरा भवानेक इति ॥ एकः सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यः एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतेः परमार्थतः शब्दाद्यगोचरत्वादित्यतो वा नो निव

तंत्रे अप्राप्य मनसा सहेति श्रुतेरित्याशयः ॥ कथं तर्हि वेदांतवेद्यता सगुणोगृहीतशक्तिकत्वान्निर्गुणस्य लक्ष्यमाणत्वादित्याशयेनाह यदेकलइति स्वैरवर हे स्वतंत्र अतनदासे व्यासवनीयास्त्वाश्रये ह्यर्थः तर्हि शक्तिमतो भेदाद्द्वैतप्राप्तिर्नेत्याह ॥ त्वमेको द्वित्वमापन्नइति तत्र विभागमाह त्वमिति शिवशब्दार्थमाह ज्ञानस्वरू पइति स्वेच्छाइच्छणरूपेतियावत् रसऐक्षत बहुस्यामिति श्रुतेः ये बाशक्तिति कवितत्ततः द्वित्वभावानंतरं क्रियाशक्तिरुत्पादितेत्याह यः क्रियास्वरूपमाह सर्वमिदं जगदि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निष्कर्षेन मेव विद्युणो निज्ञानशक्तिरिति पाठ्यान्ममा कीर्तितो मा ख्या क्रियाशक्ति रसादितानमनस्या इत्यर्थः ॥२४॥

306

का०२०

११५ स्थानीविराड्रूपेणस्तौति। दक्षिणांगमिति चंद्रसूर्यौ तिवक्षोः सूर्योअजायतइत्यादिश्रुतेः। त्वन्निःश्वासइतितदेतन्महद्भूतंनिःश्वसितमेतद्यदृग्वेदयजुर्वेदःसा
मवेदइतिश्रुतेः। मुखंतेइतिब्राह्मणोस्यमुखमासीदितिश्रुतेः। राजन्यइतिबाहूराजन्यइतिश्रुतेः। वैश्याइतिऊरूतदस्ययद्वैश्यइतिश्रुतेः॥ पद्भ्यामि
ति। पद्भ्यां शूद्रोअजायतइतिश्रुतेः॥ पुंप्रकृतिरूपेण प्रधानशक्तिरूपामित्यर्थः मध्येब्रह्मांडंब्रह्मांडमध्येउपसंहरतिअंतइति॥ सगुणनिर्गुण
योर्दुर्ज्ञेयंत्वांकेवक्तुंनामस्पति॥२२॥ नमस्तस्येति॥ आदरार्थे विप्साज्ञानेच्छक्रियाशक्तीनांवात्रयोनमस्काराः॥२३॥ सर्वगोममरूपेणेत्यादि॥

॥१५६॥ दक्षिणांगंतवविधिर्वामांगंतववायुतः॥ चंद्रसूर्याग्निनेत्रस्त्वंत्वन्निश्वासःश्रुतित्रयी॥१८॥ त्वत्स्वेदादंबुनिधयस्तवश्रोत्रंसमीरणः॥ बाहवस्तेदश
दिशो मुखंतेब्राह्मणाःस्मृताः॥१९॥ राजन्यवर्यास्तेबाहूवैश्याऊरूसमुद्भवाः॥ पद्भ्यां शूद्रस्तवेशानकेशास्तेजलदाः प्रभो॥२०॥ त्वंपुंप्रकृतिरू
पेणब्रह्मांडमसृजःपुरा॥ मध्येब्रह्मांडमरविच्छेविश्वमेतच्चराचरं॥२१॥ अतस्त्वत्तोनमन्येहंकिंचिद्भिन्नंजगन्मय॥ त्वयिसर्वाणिभूतानिसर्वभूतमयो
स्यं योभवान्॥२२॥ नमस्तेऽस्तुनमोनमः॥ अयमेववरोनाथत्वयिमेस्तुस्थिरामतिः॥२३॥ इत्युक्तवतिदेवेशस्तस्मिन्नूपतात्मनिप्रभुः॥ स्वमूर्ति
त्वंसमारोप्यदिक्पालपदमाददौ॥२४॥ सर्वगोममरूपेणसर्वतत्त्वावबोधकः॥ सर्वेषामायुषोरूपपानानेवसविष्यति॥२५॥ नवलिंगमि
ति दं दिव्यं ये ईक्षंतीहमानवाः॥ सर्वलोकसमृद्धास्तेवल्लोकेसुखवासिनः॥२६॥ पवमानेश्वरलिंगंमध्येऽजन्मसक्तनरः॥ यथोक्तविधिनासुप्य
सुगंधस्तपनादिभिः॥२७॥ सुगंधचंदनैः पुष्पैर्ममलोकेमहीपते॥ ज्येष्ठेशास्याग्निमेभागेवायुकुंडोत्तरेणतु॥२८॥ पावमानंसमाराध्यपूतोभ
वतितत्क्षणात्॥ इतिदत्त्वावरान्देवस्तस्मिंल्लिंगेलयंययौ॥२९॥ गणावूचतुः॥ इतिगंधवतिपूर्याःस्वरूपंतेनिरूपितं॥ तस्याःप्राच्यांकुवेरस्य
श्रीमत्येषाकापुरी॥३०॥ शंभोःसखित्वमापदेनाथो यस्याभक्तियोगतः॥ निधीनांपञ्चमुख्यानांदातामोक्तोहरार्थनात्॥ ३१॥ श्रीरामः॥

इतिवरान्दत्वातस्मिंल्लिंगेअंतर्धानंययाविसत्यन्वयःउपसंहरंतोकुवेरस्यपुरीदर्शयतः। इतीति। तस्याइतियंभक्तियोगतः शंभोर्महेश्वरस्यसखित्वमापदे।

३०७

श्रुतिगोचरतां श्रवणेंद्रियगोचरतां। युवयोरिति युवयोर्वाग्गेव सुधा तस्याः य आस्वादस्तेन मेदुरं स्निग्धं तदस्यं यदुदरं मध्यं तेन मंथरं स्थिरमित्यर्थः॥ शिवेति॥ परिशुद्धं इंद्रियाणां मीश्वरं मनोयस्य तस्य संबोधनं हे परिशुद्धेंद्रियेश्वरेति॥ यद्वा परिशुद्धइंद्रियेश्वरः प्रत्यगात्मा यस्य स तेन धातस्य संबोधनं सुतार्थं शुभ धुरादिक्षेत्रेषु क्षालितं प्रणीतं जन्मसमूहस्य महामलं मदस्याप येन स तथा तस्य संबोधनं सुतीर्थक्षालितामलेति। अनुघं न कथनीयं॥ २५॥ विदवेदांगवेदार्थान् वेदजातानि सर्वार्थः एकपंचपादि अर्थः स्पष्ट एव॥

शिवशर्मोवाच॥ ॥कोसौ कस्य पुनः कीदृक् भक्तिरस्य यदाशिवे। ययासखिलमापि देदेवदेवस्य धूर्जटेः॥ ३२॥ इति श्रोतुं मम मनः श्रुतिगोचरतां गतं। युवयोर्वाक् सुधास्वादमेदुरोदरमंथरं॥ ३३॥ गणावूचतुः॥ ॥शिवशर्मन् महाप्राज्ञ परिशुद्धेंद्रियेश्वर॥ सुतीर्थक्षालिताशेषजन्मज्ञातमहामल॥ ३४॥ सुहृदि प्रेमसंपन्नेष्वप्यनुघं न किंचन॥ साधुभिः सह संवादः सर्वश्रेयोभिवृद्धये॥ ३५॥ ग्रामः कांपिल्यनगरे सोमयाजि कुलोद्भवः॥ दीक्षितो यज्ञदत्ताख्यो यज्ञविद्याविशारदः॥ ३६॥ वेदवेदांगवेदार्थान् वेदोक्ताचारचंचुरः॥ राजमान्यो बहुधनो वदान्यः कीर्तिभाजनं॥ ३७॥ अग्निशुश्रूषणरतो वेदाध्ययनतत्परः॥ तस्य पुत्रो गुणनिधिश्चंद्रबिंबसमाकृतिः॥ ३८॥ कृतोपनयनः सोथ विद्यां जग्राह भूरिशः॥ अथ पित्रा न विज्ञातो धर्मकर्म परोभवत्॥ ३९॥ नित्यमादाय बहुशो धनं मातुः सकाशतः॥ ददाति द्यूतकारेभ्यो मैत्रीं तैश्च चकार सः॥ ४०॥ संत्यक्तब्राह्मणाचारः संध्यास्नानविवर्जितः॥ निंदको वेदशास्त्राणां देवब्राह्मणनिंदकः॥ ४१॥ स्मृत्याचार विहीनस्तु गीतवाद्यविनोदभाक्॥ नटपाखंडभंडैश्च बद्धप्रेमपरंपरः॥ ४२॥ प्रेरितोपि जनन्या स महापातकृत्सदा॥ गृहकार्यांतरव्यग्रा दीक्षितो दीक्षितायनी॥ ४३॥ यदा यदैव तां पृच्छदयं गुणनिधिः सुतः॥ न दृश्यते निजगृहे क्व यातिविदधातिकिं॥ ४४॥

र्थः उक्ताचारचंचुरः॥ शास्त्रोक्ताचारेषु दक्षः वदान्यो दाता। कीर्तिभाजनं यशःपात्रं पाखंडिनो वेदबाह्य श्रुतिकाः॥ भंडा प्रदारकाः तैः सह बद्धा प्रेमपरंपरा येन सः॥ अनेहसं कालं अधीनवान् पूर्वं पठितं कंठतः हस्तक्रियावत् श्रौतं कर्म हस्तेति गनुवादोयं यद्वा षोडश॥ दृक् क्रियमाणं गोदानाख्यं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

308

कर्मविशेषः केशांतं कर्म गृह्योक्तविधिना स्वशाखोक्तेन आश्वलायनप्रणीतसूत्रोक्तविधिनेत्यर्थः पाणिग्रहणं विवाहः मृदुकोमलं यथा स्यात्तथा शास्त्रि शिष्टयति शिक्षामेवाह क्रोधनस्तु इत्यादस्यप्रतिक्षणमित्यतः आक्रन्दनेन ॥ सदाचारैर्नित्यस्य व्याहृत्तिमाह नैवेध नैरितिन चाधर्मैरिति क्वचित् अधर्मैः अधर्माचारैर्नसांगोप्रवचनेन गुरोरधीतिनोनूचानाः प्रवचनेसांगोधीती गुरोरूक्तेयपाणम रः ॥ दीक्षिताः सोमयाजिन इति व्याख्यान व्याख्यप्रभावान्नपोनरुक्त्यं यदस्वयजमानश्च ससोमतः दीक्षित इत्यमरः ॥५१॥ इति रूढिमिह

॥१५१॥

तदानदेति साक्ष्यादिदानीसवहिर्गतः ॥ स्नात्वासमर्च्य वै देवानेतावंतमनेहसं ॥४७॥ अधीत्याध्ययनेर्थैः सद्भिर्मित्रैः समा ययौ ॥ एकपुत्रेति तन्माता प्रतारयति दीक्षितं ॥४८॥ ननकर्म च नहन्ते किंचिद्वेत्ति सदीक्षितः ॥ सचकेशांतकर्मास्य कलावर्षे षोडशे ॥ गृह्योक्तेन विधानेन पाणिग्राहमकारयत् ॥ प्रत्यहं तस्य जननी सुतं गुणनिधिं मृदु ॥४९॥ शास्ति स्नेहार्द्रहृदया क्रोधनस्तेपि तेत्सवं ॥ यदि ज्ञास्यति ते वृत्तं त्वां च मां ताडयिष्यति ॥४९॥ आच्छादयामि ते वृत्तं पितुरग्रेकुचेष्टितं ॥ लोकमान्योस्ति ते तातः स दाचारैर्नवाधनैः ॥५०॥ ब्राह्मणानां धनं तात सद्विद्या साधुसंगमः ॥ सच्छ्रोत्रियास्त्वनूचाना दीक्षिताः सोमयाजिनः ॥५१॥ इति रूढिमिह प्राप्तास्तावत्पूर्वपितामहाः ॥ त्यक्त्वा दुर्वृत्तसंसर्गं साधुसंगरतो भव ॥५२॥ सद्विद्यासु मनो धेहि ब्राह्मणाचारमाच र ॥ तवानुरूपा रूपेण प्राववयस्या कुलशीलतः ॥५३॥ धनवित्तातिको सि त्वमेषा पोडशी वधूर्भितो ॥ तवपत्नी गुणनिधे साध्वी मधुर भाषिणी ॥५४॥ एतां सद्वृत्तसम्पन्नां पितृभक्तिपुतो भव ॥ श्वशुरोपि हि ते मान्यः सर्वत्र गुणशीलतः ॥५५॥ ततोपत्रप से किं त्यज दुर्वृत्ततां शिशो ॥ मातुलास्तेतुलाः पुत्र विद्याशीलकुलादिभिः ॥५६॥ तेभ्योपि न बिभेषि त्वं शुद्धो स्युभयवंशजः ॥ पश्यैतान्प्रतिवेश्मस्थान्ब्राह्मणानां कुमारकान् ॥५७॥ गृहे पि शिष्यान्पश्यैतान्पितुस्ते विनयोचितान् ॥ राजा पि श्रोष्यति यदा तव दुश्चेष्टितं सुत ॥५८॥ श्रद्धां विहाय तातेहि त्वत्तिलोपं करिष्यति ॥ बालचेष्टितमेवेतद्वदंत्यद्यापि ते जनाः ॥५९॥ अनंतरं हासि ष्यंति युक्तं ते दीक्षितस्थितिः ॥ सर्वे प्यारक्षापयिष्यंति तव विसृंचमां च वै ॥६०॥ मातुश्चरित्रं तनयो धत्ते दुर्भाषणैरिति ॥ पिता पितेन पापा मे स्वैरं कीर्तितप्थानकं ॥६१॥

१२६ आम्नातस्तवपूर्वपितामहाइति स्पष्टां सद्वृत्तवरपदस्वेत्यर्थः ॥ अपत्रपसे लज्जसे विप्रनानापित्राणिति पाठेपितरामित्यर्थे वृद्धी ति वा पालः ॥ बध्नोपितरामि त्ये ववावप्रः पितारिके दारइत्यमरः ॥ मां च भाख्यारयिष्यं दूषयं त ॥ तिरस्कारियिष्यंतीति यावत् ॥ केः मातुश्चरित्रं पुत्रो धत्त इति दुर्भाषणैर्दुष्टवचनैरिति खिन्नाचरणाभा

ति

नि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

309

निषिद्धाचरणाभावमुक्त्वा दुर्बोधत्वे हेतुर्यतो व्यसनी दुर्बोध्यो वा पापाः ॥ दुर्वार्य्य इति क्वचित् ॥ युक्तमेवैतदिसाह ॥
मृगयेति दुरोदरं द्यूतं पणं द्यूतं दुरोदरं द्यूतम् ॥ स्परदारे परदारा निमित्तं व्यसनं पारदारं तद्धाहितैः मृगयादिभिः

७

तदंघ्रिलीनमनसो मम साक्षीमहेश्वरः ॥ न च त्वं तथापीह मुखं दुष्टस्य वीक्षितं ॥६२॥ अहो ब
लीयान्स्त्री विधिर्येन जातो भवानिति ॥ प्रतिक्षणं जनन्यैतिसिध्यमाणोऽतिदुर्मदः ॥६३॥ नतसा जाततद्दुर्
दुर्बोधं व्यसनी यतः ॥ मृगयामैथुनमधुपानवेश्याचौर्यदुरोदरैः ॥६४॥ सपारदारैर्व्यसनैरेभिः को
न खंडितः ॥ यथान्मध्ये गृहेपश्यत्तनीत्वा सदुर्मतिः ॥६५॥ अर्पयेद्धूतकाराणां सकुप्य
वसनादिकं ॥ नवरत्नमयीं मातुः करतः पितुरूर्मिकां ॥६६॥ स्वपंसाक्षिकदायं च दुरोद
रिकरेऽर्पयत् ॥ दीक्षितेन परिज्ञाता दैवात् द्यूतकृत्करे ॥६७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सततं निर्व्यसनैरन्यः को न खंडितः ज्ञानवंशातां न प्रापितः ॥ अपितु सर्वो लोकः प्रापित एव सर्व ॥ मध्ये गेहे गृहमध्ये कु
प्यं स्वर्णरजताभ्यामितरं ताम्रादि भाजनं तद्धाहितं वसनादिकं वस्त्रादिकं सद्गुणानां धारितवान् ऊर्मिकामुद्रिकां दुरोदरं द्यूतं कर्तं
तस्यासौ दुरोदरी तस्य करे दत्तवानिति ॥६७॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

310

।।०१०।।श्री

उवाचेतिरष्टइतिहेविप्रकिंकिमर्थंममममांमामाक्षिपसीतिवापाठ।।उच्चैर्यथास्यात्तथाऽऽक्षिपसि।किंमयामुद्रा
मुद्रिकाचौर्य्यकर्मणालब्धापितुनलब्धेतिकिंमामाक्षिपसिइतिपाठेकिंकुत्सितंयथास्यात्तथाकिंकिमर्थंआ
क्षिपसिआक्षिपसीसर्पंतीहिंसामात्रांतह.त्वयेतिनेति।।६९।।आक्षिकःअक्षेणव्यवहरतीतिआक्षिकोद्यू

उवाचदीक्षितस्तंचकुतोलब्धात्वयोर्म्मिका।।दृष्टसेनाधनिर्बंधादसकृत्सस्वाचकिं।।६८।।
।।१५९।। मामाक्षिपसिविप्रोच्चैःकिंमयाचौर्यकर्मणा।।लब्धामुद्रायदीयेनपुत्रेणैषाममार्पिता।।६९
ममातुर्हिपूर्वद्युर्जेवानीतोहिशाटकः।।नकेवलंममाप्येतदंगुलीयंसमर्पितं।।७०।।अन्येषां ।।१५९।।
मृतकर्तॄणांहस्तेनार्पितंवसु।।रत्नकुप्यदुकूलानिकांस्यानिचारवतीनिच।।७१।।भाजनानिविचित्राणितां
म्रकुप्यमयानिच।।नग्नीकृत्यत्रैतिदिनंबध्यंतमृतकाःस्थिताः।।७२।।नैतेनसदृशःकश्चिद्दाक्षिकोभूमिमंड
ले।।अथवात्वयाविप्रदुरोदरशिरोमणिः।।७३।।कथंनाशापितनयोऽविनयानयकोविदः।।इतिश्रुत्वा
नपाभारविनम्रनतकंधरः।।७४।।

द्यूतकारस्सर्वः अथवायावद्याप्यतेनत्वसुतेनसदृशोद्यूतकारोनाभूदस्तीतिवतिशेषः अतोदुरोदरशिरोमणिः
द्यूतकारश्रेष्ठःकथंत्वयानाशापिअथवानतकथंनाशापीतिवाकाकाक्षिन्यायेनऽभयत्रवासंबंधः कथंभूतःअवि
नयानयकोविदःअविनयोऽविनयःदुर्व्यसनसर्पःनत्रयोअनयोदुर्नीतिःमतीतिशास्त्रमितिवातयोःकोविदःपंडितःव्यसनीचौर्यकोविदइतिभा
त।।७४।।

१११

311

मास्यउपविश्यच्चनमम्रांममांगुलितोभंगुल्याः सकाशात् त्वयाहृताअंगुलिका हृतेतिकश्चित्मयातवसमर्पि
तेतिचान्यत्रहंहहोसंबोधनेहेहेहाहेस्सुजननीइतिसक्रोधोपहाससहयुनक्तिइतिसहयुक्तसहितइत्यर्थः ॥सत

प्रावसवासस्सामोलिंग्रावित्राविजमंदिरं ॥महापतिव्रता कंयापीत्रोवाच्चतांपितः ॥७५॥
दीक्षितान्यीनपुत्रासिघ्रतोगुणनिधिःसुतः ॥अथातिष्ठतुकतेनघसामनमस्नुभोमिकी ॥७६॥
अंगोद्वर्तनकालेयात्वयामेंगुलितोहृता ॥नवरत्नमयीशीघ्रंतामानीयप्रयच्छमे ॥७७॥ इतिश्रुत्वा
भतद्वाक्यंभीतासादीक्षितायिनी ॥प्रोवाचस्वांतुनाध्या हीक्रियांनिष्पादयंस्विथ ॥७८॥ व्यग्रास्मि
देवपूजार्थमुपहारादिकर्मणि ॥समयोपमतिक्रामेदतिथीनांप्रियातिथो ॥७९॥ इदानीमेवपश्चात्त्र
करणव्यग्रयामया ॥स्थापिताभाजनेक्वापिविस्मृतेतिनवेद्म्यहं ॥८०॥ दीक्षितस्तुवाच ॥ हं
होमत्सुतजननीनित्यंसत्यप्रभाषिणी ॥यदायदाचांसंपृच्छेतयंघगतस्स्थिति ॥८१॥ तदा
तदेतिवब्रूयात्राभेद्या नीत्तोनिर्गतः ॥अधीसाध्ययनार्थंचद्वित्रिर्मित्रैःसपुत्रबहिः ॥८२॥
कुतस्त्वधारकैःपत्रिमांजिष्टोनोमयार्पितः ॥लंबतेवस्त्रधान्यायांतथ्यंब्रूहिभयंसज ॥८३॥

तवमथाटकइतिकश्चितशौटकइत्यन्यत्रशाटकंस्थूलशाटकः भामासत्यभामेतिकश्चितवरासिरित्यर्थः वरासिस्थू
लशाटकइत्यमरः ।मांजिष्टयाभारक्तोमांजिष्टः तुनिश्चितवस्त्रधान्यांवस्त्राणिधीयंतेयस्यामितिवस्त्रधानीत्यादीनि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

312

॥ सप्त ॥

साधि

त्स्यंगारखंडिकविशेषः॥ त्रिगुणितापटीत्रिपदीदक्षिणस्यांभवंदाक्षिणासंगोडीनागोगजः मंचिकास्तस्मरखदु त्रि
पर्वतदेशायापार्वतदेशोद्भवाराल्भंजिकापुत्तलिकापांकेसर्थान्वयः॥ कथंभूतांचंद्रकांतशिलोद्भवातस्मि

ने॰ सांप्रतं च [illegible] क्ष्यतेभिंगारूर्मणिमंडिता॥ पदस्तत्रमयीकापित्रिपटीकनपार्पिता॥ ९४॥
कदाक्षिणास्तत्स्यंगोडीताम्रघटीघसा॥ गोनोदंतमयीसाधसुखकौतुकमंचि ग्र
का॥ ९५॥ कसापर्वतदेशीयाचंद्रकांतशिलोद्भवा॥ दीपिकाग्रहस्ता [illegible] साल ॥१५१॥
॥१५१॥ घालभंजिका॥ ९६॥ किंबहुक्तेनकुलजेर्भूर्यकुप्यमहंवध्या॥ तदाभ्यवहारिष्येहंऽपयास्य
लु४ म्यहंवध्या॥ ९७॥ अनपत्यासिमेतेनाहंदुष्टेनकुलदूषिणा॥ उतीषुनयदत्तोबुतस्मद
यदा यांतिलांजलिं॥ ९८॥ अपुत्रत्वंवरंन्हृणांकुपुत्रात्कुलपांसनात्॥ सृजेदेकंकुलस्यार्थे
नीतिरेषासनातनी॥ ९९॥

तादीपपतीतिदीपिकांउज्वलेसर्थः अग्रेग्रहस्तायावरस्रार्थितुनुघतकराग्रेसर्थः॥ अलंकृत अलंकरणांतर
सहितासालंकृत॥ किंबहुक्तेतियदाहमुपयास्यामिऽद्वहिष्यामिविवाहंकरिष्यामिसितावतऽपनेष्यानीतिप
ठेपिसरखार्थः तदाहंअभ्यवहारिष्यामिस्येभोजनंकरिष्यामीसर्थः॥ ९०

३१३

ग्रामस्थाद्दे

कुळपांसुनात्कुळदूषणान्कुळपांसुळादिति पाठे पि स एवार्थः॥ कुळलांछ मादिति क्वचित्पाठः॥ त्यजेदेकमिति॥ तथा चोक्तं त्यजेदेकं कुलस्यार्थे कुलं त्यजेत्॥
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेदिति॥ भागवते च धृतराष्ट्रं प्रति विदुरवाक्यं॥ त्यजान्याचोघं कुलकौशल्यायेति॥ ८९॥ श्रोत्रियेति॥ सुतां प्राप्य
प्राप्स्यति क्वचित्॥ अस्तिधनः अस्तिविद्यमानं धनं यस्य सोस्तिधनः॥ आस्तीतिसुबंतप्रतिरूपकं चाव्ययं देशांतरे अस्तिधन इति क्वचित्॥ अस्तिध
न इति चान्यत्र नाहमभ्यस्तविद्यो स्मि न चैवास्ति धनागमः॥ देशांतरे यो धनवान्स विद्यः सुखमेधत इति क्वचित्पाठः॥ सत्यष्ठार्थः॥ ९३॥ रामराम राम
स्नात्वा नित्यविधिं कृत्वा तस्मिन्नेवाह्निकस्य चित्॥ श्रोत्रियस्य सुतां प्राप्य पाणिं जग्राह दीक्षितः॥ ९०॥ कृत्वा तथा
२ सं० स्वच्छां तं प्राक्तनं निवेशं च॥ कांचिद्दिशं समालोक्य निर्ययौ दीक्षितो गजः॥ ९१॥ चिंतामवाप हृतीक्ष नयो मिक
रणं वाणिकां॥ नाहमभ्यस्तविद्योस्मि न चैवास्तिधनो स्म्यहं॥ ९२॥ देशांतरे ह्यस्तिधनः सविद्यः सुखमेधते
॥ भयमस्ति धने चोरात्सविद्यः सर्वतोभयः॥ ९३॥ यायजूककुले जन्म ककमे व्यसनं तथा॥ अहो च लोयान्स विधि
न भीविकर्मा तु संधयेत्॥ ९४॥ शिक्षितुं नाधिगच्छामि मे परिचितिः क्वचित्॥ न च पार्श्वे धनं किंचित्किमत्र शरणं भवेत्॥ ग७
यायेच५ ॥ ९५॥ सदा नाभ्युदिते भानौ प्रस्नामि मिष्टभोजनं॥ द या द धान्नं कथं चेहजननी न मे॥ ९६॥ इति चिंतायतस्तस्य भानुरस्तंच
लंगतः॥ एतस्मिन्ने वसमये कश्चिन्माहेश्वरो नरः॥ ९७॥ महोपहारानादाय नरो द्विहिरभ्यगात्॥ स मभ्यर्च्य तु मीशानं
शिवरात्र्यामुपोषितं॥ ९८॥ पक्वान्नगंधमाघ्राय क्षुधितः स तमन्वगात्॥ इदमन्नं मयाग्रा शिवायोपाकृतं निशि॥ ९९॥
विधाय नृत्यगीतादि सका स्थानं सु
दृशास्वेव लंघ्याथ दाशिरसोपाविशत्॥ ददर्श च महाफलं तेन नकेन निर्मितां॥ १००॥ रामरामरामराम रामरामराम॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
नाःप्रलंथ दा॥ नैवेद्यं सततदा हर्तुं गर्भागारं विवेश ह॥ १०१॥ रिचि ति२
यायजूककुले इज्याशीलस्य वंशे इज्याशीलो यायजूक इत्यमरः॥ अनुसंधयेत्॥ योजयेत्॥ नाधिगच्छामि नाभिजानामि परिचितः कश्चिज्जन इति शेषः॥ परिचिताचितया चे
प्रार्थयिया च मे जननीह च नेति योजना॥ वाचेति वा पाठः॥ महोपहारान् महाफलजां संभावनां तमाहेश्वरं अनुपश्चाद्गात्गतवान्गर्भागारस्य मध्ये निर्माल्य
अचैतां चलात्स्व वस्त्राग्रतः वर्तिं दशां समुद्दीपयत्॥ सम्यकूज्वाल्या मास अभक्ष्यन्वेति भाविपुण्यवशात् निर्व्याघ्ने वरात्रौपोषणवशात् निर्माल्य १७

रा२ दू पुण्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मक्षणेउपोषणेनाशप्रसंगात्॥अतएवशिवदूतावक्ष्यंति॥उपोषितेनक्रतायामितियुक्तुशिवनिर्माल्यलोकारइत्यादिवाचुतेषांसूक्ष्मधर्मापरिज्ञानात्तथा
चवक्ष्यंतिशिवदूताःकिंकराः॥शिवधर्मयिसूक्ष्मास्तेवेभवादृशैरितियद्वाबाणलिंगाधतिरिक्तविषयंइतिवचनं॥तथाच॥बाणलिंगेस्वयंभूतेचंद्रकांतेहृ
दिस्थिते॥तत्रकृच्छ्रशतंपुण्यंशंभोर्नैवेद्यभक्षणादिति॥तत्रबाणलिंगंनार्मदं॥हृदिस्थितंप्राणलिंगंहृत्प्रदेशेप्राणवक्षेवैध्यायमानलिंगमित्यर्थः॥हृदि

दीपंमंदप्रभंदृष्ट्वापक्वान्नावेक्षणायसः॥निजचैलांचलाद्वर्तिंदत्वासमुददीपयत्॥१०२॥ततःपक्वान्नमादाय
त्वरितंगच्छतोबहिः॥तस्यपादतलाघातात्प्रसुप्तःकोप्यबुध्यत॥१०३॥कोयंकोयंत्वरापन्नश्चौरोयंगृह्यतामिति
॥यावद्ब्रुयात्समागम्यतावत्तत्पुररक्षकैः॥१०४॥पलायमानोनिहतःक्षणात्संवमागतः॥अभक्ष्ययत्रनैवेद्यं
भाविपुण्यप्रसादतः॥१०५॥अथवद्धःसमागत्यपाशमुद्गरपाणिभिः॥नि नीधुसिःस्वयमिनीनयामेःसविक
टैर्भटैः॥१०६॥तावत्पारिषदाःप्राप्ताकिंकिणीजालमालितं॥दिव्यंविमानमादायतैनेतुंस्थलपालयः॥१०७
शंभोर्गुणान्समालोक्यभीतैस्तैर्यमकिंकरैः॥अवादिप्रणतैरित्थंदुर्वृत्तोयंगणाद्विजः॥१०८॥कुला
चारप्रतीपोयंपित्रोर्वाक्यपराङ्मुखः॥सत्यशौचपरिभ्रष्टःसंध्यास्नानविवर्जितः॥१०९॥आस्तांदू
रेस्यकर्माणिशिवनिर्माल्यहारकः॥प्रत्यक्षतोत्रवीक्ष्यध्वमस्पृश्योयंभवादृशां॥११००॥शिवनिर्माल्य
भोक्तारःशिवनिर्माल्यलंघकाः॥शिवनिर्माल्यदातारःस्पर्शस्तेषांह्यपुण्यकृत्॥१०१॥विषमालोक्यवापेयं
श्रेयोवा नशनंपरं॥सेवितव्यंशिवस्वंप्राणैःकंठगतैरपि॥११२॥यूयंप्रमाणंधर्मेषुयथंनचतथावयं॥अस्ति
चेद्धर्मलेशोस्यगणास्तत्कुरुमोवयं॥११३॥

ध्यानविषयत्वेनस्थितलिंगमितिवा॥ द्रष्टुकैभुजीतर्दृर्पमपिबेरुद्रप्रातंजिप्रोदितिचजावाकिभ्र तिः॥१०५॥अधांनेतरंयाबलात्समांत्यविकटैर्भटैःसव
दूत्वावसारिषदास्तेनेतुप्रमादितिद्वितीयेनश्लोकेनान्वयः॥किंकिणीजालमालितंक्षुद्रघंटिकानिवहसंजातमित्यर्थः॥स्थलपालयःरुद्रपार्षदाइत्यर्थः॥शंभो
रितिशंभोर्गणान्समालोक्ययामकिंकरैरित्थमेवाद्युकामित्यन्वयः॥कितदेग गाअयंद्विजोदुर्वृत्तइतिदुर्वृत्तत्वमेवाह॥कुलेतिचतुर्भिः॥आस्तामित्यत्र

नं४ मा०२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

315

इत्थमिति ॥ हे किंकराः शिवधर्मास्ते भवादृशैः सूक्ष्मा अलक्ष्या एव एतदेव स्पष्टयति स्थूललक्ष्यैरिति सूक्ष्मदृष्टिभिः ये धर्मा लक्ष्या ज्ञेयाः स्थूललक्ष्यं एषां तैः स्थूलदृष्टिभिः कथं लक्ष्या इत्यर्थः ॥ अथवा हे किंकराः ये शिवधर्मास्ते अतीव सूक्ष्मा एव अतः सूक्ष्मदृष्टिभिः इत्यादि पूर्ववत् ॥ अनेन सा निषादपत्नी दशावर्तिप्रसंगाच्छिवनामानि गृहीतः ॥ पुरुषात्स्वकारणात् प्रसंगात्तानि भ्र

इत्थं तद्वाक्यमाकर्ण्य प्रोचुः पारिषदास्ततः ॥ किंकराः शिवधर्मा ये सूक्ष्मास्ते न भवादृशैः ॥ ११४ ॥ स्थूललक्ष्यैः कथं लक्ष्या लक्ष्या ये सूक्ष्मदृष्टिभिः ॥ अनेनानेहसा कर्म यत्कृतं शृणु तद्धतम् ॥ ११५ ॥ पतन्ती लिंगशीर्षे सा दीपच्छाया निवारिता ॥ सचेलांचलतो नेनदत्त्वा दीपदशां निशि ॥ ११६ ॥ अपरोपि परो धर्मो जातस्तस्याः किंकराः ॥ शृण्वतां शिवनामानि प्रसंगादपि गृह्णता ॥ ११७ ॥ भक्तेन विधिना पूजा क्रियमाणा निरीक्षिता ॥ उपोषितेन भूतायामनेन स्थिरचेतसा ॥ ११८ ॥ कलिंगराज्ञो भवितो पुनर्विधुतकल्मषः ॥ एष द्विजवरो दूता यूयं यात यथागतम् ॥ ११९ ॥ पार्षदैर्यमदूतेभ्यो मोचितस्त्विति स द्विजः ॥ अरिंदमस्य तनयः कलिंगाधिपतेर्दमः ॥ १२० ॥ स माज्ञां न्यमवाप्याथ पितर्युपरते युवा ॥ नान्यं धर्मं विजानाति दमो भूपतिर्दमः ॥ १२१ ॥ शिवालयेषु सर्वेषु दीपदानादृते द्विजा ॥ ग्रामाधिपान्समाहूय स वो न्स विषयस्थितान् ॥ १२२ ॥ इत्थमाज्ञापयामास स्व ममेदं ज्ञोस्तु विषये मि ॥ यस्य यस्याभितो ग्रामं यावन्तश्च शिवालयाः ॥ १२३ ॥ तत्र तत्र सदा दीपो द्योतनीयो विचारितं ॥ ममाज्ञाभंगदोषेण शिरश्छेत्स्याम्यसंशयं ॥ १२४ ॥ इति तद्भयतो दीप्ताः दीपाः प्रतिशिवालयं ॥ अनेनैव स धर्मेण यावज्जीवं दमो नृपः ॥ १२५ ॥ धर्मर्द्धिं महतीं प्राप्य कालधर्मवशं गतः ॥ स दीपवासनायोगाद्बहून्दीपान्प्रदाप्य वै ॥ १२६ ॥ अलकायाः पतिरभूद्रत्नदीपशिखाश्रयः ॥ एवं फलति कालेन शिवेऽल्पमपि यत्कृतं ॥ १२७ ॥

एतां भक्तेनाविहितां पूजा अनेन निरीक्षिता ॥ ११७ ॥ भूतायां चतुर्दश्यां इति यत अतः ॥ कलिंगराज्ञाम् भवितेति समे दं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

316

का०४०श्रीर०

वा१२   नि.४

स्वार्थ इति। स्वार्थस्त्वप्रयोजनार्थं दीपवत्तिं दीप्त्यालिंगमस्तकांधकारं हरतीति सः। प्राग्वासनोदयात् प्राकू पूर्वसंस्कारस्फुरणात् अतिविस्मयेनाहतुः कैषेति हे शिवशर्मन्नु विलोकय पश्यदिक्पालप
दवी स्थानं क एषा के सा का क्षायामाहाम मनुष्यधर्मेण नेन गुणनिधिना सा मत् या इह भुज्यते स्वर्गे सा कीर्तिः शेषुः किं वलमलका यां यः नरः पतिरभूत् ईश्वरेण साई मित्रता च यामवानुः इसा हतुः। सर्वदेवत्या
दिना संशृणु या सम्यक् शृणु यत्राम्नात् नेपद्मार्षं पाठांतरे स्वस्य सीयन्मास्सीयेति शिव सम्भू संबोधनं पाद्मे कल्पे लोकत्रयास्तकंपभस्त्वष्टो वैश्रवणः विश्रवसः पुत्रः कुबेर स्थः। तत्र पाद्मे मे
घवाहने रौद्रे कल्पे इयं संतु भुज्यते तथा चोक्तं वाशिष्ठोक्तं ह्रा चित्त्वं पयः शैव्यः कदाचित्स प्रजोद्भवानः कदाचिद् पितृवैश्रवः कदाचिन्मुनि निर्मिताइति। कथं रुद्रमेघवाहनत्वमिति चेदुच्यते मेघवा
हन इंद्रस्तदुपधारित्वान्महादेवस्य मेघवाहनता न तत्रात्रैवोक्तायद्वा मेघमारुह्य श्रीमद्धक्षायवरदत्तवानिति धनधमो। दिव्यं वर्षसहस्त्रं मेघो भूत्वाहर विष्णुस्तु वाहेति वांतथोच्यतेतातथा च लैंगे। ससर्ज शी

५ मेघवाहनइति दा

।। इतिध्यात्वा शिवे कार्यं भजनं स्वसुखार्थिभिः ।। कुसदीक्षतदायादः सर्वधर्मपराङ्मुखः ।।१२९।। स्वार्थदीपदशोद्योतल्लिंगमौलितमोहरः ।। कलिंगविषये रा ।।
।। ज्यं प्राप्तो धर्मरतिः सदा ।।१२८।। शिवालये समुद्दीप्य दीपान् प्राग्वासनोदयात् ।। कैषा दिक्पालपदवी शिवशर्मन्नु विलोकय ।।१३०।। मनुष्यधर्मणानेन ।।
१८
।।९६१।। =दी
१९
।। सांप्रतं येह भुज्यते ।। ।। गणावूचतुः ।। सर्वदेवे शिवेनासौ सखित्वं च ययौ यथा विवान् ।।१३१।। तदप्येकमना विप्र संशृणुष्व वामहो। पाद्मे कल्पे पुरा विप्र ब्रह्म ।। कं १
।। णो मानसात्सुतात् ।।१३२।। पुलस्त्यो विश्रवा जज्ञे तस्य वैश्रवणः सुतः ।।१३३।। तेने यमलकां भुक्त्वा पुरी विश्वकृता कृता ।। आराधयन् देवदेवं मस्फुटं तपसा ।।
।। पुरा ।।१३४।। व्यतीते तत्र कल्पे वै प्रवृत्ते मेघवाहने ।। या इ... तरसौ श्रीद स्तपस्तेपे सुदुःसहं ।।१३५।। ।। रामरामरामरामरामरामरामरा ।।

करं ध्यात्वा ब्रह्मणं परमेश्वरः ।। जनार्दनो जगन्नाथः कल्पे वै मेघवाहने। दिव्यं वर्षसहस्रं तु मेघो भूत्वावहद्धरं ।। नारायणो महादेवं वहमानेन सादरं दृष्ट्वा भावं महादेवो हरेः स्वात्मनिशं
करः। प्रददौ तस्य सकलं सष्टुं वै ब्रह्मणा सह ।। तदा तत्कल्प सम्भृत्यु वै मेघवाहनसंज्ञयेति ।। यद्वा देव्योक्तेनोपरि मेघानां कृतवासत्वान्मेघवाहन इति पुराणांतरा। यद्वासक्तानी
फलसेचनान्मेघोव पसत्वाद् हत्वात्। यद्वा सेचनतृप्तिसाम्यान्मेघोवाहनत्वप्रापयतीति मेघवाहनः। यद्वा अष्टमूर्तित्वात् स्वरूपेण वहादि मेघान् प्रापयतीति। यद्वा मेघवा
हन इति ब्रह्मणः कल्पविशेषस्य नाम। तथा चोक्तं लैंगे। भवोद्भवस्तत्पश्चैव भव्यार भंः प्रभुः पुनः। तत्पुरुषः कृतः इव्यवाहः सावित्रस्तत एव चा। उशिकः कुशिकश्चैव गांधारो
मुनिसत्तमाः। ऋषभश्च तथापश्चो गांधारी यश्च मध्यमः। वैराजो वै निषादश्च मुख्यो वै मेघवाहनः। पंचमश्चित्रकश्चैव आहतिस्तानएव च। मनश्च दर्शो हंसश्च तथा वैश्वतलोहित ।।

स्फ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

317

रक्तश्च पीतवासाश्च अशितः सर्वरूपकः ॥ एवंकल्पास्त्वसंख्याता ब्रह्मणो यत्र जन्म न इति । यश्चदन्नस्मात्संयाज्ञदत्तिः गुणनिधिरित्यर्थः ॥ श्रीदः निधिपतित्वात्संपत्तिदः ॥ सुदुःकरां
दुःकरं तपस्तेपे इत्यर्थः ॥१३५॥ एतद्विवरणोति ततइत्यतः प्राक्तनेन ॥ शंभोः प्रभावं विज्ञाय काशिकां प्राप्य चित्ररत्नप्रदीपकमुद्बोध्य ज्वालात्मूर्त्यात्मकं लिंगं ॥ शंभोर्लिंगं संस्था
प्य यावद्दर्शलिंगस्थितिपरिशोषि वैकादशां शिव एव एकादशावर्तिकोयस्मिन्त ॥ पुनः कीदृशां अनन्यभक्तिस्नेहार्द्रं अव्यभिचारिणी भक्तिः रक्तस्नेहस्तेन आर्द्रं तन्महो
ध्याननिश्चलं तच्च तन्महः इति तन्महस्तद्ध्यानेन निश्चलं चांचल्यरहितमित्यर्थः ॥१३८॥ ॥ शिवैक्यसुमहापात्रं शिवेन सह यदैक्यं तादात्म्यं तदेव सुमहापात्रं आधारो यस्या

॥भक्तिप्रभावं विज्ञाय शंभोस्तद्दीप्तिमत्ततः पुरीं पुरारेः संप्राप्य काशिकां विमलकाशिकां ॥१३६॥ शिवैकादशमुद्बोध्या
॥चित्ररत्नप्रदीपका ॥ अनन्यभक्तिस्नेहार्द्रं तन्महो ध्याननिश्चलं ॥१३७॥ शिवैक्यसुमहापात्रं तपोग्निपरिबृंहितं ॥ का
॥मक्रोधमहाविघ्नपतंगाघातवर्जितं ॥१३८॥ संस्थाप्य शांभवं लिंगं सद्भावकुसुमार्चितं ॥१३॥ तपस्तताप सतपस्वी स्थि
॥प्रतिशोषितं ॥१३९॥ यावद्बभूव तद्दिव्यवर्षाणामयुतं शतं ॥ ततः सह विशालाक्ष्या देवो विश्वेश्वरः स्वयं ॥१४०॥ अलकावतिमा

तत्तपस्त्वाग्निस्तेन परिबृंहितं वर्धितं कामक्रोधादयो विघ्नास्त एव पतंगास्तेषां माघातेन पातेन परिवर्जितं प्राणसंरोधः प्राणायामः एव निवृत्तो वाताभावो यत्र तं निर्मलम
संभावनाविपरीतभावनारहितं यदीक्षणं ज्ञानं तस्मान्निर्मलं कथंभूतं लिंगं सद्भावकुसुमार्चितं ॥ सद्भावः सद्भक्तिः स एव कुसुमं तेन अर्चितं ॥ यद्वा सद्भक्तिर्मनोवृत्तिः
सर्वभूतदया पुष्पं क्षमा पुष्पं
तद्विशेषरूपाण्यहिंसादीनि पुष्पाणि तैरर्चितं तथा चोक्तं अहिंसा प्रथमं पुष्पं पुष्पमिंद्रियनिग्रहः ॥ ध्यानपुष्पं तपः पुष्पं ज्ञानपुष्पं तथैव च ॥ ... ॥ छ ॥
विशेषतः ॥ सत्यं चाष्टविधं पुष्पं विष्णोः प्रीतिकरं परं ॥ इति ॥ ध्यानपुष्पमित्यत्र ध्यानशब्दो विवेकपरः विवेकविषयश्च अतो निर्मलेक्षणादि समनेन न पौनरुक्त्यं ॥

शिवक्यसुमनोनाम सुस्त ॥१४०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

318

१०५० श्रीः ६०

उन्मीलयेति॥ स धनदः नयनेनोन्मील्य निद्धत्य यावत्पश्यति तावच्छ्रीकण्ठं कं ददर्शेत्यन्वयः॥ नत्तेज इति॥ सोलकापतिर्नेत्रे सम्मील्य सम्यक् विकचय्य हे देवेति संबोध्य देवेशं देवानामीशं वाचेत्यन्वयः॥ कथंभूतस्तस्य विश्वेश्वरस्य तेजसा परिभूतं अक्षितेजो यस्य सः॥ क्षेमपात्रमर्थादाश्रयस्य सौभाग्यश्रीः सौभाग्यसंपत्॥१४८॥ क्रूरदृशेति॥ क्रूरदृष्टिः सन् यावद्वीक्ष्यते तावत्तं नेत्रं तद्दिव्यं तस्य वामनेत्रं चक्षुः [illegible] स्फोटमस्फुटितवदित्यर्थः॥ वामनेत्रस्फोटने हेतुमाह॥ क्रूरदृष्ट्या विलोकनात्॥ वामनेत्रेणैवाविलोकनात्॥

॥लिंगे मनः समाधाय स्थितं स्थाणुस्वरूपि [illegible] पिणं॥ उवाच वरदोस्मीति तत्क्षालमलकापते॥१४१॥ उन्मील्य नयने यावत्पश्यति तपोधनः॥ ता॥
॥वद्रुपं सहस्रांशुसहस्राधिकतेजसं॥१४२॥ ततो ददर्श श्रीकण्ठं चन्द्रचूडमुमाधवं॥ तत्तेजःपरिभूताक्षी तेजःसम्मील्यलोचनो॥१४३॥ उवा॥
॥च देवदेवेशं मनोरथपथातिगं॥ निजाङ्घ्रिदर्शिनो नाथ दृक्सामर्थ्यं प्रयच्छ मे॥१४४॥ अयमेव वरो नाथ यत्वं साक्षान्निरीक्ष्यसे॥ किमन्येन वरे॥
॥णेशान मस्तेशशिशेखर॥१४५॥ इति तद्वचनं श्रुत्वा देवदेव उमापतिः॥ ददौ दर्शनसामर्थ्यं स्पृष्ट्वा पाणि [illegible] तलेन तं॥१४६॥ प्रसार्य नयने पूर्वं॥
॥उमामेव व्यलोकयत्॥ शम्भोः समीपे का योषित्सर्वाङ्गसुन्दरी॥१४७॥ अनया किं तपस्तप्तं ममापि तपसोधिकं॥ अहो रूपमहो प्रेम सौ॥
॥भाग्यश्रीरहो भृशं॥१४८॥ क्रूरदृग्वीक्षते यावत्पुनःपुनरिदं वदन्॥ तावत्पुस्फोटकं नेत्रं वामं वामविलोकनात्॥१४९॥ अथ देव्य॥
॥ब्रवीद्देव किमसौ दुष्टतापसः॥ असकृद्वीक्ष्य मां वक्ति किं न्वयं कुर्व [illegible] न्मे तपःप्रभां॥१५०॥ असकृद्दक्षिणेनाक्ष्णा पुनर्मामेव पश्यति॥ असूयमा॥
॥नो मे रूपप्रेमसौभाग्यसंपदः॥१५१॥ इति देवीगिरं श्रुत्वा प्रहस्य प्राह तां प्रभुः॥ उमे त्वदीयः पुत्रोयं न च क्रूरेण चक्षुषा॥१५२॥ स पश्यति तपोलक्ष्मीं॥
॥तव किं त्वं धिवर्णयेत्॥ इति देवीं समाभाष्य तमीशः पुनरब्रवीत्॥१५३॥ वरान्ददामि ते वत्स तपसानेन तोषितः॥ निधीनामधिनाथस्त्वं॥
॥गुह्यकानां च नेश्वर॥१५४॥ यक्षाणां किन्नराणां च राजा राज्ञो च सुव्रत॥ पतिः पुण्यजनानां च सर्वेषां धनदो भव॥१५५॥ मया सख्य॥
॥चते नित्यं वत्स्यामि च तवान्तिके॥ अलकां निकषा मित्र तव प्रीतिविवृद्धये॥ आगच्छ पादयोरस्याः पत तेजननी सिय॥१५६॥ छ॥ श॥ छ॥

स्फोटने हेतुमाह॥ क्रूरेति॥ वक्रदृष्टिरित्यर्थः॥ दुष्टदृष्टिरिति वा॥ अधिवर्णयेत॥ अधिकं कथयेत॥ अधिवर्णयन्नितिक्वचित्॥ निधीनां पद्मादीनामष्टानां [illegible] ॥ पद्मश्चैव महापद्मो मकरः कच्छपस्तथा॥ कुन्दो नीलो मुकुन्दः शंखश्चैव निधयोष्टौ प्रकीर्तिताः॥ इति॥ किन्नराणां किंपुरुषाणां [illegible] मित्यर्थः॥ यथाश्रुतानामेव वा पुण्यजनानां राक्षसजनानां॥ निकषा अभितनि कषाराक्षसजाती

६७= ल७ त२ ६२

१६२

ला १९ ॥१६६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(319)

५

एकः एकीनेत्रं स्फुरितं पश्यसः कुत्सितो वेरः । शरीरं यस्येति कुबेरः सखा मित्रेण वैश्वेश्वरं स्वस्वरूपं । आनंदवनं वा कैलासी वा उपसंहरत इत्युक्तमि
ति वैश्वेश्वरं धामेत्युक्तं किं तद्धामेत्याकांक्षायामाह । अलकानिकषेति अलकायाः समिपइत्यर्थः । यद्वा कैलासं दृष्ट्वा कस्येयं पूरितिपृच्छं
तं शिवशर्माणं प्रत्याहतुः अलकामिति पक्षेश्वराणां इति पूजायां बकुवबनं यक्षा तदीश्वराश्च तेषामिति वा कल्पभेदापेक्षया वा ॥ १६९ ॥
इ ति श्री रा मा नं द कृ ता यां काशी खंडटीकायां त्रयोदशोध्यायः ॥ १३ ॥ चतुर्दशोनुवर्ण्यते तल्लोको हावति सुंदरो । इशानस्य तथा

इति दत्वा वरान् देवः पुनराह त्रिवृ शिवः । प्रसादं कुरु देवेशी तपःखिन्नं गजेन्द्रचे । १५९ ॥ देव्युवाच ॥ वत्सते निर्मला भक्तिः सर्वेश्वर तु सर्व
दा ॥ भवैकपिंग नेत्रेण वामेन स्फुटितेन ह ॥ १६० ॥ देवेन दत्ताये तुभ्यं वराः संतु तथैव ते ॥ कुबेरो भव नाम्ना त्वं मम रूपेर्ष्यया सुत ॥ १६१ ॥
त्वयेदं स्थापितं लिंगं तव नाम्ना भविष्यति ॥ सिद्धिदं साधकानां च सर्वपापहरं परं ॥ १६२ ॥ न धनेन वियुज्येत न सख्या न च बांधवैः ॥ कुबेरे
स्वर लिंगे [redacted] यो दर्शनेन नरः ॥ १६३ ॥ विश्वेशाद्दक्षिणे भागे कुबेरेशं समर्चयेत् ॥ नरो लिप्येत नो पापैर्नो दारिद्र्यगणैर्नो सुखैः ॥ १६४ ॥
इति दत्वा वरान् देवो देव्या सह महेश्वरः ॥ धनदाया विवेशाथ धाम वैश्वेश्वरं परं ॥ १६५ ॥ गणा ब्रूवतुः ॥ इत्थं स रिवत्वं श्रीशंसोमोऽपि पेष धनदः
परं ॥ अलकामभयावेषः कैलासः शंकरालयं ॥ ६७ ॥ गुप्तपिपक्षेश्वराणां तेस्वरूपमिति निवर्णितं ॥ यत्श्रुत्वा सर्वपापेभ्यो नरो मुच्येत शंशयं ॥ ६८ ॥
॥ ॥ इति श्री स्कंदपुराणे काशी खंडे गंधवस्य अलकावर्णनं नाम त्रयोदशमोध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ श्री ॥
येवयंइस्यामृतदीप्तिर्ना क्रमप्राप्ता मेशानी पुरं दर्श्यते ॥ अनंतच्छायाइति शिवकृतं शिवे समर्पितं सकलं ॥ कापेस्त्र शिवसान्तकृतकर्मा शिवसद्गु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नकर्त्रीइतिअहिर्बुध्न्याइतिठकारस्यकारसंलदं।।अजोस्येकपादहिर्बुध्न्यइतिअर्पाक्कतोतथादर्शा ...नात्परिवृढाः प्रभेवः।देवेभ्योहद्यतिअने

गणाबूयतुः।।अठकायांपुरोभागेपुरैशानीमहोदया।।१।।अस्यांवसंतिसततंरुद्रभक्तास्तपोधनाः।।१।।शिवस्मरणसंसक्ताः।शिवव्रतपरायणाः।।४।।शिवसांह्रितकर्माणः।शिवध्यानरताःसदा।।२।।सापिलाषास्तपस्यंतिस्वर्गस्पोगाह्विनीहनः।।ते त्रुरुद्रपुरेरंम्येरुद्ररूपधराःसदा।।३।।अजैकपादहिर्बुध्न्यमुख्याएकादशाःपिवे।रुद्राःपरिवृढास्त्रात्रत्रिशूलेधनपाणयः।।४।।पुर्यष्टकंवदुष्टेभ्योदेवधंग्भ्योघ्नंतिते।।प्रपर्छतिवरान्नित्यंशिवभक्तेज्ञनेवराः।।५।।एतैरपितपस्तप्तंप्राप्यवाराणसींपुरीं।।ईशानेशंमहालिंगंपरिस्थाप्यशुभप्रदं।।६।।ईशानेशप्रसादेनदिक्पेशाहिदिगीश्वराः।।एकादशापेकवराजयमुकुटमंडिताः।।७।।स्यादेवद्धृग्भ्योवराःश्रेष्ठाःज्ञानावराइतिकंचित्।श्रीभवानीशंकरार्पणमस्तु।।छ।।

नेतिदेवद्रुहस्तेभ्योदैंध्रग्भ्योवराःश्रेष्ठाःज्ञानावराइतिक्कीचित्।ज्ञनेवराइतिवान्यत्र।।७।।श्रीशंकरार्पणमस्तु।श्रीरामार्पणमस्तु।श्रीश्री।।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

B21

ञाठेनत्राललारवक्षुषः॥यजंतिपूजामातेकुर्वंतिपुरोहिताःपुरोधसःपुरोहिताइतिपाठेहिताहितकारिणः॥भूतांचतुर्दशीदिवापिदीनेपिचंड
वंडिकांचंडज्योत्स्नांससमंसह॥वमक्कत्यक्तवमक्कत्येत्सादरेविप्रा अत्याश्चर्यंविधायमनआह्लादयंतिपूर्वेणैवान्वयइत्यर्थः॥तदनुत्तरं॥

स्या

भाव्यानेत्रांशिक्षिगळाशुद्धांगावृषभध्वजः॥असंख्यातसहस्राणियेरुद्रा अधिभूतले॥८॥तेभ्यापुरीवसंत्यैश्वर्यंसर्वभोगसमृद्ध
यः॥ईशानेत्रांसमभ्यर्च्यकारयांदेशांतरेष्वपि॥९॥विपन्नास्तेनपुण्येनजापंतेत्रपुरोहिताः॥अष्टम्यांवचतुर्दश्यांईशानेशाय
जंतिये॥१०॥तेरुद्रा विज्ञेयाइहामुत्रापसंशयं॥कृत्वाजागरणंरात्रावीशानेश्वरसंनिधौ॥११॥उपोष्यभूतांपांकां वि.
नरोगर्भशाकपुनः॥स्वर्गमार्गकथामित्थंश्रृण्वनविष्णुगणेरितां॥१२॥शिवशर्मादिर्वाणपुरेपश्यद्युंडवंडिकां॥आह्लादयं
तीबहुशःसमंसर्वेंद्रियैर्मनः॥१३॥वमक्कत्यवमक्कत्येकोयंलोकोहरेगणौ॥पप्रच्छशिवशर्मातौप्रोचतुस्तौवतंद्विजं॥१४
गणावूचतुः॥शिवशर्मान्महाभागलोकएषकलानिधेः॥पीयूषवर्षिभिर्यस्यकरैराप्यायतेजगत्॥१५॥पितामोमस्यप्रोविप्रज
इतिभगवानृषिः॥ब्रह्मणोमानसात्पूर्वंप्रजासर्गेविधित्सतः॥१६॥अनुत्तरंनामतपोयेनतप्तंहितत्पुरा॥त्रीणिवर्षसहस्राणिदिव्यानीति
हनौश्रुतं॥१७॥
सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः॥१७॥ऊर्ध्वंदेहस्योर्ध्वप्रदेशे॥आवक्रमेगतवान्॥तदेतेंसोमत्वमीयिवत्प्राप्तवादित्यर्थः॥सोमत्वंसोमतेनस्वंजन्मअ

स

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

322

का० ए० मु०

मतत्वंवा अनुत्तरभावनायास्तत्फलत्वात् विधिनादिष्टा ब्रह्मणा प्रेरिता दृष्टाइतिपाठे विधिना देवेन दृष्टाइति पाठे स एवार्थः सनृतः सह॥

ऊर्ध्वमावक्रमे तस्य परेतः सोमुखमीपिवान्॥ नेत्राभ्यां तच्चसुस्राव दशधा द्योतयन्दिशः॥१८॥ तं गर्भ विधिना दिष्टा दश देव्यो दधुस्त

।।१६८।। तः॥ समेत्य धारयामासुर्नैव ताः समशक्नुवन्॥१९॥ यदा न धारणे शक्तास्तस्य गर्भस्य ता दश॥ ततस्ताभिः सनूतः सोमो निपपा

तवसुंधरां॥२०॥ पतितं सोममालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः॥ रथमारोपयामास लोकानां हितकाम्यया॥२१॥ स तेन रथमुख्येन सा त ४ ।।१६८।।

गरान्तां वसुंधरां॥ त्रिःसप्तकृत्वो हि एकाग्रकारास्तु प्रदक्षिणं॥२२॥ तस्य यत्स्कलितं तेजः पृथ्वीमन्वपद्यत॥ तस्मौषध्यः समुद्ध

ता पाभिः संधार्यते जगत्॥२३॥ स लब्धतेजा भगवान्ब्रह्मणा वर्द्धितः स्वयं॥ तपस्तेपे महाभाग पद्मानां दशतीर्दश॥२४॥ अ

विमुक्तं समाधत्ते रं परमपावनं॥ तन्न कूपं विधायेकमन्नं तोदीमिति स्मृतं॥ संस्थाप्य लिंगममृतं वंदेशास्वंस्वनामतः॥२५॥

नौ ३

भास ४

वकारकारयोरभेदामुमिति पाठे पृथ्वीमित्यर्थः॥ तथा पृथिव्यां पतनप्रकारेण तेनेति पाठे नपृथ्वीप्राप्तेन तेजसेत्यर्थः॥ पद्मानां दशतीर्दश दशशतीश्च रा तं वर्षं

पद्मशतसंख्यावच्छिन्नकालं॥२५॥

५८६७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

323

कुडं मितिपाठे कुंडं कुपं अत्र स्नानात्प्रमुच्यते पापतो मुक्तो भवति स्नानेन नयुज्यत इति कचित्पाठः तुष्टेनेति पाठो प्रसिद्धः एकां कलामादाय एकया कलया कलोपलक्षित इत्यर्थः तुष्टेन देवदेवेन स्वमौलौ परः स्वयं धृतः सदेतिवा पाठः स सोम स्तन्महाराज्यं प्राप्य राजसूयं समाजह्रे इति तत्र यथान्वयः सम्यगासादनस्थेति समासीनस्त स्मिन्न ग्रा ३

बीजौषधीनां तोयानां राज्ञो भ्युदयजन्मनां॥ प्रसादाद्देवदेवस्य विश्वेशस्यापि नाकिनः॥ २६॥

तत्र कूपं विधायैकं ममृतोदमितिस्रुतं॥ यस्याम्बु पान स्नानाभ्यां नरोऽघान्मुच्यते॥ २७॥

तुष्टेन देवदेवेन स्वमौलौ धृतः स्वयं॥ आदाय कलामेकां जगत्संजीवनीं परां॥ २८॥

पश्चाद्दक्षोग्रशापोपि मासि ते क्षयमाप्य च॥ आप्यायतेऽसौ कलया पुनरेव तयारसौ॥ २९॥

स तन्माप्य महाराज्यं सोमः सोमवतां वरः॥ राजसूयं समाजह्रे सहस्रशतदक्षिणं॥ ३०॥

दक्षिणामददत्सोमस्त्रीँल्लोकानिति नो श्रुतं॥ तेभ्यो ब्रह्मर्षिमुख्येभ्यः सदस्येभ्यश्च भो द्विज॥ ३१॥

हिरण्यगर्भो ब्रह्मात्रिर्भृगुश्चात्विज्ञो भवन्॥ सदस्यो भूद्धरिस्तत्र मुनिभिर्बहुभिर्वृतः॥ ३२॥

मुख्येभ्यो दत्तवानिति संबंधः॥ यथेतिपाठे यथावदित्यर्थः सोमवतां सोमयागवतां अमृतवतामिति वा वरः श्रेष्ठः नौ भो वाभ्यो हिरण्यगर्भो ब्रह्मा इत्यादि स ग्निम मासि समासे स तिरित्यर्थः॥ मासांत इति पाठे पि स एवार्थः तया महादेवेन शिरो धृतया अनयेति पाठे स एवार्थः यथे त्रियानुभूयते अत्रिर्भृगुरित्यादीनामुपलक्षणार्थं अथ त्विज्ञो भवन्निति बहुवचनं॥ ३२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

का० ख० चतुर्द०

(३२५)

सिनी सिनीवाली सोमनामनि र्वक्ति। उमयेति तत्रैवाविमुक्त एव विलोचनपदं विरिंनशिविलोचनपदं विशिनष्टि मेवा पदं
त्वत्तव हस्तेः करेरक्षिमाक्षिरिति यावत्पापरितत्या सर्वं यत्वक्ष एवमग्रेपियक्षे सत्रयत्रेति किंचित्सोदाहरस्य ते तदन्वया तत्र तप
स्तप्तमिष्टत्वं क्तंजन्नकुत्रे साकांक्षायामाह यत्रा ऋतुश्रियेति। त्वन्नी - मित्रवनामोपलक्षिते चंद्रेश्वर इत्यर्थः। सो महेसो

तं सिनीवाकु ह्रश्चैव धृतिः पुष्टिः प्रभावसुः। कीर्तिर्धृतिश्च लक्ष्मीश्च नंदयाः सिषेविरे॥२३॥ उमयासहितं तद्द सं
तप्यां स्वरकर्मणा॥ प्रादुःसोमइति स्वयाति दत्तां सोमेन तत्रां शुना॥२४॥ तत्रैव तप्तवान्रेसोमस्तत्तपः परमदुष्क
रं॥ तत्रैव राजसूयंच चक्रे चंद्रेश्वरा ग्रतः॥२५॥ तत्रैव ब्राह्मणेः प्रीतैरिक्षतो सोमकान्निधिः॥ सोमोस्मा
कं ब्राह्मणानां राजा त्रैलोक्य दक्षिणः॥२६॥ तत्रैव देवदेवस्य विलोचनपदं गतः॥ देवेन प्रीतमनसा त्रै
लोक्याह्लादहेतवे॥२७॥ त्वं ममास्यपरामूर्तिरित्युक्तस्तपोबलात्॥ जगन्नेत्रोदयं सोऽप्यभविष्यतिस्तु
खोदयः॥२८॥ त्वेवायम मैहस्ते स्पष्ट मेतच्चराचरं॥ यानुतापपरीतं च परां ग्लानिं विहास्यति॥२९॥
एवमुक्त्वा महेशानो वरान्न्यानदान्मुदा॥ द्विजराजस्त पस्तमपदस्तु गेलयात्रवै॥३०॥ पुण्यकृतुत्रि
यो हृसींस्वयामहसानि वेदितः॥ स्थापितं यसिदलिंगमम चेश्वराभिधं॥३१॥ ततोत्रलिंगोत्तमनि
सोमसोमाद्दिरूपघ्नकु॥ प्रातिमा संपेचदस्या अस्त्रसौ पासर्वगोप्यहं॥३२॥
माद्दरूप घ्नकु उमया सह वर्त्तत इति सोमं तच्चतद्दं चतदूपघ्नकु उमाद्दिशरीरघ्नगिस्यर्थः॥ कुर्यापेचदस्यां
पौर्णमास्यामित्यर्थः। तत इति यतोत्र स्थानेहानिवसिष्यामितोत्र स्वल्पापि मासत्रैंत्तेनं निश्चितं
या

लो २

ममपो हैरमापउमावश्व गीतमाईनाच्यः॥१८॥

325

नि:

सत्क्रियामेव दर्शयति॥जपहोमेति॥अर्पणं विश्वेश्वरे समर्पणं कारणमिति पाठे करणीमस्यर्थः॥श्रुतिदुहे वेदनिंदकाय॥नूतायां चतुर्दश्यां वसुरुद्रादीति॥अश्वमामक

अहोरात्रं वसिष्यामि त्रैलोक्यैश्वर्यसंयुतः॥ततोत्र पूर्णिमायां तु कृतास्वल्यापि सत्क्रिया॥४३॥जपहोमार्चनध्यानदानब्राह्मणभो
जनं॥महापूजा च सानूनं मम प्रीत्यै भविष्यति॥४४॥जीर्णोद्धारादिकरणं नृत्यगीतादिकार्पणं॥ध्वजारोपणकर्मादि तपस्विच यति
तर्पणं॥४५॥चंद्रेश्वरे कृतं सर्वं तदनंताय कल्प्यते॥अन्यव्रतं प्रवक्ष्यामि शृणु गुह्यं कलौ प्रिये॥४६॥अनंतफलाय च नाख्ये
यं नास्तिकाय श्रुतिदुहे॥अमावास्या यदा सोमजायते सोमवासरे॥४७॥तदोपवासः कर्तव्यो नूतायां सद्भिरादरात्॥कृत
नित्यक्रियः सोमत्रयोदश्यां निशामय॥४८॥शनिप्रदोषे संपूज्य लिंगं चंद्रेश्वराभिधं॥नक्तं कृत्वात्र योदश्यां नियमं परिगृ
च६ ह्य च॥४९॥उपोष्यं च चतुर्दश्यां कृत्वा जागरणं निशि॥प्रातः सोमकुहूयोगे स्नात्वा चंद्रोदवारिणि॥५०॥उपास्य संध्यां विधिव
त्कृतसर्ववैदिकक्रियः॥उपचंद्रोदतीर्थे च श्राद्धं तत्र समाचरेत्॥५१॥आवाहनार्घरहितं पिंडान्दद्यात्प्रयत्नतः॥वसुरुद्रादिते
त्यैः सुतस्वरूपं पुरुषत्रयं॥५२॥मातामहांस्ततो दृश्य तथान्यानपि गोत्रजान्॥गुरुश्वशुरबंधूनां नामान्युच्चार्य पिंडदः॥५३॥कुर्वन्श्रा
द्धं च तीर्थेस्मिन् श्राद्धयोद्धरते खिलान्॥गयायां पिंडदानेन यथा तुष्यत्सर्वलोकान् पितृजान्नरः॥५५॥तथा च मुच्यते चर्णाच्चंद्रोदे पिंडदानतः
यथा चंद्रेश्वरं द्रष्टुं यायात्कोपि नरोत्तमः॥५६॥तदानंदंति मुदितास्तस्य सर्वे जपितामहाः॥अयं चंद्रोदतीर्थेस्मिन्तर्पणं नः करिष्यति॥५७
अस्माकं मंदभाग्यत्वाद्यदि नैव करिष्यति॥तदा तत्तीर्थसंस्पर्शादस्मत्तृप्तिर्भविष्यति॥५८॥[illegible] स्पृशेत्त्रा
पियदामंदस्तद्रक्ष्यति तत्पये॥एवं श्राद्धं विधायाथ दृष्ट्वा चंद्रेश्वरं व्रती॥५९॥संतर्प्य विप्रान्सपत्नीन्कुर्याद्वै पारणं ततः॥ए
दा२ वं व्रतिकृते सौ काष्ठ्यां ८ स ५ दर्शे सोमवासरे॥६०॥पवेदृणत्रयान्मुक्तो मृगांकमदनुग्रहात्॥अत्र यात्रा महाचैत्र्यां कार्या क्षे
त्रनिवासिभिः॥तारकज्ञानलाभाय कार्यविघ्ननिवर्तिनी॥६१॥रामरामरामराम॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

क्षालनायामिवादित्रयाणां वस्वादिरूपकथनं॥सर्वर्णात्संपूर्णात्ऋणात्पितृकृतादिति क्वचित्पाठः॥स्पृष्ट्वा स्पर्शनं कृत्वा दृष्ट्वेति क्वचित्॥सदर्शे अमावास्यासहिते॥

५तुष्यंति पूर्वजाः॥५४॥तथा चंद्रोदकुंडे तु श्राद्धे तुष्यंति पूर्वजाः॥गयायां च यथा ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ॐ
॥ १७० ॥
ॐ

संस्थितोमृतः॥ अयोध्यपट्टलीसमूहः पंक्तिः विश्वेश्वरीसिद्धेश्वरी॥ अयमेवपाठः॥ जितेतिलोभश्चस्पृहाच अस्मिताचतास्तथाजिताल्लोभस्पृहास्मितायैस्तो

॥ चंडेश्वरंसमभ्यर्च्ययद्यन्यत्रापिसंस्थितः॥ अयोध्यपट्टलींभित्वासोमलोकमवाप्स्यति॥ ६२॥ कलौचंडेशमहिमानासाग्रे
रवगम्यते॥ अन्यच्चतेप्रवक्ष्यामिपरंगुह्यंनिशापते॥ ६३॥ सिद्धयोगीश्वरंपीठमेतत्साधकसिद्धिदं॥ सुरासुरेषुगंधर्वना
गविद्याधरेष्वपि॥ ६४॥ रक्षोगुह्यकयक्षेषुकिन्नरेषुच॥ समकोघस्रूसिद्धीनामत्रासिद्धामभाग्यतः॥ ६५॥ षण्मासंनि
यताहारोध्यायन्विश्वेश्वरीमिह॥ चंडेश्वरार्चनायातान्सिद्धान्पश्यतिसोग्रागान्॥ ६६॥ सिद्धयोगीश्वरीसाक्षाद्व
दातस्यजायते॥ तथापिमहतींसिद्धये॥ परंयोगीश्वरीपीठद्रष्टेनाप्नुसिद्धिदं॥ ६८॥ यत्रचंडेश्वरंलिंगंचयेदृष्टापित
शशिन्॥ इदमेवहितसीठमद्यमरूतास्सभिः॥ ६९॥ जितकामाजितक्रोधाजितलोभास्पृहास्मिताः॥ योगीश्वरीप्रप
श्यंतिममशक्तिपरांहितां॥ ७०॥ येतुप्रस्पष्टभिजास्तथाप्रतिचतुर्दशी॥ सिद्धयोगीश्वरीपीठेपूजयिष्यंतिभाविताः॥ ७१
अदृष्टरूपांसुभगांपिंगलांसर्वसिद्धिदां॥ स्वप्नदीपादिनैवेद्यैस्तेषामाविर्भविष्यति॥ ७२॥ इतिदत्वावरांछंभुस्तस्मैचंद्रम
सेद्विज॥ अंतर्हितोमुहेशानस्तत्रवैश्वेश्वरेपुरे॥ ७३॥ तदारभ्यचलोकेस्मिंद्विजराजाधिपोभवत्॥ द्विजोवितिमिराःकुर्व नू५
न्तिजैःप्रसमरैःकरैः॥ ७४॥ चंडेश्वरसमुत्संगेतथाचांद्रमसंतपः॥ यःश्रोष्यतिनरोभक्त्याचंद्रलोकेसइज्यते॥ ~~अगस्ति~~
अगस्तिरुवाच॥ ॥ शिवशर्मद्विशर्मकरिलींपथिदिव्येश्रमहारिणींगतो॥ कथयंतौतुकौभिमांशुभांमुडुलोकंपरिजग्मतुस्त
तः॥ ७५॥ इतिश्रीस्कंदपुराणेकाशीखंडेसोमलोकवर्णनंनामचतुर्दशोध्यायः॥ १४॥ ॥ अगस्त्यउवाच॥ ॥ श्रृणुसुप्तलिम
हाभागलोपामुद्रेसधर्मविं॥ कथांविष्णुगणाभ्यांचकथितांशिवशर्मणे॥ १॥ ॥

तथाजितलोभाजितस्पृहास्मितइतिकचित्पाठः॥ स्पृहाःस्मिताइतिचान्यत्रकृतिताःकृतकारिणींहिनिकृष्टतंतांप्रसिद्धामितिवा॥ भावोसकिरस्तामिताः भाविताभक्तियुक्ताइत्यर्थः॥

सोमव्रतः सोमपानेतानराः॥ सोमप्रभेनयानेनसोमलोकेवसंतिहि॥ ७५॥ था३ प्राता

२ सोमवार ... व्रतकृतः सोमपानेतानराः॥ सोमप्रभेनयानेनसोमलोकेवसंतिहि

४ सिद्धिः सिद्धयोगीश्वरीलक्षणात्॥ संतियोगान्यनेकानि स्थितोसाधकः९

४ ना १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३२७

=वि नि २

शिवशर्मोवाच ॥ अहो गणौ रव्यातं कृथपूर्वं ॥ विश्वगाख्यानकौ विदौ सकचाख्यानये हि तौ ॥ तपोविषयेयल्लावण्यं प्राविंण्यं तद्रूप
एं पासौता स्तथारूपलावण्येति केचित्तपोलावण्यसंयुताइ चान्यत्र नके वळं तदेकल्लषणा सर्वलावण्यरोहिण्यश्च सर्व
पुविषयेषु यानि लावण्यानि तानि रोहितुमारोहितुं शीलं यस्यास्तास्तथा सर्वकल्याणकारिण्य इति पाठे स्पष्ट एवार्थः ॥ सोमः उमया सह
त४ वर्त्तमानः ॥५॥ ।पुरुषापि संज्ञितं पुत्रत्पवदा चारितं पुरुषापायितं पुरुषैर्यादृशं तपोनुष्ठायते तादृशमित्यर्थः ॥ तत्संज्ञितं तन्नामकं त

शिवशर्मोवाच ॥ अहो गणौ विचित्रेयं श्रुता चोडुमसी कथा ॥ उडु लोककथां ख्यातौ विश्वगाख्यानं कौविदौ ॥१॥ गणा
वुचतुः ॥ ।पुराशिसृक्षतः स्रष्टुं स्वष्टुरंगुष्ठदक्षतः ॥ दक्षस्त्र जा[illegible] मीदक्षो जातः प्रजापतिः ॥२॥ पष्ठिर्दुहितरस्त
स्य रूपलावण्यभूषणाः ॥ सर्वलावण्यरोहिण्यो रोहिणीप्रमुखाः शुभाः ॥४॥ ताभिस्तत्र [illegible] तपस्तीव्रं प्राप्य वेश्य
श्वरीपुरं ॥ आराधितो महादेवः सोमः सोमविभूषणः ॥५॥ ब्रतोपि महादेवश्च वतापहरो हि यः ॥ रूपेणाप्यवताल
स्यः स नो ११ चाभिवह्निति ॥६॥ लिंगं संस्थाप्य सुमहत्तन्नक्षत्रेश्वर संज्ञितं ॥ [illegible] वरण्यायाः स्तटे
रम्ये संगमेश्वरसंनिधौ ॥७॥ दिव्यं वर्षसहस्रं तु पुरुषापि तसंज्ञितं ॥ तपस्तप्तं महच्चाभिः पुरुषैरपि दुष्करं ॥८॥
ततस्तुष्टो हि विश्वेशो व्यतरद्वरमुत्तमं ॥ सर्वासमेकपतीनामेकांतस्थितचेतसां ॥९॥ श्रीविश्वेश्वर उवाच ॥ ॥
नक्षत्राणि हि तपोत्युग्रमेतदन्याभिरादृशं ॥ पुराबलाभिः सर्वा वो नाम नक्षत्रमत्र वै ॥१०॥ पुरुषापि संज्ञेन तपसा त२
यसाधुना ॥ भवती भिस्तत पुंस्त्वमपि छ्यानो भविष्यति ॥११॥
१ःपुरुषाभिन संज्ञितमिति क्वचित् ॥ पुरुषा पुतसंज्ञितमिति चान्यत्र ॥ पाठद्वयेपि पुरुषैरप्यपातितुं शक्यं यत्तपस्तत्संज्ञितमित्यर्थः
अतएवो क्तं पुरुषैरपि दुष्करमिति एकस्यै पत्ये एकपत्न्यस्तासां तदेवाह ॥ एकत्र चौरिएकार्थेपि पाठेपि स ख्वार्थः वरान्नदास्य
अथयत स्तासां नक्षत्र नाम निर्वक्ति नक्षत्राणि न सोढमीष्यावरादित्यर्थः ॥११॥ ॥ज्योतिश्चक्रे इति ॥ अतिथि त्वमिति इति उक्त प्रकारेण

म२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

328

व

॥४ — नाम वा पेत्यर्थः ॥पीयूषभानोरस्य इन्दुः स्यल्लोकई श्रीपापते तर्पयतिहर्षयतीति पावत् २०॥ श्लो० १

भगणस्य नक्षत्रगणस्य संकथां समीचीनां कथां गणयोः स्तोत्रु ष्यल्लोकः शिवशर्मणोनेत्रयोर तिथि त्वं नेत्रयोर्गोचरेयोसावितिः ॥ योसोपू
र्वमहाकांतिरित्यादिभिः षड्भिः श्लोकैर्य एवंभूतश्चं उइत्यनुषङ्गः सब्रहस्पतेर्भार्या जहारेतिसत्तमेनान्वयः ॥ उडु हिणस्य ब्रह्मणः शैवधिर्नि
धिराश्रयइत्यर्थः ॥ स्वकरैः स्वरश्मिभिः ॥ गलहस्तायते गलहस्तो तानि सायर ट ॥ नारायोदित्यर्थः ॥ दिग्वध्विति दिग्वध्वनो दिग्गनानां

चे ॥ हैः

ज्योतिश्चक्रे समस्तेस्मिन्नग्रगण्यो भविष्यथ ॥ मेषादीनां राशीनां योनयोस्त्वयमुत्तमाः ॥ १२ ॥ औषधीनां सुधायां
श्च ब्राह्मणानां चयः पतिः ॥ पतिमस्योभवत्सोरैतेन पसाद्भुत्मानना ॥ १३ ॥ भवतीनामिदं लिंगं नक्षत्रेश्वरसंज्ञितं ॥
पूजयित्वा नरो गंता भवती लोकमुत्तमं ॥ १४ ॥ उपरिष्टान्मृगांकस्य लोको वः संभविष्यति ॥ सर्वासां तारका
णां च मध्ये मान्या भविष्यथ ॥ १५ ॥ नक्षत्रपूजका ये च नक्षत्रव्रतचारिणः ॥ ते वो लोके वसिष्यंति नक्षत्रस
दृशप्रभाः ॥ १६ ॥ नक्षत्रग्रहराशीनां बाधा तेषां कदाचन ॥ न भविष्यंति ये कार्यानक्षत्रेश्वरवीक्षकाः ॥ १७ ॥ भग
स्तिरुवाच ॥ अतिथिस्त्वमभूपनेत्रयोर्बुध लोकः शिवशर्मणः स्वधा ॥ गणयोर्भगणस्य संकथां कथितवतोरिति वि
भ्रुचेतसो ॥ १८ ॥ शिवशर्मोवाच ॥ कस्य लोकोयमतुलो ब्रूतं श्रीभगवद्गणौ ॥ पीयूषभानोरस्य मे मनः प्रीणयते तरां ॥
॥ १९ ॥ गणावूचतुः ॥ शिवशर्मन्नस्य कथामेतां पापापहारिणीं स्वर्गमार्गाविनोदाय तापत्रयविनाशिनीं ॥ २० ॥ यसो
पूर्वमहाकांतिः शैवाख्यापरिवर्णितः ॥ साम्राज्यपदमापन्नो द्विजराजस्तथा प्रतः ॥ २१ ॥ दक्षिणाराजसूयस्य येन त्रिभुव
नं कृता ॥ तपस्तताप योसौ ग्रं पूर्णानां दशतां हरा ॥ २२ ॥ अत्रिनेत्रसमुद्भूतः पौत्रो वै द्रुहिणस्य यः ॥ नाथः स वौषधीनां च
ज्योतिषां पतिरेव च ॥ २३ ॥ निर्मलानां कलानां च शेवधिर्यश्च गीतये ॥ उडुपस्तपसा पत्नाप पः स्वकरैर्गलहस्तायते ॥ २४ ॥
मुदं कुमुदिनीनां यस्तनोति जगतां सह ॥ दिग्वधूचारुशृंगारदर्शनादर्शमंडलः ॥ २५ ॥ किमन्यैर्गुणसंभारैरतोपि न स
म्यो विज्ञो ॥ निजो गमागो सर्वज्ञः कल्पायस्पावनं सयेत् ॥ २६ ॥
ये चारवः शृंगाराः अलंकरणानि कुंकुमादिभिर्मंडनानि वा तेषां दर्शनार्थमादर्शस्थानीयं दर्पणस्थानीयं मंडलं यस्य किमन्यैरिति अन्यैर्गुणसंभारैर्वर्णितैः किं म
तोऽतोपि वक्ष्यमाणात् अस्य विद्योः सम नास्ति समो ग्रह इति केचित्पाठः तमसारिवान्यत्र अतइत्यनेनोक्ते हेतुं विवरणोति निजेति सर्वज्ञ ईश्वरो यस्य च इस्यक ला

ति

तैः २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२९ र्भ्रालुः पितृव्यपुत्रस्य अंगिरसो भ्रातुत्वात् अत एवांगिरसस्येति विशेषणमुक्तं ॥ रूपवान् रूपशालिनी मिति विशेषणाभ्यां परस्परानुमतेनैव हरणमिति सूचितं ॥
मद्गुरुपुराणेन यथा दर्शनात् तथाहि ॥ कदाचिदुद्यानगतानपश्यद नेकपुष्पाभरणोपशोभां ॥ बृहस्पतिनवक्तनभारखेदात् पुष्पावपतो प्य तिदुर्बलांगीं भार्यां
वतां देवगुरोरनंगबाणातुरामायत वारुनेत्रां ॥ तारां स तारापतिः स्मरार्त्तः केशेषु जग्राह विविक्तभूमौ ॥ सापि स्मरार्त्ता सहलेन रेमे नदूपकान्त्या
हतमानसैव ॥ चिरं विहृत्याथ जगाम तारां विधुर्गृहीत्वा स्वगृहं ततो पि लिकुक्कुरबकुवास्य थाप्रवत्तिनन्तु कथ्यमथ सा विवेकौ भूत्वा बहुभिर्वार्यमाणोत्यं तोनिषिद्धे
कर्मणि प्रवृत्त इत्यत आह नायमिति ॥ न खंडितं वै क्रतुपतानां नवै प्रापितं अपितु खंडितमेव नतु सनकादीनां मनः काम खंडितं दृश्यते स दृश्यते ॥२९॥ तेषामाधिपत्ये

बृहस्पतेः सर्वेषामपि मैश्वर्यमदमोहितः ॥ पुरोहितस्यापि गुरोर्भ्रातुरंगिरसः सुतः ॥२७॥ जहार तरसा तारां रूपवान् रूपशालिनीं ॥ वार्यमाणोपि गी
र्वाणैर्बृह्मदेवर्षिभिः पुनः ॥२८॥ नायं कलानिधेर्दोषो द्विजराजस्य तस्य वै ॥ हित्वा त्रिनेत्रं कामेन कस्य नो खंडितं मनः ॥२९॥ ध्वांतमेतद् दसितः
प्रसारितं यदुमाय विधिनापि निर्मितं ॥ दीपभास्कर करामहौषधं नाधिपत्यतमसस्तु गोचरः ॥३०॥ आधिपत्यमदमोहितं यतः शंसितं स्पृश
तिनो हरेर्हितं ॥ दुर्जनं विहिततीर्थमज्जनैः शुद्धधीरिव विरुद्धमानसं ॥३१॥ श्री भवानीशंकराय नमः ॥ ॥ ॥ ॥

तमोभावादित्याशयेनाह ॥ ध्वांतमिति ॥ एतद्य ध्वांतं तमः सर्वतः प्रसारि प्रसरणशीलं न तु नायनस्य शमायनाशाय ... विधिना महद्दोषधीविनिर्मितं ॥
किं तन्महौषधमित्याकांक्षायामाह ॥ दीपेति ॥ अधिपते र्भाव आधिपत्यं आधिपत्यतमस आ अधिपत्यजन्याविवेकज्ञानस्य तु पुनः किं वनकिरा दपि औषधं नु
विहिं वार्यमाणोपि जहारेति पदुक्तं तत्रैव हेतुं तरमाह ॥ आधिपत्यमिति आधिपत्यमदेनमोहितं अंतःकरणं पुरुष वाकुमं भूत मितिवा शेषः हे संबंधिय द्विजं अनुवर्णादि
निषिद्धवर्ज्जना दिकं न तत्वयतः शंसितं कथितं मतत्कार्यभूत नस्पृशति आधिपत्यमदमुत्सार्य स्वार्थं स्थापयितुं न शक्नोति स्पष्टः भवानुगुणं दृष्टांतमाह दुर्जनमिति धर्म

२ ॥ ती॰

ज्ञैर्नीर्ष्ट्रिया ना दि भिः सुखानि मंबासुद्धि ष्ट्रस्य मत्याधिकं इमानसं इज
नं वर्कं नस्पृहशानि मदधि द्वि हरत्य द्विज मिनि पा तेभि व क नो स्पृहाति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

330

पितुर्हितं हरेत्॥ क्रोधमुत्पाद्यानर्थं संपादये तदित्यर्थः वनं हितैरिति स्वकुट्यपाठे तं वंडं हितैः सुहृद्भिः अन्यत् सर्वं पूर्ववत् दुर्जनं विहितं तीर्थमज्जनं इति क्वचि
त्पाठः॥३१॥ आधिपत्यगर्वं निंदति॥ धिग्धिगिति॥ अधिकर्द्धिवेष्टितं धिक् गर्हितं निंदितमिति यावत्॥ गर्हाधिक्यसूचनार्थी वीप्सा अधिवाद्धिवेष्टितं
मिति क्वचित्पाठः॥ कुत इत्यत आह यतो येनाधिकर्द्धिवेष्टितेन वंक्रमेक्षणाविलक्षितं वंक्रमणं परिभ्रमणं तेन यदीक्षणं पृथ्वीवी भ्रमणादिदर्शनं तदुक्तं पा
गवते॥ यथा भ्रमरिका दृष्ट्या भ्राम्यती व महीं तत्पदृ इति तद्वाद्विलक्षितं विपरीतं वीक्षते पश्यति आहितमेव हितं मन्यत इत्यर्थः॥ कथंभूतेनाधिकर्द्धिवेष्टितेन
अवारूढचक्षुषा अविवेकात्मकेन नेत्रेणेत्यर्थः॥ पुनः कथंभूतेन क्षणघातितेन क्षणं यथा स्यात्तथा घातं घातकत्वेन नाशकेनेत्यर्थः॥ पुनः कथंभूतेन विप ॥ ११२ ॥

॥ ११२ ॥ धिग्धिग्गतं द्धिकर्द्धिवेष्टितं वंक्रमेक्षणाविलक्षितं पतः॥ वीक्षते क्षणमवारूढचक्षुषाघातितेन विपदः पदे नव॥३२॥ कः कामेन न
निर्जितस्त्रिजगतः पुष्पापुष्पेनाप्यहो कः क्रोधस्य वशं गतो न नवक्रो लोभेन संमोहितः॥ योपि स्त्रीवनमल्लोसि न्न हृदयः को वा भवा
नापदं को राज्यश्रियमाप्य नाधः पदं वीक्षातेपि मल्लोवनः॥३३॥ आधिपत्यकमुत्कांतिव वछाश्रा थूताव पदिहारितं किं॥ निश्चकंसर सद्ववकेहि
तं कर्प्यमाप्य विरितैः सदैव तु॥३४॥

दः पदेना विपदामाश्रयेणेत्यर्थः॥३२॥ कामाधिपत्यतमसीठपेसपेहरनूहष्टीलत्वेनान्यार्थांतरापाह॥ कः कामेनेति॥ त्रिजगतां मध्ये त्रिजगत इति क्वचित्॥ अप
स्त्रीवाणः भल्लीति पाठे स एवार्थः॥ सल्लोवनो विद्यमानने त्रः कामक्रमठादिदोषरहित्यर्थी वा सतोत्यर्थः॥ सल्लोवनः सद्विवेकवानित्यर्थः॥ उपदेशसारमाह॥
आधिपत्येति॥ आधिपत्यत्वकमठा ऐश्वर्यलक्ष्मीर्यासा ऽतिवंवछाता वपुनः प्राप्य सदसद्यदर्जितं तन्निष्कलंकं स्थिरतरं भवति सुखदुःखप्रापकमवश्यमुभ
वतीत्यर्थः॥ तत्तस्मादार्याणां चरितमिव चरितं येषां तैरुज्वकैर्यथास्यात् सदैव हितं सर्वदानुष्ठानमेव कार्यमिति किं चेतिशास्त्रप्रसिद्धं ध्योतयति॥३४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रासंगिकमुक्त्वा प्रकृतमाहतुः ॥ नयदेति ॥ अंगिरस आंगिरसाय बृहस्पतये व्यसर्जयत् ॥ दत्तवान् ॥ उत्त्वणं तीक्ष्णं उग्रं रुद्र इति यावत् ॥ पार्ष्णिग्रहः पृष्ठरक्षः सहायं वाजया हस्तवान् ॥ अजस्य
छागस्य गोश्रृंगाभ्यां निर्मितं आजगवं ॥ तेनेति तेन संडेण ब्रह्म इति पदं शिरसि यस्य तद्ब्रह्मशिरोस्त्रं ब्रह्मास्त्रं अत्र विशेषं वा ब्रह्मशिरः अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैव ब्रह्मास्त्रमस्त्रं तथैव चे
तिनृसिंहप्रोढअर्जवे हरिवंशे हर्षात् ॥ देवदेवाय रुद्राय उत्सृष्टं तेन तत्स दनंतरं तद्ब्रह्मशिरःस्त्रेतेन देवदेवेन नाशित इत्यत्र यश इति पाठे तन्नस्य च द्युपशोना ज्ञानाशितं इत्यर्थः ॥

सो ८२

॥तेन ब्रह्मशिरो नाम परमास्त्रं महात्मना ॥ उत्सृष्टं देवदेवाय तेन तन्नाशितं यशः ॥३५॥ तयोस्तत्र युद्धमभवद्घोरं वै तारकामयं ॥ ततस्त्वकांड ॥
॥ब्रह्मांडं जगज्जीतो जवहिद्विधिः ॥३६॥ निवार्य रुद्रं समरात्संवर्त्तानलविग्रहं ॥ तदावांगिरसे तारां स्वयमेव पितामहः ॥३७॥ अथांतर्गा ॥
॥भूमालोक्य तारां प्राह बृहस्पतिः ॥ मदीयायां न ते योनौ गर्भो धार्यः कथंचन ॥३८॥ इषीकास्तंबमासाद्य गर्भं सा चोत्ससर्ज तौजा ॥
॥तमात्रः स भगवान् देवानामाक्षिपद्वपुः ॥३९॥ ततः संशयमापन्नास्तारां प्रोचुः सुरोत्तमाः ॥ सत्यं ब्रूहि सुतः कस्य सोमस्याथ बृहस्प ॥
॥तेः ॥४०॥ पृच्छ्यमाना यदा देवैर्नाह तारातिसत्रपा ॥ तदा सा ताश्चमारब्धा कुमारेणातितेजसा ॥४१॥ तन्निवार्य तदा ब्रह्मा तारां पप्रच्छ संश ॥
॥यं ॥ प्रोवाच प्रांजलिः सा तं सोमस्येति पितामहं ॥४२॥ ॥राम ॥

नर्

उत्सृष्टं देवानुत्सृष्टं ये नैषां नाशितं यश इति क्वचित्पाठः ॥ तद्यते नेत्यनेनेश्वरस्य चंद्रस्य वा अभिधानं बृहस्पतेरुत्पद्देवान् प्रति ऐषां देवानां तारकामयं ततो युद्धात् कथंभूतात् अकांडब्रह्मांडजी
गाइनवसरजगस्त्रलयनिमित्ता तु विधिर्ब्रह्मा भीतोभूत् तमसि भीत इति पाठे तमसुरदनं तराभितीवार्थः ॥ ॥निवार्य रुद्रं समरोत्संवर्तादिति ॥ तुराषाडन्येपि भीता अभूवन् त्रिसर्गः ॥ संवर्तानलवर्चसं प्र
लयाग्नितेजसा ॥ अंगिरसे आंगिरसाय अतर्भ भेमुदस्थ्वंग नेमिसर्थः ॥ यस्मामितिपावतारामिस्यर्थः ॥ अथात्र पिपाठेपि स एवार्थः ॥ यो नो गर्भस्तेन इति वा ॥ क्षेत्रे मदीये गर्भोयं न धार्यः अशिशिनस्त्वये

या

२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

332

ना०पु०पंचद०

ससोमइत्यन्वयः॥राज्ञांवनस्पतीनांतदातंतारागर्भमितिस्थलद्यपृष्ठेप्रजापतिर्ब्रह्माइसेवनिर्वाणराशिंकैवल्यपुञ्जंउग्रंविश्वेश्वरंसंशीलयन्अनुचिंतयन्अयुतंदशसहस्रंअन्यविबुधोत्तम
अन्यदेवेषूत्तमत्वंवरंवृहीत्यन्वयः॥पाठांतरेसंबोधनाइतीतिपूर्वोक्तप्रकारंत्वंकृत्वासबालकःलोचनेउन्मील्ययावत्पश्यतितावल्लिंगेत्र्यंबकंददर्शेत्यन्वयः॥द्वितीयेनमेघगं
भीरनिःस्वनंयथास्यात्तथा॥कथंभूतंअवग्रहेणवृष्टिप्रतिबंधेनपरिम्लानपरिशुष्कसस्यंतस्यसंजीवनमुपमायस्यतत्तथा॥सोमंविश्वेश्वरंदेवंहष्टुतिकरुणाकरं॥अथसिः

धर्म्मे ॥तदासमृद्धिं(श्रीः)प्राप्याथराजगर्भःप्रजापतिः।बुधइत्यकरोन्नामतस्यबालस्यधीमतः॥४३॥ततश्चसर्वदेवेभ्यो...वेतेजोरूपबलाधिकः।बुधःसो॥
छ्य ॥मंसमाप्यतपसेकृतनिश्चयः॥४४॥जगामकाशींनिर्वाणराशिंविश्वेशपालितां॥तत्रलिंगंप्रतिष्ठाप्यसस्वनाम्नाबुधेश्वरं॥४५॥तप॥ ॥१
१८ ॥श्चचारचास्यमुष्यसंशीलयन्हृदि।वर्षाणामयुतंबालोभालेंदुशिखरस्तुतं॥४६॥ततोविश्वपतिःश्रीमान्विश्वेशोविश्वभावनः॥
॥१२३॥ ॥बुधेश्वरान्महालिंगादाविरासीन्महोदयः॥४७॥उवाचचप्रसन्नात्माज्योतीरूपोमहेश्वरः॥वरंब्रूहिमहाबुद्धेबुधान्यविबुधोत्तम॥४८॥ २०
॥तवानेनातितपसालिंगसंशीलनेनच।प्रसन्नोस्मिमहाभागसौम्यनादेयंतवविद्यते॥४९॥इतिश्रुत्वावचःसोथमेघगंभीरनिस्वनं।अ॥
१८ ल ॥वग्रहपरिम्लानसस्यसंजीवनोपमं॥५०॥उन्मील्यलोचनेयावत्पुरःपश्यतिबालकः॥तावल्लिंगेददर्शाथत्र्यंबकंशशिशेख॥
॥रं॥५१॥बुधउवाच॥नमःपूतात्मनेतुभ्यंज्योतीरूपनमोस्तुते॥विश्वरूपनमस्तुभ्यंरूपातीतायतेनमः॥५२॥शंभवेनमः॥

घ३

परमःप्रीतःपद्यैरस्तौद्बुधःशिवं॥पूतात्मनेपूतात्मास्वरूपोवा॥आत्मनेअष्टमूर्तित्वादीश्वरस्यपवित्रात्मनेइतिवापवित्राणांपवित्रंचेतिश्रुतेः॥सर्वात्मनेइतिक्वचित्पूर्णात्मनेइति
चान्यत्र॥हेज्योतीरूपस्वप्रकाशतेतुभ्यंनमोस्तु॥अत्रायंपुरुषःस्वयंज्योतिरितिश्रुतेः॥आत्मास्वप्रकाशइत्युपपत्तेः॥उर्वीमिश्रावादिस्युपमानात्रप्रपंचितमेतद्बालबोधि
भीरीकामेस्म्या॥जिःविश्वरूपप्रपंचात्मनेइदंसर्वंयदयमात्मेतिश्रुतेः॥विष्णुर्विश्वंवषट्कारइतिश्रुतेश्च॥रूपातीतायरूपाण्यतीताय॥तेननमानाये॥प्रगोनमस्यशंभुरूपमव्य

सितिश्रुतेः॥१५३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

333

प्रणतानांसर्वार्त्तिनाशायप्रणतानामध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकतापत्रितयनाशायेत्यर्थः॥सिद्यते [illegible] हृदयग्रंथिः।तत्रकोमोहः कः शोकएकत्व
मनुपश्यतइतिश्रुतेः॥प्रणतार्त्तिप्रभंजनः।विशोकः शोकनाशनइतिस्मृतेश्च॥कथंभूतायशिवात्मनेमंगलस्वरूपायस्मृतेसकलकल्या
णभाजनंयत्रजायते॥मंगलानांचमंगलमितिस्मृतेः॥सर्वंजानातीतिसर्वज्ञः सर्वश्चासौज्ञश्चेतिवासर्वज्ञः स्वाध्यस्तंसर्वमवभासयतीत्य
र्थः।तदुक्तंमुद्गरासाहस्र्यां भगोत्पादेः॥सर्वज्ञोप्यतएवस्यात्स्वेनभासावभासयन्सर्वमितिसर्वज्ञः सर्ववित्साक्षीचेताइत्यादिश्रुतेश्चसर्वकृ
त्रे सर्वेषांब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानांकर्त्रेउत्पादयित्रेसर्वसाक्षिणे यद्वा हेतुंवा सर्वकर्त्रेतदुक्तंनस्यातेरेवाध्वरचतुष्टयन्यूनेनपूर्वस्येवार्द्धेन।सर्वंसर्वाणि
वाहेतोस्सर्वहलंतथाल्लनइति॥यतोवाइमानिभूतानिजायंते॥एषसर्वज्ञइत्यादिश्रुतेः करणंकर्त्रेत्यादिस्मृतेश्च॥५४॥कृपालवेदयालवे॥ततोन्यंकेवा

वृ
स्तंब

नमः सर्वार्त्तिनाशायप्रणतानांशिवात्मने॥सर्वज्ञायनमस्तुभ्यंसर्वकर्त्रेनमोनमः॥५३॥कृपालवेनमस्तुभ्यंभक्तिगम्यायतेनमः॥फल
दात्रेचतपसांतपोरूपायतेनमः॥५४॥शांभोगिशिवशिवाकांतशांतश्रीकंठभूलभृत्॥शाशिशेखरसर्वेशशंकरेश्वरधूर्जटे॥५५॥ ॥५॥

दयालुंशरणंव्रजेमेतिस्मृतेश्च॥भक्तिगम्यायनकिलभ्यायायस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौ।तस्यैतेकथितांह्यर्थाप्रकाशंतेमहात्मनइतिस्मृतेः॥
यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यतइतिश्रुतेः॥भक्त्यात्वनन्ययाशक्यइतिभगवानगजय[illegible]प्रपायेतिस्मृतेश्च॥फलदात्रेकर्मफलदात्रेपरमार्थफलदात्रेवाशातेदोतुःप
रायणमितिश्रुतेः॥कैवल्यपतयेनमइतिस्मृतेश्चतपसांतपस्विनोंतपोरूपायज्ञानरूपायवाज्ञानदोयस्यपर्थः ज्ञानेयस्यपरंतपइतिश्रुतेः॥
तेतुभ्यंनमः॥शंसुखंभवत्यस्मादितिशंभुःतत्संबोधनंहेशंभो॥शिवसुखस्वरूपसत्यंविज्ञानमानंदंब्रह्मेतिश्रुतेः॥शिवाकांतपार्वतीनाथ
शांतनिर्विकार॥नजायतेनम्रियते।अविनाशीवाअरेपरमात्मेत्यादिश्रुतेः॥श्रीकंठनीलकंठ॥इतितस्यवचःश्रुत्वामयागिरिवरात्मजे॥धृतंकंठे
विषंघोरंततः श्रीकंठतामगमितिस्मृतेः शूलभृत्त्रिशूलभृत्॥शशिशेखरचंद्रावतंसचंद्रमौलेइत्यर्थः॥सर्वेशब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानांनियंतःशंकल्याणं
रोतीतिशंकरईश्वरईशानशीलधूर्जटे [illegible] धूम्रारक्तरूपाजटायस्यतत्संबोधनंतथा॥५५॥श्रीमद्भवानीशंकराभ्यांनमः॥ [illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

११

पिनाकपाणेऽन्ना जगवहस्तशिरो कैलासे शेते इति गिरिशः शितिकंठ नीलकंठी वसदा शिवं कल्याणं यस्मात् सर्वदेवसुरनस्वरूपेति वादे
वनं देवः महांश्चासौ देवश्चेति तथा देवानां देवेति देवदेव। आदरे वीप्सा करुणामत वारि खेदयास्तु [illegible] आसिधा॥ रोहिणेऽयेति
यद्यपि तारेयोयं तथापि चंद्रपत्नी नाम न्येतस्याप्रधान्यात् सणलीमात्रत्वा धानथापि धानीमिति ज्ञातव्यं सौम्य सौम्ये आदरे वाप्सा
वचांसि धेवाङ्मिनरसौम्यवचांसि येन मधुरवचसा शोवध्ये आश्रयेति नासपर्यां पूजा [illegible]॥६०॥ बुद्धिदायकं ज्ञानकारकं॥

भि२ पिनाकपाणे गिरिश शितिकंठ सदाशिव॥ महादेव नमस्तेऽस्तु देवदेव नमोऽस्तुते॥ यथास्तुतिं कर्तुं न जाना नापि स्तुतिप्रियं म

॥ ११५ ॥ हेश्वर॥ तव पादांबुजद्वंद्वे निर्द्वंद्वा भक्तिरस्तु मे॥५७॥ अयमेव वरो नाथ प्रसन्नोसि यदीश्वर॥ नान्यं वरं हणे त्व
त्तः करुणा[illegible]त वारिधे॥५८॥ ततः प्राह महेशः। नस्तत्स्तुत्या परितोषितः॥ रोहिणेय महाभाग सौम्य सौम्यवचोनि
धे॥५९॥ नक्षत्रलोकादुपरि तव लोको भविष्यति॥ मध्ये सर्वग्रहाणां च सपर्यां लप्स्यसे परां॥६०॥ त्वयेदं स्थापि

छि५ तं लिंगं सर्वेषां बुद्धिदायकं॥ दुर्बुद्धिहरणं सौम्य त्वल्लोकवसतिप्रदं॥६१॥ इत्युक्त्वा भगवांश्छंभुस्तत्रैवांतरधीय
त॥ बुधः स्वलोकं मगमद्देवदेवप्रसादतः॥६२॥ गणावूचतुः॥ ॥काश्यां बुधेश्वरसमर्चनलब्धबुद्धिः संसारसिंधु
मवगाह्य नरो [illegible]॥ मज्जेन्न [illegible] नविलोचनचंद्रकांताननस्त्रीभिर्वसेच्चिरं बुधस्य लोके॥६३॥ चंद्रेश्वरात्पूर्वे
भागे दृष्ट्वा लिंगं बुधेश्वरं॥ न बुद्ध्या हीयते जंतुरंतकालेपि [illegible]॥६४॥ [illegible] बुधलोककर्णो॥ नाव
दिमानेन संप्राप्य शंभुके लोकमनुत्तमं॥६५॥ इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे बुधलोकवर्णनं नाम पंचदशोऽध्यायः॥१५॥ [illegible]॥

बुद्धिवर्धनमिति कश्चित्॥ काश्यामिति काश्यां बुधेश्वरसमर्चनलब्धबुद्धिः प्राप्तज्ञानो नत्र बुधलोके वसेदित्यन्वयः। स्नानप्राप्तेः परमं फलं दर्शि
यति॥ संसारसमुद्रे पाप्यापि न मज्जेत् भक्तिमात्॥ मज्जेनविलोचनानां चंद्रकांतिवद्दर्शनीयः। सुंदरश्चासनती स्यार्थः कांतकमनीयमा[illegible] नंपस्यद

॥१९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

335

श्रोउरोतीवसद्ब्रह्मपुरवर्ष्याणिस्थते॥भार्गवस्यासुरेंद्राणांगुरोरतुलतेजसः॥क्रमप्राप्तंभृगुलोकंवर्णयतःशिवशर्मन्निति॥कणाःकं
उितास्तंदुलतुषास्तज्जन्यधूमंकणधूमंदुःकरांदुःप्राप्यांनाकम्पितिरितिकश्चित्आचख्यातांकथमेतांअपमृत्युपमरणेध्यः

गणावूचतुः॥शिवशर्मन्महाबुद्धे भृगुलोकोयमद्भुतः॥देवानांचैवदैत्यानांगुरुरत्रवसेत्कविः॥१॥पीत्वा
वर्षसहस्त्रंवेकणधूमंसुदुःसहं॥यःप्राप्तवानमहाविद्यांमृतसंजीविनींहरात्॥२॥इमांविद्यांनजानातिदे
वाश्चार्प्यतिदुष्करां॥कौतेमृतसंजयात्वेदातपार्वसाणजवक्रतः॥३॥शिवशर्मोवाच॥कोसौभृगुरितिख्यातो
यस्यायंलोकउत्तमः॥कथंतेनचाविद्यातामृतसंजीवनीहरात्॥४॥आचख्यातमिदंदेवौस्पदिप्तातिर्मयिप्रभो॥
तस्तोसमाहतुर्देवौभृगुस्यपरमांकथां॥५॥यांश्रुत्वासर्वपापेभ्योहीयंतेमृत्युयान्विताः॥ज्ञातेत्रतयींशाचेयो
॥७॥श्रीनर्मदापार्श्वगहवराव्हहाधेनाधये
नभयंचापिजायते॥६॥अजोप्रवर्त्तमानायामंधकांतकवैरिणोः॥श्रीनर्मदापार्श्वगहवराव्हहाधेनाधये:

पापमृत्युप्रयइतिवांचिताःहीयंतेमुच्यंते अज्ञाविति अंधकांतकवैरिणोराज्ञौसंग्रामेप्रवर्त्तेसति अंधकोरणादपसृत्यरथादवरु
ह्य॥७॥श्रीकाशीविश्वेश्वराभ्यांनमः श्रीगुरवेनमः॥परमगुरवेनमः परात्परगुरवेनमः परमेष्ठिगुरवेनमः श्रीमहागुरवेनमः॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

336

का०प०पंचद०

मुत्रासन्निधिमधिगम्य इदं वक्ष्यमाणं वाक्यं बभाष इति द्वितीयेनान्वयः ॥ बभाषेदमिदमिति संधिरार्षः तदेव वचनं दर्शयि
तिइसंधकवच मत्त्वेसतः प्रास्तेन ग्रंथेन ॥ त्वच्छरमिति कर्मधारयः त्वत तव शरणं गृहमाश्रयं साहाय्यमित्येतदि

अथ ततः स्वस्थान्तः ॥ ८ ॥ ॥

॥११५॥ अपसरसतततोपुद्धादंधकः मुत्रासान्निधिं ॥ अधिगम्य बभाषेदमधिरूढ सरथान्ततः ॥९॥ ॥११७
भगवंस्त्वामुपाश्रित्य वयं देवाश्च सानुगाः ॥ मन्यामहे तृणेस्तुल्यान् रुद्रोपेंद्रादिकानपि ॥१०॥ ॥
कुंजराइवासिंहस्योगरुडस्य इवोरगाः ॥ अस्मत्तो बिभ्यति सुरा गुरोयुष्मदनुग्रहात् ॥११॥ ॥
वज्रव्यूहमनिर्भेद्यं यो वा विभुर्दैत्यदानवाः ॥ विधृत्य प्रमथानीकं हृदंतापार्पिताइव ॥१२॥ ॥
वयं त्वच्छरणा भक्ताः पर्वताइवानिश्चलाः ॥ स्थित्वा वरामनिः चाकाब्भ्रालेणं द्रुमहाहवे ॥१३॥ ॥
आत्मभावेन च वयं पादोतवसुखप्रदो ॥ सदाराः ससुताश्चैव गुरुत्रपानो दिवानिशं ॥१४॥ ६८ ॥ ॥
आलंभावेनचवयं पादौ तव सुखप्रदौ ॥ सदाराः ससुताश्चैव ... ॥ पश्चय कुंडं तु कुंडं च कुंजं भंजं भमेव च ॥१४॥ ॥
अभिरक्षाश्रितो विप्रस्सन्नेराणागतान ॥ पञ्चयकुंडं तु कुंडं च कुंजं भंजं भमेव च
अभिरक्षाश्रिता विप्रसन्ने शरणागतान् ॥ यदर्थं मुख्यपणां तद्वयनिता ॥ आपि ॥

तिवार्थः ॥ भक्ताः प्राप्येस्यर्थः प्राप्यर्थस्याभवतेः सकर्मकत्वात् ॥ त्वच्छरणा इति पाठस्पष्टार्थः यदर्थं मुख्यपणां तद्वयनिता ॥ आपि ॥
॥१५॥ श्रीः ॥ ६८ ॥ श्रीः ॥ ६९ ॥ ॥
रक्षेतियस्य कुंडमित्यादिनां द्वितीयान्तानां प्रमथैः त्रातपञ्चयेति द्वितीयेनान्वयः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३३७

द्राविडैः द्रविडदेशोद्भवैर्ज्ञैः एवं सा तिमया किं कर्तव्यं इति मया किं कर्त्तुं शक्यं सूतइति रे द्रष्ट आह यापि द्वेति शारदां संबद्धाराणां अतः अस्थेति कथितं ॥ किं विलस्मितं
तदा कृत्वेति न्यसेश्वरस्य प्रसादान्मया विद्या लब्धा तयैव तस्य पराभवं द्वौ वा त्वयं ध्रुवइति इ षड्डास्य कृसेसर्थः ॥ग्लानानिमुक्तानि॥२२॥ ॥इत्युक्तेति॥ अंधक मिसु क्ता
शुक्र एवैक मुद्दिश्य विद्यामवर्त्तयत् आवर्त्तयति स्मानुज्ञपति स्मेत्यर्थः॥ यामुद्दिश्य विद्यां जायते ध्वता यु धाउ त्व स्छुरिति ॥ आवर्त्ते ॥ छ ॥ छा ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ध १

पाकं कार्त्तस्वनं वैवविपाकं पाकहारिणं ॥ तं वंद्दमनं भूरं भूरामरविदारणं ॥१५॥ घृष्ठैयमेश्रिमविक्रांतैः क्रांतमृत्युरमाथिसि ॥ सदा तान्पति
तां श्रैवद्रा विडेरिव वंदनात् ॥१६॥ यापि ध्वाकणा धूमं वैसहस्रं शारदां पुरा ॥ वराविद्या त्वया प्राप्ता तस्याः कालोयमागतः ॥१७॥ अद्य विद्याफ
लं न त्ते दैत्यान्संजीवयिष्यतः ॥ पश्यंतु प्रमथाः सर्वे त्वया संजीविता निमान् ॥१९॥ इत्थं धूकवचः श्रुत्वा स्थिरधीर्भार्गवो मुनिः ॥ किंचि
त्स्मितं तदा कृत्वा दानवाधिपमब्रवीत् ॥१९॥ दानवाधिपते सर्वं तथा यज्ञाषितं त्वया ॥ विद्योपार्जनमेतद्धि ह्यनर्थं मया कृतं ॥२०॥
पीत्वा वर्षसहस्रं वै कणधूमं सुदुःसहं ॥ एषा प्राप्तेश्वराद्विद्या बांधवानां सुखावहा ॥२१॥ एतया विद्यया सोहं प्रथमे मे स्थितान्रणे ॥ ठ
त्यापयिष्ये ग्लानानिधान्यान्यंबुधरो यथा ॥२२॥ निर्व्रणान्निरुजः स्वस्थान्सुखेन प्रनरुत्थितान् ॥ अस्मिन्मुहूर्ते द्रष्टासि दानवानू
प्रुनरुत्थितान् ॥२३॥ इत्युक्त्वा दानवपतिं विद्यामेर्त्तयत्कविः ॥ एकैकं दैत्यमुद्दिश्य तदुत्तस्थुर्धृतायुधाः ॥२४॥ वेदाइवसदभ्यस्ताः समये
वापयांबुदाः ॥ ब्राह्मणेभ्यो यथा दत्ता श्रद्धया र्थमहापदि ॥२५॥ उज्जीवितान्समस्तान्दृष्ट्वा तुंडाद्यान्महासुरान् ॥ विनेदुः पूर्वदेवास्ते ज
लपूर्णा इवांबुदाः ॥२६॥ शुक्रेण ज्जीवितान्दृष्ट्वा दानवांस्तानुगणेश्वरः ॥ विज्ञाप्यमेवं देवेशो ह्येवं तेन्यान्यमब्रुवन् ॥२७॥ श्रीराम राम ॥
यदि जिपाठे स्पष्ट एवार्थः ॥ तत्र दृष्टांतमाह वेदा इवेति ॥ यथा वेदा अनभ्यस्यमाना उच्छिन्नं संप्रदायतया नष्टाः सैन्तः सद्भिरभ्यस्ता आवर्त्तिता अभिव्यक्ताः सवंति पयामेघाः प्रावृष

२४

दूर्वतया: संपूर्णइं कैनौ पूर्ण जनोनि पुत्रागणतेउक्तिहतित्यर्थः पार्श्व: द्विपो
स्पष्टः स्त्रद्यपादतो अर्थमहापादिरत्यादेरेणा कुशानायकड्कि इति महांपद
दत्ताइतिवाताद्यर्थः पूर्वदेवा असुराः विद्यायामेन्वा सर्वकारणविद्यापन्नीपविद्या
घननादिभिन्नविरागएवमधुवनिहतदेवयेमददातथा नक्षत्रा॥२७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

का०पू० पत्र८०

वर्त्ततिवर्त्तमाने शिलादपुत्रो नंदी जययो निंद्रस्यैयेकारणं ॥ वक्तव्यमाह ॥ गणेश्वराणामिति मार्द्दवरूपेण सहेलं सलीलं यथा स्यात्तथा आनयस्वेति आस्मनेपदमार्षं हे
स्वआली पेलिवाला वंक पुष्पि विशेषं तित्तिरः ककुभौ वंड्स्पमरः अंडजातं अंडेभ्यु त्पन्नं शावकमित्यर्थः अथवा लावकमित्यस्य छेदनकर्त्तव्याकृत्यर्थं अंडजा नं
मिति विशेषणं अंडजमित्यर्थः ॥३४॥ १ष्वसिंहनादः ॥ श्रेष्ठसिंहनादः ॥ श्रेष्ठसिंहशब्दः विक्षोभ्यु क्ष्विाल्यशरेभ्योष्टापदः इभगजं मोचयिष्यतइव तस्मात्तो मोचनेनास्त्येव त्यभिप्रायः
श्वथवर्गविमोचयिष्य इवेति लोकोक्तिः ॥ सिंहरवान्वीरगर्जितशब्दान् वीरायाणां गर्जितं शाहे सिंहनो दविड्डुधाइति वचनात्तमादंजोली तिवज्रैत्रिस्थलखड्गकुवाराणां तथोत्तद्दंडानांच

आश्चर्यरूपेप्रमथेश्वराणां तस्मिंस्तथा वर्त्तति युद्धयज्ञे ॥ अमर्षितो भार्गवकर्मदृष्ट्वा शिलादपुत्रो ह्यगमन् महेशं ॥२८॥ जयपीमिवो का जययोनिमुय
मुवावनंदिकनकावदातं ॥ गणेश्वराणां रणकर्मदेवदेवेश्वसैड्रैरपि दुष्करं यत् ॥२९॥ तद्भार्गवेणाद्यकृतं वृथा नः संजीवनेनाजिमृतान्
विपक्षान् ॥ आवर्त्यविद्यामृतजीवदात्री मेकेकमुद्दिश्य सहेलमीश ॥ तुकुंडकुंडादिकुजंभजंभविपाकपाकादि सुरेन्द्राः ॥ पमालुपाद्य पु
४दि नर्निहता विद्राव्यते नः प्रमथाश्चरंति ॥३१॥ यज्जेष्यसौ दैत्यवरान्निरस्तान् संजीवयेदत्र पुनः पुनस्तान् ॥ जयः कुतो नो भविता महेशगणेश्व
राणां कुत एव शांतिः ॥३२॥ इत्येवमुक्तः प्रमथेश्वरेण सनंदिनावेप्रमथेश्वरेशः ॥ उवाच देवः प्रहसंस्तदानीं तनंदिनं सर्वगणेश्वरेशः ॥३३॥
नंदिन्त्रपाहिलरितोति मात्र द्विजेंद्रवर्यदितिनंदनानां ॥ मध्यात्समुद्धृत्य तथान् यास्मुत्रेनो यथालावकमंडजातं ॥३४॥ सएवमुक्तो वृष
भध्वजेन ननाद नंदी वृषसिंहनादः ॥ जिगाम तूर्णं च विगाह्य सेनां काव्यसनंदीश्वर नोयुधेनां ॥३५॥ सुरतांबरविच्युत भूषणं च विमुक्तकेशं
बलिनागृहीत ॥ विमोचयिष्यन्नपि वानुजग्मुः सुरासुरः सिंहरवांस्तजं नः ॥३६॥ दंभोलिशूलासिपुरः सधानो मुद्गरडचक्रोपलकपनानां
२८ नंदीश्वरस्यो परिदानवेंद्रैर्बवर्षुवर्षुजरं दाइवाग्रे ॥३७॥ तं भार्गवि प्राप्य गणाधिराजो मुनिं नाशस्त्रशतानि दग्ध्वा ॥ आयासहद्दसुरदेवयुद्ध
बक्कनांचचक्रपाषाणकंपना ख्यास्त्रविशेषाणां वाय थास्त्राणां वावर्षे दानवेंद्रानंदिकेश्वरस्योपरि उग्रं वर्षमिति वाश्रंबुदा इव वर्षुरित्यर्थः ॥ इवाग्रमिति पाठे अंबुदाय स्मात् पर्वतं व वर्षुस्तथे त्यर्थः ॥ प्रहृह्टेश्रतिरा
यि तेप्रहृत्तइति क्वचित् व्यथितान्यरिसैन्यानि येन यस्माद्दिवा सः ॥३७॥

जगाम तूर्णं च विगाह्य सेनां यत्रासौ केदारविवंशदाय ॥ नरश्यमाणोंदितिजैः समस्तैः पाशासिवक्षोपलशैलहस्तैः ॥ विक्षो
भ्यदैत्यान् बलवान् जहार काव्यं स नंदीश्वरसोऽयमेतत् ॥३५॥३

महाः ८ ॥११६ ८ पत्र ८

उपहारं बलिं षलिरुजोपहारेस्यादित्यमरः। फलवृदामलकादिवत्। हाहारव इति हहेति हन्त्रयं खेदे। भूरि अतिशयेन खेदो यथा भवति तथा हाहा रावः हाहशब्दस्तैः समस्तैः सुरैर्मुक्तो विमुक्तः विशेषेण मुक्त इत्यर्थः॥ हहारवैरिति पाठे हाहा इति रवो एषां तैः सुरैर्हहेति खेदातिखेदातिशयः प्रतिपादकः शब्दो भूरि यथा स्यात्तथा विमुक्तो हा हा हहेत्यरु पः शब्दो बहुविधः कृत इत्यर्थः। हस्तैः शुण्डादण्डैः योषाः स्त्रियः॥४२॥ मार्गणौघाः बाणसमूहाः कृतान्यध्ययनानि विभौ विश्वेश्वरस्यैर्य वेऽवाचा सो शक्तिस्थितिवेभे

ग्य ५

स

॥ अयं स्रुक्ते नु गवानिती दं निवेदयामास भवायरी घं॥ जया हस्रुक्तं स विदेवदेवो यथोपहारं स्रुचिना प्रदत्तं॥३९॥ न किं विड कासा॥

॥ हिभूत गोमा विक्षेपस्रुक्र फलवल्कुवीड। बभूव तैस्तै रसुरैः समस्तै रुच्चैर्विमुक्तो हहहेति भूरि॥४०॥ काव्ये नगी एगीमि द्विजेश्वरे॥

॥ एदैसाजयाशारहिता बभूवुः। हिस्तैर्वियुक्ता इव वारणेशाः रागैर्विहीना इव गोष्ठ माश्च॥४१॥ शरीर हीना इव जीव संघा द्विजायथा

॥ एदैसाजयाशारहिता बभूवुः॥ निरुद्धमाः सत्वगणा यथा वेयथोद्य मा भो विवर्जितास्र॥४२॥ पत्या विहीना अयथैव योषा धीरा निपक्षाद

॥ चाध्ययनेन हीनाः॥ निरुद्धमाः सत्वगणा यथावेयथोद्यमा भोविवर्जितास्र॥४३॥ दिनायथा वेत्नवशक्तिमेका भविलिहीनाः स्व॥

॥ वमार्गणौघाः॥ आमूर्षिहीना नियथैव पुण्यै र्वतेन हीना नियथा कृतानि॥४४॥ विनायथा बैत्तवशक्तिमेका भविसलिहीनाः स्व॥

॥ वमार्गणौघाः॥ आमूर्षिहीना नियथैव पुण्यै र्वतेन हीना नियथा कृतानि॥४४॥ नं दिनाच हतेस्रुक्ते गलितेच विषादिना। विषादमगमन्दै साहाय्य मातरएण स्सवाः॥४५॥ तान्वीक्ष्य॥

फले ॥ फलेः स्त्रियोषाः॥४४॥ कवि विक्रम्य नयता नंदिना वचितावयं॥४६॥ तनविना हताः प्राणाः सर्वेषा मधुना तेन॥

॥ विगतोत्साहानधकः प्रत्यभाषत॥ कवि विक्रम्य नयतानंदिना व चितावयं॥४६॥ तन्नविना हताः प्राणाः सर्वेषामधुना तेन॥

॥ विगतोत्साहानधकः प्रत्यभाषत॥ कविक्रम्य नयतानं॥४७॥ युगपनो हतं सर्वमेकस्मिन्मार्गवेहतो। धिगस्मानू कुलपञ्ज्योमरको पिकुलस

॥ नः॥ धीर्यवीर्यगतिः कीर्तिः सत्वं तेजः पराक्रमः॥४७॥

ति

वीरान्केगतां वैषसिद्धांत्र्वरा शक्ति मिति वा भवन्भक्तिमिकूचित्। एकांमुख्यां विषादिना रुद्धे एकविमिति श्रूयते नंदिनाद्य सर्वेषां नो अस्माकं शरीराणि विनाविहाय प्राणाहताना शिताः प्रायोहीनादेहासंपादिता इत्यर्थः। हता इति पाठे सर्वोर्थः॥ धैर्यपांडित्य आपद्यपि मनः स्वास्थ्यमित्यर्थः। वीर्यं शूरत्वं गतिर्ज्ञानं कीर्तिर्यशः सत्वमुत्साहः तेजः प्रागल्भ्य

तन्नः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३४०

२ मि   १ मो

ततस्मात्स्तं श्रौ यिनाशयिष्यामि विवशान् अस्वतंत्रान् इव यथा कश्चिद्योगी जीवं स्वात्मानं कर्मतः कर्मभ्यो धर्माधर्मलक्षणेभ्यो वियति। तद्वदित्यर्थः॥ सचेति॥ स चापि योगी भार्ग
वोयदिक्कुर्यं विद्यागेन तस्य विश्वेश्वरस्य शरीरान् निर्गच्छेदिति निर्गमिष्यति तदा शेषपालितानाम शेषाणां विशिष्टानाम् अस्माकं पालितानां पालयिता पालयिष्यतीत्यर्थः॥ अ
स्माकं सेव्यता सेव्यतात्र केति कचित्॥ शेषपालिते तिचशेषपालिना मितिचान्यत्र पाठद्वये क्रमेणाव शेषवत्त तदा भद्रस्या दिर्लः॥ वक्रमानमेव धनं एषां ते वक्रमानधनाः॥५४॥

सेव्यतानु० का० ३   ग ४

॥गुरुः सर्वसमर्थश्च त्राता त्रातो न चापदि॥ तद्वैर्यमवलं बह्य युध्य ध्वमरिभिः सह॥४९॥ स्तदयिष्याम्यहं सर्वान् प्रमथान् सह नंदिना॥ अद्यैता॥
१८ ॥न्विवशान् हत्वा सहदेवैः सदानवैः॥५०॥ भार्गवं मोचयिष्यामि जीवं योगी व कर्मतः॥ सचापि योगी योगेन यदि नाम स्वयं प्रभुः॥ शरीरान्॥
((११७)) ॥स्य निर्गच्छेदस्माकं शेषपालिताः॥५१॥ इत्यन्धकवचः श्रुत्वा दानवा मेघनिस्वनाः॥ प्रमथान् दर्पया मासुर्मत्वैवं कृतनिश्चयाः॥५२॥ सत्य॥
१८ ॥युषि न नो जातु त्राताः सुखमथाबलात्॥ असत्यायुषि किं त्रात्य त्वा स्वामिनमाहवे॥५३॥ ये स्वामिनं विहायाजौ वक्रमानधना॥
॥जनाः॥ यांति ते यांति निधनं तमंधतामिस्रे मालयम्॥५४॥ अयशस्तमसाख्यातिमलिनी कृत्य भूरिशः॥ इहामुत्रापि सुखिनो न स्यु॥
॥र्भग्नार णाजिरे॥५५॥ किं दानैः किं तपोभिश्च किं तीर्थपरिमज्जनैः॥ धारातीर्थे यदि स्नातं पुनर्भवमलापहे॥५६॥ संप्रधार्येति ते न्यो॥
॥न्यं दैत्या स्ते दनुजास्तथा॥ ममंथुः प्रमथानाजौ रणभेरी निनादिनः च॥५७॥ तत्र बाणासिवज्रौघैः कटंकटशिलामयैः॥ भुशुंडी॥
॥भिंडिपालैश्च शक्तिभल्लपरस्वधैः॥५८॥ खट्वांगैः पट्टिशैः शूलैर्लकुटैर्मुसलैरलं॥ परस्परमभिघ्नंतः प्रचक्रुः कदनं महत्॥५९॥

अयशस्तमोंधकारस्तेन अयशस्तमसा ख्यातिं कीर्तिं मलिनास्संकारणः॥ भंगादिति पाठे पलायनादित्यर्थः॥ धारातीर्थे युद्धभूमिरूपे तीर्थे इति पाठे शास्त्रधारापातरूपतीर्थं इत्यर्थः॥
कटंकटशिलामयैः॥ कटंकटः शष्पयुक्तयंत्रपाषाणो॥ भुशुंडीति भुशुंडयश्च भिंडिपालाश्च भुशुंडी भिंडिपालैः॥ मनभुंडयः सर्वत्र लोहकंटकव्याप्ताः॥ अधः क्रमोत्सेधाः॥
तदुक्तं भुशुंडी सर्वतो लोहकंटकानुक्रमोन्नतेति अयोगोलकयष्ट्य इत्यर्थः॥ इतिकेचित्॥ भिंडिपाले स्तंभे गोः लोहबद्धादंडैरिति यावत् स्युर्दाहामरः॥ भिंडिपालः सृगस्तकल्पा वितिपरस्वधे

श्रु २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

341

गजानां वाजिनां च रवैः स्फुटैः स्फुट
विक्लिष्टानां टंकारितानां क्ष्वेडितानां क्ष्वेडविषयेषु तद्विघ्नते यासां तास्तथा तारकारिस्रादस्यर्थे रतस्यातासां। प्रमथा नेशिरे अदर्शनं भेजिरे। यद्वा दतोर्डयत्र॥६४॥
मानां शब्दग्रहाकर्णयेषां तानि तथा॥ मुमुर्छुः मुर्छां प्रापुः॥ शरा एव वज्रास्तेषां प्रहारैः॥ विनायकेनेत्यादिकैरिस्त्राकांक्षायामाह त्रिस्त्रैर्विति।
विनायकेनेति॥ इत्स्राधिर्गीऐरैश्चकोप्पघरोक्ष तरस्सन्चय॥ के तहत्याकांक्षायामाह॥

कार्मुकाणां विस्फारितानां शराणां च पतत्रिणां॥ भिंडिपालभुशुंडीनां क्ष्वेडितानां रवोऽभवत्॥६०॥ रणत्तूर्यनिनादैश्च गजानां
बृंहितैः॥ हेषारवैर्हयानां च महाकोलाहलोऽभवत्॥६१॥ प्रतिस्वनैरवापूरि द्यावाभूम्योर्यदंतरे॥ अभीरू ६३
णां च भीरूणां महान्कोलाहलोऽभवत्॥६२॥ गजवाजिमहारावस्फुटशब्दग्रहाणि च॥ भग्नध्वजपताकानि
क्षीणप्रहरणानि च॥६३॥ रुधिरोद्गमचित्राणि व्यग्रहस्तिरथानि च॥ पापासितानि सैन्यानि मुमुर्छू रुणयत्रवै॥६४॥
दृष्ट्वा तु सैन्यं प्रमथैर्भज्यमानमितस्ततः॥ दुद्राव रथमास्थाय स्वयमेवांधकारणात्॥६५॥ शरवज्रप्रहारैस्तै २६
र्वज्राघातैर्नगा इव॥ प्रमथा नेशिरे वातैर्निस्तोया इव तोयदाः॥६६॥ यांतमायांतमालोक्य दूरस्थं निकटस्थितं॥
प्रत्येकं रोमसंख्याभिर्व्यधाद्बाणैस्तदांधकः॥६७॥ विनायकेन स्कंदेन नंदिना सोमनंदिना॥ नैगमेयेन शाखेन
विशाखेन बलीयसा॥६८॥ इत्याद्यैस्तैर्गणैरुग्रैरुग्रैश्च कोप्पंयचकीकृतः॥ त्रिस्त्रैर्वराक्ति बाणौघधारासंपातपा
तितैः॥६९॥ ततः कोलाहलो जातः प्रमथासुरसैन्ययोः॥ तेन शब्देन महता [illegible] भुद्दरस्थितः॥७०॥
छिद्रान्वेषी भ्रमन्सोऽथ विनिकेतो यथानिलः॥ सम्मतो कान्तसंपाताव्यान् रुद्रदेहे व्यलोकयत्॥७१॥ भ्रमन्नारा
मं२ यैं द्रागेणां सादिसापसरसोतथा॥ भुनानानि विचित्राणि पिपुर्द्वच प्रमथासुरे॥७२॥ सवर्षाणां शतं कुक्षौ भवस्य प
रितो भ्रमन्॥ न तत्स्पदद्दर्शोरंध्रं चेरंध्रं स्वव्योयथा॥७३॥ ताभवे नाथयोगेन सुरूपेण भार्गवः॥ चस्कंदोथ न नामापि
त्रिस्त्रैर्दयच्छधारापातेन पातो विघ्नते एषां ते चतेः। क्षतः केतनं मार्ग इति यावत् विनिर्गतः केतो निर्गतमार्गो यस्य सो निर्व्योयथोति॥ प्रमथानाम सुराणां
च च तेपुरदत्रामथासुरं रंध्रं छिद्रं शोभवनशंभुना प्रसादलब्धेन योगेनोपायेन सुरूपेण नाग्यरूपेण सुरूपेण यथोपस्थ छिद्रेण बहिर्निःसरति तेन प्रकारेणे सर्थः॥७४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चस्कंदन्गाम बहिर्निर्गतस्त्स्यर्थः ॥ को सौ श्रुक इति प्रश्नोत्तरमुपसंहरति ॥ ई दृशं नाम्ना श्रवणशुक्र इति ॥ कथं तेन च विद्याप्तेति प्रश्नस्यानुवादपूर्वकं प्रस्तुत ना२
रमनुजानातियथा च विद्याप्तेति पुरेति अत्र सौ श्रुकः बकुकाख्ये तपस्तेपे निराहारः स्थितवानिति द्वितीयेन्वयः ॥ न केवलं तपस्तेपे किं तु स भार्गवः
प्रसेकं राजचंपकैः तदाद्यैः पुष्पैः किसलयैरपारिमितैः पत्रैश्च ॥ शंकरं समानर्च पूजयामासेति समप्रेनान्वयः ॥ यद्वा तपस्तेपे नियमं गृहीतवा
न् ॥ इत्यस्यैवार्थमाह राजचंपकेति तत्र राजचंपकः चंपकानां राजेति शेषः ॥ घत्तूरउन्मत्तः ॥ करवीर ॥ प्रतीहासः कुशेशयं पद्मं ॥ वापुंसि

श्रुकवान्निःसृतोयस्मात्तस्माच्छ्रुक्रनंदन ॥ कर्मणानेन श्रुक्रस्त्वं मम पुत्रोसि गम्यतां ॥७७॥ इत्येवमुक्तो देवेन श्रुक्रोर्क
सदृशद्युतिः ॥ विवेशदानवानीकं मेघमालां यथा शशी ॥७६॥ श्रुक्रोदपानमुद्दले भेसदानवमहार्णवः ॥ यथा चेंद्राद
१८ ॥११९॥ १८ यो हर्षमूर्मिमान् [illegible] महोदधिः ॥७७॥ अंचकोपकहं त्रो वैवर्त्तमाने महाहवे ॥ इत्थं नाम्ना श्रवणश्रुकः स वै भा ॥११९॥ १८
र्गवनंदनः ॥७८॥ यथा च विद्याप्ता सा प मृतसंजीविनी परां ॥ शंभोरनुग्रहात्को व्यस्तन्निशामय सुव्रत ॥७९॥
गणा वचतुः ॥ पुरा सौ श्रुक्र दायादो गत्वा वाराणसीं पुरीं ॥ अंडजस्वेदजोद्भिज्जो जरायुजगतिप्रदां ॥८०॥ संस्था
प्य लिंगं श्रीशंभोः कूपं च स्वातदग्रतः ॥ बकुकाख्यं तपस्तेपे ध्यायन्विश्वेश्वरं प्रभुं ॥८१॥ राजचंपकधत्तूर
करवीरकुशेशयैः ॥ मालतीकर्णिकारैश्च कदंबैर्बकुलोत्पलैः ॥८२॥ मल्लिकाशतपत्रीभिः सिंधुवारैः
सकिंशुकैः ॥ अशोकैः करुणैः पुष्पैः पुन्नागैर्नागकेसरैः ॥८३॥ क्षुद्राभिर्माधवीभिश्च पाटलाबिल्वचंपकैः ॥८४॥

पद्मं नलिनमरविंदं महोत्पलं ॥ सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयमित्यमरः ॥ मालती जातिः ॥ कर्णिकारो द्रुमोत्पलः ॥ कदंबो लिप्रियः ॥
बकुलः केसरः उत्पलं कुवलयं ॥ स्यादुत्पलं कुवलयमित्यमरः ॥८१॥ मल्लिकाशतपत्र्यौ शतपत्री पुष्पविशेषः ॥ कुंकुमारुणवर्णाः श्वेतगंधा
ढ्या शतपत्रिका ॥ योदातिजगन्नाथश्चेतद्वापि वसेत्सदेति ॥ सिंधुवाराः पुष्पविशेषाः ॥ किंशुकः पालाशः ॥ अशोको वंजुलः ॥ करुणो वृक्षभेदः पुष्पैः
पुष्पलतादिभिः ॥ पुन्नागो देववल्लभः नागकेसरो हेमपुष्पः ॥ क्षुद्राभिरिति माधवीविशेषणं माधवी वासंतीलता पाटली पाटलः ॥ बिल्वः श्रीफलः चंप

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(343)

२०५

नवमल्लीपुष्पविषयः। विचिक्लिलस्त्वारूपुटः कुंदमाघ्यं मुचुकुंदो मुकुंदः पालंक्येत्यर्थः। अथपालंक्यांमुकुंदः। कुंदः कुडुरूइलयं ॥ मरः। मंदारः पारिभद्र
कः। द्रोणः पुष्पविशेषः। द्रोणपुष्पसहस्रेभ्यः खादिरं वै विशिष्यत इत्युक्तेः मरुबकः प्रस्थपुष्पः। समीरणो मरुबकः प्रस्थपुष्पः प्रणिजकइत्यमरः। बकः पुष्प
विशेषः। बकः पुष्पसहस्राद्धि नंद्यावर्त्तं विशिष्यत इत्युक्तेः। ग्रंथिपर्णः पुष्पविशेषः मरुबकः। प्रसिद्धः सुरभ्नः पुष्पविशेषः चूतआम्रः तुळसी सुरसा देवगं
धारीपुष्पविशेषः बहलपत्री पत्रविशेषः कुशांकुरैः कुशपुष्पैः पालाशपुष्पसहस्रात्तु कुशपुष्पं विशिष्यत इत्युक्तेः। नंद्यावर्त्तस्तगरः अगस्त्यः प्रसिद्धः शाव्ळ

॥ नवमल्लीविचिकूलैः कुंदैः समुचुकुंदकैः ॥ मंदारैर्बिल्वपत्रैश्च द्रोणैः कुरबकैर्बकैः ॥ ८४ ॥ ग्रंथिपर्णैर्मदनकैः सुरभ्नैश्चूतपल्लवैः। तुळ ॥
॥ सीदेवगंधारीबहलपत्रीकुशांकुरैः ॥ ८५ ॥ नंद्यावर्त्तैरगस्त्यैश्च सत्रालैदेवदारुभिः ॥ कांचनारैः कुरबकैर्दूर्वांकुरकुरंटकैः ॥ प्रत्येकमेभिः कु ॥
॥ सुमैः पल्लवैरपरैरपि ॥ ८६ ॥ पत्रैः शतसहस्रैश्च समानर्च शंकरं ॥ पंचामृतेर्द्रोणमितैर्लक्षसंख्यः प्रयत्नतः ॥ ८७ ॥ स्नापयामास देवे ॥
॥ शं सुगंधस्नापनैर्बहु ॥ सहस्रकृत्वो देवेशं चंदनैर्यक्षकर्दमैः ॥ ८८ ॥ समालिलिंप देवेशं सुगंधोद्धूर्तैनान्यनु ॥ गीतनृत्योपहारैश्च श्रुत्यु ॥
॥ क्तस्तुतिभिर्बहु ॥ ८९ ॥ नाम्नां सहस्रैरन्यैश्च स्तोत्रैस्तुष्टाव शंकरं ॥ सहस्रं पंचशरदामित्थं शुक्रः समर्चयन् ॥ ९० ॥ यदा देवं नालुलोके मनाग ॥
॥ पिवरोन्मुखं ॥ तदान्यन्नियमं घोरं जग्राहातीवदुःसहं ॥ ९१ ॥

सर्जः देवदारुः शाकपादपः ॥ ८५ ॥ कुरबकः पुष्पविशेषः। कुरंटकः पुष्पविशेषः। अपरैरिति विशेषः। कुसुमपल्लवपत्राणां विशेषणं। प्रत्येकमेभिः
रपरै२ पूर्वोक्तैः कुसुमपल्लवपत्रैरपीत्यर्थः। यक्षकर्दमैः कर्पूरादीनां चतसृणां मिश्रीभावैः सुगंधोद्धूर्तैनान्यनु। सुगंधैर्द्रव्यैरभ्यंगानि विधाय। अनु पश्चात् चं
दनैर्यक्षकर्दमैश्चालिंपदित्यर्थः। सहस्रमिति सहस्रं पंचशरदां वर्षाणां पंचसहस्रमित्यर्थः। इत्थं समर्चयन् वरदानायोन्मुखं मनागपि ईषदपि
॥ नालुलोके नापश्यत् तदा अन्यमतीवदुःसहं घोरं नियमं जग्राहेति सा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

344

का०पू० षोडशो०

तमेव घोरं नियमं दर्शयति। प्रक्षाल्येति चेतसोंतःकरणस्य चांचल्यारव्यं स्वंमळं प्रक्षाल्य दूरीकृत्य कविः शुक्रः शारदात्रातं व्याप्य कूणपूमोघं व्रीहितुषपु
मसमकूं प्रपपौ प्रकर्षेण पीतवानिति द्वयोरन्वयः। कैर्भावनाख्यानानि तान्येव वारीणि तैः सलत्क्षाळनं निराकरोति अ सदृदिति नैरंतर्येणेत्यर्थः। ननु
इंद्रियस्येंद्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थिताविति स्मृतेरिंद्रियेषु विषयोन्मुखेषु सत्सु मनसः क्षालनमकिंचित्करमित्याशंक्याह। इंद्रियैः सहितस्य चे
ति। पुनः क्लिष्टत्वात् एवमुक्तैः साधनैस्तच्चेतोरत्नं निर्मळीकृत्य रागद्वेषादिरहितं कृत्वेति यावत्। पिनाकिने विश्वनाथाय दत्तात् रेकनिष्ठं कृत्वेत्यर्थः॥९१॥

१८ ॥प्रक्षाल्य चेतसोत्यंतचांचल्यारव्यं महामळं॥ भावनावारिभिरसत् इंद्रियैः सहितस्य च॥९२॥ निर्मळीकृत्य तच्चेतोरत्नं दत्वा पिनाकिने॥
॥११७॥ ॥प्रपपौ कूणपूमोघं सहस्रं शारदां कविः॥९३॥ प्रसन्नसादतदा देवो भार्गवाय महात्मने॥ तस्माल्लिंगाद्विनिर्वर्त्य सहस्रार्काधिकद्युतिः॥९४॥
१८ ॥उवाच च विरूपाक्षः साक्षाद्दाक्षायणीपतिः॥ तपोनिधे प्रसन्नोस्मि वरं वरय भार्गव॥९५॥ निशम्येति वचः शंभोरंभोजनयनो द्विजः॥ ॥१
॥उद्यदानंदसंदोह रोमांचितविग्रहः॥९६॥ तुष्टावाष्टतनुं विप्रः प्रफुल्लनयनांचलः॥ मौळावंजलिमाधाय वदञ्जय जयेति च॥९७॥
चां४ ॥भार्गव०॥ त्वं भाभिराभिरभिभूय तमः समस्तमस्तंनयस्यभिमतानि निशाचराणां॥ देदीप्यसे दिविमणे गगने हिताय लोकत्रयस्य जगदीश्वर तन्नमस्ते॥९८॥ √ तुर

अंभोजनयनः पद्मनेत्रः प्रसन्ननयन इति केचित्। उद्यदानंदसंदोहरोमांचांचितविग्रहः उद्यच्छलत्सुखनिवहोस्य लोमव्याप्तदेहः प्रफुल्लनयनांचळः
विकसितनेत्रपक्ष्मा॥९७॥ सूर्येंदुवाय्वग्निपयोवकाशपृथिव्यात्ममूर्त्तिं भगवंतमीशं तुष्टाव भृगुप्रवीरः पद्येन तावद्विचतुष्टयेन। त्वं भाभिरिति। हे
तुष्टोति जगदीश्वर हे दिनमणे तत्तस्मात्ते तुभ्यं नमोस्तु। करोमीति वाक्यशेषः। यस्मात्त्वं आभिः प्रसिद्धाभिः सुषुम्नहरिकेशविश्वकर्मविश्वव्यचावार्घसुसंश्रवव
सुसंज्ञैः सप्ताभीरश्मिभिः समस्तं जगतस्तमोंधकारं अभिभूय तिरस्कृत्य निशाचराणां राक्षसादीनां तं चेणाचनिशा अविद्या। यानिशा सर्वभू
तानामिति भगवद्वचनात्। तस्यां चरंतीति निशाचराः रागद्वेषलोभाद्याः स्तेषां चाभिमतानि स्वस्वकार्यसामर्थ्यानि॥९८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

345

अस्तं नाशं नयसि॥ किंचालोकत्रयस्य भूर्भुवः स्वर्लोकस्य अथ च लोकत्रयस्य विश्वादिनामजनत्रयस्य जीवत्रयस्येत्यर्थः॥ हि तात गगने भूताका
शे च दे दीप्यसे अतिशयेन राजसे इत्यर्थः॥ अयमर्थः॥ त्वं यतस्त्वं गगने भूताकाशे राजसे अतो बहिस्तमो निहंसि अक्षस्थादीनामभिमतानि नाशयसि॥
पक्षांतरे च॥ यतस्त्वं गगनाकाशे चिन्नोकाशे प्रमाणेन व्याख्यातः ८४ स नु प्रकाशसे अतो अंतस्तमो निरस्यसि निशाचराणां कामलोभादीनामभिमतानि ना
शयसि शयसीत्यर्थः॥ ९९॥ लोकइति॥ हे हिमांशो शिशिरदीधिते॥ हे पापरूपा परपरिपूरितस्तु ... थानिवह परिपूर्ण तत्तस्मात्तु त्वं नमइति पूर्ववत्॥
यस्मात्लोकेति वेलं प्रतिक्षणं अतिकांता वेलां वतीरंसी मायेस्ता न्यतिवेलानि तानि च तानि महांसि च तैः कौमुदं मुदं कुमुदानां॥ मयं कौमुदी कुमुदशब्देन
रात्रिविकसितानामुत्पलानां सा च मुत्च कौमुदमुत्॥ तां कौमुदमुदं च कारो भिन्नक्रमे समसि इत्थं इत्थं॥ मुत्समुदं प्रीसुर्ण वं च निर्मासि अयमर्थः अपरिमि

॥लोकेति वेलमतिवेलैर्वै महोभिर्निर्मासि कौमुदमुदं च समुत्समुद्रां॥ विद्रावितैविताखिलत मा: स्तुतमो हि मांशोपी पूर्णपरिपू
॥ रिततन्न ... मस्ते॥ ९९॥ त्वंपावने पथि सदा गतिरप्युपास्यः कस्त्वां विना भुवनजीवनजीवती ह॥ स्तत्वं प्रभंजन विवर्द्धितसर्व
जंतो संतोषिता हि कुत्त्व सर्वजगन्नमस्ते॥ १००॥

मितैः स्वीयैः शीतकिरणैः रात्रिविकासितानामुत्पलानां प्राणिमात्राणां मपरिमितप्रमोदं च ददासीति मुदा सह वर्तमानं समुद्रं॥ समुत्समुद्रमिति लोके हि चंद्रो
दये अतिवितत किरणैः प्राणिमात्राणां समुद्रो हर्षकरो भवति इति सर्वेषां प्रसिद्धं॥ कथंभूतस्त्वं विद्रावितैर्विद्रुतामावि॥ नाशिता॥ इविलतां धकारः॥ विद्रावितो
खिलतांतो नोवापुनः कथंभूतः स्तुतमः सुष्टुतमः॥ शोभनतम इति इत्यर्थः॥ स्तुतमा मिर्वा सुष्टुत मांशोभनतमा हि हेशो इत्येकपदं॥ ९९॥ त्वंपावनइति॥ अपरिमित
स्वर्यापिक प्रकाश॥ त्वं गवं तं हस्वादिके भंके र्व हुविर्धं संबोधनानि एवमुपर्यपि हे स्तत्वं प्रभंजन स्तत्वानं न प्रानप्रभनक्ति आम दृश्यतीति तथा॥ विवर्द्धितस
र्वजंतो विवर्द्धिताः वृद्धिं प्रापिताः सर्वे जंतवो येन स तथा॥ संतोषिता हि कुत्वं संतोषितं अहीनां सर्पीणां कुत्वं येन वायव्या हारत्वात्येन तेषां स तथा तेषां संबो
ध्यनानि तस्मात्वां प्रति नमः॥ कथंभूतं यत्त्वमस्यात्वं पावने पथि वेदमार्गे उपास्यः पूज्यः वायवं श्वेतमालभेतेति श्रुतिः॥ अपिशब्दात्पदादिविषयेपि
अप्युपास्य इति पाठे सदा गतिरपि त्वं पावने पथि अवह इत्यादि स वायुमार्ग... देन तद्रूपं आशेष्य त्विमान्भूतानि तिष्ठसीत्यर्थः॥ नमस्कारे हेतुः त्वं पावन
इत्यादि हे भुवनजीवन सर्वेषां प्राणहरूपत्वात्॥ त्वां विनेह को जीवति न कोपीत्यर्थः॥ १००॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्प॥२

लि ३ मां

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(346)

का॰ १० षोडशोत्त

विश्वैकेति॥ वतअहोहेविश्वैकपावकजगदेकपवित्रहेतुअमृतात्रह्मस्वरूपमारणादिषड्भावविकाररहितेति वाहेजगदात्मनू विश्वांतर्यामिनूहेपावकहेय
क्रेयस्मात्तावकपावकैकशकेकृते त्वत्संबंधिपवित्रमुख्यसामर्थ्यविनाऽदोजगन्त्राप्राणितिप्राणनव्यापारंनकरोतिनचेष्टतइत्यर्थः॥ तावकपावकैक
शकेरितिपाठेपावकशक्तित्वेजाठराग्न्युज्वालेनेनवोद्रव्यंकथंजगत्॥ आमृतदिव्यकार्य्यअमृतादेवाश्चदिव्यानीद्रियाणिचकार्याणिअमृतानिचएकव
द्भावादमृतदिव्यकार्य्यअधिदेवाध्यात्मोपिभूतमित्यर्थः॥ हेनतावकभक्तरक्षकयावकृत्कोशक्तियस्यतस्मात्वहतेइतिवाकिंत्वस्मिन्पक्षेअदोजगत्प्राणि
तिअपितुनप्राणितीतिकाकोक्त्याव्याख्येयंतत्तस्मात्सोतिपदप्रतिक्षणंशमदंशांतिदंसुखदंयथास्यात्तथातेतुभ्यंनमःप्रतिक्षणंशमदंयथास्यात्तथाजगत्प्रा

ग२

ये

॥विश्वैकपावकनतावकपावकैकशक्तेऋतेमृतवताऽमृतदिव्यकार्य्यं॥ प्राणित्यहोजगदहोजगदंतरात्मन्स्त्वत्सावकप्रति
ष२ पदंशमदंनमस्ते॥१०१॥ पानीयरूपपरमेशजगत्पवित्रचित्रंविचित्रसुचरित्रकरोषिनूनं॥ विश्वंपवित्रममलं किल
॥ १९७० ॥ विश्वनाथपानावगाहनतस्तदेतोनतोस्मि॥१०२॥ आकाशरूपबहिरंतरुतावकाशदानाद्विकस्वरमिहे ॥१९७०॥
श्वरविश्वमेतत्॥ त्वत्तःसदासदपसंश्वसितिस्वभावात्संकोचमेतिभवतोस्मिनतस्त्वतस्त्वां॥१०३॥ ॥ ॥

ग२

तिवा॥१०१॥ पानीयेति॥ हेपानीयस्वरूपहेपरमेशहेजगत्सुविचित्रहेसुचरित्र॥ हेविश्वनाथ॥ अतोस्मात्कृतोस्मान्नतोस्मि॥ यस्मादेतद्विश्वंचित्रंविचित्रंअ
प्यत्यल्पाविभूतापिदैवनेदेनजरायुजांडजस्वेदजोद्भिजरूपेणभवानूनुनिश्चितेपानावगाहनतःपवित्रममलंबाह्यांतःकरोषि॥ सबाह्याभ्यंतरंजग
सुनासीत्यर्थः॥ आकाशेति॥ आकाशरूपाअव्याकृताकाशस्वरूपआव्याकृतस्वरूपमेवाह॥ हेईश्वरहेसदयततःकारणात्त्वामहंनतोस्मियस्मादिहविद्यादशा
यामेतद्विश्वंविकस्वरंविकसनस्वभावंदृश्यमितियावत्वबहिरंतरुतइत्यर्थःबहिरंतरपीत्यर्थः॥ बहिरंतरितिपाठेसर्वोर्थः॥ अवकाशदानात्क्रिशक्तिम
त्त्वात्तनाप्रवर्त्तनात्त्वत्तःसदासंश्वसितिप्राणितिजायतइत्यर्थः॥ सदसदपेतिवाच्यः॥ तथाभवतःसकाशात्संकोचंनाशमेतिचगच्छतिप्राप्नोतीत्येतदुत्त
निमित्ताकारणमाह स्वभावादितिस्वस्यभावःस्वभावाविद्यातस्मादित्यर्थः॥ तथाचोक्तंभागवते॥ स्वभावसंप्रवर्त्ततइतिभूताकाशपक्षेसएवार्थः॥१०३॥

ष२ ग्रा

347

२०१

महानां सर्प्पादीनां च भूषायस्य तत्संबोधनं

विश्वंभरेति॥ हे विश्वंभरात्मक हे पृथ्वीस्वरूप हे विश्वनाथ हे तमोरे अज्ञानारे हे हिमजाहि कृष हिमजाया महानां सर्प्पादीनां च भूषायस्य तत्संबोधनं। यत एवं यथा त्वत्तः सकाशादन्यतमः को विभर्त्ति न कोपीत्यर्थः॥ यत एवं यथा
बोधनं तथापरंपराणां ब्रह्मादीनां परश्रेष्ठ अत्र जगति ब्रह्मांडे एतद्विश्वं जगत्॥ ततस्त्वां प्रणतोस्मीति॥ क्षमिणामिति पाठे पंचमं गुर्वोर्षः॥१०४॥
तस्माच्छमिनां क्षमावतां सहिष्णूनामित्येतत्रामध्ये त्वां विनापरस्तव्योनेत्यर्थः॥ ततस्त्वां प्रणतोस्मीति॥ क्षमिणामिति पाठे पंचमं गुर्वोर्षः॥१०४॥ यच्छा ग्रीति
आत्मस्वरूपेति हे आत्मस्वरूप व्यापकस्वभावयद्वा क्षेत्रादानकर्त्त यद्वा हे विषयादय यद्वा हे निरंतरसत्तावत्तया चोत्तं मोक्षधर्मे॥ यच्चा प्रोति
यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह॥ यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति कथ्यतइति हे हरे हे अज्ञानतत्कार्य्यनाशक सर्वांतरात्मनि ळये सर्वेषामंतरात्मा।

व
विश्वंभरात्मक विभर्त्ति विश्वोयविश्वं को विश्वनाथ मत्तोन्यतमस्तमोरे॥ त्वां विनानरामिनां हिमजाहिभूषस्तव्योपरः परप्रणात
रामि॰ स्ततस्त्वां॥१०४॥ आत्मस्वरूप तव रूप परंपराभिस्त्वं नंहरचराचररूपमेतत्॥ सर्वांतरात्मनिलय प्रतिरूपरूप नित्यं नतोस्मि
परमात्मतनोष्टमूर्त्ते॥१०५॥ इत्यष्टमूर्त्तिभिरिमाभिरुमातिवद्यवंद्यातिवंद्य भव विश्वजनीनमूर्त्ते॥ एततत्तं सुवितत
प्रणतप्रणीतसर्वार्थसार्थपरमार्थततो नमस्ते॥१०६॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नि
नां तःकरणा निलयं आश्रयो यस्य स तत्संबोधनं तथा॥ तथा च श्रुतिः॥ यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरंति॥ एवमेवास्मादात्मना रूपं रूपं प्रति
रूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाये त्यादि श्रुतिः॥ हे परमात्मतनो पर ब्रह्मस्वरूप हे अष्टमूर्त्ते॥ अष्टौ चंद्रसूर्यवायुवह्निपानीयाकाशपृ रा
ध्व्यात्मानो मूर्त्तयो यस्य तत्संबोधनं तथा॥ आभिरात्मस्वरूपाभिरात्मस्वरूप परंपराभिर्मूर्त्तिभिः संततिभिरेतत्परिपश्यमानं चराचररू
पं जगत्तत्त्वयैव ततोनिसं त्वां प्रणतोस्मीति नित्यं ततमि नित्यान्वयः॥१०५॥ उपसंहरति॥ इत्यष्टमूर्त्तिभिरिति हे उमातिवंद्य हे वंद्यवंद्याविवंद्ये निकु
चित हे भव हे विश्वजनीनमूर्त्ते विश्वजनेभ्यो हितमूर्त्तिर्यस्य हे प्रणतप्रणीत भक्तेभ्यः प्राप्य हे सर्वार्थसार्थपरमार्थ सर्वेषामर्थसमूहानां मुख्यपरमार्थस्वरू
पयत इमाभिरनंतरोक्तसूर्यादिभिरष्टमूर्त्तिभिरेतज्जगत्ततं व्याप्तं कथंभूतं जगत्सुविततं विशालमिति यावत्॥ ततः कारणात्त्वां नतोस्मीति॥१०६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(348)

मिति तपस्त्वं ततीभ मिस्तत्रान्ती तिवामौलि

ष्टे। तिनएयोर्वाक्यं॥ भार्गव। श्रुणु। भर्ग विश्वनाथं पुनः पुनः प्रणनामेत्यन्वयः॥ कथं भ्र मिमिलन्मौलिः भ्रमो मिलं तीप तं तीभ मिस्तत्रान्ती तिवामौलि
येस्यसत था किं इत्वाद् तिपरिष्टुत्वा इ तिरा द्योतं प्रकारमाह मर्त्ये ष्टके नेति स्तोत्रेणे तिशेषः अष्टमूर्ति प्रतिपादकान्यष्टौ पद्यानि यत्र तत्त था
तेन स्तोत्रेणेत्यर्थः॥ नन्वन्यान् देवान् विहाय किमिति विश्वेश्वरमेवास्तौषीत्तत्राह॥ दृष्टमिति। परप्रेमास्पदत्वेन निरूपाधिस्वस्वरूपमित्य

इतिस्तुतो महादेवो भार्गवेण
अष्टमूर्त्यष्टकेनेत्थं परिष्टुत्वेति भार्गवः॥ भर्गं भ्रमिमिलन्मौलिः प्रणनाम पुनः पुनः॥१०७॥ इति स्तुतो महादेवो भार्गवेण
तितेजसा॥ उत्थाप्य परमेवाहुभ्यां धृत्वात प्रणतं द्विजं॥१०८॥ उवाच दशनज्योत्स्ना प्रद्योतितदिगंतरः॥ अनेनात्युग्रतपसा ह्य
न्यायाचरितेन वा॥१०९॥ लिंगस्थापनपुण्येन लिंगस्याराधनेन च॥ चित्तरलोपहारेण शुचिना निश्चलेन च॥११०॥ अ
विमुक्त महाक्षेत्र पवित्राचरणेन च॥ त्वां सुताभ्यां प्रपश्यामि तवादेयं न किंचन॥१११॥ अनेनैव शरीरेण ममोदरदरीगतः॥
मेढ्रेंद्रियमार्गेण पुत्रजन्मत्वमेष्यसि॥११२॥ अन्यं वरं प्रयच्छामि दुर्लभं पार्षदैरपि॥ हरिहरिण्यगर्भे विप्राय चोयं भुगो
पयं॥११३॥ स्वतंत्र संजीविनीनाम विद्या यामम निर्मला॥ तपोबलेन महतामयैव परिनिर्मिता॥११४॥ तां त्वां तुभ्यं प्रय
न्यय धर्मं मंत्ररूपां महाशुचे॥ योग्यतां ते परि विद्यायास्तस्याः शुचितपोनिधे॥११५॥ यं यमुद्दिश्य नियतमेतामावर्तयिष्य
सि॥ विद्यां विद्येश्वर श्रेष्ठ स स प्राणिष्यति ध्रुवं॥११६॥ अत्यर्कमत्यग्नितते तेजो व्याप्यति तारकं॥ दैदीप्यमानमा
विनाग्रहाणां प्रवरो भव॥११७॥ अभि यत्वां करिष्यंति यात्रां नार्यो नरोपि वा॥ तेषां त्वदृष्टिपातेन सर्वकार्यं प्रणश्यति॥११८॥

तन्मार्गेणाच्छिद्रे
र्थः सुताभ्यां णपेत्रा कानि कृपात्पणां तुल्यमिति शेषः॥१११॥ चरेंद्रियमुपस्थश्मेद्रनेंद्रियमार्गेण तिवा पाठः॥ मन्मेंद्रियेति छन्दितं॥ तन्मार्गेणाच्छिद्रे
णत्र तिमपाठे सधि नेविवक्षितः पुत्रजन्मत्वमेष्यसि प्राप्स्यसीति प्रततएवपूर्वोक्तं मुदरप्रवेशादिकमेतदनंतरमिति ज्ञातव्यं॥ उग्रापेणुग्रवानन्यावेन
यिष्यसि जनिष्यसि एतां विद्यामित्यन्वयः॥ प्राणिष्यतिजीवेति जीवेत्यकादीनतिक्रम्य वर्तमानं तत्तेजो व्याप्यति अतो ग्रहाणां त्वं श्रेष्ठो भविष्यसि प्रभिलाभितितामपि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

349

मंदा अमंगलाः॥ नंदा इति पाठे प्रतिपत्षष्ठ्येकादश्यो नंदास्तथा वाक्‌ज्योतिर्विदः॥ मृत्युनंदा सिद्धियोगा इति॥ पुरुस्त्वं पुंभावः॥ पौरुषी सामर्थ्यमिति पा

= गा २ वत्॥२८॥ अंकारको मंगलस्तदीयलोकमंगारकं॥ आत्तुलोके अपश्यत्॥ ॥छ॥ इति श्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां षोडशोध्यायः॥१६॥

॥ ॥माहेय गुरु सावर्णि लोका अत्यंतदुर्लिसाः॥ सप्ताधिकदेशोध्याये वर्ण्यंते तत्र यथा क्रमं॥१॥ अंगारकं लोकइत्युक्तं तन्नोक्तानुवादेनाह्मने

तवोदये भविष्यंति विवाहादीनि सुव्रत॥ सर्वाणि धर्मकार्याणि फलवंति नृणामिह॥११९॥ सर्वाश्चतिथयो नंदास्तवसंयोगतः शुभा॥ तव भक्ता

भविष्यंति बहुकामा बहुप्रजाः॥११०॥ त्वयेदं स्थापितं लिंगं शुक्रेशमितिसंज्ञितं॥ ये वै यष्यंति मनुजास्तेषां सिद्धिर्भविष्यति॥२११॥ आ

वर्षं प्रति शुक्रे ये नक्तव्रतपरायणाः॥ त्वद्दिने शुक्रकूपेये कृतसर्वोदकक्रियाः॥१२२॥ शुक्रेशमर्चयिष्यंति शृणु तेषां तु यत्फलं॥ अवंध्या शु

तिरे ४ क्रे ते मर्त्या शुक्रव्रतो तसः॥१२३॥ उपरागसमं पर्वतत्कालं कालवेदिभिः॥ तस्यां जातस्तु नंदांतं सर्वमेव तिवाञ्छितं॥ पुंस्त्वसौभाग्यसंपन्ना

= ङे ५ भविष्यंति न संशयः॥ व्यपेतविघ्नास्ते सर्वे कृताः स्युः सुखवासिनः॥१२४॥ इति दत्वा वरान्देवस्तत्र लिंगे लयं ययौ॥ गणावूचतुः॥ शुक्रेश्व

रस्य ये भक्ताः शुक्रलोके वसंति ते॥१२५॥ विश्वेश्वराद्दक्षिणतः तं शुक्रेशं स्तिपरंतप॥ तस्य दर्शनमात्रेण शुक्रलोके महीयते॥१२६॥ इत्येषा शु

क्रलोकस्य स्थितिरुक्ता महीपते॥१२७॥ अगस्त्य उवाच॥ इत्यं सा धर्मिणी कथा शुक्रलोकस्य सुव्रत॥ शृण्वन्नंगारकं लोकं व्याप्तुं लोके यमस

द्विजः॥१२८॥ ॥इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे शुक्रवर्णनं नाम षोडशोध्यायः॥१६॥ ॥ शिवशर्मोवाच॥ शुक्रसंबंधिनी देवी कथाश्राविमया

शुभा॥ यस्याः श्रवणमात्रेण प्रीणिते श्रवणे मम॥१॥ कस्य पुण्य निधे लोकः शोकहृद्येष दृश्यते॥ एतदाख्यामुद्युक्तौ भवंतौ भवतां मम॥२॥ धिपि

तश्रोत्रपात्राभ्यां वाणिममृतरूपिणीं॥ नतस्त्रिमधिगच्छामि भवन्मुखसुखोद्धृतां॥३॥ गणावूचतुः॥ लोहितांगस्य लोकोयं शिवशर्मन्निबोध ह॥ उत्पत्तिं वास्य

श्रोत्रयोः प्रीतिमाविष्णुर्वन्नूतमेवसुधीन॥ शुक्रेति॥ हे देवौ आश्राविस्मुना धिषणे तेतस्यैतेतु एषपुनः भवतां भवतः ननूक्तं पैवकथयाकं मन्यस्वेति चेत्तत्राह॥ धिपिवतिधर्मी वापी वाश्रो

२७१

= छ्कु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३३

३५

का०पू० समद०

ह्रा० ये० प०

दाक्ष्यायण्याः दक्षसुतायाः सत्याइतियावत् ॥ भालस्थलात् ललाटात् ॥ लोहितांगः लोहिताङ्गनामा नियमस्य सः धात्र्या पृथ्व्या कर्षितः अयं भूमयाधात्रीस्वरूपत्वेऽर्थः ॥ उमात्
स्वरूपमेत्यर्थः ॥ धात्री स्यादुपमाता पितृप्समरः ॥ माहेयः महाः पुत्रः गृह्यपूर्यां त्रिपुरारेराजधान्यां ॥ उग्रपुरीविशिनष्टि अस्ति तैन वसुप्रिया ॥ सरितेन द्योसपत्र उग्य
पुण्यां पुनर्यां गंगयाऽऽत्र ब्रह्माण्डे संघिराश्रयः यत्रात्रे निम्ना माता धिकरणप्रवायथावसरत्वं स्वदेहानामम्रतके वल्ये ॥ १० ॥ अपुनरिति सांख्याना माल्मानां

पुरातनस्य ततः शंभोर्दाक्षायण्या वियोगतः ॥ भालस्थलात्पपातैकः स्वेदबिंदुर्महीतले ॥ ५ ॥ ततः कुमारः संजज्ञे लोहितांगो मनोहरः ॥ स्नेहसंवर्द्धि
तः सोथधात्र्याधात्रीस्वरूपया ॥ ६ ॥ माहेय इत्यतः ख्यातिं परामेषगतः सदा ॥ ततस्तेपे तपो त्युग्रमुग्रपुर्यां पुरानघ ॥ ७ ॥ असिश्च वरणा वापि
सरितेयत्र शोभते ॥ धुनद्योत्तरवाहिन्या मीलिते त्र जगद्धिते ॥ ८ ॥ सर्वगोपि हि विश्वेशो यत्र नित्यं प्रकाशते ॥ मुक्तये सर्वजंतूनां काले क्षित
वर्ष तस्वर्णभर्णा ॥ ९ ॥ अमृते हि भवंत्येव मृता यत्र शरीरिणः ॥ अनुग्रहं समासाद्य परं विश्वेश्वरस्य ह ॥ १० ॥ अपुनर्भवदेहास्ते येविमुक्ते न तुल्य
जः ॥ विनासांख्येन योगेन विना व्रततपादिभिः ॥ ११ ॥ संस्थाप्य लिंगं विधिना स्वनाम्नांगारकेश्वरं ॥ पांच मुद्रे महास्थाने कंबलाश्वतरो त्तरे ॥
॥ १२ ॥ ज्वलदंगारवत्तेजो यावत्तस्य शरीरतः ॥ विनिर्ययौ तपस्तावत्तेनतप्तं महात्मना ॥ १३ ॥ अतोंगारकनाम्नावै सर्वलोके षु गीयते ॥ तस्मात्तु
ष्टो महादेवाद्दिदेयह पदं महत् ॥ १४ ॥ अंगारकचतुर्थ्यां ये स्नात्वो त्तरवहां सरित ॥ अस्य यांगारकेशानं नमस्यंति नरोत्तमाः ॥ १५ ॥ न तेषां ग्रह
पीडा व कदाचित्क्वापि जायते ॥ अंगारकेन संयुक्ता चतुर्थी लभ्यते यदि ॥ १६ ॥ उपरागसमं पर्वतद्धिकाङ्क्षेदीप्सितः ॥ तस्यां दत्तं हुतं जप्तं सर्वं भवति
चाक्षयं ॥ १७ ॥ स्वङ्गस्याभिकांक्षिया यैव चतुर्थ्यंगारयोगतः ॥ तेषां पिह णां विता ह्यस्ति द्विर्दशवार्षिकी ॥ १८ ॥ अंगारकचतुर्थ्यां तु पुरा जज्ञे गणेश्वरः ॥ अत एव चतुस्स
विवेकः योगोष्टांगः संस्थाप्य यावत्ज्वलदंगारवत्तेजः स्वशरीरान्निःसृतं निःसृतं तावत्तेन शंभो मेन तपस्तप्तम् सिद्धिलीपेनान्वयः ॥ पांचमुद्रे महास्थाने तन्नाम्नि महापीठे पं
चांभूतानामविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशानां वा मुद्रामुद्राणां विनाशो यस्मिन्नत्तरस्थाने तथैव कंबलाश्वतरयो र्नागयोरुत्तरउत्तरस्मिन्पार्श्वे ॥ ७ ॥ उपरागसमं ग्रहणसमं ॥

व४

१८
॥ १८२ ॥
१८

२१२

वैयो मंके पुरणसमहस्यो ॥ १२ ॥ श्री काशी ......॥
पर्वपुराणकाङ्क्षं अंगारकचतुर्थ्यांपर्वसमवद्धेवं नरमाह ॥ अंगारकचतुर्थ्यां द्विस्तिहता ॥
यात द्वर्षस्मा द्वेतो ताद्रिम्प स्य ता ॥ १८ ॥ श्री नामसाम ॥ म ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

351

पुरोः पुरीं कथयितुं प्रस्तावयति ॥ इत्थमिति । कथयतोः सतोः नेत्रातिथ्यं नेत्रगोचरतां शिवशर्मणः इति शेषः । नेत्रेति । आचार्यवर्यस्य त्वष्टुः नेत्रानां पुरीं दृष्ट्वा
स्येयमनुत्तमा पूरिति । शिवशर्मा पप्रच्छेत्यन्वयः । कस्य पूज्यस्य श्रेष्ठस्येति यावत् । इति वाविर्धेरिति लोकत्रयस्य स्थितिधातुर्भिन्नतो हिरण्यगर्भस्य त्वष्ट्रा
मनस्तुल्याः सस्पृहा मानसाः सर्वे नितलयः । मरीचिप्रमुखा गिराश्च तेषु रख्याः प्रधाना वा एषां सप्तानां पुलस्त्यादीनां वा तेन थौ ॥ २६ ॥ तेषु मध्ये
गिरसोपत्यं मां गिरसः । पितृनाम्ना प्रख्यातः स्वयं । तं शिशुं निशि स्तादेत्येण । बुद्धेति कलासु चतुःषष्टिकलासु शैवतंत्रप्रसिद्धासु यथागीतं । नृत्यं
गीतवाद्यादि । आलेख्यं विशेषकच्छेद्यं तंडुलकुसुमबलिविकाराः पुष्पास्तरणं दशनवसनांगरागाः मणिभूमिकाकर्म शयनरचनं उदकवाद्यं ।

एकं भक्तवतीन्नत्र संप्राप्य गणनायकं ॥ किंचिद्दत्तात्तमुद्दिश्य विप्रैरनविलक्ष्यते ॥ २० ॥ आगारे च रक्षा कायेवाराणस्यां नगरोत्तमाः ॥ तस्मिन्नगारके
ध्येकैत्तत्वं तपः परमं दुष्यः ॥ २१ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ इत्थं कथयतोरेवं स्यापुण्यवती कथा ॥ भगवद्गणयोः प्राप नेत्रातिथ्यं पुरोः पुरी ॥ २२ ॥ ने
त्रानंदकरीं दृष्ट्वा शिवशर्माथ तां पुरीं ॥ पप्रच्छाचार्यवर्यस्य कस्येयं पूरनुत्तमा ॥ २३ ॥ ॥ गणावूचतुः ॥ ॥ स्वस्वेतुः सर्वसमाख्यार्थौ नानाख्यो यं
नवायतः ॥ अवेद्यपुनोत्पायपुनरस्याः पुरः कथां ॥ २४ ॥ विधेर्विधित्सतः पूर्वं त्रिलोकीरचनामुदा । आविरासुः सुताः सप्त मानसाः स्वस्य सन्नि
भाः ॥ २५ ॥ मरीच्यत्र्यंगिरोमुख्याः सर्वे ... ॥ प्रजापतेरंगिरसस्तेषां तु द्वैवसत्तमः ॥ २६ ॥ बुधश्चांगिरसो नाम बृहस्पतिर्बुधसत्तमः ॥ रातोदां
तोजितक्रोधो मृदुर्वाग्मी मलाशयः ॥ २७ ॥ वेदवेदांगतत्त्वज्ञः कलासु कुशलो मतः ॥ पारदृश्वा तु सर्वेषां शास्त्राणां नीतिसत्तमः ॥ २८ ॥ ॥ सुतर

उदकघातः । चित्रायोगाः । माल्यग्रथनविकल्पाः । शेखरापीडयोजनं । नेपथ्यायोगः । कर्णपत्रभंगाः । गंधयुक्तिः । भूषणयोजनं । ऐन्द्रजालाः । कौमारयोगाः ।
हस्तलाघवं । चित्रशाकापूपभक्ष्यविकारक्रिया । पानकरसरागासवयोजनं । सूचीवापकर्म । सूत्रक्रीडा । वीणाडमरुकवाद्यानि । प्रहेलिका । प्र
तिमाला । दुर्वाचकयोगाः । पुस्तकवाचनं । नाटकाख्यायिकादर्शनं । काव्यसमस्यापूरणं । पट्टिकावेत्रबाणविकाराः । तर्ककर्माणि । तक्षणं । वास्तुविद्या । रूप्यरत्न
परीक्षा । धातुवादः । मणिरागज्ञानं । आकरज्ञानं । वृक्षायुर्वेदयोगाः । मेषकुक्कुटलावकयुद्धविधिः । शुकसारिकाप्रलापनं । उत्सादनं । केशमार्जने
कौशलं । अक्षरमु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३५२

।।०१०सप्तद०

ष्टिकाकथनं म्लिच्छितकविकल्पाः देशभाषाज्ञानं पुष्पसकटिकानिमित्तज्ञानं यंत्रमातृकामंत्रमातृकाधारणम. [illegible] नासंव्याच्यं मानसी काव्यक्रियाविकल्पाः छलितकयोगाः वस्त्रगो
पनानि द्यूतविशेषः आकर्षक्रीडा बालक्रीडनकानि वैनायिकानां वैजयिकानां वैयाशिकानां च विद्याज्ञानम् इति चतुःषष्टिकलाः आमालो ज्ञानं मलरहितः। पारदृश्वा समाप्तिगं
ता॥२९॥ अहिताऽस्यहितः सदा सर्वदा अहितं अस्य हितं अतिक्रान्तः ... नसः। आदिस्या [illegible] तिशयेन नाहितं वा अहितानामपि क्षमीति क्वचित् ... तापेति। सबृहस्पतिः। महल्लिंगं महतो
भूतस्य विश्वेश्वरस्य अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतदित्यादिश्रुतेः। लिंगं महल्लिंगमिति कर्मधारयो वा प्रतिष्ठाप्य संवत्सराणां दिव्यसहस्रं व्याप्य महतीं तां पसीं तापससंबंधिनी

॥ १९६३॥

॥हितोपदेष्टा हितकृद् हिताद्यहितः सदा॥ रूपवान् शीलसंपन्नो गुणवान् देशकालवित्॥२९॥ सर्वलक्षणसंभारसंभूतो गुरुवत्सलः। तापता॥ २
॥पसीं हि ल्लिंकाश्यां समहतीं दधत्॥३०॥ महल्लिंगं प्रतिष्ठाप्य शाम्भवं भूरिभावतः॥ अयुतं शरदां दिव्यं दिव्यतेजा महातपाः॥३१॥ ततः प्र॥
॥सन्नो भगवान् विश्वेशो विश्वभावनः॥ आविर्भूय ततो लिंगान्महसा राशिरब्रवीत्॥३२॥ प्रसन्नोऽस्मि वरं ब्रूहि परं तेन मन सिवर्तते॥
॥इति शंभुं समालोक्य तुष्टाव तिग्म हृष्टकृत्॥३३॥ आंगिरस उवाच॥ नमः शंकर शांत शंकार रुचे रुचिरार्थद सर्वद सर्वदृक्॥
॥चे॥ अविरलगृहीत महोपहत हतभक्तजनोद्धृत तापततेः॥३४॥ ॥सांबशंकराय। त्र्यंबकाय सर्वेश्वराय। सदाशिनमः।

॥१९६॥
शां २

तपोयोग्यां वृत्तिं धारयन् तां तापेत्यर्थः॥३०॥ प्रतयः य इत्येव पाठः। इत्येवंप्रकारेण पद्यैर् ऋषिः रुद्रदेवं आचार्यो महेश्वरं। तुष्टाव हृष्टकृतया मनसा सोमं सोमार्द्धशेखरं। जयेति
हे शंकर कल्याणकर हे शांत एकरूप हे शं शंकर रुचे चेद्कांत हे रुचिर कमनीय हे अर्थद हे रुचिरार्थद त्स्वेकपदं वा रुचे शान्तदेति क्वचित् हे सर्वद पुरुषार्थचतुष्टयप्रद हे सकल
य काले सर्वावखंडके सर्वनाशिके तिवा हे सर्व सर्वरूप हे [illegible] शुचे पवित्र सर्वदृक्चयाय स्मात् तत्तत्साबोधनं तथेति वा तथा चोक्तं अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा।
यः स्मरेत् पुंडरीकाक्षं स बाह्याभ्यंतरः शुचिः इति सर्वजनस्य शुचिरिति क्वचित्पाठः। शुचिभिर्दत्ता गृहीता महोपचारा महापूजा येन तत्संबोधनं तथा हताभक्तजनानां उद्धृता [illegible] तापततिः सं

तापपरंपरायाः
तत्संबोधनं
[illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

353

२

ततेति। ततं विस्तृतं॥ व्याप्तं सर्वेषां हृद्वरं हृद्याकारं यस्य येन तत्संबोधनं तथा। हे वरहे नतनम्रस्वरूप। कर्त्तरि क्तिन्। समासे तु विघ्नीति रीतिवत्। वेदानां ब्रह्मादीनां
नतिर्यस्येन तत्संबोधनं तथेतिवा। [illegible] नतानां प्रणतानां वृजिनानि पापान्येव महावनानि तेषां दाहकृत् भस्मकर्त्रे कृतं विविधं विचित्रं यया सा तनुर्य
त स्य तत्संबोधनं तथा। ततो विविधचीत्रं तनो इति पाचित्। पवित्रतनो इति चान्यत्र सुतनो हे शोभनतनो। तनूनि कोमलानि पुष्पाणि सैतत्। विशिखा बाणाय खे
स्य स केदर्पस्तथा तं विशेषयति विनाशयति तस्य विशेषणं यस्मादिति वा तत्संबोधनं तथा। हे धैर्यनिधे धैर्यसमुद्र तनुविशि[illegible]नयद्विशोषणं दाहस्तत्र धै

ततसर्वहृद्वरवरदनतेतनवृजिनमहावनदाहकृते। कृतविविधचरित्रपवित्रतनो तनुविशिखविशोषणधैर्यनिधे॥३५॥
तं२ निधनादिविवर्जितकृतनतिकृतक्तौ विहिमनोरथ पन्नगभृत्। नगभृत्सुतार्पितवामवपुः स्ववपुः परिपूरितसर्वजगत्॥३६॥

ना वा

र्यनिधे इत्येकं वा पदं जयेत्यनुषज्यते एवमुत्तरत्रापि॥३५॥७॥ निधनेति निधनं विवर्जितमरणादि विवर्जितमरणादि षड्भावविकाररहि
तकृतः संपादितो नतिकृतं प्रणतो भक्तो येन तत्संबोधनं तथा निधनादिविवर्जितकृतः नतिकृतो भक्ता येन सेकं पदं कृतिने विदुषे ध्यानिने इति
पावत्। विहितो दत्तो मनोरथो मोक्षो येन तत्संबोधनं तथा हे पन्नगभृत् सर्पधारिन् नगभृत्सुता पार्वती अर्पिता स्थापिता वामवपुषि
वामांगे अर्पितं स्वीकृतं वामवपुर्वामांगं वा येन तत्संबोधनं तथा नगभृत्सुतया अर्पितं व्याप्तं वामं वपुर्वामांगं यस्य अर्पितं द
त्तं वा मनवपुर्मनोहरं शरीरं यस्मादिति वा तत्संबोधनं तथेति वा स्ववपुषा स्वस्वरूपेण ब्रह्मरूपेणेति यावत् परिपूरितं व्याप्तं
जगद्येन तत्संबोधनं तथा पाराननिमित्ते तिकाचित्॥३६॥ श्रीकाशीविश्वेश्वराय नमः॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥

३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

354

355

त्रिजगदिति॥हेत्रिजगन्मयरूपहेत्रिजग स्वरूपब्रह्मन्वेदभिस्यादिश्रुतेः वस्तुतोहेविरूपहेप्रपंचरूपरहितत्रहेकुसुदह्शोभना
अखंडसच्चिदानंदैकलक्षणादिष्टिश्विद्धस्तिर्यस्यतत्संबोधनंतथाश्राकृतंव्याख्यानंपदद्वयेपिस्पष्टंदक्षांनेत्राणांउदंचन
मुहूर्तमंचालनमितिपावत॥तेनकुंचनसंकोचनंप्रलयंकरोतीतितत्संबोधनंतथाभामानात्चंदनकुंचनकृदितिकाचि
त्पाठस्तत्रभगवान्सेनामिश्रितंचंदनमगाचंदनंयेनतेनकुंचनकृदालेपकृदितिव्याख्येयंभकारश्रवणनार्थी हुतभुकूंदादिस्वरूपेणचपुरो

१८ ॥१६४॥ १८ त्रिजगन्मयरूपविरूपसुदृक्दृगुदंचनकुंचनकृतहुतभुक्॥भवभूतपतेप्रमथैकपतेपतितेष्वपिदत्तकरप्रसृते॥३७॥ १८ ॥१६४॥ १८

प्रस्ताखिलभूतलसंवरणप्रणवध्वनिसौधसुधांसुधर॥धरराजकुमारिकयापरयापरितःपरितुष्टनतोस्मिशिव॥३८॥

डाशादिभुक्॥कृतभुगितिपाठेजीवरूपेणकृतस्वर्गादिफलभुक्पादद्वयोपतत्संबोधनंतथाउदंचनकुंचनेकृतःहुतभुक्येनसएकंबापदंभवस्यस्मादितिभवहेस
र्वोत्पादकहेभूतविशेषाणांप्राणिमात्राणांवापते॥प्रमथानांगणविशेषाणांमुख्यस्वामिनप्रमथैकपतेभत्राभूतप्रमथानामवांतरभेदाद्रष्टव्यः।पतितेन
ष्वपिभवार्णवेनिमग्नेष्वपिदत्तःकरोरश्मिःकरद्वनकरो॥नभस्थानांधकारनाशोहातत्समस्स्रतिःप्रसरणंप्राप्तिर्येनतत्संबोधनंतथापतितेष्वपिभवेषु
दत्ताकरप्रसृतिर्हस्तावलंबनंयेनतत्संबोधनंवा॥३७॥प्रस्तेतिप्रस्तंगतंअखिलभूतेषुसंवरणंसम्यग्भुवनिवर्णशिरावरणंवायस्यतत्संबोधनंतत्पक्षे
नसर्वमिदंततंमसुनैवदमाक्तमासौदिसादिश्रुतेस्मृतिश्च।प्रणवध्वनेरेवसौधसुधांसुधर्चद्रस्तंधरतीतितत्संबोधनंतथाप्रणवस्योंकारस्यषष्ठ
शोत्मकस्येयोध्वनिर्नादःषष्ठाक्षरःपरापश्यंतीमध्यमावैखर्याख्याअवस्थाअनुभूयस्वरवर्णपदात्मकस्तस्यसौधंगृहमाश्रयस्तस्यार्थः
तत्संबोधनंतथा॥सुधांसुधरहेचंद्रावतंससंबोधरराजकुमारिकयापर्वतराजकन्ययाअपर्णयापरयाचिद्रूपयापरितःसर्वतःपरितुष्टाति
शयेनप्राप्ततोषहेशिवकल्याणरूपनतोस्मित्वामितिशेषः॥३८॥श्रीः॥श्रीः॥श्रीः॥श्रीः॥श्रीः॥श्रीः॥श्रीः॥श्रीः॥

तिर हेर

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

355

हे शिव महेश्वररूप हे देव प्रकाशक हे गिरीश गिरौ वेदलक्षणया: सरस्वत्या वा ईशनियंतः गिरेः कैलासस्येति वा हे महेश महांश्चासावीशश्चेति वा तत्संबोधनं तथा हे विष्णो सर्व
मूर्थविशेषेण भवतीति विष्णुः तत्संबोधनं तथा हे शिवेश शिवायाः उमायाः ईशः भर्तः हे मृड सुखजनक सुखस्वरूपेति वा उडुपतिं चंद्रं धरतीति उडुपतिः अस्तत्संबोधनं तथा उडु
पतिः तिलके तिलकं चित् । उडुपतिके ति चान्यत्र । पाठद्वयमपि छंदोभंगादक्षराधिक्याच्च नांगीकर्तव्यमिति उडुपतीके ति पाठः । उडुपतिः इकतिस्मरतिशिरो भूषणत्वेन स्वीकरोती
ति या वत् तत्संबोध्यनं धात्वनामने कार्थित्वात् । कृतादत्वायंत्रणापीडायेन तत्संबोधनं तथा केषामिसाकांक्षायामाह । त्रिजगति विख्यात कृतां कामक्रोधलोभादीनां त्रिपुरांधक

व
गशिवदेवगिरीशमहेशविभोवितप्रदगिरीशशिवेशमृड । मृडयोडुपती त्रिजगत्त्रितयंकृतयंत्रणभक्तिविघातकृतां ॥३९॥
नकृतांततएषविभेमि ~~[illegible]~~ हरप्रहराशुममाघममोघमते ॥
नमतांतरमन्यदवैमि शिवंशिवपादनतेः प्रणतोस्मि ततः ॥४०॥ विततेत्रजगत्स्खिलेघहरं हरतोषणमेवपरंगुण
वत् ॥ गुणहीनमहीनमहद्वलयप्रळयांतकमीशमतोस्मि नतः ॥४१॥ रामरामरामरामरामरामरामरामराम

५२ कजन्मधरादीनां वेत्यर्थः जगत्त्रितयं मृडयसुखय ॥३९॥ अस्मिन्श्लोके द्वितीयपादे छंदोभंगोक्षराधिक्यं चार्षं । हे हर अज्ञाननाशक भक्तपापहर प्रळयकाले सर्वसंहारकेति
वा ॥ हे अमोघमते अप्रतिहतज्ञान । ज्ञानमप्रतिघं यस्येति निश्चते । एषोहं कृतांतनोयमादपि न विभेमि त्वद्दर्शनादिति शेषः ॥ अत आशु शीघ्रं मम अघं पापं महामोहं वा प्रहरेति
दूरीकुरु नाशय इत्यर्थः ॥ ननु तत्त्वज्ञानादेवाहमहमज्ञाननाशकाभ्रांतिचेत्तत्राह ॥ शिवपादनतेः शिवस्यतव पादनतेर्नमस्कारादन्यन्नमतां इतरं शिवं कल्याणरूपं ना
नावैमि न जानामि ततस्त्वां प्रणतोस्मि इति नमस्कारमात्रेणैव ज्ञानं संपाद्य मज्ञानं निवर्त्यदिति वै भावः ॥४०॥ अतः कारणात् दृशमीशं त्वां नतोस्मि ईशं कथंभूतं गु
णहीनं प्रपंचातीतं इत्यर्थः ॥ पुनः कीदृशं अहीनमहावलयं ॥ अहिसंबंधी महावलयं महत्कंकणं यस्य तं ॥ अहीनां सर्पाणामीन ईश्वरः अहीनो वासुकिः नागानामीशो नेनोपि
स एव महद्वलयं यस्येति वा ॥ पुनः कीदृशं प्रळयकाले सर्वसंहारकमित्यर्थः ॥ एतोत्र जगति दृशोवितते अस्येव व्याख्यानमखिलइति हरतोषणमेव अघहरं परं मुख्यं गुणवदिति ॥ ४१ ॥

प्रळयांतकं १ की १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

356

(।। ९५ ।।)

र देवानां

व्यतरद्दत्तवान् । वरान् अयच्छन्नामचित्तयंनिर्वकिग वृहतेतिस्मो कत्र्येयेनाहं लांपतिरेत्यिंद्रादीनां गुरुर्भवसर्थः ।। अपंचेर्विस्तारैश्वतुरैर्निपुणैस्सुश्राव्यैरित्यर्थः
भव भवानिति कश्चित्साठः । वा गुदयाद्वय मिति । अस्य स्तोत्रस्य पाठात् यं गुरूपं प्रतिसरस्वतीउदियात् उदिता भवति तस्य संस्कृता वाणी चस्यादित्यन्वयः पक्षावणो
दपि भावतद्द्विति पाठे एतत्स्तोत्रं भावतः भक्त्या त्रिकालतः त्रिकालेयः पठति पक्षसंस्कृणोति तस्य संस्कृता वाणी इत्यर्थः ।। अपि वा सुमहात्मनः अपि वा गुणवांश्च
स्यात्

।। इति स्तुत्वा महादेवं विरराम गिरां सुतः । व्यतरच्च महेशानस्तस्मा तुष्टो वरान् बहून् ।। ४२ ।। श्रीमहादेव उवाच ।।
बृहता तपसानेन बृहतां पतिरेष्यहो । नाम्ना बृहस्पतिरिति ग्रहेष्वर्च्यो भव द्विज ।। ४३ ।। अस्माल्लिंगार्चनान्नित्यं जी
व भूतोसि मे यतः । अतो जीव इति ख्यातिं त्रिषु लोकेषु यास्यसि ।। ४४ ।। वाचां प्रपंचैश्चतुरैर्निष्प्रपंचं यतस्तुतिः । अ
तो वाचां प्रपंचस्य पतिर्वाचस्पतिर्भव ।। ४५ ।। अस्य स्तोत्रस्य पठनादपि वा गुदियाच्च यः । तस्य स्यात्संस्कृता वाणी त्रिभि
र्वर्षैस्त्रिकालतः ।। ४६ ।। समुत्पन्ने महाकार्ये न सबुध्या प्रहीयते । यः पठिष्यत्यदः स्तोत्रं वायव्याख्यं दिने दिने ।। ४७ ।। अस्य स्तो
त्रस्य पठनान्नियतं मम सन्निधौ । न दुर्वृत्तौ प्रवृत्तिः स्याद विवेकवतां नृणां ।। ४८ ।। अदः स्तोत्रं पठन् जंतुर्जातु पीडां ग्रहोद्भवां ।।
न प्राप्स्यति ततो जप्यमिदं स्तोत्रं ममाग्रतः ।। ४९ ।। नित्यं प्रातः समुत्थाय यः पठिष्यति मानवः ।। इमां स्तुतिं हरिष्ये हं तस्य बा
धाः सुधीरणाः ।। ५० ।। त्वत्प्रतिष्ठितलिंगस्य पूजां यो प्रयतलतः ।। इमां स्तुतिं मधीयानो मनोवांछामवाप्स्यति ।। ५१ ।। इति दत्वा वरा
न् शंभुः पुनर्ब्राह्मणमाह्वयत् ।। सेंद्रान् देवगणान् सर्वान् सत्यलोकगतान् ।। ५२ ।। तानागतान् समालोक्य शिवो ब्राह्मण
मब्रवीत् ।। विध्ये विध्ये हि मद्वाक्याद मुं वाचस्पतिं मुनिं ।। ५३ ।। गुरुं सर्वसुरेंद्राणां परितः स्वगुरोर्गुरुं ।। अभिषिंच विधानेन देवा

रु३

यद्भितिपाठद्वयेप्यकारः प्रश्लेष्टव्यः अर्थस्तु पूर्वोक्त रीत्या अनुसंधेयः ।। ४६ ।। वायव्याख्यं वायुः स्तवात्मा वायुर्वै गौतम सूत्रमिति श्रुतेः तत्साधकं वायव्यं हिरण्यगर्भपद प्रापकं इ
र्थः ।। वायुपुराणोक्त प्रोक्तं वायुनां वाप्रोक्तं वायव्यं यद्वा वायुरेव वायव्यं स्वार्थे पुत्र वायुर्यथा क्षिप्रकारीत पाशीघ्र फलद इत्यर्थः तदाख्यं तन्नामकं । उकारः शं करः शोकनाशका

357

गिरांपतये वाचस्पतये इत्यर्थः। सुबुद्धिः परिवर्द्धनं शोभनाऽज्ञानजनकं यत्कर्म तत्कृत्त्यं भूतं। अंतर्हितोंतर्द्धानं गतः अंतरिति इति पाठेपि स एवार्थः। गुरु
णा देत्य गुरुणा शुक्रेणेत्यर्थः। यद्वा गुरुणा त्रैलोक्य गुरुणा श्रीविष्णुनेत्यर्थः। स्वलोकं सुगं मे ... रोरूपरि स्थितं लोकं सत्यलोकं वा शानिलोकं

॥अतीवाधिषणाधीशो मम प्रीतिर्भविष्यति। महाप्रसाद इत्याज्ञांगिरस्याधाय तत्क्षणात्॥५५॥ सुरश्रेष्ठः सुराचार्यस्त्वत्रांगिरसंतद्॥

गिरां ३ ॥देवदुंदुभयो नेदुर्ननृतुश्चाप्सरोगणाः॥५६॥ गुरुपूजां व्यधुः सर्वे गीर्वाणा मुदिताननाः॥ अभिषिक्तो वशिष्ठाद्यैर्मंत्रपूतेन वारिणा॥५७

॥पुनरन्यं वरं प्रादाद्गिरीशः पतये नृणां॥ एवं गिरस धर्मात्मन्देवेज्यकुलनंदन॥५८॥ सवतास्थापितं लिंगं सुबुद्धि परिवर्द्धनम्॥

॥बृहस्पतीश्वर इति ख्यातं नाम्नायं त्वविष्यति॥५९॥ गुरुपुष्यसमायोगे लिंगमेतत्समर्च्य च॥ यत्करिष्यंति मनुजास्तत्सिद्धिं प्रभियास्यति॥६०॥

॥बृहस्पतीश्वरं लिंगं मया गोप्यं कलौ युगे॥ अस्य संदर्शनादेव प्रतिभा प्रतिलप्स्यते॥६१॥ चंद्रेश्वराद्दक्षिणतो वीरेशान्नैर्ऋतेस्थितं॥ आरा

॥ध्याधिषणेशं वै गुरुलोके महीयते॥६२॥ गुर्वंगनागमनजं पापं षण्माससेवनात्॥ अवश्यं विलयं याति तमः सूर्योदये यथा॥६३॥ अत एव हि

॥गोप्तव्यं महापातकनाशनं॥ बृहस्पतीश्वरं लिंगं नाख्येयं यस्य कस्य चित्॥६४॥ इति दत्वा वरान्देवस्तत्रैवांतरधीयत॥ द्रुहिणो गुरुणा सार्द्धं स्वं

॥शोपेंद्रो बृहस्पतिः॥६५॥ अस्मिन्पुरे धि... ध्याप्य विसृज्येंद्रादिकान्सुरान्॥ अलंचकार स्वर्लोकं विष्णुनानुमतो द्विजः॥६६॥ अगस्तिरुवाच॥

॥अतिक्रम्य गुरोर्लोकं लोपामुद्रे ददर्श सः॥ शिवशर्मा पुरीं सौरेः प्रभामंडलमंडितां॥६७॥ पृष्टौ तेन च तौ तत्र तां पुरीं प्रददर्शतुः॥ द्विजेन द्विजवर्याय ग

॥णवर्यौ शुचिस्मिते॥६८॥ गणा ऊ०॥ मारीचेः कश्यपाज्जज्ञे दाक्षायण्यां द्विजोत्तम गुः॥ तस्य भार्याभवत्संज्ञा पुत्री त्वष्टुः प्रजापतेः॥६९॥ भर्तुरिष्टा ततस्त

यां प्रस्तावयति। अतिक्रम्येति तेन द्विजेन पृष्टाविवत्यन्वयः। प्रददर्शतुः विशेषेण दर्शयामासतुरित्यर्थः। प्रशशंसतुरिति पाठे प्रकर्षेण कथयामासतुरित्यर्थः। दाक्षा
यण्यां दक्षकन्यायां मदित्यामितियावत्। उत्तम गुः उत्तमा गावो रश्मयो यस्य स सः सूर्यस्तथा। आदित्यस्य सूर्यस्य तद्रूपं तेजः पुंजं मंडलस्य तेजस्सोपलक्षितं गात्रेषु सा संज्ञा परिदध्यौ ध
तवती॥

।७।

हितोभवत् ४

॥स्य तस्मात्तद्रूपशालिनी॥ संज्ञा कश्यपमासु दीपेन समन्विता॥७०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मा॰ पु॰ स ३८०

॥१८९६॥ १८ स ५

किंतु तस्या गात्रं नातिक्रांतं नातिकमनीयमित्युभयत्र वदित्यर्थः ॥ नातिक्रांतुमिति पाठे अतिक्रांतुं अतिशयेन धर्तुं अतिक्रामितुं वै नातीति भवत्सम र्था न जायते स र्थः लोकोत्त्य
भिप्रायेण वा शब्द एवार्थे वा गात्रेषु परिदग्धौ नातिक्रांत मनाः अभवदिति पाठश्चिंत्सः ॥ प्रणयकोपिता याः भार्यायाः सूर्यवर्चसा मार्त्तंड नाम निर्वक्ति न खल्विति अ
यं सूर्यः अंडस्थो गर्भस्थः स्ने हात्प्रणयकोपात् यद्वा प्रसंगात्सूर्यस्य नाम निरुक्तिः ॥ अभाषत कश्यप इति शेषः ॥ इतं भिक्षामलभमानेन बुधेन शापान्मृतां

॥ आदित्यस्य तु तद्रूपं मंडळस्य तु तेजसा ॥ गात्रेषु परिदग्धौ वै नातिक्रांतमिवाभवत् ॥ ७१ ॥ न खल्वयं मृतोंडस्थ इति स्नेहाद भाषत ॥ तदाप्रभृति
॥ लोके यं मार्त्तंड इति चोच्यते ॥ ७२ ॥ तेजस्त्वप्यधिकं तस्य सा सहिष्णु विवस्वतः ॥ येनातितापयामास त्रैलोक्यं तिग्मरश्मिभृत् ॥ ७३ ॥ त्रीण्यपत्या
॥ नि त्रो ब्रह्मंस्तं ज्ञायां तपसां निधिः ॥ आदित्यो जनयामास कन्यां द्वौ च प्रजापती ॥ ७४ ॥ वैवस्वतं मनुं ज्येष्ठं यमं च यमुनां ततः ॥ नातितेजोमयं
॥ रूपं सोढुं साळं विवस्वतः ॥ ७५ ॥ मायामयीं ततः छायां सवर्णां निर्ममे [illegible]तः ॥ प्रांजलिः प्रणतो भूत्वा संज्ञां छाया तदाब्रवीत् ॥ ७६ ॥ तथा ज्ञाकारि
॥ णी देवि शाधि मां करवाणि किं ॥ संज्ञोवाच तत श्छायां सवर्णे शृणु सुंदरि ॥ ७७ ॥ अहं यास्यामि सदनं त्वष्टुः त्वं पुनरत्र मे ॥ भवते वस कल्या
॥ णि निर्विशं कं समानया ॥ ७८ ॥ मनुरेष यमावैतौ यमुना यमसंज्ञकौ ॥ स्वापत्य दृष्टयापट्य मेत द्वाळत्रयं त्वया ॥ ७९ ॥ अनाख्येयमिदं वृ
॥ त्तं त्वयापत्यो शुचिस्मिते ॥ इत्याकर्ण्यार्थ सा त्वाष्ट्री देवी छायां जगाद ह ॥ ८० ॥ आकचग्रहणान्नाहमाशापाश्च वै कदाचन ॥ आख्यास्यामि
॥ चरित्रं ते याहि देवि यथा सुखं ॥ ८१ ॥ इत्यादिश्य सवर्णां सा म थे [illegible] सवर्णया ॥ पितुरंतिकमासाद्य नत्वा त्वष्टारमब्रवीत् ॥ ८२ ॥
॥ पितः सोढुं न शक्नोमि तेजस्तेजोनिधेरहं ॥ तीव्रं तस्यार्क पुत्रस्य काश्यपस्य महात्मनः ॥ ८३ ॥

उस्थस्य कश्यपानुग्रहात्प्रतीकार इति मोक्षधर्मे तदुर्विधिक्रिया ॥ तदुक्तं हरिवंशे ॥ अज्ञानन्कश्यपस्तस्मादिति तृतीयं चरणं चरणत्रयं श्लोकोक्तमेव ये
न तेजसातिग्मरश्मिभृत् ॥ महसां तेजसां निधिराश्रयः ॥ ७४ ॥ मनुं मन्वंतराधिपं मनुश्रेष्ठमिति बूचित् ॥ सोढुं धर्तुं मायामयीं सवर्णां तन्नाम्नीं स्वच यः
छाययानिर्मित त्वा छायेत्यपि तस्या नाम भावेवक्ष्यति संज्ञां छाया तदाब्रवीदिति छायाप्रतिबिंबस्वतः स्वत्रयाय यौ यमजौ ॥ तावेवाह यमुनेति आकचग्रहणात्

सु का २

भि

॥ २

39

...साय नमः

श शु १

अंतेवाई के शैवादि त्रिपुपि त्रादि त्रितयाघथा स्त्र्यंभयंस्यादि स्यर्थः मौग्ध्यात् मौग्ध्यात् मौग्ध्यादित्येव वापाठः एवमग्रेपि दुर्वृत्तयासमीक्ष्य का
रिस्यासोहं अत्रापितु गृहे स्त्र्यभयंकरः भयंकत्रीण विच्य [illegible] तिइत्यर्थः स्वकरो गारकर्षणं स्वहस्तेन ज्वलदंगारग्रहणं वर्षण मितिपा
ठे स्यागइत्यर्थः पि तुर्गृहे श्रेयः न॥ दं श्रेयो हेतु नभवतीत्यर्थः वा शब्दो वितर्के गृहे इति कश्चित्॥९०॥ सर्वः सर्वात्मकः परमात्म
त्वात् सूर्यस्य इश्वरे रूपे वाग्नेष्ठमूर्ति त्वात्तस्य सद्देतिपाठे सदा सर्वकाले सर्वत्र सर्वदेशे मत्सुमम॥ सत्यमिपाठे सत्यं परमार्थं न्डवात्मे

निशम्योदारितां श्वाः पित्रा निर्भर्त्सिता बहु॥ भर्तुः समीपं यायाहीति निर्मुक्ता सा पुनः पुनः॥८४॥ चिंतामवाप महती स्त्रीणां धिक् चेष्टितं त्विति॥ निनिंद बहुधात्मानं स्त्रियं वा तिनिनिंद सा॥८५॥ स्वातंत्र्यं न क्वचित् स्त्रीणां धिगस्वातंत्र्यजीवितं॥ शैशवे यौवने प्राप्ते पितृभर्तृसुताश्रयं॥८६॥ त्यक्त्वा भर्तृगृहं मौग्ध्यात् बत दुर्वृत्तया मया॥
तापि ४
अविज्ञाय च धाम पत्युर्निकेतनं॥८७॥ तत्रास्ति सा स्ववर्णा वै परिपूर्णमनोरथा॥ अत्रावतिष्ठ सात्रेवपित्रा निर्भर्त्सिता ह्यहो॥८८॥ तातेति चंडचंडांशुः पित्रोः [illegible] रतिभयंकरः॥८९॥ अहो यदुच्यते लोके रूपाख्यानमिदं हितत्॥ स्फुटं दृष्टं मया येति स्वकरांगार कर्षणं॥९०॥ न दृष्टं भर्तृगृहं मौग्ध्याच्छुवपो वनं पितुर्गृहे॥ वय स्त्र प्रथमं चारुरूपं त्रैलोक्य कांक्षितं॥९१॥ सर्वात्मिसवनं स्त्रीत्वं कुत्रचापीति वा न मत्स्वं॥ पतिश्च तादृक् स र्वज्ञो लोकचक्षुस्तमोपहः॥ ९१॥ सर्वेषां कर्मणां साक्षी सदा सर्वत्र संचरः॥ मच्छ्रेयः कथं वा स्यादिति सा परिचिंत्य च॥९२॥ आगच्छद्वडवा रूपा तपसे पर्युनिंदिता॥ उत्तराश्च कुरून्प्राप्य चरंती निरसंत्वणं॥९३॥ युक्ता पे च तपस्ती व्रपतिमाधाय चेतसि॥ तं वव्रे न तत्सस्तु सा हि पत्यै तेजइ त्युचे॥९४॥ ॥पो१

स्यापर्यनिंदिता सर्वतो निंदा स्मृत्याकृता निश्चयेति कश्चित्॥ उत्तरान्कुरून् उत्तर समुद्र संलग्न वर्षं चरंती भक्षयंती व्युत्ते पि विशेषेण उत्कृष्ट तपालिपे
समवती तादृक् कृते पइतिपाठे न पो वक्रेने सस्योपरि याह गिति ज्ञातव्यता हगौनर्वेचनीयं अतिमहत्तरामतिपावत् तत्र अक्कं अतिशायितेतेजः ते नानो अक्षे
त

[illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गी॰मू॰सप्तश॰

भद्रा प्रीति॥ तपस्या नाम्नांतरं यद्वा भद्रां स दृष्ट्वा नाम्ना तपती प्रीतिपुराणांतराद्वगंतव्यं गौरवात्मनुरुत्ता॥ पदपादेन संज्ञाया: समानं रूपं यस्या: सो
संज्ञारूपिणी॥ तां य घस्मात् समुद्यत: उत्थापित: ततस्मादेष पाद: अस्मात् पादात्॥९८२॥ अयीति संबोधने भामिनि कोपने भाविनीति क्वचित् ऽनी

मन्यमानो थ तां संज्ञां सवर्णीयां तदा रविः॥ सावर्णिं जनयामास मनुमष्टममुत्तमं॥९९॥ शनैश्चरं द्वितीयं च संज्ञां भद्रां तृतीयकां
॥ सवर्णाधेस्वे पत्येषु सापत्न्यात् स्त्रीस्वभावतः॥ चकाराभ्यधिकं स्नेहं न तथा पूर्वजेषु च॥ मनुस्तत् क्षांतवान् ज्येष्ठो
भक्ष्यालंकारलालनैः॥९७॥ कनिष्ठेष्वधिकं दृष्ट्वा सावर्ण्यादिषु नो यमः॥ कदाचित् रोषतो बाल्याद् भाविनोर्थस्य गौ
रवात्॥९८॥ पद्भ्यां संताडयामास यमः संज्ञास्वरूपिणीं॥ ततः शापं च सा क्रोधात् सावर्णिजननी तदा॥९९॥ जिघांस
तात्वया पापमां यदंघ्रिः समुद्यतः॥ अचिरात् तस्मात् तवैष तवैति पत्यां दुःखिता॥१००॥ मातृशापपरित्रस्तो यमो पि पितु
रग्रतः॥ शशंस सर्वं तद्वृत्तं रक्ष रक्षेत्युवाच तं॥१०१॥ मात्रा सुतेषु सर्वेषु वर्त्तनीयं समं यतः॥ तस्यां मयोद्यतः पादो
न देहे परिपातितः॥१०२॥ बाल्याद्वा यदि वा मोहात् तद्भवान् क्षंतुमर्हति॥ गोपते शापतो मातुर्मा पतत्वंघ्रिरेष मे॥१०३॥
॥ ॥ विवस्वानुवाच॥ ॥ अपराधसहस्रेपि जननी न शपेत् सुतं॥ तस्मात् किमपि पुत्रो बालभविष्यत्यत्र
कारणं॥१०४॥ येन त्वां सा शशापत्वं क्रोधात् धर्मज्ञं सत्यवादिनं॥ मातृशापोन्यथा कर्तुं न शक्यः केनचित् क्वचित्॥
१०५॥ कृमयो मांसमादाय यास्यन्ति त्वन्महीतलं॥ इत्थं तु चरितार्थः स्याच्छापस्त्रातो त्वयानपि॥१०६॥ इति पुत्रं स
माश्वास्य रविस्तत्पुरं ययौ॥ चिरमालोकितो भार्यामुवाच सविता वचः॥१०७॥ अयि भामिनि बालेषु समेष्वपि कृतस्त्वया॥
विधीयते धिकः स्नेहः सावर्ण्यादिषु नादिषु॥१०८॥ ना च चक्षे यदा सा थ भास्वते परिपृच्छते॥ तदा सन् समाधाय सो
ज्ञासीत् सर्वमेव हि॥१०९॥ ततो भगवते शप्तुमुद्यते सा शशंस ह॥ यथा वृत्तं तथा तथ्यं तुतोष भगवान् पि॥११०॥ ॥ ॥
दिषु कनिष्ठेनादिष्विति पाठे आदिषु श्राद्धदेवादिषु अनुपस्थापयंतीति अन्वया: नाठरपिं गव्यदम: सहहितं सान्वयं संलयन्तीति क्वचित्॥ आसानम

॥१९७॥

तःकरणंसमाधिस्थितमन्तःकरणमनसाप्राणांश्चविधायैकेतत॥७१०॥ ॥

361

आर्यचारिणी आर्यवृत्तं शीलं यस्यास्तां नियमेन चेतिचकारस्तेजसामित्यनेन संबध्यते तेजसेतिवा पाठः॥ यद्यस्मात्त्वक्षितस्तत्तु कारणात्त्वं प्रापितः॥ भूमिं कुंदं भ्रमो बुनिर्गमे भ्रांतो कुंदाख्योऽशिल्पियंत्रभ्रम
तिविश्व…कोशः॥ तस्यार्थपरत्वात्त्वमिरपितथात्र रं हृतं अर्थेति कश्चित्॥११६॥ ॥हएवंती आह एवंती ग्लक्षयंती मितियावत्॥ हएवंती मिति कश्चित्॥ अनेन संनिध्यापादहरिः सूर्यः हरिरूपेणाश्वरूपे
रूपेयाहरिरूपोभूदितिकश्चित्॥ तदाक्रियाभेदादन्वयभेदः॥ समभावयत्॥ संगममकरोत्॥ निर्वृत्तिं स्वास्थ्यं॥ निर्वृत्तिमितिपाठे सुखं युक्तमेतदित्याह॥ दुष्प्रापमितिमहोज्योतिः॥१२४॥छ॥

तं

॥तथ्य आषण तस्तां तुरविज्ञात्वा निरागसं॥ न शशापचसं लब्धोग्र येोचु त्वष्टुरंतिकं॥१११॥ त्वष्टापि च यथा न्यायं सात्वयं स्तिग्मतेजसं॥छ॥
॥निर्दग्धुकाम कोपेन प्रणतं मुदातदा॥११२॥ विज्ञाय तदभिप्रायं त्वष्टोवाचाशु तरविं॥ त्वष्टोवाच॥ तवातितेजसा भीता प्राप्योत्तरकुरु॥
॥न्वे॥११३॥ वडवारूपमास्थाय वने चरति शाड्वले॥ दुष्टा हिता भवानद्य स्वाभार्या मार्यचारिणीं॥११४॥ अध्यष्यां सर्वभूतानां तेजसां नियमेन च॥
॥त्वष्टायत्नेक्षितः सूर्यस्तथैवानुमतेन च॥ भ्रमिमारोप्य यत्नेन सोतिकांततरोभवत्॥११५॥ लब्धानुज्ञस्तथ्यस विलाद्गत्वोत्तरकुरुन् राछ॥
॥साक्षात्तपोमयीं लक्ष्मीं चरंतीं च तपोमहत्॥११६॥ ददर्श वडवारूपां वाडवानलतेजसीं॥ नीरसानि तृणान्येव हएवंतीं योगमायया॥११७॥

हे।र ए्वं

अनेन संसदिज्ञाय तां त्वाष्ट्रीमश्वरूपिणीं॥ सहरिरूपो भूत्वा सुखेन सममभावयत्॥११८॥ त्वरमाणां त्वपरितः परपुरुषशंकया॥ सा तन्निरवमच्छुक्रं नासिकाभ्यां विवस्वतः॥११९॥ देवौ तस्मा
दजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ॥ स्वरूपमनुरूपं च द्युमणिस्तामदर्शयत्॥१२०॥ तुतोष सा पतिं दृष्ट्वा मित्रनेत्रमुदावहं॥ पतिं पतिव्रता कांतं स्वांतसंतापहारिणं॥१२१॥ निर्वृत्तिं च परां
प्राप दुष्प्रापां तपसार्थकं॥ तप एव परं श्रेयस्तप एव परं धनं॥१२२॥ तप एव हि देवत्वकारणं परमं मतं॥ शिवशर्मन्परेते … दृश्यते चातिशीघ्रमत॥१२३॥ ज्योतिश्चक्रस्वरूपं च यो …पर्यध
एवच॥ तत्सर्वमिह जानीहि सुमहत्तापपापहं॥१२४॥ ॥रामराम तवपादपंकजं चिंतयामि भवबंधमुक्तये॥ वंदितं सुरनरैर्नरेसइमौलिभिर्ध्यायितं मनसि योगिभिः सदा॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अष्टादशे मरीच्यत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। वसिष्ठांगिरसां लोको वर्ण्यते ध्रुवसंततः॥१॥२

शुक्रेशात् उत्तरेण शुक्रेश्वरस्योत्तरे इत्यर्थः। दक्षिणेन हि पांगुस्थितः। एतदध्यायफलमाहस्मृत्वेति॥१२९॥ ॥इतिश्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां सप्तदशोध्यायः॥१७॥ ॥
इतीति। अथानंतरं शिवशर्मा इत्यं कथां शृण्वन् सप्तर्षिमंडलं नेत्रयोः प्राघुणीचक्रे प्रत्यक्षीचकारेति साद्दैनान्वयः। व्रजन्निति। तस शिवशर्मा विष्णुलोकं व्रजन् गच्छन् देवौ कस्यायमतुलो लोक इत्युवाच पप्रच्छेति चतुर्थेनान्वयः। चकारः समुच्चये न केवलं व्रजन् व्रजति उवाच चेत्यर्थः। भागधेयं दैवं प्रच्छन्देः स्थिताः स्थितिर्वयं मंदभाग्या एवं इति

॥ एवं शनैश्चरो जज्ञे सवर्णायां विवस्वतः। सोथ वाराणसीं गत्वा सुवर्तिं दशावंदितो॥१२५॥ तस्त्वो तपोतिविपुलं लिंगं संस्थाप्य शांकरं। इमं लोकमवापो॥
॥ ग्रहत्वं चेश्वरार्चनात्॥१२६॥ शनैश्चरेश्वरं दृष्ट्वा वाराणस्यां सुधीर्भवन्। शनिबाधा न जायेत न निवारेत दर्शनात्॥१२७॥ विश्वेशाद्दक्षिणेन॥
॥१८९॥ ॥ गोस्तुकेशात् उत्तरेण हि। शनैश्चरेशमभ्यर्च्य लोकेत्र परिमोदते॥१२८॥ श्रुत्वाध्यायमिमं पुण्यं ग्रहपीडा न जायते। नोपसर्गश्च यतस्य का॥ ॥१८९
१८ ॥ श्यां निवसतः पुंसतः॥१२९॥ ॥इतिश्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे शनैश्चरलोकवर्णनं नाम सप्तदशोध्यायः॥१७॥ ॥ १८
॥ अष्टादशे मरीच्यत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। वसिष्ठांगिरसां लोको वर्ण्यते ध्रुवसंततः॥१॥ अगस्तिरुवाच॥ इतिश्रुत्वैव नु कथां॥
॥ रम्यां शिवशर्मा यथा माथुरः। मुक्तिपुर्यां तु संस्नातो मायापुर्यां गतासुकः॥१॥ नेत्रयोः प्राघुणीचक्रे ततः सप्तर्षिमंडलं॥ व्रजन्सर्वे॥
॥ लवलोकमतं विष्णुपुरीक्षणात्॥२॥ उवाच प्रसन्नात्मा रक्तेतस्त्वारण्ये भागधेः॥ प्रार्थिता देवकन्याभिस्तिष्ठ तिष्ठेति चक्षणं॥
॥३॥ स्थितासु तासु निःस्वस्य मंदभाग्यावयं त्विति। गता पुण्यतमाल्लोकान् सोयं सुपुण्यवत्तमः॥४॥ ॥साबवाजवेनमः॥

तासु देवकन्यासु निःस्वस्य स्थितासु सतीषु असौ शिवशर्मा पुण्यतमान् सप्तर्षिलोकाननुगतो गतवानु यतो सोपुण्यवतां मध्ये श्रेष्ठ इत्यगस्तिवाक्यं इति तिष्ठ तिष्ठेत्यादि वचना
निःस्पृहत्वं निश्चित्यान्वयः। असौ पुण्यतमान् लोकाननुगतो यतो सोपुण्यवत्तमो वयं मंदभाग्यः स्वल्पपुण्या इति तासु निःस्वस्य स्थितासु सतीषु उवाचेति पूर्वेणैवान्वयः॥
गतेति पापे गमिष्यतीत्यर्थः॥ छ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

363

सद्याः शिवाभंगलरूपा शिवेवा मतिर्यस्य शिवगतइ ति पाठे शिव एव गतिर्यस्य शेषं पूर्ववत्॥ उभयपाठे तत्संबोधनं तथा सदेत्यत्रा भीतिकविसर्ग॥ प्रजा सृजा ब्रह्मणः सुताः पुत्राः प्र
ज्ञा इति पाठेपि स एवार्थः॥ उर्ज्जा अरुंधती॥ नुतइति॥ ततआज्ञाज्ञादानानंतरं ते मुनयः अविमुक्तं समासाद्य॥१२॥ तत्रस्व नाम्ना लिंगानि प्रतिष्ठाप्य शिवे परया भक्त्या अति
अत्यर्थं उग्रं तपस्तेपुरित्यग्रिमेण अन्वयः॥ कीदृशमविमुक्तं क्षेत्रं ईशेन ईश्वरेणाधिष्ठितमधिष्ठितमाश्रितमित्यर्थः॥ धिष्ठितमिति पाठे विशेषणं॥ धिष्ठितमित्यर्थः॥ अविमुक्तं नाम

३१ इति शिवन्मुखान्नाम सांवत्सनानि विमानगाः॥ देवो कस्याय मनुष्ठो लोकस्ते जोमयः शुभः॥५॥ इति द्विजः ववः श्रुत्वा प्रोवाचनु गणसत्तमो॥ शिवशर्मन् शिवमते सदा
सप्तर्षयो मलाः॥६॥ ब्रजंतीह प्रजाः स्रष्टुं विनियुक्ताः प्रजासृजा॥ मरीचिरत्रिः पुलहः पुलस्त्यः क्रतुरंगिरा॥७॥ वशिष्ठश्च महाभागो ब्रह्मणो मानसाः प्रजाः
॥ सप्तब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः॥८॥ संभूतिरनसूया च क्षमा प्रीतिश्च सन्नतिः॥ स्मृतिरूर्ज्जा क्रमादेषां पत्न्यो लोकस्य मातरः॥९॥ एतेषां तपसा वै
तस्थायते भुवनत्रयं॥ उत्पाद्य ब्रह्मणा पूर्वमिति प्रोक्ता महर्षयः॥१०॥ प्रजाः सृजनरे पुत्रा नानारूपाः प्रयत्नतः॥ ततः प्रणम्य ब्रह्माणं तपसे कृतनिश्चयाः॥११॥
अविमुक्तं समासाद्य क्षेत्रं क्षेत्रज्ञधिष्ठितं॥ मुक्तेः पेसर्वजंतूनां अविमुक्तेशिवेन यत्॥१२॥ प्रतिष्ठाप्य च लिंगानि ते स्वनाम्ना किलानिच॥ शिवेतिपरया भक्त्या
ते पुरुग्रं तपो भृशं॥१३॥ तुष्टस्तत्तपसा शंभुः प्राजापत्यपदं ददौ॥ लिंगान्यत्रीश्वरादीनि दृष्ट्वा काश्यां प्रयत्नतः॥१४॥ प्रजापत्येत्र लोके नैवसत्युज्वलतेजसः॥
गोकर्णेशस्य सरसः प्रत्यक्कूतीरे प्रतिष्ठितं॥१५॥ लिंगमत्रीश्वरं दृष्ट्वा ब्रह्मतेजोसि वर्द्धते॥ कर्कोटवाप्या ईशाने मरिचेः कुंडमुत्तमं॥१६॥ तत्र स्नात्वा नरो सत्य
भ्राजते भास्करोपमः॥ मरीचीश्वरसंज्ञं तु तत्र लिंगं प्रतिष्ठितं॥ तल्लिंगदर्शनाद्विप्र मरीचेर्लोकमाप्नुयात्॥१७॥ कान्त्या मरीचिमालीव शोभते पुरुषर्षभः॥ पुलहे
शपुलस्त्येशौ स्वर्गद्वारस्य पश्चिमे॥ तौ दृष्ट्वा मनुजो लोके प्राजापत्ये महीपते॥१९॥ श्रीभवानीशंकरापनमः॥ श्रीरामार्पणमस्तु॥ श्रीवापनमः॥

३२ निरुक्तं मुक्तये यांति॥ सकल प्राणिनां मुक्त्यै शिवेन अविमुक्तं न त्यक्तं यत्तत् अविमुक्तमित्यन्वयः॥ यद्यस्मादिति वा प्राजापत्ये प्रजापतीनां मरीच्यादीनां संबंधिनि॥ गोक
र्णेशस्य सरसः प्रत्यक्कूतीरे पश्चिमतीरे प्रतिष्ठितं प्रतिष्ठाविधिना स्थापितमित्यर्थः॥ गोकर्णस्यास्येति पाठे बुद्धिसन्निहितत्वादस्येति निर्देशः॥ मरीचिमालीव सूर्यः॥१८॥

२२५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

364

वा २

इहवाराणस्यां सप्तर्षिमंडलेवा। शुभैः षिभिः केवल्यैश्रीसः। वशिष्ठस्याप्यरुंधती मिति भागवतो केरीपद शिष्ठस्यान्यापत्नी अस्ति साप्यत्र तिष्ठन्नी त्याहतुः पतिव्रतेति
हेकमके हेभा वि निपतिव्रता सु मध्ये यथा अरुंधत्या विमलशायोस्ति। विमलश्री सांशाय श्रीतिविमलशा एः शुश्राः करण मित्यर्थः। न तया कुत्रापि अन्यस्य
।। २६।। कस्या श्विदित्यर्थः। अनतीदीति॥ श्लोकद्वयं वाक्यं हे देवि प्रिये अरुंधत्यां यथा रूपादीनि तथा अन्यासां न संतीत्यर्थः। तस्या सिद्धं शुश्रूषणं॥ न वेतिक्व चित्पाठः अ

हरिकेशवनेरम्ये दृष्टो वांगिरसेश्वरं। इहलोके वसे विप्र तेजसा परिबृंहितः॥२०॥ वरणायास्तटे रम्ये दृष्ट्वा वाशिष्ठमीश्वरं। कलीश्वरं वनेनैव
॥१८ पु॥ लभन्ते वसलिं विह॥२१॥ काश्या मेतानि लिंगानि सेवितानि शुभे षिभिः॥ मनोभिवांछितं दद्युरिहलोके परत्र च॥२२॥ गणाबूस्तुतः॥
१८ ॥शिवमेशे नूमहाभाग तिष्ठते सात्र सुंदरी॥ अरुंधती महापुण्या पतिव्रतपरायणा॥२३॥ यस्याः स्मरणमात्रेण गंगास्नानफलं लभेत्॥ अं
तःपुरवर्तिभिः पविते सहितो विभुः॥२४॥ सदा नारायणो देवो यस्याश्च के कथामुदा॥ कमठायाः पुरो भागे पातिव्रत्यसुतोषितः॥२५॥ प
तिव्रतास्वरुंधत्याः कमठे विमलाशयः॥ यथास्या न तथान्यस्याः कस्याश्चित्क्वापि भामिनि॥२६॥ न तद्रूपं न तच्छीलं न तत्कोली न्यमेव वा॥ न
तत्कालसुकौशल्यं पत्युः शुश्रूषणं वा तत्॥२७॥ नमाधुर्यं न गांभीर्यं न वार्यं परितोषणं॥ अरुंधत्या यथा देवी तथान्यासां क्वचित्प्रिये॥२८॥ तदा प्र
धन्यास्ता योषितो लोके सभाग्याः शुद्धबुद्धयः॥ अरुंधत्याः प्रसंगे या नाम मापि गृह्णते॥२९॥ यथा पतिव्रतानां वकथा स्मरणं वने भवेत्॥ तदा प्र
धन्यास्ता योषितो लोके सभाग्याः शुद्धबुद्धयः॥ अरुंधत्याः प्रसंगे यान्नाममापि गृह्णते॥२९॥ यथापतिव्रतानां वकथा स्मरणं वने भवेत्॥ तदाश्र
त्थ मिं कीरे स्वामे षामे कुरुते सति॥३०॥ ॥ श्री सदाशिवाय नमः॥ श्री भवानी शंकराय नमः॥ सदाशिवाय नमः॥ श्रिवस्त्वश्वराय नमः॥
२२६। तिपरितोषं एवं श्वश्वादीनां श्वशुरादीनां शुश्रूषणं॥ धन्या इति या स्त्रियः प्रसंगे अवसरे अरुंधत्या नाममपि नाममात्रमपि परिगृह्णीते परिगृह्णंति योषितो धन्याः इत्यर्थः। प्रस
गेन यन्नाम परिगृह्यते इति क्वचित्पाठः अत्र अरुंधत्याः प्रसंगेन यन्नाम यासां नाम परिगृह्यते ता योषित इत्यादि पूर्ववत्॥ यदेति अस्मद्भवने वैकुंठे यदा पतिव्रतानां मध्य नि १
न २ परि २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

365

ष्टवतोरिति॥ तदस्मादनंतरं वैष्णवयोर्गणयोर्नयनातिथ्यं नयनगोचरं ध्रुवलोकं उपागतः प्राप्त इत्यन्वयः॥ कीदृशो गणयोः उत्युक्तप्रकारां संकथां
समीचीनां कथां ष्टवतोः र्ष्टवाणयोः कीदृशीं कथां मुदावहां कथं भूतो लोकः अतथ्यवर्जितः देनंदिनप्रळयवर्जितः त्रैलोक्यनाशे पनीश्वर
इत्यर्थः॥ इतियावत्॥ तथाच भागवते एष हि मुपरस्तात्कल्पवासिनामिति॥ २१॥ ॥इतिश्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां अष्टादशो
ध्यायः॥ १८॥ एकोनविंशके ध्याये उपरिष्टात्रिलोकतः॥ वर्ण्यते स्म द्युताका शेध्रुवलोको ध्रुवः परः॥ १॥ ध्रुवलोकं उपागतस्तौ नयनातिथ्यमित्युक्तं त
त्रतिष्ठन्निति प्रथमश्लोकेन संदिग्धत्वेनाह यत्रिलोक्यादिनास्य ऊर्ध्वं द्वयेन मध्ये च तु र्द्धत्वे ध्य पश्चात् कोयमित्यर्द्धं नष्टघ्रति तिष्ठन्नेकेनेत्यादिना एकेन
पादेनार्यो दर्कपादमुन्नोल्प्य इत्यर्थः॥ यद्वा एकेन पादेन एकरूपत्वेन स्थितेन पाद द्वयेनेत्यर्थः॥ तिष्ठन्नेहे सत्तमो सतां मध्ये श्रेष्ठो कोयं स्तमतिकयं भूतः अनेकरश्मनाव्य

ष्टवतोरितिसंकथांतथागणयोर्वैष्णवयोर्मुदावहां॥ ध्रुवलोकमुपागतस्तौ नयनातिथ्यमतथ्यवर्जितः॥ २१॥ ॥इतिश्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे सप्तर्षि
लोकवर्णनं नाम अष्टादशोध्यायः॥ १८॥ शिवशर्मोवाच॥ तिष्ठन्नेकेन पादेन कोयं स्तमतिसत्तमो॥ अनेकरश्मिनाव्यग्रहस्तौयोज्यलोचनः॥ १॥ त्रिलो
कीमंडपस्तंभस्त्रिकोणामिरारहृतः॥ अतुल ज्योतिषां राशिं तुल्यातोलयन्निव॥ २॥ सूत्रधार इव व्योम व्यायामपरिमापकः॥ त्रैविक्रमांघ्रियष्टिं डेवाब्रोद्दंडोग
गनांगणे॥ ३॥ अथवांबरकासारसार रूप स्वरूपधृक्॥ कोयं कथयतं देवौ रूपयापरयाममा॥ तौ निशम्येति वचस्तस्यवयस्यस्य विमानगौ॥ गणयाहूचतुस्तस्मै ध्रुवं ध्रुवकथागुणौ॥ ५॥

ग्रहस्ताग्रः नानाविधवातमयरज्जाकुळकरांगुळिः व्यग्रलोचनः चंचलनेत्रः॥ १॥ त्रिलोकीएवमंडपस्तस्यस्तंभस्त्रिभस्तुणा असदृशः॥ आभिरश्मिभिरारहृतः एवं सदेहास्यदत्वेनान्
ध्यत्वं दर्शयत्ते अतुलानामपरिमितानांज्योतिषां सूर्यादीनां राशिं तुळ्यापरिमाणमात्रेण तुळ्यत्रिव परिमाणयन्निवेत्यर्थः॥ व्योम व्यायामस्य आकाशविस्तारस्य परि
मापकः। परिमाणकेवा॥ अथ यमुस्यवाचाहस्या चानुषंगः। कुरुवस्तत्र धारइवयथा गृहीत स्तत्रः स्वपत्यादि गृहादिन्नमिपरिमापयति तद्वदित्यर्थः॥ परिमा
पक इति पाठेपि स एवार्थः॥ त्रिविक्रमो वामनस्तदीये स्त्रैविक्रमांघ्रिदंडः पाद दंड इवाकथं भूतः प्रोद्दंडः॥ महत्तर इत्यर्थः॥ गगनांगणमेव आंगणं तस्मिन्नन्न
थवांबरमाकाशमेव कासारः सरस्तत्र स्वरूप स्वरूपधृक् श्रेष्ठ यूप रूप धृक्॥ तदेवं गतु द्वा श्रेष्ठ पट घ्रति कोयमिति निशम्येत्यग स्यात्कं
ध्रुवां ध्रुवफलां निश्चितफला॥ निश्चिवाच्यां मितियावत्॥ ५॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥

सा २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

366

श्रा० ४० ३४४८०
२२८

गणाबृवतुः॥ मनोरिति॥ उत्तानचरणउत्तानपादः अपरः कनिष्ठः मध्ये सभं सभायां मध्ये नियुक्तः अर्पितः॥ धात्रेयिकापुत्रैरुपमातृकापुत्रैः सहभ्रातोदुकामः आकरुक्षुः मिलत्रच अग्रिमस्यां कस्मिंश्चित्स्यानुपंगः दोषगोदय॥ दुर्भगायाः पुत्र बालहेबालक॥ बालिशस्तु द्विला न्मरव्वं बु द्वित्वातू तत्तदा किं कृयंभ्र पवोडनो ताति सिनालं कुर्यात् नालं हतवानसिनविघ्ने तउत्तमोयस्मात्तमुत्तमं॥१४॥ धराजोनेः

गणाबृवतुः॥ ॥मनोः स्वायंभुवस्यासीदुत्तानः चरणः सुतः॥ तस्य क्षितिपतेर्विप्रद्वौपुत्रौ संबभूवतुः॥६॥ सुरुच्यामुत्तमो ज्ये ष्ठः सुनीत्यां तु ध्रुवोऽपरः॥ मध्येसभं नरपतेरुपविष्टस्य चैकदा॥७॥ सुनीत्या राजसेवायै नियुक्तो लंकृतो र्भकः॥ ध्रुवो धात्रे यिकापुत्रैः समं विनयतत्परः॥८॥ स गत्वोत्तानचरणं क्षोणीशं प्रणनाम ह॥ दृष्ट्वोत्तमं तदुत्संगे निविष्टं जनकस्य वै॥९॥ प्रोच्चं सिंहासनस्थस्य नृपतेर्बाल्यचापलात्॥ आरोढुकामो ह्यभवत् सोऽनिर्णयस्ततो ध्रुवः॥१०॥ आरूढ उत्तमं वीक्ष्य सुरुचिर्ध्रुव प्रोच्य सिंहासनस्थस्य नृपतेर्बाल्यचापलात्॥ दौर्भाग्यतनयमारोढुमिच्छसि कं महीपतेः॥११॥ बालबालिशबुद्धित्वादभाग्याजठरोद्भवात्॥ अस्मिन्सिंहासने स्थातुं नलभ्यः सुकृतं कृतम्॥१२॥ यदि स्यात्तत्सुकृतं तर्हिं दुर्भगोदरगो भवः॥ अनेनैवानुमानेन बुध्यस्व स्वाल्प पुण्यताम्॥१३॥ सुरुच्यास्तु तत्तु... ॥१४॥ भृत्याराजकुमारोऽपि नालं कुर्या...मादरम्॥ सुकुक्षिजन्मनुं परस्य चमुत्तममनु...॥१५॥ कुक्षिं हित्वा किम भवः सुरुचेश्च सुरोचिषः॥ मध्ये वक्षय सैवात्र सामे ति हितं॥ श्रौ रौशः सिंहासनस्योपरूचि श्रेदधिरोहणम्॥१६॥ कुक्षिं हित्वा किमभवः सुरुचेश्चसुरोचिषः॥ मध्ये वक्ष्यय सैवा... ॥ पतन्निपीतं वा बाल्यं... उचितानुचितं किंचिन्नो विवान् सोऽपि पार्थिवः॥१७॥ नियंत्रितो परिश्लेषितः॥१८॥ पतन्निपीतवा बाल्य वधे यालिंच... नचोको वा न उचितानुचितं किंचिन्नोचिवान् सोऽपि पार्थिवः॥ १८॥ शैशवे सशिशुर्नत्वा नृपं स्वस महिष्याश्च तस्याः सौभाग्य गौरवात्॥ निस्तन्यचेतसाऽलोकत्रो देश मत्यन्तचेष्टितैः॥१९॥ सुनीतिर्नीतिनिलयमवलोक्याथ बालकम्॥१९॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
दनंयथो॥ सुनीतिर्नीतिनिलयमवलोक्याथ बालकम्॥१९॥

पृथ्वीपतेः परिष्कृतं लालितं॥ शैशोरिति अस्य पांगोरुह्य सिंहासनस्याधिरोहणमिति श्रीत्तदा सुरुचेर्मम कुक्षिमुदरं हित्वा किं किमर्थमभवः अवसः पृथ्वीपतेः परिष्कृतं ... वसति कृतवानसि॥ सुनीतेः कुक्षाविति शेषः कथं भुक्तं कुक्षिसुरोचिषसु दृष्टाऽसिमत्तं पतन्निगर्भ घनानिपीतं सामितवाष्यां बुद्धलयेन सपत्न्याः पी तबाष्पांबुः॥ उचितानुचितं भद्राभद्रं उचितानुचितानुक्तो हि तु सास्याः सुरुच्याः पद्महिष्याः सौभाग्य गौरवात्॥ सौभाग्यातिशयेन नियंत्रितो वशीकृतः

॥१९०॥
१८

१८
॥१९०॥
१८

...स्य प्रकरणम् ... ॥१॥ ॥२॥ ॥३॥ ॥४॥ ॥५॥ ॥६॥ ॥७॥ ॥८॥ ॥९॥
सह सष्ठुसुकिः १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुखलक्ष्म्यामुखम्नोभयम्लानमुखश्रियेत्यर्थः ॥ समवमानितंसम्यगज्ञातंकिंचित्परिम्लानमिवासंसं । सलांछनंसहितंयथास्यात्तथापीषत्स्वजेआलिलिंगेगवती
मुखलक्ष्म्यामुखन्नोभयाम्लानमुखश्रियेत्यर्थः ॥ समवमानितंसम्यगज्ञातंकिंचित्परिम्लानमिवासंसं ... अवमानितं तिरस्कृतंमितितिरस्कृतामवसिआतासीसे न २
दूकूलांचलसंपर्केणपट्टवस्त्रांतसंघर्षणेन । कथंभूतेः मृदुलेः कोमलैः केनाप्यमानितः केनजनेनवावमानितः । अवमानितः ... परितोभावनपट्टछेसर्थः ॥ २४ ॥
त्सोपरोधंउपरोधसहितंयथास्यात्तथापदासोपरोधमंतः पुरंनिभृतमिसेततत्प्रवस्तामितिपाठेतामातरपर्य्यभाषत ॥

मुखलक्ष्मीवचाज्ञासीत ध्रुवंसमवमानितं ॥ अभिसृत्यचतंबालंमधुपाध्यायसामकृत ॥ २० ॥ किंचित्परिम्लानमिवसुसंसं स्वप
लिखुजे ॥ अथपृष्टासुनीतिस्तरहोंतःपुरवासिनी ॥ २१ ॥ दीर्घनिश्वस्यबहुनोमातुरग्रेरुरोदह ॥ सांत्वयित्वात्मनेयंवदनेप
७य रिमार्जच ॥ २२ ॥ दुकूलांचलसंपर्कैः मृदुलैर्मृदुपाणिना ॥ पप्रच्छतनयंमातावदरोदनकारणं ॥ २३ ॥ विद्यमानेनरपतौ शिशोके
नावमानितः ॥ मात्रोपृष्टः सोपरोधंध्रुवस्तामपर्य्यभाषत ॥ २४ ॥ संपृच्छेजननिस्वाहंलयकस्तेरोमिमाग्रतः ॥ भार्यात्वेपिचसा
मान्येकथंसासुरुचिःप्रिया ॥ २५ ॥ कथंनभवतीमातः प्रियाक्षितिपतेरसि ॥ कथमुत्तमतांप्राप्तउत्तमः सुरुचेःसुतः ॥ २६ ॥ कुमार
त्वेपिसामान्येकथंवहमनुत्तमः ॥ कथंत्वमदभाग्यासिकुक्षिःसुरुचेःकथं ॥ २७ ॥ कथंनपालनेयोग्यमुत्तमस्यकथंननेः ॥
कथंमेलकृतंतुच्छमुत्तमस्योत्तमंकथं ॥ २८ ॥ इतिमत्वावचस्तस्यसुनीतिर्निर्जितनिघिनो ॥ किंचिदुच्छ्वस्यशनकैः शिशुकोपोप
शांतये ॥ २९ ॥ स्वभावमधुरांवाणींवक्तुंसमुपचक्रमे ॥ सापत्न्यंप्रतिघंसत्कारजनीतिविदांवर ॥ ३० ॥ अर्पिताताततमहाबुद्ध
दुःखितेनांतरात्मना ॥ निवेदयामितत्सर्वमापमानेनमीतिकथाः ॥ ३१ ॥ ६२ ॥ ६२ ॥ ६२ ॥ ६२ ॥ ६२ ॥

भाषणमेवाह ॥ संपृच्छेतिचतुर्भिः ॥ संपृच्छेपृच्छामि ॥ जननिहेमातः ॥ त्वांत्वां । सम्यकुशंसंसंसंकथयप्रहंतेसुतइयनुषंगतेअनुत्तमोऽपकृ
ष्टस्तत्पुरस्सर्थः नीतिमद्वचइत्यन्वयः नीतिमांश्वासोसुतस्त्रिति । नीतिमच्छिशुनीतिमघिनो । तस्यध्रुवस्यवचइतिवान्वयः ॥ सापत्न्यंस
पत्नीविषयंप्रतिघंप्रतिकूलंप्रतिपक्षमितियावत् ॥ अयीतिसानुकंपसंबोधनंमाकथाः माकुरु ॥ ३१ ॥ ६२ ॥ ६२ ॥ ६२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

368

का० सं० ३९६

भाष्यं ४

नादन्यद्यतिप्रमदासु मध्ये प्रतिष्ठिताः । स्थिता नादन्येषामदभाग्यास्तास्वस्माकं केवलं राजपत्नीत्ववादो राजभार्या इति कथनमात्रं न तदुचि
तस्या लाभ पादस्पर्शो लोकरुचिः प्रीतिर्नास्ति । आतपत्रं च समाधानां निर्मले रसं तानां दूषकं लोकानामा एतेर्ननोरथफले ते पो ग्रामोत्त
पांसवेव द्रुमाः वृक्षाः फलसेवीति त्रयोदशो नान्वयः । भद्रासनं राजसिंहासनं सिंधुरा गजाः मदोद्धताः तुरगमाः अश्वाः तुरगाः शीघ्र
गाः अनाधिव्याधिनीरुजः आधिर्व्याधिर्मानसो व्यथा रोगो यस्मिन्नतज्जीवितं तथा । राज्यं प्रजासु खं यदि श्रेष्ठं प्राच्यमिति पाठः प्राच्यां प्रा

॥ १९ ॥ १९ १८

तमायदुक्तं तत्सर्वं तथ्यमेव न चान्यथा । तापसुम्रं हृषितो कोराशी नामतिवल्लभा ॥ ३२ ॥ तया जन्मांतरेतात मस्पुण्यं समु
पार्जितं ॥ तत्पुण्योपचयाद्राजा सुरूपः सुरू चिर्मितः ॥ ३३ ॥ मादन्यो मंदभाग्यायाः प्रमदासु प्रतिष्ठिताः ॥ केवलं ॥
राजपत्नीत्ववादस्तासु नतदुचि ॥ ३४ ॥ महासुकृतसंभारैस्तत्फलोत्तमोदरे । ऽवासतस्याः पुण्यायानपी सिंहासनं
चिताः ॥ ३५ ॥ आतपत्रं च चेन्दुं शुभं चापि च चामरे । भद्रासनं तथो च्चैः सिंधुराश्च मदोद्धताः ॥ ३६ ॥ तुरगमाश्च
८५ तुरगास्त्वनाधिव्याधिजीवितं ॥ निः पत्रं शुभराज्यं राज्यं महीहरार्चनं ॥ ३७ ॥ विपुलं चकलौ शानमधीतं मपराजि
तं ॥ तथाजयो रिषड्वर्गः स्वभावा सास्त्विकी मतिः ॥ ३८ ॥ दृष्टिः कारुण्यसंपूर्णा वाणी मधुरभाषिणी ॥ अनालस्य
चकार्येषु तथा गुरुकुलेन तिः ॥ ३९ ॥ सर्वत्र शुचिता तात तपरोपकृतिः सदा । ऊर्जस्वला मनोवृत्तिः सदैवादि
नवादिता ॥ ४० ॥ सदोत्त्रिस्वपांडित्यं प्राग्भ्यं च रणांगणे ॥ आर्जवं बंधुवर्गेषु काठिन्यं क्रयविक्रये ॥ ४१ ॥ मा
दैवं स्त्रीप्रयोगेषु वहल्लवप्रजासु च ॥ ब्राह्मणेभ्योऽभयं नित्यं वदुवसुपजीवनं ॥ ४२ ॥ वासो भागीरथी तीरे तीर्थेना
मरणांतो ॥ अपराङ्मुखता युद्धे धीध्यः प्रसर्पास्यो विशेषतः ॥ ४३ ॥

चीदीभवनते स्वर्यं रतत्वाग्न्यादिदिग्भवे ऐश्वर्याणी उपलक्षणं ॥ ३३ ॥ अपराजितं परैरनाक्रमितमिति शेषः । अरिस्वारो षड्वर्ग इंद्रियषड्वर्गः स सर्वतः सुरिष
ड्वर्गः तस्मिन्नरिंद्रियारिषड्वर्गस्य पराभवः स सर्पः ॥ अरिषड्वर्गो रिति पाठे अजयः इति छेदः । सात्त्विकी स्यादिति वा पाठः । और्जस्विला ओदा

२३

369

प्तनावं ध्योरानै रित्यर्थः॥ अवं ध्य दिनागमो दिनमागमनं प्रत्यहं दानमित्यर्थः॥ उपस्थितिरुपस्थानं अनुकूलाचरणमित्यावत्। शीलस्य सद्वृत्तस्य मंडनं भूषणं प्रत्यहं सद्वृत्ताचरणमित्यर्थः॥ पितृमित्रकैः पितृमित्रैः सह पितृत्वं धादीनि मित्राणि तैः सह हितवाइ इतिहासपुराणानां इतिहासाः
व ४ महाभारतादयः पुराणानि ब्राह्मादीनि तेषां वार्गिवल्लीसेषु वन प्रयोगेषु औदार्यं दातृत्वं परामुख्याकुवत्वाबाइते पुत्र पत्रादिभिः हशाता तेर्मनोरथ फलैः मनोराज्यफलत्वेन कल्पितैः मनोर्थ फलैरिति वा कृताते पोडुमाः फलनीति॥ ४८॥ प्रस्तुतमुपसंहरति तस्मादिति। स्वहृतास्येन छतेन

योगः परिजनैः सार्द्धं दानावंध्य दिनागमः॥ विद्यार्थाव्यसने नित्यं नित्यं पित्रोरुपस्थितिः॥ ४४॥ यशसः संचयो नित्यं नित्यं धर्मस्य संचयः॥ स्वर्गापवर्गयोः सिद्धिः सुहृद्शील स्य मंडनं॥ ४५॥ सद्भिश्च संगतिर्नित्यं मैत्री च पितृमित्रकैः॥ इतिहासपुराणानां मुखे कंठाश्रवणे सदा॥ ४६॥ विपद्यपि परं धैर्यं स्थैर्यं सम्पत्समागमे॥ गोष्ठी यं वा चित्तलो से सु औदार्यं पात्रपाणिषु॥ ४७॥ देहपरे का कुशलाता यो विनियमे यमैः॥ एतैर्मनोरथफलैः फलत्येवत पोडुमाः॥ ४८॥ तस्मादल्पतपस्त्वा ह्येव वाह नमाडामत॥ आप्याविराजसा नि धर्मराजलक्ष्म्यानमाड ने॥ ४९॥ मानापमाने योस्तस्माहवह तकारणं परं॥ स्वष्टापिना पमावेतेत्परिष्टस्वकृतां हति॥ ५०॥ माशोच स्वमितः पुत्रे दृष्ट भिष्टसमर्पये तू॥ इत्याकर्ण्य सुनीत्यास्त महावाक्यं सुनीतिमत्॥ ५१॥ सो नतेयो ध्रुवो बाबमादद्नत्कृमुत्तरं॥ ॥ ध्रुव उवाच॥ ॥ जननि त्वसुनीते मे शृणु वाक्यमनाकुलं॥ ५२॥ मा बाल इति मत्वा त्वं मा च मंस्था स्त्र प स्विनि प्य धा हूमानवे वश जातोस्म्यत्यतेपावने॥ उत्तानपादतनयस्तवदोया दरसंभवः॥ ५३॥ नपए वाहि चेन्मातः कारणं सर्वसंपदां॥ ५४॥ नत्तदासौ स्तिविद्धिपदमन्येर्दुरासदं॥ एकमेव हि साहाय्यं कुरु मातर नुद्गता॥ अनुज्ञोदानमात्रं च आशीर्भिरभिनंदय॥ ५६॥ सापि ज्ञात्वा महावीर्यं कुमारं कुशलिं जवं महोत्साहससंपन्नाराज्ञिमामनुवाच ता॥ ५७॥

र्मस्वकृतां कृतिं स्वष्टा पिनाम पमार्ष्टुं न समर्थ इत्यर्थः॥ सांप्रत्यतिमाशोचइति। दिष्टं दैवं समर्थयेत्सापयेत् समुन्नयेदिति पाठे पि स एवार्थः। अन्यैर्दुरासदं यत्पदं तदहं साधयिष्यामीति शेषः॥ अनुज्ञेत्यादि अनुज्ञोदानमात्रं चेति। चकारोऽपि नक्रमे। अनुज्ञादानमात्रं कुरु आशीर्भिरभिनंदयेत्यर्थः॥ राजमानं जमानं शोभ्यते अनेनेतिराय पादः पारन्सारणपूर्वं हि सर्वशिरतइति सर्वेषामनुत्तमं सिद्धं। उत्तानः उच्चः शायः पादो यस्य सः उत्तानशायनः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

370

चानपादस्तास्यांगजहेउत्तानशयाहेस्तनंधयेतिवापृथग्वापदंस्यादुत्तानशयोडिंभःस्तनपाचस्तनंधयीत्यमरः॥अनुत्तानशयेपुत्तानशयप्रयोगेप्युत्ता
चित्तया।आत्मजेतिक्वचित्।साष्टैकवर्षदेशीयंअष्टाभिःसहवर्त्ततइतिसाष्टंसाष्टंचतदेकवर्षंचेतिसाष्टैकवर्षईषदसमाप्तंसाष्टैकवर्षंयस्यसः साष्टै
कवर्षदेशीयःईषदसमाप्तौकल्पदेश्यदेशीयारितिदेशीयप्रत्ययः।सप्ताष्टवर्षदेशीयमितिपाठेईषदसमाप्तानिसप्तवाष्टवर्षाणियस्यतमित्यर्थः॥
एवंभूतेस्वत्वायधन्यातुआज्ञांदातुंनशक्तोस्मितथापिकथयाम्याज्ञांप्रयच्छामीत्यर्थः॥५८॥आज्ञानहेतुमाह।सपत्नीतिसप
त्नीदुष्टवाक्यान्येवसल्लांबाणास्तैर्मेनम्रहृदिसिन्नेसतिबाष्पानिवहजलानिनतिष्ठंतिनकृत्स्नवंधामिलानिमत्तानिबाष्पौघवारीणिइतिवा

१९२ अनुज्ञातुंनशक्ताहंत्वामुत्तानशयांगज॥साष्टैकवर्षदेशीयंतथापिकथयाम्यहं॥५८॥सत्नीवाक्यसल्लीभिर्भिन्नेमहीतमेहृदि॥ ५१
तवबाष्पौघवारीणिननिष्ठंतिकरोमिकिं॥५९॥तानिमन्नेत्ररंध्रेणस्रवंत्यविरतंशिशो॥स्रवंतीश्चचिकीर्षंतिप्रतिकू १९१
लजलाःकिल॥६०॥त्वदेकतनयातातत्वदाधारैकजीविता॥त्वमंधयष्टिरीसिमेत्यन्तुरवासक्तलोचना॥६१॥

अतःकिंकरोमिएतदर्थमाज्ञांप्रयच्छामीत्यर्थः।तत्तद्वाक्यौघवारीणीनिवर्चिता।आज्ञादानेहेत्वंतरमाहतानीति।किलप्रसिद्धौहेशिशोतानि
बाष्पौघवारीण्यविरतंनेत्रमार्गेणनेत्ररंध्रेणस्रवंति।स्रवंतीश्चनदीः।स्रवंतीनिम्नगापगेत्यमरः॥चिकीर्षंतिकर्तुमिच्छंतिवांछंतीतियाव
त्कथंभूताःप्रतिकूलजलाःदुःखावहाइत्यर्थः।आनंदबाष्पौघधाराव्यावृत्त्यर्थंविशेषणंनकेवलंस्रवंतीश्चचिकीर्षंतीति
वाअन्वयः।प्रतिकूलजलाइतिवापाठः।किलेतिप्रसिद्धौ।एवंकथंचिद्दास्यमानानुज्ञायाःपुत्रविश्लेषजनितख
दायाःविलापमाहत्वदुरधेत्यतःप्रारभ्यनेन॥यष्टिर्लकुटः॥६१॥ ॥ ॥रामस्त्वसौविजयतेतरां॥ ॥ ॥

(371)

ग०पु०अ०४८०

उद्वेलितोलंघितनीरमर्यादिङ्स्मिन्नीरोवासुखंशयेशनंकुर्वेसुशयनंकुर्वेसुशयनेरोसनशय्यायांअधुइतिपाठेइदानीं प्रावृत्स्याम्मीयर्थः। पुल
कएवांबरं वस्त्रं पुलकांबरं। अधरेति। अथानंतरं अपः समुपस्पृश्य सुखंवस प्राल्पाचम्येत्यर्थः। त्वदास्येति। हे सुधांशुवदनचंद्राननत्वदास्यस्य त
वमुखस्य यदोष्ठपुटं कंनत्वेन अधराद्विः क्षीरसमुद्रस्तेन वर्द्धितां उच्छलितां सुधां पीयूषं पयंती पिबंती तुवेनादिनानधिनोमिनंत्वनिद्राप्रो
४८ मस्यर्थः। अपिशब्दः परस्परसूपि। त्वदीये त्वत्संबंधिनःशालाप कोमलवचनं ममश्रुतिपथं यदा आपतदेवसपत्नीवाक्यस्वपुःसपत्नीवाक्य
मेवेदवथुः कंपःसकंपः स्यात्रिस्पैदित्यर्थः॥६६॥ यदंगेति। हे अंगहे पुत्र यदा त्वं चिरं निद्रासि निद्रां करोषि तदेतिवक्ष्यमाणं ध्यायंत्यस्मि

१८ लब्धोसि कीर्तिभिः कष्टैरिष्टाः संप्रार्थ्य देवताः। त्वन्मुखेंदूदये तात मन्मनः क्षीरनीरधिः॥६२॥ आनंदपयसापूर्यं कुल्लुद्वेलि
॥१९३॥ तोऽभवत्॥ त्वदंगसंगसंभूतसुखसंदोहशीतलो॥६३॥ सुखंशयेसुशयने प्रावृत्य पुलकांबरं॥ अधराप समुपस्पृश्य तांबू
१८ लंपरिगृह्य च॥६४॥ त्वदास्यस्याष्टपुटकंदुग्धवाद्धिविवर्द्धितां॥ सुधां सुधांशुवदन पयंत्यपि धिनोमिन॥६५॥ त्वदपशी
तलालापः आपश्रुतिपथं यदा॥ सपत्नीवाक्यदवथुस्तदेवस्यास्सवेपथुः॥६६॥ यदंगनिद्रासिचिरं ध्यायंत्यस्मि तदेत्यहं॥
कदानिद्रादरिद्रोसौ सन्नि नाकदिस भवते॥६७॥ यदापि याग्रहान्नसरवेलिखोबालखेलने॥ नदानध्यायमुखोष्ट्रस्तनो
स्यातामिवोन्मुखो॥६८॥ यदासौ धाम्निनिर्यायाः पश्रूरेखांकितंपदं॥ प्राणान्मास्याधियास्मनोतदातदवलंबनं॥६९॥

चिंतयंती सयामि॥ किंतत्तदाह। कदासौ निद्रादरिद्रः निद्रायादरिद्रो अल्पावो भविता। निश्चेदत्वसाम्यात्। सूर्ये अरविंदवन्न
विष्यति। यथासूर्योदये अरविंदं विकसितं भवति तथा निद्राक्रांतनेत्रः कदा विकासं गमिष्यतीत्यर्थः। निद्रादरिद्रो सौ ध्रुव इति वा उपेयात् उपगोसि अन धर्माधर्योस्या
तां भवेतां तन्मुखौ क्षरितचूचकोइवेत्थं स्थितायां। यदेति। यदा त्वं सौधाद्राजसदनात् विनिर्यायाः निर्गच्छसि तदा यियासनागतु भिक्षूणां धूलिवालुकादिप्रदेशे
९२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

का.पू.अ.५

372

चतु १ मतं य १

यदायदेति। हे पुत्र त्रिरुः चिरं त्रयं चतुष्टयं वा पदं यदा यदा त्वं बहिर्यासि तदा तदा मम प्राणाः प्राघुणकाः कंठगतिं श्रिः कंठगत इत्यर्थः। यथा प्राघुणाः तथातथे ति क्वचित्। चित्रमिति। हे पुत्र एतच्चित्रं किं तत्त्वयि बहिश्चिरायति विलंबमाजिसति। मम मानसांडजो मानसं मन एव अंडजः चकोराख्यः पक्षी याति त्वरैतित्वरां करोति। कथंभूत इव सुधाधाराधेर इव सुधाधारामृतधाराधरतीति तच्छात स्मिन्नमृतमये चंद्र इवेत्यर्थः। चकोराख्योऽडजोपि चंद्र [illegible] पातु चंद्रनिकटे गंतुं त्वरयते। इति लोकप्रसिद्धं। सुधाधाराधरान्ते पीति पाठः क्वचित्। सुधाधारा धराकार इति चान्यत्र। पाठद्वयेपि पूर्वोक्त एवार्थः। कथं कथमप्युक्ता ददासथेति। ७२। ॥ अनु अनंतरं पश्चाद्धा इवेति

॥ यदायदा बहिर्यासि पुत्र त्रिचतुरं पदं॥ तदा तदा मम प्राणाः कंठप्राघुणकीभवेत्॥ ७०॥ चित्रं पुत्र त्वरयति यात्तुं मे मानसांडजः॥ सुधाधारा॥

॥ धर इव बहिश्चिरायति त्वयि॥ ७२॥ अथ तिष्ठं तु कठिनाः प्राणाः कंठगटवीतटे॥ तपस्यंतो तिसंतप्तास्तपसे त्वयि यास्यति॥ ७३॥ इत्य॥ ग्रं.६

॥१८३॥ ॥ नुज्ञाभितः प्राप्य जननीचरणांबुजो॥ क्षणं मौलिजजंबालजडो कृत्वा ध्वनी ययौ॥ ७३॥ तया पिधैर्य सूत्रेण सुनित्या परिगुंफ्य च॥

॥ नेत्रेंदीवरजा माला ध्रुवस्योपायनीकृता॥ ७४॥ मात्रा तन्मार्गरक्षार्थं दातदत्तु गीकृता॥ परे रवार्यप्रसराः स्वाशीर्वादाः परंश्र॥

॥ ताः॥ ७५॥ स्वसौधात्स विनिर्गत्य बालोऽबालपराक्रमः॥ अनुकूलेन मरुता दर्शिताध्वा विशुद्धन्॥ ७६॥ सममंलरुशाखाग्रप्रसारणमिषेण सः॥ कृताकृतिरिव प्रेम्णा वनेनवनमाविशेद्रो ७१ ॥१९॥

लाः ॥ १

ति पाठे स्पष्ट एवार्थः। मौलिजजंबालजडो मौलिजाः केशाः [illegible]ष्वेव जंबालः पंकः तैर्जडो वेष्टिता वित्यर्थः। निषद्वरस्तु जंबालः पंकोस्त्री शारकर्दमा इत्यमरः। तया सुनेत्येति संबंधः परिग्रथ्य ग्रथित्वा उपायनीकृता उपहारीकृता। उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपधैत्यमरः। तन्तु दत्तु गीकृता स्वस्य ध्रुवस्य पश्चाद्दाकृता। नवार्याः प्रसराः स्वकार्यक्षमता एषां स्वाशीर्वादानां ते तथा सापेक्षेत्वपि समासश्चार्षः शताते परं श्राताः अनुसख्याता इत्यर्थः। स इति। मरु ५ तावा पुनायत्तरुशाखाग्राणां प्रसारणं आदोलिनं तन्निषेण तद्व्याजेन वा पुना तरुपल्लवाग्राणां प्रसारणं मिषं व्याजं यस्मिन्तेन वनेनेति। सामानाधिकरण्यं वा। ७७।

त्य ३ पे १ दे ३ ता २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

373

स्य२

अरण्यान्यांमहारण्येवै विच्यं विविधु विनीकरणं वित्रं विनीकरणमात्रं वित्तमिति वापाठः क्तं तं कर्म्मतदुक्तं ॥ नमस्त्कर्मभ्यो विधिरीपनयेभ्यः प्रस्तवतीति अथे
ति अथमध्कवः सप्तर्षीरनूहष्ट्वा प्रमुमोदह॥ अनंतरंप्रणम्यललितंवचोविज्ञापयांबकू इति पंचमेनान्वयः स्पर्धिकमहसः सप्तसंधीतितेजसः नदतितेजमइति

समाल्हदैवतोसिंहः केवलंराजवर्म्मनि॥ नवेदकाननाध्यानंक्षणंदघ्यौनृपात्मजः॥७८॥ यावदुन्मील्यनयनेपुरःपश्यतिसध्रुवः॥ तावद्ददर्शसप्त
र्षीन्नतर्कितागतीन्नैवे॥७९॥ नालिन्नोष्टसहायेषुस्वेज्ञांप्यसहायक्तः॥ अरण्यान्यांरनैगेहेभाग्यंतत्रहिकारणं॥८०॥ कराजननयोवाकोग
हनंकवनंदनं॥ बन्धात्स्वसात्स्कुर्वत्स्वैनमस्तेभाविनयते॥८१॥ पत्रयस्याहियद्राज्यंशुभंवाशुभमेवव॥ आक्तष्यभाविनीरज्जुस्तत्रतत्रहिद्र
पयेत्॥८२॥ अथोन्येविदधात्येषमानवोबुद्धिवैभवात्॥ भागवत्याभविव्यासौविदध्याद्विधिरन्यथा॥८३॥ नवयौवनवैविच्यंनवितेविदधेहितं॥
नवृत्तंनोद्यमःपुंसांकारणंप्राक्तनंकृतं॥८४॥ अथदृष्ट्वासमसप्तर्षीन्सप्तसप्तातितेजसः॥ भाग्यस्तैरिवाकृष्योपनीतान्प्रमुमोदह॥८५॥ ति
लकंकिलसज्जाळान्कुशोपग्रहितान्गुछिनः॥ कक्षासिनोपविष्टांश्चयज्ञसूत्रैरलंकृतान्॥८६॥ साक्षसूत्रकरान्किंविद्विनिमीलितलोचनान्॥
सुधौतसूक्ष्मकाषायवासःप्रावरणान्वितान्॥८७॥ अकांडेपिमहाभागान्मिलितान्सप्तनिरधीन्॥ विचित्रविपद्विनिर्म्मग्नाउद्दिधीर्षूनिवप्रजाः॥
८८॥ उमगम्यविनंमांसप्रबद्धकरसंपुटः॥ ध्रुवोविज्ञापयांवकृपणम्यललितंवचः॥८९॥ ध्रुवउवाच॥ अवैतमांमुनिवराःसुनीत्युदरसंभवं॥ उत्ता
नपादतनयंध्रुवंनिर्विष्णमानसं॥९०॥ इदंवदनमत्रपाप्तंसूनार्थंपुष्पदंघ्रिप्सिः॥ प्रायोनीक्ष्यज्ञमर्वत्रमहद्युषितमानसं॥९१॥ तेदृष्ट्वोर्जस्वलंबाल
स्वभावमधुराकृतिं॥ अनर्घ्यनयनेपथ्यमृदुगंभीरभाषिणं॥ उपोपवेश्यशिशुकंप्रोचुर्वैविस्मितानृषीन्॥ ऋषयऊचुः॥ अहोबालकविशालाक्षमाहा
राजकुमारक॥९२॥ विवार्यापिनजानीमोवदनिर्वेदकारणं॥ अघलब्धार्थ्यवित्तानोधापमानःस्वपगृहे॥ ॥९३॥ श्रीरामरामरामरामराम॥ राम॥

१३५

वापाः॥८५॥ अकांडइतिपुनःकीदृशान्॥ अकांडेअनवसरेमिलितान्मेलनहेतोरभावेपिसमवेतानित्यर्थः॥ अतएवविचित्रमास्वर्यकानिवाविपद्विनिर्मग्नाःप्रजाःउद्दिधीर्षूनुद्धर्तु

व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

375

का०पृ०प्रदश०

नीरुक्रोगरहितं तथा वैराग्यवानित्यर्थः स्वभावभिन्नप्रकृतोऽस्मिन्नेवान्मारयात्तो भिन्नप्रकृतीः स्वभावो वासनायस्य तस्मिन् लोके ॥ प्रांशुमनोरथः उच्चाभिलाषः ॥ क्षात्रं क्षत्रियजा
तिकं क्षत्रियस्वभावं वा जनं तदा तत् स्वत्रमिति वा अहो इत्याश्चर्ये भवः प्रवरोऽङ्गियं नमो वरी कुरु ॥ तत्त्वमसि इदं महामननं वक्रवर्तिसिंहासनं उपदिस्य तु इत्युपदेशः उपाय इत्यर्थः ॥ त
त्स्मात् कथ्यतां कथ्यतां १०२ ॥ कस्योपदेश इत्यत आह ॥ अनन्येति ॥ समुच्छ्रितं अत्युच्चमिमिया वल ॥ समुच्छ्रितमिति पाठे स एवार्थः ॥ एतादृशं दुरासदं दुर्लभं पदस्थानमिति शेषः ॥ तस्य

निरुक्शरीरसंपत्तिं निर्वेदकीं तु कारणम् ॥ अनवाप्ताभिलाषाणां वैराग्यं जायते नृणाम् ॥९५॥ सम्राद्विपपते राज्ञः कुमारस्त्वं तथा कथं ॥ स्वभावभिन्नप्रकृतो लोकेऽस्मि
॥१९४॥ न्नमनोगतं ॥९६॥ अवगंतुं हि शक्येत यन्नो वृद्धस्य नाशिशोः ॥ इति पृष्टो बवस्तेषां महसा प्रेमनिर्भरं ॥९७॥ वाचं जगाद सनदा शिशुः प्रांशुमनोरथः ॥ ध्रुव उवा ॥१९४॥
च ॥ प्रेषितो राजसेवार्थं जनन्याहं मुनीश्वराः ॥९८॥ राज्ञी कमात रुष्टा हि सुरुच्या परिभर्त्सितः ॥ उत्तमं चोत्तमी कृत्य माम वमन्यालरं तथा ॥९९॥ धिक्कृत्य परशं स्वं समस्तं
निर्वेदकारणं त्विदं ॥ निशम्येति शिशोर्वाक्यं परस्परमवेक्ष्य ते ॥१००॥ क्षात्रमेव परं शंसुस्तं दहो बालेऽपि न क्षमा ॥ ऋषय ऊचुः ॥ किमस्माभिरिहो कार्यं कस्त्वा
त्तिमनोरथः ॥ ज्ञातो भवतु तावत्सनः प्रवोगो वरी कुरु ॥१०१॥ ध्रुव उवाच ॥ मुनयो मम यो बुधुरस्ति सौरुत्तमोत्तमः ॥ पित्रा दत्तं वस्माध्यस्ततद्गासनमु
त्तमं ॥१०२॥ स वल्कलं हि माहात्म्ये मे न दिष्ठा भिस्तुवाता ॥ प्रायो ज्ञानेन वा कस्त्वादुपदेशः सदुच्यतां ॥१०३॥ अनन्यन्नपभुक्तं यन्मदन्येऽपः समुच्छ्रितं ॥ इंद्रा
दिदुरवापं यत्कथं लस्यं दुरासदं ॥१०४॥ पित्रा त्वं स्पृष्टनका स्पर्श्मिकाद्यामिस्वप्तु जाडिनि ॥ मनोरथपथातीतं मक्रेप्य सिन्दुर प्यहो ॥१०५॥ पितृसंपत्तिभोक्ता
रः प्राय यशो न यशोधनाः ॥ नरोत्तमास्क लज्जेयायेऽपि चाधिकमदर्शिनः ॥१०६॥ उपार्जितं हि पित्रा ये नाशयंति यशः कृतं ॥ धनं निधनमेवास्कनेषां दुर्वृत्तवेन
मां ॥१०७॥ इति श्रुत्वा वचस्तस्य मुनयः सुनयोर्जितं ॥ यथार्थमेवं प्रत्यूचुर्मरीच्याद्यास्तथा ध्रुवं ॥१०८॥ मरीचिरुवाच ॥ अनर्चिताच्युतपदः पदमाप्यते कथं ॥ यथा
पथ्या त्वमाकाङ्क्षांगमनां तथ्यं कथ्यं मिते ॥१०९॥

थं केन प्रकारेण उपायेन लभ्यं ॥ स उपदेशः उपायः कथ्यतामिति पूर्वेणान्वयः ॥ श्रुत्वा तं परस्यात्ध नं ... तीति इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारं सुनयोर्जितं ॥ शोभननयेन वीर्यवर्द्धितं यथार्थं पर
मार्थस्य ध्रुवस्य वचनं श्रुत्वा मुनयो मनीषीणः अपि मरीच्याद्यास्तथा यथार्थं ध्रुवं प्रत्यूचुः प्रत्युत्तरं ददुर्वदंति इत्यर्थः ॥ अनार्चितेति ॥ हे अंग ध्रुव त्वं पथ्या पादृशं पदं आस्य कथयसि तथा
तादृशं अनर्चिताच्युतपदः कथमाप्यते न कथंचिदपि प्राप्नोतीति एतदहं नातथ्यं न मृषा कथयामीत्यर्थः ॥ पथ्या पथ्ये ति वा एको पथ्याशब्दो यथार्थ इत्यर्थः ॥ तदा ...

२३६

CC-0. In Public Domain. Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

375

का॰प॰उत्तरार्ध

॥२९५॥

२०४

मरीच्यनुरूपमुपदेशमत्रिरुवाच ॥ अनास्वादितेति पदं स्वादनं फलमिति क्वचित्पाठः ॥ पथ्यमिति पाठे पथ्या नमित्यर्थः ॥ अकारांतो वा पथशब्दः ॥ बाढं पथश्चेति वचनात् ॥ अथानुरूपमुपदेशमंगिराउवाच ॥ अदवीयः महदित्यर्थः ॥ नैकटवर्त्तीति वा ॥ कांते अंघ्रिकमले सुखचरणपद्मे सुशीलयेत् ॥ ध्यानप्रकारेण ध्यायेत् ॥ परमात्मानं तिकं नाशं परमांतकिमिति पाठेपि स एवार्थः ॥ प्रधानं प्रकृतिः पुरुष ईश्वरः एकवक्षावादेकं संबोधनं तस्मात्परं यत्परमं ब्रह्मा कुः सोच्युतः सर्वदा स्यात् ॥ अन्वयः नन्तु सजातीय स्वगत भेदात् कथं तस्य ब्रह्मत्वं तत्राह ॥ यन्मायया यायस्य मायया परं सर्वमिति तत्पाठेयत् ब्रह्ममाययाततमित्यर्थः ॥ नत्तं नचाल्ठं न सिद्धयो लिमाद्याः सनिष्ठु श्चे निपाठे लोके क्लिः ॥११५॥ तिष्ठते तितदुक्तं ॥ न देशनियमश्चात्र न काल नियमस्तथा ॥

अत्रिरुवाच ॥ अनास्वादितगोविंदपदांबुजरजोरसः ॥ मनोरथपदातीतं स्फातं नाकलयेत्फलं ॥११०॥ अंगिराउवाच ॥ अदवीयः पदं तस्य सर्वासांसंपदामिव ॥ कमलाकांतकांतांघ्रिकमलेप्सुशीलयेत् ॥१११॥ पुलस्त्यउवाच ॥ यस्य स्मरणमात्रेण महापातकसंततिः ॥ परमां तमवाप्नोति सविष्णुः सर्वदो ध्रुवं ॥११२॥ पुलह० ॥ यदाहुः परमं ब्रह्म प्रधानपुरुषात्परं ॥ यन्माययाततं सर्वं स सर्वं दास्यति सोच्युतः ॥११३॥ क्रतुरुवाच ॥ योयथा पुरुषो विष्णुर्वेदवेद्यो जनार्दनः ॥ अंतरात्मास्य जगतः संतुष्टः किं न यच्छति ॥११४॥ वसिष्ठउवाच ॥ यद्भ्रूनर्त्तनवर्त्तिन्यः सिद्धयोष्टौ न पात्मज ॥ तमाराध्य हृषीकेशं मपवर्गो न दूरतः ॥११५॥ ध्रुवउवाच ॥ सत्यमुक्तं मुनीशाना विष्णोराराधनं प्रति ॥ कथं वा भगवानिज्यः सविधिश्चोपदिश्यतां ॥११६॥ मुनयऊचुः ॥ तिष्ठता गच्छता वापि स्वपता जाग्रता पिवा ॥ शयाने नोपविष्टेन जप्यो नारायणः सदा ॥११७॥ द्वादशाक्षरमंत्रेण वासुदेवात्मकेन च ॥ ध्यायंश्च तु भुजं विष्णुं जप्त्वा सिद्धिं न को गतः ॥११८॥ अतसीपुष्पसंकाशं पीतवाससमच्युतं ॥ क्षणं सर्वात्मकं पश्यन् को न सिद्ध्यति भूतले ॥११९॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नोद्दिष्टादौ निषेधोस्ति हरेर्नामप्रकीर्त्तने इति ॥ मंत्रैः स्यैकं नामुद्धरति ॥ वासुदेवात्मकेनेति ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवायेत्यनेनेत्यर्थः ॥ यथाचवैष्णवेयदशार्णि ॥ हिरण्यगर्भ पुरुषप्रधानाव्यक्तरूपिणे ॥ ॐ नमो वासुदेवाय शुद्धज्ञानस्वरूपिणे इति ॥ तत्तु कल्पभेदाभिप्रायेणेति बोद्धव्यं जप्त्वा जपित्वा वा जप्त्वेति वा पाठे आलोच्य ध्यात्वा भक्त्या देन ध्यायन्नित्यर्थः ॥ विष्णुर्भक्त्या यज्ञोहि हि छुमिति वचनात् ॥ सिद्धिं मोक्षोध्यांधर्मार्थकाममोक्षाख्यां तदाख्यां वा ॥ ध्येयमाह ॥ चतुर्भुजमित्यादि अतसीति ॥ लोके प्रसिद्धा तत्पुष्पसदृशं क्षणं सर्वात्मकं पश्यन्निति तथा चोक्तं ॥ सर्वपापप्रसक्तोपि ध्यायन्निमिषमच्युतं ॥ द्विजस्तापस्वी भवति पंक्तिपावनः इति ॥ सिद्ध्यति

पावन

॥९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२३७

376

रा०

नकेवलं सिध्यति॥ किंतुपुत्रानिति॥ नोपस्पृशंतिनोपसर्पंति॥ अप्येवंवापदः॥ पितामहेनुस्वायंभुवेन॥१२१॥ इति श्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां एकोनविंशो
ध्यायः॥१९॥ ॥सप्तर्षी दिष्टमार्गस्य ध्रुवस्याभितेजसः॥ वर्ण्यते विंशतितमेध्यायेच ध्यानतपस्थितेः॥१॥ ध्रुवोपि तपसे गत इत्युक्तं ततः परं किं वृत्त
मित्याकांक्षायामाह तु॥ औत्तानपादिरिति॥ मधुनाम्ना दैत्येनाधिष्ठितं वनं मधुवनं तद्युक्ते पत्तने॥ पुनश्च मधुसंज्ञेन दैत्येनाधिष्ठितं मूलं॥ ततो
मधुवनं नाम ख्यातमत्र महीतलइति॥१॥ महत्वे हेतुमघमिति॥ संसारं हरतिमेधा यस्य सहचरिमे धारस्तस्य जपेन्नितिवाच्यवाचकयोरभेदापत्तेर्वा

१८ ॥१९५॥ १८
पुत्रान्कलत्रंमित्राणिराज्यंस्वर्गापवर्गकं॥ वासुदेवंजपन्मर्त्यः सर्वंप्राप्नोत्यसंशयं॥१२०॥ वासुदेवजपासक्तान्नपिपापहृतो
जनान्॥ नोपस्पृशंतिवैविघ्ना यमदूता श्चदारुणाः॥१२१॥ पितामहेन तेनैवमहामंत्रउपासितः॥ मनुनाराज्यकामेन वैष्ण
वेनमहर्द्धिना॥१२२॥ त्वमप्येतेनमंत्रेणवासुदेवपरोभव॥ यथाभिलषितांसद्धिंक्षिप्रमाप्नुहिसत्तम॥१२३॥ इत्युक्तांतर्हिताः १८
सर्वेमहात्मानोमुनीश्वराः॥ वासुदेवमनाः सत्वा ध्रुवोपितपसेगतः॥१२४॥ ॥ इतिश्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे ध्रुवलोकवर्णनंनामै १९
कोनविंशोध्यायः॥१९॥ ॥ व्यास उवाच॥ औत्तानपादिर्निर्गत्य ततःस्थानान्नु द्विज॥ रम्यं मधुवनंप्राप्य यमुनायास्तटेमह
त्॥१॥ अघघ्नं भगवतः स्थानं तत्पुण्यं हरिमेधसः॥ पापोपित्त्पदंप्राप्य निःपापोजायते ध्रुवं॥२॥ जपन्स वासुदेवाख्यं परंब्रह्म रम्यं
निरामयं॥ अपश्यत्तन्मयं विश्वं ध्यानस्तिमितलोचनः॥३॥ हरिर्हरिर्सुसर्वासु हरिर्हरिमरीचिषु॥ शिवामृगमृगेंद्रादिरूपः कोनतगोहरिः॥ ४ जलेशा
लूरकूर्मादिरूपेण भगवान्हरिः॥ हरिरश्वादिरूपेण मंदुरास्वपि भूभुजां॥५॥ अनंतरूपी भगवाननंतेनांतसंज्ञकः॥ एकोनेकस्वनंतत्वात्तोरूपभेदैरनंतकैः॥६॥

मधु॥ निरामयंसर्वोपद्रवरहितंध्यानेनस्तिमितेनिश्चलेलोचनेयस्य सतथा॥ वासुदेवमयंप्रपंचं पश्यन्नः तस्येक्षणे इत्याह॥ ज्ञाकृतेन॥ हरिस्सु दिशासु हरिर्मरीचिषुशालू
रोमेकस्त्वके मंडूकवर्षाभूराशालूरस्तु वदर्दुरादस्त्यमरः॥ मंदुरावाजिशाला॥ मंदुरा वाजिशाला तु इत्यमरः॥ अनंतः शेषः शेषोऽनंतो वासुकीत्वित्यमरः॥ अनंतम
प्राप्नोपरिच्छिन्न इत्यर्थः॥ मूर्तिविशेषो वा यस्य ततमनंतवृतं इत्युच्यते लोके॥ अंतस्यसंज्ञकइति क्वचित्तन्नैकमेवाद्वितीयमिसादिश्रुतेः॥ अखंडैकरसत्वात् अख
डैकरसो ह्यमात्तकथंतस्य नानारूपत्वमाययेत्याह॥ एकोपीतिमायेयेतिशेषः॥ अनंताः नानारूपताः भूपत्वेऽनेनेतिरूपर्भ नं अज्ञानं तस्य भेदैः कार्यैरित्यर्थः॥६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

377

॥श्री॥गणेशायनमः

पे

वासुदेवादिनामपंचकं पंचभिः श्लोकैः निरूपयति॥ देवेष्वित्यादिना॥ देवेषु देवानामिसुपलक्षणं तथा चायमर्थः॥ सर्वेषु यो
योनियं वसेत्॥ अंतर्यामीस्वरूपेण सर्वेषां पोवसेत् सस्यांसर्वमितिवसतिरधिष्ठाने सवासुदेव इत्यन्वयः कथं तथा तत्राह॥ यद्य
स्माद्वासयति अ संसारे तिष्ठति वासनाविद्यातद्द्वाराद्धिव्येत्र गच्छेदंतर्यामितया अधिष्ठानतया व्याप्नुयादित्यर्थः॥ तथा च
वैष्णवे॥ सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः॥ ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते इति॥ सर्वव्यापनेरीश्वच स्वभावोय
ति ५ स्यास्ति तस्मिन् सर्वव्यापनशक्तिः नीकैश्चित्॥ सर्वव्यापीचिराजितइतिचान्यत्र॥ हृषीकाणां इंद्रियाणां॥ न च्यवतेनन स्यतीति॥१०॥

सर्वेषु॰ देवेष्वपि योवसेन्नित्यं देवानां वसतिर्हि यः॥ स वासुदेवः सर्वत्र दीव्येच्च वासनावशात्॥७॥ विष्णुर्व्याप्तावयं धातुर्य
त्र सार्थकतां गतः॥ विष्णुनामस्वरूपे हि सर्वव्यापनशालिनि॥८॥ सर्वेषां च हृषीकाणां ईशानः परमेश्वरः॥
हृषीकेश इति ख्यातो यः स सर्वत्र संस्थितः॥९॥ न च्यवंते यहि यत्कामा हति प्रख्यसति॥ अतोच्युतो खिले
लोके स एकः सर्वगोव्ययः॥१०॥ इदं चराचरं विश्वं योबभार स्वलीलया॥ ११ सा स्वरूपसंपत्या सोत्र विश्वंभरो
खिले॥११॥ तस्येक्षणे समीक्षेते नान्यद्धि स्तुपदाहृतौ॥ निरीक्ष्य पुंडरीकाक्षो नान्योस्ति नियतो घतः॥१२॥
नान्यशब्दग्रहो तस्य जातो शब्दग्रहावपि॥ विनामुकुंद गोविंद दामोदर चतुर्भुज॥१३॥ गोविंदचर
णार्थार्चितस्त्रियं कर्म वै विना॥ गापचक्रांकितौ तस्य नान्यकर्मकरौ करौ॥१४॥८२॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सांद्रानंदब्रह्मरूपेण विराजमानत्वात् रूपंडादिवच्चान्यस्याभरणेनरूपेति पाठे ऐश्वर्येणेत्यर्थः॥ स्वरूपसंपत्या कैवल्यप्रा
प्त्या च अखिलं चराचरमित्यन्वयः ईक्षणेनेत्रे नान्यादिस्तुत्यपतः॥ हियस्तान्नियमतः॥ पुंडरीकाक्ष एव निरीक्ष्यो नेतरं
दृष्टुं योग्यो नान्य इति मुकुंदस्यादिसंबोधनं॥ विना तस्य कृष्णस्य शब्दग्रहौ॥ अपि समुच्चये न केवलं वीक्षणे अन्यत्र निरी
क्षते कर्णो विष्णुन्यशब्दग्राहकौ न जातावित्यर्थः॥ गोविंदचरणार्थार्थं अर्चागोविंदचरणार्चितौ॥ तस्य विष्णोः प्रीपमन्यत्र
कर्मवाचिना तस्य कृष्णस्य करौ हस्तौ कर्मकरौ न स्तः एतद्विलक्षणान्यकर्मकरौ न प्रभवत इत्यर्थः नान्यकर्मकराविति कश्चित्॥१४॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

378

को०मु०सकोन०

निर्द्वंद्वेति॥हरेर्निर्गतं द्वंद्वं आध्यात्मिकादि दुःखत्रयं यत्र यस्मादिति वा तत्तथा तत्च्चतत्चरणद्वंद्वं तन्मनस्तस्य मनो न मनुतं मननं करोति मननं
विर्जहाति यस्य युतिरस्कारेण सर्वदुःखनिवारकं भगवच्चरणयुगलमेव निरंतरं भावयतीत्यर्थः॥किं कृत्वा अन्यत्र॥अन्यविषयस्य
वै मननं हित्वा तत्रैव निश्चलत्वं स्थैर्यमवाप तन्मनः स एव इति शेषः॥चरणाविति॥तस्य ध्रुवस्य चरणौ नारायणस्यांगणं अजिरं
न्यत्र४ हित्वा ऽनो चरतः न गच्छत इत्यन्वयः॥कथं भूतौ चरणौ विष्णुः शरणं रक्षणं ययोस्तौ युक्तं चैतद्योयच्छरणं भवति स तं विहाय नान्यत्र ग
च्छतीत्यर्थः॥कथं भूतस्य विपुलं तपश्चरतः॥कुर्वत इत्यर्थः॥वाणीति तेन ध्रुवेण गोविंदगुणवर्णने गुणैः सुपूतलक्षणं गोविंदस्य गुणकु
१८
५११९६॥ र्मादिकथनेव वर्णने वाणी प्रमाणीक्रियते॥तस्य वागिंद्रियं भगवद्गुणकर्मादिकथनमेव वक्तीत्यर्थः॥कोदृशेन जोषं समासतावि ष्णोःसे
१८

निर्द्वंद्वचरणद्वंद्वतन्मनो मनुते हरेः॥हित्वान्यमननं सर्वं निश्चलत्वमवाप हा॥१६॥चरणौ विष्णुशरणौ हित्वा १८
नारायणांगणं हरिं॥तस्य नो चरतोऽन्यत्र चरतो विपुलं तपः॥१८॥वाणी प्रमाणीक्रियते गोविंदगुणवर्णने॥१॥ ॥११९६॥
जोषं समासरूतेन महासारं समासता॥१७॥नितांतं कमलाकांतनामधेयसुधारसं॥रसयंती न रसना १८
तस्य नान्यरसप्रिया॥१८॥श्रीमुकुंदपदद्वंद्वपद्मामोदप्रमोदितं॥गंधांतरं न तत्र घ्राणं परिघ्रस्य शी घ्रगं॥ जि२
॥१९॥त्वगिंद्रियं मधुरिपोः परिस्पर्शस्य पदद्वयं॥सर्वस्पर्शसुखं प्राप तस्य भूजानिजन्मनः॥२०॥ ॥

वनं कुर्वता प्रीतिं प्राप्नुवता वा॥पुनः किंदृशेन महासारं महद्धैर्यं यथा स्यात्तथा पेतस्य नातपः कुर्वता अन्यस्मिन्नपचेत्ततीयचरणे।
विष्णुरेव स्मृतस्तेनेति कश्चित्पाठः॥स चनान्य रा श्रयहा॥विस्मनेनपौनरुक्त्या स्यादुक्तः॥१७॥नितांतेति॥तस्य ध्रुवस्य रसना रसने इंद्रियं नि
तांतं केवलं कमलाकांतस्य नामधेयरूपसुधारसं रसयंती आस्वादयंती अन्यरसेषु सस्पृहा स्पृहायुक्ता न भवतीत्यर्थः॥तत्र घ्राणं तस्य घ्रा
णेंद्रियं श्रीमुकुंदस्य पादयुगलपद्ययोर्य आमोदस्तेन प्रमोदितं अतिशायनं गंधांतरं न परिजिघ्रति गृह्णाति अतः शीघ्रगं शिघ्रं चरणकमला
मोदेन परिपूरितत्वात्॥तस्य ध्रुवस्य त्वगिंद्रियं मधुरिपोः पदद्वंद्वपरिस्पर्शस्य स्पर्शात्सर्वे पांसवकूचेदनवनीतोदनानां विषयाणां स्पर्शसु
खं स्पर्शजन्यं सुखं प्राप प्राप्तवानित्यर्थः॥किंभूतस्य भूरवानिजानिजापायस्य सभूजानि निरूत्तानपादस्तस्माज्जन्म यस्य सतस्य॥२०॥ ॥

२५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ति॰ व२ सं२

उपसंहरन्निराश्चानं दीति॥ संप्राप्यसम्यक् प्राप्य तं प्राप्येति क्वचित्॥ तत्र तंत्राश्चानादीनां विषयाणामाचारमधिष्ठानं॥ प्राप्येत्यन्वयः॥ लुप्तानीति चंद्रादीनां तेजांसि लुप्तान्य
न२ लिकृतानि निंनष्टानीत्यन्वयः॥ एकदेसाकांक्षायामाह तस्य क्रमस्य तपस्तेन पुनः सूर्यः तस्योदये सति रूपं कृते प्रदीपितैर्दुग्धं जगत्त्रयं येन तस्मिन् समीरणो वायुः
नैर्ऋतो निरृतिदिगधिष्ठातानिरृतिरितिपाठे उपचारात्स एवार्थः स्वपदेशकाः ~~कोवायनिर्निमेनतनतन~~॥२५॥ अस्माकं पदं कदाचिद्ग्रहिष्यतीत्येवं रूपेण वयते ए
वां ते स्वपदेशंका शंकिताः॥ विमानैरथैश्चरंतीति वैमानिकाः॥ समुत्रेसुः अतित्रायंत्रासंप्रापुः स्वाधिकारे स्वाधिकारा॥ अनिमिषेरधिनोवर्द्धित आधिर्मानसी व्यथा एषां

शब्दादिविषयाचारं स्वाराद्दामोदरं परं क्रमेंद्रियाणि संप्राप्य लुप्तान्यनुभवं स्तदा॥२१॥ लुप्तानि सर्वतेजांसि त
प तपस्तेनोदये॥ चंद्रसूर्यानलक्षणं प्रदीपितजगत्त्रये॥२२॥ इंद्रचंद्राग्निवरूणास मीरणाश्च नाधिपाः॥
यमनिरृतिमुख्याश्च जाताः स्वपदशंकिताः॥२३॥ वैमानिकास्तदान्येपि वसुमुख्यादिवौकसः
ततोप्क्रवास्समुत्रेसुः स्वाधिकारेधिताधयः॥ यत्र यत्र क्रमः पादं भिनोति प्रपिवातले॥ प्रत्यतस्यत्त
५त्र राक्रांताविनमेत्तत्रतेवं॥२५॥ अहो तदंगसंगीनि जाड्यं स्य क्षीजलान्यपि॥ रसवंतिपदस्थानि स्युरन्य
त्रापितद्वयात्॥ यावंति विश्वकृत्तेजांसि सिद्धरूपगुणानि च॥ नेत्रातिधानितानि तावंति लन्नपस्तेजसाभवन्

तैस्तभानिजिनोलिप्रक्षिपति॥ रफ॥ अहो इति॥ अहो इत्याश्चर्यं तस्य क्रमं स्यागसंगीनिंजलानियमुनादिनी गतानि अन्यत्रस्थितान्यपीत्यर्थः॥ तानि सर्वाणि जलानि जा
ड्यपदार्थालिरनिमित्तं कालुष्यं विहाय रसवंति पदस्थानि च स्वस्वरूपेन सर्गिकस्वभावानि इतियावत्॥ सदयानीति क्वचित् स्युर्भवेयुरित्यर्थः॥ स्युरत्रेति क्वचि
त्पाठः॥ जडं डस्वभावान्यपि जाड्यं सजंति॥ अन्येषां वा जंतीति पूर्वस्यापरेस्यर्थः॥ तद्धयादित्यत्र तच्छब्दो क्रमपरः॥ तत्र परोवा॥ अथवा तदंगसंगीति तच्छरीरस्थितानि पंचीकृ
तानि जलानि अन्यत्रापिस्थितानि जलानि शेषं सर्वं समानं यावंतीति तत्तपस्तेजसा तस्य क्रमस्य तपस्तेनोपस्थितेन तेजसा तपोरूपतेजसा वा विश्वकृत् सर्वं यावंति तेजांसि सि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इंद्ररूपगुणानि च सिद्धानां यानि रूपाणि गुणाश्च अणिमादयः तेषां सिद्धानां रूप
णि गुणाश्च प्रकाशंते तेषां तानि गुणानि तेजांसि तावंति तेजांसि मा
न तस्य कवलितानीत्यर्थः॥२७॥

388

२२

अहो निजेति ॥ अहो इति आश्चर्ये निजगुणात् शब्दात् सौ स्पर्शश्च निजगुणस्पर्शः स मातरिश्वना वायुना सततं तस्य त्वच त्वगिंद्रियस्य विषयीकृतः गोचरीकृत इत्यर्थः एकथं भूतः दूरदेशांतरस्थोपि यत्र तत्र स्थितो शेषः स्पर्शो जातोपीत्यर्थः ॥ व्योम्नेवेति ॥ एवमस्याराधने बुद्धिर्यस्य स तथा भूतस्तेन व्योम्ना आकाशेनापि शब्दगुणेन शब्दगुणवतां शब्दे षः शब्दजातोपि तत्कर्णशरणीकृतः श्रवणस्य श्रोत्रेंद्रियाश्रयीकृत इत्यर्थः ॥ अपि शब्दार्थस्तत्संबंधे ॥ अनुक्तसंग्रहानुपसंहरति ॥ आराधित इति सकृत्तवः अपि शब्दादन्येपि

अहो निजगुणस्पर्शः सततं मातरिश्वना ॥ दूरदेशांतरस्थोपि तत्त्वचो विषयीकृतः ॥ २८ ॥ व्योम्नापि श-
१८ ब्दगुणेनाऽऽराधनबुद्धिना ॥ शब्दजातस्त्वशेषोपि तत्कर्णशरणीकृतः ॥ २९ ॥ आराधितोनुदिवसं सभूतै-
॥ ११९ ॥ रपि पंचभिः ॥ तपएव परमेनेगोविंदार्पितमानसाः ॥ ३० ॥ कौस्तुभोद्भासितेहृदः पीतकौशेयवाससः ॥ ध्यानातो-
१८ जोमयं विश्वं ते नैक्षिन्त पसूनुना ॥ ३१ ॥ आराधितोनुदिवसं सभूतैरपि पंचभिः ॥ तपएव परमेनेगोविंदार्पि-
तमानसः ॥ ३२ ॥ मरुत्वतोतिमहतीं चिंता प्राप्तात पो भयात् ॥ मत्पदं वेदकांक्षिष्यद् हरिरुद्धवंध्ववः ॥ ३३ ॥
समस्तैश्वर्यसुप्रसरो वर्गो नियंतुं यमिनां यमान् ॥ स तु प्रनिष्प्रभवति नात्र वाच्छेकरोमि किं ॥ ३४ ॥ तपस्विनां त-
पोहंतुं दौमसा हाय्यकारिणौ ॥ कामक्रोधौ न तावस्मिन् प्रभवेतां शिशावृकवे ॥ ३५ ॥ एकएव एवविक्लोपायो यालो-
मेप्रभविष्यति ॥ भूतानू हि भीषणाकारान् प्रहिणोमि हिताय ये ॥ ३६ ॥ वाक्यचाद्भीषितो भूतैस्तपस्स क्षयस्स सोभ्र-
वे ॥ इतिनिश्चित्य सत्ता चिंप्रेषयामास वासवः ॥ ३७ ॥ भल्लूकोस्य सर्वांगकृष्णलंबशिरोधरः ॥ कश्चिद्दुर्दर्शदशनस्त-
भ्यधावत्तमर्भकं ॥ ३८ ॥ तं व्याघ्रवदनः कश्चिच्छादायाविकटाननं ॥ दीपाच्चदेहसर्स्त्रोतो नामुद्गर्जन्समभ्यगात् ॥ ३९ ॥
दुर्दर्शदशनाभ्यस्य सः पाजत्तस्येक्रियाग्निरोज्वलं दीप्तं ह का ३

रूपिणे शिष्ट मरुत्वात इंद्रेण ॥ ३० ॥ चिंता मेवाह ॥ मत्पदमिति ॥ चेद्यदि अत्र वो मत्पदम् इंद्रकांक्षितवान् स्यात् तदा अत्र वनि श्रितं अहरिष्यत् हृतवान् स्यादित्यर्थः ॥ नियंतुं निराकर्तुं ना शयितुमिति यावत् ॥ सोस्मरसः सम हः प्रनितरूणः भूतानां श्रीवपर्किश्रेणीमित्यर्थः ॥ भूतानू भीषणाकारानिति किंचित् ॥ तद्वियेत स्य अवस्य भाष्यायाः इष्टस्येच

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

फू२ लै४

रयात्स्वेगात् दुराधाङ्कुधिरं च पिबत्यमहो क्षोभ महावपुः अजंतत्वमार्षपन्नगीभूयसर्पो भूत्वा पन्नगोऽतिवेगेनेति कश्चित् ॥ फूत्कृतयाः फूत्कारयाः आटोपो विस्तारो यस्तेन सभयान् रयात्स्वेगात् दुराधाङ्कुधिरंच पिबत्यमहो क्षोभमहावपुः अजंतत्वमार्षपन्नगीभूयसर्पो भूत्वा ... निकषोसमेलांगूलताडितधरः पुच्छघातेनिताविनिः अलीढोदग्धः भूतोदेवयोनिमेदः भी कः ॥ अतिलोलद्विरसनेः सत्रातिचंचलजिह्वः ... फूत्कारं कृतवानित्यर्थः ॥ निकषोसमेलांगूलताडितधरः पुच्छघातेनितावनिः ... ॥४५॥ व्याघ्रव्याघ्रमुखमिवव्यात्तमितिं कश्चित् ... कंदरा

स्वजूपाटिा तइतिपाठे ... इत्यर्थः ॥ प्रचंडे यथास्यात्तथा खेडयन् खेडां कुर्वन् ... मार्गचरन्नित्यर्थः ... विक्षोघात मुरस्ताडनं यथास्यात्तथा को रुण्यः करु

कुरयमसुखात् विलोलाकार ... कालिकति ... तालीभूत विशेषः ...

॥रयात्सुमांसकं भुंजन् कश्चिद्विकरदंष्ट्रकः ॥रोषात्त्वमभिद्रुद्राव हस्यासंतर्जयन्निव ॥३९॥ अतितीक्ष्णविषाणाग्रैस्तटानुत्खा न्विदारयन् ॥ खुराघ्रेर्दृढं ॥ क२

॥ यन्नूर्मिमहोसोभिजगर्जता ॥४०॥ कश्चिद्व पन्नगीभूय फूत्कारोपभयानकः ॥ अतिलोलद्विरसनः पुस्फूर्जनिषावनं ॥४१॥ कश्चिद्व्याघ्रमेदुषाकारेः ॥

क्षि२ ॥पन्नूरगायतोगिरीन् ॥ लांगूलताडितधरः स्वसन्नवेगोत्वमासवान् ॥४२॥ कश्चिद्दावानलालीढखर्जूरद्रुमसन्निभः ॥ विभ्रद्रूपद्वयंभूतोव्यात्तास्य ॥

॥ स्त्वमभीषयत् ॥४३॥ मौलिजैरभ्रसंघर्षं कुर्वन् दीर्घ कृशोदरः ॥ निमग्नपिंगनयनः कश्चिद्भीषयतिस्मतं ॥४४॥ कृपाणपाणिरन्यः स्मास्योवामह ॥

॥ स्वकपालभृत् ॥ प्रचंडं खेडयन् कश्चिदभ्य धावत्त्वमसकं ॥४६॥ विशालशैलमादाय कुर्वन् किलकिलारवं ॥ कश्चित्त्वमभिनोयातिको ॥

लोदंडधरोयथा ॥४६॥ तमः संकेतसदनं व्यात्तं वैवस्वतं महत् ॥ आलितांतकंदराकारं बिभ्रत्कश्चित्त्वमन्वयात् ॥४७॥ उलूकाकारतां धृत्वा फूत्कारैरतिदारुणैः ॥ हृदयाकंपनैः कश्चिद्भीष याम्माससत्वं ॥४८॥ पश्यैता कात्चिदानीय तुंडैस्तु कस्यचिच्छिरः ॥ अपिबद्रुधिरं कोष्णं खरवादीस्त्विषालवत् ॥४९॥ पिपासिताघ रुधिरं तपिपासाम्यत ... केवं ॥ यथास्यबालतथा चर्विलास्थीनिवाविनी ॥५०॥ आनीय तरणेहारूणिपरिस्तीर्य समंततः ॥ दावाग्निं ज्वालयामास कश्चिद्वात्याविवर्द्धितं ॥५१॥ वेतालरूपमास्थाय अन्को कोपि त्वमुल्लिखन् गिरीन् ॥ ॥ मायाविनिर्मितं ॥ ॥ तराधगगनाधानंकेषयं तैति ... भ्रंशं ॥५२॥ अन्यासुनीतिरूपेण तमभिप्रेत्स्यइरतः क्रूरो रातीवदुःखातविक्षोघातमुङ्मुमुक्षः ॥५३॥ उ ... ॥ बहुमाया विनिर्मितं ॥

वचः१ स्प४

वा१ उदंत

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

382

द्रि१

बलेतिविदेसंबोधनेवाङुनोपिपरितृप्यसेइुनास्मिपरितप्तास्मिलालांतद्वियोगवतीनिंदेति। अहंमंदभाग्यायस्मात्तस्मान्मेममसर्वथास्वं तंतवाननंस्वप्नेपिन विलोकयेतनु लर
परयामिस्वप्नेपितावन्नास्तीत्यर्थः॥ निद्रयादरिद्रेरहितेनयनेयस्याःसाहमितित्वदितिहेध्रुवलदानन्नृपतिनिधिः तवमुखप्रतिबिंबकल्पस्य दृग्दिलरोप्युदयशालेक्षणेपि
परयामिस्वप्नेपितावन्नास्तीत्यर्थः॥ निद्रयादरिद्रेरहितेनयनेयस्याःसाहमितित्वदितिहेध्रुवलदानन्नृपतिनिधिः तवमुखप्रतिबिंबकल्पस्य कीर्णनस्यतः॥ कीदृशान्त्वदालापसमाला
तापसकुक्कामयामयानालोकिनालोकितःतत्रहेतुःविधुरयातवियोगिन्यैत्यर्थः॥ त्वदालापैतिहेपुत्रकोकिलोपिमयानालोकितःविज्ञानतष्टि॥ अलकाकीर्णकर्णयतिअलकेःकेशादिनाश्री
पंथथास्यात्तथापागंतरेकोकिलविशेषणंकिलनिश्चितनथाकोकलिमधुरध्वनिंकलयन्जुझीरयनश्वनाकर्णनेहेतुदर्शयन्नात्मानंविज्ञानष्टि॥ अलकाकीर्णकर्णयतिअलकेः

१८ ॥११९॥ १८ ॥ त्वदेकशरणंवत्सबतमसुर्जिघांसति॥ रक्षरक्षगतासुमांशरणागतवत्सलापपापप्रतिशासंप्रतिपुत्रस्य धंप्रतिकाननंप्रसाश्रमंप्रतिगिरिंश्रांतास्वद्वीक्षणातुरापदि॥ १८ ॥११९
॥ यदाप्रभृतिरेबालनिर्गतिपसेनवान्॥ तदेवदिनमारभ्यनिर्गताहत्वदीक्षणा ५७ तेस्तेंसप नेंद्रवीक्ष्यदुनोपिलययथाभका॥ तथाहमपिदूनास्मिनितरांतद्ध्योगिना॥
॥ यदाप्रभृतिरेबालनिर्गतपसेनवान्॥ तदेवदिनमारभ्यनिर्गताहत्वदीक्षणा ५९ निद्रादरिद्रनयनानस्वप्नेपितवाननं॥ आनंदिसर्वथायन्मेमंदभाग्या
॥ ननिद्रामिनजागर्मिनस्नामिनपिबाम्यहं॥ ध्यायामिकेवलंत्वाहयोगिनीवबियोगिनी॥ ५२॥ त्वदालापसमालापकलयन्किलकाकलिं॥ कोकिलोपिमयाक्व
॥ विलोकये॥ ६ त्वद्दाननप्रतिनिधिर्विधुर्विधुरयामया॥ उदितरोपिनालोकितापवेसकुकामया ६१ त्वदालापसमालापकलयन्किलकाकलिं॥ कोकिलोपिमयाक्व लभक्तेमया॥ मा ताउ
॥ विलोकये॥ ६ त्वद्दाननप्रतिनिधिर्विधुर्विधुरयामया॥ नानिलोपिमयालिंगि क्वचिद्विश्रांतयाश्रशं॥ ६३॥ वेदेशाकाश्रुसरितःतेशैलास्तलहृतेमया॥ मा
॥ एर्णिनालकाकीर्णलोकैया॥ त्वदंगसंगमधुरीध्रुवधूपितयामया॥ नानिलोपिमयालिंगि क्वचिद्विश्रांतयाश्रशं॥ ६५॥ मंडला नितवांगानिके
॥ याचेरणचारिण्याराजपत्न्यानलिंधिताः॥ ६४॥ अध्रुवंसर्वमेवेतत्सरयत्त्रधिकं स्तुंदाधात्रीत्रायस्वमांपुत्रप्राप्यत्वामंधयष्टिता॥ ६७॥ अननेनवयसा ध्या१
॥ मानिकंपास्त्वदंपरुषपरुषैर्मृदुरूपाणोर्नरर्षभः॥ ६६॥ अनेनतपसावत्सलयायकिमनेनसा॥ धराधरादातन्जलादृष्टिकंतद्वदाधुना॥ ६९॥ ५९॥
॥ बालकेलनीयंत्वयानिरा॥ बालक्रीडनकेरन्यैःसर्वेशास्त्रान्निसमंततःकोमारमासाद्यवयोनिं नशीलिना॥ मेवतासर्वविद्यानोपाब्धपारदृश्वना॥ ६९॥ ७०॥
सार्ध्य२ यः
कीर्णैःकर्णैर्यस्याःसातथा॥ ६२॥ त्वदंगेतिहेध्रुवअनिलोपिमयाक्वचिल्कदाचित्रालिंगि॥ नपरिश्वक्तःकीदृशस्त्वदंगसंगमधुरःत्वदवयवसंगाध्वीतलः त्वदंगसंगवत्कोमलइतिवा॥ कथंभूतयामया
अत्रामःसर्वविश्रांतयाविशेषणानत्वयाश्रांतयासत्यावेत्यर्थः॥ तत्रहेतुतदनुत्वात्मानंविज्ञानष्टि॥ माशोष्यस्पमायायाचकलौमया॥ मायायापुत्रस्नेहमय्याहत्वात्तूपितयातद्वियोग्त्वनितयैत्यर्थः॥
धूपितमाययेतिपाठेपुत्रस्नेहरूपेणाद्ध्रु इमायेत्यर्थः॥ अध्रुवधुवेलयारहितअंधयष्टिरा अधलगुडनापरुमंतपः परुषाणेपुरुषैःसाध्यंतवकोमलान्यम्भून्यगानिकं सर्थ्य॥ सर्वयः
शिभिःसमानवयस्कैर्बालैःकौमारवयआसाद्यसंत्वयः॥ अभिध्यानशीलिनाअनुसंधानशीलिनेत्यर्थः॥ अध्ययनशीलिनेतिक्वचित्॥ पारदृश्वनापारगेण॥ ६९॥ सावत्र्यंवकायनमोरस्तु॥
लर

शु१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

383

चतुरणदसंस्येयौवनंयद्वाकौमारपौगंडकिशोराख्येयंचतुर्थवयइत्यर्थः। अलोपआर्षः॥ तद्युक्तं कौमारंपंचमाद्दर्शात्पौगंडंदशमावधि॥ आ
पंचदशात्कैशोरंयौवनंतुततःपरमिति॥ निर्विश्यामिश्रोक्ष्यामिशेऽद्वियार्थान्विषयान् इदानीमितिइदानींमिवबाल्येवयसितपसिकःश्रमः
श्रमःकोबाबाल्ममारभ्यवार्द्धकपर्यंततपःकरणेमनंतश्रमइत्यर्थः। अनंतश्रमेदृष्टांतःपादांगुष्ठेतिकौशिकाग्निर्गंमियात्रिःमौलिमस्तकं॥७५॥

वयोधचतुरश्राप्यपोपास्तकुचंदनादिकान्॥ निर्विश्यसिबहून्भोगानिंद्रियार्थानस्तार्थयन्॥ ७०॥ इसा ध्याधबहून्पुत्रान्उणितोधर्म
ध्रु २ वत्सलान्॥ पौरसंत्रंभितश्रीकस्त्वंधीवत्वर्त्तेप्रभव॥ ७१॥ इदानीमिववयसिबाल्येतपसिकःश्रमः॥ पादांगुष्ठकरीबोतिनःकदामौलिम
ति स्तकं॥ ७२॥ विपत्तिपारस्तेतेनहतेनान्येनकेनचित्॥ पौरस्त्रष्टः श्रीयावाप्तिसर्वतःपुकोभवान्॥ ७३॥ हतमानेनततस्त्वं
निराम्यैतिवचोध्रुवः॥ दीर्घमुष्कचानश्वस्यपुनर्दध्यौहारिहृदि॥ ७४॥ जनोयत्रीमनसात्साध्यस्ततानीतिविहायच॥ ध्रुवोच्युत
ध्यानपरःपुनरेवबभूवह॥ ७५॥ सापिस्तताबलीभीतिबहुभीषणभीषणं॥ दर्शयंतीतमभितोद्राक्षीचक्रंसुदर्शनं॥ ७६॥ पौर
तःपार्श्वेषाभस्मर्यस्याकेल्पुरस्सर॥ रक्षणायचरक्षोभ्यस्तस्याघोकजानीनेत॥ ७७॥ भूतावलिस्तदालोक्यस्फुरच्चक्रंसुदर्शनं॥
नि:७ ज्वालाकुलंमहातीव्रंसंतपोसितोध्रुवं॥ ७८॥ अतीवकोपातिहृदगो विदार्पितचेतसं॥ तपोंकुरमिवोद्धिप्तमोदेनीनमुद्धितं
॥७९॥ सापिप्रसूतभीतावेध्रुवंध्रुवमविनिश्चयं॥ नमस्कस्यधायातयाताव्यर्थमनोरथा॥ ८०॥ गर्जितकादंबिनीजाल
व्योमव्याकुलयथा॥ व्यथाभवतिसंप्राप्यमनागपिनलोलतां॥ ८१॥ अथजंभारिणासार्द्धंभीताःसर्वेदिवौकसः॥ संनम्य
त्वरिताजग्मुर्ब्रह्माणंशरणंद्विजा॥ ८२॥ नत्वाविज्ञापयामासुःपाहिपाहिपितामह॥ वचोवसरमालोक्यदृष्टागाननकार
णं॥ ८३॥ देवाऊचुः॥ धातरुत्तानपादस्यतनयेनसुवर्चसा॥ तपसातापिताःसर्वेत्रिलोकीतलवासिनः॥ ८४॥ श्री॥ ॥

समुदितरसम्यगुद्धितं॥ साभूतावली अस्त्रूतावन्मोहकअस्त्रूतावन्मोहकतताप्रसूतभीतिरेवेत्यर्थः। वेप्रसिद्धंव्याकुलंसतत्व्या
कुलयदितिफचिस्तारः॥ जंभारिणाइंद्रेण॥ ८४॥ सुरुच्यास्यास्त्वचेष्टितंज्ञात्वाविहस्तांपटलीसमहइंद्रनीलसमनेसमेनेनहृद्येनरू

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

~~[illegible]~~ वैकुण्ठे स्थिते ॥ अन्यद्सामान्याकारेणैव विषयालोकनमत्रोच्यते ॥ कामिसाकोशायामाह ॥ प्रसन्नविकसदिति ॥ अन्यत्र स्रोध
~~[illegible]~~ लानिच ता निनीलोत्पलानि तेषां निकुरुंबके ॥ ~~[illegible]~~ समूहे ॥ प्रफुल्लताप्रकर्षेण विकसितौ समंतात् सर्वतः रोदसी द्यावाभूमी
२ तेएवसरसी सरस्तामिव ॥ ८५ ॥ कटाक्षितविवर्धीकृतमित्यर्थः । एवं सामान्यतः स्रोधूविशेषतः श्रीरूपस्पष्टवानित्यर्थः ॥ क्रोधदि
४ ना सादिकादविनीमेघमालस्फुरन्मेघमालनामतयैव युद्धामतोडिन्मालातद्भाः कांतिरस्यस । तत्रकादविनी शरीरसाम्यवि
युद्धाम्नो विद्युन्मालाया : साम्यमिति तेन भूवेणनेत्रातिथीकृत : अक्षिगोचरीकृत : नम आकाशार वपाषाण : सुवर्णपरीक्षापाषाण :
१८ ५१११ १८ संभ्रमा स्वसंविभ्रमेहेनया तात अवश्यं च मनीषितं ॥ पुरंध्री रजिहीर्षु स कस्या स्मासु महातपा : ॥ ८५ ॥ इति विस्मापितो देवैर्विहस्य चतुरा १८
ननः ॥ अथ वाचाधृतान् सर्वान् भवतो भीतमानसान् ॥ ८६ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ न भेतव्यं सुरा सा साम्मात् भवात्मिका पदे क्षिणः ॥ ध्रुवं तु वि
ज्वराः सर्वेन सेवं पदमिष्यति ॥ ८७ ॥ तस्मा च्छ्रुणा वः न रुक्तोत्र भेतव्यं चिरं सुराः ॥ निस्वयं विष्णुभक्त्योपेन तस्य परतापिना ॥ ८८ ॥ ।।१११।
आराध्यं वासुदेवेन लब्धं तत्साक्षात्कांक्षितं ॥ भवतामपि सर्वेषां पदानि स्थिरयिष्यति ॥ ८९ ॥ निशम्येति च गीर्वाणाः प्रणिपत्य ब्रह्मणा वचः ॥
प्रणिपत्य स्वधिष्ण्यानि प्रवृष्टाः परिवव्रजुः ॥ ७० ॥ अथ नारायणो देवस्तं दृष्ट्वा दृढमानसं ॥ अनन्यशरणं बालं दृश्यतां धर्ममब्रवी १८
त ॥ ७१ ॥ विष्णुरुवाच ॥ प्रसन्नोस्मि महाभाग वरं वरय सुव्रत ॥ तपसोस्मान्निवर्तस्व चिरं खिन्नोसि बालक ॥ ७२ ॥ वचो मे तं समाकर्ण्य
प्रसन्नेत्रे विलोचने । इंद्रनीलमणिज्योतिः पटलं पर्यलोचयत ॥ ७३ ॥ प्रसन्न विकसत्त्रीलोत्पलानिचकुरत्वकेः । प्रोत्फुल्लितासमं नां४
सरमा३ गाद्यरोधसी मिव तत्सरः ॥ ७४ ॥ लक्ष्मीदेवीकटाक्षेण कटाक्षितमिवाखिलं ॥ अनोयदानिरैक्षिष्ट द्यावाभूम्याश्च यदंतरं ॥ ७५ ॥ क्रोध
मस३ कादंविनीमघ्नाविद्युद्भा नारूकर्बुरं ॥ पीतांबरं सं ~~[illegible]~~ सोत्सनेत्रातिथीकृत ॥ ७६ ॥ नभोनिकषपाषाणमेरूकांचनरे
खितः ॥ यथा तथा भूवेणक्षितदगरुडवाहनः ॥ ७७ ॥ सुनीलगगनस्यद्धूपितं तत्कलावता ॥ पीतेन वाससा युक्तं सदर्शहर ६१
रिं तदा ॥ ७८ ॥ सचासोमेरुरेवकांचनं सुवर्णतेन रेखितो किंतत्स स एवयथा हरय तत्तथा ख गरुडवाहनो क्षितेण
क्षिण : इत्यर्थः । अत्र नभोनिकषपाषाणसाम्यहेतु स्यमेरुकांचनरेखेनसाम्यं गरुडस्या सुनीलसुष्टु नीलगगनयद्वतद्यथाकुलावताचंद्रेणभूषितनभःतदासधुवःपीतेन
वाससायुक्तं दाहरिंददर्शेत्यर्थः । पीतवस्त्रेण अत्र साम्य हरयं तत्तच्चस्य देनिर्मलेनेवसायकालेचंद्र चंद्रयोतिवाव्याख्या ॥ ७९ ॥ सदाशिवासावीय त्रिलोचनाय शिवाय नमः ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

384

385

पितरं सर्वजनस्य जनयितारं पितरं दृष्ट्वा ऽुःखितः शिशुर्यथा रोदिति तथा तं दृष्ट्वेति वा सुकठोराभ्यामतिकठिनाभ्यां सकठोराभ्यामिति पाठे स एवार्थः॥ छ॥ १०४॥
इति श्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां विंशतितमोध्यायः॥ ॥छ॥ ॥एकाधिकतमे विंशोध्याये बाल्ये महामनाः॥ तुष्टाव जगदीशानं लोकपितुः
स्य चेर्यते॥१॥ सगुणागुणभेदेन तथा विश्वमयात्मना॥ अस्तावीत्परमानंदं स्वस्वं हृष्टमना ध्रुवः॥२॥ तत्र ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपेण नमति। नमो हिरण्यग
र्भायेत्यादिना। हिरण्यगर्भाय हिरण्यवर्णांडधाराय सृष्टिविषयं विज्ञानसामर्थ्यं वा हिरण्यं तद्गर्भे यस्मादिति वा सर्वसृष्टिविधायिने आध्यात्मिकाधि

॥दंडवत्प्राणिपत्याथ परितः परिलुंठ्य च॥ रुरोद दृष्ट्वैवाचिरं पितरं ऽुःखितः शिशुः॥९९॥ नारदेन सनंदेन सनकेन सुसंस्तुतः॥ अन्यैः सनत्कु
॥माराद्यैर्योगिभिर्योगिनां वरः॥१००॥ कारुण्यबाष्पनीराढ्यपुंडरीकविलोचनः॥ ध्रुवमुत्थापयांचक्रे चक्री धृत्वा करेण तं॥१०१॥ हरिस्तु प
॥रिपस्पर्श तदंगं धूलिधूसरं॥ कराभ्यां सुकठोराभ्यां निसर्गात्सत्वपरिग्रहात्॥१०२॥ स्पर्शनादेव देवस्य सुसंस्कृतमयी शुभा॥ वाणी
॥प्रवृत्ता तस्यास्याच्छुष्टाव च ध्रुवो हरिं॥१०३॥ ॥इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे ध्रुवाख्याने विंशतितमोध्यायः॥ ॥ध्रुव०॥ नमो हिरण्यगर्भा
॥य सर्वसृष्टिविधायिने। हिरण्यरेतसे तुभ्यं सुहिरण्यप्रदायिने॥१॥ नमो हरस्वरूपाय भूतसंहारकारिणे। महाभूतात्मभूताय भूतानां पतये नमः॥२॥

भौतिकाधिदैविकसकलप्रपंचजनयित्रे। हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीदित्यादिश्रुतेः। हिरण्यरेतसे हिरण्यं सुवर्णं रेतो वीर्यं यस्य तस्मै सु
हिरण्यप्रदायिने शोभनं हिरण्यं कांचनं ज्ञानं वा तत्प्रदायिने। दात्रे सर्वसिद्धिप्रविधायिने इति पाठे सर्वे बांवृत्तिरूपाया सिद्धिस्तत्प्रदायिने इत्यर्थः। हरस्वरूपाय रुद्ररूपाय
भूतसंहारकारिणे प्राणिमात्रप्रलयकर्त्रे यद्वा हरित एव मवम्रुत्पादयति। भूतेति। भूतानां संहरणाद् इत्यर्थः। तत्त्वमस्यादिवाक्यो बुद्धिवृत्तिव्यक्तः सत्त्वज्ञानं तत्कार्यं
च हरतीति हरः॥ तत्स्वरूपायेति वा। यद्वा महाभूतात्मभूतानामात्माहंभूतेति पूर्ववत् महाभूतात्मभूताय महाभूतात्मना परिणताय विवर्त्तमानायेति वा॥
यद्वा महाभूतात्मनामात्माहंकारस्तद्रूपाय तदधिष्ठातृत्वेन जातायेत्यर्थः॥ भूतानां पतये प्राणिमात्राणां नियंत्रे॥२॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥
२५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

386

को॰ सं॰ एकोनविंशं

स्थितिं करोतीति स्थितिकृत् । तस्मै स्थितिकृते पालयित्रे इत्यर्थः । विश्वस्य व्यापकाय विशति प्रविशति वा इति वा प्रभविष्णवे प्रभवनशीलाय तत्त्वा
विष्णवे तर्थः । वासनात् द्रुहायत्वमाय सदानंदरूपायेति पुरुषार्थतादर्शिता । कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभि
धीयत इति स्मृतेः । महाभारसहिष्णवे वराहरूपेण कूर्मरूपेण शेषरूपेण वा । विष्णुर्वंश पंचयन्त्रण मति । नमो दैत्येत्यारभ्य जरायुजेनेत्यंतेन
दैत्या एव महारण्यानि तेषु दावाग्निस्वरूपेण वनाग्निरूपाय दितेः पुत्रा दैत्यास्त एव द्रुमास्तेषां कुठाराय परश्वधाय छेत्रे इत्यर्थः । शृंगेण निर्मितं

१८
॥ २०० ॥ ॥ नमस्ते स्थितिकृते तुभ्यं विष्णवे प्रभविष्णवे । तस्माद्द्रुहाय द्रुह्माय महाभारसहिष्णवे ॥३॥ नमो दैत्यमहारण्यदाववह्निस्वरूपिणे । १८
१८ द्रुमर ॥ दैत्यवंशकुठाराय नमस्ते शार्ङ्गपाणये ॥४॥ नमः कौमोदकीव्यग्रकराग्राय गदाधर ॥ महादनुजनाशाय नमो नंदकधारिणे ॥५॥ ॥२००
॥ धराधराय वाराहरूपिणे परमात्मने ॥ नमः कमलहस्ताय कमलावल्लभाय ते ॥६॥ ॥ श्रीरामजय राजयराम ॥ १८

शार्ङ्गं धनुः पाणौ यस्य तस्मै । कुमुदाख्यस्य दैत्यस्य इयं कौमोदकी गदा तस्याः धारणार्थं व्यग्राणि उद्युक्तानि कराग्राणि अंगुलयो यस्य तस्मै
गदां कौमोदकीं धारयतीति गदाधरः । महादनुजाः दनोः कश्यपभार्यायां जाताः विप्रचित्तिमुखास्तेषां नाशाय नाशकर्त्रे ॥ नंदकस्तन्नामा खड्गस्त
द्धारिणे ॥ अयं त्वेनां योगिनोऽयोगिनो वेति श्रीशैल विघाऽविघावातयोः पतयेऽधिष्ठात्रे ॥ नियंत्रे वा । चक्रं सुदर्शनं तद्धारकाय ॥५॥ धरा
धराय पृथ्व्याश्रयाय तदुद्धर्त्रे वा ॥ सुमेरव इति वा । मेरुः शिखरिणामहमिति भगवद्वचनात् । वाराहरूपिणे सूकररूपधारिणे । परमा
त्मने परमेश्वरस्वरूपाय । पद्महस्ताय लीलाकमलधारिणे ॥ कमलावल्लभाय लक्ष्मीकांताय ॥६॥ ॥७॥ ॥ ॥ ॥

२४८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मत्स्यादिरूपिणे मीनादिरूपिणे॥ आदिशब्देन कूर्मादयो गृह्यंते कौस्तुभव[illegible]वक्षसे कौस्तुभ नामा मणिर्यस्य वक्षसि तस्मै। वेदांतवेद्याय वेदैकगम्याय। तं त्वौपनि
षदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुतेः॥ श्रीवत्सो भृगुपादलक्ष्म दक्षिणावर्तरोमावलिविशेषो वा तद्धारिणे॥ गुणस्वरूपिणे सत्वादिरूपाय। गुणिने जीवाय [illegible] नेप्रधानाय ने
इति वा गुणवर्जिते वस्तुतो गुणवर्जिताय विलक्षणाय [illegible] गुणवर्जित इति वा पाठः पद्मनाभाय भुवनात्मकपद्मं नाभौ यस्य तस्मै पंचजन्यनामा दैत्यस्तदंगसं
भवः शंखः पांचजन्यस्तद्धराय॥ ८॥ वासुदेवं वसुस्तेजोरूपो देवः प्रकाशात्मा वसुश्चासौ देवश्चेति वसुदेवः स्वार्थे तद्धितः॥ सर्वत्रासौ वसति समस्तं चास्मिन् वस

॥ वासुदेव नमस्तुभ्यं देवकीनंदनाय च॥ प्रद्युम्नाय नमस्तुभ्यमनिरुद्धाय ते नमः॥ ९॥ नमः कंसविनाशाय
नमश्चाणूरमर्दिने॥ दामोदर हृषीकेश गोविंदाच्युत माधव॥ १०॥ नमो मत्स्यादिरूपाय नमः कौस्तुभ
वक्षसे॥ नमो वेदांतवेद्याय नमः श्रीवत्सधारिणे॥ ७॥ नमो गुणस्वरूपाय गुणिने गुणवर्जिने॥ ॥
नमस्ते पद्मनाभाय पांचजन्यधराय च॥ ८॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तीति वासुदेवः॥ तदुक्तं वैष्णवे सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते इति स एव देवः ख्यापकः पुमान् वासु
देव इति वा तत्संबोधनं तथा देवकीनंदनाय॥ दीव्यति सुखात्मना संवहार चक्रेण वा क्रीडतीति विद्याऽविद्या वा देवकी पुत्री वा देवकी तां नंदयतीति त
था प्रद्युम्नाय प्रकृष्टं द्युम्नं तेजो यस्य तस्मै तं॥ न केनापि च [illegible] रुद्धः [illegible] निरुद्धस्तस्मै उभयत्रार्थांतरं स्पष्टं॥ ९॥ कंसविनाशाय स्वकार्यं कंसस्तं या
प्नोतीति कंसः मज्ञानं कंसनामासुरो वा तद्विनाशाय चाणूरमर्दिने च श्रोत्रादिविवेक[illegible] कापहारित्वात् प्रबोधस्तेनाणूः सूक्ष्मतरः [illegible]
[illegible]यजत चाणूरं जगत्॥ चाणूराख्यो दैत्यो वा तन्मर्दिने दाम बंधनं माया उदरे अंतर्यस्य मायाधिष्ठानत्वात्॥ स तथा यद्वा यशोदया उलूखले दाम्ना बद्धत्वे
न वा दामोदरस्तस्मै॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(३४४)

नं२ वर २४ वा १।२

बोधनं तथा हृषीकाणामिंद्रियाणामीशो नियंता चंद्रसूर्ययो रश्मयो हृष्टाः केशाः यस्य स वा हृषीकेशस्तत्संबोधनं तथा हे हृषीकेश तथा चोक्तं महाभारते ॥ सूर्याचंद्रमसोः शश्वदंशुभिः केशसंज्ञितैः ॥ बोधयन्स्वापयंश्चैव जगदुत्तिष्ठते पृथक् ॥ बोधनात्स्वापनाच्चैव जगतो हर्षणं भवेत् ॥ अग्नीषोममयैरेवं कर्म-
भिः पांडुनंदन ॥ हृषीकेशोहमीशानो वरदो लोकभावनः ॥ इति ॥ गोविंद हे प्राप्तकामध्येन्वैश्वर्य अच्युत प्रभावान्न च्यवत इत्यच्युतस्तत्संबोधनं तथा ॥
मा लक्ष्मीरविद्या वा तयोर्धवनियंतः हे माधव ॥ १० ॥ इंद्रस्योपरि इंद्रस्य पेंद्र तथा च हरिवंशे ॥ ममोपरि यथेंद्रस्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः ॥ उपेंद्र इति लो
कास्त्वां गास्यंति भुवि सर्वत इति तत्संबोधनं तथा इंद्रस्य उपसमीपे अवरजत्वेन जात इति वा तत्संबोधनं तथा कैटभारातेः कैटभनाम्नो दैत्यस्य [illegible] स्यारे ॥ म
धुहंतः मधुनाम्नो दैत्यस्य नाशकर्तः अधः इंद्रियेण नावतारा दीनतइस धोक्षजः ॥ यद्वा अक्षजेम [illegible] ज्ञानं तदधो अर्वागेव यस्मात्तथा तत्संबोधनं तथा न
राणां जीवानां अयनाय नारायणाय ॥ अपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ॥ अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृत इति आदिपुराणे तथा चोक्तं लिंगपुराणे ॥

॥२०१॥ उपेंद्र कैटभाराते मधुहंतरधोक्षज ॥ नारायणाय नरकहारिणे पापहारिणे ॥ ११ ॥ वामनाय नमस्तुभ्यं शौ ॥२०१॥
रये हरये नमः ॥ अनंताय नमस्तुभ्यमनंतशायनाय च ॥ १२ ॥ रुक्मिणीपतये तुभ्यं रुक्मिप्रमथनाय च ॥ चैद्यहंत्रे नमस्तुभ्यं दानवारे सुरा[र]ये ॥ १३ ॥ मुकुंदपरमानंदगोपप्रियाय च ॥ ० ॥ रामराम नंद२

आपो नारा नरो रुद्रः पुरुषः स्तैल्यपिंगलः ॥ नारमस्याय नं प्रोक्तं तेन नारायणः स्मृतः ॥ पापिनो येषु नाश्यंते ते नरकाः स्थानविशेषाः ॥ नरका नाम असुरस्त
द्धारिणे ॥ पापहारिणे अधर्मनाशकर्त्रे ॥ ११ ॥ नामयति भक्तानां संसारदुःखमिति वामनस्तस्मै अज्ञानं तत्कार्यं च हरतीति हरस्तस्मै शूरस्यापत्यं
शौरिस्तस्मै अनंताय अनंतनागाय त्रिविधपरिच्छेदशून्याय वा नारायणाय वा तारे अनंतशायनाय शेषशायिने रुक्मिणीपतये लक्ष्मीकांताय रुक्मिणी
रुक्मजम्मनीति प्रशस्ता च नात् ॥ वेदा भरतीष्मकसुताश्रियो मात्रास्वयं वरइति भुको केश्च रुक्मिणो रुक्मिण्या भ्रातरं प्रमथ यथ धनुरादिकं छित्वा के ॥४
शश्मश्रुक्रण्युक्तापयतीति रुक्मिणी प्रमथनस्तस्मै चैदिवंशोभवश्चैद्यः शिशुपालस्तद्धंत्रे तन्नाशकाय दनोः पुत्रा दानवास्तद्वारे तेषां शत्रो असुराणा
मरये नाशकाय मुकुं नाम आनंदैस्यपति खंडयति इति मुकुंदः तत्संबोधनं तथा य द्वा मुक्तिदस्तत्संबोधनं तथा परमअविद्यातत्कार्यं विनिर्मुक्त आनंदसु
खरूप परमानंदे सर्वेकं पदं वा ॥ स एव परमानंद इति श्रुतेः ॥ नंदगोप[इ]त्यस्य गोपवत्सवतारस्य प्रियाय पुत्राय हितैषिणे इति वा ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

389

महादेवाराधनकाले पुंडरीकैरक्षिनेत्रं येन स पुंडरीकाक्षः पद्मपुंडरीकतुल्यनेत्रप्राशस्त्यात्पुंडरीकाक्षस्तत्संबोधनं तथा ॥ तथा चादिपुराणे ॥ एवमुक्त्वाददौ चक्र
मिसुपक्रम्य नेत्रं च पद्मसदृशं विष्णवे श्री विष्णवे इति । पद्मपुंडरीकवत् अक्षीणि यस्य तत्संबोधनं तथा पद्मपुंडरीकाक्ष । अक्षयं परं धाम यस्य स । अक्षयमव्ययमु
च्यते इति वचनात् ॥ दनुजेंद्रा हिरण्यकशिपुप्रभृतयस्तेषां निषूदनः नाशकः । गोपालरूपाय स्फुरद्वर्हिदलै [illegible] रूपाय वेणुवादनकारिणे वेणुवाद्यकर्त्रे गोप्यो राधा
प्रभृतयस्तासां प्रियाय केशिघ्ने केशिनाम्नो दैत्यस्य हंत्रे गोवर्धनं धारयति इति गोवर्द्धनस्तस्मै योगिनो रमंते अस्मिन्निति रामः तथा च पाद्मे । रमंते योगिनोऽनंते स्वेच्छानं पर४
दचिदात्मनि ॥ इति रामपदेनासौ परंब्रह्माभिधीयते इति रमयतीति नयनमनांसि वा रामस्तस्मै रघुनाथाय रघुवंशोद्भवाय ॥ भवराघवाय रघुवंशोद्भवाय रावणारे
दशग्रीवस्य शत्रो विभीषणस्य शरणमेव शरण्यं आश्रयस्तं ददातीति तथा तत्संबोधनं विभीषणशरण्यप्रद ॥१६॥ १७ ॥ अजाय जन्मरहिताय जन्मस्वरूपाय जयस्वरू

नमस्ते पुंडरीकाक्ष दनुजेंद्रनिषूदन ॥ नमो गोपालरूपाय वेणुवादनकारिणे ॥१४॥ गोपीप्रियाय केशिघ्ने गोवर्द्धनधराय च ॥ रामाय रघुना
थाय राघवाय नमो नमः ॥ रावणारे नमस्तुभ्यं विभीषणशरण्यप्रद ॥१६॥ अजाय जयरूपाय रणांगणविचक्षण ॥ क्षणादिकालरूपाय नो नमो
रूपाय शार्ङ्गिणे ॥१७॥ गदिने चक्रिणे तुभ्यं दैत्यचक्रविमर्दिने ॥ बलाय बलभद्राय बलारातिप्रियाय च ॥१८॥ बलिमखध्वंसन धनंजय नमो भक्तब
लप्रद ॥ हिरण्यकशिपोर्वक्षोविदारणरणप्रिय ॥१९॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ श्री

नोनारूपाय

पाय रणांगणविचक्षण रणप्रमोददक्ष । क्षण आदिर्यस्य स क्षणादिः कालस्तद्रूपाय शार्ङ्गं पंचास्यनेत्रा शार्ङ्गं धनुर्वर्त्तते यस्य तस्मै शार्ङ्गिणे कौमोदकी गदा अ
स्यास्तीति गदिने चक्रं सुदर्शनाख्यं वर्त्तते यस्य स चक्री तस्मै दैत्यानां चक्रं समूहं मर्दयितुं शीलं यस्य स तथा तस्मै दैत्यचक्रविमर्द्दिने ॥ बलाधिक्यात् बलः
संकर्षणस्तस्मै बलाय बलो भद्रो यस्य बलभद्रः तस्मै बलभद्राय बलस्य असुरस्य अरातिः शत्रुरिंद्रस्तस्य प्रियाय तस्मै बलिमखध्वंसन धनं बलिनो दैत्यस्य
मखविध्वंसन भक्तानां बलप्रद भक्तबलप्रद भक्तानां बलप्रद कर्षण यातिखंडयतीति वा ॥ दो अवखंडने इति धातुः ॥ हिरण्यकशिपोर्दैत्यस्य वक्षो विक्ष
स्थलं विदारयतीति ॥ रणप्रियः संग्रामोत्सुकः ॥१९॥ ॥ ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्रीकृष्णाय गोपीजनवल्लभाय नमः ॥ श्रीगुरवे नमः ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

390

ख्य२ ति।

ब्रांलण्यः ब्राह्मणादिभ्यो हितो ब्रह्मण्यः सचासौ देवश्चैतस्मै। ब्राह्मणरूपायेति कचित्पाठः। गवां ब्राह्मणानां च हिताय चोदनारूपोर्थधर्मस्तद्रूपाय तथा च
चोदनालक्षणपारम्भर्थस्तत्र धर्म इति॥ धर्मो देवतारूपायेति वा सत्वगुणायमुद्धसर्वात्मकायेत्यर्थः सहस्रं सिरांसि यस्य तस्मै। सहस्रशीर्षा पुरुषादिश्रु
तेः पूर्णत्वात्पुरुषः पुरुषु देहेषु शयनाद्वा पुरुषः॥ नवद्वारे पुरे शेते पुरुषस्तेन चोच्यते॥ कारणतया पूर्वमपि स्थितत्वाद्वा पुरुषः पुरुशब्देन देह उच्य
ति। तथा च श्रुतिः। पूर्वमेवाहमिहास तत्पुरुषस्य पुरुषत्वमिति॥ तद्रूपाय परमेश्वराय सहस्रं अक्षीणि यस्य तस्मै तत्संबोधनं सहस्रमंघ्रयो यस्य तस्य
बोधनं तथा। सहस्रपीरमिताः किरणा यस्य तस्मै सूर्यरूपाय सहस्रपरिमिताः मूर्त्तयो यस्य तत्संबोधनं तथा। श्रीकांत लक्ष्मीपते यज्ञपुरुषयज्ञाधिष्ठातृ
पुरुष वेदवेद्य वेदैकवेद्य रूपस्तस्मै वेदप्रियाय वेदप्रवर्तकाय॥२२॥ ॥ ॥ वेदस्वरूपाय वेदनं वेदः स्वप्रांश्चित्तदस्ति तद्रूपायेति वा॥ वेदान्यादिगुरु

१८ ॥२०२॥ १८ नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च॥ नमस्ते धर्मरूपाय नमः सत्वगुणाय च॥२०॥ नमः सहस्रसिरसे पुरुषाय पराय च। सहस्रा का० १८ ॥२० १८
भसहस्रांघ्रे सहस्रकिरणाय च॥२१॥ सहस्रमूर्ते श्रीकांत नमस्ते यज्ञपूरुष। वेदवेद्यस्वरूपाय नमो वेदप्रियाय च॥२२॥ वेदाय वेद
रा गर्दिसदाचोर्धगामिने। वैकुंठाय नमस्तुभ्यं नमो वैकुंठवासिने॥२३॥ विष्टरश्रवसे तुभ्यं नमो गरुडगामिने॥ विष्वक्सेन नम
ना स्तुभ्यं नमो जय जनार्दन॥२४॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

से

लं यस्य तस्मै वेदव्यासरूपायेत्यर्थः। सदाचाररूपो अ ध्वा मार्गस्तेन गंतुं शीलं यस्य तस्मै तत्प्रवर्त्तकायेत्यर्थः। वैकुंठाय विकुंठायाः पुत्राय तदुक्तं पत्नी वि
कुंठा सुभ्रस्य वैकुंठः सहितैः सुरैः॥ तस्यां सकलयाजज्ञे वैकुंठो भगवान् स्वयमिति वैकुंठनाम्नी अधिष्ठाय तिष्ठतीति वैकुंठस्तस्मा इति वा। वैकुंठेव
स्तुं शीलं यस्य तस्मै॥ विष्टं व्याप्नोतीति कीर्त्यंतीति विष्टरयांस्यलक्ष्यादयस्तान्यश्रूयत इति विष्टरश्रवाः विष्टरस्रवः अपंचाम्यवेदे अस्यत इति तस्मै
गरुडेन गंतुं शीलं यस्य तस्मै विष्वक्सेन विष्वग् चतिपलायते दैत्यसेना यस्यांशो गमात्रेण यद्वा विष्वांश्चतिसर्वतः प्रसरतिकोप्यदप्यनिवारिता
सैन्या तत्सेना यस्य सतत्संबोधनं तथा। जगन्मयप्रपंचरूप। इदं सर्वं यदयमात्मेति श्रुतेः। विरोधिलक्षणयाजनाः पुण्यजनाः राक्षसास्तान
र्दयतीति। दाशरथीरूपेण जन्ममात्रं अर्दयति इति प्रलयकाले शतिवातत्संबोधनं हे जनार्दन॥२५॥ श्री श्री ग ॥ णे ॥ शा ॥ य नमः॥

दृ ना

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(391)

द्वि२

व२ वं

केशवाय॥ केशिनामानं दैत्यं हतवानिति केशवस्तस्मै॥ नह्यहं हरिवंशे यस्माद्व्याहतः केशी तस्मान्मद्यासनं कुरु केशवो नाम नाम्ना त्वं ख्यातो लोके भविष्यसीति केशसंज्ञिताः सूर्यादिसंज्ञा नाम अंशास्तद्वतेषां वा। अंशवो ये प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिताः॥ सर्वज्ञाः केशं तस्मान्मामाहुर्द्विजसत्तमा इति महाभारते॥ ब्रह्मविष्णुशिवाख्यानां शक्तयः केशसंज्ञिताः इत्यादौ केशशब्दः शक्तिपर्यायः को ब्रह्मेति समाख्यातो ईशोऽहं सर्वदेहिनां॥ आवां केशजसंभूतः तस्मात्

स्ता०३

तः केशवनामवानिति हरिवंशे॥ इति तत्संबोधनं तथा॥ मायाशक्तिर्वर्ण्यस्यतस्मै॥ ब्रह्मगायिने वेदगायिने॥ तपोरूपाय तपःस्वरूपाय आलोवन

त्रिविक्रमाय सत्याय नमः सत्यप्रियाय च॥ केशवाय नमस्तस्मै मायिने ब्रह्मगायिने॥२५॥ तपोरूपाय तपसां नमस्ते फलदायिने॥ स्तुत्याय स्तुतिरूपाय भक्तस्तुतिरताय च॥२६॥ नमस्तेऽस्तीतिरूपाय पृष्ठस्थावरप्रियाय च॥ अंडजानां मत्स्यरूप स्वेदजाय नमो नमः॥२७॥ जरायुज स्वरूपाय नमश्चोद्भिज्जरूपिणे॥ देवानामिन्द्ररूपोऽसि ग्रहाणामसि भानुमान्॥२८॥ लोकानां सत्यलोकोऽसि सिंधूनां सिंधुसागरः॥ सुराप पगासि सरितां सरसां मानसं सरः॥२९॥ श्रीरामार्पणमस्तु॥ श्रीगुरुदेवे नमः॥ सदाशिवायनमः॥ काशिविश्वेश्वराय नमः॥ शिवाय नमः।

पायेति वा तपसां तपस्विनां फलं ददातीत्येकर्मफलदाने। स्तुत्याय स्तोत्रस्य विषयभूताय स्तुतिरूपाय स्तोत्रस्वरूपाय भक्तस्तुतिरताय भक्तानां स्तुतौ रताय प्रियमाणाय प्रियाय ... शीतरूपाय वेदरूपायेति ... स्थावरप्रियाय पृष्ठस्थावरेण प्रियमाणाय अंडजाय पक्षिस्वरूपाय स्वेदजाय मत्कुणादिरूपाय जरायुजाय मनुष्यादिरूपाय उद्भिज्जरूपिणे तरुगुल्मादिस्वरूपिणे विभूतिरूपेण स्तौति। देवानामित्यादि रश्मीनां मध्ये अहं वज्रीनरूपः इत्यंतेन देवानां वस्वादिस्त्वादिरूपाणामिंद्ररूपो सि भवसि देवानामस्मि वासव इति भगवद्वचनात्॥ नवग्रहाणां मध्ये भानुमान् सूर्योऽसि। चतुर्दशलोकानां मध्ये सत्यलोको ब्रह्मलोकोऽसि। सप्तानां सिंधूनां सागराणां क्षीरसागरोऽसीति सर्वत्रानुषज्यते॥ सरितां नदीनां मध्ये सुरापगा गंगासि स्रोतसामस्मि जाह्नवीति भगवद्वचनात्। सरसां सरोवराणां मध्ये मानसं सरः ब्रह्मणो मानसमनस्

२५३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

392

शैलानां पर्वतानां मध्ये हिमवान् हिमालयोऽस्मि स्थावराणां हिमालय इति भगवद्वचनात्॥ धेनूनां मध्ये कामधुक्॥ सुरभिर्भवानसि धेनूनामस्मि कामधुगिति भगवद्वचनात्॥
अश्मनां सुवर्णरजतताम्रपित्तलकांस्यरंगसीसलोहानां मध्ये हाटकं सुवर्णमिति उपलेषु पाषाणेषु मध्ये स्फटिकरूपपाषाणोऽसि प्रसूनेषु पुष्पेषु मध्ये नीलोत्पलरूप
भम असि वृक्षेषु मध्ये तुलसी असि तुलसि सुरसा गौरी भूतघ्नी बहुमंजरीति धन्वन्तरिः॥ सर्वाषाषाणशिलाः पूज्यास्तासां मध्ये शालग्रामशीला भवानसि॥ मुक्तिक्षेत्रेषु
काशीत्वमसि तीर्थपंक्तिषु तीर्थसमूहेषु प्रयागस्त्वमसि वर्णेषु श्वेतपीतरक्तकृष्णेषु मध्ये श्वेतवर्णोऽसि द्विपपदांपदद्वययुक्तानां मध्ये ब्राह्मणो भवानसि गरुडोऽस्यण्डजेषु

१८
हिमवानसि शैलानां धेनूनामस्मि कामधुक्॥ धातूनां हाटकमसि स्फटिकश्चोपलेष्वपि॥ ३०॥ नीलोत्पलं प्रसूनेषु वृक्षेषु तुलसी भवान्॥ सर्वपूज्य
॥२०३॥
शिलानां त्वं शालग्रामशिलाऽस्यवान्॥ ३१॥ मुक्तिक्षेत्रेषु काशी त्वं प्रयागस्तीर्थपंक्तिषु॥ वर्णेषु श्वेतवर्णोऽसि द्विपदां ब्राह्मणोऽस्यवान्॥ ३२॥ गरुडोऽसि
१८
स्यण्डजेष्वीशो व्यवहारेषु वाग्भवान्॥ वेदेषूपनिषद्रूपो मन्त्राणां प्रणवोऽह्यसि॥ अक्षराणामकारोऽसि यज्ञानां सोमरूपधृक्॥ ३३॥ व्रतापिनामग्नि
रसि क्षमासि त्वं क्षमावतां॥ दाहणामसि पर्जन्यः पवित्राणां पयो ह्यसि॥ ३४॥ चापोऽसि सर्वशास्त्राणां वातो वेगवतामसि॥ मनोऽसीन्द्रियवर्गेषु नि
र्मथ्या नां करोऽह्यसि॥ ३५॥

षिन्नादिमध्ये वैनतेयश्च पक्षिणामिति भगवद्वचनात्॥ ३३॥ वेदेषु ऋग्यादिषु चतुर्षु उपनिषद्रूपो वेदान्तभागो भवानसि मन्त्राणां गायत्र्यादीनां मध्ये प्रणव ओंकारोऽसि मन्त्राणां प्र
व
णवस्त्वं बृहदित्यभा गैलाके: अक्षराणामकारादीनां मध्ये अकारोऽसि यज्ञानां यज्ञकर्तृणां मध्ये सोमरूपधृक्॥ नक्षत्राणां मध्ये शशीति भगवदुक्तेः व्रतापिनां प्रतापवतां मध्ये
अग्निरसि वसूनां पावकश्चास्मि इति भगवद्वचनात् क्षमावतां सहनशक्तिमतां मध्ये क्षमासहनशक्तिरसि दाहणां दानशीलानां मध्ये पर्जन्यो मेघस्त्वं जलदायित्वात्तद्देवो वा असि
पवित्राणां मध्ये पयोऽह्यत्र त्वमसि हि प्रसिद्धौ एवमन्यत्रापि पवित्राणां पवित्रं पय इति स्मृतेः पयोऽसि इति पाठे पयो जलं शस्त्राणां मध्ये चापो धनुरसि आयुधानां धनुश्चास्मीति भग
दुक्तेः वेगवतां मध्ये वातोऽसि पवनः पवतामस्मीति भगवद्वचनात्॥ इन्द्रियवर्गेषु इन्द्रियसमुदायेषु मध्ये मनोऽसि इन्द्रियाणां मनश्चास्मीति भगवद्वचनात्॥ निर्मथ्यानां मध्ये करो

२५४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

393

२५४

व्याप्तिमतां मध्ये विष्णूनां मध्ये व्योमाकाशमसि वै प्रसिद्धो एवमन्यत्रापि ॥ आत्मनां देहेंद्रियादीनां मध्ये परमात्मा प्रत्यक्चैतन्यमसि ॥ अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थित इति भगवद्वचनात् ॥ अहमात्मोद्धवामीषां भूतानां सुहृदीश्वर इति भागवतोक्तेश्च ॥ हे देव सर्वेषु नियमेषु कर्मसु मध्ये संध्योपास्तिः संध्योपासनमसि क्रतूनां यागादीनां मध्ये अश्वमेधोसि दानानां तुलापुरुषादीनां मध्ये अभयरूपदानं भवान् ॥ सिलाभानां राज्यप्राप्त्यादीनां मध्ये पुत्रोत्पत्तिरूपो लाभोसि ॥ अहो देव षड्ऋतुषु मध्ये वसंतनामा ऋतुरसि ॥ ऋतूनां कुसुमाकर इति भगवदुक्तेः ॥ युगानां कृतत्रेताद्वापरकलीनां मध्ये प्रथमः सत्ययुगस्त्वमसि तिथीनां प्रतिपदादीनां मध्ये कुहूरमावास्यासि नक्षत्रगणेन नक्षत्रसमूहे मध्ये पुष्यनक्षत्रमसि पुष्यनक्षत्राणां स्त्रीपुंस्वरूपत्वात् तथा चात्रैव केपुरुषायितसंज्ञेन तत्पत्यपसाधुना ॥ भवती किस्ततः पुंस्त्वमिष्टयो वो भविष्यति सर्वपर्वसु पुण्यकालेषु मध्ये संक्रमः संक्रांतिरसि ॥ २८ ॥ ॥ योगेषु सप्तविंशतिसंख्याकेषु व्यतीपाताख्यो योगस्त्वं रविवारयुक्ता अमा

व्योमव्याप्तिमतां त्वं वै परमात्मासि चात्मनां ॥ संध्योपास्तिर्भवान् देव सर्वनियमेषु कर्मसु ॥ २६ ॥ क्रतूनामश्वमेधोसि दानाना
मभयं भवान् ॥ लाभानां पुत्रलाभोसि वसंतस्त्वमृतुष्वहो ॥ २७ ॥ युगानां प्रथमोसि त्वं तिथीनां त्वं कुहूरसि ॥ पुष्योसि नक्ष
त्रगणे संक्रमः सर्वपर्वसु ॥ २८ ॥ योगेषु त्वं व्यतीपातः स्तवेषु चक्रुरो भवान् ॥ उद्योगानां हि सर्वेषां निर्वाणं त्वमसि प्रभो
॥ २९ ॥ सर्वासामपि बुद्धीनां धर्मबुद्धिर्भवानज ॥ अश्वत्थः सर्ववृक्षेषु सोमवल्ली लतासु च ॥ ३० ॥ प्राणायामोसि स
र्वेषु साधनेषु शुचिष्वहो ॥ सर्वदः सर्वलिंगेषु ~~सर्वेषु साधनेषु~~ श्रीमान् विश्वेश्वरो भवान् ॥ ३१ ॥ मित्राणां चक्रवर्ती त्वं धर्मस्त्वं ५
सर्वबंधुषु ॥ त्वत्तो नान्यज्जगत्यस्मिन्नारायण चराचरे ॥ ३२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥

वास्या व्यतीपात इति केचित् ॥ स्तवेषु मध्ये भवान् कुरोस्ति कुरो हरिदर्भजातीनामिति भगवत्तोक्तेः ॥ उद्यम्यंते प्रसाध्यंत इत्युद्योगाः धर्मार्थकाममोक्षास्तेषां मध्ये निर्वाणं मोक्षस्त्वमसि उपमानेषु हि सर्वेषु पाठेषु दार्ष्टांतिकेषु उपमानं दृष्टांतो भवानित्यर्थः ॥ सर्वासां कामादिबुद्धीनां मध्ये इह जगति हे अज धर्मबुद्धिर्भवानिति ॥ सर्ववृक्षेषु मध्ये भवानश्वत्थवृक्षोसि ॥ अश्वत्थः सर्ववृक्षाणामिति भगवद्वचनोक्तेः ॥ लतासु मध्ये चः समुच्चये एवमन्यत्रापि सोमलता भवानसि ॥ अहो विलोपपवित्रेषु सर्वेषु साधनेषु मध्ये भवान् प्राणायामोसि प्राणसंयमोसि सर्वलिंगेषु मध्ये सर्वदः श्रीमान् श्रीविश्वेश्वरो भवानसि ॥ ३१ ॥ मित्राणां मध्ये चक्रवर्तीपालमसि सर्वेषां बंधूनां मध्ये धर्मरूपो बंधुरसि अनुक्तसमुच्चयार्थमाह त्वत्तो

२५४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१०४०अ०ए को वृं०

(394)

त्वं माते त्यादि श्लोकस्य हीनाइ तस्मात्सर्वं तेयः अथ नाकिंतदन्यत् यन्मतोन्यन्नास्तीत्यकोक्षायामुपलक्षणार्थं त्वेन कानिचिदस्तुनि दर्शयति त्वमेव माता जननी त्वं तातः पिता सुहृत् मसुच कारमनपेक्ष्याहितकारी महाधनं निधिरूपं त्वमेव सौख्यसंपत्तिः सुखसंभारः त्वमायुर्जरवनं जीवने च राजीवच्चत्वे एकीवरेत्यन्ययोगव्यावर्तकः सर्वत्र संबध्यते एवं ब्रह्मसद्धविष्णुरूपेणाविष्कृतिरूपेण चस्कृतता इदानीं नानाविधपापास्तो ताइसुतो रिस्तः प्राप्तेनेन सकलः सर्वकाल इति क्वाचित्पाठः ॥ महापापानि ब्रह्महत्यादीनि वासुदेवेति कीर्तनात् सद्यो विलयमायांतीत्यन्वयः ॥४७॥ ॥ अहोइति ॥ खेदे संघः तेन मोहेन प्रमादेन चान्यत्र कृतश्रमास्तपुंसः अन्यत्र कृतश्रमाये स्तत्तथा पाठांतरे कृतः ध्यासो

१८ ॥२०४॥ १८ त्वमेव माता त्वं तातस्त्वं सुहृत्त्वं महाधनं ॥ त्वमेव सौख्यसंपत्तिस्त्वमायुर्जीवनेश्वरं ॥४३॥ सा कथा यत्र ते नाम तन्मनो यत्त्वदर्पितं ॥ तत्कर्म यत्त्वदर्थं वै तत्तपो यद्भवत्स्मृतिः ॥४४॥ तद्धनं यन्निनो कुद्धं यत्त्वदर्थे व्ययीकृतं ॥ स एव सफलः कालो यस्मिन्विष्णो त्वमर्च्यसे ॥४५॥ तावच्च जीवितं श्रेयो यावत्स हृदि वर्तसे ॥ रोगाः प्रशममायांति त्वत्प्रसादोदकसेवनात् ॥४६॥ महापापानि गोविंद बहुजन्मार्जितान्यपि ॥ सद्यो विलयमायांति वासुदेवेति कीर्तनात् ॥४७॥ अहो पुंसां महामोहः खेदो पुंसां प्रमादता ॥ वासुदेवमनादृत्य यदन्यत्र कृतश्रमाः ॥४८॥ इदमेव हि मांगल्यमिदमेव धनार्जनं ॥ जीवितव्यफलं चैतद्दामोदरकीर्तनं ॥४९॥ धीनां क्षाङात्परो धर्मो नार्थो नारोग्यात्परः ॥ न कामः केशवादन्यो नापवर्गो हरिं विना ॥५०॥ इयमेव महाहानिरुपसर्गोऽयमेव हि ॥ अभाग्यपरमं चैतद्वासुदेवं न यः स्मरेत् ॥५१॥ हरेरारधनं पुंसां किं किं न कुरुते बत ॥ पुत्रमित्रकलत्रार्थराज्यस्वर्गापवर्गदं ॥५२॥ हरत्यघं ध्वंसयति व्याधीन्नाधीन्नियच्छति ॥ धर्मं विवर्धयेत्क्षिप्रं प्रयच्छति मनोरथी ॥५३॥ ॥२

भगवच्चरणद्वंद्वनिर्द्वंद्वध्यानमुत्तमं ॥ पापिनापि प्रसंगेन विहितं सुहितं परं ॥५४॥ ॥ ॥

अभयस्यार्थः तैपुंभिः नार्थ इतिनकारः काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्र संबध्यते नाधोक्षजादिति क्वाचित्पाठः अत एव मोक्षः उपसर्गः उपद्रवः नरकं चेदं मितिके चितव्वते प्रायश्चित्ते यश्चानास्त्यथा निमच्छति नोशयति भगवदिति भगवच्चरणद्वंद्वं चरणयुगुलं निर्द्वंद्वध्या

मिश्र... नं अत एवोत्तमं पापिनामपि प्रसंगेन धनादि प्राप्त्यर्थं विहितं चेत्तर्हि तत्परं स्वहितमिति तथा चोक्तं हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृ

२ तः ॥ अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः ॥ स पापात्मा कोपि ध्यापाग्निमिषमच्युतं ॥ द्विजस्तपस्वी भवति पंक्तिपावनपावन इति ॥५४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

395

महांस्तुपपदानिउपसमीपेपदानिभजितुंशीलंएषांतानितथा॥ महापापानीत्यर्थः॥ सुनीळध्यानसंपन्नोनिश्चळध्यानसंपन्नः॥ सुनीळध्यानसंपन्नइति
पाठेसुनीळः श्रीहरिस्तस्यध्यानेनसंपन्नइतिव्याख्येयं॥ नामोच्चारोनामोच्चारणं॥ किंच॥ प्रमादादपीतियथात्रनळकरणेऽग्निविस्फुलिंगःतृ
णपापंसंसारंवा॥ तथाचवैष्णवे॥ सांकेत्यंपारिहास्यंचस्तोभंहेलनमेववा॥ वैकुंठनामग्रहणंमशेषाघहरंविदुः॥ अत्रापिचवक्ष्यतीयदिजातुचिदि
कश्चिपस्तवनामोष्टपुटाद्विनिःसृतं॥ शिवशंकरचंद्रशेखरेत्यसदस्तस्यनसंसृतेःपुनरितिविष्णुपादोदकमिति॥ तदुक्तं॥ शाळिग्रामशिलातोयंयदिशंख

पापिनांयानिपापानिमहोपपदकान्यपि॥ सुनीळध्यानसंपन्नोनामोच्चारोहरेर्हरेत्॥५५॥ प्रमादादपिसंस्पृष्टोयथानळकणोदहेत्॥
तथोष्टपुटसंस्पृष्टंहरिनामदहेदघं॥५६॥ नितांतंकमलाक्रांतेशांतेचित्तंनिधाययः॥ संशीलयतक्षणंनूनंकमलातत्रनिश्चला॥५७॥ अयंमे
चपरोधर्मइदमेवपरंतपः॥ इदमेवपरंतीर्थंविष्णुपादांबुयत्पिबेत्॥५८॥ तत्रोपहारंभक्त्यायसेवतेयज्ञपूरुष॥ सोऽवितस्तेन
नियतंपुरोडाशामृतैर्धिया॥५९॥ सचैवावभृथस्नातःसचगंगाजलाप्लुतः॥ विष्णुपादोदकंकृत्वाशंखेयःस्नातिमानवः॥६०॥
शाळिग्रामशिलायेनपूजितातुळसीदळैः॥ सपारिजातमालाभिःपूज्यतेसुरसद्मनि॥६१॥ ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यःशू
द्रोवायदिवेतरः॥ विष्णुभक्तिसमायुक्तोज्ञेयःसर्वोत्तमश्चसः॥६२॥ शंखचक्रांकिततनुःशिरसामंजरीधरः॥ गोपीचं
दनलिप्तांगोदृष्टश्चेत्तदघंकुतः॥६३॥ ॥

स्थितंभवेत्॥ तदाप्रयोजनंनास्तितीर्थैस्त्रैलोक्यसंभवैः॥ इति॥५८॥ उपहारंनैवेद्यंपुरोडाशोवानामयज्ञेषुदेवेभ्योदेयोऽपिष्टिकाप्रभेदोऽसंतपवित्रःपदार्थः॥ सदापु
रोडाशविचित्रिताधरइति॥ शंखचक्रांकिततनुरिति॥ गोपीचंदनादिनानतु ... न॥ ... हि नारदीये॥ दाहेन शंखचक्रधारणस्यनिषिद्धत्वात्॥ तथाचोक्तं॥ यस्तु
संतप्तशंखादिलिंगांचितनुर्नरः॥ ससर्वयातनाभोगी चांडालोकोटिजन्मभिः॥ तं द्विजं भारवचक्रांद्यिलिंगाङ्कितनुर्नरः॥ संभाष्यरौरवंयातियावदिंद्राश्चतुर्
दश॥ चक्रांकिततनुर्यत्र नतत्रदिवसंवसेत्॥ यदितिष्ठेन्महा... चक्रांकिततनुःपापीसहस्रब्रह्महाभवेत्॥ गंगास्नानरतोवापिअश्वमेधरतोऽपिवा॥ चक्रांकिततनुंदृ या २८

दा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वापेद्वेत्सूर्यजपंनरः॥ जपतपोनर्मस्य कमन्यथा रौरवंव्रजेत्॥ लिंगांकितं तनुं दृष्ट्वा जपेत्सौरमतं द्विजः। अपेक्षमातरुद्रीमन्यथा रौरवं व्रजेन्नरः॥ ब्राह्मणास्यतेनुद्वैयासर्वे देवसमाश्रिता॥ सा चेत्सत पिता राजेन्द्र किमुवक्ष्यमहेन सः॥ चक्रांततनुर्वापि राजलिंगांकितापि वा॥ नाधिकारोपरि स्त्रियः श्रीतस्मात्तु कुर्मी स्विति॥ न चात मतं नूनं तदामो न्यस्तु लइति विरोधेन हन्ते स्मामाण्यं श्रुतेरर्थान्तरपरत्वात्॥ ब्रह्मचांद्रायणादिना ते न मतं तु रसं तं पिता देहो ज्ञत एवामोन्यथा॥ कथं रागादिः पुमान् तद्ब्रह्म नाश्नुते न प्राप्नोतीति श्रुतेरर्थः॥ तुलस्याः मंजरीधरः शिरसा मस्तकेन
स्थ

१८ प्रत्यहं द्वादशशिलाः शालिग्रामस्य योर्चयेत्॥ द्वारवत्याः शिलायुक्ताः सवैकुंठे महीयते॥६४॥ तुलसीपत्रसंलग्ने नैव प्रत्यहं परिपूज्यते॥
॥२०५॥ तस्य हंतीर्थभरतं हि नो यांति यम किंकराः॥६५॥ हरिनामांकितं तनुं भाले गोपीमृदंकितं॥ तुलसीमालितोरस्कं स्पृशेयुर्न यमोद्भटाः॥६६॥ गोपीमृच्च तुलसी शंखः शालिग्रामः सचक्रकः॥ गृहे यस्य पंचैते तस्य पापभयं कुतः॥६७॥ ये मुहूर्तोः क्षणो ये च
१८ याका चाये निमेषकाः॥ अतीते हि क्षुधस्तेऽयन्नास्तिपरमुष्टाये मे न सः॥६८॥ कथ्य क्षरं हरेर्नाम स्फुलिंगसदृशं ज्वलत्। दहति पातकानां च राशिस्तापमाकिंचन॥६९॥ गोविंदं परमानंदं मुकुंदं मधुसूदनं॥ त्यक्त्वान्यं नैव जानामि न भजामि स्मरामि नो॥७०॥ १८
॥२०५
१८
न नमामि न च स्तौमि न पश्यामि हि चक्षुषा॥ न स्पृशामि न वा यामि न गायामि महरिं विना॥७१॥ जलेस्थले च पाताले चानिलेवानलेपि च॥ विद्याधरासुरसुरेकिन्नरे वानरे नरे॥७२॥ तृणे स्त्रे से चुपाषाणे तरुगुल्मलतासु च॥ सर्वत्र रूपामल तन्नुवीक्ष्ये श्रीवत्सवक्षसं॥७३॥ सर्वेषां हृदयावासः साक्षात् साक्षी त्वमेव हि॥ बहिरंतर्न नान्यो तु नह्यन्य त्थितिसर्वगं॥७४॥ इत्युक्त्वा विरराम सो त्रिवरा मनं ध्रुवस्तदा॥ देवोपि पिभगवान् विष्णुस्तमुवाच प्रसन्नदृक्॥७५॥ श्रीभगवानुवाच॥ अयि बाल विशाल हृदक्ष वधक्षवमतेन घी॥ परिज्ञातो मया सम्यक् तव दृढ स्वच्छा मनोरथः॥७६॥ श्रीरामजयराम जयजयराम॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ दृश्म

सुरसामंजरीधरइति पाते सुरसा तुलसी तस्या मिति मत्रय छेष्ठो द्रष्टव्यः विषयः शाल ग्रामस्य चकारात् चक्रतीर्थस्य शालग्रामस्य॥६४॥ प्रत्यहमिति॥ शालग्रामस्य शिलाद्वादशशिना रतिद्वारवत्याः शिलाद्वारका चक्रे॥६५॥ गोपाभिमानं करोमि। अथ्यामिति किंचित् स्वेय स्त्री सम हे स्मीमकतनं शोकहा सर्वे वामि तिहृदये भावसतो तिहृदयावासी जीवरूपेण साक्षात् द्रष्टा। धीः सः साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति श्रुतेः॥ साक्षी अंतर्यामी सर्वगं त्वां विना बहिरंतरन्यत्र नैव पश्यामि न [illegible] च सर्वत्रैव मे। सर्वगः। न तदन्यत्रेति पाठे त्वां विना लोकाः सकाशादन्यत्र त्वमेवेत्यन्वयः॥७६॥ ६॥ ६॥ ७॥ ७॥ ७६॥
६२ ६१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

397

अन्नादिति। तद्धृष्टेः सा चासौ दृष्टिश्चेति तद्धृष्टिः तस्याः सूर्यः कारणं तदिति पृथक्पदं तस्मात् भो हे ध्रुव त्वं सूर्याधारं एधि भवेति अर्थः। तथा च श्रुतिः। अग्नौ प्रास्ता
हुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति। धान्यां भ्रमणेन भ्राम्यमाणानां वृषभाणां बंधस्तंभो मेढी तत्सदृशो मेढीभूत इत्यर्थः। आ
कल्पं कल्पपर्यंतं कल्पोऽत्र ब्रह्मणो दिनं। परार्द्धद्वितयं वा स्यात् पुरस्तात् कल्पवासिनामिति भागवतोक्तेः। आसादि प्राप्तं। आदीवीति पाठं गृहीतमित्यर्थः। राज्ञा घैरपि दुर्लभं

४॥ अन्यांश्च रानश्रयष्ठामिस्त्वेनानेन तोषितः॥ स्तुनीतिरपि ते माता वत्स मीपे चरिष्यति॥ ७४॥ इदं स्तोत्रवरं यस्तु पठिष्यति समाहितः। त्रिसंध्यं मनुजस्तस्य पापं यास्य
॥ति संक्षयं॥ ७५॥ न तस्य सदनं लक्ष्मीः परित्यक्ष्यति संशयं॥ न जनन्या वियोगश्च न बंधुकलहोदयः॥ ७६॥ ध्रुवस्तुतिरियं पुण्या महापातकनाशिनी॥ ब्रह्महापि वि
॥शुद्धेत कावृश्येतरपापिनां॥ ७७॥ महापुण्यस्य जननी महासंपत्तिदायिनी॥ महोपसर्गशमनी महाव्याधिविनाशिनी॥ ७८॥ यस्यास्ति परमा भक्तिर्मयि निर्म
॥लचेतसः॥ ध्रुवस्तुतिरियं तेन जप्या मत्प्रीतिकारिणी॥ ७९॥ समस्ततीर्थस्नानेन यत्फलं लभते नरः॥ तत्फलं सम्यगाप्नोति यथास्तु त्वा नयानरः॥ ९०॥ त्वत्का
॥सर्वाणि कर्माणि त्यक्त्वा जप्यान्यनेकशः॥ ध्रुवस्तुतिरियं जप्या सर्वकामप्रदायिनी॥ ९१॥ x अन्नाद्भवंति भूतानि वृष्टेरन्नसमुद्भवः॥ तद्धृष्टेः कारणं सूर्यः सू
॥र्याधारो ध्रुवे धियोः॥ ७८॥ ज्योतिश्चक्रस्य सर्वस्य ग्रहर्क्षादेः समंततः॥ गगने भ्रमतो नित्यं त्वमाधारो भविष्यसि॥ ७९॥ मेढीभूतश्च वै सर्वान् वायुपाशैर्नि
॥यंत्रितान्॥ आकल्पं तत्पदं तिष्ठन् भ्रामयन् ज्योतिषां गणान्॥ ८०॥ आराध्य श्रीमहेशानं पुरा पदमिदं मया॥ आसादि यत्तदेतत्ते तपसा प्रतिपादितं॥ ८१॥ केचिच्च
॥तुर्युगं यावत् केचिन्मन्वंतरं ध्रुवं॥ तिष्ठंति त्वं तु वै कल्पं पदमेतत्प्रशास्यसि॥ ८२॥ मनुनाप्यपि यत्प्राप्तं किं मन्ये मौनवैर्ध्रुवं॥ तत्पदं विहितं वत्स राज्ञा घैरपि दुर्लभं॥ ८३॥ x॥ प्रथमपं २०धो॰
देव

तैरपि प्राप्तुमशक्यमित्यर्थः॥ ८३॥ त्वत्सात्त्वदधीनं महोपसर्गशमनी ग्रहपीडाशमनी दत्वेति। अनेकानि दानानि दत्वा नाना व्रतानि च कृत्वा॥ यथालाभान
वाप्नोति। तथा। अनया स्तुत्या चाप्नोति सर्वैर्दानव्रतादिभिः। यत्फलं लभते तत्सर्वमनया स्तुत्या प्राप्यत इत्यर्थः॥ कामानिति क्वचित्पाठः॥ स तथा का
॥मानाप्नोतीति क्वचित्पाठः स्पष्टार्थः॥ ९१॥ ॥रामराम॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

398

१८ ॥२०६॥ १८

अवधेहि शृणु। येन हितेन हितानुष्ठानेन प्रसंगात्काशीं स्तौति। अस्येत्यादि षड्भिः। आनंदरूपं स्थानं काश्यामग्निना काशीमरणनिमित्तरूढोपदिष्टज्ञानाग्निनेत्यर्थः।
अमृतायनं कैवल्याश्रयं निर्गतारिपवो यस्मात्तद्राज्यं नीरिपु काशीं काशीप्रतिकृथं स्मृतं विश्वेशं जगदर्थं पादांतरे काशीविशेषणं स विश्वेश्वरः सुदर्शनचक्र।दः१००१
पुरेति। पुरा पूर्वं हरः पादांगुष्ठस्य रेखातस्या उत्थं उत्थितं चक्रं स्पृष्ट्वा प्रक्षिप्य जालंधरं दैत्यं अहरन्मारितवान् इत्यर्थः। ममापि परिकंपनं कंपजनकं पादांगुष्ठस्य
रेखाध इति क्वचित्॥ पादांगुष्ठस्य रेखाभिमिति चान्यत्र। पादांगुष्ठरेखास्थिति चापरत्र। पादांगुष्ठरेखाग्रेति। स्थलेति च सर्वत्र सुदर्शनचक्र इत्युक्तं॥ तत्रापि मे वस

॥श्रीभगवानुवाच॥ ध्रुवावधेहि वक्ष्यामि हितं तव महामते॥ येन ते निश्चलं सम्यग्रूपदमेतद्भविष्यति॥९२॥ अहं जिगमिषुश्चास्मि पुरीं वाराणसीं शुभां॥
॥साक्षाद्विश्वेश्वरो यत्र तिष्ठते मोक्षकारणं॥९३॥ विपन्नानां च जंतूनां यत्र विश्वेश्वरः स्वयं॥ कर्णजाप्यं प्रकुरुते कर्मनिर्मूलनक्षमं॥९४॥ अस्य संसारदक्षस्य
॥सर्वोपद्रवदायिनः॥ उपाय एक एवास्ति एका आनंदभूमिका॥९५॥ इदं रम्यमिदं नेति बीजं दुःखमहीतरोः॥ अस्मिन्काश्यग्निना दग्धे दुःखस्यावसरः कुतः॥९६॥
॥प्राप्यं संप्राप्यते येन न भूयो येन रोच्यते॥ परा या निर्वृतेः स्थानं यत्तदानंदकाननं॥९७॥ अमृतायनमुत्सृज्य पुरुषोन्यत्र यो वसेत्॥ आनंदकाननं शंभोः कृत
॥स्तस्य महोदयः॥९८॥ वरं शराबहस्तस्य चांडालागारवीथिषु॥ भिक्षार्थमटनं काश्यां राज्यं नान्यत्र नीरिपु॥९९॥ वैकुंठनगरात्काशीं नित्यं विश्वेशमर्चितुं॥ अह
॥मायामि नियमाज्जगदर्च्यं तदर्चितुं॥१००॥ मयि या परमा शक्तिस्त्रिलोकीरक्षणक्षमा॥ तत्र हेतुर्महेशानः स सुदर्शनचक्रतः॥१०१॥ पुरा जालंधरं दैत्यं ममा
॥पि परिकंपनम्र॥ पादांगुष्ठाग्ररेखोत्थं चक्रं स्पृष्ट्वा हरो हरत्॥१०२॥ तच्च चक्रं मया लब्धं नेत्रपद्मार्चनाद्विभोः॥ एतत्सुदर्शनाख्यं वै दैत्यचक्रप्रमर्दनं॥१०३॥
॥तस्मयात वरक्षार्थं भूतविद्रावणं परं॥ तद्वक्षणत्वं पुरतस्तस्थावहमिहागतः॥१०४॥ काशीमिदानीं यास्यामि विश्वेश्वरविलोकने॥ अद्य यात्रास्ति महती कार्त्तिक्यां ब
॥हुपुण्यदा॥१०५॥ कार्त्तिकस्य चतुर्दश्यां विश्वेशं यो विलोकयेत्॥ स्नात्वा चोत्तरवाहिन्यां न तस्य पुनरागतिः॥१०६॥ इत्युक्त्वा तार्क्ष्यमारोप्य ध्रुवमानंदमेदुरः॥ क्षणाद्दा

कारणं दर्शयति। तच्चक्रमिति। एवं श्रूयते आदित्यपुराणे। सुवर्णकमलसहस्रेण श्रीशंकरं श्रीलक्ष्मीशः प्रत्यहं पूजयति स्म। यत्र कदाचिच्छ्रीलक्ष्मीशस्य भावजिज्ञासया एकस्मि
न्कमले विश्वेश्वरेण हृते एकं वा क्यं दृष्टे पुष्पे तदा विष्णुश्चिंतयन्नेकमिदं क्षिति। ज्ञात्वात्मनेत्रमब्जतुल्यं पूजयामास शंकरं॥ ततस्तेनैव संतुष्टस्य विश्वेश्वरस्य वाक्यं। दिव्यं ददामि ते
चक्रमद्भुतं च सुदर्शनं प्रीत्यर्थं सर्वदेवानां निर्मितं यन्मया पुरा गृहीत्वा तद्दैत्याञ्जहि विष्णो ममाज्ञया॥ एवमुक्त्वा ददौ चक्रं सूर्यायुतसमप्रभं॥ इति नेत्रपद्मसमर्चनात्सुदर्शनात्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

399

जीर्णोद्धारादीनां फलमाह कालेत्यादिना ॥१२५॥ ॥इतिश्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां ध्रुवलोकवर्णनंनामैकविंशोध्यायः॥ ॥२१॥ महर्जनतपःसत्यलोकैः काश्याः स्कं

॥पंचक्रोशस्यसीमानं प्राप्य चाम्बुजनाईनः ॥वैनतेयादवारुह्यकरेधृत्वा ध्रुवंततः १०८ मणिकर्ण्यांपरिस्नाय विश्वेशंपरिपूज्य च ॥ध्रुवं च जोषभगवान् कृतं ॥
॥तस्य चिकिर्षयन् ॥१०९ लिंगस्थापय यत्नेन क्षेत्रेत्रैव विमुक्तिदे ॥त्रैलोक्यस्थापने पुण्यं यथा भवति चाक्षयम् ॥११०॥ निर्मुक्तं तत्परिस्थाप्य लिंगाफलनि ॥
॥लभाप्यते ॥अन्यत्र तदिहैकेन लिंगेन पश्यते ॥१११ कालेन भंगमापन्नं जीर्णोद्धारं करोति यः ॥स्थापते पुण्यफलस्यातः अलये पिनजायते ॥११२॥ वि ॥
॥नशाञ्च्यपरिसज्य प्रासादयोत्र कारयेत् ॥तेनदत्तो जवेत्सर्वो मरुनियुतमेजनः ॥ ११३ कूपंवा पीतडागं वा निश्रा त्वापायोत्रैव कारयेत् ॥अन्यत्र ॥
॥कारणात्तस्य पुण्यं कोटिगुणं भवेत् ॥११४॥ इज्यार्थमत्र यः कुर्यात् सुरम्यां पुष्पवाटिकां ॥पुष्पे पुष्पे फलं तस्य सुवर्णकुसुमाधिकं ॥११५॥ अ ॥
॥त्रव्रलपुराह्लत्वा योविप्रेभ्यः प्रयच्छति ॥वर्षाश्रनेनसंयुक्तां तस्य पुण्यफलं शृणु ॥११६ क्षिपते सलिलोन्येभेमास्मत्रसेरणवः ॥ यावन्त तस्य
॥पुण्यस्य शिवलोके समासते ॥११७॥ मठानपि स्विभ्यकारयित्वात्र योर्पयेत् ॥जीवनोपायसंयुक्तान् सोपि पूर्वफलान्मयः ॥११८॥ हत्वाम ॥
॥हांति पुण्यानियोत्र विश्वेश्वरे पूर्यत् ॥नतस्य पुनराहत्ति घोरसंसारसागरे ॥११९॥ अनंत इति वादोयं मयिलोके निगीयते ॥ परं का ॥
॥शिवनंहिकाप्यतोनचलच्युते ॥१२०॥ गुरुणा इत्युक्त्वा ध्रुवस्यमुपदिश्य पाथ जगाम गरुडध्वजः ॥ध्रुवोपि लिंगं संस्थाप्य वैद्यनाथसमापतः ॥
१२१ ॥प्रासादं सुमहत्कृत्वा कृत्वा कुंडं तदग्रतः ॥विश्वेश्वरं समभ्यर्च्य ध्रुवकुंडे ह्लतोदकः ॥१२२॥ ध्रुवलोकमवाप्नोति नरो भोगसमन्वितः ॥ध्रुवस्य ॥
॥परमाख्यानं यः पठेत्सादयेदपि ॥१२३॥ स विष्णुलोकमासाद्य जायते विष्णुवल्लभः ॥नरो ध्रुवस्य चरितं प्रसंगेन स्मरेन्नपि ॥१२४॥ न पापैरभि ॥
॥भूयते महत्पुण्यमवाप्नुयात् ॥१२५॥ ॥इतिश्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे ध्रुवस्तुतिर्नाम एकविंशतितमोध्यायः ॥ ॥२१॥ शिवशर्मा ॥

तिस्तथा ॥द्वाविंशातितमोध्याये वर्ण्यंते मरुदुर्लभः ॥१२२॥ ध्रुवाख्यानमभिनंदंतस्मिन्नात्मनोलंब्धसयाज्ञावमाह ॥ध्रुवाख्यानमिति ॥ ॥१॥ सांवत्सरंबकरांकशयनमः ॥२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

400

नं० ३१० स्कांद०

महसातेजसा। कस्मात् युषो हि परार्ध्यायुषो भृग्वादय। विष्णोः स्मरणेन ध्यानेन नष्टाः समस्ताः वासनाः क्लेशानां अविद्या अस्मिता राग द्वेषाभिनिवेशाः संचयाः समूहा येषां ते तथा निर्व्याज प्रणिधानेन निःकपटसमाधिना तेजोमयं ब्रह्मात्मकं महायोगेन जीवः परमात्मा जीवपरमात्मनोरैक्यं चिंतनीयं इत्थं पूर्वोक्तां कथां कथयतोः सतोस्तत्र सिद्धिं निनायप्रापयामास॥ द्वष्टाः प्रीतो ह्लादय विराजा हिरण्यगर्भेत्यादिना वैराजाः किंच वासुदेवेति॥११॥ शिलोंछेत्यादिनां प्रथमा लोनाप दानां तेत पोलोके अकुतोभव्या वसंतीति न वमेणान्वयः॥ दंता एव उलूखलं

॥ द्विजोथ लोकं संवीक्ष्य सर्वतो महसावृतं॥ तौ गणौ प्रत्युवाचेदं कोयं लोको मनोहरः॥३॥ तावूचेतु ततो विप्रं निशामय महामते॥ अयं हि सम॥
॥ हलोकस्वर्लोकास्परमाद्भुतः॥४॥ कल्पायुषो वसंत्यत्र तपसा धूतकल्मषाः॥ विष्णुस्मरणे क्षीणसमस्तक्लेशसंचयाः॥५॥ निर्व्याजप्र॥
॥ णिधानेन दृष्ट्वा तेजोमयं जगत्॥ महायोग समाधिस्थालोकस्मिन्वसंत्यत्र सुरोत्तमाः॥६॥ इत्थं कथां कथयतो भगवत्कृष्णयोः प्रिये॥ दक्षिणं दृक्॥
॥ विमानं तं कृष्णोलोकं निनायतां नृपः॥ निवसंत्यमला यत्र मनसा ब्रह्मणः सुताः॥ सनंदनाद्या योगींद्राः सर्वेते ह्यूर्ध्वरेतसः॥८॥ अन्ये तु ब्रह्मचारिणो ये॥
॥ वैखानसा बाल्या ब्रह्मचारिणः॥ सर्वद्वंद्वविनिर्मुक्तास्ते वसंति निर्मलाः॥९॥ जनोलोकात्तपोलोकस्तत्र लोचनगोचराः॥ कृतस्त्वेन वि॥
॥ मानेन मनोवेगेन गच्छता॥१०॥ वैराजो यत्र ते देवा वसंत्युद्दहवजिताः॥ वासुदेवे मनो येषां वासुदेवार्पितक्रियाः॥११॥ तपसा तोष्य गोविंदममिला॥
॥ षविवर्जिताः॥ तपोलोकमिमं प्राप्य वसंति विजितेंद्रियाः॥१२॥ शिलोंछवृत्तयो ये वै दंतोलूखलिकाश्च ये॥ अश्मकुट्टाश्च मुनयः शीर्ण॥
॥ पर्णाश्च तत्राश्रये॥१३॥ ग्रीष्मे पंचाग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थंडिलेशयाः॥ हेमंते शिशिरे ये च पतिसलिलेक्षपाः॥१४॥ कुशाग्रनीरविपुषस्तृ॥
॥ षितायतयोः पिबन्॥ वाताशिनोतिक्षुधिता पादांगुष्ठाग्रभूस्पृशः॥१५॥ ऊर्ध्वदोषोरविदृष्टयस्त्वेकांघ्रिध्याननिश्चलाः॥ येवै दिवा निरु॥

कुंडली एषां ते दंतोलूखलिकाः॥ सूर्येण सह चतुर्दिक्षु चतुर्भिरग्निभिः तप्यमाणाः एषांते पंचाग्नितप्तसः स्थंडिलेशयाः भूशायिनः हेमंतशिशिरयोः ईषोर्ध्वमाघौ व्याप्य जलेक्षपाः रात्रिः क्षपयंतीस
र्वः॥ तृषिता अपि कुशाग्रनीराणां विपुषः कणा एव पिबन् न यथेष्टमिति भावः॥ तत्र हेतुः तयायतनशीलाः तपस्येवैकानिष्ठा न विषयपरा इत्यर्थः॥ अतिक्षुधिता अपि वाताशिनः पादांगुष्ठा
ग्रेण भुवं स्पृशंतीति पादांगुष्ठाग्रभूस्पृशः॥ ऊर्ध्वदोषः ऊर्ध्वरक्तहस्ताः रविदृशः सूर्यसंमुखानेत्राः एकेनांघ्रिणा पादेन स्थाणुवन्निश्चलाः दिवा निरुद्धश्वासाः संपूर्णदिनं यावत् उच्छ्वासाः कुंभकप

॥२०१॥ ज्ञ५

श्रीमन्नामसोमात्मा भूमिका॥ ...

॥२०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४०१

क्लृप्तं मासद्वयं तेतोयपानं येषां तेन यथाविधाः वर्षाभिघ्नेव वर्षसमानात्रौ वा निमेषेण एवां तेन यथाविधाः वर्षाधारां बुनिवर्षासंपातजलेन वर्जन्ते सा एषां तेन तथा या
रैकजलपानाद्रत्यर्थः। ये च स्थाणुसमाः स्थाणुतुल्याआश्राः स्थाणुसाम्योपमारितिहवृत्ते। स्थाणुसाम्योपमोश्रामारितिचान्यत। आत एव भृगकंडूः सोरव्यपाः ति२
सुखमेव सोढव्यम् गेः कृत्वा कंडूतिसौख्यदा येषां तेन यथा जटा वाटवीविपिनतस्पीः कोटरान्तस्थितम् दृष्टं नोनाश्रयेस्तेन यथा स तोनोडोवासो येस्तेन यथा
क्लृप्ताः अंड जायेषु तेन यथा ॥१९॥ प्ररूढ वामल्लूरावल्मीका अंगेषु येषां तेन यथा वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकि पुनपुंसकमित्यमरः। प्ररूढ तृणसर्वगिरि तिवाच्च

मासोपवासकृतीनश्चानु मौस्यकृताश्रये॥ क्लृप्तं तेतोयपानाये येषण्मासोपवासकाः॥१७॥ ये च वर्षनिमेषावे वर्षाधारो ब्रुतर्वकाः॥ स्थाणुसाम्य
मल्लग्राश्राम गाकंडूतिसौख्यदाः॥१८॥ जटाटवीकोटरान्तः कृतनीडाण्डजाश्रये॥ ॥ प्ररूढवामलूराङ्गाः स्नायुबद्धास्थिसंचयाः॥ लताप्रताने प्र
तो३ विष्किनावयवाश्रये॥१९॥ सस्यानि च प्ररूढानि यदंगेषु चिरस्थितेः॥ इत्यादिषु तपः क्लिष्टवर्णानीयेतपोधनाः॥२०॥ ब्रह्मायुषस्तपो हृत्वा केवलं स
त्यकृतो भयाः॥ यावदित्थं सपुण्यात्मा शृणोति गणयो मुखात्॥२१॥ तावच्चेत्राति घोषस्ततः सत्यलोको महेश्वरः॥ त्वरावं तो गणो त
त्र विमानादवरुह्य तौ॥२२॥ स्रष्टारस्सर्वलोकानां तेन सार्धं प्रणमतुः॥२३॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्नायुबद्धो नाडीबद्धो अस्थिसंचयो येषां तेन यथा। लताप्रतानैर्वल्लीनां विस्तारैः सम्हैरितिवा चिरं यथा स्यात्तथा चिरस्थिरेति क्वचित्
तत्र निश्चलतया चिरस्थितेर्हेतोरित्यर्थः। इत्यादिषु पूर्वोक्तप्रकारेषु कृतं सुशोभनं तपः स्यात् क्लिष्टानि क्षीणानि शरीराणि वर्ष्माणि
येषां तेन यथा कर्माणि इत्यर्थः। इति पाठे इत्यादीभि सुतपांसि कर्माणि कठोराणि कर्माणि येषां तेन यथा ब्रह्मायुषः हिरण्यगर्भसम
जीविनः॥ तदुक्तं॥ ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे॥ परस्यां ते कृतात्मानस्ते विशन्ति परं पदमिति। शृणोति क
ष्यामि तिशेषः। तेन शिवशर्मणा॥२३॥ श्रीविश्वेशोऽजयतितरामखिललोकैकगोप्ता॥ ॥ ॥ ॥

प॰

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२६३

402

श्री०सू०अ०एकाद०

२१

स्मृत्युक्ताचारचुंचुः । स्मृत्युक्ताचारप्रवणः तद्धर्मुरवद्दत्यर्थः । चंचुपदं हंससादृश्यख्यापनार्थं स यथा क्षीरं नीरं च विवेचयति विविच्य क्षीरमेव पिबति तद्वयमपि तथा पापपुण्ये विविच्य पापं विहाय पुण्यमनुतिष्ठतीत्यर्थः । यद्वा स्मृत्युक्ताचारेण वर्यते ज्ञायते इति स्मृत्युक्ताचारचंचुः तेन [illegible] विमुखः दयायां मनुष्य पायां वा कः । भूर्लोकमारभ्य सत्यलोकपर्यंतं सर्वं जगद्यद्दैनंदिनप्रलयान्निर्दिश्यते तत्र चावांतरविशेषमाह दैनंदिनेति । दिने दिने भवती ति दैनंदिनः स चासौ प्रलयश्च तस्माद्दैनंदिनप्रलयान्निमित्तादनंतरं वा ॥ २६ ॥ आवैराजं वैराजं महल्लोकं आमर्यादीकृत्य सीमानं विधाय लोकत्रयं पुनः पुनः सृजामि स्वरादिलोकत्रयमितिशेषः । हरो रुद्रः प्रतिपदं प्रतिक्षणं प्रतिदिनमिति यावत् । पुनः पुनर्लोकत्रयमुपसंहरतीति ॥

२५

१८
॥२०८॥
१८

ब्रह्मोवाच ॥ गणावसौ द्विजो धीमान्वेदवेदांगपारगः ॥ स्मृत्युक्ताचारचंचुश्च शतीपः पापकर्मसु ॥ २४ ॥ अयि द्विजमहाप्राज्ञ जानेत्वां शिवशर्मकं । साधु कृतं त्वया वत्स तु तीर्थप्राणमोक्षणात् ॥ २५ ॥ सत्वं गत्वरं सर्वं यच्चैतद्दृष्टवत्तेक्षितं ॥ दैनंदिनप्रलयतः सृजामि च पुनः पुनः ॥ २६ ॥ आवैराजं प्रतिपदं स्मृपसंहरते हरः ॥ काकुधामशाकोनां चन्द्रणामनुजधर्मिणां ॥ २७ ॥ चतुर्भुज स्तत्र भुं मैएकएवगुणो नृणां ॥ तस्मिन्वै स्मारते वर्षे एकएवमहीयसि ॥ २८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

बोधयति महर्लोकादीनां तु प्राकृतप्रलयेपि परार्धावसाने सकारणकानां नाशः पुनरपि नावतः कालस्यानंतरं सकारणका ब्रह्मसृष्टिरिति बोधयतस्य । यद्वा दैनंदिनप्रलयतः सृजामीति विष्णुना सह भेदाविवक्षया तियोग्या वैराजं स्यात् । यद्वा दैनंदिनप्रलयतत्त्वेनेन विष्णोरे ब्रह्मणेदिनप्रलय उच्यते । तदा पुनः पुनः सृजामीति विष्णुना सह भेदाविवक्षयेति योग्या वैराजं सत्यलोकमभिव्याप्येति व्याख्येयं । इह वत्स शिवशर्मन् तीर्थप्राणमोक्षणनिमित्तात्तीर्थप्राणमोक्षणनिमित्तात्तस्मादेतत्सर्वं विष्णुरुचुरतरं सत्यलोकमभिव्याप्येति स्वकीयायाः दैनंदिनेतिशेषः पुण्यविलंबनमवगत्वरं गमनीशा लभिमाशी स्थित्वा दृष्टवतीक्षितं दृष्टं तच्चयासाधु कृतं सत्वरं गत्वरमेकुत इत्याकांक्षायामाह ॥ दैनंदिनेतिशेषः पुण्यधर्मसोपानमारुह्य सत्यलोकमायान्तो वत् । चतुर्भुज रायुजोस्मि स्वेद्द्जो द्विजेषु नृणामवक्ष्यमाणएव तस्मिन्भारते वर्षे एको गुणः कोसौ गुणः धर्मसोपानमारुह्य सत्यलोकमायान्तो

सम्यकृतात् २४

नवरपत्रस्तमहामात्रंगृ॥२८॥

403

कैः साधनैरित्याकांक्षायामाह॥ चपलानीति चपलानींद्रियाणीत्यन्वयः। विश्वगुणगणस्य सर्वगुणसमुदायस्य विश्वेगुणगणस्येति क्वचित्पाठः तत्र विश्वेवि
श्वस्मिन्। धर्मवंशहरं धर्मसंततिहरं धर्मध्वंसकरमिति क्वचित् धैर्याद्विवेकात्। यथोक्तं वैसवे। यशास्सक्तपसश्चैव क्रोधोनाशकरः परइति। तामसीं
नारकीं गतिं नेतारमिति लोभादीनां त्रयाणां विशेषणानि तथा चसाविंत्रं वचः। त्रिविधंनरकस्येदं द्वारंनाशनमात्मनः॥ कामः क्रोधस्तथालोभस्त
स्मादेतत्रयंत्यजेदिति। दमंदर्प्पं सदामदमिति पाठः अज्ञानं मोहमानं घातिनं। अत्यंतमधःकरणं पतनमित्यर्थः। हंकारविशेषणं अधोक

चपलानि विनिर्जित्येंद्रियाणि मनसा सह॥ विहाय वैरिणं क्रोधं संविघ्नं गुणगणस्य च॥२९॥ धर्मध्वंसकरं काममर्थसंचयहारिणं॥
जरापलितकर्त्तारं विनिःशत्रुविचारतः॥३०॥ जित्वा क्रोधं पुरिपुंधे यत्नपरो यशसः श्रियः॥ शरीरस्यापि हंतारं नेतारं तामसीं गतिं॥
॥३१॥ सदामदं परित्यज्य प्रमादं कपदं गदं॥ प्रमादैकशरण्यं वसंपदां विनिवर्त्तकं॥३२॥ सर्वत्र लघुताहेतुमहंकारं विहाय च॥ दूषणारोप
णेयत्नेकुर्वाणं सज्जनेष्वपि॥३३॥ हित्वा मोहमहाद्रोहरोपणमानघातिनं॥ अत्यंतमधःकरणमघातो मित्सदर्शकं॥३४॥ श्रुति
स्मृतिपुराणोक्तं परिक्षुब्धं महाजनैः॥ धर्मसोपानमारुह्य प्रदिहायांतिहेलया॥३५॥ क्रमनत्तमिंसमाहृतंनिरुपस्य गोकसोद्विज॥ य
त्र याजितस्त्रोत्कारः प्रदेशश्चावचेष्वमी॥३६॥ नार्यावर्त्तसमोदेशो न काशी सदृशीपुरी॥ नविश्वेशसमं लिंगं कापि ब्रह्मांडमंडले॥
॥३७॥ संतिस्वर्गा बहुविधाः सुखेतरविवर्जिताः॥ सुहृतैकफलाः सर्वे युक्ताः सर्वसमृद्धिभिः॥३८॥ गं६॥ ॥ ॥

रणं ज्ञाननाशकं संधतामिस्त्रो नरकविशेषः तद्दर्शकं॥३४॥ परिक्षुब्धं सेवितं यद्धस्मात्तत्र कर्मसमोपदेशस्थाने षुउच्चावचेषु इन्द्रस्थापहेषु
नानाविधेष्वित्यर्थः। नार्यावर्त्तेति। आर्यावर्त्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विंध्यहिमागयोरिति। ब्रह्मांडमेवमंडलं देशश्रुतास्मिन्ब्रह्मांडमेवमंडपइति क्वचित्
पाठः। यद्यपि काशी ब्रह्मांडमंडपस्यान्तस्सर्वतीर्थ ब्रह्मांडमध्यगानसर्वतीर्थानि प्रतत्यान्तःप्रमाणेनाके मितित्रेयं। एवमग्रेपिज्ञातव्यं। एवंसा

मान्यतोपिकरुणांविशेषतो वक्तुमर्हः सुखेनाद्रुः रवर्गादिवर्जिताः॥२६॥

२६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

404

॥०४०अ०१एकादि॰

स्वर्लोकादध्यधिकं सुंदरं रम्यं नास्तीत्यत्राह तुमाहा॥ स्वर्लोकेति॥ स्वर्गसदां देवानां मध्ये नागांगा स्वरणद्योता नागानामंगाभरणलक्षणेषु अलंकारेषु
द्योतायधिता मणयो यत्र पाताले वर्त्तंते तस्मात् तालकेन सममन्य केनापि स्वर्वोत्तमत्वात् नागाभरणभूषास्तिपिपाठे स्वए वार्थः॥ दिवार्केति
यत्र पाताले दिवा दिवसे अर्करश्मयो अर्कप्रभा आलोकमात्रं न त्वि(?)ति॥ नातपं घर्मं विस्तारयंती सेर्थः॥ शशिनश्चेति॥ रात्रौ हिमासु
स्थमपि रश्मिपदमनुवर्त्तयति॥ चंद्रस्य रश्मयो निशिरात्रौ न शीता केवलं किंतु द्योताय प्रकाशाय एते नार्केदुरश्मीनां पाताले प्रवेशो
प्रवेशो विवक्ष्यते तेन था च स्कंदपुराणं॥ सूर्योऽगोपि जगत्सर्वमादीपयति सर्वशः॥ त्रीणि त्रीणि शतान्यस्य भूर्लोके द्योतयंति वै॥

७८
॥२०१॥
७८

स्वर्लोकादधिकं रम्यं नहि ब्रह्मांडगोलके॥ सर्वे यतंते स्वर्गाय तपोदानव्रतादिभिः॥ ३९॥ स्वर्लोकादपि रम्याणि पातालानीति ना-
रदः॥ प्राह स्वर्गसदां मध्ये पातालेभ्यः समागतः॥ ४०॥ आह्लादकारिणः शुभ्रा मणयो यत्र सुप्रभाः॥ नागाभरणद्योताः
पातालं केन तत्समं॥ ४१॥ दैत्यदानवकन्याभिरितश्चेतश्च शोभिते॥ पाताले कस्य न प्रीतिर्विमुक्तस्यापि जायते॥ ४२॥ दिवार्करश्मयो
यत्र प्रभां तन्वंति नातपं॥ शशिनश्च न शीताय निशि द्योताय केवलं॥ ४३॥ यत्र न ज्ञायते कालो गतोपि दनुजादिभिः॥ वनानि नद्यो रम्या-
णि सरांसि कमलाकराः॥ ४४॥ कलाः पुंस्कोकिलालापाः सुचेष्टा नि ... चीनिच॥ भूषणान्यतिरम्याणि गंधाढ्यं चानुलेपनं॥ ४५॥
वीणावेणुमृदंगादिनिस्वनाः श्रुतिहारिणः॥ हाटकं राम हाटकं लिंगं यत्र वै सर्वकामदं॥ ४६॥ एतान्यन्यानि रम्याणि भोग्यभोग्यानि दानवैः
॥ दैत्योरगैश्च भुज्यंते पातालांतरगोचरैः॥ ४७॥ पातालेभ्योपि वै रम्यं दिव्यं जंबूद्वीपमिलावृतं॥ रत्नसानुं समाश्रित्य परितः परिसंस्थितं॥
॥ ४८॥ सदा संहृतिर्नोऽयत्र सर्वभोगयुजो द्विज॥ नवयौवनसंपन्ना नित्यं यत्र मृगीदृशः॥ ४९॥ भोगभूमिरियं प्रोक्ता श्रेयो विनिमयार्जि-
ता॥ तत्पुण्यकैर्विधेलोके स्त्रीत्वयुक्तसितदेहकैः॥ ५०॥ अक्लीबसोषिविश्वापि पुत्रपौत्राद्यधीनकैः॥ परोपकारसंक्षीणसुखापूर्णसत्त्व-

त्य१ ये॥ ५१॥ संति द्वीपा नैके द्वीपाद्वीपांतरस्थिताः॥ जंबूद्वीपसमो द्वीपो नक्वापि जगतीतले॥ ५२॥ ४॥ त्रीणि तथान्यान्यादौ क्वो

तास्सयंतिच पुनः शतं चाप्यधस्तात्पातालं तापयंत्युतेति॥ सूर्याचंद्रमसावेवतौ गच्छतो नारोतवस्तः इतिके चिद्‌व्याचक्षते॥ ४३॥
कलाः विद्याः भोगभोग्यानीति क्वचित् रत्नसानुं मेरुं रत्नसारमितिपाठे पिसएवार्थः॥ मृगीदृशो हरिणीनयनाः स्त्रियो विनिमयार्जिताः पुण्यपरिवर्त्तनेन समासादिताः॥ अक्लीबसावि सेरमिथ्याभाषिभिः

योपानी१

२६६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

405

नववर्षाणिभद्राश्वकेतुमालभारतेत्तरकुर्वाख्यानि पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तरतः समुद्रलग्नानि चत्वारि पंचवर्षाणिमेरोः सर्वतः इलावृतं तदुत्तरतः रम्यकंहिर
ण्मयं च दक्षिणोत्तरतो हरिवर्षं किंपुरुषं चेति नववर्षाणि तत्र तेषु नववर्षेषु भारतं वर्षमजनाभं तत्र भरतस्य नाभिपुत्रस्य नाम्नाविख्यातमुत्तमं श्रेष्ठमुत्तमभिस्यर्थः॥
तथा चोक्तं भागवते॥ तस्यासीद्भरतश्रेष्ठो नारायणपरायणः॥ आख्यातं वर्षमेतस्य नाम्ना भारतमद्भुतमिति॥ इदं भारतीरतभिस्यन्वक्ष्यः॥ प्रथमं मुख्यं हिमविंध्या
द्रिहिमाद्रयसहितं विंध्यस्येस्यर्थः हिमविंध्याद्रेरिति क्वचित्॥ अंतर्वेदि भुवः अंतर्वेदिनाम्नीभुवः परा उत्कृष्टा॥ निमिषेणेदं दानवं बलमस्मिन्नरण्ये मयाहत
मिति नैमिषारण्यं॥ तथा च गौरमुखमृषिं प्रति वाराहपुराणे विष्णुवाक्यं॥ एवं कृत्वा ततो देवो मुनिं गौरमुखं तदा॥ उवाच निमिषेणेदं निहतं दानवं कुलं॥

॥४॥ नैमिषारण्यतोपीह सर्वेस्मिन्नूर्मिलिमंडले॥ सर्वेभ्योपिहि तीर्थेभ्यस्तीर्थराजो विशिष्यते॥ ५८॥ स्वर्गदो मोक्षदश्चैव सर्व
॥ कामफलप्रदः॥ प्रयागस्तन्मध्यक्षेत्रं तीर्थराज इति स्मृतः॥ ५९॥ यागाः सर्वे मया पूर्वं तु कृता विष्णुलाद्विज॥ तत्र तीर्थ
र३॥ वरं म्यकामिकं कामपूरणात्॥ ६०॥ इष्वाप्रकृष्टयागेभ्यः पुष्टेभ्यो दक्षिणादिभिः॥ प्रयागमिति नाम कृतं हरिह
॥ रादिभिः॥ ६१॥ तत्रापि वर्षाणि भारतं तत्र चोत्तमं॥ कर्मभूमिरियं प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा॥ ५३॥ अष्टौ किंपु
॥ रुषादीनि देवभोग्यानि तानि तु॥ तेषु स्वर्गं समागत्य रमंते त्रिदिवौकसः॥ ५४॥ योजनानां सहस्राणि नव विस्ता
॥ रतस्त्विदं॥ भारतं प्रथमं वर्षं मेरोर्दक्षिणतः स्थितं॥ ५५॥ तत्रापि हिमविंध्याद्रेरंतरं पुण्यदं परं॥ गंगायमुन
॥ योर्मध्ये ह्यंतर्वेदी भुवः परा॥ ५६॥ कुरुक्षेत्रं हि सर्वेषां क्षेत्राणामधिकं ततः॥ ततोपि नैमिषारण्यं स्वर्गसाधनं

अरण्येस्मिंस्ततस्तेन तन्नैमिषारण्यसंज्ञितमिति॥ भविष्यतियथार्थं वै ब्राह्मणानां विशेषकमिति॥ पाठांतरेण तु लगाविसृष्टस्य चक्रस्य नेमिः शीर्यते यत्र तन्निमिषं नैमिषमेवनैमिषं
वायसराक्षसादिव तद्धितः॥ तथा च वायुपुराणे॥ तत्र नमनोमयं चक्रं मयाय तत्सृज्यते धुना॥ यत्रास्य शीर्यते नेमिः स देशस्तपसः
शुभः॥ इत्युक्त्वा सूर्यसंकाशं चक्रं सृष्ट्वा मनोमयं॥ प्रणिपत्य महादेवं विससर्ज पितामहः॥ तेपि हृष्टतरा विप्राः प्रणम्य जगतो प्रभुं॥ प्रययुस्तस्य चक्रस्य यत्र नेमि
र्व्यशीर्यत॥ तद्वनं तेन विख्यातं नैमिषं मुनिपूजितमिति॥ ५७॥ कोसौ तीर्थराजेसाकांक्षायामाह॥ स्वर्गद इति महद्भिः कृष्टं ममेति क्वचित्॥ प्रयागनामनिर्वक्तियागा
इति द्वयेन मया पूर्वं यागाः तीर्थप्रयागतुल्यितेत्र प्रयागे प्वधिकसंसंज्ञातं तस्मात्प्रयागमिस्युच्यते पुराणैः सद्भिश्च॥ ६१॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

406

वि

स१

यागादिभ्यः प्रकृष्टत्वमेव दर्शयति ॥ नाममात्रेति ॥ कृतानि यानि एनांसि पापानि तेषां परिशुद्धितो नाशादिसेव्यः पापसंपापसंचयः अदतरस्थानो लरौ ॥ सरूपि
रस्नानं स्थितिमज्जाभुक्त्वाणीतिसमध्यातवः स्तम्भयीभूत तनौ तत्स्वरूपशरीरइत्यर्थः ॥ वपनाल्पशिलाशिते गंगायमुनयोः संभेदे स्नायादित्यर्थः ॥ अभिध्याय सं
कल्प्य अभिध्यायन्निति क्वचित् ॥ ६१ ॥ रामराम राम रारामरारामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरारारामरामरामरामरामरामरामरा

॥ नाममात्रस्मृतेर्यस्य प्रयागस्य त्रिकालतः ॥ स्मर्तुः शरीरे नो जातु पापं वसति कुत्रचित् ॥ ६२ ॥ सं लि तीर्थान्यनेकानि पाप
॥ नाशकराणि च ॥ न शक्तान्यधिकं दातुं कृतैनं परिशुद्धितः ॥ ६३ ॥ जन्मांतरेष्वसंख्येषु यः कृतः पापसंचयः ॥ दुः प्रा
॥ णो चोहि नितरां ब्रतैर्दानैस्तपोजपैः ॥ ६४ ॥ स तीर्थराजगमनोद्यतस्य शुभजन्मनः ॥ अंगेषु वेपते संत्रेदमो वाचत
॥ तो यथा ॥ ६५ ॥ ततः क्रांतार्द्धमार्गस्य प्रयागदृष्टचेतसः ॥ पुंसः शरीरान्निर्यातुमपेक्ष्येत यदंतरं ॥ ६६ ॥ भाग्यान्मे त्रातिथी

हा५ ॥ भूते तीर्थराजे मैत्त्वं नः ॥ गायंते दृततरं तमः सूर्योदये यथा ॥ ६७ ॥ स सत्धातुमयीभूतत नौ पापानि यानि वै ॥ केशेषु ता
॥ निष्ठति छंति वपनायांति तान्यपि ॥ ६८ ॥ एवं निःकलुषीभूय ततः स्नायासि ता सिते ॥ यं यं कामैभिध्यायंस्तं तमाप्नोति नान्यथा ॥ ६९ ॥
॥ पुण्यराशिं च विपुलं पुण्यानुभोगान्यथेप्सितान् ॥ स्वर्गं प्राप्नोति तस्तु ष्यान्निःकामो मोक्षमाप्नुयात् ॥ ७० ॥ स्नायाद्योभिलषन्मो
॥ क्षं कामानन्याविहाय च ॥ सोपि मोक्षमवाप्नोति कामदात्तीर्थराजतः ॥ ७१ ॥ तीर्थराजं परित्यज्य योन्यस्मात्काममिच्छति ॥ भारताख्य
॥ महावर्षे न्यकामनाप्नुयात्स्फुटं ॥ ७२ ॥ सत्यलोके प्रयागे च नांतरं वेद्म्यहं द्विज ॥ तत्र ये शुभकर्माणस्ते महल्लोकनिवासिनः ॥ ७३ ॥ ती
॥ र्थानि विविधैर्मर्त्यैः सेव्यं तीर्थांतरं नवै ॥ अन्यं भूमिवलये तीर्थराजात्प्रयागतः ॥ ७४ ॥ यथा नरादिजन्मसु शूद्रपेन्वितरसेवके ॥ दृष्टांत
॥ मात्रकथितः प्रयागे तरतीर्थयोः ॥ ७५ ॥ यथा कथं चित्तीर्थेस्मिन्प्राणत्यागं करोति यः ॥ स्यात्त्वात्मघातो नो तस्य दोषाय प्राप्नुयादीप्सितां
॥ गतिं ॥ ७६ ॥ यस्य भाग्यवं तत्रात्रातिष्ठं सस्त्रीण्यपि तद्द्विज ॥ न तस्य दुःखलेशोपि क्वापि जन्मानि जायते ॥ ७७ ॥
मोक्षमवाप्नोति सस्त्र शुद्धिदाराविविदिषाद्वाराचेत्यर्थः ॥ स्फुटं इति त्यर्थः यथाकथं चिदिति अनशनेन जलादिप्रवेशेनेत्यर्थः ॥ न चैतन्न ब्राह्मणातिरिक्तविषय

त्र१०

दि१

॥२०१०॥

॥२

४०९

द्विजाः ब्राह्मणाः सनकादयः द्वाभ्यां गुरुशिष्याभ्यां जायत इति द्विजा वेदा वा तेषां वाक्यं हे द्विज नाक्यं इति वचनमस्ति वा प्रयागमहात्म्यमुपसंहरति ॥ किं
बहूक्तेनेति यदर्थं स्वर्गादीनां रम्यत्वमुक्तं विदानीं दर्शयति प्रयागतोऽपीति अनायासेन मुक्तेर्हेतुं वदन्नतिरम्यत्वमाह प्रयागादिति ॥ अन्वय
मुखेनापि रम्यत्वमुक्त्वा व्यतिरेकेणापि तदाह अविमुक्तादिति महाक्षेत्रत्वे हेतुर्विश्वेशादिति ब्रह्मांडस्थितत्वाविशेषादयोध्यादिक्षेत्रवदिदं क्षेत्रस्य

ब्रह्महत्यादिपापानां प्रायश्चित्तचिकीर्षुणा ॥ प्रयागं विधिवत्सेव्यं द्विजवाक्यान्न संशयः ॥ ७८ ॥ किं बहूक्तेन विप्रेंद्र महोदयमभीप्सुना ॥
सेव्यं सितासितं तीर्थं प्रकृष्टं जगतीतले ॥ ७९ ॥ प्रयागतोऽपि तीर्थाग्र्यात्सर्वेषु भुवनेष्वपि ॥ अनायासेन वै मुक्तिः काश्यां देहावसान
तः ॥ ८० ॥ प्रयागादपि वै रम्यमविमुक्तं न संशयः ॥ यत्र विश्वेश्वरः साक्षात्स्वयं समधितिष्ठति ॥ ८१ ॥ अविमुक्तान्महाक्षेत्राद्वि
श्वेशासमधिष्ठितात् ॥ न च किंचित्क्वचिद्रम्यमिह ब्रह्मांडगोलके ॥ ८२ ॥ अविमुक्तमिति क्षेत्रमपि ब्रह्मांडमध्यगं ॥ ब्रह्मांडमध्ये वि
न भवेत्संचकोशप्रमाणतः ॥ ८३ ॥ यथा यथाभिवर्द्धेत जलमेकार्णवस्य च ॥ तथा तथा त्रयेदीशास्तत्क्षेत्रं प्रळयादपि ॥
द्वि ८४ ॥ क्षेत्रमेतत्त्रिशूलाग्रे शूलिनस्तिष्ठति द्विज ॥ अंतरिक्षे न भूमिस्थं नेक्षंते मूढबुद्धयः ॥ ८५ ॥ सदा कृतयुगं चात्र म
हापर्व सदात्र वै ॥ न ग्रहास्तोदयकृतो दोषो विश्वेश्वरालये ॥ ८६ ॥ सदा सौम्यायनं तत्र सदा तत्र महोदयः ॥ सदैव मं
गळं तत्र यत्र विश्वेश्वरस्थितिः ॥ ८७ ॥ यथाभ्रामितळे विप्रपुण्यैः संचितसहस्रशः ॥ तथा काशी न मंतव्या कापि लोकोत्तराखिये ॥ ८८ ॥

मि २

हं दिह्यत आह अविमुक्तमिति ॥ ८२ ॥ कथं तर्हि दैनंदिनं प्रळये प्राकृतप्रळये चात्र काशी तिष्ठेत्तत्राह ॥ यथा यथाहीति ॥ कथं तर्हि [illegible] राश्रयं
तिष्ठेदिदमित्यत आह ॥ क्षेत्रमेतदिति ॥ कथं हि तथा सर्वैर्न पश्यंतीति तत्राह नेक्षंत इति महापर्व ग्रहणादि ॥ नश्रुत्र [illegible] योरस्तम
नादयाभ्यां ग्रहणाग्रहास्तोदयकृतः सौम्यायनं ग्रहास्तायनं उत्तरायणमित्यर्थः ॥ नन्वयोध्यादिक्षेत्रस्यापि [illegible] दृष्टत्वेऽपि त
तः को विशेष इति चेत्तत्राह ॥ भूमितळे भूम्यादितळ इत्यर्थः तथा मंतव्यानेह तु माह तुराष्ट्रइतराभ्यो अस्याभाधिक्यद्योतनार्थं येतदेवाह इयं काशीति

काशीनाथचतुर्दशलोकी [illegible] ॥ ८२ ॥

२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

408

…०अ०८ व

तत्र हेतुमाह॥ मयेति। एतच्च प्राकृतप्रलयानंतरसृष्टामिति ज्ञातव्यं तथा च स्कांदे सूतसंहितायां॥ तानि च्छतानि सूक्ष्माणि पंचीकृत्य शिवाह्वया॥ तेभ्यस्ते वसुराः स्रष्टं ब्रह्मांडाख्यमिदं मयेति अयं भावः अयोध्यादिक्षेत्रादिष्वन्तर्वेपि चतुर्दशभुवनांतःपातित्वात् ब्रह्मणा स्रष्टत्वा
च्च भाक्ष्याण्न स्याच्चतुर्दशभुवनबहिर्भूतत्वाद्विश्वेश्वरसृष्टत्वाच्चाधिक्यमिति काशीवासिकृतान्कर्मणः अन्तेषु विनानितद्गणाः
आरुद्रगणाः नियंतारस्तज्ज्ञानेनोपदिष्टा तत्रापि तत्तुल्यज्ञाने मध्ये नियंता शासकः तत्काश्यां यत्कृतमात्यापादिति शेषः। रुद्रयातना नानकेव
च काशीकृतान्पापाद्रुद्रयातनामात्रं॥८३॥ किं तु दुःसहं रुद्रपिशाचत्वमपि भवतीत्याह॥ अहो इति खेदे॥ ननु कामादुराण्यां नक्षयं नरक

[पो]

मपास्रष्टानि विप्रेंद्र भुवनानि चतुर्दश॥ अस्याः पुर्या विनिर्माता स्वयं विश्वेश्वरः प्रभुः॥८९॥ पुरायं यमस्ततो ह्याव्हकार्कं
सुदुष्करं॥ त्रैलोक्याधिकृतिं प्राप्तस्त्यक्त्वा वाराणसीं पुरीं॥९०॥ चराचरस्य सर्वस्य यानि कर्माणि तानि वै॥ गोचरे चित्रगु
प्तस्य काशीवासिकृतानि ते॥९१॥ प्रवेशोय महतानां नकदाचिद्विजोत्तम॥ मध्ये काशीकृता कापि रक्षापास्तत्र तद्गणाः॥९२॥
स्वयं नियंता विश्वेशस्तत्र काश्यां तत्तुल्यज्ञा॥ तत्रापि कृतपापानां नियंता कालभैरवः॥९३॥ तत्र पापेन कर्त्तव्यं दारुणं
रुद्रयातनाश्रे॥ अहो रुद्रपिशाचत्वं नरकेभ्योपि दुःसहं॥९४॥ पापमेव हि कर्त्तव्यं मतिरस्ति यदीदृशी॥ सुखेनान्यत्र
कर्त्तव्यं मही ह्यस्ति महीयसी॥९५॥ अपि कामातुरो जंतुरेकां रक्षति मातरं॥ अपि पापकृता काश्या रक्ष्या मोक्षार्थिनैकिका॥ ९६
९७॥ परापवादशीलेन परदाराभिलाषिणा॥ तेन काशी न संसेव्या क्व काशी निरयः क्व स॥ ९८॥ अभिलष्यंति ये नित्यं धनं
चात्र प्रतिग्रहैः॥ परस्वं कपटैर्वापि काशी सेव्या न तैर्नरैः॥९९॥ त्यक्त्वा विश्वेश्वरीं काशीमन्यदेवपरायणाः॥ सर्वथा तैर्न वस्त
व्या राजधानी पिनाकिनः॥१००॥ अर्थार्थिनस्तु ये विप्रये च कामार्थिनो नराः॥ अविमुक्ते न तैः सेव्यं मोक्षक्षेत्रमिदं यतः॥१०१॥
शिवनिंदापरा ये च वेदनिंदापराश्च ये॥ वेदाचारप्रतीपा ये सेव्या वाराणसी न तैः॥१०२॥ ९७।९८।९९।१००॥ न्येत्यादिदर्शनात् किमिति पापिभिः काश्यां
त्याज्यं स्यादित्याशंक्य सदृष्टांतमाह॥ अपीति। सकामातुरोपि त्यक्त्वा अपि पापफलतां पापफलतापीत्यर्थः। दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्यच्चतत्र शंशा वाह त्वयोः तथा पाप
निष्

409

५१

तेषां काशी न सिद्ध्येत् तेषां निर्वाणवार्तापि दूरतः सेकैतद् यं तेषामंते काशीप्राप्त्या भावमिप्रायेणैवोक्तं यो अथवांतकाले काशीप्राप्तावपि स्वष्टि
तिनायासेन कैवल्यप्राप्ताविप्रायेण तथा चोक्तं पद्मपुराणे ॥ काशीमाहात्म्ये ॥ केवलं चर्मसापेक्षः कर्मजपातित इच ॥ अधर्मस्तु स्यात्
त्रे यातनां तेद्दशोन्मतौ ॥ काश्यायो निजधर्मेण मुमुक्षुस्तिष्ठति द्विजः ॥ अनायासाविलं बाभ्यासः एवलभतेफलमिति काश्यामेकेनज
न्मना मोक्षमाप्नोति इति वक्तुं ज्ञानादि साधनस्यैकेन जन्मना दुर्लभतामाह ज्ञानेनेति यावत्समाप्ति ॥१००॥ योगेन चित्तवृत्तिनिरोधेन

नसेवया गुरूणां च न श्राद्धैर्देवतार्चनैः ॥ न नाना तीर्थयात्राभिर्ज्ञानं समधिगम्यते ॥१०८॥ परद्रोहधियो ये च परेर्ष्याकारिणश्च ये ॥
परोपतापिनो ये वै तेषां काशी न सिद्ध्यति ॥१०२॥ मनसापि न ये काशीं मूढा निंदंति दुर्धियः ॥ तेषां निर्वाणवार्तापि दूरे दुष्टचेतसां ॥
॥१०३॥ ज्ञानेन न विना मोक्षः कचिदस्तीह भूतले ॥ तुरज्ञानं नवतैलं ध्यममपि चाद्रयणादिभिः ॥१०४॥ तुल्यापुरुषमुख्यश्च दानैश्च
श्रद्धयान्वितैः ॥ देशकाले च विधिना पात्रेभ्यः प्रतिपादितैः ॥१०५॥ नियमैर्ब्रह्मचार्याद्यैर्नियमैर्नार्चनादिभिः ॥ शोरार शोषणैरुग्रै
र्न तपोभिर्द्विजोत्तम ॥१०६॥ न महामंत्रजप्यैश्च गुरुभिः प्रतिपादितैः ॥ न स्वाध्यायैर्यथोक्तैश्च नानिषिद्धैश्च पर्ययैः परैः ॥१०७॥ ॥
न योगेन विना ज्ञानं योगस्तत्त्वार्थदर्शिभिः ॥ गुरूपदिष्टमार्गेण सवाभ्यासवैराग्येण च ॥१०९॥ तस्यांतराया बहवः सुदूरेस्श्र
वणादयः ॥ अतो न प्राप्यते ज्ञानं योगादेकेन जन्मना ॥११०॥ विना तपो जपाद्यैश्च विना योगेन सुव्रत ॥ निःश्रेयोलभ्यते काश्यामिहैकेनैव जन्मना ॥१११॥ स्वयाश्रुद्धिपाकारपाय छेयः समुपार्जितं ॥ तच्छ्रेयसोप्युदर्कस्तेम हानसि जो च सः ॥११२॥ द्वि
उक्तेति विरराम जः अएवतोर्गणयोस्तयोः ॥ सोपि प्रमुदितश्चाभूच्छिवशर्मा महामना ॥११३॥ ॥इति श्रीस्कंदपुराणे का

तथा च पातंजलसूत्रं योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति तत्त्वानुशीलनहेतुसाधोगएव तत्त्वानुशीलनं निदध्यासनं न तु योगानुष्ठानोसन्नबोधा
भावेपि श्रवणादिभिर्ज्ञानं भविष्यतीने त्याह सुदूरेति ॥ श्रवणमादिर्येषां श्रवणादीनां ते श्रवणादयः ॥ श्रवणमनननिदिध्यासनानीति
सप्रासार्थः ॥ चित्तवृत्तिनिरोधः विश्रवणादय एवनो सधरन्तरात्भाव ॥ तत्र तत्र्येयश्चेतित छेयस्तस्य उदर्कः उत्तरकालीनं
फलं अजो ब्रह्मा महातिविष्णोर्मनीयस्यसमहामना ॥११३॥ ॥इति श्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां द्वाविंशतितमो
ध्यायः ॥२२॥ ॥ ॥

शिवखंडे ... काशीखंडे ... ध्यायः ॥२२॥ ॥

.CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अधिके विंशतितमे ध्यायेऽस्मिन्मनोहरः॥ गणेशेनैतेऽकृतोऽनुज्ञाते राजन्पिप्पलके महोत्सवः॥१॥ तं दृष्ट्वा सोऽपृच्छत् देवं कस्मान्महानस्तीत्युक्तं॥ तत्रस्थं
विज्ञापयति॥ स सलोकेति किंचित् कैवल्यमिति हृदिस्थं भगवल्लोकप्रामावस्यक धात्यासंगेन बिलं बकारि तस्मये ससुखाच
दि३ तं मन्वानो ऽपरं ताम्राक्षः सारोपेनाह॥ यत्स मिति पिपृच्छिषुः प्रष्टुमिच्छुः त्वं निर्वाणं त कथनेऽसामर्थ्यमिति प्रोन्नमं
तव्यमिस्याह॥ नैतयोरति॥ प्रतिस्थिरे चलिताः आपृच्छ्य पृष्ट्वा तो गणौ प्रतिगच्छतः॥५॥॥ अन्यच्चेति यदुक्तं ताहो। कांतीति॥

१८ ॥२११॥ १८ शिवशर्मोवाचास सलोके स्थैर्यविधेस वेषांप्रपितामहः॥ किंचिद्विज्ञप्तुकामोऽस्मिन्नभयं दत्त्वा मुखेऽहो॥१॥ ब्रह्मोवाच॥ यत्त्वं प्रष्टुमना विप्र ज्ञातं तत्सोमनोगतं॥ पिपृच्छिषुस्त्वं निर्वाणं गणौ तत्कथयिष्यतः॥२॥ नैतयोर्विष्णुगणयोरगोचरमिहास्ति हि॥ सर्वमेतौ विजानीते पालकौ चिद्ब्रह्मगोलके॥३॥ इत्युक्त्वा सत्कृतास्तेन ब्रह्मणा भगवद्गणाः॥ प्रणम्य लोककर्तारं ते पिहृष्टाः प्रतस्थिरे॥४॥ पुनश्च यानमारुह्य वैकुंठमभितोऽपृच्छ॥ गच्छतापि पुनस्तत्र द्विजो नापृच्छि तौ गणौ॥५॥ शिवशर्मोवाच॥ किं यद्दूरं वयं प्राप्ता गतव्यं च कियत्पुनः॥६॥ अन्यं च वा मज्जे श्रुतं प्रोत्स्यात देष्यहो॥७॥ कांचवंती द्वारवती काश्ययोध्या च पंचमी॥ मायापुरी च मथुरा पुर्यः सप्तविमुक्तिदाः॥८॥ विहाय षट्पुरस्त्वन्याः काश्यामेव प्रतिष्ठिता॥ मुक्तिर्विश्वसृजा तत्किं समस्तु मुक्तिर्न संप्रति॥९॥ इति सर्वं मम पुरः प्रसादाद्वक्तुमर्हतं॥ इतितद्वाक्यमाकर्ण्य गणौ वचतुरादरात्॥१॥ गणावूचतुः॥ यथार्थं कथयावस्ते यत्पृष्टं भवतानघ॥ विष्णुप्रसादाज्जानीवो ह्यतेनाविभवेत्तया॥१०॥ ॥

तथा चोक्तं॥ अयोध्या मथुरा माया काशी कांती अवंतिका॥ पुरी द्वारावती चैव सप्तैता मोक्षदायकाः॥ इति॥ मुक्तिः कैवल्यं विश्वसृजा च ब्रह्मणा प्रोक्ता॥ यष्पृष्टं मितत्त्वे विसः पुर्यः सप्तिसहस्रः॥ तथा काशी नमतव्यां कांपिलो कोत्तरा लिपं॥ सप्तसु द्विपियां काश्यां प्रष्टव्यः समुपार्जितं॥ तद्रूपसो पृच्छदकस्तो महन्नस्ति द्विजो त्तमेति वदतोऽप्यशेषः॥ तत्तस्मात्संप्रति समभविदहत्लक्षणा मुक्तिः किं नास्तीति तत्तात्पर्यं॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(५११)

क्रियं हूरंवयंशाशाइति प्रथमप्रश्नस्योत्तरं वक्तुं प्रसंगात् पृथिव्यंतरिक्षयोः प्रमाणमाह तु॥ विप्रेति सार्द्धेन। हे विप्र पृथिव्यंतयोः सूर्याचंद्रमसोः॥ एकयोत्तया पुष्पवंतौ
दिवाकरनिशाकरावित्यर्थः॥ विस्तारपरिमंडलं यथा स्यात्तथा विस्तारादैर्घ्यपरिमंडलं च तु॥ लाकारता भूमेः सकाशादुपरित्यश्रीमस्यानुषंगः॥ योजनानां नियुते
एकं शतसहस्रं लु नियुतं प्रोच्यते बुधैरिति ब्रह्मांडपुराणात्॥ लक्ष्योहरूपः लक्ष्ययोजनं यथा स्यात्तथा लक्षयोजनमस्तीत्याद्येति वा उच्छ्रितः सौम्यो बुधः
सौम्यो मंगलः सुरेज्यो देवानां पुरोहितो बृहस्पतिः नियुतद्वये लक्षद्वितये द्विलक्षयोजनेन प्रमाणेन ऊर्ध्व उच्छ्रितः सौरिः शनिः हृशायुतं लक्षं ततो वत्स मुखपाम्रि
विप्राव भास्पते यावत् किरणे पुष्पवंतयोः॥ तावती भूः समुद्दिष्टा समुद्राद्रिकानना॥ ११॥ विप्रच्च तावदुपरिविस्तारपरिमंडलं॥ योजनानां च नियूते भूमे॥
र्भानुर्व्यवस्थितः॥ १२॥ भानोः सकाशादुपरि लक्ष्य लक्ष्यः क्षपाकरः॥ नक्षत्रमंडलं सोमात् लक्षयोजनमुच्छ्रितं॥ १३॥ उडुमंडलतः सौम्य उपरिष्टाद्वि॥
लक्षतः॥ द्विलक्षे तु बुधात्कुजः भुज्ञो मौ द्विलक्ष्यके॥ १४॥ माहेयादुपरिष्टाच्च सुरेज्यो नियुतद्वये॥ द्विलक्षयोजनोत्सेधः शौरिर्देवपुरोहितात्॥
॥ १५॥ दशायुतसमुच्छ्रायः सौरेः सप्तर्षिमंडलं॥ सप्तर्षिभ्यः सहस्राणां शतादूर्ध्वं ध्रुवः स्थितः॥ १६॥ पादगम्यं हि यत्किंचित्सा धरणीतले॥ तद्भू॥
॥ र्लोकमिति ख्यातं साद्रिद्वीपाद्रिकाननं॥ १७॥ भूर्लोकाच्च भुवर्लोको वध्नाद्वि हि रुद्रहल ॥ आदित्याद्ध्रुवं विप्र स्वर्लोक इति गीयते॥ १८॥ मह॥
॥ र्लोकः क्षितिरूर्ध्वमेककोटिप्रमाणतः॥ कोटिद्वये तु संख्यातो जनो भूर्लोकतो जनैः॥ १९॥ चतुःकोटिप्रमाणस्तु तपोलोकोऽस्ति भूतलात्॥ उप॥
॥ रिष्टात्क्षितेरष्टौ कोटयः सत्यमीरितं॥ २०॥ सत्यादुपरि वैकुंठो योजनानां प्रमाणतः॥ भूर्लोकात्सरि संख्याता कोटिः षोडशसंमिता॥ २१॥ पञ्चाशत्ते स्त्री॥
॥ पतिः साक्षात् सर्वेषामभयप्रदः॥ ततोऽन्तः षोडशगुणः कैलासो त्रिशिंकपः॥ २२॥ घ॥ श्री॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

273 सहस्राणां शतात् लक्षात् ॥१६॥ भूर्लोकस्य स्वरूपमाह पादगम्यं हीति उपरिष्टादिति पञ्चाशत्कोटियोजनपरिमितं वर्त्सवपमलिकांता इति स्मृतं गंतव्यं च
क्रियपत्तु रित्यस्य द्वितीयप्रश्नोत्तरमाहतुः सत्यादुपरीति एतेनाष्टकोटियोजनमार्गो गतमात्रं तीर्थनिर्धनितामिति भावः एतेन वैकुंठलोको ब्रह्मांडाद्बहिर्भागतादेव स्र्यते॥ त

न १ वा १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

412

द्वा२ मि३ ग्रा१

केवासं विशिनष्टि । पत्नेतिकंठमाप्याश्चवान्निति यावत् ॥ तपासहितः सकंठसर्वस्वरूपो वालस्मात्स्वेलो लीलारूपः अयं प्रमंबो वालस्य विशेषणं भविम्बेंद्रस्यारस्य पतस्येयं
ततः शाकं नंदिस्वोपमिति कविसाठः तस्य किं हशास्य स्वलीलामूर्तिधारिणः स्वलीलया मायया शरीरधारिणः तस्य स्थादिदं जगत् ॥ तथा च श्रुतिः । भीषास्माद्वातः पव
ते भीषोदेति सूर्यः ॥ भिषादिद्रस्य वेंद्रश्च मृत्युर्धावति पंचम इति ॥ पृद्भयोतिवा तोयंति स्मृतेस्थलस्य वशात्तानुवापर इत्ये तदेव विष्णोनितस्य प्रवर्तक इति मापापुः
समूर्तंस्कीर्तिवोदितंस्क त्पाशतिद्वीपालं यद्वा अमूर्तवौकाशरूपं मूर्तं पृथिव्यप्तेजोलक्षणं परंब्रह्मब यत्सदित्यर्थः तपाव स्कीर्तिः द्वेवाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं चेति ब्रह्मणो ॥
ब्या
॥ पार्वत्यासहितः शंभुर्गजास्यस्कंदनंदिभिः ॥ यत्रातिष्ठति विश्वेशः सकंठः परमः स्मृतः ॥ २३ ॥ तस्य देवस्य खेलोयः स्वलीलामूर्तिधारिणः ॥ सविश्वेः ॥
२८ ॥ स्वरइतिख्यातः तस्याज्ञाकृदिदं जगत् ॥ २४ ॥ सर्वेषामाप्सकस्याप्सोलस्यन्नाप्त्ता नवापरः ॥ स्वयं सृजति भूतानि स्वयं पाति यथोनित्विव ॥ २५ ॥ सर्वज्ञः ॥
॥२१२॥ ॥ कः स शोकः स्वेच्छाधीनविवेष्टितः ॥ तस्य प्रवर्तकः कोपिन हि सर्वनिवर्तकः ॥ २६ ॥ अमूर्तं यत्परं ब्रह्म समूर्तं स्कीर्तिवोदितं ॥ सर्वव्यापि सदा नित्यं ॥ ॥२१
२८ ॥ सत्यं द्वैतविवर्जितं ॥ २७ ॥ सर्वेभ्यः कारणेभ्यश्च परात्परतरं परं ॥ आनंदं ब्रह्मणो रूपं स्कृतयो यद्धि वक्षते ॥ २८ ॥ संविदं तेन यं वेदा विष्णुर्वेदनवेवि ॥
॥ धिः ॥ यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा महः ॥ स्वयंवेद्यः स्वयंज्योतिः सर्वस्य हृदि संस्थितः ॥ यो गिगम्यस्त्वनाख्येयोयः प्रमाणैकगोचरः ॥ ३० ॥
॥ नानारूपोप्यरूपोयः सर्वगोपि नगोचरः ॥ अनंतोप्यंतकश्चैव सर्ववित्कर्मवर्जितः ॥ ३१ ॥ श्री ॥ राम ॥ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥
विशेषणस्य सर्वव्यापीति साईद्वयं ॥ २७ ॥ सर्वेभ्यः कारणेभ्यो महदादिभ्यः परात्परं प्रधानं तस्मादपि परमिति हृदं अपरावरं किंतस्य रूपं किमत्र प्रमाणं तत्राह नयमिति स्कृतयश्च
म संज्ञा मनेमलवृद्धेत्या घ्याः तर्हि मानेन विषयीकृत त्वादनात्मत्वमनीत्यत्वं चस्यादित्पत आह तुः न संविदं तेविषयीन कुर्वंसी विदमिति काविता ॥ अतंच्चिरस नदाना दृत्ति विषय
त्वदाराव विषयत्वं मतोनायं दोष इति भावः ॥ किमत्र प्रमाणं वेद एवेत्साह यत इति ॥ एतस्मादेवा हृकृत्व ह्लप एव शंपत्रुत्वस्मोत्स स्वयं वेद्यः स्वभावेनान्यानपेक्षस्तत्र हेतुः पूरज्योतिः
स्वयंज्योतिरित्यर्थः अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरिति श्रुतेः ॥ प्रमाणमेकमेव केवलं गोचरे यस्य सप्रमाणैकगोचरः प्रमाणानामुपक्रमका एकहत्यर्थः चक्षुषश्चक्षुरित्यादि श्रुतेः सं
वौकरीत्या वेदानेवेद्य इति वामायया नानारूपोपि वस्तुतो अरूपः गोचरोप्ययः अंतक वपुरंतक स्वरूपः यद्वावस्तुतोनंतोपिमाययोपरिच्छिन्नस्वरूपः अंतकश्चैवेति काविता ॥ ३१ ॥

२७५ धक

ति२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

९१३

८२

नन्वेतद्वेविधस्य सर्वव्यापिनस्त्रिद्धनैकरसस्य कुतः कैलासावस्थितिमित्यत्र हेतुः ॥ तस्येदमिति ऐश्वर ईश्वरसंबंधि । तदेवरूपं विशिनष्टि । खंडचन्द्रं देतिपादाधिकपंचश्रिः चंद्रस्य खंड श्चन्द्रकलेत्यर्थः ॥ सोवतंसः शिरोभूषणं यस्य तत् ॥ लाललाटं शोभोनंतः गंगातरंगणायः सत्संगः समीचीनसंगस्तेन धौतं प्रक्षालितं जटानांतरं यस्मिन् तत्तरंगसंदोहेति क्वचि त् ॥ स्मरः कामस्तदंगादग्धाज्जातो यो रजः पुंजो भस्मराशिस्तेन पूजितानामवलीकृतायेऽवयवा वास्तैरुज्वलीकृतं उज्वलं व्यालाः सर्पाः महानुक्षो वलीवर्द एवस्यंदनस्ते न गमोगमनं यस्य तत् ॥ गजासुरस्याजिनं चर्मैव उत्तरासंगं उत्तरीयं वस्त्रं यस्य तत् ॥ ३५ ॥ विश्वेशसंशीलनमेव योगः ॥ ॥ उत्तरस्वैस्त्रासितो महामृत्युर्येन तत्सकाले कालः ॥ ॥

त्रासितमहामृत्युं महाबलगणावृतं ॥ शरण्यं शरणार्थिरक्षितस्त्राणं नतनिर्वाणकारणं ॥ ३८ ॥ मनोरथपथातीतं वरदानपरायणं ॥ तस्य तत्त्वस्वरूपस्य ॥ रूपातीत ॥ तस्य नो द्विज ॥ ३७ ॥ परावरे रुद्ररूपे सर्वव्याप्यावतिष्ठतः ॥ निराकारोपि साकारः शिव एव हि कारणं ॥ ३८ ॥ मुक्तये मुक्तये वापिन शिवान्मोक्षदः परः ॥ यथा ॥ तस्य द्विज ॥ ३७ ॥ परावरे रुद्ररूपे सर्वव्याप्यावतिष्ठतः ॥ इदं चराचरं सर्वं दृश्यादृश्यस्वरूपिणा ॥ तथा मृडानीकांते न विष्णुः प्रसादखिलं जगत् ॥ ४० ॥ तस्येदमे ॥ ॥ येनाखिलं विश्वं ह्येतत्सावर्तीपतिसाहृतः ॥ ३१ ॥ इदं चराचरं सर्वं दृश्यादृश्यस्वरूपिणा ॥ ३२ ॥ लसद्वामार्द्धनारीकं कृतगोपघस्रांगदं ॥ गंगातरंगसत्संगसदाधौत ॥ स्वैरंरूपं चन्द्रखंडावतंसकं ॥ तमालश्यामलगलं स्फुरत्फालविलोचनं ॥ ३३ ॥ लसद्वामार्द्धनारीकं ॥ ३४ ॥ महोक्षस्यंदगमनं विध्वस्ताजगवाबुधं ॥ ग ॥ जयतदं ॥ ३३ ॥ स्मरांगजरजःपुंजपूजितावयवोज्वलं ॥ विचित्रगात्रविघ्नतमहाव्यालविभूषणं ॥ ३४ ॥ ॥ जाजिनोत्तरासंगदशार्द्धवदनं मुमं ॥ ३५ ॥ छ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ

कालमूषकजक्षकइतिरुद्रेश्रुतिस्मृतिभ्यामुपसंहरतस्तस्येति द्वाभ्यां सर्वं व्याप्यावतिष्ठतस्तस्य परापरे सगुणे निर्गुणे रूपे संसारदुःखं शान्तिनाशयतीति रुद्रः ॥ न रूपे संसारदुःखनाशके रूपे इत्यर्थः ॥ रुद्रसंज्ञके रूपे शतिवा ॥ ननु सगुणे निर्गुणे रुद्रस्यैव रूपे चेत्तर्हि कथं जगदीश्वरत्वं विष्णोः प्रख्यातमित्याशंक्याह येनेति तेनारूपिणा सर्वेश्वरेण अखिलं सर्वमिति पदद्वयं संकोचव्यावृत्त्यर्था इदं जगत् यथा पार्वतीसा तथा मृडानीपत्यधीनं कृतं हि प्रसिद्धं तथा मृडानीकांते न विष्णुः सादृश्यधीनं अखिलं जगत् विधापकृता ॥ ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तथा१ ते१

हे विष्वक्विना पुक्षिपाग गरुडेन प्रतिगच्छती तैहिं गरुडगामिन्नीति भोगरुडवाहनं संत्यक्तौ नघनारपेयमिपौतिष्ठे बकुमराक्यमिदं चराचरं इत्यर्थः तत्र हिरिशिवविष्ण्वोरत्न रतमन्नावेन वेम्पान्नमुमुक्षुभिस्व नाप्यनेकश्राश्रयणीय इति ध्वन्या पामाहतुः ॥ यथा शिव इति तथा चहरिवंशे ॥ यो विष्णुः स वै रुद्र इति भविष्ये च ॥ यथा शिवस्तथा विष्णुरिति विष्णुसादरखिलं जगद्विधाय क्रीडनौ तत्फलकेलदेवत्रपचयति ॥ ॥ आकृपसवमिसारभ्येतितद्दसतः प्राक्तनेन ग्रंथेन श्रीकृष्णेत्यादि ल्पबलत्कोतपदानी॥

१८ ॥२१८॥ १८ ॥ विधाय क्रीडतो विप्रा नित्यं स्वछंदलीलया ॥ यथा शिवस्तथा विष्णुर्यथा विष्णुस्तथा शिवः ॥४१॥ अंतरं शिवविष्ण्वोश्च मनागपि न विद्यते ॥ आकृ॥
॥ यएवंब्रह्मादीनु समस्तान्देवतागणान् ॥४२॥ विद्याधरोरगादीश्च सिद्धगंधर्वचारणान् ॥ निजसिंहासनं सम्मं कृत्वा सिंहासनं शुभं ॥४३॥ ते॥
॥ प्रवेश्य हरितत्र कृत्वा छत्रं मनोहरं ॥ सुवर्णकोटिशालीकैर्विश्वकर्मविनिर्मितं ॥४४॥ पांडुररत्नदंडं च स्थूलमुक्तावलंबितं ॥ कलशेन॥
॥ विचित्रेणाप्युपरिष्टाद्विराजितं ॥४५॥ सहस्रयोजनायामं सर्वरत्नमयं शुभं ॥ पट्टसूत्रमयै [illegible] श्चामरैश्चोपरि छत्रं ॥४६॥ राजाभिषेकयोग्यै॥
॥ श्च द्रव्यैः सर्वौषधादिभिः ॥ प्रस्याल्पतीर्थपाथोभिः पंचकुंभैर्मनोहरैः ॥४७॥ सिद्धार्थाक्षतदूर्वाभिर्मंत्रैश्च यमुपस्थितैः ॥ देवान्नौतथ वीणाच॥
॥ सिद्धानां पुण्णनामपि ॥ आनीय मंगलकराः कन्याः षोडश षोडश ॥ वीणामृदंगाडुंभेरी मरुडौडिमझझरैः ॥४९॥ आनकैः कांस्यताल॥
॥ सिद्धानां पुण्णनामपि ॥ आनीयमंगलकराः ॥ ब्रह्मघोषमहारावैरापूरितनभोगणे ॥५०॥ शुभे तिथौ शुभे लग्ने तारा चंद्रबलान्विते ॥ स्वयं मुकुटरम्य॥
॥ श्रीतीर्थैर्ललितगायनैः ॥ ब्रह्मघोषमहारावैरापूरितनभोगणे ॥ अभिषिक्तः सहदेवेन स्वयं ब्रह्मांडमंडपे ॥५२॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ कृतकौतुकमंगलं ॥५१॥ मंडानीकृतश्रृंगारसुश्रियासुश्रियायुत ॥

तृतीयांतानां चकेषांचित्सादानास अभिषिक्त महेशेनेत्यग्रिमेण संबंधः ॥४५॥ प्रसक्षतीर्थपाथोभिः प्रसक्षाणि यानि तीर्थानि तेषां पाथोभिर्जलैः प्रसक्षैस्तीर्थैरेवानीतैः पाथोभि रित्यर्थः ॥ प्रसवसफलजनतीर्थपाथोभिरितिवा प्रसक्षाल्पतीर्थेति क्वचित्पाठः ॥ सिद्धार्थः श्वेतसर्षपः ॥ अक्षः शंखः मरुडमरुः मंडानीकृतश्रृंगारस्त्रवानी रचितवेषसुश्रिश्रमाशो भनया कमलया युत कथंभूतया शोभनकांतिमत्या अभिषिक्त महेशेन महादेवेनेत्यर्थः ॥५२॥ ॥ रामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामराम॥

१८ ॥२१॥ १८ ध्य२

कृ२

ति १

न तस्कष्टावेसुकं॥ तामे दस्मीतंस्ते ज्ञातो दर्शयंतोऽदंतयानिर्दिष्टं वचनमाह तुः ममवंद्यस्त्वमिं॥ तुशब्द एवार्थे अयंविष्णुर्मम वंद्य एव नान्यु ज्ञेयोऽतस्त्वमप्यमुं हरिं केवलं प्रणमेस

॥ दत्तोऽसमस्तामैश्वर्य्यं यच्चिजेनान्यगामि च॥ ततस्कष्टावदे शैवैः प्रमथैः सहशार्ङ्गिणं॥ पशु॥ अब्जलाएं लोककर्त्तारं
॥ मुवाच च वचस्त्विदं॥ ममवंद्यस्त्वयं विष्णुः प्रणमत्व ममुं हरिं॥ ५४॥ इत्युक्त्वाथ स्वयं रुद्रो ननाम गरुडध्वजं॥
॥ ततो गणेश्वरैः सर्वैः ब्रह्मणा च मरुद्गणैः॥ ५५॥ योगिभिः सनकाद्यैश्च सिद्धैर्देवर्षिभिस्तथा॥ विद्याधरैः
॥ सगंधर्वैर्यक्षरक्षोप्सरोगणैः॥ ५६॥ गुह्यकैश्चारणैर्नतैः शेषवासुकितक्षकैः॥ पन्नगैर्भिस्तक्षकैश्च
२५॥ सर्वैः स्थावरजंगमैः॥ ५७॥ ततो जयजयेत्युक्त्वा नमोस्त्विति॥ नमोस्त्विति॥ ततो हरिर्महेशो नसंस्मदित्युसदासदा॥ ५८
॥ एतैर्महामखैरन्यैरानर्चि परमार्चिषा॥ त्वं कर्त्ता सर्वभूतानां पाता हर्त्ता त्वमेव च॥ ५९॥ त्वमेव जगतां पूज्यस्त्वमेव जगदीश्व
॥ रः॥ दत्ता धर्मार्थकामानी शास्ता दुर्नयकारिणां॥ ६०॥ अजेयस्त्वं च संग्रामे ममापि हि भविष्यसि॥ इच्छाज्ञानक्रियाशक्तिः नरा
॥ स्त्रिस्तथा नमा॥ ६१॥ शक्तित्रयमिदं विष्णो गृहाण प्रापितं मया॥ लब्धेष्वारो हरेन्नूनं मया शस्य प्रयत्नतः॥ ६२॥ लब्ध्वा कानां मयाविं
॥ श्वादेयं निर्वाणमुत्तमं॥ मायां चापि गृहाण मां धातुः प्रणोद्यां सुरासुरैः॥ ६३॥ यया संमोहितं विश्वमखिलं हि भविष्यति॥ चाममाकु र्म
॥ दीयस्त्वं वैकुंठैश्वर्यमासाद्य हरे स्थितः हरः स्वयं॥ ६५॥ कैलासे प्रमथैः सार्द्धं स्वैरं क्रीडत्युमापतिः॥ तदा प्रभृति देवोसौ शार्ङ्गधन्वा ग
म११॥ दाधरः॥ ६६॥ त्रैलोक्यैश्वर्य्यं खिलं शास्ति दानवान्तकृतो हरिः॥ इति ते कथिता विप्र लोकानां च परिस्थितिः॥ इदानीं कथयिष्या वस्त्ववनि

र्थः॥ गासंस्त्रसविदधुत्सदीदेवानां सप्ताया आनर्चि प्रजितः परमार्चिषाउपलक्षितः तो॥ ततो हरेरिः परमार्चिषेति पाठे परमार्चिषा वानचरस्यर्थः नामे वार्चिषमाह तुः संकर्त्तीसादि

दक्षिणोसौ पितामहः॥ अस्यापि हि विधेः पाता जनेता [illegible] विष्णुः॥ ७०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

416

स्कं०पु०अ०चतुर्विं०

॥ २ ॥

एतदध्यायश्रवणजापनफलमाह ॥ इदं त्वित्यादिना ॥ ७१ ॥ ॥ इति श्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ चतुर्भिरध्यिके विंशेऽध्याये स्यंतमानोरमे ॥ कैवल्यं परमानंदं वर्ण्यते शिवशर्मणः ॥ १ ॥ इदानीं कथयिष्यावस्तव निर्वाणकारणं स्कंदः पूर्वं तदेव सप्रपंचं कथयतः शिवशर्मच्चलितुं दर्शमुत्तरका
ले ॥ १ ॥ भविष्यसीति ॥ राज्यं प्राप्य महीपालः स नन्दिवर्धने हर्षजननकेतन्माभिर्भविष्यसीत्यन्वयः राज्यं विशिनष्टि ॥ चतुरंगान्न्यूनसाग्रशौष्टादशाभिः ॥ लक्षिभिः पंक्ति

इदं तु परमाख्यानं शृणुयाद्यः समाहितः ॥ ॥ स लोकमभिगम्याथ काश्यां निर्वाणमाप्नुयात् ॥ यज्ञोत्सवविधा
नेचमंगलेष्वखिलेष्वपि ॥ ६९ ॥ राज्याभिषेकसमये देवस्थापनकर्मणि ॥ सर्वाधिकारदाने च नववेश्मप्रवेशने ॥ ७०
पठितव्यं प्रयत्नेन तत्कार्यपरिसिद्धये ॥ जप्यमेतत्प्रयत्नेन सततं मंगलार्थिना ॥ ७१ ॥ अमंगलानां शमने हरनारा
यणप्रियं ॥ ७२ ॥ ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे चतुर्दिक्षु राजाभिषेको नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ छ ॥

१८ ॥ २१७ ॥ १८ ग० ॥ स्कंद उवाच ॥ शिवशर्मन्नुदर्कस्ते कथयामि निशामय ॥ त्वमत्र वैरलं वैतु न्नाभोगान्सुपुष्कलान् ॥ १ ॥ ब्रह्मणो लोके ॥ २
वत्सरं परमं मासोप्सरोगणैः ॥ सुतीर्थमरणोपात्तपुण्यशेषेण वै पुनः ॥ २ ॥ भविष्यसि महीपालो नगरे नंदिवर्धने ॥
राज्यं प्राप्यासपत्नं च समृद्धबलवाहनं ॥ ३ ॥ लक्षिभिर्द्दष्टपुष्टैश्च रम्यहाटकभूषणैः ॥ संजुष्टमिष्टाष्टगौनांकर्मणानिस्य

कर्तृभिः ॥ ४ ॥ सदासंपन्नसस्यं च सरोरक्षेत्रसंकुलं ॥ सुदेशं सुप्रजं सुष्ठु सुतराणं बहुगोधनं ॥ ५ ॥ देवतायतनानां च १८
राजभिः परिराजितं ॥ सुरूपो यत्र वै ग्रामः सुविचार्द्धिविराजितः ॥ ६ ॥ सुपुष्पफलनिम्नोद्यानाः सर्वदाफलपादपाः ॥
सपद्मिनीककासारा यत्र राजंति भूमयः ॥ ७ ॥ राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम ॥

तैः संजुष्टं संसेवितमित्यन्वयः ॥ वर्णैश्चेति घचितं ॥ हाटकं सुवर्णं इष्टानि वापीकूपतडागादीनि निर्माणानि ॥ अंतर्वेद्यां दीयमानानि दानानि तेषां कर्मणां निस्यकर्तृभिः ॥ ४ ॥ सदा
संपन्नानि सस्यानि यस्मिन् तत् अत एव सर्वरक्षेत्रसंकुलं सुर्वर्णशोभनफलयस्यां भूमीनि यानि क्षेत्राणि तैः संकुलं ॥ ५ ॥ राजभिः पंक्तिभिः यत्र राज्ये सुपुष्पति
फलमयो यत्र विशेष्याः अन्यानि विशेषणानि सर्वदाफलपादपाः ॥ सदाफलानि एषां तैः पादपैः लक्ष्यवर्तमानाः कासाराः सरांसि ॥ ७ ॥ रामरामरामरामरामरामरामरामराम ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्तृतं भो यस्याः सा सदंभ्मानि निम्नगा राजिर्न दारुं दंः पक्षांतरे सदंभ्सादं भो चर्मं स्वीजिसंतः सहिता। जनसमुहो यत्र ने सर्थः। सर्वत्र शब्दसंम्मे
षातें कारण्याकुलानि गोत्राणि तान्येव कुलीनशब्दवाच्यानि कौर्धिव्यां लीनानि कुलीनानि स्थन्यायचनपक्षेव्यावर्त्तव्यो नारापु
विनम्मो नामस्तु रतप्रावमकाशानं विद्दस्तु विभ्रेः ज्ञाने कुटिलगामिन्योवक्रगामिन्यः प्रजापक्षे विमार्गगामिन्यः॥ विषयेदेशे तम्मो
युक्ताः अंधकारमिश्राः बहुलेषु कृष्णपक्षेषु पक्षांतरे तमोयुक्ताः रजोयुजः ऋतुकाले नशोणितयुक्ताः पक्षांतरे रजोगुणयुज
नं अनंधो अगविष्ठः पक्षांतरे अंधोन्नं अनक्तमितिपावत्। तद्ग्रहते अनंधो भोजनं पृजिक्रियानाविघते अयो लोहयत्रैव स्पंद
नेतथा स्वर्णनामिम यामिस यर्थः। पक्षांतरे नयोनीति स्त्राउ ग्रहतो नियः॥१२॥ ॥दं डो नाळंडां कुशतिप्रसिद्धं परशुः कुठारः॥ बाळव्य

दंसं भानि निम्नगा राजिर्न यत्र जनता कचिद्व्याकुलान्येव कुलीनानि न चान्यापघनानि त्वार्ट॥ विभ्रमो यत्र नारीषु न विद्व
त्सु च कर्हिचित्॥ नद्यः कुटिलगामिन्यो न यत्र विषये प्रजाः॥१०॥ तमोयुक्ताः पोक्षे यत्र बहुलेषु न मानवाः॥ रजो
युक्ताः स्त्रियो यत्र न धर्मबहुला नराः॥१०॥ घनेरनंधो यत्रास्ति जनो नेवाभोजनं॥ अनयः स्पंदने यत्र न चैव राज
पुरुषः॥११॥ दंडः परशुकुद्दालवालव्यजनराजिषु॥ आतपत्रेषु नान्यत्र कचित्क्रोधापराधजः॥१२॥ अन्यत्राक्षि
कवंदेभ्यः कचिन्न परिदेवनं॥ आक्षिकाइ यदृश्यंते यत्र पाशांकपायेण॥१३॥ जाड्यवार्त्ता जले येषु वस्त्री मध्या
वेदुर्बलाः॥ कठोरहृदया यत्र सीमंतिन्यो न्यमानवाः॥१४॥ ॥७॥

जनं चामरं पक्षांतरे क्रोधाद परापाद्धजायते घन ग्रहणरूपो दंडो पि अक्षैः सारिभिः व्यवहरंती त्याक्षिकास्तेषां वंदेभ्यः समूहेभ्यः
परिदेवनं कृतक्रीडा॥ पक्षांतरे पिदेवनं प्रलापः॥ आक्षिका एव पाशांक पाणयः पक्षांतरे पाशा एव पाशाकारज्जो वस्तोपाणिषु येषां ते
तथा॥ यत्र चोन्नतवादिनाहतिकचित्सांचिं सः जाड्यं शैसं पक्षांतरे जाड्यं मौर्ख्यं स्त्रीमध्यम ध्येमदेशाः दुर्बलाः कृशाः पक्षांतरे दु
र्बला धनादिबलहीनाः॥ कठोरक्षुरसमहृदयं यासांताः कठोरहृदयाः सीमंतिन्यो नार्यः॥ तथा च भागवते। शरत्सभ्रो सर्वं वक्रौ व
चस्य मनवणाम्नते॥ हृदयं क्षुरधाराभं स्त्रीणां को वेद चेष्टितमिति॥ स्वभावबलान्नापं विगुणः। यद्वा कठिनहृदयाः कठिनस्तनाइस

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

११०१४ अं० चतुर्दि॰

श२

कुष्ठयोगः कुष्ट इति प्रसिद्धस्यौषधविशेषस्य कुष्ठशब्दस्य प्रयोगः। पक्षांतरे कुष्ठस्य श्वित्रापरपर्यायस्य रोगस्य योगः संबंधः॥
वेधोप्यंतः सुरत्नेष्वेव रोणत्र रत्नेष्वेवांतर्मध्ये वेधः छिद्रं पक्षांतरे वेधस्ताडनं वेधोप्यनः सुरत्नेष्विति क्वचित्पाठः तत्रानः सुकंटेषु
मूर्खं मूर्तिकरेषु च मूर्त्तयो विग्रहश्चरप्रतिकृतयः यद्वा मूर्त्तयो मूर्त्तिमंतस्तासां करेष्वेव मूर्खं पक्षांतरे मूर्खं रोगविशेषो योगविशे
षश्च वेधस्त्विति धिष्णुनक्षत्रेषु॥ मूर्खो योगश्चयेषु वै इति पाठे तिथिषु वेधो दशमीविद्धैकादश्यादिरूपः नक्षत्रवेधः एका[redacted]
धौ स्यांति नक्षत्रयोगसंबंधः मूर्खः मूर्खयोगः अन्येषां योगानां चयेषु पक्षांतरे वेधस्ताडनं इत्युक्तमेव॥१५॥ साचिकप्रा

औषधेष्वेव यत्रास्ति कुष्ठयोगो न मानवे। वेधोप्यंतः सुरत्नेषु मूर्खं मूर्तिकरेषु वै॥१५॥ कंपः साचिकप्रा
२९८ ॥२१९॥ १८ बोधो न भयात्क्वापि कस्यचित्। संज्वरः कामजो यत्र दारिद्र्यकलुषस्य च॥१६॥ दुर्लभत्वं सदैकस्य
सुकृतेतरवस्तुनः। इभा एव प्रमत्ता वै युद्धवीच्यो जलाशये॥१७॥ दानहानिर्जनेष्वेव द्रुमेष्वेवाहिकं
टकाः। जनेष्वेव विहारा हि न कस्यचिदुरस्त्ववी॥१८॥ ॥७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

बोभक्तिः स्वभर्तृषु स्त्रीणां स्त्रीषु च पुंसां संज्वरः कामजनितप्रक्षोभः पक्षांतरे संज्वरो घनादिनिमित्तः संतापः। कलुषस्य पाप
स्य दारिद्र्यं न धनादेः न विद्यते कं सुखं यस्मात्तदकं पापं तस्य सदा दुर्लभत्वेन पुण्यस्य [illegible] सुकृतेतरवस्तुनः
सुकृतेषु एव निमित्तो वस्तुनोर्थ दुर्लभत्वेनानास्तिषु एवार्थ सर्वेषां धनं व्ययं तीर्थः दुर्लभत्वं सदैकस्य सुकृतेतरवस्तुन इति पा
ठे सुकृतेन तरवस्तुनः पापस्येति व्याकर्तव्यं इभाः गजाः एव प्रमत्ता न जनाः। वीच्यः तरंगयोः वेषजलाशये तरंगवशादौ युद्धं न तु प
रस्परं जनानां स्पर्द्धया दानहानिर्मदोदकस्यागः पक्षांतरे दानहानिर्दानाभावः द्रुमेष्वेवाहिकंटकाः पक्षांतरे अन्यत्र कंटकाः कंटकतुल्याः दुः
खदा इत्यर्थः जनेष्वेव विहारा विहरणानि विहाराः क्रीडास्त्री समापि विहरणानि विहारा इति बहुवचनं वा पक्षांतरे विगतहारा विहारा उरस्त्ववी

पं२ स्य३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

419

स २

नवाणेषु वर्गुणविश्लेषोन्यापरित्यापरित्यागः पक्षांतरेन्यत्र गुणानां मुदारादीनां विश्लेषो विच्छेदो नेत्यर्थः पुस्तके पुस्तिकायामेव दृढ बंधोक्तिः पु
स्तकं दृढं बंधनीयमिति वचनं। तथाचोक्तं। तैलाद्रक्षेज्जलाद्रक्षेद्रक्षेच्छिथिलबंधनात्। अरक्षणे परहस्तेषु एवं वदति पुस्तकमिति। पक्षांतरे
अन्यत्र अयं दृढं बंधनीयमिति वचनं नास्तीत्यर्थः अपराधाभावात्। पाशुपते पाशुपतयोगयुक्ते परमहंसे एव स्नेहत्यागो ममताभावः यद्वा पाशुप
ते पाशुपतसंन्यासिन्येव स्नेहत्यागः स्नेहद्रव्याभ्यंगस्नेहात्तभैक्ष्यादित्यागः तथा च श्रुतिः प्रमाणं॥ प्राणसंधारणार्थं यथामेदोवृद्धिर्न जा
यते। औषधवदशनमाचरेदिति सा तैलादिमैथुनं च प्रतिषिद्धानि। अभ्यंगं चैव तांबूलं वर्ज्ययेत् सुदारवदिति पक्षांतरे न्यत्र स्नेहस्य दयायाः स्नेहद्वयस्य
दृढतादेर्वा त्यागो नेत्यर्थः कृतसंन्यासकर्मणाममस्कदंडी त्रिदंडी नाम वेददंडधारिणं धारणकथा पक्षांतरे अन्यत्र राजदंडकथा नास्तीत्यर्थः॥२०॥ ७०॥ स ६

बाणेषु गुणविश्लेषो बंधोक्तिः पुस्तके दृढा। स्नेहत्यागः सदैवास्ति यत्र पाशुपते जने॥ दंडवार्त्तासदा यत्र कृतसंन्यासकर्मणां॥२०॥ मार्ग
णाश्चापि वै यत्र भिक्षुका ब्रह्मचारिणः॥ यत्राक्षपटिका एव दृश्यंते मल्लधारिणः॥२१॥ प्रायो मधुव्रता एव यत्र चंचलवृत्तयः॥ इत्यादि
गुणवद्देशे तस्मिन् राज्यं प्रशास्ति सः॥२२॥ धर्मेण राजन् धर्मज्ञ शौडीर्यगुणशालिनि॥ सौभाग्यभाजि रूपाढ्ये शौर्यौदार्यगुणान्विते॥२३॥

चापेषु चापेषु धनुर्षु इतियावत्। धनुःश्चेव मार्गणः बाणाः पक्षांतरे अन्यत्र मार्गणाः याचकाः नसंतीत्यर्थः ब्रह्मचारिण एव भिक्षुकाः भैक्ष्याहारोपजी
विनः॥ संन्यासिनां तत्यादरेण निमंत्रणमेव भवतीतिभावः। अक्षपटिका अपि धृता एव मल्लधारिणो दृश्यंते। पक्षांतरे नान्ये इत्यर्थः। मधुव्रता भ्रमरा
एव चंचलवृत्तयः पक्षांतरे नान्ये इत्यर्थः॥ भ्रमरे षट्पदे भृंगे न च चंचलवृत्तयो न भवंतीति प्रायो ग्रहणमुपसंहरति इत्यादीति। पूर्वोक्तप्रकारगुणवति दे
शे धर्मेण न्यायेन राज्यं राज्ञः कर्म प्रजापालनादिलक्षणं प्रशास्ति करोति सति लावण्येन नाम सौदर्यं यत्र जिता प्राप्ता रोमनाम्नी यस्मिन् स्त्रीणां राज्ञीना
म सुतं दशसहस्त्रं तासु चक्रमाराणां शतत्रयं सा विभविष्यतीति तत्तीये नान्वयः राजा न विशेष्यते शौंडीर्ये इति शौंडीर्यं शूरता सौंदर्येति किंचितूत्र सौं
दर्यं शोभातिशयः रूपं करचरणादिघटनसौष्ठवं लावण्यमिति यावत्॥ शौर्यं दाक्ष्यं औदार्यं दातृत्वं महत्त्वं वा॥२३॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

48

२८२

हृद्रुकाव्हइतिसार्द्धपंचकंवाक्यंनाम्नाहृद्रुकाव्हइतिख्यातस्तंमध्येराजसभंराज्ञसभायामध्येदूरात्कार्प्पटिकैरत्नवस्त्रधारितपरिवेषैर्द्दृष्टःसनूपश्चात्तैः सर्वैःकार्प्पटिकैरनेकशःशोभनाशीर्वादैरभिनंदितश्चानंदेनसंवर्द्धितोभविष्यसीत्यन्वयः॥कथंभूतैःस्वाशीर्वादैःतत्कर्मसाविसहृदेशस्तत्तद्घे कुंठभोगावसानपुण्यकर्म्मतस्यथत्फलंतत्सहृदेशस्तत्घोगेर्यथार्थैरित्यर्थः।तज्ञविसहृदेशेरितिपाठेसएवार्थः।त्वंकथंभूतःउग्रप्रतापवान्। क्रियासाधनसंपत्त्यासंतर्पितामार्गणायाचकायेनसः।श्रीःसमर्पितेतिपाठेसएवार्थः।संततमवभृथेनयुज्ञसमाप्यनंतरंक्रियमाणेनस्ना नेनक्लिन्नाआर्द्रामूर्द्धजाकेशायस्यसः।सत्तीर्थोदकसंक्लिन्नेतिपाठेसत्तीर्थान्युत्कृष्टानियानितीर्थानिकावेरीतुंगभद्रावेण्यागौतम्यादीनित

सीमंतिनीनांरम्याणांलावण्याजितसुश्रियां॥राज्ञीनामयुतंभावि कुमाराणांशतत्रयं॥२४॥हृद्रुकाव्हइतिख्यातउग्रःपरपुरं जयः॥विजितानेकसमरःश्रीसंतर्प्पितमार्गणः॥२५॥अनेकगुणसंपूर्णःपूर्णचंद्रनिभद्युतिः॥संततावभृथक्लिन्नमूर्द्ध जःक्षितिपर्षभः॥२६॥प्रजापावनसंपन्नःकोशाप्रीणितभूसुरः॥पादारविंदंगोविंदंहृदिध्यायन्नतंद्रितः॥२७॥वासुदे वकथालापपरिक्षिप्तदिनक्षपः॥कदाचिदुपविष्टःसन्नूमध्येराजसभंनृप॥२८॥दूरात्कार्प्पटिकोद्दिष्टोवाराणस्याःसमाग तैः॥तत्कर्मभाविसहृदेशस्तथात्वमभिनंदितः॥२९॥तैःसर्वैराजशार्दूलःस्वाशीर्वादैरनेकशः॥श्रीमद्विश्वेश्वरोदेवोविश्वेषांजगतां गुरुः॥३०॥काशीनाथस्तकेतेकुर्यात्कुमतेरपवर्जनं॥नैश्रेयसीचसंपत्तियोदेयात्स्मरणादपि॥३१॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

थावोक्तं।कावेरीतुंगभद्राचवल्लकावेण्याचगौतमी॥भागीरथीतिविख्यातापंचगंगाःप्रकीर्तिताः इतिसामुद्रकैःसंक्लिन्नामूर्द्धजायस्यसइत्यर्थः। कोशेनकोशस्थेनधनेनप्रीणितास्तर्प्पिताभूसुराब्राह्मणायेनसः।गोविंदस्येदंगोविंदंपदारविंदेहृत्स्येतिपाठेपदारविंदइतिद्वितीयाद्विव चनं॥२७॥वासुदेवकथालापेनपरिक्षिप्तेनिर्वाहितेदिनक्षपेदिवसरात्रीयेनसः॥स्वाशीर्वादानेवाहतुः।श्रीमद्विश्वेश्वरइतिपंचकेनकुमतेर ज्ञानस्यअपवर्जनंनाशानंचचात्रसाधनप्रयोसहद्याकुः॥नैश्रेयसींकेवल्याख्यांसंस्मरणादपि॥अपिशब्दात्कुद्धारणादपि॥तथा व॥सद्वृत्तचारितंयेनहरिरित्यक्षरद्वयं॥बद्धःपरिकरस्तेनमोक्षायगमनंप्रतीति॥३१॥ ॥श्रीरामजयरामजयजयराम॥ ॥ ॥

१८ ॥२११॥ १८

१८ ॥२१... १८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५२१

घटे २

ननु अज्ञानं ज्ञानेनैव निवर्त्यं अतस्तल्लक्षणाभावात्कथं तदपवर्जनं तत्राह ॥ काशीनाथः सद्गतिसम्प्रसिद्धः शिष्याद्युपदिष्टात् ॥ ननु तथापि सार्वज्ञ्यादिज्ञानदानेन सदोषमन्तदवस्थ
एवेत्याशंक्याह ॥ मलवर्जितमिति अज्ञाननलकार्यमयोनाशकमित्यर्थः ॥ ननु पुण्यं विना विश्वनाथस्मरणं कथं तत्राह ॥ येन पुण्येनेति प्राज्यमुत्करं उत्कृष्टं ।
प्रज्ञासुखं तच्च हेतुरकंटकं शत्रुरहितं ॥ ननु प्रसन्नः एकमेव फलं दद्यात् चिरंजीवनमारभ्य मोक्षावसानपर्यन्तमित्यत्राह ॥ यस्य प्रसादादिभिरंबरंबरं अंग

॥ काशीनाथः सतेद्द्यात् ज्ञानं मलविवर्जितं ॥ येन पुण्येन ते प्राज्यं राज्यं प्राप्तमकंटकं ॥ ३२ ॥ तस्य पुण्यस्य शेषत्वे भूयाद्विश्वनाथे मतिस्तव ॥ यस्य प्रसादादास्यसू ॥
॥ रूपमायुःसुतान्वरांगनाः ॥ ३३ ॥ समृद्धयः स्वर्गमोक्षौ स विश्वेशः प्रसीदतु ॥ नामस्मरणमात्रेण यस्य विश्वेशितुः प्रभोः ॥ ३४ ॥ महापातकविच्छेदः सवि ॥
॥ स्वेशोल्लसते हृदि ॥ त्वं वृद्धकालो भूपालः स्कन्दे त्याशीः परंपरां ॥ ३५ ॥ स्मरिष्यसि इदं वृत्तं तं पुलकांकवपुस्तदा ॥ ३६ ॥ आकारो गोपनं कृत्वा तेस्योदत्वा धनं बहु ॥
प्र ॥ ॥ ३७ ॥ सुमुहूर्ते मनुष्या सुते राज्यं विधाय वै ॥ अनर्गलस्त्वया राज्यात्ततः काशीं गमिष्यसि ॥ ३८ ॥ दत्वा दानानि भूरीणि प्रीणयित्वा द्विजोत्तमान् ॥ स्व
॥ नाम्ना तत्र संस्थाप्य लिंगं निर्वाणकारणं ॥ ३९ ॥ प्रासादं तत्र कृत्वाथ स्वेन्दसे कूपमुत्तमं ॥ विधाय विधिवत्तत्र कलशारोपणादिकं ॥ ४० ॥ मणिमाणिक्यवी
॥ पेय दुकूलैर्भाख्य गोधनं ॥ महाध्वजपताकाश्च वच्छत्रचामरदर्पणं ॥ ४१ ॥ देवोपकारणं भूरी विश्राण्य श्रमवर्जितः ॥ व्रतोपवासनियमैः परिक्षिणकलेवरः ॥ ४२ ॥

नाऽन्तमास्त्रीवरांगनाः इति वा पाठः समृद्धयो राज्यादिसम्पत्तयः परमकारुणिकत्वात्तस्येति भावः ॥ ३४ ॥ त्वमिति इत्याशीः परंपरां आशीर्दध्यांक्षत्वादिति मं अयं वा सो पा १
वृत्तान्तश्चेतिवा अयं वृत्तान्त आवयोः इदानीं कथ्यमाने त्वं स्मरिष्यसीत्यर्थः ॥ आकारेति ॥ साई वाक्यं आकारगोपनं अस्मिप्राय मंगोपनं ॥ सुमुहूर्ते ह शोभनं मुहूर्ते दत्ते तिसाई
श्लोकवाक्यं ॥ तत्र लिंगं तस्य बतानां पक्षनां तत्र काशपाइ स्प सेकेतपोधनामित्सनेना ॥ न्वयः ॥ पेय दुकुलं पीतवस्त्रं विश्राण्य दत्वा श्रमवर्जितः कोपर्पण्यजन्यखेदरहितः ॥
छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥

१८२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

का०पु०अ०चतुर्वि०

मूर्त्तिमंतं धर्ममिवेत्यन्वयः॥ प्रांशुमुच्चं महांतं धर्ममिति वाउपदिशेपेत्यर्द्धवाक्यं।मन पोधनइतिशेषः॥ पृक्ष्यतिप्रश्नंकरिष्यति॥प्रश्नमेवाहत्तुः कोसीतिसार्द्धेन॥

१८
॥२५८॥
१८

॥मध्याह्ने निर्जनेतत्र द्दस्यस्येकं तपोधनं॥अ तिवृद्धजीर्णवपुषं परिपिंगजटान्वितं॥४३॥मूर्त्तिमंतमिवप्रांशुं धर्मं जनमनोहरं॥भारं सहारयत्रोष्टे॥
॥हत्यपृष्टपासमर्प्यवा॥४४॥गर्भागाराद्विनिष्क्रम्यास्यायांतरंगमंडपे॥उपविश्यसमीपेतेपप्रच्छ त्येवमतुकमात्॥४५॥कोसित्वं किमिहासित्वं॥
॥द्वितीयइवकस्त्वयं॥प्रासादः कारितः केनजानास्येषततोवद॥४६॥अस्यलिंगस्य किंनामप्राज्ञो मौनेनवार्द्धकात्॥पृष्टत्वमितिनेनाथ नंद॥
॥वृद्धतपस्विना॥४७॥कच्चिद्दिष्ट्यस्यहंराजा वृद्धकाष्ठइतिश्रुतः॥दाक्षिणात्यइहाप्राप्तस्तेतयासहकांतया॥४८॥ध्यायामासिलिंगमेन॥
॥च्च पार्थ्यपामिनकिंचन॥प्रासादस्यास्यजटिलस्वयं कारयितासिवः॥४९॥विशेषतोस्यलिंगस्यनाम नोवेद्मिनिश्चितं॥इतिश्रुत्वान॥
॥रपनेर्वाक्यंप्राजेराधरः॥५०॥सत्यमुक्तं त्वयैकं हि लिंगनामनवेद्म्यहं॥पश्येयं त्वामहं नित्यमुपविष्टंसुनिश्चलं॥५१॥अकतोभवि॥
॥ष्यति नवप्रासादो येनकारितः॥ममायेतत्समावक्ष्वेयदिजानामितत्त्वतः॥५२॥आकर्ण्येतित्ववचस्तस्य पुनः प्राहस्मवाग्मिनि॥कन्तका॥
॥रयितावास्तु किमतथ्यं ब्रवीम्यहं॥५३॥अथवाचिंतयाकिंम्मेनपस्विन्नेनयाविप्रो॥इतित्वयीस्थितेजोषंसपुनर्वृद्धतापसः॥५४॥पिपासु॥
॥रस्मिपानियमानियास्तुप्रपयच्छमे॥इतितेनवनुन्नस्त्वंवार्यानीपवनं...त्स्नणात्॥५५॥कुपयिष्यसितं वृद्धतापसंनतल्लक्षणाच्छ्रमः॥तदनुपानंतो॥
॥रस्मिपानियमानियाम्तुप्रयच्छमे॥
॥भूपालसुपावर्णशशिप्रभः॥५६॥तरुणोरूपसंपन्नः कोशान्मुक्तोरगोपथा॥जातास्त्वर्यएणभवतापुनरेवाप्यभाषितः॥५७॥कः प्रभावोहिभग॥
॥वनुयःपेयेनभवानुतुनः॥परित्यज्याञजरसेनवोपचाजन्मिसांप्रतं॥५८॥अस्तिवेदवकाच्चास्तेनतोच्चहीनतपोधनः॥नपाधनउवाच॥वृद्धकाष्ठक्षितिपते॥
॥जानेत्वांसुमहामते॥५९॥इमामपिवजानेहंतवपत्नींपतिव्रतां॥जन्मनोस्मादियंराजन्नासीद्विप्रस्यकन्यका॥६०॥श्रीराम॥शंकरायनमः॥छ॥

१८४

द्वितीयइवकस्त्वमसि त्वमंगलेस्याःसुद्दिश्यानेनसम्यक्दृष्टिवद्भावः सूचितः॥दाक्षिणात्यः दाक्षिणदेशोद्भवः।एतयाअनंगलेखयासहवानिति।गणवाक्यंइतीतिशेषः॥ स्मिंनुकः प्रेरितः॥

मा॥छितइतिनरवि॥न्यमाइविश्वतिसुपूर्वंगनाविश्वसः॥ओमनश्रीतिमांदंसहसाः॥
कोसोकक्कोरणः॥ पुनरि...मासप्रार्थ॥भन्याति पुराणक्षेत्राणि कालिका॥ ...ता॥६०॥श्री॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननु अवंत्यां मोक्षपुर्य्यां मृतायाः कथं पुनर्जन्म तत्राह अयोध्यायामित्यादि ६० एवं भार्यायाः हत्तांत मुक्त्वा तस्याप्याह अवैमित्यादिना अन्यच्चेति स्फुटं निश्चितं एतदेव मुक्तमिति भावः ६८

॥तुर्वसोर्वेदवपुषः सुभाचारास्तुभानुना॥ तेनदत्ता विवाहार्थं नैष्ठकवायुमहात्मने॥६१॥ सच कालवशं प्राप्तो नैष्ठको प्राप्तयौवनः॥ वैधव्यं पालयं ॥ ३
॥त्येषा मृता वंत्यां सुव्रता॥६२॥ तेन पुण्येन संजाता पांड्यस्य नृपतेः सुता॥ परिणीता त्वया राजन् पतिव्रतरता सदा॥६३॥ त्वया सह समा॥
॥मुक्तिं प्राप्स्यस्यनुत्तमां॥ अयोध्यां मथुरां वंस्याम अधुरायाम आपिवा॥६४॥ द्वारवत्यां च कांच्यां वा मायापुर्यां मृथो नृप॥ अपिपात किनोयेच का॥
॥लेन निधनं गताः॥६५॥ ते हि स्वर्गादिहागत्य काश्यां मोक्षमवाप्नुयुः॥ अवैमित्वा मपिनृपद्विजो भूः पूर्वजन्मनि॥६६॥ माथुरः शिवशर्मा॥
नो ५ ॥रव्यां मायापुर्यां मिवान्मृतः॥ तत्पुण्यात्सार्ष्य वैकुंठं भुक्त्वा भोगान् मनोरमान्॥६७॥ तत्पुण्यशेषात्क्षितिपो जातस्त्वं नंदिवर्द्धने॥ हृद्क॥
॥लावनीपाल तेनैव सुकृतेन च॥६८॥ मुक्तिक्षेत्रमिदं प्राप्य मुक्तिं प्राप्स्यस्यनुत्तमां॥ अन्यच्च शृणु राजेंद्र त्वयायत्समुदीरितं॥६९॥ कर्त्ताकः॥
७ तं४ ॥रयितात्प्रभुः प्रासादस्येति तत्स्फुटं॥ सुकृतेनैव सततं नाख्यातव्यं कदाचन॥७०॥ कृतं मयेति कथनात्पुण्यं क्षयति निश्चितं॥ तस्मात्सर्वथा॥
पं८॥ [illegible] तस्मात्सर्वप्रयत्नेन गोपनीयं निधानवत्॥७१॥ सुकृतं कीर्त्तनात् व्यर्थं भवेत्कृष्ण कृतं यथा॥ निःश्रुतं विश्वनाथेन प्रेरितेन त्वयानघ॥७२॥
॥कृतं हि कृत तत्कृत्स्नेन प्रासादादि हवे ध्रुवं॥ ह्रदु कालज्वरनाम लिंगमेतन्महीपते॥७३॥ जानीयनादिसंसिद्धं निमितं किंतु वै भवान्॥ दर्श॥
॥नास्पर्शनात्तस्य पूजनात्स्मरणात्तथा॥७४॥ हृद्कालेश लिंगस्य सर्वं प्राप्नोति वांछितं॥ कूपः कालदमो नाम जरादिकं स्नानं कृते तल्लिं॥

तदेवदर्शयति सुकृतं नैवेति तस्मादिति। निधानवत् निधिवत् निश्चितमिति हि हृत्कारो असंत निश्चयार्थो प्रासादादि पीतिकचित्। कालंजरा व्याधिविघातकमुदकं यस्य सः। तदेव दर्शयति जराव्याधि

×व्याधिविनाशकृत्॥७५॥ पदीपजलपानेन न मातुस्तन्यपानवान्॥ कृतकूपे

गरुड॰॥७३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

424

वि०

नकुष्टमितिकालदमोदकात् पीतात् स्पृष्टात् कुष्टादयो रोगाः न प्रतिघ्नंतीत्यन्वयः तत्र कुष्टं श्वित्रं कुष्टश्वित्रे इत्यमरः ॥ विस्फोटो विकृतः विस्फोटैकटस्त्रिष्वित्यमरः रं घारं घारणी रोगविशेषां वि
चर्चिका किलासंकिलासं सिध्मकच्छार्णपामपामाविचर्चिका [illegible] ॥ ८३ ॥ नाग्निमांद्यं नवेसु [illegible] व्याधिविशेषः व्याधिभेदो विद्रधिः स्त्री त्वरमेह अगंदराइत्यमरः प्रवाहिका यहेहणी ग्रहणीरु

॥ विषेण सिद्धिमाप्नोति मनोञ्छिलविलंनरः ॥ नकुष्टं नच विस्फोटा नरं ध्यान विचर्चिका ॥ ७७ ॥ पीतात् स्पृष्टात् प्रतिघ्नंति कफाः कालदमोदकात्तान ॥
॥ ग्निमांद्यं नवेसु रोलं न मोहो न प्रवाहिका ॥ ७८ ॥ न मूत्रकृछ्रं नो पामा पानीयस्यास्य सेवनात् ॥ तत्वायतो भ्रमजरापलित च यथाविधि ॥ ७९ ॥ एत ॥
॥ द्रूपोदपाने नक्षणान्नष्टेन वो भवद्दृढकालेश्वरलिंगसेविते नदरिद्रता ८० ॥ नोपसर्गा न वा रोगा न पापं नापजं फलं ॥ तन्नरे हृतिवासस्य वाराण ॥
॥ स्यां विशेषतः ॥ ८१ ॥ वृद्धकालेश्वरलिंगं दृष्ट्वा सिद्धकामुकैः ॥ इत्युक्तातमहीपालं हस्ते धृत्वा तपोधनः ॥ ८२ ॥ सानंगलेखा राज्ञीकं तस्मिं
॥ लिंगे लयं ययौ ॥ महाकाल महाकाल महाकालेति कीर्तनात् ॥ ८३ ॥ शतधा मुच्यते पापैर्नात्र कार्या विचारणा ॥ इत्यं जविज्ञीते मुक्तिः
॥ कैटभारातिदर्शनात् ॥ ८४ ॥ भोगान्भुक्त्वा बहुविधान् वैकुंठनगरे सुखं ॥ इति संहृष्टतनूरुहः स विप्रो भगवकृष्णनृशएव कांतो निशम्य ॥
॥ स्वमुद्रकं मथार्ककोटि सं प्रहरिलोकपरिलोकयाचकार ॥ ८५ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ लोपामुद्रे स विप्रेंद्रो भोगान्भुक्त्वा मनोरमान् ॥ ८६ ॥ मा
॥ यापुर्यां कृतप्राणो सागरपुण्यबलेन च ॥ वैकुंठलोकादागत्य पत्तने नंदिवर्द्धने ॥ ८७ ॥ भौमानि भुक्त्वा सौख्यानि पुत्रान् उत्पाद्य सुंदरान् ॥
॥ तेषु राज्यं विनिक्षिप्य प्राप्य वाराणसीपुरीं ॥ विश्वेश्वर समाराध्य निर्वाणपदमीयिवान् ॥ एतत्सुरण्यतमाख्यानं विप्रस्पर्शिव शामर्णः ॥ ८८

कृच्छ्रवाहिके इत्यमरः ॥ मूत्रकृछ्रं अश्मरी अश्मरी मूत्रकृछ्रं स्यादित्यमरः ॥ पामाविचर्चिकयोरवांतरभेदः इत्युक्तेति सानंगलेखा राज्ञीकं अनंगलेखया राज्ञ्या सहितं ॥ ८३ ॥ इतीति स्वमुद्रकं स्वीय मुक्त
फाल्गु० २ रकोली ने भौमानीति सुंदरान् अधपष्टुं ॥ दिर हितान् सद्गुणानिति ॥ क्वचित् विश्वेश्वर मिति निर्वाणपदं कैवल्यस्थानमीयिवान् प्राप्तवान् ९० इति श्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां चतुर्वि

425

पंचाधिकतमेविंशोध्यायेकलशजन्मनः॥वर्ण्यतेतत्रसभार्य्यस्यशिखिवाहनदर्शनं॥१॥एवंतावत्प्रथमतोध्यायत्रयेणइंद्रारकहिरण्यगर्भसंवादद्वा
रेणकाशीमहात्म्यमनाकुलपंचाशतोगस्त्यमहालक्ष्मीलोपामुद्राद्वारेणाधिकतरंप्रपंच्यततोगस्त्यकार्तिकेयसंवादेनाधिकतमंज्ञा
पंचयितुमुपक्रमतेश्रुदिस्विति॥विरजाभिगतरजोगुणः॥शुद्धसत्वइत्यर्थः॥गिरिमितिकुंभसंभवःकार्त्तिकायवनंहष्टवान्तत्रचैवनैषडा
ननमद्राक्षीदित्यन्वयः॥गिरिंविशिनष्टिचतुर्भिः॥सौगंधिकादीनांकंदशालूकमूलमितियावत्॥तद्व्यतिरिक्तमन्यन्मूलंयद्वाकंदोव
र्तुलाकारआर्द्रकहरिद्राशूरणादिः॥मूलंमध्यःसूक्ष्मस्तदुपरिविस्तृताकारंमूलकंकविनाक्ष्यांघ्रितिलरांनीनोगतः॥२॥नितरांवीनोगतःश्वाप

अ१ व्यासउवाच॥ ॥शृणुसूतप्रवक्ष्यामिकथांकलिशजन्मनः॥यामाकर्ण्यनरोभूयाद्विरजाज्ञानभाजनं॥१॥गिरिंप्रदक्षिणीकृत्यश्रीसंज्ञं
कलशोद्भवः॥सपत्नीकोददर्शाथरम्यंस्कंदवनंमहत्॥२॥सर्वर्तुकुसुमाघैश्चरसवत्फलपादपं॥सुसेव्यकंदमूलाढ्यंसुवल्कलमही
हं॥३॥विनीतश्वापदगणंसस्मरत्पल्वलावृतं॥स्वच्छगंभीरकासारंसारंसर्वभुवःपरं॥४॥नानापतत्रिसंघुष्टंनानामुनिजनोषि
तं॥तपःसंकेतनिलयमिवैकंसंपदांपदं॥५॥लोहितोनामतत्रास्तिगिरिःस्वर्णगिरिप्रभः॥ससुंदरप्रस्रवणःससानुशिख
रःशुभः॥६॥कैलासस्यैकशिखरंकर्मभूमाविहागतं॥तपस्तप्तुमिवप्रोच्चैर्नानाश्चर्य्यसमन्वितं॥७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

२८१ दानांहिंस्रस्वभावानांव्याघ्रादीनांगणोयत्रतत्तथाविनीतेतिपावैविनीतस्यकोर्य्यः॥श्वापदानांगणोयत्रतत्तथासरिद्भिःसहितानियानिपल्वलानि
अतोवृंदसरांसितैरावृतं॥निर्मलान्यगाधानिसरोवराणियस्मिन्स्तत्स्वच्छगंभीरकासारंतपःसंकेतनिलयंतपसःरहस्येरुस्थानमितिवत्तुरोक्षा
एवंमुख्यं॥५॥किंचलोहितोलोहगिरिरितिदक्षिणायांप्रसिद्धस्तत्रैवनेतिस्वर्णगिरिप्रभःसुमेरुरिवसुंदरः॥शोभनाःकंदरादयःप्रस्रवणा
निर्झराणियत्रतत्सानवःप्रस्थापवतेकदेशसमस्तभागाःशिखराणिश्रृंगाणितिस्वानीसंबंधिनासानुशिखानासाभिर्वाप्रभातो
भायत्रतत्तदुइतिकश्चित्सुसानुशिखरीयत्रेन्यत्रएकराकलमेकखंडंइहवनेउच्चैर्यथास्यात्तथातपस्तप्तुमागतइत्युत्प्रेक्षा॥७॥५॥५५५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

426

=तत्राप्राक्षीन्मुनिश्रेष्ठोऽगस्त्यः साक्षात्षडाननं॥ प्रणम्य दंडवद्भूमौ सपत्नीको महातपाः॥८॥ तुष्टाव=

साक्षाद्ब्रह्म यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति श्रुतेः। तं देवषडाननं भक्त्यानुशिष्य क्षपाद्गृहीतलीलाशरीरमित्यर्थः। सगुणं गुणमेदेन देवं कन्यापरमया भक्त्या
मुदा॥ पद्यैरष्टाभिरस्तौषीद्गुहस्याग्रिरिजासुतं। षडाननाय नमोऽस्त्वित्यन्वयः॥ षडाननं विशिनष्टि वृंदारकेत्यारभ्येप्सितमित्यंतः प्राक्तनेन ग्रंथे
नवृंदारकवृंदैः देवसमूहैः वंद्ये अभिवादिते पदारविंदे चरणकमले यस्य तस्मै सुधाकराय अमृताब्धये परमानंददायेत्यर्थः। सशेषपरमानंददा
स्यादिश्रुतेः। षडाननाय षण्मासा ऋतूनां आननं आपणं येन तस्मै संवत्सरादिकालरूपायेत्यर्थः। षण्मुखायेति वा। अमितविक्रमाय अनंतपराक्रमा
यस्यार्थः। गौरी ब्रह्मविद्या निर्मलत्वात्तस्या हृदानंदस्य हृदयाभिव्यक्तानंदस्य समुद्भवो यस्मात् बुद्धिवृत्त्यभिव्यंग्यत्वात्तस्मै तथा च श्रुतिः हृदस्य ते
तपराङ्मुख्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति पार्वत्या हृदयाह्लादजनकायेत्यर्थः इति वा॥१०॥ प्रणतानां भक्तानां आर्त्तिहंत्रे संसारदुःखनाशकाय तस्मै
[illegible] ॥९॥ [illegible] सुरैः श्रुतिसमु

१८ ॥२२०॥ १८ हरैः॥॥ यथा स्वच्छतया स्तुत्या प्रबद्धकरसंपुटः॥९॥ अगस्तिरुवाच॥ ॥नमोऽस्तु वृंदारकवृंदवंद्यपदारविंदाय सुधाकराय। षडानना- १८ ॥२२॥ १८
यामितविक्रमाय गौरीहृदानंदसमुद्भवाय॥१०॥ नमोऽस्तु तुभ्यं प्रणतार्तिहंत्रे कर्त्रे समस्तस्य मनोरथानां। दात्रे नतानां परतार-
कस्य हंत्रे प्रचंडासुरतारकस्य॥११॥ अमूर्तमूर्ताय सहस्रमूर्तये गुणाय गुण्याय परात्परस्मै। अपारपाराय परात्पराय

मस्तस्य भक्तवृंदस्य मनोरथानां मनोऽभिलषितानां धर्मार्थकाममोक्षाणां कर्त्रे संपादयित्रे परतारकस्य परवंचकस्य मनोरथानां दात्रे
खंडयित्रे नतानामिति पाठे नतानां समस्तस्य प्रपंचस्य कर्त्रे छेदयित्रे इति व्याकर्तव्यं। परतारकस्य प्रचंडस्यासुरस्य तारकस्य नाश
यित्रे हंत्रे अथवा परं यत्तारकं ज्ञानं प्रणवरूपं यत् अक्षरं राममंत्ररूपं वा नतानां दात्रे शेषं पूर्ववत्॥ध॥ अमूर्तमूर्ताय अमूर्त्ते
वाय्वाकाशौ मूर्त्तानि पृथिव्यप्तेजांसि मूर्त्तं चामूर्त्तं चेति श्रुतेः तद्रूपाय प्रपंचीकृतपंचमहाभूतात्मकहिरण्यगर्भायेत्यर्थः। सहस्रमूर्त-
नेये पंचीकृतभूतपंचकात्मकविराड्रूपायेत्यर्थः। गुणाय रजःसत्त्वतमआत्मकाय अमूकारअश्लेषं विना अगुण्याय निर्गुणायेत्यर्थः। नु
एण्याय गुणेभ्यो हितं गुण्यं प्रधानं तस्य त्रिगुणात्मकत्वात्तद्रूपायेति पाठे गुणानां अग्रगण्याय यस्य तस्मै निर्दिष्टायेत्यर्थः। परात्पराय
प्रधानादपि श्रेष्ठाय रूपाय मे इति वा प्रधानात्परतः परः इति श्रुतेः। अपारो ऽगम्यः पारोऽवधिर्यस्य स तथा तस्मै अपरिच्छिन्नायेत्यर्थः॥ अपाराज्जीवा
त्मनः ज्ञानज्ञाने न पारयति समर्थो भवति स अपारः तस्मा इति वा परापराय मायया कार्यकारणरूपाय शिखिवाहनाय मयूरवाहनायेत्यर्थः॥१२॥ ६२॥६५॥६७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

428

ब१ स्य२ २२

ब्रह्मविदां वयात्तत्त्वज्ञानिना मादिगुरवे दिगंबराय विवासः सं स्वे अंबरसंस्थिताया काशावासाय अंबरत्वेनी रीत्वेन स्थिताय आकाशशरीरं ब्रह्मेति श्रुतेः ॥ हिरण्य वर्णाय स्व र्णकांत
ये तथा चोक्तं ध्येयः सदा सवितृमंडलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ॥ केयूरवान् मकरकुंडलवान् किरीटी हारी हिरण्मयवपुर्धृतशंखचक्रः ॥ इति ॥ हिरण्यबाहवे हि
रण्यानि स्वर्णमयानि केयूरादीनि बाहुषु हस्तादिषु यस्य तस्मै हिरण्याय स्वर्णरूपाय शुद्धसत्वात्मि कायेति वा हिरण्यं रेतो यस्य तस्मै अग्निस्वरूपाय रुद्ररूपायेत्यर्थः ॥ तथा च भागवते ॥ यत्त्रयं त्र
पतन्महाशौरेतस्तस्य महात्मनः ॥ तानि रुद्रस्य हेमत्वरूपाण्यासन्महीपते इति सदा कुमारस्य रायसर्वदा पंचवर्षदेशीय नाररूपाय हि प्रसिद्धोस न त्कुमारायेति वा मारमारिणे कामजेत्रे एतत्तु
कल्पभेदाभिप्रायेण बोध्यं देवसेनाया गंधर्वकन्यायाः वनपर्वणि परिणेतृत्वदर्शनाद्गुहस्य वैरुव वेच ॥ श्री देवसेनामेजे यद वसेनापतिर्हरिरितियद्वा ब्रह्मणो वरदानात् सदा कुमारत्वं त

॥ नमो स्तु ते ब्रह्मविदां वराय दिगंबराय अंबरसंस्थिताय ॥ हिरण्यवर्णाय हिरण्यबाहवे नमो हिरण्याय हिरण्यरेतसे ॥ १३ ॥ तपः स्वरूपाय तपोधनाय
॥ तपः फलानां प्रतिपादकाय ॥ सदा कुमाराय हि माररूपिणे तृणीकृतैश्वर्यविरागिणे नमः ॥ १४ ॥ नमोस्तु तुभ्यं शरजन्मने विभो प्र
॥ भातसूर्यारुणदंतपंक्तये ॥ बालाय चाबालपराक्रमाय षाण्मातुरायालमनातुराय ॥ ॥ १५ ॥ मीढुष्टमायोत्तरमीढुषे नमो नमो
॥ गणानां पतये गणाय ॥ नमो स्तु ते जन्मजरातिगाय नमो विशाखाय सुशक्तिपाणये ॥ १६ ॥ सर्वस्य नाथस्य कुमा
॥ रकाय क्रौंचारयेतारकमारकाय ॥ स्वाहेय गांगेय च कार्त्तिकेय पैत्रोवेय तुभ्यं सततं नमो स्तु ॥ १७ ॥ रामराम रामरा

प१

दुर्गस्कंदो पुत्रस्तेभ्य विनादेवि महायोगैः समन्वितः ॥ सदा वा बालाय सुभगो चर्मवस्त्रो चर्मवस्त्रलड्डीति मारयंतीति माराः दुष्टास्तेषां मारिणे इति वा माररूपिणे इति पाठे कोटिकंदर्प
सुभगायेत्यर्थः ॥ तृणीकृतमैश्वर्यं येन विरागो स्यास्तीति विरागी स च स च तस्मै ॥ ७ ॥ १४ ॥ शरजन्मने शरजन्मेस गयेत् ॥ शरस्तंबे निक्षिप्ताद्रुद्रवीर्यात् कार्त्तिकेयस्य जन्म
ति प्रसिद्धं प्रभातसूर्यारुणा दंतपंक्तये प्रातः कालीनसूर्यसदृशा दंतराजये बालाय बाल्यवयस्स्वतीयमानाय अथ वा अबालपराक्रमाय अः विष्णुः स चासौ बालश्चेति अबालः श्रीकृ
ष्णरामवामनादिस्तस्येव पराक्रमो यस्य तस्मै प्राकृतं व्याख्यानं स्पष्टं षण्णां कृत्तिकानां मातॄणां मपत्यं षाण्मातुरस्तस्मै अलमनातुराय अपत्यपुमानूतस्मै मीढुष्टमाय सकामेषु फलसे
व न कर्तॄणां मध्ये श्रेष्ठाय उत्तरमीढुषे भाविफलानां दात्रे गणानां रुद्रपार्षदानां देवसेवकानां वा पतये स्वामिने ॥ जन्मजरे अतिक्रम्य गच्छतीति जन्मजरातिगस्तस्मै षड्भावविकाररहि
तायेत्यर्थः ॥ विशाखो नाम कुमारस्यानुजस्तस्मै तथा च वैष्णवे अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्तंबे व्यजायत ॥ तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजः इति सुशक्तिपाणये शोभनाश
क्तिः शस्त्रविशेषः पाणौ यस्य तस्मै ॥ सर्वस्य नाथस्येति व्यधिकरणे षष्ठी विश्वनाथस्यापत्यायेत्यर्थः ॥ १७ ॥ रामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामराम ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दृश्यमिति सोगस्त्यद्दृश्यंपरुर्वाक्तप्रकारेणपरिष्टूयस्कन्दानमोनमइतिसाष्टमार्गः लुराष्टोसक्तिश्रा ह्मातिशयद्योतनार्थशीघ्रं स्थिः परिक्रम्यपंचवारानू षड्वारानूवांप्रदक्षिणीकृत्य स
पुरः स्थितः पश्चाद्व मुनेउपविशेति कुमारेणोक्तः सन्नूपविवेश सर्थः॥७॥ अग्रे काशीमाहात्म्यकथनं विश्वासायकुशलप्रश्नपूर्वकं स्वगम्यादिके सर्वज्ञतया जानामी सो
ह॥ हे त्रिदशैकसहाय कृत्कू ननु कारयाः कुशलं स्वत्काकिमिति ममेवष्टव्यमेतत्राह अविमुक्तमितिसर्वक्षेममेवतत्राह तुः अक्षेणोति अक्षीरोतिपाठे अक्षश्चा सावीश
श्चेति अक्षीशः अदंतभावश्छांदसः किंतु कुशलस्य का वार्ता मोक्षोपि यत्रालि सुलभः साहयत्रेति अतएव क्वचिदपि नूर्भुवः स्वस्त्वादौ तादृक्क्षेत्रं मया अविष्यला

॥ दृश्यंपरिष्टुत्य स्कंदं सकार्त्तिकेयं नमो नमोस्त्विस्यभिभाषमाणः॥ द्विः स्थित्वा परिक्रम्य पुरो विवेशास्थितो मुनीशोपविशेति चो
॥ क्तः॥१९॥ कार्त्तिकेय उवाच॥ क्षेमोस्ति कुंभजमुने त्रिदशैकसहाय कृत्॥ ज्ञानेनापि महसं प्राप्तं तथाविंध्याचलोन्नतिं॥२०
॥ अविमुक्ते महाक्षेत्रे क्षेमं त्वक्षेणरक्षिते॥ यत्रक्षीणायुषां साक्षाद्दृरूपोक्षोस्ति मोक्षदः॥२१॥ भूर्भुवः स्वः स्त्वलेवा
॥ पि न पाताळतले मळं॥ नोर्ध्वलोके मया दृष्टता दृक्क्षेत्रं क्वचिन्मुने॥२२॥ अहमेकं च वरोपत्र तत्क्षेत्रप्राप्तये
॥ मुने॥ तपोतपांसि नाद्यापि फलेयुर्मेमनोरथाः॥२३॥ न तत्सुख्येन नर्ते नर्तपोभिर्न तैर्जपैः॥ नलभ्याविधिवद्धैर्य दैर्लभ्येश्वरादप्यनु
॥ ग्रहात्॥२४॥ ईश्वरानुग्रहादेव काशीवासः सुदुर्लभः॥ सुलभः स्यान्मुनेनूनं न वैसुकृतकोटिभिः॥२५॥ अन्येवकाचिसासृष्टि विंध्यातुर्यातिरेकि
॥ णी॥ न तत्क्षेत्रगुणान्वक्तुं मीश्वरोपीश्वरो यतः॥२६॥ अहो मुने सुदौर्वल्यं महोभाग्यस्य दौर्विध्यं॥ अहो माहस्यमोहात्म्यं काशीहनसेव्य
॥ ते॥२६॥ शरीरं जीर्य्यते नित्यं संजीर्य्यंतींद्रियाण्यपि॥ आयुर्मृगो मृगयुणा कृतलक्ष्योपि मस्तुना॥२७॥ सापदं संपदं ज्ञात्वा सापाय
॥ कायमुच्चकैः॥ चपलाचपलं चायुर्मत्वा काशीं समाश्रयेत्॥ ॥

६।५

कुन दृष्टं तवनु मनशीक्त्वादेवदर्शनाभावः संभाव्यतइति सूचयति हे मुनेइति यादृगिति पाठे यादृक्क्षेत्रं तादृक्क्षेत्रं कुत्रापि न दृष्टमित्यर्थः॥२१॥ कार्यांकलवासत्वात्तं म
नोपि श्रेष्ठइत्याशयेनाह॥ अहमेकोति॥ न तादितितत्क्षेत्रे ईश्वरेति सुलभोपि काशीवास ईश्वरानुग्रहादेव सुलभः स्यादित्यर्थः॥ अन्येवेति विंध्योर्यातिरेकिणी हिरण्यगर्भस्य
सृष्टेर्यातिरिक्ते त्यर्थः अतिकारिणीति पाठे अप्युत्कर्षेत्यर्थः॥ न हि तेनादृक्क्षेत्रं किंचित्सर्वे न सेव्यते तत्राह अहो इति खेदे दौर्वल्यं मांद्यं दौर्विध्यं कुत्सितत्वं॥ माहात्म्यं प्रा
प्यं॥७॥ ननु तथापि रक्षावस्थायामेव काशीसेव्येति च मरणस्यानित्यत्वादसाह॥ शरीरमिति त्रिभिः॥ आरे पुरे व मृगः समस्तुना लुब्धकेन कृतलक्ष्यः कृत श्रा

द्वा२

धार

ना २ ति २

नवक्रांगीशाप्यक्ष्कविहतंतंयमिसाह॥ यावदिति। एवंमरणस्यानियतत्वाद्धाळकावस्थायामेवाविमुक्तमाश्रयणीयमित्युक्तं पूर्वमिदानीं वृद्धावस्थायामपिकाशीनाश्रयंति ते अतिमंदाइत्याहनरे तिनानेहेनायापाखानृसत्रप्रहाखेदेन वर्थस्वधर्महेतुत्वात्दीहांपरिसत्यकिमितिकारणेभमपणियात्नचाहतीर्थधर्मादृत्र्थः स्वयंपवदिसेन दिद्दावन्नृ उपसंहरतिविनेवेतितदुक्तंमारतेमाविन्यांऊर्ध्वबाहुर्विरोम्येषणैवकश्चिच्छृणोतिमेधर्मादर्थश्चकामश्चसकिमर्थनसेव्यतइति। ननुद्दिधर्मएवयत्नेकुत्रापनुष्टेयस्तत्रयवकाश्या मिरपिसेत्स्यतीतितत्राह॥ धर्मादितिपरंकेवलं उपायेतिस्थीन्तिविश्वेश्वरः सर्वतः परिनिशापिसर्वशास्त्रार्थदं निश्चित्यतत्रापण्येषुपुर्वेषाः मखेउपाभुत्रमोधनत्रयमेवअन्नास्मा स्त्रान्निर्वाणकारणंकेवलस्वहेतुत्वभाणकोयत्वान्परंपरयाअपुपायाः सतीतिभावः॥२४॥ यच्चपिवुद्दा लेसयज्ञानमेवमाध्यात्मुक्तंकारणज्ञानाद्दरीभावादेतत्रयस्यसाक्षान्मोक्ष्यहेतुत्वं

॥ पूर्वपाशुपतोयोगस्तत्तीर्थेसितासितं॥ ततोप्येकमनापासमविमुक्तंविमुक्तिदं॥२५॥ श्रीशैलेहिमशैलावापावनानायतनानिव॥ त्रिदंडधारणंवापिसंन्यासः

॥ सर्वकर्मणां॥२६॥ तपांसिनानारूपाणिव्रतानिनियमायमाः॥ सिंधुनामपिसंभेदाअरण्यानिवहनिव॥२७॥ मानसान्यपिमोमाविधातीर्थविदि

॥ सर्वकर्मणां॥२८॥ लपांसिनानारूपाणि ...

॥ कानिव॥२८॥ ४॥ यावन्नेत्याश्चपूर्ष्यात्रस्तावकाशीनमुच्यते॥ कोकःकल्लोलवस्यापिमरयात्तुनेवविस्मरेत॥२९॥ जरानिकटनिःप्रानावाधतेव्या॥

॥ धर्मोभृशं॥ तथापिदेहोनानेहोमहोकाशीसमीहते॥३०॥ तीर्थस्नानेनजप्यनपरोपकरणेक्रियेः॥ विनार्थकल्पनेधर्मधर्मादर्थःस्वर्गएवत॥३१॥

॥ विनैवार्थार्जनीपायंधर्मादर्थोभवेद्व॥ अतोर्थविंतामुत्सृज्यधर्ममेकंसमाश्रयेत्॥३२॥ धर्मादर्थोर्थतःकामःकामात्सर्वसुखोदयः॥ स्वर्गोपिसुलभो

॥ धर्मात्मुक्तास्येकाशीलभ्यापरा॥३३॥ उपायत्रयमेवात्रस्थाणुनिर्वाणकारणं॥ त्वावाणयेनभाणाद्धापरिनिणश्यसर्वलः॥३४॥ श्रीशौलायनमः॥ छ॥ छा ४

मुक्तमितिनतदेवत्रयंदर्शयति। पूर्वपाशुपतोयोगइतिपाशुपतोयोगोनामविभूत्यात्रिपुंड्रधारणंविश्वेश्वरत्युकुंठनंवसितासितंप्रयागः॥ अनायासंयथास्यात्तथा। पथावसरंदेहपा

तमात्रेणविमुक्तिदमितिवा। पतेनसितासितंतीर्थंबुद्धिपूर्वकदेहत्यागमात्रेणवामोक्षदमित्युक्तं इत्यायातं अन्यथा नायासमितिविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः॥ तथावोक्तं॥ ब्रह्म

ज्ञानेनमुच्यंतेप्रयागमरणेनवा॥ अथवाकाशीमरणमात्रेणगोमत्यांकृष्णसन्निधौ॥ विलिनतुश्रीशैलशिखरंदृष्ट्वापुनर्जन्मनविद्यते॥ पश्चिमश्मशानेगृहमंडपेवारथ्यापदेशाद्यपियत्र

तत्र॥ इच्छन्ननिच्छन्पुरुषोनमास्वदेहावसानेलभतेवमोक्षमितिआदिवचनैःश्रीशैलादीनामपिमोक्षहेतुत्वंपतेतत्सत्यंतत्रथैवत्याराभ्यएतानित्यंतःशाक्तेनाप्यपदंत

मंदरादयोगृह्यंते। नानान्यायतनानिवपुरुषोत्तमादीनिवेत्यर्थः॥ सिंधुनांनदीनांसंभेदाःसंगमाः अरण्यानिवालदुक्तं। मेधवदेकारएवडेवामार्गश्चपुष्करं। उत्पलारण्यमारण्यने

नविद्येतेमोक्षदानेआयासोयस्मिन्तत्अविमुक्तमानंदकाननं अनायासं ९

३५

॥ मिषकुकठशा ... ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२९१॥

450

का०ख०अ०पंचविं०

साक्षात् ३ छूटे

ऊखरारेणुकाद्योनवा।।तदुक्तं रेणुका सूकरः काशी काली कालेश्वरः।।कालंजर महाकाल ऊखरा नव उच्यते इति काशीति अन्याका वित्त ऊखराणां महेश्वरमिति वचनात्
सांख्यानां मान्त्मानात्मविवेकः योगोष्टांगः आदिपदे नोपासनादयः पुर्य्यश्च अयोध्याद्याः काशीव्यतिरिक्ताः।।ननु एतान्यपि कैवल्यसाधनानि चेत्तर्हि काश्याः को
विशेषः सत्यं कैवल्यसाधनत्वमेषां स्याद्विवक्षितं परं परयावात्यश्चेदो मिति ब्रूमः।।आद्यश्चेत्तन्नेत्याह एतानीति मुक्तो विदेहमुक्तः अत इति यतोन्यत्सर्वकाशीत्वा
न्निकरमत इत्यर्थः अत्रि विन्नेकैवल्यं इदमिति निर्मोक्ति कुंभजमुनेः इतिपः कुशलप्रश्नस्तस्य कारणं इदं तत्ते त्वमेव हि निश्चितं तत्त्वहेतुनालमागत इति कले वकुशलप्रश्नान्तमित्यर्थः।।४४।।

।।ऊखराश्चापि पीठानि छुछिन्नाम्नायपाठनं।।जपश्चापि मनूनां वतथाग्निहवनानि वा।।३९।।दानानि नानाकृतवो देवतोपासनानि वा।।चिरात्तं पंचरात्राणि सां।।
।।ख्ययोगादयस्तथा।।४०।।विश्वेशाराधनं श्रेष्ठं मुक्तये भिहितं किल।।पुर्यश्चापि समाख्याता मत्तजंतु विमुक्तिदाः।।४१।।कैवल्यसाधनानीह सुवृत्ते
२८ ।।२२२।। का०२ २८ ।।वहि निश्चितं।।एतानि यानि प्रोक्तानि काशीप्राप्तिकराणि वै।।४२।।प्राप्य शंभवेन्मुक्तो जंतुर्नान्यत्र कुत्रचित्।।अत एकं हि तत्क्षेत्रं पावित्रं सुरदुर्लभं।। २८ ।।२२२।। २८
।।४३।।विश्वेशितुः प्रियं नित्यं विख्यातं ब्रह्मांडमंडले।।इदमेव हि तत्क्षेत्रं कुशलप्रश्नकारणं।।४४।।एह्येहि देहि मे स्पर्शं निजगात्रस्य सुव्रत।।अपीप्य(?)का
।।श्याः समागच्छन्नू स्पर्शावत्स्पर्श इष्यते।।४५।।मयात्र निखिलानि सेवितुं(?) तत आगतः।।चिरात्तमपि पपी काश्यां वसंति निपतंडिपाः।।४६।।तेषां पुनंति
।।नियतं स्पृष्टाश्चरणरेणवः।।त्वं तु तत्र कृतावासः कृतपुण्यमहद्ध्यः।।४७।।उत्तरप्रवहास्नानजातानि पिंगलमुद्गलः।।तवतत्र तु यत्कं हमगत्ता
।।श्वरसंनिधौ।।४८।।तत्र स्नात्वा वपित्वा व कृतसर्वोदकक्रियः।।पितृन्संतर्प्य सर्वश्च श्राद्ध विधानतः।।४९।।कृतकृत्यो भवेज्जंतुर्वाराणस्याः
।।फलं लभेत।।इत्युक्त्वा सर्वगात्राणि स्पृष्ट्वा कुंभोद्भवस्य वै।।५०।।स्कंदः सुधासरोवारि विगाह्य सुखमाप्तवान्।।जप विश्वेशनेत्राणि विनिमील्य वदन्नपि।।५१।।
।।ततः किं विलक्षणं देयो गुहः स्वानुमुनिश्च ऊ।।५२।।ठ।।
अत एवेहि आगच्छागच्छादरेण सा काश्याः सकाशात्समागच्छ वत्स्पर्शावा नूतस्पृशिस्पर्श इष्यते किं पुनस्त्वं साक्षात्तत आगतस्येति भावः।।तृणगुल्मादीनपि निःशेषं तव कृतार्थतायं कि
किं वक्तव्यमित्याशयेनाह।।तवतत्रेति।।सुधा अमृतं तद्वत् सरोवारि सरोजलं तद्विगाह्यावलोड्य तत्र स्पर्शजनितामृतसलिलस्नानेनेत्यर्थः।।जपेति हे विश्वेश्वर जयेति वदन्न
पिवदन्नितिपाठे इति वदन्नेत्राणि निमील्य मुद्दपि वाषडानन ब्रान्नेत्राणीति वक्तुवदनं।।किं वित्त्वाङ्मनसयोरगोचरं यत्तत्स्वरूपं तत्क्षणं ध्यात्वेति तत्त्वानित्यर्थः।।५२।।

२९३।

पिंडे:७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तिः पु॰ ८१

स॰ विश्वेश्वरेण काशीकामाहात्म्यं श्रोतुं पृच्छति स्वामिन्निति ॥ अतिशयेन रुचिजनकं अतिपावनमिति कश्चित् ॥ उक्तानुवादपूर्वकं श्रावयति श्रुणु
धीत आलने पदमार्गे यथाऽकथि महात्मा मन्मनुवज्यते स्पृष्ट स्वविस्मन्वयसेदानूपोन रूपतः पुन अविमुक्ते सिद्धिः सन्निहिता ह
स्त गता तत्र हेतुस्तत्र नित्यं सान्निध्यं त्रेति कश्चित् ॥ ५८ ॥ ॥ ब्रह्मचर्यसमायुक्ते ब्रह्मचर्येण सम्यगायुक्तौ ॥ अपरस्य विमुक्तोगाः न

स्कंदे विसर्जित ध्यानेसु प्रसन्नमनो मुखो ॥ प्रतीक्ष्य वागवसरं पप्रच्छाथ मुनिर्मुदा ॥ ५३ ॥ अगस्तिरुवाच ॥ स्वामिन्यथा भगवता
भगवत्यै पुराकथि ॥ वाराणस्यास्तु महिमा हिमशैलहिरण्यमे सुदा ॥ ५४ ॥ तथा यथा समाकर्णि नंदुसंगनिवासिना ॥
तथा कथय षड्वक्त्र तत्क्षेत्रं मे निरोचते ॥ ५५ ॥ स्कंद उवाच ॥ शृणु प्रमैत्रावरुणे यथा भगवतावधि ॥ तत्क्षेत्रस्याधि
मुक्तस्य मम मातुः पुरा पुरा ॥ ५६ ॥ अहं त्वं च यथा तद्रुसंगे स्थितेन स्थिरचेतसा ॥ महात्मा तत्क्षणे कथ्यमानं मया
नघ ॥ ५७ ॥ गुह्यानां परमं गुह्यमविमुक्तमिहेरितं ॥ तत्र सन्निहिता सिद्धिर्यत्र सन्निहितो भवेः ॥ ५८ ॥ तपुल्लौके
नैव संलग्नं तत्र दोरं च तरिक्षगं ॥ अयोगिनो न वीक्ष्यं तत्परं येव च योगिनः ॥ ५९ ॥ यस्तत्र निवसेन्नित्यं संयतात्मा
समाहितः ॥ त्रिकालमपि भुंजानो वायुभक्षसमो भवेत् ॥ ६० ॥ निमेषमात्रमपि यो ह्यविमुक्ते यमुक्तिमान्नकः ॥ ब्र
ह्मचर्यसमायुक्तेन तत्तप्तं महत्तपः ॥ ६१ ॥ यस्तु मासं वसेद्धीरो लघ्वाहारो जितेंद्रियः ॥ सम्यक्तेन व्रतं चीर्णं दिव्यं पा
शुपतं भवेत् ॥ ६२ ॥ संवत्सरं वसेत्तत्र जितक्रोधो जितेंद्रियः ॥ अपरस्य विमुक्तांगः परान्नपरिवर्जकः ॥ ६३ ॥ पुरा पर्याय
हतः किंचिद्दानपरायणः ॥ समा सहस्रमन्यत्र तेन तप्तं महत्तपः ॥ ६४ ॥ यावज्जीवं वसेद्यस्तु क्षेत्रे माहात्म्यविन्नरः ॥ जन्म
मृत्युभयं हित्वा स याति परमां गतिं ॥ ६५ ॥ न योगैर्या गतिर्लभ्या जन्मांतरशतैरपि ॥ अन्यत्र हेलया सात्र लभ्येश्वरस्य
प्रसादतः ॥ ६६ ॥ ब्रह्महा योऽभिगच्छेद्दैवाद्वाराणसीपुरीं ॥ तत्स्पर्शे तत्र स्य माहात्म्याद्ब्रह्महत्या निवर्तते ॥ ६७ ॥ आदेहपतनं
परस्वेन विष्टं अंगं यस्य सः परस्वविमुक्तांगः इति पाठे अन्यत्र परपरिमुक्तांगोपी स्पर्धः प्रक्षालितविमुक्तोननुपावज्जीवं काशीवासेपि स्यात्तथा च रुद्रपि शा
संचखेदुर्वारं यथा गमेध्वकस्पस
पु॰

वेणीविष्णुकौ नन्दगोपालीकेवंश्रह ८ सायप्रकाशिकास्तिनीकोपा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

431

ग्रा क्का२

स्येतथापि काशीगौनङ्गोगानंतरं मुक्तेरवश्यंभावित्वात् तदपि साध्यपक्षेनिक्षिप्याह ... स्येति॥ व्यतिरेकमाह काशीं विना क्रतुशतं प्राप्य स्वर्गोपि
किमप्यवरं न विस्यर्थः॥ स्वर्गभोगानंतरमधःपातादि सर्थः क्रतुशतं प्राप्य स्वर्ग इति ... सा ... क्षेत्रवासितया मरणेन [illegible]॥
गवतो दयालुत्वमाह॥ अंते इति॥ तारकं प्रणवं राममंत्रराजं वा॥ अंते अंतकाले पि॥७८॥ सहस्रास्येनेति॥ परं माहात्म्यं ... सेन्वयः॥७९॥

२१ अनन्यमानसो भूत्वा तत्क्षेत्रे यो मुमुंचति॥ समुंचति जराजन्म संसारं ... सहांद्दः॥ अविमुक्तं निषेव्यैतदेव पिंगणसेवि
ते॥ यद्विदुष्मान वोधस्मान्नेपुनर्जन्मनेप्सुनि॥७०॥ अविमुक्तेनेसेवतः संसारभयमोचनं॥ प्राप्य विश्वेश्वरं देवं न
२२ सभ्य योनि जायते॥७१॥ ... पापसहस्राणि ... शौखवरं विह॥ न तु क्रतुशतं प्राप्य स्वर्गे काशीपुरीं विना॥७२॥
अंतकाले मनुष्याणां भिद्यमानेषु मर्मसु॥ वातेनानुपमानानां स्मृतिर्नैवोपजायते॥७३॥ तत्रोत्क्रमणका
ले तु साक्षाद्विश्वेश्वरः स्वयं॥ व्याचष्टे तारकं ब्रह्म येनासौ तन्मयो भ... वेत्॥७४॥ अ... राघ्वनमिदं शीलं
मनुष्यं बहुकिल्बिषं॥ अविमुक्तं निषेवेत संसारभयनाशनं॥७५॥ विघ्नैरालोड्यमानोपि यो विमुक्तं न
मुंचति॥ नैश्रेयसी श्रियं प्राप्य दुःखांतं सोधिगच्छति॥७६॥ महापापौघशमनी पुण्योपचयकारिणी॥ भुक्तिमु
क्तिप्रदा मता कोन काशीं समाश्रयेत्॥७७॥ एवं ज्ञात्वा तु मेधावी नो विमुक्तं त्यजेन्नरः॥ अविमुक्तप्रसादेन वि
मुक्तो जायते नरः॥७८॥ ~~एवं ... नुमे ... विमुक्तं ...~~॥ अविमुक्तस्य माहात्म्यं षडवक्त्र कथं मया॥
वक्तुं शक्यं न शक्नोति सहस्रास्योपि पन्नगः॥७९॥ इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे स्कंदागस्त्यसंवादे नाम पंचविंशो
ध्यायः॥२५॥ ॥श्री॥ ॥६॥ अगस्तिरुवाच॥ ॥ प्रसन्नोसि यदि स्कंद मह्यं प्रीतिरनुत्तमा॥ तत्समाचक्ष्व
भगवन्न चिरं यन्मे हृदि स्थितं॥१॥ अविमुक्ताख्यदं क्षेत्रं कदारभ्य भुवस्तले॥ परां प्रथितिमापन्नं मोक्षदं चाभवत्

इति श्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां पंचविंशतितमोध्यायः॥२५॥ ॥६॥ षड्विंशतितमेध्याये काश्याविर्भाव उच्यते॥ श्रीरत्या
नं महिमा कर्णाभ्यां सर्वपापहरं परं॥१॥ एवं संक्षेपेण काशीमाहात्म्यं श्रुत्वा विस्तरेण श्रोतुं प्रार्थयते प्रसन्नोसीति॥ अविमुक्ताख्यं क्षेत्रं क
दारभ्य कं कालमारभ्य परां प्रथितिं प्रसिद्धिमापन्नं अविमुक्तेनाम च कथं प्राप्तं मोक्षदं च कथमभवदिति प्रश्नत्रयं कथमेपति चतुर्थः इत्या

१८ ॥२२३॥ १८

॥२२३॥ १८

[illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४ न्वयः। महाप्रलयस्वरूपमाह नष्टेस्थावरजंगमइतिनष्टेऽस्पदशनेदेवतमोमयम् २
स्यो २

तत्रक्षेत्रेकिंपुरासीदितिपृष्टःवाराणसीत्यादिप्रश्नचतुष्टयंइतिचेतिचकारोनंदकाननमितिवरातावदेकाशप्रश्नःयद्यप्यमंप्रस्तुतरमितिद्रष्टंतथापिजगन्मातुःप्रश्नानंतरंयथैव स्वरेणप्रस्तुतरितयथैवाहकथयामिमात्वंक्रोडे स्थित्वोभूयोर्मेऽम्नतल्वादित्याह। प्रश्नधारोयमिति॥ प्रथमप्रश्नोत्तरमाह। महाप्रलये सारम्यस्को देसतः प्राकृतेनमहाप्रलयका प्राकृतप्रलयसमयेसर्वविश्वंतमोमयमासीदित्यज्ञानस्वरूपंतमःशब्देनयुगेकदेशवाचिनातत्समुदायरूपाप्रकृतिरुक्ता। तमसश्चाकिंस्तत्कालेविश्वस्यमृदात्मकत्वेनतस्यसुप्तिवद व्याप्तयाथमनुःआसीदिततमोभूतमिति॥ ८॥ अथवातमोमयंतमसाज्ञावरणात्मकेनाज्ञानेनव्याप्तमाप्तमित्यर्थः॥ तथाचश्रुतिः। मृत्युनैवेदमावृतमासीदितितमोमयंअथक

आसीदिति आसीदिदं तमोभूतमिति ४

॥तत्रासीत् किंपुरास्वामिन्यदानामरकनिम्नगा॥ वाराणसीतिकाशीतिरुद्रवासइतिप्रश्नो॥ ४॥ अवापनामधेयानि कथमेतानि सापुरी॥ मह॥
॥श्मशानमितिचकथंस्थानेशिखिध्वज॥ ५॥ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंसंदेहमपनोदय॥ स्कंद उवाच॥ प्रश्नधारोयमतुलस्त्वयायंसमुदाहृतः॥ मा
॥ ६॥ कुंभयोने तुमेवार्थमप्राक्षीद्विकाहरं॥ यथाचदेवदेवेन सर्वज्ञेन निवेदितं॥ ७॥ जगन्मातुःपुरस्ताच्चतथैवकथयामिते॥ महा॥
॥प्रलयकालेच नष्टे स्थावरजंगमे॥ ८॥ आसीत्तमोमयंसर्वमनर्कग्रहतारकं॥ अचंद्रमनहोरात्रमनग्न्यनिलभूजलं॥ ९॥ अप्रधा॥
॥नंवियच्छून्यमन्यत्तेजोविवर्जितं॥ दृष्टृत्वादिविहीनंचशब्दस्पर्शसमुज्झितं॥ १०॥ व्यपेतगंधरूपंचरसत्यक्तमदिङ्मुखं॥ इत्थमसंध॥ नमः
॥तमसेसूचीभेद्येनिरंतरे॥ ११॥ ॥श्रीरामजयरामजयजयराम॥ लोकाभिरामघनश्यामसर्वलोकप्रशरणकामरामाय॥

ना॰ स्यादि

रमयमितिव्याख्यानं चारुतरं नाहोनरात्रिर्नन भोनभूमिर्नासीत्तमोज्योतिरभूच्चान्यदितिविरोधात्। अनेके स्यादिद्वाद्वर्शोपर्दनिक्रियाविशेषणं। नि अप्रधानेविक्षेपात्मकाशादिमत्वंतत्र वाअन्यत्तेजोविवर्जितंसाक्षिचैतन्यतेजोविवर्जितमित्विवापारः॥ १०॥ दृष्टृत्वादित्यादिपदेनश्रोतृत्वादयोगृह्यंते दृष्टाश्रितिपदेनगुणधर्मः पोडुवांग्रहणं आदिस्मुखत्वादिदिग्श्याहितइ स्यमंधतमसेगाढांधकारेआवरणात्मकेअज्ञानेसतिप्रसिद्धत्सद्रूपकालत्रयाबाध्यमित्येतद्धलास्मीतिपूर्वक्रियानुषंगःपश्चात्स्पष्टं अयतस्यैकत्वेऽप्येकस्यद्वितीयेपामवु किलेतिसम्भ्रमेनान्वयः॥ सएषक्षतबद्धस्याप्रजाययुसाद्वितीयमैच्छदित्यादिश्रुतिप्रसिद्धिद्योतयितुंकिलेत्युक्तंआवरणात्मकस्याज्ञानस्यैवतमसपदेनोपपादनेब्रह्मविद्यामतरेणदुर्भे द्यत्वाभिप्रायेणअतएवसूचीभेद्येइतिविशेषणंनेदंकृत्स्नसाम्यात् सूचीवलविघातयानेद्यानारंप इत्यर्थः निरंतरेव्यवधानरहिते॥ ११॥ [श्रीनाथ...] समायनमः

सहा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

434

वा०प्र०अ०मु०द्वैं

किं तत्त्वस्त्वेत्याकांक्षायां तद्दिशिनष्टि यच्छ्रुत्यो सादिनामकं सर्वदा कालत्रये एकं स्वजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुत्या प्रतिपाद्यते। अमनोगोचरः मनोवि
षयो न भवति वाचां विषयं विषयः षंढत्वमार्षं कथंचन मुख्यया वृत्त्या फललव्याप्यत्वेन नवा नेत्यर्थः॥ यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सहेति श्रुतेः॥ अनामरूपवर्णरहितं स्थूलं न च स्थू
लं प्रतियोगि ह्रस्वं च दीर्घं च ह्रस्वं च दीर्घं अह्रस्वमदीर्घं ह्रस्वमत्र दीर्घं प्रतियोगि लघुगुरु प्रतियोगि अनामगोत्रं तदेवाग्र्यं स्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्यादिश्रुतेः॥१३॥ तेर
उपचयोऽपचयोपक्षयश्च कारा भ्यां जन्मास्तिपरिणामविनाशानां नित्यः न जायते वेत्यादिश्रुतेः स्मृतेश्च अननुश्रुत्या प्रतिपाद्यत्वं वाचामविषयत्वं च यदुक्तं तत्सरस्य रचित इमित्याकांक्षामाह। यो ४

१८
॥२२४॥
१८

॥ तदुक्तमेति च यच्छ्रुत्वा सदेकं प्रतिपद्यते॥ अमनोगोचरो वाचां विषयं न कथंचन॥१२॥ अनामरूपवर्णं च न स्थू॥
॥लं सूक्ष्ममेव यत्॥ अह्रस्वादीर्घमलघु गुरुत्व परिवर्जितं॥१३॥ न यत्रोपचयः कश्चित्तथा वापचयोऽपि॥
॥च॥ अभिधत्ते स च कितं यदस्तीति श्रुतिः पुनः॥१४॥ सत्यं ज्ञानमनंतं च यदानंदपरं महः॥ अप्रमेयम॥
नाधारमविकारमनाकृति॥१५॥

॥२२४॥ १८
१८

अभिधत्त इति। स च कितं स शंकितं यथा स्यात्तथा पुनः यद्ब्रह्मास्तीति श्रुतिः अस्तित्वेन हृत्सा लक्षणया हृत्सा हृत्विव्याप्यत्वेन वा श्रुतिरभिधत्ते कथं चिद्बोधयतीत्यर्थः। तथा च
श्रुतिः। असीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन॥ यदिदमप्रमेयं ध्रुवमित्यादि। तथा महिम्नस्तोत्रे च। अतीतः पंथानं तव च महिमा वाङ्मनसयोरतद्व्यावृत्त्यायं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि
इत्यादि पुनः कीदृशं ब्रह्म यस्य संज्ञादि तस्य संज्ञया वेदांतादौ व्यवह्रियस्य स्वयमाद्यस्य वेदा सिद्धं संज्ञा सिद्धत्वस्य वेदितिपाठे संज्ञया वर्जितस्यापि तत्त्वं संज्ञानमि
त्याद्याः संज्ञाः संविकल्प्यते परिकल्प्यते इति पाठे कल्पनयोच्यते इति तृतीयेनान्वयः। तत्र सत्यं कालत्रयाबाध्यं ज्ञानं जडविरोधि अनंतं त्रिविधपरिच्छेदरहितं आनंदः आनंदः प
रमविद्या तत्कार्यरहितं महः ज्योतिः स्वप्रकाशकमिति पावका परमं महइति वा अप्रमेयं प्रमाणाविषयं अनाधारं अन्याधाररहित अविकारं षड्भावविकाररहितं अनाकृति अशरीरी॥१५॥

निर्गुणं सुखादिगुणत्रामाश्रयं योगिगम्यं ज्ञानिप्राप्यं सर्वव्यापि सर्वव्यापकं एककारणं मुख्यकारणं अभिन्ननिमित्तोपादानं वा निर्विकल्पं विकल्परहितं निर्गता आशंस्य इत्यारंभा यथा पाराय स्मिन् तन्निराभं स्पष्टयति आपारा हि तमिसर्थः ॥ निर्माय निर्माणमार हितं निरुपद्रवं सर्वानर्थशून्यं द्वितीये भावनानंतरं विज्ञातमिप्राशंकायामाह ॥ अमर्त्येनतेन ब्राह्मणा स्वलीलया स्वेमायया स्वमूर्तिरेकल्पिकल्पिता स्वान्तर्विनिष्टि सर्वैश्वर्ये तिसार्द्धेन सर्वस्य सम्प्रुक्कू कृतिर्यस्या सा सर्वसंस्कृतिः ॥ ततः किं कृतवान् तदाह परीक्षार्ये ततावता चलत्तौ मायाता मिसा ताकानुवाद सर्व तदाह ॥ २० ॥ [illegible] तदाह ॥ अमर्त्यमिति ॥ यद्यकासा स्वस्वमूर्तिः सा शंकायां मा ह अमर्त्यमिति ॥ अर्वाचीना

ॐ

निर्गुणं योगिगम्यं च सर्वव्याप्येककारणं ॥ निर्विकल्पं निरारंभं निर्मायं निरुपद्रवं ॥ १६ ॥ यस्योऽहं सविकल्पं ते संज्ञाः सञ्ज्ञोऽस्मि तस्य वै ॥ तस्यैकलस्य चरतो द्वितीयेच्छाभवत्किल ॥ १७ ॥ अमर्त्येन स्वमूर्तिश्च तेनाकल्पि स्वलीलया ॥ सर्वैश्वर्यगुणोपेता सर्वसा नमयी शुभा ॥ १८ ॥ सर्वगा सर्वरूपा च सर्वदृक् सर्वकारिणी ॥ सर्वैकवंद्या सर्वाद्या सर्वदा सर्वसंस्कृतिः ॥ १९ ॥ पारकल्पाति तां मूर्तिं मे स्वैरं द्रुष्टु रूपिणीं ॥ अतर्धेदपरा स्वप्नमूल सर्वगमव्ययं ॥ २० ॥ अमर्त्यस्य पराख्यं वै तस्य मूर्तिं रहः प्रिये ॥ अर्वाचीनप राचीनमीश्वं मां जगुर्बुधाः ॥ २१ ॥ ततस्तौ देवकालेनापि स्वैरं विहरतामया ॥ स्वाविग्रहात्स्वयं सृष्टा स्वशरीरानपायिनी ॥ २२ ॥ प्रधानं प्रकृतिं तां च मया गुणवतीं परां ॥ बुद्धितत्त्वस्य जननी माहुर्विकृतिवर्जितां ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इदानीतन सर्वतनाः द्वितीयां तपाः कार्यकारणात्मकमीश्वं बुधा जगुरित्यर्थः ततः किं चक्रतुस्तत्राह ततइति ततो ब्रह्मणो तर्धानानंतरं स्वेच्छया क्रीडता मया स्वशरीरानपायिनीं मन्नारीरा व्यभिचारिणीं का चिन्मूर्तिः सृष्टा तामाह प्रधानमिसे केन तां च त्वां मायुरित्यर्थः कथंभूतां पेण धारणतामित्यर्थः ॥ तस्याश्च प्रतिभासनात्र शरीरमेव बुद्ध्वा तेनि साहमयीति बुद्ध्या क्षेत्रौ तौ दिवे भ्यापार्थमिदं सप्तबुद्ध्युक्तस्वभा वस्य मायया स्वभाव विपरीतं जन्मादितत्राह गुणवतीमितिसि सत्स्यते देहादि विषयार्थ मिदं विशेषणमिति कृष्णनुरुपं ताहि केवलमेनावस्थानं तत्र हितामिति परां व शीवधामित्यर्थः अपनादिप्राणः यावदविद्यासनात्मावरणविक्षेपोपरमितिमदा दुःसेवविद्यारूपणपारिणामया तदाज्ञानतत्वार्थंद

ता३ दे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

युगपादितियुगपदेवदेव ... च्यारा ... प्रकृस्या कालत्वरूपिणकालेन पुरुषेण च साकारात तत्क्षेत्रं मया विनिर्मितं प्रलयकालेऽ
पि चिद्रूपतया स्थितानां तत्कार्यकारणतास्यादनमेवेषामिनिर्मितं तथा च प्रकाशादिवदस्य क्षेत्रस्यानादित्वं सिद्धं भवतीत्यनु ५२
मानपूर्वकमविमुक्तं नाम यत्कथमापन्नमिति। द्वितीयश्लोकस्यार्थमाह। सा शक्तिरिति। येन तस्मिन्नुक्षेत्रे रममाणं प्रागास्यास्तस्मेत्रं प्रलयकालेऽपि न ३४
विमुक्तं यतः ततो विनिर्मितमापादि ... कदेश विनिर्मितं तथा वृक्षक्षितिः पादौस्य विश्वा भूतानीति एतत्क्षेत्रं भोतिकभूतारब्धत्वेन पातीयमार्णं अविमुक्तं
दुष्टिरित्यत्र पञ्चकृतं तत्क्षेत्रं स्वपादतलनिर्मितत्वात्।।२४।। संप्रतियत्र वादिसारोक्यास्मृतिबाधितत्वेन परिहरति नयदेति। पदा युगपदित्यादिनेदं क्षेत्रं
१८ ।।युगपच्च तपाशात्या साकंकाळस्वरूपिणा।।मयाद्यपुरुषेणैव तत्क्षेत्रं चापि विनिर्मितं।।२४।। ।।स्कंद उवाच।।सा शक्तिः प्रकृतिः प्रोक्ता सपु।
॥३२५॥ रुषमानीश्वरः परः।।ताभ्यां रममाणाभ्यां तस्मिन्क्षेत्रे धरायै सदा।।२५।। परमानंदरूपाभ्यां परमानंदरूपिणी।।पंचक्रोशपरिमाणं स्वपादतलनि।।
१८ ।।र्मितं।।२६।। मुने प्रलयकालेऽपि तत्क्षेत्रं न कदाचन।।विमुक्तं हि शिवाभ्यां यदविमुक्तं ततो विदुः।।२७।।न यदा भूतमिवकं न यदा पा ... त्र ... ।।
।।तदाविहर्तुं मीशेन क्षेत्रमेतद्विनिर्मितं।।२८।। इहा ... रहस्यं क्षेत्रस्य वेदकापि न कुंभज।।नास्तिकाय न वाच्यं कदाचिच्चर्मचक्षुषे।।२९।।
५२ ।।श्रद्धावतेविनीताय त्रिकालज्ञानचक्षुषे।।शिवभक्ताय शान्ताय वक्तव्यं च मुमुक्षवे।।३०।। अविमुक्तं तदारभ्य क्षेत्रमेतदुदीर्यते।।पर्यंककाश ।।
।।ते शिवयोर्नित्यं ... सुखास्पदे।।३१।। अज्ञा वक्ष्यसे मुढ यदा व शिवयोः स्वयोः क्षेत्रस्यास्य तदाख्या वं ... निर्वाणकामग।।३२।। ...
विनि ... र्मितमित्युक्तं तत्र कदेशपेक्षापामाह। न यदितिभूमिवलये भूमिमंडलइदमिति। भूतानामारब्धत्व कदार्थे ईश्वरेण विनिर्मितत्वं यदेशवार्थ
ननु व्यापकादिभिरनुमानात्कार्यभावमात्रस्याभावः प्रलयस्वीक्रियते तथा चास्य मनःकार्यत्वाविशेषात्सलय नकिं
भावनेसरह अभावमितिप्रतिविरोधात्रानुमानउदेतीतिरस्सिरः कापालानुमानविदुस्यर्थ स्मृतिवचनो सूर्वमेव लिखिता
निनच्चनाहोरात्रिर्ननभो भूमिरिति विष्णुपुराणवचनविरोधः तस्य सामान्यविषयत्वादिन चतद्वदतस्व्या रतमासीद्

त्रि २

437

अथवा पुराणप्रक्रियानुसारेणैतदुच्यत इति सूचयन्नाह अनाराध्येति ॥ महेशभक्तियोगमसंपाद्य कारयांमहा । अष्टांगयोगाद्युपाये
मोक्षसाधने वा निष्णातापि न निर्वाणमाप्नुयाद्व्याकुल्यात् । योगादीनामनेकांतफलत्वादित्यर्थः चकारात्तपस्यैकादशा
पश्लोकांतरमाह ॥ अस्येति ॥ अस्य क्षेत्रस्य सन्न्वयः पुरा प्रथमतः आनंदहेतुत्वात्परमानंदावाप्तिलक्षणस्य कारणत्वात् अथाविमु नु२
नामानंतरं आनंदहेतुत्वमेव प्रपंचयति आनंदेति आनंदस्य कंदबीजानां मूलकारणानां ब्रह्मलिंगादिस्थूललक्षणज्ञानानां तस्मिन्ना
नंदकानने यतः सर्वाणि लिंगानि अंकुरजनकानि षष्ठसमार्पितस्मादस्यानंदकानननामेत्यर्थः एतेन मोक्षदं चापरं स्थानमि

अनाराध्य महेशानमनवाप्य च काशिकां ॥ योगाद्युपायविज्ञोपि न निर्वाणमवाप्नुयात् ॥ २३ ॥ अस्यानंदवनं नाम
पुराकारि पिनाकिना ॥ क्षेत्रस्यानंदहेतुत्वादविमुक्तमनंतरं ॥ २४ ॥ आनंदकंदबीजानामंकुराणि यतस्ततः ॥ ॥
ज्ञेयानि सर्वलिंगानि तस्मिन्नानंदकानने ॥ २५ ॥ अविमुक्तमिति ख्यातमिदमासीद्घटोद्भव ॥ तथा चाख्या
मथ मुने यथासीन्मणिकर्णिका ॥ २६ ॥ स्कंद उवाच ॥ पुरानंदवने तत्र शिवयो रममाणयोः ॥ २७ ॥ इच्छा समभूत्क
क्वचिद्देवः कोप्यपरः किल ॥ २८ ॥ यस्मिन्न्यस्य महाभारमावां स्वैरचारिणौ ॥ निर्वाणश्राणनं कुर्वः केवलं
काशिशायिनां ॥ २९ ॥ स एव सर्वं कुरुतां स एव परिपाति च ॥ स एव संवृणोत्वंते सर्वैश्वर्यनिधिः स च ॥ ३० ॥

इति तृतीयप्रश्नस्याप्युत्तरमुक्तं ॥ २५ ॥ अविमुक्तनामनिर्वचनमुपसंहरति ॥ अविमुक्तमिति ॥ एतत्स्यानंदवननाम्नोप्युपलक्षणं कथमेषा त्रि
लोकीसारा यते मणिकर्णिकेति चतुर्थप्रश्नस्योत्तरं वक्तुं प्रतिजानीते ॥ तथा चेति ॥ अविमुक्तमानंदकाननं च नामद्वयमस्य क्षे
त्रस्य यथासीत्तथा व्याख्यातवानस्मि अथानंतरं मणिकर्णिकेति यथासीत्तथाऽऽख्यामि कथयामीत्यर्थः ॥ स्वैः भवाव
स्वैरचारित्वेपि मोक्षफलदातृत्वमाह ॥ निर्वाणेति ॥ आनंदाने काशिशायिनां कारयामः तानां संवृणोति संहरति स्थापि
शीनष्टि ॥ स एव सर्वमिति यः स्रष्टा स एव पोष्टा स एवं विधो विधेय इत्यर्थः ॥ २५ ॥ ३० ॥ ॥ ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२२६॥

५

चेतइति चेत एव समुद्रस्तं माकुंच्य स्थिरीकृ[illegible] तस्य प्रसादादानां सुखं तिष्ठाव इति संप्रधार्य स व्यापारं चक्रे इतिन्व तायेन्वो नोय॥ समुद्रसाम्यार्थं निविशेषणान्याह॥ चिंतेति पीत त्रपेण चिंता एव कल्लोलास्तरंगास्तैर्दोलितमांदोलितं संवृत्त एवरत्नं यस्मिंस्तत्तमो गुण एव ग्राहो जलचरो यस्मिन्तत्रजो गुण एव विद्रुमाः प्रवालास्तैर्वल्लितावृत्ता वल्लिताः वल्लितमिति पाठेपि स एवार्थः व्यतिरेकमाह परिक्षिप्तमिति॥ परिक्षिप्तमाइतस्ततो नीतं मनो येन तस्मिन्चिंता तुरे भोगेकचिंता विशेषके हि सुखं न कुत्रापि सुखाभिसर्थः॥ चिंतातुरइति पाठे चिंताभिः तरयस्पातिताब[illegible] श्रीहिण पुरुषाएनोच्यते चित्स्वरूपया ज्ञानरूपया तया पूर्वोक्तया घूर्जटिविश्वेश्वरः स व्यं[illegible] सन्वयः॥ यः सुधामुचमिति वा पाठः॥४॥ ततो दृग्व्यापारानंतरपुमानाविरासी

८१ चेतः समुद्रं माकुंच्य चिंताकल्लोलदोलितं॥ सत्त्वरत्नं तमोग्राहं रजोविद्रुमवल्लितं॥ ॥ यस्य प्रसादात्तिष्ठावः

सुखमानंदकानने॥ परिक्षिप्तमनोदृत्तौ [illegible] हि चिंतातुरे सुखं॥ ॥ संप्रधार्येति स विभुः स वज्ञश्चित्स्वरूपया॥

८३ तया सह जगद्धात्र्या जगद्धाता स धूर्जटिः॥ ॥ स व्यापारं चक्रे दृशां मे सुधामुचां॥ ततः पुमानाविरासी

देकस्त्रैलोक्यसुंदरः॥ शांतः सत्त्वगुणोद्रिक्तो गंभीर्याजितसागरः॥ ॥ तथा च [illegible] कोमुने [illegible] पमोज्ज्व वल॥ [illegible] नेत्रद्युतिः श्रीमान्पुंडरीको[illegible] णा॥४॥ सुवर्णकृतसुच्छायद्वकूलयुगलावृतः॥ लसत्कंच ३ दोर्दंडयुगुलव्यराजितः॥ ॥ सत्त्वसरग्रामोदनाभीहृदकुशेशयः॥ एकः सर्वगुणावासः सर्वकः सर्वक ॥ मड़ [illegible]

॥२२॥

भानिधिः॥ ॥ एकः सर्वात्मयोयस्मात्तेनोयः पुरुषोत्तमः॥ ॥ ततो महांतं तं वीक्ष्य महापुरुष लक्षणं॥ महादेव

तं विशिनष्टि एकइत्यादि ना एकः मुख्यः शांतः शांतिसत्त्वगुणयुक्तः अतलच्छोपमः नल [illegible] उपमायेन स तथा [illegible] पीतकौशेयं कुरोः [illegible] यपद्मं तु शब्द एवार्थे काकाक्षिन्याये नो [illegible] सत्त्वसबध्यतसर्वगुणाश्रय एकः एव सर्वका शोभानिधिरप्येक एवेत्यर्थः॥ निधिः शब्दः॥ पुरुषो तामूर्तोदिनिर्वक्ति एकः इति सर्वत्र एको नोपचारिको मुख्य इत्यर्थः॥ सर्वात्मा सर्वाभ्यंतरराजराज्यासुधाः॥ क्षराक्षरे अतिक्रम्य

स वर्ततइत्यर्थः॥ ततस्तस्याधः पुरुषोत्तमः एना दृशा आविरासीदिति पूर्वस्त्रियेवान्वयः॥ ततइति महांतं व्याप्य कश्रेष्ठं वा महांतो महि मानोयेषांतथा [illegible] तानि लक्षणानि यस्येति॥५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

439

तव निश्वसितमिति निश्वासवदनायासेनाविर्भूतत्वाद्वेदे निश्वसितमित्युपचारः सामाधिकरण्यं वेदाः प्रमाणमितिवत् तथा च श्रुतिः । अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति । अवेष्यसि ज्ञास्यसि । बुद्धितलस्वरूपेण ॥ समष्टिबुद्धितलाधिष्ठानात्मं हिरण्यगर्भरूपं । नाभिकमल द्वारा तदुत्पादकमित्यर्थः । ज्ञानतत्वावरूपिणमिति वा ॥ ४९ ॥ मौळौ मस्तके दधौ धृतवान् । निजांगस्वेदसंदोहसलिलैः सर्वगात्रघर्मपूरजन्यैः स्थाणुसमाकृतिः स्थाणुसमाकारा देहीनवृक्षसमा आकृतिः शरीरं यस्य स तथा ॥ मीलितेक्षणं मुद्रितनेत्रं ॥ ५२ ॥ अहो अनिंधन इत्युक्ते अक्षाग्राम्रेडितं । द्विस्त्रिरुक्तं इ

तव निश्वसितं वेदास्तेभ्यः सर्वमवेष्यसि । वेददृष्टेन मार्गेण कुरु सर्वं यथोचितं ॥ ४९ ॥ इत्युक्त्वा मौलौ तं हेरम्बो बुद्धितलस्वरूपिणं ॥ शिवव्याससहितो रुद्रो विवेशा
नंदकाननं ॥ ५० ॥ ततः स भगवान् विष्णुर्मौळौ गंगां विधाय च ॥ क्षणं ध्यानपरो भूत्वा तपस्येव मनो दधौ ॥ ५१ ॥ खनित्वा तत्र चक्रेण रम्यां पुष्करि
णीं हरिः ॥ निजांगस्वेदसंदोहसलिलैस्तामपूरयत् ॥ ५२ ॥ समासहस्रं पंचाशत्तपश्चचार सः ॥ तत्र पुष्करिणीतीरे तत्र स्थाणुसमाकृति ॥
५३ ॥ ततः स भगवानीशो मृडान्या सहितो मृडः ॥ दृष्ट्वा ज्वलंतं तपसा निश्चलं मीलितेक्षणं ॥ ५४ ॥ तमुवाच हृषीकेशं मौलिमान्दोलयन्मुहुः ॥
अहो महत्वं तपसः स्वदेहे धैर्यं च चेतसः ॥ ५५ ॥ अहो अनिंधनो वह्निर्ज्वलत्येष निरंतरं ॥ अलं तपो महाविष्णो वरं वरय सुत्तम ॥ ५६ ॥ मृड
स्यां म्रेडितमिदं प्रत्यभिज्ञाय भाषितं ॥ उन्मीलितदृगंभोजः समुत्तस्थौ चतुर्भुजः ॥ ५७ ॥ ॥ श्रीविष्णुरुवाच ॥ ॥ यदि प्रसन्नो देवेश
देवदेव महेश्वर ॥ भवान्यासहितं त्वां तु द्रष्टुमिच्छामि सर्वदा ॥ ५८ ॥ सर्वकर्मसु सर्वत्र त्वामेव शशिशेखर ॥ पुरश्चरं तपश्चर्यामि यथा तन्मेव
रस्तथा ॥ ५९ ॥ त्वदीयचरणांभोजमकरंदमधुव्रतः ॥ मच्चेतो भ्रमरो भ्रांतिं विहायास्तु सुनिश्चलं ॥ ६० ॥ श्रीसदाशिव उवाच ॥
एवमस्तु हृषीकेश यत्त्वयोक्तं जनार्दन ॥ अन्यं वरं प्रयाच्छासित माकर्णय सुव्रत ॥ ६१ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ श्रीमंगळमूर्तये नमः ॥

इदं पूर्वोक्तमाम्रेडितं महोत्सस्येति क्वचित्तं वचनं यथा पुरश्चरं तं पश्यामीति यत् तथा देहे तवमेव रइत्यर्थः त्वदीयेति ॥ त्वदीयचरणांभोजयोर्यो मकरंदो मधुरसः समत्वं तत्र व्रतमराः पाळनादि भ्रांतिं विहाय अहमेवेश्वर इति भ्रांतिं विहायेति वा निश्चलो स्थिरस्त्वयर्थः एवमस्त्विति हे जनार्दनेत्यं तन सर्वाणि जयंतत्र संवारयति ॥ ६१ ॥ छ ॥ छ ॥ श्रीरामजयराम जयजेम ॥ छ ॥ श्रीरामकृष्णाय नमः ॥ श्री भवानी शंकराभ्यां नमः ॥ छ ॥

७०१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

2450

मणिकर्णिकानाम निर्वक्ति वदायेति पंचभिः॥ महोपचयदर्शनादतिशयवृद्धिदर्शनात्॥ अहोसर्पोर्श्रवणस्यसमौलिस्तथातदांदोलनतस्तस्य मौलेश्चालनातूयस्मात्कर्णान्मणिः कर्णिकांपपात। मणिकर्णिकेत्येतदेवव्युत्पादयति॥ मणिरेवकर्णिकेति पूर्वास्यानुषंगः॥ तस्मान्नाम्नामणिकर्णिकास्वित्यर्थः। कर्णिका कर्णालंकारविशेषः॥ कुंडलमिति वा॥ तर्हि चक्रपुष्करिणीलोकैः कथमुच्यते तत्राह॥ चक्रेति अन्यं वरं प्रयच्छामीति

१८ ॥२२७॥ १८ त्वदीयस्यास्यतपसो महोपचयदर्शनात्॥ यन्मयांदोलितो मौलिरहिश्रवणभूषणः॥ ९२॥ तदांदोलनतः कर्णात्पपात मणिकर्णिका॥ मणिभिः खचिता रम्या ततोस्तु मणिकर्णिका॥ ९३॥ चक्रपुष्करिणीतीर्थं पुराख्यातमिदं शुभं॥ त्वयाचक्रेणखननाद्धरवचक्रगदाधर॥ ९४॥ मम कर्णात्पपाते यं यदा च मणिकर्णिका॥ तदाप्रभृति लोके स्मिन्ख्यातास्तु मणिकर्णिका॥ ९५॥ १८ ॥२२ १८

श्रीविष्णुरुवाच॥ ॥मुक्ताकुंडलपातेन नतवाद्रितनयाप्रिय॥ तीर्थानां परमं तीर्थं मुक्तिक्षेत्रमिहास्तिवै॥ ९६॥ काशंते अत्र यतो ज्योतिस्तदनाख्येयमीश्वर॥ अतो नामापरं चास्तु काशीति प्रथितं विभो॥ ९७॥ अन्योवरो देवदेव देयो [illegible] विचारितं॥ सतेपरोपकारार्थं जगद्व्यामणिशिव॥ ९८॥ आस्तंब ब्रह्मपर्यंतं यत्किंचिज्जंतुसंज्ञितं॥ चतुर्षु भूतग्रामेषु काश्यां तन्मुक्तिमस्त्विति॥ ९९॥ अस्मिन्स्तीर्थवरे शंभो मणिश्रवणभूषणे॥ संध्यास्नानं जपंहोमं वेदाध्ययनमुत्तमं॥ ७०॥ ध॥ यस्त

ममेति

यदुक्तं तत्कथयन्नकथमेवेति चतुर्थप्रश्नमुपसंहरति॥ ९५॥ त्रिलोक्याख्यातिकयद्धिशेषणमुक्तं तदर्थं दर्शयितुमाह॥ मुक्ताकुंडलपातेनेति॥ अन्वयः वेप्रसिद्धं [illegible] काशात इति तत्प्रसिद्धमनाख्येयं वाचामगोचरं एतेन काशीतिनामकथं प्राप्तेति सप्तमप्रश्नस्योत्तरमुक्तंभवति॥ अविचारितंयथास्यात्तथा क्रियाविशेषणमेतत्॥ ध॥ आब्रह्मेति चतुर्षु जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जेषु॥ अस्मिन्निति॥ मणिः श्रवणभूषणं॥ मणियुक्तं श्रवणभूषणं यस्य तत्तत्त्वं तस्मिन्नित्यर्थः पतितं यत्र तत्तीर्थवरं तस्मिन्नुदेशसंध्यामिति श्लोकचतुष्टयं वाक्यं॥ ७०॥ ध॥ श्रीभवानीशंकराभ्यां नमः॥ श्रीरामायनमः॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

घा०

संध्यामिति॥श्लोकचतुष्टयं वाक्यं सध्यादिकर्म यो नरः करोति तस्य कर्म्मणः विपाकः फलं अक्षय्यं एकाविदेहकल्याणरूपा मुक्तिरस्तिति सर्वत्र प्रार्थना॥गोभूतिलादीनां भूष
णं दानं सप्ततंतून् अग्निष्टोमादीन् तदुक्तं॥अग्निष्टोमस्तथात्यग्निष्टोम उक्थ्यश्च षोडशी॥वाजपेयोतिरात्रोप्तोर्यामः संस्था इमे क्रमादिति॥लिंगादि पदेन प्रतिमादयो
गृह्यंते॥महाप्राज्ञ इति विशेषणस्य तात्पर्यमाह॥ज्ञात्वा मुरिति पादत्रयेण॥अनुक्तं संगृह्णाति अन्यच्चेति श्रद्धया युतं दत्तं च तत्र॥निःश्रेयस्याः श्रियो हेतुः॥अस्तित्यत्रिमे
ण्यान्वयः तर्हि आत्मैतस्यापि कैवल्यं फलं नेत्याह विनेत्यर्थः नैश्रेयसं कैवल्यमुद्दिश्य प्रापवेशने नापि नामध्यानो विधयो नेत्याह त्यक्तेति प्रायोपवेशनं त्यक्त्वा प्रकारांतरेण

तर्पणं पिंडदानं च देवानां चप्रपूजनं॥गोभूतिलहिरण्यानां प्रदीपान्नवरभूषणं॥७१॥कन्यादानं प्रयत्नेन सप्ततंतूननेकशः॥व्रतोत्सर्गं वृषोत्सर्गं लिंगादि
स्थापनं तथा॥७३॥करोति यो महाप्राज्ञो ज्ञात्वायुः क्षणगत्वरं॥विपत्तिविपुलं वापि संपत्ति मति संगुरा॥७४॥अक्षया मुक्तिरेवास्य विपाकस्तस्य कर्म्मणः
॥अन्यच्चापि शुभं कर्म यद्दत्तं श्रद्धया युतं॥७४॥विनात्मघातनमीशानं त्यक्त्वा प्रायोपवेशनं॥नैश्रेयस्याः श्रियो हेतुस्तदस्तु जगदीश्वर॥७५॥नानु
त्रोवतिनाख्यातिकस्त्वाकाशांतरे प्रियः॥तदिहाक्षय्यतामेतु तस्य शर्वेदनुग्रहात्॥७६॥तस्य प्रसादात्तस्येशा सर्वमक्षय्यमस्तु तत्॥प्रदत्तिय
विश्वच्चपङ्कूतं च सदाशिव॥७७॥तस्मादेतच्च सर्वस्मात् लक्षेनमस्तु शुभोदयं॥यथा सदाशिवत्तोनु किंचिदधिकं शिवं॥७८॥तथानंदवनादस्मा
त्किं मात्रूस्त्वाधिकं क्वचित्॥विनासांख्येन योगेन विनास्वासावलोकनं॥७९॥विनाव्रततपोदानैः श्रेयो लभ्य[illegible]णिनामिह॥राशीकामशकाःकी
टाः पतंगाः स्करगोरगाः॥८०॥पंचक्रोश्याम्नतःकाश्यां सतुनिर्वाणदीक्षिताः॥नामापि[illegible]काश्या सदैवास्तेनमःक्षयः॥८१॥सदालक्तलघुग
वास्तु सदावास्तु तरायणं॥सदा महोदयश्चास्तु काश्यां निवसतां मतां॥८२॥यानि कानि पवित्राणि[illegible]त्युक्तानि सदाशिव॥तेभ्याधिकं वास्तु क्षेत्रमेतत्
॥त्रैलोक्ये न॥८३॥चतुर्णामपि वेदानां पुण्यमध्ययनाच्च यत्॥कर्षवाडायणादेश्चैत च्छ्रेयःसमुपार्ज्यते॥८४॥तत्स्तुरंपजपताकाश्यां गायत्रीतो सजाप्यतः

आत्मघातस्तं विनेत्यर्थः नैश्रेयस्याः कैवल्याख्यायाः॥७६॥शिवं कल्याणरूपं सांख्येनात्मानात्मविवेकेन आत्मावलोकनं जीवब्रह्मणोरैक्यानुसंधानं प्राणिनां श्रेयो स्वित्यत्र हिरण्योसि शशार्कइति
निर्वाणोनकैवल्येन नस्तुनसः पापस्य कलयुगं सत्ययुगं मतामिति शत्रु प्रत्ययां तपदं॥स्वकाकोशि निषेवणात् श्रद्धया काशीवासात्॥प्राणायाममयुतेस्थितिपाठे प्राणायामेनइयत्तक्ते तस्य युक्तस्य जनस्ता ध्रि
कं नलक्षणपक्ष्यादित्युर्थः॥

३०३॥

॥अक्षयां यो गामभ्यासेन पश्चात्॥८१॥ गुणयुक्तस्य सावधिकं मृत्युः
॥द्वा कालीं विवेकाय साक्षात्कृत्य प्रलयः स्मृतः पद्मपादकः॥८२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

442

ना०१०अ०पा०ढ्०

वंताह्

शिवप्रदंमोक्षप्रदं ... कल्याणप्रदंवायमीश्वयमवानु ... प्रसवबंधनात्परिगलतपाप्मानःफलोन्मुखपापाःइदमितिमुक्तिदानींममाज्ञापिप्रसव तेतिप्र नीयतेन ...विश्वेरेश्वदेवोनिष्पाः
यदाऽत्रमूर्तिमतःसतोममाज्ञेवेहप्रसवेन्नान्यस्यतरूर्ताने अन्यस्यज्ञाप्रसवतीतिअथवामोक्षप्रदंधीनरुद्रपिशाचा ...दोममाज्ञेवप्रसवेदिहनान्यस्यब्रह्मविष्णुधर्मराजादेरपिगतदेववदि

...नदैकेनोपवासेनभववानंदकानने॥अन्यत्रयत्तपस्त... स्येयःस्यात्करदारातं॥८७॥तदस्तकाश्यांवर्षेणभूमिशय्याव्रतेनवा॥आजन्ममौनव्रततो॥
यदन्यत्रफलंस्मृतं॥८८॥तदस्तकाश्यांमप्राहंसत्यवाक्परिपालनात्॥अन्यत्रदत्वा...सर्वस्वंमुक्तंयत्पुरु...मीरितं॥८९॥सहस्रपोडनात्का
यपांतलभ्योदयुताधिकं॥मुक्तिक्षेत्राणिसर्वाणियत्संसेव्योदितंफलं॥९०॥पंचरात्रान्नदेवास्के निषेव्यमणिकर्णिकां॥प्रयागस्नानपुण्ये
नयत्पुण्यंस्यात्तशिवप्रदं॥९१॥काशीदर्शनमात्रेणतत्पुण्यंश्रद्धयान्वित॥यत्पुण्यमश्वमेधेनयत्पुण्यंराजसूयतः॥९२॥काश्यपालत्पु
ण्यमाप्नोतिचिराचशायुनाथ मी॥तुलापुरुषदानेनयत्पुण्यंसमवाप्यते॥९३॥काशीदर्शनमात्रेणतत्पुण्यंश्रद्धयाप्तवे॥इविष्णोवरि
स्कत्वादिवउमापतिः॥९४॥उवाचवप्रसन्नात्माकेमधुसूदन॥ईश्वरउवाच॥ ॥श्रृणुविष्णोमहाबाहोजगतःप्रभवाव्यय॥९५॥विधो
हिसृष्टिविविधांयथावत्वंश्रु तोरितं॥पितेवसर्वभूतानांधर्मतःपाल्कोऽसवा॥९६॥विध्वंसनीयाविविधाधर्मध्वंसविधायिनः॥धर्मेतरप
थस्थानमुपसंहृतयेहरे॥९७॥हेतुमात्रंभवान्यस्मात्स्वकर्मनिहताहिते॥यथापरिणतंमस्यपरेतत्प्रसवबंधनात्॥९८॥तेपरीणतपाप्मानःप
थस्थानमुपसंहृतयेहरे॥ ...
निर्भंजितथास्वयं॥पेववामवमन्यतेदयिताःस्वतमोगुणेः॥९९॥तेषांवैचोपसंहृत्येप्रस विष्याम्यहंहरे॥उपपातकिनोयेचमहापातकिनश्च
ये॥१००॥येपिकाशीसमोसाद्यधर्मविष्टलिंगतेनसः॥इदंमम...श्रियंस्पेपंचकोशीपरिमितं॥१०१॥ममाज्ञोप्रसवेदत्रनान्याज्ञाप्रसवेदिह॥पुनर्वि
स्मृर्मयापोक्तोमृडानिस्तुप्तलोचने॥१०२॥अत्युग्रतपसातेजोभ्रमरैलोक्यविभ्रमः॥पापीनामपिजंतूनांमविमुक्तेनिवासिनां॥१०३॥श्री

ष्यामिपापिनामित्यादिना।पुनर्वि॥अत्युग्रतेजसाकृत्वा॥तेजस्तेनभ्रमीमितस्तनःप्रसरन्त्रैलोक्यविभ्रमंआश्चर्यबुद्धिर्यस्मात्सतथा॥अत्युग्रतपसाअनिलतेजसात्रैलोक्यविभ्रमभिमिकवितत
पाठःअत्युग्रतेजसाभिमिनिकविस्पष्टएवसर्वापापिनाम पीतिअपिशब्दःधार्मिकानसमुच्चिनोति॥तत्रधार्मिकानांश्रासनेकैवल्यप्रापणमेवपापिनांरुद्रपिशाचत्वप्रापणमितिविवेकः॥१०४

श्री२

१८
॥२२९॥
१८
तथा६

२०४

445

श्रियस्येत्यादि कर्म्मणि षष्ठी अंतकाले काशीस्मरणपुण्यात् गाविस्मो इति ॥ अस्यार्थः हे विस्मो अविमुक्तेयः संवासो निवासः कीदृशः कर्मनिर्मूलनक्षमः ॥ कर्मवास... नोत्पाटन
दक्षः ... निर्वाणाय सायुज्याय ॥ विश्वेश्वर चतुर्भुजादिस्वरूपधिया त्रापरत्मनैक्याय विदेहकैवल्याय वा जायते इह काश्यां देहत्यागद्वारेति शेषः ॥ केषामित्यत आह ॥ द्वित्राणां
हि पवित्राणामिति पवित्राणां दौर्लभ्यसूचनार्थं द्वित्राणामित्युक्तं ॥ पापिनां त्वत्रैव रुद्रपिशाचभावोत्तरं निर्वाणं शास्त्राकर्मकादीनां च तारतम्येन सालोक्य सामीप्य सारूप्य
सायुज्येति चतुर्विधलक्षणा मुक्तिरिति हि शास्त्रार्थः ॥ तत्र सालोक्यमेकस्मिन् लोके ऽवस्थानं ॥ सामीप्यं समीपे वस्थानं सारूप्यं तुल्यरूपप्राप्तिः ॥ सार्ष्टिर्जगत्सृष्ट्यादिवर्जं तुल्यप्र
भाव इति भेदः ॥ इतोन्यथा व्याख्याने पुराणानां विरोधः पूर्वापरविरोधश्च अयद्वा द्वित्राणां त्रयाणां अविमुक्तोयः संवासः स भगवतिः संवास एव यत्र कुत्रापि मृतानां तेषां द्वि
त्राणां इति हास्मिन्नेवजन्मनि निर्वाणाय भवति ॥ यथा पं... टाके ... दे स्नात्वा दृष्ट्वा विश्वेश्वरं प्रभुं ॥ यत्र कुत्र मृतो वापि वाराणस्यां मृतो भवेत् ॥ इति अत्र मरणान

गवत्पातकपूर्णोपि न स पापैः प्रबाध्यते ॥ मम प्रियस्य क्षेत्रस्य योविमुक्तं न संस्मरेत् ॥ १०५ ॥ प्राणयात्रासमये दूरगोप्यघवानपि ॥ स
॥ ... पापफलमुत्सृज्य स्वर्गभोगानुसमश्नुते ॥ १०६ ॥ काशीस्मरणपुण्येन स्वर्गाद्भ्रष्टो हि जायते ॥ पृथिव्यामेकराट् भुक्त्वा भुक्त्वा भो
॥ गाननेकशः ॥ १०७ ॥ प्राप्याविमुक्तं तस्मिन्नपि निर्वाणपदभाग्भवेत् ॥ बहुकालमुषित्वा तु नियतेंद्रियमानसः ॥ १०८ ॥ यद्यन्यत्र वि
॥ पद्येत देवयोगात् कुचिस्मिते ॥ सोपि स्वर्गसुखं भुक्त्वा भवति क्षितिपतीश्वरः ॥ १०९ ॥ पुनः काशीमवाप्याथ विदेह्य श्रेयसीं श्रि
॥ यं ॥ विस्मो विमुक्ते संवासः कर्मनिर्मूलनक्षमः ॥ द्वित्राणां हि पवित्राणां निर्वाणाय हि जायते ॥ ११० ॥ रामराम रामरामराम

तरं सर्वेषां मुक्तिः स्थिरैव अथवा ऽविमुक्ते संवासः द्वित्राणां पवित्राणां हि ... अनिश्चितं वा निर्वाणाय वै सर्वेषां मरणद्वारा कर्मनिर्मूलनक्षमः स एव जीवद्दवस्थायां द्वित्राणां
पवित्राणां निर्वाणाय जीवन्मुक्तये जायत इति इत्यर्थः ॥ यद्वा हे विस्मो ऽविमुक्तेयः संवासो मरणावधिर्वासः स द्वित्राणां पवित्राणां हि निश्चितं निर्वाणाय
कैवल्याय इह मरणाव्यवधानसमये सत्वरं जायते ॥ पापिनां तु कालभैरवयातनानंतरं मोक्षाय भवति इत्यर्थः अन्यत्सर्वं पूर्ववत् ॥ तथाचोक्तं पातालखं
डे ॥ अस्यां निवासो निर्वाणं साधयेत् संजसा मुने ॥ केवलं धर्मसापेक्षः कालं जपति तद्वचः ॥ अधर्मिष्ठस्य तत्क्षेत्रे यातनां ते दिशो न्मति ॥ वाराणस्यां निवा
सस्ति तरपवर्गफलप्रदः ॥ द्वित्राणां च पवित्राणां कल्पते सत्वरं च क इति ॥ १११ ॥ रामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामराम
॥ रामरामरामरामरामरामराम ॥ रामरामरामरामरामरामरामरामरा ॥ रामरामरामरामरामराम ॥ रामरामरामरामरामराम ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

का०खं०अ०९६०

॥२२९॥

१ ५ खरिकोऽपामार्गे नमवरको। असम्पणोकोशापणी किणिही खरमंजरी समरः ॥११९॥

महिमर्निवसेयात् नालात् केषाम् इत्यत आह। त्रिशूलेति। खरशाखा वारी१४ खखौ शौकस्नानसंबंधिभिः अपामार्गः प्रसिद्धः तौ खरिकापर्यायः अपामार्गः त्रै

॥श्रीविष्णुरुवाच॥ ॥देवेशक्षेत्रमाहात्म्यं यो न जानाति तत्त्वतः॥ नश्रद्दधाति म्रियते मृते तस्य हकातिंगे॥११११॥ ॥
॥श्रीदेवदेवउवाच॥ ॥अन्यत्र कृत्वा पापानि बहूनि महान्त्यपि॥ अश्रद्दधानो नत्वज्ञो यत्र च विपद्यते॥११२॥ पंच
॥ [illegible] महिमन्यनभिज्ञो पिक्षेत्रस्यास्य जनार्दन॥ तस्य यागतिरुद्दिष्टा तां निशामय सुव्रत॥११३॥ पंचक्रोशी
॥ प्रविन्नात तस्य पातकसंततिः॥ वहिरेव प्रतिष्ठत नांतर्निविशते कचित्॥११४॥ भयाद्वहिः स्थिता यान्व तस्य पातके
॥ संततो॥ त्रिशूलपाशपाणीनां गणानां भीमचारिणां॥ ११५॥ प्रवेशमात्रादनघस वैरेनाभिरुद्धितत१४॥ सं
॥ संस्नाय मणिकर्णिकायां पुण्यं प्राप्नोत्यनुत्तमं॥ ११६॥ सर्वतीर्थेषु संस्नानाच्च स्तु पुण्यं समवाप्यते॥ तत्पुण्यमाप्नुते
॥ सम्यक् मणिकर्ण्यैकमज्जनात्॥११७॥ निधनात्तत्र संस्नाप्य महीमयकुशादिभि१४॥ स्वचारवावारुणैर्मंजैर्दूर्वापामार्ग
॥ दर्भकैः॥११८॥ सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्वदानेषु यत्फलं॥ मणिकर्ण्यां विधिस्नातः श्रद्धया तदवाप्नुयात्॥११९॥ अश्रद्धयापि यः
॥ स्नातो मणिकर्ण्यां विधानतः॥ सोपि तत्पुण्यमाप्नोति स्वर्गप्राप्तिकरं परं॥१२०॥ अथ विधिवत्स्नात्वा दैवादि तर्पणं॥ ति
॥ लबर्हियवैः सम्यक् सर्वज्ञफलं लभेत्॥१२१॥ श्रद्दधानो विधिस्नातः कृतसर्वोदकक्रियः॥ जपन्रुद्रान्समभ्यर्च्य सर्वमंत्रफलं लभे
॥ त्॥१२२॥ स्नात्वा मौनेन विश्वेशदर्शनात् नियतेंद्रियः॥ सर्वव्रतकृतं श्रेयो लभे द्वाचंयमः शिवे॥१२३॥ स्नाने देवार्चने जप्ये मल
॥ मूत्रविसर्जने॥ मौनं कुर्यात्प्रयत्नेन दंतधावनहोमयोः॥१२४॥ विश्वेश्वरं समभ्यर्च्य सूपचारैर्विधानतः॥ याज्ञीवंशि
॥ वार्चायाः फलं प्राप्नोति वैसकृत्॥१२५॥ दत्वाल्पमपि देवेशि न्यायेनोपार्जितं धनं॥ अविमुक्ते महाक्षेत्रे न दरिद्रो भवेत् क्व
॥ चित्॥१२६॥ विविध्यंधनमावर्ज्य योऽविमुक्ते नयत्यति॥ सप्राप्यनिधनं मृढोन्यत्रलोचलिसर्वदा॥१२७॥ रम्याणि यानि रत्ना
। निगोगजाश्वांबराणि च॥ कृतानि यानि श्रेयोर्थं अविमुक्तनिवासिनां॥१२८॥

बर्हिः कुशाः सर्वव्रतकृतं शेषव्रतैः सर्वयज्ञकृतमिति कचिल श्रेयः पुण्यं वाचंयमो मौनी। शिवेहे पार्वति वाचंयम माद्यं नानि निकचित अत्रा यो जियमस्य फलमाह नानि नि।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

का०खं०अ०पत्र्र२२९

१४ खरिको(पा)मार्गनमयूरको।शसस्पर्णाकोशपर्णीकिणिहीखरमंजरीत्यमरः॥११९॥

मह०१ महिमानिंदनियात्त्रासात्केषांभिस्यतआह॥त्रिश्रूलेति॥खरशाखावाटीकाखखौखेकस्थानसंबंधिभिः अपामार्गः प्रसिद्धस्तैःखरिकापर्यायैः अपामार्गैः

॥श्रीविष्णुरुवाच॥ ॥देवेशक्षेत्रमाहात्म्यंयोनजानातितत्त्वतः॥नश्रद्दधातिम्रियतेमृतेतस्यहकाऽत्र्तिगे॥१११॥ ॥

रु०२ ॥श्रीदेवदेवउवाच॥ ॥अन्यत्रकृतपापानिबहूनिमहांत्यपि॥अश्रद्दधानोनत्वत्रपापस्यत्रविपच्यते॥११२॥पश्य

॥[illegible]महिमन्यनभिज्ञोपिक्षेत्रस्यास्यजनार्दन॥तस्ययागतिरुद्दिष्टातांनिशामयसुव्रत॥११३॥पंचक्रोशी

॥प्रविष्टात्तस्यपातकसंततिः॥बहिरेवप्रतिष्ठतनांगंनिविशतेक्वचित्॥११४॥भयाद्बहिः स्थितायांचतस्यपातक

॥संततौ॥त्रिशूलपाशपाणीनांगणानांसीमचारिणां॥११५॥प्रवेशमात्रादनघस्सवैरेनोभिरुज्झितः॥सं

॥संस्नायमणिकर्णिकायांपुण्यंप्राप्नोत्यनुत्तमं॥११६॥सर्वतीर्थेषुसंस्नानाद्यत्पुण्यंसमवाप्यते॥तत्पुण्यमाप्नुते

म ॥सम्यक्मणिकर्णिकामज्जनात्॥११७॥निषनात्रसंस्नाय्महोमयकुशादिभिः॥स्वच्छारवावारुणैर्मत्रैर्दूर्वापामार्ग

॥दर्भकैः॥११८॥सर्वतीर्थेषुयत्पुण्यंसर्वदानेषुयत्फलं॥मणिकर्णिविधिस्नातःश्रद्धयातदवाप्नुयात्॥११९॥अश्रद्धयापियः

॥स्नातोमणिकर्णिविधानतः॥सापितत्पुण्यमाप्नोतिस्वर्गप्राप्तिकरंपरं॥१२०॥ श्रद्धाविधिवत्स्नात्वाविधिवत्तर्पणं॥ति

म६ ॥लबर्हियवैःसम्यक्सर्वज्ञफलंलभेत्॥१२१॥श्रद्दधानोविधिस्नातःकृतसर्वोदकक्रियः॥जपन्रुद्रान्समभ्यर्च्यसर्वमंत्रफलंलभे ६७

॥त्॥१२२॥स्नात्वामौनेनविश्वेशदर्शनान्नियतेंद्रियः॥सर्वव्रतकृतंश्रेयोलभतेवाचंयमःशिवे॥१२३॥स्नानेदेवार्चनेजप्येमल

॥मूत्रविसर्जने॥मौनंकुर्यात्प्रयत्नेनदंतधावनहोमयोः॥१२४॥विश्वेश्वरंसमभ्यर्च्यसूपचारैर्विधानतः॥यान्जीवंत्रि ७०

॥चितुः॥१२६॥विविधंधनमावर्ज्ययोविमुक्तेनयच्छति॥सप्राप्यनिधनंमृत्योन्यत्रनोचलितसर्वदा॥१२७॥रम्याणियानिरत्ना

॥निगोगजाश्वांबराणिच॥कृतानियानिश्रेयोर्थमविमुक्तनिवासिनां॥१२८॥ ॥ ॥ ॥ ॥

बर्हिःकुशाःसर्वव्रतकृतंशेषव्रतैःसर्वयज्ञकृतमितिकश्चित्श्रेयःपुण्यंवाचंयमोमौनीपात्रिवेहेपार्वतिवाचंयमात्रं नानितिकश्चितत्अत्रवाङ्नियमस्यफलमाहनात्यमिति।

॥२२९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४४६

पर

तद्दिस्वर्गाद्यर्थमेवतद्धनं नैसाधा॥ विश्वेश्वरप्रीणनार्थोयमिति॥ तत्रदृष्टांतःनिधनंवायथेत्यर्थः॥ प्राकृतैःप्रकृतिकार्यैःपाशैःबद्धाःत्रिविधगुणैर्बद्धाइतिसर्वम
नवद्यं॥१७०॥ कथयन्तकेमुक्तिकन्या माहचतुर्विंशतिभिःप्रकृतिःमहदहंकारपंचतन्मात्रषोडशविकारैःत्रिगुणैःसत्वमोरजःसत्वात्मकैः॥

विश्वेशप्रीणनार्थायधनंनिधनमेववा॥ न्यायेनकाश्यांयःकुर्यात्सधन्यःसचधर्मवित्॥१७२॥ योसौविश्वेश्वरोदेवःकाशीप्रांतमुपस्थितः॥लिं
गरूपधरःसाक्षान्ममश्रेयास्पदंहितत्॥१७०॥ अविमुक्तंमहत्क्षेत्रंपंचक्रोशपरीमितं॥ ज्योतिर्लिंगंतदेकंहि ज्ञेयंविश्वेश्वराभिधं॥१७१॥
एकदेशस्थितमपियथामार्तंडमंडलं॥ दृश्यतेसर्वगःसर्वैःकाश्यांविश्वेश्वरस्तथा॥१७२॥ निःप्रत्यूहेनयोगेननानाजन्मार्जितेन
च॥ यत्फलंलभतेन्यत्रतत्काश्यांत्यजतस्तनुं॥१७३॥ तप्त्वातपांसिसर्वाणिबहुकालंजितेंद्रियैः॥ यत्फलंलभ्यतेन्यत्रतत्काशीमेकरात्र
तः॥१७४॥ अक्षेत्रमहिमज्ञोपिश्रद्धाहीनोपिकालतः॥ काशीप्रवेशादनघोऽमृतत्वंलभतेन्नतः॥१७५॥ इलाघ्यानांसिचोपिकालात्मा
प्याधकाशिकां॥ त्यक्त्वातनुंप्रसादान्मेमामेवप्रतिपद्यते॥१७६॥ विनाममप्रसादंहिकःकाशींप्रतिपद्यते॥ विनाबद्धोविरक्तोपिक्षितिदिन
ह्लकइहोच्यते॥१७७॥ अप्राप्यकाशींकोदेवि निरंतरसुखंलभेत॥ जलाद्याःप्राकृतैःपाशैर्यतोबद्धानिरंतरं॥१७८॥ चतुर्विंशतिभिःपाशै
स्त्रिगुणैःक्रियपाहढैः॥ कंठेबद्धाविमुच्यंतेकथंकाशींविनाजनाः॥१७९॥ बहुपसर्गोयोगोयंसुसाध्यंतपोहितत्॥ योगाद्भ्रष्टातपोभ्रष्टा
पा४ गर्भक्लेशंसहःपुनः॥१८०॥ इलाघिकाश्यांपौनिःकाश्यामेवम्रियेतचेत्॥ अत्वाकुद्रपिदाचोपिपुनर्मुक्तिमवाप्स्यति॥१८१॥ काश्यां
मृतानांजंतूनांदेवापापकृतामपि॥ नवासोनरकेतेषांतेषांशास्ताहमेवयत्॥१८२॥ काये विज्ञायपापंस्मृत्वागर्भस्यवेदनां॥ त्य
क्त्वाराज्यमपिप्राज्यंसेव्याकाशीनिरंतरं॥१८३॥ अतर्किंतंसमभ्येत्ययमदूताःसुदारुणाः॥ बध्वापाशेर्हनिष्यंतिक्षिप्रंकाशीततःश्र
येत्॥१८४॥ नपापेभ्योभयंतत्रभयंयत्रनवेयमात्॥ नवापर्कासम्पीर्यत्रतांकाशींकोनसंश्रयेत्॥१८५॥ ॥छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

धर्म॰ यथाधर्मादिलक्षणयाहदेरच्छेदैरित्यर्थः॥ प्राज्यंप्रकृष्टं॥छ॥ नपापेभ्योभयंतत्रेति॥ अज्ञकृतानांपापानांपंचक्रोश्यादियात्रादिनाविनाशात्तथा
चोक्तंपाद्मे॥ संचितंयद्भवेदहिःक्षेत्राद्वाराणस्यांतथैवच॥ अंतर्गेहकृतंयच्चजन्मांतरकृते॥ यदित्युपक्रम्यब्रह्महत्यादिपापानिप्रदक्षि
णपदेपदे॥ नश्यंतिसकलानेवमत्क्षेत्रस्यप्रदक्षिणात् इति॥१८५॥ श्रीरामायनमः॥छ॥ श्रीमंगलमस्तुनिर्विघ्नंयति॥छ॥छ॥

पत्र२

३०१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(५७)

अन्यत्रजन्मांतरे वाकृतानां प्रवेशादर्शनादिनाक्षयात् तथा चात्रैवोक्तं पंचक्रोशीं प्रविशतइति ब्रह्मवैवर्त्तेच॥ काशीदृश्यं नास्तियत्र यत्र पाप
भयं नहि॥ जन्मांतरसहस्रेषु कृतं नश्यति दर्शनात्॥ इति॥ पद्मपुराणे॥ काशीमाहात्म्ये पंचाध्याय्यां ॥ अहं ऊर्ध्वे॥ काशीक्षेत्रम
हापातकोपपातकानां भोगादेवपरिक्षयइति तच्च पंचक्रोश्यादियात्राव्यतिरेकेणेति ज्ञातव्यं॥ अन्यथा पंचक्रोश्यादियात्राविधायक
शास्त्रं प्राप्यं प्राप्नोमीति कश्चित्॥ दूरमिति॥ त्वहं युवा मरणं ममदूरेदूरमिति चिंतेनधार्य्यं॥ धारणं नकर्त्तव्यं तु शक्यादेतादृशं वचनं चैश्रोतव्यमि ना
त्यर्थः॥ किंतु निश्चितं निश्चलं तु सत्यं च यथा स्यात्तथायममहिषग्रीवास्वरणघंटारवो विषयांतसंगं विहाय श्रोतव्यः॥ घंटा ग्रीवं महिषमारूह्य

९८ ॥२३०॥ ९८ अघः प्रातः परश्वो वा मरणं प्राप्यमेव च॥ यावत्कालं विलंबोस्ति तावत्काशीं समाश्रयेत्॥ १४६॥ प्राप्तेतु मरणे पुंसां पुनर्जन्म पुनर्मृतिः॥ अपुनर्भवभूमिं च तस्मात्काशीं श्रयेद्बुधः॥ १४७॥ पुत्रक्षेत्रकलत्रादिव्यामोहं त्यक्त्वा मायां हि वैष्णवीं॥ भवांतरे नेक ॥२३०॥ ९८
रूपां भववर्ग्नी काशिकाश्रयेत्॥ १४८॥ स्कंद उवाच॥ दूरं मे मरणं युवाहमधुनाधार्य्यं न चित्ते खिदं श्रोतव्यो निभृतं न हतांतमहिषग्रे
वेय घंटारवः॥ नैकधात्यक्कटोत्कटश्रमघटामप्राप्यहित्वादृतं ज्ञानपर्णकुटीं ततः प्रभुमति र्गच्छेत्पुरीं धूर्जटेः॥ १४९॥ व्यास
उवाच॥ अगस्त्यस्य पुरः सूतकथयित्वा कथामिमां॥ सर्वपापप्रशमनीं पुनः स्कंद उवाचह॥ १५०॥ ६२॥ इति श्रीस्कंदपुराणे का
शीखंडे मणिकर्णिकाख्यानं नाम षड्विंशोध्यायः॥ २६॥ ६२॥ ६५॥ वाराणसीतिकथितं यथाचानंदकाननं॥ तथा त्वकथयामीह
देवदेवेन भावितं॥ १॥ ईश्वर उवाच॥ त्रिलोकमयमहाबाहो विश्वे त्रैलोक्यसुंदरं॥ वाराणसी त्यारव्यं ... ॥ मविमुक्तं यथा तथा॥ २॥ ॥१॥ प्र॰ ...

यमोमां नेतु मागात् इति सदाभावनीयमित्यर्थः॥ तस्मान्नैकधा अपि श्रमेण वार्द्धक्यमप्राप्येत्यादिना अकर्णोत्कटायेश्रमघटा श्रमसमूहस्तामप्राप्य जीर्णपर्णकु
टीसहस्रांतु ... हित्वा प्रभुमतिः सुकृती धूर्जटेः पुरीं गच्छेदित्यर्थः॥ प्रकटोत्कट इति पाठे काशीं आप्त्वा ... लं ... वानित्यर्थः प्रकटोत्कट इति पुटी
मिति पाठे काशीविशेषणं ... अवलोकयाप्रकटोत्कटं भुतिशायितो लकटं भुतिपुटं अवलोकयस्यांतामिति॥ ६४॥ सप्तविंशतमें
ध्याये ... पापप्रणोदनः॥ सुखमोक्षप्रदाया गंगायामहिमोच्यते॥ ६५॥ अतीते ध्याये स्कंदः सोत्र यं कालमारभ्य परां प्रीतिमापन्नं आनं
दकाननं अविमुक्तं काशीति नामत्रितयादिकं च निरुक्त्या प्रथमतो वाराणसीति यस्कंदप्रश्नस्योत्तरकं प्रतिजानीते॥ वाराणसीति॥ त्रिशामयेति॥ २॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५४८

५३ निर्दग्धानिति। भगीरथः कपिलस्य यः क्रोधस्तेन जातो यस्तेषां स्वदेहजोऽग्निस्तेन यथा शस्त्र तथा व्याख्यानेन साधु। वा तो मुनिकोपसर्जिता इत्यादि भागवतवचनविरोधात्। सागरान् सगरस्य पुत्रांस्तस्य पूर्वजान् पितामहान् निर्दग्धान् श्रुत्वा तपसे कृतनिश्चयः सन् हिमवंतं जगाम इत्यर्थः। इति तृतीयेनान्वयः। अश्वमेधस्यांगभूतेऽश्वरक्षणार्थं संयुक्तान् संसक्तानिति पाठे संलग्नानित्यर्थः। अमात्येष्वस्तानि क्षिप्ता राज्यधूः राज्यभारो येन स तथा। ननु पितॄणामुद्धरणार्थमन्यदेवर्द्धिचिंतायनमनुष्ठेयं किं हिमालयं गत्वा गंगाराधनेनेत्यत्राह। ब्रह्मशापेति। ननु कथं स्याज्जलमप्येतादृशं सामर्थ्यं तत्राह भमेवेति॥६॥ त्रिशक्तिः। इच्छाज्ञानक्रियारूपाः सत्त्व

॥निर्दग्धान् सागरान् श्रुत्वा कपिलक्रोधवह्निना॥ अश्वमेधाश्वसंयुक्तान् पूर्वजांस्त्वां भगीरथः॥३॥ सूर्यवंशो महातेजा राजा परमधार्मिकः॥
॥आरिराधयिषुर्गंगां तपसे कृतनिश्चयः॥४॥ हिमवंतं नगश्रेष्ठम् अमात्यन्यस्तराज्यधूः॥ जगाम यत्रासौ राशिरद्धिर्धीधृः पितामहान्॥५॥
॥ब्रह्मशापाग्निनिर्दग्धान् मम पूर्वपितामहान्॥ ब्रह्मांडानामनेकानामाधारः प्रकृतिः परा॥६॥ शुद्धविद्यास्वरूपा च त्रिशक्तिः कारणात्मिका॥
॥आनंदामृतरूपा च शुद्धधर्मस्वरूपिणी॥७॥ यामेतां जगतां धात्रीं धारयामि स्वलीलया॥ विश्वस्य रक्षणार्थाय परब्रह्मस्वरूपिणी॥८॥
॥त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यक्षेत्राणि यानि च॥ सर्वत्र सर्वे ये धर्माः सर्वे यज्ञाः सदक्षिणाः॥९॥ तपांसि विष्णोः सर्वाणि श्रुतिः सांगाश्चतुर्विधा॥
॥अहं च त्वं च ब्रह्माद्या देवता नागणाश्च ये॥१०॥ पुरुषार्थाश्च सर्वे वै शक्तयो विविधाश्च याः॥ गंगायां सर्व एवैते सूक्ष्मरूपेण संस्थिताः॥११॥

रजस्तमोरूपा वा यस्याः सा त्रिशक्तिः। आनंदामृतरूपा सुखात्मकत्वात् कैवल्यस्वरूपा वा धर्मस्य शुद्धत्वं निर्व्याजत्वं अविघातत्वं कार्यमोक्षकारणाधर्मः शुद्धश्चासौ धर्मश्चेति शुद्धधर्मः परमात्मा तत्स्वरूपिणी किमत्र प्रमाणमहमेवेश्वर इत्याह। यामेतामिति यद्वा कासेत्यपेक्षायां अंगुल्या निर्दिशति। यामेतामिति स्वलीलया स्वस्य क्रीडया स्वमौलिनेति कृचित् परब्रह्मस्वरूपिणी निरूपमा परिपूर्णा। सांगाः षडंगसहिताः तानि षडंगानि शिक्षा कल्पो व्याकरणं छंदो निरुक्तं ज्योतिषं च तुर्विधाश्चतुःप्रकाराः ऋग्यजुःसामाथर्वरूपेत्यर्थः। चतुर्मिते इति पाठे चतुर्मितपरिमिता। गंगा लक्षणं दावं सुभगेति परिगणितमिति या कर्तव्या ब्रह्मासौ ब्रह्मादि यमेवपाठः। गणाः मरुदादयः पुरुषार्थाः धर्मार्थकाममोक्षाः सूक्ष्मरूपेण अदृश्यरूपेण संस्थिता इत्यर्थः॥११॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५५९

सर्वदानप्रदः सर्वदानं प्रकर्षेण ददातीति सर्वदानप्रदः। सर्वदानव्रत इति पाठे सर्वाणि दानानि व्रतानि यस्य सः कृतो मुक्तः मुक्तिस्तद्दर्शनादेवेत्युक्तत्वात्। पूर्विजो वा दष्टा जन्मशतं पापमि
तिगंगोक्तेः। तच्चैव तपस्तज्ज्ञानं तपश्च मोक्षहेतुरिति सर्वत्रान्वेति वृद्धौ गंगैवेति। तथा चोक्तं अग्निहोत्रादिकर्माणि सपापानि कलौ युगे॥ गंगास्नानं हरेर्नाम निरयापहमिदं द्वयमिति॥१९॥

॥सुस्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वक्रतुषु दीक्षितः। चीर्णसर्वव्रतः सोपि यस्तु गंगां निषेवते॥१२॥ तपांसि तेन तप्तानि सर्वदानप्रदश्च सः॥ सम्राप्तयोगनियमो यस्तु गंगां निषे
॥वते॥१३॥ सर्ववर्णाश्रमेभ्यश्च वेदविद्भ्यश्च वै तथा॥ शास्त्रार्थपारगेभ्यश्च गंगास्नायी विशिष्यते॥१४॥ मनोवाक्कायजैर्दोषैर्दुष्टो बहुविधैरपि॥ वीक्ष्य गंगां भवेत्पूतः
१८
॥२३१॥
१८
॥पुरुषो नात्र संशयः॥१५॥ कृते सर्वत्र तीर्थानि त्रेतायां पुष्करं परं॥ द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गंगैव केवलं॥१६॥ ध्यानं कृते मोक्षहेतुस्त्रेतायां तच्च वै तपः॥ द्वापरे तद्द्वयं यज्ञः कलौ
॥गंगैव केवलं॥१७॥ पूर्वजन्मांतराभ्यासेवासनावशतो हरेः॥ गंगातीरे निवासः स्यान्मद्नुग्रहतः परात्॥१८॥ यो देहपतनाद्यावद्गंगातीरं न मुंचति। स हि वेदांतविद्योगी ब्रह्म
॥चर्यव्रती सदा॥१९॥ कलौ कलुषचित्तानां परद्रव्यरतात्मनां॥ विधिहीनक्रियाणां च गतिर्गंगां विना न हि॥२०॥ अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्वप्नो दुर्विचिंतितं॥ गंगा गंगेति
॥२३
१
॥जपनात्तानि चोपशांतिहि॥२१॥ गंगा हि सर्वभूतानामिहामुत्र फलप्रदा॥ भावानुरूपतो विप्रास्[illegible]दा सर्वजगद्धिता॥२२॥ यज्ञदानतपोयोगजपाः सनियमा यमाः।
॥गंगासेवासहस्रांशं न [illegible]लभंते कलौ हरे॥२३॥ किमष्टांगेन योगेन किं तपोभिः किमध्वरैः॥ वास एव हि गंगायां ब्रह्मज्ञानस्य कारणं॥२४॥ अपि
॥दूरस्थितस्यापि गंगामाहात्म्यवेदिनः॥ अयोग्यस्यापि गोविंद भक्त्या गंगा प्रसीदति॥२५॥ श्रद्धा धर्मः परः सूक्ष्मः श्रद्धा ज्ञानं परं तपः॥ श्रद्धा स्वर्ग
॥श्च मोक्षश्च श्रद्धया सा प्रसीदति॥२६॥ अज्ञानरागलोभाद्यैः पुंसां संमूढचेतसां॥ श्रद्धा न जायते धर्मे गंगायाश्च विशेषतः॥२७॥ बहिःस्थितं जलं यद्वन्ना
॥रिकेलांतरे स्थितं॥ तथा ब्रह्मांडबाह्यस्थं परब्रह्मांबु जाह्नवी॥२८॥

काळकर्णी काकविष्ठा राक्षसी विशेषो वा दुःस्वप्नं दुष्टस्वप्नः षंढत्वमार्षदुः[illegible] स्वप्न इति वा पाठः। भावानुरूपतो भक्त्यनुसारेण गंगायां तत्तीरे इत्यर्थः। श्रद्धेति। श्रद्धा सा[illegible]वा श्रद्धा धर्म इत्यु
पचारः। एवमग्रेपि गी[illegible]तायां श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानमिति श्रद्धयाग्निः समिध्यते इति श्रुतिश्च ब्रह्मांडबाह्यस्थमिति। तथा च भागवते। यत्तल्लिंगस्य विक्रमतो वामपादांगुष्ठनिर्भिन्नोर्ध्वा
॥ण्डकटाहविवरेणांतःप्रविष्टबाह्यजलधारेति॥२८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४५०

तथाचकणगवृत्सादीयंवचनंब्रह्मांडंखंडयंती हरशिरसिजटावल्लिमुल्लासयंती स्वर्लोकादापतंती कनकगिरिगुहागंडशैलेस्खलंती क्षोणीपृष्ठेलुठंती दुरितचयचमूर्निर्भरंभर्त्सयंती पाथोधिं पूरयंती सुरनगरसरित्पावनी नःपुनातु इति। ममवीर्यातिसंहत्ता ममप्रभावातिशयेन संपन्ना तत्सदृशी त्यर्थः॥ अग्निसंहतेति पाठे स एवार्थः॥१२५॥ छ॥

॥गंगालाभात्परोलाभः क्वचिदन्योनविद्यते तस्माद्गंगामुपासीत गंगैव परमं स्मृता॥१२९॥ शक्तस्पर्धितुस्यापि गुणिनोदानशीलिनः॥ गंगास्ना॥
॥नविहीनस्यहरे जन्मनिरर्थकं॥१३०॥ वृथाकुलं वृथा विद्या वृथायज्ञा वृथा तपः॥ वृथा दानानि तस्येह कलौगंगांनयः स्मरेत्॥१३१॥ गुणएवसात्र॥
॥पूजायां नृस्यास्ति ताहृशफल॥ यथागंगाजलेस्नान पूजने विधिनाफलं॥१३२॥ ममतेजोग्निगर्भेयं ममवीर्यातिसंहता॥ दाहिकासर्वदो॥
॥षाणां सर्वपापविनाशिनी॥१३३॥ स्मरणादेव गंगायाः पापसंघातपंजरं॥ शतधाभेदमायाति गिरिर्वज्रहतो यथा॥१३४॥ गंगा यच्छति य॥
॥पाणां सर्वपापविनाशिनी॥ पुण्यतयोस्तत्प्रभावः भक्तिरेवात्र कारणं॥१३५॥ गच्छन् तिष्ठन् जपन् ध्यायन् भुंजन् जाग्रन् वदन्नपि यः स्मरे॥
॥स्त्वेको पुस्तकं जन्मन्यानुमोदयेत्॥ पुण्यतयो स्तत्प्रभावः ततः पापाय संमधुसप्नुतं॥ गुडसर्पिस्तिलैः सार्द्ध गंगांभसि विनिक्षिपेत्॥१३७॥ तृप्ताभ॥
॥स्ततंगंगांसहि मुक्तंतबंधनात्॥१३६॥ पितृनुद्दिश्ययो भक्त्या पायसं मधुसप्लुतं॥ लिंगसंपूजिते सर्वमर्चितस्याज्जगद्यथा॥ गंगास्नानेन॥
॥वति पितरस्तस्य वर्षशतंहरे॥ यश्चैतिविविधान्कामान् परितुष्टाः पितामहाः॥१३८॥ लिंगसंपूजिते सर्वमर्चितस्याज्जगद्यथा॥ गंगास्नानेन॥
॥वति पितरस्तस्य वर्षशतं हरे॥ गंगायां तु नरः स्नात्वा यो ऽनुसलिंगमर्चति॥ एकेन जन्मना मुक्तिं परां प्राप्नोति सद्भवं॥१४०॥ अग्निहोत्रं॥
॥लभते सर्वतीर्थ फलं तथा॥१३९॥ गंगायां लिंगपूजायाः कोप्यंशो नापि नो समाः॥१४१॥ गंगां गन्तुं विनिश्चित्य सलक्ष्वाश्राद्धादिकं गृहे। स्थितस्य॥
॥चयज्ञाश्च व्रतदान तपांसिच॥ गंगायां लिंगपूजायाः

स्या
संकल्पसमकं तस्यनं दंति पूर्वजाः॥१४२॥ पापानि चरुदंत्साश्रुहाक्कया मद्गत्यलं॥ लोभमोहादिभिः सार्द्धं मंत्रयं तिपुनः पुनः॥१४३॥ यथा गंगां न यास्येष तथा विघ्नं करुमहे॥ गंगांगते
यथाचेषनंछित्तिं विधास्यति॥१४४॥ गतागंगावगाहार्थं गच्छतस्तु पदे पदे॥ निराशानि व्रजंत्येव पापान्यस्य शरीरतः॥१४५॥ पूर्वजन्मकृतैः पुण्यैः स्वसत्कालोभादिकं हरे॥
म२

प्र. क्षुद्रस्य सर्वविघ्नौघा प्राणं गंगा प्रोविपुण्यमानं ॥१४६॥ कुर्वं जनितमृत्युनेन वापि ज्येनाः॥
से वयो॥ कामासक्तोपिवाम स्त्री गंगास्नातो दिवंव्रजेत्॥१४७॥ छ॥ छ॥ छ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

451

देहुकाः सत्क्रियासु हेतुभिः संदेहोत्पादकाः बहुसंशयाः दृष्टादृष्टकर्मसु नानासंशयवंतः ॥ सिद्धयो अणिमाद्याः सिद्धिलिंगानि सिद्धिदानि लिंगानि प्रत्यक्षं माहात्म्यं
जीति वा स्पर्शलिंगानि यत्संपर्केण लोहादयः सुवर्णानि भवंति ताहृशपाषाणघटितानि लिंगानीत्यर्थः स्पर्शमात्रेण धर्मार्थकाममोक्षसाधकानि लिंगानीति वा रत्नवितार

॥ अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहनोपि यथा दहेत् ॥ अनिच्छयापि संस्नाता गंगा तापं तथा दहेत् ॥१४९॥ तावद्भ्रमति संसारे यावद्गंगां न सेवते ॥ संसेव्य गंगां नो जंतुर्नैव लेभे

॥२३२॥

(शोक)प्रपद्यति ॥१४०॥ यो गंगाम्भसि निष्णातो मत्यस्य नास्त्यत्र संशयः ॥ मनुष्यचर्मणा नद्धः स देवो नात्र संशयः ॥१५०॥ गंगा स्नानार्थं मुक्तो मध्ये
॥ मार्गे मृतो यदि ॥ गंगास्नानफलं सोपि तदाप्नोति न संशयः ॥१५१॥ माहात्म्यं येच गंगायाः शृण्वंति च पठंति च ॥ तेपि घोरैर्महापापैर्मुच्यंते नात्र संशयः
॥१५२॥ दुर्बुद्धयो दुराचारा हेतुकाः बहुसंशयाः ॥ पश्यंति मोहिता विप्रा गंगामन्यनदीमिव ॥१५३॥ जन्मांतरकृतैर्दानैस्तपोभिर्नियमैर्व्रतैः ॥ इह जन्म
॥ निगंगायां नृणां भक्तिः प्रजायते ॥१५४॥ गंगाम्भसि मतां मुर्थं महज्जादिपुरेषु च ॥ हर्म्याणि भोगरम्याणि निर्मितानि स्वयंभुना ॥१५५॥ सिद्धयः
॥ सिद्धिलिंगानि स्पर्शलिंगान्यनेकशः ॥ प्रासादा रत्नखचिताश्चिंतामणिगणा अपि ॥१५६॥ अत एव हि संसेव्या कलौ गंगेह सिद्धता ॥ स्तूयते ये
॥ न मांसीव वज्रिवज्रभया न्नगाः ॥१५७॥ तार्क्ष्यस्य दर्शनाद्यद्वा सर्पाश्च धावता हता इव ॥ तद्वद् दर्शनात् तथा मोहं सिंहदृष्ट्वा यथा मृगाः ॥१५८॥ तथा
॥ सर्वाणि पापानि यांति गंगेक्षणात्क्षयं ॥ दिव्यौषधैर्यथा रोगा लोभेनेव यथा गुणाः ॥१५९॥ युष्यायीभो भसंपतिरगाधजदमज्जनात् ॥ तूलशैल
॥ स्फुलिंगेन यथा नश्यति तत्क्षणात् ॥१६०॥ तथा दोषाः प्रनश्यंति गंगाम्भःस्पर्शदर्शनात् ॥ क्रोधेन च तपो यद्वत् कामेन च यथा मतिः ॥ अनयेन य
॥ थालक्ष्मीर्विद्या मानेन वै यथा ॥ दंभकौटिल्यमायाभिर्यथा धर्मो विनश्यति ॥१६२॥ तथा नश्यति पापानि गंगायो दर्शनेन तु ॥ मानुष्यं लभ्य प्राप्य
॥ विद्युत्स्पातचंचलं ॥१६३॥ गंगां यः सेवते सोत्र बुद्धः पारं परंगतः ॥ विधूतपापा ये मर्त्याः परं ज्योतिःस्वरूपिणी ॥१६४॥ सहस्रसूर्यप्रतिमा गंगां पश्यंते शुचि

अत एवैता सिद्धादयः पापान्नीतितस्तद्वाधापरिहारार्थं गंगा लेजेभ ध्येत्तिष्ठंत्व तत्स वीर्त्ति द्वाद्शैव सेव्येत्यर्थः ॥ संपत्तिः संपन्नता संज्ञा शिवसिंतमरिनिपाठेपि स एवार्थः न धर्मदंभो
ध्वजित्वं कौटिल्यं माया वचनाय परवंचनारणेमस्सेत त्यन्नास्तिकास्सस्कवेद प्रामाण्याबोद्धादिप्रजेदाइत्यर्थः ॥१६६॥ ॥ रामराम रामराम रामराम रामराम रामराम रामराम रामराम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(४५२)

त्य

दिवः कांतिमत्याः स्वप्रकाशापरमसुखरूपायानिर्दृतेरि र्थः॥सोपानमारोहणमार्गं श्रीमतीजाह्नवी सत्त्वपुंवज्ञावा भावश्चार्थः॥शिवभक्तस्यलक्षणमाहहरेति॥
वास्यानक बातः पुण्यरूपंतोयं वेष्टुं शीलं यस्याः साधुएयवाहिनी पुण्यलरंगिणीत्यर्थः॥१७६॥तदालयकरयोस्तयोः शिवविष्ण्वोः प्रासादकर्त्तातस्ययस्तयोरालप

चि था ३

॥गंगातरंगरूपेणसोपानंनिर्ममेदिवः॥ सर्व एवस्तुभः कालःसर्वेदेशास्तथाशुभः॥१६७॥सर्वोजनोदानपात्रं श्रीमतीजाह्नवीतटे॥तथा
श्वमेधो यज्ञानां नगानां हिमवानहं॥१६८॥व्रतानांचयथासत्यंदानानामभयंयथा॥प्राणायामश्चतपसां मंत्राणां प्रणवो यथा॥१
६९॥धर्माणामप्यहिंसा च काम्यानां श्री र्यथावरा॥ यथात्मविद्यानां स्त्रीणां गौरी यथोत्तमा॥१७०॥सर्वदेवगणानां च यथात्वं पुरु
षोत्तमा॥१७१॥सर्वेषामेवपात्राणां शिवभक्तो यथावरः॥तथासर्वेषु तीर्थेषु गंगातीर्थं विशिष्यते॥१७२॥हरे यश्चावयोर्भेदं न करोतिवस
न्मतिः॥शिवभक्तः स विज्ञेयो महापापस्तु तपस्वसः॥१७४॥पापप्रांशु महावात्या पापद्रुमकुठारिका॥पापेधनदवाग्निः [illegible] गंगेय पुण्य
वाहिनी॥१७५॥नानारूपाश्च पितरो गाथगाः श्रृ विसर्वदा॥ अपि कश्चित् कुलेस्माकं कुले कश्चित् भविष्यति॥१७६॥देवर्षीन्परितं तर्पयन्ना
नायाश्च दुःखिताना श्रद्धया विधिनास्नात्वा दास्यते सलिलांजलिं॥१७७॥अपि पुनः स्वकुलेभूयाच्छिवविष्णोश्च साम्यहृत्॥ तदालयकरीभ
रूपा तस्यासंमार्जनादिकृत्॥१७८॥अकामो वा सकामो वा तिर्यग्यो निगतोपि वा गंगायां यो मृतो मर्त्यो न रकं स न पश्यति [illegible] ७९
तीर्थमन्यत्प्रशंसंति गंगातीरे स्थिताश्च ये॥गंगां न बहु मन्यंते ते स्युर्निरयगामिनः॥१८०॥त्वां च मां चैव यो द्वेष्टि गंगां च पुरुषाधमः॥स्व

कर्त्तासंमार्जनादिकृत् सोपानादिकृत्॥आदिपदेन तत्क्षालनलेपनादीनि गृह्यंतेतिर्यग्योनिगतोपिवेतिअपिशब्दाज्जलजंत्वादिर्गृह्यंतेमत्सोमरणधर्मोयुःकश्चिदपीत्स
र्थः॥गंगां न बहु मन्यंते सर्वतीर्थाधिकां न मन्यंत इत्यर्थः॥१८२॥ ॥ ॥रामायहरिहरायनारायणाय सदाशिवाय त्र्यंबकाय त्रिपुरांतकाय सर्वेश्वराय॥छा॥छ॥

४ काशीः मुक्तयेः सार्धं भागीरथी नारकोद्धृते॥१८॥ [illegible]
गंगामाहात्म्ये सवेद्यो॥ [illegible] ॥१८२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गं॰पू॰अ॰सप्त

१५३

सेन्त्रिसंसिधुमेहिपरायणः॥ सिद्धिक्षेत्रंतु नः सेव्यं यावद्ब्रह्मानत्रयंरतिः॥ ८०॥२
स ८ ति २

मोहोअविवेकस्तस्यमहत्वंनामतत्वाज्ञानं अंतरेणापुरिछेद्यत्वंप्रसुख्खादयंतितत्र गंगातीरेतिथिनक्षत्रपूर्वादियत्संकल्पवाक्यंतन्नापेक्षमित्यर्थः॥ पूर्वादीतिपाठे आदिपदेन
दिनादिकंगृह्यते॥ भागीरथीतीरंसिद्धिक्षेत्रंतथाचोक्तं॥ गंगातीरेवैयस्तुभागीरथ्यांवागासुखसेव्यानसेवतइतिक्वचित्पाठः तत्रगंगामित्यपाठेकावेर्यादावपिप्रसंगः।
स्यादतउक्तंभागीरथीमित्युक्तं॥ कावेरीतुंगभद्राचकृष्णा वेण्याचगोतमी॥ भागीरथीतिविख्यातापंचगंगाःप्रकीर्त्तिताइतितासामपिगंगात्वात्॥ भागीरथी

ग्रं॰१ कामक्रोधमहामोहलोभादिनिशितैःशरैः॥ छिंतितेषांमनस्तत्र सिद्धिंचापनयंतिच॥१८३॥ गंगांसमाश्रयेद्यस्तु समुनिःसचपंडितः।
१८ ॥२३३॥ १८ कृतकृत्यः सविज्ञेयः पुरुषार्थचतुष्टये॥१८४॥ गंगायांचसकृत्स्नातो हयमेधफलंलभेत्॥ तर्पयंश्चपितृंस्तत्र तारयेन्नरकार्णवा
३४ त्॥१८५॥ निरंतरंसहस्रेण गंगायांमासपंचकं॥ स्नातिपुण्यवान्॥ शक्रलोकेसवतियावच्छक्रःसर्वजः॥१८६॥ अब्दमेकंस्नातिगंगायांनिरतःपुण्य
पुण्यभाक्॥ विष्णुलोकमासाद्यसस्तुसुखस्थःवसेन्नरः॥१८७॥ गंगायांस्नातियोमर्त्यो यावज्जीवंदिनेदिने॥ जीवन्मुक्तःसविज्ञेयो दे
हांतेमुक्तएवसः॥१८८॥ तिथिनक्षत्रपर्वादिनापेक्ष्यजाह्नवीजले॥ स्नानमात्रेणगंगायांसंचितांघविनश्यति॥१८९॥ पंडितोपिस
सर्वःस्याच्छक्तिपुक्तोप्यशक्तितः॥ यस्तुभागीरथीतीरसुखसेव्यंनसंश्रयेत्॥१९०॥ किंचापुषापरोगेणविकाशिन्यायुकिंश्रिया
किंवाबुध्याविमलयायदिगंगानसेवते॥१९१॥ यःकारयेद्यत्नेनगंगाप्रतिष्ठितेनरः॥ तत्कासमृत्यगाप्रेत्यापियातिगंगासलोकतां॥१९२॥
स्पर्वतिमहिमानयेगंगायानिस्समादरात्॥ गंगास्नानफलंतेषांवाचकप्रीणनाद्भवेत्॥१९३॥ पितृंस्तु हिरण्मयोलिंगंस्नापयेत्कांगवारिणा

मित्युक्तेनगिरिथेनाधिष्ठितांभागीरथीमितिश्रयोध्यापुर्यादावपियातित ह्यवच्छेदार्थमाह गंगामितिपहतेःप्रतिमायाःवाचकप्रीणनाद्भवेद्वाचिकस्यसंतर्पणा
दित्यर्थः॥ मंत्रजपेः ओंनमःशिवायेत्यनेनवक्ष्यमाणविंशत्यक्षरगंगामंत्रेणाभिमंत्रितैःस्नानंलिंगादेरितिशेषःअष्टद्रव्यविमिश्रेणेतिश्लोकद्वयवाक्यंअष्टद्रव्याण्या
पञ्चसनेनस्वयंव्याकरिष्यतिमोगधप्रस्थमात्रैतिसार्द्धदशपलपरिमितेनपात्रेणेत्यर्थः॥१९०॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

454

अथ इत्याएपन्नाहा॥ओपइतिसार्द्धेन॥ क्षीरं घृतं दधीतित्रयाणां गवामिसनेन संबंधः॥ गांगैरिसर्द्ववाक्यं कोटिगुणघर्मं इति शेषः॥ गंगातीरे इ
ति॥ अन्यतीर्थप्रतीष्ठातः पुण्यतीर्थे पुनःप्रतिष्ठापनात् देवालयस्येति शेषः॥ अथ सर्वतिसो ईवाक्यं चूतादिपदेनापि चुमंदादयोग्रहणंतेन तथा
चोक्तं॥ अश्वत्थमेकं पिचुमंदमेकं न्यग्रोधमेकं दशचिंचिणीच॥ कपित्थबिल्वामलकात्रयं च पंचाम्रवापीनरकं न पश्येदिति॥ कूपः उदपा प ३
नः वापी दीर्घिका तडागः पद्माकरः आदिपदेन कासारादयो ग्राह्याः ॥ प्रपा पानीयशालिके त्यमरः॥ सत्रं यज्ञः सदान्नदानं वा आदिपदेन ब्रा

ह्मानवेदार्थप्रदघा [illegible] स्वकापापित्यक्तिः सदा॥ सोतितेजोविमानेन सूर्यलोके महीयते॥१९७॥ आपंक्षी रंकु शाग्रा
णिघृतं मधु गवां दधि॥ रक्तानि करवीराणि रक्तचंदनमिसर्पि॥१९८॥ अष्टो गोर्घ्यं समुद्दिष्टः स्नातीवरवि तोषणः॥
गांगैर्वारिभिः कोटिगुणो ज्ञेयो विष्णोन्यवारितः॥१९९॥ गंगातीरे स्वं सत्यपः कुर्याद्देवालयं सुधीः॥ अन्यतीर्थप्रति
ष्ठातो भवेत्कोटिगुणं फलं॥२००॥ अश्वत्थवटचूतादिवृक्षारोपणपस्य च॥ कूपवापीतडागादिप्रपासत्रा
दिकस्तथा॥२०१॥ अन्यत्रपद्धवेत्पुण्यं तद्गंगादर्शनाद्भवेत्॥ पुष्पवाघादि विर्वापि गंगास्पर्शात्ततोधिकः॥२०२॥
कन्यादानेन यत्पुण्यं यत्पुण्यं गोप्रदानतः॥ तत्पुण्यं स्यात् [illegible] त गुणं गंगागंडूषपानतः॥२०३॥ चांद्रायणसहस्रे
णायत्पुण्यं स्यात् जानाईन॥ ततोधिकफलं गंगाजलतपानाद वाप्नुयात्॥२०४॥ भजस्या गंगावगाहस्य फलमन्यते
फलतुच्यते॥ अक्षयः स्वर्गवासोपि निर्वाणमथवा हरे॥२०५॥ गंगायाः पादुकायुग्मं निसमर्च्यतियो नरः॥ आयुः पुण्यं ध
नं पुत्रान् स्वर्गमोक्षौ च विंदति॥२०६॥ नास्ति गंगासमं तीर्थं किंचित्कल्मषनाशनं॥ नास्ति मुक्तिप्रदं क्षेत्रमाविमुक्तं समं
महरे॥२०७॥ गंगास्नानरतं नित्यं संदृष्ट्वैव यमकिंकराः॥ दशो दशापलायंते सिंहं दृष्ट्वा यथा मृगाः॥२०८॥ गंगाजलजनितौ
दीर्घा १ वृक्षस्य गंगातटनिवासिनः॥ अर्चीकृत्य यथान्यायं यत्स्वप्ने च फलं लभेत्॥२०९॥ गोभूहिरण्यदानेन भवत्या गंगातटे शुभे॥
नरो न जातये भूयः संसारे दुःखसंकटे॥२१०॥ पृष्ठं च वासो मिष्टान्नं पुस्तकदानतः॥ अन्नेदानेन संपत्तिं कीर्तिं कन्याप्रदानतः॥
तपतपणादीनि गृह्यंते॥ स्नात्वा पुष्पवाद्यादिरात्सन्नोमवाद्यादयो ग्राह्याः॥ गंगागंडूषपानतः गंगागंडूषस्य चूलकमात्रपानात्॥ अक्षयश्चिरकालावस्थायी
अपीति निश्चये॥ पादुका युग्मं स्थापयित्वा अर्चयेद्वा दिनिमित्तं॥ गंगाजलजनरीक्षस्येति श्लोकद्वयं वा स्पष्टं दुःखसंकटे उत्पत्ति बोधे॥२१०॥ दीर्घा पुष्पमि

७१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

455

॥२३४॥

सादिद्वितीयांतेषु चतुर्षु पदेषु आप्नोतीति शेषः॥ तत्वेदितिपूर्वक्रियया वान्वयः॥ सोऽश्विस्वादि तृतीयांतेषु चतुर्षु चगंगातटइति अनुष
ज्यते॥ धेनुमिति षड्भिः श्लोकैर्वीक्यं सवत्सां वत्ससहितां योनैचिकीमिति क्वचित्पाठस्तत्र नैचिकीं गोषु मध्ये उत्तमां॥ उत्तमा गोषु
नैचिकी सम्मता॥ यो द्विमुखीमिति चान्यत्र॥ तत्र द्विमुखीमिति चान्यत्र तत्र द्विमुखीं प्रसूयमानां पयस्विनीमिति चापरत्र तत
त्र पयस्विनीं बहुदुग्धदां गंगी कामधेनुप्रदानतत्पूर्वोक्तायाः कामधेनोर्दानात्॥ कामधेनुव्रतात्वृत इति क्वचित्पाठः तत्र गोलोके
कामधेनुव्रतात्वृत इति क्वचित्पाठः॥ तत्र गोलोके कामधेनुसमूहेन वृतः ममलोके चेत्प्रदायेगलेवृत इति ज्ञेयं॥२११॥ उक्तपत्रवी

अन्यत्र यत्कृतं चैव होमो दानं जपस्तपः॥ गंगातटे तु तत्सर्वं हरे कोटिगुणं भवेत्॥२१२॥ धेनुं सवत्सां यो दद्याद्गंगाती
रे विधानतः॥ गोरोमसंख्यया विप्रो युगानसेवसमृद्धिदान्॥२१३॥ गोलोके मम लोके वा कामधेनुप्रदान
तः॥ प्रभुंजानः सर्वकामांस्तु दिव्यान्नानाविधान्बहून्॥२१४॥ देवानामप्यलभ्यांश्च भुंक्ते तु सह बांधवैः॥ पि
त्र्यभिश्च सुरस्त्रीभिश्च सर्वरत्नविभूषितान्॥२१५॥ आपुत्रेते सकुले जन्म नास्ति संदेहकारणं॥ रत्नकांचनसंपन्ने श्री
वृद्धिया समन्विते॥२१६॥ सप्तकोसकंकोटीन्भोगान्पुत्रपौत्रसमन्वितः॥ पुनर्गंगां समासाद्य कांक्ष्यामुत्तरवा
हिनीं॥२१७॥ विवश्वरं समासाद्य प्राग्जन्मवासनावशात्॥ काशीं देहांतमासाद्य ब्रह्म संपद्यते ततः॥२१८॥ निवर्तने
ऽप्यपि पक्षार्कभागीरथीतटे॥ नरो ददाति यो भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु॥२१९॥ तदुत्तरेषु संख्या
यायुगमानया॥ महेंद्रलोकेषु भुक्त्वा भोगान्मनःप्रियान्॥२२०॥ समध्यपातेऽपि मा महाधर्मपराय
णः॥ नरके स्थानपि तं सर्वान्सोपयाति दिवं हरे॥२२१॥ स्वर्गस्थानपि तं सर्वान्मोचयित्वा महाद्युतिः॥

तथा॥ वीके सदाचारः विद्याद्युपासनादिरूपा ताभ्यां समन्विते प्राग्जन्मानुवासनावशात्पूर्वजन्मसंस्कारात्॥ ब्रह्मविदहं केवल्यं निवर्त
नद्वयमिति पंचाभिः श्लोकैर्वीक्यं॥ निवर्तनं भूमिमानविशेषः॥ तदुक्तं तत्सारिव्ये तोऽज्ञामिसिस्यर्थः॥ मोचयित्वा मोक्षं दापयित्वा पांचभौ
तिकीं पंचभूताकारेण परिणतामविद्यां छित्वा देहाभिमाने सके(?)त्यर्थः॥ पांचपर्विकामिति पाठे तमोमोहमहामोहतामिस्रा
ध्यसंज्ञितइति विष्णुपुराणोक्तानि पंचपर्वाणि यस्यास्तामित्यर्थः॥२२२॥ ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः श्रीरूपीयनमः॥ ॥ ॥ ॥

तो २

वि०शं०

श्रोतेदानाश्वनाशश्वावंशनाव कीर्तिकैः॥२२॥

॥२३४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

456

युंजानोयद्यप्यनुकुर्वन्नित्येतत्तत्योगंजीवपरमात्मनोरैक्यं अष्टांगयोगव्यवच्छेदार्थं उन्नमिमितिविशेषणं अथवाऽविमुक्तं प्राप्यदेहावसानेपरंकैवल्यंमच्छतीति सुवर्णमितिश्लोकद्वयनुष्टुप्यं वाक्यं
सुवर्णमात्रमपि ॥ अशीतिरक्तिकामात्रमपिसुवर्णस्वर्णसुवर्णायशोभनवर्णायब्राह्मणायेत्यर्थः ॥ सुवर्णशोभनवर्णअत्युत्कृष्टमित्यर्थः ॥ रवचितेसमर्द्धे ब्रह्मांडांतरसंस्थेषु सर्वलोकेष्विति
तिसंबंधः ॥ यावदाहूतसंप्लवं भूतानां प्रलयावधिपर्यंतमित्यर्थः । यावदाहूतसंप्लवमितिपाठे आहूतपदेनआहूतिकार्यं जगद्व्यपदेशोदीर्घसंज्ञांदसः तथायस्कृतिः अमोघास्माकृतिः सम्यगादित्य

परंवैराग्यमापन्नो युंजानोयोगमुत्तमं ॥ प्राप्याथवाविमुक्तं वपरंब्रह्माधिगच्छति ॥ २२३ ॥ सुवर्णमात्रमपियः सुवर्णंसंप्रयच्छति ॥ सुवर्णायसुवर्णं
न्वहरेभागीरथीतटे ॥ २२४ ॥ महेमरत्नखचितेविमाने सर्वगेस्तुसे ॥ सर्वैश्वर्यसमायुक्तः सर्वलोकेषुपूजितः ॥ २२५ ॥ ब्रह्मांडांतरसंस्थे
षु भुंजन्भोगान्मनोरमान् ॥ सर्वैः संपूजितो विष्णोर्यावदाभूतसंप्लवं ॥ २२६ ॥ एकराट्चक्रवर्ती तो भूत्वा जंबूद्वीपेप्रतापवान् ॥ ततोविमुक्त
मासाद्य पदं निर्वाणमृच्छति ॥ २२७ ॥ जन्मर्क्षेषु कृतेस्नाने गंगायां भक्तिपूर्वकं ॥ जन्मप्रभृतिपापेभ्योनुसंचितान्मुच्यतेक्षणात् ॥ २२८ ॥ वै
शाखेकार्तिकेमाघे गंगास्नानंसुदुर्लभं ॥ दर्शेशतगुणं पुण्यंसंक्रांतौवसहस्रकं ॥ २२९ ॥ चंद्रसूर्यग्रहे लक्षं व्यतीपातेनंतकं ॥ अयुतं विषु त३
वे वैवनियुतं त्वयनद्वये ॥ २३० ॥ सोमग्रहः सोमदिनेरविवारेरवेर्ग्रहः ॥ तच्चूडामणिः पूर्वस्तत्रस्नानमनंतकं ॥ २३१ ॥ स्नानंदानंजपो
व१ होमोयच्चूडामणौकृतं ॥ तदक्षय्यंसर्वमिह विष्णो भागीरथीतटे ॥ २२३२ ॥ श्रद्धया भक्तिपूर्वकं गंगांस्नात्वाविधानतः ॥ ब्रह्महापिविमु

मुपतिष्ठते ॥ आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततःप्रजा इति आहूतिकार्यप्रलयपर्यंतमित्यर्थः एकएवराजतइतिएकराट्चक्रवर्ती ॥ २२७ ॥ दर्शेअमावास्यायां अमावास्यायुक्तो
रविवासरोव्यतीपातः योगविशेषस्तत्वानियुतंलक्षं एकंशतसहस्रंतुनियुतंलक्षमुच्यते ॥ इतिब्रह्मांडदर्शनात् । असंख्यकमसंख्यातफलजनकमित्यर्थः ॥ इहजगति भागीरथीत
टे भागीरथ्यांतटेइत्यर्थः ॥ तत्रतीरंधनुःशतत्रयपरिमितमितिज्ञातव्यं । गंगातीरेवसेन्नित्यं भिक्षुर्मोक्षपरायणः ॥ सिद्धिक्षेत्रंतुतज्ज्ञेयं यावद्धनुःशतत्रयमितिवचनादित्युक्तमेव ॥ २२३ ॥

x योगविशेषो वा । अयुतं विषुवे वे तिविषुवे मेषसंक्रमणे अक्षयं वैधृतौ चैरातिपाठे वैधृतिरपि

३३७

ज्येष्ठ इति सपादश्लोकोक्तं वाक्यं॥ हस्तसंयुते हस्तनक्षत्रसंयुक्ते ज्येष्ठमासस्य शितपक्षस्य वा विशेषणं हस्तयुते हस्तयुतायामिति वा ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुते तिथवि
ष्यपुराणात् गंगायामिति पादोन श्लोकद्वयं वाक्यं गंगा दशा विधेर्दशप्रकारैः पुष्पादिभिर्दशकलः दशवारान् प्रजयेदित्यन्वयः॥ कथंभूतैः पुष्पादिभिः दशदशोन्मितैः॥
प्रतिवारं दश दश संख्यापरिमितैः॥ दशांग धूपानां च लक्षणं वैनतत्र॥ षड्भाग कुष्ठो द्विगुणो गुडश्च लाक्षा त्रयं पंचनखस्य भागाः॥ हरीतकी सर्ज्जरसश्च मांसं [illegible] भागत्र यं चैव

॥२३५॥ क्रमिकीटपतंगाद्या ये मृता जाह्नवीतटे॥ कूटस्थाः संति ये वृक्षास्तेपि यांतु परां गतिं॥२३४॥ ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां हस्तसंयुते॥ गंगातीरे तु पु
रुषो नारी वा भक्तिभावतः॥२३५॥ निशायां जागरं कुर्याद्गंगा दशविधैर्हरेः॥ पुष्पैः सुगंधैर्नैवेद्यैः फलैर्दशदशोन्मितैः॥२३६॥ प्रदीपैर्दश
भिर्धूपैर्दशांगैर्गरुडध्वज॥ पूजयेच्छ्रद्धया धीमान्दशकृत्वो विधानतः॥२३७॥ सार्पिस्तिलानुक्षिपेत्तोये गंगायाः प्रसृतीर्दश॥ गुडसक्तु
मयान्पिंडान्दद्याद्दशमंत्रतः॥२३८॥ नमः शिवायै प्रथमं नारायण्यै पदं ततः॥ दशहरायै पदमिति गंगायै मंत्र एष वै॥२३९॥ स्वाहांतः प्रणवादिश्च सर्वो विंशाक्षरो मनुः॥ पूजादानं जपो होमो नेनैव मनुना स्मृतः॥२४०॥ हैम्ना रूप्येण वा शक्त्या गंगा मूर्तिं विधाय च॥ वस्त्रा ॥२३५
च्छादितवक्त्रस्य पूर्णकुंभस्य [illegible]स्य चोपरि॥२४१॥ प्रतिष्ठाप्यार्चयेद्देवीं पंचामृतविशोधितां॥ चतुर्भुजां त्रिनेत्रां च नदीनदनिषेवितां॥॥
॥२४२॥ लावण्यामृतनिष्यंदसंदीलहरीत्रयपिकां॥ पूर्णकुंभसितांभोजवरदाभयसत्करां॥२४३॥ ततो ध्यायेत्सुसौम्यां च चंद्रायुतस
मप्रभां॥ चामरैर्वीज्यमानां च श्वेतच्छत्रोपशोभितां॥२४४॥ सुधाप्लावितभूपृष्ठां दिव्यगंधानुलेपनां॥ त्रैलोक्यपूजितपदां देवर्षिभिरभि
ष्टुतां॥२४५॥ ध्यात्वा समभ्यर्च्य मंत्रेण धूपदीपोपहारतः॥ मां वत्वाँ च विधिं ब्रह्मं हिमवंतं च गीरथं॥२४६॥ श्रीरामरामायनमः॥ श्रीरामा॥

तुशैवलस्य॥ घनस्य वत्वारि पुरस्य वैकोदशांग धूपः कथितो मुनींद्रैः पस्तीनरत्नांजलीन् मंत्रयुतो मंत्रेण॥२३८॥ मंत्रं दर्शयन् मंत्रमुद्धरति नमइति॥ मनुना मंत्रेण पंचामृतेन विशोधि
तां स्नापितां॥ ध्यानमाह चतुर्भुजामिति सार्द्धत्रयेण ततो ध्यायेदिति द्वितीयश्लोकस्य तृतीयचरणं प्रथमतो ज्ञातव्यं लावण्यसौदर्यं तदेवामृतं तस्य निस्यंदः स्रव एव निष्पंदेति पाठे स एवार्थः
॥ तेन मंदीलतीगात्रमेव यष्टिका यस्यास्तां पूर्णकुंभसितांभोजाभ्यां सहिता वरदाभयदाः भक्तानां भयनिवारकाः सतः करा यस्यास्तां विधिं ब्रह्माणं च भगीरथं॥२४६॥ राम॥

३१८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

458

प्रस्थस्यमानंदर्शयन्पलादीनांच तुलामपिमानमाहापुलंचेतिअमीपल्लादयोधान्यमानेनमुष्टिपरिमितधान्यप्रमाणेन।पलद्वयंतुप्रसृतिमुष्टिरेकंपलंस्मृ
तं।अष्टमुष्टिभवेत्किंचिदष्टौकिंचित्पुष्कलमिति स्मृतेः।क्रमाच्चतुर्णांबोध्याज्ञातव्याइत्यर्थः।अस्मिन्नर्थेमुष्टिपरिमितंधान्यंपलंएकं।चतुर्भिःपलैरेकः
कुडवः चतुर्भिःकुडवैरेकः प्रस्थः।यद्यपिपलद्वयंतुप्रसृतिमित्युक्तंतथापिमतभेदादयंपरिमाणभेदइतिज्ञातव्यं।चतुर्भिःप्रस्थैरेकआढकः चतुर्भिरा
ढकैरेकोद्रोणइतिकारंडवःपक्षिविशेषः सारसःपुष्कर स्वर्णरूप्यताम्रपिष्टविनिर्मितान्स्वर्णादिमयपात्रोपरिचंदनादिनालिखितानित्यर्थः।पिष्टविनिर्मि

प्रतिमाअसमभ्यर्च्यचंदनाक्षतनिर्मितान्।दशप्रसृतितिलान्दद्याद्दशविप्रेभ्यआदरात्॥२४७॥पलंचकुडवःप्रस्थआढकोद्रोणएवच॥धान्यमानेनबो
द्धव्याःक्रमशोमीचतुर्गुणाः॥२४८॥मत्स्यकच्छपमंडूकमकरादिजलेचरान्॥हंसकारंडवबकचक्रटिट्टिभसारसान्॥२४९॥यथाशक्तिस्वर्ण
रूप्यताम्रपिष्टविनिर्मितान्॥अभ्यर्च्यगंधकुसुमैर्गंगायांप्रक्षिपेत्सती॥२५०॥एवंकृत्वाविधानेनवित्तशाठ्यविवर्जितः॥उपवासीवक्ष्य
माणैर्दशपापैःप्रमुच्यते॥२५१॥अदत्तानामुपादानंहिंसाचैवाविधानतः॥परदारोपसेवाचकायिकंत्रिविधंस्मृतं॥२५२॥पारुष्यमनृतंचैव
पैशुन्यंचापिसर्वशः॥असंबद्धप्रलापश्चवाङ्मयंस्याच्चतुर्विधं॥२५३॥परद्रव्येष्वभिध्यानंमनसानिष्टचिंतनं॥वितथाभिनिवेशश्चमा
नसंत्रिविधंस्मृतं॥२५४॥एतैर्दशविधैःपापैर्दशजन्मसमुद्भवैः॥मुच्यतेनात्रसंदेहःसत्यंसत्यंगदाधर॥२५५॥उद्धरेन्नरकाद्धोरा
द्दशपूर्वान्दशापरान्॥वक्ष्यमाणमिदंस्तोत्रंगंगायाःश्रद्धयाजपेत्॥२५६॥ॐनमःशिवायैगंगायैशिवदायैनमोनमः॥नम
स्तेविष्णुरूपिण्यैब्रह्ममूर्त्यैनमोस्तुते॥२५७॥ ॥

तान्नितिकृन्तित्॥२५१॥परुषमेवपारुष्यंकठोरवचनमित्यर्थः।असंबद्धप्रलापोनिःप्रयोजनवाग्व्यवहारः।वितथाभिनिवेशोमिथ्याभूतेषुकार्येष्वाग्रहः॥उ
द्धरेदितिघोरान्नरकादित्यन्वयः।स्तोत्रमेवाहओमितिमंगकार्थमोंकारः।शिवायैनिःश्रेयसरूपिण्यैभगीरथःस्वर्गाभिमानीतवाभिनिवेशगंगा जात गा२
दुर्गंप्रभविष्य॥तस्मादुर्गीरथोदेविस्वर्गाद्गंगामिहानयत्।अतस्त्वमुनिभिःसर्वैर्गंगेतिपरिगीयसइति।शिवदायैनिःश्रेयसदायैनमोनमइत्या
दरवीप्सा।विष्णुरूपिण्यैवेलव्यैब्रह्ममूर्त्यैसाविव्यै॥२५७॥ ॥श्रीभवानीशंकराभ्यांनमः॥श्रीमंगलमूर्तयेनमः॥श्रीरामनाम॥

११८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४५९

औषधं २ दे०

रुद्ररूपिण्यै माहेश्वर्यै भिक्षादिशक्तित्रयरूपिण्यै। सर्वदेवस्वरूपिण्यै सर्वनिगमैर्ध्येयेत्यर्थः॥ भेषजमूर्त्यै संसाररोगस्येति शेषः। यद्वा रोगमात्रस्यौषधमूर्त्यै इत्यर्थः। तदुक्तं॥ शरीरे जर्जरीभूते व्याधिग्रस्ते कलेवरे॥ औषधं जाह्नवीतोयं वैद्यो नारायणो हरिः॥ इति॥ न केवलं रोगमात्रस्य संसाररोगस्य रोगमात्रस्य वा औषधरूपायै किंतु सर्वस्य प्राणिमात्रस्य सर्वेषां रोगिणां भिषक्श्रेष्ठ्यै श्रेष्ठवैद्यरूपायै स्थावरजंगमस्य व्याद्यादिसर्पादिभ्यश्च संभृतं यद्विषं तस्य हर्त्र्यै॥ संसारे विषं संसार एव वा विषं तस्य नाशिन्यै जीवनाय जीवयतीति जीवना जलरूपा वा तस्यै जीवनरूपायै इति वा तापत्रितयसंहर्त्र्यै आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकदुःखत्रयस्य सम्यक् छेत्र्यै प्राणेश्वर्यै जीवरूपायै अत एवाभिरूपायै इति वा प्राणस्य प्राणा इति

१८
॥२३६॥
१८

नमस्ते रुद्ररूपिण्यै शांकर्यै ते नमो नमः॥ सर्ववेदस्वरूपिण्यै नमो भेषजमूर्त्तये॥२५८॥ सर्वस्य सर्वव्याधीनां भिषक्श्रेष्ठ्यै नमोऽस्तु ते॥ स्थाणुजंगमसंभूतविषहंत्र्यै नमोऽस्तु ते॥२५९॥ जीवसंसारनाशिन्यै जीवनायै नमोऽस्तु ते। तापत्रितयसंहंत्र्यै प्राणेश्वर्यै ते नमो नमः॥२६०॥ शांतिसंतानकारिण्यै नमस्ते शुद्धमूर्त्तये॥ सर्वसंशुद्धिकारिण्यै नमः पापारिमूर्त्तये॥२६१॥ भुक्तिमुक्तिप्रदायिन्यै भद्रदायै नमो नमः॥ भोगोपभोगदायिन्यै भोगवत्यै नमोऽस्तु ते॥२६२॥ मंदाकिन्यै नमस्तेऽस्तु स्वर्गदायै नमो नमः॥ नमस्त्रैलोक्यभूषायै त्रिपथायै नमो नमः॥२६३॥ ॥ ॥ श्रीरामाय रामभद्राय रामचंद्राय वेधसे॥ ॥ ६॥ ॥ ॥

॥२

भूतेः॥२६०॥ शांतिरारोग्यसंतानो वंशः अथवा शांतिः संतानः शांतिपरंपरा तत्कारिण्यै शांतिसंतानकारिण्यै शुद्धमूर्त्तये निर्मलमूर्त्तये ब्रह्ममूर्त्तये इति वा। शुद्धमपापविद्धमिति श्रुतेः सर्वस्य प्राणिमात्रस्य संशुद्धिकारिण्यै पापस्य पापमात्रस्य शत्रुमूर्त्तये भुक्तिमुक्तिप्रदायिन्यै सुखमोक्षप्रदायै भद्रदायै कल्याणदायै भुज्यते अनेनेति भोगः साधनमुपभोगः सुखम्‌ फलमित्येतत्॥ वैपरीत्यं वा। यद्वा भोगः ऐहिकः उपभोगः पारत्रिकः तद्दायिन्यै॥ रातेर्ददातुः परायणमिति श्रुतेः अथवा भोगवत्यै पातालांतर्गतसरिद्रूपिण्यै भोगवतीति वा इति भागवत[illegible]दर्शनात्॥ मंदाकिन्यै वियद्गंगायै स्वर्गदायै आनंददायिन्यै त्रैलोक्यभूषायै त्रैलोक्यस्यालंकाररूपायै त्रिपथायै त्रिषु लोकेषु पंथा मार्गो यस्याः सा तथा त्रयाणां धर्मार्थकामानां पंथाः मार्गभूता इति वा तद्रूपायै॥२६३॥ श्रीभवानीशंकराभ्यां नमः॥ मंगलमूर्तये नमः॥ ६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

460

धा५

त्रिशुकेषु सुश्रुषुगंगा ॥ द्वारप्रयागसागरे सुसंगमेषु सस्य क्वस्या संस्था स्थिति र्यस्याः सा तस्यै ॥ तदुक्तं वाराहे ॥ सर्वत्र सुलभा गंगा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा ॥ गंगाद्वारे प्रयागे च गंगासागरसंगमे ॥ इति ॥ यद्वा त्रिषु कालेषु सु कुलेन शुद्धेन ब्रह्मरूपेणेति यावत् ॥ संस्था सम्यक् स्थिति र्यस्यास्तस्यै ॥ तदुक्तं योसौ निरंजनो देव श्चित्स्वरूपी ज नार्दनः ॥ स एव द्रवरूपेण गंगांभो नात्र संशयः ॥ इति ॥ यद्वा च मे त्र्यम्बक चंद्रमंडल हिमालयेषु वा त्रिशुकेषु संस्थायै ॥ यद्वा त्रिशुक्लं बलक्ष कुंदेंदु धवलं यथा प्राकीर्ति र्यस्याः सा तस्यै तथा च श्रयतेगंगास्तोत्रे ॥ शंख कुंदेंदु धवला महापातकनाशिनी ॥ तेजोवसे प्रकाशवते ॥ नंदायै अलकनंदायै ॥ भामायै ॥ भामा सत्यभामेति यावत् ॥ लिंगधारि ण्यै सिद्धयः सिद्धि लिंगा निस्पर्शा लिगान्यनेकशः ॥ गंगाजलं तास्तिष्ठंतीति तत्रैवोक्तेः सुधारा सैव अमृतधारा तद्रूपायै विश्वमुख्यायै ब्रह्मादि रूपायै ब्रह्माण्ड श्रेष्ठायै ॥ रेवत्यै नक्षत्ररूपायै ॥ २५५ ॥ रेवतः राजपुत्र्यै इति वा ब्रहस्पतिः पूर्णायै लोकधात्र्यै प्राणिमात्रजनन्यै पुष्टिका रिण्यै इति वा ॥ विश्वमित्रायै प्राणिमात्रहितायै नंदिन्यै

नमस्त्रिशुक्लसंस्थायै क्षमावसे नमो नमः ॥ त्रिहुताशनसंस्थायै तेजोवसे नमो नमः ॥ २५४ ॥ नंदायै लिंगधारिण्यै सुधारात्मने नमः ॥ नमस्ते विश्वमुख्यायै रेवत्यै ते नमो नमः ॥ २५५ ॥ बृहत्यै ते नमस्तस्तु लोकधात्र्यै नमोस्तु ते ॥ नमस्ते विश्वमित्रायै नंदिन्यै ते नमो नमः ॥ २५७ ॥ पृथ्व्यै शिवामृतायै च सुवृषायै नमो नमः ॥ परापरशताढ्यायै तारायै ते नमो नमः ॥ २५८ ॥ पाशजालनिकृंतिन्यै अभिन्नायै नमोस्तु ते ॥ शांतायै च वरिष्ठायै वरदायै नमो नमः ॥ २५९ ॥

सम्रद्धिकारिण्यै वसिष्ठकामधेनुरूपायै इति वा पृथ्व्यै भूमिरूपायै शिवामृतायै निर्मलजलरूपायै सुवृषायै शोभनधर्मरूपायै परे ब्रह्मादयः अपरे त्र परे अस्मदादयः तेषां शतैः शाढ्यायै आढ्यायै अपरिमितसमृष्टिव्यष्टिरूपायै अपरिमितसमष्टिव्यष्टि जीवाधारस्वरूपायै यद्वा परे ब्रह्मादयो अपरे अनुष्ठ त्यये पश्यसाक्षात्वा नापूरमहंसानां ब्रह्मानंदात्मतेराढ्यायै त्वा भासेवतियावत् तस्यै तारायै तारयतीति तारा प्रणवात्मातारस्तद्रूपायै ते नुष्यं ॥ पाशा श्चतुर्विंशति तत्त्वान्येव जालं आम्नाये बंधहेतुत्वात्तान्निकृंतते अभिन्नायै देहाहिताये निरूपद्रवायै श्रेष्ठपदं गामिन्यायै प्रा पायैवावरिष्ठायै सर्वत्र श्रेष्ठरूपायै वा वरदायै भक्तेभ्यो अभीष्टदात्र्यै ॥ २५९ ॥

३२५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

461

प्रलयकाले सर्वहंत्र्यै कालरात्र्यै इत्यर्थः उग्रायै इति पाठे तेजोरूपायै इत्यर्थः सुखजाड्यै सुखप्राप्त्यै सुखस्य जाड्यै इति सत्त्वार्थः संजीविन्यै सम्यक्जी
वितुं जीवयितुं वा शीलं यस्यास्तस्यै पाठांतरेपि सम्यक्जीवयतीति संजीविनी तस्यै ॥ ६२ ॥ ब्रह्मनिष्ठायै ब्रह्मलग्नायै ॥ ब्रह्मसत्त्वायै इति यावत् ब्रह्मद
यै वेददात्र्यै कैवल्यदायै इति वा दुरितघ्न्यै अज्ञाननाशिन्यै पापनाशिन्यै इति वा । प्रणतार्तिप्रभंजिन्यै भक्तपीडोपशामिन्यै जगन्मात्रे प्रपंचज
गन्मात्रे प्रपंचजनयित्र्यै जगद्धितैषिण्यै इति वा सर्वापत्प्रतिपक्षायै सर्वाशुभनिराकर्त्र्यै मंगलायै कल्याणस्वरूपिण्यै मंगलायोग्यै रूपायै
रति वा । शरणागतानां दीनानां आर्तानां च तेषां परित्राणं रक्षणं तत्परायणे दक्षे दर्शनादिना सर्वस्य प्राणिनः त्रस्य आर्तिहरे नारायणि ज

७८
॥२३७॥ उग्रायै सुखजाड्यै संजीविन्यै नमोऽस्तु ते ॥ ब्रह्मनिष्ठायै ब्रह्मदात्र्यै दुरितघ्न्यै नमो नमः ॥ २७० ॥ प्रणतार्तिप्रभंजिन्यै जगन्मात्रे न ७८
मोऽस्तु ते ॥ सर्वापत्प्रतिपक्षायै मंगलायै नमो नमः ॥ २७१ ॥ शरणागतदीनार्तपरित्राणपरायणे ॥ सर्वस्यार्तिहरे देवि नाराय ॥२३
७८ णि नमोऽस्तु ते ॥ २७२ ॥ निर्लेपायै दुर्गहंत्र्यै दक्षायै ते नमो नमः ॥ नमः परापरायै च गंगे निर्वाणदायिनि ॥ २७३ ॥ गंगे म ७८
माग्रतोऽस्तु याहि गंगे मे देवि पृष्ठतः । गंगे मे पार्श्वयोरेधि गंगे त्वय्यस्तु मे स्थितिः ॥ २७४ ॥ आदौ त्वमंते मध्ये च सर्वं त्वं गांगते शिवे ॥ २७५ ॥

लायनेन नारायणत्वाति रूपेवा ॥ २७२ ॥ निर्लेपायै विघातकार्यरहितायै दुर्गहंत्र्यै दुर्गनाम्नो ऽसुरस्य नाशिन्यै । दक्षायै अघटनघटनापै
टीयस्यै परापरायै परापराभ्यामतीतायै सर्वोत्तमायै इत्यर्थः । हे गंगे निर्वाणदायिनि कैवल्यदे हे गंगे मम अग्रतः सन्मुखे त्वया भ
व हे गंगे मे पृष्ठतः पश्चाद्भागे तिष्ठ हे गंगे पार्श्वयोः दक्षिणवामभागयोः एधि भव हे गंगे त्वयि मे अभिमतिः स्थैर्यमस्तु ॥ गंगा
पदस्यावृत्तिर्नाम प्राधान्यख्यापनाय किं बहुना आदाविति आदौ त्वं कारणत्वेन अंते च त्वं अवधिरूपेण मध्ये च प ७२
किंचित् सत्त्वात् स्फुरिपदत्वेन च तत्सर्वं त्वमेवेत्यर्थः । गांगते हे गंगे इत्यर्थः ॥ शिवे परमसुखे ॥ २७५ ॥ ६२ ॥ श्रीरामो विजयते ॥

३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

462

किंवात्वमितिमूलप्रकृतिरविद्यापुमान्पुरुषः परईश्वरः हे गंगे शिवः सुखस्वरूपः पुरमात्मा त्वमेवेत्यर्थः। हे शिवे शिवजनोहितिलमसि सर्वं स्खलित्वत्त्रैत्रेया
दिगामाण्यसू चयति तस्याप्रसिद्धायाज्येष्ठे मासि शुक्लेपक्षेजाता यामित्यर्थः। नहिमत्तोपिसाक्षे हे तिरेव्याख्याशपमात्रक्ष्याह। भगवान्यथा गौरीतियत एवं
अत स्तस्मादौर्य्यास्थिति। तर्हि हमेवेस्तवं निकृष्ट इतिविस्मेराशयमालक्ष्य प्रतेवि श्वेश्वरः।२८३। यथाहं त्वमितिएतदेव व्यतिरेकमुखेन दृढयति। वि
ष्णुरुद्रेति। अंतरं भेदं तथा च सागवतं वाक्यं न ते मयाच्युते जे च सिदामण्वपि च क्षतेर्निति। यथोमतियथाशक्ति रामानंदो मुनिर्महान्।। व्याकरोद्
काशीखंडटीकायां

तमेवमव्यक्तत्वं पुमान्पर एव च।। गंगे त्वं परमात्मा च शिवस्तुभ्यं नमः शिवे।। २७६।। यइदं पठति स्तोत्रं शृणुयाद्वापि यः।। दशधा मुच्यते पा
पैः कायवाक्चित्तसंभवैः।।२७७। रोगस्थो रोगतो मुच्येद्विपद्भ्यश्च विपद्युतः।। मुच्यते बंधनाद्बद्धो भीतो भीतेः प्रमुच्यते।२७८।। सर्वान्कामा
नवाप्नोति प्रेत्य च त्रिदिवं व्रजेत्।। दिव्यं विमानमारुह्य दिव्यस्त्रीपरिवीजितं।२७९।। गृहेपिलिखितं यस्य सदा तिष्ठति धारितं।। नाग्निचौरभ
यं तस्य न सर्पादिभयं क्वचित्।।२८०।। तस्यां दशम्यामेतच्च स्तोत्रं गंगाजले स्थितः।। यः पठेद्दशकृत्वस्तु दरिद्रो वापि चाक्षमः।।२८१।। सोपि
तेमम वाप्नोति गंगां संपूज्य यत्नतः।। पूर्वोक्तेन विधानेन यत्पूण्यं संप्रकीर्तितं।।२८२।। यथा गौरी तथा गंगा तस्माद्गौर्य्यास्तु पूजने।। यो विधि
र्विहितः सम्यक्सोपि गंगाप्रपूजने।।२८३।। यथाहं त्वं तथा विष्णो यथा त्वं तु तथा ह्युमा।। उमा यथा तथा गंगा चतुरूपं न भिद्यते।।२८४।। विष्णुरुद्रां
तरं चैव श्रीगौर्योरंतरं तथा।। गंगागौर्यंतरं यच्च यो ब्रूते मूढधीस्तु सः।।२८५।। ।।इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे गंगामहिमानाम सप्तविंशति
मोध्यायः।। ।।२७।। ।।उमोवाच।। ।।कि किं मूर्ष्टमनानाथस्त्वसंदेहापनुत्तये।। चतुरवेदोयदिनते त्रिकालज्ञानकोविद।।१।। तदा भगीरथो
राजाकृष्ट्वा भागीरथीनदीं।। यदा दिव्यमुक्तापस्त्तोपैच कपुण्यकारिणीतटे।।२।। श्रीसदाशिव उवाच।। ।।संदेहोत्रनकर्तव्यो विशालाक्षि सदा मम।।

गवत्याः महत्त्वो त्रं दशाहरादि धं।।२८५।। ।।इति श्रीरामानंदकृतायां सप्तविंशतितमोध्यायः।।२७।। अष्टाविंशतमे विश्वेश्वराहिकाख्यानपूर्वकं।। गंगायाम्
हिमा हास्यं वर्ण्यते शंभुनाहरे।।१।। अतीताध्यायादि भागे विष्णुसंबोध्य निर्दिष्टा त्वां सागरान्नुश्रुता गंगामाराध्य विष्णुर्जगीरथ्या हिमवंतं जगाम्येयो
युक्तमीश्वरेणतत्र प्राहतानां संदेहापनुत्तये संदेहाने वपृच्छति किं चिदितिद्वयेन भाविनि भूतवदुपचार इति न्यायेन ज्ञात्वाप्यपृच्छतवेत्तिर्दिश्यत इतिश्रे
जिगायेण निर्दिशति संदेहो नात्रेति सार्धेन कृपया कुरु।।२।। ।। ।। श्रीविश्वेश्वराजयतिसकललोकैकगोप्ता।। ।। ।।

323

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

463

पार्वतीति। यद्वा यथात्रिषु कालेषु स्रोतोयस्याः सा त्रिस्रोताः तां त्रिस्रोतसं पितृकर्मणि तर्पणादौ। पितृवंशोत्पन्ना ये येति। पितृवंशोत्पन्ना ये च हत्या
हीनां एतान्मंत्रान्समुच्चार्य स्वधर्मेणान्वयः॥ पापरोगिणः कुष्ठरोगिणः। पापनिमित्तरोगिण इति वा॥ १२॥ आसिपत्राद्यानरकविशेषाः॥ संख्या

स्तांस्तव्यं तव श्रीविसंशयं माव्यघाद्यथा॥ इत्युक्त्वा पुनराह शौगंगामाहात्म्यमुत्तमं॥ ४॥ ॥ अगस्तिरुवाच॥ ॥ पार्वतीनंदन पुनर्धुनद्याः पवित्रो
वद॥ महिमोक्ता हरो यद्वद्देवदेवेन वेतरां॥ ५॥ स्कंद उवाच॥ ॥ मुने त्रं मैत्रावरुण यथा देवेन भाषितं॥ शृणु त्रिपथगा[illegible] माहात्म्यपा
तकापहं॥ ६॥ त्रिस्रोतसं समासाद्य सकृत्सिंधान्ददाति यः॥ उद्धृताः पितरस्तेन सर्वा भोधेस्तिलोदकैः॥ ७॥ [illegible] यावंतश्च तिलाम्[illegible]
ग्रहीताः पितृकर्मणि॥ तावद्वर्षसहस्राणि पितरः स्वर्गवासिनः॥ ८॥ देवाः सपितरो यस्मात् गायां सर्वदास्थिताः॥ आवाहनं विसर्गश्च
तेषां तत्र ततो नहि॥ ९॥ पितृवंशोत्पन्ना ये च मातृवंशोत्पन्ना ये च॥ गुरुश्वशुरबंधूनां ये चान्ये बांधवा मताः॥ १०॥ अज्ञातदंता ये केचिद्ये च
गर्भे प्रपीडिताः॥ अग्निविद्युच्चौरहता व्याघ्रदंष्ट्रिभिरेव च॥ ११॥ उद्बंधनमृता ये च पतिता आत्मघातकाः॥ आत्मविक्रयिणश्चौरा ये न
याज्ययाजकाः॥ १२॥ रसविक्रयिणो ये च ये चान्ये पापरोगिणः॥ अग्निदागरदाश्चैव गोघ्नाश्चैव स्ववंशजाः॥ १३॥ आसिपत्रवने ये च कुं
भीपाके च ये गताः॥ रौरवे पूयधतामिस्रे कालसूत्रे च ये गताः॥ १४॥ जात्यंतरसमुत्पन्ना आत्मनो ये स्वकर्मभिः॥ ये तु पाशैर्मृगा दीनाः कीटवृक्ष
दिवौकसः॥ १५॥ योनिगतास्त्वसंख्याताः संख्यातो नाम शोभनाः॥ आपितायम लोके तु सुघोरे यमकिंकरैः॥ १६॥ ये बांधवा बां
धवा वा ये न्यजन्मनि बांधवाः॥ ये पित्रा ह्यात नामानो ये वा पुत्रास्त्वगोत्रजाः॥ १७॥ विषेण च मृता ये वै ये च शृंगिभिराहताः॥
हतघ्नाश्च गुरुघ्नाश्च ये च मित्रद्रुहस्तथा॥ १८॥ स्त्रीबालघातका ये च ये च विश्वासघातकाः॥ असत्यहिंसानिरता
महापापरताश्च ये॥ १९॥ ॥ [illegible]तानामशोभनाः संख्यातानाम पिपक्ष्यादीनाम ध्येशोभना[illegible] इत्यर्थः। स्व
स्य कर्मभिरशोभनाः इति पाठे स्पष्ट एवार्थः। ये बांधवा वा इति छेदः एतानिति एतान्पितृवंशोत्पन्नान्स्याम्युक्तिमाप्नुयुरित्यन्वयः॥ १९॥

१८ ॥ २३९॥ १८ १ ॥ २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

3

464

यत्र स्नात्वा मृतसंतप्ताः काश्यामुत्तरवाहिन्यां व्रजन्त्वेन संहृत्याः स्याम प्येवमनुनिश्चितं अमृतत्वं कैवल्यं ॥२८॥ ॥खंडस्फुटितं संस्कारं देवालयादीनामपि
शेषः ॥ तत्र खंडमुत्तमं स्फु टितं विदीर्णं तयोः संस्कारः संधानमित्यर्थः ॥ ॥ ॥छ॥ छ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ ॥ ॥ ॥

अश्वविक्रयिणो ये च परद्रव्यहराश्च ये ॥ अनाथाः कृपणा दीना मानुष्यं प्राप्नुमक्षमाः ॥२०॥ तर्पिता जाह्नवीतोयैर्नरेण
विधिना सकृत् ॥ प्रयांति स्वर्गं तेपि स्वर्गिणां मुक्तिमाप्नुयुः ॥२१॥ कृतान्नमंत्रान्सत् [illegible] चार्य यः कुर्यात्तिलतर्पणं ॥ मुर
श्राद्धं पिंडप्रदानं च सविधिर्ज्ञरहीयते ॥२२॥ काम प्रदानि तीर्थानि त्रैलोक्ये यानि कानि चित् ॥ तानि सर्वाणि सेवंते
काश्यामुत्तरवाहिनीं ॥२३॥ स्वःसिंधुः सर्वतः पुण्या ब्रह्महत्यापहारिणी ॥ काश्यां विशेषतो विप्रा यत्र चोत्तरवाहिनी ॥२४॥
गायंति गाथामेतां वै देवर्षिपितरो गणाः ॥ अपि द्रक्ष्यामि चरानस्नातकः काश्यामुत्तरवाहिनीं ॥२५॥ यत्र स्नात्वा मृतसंकल्पा
स्तापत्रितयवर्जिताः ॥ स्नात्वा स्नात्वा मृतमेवाद्य विश्वनाथप्रसादतः ॥२६॥ गंगैव केवलं मुक्त्यै निर्णीता पुरितो हरे ॥
अविमुक्तप्रसादेन ममधिष्ठानगौरवात् ॥२७॥ ज्ञात्वा कलियुगं घोरं गंगा भक्तिः सुगोपिता ॥ न विंदति जना गंगां मुक्ति
मार्गं कदापि कां ॥२८॥ अनेकजन्मनिपुण [illegible] तेभ्यासमाणा स्कयोनिपुणा ॥ निर्वतिं प्राप्नुयात्को अज्ञाद्भवी मज्जनं विनार
२ नराणामल्पबुद्धीनामनेनोविक्षिप्तचेतसां ॥ गंगैव परमं वि [illegible] ल्पो न [illegible] भवरो [illegible] णां ॥३०॥ ॥खंडस्फुटित
संस्कारं गंगातीरे करोति यः ॥ स मलोके चिरं कालं तस्याक्षयसुखं हरे ॥३१॥ गंतुमुद्दिश्य यो गंगां परार्थं स्वामे
वना ॥ नगच्छति परं मोहात्सपतेत्सपितृभिः सह ॥३२॥ सर्वाणि येषां गंगेयैस्तोयैः कृतानि देहिनां ॥ भस्मास्थीन्येव नते
मर्त्या अमर्त्या भवते हरे ॥३३॥ चमरेपि वयो भागे स्वःसिंधुपानि षेवते ॥ कलाप्येनास्त बकुरोः सोपियायाद्धुस्पां गतिं ॥

॥३४॥ ॥ यावदस्थि मनुष्याणां गंगातोयेषु तिष्ठति ॥ तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥३५॥ ॥छ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

465

लोकानुजिघृक्षयाऽज्ञानन्निवश्नगवांपैरिप्लुतिदेवदेवेतिकीकसंज्ञस्थिलोकुविश्रंभणाया खपापिकम्पोत्तर माहाऽत्रार्थइति॥वा
२२ हीकनाम्नौतिशेषः॥कालिंगविषयेतुकल्याददक्षिणस्यांदिशिपरिग्रहोभार्यायांकौंडिंदीतनुवायपत्नी विधवाविगतभर्तृकानवान्तत नवयस्त
गेहेइतिकश्चित्दुर्भिक्षेति सा च पल्लीकौविंद प्राणाधारं प्राणजीवनौ पार्श्वविनापतिना वाबाहिकेन सहदेशाद्देशांतरंगतवतीत्यर्थः॥
यद्वातेनप्रासिद्धेनान्येनकेनचिद्रुपल्लीपतिनासार्द्धंसवाहीकोययाविस्पन्वेयः॥५१॥ ॥अथसंगवर्जितैः सन्नेतत्रमध्यदेदंडका

१८
॥२३९॥
१८

व्याघ्र उवाच॥देवदेवजगन्नाथसर्वेषांहितकृत्प्रभो॥कीकसंचेस तेदेहदुर्वृत्तस्यदुरात्मनः॥३६॥
जले पुनश्चाग्निः पापे कथं तस्य परागतिः॥ अपमृत्युविपन्नस्य तदा रात्रिनिवेष्टितां॥३७॥ श्रीमहेश्वर उवाच॥
अत्रार्थे कथयिष्यामि पुरावृत्तमघौक्षजं॥ सर्वेषु मे वमना विप्रो बाहीकस्य द्विजन्मनः॥३८॥ पुरा कालिंगविषये
द्विजो लवणविक्रयी॥ सध्यास्नानविहीनश्च वेदाभ्यास विवर्जितः॥३९॥ वाहीको नाम नौय ज्ञसूत्र मात्र परि
ग्रहः॥ परग्रहभृत स्यासीत् कौविंद विधवागृहे॥४०॥ दुर्भिक्षपीडितेनाथ पल्ली पतिना विनो॥ गाणाधा
रं तदा तेन देशाद्देशांतरं ययौ॥४१॥ मध्ये पथं दंडकारण्ये क्षुत् क्षामः संगवर्जितः॥ व्याघ्रेण घातितस्तत्र नरमांसप्रियेण
सः॥४२॥ तस्यामिषं गृध्रो गृहीत्वोदपतत्ततः॥ मांसार्थिना न्यगृध्रेण तस्य पुद्गमहिवि॥४३॥ गृध्रयो रा
मिषं गृध्रोः परस्परं जये जिणे॥ अवापतत्पादगुल्फं केकचंचुपुटाच्चदा॥४४॥ तस्य वाहीक विप्रस्य व्याघ्र
व्यापादितस्य ह॥ मध्ये गंगं देवयोगाज्जह्नने ह्द कारिणो॥४५॥ पदं वहृत वान्यद्वाषी वाहीके नरएव कौ॥ तस्मिन्नेव क्षे
ऐ बद्धः सपाशैः क्रूरकिंकरैः॥४६॥ कषाभिघ्निंति तौ संततमारात्रिः पतितो दितः॥ वमन् रक्तं रुधिरं मांस्यैन नीतस्तैः सप
मागते॥४७॥ आदि बीवर्म राजेन चित्रगुप्तोथलेखकः॥ धर्माधर्मविचार्याम्य स्यकथयास्त्रुद्विजन्मनेः॥४८॥ वैवस्वतेनेदृष्टो
रण्ये दंडकारण्ये तस्य मध्ये व्याघ्रेण घातितः सद्य स्वन्वयः॥ गृध्रो दक्षिणायां तस्य वाहीकस्य गृध्रयोरितिवा क्यपदं पंशाभिषं गृध्रो रा कांक्षतोः पदं
गुल्फं चरणं गृथिं॥ पदं स्वमांसं कंको ज्रगृहपएव मध्ये गंगंगंगा मध्ये अपदिसन्वयः॥ द्दद्दकारिणो कृद्दकारणीः तितो दापी व्याघ्र कषा
भिरस्थ प्रपणो दिनी क्षिप्रा वाधिमर्मर्मकोदिनी षि॥ पाश तो दितः समं ततो प्रोदितः सर्वी गेव्यापितइति वा ओप्टीछि उष्ट॥४९॥ ॥ ॥ ॥

॥२३९॥
१८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

466

रमापतेलक्ष्मीपतेकिंपृष्टंतदाहधर्मेतिधर्मश्चाधर्मश्चधर्माधर्मेसमाहारत्वादेकवचनंलेखकइतिपाठेपापप्रभुएवलिखनकर्त्रेत्यर्थःयमुनायाःबंधुंभ्रातरंजन्मैवकर्मजन्मक
र्मतद्दिनारभ्येत्यर्थःजन्मकर्मदिनारभ्येतिपाठःसुगमःशुभेतरमशुभंपापमित्येतत्।।अज्ञानवलाअज्ञानेनानयेननामकरणेनयेनचूडाकरणेनयेनकसुवर्णशाहि
णवेधेनसुश्रूतेषोपनाश्रुतिःश्रवणंययोस्तौकर्णौनिधया।।५६।।यःमौंजीबंधःजन्तुःकृताजन्मकर्त्रापिवेत्यर्थःरामापतइतिकिंविलंयस्मान्मौंजीमोक्षणात्।।ऊढविवाहिता

मौंजीबंधोपथ्यसत्रस्यव्यतीतेषष्ठमेहरे।।५७।।ब्रह्मचर्याश्रितवृद्ध्येयोवल्कगृहणाहेतुकः।।मौंजीमोक्षणवार्तापिकृतानास्यरमापते।।गार्हस्थ्यंप्रार्थ्यते
यस्मात्कर्मणोनंतरंवरं।।५८।।यथाकथंविहृत्याथ्यपत्नीत्यक्तकुलाध्वगा।।वृषलीपतिनानेनपरदारापहारिणा।।५९।।आरभ्यपंचमाद्वर्षा
त्परस्वस्यापहारकः।।अथ्रदेषदुराचारोदुरोदरपरायणः।।६०।।रुमायांवसतानेनहतागौरेकवार्षिकी।।एकदाहठदंडेनलिहंतीलवणं
मृता।।६१।।जननीपादघातेनबकुशोसावताडयत्।।कदाचिदपिनोवाक्यंपितुःकृतमनेनवै।।६२।।विषप्रक्षिप्तवानेषबकुशोकँहप्रियः।।
जनेतुस्त्वापत्नीवकोसौकदोदरविदारणः।।६३।।x।।जगादयमुनाबंधुर्वाहीकस्यद्विजन्मनः।।कर्मजन्मदिनारभ्यदुर्वृत्तस्यप्रसुप्तेतरा।।५०।।
विप्रगुप्तवाव।। ।।गर्भाधानादिकंपालकृतंकेनास्यकेनविप्रा।।जातकर्मकृतंनास्यपित्राज्ञानवताहरे।।५१।।गर्भेनाशमनेहेतुसम
स्तायुःसुखप्रदं।।एकादशाह्निनामास्यनकृतंविधिपूर्वकं।।५२।।ख्यातःस्वाद्येनविधिनासर्वत्रविधिपावनं।।नाकारिनिर्गमोवास्यच
तुर्थेमासिनिर्गमं।।५३।।जनकेःप्रसूतिथ्यादौविदेशागमनापहं।।षष्ठेन्नप्राशनंमासिनकृतंविधिपूर्वकं।।५४।।सर्वदामिष्टमन्नानिक
र्मरायेनभास्करे।।नचूडाकरणंवास्यकृतमघयथाकुलं।।५५।।कर्मणापे[illegible]केशाःस्युःस्निग्धाःकुसुमवर्षिणः।।नाकारिकर्णवेधोस्यजनेत्रा
ममपश्चपो।।५६।।सुवर्णशाहिणीयेनकर्णोस्यातावसुश्रुती।।७।।श्री।।रामायनमः।।गोपालायनमः।।श्रीरामायनमः।।श्रीरामापतेनमः।।

त्यक्तकुलाध्वगापरित्यक्तकुलाचारात्यक्तकुलाध्वानंवागच्छतीतियथाव्यभिचारिणीत्यर्थः।।त्यक्तकुलाअध्वगेतिपदद्वयंवा।।यथाकथंविहृत्यकुलाध्वगासाध्व्यपिअनेनवृषली
पतिनात्यक्तेत्यर्थःदुरोदरपरायणःद्यूतेकरतःरुमायामितिरुमायांलवणाकरेभूप्रदेशेहताताडितासतीगौर्मृतेत्यन्वयः।।६४।।श्रीराम।।समारामायनमः।।श्री।।

३२

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

467

भक्ष्यपत्रअभक्ष्यपत्र अयमेवपाठः सौरेहेस्तूर्यडककवळीकृत्यासीक्तो भक्षितइतिपावत्॥ घोनोविद्धः दंदशूकैः सर्पैः शूकैरितिपाठेशूकैः वृश्चिकैः इत्यर्थः सदाक्रममाणः
ष्टेयेनससदाक्कृत्ता निष्टः अवश्यसापेक्ष्यत्वात्समासाभावात्भावः कृत्स्येत्याकांक्षायामाह॥ आस्मनइति आस्फालितंताडितंकुक्षितमित्येतत्कराभ्याभिति
षः काष्टेएकाष्टकोष्टैरितिवानुषंजनीयं॥ कामतो जंधा निभक्षिता निअनेनकामतो भक्षणेनदोषइति ध्वनितं॥ तथाचाहमनुः देवान्पितृन्समभ्यर्च्य
मांसनदुष्य तीत्यादिपायसंपरमान्नेपर्प्पाक्षीत्पक्वान्॥ लाक्षेति लाक्षालवणादीनांविक्रेतेत्युग्रेमेणान्वयः॥६९॥ केशाश्चामराणि॥ अहनिदिवसेव शतानाम् पः

॥ २४० ॥

शनुरकरवीरादिबहुधोपविषाणिवो॥ कीडाकलहमात्रेणभक्ष्यपक्वैपदुर्मतिः॥६४॥ दग्धोमावह्निनाघोरेश्वपिसिक्ककवळीकृतः॥ शृंगीभिः परिश्रु
शोतोविषाणाग्रेरसौबहु॥६५॥ दंदशूकैर्शदष्टोदुष्टः शिष्टविगर्हितः॥ काष्टेष्टलोष्टैः पापिष्टः कृतानिष्टः सदात्मना॥६६॥ आस्फालितं
शिरोनेनासक्कत्वापिदुरात्मना॥ पदर्यतेसदासक्किरुत्तमागमनेकधा॥६७॥ असौतुत्राह्मणोमदोगापचीमपिवेदन॥ कामतोमत्स्यमां
सानिजग्धान्येकेनदुर्द्धिया॥६८॥ आलार्थपायसमसौपर्यपाक्षीदनेकधा॥ लाक्षालवणमांसानांमपयोदधिसर्पिषां॥६९॥ विषलो
हायुधानांचदासीगोवाजिनामपि॥ विक्रेतासौसदामूढस्त्यावकेशचम्मर्णां॥७०॥ शूद्रान्नपरिपुष्टांगः पर्वपहनिमैथुनि॥ परद्रु
खोदैवपैत्रकर्मण्येषदुरात्मवान्॥७१॥ पक्षिणोघातिनानेनमृगाश्चापिपरःशतं॥ अकारणद्रुमच्छेदीसदानिर्दयमानसः॥७२॥ उद्वे
गजनेकोनित्यंनिजबंधुजनेष्वपि॥ असत्यवादीसततंसदाधिंसापरायणः॥७३॥ अदत्तदानः पिशुनः शिश्नोदरपरायणः॥ किंबहूक्तेनराव
नसाक्षात्सा नकमूर्तिमान्॥७४॥ रौरवेप्यंधतामिस्रेकुंभीपाकेनिरोधवा॥ कालसूत्रेकृमिपूजित्सपत्रोऽणालकर्दमे॥७५॥ असिपत्रव
नेघोरेयंत्रेपीडसंदंशके॥ अधोमुखेपूतिगंधेविष्टागर्तेश्वभोजने॥७६॥ शूलप्रोतेऽग्निप्ससंदंशेलालाभक्ष्येपशुरके॥ प्रत्येकंनरकेत्वेष
यातयातांकल्पसंख्यया॥७७॥ धर्मराजः समाकर्ण्यविचित्रगुप्तमुखादिति॥ निर्भर्त्स्यदुरात्मावांकिंकरानादिदेशह॥७८॥ शूलसंज्ञयाप्यतेनरनसंबं

सातंअसंख्याताइत्यर्थः उपसंहरनूशास्तिंदर्शयति॥ किंबहूक्तेनेतिरौरवप्रमुखानरकविशेषाः कल्पसंख्ययाब्रह्मणोदिवसगणनयाआदिदेशआज्ञप्तवान् आदिदेशप्रकारमाह
हतैः श्वाकनैनाके रित्यर्थः शूलसंज्ञयाप्यतेनेस्वर्थः क्वचित्पाठः॥ तत्र शूलसंज्ञयादिदेशेत्यन्वयः॥

३२७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

968

गुरु २

तत्पाद गुल्फं॥ काप्येषा निरंजना चित्स्वरूपा॥ योसौ निरंजनो देवो ब्रह्मरूपी जनार्दनः॥ स एष द्रवरूपेण गंगांभो नात्र संशयः॥ इति सदाशिवस्येयं सदाशिवी निरंजनस्य क थं द्रवरूपेण कथं च गिरिस्थात्वं काया माहात्म्य करुणेति॥ अत एवैषा नान्यसमेत्याह यथान्या इति श्रुत्यक्षराणीति हे मुने अक्षराणि उपनिषदक्षराणि शाश्वतानि निष्पीड्य तदर्थं निश्चित्य तद्वैवस्तेषामुपदिष्टदक्षराणां द्वैरस्यैस्तत्प्रतिपाद्ये ब्रह्मानंदे रसः सर्थः रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानंदी भवति इति श्रुतेः कारुण्यात् शंभुना सर्वेषामानंदकारणेन गंगाधारेणैषा

॥ पतितं तद्द्विरष्टप्रास्याद्वाही कस्यापि द्वन्मनगाहरे विमानं तत्क्षणात्क्रमात् पंचस्फुरसमन्वितं॥८३॥ घंटाविलंबितं दिव्यं दिव्यस्त्रीव्रातसंकुलं॥
॥ आरुह्य देवयानं स दिव्यवेषधरो द्विजः॥ वीज्यमानोप्सरोवृंदैर्दिव्यगंधानुलेपनः॥ जगाम स्वर्गभुवनं गंगास्थिपतनाद्द्विरे॥८४॥
॥ स्कंद उवाच॥ ॥ वस्तु शक्ति विचारोयमद्भुतः कोपि कुंभज॥ द्रवरूपेण काप्येषा शक्तिः सादाशिवी परा॥८५॥ करुणामृतरूपेण देवदेवे
॥ न शंभुना॥ एषा प्रवर्तिता गंगा जगदुद्धरणाय वै॥८६॥ यथान्याः सरितो लोके वारिपूर्णाः सहस्रशः॥ तथैषा नानुमंतव्या सद्भिरि
॥ नशंभुना॥ एषा प्रवर्तिता गंगा जगदुद्धरणाय वै॥८६॥ यथान्याः सरितो लोके वारिपूर्णाः सहस्रशः॥ तथैषा नानुमंतव्या सद्भिः श्रि
॥ पथगामिनी॥८७॥ श्रुत्यक्षराणि निष्पीड्य कारुण्यात् शंभुना मुने॥ निर्मितानि द्रवैरेषा गंगा गंगाधरेण वै॥८८॥ योगोपनिषदामेतं सार
॥ मा कुष्माकरः॥ कृपया सर्वजंतूनां चकार सरितां वराम्॥८९॥ अकवानि धयोरान्येपि पुष्याश्चैव पादपाः॥ यथा तथैव ते देशा यत्र
॥ नास्ति सरापगा॥९०॥ अनयाः संपदाय द्वन्म स्वाय द्दक्षिणाः॥ तद्देशाः [illegible] दिशाः सर्वाही नागंगा समाह
॥ रे॥९१॥ व्योमांगणमनर्कं च नक्षत्रदीपं यथा गृहं॥ अवेदा ब्राह्मणा यद्वद्गंगाहीना तथा दिशाः॥९२॥ चांद्रायणसहस्राणि यः कुर्यादे
॥ हशोधनं॥ गंगामृतं पिपेद्यस्तु तयोर्गंगांबुपो धिकः॥९३॥ पादांगुष्ठेन यत्तिष्ठेत्सहस्रं शरदां रातं॥ अवगंगांबुपायस्तु त
॥ योर्गंगांबुपो धिकः॥९४॥ अवाक्शिराः स्कंदे वेधाः सहस्रं वत्सरान्तरः॥ भीष्मीस्तु वालुकातल्पशायस्तस्माद्वरो हरे॥९५॥ परामापन्नसोत्तमः।

गाविनिर्भिन्नेत्यर्थः॥८८॥ तदेव विवृणोति योगोपनिषदामिति॥ योब्रह्मात्मनोरैक्यं तत्प्रतिपादकोपनिषदां वेदांतानामित्यर्थः॥ एतं ब्रह्मानंदजनक कानिध्ययश्चांड्र
रहिताः अनयानीतिरहिताः भीष्मस्तु वालुकातल्पशायः॥ [illegible] भीष्मं स्तुत इति भीष्मस्वर्गगा॥ तस्याः वालुका एव तल्पं शय्या तत्र स्थोर तद्वि तथा गंगातीदूर्वा १०३
तत्र गंगातीरेजा तो गंगातीरे गरामिति पाठे गंगातीरे उत्तद्धरणाय स्याः सा तथा तामित्यर्थः॥९४॥ अवाक् [illegible]
का तल्पशायस्तस्माद्वरो हरे॥ ॥

८८

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

469

१३

तमोनाशाय पापनाशाय परं परस्या अज्ञाननाशायेति वा वंशद्वयं मातृवंशं पितृवंशं चेत्यर्थः ॥ कीर्तनादेरिति कीर्तनाद्गंगेत्यादिना ॥ नाम कीर्तनात् दर्शनात् स्पर्शनात् पानात् अवगाहनात् [illegible] पुण्यापुण्यर्द्धि [illegible] नाशयोः धर्मापचयधर्मनाशयोः गंगा दशोत्तरगुणा ज्ञेयाइत्यन्वयः ॥ असमर्थाः गंगायाः दर्शनास्पर्शना
पानापुण्योपचयोभवति अपुण्यनाशश्च तावतोपि दशगुणो दर्शनात् एवं तावतोपि दशगुणः स्पर्शनात् एवं तावतोपि दशगुणः पानात् एवं तावतोपि दशगुणो ऽवगाहनात्

पापतापाश्रितस्नानां हृतानां मिह जाह्नवी ॥ पापतापापहाय द्वद्गंगा नान्यत्तथा क्वचित् ॥ ९६ ॥ नाश्वर्य वीक्षणमात्रेण फणिनो निर्वि-
षा यथा ॥ निःप्रभाणि तथैनांसि भागीरथ्या वलोकनात् ॥ ९७ ॥ गंगातटोद्भवां मृत्स्नां यो मौलौ बिभृयान्नरः ॥ बिभर्ति सोर्क-
बिंबं वै तमोनाशाय केवलं ॥ ९८ ॥ व्यसनैरभिभूतस्य च नहीनस्य पापिनः ॥ गंगैव केवलं तस्य गतिरु[illegible]का न चान्यथा ॥ ९९
१८ ॥ २४१ ॥ १८
श्रुतापि लषिता दृष्टा स्पृष्टा पीतावगाहिता ॥ कुलानि वंशद्वयं गंगा तारयेन्नात्र संशयः ॥ १०० ॥ कीर्तनाद्दर्शनात्स्पर्शाद्गंगापानावगा-
हनात् ॥ दशोत्तरगुणा ज्ञेया पुण्यापुण्यर्द्धिनाशयोः ॥ १०१ ॥ नस्तु तैर्न च वा वित्तैर्नान्यैर्नापि सुकर्मणा ॥ तत्सर्वं प्राप्यते म-
र्त्यैर्गंगामाप्य यदाप्यते ॥ १०२ ॥ जात्संध्याः पंगवस्ते वै जीवंतोप्यथ ते मृताः ॥ समर्था अपि ये गंगां न स्नायुर्मोक्षगर्भिणीं ॥ १०३
श्रुतिं निशामय हरे गंगामाहात्म्यभाषि[illegible]णीं ॥ विनिश्चितार्थीयां श्रुत्वा श्रद्धां गां नरोथवा ॥ १०४ ॥ इरावती मधुमती पयस्विनी घेऽ
१०४ ममृतस्वरूपा भूर्जस्वती ॥ त्रिदिवप्रसूतीं गंगाश्रितास्त्रिदिवं व्रजंति ॥ १०५ ॥ ऋषिजुष्टां विष्णुपदीं सुपुण्यां सुपुण्यधारां
मनसाहि लोके ॥ सर्वात्मनाजाह्नवीये प्रपन्नास्ते ब्रह्मणः सदनं संप्रयांति ॥ १०६ ॥ लोकानिमा[illegible]न्रचयति जननी पुत्रान्
स्वर्गस[illegible]दां सर्वगुणोपपन्ना ॥ स्थानमभीष्टं आत्मभीप्समानै गंगा सदैवास्मवंशैरुपास्या ॥ १०७ ॥ उपस्तेर्युक्षामिति विश्वरूपामिवांज

इति श्रुतिमिरावतीमित्यादिको ॥ १०१ ॥ विनिश्चितार्थामसंदेहार्थां श्रुतिमेवदर्शयति इरावतीत्यादिना ॥ विष्णुद्धकामइत्यनेन गंगाश्रितास्त्रिता आश्रिताइत्यर्थः ॥ भ्र-
तासइति पाठस्मृताः संततत्त्रिदिवं सुखात्मकं केवलं त्वं व्रजंतीत्यर्थः ॥ तथा चोक्तं गंगायां च जल्के मोक्ष्यतीति इरावत्यादयः पंचनदीप्रभेदाइति तत्र संकं ॥ अर्थांतरस्वेनस्पष्ट-
रवार्थः ब्रह्मणः सदनं वै कुंठइत्येदेवैः तेजोमयत्वात् ॥ इषं नीमिष्टां तामि[illegible]कुर्वतीत्यर्थः इरावती भूवागायात्तदतीब्रह्मकांतां [illegible] ॥ इतिविश्वरूपामिवांज

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

970

मस्याः वार्योघैः शशिमंडलं प्लावयत इत्यादीनां स तीर्थं नां परमं तीर्थमित्यर्थः मेणान्वयः तच्छशिमंडलं अहं क्षेपेरात्रौ॥ क्षितौ नानि क्षितिपात्वा नृक्षितिजानि निवापाठः॥११८॥

गंगायां तु नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी समाहितः॥ विधूतपाप्मा भवति वाजपेयं च विंदति॥११०॥ अश्वमेधैः क्रतुभिः सिर्ध्यं स्नानं मज्जमानानु महार्णवे॥ पततो निरये गंगा संश्रि-
तानुद्धरेत्सदा॥१११॥ ब्रह्मलोकस्य लोकानां सर्वेषामुत्तमो यथा॥ सर्वासां सरितां वापि वरिष्ठा जाह्नवी तथा॥११२॥ अन्यत्र समयकुसंकल्पनपः कृत्वा समाचर- नटे३
गं॰३ यत्फलं तद्भवेद्गंगायां गोघटिकाईतः॥११३॥ स्वर्गस्थस्य न सा प्रीतिर्भुंजतः सुखमक्षयं॥ यत्स्याद्गंगाम्बुसां रात्रौ वृद्धोदये सति॥११४॥ जरारोगाप्तिपन्नं तु कं-
गापं जाह्नवीजलं॥ धैर्येण तरणं वृक्षत्का प्रविशेदमरावती॥११५॥ वार्योघैरातलं यत्स्याल्लावयेन्न शशिमंडलं॥ भूयोधिकतरां शोभां विभ्रतिल दहः क्षये॥११६॥
आल्लुतस्यजठे यस्यां संयोन नश्यनिपातकं॥ महतः श्रेयसः प्राप्तिस्तत्क्षणादेव जायते॥११७॥ पितृस्यः श्रद्धया यत्तदत्तास्वपः स्वर्वशानैः॥ प्रयक्षीतिपरां प्रीतिरास्ते
त्रयमच्युतम्॥११८॥ तारये क्षितिपानूमर्त्यो मध्यस्थांश्च सरीसृपानू॥ स्वर्गस्वर्गसदो विष्णो गंगा त्रिपथगा ततः॥११९॥ तीर्थानामुत्तमं तीर्थं सरितामुत्तमा सरित्॥
स्वर्गदा सर्वजंतूनां महापातकिनामपि॥१२०॥ अधश्शाः कोटयो विक्षोसंति तीर्थानि नित्यशः॥ दिवि भुव्यंतरिक्षे च जाह्नव्यां तानि कृत्स्नशः॥१२१॥ ज्ञात्वा ज्ञा-
त्वा च गंगायां यः पंचत्वमवाप्नुयात्॥ अनात्मघाती स्वर्गस्था न्नरकान्न समपश्यति॥१२३॥ गंगैव सर्वतीर्थानि गंगैव च तपोवनं॥ गंगेव सिद्धिक्षेत्रं हि नात्र कार्या च३
विचारणा॥१२३॥ यत्र कामफलावृक्षाम द्वीपत्र हिरण्मयी॥ जाह्नवीस्नापिनस्तत्र निवसंति घरोद्भवा॥१२४॥ धेनुं भागीरथीतीरे सुश्रीलां पयस्विनीं॥
वा सो रत्नैरलंकृत्वा ब्राह्मणाय ददाति यः॥१२५॥ यावंति तस्य लोमानि मुनेतत्संख्यतेरपि॥ तावद्वर्षसहस्राणि स स्वर्गसुखमाप्नुयात्॥१२६॥ छ॥॥
इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे गंगामहिमानामाष्टाविंशतितमोध्यायः॥ ॥२८॥ श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीभवानीशंकराय नमः॥ गुरुदेवेन मः॥

३३१॥ त्रिपथा नाम निर्वक्ति॥ तारयेदिति त्रीनूपश्चान्नयश्चते पंथानश्चतानूवा गच्छतीति तीर्थत्था॥ ॥इति श्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां अष्टाविंशतितमोध्यायः॥ श्रीरायनमः॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

471

एकोनत्रिंशदध्याये गंगानामसहस्रकं । वर्ण्यते भूरिमाहात्म्यं सर्वाघौघविदारणं ॥ १ ॥ पूर्वोक्तापरिमितगुणगुणायाः गंगायाः स्नानमंत्रेण तर्पणं जन्म व्यर्थं स्यादतोऽशक्त दूरदे
शस्थितानां येनोपायांतरेण तद्भवति तत्किमस्तीति सर्वलोकोपकाराय पृच्छति । विनेति ॥ द्वाभ्यां । उपायांतरमेव किंचिदस्त्यानुपृच्छति । दानं वेति द्वयेन । मंत्रं स्तोत्रमिति पाठे
एकतरद्भवः । विधानांतरमात्रेणेनानुष्ठानांतरेणाविधानांतरमंत्रेणेतिक्वचित् ॥ अन्यदयनमिति अन्यद्व किंचित्प्रष्टव्यइति नवाय्यमिति त्वंतइति अतस्त्वं गंगानामसमु

अगस्तिरुवाच ॥ विना स्नानेन गंगायां नृणां जन्म निरर्थकं ॥ उपायांतरमस्त्यन्येन स्नानफलं लभेत् ॥ १ ॥ अशक्तानां च पंगूनां आलस्योपहतात्मनां ॥
॥ २४२ ॥ दूरदेशांतरस्थानां गंगास्नानं कथं भवेत् ॥ २ ॥ दानं वाथ व्रतं वाथ मंत्रं स्तोत्रं जपोथवा ॥ तीर्थांतराभिषेको वा देवोपासनमेव वा ॥ ३ ॥ यद्यस्ति किंचिद्षडू
क्त गंगास्नानफलप्रदं ॥ विधानांतरमत्रेशा तद्वद प्रणतस्य मे ॥ ४ ॥ त्वत्तो न वेद स्कंदान्यो गंगागर्भसमुद्भव ॥ परं स्वर्गतरंगिण्या महिमानं महाम
ते ॥ ५ ॥ स्कंद उवाच ॥ संति पुण्यजलानीह सरांसि सरितो मुने ॥ स्थाने स्थाने च तीर्थानि जितात्मध्युषितानि च ॥ ६ ॥ दृष्टप्रत्ययकारीणि महाम
हिमान्यपि ॥ परं स्वर्गतरंगिण्याः कोट्यंशोपि न तत्र वै ॥ ७ ॥ अनेनैवानुमानेन बुध्यस्व कलशोद्भव ॥ दधे गंगोत्तमांगेन देवदेवो महेश्वरः ॥ ८ ॥ स्ना
नकाले न्यतीर्थेषु जप्यते जाह्नवी जनैः ॥ विना विष्णुपदीं कान्यत्समर्था अघशोधने ॥ ९ ॥ गंगास्नानफलं ब्रह्मन् गंगायामेव लभ्यते ॥ यथा द्राक्षाफलं
स्वादो द्राक्षायामेव नान्यतः ॥ १० ॥ अस्त्युपायइह त्वेकः स्यायेनाविकलं फलं ॥ स्नानस्य देवसरितो महागुह्यतमो मुने ॥ ११ ॥ शिवभक्ताय शांता
य विष्णुभक्तिपराय च ॥ श्रद्धालवे त्वास्तिकाय गर्भवासमुमुक्षवे ॥ १२ ॥ कथनीयं न चान्यस्य कस्यचित्केनचित्क्वचित् ॥ इदं रहस्यं परमं महापातकनाशनं ॥ १३ ॥

इत्येवं अतीवगुह्यं गंगामाहात्म्यं न जानाति तीर्थानां अपि पृथिव्यां मध्ये मध्ये पूतफलजनकानि मुनिभिरध्युषितानि महामहिमयुक्तानि तीर्थानि संति तथापि गंगायाः कोट्यंश
स्यांशोपि तेषु नास्त्यतो गंगास्नानजं फलं गंगायामेव लभ्यते ॥ नान्यत्रेति सदृष्टांतमुपसंहरति ॥ संति पुण्यजला निद्वाभ्यां ॥ शतीपतइति ... नीलस्पंपवादा

कचि
घं

472

इदं नामसहस्रमित्यन्वयः॥ शिवसंतोषसंततिशिवसंतोषस्य संततिः परंपरा यत्र तथा संतोषस्य द्विनिदकवित्॥ स्तवेषु मध्ये राजत इति स्तवराजस्तेषु शोभनं शोभायमानं वा मनोरमित्यर्थः॥
ग॰ वेदोपनिषदां तेन जप्यविधया वा॥१४॥ पूर्वं मनो गंगायाः नामसहस्रं वक्ष्यन् मंगलमाचरति॥ ॐ नमो गंगादेव्या इति॥ नव्यवर्णक्रमात् दिक्षु कारादीनि नामानि क्रमेण दृश्यंते॥ न तु कि
मिति मध्ये ऋ ॠ ऌ ॡ अं [illegible] पादीनि नोपलभ्यंत इति न च पतितानीति वाच्यं॥ बहुपुस्तकेषु पंगणनायां कृतायां किंचिदधिकानि नवशतान्येव लभ्यंत इति अ[illegible]
र्णसहस्रनाम्नाकीर्तनादिना सद्य एव शरीरिणां प्राणिमात्राणां वैकुंठशिवलोकादिप्राप्तिरक्षोडरव [illegible] कारादिनववर्णानां क्रियतानां नाम्नां समापनं गंगायैव कृतमि
ति पश्चाद्दर्शनमात्राणां सर्वजंतूनां शरीरिणां सद्यो वैकुंठलोकप्राप्तिवारणाय पुरुषोत्तमाख्यस्ते चेष्टा वैक्यश्री पुरुषोत्तमस्य यथा बदरिकाश्रमे श्रीरंगी रायण सोति न च लहिं सांगा [illegible]

॥महाश्रेयस्करं पुण्यं मनोरथकरं परं॥ द्युनदीप्रीतिजनकं शिवसंतोषसंतति॥१४॥ नाम्नां सहस्रं गंगायास्तव॥
॥राजेषु शोभनं॥ जप्यानां परमं जप्यं वेदोपनिषदां समं॥ जपनीयं प्रयत्नेन मौनिना वाचकं विना॥१५॥ श्री॥ चि॰

नास्त्याभावः अग्निहोत्रादिकर्माणि सापायानि कलौ युगे॥ गंगास्नानं हरेर्नाम निरपायमिदं द्वयं॥ नेहाभिक्रमनाशोस्ति प्रत्यवायो न विद्यते॥ स्वल्पमप्यस्य ध
नास्त्याभावः ... विलक्षणस्य च फलस्याभावात् अस्ति वा यथा तथा किमस्मात् कंवरा [illegible] का
दि॰ र्मस्य त्रायते महतो भयात्॥ इत्यादि स्मृतेः॥ यथा कथंचित् कृतस्यापि गंगादि नामोच्चारणस्य फलं अवश्यंभावात् अस्ति वा यथा तथा किमस्मात् कं वरा [illegible] तेन
यास्थितनाम्नां सहस्रस्य समावेशो यथा भवति तथा व्याख्यायत इति॥ अत्रोंकाररूपिणीत्यादिशब्दानां पुनरुक्तानामपि भिन्नपदान्वयेन रूपस्य अर्थस्य पौनरुक्त्य
ननदोषाय यथा सौनिरंजनो देवश्चित्स्वरूपी जनार्दनः॥ स एवं द्रवरूपेण गंगांभो नात्र संशयः॥ इति स्मृतेः॥ गंगायाः परब्रह्मरूपत्वात् सैवात्र विशिष्यते॥ तत्रा
पि स्त्रीलिंगशब्दा गंगायाः नपुंसकशब्दा गंगांभसः॥ पुंल्लिंगशब्दा जनार्दनस्य विशेषणमिति द्रष्टव्यं॥ छ॥ श्रीराम॥ श्रीराम॥ श्रीराम॥ श्रीरा॥ श्री॥
॥३२३॥

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

473

६

तत्रोंकारस्याकारोकारमकारात्मकत्वादोंकाररूपिणीत्यकारादित्वंबोद्धव्यं यद्वा ॐकारस्य सर्ववर्णात्मकत्वान्मांगलिकत्वाच्चादावुपादानं युक्तमिति तदादित्वं तेन उक्तं ॥ ॐकारप्रणवो वेदा ॐकारप्रभवाः सुराः ॥ ॐकारप्रभवं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरं ॥ ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ॥ कंठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन मांगलिकावुभौ ॥ स्ववृत्त्य नोंकृतं पूर्वपरस्माद्वि [illegible] र्थिमिति ॥ आदि ओंकाररूपिणीति ॥ यद्यपि ब्रह्मादयोपि परदेवताधावका [illegible] स्तथापि श्रुतिप्रामाण्यात्तु परदेवत्वं यत्प्रणवेनाभिधानमोंकारः ॥ अत एव परदेवताशक्तिपत्ना विदुरं साधनं तच्च प्रकारेणोऽपि नोक्तत्वेनाभिधानत्वेन च ॥ यथा वि [illegible] दि प्रति मात्रे देव तत्मोंकाररूपिणीमादेवता प्रतिपत्त्याल्लभ्याद्योंकारालंबनस्य परदेवता प्रसीदति एतदालंबनं श्रेष्ठमेतदालंबनं परं ॥ एतदालंबनं [illegible] ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते इति श्रुतेः तथा चायमर्थः ॐकाररूपिणी ॐकारप्रतीकोॐकारवाच्या सर्वात्मकत्वात्स्वरूपेत्यर्थः न विद्यते जराक्षयलक्षणा पंचमी विकृतिर्यस्याः सा अजरा न विद्यते तु

॥२४३॥ ॥ॐकाररूपिण्यजरातुलानंतामृतस्रवा ॥ अत्युदारामयाशोकालकनंदामृतस्रवा ॥१६॥ श्रीरामायनमः ॥ श्री ॥ ॥२४४॥

वि लापरिमाणं यस्याः सा अतुला न विद्यते देशतः कालतो वस्तुतोन्तः परिच्छेदः षष्ठो विकारो यस्याः सानंता अमृतं धर्मद्रवात्मकं तोयं स्रवति वहतिमोहि नीरूपेण वा देवेभ्यो वा ॥ अमृतं सुधां द्रवतीति वा अमृतस्रवा अतिशयेन दातृ महती अतिक्रांता दातारो महांतो वा यया अत्युदारा ॥ न विद्यते भयमस्याः सकाशादित्यभया ॥ अद्वितीयत्वात् द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतेः ॥ न विद्यते शोको यस्याः सकाशादिति वा अशोका तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति श्रुतेः अलकनंदा स्वरतवर्षगा गंगा ॥ सा यस्य पद्या तदुक्तं वैष्णवे ॥ समंताद्ब्रह्मणः पुण्या गंगा प [illegible] तिता दिक्षु चतुर्धा प्रतिपद्यते ॥ सीता चालकनंदा च वंक्षुर्भद्रा च वेदेति मादित्यादि ॥ अमृता सुधास्वरूपा न विद्यते मृतं मरणं यस्याः सकाशादिति वा ॥ साम्राज्ये तिवा ॥ न जायते म्रियते वा विपश्चिदिति श्रुतेः अमला निर्मला शुद्धसत्वेत्यर्थः ॥ न विद्यते संसारलक्षणो मलोयस्याः सकाशादिति वा सा अमला इति वा ॥ १६ ॥ श्रीराम रामराम रामरामराम ॥ श्री ॥ ॐ ॥ ॥३३४॥

प्रकरण ४ नं २

शुचिस्थाने पुश्चिनासुस्पष्टाक्षरमेव च ॥ ५ स्कंद उवाच ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ज्य नाथा ४ स्तोषां ४

सर्वासामुपांसमुद्र एकायो निरिति श्रुतेः ॥ अमृतं मोक्षं भक्तेभ्यः प्रददात्यभक्तेभ्यो पकर्षेण खंडयतीत्यमृतप्रदा ॥ नकेनापि प्रमाणेन व्यंजितं इति वा अव्यक्तमनिर्देश्यं अव्यक्तं पर्युपासत इति स्मृतेः ॥ पक्ष
तिर्वाव्यक्तं नायणः परोव्यक्तमिति स्मृतेः ॥ तल्लक्षणात्तत्स्वरूपा अव्यक्तलक्षणा ॥ निक्षिन्नाज्यपराजितानकेनापि क्षोभ्यते इत्यक्षोभ्या कूटस्थेत्यर्थः ॥ न केनाप्यवच्छिद्यत इत्यनवच्छिन्ना विविधपरिच्छेद
शून्येत्यर्थः ॥ एकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः ॥ न विद्यते पर उत्कृष्टो यस्याः सा अपरा अत एव तोरादिषु कदाचिदपि केनापि न जितेत्यजिता ॥ अपराजितेत्यत्र यद्यप्येकं नाम प्रतिभाति तथापि सहस्रसंख्या
न८ परिपूर्त्यर्थमेवाव्याख्यायं इत्येवमेताहशो स्थलेऽप्यपि बोद्धव्यं ॥ अः विष्णुर्नाथो येषां ते वैष्णवैः संसारागाद्दह्यमानैर्वा नाथ्यते प्रार्थ्यते इत्यनाथा ॥ अनाथानां भक्तानां ये अभीष्टार्थाः सिद्धिदा प्रापिका
अभक्तानां सिद्धिखंडिका वेत्यभीष्टार्थसिद्धिदेत्यर्थः ॥ अनंगवर्द्धिनी कामवर्द्धिनी कामवर्द्धिनी कामभेत्री वा हृधीछेदने इति धातुः ॥ न विद्यते अंगं यस्याः सावनगः परमात्मा तं वर्द्धयितुं प्राप्यितुं शी

॥ अनाथवत्सलामोघाऽपांयोनिरमृतप्रदा ॥ अव्यक्तलक्षणाक्षोभ्यानवच्छिन्नाऽपराजिता ॥ १७ ॥ अनाथनाथाभीष्टार्थसिद्धिदानंद ॥ र्ध
॥ वर्द्धिनी ॥ १८ ॥ अणिमादिगुणाधाराग्रगण्यालीकहारिणी ॥ अनंतशक्तिरनघाद्भुतरूपाघहारिणी ॥ १९ ॥ ॥ नवान्येन मः ॥ ॥

अणिमा आदिर्येषां ते अणिमादयः ॥ आदिपदेन महिमलघिमगरिमईशित्ववशित्वप्राकाम्यकाम्यानि गृह्यंते ते गुणाः यस्याः सा अणिमादिगुणा ॥ अः विष्णुः यस्याः आधारो यस्याः सा आधा
रा तदेकाश्रयेत्यर्थः ॥ तत्त्वादपनिःसृतत्वात् अग्रे प्रथमतो गण्यत इत्यग्रगण्या सर्वेषामध्येत्यर्थः ॥ एष सर्वेश्वर इत्यादिश्रुतेः ॥ अलीकं मिथ्याभूतं अनिर्वचनीयमज्ञानं तत्कार्यं हारिणी
तत्कार्यमज्ञानं हर्तुं शीलं यस्याः सा अलीकहारिणी ॥ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति श्रुतेः ॥ अचिंत्या शक्तिर्माया यस्याः सा अचिंत्य दुरधिगम्या च सा शक्तिश्चेति वा श्य छ ति
सा अचिंत्यशक्तिः मम माया दुरत्ययेति स्मृतेः ॥ न विद्यते अघं तत्कार्यलक्षणं वा यस्याः सा कादिति वा सा अनघा ॥ निरवद्यं निरंजनमिति स्मृतेः ॥ गंगालारयतं पुंसामुक्तो वंशो जवाणबा
दिति स्मृतेश्च ॥ अद्भुतं आश्चर्यं रूपं यस्याः सा अद्भुतरूपा ॥ आश्चर्यो स्य वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा ॥ आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमिति स्मृतेः श्रुतेश्च ॥ अघं हर्तुं शीलं यस्याः सा अघहारि अ४
णी ॥ तदुक्तं दृष्टा जन्मांतरशतपापं जन्मशतत्रयं ॥ स्नाता जन्मसहस्राणि हंति गंगा कलौ युगे ॥ इति ॥ १९ ॥ ॥ अः विष्णुर्नाथो येषां ते अनाथा विष्णुभक्तास्तेषु संसारागारपच्यमा
नेषु वा वत्सला स्निग्धा अनाथवत्सला ॥ अमोघा नाम ताः शंतनोर्भार्याव स्वर्णाया ब्रह्मपुत्र मदोगिर ॥ तनोः कुनंदन ॥ अमोघा गर्भसंभूतं गृहाण गंगेति मोक्तते इत्यादिस्मृतेः ॥ न विद्यंते मोघाः
वृथाः धर्मार्थकाममोक्षाः स्नानैःसकादिति वा सा अमोघा अमोघा अव्यर्था परमार्थेति यावदिति वा सत्यं ज्ञानमित्यादिश्रुतेः ॥ अपां अवंची हृतानां जलानां योनिः कारणं यस्याः × ऊर्ध्वपंक्ति यंशोधः१

भा२

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४७५

का॰१०अ॰त्रिंशा एकोन — लम९

अद्रिजस्या हिमवतः सुता कन्या अद्रिजा राजसुता तथा बालकांडे रामायणे ॥ शैलेंद्रो हिमवान् नाम रत्नानामाकरो महान् ॥ तस्य कन्या द्वियं नामरूपेणाप्रतिमं भुवि इत्यादि अष्टो
यम नियमासन प्राणसंरोध प्रत्याहार धारणा ध्यान समाधि लक्षणानि साधनत्वेन यस्मिन् स चासौ जीवात्म परमात्मनोरैक्य चिंतनं योगश्च तस्य सिद्धिप्रदा मुक्ति
प्रदेत्यर्थः ॥ स्वस्वरूपानप्रच्यवत इत्यच्युता ॥ अक्षुण्णा अखिंडिता चासौ शक्तिश्चेति अक्षुण्णा ॥ अकुंठिता शक्तिर्यस्या इति वा सा अक्षुण्णशक्तिः ॥ असून् प्राणान् ददातीति
प्रवर्त्तयति खंडयतीति वा प्राणस्यप्राणमिति श्रुतिः ॥ अनंतानि तीर्थानि यस्यां सा अनंततीर्था सर्वतीर्थमयी गंगेति स्मृतेः ॥ अमृतं अमृतवत् स्वादु अमृतमिति वा उदकं यस्याः
सा अमृतोदका ॥ अनंतो अपरिच्छिन्नो महिमा यस्याः सा महिमा यस्याः सा अनंतमहिमा न विद्यते पारो अवधिर्यस्याः सा अपारा सुखमेव सौख्यं अनंतं च तत्सुखं प्रददातीति अनंतसौख्य
प्रदा अन्नं ददातीत्यन्नदा मुक्तिप्रदेत्यर्थः ॥ अशेषाः समग्राः देवतामूर्तिर्यस्याः सा अशेषदेवतामूर्तिः ॥ सर्वदेवमयो हरिरिति स्मृतेः न घोरा अघोरा शांतस्वभावेत्यर्थः ॥ सरस्वती रजो

॥ अद्रिराजसुताष्टांगयोगसिद्धिप्रदाच्युता ॥ अक्षुण्णशक्तिरसुदानंततीर्थामृतोदका ॥ २१ ॥ अनंतमहिमापारानंतसौख्यप्रदान्नदा ॥ अ

॥ २४४ ॥

॥ शेषदेवतामूर्त्तिरघोरामृतरूपिणी ॥ २२ ॥ अविद्याजालशमनी ह्यप्रतर्क्यगतिप्रदा ॥ अशेषविघ्नसंहर्त्री त्वशेषगुणगुंफिता ॥ २२ ॥ अ ॥

॥ २४५ ॥

॥ अज्ञानतिमिरज्योतिरनुग्रहपरायणा ॥ अभिरामानवद्यांग्यनंतसाराकलंकिनी ॥ २३ ॥ ॥ ॥ सर्वकल्मषनाशिन्यै गंगायै ते नमोस्तु ते ॥

रूपा तमोरूपा कलिंदजा ॥ सत्त्वरूपा च गंगात्र नयंति ब्रह्म निर्गुणमिति ॥ अमृतरूपिणी केवल्यरूपा तदेतद्ब्रह्मामृतं भयमिति स्मृतेः ॥ अमृतवर्षिणीति क्वचित्पाठः ॥ २१ ॥
अविद्यैव जालं आवरकत्वात् तस्याः शमनी नाशकर्त्री अविद्याजालशमनी अप्रतर्क्या वाङ्मनसोरगम्या गतिं प्रसकृत्स्नैकरूपा प्रददाति सा अप्रतर्क्यगतिप्रदा हि निश्चये एव
मग्रेपि अशेषाणां विघ्नानां ममगलानां आधिदैविकाधिभौतिकाध्यात्मिकानां संहर्त्री अशेषविघ्नसंघहर्त्री एवार्थे तु शब्दः ॥ एवमग्रेपि अशेषैः गुणैः सर्वज्ञत्वादिलक्षणैः गुंफि
ताग्रथिता ॥ व्याप्ता अशेषगुणगुंफिता अज्ञानमेव तिमिरं तस्य ज्योतिर्नाशकं आश्रयत्वविषयत्वयोः प्रदानेन तत्प्रकाशकमिति वा भक्तानामनुग्रहायपरायणा अभ्यग्रा
अनुग्रहपरायणा ॥ अभिरमंत्यस्यां योगिनः ॥ अभिरामा रमंते योगिनो यत्र सस्थानं देपराणि इति राम पदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते इति स्मृतेः ॥ न अवद्यं दुष्टं अंगं स्व
रूपं यस्याः सा अनवद्यांगी निर्दोषं हि समं ब्रह्मेति स्मृतेः ॥ अनंतसारः स्थिरांशो यस्याः सा अनंतसारा अनंतेषु पंचे सारभूता इति वा न विद्यते कलंको यस्याः सा अकलंकिनी ॥ २३ ॥
रामरा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(478)

सवा २

आरोग्यंददातीति आरोग्यदा रोग एव रोग्यं तत्खंडयतीति आरोग्यदा। आनंदवल्ली सुखलतिका। स एव परमानंद इतिश्रुतेः। आपन्नार्त्तिविनाशिनी त्र्यपीडोपशमनी आश्चर्यमूर्त्तिः स्वरूपं यस्याः सा आश्चर्यमूर्त्तिराश्चर्यस्वरूपिणीति क्वचित्पाठः। आयुष्ये हिता आयुष्या आद्या पूरिपूर्णेत्यर्थः॥ आदौ आद्या सर्वकारणमित्यर्थः॥ आसमंतात्स्रीतिपूरयती त्याशा॥ आंधूरणाइतिधा
तुः गतइन्द्वैष्णवी। समंतात् ब्रह्माण्डः पूर्णागंगापतितेवेदिवि। सा तत्रपतिता दिक्षुचतुर्धा प्रवृत्तिप्रद्यतइति। पृथ्वीर्ज्यायाङ्को रूपासती आसमंताच्चतुः समुद्रान्प्रातिपूरयतीतिवा आशा सर्वासम
या४ कत्वा क्वचित्साङ्क्तं। कालिदासेन। पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां जुगोपगोरूपधरामिवोर्वीं॥ आवेति क्वचित्पाठः आर्यैः पूज्यैः विश्वेश्वराराधिभिः सेविता। उपासिता आर्यसेविता॥ २४॥ ७॥

मिति १

॥आरोग्यदानंदवल्लीत्वापन्नार्त्तिविनाशिनी॥ आश्चर्यमूर्त्तिरायुष्याद्याद्याद्यार्यसेविता॥ २४॥ आप्यायि॥
॥न्यासविद्याख्या त्वानंदाश्वासदायिनी॥ आलस्याद्यापद्धंत्री ह्यानंदामृतवर्षिणी॥ २५॥ गंगायैनमः॥

स्य ३ । सू १

आप्यायितुं तर्पितुं जनयितुं शीलं यस्याः सा आप्यायिनी। आप्ता चासौ विद्या च आप्तविद्या सुतो परोक्षात्तैकलविद्येत्यर्थः॥ आप्ता प्राप्ता विद्या ययेतिवा। आसमंतात्ख्यायाः कथनं
यस्याः सा आख्याप्रसिद्धेत्यर्थः। प्रसिद्धते चास्याः। सितासिते सरिते यत्र संगते इमं मे गंगे यमुने सरस्वती स्तोघ्यास्त्रः स्नावो ढव्य । ता। आनंदसुखस्वरूपा विज्ञानमानंदं ब्रह्मेतिश्रुतेः॥
आश्वासं निर्भयं दातुं शीलं यस्याः सा आश्वासदायिनी॥ अलस्य भावः आलस्यं तद्धंतुं शीलं यस्याः सा। आलस्यादी आलस्यमूलकाम क्रोधादि सर्वदोषहंत्री आपदां हंत्री आ
दैविकाषे २ ध्यात्मिकाधिदैविकानां दुःखानां हंत्री नाशयित्री तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः इतिश्रुतेः॥ आनंदेन लसुखसुधा तद्वर्षं जनकेभ्यो वर्षितुं शीलं यस्याः सा आनंदा
मृतवर्षिणी आनंदामृतवाहिनीतिपाठे आनंदात्मकं यदमृतं जलं तद्वोढुं यस्याः सा तथा यो सौ निरंजनो देवो जलरूपी जनार्दन इत्यादिश्रुतेः॥ २५॥ छ छ छ छ छ छ छ

२३

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

477

इरावतीनदीप्रभेदस्तद्रूपा इरावती इरा इंदिरा लक्ष्मीस्तद्रूपा तद्वतीवा तत्र याचा त्रैवोक्तं ॥ इरावती मधुमती स्यादि इत्यत्र [illegible] द दाती ष्टदात्री इष्टा अभिप्रेता परम प्रेमास्पदे त्यर्थः ॥
इष्टा ध्वेतिवा ॥ इष्टं कृतां स्तं वापीकूपतडागादि निर्माणं तयोः फलं प्रददातीति इष्टा स्तं फलप्रदा ॥ इतिहासः पुराहृत्तः स्कृतिर्वेदस्ताभ्यामी ज्यस्तत्सोर्थः प्रयोजनं पुरुषार्थो
वा यस्याः सा इतिहासस्कृती ज्यार्था ॥ इह अस्मिन्लोके ० मुत्रे परलोके सुभं सुखं च प्रददातीति इहा मुत्र सुखप्रदा ॥ सुखदा मोक्षदा गंगा गंगेव परमा गतिरिति स्मृतेः ॥ इज्या ईज्य
शीलं स्वभावो यस्यास्ते इज्या शीला समं ब्रह्म निर्दोषं हि समं ब्रह्मेति स्मृतेः ॥ तद्वत्तेषां तेस मिवः तेषु ज्येष्ठा कभिः ज्ञानिनावज्ञ येषाम ध्ये वा ज्येत्यर्थः ॥ समीइ तिपाठे दे वर्षिः
१५ दसंतु इंद्रादिपरिवंदिता देवेंद्रोभिर्नरस्कृता चेत्सर्थः ॥ इ ळा पृथ्वीतस्या अलंकरणरूपा मालातथा चोक्तं वसुधाशृंगार हारावली तिइ ळा दीनास्वत्र प्रकाशे त्यर्थः ॥ अत्राय पुरुषः स्वय

दि ता

॥ इंदिंदिरादिसंसेव्याश्वरीश्वरवल्लभा ॥ ईतिभीतिहरेड्या च खिडनीयचरित्रभृत् ॥ २८ ॥ उत्कृष्टशक्तिरुत्कृष्टोडुपमंडलचारिणी ॥
॥२४५॥ ॥ उदितांबरमार्गोस्वारगलोकविहारिणी ॥ २९ ॥ ४ ॥ इरावतीष्टदात्रीष्टा विषश्रुतफलप्रदा ॥ इतिहासस्कृतीड्यार्था इहामुत्रसु ॥ ॥२४५॥
॥ खप्रदा ॥ २६ ॥ इज्याशीलसमाज्येष्ठा त्रिदशेंद्रपरिवंदिता ॥ इलालंकारमालेद्धा इंदिरारम्यमंदिरा ॥ २७ ॥ ४ ॥ गंगायै नमः ॥ ६ ॥

ज्योतिरिति स्कृतेः ॥ आत्मा स्वप्रकाशः संविद्रूपत्वात्प्राज्ञाकरादिमत संविदनुमानात्खलु इंदिरा लक्ष्मीः रम्यं मंदिरं यस्याः आश्रयो सा इंदिरा रम्यमंदिरा ॥ इंदिंदिरा ध्यालातुर
म्य मंदिररूपा ॥ २७ ॥ अथ नोइत संपदा दिता त्वनावे किं पुइत ज्ञानस्वरूपे त्यर्थः ॥ सर्वेगतस्य थीरानार्थो इति न्यायात्तेइ शादिसंसेव्या ॥ लक्ष्म्यादि पदेन भवानीप्रमुखा गृह्यंते ॥
मा हेश्वरी रूपेणमोलो ध्वतत्वादिश्वती तेः तु ईश्वरी सर्वनियंत्री परादेवते तियावत् ॥ एषसर्वेश्वर इत्यादि स्कृतेः ॥ ईश्वरवल्लभा ईश्वरस्य वल्लभा कांता ॥ मातः शैलसुतासपत्नि वसुधा
इत्यादि स्कृतेः वल्लभा इष्टा अभिप्रेता चेत्सर्थः ॥ ईतीनां अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभ मूषक स्वचक्र परचक्र इत्यं भयं णां भीतिस्ता हरतीति ॥ इड्या स्तुत्या ॥ इडनीयानि चरित्राणि ता
निबिभर्तीति इडनीयचरित्रभृत् ॥ उत्कृष्टा शक्तिर्यस्याः ॥ उत्कृष्टस्य विष्णोः शक्तिः उत्कृष्टशक्तिः ॥ उत्कृष्टश्चासौ उडुपश्च उत्कृष्टोडुपस्तस्य मंडलं लोके चरितुं शीलं यस्याः सा उत्कृष्टोडुपमंडल
८२ चारिणी ज्योयित्वे उडुमंडलमित्युक्तेः ॥ उदितः उदयं प्रापितः अंबरमार्गो युया सा उदितांबरमार्गा ॥ उत्कादेवी द्योतनात्मिके तियोवल्ल तेजोरूपत्वात् स्वारगलोकविहर्तुं शीलं यस्याः
सा उरगलोकविहारिणी भोगवती च पाताल इत्युक्तत्वात् ॥ २९ ॥ ६

स्प३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

478

×तंप्रापयतीति

उत्पत्तिफलसेकंकरोतीति ॥ उर्वरा सर्वसस्याढ्या भूःस्वरूपा यस्याः सा उर्म्महासा सोविक्रमहाविक्रः तरातीति उर्वरा उत्पला उत्पलस्वरूपा सर्वात्मकत्वा गंगायाः ध ह्या उत्कृष्टपातीति उत्स्तलातीति उत्पला ॥ उत् उत्कृष्टाः कुंभा यस्याः सा उत्कुंभा यस्संबंधात् पवित्रा अपि कुंभाः पवित्रा भवंति तदुक्तं ॥ अपि चांडालभांडस्थं पञ्च लेपावनं महत् ॥ सिंधुगंगाकुलश्रेष्ठा उपथेष्टमवगाहंता ॥ उद्घेष्टनगरीषु पूयमाणासु जायमाना ॥ धन्ये पंडच्यते ॥ उत्तरवंसुर्धर्षिनि सिर्युक्ताः यस्यास्तातथेति वा ॥ उद्दंतीति सा ॥ उद्धतो दंभो यस्याः सा उद्धंभा ॥ गंगानां सहस्रेष्वस्मिन् विवर्त्ततमया ॥ यत्सेक्ष्टमक्ष तत्र तद्विशेषसमर्पितं ॥ उपेंद्रचरणांबुजादाविर्भूतपादावने जनजलद्रवा ॥ उदन्वत्पूर्तिहेतुः उदन्वतः समुद्रस्य पूर्त्तेः पूरणस्य हेतुः कारणं च समुद्रे प्रवेशमध्येपि उदारा दारा ॥ उत्साहवर्द्धिनी प्रियमगानादर्शनादि ना हर्षकारिणी ॥ उद्वेगं दोषं हंतीति उद्वेगघ्नी ॥ उष्णरश्मि ना तृप्तिदायिनीति वा तदुक्तं वासिष्ठे ॥ गंगाजलाभिषेकेण यथा तृप्तिश्च भवेन्मम ॥ तथा त्वद्दर्शनात् स्त्रीतिरेतः

उत्पत्तिर्वरोत्पलोत्कुंभा उपेंद्रचरणद्रवा ॥ उदन्वत्पूर्तिहेतुश्चोदारोत्साहप्रवर्द्धिनी ॥ उद्वेगघ्न्युष्णशमनी उष्णरश्मिसुताप्रिया ३० ॥
उत्पत्तिस्थितिसंहारकारिण्युपरिचारिणी ॥ ऊर्जं वहंत्यूर्जधरोर्जावती चोर्म्मिमालिनी ॥३१॥ ऊर्ध्वरेतःप्रियोर्ध्वाध्वा ऊर्म्मि
लोर्ध्वगतिप्रदा ॥ ऋषिवृंदस्तुतर्द्धिश्च ऋणत्रयविनाशिनी ॥३२॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥६९

शीतयतीवमामिति स्तर्यकन्याया यमुनायाः प्रियाभीष्टा ॥ उष्णरश्मिसुताप्रिया ॥३०॥ ६९ ॥ ६९ ॥ उत्पत्तिस्थितिसंहारकारिणी ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणीत्यर्थः ॥ उपरिस्थिताः स्वर्लोकस्य ब्रह्मांडस्य वा उपरि चर्तुं शीलं यस्याः सा उपरिचारिणी ॥ ऊर्जं वहंतीति ऊर्जमन्नं वहंती ॥ अमृताभिसादिन्नरूपा ऊर्जं बलं वा प्राणं धरतीति ऊर्जधरा ॥ ऊर्जो बलधारणात् प्राणधारणाद्वा तद्वती ऊर्जावती च ॥ ऊर्मयस्तरंगाः धाराः तेषां माला विद्यते यस्याः सा ऊर्म्मिमालिनी ॥ ऊर्ध्वरेतसाम् भिक्षुकाणां प्रियाभीष्टप्रदा ॥ ऊर्ध्वरेतः प्रिया तथा चोक्तं ॥ गंगातीरवसे नित्यं भिक्षुर्न तिष्ठ परायणः ॥ सिद्धिक्षेत्रं तु तद्वियं पावकानुरा तजयं ॥ इति ॥ ऊर्ध्वमार्गो पयस्याः सा ऊर्ध्वाध्वा ॥ त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुष इति श्रुतेः ॥ ऊर्मिभिस्तरंगान्लोकेनाह जरान् मृत्युक्षुत्पिपासादीन् वेधयासेन लातिकृताती सुर्म्मिला ॥ ऊर्ध्वांगतिं सदा स्वर्गमोक्षादिगतिं प्रदत्ते इत्यर्थः ॥ ऋषिस्तमहे स्तुता ऋषिवृंदस्तुता ॥ ऋद्धिः समृद्धिरूपा कौबेरी शक्तिरूपा देवर्षिपित्रृणां ऋणत्रयं पावनाशयितुं शीलं यस्याः सा ऋणत्रयविनाशिनी च ॥ ऋणोति संधरार्थः एवमुत्तरत्रापि ॥३२॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ श्री ॥ ॥

३३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

479

०८१० सु० रकोन

सर्वमिदं २

ऋतंसत्यंब्रह्म बिभर्तीति ऋतंभरा ऋद्धिदात्री समृद्धिदात्री च ऋकृत्स्वरूपा ऋग्वेदात्मिका॥ ऋजुप्रियासरलप्रिया॥ ऋक्षाणां चंद्रादिनक्षत्राणां मार्गे वहतीति ऋक्षमा
र्गवहा च ऋक्षाणां चंद्रादिनक्षत्राणामिव अर्चिर्दीप्तिर्यस्याः तेषां वा दीप्तिर्यस्याः सकाशात्सा ऋक्षार्चिः शंखकुंदेंदुधवलेति वाराहोक्तेः॥ तमेव भांतमनुभाति सर्वमि
ति श्रुतेश्च॥ ऋजुमार्गप्रदर्शिनी मोक्षमार्गप्रदर्शिनी मोक्षमार्गप्रकाशिनी एधिता वर्द्धिताखिलो समग्रो धर्मार्थो यया सा एधिताखिलधर्मार्था तु एकानुत्तमा
अनुपमेति यावत्॥ अद्वितीयेति वा एकनेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतेः॥ एकानंतदायिनी एकमद्वितीयं ब्रह्मानंतदायिनी॥ एधनीयः वर्धनीयः स्वभावो यस्याः सा एधनीय
स्वभावा पापानि एजंते कंपंते इति एजाः तेषु सा धीः एज्या दुर्जिता निकंपिता निःशेषपातकानि यया सा एजिताशेषपातका॥ ३४॥ ऐश्वर्यं ददातीति ऐश्वर्यदा ऐश्व
र्यरूपा ईश्वरधर्मस्वभावा हि ऐतिह्यप्रमाणविशेषरूपा हि ऐंदवी द्युतिः चांद्रमसी कांतिः॥ कांतिस्तेजः प्रभा सत्ता चंद्रमसो निरस्य द्युतिरिति भागवतोक्तेः॥ ३५॥

ऋतंभरर्द्धिदात्री च ऋकस्वरूपा यजुःप्रिया॥ ऋक्षमार्गवहा क्षार्चिः ऋजुमार्गप्रदर्शिनी॥ ३३॥ एधिताखिलधर्मार्था त्वेकैकानंददायिनी॥
एधनीयस्वभावेज्या त्वेजिताशेषपातका॥ ३४॥ ऐश्वर्यदैश्वर्यरूपा ह्यैतिह्यं ह्यैंदवी द्युतिः॥ ओजस्विन्योषधीक्षेत्र मोजोदौदन
दायिनी॥ ३५॥ ओष्ठामृतौत्रस्यदात्री ह्यौषधं भवरोगिणां॥ औदार्यचंचुरौपेंद्री ह्यौग्री ह्यौमेयरूपिणी॥ ३६॥ अंबराध्ववहांबष्ठा
वरमालांबुजेक्षणा॥ ३७॥

ओजः इंद्रियसामर्थ्यं तद्वती ओजस्विनी॥ ओषधीनां फलपाकांतानां क्षेत्रमुत्पत्तिस्थानं ओजः इंद्रियसामर्थ्यं तद्ददातीसा ओजोदा ओजोदेति पाठे सकारात् भावः आर्षः। ओदन
दायिनी अन्नदात्री अन्नपूर्णेत्यर्थः। ओष्ठामृतं यस्याः सा ओष्ठामृता अमृतवदनाम्धुरभाषिणी तियावत्। इत्रस्य भवाभाव ओत्रसं तद्दात्री तु। औषधं भवरोगिणां
संसाररोगवतां अगदं अगदस्वरूपं संसाररोगनिवर्तकं इत्यर्थः। उदारस्य भाव औदार्यं तत्र चंचुरा। उपेंद्रो वामनस्तस्येयं पत्नी औपेंद्री तद्रूपा लक्ष्मीरू
पेत्यर्थः। यदाह पराशरः पुनश्च पद्मादुद्भूता यदादित्योऽभवद्धरिः। यदा तु भार्गवो रामस्तदाभूद्धरणीत्विय मित्याद्युक्तेः। उग्रस्य रुद्रस्येयं औग्री संहारकारिणीत्यर्थः वा तैजसीत्यर्थः॥ हि
भौमेयगणेशः कार्तिकेयो वा तद्रूपिणी वा उमायाः अपत्यं स्त्री औमेयी तद्रूपा चेत्यर्थः। औमेयरूपिणी। उमायपातथ गंगेति वचनात्
न अंबराध्ववहा आकाशमार्गगा अंबष्ठा विप्रात्तिष्ठतीसवा वैश्यवा विमतत्त्वलोप आर्षः तेषु तिष्ठतीति अंबष्ठा वैश्यायां भार्यायां ब्राह्मणात्सन्नजाति
विशेषा वा॥ विप्रान्मूर्धाभिषिक्तो हि क्षत्रियायां विशस्त्रियां अंबष्ठः शूद्रायां निषादो जातः पारासवोऽपि तियाज्ञवल्क्योक्तेः। अंबरस्य मा अंबरमा आकाशशो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

480

अंबिका दुर्गामातृस्वरूपा वा अंबुमहायोनिः अपां मूलं कारणं अप एव ससर्जादाविति स्मृतेः तदपो स्वजत इति श्रुतेश्च अंधोन्नं ददातीत्यंधोदा अंधकहारिणी अंधकनामानं दैत्यं हतवती अं
गीकृतं यस्याः सा अंधकहारिणी अंधयती संधकं अज्ञानं तं हारिणीति वा॥ बंधहारिणीति पाठे व्ययमेवार्थः॥ तेजसां समूहो यस्यां सांशुमालिनी अंशुमती तेजोवती तु अंगीकृतः षडाननः
पुत्रत्वेन यया सा अंगीकृतषडानना स्वाहेयं गांगेये सा च त्रैलोक्ये॥ अंधतामिस्रं नरकविशेषं तद्धंत्री अंधुर्धर्मकूपः तत्स्वरूपा कूपमात्रस्वरूपा वा अंजती स्यंजना अविद्या तत्स्वरूपा नाह
नुमज्जननयित्रीरूपा वा हि अंजनावती अविद्यावती॥ कल्याणकारिणी काम्या॥ कमलानामुत्सवकानां च गंधो यस्यां सा कमलोत्सवगंधिनी॥ कुमुदानि वर्त्तंते यस्यां सा कुमुद्वती कुमुदत्राष्ट
स्याकारलोप आर्षः॥ दसः कमलानि वर्त्तंते यस्यां सा कमलिनी कुमुदास्वादकमलिनी कांतिश्चंद्रतेजोरूपा वा ज्योतिर्भानोः प्रसाद इति श्रुतेः कल्पितदायिन्यभीष्टदायिनी॥३९॥ ॥रामराम

मुक्तकारिणी २

अंबिकांबुमहायोनिरंधोदांधकहारिणी॥ अंशुमालांशुमती चांगीकृतषडानना॥३७॥ अंधतामिस्रहंत्र्यंधुरंजना ह्यंजनावती॥
कल्याणकारिणी काम्या कमलोत्सवगंधिनी॥३८॥ कुमुद्वती कमलिनी कांतिः कल्पितदायिनी॥३९॥ कांचनाक्षी कामधेनुः की
र्तिकृत्क्लेशनाशिनी॥ क्रतुश्रेष्ठा क्रतुफला कर्मबंधविभेदिनी॥४०॥ कमलाक्षी क्लमहरा कृशानुतपनद्युतिः॥४१
करुणार्द्रा च कल्याणी कलिकल्मषनाशिनी॥४१॥ रामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामराम रा

कांचने इव अक्षिणी यस्याः सा कांचनाक्षी कामधेनुः कामधुक् सुरभिरिति यावत्॥ चेन्नामास्मि कामधुगिति भवद्वचनात्॥ कीर्त्तिकृत् यशः कर्त्री
अविद्यास्मिता [illegible] द्वेषाभिनिवेशाः पंच क्लेशास्तन्नाशिनी क्रतुभ्यः श्रेष्ठा क्रतुश्रेष्ठा अश्वमेधादियागाधिकफलत्वे स्यर्थः॥ क्रतोर्वीची वीचिस्तव
यदि गता लोचनपथस्त्वमापीतापीतांबरपुरनिवासं वितरसि॥ त्वदुत्संगे गंगे पतति यदि कायस्तनुभृतां तदा मातः शातक्रतवपदलाभोप्यतिलघुः॥
इत्याद्युक्तेः क्रतूनां फलं यस्याः सा क्रतुफला॥ कर्मैव बंधः कर्मबंधस्तद्विभेदिनी कमले इव अक्षिणी यस्याः सा कमलाक्षी क्लमहरा श्रमहरा कृशानुर्वह्निस्तपनः
सूर्यस्तयोरिव द्युतिर्यस्याः सा कृशानुतपनद्युतिः सूर्यकोटिप्रतीकाशा इति स्मृतेः॥ करुणार्द्रा स्निग्धा व्याप्तेति यावत् कल्याणं वर्त्तते यस्याः सा कल्याणी कलिक
ल्मषनाशिनी कलिकाले सत्त्वानां पापानां नाशिनी॥ कलौ गंगैव केवलमिति स्मृतेः॥ रा॥४१॥ राम राम॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(481)

का०द०अ०१ | कानप्रिया

कामा मिच्छेव रूपं यस्याः सा कामेन स्वेच्छया नारूपं यस्याः सा कामरूपा क्रियाशक्तिर्यस्याः सा क्रियाशक्तिः स्वात्मस्वरूपे स्यर्थः॥ क्रियाशक्तिरूपा वा कमला नामुसला नामा न्यावर्त्तते यस्याः सा कमला सच्छमालिनी॥ कूटयति छलयसाला न दैमानस्तादिकमायस सं सारे पातयतीति कूटं अज्ञानं तत्त्वतिष्ठतीति तद्धस्य कृत पाय का कूटस्था ज्ञानस्य स्थ स्थितिर्यस्याः सा॥ यत्कूटो ऽग्निरिभ्रंगं तदान्वीक्षिकवतयातिष्ठतियः काळत्रयव्यापकतया एकरूपा षड्भावविकाररहिता कूटस्था करूणा दयास्वरूपा कांता कमनीया कूर्मो यानं कू स्थितिर्यस्याः सा॥ यद्वा कूर्मेण लक्ष्मविशेषेण वायुः गमनं यस्याः सा कूर्मयाना कल्लां चक्षुः षष्ठिक्कळावर्त्तते यस्यां सा कल्लावती॥ कमला लक्ष्मी रूपा कल्पलतिका कल्पलता च सर्वकामप्रदा नीर्म वत्कूर्मे ण लक्षविशेषेण वा यानं गमनं यस्याः सा कूर्मयाना कल्लां चक्षुः षष्ठिकळावर्त्तते यस्यां सा कल्लावती॥ कमला लक्ष्मी रूपा कल्पलतिका कल्पलता च सर्वकामप्रदा॥ पतिलि सर्थः काळीना कळरूपा कलुषवैरिणी पातकनाशिनी कमनीय जला निर्मळपानीया जह्रु प्रतिकालत नुं प्रति कामिकवतीति कन्या कामुके स्यर्थः तथा चादिपर्व हरिवंशयोः॥ पतिलि सेनयं गंगा पतित्वेन संसार ह॥ सा महं कामये राजन् कुरुश्रेष्ठ भजस्व मां॥ भविष्यामि महाराज महिषी ते वशानुगेति कपर्दि सुकपर्दगा शिवस्य मौ मनजटाजहूगा॥ ४३॥

२८ ॥२४७॥ २८ ॥ कामरूपा क्रियाशक्तिः कमला सच्छमालिनी॥ कूटस्था करुणा कांता कूर्मयाना कलावती॥ ४३॥ कमला कल्पलतिका काली कलुष ॥ वैरिणी॥ कमनीयजला कन्या कपर्दिसुकपर्दगा॥ ४३॥ काळकूटप्रशमनी कदंबकुसुमप्रिया॥ कालिंदी केलिललिता ॥ कला कल्लोलमालिका॥ ४४॥ क्रांतलोकत्रया कंडूः कंडूतनयवत्सला॥ खङ्गिनी खङ्गधारा भा खगा खंडेंदुधारिणी॥ ४५॥ २४ २८ २८

काळकूटं समुद्रमथनोत्पन्नं विषं तस्य नाशिनी काळाज्ञानयो र्वा नाशिनी काळकूटप्रशमनी॥ कदंबकुसुमानि प्रियाणि यस्याः सा कदंबकुसुमप्रिया॥ गंगा नामसहस्रे ऽस्मिन्द्वितीयेषि ऽलतेशते॥ यदष्टम रूपात्र तद्विश्वेयो समर्थितं॥ ५॥ कलिंदः पर्वतः तदुद्भवा कालिंदी यमुनारूपा॥ केलिः क्रीडा तया तस्यां वा मने नामसहस्रे ऽस्मिन्द्वितीयेषि ... ललिता कला प्रचुरा येकल्लोला ध्वनयः मनोहरा स्तरंगास्तेषां माला वर्त्तते यस्यां सा कला कल्लोलमालिका॥ क्रांतं व्याप्तं अतिक्रांतं च लोकत्रयं यया हराकेलिललिता कला प्रचुरा ये कल्लोला ध्वनयः मनोहरास्तरंगास्तेषां मालावर्त्तते यस्यां सा कला कल्लोलमालिका॥ क्रांतं व्याप्तं अतिक्रांतं च लोकत्रयं यया सा क्रांतलोकत्रया सा भूमिं सर्वतः स्थत्वा सा तिष्ठद्दशांगुल्मिति श्रुतेः॥ कंडति कुटति अविद्या नत्सार्यमिति कंडूः तद्रूपा॥ कंडूतिरूपा वा॥ कंडूर्महर्कुंडजो मोक्षीम से नड्ति वत्सतस्य तनयस्य मार्कंडेयस्य वत्सला स्निग्धा॥ खङ्गो ऽस्या अस्तीति खङ्गिनी खङ्गधारा याद्द्व आभा दीप्तिर्यस्याः सा खङ्गधारा भा पापकानन छे त्री सा कं निर्मळत्वसादस्या तु॥ खे आकाशे गच्छतीति खगा खंडेंदुधारिणी चंद्रकलधारिणी॥ चंद्रकळचंद्रकळावतंसे स्यर्थः॥ ४५॥

॥ रामराम रामराम॥ रामरामराम॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

खेचराकाशे खेले नलीलया गच्छतीति खेखेलगामिनी खे आकाशे ब्रह्मणि वा खं ब्रह्म खं जलेति कृते तत्र तिष्ठतीति खस्था खंडेंदुतिलकप्रिया विश्वेश्वरकांता गखेचरा
काशे चरतीति खेचरी खेचरीणां सिद्धांगनानां रेष्या खेचरी वंद्या ख्यातिः प्रख्यातिः प्रतिष्ठितियानंतु॥ अख्यात्यान्यथाख्यास्य सत्ख्याति निर्वचनीयख्यातेरत्र संच करव्यातिर्वा
तद्रूपाख्यातिप्रदायिनी प्रतिष्ठाकारिणी॥ खंडितो दूरीकृतः प्रणतानां भक्तानाम घौघो यया सा खंडितप्रणताघौघा खलानां बुद्धिः खलरूपा बुद्धिः तस्या विनाशिनी खाता उत्खाता
उत्पाटिता इति यावत् एनसां पापानां कंदसंदोहो म... कारणं तं... निराकरोतीति खातैनः कंदसंदोहा॥ खड्गश्च खट्वांगं च लोहार्गलं भिंत... गुल्मं खट्वांगाः अंगखुराका
रं वा अस्त्रविशेषः खेटं चायुधविशेषश्च ... एतानि वर्णितेयस्याः सा खड्गखट्वांगखेटिनी खड्गखट्वांगाभ्यां खेटितुं क्रीडितुं शीलमस्या इति वा अस्मिन्पक्षे डकारस्य टकार आर्षः॥४७॥

मि
खेखेलगानी खस्था खंडेंदुतिलकप्रिया॥ खेचरी खेचरीवंद्या ख्यातिः ख्यातिप्रदायिनी॥४६॥ खंडितप्रणताघौघा
खलबुद्धिविनाशिनी॥ खातैनःकंदसंदोहा खड्गखट्वांगखेटिनी॥४७॥ खरसंतापशमनी खनिः पीयूषपाथसां॥
गंगा गंधवती गौरी गंधर्वनगरप्रिया॥४८॥ गंभीरांगी गुणमयी गतातंका गतिप्रिया॥ ॥रामराम रामराम॥

खरसंतापशमनी तीक्ष्णसंतापशमनी दुष्टजनसंतापशमनीति वा खनिः पीयूषपाथसां अमृततुल्योदकानां अमृतोदकानामाकरः स्थानं गंगा निरंजन चित्स्वरूपा।
यो सौ निरंजनो देवश्चित्स्वरूपी जनार्दनः॥ स एव द्रवरूपेण गंगांभो नात्र संशयः॥ इति स्मृतेः॥ स्वर्गात् गां पृथ्वीमानीतवानिति वा गंगा तदुक्तं भविष्ये यस्माद्भगी
रथो दिवि स्वर्गाद्गां चाभिहानयत्॥ अतस्तां मुनिभिः सर्वैर्गंगेति परिगीयते इति॥ गंधवती पृथ्वीरूपा गौरी पार्वती नदीप्रभेदा शब्दे रामहिषी वा नदीभेदे पि गौ
री स्यात् शब्दे शरच्यां पियोषितेति वचनात् गंधर्वनगरे तत्तुल्ये प्रपंचे प्रिया अभीष्टा सारभूते स्वर्थः॥ तदुक्तं॥ असारे खलु संसारे सारमेतच्चतुष्टयं॥ काश्यां वासः सता
संगो गंगांभः शंभुपूजनमिति गंधर्वलोकाः नगराणि तत्स्थानां जनानां वा प्रिया गंधर्वनगरप्रिया॥ गंभीरं अनवगाहमंगं शरीरं यस्याः सा गंभीरांगी गुणमयी त्रिगुणात्मि
का माया सर्वज्ञत्वादिगुणिनी वा गत आतंकः संत्रासो यस्याः सकाशादिति वा सा गतातंका गते ज्ञानाम्नो विश्वनाथस्य प्रिया गतिर्ज्ञानं प्रियं यस्याः सा गतिप्रियेति वा चतुर्वि
ध्याभजंते मामित्युपक्रम्य ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमित्यभगवदुक्तेः गम्यत इति गतिः सा चासौ प्रिया परमप्रेमास्पदं चेति गतिप्रिया इति वा गतिप्रदेति क्वचित्॥४८॥
ति

॥श्री०म०अं०९

गण नां योगरोत्रस्तस्य अंबिका माता गणनाथांबिका गीयते इति गीता॥ वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा॥ आदौ चांते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते इति स्मृतेः॥ भगवद्गीतारूपा वा॥
गर्भे ४ पश्चे श्व परिप्लुता॥ गां चारयतीति गोचारी विभक्तेरलोप आर्षः॥ वाराहीत्यादि स्पष्टार्थः॥ घृतराष्ट्र पत्नीरूपा वा गर्भे भ्रमणी जन्मजातनी गति भ्रष्टानां पतितानामपि गतिप्र
दा गतिभ्रष्ट गतिप्रदा॥ तदुक्तं भविष्ये॥ मातापितृसंत्यजेस्तु ब्रह्महत्यादिकारिणं॥ किं पुनर्गर्हितं मग्नं पुनीषे दीनवत्सले इति गति भ्रष्टा गतिप्रदेति पाठे तु विशेषणमेकं नाम गते देव
त्वगतेर्मानुषत्वं प्राप्तेत्यर्थः॥ तदुक्तं॥ ब्रह्महत्यासहस्राणि हरिर्वेदोच्चे॥ इयमप्याय तां पा गी गंगा सर्वांग शोभना॥ रूपिणी वैसरि घुष्टा तत्र त्वामुपयास्यति॥ इति स्वयं तिभ्रष्टा अ
न्ये षां गति प्रदेति रूद्रालेकारकृपा यं द्वारकास्था नैमिषारण्यस्था वा नदी गोमती तद्रूपा वा गुप्ता वेद्या ब्रह्मविद्या गौः पृथ्वीरूपा गो रूपा वेदरूपा वाणीरूपा स्वर्गरूपा वा गो प्री पाठ्यपि
त्री गगने गंतुं शीलं यस्याः सा गगनगामिनी॥ गोत्रायतद्वति गोत्रा भगीरथः पर्वत इंद्रो वा तेन प्रवर्द्धितुं शीलं यस्याः सा गोत्रप्रवर्द्धिनी ५० णा नां गोत्रप्रवर्त्तयित्रीति वा॥ गुण्या हि

गोचारी गर्भभ्रामनी गतिभ्रष्टा गतिप्रदा॥ गोमती गुप्तविद्या गौर्गोप्त्री गगनगामिनी॥४९॥ गोत्रप्रवर्द्धिनी गुण्या गुणातीता गुणाग्रणीः॥५०
गुहांबिका गिरिसुता गोविंदांघ्रिसमुद्भवा॥ गुणनीयचरित्रा च गायत्री गिरिशप्रिया॥५१॥ गूढरूपा गुणवती गुर्वी गौरववर्द्धिनी॥
ग्रहपीडाहरा गुंद्रा गरघ्नी गानवत्सला॥५२॥ घर्महंत्री घृतवती घृततुष्टिप्रदायिनी॥ घंटारवप्रिया घोरा घौघविध्वंसकारिणी॥५३
घ्राणतुष्टिकरा घोषा घनानंदा घनप्रिया॥५४॥ रामरामरामरामरामरामरामरामरा॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ता गुण्या गुणान्नतीता गुणातीता निर्गुणेत्यर्थः॥ गुणाग्रणीः गुणानां नियंत्री॥ दण्ण गुहांबिका कार्त्तिकेयजननी गिरिसुता गिरेर्हिमवतः प्रसूता सुता पार्वतीरूपा वा गोविंदस्या
घ्रेः समुद्भवो यस्याः सा गोविंदांघ्रिसमुद्भवा॥ गुणनीयानि गणनयोग्यानि चरित्राणि यस्याः सा गणनीयचरित्रा वा गातारं त्रातइति गायत्री गिरिशस्य शिवस्य प्रिया
गिरिशप्रिया गूढं प्रच्छन्नं रूपं यस्याः सा गूढरूपा गुणाः सत्वादयः संत्यस्यां गुणवती गुर्वी महती गौरवं महत्त्वं वर्द्धयितुं शीलं यस्याः सा गौरववर्द्धिनी॥ ग्रहपीडां हरतीति ग्रह
पीडाहरा गुंद्रा मुस्ता तद्वत् स्निग्धा सर्वाप्लवकसौम्या॥ गुहतिरूपमिति गुरविद्यानां इति कुत्सितं नाशयतीति गुंद्रा इति वा विभक्तेः श्रवणा गरं गरघ्नी गाने वत्सला गीतप्रि
येत्यर्थः॥ घर्महंत्री संतापहंत्री॥ घृतं घृततुल्यं दुग्धं यस्याः सा घृतवती॥ घृतेन या तुष्टिस्तां प्रदातुं शीलं यस्याः सा घृततुष्टिप्रदायिनी॥ घंटारवः प्रियो यस्याः सा घंटा
रवप्रिया॥ घोरा भीषणा घौघ पापौघविध्वंसकारिणी॥ घ्राणेंद्रियस्य घ्राणमात्रेण वा तुष्टिं करोति घ्राणतुष्टिकरी इति तत्रैव पाठः श्रवणात्का चादिकिंकिण्यलंक्रि
ताः वर्त्तते यस्याः घोषा अथवा आदित्यादयस्तरंगस्थानाः घोषयतीति आभीरपल्लीरूपा वा इति घोषा॥ घन एकरसः अनंदः तस्य स्वरूपा तन्त्री तं घनानंदा तं बहु प्रीहि वा महो॥

विघ्र ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

484

सर्वेषां पापानां अज्ञानतत्कार्यस्य वा घातुका नाशका घूर्णितानि जलानि यस्याः सा घूर्णितजला घस्मराचूर्णिता [illegible] पातकसंततिर्यया सा घस्मरपातकसंतति
घटकोटिभिः प्रपीता आपो यस्याः सा घटकोटिप्रपीतापा घटितं संपादितं अशेषमंगलं यया सा घटिताशेषमंगला घृणावती दयावती घृणानिधिः दयास
मुद्रः आलोप अ[illegible]र्षः । घस्मरा सर्वभक्षणशीला । स कालकालक इति श्रुतेः । कालमूषकभक्षक इति स्मृतेश्च । घूकौव कानां नादो यस्याः सा घूकनादि नां३
नी घुसृणेन द्रवांगनानां अंगरागेण कुंकुमेन पिंजरा रूषता पीतवर्णा तनुर्यस्याः सा घुसृणापिंजरतनुः । घर्घरनाम्ना रुद्रविशेषस्य स्वरूपिणी घर्घर
तिध्वनिर्यस्याः सा घर्घरनाम्ना रुद्रेन संगमनिमित्तेन स्वनो यस्याः सा घर्घरस्वना चंद्रिका ज्योत्स्ना तत्स्वरूपा वा चंद्रकांतमणिरिव अंबु यस्याः सा चंद्र
कांतांबुः चंचल्यः स्फुरत्यः आपो यस्याः सा चंचदापा चंचलापि [illegible] पाठः । तत्रापि स एवार्थः । चलंती स्फुरंती द्युतिर्यस्याः सा चलद्युतिः । चिन्मयी ज्ञानस्
रूपा वो सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति श्रुतेः । चितिरूपा ज्ञानस्वरूपा वा लक्षणा वा चंद्राणाम् अयुतशतमिव आननं यस्याः सा चंद्रायुतशतानना । चंद्रायुतशतानने

घातुकाघूर्णितजला घस्मरपातकसंततिः । घटकोटिप्रपीतापा घटिताशेषमंगला ॥५५॥ घृणावती घृणानिधिर्घस्मरा घूकनादिनी । घुसृणापिं
जरतनुर्घर्घरा घर्घरस्वना ॥५६॥ चंद्रिका चंद्रकांतांबुश्चंचलापा चलद्युतिः ॥ चिन्मयी चितिरूपा च चंद्रायुतशतानना ॥५७॥ चांपेयलोचना चारु
श्चार्वंगी चारुगामिनी ॥ चार्या चारित्रनिलया चित्रकृच्चित्ररूपिणी ॥५८॥ चंपूश्चंदनशुच्यंबुश्चर्चनीया चिरस्थिरा ॥ चारुचंपकमालाढ्या चमिता
शेषदुष्कृता ॥५९॥

तिवाक्यविसारः । तत्र सितत्वं शुभ्रत्वं ॥५७॥ चांपेयपुष्पमिव लोचने यस्याः सा चांपेयलोचना । चारुः मनोहरा । चारूणि अंगानि यस्याः सा चार्वंगी । चारु
यथा स्यात्तथा गंतुं शीलं यस्याः सा चारुगामिनी । चर्या चार्यो ज्ञानेन तद् इति चर्यते ज्ञायते इति वा चर्या [illegible] उपनिषद्भ्यो [illegible] पाद्येत्यर्थः । चरित्राण्येव चारित्राणि तेषां
निलयाश्रया । [illegible] परत्वपर्यः । चित्रं विचित्रं जगत्करोतीति चित्रकृत् । तदुक्तं वासिष्ठे ॥ कश्च व्योमनि चित्रकरोदिति । चित्रं विचित्रं रूपमस्य अस्तीति चित्ररू
पिणी । चंपू चंपकवत् शस्तं पुष्पं वा तद्रूपा गद्यपद्यमयं काव्यं चंपूरित्यभिधीयते इत्यपि वचनात् तद्रूपा वा चंपूः । चंदनमिव शुचि निर्मलं अंबु यस्याः सा
चंदनशुच्यंबु । चर्चनीया विचारणीया चिन्तनीयेति यावत् । चिरकालं व्याप्य स्थिरा चिरस्थिरा अनादिरित्यर्थः ॥३००॥ गंगानामसहस्रेऽस्मिन् तृतीयेऽविच
तेशते । यद्द्रष्टम [illegible] चरतो [illegible] द्विश्वशोसमर्पितं ॥ चारुचंपककुसुमानां या माला तया आढ्या चारुचंपकमालाढ्या । चमितानि संचारात्र [illegible] पितानि
नाशितानीत्यर्थः अशेषदुष्कृतानि यया सा चमिताशेषदुष्कृता । चमु अदने इति धातुः ॥५९॥ ॥ ॥ ॥ श्रीशः पातु सदा विश्वं ॥ ॥

२६

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

485

४८
॥२४१॥
ना२

चिदेवआकाश श्चिदाकाशस्तं वहति प्रापयतीति चिदाकाशवहा चिंत्या ध्येया। ध्येयः सदा सवितृमंडलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः। केयूरवान्मकरकुंडलवान्किरीटी हारी हिरण्मयवपुर्धृतशंखचक्रः इति स्मृतेः। चंचत्स्फुरत्स्वप्रकाशामित्यर्थः। अयं पुरुषः स्वयंज्योतिरिति श्रुतेः॥ चामरवीजिता वाळव्यजनैः सेविता इत्यर्थः। चोरिताश्यशेषवृजिनानि यया सा चोरिताशेषवृजिना। चरिताश्यशेषम[...] निजसलोकादिस्थानानि यया सा चरिताशेषमंडला। छेदिताः छिन्नाः अखिलपापौघा यया सा छेदिताखिलपापौघा। छद्मकपटं मशानरोगादिश्शेषं वहतीति [...] ॥ [...]। छलंकपटं छलयतीति छलमद्गानं वा तद्धारिणी छं नुं व्याघ्रं त्रिविष्टपतं जं स्वर्गं छुवनं यया सा छन्नत्रिविष्टपतला। छोटितानि दूरीकृतानि अशेषबंधनानि यया सा छोटिताशेषबंधना छेदितेति वा पाठः। छुरितः क्षुरितः अमृतधाराणां जलप्रवाहाणामोघो यया सा छुरितामृतधारौघा। [...]तानि छेदितानि एनांसि वृजिनानि यया सा छातैना। छिन्नैनाइति च पाठः। छंदगामिनी स्वच्छंदचारिणी। स्वतंत्रेत्यर्थः॥ ६२॥ छत्रीकृतः॥

चिदाकाशवहा चिंत्या चंचामरसुवीजिता। चोरिताशेषवृजिना चरिताशेषमंडला॥ ६०॥ छेदिताखिलपापौघा छद्मघ्नी छलहारिणी॥ छन्नत्रिविष्टपतला छोटिताशेषबंधना॥ ६१॥ छुरितामृतधारौघा छिन्नैना छंदगामिनी। छत्रीकृतमरालौघा छटीकृतनिजामृता॥ ६२॥ ~~[...]~~ जाह्नवी ज्या जगन्माता जप्या जंघालवीचिका॥ ६३॥ जया जनार्दनप्रीता जुषणीया जगद्धिता। जीवनं जीवनप्राणा जगज्ज्येष्ठा जगन्मयी॥ ६४॥

नीतिया

मरालौघो हंससमूहो यया सा छटीकृतमरालौघा छटीकृतानि छटासंप्रापितानि प्रकटीकृतानि [...]वर निजामृतानि जस्वरूपामृतानि जलानि यया सा छटीकृतनिजामृता। जह्नोरपत्यं जाह्नवी। तथा च हरिवंशे। राजर्षिणा ततः पीता गंगा गाह्वामहर्षयः। उपनिन्युर्महाभागां दुहितृत्वेन जाह्नवीमिति॥ ज्या धनुर्गुणः। वसतीयमवनौ। तदुक्तं। लोलार्कः केशवो कोटिर्गंगाज्यानगरं धनुः। कलिर्लक्ष्यः शरो धर्मः शिवो धन्वी पुनातु मामिति। जगतीमाता जगन्माता विश्वयोनिरित्यर्थः। जप्या जपविषया जंघाला वेगवान्ति वीचयस्तरंगा यस्याः सा जंघालवीचिका। जयतिसर्वोत्कर्षेण वर्तत इति जया पार्वतीस्वरूपा वा। तथा चैत्रे देवीवाक्यं। कुलक्षणा शुभाचारा सखी मेरुसुखोरया॥ यया जया च विजयेत्यादि। जनार्दनस्य प्रीता जनार्दनप्रीता। जुषणीया सेवनीया तथा च भागवते। यत्पादनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्न्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूदिति। जगतां हिता जगद्धिता। जीवनं जीवने जलप्राणप्रतिवेष्टयतीति वा जीवनप्राणा। जगदितिपरस्मात्पुरुषाद्भिन्नं जगदित्यभिधीयते। इति अस्य वेदं विश्वमिदं वरिष्ठं पुरुष एवेदं विश्वमित्यत्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

486

श्रीगंगेशापंचा॰

१०४

जीवजीवातुलतिका। जीवानां प्राणिनां जीवनौषधिरूपा यद्वा हा मरः। जीवजीवातुर्जीवनौषधमिति। जन्मिजन्मनि बर्हिणी। जन्मिनां प्रसूतिमतां प्रसूतिनिराकर्त्री
जाड्यस्य। ज्ञानस्य संतापस्य वा विध्वंसने कर्तृशीलं यस्याः सा जाड्यविध्वंसनकरी जगद्योनिर्जगतां कारणं जल्पानां जडानां मज्ञानीनां निःस्पेतदा...ब कलुषितं वा यद्वा
तिवा जल्पाविला अज्ञानेनाच्छन्ना ज्ञानतेमुच्छि तिजनत वदति भगवतोक्तेः जल्पैर्धर्मस्रूपैराविला व्याप्ता वा जगदानंदजननी दर्शनादिना जन्ममात्रस्य सुखकर्त्री जल्पमिव जल्पैचि
स्तुःसलिलए वकोड्ऽपेतिश्रुतेः। तस्मा ज्जाता जल्पजा। जल्पजेक्षणा पद्मेक्षणा॥ जननलोचनपीयूषा प्राणिमात्रे नेत्राम्रता जयति तापहारिणी। गंगाजलप्लावितके शदेहो
तिस्सृतेः पूर्ते तीजयने नसीम्नराकाम्स जाम्रूषपकान्तारूपा॥ अथ भगवान्देवं ऋषभ इस्तारूप्य जयेसाणि दत्ता यासितिभागवतोक्तेः। जेनपूर्ता निपापानि हंति जिनज
१८ रक कृजेतुपृष्ठातिक चिसाठः उत्पादितं ज्ञानं रारां यत्पास ज्ञानित ज्ञानविग्रहा॥ १६॥ ॥ झर्झरीवाघकुराल्पा सर्झपी वाघे कुशल्पा अ जिशा॥ झलझल रा ब्दो जल्परा

जीवजीवातुलतिका जन्मिजन्मनि बर्हिणी॥ जाड्यविध्वंसनकरी जगद्योनिर्जल्पाविला॥१५॥ जगदानंदजननी जल्पजा जल्पजेक्षणा॥ ज॥
नलोचनपीयूषा जयति तापहारिणी॥१६॥ जयती जेजे पूकघ्नी जनितज्ञानविग्रहा॥ झर्झरीवाघकुशलाझलझल्लजल्पा॥
वृता॥१७॥ झिंटीशवंघा झांकारकारिणी झर्झरावती॥ टीकतारिखलपाता टांटविकेनोड्डपाटने॥१८॥ टंकारनृत्यक॥
ल्लोलाटीकनीयमहोत्तदा॥ डंबरप्रवहा डीनराजहंसकुलाकुला॥१९॥

दानुकरणेए वं झांकारस्सर्झरा ताब्दा न पिझलझल्ल रा ब्दायमानेन ज ल्पेनावृता। झिंटिसंज्ञोन महादेवस्य रार्चविशेषणाश्रीकंठादन्यासप्रसिद्धेन वं
घातया चोक्ते सारदा तिलके। श्रीकंठानंतसूक्ष्माश्चत्रिमूर्तिरमहेश्वरः॥ आघारोप्यारभूतिश्चातिथीशः स्थाणुकोहरः। झिंटी शो भौतिकः सद्यो
जातश्चानुगतेश्वरः॥ अक्रूरश्च महासेनः षोडशेश्वरसत्त्वयइति झांकारराब्दं कर्तृशीलं यस्याः सा झांकारकारिणी॥ झर्झरा इति जल्परा
ब्दो यस्याः सा झर्झरावती॥ टीकितं सेवितं अशेषं पंपाता ल्पं भोगवती रूपेण यया सा टीकिताशेषपाताला एनांस्य वाड्मय स्तेषां पाटने विदारने वट्टांकनापा
णा विदारणाशा स्त्रविशेषरूपा टंकारशब्दो यथा स्यात्तट टंकारराब्देन वा नृत्यंतः कल्लोलाः यस्यां सा टंकारनृत्यत्कल्लोला टीकनीयमहोत्तरंगैः सेवनी
योमहोत्तटो यस्याः सा टीकनीयमहातटा यस्याः सा टीकनीयमहातटा डंबरमाडंबरं वेगवत्तरमिसे तथा यस्या तथा प्रवहती तिडंबरप्रवहा डीनान्युड्डीयमानानि यानि चराजहंसकुलानि तेरा कुला व्याप्ता डीनराजहंसकुलाकुला॥१९॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ १०२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४८१

पा०१०अ०९

७३

उमहैमुता। शाब्दस्य मानो उमरूहस्तेयस्याः सा उमरूहस्ता चउाम ह उाम कल्योन वा अक्षरकल्पो नवाक्षरी देवीमंत्रस्य प्रतिपादनात् मौकिते भक्तेभ्यः संचितं
प्रापितमिति यावत्। अशेषं निर्वाणं सालोक्यसामीप्यसारूप्यसायुज्यलक्षणं सार्ष्टिपंचविधं कैवल्यं यया सा ठौकिता शेषनिर्वाणी। ढक्का वाद्यविशेषः
तस्याः नाद इवेति चलति जल्लानि यस्याः सा ढक्कानादचलज्जला। ढुंढिः श्रीसौविघ्नेशास्य तथा तस्या जननी ढुंढिविघ्नेशजननी। ढणादिति शब्दे करे ठ
ण शब्दे यथा स्यात् तथा ठणत्। ठसिता निर्दूरीकृता निपातकानि यया सा ठणठ्णितपातका। सर्वात्र तेर्प्यपतित पीयंस्यामिनयेति वा सर्व ॥तित
र्पणी। तीर्थानां निपानागमऋषिजुष्टजलं गुरूणां तीर्थं तीर्थस्वरूपा सा तीर्थतीर्थाय दाहामरः। निपानागमयोस्तीर्थं ऋषिजुष्टजले गु
रावितित्रिषु लोकेषु पंथा मार्गो यस्याः सा त्रिपथा त्रिदशानां देवानामीश्वरी त्रिदशेश्वरा त्रिदेवेश्वरीति क्वचित्पाठः त्रिलोके गोपयतीति
त्रिलोकगोप्त्री तोये शीजं बाधिष्ठात्तृणामीश्वरी त्रिलोकस्थैः जनैः परितः आभिवादिता स्तुता चेति त्रैलोक्यपरिवंदिता। ॥७१॥ ॥ ॥॥॥॥॥॥॥

२५०

उमहुमरुहस्ता चउाम नोक पहांडक्का। ठौकिताशेषनिर्वाणा ढक्कानादचलज्जला ॥७०॥ ढुंढिविघ्नेशजननी ढण
ठुणितपातका। तर्पणी तीर्थतीर्था च त्रिपथा त्रिदशेश्वरी ॥७१॥ त्रिलोकगोप्त्री तोयेशी त्रैलोक्यपरिवंदिता ॥ ताप
त्रितयसंहर्त्री तेजोबलविवर्द्धिनी ॥ त्रिलक्ष्या तारिणी तारा तारापतिकरार्चिता ॥७२॥ त्रैलोक्यपावनी पुण्या
तुष्टिदा तुष्टिवर्द्धिनी ॥ तृष्णाछेत्री तीर्थमाता त्रिविक्रमपदोद्भवा ॥७३॥ तपोमयी तपोरूपा तपस्तोमफलप्रदा ॥७४॥

अध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकादितापात्रयं संहरतीति तापत्रयसंहर्त्री। तेजो बलं विवर्द्धितं तेजो बलं यस्याः सा तेजोबलविवर्द्धिनी।
त्रिषु लोकेषु लक्ष्यत इति त्रिलक्ष्या। तारयति संसारनिस्तरं स्नानपायस्याभिति तारिणी। तारयति भवान्नीति वा तरा। प्रणव नक्षत्ररूपा वा अहल्या दे
पदासी नाता तारामंदोदरी तथैस्वैवे बौद्धा तारारूपा वा तारापतिकरार्चिता। चंद्ररश्मिभिः पूजिता। अथवा तारापतयैः चंद्रायशिरोधारणेनक
स्तुखैरानीतितारापतिकरो रुद्रस्तेनार्चिता। त्रैलोक्यपावनी पुण्या त्रैलोक्यपावयतीति त्रैलोक्यपावन्यौ गोतमी प्रमुखानद्यस्तासामध्ये पुण्या पुण्या
तिराय हेतुः तुष्टिदा सुखदा तुष्टिरूपिणी तुष्टिस्वरूपा तृष्णा इच्छा तस्याः छेत्री तृष्णाछेत्री तीर्थमात्री यो सप्तानां वा प्रभृति पुण्यानां माता तीर्थमाता ॥८०॥ त्रिवि
क्रमपदोद्भवा त्रिविक्रमो वामनस्तस्य पादावनेजनाज्जाता तपइंद्रियमनसामैकाग्र्यं इंद्रियाणां च मनसश्चैकाग्र्यं परमं तप इत्युक्तेः तन्मयी आलोच्य

तपोमयी।

२५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्रैलोक्यं व्याप्तुं शीलं यस्याः सा त्रैलोक्यव्यापिनी त्रैलोक्यव्यापिकेत्यर्थः। तप्तिस्तप्तिस्वरूपात् तृप्तिसुखं करोतीति त्रैलोक्यतृप्तिलक्षणात् तत्स्वरूपिणी चतुर्विंशतितत्त्वस्व-
पिणी परमार्थरूपिणीति वा। त्रैलोक्यसुंदरं सौंदर्यं यस्याः सा त्रैलोक्यसुंदरी त्रैलोक्ये मनोहरेति वा तुर्यावस्थात्रयातीता। तदुक्तं। अहं भावान् अहं नाबौ सं तेस दसत।
३ति३ तुर्या। यद सत्तं समं स्वस्थं स्व चेतत्तुर्यमुच्यते॥ तुर्यस्यापि प्रतियोग्यधीनरूपत्वेन कल्पितत्वात्तदतीतं प्रतिक्रांतं यत्पदं परं ब्रह्म तत्प्रददातीति तुर्यातीतफलप्रदा।
त्रैलोक्यलक्ष्मीः त्रैलोक्यस्य लक्ष्मीर्यस्याः सकाशादिति वा त्रीणि पदानि यस्याः इति वा त्रिपदी त्रीणि पदा विचक्रमे इति श्रुतेः। त्रिषु लोकेषु पदं स्थानमस्या इति वा। त-
थ्याकालत्रयाबाध्या। सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति श्रुतेः। तीर्थेषु साध्वी तीर्थ्याइति वा पाठः। तिमिरमंधकारं तत्र चंद्रिका कौमुदी वो ज्वला तिमिरमज्ञानं तस्य चंद्रिका नाशिके-
त्यर्थः इति वा॥७५॥ ईश्वरस्य तेजो वीर्यमग्निर्नीलत्वं गर्भे यस्याः सा तेजोगर्भा। तपसां सारो बलं यस्याः सा तपःसारा तपसां सारभूतेति वा। त्रिपुरशिरोगृहं यस्याः

॥ त्रैलोक्यव्यापिनी तप्तिस्तप्तिस्तत्त्वरूपिणी॥७४॥ त्रैलोक्यसुंदरी तुर्या तुर्यातीतफलप्रदा॥ त्रैलोक्यलक्ष्मीस्त्रिपदी तथ्या तिमिरचंद्रिका॥७५॥
॥ तेजोगर्भा तपःसारा त्रिपुरारिशिरोगृहा॥ त्रयीस्वरूपिणी तन्वी तपनांगजभीतिनुत्॥७६॥ तरिस्तरणिजामित्रं तर्पिताशेषपूर्वजा॥
॥ तुल्याविरहिता तीव्रपापतूलतनूनपात्॥७७॥ दारिद्र्यदमनी दक्षा दुःप्रेक्षा दिव्यमंडला॥ दीक्षावती दुरवाप्या द्राक्षामधुरवारिभृत्॥७८॥

सा त्रिपुरशिरोगृहा त्रयीस्वरूपिणी वेदत्रयरूपा तनोति प्रपंचजातमिति तन्वी उकारः छांदसः। सुंदरीति वा। गंगा नाम सहस्रेस्मिन् चतुर्थे विद्यते शाते॥ यद्द
ष्टमस्मात्तत्र तद्विदेशे समर्पितं॥१॥ तपनांगजस्य यमस्य भीत्रं तदधिकारखंडनात्। तरणिजायाः यमुनायाः ...मित्रमिति वा। तर्पितास्तृप्तिं प्रापिताः अ-
शेषाः भगीरथस्य पूर्वजाः प्रपितामहाः अशेषाणां वा जननानां पितृपितामहाद्याययेति वा सा तर्पिताशेषपूर्वजा तुल्या विरहितेत्यर्थः। परिमाणरहितेत्यर्थः। तीव्रपा-
पान्येव तूलानि येषु तन् नपात् वह्निस्तद्वाहिकेत्यर्थः। दारिद्र्यदमनी दोर्गत्यद्वेत्री दक्षा भुक्तिमुक्तिप्रदाने ... चतुरा दक्षभार्या प्रसूतिरूपा वा। प्रसूती मानवी दक्ष-
उपयेमे स्वनात्मज इति भागवतोक्तेः। दीक्षेति दुर्निरीक्षा दुःप्रेक्ष्या भक्तिमंतरेण द्रष्टुमशक्या दिव्यमलौकिकं मंडलं यस्याः सा दिव्यमंडला॥ वैदिकी तांत्रिकी च दीक्षावत्ती
ते यस्याः सा दीक्षावती दुरवाप्या ज्ञानमंतरेण प्राप्तुमशक्या। तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेयनायेति श्रुतेः। द्राक्षामद्वीकातद्वन्मधुरं वारि बिभर्तीति

॥ त्रिपुरसुंदरीस्तो ॥ ७८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

489

दर्शितं प्रकाशितं मायाविनेव गंधर्वेन नगरादिकमनेकं नानाविधं कुतुकं कौतुकं जगल्लक्षणमाश्चर्यं यया सा दर्शितानेककुतुका। दुःष्टानि यानि दुर्जय दुःखानि यानि तानि हरतीति वा तथा। दुष्टदुर्जयदुःखहृदिति पाठे। दुष्टानां दुर्जयदुःखहृत् तद्वत्यर्थः। दैन्यं कार्पण्यं हरतीति दैन्यहृत्। दैत्यहृदिति पाठे दैत्यान् हरति नाशयती त्यर्थः। दुरितानि हंतीति दुरितघ्नी च। दानेन रपत्यानि दानवास्तेषामरे विष्णोः पादपद्माज्जाता दानवारिपदांबुजजा। विष्णुपादाब्जसंभूते तिस्मृतेः। दंदशूकाः सर्पास्तेषां विषं हंतीति दंदशूकविषघ्नी च। दारिता विदारिता अघौघसंततिः पापसमूहपरंपरा यया सा दारिताघौघसंततिः॥२॥ द्रवतीति द्रुता वेगगामिनीति यावत्। मंदाररूपारिजातसंतानकल्पवृक्षहरिचंदनैर्व्याप्ता देवद्रुमपरिच्छिन्ना दुर्वाराणि प्रायश्चित्तादिभिरच्छेत्तुमशक्यानि अघानि पापानि विघातयितुं शीलं यस्याः सा दुर्वाराघविनाशिनी। उक्तं च। प्रायश्चित्तं यदि स्यात्तव जलकणिका ब्रह्महत्यादिपापे कस्त्वां स्तोतुं समर्थस्त्रिजगदघहरे देवि गंगे न मस्ते इति। दमयाद्यास्त्रदमादिना साधनचतुष्टयेन सा प्राप्या। तथा

॥दर्शितानेककुतुका दुष्टदुर्जयदुःखहृत्। दैत्यहृद्दुरितघ्नी च दानवारिपदांबुजा॥ दंदशूकविषघ्नी च दारिताघौघसंततिः॥
॥द्रुता देवद्रुमच्छिन्ना दुर्वाराघविघातिनी॥८०॥ दमग्राह्या देवमाता देवलोकप्रदर्शिनी॥ देवदेवप्रिया देवी दिक्पालपददायिनी॥८१॥
॥दीर्घायुःकारिणी दीर्घा दोग्ध्री दूषणवर्जिता॥ दुग्धांबुवाहिनी दोह्या दिव्या दिव्यगतिप्रदा॥८२॥ द्युनदी दीनशरणं देहिदेहनिवारिणी॥

चक्षुरादीनि त्वगंतो दांतउपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदिति। देवमाता अदिति स्वरूपा देवलोकादिप्रापयित्री देवाः स्वप्रकाशाः सर्व लोक्यंत इति लोकः तत्प्रदर्शिनीति वा॥८०॥ देवदेवप्रिया विश्वेश्वरवल्लभा देवी द्योतमाना स्वप्रकाशेत्यर्थः। दिक्पालपददायिनी इंद्रादिपददायिनीत्यर्थः। दीर्घमायुः कर्तुं शीलं यस्याः सा दीर्घायुःकारिणी॥ दीर्घा नवच्छिन्ना दोग्ध्री धर्मार्थकाममोक्षप्रसवा। दूषणवर्जिता अविघातकार्यरहितेत्यर्थः। दुग्धमेवांबु वहितुं शीलं यस्याः सा गोरूपधरा। पृथ्वीरूपेत्यर्थः। सा हि दुग्धांबुना चतुःसमुद्रं पूरितवती। अतो पि कोद्धितसोपिब्रवंति स्म। पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीमिति धर्मार्थकाममोक्षाख्यदुग्धत इति दोह्या। धर्मार्थकाममोक्षा यस्याः प्राप्यत इत्यर्थः। दिविभवा दिव्या अलौकिकेत्यर्थः। दिव्यगतिप्रदा अलौकिकगतिप्रदेत्यर्थः। दिवो नदी द्युनदी स्वर्गंगेत्यर्थः। दीनशरणं दीनानां महापातकिनामपि शरणं रक्षित्री। तदुक्तं। माता पि संत्यजेत् पुत्रं ब्रह्महत्यादिकारिणं। त्वं पुनर्गंगे हितं मत्वा पु

॥ २५१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कोनत्रि ॥ देदानवासन्नावस्थितो हि देहवान्विनाशिकाभिरन्नसेयोपाधि ॥ ॥ भूतस्य वदयविनाशितात्यर्थः ॥८२॥ ४॥ २

द्राघीयसी दीर्घा महत्तरेति यावत्। महांतं विभुमात्मानं प्रकृतो महीयांसमिति श्रुतेः। द्राघहंत्री संतापच्छेत्री खंडितापापसंततिः पुरंपरायया सा दलितपापतत्र संततिः। दूर देशांतरे चरितुं शीलं यस्याः सा दूरदेशांतरचरी दूरदेशास्थितापि स्मर्तॄणां सर्वपापनाशिनीत्यर्थः। अज्ञा भक्तिध्यानयमाद्यैर्विना न गम्यतः इति। तदुक्तं। अज्ञा भक्तिध्यानयमाद्यैर्यतमानैर्गंतुं शक्यो देव इहैवाम्युयरूशः। दुर्गमेयो जन्मशतैश्चापि वितानैस्तं संसारध्वांतविनाशं हरमीडे इति। देवानामभीष्टा देववल्लभा देवः श्री विष्णुः शिवो वा वल्लभो यस्याः सा तथेति वा। दुर्वृत्तान् दुष्टान् पाप्मनो वा हंतीति दुर्वृत्तघ्नी दुर्विगाहा अनुग्रहमंतरेण। अमनुमशक्या दुर्विगाहेति पाठे स एवार्थः॥ दयाधारा दयाधारा अपाधिकरणं दयावती कृपायुक्ता। दुःखेन आसादनं ज्ञानं प्राप्तिर्वा यस्याः सा दुरासदा दाने पुरुषार्थचतुष्टयप्रदाने शीलं स्वभावो यस्याः सा दानशीला द्रवितुं निरंतरं गंतुं पापसंचयान् द्रावयितुं शीलं स्वभावो यस्याः सा द्राविणी। द्रुहिणेन ब्रह्मणा स्तुता द्रुहिणस्तुता दैत्यदानवयोः संशुद्धिं सत्त्वशु

॥ द्राघीयसी द्राघहंत्री दलितपातकसंततिः॥ दूरदेशांतरचरी दुर्गमा देववल्लभा॥ दुर्वृत्तघ्नी दुर्विगाहा दयाधारा दयावती॥ ८४॥ दुरासदा दानशीला॥
॥ द्राविणी द्रुहिणस्तुता॥ दैत्यदानवसंशुद्धिकर्त्री दुर्बुद्धिहारिणी॥ ८५॥ दानसारा दयासारा द्यावाभूमिविगाहिनी॥ दृष्टादृष्टफलप्राप्तिर्देवतावृं॥
॥ दवंदिता॥ ८५॥ दीर्घव्रता दीर्घदृष्टिर्दीप्ततोया दुरालभा॥ दंडयित्री दुष्टनीतिर्दुष्टदंडधरार्चिता॥ ८६॥ दुरोदरघ्नी दावार्चिर्द्रवद्द्रव्यैकशेवधिः॥

द्धिर्यस्याः सा तथेति। दुष्टा बुद्धिर्दुर्बुद्धिः तां हर्तुं शीलं यस्याः सा तथेति संसरणं संसारः॥ ८५॥ दानेन सारो ज्ञानं यस्याः सा। एतमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति श्रुतेः। दयासारो ज्ञानं यस्याः सा दयासारा द्यां दिवं भूमिं च विगाहितुं शीलं यस्याः सा द्यावाभूमिविगाहिनी। दृष्टफलं ऐहिकसुखादि अदृष्टफलं पारलौकिकं स्वर्गमोक्षादि तयोः प्राप्तिर्यस्याः सा दृष्टादृष्टफलप्राप्तिः देवसमूहैः रविवादिता स्तुता वा देवतावृंदवंदिता सर्वदेवनमस्कृतेति वा राहो केः॥ ८६॥ दीर्घं महद्व्रतं संकल्पः दर्शनादिलक्षणो यस्याः सा दीर्घव्रता। दीर्घा दृष्टिर्यस्याः सा दीर्घदृष्टिः अपरिच्छिन्नज्ञानस्वरूपा वा दीप्तं शोरवकुंदेंदुवज्ज्वलं तोयं यस्याः दीप्ततोया। तदुक्तं वाराहे। ... शांखकुंदेंदुधवले ति। दुःखेनालभनं प्राप्तिर्यस्याः सा दुरालभा। दंडयित्री दंडकर्त्री कारयित्री वा दंडनीतिरर्थशास्त्ररूपा वा दुष्टे पापेषु दंडं धारयंतीति ये ते दुष्टदंडधरा राजादयः तैरर्चिता दुरोदरं द्यूतादि दुर्व्यसनं तद्धंतुं शीलं यस्याः सा दुरोदरघ्नी दावो वनाग्निस्तद्वदर्चिर्दीप्तिर्यस्याः सा दावार्चिः॥ ८७॥ द्रवतीति द्रवत् स्वकार्यव्यापनुवत्परिपूर्णमित्यर्थः। द्रव्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

491

दीनानां संसारांगारेपच्यमानां संतापानां ध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकाख्यानूत्रामयितुं शीलं यस्याः सा दीनसंतापत्रामनी दीनसंतापत्रामनीति पाठे स एवार्थः॥ धात्री
पुरुषार्थचतुष्टयदात्री दवथुवैरिणी संसारजन्यभयकंपनाशिनी। दरीविदारणेपरं तात्पर्यं यस्याः सा दरीविदारणपरा। तदुक्तं वाराहे॥ विंध्यपाषाणभेदिन्नी तिदांतावज्री
श्रुतेंद्रिया दांतजनानां प्रिया वा यस्याः सा दांतजनप्रिया दारितमृदितटं ययासा दारिताडितटा दुर्गनाम्नानंदैत्यं हतवतीति दुर्गा गोगीत थाचात्रैवदेवीवाक्यं अग्र घप्रभ
तिमेनाम दुर्गेति ख्यातिमेष्यति॥ दुर्गो दैत्यस्य समरे घातनाद्दति दुर्गमादिति। तद्रूपा वा। गंगा गोयत्तु रंयच्च यो ऽस्ते मूढधीस्तु सः। इति भविष्यद्वचनात्॥ दुर्गारण्ये दु
र्गमेवने दुर्गासुरएवचारण्यं अभयत्रं हंतुं शीलं यस्याः सा दुर्गारण्यप्रचारिणी। धर्मरूपो ऽश्वो यस्याः सा धर्मद्रवरूपा वा। तथा च वाराहे॥ धर्मस्तु द्रवरूपेण ब्रह्मणा निर्मितः पुरा॥
तद्देगंगेति विख्याते तिस्मृतेः। धर्मधुराधर्मश्रेष्ठा सर्वोत्कृष्ट धर्मस्वरूपे त्यर्थः। अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमिति याज्ञवल्क्योक्तेः। धेनुः कामधेनुस्वरूपा। धेनुना

॥दीनसंतापत्रामनी दात्री दवथुवैरिणी॥ दरीविदारणपरा दांता दांतजनप्रिया॥ दारिताडितटा दुर्गो दुर्गारण्यप्रचारिणी॥ धर्मद्रवा धर्मधुरा धेनुर्धीरा धृतिर्ध्रुवा॥
॥धेनुदानफलस्पर्शा धर्मकामार्थमोक्षदा॥ ८९॥ धर्मोर्मिवाहिनी धुर्या धात्री धात्रीविभूषणा। धर्मिणी धर्मरूपा च धन्विकोटिकृतावना॥ ९०॥ ध्यातपापहरा ध्येया

प्रास्मि कामधुगिति भगवतोक्तेः। धीरा विदुषी यद्वा धियं अद्वैतबुद्धिं रातिददाति धीरा। उक्तं च ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवासनेति। धृतिः धारिका स सेतुः विधृतिर्लोकानाम
संभवायेति श्रुतेः। ध्रुवा नित्या नित्यश्च नाकावारतद्भ्रमेयं ध्रुवमिति श्रुतेः कूटस्थमचलं ध्रुवमिति स्मृतेश्च॥ ८९॥ धेनुदानस्य फलं यस्मात्ताद्वशः स्पर्शो धेनुदानस्य यत्फलं
पुण्यं तेन स्पर्शो यस्याः सा धेनुदानफलस्पर्शा। धेनुदानस्पर्शिति क्वचित्पाठः। धर्मकामार्थमोक्षदा पुरुषार्थचतुष्टयदात्री धर्मरूपा एवोर्मयस्ता वाहिनी॥ ९०॥ धुर्या श्रेष्ठा
धात्री जनयित्री पोष्ट्री दधातीति वा। पद्मा अलंकरणं धात्री विभूषणं धात्री विभूषणेति क्वचित्पाठः। धर्मिणी जगदुत्पत्त्यादिधर्मवती पुण्यवतीति वा। धर्मएव स्त्रीत्वं स्व
भावो यस्याः सा धर्मशीला च धन्विनीं कोटिभिः कृतमवनं यस्याः सा तत्कोटीनां कृतमवनं य या सा धन्विकोटिकृतावना। तथा चोक्तं। धनुषां कोटिभिर्बलं तदर्द्धं आज्ञावी
जलं। तदर्द्धं च हरेः स्थानं दानयोरिति। ध्यातुः पुरुषस्य पापहरा ध्यातपापहरा ध्यातपापहरेति क्वचित्पाठः। ध्येया बुभुक्षुभिर्मुमुक्षुभिश्च चिंत्या धावनी पवित्रकारिणी गमन
न्नमितदर्द्धं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गंगानामसहस्रंतेपंचमेविवृतेगते॥यदष्टमसूक्तंतत्तदिष्वेशोसमर्पितं॥ ॥धर्मरूपाधाराधर्मंप्रियतइतिवाधर्मधर्मिणांमध्येसारश्रेष्ठाधर्मसारा
धनंददातीतिधनदा।धनवर्द्धिनीधनवृद्धिकर्त्री।धृतिवर्द्धिनीतिक्वचित्पाठः।धर्माधर्मलक्षणौयौगुणौतयोःछेत्रीभेत्रीधर्माधर्मगुणछेत्रीधत्तूरकु
सुमानिप्रियाणियस्याःसाधत्तूरकुसुमप्रिया।धर्मेशीतन्नियंत्री।धर्मशास्त्रंजानातीतिधर्मशास्त्रज्ञाधर्मशास्त्राद्वाजानातीतिधर्मशास्त्रज्ञाधर्म
शास्त्राद्वाज्ञाअवबोधनंयस्याःसाधर्मशास्त्रज्ञाधनंचधान्यंचधनधान्येतयोर्वृद्धिकर्त्रीधनधान्यसमृद्धिदाता।धर्मलभ्यायोगैकप्राप्या॥१०॥
[illegible]॥धूनयतिपापानीतिधूः।धूर्जटेरीश्वरस्यजटायांसंस्थासंस्थितिर्यस्याःसाधूर्जटिजटासंस्था।धन्याकृतार्थाधनायहिताध
न्येतिवाधीःसामान्यात्मिकाबुद्धिंधारणावतीतितद्विशेषरूपावा॥१३॥नंदातद्दात्री।तदुक्तं।नंदाबालकनंदावेति।निर्वाणजननीकैवल्यसंपादयित्रीनंद

॥धर्मधाराधर्मसाराधनदाधनवर्द्धिनी॥११॥धर्माधर्मगुणछेत्रीधत्तूरकुसुमप्रिया॥धर्मेशीधर्मशास्त्रज्ञाधनधान्यसमृद्धिदा॥धर्मलभ्याधर्मजलाध
र्मप्रसवधर्मिणी॥ध्यानगम्यस्वरूपाचधरणीधातृपूजिता॥धूर्धूर्जटिजटासंस्थाधन्याधीर्धीरणावती॥नंदानिर्वाणजननीनंदिनीनुन्नपातका॥१४॥निषि
द्धविघ्ननिचयानिजानंदप्रकाशिनी॥नभोंगणचरीनूतिर्नम्यानारायणीनुता॥१५॥निर्मलानिर्मलाख्यानानाशिनीतापसंपदां॥नियतानित्यसुखदा
॥नानाश्चर्यमहानिधिः॥१६॥नदीनदसरोमातानायिकानाकदीर्घिका॥

यितुंशीलंयस्याःसानंदिनीवशिष्ठधेनुरूपावानुन्नानिदूरीकृतानिपातकानिययासानुन्नपातका।निषिद्धउत्सादितःविघ्ननिचयोययासानिषिद्धविघ्न
निचया।निजःस्वात्मानंदंतंप्रकाशयितुंशीलंयस्याःसानिजानंदप्रकाशिनी।नभोंगणचरीआकाशमार्गवहा।नुतिःस्तुतिरूपादीर्घत्वमार्षं।नम्यावंद्यानाना
रायणीनारायणशक्तिः॥[illegible]॥नुताब्रह्मेंद्रादिभिःस्तुता।निर्मलःनिर्गतःसंसाररूपोमलोयस्याःसानिर्मला।निर्मलंसंसारनाशकंआख्यानंकथनंयस्याःसा
निर्मलाख्यानानाशिनीतापसंपदांतापपरंपराणांविघातिनी।नियताएकरूपानितरांयतासंयतेतिवानित्यमनुखंअमलसुखंददातीतिनित्यसुखदानानाश्च
र्यमहानिधिःनानाश्चर्यंजगत्तस्यमहानिधिःपरमेरधिष्ठानमित्यर्थः।नदीसरिद्रूपानदसरोमातानदानांसरसांचजनयित्रीनायिकाश्रेष्ठासर्वनियंत्रीस

३५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

का०स०जं०ए

कोनत्रिंश

नाः२

नष्टानांसंसारपतितानांउद्धरणेमोचनेदक्षा।नष्टोद्धरणाधीराचनंदयतिसम्यग्ज्ञानंकरोतीतिनंदना।आनंदमानंदंसम्यग्दिंदातुंशीलंयस्याःसानंददायिनी।निर्णि
क्तंपवित्रीकृतंअशेषंभुवनंययासानिर्णिक्ताशेषभुवना।निर्गतःसंगःसंबंधोयस्याःसानिःसंगा।नितःसंगोनहिसंनतइतिश्रुतेः।निर्गतःउपद्रवआध्यात्मिकादिल
क्षणोयस्याःसानिरुपद्रवा।निर्गतआलंबआश्रयोयस्याःसानिरालंबा।स्वमहिम्निप्रतिष्ठितेत्यर्थः।सभगवान्कस्मिन्प्रतिष्ठितःस्वेमहिम्नीइतिश्रुतेः।निःप्रपंचा
प्रपंचातीता।एकमेवाद्वितीयमितिश्रुतेः॥निःशेषेणनाशितंमहामलमज्ञानंययासानिर्णाशितमहामला॥५०॥निर्मलज्ञानजननी।ज्ञानाद्वैतैकल
दानोत्पादिनी।निःशेषाणांप्राणिनांतापःआध्यात्मिकादिलक्षणस्तान्हरतीतिनिःशेषप्राणितापहृत्।नित्यउत्सवोयस्याःसानित्योत्सवा।नित्येनसुखे

१८ ॥२५३॥ १८ नष्टोद्धरणशीलाचनंदनानंददायिनी॥९८॥निर्णिक्ताशेषभुवनानिःसंगानिरुपद्रवा॥निरालंबानिःप्रपंचानिर्णाशितमहामला॥९८॥ १८
निर्मलज्ञानजननीनिःशेषप्राणितापहृत्॥नित्योत्सवानित्यतृप्तानिराकारानिरंजना॥९९॥निरवद्यानिरीहाचनीलकंठोत्सवाम्बुदा॥ ॥ २५
नंदिभृंगिगणस्तुत्यानागानंददानमात्मजा॥१००॥निःप्रस्पृहानाकनदीनिरयार्णवदीर्घनौः॥पुण्यप्रदापुण्यगर्भापुण्यापुण्यतरंगिणी॥ १८
॥१०१॥पृथुःपृथुफलापूर्णाप्रणतार्तिप्रभंजनी॥

न२ नस्वरूपानंदेननित्यंसर्वदावाप्तास्वानित्यतृप्ता।नमस्कार्यानमस्कारविषयाअंतर्मेतानंतरहितानिरंजना।निष्ठाकाष्ठानियमइत्यमरः।इतिपा वत्
तद्वतीनिष्ठावती।निरनिर्गतःआतंकःआशंकायस्याःसानिरातंका।तत्रकोमोहःकःशोकइतिश्रुतेः।निर्गतःपापलेपोयस्याःसानिराल्लेपा।शु
द्धमपापविद्धमितिश्रुतेः।निश्चलःकूटस्थआत्मायस्याःसानिश्चलात्मिका।निःक्रियात्मिकेतिक्वचित्पाठः।निर्गतंअवद्यंदूषणंयस्याःसानिर
वद्या।निरवद्यंनिरंजनमितिश्रुतेः।निरीहाचेष्टारहिताकूटस्थमचलंध्रुवमितिश्रुतेः।...नीलकंठोत्सवाम्बुदा।...।विश्वेश्वरमस्तकगा।नंदि
भृंगिगणस्तुत्या।नंदीचभृंगीचगणश्चतैःस्तावैर्वाग्भिर्नोनाम्भ्यांस्तुत्या।स्तुत्यहानिनागानांनागजानांनंदयंतीतिनागानंदा।...।नगात्मजाहिम
वद्दुहिता।हिमाचलतनयेतिश्रुतेः।निःप्रस्पृहाविघ्नरहिता।निरनिर्गताःप्रत्यूहायस्येतिवानाकनदीस्वर्गनदी।निरयार्णवस्यपापसमुद्रस्यपार
प्रापिकामहतीनौकेत्यर्थः॥७०॥पुण्यप्रदापुण्यंददातीतिपुण्यप्रदा।पुण्यंगर्भेयस्याःसापुण्यगर्भा।पुण्यापुण्यस्वरूपा।तदुक्तंपादेपुण्यपारनरवा
यस्यांसापुण्यनदीतिवापुण्यतरंगिणी।पृथुर्महतीपरिपूर्णेत्यर्थः।...वरूपावाप्रपृथुनिमहांतिफलानियस्याःसापृथुफला।कमनीयांस्वभावात्पृथुफलान्यरार्णसर्वव्यापिकाअनवच्छिन्नप्रवाहस्वरूपावाप्रणतानांभक्ति

ना

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

९९४

प्राणान् प्रददातीति प्राणदा नां प्रकर्षेण खंडयतीति प्राणप्रदा। प्राणजननी जंतूनां स्यादिनी॥८०॥ प्राणेशी प्राणानां नियंत्री प्राणो हिरण्यगर्भः समष्टिरू
पस्तद्रूपं वर्त्तते यस्याः सा प्राणरूपिणी। हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीदिति श्रुतेः॥ पद्ममालयं यस्याः सा पद्मालया॥
लक्ष्मीस्वरूपेत्यर्थः। परा शक्तिर्माया स्यान्तद्रूपा परा शक्तिर्विविधैव श्रूयत इति श्रुतेः। पुरं जितं त्रिपुरारेः परमा चासौ प्रिया चासौ प्रियाचेति पुर
जित्परमप्रिया॥ परा सर्वोत्कृष्टा तत्सामर्थ्याच्य धिक स्व [illegible] श्रूयत इति श्रुतेः। परफलस्य कैवल्यस्य प्राप्तिर्यस्याः सा परफलप्राप्तिः॥ समा
पीता पिताम्बर पुरनिवासं वितरसि इत्युक्तेः पावनी सर्वपापशोधनी प्रायश्चित्तं यदिस्यात्तत्र जलं का ब्रह्महत्यादि पापइत्युक्ते श्रवणपयस्विनी प्रश
स्तजननी प्रशस्ता जलवती पुण्यतोयेत्यर्थः परमानंदो यस्याः सा परानंदा स्त्री सर्ग॥९०॥ प्रकृष्टो हर्षो यस्याः सा प्रहृष्टा हर्षो प्रतीति [illegible] स्याम् इति प्रतिष्ठा
पालनी पालनकर्त्री परापरस्वरूपा पूरयतीति वा परा पुराणेषु पठिता पुराणपठिता तत्प्रतिपाद्य पुराणः परमात्मा तद्रूपत्वेन कथिता पठितेत्यर्थः प्राणा

प्राणदा प्राणजननी प्राणेशी प्राणरूपिणी॥ पद्मालया परा शक्तिः पुरजित्परमप्रिया॥ परापरफलप्राप्तिः पावनी च पयस्विनी॥१०३॥ परानंदा प्रकृष्टा
र्था प्रतिष्ठा पालनी परा॥ पुराणपठिता पीता प्रणवाक्षररूपिणी॥१०४॥ पार्वतीप्रेमसंपन्ना पशुपाशविनाशिनी॥ परमात्मस्वरूपा च परब्रह्मप्रकाशि
नी॥१०५॥ परमानंदनिष्पंदा प्रायश्चित्तस्वरूपिणी॥ पानीयरूपनिर्वाणा परित्राणपरायणा॥१०६॥ पापेंधनदवज्वाला पापारिः पापनामनुत्॥
परमैश्वर्यजननी प्रज्ञा प्राज्ञा परा वरा॥१०७॥ प्रत्यक्षलक्ष्मीः पद्माक्षी परव्योमा मतस्त्रवा॥ ॥॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सर्वेषां प्रियतमा सर्वान्प्राणातीति प्रणवाक्षरं ॐकारस्तद्रूपिणी॥१०४॥ पार्वतीप्रेमवानारूपप्रेमसंपन्ना प्रीतिसंयुक्ता। परप्रेमास्पदेत्यर्थः। पशवो जीवानां पाशा
श्चतुर्विंशति तत्त्वानि तेषां मोचनी विपाशिनी निपाठे स एवार्थः॥१००॥ गंगानाम सहस्रेऽप्युक्त्ववेकेनि हन्ते शतेः॥ यदहं मम भक्तानां नहि श्वेशो समर्पितं॥ परमात्मस्व
रूपा च॥ परब्रह्मैकलक्षणा च परब्रह्मप्रकाशिनी परब्रह्मस्फोटिनी॥ परमानंदस्य निष्पंदः [illegible] लुनंत ह्युत्पत्तिर्व्यक्तिः यस्याः सा पुण्यकर्महेतुत्वात् सा परमानंदनि
ष्पंदा॥ प्रायश्चित्तस्वरूपिणी सर्वप्रायश्चित्तरूपा प्रायश्चित्तं नुतं गंगायत्र गंगानार्विघत इति स्मृतेः॥ पानीयरूपनिर्वाणा जलस्वरूपमेव कैवल्या। कैवल्यमेव जलं इति
ख्यातेत्यर्थः। परित्राणपरायणा रक्षणे तत्परा श्रयरूपा पापान्येवेंधनानि तेषु दवज्वालाव नाशिनि निरवा पापारिः पापानां शत्रुः पापानि तन्नाम नुदतीति पापना
मनुत्। परमैश्वर्यजननी अणिमाद्यैश्वर्यदात्री॥१०॥ प्रज्ञा प्रज्ञा स्वप्रकाशज्ञाना अनेकस्वभावा प्राज्ञा ज्ञानविघनेयस्याः सा प्राज्ञी प्रत्यक्षा लक्ष्मी रूपेण स्थानि विवापा
श्चार्यस्याः प्रत्यक्षलक्ष्मीः साक्षाल्लक्ष्मीस्वरूपेति वा पद्मपत्रवदक्षिणी यस्याः सा पद्मा [illegible] क्षी परव्योमपरप्रकाशरूपं आस्तनं परलरिहितं स्वस्वरूपं भक्तेभ्यः
स्रवति प्रयच्छतीति परव्योमामृतस्रवा काशस्थो गंगादित्याभ्यायात्॥१०६॥ श्रीमंगलमूर्त्तये नमः॥ श्रीरामाय नमः॥ श्रीवरदमूर्त्तये नमः॥॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गं०प्र०अं०९

प्रसन्नममलानं तत्कार्यरूपममलेन संस्पृष्टं रूपं स्वरूपमस्याः सा प्रसन्नरूपा प्रकर्षेण निधीयते कार्यजातं प्रलयकाले स्यामिति प्रणिधिः पुनातीति पूता परमपवित्रस्व
भावा ॥ पवित्राणां पवित्रं य इति स्मृतेः । अत्यक्षदेवता परोक्षप्रत्यक्षं चेतन्यरूपा । यत्ता क्षादपरोक्षाद् ब्रह्मेति श्रुतेः ॥ २० ॥ पिनाकिपरमप्रीता विश्वेश्वरस्या
त्यंतवल्लभा परमेष्ठिनो ब्रह्मणः कमंडलुराश्रयत्वेन यस्याः सा परमेष्ठिकमंडलुः । आदावादिपितामहस्य नियमव्यापाररूपात्रे जलमिति स्मृतेः ॥
पद्मनाभपदार्घ्येण प्रसृता विष्णुपादार्घ्येण संभूता प्रस्नात्वन्नग गायिनो भगवतः पादोदकं पावनमिति विष्णुपादार्घ्य संभूते त्यादि श्रुतेः ॥ प
द्मनाभपदायात प्रसृतेति च पाठः पद्मानां मालाः वर्त्तते यस्यां सा पद्ममालिनी परमर्द्धिं ददातीति परमर्द्धिदा ॥ पुष्टिं करोतीति पुष्टिकरी पथ्या
संसाररोगस्य सा पथ्या स्वरूपा मूर्त्तिः परिपूर्णरूपा उदनादि भरणरूपा वा प्रभावती । प्रकाशवती पुनातीति पुनाना पीता नां पापकर्त्तॄणां पीता
सतीति वा गर्भान् रहंतीति पीतगर्भघ्नी पापान्येव पर्वतास्तान् नाशयितुं यस्याः सा पापपर्वतनाशिनी ॥ ११० ॥ फलं देयत्वेन वर्त्तते यस्यां सा फलिनी ॥

१८ शालं०
२५४॥
१८

प्रसन्नरूपा प्रणिधिः पूता प्रत्यक्षदेवता ॥ पिनाकिपरमप्रीता परमेष्ठिकमंडलुः ॥ पद्मनाभपदार्घ्येण प्रसृता पद्ममालिनी ॥ १०९ ॥ परमर्द्धिदा
पुष्टिकरी पथ्या मूर्त्तिः प्रभावती ॥ पुनाना पीतगर्भघ्नी पापपर्वतनाशिनी ॥ ११० ॥ फलिनी फलहस्ता च फुल्लांबुजविलोचना ॥ फालितैनोमहा ॥२
क्षेत्रा फणिलोकविभूषणं ॥ १११ ॥ फेनच्छलप्रणुन्नैना फुल्लकैरवगंधिनी ॥ फेनिलाच्छांबुधाराभा फुडुच्चाटितपातका ॥ ११२ ॥ फाणित
स्वादुसलिला फांटपथ्यजलाविका ॥ विश्वमाता च विश्वेशी विश्वा विश्वेश्वरप्रिया ॥ ११३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भक्तेभ्यो दातुं फलं हस्ते एव यस्याः सा फलहस्ता फलं मातुलिंगादि फलं हस्ते यस्या इति वा च फुल्लांबुजानीव विकसितानि लोचनानि यस्याः सा फुल्लांबुजविलोच
ना फालितं खंडितमेनसां पापानां महाक्षेत्रं यया सा फालितैनोमहाक्षेत्रा । भोगवतीरूपेण सर्पलोकविभूषणरूपा ॥ फणिलोकविभूषणं ॥ फेनच्छलेन
प्रणुन्नमेनो यया सा फेनच्छलप्रणुन्नैनाः ॥ फुल्लानि विकसितानि यत्कैरवं तद्वद्गंधो विद्यते यस्याः सा फुल्लकैरवगंधिनी ॥ फेनिलेन युक्तं यदंबु तस्य या धारा प्र
वाहस्तेन आभा दीप्तिर्यस्याः सा स्वरूपा वा सा फेनिलाच्छांबुधाराभा ॥ ४० ॥ फुडु इति शब्दानुकरणं फुडु इति शब्देन उच्चाटितं पातकं यया सा फुडुच्चाटितपातका ॥ फा
णितमिव पक्वान्नविशेष इव स्वादु सलिलं यस्याः सा फाणितस्वादुसलिला यदा फांटं तक्रं तद्वत् पथ्यं पक्वान्नं तेनाविका । विश्वेषां माता विश्वमाता
विश्वेशी सर्वेश्वरीत्यर्थः ॥ विश्वा सर्वस्वरूपा विश्वेश्वरस्य प्रिया ॥ विश्वेश्वरो वा प्रियो यस्याः सा विश्वेश्वरप्रिया ॥ ११३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

496

ब्रह्मणेपरमात्मनेहिरण्यगर्भायवेदान्पुरा हिता ब्रह्मण्या हिरण्यगर्भादीन्करोतीतिब्रह्मण्यता ब्रह्मणः शक्तिः ब्राह्मी ब्रह्मणि भवानेकर्म्मल जगत्स्थितिरूपा वा ॥५०॥
ब्रह्मिष्ठात्वमहिमस्थैर्यः ब्राह्मणत्वा ॥ विगतं मलं पापं यस्मात्तथाभूतमुदकं यस्याः सा विमलोदका ॥ विभावरी रात्रिरूपा ॥ अघोरघुघ्न स्य भार्यारूपा
वा तथाश्च पार्श्वे ॥ श्रीरघुनाथो महाराजः मानमंडलपालकः ॥ तस्यासन्शतसाहस्राः सन्ततः कमलेक्षणाः ॥ तासां विभावरी श्रेष्ठा वैष्णवतनुमध्यमेति ॥ चावि
रजा ॥ विगतं रजो यस्याः सा ॥ रजःशुद्धसत्वस्वरूपः ॥ विक्रान्तव्याप्तमनेकं विष्टपं भुवनं यया सा विक्रान्तविष्टपा ॥ विश्वमित्रं जगद्धितैषिणी ॥ विक्रपदा दुर्गा
विष्णुपदी ॥ विष्णो ॥ स्यं वैष्णवी ॥ वैष्णवानां विष्णुभक्तानां प्रिया वैष्णवप्रिया ॥ विरूपाक्षो त्रिनेत्रः प्रियं करोतीति विरूपाक्षप्रियकरी ॥ ८७ ॥ विभूतिरणिमादि ऐ
श्वर्यरूपा ॥ विश्वतः सर्वतो मुखानि यस्याः सा विश्वतोमुखी ॥ सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोक्षिशिरोमुखमिति स्मृतेः ॥ ११५ ॥ विगतः पाशो बन्धनं यस्याः सा
संसाररूपं बन्धनं यस्याः सा ॥ विपाशा नदीविशेषरूपा वा ॥ तथा चाश्विषपर्वणि । दृषद्वती विपाशां च विपापां स्थूलवालुकामिति ॥ विबुधस्य वस्त्रोः स्वैर्बुधाद

श्रीहिरण्य ब्रह्मस्वरूपा ब्रह्मिष्ठा ॥ विमलोदका ॥ विभावरी चाविरजा विक्रान्तानेकविष्टपा ॥ ११४ ॥ विश्वमित्रा विष्णुपदी वैष्णवी वैष्णव
प्रिया ॥ विरूपाक्षप्रियकरी विभूतिर्विश्वतोमुखी ॥ ११५ ॥ विपाशा वैबुधी वेद्या वेदाक्षररसस्रवा ॥ विद्या वेगवती वंद्या बृंहिणी
ब्रह्मवादिनी ॥ ११६ ॥ वरदा विप्रकृष्टा च वरिष्ठा च विशोधिनी ॥ विद्याधरी विशोका च वयोवृन्दनिषेविता ॥ ११७ ॥ बहूदका बलवती
व्योमस्था विबुधप्रिया ॥ ११८ ॥

॥ ॥ वस्त्रेकभवा वा वेद्या वेत्तुं योग्या वेद्या वेद्येति चान्यत्र वेदाक्षरेभ्यो वेदान्तेभ्यो ब्रह्मानन्दरसं स्रवतीति ब्रह्मानन्दस्य स्रवो
यस्याः सा ब्रह्मानन्दस्रवा ॥ विद्या ब्रह्मविद्यारूपा ॥ वेगवती स्रोतोगा ॥ वन्दनीया वंद्या ॥ [illegible] बृंहिणी देहे [illegible] प्राणानां पित्री ॥ ७७ ॥ ब्रह्म वक्तुं शीलं यस्याः वा६
सा ब्रह्मवादिनी ॥ वरं ददातीति वरदा ॥ विशेषेण प्रकृष्टा विप्रकृष्टा ॥ सर्वोत्तमस्वरूपः ॥ चवरिष्ठा ॥ वौपासिणिहोलेशात इति विशोधनगाडुः शोधकः तोरयातीति धारयति पाप्य
तीति विशोधनी वा धौविकस्तान् ब्रह्मविद्यारूपान नमयति व्याप्यतीति विशोधनी विशेषेण ज्ञो ध्यतिपवित्रयतीति वा ॥ विद्याधरतीति विद्याधरी विद्याधरस्त्री
रूपिणी वा ॥ जानाति कमलो रूपेति विशेषेण ॥ विगतः शोको यस्याः सा विशोका ॥ वयोवृन्दैः पक्षिसमूहैः नितरां सेविता वयोवृन्दनिषेविता बहून्युदकानि यस्यां
सा बहूदका ॥ बलं वर्त्तते यस्याः सा बलवती ॥ ८० ॥ व्योमस्था परमे व्योम्नि तिष्ठतीति व्योमस्था परमे व्योमन्निषण्णा दिस्मृतेः ॥ विबुधानां दे
वानां प्रिया विश्वैश्वर्ये प्रिया वा विबुधप्रिया ॥ ११८ ॥ ५ ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ ॥ ॥
स्प२

३५७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

497

ना॰ स॰ अ॰ एको

न॰ टि॰ १॰

॥२५५॥

वाणीवचनरूपा सरस्वतीरूपा वा वेदप्रतिपादकत्वेन वर्त्ततेयस्याः सा वेदवती मोऽमेणेऽत्तरकांडप्रसिद्धा॥ कृतेयुगेवेदवती त्रेतायां जनकात्मजा॥ द्वापरे द्रौपदी
जातेन कृष्णा निहा॥ पत्नीतिवचनात्॥ विता ज्ञानस्वरूपा॥ ब्रह्मविद्यास्वरूपतरमोऽवि धतेयस्याः सा ब्रह्मविद्यातरंगिणी ब्रह्मविद्यानदीस्वरूपा ब्रह्मांड
कोटिषु तितंब्रह्मांडानि व्याप्तमंबु यस्याः सा ब्रह्मांडकोटिव्याप्तांबुः ब्रह्महत्यापहारिणी ब्राह्मणवधापहरणशीला ब्रह्मेशा विष्णुरूपा हिरण्यगर्भविष्णुना
धनारायणस्वरूपा च बुद्धितः कारणभेदस्तद्रूपा॥ बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मीतिभगवद्वचनात्॥ ज्ञानस्वरूपा च॥२०॥ विभावे मैश्वर्ये विभवोयास्मिंस्तत्
भवं वा वर्द्धयितुं शीलं यस्याः सा विभववर्द्धिनी विशेषेण लासं तु शीलं यस्य ताद्दशं सुखं विलासिनां वा सुखं ददातीति विलासिसुखदा वेश्या वेश्यजातिरूपा॥
वश्यपाशीतपाटैश्वर्याभोनेसर्पः॥ तथा च भागवते स्त्रवं तिसरितो भीजाः रतीविम्बाविम्बवाक्याः कृताः शाब्द तो विशेषरूपे सर्थः व्यापिनी व्यापनशीला च
रूपापारीणः धर्मो सत्तित्रूपेसर्थेः वृषांकस्य वृषध्वजस्य मौलिमस्तके निलयमाश्रयोयस्याः सा वृषांकमौलिनिलया॥ विपन्नानां विपद्ग्रस्तानां स्वजने
मतानां वा आर्तिप्रभंजिनी॥१२०॥ विभिः पक्षिभिः व्याप्ता या सीतीयावत्॥ विनयपुक्ता इति वा विनीता विशेषेण नतान् मेसर्थः गरुडप्रस्तत्रूपा वा ब्र

वाणीवेदवती वित्ता ब्रह्मविद्यातरंगिणी॥ ब्रह्मांडकोटिव्याप्तांबु ब्रह्महत्यापहारिणी॥११८॥ ब्रह्मेशा विष्णुरूपा च बुद्धिर्विभववर्द्धिनी॥ विलासि
सुखदा वश्या व्यापिनी च वृषारणिः॥११९॥ वृषांकमौलिनिलया विपन्नार्तिप्रभंजिनी॥१२०॥ विनीता विनता ब्रध्नतनया विनयान्विता॥
विपंची वाद्यकुशला वेणुश्रुतिविचक्षणा॥१२१॥ वर्चस्करी बलकरी बलोन्मूलितकल्मषा॥ विपाका विगतातंका विकल्पपरिवर्जिता॥
॥१२२॥ वृष्टिकर्त्री वृष्टिजला विधिर्विच्छिन्नबंधना॥

ध्नतनया गोस्वरूपा सूर्यतनया हि गा वा इति श्रुतेः यमुनारूपा वा॥७॥ गंगा नाम सहस्रे अस्मिन्विरते सहस्रनेशते॥ यदष्टमस्तत्र तद्विद्वेशो नामीयते॥२॥
विनयेन अन्विता युक्ता विनयान्विता॥ वीणाप्रभृतीनां तु यन्त्रसमुदायेन अन्विता॥ विपंची वीणा तद्रूपा वीणा वेणुनंदा॥ रिवाघतरूपायतेनमद्रसादितत्रैवा
नैः॥ वाद्यकुशला वादनेन त्रकुशला दक्षा॥ वेणुश्रुतेश्च परागाविशेषशाने विचक्षणा निपुणा वर्चस्करी तेजस्करी बलकरी सामर्थ्यकरी बलेन
ज्ञानेन सामर्थ्येन वा उन्मूलितानि कल्मषानि यया सा बलोन्मूलितकल्मषा॥ विगताः पापा यस्याः सा विगतपापा विशेषेण गतआतंको भयं यस्याः
सा विगतातंका विकल्पपरिवर्जिता अरोपभेदरहिता वृष्टिकरी सविताखरूपा आदित्याज्जायते वृष्टिरितिश्रुतेः स्मृतेश्च॥ वृष्टिजला वृष्टेः कारणभूतंगे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

८

भक्तानां व्रतस्य संकल्पस्यानुसारेण यस्याः सा व्रतरूपा॥ एकादश्यां व्रतस्वरूपा वा॥ बहूनां विघ्नानां विनाशं करोतीति बहुविघ्नविनाशकर्त्री॥ बहुविघ्नविनाशा
त्ह्रदिति केचित् वसुधारा वसोर्धारारूपा वसून् रत्नाष्ठादीन् स्मात्तरूपेण धरतीति वा वसुमती स्वर्णादिमती पृथ्वीरूपा वा॥ विचित्राण्यंगानि यस्याः सा वि-
चित्रांगी २०॥ विश्वावसुः सूर्यस्तद्रूपा वह्निरूपा वा विशेषण जयतीति विजया भवान्याः सखी रूपा वा॥ विश्ववीजं जगदुत्पादनानिमित्तं वामा मनोहरा॥ चंद्रे
वी चेति वामदेवी वामदेवस्य पत्नीति वा॥ वरान् प्रददातीति वरप्रदा॥ मंदाकिनी स्वर्गगंगा॥ महान् आनंदो यस्याः सा महानंदा॥ महाश्चासावानंद
श्चेति वा अस्मिन् पक्षे स्त्रीत्वमार्षं॥ माता प्रमाता सर्वहितेच्छिणीति वा पापानां मुक्त्यै तरंगो यस्याः अस्ति सा मुक्तितरंगिणी कुतो वीची वीचीस्तुल्पपदिग
तालोचनपथ इत्युक्तेः मुक्तिरूपास्तरंगा यस्याः सा॥ तथा महाननुदयो यस्याः सा महोदया महोदयस्वरूपा वा मधुमधु नंजलं यस्या अस्ति सा मधुमती
७ नदीविशेषरूपा वा इरावती मधुमती सत्रैव तेः॥ महत् पुण्यं यया सा महापुण्या स्वरूपा वा मुदाकरा मुदो हर्षस्याकरा आश्रयभूता टाबेत त्वं केचित्॥१२५॥ महापुण्य

व्रतरूपा विघ्नरूपा बहुविघ्नविनाशकृत्॥ वसुधारा वसुमती विचित्रांगी विभावसुः॥ विजया विश्वबीजं च वामदेवी वरप्रदा॥

मु० २ ॥१२४॥ मंदाकिनी महानंदा माता मुक्तितरंगिणी॥ महोदया मधुमती महापुण्या मुदाकरा॥१२५॥ मुनिस्तुता मोहहंत्री
महातीर्था मधुस्रवा॥ माधवी मानिनी मान्या मनोरथपथातिगा॥१२६॥ मोक्षदा मतिदा मुख्या महाभाग्यजना
श्रिता॥ महावेगवती मेध्या महा महीषिदक्षिणा॥१२७॥

मुनिभिः स्तुता मुनिस्तुता मुनिभिः पूजिता सर्वैरिति स्मृतेः॥ ३०॥ मोहहंत्री अज्ञाननाशयित्री महान्ति तीर्थानि यस्यां सा महातीर्था॥ सर्वतीर्थमयी गंगे
त्युक्तेः॥ महातीर्थरूपा वा मधु मधुरमुदकं स्रवतीति मधुस्रवा॥ मा या लक्ष्मीः तपोनिवं त्रीधवरूपा वा माधवी तथाचरिहरिवंशे॥ माया विद्या हरेः प्रो
क्ता तस्या ईशो [illegible] भगवान्॥ तस्या धवः स्वामीति शब्दितः इति॥ माधवस्येयं मधुवंशोद्भवा स तु जरारूपा मधुविद्या वा बोध्या वा मननात्ध्यानयोग
च्च विद्धि भारते माधव इति व्यासवचनात्॥ मानः पूजा वर्त्ततेयस्याः सा मानिनी प्रेमसंरंभो वा मनः शांततनुत्वा मायी घवसद्यां सर्वर्त्तते यस्या इति वा मान्या
पूज्या मनोरथं मनसोऽभ्यगच्छतीति मनोरथपथातिगा॥ सर्वस्यापि वेश्यर्थ॥ मोक्षं ददातीति मोक्षदा ऽभ्यो ऽयमेभ्यः स्वइच्छतीति वा मोक्षदा मुख्या श्रेष्ठा महद्भा
ग्ययेपातैर्जनैः सेवि ता महाभाग्यजनाश्रिता॥ महान् वेगो स्य भावः प्रियो वा यस्याः सा महावेगवती तथा महदृष्टि संसार नाशिनीति [illegible] थाचक्षस्येति॥
वा मनुः शरीर संसारं दधे त्वं पुनर्भवकथां विलुपसि॥ वेपूरीत्यमिह तेषु रापगा येषु तासादतत्व मीहत इति तत्र मतिदा ऐश्वर्यं दात्तनिर्भयं यस्याः
भूतिमैश्वर्यं वा भूषयतीति विभूषणा भूतिदक्षिणेति पाठे भक्तेभ्य ऐश्वर्यदाने समर्थेस्यर्थः॥ भवभूषयतीति केचित्॥१२७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

= एतानि मंदाकिन्यादीनि महाभाग्यजनाश्रितांतानि नामानि त्वावा भावस्वरूपिणी त्येतन्नाम्नः पुरः पठ्यानि = २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्रिलोचनस्याभिप्रायं जानातीति भाललोचनभावज्ञा तं चक्षव्यं चक्षवच्छक्तं व्यक्तं वंति तेषां प्रभुः ।।७०।। ज्ञानं तिज्ञानप्रशमनी मत्वा ज्ञानेन ना
शानेन व्याप्तिज्ञानोच्छ्री ।।भिन्नो विदारितो ब्रह्मांडमंडपो यया सा भिन्नब्रह्मांडमंडपा ।।भक्तारिदारितीति भक्तैर्भक्तस्यासुखेन लक्ष्यते इति सुलक्षा
भाग्यवद्दृष्टिगोचरी ।।भाग्याद्दृष्टिवतां नेत्रविषयः ।।टाबंतत्वं कचित् ।।भोजितं नाशितं भक्तोल्लवानां उपद्रवाणां कष्टं समूहो यया सा भोजि
तोपल्लवकुला भक्ष्यं पक्वान्नं भोज्यं सिद्धान्नं ताभ्यां सुखप्रददातीति भक्ष्यभोज्यसुखप्रदाति ... भिक्षुणि भिक्षुभिक्षयाच
ली... या भिक्षूणां परमहंसानां माता मोक्षस्तनदात्री भावमयी ति उत्पादयतीति भावा ।।७०।।भावस्वरूपिणी पदार्थस्वरूपिणी सर्वत्र
स्वाइदं सर्वं पदार्थमात्मेति स्मृतेः ।।१२८।। ।।महान् वेगो वर्त्तते यस्याः सा महावेगवती ।।मेध्या पवित्रा पवित्राणां पवित्रं य इति स्मृतेः ।।महा
।६।। उल्लवरूपा ।।महत् उच्छ्रवं इति वचनात् ।।महिमानो भूषणानि यस्याः सा महिम्नो भूषणं ती ...तिमहिमभूषणा ।।महिमजिर्वाणि १८

भाललोचनभावज्ञा भक्तभव्यभवप्रभुः ।।ज्ञानविज्ञानप्रशम... भिन्नब्रह्मांडमंडपा ।।भक्ताक्षरिदा सुलक्ष
ला भाग्यवद्दृष्टिगोचरा ।।भोजितोपल्लवकुला भक्ष्यभोज्यसुखप्रदा ।।१२९।। भिक्षाणी या भिक्षुमाता भावा भा ।। २५६ ।।
वस्वरूपिणी ।।महावेगवती मेध्या महामाया महिमभूषणा ।।महाप्रभावा महती मीनचंचललोचना ।।१३०।।महाका १८
रुण्यसंपूर्णा महर्द्धिश्च महोत्पला ।।मूर्तिमन्मुक्तिरमणी मणिमाणिक्यभूषणा ।।१३१।।मुक्ताकलापनेपथ्या
मनोनयननंदिनी ।।महापातकराशिघ्नी महादेवार्द्धहारिणी ।।१३२।। ।। ।।

ष्यत इति तथा ।।महान् प्रभावो यस्याः सा महाप्रभावा ।।महती अपरिच्छिन्ना ।।मीनेइव चंचलानि लोचनानि यस्याः सा मीनचंचललोचना ।।महत्का
कारुण्येन करुणया ... संपूर्णा महाकारुण्यसंपूर्णा ।।संपन्ना महती ऋद्धिर्यस्याः सा महर्द्धिः ।।७०।। महन्ति उत्पलानि यस्याः सा महोत्पला ...
मतः ।।प्रत्यक्षशरीरवती ।।परंब्रह्मैव तीर्थं भागीरथी प्रत्यक्षा पुरतः स्थिता ... ।।मुक्तिरमणी मुक्तिरूपा रमणी सुंदरी स्त्री मणयो माणिक्या
नि च भूषणानि यस्याः सा मणिमाणिक्यभूषणा ।।मुक्ताकलापः ... नेपथ्यं ... कं यस्याः
यस्याः सा मुक्ताकलापनेपथ्या ।।मनांसि नयनानि च नंदयतीति ... यस्याः सा मनोनयननंदिनी ।।महापातकराशिघ्नी महापातकस्य
समूहानां घ्नी ।।महादेवस्यार्द्धं शरीरं हरति स्वीकरोति यस्याः सा महादेवार्द्धहारिणी गौरीरूपेणेत्यर्थः ।।१३२।। ।। ।। ।। ।।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

महत्यऊर्म्मिर्मालाः वर्त्ततेयस्याःसामहोर्म्मिमालिनीमुक्तामुक्तस्वरूपा॥८०॥गंगानामसहस्त्रेस्मिन्नव्रव्ह्मेविवृतेरोते। यदद्दष्टमभरक्तत्र तद्दिष्टेस्तेसमर्पितं॥ महतीचा सौदेवीचमहादेवी॥मनोसिउन्मन्यतेउत्कृष्टज्ञानमुक्तास्निकरोतीतिमनोन्मनी॥सत्वशुद्धिकारिणीत्यर्थः॥संधिरार्षः।महतांपुण्यानांउदयेनपूर्वेन प्राप्यागम्यामहत्पुण्योदयप्राप्यामायेवतिमिरमंधकारस्तस्यचंद्रिकानाशिका।मायातिमिरचंद्रिका।महतीचासौविद्याचेतिमहाविद्याब्रह्मविद्यास्वरूपेत्य र्थः॥महतीचासौमायाचेतिमहामायास्वकार्यव्यापकमेत्यर्थः।स्वकार्यव्यापकत्वंमहत्वंमहतीमेधायस्याःसामहामेधाब्रह्माकारबुद्धिरूपाबा।म हच्चतदौषधंचेतिमहौषधं॥महामोहमहौषधमितिपाठेहृद्ध्मानमोहोयस्याःसामहामोहात्रापिमहत्वंस्वकार्यव्यापकत्वंच सावमहौषधंचेतितथाऽत्रम हत्वंसंसाररोगनिवर्त्तकत्वमेवअस्मिन्पक्षेनामद्वयमिदंमार्त्तंडमंडलजयंतीरूपांधरतीतिमालाधरीमालाकारपलीरूपावामहानुपायःप्राप्तिसाधनःश्रवण मननादिलक्षणउपायोयस्याःसामहोपायाणुरूपाथेचतुष्टयेमहोपायरूपाबा॥१०॥महान्तउरगावासुकिप्रमुखाअनंतयोविस्फुक्तानियस्याःसामहोरगविभूषणा॥

महोर्म्मिर्मालिनीमुक्तामहादेवीमनोन्मनी॥महत्पुण्योदयप्राप्यामायातिमिरचंद्रिका॥१२३॥महाविद्यामहामायामहामेधामहौषधं॥मालाधरीम होपायामहोरगविभूषणा॥१२४॥महामोहप्रशमनीमहामंगलमंगला॥मार्त्तंडमंडलचरीमहालक्ष्मीर्मदोज्झिता॥१२५॥यशस्विनीयशोदाच योग्यायुक्तात्मसेविता॥योगसिद्धिप्रदायाज्यायज्ञेशापरिपूजिता॥१२६॥यज्ञेश्वरीयज्ञफलदायज्ञनीयायज्ञस्करी॥यमिसेव्या

सर्वभूषणेत्यर्थः॥१२४॥महामोहंप्रशमयतीतिमहामोहप्रशमनीमहामंगलानामपिमंगलंमहामंगलमंगलं॥मंगलानांचमंगलमितिस्मृतेः॥सूर्यमंडलेवर्त्ततेइ तिमार्त्तंडमंडलचरीआकाशगंगारूपेणसूर्यमंडलेचरतीतिवामहतीचासौलक्ष्मीश्चेतिमहालक्ष्मीः॥महत्वंनिरतिशयसाम्यत्वंमदउज्झितोययासामदोज्झि तावोज्झितामदोज्झितायशोवर्त्ततेयस्याःसायशस्विनी॥यशोददातीतियशोदा॥नदपत्नीरूपाबा॥चाप्यन्या योग्यायहिता॥योगगम्येतिबा॥युक्तआत्मायेषां तैःसेवितायुक्तात्मसेविता॥२०॥योगानामष्टांगादीनांसिद्धिप्रदा।याज्याप्रयायजेमानस्वरूपानायज्ञेशानपरिपूरिताव्याख्याता अधिष्ठितेतियावत्॥यज्ञेनाप रिपूजितेतिकेचित्पाठः।तत्रयज्ञेशः।पूजितोययासायज्ञेशापरिपूजिता।यद्वायज्ञेशाःश्राद्धकृतेनपरिपूजितेतिव्याख्येयं।तथाचहरिवंशेपार्तिनातहरणे।अथाय योविष्णुपदीस्मृतापिकेनधारितासंपूज्यजातांनतः।कृष्णःसर्वास्त्वामस्मत्याम्यक्षजहरतियज्ञेश्वरीयज्ञाधिष्ठात्रीदेवतास्मृता .... यज्ञफलप्रददातीतियज्ञफलप्रदाभक्ता नांसंउत्पतीतिवायज्ञनीयायज्ञस्करीभुक्तफलनिकरीयमिसेव्याजितेंद्रियैःसेवनीयायोगेनमायासंबंधेनयोनिःकारणंयोगयोनिः।योगस्यषडंगादेयोनिर्हेतुरिति वासाधीजीवात्मनोरैक्यचिंतनंसवर्त्ततेयस्याःसा...योगिनीयोगिनीगणरूपाच॥१०॥युक्ताबुद्धिर्ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानंतद्ददातीतियुक्तबुद्धिदा॥युक्तेभ्योजि तेंद्रियेभ्योवाबुद्धिदायुक्तसिद्धिदेतिपाठेजीवन्मुक्तरूपसिद्धिदेत्यर्थः॥१२७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परि५

वि३

K K S U LIBRARY RAMTEK 441 106 M 1353 Dist Nagpur

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

Acc. No. ~~४३२~~ M1353
Title ! - काशीखण्ड (स्कंद) (स्कंदपुराण)
Subject :- पुराण -
Author :- वेदव्यास -
पत्रे 501 to 750
~~पेज~~ : ।।२६
(501)
K.K.S.U. LIBRARY RAMTEK 441 106 M1353 Dist Nagpur

याव॰

योगश्च ज्ञानं च योगेन वा ज्ञानं तत्प्रददातीति योगज्ञानप्रदा युक्ता संयता जितेंद्रिया इतिं ता पुंश्चल्यां प्रहतं तेजः कोनिवारयितुं क्षमः गङ्गा आत्मारामेश्वरस्ते भग वंतम मोक्षलक्ष्मि ति वचनात् यमाघघ्नी गयायां युक्ता ति यमाघघ्नी गया योगयुक्ता । यं जितं नियं जिता ॥ अघौघा नां पापसमूहानां संचारो यस्या सा यं त्रिता घौघ संचारा यमलोकं निवारयितुं शीलं यस्याः सा यमलोकनिवारिणी यातायातं मरणजन्मनी प्रशमयतीति या तायातप्रशमनी । यातनानां नाममात्रं निकृंततीति यातनानाम कृंतनी ॥ यातनाम कृंतनी तिपाठे यातनानां मूलपापं यातनानां कृंतनाचेति केचित् । यामिनी राहिमाच्छादा ॥ चंद्ररश्मिवन्निर्मलोदका युगधर्मैर्हिंसान्तादिभिर्विवर्जिता युगधर्मविवर्जिता रेवती ग्रहविशेषो बलदेवकांता वा नक्षत्रविशेषो वा तद्रूपा रेवती रमतिर
एतत्वात् रम्या रमणी यारला निर्गता यस्याः सा रत्नगर्भा । समुद्ररूपा वा रमा लक्ष्मीः तद्रूपा नारीति रमली या कामाग ना वा मदनपत्नी रत्यर्थः ॥१३२॥

योगज्ञानप्रदा युक्ता यमाघघ्नी गया योगयुक्ता ॥ यंत्रिताघौघसंचारा यमलोकनिवारिणी ॥१३७॥ यातायातप्रशमनी यातनानाममर्कृंतनी ॥ यामिनी राहिमाच्छोदा युगधर्मविवर्जिता ॥१३९॥ रेवती रतिकृद्रम्या रत्नगर्भा रमा रतिः ॥ रत्नाकरप्रेमपात्रं रसज्ञा रसरूपिणी ॥१४०॥ रत्नप्रासादगर्भा च रमणीयतरंगिणी ॥ रत्नार्चीरुद्ररमणी रागद्वेषविनाशिनी ॥१४१॥ 〈१८〉〈॥२५१॥〉〈१८〉

रत्नाकरप्रेमपात्रं समुद्रस्यस्नेहाश्रयः कांतेत्यर्थः ॥ रसं ब्रह्म रसं ज्ञानातीति रसज्ञा रसो वै स इति श्रुतेः ॥ षड्रसज्ञा ना रसरूपिणी ब्रह्मर सरूपा वा रत्न निर्मिताः देवालयाः गर्भे यस्याः सा रत्नप्रासादगर्भा प्रासादरत्नैर्विचित्रा श्वेतामलिंगगङ्गा अपि गंगा जलं ॥ स्त्रिष्वं तिकल्मिक ल्मष भीतितइ ति स्मृतेः रत्नप्रसादगर्भेति पाठे उत्कटप्रसादगर्भेत्यर्थः ॥५०॥ च ॥ रमणो यास्तरंगा वर्त स्त्र यस्यां सा रमणीयतरंगिणी ॥ रत्नानाम चिंदीप्तिर्यस्याः सा रत्नार्चिः रुद्रं रमयतीति रुद्ररमणी ॥ रागद्वेषावि नाशिनी ॥ रागद्वेषयोर्हंत्री ॥ श्री ॥५१॥ श्रीभवानीशंकराभ्यां नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीमंगळमूर्तये नमः ॥

Checked 2017

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

502

रत्न४

रम्यनिनयनमनांसि॥ लिरामा॥ रामाऽत्तमस्त्रीस्वरूपा सांबपत्नी कुष्मांडदुहिता वा॥ तथा च स्मरणयुक्ते हरिवंशे सांबाय दीयतां रामा कुष्मांडदुहिता शुभेति रमयंत्यस्यां योगिन इ
ति वा रामा॥ तदुक्तं॥ रमंते योगिनोऽनंते विदानंदे परात्मनि। इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयत इति॥ रम्यं मनोहरं स्वरूपं यस्याः सा रम्यरूपा॥ रोगजीवातुरूपिणी संसा
ररोगग्रस्तानां जीवनौषधरूपिणी॥ रुविकरोति नितिरुविकर्तारो बयती तिरोषि नी॥ ६०॥ रमा लक्ष्मीस्तस्यै हिता रम्या॥ रुविं रातीति रुविरा मनोहरा। वा रोगं संसाररोगमात्रं वा
यस्याः सा रोगहारिणी॥ राजंते हंसाः यस्यां सा राजहंसा॥ रत्नवती अनेकैः संयुक्ता रववती ति पाठे स्मरणाः संगमेन योरवो ध्वनिः स वर्त्तते यस्यां सा रववतीति व्याख्येयं तथा बा
लकांडे॥ लतारसयूरैरम्या सरितसागरंगमा॥ केका मेव वर्त्तते राममनसा निर्मितं सरः। ब्रह्मणा रघुशार्दूल मानसं नाम तेन तत्॥ तस्मात्सुस्राव सरसः सायोध्यामुपगूहयन्
॥ सरः प्रवृत्ता सरयूः पुण्या ब्रह्मसरश्च्युता॥ शब्दोयं विपुलस्तस्या जाह्नवीमपि वर्त्तते॥ वा रिसंघर्षतो रामप्रणाममप्रयतः कुर्विति॥ राजमानो राजमानानां केल्लोलानां राजिर्यस्याः

रमारामा रम्यरूपा रोगजीवातुरूपिणी॥ रुविकरोवनी रम्या रुविरा रोगहारिणी॥ १५४॥ राजहंसा रववती राजत्कल्लोलराजिका॥ श्रीनाम॥
रामणीयकरेखा वेरुजारी रोगशोषिणी॥ राकारं कान्तिकामनी रम्या रौघ्रुरावणी॥ रागिरंजी नशिवा रूपलावण्यशेवधिः॥ १५५॥ लोकप्रस्त्रैलोकवंद्या लोलल्कं४
जल्कल्लोलराजिका॥ राजत्कल्लोलराजिके ति पाठे स एवार्थः॥ १५२॥ रमणीया एव रामणीयकं रेखा जलधाराः सा मुद्रेका वा यस्याः रामणीकरेखा। रामणीयकवेशावेतिकाविसाठ
वेशः शोभा वा रुजां रोगाणां अरीरुजारिः॥ रोगरोषो वर्त्तते यस्याः सा रोगरोषिणी शोषयत्योषिणी लिकृविस्या ऽः रोगरोषिणी वान्यत्र॥ राका पूर्णचंद्रा पौर्णिमासी स्वरूपा वा॥ ७०॥ रं
कारणां दरिद्राणां आर्त्तिपीडां शमयतीति रंकार्त्तिनाशिनी॥ शामनी॥ रम्या रमणीया॥ रम्यामि रणिथः अः विष्णुः आश्रयत्वेन वर्त्तते यस्याः सा इति वा॥ रोलंबानां भ्रमराणा
रावो यस्यां सा रोलंबरावा विणी सृष्टिस्थितिसंहारेच्छारूपो रागो यस्याः अस्तीति रागिणी शोभागमात्रां श्रयावा॥ रंजितमपि च्युलोकानां शिवं कैवल्यं रंजितो नुरंजितो पि शिव ईश्वरो
यया सा रंजितशिवा रूपलावण्ययोः सौंदर्ययोः शेवधिर्निधिर्याश्रयइस्यर्थः॥ लोकप्रस्त्रैलोका नां जननी लोकवंद्या जनैः स्तुत्या वंद्या वा॥ लोललताका कल्लोलानां माला
वर्त्तते यस्याः सा लोलल्कल्लोलमालिनी॥ लीला सृष्टिस्थितिमहारूपा वर्त्तते यस्याः सा लीलावती दिवोसमहिषी वा एकदा वसनप्राप्य दिवोदासस्य भर्तुः॥ राज्ञी लीला
वती नाम शौरी तं विन्यवेदयादिति लैवोक्तेः॥ ८०॥ लोकभर्त्तुं भुवनानामधिष्ठानलोकलोलवनवं डिका जनमात्रेनत्राणा आह्लादयित्री॥ १५५॥ श्रीरामायनमः॥ श्री॥ छ॥

कमलिनी॥ लीलावतीसौभाग्यकौमुदी कनवांकुरैः॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

503

लेखं ज्ञा स्वंसवती स्यादयंती ति लेखस्रवं ती तथा अपारमूर्ध्वस्त्रं शास्त्रवतीं वादिनिदेवनदीविभा लस्यलरकस्प लंपरस्य जनस्येव प्रसादो निर्मय प्रतीतिः॥ अङ्गवल्लभा सती पस्ता
नादोयस्यासा लस्माः लंटभी शिशिपाठे लंपटस्त्री भाये भैर्यं यस्या इति व्याख्येयं सर्वनी प्रत्ययः॥ लघु मंथरो वेगो यस्याः सा लघुवेगा॥ लघुत्व रक्ता नी वित्व
हारिणी लास्यं नो नृ संततरंगाएव हस्ता यस्याः सा लास्यत्तरंगहस्ता॥ ललिता मनोहरा ललिताख्या शैस्थदेवी वा॥ लय प्रगाग मपरिणाधा गच्छति लयपक्षगा॥१०॥
लोकबंधुर्लोकमात्रहितैषिणी॥ लोकधात्री जनमात्रस्य पा श्री लोकोत्तरगुणोर्जिता। लोकातिकांतगुणैरुर्जिता लोकत्रयाणां हितं यया सा लोकत्रयहिता॥
लोक्यते आलोक्यते मुमुक्षुभिरिति लोका लोकरूपा वा लक्ष्मी लक्ष्मीस्वरूपा वा लक्षणैः सत्यज्ञानानंतानंदादिभिर्युक्ता तत्स्वरूपा वा तत्स्वज्ञानानंतानंदादिस्वरूप
लक्षणै गंगजन्मादिनरस्थलक्षणैः करुणत्वादिगुणैः स मीवीनैः सामुद्रिकोदिकस्त्री लक्षणैर्वा लक्षिता लक्षणलक्षिता॥१४७॥ लीला भगवत्क्रीडारूपा वा। पञ्चका

लेखस्त्रवंती लस्माभा लघुवेगा लघुत्वहृत्॥ लास्यत्तरंगहस्ता ललिता लयपक्षगा॥१४६॥ लोकबंधुर्लोकधात्री लोकोत्तरगुणो १८
र्जिता॥ लोकत्रयहिता लोका लक्ष्मीर्लक्षणलक्षिता॥१४७॥ लीला लक्षितनिर्वाणा लावण्यामृतवर्षिणी॥ वैश्वानरीवासव ॥२५६॥
ड्या वंध्यात्वपरिहारिणी॥१४८॥ वासुदेवांघ्रिरेणुघ्नी वज्रिवज्रनिवारिणी॥ शुभावती शुभफला शांतिः शंतनुवल्लभा॥१४९॥ १८

जमहिषीरूपा वा। तथा अवासि निर्वृति। लक्षितं दर्शितं निर्वाणं यया सा लक्षितनिर्वाणा लावण्यमेव अमृतं तद्वर्षिणी लावण्यामृतवर्षिणी महालवणस्य लवणं रागविस्य
इदं जलं लावण्यं रत्नादिसंपन्नं। अमृतं केवल्यं तद्वर्षितुं शीलं यस्याः सा तथा वैश्वानरी आग्नेयी शक्तिः स्वाहादाहिकात्मरूपा॥१००॥ गंगानामसहस्रे स्मिन् वि वृतेन वमे
शेति। पदद्वयं पूर्वेण तत्र हि स्वेष्ट्रोमम पूर्वितं॥१॥ वा सुवेड्या इंद्रस्य स्तुत्या वंध्यात्वं परिहर्तुं शीलं यस्याः सा वंध्यात्वपरिहारिणी वासुदेवांघ्रिरेणुं हर्तुं शीलं यस्याः सा
वासुदेवांघ्रिरेणुघ्नी वज्रिणः इंद्रस्य वज्रं कुलिशं निवारयितुं शीलं यस्याः सा वज्रिवज्रनिवारिणी। पवनादिरूपेण शुभानि आसमंतात् हर्तुं तियस्याः सा शुभावती शुभं फलं यस्याः
सा शुभं वा फलं ती ति शुभफला॥ शांतिर्नैष्कर्म्यं तत्स्वरूपा ब्रह्मरूपा शांतिकर्मरूपा वा॥ शांतनोः समुद्रगा स्य वल्लभा सा भार्या शांतनुवल्लभा शंतनुरिति पाठे त्वाद्धाक्षरं तत्र पठि
शुभमत्र मस्या स्तीति स्त्रकिनी। शोभाव शिष्टसंबोधि वयो यस्याः सा शोभावयाः॥१०॥ शीतलं प्रदमृतं जलं तद्वांदुं शीलं यस्याः सा शीतलामृतवाहिनी॥ ॥१४९॥ श्रीराम॥

प:२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

504

शोभावर्तते यस्याः सा शोभावती ॥ शीलं वर्तते यस्याः सा शीलवती ॥ शोषितमशेषं यया सा शोषिता ॥ शेषाः किल्बिषा ॥ शरण्या आश्रयणीया ॥ शिवं कल्याणं मोक्षं ददातीति शिवदा ॥ शिष्टाः सदाचाराः ॥ शिष्टावधि सत्वाश्रया शरजन्मप्रसूः ॥ कार्तिकेयजननी शिवा कल्याणरूपा मोक्षरूपा ईश्वरीरूपा वा ॥ शक्तिर्माया आह्लादिनी वा ॥ शशांकविमला चंद्रवत् आह्लादकारिणी ॥ चंद्रवन्निर्मलेति वा ॥ शमनः स्वसः यमुनायाः संमता अभिमता ॥ शमनेन स्वसा संमता ॥ शमनस्य यतिनाशस्य यतिः आश्रय अनंतकाय इति शमा हितमनुमार्ग प्रायमार्गनिवारिणी ॥ शितिकंठमहाप्रिया ॥ रुद्रस्य अत्यंतवल्लभा ॥ शुचिः पवित्रता शुचिकरी पवित्रकरी ॥ शोणा अवधिः उत्तानज्ञानंतः शक्तिः मंदिरा रेवती विष्णुकघ्नीति पाठे शौककनाशिनीत्यर्थः ॥ शेषशायी पदोद्भवा अनंतशायी चरणोद्भवा शेषशायीचरणौ सन्तौ ॥ १५२ ॥ श्रीनिवासो विष्णुः तद्रूपेण आश्रयत इति श्रीनिवासश्रुतिः श्रद्धा आस्तिक्यबु

शोभावती शीलवती शोषिताशेषकिल्बिषा ॥ शरण्या शिवदा शिष्टा शरजन्मप्रसूः शिवा ॥ शक्तिः शशांकविमला शमनस्वसृसंमता ॥ १५१ ॥ शमा शमनमार्गघ्नी शितिकंठमहाप्रिया ॥ शुचिः शुचिकरी शुघ्नी शेषशायिपदोद्भवा ॥ १५३ ॥ श्रीनिवासश्रुतिः श्रद्धा श्रीमती श्रीः शुभव्रता ॥ शुद्धविद्या शुभावर्ता श्रुतानंदा श्रुतिः स्तुतिः ॥ १५४ ॥ शिवेतरघ्नी शबरी शांबरीरूपधारिणी ॥ श्मशानशोधिनी शांता शश्वच्छतधृतिस्तुता ॥ १५५ ॥

द्धिः तद्रूपा श्रीर्वर्तते यस्याः सा श्रीमती ॥ अयं मे नायोगिन इति श्रीः ब्रह्मविद्या श्रीर्लक्ष्मीरूपा वा शुभानि व्रतानि यस्याः सा शुभव्रता ॥ शुद्धा चासौ विद्या चेति शुद्धविद्या शुभं विद्योतिक्रिमिति शुभम् आवर्तो जन्मसामग्रीयस्या सा शुभावर्ता श्रुतो ज्ञात आनंदो यया सा श्रुतानंदा ॥ श्रुतिर्निवेदैः स्तुतिर्यस्याः सा श्रुतिस्तुतिः ॥ तथा च भागवते ॥ जपयज्ञयज्ञधनानामित्यादि शिवेतरपापं तन्नाशिनी शिवेतरघ्नी ॥ शबरी शबरांगना किरातवेषेण माहेश्वरस्य पत्नीत्वेन ॥ ४० ॥ शांबरो मृगस्तत्स्त्री शांबरी ब्रह्मणः कामिनायाः सरस्वत्याः मृगीरूपत्वेन तस्याः रूपं धर्तुं शीलं यस्याः सा शांबरीरूपधारिणी ॥ श्मशानं शोधयतीति श्मशानशोधिनी यस्यां मृतानां श्मशानसंबंधीबंधोनस्वकीत्यर्थः ॥ श्मशानमहाश्मशानं काशीतच्छोधिनीति वा ॥ तथा च तत्रैवोक्तं ॥ गंगा ततोधिकेति ॥ शांता शांतस्वभावा दशरथात्मजा ॥ ऋष्यशृंगपत्नी तद्रूपा वा ॥ तथा च हरिवंशे ॥ अथ चित्ररथस्यापि पुत्रोऽधिकेति ॥ शांता शांतस्वभावा दशरथात्मजा ॥ शश्वच्छतधृतिस्तुता निरंतरं ब्रह्मणा स्तुतेत्यर्थः ॥ १५५ ॥

३६७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१८७

एकों

नात्रिंशत्तमः

शालते शोभमतइति शालिनी। शालि धान्याबांतररूपं तेनया शोभसातया आद्या व्याप्ता। शालिशोभाद्या। शिखिवाहनः कार्त्तिकेयस्तद्रूपं गर्भ बिभर्त्तीति शिखिवाहनगर्भभृत्। रासनीयानिस्तुत्यहार्णि चरित्राणि यस्याः सा रासनीयचरित्रा। शासितानि नाशितान्यशेषेण पातकानि यया सा शासिताशेषपातका ॥५०॥ षड्गुणैश्वर्यसंपन्ना। ऐश्वर्यादिगुणषट्कान्विता। षट्गा। निःशङ्कसादि निःश्रुतिश्चतद्रूपिणी। षंढताकावीर्यतातद्वारि सलिलं यस्याः सा षंढताहारिसलिला। स्यायन्नदनदीशाना स्यायन्तं नदनदीनांशातं यस्याः सा तथा। स्यै स्यै शब्दसंघातयोरिति धातुः। सरिद्वरा नदीनां मध्ये श्रेष्ठा सुरसा नागमातृकारूपा। यद्वा रसा। तेनोरसो यस्याः सा शोभनब्रह्मरसरूपे स्पर्धः। शोसनाग्रसा यस्याः सा सुप्रसा सुरदीर्घिका देववापी स्वःसिंधुः स्वर्नदी सर्वदुःखघ्नी तापघ्नी। अमलिनी। सर्वव्याधिम

शानी शालिशोभाद्या शिखिवाहनगर्भभृत्। रासनीयचरित्रा च शासिताशेषपातका ॥१५६॥ षड्गुणैश्वर्यसंपन्ना षडंगश्रुतिरूपिणी। षंढताहारिसलिला स्यायन्नदनदीशता ॥१५७॥ सरिद्वरा च सुरसा सुप्रभा सुरदीर्घिका। स्वःसिंधुः सर्वदुःखघ्नी सर्वव्याधिमहौषधा ॥१५८॥ सेव्या सिद्धिः सती सूक्तिः स्कंदसूश्च सरस्वती। संपत्तरंगिणी स्तुत्या स्थाणुमौलिकृतास्पदा ॥१५९॥ स्थैर्यदा सुभगा सौख्या स्त्रीषु सौभाग्यदायिनी। स्वर्गनिःश्रेणिका सूमा स्वधा स्वाहा सुधाजला ॥१६०॥ समुद्ररूपिणी स्वर्ग्या सर्वपातकवैरिणी ॥१६१॥

हौषधं सर्वरोगाणां निवर्त्तकी ॥१५८॥ सेव्या सेवनीया। सिद्धिः अणिमादिसिद्धिस्वरूपा। सती पतिव्रता। स्वपत्नी दाक्षायणी तिवा। सूक्तिः शोभनोक्तिस्वरूपा पुरुषसूक्तादिरूपा वा। स्कंदसूः कार्त्तिकेयजननी। सरस्वती वाणी तदधिष्ठात्री देवता वा। संपद्रूपास्तरंगा यस्यां सा संपत्तरंगिणी। स्तुत्या स्तुतेर्विषया। स्थाणुमौलिकृतालया रुद्रशिरःकृतावासा। स्थैर्यदा स्वतीरे तत्तत्कर्कस्थितिदा। सुभगा शोभनकांतिमती श्रेयसी तिवा। सौख्या सुखाय हिता। स्त्रीषु सौभाग्यदा तु शीलं यस्याः सा स्त्रीषु सौभाग्यदायिनी। स्वर्गनिःश्रेणिका स्वर्गैकसोपाना। तद्रूपका शीसारे। या हृद्या सर्वजातुनाथा स्वर्गसरणिर्नामि तस्य सूमा इंद्रियाधगोचरा। स्वधा पितृपत्नी मंत्ररूपा वा। समुद्ररूपिणी तिद्वचिसाठः ॥८०॥ स्वर्ग्या स्वर्गाय हिता। सर्वपातक

४ स्वाहा अग्निभार्या। सुधा अमृतं तत्तुल्यं जलं यस्याः सा सुधाजला। समुद्ररूपिणी समुद्रपत्नीत्वात्।

१८
२५१ ॥
१८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५०६

स्मृतासती स्मृतानां चाघहारिणी सीता लांगलपद्धतिः गंगा प्रसेदा विस्रोर्म्या यज्ञानकीतिवा संसाराब्धितरंडिका। भवसमुद्रेतरंडिका तरंडकमितिह्यचित् सौ
भाग्यरूपा या सौसुंदरी च सौभाग्येन वासुंदरी॥ सौभाग्यसुंदरी सम्यक् ध्यासंध्या ब्रह्मज्ञानस्वरूपा। सर्वसारसमन्विता। सर्वशक्तिसं
युक्तेत्यर्थः॥ हरप्रिया शिवकांता॥ हृषीकेशी इंद्रियाणां नियंत्री हृषीकेशपत्नी वा॥ ९०॥ हंसस्वरूपा शुद्धस्वरूपा हंसस्वरूपा भारिणीति वा। तस्या हंसस्व
रूपे एतस्सकारौ मगणम तदेति भागवतोक्तेः॥ हिरण्मयी ज्ञानरूपा स्वर्णमयी निवा हताघसंघा क्षपितपापसमूहा। हितकृत् हितेच्छिणी हेलाभ्रं
गाः भावरूपा हर ईश्वर इला भू मिरा श्रयोस्य स्याः सेति वा हेलाघगर्वहृत् हेलया लीलया पापदमनी नाशिनी अघं चगर्वश्च अघगर्वौ लीलया
यातौ हरतीति वा क्षेमदा कल्याणरूपा कल्याणदा। क्षालिताघौघा नाशितपापसंचया क्षुद्रविद्राविणी दुष्टानां विघातिनी क्षमा पृथ्वीरूपा सहनासहनस्व
भावा॥१००॥ गंगानामसहस्रेऽस्मिन् विद्वते दशमे शते॥ यदद्दृष्टमभूत्तत्र तद्विरेखेरो समर्पितं॥१॥ अध्यायपठितं सदिति शेषं गावाडव ब्राह्मणा तत्वज्ञ इत्यर्थः॥

स्मृताघहारिणी सीता संसाराब्धितरंडिका॥ सौभाग्यसुंदरी संध्या सर्वसारसमन्विता॥ हरप्रिया हृषीकेशी हंसरूपा हिरण्मयी॥१६२॥
हृताघसंघा हितकृत् हेला भूरघगर्वहृत्॥१६३॥ क्षेमदा क्षालिताघौघा क्षुद्रविद्राविणी क्षमा॥ इति नामसहस्रं हि गंगायाः कलशोद्भव॥
२३ कीर्त्तिपिलानेः सम्यग्गंगास्नानफलं लभेत्॥१६५॥ सर्वपापप्रशमनं सर्वविघ्नविनाशनं॥ सर्वस्तोत्रजपाच्छ्रेष्ठं सर्वपावन
पावनं॥१६६॥ श्रद्धयाभीष्टफलदं चतुर्वर्गसमृद्धिकृत्॥ सकृज्जपादवाप्नोति ह्येकक्रतुफलं लभेत्॥१६७॥ सर्वतीर्थेषु यः स्नातः स
र्वयज्ञेषु दीक्षितः॥ तस्य यत्फलमुद्दिष्टं त्रिकालपठनाच्च तत्॥१६८॥ सर्वव्रतेषु यत्पुण्यं सम्यक्चीर्णेषु वाडव॥ तत्फलं समवाप्नोति
त्रिसंध्यं नियतः पठन्॥१६९॥ स्नानकाले पठेद्यस्तु यत्र कुत्र जलाशये॥ तत्र संनिहिता नूनं गंगा त्रिपथगा मुने॥१७०॥ श्रेयोर्थी
लभते श्रेयो धनार्थी लभते धनं॥ कामी कामानवाप्नोति मोक्षार्थी मोक्षमाप्नुयात्॥१७१॥ वर्षं त्रिकालपठनाच्छ्रद्धया शुचिमानसः॥
ऋतुकालाभिगमनात् पुत्रः पुत्रवान् भवेत्॥१७२॥ नाकालमरणं तस्य नाग्निचोरादिसाध्वसं॥ नाम्नां सहस्रं गंगाया यो जपे
च्छ्रद्धया मुने॥१७३॥ गंगानामसहस्रं तु जप्त्वा ग्रामांतरं व्रजन्॥ कार्यसिद्धिमवाप्नोति निर्विघ्नो गेहमाविशेत्॥१७४॥ तिथिवारर्क्ष

योगानां न दोषः प्रभवेत्तदा॥ यदा जप्त्वा व्रजेदेतत् स्तोत्रं ग्रामांतरं नरः॥१७५॥ ६२॥ सब्रालरुःकेन स्यादिति श्रुतेः॥१७५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

508

उपपातकैर्गोवधादिभिः इत्यादिबहुवचनांताः राश्चाण्डालसंसर्गचक्रभवंतीति न्यायात्॥ बहुवचनेन जातिभ्रंशकरं संकरीकरणापात्रीकरण
मलिनीकरणानि गृह्यंते। तानि च मनुनोक्तानि। ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वंगनागमः। महांति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः
सह॥ गोवधोऽयाज्यसंयाज्यं पारदार्यात्मविक्रयो॥ गुरुमातृपितृत्यागः स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्य च। परिवित्तितानुजेन परिवे
चौ४ दनमेवं। तयोर्दानं च कन्यायास्तयोरेव च याजनं। कन्याया दूषणं चैव वार्धुषिलं व्रतच्युतिः॥ तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः॥

आयुरारोग्यजननं सर्वोपद्रवनाशनं॥ सर्वसिद्धिकरं पुंसां गंगानामसहस्रकं॥१७६॥ जन्मांतरसहस्रेषु यत्पापं सम्यगर्जितं॥
गंगानामसहस्रस्य जपनात्तत्क्षयं व्रजेत्॥१७७॥ ब्रह्मघ्नो मद्यपः स्वर्णस्तेयी च गुरुतल्पगः॥ तत्संयोगी भ्रूणहंता मातृहा
२६०॥ पितृहा मुने॥१७८॥ विश्वासघाती गरदः कृतघ्नो मित्रघातकः॥ अग्निदो गोवधकरो गुरुद्रव्यापहारकः॥१७९॥ महापातक २६
युक्तोपि संयुक्तोप्युपपातकैः॥ मुच्यते श्रद्धया जप्त्वा गंगानामसहस्रकं॥१८०॥ आर्तिर्न्नं तानि मनोपि आधिव्याधिपरिक्षुतः॥
मुच्यते सर्वदुःखेभ्यः स्तवस्यास्यानुकीर्त्तनात्॥१८१॥ संवत्सरेण युक्तात्मा पठन्भक्तिपरायणः॥ अभीप्सितां लभेत्सिद्धिं स
र्वपापैः प्रमुच्यते॥१८२॥ संशयाविष्टचित्तस्य धर्मविद्वेषिणोपि च॥ दांभिकस्यापि हिंस्रस्य चेतो धर्मपरं भवेत्॥१८३॥ वर्णाश्र
मपथीनः कामक्रोधविवर्जितः॥ यत्फलं लभते ज्ञानी तदाप्नोत्यस्य कीर्त्तनात्॥१८४॥ गायत्र्ययुतजाप्येन यत्फलं सम
मुपार्जितं॥ सकृत्पठनतः सम्यक् तदशेषमवाप्नुयात्॥१८५॥ गां दत्वा वेदविदुषे यत्फलं लभते कृती॥ तत्पुण्यं सम्यगाख्या
तं [illegible] स्तवराजसकृज्जपात्॥१८६॥ गुरुशुश्रूषणं कुर्वन्यावज्जीवं नरोत्तमः॥ यत्पुण्यमर्ज्जयेत्तद्भाक् वर्षं त्रिषवणं पठन्॥१८७॥

सर्वाकरेष्वधीकारो महायंत्रप्रवर्त्तनं॥ हिंसौषधीनां स्त्र्याजीवोभिचारो मूलकर्म च॥ इंधनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनं॥ आत्मार्थं च क्रियारंभो निंदितान्नादनं तथा॥ अनाहिताग्नि
तास्तेयमृणानामपक्रिया॥ धान्यकुप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवणं॥ स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो नास्तिक्यं चोपपातकं॥ ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः॥ जैह्म्यं पुंसि च मै
थुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतं॥ खराश्वोष्ट्रमृगेभाणामजाविकवधस्तथा॥ संकरीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च॥ निंदितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनं॥ अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

508

देवपारायणात्॥ उपप्यासपर्यवं सप्तगुणाः शारवायाः पाठाद्यत्र जगति सहचरास्तथा तन्निकटे कृतवासे सर्पः॥ स्वैरं स्वछंदनेनाभ्रंतं करणेपूर्वकं गंगातीरे कृतवासेनेत्यर्थः॥ प्रजपमानोष्ठितो इदं सहस्रनामयोजपेन भवति तस्यापि रूपाणिदं स्तोत्रं त्वपिको स्कंदपि त्यर्थः॥ सि

७२ देवपारायणात्पुण्यं यत्र परिपचते॥ तदभ्यासेन लभ्यते त्रिसंध्यं परिकीर्तनात्॥१८८॥ गंगायास्तवराजस्य प्रसहं परिशीलनात्॥ शिवभक्तिमवाप्नोति विष्णुभक्तोथवा भवेत्॥१८९॥ यः कीर्तयेदनुदिनं गंगानामसहस्रकं॥ तत्समीपे सहचरी गंगादेवी सदा भवेत्॥१९०॥ सर्वत्र पूज्यो भवति सर्वत्र विजयी भवेत्॥ सर्वत्र सुखमाप्नोति जाह्नवीस्तोत्रपाठतः॥१९१॥ सदाचारी स विज्ञेयः स शुचिस्तु सदैव हि॥ कृतसर्वसुरार्चः स कीर्तयेद्यस्त्विमां स्तुतिं॥१९२॥ तस्मिंस्तृप्ते भवेत्तृप्ता जाह्नवी नात्र संशयः॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन गंगाभक्तं समर्चयेत्॥१९३॥ स्तवराजमिमं गांगं शृणुयाद्यश्च वै पठेत्॥ श्रावयेदथ तद्भक्तान् दंभलोभविवर्जितान्॥१९४॥ मुच्यते त्रिविधैः पापैर्मनोवाक्कायसंभवैः॥ क्षणान्निष्पापतामेति पितॄणां च प्रियो भवेत्॥१९५॥ सर्वदेवप्रियश्चापि सर्वर्षिगणसंमतः॥ अंते विमानमारुह्य दिव्यस्त्रीशतसंवृतः॥१९६॥ दिव्याभरणसंपन्नो दिव्यभोगसमन्वितः॥ नंदने विहरेत्स्वैरं देववत्स प्रमोदते॥१९७॥ भुज्यमानेषु विप्रेषु श्राद्धकाले विशेषतः॥ जपन्निदं महास्तोत्रं पितॄणां तृप्तिकारकं॥१९८॥ यावंति त्र सिक्थानि यावंतोंबुकणाः स्थिताः॥ तावंत्येव हि वर्षाणि मोदंते स्वःपितामहाः॥१९९॥ यथा प्रीणंति पितरो गंगायां पिंडदानतः॥ तथैव तृप्नुयुः श्राद्धे स्तवस्यास्यानुसंश्रवात्॥२००॥ एतत्स्तोत्रं गृहे यस्य लिखितं परिपूज्यते॥ तत्र पापभयं नास्ति शुचि तद्भवनं सदा॥२०१॥ अगस्ते किं बहूक्तेन शृणु मे निश्चितं वचः॥ संशयो नात्र कर्तव्यः संदेहे घोरफलं महि॥२०२॥ यावंति मर्त्ये स्तोत्राणि मंत्रजालान्यनेकशः॥ तावंति स्तवराजस्य गांगेयस्य समानि न॥२०३॥ यावज्जन्म जपेद्यस्तु नाम्नामेतत्सहस्रकं॥ स कीकटेष्वपि तथा न पुनर्गर्भमाविशेत्॥२०४॥ नित्यं नियममानेन तत्तो जपेत्स्तोत्रमुत्तमं॥ अन्यत्रापि विपन्नः स गंगातीरे मृतो भवेत्॥२०५॥ एतत्स्तोत्रवरं रम्यं पुरा प्रोक्तं पिनाकिना॥ विष्णवे निजभक्ताय मुक्तिबीजाक्षरास्पदं॥ गंगास्नानप्रतिनिधिः स्तोत्रमेतन्मयेरितं॥ सिस्नासुर्जाह्नवीं तस्मादेतत्स्तोत्रं जपेत्सुधीः॥२०६॥

बा

क्षयानि अन्नलेशाः कणा इति यावत्॥ कीकटेषु गयापादरहितेषु मुक्तिर्नास्तीति प्रसिद्धेषु। मुक्तेः कैवल्यस्य बीजभूतानि अक्षराणि तेषामास्पदमाश्रयः॥ मोक्षकारणभूतब्रह्मविद्यास्पदं वा मुक्तिबीजस्य तदक्षरस्य ब्रह्मणास्पदं चेति वा॥२०६॥ ॥छ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सप्तसप्तत्युत्तरशततमो ... ॥१८९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

509

घि:१ श्री२

प्रातर्नित्यं मिस्नातस्तु गंगायां गौ मज्जनं स्नानं प्रं नरेणापि गंगायां स्नाने पुः मातापितृसे सजेत्पुत्र मित्र ज्ञातस्त्रप्रज्ञाणतः त्राहि मां त्रि जगन्मातर्गंगे गंगे पुपदोद्भवे ॥१॥ ॥इति श्रीमद्रामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां एकोनत्रिंशत्तमोध्यायः ॥२९॥ ॥छ॥ ॥अथ त्रिंशत्तमोध्यायप्रारंभः रहस्यं श्रुति संमतं ॥धनंजय कथा गर्भं वर्ण्यते काशिजं महत् ॥१॥ माणिकर्ण्यां गंगायाः सम्यग्माहात्म्ये क्षेत्रस्याधिकं वक्तुं गंगागमनश्रावयति श्रुत्वेति ॥स प्रसिद्धो भगीरथो भूपि मानि नापि तिद्धि तापेन्वनाप ॥ ताहि ऋतुमार्गे पितामहा यत्र मृतास्तत्र नेतव्या ॥ किं वक्रगत्या । माणिकर्ण्या न पुनेन तत्राह ॥ त्रपाणामिति ॥३॥ एतद्देवस्य ध्युपतिः आनंदकानने पिति आनंदकाने प्रातिहरेः सर्वेधिनो च कृपुष्करिण्यां देलीपि दः लीपस्यापत्यं देलीपिर्भगीरथो गंगास्नाने पापोन्मोपपापा सेसंभिमे

गंगास्नानप्रातनिधिस्तोत्र मेतन्मयेरितं ॥ मिस्नातु जीवन्वीत स्मात् देतत्स्तोत्रं जपेत्सुधीः ॥२७॥ ॥इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे गंगासहस्रनामैकोनत्रिंशत्तमोध्यायः ॥२९॥ ॥ ॥ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ अगस्त्य महाभाग स च राजा भगीरथः ॥ आराध्य श्रीमहादेवमुद्दिधीर्षुः पितामहान् ॥१॥ ब्रह्मशापविनिर्दग्धान् स राजर्षिस्तपः ॥ महसातपसा भूप्रमानि नापत्रिवर्मगो ॥२॥ त्रपाणामपि लोका नारता पमहते नृपः ॥ समाने पावनी गंगायत्रो सीमाणिकर्णिका ॥३॥ आनंदकानने विष्णोश्चक्रपुष्करिणी हरेः ॥ परब्रह्मैक सुक्षेत्रे लीलाभोक्ष संपर्क ॥४॥ पापपासितां गंगां देलीपः पुरतस्मरन् ॥ निर्वाणकारणं यत्र काशीति प्रथितापुरी ॥५॥ अविमुक्तं महाक्षेत्रं न मुक्तं शंभुना क्वचित् ॥ प्रापोचाहमुने नर्मजा स्पंदा वृंनदस्यपं ॥६॥ ॥ ॥२६१॥

णान्वयः ॥ आनंदकानने प्राप्य प्राहरेश्चक्रपुष्करिण्यां तामिति वा ॥ गां पप्पादौ भीमिति वर्त्मीकृक र्मकतावा ॥ आनंदकानने गंगां प्राप्य पामासे सर्थः ॥ आनंदकानने विशि नाले ॥ परमब्रह्मैकक्षेत्रमिति सेर्द्दनपरब्रह्मैवेति केचित् पुनरपि तदेव विशेषयति ॥ पूर्वो केनामद्वय निर्वचनमनुवदति ॥ निर्वाणकारणादिष्टे केन पत्रा न दवनेपद्म गंगाविशिनष्टि ॥ निर्वाणेति ॥ येनयस्या गंगयां कारण्या मुक्तरवाहि न्यानि प्रमाणकृतायां निर्वाणकारणीलकैव त्वस्य प्रकारान्तर काशीति पुरा कथिता गंगा समानेनाविदिति सर्वे णे जान्वयः अविमुक्तं च प्रथितामि तिवपलो न्वयः ॥ तत्रहेतुर्न मुक्तमिति ॥ तदुक्तं मात्स्ये विमुक्तं न मयायस्मात् मोक्ष्यते न कदाचन ॥ महत्क्षेत्रमिदं तस्मा दविमुक्तमिति स्मृ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५१०

पुनर्वारितरेणाहारकेनीसंगतंसघटज्ञानर्च्यंभवतीत्यर्थः॥तथागंगासंगाच्चक्रपुष्करिण्यातियोऽन्येक्षेत्रेतिइतराणिपापानिसंस्थोम्नता॥तद्गते॥
गोनाविमुक्तेनरः कश्चिन्नारकेयातिकिल्बिषी॥ईश्वरानुग्रहादेवसर्वेयातिपरांगतिं॥इतिकाशीकृतानांपापानांपंचक्रोशयात्रादिनाक्षयादितिभा
वः॥निदिध्यासनेनतःनिदिध्यासनमितिअर्थः॥निदिध्यासनेनतामितिक्वचि[illegible]त्॥सांख्येन[illegible]मोनात्साविषयकेनयोगेनाष्टांगयोगेन॥[illegible]कारपासं
स्थापिसम्यक्स्थासंस्थासंस्थितिर्मतिः सम्यङ्मरणपर्यंतंवास्थितिर्यस्यसतथाकेठकालस्यादिवदलुक्समासः॥विनाज्ञानेननदेहसागव्यव कूर
तेसमयाप्रोक्तसाक्षात्कारंविनेत्यर्थः ज्ञानाद्देवतुकैवल्यमितिश्रुतेः॥५॥एतदेवस्फुटयतिपतनतोवारामादरनुष्ठानाद्विसर्थः॥प्रा दनुष्ठाना

पुनर्वारितरेणापिहीरेणयदिसंगता॥चक्रपुष्करिणीतीर्थेप्रागेवश्रेयसापदा॥७॥ततःश्रेष्ठतरंशंभोर्मणिश्रवणभूषणात्ज्ञानेन
ज्ञाननेतस्मिन्नविमुक्तेत्रिविष्टपे॥८॥प्रागेवमुक्तिःसंसिद्धागंगासंगात्ततोधिका॥यदाप्रभृतिसागंगामणिकर्ण्यासमाग
ता॥९॥तदाप्रभृतितत्क्षेत्रंदुःप्रापंत्रिदशैरपि॥कृत्वाकर्माण्यनेकानिकल्याणानीतराणिच॥१०॥तानिक्षणात्समु
त्क्षिप्यकाशीसंस्थोमृतोभवेत्॥तस्यवेदांतवेद्यस्यानिदिध्यासनतोविना॥११॥विनासांख्येनयोगेनकाश्यांसंस्थो
मृतोभवेत्॥कर्मनिर्मूलनेवतोज्ञानेनकुलजः॥१२॥राशिमोविप्रसादेनकाशीसंस्थोमृतोभवेत्॥यत्नतोऽयत्नतोवापि
कालस्यकालकेवपरं॥१३॥तारकस्योपदेशेनकाशीसंस्थोमृतोभवेत्॥अनेकजन्मसंसिद्धैर्दुष्प्राप्यकृतैर्गुणैः॥१४॥
असिसंभेदयोगेनकाशीसंस्थोमृतोभवेत्॥हरेर्भागीरथ्यैवेदानंदहसागात्रवेतपः॥१५॥देहसागोत्रवैयोगःकाश्यानिर्वा
णसौख्यकृत्॥प्राप्योनरवहांकार्यामतिदुष्कृतवानपि॥१६॥पापास्वहेलयासक्तातांविष्णोःपरमंपदं॥यमेऽग्निमुखादेवा तध
दृष्ट्वामुक्तिपथोन्मुखान्॥१७॥सर्वान्सर्वेसमालोक्यरक्षांचक्रुःपुरापुरः॥असिर्महासिरूपोचपापसन्ततिखंडिनी॥१८॥ ॥

[illegible]कृतैर्गुणैःप्रतिगुणकार्यैःसंसारपारैरसिसंभेदयोगेनअस्याअसिसंज्ञयानद्याभेदःसंभेदनंछेदनंइतिपावत्याअर्थात्सागरगानो
सएवयोगःउपायस्तेनछिंदंतीअसिधारयेत्युक्तेः यद्वाअस्यासहसंभेदोयस्यतदसिसंभेदंगंगांभजतांसंबंधस्तेनेत्यर्थः॥गंगासं
गात्ततोधिकेत्युक्तेः॥प्राकृतेव्याख्यानंअसिसंभेदस्यप्राशस्त्यमान्विक्षा॥याअसिसंभेदसंयोगेतिकश्चित्॥स्वसंदेहपुरःकार्याः॥
रक्षामेवाहअसिर्मनित्रयेणपापिनामसन्ततिंअस्यतिखंडयतीति॥१८॥

२६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

असिराव्दार्थं निर्वक्ति॥पापीति॥ असिंचित्रिंशनष्टि॥ घुनीप्रतिाड़ु घ्नानोऽप्रवरां प्रवेशं घुनोतिइतिनिवारयतिइतिघुनी॥शब्दार्थमाह दुष्टेति॥ दुष्ट
चक्रुः॥ सर्वान् क्षेत्र विघ्नान् निवारयतीत्यर्थः इति वरणाशब्दार्थं निवक्ति क्षेत्रेति॥ निर्वचनोत्तरमाह दुर्वृत्त सुप्रवृत्ते तेभ्यो निर्दुर्वृत्तस्य सुप्रवृत्ते रिति क
चित्पाठद्वयेप्येक एवार्थः दक्षिणेति॥ दक्षिण दिग्भागे अस्ति उत्तर दिग्भागे वरणा॥ मित्यर्थः॥तेषु चित्रिशनष्टि॥ क्षेत्रस्यमोक्षे तिष्ठे त्रस्यकेव
ल्यदानसंपादयित्री मित्यर्थः॥ निर्वाणस्थानक अप्रित कातप्रासद्वा व्यापादयामास सस्या पयामास फाचितमाह अनुज्ञातेति॥ तेनास्मा
दयः विश्वेशेनानुज्ञाता नां घर्मानुपंगा कोरी प्राप्या पिबहिर्निगम इति अस्मिन्नर्थे रति हासमाह॥ इत्यर्थ इति॥ २०॥ दक्षिणाएवती

दुष्टप्रवेशो घुन्वा नां घुनी देवाशिनिर्मगुणा वरणा च स्य घुस्तात्र क्षेत्र विघ्ननिवारिणी॥ २१॥ दुर्वृत्त सुप्रवृत्ते स्त्रनिर्वृत्ति
कारिणी सुरा:॥ दक्षिणोत्तर दिग्भागे कृता सासिवरणा सुरा:॥ २२॥ क्षेत्रस्य मोक्षनिःक्षेपरक्षा निर्वृतिमाप्य पुः॥ क्षेत्रस्य पश्चा
दिग्भागेत देहलिविनायके॥ २३॥ स्वयं व्यापारया मासरक्षार्थं शशिशेखर॥ अनुज्ञातप्रवेशानां विश्वेशेन कृपावता॥ २४॥
तेप्रवेशं प्रयच्छंति नान्येषां हि कदाचन॥ इत्यर्थं कथयिष्यामि तत्संपुरातनं॥ आ स्थ्य को रिपरमे काशी जि प्रवर्द्धनं॥
॥ २३॥ स्कंद उवाच॥ दक्षिणाब्धितटे कश्चित् सेतुबंधसमीपतः॥ वणिग्धनंजयो नाम सात्त्विक समन्वितः॥ २४॥ पुण्य
मार्गार्जितधनो धनतोषितमार्गणः॥ मार्गणस्फारितपराग यशो दातनपा च कः॥ २५॥ सप्तजन्मापि संपत्ता विनयपा
नतकंधरः॥ आकरोपि गुणानां हि गुणीशाकरगोपनः॥ २६॥ रूपसंपद्दारोपि परदारपराङ्मुखः मुखसंपूर्णकण्ठोप्या
सीन्नि कलंको दयः सदा॥ २७॥ ससस्यानंतवृत्तिश्च प्रापः ससम्प्रती सुने॥ वर्णे तुरोपप्र फ्लोके सुवर्णकृत वर्णन:॥ २८॥ स
दाचरणगोप्येषः सुखयानचरः कृती॥ अदरिद्रोपि मे घावी सोऽ सापदारदुद्धी॥ २९॥
रेरामसेतुनिकटे घनंजयो नाम वणिग्बभूवेति शेषः॥ तं विशिनष्टि सात्त्विकाति॥ पादाधिक पंचाभिः मार्गणा याचकाः संपत्ति र्धनादिस
मृद्धिः आ कारगोपकः स्वगुणप्रख्यापकः संपूर्णकलो पि चंद्रो न गलांछनोऽरुदाभिमर्षाति सकलंक एव तिस्याधि क्यं ध्वनि
तं सस्यात् तवापि स्यं चतु र्वर्णोति गोपि चतुर्वर्णेभ्यो न्योपि सुवर्णेन शोभनवर्णादिना ब्राह्मणेन कृता वर्णना स्तुति र्यस्यसः
हीनवर्णो पि ब्राह्मणाब्दू सदाचाररत्यर्थः पक्षांतरे सुवर्णस्य धृतेनकरणेन घटनेन इति यावत् वर्णनं कथनं यस्य सतथा स्वर्णका
रेत्यर्थः॥ सुखयानचरः नौका यानचरः॥ नीरे यानं पानं नौ भिर्यातं पातं निम्नस्ति लीरि लाली लोन्यद यानं पयानं पाली लेति दर्शनात्॥ २९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

513

प्राहृएनदीपूरसमंवर्षांतरंगिण्याघसमंअघोमुखस्याध्वेपादस्यहक्षेवलंनमानस्यवाडवइतिप्रसिद्धस्यपक्षिविशेषस्यपत्नीवल्गुलीतुल्कीपे
चिका।दुःस्पर्शातिदुष्टसंश्लेषात् दुःखात्मकात् स्पर्शादित्यर्थः॥ननुदुःखस्पर्शेकुतःप्रवृत्तिस्तत्राह॥सुखाभासात्मकातत्सुखमिवाभासतइतिसु
खाभासस्तदात्मकादित्यर्थः।पातिव्रत्यभंगेदोषमुक्त्वातद्रक्षणेगुणमाह॥अनेनैवेति॥अनेनैवशरीरेणरक्तमांसतयाप्रतीतेनेत्यर्थः॥सती
पतिव्रताउद्धंनउक्तंतंभानुंकिंच.नतस्तंभस्तंभितंकिंनचकारअपितुस्तंभितवत्येनेत्यर्थः।कथंभूतेनशरीरेणभर्तृसाहित्येनभर्त्रधीनसंपा
दितेनेत्यर्थः।तथाचश्रूयतेमार्कंडेयपुराणे॥कदाचिच्चोराननुधावंतोराजभटामांडव्यस्यर्षेस्तपश्चरतोमौनव्रतधारिणआश्रमेतान्संप्राप्यतेनसार्द्धं
बध्वाआनीयराज्ञेनिवेद्यतदाज्ञयासर्वान्शूलेषाऽरोपयामासुः॥तदैवोघन्तायांरजन्यांवेश्यामिलाषुकंभर्तारंस्कंधमारोप्यतद्गृहंनयंतीपतिव्रताभ्र
कस्पमांडव्यमज्ञानात्संघट्टयामास।ततोदुःखाक्रांतेनतेनोक्तं॥यस्यास्त्रियेवंनिर्कीर्त्याचरवंकृतस्ततुसूर्योदयेम्रियतांतत्छ्रुत्वातिदुःखितयोक्तंयद्यहंपतिव्रता

तस्यैवंवर्त्तमानस्यकदाचित्कालपर्य्ययात्॥जननीनिधनंप्राप्तायाधितातिजरातुरा॥३०॥तयाचयौवनंप्राप्यमेघच्छायातिचंचलं॥प्राहृएनदीपूरसमंस्वप
तिःपरिवंचितः॥३१॥द्विनत्रिचतुरस्तानियानारीप्राप्ययौवनं॥भर्त्तारंवंचयेन्मोहात्साक्षयनरकंव्रजेत्॥३२॥शीलभंगेननारीणांभर्त्तोधर्मप
रोपिहि॥पतेदुःखार्जितात्स्वर्गाच्छीलंरक्ष्यंततस्त्रिया॥३३॥विष्ठागर्त्तेचनिरयेस्वयंपततिदुर्म्मतिः॥आभूतसंप्लवंयावत्ततःस्याद्ग्रामशूक
रा॥३४॥स्वविष्ठापायिनीचाथवल्गुलीवृक्षलंबिनी॥उलूकीवादिवांधास्याद्वृक्षकोटरवासिनी॥३५॥रक्षणीयंमहायत्नादिदंसुकृतभा
जनं॥वपुःपरस्यतुस्पर्शात्सुखाभासात्मकात्स्त्रिया॥३६॥अनेनैवशरीरेणभर्तृसाहित्येनवै॥किंसतीनचतस्तंभभानुमुद्यंतमात्रया॥३७॥
अत्रिपत्न्यनुसूयापिंभर्तृभक्तिप्रभावतः॥दधारनत्रयीगर्भेपतिव्रतपरायणा॥३८॥इहकीर्तिश्चविपुलास्वर्गेवासस्तथाक्षयः॥पातिव्रत्यात्
स्त्रियालभ्यंसारिक्यंचाप्रियासह॥३९॥सादुर्दंतापरित्यज्यपतिधर्मंसनातनम्॥स्वछंदचारिणीभूत्वामत्तानिरयमुद्यपो॥४०॥धनंजयोपि
चमुनेवैनचिछिन्नयोगिना॥सार्द्धंतपोदयादिष्टंसोभवद्धर्मतत्परः॥४१॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्यांतदासूर्योनोदेतुतदातद्वाक्यात्सूर्योनोदयंचकारेति॥३०॥त्रयींवेदत्रयात्मिकां।ब्रह्मविष्णुशिवाःसोमदत्तात्रेयदुर्वासेत्यभिधामित्यर्थः॥एवंश्रूयतेतत्रैवपतिव्रतायाः
वाक्यात्सूर्य्यानुदयेसर्वलोककमाकुलय्यसेन्द्रदेवैब्रह्मविष्णुरुद्राःपतिव्रतानूचुः॥पतिव्रतायाःसूर्योयंनोदेतितदभावाज्जगन्नश्यति।अतःपतिव्रताशिरोम
णिरूपयाभवत्याप्रसादनीया।यथास्यकृतापस्याद्यंप्रतददातितदातयोक्तंदेवाःमयासंपाद्यतेयदिभवंतोममपुत्राःभवेयुस्तथैवतेःस्वीकृतेतयाचतथासाऽपितेसोम
दत्तदुर्वासःसांब्रह्मविष्णुरुद्राःशास्त्रयःपुत्राश्चबभूवुः॥इतिनकेवलंपातिव्रत्यरक्षणेगुणमत्रंपरमसुखलाभस्तत्राह।इहकीर्तिमितिप्रस्तुतमाह।सादुर्दंत्येति।सापधनंजय
मातादुर्दंत्यापतिधर्मंपरित्यज्येतिसंबंधः।सादुर्दंतेतिप्रछिन्।ननुनिलक्ष्येआतोजातस्यधनंजयस्यकथंपूर्वोक्तगुणत्वंतत्राहधनंजयोपिचेति।भापिचेतिसमुच्चये।शिवयोगिनासा
१३

हितपादयात्। शिवयोगिनःसंगात्तपसूर्ययादित्यर्थः॥किंसर्गेलोकेसंस्थितंतर्कःतप
स्वदयाचतपादयंतस्मात्शिवादयस्यक्वेप्रकारायलोकेनाधिभाषायथे
तिवा॥४१॥

२१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

513

व

इत्थं प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्त्वा प्रकृतमाह धनंजयोपि गंगामार्गस्थितोभवत्। गंगामार्गेण गंगाद्वारमार्गेण सेतुबंधाद्येन मार्गेण हरिद्वारं गम्यते तेन मार्गे
ण प्रस्थानं कृतवानित्यर्थः॥ यद्वा गंगाः कावेर्याद्याः पंच तदुक्तं। कावेरी तुंगभद्रा च कृष्णवेण्या च गौतमी॥ भागीरथीति विख्याताः पंच नद्यः प्रकीर्तिता इति॥
तासां मार्गेण वर्त्मना स्थितः। प्रस्थितोभूत् श्रीरंगानंतशायिराजगोमहेंद्रसिंहाद्रिकूर्मपुरुषोत्तमभागीरथीसंगमं यथाप्रस्थानं कृतवानित्यर्थः॥ त्रिस्थ
लीकर्तुं स्थितिशेषः॥ पंचगव्येनेत्यादि पंचभिर्वाक्यं। अहो कष्टं हर्षवार्तिकं धनंजयो मातुरस्थीनि ताम्रसंपुटके ताम्रसमुद्गकेन हस्तायन्मध्ये मार्गमा
गस्य मध्ये चरितो ज्वरेण व्याप्तोपि राद्धा स्वार्थहीनश्चासीदित्यन्वयः। अथवा ... तिपाठे आनयन्। अथानंतरं ज्वलित आसीदित्य ... मेणान्वयः॥
पुनः किं कृत्वा। यक्षकर्दमालेपकर्पूरागरुककुंकुमकिंकोळपिष्टलेपेन युद्धालिप्यत इति लेपलिप्यतेऽनेनेति लेपो यक्षकर्दमरूपो यो लेपस्तेन लिप्त्वा अथानं
तरं दिव्यगुडप्यमदा गोपीचंदनप्रमुखया च लिप्त्वा पुनः किं कृत्वा नेत्रवस्त्रेण गोडेनेतद् इति प्रसिद्धेन वस्त्रेणावेष्ट्य वेष्टयित्वा अस्यार्थेपि चतुर्षु पदेषु संबंधः सुर

धनंजयोपि धर्मात्मा मातृभक्तिपरायणः॥ आदायास्थीन्यथो मातुर्गंगामार्गस्थितोभवत्॥ ४३॥ पंचगव्येन संस्नाप्य तत्पंचामृतेन वै॥
यक्षकर्दमलेपेन लिप्त्वा पुष्पैः प्रपूज्य च॥ ४४॥ आवेष्ट्य नेत्रवस्त्रेण ततः पट्टांबरेण वै। ततः सुरसवस्त्रेण ततो माञ्जिष्ठवाससा॥ ४४॥ ॥२६३॥
नेपाळकंबळेनाथ तदाचाथ विशुद्धया॥ ताम्रसंपुटके कृत्वा मातुरंगाण्यदोवटिकं॥ ४५॥ अस्थिहीनगतिः सम्यक् चिक्षिप्तान् स्वकंडिके ऊ
र्ध्वः॥ मानेपनूर्ध्वरितोप्याशु मध्ये मार्गे धनंजयः॥ ४६॥ भारवाहः कृतस्तेन कश्चिद्द्रव्यानुवर्तितः॥ किं बहुक्तेन घटं च काशीमागाध तेन
वै॥ ४७॥ धृत्वास्थिसंप्रतिरक्षार्थं भारवाहं धनंजयः॥ गंगामापणमानेतुं किंचिद्वस्त्रस्नानादिकं॥ ४८॥ भारवाहस्ततः प्राप्य तस्य संप्रतिमध्य
तः॥ ताम्रसंपुटमादाय धनं शोभाधिकं हे ययौ॥ ४९॥ वासस्थानमथागत्य तमदृष्ट्वा धनंजयः॥ त्वरावान् संप्रतिं वीक्ष्य तां ताम्रसंपुटवर्जि
तां॥ ५०॥ हा हा हे मातरित्यहृदयं चक्रंद बहुशोऽष्टकं॥ इनस्नातस्नामालोक्य गतस्तादनुसारतः॥ ५१॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सवस्त्रेण चिक्कणकार्पासवस्त्रेण गोडेनद्वृत इति प्रसिद्धेन मंजिष्ठवाससा मंजिष्ठेनारक्तवस्त्रेण॥ ४५॥ नेपाळकंबळेन नेपाळदेशोद्भवकंबळेन प्रक्षिप्तान् पाचित्यवा
न्। स्वकंडिकेऽश्वरायः स्थिरात्मनिरायी॥ प्रतिकर्म मूल्ये संप्रतिरक्षार्थं सामग्रीरक्षार्थं। आपणं पण्यजीविकां पण्यवीथिकां॥ अनयं भुज्यते स्नानं तेदादिकं वस्त्र ते३
आदिपदेन स्नानश्राद्धविश्वेश्वरादिदेवपूजाद्यर्थं गृह्यते॥ अंतरं छिद्रं तत्र वसरं वा॥ संप्रतिं सामग्रीं तां ताम्रसंपुटवर्जितं॥ ताम्रसमुद्गकरहितं॥ चक्रंद आ
रोदीत् तदनुसारतः॥ तस्य भारवाहकस्यानुसारतोनुसारान्वेषणाय इत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५१५

संवसथं गृहं भारवह तीति भारवाट् अरण्यानीमध्ये महारण्ये तानि अस्थीनि चैलशाकलेन वस्त्रखंडेन संछाद्य अस्थीन्यानीतानि तच्चैलशाकलं कौ मिलसंदर्भः ॥ अंतरमध्ये उपरीति
वा आशया अस्थीनि स्थापितव्यानीति वांछया ॥ अश्वमेधस्य विश्रम्भ विश्वासं कृत्वेति वा ॥ आश्वास्येति पाठे तस्यास्तीं विश्वासं जनयित्वा पृष्टवानित्यर्थः ॥ आश्वासनमेवाह ॥

अस्थीनि संपुटे ॥ ५२ ॥ ... तस्य संवसथं प्राप्तो भारवो दुर्धनंजयः ॥ ५३ ॥ भारवाडप्यरण्यानीं तां संपुटमध्यगतः ॥ दृष्ट्वा स्थीनि विनिश्वस्य
तानि त्यक्त्वा गृहं ययौ ॥ ५४ ॥ व शिकुवतं गृहं प्राप्य शुष्क कंठोष्टतालुकः ॥ दृष्ट्वा वै चैलशाकलं तूर्णकुप्यान्तरे नदा ॥ ५५ ॥ आशया किं विदाश्वस्य तत्पत्नीं परि
पृष्टवान् ॥ सत्यं ब्रूहि न चेत्तत्त्वं दास्याम्यन्यदपि ध्रुवं ॥ ५६ ॥ वसु तत्र कृतो भर्तर्भानुरस्थीनि मे प्रिय ॥ वयं कार्पटिका भद्रे भवामो न वसुः खदा ॥ ५७ ॥ अ
ज्ञात्वा लोभवशात्तेन नीतो स्थि संपुटः ॥ तस्यैव दोषो नो भद्रे मानुमेकर्मतां हशे ॥ ५८ ॥ अथ वानपसूदोषो मंदभाग्यो स्मि नस्तुतः ॥ सुतेन कृत्यपुत्रं
त्यक्त्वा त्रिनीं स्त्रिसिल्लिमे ॥ ५९ ॥ उद्यमं कृतवानस्मिन सिध्येन्मंदभाग्यतः ॥ आ याम्नु सत्यवाक्यान्मे मा विषण्णवनेचरः ॥ ६० ॥ अस्थीनि दर्शयित्वास्तु धन
दास्यते तनो धिकं ॥ इत्युक्ते तेन सा भिल्ली व्याजहार निजं पतिं ॥ ६१ ॥ लज्जान म्रशिराः सो थ वृत्तांतं विनिवेद्य च ॥ निनायु तामरण्यानी शवरस्तं धनंजयं ॥ ६२ ॥
वने वरोथ तत्स्थानं देवाद्विस्मृतवान्मुने ॥ दिग्भ्रान्ति समभूत्तस्य परिवभ्राम कानने ॥ ६३ ॥ इतोरण्यान्नो पानितोरण्या दितो वृजेद्द ॥ वनाद्वनांतरं भ्रांत्वा
खिन्नः सो पिवनेचरः ॥ ६४ ॥ विहाय मध्येरण्यानि तं ययौ स्वपक्कणं ॥ द्विजाराप्य हानिसंभ्रम्य स कार्पटिकसत्तमः ॥ ६५ ॥ क्षुत्तृष्णाम श्रुष्ककंठोष्टो हा हेति प
रिदेवयन् ॥ पुंश्चकारीं परिप्राप्य परिम्लानमुखो वणिक् ॥ ६६ ॥ तन्मंद भाग्यतां श्रुत्वा लोका स्वकार्पटिको मुने ॥ कृत्वा गयाप्रयागं च लजतः स्वविषये प
न२ रिदेवयन् ॥ पुंश्चकारीं परिप्राप्य परिम्लानमुखो वणिक् ॥ ६६ ॥ विनो वैश्वेश्वरीमाज्ञां वहिपतानि लक्षणात् ॥ ६७ ॥ एवं काश्यां प्रविश्यापि पापी धर्मानुषंगतः
यौ ॥ ६८ ॥ काश्यां प्रवेशं प्राप्यापि तदस्थीनि घटोद्भव ॥ विनो ... अस्थिसंपुट इति पाठे पि स एवार्थः ॥ नो नाहे भिल्लि हे शावरि अस्थि वसु ॥ ५३ ॥ अरण्यानीं महारण्यं शबरो भिल्लः वना
इत्युक्ते त्यनः पाकृतेन वसु धनं ॥ अस्थ्नामाधारः संपुटो स्थिसंपुटः अथ संपुट इति पाठे पि स एवार्थः ... निप्रक्षिप्तानि तान्यरण्यानि विहाय वनाद्वनांतरं भ्रांत्वा खिन्नः सन्नूनं स्वपक्कणं स्वीयं शबरालयं त्यर्थः ॥ द्विजाराप्य हा
दिति ॥ विहाय मध्येरण्यानि सर्वेषु आरण्येषु मध्ये अरण्ये पक्षस्थीनि प्रक्षिप्तानि तान्मंद भाग्यतां लजतः स्यामानुः परपुरुषगामि तत्कर्प्परेन रक्तवासा दिना व्यवहरतीति कार्पटिकाः स्वविषये स्वीयं देशं हष्टांत
वहिज्ञाणि अहानि पंच दिनानीत्यर्थः परिदेवयन् परितापं कुर्वन् तन्मंदभाग्यतां लजतः स्यामानुः परपुरुषगामि ... पाकृतपुण्यवशान् इत्यर्थः क्षेत्रफलं केवलं न च हेतुर्वा हिर्भवतीति ॥ ६८ ॥ श्रीशंकराय नमः ॥ छ ।
विनिमप्यराष्टनिकेन गमयितिकाश्यामिति द्वेपन ॥ धर्मानुषंगतः प्राकृतपुण्यवशान्

515

अ०४ शत्रम:

पुरम प्रकृतमुपसंहरति नदास्मादिति॥ तस्मान्नामवाराणसी नाम निर्वक्ति॥ असिश्चेति सार्द्धेन॥ यत्र यस्मिन्नुक्तानने वक्र असीर्वरणा च द्वे नद्यौ क्षेत्ररक्षाकृतौ कृते क्षेत्ररक्षां कुरुतः इति
क्षेत्ररक्षाकृतौ क्षेत्ररक्षाकरणनिमित्त इति वाक्ये तदेवैः संपादिते॥ तदा रक्षपुतं काठमारस्य हे मुने अगस्त्य असेश्च वरणायाश्च संगमं प्राप्य काशीका वाराणसीति वि
ख्याता॥ ख्याता इत्यर्थः॥ अतिहर्षेण पुनरपि काशीवर्णयति॥ वाराणसी हेत्यारभ्य रूद्ररूपा इत्यंतः॥ प्राक्तनेन ग्रंथेन इह जगति या वाराणसी सा देवी देवी करुणामयदीयमूर्तिः क
रुणामयी वासौ दिव्या अतो किं की मूर्तिश्च करुणामयी दिव्या मूर्तिर्यस्याः सा लप्येति वाउ भये नहे तु मास्त्रजपनेति यत्र यस्यां वाराणस्यां तनुभृत्यां शिरा मात्रेस्सुखेन तनुमुखं
नेवनुत्तुइत्सृज्य यद्यस्माद्धि श्वेश इन्महसि विश्वस्येशो विश्वेशः॥ विश्वश्रासौ ईशश्चेति वा सवासो हृक् ज्ञानं वत न्मयः स्वप्रकाशो वनन्मिन हन्म हमिलक्ष्यनत्यार्थे त्यर्थः॥
महत्माह तेन दाणातदेह स्यागाव्यवहितसमय इत्यर्थः॥ रूपेणाखंडसच्चिदानंदात्मकेन लक्ष्मणक्षपदार्थनत्रविषय प्रत्यग्ब्रह्मणो रैक्य मनुभूयेत्स ननानाप्रसिद्धा विनतुनांपदं

तस्माद्विश्वेश्वराज्जैवा काशीवासे च कारणी॥ असिश्च वरणा यत्र क्षेत्ररक्षाकृतौ कृते॥६९॥ वाराणसी विख्याता तदारभ्य महामुने॥ असेश्च वरणायाश्च
संगमं प्राप्य काशी का॥७०॥ वाराणसीह करुणामयदीयमूर्तिर्मत्त्यज्यपत्तनुतनुं तनुभृत्सुखेन॥ विश्वेश इन्महसि यत्सहसापविश्यरूपेण तावित
तुतांपदवरं दधाति॥७१॥ जातो मृतो बहुषु तीर्थवरेषु पुंस्त्वे जातो न जातु तव शांतिरभून्निमज्य॥ वाराणसीहगदतीह मृतोऽमृतत्वं प्राप्याधुना मम
वक्षा स्मरशासनस्याः॥७२॥ अन्यत्र तीर्थसलिले पतितो हि जन्मादेवादिभावमयुतेन तथानुकाश्यां॥ विनं यदत्र पतितः पुनरुत्थितिं न प्राप्नोति पुल्कसजनोऽपि

विंगलदेहभावां कैवल्याख्यां मुक्तिं दधाति धारयति प्राप्नोतीत्यर्थः॥७१॥ जात इति॥ वाराणसी इति निगदति इत्यन्वयः॥ किं निगदति॥ हे जंतो बहुषु तीर्थवरेषु निमज्य स्नानादिकं विधा
य जातो मृतः स्वषड्भावादिविकारान् प्राप्त वारानसीत्यर्थः॥ जातु कदापि तव शांतिर्नाभूत् अतोऽपि इह अधुना अस्यामपि मृतः सन् अमृतत्वं प्राप्य सायुज्यं लब्धा॥ स्मरशासनः
स्याः॥ विश्वेश्वरो भूयाः॥ तत्र हेतुर्मम वक्षादिति स्मरशासनस्येति पाठे मम स्मरशासनस्य वक्षोदमृतत्वं प्राप्य तवानिर्वृतिरिति विशेष इत्यर्थः॥ अथ वैवमन्वयः॥ बहुषु तीर्थवरेषु
निमज्य मृत अंते जन्म इत्यत्र प्राणोपि तं जात इत्यर्थः॥ अन्यस्मात्॥७२॥ एतद्विवृणोति अन्यत्रेति॥ अन्यत्रान्यो ध्यादौ तीर्थसलिले पतितो मृतः सन् हि जन्मादे वादिभावं वैकुंठादि
सालोक्यभावमयते प्राप्नोति॥ काश्यां तु अन्यानेत्यर्थः॥ तुशब्दोक्तं विशेषं दर्शयति विनं भीतिं अहो एतस्मिन्नाकिं मदत्रयकुत्रापि पुल्कसजनोऽपि पतितः सन्नुत्थितिं पुनर्देहसंबंधं न प्रा
प्नोति॥ अयं जनस्सास्वाहला पि प्राप्नोति निश्चि[illegible]यं इति पद्यं यद्वा तु शब्दो क्त हेतु विशेष माहात्म्यमिति पद्यस्मान्नरोपि इर्वदत्॥७३॥ श्रीकाशिविश्वेश्वराय नमः॥

३८ ॥२६४॥ ३८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

516

सेषेतिसारवाकाशीपुरीसा केसाकाशायामाहयस्यांकस्यांस प्रसिद्धः पुरारिः परंपौरुषमर्थमिघ्नन्पुरुषकारप्राप्यंपरमर्थंकैवल्यंददातुवोछतिबोधन्निस्यर्थः पौरपरंपरां
पुरसंबंधप्रागिसमुद्रापसंस्तरितिरूपपारावार स्यसंसाररूपसमुद्रस्यपारमवधिस्थानंसमानितं वा यथास्यात्तथासिद्धिं तारकोपदेशो ब्रह्मनीवेयाभिसर्थः नमेधाप्यत्र
थसिद्धिंनसमितिमाठेपरंपौरुषमितिक्रियाविशेषणं निसंपारंनयेदितिचसंबंधः। कथंभूतः पुरहातत्वमस्यादिवाक्योपबुद्धिरसमिथ्यतः सनेजागत्स्वप्नसुषुप्तिलक्ष
णंपुरंहंतीतितथाप्राक्तत्वात्स्यानस्पष्टं पुरुषइतिपाठेपूर्णमस्यर्थः ॥ तीर्थांतराणीति ॥ कलुषितानापरसंबद्धातनुवाराणसीपरिसरेवाराणस्याः पर्यंतभुविपत्रकुत्रापित्र
देशइस्यर्थः हित्वास त्वादेहस्त्वाग्नस्यपिसायुज्यादिमुक्तिप्राप्तयेपिसंदेहभागभवतीकिंनुतसामान्यदेवतांतरप्राप्त्येविदेहकैवल्यभवप्रापणमाप्नोतीतिभावः। तथा
चोक्तं। काश्यामवश्यंपततांशरीरंशरीरिणांनास्तिपुनः शरीरं ॥ यद्यस्तिकंठेगरलंललाटे त्रिलोचनंचंद्रकलावमौला वितिअतएवसंदेहभागभवतीत्युक्तं ॥७५॥
पि० वाराणसीवावाराणसीसायोगारदष्टांगरूपा जीवब्रह्मणोरैक्यचिंतनरूपा समरसीकरणा घेतोपिसमब्रह्मतत्वरसानांगसीकरणाघेतोपिब्रह्मनासविनस्यर्थः ॥ अथो

पुरी सैषाऽतिरूपपारावारस्यपारेपुरहापुरारिः ॥ यस्यांपरंपौरुषमर्थमिघ्नन्सिद्धिंनयत्योरपरंपरांसः ॥७४॥ तीर्थांतराणिमनुजः परितोव
गात्यहित्वातनुंकलुषितांदिविदेवतंस्यात् ॥ वाराणसीपरिसरेतुविसृज्यदेहंसंदेहभागभवतिदेहदशांनयाति ॥७५॥ वाराणसीसमरसीकरणा
घेतोपियोगाद्वियोगिजनताजनतापहंत्री ॥ तत्तारकंश्रवणगोचरतांनयंती तद्ब्रह्मदर्शयतियेनपुनर्भवोन ॥७६॥ वाराणसीपरिसरेतनुमि
ष्टदात्री धर्मार्थसौख्यनिलयामहहाविसृज्य ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

गिजनतापहंत्रीयोगरहितजनस मुदायस्यजन्मतास्तेनेतिअंजनउपाधिरज्ञानमिसेततः। अजनेतिपाठे। अजामेकामित्यादिश्रुतेरजनमेवजननंजनः जन्मेतिवा। अस्मिन्
पसेजन्मानंतरसाविकारा ध्यात्मिकादितापत्रयस्यतत्स्वतत्वमितिज्ञातव्यं। तत्स्वता ध्यात्मिकादितात्रयच्छेत्रीत्यर्थः ॥ अयोगिजनताअज्ञजनसमूहंतद्ब्रह्मदर्श
यतीतिवान्वयः। तर्हि। तमेवविदित्वाअतिमृत्युमेतिनान्यः पंथाविद्यतेयनायेत्यादिश्रुतिविरोधादित्याशंक्याह तत्प्रसिद्धं तारकं प्रणवंषडक्षरमंत्रराजंवाश्रवण
गोचरतां ज्ञानविषयतांप्रापयंती तद्ब्रह्मदर्शयति ॥ कीदृशाब्रह्मयेनब्रह्मदर्शनेनज्ञानात्मकेनब्रह्मणापुनर्भवोनभवतितादृशमित्यर्थः। यद्यपिशिवएवद्वारव
तारकोपदेष्टातथापिकाश्यांमृतानामेवोपदिशतीतिमतिसैवदर्शयतीत्युच्यतइतिवाराणसीतिअहहखेदयोजनः किमपिवाङ्मनसोरगोचरंइष्टपदस्थानमभि
लष्यवाराणसीपरिसरेइष्टदात्रींतनुंइष्टदातत्वेहेतुर्धर्मार्थकामनिलयांचतुर्णांनिलयत्वेपिमोक्षस्यसिद्धत्वादेवमुक्तं। अविसृज्यास्ववासनकारणंसन्त्यर्थः ॥७६॥

इति२

३११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दृष्टतरोहर्षतरोभवतितस्यजनस्यलाभोस्तुलाभस्तावत्तिष्ठतु मुलमपिनोस्त्वयमपिनोतिष्ठतीसर्थः चंपतः मुन्यंशस्य सदृशांा तथा च भागवते॥स्थिरस्य जातपः स्फु
रज्ययो धस्पुतो विरहठदीक्षया यदिपरस्य विमुक्तततः न हिपरमस्यकस्चिदपरो नपरस्य भवेदपिततश्वोपदस्याममन्यदतुलां दधतरीति अवापत्रा भवान्‌वि
रोधालकारस्यरतीद्रवणातिआशति॥भाः कोपेपीडायांवा॥भालेललाटेविलोचनवतां विशिष्टनेत्रवतावनितार्धभाजावनितायाः भवान्याअर्धभजत
रतिवनितार्धभाजातेन विश्वेश्वरेण काशिवासिजनतानतुनिश्चितंवंचिता अतः अनुकृतस्साराकम हेतुसर्वकृतविशिनष्टि यस्मात्तनुकृतस्यभाज
नस्यात्रमभिलषितदेहगहीवानिर्वाणमात्रमपवर्जपतात्रमच्छताकथंसंततं निर्वाणमात्रंअपुनर्भुनंविपतेपुनर्भुजन्मयस्मिन्ततत्॥७६॥वाराणसी
ति॥यावाराणसीसास्फुरदसीमगुणैकधामीनःस्फुरतस्त्वतेपेअसीमगुणाः निरवाधिकागुणाः करुणानयत्वमोक्षदातृत्वाद्यास्तेषामेकंधाम मुख्यम
धिष्ठानंतत्रहेतुर्यत्रस्थितारसादं यत्रयस्यां वाराणस्यांस्थिताः मरणपर्य्यंतकृतवसतयःसन्तोदेहाइसर्थः यद्वास्थिताः संस्थितामृताइसर्थः॥७८॥

७८ रक्तेपदंकिमपिहृष्टतरोभिलष्यलाभस्तुनःलमपिनोयदवाप्स्यन्त्यं॥७७॥आः काशिवासिजनतामनुवंचिता त्वत्फाले विलोचनवता वनिता
धर्भाजा॥आदायसंसुकृतभाजनमिष्टदेहं निर्वाणमात्रमपवर्जयता पुनर्भु॥७८॥वाराणसीस्फुरदसीमगुणैकधाम यत्रस्थितामनुभवंतः

६५॥ रांत्रि भस्मभावात्॥सर्वांगलेगरलिनोक्षिपुजोल्ललाटवामार्द्धवामतनवोऽतनवस्ततोंते॥७९॥आनंदकाननमिदंसुखदंपुरेव तत्रा
पिवक्रसरसीमणिकार्णिकाध॥स्वः सिंधुसंगतिरथोपरमास्पदंच किंवैहितुः किमिहतत्रविमुक्तमेतत्॥८०॥वाराणसीहवरणासि

७८ सरिद्वयरिष्टासंभेदखेददमनीयुनदीलसंधी॥८०॥ ॥ ॥ ॥ ॥श्री॥श्री॥श्री॥श्री॥ ॥ ॥ ॥श्री॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वामार्द्धवामतनवः स्युः अर्द्धान्तरदेहाः ततस्तदनंतरं अंतेसारूप्यमुक्तिभोगावसाने अतनवः कैवल्यभाजोभवंतीसर्थः।यद्वास्थिताः कृतवसतयोजीवंतएवेसर्थः।
तथाचोक्तं पाद्मे काश्यांतिष्ठतियेकेचित्तान्पश्यतिसुरोत्तमाः॥चतुर्भुजांस्त्रिनयनान् ... गंगाद्या सितमुर्द्धजानिति॥अस्मिन्पक्षेंते देहावसाने
आनंदकाननमितिचक्रसरसीचक्रतीर्थं तत्सरसीतमणिकर्णिका विशेषणं॥स्वः सिंधुसंगतिर्गंगामेलनं परमास्पदं मुख्यमाश्रयः महानंदकानने
विमुक्तेमयत्रततकिंचिदापसर्वं विमुक्तमसर्थः॥वाराणसीहेति।रहस्त्वारेयावाराणसी असीहस्फुटतामिनांविहायमत्स्यरजनुः ओंवतर्के किंसीदाताकमर्थे
गच्छतिअवसीदतीतिवा विहायागमनेहेतुगर्भाणि विशेषणान्याह वरणासिसरिद्वयांवाक्षात्रेष्ठातथाचोक्तं॥असीवरणयोर्मध्ये पंचक्रोशंमहत्तरं॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

518

अमलायामोक्षलक्ष्म्या विश्रामभूः विश्रमणस्थानं मोक्ष॰ लक्ष्म्या अमलत्वं नामप्रकाशकत्वं अचला अप्रलयेऽपि नाशरहिता॥ किमिति अहह खेदे॥ त्वं तावगर्भज मामनस्यैदुः
खल्वतितोयमस्तदीयाः कान्तीतायेद्भूतास्तल्लतबंधताडनं च किं विस्मृतमेव॥ विस्मरणे हेतुमाह॥ शंभोरनुग्रहस्य दयायाः परिग्रहेण प्राप्यालभ्या चासौ काशी चेति॥

म ॥विश्रामभूमिंचचलाममलमोक्षलक्ष्म्या हैनां विहाय किमु सीदति मूढजंतुः॥९८१॥ किं विस्मृतं त्वहह गर्भजमामन॥
॥स्यं कान्तितिहतल्लतबंधनताडनं च॥ शंभोरनुग्रहपरिग्रहलभ्यकाशीं मूढो विहाय किमु याति करस्थमुक्तिं॥९८२॥ ती
॥र्थांतराणि कलुषाणि हरंति सद्यः श्रेयो ददत्यपि बहून्त्रिवनं यंति॥ पानावगाहनविधानतनुप्रहाणैर्वाराणसी तु कुरुते बहु

तां विहाय भवान्किमु याति विस्मरणाभावे एतन्न घटत इति भावः॥ कथंभूतां करस्थमुक्तिमिति॥ साधने साध्योपचारः॥ करस्था मुक्तिर्यस्यामिति वा बहुव्रीहिर्वा॥ अतो भवान्
मूढ इति॥ ननु तीर्थांतरकरणेनापि मुक्तिर्भविष्यति तस्तद्यथ्यं यातीत्याशंक्याह॥ तीर्थांतराणीति॥ श्रेयः॥ पुत्रपश्वधर्मादि बहुतेति खेदे हर्षे वा भवमूलनाशमिति वा पाठः॥९८३॥ शंभवे नमः॥

मकु॰ काशी॥९८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५१९

अधिकारिक्तेदमतमादायाह। काशीपुरीति। अन्यथा मुक्तिर्मणिकर्णिकायामित्यनेन विरोधापत्तेः लक्ष्मीशोभं वामाई बंधुरासुंदरीव धर्म्मवानीयस्या अस्त्। विधुराक्वोध गतावरणज्ञानाद्दूसर्थः। स्वतंत्राइति वा विबुधावरोधा इति पाठे विबुधा देवाः अवरोधेत्तः पुरे येषां ते तथा विधुरावबोधाइ इति पाठे विधुरो अवबोधोऽज्ञानं देहगेहा येषां ते तथा ज्ञानैकखुभा वाइ त्यर्थः। क्षेत्रप्रभावज्ञानामाधिकारिणां विशेषमाह ज्ञात्वेति। प्रभावं माहात्म्यं क्षेत्रस्य मणिकर्णिकायावेसर्थात्। मणिकर्णिकायांपु ज्जलं शरीरं यस्त्यजति कथं भूतं अस्पृष्टविप्रयुगाधि। स्वयंपक्कशोणितविशेषेण स्य गंधो वर्त्तते यत्र यत्तथा। स्वात्मावबोधमहसा स्वरूपभूतप्रकाशचैतन्येन सहसा तत्क्षणादेव मिलित्वा एकभावं प्राप्य पृथक्त्वं पृथग्भावं नैवेति नैव प्राप्नोति।

१८ २६६॥ १८ ॥काशीपुरीपरिसरेमणिकर्णिकायांत्यक्तातनुंतनुभृतस्तनुमाप्नुवंति॥ आलेविलोचनवतीगलनीलिलक्ष्मीवामार्द्ध॥ १८ ॥ २६६ १८

॥बंधुरवपुंविबुधावबोधाः॥८४॥ ज्ञात्वाप्रभावमतुलंमणिकर्णिकायांयःपुक्कलत्यजतिचास्पृष्टविप्रयुगाधिः॥

॥स्वात्मावबोधमहसासहसामिलित्वाकल्पांतरेऽपिसनैवपृथक्त्वमेति॥८५॥ रागादिदोषपरिहारिमनोह ॥

॥षीक्ताः यः काशिकामतुलदिव्यमहाप्रभावां॥ ॥छ॥छ॥छ॥ राम राम तव पाद पंकजं चिंतयामि॥॥॥

त्यर्थः॥ न तु काशीवासं युगानुप्रेही दिनैकं पुरुषोत्तमे। तदेवाहुर्गुणंपुण्यं विरजामुखदर्शनं॥ या गतिर्योगयुक्तस्य वाराणस्यां मृतस्य च। सा गतिर्घटिकार्द्धेन पुरुषोत्तमदक्षिणे॥ सिंहाचलं समं क्षेत्रं समंता द्योजनत्रयं। गयाप्रयागकाशीभ्यांसंसंशतगुणाधिकमिति वचनात् काशीतोपि महत्तरं तीर्थांतरं श्रूयते तत्किमर्थमतिस्तुतिः। क्रियत इत्याशंक्याह काशीपुरी अपरतीर्थसमा अन्यतीर्थसमा न स्नानमित्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ हरे राम हरे राम हरे राम हरे हरे। हरे कृष्ण हरे कृष्ण हरे कृष्ण नमोस्तु ते॥छ॥ ॥ ॥ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

528

ता२

कल्पयंति। समंतात्सर्वतः सर्वत्रेत्यर्थः। तैः सह नन्त्राषणीयमित्यन्वयः। कथंभूताः रागादिदोषैः परिहर्णानिव पूरितानि जन्त्रीकृतानि मनोहृषीकाणि अंतरिंद्रियाणि बहिरिंद्रियाणि
येषां ते तथा। पाठांतरे परिभूतं निःश्रवशीकृतानि मनोहृषीकाणि येषां ते इत्यर्थः। समस्तादिति पाठे येसर्वे इत्यर्थः। कुतस्तैः सह न भाषणीयमित्याह। तेषामपि नु शातमुंधानां न पश्यतीतिन्यायाद्
दिति भावः। कथंभूतां अतुलो अपरिमाणो ह्यपरिमाणरहितो दिव्यो लौकिकः प्रभावोऽतिशयः सामर्थ्यं यस्यास्तां विषयाभिमुख्यानां राशिणाः। तेस्तैर्वचनैस्त्वत्तीर्थकरणेनुयुत हं.ति२

॥ये कल्पयंत्यपरतीर्थसमां समंतात्तेपापिनो न सह तैः परिभाषणीयाः॥ दृष्ट्वा वाराणसीं स्मरहरप्रियराजधानीं त्यक्त्वा कुतो व्रजति॥
॥मूढ दिगंतरेषु॥ प्राप्याथ जाह्नसुलभां स्थिरमोक्षलक्ष्मीं लक्ष्मीस्वभावचपलां किमु कामयेथाः॥८७॥ छ॥ छ॥॥॥

त्यादन मात्रं क्षिपते न तु का राज्यादिभ्यो धिकृत्वं अन्येषां तीर्थानां विधीयते अन्यथा तत्र तत्र विरोधप्रसंगात् वाराणसीमिति प्रायेण स्पष्टं कुतः कस्मान्निमित्ताद्राज्यादिलक्ष्मीप्राप्त्यर्थमिति
चेत्तत्राह। प्राप्येति। अजो ब्रह्मा आदिपदेन इंद्रयोग्रहः तैरप्यसुलभां आमृत्युपि शाश्वस्योऽयत्र संबंधः। स्थिरमोक्ष लक्ष्मीस्वरूपावस्थानकेवल्यश्रियः साधनभूतामिति साधने सा
स्व२ ध्योपचार इत्यर्थः। स्थिरमोक्ष लक्ष्मीरूपां वाराणसीमिति वा किमु कामयेथाः। किमर्थं वांछेथाः केनापि भाग्योदयेन स्थिरमोक्षलक्ष्मीं वाराणसीं साक्षादनायासेन लब्ध्वा चंचलायाः
राज्यादिलक्ष्म्याः प्राप्त्यर्थमन्यत्र गमनं न तु चितमिति भावः॥८७॥ ॥हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे॥ हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे नमोस्तुते॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अजाद्य सुलभामित्येतद्विवृणोति॥ अगम्यः अप्राप्यः पूर्वर्द्धेपि यथायोग्यं विपरिणामय्यानयैव प्रक्रियया संबंधः॥ तु शब्दः एवं बैलक्षर्ण्यार्थः तदेव वैलक्षण्यमाह॥ शालभादिमुक्तिः॥ शालभादीनामपि मुक्तिस्वरूपा॥ शालभादीनां मुक्तिर्यस्याः सेति तथा॥ अन्यैः क्षेत्राणि काशीसमानि नभवंतीति के पुतिकन्यायेनाह॥ धात्रेति॥ तुलयातु नालंपात्रेण तुलनां प्र रिमाणं वैकुंठमुख्यं आदिर्येषां ससारीनां तानितथा॥ उद्धयु रूर्ध्वं ययुः॥ लघुतया न्यूनत्वेन इयं काशी न्यकू अधस्तस्थावितिसन्वयः॥ काशीस्थोयः कश्चिदपि विश्वेश्वर इव मा

१८
॥२६७॥
१८

॥विद्याधनानिसदनानिगजाश्वभृत्याः स्रुक्चंदनानि वनिताश्च नितांतरम्याः॥ सर्गेपि गम्य इह नोघमभाजि पुंसि वाराणसी त्वसुलभा॥ ॥शालभादिमुक्तिः॥८८॥ धात्राधृतानितुलयातु कला मजसवैकुंठमुख्य भुवनानि च काशिका च॥ तान्युद्ययुर्लघुतया॥ ॥न्यगिमंगुरुत्वात्स्थोपुरीह पुरुषार्थं चतुष्टयस्या॥८९॥ काशीपुरीमधिवसन्निह नरो नरोपि ह्यासाद्यमान इह मान्य इहेक॥ ॥रुद्रः॥ नानोपसर्गजनिसर्गजदुःखजालैः कर्मापनुद्य सविशेषपरमे धाम्नि॥९०॥ ॥छ॥छ॥छ॥छ॥छ॥छ॥छ॥ ॥२६

ननीय इत्याह॥ काशीपुरीमिति इहस्क रया मारेपमाणः स्थाप्यमानोऽर्थादीश्वरेण काशीपुरीमधिवसन् काश्यां वे...ति स नूनं रोगनरो वा पशुस्थावरादिर्योभवति स एक रुद्रः॥ केवलं वि श्वेश्वर इव मान्यो माननीयः तत्र हेतुमाह॥ नानोपसर्गेजनि रुत्पत्तिर्येषां स्वर्गादिः खजालाराणां तैः यद्वा नानोपसर्गाः आध्यात्मिकादितापाश्च निसर्गः स्वभावश्च वासनेतियावत् तज्जानि ते दुःखजालैः॥ क्लेशनिवहैः॥ कर्मपापकर्म अपनुद्य शानंद्वा परमात्मज्योति षि प्रविशेदिति ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः॥ इति स्मृतेरिति सर्थः॥ साधारण्येन वा पुण्यपापल क्षणं कर्मापनुद्य॥९०॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५२२

प

स्थिराप्रकृतोनदेहेनस्वप्रकाशंपरमानंदवपुरयंजनः कथंनगच्छतात्स्मनुक्रोशान्निवाह। स्थिरापायेति॥ स्थिरापायंनिश्चलापदं तदहे तुर्जननेति बुद्धिस्थत्वादस्याभि
तिनिर्देशाः काशीस्थस्य विश्वेश्वरस्यदेव्या अग्रेकथनानुवादरूपत्वात्। अहहेत्यनुतापेप्रहर्षेआक्रोशेवा। काश्यां कायंविहाय। स्वप्रकाशंआत्मानंनिश्चलंस्वात्मान
दरूपंदेवपुःस्वरूपं ब्रह्मतत्त्वं सोमतोलोकः कथंकुतोनपरिगच्छतीतिनिवृत्तस्य स्याः। गच्छतः स्वप्रकाशोदृष्टांतमाह। स्फटिकं तत्र मलंकांस्यंकांस्यपात्रादिकंवानि
मयन्नूपरिवर्तयन्यथाहृदतारंसमुज्ज्वलपात्रादिकं गच्छतीतिनहम्। काश्यांविनिमयन्निति पाठेकाश्यामित्यस्य दृष्टांतेसंबंधान्नपौनरुक्त्यं। पुनरपिकाशी
न्निवाह। आहारेति। विपद्द्वारैः विपत्तिसमूहैः सारैः दृढैः ध्वंसितधनैः विनाशितार्थैः। क्षितावितिप्रतीत्याक्षिप्रायेणकथंभूतायां यत्रकाश्यां शिवोनिधनेमरण
वसरेश्रुतौदक्षिणकर्णेकिंचिदाख्यानसातीतंवस्तुकथयति। ततःकिमतआह प्रविशति। नयेनेति दरदरीउदररूपांकंदरां॥ ९२॥ ननु अन्यत्रगत्वा वनवास

स्थिरापायं कायं जननमरणक्लेशनिलयं विहाय काश्यां आत्मा महदपि न गच्छति न कुतः। वपुस्तेजोरूपं दृढतरपरानंदसदनं विमुंचेयं जंतुः स्फटिकमिवकां
स्यं विनिमयन्॥ ९१॥ अहो लोकः शोकं किमिह सहते हंत हतधीर्विपद्द्वारैः सारैर्दृढतरविनिधनैर्ध्वंसितधनैः। क्षितौ सत्यां काश्यां कथयति शिवो यत्र निध
ने श्रुतौ किंचिद्द्यः प्रविशति न भूयो दरदरीं॥ ९२॥ काशिवासिनिजनेवनेचरे द्विजे तु ज्यपि समीरभोजने। स्वैरचारिणि जितेंद्रियेप्यहो काशिवासि
निजने विशिष्टता॥ ९३॥ नास्तीह उद्भूतानां तासु तु नाम वा काचिद्विशेषगतिरंतरतां हि काश्यां। बीजानि कर्मजनितानि यदूखरायां नांकुरं पतिहरदग्ध

नि३

समीरणभक्षणादिनाकैवल्यंसाधनीयंकिंकाशीनत्याज्येत्यायदेणनआह। काशिवासिनीति। काशिवासिवनेचरयोर्यथासंख्यंद्विजीत्यादिविशेषणानिवनेचरोवा
नप्रस्थादिः अहोइत्याश्चर्ये। तयोर्मध्ये पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टेकाशिवासिनिजनेविशिष्टताश्रेष्ठत्वं। वनवासादेः कैवल्यासाधकत्वात् काशीवासस्तु उत्कृष्ट इति नोपिकैवल्य
हेतुत्वात्काशीनत्याज्येतिभावः। जीर्णे इत्यनेनेति पाठे काशिवासिनिजनेतन्नगरवासिनिजनेवनेचरेकाशीस्थवनेचरेइत्यादिबोद्धव्यं। विशिष्टतायां [illegible] हेतुमा
हनास्तीति। अंतेमरणंकुर्वतीत्यंतकृतस्तेषांप्राणमरणानां। मित्यर्थः। विशेषगत्यभावेहेतुमाह। यद्यस्मादूखरायांऊखरवत्यां काश्यां पुण्यपापकर्मभ्यां जनितानि
बीजानि अदृष्टानियेषांतेषांनांकुरयंतिजन्मसोहितिनोद्भवंतीत्यर्थः। ऊखरायांहेतुं वदन् बीजानिविशिनष्टि। हरदृग्ज्वलितौ हरोपदिष्टज्ञानज्वलितानि। तवानन्ये
तत्काश्यांकृतपापानांकालभैरवयातनाश्रवणेनविरुध्यतेन। पापेभ्यवर्तिमोक्षवत्विति अस्तिप्रायेण विमोक्षिकामान्तरा। तथाचोक्तं ऊखरः पुण्यपापानां धन्या
वाराणसीपुरीति। पाद्मे च॥ उपपातकिनश्चैव महापातकिनश्च ये॥ तेषां नश्येत्क्षेत्रमाहात्म्यात् दृष्टानि क्षयमाप्नुयुः। लैंगेपि। नाविमुक्ते नरः कश्चिन्नरकं याति किल्बिषी। ईश्व

नि३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

5723

त्रिंशत्र:

प्रतिमानां ३

अधिकारिविशेषाणामेवात्र कैवल्यं नृपश्वादीनामिति मतं निराकुर्वन्नाह ॥ शशकाइति ॥ कलविंकाश्चटकाः चटकः कलविंकः स्यादित्यमरः ॥ परामतं परब्रह्मस्वरूपाप
त्तीत्यर्थः ॥ अत्र यद्यपि मरणस्य सर्वेषामविशेषेण परममुक्तिफलत्वेनस्तुतं तथापि शुचीनां परमात्मसक्तानां तदर्पितकर्मणां परममुक्तिः ॥ तदपलक्षानामग्निप्रवेशा
दीनां सायुज्यं तिर्यक्कुष्टरतीनामत्यंतपापीयसां स्वारूप्यं तत्रापि जमानां सालोक्यमिति केचित ॥ चतुर्विधपरिमाणायां काश्यां यथायथा योगपीठादिक्रमके
र्षस्तथा तथा मरणफलापकर्ष इति चान्ये ॥ तथा च पाद्मे ॥ परिमाणं च वक्ष्यामि तन्निबोध नसेत्तमाः ॥ मध्यमेश्वरमारभ्य यावद्देहलि विभ्रमं ॥ सूत्रं संस्थाप्य
लद्दिक्षु भ्रामयेन्मंडलाकृति ॥ तच्च पाशुपतेरेखातन्मध्ये क्षेत्रमुत्तमं ॥ काशीतियद्विदुर्देवास्तत्र मुक्तिः प्रतिष्ठिता ॥ कारयंतः परमं क्षेत्रं विशेषफलसाधनं ॥ वाराण
सीति विख्यातं तन्मानं निगदामि वः ॥ दक्षिणोत्तरयोर्नद्योर्वरणासिश्च पूर्वतः ॥ जाह्नवी पश्चिमे चापि पाशपाणिर्गणेश्वरः ॥ तस्याश्चांतः स्थितं दिव्यं विशेषफलसा
धनं ॥ अविमुक्तमिति ख्यातं तन्मानं च वदामि वः ॥ विश्वेशात्तोदक्षिणेस्मिन्प्रदिष्टं तद्वारकं भवनं विश्वस्तत्तु रितिं ॥ अस्तु वा यथा तथापि परे परयात्तदुपपत्तेः ॥ न थास्सति ।
काश्यामवश्यं पतनात् शरीरं शरीरिणां नास्ति पुनः शरीरं ॥ यद्यस्ति कंठे गरलं ललाटे त्रिलोचनं चंद्रकलाश्च मौलौ पिनाकपाणि आदि वचनं च समंजसं संतत्त वाति ॥ ९५ ॥

हि

शशकामशकाबुकाः शुकाः कलविंकाश्चवृकाः सजंबुकाः ॥ कुरगोरगवानरा नरा गिरिजे काशिमृताः परामृतं ॥ ९५ ॥ अरुरुरुनक्षफणीनु ल
णाक्रिपुंडूचं जार्धधराधरांगताः ॥ निरंतरं काशिनिवासिनो जना गिरींद्रजे पारिषदा मता मम ॥ ९६ ॥ यावंत एव निवसंति जंतवो त्र ... का स्थां जलस्थळ
चरा सपजंतुकाद्याः ॥ तावंत एव मदनुग्रहरूढ देहाद्देहावसान समये धिगम्यमपि प्रविष्टाः ॥ ९७ ॥

एवं काश्यां मृतानां कैवल्यमुक्त्वा जीवतां रुद्रसारूप्यमाह ॥ अरुद्र इति द्वाभ्यां ॥ अथ वा रुद्रावास इति नाम निर्वक्तुं प्रथमं तावत्काशीस्थानां जंतुमात्र ... रुद्ररूपतामाह ।
अरुद्र इति ॥ हे गिरींद्रजे निरंतरं वा सर्वदा काशीवासिनो जनाः मम पारिषदा मताः ॥ संमता इत्यन्वयः ॥ ननु ते सारिषदाः अंतरिक्षे लोके तिष्ठंतीति तत्राह ॥ धरांगताः के
मर्भूमिगाः सन्तोप्याधिकाइत्यर्थः ॥ प्रसिद्धपारिषदसारूप्यमाह ॥ अरुद्रा अभयंकराः ॥ शोभना इति यावत ॥ रुद्राक्षा एव फणीद्राः शेषादयो भूषणानि ये
षां ते तथा पद्मासिद्धारुद्रान त्र वंनीय रुद्राक्षास्तान तेरुद्राक्षफणींद्र भूषणाश्च ॥ त्रिपुंड्रं नाम अंगुलित्रयेण ललाटे धार्यमाना विभूतिस्तदेव चंद्रार्द्धं धरंतीति
तथा अथवा रूपकमंतरेण यथा श्रुतार्थः ॥ तथा च पाद्मे ॥ काश्यां वसंति ये जीवास्ता न्पश्यंति सुरोत्तमाः ॥ चतुर्भुजास्त्रिनयना गंगा जासि तमरुजानि
ति ॥ तर्हि किं जनाम तुल्या एवा न रुद्र शरीरामृत्युशृगालानेत्याह ॥ अत इति ॥ यावंत इति ॥ जलस्थलचराः स्थलेचराः इति तथा एवस्येवो विवरणं ॥ सपजंतु काद्या
इति ॥ महत्या शृगालादिरित्यर्थः ॥ सर्वेषामविशेषेण कैवल्यावधिमाह ॥ देहावसानमिति ॥ मयि परमात्मनि ईश्वरे वा ॥ ९७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३८३

॥अं॰ श्री॥

शतनामः

ब्राह्मणादीन् वर्णेतराश्च रजकादयः आश्रयंति। आसमंताच्छ्रमं कुर्वंतीति। आश्रमाश्च पशुपक्षिरूपादयः यद्वा आश्रमाश्च ब्र

नेव सर्वे व तेभ्यः नाम निर्वचनमाह। तस्मादिति वर्णान् ब्राह्मणादीन् वर्णेतराश्च रजकादयः आश्रयंति। आसमंताच्छ्रमं कुर्वंतीति। आश्रमाश्च पशुपक्षिरूपादयः यद्वा आश्रमाश्च ब्रह्म

वर्याद्याश्रमवतः यद्वा वर्णेभ्य इतरे ये आश्रमा आश्रमवंतस्तान् वर्णिनाश्रमिणश्च सम्यर्थेत्यर्थः नरो मनुष्या मानोपि रुद्रावाप्त फलभाग्भवेदित्यर्थः महास्मशानं नाम निर्वक्ति श्म

शानशब्दे तिद्वाभ्यां श्मशानार्थं श्मशानशब्दयोरर्थे। एवं श्मशान शब्दयोरर्थं विमृश्य प्रदर्श्य निर्वचनमाह। महांत्यपीति। अपि शब्देनाहंकारादयो गृह्यंते

शानशब्दे तिद्वा स्यात् श्मशानार्थं श्मशानशब्दयोरर्थौ। एवं श्मशानशब्दयोरर्थं विमृश्य प्रदर्श्य निर्वचनमाह। तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यादि श्रुत्युक्तं ... प्राणिलोम्येन दर्शयति अभ्युच्छ्रि

शवाभूत्वा शेरते लीयंते अत्र कारणात्मावाविभूय शायने। तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यादि ...

॥रुद्रावासस्ततः प्रोक्तमविमुक्तं घटोद्भव॥ तस्मात्समर्थ्य काश्यां स्थानं वर्णान् वर्णेतराश्रमान्॥१०१॥ ब्रह्मद्येश्वर बुध्यात्र रुद्रार्वाप्तफलभाग् नरः॥

॥श्मशब्देन शवः प्रोक्तः शानं शयनमुच्यते॥१०२॥ निर्वक्ति नु श्मशानार्थं मुने शब्दार्थकोविदः॥ महांत्यपि च भूतानि प्रलये समुपस्थिते॥१०३॥

॥शेरते तु शवा भूत्वा श्मशानं तु ततो महत्॥ अप्सु भूमिर्ह लयं लयं वह्नेरपि औ र्व वदनोग्रकंदरे॥१०४॥ मातरिश्वनि महान् नपाच्च्योम्नि सं

॥शेरते तु शवा भूत्वा श्मशानं तु ततो महत्॥ अप्सु भूमिर्हलये लयं वह्नेदा प और्ववदनोग्रकंदरे॥१०४॥ मातरिश्वनि महानत्नूनपाद्व्योम्नि सं

॥क्षयति वै सदागतिः॥ व्योम वापि लयमेत्यहंकृतौ सापि षोडश विकारसंयुता॥१०५॥ लीयते महति बुद्धिसंज्ञके हा महान् प्रकृतिमध्यगो॥

॥भवेत्॥ सर्गगुणत्रयमयी वर्गि गुणं तं पुमांसमववेति निष्ठती॥१०६॥ पंचविंशतितमः परः पुमान् देहगेहपतिरेष जीवकः॥ श्रीरामाय नमः

ति वसुर्षि॥ इत्यविमुक्तेऔर्वशब्देनात्र तेजो गृह्यते तस्य वदनोग्रकंदरे मुखवर्ति महादग्ध्यंशतेजसीत्यर्थः॥१०४॥ मातरिश्वनि वायो महानत्नूनपात्त्वमहाभूतलक्षणं ते

जइत्यर्थः वैशब्दः स्फीतप्रसिद्धिद्योतनार्थः संक्षयति लीयते सदागतिः एति प्राप्नोति अहंकृतौ अहंकारे साहंकृतिः अधिष्ठातृदेवैः सह इंद्रियाणाम् अपि सदाविवक्षया वि

कारा एकादश शब्दादयो पंच भूतसूक्ष्माणि पर्वं भूत ... महिना हैरण्यगर्भासमष्टिबुद्धिर्महत्तत्त्वमिति वेदांति नो मनोमतिर्गृहिणा महांत विशिनष्टि न बुद्धिसंज्ञक

इति अधिदैवाध्यात्मभेदेन वा दहयं हाकः प्रकृति मध्यगः प्रकृतिलीन इत्यर्थः न प्रकृतसधिशरं इति वेदोक्तानमेवं पुमांसं विशिनष्टि पंचविंशतिनमइति पंचविंशतेः पूरणः परः॥

महा२ ना२ लेर २ पि २

१८ ॥२६९॥ १८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५२५

एवंकास्याः माहात्म्यं निर्वाप्य रुद्रावासं नामानिर्वक्ति ये द्विति सार्द्धत्रयेण अथ्यै वैश्वोकद्वयेन भूमिकामाम्यस रुद्रावासं नामनिर्वक्ति ये दिविति सार्द्धत्रयेण वर्षेषु वो वर्षमेव इषवो
बाणा एषां ते तथा वा ते षवो वातः एवद्दषवो ... एषां ते तथा। अन्नेषवो अन्नमेवइषवो बाणा येषां ते तथा रुद्रा इत्यस्यानुवृत्तिः सर्वत्रान्वयार्थं दश दिशो ह्युपलक्षणं एकादश नेत्य
र्थः॥ बकारादधोदिक्स्था विदिक्दिक्स्थाश्च गद्यन्ते वेदवेदीप्रिः श्रुतिज्ञैः तथा व वेदवचनं॥ अथ त्रीणि यजूंष्युच्यन्ते नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येऽन्तरिक्षे ये दिवि येषामन्नं वातो व
र्षमिषवस्तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वास्तेभ्यो नमस्ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तं वो जम्भे दधामि। इति अस्याः ऋक्तेरयमर्थः॥ अथ
पृथिव्यादिलोकत्रयभेदेन त्रिविधलोकभेदाश्रयत्वेन यजूंषि एवं तदा एवं पाठः संपद्यते। नमो रुद्रेभ्य इत्युपक्रम्य ये पृथिव्यां येषामन्नमिषव इत्यादयो मन्त्राः ये अन्तरिक्षे येषां वात इ
षव इति द्वितीयो मन्त्रः ये दिवि येषां वर्षमिषव इति तृतीयो मन्त्रः तेभ्यो दश प्राचीरित्यादि समानं द्रष्टव्यं ये रुद्राः पृथिव्यां वर्तन्ते तेषामपि मद्वपुः येषां रुद्रविशेषाणां अन्नमेवेषवो बाणा अपथ्या
न्नभक्षणे प्रावर्त्य वा अन्नाद्यं वौ र्ध्वकार्ये... लाचायानू हिंसंति तानू पालिहिंसकानां रुद्राणां अन्नमेव षवः तेभ्योऽपि पृथिव्यां स्थितेभ्यो बाणकेभ्यश्च रुद्रेभ्यो नमः ते रुद्रा अन्तरिक्षे वर्तन्ते तेषामपि

येऽवर्षेषवो रुद्रा दिविदेविप्रकीर्तिताः॥ वातेषवोऽन्तरिक्षे ये ये त्वन्नेषवोऽपि ये॥९९॥ रुद्रा दश दिशाः प्राच्यवाचीप्रत्यगुदक्स्थिताः॥ ऊर्ध्वादिक्स्थाश्च
ये रुद्राः पठ्यन्ते वेदवादिभिः॥ छ॥ असंख्याताः सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूतले॥ तत्सर्वेऽधिकाकाश्यां जनवो रुद्ररूपिणः॥१००॥ श्रीराम।

चा२

मध्ये वाता एवेषवस्तीव्रवायुना रोगानुत्पाद्य हिंसंति तेभ्योऽन्तरिक्षवर्तिभ्यो वातेषुभ्यो नमोऽस्तु तथा ये रुद्रा दिवि वर्तन्ते तेषामपि एषां रुद्रविशेषाणां वर्षमेवेषवो अतिवृष्टिरनावृष्टिभ्यां पिप्रागितानु
हिंसंति तेभ्यो दिवि स्थितेभ्यो वर्षेषुभ्यश्च रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु॥९९॥ ॥दश प्राची रुद्र इत्युपलक्षणं॥ ये केवन रुद्राः पूर्वोक्तेषवः प्राची प्रतीचीदिग्जा विभक्तिव्यत्ययेनोपात्ता॥ तेभ्यो
नमोऽस्त्वित्यभिमता नमः पदेन संबंधः॥ एवं दश दक्षिणादिषु दशोर्ध्वा तेभ्यो ... ऊर्ध्वा इति दिवस्थानां विदिक्स्थानां वोपलक्षणं यत्र कुत्र चिद्वा स्थितेभ्यो नमः इति वाक्यार्थः अन्ये
तु कीदृशो नमस्कार इति सएव विशिष्यते॥ दश प्राचीः प्राञ्जलिकरणे नाञ्जलिकरणे दशाङ्गुलयः प्राग्याभ्यो तिएवं दक्षिणा हिषु यो ... ईदृशो रञ्जलिविशेषे सुप्रयोरुद्रेभ्यो न
मोऽस्त्वेयह्वाते भ्यो दश प्राचीरङ्गुलिकरोमि नमस्कारार्थमिति सर्वसंबध्यते॥ दश दक्षिणा दश प्रतीचीः दशोदीचीः दशोर्ध्वास्तेभ्यस्ते भ्यो नमोऽस्त्विति व्याचक्षते॥ तेषां मते रुद्रा दश दिशा
प्राच्यवाचीप्रत्यगुदक्स्थिताः ऊर्ध्वादिक्स्थाश्च ये रुद्राः पठ्यन्ते वेदवादिभिः इति स्कान्दवचनं विरुध्यते॥ नोविवार्ष्यं यदुक्तं तदेव विद्वद्भिर्ग्राह्यमिति वरुद्राणी अस्मान्मृडयन्तु सुखयन्तु ते व
नमस्कृता रुद्राः संतो यं वैरिणं त्वेष्मी मयेस्थितमपि द्विष्मः यश्च वैरी नो अस्मान्द्वेष्टि अपि तद्भयविधवैरिणं हे रुद्रा वो युष्माकं जम्भे विदारितास्यदंष्ट्रामिस्थापया मीति

षोऽनामङ्गानत्यनमाणोर्वनमहिम्नः प्याख्यानाहिमा॥ छ॥
म्नः कदुङ्या इति द्दादिनामुपलक्षणं॥१००॥ श्रीराम॥ छ॥

पु३

२३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्राकृतेः प्रकृतिकार्य्यमात्रसंबंधी कीदृशः हंसयानहीरुद्राणां वर्जितवर्जनं यस्मिन्न सतथा हंसयानो ब्रह्मा तया चोक्तं ॥ विष्णोः सामान्यलक्षणे
९८ परे ऽनेवासमिन्स्मिन्नलोके कैवल्यदायिका कारणेन च सगुणेषु चतुर्षु व्याप्तिस्तेषामपि स्वरूपा तिरोधानात्प्रत्तु ब्रह्मणा सहते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसं
चरे ॥ परस्यांते कृतात्मानः प्रविशंति परं पदमिति तत्र च ब्रह्मणे धात्रे ना हिरण्यगर्भत्व प्राप्तपरिमिति ज्ञातव्यं कल्पभेदाभिप्रायेणैव तद्वचनं ॥ यद्वा
हंसैः परमहंसैः यानं ज्ञानं प्राप्तिर्यस्य यद्वाहं सिद्धि पंचेति हंसो गुरुः यस्य स यानं यस्य स तथा नस्यासो हीरोद्धतिव्यास्येयं अथवा हंसयानहीरि
॥ ईर्ष्यावर्जितो रहितः स सर्वः ॥ तथा च [illegible] मिष्ठे ॥ परमेष्ठी प्रानिष्ठवान् हूयते हरिस्त्यजः ॥ वचो प्यभावमायाति कैवास्याना द्द्योजन इति प्रकर
धिष्ठातुरीप्य पुरुषस्य परमात्मनो नलयमाह ॥ कालमूर्तिरिति अद्भुनकालमूर्तिः सर्वसंहारकः कल्पाति संहर्तास्मा सात्कुरोतीस सर्वः ॥
परमेश्वरः परमात्मनि सर्वः तथा श्रुतिरीश्वरग्रह इति मिश्वरस्त्वरूपं दर्शयन्माधवो नाधवयोरैक्यमाह सर्वे इति वेशब्दः प्रसिद्धौ वेनाष्टिव्या

प्राकृतः प्रलयस्तेषु उच्यते हंसयानहीरुद्रवर्जितः ॥ कालमूर्तिरयं तं च संरूपं हेलया कलयतीश्वरः परः ॥ १०८ ॥ सर्वे महाविकुरि
तीयते बुधैस्तं वै महादेवमुदाहरंति ॥ सोंतादिमध्येषु वर्जितः सः सः श्रीपतिः सोपि हि पार्वतीपतिः ॥ १०९ ॥ दैनं दिने यत्प्रलयोत्र
गेहे को टोसमुद्धिप्य हरः पुरीत्वं ॥ विभर्ति सर्वामिमहास्थियभतस्ततो हि कान्तीकालकालवर्जितः ॥ ११० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥॥

नेते इति विष्णुर्ज्जीवकला ॥ आकाशादिव्याप्यसर्वं महेति विशेषणं यद्वा विशातीति विष्णुः विशते व्याप्नोते वेति पारुक्य वन्दनात् ॥ यद्वा महावीमहा
पक्षी जीवात्मा परमात्मनस्त्वात्स्ते नापि यद्वा द्वासुपर्णा सायुजा सखा सोपचारवसापक्षि वस्याभिधानात् महावेजीवात्मनो जटायोर्वा करुणामतं
स्तुतं येन स महाविष्णुः तथा च हनुमद्वाक्यं यो महान्कुंजितो वा पीनहावैकरुणामतं ॥ स्तुतं येन जटायो मे महाविष्णुं नमाम्यहं इति ॥
देवतं देवः स प्रकाशो यस्य महत्वनाम ब्रह्मादिनिपत्वं ॥ शिव आनंदरूपः ॥ १०९ ॥ ॥ एवमर्थी प्राकृत प्रलये ईश्वराक्रीडाधिष्ठानत्वेन
काश्याः स्थितिमभिधाय दैनंदिनेपि स्थितिप्रकारमाह दैनंदिनमिति अथ यावांतप्राकृत प्रलये न भाव्यं नैसा हि दैनंदिनशीतः अधो अपि दैनंदिनप्रल
येवातस्थिन्स्यैव प्राकृतप्रलयेपि बिभर्त्ति सर्वः ॥ संवर्त्तमहास्थितोषणः प्रलयकालीनबृहस्थूलकरणः कालस्य कालस्वमयुः ताभ्यां वर्जिता

विष्णुसहस्रनामभाष्य पु° ९८ ॥

CC-0. In Public Domain. Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

527

स्कं०का०टि०

रामः

वाराणस्यादिनाम निर्वचनमुपसंहरति॥ वाराणसीतिकाशीरहस्यकथनमुपसंहरति॥ इतिदेवीपुरः इतिपुरोग्रतः॥ यथाविष्णोःपुराख्यातं
पितंदेव्याः पुरः प्रोक्तं तथैवच॥ ताद्दशोमयमा तुरुत्संगेस्थितेनमयाश्रुतमित्यर्थः॥ अध्यायपाठादेः फलमाह॥ ज्ञ इतिपठित्वेत्यर्थः॥ अ
स्यैतत्सुखेनग्रंथकरणेएवाध्दुदयति॥ अतःपरमिति॥ श्री॥ ॥ इतिश्रीरामानंदकृतायांकाशीखंडटीकायां त्रिंशत्तमोऽध्यायः॥३०॥
एकत्रिंशत्तमेध्यायेमहापुण्यप्रदं नृणां॥ वर्ण्यते कालराजस्य महात्म्यं जन्मनासह॥१॥ एतादृक्पः प्रभाववानयंश्रीकालराजो
नकाश्यामितिकाशीतिस्मिन्नासिनिधायपरमसांत्वनेनागत्रीकालभैरवकथां प्रष्टुमुत्कोनुवादपूर्वकं सर्वोत्तां कथां आसन्नस्तत्प्रभाव

॥२७०॥ श्रीस्कंदउवाच॥ वाराणसीतिकाशीतिरुद्रावासइतिद्विज॥ महाश्मशानमित्येवं प्रोक्तमानंदकाननं॥१११॥ इतिदेवीपुरः प्रोक्तं
देवदेवेनशंभुना॥ यथाविष्णोः पुराख्यातं तथैवचमयाश्रुतं॥११२॥ तत्त्वत्पृष्टैकथितंरहस्यंकाशिजंमहत्॥ [illegible]ध्यायमिमंपुण्यं
महापातकनाशनं॥११३॥ श्रावयित्वाद्विजान्सम्यक्शिवलोकेमहीयते॥ अतः परंकालराजकथांशुश्रूषसि तद्वद॥११४॥ काशी
१४ कथाकथनानामनापिंइतोबकृत॥११५॥ ॥ इतिश्रीस्कंदपुराणेकाशीखंडेवाराणसीरहस्यंनामत्रिंशत्तमोध्यायः॥३०॥
अगस्तिरुवाच॥ ॥ सर्वेषांहृदयानंदस्कंदस्कंदिततारक॥ नतातिमधिगच्छामि श्रृण्वन्वाराणसीकथां॥१॥ अहोमहामहिम
प्रियेगण्योस्मिश्रवणेयदि॥ तदाकथयमेनाथकाश्यांभैरवसत्कथां॥२॥ कोसौभैरवनामात्रकाशीपुर्यांव्यवस्थितः॥ किंरूप
मस्यकिंकर्मकानिनामानिचास्यवै॥३॥ कथमाराधितश्चैवसिद्धिदःसाधकस्यवै॥ आराधितःकुत्रकालेक्षिप्रंसिध्यतिभैर
वः॥४॥ स्कंदउवाच॥ वाराणस्यांमाहभागयथातेभैनवरिति॥ नयानकस्यचिन्मन्यततोवक्ष्याम्यशेषतः॥५॥ आदुर्भावंभैर
वस्यमहापातकनाशनं॥ यच्छ्रुत्वाकाशिवासस्यफलंनिर्विघ्नमाप्नुयात्॥६॥ राम राम राम राम राम राम राम॥

वेदनेनाभिनंदति॥ सर्वज्ञ इति॥ स्कंदितोमारितः शोषितोनातरेतस्तारकोनामासुरोयेनतत्संबोधनंतथा॥ भैरवसत्कथामनेवाविस्तरेणसंपृच्छति॥
कोसाविसर्धेनाएकःप्रश्नः अत्रभरत्यांकिंरूपमितिसर्धेनप्रश्नत्रयं॥ कथमाराधितइतिसर्धेनप्रश्नत्रयं॥७॥ कः आराधितइत्यर्धेनैकइतिषट्प्रश्नाः भैरवकथांकथ
यिष्यनप्रथमंप्रष्टारस्तौतिवाराणस्यामितिप्रवर्तते॥ नवेतिशेषः॥ कस्यचिदिसन्नानस्यैतिच॥ तथातेभ्योमिवर्णतोवर्ण्यरतिपाठ

॥२७०॥

१८६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

528

पा२ १३ श्री भैरवाविर्भावं वक्तुं जगद्रक्षार्थं पुनो मंगलार्थं तं स्तूयते। पाणिभ्यामिति। महाभैरवोः पापमोक्षानकर्म तत्कार्य्यलक्षणात्रीलोकीति जगती। त्रिजगतीस्थं लोकं ब्रह्मां
उवर्त्तिमहत्किंत् प्राणि मातृप्रिसेवं न्याद्र भतु मोचपुत्ति सन्त्यपः। किं कुर्वन् तांउचाउंबरेण विघ्नान् सांटोपप्रकारेण नृत्यन्न् स कुर्वन् सामान्याविशेषभावा
दवैनरूत्यकरन्त मत्तवं आस्नततहेतुः तो: रसैः ब्रह्मांडगतवर्तितत नास्वादरसैरित्यर्थः। किं कृतैस्वपक्षापारसाधिकरणमाह सुहृद्। यस्यां तथा सकलेसम प३
र्यापहाक लामापातसाहितं पाणिभ्यां परितः सर्वतः प्रपीड्यातिचायनानि ष्वीड्यस्निश्वासौ सच संतुष्यस तुष्ट्यच चकारः समुच्चये॥ केवलं प्रपीड्यनिश्वासैस्सर्थः॥ ने
घं पापापोनी लामुद्रु वीरं वीरं अतिशापेनेत्यर्थः। कोदृशापचेलिमंपकरीलबे यद्रसालोको केवलमहदास्मेफलततदाप्तं तत्तुल्यां यद्बापाणिभ्यां ... केर
वनिर्णयाभ्यां अनु जवत्स बोधाभ्यां मामा साहितं ब्रह्मांड प्रपीड्य सकुच्या तथाचोक्तं॥ निसबोधपरिपीड्य तं जगद्धि ... इति वाक्ये अनमति॥ वासुदेवानि
तेघनेजयोहं तिकौ रवकुलपथापुनरिति॥ निश्वासेच॥ मननंनिदिध्यासनाभ्यांक्षरणात्तामा पापघचपीलाअसंतनी सोसंहरणात्कान्नकुपा गीनामपं

पाणिभ्यां परितः प्रपीड्य सुहृदं निश्वासोस्यनिश्वासोस्य च ब्रह्मांडस्सकलं पचेलिरसाब्धेश्चैः फला मुक्तः॥ पापाय ... महाप्तस्त्री
जगतां मुन्मत्तवद्भुरवोन्न सस्तांडवडंबरेण विधिना पीयान्महाभैरवः॥७॥ कुंभयोने नचैत्स्वं महिमानं महेश्वरः॥ च
तुभुजोपि वैकुंठस्तुर्वंक्ष्वोपि विश्वभृत्॥८॥ नचित्रमत्र दैवस्य भवमायापादरस्यया॥ त ... पासंमोहिताः सर्वेनाव
यं स पितं परं॥९॥ वेदयोपदिव्यात्मानं स एव परमेश्वरः॥ तदोविदंति ब्रह्माद्याः स्वेच्छयैव न तं प्रजानां॥१०॥ ससर्वदेवगो मि
पिनेच्छ्येत स्वात्मरामो महेश्वरः॥ दिवव हृच्यते मह्वैरतोऽतोयेम नौरिं॥११॥ पुरा पितामहं विप्रमेरुश्रृंगे महर्षयः॥ प्रोचुः प्रण
म्यलोकेषु रं किमेकं तत्त्वमव्ययं॥१२॥ समीपपामहे शास्यमोहितो लोकसंभवः॥ अविज्ञोपपरभावमासौनप्राहवर्षिणा॥१२॥

कुरस्याद्भैरवः परमात्मा तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थबुद्धिवृत्तिसञ्जिव्यकेस्तैरसैः प्रशिदैः ब्रह्मांडं अनंदानुभवे ...
... नसोस्त्रिजगतीस्थं लोकं पापादिसंन्यपहतानेयो वारंवारं सकलब्रह्मांडस्यायं पापैर्वर्गितेसहृदानी त्रिजगतीपापादिसप्याह सेयोजनेतितु
साकृतं व्याख्यानं॥७॥ महादेवस्वरूपाज्ञानाकुर्वं कुर्वतोहि हिरण्यगर्भस्याविरारक्षेतु कालभैरवउसादितनानीश्वर इति प्रथमप्रश्नस्योत्तरं वक्ष्ये
ब्रह्मादीनां तदज्ञानमाह॥ कुंभयोने इति तयोर ... प्यवेदनेहेतुमाह॥ नचित्रमिति॥ तर्हि न मोक्षो दुर्लभ इत्यादिस्याशंक्याह॥ वेदयोपदिति न तु
सर्वगतास्सर्वैर्दृश्यतामित्याह॥ सर्वग इति ननु देवत्वेन सर्वैर्ज्ञीयत एवेत्यत आह॥ देव वदृच्यते मह्वैरिति देवनक्ष साधारणदेवतावलएतदेव
दर्शयितुं प्रीतिनासमाह पुरेति॥ तत्त्वं वस्तोवर्षिपांश्रेष्ठ॥१३॥ ॥ ॥

२८१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५२९

का०पू०अ०१

श्रेष्ठस्य महाभागे जैगीषव्यो निरुक्तिच्छेदेन । अनन्त्यं अपरस्परमस्तालेतिवा । कृतप्रज्ञोपसार्धिष्ठाता । विष्णुरिति यावत्प्रज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः । विप्रकृतौ विरुद्धौ
आगमान्तरौ निश्चयान् वेदान् चतुरः चतुःसंख्याकान् । तयोः प्रमाणमेव दर्शयति । वेदाः प्रमाणमिति तर्हि किं प्रत्यक्षादीनां प्रमाणमप्रमाणमस्माकं नेत्यर्थ ।।
परमां प्रतिष्ठां यस्य स एवं तेन । प्रोमाहेति । अपौरुषेयत्वात् तेषां प्रतिष्ठा नादिति न्यायापुष्टि हि न व्याससूत्राद्योत भाव ।। प्रतितिष्ठन्ति प्रतिष्ठानि इति अप्रतु
तिवा प्रातितिष्ठत्यतिपाठे सर्वधार्थः प्रतितिष्ठतीति इति काचित्पाठः ।।२१।। स्तुतीनां प्रतिवचनमाह ।। यदीति ।। हे देवौ प्रमाणं यथार्थं श्रुतं स्मृति
तिश्रुतिः प्रति वेदान् प्रति किमु चतुस्तोदाहा । पुण्यमुक्तं प्रमाणं न । विलिअयं भाव ।। वेदवचनं एतावन्निरुक्ता स्वतः प्रमाण्यं किंतु नैव क व्यतद दृष्टि

जगद्योनिरहं ब्रह्मा तास्वयंभूरकं ईश्वरः ।। अनादिमदहं ब्रह्म समनच्युतम्चिप्यते ।।१२।। प्रवर्त्तकोऽपि जगतामहमेको निवर्तकः ।। नान्यो
मदधिकः सत्यं कश्चित्कोऽपि स्तुतो मम ।।१५।। तस्यैव ब्रुवतो धातुः क्रतुर्नारा... यणो राज ।। प्रोवाच महसन्द्रवा कंपरोषतां
मविलोचनः ।।१६।। अविज्ञाय परं तत्त्वं किमेतत्प्रति धावते । अज्ञानयोगयुक्तस्य न चैत... दुचितं तव ।।१७।। अहं कर्त्ता च
लोकानां यज्ञो नारायणः परं ।। न मामनादृत्य विधे जीवनं जगतामजः ।।१८।। अहमेव परं परं ज्योतिरहमेव परा गतिः ।।
मत्प्रेरितेन भवता सृष्टिरेषा विधीयते ।।१९।। एवं विप्रकृतौ मोहात्परस्परजयैषिणौ ।। पप्रच्छतुः प्रमाणज्ञानाम्नायांश्च
तुरोपितौ ।।२०।। विध्विक्रतुरूचतुः ।। ।। वेदाः प्रमाणं सर्वत्र प्रतिष्ठां परमामिताः ।। यूयमेव न संदेहः किं तत्त्वं प्रतितिष्ठथ ।।
श्रुतयऊचु ।। यदि मान्यावयं देवौ सृष्टिस्थितिकरौ विभू ।। तदा प्रमाणं वक्ष्यामो भवसंदेहभेदकम् ।।२२।। श्रुत्वेदमाकर्ण्य प्रो
चतुस्तोऽथ तौ प्रति युष्मदुक्तं प्रमाणं नौ किं तत्त्वं समुच्यताम् ।। ऋग्वेद उवाच ।। ।। योऽयन्तरे स्थितो भूतानि यो योगेन च समीक्ष्यते ।। येन प्रमाणं हि विप
सत्कः सर्वदृक् शिवः ।।२३।। यदं तस्थानिभ्रमता नियतः सर्वं प्रवर्तते ।। यदाहुस्तत्परं तत्त्वं स रुद्रस्त्वेक एव हि ।।२४।। यजु... सामोवाच ।।
येनेदं भ्राम्यते विश्वं योगिभिर्यो विचिन्त्यते ।। यद्भासा भासते विश्वं स एकस्त्र्यंबकः परः ।।२५।। अथर्वोवाच ।। यं प्रपश्यन्ति देवेशं भक्त्यानुग्रहिताज
नाः ।। तमाहुरेकं कैवल्यं शंकरं दुःखतस्करं ।।२७।। श्रुतीरितं निशम्येशं तावतीव विमोहितौ ।। स्मित्वाहतुः क्रतुविधी मोहाध्येनाकितो मुने ।।२८।। ।।

त्पणां ऋषिमिना भवता मितिच तुर्णां वेदानां चत्वारि वचनानि क्रमेणादर्शयति ।। यदं तस्थानिमयपं भूतानि अपितः सर्वं प्रवर्ततेस्य समयायोगेन च
... योगयोगेन ज्ञानयोगेन नानाजने दृश्यति । भासा भासते स्फुरति तथा च श्रुतिः । न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भाति कुतोयमग्निः । त
मेव भान्तमनुभाति सर्वं यस्य भासा सर्वमिदं विभाती ति । स्मित्वोईषद्धास्यं कृत्वा क्रतावधीयेशो ब्रह्मा योमोहात्प्येनांकितो मोहेनाज्ञानेन यदा ध्य

(२७१)

अनुवाक् ५

कविरा...

538

कथमिति॥ कथमसौ परब्रह्मत्वमापन्नः प्राप्तइति द्वितीयेनान्वयः॥ विटंकवेषः कुत्सितालंकारः॥ कुत्सिताकारइति वा॥ तदेवाह प्रमथनाथइत्यादिना॥ पितृव
नेश्मशाने शिवया तादृशरूपया रममाणइति संबंधः॥ तद्ब्रह्मक्व च॥ कीदृशं संगवर्जितं असंगं असंगो न हि सज्जतइति श्रुतेः॥ संगवर्जितानामिति पाठे संगव सर
र्जितानां परमहंसानां प्राप्यं ब्रह्मक्व। एतादृक्संगवानयमिति विशेषः॥ तस्मात्परं ब्रह्म कथमयं प्राप्तइत्यर्थः॥ तदीरितमिति प्रणवात्मा। प्रणवो नामेश्वरा
दुत्पन्नो भगवतो बोधको वेदोत्पत्तिहेतुस्तदात्मस्वरूप एतदुक्तं भागवते॥ ततोऽभूत्त्रिवृदोंकारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराट्॥ यत्तल्लिंगं भगवतो ब्रह्म
णः परमात्मनइति॥ गीतासारे च॥ ॐकारप्रभवा वेदा ॐकारप्रभवाः स्वराः॥ ॐकारप्रभवं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरमिति॥ तद्ब्रह्म नारायणयोरपि मे

कथं प्रमथनाथोऽसौ रममाणो निरंतरं॥ दिगंबरः पितृवने शिवया धूलिधूसरः॥२९॥ विटंकवेषो जटिलो विघ्नो व्यालभूषणः॥ परं ब्रह्मत्वमापन्नः क्व च
तत्संगवर्जितं॥३०॥ तदुदीरितमाकर्ण्य प्रणवात्मा सनातनः॥ अमूर्तो मूर्तिमान् भूत्वा सहमान उवाच ह॥३१॥ प्रणव उवाच॥ ॥न ह्येष
भगवान् शक्त्या स्वात्मनो व्यतिरिक्तया॥ कदाचिद्रमते रुद्रो लीलारूपधरो हरः॥३२॥ असौ हि भगवानीशः स्वयंज्योतिः सनातनः॥ आनं
दरूपा तस्यैषा शक्तिर्नागंतुकी शिवा॥३३॥ इत्येवमुक्तेऽपि तदा मखमूर्तेरजस्य हि॥ नाज्ञानमगमन्नाशं श्रीकंठस्यैव मायया॥३४॥
प्रादुरासीत्ततो ज्योतिरुभयोरंतरे महत्॥ पूरयन्निजया भासा द्यावाभूम्योर्यदंतरं॥३५॥ ज्योतिर्मंडलमध्यस्थाद्ददृशे पुरुषाकृतिः॥ प्र
जज्वालाथ कोपेन ब्रह्मणः पंचमं शिरः॥३६॥ तावयोरंतरे कोऽसौ बिभृयात्पुरुषाकृतिं॥ विधिः संभावयन्नेवं तावत्तस्य हि विलोकितः॥३७॥ क्ष
णाक्षणेन च महान् पुरुषो नीललोहितः॥ त्रिशूलपाणिर्भालाक्षो नागोडुपविभूषणः॥३८॥ हिरण्यगर्भस्तं प्राह ज्ञानेनाचंद्रशेखरं॥
भालस्थलान्मम पुरा रुद्रं प्रादुरभूद्भवान्॥३९॥ रोदनाद्रुद्र नाम्नापि योजितोऽसि मया पुरा॥ मामेव शरणं याहि पुत्र रक्षां करोमि ते॥४०॥
अथेश्वरः पद्मयोनेः श्रुत्वा गर्ववतीं गिरं॥ स्वकोपतः समुत्पाद्य पुरुषं भैरवाह्वतिं॥४१॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इतिह समानोऽहमनन्य महसमानइति कंचित्॥३१॥ प्रणववचनमाह। नह्येष इति॥ स्वात्मनो व्यतिरिक्तया भिन्नया शक्त्या एषः कदाचिदपि रमतइ
ति। नहि किं त्वभिन्नयेत्यर्थः॥ तर्हि कीदृशस्य स्वरूपं शक्त्येत्यपेक्षायामाह। असौ हीति। नागंतुकी नित्येत्यर्थः॥ इत्येवमिति॥ मखमूर्तेर्
अजस्य च ज्योतिर्ददृशे॥ हृष्टो विधिः कस्यायमिति विशेषः॥ संभावयेत् वितर्कयेत्॥ भालाक्षः ललाटनेत्रः॥ सर्पा नागाः सर्पबाहुभूषणः॥ उडुपे
भूषणं चंद्रावतंसः॥ अथेति॥ अथानंतरं स ईश्वरः पद्मयोनेर्गिरं श्रुत्वा कोपतः समुत्पाद्य पुरुषं भैरवाह्वतिं पुरुषमुत्पाद्योहप्राहेति द्वयेना

नयः। स्वकोपतइति पाठः॥४१॥

३८९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

531

०पू०अ०
शिं०

किंरूपमितित्रिप्रश्नस्योत्तरमाह॥ कानि नामानीति चतुर्थप्रश्नस्योत्तरमाह॥ कालेति॥ कालराज नामस्नान्वयमुक्त्का कालभैरवनाम निर्व
क्ति॥ विश्वमपि पुनरपि त्वं मद्भूयनिवर्त्तिध्या मर्दयिष्यतीति द्वयेन॥ आमर्दयिष्यति पीडयिष्यतीत्युत्तःप्रायो श्रुतरूप स्यात्पीडयाः कृ
ष्टइति वा पाठः॥ कालभैरवायवरा नददाति॥ यामेइति द्वाभ्यां मे नेन किं कर्मास्येति तृतीयप्रश्नस्योत्तरमुक्तं॥ आधिपत्यं पाल कत्वं अतएवा
तं कालभैरवाष्टके स्मर्यते॥ ईश्वरदत्तनिजस्छल पाळकं कुंकुमचंदनमंडितभाळं॥ भक्तपिराचतनादितनालं नौमि सदाशिवके
रवदेवमिति पत्नानिवामांगुलि नखाग्रेण। वामांगुष्ठांगुलि नखाग्रेण सर्पणः॥ ननु ब्रह्मणः पंचशिरस्कत्वात्किमित्येकमेवाछिनत् सोढिन्नेन
॥ ग्रहं जन्मा मोक्षमस्य सतेकाककेखं॥ कालवदुष्टसेय स्मात्तु कालराजस्ततो भवत्॥४२॥ विश्वं भर्तुं समर्थोसि भरणाइभैरवः स्मृतः॥ त्वत्तो भेष्यति कालोपित
॥ तस्त्वं कालभैरवः॥४३॥ आमर्दइष्यति भवानू क्रुद्धदुष्टात्मनो यतः॥ आमर्दक इति ख्यातितेतः सर्वत्र यास्यसि॥४४॥ यतः पापानि भक्तानां भक्षयिष्य
॥ सितक्षणात्॥ पापभक्षण इत्येव तवनाम भविष्यति॥४५॥ यामे मुक्तिपुरी काशी सर्वाभ्योपि गरीयसी॥ आधिपत्यं च तस्यां ते कालराज सदै
वहि॥४६॥ तत्र पापस्य कर्त्तारस्ते षां शास्ता त्वमेव हि॥ शुभाशुभं न लतरकर्म्म चित्रगुप्तो लिखिष्यति॥४७॥ एतान्वरान् प्रगृह्याथ तत्क्षणं
काकभैरवः॥ वामांगुलि नखाग्रेण चकर्त च शिरो विधेः॥४८॥ यदंगमपराधाद्धि तिकार्य्यं तस्यैव शासनं॥ अतो येन कृतो निंदा तत्तछिन्नं पंचमं शिरः॥
॥४९॥ पूजयन्विधिरो विष्णुस्तुष्टाव शंकरं॥ नीतो हिरण्यगर्भोपि जपञ्शतरुद्रियं॥५०॥ आश्वास्य तौ महादेवः प्रीतः प्रणतवत्सलः॥ आह
त्वां मूर्त्तिमपरां भैरवं तं कपर्दिनं॥५१॥ मान्यौ धरौ मौ भगवान् त्वपाशतध्वंसि स्वयं॥ कपालं वै धमवापि नीललोहित पारय॥५२॥ ब्रह्महत्या
पो दायव्रतं लोकापदर्शयनू॥ वरवे ब्रिलतं भिक्षा कापालव्रतमाश्रितः॥ इत्युक्तांतर्हितो देवस्ते जो रूपः सदाशिवः॥ उत्पादितो कोकन्या ब्रह्म सह सेति विश्रुतो॥ ५३

त्राह॥ यदंगमिति॥४९॥ तुष्टाव स्तातरुद्रियेत्यत्र मस्य विपरिणामय्यानुषंगः॥ शतरुद्रियं नमस्ते रुद्रमन्यव इति स्तोत्रं स्यांस्थीयांत्र तर वनीलले हिते
त्याघपदेनानेहराज्ञानिनपराम्नतद्यितिपरे त्वंदह्यति॥ वैधवं वधस्वःसंबाधित्रते जस्मिशाटनादि रूपं धारय। ध्वतिं लोकाय दर्शयन्निति के
चित्॥ तत्र ध्वति वैयं॥ एतदेव दर्शयति॥ चरत्वमिति भिक्षापत्रव्रतं कपाल धारणरूपं व्रतं संकल्प कपाल धारणाक्षेत्य र्थः॥ तथाच श्रुतिः॥

पंकज० १८ २७२ १८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

532

न्यां स्वियं तां विशिनष्टि ॥ रक्तांबरामिति सार्द्धद्वयेन ॥ रक्तस्रक् रक्तसमूहः सैव गंधः स एव लेपनं यस्याः सा ॥ ललंत्या बहिः निसरंत्या जिह्वया । अतिभीषणामतिशयेन भयंकरां क
र्त्रिकरक विशेषः ॥ तस्याः कर्परखंडहस्ताग्रे यस्याः सा हस्ताग्रे कृत्तेन कर्करकामित्यर्थः ॥ यद्वा कर्त्रि दान विशेषः कर्परं रक्तपात्रं दात्रेण छिन्नात् रुधिरं गृहीतुं तद्भय हस्ता
ग्रामित्यर्थः ॥ स्फुरती उग्रे तारके कनीनिके यस्याः सा गर्जयंती भर्त्सयंती महान्वेगो वर्त्तते यस्याः सा भैरवस्यापि भीषणा भीति हेतुं जनयंती [illegible] महोद्वेगं भैरवस्यापि
णाद्भिति ४ कचित्पाठः ॥ यावदिति यावदेष कालभैरवो वाराणसीं प्रवेक्ष्यति तावदनुगच्छ स्थ ॥ तत्र हेतुमाह सर्वत्रेति ॥ ५९ ॥ तत्सान्निध्यादिति तस्याः ब्रह्महत्यायाः सान्निध्यात् तयाभिभूत
इत्यर्थः ॥ भैरवोपि कालस्य भयजनकोपि एतदेवाह कालकालतः प्रथमान्तात्तसिल् कालकालादित्यर्थः ॥ भैरवोपि काक्क कालत इति वा पाठः ॥ कालः कृष्णवर्णो भूदित्यर्थः

॥ रक्तांबरधरां रक्तां रक्तस्रग्गंधलेपनां ॥ दंष्ट्राकरालवदनां ललज्जिह्वातिभीषणां ॥ ५५ ॥ अंतरिक्षे कपालाग्र्यां पिबंती रुधिरं बहु ॥ कर्त्रिकर्परहस्तां च ॥
॥ स्फुरत्पिंगोग्रतारकां ॥ ५६ ॥ गर्जयंती महावेगां भैरवस्यातिभीषणां ॥ यावद्वाराणसीं दिव्यां पुरीमेष गमिष्यति ॥ ५७ ॥ तावत्त्वं भीषणे कालमनुगच्छोग्ररूपि
॥ णि ॥ सर्वत्र तु प्रवेशोस्ति त्यक्त्वा वाराणसीं पुरीं ॥ ५८ ॥ नियोज्यतामिति शिवोप्यंतर्दधे जगतस्ततः ॥ ५९ ॥ तत्सान्निध्याद्भैरवोपि कालो भूत्काल कालतः ॥ स
॥ देवदेववाक्येन बिभ्रत्कापालिकव्रतं ॥ ६० ॥ कपालपाणिर्विश्वात्मा चचार भुवनत्रयं ॥ नात्याक्षीद्ब्रह्महत्यापि तं देवं ब्रह्महत्यातिदारुणा ॥ ६१ ॥ सत्यलो
॥ केपि वैकुंठे महेंद्रादिपुरीष्वपि ॥ त्रिजगत्सतिरूपोपि व्रती त्रिजगतीश्वरः ॥ ६२ ॥ प्रतितीर्थं भ्रमंश्चापि विमुक्तो ब्रह्महत्यया ॥ ६३ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

अत एवोक्तं कालभैरवाष्टके स्मा ॥ कज्जलसुंदरदेहमनाथं भस्मसमयांतकजीषकायां पापविदूरितपापकदंबं नौमि सदाशिवभैरवदेवमिति ॥ अथवा अन्यं ब्रह्महंतारं किमिति
के नोमे हुत्राह ॥ तत्सान्निध्यादीश्वरसान्निध्याद्भैरवोपि काक्क कालतः कालस्यापि भक्षकः कालकालः कलयति जनयति प्रकाशयति वा कालः परब्रह्मस्वरूपो भूदित्यर्थः
अनुगमनं तु लोकसंग्रहार्थं काश्याः महत्व[illegible]ख्यापनार्थमिति भावः ॥ एतदेवाह ॥ सदेवदेववाक्येनेति विश्वस्यात्मा कारणभूतः प्रकाशक इत्यर्थः सत्यलोकादिभ्यः सर्वतीर्थे
भयस्य कारणत्वाः अप्येवमाह ॥ नास्याक्षीदित्यर्थः ॥ सुदारुणातिभयंकरा ॥ अतिदारुणेति पाठे सर्वार्थः वैकुंठेपि त्रिजगत्सतिरूपोपि त्रिजगतां पालकः त्रिजगतीश्वरः ॥ त्रिजगत्याः नियंता
भ्रमन्नपि ब्रह्महत्यया नापि मुक्त इत्यर्थः ॥ ६३ ॥ ॥ ॥ हरे राम हरे राम हरे राम हरे हरे ॥ हरे कृष्ण हरे कृष्ण हरे कृष्ण नमोस्तु ते ॥ ॥ सांबकाशीविश्वेश्वराय नमः ॥ ॥
इत्यपि शरीरं [illegible] प्रतितीर्थं भ्रमन्नपि

३९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्कं०अ०एक

२७३॥

त्वायतनानि क्षेत्राणि चकारात् सत्यलोकादयः संगृह्यंते॥ अधित्रिलोकि त्रिलोकी मध्य इत्यर्थः गनो निषेधे पापाचलाशनैः पापपर्वत वज्रस्यात न्नाशकस्येत्यर्थः॥ वैकुंठे पिनाका साक्षीदिति यदुक्तं तद्द्रष्टव्य ईयते॥ प्रमथैश्शिवः॥ निकेतनं वैकुंठं यद्वा नारायणनिकेतनं॥ श्वेतद्वीपमहाकालपुरं वा अन्यथा यातमिति॥ रुद्रस्य परमो विष्णुर्विष्णोश्च परमः शि वृ इति॥ हरिवंशोक्तं भूतरुद्रमेव कालभैरवं दृष्ट्वा विष्णोर्दंडवत् प्रणाम ... नाश्चर्यमिति विष्णुभक्तैर्मनोनखेदनीयं॥ अत एवं महादेवानंदेन स्तोष्यति भगवानभ यंधा ... तेरित्यादिना एवं विष्णुं दृष्ट्वा शिवस्यापि नत्यादिकं नैश्वर्यमिति शिवभक्तेन संतोष्टव्यमिति भ्रमो न तत्स्थानेदेवादयश्च निपेतुर्दंडवत्सतिता इत्यर्थः॥ ६९॥ ७०॥ ७१॥ ७२॥

को

॥ अनेनैवानुमानेन महिमा त्वव गम्यतां॥ ब्रह्महत्यादयो दिव्याः काश्याः कलशास्संभवा॥ ६४॥ संति तीर्थान्यनेकानि बहून्यायतनानि च॥ अधित्रिलोकि नो॥
॥ काश्याः कलां नार्हंति षोडशीं॥ ६५॥ तावद्गर्जंति पापानि ब्रह्महत्यादिकान्यलं॥ यावन्नाम नशृण्वंति काश्याः पापाचलाशनेः॥ ६६॥ प्रमथैः॥
॥ सेव्यमानोयं त्रिलोकी क्षिप्रमीश्वरः॥ कापालिको ययौ देवो नारायणनिकेतनं॥ ६७॥ अथायांतं महाकालं त्रिनेत्रं सर्पकुंडलं॥ महादेवाश॥
॥ संभूतं भैरवं ... भीषणाकृतिं॥ ६८॥ पपात दंडवद्भूमौ दृष्ट्वा तं गरुडध्वजः॥ देवाश्च मुनयश्चैव देवनार्यस्समंततः॥ ६९॥ निपेतुः प्र॥
॥ णिपत्यैनं प्रणतः कमलापतिः॥ शिरस्यंजलिमारोप्य स्तुत्वा बहुविधैस्तवैः॥ ७०॥ क्षीरोदमथनोद्भूता प्राहपद्मालयां हरिः॥ पि॥
॥ येपश्यानघनयने धन्यासि सुभगे नघे॥ ७१॥ धन्योहं देवि सुश्रोणि यत्पश्यावो जगत्पतिं॥ अयंधाता विधाता च लोकानां प्रभुरीश्वरः॥
॥ ७२॥ अनादि निधनः शांतः पंचविंशसम्मितः॥ सर्वज्ञः सर्वयोगीशः सर्वभूतैकनायकः॥ ७३॥ सर्वभूतांतरात्मायं सर्वेषां स॥
॥ र्वदः सदा॥ यंविनिद्रा विनि... श्वासाः शांताध्यानपरायणाः॥ ७४॥ धिया पश्यंति हृदये सोयमद्य समीक्ष्यतां॥ यं विदुर्वेदतत्त्वज्ञा यो॥

दंडपातानंतरं किमकरोद्भगवानित्याकांक्षायामाह॥ प्रणिपत्येति प्रणिपत्य सत्कृत्य अयमित्यंगुल्या निर्दिशति स्वयमिति कश्चित् धाता धर्त्ता सामान्यतोंतर्यामिरूपेण विधाता विशेषतो मात्रादि रूपेण भर्गो ... पुनर्द्वयरूपो वा सर्वात्मकत्वात् कालराज ... पंचविंशः स्वितपरमात्मत्वतया निरूपिता॥ सर्वभूतांतरात्मा सर्वप्राणिनामंतर्यामी निश्वासजितप्राणा इत्यर्थः॥ वेदतत्त्व ब्रह्मतत्त्वज्ञाः
वेदतत्वज्ञाः त्र्यंबकः त्रिनेत्रः पुंडरीकदलायताक्षः पन्नवदाथ तो विस्तृत इतियावत्॥ परपरमेश्वर केवलमितिवा ॥ ५ ६ ७ ८ ९ ... १०

सा२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

किंतन्निर्वाणंतदाह॥सर्वदुःखांतकृदिति॥अन्तोषानर्थोच्छित्तिकृदेवपदिसर्पःसर्वदुःखांतकर्तृयदिति॥वाचिदिति॥ ॥ सर्वदुःखांतकृद्भवदितिचान्यत्र
सत्रन्स्वदितिसाधर्म्यदृष्टांतः॥एकदेशविद्वणोतिभारतवर्षस्यैवबाहुल्येनमोक्षादिस्थानत्वादितिभावः॥शान्तिस्नेहमाप्याभिप्यतः॥तदयुक्तंतिपद्यात
स्यपापस्यप्रतिहरत्स्मित्वा॥ भहोरंश्वरस्यत्वीक्ष्येतिविस्मयेनहर्षद्धास्यंकृत्वासर्वविष्टपनायकअभोघाभ्योकृपते॥८७॥८८

धिक्काधिकृपदंतुदेवानांपरंद्धुनशंकर॥लभ्यतेयत्रनिर्वाणंसर्वदुःखांतकर्तृयत्॥७९॥देवत्वादस्मभंकिंचिदेवतलोकेननविद्यते॥स्वापिसर्वदेवेषुायन्मु
किंनलभामहे॥८०॥एवमुक्त्वा॥पीकेशःसंप्रहृष्टतनूरुहः॥भीमनसमहादेवमिदमाहवृषध्वज॥८१॥कीन्ददेवदेवेनसर्वसेनत्वयाविभो॥कि
यते जगताधात्रासर्वपापहराव्ययः॥८२॥क्रीडयंतवदेवेश्विलोचनमहामते॥किंकारणंविरूपाक्षचेष्टितंतस्मतार्दन॥८३॥किमर्थंभगवन्शंभो
भिक्षांचरसिशंकिप॥संशयोमेजगन्नाथनतत्रैलोक्यराज्यद॥८४॥एवमुक्तस्ततःशंभुर्विष्णुमेतदुदाहरत्॥ब्रह्मणस्तुशिरश्छिन्नमंगुल्य
ग्रेणस्वेनह॥८५॥तद्भयप्रतिघातिकोचराम्येतद्व्रतंशुभं॥एवमुक्तोमहेशेनपुंडरीकविलोचनः॥८६॥स्मित्वाकिंचिन्नतशिराःपुनरेवं
विजिज्ञपत्॥यथेच्छसितथाक्रीडसर्वविष्टपनायक॥८७॥मायामोहासेवनघादीयतुमर्हसि॥नाभीकमलकोटिकोटिशःकम
लासनाः॥८८॥कल्पेकल्पेसजामीशत्वन्नियोगबलाद्विभो॥सजनायानिनांदेवदुस्तरानकृतास्तभिः॥८९॥मदादयोमहादेवमायया
तवमोहिताः॥यथावदवगच्छन्तिचेष्टितेनरावापते॥९०॥संहारकालसंप्राप्तेसदेवान्खिलान्मुनीन्॥लोकान्वर्णाश्रमवतोहरिष्यसियद्
हर॥९१॥तदाकृतेमहादेवपापंब्रह्मवधादिकं॥पारतंत्र्यंनतेनाथस्वैरंक्रीडततोभवान्॥९०॥अतीतब्रह्मणानस्थ्नांराशिकंठतवभासते॥
तदातदाह्यनुगाताब्रह्महत्यातवानघ॥९१॥कृत्वापितुमहत्पापत्वयःस्मरतिभावितः॥आभारंजगतामीशंतस्यपापंविलीयते॥९२॥यथात
मोनतिष्ठेतसन्निधावंशुमालिनः॥तथानतवभक्तस्यपापंतस्यसमंव्रजेत्॥९३॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

घ्रादपितुंवंचयितुंमायात्वमेवदर्शयतिनाभीसादिनामदादयइसंतमुणसंशानोबहुविधिः॥तदेवदर्शयतियथावदिति॥यदामदादयोभहंविधरादिर्यं
षांतेमदादयस्त्वं वदर्शयति॥तवमायायामोहिताः भतस्तवचेष्टितंमथावसरमार्थमेवावगच्छन्तीनैतत्संगच्छतइत्याहसंहारेति॥भग्नांत्रकृकीकसा
तेर

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

535

पुनरपि केमुख्यायनमिभिप्रेत्याहतवेतिन्नभिः॥ अद्रिकूटतुलितंपर्वतमंगसदृशंपर्वतसमकूटतुल्यंवारम्नः पापंविशेषेणावीर्डतंभावितमितिपाठे
विशेषेणभावितसंपादितमित्यर्थः जनजीवातुः जनानांजीवनौषधमितिवचनात् नकेवलंजीवमात्रस्यौषधंकिंतुजगदुःखापहंसंसाररो
गनाशकंच। सर्वपदेवंद्वंद्वनार्थे। कर्मधारयोवापदीतिहेशिवस्वपुरुषस्यजातुकदाचिदपिअंधकद्विषस्तवशिवशंकरच्चेद्वसेवरेतिनामश्री
षपुं॥ ह्रितिनिरतंतस्यपुनरसकृत्तजायमानानांसंसृतिः तत्रहीतिपाठेतत्रास्यनहिनैवसम्बन्धः॥ इतः परमन्यच्छ्रेयोनास्तीतिबहुधासंबोध
पनमुक्तमुपसंहरति। परमात्मेति। ननुवैकुंठकैवल्यपतेस्तवकथमयमलापस्तत्राहत्वदृष्टीतितृणतुच्छरूपं। परीनितिपाठेपरंदूरंनि
रुद्धानीतिपावत्॥९९॥ मनोरथवती अभीष्टवती अमतकल्मषसर्थः॥ भिक्षाटनाय अन्यत्रापिभिक्षाटनायनिर्गमात् निर्गंतुमुद्यतस्सर्थः

तवनामानुरक्तावाक्यस्यपुंसोजगत्पते॥ अप्यद्रिकूटतुलितंनैनस्तमनुबाधते॥९४॥ रसातलंविवर्द्धितंकानुपापंपापी
तापदायकं॥ चेतेशिवनामेत्तमंगलंगनाजितेजगद्दुःखापहं॥९५॥ यदिरुद्रातुचिदंधकद्विषस्तवनामोटपुटं हिनः स्व
तं॥ शिवशंकरच्चंद्रशेखरेत्यसकृत्तस्यनसंसृतिःपुनः॥९६॥ परमात्मन्परंधामस्वेच्छाविधृतविग्रहः॥ कुतूहलंतवेशादधापरधीनते
स्वरे॥९७॥ अथधन्योस्मिदेवेशायमंत्रपश्यतियोगिनः॥ पश्यामितंजगन्मंगलपरमेश्वरमव्ययं॥९८॥ अयमेपरमोलाभस्त्वेषमे
मंगलंपरं॥ चिरस्मितंतव[illegible]त्वांस्वार्थवृदं॥९९॥ इत्युक्तवतिगोविंदेविमलापमभ्यात्मा॥ मनोरथवतीनामभिक्षापात्रसमन्विता॥१००
भिक्षाटनायदेवोपिनिर्गासरमानुदा॥ दृष्ट्वानुपापिनीतांतुसमाहूयजनार्दनं॥१०१॥ संप्रार्थ्यकृतहस्तां विमुंचतांचमुखिलनं॥ ब्रूते
नाद्य॥ अनेनापिमिषेनाहंससरूपावपानध्वजं॥१०२॥ आत्मानंपावयिष्यामिकपुनर्भवदर्शनं॥ सातेसांजेनयत्पार्श्वंमाहृतामनुरा
रेणा॥१०३॥ ननुचैवंतरेशंभुःश्रेयसास्वोवचनमुक्तं॥ वहकापिपरूपमानंततोस्मिबहुमानद॥१०४॥ वरंवृणीष्वगोविंदवरदोस्मितवानघ॥ नमा
यंतितथाप्येवंभिक्षाप्यतिरस्कृतः॥१०५॥ यथामानसुधापाने नूनं भिक्षाटनव्रतः॥ विष्णुरुवाच॥ एषएववरःश्लाघ्योपदहंदेवताधि
पं॥१०६॥ नश्यामित्वांदेवदेवमनोरथपथातिगं॥ अनेकेपुसुखवाप्तिरनायांसेमहोत्सवः॥१०७॥ अयहीनिधिनाभाव्यंवीक्षणंहरतेसतां॥ अविप
स्तामेदेवत्वदंघ्रियुगलेक्षणं॥१०८॥ ९॥ अनेनमिषेणव्याजेनभवदर्शनंशिवदर्शनंभवस्यहरस्यास्यदर्शनमितिवा॥ मेरास्यःप्रहसितवदनः

२१४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

536

सर्वेषामितिकिं त्रैलोक्येभुवनेब्रह्मेंद्रादीनां ओके। प्रसंगात्काश्यां स्तोमीयत्रस्थितानानामिषाण्यक्षेत्रेप्रविष्टस्सन्‌ःप्रत्यक्तानिपदानिनार्दती सत्रहेतुगर्भं विशेषणमाह। विपदांपदमाश्रयःऊरौपा सुपताद्यिःमुंडीएकदंडपादिःदिगंबरःअवधूतादिःअन्यतोन्यत्रतद्भिक्षार्थीवाराणसी। भिक्षाभोजी। दोषो नित्य।

यात्र यत्रको न्यापांसंन्यासादिषुःआमलकपरिमितापिदत्ताभिक्षासामेरुणा तुलिता उक्तानाभर्माननपात्रेप्य तासनीवाराणसी। भिक्षाएवशस्यादित्यर्थः॥१५॥

एषएववरःश्रीभोनान्यं कंचिद्वरेवृणे॥ श्रीभैरवउवाच॥ एवंभवतुतेनाथयत्त्वयोक्तंमहामते॥१९॥ सर्वेषामेवदेवानां वरदस्त्वंभविष्यसि॥ अनुग्रहेणेतिदैत्यारिं के त्रैलोक्येभुवनेचरान्‌॥१०॥ भोजेविमुक्तिजननी नाम्नावाराणसीपुरी॥ यत्रस्थितानांजंतूनां कर्मणांनाहितिषोउषी॥११॥ अपिब्रह्मादिदेवानांपदानिपोर्विक्षेपदंन्वरंवाराणसीवासीऊरामुंडीदिगंबरः॥१२॥ जात्यक्षरात्रसंकुलेवसुधामंडलेश्वरः॥ वरंवाराणसीभिक्षानलक्ष्माधिपताप्यतः॥१३॥ लक्ष्माधिपोविरोक्षमेगंतद्भिक्षाशीनगर्भभाक्‌। भिक्षात्तुयत्रभिक्षुभ्योदत्तामलकसंनिभा॥१४॥ सुमेरुणातुलितावाराणस्यांगुरुर्भवेत्‌॥१५॥ वर्षशिलंहियोदद्यात्कास्यांसीदत्कुटुंबिने। यावत्यदानितावंतियुगानिसदिनीज्यते॥१६॥ वाराणस्यांवर्षभोज्यंयोदद्यान्निरपायिने॥ सकृदारिद्र्यदुःखधानोदुःखंभुक्तोनरर्षभः॥१७॥ वाराणस्यांनिवसतांयस्तुण्यमुपजायते। नदेवसंवासपितुःफलंत्वविकल्पंभवेत्‌॥१८॥ ब्रह्महत्यादिपापानियस्यनाम्नोप्पिकीर्तनात्‌॥ लयंतिपापिनांकाशीसाकेनेहोपमीयते॥१९॥ क्षेत्रेप्रविष्टमात्रेथभैरवेभीषणाकृतौ। तांहस्तेकात्रब्रह्महत्यापातालतलमाविशत्‌॥२०॥ कपालंब्रह्मणोरुद्रःसर्वेषामेवपश्यतां॥ हस्तात्पतितमालोक्यपननर्तपरंमुदा॥२१॥ विधेःकपालनामुच्यतकरमसंतदुःसहं। हरस्पव्रमतःक्षापितत्कासंक्षणेनोपतत्॥२२॥

सा दृष्टुंदविनःक्षुधापीडितंकलत्रादिपतेः। अपनेदेवैरितिशेषः॥ निरपायिनेऊीवनोपायरहितायतस्तुक्षुधासंपन्नदुःखयद्यात्क्षुधार्तस्य

सामान्य क्षुधार्तस्पक्षुधेवतद्दुःखंभयउन्यंवादुःखंनोभुंक्ते। नप्राप्नोतीत्यर्थः। संवासपितुरेवअविकल्पंतवासमयमेवभवेदित्यर्थः। नाप्नोति कीर्त्तेर्किं पुनःअवेगानादितिभावः। रूरुस्सारदुःखं भक्तानांग्रावयतीतिरुद्रः। कालभैरवः। पुनरपिकाश्यांवर्णयति। विधेरित्यारभ्य कोदिर

का० खं० टी० अ० ३० ऽ

537

स०ओ०ए०क० नि०

अविमुक्तस्यमंत्रद्वयमाह। वाराणसीति। आनंदेतियस्यचित्तंस्मरते सम्यक् स्मरतिकालभैरवमितिशेषः। सक्षेत्रश्रवणादानंदकानन श्रवणात् अपिभूयोनजायतइत्यर्थः। काननंत क्षेत्रनामस्मरणादितिपाठस्पष्टएवार्थः। नियतमानसइत्युक्तमित्यत्राक्यपक्षांतरमाह एनसामपीति। कालमितिकालयतिक्षेत्रस्यापिपापानि। कालपंचकान्नुमादिलक्षणंतस्मात्। यद्वा। कालंतरुद्रपिनाकभोगानंतरइत्यर्थः। कपालमोचनमिति। इहकाशुपान्यत्रापियच्छानेपातकंतत्सर्वमित्यर्थः। तीर्थप्रवरेकपालमोचने ॥१३०॥ तर्पयित्वापितॄन् देवान्नृपतिन्

शूलिनोब्रह्मणोहस्तान्नापैतिस्मचयाकचित् ॥ साकाशुमोक्षणतोनष्टाकथंकाशीसुदुर्लभा ॥ अनःप्रदक्षिणीकार्यापुरुषनी यापुरीप्रिये। वाराणसीतिकाशीतिमहामंत्रमिमंजपन् ॥१२४॥ यावज्जीवंत्रिसंध्यंतुजंतुर्जन्मनजायते। अविमुक्तेमहाक्षेत्रे स्मरन्प्राणान्स्त्यजेत्सदा ॥१२५॥ दूरदेशांतरस्थोपिसोपिजन्मनजायते। आनंदकाननंयस्यचित्तेसंस्मरतेसदा ॥१२६॥ क्षेत्रनामस्मरणान्नसभूयोभिजायते। रुद्रावासेवसेन्नित्यंनरोनियतमानसः ॥१२७॥ एनसामपिसंभारंसचाकालंत्यजेत् ते। महास्मशानमासाद्ययदिदेवाद्विपद्यते ॥१२८॥ पुनःस्मशानशयनंनक्वापिलभतेपुमान्। कपालमोचनेकाशीयेस्म रिष्यंतिमानवाः ॥१२९॥ तेषांविनश्यतिक्षिप्रमिहान्यत्रापिपातकं। आगत्यतीर्थप्रवरेस्नानंसच्चाविधानतः ॥१३०॥ तर्पयित्वा पितॄन्देवान्मुच्यतेब्रह्महत्यया। अत्राघ्नतिदृढाचावाराणस्यांवसंतिये ॥१३१॥ देहांतेतेसरंज्ञात्वाकारयांदास्यति शंकरः। इयंकाशीपुरीविप्रसाक्षाद्रूपतनुःपरा ॥१३२॥ अनिर्वाच्यापरानंदादृक्प्राप्यज्ञाविरोधिभिः। अस्यास्तुचमहज्ञा नेशिवभक्तिःपरापिवा ॥१३३॥ मुच्यतेजंतवोप्यत्रविनायोगेनयोगवित् ॥ परंपदमियंकाशीपरानंदद्रूपपुरी ॥१३४॥ इ यमेवपरंज्ञानंसेव्यासामोक्षवासिभिः ॥ अत्रापिस्वापीश्मशान्काशीविरुणद्धितुयःकुधीः ॥१३५॥ पुण्येद्युत्पतिवामच्छन्सास्या न्यत्रात्रनोगतिः ॥ कपालमोचनंतीर्थंपुरस्तुस्यलुभैरवं ॥१३६॥ तत्रैवतस्थौभुक्तानांभक्षयन्नघसंततिं। पापभक्षणमासाद्य

तर्पणादिलक्षणा अनिर्वाच्यावागगोचरा। विमुच्यन्तेविदेहकैवल्यंप्राप्नुवंतीत्यर्थः। योगेनब्रह्मात्मैक्यरूपज्ञानेनपरंपदमित्यादिस्था धनेसाध्योपचारात्। विरुणद्धिविशेषेणावृणोतिपीडयतीत्यर्थः। निरुणद्धीतिपाठेपिसएवार्थः। अत्रापिस्वापीश्मशान्काशीयःविरोधंसमा चरेद्यःइतिक्वचित्पाठः। पापभक्षणामर्दकेतिनामनिर्वक्ति। कपालमोचनमितित्रिभिः। तत्रैवमर्दाकिन्याःदक्षिणतः प्रदेशएवंदमाप

२७५ ॥ २७४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

538

आमर्दक नाम निर्वृत्ति। क्षेत्रविघ्नकराप्यापान्यातयन्यातनाश्चतैः। इयं मंदाकिनी रम्या तपस्तत्तु मिहागता। काश्यांवासस्तु सर्वं प्राप्नुनाथापि दिवमीहते। रसयैव वक्ष्य
माणत्वात् कालोदतीर्थस्यात्रैव सर्वलोकादिप्रसिद्धत्वाच्च कुळस्तंभस्थळं तु यातनास्थळमेतदप्युक्तं। तत्रैव सकुळस्तंभोयत्र श्रीकाळभैरवः। क्षेत्रपाळकृतः शास्ति
दर्शयन्नतीव यातनां यातनास्थळमेतदप्युक्तं तत्रैव। मितिप्रकारांतरेण काळभैरवनामनिर्वृत्तिः। कळिमिति। काशीनिवासिनां कळिं कळिनामानं युगं काळं क
लयति नाशयतीत्यसौ काळः स्मृत इति शेषः। अतः ख्यातिमित्यर्थं ततो सौ भैरवः स्मृत इति द्वितीयश्लोकांतरं ज्ञातव्यं। यद्वानेनुयथाश्रुतव्युत्पत्त्यनुसारेण काळ
संज्ञितामिति वक्तव्ये कथं काळभैरवसंज्ञितामित्युक्तं तत्राह सदैवेति अग्रेवक्ष्यमाणस्य प्रथमं सिद्धवतिनिर्दिष्टत्वान्नायं दोष इति भावः। अथवा काळयति भी

॥ कुतो बिभेति पापेभ्यः काळभैरवसेवकः। आमर्दयति पापानि दुष्टानां च मनोरथान्॥१३८॥ आमर्दक इति ख्यातस्ततो सौ काळभैरवः॥
॥ कळिं काळं कलयति सदा काशीनिवासिनां॥१३९॥ अतः ख्यातिं परां प्राप्तः काळभैरवसंज्ञितां॥ सदैव यस्य भक्तेभ्यो यमदूताः सुदारुणाः॥१४०॥
॥ परमां भीरुतां प्राप्तस्ततो सौ भैरवः स्मृतः॥१४१॥ मार्गशीर्षासिताष्टम्यां काळभैरवसन्निधौ। उपोष्य जागरं कुर्वन्महापापैः प्रमुच्यते॥१४२॥
॥ यत्किंचिदशुभं कर्म कृतं मानुष्यबुद्धितः। तत्सर्वं विलयं याति काळभैरवदर्शनात्॥१४३॥ अनेकजन्मनिचितं यत्कृतं जंतुभिरघं॥
॥ तत्सर्वं विलयं यात्याशु काळभैरवदर्शनात्॥१४४॥ कृत्वा च विविधां पूजां महासंभारविस्तरैः। नरो मार्गासिताष्टम्यां वार्षिकं विघ्नमुत्सृजेत्॥१४५॥
॥ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां रविभूमिजवासरे। यात्रां च भैरवीं कृत्वा कृतैः पापैः प्रमुच्यते॥१४६॥ काळभैरवभक्तानां नारस्य काशीनिवासिनां। विघ्नं यः कुरु
॥ते मूढं स दुर्गतिमवाप्नुयात्॥१४७॥ विश्वेश्वरपि येभक्ताः नो भक्ताः काळभैरवे। काश्यां ते विघ्नसंघातं लभंते तु पदे पदे॥१४८॥ तीर्थे काळोदके स्नात्वा
॥ स्नात्वा तर्पणमत्त्वरः। विलोक्य काळराजं च निरयाद्उद्धरेत्पितॄन्॥ अष्टौ प्रदक्षिणाः कृत्वा प्रत्यहं पापभक्षणं। नरो न पापैर्लिप्येत मनोवाक्कायसंभवैः॥१५०॥

रुतां प्रापयतीत्यर्थः तदारुजुरेवार्थः। श्लोकस्येदानीं प्रकारांतरेण भैरवनामनिर्वृत्तिमुत्पादयति। सदैवेति भक्तेभ्य एव बिभ्यति द्विरुक्तस्तस्मादिति भावः॥१४१॥
कथं प्राराधितश्चैष आराधितः कुत्र काळ इति पंचमषष्ठयोरुत्तरमाह। मार्गशीर्षस्या दिनामार्गासिताष्टम्यां आग्रयणाख्यायाष्टम्यां महापापैः काश्यां

[illegible] हितः ॥१८५०॥

539

काशीखं०

प्रतिकृताष्टमीकुजमितिकृतानां चतुर्दशी अष्टमी च कुजश्च यं गत्वा सरस्तेत तथा कृताष्टमीकुजास्तेषां समाहारः प्रतिकृताष्टमीकुजं नपुंसके दिसन्वयः॥
इति श्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः॥ ॥३१॥ द्वात्रिंशतितमेऽध्याये सर्वपापैकनाशके। हरिकेशसमुत्पत्तिर्वर्ण्यते तिमनोहरा॥
यएवं कृतोप्यहंकाशयां बहिःनिःकाशितः काळराजवदनेनापीति परमाश्चर्येण दंडपाणिरप्युत्पत्त्यादिकं पृष्ठे लगस्त्यः। बहिर्यान इति वतुर्भिः। बहिर्यानं मयूररथास्तमुपेयिवान्। प्राप्तवान् काशीवासिजनानां कृतः। काशिवासिजनेषु प्रसारव्यातो कृतः। काशिवासिजनेष्वासीदित्यपि कचित्पाठः। दंडनाथ

॥तस्मिन्नामर्दके पीठे जप्त्वा स्वाभिष्टदेवतां॥ षण्मासात्सिद्धिमाप्नोति साधको भैरवाज्ञया॥१५१॥ वाराणस्यामुषित्वा यो भैरवं न भजन्नरः॥
॥तस्य पापानि वर्द्धंते शुक्लपक्षे यथा शशी॥१५२॥ यं यं संचिंतयेत्कामं पापनक्षत्रणसेवया। बलिपूजोपहारेण तं तं सम वाप्नुयात्॥१५३॥
॥काळराजं नयः काश्यां प्रतिकृताष्टमीकुजं॥ भजेत्तस्य क्षयेत्पुण्यं कृष्णपक्षे यथा शशी॥१५४॥ श्रुत्वाध्यायमिमं पुण्यं बृहदंहलापनोदकं।
॥भैरवोत्पत्तिसंज्ञं च सर्वपापैः प्रमुच्यते॥१५५॥ बंधनागारसंस्थोपि प्राप्नोति विपदं परां॥ प्रादुर्भावं भैरवस्य श्रुत्वा मुच्येत संकटात्॥१५६॥
॥इति श्रीमत्स्कंदपुराणे काशीखंडे भैरवप्रादुर्भावो नाम एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः॥ ॥३१॥ ॥अगस्त्य उवाच॥ बहिर्यानं समाचक्ष्व हरि
॥केशसमुद्भव॥ कोसौ कस्य सुतः श्रीमान्कीदृशस्य तपो महत्॥१॥ कथं च देवदेवस्य प्रियतां समुपेयिवान्॥ काशीवासिजनानां कृतः कथं वा दं
॥नायकः॥२॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं प्रसादं कुरु मे विभो॥ अन्नदत्वं च संप्राप्तः कथमेष महानपि॥३॥ संभ्रमो विभ्रमश्चैवौ कथं तदनुगामि
॥नौ॥ विभ्रांतिकारिणौ क्षेत्रवैरिणां सर्वदा नृणां॥४॥ स्कंद उवाच॥ सम्यगापृष्टिं भवता काशिवासिसमाहितं॥ कुंभसंभव विप्रर्षे दंडपाणि
॥कथानकं॥५॥ यदाकर्ण्य नरः प्राज्ञः काशीवासस्य यत्फलम्॥ निःप्रत्यूहमवाप्नोति विश्वभर्त्तुरनुग्रहात्॥६॥ ॥ ॥ ॥

दंडनायको दंडधर्त्ता अन्नदत्वं चकाशिवासिजनेष्विसेवनस्णां प्रति उपलक्षणं क्षेत्रवैरिमात्राणामित्यर्थः। तत्र प्रथमश्लोके प्रश्नचतुष्टयं द्वितीये द्वयं तृतीये एकः च
तुर्थे चैक इत्यष्टौ प्रश्नास्तानभिनंदति सम्यगिति सम्यगा समंतादितं समीहितं सत्पादहितमितिकचित्पाठः। कथानकं आख्यानकं कथमित्यर्थः। कथा त्वकमिति

पाठे कथा सकलमिति सर्वः। कथानकं प्रत्येकवित्ते प्रवृत्ते प्रयान्तत्र वरणाः॥
सहायसकृतीनसाद्गुण्यमार्गः। कृत्यमित्याक्षितं प्रकाशिवयतायं॥
प्रश्नः: ६ इन स्यात्येवाक्षिण्या तप्राणामः॥ ३॥

२८४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

540

र्कः २

प्रथमप्रश्नस्य प्रत्युत्तरं वक्तुं आख्यायिकामाह रत्नगर्भ इति। यक्षो देवयोनिविशेषः॥ सुकृतं लक्ष्मीं लक्ष्यतीति सुकृतलक्ष्मीः ताम् विधात्री यस्य स तथोक्तः॥ तत एव परमधार्मिकः इति॥ आमृत्यु प्रवेशेन
त्रिवयानामात् केन मानाः सर्वेन्द्रियार्थाः विषयाः यस्य स शान्तसर्वेन्द्रियार्थकः॥ त्यक्तेति यावत्॥ कृचित् पितरौ तिपितरि मृते अनन्तरं स पूर्णभद्रः पापसंविनासर्वामनोरथानलं लङ् इति॥ प्रश्नोत्तरमाह
यः कन्धेऽनन्तसः महायशाः वृहत्कीर्तिः सुकृतेनापात्तायोविज्ञ बालसमूढयस्तानि शिशुभवसयोगाः सांसारिकास्तेषां मुक्तं रूलं तद्यतीति तथा॥ अप सांविशिनष्टि स्वर्गैकसाधनमिति षट्डु प्राधिक
साइनेनपथ्यं भूषणं पितामहादीनामत्यं नेहितकरमित्यर्थः॥ संसारसागरेमज्जतां पोतेन नावा॥११॥ संसारसागरे मज्जतां पोतेन नावा॥ पूर्णभद्र इति पूर्णभद्रोपि स्वर्गैकसाधनं अप सांविनामदि

॥रत्नगर्भ इति विख्यातः पर्वते गंधमादने॥ यक्षः सुकृतलक्ष्मीः पुरा परमधार्मिकः॥७॥ पूर्णभद्रसुतं प्राप्य सोऽसम्पूर्णमनोरथः॥ वयस्यपरमं मासाद्य भुक्त्वा भोगानथ यथेप्सितान्॥८॥
॥शेषं वनाय योगेनेदं परमुत्सृज्य पार्थिवं॥ आसमादि शिवे शान्तशान्तसर्वेन्द्रियार्थकः॥९॥ पितर्युपरते सोऽथ पूर्णभद्रो महायशाः॥ सुकृतोपात्तविभवश्च भवसंभोगमुक्तिला१०
॥सर्वान्मनोरथानलं लङ्घ्य स्वर्गैकसाधनं॥ गार्हस्थ्याश्रमनेपथ्यं पातं पैतामहं महत्॥११॥ संसारतापसंतप्तानां पीयूषामृतशीकरं॥ अपरं पुत्रं पात्रं वर्तनं क्लेश।
॥सर्वाम्मनोरथान्लं लेविनास्वर्गैकसाधनं॥ गार्हस्थ्याश्रमनेपथ्यं पातं पैतामहं महत्॥११॥ संसारतापसंतप्तानां पीयूषामृतशीकरं॥ अपश्यं पतनापोतं वक्लेश॥ सो ग ३
॥महार्णवे॥१२॥ पूर्णभद्राय संवीक्ष्य मंदिरं सर्वसुंदरं॥ नद्यालकामलालापविमलं सन्मंगलं॥१३॥ शून्यं दरिद्रहृदयं जीर्णारण्यमिवायवत्॥ पार्श्वे सांतरमिव खिन्नाती व ४
॥वानपसवान्॥१४॥ आहूय गृहिणीं साध्ययं क्षां कनकुंजलं॥ उवाच यक्षिणी श्रेष्ठा पूर्णभद्रा घटोद्भवं॥१५॥ नहर्म्यं सुखदं कान्ते दर्पणोदरसुंदरं॥ मुक्तागवाक्षसु र०
॥मगं चन्द्रकान्तशिलाजिरं॥१६॥ पद्मरागेन्द्रनीलार्चिरञ्चिताह्नालकं क्वणत्॥ विद्रुमस्तंभशोभाढ्यं स्फुरत्स्फाटिककुड्यवत्॥१७॥

रंसां वीक्ष्य कनकुंडलामाहृत्य वाचितित्वतीयेनान्वयः॥ तत्रेमिदं मंदिरमित्यन्वयः॥ विकलं रहितं शून्यमिदं शांतं त्रयं संबध्यते॥ पांथवत् पांथस्येव पूर्णभद्र इति पुनरुक्तिरन्वयार्थो॥
पूर्णं सिद्धं पूर्णभद्रं यस्य तिस तथा॥ किमुवाच तत्राह नहर्म्यमिति हर्म्यं विशिनष्टि दर्पणेत्यादिना गवाक्षैरूपत्यतः प्राकृतेन नयं पूर्वनगवाक्षो त्रिशिति दिग्रं अजिरं मंगणपद्मरागाणामिन्द्रनी
लानां च अर्चिर्भिर्दीप्तिभिः अर्चिता अत्युज्ज्वला आह्लादिका यस्मिन्नतत् क्वणत् शब्दायमानं प्रतिस्वनवदित्यर्थः विद्रुमः प्रवालः कुड्यं भित्तिः॥१७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

541

मा
र०अ०दूकीर्त्तिः

श्रीः१

ऽंबर्वतीनां चलंतीनां पताकानां निकरः समूहो यस्यं तत् कृष्णागरुभिः कालागरुभिः यो महाधूपस्तेन जातो बहुलामोदो महान् गंधस्तेन मोदितं मामोदितं पर्यंकानि यत्र
द्वाः अर्गलानि परिघाः राजिः समूहः । इणादित्युक्तेर्विद्रुणाति । किंकिणीनादनादि नायका कणत्कणत्किति वचाध्ययनादिकं ज्ञातव्यं नूपुरारावेण सा कं ठाय केकिनामयूरा
स्तबाकेका खेरकुलेव्याप्ता गुरुमकृत् सारी सारिकाक्रीडापक्षिणी शुकसारिकृतिकं चितां ठः कंडलबलत्मरालयुगुलं हंसयुग्मं यस्मिन् तत् जीवंजीवके श्वकार
कोष्ठकांतिमत् शाना युक्तेमाल्यानां गधैराकृष्टत्वात् ॥ भ्रमराणां माल्याकृतं द्विरफाणामित्युक्तं तेषां मंडलं गुंजैर्मनोहरावयवै रासमंताद्वेरा वृतं व्याप्तं ॥ २२॥
॥ प्रेरवत्सताकानिकरं मणिमाणिक्यमालिनं ॥ कृष्णागुरुमहाधूपबहुलामोदमोदितं ॥१८॥ ऽनघ्यसिनसंयुक्तं चारुपर्यंकभूषितं ॥ रम्यार्गलकपाटाढ्यं दुकूलछन्नमंडपं २९
॥ सुम्यरीतिवालाढ्यं नाजिराजिविराजितं ॥ घसादासशताकीर्णं किंकिणीनादनादितं ॥२१॥ नूपुरारावसोत्कंठकेकिकेकारवाकुलं ॥ कूजत्पारावतकुलं शुकसारीकथारवं २१ ॥२७७॥ १८
१८ ॥२७७॥ १८ ॥ लरेवलन्मरालयुगुलं जीवंजीवककांतिमत् ॥ माल्याहृततत् द्विरफाणां मंडलगुंजारवावृतं ॥ कर्पूरेणमदामोदसादरानीलवीजितं ॥ ऋजामकटदंष्ट्राग्रीकृतमणि
॥ क्यदाडिमं ॥२३॥ दाडिमीबीजसंभ्रांतभुकतुंडातमौक्तिकं ॥ धनधान्यसमृद्ध्यंचपश्यालयमिवापरं ॥२४॥ मंगलामोदगर्भेचगर्भरूपविनाप्रिये ॥ गर्भरूपमुखत्र
ग४ ॥ दंकपंकनकुंडलं ॥२५॥ यघुपायेस्तितद्द्विहि धिपुत्रस्यजीवितं ॥ सर्वं शून्यमिवाभातिगहमेनदनंगजं ॥२६॥ धिगनल्पसौधसौदर्यं धिकं गेहं धनमवयं ॥ विनाप
॥ त्यं प्रियतम जिवितांचधिगाववयोः ॥ ख प्रलयंतमिवक्षाचैः प्रियं कनककुंडलं ॥ बलाभेंतविनिश्वस्यपाद्दिणीपतिदेवता ॥२८॥ ॥
कर्पूरेण मदयोः कपूरमृगमदयोर्यश्चामोदस्तेन सहितमुदरं यस्य तत् वायुना निलेन वीजीतं । ऋजावानरैर्दंष्ट्राग्री कृतानि माणिक्यान्येव माणिक्यमयानि यस्मिन् अथ का खेल
वली खेलावलिमुखे दंष्ट्राग्रीकृतानि माणिक्यानि दाडिमफलानि यस्मिन् दाडिमीबीजानीति भ्रांतैः शुकैस्तुंडैः कृत्वाऽऽक्रांतानि मौक्तिकानि यस्मिन् दलविशेषणद्वये
नमाणिक्यानां मुक्ताफलानां च बाहुल्यं सूचितं ॥ कमलानां वामो दोहदीषधि यस्मिन् । गर्भस्यापत्यस्य रूपमुक्तं मुखमितिवा यघुपायेस्ति पुत्रोत्पत्त्याः इति शेषः
नीवधेतपुत्रां गजा यस्मिन् तत् प्रलपन्तमिवेति [illegible] लोकोक्तिः प्राचैरिवेति वान्वयः ॥ श्रांतमनासियत् ॥२८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५४२

५४

नन्वदृष्टमेवफलसिद्धौकारणं किमुद्यमेनतत्राह किमितिदैवमितिदैवमेवयदंतिहेतुरित्यर्थः।एवमितिदैवहेतुपितिकापुरुषावदंतीत्यन्वयः।एवंवदनः कुतस्तेषां कुत्सितःपुरुषस्तत्राह नत्वेवमत्युनदैवंहियस्मात्पुरास्वयंकृतंकर्मनेतरदिति। पुरुषकारस्यकारणत्वे पियितेफलितमाह ततइति।नकेवलमेतावत्अपितुअपुरुषमिति विधातुरितिशांभवीशक्तिः विधातुःकर्तुर्यस्यकस्यचिदित्यर्थः।तदेवदर्शयतिनारायणेत्यादि।नामत्युंजयंतीतिमृत्युंजयंतंसुतंनंदिनं।शिलामदतीतिशिला दःकश्चिद्दृष्टिर्लेखे। लब्धवानिति। शंभोरनुग्रहादित्यनुषज्यते।उत्तरश्चाप्यथासंभवमन्वयः।एवंहिलैंगेश्रूयते।शालंकायनात्मजःशिलादनामामुनिर्वृद्ध

कानककुंडलो वाच्य।। ।।किमर्थविषयसेकांतज्ञानवानसियद्रवान्।।अत्रोपायोस्यपसाख्यौविश्वस्वमवधारय।।२९।।किमुद्यमवतांपुंसा दुर्लभं हि चराचरे।।ईश्वरार्पितबुद्धीनांस्फुरंत्यग्रेमनोरथाः।।३०।।दैवंहेतुंवदंत्येवंशंकापुरुषाःपते।।स्वयंपुराकृतंकर्मदैवंतच्चनहीतरत् ।।३१।।नतःपौरुषमालंब्यतत्कर्मपरिशोधये।।ईश्वरंशरणंयायात्सर्वकारणकारणं।।३२।।आपश्यंद्रविणदारान्हारान्हर्म्यंहयान्गजान्।।सुखा निस्वर्गमोक्षौचनदूरेशिवभक्तितः।।३३।।विधातुःशांभवीशक्तिःक्रियाःसर्वामनोरथाः।।सिद्ध्यंतिजवदाराःसेवंतेनात्रसंशयः।।३४।। नारायणोपिलब्धवान्तरात्सर्वजगत्पतिः।।चराचराणामविताजातःश्रीकंठसेवया।।३५।।ब्रह्मणःसृष्टिकर्तृत्वंदत्तंतेनेवशंभुना।। इंद्रादयोलोकपालाजाताःशंभोरनुग्रहात्।।३६।।मृत्युंजयंसुतंलेभेशिलादोप्यनपत्यवान्।।३७।। ।। ।। ।। ।।

कृतपस्तेपे।ततस्तपसातुष्टेनदेवराजेनागत्यवरंवरयेदित्युक्तिहितं।शिलादोप्ययोनिजंमृत्युहीनंसुव्रतंपुत्रंचवव्रे।तच्छ्रुत्वेंद्रेणाप्यधायियो निजंमृत्युसहितंपुत्रंदास्यामिअन्यंनदास्यामियतो योनिजोमृत्युहीनामसंतियतःपितामहोप्ययोनिजोमृत्युहीनश्चनभवति।सोप्य उत्पन्नोमहादेवांगजोभवान्यास्तनयःपरार्धेनाशेनश्यतीतिश्रूयते।किमुतान्यस्यवार्त्ता।किंतुयदिदेवेश्वरोरुद्रःप्रसीदतितदा मृत्युहीनोऽयोनिजःपुत्रोनदुर्लभोभविष्यति।अन्यथामयाब्रह्मणाविष्णुनावाचैतादृशःपुत्रोदातुंनशक्यः।इत्येवमनुगृह्य महेंद्रोप यो।ततोमहेंद्रेगतेभवमाराध्यततःशिलादस्यदिव्यंवर्षसहस्रमयंक्षणमिवगतंतत्।नानावल्मीकैरावृतांगंपतत्रिगणैर्व्रजसूचीमुखैश्चान्यैरुपद्रुतंसर्वतोमि मांसरुधिरत्वकूविलापसगणस्य...।प्रादुरभूत्तपसाअचलंसर्वज्ञसर्वशास्त्रार्थपारगंपुत्रंदास्यामीतिचोक्तवान्।ततोभवंशिलादउवाच।अयोनिजंमृत्युहीनंसु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

543

श्वेतकेतुरिति श्वेतस्यैव नामांतरं कालपाशिनः कालेन पाशेन बद्धः। एवं हि श्रूयते तत्रैव। श्वेतो नाम कश्चिन्मुनिर्गतायुर्गिरिगह्वरे महादेवमभ्यर्च्य स्तोत्रैः स्तुवन् तस्थौ। तत आसन्नका
लं तं नेतुं कालः सान्निध्यमकरोत्। तदा आसन्नकालो निश्चेष्टस्तं कालं दृष्ट्वा विश्वेश्वरमभ्यर्च्य मां तो मे वराकः कालः किं करिष्यति यतो मृत्योरपि मृत्युहरं स्थितो स्मर्द्दृतिस्त्व
यन् शंकरमनुस्मरन् शंकरं पूजयामास। तं तादृशं निर्भयं दृष्ट्वा कालः सस्मितमाह हे विप्र मद्यैव किं मनया पूजया यापतो मयायस्त्वं त्वां ब्रह्मा विष्णुर्महेश्वरो वापि परित्रातुं न
कुर्वीत अनेन रुद्रेण किं विधिवशादेव यस्मात् तास्तु स्वं न समाप्यां नेतुमहमुद्यत इति तेन तस्यास्य धर्मभिन्नं त्र्यंबकं रावं श्रुत्वा हा रुद्र रुद्रेति विललाप पश्चादेकया दृशा तं
बाष्पमिश्रया संप्रस्तुवाच। अस्मिन् लिंगे मम वृषध्वजः स्वस्त्यस्ति चेन्मया विधिना वा किं न स्माघ पागतं मच्छत इत्यनंतरं तस्य तद्वचनं श्रुत्वा तीक्ष्णदंष्ट्रो भयंकरः का
लः पाशहस्तः सिंहनादं कृत्वा मुहुर्मुहुः करास्फोट्य कालः प्राप्तं तं मुनिं बबंधाह च। मम मार्गे बद्धोसि पमाल्यं नेतुं तव रुद्रेण किं कृतम् गच्छ वारुद्रस्तव सक्तिर्वा कुत्र पूजा वा

२८
२७९॥
२८

श्वेतकेतुरपि प्रापि जीवितं कालपाशिनः। क्षीरार्णवाधिपतितामुपमन्युरवाप्तवान्॥ २८॥

२८
॥२७९॥
२८

पूजाफलं वा कुत्राहं वा कुमम प्रीतिर्वा क्वान्यत्रास्मिन् लिंगे चेत् तव शंकरः कथं निश्चेष्ट इति कथयतो दनंतरं नंदिना गणेश्वरेण तत्स हृद्धिजे निहे कुमागतं का
लं निहंतुं भगवान् लिंगात् प्रादुर्बभूव। ततश्च कालस्तो रुद्रं निरीक्ष्य क्षणाज्जीवितं विससर्ज पपात चेति। तथा हि। श्वेतो नाम मुनिः श्रीमान् गतायु
र्गिरिगह्वरे इत्यादि। क्षीरार्णवाधिपतितामिति। एवं हि महाभारते श्रूयते। उपमन्युः किल दुग्धं पिबतो मुनिकुमारान् दृष्ट्वा मातरं दुग्धं निर्बंधेन
याचितवान्। तन्माता चदारिद्र्यवशाद्दुग्धाभावात् पिष्टेन दुग्धं जनादात् तत्पीत्वा सो न नर्तितः तत्सर्वं ज्ञात्वा बालेभ्यस्ततो हास्यकरणपूर्वकं स्वमा
तास्वदारिद्र्यं न्यवेदयत्। ततस्ताभ्यां महादेवं समाराध्य दुग्धसागरपतित्वं लेभे इति॥ २८॥ ॥ ॥ ॥श्रीरस्तु॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अंधकोपीति।। एवं हि वामनपुराणे श्रूयते। अंधकोपि हि दैत्याधिपः तत्सन्निधौ नारदः समागम्य बहुधा तं स्तुत्वा तं प्रत्युवाच त्वं पुरुषरत्नं त्वत्सदृशं स्त्रीरत्नं न विद्यते सत्यलोके नास्ति तत स्त्री
नोक्तं हि ब्रह्मन् त्वं कथय कुत्र मत्सदृशं स्त्रीरत्नं विद्यत इति तदा नारदेनोक्तं ब्रह्मांडे त्रयमेव स्त्रीरत्नं विद्यते सत्यलोके सावित्री वैकुंठे लक्ष्मीः मर्त्यलोके भूमौ कैलासे पार्वती तिरत्नं त्वं सामर्थ्यं चेति कुरु
वर्तित्वा पार्वतीं समानयेति ततः स कामाभिभूतः पार्वतीमभिलष्य प्रमथैः सार्धं वारंवारं बहु युद्धं कुर्वन् एकदे [illegible] श्वरेण वर्षाणामयुतं त्रिशूलाग्रे प्रोत आनूपे नातिष्ठत् ईश्वरध्यानेन निष्पापः स
सन् ईश्वरं तुष्टाव ततो महेश्वरेणानुगृहीतः पुत्रं परिकल्प्य देव्या दत्तस्तनः सगणानामधिपत्ये पदे उज्झितउज्झितो भृंगीशो नाम बभूवेति। जिगाय शार्ङ्गिणमिति। अत्रैवं कथा लैंगे।। ब्राह्मणः क्षु
स्प५ तसंभवस्य लक्ष्मुवज्रस्य स्वकार्यार्थं मिंद्रप्रेरितेणाया स्वेच्छयैव नरपालः क्षुपस्य भवनात्मजं दधी चः क्षत्रिय एव श्रेष्ठो विप्र एव श्रेष्ठ इति मित्रभावेन चिरप्रसंगाद्विवादो भूत् ततः कदाचित् क्षुपे
लात् कपौनां च बुभुक्षां धारयते अहमिंद्रोहं वह्निरहं यमो हि रीश्वर इति त्वया ध्यावनेनाहन्ना वमन्तव्यः किंतु सदा संसृजनीय इति तत्स्य क्षुपस्य मतं श्रुत्वा दधीच आत्मनोम

।।अंधकोप्यभवद्भृंगी गाणपत्यपदोर्जितः।। जिगाय शार्ङ्गिणं सख्ये दधीचिः शंभुसेवया ।।२७।। रामाय तस्मै नमः ।।८।।

हत्वा द्वामुष्ट्यां क्षुपं मूर्ध्नि ताडयत्।। ततः स क्रोधात् क्षुपो बलवान्तपोन्वितो वज्रधरतुल्यो वज्रेण दधीचिं चिच्छेद ततो दधीचो भूमौ निपपात पतितश्च दुःखात् शुक्रं
सस्मारस्तु क्रोप्यागत्य दधीचस्य देहं योगबलात्संधयामास अहं च यो दधीच उमापतिं समाराध्य वध्योऽभवमत्यापि मृतसंजीविनी विद्या तत एव लब्धा शंभुभक्तानां मृत्युं
जयं नास्मैवमृतसंजीविनमपि तुभ्यमहं दास्यामीति मृतसंजीवनमन्त्रं कथितवान् तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा तपसा शंकरमाराध्य वज्रास्थित्वमवध्यत्वमवाप एवं परमेश्वरमाराध्या
वध्यत्वं वज्रास्थित्वं प्राप्य पादमूलेन राजेन्द्र स भार्यायां मूर्ध्नि प्रियतमः ताडयत्। ततः क्षुपो दधीचिं पुनरपि वज्रेण ताडयामास तत्ताडनं च तस्य वज्रं ह्यशरीरस्य परमेश्वरास्यव
ज्ञात्वान्मृतागपि दुःखायुनाभूत् तदा दधीचिस्यावध्यत्वमहीनत्वं च दृष्ट्वा क्षुपो विष्णुं पूजयामास पूजया तुष्टः स तोषेणैवं दर्शनं भगवन्तं तुष्टाव। रक्तसाक्षाद्भूतस्य विष्णोरग्रे
~~[illegible]~~ मोपि भयाभावं वामपादेन ताडनादिकं च कथयित्वा यथाहं तं जेष्यामि तथा कर्तुमर्हसि भवतीति कथितवान्। तथा विष्णुनोक्तं ब्राह्मणमात्रस्य तावत्कस्यापि भयं नास्ति शिव ब

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

545

भ०पु०अ०दा०वि०२०

१ हार्य्यं चक्रुः ततः कुशमुष्टिमादाय भगवंतं स्मरन् दधीचः ससर्ज स कुशमुष्टिर्दिव्यं कालाग्निसदृशं त्रिशूलमभवत्

था२ आ२

तिकिं बहुकथ्यं तस्मात्तव विजयो नास्ति तथापि दक्षयज्ञे तस्य शापेन सुरैः सर्वैर्नूनं मम विनाशो भविता पुनरुत्थानं चेति स सुरस्य मे पा
रुक्मानां तु प्राणिमात्राणां दधीचस्य तु भयरूप लाभयं नास्ती तिकिं बहुकर्तुं तस्मात्तव विजयो नास्तितथापि दक्षयज्ञे तस्य शापेन ब्राह्मणएव पुत्रलाद दधीचस्यांमिभ्राप्यत मुभि बद्धः प्राह । ओदधीचाख्य मेलं तोदमेकं वरं त्वणोतु
र्भवतस्पृहः स्वकरो मिसर्वयत्नेन तमे हुतव विजेष्या यथ तत्करिष्यामि तदा ते स्विति स्पृहेणाभिहितेब्राह्मणएवपुत्रलाद दधीचस्य मिभ्राप्यतमुभिबद्धः प्राह । ओदधीचाख्य मेलं तोदमेकं वरं त्वणोतु सर्वज्ञ स्त्वं
दातुमर्हसीति । ततस्तेनोक्तं तवाभिप्रेतं मयाज्ञातं ब्राह्मणान्कोपात्पार्थयते नाराधितो भक्त्वा सत्येन तव विष्णुरेवागतो सितथाप्यहं न बिभेमि रुद्राच्चकस्य भीतिर स्तिचेत्तर्हि सर्वज्ञ एव ॥
वदद्देवदेव युक्ता द्विजाद्दृप्येत स्मिन् जगति नाहं बिभेमि रुद्रैकस्य तु तादधीचेष्टुर्वचनं श्रुत्वा द्विजनाक्षरणा दिहा यः स्वरूपं गृहीत्वा सस्मितं प्राह ॥ न वार्चन रतस्य तव भयं नास्त्येव सर्वज्ञ एव
स्य४ वानुथापि मम नियोगात्सद्दसि क्षुपं प्रतिजय स्तवप रंतु त्वलोह बिभेमीति स लदकु महसिद्ध इति एवं सांत्वं विष्णोर्वाक्यं श्रुत्वापि न बिभेमी तितेप्राह ॥ ततस्तस्य तोदृशवचः श्रु
कुपितो हरिस्त्वद्दिक्षु अक्रुमुमोचाततो दधीचस्य प्रभावात्सुदर्शनमपि चक्रं क्षुपस्य सन्निधावेव कुंठितधारं समभवत् ॥ कुंठितास्य चक्रं दृष्ट्वा दधीचोह ॥ श्रीवत्से
तव्चक्रं तत स्त्वयालब्धं न मान जिघांसतीति । ततोब्रह्माद्यैरस्त्रैर्मा हंतुं प्रयुक्तं श्रीतितस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वाण्यस्त्राणि तस्मै ससर्ज ॥ देवा अपि विष्णोः सा
कुं

हार्य्यं चक्रुः ततः कुशमुष्टिमादाय भगवंतं स्मरन् दधीचः ससर्ज स कुशमुष्टिर्दिव्यं कालाग्निसदृशं त्रिशूलमभवत् । तेन

णा

शुद्दैवास्त्रदुद्रुवुः ततः आत्मनः सदृशान् दिव्यान् लक्षशः तान् गणान् भ
चदेवान् दग्धुं मतिं चचक्रे तदस्त्र प्रभावान्नारायणादिभिः सत्कान्यस्त्राणि प्रेणे र्थाय हरिर्विश्वमूर्तिरभूत् दृष्ट्वा दधीचेनोक्तं हे महाविष्णो मायां त्यज मथ्यप्रेतादृ
गवान् ससर्ज । तान्सर्वानेक देवस्मुनिस्ततमोददाह ततस्तस्य विस्मापना ततो ब्रह्मणो वचनं निशम्य तौ निर्जितौ महामुनिं प्रणिपत्य भगवान् ययौ । तत्र क्षु स्वा३
तुं३ शं विश्वरूपं तं पश्यै त्वाच्य ततो विश्वरूपं दर्शयामास आह च हरिमनया मायया सुरैः सह क्षुपराजा नैनं अनुगृह्य सुरोत्तमान् दक्षय ज्ञे विष्णुनागणैश्च सर्मा हे देवाः ध्व
पोपिकः स्वांतुरो भूत्वा दधीचं प्राह्मणाएदेवं श्रेष्ठामया पराक्रमस्व मेति प्रार्थयामास ततो दधीचस्तं राजानं अनुगृह्य सुरोत्तमान् दक्षय ज्ञे विष्णुनागणैश्च सर्मा ब्रह्मपुत्रो महातेजा राजा क्षुपइति स्कंद । अभ्यन्तरे
स्ता भवतेति शापेक्षुपं संबोध्य ब्राह्मणाएव सज्यात्मा स्कंदेवज्जप्रविवेश । दधीचमभिवंद्य क्षुपोपि विस्मितः सन् जगामेति तथा हि ब्रह्मपुत्रो महातेजा राजा क्षुप इति स्कंद ।

न३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

र्जौमिति।।संशील्य सम्यग्ध्यात्वा।एतत्ती श्वरद्वेषात्सर्वपश्चात्प्राज्ञातवां किंबहुना संक्षेपतः शृणुवित्याह।।मन इति मनोरथपथातीतं वाचामगोचरं च यत्त्वदं केवल्पीतं कोच
रः प्रत्यक्षीभूतः स नू मृडः स्मरणेतस्तत्स्मरणे एव गोचरीकुर्यात्प्रत्यक्षीकुर्यादित्यर्थः।।४०।।अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह।।अनाराध्येति।फलितमुपसंहरति तत्स्माद्दि

।।प्राजापत्यं पदं प्राप दक्षः संशील्य शंकरं।।मनोरथपथातीतं यत्त्वं वाचामगोचरं ।।४०।।गोचरो गोचरीकुर्यात्त्वत्पदं च्छरणात्मनो मृडः।।अनाराध्य महेशानं सर्व॥
।दे हिना।।कोपि क्वापि किमप्यत्र न लभेतेति निश्चितं।।४१।।तस्मात्स र्वप्रयत्नेन शंकरं शरणं व्रज।।यदि च्छसि प्रियं पुत्रं प्रियं सर्वजनीनकं ॥
।।४२।।इति श्रुत्वा वैः पत्न्याः स्वर्णदः सयक्षराट्।।अगस्त्ये महा देवं गीतज्ञो गीतविद्यया।।४३।।दिनैः कतिपयैरेव परितुष्टमना ।। रघ
।पुत्रकामं वापोचैस्तस्या पत्न्योंह स्वतः।।४४।।नादेश्वरं समभ्यर्च्य कैः कैर्नीपिस्वचिंतितं।।तस्मात्काम्या प्रयत्नेन सेव्यो नादेश्वरो नृभिः
।।४५।।अंतर्वत्न्यथ काले तु सत्नी सुषुवे सुतं।।तस्य नाम पिता चक्रे हृ केन्द्र इति द्विज।।४६।।प्रीतिदायक दोचाथ हरिपुत्रानने च्छणात्।।सर्व

तिहे प्रियसर्वजनीनकं सर्वलोकश्रेष्ठं अतिप्रसिद्धमित्यर्थः।।काम्यत इति कामः।।पुत्ररूपं कामं पुत्रकामं पुत्ररूपमभिलाषमित्यर्थः।।पुत्ररूपं वरं वा नादेश्वरं कर्तुं कारा।।प्री
तिदायं हर्षेण देयं वस्त्रालंकारादिकमित्यर्थः।।हर्षाभूदिति शेषः।।हृष्टा सती सर्वक्रियाप्याचानुषंगः।।४७।। ।।हरेकृष्ण हरेकृष्ण हरेकृष्ण नमोस्तुते।। ।।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शिवनाम

एवं वक्ष्यमाणप्रकारेणैतमेव प्रकारं दर्शयति। पांस्विति॥ शाड्वलैः हरिततृणैः शिवनाम्ने सुत्कंतदेव दर्शयति चंद्रशेखरेति शेखरनकुगरेति। अदिने पथ्यस पर्पभूषणा सवयस्कानुसमान वयसो मित्राणि इत्येतन्नूर्ध्वस्यायमनुवादोऽन्वयार्थः। शाड्वलैः कर्णेऽपि नयनेन गम्यते च वीक्षणे विशिष्टे चक्षुषी विवक्षणे निपुणे चतुरे इति यावत्॥ रसयेदास्वादयेत्॥ रसना जिह्वा शिवा घ्रिकमलामोदादन्यदिति शेषः। घ्राणं घ्राणेंद्रियं गच्छति यद्दीतुमिच्छति। तत्कौतुककरीत तत्सपर्यया कृत्वा वित्सर्थः। मनति ध्यायती सर्थः॥५७॥ ॥सरामरामायनमः॥ ॥

॥बालोऽपि मूर्णचंद्राभवृंदनो मदनोपमः॥ वृद्धिं प्रतिक्षणं प्रापस्तु क्लपक्ष इवोडुराट्॥४८॥ यदा षड्वर्षदेशीयो हरिकेशोऽभवच्छिशुः॥ नित्यं तदा प्रभृत्येव शिवमेवममन्यत॥ ३२
॥४९॥ पांसुक्रीडनसक्तोऽपि कुर्याल्लिंगं रजोमयम्॥ शाड्वलैः कोमलतृणैः पूजयेच्च सकौतुकी॥५०॥ आकारयति मित्राणि शिवनामाखिलान्यपि॥ चंद्रशेखर भूतेश मृत्युं॥
॥जय मृडेश्वर॥५१॥ धूर्जटे खंडपरशो मृडानीश त्रिलोचन॥ भर्ग शंभो पशुपते पिनाकिन्नुग्र शंकर॥५२॥ श्रीकंठ नीलकंठेश स्मरारे पार्वतीपते॥ कपालिन्नु...॥
॥लनयन शूलपाणे महेश्वर॥५३॥ आत्रजिनांबर दिग्वासः धूर्जटे...॥ ॥विरूपाक्षादिभिः पृथग्गणनामावलीमिमाम्॥५४॥ स्वयस्कानिति मुकुंदः॥
॥माह्वयति लघ्वयनू शाट्यहोन गृह्णीतस्तस्यान्याख्या...हितो॥५५॥ पर्यान पृथते चान्यद्वते भूतेश्वराजिराज्ञाद्ध्रुरूपात्रतस्पर्शक्षणे त
॥त्विचक्षणे॥५६॥ रसयेत्तस्य रसना हरनामाक्षरामृतं॥ शिवाघ्रिक मलामोदान्घ्राणे नैव जिघ्रक्षति॥५७॥ कुरीत त्कौतुककरी मतो
॥मन्नुतिनापरं॥५९॥ शिवसात्ल्लत्यये यानि पीयंततेन सद्धियाप॥५८॥ नक्षते त्वं वक्ष्याणे तेन प्रसक्षगान्यपि॥ सर्वाव स्का सुसर्वत्र
३ स ॥ नेपश्यच्छिवविना॥५९॥ गच्छन्गायन्स्वपन्तिष्ठन् शयानोदंपिबन्नपि पूरितस्त्यक्षमेक्षत्नान्यभावं विकेतिसः॥६०॥ क्षणदासु प्रसुप्तोऽपि कयासी
॥तिवदन्मुकुंदः॥ क्षणेन क्षपतीक्षस्त्वबुध्यती तिसबालकः॥६१॥ स्वप्ने च त्वां विलोक्येति हरिकेशस्पतसिता॥ अशिक्षयस्तु तं सोऽथ गृहकर्मरतोऽभव॥६२॥
॥एते तुरंगमावत्स तवैते श्वकिशोरकाः॥ चित्रारामा निवासासि सङ्कूलान्यमूनि च॥६३॥ रत्नान्याकरस्थानिनानाजातीन्यनेकशः॥ कुप्यबद्धविधाः

शिवसाच्चत्सशिवापसर्पएतेनतस्यवाण्यलिंगाद्यन्यतमलिंगश्चजुकत्वंस्तचितं तथा च वचनं वाणलिंगेस्त्वपंश्यते चंद्रकांते हरिस्थितो तत्र क्रतुशतं पुण्यं रांभोर्नैवेद्यचक्षुणमिति। सक्षिपाचो
ल्लन भिया त्वक्षप्रसस्त्वगानि विलोचना येष्वानीयसमर्पितानि इत्यर्थः॥ अपि भिन्नक्रमे सप्त्याणीत्यनेन संबध्यते॥ ऐश्विष्ट्व अपरपत॥ भावं पदार्थं चिकेति ज्ञान विषयीकरोति
जानाती सेतत्वं। चिकित ज्ञाने इति धातुः। क्षणदासु रात्रिषु शिक्षामेवाह। एतदिसारभ्यासह्ले दितत्तः प्राक्तनेन ग्रंथेन अश्वकिशोरका स्तरुण्या श्वा बाला श्वा वेसर्थः। आकरस्थानि

चिंतयति ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अमत्राणिपात्राणि प्रज्ञानीया निविक्रेयार्हाणिनिर्विरूपकुक्षा॥चिंतामेवविलापद्वारास्पष्टयसहोइतिसार्द्धेन अहोइसादिनांहरिकेशोपिचार्थैतियादो वाराणसीमितित्रयोदशे नान्वयः॥कुत्रगच्छामिकुत्रवास्थितेनमयाश्रेयोभविष्यतीतितत्स्वयंनिश्चित इतिश्रुतमिसादिनातेषांपूर्वोक्तानांसर्वेषामपीत्यर्थः अश्रुपितेषामिसत्रापराब्दोऽध्याहर्तव्यः॥भीतः पितुः सकाशात्तस्मात् इतिपाभीजनापकृतस्तात इत्यर्थः॥७१॥ ॥एषांकापिगतिर्नास्तिइसेतस्यावृत्ति

अमत्राणिमहार्हाणिकांस्यरौप्यमयानिच॥प्रणीयानिवस्त्राणिनानादेशागतान्यपि॥६७॥चामराणिविचित्राणिगंधद्रव्याणनेकशः॥एतान्यन्यानिबहुशः स्नेनेकेचान्यराशयः॥६८॥एतत्स्वदीयंसकलंवस्तुजातंसमंततः॥अर्थोपार्जितविधाश्चसर्वाः नेरः
विप्र:३ स्निग्धस्वपुत्रक॥६९॥चेष्टास्सजदरिद्राणांक्लिष्टसरिणामम॥अप्रस्पर्शसकलाभोगान्निर्वैरस्यचोत्तमान्॥६८॥तादृशां चरमांप्राप्यपश्चिमेयोगंतत्क्षणे॥असक्ताधिक्षितःमित्रैस्वमन्युरोगैरि॥६९॥रूष्टहृष्टेचजनकेकदाचिद्वल्लोक्यसः॥निर्जगाम
५वा गृहाद्दूरोहरिकेशउदारधीः॥७०॥ततोजितामपोस्तैदिक्प्रांतिमपिचाप्तवान्॥अहोवाविशाबुद्धिसोरकुतस्सगेगृहेमया॥७१॥
कृपामिकस्यतेशंभोमसश्रेयोभविष्यति॥पित्रानिकाशितश्चाहंनचवेद्म्यथाकिंचन॥७२॥इतिश्रांतेपापस्वैपितुरुसंगव र्जिना॥गदन्‌ [illegible] तस्मात पुरतःकस्यचिद्वचनेस्फुटं॥७३॥मात्रापित्रापरित्यक्तायेस्यक्तानिजबंधुभिः॥एषांकापिगतिर्नास्ति तेषांवाराणसीगतिः॥७४॥जरयापरिभूतायेयेव्याधिविह्वलीकृताः॥एषांकापिगतिर्नास्ति तेषांवाराणसीगतिः॥७५॥पदेपदे समाक्रांतायेविपद्भिरहर्निशं॥एषां०॥७६॥पापराशिभिराक्रांतायेदारिद्र्यपराजिताः॥एषां०॥७७॥संसारभयभीतायेये बद्धाः कर्मबंधनैः॥एषां०॥७८॥श्रुतिस्मृतिविहीनायेशौचाचारविवर्जिताः॥एषां०॥७९॥येचयोगपरिभ्रष्टास्तपोदानविवर्जिताः॥एषां०॥८०॥मध्येबंधुजनेष्वपमानपदेपदे॥तेषांमानंदंदंचैकंश्रोतरानंदकानने॥८१॥आनंदकाननेएषांरूचिर्वैव वाराणस्याअतिकारुणिकत्वाद्योतनार्थः॥आनंददेचेतिचकारादपमाननाशकमपिज्ञेयं॥रुचिरान्तिरुचिः॥आनंदजोदयःसुरवजन्योल्लास विशेषोदयःस्तुतमितिपाठश्चिंत्यः॥तेनस्थानैदेतिपाठेतेनविश्वेशानुग्रहेण॥महेशानुकरयोनेत्यर्थः॥८२॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सतांमनोलिविश्रामकुंदलतातेषां ॥ इ जोदयः ॥२०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गा॰ वि॰

प्रकारांतरेण महाश्मशान नाम निर्वचनं कुर्वन्नस्यैतीनां गतिस्त्वं विशेषतः साधयति भस्मीतइति कर्मबीजानि कर्माणि बीजानि तद्वासनासहितान्यज्ञानानि दग्धानीत्यर्थः॥ यातो गतः तनुदृष्टा काशीस्थानां तेन तु ध्वन्यमानाणां तनुमात्रदृष्टी जव्ययकाले वा तनुमात्रदृष्टा विश्वनाथः॥ वाराणसीमागत्य विश्वेश्वरलिंगनिस्तराहा आनंदवनमिति सह रिकेशः कीदृगस्य तपो महदितिं ततो यमस्य स्यमस्तु तेरं विराद पितंप्रसंगमाह। अथेति वाक्यारंभे आक्रीडं तेऽप्यन्यतदेवं विवृणोति अमंदेति च तनुविंशति भिः एषांक्लो कानां दर्शयन्निस्थमाक्रीडदैव्यैदेवो। विराजनं निस्यम्येणान्वयः॥ इत्थमेवं भूतं एवं भूत समेवाह अमंदामोदामंदारस्मिन्का मंदारपारिजातानां यस्मिन्कोविदारैश्चमारकैः पारिजातं भूषितं चारुभ्यां चंपकचूताभ्यां माद्यं परिपूर्णमित्यर्थः॥ प्रोत्फुल्लीविकासं नवीकृतानं नवमल्लिकास्त्त एतन्यानि यत्र॥८७॥ विकासन्निति विकसंतीनां मालतीनां जालानि यस्मिन्करवीरैः प्रतिहासैः विराजितं प्रकाशितं स्फुटंतीनां विकसंतीनां केतकीनां तस्यजाति

भस्मीते कर्मबीजानि यत्र विश्वेशवह्निना॥ अतो महाश्मशानं तदगतीनां परा गतिः॥८३॥ हरिकेशो विचार्येति यातो वाराणसीपुरीं। यत्राविमुक्तेजंतूनां स जतां पार्थिवीं तनुं॥८४॥ पुनर्नीतं तनुसेवं घस्तत्तनुदृष्टी प्रसादतः॥ आनंदवनमासाद्य स तपः शरणं गतः॥८५॥ अथ कालांतरे शंभुः प्रवीश्यानंदकाननं॥ पार्वत्यै दर्शयामास निजमाक्रीडकाननं॥८६॥ अमंदामोदमंदारकोविदारपरिष्कृतं॥ चारुचंपकचूताढ्यं प्रोत्फुल्लनवमल्लिकं॥८७॥ विकसन्मालतीजालं करवीरविराजितं॥ प्रस्फुटत्केतकीवनं प्रोन्मीलत्कुरवकोर्जितं॥८८॥ जंबाद्रुचकलामोदलसल्लकेल्लिपल्लवं॥ नवमालतीपरिमलाकृष्टषट्पदनादितं॥८९॥ बकुलोद्वेलितबहुलामा पुष्पत्पुन्नागनिकरं बकुलामोदमोदितं॥ मेदायत्पाटलामोदसदामोदितदिङ्मुखं॥९०॥

मेदानां वनानि यत्र मा कारो हस्वो दीर्घो वाहूस्वी कृतो वा कचिदिति ह्रस्वदीर्घ एव वा पाठः॥ प्रोद्येतियानि कुरबकानि आम्लानस्य वक्षस्य जशोणाकुसुमानि तैरूर्जितं दृष्टिकं॥ आम्लानस्तु महासहः॥ तत्र शोणे कुरबकस्तत्र पीते कुरंटकः समरः॥ जंबतो उद्भूतं भतां विकसानामिति यावत्॥ चिचकल्लालाना कृतविशेषणां आमोदो यस्मिन्नल्लसंतीनां केल्लीनां अशोकानां पल्लवा यस्मिन्न नवमालतीनां नूतनमालतीनां परिमलैर्गंधैः आकृष्टैराकर्षितैः षट्पदैर्नादितं शब्दितं नादयुक्तं॥ पुष्प्यत्पुष्पिताः पुष्पाणि पुन्नागानां देववल्लभानां निकरः समूहो यस्मिन्ने पुष्प्यदिति पाठे पुष्पतां पुष्पाणि जनयतां पुन्नागानामित्यर्थः॥ बकुलानां केसराणां आमोदैर्मोदितं सुगंधितं मेदस्विनां वपाचं तोतः स्विन गंधा इत्यर्थः॥ ये पाटलाः पाटलपः तेषामामोदैः सदा मोदितानि दिशां मुखानि येन बकुलाः शाखाद्रि पुल्ले बिल्वानीरोल्लंबानां पत्रमाराणां रोलंबो मधुलेपट इति रत्नमालायां मालया समूहेन मालितं संगतमालंबितत्वपत्रं॥९०॥ ॥ ॥

२९॥ २८

॥ २९॥ २८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५८

चंचत्सुचंदनशाखाग्रेषु रममाणैः पिकैः कोकिलैराकुलं व्याप्तं गुरूणां कालागुरूणां मत्ताभ्रद्जातपङ्क्तयः जातयो विहंगमा यत्र॥ नागकेसराणां शाखासु केलि
तुकार्थी विश्वकर्मणा निर्मिताः कोटरे धृताः गताः सुरांगनाः रत्नशाखासु स्थाः शाल्मलीभयः पुन्नागिकास्तासां विनोदितं विलासयुक्तं जनितं यस्मिन् तत्तथा क्रीडाकाननं
इति॥ मेरुतुंगनमेरुतरुच्छायासु सुमेरुरुद्राक्षवृक्षजातच्छायासु क्रीडिताः क्रीडायुक्ताः किन्नराः यत्र किन्नरा मिथुनानां किन्नरपत्नीयुग्मानां स्थाने
स्थाने उच्चैः गीतं यत्र गायनकर्त्री मधुरध्वनयः शुकाः शीरायेषु तथाभृताः किंशुकायत्र पल्लवाः सर्थः कदंबानां हरिप्रियाणां कदंबेषु सम्रहेषु गुंजंतः
शाद्वलेवर्तिरो... वकुलानि यत्र राजितः सौवर्णसंबंधीयैः स्त्रेच ते उच्चाः महांत... अरिष्टा... कर्णिकारैर्विराजितं शोभितं॥ १४॥ ...लसत्... लेसच्छ दैवि
शाल्मलिकाराम... यत्र रवजेराणां जातिद्रुमाणां तरजातीनां राजिभिः पंक्तिभिः राजितं शोभितं नारिकेलतरुभिः लोंगावृक्षैः छिन्नं व्याप्तं ऐराव

चंचच्चंदनशाखाग्ररममाण्यापिकाकुलं॥ गुरूणां गुरूपामत्तभृङ्जातिविहंगमाप्पयरा॥ नागकेसरशाखासु शाल्मलीजिविनो
दितं॥ मेरुतुंगनमेरुस्थच्छाया क्रीडितकिंन्नरं॥ १३॥ किन्नरीमिथुनोद्गीतमानवच्छुकाकिंशुके॥ कदंबानां कदंबेषु
गुंजङ्गोलंबयुग्मके॥ १४॥ जितसौवर्णवर्णौघकर्णिकारैर्विराजितं॥ लिससैमसहसामोदखर्जूरीराजिराजितं॥ १५॥
नारिकेलतरुच्छन्नेनारंगीरागराजितं॥ फलजंबीरनिकरं मधूकमधुपाकुलं॥ ... शाल्मली शीतलच्छायं पिचुमंद
महावनं॥ मधुरामोदसंपन्नच्छन्नेमरुवकोदितं॥ १६॥ लवलीलोललीलाभ्यस्तमंदमारुतदोलितं॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तापरपर्यायानां नारंगाणां वनागैर्भस्ताः सौरागैः रंजितं॥ व्याप्तमितियावत् नागेति पाठे नागैः समूहैरित्यर्थः॥ फलिनीफलवंतीजंबीराणां समीरसानिकराः
समूहा यत्र मधुकेषु गुडपुष्पेषु ये मधुपाः भ्रमरास्तैराकुलं॥ शाल्मलीनां विस्तृतानां शीतलच्छाया यत्र पिचुमंदानां निंबानां महावने यत्र मधुरो
रम्य आमोदो येषां तैः दमनैर्दमनकैः राच्छन्नं मरुबकैः मरुबकेनपिंडीतकेन नोदितमुच्छलितं जंपरूणां मरुबकानां वावनेरुदितं प्रकाशितं तेमरुव
कमोदितपाठे स्पष्ट एवार्थः॥ लवल्या मुकुंदफल्याः पाललवाली तिगौडेप्रसिद्धा॥ वा॥ लोला चंचला चंचलचांचल्यरूपामितियावत्॥ लीलाभ्यस्ता॥
लीलां बिभर्तीति॥ इत्यभ्यस्तयोज्ञातव्या॥॥ मंदमारुतस्तेन दोलितमांदोलितं॥ १६॥ ॥श्रीरामायनमः॥ श्रीनिलकंठायनमः॥

२५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

551

नं५

रोपस्तनं पुष्पपत्रं वसनं यस्य तत्तथा। कर्णिकाराः परिव्याधाः सुवर्णपुष्पवृक्षविशेषाः। तैर्भूषणानि यस्य तत्तथा। कम्रकं बुकम्रं नायमानः कमनः ...। शोभनवक्षोजो कंठोयस्यतत
ष एव वसते शोभमानः कंठो यस्य तत्तथा। शुक्तिः शंखः कंबुः। कंबुः शंखः ... नरवं प्रसमरः। पद्मकान्तः कामुको यः कंबुः शंखः स एव लसल्लोकाभानुसारि शंखः
शब्दं कुर्वीणोऽभवति स एव लसत्कुंडलं च नासिका तदुक्तम्। केकि कोकिलः। कंठः कंपयिता। भीरुः। कमलं कामकोपकीकस्य समरः। तोरु
रंगनोनाख्याः। चलुलुकोपरपद्या यः कोकानुसार्यपर्यापो वा वृत्तो विशेषः। अथवा बिल्व ... लिकः कुटीरे ... तालविशेषः तामलकोपत्र। को
कानुसार्यावृक्षाः स्मरपुष्पशाताशिवानि तत्रोच्छे पामत्यमरः। स एव कंचुकबंधुरे तल्लताननं यस्मिन् तत्। बंधुरलतानि यत्तरः। अथ वा क्रीडनार्थे मा
गतशंकरईशादित्तः हृदे वर्मणि यो वेदनस्कंधबंधुरस्कंधस्थानं भ्रमराहतं तु बंधुरमुन्नतानतं यस्मिन् तत्। गंधसारे चंदने समासक्तो संलग्नो यः शुही
नोऽहिरेषः स एव दीर्घदोर्दंडस्तेन मंडितमशोकपल्लवो वंजुलपल्लवोऽशोकस्य पल्लवो यस्य तत्। केतकस्यः तन्वीं मनिशोषास्त एव नखरा नखा सौरूड्वलो॥१०५॥
लसत्कंठारवः सिंहस्य एव उरो यस्य गंडशैलो गिरेः स्थूतपाषाणः स एव वक्षो विस्तीर्णं उदरं यस्य तत्। जलावर्तोऽत्रसौ भ्रम एव लसन्नाभिर्यस्य तत्तत्तरूपे वृजे

सुपक्वपुष्पपत्रवसनं कर्णिकारविभूषणम्। कंम्रकंबुलसत्कंठं शंकरस्कंधबंधुरम्॥१०४॥ गंधसारसमासक्त
हानदोर्दंडमंडितम्। अशोकपल्लवांगुष्ठकेतकीनखरांचलम्॥१०५॥ लसत्कंठीरवस्कंधं गंडशैलपृथूदरम्॥ जलो
वर्तलसन्नाभितरुणी घायुगान्वितम्॥१०६॥ स्थूलप्रवालपुच्चरणं मत्तमातंगगामिनम्॥ लसत्कदलिकेदारदल
चीनांशुकावृतम्॥१०७॥ लताकुसुममाल्याभिर्मौलिं चितं च समंततः॥ अकंटकितरूपं च नमहिषम्यापदावृजम्॥१०८॥

घायुगेनान्वितम्। स्थूलप्रवालजोपमरूपौ चरणौ यस्य तत्। मत्तमातंगे नगंतुं शीलं यस्य तत्। पुंस्त्वमार्षं। लसत्कदलीनां केदारेषु नवप्रफुल्लपंसक
योर्वप्रः केदारः क्षेत्रम्। प्रसमरोल्लसतीति संमर्दितायेचीनाहरिपाविशेषाः। कदलीकंदवा चीनश्च मरुप्रियकावपि। समस्मस्थेतिहरिणाञ्ज ...
नयानयदि त्यमरः। तदेवांशुकानि वस्त्राणि तैरावृतं। प्रफुल्लसत्कदली क्षेत्रेषु यानि दलानि कंदलानि कदलीपत्राणि तान्येव चीनांशुकानि चीन
देशोद्भवानि वस्त्राणि तैरावृतं विविधपुष्पसमूहमालितं संततं नमाले समंततः सर्वत्र च नास्ति मृत्युप्रभं कंटकितेः कंटकरहितैः स्तारुभिः सद्भिर्मन्ने
महिषव्याघ्रादिभिर्मृगैरेकत्र स्थितैरावृतं॥ एकपदपाठे कर्म धापरः॥ अकंटकितोऽस्ति रणोऽयमस्मिन् स्तावृ॥ तथाच्छन्नो प्रच्छन्नोऽप्यावृ
तावैरं विहाय एकत्र स्थिता इति पावनत्र्यये महिषाश्वापदास्तैरावृतं इति वा अकंटकितेस्तरुभिर्न्नाना छन्नोऽपाच्छादितायेमहिषाद्यस्तोरावृ तमिति वा॥ ॥१०८॥

कं१ ५३१

४११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्र०मा०सि०

न२

चंद्रकांतशिलाभासु तेन कल्पेन कल्पसारेणाहारितो हरिद्रु परिक्षिप्ताः नवं किंतरुशतप्रावृतः ॥ कुड्‌मलनिर्विधुष्यं डोपकृतलालतरु प्रकीर्णानि पानि कु
सुमानि तैर्जिताः स्वर्लोकस्य स्तारकाः येन तत् ॥ कानननं प्रविश्य पश्चिम कुरोः काशी वर्णयामास ताह ॥ देवदेवउवाचेति ॥ यथादृतपसाद्दनां
स्मृति ब्रुवाणो देवेशो हरिकेशमवेक्षतेति आम्रेडितेनान्वयः ॥ येन तदैवेति कश्चित् अत्रेति हे देवी अत्रानंदवने येषां ममानुग्रहस्तानां जंतूनां
च पुनः पुनर्मरणं प्राप्नुवंति ते पुनर्भाविनः एव पुनः संसारिणो न भवंतीत्यर्थः ॥ श्मशाने काशी सएव ज्वलदग्निर्यद्वा श्मशाने काश्यां ज्वलं
दग्निर्विश्वेश्वरः तेन विदग्धानीति महाश्मशाननामेति ॥ ११३ ॥ अलेशज्ञानमप्येवं महाज्ञानप्राप्तिसाधने सांस्थितिर्मरणं सम्यक्त्वस्थिति । तिवाका

२८३ ॥
१८
चंद्रकांतशिलासु मध्ये पाहरितो द्रुपात्तरुप्रकीर्णकुसुमद्युतिस्वर्लोकतारकं ॥ १० ॥ दर्शयन्निदं सा क्रीडदेवे देवो
विशांकन्दनंदेवउवाच ॥ ॥ यथाप्य तमाद्वेवीममत्ते सर्वसुंदरि ॥ ११० ॥ तथापि परं चेतन्मे सदा नंदकाननं ॥ अत्रानंद
त३ वने देवी मज्जानां मदनुग्रहात् ॥ १११ ॥ वपुस्त्यक्त्वा प्राप्य पुनर्भाविनस्तते ॥ भाविनोपि विपद्यंते वाराणस्यां महानुपा ॥ ११२ ॥ एषो बी
जानि दग्धानि श्मशाने ज्वलदग्निना ॥ महाश्मशाने प्रमादाद्दग्धानि दुग्धानि रुद्रजे ॥ ११३ ॥ न पुनर्गर्भशायनेते स्वपतिकदाचन ॥ अल
ज्ञानेन मुच्यंते नान्यथा जंतवः क्वचित् ॥ ११४ ॥ अलज्ञानमप्येक्षेत्रे प्रयागे वा तनुत्यजः ॥ [illegible] ः अलज्ञानं तदेवाह कारी
तै५ संस्थितिभाजने ॥ ११५ ॥ एदशान्मतारकं प्राप्तेमुच्यंते तत्क्षणान् ॥ ग्रहीपुः पापकर्मापि काशीस्था विनिंदकाः ॥ ११६ ॥ सुकृता
नि सुकृतिकृतो मुच्यंते तत्र जंतवः ॥ अलज्ञानं कुतो देवि कृच्छ्रिनोपहतात्मनां ॥ ११७ ॥ स्वभावचंचलाक्षाणां तद्धि लोहादशात्म
हः प्रयोगिनोपयोग विचक्षणाः प्रतते पैष्य सर्वमोहितो ॥ ११८ ॥ कश्यपोपतितिज्ञा न पुनः प्रसूते पिम हा वद्य ॥ [illegible]
अलज्ञानं न विंदंति योगैरेकेन जन्मना ॥ जन्मनैकेन मुच्यंते काश्यामंतु कृतो जनाः ॥ यथोहं मुच्यते जंतुर्गिरिजे मदनुग्रहात् ॥ ११९ ॥ ॥
अविमुक्ते महाक्षेत्रे न तथान्यत्र कुत्रचित् ॥ तु जन्मकृताभ्यासाद्योगी मुच्येत वा न वा ॥ १२१ ॥ स्नातमात्रे विमुच्येत काश्यामेकेन ज
शी मरणाद् मुक्ता कल्पप्रतो दोषग्गु णाबाहग्र ह्यापुरितिमत्रपिजंतवोमि यंतेनेन मुच्यते इति काशीस्थिति निंदकाः पापानिग्रहमी मुक्तो मु
च्यते इति स्मृतिः विकृताः सुकृतानि गृहीतानि तेन पापानुवृतोसर्थः ॥ अंतं मरणं कुर्वंतीत्ये तत्कृतः मरणं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ सम्यगभ्यासः स्तस्माद्देहकृता
भ्यासादिति कश्चित् ॥ ननु केचिद्योगेन तपसा वापि मुच्यंत इति स्मृत पतेसस्तनु कस्यो न सिद्धांतीत्याह ॥ १२२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ २८३
१८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आपेर न्यायार्जितधनस्यउत्सर्गस्त्यागोयस्यसनरःपरइतिपाठेपरःकेवलःसएवसिद्धइतिहिति॥ उक्तमेवनवुतमिति॥ मुक्तेहुपरंपरामेवस्यर्थः। तदेवाह काशीदानैरित्यादिना
प्राप्यप्राप्तुंयोग्यैःप्रातेरीतिपाठेप्राप्तव्यइत्यर्थः। ननुभवतुपुण्यवतांदानेकायादिना स्यामोक्षःइतरेषांतुकावार्तातत्राह पुण्यवानिति॥ उपसर्गशतैःकाशीस्थ
प्राणिमात्रमोचनेहेतुमाह॥ काशीवासीतिहेदेविकाशीवासिजनःकाशीस्थप्राणिमात्रोपतःसदाममगर्भेवसेत्प्राणेभ्योपिप्रियोममेतिकश्चित्॥१३॥ अ
तस्तंकाशिवासिजनंमोचयामीतिमोचयाम्येवेतिकश्चित्। विपक्षेबाधकमाहस्यतरयंकाशीस्थप्राणिमात्रमोचनरूपांममप्रतिज्ञांदृढांमन्येतिकश्चित्॥ मत
न्यायार्जितधनोत्सर्गःसचःसिद्धःकलौनरः॥ नव्रतंनतपोनेज्यानजपोनसुरार्चनं॥१२३॥ दानमेवकलौमुक्त्यैकाशीदानैरवाप्यते॥ कलौविश्वेश्वरोदे
वःकलौवाराणसीपुरी॥१२४॥ कलौभागीरथीगंगाकलौदानंविशिष्यते॥ गंगोत्तरवहाकाश्यांलिंगंविश्वेश्वरंमहत्॥१२५॥ उमेविमुक्तिदपुंसांप्रा
तेदानबलात्कलौ॥ पुण्यवानितरोवापिममक्षेत्रस्यसेवया॥१२६॥ मुक्तोभवतिदेवेशिनात्रकार्याविचारणा॥ अविमुक्तस्यमहात्म्यात्पुण्यपापेन
कर्मणी॥१२७॥ देविप्रभवतःपुंसामपिपुण्यशताजिते॥ अविमुक्तंनमोक्तव्यंतस्माद्देविमुमुक्षुणा॥१२८॥ हन्यमानोपिबहुधाह्युपसर्गशतैरपि॥
विधायक्षेत्रसंन्यासंश्रेयसंतीहमानवाः॥१२९॥ जीवन्मुक्तास्तुतेदेवितेषांविघ्नहराम्यहं॥ नयोगिनांहृदाकाशेनकैलासेनमंदिरे॥१३०॥ त
थावासरतिर्मेस्तियथाकाश्यांरतिर्मम॥ काशीवासिजनोदेविममगर्भेवसेत्सदा॥१३१॥ अतस्तंमोचयाम्यंतेप्रतिज्ञेयंततोमम॥ तामसीप्रकृति
काशीवानेदृश्यतेक्वा॥ विनाकाशींनमेस्थानंविनाकाशींनमेरतिः॥१३४॥ विनाकाशींननिर्वाणंसत्यंसत्यंवदाम्यहं॥ ब्रह्मांडगोलकेष्वहुन्मुनिः
प्राप्यकालोभक्तसचराचरं॥१३२॥ प्रसीमलीलयादेविकाशीस्थमपिपत्तत॥ प्रेमपात्रद्वयंदेविनितरांनेतरन्मम॥१३३॥ त्वंवात्पोपनेगौरि
काश्यांव्यवस्थिता॥१३५॥ अष्टांगयोगयुक्त्यावानतथाहेलया मृतः॥ इतिब्रुवाणोदेवेशोहोकेशानैक्षत॥१३६॥ मध्येवनतपस्यंतमनौकता
मलगं॥ शुष्कस्नायुपिनद्धास्थिसंचयंनिश्चलाकृतिं॥१३७॥ काशीममगर्भरूपाभूतांतस्त्वानीति॥ तामसीतमोगुणईशिकांप्रकृतिमायांतानसत्त्वभावांवा
नयैपिकाशीस्थेणहेत्वंतरमाह॥ प्रेमपात्रमिति॥ निर्वाणंविदेहकैवल्यंब्रह्मांडेतिब्रह्मांडमध्येहेलया॥ नायासेनकायापद्व्यथानुतिर्यंवाद्यतयान
धान्यस्तोन्यत्राष्टांगयोगयुक्त्यापुंजनेनायासेनापिनेत्यर्थः॥ कीदृशस्यतपामहादितिचतुर्थप्रश्नस्यप्रसुत्तरंदातुविश्वनाथेनदृष्टहरिकेशोविशिनष्टि

554

२६
॥२८५॥
२८

वल्मीककीटैर्वामलूरकीटः॥ वामलूरश्च ना कुर्य्य वल्मीकं पुत्रपुत्तक इति अमरः॥ तावकीटास्तेषामासमंतात्कोटिभ्यः शोषितमसृक् यस्यास्तादृशम् असृक् परापि
तायस्य निर्मांसो मांसरहितः कीकसस्य चयो ऽस्थिसमूहो यस्य ते तत् स्फटिकोपलनिश्चलं स्फटिकमयपर्वतपाषाणवद्दृढस्थिरं शंखाक्षिण्णम् इव लसंती अस्थिभाग यस्य तत्
त्रमहः शंखवच्छुक्तिर्नरास्थिर्वा सित स्वच्छः करणत्र्यवलंबिताः प्राणा यस्य तत् आयुःशेषेण सार्द्धेन कर्मणा रक्षितं ॥ निश्वासपवनप्राणस्य वृत्तिर्यास्ता स्वचितश्चापितं जीव
तं जीवनं यस्य तत् निमेषोन्मेषसंचारेण प्राणिधर्मेण अपि पशुनां गुणेषु दोषारोपकः कर्णांजतवो व्याघ्रादयो येन तं तेषामस्तित्वाः प्रबुद्धिर्जातेति भावः ॥१५०॥
पिंगोपिंगलौ तारौ कनीनिकयोः स्फुरतो रश्मयो ययोस्ते च ते नेत्रे च ताभ्यां दीपिता दिशामुखानि येन तं सत्रीसदृशसौतपोऽग्निस्तस्य शिखैव दावो वनाग्नि
तेन चुंबितानि संलग्नानि अत एव म्लानानि कृतानि नानि येन तं तत्तपोऽग्निशिखादावस्य चुंबितेन संबंधेन म्लानानि यस्मात् इति वा ते प्रसिद्धं च सौम्यदृशोंश्च

वल्मीककीटकाकोटिशोषितासृगसृग्धरं॥ निर्मांसकीकसचयस्फटिकोपलनिश्चलं॥१३८॥ शंखकुंदेंदुतुहिनमहःशंखलसद्विय्यं॥ स
त्वावलंबितप्राणमायुःशेषेणरक्षितं॥१३९॥ निश्वासोच्छ्वासपवनवृत्तिसूचितजीवितं॥ निमेषोन्मेषसंचारिपशुनीकृतजंतुकं॥१५०॥ पि ॥२
गतारस्फुरद्रश्मिनेत्रदीपितदिङ्मुखं॥ तत्तपोऽग्निशिखादावचुंबितम्लानकानन॥१५१॥ तत्सौम्यदृक्सुधावर्षसंसक्ताखिलभूरुहं॥ सा
क्षात्तपस्यंतं भवतपोध्यानराकृतिं॥१५२॥ निराकृतिं निराकांक्षां कृत्वाभक्तिं च कांचन॥ कुरंगशावैर्मृगपोतैः गणशोभ्रमद्भिः परिवारितं॥१५३॥
नितांतभीषणास्यैश्च पंचास्यैः परिरक्षितं॥ तं तथाभूतमालोक्य देवी देवं व्यजिज्ञपत्॥१५४॥ रामराम रामराम रामराम रामराम

शांतनेत्रतयोः सुधावर्षेण संसिक्ता आखिलाभूरुहा येन तं नराकृति मनुष्यशरीरं धृत्वा साक्षादिव पश्यंतं किं कुर्वंतं स्वपेक्षायामाह॥ निराकांक्षं यथा स्यात्
तथा॥ तथा निराकृतिं आकारशून्यां कांचन भक्तिं विधाय कृत्वा निराकांक्ष्यभाव्य तथा यद्यपि तथापि निराकृतिं च नाकांक्षां कृत्वेत्यर्थः॥ कुरंग
शावैर्मृगपोतैः गणशोऽपि भ्रमद्भिः परिवारितं वेष्टितं नितांतमतिशयेन भीषणान्यास्यानि येषां तथाभूतैः पंचास्यैः सिंहैः ईश्वरप्रयुक्तैः परिरक्षितं
तं तथेति॥ तं पर्वतं प्रसिद्धं वा॥ केशांतं यथा भूतं पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टं आलोक्य देवी भवानी देवं विश्वेश्वरं व्यजिज्ञपत् विज्ञापयामास॥१५५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यर

अप्रहस्रमपिकथ्यते। काशीवासिनां तमंत्रप्रभावं ‍ मिमकाली नामलंद्रुतिं कुरु। गब्वेषुनीकंप स्यांकंहेकाल इत्यादिच लुक्। कथ्युजगीं हा: कुं कुर्णानिकरच्छवएग
नियस्यां गब्वेषु शोभनानियस्य कुरिणं गनानावर्त्तं श्वर्मा लिशां सांसियस्यां मामेम नोहरे ईक्षणे नेत्रेयस्यां तां किरूपलक्षितो वामभागो यस्य
स्यां मौली मस्तके लसतां कांति मतां पिंगलकपर्दा नां पिंगलजटाजूटानां भारो वर्त्ततियस्यां अहो आश्चर्ये संबोधने वा। हृचंद्र स्यलीलया स्यामंद
गं तु शीलं यस्यास्तां लमन्तदइतित्र्याधिको क्तिर्यक्षमोक्तिश्चमाशिरसावेरो नेति बोद्धव्यं न नुलमवतारको पदेशगनं मोक्षः कथमहमितिचेतत्राह। मन्तु
रवस्रुपदेशनो मन्तुरवनिस्तत्वोपनोपदेशात् निमित्तो यमेक एवमोक्ष इत्यर्थः हन्यन्ते नराः स्त्रासिद्धिं तपतिसहसतिं सम्यङ्मान्या सा॥ १५४॥ विघ्नदू

लमंत्यप्रभणां कुरुकाशिवासिनां गलेषु नीलांशुगडें द्रवं कुरंग। भालेषु नेत्रं करि कृत्तिवासं संवामेक्षणलक्षितवामभागं॥ १५५॥ मौलौ लसत्पिंग
कपर्दिभाजि नो विभर्त्ति संक्षालितपुण्य विग्रहं॥ अहो हिमांशोः कलयालसत्या क्रियं हृचंद्रली लाभिमंदगामिनं॥ १५३॥ त्वमन्त्रदंका
शिनिवासिनां सदा त्वं प्राणदो ज्ञानदएक एव हि॥ त्वमोक्षदो मन्तुरवस्वपदेशत्वं निश्चितं सहस्रनि विधास्यमि॥ १५४॥ त्वं विघ्नहृत् गेःप
रिपाड्यपापिनः संश्रांतिमुत्पाद्य विनेष्यसे बहिः॥ आनीय भक्तान् दूरितोपि दूरतो मुक्तिं परां दापयितासि पिंगल॥ १५५॥ त्वत्
सात्हृते क्षेत्रवरे ध्ययक्षराइक स्वामनाराध्य विमुक्तिभाजनं॥ ससोजनं पूर्वतएव तेचरेत ततःसमचौ मममन्कमाचरेत्॥ १५६॥ पूर्व
वं ग्रामवासप्रद एव मे पुरे यक्ष स्वमेधीहृचदंडनायक॥ दुष्टान्समुच्चाटयकाशिवैरिणः काशीपुरीसदा मुदान्वितः॥ १५७॥ मद्भक्तियुक्तोपि विना
भवत्सुतदंडनायकत्व्यक्ष यक्ष हरिके रापिगल॥ काशीवासिवसतां सदा त्वदज्ञानमोक्षद गणेण गणो स्तवा॥ १५८॥ ज्ञानोदतीर्थे विहितोदकक्रियोय
त्वदीयां भक्तिं नकाशीवसतिं लभेत॥ गयो कुदेवेषु हि मानवेषु तदगमान्यो घवदंडपाणे॥ १५९॥ ज्ञानोदतीर्थे विहितो दकक्रियोय
स्वांसमाराधयिताग दोशं॥ सएव लो के लतत्सत्यतां मगाद् ममातु बानु ग्रहतो त्रपुण्यवान्॥ १६०॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

गेःविघ्नसमहेः पिंगलहेताप सापिंगलमूर्त्ते सर्वपरिपाश्र्व कस्यपिंगलस्यत्रनारायणथा संबोध्यते॥ त्वदिति॥ हे यक्षराट् हे यक्षराज क्षेत्रवरेऽस्मिन्त्रवमु
लेवत्सात्वदर्शनेकृते सति कस्त्वामनाराध्य अप्रदलभिलामुक्तिभाजनं मुर्क्तेः पात्रं स्यादतः प्रथममेव तत्र सज्जनं पूजनं चरेत॥ ततस्तदनंतरं
रं ममसमर्चां मम मन्त्रमाचरेत॥ कुर्यात्॥ अन्यथा हे तेमम भक्तोप्यवनस्यादिसर्थः॥ दंडनायकस्वमेधितत्तस्माद्ग्रमान्यः प्रथमतएव पूज्यः गणो
यांगण्या नाभियंतारं त्वमितिः॥ ६१॥

१८ ॥२९५॥ १८

कषा४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

558

विज्ञापनप्रकारमाह। वरेणेति। हे ईश त्र्यंबक मुनिजनमत्कं वरेण वरदानेन छंदय इच्छां पूरयस्व अनुग्रहं कुर्विति अर्थः। एतदेव विवृणोति त्वदेकेति स्पष्टं। अथ रुद्रावतीर्थे शैला-
दिनानंदिनादत्तः करावलंबो यस्य सः समाधिना संकोचितं मुदितं नेत्रमेव पद्मपत्रं यस्य तं। समाधिस्थस्य हर्षेण कुलं गद्गदं वाचाक्षरं यस्य तथा जगाद किं
जगाद तदाह जयेति। जय उत्कर्षमाविष्कुरु इतः परमश्रेयो नास्ति त्वत्कृपया संबोधयति तपोबलात् तव हस्तापव जं प्राप्य मम तीव्रतातनुलता देहएव वल्ली
यस्य तया। भूतोहमभवजातोस्मि। कथंभूतं हस्तपेकुजं स्पर्शं मम स्पर्शं कुर्वन् स्पर्शं तपोबलात् तनपूरितपजमितिपाठेपातिपपात मानसं स्पर्शं प्राप्य इत्यर्थः।।१४८।।
त्या
कथं देवदेवस्योदिप्रश्न चतुष्टयस्यान्तरं दत्तुं प्रक्रमते अस्वेतिहे महातपोनिधे अगस्त्यविसर्गांतपाठेतु रिके शस्यस्तदुपयास्यान् यागिरश्चावरणं निकरं प्रादादि

वरेण छंदयेशाद्यं निजभक्तं तपस्विनं। त्वदेकचित्तं त्वदधीनजीवितं त्वदेककर्माणममुं त्वदाश्रयं।। तीव्रैस्तपोभिः परिशुष्कविग्रहं कुरु प्रयक्षस्य वरैरनुग्रहं।।१४५।।
देवोऽपि शैलादिनादत्तकरावलंबः।। समाधिसंकोचितनेत्रपत्रं पस्पर्श हस्तेन दयार्द्रचेताः।।१४६।। ततः स यक्षो विनिमील्य च
शुभीच्य सत्पुरो वीक्ष्य समक्षमात्मनः।। उद्घस्तहस्तांशुसहस्रतेजसं जगाद हर्षाकुलगद्गदाक्षरं।।१४७।। जय शैराजकोटिशिरः शशांकर त्रिभूल्ल
पाणे नृत्विर्विरेवरेश।। स्पर्शं त्वत्पाणितलपालिपंकजं प्राप्याम तनूत तनूलतो भवं।।१४८।। अस्वेतिदितां तस्य महेश्वरो गिरं महाकृपासाम्यमुपे
युषां प्रमुः।। भक्तस्य धीरस्य महातपोनिधेर्ददौ वराणां निकरं मुदं तदा।।१४९।। क्षेत्रस्य यक्षास्य मम प्रियस्य सर्वाधुनादंडधरो वरान्मम
१२ म।। स्वित्वमघादिदुरात्मदंडकोऽनुपालकः पुण्यकृतां च मत्प्रियः।।१५०।। त्वं दंडपाणिर्भवतामतो धुनासर्वान्गणान्नाधिममा
ज्ञयोत्कटान्।। गणोविभोत्वाम नुयायिनौ सदा नाम्नायथार्थौन्नसुसंभ्रमोद्भ्रमो।।१५१।। श्रीरामायनमः।। श्रीराम।।।।।।।।

कथा
अन्वयः।। सदुमितिपादे शिरोविशेषणं कथंभूतां कथांसदोज्ज्ञक्ष यामधुरमयेतियावत।। साम्यं सनमतानं उपेयुषी प्राप्नुवंती वरसमूहमेवदर्शयतिक्षेत्रस्ये-
त्यन्वयः।। सदुमितिपादे शिरोविशेषणं कथंभूतां कथांसदोद्भक्षयामधुरमयेतियावत।। अथदिनमादित घ्यातथास्थिरः सन्निस्थर्थः।। दंडधारकत्व
त्यादिना।। कोहरिकेशाखंममप्रियस्यास्यक्षेत्रस्य ममवरान्दंडनायको दंडधरो भव।। अघदिनमादित घ्यातथास्थिरः सन्नित्यर्थः।। दंडधारकत्व
मेवदर्शयति।। दुरात्मनां दंडकः दुष्टानां दंडकः दुरात्मदंडकः पुण्यकृतां सुपालकः।। सुष्टुरक्षकः अनुपालकइतिक्वचित्पाठः ततीयपादादौ क्षेत्रस्थि
तान्नुपालीति।। शांधिनियमयउत्कटान् उद्भटान् पिलामनुयायिनौ त्वदनुवर्तिनौ भविष्यतः।। यथाबाधितौ थायिनोसौ तमेवाह सम्यक् भ्रमोयस्मा
दिसेकः।। उत्कृष्टसंभ्रमो यस्मादिस मरः।।१५१।। श्रीभवानीशंकराभ्यां नमः।। श्रीमंगळमूर्तये नमः।। श्रीवरदमूर्तये नमः।।।।।

४७५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हे दंडपाणे त्वमभिहृदक्षेत्रे मदेवमेममनेत्रसमक्षं प्रत्यक्षमास्त्वतिष्टेत्यन्वयः ॥ कुत्रेत्याकांक्षायामाह त्वं दक्षिणस्यां दिशीति किं कुर्वन्तद्गुणानुपूर्व्येण श्लक्ष्णतः प्राणिनो दंडयन्
पुनः किं कुर्वन् स्वानुभक्तानुन्दरन् मनुष्यान् प्रत्यक्षयं दिव्यान् वैनिक्ष्येये। विवेश्या परिवार निदेशा नदेश्वराज्ञया वद्गुपानुक्ति विश्वा ॥ अहमिति। तदनुसूयया तदनु
गदोषाविष्कारेण गुणेषु दोषाविष्करणमेवाहि। वसन्नपीतिकाश्यावसन्नपिसमभा नसंभावितोयतः ॥ अतस्तदनुसूयया अहमप्यत्रवसतिवकेइत्यर्थः। त्वयेति पा
ठेवाकुल्येन न दृश्यते स र्वित्यः मुनेइति हेमुने एवं विधो व शीजितेद्रियोपि त्वं सत्वं यत्वेमत्याक्षः। त्यक्तवा नासि यदात्याक्षीरितिपाठे आसमंततः सर्वात्मनेत्यर्थः।

॥ त्वं दक्षिणस्यां दिशि दंडपाणे मदेवमेनेत्रसमक्षमत्र ॥ त्वं दंडयन्नुपाणपास्ततो दुरीहान् इहास्त्वन्दनूस्वानस्मयं दिशानुवो ॥ १६१ ॥ स्कंद उवाच ॥ इ ॥
॥ तिदत्वावरानुविश्वेशो गौरीशो दंडपाणये ॥ वृषेंद्रमधिरुह्याथ विवेशानंदकाननं ॥ १६२ ॥ कुंभोद्भवतदारभ्य यक्षराट् दंडनायकः ॥ पुरीं वाराणसीं ॥
॥ सम्यगनुशास्ति निदेशात्तथा ॥ १६३ ॥ अहमप्यत्रवसति वक्तैतदनुसूयया ॥ वसन्नपिपतः काश्यां यतः संभावितो न सः ॥ १६४ ॥ मुनेक्षेत्रेयदात्या
व४ ॥ क्षीत्स्त्वमप्येवं विधोवशी ॥ शंके तत्राह मेवाद्ध्यो काशं तत्स्यैव विक्रियां ॥ १६५ ॥ मनागविरुद्धाचरणं यदि द्विजविलक्षयन् ॥ हरिकेशस्तदाकीरयाक्व स्थितिः
॥ क्व निर्वृतिः ॥ १६६ ॥ दंडपाणिमनाराध्य कः काशीसुखमाप्नुयात् ॥ शिवविष्णुरहं काशी हरगोपि पराजामितां ॥ १६७ ॥ रत्नेभद्रागजो नपूर्णभद्रसुतोत्त
॥ म ॥ निर्विघ्नं कुरु मे यक्ष काशीवासं शिवाप्रया ॥ १६८ ॥ धन्यो यक्षः पूर्णभद्रो धन्याक्तनककुंडला ॥ पयोजठरपीठ भद्रदंडपाणेमहामते ॥ १६९ ॥ जय यक्षपतेवी
॥ र जय पिंगलोचन ॥ जयपिंगजटाभार जय दंड महायुध ॥ १७० ॥ अविमुक्तमहाक्षेत्रसूत्रधारी यतापस ॥ दंडनायक त्वीमा सखजयविश्वेश्वरप्रिय ॥ १७१ ॥ सौ १७३
॥ म्याननसोम्यवदन भीषणाननभयानक ॥ क्षेत्रपापधियां काल महाकाल महाप्रिय ॥ १७२ ॥ नयशाणद यक्षेंद्र काशीवासानमोक्षदा महारत्नस्फुरत्किरीटवधवर्धितविग्रह
तत्र सागेकामांनिराबाधं तस्येव दंडडपाणे रेवविक्रियां । निकूल्पहेतुमहं शंके आशं क इत्यर्थः ॥ १६५ ॥ तद्विक्रियायांहेतुं दर्शयन्नुक्तमेवविष्णोतिमनागितिनिर्वृतिः सुखं भतः स्व
यमपि काशीवासायो इतिकिंत्वमेवक्षार्थयते ॥ रत्नभद्रेतिदत्तमेत्रेषांशिवानपेमोक्षायावुध्यायत्वसतीक्तत्वत्तोलुभुपक्रमते ॥ धन्यो इतिहेदंडपाणेहेमहामते पयोजठरपीठे भद्रः आवतीतिभ
॥ स्कंद सदृश पूर्णमेजो धन्यः मां वैकनककुंडलश्चाधन्येति ॥ स्कालि माहा अयेत्यष्टमिः ॥ स्पष्टं दंडपाणे महा
॥ पुर्धं यस्यास्त्रचधार स्थपते महानूप्रियो महाप्रियः ॥ महारत्नास्फुरत्ताराननवयेनवधिता विग्रहोयस्य ॥ अमत्का नां वेत्स्यस्य पूर्वेणान्वयः ॥ १७३ ॥ श्री ॥

१७३ ॥ लो १

५५८

पू० द्वात्रिं

शांत्यनेपथ्यवत्तुरः अंत्यकालीनालंकरणेदक्षः।।गौरीपदाब्जाछेभवानिपादपद्मभ्रमरमोक्षस्यईक्षणेमोक्षइदानींप्रविष्टः।।तिज्ञाने...क्षणे।।निर्गुणैर्मोक्षेक्षणविचक्षणमोक्षेक्षणेति
कविवृत्समफलमाह।।यस्येति।।परफलमाह।दंडपाणीतिद्वाभ्यां।।श्रद्धयाजपन्निति संबंधः।विपत्तिमरणं एतदध्यायश्रवणफलमाहश्रुत्वेति।।इतिश्रीमत्परिव्राजकाचार्यरामा
नंदकृतायांकाशीखंडटीकायांद्वात्रिंशत्तमोध्यायः।।३२।।विस्तृकारस्याचर्णनं...काशीक्षणांतरं।।त्रयस्त्रिंशत्तमोध्याये तथ्यं संकथ्यतेद्भुतं।।३३।।ज्ञानोदतीर्थं विहितो

२८६।।

महासंभ्रांतिजनकमहोद्भ्रांतिप्रदायक।।अप्रक्तानां च भक्तानां संभ्रांत्युद्भ्रांतिनाशक।।१७४।।प्रांतनैर्वंतुरज्ञयज्ञाननिधिप्रिय।।जयगौरीपदाब्जाछे मोक्षे
क्षण विचक्षण।।१७५।।यस्सराजा...कंपुण्यमिदं...नित्यं त्रिकालतः।।जपाम्निमैः...वाराणस्याप्तिकारणं।।१७६।।दंडपाणएष कं धीमान् जपन् विप्र
नेतान्जानुवित्।।श्रद्धयापरिभूयेन काशीवासफलं लभेत्।।१७७।।प्रादुर्भावं दंडपाणेः श्रुत्वानुस्तोत्रमिदं गृणन्।।विपत्तिमन्यतः प्राप्य काशीजन्मा
तरे लभेत्।।१७८।।श्रुत्वाध्यायमिमं पुण्यं दंडपाणिसमुद्भवं।।पठित्वा पाठयित्वापि न विघ्नैरभिभूयते।।१७९।। ।।इतिश्रीस्कंदपुराणे काशीख
डे दंडपाणिप्रादुर्भावो नाम द्वात्रिंशोध्यायः।। छ ।।अगस्तिरुवाच।। ।।स्कंद ज्ञानोदतीर्थस्य माहात्म्यं वदसांप्रतं।।ज्ञानवापीं प्रशंसंति यतः स्वर्गौ
कसोन्वहं।।१।।स्कंद उवाच।। ।।घटोद्भव महाप्राज्ञ शृणु पापप्रणोदिनीं।।ज्ञानवाप्याः समुत्पत्तिं कथ्यमानां मयाधुना।।२।।अनादिसिद्धे संसारे
पुरा देवयुगे मुने।।प्राप्तः कुतश्चिदीशानश्चरन्स्वैरमितस्ततः।।३।।नवर्षंति यदाभ्राणि न प्रावर्तंत निम्नगाः।।जलाभिलाषो न यदा स्नानपानादिकर्मणि।।
।।४।।क्षारस्वादूदयोरेव यदासीज्जलदर्शनं।।पृथिव्यां नरसंचारे वर्त्त...माने क्वचित्क्वचित्।।५।।निर्वाणकमलाक्षेत्रे श्रीमदानंदकानने।।महाश्मशाने सर्वेषां

दकक्रियइत्युक्तेस्तत्रस्थलिस्कंदेति।।विशेषमप्यतस्यस्ने हेतुमाह।ज्ञानवापीमिति।।स्वर्गौकसोदेवा अलमत्यर्थं अनादीतिदेवयुगे सत्ययुगे ईशानः पूर्वोत्तरांतरालदिगधिष्टाता रुद्राणां मध्ये ए
कतमः तथा चोक्तं वैष्णवे।।नीलरोहितरुद्रमुपक्रम्य...शर्वं भवमीशानं तथा पशुपतिं द्विजा भीममुग्रं महादेवमुवाच सपितामह इति।।निर्वाणकमलायाः मोक्षलक्ष्म्याः क्षेत्रमानंदकाननं प्राप्तइ
तिवृत्तिये नान्वयः करप्राप्तइत्याकांक्षायां कालेनिर्दिशति नवर्षंतियदेतिद्वाभ्यां क्षारस्वादुनीउदकेपयोस्तोयक्षारस्वादुलवणजलार्णवौ तयोः क्षेत्रे विशिष्टनिर्वाणेति विशेषः महांति भूतानि स्मश

१८।।

बीज्ञानोपयत्स्रवराय।।१।।श्री
दीप्तायः शान्तो...ज्ञानेतत्त्वाबःश्रोतेश्रातंशायम
छयतेइतिश्रीज्ञाकर्मणाउयरञ्जकलेहंउ।।१।।श्रीयायमः।।छ।।

२८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

महाशयनसुप्तानांआसन्नजृंभितानांजंतूनांप्रतिबोधकंज्ञानजनकंसंसारसागरावर्त्तेसंसाररूपस्यसमुद्रस्यजनस्थानीयानांरागादीनांआवर्त्तस्थानेपतितानांजंतू
नांतरंडकंवेलारूपस्यसर्थःयद्वातरंडकमहानौकास्वरूपपंठमंभासतरंडानांओजोपिपिंगलोजरतिअरईदर्शनात्॥गमनागमनाभ्यामतिखिन्नानांजंतू
नांविश्रामनमंडपंकेवल्यैकगृहं॥अनेकजन्मभिर्गुणितानिग्रथितानिकर्मरूपाणिसूत्राणितेषांछिदायाःछेदनस्यक्षुरमतितीक्ष्णधारशास्त्रविशेषंछेदक
मित्यर्थः॥सच्चिदानंदलक्षणस्यविश्वेश्वरस्यनिलयंआश्रयंपरब्रह्मचासौरसश्चेति।रसोवैसः।रसोवैसंलब्ध्वायंब्रह्मानंदीभवतीतिश्रुतेः।तमयतेप्रा
प्यतितस्यायनंप्राप्तिर्यस्मादितिवा।तत्रावश्यमितिसमासद्वंद्वःसर्वोक्तोवा।एतत्पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टमेतत्संप्रविश्यमहालिंगमालुलोकेददर्शेतिद्विती
येनान्वयः॥कथंभूतःजटिलोजटावान्।शोभमानात्रिशूलस्यनिर्मलरश्मिसंततेहेन्यासः॥किंभूतस्यवैकुंठपरमेष्ठिनोर्यज्ञाहिरण्यगर्भयोः।महाहमह

महाशयनसुप्तानांजंतूनांप्रतिबोधकं॥संसारसागरावर्त्तपतज्जंतुतरंडकं॥७॥यातायातिसंखिन्नजंतुविश्रामनमंडपं॥अनेकजन्म
जनितकर्मसूत्रच्छिदाक्षुरं॥८॥सच्चिदानंदनिलयपरब्रह्मरसायनं॥सुखसंतानजनकंमोक्षसाधनसिद्धिदं॥९॥प्रविश्यक्षेत्रमेतत्सईशानो
जटिलस्तदा॥लसत्त्रिशूलजटिलरश्मिजालसमाकुलः॥१०॥आलुलोकेमहालिंगंवैकुंठपरमेष्ठिनोः॥महाहमहमिकायांप्रादुरासयदा
दितः॥११॥ज्योतिर्मयीभिर्मालाभिःपरितःपरिवेष्टितं॥वृंदैर्वृंदारकर्षीणांगणानांचनिरंतरं॥१२॥सिद्धानांयोगिनांस्तोमैरर्च्यमानंनिरंत
रं॥अंगहारैरप्सरोभिःसेव्यमानमनेकधा॥१३॥नीराजमानंसततंनागीभिर्मणिदीपकैः॥विद्याधरीकिन्नरीभिस्त्रिकालंकृतमंडनं॥१४॥

मिकायांमहानहंमहानहमितिसंरंभक्रियायामादितःकालभैरवाध्यायेपूर्वमितिवाप्रादुरासप्रादुरभूत्तल्लिंगंविघ्नेनष्टिज्योतीरूपं॥चतुर्भिःज्योति
र्मयीभिःमालाभिःदेदीप्यमानाभिःपुष्पादिमालाभिस्तेजःपुंजैर्वाचतुर्दिक्षुव्याप्तमित्यर्थः॥वृंदारकादेवाऋषयश्चतेषांवृंदैःसमूहैःनिरंतरमर्च्य
मानमित्यन्वयः॥सिद्धानांकापिलादीनांयोगिनांचसनकादीनांस्तोमैःसमूहैश्चनिरंतरमर्च्यमानंगंधर्वैर्नितरांगीयमानंचचारणैर्देवानांस्तुति
पाठकैःनिरंतरंस्तूयमानंचेत्यर्थः।अंगहारैर्नृत्यैरुर्वश्यादिभिरनेकधासेव्यमानं।नागानांकन्याभिर्मणिदीपकैर्मणिरूपैःप्रदीपैःसततंनीराज्यमानंप्रा
प्यमानंविद्याधरीकिन्नरांगनाभिःकालत्रयंव्याप्यकृतंमंडनंभूषणंयस्यतत्कृतानिमंडनानिसर्वतोभद्रादीनियस्मिंस्तत्॥१४॥ ५२॥ सामंसजेहं॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

568

अमरीभिः देवस्त्रीभिः अमरीराजिभिः चामरपंक्तिभिः वीज्यमानं देवांगनाभिश्चामरव्यजनैः सेव्यमानमित्यर्थः ॥ अस्येति अस्य पत्रकृतस्येशानस्य तल्लिंगं
दृष्ट्वा इति ताः दृशा इद्धा अभवत् ॥ कीदृशी सा कांक्षाया माह चखानेति ॥ चखान कुंडं खनितवान् कुत्र अस्येश्वराद्दक्षिणाशायां उपकंठतः तस्याविश्वेश्वरस्य द
क्षिणस्यां दिशि प्रतिसमीपमित्यर्थः ॥ पृथिव्यावरणात् सिप्रं पृथिव्या द्वितीयावरणं भांसि ॥ कथं भूतानि भूत प्रमाणात् संचारात् कोशकोटिलक्षणं दशगुणैर्ये
रंभोभिर्जलैः इवं वसुधावत ॥ तानि तैर्जलैः स्नापयांबभूव इत्यर्थः ॥ जलानि विशिनष्टि ॥ स्वस्पृष्टैः इति पादे न सताभिः तु एव अन्यैः प्राणिभिरस्पृष्टैरेवेत्यर्थः ॥
के श्चिदपि न स्पृष्टैरित्यर्थः ॥१८॥ तुषारैः तत्तुल्यैः शीतलैरित्यर्थः ॥ जाड्यविधुरैः ॥ जडस्य भावो जाड्यं तद्विधुरैः सानेकस्वरूपैः जंजपौघहारिभिः ॥ पा
पानि करधंतिभिः सतां मनोभिः संति समीचीनानि यानि मनांसि तैरिवा सघैः संततनिर्मलैः अनघैः निर्मलैः दृष्टौ व्योमवर्त्मवत् आकाशमार्ग इव ॥ नीव

अमरीचमरीराजिवीज्यमानाभितस्ततः ॥ अस्येशानस्य लिंगं दृष्ट्वेद्धेस अभवत्तदा ॥१५॥ स्नापयामि महालिंगं कलशैः शीतलैर्जलैः ॥ चखा
न चाग्निमूले न दक्षिणाशोपकंठतः ॥१६॥ कुंडं प्रचंडवेगेन तडागद्रवपुर्धरः ॥ पृथिव्यावरणांभांसि नैःश्वासानितदामुने ॥१७॥ भू प्रमाणा
दशगुणैर्यैः सुधाप्युता ॥ तैर्जलैः स्नापयांचक्रे स्वस्पृष्टैरन्यदेहिभिः ॥१८॥ तुषारैर्जाड्यविधुरैर्जंजपूगौघहारिभिः ॥ सन्मनोभिरिवा
सघैरनघैर्व्योमवर्त्मवत् ॥१९॥ ज्योत्स्नावदुज्वलच्छायैः पावनैः शंभुनामवत् ॥ पीयूषवत्स्वादुतरैः सुखस्पर्शैर्गवांगवत् ॥२०॥ निः
४२१ पापधीवद्गंभीरैस्तरलैः पापिशर्मवत् ॥ विजिताब्जमहागंधैः पाटलामोदमोदिभिः ॥२१॥ अदृष्टपूर्वैर्लोकानां मनोनयनहारिभिः ॥ अज्ञा
नतापसंतप्तप्राणिप्राणैकरक्षिभिः ॥२२॥५॥ रामं भजे श्यामलं ॥ ॥

यमानं अच्छं पेयस्येरितिवा ॥ अतुच्छैरिति क्वचित् ॥ ज्योत्स्नावत् ज्योत्स्नाभिरिव उज्वलच्छायाकांतिर्येषां तैः पावनैः पवित्रैः शंभुनामवत् शिवनाम
भिरिव पीयूषवत् ॥ अमृतैरिव स्वादुतरैः संततसुस्वादैः सुखस्पर्शैः येषां तैः गवांगवत् गवामंगैरिव ॥ निःपापधीवत् ॥ निःकलुषबुद्धिभिरिव गंभीरैः अ
गाधैः तरलैः चंचलैः पापिशर्मवत् ॥ पापिनां सुखैरिव ॥ विजितस्तिरस्कृतो अब्जानां पद्मानां महागंधो यैः पाटलायाः पाटलैरिव य आमोदो हर्षो
गंधो वा तेन समादितवामोदिकुशालि येषां तैः न दृष्टपूर्वं यैस्ते दृष्टपूर्वास्तैश्च लोकानां च तेषां मनोनेत्रहरणशीलैः अज्ञानरूपतापसंतप्तप्राणि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रुचिदुग्धमधुशर्कराणां कुंभैर्यत्स्नानं ततोप्याप्नोतिफलं अददाताति तैः आद्ध्योपस्पृष्टं आचांतुं शीलं येषां तैः हृदये षु लिंगचित्रितयहेतुभिः लिंगचिंतनपरैः स्नानमवि
धानदेवतिभिरमंधकारा शांताशा शैरित्यर्थः। स्नान स्य दानेगदाने मितरां दाय कैः अदायकैः निदानकैरिति पाठे आदिकारणैरित्यर्थः। विश्व सर्चविश्वेश्वरस्य कां तायाः उमा
याः पार्वत्याः स्पर्शेन सुखाद्प्याति सुखमाते शायितं सुखं कर्तुं शीलं येषां तैः महार्घकुसुमस्नाने प्याम हा व स्त्र य स्त्रा नानि का शात् वाम हृतीम्बुद्धि विधातुं शीलं येषां तैः सहस्र
धारैर संख्याताधःछिद्रैः सहस्रमुखावय वधारैरितिवास हस्रधारैः कलशैरिति व्यधिकरणे तृतीया। धारासमर्थो धारशब्दोप्यस्ति। आनेन कुंभोद्धतजलस्नाने न
रणामन्तरेणानविद्यते अन्यः पर्वस्त्वतः यस्मिन् तेन पर्वत्वदन्येनाहतेनेत्यर्थः। यद्वानविद्यते पूर्वमन्यस्मात् यमोसनेनेत्यर्थः॥२८॥शिवशब्दार्थकथयन्

पंचामृतानां कलशैः स्नपनातिफलप्रदैः॥ आद्धोपस्पर्शिहृदय लिंगचिंतयहेतुभिः॥२३॥ अस्नानतिमिरार्कांशैर्स्नानदाननिदानकैः॥ विश्वसत्तु
रूमास्पर्शसुखातिसुखकारिभिः॥२४॥ महार्घवस्त्र वस्तुस्नानमहाशुद्धिविधायिभिः॥ सहस्रधारैः कलशैः सईशानोघटोद्भव॥२५॥ सहस्रमूलैः स्न
पयामास संहृष्टमानसः॥ ततः प्रसन्नो भगवान् विश्वात्मा विश्वलोचनः॥२६॥ तमुवाच तदेशानं रुद्रं त्रिभुवनेश्वरं॥ रुद्र प्रसन्नोस्मीशानकर्म
णानेन सुव्रत॥२७॥ गुरुणानन्यपर्वेण ममातिप्रीतिकारिणा॥ ततस्त्वं जटिले शानवरं ब्रूहि तपोधन॥२८॥ अदेयं तव नास्त्यद्य मह्यं मम परा
ण॥ ॥ईशानउवाच॥ ॥यदि प्रसन्नो देवेश वरयोग्योस्म्यहं यदि॥२९॥ तदेतदतुलं तीर्थं तवनाम्नास्तु शंकर॥ ॥विश्वेश्वरउवाच॥ ॥त्रिलोक्यां
यानितीर्थानि भूर्भुवः स्वः स्थितान्यपि॥३०॥ तेभ्योखिलेभ्यस्तीर्थेभ्यः शिवतीर्थमिदंपरं॥ शिवं ज्ञानमिति ब्रूयुः शिवशब्दार्थचिंतकाः॥३१॥ तच्च
ज्ञानं द्रवीभूतमिह मे महिमोदयात्॥ अतो ज्ञानोदनामैतत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतं॥३२॥ अस्य दर्शनमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते॥ ज्ञानोदतीर्थसंस्पर्शा
दश्वमेधफलं लभेत्॥३३॥ स्पर्शनाचमनाभ्यां च राजसूयाश्वमेधयोः॥ फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा संतर्पयेत् पितामहान्॥३४॥ यत्फलं समवाप्नोति
तद्वत् श्राद्धकर्मणा॥ गुरुपुष्यासिताष्टम्यां व्यतीपातो यदा भवेत्॥३५॥ तदात्र श्राद्धकरणात् गयाकोटिगुणं लभेत्॥ यत्फलं समवाप्नोति पितृन्संतर्प्य
पुष्करे॥३६॥ तत्फलं कोटिगुणितं ज्ञानतीर्थे तिलोदकैः॥ सन्निहत्यां कुरुक्षेत्रे तमोग्रस्ते दिवाकरे॥३७॥ यत्फलं पिंडदानेन तच्च ज्ञानोदे दिने दिने॥ पिंडनिर्व
पनं येषां ज्ञानतीर्थे सुतैः कृतं॥३८॥ मोदंते शिवलोके ते यावदाभूतसंप्लवं॥ अष्टम्यां च चतुर्दश्यामुपवासी नरोत्तमः॥ प्रातः स्नात्वाथ पीत्वांतस्त्रैलिंगमयो भवेत्॥३९॥

ज्ञानोदस्मीतिभामांतर्वा निर्दिशति ज्ञानमिति सार्द्धेन फल्गुतीर्थे गयांतर्गते अमावास्यायुक्ते सविवासरे व्यतीपातः व्यतीपातो योगविशेषो वा गुरुपुष्यासिताष्टम्यां व्यतीपातो योगः
यथा वेदसेके वाक्यं पुष्करे चित्रकूटदेशांतर्गतपारियात्रपर्वताविदूरे सन्निहत्यां रामह्रदे सप्तम्यर्थे द्वितीया। सान्निहत्यां प्राप्यौ तमोग्रस्ते दिवा परितमसायेनस पीतांतः अभ्य

४२९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

का॰ पू॰ त्र

त्रिंश॰

उ॰ लुकत्रयं गंडूषत्रयं। ईशानतीर्थे ईशानेन कृते तीर्थे ज्ञानोदे। विशेषाद्विशेषेण। श्रीलिंगं विश्वेशं ईशानेश्वरं ज्ञानेश्वरं वा। तारयतीति तारकं तदाख्यं तदात्मकं कृत्स्ने
ऽप्यवं निश्चितं नश्येत्। ज्ञानोदे क्षीयत इति पाठे ज्ञानोदविषये स्मरणान्नश्यतीत्यर्थः। शाकिनी डाकिन्यवांतरभेदाः। झोटिंगाः प्रेतविशेषाः। झोटिंगा इति पाठे स एवार्थः। गु
र्जरदेशे प्रसिद्धः। कालकूणी राक्षसस्यावांतरभेदः। द्वितीयकचतुर्थकाः। द्व्याहे त्र्याहे चतुर्थाहिकज्वरविशेषाः। ऊर्ध्वक्षणात् अधःक्षणात्॥ ४७॥ निर्वृतिं ब्रह्मानंदं आप्नुवान्।
जीवन्मुक्तो बभूवेत्यर्थः॥ ईशानस्य तज्जलप्राशनात् स्नानदानात् स्यानंदआप्तिरित्यत्राति चित्रं। शाकृतानामपि तद्दर्शनादिति कथयितुमितिहासमवतारयति॥

एकादश्यामुपोष्याथ प्राश्नाति चुलुकत्रयं॥ हृदये तस्य जायंते त्रीणि लिंगान्यसंशयं॥४०॥ ईशानतीर्थे यः स्नात्वा विशेषात्सोमवासरे॥ संतर्प्य दे
२८८॥ वर्षिपितॄन्दत्वा दानं स्वशक्तितः॥४१॥ ततः समर्च्य श्रीलिंगं महासंभारविस्तरैः॥ अत्रापि दत्वा नानार्थान्कृतकृत्यो भवेन्नरः॥४२॥ उपास्य सं ॥ २८८॥
१८ ध्यां ज्ञानोदे यत्पापं काललोपजं॥ क्षणेन तदपाकृत्य ज्ञानवाञ्जायते द्विजः॥४३॥ शिवतीर्थमिदं प्रोक्तं ज्ञानतीर्थमिदं शुभं॥ तारकाख्यमिदं तीर्थं १८
मोक्षतीर्थमिदं ध्रुवं॥४४॥ स्मरणादपि पापौघो ज्ञानोदस्य क्षयेद्ध्रुवं॥ दर्शनात्स्पर्शनात्स्नानात्पानाद्धर्मादिसंभवः॥४५॥ डाकिनीशाकिनीभूतप्रेतवेता
लराक्षसाः॥ ग्रहकूष्मांडझोटिंगाः कालकर्णी शिशुग्रहाः॥४६॥ ज्वरापस्मारविस्फोटतृतीयकचतुर्थकाः॥ सर्वे प्रशममायांति शिवतीर्थजलेक्ष
णात्॥४७॥ ज्ञानोदतीर्थपानीयैर्लिंगं यः स्नापयेत्सुधीः॥ सर्वतीर्थोदकैस्तेन ध्रुवं संस्नापितं भवेत्॥४८॥ ज्ञानरूपोहमेवात्र द्रवमूर्तिं विधाय च॥ जा
ड्यविध्वंसनं कुर्यां कुर्यां ज्ञानोपदेशनं॥४९॥ इति दत्वा वरान्शंभुस्तत्रैवांतरधीयत॥ कृतकृत्यमिवात्मानं सोप्यमंस्त त्रिशूलधृक्॥५०॥ ईशानो
जटी दिव्योरुदकं संप्राश्य परमोदकं॥ अवाप्तवान्परं ज्ञानं येन निर्वृतिमाप्तवान्॥५१॥ ॥स्कंद उवाच॥ ॥कलशोद्भव चित्रार्थं इतिहासं पुरातनं॥ ज्ञा
न वाप्यां हि यद्वृत्तं तदाख्यामि निशामय॥५२॥ हरिस्वामीति विख्यातः काश्यामासीद्द्विजः पुरा॥ तस्यैका तनया जाता रूपेणाप्रतिमा भुवि॥५३॥
न समा शीलसंपत्त्या तस्याः काचन भूतले॥ कला कलापकुशला स्वरेणाजितकोकिला॥५४॥ न नारी तादृगस्तीह नामरी न च किंनरी॥ विद्याध
री न नो नागी गंधर्वी नासुरी न च॥५५॥ सर्वसौंदर्यभि… लयासर्वलक्षणसद्गुणैः॥ आधिशेते ध्रुवं ध्वांतं मौलिबिंबभ्रस्य साध्वसात्॥५६॥ त
दास्यं शरणं यातौ मन्ये दर्शनयाच्छशी॥ दिवापि न त्यजेत्तां तु रक्षार्थं डमरांचितः॥५७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कलशोद्भवेति। तन्यते वंशो नयेति तनया। तां विशिनष्टि रूपेणेति सपादपंचदशाभिः। तादृगिति सर्वत्र संबध्यते। किंनरी चेति पाठे इति चेति पक्षांतरे। स्वनिर्गत्या
आश्रयत्यर्थः। तन्मौलिं तत्केशानित्यर्थः। एतेन केशानां नीलता सूचिता॥ भ्रस्य साध्वसात् सूर्यभयात्। दर्शसयादमावास्यायां नाशभयादित्यर्थः। दिवापि। अपि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

563

न२

तस्याश्चूर्दशोरुध्वस्थरोमावलीकपोलयोर्गण्डयोर्यद्युत्पन्नमलंकरणादि विशेषस्तदेवलतातस्यां मध्यंतरे मध्ये उदंचती ऊर्ध्वं गच्छंती चपाउड्डीनगतिः खगगतिक्रियाविशेषः
तस्याश्च स्यासेभाजिनी सादृश्यभाजिनी आवृत्तिभाजिनीत्यिवा॥भ्रमरराजीव॥भ्रमरपंक्तिरिवेति सर्वत्रोत्प्रेक्षा॥उदंचदित्यादिपदत्रयंवा उदंचदित्यादिविशेषाणि
नीवेत्यर्थः॥तच्चारुलोचनक्षेत्रे।तस्याश्चारुलोचनयोः क्षेत्रे।उपनासामूलेतत्समीप इत्यर्थः॥खंजनरोखंजरीटोप्या रदीशारत्सं बधिनौ॥निर्विशेते प्राप्नुतः
एतेन लोचनयोराह्लादकारित्वं सूचितंयथायंखंजनखंजनेति श्रुतेः।खंब्रह्मानंदसुखस्वरूपदर्शनेनजनयतिखंजनोसर्वेषां लोचनेतस्याश्चारुलोचनेक्षू
पेक्षेत्रे विचरंतौपरयंतौसदैवशारदीप्रीतिप्राप्नुतइत्यर्थः।शोभनादंतायस्याः सासुदतीतस्यारदनश्रेणीछदेषुदंतपंक्तिरूपेषुपत्रेषुविषमेषुणाकामेन
यादृशीकांचनरे॰ खाविहिताइन्दोश्चंद्रएतावननीईदृशीकांचनरेखाकेत्यर्थः॥तस्यारदनवासलीति सि॰॥प्रायोबाहुल्येनमदनभूपालस्यहर्म्यपृष्ठदेया निरल्ला
नितान्यतरेयपोस्ततथेवेतिलुप्तोपमेत्यर्थः॥६१॥तस्याः कंबुवत्कंठरेखात्रितयव्याजेनकामः स्वर्णदीक्षियालेखारेखाबुचिन्नेतितस्याः सर्वाधिक्यार्थारापृष्ठेके

तद्भ्रमरराजीवगंडपत्रलतांतरे॥उदंचन्त्यंचडुड्डीनगतेरस्यासभाजिना॥५८॥तच्चारुलोचनक्षेत्रे विचरंतौवखंजनौ॥सदैवशारदं प्राप्तं निर्विशेते निजेच्छ
या॥५९॥सुदत्यारदनश्रेणीछदेषु विषमेषुणा॥विहिताकांचनीरेखाकेदावेतावनीकृता॥६०॥प्रायोमदनभूपालहर्म्यस्नातेरेशुभे॥जितश्री
लसुच्छायेतस्यारदनवाससी॥६१॥स्वजन्मिस्वेचपातालेनैषा रेखाकचित्रस्त्रिया॥तत्कंठरेखात्रितयव्याजेनशपतेस्मरः॥६२॥शंकेचित्तभ्र
वोराश्मोलसत्स्पष्टकुटीद्वया॥अनर्घ्यरत्नकोशाढ्यंतस्यावक्षोरुहद्वयं॥६३॥अनंगाभूनियमतो॥दधेमध्येनतभ्रुवः॥रोमालीलक्षिकाम्रूचा॥म
वयहिंविधिर्य्यधात॥६४॥तस्यानाभ्योदरीप्राप्यकंदर्प्पोनिगूढः पुनः॥पुनःप्राप्तुमिवांगानितप्यतेपरमंतपः॥६५॥तदूरुद्वीतन्नितंबेनमहामन्मथ
दीक्षया॥पुष्ट्विकेकेपुपानोनस्वाधीनाः प्रापितादशा॥६६॥ऊरुस्तंभेनचेतस्याःस्तंभवल्कस्यनोमनः॥स्तंभेनमुनेवापिसुदृत्तेसुवर्तना॥६७॥ ॥॥॥॥॥॥॥॥

शेतावेत्यर्थः।तस्यावक्षोरुहद्वयंमदनमहीपतेर्लसत्स्पष्टकुटीद्वयंशोभमानवस्त्रगृहद्वयमपिरांकेआशंकेवस्त्रेणाच्छादितत्वात्।कथंभूतंअनर्घ्यरत्नकोशाढ्यंअमू
ल्यसुखरत्नसंचयसंपूर्णं।नतभ्रुवस्तस्यामनगाभूनियमतः।कामस्यस्थानपरिचर्य्यार्थंसमवितस्तिपरिमितस्यतस्यशरीरस्यमध्येपदद्वयेवरांगंप्र
तं॥ तस्मिन्नरोमाल्यारोमपंक्त्यालक्षिकांपूर्वपद्धतिंविधिर्ब्रह्मायधात्॥पथांधकारेदृष्टंवस्तुयच्चयालक्ष्यतेतथादृश्यवरांगलक्षितंरोमावल्यायुद्दि
ष्टमित्यर्थः।नाभ्योदरीनाभीगुहांगजनेनानिम्ननाभिलसत्स्वितंपुरुषएतस्याःनितंबेनमहान्याममन्मथःकामेस्तस्यदीक्षया।तद्विषयदीक्षानिमित्तेनभरुलेकेकेयु
वानोनेत्राणांस्वाधीनाःसुखवपानतांप्रापितानकारितापितुसर्वएवप्रापितास्तन्नितंबेकृदृष्ट्वायुवानोवभूवुरित्यर्थः।दशाभिपाठेदशांकामदशांस्वाधीनाः
स्वनितंबेकेनिवृत्ताइत्यर्थः।कामदशांप्रापितास्येवबा।अन्यंत्सर्वपूर्ववत्।ऊरुस्तंभपुरुस्तंभःकदल्यादिरूपस्तेनमुनेःमननशीलस्यापिकस्यमनोनतस्तंभे
ब्रह्माकारादिदृष्टिब्रातान्नस्तंभितंनिवर्तितंअपितुस्तंभितमेवस्तंभमवधयास्तंभेनस्थूलादिनामनाभिप्रतिबध्यतेतदृत्तकीदृशोनसुवृत्तेनसुवर्तुलनकथंभूतं

नलः सुवर्णोत्तो मानहत्ता॥ ६११

धं १

४२३

CC 0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

564

अध्वंसि ध्वंसिताश्रृंगाररसनिमग्नेनामाभूदितिसंबोध्यति मुनेह अ॥ स्यतिस्नायंस्नायंस्नात्वास्नात्वातत्पादेति कारयांपूनांतरूणानांमनएवमत्तास्तस्याः
सुशीलायाः पादप्रतिबिंबेषु वालुकादिप्रदेशेष्वदृष्टेषु रेखाराष्पांकुरं रेखात्मकपद्मवज्रादिरूपकोमलतृणांकुरंचरेत्॥ आनंदकाननं रेखाराष्पांकु
रं वा नवाविहायान्यद्वनांतरं नयातीत्यर्थः॥ तदास्येतितस्याः आस्यपंकजं मुखपंकजं हित्वायूनां नेत्राण्येवाळयः नेत्रमाळया समूहेन ... लतांत
रं नासेविनसेवितं कथंभूतं आमोदप्रसूनयुक् आमोदप्रसूनैः सुगंधिपुष्पैर्युक्तमितियातादृशमपीत्यर्थः॥ आसेवीति संधिरार्षः॥ प्रेक्षोतपश्यति

साप्यहं स्नानवाप्यां स्नायंस्नायंशिवालये॥ संमार्जनादिकर्मापि कुरुते नन्यमानसा॥६९॥ पादांगुष्ठनखज्योतिः अग्रभयाक्रस्यनप्र
भा॥ विवेकजनिताध्वंसि मुनेतस्यामृगीदृशः॥ ६९॥ तत्पादप्रतिबिंबेषु रेखाराष्पांकुरंचरन्॥ नान्यद्वनांतरंयातिकाश्यांपूनांमुनेर्मन
गः॥७०॥ तदास्यपंकजं हित्वा यूनां नेत्रालिमाळया॥ नळतांतरमासेवि न्यामोदप्रसूनयुक्॥७१॥ सुलोचनापि सा कन्या प्रेक्षते नास्य
नकस्यचित्॥ सुश्रावाज्ञे पि ... बाला नाद्यते कस्यचिद्वचः॥७२॥ सुशीला शीलसंपन्ना रहस्तद्विरहातुरैः॥ आर्थितापि सुरूपाद्यैर्यो
मिलाषं बबंध सा॥७३॥ धनैस्तस्या जनेता पि सुवणिः प्रार्थितो बहु॥ नाशकत्तां सुशीलां सदातुं शीलैर्जितश्रियं॥७४॥ ज्ञानोदतीर्थेप्र
जनात्स्यात्सुशीला कुमारिका॥ बहिरंतस्तदाद्राक्षीत्सर्वलिंगमयं जगत्॥७५॥ कदाचिदेकदा तां तु प्रसुप्तां सदनांगणे॥ मोहितो
रूपसंपत्त्या कश्चिद्विद्याधरोऽहरत्॥७६॥ व्योमवर्त्मनि तां रात्रौ यावन्मलयपर्वतं॥ सनिनीषति यावच्च विद्युन्माली समागतः॥७७॥
राक्षसो भीषणवपुः कपालकृतकुंडलः॥ वसापंकोरुलिप्तांगः स्मश्रुलः पिंगलोचनः॥७८॥ राक्षसउवाच॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
ममदृग्गोचरं यातो विद्याधरकुमारक॥ अद्यत्वामेतया सार्द्धं प्रेषयामि यमालयं॥७९॥ ॥ ॥ ॥

शोषनं श्रवणं श्रवणेंद्रियं श्रवणं वा यस्याः सा सुश्रवाः नाददत्ते न गृह्णाति नृश्रृणोतीति यावत्॥७२॥ सुशीलेति॥ सुशीला नाम्ना तद्देवार्थतो निर्वक्ति शीलसं
पन्नेति रहस्तत्कांतेन द्विरहातुरैः॥ तन्मात्रस्य भावेन कांतरैः बबंध चकारेत्यर्थः॥ शीलेन सुचारित्र्येण सह होर्जिताश्रीः शोभायस्याः सदनांगणे गृहाजिरेक
दाचिदेकदा कस्मिंश्चित्काळ इत्यर्थः॥ सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहोप्यतोपपत्तस्य ... स्वपिति॥ संप्राप्य तो विद्याहानां पैशाचः कश्चितोऽहम इतिपैशाचविवाहस्यानिंदितत्वात्
नाम ग्रहणमकृत्वा कश्चिदित्युक्तं॥ वसामेदः स्मश्रुलोदीर्घचुबुकरोमा ममविद्युन्मालिनः दृग्गोचरं नेत्रविषयं यातो गतः दृग्गोचरं चिरं यातइतिपाठे चिरं बहु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वः यच्चासौ अनन्यः २

यासौ ऽणे आतापक्षणार्थं विषमीकृतो रक्षोराक्षस स्वकारो यथार्थं रक्षाइत्यनेन संबध्यते ॥ सूचीति सूर्णयामास न्यरत्रैर्जनेन्द्र मिलि स्वापडकर नाम्नो क्लिः सुलोतितनल उत्त्वर स्वबुवनूधाणानूजहौसु
वाक्षी प्रियाप्रश्रियः परितः सर्वतो भावेन विद्यते न अन्यः पूर्वः यस्मात्स अनन्यपूर्वश्चासौ अनन्यसुखं यच्च ॥ नवि यते अन्य स्पर्श अस्मात् संस्पर्शस्तु खालनया नचनत संस्पर्शस्तु खेलिन
या ॥ अन्यपूर्वसंस्पर्शोतिक्षिवित ॥ वकारादेवं वशोकाग्निसा छोकाग्नेन तनुशरीरं वके वकार शोकेन जहाविल्य पर्थः ॥ ८७ ॥ परणीक्षनोगलहत्वेन दत्तः प्राणायेन मतथा ॥ जन्तुर्जन्म मल्यकेतुस्त

इतिश्रुत्वाथसा बाल्यव्याघाघातामगीयथा ॥ वकंपे नीसंसीता कद्लीदळवन्मुहुः ॥ ८२ ॥ निजघान त्रिशूलेन रक्षो विद्याधरं वर्त ॥ विद्याधरकुमारोपि निर्लुर्
८२ मधुराक्षलिः ॥ ८३ ॥ तं द्विषण त्रिशूलेन भिन्नोरस्कोमवळः ॥ जघानमुष्टिपातेन वज्रघातोपमेनतं ॥ ८४ ॥ नरमांसवसामत्तं विद्युन्मालिनमाहवे ॥ द्विणितं
मुष्टिपातेन सोपतदसुधातळे ॥ ८५ ॥ राक्षसो मृत्युवशगो वज्रेणेव महीधरः ॥ विद्याधरोपि तद्घूळघातेन विकळीकृतः ॥ ८५ ॥ उवायगद्गदं वाक्यं विघूर्णि
तविलोचनः ॥ प्रियेसुधासमानीता सुशील्यधीक्ति मुझरन् ॥ ८६ ॥ जहौ प्राणानूरणे वीरस्तांप्रियांपरितः स्मरन् ॥ अनन्यपूर्वसंस्पर्शस्तु खंसमनुभूय
सः ॥ तमेवं वपुर्लिमल्वाव के शोकाग्निसा तनुं ॥ ८७ ॥ लिगत्रयशरीरायाः स्तस्याः सान्निध्यतः सहि ॥ दिव्यं वपुः समासाद्य राक्षसस्त्रिदिवं ययौ ॥ ८८ ॥ रणे
प णीक्ष नप्राणो विद्याधर सुतोपि सः ॥ अंते प्रियां स्मरन्प्राप जनुर्मळयकेतुलः ॥ ८९ ॥ ध्यायंती सापितंबाळा विद्याधरकुमारकं ॥ विरहाग्नौ विसृष्टासुः कर्णा
टेजन्म सागमत्तू ॥ ९० ॥ सुतो मळयकेतोस्तां काष्ठेनपरि एीतवान् ॥ माल्यकेतुरनंगश्रीः पित्रादत्तां कळावती ॥ ९१ ॥ सापिप्राग्वासनायोगालिंगावनरनासतीं ॥ हि
त्वा मळयजक्षोदं विलनिवक्ष मु स्तवे ॥ ९२ ॥ मुक्ताविद्रुमरा गिक्य पुष्परागेभ्य एवसा ॥ मेरुदाक्षांपि पथ्यमनर्घ्य गर्भसुंदरी ॥ ९३ ॥ कळावती माल्यकेतुपति
श्राप्यपतिव्रता ॥ अपत्यं चितये लेभे दिव्य भोग समृद्धिभाक् ॥ ९४ ॥ एकदा कश्चिद्वैदेशिको माल्यकेतुनरेश्वरं ॥ चित्रकश्चित्रपटिकां चित्रां दर्शितवानथ ॥ ९५ ॥ तांतु
चित्रपटीं राजा कळावत्यै समर्पयत् ॥ साव विचित्रपटीं रम्यां सप्रहृष्टतनूरुहा ॥ ९६ ॥ मुहुर्मुहुः प्रपश्यंती रहसि प्राणदेवता ॥ चिमस्मार स्वमपि स समाधिस्थेव योगि नी

त्वामः पितृतः कर्णाटे विद्यानगरे माल्यकेतुनाम्ना अनंगः कामस्तस्य श्रीः शोभायस्य सः कामदेवइवातिसुंदर इत्यर्थः पित्राकर्णाटेश्वरेणनाम्ना ककावतीं मळयजक्षोदं चंदनस्वर्णव
इ मंस्तवद्बहुमेने ॥ नेपथ्यमलंकरणं अनर्घ्यं गर्भसुंदरी साहजीकृतपवनी ॥ औदीच्यउत्तरदिगुत्पन्नः प्राणदेवता विश्वनाथस्तल्लिंगाधारत्वाद्यापि तथा तां स्वदेहं अपि निश्च
य २

॥ ९७ ॥ क्षणमुन्मील्यनयने क्षणं नेत्रातिथीप टीजजंन्यमथो हि पश्चात्मानं समं
धेवकारानृहादिकं च उन्मील्य विकचय्य नेत्रातिथिं नेत्रगो २ बोधयत्स ॥ ९८ ॥ श्री
वरं ९८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

०नयसि०

उपलोलार्कलोलार्कस्य समीपे उपकेशवपदं केशवस्थानस्य समीपे स्वर्गेप्यर्थितं संस्पर्शे यस्याः यं सा वक्ष्यमाणापि स्वर्गतरंगिणी गंगा स्वर्गे वर्तते न एव लब्धापि कारपधिकरी॥
काया उदग्वहाया अतिशयितेन दुर्लभत्वात् स्वर्गे प्रार्थितं संसर्गे पुंस्त्वमिति दग्वहा उत्तरवाहिनी दिवोद्युसदः॥ स्वर्गसंबंधिनो देवा इत्यर्थः॥ अलक्ष्याः ज्ञानेन स
योरगो वरः॥ स तान् तस्यामुत्सृष्टदेहानां मती लिंकविद्यात्॥ मंगलं हित्वान् मंगलयत्रयस्यां स्वकर्पां स्थौ नेवा मंपन्ति संसारात् समभ्युदेति नत्तामो नेनिधुनेच्छया
मरणं वाञ्छया विश्वात् एपदत्वा पतिव्रतं अरागा हिंसादिलक्षणं आलंब्य आश्रित्य मूलकंदभुक्तमुक्तनीज नास्ति इति तिष्ठति सेषा श्री माणिकर्णिके ति स्ववेणार्थि मे॥ वा पञ्चानाम

संभेदे त्र्येमसेरस्य उपलोलार्कमयतः॥ उपश्रीकेशवपदं वरणेषास रिद्वरा॥९९॥ स्वर्गेप्यार्थितसंस्पर्शे सैषा स्वर्गतरंगिणी॥ उदग्वहाभिलष्यंती यां दिवो द्युस
दः सदा॥१००॥ अलक्ष्यमोक्षलक्ष्मीयं विदां तेपरिपथ्यते॥ विमुक्तये सतां सैषा श्रीमणिकर्णिका॥१०१॥ मरणं मंगलं पुत्र सफलं यत्र जीवितं॥ स्वर्ग
तृणायते यत्र सैषा श्रीमणिकर्णिका॥१०२॥ यत्र संपान्ति संप्तारान्नू विश्वा एपनिधने च्छया॥ पतिव्रतं समालंब्य तिष्ठते कंदमूलभुक्॥१०३॥ संसा
रं यत्र दुर्वारं प्रतारयति शांकरः॥ मत्ता अप्यमती यत्र कर्णधारा यतो नराः॥१०४॥ संसारसारपदवी यत्र स्याद्दवीयसी॥ कर्णेजपान्महेशो नो करु
वरूणा णालयाद्वा॥१०५॥ अनेकभवसंभूतप्रभूतसुकृतेन रः॥ कर्णेजपभवं यत्र लभन्ते तत्सवापहं॥१०६॥ स्वीकृत्य क्षेत्रसंन्यासं यद्बलेन महाधियः॥ तृण
कृतांतमन्यं तेसे यं श्रीमणीकर्णिका॥१०७॥ तृणीकृत्य निजं देहं राजर्षिसत्तमः॥ हरिश्चन्द्रः सपत्नीको व्यक्रीणाद्दूरियं हि सा॥१०८॥ श्री॥ राम॥

न्वयः॥ तत्र मूलकंदयोः पिंडपिंडाकारतया भेदास्ति एते मोक्षका मुक्ताइ लिकस्विसाठ॥१०३॥ यत्र मुक्तान् प्रतिमुक्तिमार्गजर्शीयन् हरो वर्तते इति शेषः स्वमोक्षिवाकवंदेण सह
गंगा मार्गमाणः अधिकारिभेदेन सारूप्यमुक्तिदानार्थं स्वशिरस्थितं चंद्रादिकं वान्विष्यमाणा इत्यर्थः॥ मार्गमाणा प्रियमाणा इति दुर्वारं तत्त्वज्ञानमंतरेण॥ वितनस्वरं प्रतारयति
विनाशयति निःश्रेयसं कल्याणं करोतीति शंकरस्तद्दाह॥ यतः कर्णधारा इत्यमार्गप्रापका नूमतां अप्यमती यत्र मुक्ता भवंति विरूढा शंकारोयं॥ मत्वा पुनर्जायंत इत्यर्थः॥ मतान्
वाइत्सत्वपः न वाइत्यधिकारदर्शनार्थं न तु अन्येषां परिसंख्यार्थं कमि कीटानामपि मुक्तिश्रवणात्॥ संसारपदवी संसारस्वरूपहत मार्गः यत्र दवीयसी अतिदूरे स्यात् तत्र हेतुमाह कर्णे जपा
दिति करणैर्दक्षिणकर्णे जपति तारकं जपतीति कर्णेजपस्तस्मात्॥ पुनः किंहशात्मक रूणा वरूणा लयादिदया॥ समुद्रात् तत्र इत्यन्वयः॥ मवेमहादेवं यद्बलेन यस्याः प्रभावात् कृतांतं यमं अजीवा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यत्रसंपत्रस्यसैकतं सैकतंवालुकामयंमृदुलंकोमलंतल्पंशयनीमसर्थः ॥ नियंत्रणंअर्थयति अहोआश्चर्यं दीर्घनिद्रायैकैवल्यरूपायैक्षेत्रपापकृतः क्षेत्रेपापकारिणो मनुष्यान्बहिःकृतानापापानांक्षेत्रप्रवेशमात्रेणैवोपसर्गात् तदुक्तं नाविमुक्तेनरःकश्चिन्नरकंयातिकिल्बिषी ॥ईश्वरानुगृहीतानि सर्वेयांति परांगतिमिति लिंगोक्तेः कथमिदंसंगच्छतइतिस्वयमेवाशंक्यमाहान्यत्रेति तत्राद्यापमयातनातापीयंयातनेतिध्वनितं दारुणारुद्रयातनेति सूचितं ॥ तत्ररुद्रःश्रीकालभैरवएवलैंगवचनेतु किल्बिषीतिअन्यत्रेति ज्ञातव्यं यमयातनाविषयोवानरकेनाव तदपीसंभवाद्वाक्यदीपतीर्थांतरपावनमेव ॥

अभिलष्यंतीयत्रसमीपवैकुंठवासिनः ॥ सैकतंमृदुलंतल्पंसैषाश्रीमणिकर्णिका ॥११०॥ अनेकजन्मजनितकर्मसूत्रनियंत्रणं ॥ उन्मुच्यंयत्रमुक्तास्युः सैषाश्रीमणिकर्णिका ॥१११॥ ससलोकोपियेलोकास्तेर्थयंति निरंतरं ॥ यामहादीर्घनिद्रायैसेयंश्रीमणिकर्णिका ॥११२॥ अयंसहिकुलस्तंभोयत्रश्रीकालभैरवः ॥ क्षेत्रपापकृतःशास्तिदर्शयंस्तिव्रयातनां ॥११३॥ अन्यत्रविहितंपापंनश्यतेकाशीनिरीक्षणात् ॥ काश्यांकृतानांपापानांदारुणैयमयातनाः ॥११३॥ कपालमोचनंतीर्थमेतत्तदघपावनं ॥ कपालंपतितंयत्रविधेर्भैरवपाणितः ॥११४॥ ऋणत्रयाद्विमुच्यंतेयत्रस्नातानरोत्तमाः ॥ तीर्थंविमुद्धिजनकंतदेतदृणमोचनं ॥११५॥ प्रणवाख्यंपरंब्रह्मयत्रनित्यंप्रकाशते ॥ सपंचायतनोपेतॐकारेशोपमङ्गतः ॥११६॥ अउकृश्चमकारश्चनादोबिंदुश्चपंचमः ॥ पंचात्मकंपरंब्रह्मयत्रनित्यंप्रकाशते ॥११७॥ एषामत्स्योदरीपुण्यमस्त्रातीमानवोत्तमः ॥ मातुर्जातूदरदरीनीविशेदेषानिश्चयः ॥११८॥ त्रिलोचनोयंभगवान्कुर्याद्देवास्त्रिलोचनं ॥ निजभक्तरूपायुक्तंस्वाधिदेशांतरस्थितं ॥११९॥ असौकामेश्वरोदेवोयःकामान्पूरयेत्सतां ॥ दुर्वासाअपियत्रापिनिजंकाममहोदयं ॥१२०॥ स्वयंलीनोमहेशोत्रभक्तकामसमृद्धये ॥ तस्मात्स्वलीनसंज्ञास्यदेवदेवस्यशूलिनः ॥१२१॥

ऋणत्रयाद्देवर्षिपितृऋणादिसर्थः विमुद्धिजनकमंतःकरणशोधकं प्रणवाख्यमितिवाच्यंवाचकसेदोपचारात् ॥ अकारोकारोबिंदुर्नादः ॥ पंचायतनाभिनैरूपेतस्तदाश्रयः अश्चसेकेनमत्स्योदरीनदीभयासावपिमूर्खस्तनदीमत्स्योदरीमुने ॥ जगामाथदृष्टिलीलोतामसनामभैरवीशीमिति ॥ यतस्तंतपस्यांत्वात ॥ मातुर्गर्भंचत ॥ त्रिलोचनंसारूप्यमुक्तिभाजं ॥ तत्रावआश्चर्यंभक्तिभिर्भक्तरूपं देशांतरस्थितमपिसनेनसंबध्यते दुर्वासाअपिअक्षांसिसारसर्वस्वो अतिक्रोधनोपीसर्थः ॥ तथाचोक्तंवैष्णवे ॥ अक्षांसिसारसर्वस्वंदुर्वाससमवेहिमामिति ॥ अनेनक्रोधाविष्टानामनधिकारिणामप्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नय

त्रिंश०

विनायकाः विघ्नहेतवः इत्यभिनिवेशः त्रिपिष्टात्रीदेवोऽस्यर्थः आयतनंगरहामित्तियावत् जीवन्मुक्तोभवद्भृंगीतियथाचवासिष्ठवचनं एतत्क्षत्र
पंराजन्यपुराचंद्रार्द्धमौलिना भृंगीशायतुसंप्रोक्तं येनासौ विज्वरस्थितः इतिचतुरोवेदानधरतीतितथाचतुर्वेदधरः इतिविदधातीतिविधिः।

वाराणस्यांमहादेवोयः पुराणेषुपठ्यते॥सेत्राभिमानी भगवांस्तत्प्रसादोयमद्भुतः॥१२२॥असौस्कंदेश्वरोदेवः अद्भुतायद्विलोकनात्॥
आजन्मब्रह्मचर्य्यस्यफलंप्राप्नोतिमानवः॥१२३॥विनायकेश्वरस्त्वायंसर्वसिद्धिप्रदायकः॥यत्सेवयाप्रणश्यंतिनृणांसर्वेविनायकाः॥१२४॥
एषवाराणसीदेवीसाक्षान्मूर्तिमयीशुभा॥यस्याविलोकनात्पुंसांयत्पुनोनोगर्भसंभवः॥१२५॥पार्वतीश्वरलिंगस्यमहात्म्यंनविद॥यत्रोन
संमहादेवोगौर्यासहविमुक्तिदः॥१२६॥एषभृंगीश्वरः श्रीमान्महापातकनाशनः॥जीवन्मुक्तोभवद्भृंगीयस्यलिंगस्यसेवया॥१२७॥
चतुर्वेदेश्वरश्चैषचतुर्वेदधरोविधिः॥तमभ्यर्च्य क्षणाद्विप्रोवेदाध्ययनजंफलं॥१२८॥यद्भैः संस्थापितंचैतल्लिंगंयज्ञेश्वराभिधं॥यद्दर्शनाल्ल
भेन्मर्त्यः सर्वयागफलंमहत्॥१२९॥पुराणेश्वरनामैतल्लिंगमष्टादशांशकं॥अष्टादशानांविद्यानांस्यादाधारोनिरीक्षणात्॥१३०॥धर्म
शास्त्रेश्वरश्चापस्मृतिभिश्चप्रतिष्ठितः॥स्मृत्यध्ययनजंपुण्यंयद्विलोकनतोभवेत्॥१३१॥सारस्वतमिदंलिंगंसर्वजाड्यविनाशकृत्॥
सर्वतीर्थेश्वरंलिंगंहेतत्सद्योविशुद्धिदं॥१३२॥त्रैलोक्येश्वरस्यालिंगस्यमंडपोयंमहाद्भुतः॥सर्वेषांस्वजातानांयोबिभर्तिपरां...
यं॥१३३॥सप्तसागरसंज्ञंवैलिंगमेतन्मनोहरं॥यद्वीक्षणाल्लभेन्मर्त्यः सप्ताब्धिस्नानजंफलं॥१३४॥असौमंत्रेश्वरः श्रीमान्
मंत्रजाप्यफलप्रदः॥सप्तकोटिमहामंत्रैः स्थापितोयस्सुरायुगे॥१३५॥त्रिपुरेशस्यलिंगस्यपुरःकुंडमिदंमहत्॥त्रिपुरैःखानितंपू
र्वंत्रिपुरारिप्रियंकरं॥१३६॥इदंबाणेश्वरंलिंगंसहस्रभुजपूजितं॥द्विभुजस्याविबाणस्यसहस्रभुजहेतुकं॥१३७॥रामरामश्री॥

सर्वोत्पादकइत्यर्थः॥१२१॥अष्टादशांगुलंतिर्यगूर्ध्वमष्टादशांगुलपरिमि ... तमित्यर्थः॥तदुपर्यागमाह॥अष्टादशेतिप्रतिष्ठितः स्थापितः प्रलंबि
नइतिपाठे आश्रितइत्यर्थः॥सर्वेषांजाड्यमज्ञानंतद्विनाशकृत्॥यद्वासर्वजाड्यमस्ति ... विद्यारूपंतद्विनाशकृत्॥विशुद्धिदं अंतःकरण

१८
श्री२९१
१८

४२८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

569

दृ इतिप्रसिद्धोहीतिपाठे सखार्थेः खर्वविनायकः खर्वनामा गणाधिपः तर्हि खर्वत्वात् खर्वफलदएवकिंनेत्याह॥ अखर्वसिद्धिद इति शेषेणानंतेना संवर्त्त
कवह्निना संकर्षणमुखानलेनज्ञांरवर्पं च जननामानं तसुरं पंचनदपदार्थमाह॥ पंचेति अकारोकारमकारबिंदुनादः॥१४८॥ किरणधूतपापास्

वैरोचनेश्वरश्चैषः पुरःप्रद्युम्नकेशवात्॥ बलिकेशवनामासौ वेषनारदकेशवः॥१३८॥ आदिकेशवपूर्वेण त्वयमादित्यकेशवः॥ भीमकेशवनामा
सौ दत्तात्रेयेश्वरस्त्वयं॥१३९॥ दत्तात्रेयेश्वरात्पूर्वमेष आदिगदाधरः॥ भृगुकेशवनामासौ वेषवामनकेशवः॥१४०॥ नरनारायणश्चैवै
यज्ञवाराहकेशवः॥ विदारनरसिंहोयं गोपीगोविंद एष हि॥१४१॥ एष लक्ष्मीनृसिंहस्य प्रासादो रत्नकेतनः॥ यस्य प्रसादात्प्रह्ला
दः परमैश्वर्यमवाप्तवान्॥१४२॥ अखर्वसिद्धिदः पुंसामेष खर्वविनायकः॥ शेषमाधवनामासौ … शेषेण
स्थापितः पुरा॥१४३॥ यस्य पादाक्रांतदर्हं नेच्छति संवर्तवह्निना॥ शंखमाधवनामासौ शंखं हत्वात्र संस्थितः॥१४४॥ इदं सारस्वतं स्रोतः
परं ब्रह्मरसायनं॥ सरस्वत्या महानद्याः संगमोयत्र गंगया॥१४५॥ यत्राप्लुता नरा भूयः संभवंति न भूतले॥ श्रीबिंदुमाधवस्त्वे
षः साक्षाल्लक्ष्मीपतिः परः॥१४६॥ श्रद्धयायं नमन् सोनवलोकं वैनमति॥ न दारिद्र्यमवाप्नोति व्याधिभिर्नानुकल्पते॥१४७॥
बिंदुमाधवभक्तोयं स्नायमोपि नमस्यति॥ प्रणवास्यायएकोसि नादबिंदुस्वरूपधृक्॥१४८॥ अमूर्तयत्परं ब्रह्म बिंदुमाधव एव
सः॥ एतत्पंचनदं तीर्थं पंच ब्रह्मात्मसंज्ञकं॥१४९॥ यत्र स्नातो नरः … शरीरं पांचभौतिकं॥ एषासौ मंगला गौरी कुर्यात्परमंगलं॥
१५०॥ यत्प्रसादादवाप्नोति नरोत्र च परत्र च॥ मयूखादित्य संज्ञोयं रश्मिमालीतमोपहः॥१५१॥ गभस्तीशो महालिंगमेतद्दिव्यमहःप्रदं॥ म
कुदुस्नानाप्यत्र तपस्तप्तं पुरा महत्॥१५२॥ लिंगं संस्थाप्य परमं स्वनाम्नायुः प्रदं परं॥ किरणेश्वरनाम्नैतल्लिंगं त्रैलोक्यविश्रुतं॥१५३॥ सहस्रनेत
मिदं नो कुर्वन्नयं किरणमालिनः॥ धौतपापेश्वरं लिंगमेतत्पातकधावनं॥१५४॥ निर्वाणनरसिंहोयं मम निर्वाणकारणं॥ मत्प्रतीपनागाय
मम किंविभूषणं॥१५५॥ यद्दर्शनान्नरो जातु न नागैः परिभूयते॥ कपिलेशमिदं लिंगं कपिलेन प्रतिष्ठितं॥१५६॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रसौयमुमार्गगाघोरासद्योजातवामदेवाघोरतत्पुरुषेशानसंज्ञावा पंच ब्रह्मात्मसंज्ञकं॥ यस्याः प्रसादात्ररः परम मंगलमवाप्नोतिसैषा मंगलगौरी
त्यन्वयः॥ रश्मिमाली सूर्यः तमोपहोऽज्ञाननाशकः अंधकारध्वंसको वा॥ गभस्तीश इति पुंस्त्वमार्षं दिव्यमहः स्वप्रकाशज्योतिस्तत्प्रदं॥ कुदुस्नानुनामार्के उ

घतकिरणमालिनः सर्वपापतकपावनं पापपञ्चो धर्मानाशकं इति याचते॥(१५७)

८२१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

570

त्रयस्त्रिं॰

कपयोवानराः निर्वचनपूर्वकं रत्नेश्वरलिंगं प्रदर्शयति॥ यानीति॥ इति निवासेश्वरस्येत्यत्रादितत्रमार्षं लिंगत्रयं विश्वेश्वरत्रारीरं कथयति सर्वेषामित्यारभ्य या

मुच्यंते कपयो यस्य दर्शनात् किंनु मानवाः॥ प्रियव्रतेश्वरं लिंगं मरुदेतत् प्रकाशते॥१५७॥ यस्यार्चनाल्लभेज्जंतुः प्रियत्वं सर्वजंतुषु॥ इदमायतनं श्रेष्ठं मणिमाणिक्यनिर्मितं॥१५८॥ श्रीमतः कालराजस्य कलिकालीनिहारिणः॥ निजभक्तजनपातियः पापात्पापभक्षणः॥ १५९॥ क्षेत्रविघ्नकरान्पापान्यातयन्यातनाशतैः॥ इयं मंदाकिनी रम्या तत्पश्चिमे महानना॥१६०॥ कारावासस्तु खं प्राप्य नाघापि दिव... मीहते॥ स्नात्वा सं तर्प्य च पितॄन् श्राद्धं कृत्वा विधानतः॥१६१॥ नरो नरकपत्रेपदपि दुष्कृतकर्मकृत्॥ यानि कानि च लिंगानि कान्यांसंति सहस्रशः॥१६२॥ रत्नपन्नतमिदं तेषु लिंगं रत्नेश्वराभिधं॥ रत्नेश्वरप्रसादेन भुक्त्वा रत्नान्यनेकशः॥१६३॥ पुरुषार्थ महारत्नं निर्वाणं को न लब्धवान्॥ कृतिवासेश्वरस्येषा महाप्रासादनिर्मितिः॥१६४॥ यां दृष्ट्वापि नरो दूरात्कृतिवासः पदं लभेत्॥ सर्वेषामपि लिंगानां मौलित्वे कृत्तिवाससः॥१६५॥ ॐकारेशः शिखा ज्ञेया लोचनानि त्रिलोचनः॥ गोकर्णभारभूते ते तत्कर्णौ परिकीर्तितौ॥१६६॥ विश्वेश्वराविमुक्तौ च द्रष्टव्यौ दक्षिणौ करौ॥ धर्मेशमणिकर्णेशौ द्वौ करौ दक्षिणेतरौ॥१६७॥ कालेश्वरकपर्दीशौ चरणावतिनिर्मलौ॥ ज्येष्ठेश्वरो नितंबश्च नाभिर्वै मध्यमेश्वरः॥१६८॥ कपर्दोऽस्य महादेवः शिरोभूषा श्रुतीश्वरः॥ चंद्रेशो हृदयं तस्य आत्मा वीरेश्वरः परः॥१६९॥ लिंगं तस्य तु केदारः शुक्रं शुक्रेश्वरं विदुः॥ अन्यानि यानि लिंगानि परः कोटिशतानि च॥१७०॥ लोमानि नखलोमानि वपुर्भूषणान्यपि॥ धावेनो दक्षिणो हस्तो नित्यं निर्वाणदो हि तौ॥१७१॥ जंतूनाम भयं दत्वा पततां शोकसागरे॥ इयं दुर्गा भगवती पितृलिंगमिदं परं॥१७२॥ इयं हि चित्रघंटेशी घंटाकर्णह्रदस्त्वयं॥ इयं सा ललिता गौरी विशालाक्षी यमद्भुता॥१७३॥ आशाविनायकस्त्वेष धर्मकूपोयमद्भुतः॥ यत्र पिंडान्नरो दत्वा पितॄन्नं ब्रह्मपदं नयेत्॥१७४॥ एषा विश्वभुजा देवी विश्वैकजननी परा॥ असौ वंदी महादेवी नित्यं त्रैलोक्यवंदिता॥१७५॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

चेताविश्यतः प्राक्तनेन ग्रंथेन॥१६१॥ धर्मेशमणिकर्णेशौ विश्वेशाविति मपदे टार्वतत्वमार्षं॥ आत्मा हंकारः कोटिशतेभ्यः परोऽपि कोटिशतानि अनंतानीत्यर्थः॥ धावेनौ विश्वेश्वराविमुक्तेश्वरौ वित्युक्तानुवादोऽन्यत्तदेवाह निर्वाणेति पादत्रयेण॥ स्थितिसमये अभयं न विद्यते भयं यस्मात्तत्तारकं वादत्वा निस्वयं निर्वाणं ते दद्दौ॥ नित्यं सर्वदा वा निर्वाणदाविति हेतिरिति सिद्धयातयति पितृलिंगं पितृश्वरं॥ ईशी ईश्वरी चित्रघंटा चासौ दे

२१२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्रोतःतीर्थं गंगायां प्रवाहरूपं वा॥ ॥इति श्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां त्रयस्त्रिंशत्तमोध्यायः॥३३॥ ॥चतुस्त्रिंशत्तमेध्याये सर्वपापैकहारिका॥ ज्ञानवापि
प्रशंसा च वर्ण्यते नरदुर्लभा॥३४॥ ज्ञानवाप्याः प्रशंसां संवक्तुं पुनरपि विचपदि दर्शनमेव प्रस्तावयति पुनरिति॥ मणिकर्ण्याः अधिकप्रयोगो वर्थं पुनः पुनः संमनमाह॥ संमा
रेत्यादिना॥ अपसव्येन दक्षिणेन अपसर्प्पणेति पाठे उपदेशप्राणोपयर हितनयांतःकरणस्याक्छ्रह ऊहित्याप्तसर्पणहस्तनस्का नैदक्षिणेकर्ण्या स्पृशानू पहज्ञानं ते क

॥निगडस्थानपि ज्ञानानूप्रयानूमोचयति स्मता॥ दशाश्वमेधिकं तीर्थमेतत्त्रैलोक्यवंदितं॥१७६॥ पंचाङ्गमित्रयेणापि अभिहोत्रफलं लभे
॥त्॥ प्रयागाख्यमिदं प्रोक्तं सर्वतीर्थोत्तमोत्तमं॥१७७॥ अगोकाख्यमिदं तीर्थं गंगाकेशवपार्श्वयो॥ मोक्षद्वारमिदं श्रेष्ठं स्वर्गद्वारमिदं विदुः॥
॥१७८॥ ७ ॥इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे ज्ञानवापी प्रशंसनं नाम त्रयस्त्रिंशत्तमोध्यायः॥३३॥ ॥७॥ स्कंद उवाच॥ पुनर्दक्षशतेन वं
॥गीविज्ञपयोघटोद्भव॥ स्वर्गद्वारात्पुराभागे श्रीमती मणिकर्णिका॥१॥ संसारसर्पदष्टानां जंतूनां पन्नगीकरः॥ अपसव्येन हस्तेन कृत्वा स्प
॥स्पृशानूकीर्त्तिं॥ न कदाचिल्लनया गेननसंस्थेनतन्नप्रवर्तेतः॥ पागतिप्राप्यते मर्त्यैस्ता दृग्मोक्षसूरिया॥३॥ वैकुंठे विष्णुभवने विष्णुभक्तिपराय
॥णाः॥ जपेयुः सततं मुक्त्यै श्रीमती मणिकर्णिका॥४॥ कृत्वापि महत्वं तु नरा पवयावज्जीवं द्विजोत्तमाः॥ अंते स्मरंते मुक्त्यै यासे यं श्रीमणिकर्णिका॥५॥ वि
॥दानूपदित्वा विधिवद्ब्रह्मयज्ञरता भुवि॥ यां स्मरंति द्विजा मुक्त्यै सेयं श्रीमणिकर्णिका॥६॥ इष्ट्वाकलनपि नपावकुनूपर्याप्तदीक्षणानू॥ श्रयै॥

लेभ्रेयसे धन्याः प्रांतेधिमणिकर्णिकां॥७॥ सीमंतिन्योपि
सततं व्रतनिवृत्तपरायणाः॥ मुह्स्तैपतिमनुब्रज्य श्रयं मणिकर्णिकां॥
तै१ ॥८॥

५
पयांतीत्यर्थः॥२॥ कपिलेन देवहूत्यै स्वमात्रे श्रीकपिलप्रोक्तेन सांख्येनात्मविवेकेन यां मणिकर्णिकां जपेयुः सेयं मोक्षभूरिति पूर्वक्रियाया अनुषंगः॥ ब्रह्मयज्ञरताः ज्ञान
यज्ञरताः॥ अत एव शंकराचार्यप्रभृतीनां मणिकर्ण्यां आश्रयः सांख्ययत्नेयद्वाङ्ब्रह्मवेदस्तव यज्ञरताः नित्यस्वाध्यायपरता इत्यर्थः॥ मणिकर्णिका यां अधि अधिमणिकर्णिकां॥
तदुपरीत्यर्थः॥ सीमंतिन्यो नार्य्यः॥ पतिमनुव्रज्य मृतं भर्तारमनुपश्चात्कृत्वा अग्नावनु मम सह मरणं वा कृत्वेत्यर्थः॥८॥ हे राम हे राम हे राम हे राम हे राम मम म॥ श्रीराम॥
२१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

573

नु मुक्तिः ब्रह्मपत्र शान्तमः

शांतेसाधुसमाकुलाससाचेभ्योदत्वासेवंतेसेयंमोक्षभूरितिशेषः श्रांतेसेवंतइत्यन्वयः ॥ अजेपुष्पर्जंतिदेवयज्ञः पितृयज्ञमनुष्ययज्ञभूतयज्ञब्रह्मयज्ञइतिपंचयज्ञैःत्यजेपुष्पर्जंति
मणिकर्णीमुपासतइतिआदिषु ॥ यथायोग्यंयांसेयंमोक्षभूरितिवा ॥ इमामयमितिवाबोद्धव्यं ॥ अनन्यसाधनाःस्वतःसिद्धांस्वप्रकाशेमितिवामणिकर्णिकामंतरेणनवि
द्यते अन्यत्साधनंयस्याःसातथा ॥ प्रतिवादंडयित्वेति ॥ तत्रमनोदंडः प्राणायामःवाग्दंडोमौनं ॥ कायदंडोवृथाव्यापारराहित्यंतथाचभागवतेगवद्वचनंमौनानीहानिलायामा
दंडावाग्देहचेतसां नह्येतेसंतियस्यांगेवेणुभिर्नभवेद्यतिरितिनैःश्रेयसीकैवल्यसंबंधिनी ॥१५॥ सन्यस्तेतिअस्यविद्विषपरत्वादनन्येत्यस्यविविदिषुविषयत्वान्नपौनरुक्त्यं ॥ अ

वैश्याअपिवसेवंतेन्यायोपार्जितसंपदः ॥ धनानिसाधुसाधुत्वाशांतेश्रीमणिकर्णिकां ॥९॥ त्यक्त्वापुत्रकलत्रादिसमृद्धान्यायमार्गगाः ॥ निर्वाणप्राप्त्यैवैनां
॥२॥ भजेयुर्मणिकर्णिकां ॥१०॥ यावज्जीवंवरस्त्रीपिब्रह्मचर्य्यजितेंद्रियाः ॥ निःश्रेयसमेत्यंत्येनाश्रीमणिकर्णिकां ॥११॥ आनिधनंपिसंतर्प्यपंचयज्ञर ॥२९३॥
ताअपि ॥ गृहस्थाश्रमिणोनेमांत्यजंतुमणिकर्णिकां ॥१२॥ वानप्रस्थाश्रमस्थाश्चज्ञात्वानिर्वाणसाधनं ॥ सन्नियम्येंद्रियग्राममणिकर्णिमुपास १८
ते ॥१३॥ अनन्यसाधनांमुक्तिंज्ञात्वाशास्त्रैरनेकधा ॥ मुमुक्षुभिस्त्रिकदंडैःसेव्यतेमणिकर्णिका ॥१४॥ दंडयित्वामनोवाक्कायंनित्यंत्रिदंडिनः
॥ नैःश्रेयसींश्रियंप्राप्तुंश्रयंतेमणिकर्णिकां ॥१५॥ सन्यस्ताखिलकर्माणोदंडहस्ताःसवंकमनः ॥ एकदंडव्रतामुक्त्यैभजंतुमणिकर्णिकां ॥१६॥ शि
खीमुंडीजटीवापिकौपीनीवादिगंबरः ॥ मुमुक्षुःकोनसेवेतमुक्तिदांमणिकर्णिकां ॥१७॥ तपःकृच्छ्रेनिराकारेदानंवादातुमक्षमाः ॥ योगाभ्याससं
विहीनायेतेषामेषाविमुक्तिदा ॥१८॥ मृत्युपायाःसहस्रंवैमुक्तयेनतथामुने ॥ हेलयैषायथामुक्तिर्निर्वाणमणिकर्णिका ॥१९॥ अनाशनव्रतेने
त्रिकालाभ्यवहारिणा ॥ प्राप्तदयासमांमुक्तिंमुक्ताभ्यांमणिकर्णिका ॥२०॥ यथोक्तक्रममास्थायदेकोनिष्ठामुपालभेत ॥ निरंतरस्मरेदेकोहृद्येनांमणिकर्णिकां ॥२१॥ पा

नन्वेसादिश्लोकत्रयोक्तमुपसंहरतिशिखीत्रिदंडीमुंडीएकदंडीजटीपाशुपतादिःकौपीनकेवलकौपीनमात्रधारीमुमुक्षुरितिसर्वेषांविशेषणंअन्योवापरःश्रीमुमुक्षुः ॥
नुशब्दोक्तंविशेषमाह ॥ हेलयेति ॥ उभाभ्यामनशनव्रतत्रिकालाभ्यवहारिभ्यांसमस्याद्विवचनमेलत्तु ॥ यथोक्तमितिसार्द्धवाक्यनिष्ठातांसप्यंतस्पर्वकंयामुपलब्धवतानियमां की
दृशंयथोक्तंसनत्कुमारसंहितायां ॥ पावकोकेविभूतिमि ॥ त्रिपुंड्रधारणादिरूपमेकमाचरेत् ॥ अतुतिष्ठेत् ॥ एको निरंतरंहृद्येनांमणिकर्णिकांस्मरेत्तपोदेयोरत्नेलार्थमर्थसंपादयति ॥२१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

573

तयोर्द्वयोरत्र मणिकर्ण्यां वपुःपाते सदृशी गतिरित्यर्थः। फलितमाह। यस्मादित्यर्द्धेन स्वर्गद्वाः स्वर्गद्वाररूपा स्वर्गभूमिर्भासुरा श्रेयो मणिकर्णिकेत्यर्थः। तस्मात्स्वर्गा
पवर्गविशेषमणिकर्णिकायामेव नन्तु परिनाप्यधः कापीत्यर्थः। स्वर्गेतिपाठे स्वर्गस्य सुखं तद्दात्री। तिलधा अत्रैवेत्यस्यार्थं लाव। अत्रैव स्वर्गमोक्षौ प्रापितत्रा श्रेयम
ट। आन्यत्र यांति अन्यस्मान्नायांती त्यनुक्रोशति त्तगया। कार्त्तिकेय इति स्वर्गापवर्गावत्रैवेति स्वामुखच्चेनरदर्शयितुं स्वर्गापवर्गयोरर्थमाह। स्वर्गापवर्गयो
रिति। इदानीं तौ दर्शयितुं मणिकर्णि इति द्वाभ्यां॥२८॥ अहल्नालिकया मणिक र्णिकस्याचिक्रमाह। स्वर्गद्वारादिति। स्वो॰। साम्यं सौंदर्यम् भाग्यमैश्चर्यादि वा

दृष्टात्र वपुषः पाते द्वयोरप्यसदृशी गतिः॥ तस्मात्सर्वं विहायाशु सेव्येषा मणिकर्णिका॥२३॥ स्वर्गद्वारं विशेषु वै बाह्यमणिकर्णिकां॥ तेषां वि
ध्वस्तपापानां पि स्वर्गो न दूरतः॥२४॥ स्वर्गद्वाः स्वर्गभूरेषा मोक्षभूर्मणिकर्णिका॥ स्वर्गापवर्गावत्रैव नोपरिष्टान्न चाप्यधः॥२५॥ इत्यादाना
न्यनेकानि विधायाद्य मणिकर्णिकां॥ स्वर्गद्वारं प्रविष्टा ये न ते निरयगामिनः॥२६॥ स्वर्गापवर्गयोरर्थः कोविदैर्द्विनिरूपितः॥ स्वर्गः सुखं समुद्दिष्ट
मपवर्गो महासुखं॥२७॥ मणिकर्ण्यां प्रविष्टस्य यत्सुखं जायते सतः॥ सिंहासनोपविष्टस्य न सुखं वृत्रघातकृतः॥२८॥ महासुखं समुद्दिष्टं समाधौ वि
स्मृतात्मनां॥ श्रीमत्यां मणिकर्ण्यां तत्सहजेनैव लभ्यते॥२९॥ स्वर्गद्वारासुरो साग्रे देवनद्याश्च पश्चिमे॥ सौभाग्यभाग्यैकनिधिः काश्चिदेषा महास्य
ली॥३०॥ यावंतो ऽत्रास्य ताः स्पर्शा द्रासंते सैकताः कणाः॥ तावंतो दुहिणाज्जग्मुर्नैत्येषा मणिकर्णिका॥३१॥ स्वं तितीर्थानि तावंति तपरितो मणिकर्णि
कां॥ यावद्धि तिलमात्रापि न भूमिर्विरलीकृता॥३२॥ यदन्वये को ऽपि मुक्तिः संप्राप्य मणिकर्णिकां॥ तदंशपारम्पर्यात्पावनमान्याः स्वर्गौकसामपि॥३३॥
तर्पिताः पितरो येन संप्राप्य मणिकर्णिकां॥ सप्तसप्ततथासत्तपूर्वजास्तेन तारिताः॥३४॥ आमध्याद्देवसरितं आ हरिश्चंद्रमंडपात्॥ आ गंगाकेशवा
द्यावत्स्वर्द्वारान्मणिकर्णिका॥३५॥ एतद्रजः कणतुलां त्रिलोक्यपि न गच्छति॥ एतत्साम्यप्रयत्नेन त्रिलोकस्यो ऽखिलो वनी॥३६॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्यं तयोरेकं निधिः मुख्य आश्रयः काश्चिदपरिमेयगुणगणनएकामुरस्थानाद्द्रुहिणाच्चतुर्मुखात् जग्मुः गताः नैत्येषा मणिकर्णिकान एतिनु गच्छतीत्यर्थः।
संतीति मणिकर्णिकायां। परितो व्याप्य चेष्टधिलेत्यर्थः। तावंतितीर्थानि संतियावद्धि स्ती पैस्तिल मात्रापि एक तिल परिमिता भूमिर्न विरलीकृता
न निरवकाशीकृतेत्यर्थः। स्थूलमणिकर्णिकायाः प्रमाणमाह। मध्यादिति न गच्छति न प्राप्नोतीत्यर्थः। तत्र हेतुमाह एतदिति। त्रिलोकस्य
त्रिलोके वर्त्तमानः त्रिलोकीस्य इति क्वचित्। अखिलो ऽवनी हृत्स्नसंसार्यवनी मिति पाठे त्रिलोकस्थस्त्रिजगतीस्यो जन एतत्साम्य

काशीखंडसटीकपत्रं ४८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

574

प्रा ४

रक्षणे हेतुमाह। योष्टमूर्त्तिरिति। पंचभूतसोमसूर्यात्मान आत्मानं तत्क्रकादीक्षितश्चाष्टमूर्ति ...ता वा। अत्र चैः मूर्त्तयः। कदंबकुसुमाकारां कदंबकुसुमवद्रोमांचितततनुं खिन्ना खेदाढ्यं ... स्थरूपा वा। हर्षबाष्पाकुलाकलिले व्यामिश्रे बाष्पाकुने तिसामान्य विशेषभावान्न पौनरुक्त्यं। विलोचने विशिष्टे लोचने इति द्विवचनं। तरल अनि श्चलाभूता अनुसृत। अधः पपात। स्वदेहं सोष्टसात्या सुप्तिसंबंधिन्या साकदंबकुसुमाकारतादि ... पावस्थाय स्याः सा तदवस्था तां विज्ञाय नामवस्थामिति शेषः। ऐक्षिष्ट अथेति चेद थेइत्यनचे ... त्कथमिय अकांडादनवसरा ... ल्यबेलोपे पंचमी अकांडे अप्यपर्यमूमु ... हर्षसर्वतोभावेन मोहं मूर्छां वती त्यर्थः। अतिपरीम

१८

।।२९४।।

१८

कलावती चित्रपटी पश्यंती त्यंमुकुर्मुहुः। ज्ञानवापीं नमस्याथ श्रीविश्वेश्वरदक्षिणां। ३६। यदंबु सततं रक्षेद्दुर्वृत्ताद्दंडनायकः। स संभ्रमोपि भ्रमन्प्राप्य दत्वा तीं गौरीयसी। ३७। योष्टमूर्त्तिर्महादेवः पुराणेपरिपठ्यते। तस्येषाम्बुमयी मूर्त्तिर्ज्ञानदा ज्ञानवापिका। ३८। नेत्रयोरतिथीकृत्य ज्ञानवापीं कलावती। कदंबकुसुमाकारा चकार क्षणतस्तनुं। ३९। खिन्ना निपपातपृथ्वी पुनःखिन्नाश्रु लस्थली ... हर्षबाष्पाकुले लेत्राते तस्या विलेचने। ४०। ततस्ते ... गात्र तिलकामुखवैवर्ण्यमापच। सरोषगजदेजातो त्र्यभ्रेशी तत्करात्सृपी। ४१। सापिक्षणे विसस्मार कोहं काहं न वेत्ति च। सोष्टसायां दशां या च ... किं किं किमेतदेता ... पृच्छती स्म परस्परं। ४३। तदवस्था समालोक्य ता स्वामिवतुर. परमात्मेव निश्चला। ४२। अथ तत्सखिवाराम्य स्वरमाणा इतस्ततः। ... तयेक्षितु किंचन। चिरात्तनवसम्प्रसुखमूर्छामवाप ह। ४५। अथ ... नेपथ्य कथमिह मका चेतसः। विद्धिया सा ति के ऽ विरिदमूचुः परस्परं। नवांतरे प्रेमपात्रमे ... स्य निरानता। सम्यगेवं विचार्यच। उपचेरुर्महाशागते रुपशाचारैरनाकुला। ४७। डा स्पर्यमूमुहत। प्रेमसमागाऽ रहश्चित्रपटीमतिपरीयसी। ४६। तन्मोहस्य निरा ... पर्यभूषयन्। ४८। अमंदैश्चंदनरसैर्द्ध्याचेदमुपुरा। अशोकपल्लवैरस्याः काचिद्वी कापित्ता वीजयांचके कदलीतालवृंतकैः। विसिनीवलयै रम्या धन्या तापर्यभूषयन्। ४९। कमनीन शाद। ५०। धारामंडपधाशंबु ... करैस्ततनूलता। इष्टार्थ विरहग्लानां सिंचयामास काचन। ५१। जलाईवाससा काचिदेतस्या स्तनुमाहणोत।

सीमतिशायेनपडुलरा। ४३। तन्मोहस्य निदानं सचासौ मोहश्चेति तस्याः वा मोहस्तस्य कारणं उपचर्यते। एभिरिति। उपचरा द्यंजनादयः। तैरनाकुलमनाबाधं यथा स्यात्तथा उप चेरुरूपचारांचक्रुः। उपचारानेव दर्शयति काश्चिदित्यारभ्य सा। पीरे सतः आकुलेन न वृंतके व्यजनैः बिसिनीवलयैः पर्यभूषयन्। भूषयांचकार अमंदैः स्निग्धैः। अनात्मे शात्मनाशया मासा करस्पृक्षादज्ञाले पेः कस्येर चरणं जैरले पेः कुंकुमाद्वीले पप्प वज्रालं करणं बुद्धिस्तुकं शरीरं वर्ततेयस्याः स्पा बुद्धिशरीरिणी तिसान्वया संज्ञा। ५४। राम राम राम १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

575

नान्चिरंत्रीघ्रंसत्वरीनातिकश्चित् ॥ तस्यास्त्वालिकाः कलावत्यः सख्यः अवग्रहेण वृष्टिप्रतिघातेन सत्यां तप्ते सूर्ये ॥ पीरक्षानाइष धुक्षाः औषधीरौषध्यः उपवि
श्यश्वरांविश्वेश्वरसमीपे ॥ ५४ ॥ मध्येमार्गं मार्गस्य मध्ये उपमलयाचलं मलयाचलसमीपे ॥ निर्वेक्ष्यामो भितरां प्राप्स्यामः महाभोगादिदीपाठे निर्वेक्ष्यामो
अतितापपरीतांगीताः सखीः प्रत्यभाषत ॥ एतस्यास्तापशांत्यर्थं ज्ञानेहंपरमौषधं ॥ ५५ ॥ उपचारानिमान्सर्वान् दूरीकुरुतमाचिरं ॥ अपतापांकरोम्ये
नांस्यघः पश्यतकौतुकं ॥ ५६ ॥ दृष्ट्वा चित्रपटीमेषा सख्योविहुलतामगात् ॥ अत्रैवकाचिदेतस्याः प्रेमाहरास्तानक्षितं ॥ ५७ ॥ अतश्चित्रपटीस्पर्शात्सारि
तापंविहास्यति ॥ वाक्यादुद्धिशारिण्यास्ततास्सीत्वारिकाः ॥ ५८ ॥ निधायतस्युरस्तोनुः पटीपश्यकलावति ॥ तवानंदकरीह्यत्रकाचिदस्तीष्टदेवता ॥ ५९ ॥
सापीष्टदेवतानाम्नातस्पटीस्पर्शनेनच ॥ सुधासेकमिवप्राप्य मूर्छां कृत्वोधिताद्रुतं ॥ ६० ॥ अवग्रहपारिक्षानावर्षाशारीवौषधीः ॥ पुनरालोक
यांचक्रे ज्ञानदांज्ञानवापिकां ॥ ६१ ॥ स्पृष्ट्वाकलावतीतांतुवापींचित्रगतामपि ॥ लेभेभवांतरज्ञानंयथासीत्पूर्वजन्मनि ॥ ६२ ॥ पुनर्विचारयां
चक्रेवापीमहात्म्यमुत्तमं ॥ अहोचित्रगतापीयंसंस्पृष्टाज्ञानवापिका ॥ ६३ ॥ ज्ञानंमेजनयामासभवांतरसमुद्भवं ॥ अथतासांपुरोहृष्टाकथया
मासुसुंदरी ॥ ६४ ॥ निजंप्राग्भववृत्तांत ज्ञानवापीप्रभावजं ॥ कलावत्युवाच ॥ एतस्माज्जन्मनःपूर्वमहंब्राह्मणकन्यका ॥ उपविश्वेश्वरंकाश्यां
ज्ञानवाप्यांरमेमुदा ॥ ६५ ॥ जनकोमेहरिस्वामीममनाताप्रियंवदा ॥ आख्यामसुशीलेतिमांचविद्याधरोहरत् ॥ ६६ ॥ मध्येमार्गेनिशीथेस
तदोपमलयाचलं ॥ रक्षसासहितोवीरोराक्षसंसंजघानह ॥ ६७ ॥ रक्षोपिमुक्तशापात्तुदिव्यंवपुरवापह ॥ अवापजन्मगांधर्वंस्वसौमलय
केतुतः ॥ ६८ ॥ कर्णाटनृपतेःकन्याबभूवाहंकलावती ॥ इतिज्ञानंममोद्भूतंज्ञानवापीक्षणात्क्षणात् ॥ ६९ ॥ इतितस्यावचःश्रुत्वासापिवु
द्धिशारिणी ॥ ताश्चतत्परिचारिण्यः प्रहृष्टास्यास्तदाभवन् ॥ ७० ॥ प्रोचुस्तांप्रणिपत्यसाधुपुण्यशीलाकलावती ॥ अहोकथंहिसालभ्याप
प्रभावापमीदृशः ॥ ७१ ॥ धिक्जन्मतेषांमर्त्येस्मिन्यैर्नेक्षिज्ञानवापिका ॥ कलावतिनमस्तेस्तुकुरुनोपिसमीहितं ॥ ७२ ॥ जनिःसफलया
स्माकंनयनंःप्राप्यभूपतिं ॥ अयंचानयमोस्माकमनघारम्यकलावति ॥ ७३ ॥ निर्वेक्ष्यामोमहाभोगान्दृष्ट्वातांज्ञानवापिकां ॥ अवश्यंज्ञा
नवापीसानाम्नाभवितुमर्हति ॥ ७४ ॥ चित्रंचित्रगतापीयातवज्ञानदायिनी ॥ ॐ कृसतांसांवाकयंसात्वाकारंपारिणापच ॥ ७५ ॥ ६७ ॥
निर्वि[illegible]भितविष्याम इत्यर्थः सा भवतीस्यो ज्ञानंउप्यतेअनयेतिज्ञानवापीनाम्नायथार्थाभवितुमर्हतीत्यर्थः ॐ सत्वीकृतस्त्वाकारंपटीदर्शनेन

६२

सात्विकमाहात्म्यटीका ॥ ७० ॥ काशीखण्डमा ॥

४३५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

576

हृता२

विवशं शरीरे पारंगोप्याछ्याद्य॥ पूर्ववत्कुवेरसर्थः यजिज्ञपत॥ विलापयामास स आपन्नः प्रादः ॥ अन्यथा अभिलषितस्यादानेपि अनंतर मेव प्राणान्यास्यतीसन्वयः नेन्यया गीतिकाचित गरीमस्याः भधिकाया ज्ञीताः स्वाधीनासर्थ ज्ञातानितिवापाठः कैः शीलकलागुणैः शील स स्वभावः कलास्त्वनु षष्टिः विद्याः गुणाः पातिव्रत्यादयस्तैः ॥८२॥ प्राथ्यैः प्रार्थनीय आर्थापितृणा ममावादीपतवाप्राप्यनास्तीत्याह ॥ करति

त्रिपाणिकत्याक्तसर्तुः प्रस्ताव ज्ञाव्याजिज्ञपत॥ कलावत्युवाच॥ जीवितेशनमेस्वत्तः किंचित्प्रयतरंक्वचित ॥७६॥ त्वां मासाद्यपतिं त्रा ऽनसर्वप्राप्तामनोरथाः॥ एकोमनोरथोऽप्राप्यो ममास्त्यत्रार्यपुत्रक॥७७॥ विचारपथमापन्नस्त्वापिसत्समाहितः॥ ममतुत्वदधीना याः सुदुःप्रापतरो महान्॥७८॥ तवस्वाधीनवृत्तस्तु सिद्ध्यायोमनोरथः॥ प्राणेनाकिंवहूक्तेन यदि प्राणैः प्रयोजनं॥७९॥ तदाभिलषित देहि प्राणायास्यस्तुतान्यथा॥ प्राणेभ्योपिगरीयस्यस्तत्स्या वाक्यं निशम्य सः॥८०॥ उवाच वचनं राजा तस्याः स्वस्याः पिवप्रिय॥ राजोवा च॥ नाऽप्रियेतबादेयमिहपश्यामि भामिनि॥८१॥ प्राणा अपि मम क्रीतास्त्वया शीलकलागुणैः॥ अविलंबितमाचक्ष्व कृतं विद्धि कल्या वति॥८२॥ मद्विधानां त्वधीनानामन्येप्राप्यं नाकिंचन॥ कः प्रार्थ्यः प्रार्थनीयं किंवा को वा प्रार्थितं प्रिये॥८३॥ नरथगजनवत किंचित वर्त्त नंनोकलावति॥ देशः कोशो बलं दुर्गं यदन्यदपि भामिनि॥८४॥ नाल्पकेतोसिहीजाने इतिवाक्यं निशम्य सा॥ प्राहगंभीरयावाचा वचस्वी रूकलावती॥८५॥ कलावत्युवाच॥ नाथप्रजाः सृजा सर्वसृष्टानानाविधाः प्रजाः॥८६॥ प्रजाहितायसंसृष्टं पुरुषार्थचतुष्टयं॥ त द्विहीना जनिरपि जलबुद्बुदवन्मुधा॥८७॥ तस्मादेकोपि संसाध्यः परत्रेह च शर्मणे॥ यत्रानुकूलं दपसो त्रिवर्गस्तत्र वर्ततो॥८८॥ यदुच्यते पुरा विद्वद्भिरिति तच्छ्रेय ईप्सिता॥ मद्विधानां तुदासीनां रातेतेसीहमंदिरा॥८९॥ तथापिनितरां प्रेम स्वामिनो मे पिदर्शितो॥ त्वदाश्रयाः भोगाढ्या किंभुता कस्यलीचरी॥९०॥ तत्राप्यनन्यसंपत्तिस्त्वत्रस्वाधीनभर्तृका॥९१॥ रामराम रामराम रामराम ॥ ॥ ॥ ॥

प्रार्थ्योयांच्यपथगजनवत्प्राक्तत्लोकवत॥ नो आवयौः उक्तं विवणोतिदेशाइतिदेशो जनपदः कोशो भांडागारः बलं हस्त्यश्वरथपादाताः दुर्गं वार्क्ष्यं पार्वतमौदकं कृत्रिमं च॥ तत्र वार्क्ष्यं वृक्षनिर्मितं पार्वतं पर्वतनिर्मितं पर्वतात्मकं वा औदकमुदकेनिर्मितं कृत्रिमं प्राकारादि पर अन्यच्छत्रचामरादि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ति२

प्रहित्कुमस्थापयस्वहृदिस्वांतःकरणेस्व हृदि इति क्वचित् सुहृदांतिर्वन्यत्रप्रेयसी प्रेमवती। महिषीसप्तांगा मिति। स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गब
लानि चैसप्तांगानि तण्णायते तद्वपावदाचरति। निःसपत्नमिति निरंतरं भोगान्भुञ्ज्याहृपीकार्थाः इंद्रियार्थाः विषयाः कृतार्थो इति बहुवचनेन परिणाम
यस्यर्वक्रियपासंबंधः। ज्ञाताइति शेषः। इतिवाभुञ्ज्या भोगान्स्वयासहेति क्वचित् पाठः। ज्ञातिरासमंताद्धेयो विशेषेण ध्यातां विध्यते सेयं प्रकृतीः पौर

विपश्चित्सांचपेदर्थान्दृष्ट्वा प्रत्यौपकर्मणे ॥ तपोर्थमायुर्निर्विघ्नंदारांश्चापसत्नश्रुये॥ ७४ ॥ ज्ञातवेतस्सर्वमस्तीह विश्वेशानुग्रहा
त्प्रिय॥ पुरश्रीयोभिलाषो मेयदि [illegible] तद्दत्स्व हंशृणु॥ ७४॥ त्वयी प्रभु हि मां नाथ विश्वनाथपुरीं प्रति॥ प्राणाः प्रयाताः प्रागेव वपुः
शेषास्मिके वल॥ ७५॥ मान्यकेतुः कल्यावसाइत्याकर्ण्यवचः स्फुटं॥ क्षणं विचार्य स्वहृदि राजाप्रोवाच तां प्रियां॥ ७५॥ प्रियेकल्प
तियदितवरागेतव्यमेवहि। राज्यलक्ष्मीनयाकिंमेचलयालेंदिहानया॥ ७६॥ नराज्यैराज्यमित्याहूराज्यश्रीः प्रेयसी ध्रुवं॥ स
मांगमपितद्राज्यंतयाहीनंतणायते॥ निःसपत्नंकृतंराज्यंभुक्तोभोगान्निरंतरं। हृषीकार्थाः कृतार्थाश्च विध्वंताश्चाध्वतः प्रि
ये॥ ७७॥ अपत्यान्यपिजातानि किं कर्तव्यमिहास्ति मे॥ अवश्यमेवगंतव्या ऽवाश्यावाराणसीपुरी॥ ७८॥ मान्यकेतुः प्रिया
मित्थमाभ्यास्यकृतनिश्चयः॥ समाहूयचदैवज्ञान्प्रकृतीः परिपूज्यच॥ ७९॥ पुत्रेराज्यंनिधायाथ राजाकाशीप्रतस्थिवा
न॥ रत्नजातं कियद्वापि पुत्रदत्तं प्रगृह्य च॥ ७००॥ दृष्ट्वा विश्वेश्वरपुरीं हृष्टरोमा नरेश्वरः॥ मेनेकृतार्थमात्मानं संसारांबुधि
पारगं॥ ७०१॥ प्राग्जन्मवासनायोगात्सापिराज्ञी कलावती॥ ग्रामांतरादागतेवपुरीमार्गानवेत्स्वयं॥ ७०२॥ मणिकर्ण्यां प्रथस्नात्वा ला
भ्यरिदत्त्वातवोवसु॥ विश्वेशमर्चयित्वाथ रत्नजातैरनेकशः॥ ७०३॥ दत्त्वा तत्रापरत्नानि गजानश्वान्रथान्बहून्॥ दुकूलानि विचित्राणि
च३ प्रजोपकरणानि॥ ७०४॥ सुवर्णरौप्यकलशान्दापीदर्पणचामरान्॥ ध्वजस्तंभपताकाश्च विचित्रोल्लोचनानि च॥ ७०५॥ अथप्रदक्षि
णीकृत्यमुक्तिमंडपमाविशत्॥ तत्रैव धर्मकथाः कुर्वादलीनत्राविसज्जन॥ ७०६॥ सादयंती महापूजां पुनः क्षालक्षितांबरः॥ तत्रजागरणं कृ
त्वातौर्यत्रिकमहोत्सवे॥ ७०७॥ अथप्रातः समुत्थाय कृत्वासौ चाचमत्क्रियां॥ राज्ञ्याविनिर्दिष्टपथा ज्ञानवापीमुपाययौ॥ ७०८॥ नृपः
श्रेणीः॥ ७५॥ पुत्राद्रत्नजातमर्थं प्रगृह्योतसंबंधः॥ पुत्रेचेदं मितिपाठे स्पष्टएवार्थः॥ अवेत् ज्ञातवती॥ व्रजं समुहं दुकूलानि पट्टवस्त्राणिदापोपस्यास्तीति
दापी दापाधारायष्टिरित्यर्थः॥ दापमानांत्रपाणां हृदं दीर्घत्वमार्षं ध्वजस्तंभपुरुपताका॥ ध्वजस्तंभपताकाः उल्लोचनानि चंद्रातपानिन्यापाडिति
घनसद्भं उत्कृष्टं घने [illegible] वातौर्यत्रिकमहोत्सवैः नृत्यगीतवादित्रैः उत्सवे महोत्सवे आचमत्क्रियां आचमनक्रियां राज्याकलावत्या॥ ७०९॥

मार्गकस्थस्नानकालस्तोप्रदृष्टबाका [illegible] विमर्षितंवाच्यसंदर्भ
कड्डारीदृदृ॥ ७०९॥

ति३

॥ ४३७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

महानेपथ्येमहद्दृष्ट्वं कृणं कणतारावलताकिंकिणीगणेनसहितंसंकणत्किंकिणीगणंप्रकृण किंकिणीगणाणितिकेचित्पठंतीयथ्यावतीर्य
किंसापिवाप्सनसयोरगोचरो।।यद्धुत्तोमेकलेतदादिशादुपदिष्टवान्स्वपदेशानंतरमेयमनोरवेयसरंज्योतिवीप्सनसातीतस्वप्रकाशंब्रह्मत
रक्षणाद्धर्मेमनोचेच्छामपामयीन्।।११९।।अर्थासोकवावतीकाकोमालयकेतुरित्यर्थः अथवानास्याप्तिआदेःपूर्ववेवान्वयः।।

तत्रकृप्तसुवर्णलोदिपात्रेभ्यःप्रतिपाद्यचादानांवक्रपणानाथानमहार्हैरत्नजातकैः।।११०।।श्रीमत्यिलासन्नपतिःपारणंफलवांस्त
तः।।सरस्काथरत्नसोपानेज्ञानवापीकवावती।।१११।।अबवेधरवितत्रसहश्रंत्रीतपस्विनी।।एकांतरोपवासश्चवद्दाचित्र्यहद्
व्रतैः।।११२।।षडहोभोजनैश्चापिपक्षाहैनपनेरथ।।पक्षांतरोपवासैश्चमासोपवसनादिभिः।।११३।।चांद्रायणव्रतेःकृच्छ्रैर्णतै
शुष्कपर्णैरपि।।निनायक्षणवत्कालमायुःशेषस्यसानघा।।११४।।एकदाज्ञानवाप्यांतुप्रातःस्नानोपविष्टयो।।आगत्यजटिल
कश्चिद्द्विजदिदत्तवान्करे।।११५।।उवाचेचप्रसन्नास्यश्रीशोभिरक्षिनधेचा।।उत्तिष्ठतत्क्षणंतस्माप्नेपुण्यमघवे।।११६।।तत्र
कोइप्रसंप्राप्तंपवित्रांवांक्षणादिह।।यावदित्थंसमाचष्टजटिलोव्रतमार्वचा।।११७।।तावद्विमानमापन्नंसंकणत्किंकिणीगण।।
पुरुपताःसर्वलोकानांचरमौलिरथोरथान्।।११८।।उत्तीर्यततस्तत्पुष्पकंसपिसुयमादिशत्।।अनाख्येयस्परंज्योतिकश्चित्काम
चैतलक्षणात्।।११९।।उद्योतयन्नभोवर्त्मदेवोपिस्वालयंययौ।। ।।स्कंदउवाच।। ।।तदाप्रभृतितल्लोकेज्ञानवापीविशिष्यते
।।१२०।।सर्वेभ्यस्तीर्थमुख्येभ्यःप्रत्यक्षज्ञानदामुने।।सर्वज्ञानमयीचैषासर्वलिंगमयीशुभा।।१२१।।साक्षाच्छिवमयीमूर्तिं
ज्ञीनकृज्ञानवापिका।।संतितीर्थान्यनेकानिसर्घःशुचिकराण्यपि।।१२२।।परंतुज्ञानवाप्याहिकलांनार्हतिषोडशीं।। ।।
ज्ञानवाप्याःसमुत्तियष्ठोप्यातसमाहृतः।।१२३।।नतस्यज्ञानविभ्रंशोमरणेजायतेक्वचित्।।महादेवस्यगोप्यैश्वर्यप्रीतिविवर्द्धनी
।।१२४।।पठित्वाष्टपिलो·····लानांश्रद्धयान्वितः।।ज्ञानवाप्याःसमाख्यानंनिविलोकेनहीयते।।१२५।। ।। ।। ।। ।। ।।
इतिश्रीस्कंदपुराणेकाशीखंडेज्ञानवापीप्रशंसनंनामचतुस्त्रिंशत्तमोध्यायः।।३४।। ।। ।। ।। ।।
उपदेशानंतरंतर्हिमुनेक्षणादुच्छृकाणाउर्ध्वंगगनात्तर्हिकिंदेवोऽत्रैवस्थितवान्नहीत्याह।।उंगपन्निलिततेनैवविमानेनेपोवर्त्मद्योतयन्देवस्थ
इमौलिः।स्वालयंकैलासंप्रययावित्यर्थः।।अथवानभोवर्त्मद्योतयन्नित्युक्तेः नामेत्यर्थः।।तर्हिकिंकृतवान्।तत्राहदेवोपिस्वालयंवैदेश्चरालिंग

धौ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पंचत्रिंशत्तमेध्यायेसदाचारं निरूप्यते॥ सामान्येन चतुर्वर्णाश्रमाणां चविशेषतः ज्ञानवाप्याः कथाश्रवणाज्जनितानंदकंदं वेनासौ स्कंदस्तदुक्तानुवादपूर्वकमविमुक्तं स्तौति अ
विमुक्तं पापकं सदाचारं प्रच्छति अविमुक्तमित्यादिना शिखिरथः मयूरवाहनो यत्र यत्तत्पापकथ्यमानौ अगस्त्याख्यानेनानंदविमुक्तं क्षेत्रं ति अणुप्रमाणं यथास्यात्तथा मध्ये काशी काशी
मध्ये यादि काशिनी आख्यानात्प्रकाशिनी सेत्यर्थः वल्यस्यात एव महीयसी महत्तरा महीवर्ततेसा सिद्ध्ये मुक्तये इति कथितं कदाविदपि मुधा मिथ्या ज्ञानं इति ज्ञानवाप्याः

कुंभयोनिरुवाच॥ ॥अविमुक्तं महाक्षेत्रं परं निर्वाणकारणं॥ क्षेत्राणां परमं क्षेत्रं मंगलानां च मंगलं॥१॥ श्मशानानां च सर्वेषां श्मशानं यत्परं महत्॥ पीठानां प
रमं पीठमूखराणां महोखरं॥२॥ धर्माभिलाषि बुद्धीनां धर्मराशि करं परं॥ अर्थार्थिनां शिवे रथ्य परमार्थप्रकाशकं॥३॥ कामिनां कामजननं मुमुक्षूणां च मो
क्षदं॥ स्कंद पतेयत्र यत्रैतत्तत्र परामृतं॥४॥ क्षेत्रैकदेशवर्तिन्या ज्ञानवाप्याः कथां परां॥ स्कंद त्वमाभिनिमन्ये हं गौरीहृदयनंदन॥५॥ अणुप्रमाणमपियाम
ध्ये काशिवि काशिनी॥ महीमहीय संज्ञेयासा सिद्ध्यै नमुधा न विद॥६॥ कियतिसंनीतिथ्यां निनेह क्षोणीनकेनके॥ परं काशीरसोमात्र तुल्या साम्यंक्का
ते क्वापि॥७॥ कियंत्सो न सवं सो रत्नाकर मुदावह॥ परं स्वगतरंगिण्याः काश्याः का साम्यमुद्वहेत्॥८॥ कियंति संति नो भूम्यां मोक्षक्षेत्राणि षण्मुख॥ परं॥
मन्ये विमुक्तस्यकोट्यंशेनापिनते पहो॥९॥ गंगाविश्वेश्वरः काशी जागर्त्तित्रितयं यत॥ नतोनैःश्रेयसीलक्ष्मीर्लभ्यते चित्रमत्रकिं॥१०॥ कथमेषा त्रयी स्कं
दप्राप्या नियतं नरैः॥ तिष्ये युगे विशेषेण नि तरां चंचलेंद्रियैः॥११॥ तपस्ता दुःकृछ्रवा तिष्ये तिष्ये योगः कुतां हरः॥ कवाव्रतं क्ववादानं तिष्ये मोक्षस्ततः॥
कुतः॥१२॥ विनापि तपसास्कंद विनायोगेन षण्मुख॥ विना व्रतैर्विनादानैः काश्यां मोक्षस्त्वयेरितः॥१३॥ किं किमावरता स्कंद काशी प्राप्येत तद्वद॥ मन्ये विनास
दावारं न सिद्ध्येयुर्मनोरथाः॥१४॥ आचारः परमो धर्म आचारः परमं तपः॥ आचाराद्वर्द्धते ह्यायुराचारात्पापसंक्षयः॥१५॥ श्रीराम राम राम हे राम श्रीरा॥ छ॥

इमां कथां श्रुत्वा अहं मन्ये इति विदीतियेनान्वयः॥७॥ रत्नाकर समुद्रस्य मुदं हर्षं वहंतीति रत्नाकर मुदावहाः॥ काशी मूर्तिमती क्षेत्राधिष्ठात्री देवता॥ यत्तो यस्मिन्नक्षेत्ररूपे अविमुक्ते त्रयाणां गं
गा विश्वेश्वर काशी नां समाहारस्त्रयी॥ नियतमवश्यं यथा स्यात्तथा प्रेत्यर्थः॥ तत्र तः तुण्व॥ अत एव मोक्षः कुतस्त्य आदेरभावात्मतत्त्वस्थ्य भावादित्यर्थः नहि किंकल्लो तप आदेरभावान्मोक्षो नास्त्येव

किं तेन होविनापीतिअतः काशीपापुण्यापं वदति शैवाहिकाशित्तजगा भक्ताः॥
पृमात्रा मां सदावारलालाल...॥१५॥

एकमुखानंदन्यैरलब्धुं अशक्यमिति योलयन्संबोधयति षण्मुखेतिनञ्च स्वयमूहित्वा संक्षेपेण वा कथनीयमित्याह देवदेवइति सदाचारं ॥ वक्तुं शक्तिज्ञानी तेमित्रावरुणाज्ञेति देवपुत्रत्वास्य
येन ध्रुवणः धिकार इति यो नपालेभिर्ज्ञेतिसदाचारं शिष्टाचारं सतत माधूनां हितं मङ्गलकरं ॥ शिवो हमिति कविनाय पृ मिविवा पाठः सदाचारस्त्रीकिना सततं माव्यमित्युक्तं ॥ तद्दिमुखः पात
किनोनुभूतनानानरकान्तद्विपाकशेषेण लामसादिगुणत्रय संकरतारतम्यानुविद्धभिन्नानि स्थावरादिजन्मानि यावन्मोक्षं क्रमेणानुवर्तन्त्याह ॥ स्थावराइति द्वाभ्यां ॥ स्थावराः रक्षाः
दयः क्रमयः पिपीलिकादयः अनस्थिमंतः अब्जाः मत्स्यादयः पक्षिणो मयूरादयः पशवो गवादयः ॥ नराः मनुष्याः एते सर्वे स्थावरेभ्यः क्रिमयः क्रिमिभ्य अब्जा इत्यादि क्रमेण धा
र्मिकाः अप्यर्थे तु शब्दोपि न क्रमे ॥ एतेभ्य इत्यनेन संबध्यते ॥ एतेभ्योपि सुधार्मिकाइत्यर्थः ॥ १८ ॥ विशेषस्त्वमीषामुत्तरोत्तराल्पीयस्त्वमित्याह ॥ सहस्रेति ॥ प्रथमात्

आचारमेव सततं तस्मादावक्ष्व षण्मुख ॥ देवदेवोयथाप्राह तत्तावार्येत्तीत्युवदा ॥ एघ्रास्कंदवावा ॥ मित्रावरुणजाख्या मिसवारसतं हितं ॥ यरस्थावरन्नरोनित्यैस
र्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ १७ ॥ स्थावराः क्रमयो ब्जाश्च पक्षिणः पशवो नराः ॥ क्रमेण धार्मिकास्त्वेतेभ्यो धार्मिकाः सुराः ॥ १८ ॥ सहस्रभागात्प्रथमोद्वि
तीयानुक्रमात्तथा ॥ एते सर्वे महाभागा यावन्मुक्तिसमाश्रयाः ॥ १९ ॥ श्रीकाशिविश्वेश्वरायनमः ॥ श्री ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

प्रथमनिर्दिष्टात्स्थावरादिरूपात्द्वितीयस्तदनंतरं निर्दिष्टः क्रम्यादिरूपोनुक्रमात्सहस्रभागः प्रथमनिर्दिष्टरूपात्द्वितीयो निर्दिष्टरूपः सहस्रस्यैकैकोंश इत्यर्थः सह
स्रभागात् द्वितीया इति पाठे सहस्रस्य भागमंशं अतिभजत इति सहस्रभागात्तेन त्या द्वितीयं द्वितीयत्वं प्रथमे निर्दिष्टादनंतरं निर्दिष्टत्वे क्रम्यादिरूपत्वमतिभजेति
द्वितीयादिभिः पूर्वोक्त इत्यर्थः सर्वएवते महाभागाः महानुभागो भाग्यं एषां तेनाधिकपक्षान्तपर्यन्तमेते एवंरूपा भवंतीति पृच्छायामाह ॥ यावन्मुक्तामवंतीति ॥ यावन्मुक्ति
मुक्तिपर्यन्तसमस्तस्य संसारलक्षणआश्रय एषां ते स्युरित्यर्थः ॥ एतेन पापिनां बाकुल्ये धार्मिकाणामल्पत्वं मोक्षिणां मल्पतमत्वं चोक्तं ॥ तथा चोक्तं विष्णुपुराणे स्थावराः
कृमयो ब्जाश्च पक्षिणः पशवो नराः स्थावरास्त्रिदशास्तद्वन्मोक्षिणश्च यथाक्रमं ॥ सर्वेप्येते महाभागा यावन्मुक्तिसमाश्रयाः ॥ सहस्रभागः प्रथमात् द्वितीयानुक्रमात्तथेति ॥ यद्वा वि
स्त्वमीषामुत्तरोत्तरं महाभागत्वमित्याह ॥ सहस्रेति अथवा पूर्वोक्तमेव विवृणोति सहस्रभागेति प्रथमात्स्थावरादिरूपात् द्वितीयानुक्रमात् क्रम्याद्यनुक्रमात् ॥ सहस्रभागेन सहस्रगुणेनेति

१७॥

१०

शेष०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रसणेनसद्रौनोवक्ष्यमनुष्ठेमहतिवक्तुं सर्वेभ्यो ब्राह्मणानां श्रेष्ठमाह । चतुर्णामित्यादिना ॥ चतुर्णां जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जानां प्राणिनां श्रेष्ठा वंतः जंगमाद
यः तेभ्यः बुद्ध्युपजीविनो ज्ञानसर्वकोपजीविनः । हिताहितानुसंधानानं पश्वादयः । मतिमंतः ज्ञानवंतः बुद्ध्युपजीविभ्यः इत्यपि पाठः ॥ वाडवा ब्राह्मणा विद्वांसः ॥ नो
स्त्राधीताः कृतबुद्धयः कृतास्संपादिता हरीभक्तिबुद्धिर्यैस्ते श्रेष्ठाः [illegible] कृतबुद्धयः कर्तारः [illegible] बुद्धतरा परमात्मैकनिष्ठाः तपःप्रालो
चनपरस्य । ज्ञानमयं तपः [illegible] विद्यावसा विद्या [illegible] तीक्षोपाता [illegible] धारस्येन सर्वब्राह्मणो जगत [illegible]

सर्वेषामपि भूतानां प्राणिनोतीव चोत्तमाः ॥ प्राणिभ्योपि मुनिश्रेष्ठाः सर्वेभ्यो बुद्धिजीविनः ॥२०॥ मतिमद्भ्यो नराः श्रेष्ठास्तेभ्यश्श्रेष्ठास्तु ॥
वाडवाः ॥ विप्रेभ्योपि च विद्वांसो विद्वद्भ्यः कृतबुद्धयः ॥२१॥ कृतधीभ्योपि कर्तारः कर्तृभ्यो ब्रह्मतत्पराः ॥ न तेषाम च केनापि मोन्योप्यस्ति त्रिषु लोकेषु ॥
कुनंदन ॥२२॥ अन्योन्यमर्चकास्ते वै तपोविद्याविशेषतः ॥ ब्राह्मणो ब्रह्मणास्सृष्टः सर्वभूतेश्वरो यतः ॥२३॥ अतो जगत स्थितं सर्वं ब्राह्मणोर्हति
नापरः ॥ स चादाते हि सर्वार्हो नाचाराद्विच्युतः पुनः ॥२४॥ तस्माद्द्विजेण सततं भाव्यमाचारशीलिना ॥ विद्वेषरागरहिता अनुतिष्ठंति यं
मुने ॥२५॥ विद्वांसस्तं सदाचारं धर्ममूलं विदुर्बुधाः ॥ लक्षणैः परिहीनोपि सम्यगाचारतत्परः ॥२६॥ श्रद्धालुरनसूयश्च नरो जीवेच्छतं
समाः ॥ श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म स्वेषु स्वेषु च कर्मसु ॥२७॥ सदाचारं निषेवेत धर्ममूलमतंद्रितः ॥ दुराचाररतो लोके गर्हणीयः पुमान् ॥
भवेत् ॥२८॥ व्याधिभिश्चाभिभूतश्च सततं स्वल्पायुः सुदुःखभाक् ॥ साध्यं कर्म पराधीनं कार्यं यमाम वर्जयेत्सदा ॥२९॥ दुःखी यतः पराधी
नः सदैवात्मवशः सुखी ॥ यस्मिन्कर्मणि पंतरात्मा क्रियमाणे प्रसीदति ॥३०॥ तदेव कर्म कर्तव्यं विपरीतं न चर्याचितं ॥ अथ मं धर्मं सर्वं
स्वं मौनत्राय नियमायमाः ॥३१॥ रामरामभद्र ॥ ८८ ॥ ८८ ॥ ८८ ॥ ८८ ॥ ८८ ॥ ॥ ॥ ८८

चारइति ॥४४॥ यस्मादेवं तस्मात्सदाचारस्य लक्षणमाह । विद्वेषेति ॥ यं क्रियाकलापं धर्ममूलं पुण्यस्य हेतुं सदाचारानुष्ठानस्य फलमाह लक्षणैरि
ति ॥ अनसूय गुणेषु दोषाविष्करणरहितः हीनः । समाः संवत्सरास्तेषां द्वितीया । इति कथितं । सदाचारं स्तौति । दुराचारं निंदति दुराचाररत इति द्वेष
रागयुक्ताः पुरुषा अधर्मस्य मूलं तेषां क्रियाकलापं कुर्वंति स दुराचारः । पराप्तं धर्ममपि साध्यमित्याह । साध्यमिति । स्वाधीनमपि कर्म न सर्वकाः

धीमिसाह । पत्नीमित्रति ॥ भंततात्मामनः । तथा च मनुः । मनः प्रतं सत्यचोदादिति । पद्यस्माद्धर्मतत्त्वस्त्र प्रथमं यमानियमस्त्विह प्रोक्ताः ॥३१॥

४४९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अतस्तेषेवयमानियमेवधर्ममिच्छतायत्नैः कर्त्तव्यइत्यर्थः ज्ञोकमितिव्याचिरत्याठ॰॥ तत्रक्रमेण नादं सश्लोकाभ्यां यमनियमावाह॥ धीयायथा दृष्टस्य यथाश्रुतस्यवाआत्मानुभवस्यपरबुद्धिसंक्रांतयेतथैवोच्चार्यमाणंवाक्यंतालुच्यते॥ दमोआरुष्टस्याताडितस्यवाअविकृतचित्तता॥ आर्जवंसुष्टता अवक्रतेतियावत्॥ ध्यानंशिवस्यार्वाचिंतनं आनृशंस्यं समाआत्मकृता॥ अहिंसाप्राणिमात्राणामपीडादयः बाह्येंद्रियोपशमेः इंद्रियमात्रस्यवाप्रसादः प्रसन्नतास्वच्छतेतियावत्॥ माधुर्य्यंमधुरस्वभावः शीतियावत्॥ मृदुताकोमलता॥ अकाठिन्यमितियावत्॥ एतेदशयमाः शौचंद्विविधंबाह्याभ्यंतरभेदेन॥ तत्रबाह्यंतुमृज्जलादिना॥ अंतर्भावशुद्ध्यात्वानंगणादिमज्ञानादि॥ तपः कृच्छ्रचांद्रायणादि॥ दानंद्विणादेः ससोगः मौनंवृथावाचामनुच्चारणं॥ इज्यापिच्चयज्ञाद्यनुष्ठानं अध्ययनं वेदपाठः॥ व्रतंचातुर्मास्यादि॥ उपोषणमेकादश्याद्युपवासः

अतस्तेष्वेवयत्नैः कर्तव्योधर्ममिच्छता॥ सत्यंक्षमार्जवंध्यानंमानृशंस्यमहिंसनं॥३३॥ दमः प्रसादोमाधुर्यंमृजुतेतियमादश॥ शौचंस्नानंतपोदानंमौनेज्याध्ययनंव्रतं॥३२॥ उपोषणोपस्थदंडौदशैतेनियमाःस्मृताः॥३४॥ कामक्रोधमदमोहंमात्सर्य्यंलोभमेवच॥ अमानुषड्वैरिणोजित्वासर्वत्रविजयीभवेत्॥३५॥ शनैःशनैः संचिनुयाद्धर्मंवल्मीकशृंगवत्॥ परपीडामकुर्वाणःपरलोकसहायिनं॥३६॥ धर्मएवसहायीस्यादमुत्रनपरिग्रहः॥ पुत्रनारीसुहृद्भ्रातृपितृबंधुजनादिकः॥३७॥ जायतेवैकलश्चापिम्रियतेतथैकलः॥ एकलः सुकृतंभुंक्तेभुंक्तेदुष्कृतमेकलः॥३८॥ देहंपंचत्वमापन्नंत्यक्त्वाकाष्ठलोष्टवत्॥ बांधवाविमुखायांतिधर्मोयांतमनुव्रजेत्॥३९॥ कृतीसंचिनुयाद्धर्मंततोधर्मसहायिनं॥ धर्मसहायिनं लब्धासंतरेदुस्तरंतमः॥४०॥ सर्वथात्राचरित्रसंमुक्तमेरुक्तमैसुधीः॥ अथमानुधर्मास्वत्वाकुलमुत्कर्षतांनयेत्॥४१॥

उपस्थंदंडश्चपरदारादिपराङ्मुखताशते दशनियमाःस्मृताः॥३४॥ उपादेयकर्त्तव्यतामुक्त्वाहेयनिरोधंदर्शयति॥ कामादिषट्केना शनैरिति॥ वल्मीकशृंगंवामलूरकूटं यथावल्मीककीटाः क्रमेणसंवर्द्धयंति तथाकायवाङ्मनोभिः परपीडामकुर्वाणः शनैः॥ परलोकसहायमेतं धा

शनैः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उत्तमानिति फलितमाह॥ प्रसवायेनन्नीचसंबंधाचरणादिपापेनेत्यर्थः॥ अनध्ययनेनेति तथा च मनुः॥ अनभ्यासेन वेदानामाचारस्यतुलंघनात॥ आलस्याच्चान्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान्जिघांसतीति॥ ततइतिप्रतःसदाचारलंघिनं मृत्युर्बाधेततत इत्यर्थः॥ सदाचारानुष्ठायिनो माहात्म्य

माह॥ तीर्थानीति॥ प्रतिदिनं ब्राह्मं मुहूर्त्तमारभ्य धर्मेनुष्ठेय इत्येतदर्थं ब्राह्ममुहूर्त्तं लक्षयति॥ रजनीत्यर्धेन॥ रजनीप्रांते यामार्द्धं चतुर्थ्यां॥ नां ३४

यदर्थं ब्राह्मो मुहूर्त्तो लक्षितस्तदा। स्वहितमिति॥ स्वस्य हितं यस्मात्तत्स्वहितं चिंतयेत्स्मरेत॥ स्वहितमेवाह गजास्येत्यारभ्य तत आवश्यकमि

त्यंतः॥ आक्रनेन ग्रंथेन ग्रंथयाग्रं विकया॥ श्रीरंगं श्रीरंगशायिनं विष्णुमित्यर्थः॥ श्रीरंगशायिनि हरौ रमतां मनो मे इति वचनात्॥ श्रियालक्ष्म्या रंगोह

उत्तमानुत्तमानेवगृह्णन्नहीनांश्चवद्धयेन्॥ ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेनशूद्रताम्॥४७॥ अनध्ययनशीलं च सदाचारविलंघिनम्॥ सालसं च दुरन्ना

दं ब्राह्मणं बाधतेंतकः॥४८॥ ततोभ्यसेत्प्रयत्नेन सदाचारं सदा द्विजः॥ तीर्थान्यप्यभिलष्यंति सदाचारसमागमम्॥४९॥ रजनीप्रांतयामा

र्द्धं ब्राह्मः समय उच्यते॥ स्वहितं चिंतयेत्प्राज्ञस्तस्मिंश्चोत्थाय सर्वदा॥५०॥ गजास्यं संस्मरेदादौ ततईशं सहांबया॥ श्रीरंगं श्री

समेतं तु ब्रह्माणं पद्मभवं॥५१॥ इंद्रादीन्सकलान्देवान्वसिष्ठादीन्मुनीनपि॥ गंगाद्याः सरितः सर्वाः श्रीशैलाद्यखिला

न्गिरीन्॥५२॥ क्षीरोदादीन्समुद्रांश्च मानसादिसरांसि च॥ वनानि नंदनादीनि धेनूः कामदुघादयः॥५३॥ कल्पवृक्षादिवृक्षां

श्च धातून्कांचनमुख्यतः॥ दिव्यस्त्रीरुर्वशीमुख्या गरुडादीन्पतत्रिणः॥५४॥ नागांश्च शेषप्रमुखान्गजानैरावतादिकान्॥ अ

श्वानुच्चैःश्रवोमुख्यान्रत्नं कौस्तुभमादिनं॥ मणीन्शुक्लान्॥५५॥ स्मरेदरुंधतीमुख्याः पतिव्रतवतीर्वधूः॥ नैमिषादीन्यरण्यानि पु

रीः काशीपुरीमुखाः॥५६॥ विश्वेशादीनि लिंगानि वेदान्सर्वानृगादिकान्॥ गायत्रीप्रमुखान्मंत्रान्योगिनः सनकादिकान्॥५७॥

प्रणवादिमहाबीजं नारदादींश्च वैष्णवान्॥ शिवभक्तांश्च बाणादीन्प्रह्लादादीन्दृढव्रतान्॥५८॥ वदान्यांश्च दधीच्यादीन्हरिश्चंद्रा

दीन्नृपतीन्॥ जननीचरणौ स्मृत्वा सर्वतीर्थोत्तमोत्तमौ॥५९॥ पितरं च गुरूंश्चापि हृदि ध्यात्वाप्रसन्नधीः॥ ततश्चावश्यकं कर्तुं नैरृतीं

चेयिस्मादितिवाअनएवश्रीसमेतविशेषणं ब्रह्माण्यासावित्र्यावाण्यासमेतं सहितमित्यर्थः॥५१॥ नंदनानीत्यादिपदेन चैत्ररथादीनि गृह्यंते॥ कामदुघाः कपिलाः आदिपदेन सुरभ्या

दयो गृह्यंते॥ कल्पवृक्षादीत्यादिपदेन संतानकादयो गृह्यंते॥ कांचनमुख्यतः सुवर्णमुख्यान्॥ उर्वशीमुख्याः तत्प्रधानाः रंभातिलोत्तमाद्याः॥ गरुडादीनीत्यादिपदेन जटायुप्रमुखा

गृह्यंते॥ शेषो नतस्तत्प्रमुखाः तत्तदारीनित्यर्थः॥ ऐरावतादिकानित्यादिपदेन पुंडरीकादयो गृह्यंते॥ वदान्यान्दातृन्॥ नैरृतीं यानि वरुणस्याम् ध्या॥५५॥ ॥ ॥ ॥ ॥

४६२

कर्दउपवीतंवर्त्तनिपस्यसत्तथा॥रथ्याचसेव्यंस्रूतळंचतस्मिन्नअमळमित्यनेनसमळस्याळोकनेदोषः।नाकुर्ज्ञानकुर्वाज्ज्ञातामित्यर्थः।नाकुर्वामितिपाठेस्पष्टएवार्थः॥तिस्रःपारये
र्दस्तथेति॥एतेनपूर्वोक्ताभिः सप्तभिर्मिळित्वाउयोदश्न्नयोदशमृदहातथाइत्यर्थः॥क्रमादितिएतस्माद्गार्हस्थ्यादशौचात्ब्रह्म चारिणोद्विगुणंब्रह्मचारिशौचाद्वान
प्रस्थस्यद्विगुणंवानप्रस्थात्शौचात्सन्यासिनोद्विगुणंशौचमित्यर्थः॥५८॥निर्मळांतःकरणएवशौचमाकुनदुष्टांतःकरणइत्याह॥अपिसर्वैति॥शौचमदःपरि
माणमाह॥आर्द्रधात्रीत्यर्द्धेनअथधात्रीतिपाठेअथशब्दोर्थांतरे॥प्रसंगादकृतिचांद्रायणग्रासयोरपिपरिमाणमाह॥सर्वश्चे॥ तिपादद्वयेनब्रह्मतीर्थांगुष्ठमूलेन

ग्रामाद्धनुःशतंगच्छेन्नगराच्चचतुर्गुणं॥तृणैराच्छाद्यवसुधांशिरःप्रावृत्यवाससा॥पद्याकर्णोपवीत्युदग्वक्त्रोदिवसेसंध्ययोरपि॥विण्मूत्रेविसृजेन्मौनीनिशा
यांदक्षिणामुखः॥५७॥नातिष्ठन्नाप्सुनोविप्रगोवह्न्यनिलसन्मुखः॥नफालकृष्टेभूभागेनरथ्यासेव्यकृतले॥५८॥नालोकयेद्दिशोभागान्ज्योतिश्चक्रंनभोम
लं॥वामेनपाणिनाशिश्नंधृत्वोत्तिष्ठेत्प्रयत्नवान्॥५९॥अथोमृदंसमादद्याज्जंतुकर्करवर्जितां॥विहाय्यमूषककोत्खातांशौचोच्छिष्टांचनाकुर्वीं॥६०॥गुदेद
द्यान्मृदंचैकांपायौपंचांबुसांतरा॥दशवामकरेचापिसप्तपाणिद्वयेमृदः॥६१॥एकैकांपादयोर्दद्यात्तिस्रःपाण्योर्मृदस्तथा॥इत्थंशौचंगृहीकु
र्याद्गंधलेपक्षयावधि॥६२॥क्रमाद्द्विगुणमेतस्माद्ब्रह्मचर्यादिषुत्रिषु॥दिवाविहितशौचाच्चरात्रावर्द्धंसमाचरेत्॥६३॥तुर्यमर्द्धंचतदर्द्धंचप
थिचोरादिबाधने॥तदर्द्धंयोषितांचापिसुस्थेन्यूनंनकारयेत्॥६४॥अपिसर्वनदीतोयैर्मृत्कूटैश्चाप्यगोपमैः॥आपातमाचरन्शौचंभावदु
ष्टोनशुद्धिभाक्॥६५॥आर्द्रधात्रीफलोन्मानाःमृदःशौचेप्रकीर्तिताः॥सर्वाश्चाहुतयोप्येवंग्रासाश्चांद्रायणेपिच॥६६॥प्राग्गास्यउदगास्यपूप
विष्टःशुचौभुवि॥उपस्पृशेद्द्विहीनायांतुषांगारास्थिभस्मभिः॥६७॥अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिर्हृद्गाभिरत्वरः॥ब्राह्मणोब्रह्मतीर्थेनदृष्टि
पूताभिराचमेत्॥६८॥कंठगाभिर्नृपःशुध्येत्तालुगाभिस्तथोरुजः॥स्त्रीशूद्रावास्यसंस्पर्शमात्रेणापिविशुध्यतः॥६९॥शिरःप्रावृत्यकंठंवा
मुक्तकच्छशिखोपिच॥अक्षालितपदद्वंद्वआचांतोप्यशुचिर्मतः॥७०॥त्रिःपीत्वांबुविशुध्यर्थंततःखानिविशोधयेत्॥अंगुष्ठमूलदेशेनद्विर्दिरोष्ठाध
रौस्पृशेत्॥७१॥अंगुलीभिःपुनःपश्चात्पुनरास्यंस्पृशेत्सुधीः॥अंगुष्ठमूलकोघाचघ्राणरंध्रेपुनःपुनः॥७२॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥॥

शिरइतिजलेजलमध्येशुष्कंवस्त्रंपरिधायेत्यर्थः॥आचमनप्रकारमाहत्रिःपीत्वेतिखानींद्रियाणिविशोधयेत्।विशेषेणशुद्धिंकुर्यादित्यर्थः॥एतदेवविवृणोतिअं
गुष्ठेत्यादिनास्यांबुअंबुसहितंयथास्यात्तथा॥सर्वत्रसंस्पृशेदित्यर्थः तथाचदक्षः॥प्रक्षाल्यहस्तौपादौचत्रिःपिबेदंबुवीक्षितं।संमृज्यांगुष्ठमूलेनद्विःप्रमृ
ज्यात्ततोमुखं।संहताभिस्त्रिभिःपूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत्॥अंगुष्ठेनप्रदेशिन्याघ्राणंपश्चादनंतरं॥अंगुष्ठानामिकाभ्यांचचक्षुःश्रोत्रेपुनःपुनः॥कनिष्ठांगुष्ठ
यानाभिंहृदयेतुतलेनवै॥सर्वाभिस्तुशिरःपश्चाद्बाहूचाग्रेणसंस्पृशेदिति॥७२॥श्रीरामायनमः॥श्रीकृष्णायनमः॥श्रीमंगळमूर्त्तयेनमः॥छ॥

Left margin: १८ ॥२९९॥ १८ नेर

Right margin: स्मृ०१८ ॥२९९ १८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

द्विराचमननिमित्तान्याह। आचांतः पुनराचामेदिति द्वयेन सहेतुकं दंतधावनप्रकारमुपपादयति। अथेति। विपक्षे बाधकमाह। आचांत इति सहेतुकं दंतकाष्ठनिषेधसमयमाह। प्रतिपदीति ननु तर्हि दंतकाष्ठं नाम सर्वथैव प्रतिषिद्धदिने वा किं विधेयं तत्राह। अलाभ इति। दंतकाष्ठस्य मानमाह। कनिष्ठेति। कनिष्ठाग्रपरीमाणमिति विस्तारेण द्वादशांगुलमानं चेति देर्घ्येण।।८ आन्प्रेत्युक्त। क्रियादिषु कीर्तिता कथितं तु दिनमिति सूचित।।८०।। किं च क्षीरवृक्षोद्भवं दंतकाष्ठं विधेयमित्याह। अस्त्रेति। राजादनमित्यर्द्धे कार्यकारणयोरभेदाभिप्रायेण जिह्वाधावनमाह। जिह्वेति। जिह्वा उल्लिख्यते शोध्यते ययासौ जिह्वोल्लेखनिका।

अंगुष्ठानामिकाभ्यां च घ्राणे चक्षुः श्रोत्रे पुनः पुनः। कनिष्ठांगुष्ठयोगेन नाभिं संघस्पृशेत्।।७३।। स्पृष्ट्वा तलेन हृदयं समस्ताभिः शिरः स्पृशेत्।। अंगुल्यग्रैस्तथा स्कंधौ सांबुः सर्वत्र संस्पृशेत्।।७४।। आचांतः पुनराचामेत् कृते रथ्योपसर्पणे। स्नात्वा भुक्त्वा पयः पीत्वा प्रारंभे शुभकर्मणां।।७५।। सुप्त्वा वासः परीधाय तथा दृष्ट्वाप्यमंगलं।। प्रमादादशुचिं स्पृष्ट्वा द्विराचांतः शुचिर्भवेत्।।७६।। अथो मुखविशुद्ध्यर्थं गृह्णीयाद्दंतधावनं।। आचांतोप्यशुचिर्यस्मादकृत्वा दंतधावनं।।७७।। प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्यां रविवासरे।। दंतानां काष्ठसंयोगो दहेदासप्तमं कुलं।।७८।। अलाभे दंतकाष्ठानां निषिद्धे वाथ वासरे।। गंडूषा द्वादश ग्राह्या मुखस्य परिशुद्धये।।७९।। कनिष्ठाग्रपरीमाणं सत्वचं निर्व्रणं सृजु।। द्वादशांगुलमानं च सार्द्रं स्याद्दंतधावनं।।८०।। एकैकां गुलिहासेन वर्णेष्वन्येषु कीर्तितं।। आम्राम्रातकधात्रीणां कंकोल्लखदिरोद्भवं।।८१।। शम्यपामार्गखर्जूरीशेलुश्रीपर्णिपीलुजं।। राजादनं च नारंगं कषायकटुकंटकं।।८२।। क्षीरवृक्षोद्भवं चापि प्रशस्तं दंतधावनं।। जिह्वोल्लेखनिकां चापि कुर्याच्चापाकृतिं शुभां।।८३।। अन्नाद्याय व्यूहध्वं सोमो राजायमागमत्।। समे मुखं प्रमार्क्ष्यते यशसा च भगेन च।।८४।। आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च।। ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वं नो धेहि वनस्पते।।८५।। मंत्रावेतौ समुच्चार्य यः कुर्याद्दंतधावनं।। वनस्पतिगतः सोमस्तस्य नित्यं प्रसीदति।।८६।।

नापाकृतिं धनुराकारां। दंतधावनमंत्रद्वयमाह। अन्नाद्यायेति। तत्र प्रथममंत्रस्यायमर्थः। अन्नाद्याय अन्नादनाय भक्षणाय। निर्मलतां प्राप्यव्यूहध्वं स्थिरपंक्त्या दृढीभवत यतः सोमो राजा चंद्रोयं काष्ठरूपवनस्पतिरूपः आगतः। स मे इति कारी [illegible] नेन च मे मुखमास्यं प्रमाक्ष्यते प्रमार्क्ष्यति शोधयिष्यति।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

586

नाः४

उपवासेपितिदंतधावनमित्यत्रोदेनहस्तारागंडूषादिभिर्दंतानांशोधनमेवात्रविवक्षितेनतुदंतकाष्ठानांभक्षणं।प्रतिपद्दर्शषष्ठीषुनवम्येकादशीषुच।व्रतश्राद्धोपवासेषुदंतकाष्ठंनभक्षयेदितिनिषेधात्।प्राजापत्यव्रतविशेषः।उपग्रहीप्रग्रहीतंकुशाद्यर्थः।उरु८हीति।राजावरुणश्चकारसूर्यायपंथामन्वेतवाउ।अपदेपादाप्रतिधातवेकरुतापवक्ताहृदयाविधश्चित्।नमोवरुणायाभिष्ठितोवरुणस्यपाशः।तिमंत्रशेषः।उरुविस्तीर्णंहिपंथानंराजावरुणश्चकार।कृतवांच।सूर्यायपिषष्ठ्यर्थेचतुर्थी।सूर्यस्यपंथानंअन्वेतवैयग्रन्वहमागमयं।अपदेपादाप्रतिधातवे।अपदत्रयंदत्तोप्रतिसमुद्रान्यामेनोपलक्ष्यते।अस्मिन्पदेंतरिक्षलोकेपादापादानांषष्ठीबहुवचनस्थानेआकारः।प्रतिधातवेप्रतिनिधनायअकःकृतवान्।आलंबनमितिशेषः।सूर्यस्यैवा।उतापवक्ताहृदयाविधश्चित्।उतअपिच।अपवक्ताअपवदितान्नक्षेप्ताहृदयाविधश्चित्।विद्धदोषार्थो।हृदयंयोविध्यतिमर्माणिपुरुषार्थःउच्चाचर्यपिशुनः।तस्या

मुखेपर्युषितेयस्मात्भवेदप्रयतोनरः।ततःकुर्यात्प्रयत्नेनशुध्यर्थंदंतधावनं॥८७॥उपवासेपिनोदुष्येद्दंतधावनमंजनं।गंधालंकारसद्वस्त्रपुष्पमालानुलेपनं॥८८॥प्रातःसंध्यांततःकुर्याद्दंतधावनपूर्विकां।प्रातस्नानंचरित्वाचशुद्धेतीर्थेविशेषतः॥८९॥प्रातःस्नानाद्यतःशुद्धोकार्योयमलिनःसदा।छिद्रितोनववासिःछिद्रैःस्रवत्येवदिवानिशं॥९०॥उत्साहमेधासौरभ्यरसंसंपत्तिवर्तकं।मनःप्रशास्यतोहेतुःप्रातःस्नानंविशिष्यते॥९१॥प्रसुप्तस्यत्वाशुघाक्लिन्नोनिद्राधीनोयतोनरः।प्रातःस्नाचितोहिस्यान्मंत्रस्तोत्रजपादिषु॥९२॥ततःप्रातःस्युपस्नानेसंजातेवारुणोदये।प्राजापत्यसमंप्राहुस्तन्महाघविघातकं॥९३॥प्रातःस्नानेहरेत्पापमलक्ष्मींग्लानिमेवच।अशुचित्वंचदुःस्वप्नंतुष्टिंपुष्टिंप्रयच्छति॥९४॥नोपसर्पंतिवैदुष्टाःप्रातःस्नायिजनंक्वचित्॥दृष्टादृष्टफलंयस्मात्प्रातःस्नानंसमाचरेत्॥९५॥प्रसंगतःस्नानविधिंवक्ष्यामिकलशोद्भव॥विधिस्नानंयतःप्राहुःस्नानाच्छतगुणोत्तरं॥९६॥विशुद्धांमृदमादायबर्हिस्तिलगोमयं।शुचौदेशेपरिस्थाप्यत्वाचम्यस्नानमाचरेत्॥९७॥उपग्रहंबद्धशिखोजलमध्येसमाविशेत्॥उरु८हीतिमंत्रेणतोयमाकृष्यसंस्पृशेत्॥९८॥एतेनतत्तोजलंतोयस्यामंत्रणायच॥९९॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पापबाधितानांपापिष्ठानामितिभावः॥शेषः।यदृश्यंतोवरुणःसोवृणुत्यायतीर्थंदशारितिशेषः॥शतंतेराजन्भिषजःसहस्रमुर्वीगभीरासुमतिष्टेअस्तु।बाधस्वदूरेनिर्ऋतिंपराचैःकृतंचिदेनःप्रमुमुग्ध्यस्मत्।अभिष्ठितआक्रांतोवरुणस्यपाशोनालंबंधनायेतियेतेशतमितिहेवरुणयेसहस्रंयज्ञियाःपाशाःविततामहांतःस्तोत्रिनोघर्सवितोतोनोविष्णुर्विश्वेमरुतःस्वर्काःशितेमवशेषाः।शतसहस्रशब्दौअनवधिवाचौ।वरुणयेतेनवशतंसहस्रंगसंख्यातायज्ञियाःयज्ञकालेत्वयापाशाःक्रियंतेरुकाशादिरूपाःकर्मविरोधकाःबंधनप्रकाराः।विततानिविस्तृतानामहांतोमहत्तराःबहुतरास्तेभ्यःसर्वेभ्यःपाशेभ्यःसकाशादित्यर्थः।नोअस्मान्अपराधानीसवितारुवे

नाः ५

॥३००॥

॥३००॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

च५ श६

सुमित्रियाइतिआपओषधयः संलिखितिशेषः अस्यार्थः सुमित्रियाः साधुमित्रत्वेनावस्थिताः नोऽस्माकं आपओषधयश्च संलिखितिशेषः दुर्मित्रियाइतितस्मैसंतुयोऽस्मा
न्द्वेष्टियंचवयंद्विष्मइतिमंत्रशेषः अस्यार्थः दुर्मित्रियाः दुष्टमित्रत्वेनावस्थिताआपओषधयश्चसंतु वर्ततेतस्मैसंतुयोऽस्मान्द्वेष्टियंचवयंद्विष्मो
वयमितिइदंविष्णुरितिइदंविष्णुर्विचक्रमे त्रेधानिदधेपदं॥समूढमस्यपांसुरेइतिमंत्रशेषः॥अस्यार्थः इदंजगत्विष्णुर्विचक्रे क्रांतवान्सर्वप्राणिनोऽस्य [illegible]
नोजीवभावेन विक्रांतिविष्णुः॥ किंत्रेधानिदधेपदं पदंतेज्ञायतेअनेनेतिपदं अस्यांतरिक्षभूलोकेषु अग्निवायुसूर्यरूपेण त्रेधानिहितवान्॥ पदं किंच समूढमस्यपांसुरे
मप इतिपांसुलेलुप्तोपमितत्स्र स्यैवविष्णोर्[illegible]रविज्ञानघनानंदमगम्यमक्षरमिस्रो लक्षणं समूढं अंतर्हितं अविज्ञातमकुलात्मेति पांसुरे पांसुले प्रदेशे निहित
मिवनदृश्यते [illegible] मितिवाक्यशेषः॥ आपोऽस्मानितिमातरः शुंधयंतु घृतेन नो घृतपुनः पुनंतु॥ विश्वं हि रिप्रं प्रवहंति देवीरिति मंत्रशेषः॥ अस्यार्थः॥ आपोऽस्मान्मातरः शु
तदु९ न्धयंतु आपउच्यंते पापात् ता आपो जगतो निर्माणस्ता अस्मान् शुंधयंतु किंच घृतेन नोऽस्मान् घृतयः घृतेन पापुनंतिता घृतयः घृतेहि [illegible] पापरमतेजः पवित्रं च तद्धि शु
यो८ म्तेयद्घृतेन पुनंतीतिस्नातेः॥ सुवर्णापा शोधतमा इति मेध्या नीतिर्नीतप॥ पुनंतु पवमानपकुर्वंतु॥ स्नातिः पूर्वेहि [illegible] यते नचात्र स्नातिरत आह॥ विश्वं हि रिप्रं प्रवहंति देवीः
म्हराब्दी अपस्मादर्थेत [illegible] मितिपापनामनी भवतः यस्मात् स्वभावएवसर्वं पापं प्रकर्षेण [illegible] वहंतिदेव्यइति॥७०२॥ उदाद्दिभ्यः शुचिरितिआपूतएमीतिशेषः॥

पि सुमित्रियानोमेपरूर्वं [illegible] ॥७००॥ [illegible] ... दुर्मित्रियाइति॥ इदंविष्णुरिमंजप्यालिंपेदं गानिर्देनया॥७००॥
मदैकयाशिरः क्षाल्यं वाऽस्मानापस्तथोपरा॥ नापरस्य स्तुतिरस्ति पादौ [illegible] शोधयेत्॥७०१॥ मज्जे स्नवाहाभि मुखं आपोऽस्मा
निमंजपेत्॥ उदाद्दिभ्यः शुचिरितिमंत्रउन्मज्जनेपुनः॥७०२॥ मानस्तोकइमंजप्त्वा [illegible] लिंपेन्नात्वा गोमये॥ इमंमेवरुणस्यादिमंत्रैस्त्वालाप्

अस्यार्थः उदेति [illegible] नर्थकः आप्यो [illegible] शुचिः सन् आपूतश्च यद्भवदिति॥ मानस्तोक इति॥ मानस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वे
षु रीरिषः॥ मा नो वीरान् रुद्र भामिनो वधीर्हविष्मंतः सदमित्त्वा हवामहे इति मंत्रशेषः॥ अस्यार्थः॥ मा रीरिषः॥ रिष्यति हिंसाकर्म मा हिंसीः॥ नोऽस्माकं तोके
म्येषु८ पुत्रे विषये तनये पौत्रविषये मा हिंसीः॥ नोऽस्माकं आयुषि विषयभूते मानो गोषु मा हिंसीः नोऽस्माकं गोषु विषयभूतासु मा नो अश्वेषु मा हिंसीः नो
ऽस्माकं [illegible] विषयभूतेषु यद्यपि किंव्यसपेन व्यारस्यातं मा रीरिषः नोऽस्माकं तोकतनयआयुर्गोऽश्वान् मा नो वीरान् रुद्र भामिनोऽवधीर्मा वधीः नोऽ
स्माकं वीरान् रुद्र भामिनः कामः क्रोधः क्रोधसंयुक्तान् केः प्रस्तुकपुइति बद्धविष्मंतः हविष्मंतः संतः सदमित्सदा कालं इह त्वा इदं एवार्थं
त्वामेवहवामहे आह्वयामः यागार्थं नान्यं शरणोविसर्जिताः॥ इमंमेवरुणस्यादीनि॥ आदि शब्देन इमंमे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृडय॥ त्वामवस्युरा
चके इति मंत्रशेषः॥ गृह्णतेः अस्यार्थः इमं मे मम हे वरुण श्रुधी शृणु हवमाह्वानं अद्या अस्मिन्दिने मृडय॥ मा काश्चांतरमपेक्ष स्व॥ किं कोऽन्तरमपेक्षस्व॥
किं कारणं यतः त्वामहं मा चके तिरिकर्मकामये॥ कथंभूतः कामये अवस्युरात्मनोऽवनं पालनं इच्छन्निति॥७०३॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दि४ मार५ नू७

८४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्त्वा यामीति ॥ तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः ॥ अहेळमानो वरुणेह बोध्युरुशंसमान आयुः प्रमोषीरिति मंत्रशेषः अस्यायम
र्थः ॥ तत्त्वा तदाशास्ते इति श्रवणादिदं प्रयोगः ॥ त्वा ॥ त्वा याम्यभियाचामि ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन वंदमानः हविर्भिः घृतैः रत आहः हे अहेळमानोऽ
क्रुध्यन् हे वरुण इह कर्मणि वर्त्तमानः ॥ अस्माकं प्रयोजने पद्मासमामिलक्षणा बोधि बुध्यस्व बुध्वा च ॥ उरुशंस हे बहुसंस्तूयमान आयुः प्रमोषीः मा
अस्माकं आयुरवखंडयेति ॥ त्वन्न इति ॥ त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेळोऽवयासिसीष्ठाः ॥ यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषांसि प्रमु
मुग्ध्यस्मत् ॥ इति मंत्रशेषः ॥ अस्यार्थः ॥ हे अग्ने त्वं नः अस्मान्प्रति विद्वान् ज्ञानानः ॥ वरुणस्य देवस्य हेळः क्रोधः अवयासिसीष्ठाः ॥ यस्तु उपक्ष
ये अस्य त्वं तस्यालिंगतद्रूपः ॥ अवपूर्वस्यापगमयस्माच्च त्वं यजिष्ठः यष्टृतमः ॥ वह्नितमो वोढृतमो हविषां शोशुचानो देदीप्यमानः ॥ त्वं तस्मात
स्मात्स्वार्थये वि [illegible] विश्वानि द्वेषांसि सर्वाणि सौभाग्यानि प्रमुमुग्धि विमुंच ॥ अस्मादस्मत् इति ॥ सत्वन्न इति ॥ स त्वन्नो अग्नेऽवमो भ
वोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ ॥ अवयक्ष्व नो वरुणं रराणो वीहि मृडीकं सुहवो न एधि इति मंत्रशेषः ॥ अस्यार्थः स त्वं एवं वर्त्तमानः नो अस्माकं हे अग्ने

तत्त्वा यामि तथा स त्वन्नः सत्वन्नश्चाप्युदुत्तमं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

७८ ॥३०१॥ ७८

अवमः अविद्यतमः पालयिता त्वं तमः भव ऊती ऊत्या अवनेन नेदिष्ठः स्वांतिकतमः अस्या उषसो व्युष्टिच्च कालेऽस्मिन्नेवाहनीस क्षिप्रायः
तस्मै अवयक्ष्वावपूर्वो यजिर्निर्नाशनेवर्त्तते ॥ इह तु धात्वर्थयोगात्स्वकीयं बाधं ब्रवीति ॥ अवयज नोऽस्माकं वरुणं रराणो मा दाने ॥ ददद्धि हविः स्वादो
७८ ३०१ ॥ ७८ ब्रवीमि वीहि मृडीकं भक्षय ॥ पुरोडाशं सुखकरं ततः सुहवः सुकानः अस्माकं मे धीति ॥ उदुत्तममिति ॥ उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि
मध्यमं श्रथाय ॥ अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्यामेति मंत्रशेषः ॥ अस्यार्थः उदित्ययमुपसर्गः श्रथाय इति संबध्यते ॥ हे वरुण उत्तमं तावत्पाशं तत् श्र
थाय श्लथय शौथिल्यं श्लथीकृत्य पृथक् कुरु ऊर्ध्वं नय ॥ ऊर्ध्वं नयास्मदस्मत्तः ॥ अवाधमं अधमं च पाशं अर्वाचीनं श्लथय ॥ वि मध्यमं स्थानं स्थितमेव विश्लथय अपि
वं कृते सति वयं हे आदित्य अदितेः पुत्र ते तव कर्मणि वर्त्तमाना अनागसः अनपराधाः संतः अदितये अदीनतायै स्याम भवेमेति ॥ ॥ ॥ ॥
॥ श्रीवरदमूर्तिर्जयति ॥ ॥ श्रीसदाशिवायनमः ॥ ॥ ॥ श्रीनृहरयेनमः ॥ ॥ श्रीरस्तु ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५८९

वा १

धाम्नइति। धाम्नोराज्ंस्ततोवरुणमुंचेतिमंत्रशेषः अस्यार्थः। वरुणराजन्धाम्नोधाम्नइतिधाम्नश्शब्दः स्थानेवाकः पत्तोयतःपात्रासमन्विनाद्धस्थाना। हि शिमस्ततोनोअस्मान्विमुंचे
ति मापोमोषधीरिति हिंसीरित्यंतःशेषः अस्यार्थः हृदयस्थुछ्मुपगुहइति। मापोमोषधीरिदेवैपशोःसंज्ञप्यमानस्येत्युपक्रम्यहृदयस्थुछ्कुसमवैनीत्युक्तंअनएवमुच्यतेम
हिंसीरपोमावोषधीर्हिंसीरीति। यदाकुरघ्न्याइतिवरुणेतिशपामहे। ततोवरुणनोमुंचेतिमंत्रशेषः अस्यार्थः। अघ्न्याइतिगोनामपकरणात्। इहानुविषयैवकुवचनंअनु
बंध्यावक्तुत्वेर्थवत्। एकानुबंध्यापक्षेतुपूजार्थं। यद्वदेश्लोकमंत्रवाक्यान्याकुरहेतं। घ्न्याः अघ्न्याअहंतव्याअवध्याः। वंध्याः पूजनीयाइति। करणवाक्यस्यार्थमीक्ष नयेनदृश्
यतिवयंतुहेवरुणशपामाहे। इतिकरणप्रदर्शनार्थंशपतिर्हिंसार्थः। एवमनेनविधिनाहिंस्मः अघ्न्या अतएववयंत्वाशपामाहेततोवरुणनोमुंच। ततंस्मादेनसः वरुणनो स्त५
ऽस्मान्विमुंचति। मुंचतुमेतिशपथ्याद्यो वरुण्यादुत अथोयमस्यपड्वीशात्सर्वस्माद्देवकिल्विषादितिमंत्रशेषः मुंचंतुमाशपथ्यात्तच्छपथेभवः शपथ्यस्तस्मात्शपथ्या पद
त्शपथनिमित्तात्किल्विषाद्दोषध्ययः मामामुंचंतुअथोअपिवरुण्यात्वरुणोभवः वरुणपस्तस्मात्वरुण्यात्वरुणनिबंधनात्। किल्विषामुंचंतुउतअपिवायमस्यपमयति नियमयति।

।। धाम्नोधाम्नस्त्वथामापोमोषधीरितिसंजपेत्।। १५।। यदाकुरघ्न्यामुंचंतुमेतिवावभृथेतिवा।। रामायनमः।। मंगलमूर्तयेनमः।। छ।।

सर्वंजगदितियमस्तस्यपमस्यसंबधिनः पड्वीशात्पड्वीशशब्दोबध्नवाचकः। वबनः बंधनाद्देधनिमित्तात्किल्विषान्मामुंचंतु। अथोअपिवद्देवकिल्विषात्देवतासंबधनिमित्तात्
किल्विषान्मामुंचंतु। किंवामकैःवहकैनसर्वस्मात्किल्विषात्ब्रह्महत्यादिपापात्। न्मामुंचंतु इति। अवभृथेतिअवभृथनिचुंपुनःनिचुंपुरसिनिचुंपुणःअदेवैर्देवकृतमेनोयो
सिषमवमर्त्यैर्मर्त्यकृतंपुरुराव्णोदेवरिषस्पाहीतिमंत्रशेषः अस्यार्थः। अवभृथयज्ञः हेअवभृथवयमर्वाचीनंपात्राण्यस्मिन्यंतीतिपयं इत्यवभृथः। निचुंपुणः नीचैःक्वणत्।।
पांसु। अवभृथेष्टयावरंतीतिकृतः।। यस्त्वनीचैःस्वरेणोऽसि निचुंपुणः अवभृथ देवैर्देवकृतमेनोयासिषं कृतवान्।। अवनीतवान्।। किमवनीतवान्एनः पा
पंकैः सखिभूतैः देवैः किंविषयंदेवकृतं। देवविषये यत्कृतं मनुष्यविषये कृतपापंअनस्त्वहेअवभृथदेवरीरिषः पाहि रिषिर्हिंसार्थः रिषिर्हिंसायाः किंवनस्तस्यपवमीरि
वः वधात्पाहि गोपाय कथंभूतात्वधात्पुरुरावाः राआदानेवकुकर्मोपसोगसंतानदातुः संसारलक्षणात्वधात्यज्ञाडरुशब्देनरूवंतिप्राणिनेस्मिन्संस्मात्माणाः पुरुरावइति।।

×अवमर्त्यैर्मर्त्यकृतं अवनीतवांश्चमर्त्यैर्म× नु५
नुष्यकृतैः सखिभिः ससिरिवस्तैःमर्त्यकृत २

श्री
४४९
श्री

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५९०

३०२

सं ४

आपो देवता येषां ते ऽथो ते महाव्याहृतिभिः भूर्भुवः स्वः महर्जनस्तपः सत्यमिति सप्तभिः। गायत्र्या गायत्री मंत्रेणेत्यर्थः। ॐ भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि। धियो यो
नः प्रचोदयात् इति गायत्री मंत्रः॥ अस्यार्थः। तद् इति लिंगव्यत्ययेन परिणम्यते तस्य सवितुः सर्वस्य प्रसवितुः आदित्यांतर्पुरुषस्य देवस्य हिरण्यगर्भोपाध्यवच्छिन्नस्य देवस्य
वा विज्ञानानंदस्वभावस्य वा ब्रह्मणः वरेण्यं वरणीयं भर्गः शब्दो वीर्यवचनः वरुणो ह वा अभिषिषिचानाद् भर्गो पचक्राम वीर्यं वै भर्ग इति श्रुतेः। तेन हि पाप्मानं भृज्जति दहतीति भ
र्गो भर्जनेन। अथ वा भर्गस्तेजोवचनः यद्वा मंडलपुरुषो ऽहमस्मि इत्येतच्चिंतयमभिप्रेयते देवस्य देवनादिगुणयुक्तं धीमहि। ध्यै चिंतायां॥ अस्य धातोः संप्रसारणं ध्यायाम इत्यर्थः
मो निदिध्यासनं तद्विषयं कुर्म्म इति यावत्। धियो यो नः प्रचोदयात् धीशब्दो बुद्धिवचनः। कर्म्मवचनो वा बुद्धिः कर्मणि वा। यः सविता नो ऽस्माकं प्रचोदयात् बुद्धसंबोध
ने प्रकर्षेण चोदयति प्रेरयति तस्य सवितुः संबंधि वीर्यं तेजो वा ध्यायाम इति संबंधः। वाक्यभेदेन वा योजना। तत्सवितुर्वरेण्यं वीर्यं तेजो वा देवस्य ध्यायामः। यश्च बुद्धीः
प्रचोदयात् प्रेरयति अस्माकं तव ध्यायीमः सवसवितेव सर्वत्र लिंगव्यत्ययेन वा योजना। तत्सवितुर्वरेणीयं भर्गो देवस्य ध्यायामः धियो यो ऽस्माकं प्रेरयतीति। १०६। आपो हि

॥अब्देवता इमे मंत्राः प्रोक्ताः स्यात्माभिषेचने॥१०५॥ प्रणवेन ततो विप्रो महाव्याहृतिभिस्ततः॥ आत्मानं पावयेद् विद्वान् गायत्र्या च ततः क्रमात्॥

८८ ३०२॥ ८८

ष्ठेति तिसृभिः कंडिकाभिः इति शेषः। तत्र। आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन॥ महेरणाय चक्षसे॥ यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः॥ उशतीरिव मातरः॥
तस्मा अरंगमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ। आपो जनयथा च न इति मंत्रशेषः। अस्यार्थः। तृतीयपादे तच्छब्दश्रवणात्। यदो ऽध्याहारः। हे आपः याः यूयं मयोभुवः मय इति
सुखनाम सुखस्य भावयित्र्यः स्थ भवथ। सर्वप्राणिनां। छांदसः परिदृष्टिकरो हि शब्दः। ता नो अस्मान् ऊर्जे ऽन्नाय दधातन स्थापयत। यथा च वयं सर्वस्य प्रकाशो ऽभ
वेम तथा कुरुत इत्यभिप्रायः। महे महते ईरणाय रमणीयाय दर्शनाय अस्मान् दधातन इत्यनुवर्त्तते एतदुक्तं भवति। महत्त्वप्रदर्शनपरब्रह्मलक्षणं रमणीयं तद्दर्शना
कं कुरुतेति अथवा हि शब्दो यस्मादर्थे क्त्वा व्याख्याय तेन हि वेद मात्रा मात्रस्यानर्थक्य मिष्यते संभवे सति। आपो हि। आपः। हि यस्मात्कारणात् मयोभुवः ता न ऊर्जे त
न शब्दस्य पत्रमस्यां संततिस्तस्या इतो ऽस्मानन्नायेस्थापयत महते रमणीयाय च ब्रह्मसंदर्शनीयाय यो वः यश्च युष्माकं शिवतमः शांततमो रसस्तस्य भाजयत भागिनः
कुरुत। इहैव स्थितान् अस्मान् उशती रिव वशाः को लोके तत्संप्रसारे वैतद्रूपं कामयमाना इव मातरः। मातृशब्दः संबंधवचनः यथा कामयमाना मा॥ श्रीरस्तु

१५०

मी॥१०६॥ आपो हि ष्ठेति सप्तभिः पूतः संध्यावंदनं तपयं॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धि२

तरल्पुत्रस्यकल्याणेतैस्तैरथैर्निजयेयुरेवंज्ञाजयतत्तस्मान्नरंन्नलमितिद्वासेलकारस्यरेफश्छांदसः।हेआपस्तस्यशरसस्याधस्तनमंत्रया।वितस्यवोयुष्मत्संबंधिनः।अलंपर्याप्तंगमामगच्छामवयंपर्याप्तंनामतरसवि प्रये
वैतस्यंसदातमि रयिस्यक्षया।येजिन्वथक्षयनिवासइत्याद्युदात्तः।षष्ठ्यर्थेचतुर्थीयस्येतिसामानाधिकरण्याययस्याक्रतिपरिमाणभूतस्यक्षयस्यनिवासस्यएकदेशेनजिन्वथप्री तिकर्मातर्पयथप्र
चाक्रतिपरिप रिमाणंकमेणोदब्भूलादिरत्नभपर्यंतंजगत्तत्रचहेआपजनयथअलबनअस्यन्तः।नोअस्मानूनोक्रलत्वेनायानदेवत्वमाशास्यतेतिप्रसंगःअचंअचंप्र तीतिपावनेपर्वत
न्यस्तंब्र हलविष्क्रिरितिशेषःपरमितिपाठेपरमुत्लष्टं।।छ।।एतेवक्ष्यमाणाअपिमंत्राःपावनाःपाविभ्यजनकाः।इदमापइति।इदमापःप्रवहतावद्यंचमलंच यत्राभिदु
द्रानृतंयच्च शत्रीरुणंआपोमातस्मादेनसःपवमानस्यमुंचत्वितिमंत्रशेषः।अस्यार्थः।हेआपःइदपञ्चसंरूपूनंत्निमित्तपापंप्रवहतअपनयतकिंच।अवंअवद नीयंचयत्अ
भिशापादिमलं यच्चमतमलंशरीरसंलग्नंमूत्रपुरीषादिप्रसिद्धंतत्प्रवहतअपनयतयश्चाभिदुद्रोहतस्मादुहजिघांसयायदपिचाभिदुग्धवानस्मि।अस्मत्यनुच्चार्यमप्यच्छ्रेशे अभीरुणंशापत्रा
त्रीशेपयच्छपितवानस्मिअश्रेपे।अभीरुणमपराधिनंअनपराधीतिनविश्रेतीयद्वाअभिनाति त्निमर्माणियच्छउरितसतयद्वाअभीरुणंआपःमामातस्मादेनसःपापात्पवमानःसोमःवायु
अध्वरेहविष्माः८अस्यस्यः।इतिमंत्रशेषः।अस्यार्थः।लिंगोक्ताहविष्मतीर्हविष्माःसंयुक्ताः
र्मुंचत्वा।इत्थंकुरोतीति।हविष्मतीरिति।इमाआपोहविष्मा८आविवासतिहविष्मान्देवो

।।एतेतिपावनामंत्राइदमापोहविष्मतीः।।१०७।।देवीरापअपो देवाद्रुपदादिवसंज्ञकः।। ।।श्रीकाशीस्थपरमेश्वरायनमः।।

इमाआपःहविषासंयुक्ताजेयमानआविवासति।आविवासतिःपरिचरेसुयथः अमानोहविःप्रदानायपरिचरतिहविष्मानध्वरोयज्ञः।स्वशरीरनिष्पत्त्यर्थंहविष्मानस्तु
वस्तुहविःसंपन्नोस्त्विति।।१०७।।देवीरापइतिदेवीरापअपांनपाद्योवऊर्मिर्हविष्यइंद्रियावा मदिंतमइतिमंत्रशेषः।अस्यार्थः।हेदेव्यःआपःअपांनपात्संज्ञकःयोवऊर्मिःस्तरंगःहवि
ष्याहवियोग्यःय न्द्रियइंद्रियवानतीव्रस्वादुःसःवीर्यवान्मदिंतमःमदयितृतमःतंअप्याइति।प्रोदे।मधुमतीरगृभ्णन्नूर्जस्वतीराजस्वश्चितानाः।याभिर्मित्रावरुणावभ्यषिंचन्या
भिरिन्द्रम मनयन्नत्यरातीरितिमंत्रशेषः।अस्यार्थः।मधुमतीर्मधुरत्वयास्वादुरसोपेताः।मधुप्रकाःतामधुमतीरूर्जस्वतीर्विशिष्टान्नरसवती राजस्वः।राजसु
वःक्षत्रपा शिष्ट्वसवे।राजानसुवतेजनयंतीतिराजसूवः।चितानाःदेवत्वमनेनचेतयानाः।चेतयमानाःपरिदृश्यचारिण्यःअथवाजकारश्छांदसः अगृभ्णान्
गृहीतवंतः आपोविशिनष्टियाभिर्मित्रावरुणाविति।याभिर्मित्रावरुणौदेवावभ्यषिंचन्।मित्रावरुणयोरभिषेकंक्रतवंतः।याभिरिन्द्रमनयन्याभिरि इंद्रंदेवराजंअति
अरातीरदानशी लाःशत्रुसेनाअनयन्नाह्ननतीसातिक्रम्याधःकृतवान्नयन्त्वानीतवंतः।।ताआपोगृभ्णान्नितिशेषइतिद्रुपदादिसंज्ञकइतिमुमुचानःस्विन्नः स्नातोमलादिवापूतं
पवित्रेणवाज्यमापःशुंधंतुमैनसइतिमंत्रशेषः।अस्यार्थः।द्रोःपादःद्रुपदंद्रुमस्यपादःकाष्ठमयःपदःपादुकाःएकवचनमविवक्षितं।गमनसाधनत्वेनपादुकाभ्यांमुमुचानोमुच्यमानो
मुक्तोजनतयाईरणात्सूर्यःस्वेदेदेवोयजमानस्यफलदानायस्वितस्यधर्महविष्मानस्तुहविःसंपन्नोस्तु २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५९२

१०॥ अर्णव

मन्त्रभा:

नानामन्त्रा

यथा उमान्नशमना बसानेद्के शेनविमुच्यतेस्विन्नःस्वेदं प्राप्तः पुमानूतन्निह स्यर्थस्नात्मिलादि वयथामलाद्विमुच्यतेऽङ्गतंपवित्रेणेवाज्यंयथापवित्रेणपूतमाज्यंपवि द्विमुच्यतेऽएथद्वि

यतेतथाआप ःअंधत्नुमेनसः।मामायथाउपासिताआपःएनसःपापात्सकाशात्ऽअंधतु ॥ भिस्विन्नस्यछस्नान्मंगलानापादिछतःआतऽऽ विंचितोमेपापति

हलिंङ्गंधे स्तुएथकुर्वीविति॥छ॥शान्नोदेवीरिति।शान्नोदेवीरभिष्टयआपोभवंतुपीतये।शान्नोरभिस्त्रवंतुनइतिमन्त्रशेषः।अस्यार्थः।नोऽ अस्माकं

वीदिव्यःआपा अभिष्टयेअभिषेकयाभीष्टायवाशंसुखरूपाभवंतुशंय्योरभिस्त्रवंतुनः।यारोगाणांपृथक्करणेहेतोःशंसुखरूपाःसत्सआपोनोअस्मा कंनाभिस्त्रवंते

इति।आपोदेवी रितिआपोदेवीरुपस्त्रजमधुमतीरयक्ष्मायःप्रजाभ्यः।तासामास्थानादुज्जिहतामोषधयःसुपिप्पलइतिमन्त्रशेषः।अस्यार्थः।सिंधुद्वा पःआसिन्युकुमा

रीणांछहतीवि ध्नममग्नइत्सा

नंतर्यास्नकर्त्त्वे नास्विर्विवस्वते द्यो

॥शान्नोदेवीरपोदेवीरपा॰ रसवत्सपि॥१८॥रामराम॥

वीप्रजाभ्यःअत्रवि॥ भक्तिव्यत्ययःप्रजाना

मयक्ष्मायपक्ष्मा व्याधिरयक्ष्मार्थ

* मधुमतीदेवीराप उपस्रजेतिसंबंधःदेवीदेवताादिगुणसंयुक्तःमधुमतीःरसवतीःहृद्दिरूपाआपःउपस्रजनिक्षिपतासांभूमिगतानांमास्थानादपांरसंबंधितया अपांरससंएकंत

ना स्तितस्मत्रलक्ष एस्थोंसुपिप्पलाःसुपुपिप्पलंशासामोषधीनांतासुपिप्पलर्छफलपाकान्ताःओषधयःशाल्यादयउज्जिहतां॥ॐ हाउगानो॥१॥ उछितितास्र

त१ पारसमि ति॥तद्दयस॰सूर्येसं॰समाहिताअपा॰रसस्ययोरसस्तंवाग्रहामुत्तममितिमन्त्रशेषःअस्यार्थःरसःसारःसोपांवायुःएवेवाआ पारसोयाय

पवतइतिश्रुः तेः।तद्दयसंउरूगातंवमोयस्माद्वायोस्तमुद्दयसवायुस्सूर्येसंतसमाहितमित्यनयोःपदयोर्व्यत्ययोर्थसंबंधातूरस्य्सर्यसमाहितस्ततसमारोपितं स्थापितंसंतंग्र

हामीतिवक्ष्यमाणे नसंबंधःअपांरसस्ययोरसस्तंवोग्रहाम्युत्तमंाचअपांरसोवायुस्तस्यापिसारःसारःप्रजापतिःसहियज्ञलोककालाग्निवायुसूर्यऋग्यजुःसामादिवपुस्तं दयःशब्देनाहाअ

स॰

॥३०३॥ १८

॥३०३॥ १८

पेयक्ष्मभिज्ञमंत्रस्थ्यसमंव हावयःशाखावनखकःअपामसमर्वाणि कौरमःप्रजापतिरितिमन्त्रगतितामिः ॥ सकुडिगोनानाश्चरन्नितः ॥३०॥ ॥६४८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

593

मे
पुनंतुतीतिपवमान्यः पाविच्यकर्थ्यत्रचदृस्यर्थः॥ पुनंतुमापितरः सोम्यासः पुनंतुमांपितामहाः॥ पुनंतुप्रपितामहाः। पवित्रेण शतायुषेति प्रथमोमंत्रः॥ पुनंतुमांपितरः सोम्या
सः सोम्याहि सोम्याः सोमसंपादिनो वा सोम्याः सोम्याएव सोम्यासः। पितरः मांयजमानं पुनंतु शोधयंतु। पितामहाः पितुः पितरो मां पुनंतु तत्पितरः प्रपितामहाः॥
मां पुनंतु केनपुनंतु पवित्रेण पवते हेतुर्नेतेशतायुषायेन पवित्रेणपूतः शतायुर्भवति तत्पवित्रंशतायुः तेनशतायुषापवित्रेण मांपुनंतु पावनं च पापनोदनं च शु
द्धिफलग्रहणयोग्यताशुद्धिसंपादयंत्विति पुनंतु मांपितामहाः पुनंतुप्रपितामहाः। पवित्रेणशतायुषा विश्वमायुर्व्यश्नवै इतिद्वितीयोमंत्रः। अस्यार्थः पुनंतु
मामां पितामहाश्च पुनंतु शतायुषापवित्रेण पितरः पुनंतुप्रपितामहाश्च पुनंतु विश्वमायुरेतैः सर्वैर्दत्तं विश्वं सर्वमायुर्व्यश्नवै। अहं याप्तोऽहं यश्चुवैव्याप्नु
यामिति॥ अग्न आयूंषि पवस आसुवोर्जमिषंचनः। आरेबाधस्वदुच्छुनामितितृतीयोमंत्रः॥ अस्यार्थः। आग्नेयी गायत्री वैश्वानरदृष्टा हे भगवन् अग्ने नो अस्मान् प्र
ऊ१ तिआयूंषि आयुःप्रकानिकर्माणि पवसे अंतर्गतनिर्यीयपावयसे गमयसि किंच॥ आसुवोर्जमिषंचनः ईषं ब्राह्याद्दिनंदुर्जं दधिक्षीराद्युपसेचनं नोऽस्मभ्यं
आसुव अस्यतु ज्ञानीहि। आरेदूरे अवस्थितसंतं दुच्छुनां दुच्छुदोर्णयंथ्याधयश्च दुर्जनप्रकृतबाल अधंतेता न बाधस्वेत्यर्थः॥ पुनंतुमा देवजनाः पुनंतुमनसाधियः पु
नंतु विश्वाभूतानि जातवेदः पुनीहि मेतिचतुर्थोमंत्रः॥ अस्यार्थः॥ लिंगोक्तदेवत्यानुष्टुप् देवजनाः देवानुगाजनाः। मांपुनंतु पुनंतु मनसाधियः मनसाविवेकेनसंप

पुनंतुमेतिचनवपावमान्यः प्रकीर्तिताः॥ श्रीभवानीशंकराभ्यांनमः॥ श्रीरामायनमः॥ श्रीमंगलमूर्तयेनमः॥ ५॥

न्नेन मनसा संजाताधियः देवताविषयज्ञानानिकर्माणिवा॥ मांपुनंतु विश्वाविश्वानि भूतानि मां पुनंतु हे जातवेदः मांपुनीहीति आग्नेयी गायत्री। पवित्रेण पुनीहिमा
शुक्रेण देवदीद्यत्। अग्ने क्रत्वा क्रतूँ रनुरक्षतु॥ इतिपंचममंत्रः। अस्यार्थः। हे देव दीद्यतदीप्यमान आभगवन् अग्ने शुक्रेण शुद्धेन पवित्रेण मां पुनीहि इति॥
यत्ते पवित्रमर्चिष्यग्ने विततमंतरा। ब्रह्म तेन पुनीहिमामितिषष्ठोमंत्रः। अस्यार्थः। आग्नेयी ब्राह्मी च गायत्री तृतीयः पादो ब्रह्मदेवत्यः। हे भगवन् अग्ने यत्ते पवित्र
मर्चिषि परमे तेजसि अंतरामध्ये विततं तेन वयत्पवित्रं [illegible] पवनहेतुभूतं विततं मतिविस्तृतं पवित्रं तिष्ठति तेन पवित्रेण मां पुनीहि॥ ब्रह्म तेन पुनी
तुमां वेदलक्षणं यद्ब्रह्म परंयद्ब्रह्म तेन ब्रह्मणा मां पुनातु। यद्वा अर्चिषि विततंयत्पवित्रं तेन पवित्रेण अयनुद्यातेन ब्रह्मणापुनातीति। पवमानः सो अद्य नः पवि
त्रेण विचर्षणिः। यः पोता स पुनातु मेति सप्तमो मंत्रः। अस्यार्थः। सोमदेवत्या गायत्री तृतीयः पादः वायव्यः। पवमानः पूयमानः स सोमः अविघासि अहनि
नो अस्मत्पवित्रेण पवनेन च र्षणिः इष्टा हता सत्यं प्रत्यवेक्ष्यामिको मांपुनातु यः स्वभावतः पोता पावनकर्ता वायुः स मां पुनात्विति॥ उभाभ्यां देवस
वितः पवित्रेण सवेन च। मां पुनीहि विश्वतः इत्यष्टमोमंत्रः॥ ८॥ श्रीमंगलमूर्तयेनमः॥ श्रीकृष्णायनमः॥ श्रीवरदमूर्तयेनमः॥ ५॥ ५॥ लि४

४५८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

594

प. १ पर्व

अस्यार्थः। सवितृदेवत्या गायत्री हे देव सवितः पवित्रेण सवेन च। अग्ने पवित्रेण सवेनानेन योगेन चेत्युभाभ्यां पवित्राभ्यां पुनीहि विश्वतः। सर्वतो मां पावयेति। वैश्वदे
वी पुनती देव्यागाद्यस्यामिमा बह्व्यस्तन्वो वीतपृष्ठाः। तया मदन्तः सधमादेषु वयं स्याम पतयो रयीणामिति नवमो मंत्रः। अस्यार्थः। वैश्वदेवी विश्वे
देवी विश्वे देवस्यास्युराकं पुनती पावमानं कुर्वाणां देवी देवतारूपा आगात्। आगताय स्वांदे यांइमा बह्व्यस्तन्वः बहुशुरीराणि वीतपृष्ठाः विगता परम
भागाः निरंतरधाराबध्वः संत्विलया सुराकुंभ्या देव्या मदंतः सोमः मोदमानाः सधमादेषु सह माने षु सहहर्षप्राप्तिस्थानेषु वयं रयीणां धनानां पतयः स्या
म भवेम यज्ञमानो जुहोतीति॥ ततो घमर्षणमिति॥ ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत। ततो रात्रिरजायत। ततः समुद्रो अर्णवः। समुद्रादर्णवादधि सं
वत्सरो अजायत। अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी॥ सूर्याचंद्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्। दिवं च पृथिवीं चांतरिक्षमथो स्वः॥ इत्यघमर्षण
मंत्रः। अस्यार्थः। ऋतं च सत्यमिति परब्रह्मोच्यते तथा च श्रुतिः॥ ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति। आसीदित्यध्याहार्यं तदयमर्थः। ऋतं च सत्यं चा
सीत् परब्रह्मासीदेतेन महाप्रळयावस्था प्रतिपादिता। महाप्रळयसमये केवलं ब्रह्ममात्रमासीदित्यर्थः। ततो महाप्रळयावस्थायामेव रात्र्यजायत॥ रा

२०४॥ ततोऽघमर्षणं जप्त्वा द्रुपदां ततो जपेत्॥१०९॥ प्राणायामं च विधिवदघध्वांतनिर्जपेत्। प्रणवं त्रिर्जपेद्वापि विष्णुं वा संस्मरेत्सुधीः॥११०॥ ॥२०४॥
स्नात्वैवं वस्त्रमापीड्य शुक्लीयाद्धौतवाससी॥ आचम्य च ततः कुर्यात्प्रातःसंध्यां कुशान्वितां॥१११॥ यो न संध्यामुपासीत ब्राह्म
णो हि विशेषतः॥ स जीवन्नेव शूद्रः स्यान्मृतः श्वा जायते ध्रुवं॥११२॥ संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु॥ यदन्यत्कुरुते
कर्म न तस्य फलभाग्भवेत्॥११३॥ ॥श्री॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्रिः समुत्पन्ना किंबळमंधकारमयमासीदित्यर्थः। तथा च स्मृतिः। अप एव ससर्जादौ विभिः किं भूतात्तपसः अभीद्धात् अभितः सर्वतो भावेन समिद्धात् ला
प्रळयसमये पिहत्कृत्वदहृष्टं प्रवर्तितत्तः समुद्रादर्णवाद्धाता स्रष्टा अजायत। किं भूतः मिषतः प्रकटीभवतो विश्वस्य वशी प्रभुः। महाप्रळये वि
लुप्तस्य जगतो निर्माणे प्रभुः इत्यर्थः। स धाता यथापूर्वं यथाक्रमं सूर्यचंद्रमसावकल्पयत्। किं भूतौ। अहोरात्राणि विदधत् कुर्वाणौ। ततः सू
र्यचंद्रयोरुत्पत्त्यनंतरं संवत्सरो अजायत। सूर्यचंद्रोत्पत्तौ रात्रिदिनविभागकल्पनया संवत्सरः सृष्टः। अथानंतरं दिवं स्वर्गं पृथिवीं महीमंतरि
क्षमाकाशं स्वर्नक्षत्रलोकोपरिस्थितं स्वर्गलोकं स एव धाता अकल्पयत्। चराचरात्मकसकललोकं स एव सृष्टवानिति रूपदामिति प्रतीकग्रह

याज्ञवल्क्य ॥२०४॥

४५४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कथापनप

चतुःसूक्तिमिति ॥ नाभीहतस्य सप्रथाः सनो विश्वायुः सप्रथाः सनः सर्वायुः सप्रथाः अपद्वेषो अपह्वरोऽन्यव्रतस्य सश्चिमेति मंत्रशेषः ॥ अस्यार्थः ॥ चतुःसू
क्तिर्दिशो मघवानीरस्य स्व कपः कोणेषु चतुःसूक्तिर्यश्च नाभिर्नहनं कृतस्य सप्रथाः अभ्यासे भूयासमर्थं मन्यं तत्समासादद्यापद्वेष अपगच्छतु द्वेषोऽस्मात्
वीतरागाः स्यामेति भावः अपह्वरः भर ज्वलः चलने अपगच्छतु चलनमस्मात्तः जनी व्याजायते इत्यस्ते तच्चलनमभिप्रेतं अन्यव्रतस्य सश्चिम अन्य
व्रते कर्मण्ययस्य मनुष्य कर्मणः सकाशाद्वाचीनु ग्रहात्सकसत थोकः ॥ तस्य कर्मत्वयं सेवामहे ॥ साधुयप्रामाः संत इति ॥ गायत्रीमिति ॥ शिरसा सार्द्धं ॥
आपो ज्योतिरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोमित्यनेन सहसंहितामित्यर्थः सप्तव्याहृतयो भूरादयः एवं प्रथमं यस्यास्तां ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः
ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यं ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥ धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ॐ आपो ज्योतिरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोमिति एवं भू

प्रणवं प्रागिहैवास्य ततो दद्यात्कुशासनं ॥ चतुःसूक्तिमिमं मंत्रं पठित्वा नान्यदिच्छता ॥७४॥ प्राक्कुरवो बद्धचूडो वा पुनः पवि
त्रैरुदङ्मुखः ॥ प्रदक्षिणं स्वमध्यपूर्क्ष प्राणायामं समाचरेत् ॥७५॥ गायत्रीं शिरसा सार्द्धं सप्तव्याहृतिपूर्विकां ॥ त्रिर्जपेत्सहदनौं॥
कारः प्राणायामः स उच्यते ॥७६॥ प्राणायामांश्चरन्विप्रो नियम्यं ह्रियमानसः ॥ अहोरात्रकृतैः पापैर्मुक्तो भवति तत्क्षणा व४
त् ॥७७॥ दशद्वादशसंख्या वा प्राणायामाः कृता यदि ॥ नियम्य मानसं तेन तदा तप्तं महत्तपः ॥७८॥ सव्याहृतिप्रणवकाः प्रा
णायामास्तु षोडश ॥ अपि भ्रूणहनं मासात्पुनंत्यहरहः कृताः ॥७९॥ यथा पार्थिवधातूनां दह्यंते मथनान्मलाः ॥ तथेंद्रियकृ
ता दोषा दह्यंते प्राणसंयमात् ॥८०॥ एकेसंख्यास्य विधिवद्ब्राह्मणां यत्पूर्ववत्कृतं ॥ प्राणायामैर्दहेद्दोषान्स्वकं चेष्टदुपाप्यते ॥
॥८१॥ वेदादावप्यनं सर्वं प्रणवे प्रतिष्ठितं ॥ ततः प्रणवमभ्यस्येद्वेदादि वेदजापकः ॥८२॥ प्रणवेनि सेपुकोस्य समस्तु व्याहृतिष्वपि ॥
त्रिपदा या तु गायत्र्यां न जपं जायते क्वचित् ॥८३॥ एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परं तपः ॥ गायत्र्यास्तु परं नास्ति पावनं [illegible] कल शोऽब्रवीत् ॥८४॥

गां गायत्रीं त्रिः वारत्रयं जपेत् सोऽयं दशोंकारेण सहितो वा यं प्राणायामः स उच्यत इत्यर्थः ॥७६॥ एनहनं गर्भहंतारं कोष्ट ब्राह्मणहंतारं वा दहंको दहकर्तृभिरिति
शेषः ॥ धामनादग्निसंयोगात्स्यूल्यं तेनास्यं ते प्राणायामकृत्यमिरिति शेषः ॥ प्राणसंयमात् प्राणायामात् ॥ वेदादिरूप नाक्षयं सर्वं तस्मात् प्रणवे प्रतिष्ठितं तत
स्तस्मादिदं नाथकं प्रस्यावे मस्यदेत् ॥ कथं भूतं वेदादि वेदादेः कारणं ॥ तथा चोक्तं ॐकार प्रभवावेदा ॐकार प्रभवाः स्वराः ॥ ॐकार प्रभवं सर्वं त्रैलो
क्यं सचराचरमिति ॥ जपावहे हेतुमाह ॥ एकाक्षरमिति एकाक्षरं प्रणवं ऊं ति ष्ठन्तरायनात् ॥ अपवापर्वं संध्यायां तिष्ठन्तं ऊं ध्वं तिष्ठन्तेः गां कुर्वन्नित्यर्थः ॥
॥८५॥ ॥

५५५

गायत्र्यप्यासमात्र॥गायत्रीमात्रसारः।जितेंद्रियः स्तुयेत्रितःतथाचमनु।गायत्रीमात्रसारोपिवरंविप्रःसमाहितः।नायंत्रितस्तुवेदोपिसर्वाशीसर्वविक्रयी॥३४॥
उपदेश्याःप्रातःकालोपस्थायाःदेव्याःगायत्र्याः।सूर्यश्चेतीति।सूर्यश्चमामन्युश्चमन्युपतयश्चमन्युकृतेभ्यःपापेभ्योरक्षंतांयद्रात्र्यापाप
मकार्षंमनसावाचाहस्ताभ्यांपद्भ्यामुदरेणशिश्नाह रात्रिस्तदवलुंपतु यत्किंचदुरितंमयिइदमहंमाममृतयोनौसूर्येज्योतिषिजुहोमि
स्वाहेतिमंत्रशेषः।अस्यार्थः।मामांरक्षंतां।केसूर्यश्चतथामन्युश्चमन्युपतयश्चकेभ्यःपापेभ्यः।किंकृतेभ्यःमन्युकृतेभ्यःअसांगयज्ञकृते
भ्यः।तथामन्युपतयोयज्ञपतयोमन्युःक्रोधःक्रोधपतयइंद्रियाणिकोधकृतेभ्यःपापेभ्यः।क्रोधोरक्षतामिति।किंनुकंस्यात्।समेताहरा

यद्राक्षकृतेपापंमनोवाक्कायकर्मभिः॥आसीनःपश्चिमांसंध्यांतत्प्राणायामैर्हरेत्॥१२६॥पूर्वांसंध्यांउपस्तिष्ठन्सावि
त्रीमार्कदर्शनात्॥ पश्चिमांतुसमासीनःसम्यगृक्षविभावनात्॥१२७॥ पूर्वांसंध्यांजपंस्तिष्ठन्नैशमेनो व्य
पोहति॥पश्चिमांतुसमासीनोमलंहंतिदिवाकृतं॥१२८॥नोपतिष्ठतुयःपूर्वांनोपास्तेयस्तुपश्चिमां॥सशूद्रवद्ब
हिःकार्य्यःसर्वस्माद्द्विजकर्मणः॥१२९॥अपांसमीपस्नोमायां नियतःकर्मसमाचरेत्॥सावित्रीमप्यधीयीतगत्वारण्यं
समाहितः॥१३०॥ग्रहोत्कृगुणायस्मात्संध्याबाह्यरूपसंस्थिता॥गायत्र्यप्यासमात्रोपि वरं विप्रोजितेंद्रियः॥१३१॥त्रिवे
दोपिचलोमानुसर्वभुक्सर्वविक्रयी॥सवितादेवतायस्यामुखमग्निस्त्रिपाच्चया॥१३२॥विश्वामित्रोऋषिश्छंदोगाय
त्री सा विशिष्यते॥गायत्रीमुपसिध्यायेल्लोहितांब्रह्मदेवतां॥१३३॥हंसारूढांमहावर्णारक्तांस्रगनुलेपनां॥अक्ष
स्वरूपामभयदामक्षमालावलंबिनीं॥१३४॥व्यासर्षिर्यास्तुयमानांछंदसानुष्टुभाग्नुतां॥एतद्यानानुपदेश्यानै
मे शानिव्यपोहति॥१३५॥ ।सूर्यश्चेतिचमंत्रेणस्यादाचमनमुत्तमं॥आपो हिष्ठेतितत्स्थलेमार्जनंतु ततश्चरेत्॥१३६॥

क्रोधोमास्त्ववहितियेनाहमकार्यंकरोमीति॥किंचयत्पापंयद्रात्र्याकार्षंकेनमनसावाचाहस्ताभ्यांपद्भ्यामुदरेणशिश्नाशिश्नेनप
त्पापंअहार्दवसोवलुंपतुरवंडपतुयाहीचिन्मापिसदास्थितदुरितंपापंतदिदमहंसूर्येजुहोमिकिंस्वतेज्योतिषिहृत्कमलमध्यस्थितप्रका

७०५॥ ॥३०५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

597

६४

ब्राह्म्यस्नानमाह॥भूमाविति द्वाभ्यां॥भूमाविति श्लोकगतं पदत्रयं स्वयमेव व्याचष्टे।भूमिशब्देनेति।वारुणादीति।इदं भूमावित्यादिनोक्तं ब्राह्म्यं स्नानं वारुणादि इत्यादि[illegible]नापं
च स्नानासरं भिन्नपरं चेत्यन्वयः।तत्र वारुणं जलजं।आग्नेयं अग्निहोत्रविभूतिजं।वायव्यं वायुनानीयमानगोरजोजं।ऐन्द्रं अंबु विना ऐरावतकरोत्क्षिप्तं वारिजं।मात्रं मृन्मयं मन्त्रजं वैदिक
मन्त्रजं वा।तथा चोक्तं।मान्त्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च।वारुणं मानसं चैव सप्तस्नानं प्रकीर्तितमिति।तत्र भौमं मृदालेपनं तिलकादिधारणमिति यावत्।दिव्यमैन्द्रं।मानसं स
गुणनिर्गुणभेदेन हरिहरयोश्चिंतनं।तथा च ब्राह्म्यादपि स्नानान्मानसं स्नानमधिकमिति द्विति भवति।यद्वा भूमाविति श्लोकद्वयं मार्जनविशेषपरं।तदा वारुणादिरित्यस्यायमर्थः।वारु
णादिपंचस्नानादिषूपलक्षणं भौमस्नानादपि ब्राह्म्यस्नानं यदि परं भिन्नं परं श्रेष्ठं चेत्यर्थः।अस्मिन्पक्षे ब्राह्म्ये मानसमेव तत्स्नातीति।ब्राह्म्यस्नानेनेति।१४०॥ ॥रामरामरामराम

५४

॥भूमौ शिरसि चाकाशे आकाशे भुवि मस्तके।मस्तके च तथाकाशे भूमौ च नवधा क्षिपेत्।१३७।भूमिशब्देन चरणावाकाशं हृदयं स्मृतं।शिरस्येव शि॥
॥रःशब्दो मार्जने कुरुद्वह तः।१३८।वारुणादपि चाग्नेयाद्वायव्यादपि चेंद्रतः।मंत्रस्नानादपि परं ब्राह्म्यस्नानमिदं परं।१३९।ब्राह्म्यस्नानेन यः।
॥स्नातः सबाह्याभ्यंतरः शुचिः।सर्वत्र चार्हतामेति देवपूजादिकर्मणि॥१४०॥नक्तंदिनं निमज्ज्याप्सु कैवर्ताः किमु पावनाः।शतशोऽपि तथा स्ना॥
॥ना न शुद्धा भावदूषिताः॥१४१॥अंतःकरणशुद्धा ये तान्विभूतिः पवित्रयेत्।किं पावनाः कुसंति रासभा भस्मधूसराः॥१४२॥सस्नातः स॥
॥र्वतीर्थेषु सर्वमलविवर्जितः।तेन क्रतुशतैरिष्टं चेतो यस्येह निर्मलं॥१४३॥तदेव निर्मलं चेतो यस्यास्तां तन्तुते स्पृणु॥विश्वेशश्चेत्प्रसन्नः स्या
॥त्तदा स्यान्नान्यथा क्वचित्॥१४४॥तस्माच्चेतो विशुद्ध्यर्थं काशीनाथं समाश्रयेत्।तदाश्रयेण नियतं संक्षीयंते मनोमलाः॥१४५॥सक्षीणमा
॥नसमलो विश्वेशानुग्रहात्स्मरात्।इदं शरीरमुत्सृज्य परं ब्रह्माधिगच्छति॥१४६॥विश्वेशानुग्रहे हेतुः सदाचारो मतो नृणां।श्रुतिस्मृतिभ्या
ह्रदितस्मात्तमनुसंस्थयेत्॥१४७॥कृपालुता तु ...समाहा
प्रशान्तिमान्कुर्यात्... ॥१४८॥

थं २

ननु वारुणाग्नेययोरेव श्रेष्ठत्वं प्रतिभाति प्रायशः सर्वैः क्रियमाणत्वादित्याशंक्य निराकरोति नक्तमिति द्वयेन रासभाः गर्दभाः।एवं स्थिते फलितमाह सस्नात इति।तदितक्रथं स्यादित्या
कांक्षापूर्वकं सहेतुकमाह तदेवेति समाश्रयेत् चिंतयेत्।तदाश्रयेण तद्ध्यानेन मनोमलाः कामादयः।ननु विश्वेशानुग्रह एव कुतः स्यात्तत्राह।विश्वेशानुग्रह एवेति।सैतं दाचारं द्रुपदा।मिति
मंत्रं चेति मंत्रद्वयं सर्वमेव व्याख्यातं द्रुपदामिति प्रतिकतपाएकदेशग्रहणं त्रिप्रायेण॥ ॥१४७॥ हरे कृष्ण हरे कृष्ण हरे कृष्ण हरे हरे॥ हरे राम हरे राम हरे राम ममोस्मृते॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

598

६१

इममेवकरणेति।मंत्रमाचार्याइति केचित्परेआचार्याःत्वारख्येनअंतश्चरसीत्याचमनमंत्रः।इच्छतीतिमंत्रशेषः।इममेववक्ष्यमाणंमंत्रमुक्त्वाआचमनंकुर्यादित्यत्रहे
तुमाह।।आचार्याइतिमंत्रमेवदर्शयति।अंतश्चरसीत्येकचान्वयः।गुहायांबुद्धौसविश्वतोमुखःसर्वतोजानननःरसआनंदः।अमृतषट्कारइतिमंदेहतामदेहरा
क्षसता।अफलेइतिच्छेदः।उद्वयंतमसस्परीति।अनुस्वारआर्षः।प्रतीकान्तिप्रायेणवाउद्वयंतमसस्परिस्वःपश्यंतउत्तरंदेवंदेवत्रासूर्यमगन्मेतिमंत्रशेषः।अस्यार्थः।लह
यं तमसःपरितमःप्रचुरादस्माल्लोकात्तमसःपाप्मनोवापरिउपरिस्वःस्वर्गलोकेदेवत्रादेवेषुउत्तरंदेवंदेवतादिगुणयुक्तंउत्तमंसर्वज्योतिर्भ्यउत्तमंत्र मंत्ररूपंतमस्सूर्यम
र्वप्रेरकंपश्यंतःआस्त्रदृष्ट्यासाक्षात्कुर्वंतःसूर्यंज्योतिःउत्तमगन्मवदंतास्मेति।उदुत्यमिति।उदुत्यंजातवेदसंदेवंवहंतिकेतवः।दृशेविश्वायसूर्यमितिमंत्रशेषः।उदित्युपसर्गः

निमज्याप्सुचयोविद्वान्जपेत्त्रिरघमर्षणं।।यथाश्वमेधावभृथस्तस्यस्यान्नतथाध्रुवं।१५१।जलेवाप्यस्थलेवापियःकुर्यादघमर्षणं।तस्याघौघोविनश्येतयथासूर्योदये
तमः।।१५०।इममंत्रंततश्लोकाकुर्यादाचमनंद्विजः।।आचार्याःकेचिदिच्छंतिशाखाभेदेनचापरे।।१५१।।अंतश्चरसिभूतेषुगुहायांविश्वतोमुखः।त्वंयज्ञस्त्वंवषट्कार
आपोज्योतीरसोमृतं।१५२।।गायत्रीशिरसाहीनांमहाव्याहृतिपूर्विकां।।प्रणवाद्यांजपित्वातुक्षिपेदंजलित्रयं।।१५३।।तेनवज्रोदकेनाशुमंदेहानामराक्षसाः।।
सूर्यारयःप्रलीयंतेलावज्रहताद्रवा।।१५४।।विनश्यंतःसहायार्थंयोद्विजोनांजलिंत्रयं।।क्षिपेन्मदेहनाशायसोपिमंदेहतांव्रजेत्।।प्रातस्तावज्जपस्तिष्ठेद्यावत्
यस्यदर्शनं।।उपविष्टोजपेत्सायमृक्षाणामाविलोकनात्।।१५६।।कालेलोपेनकर्तव्योद्विजेनस्वहितेप्सुना।।अर्धोदयास्तसमयेतस्माद्ज्योदकंक्षिपेत्।
१५७ विधिनापिहितासंध्याकालातीताफलाभवेत्।।अयमेववहिष्ठातोवंध्यास्त्रीमैथुनंयथा।।जलंवामुकरेछलाद्यासंध्याचरिताद्विजैः।वृषलीसा
परिज्ञेयारक्षोगणमुदावहा।।१५९।।उद्वयंतमुदुत्यंचचित्रंदेवेतिनत्सूर्यं।तच्चक्षुरित्युपस्थानंमंत्राब्रह्मस्यसिद्धिदाः।१६०।। ।।रामरामरामरामराम।। ।।

इइतिचनिपातःतत्स्वरूपंसमितिसंजातवेदसंजातंजातंवेत्ति।विंदयतीतिजातवेदाःतंजातवेदसंसर्वज्ञंदेवंदेवनादिगुणयुक्तंचित्तीजातकेतवःप्रज्ञातानात्मकाअसंख्या
तारश्मयउद्वहंतिदृशेविश्वायविश्वस्यसर्वजगतःदृशेदर्शनायसर्वलोकस्यदर्शनादिव्यवहारसिद्ध्यर्थंवहंतिउद्वहंतीतिसंबंधः।इति।चित्रंदेवेति।चित्रंदेवानामुद्गाद
नीकंचक्षुर्मित्रस्यवरुणस्याग्नेः।आप्राद्यावापृथिवीअंतरिक्षंसूर्यआत्माजगतस्तस्थुषश्चेतिमंत्रशेषः।अस्यार्थः।चित्रमितिक्रियाविशेषणं।चित्रंविचित्रंयथा
भवतितथाउदगात्।आ अर्थेहिस्वकीयेनज्योतिषाभासीर्वृतमौहत्वान्येषांचज्योतिषांज्योतिरादायगच्छसीतिचित्रंविचित्ररूपंदर्शनायउदगात्।।देवानांरश्मी

श्री ३ २१ म१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

599

हि१

मेलेक्षंव स्वकीयेन प्रकाशेन आसमंतात् आप्राः पूरतस्य पर्यपः आप्रात आशूरिनत्वात् सूर्योदये हि रूपादयो भिव्यज्यंते॥ कावश्यापि विशिष्टक्रियाहेतुत्वं प्रमुमानानीव
विशिष्टक्रियावें देवानां वा विशिष्ट [illegible] पूजाविषयत्वमित्यादिकं सर्वं सूर्योदयापत्ते रित्यर्थः स एव सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषः अस्य जगतः गच्छतीति जगत् तस्य जगतो जंगमस्य तस्
स्थुषः स्थितिशीलस्य स्थावरस्येत्यर्थः सर्वप्रेरको जगतामात्मा भगवानात्मीयप्रसंगात्सम्भूतः परमात्मेदं दृष्ट्वा सूर्य्यस्तु यत्तेइति तत्सवितुरुसमित्यस्मात्परा॥ तच्चक्षुरितितच्चक्षुर्द
वहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत्॥ पश्येमशरदः शतं जीवेमशरदः शतं शृणुयामशरदः शत मितिमंत्रशेषः॥ अस्यार्थः॥ तच्चक्षुरित्यादित्यात्मकं चक्षुर्देवहितं देवेन हितं देवेन
भगवता हितं प्रतिष्ठितं देवेभ्यो वार्थाय हितं पुरस्तात् प्राच्यां दिशि शुक्रं पापाभिरसंस्पृष्टं उच्चरत् उदेति पश्येम सर्वाणि पुरुषार्थसाधनानि शरदः शत मिति वक्तुका कंजीवेम शरा

स१ वा२ प१

सहस्रकृत्वो गायत्र्याः शतकृत्वोथवा पुनः॥ दशकृत्वोप्यदेव्येवकुर्यात्सौरीमुपस्थितिं॥१६१॥ सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावरां॥ गायत्रीं यो जपेद्विप्रो नस पापैः प्रलि
प्यते॥१६२॥ विभ्राडित्यनुवाकं वा सूक्तं वा पौरुषं जपेत्॥ शिवसंकल्पमथ [illegible] ब्राह्मणं मंडलं तु वा॥१६३॥ एतानि वोपस्थानानि [illegible] प्रीतिकराणि च॥ रक्त वि२
चंदनमिश्रास्सिरक्तैः कुंकुमैः शुभैः॥१६४॥ वेदोक्तैरागमोक्तैर्वा मंत्रैरर्घ्यं प्रदापयेत्॥ अर्चितः सविता येन तेन त्रैलोक्यमर्चितं॥१६५॥ अर्चितः सविता स्तू
तेस्तुता नृपस्तु वसूनिव॥ व्याधीन् हरेद्ददात्यायुः पूरयेद्वांछितान्यपि॥१६६॥ अयं हि रुद्र आदित्यो हरिरेष दिवाकरः॥ रविर्हिरण्यगर्भोसौ त्रयीरूपो यमर्यमा॥१६७॥

न१

रदः शतं शतसंवत्सरपर्यंतमिति शृणुयामश्रीभगवन्माहात्म्यप्रख्यापकादीनीति॥ शरदः शतकल्पं शृणुयामेति॥१६०॥ सहस्रकृत्वः सहस्रवारान्॥ एवमग्रेपि दशशब्दो विकृ
ल्पार्थः सौर्युपस्थितेः फलमाह॥ सहस्रपरमां दशशतजपेन उत्तमां॥ शतवारजपेन मध्यमां दशवारजपेन अवरां लघ्वीं॥ विभ्राडिति विभ्राड्बृहत्पिबतु रित्यादिवनुवाकं
वा जपेत्॥ पौरुषं सूक्तं सहस्रशीर्षेत्यादि षोडशर्चं जपेद्वा॥ शिवसंकल्पीयजज्जाग्रतेति॥ षड्रूचं वा जपेत् मंडलब्राह्मणं यदेतन्मंडलमितिचयो [illegible] शालिकं डिकात्मकं वा जपेत्॥ एते
बांस्वरूपं संहितादौ व्याख्यानं च ज्ञुवदगुणा विख्यादोऽर्घ्यं एवमग्रेपि वेदोक्तैः हंसः शुचिषदित्यादिभिरागमोक्तैः एहिसूर्यसहस्रांशो इत्यादिभिः अयं हीति अयमादित्यो रुद्रः एषा दिवाक
रो हरिः असौ रविः हिरण्यगर्भः तस्मादयमर्यमात्रयीरूपो रुद्रो हरिः नमो पावकमूर्तिः नमः सवित्र इति॥१६७॥ हरे राम हरे राम हरे राम हरे हरे॥ राम कृष्ण राम कृष्ण रामः॥छ

९९॥ क३ ट२ रो२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१०५२ ॥

धर्म १

यत्र एवमनेन स्वेष्टविलि ॥ अन्वारब्धेन सव्येन दक्षिणहस्ते संलग्नेन वामेन हस्तेन तर्पयेत् ॥ विनायकानुद्दंडवक्रध्वज विनायक विघ्नराज महागणपतीन् ॥ ... यज्ञोपवीती निवीती दक्षि
ण्यां स्कंधस्थेना यज्ञोपवीतीना ॥ निवीत तर्पणस्य निषेधमाह ॥ स्वावितीति ॥ नन्दपादादिक प्रसिद्धमवमाह ॥ यदीमि ॥ वमुद्दरीति ॥ यमाय धर्मराजाय मृत्यवे वान्तकाय वैवस्वताय कालाय

न २

सर्वभूतक्षयाय ॥ ब्रह्मा विष्णु महेश्वरः ॥ इंद्रादयो खिलाद्देवा मरीच्यादिमहर्षयः ॥ १६८ ॥ मानवा मनुमुख्याश्च सोमपाद्याः पितामहाः ॥ रवेसर्वावि
धायेत्थं ननस्तर्प्पणमाचरेत् ॥ १६९ ॥ दर्शान्नग मर्पानादाय वसप्रपवबा ॥ मायानुसमुत्ता न क्रुत्नानु द्विजोदक्षिणापाणिना ॥ १७० ॥ अन्वारब्धे
न सव्येन तर्प्पयेत्तषडिनायका ॥ ब्रह्मादीन खिलान्देवान् मरीच्यादीन् मुनीश्वरान् ॥ १७१ ॥ स्वपिवादीन्मनुष्यांश्च निवीती तर्प्पयेद्यवैः ॥
अंगुष्ठद्वयमध्ये मुक्ताद्दर्भानुदक्षेनु द्विजः ॥ १७२ ॥ कव्यवाडनलाद्रीश्च पितृन्दिव्यांश्च तर्प्पयेत् ॥ प्राचीनावीतिको दैवीर्हि गुणैः स्तिलै
मिश्रितैः ॥ १७३ ॥ स्वौ मुक्ते न्यादश्यां मनस्यानि शिशिमध्ययोः ॥ श्रेयोर्थी लग्नोजीलुनकुर्यात्तिलतर्पणं ॥ १७४ ॥ यदि कुर्यात्तिलैः कुर्यात्तु
त्कैरेवति कैः कतीं ॥ वलुद्दशायमोनृपश्चात्तर्प्ययेत्तामडवरन् ॥ १७५ ॥ ततः स्वगोत्रमुच्चार्य तर्प्पयेत्स्वपितृन्मुदा ॥ स्वयज्ञानुनिपातेन
पितृतीर्थेन वाग्यतः ॥ १७६ ॥ एकैकमंजलीदेवानृद्वौ द्वौ तु सनकादिकान् ॥ पितरस्त्रीनुपूर्व्वा छंनिस्त्रिणिमध्यप्रजापतेः ॥ १७७ ॥ मध्ये गुष्ठप्रदे
शिन्योः पित्र्यं तीर्थं प्रचक्षते ॥ नवर्व्वमुच्चरन्नविद्वान्विदध्यात्पितृतर्पणं ॥ १७९ ॥ उदीरतामंगिरस आयंतुन इतीयृचं ॥ ऊर्ज्जं वहन्तीपितरस्य स्वधा
यिभ्यस्ततः पठेत् ॥ १८० ॥ येचेह पितरस्तद्वन्मधुवातादितित्यृचं ॥ नवं सेनरश्मी ... पठन्मिवेज्ञलं मुखि ॥ १८१ ॥ आब्रह्मस्तंबपर्यंतं देवर्षिपितृमा
नवाः ॥ तृप्यंतु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः ॥ १८२ ॥ अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनां ॥ आब्रह्मभुवनाल्लोका दिदमस्तु तिलोदकं ॥ १८३ ॥
येवास्माकं कुले जाता अपुत्रागोत्रिणो मृताः ॥ सर्वे ते तृप्तिमायांतु वस्त्रनिष्पीडनोदकैः ॥ १८४ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

सर्वभूतक्षयाय च ॥ औदुंबराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ॥ वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः इति ॥ १७५ ॥ ... नांगुष्ठदेशिन्योर्मध्येन ॥ दैवादितीर्थान्याह अंगुल्यग्र इति साईन ॥ पितृतर्प
णमंत्रानाह ॥ नवर्चमिति ॥ नवर्च मेवाह उदीरतामिति पादोन द्वयेन ॥ उदीरतामिति संकौंडिका अंगिरसमिति आयंतु न इति ... ऊर्ज्जं वहन्तीरिति ... पितृभ्यः स्वधायिभ्य इति ... येचेह पितर इति ... मधुवाता

मो १   ति १   स्व: ११ ... अन्यग्रे भवेद्वैदमार्जमुल्लि ... ति १ मत्स्कं ॥ ब्राह्मणं ... ७ ॥

शानम:

इति ... ॥ १८ ॥
३०९ ॥
१८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

600

601

स्था १

उपसंहरतिप्रातः हसीमितिप्रातःस्नानावाप्तौ प्रसाहः अथवोतिप्यसरासणवास्मिकां पचनाग्नेवैश्वदेवार्थमाग्निनी ॥ वानरिरांबी:स्मल्लावल्लहाइतिगौडेप्रसिद्धाः कोद्रवान् कोर
हसकान्माषान्श्यातान्कलायान्सस्मान्वाटुलान्इतिप्रसिद्धान्चणकान्हीरमंथकान्पक्वान्सर्वलक्षणसंयुतान्लवणसंयुतंसर्वपक्वान्नंसिद्धमन्नंसृजेदिसर्थः ॥१९५॥

अग्निकार्यंततःकृत्वावेदाभ्यासंततश्चरेत् । अभ्यासःपंचधाख्यातस्वाकारोर्थविचारणं ॥१८५॥ अभ्यासश्च जपश्चापिशिष्येभ्यःप्रतिपादनं ॥ लब्धस्यप्रतिपालार्थं
मूलब्धस्यचसिद्धये ॥१८६॥ दातारमुपयायादौ राजानंचवर्धयेत् ॥ प्रातः हसीमदंतेषु द्विजातीयद्विजोत्तम ॥१८७॥ अथवाप्रातरुत्थायकृत्वावश्यकमेवच ॥
शौचाचमनमादायभक्षयेद्दंतधावनं ॥१८८॥ वेदाभ्यासंतथाग्नित्रातःसंध्यासमाचरेत् ॥ वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणिविविधानिच ॥१८९॥ अध्यापये
च्छिष्यान्हितान्मेधासमन्वितान् ॥ उपेयादीश्वरंवाप्ययोगक्षेमार्थसिद्धये ॥१९०॥ ततोमध्याह्नसमयेप्रवृत्तंस्नानमाचरेत् ॥ स्नात्वा
माध्याह्निकींसंध्यामुपासीतविचक्षणः ॥१९१॥ नवयौवनभिन्नांगींशुद्धस्फटिकनिर्मलां ॥ त्रिष्टुप्छंदःसमायुक्तांसावित्रींरुद्रदेवतां ॥१९२॥
कश्यपर्षिसमायुक्तांयजुर्वेदस्वरूपिणीं ॥ व्यक्षरांवृषभारूढांभक्ताभयकरांपरां ॥१९३॥ देवतापीर्तिज्याथनैत्यिकंविधिमाचरेत् ॥ पचनाग्निं
समुज्वाल्यवैश्वदेवंसमाचरेत् ॥१९४॥ निष्पावान्कोद्रवान्माषान्कलायांश्चणकान्सृजेत् ॥ तैलपक्वंचपक्वान्नंसर्वलक्षणयुक्सृजेत् ॥१९५॥ आढ
कीश्चमसूरांश्चवर्तुलानवराटांस्तथा ॥ भुक्तशेषंपर्युषितंवैश्वदेवेविवर्जयेत् ॥१९६॥ दर्भपाणिःसमाचम्यप्राणायामांविधायच ॥ एषोदेवीतिमंत्रेण
पर्युक्षणंसमाचरेत् ॥१९७॥ प्रदक्षिणंचपर्युक्ष्यत्रिःपरिकम्यवैकुशान् ॥ एषोहदेवमंत्रेणकुर्याद्दिक्षुमुखं ॥१९८॥ वैश्वानरंसमभ्यर्च्यसा
ज्यपुष्पाक्षतैःसह ॥ भराघाःस्वाहुतीस्तिस्रःस्वाहांताःप्रणवादिकाः ॥१९९॥ ॐभूर्भुवस्वःस्वाहेतिविप्रोदद्यात्तथाहुतिं ॥ तथादेवकृतस्याग्नेः
कों गुरुपाच्छपडहुती ॥२००॥ यमायदद्यादेकांचतथास्विष्टकृतीद्वयं ॥ विश्वेभ्यश्चापिदेवेभ्योभूमौदद्यात्ततोबलिं ॥२०१॥ सर्वेभ्यश्चापिभूतेभ्यो
भ्योनमोदद्यात्तदुत्तरे ॥ तद्दक्षिणेपितृभ्यश्चप्राचीनावीतिकोददेत् ॥२०२॥ निर्णेजनोदकात्रैवेईशान्यांयक्ष्मणोर्पयेत् ॥ ततोब्रह्मादिदेवेभ्यो ततो

आढकीतुवरा ॥ मसूरान्सूक्ष्मकलापसदृशान्रक्तवर्णान्वर्तुलान्स्थूलकलापान्वराटबर्बटीतिप्रसिद्धान् ॥ एषोदेवीत्यृग्भिर्नारसादिमंत्रेणपर्युक्ष
णमभ्युक्षणमंत्रपूर्वकंजलेनाग्निवेष्टनंवासुसमुखंतृतीयरेखापर्यंकाद्दिस्यापितमग्निंमुखादेवमनसःमुखोभवेसेवरूपवा ॥ देवकृतस्यादिति देवकृ
तस्यैनसोवयजनमसिस्वाहा ॥ मनुष्यकृतस्यैनसोवयजनमसिस्वाहा ॥ यआदिपदेनग्रस्यंते ॥ स्विष्टकृतीद्वयंअग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहेसाहुतिद्वयं ॥२०३॥ ६॥

दयासहस्री ॥२०३॥

४५९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

602

अनूचानः सांगाधीतिः ॥ तर्हि किमु घगा अष्टौ ॥ वहायान्येभ्यो ऽन्नं देयं केनोक्तमित्याह अत्राग्निनीति ॥ तत्र काकबलिमंत्रमाह ऐंद्रेति ॥ श्वबलिमंत्रमाह
द्वाविति ॥ कृतमंत्रबलिमाह सार्द्धद्वयेन सर्ध ॥ २७३ ॥ दद्यादु द्भुस दुर्बलः इति ॥ दारिद्र्ये सर्वस्मात् स्वाद्वोऽन्यात् किंचित् किंचित् उद्धृत्य सर्वेभ्य एकबलिं दद्यादि

पुरुषो २ निवीती सन काश्यपः ॥ पितृभ्यस्तु धरन्यवान् ॥ हंतः षोडशाभिर्ग्रासैः स्वर्गः पुष्कलं स्मृतं ॥ २०४ ॥ ग्रासमात्रा भवेद्भिक्षा अग्रं हस्य परसुखप्रदा ॥ अघगः क्षी
णवत्तिस्त्वावर्धा ...भिक्षुः ॥ २०५ ॥ यतिश्च ब्रह्मचारी च पडेते गुरुपोषकाः ॥ अतिथिः पांथिको ज्ञेयोऽनूचानः श्रुतिपारगः ॥ २०६ ॥ मान्यावेतौ गृहस्था
नां ब्रह्मलोकमभीप्सतां ॥ अपि श्वपाके शुनि वा नैवान्नं निःफलं भवेत् ॥ २०७ ॥ अन्नार्थिनि समायाते पात्रापात्रं न चिंतयेत् ॥ शुनां च पतितानां च श्वपचां पाप
रोगिणां ॥ २०८ ॥ काकानां च कृमीणां च बहिरन्नं किरेद्भुवि ॥ ऐंद्रवारुणवायव्याः सौम्या वैनैर्ऋताश्च ये ॥ २०९ ॥ प्रीतियुक्ता इमं पिंड काका भूमौ मया
वर्षितं ॥ द्वौ श्वानौ श्यामशबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ ॥ २१० ॥ ताभ्यां पिंडप्रदास्यामि स्यातामेतावहिंसकौ ॥ देवा मनुष्याः पशवो वयांसि सिद्धाः सयक्षोरगदै
त्यसंघाः ॥ २११ ॥ दैत्याः सिद्धाः पिशाचास्त्वथ प्रेता भूता स्वदन्नवाः ॥ तृणानि पत्रावगुह्या पिपीलिकाः ॥ २१२ ॥ कृमिकीटपतंगाद्याः कर्मनि
बंधबुभुक्षिताः ॥ तत्समर्पितमन्नं हि मया दत्तं तेषां मुदे स्तु वै ॥ २१३ ॥ इत्थं भूतबलिं दत्वा कालं गोदोहमात्रकं ॥ प्रतीक्ष्यातिथिमायातं विप्रादीन्
गृहे ततः ॥ २१४ ॥ अदत्वा वायसबलिं निसर्गादिषु सत्कृत्य त्रीन् दद्यादेकमथापि वा ॥ २१५ ॥ भोजयेत् स तपः श्रा
द्धं दद्यादुद्भुस दुर्बलः ॥ निसर्गाद्धं देवहीनं नियमादि विवर्जितं ॥ २१६ ॥ दक्षिणारहितं चैव तद्धातृयोगवतो भुतं ॥ पितृपर्शो विधाय भंस्यश्च
बुद्धिरन्नातुरः ॥ २१७ ॥ अदुष्टासनमध्यास्य भुंजीत शिशुभिः सह ॥ सुगंधिः सुमनाः सम्यक् शुक्लवासा दयान्वितः ॥ २१८ ॥ आगास्य पडंगास्यो
वो भुंजीत ...पितृसेवितं ॥ विधापात्रमनन्यंनत दुपरिष्टादधस्तथा ॥ २१९ ॥ आपोशानविधानेन कृत्वा सम्भ्रीयात् सुधीर्द्विजः ॥ प्रदद्याद्भुवः पतये भुवनप
तये तथा ॥ २२० ॥ भूतानां पतये स्वाहेत्युक्त्वा भूमौ बलित्रयं ॥ सकृत्वा पडुपस्य स्यप्राणायाहुतिपंचकं ॥ २२१ ॥ दद्याज्जठरकुंडाग्नौ दर्भपाणिः
प्रसन्नधीः ॥ दर्भपाणिस्तु यो भुंक्ते तस्य दोषो न विद्यते ॥ २२२ ॥ केशकीटादिसंभूतं तद्भीयात् सदर्भकं ॥ यावदुच्यंत मश्नीयात् न कुपात्रं तुणानु
पागुणान् ॥ २२३ ॥ भुंजीतापरस्ताव ध्यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ॥ अतो मौनेन यो भुंक्ते स भुंक्ते केवलामृतं ॥ २२४ ॥ ०५२ ॥ ५२ ॥ राम श्री
सर्धः ॥ विधायेति ॥ आपोशानविधानेन कृत्वा तदन्नमधःऽपरिष्टाच्च ॥ नग्नतां विधाय सुधीर्द्विजोऽश्नीयादिसन्वयः ॥ आपोशानविधानक्रमं दर्शयति ॥

१८
॥३०६॥
१८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अग्निश्चेतिचमंत्रं ॥ सूर्यश्चमामन्युश्च मंत्रेणैवव्याख्यातम्प्रायः ॥ तत्तस्मादेकजातीयकाष्ठमयींवा ॥ ४० ॥ उपसंहरतिउद्देशाइति ॥ कथनस्यफलमाह इत्थमिति ॥ वेदपा
ठार्थयोगंध्यायन्नस्खलितंब्रह्मचर्यममाक्षतंव्रतंद्विशेषेणवेदवेदार्थपारगैः ॥ ४१ ॥ ॥ इतिश्रीरामानंदकृतायांकाशीखंडटीकायांपंचत्रिंशत्तमोध्यायः ॥ ३५ ॥

अनुपीयततः क्षीरंतक्रंपानीयमेववा ॥ अमनापिघानमसीत्येवंप्राश्योदकंसकृत् ॥ २२५ ॥ पीतशेषंक्षिपेद्भूमौतोयंमंत्रमिमंपठन् ॥ अश्रुस्पालित
हस्तास्यद्क्षिणांगुष्ठमूलतः ॥ २२६ ॥ रौरवेपुण्यनिलयेपद्मार्बुदनिवासिनां ॥ उच्छिष्टोदकमिच्छूनामक्षय्यमुपतिष्ठतां ॥ २२७ ॥ पुनराचम्यमेधावीश्रुचि
र्भूत्वाप्रयत्नतः ॥ हस्तेनोदकमादायमंत्रमेतदुदीरयेत् ॥ २२८ ॥ अंगुष्ठमात्रः पुरुषोह्यंगुष्ठंचसमाश्रितः ॥ ईशः सर्वस्यजगतः प्रभुः प्रीणातिविश्वभुक् ॥ २२९ ॥
इत्यन्नंपरिसंकल्प्यप्रक्षाल्यचरणौकरौ ॥ ततोन्नपरिणामार्थंमंत्रानेतानुदीरयेत् ॥ २३० ॥ अग्निराप्यायय द्धातून्पार्थिवान्पवनेरितः ॥ तोदेवकाशो
नभसाजरयत्वस्तुमेसुखं ॥ २३१ ॥ समुद्रवडवाग्निश्चब्रध्नोब्रध्नस्पनंदनः ॥ मयाभ्यवहृतंसम्यग्शेषंजरयंत्विमे ॥ २३२ ॥ मुखशुद्धिंततः कृत्वापुराण
श्रवणादिभिः ॥ अतिवाह्यदिवाशेषंततः संध्यांसमाचरेत् ॥ २३३ ॥ गृहेगोष्ठेनदीतीरेसंध्यादशगुणाक्रमात् ॥ संसेदेस्याच्छतगुणाह्यनंतागिरिवस
न्निधौ ॥ २३४ ॥ उपासिताबहिः संध्यादिवामैथुनपातकं ॥ शमयेदनृतोद्यंमद्यगंधजमेवच ॥ २३५ ॥ सामवेदस्वरूपांचवासिष्ठर्षिसमापुतां ॥ कृष्णां
गींकृष्णवसनांमनाक्स्खलितयौवनां ॥ २३६ ॥ सरस्वतीतार्क्ष्ययानांविष्णुदैवतां ॥ जगतीछंदसायुक्तांध्यायेदेकाक्षरांपरां ॥ २३७ ॥ अग्निश्चेतिच
मंत्रेणविधायाचमनंसुधीः ॥ पश्चिमास्योजपेत्तावद्यावन्नक्षत्रदर्शनं ॥ २३८ ॥ अतिथिंसायमायांतमपिवाग्भूतृणोदकैः ॥ संसाव्यपरिकल्प्यार्थंनिद्रा ते
त्ससहरंसुधीः ॥ २३९ ॥ इत्थंदिवाकर्मकृत्वाश्रुतः पठनपाठनैः ॥ एककाष्ठमयींसंध्यांनाक्तिक्रन्तोतिसंविशेत् ॥ ४० ॥ उद्देशतः समाख्यातएषनित्यतमोविधिः ॥ रौः
इत्थंसमाचरन्विप्रोनावसीदतिकर्हिचित् ॥ २४१ ॥ ॥ इतिश्रीस्कंदपुराणेकाशीखंडेसदाचारवर्णनंनामपंचत्रिंशत्तमोध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ ॥
स्कंदउवाच ॥ ॥ पुनर्विशेषंवक्ष्यामिसदाचारस्यकुंभज ॥ यंश्रुत्वापिनरोधीमान्नातानतिभिरंविशेत् ॥ १ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रियावैश्यास्त्रयोवर्णाद्विजाः स्मृताः ॥
प्रथमंमाततोजातोद्वितीयंचोपनायनात् ॥ २ ॥ एषांक्रियानिषेकादिश्मशानांतावैदिकी ॥ आदधीतसुधीर्गर्भमृतौमूलंमघांत्यजेत् ॥ ३ ॥ स्पंदनात्प्राक्पुंसवनं

षट्त्रिंशत्तमेध्यायेपावनेत्यंतशोभने ॥ प्रथमाश्रमिणांतावत्सदाचारोनिरूप्यते ॥ ३६ ॥ एवंसाधारण्येनधर्ममुक्त्वाप्रथमाश्रमिणांधर्मान्वक्तुमुपक्रमेपुनर्विशेषमिति ॥
विवेकोगर्भाधानांस्मशानमंत्यैष्टिः ॥ स्पंदनात्तर्भस्यस्पंदनाल्चलनात् षष्ठान्मासाद्र्वाक्पुंसवनंगर्भस्यपुंस्त्वाधानंकर्मसीमंतोन्नयनंकर्मविशेषः षष्ठेष्टमेवेतिकुला
चारभेदेन ॥ ४ ॥

[illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अ॰ वृ॰ पृ॰

चं॰ २ पि॰ २

एनः पापं पाणिग्रहो विवाहः। काम्योपनयनमाह ब्रह्मेति। तत्रार्थसामर्थ्यार्थं धनार्थमिति क्वचित्। प्रियेद्वारयेत्। कृष्यादिवृत्त्यासिवृद्ध्यार्थमिति विशेषः। ध्रियेरन्निति पाठे कृष्यादिवृत्तिज्ञानायेत्यर्थः॥ शौचाचारैरिति। चकारः समुच्चये नियोजयेत्प्रेरयेत्। नियं त्रयेदिति पाठे स एवार्थः॥ ५४॥ अंतेषु अपि शब्दस्तत्पतितवर्जितेषु। ब्राह्मणेष्विति सर्वेषां साधारण्येन विशेषफलमाह। ब्राह्मणेति। ब्राह्मणानां तु वाति सिक्षांदेहानि। क्षत्रियाणां सिक्षां भवति देहोति। वैश्यानां भिक्षां देहि भवति इति

नामाप्येकादशे गेहाच्चतुर्थे मासि निष्क्रमः॥ मासेन्नप्राशनं षष्ठे चूडा देवा यथाकुलं॥ ५॥ एवमेनो व्रजे देवं नैजं गर्भजमेव च॥ स्त्रीणामेताः क्रियास्तु स्त्रीपाणिग्राहस्तु मंत्रवान्॥ ६॥ गर्भाष्टमेवाष्टमेवाब्दे सावित्री ब्राह्मणो हि ति॥ नृपस्यैकादशे वैश्यो द्वादशे वा यथाकुलं॥ ७॥ ब्रह्मतेजोभिवृद्ध्यर्थं विप्रोब्दे पंचमे हि ति॥ षष्ठे बलार्थं नृपतिर्वैश्यो मौंजी वैश्योष्टमे ध्रियेत्॥ ८॥ महाव्याहृतिपूर्वं च वेदमध्यापयेद्गुरुः॥ उपनीय च तं शिष्यं शौचाचारे च योजयेत्॥ ९॥ पूर्वोक्तविधिना शौचं कुर्यादाचमनं तथा॥ दंतान् जिह्वां विशोध्याथ मृल्लामलविशोधने॥ १०॥ स्नात्वांबु देवतैर्मंत्रैः प्राणानायम्य यत्नतः॥ उपस्थानं रवेः कृत्वा संध्ययोरुभयोरपि॥ ११॥ अग्निकार्यं ततः कृत्वा ब्राह्मणानभिवादयेत्॥ ब्रुवन्नमुकगोत्रोहमभिवादयस्यपि॥ १२॥ अभिवादनशीलस्य वृद्धसेवारतस्य च॥ आयुर्यशोबलं वृद्धिर्वर्द्धते हरहो धिकं॥ १३॥ अधीते गुरुणाहूतः प्राप्तं तस्मै निवेदयेत्॥ कर्मणा मनसा वाचा हितं तस्याचरेत्सदा॥ १४॥ अध्याप्यो धर्मतो नार्थी न साध्वाप्तज्ञानवित्तदाः॥ शक्ताः कृतज्ञा अद्रोहका अध्यानुसूयकाः॥ १५॥ धारयेन्मेखलां दंडोपवीतं जिनमेव च॥ अभिघेषु चरेद्भैक्ष्यं ब्राह्मणेषात्मवृत्तये॥ १६॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशामादिमध्यावसानतः॥ भैक्ष्यचर्या क्रमेणस्याद्भवच्छब्दोपलक्षिता॥ १७॥ वाग्यतो गुर्वनुज्ञातो भुंजीतान्नमकुत्सयन्॥ एकान्नं न समाश्नीयाच्छ्राद्धे श्नीयात्तथापदि॥ १८॥ अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनं॥ अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत्॥ १९॥ न द्विर्भुंजीत चैकस्मिन्दिने कापि द्विजोत्तमः॥ सायं प्रातर्द्विजोश्नीयादग्निहोत्रविधानवित्॥ २०॥ मधुमांसं गाणि हिंसालास्करालोकनांजने॥ स्त्रियं पर्युषितोच्छिष्टं परिवादं विवर्जयेत्॥ २१॥ औपनायनिकः कालो ब्रह्मक्षत्रविशां परः॥ आषोडशाद्वाविंशाच्चतुर्विंशाद्वत्सरः॥ २२॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

क्रमेणेत्यर्थः। एकान्नं एकस्यान्नं न समाश्नीयात्। आपदि पुनरेकान्नं श्राद्धे चाश्नीयादित्यन्वयः। अग्निहोत्रविधानवित् अग्निहोत्रानुष्ठानतः। अग्निहोत्रविधानवानिति पाठेपि स एवार्थः। तास्करालोकनं वर्जेत् दयादिषु। तथा च मनुः। नेक्षेतोद्यंतमादित्यमित्यादि। पर्युषितेचोच्छिष्टं चैकवचनं। उपनयनं ग्रहणसमर्थस्यपम्

॥ ११ ॥ ७ १ ॥ ३०१ ॥ ९ ॥

४६८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एणक्षेप्रवांतरभेदः वस्तः छागः॥ शाणं शणतंतु निर्मितं आविकं मेषरोम निर्मितं मौंजी मुंजसंबंधिनी मुंजरूत्त एणावांतरभेदेन घनुर्ज्या क्रियते तत्सं
बंधिनी मौंजी शाणतांतवी शाणतंतुनिर्मिता॥ त्रिवृत् त्रिगुणा समासस घनुर्ज्या त्रयनिर्मिता॥ त्रिवृत् त्रिगुणा समासघनुर्ज्या त्रयनिर्मिता॥ श्लक्ष्णा
स्निग्धस्पर्शा अत्र त्रिवृत्समा श्लक्ष्णेति तिसृणां विशेषणं गम्यते॥ मनौ तु समा श्लक्ष्णेति मौंज्या एव तथा च मनुः॥ मौंजी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा
कार्या विप्रस्य मेखला॥ क्षत्रियस्य तु मौर्व्या वैश्यस्य शणतांतवी॥ तत्र त्रैगुण्यं सा धारणमेकं त्रिगुणं प्रदक्षिणेति मेखलाइ इति सा धारणीये
नप्र. चेतसा त्रैगुण्या भिधानात् मुंजा भावश्री मुंजाद्यभावे तु अर्थः विधातव्याइति बकुवचनांतो वा पाठः पंचभिर्वेति वा शाब्दप्रयोगान्न विप्रादिभिः॥

ततोप्यूर्ध्वं न संस्कार्याः पतिता धर्मवर्जिताः॥ व्रात्यस्तोमेन यज्ञेन तत्पातित्यं परिव्रजेत्॥ २३॥ सावित्रीपतितैः सार्द्धं संबंधं न समाचरेत्॥
एणं च रौरवं शाणं क्रमाच्चर्म द्विजन्मनां॥ २४॥ वासीरन्नानुपूर्वेण शाणक्षौमाविकानि च॥ द्विजस्य मेखला मौंजी मौर्वी च पृथुज
न्मनः॥ २५॥ शाणं त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा विशां कार्या शणतांतवी॥ मुंजाभावे विधातव्या कुशाश्मंतकवल्बजाः॥ २६॥ ग्रंथिनैकेन संयुक्ता त्रि
भिः पंचभिरेव वा॥ उपवीतं क्रमेण स्यात्कार्पासं शाणमाविकं॥ २७॥ त्रिवृदूर्ध्वकृतं तत्स्यात् वेदाधुर्निवृद्भवेत्॥ बिल्वपालाशयोर्दंडो ब्राह्मणस्य न पस्य
तु॥ २८॥ न्यग्रोधवाल्वदळयोः पिप्पलोदुंबरयोर्विशः॥ आमौलिर्ललाटं केशानासमूर्द्ध्वप्रमाणतः॥ २९॥ अलक्षत्रविशां दंडस्त्वगाद्या नाग्निदू
षितः॥ प्रदक्षिणं परीत्याग्निमुपस्थाय दिवाकरं॥ ३०॥ दंडाजिनोपवीताद्यच्छरेद्भैक्ष्यं यथोदितं॥ मातरमन्यां स्वसारं वा पितृर्भगिनीं पुरःस
राः॥ ३१॥ प्रथमं भिक्षेत याचेत स्युरेतासु न नोवदेत्॥ यावद्वेदमधीतं च यथावद्वेदव्रतानि च॥ ३२॥ ब्रह्मचारी भवेत्तावदूर्ध्वं स्नातो गृही भवेत्॥
प्रोक्तोसावुपकुर्वाणो द्वितीयस्त्वत्र नैष्ठिकः॥ ३३॥ तिष्ठेत्तावद्गुरुकुले यावदायुषः क्षयः॥ गृहाश्रमं समाश्रित्य यः पुनर्ब्रह्मचर्य
भाक्॥ ३४॥ नासौ यतिर्वनस्थो वा स्यात्सर्वाश्रमवर्जितः॥ अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विजः॥ ३५॥ आश्रमं तु विना तिष्ठन्प्राय
श्चित्तीयते हि सः॥ जपं होमं व्रतं [illegible] दानं स्वाध्यायपितृतर्पणं॥ ३६॥ कुर्वाणोप्याश्रमभ्रष्टो नासौ तत्फलमाप्नुयात्॥ मेखलाजिनदंडा
श्च लिंगं स्याद्ब्रह्मचारिणः॥ ३७॥ गृही ण वेदयज्ञादि नखलोम वनस्थितेः॥ त्रिदंडी नो पतेः कं भ्रुपलक्षणमनयो॥ येन लक्षणहीन

किंतु सर्वत्र यथा कुलाचार संबंधः आश्रमं तद्दुःमाल्यात् छी बल्वजः वा गोर्षे इति प्रसिद्धः उर्ध्वकृतं दक्षिणानर्तितं बाल्वजमुरखदिरः॥ २ पीलुः उफलः यथोदि
तश्चे आश्रमकारणे तन्ने नोवदं त्रास्ती तिन ब्रूयात्॥ याचेनांनानमान्नयेदितिपाठे ये नश्रह्लचारिणां नाचक्रमयेत् प्रत्याख्याने नयेनामितिपाठे

प्रायश्चित्तादिनेदिनो॥ ३७॥
येनां भिक्षां वेदव्रतानि गुरुश्रूत्पादीनि॥ उर्ध्वं वेदपाठ समाप्यनंतरं॥ ब्रह्मोपर्यो तेः वेदश्चयज्ञश्च गोदिर्यस्यलिंगस्य विकृस्य यस्य
तत्तथा॥ वेदयज्ञादि पाश्चिंस्याः॥ उपलक्षणं चिकं॥ ३८॥

१६५

606

केशांतं कर्मसमावर्त्तनं कर्म्मएकानुरव्याकुवला। बहिर्नदीती रादौ अत्यष्ट मितीतिइत्यनेन प्रकारेण अत्यष्टं कं च दधिकं संवत्सरां अत्यष्टमेत
त्रितिकुचित्पाद्वः प्रतिघस्त्रं प्रतिदिनं व्योममूर्त्तिः शुद्धास्मा शुद्धशरीरः परिपूर्णरूपो वा। विधिना तोरिति। विधिनानुष्ठितः ऋतुर्विधिः ऋतुः द
रीपूर्ण मासादिसत्तस्य दर्शानाम् फलप्रणवादीनां जपस्य यत्तदश्नुते प्राज्ञो तीत्यर्थः॥ ४॥ तत्र हेतुमाह। विधीति॥ ततउपांशुजपः क्रतोः

जीर्णं कमंडलुं दंडमुपवीतानि नेत्रपि॥ अप्स्वप्रवता विनिक्षिप्य गृह्णीतान्यद्भुतं त्रयत्॥ ४१॥ विदध्यात्षोडशेवर्षे केशांतं कर्म च क्रमांतरी
हविंशोचचतुर्विंशे गाहस्थ्यप्रतिपत्तये॥ ४०॥ तपोयज्ञाद्भुतेक्य श्व सर्वस्मात्शुक्लकर्मणः॥ द्विजातीनां श्रुतिर्ह्येका हेतुर्निःश्रेयसः
श्रियः॥ ४१॥ वेदारंभे विसर्गे च विदध्यात्प्रणवं सदा। अप्लुतो यो व्रतो यस्मात्स्प्रतिनोपि न सिद्धये॥ ४२॥ वेदस्य वदनं प्रोक्तं गा
यत्री त्रिपदां वरा॥ तिसृभिः प्रणवाद्याभिर्महाव्याहृतिभिः सह॥ ४३॥ सहस्रं साधिकं किंचित्रिक्रमेणाऽजपन्यमी॥ मासैव
हि प्रतिदिनं महापापादपि मुच्यते॥ ४४॥ अत्यष्टमेतद्यो ध्यायेत्प्रतिघस्त्रमनन्यधीः॥ स व्योममूर्त्तिः शुद्धात्मा परं ब्रह्माधि
गच्छति॥ ४५॥ त्रिवर्णमयमोंकारं स्वर्भुवः स्वरिति त्रयं॥ पादं त्रयं च सावित्र्यास्त्रयो वेदानुदुहन्॥ ४६॥ य एतत्परमेतां
च जपन्व्याहृतिपूर्विकां॥ संध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते॥ ४७॥ विधिः कृतोर्दशगुणो जपस्य फलमश्नुते॥ विधिः
क्रतोर्दशगुणो जपक्रतुरादीरितः॥ ४८॥ उपांशुस्तु शतगुणः सहस्रो मानसस्ततः॥ अधीत्य वेदान्वेदौ वा वेदं वा शक्तितो द्वि
जः॥ ४९॥ सुवर्णपूर्णधरणीदानस्य फलमश्नुते॥ श्रुतिमेव सदाभ्यस्येत्तपस्तत्तु द्विजोत्तमः॥ ५०॥ श्रुत्यभ्यासो हि विप्रस्य
परमं तप उच्यते॥ हित्वा श्रुतेरध्ययनं योऽन्यत्र कुरुते श्रमं। ह्रते॥ ५१॥ स शूद्रत्वं व्रजेत्सद्यः सान्वयो नात्र संशयः॥ उपनीय
च वै शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः॥ ५२॥ सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं विदुर्बुधाः॥ योऽध्यापयेदेकदेशं श्रुतेरंगान्यथा
पि वा॥ ५३॥ वृत्त्यर्थं स उपाध्यायो विद्वद्भिः परिगीयते॥ यथाविधि निषेकादि यः कर्माणि करोति द्विजः॥ ५४॥ संभावयेत्तथा
तेनु गुरुः स इहकीर्त्यते॥ अन्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकानमखान्॥ ५५॥ यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहो
च्यते॥ उपाध्यायाद्दशाचार्य आचार्याच्छतं पिता॥ ५६॥ सहस्रं तु पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते॥ विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं
उपांशुरस्पष्टः स्मृतः इति क्वचित्तु तपस्तु तपः कर्तुं। तपस्तापस्येति क्वचित्। ग्रामक्रोडो ग्रामशूकरो दुःखमश्नुते इत्युपसिद्धिः॥ अहवनायाद्य॥ नु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्रतंप्रायश्चित्ते २

द्विजः विप्रादिः। विप्रइतिपाठे। विप्रदृष्टित्वत्रियवैश्ययोरुपलक्षणं। पुनर्मामित्यृचमिति। पुनर्मामैत्विंद्रियमित्येतामृचं वारत्रयंजपेत्। वेश्मसुग इहस्याश्रमेषुत्र वकीर्णिति। अविशेषणं विशेषणरहितं। केवलमित्यर्थः। परिलोकाग्नेसोक्ताः शीलत्वणा होत्री ता अिने तिद्वकिन्। जानानेति चविलक्षान्यत्रापदृत्त्र योपिगुणदोषयोरितिकर्मणिषष्ठी। अतश्चचलस्वभावात्प्रमाद्यंति विश्वासयंतीत्यर्थः। विश्वासागमनेहेतुविद्वांसमितिधर्षयंतिक्षोभयंतिउत्तले

तयाविशेनधीमानस्तासामीनामधारिणः॥ स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः॥ ५८१॥ स्नात्वार्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचंजपेत्॥ स्वकर्मनिरतानांच वेदयज्ञक्रियावतां॥ ६०॥ ब्रह्मचारी चरेद्भैक्ष्यं वेश्मसु प्रयतोन्वहं॥ अहन्यहन्यैक्ष्यचरणमसमिध्यकृताशनं ॥ ६१॥ अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत्॥ यथेष्टचेष्टो न भवेद्गुरोर्नयनगोचरे॥ ६२॥ न नामपरिगृह्णीयात्सरोदर्ष्यविशेषणं॥ गुरोर्निंदा स वेयत्र परिवादस्तु यत्र वै॥ ६३॥ श्रुत्वापिधायवास्थेयं यातव्यं वा ततोन्यतः॥ खरो भवेत्परीवादाच्छ्वा स वेद्गुरुनिंदकः॥ ६४॥ मत्सरी कृमिकीटः स्यात्सरितोक्तासवेह्लमिः॥ नाभिवाद्या गुरोः पत्नी स्पृष्ट्वा प्रायुवतीः सती। कांपिविंशांतवर्षेण ज्ञातगुणदोषयोः॥ स्वभाव एव चलस्त्रीणां दोषपुंसामतः स्मृतः॥ ६६॥ प्रमदास्तु न माद्यंति कश्चिन्नैवविपश्चितः॥ विद्वांसमपि विद्वांसं यतस्ता धर्षयंत्युत॥ स्वशांवापिकुर्वंतिस्व त्रबद्धशाकुंतवत्॥ ६७॥ न मात्रा न दुहित्रा वा न वयस्थेकांतशीलता॥ बलवानिंद्रियग्रामो हयंत्यपि कोविदान्॥ ६८॥ प्रयत्नेन रक्षणं च दृढमेवार्यधिगच्छति॥ शुश्रूषया गुरोस्तद्विद्यांशिष्योधिगच्छति॥ ६९॥ शयानमभ्युदयने च प्रत्ये ब्रह्मचारिणां॥ प्रमादादथनिम्लोचे स्यान्नेचोपवसेद्दिनं॥ ७०॥ स्तुतस्यसंभवक्लेशं सहते पितरौ च यं॥ शक्यं वर्षशतेनापि नो कर्तुं तस्य निष्कृतिं॥ ७१॥ अनयोः प्रियं कुर्यादुरोरपि च सर्वदा॥ त्रिषु तेषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते॥ ७२॥ तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमं तप उच्यते॥ ताननतिक्रम्य यः कुयात्तिन्नसिद्धोलकदाचन॥ ७३॥ ज्ञानेवाम्नसमाराध्यत्रीन्लोकान्संजयेत्सुधीः॥ एतदेवनराणां श्रेष्ठं पुरुषार्थचतुष्टयं॥ ७४॥ यदेतेषां हिसंतोषः परमो धर्म उच्यते॥ अधीत्यवेदान्वेदौवा वेदं वापिक्रमाद्द्विजः॥ ७५॥ अप्रस्खलद्ब्रह्मचर्यो गृहाश्रममथाश्रयेत्॥ अविप्लुतब्रह्मचर्योधिकेशानुग्रहाच्च्युचेत्॥ ७६॥ अनुग्रहश्च वैश्वेशः काशीप्राप्तिकरः परः॥ काशीप्राप्त्या सवेशानं ज्ञानान्निर्वाणमश्नुते॥ ७७॥ निवीणार्थं प्रियपत्नोहि सर्वप्रकारेणतदेवाह स्वचवश्यामिति॥ ६७॥ एकांतशीलताएकत्रावस्थितिः। कर्तव्येतिशेषः। ताननिपत्रादीन्ताननितिपाठे तेषांशुश्रूषादीनामित्यर्थः॥ स्तु

२

धीर्धार्मिकः स्वदेतिपाठे सदासमाराध्येत्यर्थः। समाराध्येतिसंबंधः। जपन्गायत्रीमितिशेषः। स्वजतिप्राप्नोतितिनतः॥ ७९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

608

आनुकूल्यात्तरेतिवा। एवमग्रेपि। साचेतिसाच भार्याया विनीता। तथाचसतित्रिवर्गोविनयश्च ध्रुवंस्यादित्यर्थः। विनीताचेतिक्वचित्पाठः। त्रिवर्गस्त्वैव स्यादितिक्वचित्। धिवर्गोविनयोदितिचान्यत्र। तत्र विनये विशेषेणप्राप्नुयेदित्यर्थः। तपस्विनी सत्तमा आहारा सावेनत लवासाह्या। ८१। पर्वतस्य सप्तचम स्तत्रं सस्तश्च तत्तूकरतिवाव क्षश्चतदाह्यांनदास्वामित्यर्थः। सपर्याभिः फलसफलत्वेनावांतरभेदः॥ तत्राहुयेनागाः प्रेष्यनाम्नीदासी लक्षसूचकनाम्नी॥ ॥ इतिश्रीरामानंदकृतायांकाशीखंडटीकायांषट्त्रिंशत्तमोध्यायः॥ ॥३६॥ त्रिंशत्तमेयसप्तोध्यायेतीवमनोहरे॥ लक्ष

गृहाश्रमात्परंनास्तियदिपत्नीवशंवदा॥ आनुकूल्यंहिदंपत्योस्त्रिवर्गोदयहेतवे॥ ८०॥ अनुकूलंकलत्रंचेत्त्रिदिवेनापिकिंततः। प्रतिकूलंकलत्रंचेन्नरकेणापिकिंततः॥ ८१॥ गृहाश्रमः सुखार्थायपत्नीमूलंचतत्सुखं॥ साचपत्नीविनीताचेत्त्रिवर्गोविनयोध्रुवं॥ ८२॥ जलौकसेयमीयंतेप्रमदामंदबुद्धिभिः॥ सर्गोदृशांजलौकानांविचारान्महदंतरं॥ ८३॥ जलौका केवलंरक्तमाददानातपस्विनी॥ प्रमदासर्वमादत्तेवित्तंचित्तंबलंसुखं॥ ८४॥ दक्षामनस्विनीसाध्वीप्रियवाक्प्रियंवदा॥ गुणैरमीभिःसंयुक्तासास्त्रीश्रीरूपधारिणी॥ ८५॥ गुरोरनुज्ञयास्नात्वाव्रतंवेदंसमाप्यच॥ उद्वहेततोभार्यांसवर्णांसाधुलक्षणां॥ ८६॥ जनेतुरसगोत्रायामातुर्यासपिंडका॥ दोषकर्मणियोग्या साद्विजानांधर्मवृद्धये॥ ८७॥ स्त्रीसंबंधेष्वपस्मारिक्षयिश्वित्रिकुलंत्यजेत्॥ अतिशश्लिसमायुक्तंतथाकन्याप्रसूतंत्यजेत्॥ ८८॥ रोगहीनां भ्रातृमतींस्वस्मात्किंचिल्लघीयसीं॥ उद्वहेतद्विजोभार्यांसौम्यास्यांमृदुभाषिणीं॥ ८९॥ नपर्वतर्क्षवृक्षाह्वांननदीसर्पनामिकां॥ नम्लेच्छ पक्ष्यहिप्रेष्यनाम्नीसौम्याख्यामुद्वहेत्सुधीः॥ ९०॥ नचातिरिक्तहीनांगीनातिदीर्घांनवाहृशां॥ नाभिलोमिकांनातिलोमांनास्निग्धस्थूलमूर्द्धजां॥ ९१॥ मोहात्समुद्वहन्कुलहीनांनकन्यकां॥ हीनोपयमनाधातिसंतानमपिहानतां॥ ९२॥ लक्षणानिपरीक्ष्यादौततःकन्यांसमुद्वहेत्॥ सुलक्षणासदाचारापत्युरायुर्विवृद्धये॥ ९३॥ ब्रह्मचारिसमाचारइतिप्रसमुदीरितः॥ घटोद्भवप्रसंगेनस्त्रीलक्षणमपिब्रुवे॥ ९४॥ ॥ इतिश्रीस्कंदपुराणेकाशीखंडेब्रह्मचारिसमाचारोनामषट्त्रिंशत्तमोध्यायः॥ ३६॥ ॥ स्कंदउवाच॥ ॥ सदागृहसुखंपुंसांस्त्रीलक्षणवतीयदि॥ अतःसुखसमृद्ध्यर्थमादौलक्षणमीक्षयेत्॥ १॥ वपुरावर्तगंधाश्चछायासत्त्वस्वरौगतिः॥ वर्णश्चेत्यष्टधाप्रोक्ताबुधैर्लक्षणभूमिका॥ २॥ ॥

णंवर्णयतिस्त्रीणामगौदिमिह्लालनां॥ १॥ ननुस्त्रीमार्गंविहायकिमितिबीतिसितंबलसत्तान्प्रतिकूलंस्त्रीयोन्यादिवर्णनंनिरूपतेसगकत्वा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

609

अहल नजानंतीतिहासं किं तु गुडजिह्विकान्यायेन बाह्यमुखानां विश्वेषु सकथा यां प्रवृत्त्यर्थमि तिकृत्स्नः तथा च भागवते मैत्रेयं प्राति विदुरवचनं मु
निर्विवक्षुर्भगवद्गुणानां सरव्यापि ते भारत माहिक्षुद्रसुखानुवादैर्मतिर्गृहितानु हरेः कथायामिति। अपिरत्र ऋषिर्न क्र
भो भारतमप्यपीत्सन्ने नसंबध्यमानः पुराणानि समुच्चिनोतीति। हरेरस्वार्थपरो न हि शाः पूर्वाध्याये तेस्त्रीलक्षणमप्युक्तं बहुस्युके अतस्तदेवसहेतुके
मुपन्यासितस्य संग्रहीतो। तत्र प्रथमं लक्षणाधिकरणेन दर्शयति वपुरिति वपुः स्वाद्यवयवरहितो आवर्तः पाणिनो भ्यादे रोम्णां दक्षिणावर्तः।
प्रायांकांपतेः सत्वमेवः कुरणापरपुरुषोपस्थितो मनो निवार यां गुणाविशेषावा॥ वर्णौ गौरादि अष्टधा अष्ट प्रकारा लक्षणाष्टकं भिको। लक्षणस्थानं वपु दा९
षो लक्षणं प्रतिजानीते। आपादेति॥ यावन्मौलिरुहं पावकेशां॥ शरीरस्य प्रत्यंगेल णां वक्तुं अंगानि कथयति आपादेति। पोड्डः। पोषदेवक्तु
तिश्रुष्टेनोन्वयः। कथं तत्र ताषड्जरेषु षड्धिकषड्वयवे स्वार्थः अंगलक्षणस्वत्वं वानिः। अंगान्युपांगानि लेशास्तस्थानां समीचीनानि स्वरेश्वर्थः पदार्षश्चिरेवमि ग्र२
विशेषा। षष्ठाधिकषड्वयवे सार्थः। कासे स्वतःपाहा अंगलक्षणसर्ववानिहितानान्येव षड्धिकानि षष्ठ्यंगानि लक्षणस्थानानि दर्शयति पादतलमितस्यादेनापाक्ष्य
आपादतलमारभ्य यावन्मौलिरुहं क्रमात्। अंगान्युपांगानि वक्ष्यामि लक्षणानि मुनेस्तत्र॥ ३॥ आदौ पातलेरेखास्ततो गुष्ठांगुलीनखाः॥ पृष्ठं कु ८२
क्षि द्वयं पार्ष्णि जंघे रोमाणि जानुनी॥ ४॥ ऊरू कटी नितंबस्फिक् गुह्यगोजघनं मस्तके॥ नाभिकुक्षि द्वयं पार्श्वोदरमध्यबलित्रयं॥ ५॥ रोमाली
हृदयं वक्षो वक्षोजद्वयचूचुकं॥ जत्रुस्कंधांसकक्षादोर्मणिबंधकरद्वयं॥ ६॥

तलं भूमितिपादतलं भूमिस्पर्शकवह्निवः पादतलेरेति पाठे द्विवचने रेखाविधिश्च कूर्चपादस्य चरणांगुष्ठांगुलीच नरवाश्च तेतथा॥ ४॥ गुल्फद्वयं पादग्रंथिद्वयं पा
र्ष्णि गुल्फयोरधः पादयोः पश्चाद्भागौ जंघे प्रसृते जानुनोरधो भागो जानुनी ऊरुपर्वणी आकुंचनतइति ख्याता चित्स्वर्धः। तदुक्तं घुटिके गुल्फौ पु
मान्पार्ष्णिर्द्वयोरधः॥ जंघा तु प्रसृता जानुरूपवर्णितिविदस्त्रीयामिसमरः॥ ऊरूसक्थिनी जानुनोरूपरिभागौ कटीउत्तमांसरवंडे श्रोण्यावितिः।
पाकरनितंबौ च स्त्रीकट्याः पश्चाद्भागौ॥ कटिः श्रोणिः ककुद्मती पश्चान्नितंबः स्त्रीकट्याः स्यादित्यमरः॥ स्फिचौ कटिप्रोथौ। स्त्रियां स्फिचौ कटि
प्रोथावित्यमरः॥ नितंबस्फिचाविति समाहारत्वादेकवद्भावः॥ जगोपेनिरिसमरः॥ जघनं च वस्तिः शीतं तथा। नाभिप्रसिद्धा कुक्षिद्वयं
जठरद्वयं पापिचिर कुक्षौ जठरोदरं तुंदमित्यमरः। पार्श्वं च बाहुमूलस्याधोभागः। पार्श्वं च स्त्रीतयोरधस्यं उदरं च यद्यपि कुक्ष्युदरयोः पर्याय
लं तथापि मध्यप्रदेशो उदरं तु उभयपार्श्वप्रदेशः कुक्षिरिति ज्ञातव्यं अतएव कुक्षिद्वयमिति द्वयं च पदप्रयुक्तं॥ मध्यं च मध्यमं मध्यप्रदेशः
उदरं तु उभयपार्श्वप्रदेशः कुक्षिद्वयं मध्यस्त्रीद्वौ परौ द्वयोरिसंपं॥ बलित्रयं यत्र पंपदस्थलेलक्षणाविभावेण नोदरमात्रापेक्षायो म
माहोरत्वादेकवद्भावः॥ रोमावली रोमपंक्तिः हृदयं हृदो धारउरसो द्वर्ध्वप्रदेशः॥ वक्षउरः उरो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

610

वक्षं च वक्षश्चेत्यमरः ॥ वक्षोजयं द्वे स्तनद्वयं चूचकं कुचाग्रं ॥ चूचकं तु कुचाग्रं स्यादित्यमरः ॥ वक्षोज पर्वं चूचकं चैकवज्राव ॥ जत्रु स्कंधस्य संधिः ॥
संधिः ... तस्यैव जत्रुणी इत्यमरः ॥ स्कंधश्च भुजशिरः ॥ स्कंधो भुजशिरोंसोस्त्री इत्यमरः ॥ अंसस्कंधस्तस्यैवोपरि भागः इत्यंतरभेदान्नपौनरुक्त्यं ॥ कक्षा
वा बाहुमूलं ॥ बाहुमूले उभे कक्षावित्यमरः ॥ ते तथा दोः हस्तः भुजवाहुप्रकोष्ठादौ दोरित्यमरः ॥ मणिबंधकरद्वयं तस्यार्थे तरुस्तद्वयमित्यर्थः ॥ घा
टा एष पाष्टिः कृकाटिका च अवटुः ॥ एवं रास्योपरि भागो घाटः इति गौडप्रसिद्धः ॥ अवटुर्घाटा कृकाटिकेत्यमरः ॥ कंठश्च गलः ॥ कंठो गल
इत्यमरः ॥ तत्तथा ॥ [illegible] कृकाटिका कंठ इति पाठे पृथक् पदं चिबुकमधरस्याधोभागः ॥ अधःस्याच्चिबुकमित्यमरः ॥ हनु कपोलपश्चि
रभागः तत्पराहनुरित्यमरः ॥ कपोलौ गंडौ गंडौ कपोलौ इत्यमरः ॥ अधरश्चोत्तरोष्ठश्च अधरोत्तरोष्ठौ रदनच्छदौ उत्तरपदलुप्तस्पष्टार्थं पि
ष्ठौ ॥ अधरोत्तरौ च तौ ओष्ठौ ॥ ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी इत्यमरः ॥ द्विजा दंताः जिह्विका च घंटिका तथा घंटिका जिह्वा ॥ अघोभा
गः तालु ककुदं जिह्वा तदुपरि भागः तालु तु ककुदमित्यमरः ॥ हसितं हास्यं क्षुतं क्षुत् ॥ स्त्री क्षुत् क्षुतं क्षवः पुंसीत्यमरः ॥ अक्षिणी नेत्रे ॥ ८ ॥

कौ पाणिपृष्ठं पाणितलं रेखांगुष्ठांगुली नखाः ॥ पृष्ठिः [illegible] कृकाटिका कंठश्चिबुकं च हनुद्वयं ॥ ७ ॥ कपोलौ वक्त्रमधरोत्तरोष्ठौ द्विजा जि
ह्विका च घंटिका तालु हसितं नासिका क्षुतं मक्षिणी ॥ ८ ॥ पक्ष्म भ्रूः कर्णपालौ निमौलिसीमंतमौलि जाः ॥ पृष्ठिः पदं तथा पादौ पादांगुल
द क्षणास्त्वनिः ॥ ९ ॥ स्त्रीणा पाते [illegible] रक्तेन मांसलं मृदु कोमलं ॥ अश्वदंष्ट्रा [illegible] कुंभागौ चितं स्मृतौ ॥ १० ॥ रूक्षं विवर्णं परुषं खंडितं
स्तितिबंधकं ॥ [illegible] कारं विस्फुटं चेद्दुःखदं भोगपक्षं च कं ॥ ११ ॥ चक्रं स्वस्तिक कूर्मीना [illegible] नातपत्रं बलः ॥ यस्याः पादतले र
खाः सा भवेत् क्षितिपांगना ॥ [illegible] वेदरखं [illegible] मध्यं प्रस्फुटं विस्फुटं ॥ रेखार्धं सर्पकाका [illegible] खदा रिद्र [illegible] कौ ॥ १२ ॥

क्ष पक्ष्म नेत्र [illegible] रोमाणि उपरिवर्तमानावयवाः भ्रूः ऊर्ध्वे दृग्भ्यां [illegible] इत्यमरः ॥ कर्णौ च भालं ललाटं तानि तथा ॥ मौलिश्च शिरः
हृ सीमंतः [illegible] केशाधारे केशानां विस्तारविशेषः ॥ मौलि [illegible] तथा ॥ तत्र पादतलयोः [illegible] लक्षणं आह ॥ स्त्री [illegible] पि ति
[illegible] तेन मांसलं मांसपुष्टं मांसेन पूर्णमित्यर्थः ॥ खंडितं [illegible] एवं [illegible] लक्षणं उक्तं ॥ पादतले र
खाः [illegible] लक्षणं आह ॥ स्वस्तिकं त्रिकोणं [illegible] क्षितिपांगना राजपत्नी [illegible] ॥ यस्याः पादतले [illegible] पादे चे
[illegible] ॥ चामरं [illegible] सर्प [illegible] यस्याः सार

श्व १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रेकि एरीति ३

पादांगुष्ठस्य शुभाशुभलक्षणे आह॥ उन्नत इति सार्द्धेन॥ चिपिटः चिपिटिकाकारः। चेमट इति लोकप्रसिद्ध इत्यर्थः॥ अंगुलीनां शुभाशुभे लक्षणे आह॥ मृदव इति सार्द्धे रेखि॥ भुग्नाभि कुटिलाभिः॥ भुग्नवर्जिनी कुटिलव्यवहारवर्जिनी परप्रेष्या पराधीना समुच्छलेत् ऊर्ध्वं गच्छेत् पांसुः॥ कुलटा व्यभिचारिणी॥ नवदिस्पृशौ दिस्वनयः॥ आद्यानामिकास्पृष्टभूमिका द्वितीया मध्यमा स्पृष्टभूमिका। अनामिका मध्यमे हीने रहिते न्यूने वा अंगुष्ठाव्यतिरेकिणी। अंगुष्ठेनासंयोगाद्व्यतिपाठे अंगुष्ठेनासंतं विरलाभिन्ना अंगुष्ठादतिरेकिणीति पाठे। अंगुष्ठादधिकदीर्घेत्यर्थः। कन्येवा[illegible] वाहितैव कुलटा पुंश्च

॥ उन्नतो मांसलोऽंगुष्ठो वर्तुलोऽतुलभोगदः॥ वक्रो ह्रस्वश्च चिपिटो दुःखदौर्भाग्यसूचकः॥ १४॥ विप्रवा विपुलेन स्याद्दीर्घांगुष्ठेन दुर्भगा॥ मृदवोंऽगुलयः शस्ता घना वृत्ताः समुन्नताः॥ १५॥ दीर्घांगुलीभिः कुलटा कृशाभिरतिनिर्द्धना॥ ह्रस्वायुष्या च ह्रस्वाभिर्भुग्नाभिर्भुग्नवर्जिनी॥ १६॥ चिपिटाभिर्भवेद्दासी विरलाभिर्दरिद्रिणी॥ परस्परं समारूढा यदां गुल्यो भवंति हि॥ १७॥ हत्वा बहूनपि पतीन् परप्रेष्या भवेत्तदा॥ यस्याः पथि समायान्त्या रजो भूमेः समुच्छलेत्॥ १८॥ सा पांसुला प्रजायेत कुलत्रयविनाशिनी॥ यस्याः कनिष्ठिका भूमिं न गच्छंत्याः परिस्पृशेत्॥ १९॥ सा निहत्य पतिं पूर्वं द्वितीयं कुरुते [illegible] पतिं॥ अनामिका [illegible] च मध्या च यस्या भूमिं न संस्पृशेत्॥ २०॥ पतिद्वयं निहंत्याद्या द्वितीया च पतित्रयं। पतिहीने स्वकारिण्यो हीने ते दैद्वमे यदि॥ २१॥ प्रदेशिनी [illegible] भवेद्यस्या अंगुष्ठाद्व्यतिरेकिणी॥ कन्यैव कुलटा सा स्यादेषएव विनिश्चयः॥ २२॥ स्निग्धाः समुन्नतास्ताम्रा वृत्ताः पादनखाः शुभाः॥ राज्ञीत्वसूचकं स्त्रीणां पादपृष्ठं समुन्नतं॥ २३॥ अस्वेदमशिरालं च मसृणं मृदु मांसलं॥ दरिद्रा मध्यनम्रेण शिरालेन सदाध्वगा॥ २४॥ रोमाढ्येन भवेद्दासी निर्मांसेन च दुर्भगा॥ गूढौ गुल्फौ शिरावर्जितौ वा [illegible] शिरालौ सुवर्तुलौ॥ २५॥ स्फुटौ शिरालौ दृश्यौ स्यातां दौर्भाग्यसूचकौ॥ समपार्ष्णिः शुभा नारी पृथुपार्ष्णिश्च दुर्भगा॥ २६॥ कुलटोन्नतपार्ष्णिः स्याद्दीर्घपार्ष्णिश्च दुःखभाक्॥ रोमहीने समे स्निग्धे यज्जंघे समवर्तुले॥ २७॥ सा राजपत्नी भवति विशिरे सुमनोहरे॥

ष्ठीगरत्॥ पादनखानां लक्षणमाह॥ स्निग्धा इति॥ एतद्विपरीताश्चाशुभा इत्यर्थाद्युक्तं भवति। एवमन्यत्रापि॥ यत्र यत्राशुभलक्षणं नोक्तं तत्र तत्रार्थात् ज्ञातव्यं पादपृष्ठस्य शुभाशुभे लक्षणे आह॥ राज्ञीत्वेति द्वयेन॥ पादयोः पश्चाद्भागस्य पार्ष्णेः शुभाशुभलक्षणे आह॥ समपार्ष्णिरिति एकेन। जानुगुल्फमध्यभागस्य जंघायास्य शुभलक्षणमाह॥ रोमहीने इति॥ यज्जंघे इति यस्याः जंघे रोमहीने भवतः सा राजपत्नी भवतीति संबंधः॥ क्रमवर्तुले अधोभागमारभ्य उपरि किंचित् किंचिद्धृस्थूले इत्यर्थः॥ गूढाविसेकेन॥ स्फुटौ निम्नौ स्फुटाविति पाठे॥ स्थूलाविति [illegible] अर्थः॥ दृश्यौ प्राकृतौ कुत्सितावित्यर्थः॥ यदा दृश्यौ नेत्रे पश्यतः तन्न कुरुत इति दृश्यौ नेत्रयोर्ज्ञापकाविति यावत्॥ यद्वा दृश्यौ नेत्रे पश्यतः तन्नकुरुत इति दृश्यौ नेत्रयोरदर्शनकाविसर्थः॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

612

दृयेन ॥ करभाकारैर्मसिलैर्वा धाराकनिसदृक्स स्य वद्धिर्लभा क्ष्मा सुदरीर्हि सि शुंडाकारैरिति २

रोमकूपे स्वस्य रोमणः शुभाशुभलक्षणे आह ॥ एकरोमे स्वेकेन ॥ रोमकूपे स्थितित्रिप्रपि संबध्यते ॥ जानुनः शुभाशुभले आह ॥ वृत्तमि स्वेकेन वृत्तं वर्तुलं ॥ पिशितसंलग्नं मांससंपिंडितं ॥ विश्लथ मद्धं ॥ ऊर्वोः शुभस्थनलक्षणे आह ॥ विशिरैररितैर्वा ॥ मस्त्रैर्लोमि कुलैः ॥ घनैर्निबिडैः सुवृत्तैः सुवर्तुलैः ॥ चिपिटैर्निम्नैः मध्यछिद्रैः मध्ये सिराढ्यैः ॥ मध्ये छिद्राणि निम्नस्थानानि येषां तैरिति वाक्यात् ॥ शुभाशुभलक्षणे आह ॥ चतुर्भिरिति दृयेन चतुरस्त्राच तुः कोणा आयतेत्यर्थः ॥ विनतानन्मांसं कटासम्यक् कृढ [illegible] संकीर्णा वा ॥ ३३ ॥ रामरामराम रामरामरामराम रामराम ॥ ॥ ॥ ॥

वे॰

॥ एकरोमा राजपत्नी द्विरोमा पि सुखवासदा ॥ त्रिरोमा रोमकूपेषु भर्वैद्व्य दुःखभागिनी ॥ वृत्तं पिशितसंलग्नं जानुयुग्मं प्रशस्यते ॥ निर्मांसं ह्रस्वैरचा दिल्या
दरिद्रायाश्च विश्लथौ ॥ २९ ॥ विशिरैः करभाकारैरूरुभिर्मसृलैर्घनैः ॥ सुवृत्तैरोमरहितैर्भवेयुर्भूपवल्लभाः ॥ ३० ॥ वैधव्यं रोमशैरूरुकं दौर्भा
ग्यं चिपिटैस्तथा ॥ मध्यछिद्रैर्महादुःखदौ ~~चतुरस्त्राप्रमीदृशा~~ ॥ ३१ ॥ चतुर्भिरंगुलैः शस्ता कटिर्विंशतिसंयुता ॥ समुन्नतनितंबाढ्या चतुरस्त्रा
प्रमीदृशा ॥ ३२ ॥ विनता चिपिटा दीर्घा निर्मांसा संकटा कटिः ॥ ह्रस्वा रोमयुता नार्या दुःखवैधव्यसूचका ॥ ३३ ॥ नितंबबिंबो नारीणां मुन्नतो मो
सलः पृथुः ॥ महाभोगाय संप्रोक्तस्तदन्योऽशर्मणे मतः ॥ ३४ ॥ कपित्थफलवद्वृत्तौ वर्तुलौ घनौ ॥ स्फिचौ वलिविनिर्मुक्तौ रतिसौख्यविवर्द्धनौ
॥ ३५ ॥ शुभः कमठपृष्ठाभो गजस्कंधोपमो भगः ॥ वामोन्नतस्तु कन्याजः पुत्रजो दक्षिणोन्नतः ॥ ३६ ॥ आखुरोमा गूढमणिः सुश्लिष्टः संहतः पृ
थुः ॥ तुंगः कमलपर्णाभः शुभोऽश्वत्थदलाकृतिः ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रिद्ध्यं कठिनत्वचैः ॥

सुंदरी १

नितंबस्य शुभाशुभलक्षणे आह ॥ नितंबे स्वेकेन तदन्यस्तद्विपरीतः ॥ अशर्मणे दुःखाय कटिः प्रोक्ता परपर्याय ॥ स्फिचः शुभाशुभलक्षणे आह ॥ शुभ इति पंच
भिः कमठपृष्ठाभः कूर्मपृष्ठवन्निम्निबिडः दृढ इति यावत् ॥ गजस्कंधोपमः करिस्कंध वद्वुन्नतः ॥ कन्याजः कन्याजनकः पुत्रजः पुत्रजनकः ॥ आखुर्नां मूषकोऽमि
वपिंगल्का नि रोमाणि यस्य सा तथा गूढौ मणि र्वि संगता मध्यभाग विशेषोयस्य स तथा सुश्लिष्टः सुनिबिडः संहतो दृढः पृथुर्विस्तीर्णः तुंग उच्चः कमलवर्णा
भः पद्मपत्राकारः कमलवर्णाभः इति कमलगर्भाभ इति वान्यत्र अश्वत्थदलाकृतिः पिप्पलपत्रसदृशः ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मसिविर २

× शुभाशुभलक्षणमाह कपित्थेत्येकेन कपित्थफलं आयकादार पुवविरोधः भगस्य ४

१८ ॥३१३॥ १८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

613

लिप्यते४

कुरंगखुररूपः हरिणखुराकारतुल्यः तथा वक्ष्यते अन्यत्र भीष्माज्ञी गेयादन्नैर्न्यैवहन्नुसतः हरिणीखुरमात्रेण वर्मणा मोहितं जगत्॥ इति चुल्लिकोदरसन्निभः पाकाग्न्याधारमध्यसदृशः रोमशो रो
मबहुलः॥ विवृतास्य अतिवि स्तीर्णवदनं दृश्यं स्थूलास्यपृष्ठावा नासा यस्य मनर्था अमनासानामाक्ष्र लायायोनेर्मध्यप्रदेशः अतिदुर्भगा अतिकुत्सितः अतिदुर्भगत्वहेतुर्वा शशखसदृशः॥ शी
खवत्॥ त्रिरेखाद्यं किंनइति वा गर्भं नेच्छति वंध्या भवेतीत्यर्थः कर्पराकाशभाजनघटखर्पराकारः नस्मे रहेयमुदकं घटखर्परेणेत्यर्थः कर्पराकार इति पाठे वस्त्रविशेषाकार इत्यर्थः तथा वहद्द
तो करकेकर्पटकेवैवज्ञाय सेता मध्माजने॥ कुंजनू क्षिप्रसुर्न लिप्यते तंतुपरिग्रहादिति॥ वंशावेतसपत्राभः॥ वंशः प्रसिद्धः वेतसः वानीरस्तत्पोः पत्रसदृशः॥ अस्य वरो माललिय स्यंतथाउच्चनासिकः दी स४
र्घनासिकः विकटः कुत्सितः कुटिलाकारो वक्राकारः लंबगल्लः दीर्घमुखो धोभागः अशुभ इति छेदः॥४९॥ जघनस्य शुभाशुभे लक्षणे आह। भगस्येति द्वाभ्यां भाले ललाटं भगस्योपरिभाग

कुरंगखुररूपो यश्चुल्लिकोदरसन्निभः॥ रोमशो विवृतास्यश्च हृदृश्यनासोतिदुर्भगः॥४८॥ शंखावर्तो भगो यस्याः सा गर्भं मिह नेच्छति॥ चिपिटः कर्पराकारः
किंकरीपददोसगः॥४९॥ वंशावेतसपत्राभो गजरोमोच्चनासिकः॥ विकटः कुटिलाकारो लंबगल्लस्तथाशुभः॥५०॥ भगस्य भालं जघनं विस्तीर्णं तुंगमांसलं॥
त्रे मृदुलं मृदुरोमाढ्यं दक्षिणावर्तमीडितं॥५१॥ वामावर्तं निर्मांसं भुग्नं वैधव्यसूचकं॥ संकटस्थपुटं रूक्षं जघनं दुःखदं सदा॥५२॥ वस्तिः प्रशस्ता
विपुला मृद्वी स्तोकसमुन्नता॥ रोमशा विशिरा चाव रेखांकाने वशोभना॥५३॥ गंभीरा दक्षिणावर्ता नाभिः स्यात्सुखसंपदे॥ वामावर्ता समुत्ताना व्यु
क्तग्रंथिर्न शोभना॥५४॥ स्तनेस्तानूवहन्नारी पृथुकुक्षिः सुखास्पदं॥ सि…शीशं जनयेत्सुतं मंडूकाभेन कुक्षिणा॥५५॥ उन्नतेन वलीभाजा सा
वर्तेनापि कुक्षिणा॥ वंध्या प्रव्रजिता दासी क्रमाद्योषा भवेदिह॥५६॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥

इत्यर्थः तुंगमांसलं तुंगं वलन्मांसलं वा तुंगं मांसपुष्टं च तथा मृदुलं कोमलं दक्षिणावर्तं यथा स्यात्तथा मृदुलोमाढ्यं इत्यन्वयः ईडितं स्तुतं शुभमित्यर्थः॥ वामावर्तं वरेखाणि रोमाणि स्युर्वा॥ भुग्नं
कुटिलं विश्लिष्टावयवमित्यर्थः संकटं कृच्छ्रपुटं संकटं संकुचितं वा नतस्थपुटं वेति निम्नवेतिनि॥ न यावस्ते शुभाशुभलक्षणे आह। वस्तिरित्येवं न मृद्वी कोमला कि समुन्नता इ षड्डन्नतारेखा स्ता२
कारेवर्ण कि… नाभेः शुभाशुभलक्षणे आह। गंभीरेत्येकेन। गं…भीरा…ना दक्षिणावर्ता रोमाभिः रेखाभिर्वा इति शेषः उन्नता उद्धात्यक्ता अभिव्यक्ता ग्रंथिः ग्रंथनं मध्यभागो यस्याः सा
तथा कुक्षेः शुभाशुभलक्षणे आह। स्तन इति द्वयेन। सुखस्यास्पदं सुखास्पदं सुखभाजनमित्यर्थः मंडूकाभेन भेकोदरतुल्येन वर्तुलाभाजा स्त्रः यं धर्मभाजा सावर्तेन आवर्तसहितेन क्रमादि
ति उन्नतेन कुक्षिणा वंध्या वलीभाजा प्रव्रजिता परिव्राजिका आवर्तसहितेन दासी भवेदिति॥५६॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥

ता२। ल२ नि२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

615

पार्श्वस्य शुभाशुभलक्षणे आह। समैरिति द्वयेन पोषितस्त्री समैरित्यादि विशेषणविशिष्टैः पार्श्वैः सौभाग्यसुखयोर्निधानमाश्रयः स्यादिति योजना। पार्श्वयोरुन्नतत्वभेद विवक्षया पार्श्वैरिति बहुवचनं पार्श्वैरितिव्यक्तावितिदुःखानां शवधिर्निधिः दुःखानामाश्रय इत्यर्थः। उदरस्य शुभाशुभलक्षणे आह। उदरेणेति त्रिभिः अतितुच्छेनातिसूक्ष्मेणेत्यर्थः दरिद्रायाः स्त्रियाः कुंभाकारादिरूपमुदरं जायत इत्यन्वयः। देवरं सहोदरं भ्रातरं। मध्यस्य शुभाशुभलक्षणे आह। मध्येनेति पादेन वलेः शुभलक्षणमाह। सौभाग्येति पादेन अंगावयवसंकीर्तनेन पादं शुभलक्षणाभिप्रायेण। रोमान्याः शुभाशुभलक्षणे आह। रुक्षेति निसाईनशर्म्म नर्म्म भूः सुखयोः

समैः समांसैर्मृदुभिः रोमभिन्नग्नास्थिभिः शुभैः। पार्श्वैः सौभाग्यसुखयोर्निधानं स्यादसंशयं॥४७॥यस्या हस्वशिरे पार्श्वे उन्नते रोमसंयुते॥ निम्ने
रपत्या भवेन्नारी नित्यं मिष्टान्नसेविनी॥४८॥ कुंभाकारं दरिद्राया जठरं वमृदंगवत्॥ कूष्मांडाभं यवाभं च दुःपूरं जायते स्त्रियाः॥४९॥ सुविशाल
रपत्या भवेन्नारी नित्यं मिष्टान्नसेविनी॥५०॥ मध्यं क्षामो वसुभगासौ घासवलित्रयं॥ मद्धी कल्मी वरोमाणीय
कोदरी नारी निरपत्या बहुभर्गा॥ प्रवलं जठराहतिस्थ्व सुरं वापि देवरं॥५०॥ मध्यं क्षामो वसुभगा सौघासवलित्रयं॥ मद्धी कल्मी वरोमा यस्य
स्या सामाग्र मेनर्म्मभूः॥५१॥ कपिला कुटिला स्थूला विछिन्ना रोमराजिका॥ चौर्यं वैधव्य दौर्भाग्यं विदध्यादिह योषितां॥५२॥ निर्लोमं हृदयं यस्याः समं निम्नत्ववर्जितं॥ ऐश्वर्य्यं वाप्यवैधव्यं प्रियप्रेम च सालकेतम्॥५३॥ विस्तीर्णहृदया योषा पुंश्चली निर्दयातया॥ विछिन्नरोमहृदया
स्याः समं निम्नत्ववर्जितं॥ ऐश्वर्य्यं वाप्यवैधव्यं प्रियप्रेम च सालकेतम्॥५३॥ विस्तीर्णहृदया योषा पुंश्चली निर्दयातया॥ विछिन्नरोमहृदया
स्याः समं निम्नत्ववर्जितं॥ ऐश्वर्य्यं वाप्यवैधव्यं प्रियप्रेमवसालकेतम्॥५४॥ घनौ वृत्तौ दृढौ पीनौ सम
पतिर्हन्ति विनिश्चितं॥५५॥ अष्टादशी गुरुनतमुरः पीवर मुन्नतं॥ सुखाय दुःखाय नवे ड्रोमशं विषमं पृथु॥५५॥ घनौ वृत्तौ दृढौ पीनौ सम
मौ शस्तौ पयोधरौ॥ स्थूलाग्रौ विमलौ शुष्कौ वामो रूरणं न शर्मदौ॥५६॥ दक्षिणोन्नतवक्षोजा पुत्रे ग्रीष्मवयणी मता॥ वामोन्नतकुचा सुते
मौ शस्तौ पयोधरौ॥ स्थूलाग्रौ विमलौ शुष्कौ वामो रूरणं न शर्मदौ॥५६॥ दक्षिणोन्नत वक्षोजा पुत्रे ग्रीवायणी मता॥ वामोन्नतकुचा सूते
कन्यां सौभाग्यसुंदरी॥५७॥ अरघट्टघटीतुल्यौ कुचौ दौःशील्यसूचकौ॥ पीवरास्यौ सांतरालौ पृथूपांतौ न शोभनौ॥५८॥ मूले स्थूलौ सम
कन्यां सौभाग्यसुंदरी॥५७॥ अरघट्टघटीतुल्यौ कुचौ दौःशील्यसूचकौ॥ पीवरास्यौ सांतरा कौ पृथूपांतौ नशोभनौ॥५८॥ मूले स्थूलौ सम
कन्यास्यौ सोभाग्यसुंदरी॥५७॥ अरघट्टघटीतुल्यौ कुचौ दौःशील्यसुखकौ॥ पीवरास्यौ सांतराकौ पृथूपांतौ नशोभनौ॥५८॥ मूले स्थूलौ सम
क्रमशावये नीह्यौ पयोधरौ॥ सुखदौ पूर्वकाले तु पश्चादत्यंत दुःखदौ॥५९॥ श्रीराम श्रीराम। हे कम्हे कम्हे कम्॥ रोमाये नम
स्थानां पश्चाद्वौरादीनां त्रयाणामेकत्रावः तत्र चोरं चौर्य्यं। हृदयस्य शुभाशुभलक्षणे आह। निर्लोमेति द्वाभ्यां वक्षःस्तनाशुभलक्षणे आह। अष्टादशेत्येकेन। वक्षोजस्य शुभाशुभ
लक्षणे आह। घनाविति चतुर्भिः शस्तौ प्रशस्तौ तु एवं अग्रणी श्रेष्ठ। स्वयणीरिति कवित्तपुत्रि प्रियपणीरिति वा न्यत्र। अरघट्टस्य हृदः घटीयंत्र हरट इति गुर्जरदेशे प्रसिद्धं तत्र स्थापाघटी तत्तुल्यौ॥ ७॥

१८ ३१४ १

१८ ३१४ ३८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पीवराभ्यामित्येकेन प्रलंबधान्यस्त्रीनियमः । स्तनाभ्यां चैवेति क्वचित् । स्कंधस्य शुभाशुभलक्षणे आह । १

न३

चूचुकस्य शुभाशुभलक्षणे आह । सुदृढमित्येकेन । सुदृशामिति क्वचित् । जत्रुणः शुभाशुभलक्षणे आह । कक्षे इत्येकेन । शिराले शिरायुक्ते स्वेदमेदुरे स्वेदसिक्ते । ग्रीवायाः शुभाशुभलक्षणे आह । हस्याता मिति द्वयेन । गूढौ अस्थिग्रंथी ययोस्तौ । गूढास्थिग्रंथी तौ च तौ कोमलौ चेति मणिबंधावधिकरस्य [illegible] शुभलक्षणे आह । अंगुले जैसेकेन ६७ क्रमममनाहस्तपाणितलेस्य शुभाशुभलक्षणे आह । मृदुमध्योन्नतमिति द्वये पाणितलं पाणिस्पर्शमिति वा पाठः । अंगुष्ठमंगुलयश्च स

ग सुदृशां चूचुकयुगं शस्तं श्याममसुवर्तुलं । अंतर्मग्नं च दीर्घं च कृशं चूचुकं ग्रायजायते । ६० पीवराभ्यां च तत्त्वभ्यां धनधान्यनिधिर्वधूः । प्रलंबाभ्यां सिद्धिभ्यां च निम्ना भ्यां विषमाभ्यां दरिद्रिणी ॥ ६१ ॥ अबद्धावनतौ स्कंधावदीर्घौ वक्लशौ शुभौ । वक्रौ स्थूलौ च रोमाढ्यौ प्रेष्यवैधव्यसूचकौ ॥ ६२ ॥ निगूढसंधी स्त्रस्तौ श्लेष्मी वांसौ सुसंहतौ । वैधव्यदौ समुच्छ्रायौ निर्मांसौ वा तिदुःखदौ ॥ ६३ ॥ कक्षे सुसूक्ष्मरोमे च तुंगे स्निग्धे च मांसले । शस्ते न गंभीरे शिराले स्वेदमेदुरे ॥ ६४ ॥ स्याता दोषौ सुनिर्दोषौ गूढास्थिग्रंथिकोमलौ । विशिरौ च विरोमाणौ सरलौ हरिणीदृशां । ६५ वैधव्यं स्थूलरोमाणौ ह्रस्वौ दौर्भाग्यसूचकौ ६६ ॥ स्यातां दोषौ सुनिर्दोषौ परिक्षीणायनारीणां च विहस्याहिरौ भुजौ ॥ ६६ ॥ अंभोजमुकुलाकारमंगुष्ठांगुलिसम्मुखं ॥ हस्तद्वयं मृगाक्षीणां [illegible] बहुभोगाय जायते ॥ ६७ मृदुमध्योन्नतं रक्तं तलं पाण्योररंध्रकं । प्रशस्तं शस्तरेखाढ्यमल्परेखं शुभं स्त्रियाः ॥ ६८ ॥ विधवा बहुरेखेण विरेखेण दरिद्रिणी ॥ भिक्षुकी सुशिरा ढ्येन नारीकरतलेन वै ॥ ६९ ॥ कोमलविशिरं शस्तं पाणिपृष्ठं समुन्नतं । वैधव्यहेतु रोमाढ्यं निर्मांसं स्तनायुमत्सुजेत ७० रक्ता व्यक्ता गभीरा च स्निग्धा पूर्णा च वर्तुला । कररेखांगनायाः स्याच्छुभाभाग्यानुसारतः ॥ ७१ मत्स्येन सुभगा नारी स्वस्तिकेन सुखप्रदा । पद्मेन भूपतेः [illegible] पत्नी जनयेद्भूपतिं सुतं ॥ चक्रवर्तिने स्त्रियाः पाणौ नंद्यावर्तः प्रदक्षिणः । शंखातपत्रकमठा नृपमातृत्वसूचकाः ॥ ७२ तुलामानाकृतीलेखे वणिक्पत्नीत्वसूचके । गजवाजिवृषाकाराः करे वामे मृगी

म स्फुरंबंध्यस्य तत्त्वथा ॥ पाणिपृष्ठस्य शुभाशुभलक्षणे आह । रक्ते रक्तवर्णा । सादिसा स्पष्टाभिः स्वस्तिकेन त्रिकोणांकितरेखा विशेषेण नंद्यावर्तः स्वस्तिकः सो धोस्त्री राजस्य नंदे नृपकार्योपकारिका ॥ स्व स्तिकः सर्वतोभद्रो नंद्यावर्तो दयोपि चेत्सुमरः ॥ तीर्थंकरस्तु ततीर्थपर्यटनकर्तारं शास्त्रकर्तारं वा पुत्रमित्यर्थः । तीर्थंकरस्तु मिति क्वचित् ॥ तीर्थंकरेष्वरुमिति चान्यत्र तत्र करेरेखा इत्यन्वयः । युगेन बलिवर्द्दयोः स्कंधनिक्षिप्तकाष्ठेन ॥ ७५ ॥ रामरामरामरामरामरामरामरामरामरा ॥

मा२

बः४

[illegible] दृशां ॥ ७४ ॥ रेखाः प्रासादवज्राभाः प्रसूते तीर्थकरं सुतं ॥ छत्रीवृक्षस्य पत्नी स्यात् [illegible] गदेन युगेन वा ॥ ७५ ॥ चामरांकुशकोदंडै राजपत्नी भवेद्ध्रुवं ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

616

अंकुशस्तोत्रको डोधनुः गदुंदुभिर्वा द्यमांडविशेषः। त्यागेनदानेन पादेनेतिपाठेपदमेवपादं तेन व्यवसायेनत्रा गोनस्थानेनवेत्यर्थः। अंगुष्ठस्य मलक्षणमाह। अम द्रुत्यर्द्धेन। सरलः ऋजुः वृत्तो
वर्तुलः। वृत्तनखः वर्तुलनखः अंगुलीनास्त्र ज्ञास्त्र मेलक्षणे आह। अंगुल्य इति द्वयेन। लग्नाः इत्यस्या नंतरस्त्र भाइतिपैषः। चिपिटाः अतिकृशाः स्थूलपृष्ठाः निम्नाः बक्र पर्वसमन्विताः इत्यर्थः। नखानांच

॥चमरांकुशकोदंडैराजपत्नीभवेद्ध्रुवं। अंगुष्ठमूला न्निर्गत्य रेखा यातिकनिष्ठिकां ॥७६॥ यदि सा पतिहंत्रीस्याद्दूरतस्तांत्यजेत्सुधीः ॥ क्षिप्रलासिगदाशाक्लि
॥ऊंडुभ्याह्नतिरेखया ॥७७॥ नितंबिनीकीर्तिमतीत्यागेनपृथिवीतलेकंकर्म [ ] इकजं वक्त्र वृ ष ष्ठिकश्मो गिनः ॥७८॥ रासभोवृकविडालास्याः करस्थादुः॥
॥खदाःस्त्रियाः॥ सरलस्त्रमदे गुष्ठोवृत्तो वृत्तनखोमृ[ ] दुः ॥७९॥ अंगुल्यश्चसुपर्वाणो दीर्घा वृत्ताः क्रमात्कृशाः ॥ चिपिटा ॥
॥स्थूलपृष्ठारुक्षा पृष्ठरोम भुजोस्त्रभाः ॥८०॥ अतिवक्राः कृशाह्रस्वा विर[ ]लाः रामहेलुकाः ॥ बहुरेखायाः गुलयः स्त्रीणां बक्रपर्वसमन्विताः ॥८१॥ अरु॥
॥णाः सशिखास्तुंगाः करजाः सुदृशांस्त्रभाः ॥ निम्ना विवर्णाः स्त्र त्स्य [ ]भाः पीतादारिद्र्यदायकाः ॥८२॥ नखेषुविंदवः श्वेताः प्रायः स्युः स्वैरिणी
॥स्त्रियाः ॥ पुरुषा अपिजायंते दुःखिनः पुष्पितैर्नखैः ॥८३॥ अंतर्[ ]निमग्नवंशास्थिः पृष्ठिः स्यान्मांसलास्त्रभा ॥ पृष्ठेन रोमयुक्तेन वैध॥
॥व्यंलभतेध्रुवां ॥८४॥ भुग्नेन विनतेनापि सशिरेणापिडुःखिता ॥ कज्वालुकाटिकाश्रेष्ठा समांसाचसमुन्नता ॥८५॥ शुष्काशिरालारोमाद्यावि शा॥
॥कुटिलास्त्रभा॥ मांसलो वर्तुलः कंठः प्रशस्तश्चतुरंगुलः ॥८६॥ शस्ताग्रीवात्रिरेखाका लव्यक्तास्थिः सुसंहता ॥ निर्मांसा चिपिटा दीर्घा कृस्वग्रीवाचनिः

पृसंगास्तु रुघाणामपिनखानामस्त्र मास्त्र भलक्षणमाह। पुरुषा इत्यर्द्धेन पुष्पितैः श्वेतवर्णैरित्यर्थः। पृष्ठेः स्त्र भास्त्र भलक्षणे आह। अंतरिति सार्द्धेन अंतर्निमग्नेति यस्याः कारमास्थियस्यां सांतर्निमग्नवं
स्थिः। कृकाटिकायाः स्त्र मास्त्र भेलक्षणे आह। कज्वीसेकेनकंटस्यस्त्र भास्त्र भेलक्षणे आह। मांसलमिति सार्द्धेन। चिबुकस्यस्त्र मास्त्र भेलक्षणे आह। चि बुकमित्येकेन। त्यजेदस्थूलादि चिबुकमतीनोद्वहेदित्यर्थः

एव मत्रापि उद्वह्यं॥८९॥

१८
३१५॥
१८

स्त्र भास्त्र भेलक्षणे आह। अरुण इतिसा र्द्धेन शोभना क्षीणासुदृशां ॥८७॥ श्रीरामश्रीरा

१८
॥३१५॥
१८

ला २

सुता ॥८८॥ चिबुः छ्यंगुलं शस्त वृत्त नं सुको [ ] मलं लक्षि [ ] धार क्लि [ ] माय रोमश्री [ ] त्सिजेत ॥८९॥ श्रीरामजय मजयजयरामा॥ घ

४१६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

राष्पनम:

हनोरंशुभाशुभेलक्षणें आह ॥ हनुरिति ॥ सेकेना कपोलयोः शुभाशुभे लक्षणे आह ॥ राजताविति सेकेन नासाक्ष्याः ॥ शोभनन्नेत्रायाः शुरवस्य शुभाशुभे लक्षणे आह ॥ समसि सेकेन अथ शेषस्य शुभाशुभे लक्षणे आह ॥ पाटलइति द्वयेन ॥ पाटलः पाटलपुष्पवर्णो ॥ रेखाभ्यः पितमध्ययुक्तः रेखः शुक्लतमः पस्ख्याना ॥ स्फुतेरले स्फुतिरिति न्यायेन रेफस्य लकारः ॥ धराजानि नृपतिस्तस्याप्रियः ॥ एवं विधोष्ठवती सा नृपते भार्या भवति सर्थः ॥ श्यावः ॥ कृपिशः तेरोष्ठस्य शुभाशुभे लक्षणे आह ॥ मरुण इति सेकेन ॥ विपरीत कृशतः ॥ पूर्वस्मा द्विपरीतो वा द्विजानां शुभाशुभे लक्षणे आह ॥ गोक्षीरेति त्रिभिः ॥ स्तोकसमुन्नता ईषदुच्चाः ॥ ९० ॥ जिह्वायाः शुभाशुभे लक्षणे आह ॥ जिह्वापाइति

हनुश्चिबुकसंलग्नानिर्लोमाशुघनाशुभा ॥ वक्रा स्थूला कराह्रस्वा रोमशा न सुखप्रदा ॥ ॥ राजतौ कपोलौ वामाक्ष्याः पीनौ न्नतौ समुन्नतौ ॥
रोमशौ पूरुषौ निम्नौ निर्मांसौ परिवर्जयेत् ॥ ९१ ॥ समं समांसं सुस्निग्धं स्वामोदं वर्तुलं मुखं ॥ जनेन्द्र वरनच्छायं धन्यानामिह ज्ञायते ॥ ९२ ॥ ॥
पाटलो वर्तुलः स्निग्धो रेखाभ्यः पितमध्ययुक्तः ॥ सीमंतिनीनामधरो धराजानिप्रियो भवेत् ॥ ९३ ॥ कृशः प्रलंबः स्फुटितो रूक्षो दौर्भाग्यसूचकः
श्यावः स्थूलोधरोष्ठः स्याद्वैधव्यकलहप्रदः ॥ ९४ ॥ मरुणो मत्तकाशिन्याश्चोत्तरोष्ठः सुखप्रदः ॥ किंचिन्मध्योन्नतोरोमविपरीतो विरुद्धकृत् ॥ ९५ ॥
गोक्षीरसन्निभाः स्निग्धा द्वात्रिंशद्दशनाः शुभाः ॥ अधस्तादुपरिष्टाच्च समस्तोकसमुन्नताः ॥ ९६ ॥ पीतारयावाश्च दशनाः स्थूला दीर्घा द्विपंक्तयः ॥
शुक्त्याकाराश्च विरलाः दुःखदौर्भाग्यकारणं ॥ ७ ॥ अधस्ताद्धिके दंतैर्मातरं पतिं पुरःस्फुटं ॥ पतिहीना पापचकटे कुलटा विरले भवेत् ॥ ९८ ॥ ॥
जिह्वेष्टमृष्टा ... शोणा मृद्वी तथा सिता ॥ दुःखाय मध्यसंकीर्णा पुरोभागे सविस्तरा ॥ ९९ ॥ सितया तोयमरणं श्यामया कलहप्रिया ॥ दरिद्रिणी मांसलया लंबया भक्ष्यभक्षिणी ॥ १०० ॥ विशालया प्रमादेन पापरसनया प्रिया ॥ स्निग्धं कोकनदाभासं प्रशस्यं तालु कोमलं ॥ १०१ ॥ शितं तालु निवेधव्यं पीते प्रव्रजिता भवेत् ॥ कृष्णे पत्यविपोगार्ती रूक्षे भूरिकुटुंबिनी ॥ १०२ ॥ कंठे स्थूलाङ्गुष्ठा ना च क्रमती क्ष्णा सुलोहिता ॥ अलंबा शुभा घंटी स्थूला च कृष्णा च दुःखदा ॥ १०३ ॥ अलक्षितद्विजं किंचित्फुल्लकपोलकं ॥ स्मितं प्रशस्तं सुदृशामनिमीलितलोचनं ॥ १०४ ॥ समवृत्तपुटा नासा लघुछिद्रा शुभावहा ॥ स्थूलाग्रा मध्यनम्रा च न प्रशस्ता समुन्नता ॥ १०५ ॥ । ।

सार्द्धद्वयेन शोणा शोणवर्णा ॥ कंठमूनाद्वयः शुभाशुभे लक्षणे आह ॥ स्निग्धमिति सार्द्धेन कोकनदाभासं सोमछवि ॥ घंटिकाया शुभाशुभे लक्षणे आह ॥ कंठइसेकेन तीक्ष्णा सूक्ष्मा ॥ हसितस्य शुभाशुभे लक्षणे आह ॥ अलक्षितमिसेकेन ॥ नासिकायाः शुभाशुभे लक्षणे आह ॥ समवृत्तपुटेति द्वयेन समेदीर्घादिदोषरहिते वृत्ते वर्तुले पार्श्वे समौ वृत्तपुटौ संचारमार्गौ यस्याः सा तथा ॥ १०६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

618

४२

...तस्य ... शुभाशुभलक्षणे आह। दार्वायुः स्तदिस्पर्देर्न ॥ द्वित्रि पिंडितां द्ववारं त्रिवारं चेत्यर्थः। अक्ष्णोः शुभाशुभेलक्षणे आह। ललनेति सर्वैश्च
तुर्भिः। कृष्णपक्ष्मणी श्यामनेत्रपक्ष्मके महालांगूलिनीकोटरनयनाकोटरवद्गर्त्ते इव दासमतान्नयने यस्याः तथा निम्नने त्रेत्यर्थः। पक्ष्मणोः
शुभाशुभेलक्षणे आह। पक्ष्मभिरिति नेत्रकेव शुभाशुभेलक्षणे माह श्री। एकावाविति द्वयेन काम्र्मुकाकृती धनुराकारे शोभने एकावौ यस्याः सासु
स्तु ... तस्याः सुभ्रुव ॥१६४॥ कर्णयोः शुभाशुभलक्षणे आह। लंबाविति सेकेन। भालस्य शुभाशुभेलक्षणे आह। भालेइति सार्द्धद्वयेन सा

आकुंचिता रूपणग्रा च क्लेशावैधव्यदायिनी ॥ परप्रेष्या च चिपिटफस्यादीर्घा कलिप्रिया ॥ दार्वायुः फलस्तुतं दार्वायुग पिंडितापि
डिता ॥ ललना लोचने शोणे ते रक्तो तेमस्तुतारके ॥१०७॥ गोक्षीरवर्णनिशादः स्निग्धे कृष्णपक्ष्मणी ॥ उन्नताक्षी न दीर्घायुर्वृत्ताक्षी
कुल्वटा भवेत् ॥१०८॥ मेषाक्षी महिषाक्षी च केकाराक्षी न शोभना ॥ कामग्रहीव्रान्नितराग पिंगाक्षी सुदुष्टता ॥१०९॥ पारा
वताक्षी दुःशीला रक्ताक्षी पतिघातिनी ॥ कोटरानयनादुष्टा गजनेत्रा न शोभना ॥११०॥ पुंश्चली वामकाक्षी वंध्या दक्षिणका
णिका ॥ मधुपिंगाक्षी रमणी धनधान्य समृद्धिभाक् ॥१११॥ पक्ष्मभिः सुघनैः स्निग्धैः कृष्णैः सूक्ष्मैः सुभाग्यभाक् ॥ कपि
लैर्विरलैः स्थूलैर्निर्धा भवतिभामिनी ॥११२॥ एकावौ वर्तुलौ तुल्यौ स्निग्धौ कृष्णौ असंहतौ ॥ प्रशस्तौ मृदुरोमाणौ सुभ्रुवः काम्र्मु
काकृती ॥११३॥ खररोमा च पृथुलौ विस्तीर्णो संहतौ स्निग्धौ ॥ नेष्टः प्रशस्तौ ... दीर्घरोमा च पिंगला ॥११४॥ लंबौ कर्णौ
शुभावर्त्तौ सुखदौ च शुभप्रदौ ॥ शष्कुलीरहितौ निद्यौ शिराल्वौ कुटिलौ कृशौ ॥११५॥ भालः शिराविरहितो निर्लोमार्द्धें
सन्निभः ॥ अनिम्नस्त्र्यंगुलो नार्याः सौभाग्यस्यैव कारणं ॥११६॥ व्यक्तस्वस्तिकरेखं च ललाटं राज्यसंपदे ॥ प्रलंबम
धिकं यस्यादेवरहंसाध्रुवं ॥११७॥ रोमशे नारी शालेनप्राशुनारोगिणी मता ॥ सीमंतः सरलः शस्तो मौलिशस्तः समुन्नतः ॥११८॥
गजकुंभनिभो वृत्तः सौभाग्ये धर्यकः ॥ स्थूलम्लानश्च निभवादीर्घशीर्षा च बंधकी ॥११९॥ विशाले ना पि शिरसा कार्वंदो
भाग्यभाजनं ॥ केशा अलिकुलच्छायाः सूक्ष्माः स्निग्धाः सुकोमलाः ॥१२०॥ किंचिदाकुंचिताग्राश्च कुटिला स्वातिशोभनाः ॥
परुषाः स्फुटिताग्राश्च विरलाश्च ... रोहताः ॥१२१॥ पिंगलालघवो रूक्षाः दुःखदा रस्व बंधनाः ॥ एकचोरं ललाटं चाप्राक्तो
राज्यसूचकः ॥१२२॥ वामे कपोले मसकं नो ... मिष्टान्नदं स्त्रियाः ॥ तिलकेलो ... नेचापि हृदि सौभाग्य कारणं ॥१२३॥
शुभाउच्चेनपाशुला शोणितिक्विसाठ ॥ कमणनाद्भस्ली मंतस्य शुभाशुभेलक्षणे आह ॥ सीमंत इति पादेन। मौल्ये शुभाशुभेलक्षणे आह
मौलिरिति पादेन द्वयेन। मौल्जानां शुभाशुभेलक्षणे केशा इति द्वयेनैव ... दीनां शुभाशुभेलक्षणे ... मसकातिललाछनानामपि

१८

॥३१६॥

१८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चिपिंकः स्मृति वा तिलकस्तिकौर ॥ पिप्लुरिति वा तिलकः तिलकालकारो मशकः पिप्लुर्लोमशः जटिलः कालकः प्रभृति तिलकस्तिलका लकशीता वचनात् ॥ लांछनं १ मवज्राकुशध्वजादिसर्वलक्षणसंपन्ना पिदोषविशेषाल्पाद्येसाह ॥ स्तुतैसे कौकिंचि विकरायते दंतैघूर्णे नैरांक करोत्यल्पस्थं ॥ वपुष्य शुभाशु भे लक्षणे श्रुतिधार्यं क्रमेणाप्तस्थितेषाणावि सारभ्यसुलक्षणैः सन ग्रंथेनाह ॥ प्रदक्षिणावर्तो रोम्णा मिति रोषः धर्मार्थ प्रोक्ताः वामावामा वर्तः स्त्रीः कर्णेइडितः स्तुतः ॥ १२३ ॥ अंतः पृष्ठ पृष्ठमध्ये नालि समः नाभिर्दक्षिणावर्तः भगयोनिरूपरिभागः भगमध्ये इति कुचिरः प्रदक्षिणावर्तो ॥ शंकटभंगः शंकटतुल्यः गुह्यवेधेन तत्र मध्ये ते प्राप्ते तन्मध्ये कुकाटिके कुकाटिकामध्ये गधादानाचयणां शुभाशुभलक्षणानि रतिनिशा स्यादौ दृश्यानि ॥

मस्याद दक्षिणवक्षोजे शोणेतिलकलांछने ॥ कन्याचतुष्टयं सूते सूते सा च सुतत्रयं ॥ १२४ ॥ तिलकलांछनं शोणे यस्या वामे कुचे भवे त् ॥ एकं पुत्रं प्रसूयादौ ततः सा विधवा भवेत् ॥ १२५ ॥ गुह्यस्य दक्षिणे भागे तिलको यदि योषितः ॥ तदा सा पतिपत्नी सुतैकाक्षिति पसुता ॥ १२६ ॥ नासाग्रे मशकं शोणं महिष्या एव जायते ॥ कृष्णे सैव भवेद् दुष्टा पुंश्चल्या च प्रकीर्तिता ॥ १२७ ॥ नाभेरधः सदा तिलकं मशकौ लांछनं शुभं ॥ मशकस्तिलकश्चिह्नं गुल्फदेशे दरिद्रता ॥ १२८ ॥ करे कर्णे कपोले वा कंठे वामेऽपि वा भवेत् ॥ एकं त्रयाणां मेकं च प्राग्गर्भे पुत्रदं भवेत् ॥ १२९ ॥ भालमध्ये त्रिशूलेन नाभितेन स्वपंकजा ॥ नितंबिनी सहस्राणां स्वामित्वं याति दासपार्दे ॥ १३० ॥ सुप्ता प्रवरस्वप्नयातु दंतान् किटिकिटायते ॥ कुलक्षणापि न सा रास्ताय किंचिद्प्रलपेत् तथा ॥ १३१ ॥ या रोमप्रदक्षिणावर्ता नाभे र्वा वामेन रोमभिः ॥ नाभौ श्रुता गुरास वा दक्षिणावर्त इति ॥ १३२ ॥ सुरनायदक्षिणावर्तः पृष्ठे रास्य दक्षिणे ॥ अंतः पृष्ठं नाभिसमो वक्रायुः पुत्रवर्द्धनः ॥ १३३ ॥ राजपत्न्याः प्रदेशपते भगमाली प्रदक्षिणे ॥ सचेष्ठ कटभंगः स्यात् कुकाप्रसेसुदुःखदः ॥ १३४ ॥ काटिगो गुह्यवेधेन घनापखावनारीनरः ॥ स्यात् तासु रवेधेन पृष्ठावर्तेन रोमतो ॥ १३५ ॥ एकैन हंति भर्तारं भवेद् द्वाभ्यां नपुंश्चली ॥ कंठगो दक्षि णावर्तो दुःखवैधव्यहेतुकः ॥ १३६ ॥ सीमंते यलला टेवा स्याज्ज्याह राज्यपत्ततः ॥ सा पतिं हंति वर्षेण यस्या मध्ये कृकाटिका ॥ १३७ ॥ प्रद क्षिणावा वामावा रोम्णामावर्तकः स्त्रियाः ॥ एको नाम्नसुनिष्ठा वामेवा मगतीऽपि ॥ १३८ ॥ आद शाह पतिघ्नीतो स्यो दराः सुबुद्धिना ॥ कद्यावर्तो च कुलटा नाश्यावर्ता पतिव्रता ॥ १३९ ॥ पृष्ठावर्ता च भर्तघ्नी कुलटा वा प्रजापते ॥ स्कंदउवाच ॥

तथा चाणाक्षनीपिंगाक्षी गधा चनमी नगंधा चाचरित्रिणी ॥ शंखिनी क्षार गंधा च मद गंधा च हस्तिनी ॥ हंस पुन्नागवर्णा या नारी रक्तलोचना ॥ अष्टौ जनति पुत्रान् प्राप्नोति परमं सुखं ॥ काकस्वरा काकजंघा तथा वा दुःस्वरा तथा ॥ लंबोष्ठी लंबवदना कन्या तां परिवर्जयेत् ॥ हंसतुल्यगति र्नारी राजपत्नी च सा भवेत् ॥ यस्या गमनमात्रेण भूमिकंपः प्रजायते ॥ सा स्त्री दन्यकरी इष्या सोमुद्रवचनं यथा ॥ आवर्तीश्रं जने यस्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

620

इदानीं पातिव्रत्यमेव स्त्रीणां सुलक्षणमित्यह किंच कौमि । साहा । सुलक्षणेति द्वः शीलाचारादिस्वभावा साध्वी पा [illegible] दिगुणान् ननुत
र्हि सुलक्षणत्वादि गुणविशिष्टा साध्वी स्त्री कस्माल्लभ्यते तत्राह । सुलक्षणेति । स्त्रीणां सुरूपत्वं लावण्यं सुचा [illegible] न भर्तृलभ्या
मोहेत्यनाह । अखंडितां इति त्रिभिः । ठ अनुष्ठाना पितृगृहे सर्पो वना । स्त्रियः सुवासिन्यः स्वेषु जातिषु सुपुष्पा [illegible] मिति स्पुस
नेष्विर स्यूइत्यर्थः । सुवासिन्याचेरंटा स्त्री द्वितीये वयसि स्थिता । इति रुद्रः । जरंटीतु सुवासिनी प्रणी सुतीर्थे [illegible] क्षणेषु ते
क्षय नीतक्षा [illegible] ताभिति पाठे स्नापिताभित्यर्थः । विहापितं सत्कलावण्यं तरंगिण्यं भोगसौष्ठवोर्मिमत्यो नघ [illegible] देवप्ररिसन्ने वे ५
वका रोहवधारणार्थः ॥ रहेति वा पाठः ॥१४॥ शोभने च उरि नाति प्रसादि लक्षणं यासां ताः सुचारित्राः स्वाधीन सु [illegible] दिक्षिव शी

॥१४५॥ सुलक्षणा पृष्टः श्रीशा सुलक्षणा त्रिलोकपारामल क्षपा साध्वी सर्वलक्षणसंयुता । सुलक्षणा सुचारित्रा साध्वी [illegible] दे
वता ॥१५॥ विश्वेशानुग्रहाद्देव गृहे योषिद्वाप्यते । अखंडिता सुवासिन्यो याः स्त्रः प्राक्तनजन्मनि ॥१६॥ नानाविध [illegible] कार ताः
३८ सुरूपा भवंति हि ॥ सुतीर्थेषु वपुर्याभिः प्लावितं वा विहापितं ॥१७॥ तालावण्य तरंगिण्यो भवंतीह सुलक्षणा [illegible] ज्ञा
३१३॥ ता मातापितृभ्यां उ वधूरिह ॥१८॥ ता भवंति सुचारित्रा याः पाः स्वाधीनभर्तृका ॥ स्वाधीनपतिकानां च सु [illegible] नामगीह ॥३१३
३८ रां ॥१९॥ स्व [illegible] वेगोवत्रैव सुलक्षणफलं हितत्त ॥ सुलक्षणे सुचरिते रपि मंदायुष्यपति ॥२०॥ दीर्घायुष्य संकुर्वतीम ३८
मदाः प्रमदास्पदं ॥ अतः सुलक्षणा योषा परिणेया विचक्षणैः ॥२१॥ लक्षणानि परीक्ष्यादौ हित्वा दुर्लक्षणान्यपि ॥ ल
क्षणानि मयोक्तानि सुखायेह गृहमेधिनां ॥२२॥ विवाहानुपवक्ष्यामि तान्निबोध घटोद्भव ॥ यान् कृत्वा सर्वदानसेक्ष्य
तुर्वर्गमवाप्नुयात् ॥२३॥ ॥ ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे स्त्रीलक्षणं नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥३७॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कांता संतोषितो न तु स्त्री जितो भर्ता यासां ताः तथा ॥ सुलक्षणवतीनां फलं दर्शयति ॥ स्वाधीनेति ॥ किंच सुलक्षणैरिति तर्हि किं तत्रापजीव्योप
पत्तिभिः सुहर्षितामित्याशांक्य पतिविरहिता नष्टिप्रदास्पदं प्रकाम हर्षास्पदं [illegible] चैतद्धनपूर्वेष्टिधातुप्रत्य [illegible] रात्विच्या राज्यवतो दीर्घायुष्यं सहर्षे
स्थापं च ॥२१॥ लक्षणविचारप्रयोजनं चाह ॥ अत इति ॥ यतोत्याय्युष्यपातिं सुलक्ष [illegible] स्थिर [illegible] पनी कुर्वति अत इत्यर्थः परिणेया इत्यस्य
व्यावर्त्यमाह । हित्वेति अपिता निश्चयेउ क्तानुवादपूर्वकमुत्तराध्यायार्थं संगस्ते वपति लक्षणानीति ॥२२॥ ॥ इति श्रीरामानंदकृतायां काशीखंड

म ३ पर श्री२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

62

ने१ हो१ ने१

अथाष्टत्रिंशत्के धर्मे ध्यायेतीव सुरो भवेत्॥ एवं ते समुदाचाराः धर्मपरिवर्णा सर्वाध्यायां तेविनो ... न्वक्ष्यामि कुं अत ऊर्ध्वं दर्शयति ॥ विवाहा इति॥
ब्राह्मदैवार्षा विवाहा उच्यते ॥ प्राजापत्यासुरौ चाथ विवाहा उच्यते ॥ एव वचनाद्विपरिणामयन्त उच्यत इत्यर्थः॥ क्रियाया एवानुषंगः ॥ तत्र ब्राह्मो वरमाहूय
यद्दानं दैवमृत्विजे दानं ॥ आर्षो गोमिथुनं दानं ॥ प्राजापत्यः सह धर्मं चरतां धर्ममिति सत्कृत्याप्रदानं ॥ आसुरः शुल्कं गृहीत्वा दानं ॥ गांधर्वः समयान्मि
थः राक्षसो युद्धाद्धरणं ॥ पैशाचः सुप्तां प्रमत्तां या वा गमनं ॥ तथा च मानवानि ॥ आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयं ॥ आहूय दानं
॥१॥७ कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ॥ यज्ञे तु वितते सम्यग् ऋत्विजे कर्म कुर्वते ॥ अलंकृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥२॥ एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय ध
र्मतः ॥३॥ कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते ॥ सह नौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य च ॥ कन्याप्रदानमभ्यर्च्य ... ॥ गांधर्वः स तु विज्ञेयो
मैथुन्यः कामसंभवः ॥४॥ हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च क्रोशंतीं रुदतीं गृहात् ॥ प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥५॥ सुप्तां मत्तां प्रमत्तां
वा रहो यत्रोपगच्छति ॥ स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥ इति ॥७॥ ॥ एतेनैव लक्षणतो विवाह एव नृपस्य वर्णस्यैव विवाहधर्माय

स्कंद उवाच ॥ विवाहा ब्राह्मदैवार्षाः प्राजापत्यासुरौ तथा ॥ गांधर्वो राक्षसश्चापि पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥ ब्राह्मो वरमाहूय
यत्र कन्या स्वलंकृता ॥ दीयते तत्सुतः पूर्वान् पुरुषानेकविंशतिं ॥२॥ यज्ञस्थायर्त्विजे दैवस्तज्जः पाति चतुर्दश ॥ वरादादाय
गोद्वंद्वमार्षस्तज्जः पुनाति षट् ॥३॥ सह धर्मं चरतां धर्ममित्युक्त्वा दीयतेऽर्थिने ॥ यत्र कन्या प्राजापत्यस्तज्जो वंशान् पु
नाति षट् ॥४॥ चत्वार एते वर्णानां धर्म्याः प्राथमिका मताः ॥ आसुरः क्रयणाद्वै गांधर्वोऽन्योन्यमैत्रिजः ॥५॥ ॥ ॥ द्दु ४

स्य विवाहस्य यो गुणदोषो तत्र विवाहो सन्तापत्त्येषु च ये गुणाः अगुणाश्च तत्सर्वं दर्शयति सर्वेऽपि ब्राह्मादिना सवर्णाया इत्यत्र श्लोकेने
न ग्रंथेन ॥ यत्र विवाय हे कन्यादीयते स विवाहः प्राजापत्यः सर्वः ॥ प्रायश इति क्षत्रियस्य राक्षस एव धर्मः वैश्यस्य शूद्रयोरासुर एव धर्म्यः प्रा
जापत्यः क्षत्रियादीनां अधन्यः ॥ गांधर्वश्चतुर्णां अधन्यः राक्षसो वैश्यशूद्रयोः ... धन्य इत्यादि सर्वप्रायो गृहयोन स्तूयते तथा च मनुः ॥ चतु
रो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ॥ राक्षसं क्षत्रियस्यैव मासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥ पंचानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविहा ॥ पैशा
चश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कदाचन ॥ इत्यादि सर्वं ... ॥ चतुर्णामपि वर्णानां विवाहेषु सवर्णया भार्यया करो ग्राह्यः क्षत्रियया शर
ग्रहणाः स्वधाने ब्राह्मणविवाहेषु क्षत्रियया शरः ब्राह्मणहस्तपरिगृहीतदंडैकदेशो ग्राह्य इत्यर्थः ॥५॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ए२

४८१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वैश्यया ब्राह्मणक्षत्रियाविवाहे ब्राह्मणक्षत्रियविच्युतपतो दैकदेशो ग्राह्यः। शूद्रया पुनार्दज्ञातित्रयविवाहे साध्वनवस्त्र दशाग्राह्या। अ
सवर्णा इति। असवर्णा असवर्णासमं धी एषा विधिर्ज्ञेयः। क्षत्रियायैः शरः इत्यो द्विजकारदेवजेदने विवाहो विधते ज्ञापते अनेनोत्तवेदन
शास्त्रे तस्मिन्नेति वा स्मृते दृष्टो मर्थः। असवर्णा स्वेषोति कश्चित्। सवर्णाया। करो ग्राह्य इत्युक्ते स्पष्ट यातो। सवर्णालिखिता। मंदानि
भाग्यश्च नार्थे प्रियकाते तथा। आलोचितस्त्रीणां वरं गभर्णानुपपद्यात संभोगं तदुक्तं भागवते। राम्य कामया एगीहस्तो रीय ज्ञेग कुस्त्रियइति। त
थाच मनुः। ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा। पर्ववर्ज्जं व्रजेच्चैनां तद्व्रतो रतिकाम्यया इति यथा वध्वा [illegible] धाभि
लषितमस्य र्थः। १०। तत्रापि निषेध विशेषाविधिमाह। दिव्यानि। सर्वपर्वाणीति। तदुक्तं। कुहूर्दर्शे तु संक्रान्त्यां चतुर्दश्यष्टमी च॥

प्रसह्य कन्याहरणाद्राक्षसोऽभिहितः सताम्॥ छलेन कन्याहरणात् पैशाचो गर्हितोऽष्टमः॥ ब्राह्मणो विप्रक्षत्रियविप्रो
गान्धर्व सुरराक्षसाः॥ अष्टमस्तेषु पापिष्ठः पापिष्ठानां हि संज्ञितः॥ ७॥ सवर्णापाणिग्रहणो धार्यः क्षत्रियया श
रः। प्रतोदो वैश्यया धार्यो वासोऽन्तः शूद्रया तथा॥ ८॥ असवर्णास्वेष विधिः स्मृतो हृष्टस्य वेदने॥ सवर्णाभिस्तु सर्वाभिः
पाणिग्राह्यः स्वयं विधिः॥ ९॥ धर्म्ये विवाहे जायन्ते धर्म्या एव शता पुषः॥ अधर्म्ये धर्मरहिता मंदभाग्या धनायुषः॥ १०॥
ऋतुकालाभिगमनं धर्मो यं गृहिणः परः॥ स्त्रीणां वरमनुस्मृत्य यथा काम्यथवा भवेत्॥ ११॥ दिवाभिगमनं पुंसा
मनायुष्यं परं मतं॥ श्राद्धाहः सर्वपर्वाणि यत्नात्याज्यानि धीमता॥ १२॥ तत्र गच्छन्स्त्रियं मोहाद्धर्मात्प्रच्यवते नरः॥ ऋ
तुकालाभिगामी यः स्वदारनिरतश्च यः॥ १३॥ स सदा ब्रह्मचारी हि विज्ञेयः स गृहाश्रमी॥ ऋतुः षोडशयामिन्यश्चतस्र
स्तासु गर्हिताः॥ १४॥ पुत्रास्तास्वपि युग्मासु युग्मासु कन्यकाः प्रजाः॥ एकादशद्वादश्योः भवत्विमाः पञ्चमी॥ १५॥
शुचिः संनिवसेन्नारीं पुन्नामर्क्षे विशेषतः॥ शुचिं पुत्रं प्रसूयेत पुरुषार्थप्रसाधकं॥ १६॥ आर्षे विवाहे गोद्वन्द्वं यदुक्तं तन्न शस्यते
तो॥ शुल्कमप्यापकं न्यायाः कन्याविक्रयपापकृत्॥ १७॥ अपत्यविक्रयी नित्यं वसेद्विङ्भोजने॥ अतोऽन्या एवं पु कन्याः उपार्जिते।
नरस्योदालयोनिः स्यात् स्त्रीतैलमांससेवनात्॥ इति ऋतुकाले पाभिगतं शीलं यस्य तत्तथा। तथा च स्मृतिः॥ ऋतौ भार्यामुपेयादिति॥ क
न्यकाः प्रजा प्राप्यस्तास्तथा। पुत्रकृत पुत्रस्ता पुन्नामर्क्षे श्रवणहस्तापुनर्वसुमूलपुष्यमृगशीर्षा। आर्ष इति आर्षे विवाहे गोद्वन्द्वं गोमिथुनं
शुल्कं यदुक्तं कैश्चित् तन्न शस्यते नेष्यते॥ यतः कन्यापार्श्वे एकमपि पराल्पादपि वालुकं कन्याविक्रयपर्यवसाने तत्र रूपं वै सत्यः॥ नन्वेव चेन्ना
स्वमतपरमतयोर्लक्षणं व्याहरोधापत्तिः॥ ना आर्षे विवाहे गोमिथुनं शुल्कमुक्तं च रूपमिसन्योपामतं स्यादस्य तु नेदमतं किंतापिवा

गर

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

623

शास्त्रीयं धमार्थमितद्गृहस्थ इति। अतएव आर्यलक्षणएप्येतत्कुत्सुना तिपद इत्युक्तं॥ वाणिज्येतिवेदानध्यापनं वेदानामपाठो वेदान ध्ययनं तेथतिक्वचित्। विवाहस्य करणं समाप्त इदानीं वैवाहिकाग्निसंपाद्यं महायज्ञानुष्ठानमाह॥ कुर्यादिति। विवाहेपूर्व वैवाहिकः तस्मिन्नग्नौ गृह्योक्तं कर्मसायंप्रातर्होमाष्टकादिय ज्ञसंपाद्यं पंचयज्ञांतर्गतं वैश्वदेवाद्यनुष्ठानं प्रतिदिनसंपाद्यं गृहस्थः कुर्यादित्यर्थः॥ गृहस्थेति। पशुबंधस्थानं स्नानस्थानमेवच। स्नानस्थाने हिंसास्था नत्वगुणयोगात् कंडन्यादयः पंचगृहस्थस्यवधादिहिंसास्थानानि। कंडनी उलूखलमुसले पेषणी दृषदुपलयुग्मं तिकाचुल्ली धानं उदकुंभो जलाधा

स्त्रीधनान्युपजीवंतियेमोहाद्दिहवांधवाः॥ नकेवलं ... रयगास्तेषामपिहिपूर्वजाः॥१९॥ पत्यानुष्ठाप्यंर्यस्त्रीतुष्येयस्त्रियःपतिः॥ तत्रतुष्टामहालक्ष्मी र्निवसेदानवारिणा॥२०॥ वाणिज्यान्नृपतेः सेवावेदानध्ययनं तथा॥ कुविवाहः क्रियालोपः कुलेपतनहेतवः॥२१॥ कुर्याद्वैवाहिकेवह्नौ गृह्यंकर्मा न्वहंगृही॥ पंचयज्ञक्रियांचापिपक्तिंदैनंदिनीमपि॥२२॥ गृहस्थाश्रमिणःपंचसूनाकर्म दिनेदिने॥ कंडनीपेषणीचुल्लीस्युदकुंभस्तुमार्ज्जनी॥ २३॥ तासांचपंचसूनानांनिराकरणहेतवः॥ क्रतवःपंचनिर्दिष्टागृहिश्रेयोभिवर्द्धनाः॥२४॥ पाठनंब्रह्मयज्ञःस्यात्तर्पणंचपितृक्रतुः॥ होमोदेवोब लिर्भौतोतिथ्यश्चानृक्रतुःक्रमात्॥२५॥ पितृप्रीतिंप्रकुर्वाणःकुर्वीतश्राद्धमन्वहं॥ अन्नोदकपयोमूलफलैर्वापिगृहाश्रमी॥२६॥ गोदानेनचय त्पुण्यंपात्रायविधिपूर्वकं॥ सत्कृत्यभिक्षवेभिक्षांदत्वातत्फलमाप्नुयात्॥२७॥ तपोविघासमिद्देतिकृतंविप्रस्यपावके॥ तापयेद्धिघ्रसंघस्य यःपा पाक्षेरपिदुस्तरान्॥२८॥ अनर्चितोतिथिर्गेहाद्भग्नाशोयस्यगच्छति॥ आजन्मसंचितात्पुण्यात्क्षणात्सहिबहिर्भवेत्॥२९॥ सांत्वपूर्वाणिवाक्या निशय्यान्नंभूषणोदकं॥ एतान्यपिप्रदेयानिसदाभ्यागततुष्टये॥३०॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

माद्यापात्रं गृहोपकरणंकुंडसंमार्ज्जन्यादिरूपं॥२३॥ तासामिति॥ तासांकंडन्यादिसूनानां यथाक्रमंनिष्कृत्यर्थं तद्दुरि तक्षयार्थं रकलशाः मार्ज्जनी उपस्कारायपरपर्याय गृहोपकरणकुंडसंमार्ज्जन्यादिरूपं। तानेवपंचयज्ञान्निर्दिशतिपाठनमिति। पाठनमध्यापनं होमोदैवोदेवक्रतुः न पापनाशार्थं गृहाणपंचमहायज्ञामन्वादिकिरनुष्ठेयतयानिर्दिष्टाः। तानेवपंचयज्ञान्निर्दिशति पाठनमिति... कंडन्यादीनां पंचसूनानां क्रमेणपंचपापनिवर्तकाइमेपंचयज्ञा बलिर्भौतोभूतक्रतुः अतिथ्यस्तुप्रीतिः प्रीत्या सत्कारः नृक्रतुः मनुष्ययज्ञः क्रमात्कंडन्यादीनांपंचसूनानां क्रमेणपंचपापनिवर्तकाइमेपंचयज्ञा इत्यर्थः॥ चतुर्थेनपादेनयज्ञोतिथिसत्क्रियेतिक्वचित्पाठः। अन्नमदनीयं अर्थादितिक्वचित्। अर्घ्येतिचान्यत्र॥३०॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

625

३ ध्यः॥ स॰१

परपाकमन्नमत्तं भोक्तव्यस्य परपाकस्या त्रस्यादो नेदनं वा नास्यास्तीति परपाकादीतलभ्रुतांयं पाकपतिः स्यपञ्चुनामित्यर्थः। आदिसोऽन्नादिस्येना स्तमितेन सहोढः प्राप्तइत्यर्थः॥ प्रलोघस्यत्का दुरीकृत्येति यानत्। अतिथेर्लक्षणमाह। वैश्वदेवे तु नबलिपात्रकरे कृतबलिपात्रह स्ताइत्यर्थः। कु मारा अक्षतोप नयना इतियावत्पञ्चवर्षवयस्का इत्यर्थः। बाल इतियानत्॥ स्ववासिन्यश्चिरं ॥ ३५॥ अघं अघहेतुत्वात् तथा चोक्तं गीतायां॥

६३

गृहस्थः परपाकादीनेयेषाम्पश्चुतांत्र ज्ञेत॥ प्रियः परान्नपुष्टस्य च्युन्नपादन्नदोषतः॥ ३१॥ आदित्योढोतिथिः सायं स कर्तव्यः प्रयत्नतः॥ न सत्कृतोन्यतो गच्छन्दुष्कृतं तस्मै प्रयच्छति॥ ३२॥ पुंजातो नोतिथिः रोषान्नामिह पुण्यं न चान्यसेवत॥ प्रणोघातिथिमन्नाशी कित्विषी च महोऽश्नी॥ ३३॥ वैश्वदेवान्त संप्राप्तः सूर्योढो वातिथिः स्मृतः॥ न पृच्छेद्गोत्र आपातो न चेष्टे चरणं श्रुतं॥ ३४॥ बलिपात्रकरे विप्रे यघन्यो तिथिरागतः॥ अ दत्वातं बलिं तस्मै यथाशक्त्या न्यमर्पयेत्॥ ३५॥ कुमारा स्ववासिन्यो गर्भिण्योतिरुजान्विताः॥ आतिथ्यादिनोप्येते भोज्याः नात्र विचा रणा॥ ३६॥ पितृदेवमनुष्येभ्यो दत्वा शिष्टं त्वमन्तं ततः॥ स्वार्थं पचन्नघं भुंक्ते केवलं स्वोदरंभरिः॥ ३७॥ माध्याह्निकं वैश्वदेवं गृहस्थः स्वयमाचरेत्॥ पत्नी सायं बलिं दद्यात् सिद्धान्नेन मन्त्रवर्जितं॥ ३८॥ एतत्सायंतमं नाम वैश्वदेवं गृहाश्रमे॥ सायंप्रातर्न वेदेशं वैश्वदेवं प्रयत्नतः॥ ३९॥ विश्वेदेवेन ये हीनाः आतिथ्येन विवर्जिताः॥ सर्वे ते वृषला ज्ञेयाः प्राप्तवेदा अपि द्विजाः॥ ४०॥ अकृत्वा वैश्वदेवं तु भुंजते ये द्विजाधमाः॥ इह लोके न्नहीनास्युः काकयोनिं व्रजन्ति ते॥ ४१॥ वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः॥ इति कुर्वन्यथा शक्ति प्राप्नुयात्सगतिं परां॥ ४२॥ षष्ठ्यष्टम्योर्वसेत्पापं तैले मांसे सदैव हि॥ पंचदश्यां चतुर्दश्यां तथैव च भगे क्षुरे॥ ४३॥ उदयंतं न वेक्षेत नास्तयंतं न मध्यगं॥ न राहुणोपसृष्टं च नाम्बुसंस्थं दिवाकरं॥ ४४॥

ते॰ भुंजते अघं पापं अयं पचन्त्यात्मकारणादिति। स्वार्थं पचन्निस्यस्यार्थमाह। केवलमिति॥ ॥तेइति पाठे अर्थात् येइति। अपवर न्मांतरे पतगयोनौ॥ उपसृष्टं ग्रस्तं॥ नवेक्षेतेति॥ ४४॥ श्रीभवानीशंकराभ्यां नमः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१९ ॥३१॥ १९

१९ ॥३१॥ १९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(६२४)

पा१ जी२

असकृदिति ज्ञेयाः वत्सतरी बंधनेन वत्सस्तंभो रज्जुर्वत्सबंधनरज्जुः मात्रमिति वा मृदंगो पीठं चंदनादिरूपम्॥ चैत्यवृक्षं आतपसमये सेव्यमानं वृक्षं वा॥ यस्याध्युत्ताः स जाक्रियते तं वृक्षं वा॥ सिद्धार्थं सर्षपं॥ पीठाद्यंतरेणासनमुत्कटासनं तस्मिन्नु॥ अश्नन् भोजनं कुर्वतां॥ पक्वान्नं च लड्डुकादिकं॥ नोमी समिति पृथग्वाक्यं दीर्घकालं जिजीविषुः मांसं पि इत्यभ्यर्च्यं वा मांसं नो ऽप्यादित्यर्थः पश्चिमं विनेति पाठे पश्चान्नं भ नयागं विना दीर्घकालं जिजीविषुर्देवान् पितृन् संतर्प्य मांसं नाद्यादित्यन्वयः॥ वाल्मीके मत्स्ये॥

स्त्री१ जा१

नवीक्षेत तालानो रूपमप्सु चावेक्ष्य वर्षति॥ नोल्लुंघ्याद्वत्सतंत्रीं च न नग्नो जलमाविशेत्॥ ४४॥ देवतायतनं विप्रं चैत्यं तु मधु चंदनं॥ जातिचंद्रवयोवृद्धं विद्यावृद्धं तपस्विनं॥ ४५॥ अश्वत्थं चैत्यवृक्षं च गुरुं जलभृतं घटं॥ सिद्धान्नं दधि सिद्धार्थं गच्छन् कुर्यात्प्रदक्षिणं॥ ४६॥ रजस्वलां न सेवेत नाश्नीयात्सह भार्यया॥ एकासनेन भुंजीत न भुंजीतोत्कटासने॥ ४७॥ नाश्नंतीं स्त्रीं समीक्षेत तेजस्कामो द्विजोत्तमः॥ असंतर्प्य पितॄन् देवान्नाद्यान्मांसं न च क्वचित्॥ ४८॥ पक्वान्नं चापि नो मांसं दीर्घकालं जिजीविषुः॥ न मूत्रं गोव्रजे कुर्यान्न वल्मीके न भस्मनि॥ ४९॥ न गर्ते ष्वसत्सत्वेषु न तिष्ठन्न व्रजन्नपि॥ गोविप्रसूर्यवाय्वग्नीचंद्रर्क्षं गुरून्नपि॥ ५०॥ अपि पश्यन्न कुर्वीत मलमूत्रविसर्जनं॥ तिरस्कृत्यावनिं गोष्ठकाष्ठपर्णतृणादिभिः॥ ५१॥ प्रावृत्य वाससा मौलिं मौनी विण्मूत्रमुत्सृजेत्॥ यथासुखं मुखो रात्रौ दिने छायांधकारयोः॥ ५२॥ नीति षु प्राणबाधायां कुर्यान्मलविसर्जनं॥ मुखेनोपधमेन्नाग्निं नग्नां नेक्षेत योषितं॥ ५३॥ नैनां प्रतापयेदग्नौ नवस्त्वशुचिर्निक्षिपेत्॥ प्राणिहिंसां न कुर्वीत नाश्नीयात्संध्ययोर्द्वयोः॥ ५४॥ न संविशेच्च संध्यायां प्रत्यक्सौम्यशिरा अपि॥ विण्मूत्रष्ठीवनं नाप्सु कुर्यादीर्घं जिजीविषुः॥ ५५॥ नाचक्षीत धयंतीं गां नेन्द्रचापं प्रदर्शयेत्॥ नैकः सुप्यात्क्वचित्शून्ये न शयानं प्रबोधयेत्॥ ५६॥ पंथानं नैकलो यायान्नवार्यं जलिनापिबेत्॥ न दिवोद्धृतसारं

द्धृतमप्सु जे भस्मनि॥ ससत्वेषु प्राणियायेषु तिष्ठन्नामलमूत्रयोर्विसर्जनं सार्गं मलो च्चारेति पाठे सर्वार्थः॥ तिरस्कृत्य छाद्य अवनिं पृथ्वीं मौलिं मस्तकं मल [illegible] विसर्जनं मले सुपलक्षणं॥ मलमूत्रयोर्विसर्जनमित्यर्थः॥ मुखेनोपधमेन्मुखेनापुनः प्रज्वालयेत्॥ एतत्तु लौकिकाग्निविषयं॥ नश्रौते लाप मेदग्निं नवस्त्रेणान पाणिना॥ मुखेनोपधमेदग्निं रजायत इति वचनात्॥ नसंविशेत् [illegible] प्रत्यक् सम्यक् शिराः पश्चिमोत्तरमस्तकः प्रत्यक्शिरा यामशिरा इति पाठश्चिंत्यः॥ विण्मूत्रादीनामेकव

मुखादग्निः

ए३ एव१

४८५

626

अअह

गतस्नेहं पिण्याकादीति वा॥ तौर्यत्रिकप्रियः गीतनृत्यवाद्यप्रियश्च॥ नष्यावयेत् नक्षालयेत्॥ नासीत नोपवसेत्॥ प्रेतधूमं त्रावदाहधूमं॥ सरित्तरं नदीतरणं वाकुर्या मिति शेषः॥ न बाहुभ्यां नदीतरेदिति मनुस्के॥ बालातपः प्रातः कालीनं सूर्यातपं॥ स्नात्वा न मार्जयेद्गात्रं करस्नानवस्त्राभ्यामिति शेषः॥ करेणनेत्ररेगात्रं स्नानवस्त्रेण वायुनः॥ शुनी च्छिष्टं भवेद्गात्रं पुनः स्नानेन शुद्ध्यतीति वचनात्॥ नाकर्षेदुपवेशनाद्यर्थं नानयेदित्यर्थः॥ करजैः नखैः करजच्छेदं दंतलच्छेदं च विवर्जयेत्॥

स्त्रीधर्मिण्या नभिवदन्नाद्याद्रात्रिषु॥ तौर्यत्रिकप्रियो न स्यात् कांस्ये पादौ न धावयेत्॥ ५८॥ आर्द्रकल्पापरश्राद्धेयो श्रीयाद्गानवर्जितः॥ दालुः आर्द्रफलं ना इति भो का कि चिषयाः॥ भवेत्॥ ५९॥ नधारयेदन्यभुक्तं वासश्चोपानहाबपि॥ नभिन्नभाजने श्रीयान्नासीताग्न्यादिदूषिते॥ ६०॥ असोहणंगवां पृष्ठे प्रेतधूमं सरित्तरं॥ बालातपं दिवास्वापं त्यजेदीर्घजिजीविषुः॥ ६१॥ स्नात्वा न मार्जयेद्गात्रं विसृजेन्न शिखां पथि॥ हस्तौ शिरो न धुनुयान्नाकर्षेदासनं पदा॥ ६२॥ नोत्पाटयेल्लोम नखं दशनेन कदाचन॥ करजैः करजच्छेदं दंतलच्छेदं विवर्जयेत्॥ ६३॥ शुभापनयदापस्यां स्यजेत्तत्कर्म यत्नतः॥ अद्वारेण न गंतव्यं स्ववेश्मपरवेश्मनोः॥ ६४॥ क्रीडेन्नाक्षैः सहासीत नधर्मघ्नैर्न रोगिभिः॥ न शयीत क्वचिन्नग्नः पाणौ भुंजीत नैव च॥ ६५॥ शयनस्थो न चाश्नीयान्नपिबेन्नजपेद्द्विजः॥ सोपानत्कश्च नाचामेन्न तिष्ठन्धारयाद्विवृतं॥ ६६॥ सर्वत्रैतित्तमयं नायात्सायंशर्माभिलाषुकः॥ न निरीक्षेत विण्मूत्रे नोच्छिष्टः संस्पृशेच्छि

वर्जयेदित्यर्थः॥ दंतैश्छेदं विवर्जयेदिति पाठे दंतैश्छेदस्यर्थः॥ करेणैव विसर्जयेदिति पाठे करेणापीत्यर्थः विवर्जयेदिति क्वचित् पाठः॥ ६३॥ आपत्सु मुत्तरकाले स्ववेश्मपरवेश्मनोरपद्वारेण मुख्यद्वारं विहाय द्वारं तरेण नगंतव्यमित्यर्थः अद्वारेण परवेश्म चेति क्वचित् पाठः॥ पाणौ विति परान्य विषयं॥ करे कर्पटके चैव आयसे ताम्रभाजने॥ भुंजन्भिक्षुर्न लिप्येत लिप्यंते गृहमेधिन इति वचनात्॥ आर्द्रपादकरास्यानियस्यसः संविशेत्स्वपेत्॥ शय्यते अस्मिन्निति शयनं शय्या तत्रस्थः सोपानत्कः उपानद्युक्तः

+२ आर्द्रपादकरास्योऽश्नन्दीर्घकालं स जीवति॥ संविशेन्नार्द्रचरणो नोच्छिष्टः क्वचिदाव्रजेत्॥ ६७॥

पादुकाभ्यां युक्तः च सपादुको नालिकश्च दृस्रमेन संबन्धुत्ते॥ इति कश्य उत्तिष्ठन्... पानपात्रधारणमंतरेण आचामपानपात्रमुखधारयेदिति सर्वत्रैतत् इ मयं... क्रमोदकादीत्यर्थः॥ ७॥

त्रिंश०

५९

॥ ३२० ॥
१०९

५८६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्र १

तुषादिपंचनाधितिष्ठेन्न । शो तुषादिनधिष्ठायनतिष्ठेदितिवा कपालिकाभग्नखंडादिखंडाः वेदिकं मंत्रं नश्रावयेत् । इत्यनेन तत्राद्युक्तौ श्रावयेदित्येन दस्यनुज्ञानाति । अश्रवणे हेतुमाह ब्राह्मणा
दिति । धर्मोपदेशः ब्राह्मणकर्तृकः शूद्रकर्तृको वा स्वस्यैय इत्यत्र स्व शब्दः उपदेष्टृश्रो ह प रः क्रमाभ्यामित्यस्यापि संबंधः ॥ मानवयोर्वंशामहितः अकाले विद्युत्स्तनिते वर्षाघाति सि

के १

।नाधितिष्ठेत्तुषांगारभस्मब्राकपालिकाः ॥ पतितैः सह संवासं पतनायैव जायते ॥ ७० ॥ श्रावयेद्वैदिकं मंत्रं न शूद्राय कदाचन ॥ ब्राह्मणाद्दीयते विप्र शूद्रो ध
।र्मश्च हीयते ॥ ७१ ॥ धर्मोपदेशः शूद्राणां स्वेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥ द्विजशुश्रूषणं धर्मं शूद्राणां हि परो मतः ॥ ७२ ॥ कंडूयनं हि शिरसः पाणिभ्यां हि न
।संमतं ॥ अताडनं कराभ्यां च क्रोशनं केशलुंचनं ॥ ७३ ॥ अशुश्रूषवर्तितो भूयात्स्थूलवालकेशापनीय हि ॥ ब्राह्मणाः सान्वयो यांति नरकानेकविंशति
॥ ७४ ॥ अकाले विद्युत्स्तनिते वर्षत्सु पांसुवर्षणे ॥ मृषावार्त्तध्वनौ रात्रावनध्यायाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ७५ ॥ उल्कापाते च भूकंपे दिग्दाहे मध्यरात्रिषु ॥
।संध्ययोर्वृषलोपांते राज्ञो राहोश्च सूतके ॥ ७६ ॥ दर्शाष्टकासु भूतायां श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥ प्रतिपाद्य पूर्णायां गजोष्ट्रास्वाक्रे तांतरे ॥ ७७ ॥
।खरोष्ट्रक्रोष्टुविकृते समवाये रुदत्यपि ॥ उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे न विमाने नरौ ज्ञले ॥ ७८ ॥ आरण्यकमधीत्यापि ब्राह्मणासाम्नोरध्वनो ॥ अनध्यायेषु ॥
।वेतेषु नाधीयीत द्विजः क्वचित् ॥ ७९ ॥ क्रमो नरायो न पठेद्न्मकास्थुभिः पि वृभक्षितः ॥ भूतार्ष्टस्योः पंचदश्योः ब्रह्मचारी सदा भवेत् ॥ ८० ॥ अनायुष्यकं ॥
स्त्री ।रं चेह परदारोपसर्पणं ॥ तस्मान्नहूरतस्याद्यं स्वैरिण्युपसेवनात् ॥ ८१ ॥ पूर्वाह्णे शिष्टः परित्यक्त आत्मानं नावमानयेत् ॥ सतोद्य मवनायस्माच्छ्रियो वि ॥
।धान दुर्लभा ॥ ८२ ॥ सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियं ॥ प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मो विधीयते ॥ ८३ ॥ भद्रमेव भवेन्नित्यं भद्रमेव विवदेन ।
।येत् ॥ सद्भिरेव हि संसर्गो नासद्भिश्च कदाचन ॥ ८४ ॥ रूपवित्तकुलैर्हीनान्नु सुधीर्नाधिक्षिपेन्नरान् ॥ वृद्धवंतोन्नवेशेन तस्मुविज्ञो निषागण ॥ ८५ ॥
॥ वाचो वेगं मनोवेगं जिह्वावेगं च वर्जयेत् ॥ उत्क्रान्त्यं लदेत्सा तैड्व्ये हेतु त्यजेत् ॥ ८६ ॥ हे कृष्ण हे कृष्ण हे कृष्ण कृष्ण हे कृष्ण ॥ श्रीराम ॥

घु वं ४

कालेमेघगर्जिते विद्युत्सहितगर्जिते इति वा वृषलस्याधार्मिकस्य शूद्रस्य वा उपांते समीपे राज्ञो राहोश्च सूतके नृपस्य सूतके राहोश्च सूतके ग्रहण इत्यर्थः ॥ ७६ ॥ श्राद्धिकं श्राद्धपात्रं ॥ श्राद्धस
बधिद्रव्यं वा पूर्णायां संपूर्णायां उपाकर्म्मणि उत्सर्गे शाकंभरी नाम्नि ब्राह्मणसाम्नाः शरा सामवेदयोर्ध्वनौ कृत्यमाणे बुबुर्नकुलः भूताव चतुर्दशी पंचदश्योः पूर्णिमामावास्ययोः इह मनुष्ययोनौ सर्वाः कार्याद्दिति

८१

॥ श्री ॥ १८ ॥

५८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

628

अ०अ	नि०२१०

=म१

यत्कोवद्वयीना मप्पयादिकं प्रहस्य गह्यते॥ विनम्र धमनिःश्रणलनागीकः। विनम्रकंधरद्वलिकवित्॥ विन म्र धर्मनिष्ठःस्या दिसिवान्यत्रयस्मादर्थे विनम्रधर्मेपाविर्भवेत्स्मान्ना नन्तुर्योद्विप्र प२१

गोब्राह्मणाग्निन्तुच्छिष्टंपाणिना नैवसंस्पृशेत्॥ नस्पृशेदनिमित्तेन स्वानि खानि विबुधो नरः॥८७॥ गुह्यजान्यपि लोमानि नस्पृशेदशुचिर्भवेत्॥ पाद धौतोदकं मूत्रमुच्छिष्टान्नोदकानि च॥८८॥ निष्ठीवनं च श्लेष्माणं गृहाद्दूरं परित्यजेत्॥ अहर्निशं श्रलेषां पा श्लेषां वारंवार निषेवणात्॥८९॥ अद्रो देत२ हवत्याबुधोऽपि पूर्वजन्म स्मरेद्द्विजः॥ वृद्धानुप्रयत्नाद्वंद्वेदात्तेप्य स्वमासनं॥९०॥ विनम्रकंधुरस्तस्मादनुयायान्नतश्चतान्॥ श्रलीश्रीभूमिदे वानां नृपसाधुतपस्विनां॥९१॥ पतिव्रतानां नारीणां निंदां कुर्यान्नकर्हिचित्॥ नमन्तुष्यस्कली कुर्यान्नासान मप्पमानयेत्॥९२॥ अभ्युद्यतं नप रगुर्देस्यमर्माणि नोच्चरेत्॥ अधर्मादेध्वनेपूर्वं विद्धि पूर्नेपि संकोश्यते॥९३॥ सर्वलोभद्रमाप्या पितृनोनरपेत्त्रसान्वयः॥ ठहत्यपं वम्हात्संडान् स्नायात्परजलाशये॥९४॥ अनुद्धृत्य वनक्केर्नुरेनः संस्था चुरीयफाकू॥ स्वद्वयापात्रमासाद्य यल्किं विद्वीयुर्नेवसु॥ देशकाले विधिना लद १८ नंत्याय कल्पते॥९५॥ स्वपक्षे मंडलाधीशः सर्वत्रसुखि नोन्नले॥ सोपदातासुदान्तलोस्तपवान्रूपदोपभवेत्॥९६॥ प्रदीपदो निर्मलाक्षो ॥३२१॥ सोदालार्यमलोकमाकू॥ स्वर्णदाना वदीर्घायुस्तिलदस्यात्प्रसु प्रजः॥९७॥ वेश्मदोत्युच्चसौधेशो वस्त्रदश्चंद्रलोकमाकू॥ हंसदो दिव्ययानोल्लक्ष्मी वानू वृषभप्रदः॥९८॥ सुभार्यशिबिकादाना सुपर्यंकप्रदोपि वा॥ धान्यैः सर्वद्विजान्नित्यमप्पयप्रदईशिता॥९९॥ ब्रह्मदो ब्रह्मलोके ज्यो ब्रह्मदः १५ ७८ सर्वदो मनः॥ उपायेनापि योब्रह्मदापये सोपिलेत्स मः॥ ॥९९॥ श्रद्धयात्रनिक्कालिस्त्रद्वयायःप्रयच्छति॥ स्वर्गिणोला सुप्राप्या लांपतेलो श्रद्धयात्यधः॥१००॥ अनृतेनक्षरेद्यज्ञो विस्मासेन तपः क्षरेत्॥ रेस्रक्कीतेंन नोदान मायुर्विप्रापवादतः॥१०१॥ गंधपुष्पकुशान्शय्यां शाकं मांसं प यो दधि॥ मणिमत्स्यगृहं धान्यं याह्यमेतदुपस्थितं॥१०२॥ मधूदकंफलंमूलमेधांस्यामयदक्षिणा॥ अंगुधत्तानिसर्वाणि त्वेनान्यपि निकृष्टतः॥१०३॥ १५१

न्वयः॥ नोद्धरेत्न वदेत्सा न्वयः वंसमहितः॥९४॥ सुप्रजःशोभनपुत्रः॥ शिबिकानरयान पर्यंकःखट्वा ईशिता॥ शास्ता ईश्वर इत्यर्थः॥ ब्रह्मदो वेददः॥ ब्रह्मदं स्तोत्रिब्रह्मदः सर्वदइतियावब्रह्मदः॥ ब्रह्मज्ञानदइत्य र्थः॥ अत्यर्थः अतिशयेनधः विस्मय लोगर्वात्॥ याह्यं निकृष्टत इत्यर्थः इत्यन्नीमेणान्वयः॥ अ इंशी भिषो ऽ ईहा लिप्सा॥ आत्मनिवेदकः॥ १०३॥ श्रीराम॥ श्रीरामश्रीराम॥ श्रीरामश्रीराम॥

अस्यैतभक्तः१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ष्ठ१ न्य१ त्परं

माध्यस्थ्यमौदासीन्यं आश्रयेत् ।। किं कृत्वा विवेकं देहानुमर्दनो देहव्यापारं नु स्तुते विस्मयो ।। वकाराद्ब्रह्मापदीक्षा ।। आश्रयेद्देहेति क्वचित्पाठः ।। स्तुते प्रकारमिति वकाशीवासं वेति शेषः काशीवास
इति वा पाठः ।। उभयत्र क्रमेणाहेत्वर्थमाह ।। सम्यग्गतिं ।। ७ ।। अतिम...पक्षस्य सोऽलभ्यत्वे नाधिक्यमाह ।। सम्यग्गतिं शालां ...पर ।। शातं तस्मात्वेन्न श्रियत इति शेषः ।। सदा...रस्य निरूपणफलमा
ह साकेति यस्यैं शरीरत्यागमात्रं ध्रुवा मुक्तिः सेत्यर्थः ।। ११ ।। काशीतियद्ध्यक्षरं न देवपी यूषं केवलं पिबामि हीति निश्चये ।। वकारो वधारणे पीयूषाधारो...वामीति क्वचित्पाठः ।। ७ ।। श्री ।।।

।दासनापितगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः ।। भोज्यान्नाः शूद्रवर्गेमी लथात्मविनिवेदिकः ।। १०४ ।। इत्थमानृण्यमापाद्य देवर्षिपितृजान् ऋणात् ।। माध्यस्थ्यमाश्र ।।
।। येद्देहीसु...ते विषयेष्वसस्पृहः ।। १०५ ।। गेहे पिज्ञानमस्यास्य तत्काशीवास समाश्रयेत् ।। सम्यक्ज्ञानेन वा मुक्तिः किं वा विश्वेशवेश्मनि ।। १०६ ।। सम्यक्ज्ञानं भवेत्सु ।।
।। साङ्कुतराके न जन्मना ।। वाराणस्यां ध्रुवा मुक्तिः शरीरत्यागमात्रतः ।। १०७ ।। अद्य श्वो वा परश्वो वा कालेऽप्यपरः शालात् ।। स त्वरोगत्वरो देह... स्यावेदस्मृति । का२
।। प्रवेत् ।। १०८ ।। सा च वाराणसी लभ्या सदाचाररतात्मना ।। मनसापि सदाचारमतो विद्वान्न लंघयेत् ।। १०९ ।। आकर्ण्य लितनोगस्त्यः पुनः प्राह षडाननं ।। पु
।। नः काशी समाचक्ष्व सदाचारेण याप्यते ।। ११० ।। कानि कानि च लिंगानि स्कंद ज्ञानप्रदानि च ।। वाराणस्यां परिभूहितानि मे परिपृच्छतः ।। १११ ।। विना का
।। शीनमे प्रीतिर्विना काशीं न मे रतिः ।। चित्रपुस्तके व्याप्य विना काशीं षडानन ।। ११२ ।। न निद्रामि न जागर्मि नाश्नामि न पिबाम्यतः ।। काशीत्यक्ष
।। रपीयूषं पिबामि हि वकेवलं ।। ११३ ।। इति श्रुत्वा वचः स्कंदो मैत्रावरुणभाषितं ।। अविमुक्तस्य माहात्म्यं समुपचक्रमे ।। ११४ ।। ७ ।। ७ ।। पार
।। इति श्री स्कंदपुराणे काशीखंडे सदाचारवर्णनं नाम अष्टत्रिंशोध्यायः ।। ।। ३८ ।। स्कंद उवाच ।। शृणु एवगस्त्ये महाभाग कथां पापापहारिणीं ।। नैःश्रेय
।। स्याः श्रियो हेतुमविमुक्ते समाश्रयः ।। १ ।। श्रीभवानीशंकराय नमः ।। श्रीविश्वेश्वराय नमः ।। श्रीमहाभागाय नमः ।। श्रीमंगलमूर्तये नमः ।। ७ ।।

दो२ कुं२

इति श्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां अष्टत्रिंशत्तमोध्यायः ।। ३८ ।। त्रिंशोनचत्वारिंशेके पुण्येध्याये तु अति मनोहरे ।। वाराणसी दिवोदासं द्विमुक्त महिमोच्यते ।। ३९ ।। ७ ।।
पूर्वाध्यायांते अविमुक्तस्य माहात्म्यं समुपचक्रमे इत्युक्तं अनंतरं देव प्रस्तावयति शृणु एवगस्त्य इति ।। १ ।। श्रीराम श्रीराम श्रीराम राम राम राम राम राम राम राम राम राम ।।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अ० अष्टौ
एकोन

शै० चत्वा०

देवु २

नैश्रेयस्याः मोक्षरूपायाः काश्यां महिमान माहा परमितियत्सर्वं खल्विदं वेदांतेषु आम्नातं तदेतत्क्षेत्रमायुष्मस्थितमित्यर्थमियेणा संबंधः निरात्मकं शरीरं द्वयरहितं निर्विकल्पं के
दरहितं निःप्रपंचमित्यादि तो हेतुः अस्थूलसूक्ष्मवत् ॥ कार्यकारणरूपे अहो आश्चर्यं वा ॥ काश्यामेवमोक्षयति नान्यत्र त्यक्त्वा पिनयष्टु पूर्वकं दर्शयति किमन्यत्रे तिभवानर्सं
साराणां ॥ एवं दिति क्विवित् अकामिके निष्कामैरत्युम पत्र संबन्धयेते अतिदीर्घाणि दीर्घकालमारस्यक्त्वा निजं नीति त्राणी निक वित्रज्ञ धयेत् प्राथयेत् । किमितिनप्रार्थयेत् ॥

॥ परं ब्रह्म यदाम्नातं निःप्रपंचं निरात्मकं ॥ निर्विकल्पं निराकारं मयत्र्के स्थूलसूक्ष्मवत् ॥ ३ ॥ जदेतत्क्षेत्रमापूर्य्यस्थितं सर्वगं मुच्यहो ॥ किमन्यत्र नशं को सोऽतं
॥ नोबयितुं भवेत् ॥ ३ ॥ भवोक्षं यदत्रैवमोक्षयेत् निशामय ॥ महत्या योगयुक्त्यावा महादानैरकामिकैः ॥ ४ ॥ सुमहद्भिस्तपोभिर्वा शिवो न्यत्र विमो
॥ क्षयेत् ॥ योगयुक्तिं न महतीं नदानानि महांति वा ॥ ५ ॥ न तपांसि तदीर्घाणि काश्यां मुक्ते सिद्धिरवाप्यते ॥ वियुनक्ति नयत्काशी मुपसर्गमिहत्य
॥ पि ॥ ६ ॥ अयमेव महायोग उपयोग स्त्विहापरः ॥ नियमेन तु विश्वेशे पत्रं पुष्पं फलं जलं ॥ ७ ॥ यद्दत्तं सुमनोवृत्त्या महादानं तदत्र वे ॥ मुक्तिमंडपिकायां
१९ ॥ वक्ष्यमाणं यत् स्थिरमाप्यते ॥ ८ ॥ स्नात्वा गंगामृते शुद्धे न परा तु दिहोत्तमं ॥ मन्दत्यं सिक्षवे भिक्षा यत्काश्यां परिदीयते ॥ ९ ॥ तुलापुरुषदानस्याः कलां १९
२२ ॥ ६ल्य ॥ नार्हंति षोडशीं ॥ हृदि सर्वं विश्वेशं रक्षणार्यां निर्मीलते ॥ १० ॥ देवस्य दक्षिणे भागे महायोगोऽमृतमः ॥ इदमेव तथोत्युं यद्दींद्रियविलोलतां य६ ॥३२२॥
१९ ॥ ११ ॥ निषिध्यस्थी यत्काश्यां सुनाणाघवमन्यथा ॥ नासिमासियदाख्यान्तं ब्रह्मचारायणफलं ॥ १२ ॥ अन्यत्र तदिहापोज्ञातायां नकोपा जनानां ॥ १९
॥ मासोपवासादन्यत्र यत्फलं समुपार्ज्यते ॥ १३ ॥ श्रद्धयैकोपवासेन तत्काश्यां स्याद संशयं ॥ चातुर्मास्यव्रतात्सोकं यदान्यत्र महाफलं ॥ १४ ॥ एकादश्यु
॥ पवासेन तत्काश्यां स्याद संशयं ॥ षण्मासान्न परित्याग्याद्यदन्यत्र फलं लमेत् ॥ १५ ॥ शिवरात्र्युपवासेन नकाश्यां जायते ध्रुवं ॥ वर्षकृत्वोपवासानिल
॥ भेदन्यत्र यद् वृती ॥ १६ ॥ स्फुरत्स्याच्छिवरात्रौ तत्काश्यामविकलमिति ॥ ७ ॥ रामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामराम ॥

अन्यथैव तत्रितस्या त्र ज्ञातवादि सा हा वियुनक्ति उपसर्गपीडायां काश्याः सकाशान्न वियुनक्ति पृथक् न करोती तियत् ॥ ६ ॥ अयमेव महायोग इत्यन्यत्र काशी मिति कवित्
सुमनोवृत्त्या निष्कामेन विश्वेश्वर बुध्या वा ॥ भूतायां चतुर्दश्यां वर्षमिति यद्वतीत्यत्र यत्फलमिति कवित्साठः ॥ तत्फलमिसुत्तराद्धेपि पुष्पद्यान्छिवरात्रौ तत्काश्यामविकलमिति ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अप१

वुबके नगंधुषण वि. प निमिषछतो मरणं प्राप्नुवतः केऽपि मेवा सिनयपूर्वकं फलसहितं दर्शयति। शंभुरुवादिति। अनुक्त महिमवर्णनार्थं निवेदितोऽसमहिम्ना
नं वक्तुं प्रस्तावयति॥ स्मारं स्मारमिति। स्मारं स्मारं स्मरलासरत्वा बिश्वेश्वरस्य कर्ताविहायान्यत्र गमनं सुष्ठुदुर्घटमिति। मन्वानः घट्टी स्का
यति द्वाभ्यां उक्तमेव स्पष्टयति। प रीतिं पिनाकवान् अज्ञमध्वात्र पिनाक छीतिति क्वचित् पंच विधमिमाणी मिश्रा चेलरतीकामित्युक्तं॥२७॥ वि
च्छुपरोध तो हिरण्यगर्भ प्रार्थनया उ रवैदेवैः स्वरक्षणविचक्षणैः। भक्तरक्षणचतुरः स्वात्र भक्ततानां ज्ञानात्मनोक्षदाने नरक्षणे विचक्षणाः इत्यर्थः॥

तत्फलं स्यात्रिरात्रेण काश्यां मविकलं मुने॥ मासि मासि कुरुत्राम्बुपानादन्यत्र यत्फलं॥१७॥ कान्त्यामुत्तरवाहिन्यामेकेनचुलकेन तत्
त्॥ अनन्तो महिमा काश्याः कस्तां वर्णयितुं प्रभुः॥१८॥ निमेषात्रिमिषछतोऽज्ञं तोर्यत्र कलौ जपः शिवः॥ शंभुस्तत्र किं चिदाचष्टे म्रियमाणस्य
ज्ञन्मिनः॥१९॥ कल्पे क्षत्रुद यदाकल्प्यमनीप्यमन्तनां व्रजेत्॥ स्मारं स्मारं स्मररिपोः पुरीं चमिव शंकरः॥२०॥ नद्वनो न्मंदरयातो वकु
रास्तद्वाप्तये॥ अगस्त्य उवाच॥ ॥स्वकार्यनिपुणैः स्वामिन् गीर्वाणैरतिदारुणैः॥२१॥ त्याजितो हरिविपुरी हरोत्त्याक्षी कुतः प्रभुः॥
पराधी नोहमिव किं देवदेवपिनाकवान्॥२२॥ काशिकां तोय नत्कस्मान्निर्वाणमाविराशिकां॥ स्कंद उवाच॥ ॥मित्रावरुणसंभूत
कथयामि कथामिमां॥ तत्पाज्ञ च यथा स्वच्छा सुः का शैविकेञ्ज परैरधतः॥२४॥ प्रार्थितस्त्वं यथालेखैः परोपकृतये मुने॥ हहिले
नतप्राकृदः स्वरक्षणविचक्षणः॥२५॥ अगस्त्य उवाच॥ ॥कथं स भगवान् रुद्रो हहिलेन कृपानिधिः॥ प्रार्थितो भक्त्या
७च मर्यतं नो ब्रूहि षडानन॥२६॥ स्कंद उवाच॥ ॥पाद्मकल्पे पुरा विप्र मनोः स्वायंभुवेंतरे॥ अनाहष्टिरभूदुग्रा सर्वभूतप्रकंपिनी॥२७॥
तयानुष्टिहारं न्यापीडिताः आपिताः रिवन्नाः॥ केचिदं बुधितीरेषु गिरिद्रोणीषु केचन॥२८॥ महानिन्द्वेषु कच्छेषु मुनिवृत्याऽनना
स्थिताः॥ अरण्यान्यवनी श्यामा ग्रामाश्च वटकवर्जिताः॥२९॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पाद्मे कल्पे विज्ञानभिक्षुपरैश्वरस्यादिलोकत्रयकल्पना महोत्तमनोरंतरे कथं भवतेस्वायंभुवमनुसंबंधिस्वायंभुवंतस्य मनोरंतरे मनो ईस्यसर्गस्य प्रकंपि
नीप्रचारिणीइत स्नानो नेत्रीत्यर्थः॥ तदेवाह। तयाक्षितितयाजनाक्ष्याकुच्छेपु पर्वतप्रांतेषु मुनिवृत्याफल मूलाद्याहारिणा अरण्यानि महारण्यं
ग्रामाभ्यनुग्रोक्ता. मिश्राश्चपिप्रभस्याश्रयत्र चैव च संतिते॥ सङ्ग्राम इति स्रोतः श्रद्धाजोवास येवन्तेति। खर्वटानिति नटग्रां भक्षणावायतनुग्रा
मा॥

मानगरेचैव लिङ्गं मिश्रं तु खर्वटं नाम नदीगिरिसमाश्रयमिति॥२१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

632

चेछंस १

क्रव्यादा मांसाहाराः ॥ जघन्यत्वहः अग्रपर्यंत इत्यादि इत्यर्थः ॥ उलुंठ्यंते उच्चैः लुंठंतीति निस्त्रीक्रियंत इत्यर्थः ॥ अस्याहितम स्यमिथुनं सिं ॥ स्वच्छेत्र प्रभुत्वबुद्धि
संबंधः स्वच्छि संबंधी इत्यर्थः ॥ मनोः स्वायंभुवस्य च क्षात्रः क्षत्रियजात्यधिष्ठितः ॥ रिपुंजयाख्यायां हेतुमाह ॥ परपुरमिति ॥ परम धार्मिक

क्रव्यादा एव सर्वेषु नगरेषु पुरेषु च ॥ आसन्नल्पलिहोक्षाः सर्वत्र क्षोणिमंडले ॥ ३०॥ चौरा एव महाचौरै रलुंठ्यंते इतस्ततः ॥ मां
सवस्थोपजीवंति प्राणिनः प्राणरक्षिणः ॥ ३१॥ अराजके समुत्पन्ने लोके स्याहितं सिति ॥ अयत्नो विफलस्त्वासीत् स्वच्छेत्र स्वच्छि कृतस्तथा ॥
३२॥ क्षिनाम वाप महती जगद्योनिः प्रजाक्षयात् ॥ प्रजाः सुखी यथा नाः सुखीणां यज्ञादिक्रियाः ॥ ३३॥ नासु संक्षी[illegible]सु
 संक्षाणां यज्ञभुजो भवन् ॥ ततश्चिंतयतां तस्य ब्रह्मणो राजर्षि सत्तमः ॥ ३४॥ अविमुक्ते महाक्षेत्रे तपस्यन् इश्च वेंद्रियः ॥ मनोरन्ववसु
जो वीरः क्षात्रो धर्म इवोदितः ॥ ३५॥ रिपुंजय इति ख्यातो राजा परपुरंजयः ॥ अथ ब्रह्मा तमासाद्य बहुगौरवपूर्वकं ॥ ३६॥ उवाच व
९ चनं राजन् रिपुंजय महामते ॥ इमां पालय भूपाल ससमुद्रां द्विकानना ॥ ३७॥ नागकन्यां नागराजः पत्न्यर्थं ते प्रदास्यति ॥ अ ॥१८
३॥ नंगमोहिनी नाम्ना वासुकिः [illegible] रत्न भूषणां ॥ ३८॥ दिवोपि देवा दास्यंति रत्नानि कुसुमानि च ॥ प्रजापालनसंतुष्टा महाराजप्र ॥३२३॥
८ तीक्षणा ॥ ३९॥ दिवोदास इति ख्यातः मतो नाम भवमाप्स्यसि ॥ मत्प्रभावाच्च नृपते दिव्यं सामर्थ्यमश्नुते ॥ ४०॥ परमेष्ठि वचः श्रुत्वा ३१९
ततो सो राजसत्तमः ॥ वेधसं बहुशः स्तुत्वा वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ४१॥ राजोवाच ॥ पितामह महा[illegible] लोकस्य करणक्षम ॥ म
हाप्रसाद इत्यालोकदियां [illegible] प्रभुपादयोः ॥ ४२॥ पितामह महामान्य त्रिलोकीकरणक्षम ॥ कथं नान्ये च राजानो मा कथं कथ्य
तं त्वया ॥ ४३॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ त्वयि राज्यं प्रकुर्वाणे देवो वृष्टिं विधास्यति ॥ पापनिष्ठे च वै राज्ञि न देवो वर्षते पुनः ॥ ४४॥ राजोवाच ॥ ४ ॥
नु किंचिद्विज्ञाप्यं कामो हं तन्मदर्थं करोषि चेत् ॥ ततः करोम्यहं राज्यं इत्थिवं सदसन्नवत ॥ ४५॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ अविलंबनतत्र
हि सत्तम नृप स्व प्रार्थितं ॥ यत्तो हृदि महाबाहो तद्ददे यं न किंचन ॥ ४६॥

इति क्वचित् ॥ इत्यादिपृथ्वी इत्यादि इति पाठे स एवार्थः ॥ आनंगमोहिनीकामस्यापि क्षोभकर्त्रीमिति सान्वयसंज्ञाभिप्रायेण रिपुंजयस्यसा
न्वयं पावि संज्ञातरं संदिशति ॥ दिवौपति ॥ सार्द्ध नवे धसं ब्रह्माणं समुत्कास्तौ स्तुत्वा सतोष्य कथं किमर्थं ॥ ४९॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दिविषद इति साभिप्रायं विशेषणं अतो न पौनरुक्त्यं एतावतीति निर्बंधे प्रयोजनं दर्शयति देवेष्विति पटहं घो॥ अजंतु इति शब्दमुच्चार्य भुजंतितत इति पाठे शब्दोच्चा
र्तव्यः॥ नराः सर्वप्राणिनः प्रजा इति क्वचित्॥ इतोन्यत्र उभयत्र साटोपहेतुमाह मय्यीति सुरा इति नागानामुपलक्षणं॥ स्वस्थाः स्वर्गस्था इति पातालस्थानं॥ स्व
स्थाः स्वस्थाने स्थिता इति वा कुशाद्वीपात् तृतीयात् तप्येततपः करोति सर्वः तपस्येत तपः कुर्वीत सर्वः॥५३॥ लीलाविग्रह लीलाशरीरं बिभर्ति तथा कुदिति

×जगाम वृषमारुह्य मंदरो यत्र तिष्ठति। उवाच च प्रसन्नात्मा देवदेवो वृषध्वजः॥५४॥ ×राजोवाच॥ यथाहं पृथिवीनाथ सर्वलोकपितामह॥ तदादि॥
विषदो देवा दिवि तिष्ठंतु मा भुवः॥४७॥ देवेषु दिवि तिष्ठत्सु नागा यांति रसातले॥ अल्पत्वेन राज्येन प्रजा सौख्यमवाप्स्यति॥४८॥ तथेति विश्वसृक् प्रोक्तो॥
दिवोदासो नरेश्वरः। पटहं घोषयांचक्रे दिवि देवा व्रजंत्विति॥४९॥ नागाश्चेह वै नागा व्रजास्वस्था भवंतु व॥ तम्नो यमेवशासति क्षोणीं सुरास्वस्थो भवंतु॥
४ व ति॥५०॥ एतस्मिन्नंतरे ब्रह्मा विश्वेशं प्रणिपत्य ह। यो द्विजस्तु कामोत्थः तावदीशो ब्रवीद्विधिं॥५१॥ लोकेश्वर सनाथा हि मंदरो नामभूधरः॥ कुशद्वीपा॥
दिहागस्तपस्तप्येतदुश्चर॥५२॥ यावत्तस्मै वरं दातुं बहुकालं तपस्यति॥ इत्युक्तो पार्वतीनाथो नंदिभृंगिपुरोगमः॥५३॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते व॥
रं ब्रूहि धरोत्तम॥ सो धनुं त्वा महेशानं देवदेवं त्रिलोचनं॥५५॥ प्रणम्य दंडवद्भूमौ अद्रिरत्यजिज्ञपत्॥ लीलाविग्रहरूपेशो प्राणलोकैकरूपा॥
निधे॥५६॥ सर्वज्ञोपि कथं नाम न वेत्सि मन्मानसं॥ शरणागतसंत्रातः सर्ववृत्तांतकोविद॥५७॥ सर्वेषां हृदयावास सर्वदा सर्वकृत्॥
यदि देयो वरो मह्यं स्वात्मवादृग्दासात्मने॥५८॥ याचकाय। ततो व्याघ्रस्तत्रानिर्जितप्रभंजक॥ ततो विमुक्तक्षेत्रस्य सान्निध्यमभिलषाम्यहं॥
॥५९॥ कुशद्वीपान्मयासार्द्धं नाथो वसपरिग्रहः॥ मस्त्तोलि विहितावासः प्रयासेष्वरो भव॥६०॥ सर्वेषां सर्वदः शंभुः क्षणं यावद्विचिंतयन्॥ पया
विज्ञातावसरो ब्रह्मा नावक्षत्पुन्न्यजिज्ञपत॥६१॥ प्रणम्याग्रे सरोभूत्वा मौलौ बद्धकरद्वयः॥ ब्रह्मोवाच॥ विश्वेशजानतां नाथ आप
नो रिरंस्यहं॥६२॥॥ रामराम ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ रामं भजे

कश्चित् अविमुक्तसांनिध्यमेव दर्शयति कुशद्वीप इति। मया सार्द्धं नाथो वसपरिच्छदः पार्वसालाद्वैपार्वसालहमयेति पाठे कारलोपः आर्षः त्रीगोर्यौ
रभेदात् मत्तो वृस्य मायाया अपि वाचकत्वात् मायात्मकत्वाच्च पार्वसाय था। अतएवार्थः प्रयातु भवविचितेमा वक्तव्य जिज्ञपत् विज्ञापयामास व्या
पारितोभिपुतः॥६२॥ ५९३

चतुर्विधां जरायुजांडजस्वेदजोद्भिजतरूपां पृथ्वीं जगन्महत्पृथ्वीस्यात्तथा अराजकमासीत् अतएव दुरवस्थमतीव दुःस्थितमभूदिसन्वयः ना
डी दुंघटिकार्द्धं यानिमेषार्द्धं निमेषाणां मम निमेषार्द्धं निते मे षितुरी लये षां तथा तेषां विधेयस्व ब्रह्मणोपि ॥७०॥ सर्वसिद्धीनामणिमादीनां

रात्मसोदेन कियोस्तष्टिकर्त्तुं चतुर्विधां ॥ त्रयेतेन मया सृष्टा यास्तिष्टि स्वदनुज्ञया ॥६३॥ अरण्यापष्टिहाधिन्या नष्टा नष्टाप्रजा भुवि ॥ अराजकं
मतश्चासी दुरवस्थमभूज्जगत् ॥६४॥ ततोहं पिंगयो नानरराजर्षिर्मनुवंशजः ॥ मयाभिषिक्तो राजर्षिः प्रजापालनतत्परः ॥६५॥ चमारस
३ स्या नपसोपि महावीर्यो महातपाः ॥ तवाचिंत्यास्यति सर्वे दिक्षिपदो दिवि ॥६६॥ नागलोके तथा नागास्तेता रज्यंतरा म्यहं ॥ तथेति तु मयाप्रोक्तं
प्रमाणीक्रियतां तु तत् ॥६७॥ मंदराय वरो दत्तो भवे देवं कृपानिधे ॥ तस्य राज्ञः प्रजास्त्वातु स्वपांश्चैव मनोरथः ॥६८॥ मम नाडी द्वयं राज्यं
तस्यापि च रात ऋतौ ॥ मर्त्यानां गणनाध्यक्ष निमेषार्द्धं निमेषिणां ॥६९॥ देवोपि निर्मलं नत्वा मंदरस्चारकंदरं ॥ विधेस्त्वगौरवं रक्षत
९ धारीकृतवान्हरः ॥७०॥ जंबूद्वीपदा काशी निर्वाणपददा सदा ॥ तदा बकुतिथं कालं दीपिकात्सोपि मंदरः ॥७१॥ यिपासुना च देवेन मंदरं चि १९
२४॥ त्रकंदरं ॥ निजमूर्तिमयं लिंगमाविर्भूतं विधेरपि ॥७२॥ स्थापितं सर्वसिद्धीनां साधकेस्यः समर्पकं ॥७३॥ विप्राना चजवलादातुं नैश्रेयसीं ॥२२४॥
७९ श्रियं ॥ सर्वेषामिहसंस्थानां क्षेत्रे चैवाभिरक्षितुं ॥७४॥ मंदराद्गुगते नाथिक्षे चैनं तस्मिना किन ॥ विमुक्तं लिंगरूपेण त्यावि मुक्तमुतं ७९
॥७५॥ पुनरानंदवनं नाम क्षेत्रमेतस्य कीर्तितं ॥ अविमुक्तं तदारभ्य नामास्य प्रथितं भुवि ॥७६॥ नामाविमुक्तमभवत् क्षेत्राल स्क॰ तं॰ ५
गयोः ॥ एतद्द्वयं समासाद्य नरयोगः क्षितागमवेत् ॥७७॥ अविमुक्तेश्वरं लिंगं दृष्ट्वा येन विमुक्तिके ॥ विमुक्त एव भवति सर्वस्मात्कर्म दुम॰ गो॰ ४
बंधनात् ॥७८॥ अर्चेति विश्वे विश्वेशा विश्वेशो चेति विश्वकृत् ॥ अविमुक्तेश्वरं लिंगं भुक्तिमुक्तिप्रदायकं ॥७९॥ पुराणस्यापि
तं लिंगं कस्यचित्तकेन चितक्व चित ॥ किमाकृतिभवेल्लिंगं नैतद्धसाधिकस्त्वन ॥८०॥ रामाय नमः सीतायै नमः हनुमते नमः ॥

कर्म्मपिषष्टीसमर्पितुं दातुं समर्थकामिति क्वाचित्ते ते नैश्रेयसी निर्वाणसंबंधिनी इह काश्यां संस्थानां सम्यक् स्थितानां सदाचाराणामित्यर्थः ॥८०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संज्ञानमितिपाठे सम्यक् ज्ञानं यस्मात्तेन तथा निर्दृष्टे विशेषणं कल्प्यामविमुक्तेनामनिर्वचनमाह ॥ संहृतादिरिति द्वये नालिंगेपिय आभिदित्राति ॥ नामादिविमुक्तमिति ॥ विम्बं सर्वेषु
वीस्युपलक्षणं लिंगं न कीर्तितं क्वचित् ॥ नानरः ॥८७॥ कुत्रः कदाचिदपि पुनः ॥ क्षितिक्वचित्तत्क्षेत्रे ति अविमुक्तेकारण्यां यथा श्राविपथा मतिस्कत्वा चर्चयित्वा नत्वा यो नरः स्तिष्ठति स

गं४

आकारमविमुक्तस्य दृष्ट्वा ब्रह्माच्युतादयः ॥ लिंगं संस्थापयामासुर्वसिष्ठाद्यास्तथार्षयः ॥८१॥ आदिलिंगमिदं प्रोक्तम
विमुक्तेश्वरं महत् ॥ ततो लिंगांतराण्यत्र जातानि क्षितिमंडले ॥८२॥ अविमुक्तेशनामापि श्रुत्वा जन्मार्जितादघात् ॥
क्षणान्मुक्तो भवेन्मर्त्यो नात्र कार्या विचारणा ॥८३॥ अविमुक्तेश्वरं लिंगं दृष्ट्वा दूरगतोपि वा ॥ जन्मद्वयकृतात्पापात्
क्षणादेव मुच्यते ॥८४॥ अविमुक्ते महाक्षेत्रे विमुक्तमवलोक्य च ॥ त्रिजन्मार्जितं पापं त्यक्त्वा पुण्यमयो भवेत् ॥८५॥ यत्स्त
५ स्तु तं स्नात्वा विश्वेश्वरादेनो पंचजन्मसु ॥ अविमुक्तेश्वरासंस्पर्शाच्च तत्क्षयेदेव नान्यथा ॥८६॥ अर्चयित्वा महालिंगमविमु
क्तेश्वरं नरः ॥ कृतकृत्यो भवेदत्र न च स्याज्जन्मभाक् कुतः ॥८७॥ स्नात्वा नत्वा यथा शक्ति विमुक्तेशः स्तूयते चैव नम्यते ॥ अना
७ लिंगं दिर्मदिदस्येचयं विश्वेश्वरार्चितं ॥८९॥ काश्यां प्रयत्नतः सेव्यमविमुक्ते विमुक्तये ॥ संतिलिंगान्यनेकानि पुण्ये ह्यायतने
८ श्रा शुच ॥९०॥ आयांतितानि लिंगानि माघी पूर्णचापाच्चतुर्दशी ॥ लभ्यायां माघभूतायामविमुक्तेश्वरागारात् ॥९१॥ सदावि
गतनिद्रस्य योमिनो गतिभाग्भवेत् ॥ नानायतनलिंगानि चतुर्वर्गप्रदान्यपि ॥९२॥ माघे मासि चतुर्दश्यामविमुक्तमुपास
ते ॥ किं बिभेति नरो धीरः कृतादघराशेस्त्रयात् ॥९३॥ अविमुक्तेशलिंगस्य भक्त्यैव त्रपरोयदि ॥ क्वाविमुक्तं महालिं
गं चतुर्वर्गफलोदयं ॥९४॥ कपापिपापत्रौढोल्यो यः क्षये त्वाम्निसंस्पृते ॥ अविमुक्ते महाक्षेत्रे विश्वेशसमधिष्ठिते ॥
हा

स्तूयते नम्यते अर्च्यते देवैरिति शेषः ॥ स्पर्थः ॥ चतुर्दशी सम्भूतायां चतुर्दश्यां ॥ यः पापिपापत्रौढः नष्टः संस्मृतः ॥ नाग्निसंस्पृष्टे ॥ पापं लक्षीतं क्षये त्वात्राये दिस्यर्थः ॥
कोनादि पावेति पाठे एक एव क्षराशः ॥ उभयत्र योजनामसंभ्रतद्धः ॥ स्वत्र नाग्निसंभतद्विक्वचित्साठ४॥९६॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
नीयं ॥१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

636

विश्वेशास्समधिष्ठिते शिवे नाधिष्ठिते॥ ते मूर्खाः॥ अविमुक्तस्य काश्याः द्वारं पश्यन्तं दंडधरो धर्मराजः॥ दूरत एव नमः करोति॥९९॥ ॥ ॥इति श्रीरामानं
दकृतायां काशीखंडटीकायां एकोनचत्वारिंशोध्यायः॥३९॥छ॥ ॥चत्वारिंशो तिविस्तीर्णो ईशप्रातिकराः शुभाः॥ गृहस्थधर्माचर्यैते निषेध विधिगोचराः॥४०

यैर्न दृष्टं विमूढास्ते विमुक्तं लिंगमुत्तमं॥ दृष्ट्वारमविमुक्तस्य दृष्ट्वा दंडधरो यमः॥९७॥ दूरादेव प्रणमति प्रबद्धकरसं॥
पुटः॥ धन्यं तन्नेत्रनिर्माणं कृतकृत्यो नु तौ करौ॥९८॥ अविमुक्तेश्वरं येन याभ्यां प्रेक्षितः स्पृशेत्॥ त्रिसंध्यमवि॥
मुक्तेशो योजपेल्लियतः शुचिः॥९९॥ दूरदेशावपन्नोपि काशी [illegible] त्रीमत फलं लभेत्॥ अ॥
विमुक्तं महालिंगं दृष्ट्वा ग्रामांतरं व्रजेत्॥१००॥ तच्छ्रुत्वा कार्य संसिद्धिं क्षेमेणाप विशो गृहं॥ कृतकृत्यो भवेच्चैव नात्र कार्या विचा॥
रणा॥१०१॥ ॥ ॥इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे अविमुक्तेशाविर्भावो नामैकोनचत्वारिंशोध्यायः॥३९॥ ॥ ॥ ॥

अगस्त्य उवाच॥ अ
स्कंद उवाच॥ अविमुक्तेशमाहात्म्यं वर्णितं ते ग्रतो मया॥ अथोक्तिमपि मुमुक्षुः कथयिष्यामि तत्सुनः॥१॥ अविमुक्तेश्वरं लिंगं क्षेत्रं वाप्यवि
विमुक्तेशमाहात्म्यं श्रावं श्रावं श्रुती मम॥ अतीव सुष्ठु ते जातेतथापि न धियं नोमयहे॥२॥ स्कंद उवाच॥ ॥शृणु कुंभज वक्ष्यामि यथा प्राप्तिर्भवेदिह॥ मुक्तश्रेयोप्त
मुक्तिदं॥ एतयोस्तु कथं प्राप्तिर्भवेत् षण्मुख तद्वद॥३॥ स्कंद उवाच॥ ॥शृणु कुंभज वक्ष्यामि यथा प्राप्तिर्भवेदिह॥ मुक्तश्रेयोप्त
नुरे तस्याविमुक्तस्य महामते॥४॥ समीहितार्थसंसिद्धिर्लभ्यते पुण्यभारतः॥ तच्च पुण्यं भवेद्विप्र श्रुतिवर्त्म संजनात्॥५॥ ॥ भा॥

उक्तानुवादपूर्वकं श्रवणांतरे अगस्त्यं स्वष्ठं दयति अविमुक्ते तिश्रुता नुवादपूर्वकमासनस्थं भावमावेदयन् पृच्छति अविमुक्तस्येति द्वाभ्यां श्रावं श्रावं श्रुत्वा श्रुत्वा श्रु
तेशोभ नेश्रवणांदृष्टा॥ नधिनोमि आवरं प्रत्ययं नयामि॥ स्वः श्रेयः कल्याणं सुश्रेयइति पाठेप्ययमेवार्थः॥ अविमुक्तेस्थेयनेन तत्रेणलिंगस्थलयोर्ग्रहणं॥ पुण्य
भारतः पुण्यगौरवात् पुण्यसमूहात् श्रुतिवर्त्मसंभाजनात् वेदमार्गसंसेवनात् वेदधर्मेति कचित् श्रुतीनि छिद्रपाकावसरं॥५॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

637

पं४

= छिद्रदर्शनात् २३

स्मृतीति ॥ छिद्रं पापावसरं प्राप्य यो कलिकाले प्राणिनो जिघांसतः नश्यतस्तो वेदमार्गं सेवमानस्य पुंसः स्पर्शोन्नश्यत इत्यन्वयः । पाठांतरे वेदमार्गं सेवमानस्य केवल्यं फलमुक्त्वा स्मृतिवर्त्मजुषः
पुंसः फलमाह ॥ स्मृतीति प्रथम पाठेऽस्मिन्नतिमूलत्वात् स्मृतेस्तस्याः पृथगनुल्लेखनमिति ज्ञानस्य ः उत्तरार्धं विवृणोति वर्जितस्येति । चः समुच्चये वै इति पाठेऽपि स एवार्थः । अकरणे यत इति पाठे स
हेतुकं व्यतिरेकमाह । वर्जितस्येति हेतोः नाशयतः गरं ध्रदर्शनात् पलांडुं गृंजनं सुनमेदं पेजइति प्रसिद्धं विड्वराहं पुरीषभुजं ग्रामस्थं कुर्वरं रोलुंबकं वारकं श्लेष्मातकफलमित्यर्थः लसुनं स्थूलकं
वर्णं प्रसिद्धमेव कृंजनं गाजरमिति लोके प्रसिद्धं गोपीयूषं अनिर्दशायाः गोः क्षीरं पीयूषमिति मन्वादौ दृश्यते तंडुलीयं विषाभवमल्पमारिषं तंडलीयोल्पमारिषमित्यर्थः । तथा च मनुः । अनक्षाणि दि

।स्मृतिवर्त्मजुषः पुंसः संस्पर्शान्नश्यतो मुने ॥ कलिकालावपि सदा छिद्रं प्राप्य जिघांसतः ॥ वर्जितस्य विधानेन प्रोक्तस्याकरणेन वै ॥ कलिकालावपि द ॥
॥ लोभात्सुरंध्रदर्शनात् ॥ ७ ॥ निषिद्धाचरणं तस्मात् कथयिष्ये नवा यतः ॥ त दूरतः परित्यज्य नरो नैरयी भवेत् ॥ ८ ॥ पलांडुं विड्वराहं च रोलुंलसु ॥
॥ न गृंजनं ॥ गोपीयुषं तंडुलीयं वर्ज्यं च कवकं तथा ॥ ९ ॥ वृक्षनानू वृक्षनिर्यासान् पायसापूपशष्कुली ॥ अदेवपित्र्यं पललं मवत्सा गोपयस्त्यजेत् ॥ १० ॥ ॥
॥ पय एकशफं हेयं तथा क्रामेलिकाविकं ॥ रात्रौ न दधि भोक्तव्यं दिवा न नवनीतकं ॥ ११ ॥ टिट्टिभं कलविंकं च हंसं चक्रं प्लवं बकं ॥ त्यजेन्मांसाशिनः ॥
॥ सर्वान्सारसं कुक्कुटस्तुकं ॥ १२ ॥ जालपादान् खंडरीटान् बुडित्वा मत्स्यभक्षकान् ॥ मत्स्याशी सर्वमांसाशी तन्मत्स्यान् सर्वदा त्यजेत् ॥ १३ ॥ ॥ छ ॥ श ॥

वां

जातीनाममेध्यप्रभवाणि चेति विड्जातानीति याज्ञवल्क्यवचनाच्च कवकं छत्राकः गौडेषु प्राकृतैर्पुष्पशाकः क्रियते तोरातस्य । नानूत्पन्नं छेदनं तत्तज्जवानू तथा च मनुः लोहितान्वृक्ष
निर्यासान्वृश्चनप्रभवांस्तथेति पायसा पूपशष्कुली अदेवपित्र्या इति । अग्निमपद स्तु विन्नलिंपरिण मध्यानुपंगः पायसं परमान्नं अपूपा मंडकादयः शष्कुल्यः सैलपक्वविशेषाः देवेभ्यः
पितृभ्यः असाधु उपकल्पितं यन्न भवति तल्लक्ष्य देवपित्र्यं पललं मांसं एकशफं अश्वादिकं खुरसंबंधि क्रमेलिकं मुष्टसंबंधि दिवा नवनीतं नवाहृत टिट्टिभं पक्षिविशेषं कलविंकं चटकं हं
संस्थितं गरुतांचक्रं चक्रवाकं प्लवं जलकुक्कुटं बकं [illegible] केकं मांसाशिनः मांसादान् । सारसं उक्रोशं कुक्कुटं चरणाधस्तु कं कीरं जालपादान् हंसविशेषान् शारीरभृत्तीमिति । मनुटीकाकारः ॥

खंडरीटांश्च म
दानिति तत्तस्मा
ति ॥ १३ ॥ श्रीरा

९१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

638

हव्यानिकव्यानिचदेवानांपितृणांचा ॥ आनि तेषु नियुक्तौ विहितौ पाटीनरोहितौ पाठीनः सहस्रदंष्ट्रः बोपाल इति गौडे प्रसिद्धः रोहितो मत्स्यभेदः प्रसिद्धः शशो मृगभेदः शल्लकः
श्वावित् कच्छपः कूर्मः श्वाविदिति संघोलक्षणार्थः श्वाविधः पुनर्ग्रहणं ज्ञाताः शिष्टपरंपरया प्रख्यातेन प्रबन्धाता हरिणकपिंजलादयः ॥ अप्रशस्ताः अखंडस्नेहवर्जितं निःशेष
स्नेहरहितमित्यर्थः पांगंतरे खंडस्नेहाभ्यां यन्निर्मितं नभवति तदखंडस्नेहनिर्मितं भेषजे औषधे अलौल्यं अलोभं यथास्यात्तथापललं मांसं मधुपर्कार्थं गृह्णीतः कर्मविशेषार्थं स्मृतावि विद्वद्भिरिति शेषः १९

॥हव्यकव्यनियुक्तौ तु शस्तौ पाठीनरोहितौ ॥ मांसादिभिस्तु मी भक्ष्याः शशशल्लककच्छपाः ॥१४॥ श्वाविद्गोधे प्रशस्ते च ज्ञाताश्च मृगपक्षिणः ॥
॥आयुष्कामैः स्वर्गकामैस्साज्यमांसं प्रयत्नतः ॥१५॥ यज्ञार्थपशुहिंसा या सा स्वर्ग्या नेतरा क्वचित् ॥ त्यजेत्सर्पिर्घृतं मखडस्नेहवर्जितं ॥१६॥ प्रस्तुता ॥ सर्वे २
२५ ॥त्यजेत्क्रतौ श्राद्धे भेषजे विप्रकाम्यया ॥ अलौल्यमिच्छन्पललं भक्षयन्नैव दोषभाक् ॥१७॥ न तादृशं भवेत्सापं मृगयायां हि लौकिकाः क्षत्रियाः ॥ याद्दृशं ॥ सा ४
॥वति पे त्यलौल्यान्मांसोपसेविनः ॥१८॥ मखार्थं ब्राह्मणास्सृष्टाः पशवो मम मृगो मेधाः ॥ निघ्नन्न हिंसको विप्रस्तामपि स्वर्गगतिः ॥१९॥ पितृदे ॥
॥वति पे त्यलौल्यान्मांसोपसेविनः ॥१८॥ (sic) ॥ यो जेतु नासमर्थो हिनस्ति ज्ञानदुर्बलः ॥ दुराचारस्य तस्येति ना
॥क्रतुकृते मधुपर्कार्थमेव च ॥ तत्र हिंसाप्यहिंसा स्याद्धिंसान्यत्र सुदुस्तरा ॥२०॥ अनुमन्ता संस्कर्ता क्रयविक्रयि हिंसकाः ॥ उपकर्ता घातयिता हिंसकाश्चाष्टधा स्मृताः ॥२२॥ ब्रह्मसन्ध्या मेधेनरा
॥मुत्रापि सुखं कुर्वित् ॥२१॥ नेक्षानुमंता संस्कर्ता क्रयविक्रयि हिंसकाः ॥ यथैवात्मा परस्तद्वद्द्रष्टव्यः सुखमिच्छता ॥ सुखदुःखानि तुल्यानि यथा
॥त्तन्यु षणि योजयेत् ॥ अमांसभक्षकोयश्च तयोः पुण्यं विशिष्यते ॥२३॥ न तोषेण विनाद्रव्यमर्थहीने कुतः क्रिया ॥ क्रियाहीने कुतो धर्मो धर्महीने
॥स्वस्मिन्नस्तथा परे ॥ तत्कृते हि पुनः पश्चात्सर्वनात्मनि संभवेत् ॥२५॥ न तोषेण विनाद्रव्यमर्थहीने कुतः क्रिया ॥ क्रियाहीने कुतो धर्मो धर्महीने

कुतः सुखं ॥२६॥ सुखं हि सर्वैराकांक्ष्यं तच्च धर्मसमुद्भवं ॥ तस्माद्धर्मो न कर्तव्यश्चातुर्वर्ण्येन यत्नतः ॥२७॥ न्यायागतेन द्रव्येण कर्तव्यं पारलौकिकं ॥
दानं च विधिना देयं काले पात्रे च भावतः ॥२८॥ टीका ॥ अथ धात्रधर्मा इति वापाठः ॥ चतुर्वर्णा एव चातुर्वर्ण्यं तेन न्यायावतो अहत्या शेषमन्यदपि पुण्यं अश्रायं वक्रकाला व
स्थापितं सकलं भवतीत्यर्थः ॥२९॥

१९ ॥२२६॥ १९

४९८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रेयः प्रुएवंपाणिं ग्राहयेते विवाहं कारयति। अत्र एव हस्तोद्ध आलयेहं ताम्रपस्य ब्राह्मणेबाल्हं तावा। ह्यबल्ली श्रुत्री पश्चाद्गोदर्शनस्यावर्ग पूर्वमित्यर्थः। पूर्वविहि
यइति उक्त्वा विवाहानां क्रमेण त्रिषु दिवसेषु तयाच श्रुतिः। सोमः प्रथमो विविदे गंधर्वो विविद उत्तरः। तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजा इत्यादि।।०।।
अनग्निकामगन्यादिनाम्नयुक्ता।। रजआदिकाल इत्यर्थः। कन्यां प्रयुच्छेरजः काल इत्यादि पूर्वमुक्तेः। कुलापंक्तिपदार्शनेन खंगपात्रादि स्त्री मुखं संभोगका

विप्रहीनं तथापात्रे यो ददाति प्रतिग्रहं।। न केवलं हितं घ्नाति शेषं तस्य च नश्यति।।२९।। व्यसनार्थे कुटुंबार्थे यद्यदर्थं च दीयते।। तद्दक्षस्य प्रमदेवत्र प
रत्र च न संशयः।।३०।। मातापितृविहीनो यो ब्रह्मो ज्ञायतेऽपि दिक्षु।। संस्कारयेपि जो विद्वैस्तस्य श्रेयस्त्वनंतकं।।३१।। अग्निहोत्रेण तद्धेयो
नाद्वितीयाभ्यां दिविमर्मखे।। यच्छ्रेयः प्राप्यते अमत्यौ द्विजे चैके प्रतिष्ठिते।।३२।। योद्यनाथस्य विप्रस्य पाणिं ग्राहयते नरः।। इह सौख्यमवाप्नो
ति सो ... माप्नुयात्।।३३।। पितृगेहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता।। भ्रूणहत्या पिता तस्या वृषली सा प्रकीर्तिता।।३४।। यस्तां प
रिणयेन्मोहात्स भवेद्वृषलीपतिः।। तेन संभाषणं त्याज्यम् ... न सर्वदा।।३५।। विज्ञाय दोषमुभयोः कन्यायाश्च वरस्य च।। संबंधं च र
येत्पश्चादन्यथा दोषभाक् पिता।।३६।। स्त्रियः पवित्राः सततं नैता दुष्यंति केनचित्।। मासि मासि रजस्तासां दुष्कृतान्यपकर्षति।।३७।।
पूर्वं स्त्रियः सुरैर्भुक्ताः सोमगंधर्ववह्निभिः।। भुंजते मानुषाः पश्चान्नैता दुष्यंति केनचित्।।३८।। स्त्रीणां शौचं ददौ सोमः पावकः
सर्वमेध्यतां।। कल्याणवाणीं गंधर्वास्तेन मेध्याः सदा स्त्रियः।।३९।। कन्यां प्रयुच्छेरजः काले ऽग्निं रात्रौ रोमदर्शने।। स्तनोद्भेदेषु गंधर्वा
स्तत्प्रागेव प्रदीयते।।४०।। दशवर्षा भवेत्कन्या ... ऋतुयौवना।। पितृगृहे विकृतरजास्ततस्ताः परिवर्जयेत्।।४१।। कन्या
दानफलं प्रेप्सुस्तस्माद् द्वादशवार्षिकां।। अन्यथा दानफलं दातुः प्रतिग्राही पतेदधः।।४२।। कन्यामप्युक्तां सोमाद्यैर्येषु दानफलं
लभेत।। देवभुक्तान् ददद्दाता न स्वर्गमधिगच्छति।।४३।। राजनासनस्थानानि कुंभपंक्ती मुखं कुम्भाः।। यज्ञपात्राणि सर्वाणि न दुष्यं
ति बुधाः क्वचित्।।४४।। वत्सः प्रश्रवणे मेध्यः शकुनिः फलपातने।। नार्यो रतिप्रसंगेषु श्वा मृगग्रहणे शुचिः।।४५।। अजाश्वौ मुखतो मे
ध्यं गावो मेध्यास्तु पृष्ठतः।। पादतो ब्राह्मणा मेध्याः स्त्रियो मेध्यास्तु सर्वतः।।४६।। बलात्कारोपभुक्ता वा चौरहस्तगताथवा।। न त्याज्या दूषिता
ता नारी नास्यास्त्यागो विधीयते।।४७।। असवर्णेन तां भुक्त्वा ... शास्यप्रसन्नता।। संशुद्धा रजसा नार्यो ... विगतः शुचिः।।४८।।

क्षेयथाचमनुः। निसमास्यं शुचिर्स्त्री एणामिति न दुष्यंति न दूषयंति। दुष्कृष्यान पश्यंती सर्थः। त्यागो न विधीयते पोषणाबेकार्याति भावः। यथा श्रु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उमयापार्वत्या च कारोपि नृक्रमे॥ अत्रापि चेत्यर्थः। कुल्यः समानकुलोत्पन्नः प्रकृतिस्थः स्वभावस्थः अदुष्टापि ... मित्यर्थः॥४९॥ परिभूतां तिरस्कृतां
अधःशय्यां शय्या बहिः व्यभिचारान्मा न सन्त्यभिचारेत्। महति कुलं सम महापातके शुद्ध स्यादिति॥ शूद्रैव भार्या शूद्रस्य ... वर्तिन नतु हल एवेत्यादयः शोकस्यः
विशो वैश्यस्य शूद्रा वैश्या च भार्या मन्वादिभिः स्मृता। क्षत्रियस्य वैश्या शूद्रा क्षत्रिया च। ब्राह्मणस्य शूद्रा वैश्या क्षत्रिया ब्राह्मणी च। आरोप्य शूद्रा
मिति। सवर्णामपरिणीय दैवाद्युद्धाममिति। सवर्णामपरिणीय दैवाद्युद्धापरिलेतु। ब्राह्मणस्य गमनानिषेधायं जननीयलास्तुतं तु स्याभि ... ति तु कालुकालीन
षधपरः। ब्राह्मण्यादेव हीयत इति दोषभयस्तार्थः॥५५॥ दैवेति॥ यदि कथंचित् सवर्णाक्रमेण अक्रमेण वा शूद्रां परिणीयते तदा भार्यात्वेन प्रसक्ता

मनसापि हि यानेह चिंतयेत्पुरुषांतरं॥ सोनयासह संख्यानि ... के चात्रापि कीर्त्तिमाप्नु॥४९॥ पितापितामहो भ्राता सकुल्यो जननीत
था॥ कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परःपरः॥५०॥ अप्रयच्छन्समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ॥ स्वयं त्वभावे दातॄणां कन्या कुर्यात्
स्वयंवरं॥५१॥ हतास्थिकारांच्छिनत्तिं पिंडस्त्रोपजीविनीं॥ परिभूतामधःशय्यां वासयेद्व्यभिचारिणीं॥५२॥ व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री
र्लोके प्राप्नोति निंद्यतां॥ ... पतत्येव धादो च महत्यपि च कुलजा॥५३॥ शूद्रस्य भार्या शूद्रैव सा च स्वा च विशः स्मृते। ते च स्वा चैव राज्ञश्च
ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः॥५४॥ आरोप्य शूद्रां शयने ब्राह्मणो यात्यधोगतिं॥ उत्पाद्य पुत्रं शूद्रायां ब्राह्मण्यादेव हीयते॥५५॥ दैवपित्र्या
तिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु॥ देवाद्यास्तान्न चाश्नंति न च स्वर्गं स गच्छति॥५६॥ जामयो यानि गेहानि शपंत्यप्रतिपूजिताः॥ कृत्या
भिरिव हतानि विनश्यंति समंततः॥५७॥ तदेव चर्याः सुवासिन्यो भूषणाच्छादनाशनैः॥ भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कार्येषूत्सवे
षु च॥५८॥ यत्र नार्यस्तु पूज्यंते रमंते तत्र देवताः। यत्रैतास्तु न पूज्यंते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः॥५९॥ यत्तुष्यंति भर्तारस्त्रियो ... स्त्रि
याभर्त्ता च तुष्यति॥ तत्रैव रमंते कल्याणं संपद्यते पदे पदे॥६०॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नितत्कर्तका ... निदेवादीनीति॥ अनेन निक्षिप्यं तु दैवं होमादि पित्र्यं श्राद्धादि आतिथेयं अतिथिभोजनादि एतानि यस्य शूद्रासंगपापानि
सर्वाणि तद्व्यं कथं पितृदेवा नाश्नंति न च तेनातिथ्येन सगृही स्वर्गं यातीति जामयः इति॥ यानि गेहानि भगिनी पत्नी दुहितृ स्नुषा प्रभृतयः
ताः सत्योऽभिशपंति। इदमनेन मे ... चित्तं ... न्याभिचारहतानीव धन पश्वादि सहितानि नश्यंति यस्मात् तदवश्यं ... इति तत्सम्मानस्तत्का
रेषु कौतुकादिषु उत्सवेषु उपनयनादिषु अभ्युदयेषु सुवासिन्यो जामयः सदा पूजनीया इति जामयो ... तिपरार्थः। यत्रेति। यत्र स्त्रियो हेतो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अहुतं चेती॥ श्लोकं व्याचष्टे। जपोऽहुत इति। जपशब्देन ब्रह्मयज्ञाख्यो जप उच्यते हुतशब्देन यज्ञाख्यो होमः। प्रहुतशब्देन भूतयज्ञाख्यो बलिः ब्राह्म्यहुतशब्देन मनुष्ययज्ञाख्या
२ एव ब्राह्मणस्य अर्चा। प्राशितशब्देन पितृयज्ञाख्यं नित्यश्राद्धं एतेषां पंच यज्ञा इत्यर्थः॥ पंचसूना इति पंचानां हिंसास्थानानां वधमात्रमित्यर्थः॥ ६८॥ स्वोदरपूरणे॥ स्वीयोदरमात्रपूरकः॥ परभा
ग्यापेक्षी विनः परान्नोपजीविन इत्यर्थः॥ विभागो विभजनं शीलं संदाचारः सत्स्वभावो वा नाख्यासंयुक्तः॥ सुधा व्यर्थानि सुधा तु स्यान्न्यर्थानि कुशाङ। नैतेषां सौम्यमिति वा सा

अहुतं च हुतं चैव प्रहुतं प्राशितं तथा॥ ब्राह्म्यं हुतं पंचमं च पंचयज्ञा इमे स्मृताः॥६४॥ जपोऽहुतो हुतो होमः प्रहुतो भौतिको बलिः॥ प्राशितं पितृसंतर्पि हुतं ब्राह्मं द्विजार्च
नं॥६२॥ पंचयज्ञानिमान्कुर्वन्ब्राह्मणो नावसीदति॥ एतेषामननुष्ठानात्पंचसूनाश्च वाप्नुयात्॥६३॥ ब्राह्मणकुलेऽपि च्छेद्धि कुजातमनामयं वेशं सुख
समागम्य स्पृष्टं संतोषमेव च॥६४॥ जातमात्रे शिशुस्तावद्यावदष्टसमाः स्मृताः॥ भक्ष्याभक्ष्येषु नो दुष्येद्यावन्नैवोपनीयते॥६५॥ स्मरणपोष्यवर्गस्यपद
ष्टादृष्टफलोदयं॥ प्रत्यवायो ह्यकरणे कर्तव्यस्तत्प्रयत्नतः॥६६॥ मातापितागुरुः पत्नी त्वपत्यानि समाश्रिताः॥ अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः॥
नव॥६७॥ स जीवंश्चेति पुमान्योऽवैश्वदेवपडीव्यतो। जीवन्मृतोऽथ विज्ञेयः पुरुषः स्वोदरंभरिः॥६८॥ दीनानाथविशिष्टेभ्यो दातव्यं भूतिमिच्छता॥
अदत्तदाना जायंते परभाग्योपजीविनः॥६९॥ विभागशीलसंयुक्तो दयावांश्च क्षमायुतः॥ देवतातिथिभक्तश्च गृहस्थो धार्मिकः स्मृतः॥७०॥ श
र्वरीमध्ययामे यो हुतशेषं च यद्धविः॥ तत्र स्वपन्मदश्नीयाद्ब्राह्मणो नावसीदति॥७१॥ न वैतन्निग्रहस्थस्य कार्याणि प्यागतेऽसदा॥ सुधा व्ययानि य
सौम्यैवाक्यवस्तु मनोहरं॥७२॥ अभ्युत्थानमिहायाते स्वागतं पूर्वभाषणं॥ उपासनमुपर्वेश्या गृहस्थो नित्यहेतवे॥७३॥ तथैव चाभ्यपयुक्ते निका
र्यो गयेतातिथेर्नव॥ आसनं पादशौचं च यथाशक्त्याशनं क्षितिः॥७४॥ शय्याजलं तृणा स्पृगदीपागाहस्थ्यमिद्धिदाः॥ न धानवविकर्माणि त्याज्यानि ग
दीनां विशेषणं इहायाते भाग छेति सस्नेहपूर्वभाषणमित्येकं उपासनं पार्श्वे देवाह्नदि गृहस्थानामुन्नति हेतवे॥ वढिहेतवे लक्ष्येति॥ एतानि वक्ष्यमाणानि यथाशक्त्येव स
र्वत्र संबध्यते॥ तृणस्योपयोगः शय्यायां अधस्तास्तरणे अग्निना पेनेति ज्ञातव्यं॥ न धावेति॥७५॥ हे कृष्ण हे कृष्ण हे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे॥ छ॥ छ॥

म॰टी॰ ॥ ७९ ॥ श्री ॥

642

चत्वारिं

शोध्यापः

पैशुन्यं क्रौर्यं द्रोहः हिंसा क्रोधादीनां द्वंद्वैक्यशेषः। द्वेषः परोत्कर्षासहनं दंभो धर्मध्वजित्वं मायाकपटं। स्वर्गमार्गार्गला निस्वर्गमार्गनिषेधिका नीत्यर्थः॥ नवेति। स्वाध्यायो वेदाध्ययनं॥ नवगोप्यानीति। जन्मर्क्षं जन्मनो नक्षत्रं धनं व्यापमानं वेति द्वंद्वैकत्वं अकुत्सितं मध्रीवीनं प्रायोग्यप्रयोगसंबंधि अघमर्षणास्थानिर्वाप्यकरणमित्यर्थः पात्र दिष्टुनरस्तुदत्तं पदेन नवकं नवसंख्यापरिमितं द्व्यंनदक्षय्यमित्यर्थः यदित्कवकमिति पाठः स्यात्तदाल्पमपित्यर्थः कृत्ठमिति वाटोवावाक्ठः वारणः स्कंलिपाठकः नस्करः क्रोरः
नि१

पैशुन्यं परदाराश्च द्रोहः क्रोधानृतप्रियं॥ द्वेषादंभश्च मायाच स्वर्गमार्गार्गलानि हि॥७६॥ नवावश्यककर्माणि कार्याणि प्रतिवासरं॥ स्नानं संध्याजपो होमः स्वाध्यायो देवतार्चनं॥७७॥ वैश्वदेवं तथातिथ्यं नवमं पितृतर्पणं॥ नवगोप्यानि यान्यत्र मुनेतानि निशामय॥७८॥ जन्मर्क्षं मैथुनं मंत्रो गृहच्छिद्रं च वंचनं॥ आयुर्धनापमानं स्त्री न प्रकाश्यानि सर्वथा॥७९॥ नवैतानि प्रकाश्यानि रहःपापमकुत्सितं॥ प्रायोग्यमृणशुद्धिश्च सान्वयः क्रयविक्रयौ॥८०॥ कन्यादानं गुणोत्कर्षो नान्यत्कैनापि कुत्रचित्॥ पात्रमित्रविनीतेषु दीनानाथोपकारिषु॥८१॥ मातापितृगुरुष्वेतन्नवकं दत्तमक्षयं॥ निःफलं नवसंख्ये स्वाच्चारणे तस्करे॥८२॥ कुवैद्ये कितवे धूर्ते शठे मल्ले च वंदिनि॥८३॥ आपत्स्वपि न देयानि नववस्तूनि सर्वदा॥ अन्वये सति सर्वस्वं दाराश्च शरणागतान्॥८४॥ न्यासमाधिं कुलवृत्तिं च निःक्षेपं स्त्रीधनं सुतं॥ यो ददाति समूढात्मा प्रायश्चित्तैर्विशुध्यति॥८५॥ एतन्नवमनीनवकं ज्ञात्वा श्रियमवाप्नुयात्॥ अन्यच्च नवकं वक्ष्ये सर्वेषां स्वर्गमार्गदं॥८६॥ सत्यं शौचमहिंसा [illegible] तिर्दानं दयादमः॥ अस्तेयमिंद्रियाकोचः सर्वेषां धर्मसाधनं॥८७॥ अप्यनेवर्तिवैतास्वर्गमार्गप्रदीपिका॥ सतामपि ममतापुण्यां गृहस्थो नावसीदति॥८८॥ जिह्वाभार्यासुतो भ्राता मित्रदाससमाश्रिताः॥ यस्यैते विनयाधास्तस्य सर्वत्र गौरवं॥८९॥॥ श्री सदाशिवाय नमः॥ श्रीकाशीविश्वेश्वराय नमः॥ श्री छ॥
स्प२

त्रपाणां द्वंद्वैकवद्भावः वाटवारणाभ्यां सहितस्करइति वा॥८३॥ किंतवदंवंचकं। किंतवो वंचके धूर्ते इत्यमरः। वंदिवृत्तादसदृशोक्तावुमकृतज्ञो॥ आपत्स्वपीति अन्वये संततौ॥ आसमंताद्धीयत इत्याधिर्बंधकः॥ न्यासमन्याधिमित्यमरः। तत्र निक्षेपाश्विरकार्यमिति भेदः॥ एतदिति नवानां मध्ये प्रियं सुखं स्तुत्यमिति काचित्शोव मिति॥ दमइंद्रियनिग्रहः कुधूचिद्विषयेषु परीपतनाभि इंद्रियाणां प्रत्याहरणमिंद्रियाकोचः प्रत्याहार इत्यर्थः॥ दशाश्रमनवकैर्मिलित्वा नवेति॥८९॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥
= न्यासाल्पकालस्थायी॥२= स्थार
ति२

॥३२८
१२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्थापन

समर्घमल्पमूल्यं॥महार्घंबहुमूल्यं॥भपत्रय कारणानापिपापिष्ठोदृश्यते अग्रइति अग्रे मध्ये च दृष्टेतिसर्वेषां संबंधः आद्ये इति विशेषः अग्रइस ईस्वयमेवव्याचष्टे माहिषीतिद्वयेन॥कामयते तस्या दूषणमनाद्दश्यतामुपगच्छती स्यर्थः यद्वा कामयते अभिलाषमात्रं करोतीत्यर्थः॥स्वदृष्टंस्वप तिपरदृष्टेपरपत्नीवञ्च्यायते परपतिं वांछतीत्यर्थः॥तथा च मनुः॥वर्णयंतीतिका मुकीति॥यस्येतिदशपूर्वान्दश वरान्दानुरिरित्पोष॥१८॥॥

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनं॥स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीणां दूषणानि षट्॥॥समर्घं धान्यमुत्सृज्य महार्घं यः प्रयच्छति॥ सवैवार्द्धुषिको नाम तस्यान्नं नैव भक्षयेत्॥९१॥अग्रे माहिषिकं दृष्ट्वा मध्ये चैव पत्नीपतिं॥अंते वार्द्धुषिकं दृष्ट्वा निराशाः पितरो गताः॥९२॥महि षीत्युच्यते नारी या चस्याद्व्यभिचारिणी॥तां दुष्टां कामयेद्यस्तु स वै माहिषिकः स्मृतः॥९३॥स्वदृष्टं च पापा स्यात्परदृष्टेऽप्यापतेत्॥दृष्टेर्ष्यी साहि विज्ञेया नष्टाहीव पृथ्वीजनैः॥९४॥यावद्दुष्टां भवस्यन्नं यावन्मौनेन भुज्यते॥तावदश्नंति पितरो यावन्नो क्ता हविर्गुणाः॥९५॥चियाविन यसपन्नेष्वाचिद्विजेगृहमागते॥क्रीडंत्यौषधयः सर्वा यास्याम परमां गतिं॥९६॥ष्टं शौचव्रतासारो विप्रे वेदविवर्जिते॥रोदित्यन्नं दीयमानं किं मयादुष्कृतं कृतं॥९७॥यस्यकोष्ठगतं चान्नं वेदाभ्यासेन जीर्यति॥सतारयेति दातारं दशपूर्वान्दशावरान्॥९८॥नस्त्रीणां पेवने कार्यं न चगाः समनुव्रजेत्॥न च रात्रौ वसेद्गोष्ठे न कुर्याद्वैदिकीं श्रुतिं॥९९॥सर्वान्केशान्समुद्धृत्य छेदयेदंगुलिद्वयं॥एवमेवतु नारीणां शिरसो मुंडनं भवेत्॥१००॥राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः॥अकृत्वा वपनं तेषां प्रायश्चित्तं न निर्दिशेत्॥१०१॥केशानां रक्ष णार्थाय द्विगुणं व्रतमादिशेत्॥द्विगुणा दक्षिणा देया ब्राह्मणे वेदपारगे॥१०२॥योग्रही त्वविवाहाग्निमग्रजस्थ इति मन्यते॥अन्नं तस्य सभोक्तव्यं वृथापाकी हि सः स्मृतः॥१०३॥दाराग्निहोत्रदीक्षां च कुरुते योग्रजे स्थिते॥परिवेत्ता सविज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः॥१०४॥परिवि त्तिः परिवेत्ता ययाच परिविद्यते॥सर्वे ते नरकं यांति दातृयाजकपंचमाः॥१०५॥ २७२

नस्त्रीणामिति न च गाः समनुव्रजेद्गोरक्षणवृत्तिर्भवेदित्यर्थः॥तर्हि किं नारीणां पेवनं नाश्यैव तत्राह॥सर्वानिति राजावेति राजाधिराजे तिपाठे अधिराजपुत्रोमहाराजपुत्रः॥अन्नं वपनमकारयित्वा योग्रहि त्वा इत्यत्राकारश्लेषः॥९६॥दाराग्निहोत्रेति अग्निहोत्राधानपरः अ सोदर्ये ज्येष्ठभ्रातरि अनूढे अनग्निके च दारपरिग्रहणं श्रौतस्मार्ताग्निहरणं च कुरुते सपरिवेत्ता ज्येष्ठः परिवित्तिर्भवति प्रसंगात्परिवेदनसंबंधि नां पंचानामप्यनिष्टफलमाह॥परिवित्तिरिति परिवित्तिः परिवेत्ता यया च कन्यया परिवेदनं क्रियते सा कन्या संप्रदाता याजनकर्ता विवाहहोमकर्ता स

पंचमो लेखा ... नरकं यांति ॥७०५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

644

१०चत्वारिं श०

परिवेदने विवाहने अर्थकारणेऽत्यर्थादि आह पर्यर्थप्रसंगात् कीबादिषु भिक्षुकं दैतियस्थितिश्च यादिति भक्ष्यान्नमानीयपोनिर्वापं च तीति रूप्यगाइति
निर्वापं च गोपं च गुरोगरादि कंचिद् समगुरोपतुल्यं अंगुल्यादन्तकाष्ठं केवलमपी गुल्यादन्तकाष्ठं धनेनिषिद्धार्थः॥ तर्जन्या वा॥ शाकशाकं मन्तं मांसैक
रेणु मथितदध्या तर्जनीदं तं धावनमसे चो गोमांसभक्षणं मितिवचनात्॥ प्रसक्षां लवणं केवलं लवणं चक्षुर्द्रं स्पलवणमतिकेचित्॥ मूर्ति
काभक्षणमपकमन्दूक्षणं सामान्यमन्दूक्षणं वा मनसि की भक्षणमिति वा॥ ११३॥ अग्नौ निवसेन्निवसति॥ एतदेवं हन्तुरुपपादयति आह

॥ क्लीबे देशान्तरस्थे च म्लेच्छे प्रव्रजिते जडे॥ कुब्जे खर्वे च पतिते न दोषः परिवेदने॥ १०६॥ वेदाक्षराणि यावन्ति नियुज्यादर्थकारणे॥ ॥
॥ तावतीर्ब्रह्महत्या वेदविक्रयफलं लभेत्॥ १०७॥ यस्त्वप्रव्रजितो [illegible] मैथुनं सेवते पुनः॥ षष्टिवर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते कृमिः॥ १०८॥ हे सा
॥ मिः॥ १०८॥ अन्त्यजेन्त्य संपर्के शूद्रेण च सहासने॥ एकवृक्षे घागमके स्मिन्नुच्चलं तमपि पातयेत्॥ १०९॥ ब्राह्मणस्य निर्वापं येषु
॥ चैव बुद्ध्यादि जः॥ ते पीतिनरकं घोरं ब्रह्महत्ये जोविवर्जिताः॥ ११०॥ हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा लवणव्यंजनानि च॥ दातारं नोपति
॥ ष्ठन्ते भोक्ता भुक्ते तु किल्बिषं॥ १११॥ आयसेनैव पात्रेण यदन्नमुपदीयते॥ भोक्ता विष्ठासमं भुंक्ते दाता च नरकं व्रजेत्॥ ११२॥
का५॥ अंगुल्या दन्तकाष्ठं च प्रत्यक्षं लवणं च यत्॥ मृत्तिका भक्षणं चैव समं गोमांसभक्षणे॥ ११३॥ पानीयं पायसं भैक्ष्यं च तैलं घृतं॥
॥ एवं चाहस्तदत्तं गृहीत्वा तु तुल्यं गोमांसभक्षणे॥ ११४॥ अग्नौ निवसन्नूर्ध्वं दूरतश्च गुणान्वितः॥ गुणान्विताय दातव्यं॥
॥ नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः॥ ११५॥ ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति विप्रे वेदविवर्जिते॥ ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य नाहि भस्मनि हूयते॥ ११६॥
॥ सन्निकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत्॥ दाने च भोजने चैव भजत्वेतानसप्तमं कुलं॥ ११७॥ गोरक्षकान्वाणिजकान्तथा॥
॥ कारुकुशीलवान्॥ प्रेष्यान्वार्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत्॥ ११८॥ देवद्रव्यविभागेन देवस्वहरणेन च॥ कुलान्यकु
॥ लतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च॥ ११९॥ मा देहीति च यो ब्रूयाद्गवाग्निब्राह्मणेषु च॥ तिर्यग्योनिशतं गत्वा चाण्डालेष्वभिजायते
॥ १२०॥ वाचापच्छप्रतिज्ञातं कर्मणा नोपपादितं॥ ऋणं तद्धर्मसंयुक्तं इहलोके परत्र च॥ १२१॥ विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं चामृ
॥ तभोजनः॥ यज्ञशेषं भवेदमृतं भुक्तशेषं तु विघसं स्मृतं॥ १२२॥ सर्वोदरोपरि पृष्ठेनापि देशाव्यवस्थिते॥ वस्त्रे सैकवासास्तं दैवे पित्र्ये च
॥ वर्जयेत्॥ यदेवतर्पणं पश्चाद्भिः पितृणां द्विजोत्तमः॥ तेनैव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलं॥ १२४॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ वर्जयेत्॥ य देवतर्पणं पश्चाद्भिः पितृन्सन्ना द्विजोत्तमः

योतिसन्निकृष्टमित्याद्येवशब्दोऽपि क्रमे देहीति संस्थानान्तरयथासंख्यायोजनीयो॥ कारवः कुटादिक्रियोपजीविनः कुशीलवा बहुरूपजीविनः प्रेष्याः
मकरास्तान्कारुकुशीलवान् देवाति॥ विभागेन विभज्य ग्रहणेन॥ मा देहीति गवाग्नी तदीयादसेविघसाशी सर्वस्य पश्चाच्छेष्यपि अशेषादि॥ १२३॥

१८ ३२१॥ १८

पराशरस्मृतिव्याख्या॥

५०८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

म१ न विवर्जितं यदन्नं तस्यान्ने २ ऐ १ णी २ लि ९

गणान्नं बकुभिरे कत्रप कं। गणिकान्नं वेश्यान्नं स्त्रीप्रथमगर्भेषु सीमंतोन्नयन दिवसेषु। अजीर्णमुदिते जाते चैस रच्छी ग्राम्यजन पूज्यत रुशिव निर्माल्य भोजनमिति वा वाणादिगं व्यतिरे ... गेति बोद्धव्यं।। या
तुधानादितिमंडलेन विवर्जितं भोजनं यदिस्यादिति शेषः।। यद्वा मंडलैस्यरसं हरंतीत्यर्थः।।१३४।।धानादधिघृतं लाजा मिश्रितमन्नादि त्यर्थः।। कृ णितं फ ... तिप्रसिद्धं।। कंजिके व [illegible] जिकामधुचे मधु ... कौ ४

।।हस्तोपक्षाल्यगंडूषं भोजनोत्तरे।। दैवं पित्र्यं तथात्मानं तथा स उपघातयेत्।।१२५।।वाणान्नं गणिकान्नं च यदन्नं ग्राममयाजके।। स्त्रीणां प्रथमगर्भेषु भुक्त्वा।।
।।चांद्रायणं चरेत्।।१२६।।पक्षे वाथ दिवा मासे यस्य गेहे तिनद्विजः।। भुक्त्वा दुरात्मनस्तस्य चरेच्चांद्रायणं व्रतं।।१२७।।सत्राणादीक्षितानां यतीनां ब्रह्म।।
।।चारिणां।। एतेषां सूतकं नास्ति ऋत्विजां कर्म कुर्वतां।।१२८।।अजीर्णेभ्युदिते वांते श्मश्रुकर्मणि मैथुने।।दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमेव विधीयते।।१२९
।।चैत्यवृक्षं चितिं यूपं चैव निर्माल्यभोजिनं।। वेदविक्रयिणं स्पृष्ट्वा सचैलो जलमाविशेत्।।१३०।।अग्न्यागारे गवां गोष्ठे देवब्राह्मणसन्निधौ।।स्वाध्या
।।ये भोजने पाने पादुके वैवर्जयेत्।।१३१।।खलक्षेत्रगतं धान्यं कूपवापीषु यज्जलं।।अग्राह्यादपि तद्ग्राह्यं यच्च गोष्ठगतं पयः।।१३२।।यो वेष्टितशिरा भुंक्ते
।।यो भुंक्ते दक्षिणामुखः।। सोपानत्कश्च यद्भुक्ते तद्वै रक्षांसि भुंजते।।१३३।।यातुधानाः पिशाचाश्च राक्षसाः क्रूरकर्मणः।। हरंति रसमन्नस्य मंडलेन विव
।।र्जितं।।१३४।।ब्रह्माद्याश्च सुराः सर्वे वशिष्ठाद्या महर्षयः।। मंडलं चोपजीवंति ततः कुर्वीत मंडलं।।१३५।।ब्राह्मणो चतुरस्रं तु त्र्यस्रं वै बाहुजन्मनः।।वर्त्तुलं च वै
।।श्यः प्रोक्तं स्यात्शूद्रस्याभ्युक्षणं स्मृतं।।१३६।।नोत्संगे भोजनं कुर्यान्नो पाणौ न च कर्प्पटे।।नासने न च शय्यायां न भुंजीत मलार्दितः।।१३७।।धर्मशास्त्ररथारूढा वेद
।।खड्गधरा द्विजाः।।क्रीडार्थमपि यद्ब्रूयुः स धर्मः परमः स्मृतः।।१३८।।रात्रौ धानादधिघृतं धर्मकामो न भक्षयेत्।।अमतो धर्महानिः स्यात् व्याधिर्भिक्षापापी
।।ष्यते।।१३९।।घ्राणितं गोरसं तोयं लवणं मधुकांजिकं।।हस्तेन ब्राह्मणो दद्याद्धुक्त्वा चांद्रायणं चरेत्।।१४०।।गंधाभरणमाल्यानि यः प्रयच्छति धर्मवित्
वि

सस्तुगंधिः सदा हृद्यो यत्र तत्रोपजायते।।१४१नीलीवस्त्रं तु यद्वस्त्रं दूरतः परिवर्जयेत्।। स्त्रीणां क्रीडार्थसंयोगे स यनीनैव दुष्यति।।१४२।।पालनादिक्रियाश्चैव तु क्षेत्रे रुपजीवनात्।। अपत्रो जवेद्वृ प्रक्षिप्ति
ः क्षेत्रे विद्ध्यति।।१४३।।स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणं।। तथा तस्य महायज्ञा नीलीवासो बिभर्त्ति यः।।१४४।।टीका।। जिक मिश्रेक वज्रा वः यद्वा कांजिकं कंजिकं संबंधि दृष्टांतं संध्यायो

646

वत्स्रीयः

अस्थतमितिः॥यत्स्नग्यजुः सामसंस्कृतं विधान्नं तेन हेतुनाव तदमृतमिसन्वयःव्यवहारेतितेनार्जनेन क्षत्रियस्यान्नमितिशेषः पयःपयोवत्पवित्रमिसर्थः।व्यहरेतिप्रहरमात्रम त्रिव्याप्य आसम्यक्
निलीरक्तं यदावस्त्रं विप्रःस्वांगेषु धारयेत्॥ तं तु संततिसंरक्तैर्नरके सवसेध्रुवं॥१४५॥अहोत्रो रोपितो भूत्वा पंचगव्येन युध्यति। नीलीरंगेण वस्त्रेणायदन्नमुपकल्प
येत्॥१४६॥भोक्ता विप्रास मं भुक्ते दाताच नरकं व्रजेत्॥अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतं॥१४७॥वैश्यस्य चान्नमेवान्नं शूद्रस्य रुधिरं स्मृतं॥वैश्वदेवेन हो
मेन देवतार्चनकर्मणैर्जपैः॥१४८॥अस्थतं तेन विधान्नस्यग्यजुःसामसंस्कृतं॥व्यवहारानुरूपेणान्योमेन तु यदर्चनं॥१४९॥क्षत्रियस्य पयस्तेन प्रजापालनतो भवेत्
व्यहरान्न दुग्धाद्यदन्नमुत्पाद्य यच्छति॥१५०॥सीतायज्ञविधानेन वैश्यान्नं तेन संस्कृतं॥अज्ञानतिमिरांधस्य मद्यपानरतस्य च॥१५१॥रुधिरं तेन शूद्रान्नं वेदमंत्रवि
वर्जितं॥नहथाशापथं कुर्यात्स्वल्पे प्यर्थे नरोत्तमः॥१५२॥वृथा दिशापथं कुर्वन्प्रेत्य चेह विनश्यति॥कामिनीषु विवाहेषु दिवाभुक्तेधनक्षये॥१५३॥ब्राह्मणाभ्यु
पपत्तौ च शापथे नास्ति पातकं॥स सेन शपथे द्विजं क्षत्रियं वाहनायुधैः॥१५४॥गोवीजकांचनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैश्च पातकैः॥अग्निंवाहारयेदेनमप्सु चैनं निमज्जयेत्
॥१५५॥स्पर्शयेत्सुतदाराणां शिरांस्येव सर्वदा॥न पूमयमस्मि साक्षंइशात्मायमन्यते॥१५६॥आत्मा संयमितो येन तं यमः किं करिष्यति॥न निस्त्रिंशास्त्र
थातीक्ष्णः पूर्वा वा दुरतिक्रमः॥१५७॥रिपुर्वा निःसंकल्पो यथात्मा दुरधिष्ठितः॥एकः क्षमावतीदोषो न द्वितीयः कथंचन॥१५८॥यदेनं क्षमयायुक्तमशक्तं
मन्यते जनः॥१५९॥२न शाद्वलान्नेरतस्य मोक्षो न चैव रम्यावसथप्रियस्य॥न भोजनाच्छादनतत्परस्य न चैव लोकवित्तग्रहणेरतस्य॥१६१॥कैकीतशी
लितस्मिन्नास्तिपुंसः कचैंद्रियं प्रीतिनिवृत्तिरस्ति॥क्व योगसिद्धिः क्व च देवतेज्याकाश्यां विनेभिः सहजेन मुक्तिः॥१६०॥क्वचेशासंशीलनमेव योगस्तपस्वि
नः

प्रकारेण कर्मणोर्थेन द्वादादल्लीवर्द्धात्सीतालांगलपद्धती स्तत्संबंधिय यज्ञविधानेनान्नमुत्पाद्य यतो यच्छति वैश्यस्तेन हेतुनातदन्नं संस्कृतं पवित्रमिसर्थः।स्वंस्कं॥१५२॥दुराधिष्ठतो दुर्वशः।वित्तग्रहणे धनादाने निः

इतिपाठे

सर्थः॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

647

न्यायेतिइह जगतिजन्मनिवामुच्यतेसत्वशुद्धिद्वारेत्यर्थः॥१९५॥ ॥इतिश्रीरामानंदकृतायांकाशीखंडटीकायां चत्वारिंशोध्यायः॥४०॥ ७॥एकेनाधिक चत्वारिंशत्तमे ऽध्यायेऽस्मिन् ॥ उच्यतेद्विविधायोगाधर्माश्रयतिवानगाः॥ ॥क्रमात्प्राप्तान्वानप्रस्थधर्मानाह॥ उषित्वेवंगृहे द्विजः स्थित्या नापलितं जरसः रोगकुर्यात्पश्येद्युनः॥ अपत्यस्यैति॥ वनगामनगिछतां काश्यां पुत्रेषु संत्यज्य समर्थं मिघंटास हवनागे दिसत्यर्थः॥ ॥ गोपातः स्नाने

स्कंद उवाच॥ ॥न्यायागतधनः स्वलस्नाननिष्ठोतिथिप्रियः॥ श्राद्धकृत् सत्यवादी च गृहस्थोपि हि मुच्यते॥१९३॥ आदीनां धक्षपणादिस्योद त्वान्नानिविशेषतः॥ कृत्वा गार्हस्थिकं माणिग्रहस्थः श्रेयआप्नुयात्॥१९॥ इत्थमाचरतां पुंसां काशीनाथः प्रसीदति॥ काशीनाथप्रसादनका शीप्राप्तिस्ततो मोक्षकृत्॥१९४॥ सर्वतीर्थेषु स्नातः सर्वक्रतुदीक्षितः॥ सदत्तसर्वदानस्तु काशीये न निषेविता॥१९५॥ ॥इतिश्री स्कंदपु राणेकाशीखंडे स्कंदागस्त्यसंवादे गृहस्थधर्मोनाम चत्वारिंशोध्यायः॥४०॥ ७॥ स्कंद उवाच॥ ॥उषित्वैवं गृहे विप्रो द्वितीयाद्ध्रमात्परं॥ वलीपलितसंयुक्तस्तृतीयाश्रममाविशेत्॥१॥ अपत्यमौलाख्यतदाग्राम्याहारान्विसृज्य च॥ पत्नीं पुत्रेषु संन्यस्य सह वा वनमाश्रयेत्॥२॥ वसानः वि श्वचर्मचीरादि सायं प्रातः स्नानं तत्प्रवर्तनः॥ जटी सायं प्रगे स्नायी इमश्रुलोमनखलोमपृत्॥३॥ शाकमूलफलैर्वापि पंचयज्ञान्न हापयेत्॥ मूलफल मा भिक्षाभिरन्नं येद्विस्तुतिथीन्॥४॥ अनादाता प्रहीता च दांतः स्वाध्यायतत्परः॥ वैतानिकं च जुहुयात् दग्निहोत्रं यथाविधि॥५॥ मुन्यन्नैश्च य मानीतेः पुरोडाशांश्च निर्वपेत्॥ स्वयं कृतं च लवणं खादेत्कृतफलोद्भवं॥६॥ वर्जयेत्सं शेलुः शिगूंच करकं पललं मधु॥ मुन्यन्नमा श्विनेमासि त्यजेत्पूर्वसंचितं॥७॥ ग्राम्याकिफलमूलानि फालजान्नं च संत्यजेत्॥ दंतोलूखलको वा स्यादश्मकुट्टो थवा भवे त्॥८॥ सद्यः प्रक्षालको वा स्याद थवा मास संचयी॥ त्रिषड्द्वादशमासान्नं फलमूलादि संग्रही॥९॥ नक्तान्नं येकांतराशी वाषष्ठका लान्नोपि वा॥ चांद्रायणव्रती वा स्यात्पक्षे शुग्वाथ मास भुक्॥१०॥ वैखानसमतस्थस्तु फलमूलाशनोथवा॥ ॥ तपसा शो षयेद्देहं पितॄन्देवांश्च तर्पयेत्॥११॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

द्यंमाध्याह्निकस्यस्नानस्योपलक्षणंउपस्पृशंस्त्रिषवणमितिमनुवचनात् अनादाता ऽप्रहीता गार्हपत्यकुंडस्थानमाहवनीयदक्षिणाग्निकुंडयोर्विहारो वित त्यंमाध्याह्निकस्यस्नानस्योपलक्षणं पललंमांसं शेलुर्बहुवारोदीनां द्विजातिविषयेपूर्वाध्यायोनिषेधसया नंततद्वर्ववैतानं ॥मुन्यन्नैर्नीवारादिभिः॥ शेलुशिग्रु शेलुः श्लेष्मातकः शिग्रुः शोभांजनस्तोकवकघृताकं पललंमांसं शेलुकवेलादीनां द्विजातिविषयेपूर्वाध्यायोनिषेधसया पिपुनर्निषेधः समस्ताय श्रेत्वविधानार्थंमुन्यन्नमितिफालजान्नं कृष्टमपिफालकृष्टप्रदेशेजातंस्वामिनोपेक्षितमपितृतीयाद्यादिसंत्यजेन्नाद्या पिपुनर्निषेधः समस्ताय श्रित्वविधानार्थंमुन्यन्नमिति फालजान्नं सद्यः प्रक्षालकः एकाहमेवजीवनोचितमात्रसंग्राहकइत्यर्थः॥११॥ पंचरात्रेवैसाग्यहीनंप्रत्याहाराग्निमितिश्रौतमग्निंवैखानसशास्त्रविधानेन त् सद्यः प्रक्षालकः एकाहमेवजीवनोचितमात्रसंग्राहकइत्यर्थः॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चत्वारिंशः

र्क

भस्मपादादिनास्वात्मनि समारोप्यानिकेतनो लौकिकाग्निवर्जः संन्यासी विचरन्। भिक्षयेदिति॥ तापसा वनस्थाः तदभावे ऽन्यान् गृहवासिनो गृहस्थान् द्विजान् तदभावे ग्रामादानीय ग्राम्यस्यान्नस्याष्टौ ग्रासान् पर्णपुटेन शरावादि खंडेन पाणिनैव वा गृहीत्वा वने प्रक्षेप्य जीत॥ तथा च मनुः॥ तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाचरेत्॥ गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु॥ ग्रामादाहृत्य चाश्नीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन्॥ प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा॥ इति॥ आश्रमधर्मानुष्ठानफलमाह। इष्ट्येति॥ ब्रह्मलोके तपोलोके वा तत्र विरजं प्रत्याहरति ताः इति शेषः। एवं प्रकारेण आश्रमसमुच्चयपक्षमाश्रित्याहः ऋणत्रयमिति॥ ऋषिपितृदेवानां ऋणत्रयमसंशोध्य एतदेव विष्टवन् ऋणत्रयमेव दर्शयति ऋत्वा घोति अपि शुद्धात् वेदानधीत्य॥ तथा च मनुः॥ अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान्॥ अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः इति॥ एतदप्यसमंजसमेव ब्रह्मवर्चसादेवयष्टु

अग्निमात्मनि चाधाय विचरेद् निकेतनः॥ भिक्षयेत्प्राणयात्रार्थं तापसान् वनवासिनः॥ १२॥ ग्रामादानीय वाश्नीयादष्टौ ग्रासान् वसन् वने॥ इष्ट्येनाश्रमो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते॥ १३॥ त्रतिवाग्न्युपाभाग तृतीयमिति कानने॥ चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा संगान् परिव्रजेत्॥ १४॥ ऋणत्रयमसंशोध्य तनुत्पाद्य सुतानपि॥ तथा यज्ञान् निष्ट्वा च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः॥ १५॥ मनसापि न भूतानां यस्मादुत्पद्यते भयं॥ सर्वभूतानि तस्येह प्रयच्छंत्यभयं सदा॥ १६॥ एक एव चरेन्नित्यमनग्निरनिकेतनः॥ सिद्ध्यर्थमसहायस्य ह्यात्मा मन्त्रार्थमाश्रयेत्॥ १७॥ जीवितं मरणं चापि नाभिकांक्षेत नान्यथा॥ कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशं भृतको यथा॥ १८॥ सर्वत्र ममता त्यक्त्वा सर्वत्र समतायुतः॥ वृक्षमूलनिकेतश्च मुमुक्षुरिह रज्यते॥ १९॥ ध्यानमौनं तपो नित्यं समेकांतशीलता॥ यतेश्चित्वारि कर्माणि पंचमं नोपपद्यते॥ २०॥ वार्षिकांश्चतुरो मासान् विहरेत्न यतिः क्वचित्॥ बीजांकुराणां जंतूनां हिंसात्र यतो भवेत्॥ २१॥ ग्रामे ऽपि रिहरन्नजंतून् पिबेद्वस्त्रशोधितं॥ वाचं वदेद्दनुद्वेगानन्न ध्यतु के नचित् कचित्॥ २२॥ चरेदात्मसहायश्च निरपेक्षो निराश्रयः॥ नित्यं ध्यानरतो नौ चैव रानरखो वशी॥ २३॥ कुसुंभवासा दंडाढ्यो भिक्षाशी स्यादितेंद्रियः॥ अलाबुदारुमृद्देणुपात्रं शस्तं न पंचमं॥ २४॥

जेत् यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदित्यादिश्रुत्यादिश्रुति विरोधात्। तथा च सुरेश्वरवार्त्तिके। ब्रह्मचर्यादेवेत्यादिवाक्यानि रीतराः अतोऽयं तेनु ऋणविरोधात्स्यादपस्मृतिरित्यादि अथवैतदुभयं स्मृतिर्वाक्यमविरक्तेपरं॥ १५॥ अनिनि लौकिकाग्निरहितः॥ सास्त्रीयाग्नित्यागस्य पूर्वमुक्तत्वात् अनिकेतनः गृहशून्यः सिद्ध्यर्थमोक्षार्थमात्मसहायः सहायशून्यः यतिः संन्यासी यतीति पाठश्चेत्। यः प्रलयं नेतरं कालं नितुकालमेव स्वकर्माधीनं मरणकालमेव प्रतीक्षेत निर्दिश्यते निर्दिशौ फलितं तत्परमिति शोधनकालमिव भृतकः कर्मकारः निर्दिशमितिप्रश्चित्॥ कुजलं नीचकेशा नरवः प्रसंस्यात केशा नरवः॥ इत्यर्थः कुसुंभवासाः कुसुंभात्तवस्त्रः गैरिकाघुक्तवस्त्राश्च

शौ ४

१८ ॥ ३३१॥ ३८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वराटकैकपर्दकमात्रेस्नेहभावेनकामुकतयाब्रह्मकल्पद्वयंकोटिद्वयंपुगाम्नितिशेषः॥एककालमिति॥एकवारंप्राणधारणार्थंभैक्ष्यंचरेत्॥तत्रापिविस्तारंप्रचुर
भिक्षाप्रसक्तिंनकुर्यात्॥यतोबहुलेभणसक्तोयतिःचरमधातुक्षयाद्व्याधिविषयेष्वपिप्रसज्जतीत्यर्थः॥तथाचमनुः॥एककालंचरेद्भैक्ष्यंप्रसज्जेतनुविस्तरे॥
भैक्ष्येप्रसक्तोहियतिर्विषयेष्वपिसज्जतीति॥अत्रानुअर्धपद्यमेवदृश्यते॥एतच्चकुटीचकबहूदकादिविषयं॥एकवारंद्विवारंवाभुंजीतपरमहंसकः।येनकेनप्र
कारेणयोगाभ्यासोभवेत्सदैवतवचनात्॥विधूमइति॥विगतपाकधूमे।सन्नमुसले।निवृत्तावहननकुट्टनदंडमुसलेव्यंगारेनगृहस्थपर्यंतजनेभुक्तवतिसतिशरा
५ दिनशेष शरावसंपातेभोजनोच्छिष्टशरावेसक्तसर्वदायतिर्भिक्षांचरेत्॥एतच्चमुहूर्तत्रयं॥सायाह्नोपलक्षणं॥तदाहयाज्ञवल्क्यः॥अप्रसक्तस्त्वरैर्भैक्ष्यंसायाह्नेवा

नगरासंतेजलंपात्रंभिक्षुकेणकदाचन॥वराटकेसंगृहीतेतद्व्रतत्रदिनेदिने॥२५॥गोसहस्रवधंपापंप्रतिरेषासनातनी॥हृदिस्नेहभावेनचेद्दुःखेहिप्रयमे
कदा॥२६॥कोटिद्वयंब्रह्मकल्पंकुंभीपाकेनसंशयः॥एककालंचरेद्भैक्ष्यंनकुर्यात्तत्रविस्तरं॥२७॥विधूमेसन्नमुसलेव्यंगारेभुक्तवज्जने॥वृत्तेशरावसंपातेभि
क्षांनित्यंचरेद्यतिः॥२८॥अल्पाहारोबहिःस्थायीइंद्रियार्थेष्वलोलुपः॥रागद्वेषविनिर्मुक्तोभिक्षुर्मोक्षायकल्पते॥२९॥आश्रमेतुयतिर्यस्यमुहूर्तम
पिविश्रमेत्॥किंतस्यान्यैःकृतैर्व्रतैःकृतकृत्यःसजायते॥३०॥संचितंयद्गृहस्थेनपापमामरणांतिकं॥निर्दहेत्तत्सर्वंएकरात्रोषितोयतिः॥३१॥दृष्ट्वाज
५ ना गद्भिन्नमसत्यंरोगपीडितं॥देहसंगंपुनर्गर्भंगर्भक्लेशंचदारुणं॥३२॥नानायोनिनिवासंचवियोगंचप्रियैःसह॥अप्रियैःसहसंयोगमधर्माद्दुःखसंभव॥३३॥पुनर्निरयसंवासंनानानिरययातनाः॥कर्मदोषसमुद्भूतानृणांगतिरनेकधा॥३४॥देहस्थानिस्सत्तांदृष्ट्वानिस्सत्तांपरमात्मनः॥कुर्वंतेमु
यत्र ३ नयो॥ पतत्वेषाश्रमेरत॥३५॥करपात्रीतिविख्यातोभिक्षामात्रविवर्जितः॥तेषांशतगुणंपुण्यंभवसेवादिनेदिने॥३६॥आश्रमांश्चतुरःसर्वे
कोमादासेव्यपंडितः॥निर्द्वंद्वस्सन्नसंगश्चब्रह्मत्वायोपकल्पते॥३७॥असंयतःकुबुद्धीनामात्मनाबंधायकल्पते॥धीमद्भिःसंयतःसोपिपदंदद्या
त्तनामयं॥३८॥

ती १ नि ४

भिसंधितइति॥अनेकतंत्रेणअनेकैःशास्त्रैःनकर्माभिधानेनेत्यर्थः॥३०॥निर्दहतीतिभस्मसात्करोतीत्यर्थः॥दृष्ट्वेत्यादिद्वितीयांतपदानांदृष्ट्वेत्यनेनकु
र्वीतेत्यग्रिमेणान्वयः॥एवंप्रकारेणनृणामनेकधागतिःफलंतांदृष्ट्वेत्यर्थः॥गतिर्नृणामनेकधेतिपाठस्त्वर्ताहत्कगुरेवार्थः॥दृष्ट्वेत्यावृत्तिःसर्व
त्रान्वयार्थः॥प्रकृतमुपसंहरति॥आश्रमानिति॥असंशयइति॥आत्मा॥आत्मोपाधिर्देहेंद्रियादिसंघातः॥धीमद्भिःविवेकवद्भिःसंयतोवशीकृतः॥प

त १ मु १

इंद्रैकवल्यज्ञानागमपरमहंसधर्मसहस्रे॥३८॥

६४९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

650

चत्वारिंशः

दर्शनार्हः ।४

स्तीति। श्रुतिस्मृत्यादीनि यानि स्वातंत्र्यपथास्यात्मनो ज्ञानहेतवे प्रवर्तन्ते तानि सर्वाणि ज्ञात्वा शास्त्रदृशा सर्वैरायमवासिभिः शास्त्रोपि
चारणीयमिति तत्तीर्थाय शौरीतत्त्वस्यादौ इति पाठः श्रेयसा द्याज्ञानहेतवस्ते सर्वैर्विज्ञि शास्त्र इत्यर्थः। तत्रविद्या उपासना वाङ्मयं वात्स्यायनप्रणीतं शास्त्रं।
श्रीपदस्थापनादीनां ब्रह्मण्येव समन्वय इति वचनात्। वेदानुवचनं वेदस्यांगावेदांतवचनीमिति पाठः उपनिषुतत्त्वकस्विद्रागविरोधः। विचारमेव श्रवणपरं ता।
गंदर्भयेनउपनिषदद्रौयति श्रोतव्य इत्यर्थेन। अस्यार्थः आत्मा वा अरे द्रष्टव्यो दृष्टो नविषयमनापादीयतमः श्रोतव्यः पूर्वमाचार्यतः आगमैश्च। मंतव्यस्तर्कतस्ततो। न४
निदिध्यासितव्यः। निश्चयेन ध्यातव्य इत्यर्थः ।।४१।। कलौ तेषु ज्ञानसाधनानां दुःसंपाद्यत्वमुक्तैकसाधनस्याविमुक्तौ विदेहसंगस्या देह वाराणसीसमाश्र
श्रुतिस्मृतिपुराणे च विद्योपनिषदस्त्वेधा।। श्लोकाः सूत्राणि भाष्याणि यच्चान्यद्वाङ्मयं क्वचित् ।।३९।। वेदानुवचनं यज्ञा ब्रह्मचर्यं तपोदमः।।
२।। २५ श्रद्धोपवासः स्वातंत्र्यमात्मनो ज्ञानहेतवः ।।४०।। सहि सर्वैर्विज्ञातव्य आत्मैवाश्रमवासिभिः।। श्रोतव्यस्त्वथ मंतव्यो द्रष्टव्यश्च यत्नतः ।।४१।।
आत्मज्ञानेन मुक्तिः स्यात्तच्च योगादृते न हि।। सच योगश्चिरं कालमभ्यासादेव सिद्ध्यति।।४२।। नाराण्यसंश्रयाद्योगो न नानाग्रंथचिंतनात्।।
न दानैर्न व्रतैर्वापि न तपोभिर्न वा मखैः ।।४३।। न चपद्मासनाद्योगो न च घ्राणाग्रवीक्षणात्।। न च शौचेन मौनेन न मंत्राराधनेरपि।।४४।। ।। ३३२।।
अभियोगात्सदाभ्यासात्तत्रैव च विनिश्चयात्।। पुनः पुनरनिर्वेदात्सिद्ध्येद्योगो न चान्यथा।।४५।। आत्मक्रीडस्य सततं सदात्म
मिथुनस्य च।। आत्मन्येव सुतृप्तस्य योगसिद्धिर्न दूरतः।।४६।। अत्रात्मव्यतिरेकेण द्वितीयं यो न पश्यति।। आत्मारामः सयोगींद्रो ब्र
लीभूतो भवेदिह।।४७।। संयोगस्त्वात्ममनसोर्योग इत्युच्यते बुधैः।। प्राणापानसमायोगो योग इत्यपि केचन।।४८।। श्रीगुरु

यणीयेति वक्तुं ज्ञानसाधनभूतान्ययोगान्दर्शयति आत्मज्ञानेनैसारुप्येकेन जन्मनेसतः प्राक्तनेन यत्र भेनाव्यतिरेकनाहनारण्येति। चि
रंकालमभ्यासादिति विवृणोति। अभियोगादिति त्रयेण अभियोगादध्यवसायात् सदाभ्यासात्सर्वदानुष्ठानात् ब्रह्मण आसमंतादभ्यासा
दितिवा पुनः पुनर्वैराग्यात् असंतवेतव्यादित्यर्थः। आत्मा मिथुनस्य परमात्मैकभावनापन्नस्य जीवपरमात्मनोरैक्यमेव मुख्यो दार्थ इति व योग२
तुं मुख्याभियोगत्रयमाह संयोगस्त्विति। तथा चकथयति आत्मामनसा संयुज्यत इति तन्नामयोगो मेलनं कुंसक इत्यर्थः।।४८।। ।। श्रीरामं भजे।।

५१०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथ पंडितैरिति पाठे अर्थ विषयो विषयभोगविषये पंडितैरित्यर्थः तद्धेतेरेव ज्ञानं मोक्षश्च स्यात्तथा च श्रुतिः। कामोकार्षीत्कामः करोति कामः कर्त्ता कामः कारयिते त्यात्रां क्योतिम पक्षस्य तयो
रसाध्यकत्वमाह विषयेत्यर्द्धेन पूर्वयोस्तत्साधकत्वमाह दुर्निवारेत्येकेन दुर्निवारायामनोवृत्तिः सायावत्तन्न निवर्त्तते तावद्योगस्य जीवब्रह्मणोरैक्यलक्षणस्य नेदीयसी निकटवर्त्तिनी अत्या
किंवदंती वार्त्ता कुत इत्यन्वयः मुख्ययोगशब्दार्थमाह। वृत्तिहीनमिति॥ क्षेत्रज्ञे शोधिते तत्त्वंपदार्थस्वरूपे परमात्मनि वृत्तिहीनं मन एकीकृत्य तदात्मनैव प्रविलापयेत् विमुच्येत मुक्तो भ
वति स योगयुगुच्यत इत्यर्थः॥ एतदेव विवृणोति बहिर्मुखानीति द्वाभ्यां बहिर्मुखानीन्द्रियाणि चक्षुरादीनि बहिरिंद्रियाणीत्यर्थः अंतराणि खानि बुध्यहंकारचित्तान्यंतराणींद्रियाणि च मन
स्येव कृत्वा विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य तत इंद्रियग्रामं बहिरंतरिंद्रियसमुदायं मनश्चात्मनि योजयेत्प्रत्यगात्मनि क्षेत्रज्ञे प्रविलापयेदित्यर्थः॥५२॥ तं क्षेत्रज्ञं सर्वभावविनिर्मुक्तं साक्षित्व

विषयेंद्रियसंयोगो योग इत्यथ पंडितैः॥ विषयासक्तचित्तानां ज्ञानं ज्ञानं मोक्षश्च दूरतः॥४९॥ दुर्निवारा मनोवृत्तिर्यावत्तावन्न निवर्त्त
टी२ ते॥ किंवदंत्यपि योगस्य तावन्नैव सती कुतः॥५०॥ वृत्तिहीनं मनो कृत्वा क्षेत्रज्ञे परमात्मनि॥ एकीकृत्य विमुच्येत योगयुक्तः स
उच्यते॥५१॥ बहिर्मुखानि सर्वाणि कृत्वा स्वान्यंतराणि वै॥ मनस्येवेंद्रियग्रामं मनश्चात्मनि योजयेत्॥५२॥ सर्वभाववि
निर्मुक्तं क्षेत्रज्ञं ब्रह्मणि न्यसेत्॥ एतज्ज्ञानं च योगश्च शेषोऽन्यो ग्रंथविस्तरः॥५३॥ यत्रास्ति सर्वलोकेषु तदस्तीति विरुध्य
ते॥ कथ्यमानं तदन्यस्य हृदये नावतिष्ठते॥५४॥ स्वसंवेद्यं हि तद्ब्रह्म कुमारीस्त्रीसुखं यथा॥ अयोगी नैव तद्वेत्ति
जात्यंध इव वर्त्तिकां॥५५॥ राम॥ हरे राम हरे हरे॥ राम राम राम राम राम राम राम राम राम॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इत्थंभूतप्रसत्त्वादि सर्वविकाररहितं तं पदार्थं ब्रह्मणि मुद्धेत्तत्पदार्थे सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहिते परमानंदस्वरूपे न्यसेदेकीकुर्यादित्यर्थः॥ उपसंहरति एतज्ज्ञानमिति ननु यद्यो
ताद्दशं ध्यानं योगश्च वर्त्तते तर्हि सर्वेषां चेतसि किमिति न भायात्तत्राह॥ यत्रास्तीति सर्वलोकेषु यद्ब्रह्म प्रत्यक्कूटस्थैक्यं नास्ति [illegible] स्फुरति तदस्तीति तत्त्वज्ञेन कथ्यमानं विरुध्यते मूर्खेषु [illegible] अ
तस्तदन्यस्य प्राकृतेन हृदये नावतिष्ठते नोपलभ्यते इत्यर्थः॥ तथा चाहुः प्राकृताः॥ वाप्यितमर्थं वेदोपि न बोधयति। असंभाव्यं न वक्तव्यं प्रत्यक्षं दृश्यते यदि॥ शिला तरति पानीयं गीतं गायति वा
नरः॥ एतदेव सदृष्टांतं स्पष्टयति। स्वसंवेद्यमिति॥ न तु प्रत्यक्कूटस्थब्रह्म स्वसंवेद्यं पुण्यकर्मादिना शुद्धांतःकरणादिना योगाभ्यासेन योगिभिः स्वयमेव ज्ञेयं तत्र दृष्टांतः कुमारी स्त्री सुखं यथे
ति कुमारी यथा स्त्रीसुखं भर्तृसंगजं स्त्रीभिः कथ्यमानमपि स्वसंवेद्यत्वान्न जानाति तथा तत्संवेद्यं प्रत्यक्ब्रह्मायोगी नैव वेत्ति न जानाति अत्रापि दृष्टांतः॥ जात्यंधो वर्त्तिकादीपदशा

त:२

सिद्धेतिवृत्तिकाभिप्रायेणेत्यर्थः॥५५॥

तं॰ चत्वारिंशः

ननु योगाभ्यासेर्वं तत्र जानंति दृतिहस्तेत्र इत्याह निसेति॥ यदा कदाचिदभ्यासवशात् अनलध्यता इतिभावः॥ तत्किं सिद्धासनं करोति आह॥ तत्स्वरूपमेतदिति॥ अनिर्देश्यं वागादिभिर्निर्देष्टुमशक्यं यस्मात् स्थिरं चित्तस्य तस्मात् चित्तस्थैर्यार्थं वायुस्थैर्यार्थं च सिद्धासनादीन्यभ्यसेत् योगसमध्यस्य एव नित्यं कुर्यादिति॥ तान्येव योगादिभिरनिर्दिष्टानि॥ आसनमिति यावत्॥ सोजीवयोनयो॥ जीवोत्पादनकारणानि तावंत्येवासनानि॥ सिद्धासनस्य योनिस्थानपीडितत्वात् एवं सोजीवयोनयः स्थानानि आसनानि दृष्टव्यम्॥ एतदेव निर्दिश्य॥ सिद्धासनमिति तथा चोक्तं हठयोगप्रदीपिकायां॥ योनिस्थानकमंघ्रिमूलघटितं कृत्वा दृढं विन्यसेन्मेढ्रे पादमथैकमेव हृदये कृत्वा हनुं सुस्थिरम्॥ स्थाणुः संयमितेंद्रियोऽचलदृशा पश्यन् भ्रुवोरंतरं ह्येतन्मोक्षकपाटभेदजनकं सिद्धासनं प्रोच्यते॥ मतांतरे तु॥ मेढ्रादुपरि विन्यस्य वामं गुल्फं तथोपरि॥ गुल्फांतरं च निक्षिप्य सिद्धासनमिदं भवेत्॥ एवं कामेव मत्स्यासनं॥ एतद्धि सिद्धासनं आहुरन्ये वज्रास

॥ निसाध्य सनत्रीळस्यस्वसंवेद्यं हितद्वेत्तु॥ तत्स्वरूपमनादिनिर्देश्यं परं ब्रह्म सनातनं॥ ५६॥ क्षणमप्येकमुद्दंबंस्था यत्स्थिरता भियात्
॥ वातात् तत्तथाचित्तं तस्मात् तस्य न विश्वसेत्॥ ५७॥ अतो निष्कंपं पीतचित्तस्य स्थैर्यं तु हेतवे॥ मरुन्निरोधनार्थाय षडंग
॥ मभ्यसेत्॥ ५८॥ आसनं प्राणसंरोधः प्रत्याहारश्च धारणा॥ ध्यानं समाधिरेतानि योगांगानि भवंति षट्॥ ५९॥ आसना
॥ नी हतावंति यावंत्सोजीवयोनयः॥ सिद्धासनमिदं प्रोक्तं योगिनां योगसिद्धिदं॥ ६०॥ एतदभ्यसनाद्विप्र सर्वमेवाप्नुयान्नरः
॥ वाप्नुयात्॥ दक्षिणे चरणं न्यस्य वामोरूपरि योगवित्॥ ६१॥ याम्योरूपरि वामं च पद्मासनमिदं विदुः॥ कराभ्यां धारये
॥ स्पष्टादंगुष्ठौ दृढबंधविन्॥ ६२॥ भवेत्स पद्मासनादस्मादभ्यासाद् दृढविग्रहः॥ अथवा स्वासने यस्मिन् सुखमस्योपजायते॥ ६३

सनं विदुः॥ मुक्तासनं वदंत्यन्ये प्राहुर्गुप्तासनं परे इति॥ सिद्धासनं वज्रमुक्तासनमिति पाठे पद्मासनमेव सिद्धासनमेव सिद्धासनं तथासनानीहतावंति यावंत्सोजीवयोनय इति आसनानां मानं स्वल्पमात्रमुक्तमिति ज्ञेयं॥ ६०॥ सिद्धासनस्यावांतरफलमाह॥ एतदिति॥ पद्मासनस्य स्वरूपमाह॥ दक्षिणमिति द्वयेन॥ याम्योरूपरि दक्षिणस्योरोरुपरि॥ अस्य फलमाह॥ भवेदिति॥ दृढविग्रहो व्याधिरहितो देहो भवेदित्यर्थः॥ एतदप्युक्तं स्यामेव॥ वामोरूपरि दक्षिणं च चरणं संस्थाप्य वामं तथा दक्षोरूपरि पश्चिमेन विधिना धृत्वा कराभ्यां दृढं॥ अंगुष्ठौ हृदये निधाय चिबुकं नासाग्रमालोकयेदेतद्व्याधिविनाशनं च यमिनां पद्मासनं प्रोच्यते॥ उत्तानौ चरणौ कृत्वा ऊरुसंस्थौ प्रयत्नतः॥ [illegible] ऊरुमध्ये तथोत्तानौ पाणी कृत्वा ततो दृशौ॥ नासाग्रे विन्यसेद्राजदंतमूले जिह्वामुत्तम्भ्य चिबुकं वक्षस्युत्थाप्य पवनं शनैः॥ इदं पद्मासनं प्रोक्तं योगिनां सर्वसिद्धिदं॥ दुर्लभं येन केनापि धीमता लभ्यते भु

१ च त ७

॥ योगाभ्यास आसने ... नियामाभावमाह॥ अथवेति॥ यस्मिन् सुखं स्थिरं कदाचित्संबधः॥
आदिशब्देन वीरासन कूर्मासन कुक्कुटासनोत्तानकुक्कुटासन धनुरासन मत्स्यासनादीनि गृह्यंते॥
एतेषामपि लक्षणानि तत्रैवोक्तानि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

653

न ३

कानि।। जानूर्वोरंतरे सम्यक्कृत्वा पादतले उभे।। ऋजुकायः समासीनः स्वस्तिकं तत्प्रचक्षते।। सव्ये दक्षिणगुल्फं तु सव्ये पार्श्वे नियोजयेत्।। दक्षिणे तु यथा सव्यं गोमुखं गोमुखं यथा।। एकं पादं तथैकस्मिन् विन्यसेदूरुसंस्थितं।। इतरस्मिंस्तथा चोरुं वीरासनमितीरितं।। गुदं निरुध्य गुल्फाभ्यां व्युत्क्रमेण समाहितः।। कूर्मासनं भवेदेतदिति योगविदो विदुः।। पद्मासनं तु संस्थाप्य जानूर्वोरन्तरे करौ।। निवेश्य भूमौ संस्थाप्य व्योमस्थं कुक्कुटासनं।। कुक्कुटासनबंधस्थो दोर्भ्यां संबध्य कंधरां।। भवेत्कूर्मवदुत्तान एतदुत्तानकूर्मकं।। पादांगुष्ठौ तु पाणिभ्यां गृहीत्वा श्रवणावधि।। धनुरासनमीरितं।। वामोरुमूलार्पितदक्षपादं जानोर्बहिर्वेष्टितदक्षदोर्भ्यां।। प्रगृह्य तिष्ठेत्परिवर्तितांगः श्रीमत्स्यनाथोदितमासनं स्यात् दिस्याद्दीपनं।। ९।। ।। निषेधमुखेन योगस्थानं निर्दिशति।। नतोयेति।। द्वाभ्यां।। दंशो मक्षिका कारस्तु तस्करः कीटाव रोपः।। चैत्ये ग्रामस्थले ह स्पष्टं महावृक्षाश्रयदेवकुड्य इत्यर्थः।। चत्वरं प्रांगणं।। कीकसमस्थि अग्निपदेन शोषितादी निगृह्यते।। ध्वा।। निषेधमुखेनोक्त्वा विधिमु

९१ नातोयवह्निसामीप्ये न जीर्णारण्यगोष्पदे।। न दंशमशकाकीर्णे न चैत्ये न च चत्वरे।। ७।। केशभस्मतुषांगारकीकसादिप्रदूषिते।। नो पसे स्फूर्तिगंधादौ सनस्थाने जनसंकुले।। ८।। सर्वबाधाविनिर्मुक्ते सर्वेन्द्रियसुखावहे।। मनःप्रसादजननेऽस्मिन् गंधधूपामोदमोदिते।। ९।। नातिभुक्तः क्षुधार्तो न निनविण्मूत्रपीडितः।। नाध्वखिन्नो न चिन्तार्तो योगं युंजीत योगवित्।। १०।। उरस्थोत्तानचरणौ सव्ये न्यस्योत्तरे करं।। उत्तानं किंचिदुन्नम्य वक्त्रं विष्टभ्य चोरसा।। ११।। निमीलिताक्षः सत्वस्थो दंतैर्दंतान्न संस्पृशेत्।। तालुस्थाचलजिह्वश्च संवृतास्यः सुनिश्चलः।। १२।। संनिरुध्येन्द्रियग्रामं नातिनीचोच्छ्रितासनः।। मध्यमं चोत्तमं चाथ प्राणायाममुपक्रमेत्।। १३।। चले निर्व चलं सर्वं निश्चले तत्र निश्चलं।। स्थाणुत्वमाप्नुयाद्योगी ततो

रवेनाप्याह।। सर्वेस्येन।। किंविशिष्टो योगं कुर्यादित्यपेक्षायां योगीनं निर्दिशति।। नातिभुक्त इति।। वस्त्रासनस्थानादिकारणं निरूप्य एवंभूतः सन् प्राणायामं कुर्यादित्याह।। उरःस्थेति।। त्रयेण।। उरस्थौ उत्तानौ चरणौ यस्य सः।। सव्ये उरावितिशेषः।। उत्तानमूर्ध्वीकृतं गुल्फं तानं वक्त्रं किंचिदुन्नमय्येति वा।। विष्टभ्य संयोज्य।। निमीलिते मुद्रिते अक्षिणी यस्य सः।। तालुस्था कुंचिता अचला जिह्वा यस्य सः।। मध्यमं चोत्तमं चेति मध्यमं चकाराल्लघुं च।। मार्कंडेयपुराणे।। लघुर्द्वादशमात्रस्तु द्विगुणः स तु मध्यमः।। त्रिगुणाभिस्तु मात्राभिरुत्तमः परिकी हृत इति।। अत्राप्यग्रे वक्ष्यति चले इति।। अनिश्चले चले चंचले सति सर्वशरीरं चंचलं भवति तत्तस्मिन्निश्चले निश्चलं भवति ततो वायुर्नि

न ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

654

अ०एकूल्सा

पावद्देहइति॥ प्राणो वायुः तत्र तस्मिन्॥ एपावदिति मरुत्पवनः निराश्रयं बाह्यविषयाकारशून्यं अन्तःकरणं चाऽस्थगमाणापति कालेति साध्वसंतो भयात्त्राव
र्न चलतु रोचनः॥ उक्तं च॥ ब्रह्मादयोपि त्रिदशाः पवनाभ्यासयोगतः। तेन सिद्धिं गताः ... च तस्मात्पवनमभ्यसेत्॥ इति॥ योगीनउद्दालकं वीतिरभ्यासु
तटे३ ...भ्यतपः स्नेन कादयो वा मध्यमा मतिपदुक्तं इति यातिमदइति। लौ ... इत्याक्षरा। ततः कुर्वीत॥ स्वेदं जनिति॥ क्रमतो युधा सरक्ष
मसौ त्रिविध इति प्राणायामः तदुक्तं। कनीयसि भवेत्स्वेदः कंपो भवति मध्यमे॥ उत्तिष्ठत्युत्तमे प्राणरोधे पद्मासने द्दढे इति प्रथमतो ... प्राणाया
मे स्वेदादयो जायन्ते तैर्वज्रा ... स्तो पाजयः कर्तव्यः इत्याह॥ प्रथमे नेति॥ पादत्रयेण अभ्यासेन तराम् सिद्धः प्राणो योगिनः क्रमात्स्तंभनरुद्धो भवति भि
३४॥ स्थलः भवति॥ अथानेनर योगिनाक्रमेण॥ अभ्यासेन सिद्धः प्राणः पुत्रासौ योगी गतुमिच्छति तत्र तत्र नयेत्प्रापयेत्स्वेच्छेत्यर्थः॥७७॥ अयं च प्राणनि
रोधः शनैः शनैरनुष्ठेयो नातिद्रागित्याह॥ हठादिति॥ निःसरेत्... निर्गमलानिः सरन्निति कश्चित्॥ तत्तस्मादसौ प्राणः प्राप्य ... स्थितव्यो चालपि

यावद्देहे स्थितः प्राणो जीवितं तावदुच्यते॥ निर्गते तत्र मरणं ततः प्राणं निरोधयेत्॥७२॥ यावद्बद्धो मरुद्देहे यावच्चित्तं निराश्रयं।
यावद्दृष्टिर्भ्रुवोर्मध्ये तावत्कालभयं कुतः॥७३॥ काष्ठवत्पूर्यते तावद्वायुः प्राणायामे सदाचरेत्॥ योगिनः सिद्धिमापन्नाः समप
कुर्यात्प्राणनिरोधनात्॥७४॥ मि... दोद्वहानामात्र स्कमात्रा लक्ष्य क्षेत्र रामता॥ मध्यमो द्विगुणः पूर्वो द्वि त्रिमात्रो गुणा स्मृतः॥॥
सिद्ध ॥७५॥ स्वेदं कंपं विषादं च जनयेत् क्रमशोस्त्वसौ। प्रथमे जनयेत्स्वेदं द्वितीये तु वेपथुं॥७६॥ विषादं हि तृतीये तु सिद्धः प्राणो
यथा योगिनः॥ जनयेत्क्रमशो लभिरुद्धः प्राणोऽथ योगिनां॥७७॥ क्रमेणासेव्यमानोऽसौ नयते यत्र चेच्छति॥ हठान्निरुद्धः प्राणो
य रोमकूपेषु भिः सरेत्॥७८॥ देहं विदारयेत्सोऽपि कुष्ठादि जनयत्यपि॥ तस्मात्सा पायितव्योसौ क्रमेणारण्यहस्तिवत्॥७९॥॥
वन्यो गजो गजारिर्वा क्रमेणाद्दृढतां भियात्॥ करोति राज्ञः निर्देशं न च तत्परिलंघयेत्॥८०॥ तथा प्राणो हि दस्थोपयो
गीनां क्रमयोगतः॥ गृहीतः सेव्यमानस्तु विश्रंभमधिगच्छति॥८१॥ षट्त्रिंशद्गुणो हि सः प्रयाणं कुरुते नैहि॥ सव्याप

तस्मात् क्रमेण संरोधय इति पावत् उपलक्षणीकृत्य अरण्यहस्तिवदिति दृष्टांतं विवृणोति वन्य इति गजारिः सिंहः मृदुतायाः सतोपद्रवं तितदाहकारो
तीति शास्त्रोपतोहस्ति पश्वर्थः तस्य सन्निर्देशं शास्त्र निर्देशं तादाज्ञीनाम इत्यर्थः। तन्निर्देशं शास्त्रार्थानलं घयेन क्रमेण॥ दार्ष्टांतिकमाह॥
तथेति॥ वायोः प्राणनामान निर्वर्त्तते। पादि ति। हंसो व्याप्य बहिः प्रणिकुरुते अतएव सव्य मार्गे ए इडापिंगलानाडिभ्यां बहिः प्रयाणं गमना
गणउच्यते कथ्यते राराराद्वहि प्रयाणं बहिर्दशापनं हंसं विदत्रोनपिदिपा। षड्विंशद्गुण इति षड्विंशतिराधिका ... स्त्रिंशद्गुणः आरारा ... हिंगंम
प्रदेशात्प्रस्पसः तत्र रेचकपूरककुंभकानामलेकं द्वादशांगुलपर्यन्तं बाह्यव्यापनात्। षट्त्रिंशद्गुणत्वं प्राणस्य ज्ञातव्यं तदुक्तं। वासिष्ठे।
१उ द्वादशांगुलपर्यंतं बाह्यमाक्रांतो ततः प्राणानां गसंस्पर्शो यः सपेक उच्यतो द्वादशांगुलपर्यन्ते साग्रे सममसंमुखे व्योम्निनि समनपानस्थितं विदुः कुंभकं बुधाः तदे

॥ ३३४ ॥

१२=पा४

७४५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अधिकारार्थं नाडीशुद्धिं संचयति शुद्धिमेतीति साय या। वामनासापुटे स्थिति। वायुबीजं ध्यात्वा धूम्रवर्णं ध्यात्वायं बीजो वायुना समस्तं शरीरं यं बीजस्यैव षोडशवारजपेन प्र
पूरयित्वैव वायुना समस्तं शरीरं संशोष्य दक्षिणनासापुटेन यं बीजस्यैव द्वात्रिंशद्वारजपेन बहिर्वायुं रेचयेत्। ततो दक्षिणनासापुटेन अग्निमारुतं रमिति वह्निबीजं ... दक्षि
णनासापुटेन रमित्यस्यैव वह्निबीजस्य षोडशवारजपेन वायुं पूरयित्वा बीजोत्थवह्निना समस्तं शरीरं दग्ध्वा रंबीजस्यैव द्वात्रिंशद्वारजपेन वामनासया ... वायुं रेचयेत्। ततो वा
मनासापुटे ठमिति शुक्लवर्णं चन्द्रबीजं संस्मृत्य ठमित्यस्य षोडशवारजपेन ठं बीजोत्थं चंद्रं नयेत् तस्माल्ललाटचंद्रात् ठमित्यस्य चतुःषष्टिवारजपेन कुंभकयोगेनामृतवृष्टिं ... काम म५
तमयीं ... साधयेन्नाम्ना तेन समस्तं शरीरं पुनः ... चिन्त्यते ... बीजेन पीतवर्णेन समस्तं शरीरं दृढं ... प्राणायामं दर्शयति। ... तेनैव ...
नमार्गेण पूरके ... प्राणायाममेव कुर्यात्। सूर्येण ... पिंगलाख्येन मार्गेण प्राणायामो रेचकपूरकाख्यो द्विविधोऽपि ... कथ्यते। वामायामदक्षिणा ...
नन प्राणायाम इत्यर्थः। कुंभकाख्यं प्राणायाममाह॥ ... इति। योगीन्द्रः प्राणायामेन कुंभकाख्येन ... ध्याने ... प्राणायामं ... कथं ... प्रकृतम

शुद्धिमेति यदा सर्वं नाडीचक्रं मलाकुलं। तदैव जायते योगी क्षमः प्राणनिरोधने॥ ८३॥ दृढासनो यथाशक्ति प्राणं चंद्रेण पूरयेत्॥ रेचयेत् सूर्येण प्राणायामो यमुच्यते
॥ ८४॥ स्रवत्पीयूषधारोघं ध्यायन् चंद्रसमन्वितं। प्राणायामेन योगीन्द्रः सुखमाप्नोति तत्क्षणात्॥ ८५॥ रविणा प्राणमाहृत्य पूरयेदुदरं शनैः। कुंभयित्वा शनैः पश्चाद्धी
गाश्चंद्रेण रेचयेत्॥ ८६॥ ज्वलज्ज्वलनपुंजाभं संशीलयन् सुगुह्यदि॥ अनेन याम्यायामेन योगीन्द्रः शर्मभाग्भवेत्॥ ८७॥ इत्थं मासत्रयाभ्यासाद्उभयायामसेवनात्।
सिद्धनाडीगणो योगी सिद्धप्राणो विधीयते॥ ८८॥

... चंद्रेण ... वायुकारणेन ... कारणेन ... कुंभकं वामायामेन चेतति ... पूर्वं रेचकपूरककुंभकक्रमेण प्राणायामानुक्त्वा इदानीं पूरककुंभकरेचकक्रमेण मार्गविपरी
तेन वायोर्नाडीशोधनं ... ध्यानमेतत् त्रिविधं प्राणायामस्यांग ... इति। ... नेत्रवहिरा ... पीयूषधारा ... श्रीनाराय
णं वा ... वायुरग्निर्जलं मही॥ ... कार ... ध्येयः सदा सवितृमंडलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः॥ केयूरवा नं४
न्मकरकुंडलवान्किरीटीहारी हिरण्मयवपुर्धृतशंखचक्रः॥ ... सूर्यमंडले ... चिंतयन् योगी ... नेनार्तो ... पश्यतीति याम्याः प्राणास्तेषा
यामेनेत्यर्थः। शर्मसुखं ... भाग्भवेदित्यर्थः। इत्यमिति। इत्थं ... प्रवीणत्वकारणं प्राणायामत्रयं व्याप्याभ्यासादस्मिंस्तस्योभयायामसेवनात्
दृढासनो यथाशक्तीत्यादिनोक्तात् द्विविधप्राणायामसेवनात् शुद्धनाडीसमूहो योगी सिद्धप्राणो वशीकृतवायुर्विधीयते कथ्यते इत्यर्थः। सिद्धनाडीति क
नं ... चिन्त्या पि ... इत्यर्थः॥ ८८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नाडीविशोधनस्य फलमाह ॥ यथेष्टमिति ॥ नाडीनां विशोधनात् वायोर्यथेष्टं धारणं स्वधारणं अनलस्य जाठरस्य प्रदीपनं नादाभिव्यक्तिराधारचक्रस्थायाः परा
ख्यायाः वाचः श्रवणं । तथा च श्रुतिः । चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिण इत्यादि । आरोग्यं रोगाभावश्च [illegible] इत्यर्थः । प्रकारांतरे [illegible] प्र
कारांतरेण प्राणायामं निर्वक्ति प्राणरुन्निति । तन्निबंधनं प्राणधारितं प्राणनिमंत्रणं वा नरे वाह । एकश्वासमयी मात्रेति मात्रा स्वरोच्चारणसमये कालः । प्राणायामश्चेत
उत्तिष्ठेद्भूमिं परित्यज्यांतरिक्षे गच्छेदित्यर्थः । तदुक्तं हठयोगप्रदीपिकायां ॥ कनीयसि भवेत्स्वेदः कंपो भवति मध्यमे ॥ उत्तिष्ठत्युत्तमे प्राणरोधे पद्मासनं दृढमिति फलस
हितं षडंगं दर्शयति प्राणायामैरिति द्वयेन । अधर्मं तु धर्मे त्यधर्मस्योपलक्षणं ॥ धर्माधर्मौ पुण्यपापे [illegible] तज्जन्म [illegible] इष्टं सहेत्यर्थः ॥ कर्म
तिपाठे स्पष्ट एवार्थः । षडंगमिति जातावेकवचनं ॥ ८२ ॥ प्रत्याहारादीनां परिसंख्यां दर्शयति । प्राणायामैरिति द्वाभ्यां । द्विषट्कं न द्वादशीति । गत्याह

१८
॥ ३३५॥
१८

यथेष्टं धारणं वायोरनलस्य प्रदीपनं । नादाभिव्यक्तिरारोग्यं जायते नाडिशोधनात् ॥ ८० ॥ प्राणो देहगतो वायुरायामस्तन्निबंधनं ॥ ए
कश्वासमयी मात्रा प्राणायामो निरुच्यते ॥ ८० ॥ प्राणायामे धमे घर्मः कंपो भवति मध्यमे ॥ उत्तिष्ठत्युत्तमे देहो बद्धपद्मासनो मुहुः ॥ ८१ ॥ प्राणायामैर्द
हेद्दोषान् प्रत्याहारेण पातकं ॥ मनोधैर्यं धारणया ध्यानेनेश्वरदर्शनं ॥ ८२ ॥ समाधिना लभेन्मोक्षं धारणा परिकीर्तिता ॥ त्यक्त्वेश्वरसंगं लैध्या
नं द्वादश धारणं ॥ ८३ ॥ ध्यानं द्वादशकेनैव समाधिरभिधीयते ॥ समाधेः परितो ज्योतिरनंतं स्वप्रकाशकं ॥ ८४ ॥ तस्मिन् दृष्टे क्रियाकांडं यातायातं
निवर्त्तते ॥ पवने व्योमसंप्राप्ते ध्वनिरुत्पद्यते महान् ॥ ८५ ॥ घंटादीनां प्रवाद्यानां ततः सिद्धिरदूरतः ॥ प्राणायामेन युक्तेन सर्वव्याधिक्षयो भवेत् ॥ ८६ ॥

रेः द्वादशाभिश्चत्वारिंशदधिकशतप्राणायामैरित्यर्थः । ईश्वरसंगत्यैव ब्रह्मसाम्ये द्वादश धारणं अष्टाविंशदधिकसप्तशतोत्तराः सहस्रं प्राणायामा यस्मिन्
तद्ध्यानं भवेत् ॥ ध्यानं द्वादशकेन विंशत्यधिकसप्तशतोत्तरेण द्विसहस्रेण प्राणायामेन ॥ षडंगयोगप्राप्तं दर्शयति । ज्योतिः स्फुरद्रूपं ब्रह्म अनंतं मृत्युरहितं देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं वा
स्वप्रकाशं स्वयमेव भासमानं अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरिति श्रुतेः पुरुषार्थमाह । तस्मिन्निति क्रियाकांडं स्वर्गादिसाधकं कर्म यातायातं स्वर्गादिगमनं आयातं मनुष्यादियोनिगमनं यातं मरणं आयातं
जन्म तच्च परिवर्तते पवनेति । पवने प्राणवायौ व्योम्नि ब्रह्मरंध्रं संप्राप्ते सति घंटादीनां प्रवाद्यानां महान् ध्वनिरुत्पद्यते ततो ध्वनेरनंतरं अदूरतो निकट एव सिद्धिर्योगफलमित्यर्थः । प्राणायामेनेति यु
क्तेन यथावदनुष्ठितेन अयुक्ताभ्यासयोगेन अभ्यासप्रयोगेन [illegible] माभ्यासेन योगेनेति वा तदुक्तं हठयोगप्रदीपिकायां प्राणायामेन योगेन सर्वपापपरिक्षयः । अयुक्ताभ्यासयोगेन सर्व
रोगसमुद्भवः इति ॥ ८६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

657

उक्तं विवृणोति ॥ हिक्केति । हिक्का उक्ता शिकाय्यतिक्रमादयुक्ताभ्यासात्तु हिक्की दृश्यते योगमभ्यसतः सिध्यति न दा इत्युक्तं युक्तमिति युक्तं युक्तं परिमितं परिमितमित्यर्थः
बध्नीयात्स्थिरीकुर्यात् कुंभयेदित्यर्थः तथा हठयोगप्रदीपिकायां पादद्वयं पृथग्श्लोकमेव एवं सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ इति प्रत्याहारादीनां पारिभाषिकीः संज्ञा दर्शयित्वा
इदानीं सान्वयाः संज्ञा दर्शयति । इंद्रियाणामिति । प्रत्याहरणं व्यावर्त्तनं यत्तेन युक्ता विषयदोषदर्शनेन प्रत्याहारस्य फलमाह प्रत्याहरतीति प्रत्याहृतिविधानेन विषयेषु
दोषाद्यनुसंधानेन ॥ महामुद्रादीनां दश मुद्राणां मध्ये विपरीताख्या करणी मुद्रां वक्तुं प्रस्तावयति । न[illegible]मिति । तदुक्तं हठयोगप्रदीपिकायां ॥ महामुद्रा महाबंधो महावेधश्च
खेचरी । उड्डीयानं मूलबंधो बंधो जालंधराभिधः । करणी विपरीताख्या वज्रोली शक्तिचालनं ॥ इदं हि मुद्रादशकं जरामरणनाशनमिति ॥ वक्ष्यमाणमुधामिति शेषः एवं यमेदिस्य[illegible] ॥१०१॥

हिक्काश्वासश्च कासश्च शिरःकर्णाक्षिवेदनाः ॥ भवंति विविधा दोषाः पवनस्य व्यतिक्रमात् ॥९७॥ युक्तं युक्तं बध्नीयादित्येवं सिध्यति योगवित् ॥ इंद्रियाणां विचरतां
विषयेषु यदृच्छया ॥९८॥ यत्प्रत्याहरणं पुंसां प्रत्याहारः स उच्यते ॥ प्रत्याहरति यः स्वामी कूर्मोंगानीव सर्वशः ॥९९॥ प्रत्याहृतिविधानेन तस्य ह्यंगत
कल्मषाः ॥ नाभिदेशे वसेद्भानुस्तालुमूले च चंद्रमाः ॥१००॥ वर्षत्यधोमुखश्चंद्रो ग्रसेदूर्ध्वमुखो रविः ॥ करणं तच्च कर्तव्यं येन साक्षात्प्लुते सुधा ॥१०१॥ ऊ-
र्ध्वं नाभिरधस्तालुरूर्ध्वं भानुरधः शशी ॥ करणं विपरीताख्यमभ्यासादेव जायते ॥१०२॥ काकचंचुवदास्येन शीतलं सलिलं पिबेत् ॥ प्राणापानविधानज्ञो यो-
गी भवति निर्जरः ॥१०३॥ रसनां तालुविवरे निधायोर्ध्वमुखोमृतं ॥ धयन्निर्जरतां गच्छेदाषण्मासान्नसंशयः ॥१०४॥ ऊर्ध्वजिह्वः स्थिरो भूत्वा सोमपानं करो-
ति यः ॥ मासार्धेन न संदेहो मृत्युं जयति योगवित् ॥१०५॥ संपीड्य रसनाग्रेण राजदंतबिलं महत् ॥ ध्यात्वा सुधामयीं देवीं षण्मासेन कविर्भवेत् ॥१०६॥
अमृतापूर्णदेहस्य योगिनो द्वित्रिवत्सरात् ॥ ऊर्ध्वं प्रवर्तते रेतो ह्यणिमादिगुणोदयं ॥१०७॥ श्रीभवानीशंकराय नमः ॥ श्रीगुरवे नमः ॥ ॥ ॥

तदुक्तं तस्यामेव ॥ यत्किंचित्स्रवते चंद्रादमृतं दिव्यरूपिणः ॥ तत्सर्वं ग्रसते सूर्यस्तेन तस्य विनाशितेति । न योगशास्त्रेष्विदं करणं विपरीताख्यमुक्तं तस्यामेव ॥ तत्रास्ति करणं दिव्यं सूर्यस्य
मुखवंचनं । गुरूपदेशतो ज्ञेयं न तु शास्त्रस्य कोटिभिरिति ॥१०१॥ ऊर्ध्वमिति । यथावस्थितनाभ्यादेर्वैपरीत्येनावस्थानं विपरीताख्यं गुरुवाक्येन लभ्यत इति विपरीताख्यं तत्करणविशेषम्
[illegible]सहितं दर्शयति काकेत्यादि अभ्यासेनेत्यर्थः । ताः काकचंच्वेत्यर्थेन ॥ काकचंचुवदास्येन काकचंचुतुल्येन मुखेन शीतलं सलिलमित्यर्थः प्राणविधानज्ञः प्राणायामानुष्ठानज्ञानवान् । धयन्नपि
वज्रोली[illegible]निष्क्रियितत्वेपि[illegible]राजदंत[illegible]मत[illegible]जिह्वायामूलभागस्थं छिद्रं अमृतेनेति । अणिमादिगुणानामुदयो यस्मात्तद्धा अणिमादिगुणोदयं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणं ॥१०७॥

x करणमित्यर्थः ॥ एतदपि तस्यामुक्तं पादद्वयं पृथक्श्लोकमेव । करणी विपरीताख्या x२

x शीतलममृतं x३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

658

१०श्रीचक्र
९८

× कालंयथास्यात्तथा अस्मिन्याप्येति ...
वायद्वापंचघटिकं ४४

रिंशः

जे३

धारणा याः पारिभाषिकं लक्षणं तन्माह। हृदयइत्येकेन। तामेव धारणीं दर्शयति हरितालेति पंचभिः॥ सलकारां पृथ्वीबिजेन लकारेण सहितां सवेधसं ब्रह्मदेवतां कंठ इति अंबुजत्वं जठपदार्थं वकारो बीजं यस्य तत्तथा। अंबुजयेज्जठ तत्वं विलक्षणा मात्मानं प्रावृषये देवमध्ये (पियद्वाज्ञ) विष्टपनिहतग्निरुतं क्लेदापश्या वृ वानुयादित्यर्थः। तालुकस्थ मिति। इंद्रगोपाभं रेफसंयुतं। रेफेने बह्निबीजेन सहितं॥ आकाशेवेति। एषा नभो धारणेत्येकेत्यन्वयः। कासेत्याकांक्षायामाह। आकाशे यद्ददं ततेन तत्र प्राणं विनीय विशेषेण नीत्वा धारयेदिति ... पदंकीदृशं। मरीचिधारिसदृशं। सूर्यसदृशं। सदाशिवेन ईश्वरेण मदर्शितं तेन निरूपद्रष्टं। बीजत्वेन हकारमक्षरं पत्र तत्तथा नत्रांकोशं तत्वं पंच घटिकं पंचघटिका स्मकं विनाशनि निमनः सहितं विलान्यिते मिति पाठे आत्मानुसंधानेन सहितमित्यर्थः। कीदृशी धारणा मोक्षकपाटपाटन पटुः मोक्षद्वारेय कपाटं पिहितं तस्य पाटने उद्घाटने पटुर्दक्षा उ

नित्यं सोमकलापूर्णं शरीरं यस्य योगिनः॥ तक्षकेनापि दष्टस्य विषं तस्य न नश्यति॥१०८॥ आसनेन समायुक्तः प्राणायामेन संयुतः॥ प्रत्याहारेण संपन्नो धारणामथवाभ्यसेत्॥१०९॥ हृदये पंचभूतानां धारणा यः पृथक् पृथक्॥ मनसो निश्चलत्वेन धारणा साभिधीयते॥११०॥ हरितालनिभां भूमीं सलकारां सवेधसं॥ चतुष्कोणां हृदि ध्यायेदेषा स्यात्क्षितिधारणा॥१११॥ कंठे कुन्दममिन्दुनिभं विष्णुसमन्वितं॥ वकारबीजं कुंभाभं ध्यायन् वायुं जयेदिति॥११२॥ तालुस्थमिंद्रगोपाभं त्रिकोणं रेफसंयुतं॥ रुद्रेणाधिष्ठितं तेजो ध्यात्वा वह्निं जयेदिति॥११३॥ वायुतत्त्वं भ्रुवोर्मध्ये वृत्तमंजनसन्निभं॥ यं बीजमीशदैवत्यं ध्यात्वा वायुं जयेदिति॥११४॥ आकाशं च मरीचिधारिसदृशं यद्ब्रह्मरंध्रस्थितं यन्नाथेन सदाशिवेन सहितं शांतं हकाराक्षरं॥ प्राणं तत्र विनीय पंचघटिकं विलान्वितं धारयेदेषा मोक्षकपाटपाटनपटुः प्रोक्ता नभोधारणा॥११५॥ स्तंभिनी प्लाविनी चैव दहनी भ्रामणी तथा॥ तपनी च भवंत्येता भूतानां पंचधारणाः॥११६॥ ध्येयचिंतायाः स्मृतो धातुश्चिंतानंतत्वे मुनिसत्तमैः॥ एतद्ध्यानमिह प्रोक्तं सगुणं निर्गुणं द्विधा॥११७॥ सगुणं वर्णभेदेन केवलं निर्गुणं मतं॥ समत्वं सगुणं विद्धि निर्गुणं मंत्रवर्जितं॥११८॥ अंतश्चेतो बहिश्चक्षुरधः स्थाप्य सुखासनं॥ समत्वं च शरीरस्य ध्यानमुद्रेति सिद्धिदा॥११९॥ नास्ति ध्यानसमं तीर्थं नास्ति ध्यानसमं तपः॥ नास्ति ध्यानसमो यज्ञस्तस्माद्ध्यानं समाचरेत्॥ ... परां स्थिरासनः॥१२०॥ शब्दादिनां च तन्मात्रा यावत्कर्णादिषु स्थिता॥ तावदेव स्मृतं ध्यानं स्यात्समाधिरतः परं॥१२१॥

कानां धारणानां नामविशेषानाह॥११५॥ ... स्तंभिनीत्येकेन। ध्यानस्वरूपमाह। ध्यइति धात्वर्थं चिंतायां स्मृतः कथितस्तस्य धातोः पठीतिः ध्येयचिंता ताया मितिचिंतनं तत्वे पदार्थे मुनिभिः तात्पर्यक ज्ञरूपा एतद्ध्यानमिति रूपारूपभेदेन समंत्रामंत्रभेदेन वा द्विविधमित्याह। एतद्ध्यानमिति मार्द्धेन वर्णभेदेन रूपभेदेन केवलं रूपादिरहितं ध्यानमुद्रामाह। अंतश्चेत इति सुखासनेन शरीरस्य समत्वं वा पश्चात्स्थाप्य चेतो ह्यंतः पते। चक्षुर्बहिः। किं भवतः इति पदे षा निश्चसिद्धिदा ध्यानमुद्रेत्यर्थः। ध्यानफलमाह। नास्ति ध्यान सममित्येकेन तपः सोक्त सर्वपापप्रसक्तोपि ध्यायन् निमिषमप्युत्तं।

मनिसपक्षी मवति पंक्ति पावनतावन डति ध्यानसमाधौ निमग्नमाहा ॥
दा दीनां वेति तानला सहस्रा अनं: पंतासा नौ पर जाकी ॥४२॥१॥ छ ॥

३३६॥
॥१५९८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्री गणे

ना १

धारणाध्यानसमाधीनां कालकृतं विभागमप्याह । धारणेति । पंचनाड्यः पंचदंडपरिमितः अवच्छेदककालो परस्याः सा धारणा पंचनाडिका धारणाशब्दस्यादिनाकः । षष्टिनाड्यो विच्छेदककालो यस्मिं
स्तद्ध्यानं तथा इह योगमार्गे शास्त्रे वा ॥ एवं प्रसंगागतं कालकृतं धारणादीनां विभागमभिधाय स्या समाधिरतः परं भिन्न त्रोक्तं समाधिं दर्शयति जलसैंधवयोरिति ॥ त्रिभिः ॥ सिंधोर्भवः सैंध
वः लवणखंडः जलसैंधवयोः यथा योगतो मेलनात् साम्यमैक्यं भवति तथात्ममनसोरैक्यं भवति साम्यं बहिर्विषयं परित्यज्यात्मन्येव लग्नं मनस्तिष्ठतीति यत्तत्समाधिरिह भण्यते ॥ अथ वा आत्मा
परः मनो मनउपाधिर्जीवस्तयोरैक्यमिति ॥ यदेति । मानसं मनः समरसत्वं एकरूपत्वं परमानंदत्वं अर्थाद्योगिनः रसोरसं रसैकत्वं यत्तदानंदीभवतीति श्रुतेः तत्र प्रथमश्लोकेन साधनयोस्तत्त्व
दर्शयोरैक्यमुक्तं द्वितीयेन निषेधमुखेनेति द्रष्टव्यं ॥१२५॥ समाधिफलमाह नाभिमानमिति द्वाभ्यां ॥ आत्मानं स्वदेहं सुखविषयजं ॥ सुखेतरं दुःखं क ल्यते नीयते ॥ चाल्यत इत्यर्थः ॥ कंपत इति पाठे को

२।१ धारणा पंचनाडीकं ध्यानं स्यात् षष्टि नाडिकं ॥ दिन द्वादशके न स्यात् समाधिरिहभण्यते ॥१२२॥ जलसैंधवयोः साम्यं यथा
भवति योगतः ॥ तथात्ममनसोरैक्यं समाधिरिहभण्यते ॥१२३॥ यदा संक्षीयते प्राणो मानसं च प्रलीयते ॥ तदा समरसत्वं च २
यत्समाधिरिहोच्यते ॥१२४॥ यत्समं च द्वयोरैक्यं जीवात्मपरमात्मनो ॥ प्रनष्टसर्वसंकल्पः समाधिरभिधीयते ॥१२५॥
नाभिमानं न परं चेति न शीतं नोष्णमेव च ॥ समाधियुक्तो योगींद्रो न सुखं न सुखेतरत् ॥१२६॥ काल्यते नैव कालेन लिप्य
ते नैव कर्मणा ॥ सिध्यते नैव शास्त्रेण योगी युक्तः समाधिना ॥१२७॥ युक्ताहारविहारश्च युक्तचेष्टो हि कर्मसु ॥ युक्तनिद्राव
बोधश्च योगी तत्त्वं प्रपश्यति ॥१२८॥ तत्त्वं विज्ञानमानंदं ब्रह्म ब्रह्मविदो विदुः ॥ हेतुदृष्टांतरहितं वाङ्मनोत्याग्यगोचरं ॥१२९
॥ तत्र योगी निरालंबो निरातंके निरामये ॥ षडंगयोगविधिना परे ब्रह्मणि लीयते ॥१३०॥ यथा घृते घृतं क्षिप्तं घृतमेव

ब्देन हेतुना न कंपते न क्षोभं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ योगिनो भोत्त्र न निराहारादिनियमं दर्शयन् योगफलं दर्शयति ॥ युक्ताहारे स्येकेन युक्तशब्दो त्र प
रिमितवाची तदुक्तं भगवता युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ॥ युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ तत्त्वशब्दार्थमाह ॥ तत्त्वमि
ति ॥ विज्ञानं स्वप्रकाशं चैतन्यमित्यर्थः ॥ प्रपंचतममिति शेषः ॥ प्रपंचतममेतद् ब्रह्मबोधिनी टीका ॥ यस्माभिः आनंदं सुखं ब्रह्म बृहत्त्वे देशकाल
वस्तुपरिच्छेदशून्यं ॥ हेतुः कारणं दृष्टांतो निदर्शनं तद्रहितं वाङ्मनसी तयोरगोचरं तयोरविषयं एतादृशं वस्तु तत्त्वशब्दवाच्यं ब्रह्मवि
त्वविदो विदुरित्यर्थः ॥ विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति ॥ यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सहेति श्रुतेः ॥ उभयोरपि दृष्टांतस्वनयोस्तावदर्शि
भिरिस्कु तेष्यत त्रेति निरातंके निरामये ॥ यत्रेति तत्र ब्रह्मणि ॥१२९॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

निर्णय १ [illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

660

का० ९० चत्वारिं
एक

अनसंजातपानीयैरिति नसंजातं पानीयं येषु तैः ईदृशैः शरीरमर्द्दनं विदध्यात्॥ नकारस्थवर्णमार्षीयं॥ न संजातानि अ संजातानि न असंजातानि प्राणायामश्रमोत्पन्नानीत्यर्थः॥ पानीयानितैरंगमर्द्दनं विदध्यादिति॥ श्रमसंजातपानीयैरिति क्वचित्॥ ईषदुष्णं कटुष्णं यद्वा कटु ष्णं कुत्सितोष्णं अ सम्यक्॥ अल्पमुष्णं चेत्यर्थः॥ क्षीरभोजी पायसभोजी वा दुग्धभोजीति वा योगिना तस्य लक्षणमाह॥ ब्रह्मचारीति अतद्वर्णं॥ दर्शनं स्पर्शनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणं॥ संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च॥ एतन्मैथुनमष्टांगं प्रवदंति मनीषिणः॥ विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणमिति॥ विमलसरीप रघुणा स हिल्युत्वाहनः॥ सिद्धिभाजो योगिनः स्वरूपमाह॥ महामुद्रामिति॥ एतासां चानां लक्षणं स्वयमेवानंतरं वक्ष्यतिमहामुद्रां खेचरीमुद्रां तत्र महामुद्रायाः लक्षणमाह॥ शोधनमिति नाडीजालस्य पूरककुंभकरेचकैः शोधनं घटनं योजनं॥ १२६॥

अनसंजातपानीये विदध्यादंगमर्द्दनं॥ सजे कटुष्णलवणं क्षीरभोजी सदा भवेत्॥ १२३॥ ब्रह्मचारी जितक्रोधो जितभोगो विमत्सरः॥ अब्दमिसं सदाभ्यासात् स योगीति निगद्यते॥ १२४॥ महामुद्रां नभोमुद्रां मुड्डियानं जलंधरं॥ मूलबंधं तु यो वेत्ति स योगी योगसिद्धिभाक्॥ १२५॥ शोधनं नाडिजालस्य घटनं चंद्रसूर्ययोः॥ रसानां शोषणं सम्यक् महामुद्राभिधीयते ॥ १२६॥ योनिं वामां घ्रिणा पीड्य तत्सावक्षस्थलेऽहनुं॥ प्राणेन कुक्षिमापूर्य चिरं संरेचयेत्पुनः॥ एषा सा महामुद्रा महापापविनाशिनी॥ १२८॥ चंद्रांगेन तु समभ्यस्य सूर्यांगेन तु समभ्यसेत्॥ यावत्तुल्या भवेत्संख्या ततो मुद्रां विसर्ज्जयेत्॥ १२९॥ नाहि पथ्यमपथ्यं वा रसाः सर्वेऽपि नीरसाः॥ अपि घोरं विषं पीतं पीयूषमिव जीर्य्यति॥ १३०॥

प्राणापानाभ्यां महारसानां लक्षणं तरमाह॥ योनिमिति द्वाभ्यां॥ वामांघ्रिणा वामपादेन योनिं शिश्नमाणीअमध्यं तल्लाहृदयेहनुं चिबुकं च हृदये कत्सा हस्ताभ्यां प्रस्तं प्रसारितं दक्षिणं पादं चिरं धारयेत्॥ प्राणेन वायुना कुक्षिं सर्व्यपक्षाद्रेचै संचे चयेदिति॥ महामुद्रायाः फलं कथं भूतां सर्वपापप्रणाशिनी॥ सर्वेषां पापानां मात्राणां संकल्पघातं चीत्यर्थः॥ मुद्रायाः साभ्यासावधिमाह॥ चंद्रांग इति॥ प्रथमतः चंद्रांगे इडायां समभ्यस्य सूर्यांगे इडा पिंगलायां पुनरभ्यसेत्॥ यावत्संख्या मात्रा तु वायुस्य प्राणस्य यावती मात्रा संख्या भवेत् तावती वाम्यात्पूरके रेचके कुंभ कालं तुल्या मात्रा संख्या यावत्संख्या तो वलयी ता मिसर्थः॥ ततो मुद्रां विसर्ज्जयेत् त्यजेत्॥ महामुद्राभ्यासस्य फलमाह॥ नहीति॥ एतां मुद्रां

हस्ताभ्यां प्रसृतं पादं धारयेद्दक्षिणं चिरं॥ ८

॥ ३३१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

661

सयेति। गुदावर्त्तो ऽजीर्णः। तदुक्तं हठयोगप्रदीपिकायां। पादमूलेन वामे[n] नयोनिं संपीड्य दक्षिणं पादं प्रसारितं कृत्वा कराभ्यां धारयेन्मुखं॥ कंठे बंधं समारोप्य धारये
द्वायुमूर्ध्वतः॥ यथा दंडहतः सर्पो दंडाकारः प्रजायते॥ ऋज्वीभूता यथा शक्तिः सहसा कुंडली भवेत्॥ तथासौ मरणावस्था हरते द्विपुटाश्रया॥ न हि पथ्यमपथ्यं वा
रसाः सर्वेपि नीरसाः॥ अपि भुक्तं विषं घोरं पीयूषमिव जीर्यते॥ चंद्रांगे तु समभ्यस्य सूर्यांगे तु समभ्यसेत्॥ क्षयः कुष्टगुदावर्त्तो गुल्माजीर्णपुरोगमाः॥ तस्य दोषाः क्षयं
यांति महामुद्रां तु योभ्यसेत्॥ कथितेयं महामुद्रा जरामृत्युविनाशिनी॥ गोपनीया प्रयत्नेन न देया यस्य कस्यचित्॥ नभोमुद्रायाः स्वरूपमाह। कपालेति। कपाल
कुहरे कपालस्याभ्यंतरे छिद्रे विपरीतगा विपर्यस्ता विपरीतं गता सती प्रविष्टा जिह्वा दृष्टिश्च भ्रूवोरंतर्गता यदा तदा खेचरीमुद्रा भवति॥ तथा चोक्तं हठयोगप्रदीपिकायां के
पालकुहरे त्वादिपथाम्लोकमेव तन्मुद्रा सो नस्य फलमाह। न पीड्यत इति एतद् विस्फुटनस्याभवपीड्यते न तत्सादिपथाम्लौमेव॥१४३॥ नभोमुद्रामाखेचरी नाम निर्व क६ ख६

॥ क्षयकुष्टगुदावर्त्तगुल्माजीर्णपुरोगमाः॥ तस्य दोषाः क्षयं यांति महामुद्रां तु योभ्यसेत्॥१४१॥ कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा॥ भ्रुवोरंतर्गता दृ॥
॥ ष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी॥१४२॥ न पीड्यते स रोगेण न च लिप्यत कर्मणा॥ बध्यते न स कालेन यो मुद्रां वेत्ति खेचरीं॥१४३॥ चित्तं चरति खे यस्मात् जिह्वा न२
॥ चरति खे गता॥ तेनैषा खेचरी नाम मुद्रा सिद्धैर्निषेविता॥१४४॥ यावद्बिंदुः स्थितो देहे तावन्मृत्युभयं कुतः॥ यावद्बद्धा नभोमुद्रा तावद्बिंदुर्न गच्छति॥१४५॥
॥ उड्डीनं कुरुते यस्माद् अविश्रांतं महाखगः॥ उड्डीयानं ततः प्रोक्तं तत्र बंधोभिधीयते॥१४६॥ जठरे पश्चिमं तानं नाभेरूर्ध्वं तु धारयेत्॥ उड्डीया॥
॥ नो ह्ययं बंधो मृत्योरापि भयं स्रजेत्॥१४७॥ बध्नाति हि शिराजालमधोगामि नभोजलं॥ रषजालंधरो बंधः कंठदुःखौघनाशनः॥१४८॥ श्री॥

ति॥ चित्तं चरतीति॥ एतदीपतस्यामेवोक्तं चित्तमसादिश्लोकमेवां तेन मस्कृते तिशेषः। परंपरया खेचरीमुद्रया मरणाभावे हेतुमाह। यावद्बिंदुरिति॥ बिंदुः स्व
परमो धातुः। तया न बंधुं वक्तुं आरोतन्नाम निर्वक्ति॥ उड्डीनमिति। महाखगो महाप्राणमहत्त्वं देहे क्रियामां भानवकृतं तत्र च। तत्र उड्डीयानबंधमा॥ जठर गा२
रे बाह। जठरे इति॥ पश्चिमं तानं हस्ताग्राभ्यां मध्ये घृत्वा प्रसारितस्य पादद्वयस्य मध्ये यथा भवति तथा च जठरे नाभेरूर्ध्वं धारयेदिति। यदेषउड्डीयानब
ंधः यस्माद्बंधान्मृत्योरापि भयं स्रजेदिति। तदुक्तं हठयोगप्रदीपिकायां॥ बंधो येन सुषुम्नायां प्राणस्तूड्डीयते यतः॥ तस्मादुड्डीयनाख्योयं योगिभिः समुदाहृतः॥
उड्डीनं कुरुते यस्माद् अविश्रांतं महाखगः॥ उड्डीयानं तदेव स्यात्तत्र बंधोभिधीयते॥ उदरे पश्चिमं तानं नाभेरूर्ध्वं तु कारयेत्। उड्डीयानो ह्ययं बंधो मृत्युमातंगकेसरी
ति॥ निर्बंधनं सर्वकं जालं धरं बंधमाह॥ बध्नातीति॥ बध्नाति धारयति सिराजालं नाडीजालं नाडीसमूहं॥ नभोजलं तालुरंतर्गतछिद्रजलं॥१४८॥ आसामायननः॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

662

०५०ऋ० चत्वा
एक

हिं.य:

अस्य बंधस्य फलांतरमाह॥ जालंधर इति॥ कंठसंकोचलक्षणे कंठस्याकुंचनहृदयस्थापनलक्षणे॥ अर्थाद्वायोः पीयूषममृतं ललाटस्थचंद्रमंडले स्थितं अग्नौ जाठरे प्रधावति॥
प्रकुप्यति॥ तदुक्तं हठयोगप्रदीपिकायां॥ कंठमाकुंच्य हृदये स्थापयेद्दृढमिच्छया॥ बंधो जालंधराख्योयममृताप्ययकारकः॥ बध्नाति हि शिराजालमधोगामि नभोज
लं॥ ततो जालंधरो बंधः कंठदुःखौघनाशनः॥ जालंधरे कृते बंधे कंठसंकोचलक्षणे॥ न पीयूषं पतत्यग्नौ न च वायुः प्रकुप्यति॥ इति॥ मूलबंधस्वरूपमाह॥ पार्ष्णिभागेनेति॥
पार्ष्णिभागेन पादमूलभागेन आकुंचयेत् संकोचयेत्॥ मूलबंधस्य फलमाह॥ अपानेति सततं सर्वदा मूलबंधनाद्धेतोः अपानप्राणयोरैक्यं भवतीत्यर्थः अपानप्राणयोरै
क्यमितिफीचत्॥ तदुक्तं हठयोगप्रदीपिकायां॥ पार्ष्णिभागेन संकोच्य योनिमाकुंचयेद्गुदं॥ अपानमूर्ध्वमाकृष्य मूलबंधोयमुच्यते॥ अधोगतिमपानं वै ऊर्ध्वगं कुरुते हठात्॥ आकुंचने
न तं प्राहुः मूलबंधं तु योगिनः॥ गुदं पार्ष्ण्या तु संपीड्य वायुमाकुंचयेद्बलात्॥ अधश्चैवं तथा चोर्ध्वं समायाति समीरणः॥ प्राणापानौ नादबिंदू मूलबंधेन चैकतां॥ ग
त्वा योगस्य संसिद्धिं यच्छतो नात्र संशयः॥ अपानप्राणयोरैक्यं क्षयो मूत्रपुरीषयोः॥ युवा भवति वृद्धोपि सततं मूलबंधनात्॥ इति॥ कूटस्थत्वा द्विकाराभावात्॥१५२॥

१८
३३६॥ ॥३३६॥
१८

जालंधरे कृते बंधे कंठसंकोचलक्षणे॥ न पीयूषं पतत्यग्नौ न च वायुः प्रधावति॥१५०॥ पार्ष्णिभागेन संपीड्य योनिमाकुंचयेद्गुदं॥ अपानमूर्ध्वमाकृष्य
मूलबंधोभिधीयते॥१५१॥ अपानप्राणयोरैक्यं क्षयो मूत्रपुरीषयोः॥ युवा भवति वृद्धोपि सततं मूलबंधनात्॥१५२॥ प्राणापानवशो जीव ऊ
र्ध्वाधः परिधावति॥ वामदक्षिणमार्गेण चंचलान्न स्थितिं भजेत्॥१५३॥ गुणबद्धो यथा पक्षी गतोप्याकृष्यते पुनः॥ गुणबद्धस्तथा जीवः प्राणापा
नेन कृष्यते॥१५४॥ अपानः कर्षति प्राणं प्राणोपानं च कर्षति॥ ऊर्ध्वाधः संस्थितावेतौ संयोजयति योगवित्॥१५५॥ हकारेण बहिर्याति स
कारेण विशेत्पुनः॥ हंसहंसेत्यमुं मंत्रं जीवो जपति सर्वदा॥१५६॥ श्रीरामंभजेरयामलं श्रीरामो जयति सुतरां॥ ॥ ॥ ॥ श्री

योगेन किं जीप्यते तत्राह॥ प्राणापानेति॥ प्राणापानवशस्तदायत्तस्तदुपाधिरित्यर्थः॥ वामदक्षिणमार्गेण इडापिंगलानाडीद्वयेन अतएव चंचलः सन् स्थितिं भ
जेत् न लभेत्॥ अयमेव वा पाठः॥ सदृष्टांतमाह॥ गुणबद्ध इति॥ गुणेन रज्ज्वा गुणकार्यया वा रज्ज्वा बद्धः॥ इत्यर्थः॥ गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिस्तत्कार्यैर्वा कार्यकारणसं
घाते अतएव योगवित्॥ जीवस्य निश्चलतया अवस्थानार्थं प्राणापानयोरैक्यं करोतीत्याह॥ अपानेति॥ हकारेणेति हकारेण आकाशबीजेन बहिर्गच्छति पदा ह
कारेण पुरुषबीजेन सकारेण प्रकृतिबीजेन तत्र विशेषतः पुरुषं तत्त्वात्मकः हंसो भवतीति शारदातिलकवचनात्॥ अतो हेतोः हंसहंसेति मंत्रं जीवः सर्वदा जपतीति त
था च श्रुतिः॥ हंसहंसेति सदायं सर्वदेहेषु व्याप्तो वर्तते॥ यथा ह्यग्निः काष्ठेषु तिलेषु तैलमिव वा विदित्वा न मृत्युमेति॥ इति लिंगबृहत्पुराणवचनं एवं व्याहृत्य सविम्वा
त्मा स्वरूपमनपरोतद॥ वाराहमहमप्यास्सु हंसहंसात्मा सम्मान्नपुरा॥ तदा प्रभृति मामाकुः हंसो हंस इति॥ हंसहंसेति यो ब्रूयात् मामेवं ह स भाविष्यति॥१५६॥ श्री ५२॥

त्य२ गडि१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

663

विपत्ति॥ इति स्मागरतेच॥ हंसस्वरूपो वदद्च्युत आत्मयोगइति अस्य मंत्रस्य ऋष्यादयः ऋतावेवोक्ताः अथ हंस ऋषिः अव्यक्तं छंदः परमहंसो
देवता भवतीति रात्रि [illegible] दिवसमध्ये॥१५६॥ कियद्वारं जपतीति पृच्छायामाह॥ शतानीति॥ सर्वदा दिवारात्रौ षट्शतानि एकविंशतिसहस्रा
णि च यः संख्यान्विते भवंति एतत्संख्यान्वितं षट्शताधिकैकविंशतिसहस्रसंख्यान्वितं मंत्रं हंसः सहंसेति मंत्रं जीवो जपतीत्यर्थः॥ तथाच श्रुतिः॥ षट्
संख्या अहोरात्रयोरेकविंशतिसहस्राणि षट्शतानि भवंतीति अस्यायमर्थः॥ मंत्रजपसंख्या साहः॥ षट्संख्या षष्टिघटिकात्मको दिवसः सो
णादिन्नाः षट्त्रिंशन्ने संवत्सराहोरात्राणां प्रतिघटिकं षट्गणनया संख्याषट्संख्या॥ घटिकादशके त्रिसहस्रं षट्शतानि कथ्नवती सर्थः॥ किं बहुना
हनिरात्रयोरहनि रात्रौ चैकविंशतिसहस्राणि शतान्यधिकानि स्पष्टं अतो न श्रुतिविरोधः अस्या मंत्रस्य नाम कथयति अजपेति योगयुजतां योगिनां वि
घ्नरूपा॥१५८॥ सिद्ध्युपायं तितउपेक्ष्य ब्रह्मण एव मनो ध्येयमित्याह॥ अंतराइत्यादि स्वरूप सोप्येस ततः प्राकृतेन ग्रंथेनांतरायाने संक्षेपतो दर्शयति॥

त१ ॥षट्शतानि [illegible] पि दिवारात्रौ षट्शतान्येकविंशतिः॥ एतत्संख्यान्वितं मंत्रं जीवो जपति सर्वदा॥१५७॥ अजपा नाम गायत्री योगिनां मोक्षदा
॥यिनी॥ अस्याः संकल्पमात्रेण नरः पापैः प्रमुच्यते॥१५८॥ अंतरायान्प्रवंतीह योगिनो योग [illegible] गहानि [illegible] दाः॥ अयते दूरगानार्जी
दू ॥रस्वं [illegible] रपतेपुरः॥ [illegible]॥ योजनानां शतेभ्यो तु श्रुतिः स्यान्निमिषार्द्धतः॥ अचिंतितानि शास्त्राणि कंठगानि भवंति हि॥१६०॥
॥धारणाशक्तिरस्यग्रा महता शैलघुर्भवेत्॥ क्षणेकराः क्षणात्स्थूलः क्षणात्मल्पः क्षणे महान्॥१६१॥ परकायं प्रविशतीति
॥स्यावेत्तिभाषितं॥ दिव्यं गंधं तनोति दिव्यां वाणीं प्रवक्ति च॥१६२॥ प्रार्थ्यंते दिव्यकन्याभिः दिव्यां धारयते वपुः॥ इ
॥त्यादयो तरायाश्च पूर्येरासौ सिद्धिसूचकाः॥१६३॥ यद्येभिरंतरायैर्न क्षिप्यते स्पृहमासेन॥ तदा प्रेतत्समाप्नोति पदं ब्रह्मादि
७ च ॥दुर्लभं॥ यत्संप्राप्य न निवर्तंते यत्प्राप्य न शोचति॥१६४॥ पल्लवस्ते षडंगेन योगेन कच्छ सोद्भवा॥१६५॥ एकेन जन्मना योगः क्र
॥थमस्यं पसिद्ध्यति॥ ऋते च योगसंसिद्धेः कथं मुक्तिरहस्यते॥१६६॥ उत्पएवाह निर्वाणवर्त्मनी किल कुंभज॥ किंवा कास्या
॥तनु सोगक्किं वा योगोयमीदृशः॥१६७॥ चेचले इंद्रियव्रजित्वा त्वाकल्पक लाक्षणान्॥ अल्पायुषस्ताणांतां केह योगमहोदयः॥१६८॥

श्रपलड्वितिचतुर्भिः पुरोगुतत्त्विरस्यां पश्चादीनां दिव्यकन्याभिः अप्सरोभिः क्षिप्यते क्षोभ्यते॥ अस्य योगिनः इहध्यनौतब्रह्लदिवमनु त१
धृतिभिः पद्यते ज्ञायते इति पदं॥ तदेव पदं दरीयन्र योगफल्मनुसंहरति॥ [illegible] इति प्रथक्कपदं वांति पका [illegible] नैइत्यर्थः॥ ॥
प्राप्नोति॥ दयावार्द्धिः॥ कृपासमुद्रः॥ काश्यामीति सदा सर्वदाहहसंसारो [illegible]
र२ स१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

664

सं०स्क०एकनू

सृ१ हे१

समाव्याव माह। मुच्यते नौतान नु योगे नां ते तनुं सजेव योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः। प्रचौदेशोपतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मन इति भगव
दवचनात्॥ योगादेव कैवल्यमन्यत्तेत्कारयांदेहसंयोगमात्रेणमुक्तिरिसारी कायांतु व्यक्तदुर्जनइति न्यायेन सुखसामान्यमेव षडंगयोगी

अतएव हि जंतुनां महोदयफलप्रदः॥ सदैव सदयावार्द्धिः कारयां विश्वेश्वरः स्वयं॥१६९॥ कारयांसुखेन कैवल्यं यथा लभ्येत
जंतुभिः॥ योगयुक्त्या घुपायैश्च न तथान्यत्र कुत्रचित्॥१७०॥ कारयां सदेहसंयोगसम्पत्त्यो गतदा हृतः॥ मुच्यते नेह योगेन
क्षिप्रमन्येन केनचित्॥१७१॥ विश्वेश्वरो विशालाक्षी घुनदी कालभैरव॥ श्रीमान् दुंढिर्दंडपाणिः षडंगो योग एष
नो॥१७२॥ एतत् षडंगयोगं निसं कारयां निषेवते॥ संप्राप्य योनिद्रां सदीर्घमन्तृतमश्नुते॥१७३॥ ॐकारकृत्तिवा
सश्च केदारस्त्रिविष्टपः॥ विश्वेश्वरोथ विश्वेशः षडंगा यमिहापरः॥१७४॥ पादोदकाक्षिसंभेदज्ञानोदमाणिक
र्णिका॥ षडंगोयं महायोगो मलधर्म्मरूढावपि॥१७५॥ षडंगसेवनाद्‌स्माद्वाराणस्यां द्विजोत्तमः॥ न जातु जायते जंतुर्जननी
जठरे पुनः॥१७६॥ गंगास्नानं महद्युक्त महापातकनाशनी॥ एतन्मुक्त्वा कृतास्पासोहमतत्सेमवाप्नुयात्॥१७७॥ काशीतीर्थपु
संचारो मुक्तर्विनिरेचरा॥ निचरो जायते नूनं खेचर्यामुद्रयानया॥१७८॥ उरयद्रतो देवागाघाने वाराणसीमतः॥
उत्पातो महावेधएषमुक्त्यै प्रकल्पते॥१७९॥ जलस्थापारणमूर्द्धिं विश्वेशस्नानं अन्मनः॥ एषजालंधरो बंधः स
तां सुदुर्लभम्॥१८०॥ मलवंधः स्मृतो येषु दुःखमूलनिकृंतन॥ इति
योगसमाख्यातोयमया तेद्विपोमुने॥१८१॥ सषडंगसमुक्तमुक्तपे षड्दुर्भौमितः॥ यावन्नो दिव वैकुं ये प्राण वायुनि
बाध्यते॥१८२॥ यावन्नकाल यत्नावयोगी योगरतोभवेत्॥ इत्ययोगयोर्मध्ये काशीयोगो यमुत्तमः॥१८३॥ काशी
योगात्समभ्यस्य प्राप्नुयाद्योगसम्पत॥ अपि व्याधिसहा पिन्या जर्पाम सुलिंगया॥१८४॥ कालंनिकृतो हाली
काशीनाथं समाश्रयेत्॥ काशीनाथं समाश्रीत कृतः कालभयं नृणां॥१८५॥ कद्वोपि काल स्तानुत्तमकालं रूपामुमंगल॥
दर्शयति॥ विश्वेश्वर इति योगः समाधिस्तद्रूपा निद्रां बहिर्वसभावसाम्यातीतीति द्विष्णु गं दर्शयति॥ ओंकार इति॥ ॐकारं त्रिविष्टप
स्त्रिलोचनः॥१७४॥ ॥ ॥१५॥

३२१

त्रा०रि० ३२१ १८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कलिः कालः कृतं कर्म त्रिकंटकमितीरितं ॥ ८७ ॥ अन्यत्रातर्कितः कालः कालविध्वंससंशयं ॥ कालादस्य भिये चैव चक्राकारी भवेद्ध्रुवः ॥ ८८ ॥
॥ ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे अगस्तिस्कंदसंवादे योगवर्णनं नामैकचत्वारिंशोध्यायः ॥ ॥ ४१ ॥ अगस्तिरुवाच ॥ ॥ कथं निकटगः कालो ज्ञाय
ते हरनंदन ॥ तानि चिह्नानि कतिचिद्ब्रूहि मे परिपृच्छतः ॥ १ ॥ ॥ कुमार उवाच ॥ ॥ वक्ष्यामि कालचिह्नानि ज्ञायंते यानि देहिनां ॥ मयोत्सविषमापन्ने
मुने तानि निशामय ॥ २ ॥ यस्य नासापुटे यस्य वायुर्याति दिवानिशं ॥ अखंडमेकतस्यायुः संवत्सरत्रयेण हि ॥ ३ ॥ अहोरात्रं अहोरात्रत्रयं विवं
हति संततं ॥ आयुरेकवर्षं तस्य हजीधिनावधिरूच्यते ॥ ४ ॥ वहेन्नासापुटयुगे दशाहानि निरंतरं ॥ वायुश्चेत् सहसंक्रांतौ तस्यायाजीवेद्दिनत्रयं ॥ ५ ॥
नासावर्त्मद्वयं हित्वा मातरिश्वा मुखाद्वहेत् ॥ शंसेद्दिनद्वयादर्वाग्यानं तस्य न स्वाख्याने ॥ ६ ॥ सूर्ये सप्तमराशिस्थे जन्मर्क्षस्थे निशाकरे ॥ पौष्णः
स कालो नेत्रयोर्यदा याम्ये रविर्वहेत् ॥ ७ ॥ अकस्मादेव तत्काले मृत्युः सन्निहितो भवेत् ॥ चिंतनीयः प्रयत्नेन स कालो मृत्युभीरुणा ॥ ८ ॥ अ
कस्माद्दीक्षते यस्तु पुरुषं कृष्णपिंगलं ॥ तस्मिन्नेव क्षणे भूपं स जीवेद्वत्सरद्वयं ॥ ९ ॥ यस्य बीजं मलं मूत्रं क्षुतं सकृत्तं मलंनुवा ॥ इहैकहायने घस्य वर्ष
तस्यायुरीष्यते ॥ १० ॥ इंद्रनीलाभिभं व्योम्नि नागवं ... पूर्दृश्यते ॥ इतस्ततः प्रपश्येमरं षण्मासं न स जीवति ॥ ११ ॥ व्यस्नोक्ति वारिपूर्णास्यः पक्षी स
सद्दिवाकरं ॥ ... तुल्या ॥ ... चापं च परस्ये षण्मासं जीवतः ॥ १२ ॥ अरुंधती ... ध्रुवं चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च ॥ आसन्नमृत्युर्नेक्षेत
चतुर्थं मातृमंडलं ॥ १३ ॥ अरुंधती भवेज्जिह्वा ध्रुवो नासाग्रमुच्यते ॥ वसोः पदानि भ्रूमध्ये नेत्रयोर्मातृमंडलं ॥ १४ ॥ वेत्ति नीलादिवर्णस्य कटु
द्दिरसस्य च ॥ अकस्मादन्यथाभावः षण्मासेन स मृत्युभाक् ॥ १५ ॥ षण्मासमृत्योर्मर्त्यस्य कंठोष्ठरसनाहृतः ॥ शुष्यंति सततं तद्धि सु
यास्तालु पंचमाः ॥ १६ ॥ रेतः करजनेत्राणां नीलिमानं भजंति चेत् ॥ नासिका नाशानगरी षष्ठे मासि भवेन्नरः ॥ १७ ॥ संशयत्ते नि ध्रुवनेमध्ये वह्नौ
तिवेन्नरः ॥ निश्चितं पंचमे मासि धर्मराजातिथिर्भवेत् ॥ १८ ॥ दंतमोहल्लस्वरदृष्टिवर्णादिस्य भस्मकं ॥ त्र्याति याति तस्यायुः षण्मासे प
रिसंक्षयं ॥ १९ ॥ सुश्रोत्रस्यापि तस्यौहृदयं परिशुष्यति ॥ चरणौ च करौ वापि षण्मासं तस्य जीवितं ॥ २० ॥ गतिबंदी नवेघस्य पदं स्वं उ पदा
कृति ॥ पांशौ वा कर्दमे वापि पंचमासान्स जीवति ॥ २१ ॥ छायाप्रकंपते यस्य देहबंधेपि निश्चले ॥ हस्तांतरनाव भ्रंति चतुर्थे मासि तं नरं ॥ २२ ॥
जिजस्य प्रति बिंबस्य नीराज्याश्रु कुरादिषु ॥ उत्तमांगे न यः पश्येत्समासेन विनश्यति ॥ २३ ॥ परिस्पंदरचेच्चलेद्वाणी धनुरैंद्रं निरभ्रकं ॥
६३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ता०र०अ०दोर्ल तारिशः

यु४ ते२ न३ सा२ नि३

रात्रौ चंद्रद्वयं चैव दिवा चद्वौ दिवाकरौ ॥२४॥ दिवा च तारकाचक्रं रात्रौ व्योम विलारकं ॥ युगपच्च चतुर्दिक्षु शाक्रं कोदंडमंडलं ॥२५॥ भूरुहे पर्वताग्रे वा गंधर्वनगरालयं ॥
दिवा पिशाचनृत्यं चलत्तेपं चलहेतवः ॥२६॥ सर्वेषु चिह्नेषु मध्येकमपि वीक्षते ॥ तदा मांविधिं मृत्युं प्रतीक्षेत न वाधिकं ॥२७॥ करावरुद्धश्रवणो न शृणोति यदा ध्वनिं ॥ स्थूलः कृ
शः कृशः स्थूलस्तदा मासान्निवर्त्तते ॥२८॥ यः पश्येदात्मछायां दक्षिणाशासमाश्रितां ॥ दिनानि पंच जीवितापं चलमुपयाति सः ॥२९॥ यो हृते न लक्ष्यते चापि पिशाचासुरवाय
सैः ॥ भूतैः प्रेतैः श्वभिर्गृध्रगोमायुखरसूकरैः ॥३०॥ ज्ञारज्ञैः कुरंगैः कौशिकैः श्येनैरस्पतैरेबकैः ॥ स्वप्ने सजीवितं स्वकाव प्रतीतेयमभीप्सते ॥३१॥ गंधपुष्पांशुकैः शोणैः स्नातनु
श्रीयता नरः ॥ यः पश्येत्स्वप्नमध्ये च सोष्टौमासानतियहो ॥३२॥ पांसुराशिं च वल्मीकं यूपदंडमथापि वा ॥ योऽधिरोहति वै स्वप्ने स षड्मासान्न जीवति ॥३३॥ रासभारूढमात्मा

१८ ॥ ३४० ॥ १८

वी३ स

नं तैलाभ्यक्तं च मुंडितां ॥ नीयमानं यमाशां यः स्वप्ने पश्येच्च पूर्ववत् ॥३४॥ स्वभौलौ स्तननौ वापि पश्येत्तं तु गोचरगात्तृणानि शुष्ककाष्ठानि षड्मासिनं शोचति ॥३५॥
लोहदंडधरं कृष्णं पुरुषं कृष्णवाससं ॥ स्वप्ने यो ये स्थितं पश्येत्स त्रीनू मासान्न लंघयेत् ॥३६॥ काली कुमारी यं स्वप्ने बध्नीयाद्दृढपाशकैः ॥ समासेन समीक्ष्यत
नगरी श्मशानोषितां ॥३७॥ नरो यो वानरारूढो यायाद्याम्यां दिशं स्वपन् ॥ दिनैः स पंचकैरेव पश्येत्संयमिनीपुरीं ॥३८॥ कृपणोऽपि वदान्यः स्याद्वदान्यो कृपणो यदि ॥ प्र
कृतेर्विकृतिश्चैव स्यात्तदा पंचत्वमृच्छति ॥३९॥ एतानि कालचिह्नानि स तस्मान्निव कुन्यपि ॥ ज्ञात्वा न्यसेन्नरो पेपामथवा काशिकां श्रयेत् ॥४०॥ न कालवंच
नोपायं मुने न्यमव याम्यहं ॥ विना मृत्युंजयं काशीनाथं तत्रूप्तणमुक्तिदं ॥४१॥ तत्र कुर्जंति पापानि तावद्गर्जंति यमो नृपः ॥ यावद्विश्वेशशासने शोनिरयमावृजेत् ॥४२॥

२ णं १

५:

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

668

त्१ नो

प्रविश्य स्वरावासाः पीतोन्नरवहींजसः ॥ एष्ट विश्वेश्वरपदाः कस्य भांति नवं ध्यै ॥ ४३ ॥ कदि ध्यैकुपितः कालः किं काशीवासिनृणां का
लकालः स्वयं कर्णे यत्र मंत्रोपदेशकः ॥ ४४ ॥ यथा प्रयाता शिशुता कौमारं च यथा गतं ॥ सतरंग तरं चैव यौवनं चापि वार्द्धकं ॥ ४५ ॥ यावन्न हि
जराक्रांतिर्यावन्नेंद्रिय वैक्लवं ॥ तावत्सर्वं परित्यज्य रूपहिला काशीं समाश्रयेत् ॥ ४६ ॥ अन्यानि कालचिह्नानि तिष्ठंतु कलशोद्भव जरैव
प्रथमं लक्ष्म चिह्नं तत्रापि जीर्णे हि ॥ ४७ ॥ पराभूतो द्विज रयासर्वैश्च परिभूयते ॥ हतता रुष्यमाणिक्यो धनदानः पुमानिव ॥ ४८ ॥
सुता वाक्यं न कुर्वंति पत्नी प्रेमापि मुंचति ॥ बांधवानैव मन्यंते जरसा श्लेषितं नरं ॥ ४९ ॥ आश्लिष्टं जर याहृष्ट्वा परयोषिद्विशंकितं ॥ नवेसराङ्मुखी
नित्यं स्वप्रणयन्यापि कामिनी ॥ ५० ॥ न जरासदृशी व्याधिर्न दुःखं जरसा समं ॥ कायस्थिमानस्य जरैव मरणं नृणां ॥ ५१ ॥ नजीर्यते तयाकालं स्तपसा यो मुकि गा ७
यथाचिरेण कालेन जिः ॥ विनातिपुण्यसंभारैः काशीवासो हि जायते ॥ ५२ ॥ विनार्यश्रद्धां विना दानैर्विना व्रतजपादिभिः ॥ विनातिपुण्यसंभारैः कः काशीं प्राप्नुमीहते ॥ ५३ ॥ का
शी प्राप्तिरयं योगः काशीप्राप्तिरिदं तपः ॥ काशीप्राप्तिरिदं दानं काशीप्राप्तिः शिवे कृता ॥ ५४ ॥ कः कलिः कोथ कालो वा का जरा किंच दुःकृतं ॥ का रुजः के न
रावीयोश्रिता वाराणसी यदि ॥ ५५ ॥ कलिस्तानेव वाधेत कालस्तास्त्रप्रबाधते ॥ एनांसि तांश्च बाधंते येन काशी समाश्रिताः ॥ ५६ ॥ काशीं समाश्रिता ये श्रय
श्च विश्वेश्वरोर्चितः ॥ तारकं ज्ञानमासाद्य ते मुक्ताः कर्मबंधनैः ॥ ५७ ॥ धनिनोनतयासौख्यं प्राप्नुवंति नराः क्वचित् ॥ यथा निधनिनः काश्यां लभंते सुखमव्य
यं ॥ ५८ ॥ वरं काशीसमावासी नासीनो घुसदां परं ॥ काशीं विना सुखं नापदिवोदासनृपो षितं ॥ ५९ ॥ ॥ इति श्री स्कंदपुराणे काशीखंडे स्कंदर्षिसंवादे काल
ज्ञानपंचमोपायो नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ५ ॥ स्कंद उवाच ॥ मंदरं गतवान् देवोऽत्र सेवाख्य गौरवात् ॥ २ ॥ तपसा तस्य संतुष्टो मंदरस्य च भूभृतः ॥ गते विश्वे गो २
श्वरे देवे मंदरं गिरिसुंदरं ॥ ३ ॥ गिरिशेन समं जग्मुः सुरा अपि सर्वे दिवौकसः ॥ क्षेत्राणि वै भवानीदस सर्वाविष्णुरपि क्षितेः ॥ ४ ॥ प्रयाते मंदरं यत्र देवदेव उमाधवः ॥ स्थानी

२ अगस्तिरुवाच ॥ दिवोदासं नरपतिं कथं देवस्त्रिलोचनः ॥ काशीसंस्थाजयामासकथमागान्
मंदरात् ॥ एतदाख्यानमाख्याहि श्रोतृणां प्रमुदे भगोः ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

668

न०पू०अ०श्री०रा

श्री:

सुनिश्चलांसुस्थिरांसुनिश्चलमितिपाठेक्रियाविशेषणंधर्मेणपालयन्प्रजाःएधांचक्रेववर्द्धसूर्यादीनांदशलोकपालानांसाधर्म्यमाह॥सूर्यवदितिषड्भिः॥अखंडमितिसराजाशत्रुसैन्यान्येवबलाहकामेघाःइति
वत्शरप्रक्षेपस्तैरालोकिदृष्टःकथंभूतैःपलायमानैःपलायनंकुर्वद्भिःकिंकुर्वन्दृष्टः॥अखंडसमग्रअवैकल्यंवायथास्यात्लीलयैवेत्यर्थः॥यथाकोदंडंधनुःकलयन्टंकारयन्विस्फूर्जयन्नित्यर्थः॥आखंडल
वत्इववदितिसर्थः॥सइति॥सराजाधर्मराजवत्जातइत्यन्वयः॥ ॥धनंजयइति॥धनंजयोअग्निःअधाक्षीत्दहत्भस्मीकरणेपरेशात्रवएवारमयानिपरायणानिपाशीवरुणः॥पाशयांचक्रे॥

६दां३

॥स्थानानिगणपत्यानिगणेशोपिततोव्रजन्॥५॥हित्वाहमपिविघ्नेंद्रगतवान्मंदरंप्रति॥सुरंसौराणिसंत्यज्यगतआयतनात्परं॥६॥स्वस्वस्थानंस्थितैस्त॥
१८ ((३४१)) ॥कायपुरन्येपिनिर्जराः॥गतेषुदेवसंघेषुपृथिव्याःपृथिवीपतिः॥७॥चकार राज्यंनिर्द्वंद्वोदिवोदासःप्रतापवान्॥विधायराजधानींसवाराणस्यांसुनिश्च॥
१८ ॥ला॥८॥एधांचक्रेमहाबुद्धिःप्रजाधर्मेणपालयन्॥ततःप्रभृतिसूर्यइव सदुर्दिनेऽत्रयो॥९॥सामूल्लुहूदामासीन्नमेघ॥नभस्वकेशवे॥अ
॥खंडमाखंडलवत्कोदंडंकलयन्नरणे॥१०॥पलायमानैरालोकि तुसैन्यबलाहकैः॥सधर्मजेरावज्ञातोधर्मोधर्मविवेचकः॥११॥अ
॥दंडयान्दंडयन्राजादंडयांश्चैवाप्यदंडयन्॥१२॥अप्रिक्तनभवि संतिदुर्भिक्षंमरणंभयं॥१३॥धनंजयइवाधाक्षीत्सरराशात्रवनेकशः॥पा
शी॥वपाशयांचक्रेवैरिचक्रेविहरगः॥१३॥सोभूत्पुण्यजनोधीशो रिपुराक्ष सवर्द्धनः॥जगत्त्राणसमानस्त्वजगत्प्राणनतत्परः॥१४॥राजराजसएवाभूत्स॥
॥वैद्याधनदःसतां॥सएवरुद्रस्त्रिशिखप्रेक्षितदृष्टरिपुभीरणे॥१५॥विश्वेषासहितदेवानांतपसारूपधृग्यतः॥विश्वेदेवास्ततस्तंतुसर्वेत्वभजंतिच॥१६॥असाध्यः

ववंध॥विदूरस्थोऽतिदूरस्थोपिमत्स्यइतिपुण्यजनाःधार्मिकाजनास्तेषांवर्द्धनंछेदकः॥वृधुछेदनइतिधातुः॥पक्षांतरेअरिरिवितिवाछेदस्तेषांवर्द्धनःहद्दिकारकः॥श्लेषालंकारोयंजगत्त्राणोवायुस्तत्समानास्त
अहेतुर्जगत्त्राणनतत्परइति॥वापुरपितया॥राजराजःकुबेरःदैवेदृष्टदृष्टः॥अन्योप्यो देवेभ्यो पाधिक्यमाह॥असाध्यः॥अजेयःसाध्यानांदेवानांवसुभ्योदेवेभ्यःवसुनाधनेनविग्रहधरः॥संग्रामकर्त्ता॥अरिष्ट
करणेनिवारकइत्यर्थः॥शरा॥रइतिवारस्ततोअश्विनीकुमाराभ्यांअजस्वरूपभाक्॥अश्विकरूपभागित्यर्थः॥दस्त्रयोअस्वरूपभाइतिपाठेसएवार्थः॥१७॥ श्रीरामजयरामजयजयराम॥ १७॥

१४ नधीशः॥श्रेष्ठः॥पक्षांतरेपुण्यजनाराक्षसास्तेषामधीशोनिर्ऋतिःरिपवःराक्षसास्तेषां ४१

सहितसाधनानांविभागेस्थिताविषयसंस्थानाः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५

६६९

५३

निजगात्रत्विषिः स्वकीयैर्गात्रैः स्वर्गस्योदरं स्वर्गसमानं नागबलीयसः गजेभ्यः सर्वेभ्यो बलिष्ठस्य दनुजादनोः पुत्रादानवा इत्यर्थः गुह्यचरा रहस्यकार्येषु चरा रहस्यका
र्येषु चराः गुह्यचरास्तेतिपादपि स एवार्थः गुह्यकाः देवयोनिविशेषास्त्वमिति हे राजन्नस्य महासुरस्य स्वर्वे मे ... संसेविष्यामहे इतियं ... रिति शेषः। स्वर्गे विहा
यात्र स्थितानां किन्तिमां सेविष्यंत इत्याह यतेरलि। यतस्त्वदाज्ञा सुराणामप्या वासः स्थिति दुर्लभा कृत स्ववासमाकमिति भावः। आशुगो वायुः परमो न पथि
आशुगति शीघ्रा रूपे शास्त्रे शास्त्रे पावमानो वायुमार्गे स्थितो पीतिवा अगजान्पर्वतजान्न विघ्नते प्रतिपक्षता गजायेषां तानिति वा नगाव ... सुवर्णाः॥
पर्वतदेहस्यापि शोभन देहान् ... नित्यर्थः। अत्र त्वदानिनः निरंतरमदस्राविणः वोढारो विचारकाः यस्य सदो जिरे सभांगणे ... रणां गणे च वोढारो

मरुन्मगण नगरयुत्क ... पिनां स्तोकयन्नु गुह्ये॥ सर्वविद्याधरोयत्त्वा सर्वविद्याधरेऽपि॥१८॥ अगर्वनिवनं धर्वा नय श्वेवे निजगात्रत्विषिः
रस्तुर्यत्र रक्षसि सितर्द्गं स्वर्गोदरं॥१९॥ नागानागांसिच कुश्वतस्य नागबलीयसः॥ दनुजान्मनुजाकारं वरमांतनु सिवेविरे॥२०॥
जातानुच्चचरायस्य गुह्यकाः परितो नभु॥ संसेविष्यामहे राजन्न सुरास्त्वां श्व स्ववेमवे॥२१॥ वयं यत स्व द्विषये सुराबासोपि दु
र्लभः॥ अरिक्षय नक्षितिपते रिहयस्य तुरंगमान्॥२२॥ आशुगा श्वाशुगामित्वं पावमाने पथि स्थितः॥ अगजान्यस्य तु गजा
अगवर्ण सुवर्णगः॥२३॥ अत्र त्वदानिनो दस्ता ... भन्येपि दानिनः॥ सदोजिरे च वोढारो योढारश्च रणाजिरे॥२४॥ न यस्य रा
ज्ये विद्विता न चारास्त्रे केन चित्कुचित्॥ नने त्र विषये नानाविषयेयस्य ... तः॥२५॥ सदानष्टपदा ... ख्याः ख्याता नष्टपदाः प्रजाः॥
कृव्वावाने कएवास्ति त्रिदिवेपि दिवौकसां॥२६॥ तस्य क्षोणिभृतः क्षोण्यां जनाः सर्वे कृतालयाः॥ एकएव हि कामो ... स्वर्गे सोप्यं गबु
र्जितः॥२७॥ सांगोपांगाश्च सर्वेषां सर्वे कामा हितद्भुवि॥ तस्योपवर्त्तने प्येको नभूतो गात्रमित कचित॥२८॥ स्वर्गेस्वर्गसदामथो
गोत्रभित्परिकीर्तितः॥ क्षयी तस्य च विषयेकोप्याक ... हि चित्॥२९॥ त्रिविष्टपेक्षपानाथः प्रक्षेपक्षे क्षयी घ्यते॥ नाके नव
हाः संति देशास्तस्या नवेग्रहाः॥३०॥ हिरण्यगर्भ स्वर्लोके एक एव प्रकाशते॥ हिरण्यगर्भाः सर्वेपां तस्योराणा ... ख्याः॥३१॥ सु
भाश्चएकः स्वर्लोके नितरां श्रुसतेश्रुसान्॥ सदंशुकाः प्रतिगृहं बहुश्चासन्पुरौ कसः॥३२॥ तत्रासौ सदंशु दाराः स्व ...
स्त्रातरव्ये पि सदपेसराः॥ एकैवएका वैकुंठे तस्य पनाकसः रौतनी ...॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

योद्धारश्च रणाजिरे ... श्वयथासंख्यं नवेनचित कुत्रापि विज्ञिनाइत्यर्थः॥२५॥ नन्वेवेति॥ यस्य ... तः विषये राज्ये सदा सर्वदानष्ट
पदानष्टाश्रेया नष्टत्रापणा वायथा तथावा प्रजा॥ चतुर्वर्णे च रणाजौः किंतु तस्मिन्नुराज्ञि नष्टपदाएवप्रजा ... नाकवाना नेचेद्रः॥ ... याश्विनुः षष्ठिकलाश्रयाः सा
गोपांगाश्च गानिमुख्यावपलातु उपांगानि ... नत देवश्च ... बलात्समस्तसहिताः पक्षांतरे सांगोपांगाः समग्राः उपवर्त्ते यस्मिन्नित्युपकर्ज्ञाने राज्यंत स्मिन्। आक्षिप्रते:

ता:२

इत्यस्य कावार्त्तेति भावः स्तनवग्रहा हृष्टि ... तिपातमन्याः सदंशुकाः
संतोत्रावः कांतया येषां ते तथा प्रतिदिनं सर्वदा संति गृहे सितिवा पाठः स
दप्सराः सांगोपांगमप्सरसो यस्यास्सा तथा नथा तत्पुरी ... नितुताश्चायांध्यके स
दप्सरोभिर्युक्तेत्यर्थः एकाकृतालक्ष्म्या लयाः पक्षांतरे पनाकरास्तदाकाः॥३२॥

५२९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

670

का०१०अ०सिचत्त
५३०

रिशः

नविघंते ईज्यो प्रतिहृष्टिरनावृष्टि राल भमूषिक स्वगप्रतिकूलराजलक्षणाः प्रभुते ग्रामास्तथाऽत्र धनदा धनदातारः नाके स्वर्गे च लक्काप्तिः कु
बेरः सर्वत्रायं श्लेषः श्लिष्टः ॥ शाष्टत्रोपालंकारः ॥ अत्र स्तुतमाह । दिवोदासस्येति । तस्य पूर्वोक्तगुणवतः शारदामभूताहकं अशीति वर्षसहस्रं दिन
प्रायं दिनमात्रप्रायं गतमेव एकदिनप्रायमिति [illegible] चित् ॥ विप्रतीकारमप्रकारं गुरुणा सह प्रत्यक्षसिद्धं दृष्टांतमाह । भवादृशामिवेति ततः परं
पराः । व्याधिनो दाराधितृणाम पूजितवानित्यर्थः सुहृदो न तस्येति शेषः पूजकेऽपि सुहृद्दोषे हेतुमाह स्वभाव इति हेतुमेव तर्केण साधयति बली
ति । बलिर्दैत्यपतिः बाणो बाणासुरः दधीचिर्नामर्षिः ये न स्वदेहोऽपि देवेभ्यो दत्तः ॥ तैरतोऽपि क्रमपराधमित्यादि ॥ ३९ ॥ ६१ ॥ ६१ ॥ ६१ ॥

१८
॥ ३४२ ॥
१८

अनीतयः खलु क्षामा नराजपुरुषाः क्वचित् ॥ गृहे गृहे च धनदा नाकपृष्ठे कोलकापतिः ॥ ६४ ॥ दिवोदासस्य तस्यैवं कालत्रयां रा ॥ ३४२ ॥
ज्यं प्रशासतः ॥ गतमेकदिनप्रायं शारदामभूताहकं ॥ ६५ ॥ निर्वाणो विप्रतीकारमथ तस्य चिकीर्षवः ॥ गुरुणामंत्रयांच
क्रुर्धर्मवर्त्मानुपायिनः ॥ ६६ ॥ भवादृशामिव स्तु न प्रायशोऽधर्मचारिणां ॥ विबुधा विदधत्येवमहत्ता गापदं ततीं ॥ ६७ ॥
यद्यप्यसौ धराधीशो व्याधिनो दुर्धराधरैः ॥ तानभ्यरस्तु जोत्यंतं तथापि सुहृदो न ते ॥ ६८ ॥ स्वभाव एव पुंसां प्रो त्कर्षो
सहिष्णुता ॥ बलिर्बाणो दधीचा पि स्पर्शं किमत्रते ॥ ६९ ॥ अंतशायामृवं स्वेव धर्मस्यापि पदे पदे ॥ तथापि न निजो धर्मो
धर्मधीमिर्विमुच्यते ॥ ४० ॥ अधर्मिलः समर्थं [illegible] तेधनधान्यसमृद्धिभिः ॥ अधर्माद्विश्वपरं समूलं यात्यधोगतिं ॥ ४१ ॥
प्रजापालनतस्तस्य पुत्रानिव निजोरसान् ॥ रिपुं जयत्यनाल्पेऽपि बाहुनाधर्मसंग्रहः ॥ ४२ ॥ [illegible] दुष्यवेदिनस्तस्य त्रि
राज्यपूजितचेतसः ॥ चतुरोपायवित्तस्य नरं अविविदुः सुराः ॥ ४३ ॥ बुद्धिमंतोऽपि विबुधाः विप्रतीकर्तुमुपतः ॥ मनागपि न संद्रोह रूपकर्तुं तद्
रिपुः ॥ ४४ ॥ ॥ ३४२ ॥
१८

अत्र एषु देवेषु विघ्नं कुर्याधर्मस्यान्याय इत्याह । अंतराया इति श्रेयांसि बहु विघ्नानि न्यायादित्यर्थः ॥ विपक्षे साधकमाह । अधर्मिणो तिपर केवलं पश्या
दिति वाषाढं पुण्यवेदिनः इति संधिविग्रहयानासनद्वैधीभावसंश्रयाः षड्गुणास्तेषां भावकत्वं तेद्दिन इति बुद्धिर्बलं तेजोरूपा स्तिरस्तः शत्रुयस्ता पि
रूर्जितं मनः तत्र चेतो यस्य चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुरुपायेषु चित्तं वा [illegible] नेषु चित्ते ज्ञानं यस्य तस्य वेदनं चित्तं भावानिष्ठा उपकारस्यानु
पकारश्च वलमाला निपुणानि पुण्यानां उपायानां वृत्तं यस्य तस्येति तथा विप्रतीकर्तुं अपकारं कर्तुं तदा रिपुः कारणाप्तेः दिवोदासस्येत्यर्थः तत्सत्वाशेषोऽसौ ईश्वरी

सटीकं [illegible] ॥ ३४२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

671

वा॰१

पुनरूपिनद्राद्युगुणा ननुवर्णयन्ति॥एकपत्नीत्यादयः इत्यमित्यतः शाकनेनुयेथेन॥एक स्यां पत्न्यां पाणिगृहीतायां व्रतं संकल्पो येषां तेन तथा परस्त्रीविमुखा इत्यर्थः॥ वनवृत्तिकन्दाद्याः वनवृत्तौ अरण्यवर्तने कन्दमूलाद्यं मायेस्तेन तथा॥ अनुलोमजन्मनः मूर्द्धावसिक्तादिषु करणाः प्रतिलोमजाः सूतमागधवैदेहावंदीजनादयोपि सर्वे प्रतिलोमजाः इत्यर्थः॥५२॥ वावाटाः षंडाढाः वाचा टावक्रुमाविराः मंडामंडकाः शौंडिकाः॥ मधुविक्रेतारः स्फूर्तिघोषा वेदघोषः पदे पदे क्षणे क्षणे॥ सोमेति सोमपानं विना अन्यत्र पानगोष्ठी मद्यादिवार्ता नकारागा श्रावेद्दियं नशामेत्यर्थः॥क

एकपत्नीव्रताः सर्वे पुमांसोस्य च मंडले॥ नारी कुका विनैसीदपतिव्रतधर्मिणी॥४५॥ अनधीती न विप्रोभूद्दस्मूरो न च बाकुडं। वैश्यो न [illegible]निवासीदर्थोपार्जनकर्मणि॥४६॥ अनन्यवृत्तयः शूद्रा द्विजशुश्रूषणं प्रति॥ नस्य राष्ट्रे समभवन्दिवोदासस्य भूपतेः॥४७॥ अविप्लुतब्रह्मचर्या स्नातकाश्च ब्रह्मचारिणः॥ नित्यं गुरुकुलाधीना वेदग्रहणतत्पराः॥४८॥ अतिथ्यधर्मप्रवणा धर्मवरास्तु विवक्षणाः॥ नित्यं साधुसमाचारा गृहस्थास्तस्य सर्वतः॥४९॥ तृतीयाश्रमिणो यस्मिन्वनवृत्तिकन्दनाराः॥ निस्पृहा याम वानामनुवेदवर्णानुसारिणः॥५०॥ सर्वसंगविनिर्मुक्ता निस्पृहा निःपरिग्रहाः॥ वाङ्मनःकर्मदंडाद्याः पलयोयत्र निर्मलाः॥५१॥ वल्लक्षत्रियविट्शूद्रा न्येनुलोमभवा अपि॥ स्वपारंपर्यतो दृष्टमनागपि न तु त्यजेत्॥५२॥ अनपत्यस्कलत्राद्ये धर्महीनस्त्रकोपिन॥ अवरुद्धसेवी नोकश्चिदकांडमृत्युभाक्क्वचन॥५३॥ न चारा वंचका नो न पापिनो हिंसकास्तथा॥ न पाखंडा न वै भंडा न रंडा न च षंढो हीनस्त्रकोपिन॥ न षांडिकाः॥५४॥ स्फूर्तिघोषो हि सर्वत्र त्राम्नवादः पदे पदे॥ सर्वत्र सुभगालापा मुदा मंगलगीतयः॥५५॥ विणावेणुप्रवादाश्च मृदंगा मधुरस्वनाः॥ सोमपानं विनान्यत्र पानगोष्ठी न कर्हिचित्॥५६॥ मांसाशिनः पुरोडाशे नैवान्यत्र कथंचन॥ न दुरोदरिणो यत्र नाधर्मनर्मननस्कराः॥५७॥ पुत्रेष्वपि शनैः पदयोः प्रजनं देवपूजनं॥ उपवासो व्रतं तीर्थं देवताराधनं परं॥५८॥ नारीणां प्रमर्हे पदयो रर्चनं न तु वंशस्फूर्तिः॥ समर्चयति सर्वं तेमनुजान्द्विजमग्रजं॥५९॥ हीनवर्णैरग्रवर्णो वर्ण्यते गुणगौरवैः॥६०॥ वरिवस्यंति भूयोपि वेकाल्ये [illegible] देवताः॥ सर्वत्र समर्पयंति मुदिता भक्त्याः स्वामिपदांबुजं॥ हीनवर्णो॥ सर्वदासाः समर्थयंति मनोरथैः॥६१॥

कर्मणि क्रियमाणेन जापतद्युत्य यः पत्रस्य पत्र पुरोडाशे श्रग्निपक्वे मांसखंडे हूयमाने मांसाशिनः अन्यत्र पुरोडाशं विहाय नैवेत्यर्थः॥ दुरोदरिणो द्यूतकाराः॥ अथ मर्णोस्मिन् गृहीताश्रयजं [illegible] समर्पयंति प्रजयंति वरिवस्यंति सेवंते तस्यापि सरवार्थः॥ कार्पिदेवता नदेवताः कारीतद्देवताश्च सर्वः [illegible] मिस्कतो इति पाठः॥

शो॰१

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

672

का॰पु॰उ॰अ॰ चत्वारि
त्रि

शः

अस्याः क्रियया अग्नयेपि संबंधः ॥ दिव्ययोगिनः शिवे कृशरणाः पाशुपताः इति केचित् ॥ वाडवानां ब्राह्मणानां मगध न शौनिकान् मगधो यत्र सुखकाः शौनिकाः पृथ्वं
तकाश्चतान् इत्यभिति ॥ इत्यंतस्यसामनंतरं वर्णितगुणवतोदिवोदासस्य महाजानेर्महीजानेर्लोर्यपस्य स्मत यानस्य सर्वत्र गुणवेरूपेण वर्तमानस्य अग्नि
भषानि मिषरहिताः उ निमिषं तो पिउ स्नेहिमिषंतो दुष्प्रमेयपदार्थं कोवनात यतोपीत्यर्थः इषदप्यावकारो अंजनजोसिरे इति अयोऽहिति अपचिकोयुकान् अपकुष्टम

विप्राङ्गिरस्व॰ तपोनिष्ठास्तपोनिष्ठे जितेंद्रियाः ॥ जितेंद्रियैर्ज्ञानिनिष्ठाः ज्ञानिभिः शिवयोगिनः ॥ ६२ ॥ मंत्रपूतं महार्हं च विधियुक्तं सुसंस्कृतं ॥ वाडवा
नां मुखवासो वा हृत्पतेहृन्निशं हविः ॥ ६३ ॥ वापीकूपतडागानामारामाणां पदे पदे ॥ शुचिताद्रव्यसंभारैः कृतास्तियत्र नृविशः ॥ ६४ ॥ नष्टाश्च हृष्टपुष्टा
श्च हृष्यंते सर्वजीतयः ॥ अनिंधरसेवासे पूज्नाविनाम गयुशौनिकान् ॥ ६५ ॥ इत्यंतस्य महीजानेः सर्वत्र गुणवर्तिनः ॥ उन्निमिषंतो पानि भूपामनानुकृष्ट
१८ ॥ ३४३॥ १८ इं नत्ते सिरे ॥ ६६ ॥ अपोवाचामरगुरुर्देवानपचिकोयुकान् ॥ तस्मिन्नराजनि धर्मिष्ठे वरिष्ठमंत्रवेदिनु ॥ ६७ ॥ ॥ गुरुरुवाच ॥ ॥ संधिविग्रहया ॥ ३४ १८
नानि संश्रयद्वैधभावनं ॥ यथासराजा संवेत्ति न तथा नापिकश्चन ॥ ६८ ॥ ठपायो प्येक एवास्ति चतुर्विह दिवौकसः ॥ स्नेहो नाम स वै
स्निग्धोनतपोबलिनि तद्विहि ॥ ६९ ॥ तेन यद्यपि स्मृत्तत्र भिन्नमेदैवाविवासिताः ॥ न यापिभरि रास्तत्र संत्यस्मल्लोपातिनः ॥ ७० ॥ कालो निमिषमानो
पिपासिचिनानसुखं व्रजेत् ॥ अस्माकमपि तत्रापि संति तेन च मानिताः ॥ ७१ ॥ अंतर्बहिश्चरो रानित्यं सर्वविश्रंभसद्मयः ॥ समागतेषु तेष्वत्र सर्वेज्ञः
सेस्यतीत्ययं ॥ ७२ ॥ समाकर्ण्य च ते सर्वे गिरा गीष्पतीरितं ॥ तितर्णेवतस्त्याः यंपदे ध्यंनवीहिश्चरान् ॥ ७३ ॥ अभिनंद्यापतेसर्वेप्रोचुरिदं
सवेदितः ॥ ततः राजसमाहूय वीतिहोत्रपुरःस्थितं ॥ ७४ ॥ उवेमपुरयावत्वाबकुमानपुरःसरं ॥ हव्यवाहननामा हि सतस्य च तत्र प्रतीतिश्चितौ ॥ ७५ ॥
नामुपसंहर क्षिप्रं धिवयानस्यलसतेः ॥ समागतापालनम् तौ सर्वान् स्थाम्नयप्रजाः ॥ ७६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्त्नामंत्रवेदिषु मे विवरिष्टेषु ॥ ६७ ॥ संधिरिति ॥ संधिश्चविग्रहश्च यानेनसंश्रयश्च स्तेद्वैधीति पंचानां नामे कवचना चतुर्थु सामदानभेददंडेषु मध्ये तन्नाके
णपीतिसार्धवाक्यं ॥ बृहस्पतीरितं वाक्यं समाकर्ण्यते देवास्तस्मादेव वाक्यात् तस्य वाक्यस्यार्थानिर्णीतवंतः ॥ अयमेवाह ॥ अंतर्बहिश्चरानित्यर्थानं
तरं नमभिनंद्य प्रत्ययं सवेदिति प्रोचुः ॥ यदाह्यं नरिनिपाठनदेवयानवीतिहोत्रमग्निं ॥ हव्येति ॥ तत्र पथि यामत इति पाठे मत्तो मग्निमित्याहो
रवाद्धित्यर्थः ॥ ततः किं तदाह ॥ समागतायामित्तिनतौ पिकि ॥

५२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततोऽपि किं तत्राह ॥ प्रजास्विति ॥ अपार्थे अपगतो अर्थो यस्य स अपार्थः अर्थशून्य इत्यर्थः ॥ अस्तु तथा तावता किं स्यात्तत्राह ॥ प्रजानामिति ॥ प्रजानामनुरागस्तावता किं
ततोऽपि किं तत्राह ॥ प्रजास्विति ॥ त्रिवर्गसाधने आहतुः सम्यक्हेतुरिति वा ॥ त्रिवर्गसाधयतीति त्रिवर्गसाधना
पद्मा राज्यनाशेऽपि किं तत्राह ॥ प्रजेति किं च तत्त्रिवर्गेति च साधना इति स्त्रीत्वमार्षं त्रिवर्गसाधने आहतुः सम्यक्हेतुरिति वा ॥ त्रिवर्गसाधयतीति त्रिवर्गसाधना
अत एव हेतुरिति वा साधने इति पाठे स्पष्ट एवार्थः ॥ अथ दृष्टान्तार्थमुपसंहरति ॥ क्षीण इत्यर्धेन अग्नेः हव्यवाघृतधारेति स्वीकृतेति वा अव्ययोऽयं शब्दः मूर्तितेजसी
त्रेताऽऽवहनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निरूपाग्निरित्यर्थः ॥ निजशक्तिः पाकोऽर्हाणामन्नादीनां दाहिकाशक्तिस्तया समन्वितः ॥ ८४ ॥ महानसे अधिकृतेति अधिकारोऽपि

हव्यकव्याद्याश्चास्य शून्या विरजिष्यति माऽजनि ॥ प्रजास्तु च विरक्तास्तु राज्यकामदुघास्तु वै ॥ ७७ ॥ रघूणामपार्जितो पार्थो राज शब्दोऽभविष्यति ॥
प्रजानां रञ्जनाद्राजा पेयं पूर्वैः पुरार्जितः ॥ ७८ ॥ तस्यापि त्वया एवं द्रुतपाराश्यमेव विनङ्क्ष्यति ॥ प्रजाविरहितो राजा कोशदुर्गबलादिभिः ॥ ७९ ॥
सम्पन्नोऽपि विनाशं स्यैव कुलसंस्थस्य इव द्रुमः ॥ त्रिवर्गसाधनाहेतुः प्रजैवमहीपते ॥ ८० ॥ क्षीणे स्यात्प्रजायां वै त्रिवर्गः क्षीयते स्वयं ॥
क्षीणो त्रिवर्गः संक्षीणा गार्हपत्यादिकेऽग्नयः स्थिताः ॥ ८१ ॥ इतीदं वचनाद्विप्रो हृत्याप्तो निगमाण्डलात् ॥ मार्गकेषु निजाग्नेर्योगमायाबलान्वितः ॥ ८२ ॥
क्षीणो त्रिवर्गः संक्षीणाः गातिलोकिकत्रया स्थिताः ॥ वह्निर्णाऽवचसा वह्निर्निजशक्तिसमन्वितः ॥ ८३ ॥ वह्निः स्वलौकिकमापन्नजातमध्ये द्विजेन्द्रः ॥
निन्द्येन केवलं त्रेताजाठराग्निमपि प्रभुः ॥ वह्निर्णाऽवचसा वह्निर्निजशक्तिसमन्वितः ॥ ८४ ॥ क्षुधार्तमपि भूपालमन्नं दत्त्वा जितः ॥
कृतमाध्याह्निकस्नानो विश्वदेवोऽपि नीडपे ॥ ८५ ॥ महानसाधिकृतया वपमानामुहूर्ततः ॥ क्षुधार्तमपि भूपालमन्नं दत्त्वा जितः ॥ ८६ ॥ यदि किं
पत ॥ ८५ ॥ सोऽपकारानुचुः ॥ अस्य हस्कारतेजाक्षमतापाविजितानलः ॥ किंचिद्विनाशकामास्योऽप्यकाण्डेऽपि पतितः ॥ ८६ ॥ यदि किं ॥ मृदु
णये द्विजन्मवानभयदक्षिणां ॥ तदा विश्वापाधिप्याम प्रवृद्धः सम्पुटः ॥ ८७ ॥ श्रुत्वा तया कृतां दुष्टामशास्तास्य नृपभुजा ॥ मृदु
विज्ञापयांचक्रुः पाकशालाधिकारिणः ॥ ८८ ॥ नगानीनां वयं नाथ त्वत्प्रतापभयार्दिताः ॥ कुतः साध्यकया विद्वान्नष्टो वैश्वानरः
नः पुरे ॥ दृष्ट्वा नौ कृशतां प्राप्त कया चित्क्रियया भवत् ॥ तथापि तत्संपाकेनाशनाद्वापि किं हि काचन ॥ ९० ॥ श्रीरामं भजे रामलं ॥

धातेतथा पाकशालाधिकारिणः इत्यर्थः ॥ क्षुधार्तं नीपतास्मिन्समये विज्ञापनार्हमित्यर्थः ॥ अत एवाप्यकाण्ड इति विलक्ष्यतीति व्याजि इत्यपि नृपविज्ञापयामासुः ॥
मन्यतः श्लोकद्वयं वाक्यं अस्य रात्रौ अहस्कारस्य सूर्यस्य तेजो येन तत्संबोधनं हे अहस्करतेजस्क अप्यकाण्डे अनवसरेऽपि विश्राणयत अप्यच्छत ॥ कृतरसा
धकयापि कुत्सेत्यर्थः ॥ अवधानम् ॥ नवमहिमानमाजानन्निति वा ॥ दृष्ट्वा नौ वह्नौ करताक्षीणतानारीं इति वा मन्यामह इत्यर्थः वा कपदिनातेर्व

कायापहितमकस्माङ्
सकाशाद् ॥१०॥ श्रीगुरु

५३२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

674

पु॰चला॰
ग्रं॰ — श॰

ता॰३ — भाति४ न्या

दिनांतरेवकृपाकेनयापक्तिःतस्याःसकाशात्सूर्यपाकेनजाताभ्यतनीपक्तिभुभोत्स्येष्टितिमें महेस्सर्थः॥अंधसाभ्नेनमवहरतीसांधसिकाःपाककर्तारस्तेत
या॥वरुद्धाचरणविकृतिस्तस्याजातंवैकृतंइदंगेहादभ्रेगमनं॥वैरितिपृथुकपदंकृतंकर्मसीधाभातसाङ्कुश्लोकंवाक्यंशीलयन्नगेसूपाकांदिग्रह॥औदरीउदरसंबंध
८३ नीवीगुह्यावैतिचकारस्यान्वयः॥अहासीतस्कावानरविवाचार्य पृथुकरणेनतेषामेवतरुनेः॥सुपर्वणादेवानांबलेनदेवानांबलेनउररीकृतस्वीकृतमहतास
महतासर्वोत्तमेन॥महतइतिपाठेगौरवविशेषणं॥अतिरुज्यत्वादगौरवाभिद्रष्टम्॥८५॥मध्यलोकेशातऋतोर्भूराजेंद्रस्यपौराःपुरसंबंधिनः जानपदा देश

अप्सोरादेशमासाधतामिहैवान्नयामहं॥भन्यामेहतुभुंजानेपक्तिरस्यतनीशुभा॥८९॥श्रुत्वांधसिकवाक्यंसमहासत्सोमहीपतिः॥
नृपतिश्चिंतयामासदेवानांविकृतंविदं॥९०॥संशीलयन्तत्रददर्शतपसोबलान्।नकेवलंगृहावेहकृतभ्रमोदरीदरी॥
६॥ ॥९२॥अभाहासीहितांल्लोकाञ्जगामवसुरालयं॥भवीसहहकाहानिरस्माकंज्वलनेगते॥९४॥तेषामेवविचाराच्चहानिरेषा॥
सुपर्वणां॥तदुलेनचाक्रराज्यमस्येदमुररीकृतं॥९५॥पितामहेनमहतागौरवात्प्रतिपादितं॥इतिचिंतयतस्तस्यमध्यलोकेश॥
तक्रतोः॥९६॥पौराःसमागताक्रांतिसहजानपदैर्नरैः॥द्वास्थैः नचाप्तमारास्तस्तैःप्रवेशिताः॥९७॥चोदपदंपथा॥ ८५ ॥३४४॥
हितेप्रणेमुः क्षोणिवाङ्गणं॥केचित्संभाविताराज्ञादरसोदरयागिरा॥९८॥केचित्तेजहृपार्श्वेकेचिद्वक्ररसंश्रया॥वि॥
सर्जितास्ततोराज्ञाबहुमानपुरःसरं॥९९॥तेजिरेभेजिरेसर्वेरत्नार्चिःपुरीसेविते॥विजितामोदसंदोहसुरानोकहसौरभे॥
॥१००॥राज्ञःशातशलाकस्यच्छत्रस्यच्छाययाशुभे॥१००॥श्रीगणेशायनमःमहेश्वरायश्रीगुरवेनमः श्रीभवान्यैनमः॥

३५१ स्थैःउपैसमीपेदीपतइत्युपदेशाः॥इतिउपदंउपढौकितं॥उपदाभितिपार्श्वेपसरावार्थःभादरपासोदरया॥सन्मानैर्भयादरसोदरयाशारवन ग १
तुल्यपस्यर्थः॥समुदाहर्षसहितया॥वितार्जतेतिश्लोकद्वयंवाक्यं॥तेपौरजाःजनपदाःमेभेरेधिष्ठिताआसनानीत्यर्थः॥विसर्जितास्तनारति
सर्वमुक्तत्वाद्॥कुत्रभाजिरेभागणैविशिनष्टिरत्नार्चीःरीतिसपादेनश्लोकेनसुरानोकहसौरभेसुरद्रुमामोदैःकस्तोविजितामोदसंदोहतिरस्कृता
न्यगंधसमूहे नत्रवेशाताइसुक्तंतदेवातःपुरविशिनष्टि॥रत्नार्चीरीतिशेषसमानं॥१००॥श्रीकाशीविश्वेश्वरायनमः॥श्रीभवानी॥ ५३४

भजिरं३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

675

ग।१

विशां इति विशांपते। राजा तद्भिप्रायं तेषां पौरादीनामभिप्रायं ज्ञात्वा वायव। अधायज्ञाने हे तुग पूर्व विशोषेमाह। तन्मुखच्छायये। तेषां पौराणां मुखकांत्या सूचितं। किंतु वायवतदाह लीभित्येतेन
विकारिभिः पृताकापि तैः ले खेदैवैः तेषां पराभव मैत्र तो भि भव इत्यर्थः। जगत्प्राणो वायुः पुष्पवंतौ ताभ्यां चंद्रसूर्याभ्यां सह पर्जन्य इंद्रः पक्वौषधिवृष्टिकृन्नमः पाकयज्ञदाहकृत्तमः तत्र पा
कौम हानसादौ यज्ञे अग्निहोत्रादिरूपः दाहः शीतातपमयनादौ॥१०५॥ अंतरिति। अंतर्बहिश्चरो द्वेधा भूत्(त्वा) नपसरुजो वायोः पदवीं दधन् सन्नित्यर्थः। ओ भंसीज छाधिष्टात्री वारुणीमित्यर्थः

विशांपतिरथोवाच तन्मुखच्छाययेरितं॥ विज्ञायतद्भिप्रायमलं सित्वा पुरौकसः॥१००॥ विकारकारिभिर्लेखैर्यं दिनीतोनन्नोप्तुवः॥ एतावतैव किं
सिध्येन्मयीतेषां पराभवः॥१०१॥ विकिर्षुरहमेवासं पौराः कार्यमिदं पुरा॥ परं विस्मारितप्रायं दिष्ट्या तैः स्मारितं चिरात॥१०२॥ गतोनन्नो भव
इदं जगत्प्राणोपि यात्वितः॥ वरुणः पुष्पवंताभ्यामविलंबं प्रयातु वितो॥१०३॥ अहमेव हि पर्जन्यो सविष्या भितपोब छालू॥ मुदे जनपदानां च स
र्वसस्यसमृद्धिदं॥१०४॥ लपोयोगबलेनाहं मात्मानं परिकल्पये॥ द्विधा वह्नीं स्वरूपेण पक्वौषधिवृष्टिकृन्नमः॥१०५॥ अंतर्बहिश्चरो द्वेधा नूभ
स्वत्पदवीं दधन्॥ सर्वेषामेव वेत्स्यामि त्वंतः करणचेष्टितं॥१०६॥ विधाय वांभसी मूर्तिं सर्वजीवैकजीवितं॥ प्रजाः संजीवयिष्यामि किं गडे
विषये मम॥१०७॥ यदा खेतमसा पौरा ग्रस्यते शशिभास्करो॥ तदान किं विना ताभ्यां जीवामः क्षितिमंडले॥१०८॥ त्रिपुंडमसीं
← प्या शीलादयिष्यास्य हं प्रजाः॥ निशावरेण किमिह क्षयिना वा किं कंकिना॥१०९॥ अस्मत्कुले मूलभूतो भास्करो मान्य एव नः॥ सति
ष्टलु सुखेनात्र यात्मायातं करोतु वा॥११०॥ भवानिशंकरायनमः॥ काशिविश्वेश्वरायनमः॥ मंगलमूर्तये नमः॥ श्रीराम राम राम॥

जडे जर्जरप्रगुणपुत्रे जडे इत्यर्थः। जडे जडे इति वाडयोरैक्यत्वात्। मदेनिारवे आकारो अथ इति पाठे अथेसंमुखे प्रस्थमित्यर्थः। तमसा राहुणा नैहारादिरूपेण घकारेण
वा पौरा इति पाठे न्याकेषां चित्संबोधनं। निशावरेण चंद्रेण सूर्येण छक्षनरा समाद ध्वनितं किं वक्षयिना दक्षशापात् क्षयरोगवता कलंकिना गुर्वंगनागमनकलंकवता। एवं को
वैशेन सामान्युतः सर्वेषामेव स्वविषयाक्रमनमेवानुज्ञा यपस्पर्धि मृश्युकस्य विहन्यस्य विषयेयास्यति। अस्मदीन तु स यदपि तथा भूलो यद्यनिष्टकारी नहि किंचस्थानीय स्नेहः॥११०॥
त।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

676

स्कं०अ०त्रिचत्वा

श्रीः

नन्वथाप्यसौपि समयघ्नि पुष्टकारीत हि कथं सत्यमानीयमत आह। स इति। सर्वेषामास त्वाद्विशेषात् कुण्डदेवन तत्वात्सोपकर्तुं न ज्ञानात्येव किंवत स्येदमपकरणज्ञानमुत्तमं ज्ञानं

परमसंकल्पः॥ ७॥ इ तीति। पौरवर्गइत्युपलक्षणम् आधिमुक्तं विमानः॥ मानस्याव्यथयार हि गान्तः। करणः क्षितिप तिरपीति। तत्पत्न्यादिकर्म्मतथापूर्ववत्॥ अति

वस्युकं वृन्दकौ अतिक्रम्य वर्तत इत्यनिवृन्दपर्कं घुसदां देवानां शाल्वंकी लुकं हृदीति शेषः॥ ११३॥ इति श्री रामानंदकृतायां काशीखंडटिकायां दिवोदासप्रतापवर्णनं ना

मत्रिचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४३॥ ॥ चतुश्चत्वारिंशके चत्वारिंशके ध्याय उत्तमे॥ विश्वेशविरहातंकः काशीवर्णनमुच्यते॥ ४४॥ कथमागाच्च मंदरादितिप्रश्नस्योत्तरं वक्ष्यन्

मत्पकोजगलामात्मा विशेषात्कुण्डदेवन॥ सोपकर्तुं नवेत्त्येव तस्येदं व्रतमुत्तमं॥ १११॥ इति नरपतिवाक्सुधारसौघं स्कंतिपुटकैः परिपीय पौरवर्गः

॥ विकसितवदनाम्बुजो जगाम निजनिजमाठ पमाधिविमुक्तः॥ ११२॥ क्षितिपतिरपि न तथा विधाय तमसा साध्यमिहास्ति किं त्रिलोक्यां

॥ अतिनृस्य कं मसौदधत्वते जो घुमदां शाल्यमिवाद्यकैर्बभूव॥ ११३॥ छ॥ इति स्कंदपुराणे काशीखंडे स्कंदागस्त्यसंवादे दिवोदास

प्रतापकथनं नाम त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः॥ ४३॥ छ॥ स्कंद उवाच॥ अथ मंदरकंदरोदरोल्लसदसमद्युतिरत्नमंदिरे॥ परितः समधि

छिता मरैर्निजशिखरैर्वसनीकृतांबरे॥ १॥ निवसन्नु जगदीश्वरो हरः स्मरशरजं निशाकला मनोहरः॥ लसते स्म न च मर्शाकरः प्रस

र क्वाशिवियोगजज्वरः॥ २॥ विरहानलजा तये तदा ममले पि त्रिपुरारिणा तु यः॥ मतयोज्ज्ववपंकए षमशनिपेदे स्वधुनापिपासुना॥ ३॥ श्री

न्य

आगमनकारणं काशीवियोगजमानंदाभावा मिश्वरस्य दर्शयति। अथेति श्लोकद्वयं वाक्यं अथ बहुकाल स्थितस्य नंतरं शंकरः शर्म्म सुखं न लभते स्म बैलसन् किं कुर्वन्

निवसन् निवासं कुर्वन् मंदरस्य पर्वतस्य कंदरोदरे लसं ति उच्चरं ति स्फुरंतीति यावत् असमद्युतिनिर्विद्यते समाना द्युतिः कांतिर्येषां तेन यथा तानि रत्नानि यस्मिन् तन्मंदरके

दरोदरोल्लसदसमद्युतिरत्नमंदिरं तस्मिन् परितः सर्वतः समधिगंधि षणातारो अमरा यस्मिन् वसनीकृतं वस्त्री कृतं अंबरं यस्मिन् अत्युच्च इत्यर्थः जगदीश्वरस्य प्रेष्य

काले सर्वरहस्यवाल्वंहं कल्वा मन्वे रहस्यापि न मालमने हेतुमाह। प्रसरादिति प्रसरन्वेउद्धव नु काशीवियोगजाल्वरो यस्य स भगवन् सन्नेल ना पास्तु मुस्ते स मोणः काशीवि

रहज्वरस्य नीव्रता माहुः विरहेति तदा त्रिपुरारिणा विरहाग्निशांत्यर्थं यः वेदनरसः स्वगोत्रे आलेपीति सः मरवंधुना पिपासुना भूती नाम मन्वां नाक्षं नेपेदे प्रापे सथः॥ ३॥

सं ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

677

योप

मा ७

नि

भगवजात्र स्थिताः सर्पास्ते प्रेक्षंते परितापेति कंकणीकृतानि पानि पाप्मनी नां… गृह इति शेषः ॥ कथं … तापपरितापहराण्यनिष्ट…
दुष्मानकामस्थान्यपि तानि यस्मात् सर्पा … इति ईश्वरेण गादितानि तस्मात् सत्संपर्थास्या तथा तान्येव सर्पा अ… वन्नि स्यर्थः ॥ ईश्वरे
ण सर्पद्वारा गादितानिष्टत… दुःदुनमेत्तु सस्य मनभ… दितिवा ॥ अहो खेदे आश्चर्ये वा ॥ तत्र हेतुमाह ॥ महेश्वरस्ये ति ॥ तदुक्तं ॥ वि… षमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृ
तं वा विषमीश्वरेच्छया … ति ॥ यद्दुग्धनिधिमिति ॥ पल्पुः उ विस्मये दैवै दुग्धनिधिमथ्यमृदु सारः शीतलः पूर्णचंद्रः समकर्षि आक्रृष्ट इतरद्
यावत्स क्रशः कुष्माना … वशीष्टो बभूवात तत्र हेतुगर्भं विशेषणमाह ॥ कारी विगतन स्वस्य परस्य … कतापे न क्षीणशरीरः यद्दीश्वर इति प
घ तस्य पहरः कारी वियोगाज्ज्ञात तापः सन्ध… नी परितापहरो घनदी मौक्तिजप … व निकुंजस्तेस्य कोणे विस्तीर्णे द चारतेते एव हेतोर पुनरपि
सोन जिही येन सज्जोति … पासीति वा महतो न इति तस्य महतो विरल… स्वरी करो वस्यपि करोतिः सन्न स्मभ्रा … र पि सुरेन विविदे न नोतेः ॥ तत्र हे
तुगर्भं विशेषणमाह संवीतमुत्तापवेष्टितः … प्रकृष्टात्यंत तापव्याप्तः कारी विरहजन्य तल्पमेव तापस्य शोषणेन सो ॥७॥ ॥ अतिचित्रमिति ॥ इदम

पारताहरा … नीनां मृदुनालान्यपि कंकणीकृता ॥ ग दितानि यदीश्वरेण सर्पास्तादृशस्य समहो महेश्वरेच्छा ॥ ॥
यद्दुग्धनिधिर्निमथ्यदेवैर्मृदुसारः समकर्षि पूर्णचंद्रः ॥ स बभूव कृशो वियोगतप्तेश्वर… परिक्षरच्छरीरः ॥५॥ ॥
यद्दीश्वर देव ज्ञाततापः स्थूले मौक्तिजयानिकुंजकोणे ॥ पारतापहरो हस्तदानीं घुनदीमौघुना पिनोजिहीते ॥ ६ ॥ ॥ ॥ र ३
महतो विरहस्य शोकरः सप्रसन्नतस्य वरी वरागतेः ॥ विविदे न सुरैः सदा गते रुतसंवीतमुत्ताप वेष्टितः ॥ ७ ॥ अतिचित्रमिदं मम निधि
दानाच्छिरप्येष क्षपीठयोनिना ॥ स्वपुरीविरहोद्भवेन यत्परितप्य … तलगत्रपेश्वरः ॥ ८ ॥ नि जभाग्यतत्व कुत्व केव पो
निखमव्व करोतिय ॥ स तदेश्वरमप्यतापतप्तविधुनाको विपरीतेष एव तु ॥ … ॥ गरत्वे ग… नाद्भिकातत्वे विलसेद
न स्येतेन ताप्रितः ॥ अमृतांशुतुषारदीधितिः प्रचये रेष्यतुनापितोऽद्भुत ॥ १० ॥ ॥ मो २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तिचित्रं किं तत्राह येश्वरो पशुचिः पवित्रोपि यद्भापद्व्यपकात्वे सर्व संतापको पि संकर्षण पुरखानलो त्पन्न कालाग्निरुद्ररूपत्वाद परिता
पतइति किं चित्र ॥ केन क्षपीठयोनिना वह्निना कथं भूतेन आसना स्वरयैव मु… इत्यन्तिलाम् हेश्वरस्य कुतः कथं भूतेन … तेनाकान्या विशो
गात् ऊर्ध्वितेन निजभाग्यतत्वमिति यस्य कल्पनि … कौ यारि स्वया … घरो निजभाग्यतत्व करोति सकलो निधिः ॥ तदीश्वरस्य सर्पा सार
स्वरस्येति तदाश्च … त्त मप्यताप तप्तं न संचकार अयमेक … र वविधुः ॥ … विपरीतः किमर्थमेकाका निधिरिति पाठे यस्ये सर्पासारत्वम्

प २ प १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

678

अ०च्चुस्र

त्र १पा मिति५ ... स्रग्धमर २ ... पा५ ... स्फुटमालाधामादि ४

अन्यच्चाद्भुतं सुचितामाह॥ विलसद्दिति विरहापन्नतये कास्याविरह नारायणहृदयाहतया वक्षस्थलार्पितया विलसद्धरिचंदनोदक स्थ
ठयाप्येपा वीहद्य तापमनुभूतवान्॥ अस रज्जो गिफटार्त्तवैः सरलस्पर्श फटार्जितैस्तपयः नेत्र रय नहेति॥ ध॥ सकल ... मानि ...॥
श्राविच्चभ्वरः सकलभ्रम जगंत्त्मेना शमेत्॥ कथं भूत स्यागाहलायपदेशां ज सकल सर्पेला दिहष्टांत सिद्ध तथा च प्रयोगः जगन्ति सः ...
नयहात् स्वकं सर्प लादि वदिति आदिपदे नेत्र फिरजंत ... पुरुषादयोग ... ताह द्रा स्यास्य स्फुटमाला ... महाकः यः संज्वर
ष्वमं तेसे यदिदं मच्चुतामिति स्मृतिमात्रौ॥ स्मृति मात्रप थं ... केनिचयंग ताक्पी स्त्रिविधे अध्यो ... कोपिदि ... पि ... निके गी
पमदा करोति नाशित वान्नसाहसएव काशी वियोगाब्धसुमहत्त्वं किंचिद्भक्ष्यमालक्षणमज्ञ स्पष्ट लप... अंजीजन्मादिबहुनाविकार स्वल्पइ सर्पा॥ ॥१९॥

त्र विसद्धारचंनोद ... कच्छदंताद्विरहापन्न तये॥ हृदया तपाहृतंस्र सरज्जो गिफटार्त्तवैभवेनानु॥१०॥ सकलभ्रमदे
पनाशयंत्स्व गाहलायपदेशां जहरः॥ इदमद्भुतमस्यपः स्फुटमालया पि मोहिसंज्वरः॥११॥ स्मृतमात्रपथं गतोपि हार
३ धंताप ... स्त्रि ... मपाकरो सखे॥ साहकाशिवयोग तापितः स्वगत किंचिदजस्य दिसञ्ज ... ॥१२॥ अपिकाशिसमागतो
निलोपादिगात्रे पुपरापतेन्ममा॥ द्वथुः परिशांति मेति ... हिमानोपरिगाहनैरपि॥१३॥ अगमिष्यदहो कथं स
तापानु दक्षीगजयाविरघितः॥ ममजीवातुल ... ती स्फुट सलं ... विष्णु ... हमाद्रिज्ञाय दि॥१४॥ ननथोज्झि
तदेह पातयाममदक्षोद्भवया मनोद्गुनोत्॥ अविमुक्तवियोग जगमना परिदृष्ट प्रथामहोम्पणा॥१५॥ अपिका त्र६
८गा शिमुदाकदा नुस्वचबलप्रपे नु खमसेनागजं॥ अनिशान ... नाति पेन मे ... तगा ... वतिनहीणा ...॥१६॥

विलापमेनाह॥ अपीति पाड्डिः काशीस्पर्शनेनावनदूरे ति ... कारीतः समागतो ... पियपादि ... आपि परिपतेत् आलिंगेन ... दासेदव
धु विरहकंपः शांति मेति अन्यथा हिमानीक्षमसोहे ... तिस्तस्याः परिगाहनैः संस्पर्शैरपिशांतिनैतीसर्थः॥ अगमिष्यदिति अहो इति स्व
देनमदक्षांगजया ... ताप ... तापए तो वधितः ... पादे ... हिमाद्रिजा पार्वती ना ... विष्णु ... हानस्मिन्न जाना
चेत्स्या ... तदा कथं ... अगमिष्यदेके ... कथं गतः स्वात्रकथा चेदि सर्थः॥ ... वा ... दक्षांगजा पार्वती ... जीवातु ... जीव ...
न पीलता ... नन धोजित दक्षोद्भवया मम मनस्तथा नाद्गुनोत्॥ उपतप्त ... कथं ... [illegible] ... अविमुक्त स्य चिंयोगेन ...

त्र४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

679

श्रि१ हा।म१ म१

तथ्यामतस्मिन्स्थंड्गःगलत्कछातोमङुदवैः रीतलामृतैः नर्मधुनापि काशीवियोगजकंप रीत्यर्थं अन्यदे वोमयांतरं वेत्यत्रैर्अं गौदिति॥ हिमवत्स्तुलेव मौषधंतेनस तीवियोगा
जः कंपो मेअगम त॥ श्लाकू अधुनायदि काशीं न पश्यामि तो हि का॥ शि विरहा नकस्य शांतिं नैवेयां नघा न्नो मेत्यर्थः॥ मनसोनितादेतं जगदं बिकायोग वतामात्रापार्वत्याधिमा
रा ममष्टिव्याप्तिबुद्धि नां जनन्यासा क्षिणा॥ परदेवता कथनीयकेनापि पदार्थेनिष्ठुरा व अहं विमुक्ते॥ विरहिणी इत्समा॥ न अभिज्ञा इत्यर्थः॥ कीदृशाः मनसाज्ञाने नगुणेन विष
मेगितुल्स्तुखंरूपं स्तुत्तराम न्नियत्तेन संवृत्तः स्पृष्टाय स्तपत्तेनवक्तेलनः लितानील इत्यर्थः विमुक्ते इतिपाठे पिसएवार्थः एवं सा मात्येन विरहकारणं ज्ञाना नंतरं यत्कृतं तद्दर्। वि
ययेति अन्ययाप्रियया वपुषोर्द्वयान परिज्ञाते विदेशितो वियोगस्य कारणयस्य सत्या ष्ठरा तस्य घ्राणामात्रस्य निदाघदारुणः संतापनाशनः एतादृशः शिवः नथैव प्रियो ऽपरथ्यमे स्म

अपिकाशिविनाशिनाघसंघेन वविश्लेषज नआशुशुष णिः॥ अमृतांशुकला मृदुइवैरनिशं नैहंहीविशी ववर्द्धते॥१७॥ आगमन्मेदसजाविवियोगजोहव
पुष्प कुहिवे मेतत्स्तुतोषधेन॥ अधुनाखलु नैवशी तिमीपायदीकाशी नविलोकयेयमा स्तु॥१८॥ मनसोतिगुणंतदाशिषः सुतराष्टनेतापनवेके
लाः॥ जगदंबिकया प्रियांजनन्या कथमित्येषु वियुक्त इत्यमानि॥१९॥ प्रियया वपुषार्द्वयानपायपरिज्ञानविगकारणः॥ वव नेरूपवणपतेमम सम्यो
घः प्रणनश्यातिनिदाघदारुणः॥२०॥ नवसर्वमें स्ति इलोपिलैंधोगवियोग कः कुतस्त्यो॥ नवयत्र तिरहो विभूतिदाश्री सर्वापकेकिकपि भूतदीक्षा॥
॥२१॥ त्वदनीक्षणतः क्षणाद्विभो प्रळयंयातिङगंशोच्यवृत्त॥ यवतेभवतः कृपालवानितरोपीोय स्तेलन॥२२॥ भवतःपरितापहेतवो
त्रैते नभवंतोहिदिवाकरानयः॥ नपनानिपलास्त्वनैमी घळपय्यसिलसघ्रशाम्मोष्ठौ॥२३॥ हेहं हे कस्म हेकस्म कस्म हेकस्म हेतस्मा ॥ ८॥

सेवितइत्यर्थः॥२०॥ नदेवपारेणौमाहातवेत्तियचतुर्भिः॥ हे सर्वं गहेपिलसयोगविलसत्स्योगोपस्थनं॥ संबोधनं नतपातवहारनेसर्वमस्त्येवलदधिनमेवसर्वमेवेस्य
र्थः॥ अतस्तेनवकोवियोगोविहेरः विलयोगेनकल्लावीयोगस्तकेइति वाक्यं अन्वयः अहोआश्चर्यं तत्रभूतो विहिति वेलादीनादिभूतिदत्तेनीभूतधात्रीशिणिमा
मानस्याधारिका॥ सर्वापकेक्षिकासर्वासामापूर्णानास्तिका पर्यर्थः॥ त्वेदाति॥ हे विभो त्वदनीक्षणेन सत्वेककरुणायाअभावात्क्षण देवजगंति प्रळयंयांतिहेइत्याल
पाळवालपालेशोतपत्स्यपानाळेसेवकत्वेनर रक्षतःसमभवनंः इमेरापिस्मात्सनियोगत्वलादरपिव्यवुनेप्य्रमेश्यतिसंसरतीर्यः तापहेतवभावो दृपितवतापोनसंभवमिइत्याहु
तवभवनशतहेत्रिनेत्रइद्वादसल्लवपरितापहेवनेणाभवतिमतस्तेमीत ववनयनानित्रापापिनिप्रियांबावंगंगामौष्ठौमस्लकेस्तिकपंभूतालसन्तछौलेसत्वकमनीयत्रेजलजडंपस्याः सानथा
१ २०१ गसर्व४ ति५ स४ श५ या५

वोकंदो नोमा निस्मादितो मूळगकावि ॥२३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अन्न

गुरुअष्टारिंशः

भुजगाद्रनिलते अमी प्रसिद्धा भुजगां दोषादयो पिने भुजगाभंगादिरूपेण स्थितत्वादन्तेषां विषं न संक्रमते त्वयि न प्रभवति नीलकंठेति संबोधनं तस्याभ्या हककाक: कूट भक्षणेनि तवशीले वनाना नत्रका विज्ञानियतो वराणा मेषां विषेस्तव किमिति भाव: हे वामदेव तवपा मंचपुर्वमिशरीर महम स्मिकथं भूतायामाशी फल्या गमेति पाठे सुंदरी त्यर्थ: त्रि भक्षणेति तवशीले वना नास्तुका विज्ञानियतो अवक्ता तानत्र धुआ पमपि नूतवान इत्युक्तपक्षे ज्ञानी स्वयुक्ताविना नु सारिणी हृतं तिसंस्थिति संवीतं जनन्या: संस्थते: सम्यकुचीजमस्त कारणमज्ञानं महत्तत्वं वा तज्ज्ञानी अपक्वाता तन्नधुआपमपि नूतवानू इत्युक्तपक्षे रं यथास्यात्तथा हितेपि हितेसति गिरिन्नाथनं नरं विवक्तु मादद्रुपसंक्रांतवा नकथंभूते हिते गिरां निगुंफे गिरांवदसा अतितरां अतिरायेन गुंफ: गुंफनं यत्र थनं प्रभु यस्मिन्नवकुमपित्यज गदामिलिकविलासा:॥२५॥ नामैव गिरं दर्शयति अपीति अपिहे काशी शिव यो पार्वत्याः काश्या हरो हरः विचोगदासल पिलइत्यर्थः शिव

भुजगा भुजगा: मदेवते मीन विषं संक्रमते वनीलकंठ॥ अहमस्मि ववामदेव वामालव पासंवपुरन वेच युक्ता॥२४॥ जितसंस्थितिसंवीतजनन्यानिहिते

हिते॥ गिरांनिगुंफे गिरिशोवक्तुमप्याददे गिरं॥२५॥ ईश्वरउवाच॥ अपि काशी त्वयष्टमूर्तिभवो भावाष्टको भवत्र॥ सत्वां सशिव या शो

पिधृवं काश्या हरो हरः॥२६॥ अथवा ठसखीभूतनत्काननविषंधुरं॥ शिवा प्रस्तावयां चक्रे विमुक्तां मुक्तिदां पुरीं॥२७॥ श्री पार्वत्युवा

च॥ गगनतलमिलिते सलिले प्रलये पिभवश्रूलपरिवेष्टितां॥ हतघुंडरीकवो भीस्मर हरनकाशी पुरी भावः॥२८॥ श्री भाषिशीतापन:

हे कृष्ण हे कृष्ण हे कृष्ण हे कृष्ण॥ हरे राम हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे॥ हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे॥ छ॥ छ॥ ग॥ छ॥ छ॥ छ

पार्वत्या ज्ञापिज्ञाने नी हृशः हरोअष्टमूर्तिः पंचभूतंववसूर्यात्मनो मूर्तयो मस्यस: भवत: अस्मादिति भाव: भाव्यंते ज्ञाप्यंते पदार्था इति भावा: चापणानि भावा श्चते ओवरस भानुमानोपमाने शब्दार्थापत्यौतिश्चानुपलब्धिमभवाइ तिभावस्ता माष्टरूपश्च भावएक: नपानो भुवितिष्ठि: भूयात तदनुभ्रमाणमि ति भवत्सइयः तादृशोपि सर्व: छ काश्या हतो हरइति भगवत्युरवादे वोकए एव पार्वती भवस्या येकाशी य स्तानेभवती त्याहा अथवा छका ठमरवीभूतानंत काननविरुधो लताथस्या: ता स्तव नमेवाह गगनतल मिसार भ्रप्रथयाधिपत्यत: श्राक्रेनेनयथे न गगनेति स्मरहरज्ञावा काशी भाव: गच्छावइत्यन्वय: कथंभूतां भव: पुंडरीक ओ भांडल्याद्रिनपन्न शोभां गगनतले मिलिते या स्मि न्तस्मिन्नूर्वे नदे नचकयेत्रिशूलपरिविष्टि तां त्रिशूलस्योपरि विष्टेपेण धृतं स्थितां उकारलोप: स्यादस: त्रिशूलेनपरिमर्वतोविधृतां मितिवा अपि शूलाल्लकत्य रूपावधि॥२८॥

॥३४६॥

681

॥ श्रम॰ ॥

४५ ४२

धर्मोत्पूर्वीपिशाचोऽपि जन्मेऽस्य पुराघरे स्यापि धरा अतिसुंदरी अपितु प्रसादात्तथा मां न धिनोति सुप्रताप्यति तत्पुरी काशिका अगुरोः ससेष्ठाय
धाधिनौति का हरी धराग्रता पि च नि स्थित धरा न भवतीति श्रमग्ये स्थ तत्तस्य यथा धरारूप तापा जा पि पाधरा न भवति तेन भवसे व स्य
॥४१॥ न यत्रेति अहो इति खेदे साकाशी न यत्र नीतिथि नेत्र विषम स्यात् किं च हरी परस्पा श्रपि काव्य जं भय नास्तिक वैर पवैर दे प्रवेरो वा ने तस्या पाव
चित्रकर साम्प्रतमिदानीं किंचि धर्मा द स्य तेते षा सम सा एणा कारवे कवि वासनामार भ कं त्वा त्। न यत्र कास्पा मरणात् पुनर्भावो जन्म मरण व्यवहित स
मुक्तत्व ज्ञान कैवल्य प्राप्तेः। न यत्र कास्पा कलुषो दु व ज्ञ यं पाप स्यात्र फला न सा दका वा इति तथा च श्रुति उद्धव पुण्यपापो नाधन्या वा राणसी पुरीति॥
न गो॥ नाविमुक्तेनरः कश्चिन्न रकं याति किल्बिषी ईश्वरानुगृहीत देव सर्वे यान्ति परां गतिम् इति॥ न च काव्य जैर वध्यात नास्ति शास्त्र विरोधस्त स्याः
पश्चात्तावत्तेन पाच अलवे तो काशी विश्वेश्वरयोर्वा अपीना प्रति ज्ञा मम दे ऽपराध्या वराज्ञा मा जनाः ॥ न राणायुष वै तो मे सा गछति कं मो
भा॥ तत्रापि मनुष्यादेन धर्मा धर्मा कारण ने चान्यो विचारी चारः पूर्व कर्मोपजीविनः॥ परदाररताः केचित् केचिद्द्रव्य पराय णाः परापवाद

* किमत्र नोसंति पुरस्तः सहस्रशः पदेपदे सर्व सम्पद्युत मपः॥ परं न काशी सदृशी हरो ऽपि हरो पदं क्व चिद्व्रजा न्मोक्षवतः शापेक्षिवा॥ *
॥४१॥ * धराधरेंद्रस्य धरातिसुंदरी न मे तथा धापि दुनोति धूर्जटे॥ धरागता पीह न या धवं धराकुरी धुरीणा तनु काशि
का यथा॥ २४॥ न यत्र कास्या कलुषो ~~दुर्वासः सम~~ कलिकाव्य जं भयं न यत्र कास्पां मरणात् पुनर्भवः॥ न यत्र कास्यां कलु
षोद्भवं भयं कथं विमुक्त्वैनय नातिथि प्रवेत ॥ २॥ *१

च

पैशुन्य परद्रोह रताः खलाः केचित् गोनध कत्ताराः केचिन्मधुपुरायणाः केचित्सारस्वत कुशाला वंचकाः संगिकाः परे॥ तीर्थ द्रोह कराति
स्ते गो विप्र ब्राह्मणादि कान्न पापि नो नि वसंत्येव महापरातके सौधुगा॥ अन्ये चान्यापि पापानुबंके नासु महाश्च पापाकुर्वस्य वनराः सर्व एव न वि
३५ शेन अघपाप स्य कर्ता रस्मति श्रा न क्षणापवे अतः परं तारारणं गते स्मिरीनरा करा॥ वि श्वधरनामप्य पुण्य फलेवा काशिका काशिका या गं सा
मः स्नान कर्म निसं॥ या चा क्रवा जोत्र मय्येम तापे ते षा मु कि याचनां भवेत्॥ धर्मका स्यां श्रा हेतुः प्रतिज्ञा पापं पुनर्दुर्र म कोऽपि न मे॥
तस्मा प्रतिज्ञातं वा सिद्धरूपा मुक्तो मनुष्ये न मम्बवमानं इत्यादि पक्षे पक्षमोक्ष्य पत्र मोक्षपातिर्बबेनि मम अस्मिन्निति नियाष्य ॥१०॥
किमत्रेति॥ पदेपदे स्थाने स्थाने अत्र पृथिव्यां सहस्रशः सख्याः पुरः किं न संति अपितु संत्येव कथं भूताः सर्व सम्पद्युत मपः सर्वैश्वर्य सम्
नाजि परं केवलं किं तु वो काशी सदृशी पुरी मम हरो नेत्रयोः पदं विषयं न गता न पतितेति श्रा व अस्मिन्नर्थे भोग बाने काप्य यः यथा

ते४

॥४६॥ सप्तमः सर्गः॥ काशीमाहात्म्यम्

४४२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

•चेतुस्थ

त्रि १ म शा अ५ नु ति

तनु तर्हि स्वर्ग एवास्तु रः स्थास्यति तन्नाह त्रिविष्टपयति। त्रिविष्टपे स्वर्गेऽनेकाः पुरः संति सतां किं पुनः संति अपि संस्रोत किं भूताः समस्त
कैतकौ लौकारणभूताः किंतु पुरारे हे पुरारे भवद्विष्टः संसार भवे भवतः इह पुरः कारणाः पुरः पुरस्तणी भवेति च कौतोऽत्र स्वर्ग
रः पुरः पुरस्तात्पाठे भवतः पुरः पुर्यो पुरः पुरस्ताच्छूर्ण पूर्ववत् नकूव काशिवियोगज्वरस्तामेव प्रबाधते किंत्व त्रपदरे यथा स्वर्ग
ना तेन तथा मामपातियोजना। किंतु निदाघ तये काशिवियोगज्वरना शाया जगति एक पापः कुरीतिनु सा नाम मज्जन्म
रथः। किंतु सा वाराणसी मैं जन्म मिरिति अर्थः। हिताम पतिं किं हे ईशानः निपुणः समाजितन्मन्त्रमि काया विपो गाङ्गः प
स्य सपरिदाघ स्तापा नर्म नेन स्नातोन वास्तुजन्त तद्इति भावः। तत्रेह तुमाह अत्र वाप्येतिपरितः पूर्वतः प्रशाति दाह हलोके गो
प कित्वा परलोकेद हमुक्ति दाम सर्थः अतएवं सेम स्तानामाध्या स्मि काचिदेव का चिमौति कानाविपोतनाशी हेतु कं कार एकतो॥
त्रिविष्टपे संति न किं पुरः रातेसम स्तको हल जन्म मपात्पी भवंती ह च नापुरः पुरः पुरः पुरारे भवतो भव द्विषः॥ ह्यान
केवल काशी वियोग ज्वरः प्रबाध ते त्यौतु यथा तथा त्रमाः॥ पाप एवोत्तान दाघ रा तपेवरी तु सा वाराणसी जन्मैव रथो॥ २१॥
मयानमेन मज्जन्म काविपोगज्वमापारे दापर हंति॥ आवाप्य कोशी पारतः प्रशांतिदा सामपा विपातकृत कोका॥
समस्त लक्ष्य त्र समक्षामीक्षिता तनुष्ट ताके नावि दअकुगोचः ते वैम्यहंश्रा मर्ग स्व र्ग सम्पदा रा दिस्वा मु केर मौहिका काका॥
नमु कर स्तोहि तथा समापि ना सिरे द्विपाई शान तस्त माधिनो॥ किंतु क्रिया पामिन्न च वेद निष्ठ पाप यथा ग्रहः कोर्स्या पार हापि विग्रहं
॥ ऊणा न नाकलोके सुख मेक्षिता हसौ कुतेस्त धान्ये लभेत सुदर॥ वा नोपि मर्स मुखस मर्ण वा कार स्पाणु माहदने तनु मात्र धारि
नमो क्षेति हे शर्म द आनंद केनचिदपि तनुष्टे नाकु त्रचिदपि मोक्ष लक्ष्य त्रजगति समक्षं सत यत्र यथा स्यात्तथा नहि दितानाह दृष्टा इत्यर्थः किं
तु सर्वे धा शर्म दार्ष्टे एणी सुक्ति मती काशी काशीह निश्चितं भासो प्रस्पादि ... लाहम येति पोजना नमुक्ति रितिपयथा कारस्या वेग्रहं
शरीरं विहाय मुक्ति रस्ति नत थेह जगति समाप्ती नो सने न स्यथः किंतु क्षियंज्ञा नुष्ठानं वेद वेदपाद पासना ददरूप॥
ननाकेति कार मात नु मात्र धारिणे देहधारिणा त्रे पाहर्ते सुखं नाकलोके स्वर्गे स्वर्ल्लोके नाति अतो दुरेपाताल्ले स्वर्लोका परस्पाणि
पता ल्ले तिनारद: आह स्वर्ग सदामध्ये पाताल्लेभ्यो गतोदिवी स्वादि सदर्शनात् पुनः स्वाद कुसुखं पदा स्वर्गे पाताल्ले चेतो च सुखं ना

स ४ ति २

१४७
८
दा

२८
स॰ ॥३४७॥
१८

त्रोरिंशः

५८२

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

683

मनोऽपि युक्ते मनो दृष्टिमात्रमावश्यसस्तदैव उपयोगं युक्ते युनक्ति प्राप्तिस्थिरो नौवषुण्यहृदिस्यर्थः॥
क्षेत्रेति हि श्रुङ्खलिन् भवतो विमुक्ते क्षेत्रे नचान्यत्र स्थितो वा योगमनोऽपि युक्ते मनो दृष्टिमात्रमावश्यसस्तदैव उपयोगं युक्ते युनक्ति प्राप्तिस्थिरोनौवपुण्यहृदिस्यर्थः॥ षडंगयोगादिर्जिर्निश्रितमत्रलोनलभ्यते॥का
क्षेत्रेति हि श्रुङ्खलिन् भवतो विमुक्तक्षेत्रे नचान्यत्र स्थितो वा योगमनोऽपि युक्ते तादृशी शारीरेण सिद्धिः षडंगयोगादिर्जिर्निश्रितमत्रलोनलभ्यते॥का
त्र विमुक्तं नाम निर्वक्ति मुक्तिलक्ष्मीति॥ किंच॥ षडंगेति॥ हे शिवन श्विने रे तादृशी शारीरेण सिद्धिः षडंगयोगादि॥ दीति नि श्रितं त्वपीति लिर्यक्वाणश्चुलमपि वरं श्रेष्ठं कीदृशं नवि
शोसमवाप्य लयिक्षणं नेत्रे स्थिरीकृत्य सुखेन याहृशी लभ्यत इति॥ ५॥ वरं हीति॥ हीति निश्चितं त्वपीति लिर्यक्वाणश्चुलमपि वरं श्रेष्ठं कीदृशं नवि
घेते बुद्धे वैभवं आत्मानादि विवेकवैभवं विस्तारोय स्मिन् तत्॥ बह्वीनां बुद्धीनां भाजनं योग्यमपि मानषत्वं मनुषत्वं नवरं हेतुगर्भविशेषणमस्मा
द॥ अकाशिसंसर्दननिष्फलोदयं काशीदर्शनाभावे विफलोदेश्यन्यं ननु काशीदर्शनं विनापि यत्र कुत्रापि सुखेन स्थातव्यं ततः समयांतरे दर्शनादि॥ ४८॥ षडंगयोगान्नहि
क्षेत्रे त्रिशूलिनः भवतो विमुक्ते विमुक्तिलक्ष्म्या न कदापि मुक्ते॥ मनो मयेश्च रिणचरः प्रयुक्ते षडंगयोगं स सदैव युक्ते॥ ४८॥ षडंगयोगान्नहि
ताहशीन्न सिद्धिः शारीसिद्धिः सहसात्र लभ्यते॥ सुखेन काश्यां समवाप्य याहृशी हृशो स्थिरीकृत्य शिवलयिक्षणं॥ ४०॥ वरं हि तिर्यक्कृमि
बुद्धिवैभवं न मानवत्वं बहुबुद्धिभाजनं॥ अकाशिसंदर्शननिष्फलोदयं समत्वतः पुष्करबुद्बुदोपमं॥ ४१॥ हृशो कृतार्थे कृतकाशिदर्शने
तनुः कृतार्था शिवकाशिवासिनी॥ मनः कृतार्थं धृतकाशिसंश्रयं मुखं कृतार्थं कृतकाशिसंमुखं॥ ४२॥ वरं हि तत्काशिरजोतिपा॥ ॥ ॥ ॥ ॥
वनं रजस्तमो धूंसि शशिप्रभोज्वलं॥ कृतप्रणामे मणिकर्णिकाप्लुवललाटगं यद्वहुमन्यते सुरैः॥ ४३॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
५५
कं विधेयं तत्राह पुष्करबुद्बुदोपमं पुष्करशब्देनात्र उत्पलं लक्ष्यते बुद्बुदशब्देन जलकणः तथा चोक्तमाचार्यैः नळिनीदळगतजलकणवत्तरं तद्वज्जीवित
मतिशयचपलमिति पुष्करं जलमिति वा॥ ४१॥ अदर्शने नमस्कारादर्शने कृतार्थतामाह॥ हृशाविति॥ अनेकारयाः दर्शनं यात्यांते हृशो नेत्रे कृ ता
र्थे कृतार्थः पुरुषार्थयाप्यांते तथा शिवकाश्वासो काश्यां चेति शिवकाशी तस्यां वस्तुं शीलं यस्याः सातनुः शरीरं कृतार्थं निर्मितिसंबोधनं॥ वान्यत्र कुत्रापि
गमनं परित्यज्य धृतकाशिसंश्रयो येन तन्मनः कृतकाशिसंमुखं कृतकाशिसंमुखं॥ ४२॥ वरमिति॥ वरं हि तत्काशिरजो धूलिर्वरं श्रेष्ठं श्रेष्ठतरं तत् स्वयं ललाटगं
यस्मादतिपावनं रजस्तमसी ध्वंसितु ये शोळं यस्य सनत्तथा शशिप्रभोज्वलं चंद्रतेजोवद्घवळं अतएव मणिकर्णिकाप्लुवे कृतप्रणामे ललाटगं सुरैर्यद्बहु
यद्बहुमन्यते तत् सर्वोत्कृष्टं मन्यते यद्याळे तोयेप्रणामास्ते ललाकाशस्थानं ललाटगं यद्याधिक्यं तायामणिकर्णिकाप्लुवे कृतप्रणामाः सललाटगां सुरैर्यद्बहु
मन्यत इति॥ ४३॥

को ५

५८२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

684

टिं०रा:

नदेवेति॥देवलोकादिर्मणिकर्णिकायाःकलांसाम्यंनव्रजेत्॥नगच्छेत्पुनःयत्रयस्यांमणिकर्णिकायांप्रयाणाद्दृत्र॥श्रुतिर्मरणहतांश्रवणेंद्रियब्रह्मैव
रसायनंरसरूपःप्राश्रयोयस्यास्तथा।यत्रश्रूयतेज्ञायतेश्रम॥रसोअनेनेतिश्रयंप्रणवःयदक्षरंराममंत्रराजोवाब्रह्मरसायनस्यप्रणवस्य
राममंत्रराजस्यवाश्रास्पदमाश्रयोभवतीत्यर्थः॥४४॥महेति॥मणिकर्णिकास्थलीमहामहोभूः॥परिपूर्णतेजस्स्थानंकुतःयत्रयस्यांमणिक
र्णिकास्थव्याप्तंतमस्ततिरंधकारपरंपराश्रावरकत्वसाम्यादज्ञानपरंपरेत्यर्थः॥संक्षयंसमेतिसमुपसर्गाण्यांनाशंअत्यंतंप्राप्नोतीत्यर्थःसू
चितंसाकायापरःस्रातैःस्रातात्परैरसंख्यातेर्जन्मभिरेधितावर्धिताघनीभूतत्यर्थः॥साधनांतरैरविनाशितामाह॥दिवाकरेति॥अनिग्रहाअविनाश्यकिं

४९॥ नदेवलोकोनचमर्त्यलोकोननागलोकोनसमणिकर्णिकायाः॥वुक्तांव्रजेघत्रमहाप्रयाणश्रुतिर्भवब्रह्मरसायनास्पदं॥४४॥ २८
महामहोभूर्मणिकर्णिकास्थलीतमस्ततिर्यत्रसमेतिसंक्षयं॥परःशतैर्जन्मभिरेधितापियादिवाकराग्नीदुकरैरनिग्रहा॥ ॥३४९॥
४५॥किमुनिर्वाणपदस्यभद्रपीठंमृदुलंतल्पमथोक्रमोक्षलक्ष्म्याः॥अथवामणिकर्णिकास्थलीशुभापरमानंदसुकंदज २८
न्मभूमिः॥४६॥समतीतविमुक्तजंतुसंख्याक्रियतेयत्रजनैःसुखोपविष्टैः॥विलसल्लघुतिसृक्ष्मनाकेनाकिभिःस्ववपुःपातम
होसवासिपोलाषेः॥४७॥ ॥स्कंदउवाच॥ ॥अपर्णापारवृत्येतिपुरीवाराणसीमुने॥पुनर्विज्ञापयामासकान्तीप्राप्येपिनाकिनं॥४८॥

पुनर्भूतानांप्ररूढोपदेशेनेतिभावः॥४५॥किमिति॥किंप्रश्नेउवितर्केउत्प्रेक्षायांवाकिमुशाद्धानिर्वाणंकैवल्यमेवपदंस्थानंयस्यतत्परमेश्वरस्यप्र
थवानिर्वाणस्यकैवल्यचक्रवर्तिनःपदस्यपादस्यभद्रपीठंसिंहासनंकिमुकिंमणिकर्णिकास्थलीतिसर्वत्रान्वेतिअथवासुनिश्चितंमोक्षलक्ष्म्या भर
मृदुलंतल्पंकोमलशय्याअथवापरमानंदएववसुकंदःशोभनंमूलकारणंपरमानंदस्यशोभनकंदःशोभनमूलकारणं॥तारकोपदेशस्यजन्मनो
भवःस्थानमिति॥४६॥समतीतेति॥यत्रयस्यांमणिकर्णिकास्थल्यांसुखोपविष्टैःजनैःसमतीतायेविमुक्ताजंतवस्तेषांसंख्यागणनाक्रियतेकथंभूतैः
स्ववपुःपातएवमहोत्सवस्तत्रैवाभिलाषोयेषांतेःतथात्रैवोक्तं।यत्रसर्वेप्रतीक्षंतेमृत्युंप्रियमिवातिथिंमितिकेविलसंतीघुतिर्यासांताःविलसल्लघुतयश्च
ताःसूक्ष्मशर्कराःसूक्ष्मपाषाणास्ताभिः॥४७॥अपर्णेत्यनेनशुद्धसत्वायास्तस्याःकाशीगुणवर्णनेअधिकारोस्तीतिध्वन्यते॥४८॥४९॥४९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

×तिनहिंखलान्निःसारणाय स्तजोह कथमिति। तस्माद्विघ्नानुसाधान एष्टव्यो नेत्याह।×३

व३ त१

पार्वतीउवाचेति। प्रमथाधिपेति। प्रमथाधिपेत्यादिसंबोधनं। संबोधनचतुष्टयेन किं मीप्सितं अशक्यं नास्तीति। गिरीशाएवंभूतां पूर्वोक्तां गिरमाकर्ण्य आहतः सन्नप्यानंतरं गिरिजां प्राहेत्यन्वयः। कथंभूतां गिरं। पीयूषस्याऽमृतस्य माधुर्यं यस्याः सा जयाता। तत्र हेतुगर्भविशेषणमाह काशीस्तवनेसुंदरीशोभना॥छ॥ अपीति संबोधने। त्वद्वाग मृतशीतलैः त्वद्वागमृतशीकरैः नववृन्न पीयूषकरणैः यत्ने यत्नं करोमि। त्वमितिउपाश्रामिप्सुजसेव इत्यर्थः। नहिं काशीमन्ये राधिपत्येनाना थितला सिद्धनेस मीहितेन॥ पितामहस्यैव [illegible] दिवोदासो महीपतिः॥ नितहिं खलान्निःसारणि पुत्रवाहकथमिति। तस्मात् विघ्नानुसाधान एष्टव्यो नेत्याह। अधर्मेति। तस्मात् हे ईशे येन केनापि प्रकारेण यस्तं काश्या वियोजयेत्। कं प्रेषयामीति योजना॥५५॥ ननु विघ्नमुत्पाद्य निःसारण

पार्वत्युवाच॥ प्रमथाधिप सर्वेश नित्यं स्वाधीनबंधन॥ यथानंदवनं यायां तथा कुरु वरप्रद॥४९॥ जितपीयूषमाधुर्य्यां काशीस्तवनसुंदरीं। अथाकर्ण्य हमुदितो गिरिशो गिरिजां गिरं॥५०॥ श्रीमहादेव उवाच॥ अपि प्रिये तन्मे गौरि त्वद्वागमृतशीकरैः॥ आप्यायितो स्मि नितरां काशीप्राप्ते प्रयत्नेऽधुना॥ ॥५१॥ त्वं जानासि महादेवि मम यत्नं महत्तरं॥ अभूत्क्रमपूर्वमन्येन वस्तुना स्वाभिनेतरत्॥५२॥ पितामहस्य वचनात् दिवोदासो महीपतिः॥ धर्मेण शासनं पुरी कुरु पायां विधीयतां॥५३॥ कथं सराजा धर्मिष्ठः प्रजापालननत्परः॥ वियोज्यते पुरी काश्या दिवोदासो महीपतिः॥५४॥ अधर्मवर्तिनो ह्यस्माद्विघ्नस्यानेन रक्ष्यतु॥ तस्मात्कं प्रेषयामि पुरीकाश्या वियोजयेत्॥५५॥ धर्मवर्त्मानुसरतां यो विघ्नं समुपाचरेत्॥ तस्यैवं ज्ञायते विघ्नः प्रत्युतप्रेमवार्द्धिनि॥५६॥ त८

विनाच्छिद्रेण तं भूपं नोत्सादयितुमुत्सहे॥ मय्येव हि यतो भूपाः प्रियेयं धर्मधुरंधराः॥५७॥ नतेनातमतिक्रामेन्निमित्येर्जिघांसति॥ यो धर्मवर्त्मना धांतं धर्मवर्त्मभृतं नरं॥५८॥ इति संचिंतयन्देवि योगिनी निक्रमं ततः॥ ददर्शातिमहाप्रौढं गाढकार्यस्य साधने॥५९॥ अथ देव्या समालोच्य व्योमकेशो महामुने॥ ३२

कोदोषस्तत्राह। धर्मं इति तत्र हि छिद्रं विनैव वहिर्नेतव्यो नेत्याह। विनेति। तत्र हेतुर्मय्येवेति धर्म्मरूपं धुरं भारं वहंतीति धर्म्मधुरं धराः॥छ॥ किंवा तत्र रीतिधर्मवर्त्म धर्ममार्गे विसर्त्तितिधर्मवर्त्मभृत्। अत्रैक मर्मभूमौ। न पात्र मनुः। आलस्यादत्र दोषाद्वे स्व[illegible] जिघांसतीति[illegible] इति पूर्वोक्तं योगिनीवर्कं समूहं अतिमहाप्रौढं अतिशयेनदक्षं अतएव गाढकार्यस्य ढक्ष्यायाः साधनकारणं॥ अथ देव्या समालोच्येत्यस्यायंभावः। परत्य हारुरस्वधर्मात्संमिथ्य नमन्यापत्तथापि सर्वे सार्द्धम मीहितेन॥ स्वकार्यमुद्धरेज्जाड्य इत्यादि न्यायायात् काशीप्राप्त्यं न्यानुपपत्त्या स्वधर्माद्न्यद्धाराप्युक्तो व्यथकाशीत्याज[illegible] सहगणेनावाप्याज्ञागंत व्यमिति देव्या सहपर्यालोचनं कृत्वेति जगोउवाचेदं वक्ष्यमाणं॥६०॥ रामायनमः॥छ॥छ॥

५५

मदा३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

686

अ०

तुष्कता रिश:

तं: १

सत्वरमितिाउपवरत ।ममावरतानस्माद्धिमीमहेहरइतिवेत्तत्राहयोगिनीमितततोमंदरात्॥आज्ञानंतरंवाअतिरंहसाअतिशयवेगेनापरस्परंभाषमाणमेवाहअघेतिद्वाभ्यां॥इकीति॥
इतिइत्यपरस्परंसकथयन्त्।लुःसंभ्रमे॥अथानेनतरंसयोगिनीनिकुरुंवःसमयस्तानपनातिष्यंनेत्रगोवरंअलंबयत्अभापष्य्दिस्यन्वयःमुदितंमनोयस्यसःमदरा[illegible]द्रिरेवकुंज
कोपुण्ये स्तस्मिन्नित्यन्वयः निकुंजस्तस्मादित्यन्वयः॥६१॥इतिश्रीरामानंदकृतायांकाशीखंडटीकायांयोगिनीनिर्गमनंनामचतुस्त्रिंशोध्यायः॥४४॥छ॥छ॥छ॥
पंचचत्वारिंशोध्यायः॥ध्यायेतीवसुशोभने॥योगिनीनांसमूहःस्यागमेनवर्ण्यतेस्फुटं॥४५॥पूर्वाध्यायांतेयोगिनीनांनिकुरुंबसांपुरींनयनानिष्यमर्थपादस्तुकेनत्दनेने

मत्वरंयातयोगिन्योममवाराणसीपुरी॥यत्रराजादिवोदासोराज्यंधर्मेणशास्यसौ॥६१॥स्वधर्मादिद्युतःकाशीयथात्तर्णंत्यजेन्नपः॥नयोपवरनधाज्ञा
२१ योगमायाबलान्विताः॥६२॥कृतप्रणामोनिर्यातोयोगिनीनांगणस्तदा॥यःपुराकारणमाविरूपमनसाप्यतिरंहसा॥६३॥परस्परंभाषमाणायोगिन्य
स्तामुदान्विताः॥अद्यधन्यतरास्मोवैदेवदेवेनयद्वयं॥६४॥कृतप्रसादाःप्रहिताःश्रीमदानंदकानने॥अद्यसद्योमहालक्ष्मीप्राप्तावयंनितिदुर्लभा १८
॥६५॥त्रिनेत्रराजसन्मानतत्पाकाशीवि लोकनं॥इतिमुदितमनाःसयोगिनीनांकुरुंबस्तपमंदराद्रिकुंजात्॥नभसिकृतप्रयाणवेगोपनतिन४ ((३४१))
ध्यमलंघवस्तुरीलां॥६६॥ ॥इतिश्री काशीवर्णननामचतुस्त्रिंशोध्यायः॥४४॥ स्कंदउवाच॥अथतांयोगिनीवृंदंहराहष्टिंप्रसार्यवेस्वनेत्रेदे १८
ध्यनिर्माणीप्रशस्तांसफलान्वितं॥१॥दिव्यप्रासादमालानांपताकास्थलपल्लवाः॥सादरंहूतमार्गस्थाननपाथानाकथनीतिवां॥२॥अंबरस्थासादमाशि
वैर्विजंस्तिमरीवीक्षिरौ॥स्तनीलमपिवव्योमवीक्ष्यमाठंस्तुनीर्मलं॥३॥देवलमयपासाद्ययेवकार्पटिकोविनं॥विधायकाशीमवीशायोगिनीवकमकमाश्॥

रंकिंदृष्टमिस्यपेक्षायांमाह॥अद्येति॥अथपुरीनेत्रविषयप्राप्त्यनंतरंतयायोगिनीदृंदृद्दादेवदृष्टिंप्रसार्यदत्तस्वचक्षुषोर्देवनिर्माणांफलान्वितंप्रशशंसेत्यन्वयःदिव्यप्रासादमालानां द्र्य १
पताकास्थप्रशशंसेत्यत्रपपद्यतेकृत्यं भूतास्थलाःचलाःपल्लवाअग्राणियासांतास्तथालाडलेक्षनैसादरमिति॥सादरंयथास्यात्तथाहूरमार्गस्थानपंथानपथिकानाह्वय
नीतितदाकारयंतीतिवस्ववादितिस्तु नीलंतमालरूपामूके इदंव्योमाकाशंस्तुनिर्मलंशुक्लंभास्वरंवाविस्मयमाणादृश्यमाणेप्रशशंसेत्यन्वयःकिंव स्फुटमेप्रशंसादास्तनस्के
र्माणिकेयविजंतादेहाप्यमानायमरीवयसेदित्यर्थःदेवत्वमितिस्त्रकवत्वादिधारणस्थपतिविशेषाःकार्पटिकास्तेषांवेषविधायअक्रमयथास्यात्तथायोगिनीवकाशीमाविव
दस्यन्वयः॥४॥

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

687

अं॰पं॰च

त्यो॰रा॰

मोग॰ धनसाधनं २

त ३

एवं प्रथमतः प्रवेशं लब्ध्वा पश्चान्नानारूपरूपाणि कृतवंस्य इत्याह॥ काचिदित्यादिना॥ योगिनी अष्टांगेषु कार्याकार्यविवेकविज्ञा तपस्विनी वा व्रतचरा सैरंध्री परवेश्मस्था॥ छापराशैः षज्यकोविदा वैद्यकर्मणि निपुणा॥ क्रयविक्रयविषये वधुरा दक्षा॥ न्याय्यः सर्ध्यस्तनभारेणी धात्री उपमाता वीरा धने निपीड्यते वीसैव धनं यस्याः सा [illegible] नास्त्रवत्सरकवादिधानदती वृथा॥ वीणाभ्यचना वाचीणावादने स्वरस्य धर्मः॥ [illegible] रक्तपा विद्यातनदती स्यर्था॥ कर्मणि नलक्षणा वक्षीकर्मतनलेवेसर्थः॥ मौक्तिकगुंफिका मुक्ताफलमा[illegible] गुंफिका इति तगमोत्रविशारदा॥ [illegible] अपराविण्डवा [illegible] नागाद्यो मघवत्॥ ८॥ मृदंगवादन [illegible] ना काचि[illegible] वती॥ [illegible] पेल्लापकुना [illegible] चारिणी॥ ११॥ मालाग्रंथिका इति गंध [illegible] शास्त्रज्ञा॥ अक्षकव्यल्यावृत्तवेष्या आलापस्यो [illegible] देवितासे चातुर्यम् इति वाघ कुत्राचा च चरचारिणी शिक्षु कौरूपेशप्राप्तां गलचारिणी १०

व म२

॥ काचिद्योगिन्यभूच्चैव काचिज्ज्ञानात पस्विनी॥ काचिदभूद्वरसैरंध्री काचिन्मासोपवासिनी॥ ५॥ मोक्षाकारवधूः काचित् काचिन्नापितसुंदरसुंदरी॥ सूतीकर्मविचारज्ञा पराभैषज्यकोविदा॥ ६॥ नैरपा च काचिदभवत् क्रयविक्रेवधुरा॥ याळ आदिएय भूत् काचिद्दासी धात्री वका च ना॥ ७॥ एका चिन्तास्य कुराळा वन्या गोत्रविशारदा॥ अपराविण्डवादसापराविणाधनाक्षवत्॥ ८॥ मृदंगवादनदानाकाचिन्नाळकळावती॥ काचिल्लक्ष्मणवितत खड्गा काचिन्मौक्तिकगुंफिका॥ ९॥ तांबूलभागविधिज्ञाना काचिन्नवकळालया॥ आलापोल्लापकुशला काचिल्लव चचारिणी॥ १०॥ वंशाधिरोहदक्षा रज्जुमार्गेण चेतरा॥ काचिद्धातुकवेष्टाम् इष्टथिवीवरवेष्टना॥ ११॥ नृपस्यदानेदस्या नांपरात त्रपुरे वसत्॥ काचित्करीन्द्रिरेखा नां लक्षणानि चकाचन॥ १२॥ चित्रलेखनने पुण्या काचिच्चमनोहरा॥ वशीकरणमंत्रज्ञा काचित्तत्र चचार ह॥ १३॥ गुटिकासिद्धिदा काचित्काचिदंजनसिद्धिदा॥ धातुवादविदग्धान्या पादुका सिद्धिदापरा॥ १४॥ अग्निस्तंभं जलस्तंभं वाक्स्तंभं चाप्यशिक्षयत्॥ खेचरीं वदंदो काचिद् दृश्यात्वपरादृदो॥ १५॥ काचिदाकर्षिणीसिद्धिं ददावुच्चाटनं परा॥ काचिन्निजांगसौंदर्य्ययुवचित्तविमोहिनी॥ १६॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥

वंशस्य वल्लकाया अधिरोहणे दक्षा इतरा उभयपार्श्वे रज्जुमार्गे दक्षा। इति दक्षत्वे परपदयोः परस्परं संबंधान्वयः पृथिवीवरवेष्टना। पृथिव्याः नरवेष्टनं यस्याः साः पृथिवीवरवेष्टनापृथिव्य स्त्रीवरवस्त्रं वस्त्रखंडं तु तत्परिधाने त्यर्थः॥ परान्ये निष्पयत्र संलक्ष्यते॥ लक्षणानि सामुद्रिकोक्तानि कथयतीत्यर्थः। किं किं ज्ञानासि तत्र ज्ञाने इति धातोरूपमिदं नैपुण्यदीक्षा॥ ६॥ पुरुषश्च प्रियः स्त्रियाश्च पुरुषप्रेष्ट्य स्त्रीहरैः श्रुज्यमानेयया नीयते नक्षरति सा गुटिका सिद्धिदा काचित्। लक्ष्ययोजनस्पर्शमानेन। माहेष्टदेशप्राप्तिः पादुकासिद्धिस्तां दाशौ निस्तंभादिकं परे प्रसक्ष्यते। खेचरीत्वमाकाशगामित्वम् दृश्यत्वं च दृश्यमतः

म१

१८
३५०॥
१८

५४७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

688

चिंतितार्थेति।। चिंतितार्थप्रदत्त्वमेवाह चिंतितार्थप्रदाज्योतिः कुत्राज्योतिर्विघातहृतीउपसंहरति।। गणानां समूहः जनइति कश्चित् भवं ध्यंवीक्षितं यासांतस्त
थाप्रस्थितिं प्रश्नोकार्य्यमनुष्ठाघासत्वासदः संभावने धितः।। सदसिसंभावनया कार्य्यकारणे नदक्षत्वं यासां धितो बुद्धिर्नो न विग्रहः सज्जनो
वन्तिलयर्थः। स्वामिनो द्रोहकः स्यात्तुं राकुयात्।। नकोपीत्यर्थः।। ५।। किं च अन्यच्चेतिइदवाक्यं अभिवाह। प्रभुं विनापीति।। सार्द्धेन।। संहत्यवलंना
मयथाशक्तिकार्य्यकारित्वं तथापीति।। २२।। ~~[illegible]~~ नाघापीति किं दोक्तिः हेमहामुने तदा रक्ष्यते काव्यमा रक्ष्यजगत्त्रयं चरं यो पियो

चिंतितार्थप्रदा कांचित् काश्चिज्ज्योतिः कव्वानतीं।। इत्यादिवेषकाषाभिरन्नुहृत्यसमंततः।। १७।। प्रत्यंगणंप्रविगृहे प्राविशद्यो
गिनीगणः।। इत्थमद्भुचरत्यस्त्वा योगिन्याहर्षिरांपुरीं।। १८।। नहिकुत्रैलोकीरेकापिन्नपमिघ्नचिकीर्षवः।। प्रत्यंगणंगृह
निगृहं योगिन्यावंध्यवांछिताः।। १९।। तस्थुःसंत्यज्यत त्रैव नगनानंदरंपुनः।। प्रभुकार्य्यमपि ध्याघसदः संभावने
।। धितः।। २०।। कः पुनः शंकुयात् स्थातुं स्वामिनो कर्मविग्रहः।। लन्यच्च चिंतितं ताभि योगिनीभि रिदंमुने।। २१।। प्रभुं विना ।।३५०।।
पिजीकामो नतु कारों विनाप्नुनः।। अप्नुरूक्षेपि संहृत्ये ज्ञाधिकामात्रहारकः।। २२।। काशीहरेत्कुराज्ञु दृष्टं पुरुषार्थं वतुष्ट शंति ९
यं।। नाघापि कार्शी संत्यज्यत दारक्ष्यमहामुने।। २३।। योगिन्योप्यत्रतिष्ठरंत्यो पिजगत्त्रयं।। आप्यापि श्रीमतीं काशीय क्षेत्र
क्षेतिदुर्मतिः।। २४।। सएवप्रसुतस्त्को धर्मकामार्थमुक्तिभिः।। काशीमाप्यसद्बुद्धिरपरत्र यियासति।। २५।। मोक्षानिक्षेपकल्पशीतु
चश्चीवृतमानसः।।। विमुक्तेपीश्वरोस्मात्किकाशीवन्पुण्यतः।। २६।। संमुक्तोसवितपुण्यंवतत्कसास्मतद्धयं।।। दिनैः कतिप
यैरेवसर्वज्ञोपिसमेष्यति।। २७।। विनाकाशीनरमतेयतोन्यत्रत्रिलोचनः।। शंभोः शांतिरियंकाशीकाशीसर्वैर्गोचरा।।
।। २८।। शंभुरवहिजानीयादेतस्याः परमंसुखं।। शीतान्निःश्वसमनासि शंभोरानंदकानने।। अतिष्ठयोगिनीवृंदकर्यान्मायया वत।। चि\३०।।

तिन्योप्यपि काशीं विहायान्यत्र नैवतिष्ठतियत्रकुत्रापि वाकारियामवतिष्ठतीत्यर्थः। पुनरपितासामेवचिंतितमेवाह।। आप्यापीति
पंचभिः। तितिक्षतिस्वल्पमिच्छति। किंपुनस्सजातिसेवानन्यपरतिमो कारूपस्यकाशी आश्रय इत्यर्थः। विमुक्तोपीश्वरोस्मात् सुमुखो
भावितातत्पावमंकृतकृत्वसाः स्मत्सन्वयः कथंभातेईश्वरः पुण्यहेतुः पुण्यस्वरूपो पुनानरमेततत्राह।। शीतेति।। ३०।। श्रीरामांजनेयाभल ५४९

वा२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४ नाम द्वयं तापनी दृष्टिशोषिणी दृष्टिरिति तापनीशोषण्योर्दृष्टिर्यस्याः सा तापनीशोषणी ४२

इत्थमिति श्लोकद्वयेन प्र चतुष्टयं ॥ सर्वेषां प्रश्नानां प्रत्युत्तरं तत्र तत्र ज्ञापयति भगवान् व्यासः ॥ फलेति फलसहितं प्रथम प्रश्नप्रत्युत्तरं प्रतिजानाति स्कंद ॥ नामधेयानि नामान्याह गजानन इत्यादिः प्रचंडा चं
डविक्रमा ॥ सर्वविशेषणमेकं नाम तापनीतिशोषणी दृष्टिरिति तापनी दृष्टिः शोषणी तिर्हि दृष्टिरिती वैकं नाम महाप्रचंडा ... कोटराक्षी कुब्जा विकललोचना ॥ शोषणी दृष्टिरिती केकनामा महाप्रचंडा

विनां ३

॥ व्यास उवाच ॥ इत्थं स समाकर्ण्य मुनिः पुनः पप्रच्छ षण्मुखं ॥ कानि कानि च नामानि तासां तानि वदेश्वर ॥ ३१ ॥ गजनाद्योगिनीनां च का च यं किं जायते फलं ॥ कस्मिन्पर्वणि ॥
॥ एताः सज्याः कथं सूच्या श्रुतं वद ॥ ३२ ॥ फलेति प्रश्नमोमेयो योगिनीसंश्रयं ततः ॥ प्रत्युवाच मुनेव श्रेष्ठ शृणुष्व वहितो भवान् ॥ ३३ ॥ स्कंद उवाच ॥ नामधेया ॥
॥ निवक्ष्यामि योगिनीनां घटोत्कर ॥ आकर्ण्य यानि पापानि क्षयं तिष्ठ क्षणात् ॥ ३४ ॥ गजानना सिंहमुखा गृध्रास्या काककुंडिका ॥ उष्ट्रग्रीवा हयग्रीवा
८ न ॥ हयग्रीवा वाराही शरभानना ॥ ३५ ॥ उलूकिका शिवारावा मयूरी विकटानना ॥ अष्टवक्रा कोटराक्षी कुब्जा विकरलोचना ॥ ३६ ॥ शुष्कोदरी लल
॥ जिह्वा श्वदंष्ट्रा वानरानना ॥ ऋक्षाक्षी केकराक्षी च बृहत्तुंडा सुरप्रिया ॥ ३७ ॥ कपालहस्ता रक्ताक्षी शुकी श्येनी कपोतिका ॥ पाशहस्ता दंडहस्ता प्रचं
॥ डा चंडविक्रमा ॥ ३८ ॥ शिशुघ्नी पापहंत्री च काली रुधिरपायिनी ॥ वसाधया गर्भभक्षा शवहस्तांत्रमालिनी ॥ ३९ ॥ स्थूलकेशी बृहत्कुक्षिः सर्पास्या प्रेतवाहना ॥ दंदशूक
॥ करा क्रौंची मृगशीर्षा वृषानना ॥ ४० ॥ व्यात्तास्या धूमनिश्वासा व्योमैकचरणोर्ध्वदृक् ॥ तापनी शोषणी दृष्टिः कोटरी स्थूलनासिका ॥ ४१ ॥ विद्युत्प्रभा बलाकास्या मार्जारी क
॥ टपूतना ॥ अट्टाट्टहासा कामाक्षी मृगाक्षी मृगलोचना ॥ ४२ ॥ नामानीमानि यो मर्त्यश्चतुःषष्टिं दिने दिने ॥ जपेत्त्रिसंध्यं तस्येह दुष्टबाधा प्रशाम्यति ॥ ४३ ॥ न डाकिन्यो
॥ न शाकिन्यो न कूष्मांडा न राक्षसाः ॥ तस्य पीडां प्रकुर्वंति नामानीमानि यः पठेत् ॥ ४४ ॥ शिशूनां शांतिकारीणि गर्भशांतिकराणि वा ॥ रणे राजकुले वापि विवा

अष्टौ अष्टौ नामानि ॥ अपरस्मिन्पक्षे चतुर्थे श्लोके नव नामानि सप्तमश्लोके दश नामानीति विशेषः ॥ अष्टौ अवयवा वक्रा यस्याः सा अष्टवक्रेति ... कोटरे एव अक्षिणी यस्याः सा ... वसाधयतीति वसाधया ॥ पापिनी सर्वथा ॥ दंदशूककरा सर्पहस्ता सर्पाकारहस्तेति वा कोटरी कोटरकुक्षी उदरा स्थूलोदरेत्यर्थः ॥ कोटरवत् स्थूलनासिकेति वा ... देवा ... वती ति १

CC-0. In Public Domain. Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३५१॥

भूतायांचतुर्दश्यांलघुकोलिप्यमाणतःस्सूक्ष्मबदरीफलप्रमाणेन॥ ॥इतिश्रीरामानंदकृतायांकाशीखंडटीकायांपंचचत्वारिंशोध्यायः॥४५॥षट्चत्वारिंशकेध्यायेसर्वपापैकनाशनेलोलार्कमहिमाताव्यर्थ्यतेतिमनोहरः॥४६॥काशि स्थानूह्यादशादित्यानूवकुंभस्थेथितिखxxगतेथेतिअंशुमालिनंसूर्यउद्दसेत्॥उत्तिष्ठन्नंवसेत्तत्रसेदःकरैरश्मिभिःप्रांतरेणकरैःहस्तैःकामक्रोधादिभिस्तत्रराजेनि

॥लभ्नेदमीप्सितांसिद्धिंयोगिनीपीठसेवकः॥मंत्रांतरान्यपिपठन्तत्सीढेसिद्धिगोभवेत्॥४६॥बलिपूजोपहारैश्चधूपदीपसमर्पणैः॥क्षिप्रप्रसन्नायोगिन्यःप्रसिद्धेयुर्मनो॥रथान्॥४७॥शरत्कालेमहापूजांतत्रकृत्वाविधानतः॥हवींषिकृत्वामंत्रैर्महतींसिद्धिमाप्नुयात्॥४८॥आरभ्याश्वयुजःशुक्लांतिथिंप्रतिपदंबुधः॥प्रजयेन्नवमी॥यावत्तत्रस्थितितमाप्नुयात्॥४९॥कृष्णपक्षस्यभूतायामुपवासीनरोत्तमः॥तत्रजागरणंकृत्वामहतींसिद्धिमाप्नुयात्॥५०॥प्रणवादिचतुर्थ्यंतैर्नामभिःशक्तिमान्नरः॥प्रत्येकंदवनंकृत्वाशतमष्टोत्तरंनिशि॥५१॥ससर्पिषागुग्गुलेनलघुकोलिप्रमाणतः॥यांयांसिद्धिंसमीहेततांतामाप्नोतिमानवः॥५२॥चैत्रकृष्णप्रतिपदितत्रयात्राप्रयत्नतः॥क्षेत्रविघ्नप्रशांत्यर्थंकर्तव्यापुण्यकृज्जनैः॥५३॥यस्तांचसांवत्सरिकींयात्रांनकुर्यादिहवश्यात्तस्यविघ्नंप्रयच्छंति योगिन्यःकाशिवासिनः॥५४॥अत्रैकलौस्थिताःसर्वास्ताःकाश्यांमणिकर्णिकाः॥तन्नमस्कारमात्रेणनरोविघ्नैर्नबाध्यते॥५५॥ ॥इतिश्रीस्कंदपुराणेकाशीखंडेचतुःषष्टि योगिन्यागमनंनामपंचचत्वारिंशोध्यायः॥४५॥स्कंदउवाच॥अथातेयोगिनी॥वृंदेदेवदेवोघटोद्भव॥काशीप्रवृत्तिंजिज्ञासुःप्राहिणोदंशुमालिनं॥१॥देवदेवउवाच॥सप्ताश्वत्वरितोयाहिपुरींवाराणसींशुभां॥यत्रास्तिसदिवोदासोधर्ममूर्तिर्महीपतिः॥तस्यधर्मविरोधेनयथामत्क्षेत्रमुद्वसेत्॥तथाकुरुषत्रोःक्षिप्रंमावमंस्थाश्च...॥४॥धर्ममार्गप्रवृत्तस्यकिंयावमानिता॥साभवेदात्मनः

तेप्रसिद्धेमत्सरादंकृतीकामक्रोधौलोभमोहौचनजातांनसंभवेतामित्यर्थः॥तत्तस्मात्कालोपिनतंजयेत्॥इत्यन्वयः॥विपद्यपिआपत्कालेपिविद्रोहेतुसूर्यायुस्मा तंसर्वेषांचेष्टितंवेत्तिअतएवजगच्चक्षुर्जगत्प्रकाशकधर्माधर्मविबोधकइतिवाकार्यसिद्धयेव्रजइति॥८॥ ॥हरेरामहरेरामहरेरामहरेहरे॥हरेकृष्णहरेकृष्णहेरेकृष्णनमोस्तुते॥सांबव्येबकायनमः॥ससिद्धिबुद्धिकुंदिलायनमः

तंनपं१ पत१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ति॰ ४

देवस्यासारविरादायनमोथानमाकाना मार्गगच्छतीतिनभोयुगं अन्यामिर्निपीकल्याहोरात्रं दिनंतत्रसभेव्यापकाशीमभिमुखोभवत्॥
काशीं प्रानुभवनस्यर्थः तस्याकाश्यभिमुखत्वेहेतुमाह॥ मनसेतितिलोलजुष्टश्चाकातराशीतपावत॥ आनंदनइतिनैकपादतांबहुपादतामित्यर्थः
हंससंज्ञीतितस्यसर्वदासहानभोयनीनस्यपभौमार्गगामिनः सर्यस्यहंसत्वहेतौ॥ धुतीतिहंसस्यभावोहंसलंसफलतामगात॥ पोले
कन्नातीमित्यर्थः॥ तत्रहेतुगर्भविशेषणमाहकाश्रीप्रतिइयासतः अधीतिभानतथ्यमालिवाधर्मधे धर्मलोपाविमानवस्तु सर्व्यवसरेचि
दंसधर्मणिस्वधर्मनिष्ठेसुधर्मणीतिकाचित॥१४॥ नानारूपमेवदृश्यमिति॥ कदाचिदितिदीनतादोरदत्वा ब्राह्मणपाखंडीस्मिताहृष्टः
प्रस्थेशानपस्यनतदृष्टशेषमसक्षज्ञानोविषयेहिकमेववरूजातंचार्वाकाणांमतस्यापिया [illegible] सेर्व्यःतथानंत्रस्पेप्रत्यक्षमेवचार्वाका

रविसादायदेवासांमतेंमिनन्यांप्रकल्पच॥ नभोयुगमहोरात्रंकाशीमभिमुखोभवत॥१॥ मनसातीवलोलोभूत्काशीदर्शनलाल
२ स्य स॥ सहस्रंचरणोप्येष्टतदासेनैकपादता॥१०॥ महंसत्वंतस्यसर्वस्यतदासफलतामगात॥ सतानभोयनीनस्यकाशीप्रतिपियास
तः॥११॥ तस्यार्कस्यमनोलोलपदासीत्काशिदर्शने॥ अतोलोलार्कइत्याख्याजातातस्यविवस्वतः॥१२॥ अथकाशीसमासाद्यरविर्व
न तर्विहिश्वरत॥ मनागपितद्रूपधर्मधृत्तिमवैक्षत॥१३॥ विभावसुर्वसंतन्काश्यांनानारूपाणिवसर॥ कांचिन्नावसरंप्रापतत्ररविस्तु
धार्मणी॥१४॥ कदाचिद्दतिथिर्भूत्वादुर्लभंप्रार्थयन्रविः॥ नतस्यराज्ञोविषयेदुर्लभंकिंचिदीक्षितं॥१५॥ कदाविधानकोजातो
बहुदोपिकदाप्यभूत॥ कदाचिद्दीनतांप्राप्तः कदाचिद्बहुगोत्र्यभूत॥१६॥ वेदवादीकपालीपकदाचित्र्यसपादयन॥ कदाचिद्ब्रह्मस्य
पर्यामासहृष्टप्रसपमैहिकं॥१७॥ कदाचिज्जटिलोजातः कदाचिच्चदिगंबरः॥ सकदाचिज्जांगलिकोविषाणयाविशारदः॥१८॥ स
वैपारवंडधर्मज्ञोकदाचिद्बहुलवाघभूत॥ ऐंद्रजालिकमासाद्यकदाचिद्भ्रमयन्जनान॥१९॥ नोश्रुतोपहारैश्चकदाचित्सपतिव्रताः॥
सोपयामासबहुनाः सद्दष्टांतकथानकैः॥ कापालिकव्रतधरः कदाचिच्चाभवद्द्विजः॥२०॥ श्रीरामभजेहं॥ श्रीगणेशायनमः

[illegible] तिजीनंनः पाशुपतः जटामान्धारीवा॥ जांगलिकोविषवैद्यः एतत्सेवार्थमाह॥ [illegible] विषा॥ वनारादइतिसर्वतःश्री
इस्येनानीर्नताः पाखंडधर्माः वेदबाह्यशैवागमानंतरमपि ज्ञानानिरशतिसर्वपारखंडधर्मज्ञ॥ तथा [illegible] पा [illegible]॥ स्वागमैः कल्पितैस्सं चजनान्मु दि
तुवानकुर्वनीति [illegible] कापालिकव्रतधरः [illegible] गवहृदनंकुलवादीवेदवादीवाइंद्रजालकुतूहलेनव्यवहरतीतिइंद्रजालिकः सद्दष्टांतकथानकैः

नो॰ २

५५१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नां३

जोत्स्नावदिति॥ जोत्स्नाभिरिवउज्वलाछाया कांतिर्येषांतेः पावनैः पवित्रैः रामनामवत् रामनामवत्पीयूषवत्स्वादुतरैः अमृतवदत्यंतस्वादैः सुवस्य स्वर्गीयेषांतेः गवांगावत् गावामगो ॥ दानिष्पापधीवत् निकलुषबुद्धिभिरिव गंभीरैः अगाधैः सलिलैः चंचलैः पापिदानिवत् ॥ पापीनां सुखोदैः ॥ विजितास्तिरस्कृतो कौमुदलानां महागंधो येषाम् पाटलायाः पाटलीविपप्रआमोदः ॥ सर्वगंधो वातेन तस्मादपि वामोदितं शील येषांते ॥ नदृष्टः पूर्वं येस्तः अदृष्टपूर्वास्तैश्च तैलोकास्त्रेतेषां नमनोहरणशीलि अज्ञानकृततापस्ततस्माणिप्राणनानुस्यरक्षणशीलिः दीर्घ दुग्धघृतमधुशर्कराणां कुंभैर्यतस्नानं ततोप्यति फलप्रदत्ती तितथातेः अद्वपेपस्पर्शार्चितुशीलयेषांतेः हृदयसुलग्नावितपहेतुभिः॥ लग्नत्रितपजनकैः अत्रानमावथातदवतिभिरसमधकारस्तत्राकैः सर्वैः ज्ञानस्पदानाततदायकै रितिपाभादिकाले सर्वैः ॥२५॥ विम्बसर्जु

२१। जोत्स्नावदुज्वलछायैः पावनैः रामनामवत् ॥ पीयूषवत्स्वादुतरैः सुरस्वर्गीगवांगवत् ॥२१॥ निष्पापवद्गंभीरैः तरलैः पापिशर्मवत् ॥ विजिताकुमहागंधैः पाटलामोदमोदिभिः ॥२२॥ अदृष्टपूर्वैर्लोकानां मनोनयनहारिभिः ॥ अज्ञानतापसतहप्राणिप्राणैकरक्षिभिः ॥२३॥ पंचामृतानां कलशैः स्नापनातिफलप्रदैः ॥ अद्वोपस्पर्शहृदयालग्नत्रितयहेतुभिः ॥२४॥ अज्ञानत्रितिरारातैर्ज्ञानदानैर्नदानकैः ॥ विम्बार्जुनमास्पर्शसुखातिसुखकारिभिः ॥ महावनतसंज्ञानमहाबुद्धिविधायिभिः ॥२५॥ सहस्रधारैः कलशैः सहस्रानैः घटेरिव ॥ सहस्रवर्त्मः स्नापयामास सोहष्टमानसः ॥२६॥ ततः प्रसन्नो भगवान् शंम्भ्वात्मा विश्वलोचनः ॥ तमुवाच तदा शांतः दुरूढवपुर्धरः ॥२७॥ तवप्रसन्नोस्मीति ज्ञानकर्मगणैनं सुव्रत ॥ गुरुणानन्यसर्वेणमामावप्रतिकारिणा ॥२८॥ ततः सकृतांजलिः ज्ञानिवरः ब्रूहितपोधन ॥ भदैयत्तवनास्यम्महोपमपरोमतः ॥२९॥ यदि प्रसन्नो देवेश वरयोग्योस्म्यहं प्रिय ॥ तदेतदतुलं तीर्थं तव नाम्नास्तु शंकर ॥३०॥ शम्भरुवाच ॥ त्रिलोक्यां यानि तीर्थानि सार्वभौमः स्वस्थितान्यपि ॥ तेभ्योखिलेभ्यस्तीर्थेभ्यः शुभवतीर्थमिदंपरं ॥३१॥ हरेरामहरे कृष्ण हरेकृष्ण हरेहरे ॥ रुषारामहर कृष्णहरे कृष्णमानस ३५२

विम्बेशात्मकांतायाः उमायाः पार्वत्याः सुवादस्पर्शनिसर्वकर्तुशीलं येषांते ॥ महावनतस्थस्नानोयो मलावृतत्वो भव रत्नानां तस्कारशाल महतीं सुद्धिं विधातुं शीलं येषांते ॥ सहस्रेतिः सहस्रधाराः सत्याः तसच्छिद्रैः सहस्रधाराः येषांते कलशोरितिव्यतिकरणतताया॥ भा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

693

शिवशास्त्रार्थकथयन् ज्ञानोदमिति नामांतरेण निर्दिष्टवान् ॥ ज्ञानमिति सार्द्धेन फल्गुतीर्थे गयांतर्गति अमावास्यापुत्करम दिवास्तिपात्युतिपातः यामविशेषोवा
ठकपुष्यासिताष्टम्यांइति सार्द्धेन व्यतीपातो योगः यदक्षानि दिष्टये के वा वयपुष्कर चित्रकूटदेशांतर्गतिन पारियात्रपर्वतो विद्धिरे विज्ञानं ब्रह्मज्ञानं धा
तुवादी स्वर्णादि सिद्धिवादी अथवा कदाचापवद्धि जइत्येवं एतेत्रयं पंचयति कचिद्विप्र इति सार्द्धपादेन अध्ययनभ्राम यामासेसचिंतयांतः पीडितस्त्रि
तामेवाढमंदरमिति चतुर्भिः तत्तदा उररी हस्तस्वी हस्त ॥४२॥ अवहेलनं अवज्ञां चएवार्थे मानिवेति संबध्यते पतंगानां शलभानां यस्मादत्रैव

वा४

शिवं ज्ञानमिति ऋषुः शिवत्वाद्विचिंतिकाः ॥ तज्ज्ञ ज्ञानं द्रवीभूतमिह मेम हिमोदयात् ॥ ३२ ॥ अतो ज्ञानोद नामैतत्तीर्थं त्रैलोक्य विश्रुतं ॥ त्र
स्यदर्शनमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३३ ॥ ज्ञानोद तीर्थ संस्पर्शादश्वमेधफलं लभेत् ॥ दर्शनाच मानाख्याचरानरूपाश्वमेधयोः
॥ ३४ ॥ फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा संतर्प्य च पितामहान् ॥ यत्फलं समवाप्नोति तदत्र श्राद्धकर्मणा ॥ ३५ ॥ गुरुपुष्यासिताष्टम्यां व्यती
पातो यदा भवेत् ॥ तदत्र श्राद्धकरणं गयाकोटिगुणं भवेत् ॥ ३६ ॥ यत्फलं समवाप्नोति पितॄन् संतर्प्य पुष्करे ॥ तत्फलं कोटिगुणितं ज्ञानती
र्थे तिलोदकैः ॥ ३७ ॥ कदाचिदपि विज्ञानी धातुवादी कदाचन ॥ क्वचिद्विप्रः क्वचिद्राजपुत्रो वैश्योंत्यजः क्वचित् ॥ ३८ ॥ ब्रह्मचारी क्वचिदभू हीवनच
रः क्वचित् ॥ ततः कदाचिद्दितिसरूपे रमन्ते मय यन्निनान् ॥ ३९ ॥ सर्वविद्यासु कुशलः सर्वशास्त्राभवत् क्वचित् ॥ इति नानाविधे रूपैश्वरन्नु कार्यांग्रहे
श्वरः ॥ ४० ॥ न कदापि जनेकापि छिद्रं प्राप कदाचन ॥ कं परप्रेष्यतां यस्य यत्नो लक्ष्यं न च क्वचित् ॥ ४१ ॥ मार्त्तंड उवाच ॥ ४ ॥ अर्थीशलावदलं वायमि
वेत्र कदाचन ॥ क्रोधाग्नि दीप्तस्त्र्यक्षायं विषं पेयं तदा मया ॥ ४४ ॥ हरकोपानलेनैनं नयदियातः पतंगतां ॥ पितामहोपि मां त्रातुं तदा शक्ष्यति न स्फु
टं ॥ ४५ ॥ स्थास्या म्यत्रैव वचेन्नित्यं नत्यक्ष्यामि कदाचन ॥ क्षेत्रसन्यासविभावाराणस्यां विधाश्रमः ॥ ४६ ॥ पुरः पुनारेः कार्यार्थमनिवेघह तिष्ठतः ॥ प्राय
यं यांति मेतस्य का शांपापस्य निष्कृतिः ॥ ४७ ॥ अन्यान्यपि च पापानि महांत्यल्पानि यानि च ॥ क्षयं तिनानि सर्वाणि काशीप्रविशतां सतां ॥
४८ ॥ बुद्धिपूर्वमयाचेतद्यत्पापं समुपार्जितं ॥ पुरारि लोक हि पुरारासि धर्मो हि रक्षतां ॥ ४९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

शि८ म२

स्थास्यामीति एवकाराष्ठ्रेमेवाह ॥ नत्यक्ष्यामीति तर्हि कार्यनिवेदनेपापंस्यान्नेत्याह पुर इति कार्यरूपमर्थं कार्यार्थं अपेक्षुत्तर यिवाइह कार्यांनिष्ठ तोयत्पापं तद्वि
ष्यतित् स्यपापस्य काशी निष्कृतिः प्रायश्चित्तं काशीवासइति क्वचित् ॥ ४७ ॥ न केवलमेतस्यैव पापस्य निःकारो निष्कृतिः किंचन्येषामपीतिग्राह ॥ अन्यान्यपीति स
तामितिप्रविशतां विशेषणं किंतु काशी प्रविशतां ॥ ४८ ॥ तथा त्वया को मे किंचबुद्धीति अशा सित्राःसिताहं किं धर्मो हि रक्ष्यतां मितिरक्षतेति पाठे धर्मरक्षतां पुरारिणा धम्मो रासि

पृथ्वीतलप्रस्तुतस्य सृष्टः ॥४॥
मंदरं प्रविष्टमानमप्यस्तासतानल्सां ॥ शास्त्रनिषासितकाधपुर्णे
मांमसमान प्रस्यवती ॥४॥ कौम्पवपुरीकृतय प्रशिमा
गु ॥ उक्तास्त्रात्रानि सास्ततो तंत्र कल ७ प्रस्वर्ती ॥४ ३ ॥ ६४
७ ६५२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

694

त्रीरिं०:

पु.अ.पं.तू

ति ३

धर्मरक्षणे नापि किं तत्राह॥ धर्म्मो हि इति॥ सुरक्षितैरपि कामार्थैः किं न किमपीत्यर्थः कामार्थयो रक्षणेनाप्यानंतत्के नोपपादयति द्वयेन॥ त्र्यरक्षदर्थमिति शेषः॥ कु
शिकनंदने विश्वामित्रेण नं कामार्थयो रक्षणं तत्कृतेण पापधर्मस्य रक्षणं संसाधयति धर्मो ह्विक्षितिशिबि हि शरण्यागतकपोतत्राणाय स्वमांसं द
दाविति भारते प्रसिद्धं दधीचिरस्कवाकस्यादेवेभ्यः स्वास्थीनि श्रद्ददाविचि भागवते॥ प्रत्नेति प्रमेस्वशरीराकर्णे जीमूतवाहनादयो गृह्यंते॥ त
याचश्रूयते॥ स्वं कर्णः शिबिर्मांसं जळं जीमूतवाहनः॥ ददौ दधीचिरस्थीनि किं न देयं महात्मनामिति तेन च्वैव मपि रुद्रस्य रोषादेनिष्टं न स्यादित्यपीति तत्राह त्र्यय

नं २
धर्मो हि रक्षितो येन देहसत्वरगत्वरे॥ त्रैलोक्यं रक्षितं तेन किं कामार्थैः सुरक्षितैः॥५०॥ रक्षणे यो यदि भवेत्कामः कामारिणा कथं॥ धर्म
१८ ५३॥ नं २ १८ रक्षणादत्तां नीतो बहूनां सुखकोपितः॥५१॥ अर्थश्च सर्वथा रक्ष्य इति श्रुतिरुदाहृता॥ तत्कथं नहरिश्चंद्रो रक्षकौशिकनंदने॥५२॥ धर्म
रक्षणं तैः सर्वैरपि देहस्य येन च॥ शिबिप्रभृतिभूपाळैर्दधीच्य त्रिमुखैर्द्विजैः॥५३॥ अयमेव हि वै धर्मः काशीसेवनसंभवः॥ क्रू
पितादपि रुद्राच्च रक्षिष्यति न संशयः॥५४॥ अवाप्य काशीं दुःप्राप्यां योऽन्यत्र गंतुमिच्छति॥ अळं कारं स्वमुत्सृज्य कः काचं संजिघृक्ष
ति॥५५॥ वाराणसीं समुत्सृज्य यस्त्वन्यत्र पिपासति॥ हस्तनिधानं पादेन सोऽघ्रमिच्छति भिक्षया॥५६॥ पुत्रमित्रकळत्राणि क्षे
त्राणि विविधानि च॥ प्रति जन्मेह लभ्यंते काश्यकानेह लभ्यते॥५७॥ येन लब्धा पुरी काशी त्रैलोक्याद्धरणक्षमा॥ त्रैलोक्येश्व
र्यसंप्राप्त्येतेन लब्धं महासुखं॥५८॥ कुपितोपि हि मे रुद्रस्तदोहानिर्विधास्यति॥ काश्याद्बलस्यत्वेनोयदेवास्मान्न बाधते॥
५९॥ इतराणि हि तेजांसि बाधंते यावदेव हि॥ खद्योताभानि यावन्नर्ते न काशिजं महः॥६०॥ ६१॥ ६२॥ ६३॥ ६४॥ ॥३५३॥ १८

मिति॥५०॥ ननु तथाप्यनावता निर्बंधेन न कळिदित्या शंक्याह॥ काशीमहात्म्यं वर्णयन् काशीप्राप्यतां शिमात्रस्य नाम नाप्यावं वर्णयन् नन्दत्यति प्र्यवाप्ये
तिचतुर्भिः॥ सोऽघ्रमिच्छति प्रहीतुमिच्छति इत्यास्ये तिणं तु मिच्छति किं पुनर्यर्गत इति भावः॥ निधानं निधिं जतौष्ठं स्वीकृत्यापि नाम नाप्याने माह कुपितइ
तिद्वाभ्यां आत्मानो धजं स्वस्य तेन नात्रात्मत्वेनेति यावत्॥ ५८॥ यविबोधो ज्ञानं तस्माज्जातं स्वस्यात्मनो यो वबोधो ज्ञानं नित्यशुद्धबुद्धयुक्तस्वरूपवे
व नज्ञानं तस्माज्जातं मिति खद्योताभानि मात्रो प्रकाशमानः क्षुद्रकीट विशेषः खद्योतः ऊुनि इति गौडप्रसिद्धस्ताहशानि इति शेषः॥५९॥

५५८

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

695

श१ केश२

तमोभिकेभ्यःआसीतिकनामसेभ्यः॥लोलार्कनामानिर्वीक्षतस्यार्कस्येति।लोलंआतिचंचुंकाशीदर्शनेमनोर्कस्यततस्यजातिचांचल्यान्मनसो
तिचचलत्वात्स्यस्यलोलार्कीतिनामनिर्वक्षितंअर्कदिनेलोलार्कसंगमेलोलार्कस्यसमीपेलोलार्कस्यवासंगमःलोलार्कएव॥लोलार्कस

इतिकाशीप्रभावज्ञजगच्चक्षुःसमेनह॥फलादिर्यात्मानेकाशीस्थ्यांव्यवस्थितः॥६०॥लोलार्कलोउत्तरार्कश्चसांबादि सत्यथैवचा
चतुर्थोद्रुपदादित्योमयूखादित्यएवच॥६१॥स्वारवोल्कोऽरुणादित्यो वृद्धो वसंशकौ॥दशमोविमलादित्योगंगादित्यस्तथैवच
॥६२॥द्वादशश्चयमादित्यःकाशीपुर्यांव्यवस्थितः॥तमोधि कोयेदुष्टेभ्यःक्षेत्रंरक्षंत्यमीसदा॥६३॥तस्यार्कस्यमनोलोलंयदा
सीत्काशीदर्शने॥अतोलोलार्कइत्याख्याकाश्यांजी जाताविवस्वतः॥६४॥योगक्षेमंकुर्यात्काशीनांसज
नस्यच॥लोलार्कस्त्वसिसंभेदेदक्षिणस्यांदिशि स्थितः॥६५॥मार्गशीर्षस्यसप्तम्यांषष्ठ्यांवारविवासरे॥
विधायवार्षिकींयात्रांसनपापैर्नबाध्यते॥ ॥६६॥कृतानियानिपापानिनरैःसंवत्सरावधि॥॥
नश्यंतिक्षणतस्तानिषष्ठ्यांकेलोलदर्शनात्॥॥ ॥६७॥नरस्नात्वासिसंभेदेसंतर्प्यपितृदेवताः॥श्राद्धंवि॥
विधायविधिनापित्र्यंऋणमवाप्नुयात्॥६८॥लोलार्क संगमेस्नात्वाअन्नहोमसुरार्चनंयत्किंचित्क्रियतेकर्मत
दनंतंसपिकल्प्यते॥६९॥रवियोपरागेलोलार्केस्नानदाना दिकाःक्रियाः॥कुरुक्षेत्राद्दशगुणाःअनंताहनसंशयः॥७०॥लो
लार्केरथसप्तम्यांस्नात्वागंगासिसंगमे॥सप्तजन्मकृतैःपापैर्मुक्तोभवतितत्क्षणात्॥७१॥प्रतिसर्कवारंलोलार्कंयःपश्यतिशुचिव्रतः
॥नतस्यदुःखंलोकेस्मिन्कदाचित्संभविष्यति॥७२॥नतस्यदुःखंनोपामानेदद्रुर्नविचर्चिका॥निसंलोलार्कंयःपश्येत्तमाद्व
दकसेवनात्॥७३॥वाराणस्यामुषित्वापियोलोलार्कनसेवते॥सेवेततंनरंनूनंक्षुत्पिपासाभवानि॥७४॥सर्वेषांकाशितीर्थानांलो
लार्कःप्रथमःस्मृतः॥ततोगंदतीर्थानितज्ज्ञेयानिकाशिहि॥७५॥तीर्थांतराणिसर्वाणिपृथ्वीवलयगान्यपि॥असिसंभेदतीर्थस्यक
लांनार्हंतिषोडशीम्॥७६॥सर्वेषामेवतीर्थानांस्नानादुपलभ्यतेफलं॥तत्फलंसम्यगाप्नोतिनरैगंगासिसंगमे॥७७॥ ॥ ॥
भवस्तस्मिन्लोलार्कसंभवेइतिपाठेलोलार्कस्यसंभवोयस्मिन्संगमेतस्मिन्नित्यर्थः॥लोलार्कमासानर्क मेतिलोलार्कइत्यर्थः॥६५॥रथस

व१॥२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(698)

नश्वच

त्रिंशः

२

मन्वादिभ्यो वैरूप्यः यजमानः प्रश्नैः स्याच्च तु ऽर्थवादो भविष्यति नेष्यते ॥ नार्थवादोयमिति यथा यमर्थवादो न भवति तथा पूर्वमेव व्याख्यातामिति ॥ अर्थवादवत्त्वे दोषः कस्य स्यान्मतं वा ॥ उदाहरतीति किं चात स्यादिति राद्धान्तो न प्रवेशोप्यत्र नास्तीति ॥ लोलार्कस्य कैरैरिमाणि निक्षिप्तादि धायासिनन्दीत स्याप्यारस्या प्रवाहे एवं खंडिते ॥ गतिर्वैकल्यं प्राप्ता पितामहाम्ने व्यापकात्वाकारा स्युः । त्रिणानवावि शयुः न प्रविशति । तुपक्षान्तरत्लोलार्कीणां स्तद्दशनात् अखिना म्नराणां करैः कृत्स्ने निःसृता नितरां ताडिता स्तोषामेवासि धारयोः खण्डुचारयाविखण्डिता स्व उर्वे प्रापिता यथा न त्र विशतीति शब्दस्येति ॥८७॥ ॥इति श्रीरामानन्दकृतायां काशीखण्डटीकायां पूर्वार्धे त्रिंशोध्यायः ॥३०॥ ॥
नार्थवादोयमुदितः स्तुतिवादो न वै मुने ॥ एवं यथार्थवादोयं श्रद्धेयः सद्भिरादरात् ॥७८॥ यत्र विश्वेश्वरः साक्षाद्यत्र स्वर्गतरंगिणी ॥ मिथ्यात्वं तत्रानुमन्यन्ते ते किं काश्यामनुस्मयकाः ॥७९॥ उदाहरन्तियेस्या कृते कुर्वन्तो पिताः ॥ काश्यां यथार्थवादोयं तेविद्विकीयायुगे युगे ॥८०॥ कस्यचित्कीर्तितार्थस्य महिम्नो म ॥ हतस्तस्ति ॥ नाधिरोहन्ति मुनेन्द्र न मयि त्रैलोक्यमंडपम् ॥८१॥ नोक्तिका वेदबाह्यास्या शिष्योदरपरायणाः ॥ अन्यजातोन्यये तेषां पुरः कार्शी न वक्तव्या ॥८२॥ लोकार्क चारा संस्पृष्टाशेषा
तवैधाराविखण्डिता ॥ काश्यां दक्षिणदिग्भागेन विशन्तु ५ मे महामुने ॥८३॥ माहमान निशिता लोलार्कस्य नरोत्तमः ॥
५ण न दुःखी जायते क्वापि संसारे दुःखसागरे ॥८४॥ ॥इति श्रीस्कन्दपुराणे काशीखण्डे लोलार्कवर्णनं नाम षट्च
त्वारिंशोध्यायः ॥४६॥ ॥स्कन्द उवाच ॥ ॥अथोत्तर स्या मा राया कुंडमकोर्कमुत मा ॥ तत्र तस्यो त्तरार्क इति विश्रुतः ॥ उत्तरार्को महातेजाः काशीं रक्षति सर्वदा ॥२॥ तत्रेतिहासो योभूत्
२१ तं शृणु गिरिसंभवे ॥ तपयनदुःखसंघातं साधुनापि पुरंदर मासीत्प्रवसिष्ठत ॥३॥ विप्र प्रियव्रतो नाम कश्चिदात्रेयवंशजः ॥ ॥४॥ आसीत्कश्चिद्धर्मशुद्धाचारः सदातिथि जनप्रियः ॥ भार्या शुभव्रता तस्य व
तेस्तस्मिन्नामप्रसुव्रता ॥ विप्रप्रियव्रतो नाम कश्चिदा तामहकर्म सुपेशला ॥ तस्यां स जनयामास कन्यामेकां सुलक्षणाम् ॥५॥ म वर्षे प्रथमे पादे तथा केचेहम
ज्ञवातिमनोहरा ॥५॥ ॥ मूर्ते शुभ्रपुण्य ताराहकर्मसुपेशला ॥ सुरूपा विनता चारापि चैत्रप्रियकारिणी ॥ जातवानिपुणा जातातारका पक्षे रमार्जुने ॥७॥ यथा
तैः ॥ वव चेतसोक्तः सौ च्यनेकु पक्षेयथाशशी ॥ ॥६॥ सुरूपा विनता चारा पितृमत्प्रियकारिणी ॥ सतो वानि सुगुणा जाता तासवंव चैतदा ॥८॥ कन्यैरूपा चैका कन्यासुरम्य सुलक्षणा ॥ अस्या भेद
धा समी घिष्ठकेषा न्याप्यतद्द मंदिरे ॥ तथा तथापि नेसा स्वा म्नता संवव चैतदा ॥९॥ रूपेणार्थे न सन्मुक्ता कस्मै देया सा सुखेलभो ॥१०॥ इति चिन्तापत्तस्त स्य ज्वरोभवत्
गुणौलस्य ॥ कमया वरउत्तमः ॥ कुन्जेनवयसा वा पि परीक्षे नापि क्षतनवा ॥ रूपेणार्थे न सम्मुक्ता ॥ ११॥ लोलार्क उत्तरार्के स्यादना दादशादि सा उपक्षिमाः ॥ तत्र लोलार्क
च सारिंशोध्यसत्तोर्ध्वं व्याये परमपावने ॥ उत्तरार्कस्य माहात्म्यं प्रोच्यते मनोहरं ॥ ॥ अथोत्तरार्क माहात्म्यं स्कन्दः ॥ तस्य मसमाह ॥ तापयन्निति स्तु भक्तानां शुभलक्षणो नामान्न वर्षे स्याम न
स्य संभवमहात्म्यं सोत्तरार्कस्यापि तेनाह ॥ अथोत्तरार्क माहात्म्यसर्वा ॥

५८

३५४

५५६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मन्द्गवंशे ॥ तन्तत्कर्म्मविपाकेन कं न्यायामूलनक्षत्रफलेन तत्तदेति पंचतां मरणं पतिमन्वगात् ॥ पतिमनिंदत्वाद्देहमुत्सृज्य अग्नौ विवेश इत्यर्थः ॥ अनुगमनेनेतु मा
धर्मोपमिनिपत्यामहेव स्थानच्छमित्यत्राह नापत्यमिति ॥ औ र्ध्वदेहिकं दशाहपिंडादिसर्वं ... ॥

तन्कर्म्मणा निपातेन विना रब्धेन त्वरेण वा ॥ सविप्रः पंचतां प्राप्तस्तत्सर्वं ग्रहादिकं ॥१३॥ पितर्युपरतेतस्याः कन्यायाः मातरन्यपि ॥ ... हे
दुःखान्पतां कन्यां पतिमन्वगात् ॥१४॥ धर्मोऽस्ति महत्तारिण्या जीवतां जीवता पिवा ॥ पत्या सहैव स्थानं त्यपरिव्रतं मुना सदा ॥१५॥ नापत्यपापि
नौ माता न पिता न च बान्धवाः ॥ पत्तुः स्मरणमुक्षेषु पातीहे कवंचन्द्रियाः ॥१५॥ सुलक्षणा पितुः स्वातपित्रोः पंचत्वमात्मयोः ॥ और्ध्वदेहिकमा
माद्य दुःशाहं विनिवर्त्तवा ॥१६॥ चिंतामवाप महतीं मनाग्याधादैन्यमागता ॥ कथ्यमेकाकिनी पित्रा मात्रा हिना मवा बुधेः ॥१७॥ उन्मत्तरपारमात्स्यामि
त्रीलं सर्वोपि त्माविगृत ॥ नकस्मैरिहराया यांहं पितृभ्यां प्रतिपादिता ॥ नदत्ता च कथं स्वैरमहमन्यं करवृणे ॥ वृत्तोपि तकुत्रोनस्त्वेत गुणवान्न वशी
ठवान् ॥१९॥ स्वाधीनोपि न तत्तेन दत्तेनापि हि किं भवेत् ॥ इति संचिंतयंती सा रूपोदाय्य गुणान्विता ॥२०॥ युवभिर्वर्द्धमानित्यं प्रार्थिता पिमुहुर्मुहुः ॥
॥ न कस्यापिदृढौ बाळा च वेद्यां निजमानसे ॥२१॥ पित्रोस्मपरलिं दद्द्वा वा सत्येवतया विधं ॥ निनिंद बहुधात्मानं संसारं च निनिंद सा ॥२२॥ यान्त्या मुनीदिनावो
हं यास्यावपूर्ति पादिता ॥ इति निश्चित्य सा बाळा निर्जितेंद्रियमानसा ॥ वृत्तवर्प्य दृढं कृत्वा तपस्येयं चचार सा ॥२३॥ उन्नतार्कस्य देवस्य समीपेस्थिरमानसा ॥ त
स्यां तपस्यमानायां याकाष्ठागीलघीयसी ॥२४॥ तत्र च तत्सह नागत्यांनिष्ठेन्नसुरतोबठौ ॥ तणपूर्णादिकं किंचितत्सायमस्यत्वहत्यसा ॥२५॥ तत्कुंडपीतपा
नीया स्वस्वामिसदनं व्रजेत् ॥ तत्तद्दूत्यव्यतीतानामुपवासानुमासुवा ॥२६॥ लीलयापिविवरन्देवस्तत्रदेस्यासमागतः ॥ सन्निधौ तुनरार्कस्य तत्र पश्यंती सुलक्षणा
॥२८॥ स्फातुर्विनिष्क्रष्टोस्थाणुरुग्रा क्षिलमसाक्षरां ॥ ततो गिरिजया प्रोक्तो विज्ञप्तः करुणात्मना ॥२७॥ वरेणानुग्रहाणेमां बंधुहीनां सुमध्यमां ॥ शर्वाणीगिरमाकर्ण्य
ततः शर्वः कृपानिधिः ॥३०॥ समाधिं मिलिताक्षीं तां उवाच वरदो हरः ॥ सुलक्षणेभ्य मन्त्रो स्मि वरं वरय सुव्रते ॥३१॥ विरक्तिरवाम्निनपमांक सेस्तीहमनोरथः ॥ सापि शांभोगिरं श्रुत्वा
वत्स देहिनो धिगनित्यतां देहिनो जीवस्य अनित्यतां प्रतिधिग् इत्यर्थः अहोइति ॥ अहोइ ति खेदे खेवाशिखायार्थः स्वापथा वाक्ति ममपुरोयंततः पित्रोर्देहस्तथा ममापिदेहो विनाशीत्यर्थः ॥११॥ इति पंचता

पितरौ मे गतौ याता देहस्य धिगनित्यतां ॥ अहो देहः पुरो गांता यथा पित्रोः पुरो मम ॥२३॥

मुखपीयूषवर्षिणीं ॥२८॥ ७॥ (७१)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सु॰ अ॰ सप्त

चत्वारिंशः

उदमीलयत्प्रत्यक्षारायत्॥ निरिक्षिष्टदृष्टावराकी तुच्छावराकी वक्र नेहसं बहुकालं अमुंविना अहं सुलक्षणा जन्तस्मात्तु एतस्येपदर्थं अंगावाडांगस्तुना॥३८॥ धन्येति अनुग्रहस्रूपेकर्मणि

महासंमालश्यामनीलोवनेउदमीलयत्॥ प्रसंप्रत्यक्षमा॥ वीक्ष्यवरदानोन्मुखंपुरः॥२९॥ देवीववामभांगस्थां प्रणतामकृतांजलिः॥ किंवृणेयाव

दिह्वस्मा विंनयेद्वारुमध्यमा॥३०॥ वांछिताया निरीक्षिष्टवराकीवर्करीपुरः॥ कामार्थिनीवलोकेस्मिन्कोनजीवतिमानवः॥३१॥ परंपरोपकारार्थं

योजीवतिसजीवति॥ अनयामत्तपोवृत्तिसाक्षिरायावक्रनेहसं॥३२॥ असेव्यहंतदेवसेवरया मिजगत्त्रये॥ परामन्यस्यमनस्येनतसाहच्युक्ष्मसुलक्ष

णातो॥३३॥ कृपानिधेमहादेवयद्दिदेयोवरोमम॥ अज्ञसांबवराक्येराताहिंपागनुगृह्यताम्॥३४॥ वक्रपुंस्त्वान्नोवनिकिंविन्मेङक्रिपेलीरो॥ इति

णाता॥३५॥ कृपानिधेमहादेवयद्दिदेयोवरोमम॥ ... देवदेवस्ततः प्राहदृष्ट्वा पश्यगिरीजे॥३६॥ साधूनामीदृशी द्वे५

वावंनिशाम्येशः परोपकृतिशालिनी॥३५॥ सुलक्षणायेनिनरांतुतोषप्रणतांहि॥ देवदेवस्ततः प्राह ...

गुद्धिः परोपकरणोज्झिता॥ तेधन्याः सर्वलोकेषुसर्वधर्माधिकारिणः॥३७॥ यनंतेसर्वभावेनपरोपकरणायवै॥ संवयः सर्वविस्कैनो विरंगी

छतिनोकविन्न॥ सुविरंगि श्री ष्यतेवैकंपरोपकरणक्रिये॥३८॥ धान्यासुलक्षणा येषायोग्यानुग्रहकर्मणि॥ ब्रू हिदेविवरोदेयः कोस्येच्छा

गेयेवकःप्रिये॥४४॥ श्री देव्युवाच॥ सर्वस्थूष्टिक्रतांकर्तः सर्वेशाप्रणतार्तिहृत्॥ सुलक्षणाशुभावारा श्री सखिममेसत्प्रशुभोत्तमा॥

यथानयावविज्ञया यथावैव जयंतिका॥ शुभादेनेशुभावाराकौमुदीवयथोर्मिला॥४६॥ यथावंपकमालावय थामकयवासिनी॥ कर्पू

रतिलकायद्वद्धर्याय यथाशु मा॥४७॥ अशोकावावशोकावयथामत्स्यगंधिनी॥ यथावंदननिश्वासायथावंदनले पिनी॥४८॥ द्वगवेकेगिन

ज्ञावयथाकृतमनोरथा॥ गानवित्तहरायद्वत्थास्त्वेषासुलक्षणा॥४९॥ समयामासदेवास्त्वावंबद्धामरधारिणी॥ एषापिकाशिराजस्यकुमार्यास्त्व

हवर्करी॥५०॥ अत्रैवप्रागानुसंधायमुक्तिधामस्यत्यनुत्तमा॥ अनयालर्कूकुंडेस्मिन्प्रुष्णमासिरवेर्दिने॥५१॥ श्रीरामायनमः॥ श्रीकाशीवी॥

अनुग्रहरूपेकार्येयोअस्याः अस्येसुलक्षणायेशुभःउद्यमोयस्याःसाशुभोद्यमाजयतिसर्वोत्कर्षेणातिष्ठतीतिजयापिविशेषेणजयतीतिविजयाअन्यासामपियथार्थतामभिर्वर्णनं ज्ञेयं॥ सम

यामासमसमीपेवबद्धामरधारिणीस्फुरद्वालव्यजना हस्ताएषापिवर्करीतिसंबंधः॥ इहकारयामवशाद् ... स्वरेच्छयाभगवतःईश्वरस्याक्षरदानाद्यकाश्यामनयाअपिवर्करूपदेहबंधइतिशेषः प्राप्तेतो॥५१॥

१८ ३५५

३ स्ता

ने॰

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

699

घटना १ नाम ३ से १

नृपघट्टौघटायस्मास्तस्याः कर्तुमन्यथा कर्तुं समर्थस्य तस्य च किम [illegible] मितिभावः केनचिन्निमित्तेन क्षेत्राद्बहिर्निस्सृत्य तनासन्नो सन्नेति वोया अक्षुद्भविता [illegible] स्थितांतः करणयावर्करी कुंडमितितु
द्वैतकुंडांतरा दृश्यकुंडस्याधिकं [illegible] त्यजेत् एतस्या वर्कर्यानतेनमृत्ते न कोरितिभावः ॥ नरैरितिवापाठः [illegible] एतदध्याय श्रवणफलमाह द्वयुनोक्तलोलार्कस्याख्यानस्यात्र कथनेऽश्रवणफलं रक्षापुनाय ॥५७॥ इतिश्री रा
मानंदकृतायां काशीखंडटीकायां उत्तरार्कवर्णनंनामसप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४७॥ अ [illegible] शाधिकेऽथचत्वारिंशकेध्यायेमनोरमे ॥ सांबादित्यस्य महिमा वर्ण्यते विस्फुटं शुभः ॥४८॥ सांबादित्ये सति

य २ स २ च ३

॥स्नानं त्वनुदिने स्वर्ये शीतादद्धुर्व्यथित्वया ॥ राजपुत्री ततः पुण्यात स्वेषा शुभलोचना ॥५२॥ [illegible] वरदानप्रभावेन तव विश्वेश्वर प्रभो ॥ व ॥
२ रव्या ॥ कर्करीकुंडमिस्रांत्वर्ककुंडस्यजातं ॥५३॥ एतस्याः प्रतिमास्त्यात्र विख्यत्र मानवैः ॥ उत्तरार्कस्यदेवस्य पुष्ये मासि रवेर्दिने ॥५४॥ कार्या सांवत्सरी यात्रा ॥
॥ नरैः काशीफलेप्सुभिः ॥ मृडान्यामिदितं सर्वं कृत्स्नेन दिव्यगोविभुः ॥५५॥ विश्वनाथो विरेयत [illegible] प्रासादं स्वमतर्कितः ॥ स्कंद उवाच ॥ लोलार्कस्य ॥
॥ चमाहात्म्यमुत्तरार्कस्य च द्विज ॥५६॥ कथितं ते महाभाग सांबादित्यं निशामय ॥ श्रुत्वेति पुण्यमाख्यानं स्तुत्वं लोलोत्तरार्कयोः ॥ व्याधिभिर्नाभिभूयेत न ॥
॥ दारिद्र्येण बाध्यते ॥५७॥ ॥ इतिश्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे उत्तरार्कवर्णनं नाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४७॥ ॥ स्कंद उवाच ॥ शृणुष्व मित्रावरुण एकदा वैत्साय ॥
॥ इद्धहः ॥ दानवानां वधार्थाय भुवो भारापनुत्तये ॥१॥ आविरासीत्स्वयं कृष्णः कृष्णवर्णः प्रतापवान् ॥ वासुदेवो जगद्धाम देवक्यां वसुदेवतः ॥२॥ सासीतिलक्ष्य ॥
॥ तस्यासन् कुमारा अर्कवर्चसः ॥ स्वर्गे पितादशाबालाः सुशीलानदिकुंजज ॥३॥ अतीवरूपसंपन्ना अतीव सुमहाबलाः ॥ अतीव शस्त्रशास्त्रज्ञा अतीवकृतलक्ष
॥ णाः ॥४॥ तेषु ह्युंमानसंपुत्रो ब्रह्मण्यस्तपसांनिधिः ॥ कृतवत्कैलकोपीनो लतलक्ष्णाजिनांबरः ॥५॥ ॥ हरेकृष्ण हरे राम हरहर नमोस्तुते ॥ ॥ राम ॥

स २

वर्कैस्रोतृनभिमुखीकर्तुं शृणुष्वेति आत्मनेपदमार्षं स्लोकचतुष्टयं वाक्यं द्वारवत्यां स्वयं कृष्णः सदानंदरूपः देवक्यां च वसुदेवतः वासुदेवनामा जगद्धाम जगदाश्रय आविरासीत्तस्यासा
शीतिलक्षाणि [illegible] दानवानामिति ॥ कुमारान् विशिनष्टि स्वर्गे पीतिसार्द्धेन अस्यावारकाया मा विरासी द्वारको द्वष्टुं [illegible]
द्रष्टुं नारद आजगामेति चतुर्थेनान्वयः [illegible] नितिपाठेतान्वालकान्द्रष्टुमित्यर्थः ॥ नारदं विशिनष्टि ॥ ब्रह्मणो मानसः पुत्रस्तप्त्वादिनां तपसां निधिः राश्रयः कृतं वल्कलेन कौपीनं येन सः कृतं कृष्णाजिनमेव

कुमारा आसन्निसन्वयः । एकषष्ठिसहस्राणि वान्यदेवकिमर्थं मा विरासीरदाहार

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीस्कंद[illegible]का.ख.॥

700

विवेशस्स महारम्यं नारदः कृष्णमंदिरं ॥८

व्यार ०   न०

गृहीतो ब्रह्मदंडो ब्रह्मचारी योग्यो दंडो येन सः त्रिवृत् त्रिगुणिता मौंजी मुंडनिर्मिता मेखला यस्य सः उरस्स्थलेन तुलसीमालया समलंकृतः उरस्स्थेति क्वचित्पाठः ॥ लसज्जलस्थेति पाठे लसंती या जल
स्था श्री तुलसीमाला तया सेत्यर्थः ॥ गोपीचंदनं नियार्ह्लसत्कथयन्नारदस्य संबोधवेष्टितं ॥ (तेन गोपीचंदनरसेन लसदंगं यस्य सः मूर्त उत्कृष्टः आसो ज्वलनश्चेति मूर्तोज्ज्वलनसादृश्य मूर्तोज्ज्वलनवदिति पा
ठेतद्धितार्थोपसर्जनस्यापि ऊपसस्य मूर्त इति विशेषणं छांदसं उपवेशयेद्ध ग ज्ञाव आर्षं ॥११॥ ॥अवश्यमिति हे यशोदानंदवर्द्धन अत्रांतःपुरे किंचिदस्ति किंतु वाय शास्तत्र घट ते अन्य वा स्त्रियः ॥

मुनिः ३५   न०

॥गृहीतब्रह्मदंडश्च त्रिवृन्मौंजीसुमेखलः ॥उरस्स्थले स्य तुलसीमालया समलंकृतः ॥६॥ गोपीचंदननिर्यासलसदंगविलेपनः ॥ तपस्सहशासर्वांगो मूर्तोज्ज्वलो वज्ज्वलन् ॥
॥७॥ आजगाम वरच्चरो नारदो द्वारकां पुरीं ॥ विश्वकर्मविनिर्माणां जितस्वर्गपुरीश्रियं ॥८॥ तं दृष्ट्वा नारदं सर्वे विनम्रानतकंधराः ॥ प्रबद्धमूर्द्धांजलयो प्रणेमुर्हृष्टचित्तं ॥
॥दर्नः ॥९॥ सांबस्स्वरूपसौंदर्यसर्वगर्वविमोहितः ॥ न ननाम मुनिं स्तत्र हसं स्तद्रूपसंपदा ॥ शांबस्य तमभिप्रायं विज्ञायासमहितः ॥ लब्धो यद्द्वाग स्तप ॥
॥मुकुस्य च नारदं ॥१०॥ मधुपर्केण संपूज्य स्वासने चोपवेशयन् ॥ हत्वा कथा विचित्रार्थास्तत एकांतवर्तिनः ॥११॥ लब्धस्य कर्णे कथयन्नारदो शांबचेष्टितं ॥
॥ तं ॥ अवश्यं किंचिदत्रास्ति यशोदानंदवर्द्धन ॥ वायशस्तत्र घटते संभाव्यं नाथ वा स्त्रियां ॥१२॥ स नास्ति भुवनस्थानां तावेति वसुरूपवान् ॥ स्वभावश्च ॥
॥ चलस्त्रीणां चेतो हर्त्तुं सुचंचलं ॥१३॥ अपेक्ष्यते न मुग्धाक्ष्यः कुलं शीलं श्रुतं धनं ॥ रूपमेव समीक्ष्यंते विप्र तु विमोहिताः ॥१४॥ अन्यथा विदितं नो ते ॥
॥ वल्लवीनां विचेष्टितं ॥ विनष्टो नायकाः लब्धप्रमुं ॥१५॥ वामभ्रूवां स्वभावो वाच्य नारदस्य च वाक्यतः ॥ विज्ञाताखिलवृत्तांतो ध्यंब्लब्धो प्यमन्यत ॥१६॥ ॥ ॥ ॥

कामयंते खिला   ये२   स्त०

संभाव्यं न अपि तु संभाव्यमेवेत्यर्थः ॥ किंचिद्वृष्टो रूपमेव दर्शयति तूनामिति द्वयेन इती वा र्थे शोभन रूपवानेवेत्यर्थः ॥ सरूपवानिति पाठे सर्वांसु विषयेषु कामस्तेन मोहिताः एवं सामा
न्येनोक्त्वा विशेषतो स्त्रियोगेन दर्शयति ॥ अन्यथेति वल्लव्योत्र भार्याः अत एव गोपालस्तव शाजे वल्लवीनंदन मित्यत्र वल्लवमित्यपि च केचन पठंति अथवा गोपीवेषधारिता ह्रवल्लवः श्लोकस्तत्स

१८
॥३५६॥
१८

लौवल्लभानामानकामार्णामिलने प्यो: ॥ श्लोके किछी मस्मानाजितोमकुंतकांमिकुदामसुर(हिमा) जौवलो मनुकीलाजान्तिका: ॥ १५ इम हि पी: ॥ श्लोकमुक्तास नामधुवामिति स्कन्दवल्लभांवाविदितस्य १६ ॥ श ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

701

त्रु१

कोयं वाक्यविजनस्थो या वक्षार्थः कोन स्तवै यावदेव धैर्य्यं चेतो विवेकिता। विविक्ते अर्थिनि सति तद्वयं न किं तु अन्यथा धैर्य्यं च विवेकिता चेत्यर्थः। विवेचयं
श्चिंतयन् क्रोध एव नदी तस्याः पारं यो विवेकः एव सेतुर्बंधस्तेन आत्मभ्यां निष्पाप्य। चिंतां मे वाह कथमिति साद्धैश्चतुर्भिः। स्त्रैणानां समूह स्त्रैणं एव सखा यस्य
तो। ग्रीडितः उपहसितः। आत्यर्हितं महान्तीति वच्चनात्। आगोहृत्वा पराध द्वयं तद्दर्शनात्। दीर्घः छांदसः। दावदग्धवत् वना ग्निदग्ध इव। इताता इति
क्षणं ध्यात्वा स सांबः पितुः अंतः पुरमाविशत्। ततो मध्ये स्त्रैणस स्त्रैणस्य सामध्ये तस्यां यावद्दृष्टिं चकार तावन्नारदस्तं सांबमन्वगच्छदित्यर्थः

तावद्धैर्यं च तत्राक्षीणां तावच्चेतो विवेकिता॥ यावन्नाथ विविक्तस्थो विविक्ते र्थिनि नान्यथा॥ १७॥ इत्थं विवेचयं श्चिंते तु स स्तः क्रोधमुदीरयन्॥
धिवेकसेतुं नास्त्यनारदं प्राहिणोत् सुधीः॥ १८॥ सांबस्य वैक्लव्यं किंचित्किं चित् स्रोतवेक्षत॥ गते देवमुनौ तस्मिन् वीक्ष्यमाणोप्यहर्निशं॥ १९॥
चिंतयन्नपि गते काले पुनरप्याययौ मुनिः॥ मध्ये लीलावतीनां च ता लालसमवस्थितं॥ २०॥ बहिः क्रीडनमारुह्य सांबमित्याह नारदः॥ याहि त्व
स्तांति के तूर्णं कथयागमनं मम॥ २१॥ सांबोपि या भिनीयामित्यत्रणामि थमचिंतयत्। कथं रहस्थं पितरं यामि स्त्रैणसखे प्रति॥ २२॥ नयामि च
कथं वाक्यादस्याहं ब्रह्मचारिणः॥ ज्वलदिंगलसंकाशस्फुरत् सर्वांगतेजसः॥ २३॥ प्रणमस्तु कुमारे कुप्यतो यं मयैकदा॥ इदानीमपि नो याया
मस्य वाक्यान्महामुने॥ २४॥ अत्याहितं तदा स्त्री हतदागोहं यदर्शनात्॥ पितुः कोपोपि सुश्लाघ्यो मयि नो ब्राह्मणस्य तु॥ २५॥ ब्रह्मकोपाग्नि
गोऽग्निदग्धाः प्ररोहंति नैव तु चित्॥ अपराग्निविनिर्दग्धा रोहंते दावदग्धवत्॥ २६॥ इति ध्यात्वा क्षणं सांबो विशदंतःपुरे पितुः॥ मध्ये स्त्रैणस मेहासं
यावज्जांबवतीसुतः॥ २७॥ दराक्षणमपि विलाषिंतं न चकार स शंकितः॥ तावत्समन्वगच्छत्तं नारदः कार्यसिद्धये॥ २८॥ स संभ्रमोपहल्लो पि दृष्ट्वा सां
बं च नारदं॥ सहसा तस्योपरि दधत्सीनं कौशेयमंबरं॥ २९॥ उपस्थिते देवकी सूनौ ताः सर्वा अपि गोपिकाः॥ बिलज्जितास मुत्तस्थुर्ग ॰ स्य स्वच्छमंबरं॥
॥ ३०॥ महार्हशयनीयेत हस्तेऽधत्ताम महामुनिं॥ समुपावेशयद्धः संसांबस्त्रैकोद्वितयं ययौ॥ ३१॥ नासां स्खलितमालोक्य तिष्ठतीनां पुरो मुनेः॥ हसंल्ली
लाद्धवीभूतं मुनिर्गनं जगौ हरिं॥ ३२॥ पश्य पश्य महाबुद्धे दृष्ट्वा जांबवतीसुतं॥ इमाः स्खलितमापन्नास्त्वद्रूपध्रुवचेतसः॥ ३३॥ हृसौपि सांबमा
हूय सह सैवाशापहत्ते॥ सर्वा जांबवतीतुल्याः पश्य तं मोपि दुर्विधे॥ ३४॥ यस्मात्वद्रूपमालोक्य गोपाल्यः स्खलिताः इमाः॥ तस्मात्कुष्ठी सर्वा दासगमको

रन्वयः स्त्रैणस सखीमिति वचित॥ शंकितः शंकयायुक्तः। कार्यसिद्धये सांबस्य शापदानाय। गोपिकाः इति गाः इंद्रियाणि पांतीति गोप्यस्तदीयास्ता गोप्यास्त्रियो गोपिका
अष्टावक्रस्य वरदानेन रुक्मिण्याद्य अष्टमहिषीव्यतिरिक्तषोडशसहस्त्रैकशतानां स्त्रीणां त्वाभावात्। प्रतिषिद्धत्वेन दि स्मृपुराणादिषु द्वारकायां गोपस्त्रीणां हलं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

702

०अं०३ पद्मचत्ता

शाकृतेभ्यः प्रक्षीणकार्यस्य सततं रितं स त्वरेण कथितं तीरितमितिकुचित् ॥ शापनिर्वृत्तिरापाप्निमिचाग्निर्वृत्तिः ॥ सुरवशापनि स्कृतिरिति कश्चित् ॥ ततउदीरित
समनुज्ञाप्य नारदो व्योममार्गेण ययौ ॥ कीदृशः कृतं कृत्यं येन तथाविधः सन्निहस्यर्थः ॥ ननु परा ॥ नष्टकरणेन नारदस्यजस्य बाधो भवेत् ॥ व्योम ॥ कर्मनिर्मुक्तश्चेष्टित
इति ॥ कर्मणा शुभाशुभदृष्टेन निर्मुक्तः निचेष्टितानि यस्य सः ॥ ४५ ॥ तस्य जीवन्मुक्तत्वादिति ॥ सेवनात् जनात् । अयमेव पाठः ॥ रवेः पर्वसमं सूर्यय

१८ ॥३५७॥ १८ वेपमानो महाव्याधिसयाहसांबोपि दारुणात् ॥ कृष्णेन सारयामास बहुशः पापशांतये ॥ ३६ ॥ सोप्यमंदं तु तच्छ्रुत्वा सांबस्य सुतमौरसं ॥ अब्रवीत् वत्स मे शाप व्रज वै गंगेश्वरीपुरीं ॥ ३७ ॥ तत्र ब्रह्म समाराध्य प्रकृतिः स्वामवाप्स्यसि ॥ महेनसोऽन्य योन्यत्र नास्ति वाराणसीं विना ॥ ३८ ॥ यत्र विश्वेश्वरः साक्षात्स्वर्गापवर्गसाधनं ॥ एषां महेन सांदृष्टा मुनिभिर्नैव निष्कृतिः ॥ ३९ ॥ तेषां विशुचिरस्त्येव प्राप्य वाराणसीं पुरीं ॥ न केवलं हि पापेभ्यो वाराणस्यां विमुच्यते ॥ ४० ॥ प्राकृतेभ्यो पि पापेभ्यो मुच्यते शांकरालया ॥ पुरारिणा पुरा स्पष्टम विमुक्तं विमुक्तये ॥ ४१ ॥ सर्वेषामेव जंतूनां रूपयांते तनुत्यजां ॥ तथानंदवने रंतोऽसो स्तवपाश निराकृतिः ॥ ४२ ॥ सांबु त्वंत्वरितं याहि नान्यथा शापनिष्कृतिः ॥ ततः कृष्णं समापृच्छ्य कर्मनिर्मुक्तश्चेष्टितः ॥ ४३ ॥ नारदः सततं स्तः सत्यया वाकाशावर्त्मना ॥ शांतो वाराणसीं प्राप्य समाराध्यांशुमालिनं ॥ ४४ ॥ कुंडं तस्य स्वतः कृत्वा निजांगहृतिमाप्तवान् ॥ सांबादित्यस्तदा गम्यसर्वव्याधिहरो रविः ॥ ४५ ॥ ददातिसर्वसत्वेभ्यो नामयाः सर्वसंपदः ॥ सांबकुंडे नरः स्नात्वा रवि वारे रुणोदये ॥ ४६ ॥ सांबादित्यं च संपूज्य व्याधिभिर्नाभिभूयते ॥ नस्त्री वै धूप्यमाप्नोति सांबादित्यस्य सेवनात् ॥ ४७ ॥ वंध्यापुत्रं प्रसूयेत अद्भुतरूपसमान्वितं ॥ भक्तियादि जस्त स्यां माघे मासि रवेर्दिने ॥ ४८ ॥ महापर्वसमारख्यातं रवेः पर्वसमं शुभं ॥ महारोगान् प्रमुच्येत तत्र स्नात्वारुणोदये ॥ ४९ ॥ सांबादित्यं च पूज्यापि च मम क्षय माप्नुयात् ॥ सप्तिलहस्यां कुरुक्षेत्रे यत्पुण्यं राहुदर्शने ॥ ५० ॥ तस्पुण्यं रविसत्तम्यां माघिका [illegible] स्यां न संशयः ॥ माघे मासि रवेर्वारे यात्रा सांवत्सरी भवेत् ॥ ५१ ॥ आशोकैस्तथा संपूज्य कुंडे स्नात्वा विधानतः ॥ सांबादित्यं नरो जातु न रोगैरभिभूयते ॥ ५२ ॥ संवत्सरकृता तापाद्विहर्तुर्भवति तत्क्षणात् ॥ विशेषात् सप्तमी अश्वयां सांबेन तु महात्मना ॥ ५३ ॥ सम्यगाराधितामर्त्तिः दिवसस्यशु संप्रदा ॥ इत्थं सविष्यात मूर्त्तिरगस्त्ये तस्यु कथि ॥ ५४ ॥ नामभ्यर्च्य नमस्कृत्य कृत्वा चाष्टोत्तरं दक्षिणा ॥ नरो जन्म क्षितिः पापः काशीवासफलं लभेत् ॥ ५५ ॥ सांबादित्यस्य माहात्म्यं कथितेतेम हामुने ॥ यच्छ्रुत्वा तु नरो जातु यमलोकं न पश्यति ॥ ५६ ॥ इदानीं द्रौपदादित्यं कथयिष्याम्यतोनघ ॥ यथा द्रौपदमादित्यः संसेव्यो जनैः सिद्धिदः ॥ ५७ ॥ १८ ॥३५७॥ १८
॥ इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे सांबादित्यकथनं नामाष्टचत्वारिंशोध्यायः ॥ ४८ ॥ श्री ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

हस्तमूलं माघे चैत्रे माघे मासि सितिवापाठः ॥ अशोकैरशोकपुष्पैः ॥ अष्टोत्तरं दक्षिणाश्च कृत्वा प्रदक्षिणेति पाठे स एवार्थः ॥ हे महामते बहुक्षुद्रो महामुने इति कश्चित् ॥

सा

४ श:

703

एकेनोनेचपंचाशोध्यायेपरमपावने॥ द्रौपदा दिसस्याख्यानमादित्यपावएयेतिकथा॥४९॥ अनंतराध्यायावसानेइदानीं द्रौपदादिसंकथयिष्या मीत्युक्तं। तत्रद्रौपद्याभविष्यत्वात्तदानीतयाराधनस्यासंभवात्॥ तत्क्षिपतिपराशार्येतिपुराणे भुकालत्रयसंबंधिनोर्थस्यकथनात्तायंदोषइ तिपरिहरतिपुराणेतिपुरा ए धर्मशास्त्रमितिसार्थः॥ त्रिकालिकोभूतभविष्यद्वर्तमानः कालसंबंधिनोर्नेतकोचरस्थाः। पुराणसंहिताया। विषयः त त्रोचरेइतिकूचित्। प्रादुश्चक्रे प्रादुर्भावंचकारप्रादुरभूदित्यर्थः। दुष्टानासंहारकारकःसंहारकारिणइतिकूचित्। तात्क्षिप्तेन्नसमयद्वेषिरोषः।

सूतउवाच॥ ॥पराशर्यमुनेर्व्यासकुमारःकुंभजन्मने॥ यदावदत्कथामेतांधर्मकृपदात्मजा॥१॥ व्यासउवाच॥ ॥पुराणसंहितां सूत ब्रूतत्रैकालिकीकथां॥ वदेहोनात्रकर्तव्यायतस्तोचरे रविन्दं॥२॥ स्कंदउवाच॥ ॥शाकल्यमुनेसर्वपंचनक्षोहरःस्वयं॥ पृथिव्यांपंचधाभूत्वाप्रादुरासीज्जगद्धितः॥३॥ उमापिचजगद्धात्री द्रुपदस्यमहाभुजः॥ यततोवह्निकुंडात्प्रादुश्चक्रेतिसुंद री॥४॥ पंचापिपांडुतनयाःसाक्षाद्रुद्रवपुर्धराः॥ अवतेरुरिहस्वर्गाद्दुष्टसंहारकारिणः॥५॥ नारायणोपिहरभावंप्राप्यतत्साहाच र्यंकृत्वा॥ छत्तरामनश्चेवसहजस्थितिकारकः॥६॥ प्रतपंतपृथिव्यांतेपार्थाश्चैरुःपृथक्पृथक्॥ उदयानुदयोतस्मिन्संपदांविपदा मपि॥७॥ कदाचित्तेमहावीरस्तात्यप्रतिपादितां॥ विपत्तिमाप्यमहतीवनवृक्षःकाननौकसः॥८॥ पांचाल्याचतत्पतिव्यसन

तर र्षिता॥ धर्मज्ञाप्राप्यतन्वंगीब्रह्मारांधयेश्वरा॥९॥ आराधयंतीभावेनसर्वत्रशुचिमानसा॥ स्थाल्येतयामहाभागेयाक्तोन्नार्थि नोजनाः॥१०॥ तावंतस्तत्प्रिमास्यंतियावच्चत्वंनबाध्यसे॥ भुक्तायांत्वयिरिक्तेषापूर्णभक्ष्यभविष्यति॥११॥ रसवद्व्यंजनभिक्षित्यभाग्य नोजनाः॥ ॥ धिश्वेरमदृष्टिपदेः ध्यप्रदायिनी॥ इत्संवरत्सयाल जं कारथ्यमादित्यतोमुने॥१२॥ अपरश्चवरोदत्तस्तस्यै देवैर्नमस्यता॥ सूर्यउवाच॥ ॥धिश्वेरमदृष्टि॥ भागेयोगोत्तरतस्थितः॥१३॥ आराधयिष्यतिनरः क्षुद्बाधातस्यनश्यति॥ जन्मश्रेमवरोदत्तो विश्वेरोनपतिर्भ्रते॥१४॥ तपस्तापारि तुष्टेनतत्त्रिशामयर्बस्थितो। आपवेलासमाराध्ययोमोदद्दर्शयिष्यतिमानवः॥१५॥ तस्यत्वदुःखतिमिरमपानुदतिजेःकूरः॥ तनोधर्मप्रियेनित्य प्राप्यविश्वेश्वरादुरं॥१६॥ काशीस्थितानाजंतूनांनारथ्यामयप संचयं॥ येमानवोभजिष्यंतिमानवाः श्रद्धयान्विताः॥१७॥ तद्दरीघतपा लिश्चतेषांदास्यामिचिंतितं॥ सवानीमेसमीपस्थांयुधिष्ठिरपतिव्रतां॥१८॥ विश्वेशादृक्षिलोत्रगोदडपाणेःसमीपतः॥ योचयिष्यतिभावेनपुरुषो वास्त्रियोपिवा॥१९॥ तेषांकदाचिन्नोभाविप्रयविषयियोगजं॥ नव्याधिजंभयंकापिनदुःखंद्दारिद्र्यसंभवं॥२०॥ द्रौपदीक्षणतःकाश्यातवधर्मप्रियेनघे॥ रत्नद्वा वानुदयोश्चेकःप्रापुरित्यन्वयःश्चात्पसनकर्षितांशत्रुभिःसंपादितांतापयुतांकर्षितेतिकूचित्प्राप्यकाशमितिशेषः॥१॥ चलनाधर्मपात्रविशेषादेवतत्संदृत्वांस्वदा उदयानुदयोश्चेकःप्रापुरित्यन्वयःश्चात्पसनकर्षितांशत्रुभिःसंपादितांतापयुतांकर्षितेतिकूचित्प्राप्यकाशमितिशेषः। चलनाथर्थपात्रविशेषादेवतत्संदृत्वांस्वदा लीपात्रविशेषं॥ अन्यदेशादागतानामपिकाश्यांस्थितत्वात्काशीस्थिनामित्युक्तं॥ नव्याधिजमिति हे द्रौपदि हे धर्मप्रिये हे अनघे। काश्यांतेवक्षत्वातोदर्शनातस्त्रा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

७०५

१ अ० एक

व०

त्रंबकुरिति॥ धर्मयुधिष्ठिरं एनः पापं उक्तानुवादपूर्वकं मयूरवादित्यस्यमाहात्म्ये श्रावयति द्रौपदीति मंगळ्वां नाम्नी श्रीमंगळाकन्यां मंगळैतीमितिपादेदेवं मंगळमासादयतीति मंगळवतीति॥ एतदेवाह पतकमंगळदामिति ज्ञात नरातोबु त्रितं उच्छिर्तं सनद्धमित्यर्थः॥ दिव्यं लक्षवर्षमिति समुदायार्थः॥ सो मंडमयासहितेसोमार्कनेत्र अर्द्धचंद्रेण लक्षितः शेखरः लतंशिरोभूषणं येन॥ ७॥ वैमानिके इति वैमानिके देवैः विष्णुपदे पुवलोके गतागतं गमनाग मनं तं सेहे स्तुतः॥ २०॥ किमिति मितिति अतिपतंगमहसि सूर्यतेजसि पतंगतं गमयादिवपतं नात्मनि मतेमयादिवे यथः॥ तथा चरमर्थयथापतं गानामग्नेपातनात्रा एवपतंगमहसि नाशोभन विष्णुतीति मयादिवेति मयूरवादि त्रिमयूखाररमयेकाद्दशरथ्यादित्यस्यनीपपुष्पस्य कदंबपुष्पस्य व मा

गानामग्नेपातनाच्चा एवपतंगमहसिना शोभन विष्णुतीति भयादिवेति मयूरवाइतिमयूखाररमयकाद्दशरथ्यादित्यस्यनीपपुष्पस्य

शंभुमाराधयामासधर्मं द्रौपद्युपाययो॥ आदित्यस्यकथामेतां द्रौपद्याखधितस्यवै॥२२॥ पः श्रोष्यति नरो भक्त्यातस्येनः क्षय

शंभुमाराधयामासधर्मं द्रौपद्युपायये॥ आदित्यस्यकथामेतां द्रौपद्या अधितस्यवै॥२२॥ ... मयूखादित्यमाहात्म्यं श्रीविदानीघटोद्भव॥ पुरा मेष्यति॥ स्कंद उवाच॥ ॥ द्रौपद्यादित्यमाहात्म्यं संक्षेपात्कथितंमया॥२३॥ मयूखादित्यमाहात्म्यं ... प्रतिष्ठाप्यमहालिंगं गभस्तीश्वरसंज्ञितं॥ पंचनदेतीर्थे त्रिषुलोकेषु विश्रुते॥ २४॥ सहस्ररश्मिर्भगवांस्तपस्तेपे सुदारुणं॥ प्रतिष्ठाप्य महालिंगं गभस्तीश्वरसंज्ञितं॥ आराध्यैनं शिवसोमं सोमार्द्धकृ ८४ पंचनदेतीर्थे त्रिषु लोकेषु विश्रुते॥२४॥ दिव्यवर्षसहस्रं तु व्रातेन प्रणितंमुने॥ मयूखेवसन्त्र सविता २५॥ गौरीं च मंगलानाम्नीं स्तुत्वा मंगळदां सदा॥ दिव्यवर्षसहस्रं तु ... तरां मुने॥ मयूखे ... २६॥ ततोति तीव्रतपसा ज्वालामालिनितः ... त्रैलोक्यां तापन क्षेमः॥२६॥ ततोतितीव्रतपसा ज्वालामालिनितरां मुने॥ ... गतागत॥२७॥ तीव्रप तस्मारवरः॥ स्वरूपतस्तपन लोकेस्तपनस्त्रि लोकी ताप न क्षेमः॥२६॥ वैमानिके विष्णुपदे न सेहेच गतागतं॥२७॥ तीव्र तमोरवरः॥ स्वरूपतस्तपन ... तर्हि समस्तानेकाळे द्यावाभूम्यार्यदंतरं॥ वैमानिके विष्णुपदेन सेहेच गतागतं॥२७॥ तीव्रप लोकस्य दहनक्षमे॥२८॥ तर्हि समस्ताने काळे द्यावाभूम्योर्यदंतरं॥ आदित्यस्यन ... नीपपुष्पस्यैते लोकस्य दहनक्षमे॥२८॥ मयूखाए वहूरुयं तेतिर्य ... धर्मजोपि च॥३०॥ आदित्यस्य नवादित्ये नीपपुष्पस्यैते तं गमनह क्षिपतं ... यादिव॥ मयूखाएव हूयंते तिर्यगूर्ध्वमजोपि च॥३०॥ सूर्यं जातास्य जगतो तं गामहक्षिपतंगवत्भयादिव॥ चकंपे साध्वसात्रीत त्रैलोक्यं सचराचरं॥ सूर्यं ज्ञातास्य जगतो दिव॥ तस्येन महसांशेन रूपाराशे स्तापो विष्णा॥३१॥ चकंपेसाध्वसात्रीता त्रैलोक्यं सचराचरं॥ जगच्चक्षुर सौसूर्यो जगतात्मैव भास्करः॥ ३२॥ दिव॥ तस्येनमहसांशेन रूपाराशे स्तापो विष्णा॥३१॥ जगच्चक्षुरसौ सूर्यो जगतात्मैव भास्करः॥ ३२॥ वेदेषुपठितः कल्पतां॥३३॥ स एव चेज्ज्वालयिता कोन स्त्राता भवेदिह॥ जगच्चक्षुरसौ सूर्यो जगतात्मैव भास्करः॥३२॥ वेदेषु पठितः कल्पतां॥३३॥ स एव चेज्ज्वालयिता को नस्त्राता भवेदिह॥ तमोपकूपपतित मुषमूष दिने दिने॥३४॥ ३५॥ ३६॥ ३७॥ ३८॥ जगध्येयमन्तराय प्रातः प्रातःप्रबोधयेत्॥ तमो धकूपपतित मुषमूष दिने दिने॥३४॥ ... ॥

जगधेयमन्तराय प्रातः प्रातः प्रबोधयेत्॥ तमोधकूपपतितमुघनूष दिनेदिने॥३४॥ ३५॥ ३६॥ ३७॥ ३८॥

वेदेषुपठितः कल्पतां॥३३॥ सएवचेज्ज्वालयिता को नस्त्राता भवेदिह॥ जगच्चक्षुरसौ सूर्यो जगतात्मैव भास्करः॥३२॥

जगध्येयमन्तराय प्रातः प्रातः प्रबोधयेत्॥ तमो धकूपपतितमुघनूषदिनेदिने॥३४॥

स्थिति निर्यस्यसमासांत इनीव स्यापी वराध्दस्य बहिर्भिद्रे सांघांदसः॥ यथाकदंबकुसुमस्ययाकर्णिकासानदृश्यते किंतु कळिकाएव जगचक्षुरिति॥ त्रयेण्य जगतासे लेह तार्द्दिति भावः॥ ३५॥ तस्येनेति॥ तपोंशात पोज्वालया साध्वसाद्भयात्॥ नव पंच वाळ रूपनेह तत्प्रति पादकं लोकानामेव हि वाक्यमाह॥ सूर्य इति॥ तथाच श्रुतिः॥ योसावादित्ये पुरुषः सोसावहमिति च घटि अन्यएव ... रात्मा श्रयणीयो नेत्याह॥ जगच्चक्षुरिति॥

२८ रुपदी २८

५८

१०५

२२

उदितइत्यत्र॥ अगात्मिन्नस्तर्थ्येच्युक्तागतीति वाउदिते अर्थ्यात्स्तर्यइति वयंनि समुद्गितउदयंप्राप्नुमः॥ अस्तंयाति सस्मत्तंप्राप्नुमः॥ उपसंहरती उदयइति
इत्येवंप्रकारेणप्रातिव्याकुलितमिति कचितः॥ संजज्ञे सं॥ जगाम॥ विश्वस्माये वि स्मयं च चक्रे अकरणं वत् अवधि रेव कारिणा कथं कृते नमान्य
तपसः सकाशात् समुद्भूतो यः संतापस्तज्जन्मतेव वर्षणेन॥ तन्निवृत्तिकाम इत्यर्थः॥ विकारमात्रे दृष्टान्तमाह॥ तस्येति॥ तस्य उत्पस्य
प्रपातः॥ कालेद्युदयं प्राप्य पंकजिनीव वा प्रकालेविकाशं प्राप्नोतितमोविनीयेय प्रयातिवनीशाब्दस्यजीवनवाचकत्वात्॥ पंकजिनीपद्मिनी
नां वनी वननमितिवा॥४॥ ॥१॥ ईती॥ अवग्रहो दृष्टमतिबंधोस्तीति अवग्रह हितं स स्य तस्याभियपो यथाव दातमेघादुल्लासेति॥ तथावि

तं उदितेनोदितं विष्णुमस्तं यास्तमाप्नुयुः॥ उदयेनुदये तस्मात्तस्मात् कंकारणंविरे॥२॥ अतिव्याकुलितं विश्वं प्रस्यानिश्चे
ष्टरः स्वयं॥ विष्वक्तीतावराहाने संजज्ञेतिमर स्मये॥३॥ मयुरवमालिनं शंभुना लोक्यातिस्फुरं प्रिवं॥ समाध्याविस्मृता
लोनं विकस्माय तपः प्रति॥७॥ उमयाच प्रसान्नात्म सो अभी कंठः प्रणतार्तिहृत्॥ अनंतरंवाबरं ब्रूहि सुमरणत पस्तोनिधो॥
॥८॥ एवमुक्तो पि त्रीमलाद्गोध्यानसमाधिना॥ नजग्राह वचः शंभोर्हि सदुकोप्य कुणैवत्॥९॥ कालीतंततनुं ज्ञाला
त्व्रः पस्पर्श पाणिना॥ महातपः समुद्भूतसंतापामृतवर्षिणा॥१०॥ ततः उन्मील्य पौ चक्रे लोचने स्वलोचनः॥ तस्योद विप
यमिवाप्यप्रयपंकजिनीवनी॥११॥ परिव्ययेन संतापतपतापस्पर्शनाद्विजो॥ अनयत्तितस्यच्छ्रीउल्लासयथाव
दात्॥१२॥ मित्रानेत्रांतिथीकृत्य त्र्यक्षं प्रसन्नसंयतः॥ दंडवत्प्रणनामोच्चैस्तुष्टावच पिनाकिनं॥१३॥ शिवरनायो॥ ॥ देवदे
व जगतां पते विभो भर्ग भीम भव चंद्रभूषण॥ भूतनाथ भवभीतिहारक त्वां नतोस्मि नतवांछितप्रद॥१४॥ चंद्रचूड मृडधूर्जटे
हर त्र्यक्ष दक्ष शतमन्युशातन॥ शांतशाश्वत शिवापते शिवा नतोस्मि नतवांछितप्रद॥१५॥ नीललोहित समीहितार्थद
दद्येकलोचन विरूपलोचन॥ व्योमकेश पशुपाश नाशन त्वां नतोस्मि०॥१६॥ वामदेव इति कंठस्तव चूड इत्यर्थ रफ गी

भोः शिवस्य तपउल्लासात् ईदृशंस्मितवल्लायथा मित्रः सूर्यप्रत्यक्षं मूर्तिमंतं चैत्तप्रत्येव वासुमुक्षु चेयो॥ स्तुतिमेवाह॥ देवदेवे सप्तभिः ईश्वरतःपरं
अन्यच्छ्रेयोनास्तीतिबकु पासंबोधयति॥ हे जगतां पते हे विभो हे भर्ग हे भीम हे भव हे चंद्रभूषण हे भूतनाथ हे भवभीतिहारक हे नतवां
छितप्रद त्वां नतोस्मि इति हे चंद्रचूड हे मृड हे धूर्जटे हे हर हे त्र्यक्ष हे दक्ष हे शतमन्युशातन दक्षप्रजापतेः ध्वंसन हे शांत हे शाश्वत हे शिवापते हे शिव हे
नतवांछितप्रद त्वां नतोस्मि॥१६॥ हे नीललोहित हे समीहितार्थद हे एकलोचन हे त्रिनेत्र हे विरूपलोचन हे व्योमकेश हे पशुपाशनाशन जी

२२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

706

र॰अ॰१कौन

त२ ध३ त३

हे कामहर हे कामच्छेदक हे पशुपते हे महेश्वर हे वांछितप्रद त्वां नतोस्मीति ॥ ४७ ॥ हे त्र्यंबक हे त्रिपुरसूदन हे ईश्वर हे वांछितप्रद त्वां नतोस्मि इति ॥ ४८ ॥ हे त्रयक्ष हे त्रिनयन हे गिरिजाप्रिय हे कालकूटदक्षकन हे अंतकांतक हे नतवांछितप्रद त्वां नतोस्मीति ॥ ४९ ॥ हे शार्वरीशशिशेखर हे सर्वग हे सर्वेश स्वर्गमार्गसुखचित्त ॥ हे अपवर्गद मोक्षद ॥ हे अंधकासुररिपो हे कपर्द हे वांछित प्रदन तोस्मीति ॥ ५० ॥ हे शंकर हे उग्र हे गिरिजापते हे पते सर्वोमि हे विश्वनाथ हे विधिविष्णुसंस्तुत हे वेदवेद्य हे विदितारिव वेंगित हे नतवांछितप्रद त्वां नतोस्मीति ॥ ५१ ॥ । हे विश्वरूप हे विश्वरूपवर्जित अलखरूप हे जिह्वारहित निर्माय हे अमृतप्रद हे वाङ्मनोविषयगोचरपरदूरगति वा दूरग हे नतवांछितप्रद त्वां नतोस्मीति वांछितप्रदेसे तस्य त्रिंशका नामचानाख्यापनाय

त१ शार्वरीशशिधर सर्वग स्वर्गमार्गसुखचापवर्गद ॥ अंधकासुररिपो कपर्द हे त्वां नतोस्मि नतवांछितप्रद ॥ ४८ ॥ ॥

शंकरोग्र गिरिजापते पते विश्वनाथ विधिविष्णुसंस्तुत ॥ वेदवेद्य विदितारिवेंगित त्वां नतोस्मि नतवांछितप्रद ॥ ४९ ॥

र विश्वरूप परूपवर्जित अलखजिह्वरहितामृतप्रद ॥ वाङ्मनोविषयदूरदूरग त्वां नतोस्मि नतवांछितप्रद ॥ ५० ॥ ॥ ॥

इत्थं परीच्य मातंगोमंडदेवीमण्डानिकां ॥ अथ कुलप्रवपीतां सोऽभिवाद्य मांई धारिणीं ॥ ५१ ॥ रविरुवाच ॥ ॥

देवि त्वदीयचरणांबुजरेणुगौरीभाल स्थलीवतियः प्रणतिप्रवीणः ॥ जन्मांतरेपिरजनीकरकारलेखा तां गौरयत्

तितरां किल तस्य पुंसः ॥ ५२ ॥ श्रीमंगले सकलमंगलजन्मभूमे श्रीमंगले सकलकिल्बिषतूलवह्ने ॥ श्रीमंग ॥

छामिति प्रणिपत्य प्रदक्षिणपूर्वकं श्लोकेस्थः परमेति पापाठः अनंतरं कराप्रवस्तोतस्क सौ हे कुशान नाईमो धारिणी स्तुतिमेनादेवी स्पष्टिः देवी सएप्ति हे देवी वरप्रकाशद्योतमाने इति वा पस्तदीयचरणांबुजरेणुभि गौरीमोरवर्णो भाल स्थली ललाटस्थली वहति सपष्टिः देवीसएप्तिः हे देवी वर प्रकाशद्योतमाने इति वापस्तदीयचरणांबुजरेणुभि गौरीभोरवर्णा भालस्थली ललाटस्थली वहति धारयति तस्य पुंसः सौभाग्यस्थली जन्मांतरेपि रजनीकरचारलेखेतितरां गौरयति शोभयति इत्यन्वयः ॥ बहुप्रकारदर्शानतत्वज्ञानिष्टि प्रणतो दंडवत्प्रणिपाते प्रवीणो दक्ष इति अपिहजन्मनि नागाय कादीनां दुर्लभा ॥ स्तुवेक सोवधूपति हे श्रीमंगले हे श्रीपुरुषस्तुति मन्मंगले हे सकलमंगलजन्मभूमे श्री योलक्ष्मी मंगलं यस्याः सा सर्वोधने हे श्रीमंगले हे सकल कल्मष पल्लीत लवहे असंतसंयोगनशीते श्री अलिनिघातेस्यां मंगलं यस्याः सा संबोधने हे श्रीमंगले नुइस्यस्या व्रतिः । मंगलानाम्नः प्राधान्याख्यापनाय सकलदानदेसदर्प्यहि त्रीसेतर अपयेसेतानि श्री रविघातस्या

१११

५२

७५१

ब्रह्मविष्णुमहेश्वररूपेणनोत्तिहेविश्वेश्वरि सर्वनियंत्रिअसितथात्वंपालयिष्यसिराक्तिमनोरथेदात्रअपिःसमुच्चयेत्वन्नामकीर्त्तनमेवतेनसम्यक्प्रकारेणउच्चसंतिमाअच्छुपुण्यास्तोनस्विनीति
स्तोनस्वमीतिकविल्पार्थःसापालकान्येवकुच्छस्थावृक्षास्तान्हरतीतिहेमातर्हेभवानिहेभवतिदुःखसंसारहाशिणिसंसारदुःखेबाधनात्रिानी हेजगद्येवन्नारण्यान्नारणंरक्षणंतद्योग्याक्षमेवाभिनान्
एष्ठलवस्तुभःकरुणाकटाक्षःस्फुरेदुल्लसेदेवभुवनेषुमध्येतेएतमान्याइतियोजनात्वांसततंस्मरंतितान्स्मरहरःमततंस्मरेदित्यन्वयःकथंभूतासहजप्रकाशास्वप्रकाशामित्यर्थःकाशीपुर्यास्थि

विश्वेश्वरित्वमसिविश्वजनस्यकर्त्रीत्वंपालयिष्यसिसदावकृयेपिहंत्री॥त्वन्नामकीर्त्तनसमुल्लसदच्छपुण्यास्रोतस्विनिहरतिपातककूलवृक्षान्॥
॥५४॥मातर्भवानिभववल्लिवल्लीवल्लीदुःखसंसारहारिणिशरण्यमिहास्तिनान्या॥धन्यास्तएवभुवनेषुतएवमान्या येषुस्फुरेत्तवशुभः करुणाकटाक्षः
॥५५॥येत्वांस्मरंतिसततंसहजप्रकाशांकाशीपुरीस्थितिमतीनतमोक्षलक्ष्मीं॥तांसंस्मरेत्स्मरहरोधृतशुद्धबुद्धिर्निर्वाणरक्षणविचक्षण
पात्रभूताम्॥५६॥मातस्तवांघ्रियुगुलंसकलंहृदिस्थंयस्यास्तितस्यभुवनसकलंकरस्थं॥योनामतेजपतिमंगलगौरिनित्यंसिद्ध्यष्टकंनपरिमु
ञ्चतितस्यगेहं॥५७॥त्वंदेविवेदजननीप्रणवस्वरूपागायत्र्यसित्वमसिवैद्विजकामधेनुः॥त्वंव्याहृतित्रयमिहाखिलकर्मसिद्ध्यैस्वाहास्वधा
सिदेवस्वाहास्वधासिसुमनःपितृतृप्तिहेतुः॥५८॥गौरित्वमेवशशिमौलिनिवेधसित्वंसाविच्यसित्वमसिवक्रिणिचारुलक्ष्मीः॥काश्यांत्व
मस्यमलरूपिणिमोक्षलक्ष्मीस्त्वंमेशरण्यमिहमंगलगौरिमातः॥५९॥हेकृष्णहरेकृष्णकृष्णकृष्णहरेहरे॥हरेरामहरेरामरामरामे॥

तिमतिकृतनिर्वाणामित्यर्थःनतानांमोक्षलक्ष्मीस्वरूपामितिवाकीदृशानूधृतासंपादितास्तुद्धाबुद्धिर्यैस्तानून्निर्वाणरक्षणेकैवल्यधारणेत्यर्थःविचक्षणपात्रभूतान्निपुणाधिक
रिणइत्यर्थः॥५६॥मातरितिहेमातस्तवांघ्रियुगुलंहृदिस्थमस्तियस्यतस्यसकलंभुवनंकरस्थमेवस्वाधीन...सत्तुसर्वत्रइतिवाहेमंगलागौरिकृस्वस्थाहरःमंगलगौरीतितेना
मनित्यंजपतितस्यगेहेसिद्ध्यष्टकंपश्चापाश्चेकनिधिअणिमाघष्टसिद्धिर्वानोविमुंचतीति॥त्वंदेवीति।हेदेवीत्वंवेदजननीप्रणवस्वरूपावोकटकारणरूपावाप्रणवस्वरूपावेदजननीतिवा॥
गायत्र्यसिकथंभूताद्विजकामधेनुःद्विजानांकामदोग्ध्रीत्वंव्याहृतीत्रयभूःभुवःस्वःइतिरूपंइहजगतिअखिलकर्मसिद्ध्यैसुमनःपितृतृप्तिहेतुः।त्वंस्वाहास्वधासिसुमनसांदेवानांस्वाहापितृणांतृप्तिहेतुः
स्वधाप्रत्यर्थःहेमातर्मंगलगौरित्वमेवशरण्यंशरणंशशिमौलिनिमहादेवेपात्वंगौरीत्वंवेधसीब्रह्मणीगायत्र्यसित्वंवक्रिणिविष्णोवाचारुलक्ष्मीरसिहेअमलरूपिणिशुद्धस्वरूपेकाश्यांत्वंमोक्षलक्ष्मीरसीतिवा॥५९॥

मेद२५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्मरदेहितिती स्मरहरार्द्धवारी रशोभां श्री मंगलाष्टकमहास्तवनेन मातुः ॥६०॥ देवीं वदेवम मम कृत्यरितः प्रणम्य लक्ष्मीं च भूव सविनाशिव पोः पुरस्तात्
॥६०॥ देवउवाच ॥ उ तुष्टोस्मि पठते शस स्तोस्मि महामते ॥ मित्र मम स्मे त्रगो नित्यं वप रेपेतत्र वावरं ॥६१॥ मम मूर्तिर्भवान्नित्यं स्यं ज्ञो भव स
र्वगः ॥ सर्वेषां महसांराशिः सर्वेषां मर्दकर्मदित् ॥६२॥ सर्वेषां सर्वदेवाः नृपकानां खं निराकुरु ॥ त्वया नाम्नां चतुःषष्ट्या यदष्टकमु
दीरितं ॥६३॥ अनेन मां परिस्तुत्य नरो मे भक्तिमाप्स्यति ॥६४॥ अष्टकं मंगलागौर्या मंगलाष्टकसंज्ञितं ॥ अनेन मंगलागौरीं स्तुत्वा मंगल
माप्स्यति ॥६५॥ चतुःषष्टिपद्यकं स्तोत्रं मंगलाष्टकमेव च ॥ एतत्स्तोत्रद्वयं पुण्यं सर्वपातकनाशनं ॥६६॥ दूरदेशांतरस्थोपि जपन्नित्यं नरोत्तमः
॥ त्रिसंध्यं परिशुद्धात्मा काशीं प्राप्स्यति दुर्लभां ॥६७॥ अनेन स्तोत्रयुग्मेन जपेन प्रत्यहं नृभिः ॥ कृतं दैनंदिनं पापं क्षालितं नात्र संशयः ॥६८॥ न तत्
स्य देहिनो देहे गालुविलकलुषं विशेत् ॥ त्रिकालं यो जपेन्नित्यं येतत्स्तोत्रद्वयं शुभं ॥६९॥ किं जपैर्बहुभिस्तोत्रैः ... श्रीपदे ... दृणा ॥ एतत्स्तोत्रद्वयं
यात्रकाश्यां नेच्छपसीश्रीयु ॥७०॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मानवैर्मोक्षकांक्षिभिः ॥ एतत्स्तोत्रद्वयं नाप्यं ... कास्तोत्रं ... नेकशः ॥७१॥ पंचक्रोशाव यो रेव
सर्वदापवरावरः ॥ तदायो तत्त्वादस्मान्निःप्रपंचो जनो भवेत् ॥७२॥ समृद्धिं प्राप्य महतीं गभस्तीश्वरसंज्ञितं ॥ सेवितेन भक्तिभावेन सर्वसिद्धिसमर्पकं ॥७३॥
त्वं पा गभस्ते मां ... पेयां वुजकां लिभिः ॥ यद्द्विलैस्वरं लिंगं सर्वभावेन भास्करः ॥७४॥ गभस्तिश्चरइत्याख्यां ततो लिंगमवाप्स्यसि ॥ अर्चयित्वा गभस्ती
श्वरं स्नात्वा पंचनदे नरः ॥७५॥ न जातु जायते नातु जर्गर्भधूतकल्मषः ॥ इमां तु मंगलागौरीं ... पिग ॥७६॥ चैत्रशुक्लतृतीयायां ह्युपोषणपरायणः ॥
महोपचारैः संपूज्य दुकूलाभरणादिभिः ॥७७॥ रात्रौ जागरणं कृत्वा गीतनृत्यकथादिभिः ॥ प्रातः कुमारीः संपूज्य कुंकुमाभरणादिभिः ॥७८॥ हेराम ॥ श्री

नाशनं पंचमहापातकानां स्वर्णादिद्विपादीनां महापापानां नाशनो ॥६६॥ हरदेशौ ... स्वरूपः ... पंच ... आवयो राजाभ्यां विरविलः तत्तस्मादाव पोस्तवस्तवादिश्य न्वयः नरो मनुपमा ... गभस्तीश्वरना

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

७०९

ख्वा २

श्री

संनद्दानि॥ जातवेदसइतिऋचा॥ जातवेदसेसुनवामसोममरातीयतोनिदहातिवेदः सनःपर्षदतिदुर्गाणिविश्वा नावेव सिंधुंदुरितात्यग्निरीतिमंत्रशेषः॥ भागेशानः काले पुरुषंजानुविरक्ता॥ दाविदित्यर्थः॥ तस्यांतिथौ
सुक्लतृतीयायांमयूखादित्यनाम निर्वक्ति॥ अपरमितिसार्द्धेनेति॥ ८०॥ अध्यायस्यवर्णक्रमादाह्क्तत्वाख्या मिति॥ ८१॥ ॥इतिश्रीरामानंदकृतायांकाशीखंडटीकायांद्रौपदादित्यमयूखादित्यवर्णनं नाम

॥ संतोष्यपरमान्नाद्यैर्दत्वाचान्योपिदक्षिणां॥ होमंकृत्वाविधानेनजातवेदसइत्यृचा॥ ७९॥ अष्टोत्तरशतातिभिक्षातिलाज्याक्तास्तिसिः घृतैः॥ एकंगोमिथुनंदत्वाब्राह्मणायकुटुं॥
॥ बिने॥ ८०॥ श्रद्धयासमलंकृत्यभूषणैर्द्विजदंपती॥ भोजयित्वामहार्हान्नैः प्रीयतांमंगकेश्वरो॥ ८१॥ इतिमंत्रंसमुच्चार्यप्रातः कृत्वाथपारणं॥ नडुर्भगत्वमाप्नो॥
॥ तिनदारिद्र्यंकदाचन॥ ८२॥ नवैसतानविच्छित्तिर्योगच्छित्तिर्नजातुचित्॥ स्त्रीवैधव्यंनचाप्नोतिननायोषिद्वियोगभाक्॥ ८३॥ पापानिविलयंयांतिपुण्य॥
॥ राशिश्चलभ्यते॥ अपिवैध्याप्रसूयेतकुर्वैतन्मंगलाव्रतं॥ ८४॥ एतद्व्रतस्यकरणेकुरूपत्नाहजातुचित्॥ कुमारीविंदतेत्यंतंगुणरूपकुलेपतिं॥ ८५॥ कुम्भा
॥ रोपिव्रतंकृत्वाविंदतिस्त्रियमुत्तमां॥ संतिव्रतानिवहूनिधनदानप्रदानिवा॥ ८६॥ तुल्यजनुर्युर्जातुचित्नानिमंगलाव्रतेनतुल्यतां॥ कर्त्तव्यावार्षिकीयात्राश्रीमंगला॥
॥ तस्यांतिथौनरैः॥ ८७॥ सर्वविघ्नप्रशांत्यर्थंसदाकाशीनिवासिभिः॥ अपरंद्युमणेर्वीक्षितंवववाचतत्पुरस्पतः॥ ८८॥ मयूखादित्यवर्तेद्दष्टानवहेष्टकर्णवरं॥
॥ मयूखादित्यइत्याख्यातस्तेदितिनंदन॥ ८९॥ नवार्त्तनाऽहणांकाश्चित्नव्याधिः प्रसविष्णुनि॥ नदृश्यतिदारिद्र्यंरविवासरदीक्षणात्॥ ९०॥ इत्थंमयू
॥ खादित्यस्योद्भिवोदत्वावरान्बहून्॥ तत्रैवांनर्हितोजातोरविस्तत्रैवनस्थिवान्॥ ९१॥ स्कंदोवाचाख्यानमिदंपुण्यंमयूखादित्यसंश्रयं॥ द्रौपदादित्यसहितं
॥ नरोनैनिरयंव्रजेत्॥ ९२॥ ॥इतिश्रीस्कंदपुराणेकाशीखंडेद्रौपदादित्यमयूखादित्यप्रादुर्भाववर्णनंनामैकपंचाशत्तमोध्यायः॥ ५१॥ स्कंद उवाच॥ वारा
॥ णस्यांनघादित्यायेचान्येतान्वदाम्यतः॥ कलशोद्भवतेप्रीत्यासर्वेसर्वाघनाशनाः॥ १॥ खखोल्कोनामभगवान्आदित्यः परिकीर्तितः॥ त्रिविष्टपोत्त
॥ रेभागेसर्वव्याधिविधानकृत्॥ २॥ यथाखखोल्कइत्याख्यातस्यादित्यस्यलच्छृणु॥ पुराकद्रूश्चविनतादक्षस्यतनयेशुभे॥ ३॥ कश्यपस्यवलेपत्न्योमा
॥ रीचोस्याकुप्रजापतेः॥ क्रीडंत्यावेकदान्योन्यमुवतेऽवतुस्तिति॥ ४॥ कद्रूरुवाचविनतेत्वंविजानासियदितत्वंहिमेपृष्ठतः॥ अखंडितागतिस्तेस्तिपत्त्ये॥
॥ गगनमंडले॥ ५॥ योसावुच्चैःश्रवावाजीक्षयतेसावितुरथे॥ किंतुयः सोसितःशवलोधवलोवावदास्तुमे॥ श्रीरामरामरामरामराम॥ रामरामरामरामरामराम॥

कोनुपंचाशत्तमोध्यायः॥ ५१॥ श्रीः॥ अध्यायेत्वथपंचाशेनानाश्चर्यसमन्विते॥ खखोल्कादित्यनाकर्पशाकथाप्रस्तूयतेद्रुता॥ ९०॥ अवाशेषानादित्यान्वक्तुंप्रतिजानीते॥ वाराणस्यामितिकथनकृत्यमाहम
नैर्षांयद्धंतस्यवानाशनः॥ खखोल्कादितिमध्येप्रदेन्यप्रकारवानपिकविनद्दृश्यते॥ त्रिविष्टपत्रिलोचनस्थानंतस्योत्तरेउत्तरपदेशोविजानासिविशेषेणाज्ञानासिनजाना॥ श्रीतिक्ष्वितर्मविस्तुनवेशानिमासंप्रयगाधिका

मघानांसर्वेषां २

श्री

श्री

श्री

मस्तमा॥ ..काशी....द्रौपदादित्यमयूखादित्य.... ख्वा ९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परां राजन्नयानंतरं देवं नापालुमागच्छतु ॥ नया लिनिक्कवित् ॥ क्रुधः क्रोधस्य खेलस्य क्रीडायाः पणे पणनिमित्ते पवनाशिनि हे सर्पिणि सर्पाकारत्वात् कद्रूः पत त्रीणी पक्षिणी सा कारत्वाद्विनतायाः क ल्मषापनकल्मषवर्मामिव कुरुते ॥ वाक्येधिंगुलं कल्मकं कुंतलजां कल्मकेशान्तांलथा वनदं गच्छोमा निअधास्य विधत्ते कद्रूरतो मिनिन्नोषः विषसीत्कतैः विषमहितैः सीत्कतैर्विषोद्गाराध्वमिरित्यर्थः

पणं वकुरु कल्पा ति तुभ्यं योरो वनेन घे ॥ एवमेव नयास्येषः कालः क्रीडनकं विना ॥७॥ विनतोवाच ॥ किं पणेन भगिन्यत्र कथयाम्येवमेव हि ॥ वर्ज्ययेका
त्र मे प्रीतिर्मज्जयैकं सुले सुखं ॥८॥ ज्ञात्वा पणेन कर्तव्यो मिथः स्नेहमपीच्छता ॥ ध्रुवमेकस्य विज्ञेयः क्रोधोन्यस्येह जायते ॥९॥ कद्रूवाच ॥ क्रीडेना
त्र भगिनि कारणं किमपि क्रुधः ॥ खेलस्य व्यवहारोयं पणं यत्किंविदुच्यते ॥१०॥ विनतोवाच ॥ तथा कुरु यथा प्रीतिस्तवास्ति पवनाशिनि ॥ अथ गांवि
नतामाह कद्रूः कुटिलमानसा ॥११॥ तस्मात्त्वयाप्य वृद्धासी पुरा जीयित पायया ॥ तस्मिन्नमपोइमाः सर्वाः सख्यः साक्षिण्य एव नौ ॥१२॥ इत्यन्योन्यपणं
कृत्वा सर्पिण्यपि पतत्रिणी ॥ उवाच कद्रूं कद्रूरश्वं तं गतस्मृति ॥१३॥ कद्रागां नव्योमिति ववक्का तेन गमावधिं ॥ जृम्भसुश्चा विरम्याथ क्रीडनास्व
स्वमालयं ॥१४॥ विनतायां गतायां तु कद्रूराहूय तान्सुतान् ॥ उवाच काद्रवान्पुत्रान् कृतं वचनं नो मम ॥१५॥ तुरंगमुच्चैःश्रवसं शौकृ तेजसीरनीरधेः
॥ सुरासुरैर्मथ्यमानान्मंदराघातसाध्वसात् ॥१६॥ काम्यकारणरूपस्य साहसमधिगच्छति ॥ अतस्तसीरवर्णामं कल्मषाय मतु त्रकाः ॥१७॥ तस्य वालधि
मध्यास्य कुतललतां गताः ॥ तदादंतगलोमानि विधत्त विषसीत्कतैः ॥१८॥ इलिक्कवेवो मातुः काद्रवेयाः परस्परं ॥ आमंत्र्य मातरं प्रोचुः कद्रूं कद्रूपमागताः
॥१९॥ नागाः कद्रूः ॥ मातर्वयं पल शकानाद्धि हाय क्रीडनवठनु ॥ पापाः पहृष्टमिष्टान्नदास्य त्वयुध्यप्रसूतिति ॥२०॥ मिष्टनिष्टतु जद्रूरं विषादप्यधिकं कद्रु ॥ तस्या बा
रादियन्नत्रैरौषधैर्नोपशाम्यति ॥२१॥ वयं तथापि युद्धाव्यं तदस्माकं भवेदिह ॥ इति श्रोक्कं विषास्येस्ते सदा कुटिलगामिभिः ॥२२॥ स्कंद उवाच ॥ अन्येपि ये कुटि
ठगाः परंधुनिषेविणः ॥ अकर्णाः क्रूरहृदयाः पितरो क्रीडयन्ति ते ॥२३॥ पिच्चो गिरिरिनिराकृत्य येलिष्टपुः सुतुर्मदाः ॥ अस्याहितमपि प्राप्य गच्छेयुस्ते विराल्लयं ॥२४॥ तेषां
ववनमाकर्ण्य न पामइति सरगी ॥ शाप्यापतानुक्रुधाविष्टानना गास्त्वागः समागतान् ॥२५॥ ताक्ष्र्यस्य भक्ष्या भवन स्वयमहाक्ष्यलघनात् ॥ जातमात्राश्च सर्पिण्या भक्ष
यं तु स्वपातकात् ॥२६॥ इति शापात्काद्रूतेः कैश्चित्पातालमाश्रितं ॥ अजीविष्णुमिरन्यैश्च द्विकैश्चके प्रसूववः ॥२७॥ तेपुच्छमुच्चैःश्रवसं श्राधिशय्य महाधिपः ॥ सुतनी

विषसीत्कतैर्विषफूत्कतैरित्यर्थः अथवा विषसीत्कतैरित्ति विशेषणेतृतीया विषोत्कारैः विशिष्टानि अंगलोमानि विधत्तेत्यर्थः ॥१८॥ कद्रूपं कुत्सितं रूपं वादि कं ॥ अकर्णाः कर्णरहिताः पिचोर्वाक्यं मस्करायंतद्व्यर्थः क्रीडयं
तिरुपसंहरंतिनिरस्कुर्वंति अवज्ञयंतीति यावत् ॥ क्रीडयंतीति पाठः सरलार्थः ॥ अस्याहितं समीहितं अविरालयं चाप्रमरणं उरगी कद्रूः आगः समागतान् अपराधशान्तानु उच्चैःश्रवसः पुच्छमित्यर्थः ॥ पुच्छगो श्वेरि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

७११

उणा२

तस्स्वेगन व्यघ्र मोघै: तेषां सर्प्पाणां विषाग्निधूमसमन्हैः फूत्कारभरनिःसृतैः ज्वाला भरस्समन्ततःनिर्गतैः नतु स्वर्य नैक यावत्किं मतितउरिम
तस्वेगन व्यघ्रमोघै: तेषां सर्प्पाणां विषाग्निधूमसमन्हैः ... यथा स्यात्तथा ... स्याद्यथा स्यात्तथेति वउक्तगोः स्यं स्वर्गो निस्ती
मस्तो नदग्धास्तत्राह मात्रिति विश्र्वं ... तथा ... यथा ... विश्वं कृता ... स्यात्तथेति बहु ... स्वर्गी ... सापे कृता मत्रविषदेव
वि३ स्सर ... निरपेक्षा सापेक्ष ... स्वरूपेति ... नपतंगपक्षिणी ... तगराब्देन ... एव ... सापे कृता ... मात्र ... देव
सरस्तास्मिन्॥ ४॥ ... व गनंतीं बले शयासर्पिणी॥ २५॥ ... नाम लेक ... लोके ... इयेनीव

तत्स्वेगन व्यघ्रमोघैः फूत्कारभरनिःसृतैः॥ मात्रवाक्यानुजाद्र्दौ नन्दग्धा भानुमानपि॥ २५॥ विनतापक्ष ... मारु ... स
कद्रुस्ते हव्यवाहनः॥ विषदर्पमगोमिव ... प्रगुणमेव॥ २६॥ तिग्मरश्मिप्रतापेन व्याकुलीकृतमानसा॥ कद्रुस्तत: स्वर्गी प्राह
विश्वं विनतेंद्रजम्॥ २७॥ उद्गलगोरुहगोऽपि ... पतनात् ... विश्वं ... स्वभावेन ... सर्वतः॥ २८॥ स्वरूपेण पतंगीषु
पतंगोपसहस्रयुः॥ अतएव नते ... मनेतापसंभवा॥ २९॥ विपन्नरप्रहेसोपं ... समागमे न॥ चंडरश्मिप्रतापाग्निमम
होननवबोधाता॥ ३०॥ स्वर्गीमुड्डीयमाना ... रोगा॥ ... भगिन्य ... विपस्य॥ विनते विनतामाले
किं नावसि पतत्रिणि॥ मूर्च्छागतन्नतीपक्षपुटोद्गता ... रोगी॥ ३१॥ सस्त्युल्कानिपतेदेवा ... सं ... स्वरलोल्के
तिपदुष्टागोः कद्रूसंभ्रमचेतसा॥ ३२॥ तदा स्वरलोल्क ... नामर्क ... विनतपाबुभ्रू:॥ मनागगतिम ... संसाप्ते स्वेपर्याति विवस्वति
॥ ३८॥ ताभ्यां तु रंगमोदर्शी किंचित् ... सुधी ... तदेव ... चेन॥ ३५॥ करा सरीसृपासस्ते वादिन्या
विश्वमान्यया॥ कद्रुसपा ... वाहपः॥ ३६॥ चंडरश्मिप्रभोऽप्येष कल्माषरव ... प्रभुजा
चित्रे जयपराजया॥ ३७॥ क्रूरापावज्ञापीडापि ... राजयी॥ विनताव ... नताचारा वदंतीति यथागता॥ ३८॥ करणी यथा न
सापतस्यादास्यमाचीकरेत्॥ कदाचिद्विनतादासी सुपर्णेनाश्रलोचनी॥ ३९॥ विषयामवि नादीनादासनिस्सासवसापा॥ सुपर्णउणार॥

योगिनी विसर्पिणी बला ... तत्पसोद्धृ ... पदस्य ... पर्व ... कर्म ... यति ... सखीति ... ब्दोत्र पि
नकमेति ... इति ... दिसन्वपुः ... पाठचैः अवाकि ... कबुर नणी ... किमपि
रितइति पाठे किमनेरः कर्बुर वर्णाः स्यजाता इसवमसम॥ विनता ... पात्रा ... विनतोचारेतिकाचित॥ ४०॥ ॥ १॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

०अ०प१

८२

दुनोभितुपत - नाभिसुक्षनसाच्छु सेक्तनगमेयेषोमातापन्नानाच्कारालमुत्रापिसकू रचेत सहदीतिपाठे कूरचित्तकुत्सायाइर्सैः ॥ अंतरीयेषु जला
र्मुत दैसपुकेषां दुम्न्व नातेषा समुद्रएणां पासद्वानीरुन्ने चैतमात्रासाईं गच्छामि इतिशेषः ॥५२॥ मातृदासीविमोक्षस्यैताद्दर्थं भक्ष्यांश्च वनोति

मातः प्रातरहो प्रातः क्व यासि संदिने दिने। सा वक्ष्या यासि च कुतो विच्छायादीनमानसा ॥५३॥ ततो निश्वासिता प्रोचे सुपर्णी
१८ विलोचना। यथा कद्रूसुता पापा पयदाऽनिता नरसूनुना ॥ ॥ कद्रू हि मातर्हरि सपकुतो दुःनासि पुत्रिणी। मा पुजीवति तेवा १८
रुद्र१ वेक्राव्वेपि क्वसा च्छसे ॥ ॥ अस्मै निर्वाणकरणं कारणं किन्न पश्यसि। सुचरित्रा सुनाराभुना मंगल्व मिहिष्यते ॥५७॥ ॥रुद्र१
१८ घिकू तोमं पुत्रा रपन्मा तायेषु जीवसु दुःखभाक् ॥ वरं वंध्ये व सा य स्पात्सुतो वं छ्य मनोरथा ॥ ॥ इत्युक्तो सत्वमानके एवं १८
वचः स्तु नोगरुत्मनत ॥ विनता प्राह तं पुत्रं मातः ताकिं समन्विता ॥ ॥ अहं दास्यास्मि रेवान्कद्रुस्त क्रूरचेतसः ॥ ॥ वत्स
मिः तोनि संतस्तु त्रानप्पपुत्रका ॥५०॥ कदाचिन्मदरं पातिक दाचिन्मल्व याचलं ॥ कदाचिदंतरीये षु चैरेयं तदुदन्वंतं ॥ ॥
पत्रपत्रनये पुस्तेकाद्रवेयाः सुदुर्मदाः ॥ वजे पतत्र तत्राहं तदधीना पतः सुत ॥५२॥ गरुड उवाच ॥ ॥ दासी लेका
रणं मातः किंते जातं सुलक्षणे। दृष्टप जाप ने पुत्री करपप स्पापियेनघे ॥५३॥ ॥ विनतोवाच गरुडं पुत्रा वृत्त मशेषतः ॥
दासी संजातदासत्वं पयदादि सा त्याविलो कने ॥५४॥ ॥ वैति गरुडः प्राह मातरं स सरंभ्रजा ॥ पृच्छाम्यमातस्तां दुष्टान् काद्रवेयान्प्राप
दासी संजातदासत्वं पयदादिसा त्याविलोकने ॥५५॥ किं वै ति गरुडः प्राह मातरं सलरंभजा ॥ पृच्छाम्यमात स्तां दुष्टान्काद्रवेपापि
दं वचः ॥५५॥ पृच्छतु लेँ श्रवता पत्री संतरुचिम्भवः ॥ पवदास्या विमोक्षाय तदा च ध्वं ददाम्यहं ॥ ॥ तथा करोचैनि
नतो तेपि स्त्रात दा रितः ॥ सर्पाः संप्रस्यतां प्रोचु विनतां हृष्टमानसाः ॥५७॥ मातृदास्याविमोक्षाय प्रादिदास्यासि नः सुधां ॥
तदासमीहितै ते सदादास्य स्यथदास्यासि ॥५८॥ इत्सौ क्षससमाप्य च्छवकद्रु दुर्नागा त्वर्गी ॥ गरुडेन तं समाचष्टे हस्तन
रमानस ॥५९॥ नागानि कस्ततः प्राह मातरं चिंतयातुरां ॥ आनीतपीयूषं वाद्य मातर्मोदेहि भोजनं ॥६०॥ विनता प्राहतं पुत्रं सं

मात्रादत्तस्य त्रापस्य नानापुत्रमेतेपीतेषाम रखेन गरुडश्च फलाम ध्यतः ज्ञानान् स्वाक्षिसाप भ्रम। तान पने ॥ पुत्रागरुडो मातुर्वि
नतायाः ॥ शापविमोक्षार्थं मिति नादास्यति इसुभ्यपत्र गरुड एतन्नपतनीवादा स्यतीतिवापाठेन्दास्यति इति सा च्छसोमसेनुपश्यते ॥
अथचेन्नदास्यसि तदादासीर्भवसी सन्वयः ॥६०॥ ॥६१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निषादाश्चांडालवेलातटनिवासाः समुद्रजलतीरनिवासिनः ।समुद्रतीरोचप्रदेशनिवासा इति वा वेलाकूलनिवासा इति पाठे विस्तरार्थः। शासनीयं मारणीयं मत्स्या
दानां मत्स्यभक्षकाणां मत्स्याशिनां चेति किंचित् ॥७०॥ आतिथ्यलक्ष्मी चाहं हंसमुनातः खदिरांगारवत् खदिरकाष्ठस्य ज्वलदंगारवदित्यर्थः ॥ द्विजेति ॥ द्विज
मात्रेपि ब्राह्मणमात्रेपि या हिंसा हिंसामात्रं प्राणनाशे वासा कुशलापहितायन ॥ किंतु दृशामिति स्वधनं कालक्रमेण विक्रय्य पत्रकं पुरोदसी द्यावाभूमी अ

संति तत्रातिबहवो निषादा मत्स्यघातिनः ॥ वेलाकूलनिवासाश्च तान् भक्ष्य पुदुरात्मनः ॥६१॥ परप्राणैर्निजान् प्राणान् ये पुष्णंति हि दुर्हृदः ॥ शासनी
याः प्रयत्नेन श्रेयस्तच्छासनं परं ॥६२॥ बहुहिंसा कृता हिंसा भवेत् स्वर्गस्य साधनं ॥ निहिंसितेषु दुष्टेषु रक्ष्यंते भूतयोप्यतः ॥६३॥ निषादेष्वपि चे
द्विप्रः कश्चिद्वृत्तिपुत्रकः ॥ सरक्षणीयो भवता तेन भक्षणीयो न कर्हिचित् ॥६४॥ गरुड उवाच ॥ मत्स्याशिनां वसन्मध्ये कथं ज्ञेयो द्विजोत्तमः ॥ भ
क्ष्योपयत्स्यमाऽज्ञानतस्ताद्वद हिंचनाथमे ॥६५॥ विनतोवाच ॥ यस्तु ते कंठगतं यस्य सोत्तरीयं सुनिर्मलं ॥ निषधौ ता निवासा सिभालेति
लप्फालांछितं ॥६६॥ सपवित्रौ कौरोयस्य यज्ञोपवीतरागभिर्णो ॥ यन्मौलिशिखयात्रुधि सशेयो ब्राह्मणस्त्वया ॥६७॥ उच्चैरुदग्यजुःसामानि
यो नाम न्योहयः ॥ गायत्रीमात्रमंत्रो पिसाधवेयो द्विजस्त्वया ॥६८॥ गरुड उवाच ॥ मध्येसदा निषादानां प्रवसेज्जनो न द्विजः ॥ तस्यैतद्धर्ममप्य
न्यन्येलक्षणबोधकं ॥७०॥ लक्ष्येतां समाचरो द्विजबोधकं स्तु ॥ पुनर्विसायतं स्यजेयमपि कंठगतं ॥७१॥ तत्पृच्छाविनता प्राह यस्ते कं
ठंगतो द्विजः ॥ खदिरांगारवद्दाते चापि कुर्तु दूरतः ॥७२॥ द्विजमात्रेपि या हिंसा सा हिंसा कुशलापहं ॥ देशान्वत्रीभ्रियसुखाच निर्मूलयति
कालतः ॥७३॥ निशम्य कान्नयापृच्छति प्रसन्नपादौ प्रणम्य च ॥ गृहीत्वाशीर्वचो… मार्गणखेचरः ॥७४॥ दूरारालिकयानं त्रनिष्पन्न
स्य जीवनः ॥ पक्षान् विधूय पत्रौ दूरजसापूर्यरोदसी ॥७५॥ प्रधीरससद्विशो भागान् नपिरामस्यपाविराट् ॥ व्यादाय वदनं घोरम
…र सन्निभं ॥७६॥ कोटिशीतान् निषादात्मान् लित्य सतत्रचवचयं ॥ मन्वानानेवपथानंतपुकं वनांस्वपि ॥७७॥ जज्वालानलसंस्प
र्शफलितः कंठकंदलं ॥ आकण्ठं विष्टान्यथात्पस्यौ निषादानोदरीदरी ॥७८॥ प्रधिषयवक्त्रतालुस्थं तेन विज्ञाय द्विजस्फुटं ॥ नेषादुरगिरन्तुर्णं माताम्मनि
तः ॥७९॥

विरोधाः समुद्रतीरे कंदरसन्निभं दरीतुल्यं वक्तुमिति ॥ भयद्रुताः गलसंस्पर्शः वह्नितुल्यसंस्पर्शः कंठ एव कंदलं रलयोरैक्यात् कंठकंदल
मिति पाठेपि स एवार्थः ॥ कंठत्वमार्षं … गुल्मविशेषः ॥ कंठध्वनौ कंदली तु पुगाभुन्मम्रभेदयोः इति मेदिनीकरः ॥ दारितः … वान्

मुखाग्निं कालितवान् इत्यर्थः ॥८०॥

ख९ कदाली

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तमितिनिगदकथयेत्रप्रभुत्ता।विस्यभयंपापुः॥७७॥निर्यगितिश्लोकत्रयंवाक्यंरविर्नायतस्तिर्य्यग्गातिः नाय्मग्निर्यतः सोग्निर्धूमवान् क्षणात्रेष्या
विषदसेोनतस्याअस्थिरत्वादवीर्यआतुरत्वादित्यर्थः दुद्राव अकंपयत् किंदुधावेतिवापाठांतार्णवतरणे पूर्णेश्चनिर्मितः पुरुषप्रतिकृतयोपथावा
पुनानिर्यतेतद्रुतस्वार्थवायीद्रुतःतणपर्णादित्यर्थः॥७९॥अणत्स्थुअदर्त्तनिगतेषुअधूपउसार्थ्यद्दूरीकृतोतयावत्कर्त्तरीपत्रकर्त्तनशीलयंत्रकेर्त्त
नंकर्त्तुरातुशिल्पस्यतिप्रकारागमोभावोदीर्घ्यवाथयदाकर्त्तनछेदनआछादनंवाकर्त्तनस्यछेदनस्यदानविघातपक्षेण नितिविसादिप्यकीर्तितं
तमुद्दिर्पन्निरंदृष्ट्वापक्षिराट्समभाषत॥कस्त्वंजासाहिनादमनकंविदाहरत्॥८०॥ततदाहेतिविप्रोहंपृष्ठसन्नगरुडगतः॥नसाम्य
षुनिषादेषुजातिमात्रोपजीवकः॥८१॥नमोथ्यगरुडाद्रांसक्षोपिसाधयत्तीरोः॥नभोविक्षोभयांचक्रेप्रलयानलसन्निभः॥८२॥तद्दृष्ट्वाति
गमतेजस्कंज्वालाततदिगंतरं॥ज्वलद्दावानलज्वालमिवविस्यीविवौकसः॥८३॥तेसन्नद्धायुद्धायपरजिकृतमहायुधाः॥अथ्यास्यवाह
नान्यासुसर्वेधर्मभृतः सुराः॥८४॥तिर्य्यग्गतेविनायनोयमग्निः सधूमवान्॥क्षणप्रमोघसोप्येवकोनः संमुखापसेत्॥८५॥
नदेसेषुअभेद्यस्थानार्कतिर्दानवार्चिषां॥महासाधसदःकोयंअस्माकंहसकंपनः॥८६॥याद्दशोभावयंतीतिनीतिज्ञाअपिनिर्ज्जराः॥
तावद्दुद्रावसर्वपक्षीपक्षिराजोमहाबलः॥निपेतुः पक्षवातेनसायुधाश्चसवाहनाः॥निर्द्धापततासमानावासेवापर्णतार्णवत्॥८८॥अथ
तेषुप्रनष्टेषुबुध्याविज्ञायपक्षिराट्॥कोशागारंसुधायाः सतंप्रापद्यमरक्षिणः॥८९॥शाङ्गाख्रौघनिपातांस्तान्समभ्यगाध्वयसर्व
रोः॥ददर्शकर्त्तरीयंत्रंभ्रमंतोपाश्वसंस्थितं॥९०॥मनःपवनवेगेनत्तर्पणामनोरथं॥प्रतिस्पृशांतंमत्राकंपनखंडपातिकोटिशः॥९१॥
उपोपवीस्यपर्ज्जीद्रोनस्ययंत्रस्यनिर्भयः॥क्षणंविचार्यपासासकिमत्रकरवाण्यहं॥९२॥अष्टेनलभ्यतेचैतद्द्तानप्राप्यवेदिह॥
कउपायोघवतेर्वाकथंजातोम्मोघमः॥९३॥हरेरामहरेकृष्णहरेकृष्णहरेहरे॥हरेरामहरेकृष्णहरेकृष्णनमोस्तुते॥९४॥
दाता॥श्रीस्त्रिसमार्षंपिद्याकर्त्तनरामरोकारत्वेनापृच्छतीतिकर्तरीटवनाविधिधातुःकर्त्तरीशस्त्रादिछेत्रीशस्त्रविशेषस्तदाकारं यितिछेदकंपत्राणि
तिकेचित्यत्कर्तरीयंत्रंखंडपतिखंडकरोतितिछिनत्तिइतिपूर्वावत्उपोपविस्य तस्यकर्त्तरीयंत्रस्यसमीपेउपविश्यपधचिदुपसर्गस्यापिद्विवचनंत
थाचश्रूयते॥प्रपृज्यचनहादेवसस्यमनःसदा॥उपोपहायसँगानित्रिमित्रः सतापसान्॥९५॥हेरामभयोध्यावासिनसीतापते॥

२१

३

२

८०
॥ ३६३॥
८८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

215

४।नंपुनकुमहाधिया।स्या

रेक्षत२

यतीतिदेहंवेतिस्त्रोकद्वयंवाक्यद्वयंकुमेवविह्वलेणेतिपरमास्मेतिअर्देनदेहस्यलाघवला कुर्तरीयंत्रमध्येपविस्यकिंकुर्वनूतथं।जस्यततस्तस्मा थंत्रादिसतःअयंत्राश्रुवलदेहंवंच
यहातिरश्चीनंभूत्वा तस्यमंत्रस्यमध्येथैराशुखंडनात्॥यदाद्योरपिगतिवै निर्भयोपावनेमार्गेक्रोशास्तुस्वर्गसप्तसु॥कत्यंकस्तुरित्यर्थः।मूलसुसाधयस्मिंसूदमृतभाजनंस्थ
पितंतत्तुसाध्यअमृतभाजनंगृहीलास्वर्गसप्तसुदेवेतुअमृतंनास्ति।सेततस्वरंकुर्वेणेवुसस्तुपावनेमार्गेनिर्भयाविसर्थः।१०१॥श्रीगणेशायनमः॥श्रीसरस्वत्यैनमः॥श्रीगुरुभ्यो॰

॥नवलंप्रभवेदत्रनकिंचिदपिपौरुषं॥अहोप्रसन्नंदेवानामेतत्स्यूपरक्षणं॥९४॥यदिमेशंकरेभक्तिर्निंदंद्दातीवनिश्चला॥तदासदेवोदेवानांमेततं [illegible] ॥९५॥यथहंमा॥
॥त्वभक्तोस्मिस्वामिनःशंकराशपि॥तदामेबुद्धिरत्रास्तुपीयूषहरणक्षमा॥९६॥आत्मसार्थनोघमस्रायंमात्रथंवेतिनिश्चयः॥मास्तुदास्यविमुक्त्यथेहमनृतंप्रति॥९७॥ हर
॥जरितौपितरौयस्यवानपसश्रयः पुमान्॥साध्वीभार्यापितत्तुदेवदोषोलसेपितस्यन॥९९॥इतिचिंतयतस्तस्यबुद्धिरासीन्महात्मनः॥दे॰ चकारसोत्संतमणीमास
॥मणीरपि॥९९॥परमाणुसहस्रांशालघुरूपमहद्भुत॥पविरूपकर्तरीयंत्रम॰ योदेहस्सलाघवात्॥१००॥निर्भेतयंत्रतोदेहंवंचयनूवायुखंडनात्॥मूलसुसाधनर
॥साम्प्रहीलामृतभाजनं॥१०१॥निर्भयोपावनेमार्गेक्रोशास्तुस्वर्गसप्तसु॥कुंडमुसाधतरसाग्रहीलामृतभाजनं॥१०२॥क्रोशास्तुस्वर्गपातारंगत्वाप्रोक्तुःसुधासु॥
॥जः॥निर्जित्स तीयतेचक्रात्सुधानोवितपरा॥१०३॥इत्साकर्णहरिस्तिभ्योभपदलालरापुतः॥हृत्तासुइंमहोकृतंविंशार्कघटिकाद्वयं॥१०४॥गतेगरुडमाले
॥यंप्रसन्नोस्मिस्को॰॥वरंवृणीष्वभद्रंतेजितहंसाररदक॥१०६॥हसिलागरुडःप्राहविश्वरूपंजनार्दनं॥अहमेवप्रसन्नोस्मिलंप्रार्थयवरद्वयं॥१०७॥ततः दस्ते
॥केटभजित्साहवैनतेयंमुदान्वितं॥इत्तंहतंमहोदारदेहिदेहिवरद्वयं॥१०८॥विष्णुदितैर्शुत्वावे॰ चच्चप्रहसन्नाहपक्षिराट्॥१०९॥किंविलंबेनमोकृहिदेलंवरद्व
॥केटभजित्साहवैनतेयंमुदान्वितं॥इत्तंहतंमहोदारदेहिदेहिवरद्वयं॥११०॥श्रीविष्णुरुवाच॥बलवानसिपक्षीद्रत्वंमेवाहनतांव्रजा॥
॥यं॥१०९॥अलक्ष्यलाभसंजातेहृतादिविजयोदये॥दातव्यंसुधिपापात्रेसदालाभस्यगौरवात्॥११॥ सामसमसमा॥३
स्कोवसेमेवरर्दद्वितीयंत्र्कृपुकारम्प॥११२॥

त्रावहप्रवहादिवायुमार्गेणतिर्भग्यायाविंशतिविंशार्कघटिकाद्वयंविंशोविंशतिःअर्कोद्वादशविंशार्कोमाताघटिकाश्चतासांद्वयंचतुःषष्टिदंडंचतुरधिकाहोरात्रमित्यर्थः।चतुःषष्टिदंडं ॥१११॥
इंद्रलेसेणं॥तत्रविष्णुगरुडयोर्मध्येएतदेतमितिरूपेणद्विरुक्तिःदत्तंदत्तमिलौसुक्तेनरिपवेवरद्वयदानेरूपमेवहेतुमाहअलब्धलभइतिद्वयंप्राप्यबलवानितिसाद्रिहाभ्यां॥११२॥
६४ शुभदैवेयथास्तागरुडस्तत्रचाधिकः॥तदाप्रसन्नोभगवान्महापुदैन
सर्वदा॥१०५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

716

स्यं१

दिजिह्वेभ्य इति। भाविस्वरूपं जानतो भगवतो क्तं। आकूझटिनिदिवः स्वर्गी तद्वदशोभि शाश्वेनिन क्रमे देवोप्योथीत्ते पांनीवितमिवेति॥छ॥ उक्तन्यायमन्य चाप्यति दिशति।
अन्मे इति बुभुक्षंति भो कुमिछंनि ततः अन्यायलब्धान्नमिति। वाहर्वपाठः। परिणतिपरिपाकं॥१२२।३॥ […]

॥एकोवशेयं वरदहूतीयं श्रृणु तस्य पादिजिह्वेभ्यः कुरुत थाज्ञा गौतिनतेतथा॥११२॥ देयासुधासु धाभुग्भ्यां द्वितीयो स्तवरो मम॥ तथेति सप्रतिशायनि॥
॥ययौ पक्षिराट्‌ दिवः॥११३॥ स्वां मातरं विनिर्मोच्य दास्यात्‌ काश्यपनंदनः॥ नागानां पुरतो गत्वामृतामृतकमंडलुं॥११४॥ अमृतपानकामास्ता नि स्नावहम॥
॥हामतिः॥ नागास्तु विमासाद्य ञो ह्ववैपासुधास्तुभ॥११५॥ नोचेदस्तु विभिर्दर्भास्तानादि परिवर्जितैः॥ यास्यत स्वपता मेषा सुधा निमित्तरक्षिता॥११६
॥सामान्यमपि यज्ञस्य दश्यते स्तुचिजिः क्वचित्‌॥ हरंतितइमं देवाः साधुतिष्ठति नीरसा॥११७॥ इत्युक्त्वासहितोमात्रा वैनतेयो विनिर्ययौ॥ कुशासनेच तेरु॥
॥केधस्त्वापी पूषभाजनं॥११८॥ आदाय विष्णुमासत्तं देवेभ्य इव जीवितं॥ आगत्य भुजगास्तावद्दृष्ट्वामृतभाजनं॥११९॥ अहो पतारितानीता देवेभ्य इति॥
॥चुचुक्षुः॥ [illegible] पीयूषस्वामिकांक्षिणः॥१२०॥ आस्तावेसु [illegible] धाइ दर्भाः कास्ते पां [illegible] द्विधा भवत्‌॥ अन्ये प्यन्यायलब्धान्नं एषु॥
॥भुक्षति केवलं॥१२१॥ तन्नोपरिणतीगेहे रुक्‌ कुवातैर्न लक्ष्यते॥ न्यायाधस्तेन ताद्र्पेण सुधा प्राप्ति सुदुर्लभा॥१२२॥ नन्वत्र कान्यायतो नागैर्दृष्ट॥
॥मात्राक्षरोक्तः॥ अथदास्याद्विनिर्मुक्तो विनतावाक्यखेचरो॥१२३॥ पुत्र काश्याप्रयास्या मिदास्यपापंतु त्वये॥ तावत्सा पानिर्जग्मुरंति ना नाजन्मा॥
॥र्जितान्यपि॥१२४॥ यावत्‌ काशीमरुसंस्थाः पुनर्भवति घातिनी॥ काशीस्मरणमात्रेण किंचित्रं यदघं व्रजेत्‌॥१२५॥ गर्भवासोपि न श्येत विश्वेशानुग्र
॥हात्‌॥ यत्र विश्वेश्वरः साक्षात्‌ तारापतिविभूषणः॥१२६॥ तारयेत्तारकाज्ञोणा दुस्तराद्भवसागरात्‌॥ विश्वेशानुग्रहीतानां विछिन्नाखिलकर्म
॥णां॥१२७॥ नवेत्‌ काशीप्रतिमतिरितरेषां कदाचन॥ काशीप्रतिमनो येषां निःशेषक्षालितैनसां॥१२८॥ तरवो मानवालोके संत्सन्य पशवोपरे॥

एवमुक्तातर्न [illegible] वस्तुकमाहा॥ अथे सत्‌ तस्मात्‌ भक्तमापरा सातः धात्कनेनतुर्धेता तारापतिविभूषणः इडलता मतारक ज्ञोणा तारकया ज्ञ एवेन षडक्षर राममंत्रेण वा सएव ज्ञोणा वने
का विशेषस्त्मैत्यर्थः॥ ज्ञोणी कौंबुवाहिनी त्समरः॥ गर्भ एववनेतक्षेत्री मितिपाठ छंदोभंगश्चार्थः॥ […]

पापा

पो१ ४प१ ३ो२ ता२

ततः पर्य्यालि हनर्दर्शनं९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५३ छु १ ६५

भेदशानं चकार स्वार्थे मा स्खेवेत्यर्थः ॥ नौ आवयोः पतति गच्छति पतत्रं यानं सततस्वतोत न हादनता मित्यर्थः ३९ पैशं लिंगे पिप्पिलातीर्थे ॥ ॥ इति श्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां खखोल्कगरुडेशयोर्वर्णनं नाम पंचा

सी ३

॥ निशम्येति वचः प्राह ताक्ष्र्यो नत्वाथ मातरं ॥१३३॥ अहमप्यागमिष्यामि काशीं शिवार्चितां ॥ मातुराज्ञामथो प्राप्य जनन्या सह पक्षिराट् ॥१३४॥ स एणाक्षाराणसीं प्राप मोक्षनिश्रेयभूमि ॥
॥ कां ॥ उभावपि च तेप्यातेतप उग्रं महामती ॥१३५॥ संस्थाप्य शांभवं लिंगं पतगेंद्रो चलेंद्रियः नाम्नाखखोल्कमादित्यं संस्थाप्य विनतासुतः ॥१३६॥ अचिरेणैव काले न महसस्तपस्विनोः
॥ काश्यां प्रसन्नौ संजातौ देवौ शंकरभास्करौ ॥१३७॥ गरुडस्थापिताल्लिंगाद्दाविराड् ...पतिः ॥ गरुडाय वरान्दादास्तु बहून तिदुर्लभान् ॥१३८॥ खगेंद्र मम भक्तोसि ॥
॥ तव ज्ञानं भविष्यति ॥ वेत्स्यसि त्वं रहस्यं मे यन्न ज्ञातं सुरैरपि ॥१३९॥ त्वयैव स्थापितं लिंगं गरुडेश्वरसंज्ञितं ॥ परमज्ञानदं पुण्यं यद्दृष्टं स्पृष्टं समर्चितं ॥१४०॥ अ
॥ न्यच्च शृणु पक्षींद्र हितं तव च्चिसांप्रतं ॥ यो सावहं स वै विष्णुर्मा स्फ्रुते भेद दृष्टनो ॥१४१॥ एवं तस्यैव पक्षींद्र दैत्येंद्रबलहारिणः ॥ प्राप्स्यतस त्वं तापत्रिं सम
॥ पर्योत्र विष्यसि ॥१४२॥ इति दत्वा वरां शंभुः स्वभक्ताय गरुत्मते ॥ तत्रैवां तर्हितो जातो गरुडोपि हरिं ययौ ॥१४३॥ हरेरथत्वं संप्राप्य सोपि पूज्यो भवं स्तुवि
॥ तपस्यंतिमथालोक्य कदाचिद्विनतां प्रभुः ॥१४४॥ शिवस्यैव परामूर्तिः खखोल्कनाम भास्करः ॥ दत्ता वरं स्वपापघ्नं शिवज्ञानसमन्वितं ॥१४५॥ काशीवस जनाने
सर्वगदपापक्षयंकरः ॥ विनतादित्य इत्याख्यः खखोल्कस्तत्र संस्थितः ॥१४६॥ इत्थं ॥ खखोल्क आदित्सः काशीविघ्नतमोहरः ॥ तस्य स्पर्शनमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥१४७॥
॥ काश्यां पैशंगिलेतीर्थे खखोल्कस्य विलोकनात् ॥ नरश्चिंतितमाप्नोति निरोगी जायते क्षणात् ॥१४८॥ नरः श्रुत्वैतदाख्यानं खखोल्कादित्यसंभवं ॥ गरुडेशेन सहितं सर्वपापैः प्र

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य भगवत्पूज्यपादशिष्य श्रीमिएवन शिष्येण श्रीरामानंदेन चैतन्यवनापरपर्यायेण कृता काशीखंडटीका पूर्वार्धस्य समाप्तेति ॥ ॥ ॥ग्रंथसंख्या १५०००॥ शुभं भवतु

रा १ ल्को ७

॥ मुच्यते ॥१४९॥ इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे खखोल्कगरुडेशयोर्वर्णनं नाम ॥
पंचाशत्तमो ऽध्यायः ॥
॥ ५० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

718

जा२ तेत्र२

॥श्रीमन्मंगलमूर्तयेनमः॥ ॥रामंनमामिपरमात्मसुखप्रकाशंविश्वस्ययज्जननपालनभंगमेकं॥स्वेछावतारमतसीकुसुमावभासंश्रीजानकीसमुपलालितपादपद्मं॥१॥यत्कृपातरणिंप्राप्यनिस्तीर्णोहंभवार्णवं॥सदयंतंगुरुं
वंदेश्रीरामेंद्रवनाभिधं॥२॥गुणरत्नोदधिसर्वदोषकारणघस्मरः॥जयतात्सच्चिदानंदःसदाशिवकृतीवरः॥३॥अरुणएहद्केशवादिसार्विमलगंगायमादित्याश्रवएर्यैर्बंडनुक्रमादेकपंचाशत्तमेध्यायो॥४॥अतीतेध्यायेक
द्वाःकाद्रवेयानांचकृतंविनयोतोस्यमघटामानंमन्वानःपृछतिपार्वतीत्यादिनापुत्रशापाद्वासित्वंद्वासवर्तीतिवक्तुंतदुक्तमनूद्यतदाख्यानंप्रतिनातिहंजिकात्वंदासीचायदाईनरः॥हंडेहंजेहलाध्वानंचीनां॥चेटीसखीवती॥ति

॥ १ ॥

॥अगस्तिरुवाच॥पार्वतीहृदयानंदसर्वज्ञगजवप्रभो॥किंचित्प्रष्टुमनाःस्वामिंस्तत्भवान्वक्तुमर्हसि॥१॥दक्षप्रजापतेःपुत्रीकस्यपस्यपरिग्रहः॥गरुत्मतःप्रसूःसाध्वीकुतोदास्यमवाप॥
॥सा॥२॥स्कंदउवाच॥हंजिकात्वंयथाप्राप्तविनतासातपस्विनी॥तदप्यहंसमाख्यामिनि शामयमहामते॥३॥कद्रूरजीजनत्सुत्रान्शालकस्यप [stain] नकत्कमरुणंतार्क्ष्यमसूत॥
॥विनतात्रयं॥४॥कौशिकोराज्यमाप्यापिज्येष्ठत्वात्पक्षिणांमुने॥निर्गुणत्वा [ornament] द्वैतैःसर्वैस्सराज्यादवरोपितः॥५॥क्रूराक्षोयंदि [stain] तदावक्रनखस्तसौ॥अ
॥अतीवोद्वेगजनकंसर्वेषामस्यभाषणं॥६॥इत्यंतस्यगुणाननुप्राप्तानुवि कृत्यबकुशाःखगाः॥नाद्यापिवृएवतेराज्येकमपिस्वैरचारिणः॥७॥कौ
॥शिकेथतदाहत्वेपुत्रवीक्षणलालसा॥अंडंप्रस्फोटयामासेमध्यमंविन तातदा॥८॥पूर्णेवर्षसहस्रेतुसास्फोट्यघटसंभवा॥तदनेदितिंसुभ्रा॥
॥दंडमष्टमकेशते॥९॥तावत्सर्वाणिगात्राणितस्यातिमहसःशिशोः॥उर्वोरू प्रसिद्धानितदंडांतनिर्वासिनः॥१०॥अंडान्निर्गतमात्रेणक्रोधारुणमुख॥
॥श्रिया॥अहंनिष्पन्नदेहेनशिशुनाशापितप्रसूः॥११॥जननीत्वयादृष्टानूकाद्रवेयान्स्वलीलया॥खेलतोमातुरुत्संगेयदंडंव्याधितद्भिया॥१२॥तदानपन्न॥

द३ यो१

कद्रूरिति॥उलूकंप्रेत्तिकंकौशिकोपिसएवतैःपक्षिभिःसकौशिकइत्यन्वयः॥स्वराज्यादितिवापाठः॥अवरोपितोनिराकृतः॥५॥निराकरणेहेतुमाह॥क्रूराक्षोयमित्यक्षरद्वयन्यूनेनसार्द्धेन॥विकथ्यकथयित्वा॥
विंवर्णेतिपाठेआलोच्येत्यर्थः॥व्यकत्यन्निति पाठेव्यकथयन्॥निंदितवंतइत्यर्थः॥अतएवाद्यापिस्वैरचारिणः॥तेखगाःअन्येवानिर्गुणंकमपिराज्यत्वेनविदधतेइतिपूर्वेणैवान्वयः॥यदस्मात्तत्त्वाधिबाधी॥
तिर्८॥अडन्नाक्ख्आर्षः॥अभेदीत्यर्थः॥बाधितंद्विधे॥तिकस्विसाठः॥स्फोटितेतिचान्यत्रतस्मात्वरधितवएदीतिपाठेआसमंततःपदेत्यर्थः॥सपत्न्यंगभुवं॥कद्रूजातानां॥सपत्नीवतदंगभुवअतेवाइतिवा
सपत्न्यंगभुवासहेतिपाठेसपत्न्याःकद्र्वाःयदंगंशरीरंतदुद्भवाःपुत्रेणसहेतिव्याख्येयं॥प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्त्वाप्रकृतानेवषडादिसानाह॥इस्समितियावत्समाप्ति॥१४॥हरेरामहरेरामहरेरामहरे

तत२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रासंगिकमुक्त्वा प्रस्तुतमेव षडादित्यानाह॥ इत्युक्त्वेति प्रसंगेः श्रोतस्य यदा हामरः॥ श्रोणः पांसाविति अनूरुरुणइति नाम द्वयं निर्वक्ति अनूरुत्वादिति अनूरुत्वाज्जा
रु र न्वापरिसागरहितइत्यर्थः॥ अनूरु च्यतः यस्मात् क्रोधेन अरुणाई पल्लोहितवर्णइति क्वचित्तदृष्ट्वा अरुणश्च उच्यते तेन वाराणस्यां तपस्तप्तवास्तेर्यनाष्टिनत्यानि

१ अनुरुरुवाच॥ खंडं ततीयं मा हिंधिष्णुनिष्पन्नं ममैव हि॥ अस्मिन्नेडस्य विबोधयः सेतद्दास्यं दृनिष्यति॥१५॥ इत्युक्त्वा सोऽरुणं गच्छद्दुद्रीयानंदकाननं॥ यत्र विश्वे
श्वरो दद्यात् अपि पं गोः शुभां गतिं॥१६॥ एतस्मिन्नेव पूरतः ख्यातं विनतादास्यकारणं॥ मुने प्रसंगतो वच्मि अरुणादित्यसंभवं॥१७॥ अनूरुत्वा
दनूरुः सोऽरुणः क्रोधारुणायतः॥ वाराणस्यां तपस्तप्त्वाते नाराधिदिवाकरः॥१८॥ सोऽपि प्रसन्नो दत्त्वा च वरौ तस्याप्यनूरवे॥ आ
= स दित्यतस्य नाम्ना करदकरणा दित्यइत्यपि॥१९॥ रविरुवाच॥ ॥अतिष्ठान्नरोमम रथस्य दैवविनतात्मज॥ जगतां च हितार्थाय ध्वां
तं विध्वंसयन्नुपुरः॥२०॥ अत्र लस्ये छायापितात् नित्यमिज्यंति मानवाः॥ वाराणस्यां महादेवा नरेते प्राकृतो भयं॥२१॥ ये चैष्यंति सन्त
तं अरुणादित्यसंज्ञकं॥ मामात्रते षां नो दुःखं न दारिद्र्यं न पातकं॥२२॥ व्याधिर्भि नाभि क्रयेन नोपसर्गे श्चकेश्चन॥ शोकाग्निनान
दह्येत घरुणादित्यसेवनात्॥२३॥ अभ्रस्यंदनमारोप्य नातवान रुणरवि॥ अद्यापि सत्थ्ये सौरेषानरेन समुद्यति॥२४॥
यः कुर्यात् कात्यायनमस्कारं दिने दिने॥ अरुणाय सरूर्याय तस्य दुःखं क्षयकृतः॥२५॥ आत रुदि समाहात्म्यं यः श्रोष्यति नरो णा
नमः॥ न तस्य दुष्कृतं किंचित् क्वाऽपि भविष्यति कदाचन॥२६॥ स्कंद उवाच॥ ॥इदं दादित्यस्य माहात्म्यं एतत्कथयाम्यहं॥ यस्य श्रव
णमात्रेण नरो नोदुष्कृतं भजेत्॥२७॥ पुरा त्रेदद्रहारीतो वाराणस्यां महातपाः॥ महातपः समुद्यं स्वसमाराधितवान्रविं॥२८॥
मूर्तिं संस्थाप्य शुभकां भास्वतः शुभलक्षणं॥ दक्षिणे न विशालाक्ष्याद दलिसमन्वितः॥२९॥ तुष्टः स्वसमं वरप्रा
दात् ब्रह्मणोत्तरदतं पस्विने॥ अव्यविल्क्ष्ययाचस्वकस्मोदेयाव रोमया॥३०॥ ५१॥ ५२॥ ५३॥ ५४॥ ५५॥ ५६॥

त्यर्थः॥२०॥ अरुणाय सरूर्याय सरूर्यसहिताय अरुणोदयसूर्यायेति क्वचित्पाठः॥५१॥ इदुर्ध्वास्यौ नाम्नाणोत्रतो वाहरितस्रहद
हारितः भास्वतः [illegible] यस्य दक्षिणेन विशालाक्ष्याः दक्षिणेइत्यर्थः वृध्वः सूर्यः घुमणेः सूर्यात्॥३०॥ ५१॥ ५२॥ ५३॥ ५४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

720

॥२॥

घुमरोः स्तूयेत युवत्यं तारुण्यं वसु धनं निर्वाणो मोक्षः ॥ ऋते विना ॥ जरया आतुर इंद्रियग्रामो यस्य तस्मिन्नजरातुरेंद्रियग्रामानिति कश्चित ॥ स्वात्मसा
त्स्वात्मसात् स्वाधीनं इत्यर्थः धियं ज्ञानं ॥७॥ उपाविशत् उपसमीपे विविक्ते ॥ किमर्थमाविशदित्युक्ते ॥ इत्याकांक्षायामाह ॥८॥ निःशब्द इति ॥ स्वस्थो

सोपि प्रसन्नो घुमरोर हृष्टीत वरं मुनिः ॥ यदि प्रसन्नो भगवान् युवत्वं देहि मे पुनः ॥३१॥ तपःकरणसामर्थ्यं स्थविरस्य न मे यतः ॥ पुन
स्तारुण्यमासाद्याहं चरिष्याम्युत्तमं तपः ॥३२॥ तप एव परो धर्मस्तप एव परं वसु ॥ तप एव परः कामो निर्वाणं तत्परं विहि ॥३३॥ ऋतेन
तपसः कोपि लभ्या ऐश्वर्यसंपदः ॥ पदं ध्रुवादिभिः प्राप्तं केवलं तपसो बलात ॥३४॥ ततस्तपश्चरिष्यामि लोकद्वयमहत्वदं ॥ आप्य
त्वद्वरदानेन यौवनं सर्वसंमतं ॥३५॥ धिग्जरां प्राणिनामत्र यया सर्वो विरज्यन्ति ॥ जरातुरेंद्रियग्रामे स्त्रियोपि न य[illegible]ः स्वसा
ता ॥३६॥ वरं मरणमेवास्तु मा जरा त्वतिशोच्यहा हंत ॥ ध्रुवं दुःखं च मरणं जरादुःखं क्षणे क्षणे ॥३७॥ काङ्क्षंति दीर्घतपसा श्रिरमासु
न्तिद्रियाः ॥ धनं दानाय [illegible] पकुल त्रमुक्तये धिया ॥३८॥ हृद्धस्य वार्द्धके बंधुस्तद्धस्त एवादपहत्सर्वे ॥ ददौ च कारुताहेतुं ता
रुण्यं पुण्यसाधनं ॥३९॥ एवं स हृद्धहरीतो वाराणस्यां महामुनिः ॥ स प्राप्य यौवनं [illegible] पडंगं चचार ह ॥४०॥ हृद्धेनाराधिता
यस्माज्जरीते न तपस्विना ॥ आदित्यो वार्द्धकहरो हृद्धादित्यः स्ततः स्मृतः ॥४१॥ हृद्धादित्यं समाराध्य वाराणस्यां स्याद्घटोद्भव ॥ ॥ ज
राज्ञानीति शोभाघ्नं व हवः सिद्धिमाततान ॥४२॥ हृद्धादित्यसमाराध्य वाराणस्यां रवौ नरः ॥ लभेदभीप्सितां सिद्धिं न घूर्णिद मतिल
मेता ॥४३॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि केशवादित्यमुत्तमं ॥ यथातुर्ये शाव प्राप्य सविताज्ञानमाहवान् ॥४४॥ व्योम्नि सं
चरमाणेन संप्राप्य नादिकेशवः ॥ एकदा दी भावेन भावयल्लिंगमैश्वरम् ॥४५॥ कौतुकाद्द्वकुर्त्री मर्त्ये हरे रविरूपा ॥ भगवान् ॥ निः
शब्दो निश्चलः स्वस्थानुरूपश्वर्यसमन्वितः ॥४६॥ प्रतीक्ष्यमाणोवसरं किंचित्रेषमनाहभिः ॥ हरिर्विसर्जिता चैनं प्रणनाम हतांज
लिः ॥४७॥ स्वागतेति ततो हरिः प्राह बहुमानपुरःसरं ॥ स्वाक्ष्यासीनो आसयामास सम्पास्वतं नतकं चरं ॥४८॥ अथावसरमालोक्य लोकगु
रुरधोक्षजं ॥ नत्वा विज्ञापयामास सहस्रांशुः सुरारिहा ॥४९॥ रविरुवाच ॥ ॥ अंतरात्मासि जगतां विश्वंभर जगत्पते ॥ तवापि
पूज्यः कोस्ति जगत्स्वयोत्र माधव ॥५०॥ त्वत्तश्चाविर्भवदेतत्त्वय्येव सर्वं प्रलीयते ॥ वमनपातास्वस्य नगातो गिता गिमे ॥५१॥ इत्याश्च
र्ये समालोक्य प्राग्रास्यत्र तवांतिकं ॥ किमिदं पृच्छ्यते नाथ भवता भवतापहृत् ॥५२॥ इति श्रुत्वा हृष्टो वैरी सहस्रांशुरुदीरितं ॥ उच्चैरारात्सप्ताश्वं वीरयन्करसंहोपा ॥५३॥

निरुद्धिनः अवसरमवकाशं ॥ स्वाक्ष्यासि समीपे ॥ आसयामास उपवेशयामास ॥ भवतापहृत् संसारदुःखनाशकः ॥ क्रूरसंज्ञायाहस्तश्चवृनेन उच्चैर्यथास्यात्तथा सप्ताश्वं

॥२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

७४

गणेशायनमः

प्रसन्न स्तदा पाधितवान्सर्वाभ्यल्ल्ष्यंतिश्रा कांक्षति किं तदाह भौमइतिमंगलवासरेजरण्यां भरणीनक्षत्रयुक्तायां चतुर्दश्यां भरण्यां स्ततापांशीतव्यधिकरणे

त्वानैर्विज्ञापयांचक्रेएकचक्ररथंरविं॥जगच्चक्षुरमेयात्मन्महाभ्यांतेविध्नननः॥९९॥यदिप्रसन्नोभगवन्यदिदेयोवरोमम॥
तदात्वं द्वीके निष्ठायेकुष्ठमास्त तदन्वये॥९६॥अन्येपिरोगामासंतुमास्तु तेषांविशुद्ध॥मास्तु कश्चनसंतापस्तद्रूपानां सहस्र॥
गो॥९७॥श्रीसूर्यउवाच॥ ॥तथास्तिति महाप्राज्ञ एवमन्यवरमुत्तमम्॥स्वयेवं प्राजे तामसिरिवेका स्यांमहामते॥९८॥ अस्या॥
सान्निध्यमत्राहं नेसक्ष्माभिकदत्तेन॥प्रथितातवा नाम्नाच प्रतिमेषा भविष्यति॥९९॥विमल्लादिसहस्रास्त्व्याभकानोवरस्
सदा॥सर्वव्याधिविनिहंत्रीचसर्वपापक्षयंकरी॥१००॥इतिदत्वावरान्स्तूयस्तत्रैवांतरधीयत॥विमलोनिर्मलतनुः सोपिस्वभवनं
ययौ॥१०८॥इत्थंसाविमलादित्यो वाराणस्यांशुभप्रदः॥तस्यदर्शनमात्रेणकुष्ठरोगप्रशाम्यति॥१०९॥पश्चैतांविमलादित्यक
थांवैश्रण्युयान्नरः॥प्राप्नोतिविमलांबुद्धिंसज्यतेचमनोमलैः॥१००॥स्कंदउवाच॥ ॥गंगादित्योस्तित्रान्योविश्वेशाद्दक्षिणेन
वै॥तस्यदर्शनमात्रेणनरःशुद्धिमियादिह॥१०१॥यदागंगासमायाताभगीरथपुरस्कृता॥तदागंगापरिणेतुरविस्तत्रैवसंस्थि
तः॥१०२॥अद्यापिप्रहर्निशंगंगासंमुखीकृतभास्करः॥परिष्टौतिप्रसन्नात्मागंगांभक्तवरप्रदः॥१०३॥गंगादित्यंसमाराध्यवाराणस्यां
नरोत्तमः॥नजातुदुर्गतिंचाप्तिलभतेनचरोगभाक्॥१०४॥स्कंदउवाच॥ ॥अन्यच्च एणुमहाभागयमादित्यस्तुतंभवे॥पश्चात्तो
पनरोजातुयमलोकंनपश्यति॥१०५॥यमेशात्पश्चिमेभागेवीरेशात्पूर्वतोमुने॥यमादित्यंनरोदृष्ट्वायमलोकंनपश्यति॥१०६॥
यमतीर्थेनरःस्नात्वाभ्यर्च्यतायाभौमवासरे॥यमेश्वरंविलोक्याशुसर्वैःपापैःप्रमुच्यते॥१०७॥यमतीर्थेयमःपूर्वंतप्त्वासुनिष्कले
तप॥यमेशंचयमादित्यंप्रस्थाप्येदृष्ट्वाहंकृतोसिद्धिद॥१०८॥यमेनस्थापितोयस्मादादित्यस्तेनकुम्भज॥ततस्तूयमादित्योयमोहरति
पातनां॥१०९॥यमेशंचयमादित्यंयमेनस्त्रीपितनमम्॥यमतीर्थेकृतस्नानोयमलोकंनपश्यति॥११०॥यमतीर्थेचतुर्दश्यां
वासरभौमकार्यंयमतीर्थेस्नात्वातानोअस्माकंविमुक्तयेयः कश्चिदपिसनतंतर्पणमपिपिंडंकुर्यात्ताकरिष्यतीत्यग्रिमेणान्वयः नतुतर्पणमात्रेणक
थंनरकान्मुक्तिःस्यात्तत्राह॥यदियोगोयमुक्तोमे॥इत्याद्इतिनिश्चयोयोगस्त्वयाणोमेलने॥११२॥ ॥

६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

७२२

५१ म

॥ ४ ॥

इति श्रीरामानंद... विरचितायां काशीखंडटीकायां एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥५१॥ ॥छ॥ ॥ द्विपंचाशत्तमे तं विचोर्मिंद्र गोत्रतः ॥ काश्यां
दशाश्वमेधस्य महात्म्यं चोपवर्ण्यते ॥१॥ तिग्मांशुः तीक्ष्णगावो रश्मयो यस्य सः तिग्मगुः ॥३॥ योगिन्यस्तिग्मगुश्चानंदवदनेन प्राप्यका
शीदृष्टां तां निवेदयितुं नायांति एतन्न चित्रं इत्याह किमत्रेति ॥छ॥ आपराब्दार्धं विचएरपवौ क्रमेव स्फुटयति अथा क्षेपामिति अथा

काश्यां कश्यप्रभुमे तीर्थे कृत्वा स्नानं महाकृतिः ॥ आपकथ तर्पणं कुर्यात्सतिलं वाथ मुक्तये ॥११॥ किं गयागमनेनुसांकिं
श्राद्धे र्भर्गीरिदक्षिणे ॥ यदि काश्यां प्रमेतीर्थे योगस्मिन्नर्भामो प्रते ॥१२॥ श्राद्धं कृत्वामे प तीर्थे ... आपस्ताम मेघरं ॥
यसादिसनमस्क्तसपितृणामनन्तम् ॥१५॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ इति तेदृ दशाद्विसाकेधिताः पापनाशकाः ॥
॥ एतत्संभवं सम्मा कर्पनरो न निरयी मनेत् ॥१६॥ अन्येपि संति घट जोरावपका घ्नने केशगाः ॥ काश्यां संस्थापि
ताः सर्वयिगुह्य... दिव्यः कृव ॥१७॥ स्नात्वाध्यायानिमान्नुपयान् दशाश्वमेधस्य चकान् ॥ अकिंचे लापिपो
मर्त्यो दुर्गतिं याति न कोचित् ॥१८॥ ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे अरुणा... यमादसव
...नाम एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥५१॥ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ गभस्तिमालिनिगते काश्यां त्रैलोक्यमहिने ॥
पुनश्चिंतामनापाद्वैमंद रस्थो मुने हरः ॥१॥ नाप्राप्यापतितप्रायो नाप्याप्यापाति तिग्मगुः ॥ प्रवृत्तिरपि
मे काश्यां क्षित्र मम सूनं दुर्लभा ॥२॥ किमत्र चित्रं य काशी सदीपम प्रमान स ॥ निर्मूलं चैव चलपति गपाना वेतहि
रैस्तु रे ॥३॥ अद्यापि ... का मांत्र गडजो ... रंद्दशो ॥ अहो काश्यपरि... पारव्यो ... परैर्नु पाहरो ॥ ... काशी
मवेशमन्वेष्टुं के नाम हि प्रपाम तः ॥ श्रोतुं कैए वानि पुणो पनःस चतुराननः ॥५॥ इत्यो ... पचि नाना रंद्यमानपुरःसरं ॥

क्षिपंदगधानान स्म त्रि... ज्ञलगज्जिलरं जिजगज्जय शीर्षे ... हरानेत्रेण काश्यपशिलापा रव्यः का म इति शापः दुनुपा तरां ॥ आत शापे न तापयति इह
नैनराम ति कश्चित्काशी ति काश्यपावृत्तीत... ज्ञेयपेक्षुके जनेवा इति चितवे प्राप्ति... यादस्थापयामि अथ वाणि... ये क... लाण मेवम ...
मिति तत्र हेतुमति ज्ञातुमति ज्ञातुं काशीप्रवृ... त्ति मैत्संनुपपद्यते ॥ ... एवक्ष्यद ॥ यतः स चतुराननइति ॥छ॥ तत्र द्वास्थ इत्यपीनिश्येति वा पाठः ॥ ६ ॥

॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

723

हेतु३ जरा२

श्री महादेवइति। महत्वं त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वं सर्वेषां ब्रह्मादीनां करणानामपि कारणं सर्वकारणकारणं सर्वेषां सर्वकारणमिति कवित्साठः विजिग्ये जितवान्॥ जिग्ये येनिकश्चित॥ त्रिजग श्री
दिति। त्रिजगज्जयशीलस्य हेतोः कारणस्य त्र्यक्षस्याराधनं परंपरमधुक्तयार्थसाधनमित्यर्थः अतः सारस्य विश्वेश्वरस्य स्मरस्येति कवित्साठः॥ स वित्यः स्मरविद्विषः कामशत्रोः को नाराधयति आ
राधनं नकरोति अपितु सर्व एव करोतीत्यर्थः कर्मणिवा षष्ठ्येहेतुरिति प्रथमांतपाठे त्रिजगज्जयिनोमम अन्यथा यस्य कस्य त्रैलोक्यस्य श्रेष्ठमाराधनमेव जयहेतुरित्यर्थः तथा नवस्यति त्रिलोक्येश्वर्यसंपत्ति

श्री विष्णुरुवाच॥ देवदेवो महादेवो नीलकंठ उमापतिः एकरात्र वहिद्रुम्भो त्र सर्वकारणकारणं॥५४॥ अत्र त्रिलोकनाद्न्यं समर्थयनियोऽप्यधिः॥ स लोकनोऽपि विजेयो लो
कनाम्ना॥ त्रिवर्जितः॥५५॥ एको मृत्युंजयः शून्या ज्योजन्म मृत्युहर॥ मृत्युंजयं किल्याप्य तस्मैव तो मृत्युंजयो भवत्॥५६॥ कालकालं समाराध्य भृंगी कालं
जिगायवै॥ श्वेतादिमपि तस्याजमृत्युर्मृत्युंजयावकं॥५७॥ विजिग्ये त्रिपुरं यस्क हेलये केवमोक्षणात्॥ न समभ्यर्चन्तशंको न पुज्य नमो भवेत्॥५८॥ त्रि
जगज्जयिनो हेतोस्त्र्यक्षस्याराधनं परं॥ को नाराधयतिब्रह्मसारस्य स्मरविद्विषः॥५९॥ यस्माच्छिपक्ष्मसंकोचात् जगत्संकोचमेत्यदः॥ विकस्वरं विकासाय
कस्य तुज्यतमो नसः॥६०॥ शंभोर्लिंगं समभ्यर्च्य वैकुण्ठपार्थवत्तु ये॥ ब्रह्मत्व त्र्यम्बुमान्नस्यैनात्त्र कार्यविवारण॥६१॥ समर्च्य शांभवलिंगं अपिजन्मशतानि
तं॥ पापत्रुजङ्गहात्यवत्पुमान त्रक्षणाद्भुवं॥६२॥ किंकिं न संभवेदत्र शिवालिंगसमर्चनात्॥ पुत्रः कलत्रं क्षेत्राणि स्वर्गमोक्षावसंशयं॥६३॥ त्रैलोक्ये स्वर्यसंपु
त्रि मीयापापाना सहस्रगो॥ शिवलिंगार्चनादेकात्सव्यसत्यपुनः पुनः॥६४॥ न यमे वपरो योगच्छिदमेकपरं तपः॥ इदमेव परं ज्ञानं स्थाणुलिंगयदर्चनं॥६५॥ ये लि — ने.८
ग.८ गंसमभ्यर्च्य त्रह्मजितपावतीपते॥ कुतो दुःखभयं तेषां संसारे दुःखसारी॥६६॥ सर्वं परित्यज्य र वे ये लिंगं शरणं गताः॥ न तं पापानि बाधंते महात्यपि दिवाकर॥६७॥
लिंगार्चने फलं हेतुस्त्रिषामेवा त्रभास्कर॥ एषां तु नाम विष्टोदावि कीर्तिं महेश्वरः॥६८॥ तं लिंगाराधनात्सुलभ्य त्रिषु लोकेषु वापरं॥ सर्वेनोर्म्यभिषेकः स्याल्लिंग
स्नानां तु सेवनात्॥६९॥ तस्माल्लिंगत्वमभ्यर्च्य सुमर्चयमहेशतः॥ संज्ञा प्रभु परमां लक्ष्मी महानेजो विरञ्चिराणि॥७०॥ इति श्रुत्वा हरेर्वाक्यं दनरक्ष सहस्रगुः॥
विधाय स्फाटिकं लिंगं मुनेर्यापि समर्चयत्॥ गुरुत्वेन तदा कल्प विवस्वानादिकेशवं॥ तत्रोपतिष्ठ तेयाप उत्तरेणादिकेशवात्॥७२॥ अतः स केशवादि
त्यः काश्यपाप्सलं स मोनुद॥ समर्चितः सदादेयान्मने सोवांछितफलं॥७३॥ केशवादित्यमाराध्य वाराणस्यां नरोत्तमः॥ परमं ज्ञानमाप्नोति येन निर्वाणमाप्नुवेत्॥७४॥

श्री र्मया प्राप्ता सहस्रगो॥ शिवलिंगार्चनादेकादिति॥५९॥ शेषं पूर्ववत् एकान्तमुख्यात्केवलात्॥ वामहेश्वरस्य उत्तरेण उत्तरस्यां पादोदके॥ गंगावरणयोः संभेदे॥७४॥ श्रीराम॥ श्री

र्य=

॥ नपाकोटरश्रितोद्गीतानगोरकेदिः॥

५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रथसप्तम्यीअवठासप्तम्यां॥ तत्रस्नानस्यपूर्वांगमंत्रत्रयमाह॥ यद्यदित्यादिसप्तसुजन्मसुसप्तजन्मकृतंजन्मारभ्ययत्पापंकृतमित्यर्थः॥ माकरीमकरसंबंधिनीमाघीत्यर्थः॥ मनोवाक्कायजादिनिपापानियद्यज्जन्म

३॥

विलोक्यकेशवादित्यं मुच्यते जन्मपातकैः॥७५॥ अगस्त्येरथसप्तम्यां रविवारोयदाप्यते॥ तदापादोदकेतीर्थेआदिकेशवसन्निधौ॥७६॥ स्नात्वोषसि
नरोमौनकेशवादित्यपूजनात्॥ सप्तजन्मार्जितात्पापान्मुक्तोभवतितत्क्षणात्॥७७॥ यद्यज्जन्मकृतंपापंमयासप्तसुजन्मसु॥ तन्मेरोगंच
शोकंचमाकरीहंतुसप्तमी॥७८॥ एतज्जन्मकृतंपापंयच्चजन्मांतरार्जितं॥ मनोवाक्कायजंयच्चज्ञाताज्ञातेचयेपुनः॥७९॥ इतिसप्तविधंपापंस्नाना
न्मेसप्तसप्तिके॥ सर्वव्याधिसमायुक्तंहरमाकरिसप्तमी॥८०॥ एतन्मंत्रत्रयंजप्त्वास्नात्वापादोदकेनरः॥ केशवादित्यमालोक्यक्षणान्निःकलु
षोभवेत्॥८१॥ केशवादित्यमाहात्म्यमेवंनृत्यद्वासमन्वितः॥ नरोनलिप्यतेपापैःशिवभक्तिंचविंदति॥८२॥ स्कंद उवाच॥ अतःपरंस्क
णुमुनेविमलादित्यमुत्तमं॥ हरिकेशवनेरम्ये वाराणस्यांव्यवस्थितः॥८३॥ उदग्देशोभवत्स्वर्वविमलोनामवाडजः॥ सप्राकृतनत्रकर्मयोगा
तविमलेपथ्यपिस्थितः॥८४॥ कुष्ठरोगमवाप्योवैस्यस्त्रकादारानुग्रहंवसु॥ वाराणसीसमासाद्यब्रह्ममाराधयत्सुधीः॥८५॥ करवीरैःपापि
स्त्रगंधकैःकिंशुकैःसुमैः॥ रक्तोत्पलैररणकेश्वसमानर्चभास्करं॥८६॥ विविन्नरवनैर्माल्यैःपाटलाचंपकोद्भवैः॥ कुंकुमागरुकर्पूरकस्तू
रीरोरागचंदनैः॥८७॥ देवमाहनुधूपैश्चवकामोदनंतांबरैः॥ कर्पूरवर्तिदीपैश्चनैवेद्यैर्घृतपायसैः॥८८॥ अर्घदानैश्चविविधैवतमोरैःस्तोत्रजपै
रपि॥ एवंसमाधयतस्तस्यप्रीतोवरदोभवत्॥८९॥ उवाचवरंब्रूहिविमलाभवस्थितः॥ कुष्ठरोगनेषयात्वेषप्रार्थयान्यंवरंपुनः॥९०॥ आकर्णवि
विमलश्चेश्वमालापरत्रिमित्राक्षिनः॥९१॥ राम॥ हेकृष्णहेकृष्णहरेकृष्णकृष्णहरेहरे॥ हरेरामहरेरामरामराहरेहरे॥ रामायनमः॥ श्री

॥३॥

विषयान्यपीनिज्ञानव्यानिसप्तसप्तयोश्वायस्यसप्तसप्तिःसप्तसप्तेरियंसप्तसप्तीकासप्तसप्तिकाशोरीशास्किरित्यर्थः तस्यासंबोधनंहेसप्तसप्तिके॥८१॥ उदग्देशोपर्वतदेशेतत्रभिन्नीवावाडजःक्षत्रियःवाहराजन्यःक्र

×प्रहृष्टोदंडवद्भूमौसंप्रहृष्टतनूरुहः॥९१॥×

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

725

स्य ३

कस्मि[illegible] न वेद्यत अगस्त्यं प्रतिगृह्य स्वसंबोधनं कमल संपन्नेति पाठे कमलः संबोधनं भरतौ दृष्टांतः अनघेति अल्पफलवले असत्ये सरसि नावा
धिष्ठितो राघवितवान् ॥ ६ ॥ इहितं चेष्टितं कार्यं इति पावन तदसीति तत्त्वेन स्य गौरव मंदर वरक्षन चतस्र स्वार्थः ॥ मंदो मुरवं ॥ न हास्यर स्पतकग
मनः प्रीति वं च काश्यावाल ॥ ७ ॥ ॥ न हास्यरत नागमनं प्रीतिबंधं कांपावादस्त्व यमेव चि मीत नागम्यते तेनाह ॥ अधैवेति ॥ स्वमापया स्वरा
त्स्या पार्वत्या सह हे सर्थः ॥ विधौत ॥ हे विधे हे विधातः सर्वकार्याणि समेव करोषि ॥ अखिलेति ॥ चेति चैवं स्पाकर्त यमेयदकस्यंते ति

योगिन्यः प्रेषिताः पूर्वं प्रेषितो थ सहस्रगुः ॥ नायापि ते निवर्तते कास्याः कमलसंभव ॥ ७ ॥ सा समुत्सुकये काशी लोके रामममानसं ॥
प्राकृतस्य जनस्येव चंचलाक्षीव कानन ॥ ८ ॥ मंदरे चरति मेऽनघ्र रा सुंदरकंदरे ॥ अनघ्र तु घ्रपानीयेन कस्ये वाल्प पल्वले ॥ ९ ॥
नाधिष्ठितथामासतापो हालाहलोद्भवः ॥ काशीविरहजन्मात्र यथामामभिबाधते ॥ १० ॥ शीतरश्मिः शिरस्थोपि वर्षन्नपी
यूषशीकरैः ॥ काशीविश्लेषजं तापं नाहो गमयितुं प्रभुः ॥ ११ ॥ विधे विधेहि मे कार्यमार्यं दुर्यं महामते ॥ पाहि काशीमते ॥
स्तुर्णं यत्न स्वचममोहते ॥ १२ ॥ ब्रसंस्त देव तं वेत्सि काशीसज्जनकारणं ॥ मदीयं न सजे काशीं किमु योवेत्ति किंचन ॥ १३ ॥
अस्येव किं न गच्छेयं काशीं ब्रह्मस्वमायया ॥ दिवोदासं स्व धर्मस्थं न लंघयितुमुत्सहे ॥ १४ ॥ विधे स नंदि यया भिलमे नवि
दुधासि वल ॥ इति चेति च कनकपे सयप्तार्थमतो खिलं ॥ १५ ॥ अरिष्टं गंधयं पंथास्ते सुखोदर्कोऽभवत्तव ॥ आदायाज्ञां विधि
मेऽधिपयौ वाराणसीं मुदा ॥ १६ ॥ सितहंसरथस्तूर्णं ययौ वाराणसीं पुरीं ॥ क्षतक्रमसमिवो मानं अमन्यत तदात्मभूः ॥
॥ १७ ॥ हंस पानफलं मेघजातं काशी समागमे ॥ काशीप्राप्तावतः प्रोक्तौ तेन सुपाः पदे पदे ॥ १८ ॥ दृशिधातु रङ्ख दृष
महर्षी प्राप्य सान्वयः ॥ स्पष्टं दृशिरथं प्राप्य देशानंद वाक्यतो ॥ १९ ॥ स्वयंसु चेतयामद्रि स्वाति स्वर्ग तरंगिणी ॥ पत्रानंदमर्थं

त्वय्यपायोऽपगतार्थं इत्यर्थः ॥ त्वया पायं मितपाठः ॥ सुगमः कर्तव्यालयीतिपाठे अपार्थ व्यर्थमिति पाठे कष्टा व्याख्येयं ॥ रिष्टं शुभाशुभ
तदभावः अरिष्टं शुभं यथा स्यात्तथा गच्छ रिष्टं क्षेमे ष्ट्यशुभे वेपुंसि स्वड्गे च फले निवृत्ते चेति मेदिनीकरः ॥ सुखोदर्कः सुखोत्तरफलः ॥ सितेति ॥ सु
न्त्वाहं सा य स्मिन् रथो यस्य सः ॥ १५ ॥ ॥ दृशिरति ॥ दृशिर प्रेक्षणे इति धातोः ॥ दृश्यते अनयैति दृक् चक्षुः सहचोक्षसचेषां सा
न्वयः सार्थकः ॥ यद्वा स्मात् ॥ आनंदवाटिकाविशिनष्टि ॥ १९ ॥ स्वयमिति ॥ स्वापि स्वकीया यास्ति तीयरितिपाठे सिद्धा स्मारः सर्वः ॥

प १   स्कु ३

यक्षाणामानंदयज्ञे केकतुकाख्याने ... ॥ १० ॥

726

जानीतः २

ना २

निर्दिशंतीति ॥ अन्यत्रस्थितानां अपि फलनिकास्यां निर्विशंतीति संभव आनंद वंति भवंति काशीस्थितानां लक्षणानां आनंद [illegible]
भावः ॥ यत्रानेदमयाजनाइ सेत्र कारणमाह सदैवेति विद्वांसः संविदाते जानीतः ॥ मनुते ध्यायति बुध्यति निश्चिनोति वा स्याहीनवाते च [illegible]
३न को शीपररूपतिकास्यानदर्शनयेषां इति वा कास्य दर्शनैः ॥२७॥ ॥ वहते रागः फल्गे रित्सयर्थः ॥ व्यथा पिअकारि विश्वेशस्यानो [illegible]
निर्दिशंति समग्र कारणं पापक अन्यानंद वेत च ॥ सदैव नंद भवः काशी सदैवानंद दः शिवः ॥ आनंदरूपा जायंते तैः कास्यां ग्रहजातव ॥
=भ्यो३ चरत्यो परि स्तुविन स्ताबेव क्षत न मि ह ॥२२॥ चरणो यो विचरतां विश्वभर्तुः पुरा ध्रुवि ॥ तावेव श्रवणोश्रोतुं से निदात नु [illegible]
कुश्कतो ॥ इह श्रुतिमतांपुसां यो काशी [illegible] तास कृतः ॥ तदेनम नु तेसर्वम नास्ति ह मनस्विनी ॥ २३ ॥ येनानुमन्यते नेपा
काशी श्वर प्रभा पाश्च ॥ बुद्धिर्बुध्यति सा सर्वमिह बुद्धिमतां सतो ॥ २४ ॥ य एत द्रुजटिधाम फल वंस्तु विषयी कृतो ॥ २८
॥५॥ एनिधान्यानतानिवा तोह तान्यपि ॥ २६ ॥ अघमेसफलं चायुः परार्द्धद्वय संमितं ॥ यस्मिन्नसति मयाप्पियुः
प्रापा काशी कापुरी ॥ २८ ॥ अहो मे घम संपत्ति रहो मे भाग्य गौरवं ॥ पपद्धक्षिप्यमहं काशी सुचिरस्थित ना ॥
॥ २९ ॥ अघमे स्वतु तपोवृक्षो मनोरथ फलैरवे ॥ ज्ञानभक्त्यनुनासिकं कल्पितो तिव्रहूतरैः ॥ ३० ॥ मया व्यथापव
कुत्राहष्ठः स्रष्टिविनन्दिता ॥ परसन्याद्दशी काशीस्वयं विश्वेश निर्मिता ॥ ३१ ॥ इति हष्ट मनो वेधा हष्ट्वा वाराणसीं पुरीं ॥ वह्नि श्रीलएरूपा राजा नेचह दर्शह ॥ ३२ ॥ जगाम इक्षितपा [illegible] स्वस्य [illegible] ध्वनीधन जो ॥ कृतप
एमोराज्ञाथ मे जोतद्वृतमानसं ॥ ३३ ॥ हतमानोन्नपातनासोऽभ्युत्थानास नादिभिः ॥ विप्रोवृज सेपङ्कपर स्थाग ॥ ११५ ॥
न कारणं ॥ ३४ ॥ ॥ श्री सूत उवाच ॥ ॥ अपावृक्षकाली नो स्पृहमेतेचि रंतनेः ॥ त्वं तु मानेन जानासि जानेतो हि
र पुंजयं ॥ ३५ ॥ ॥ परः शतानमपीह ष्टाराजानो धरिदाक्षिणाः ॥ वाजतानेक संग्रामापाप जैकाजतद्विपाः ॥ ३६ ॥ धनानि निः
यस्याः सा विश्वेशानिर्मिता ॥ वाते ष्व परेपर नाताः असंख्याताराजानो मया दृष्टाः परं केवलं ते व्वेषु राजसु मध्ये तव सहगुणाः छत्री
पवित्रा यते सापुरा स्तो मम दर्शनगता इति पं चानाम्न्वयः याय जेको इत्यारी लाः विनिः कृताः षड्वर्गाः निर्जित शत्रु भते
षडिद्वय वर्गाः अतस्यपारं दृष्टा नेअध्ययनस्यपारगामिनः राजनीतिविचक्षणाः संधिविग्रहयानासन द्वैधाश्रयेषु निपुणाः ॥ ३७ ॥

५ काश्यां यान्या पतंती हनजनाः काश्य दर्शनाः ॥ २७ ॥ ५

[illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रयोवेगः॥ दृशं नेत्रं ज्ञानं वा सद्गुणलभेवाहाप्रदोति॥ अस्पृहावतां स्पृहारहितानां निरीहस्य तत्वं न पारतिन्त्यमयादित्यर्थः॥ स्तावकांश्चास्तौतिकुर्वाणा

दयादाक्षिण्यनिपुणाः सत्यव्रतपरायणाः॥ क्षमया क्षमयातुल्या गांभीर्य्यजितसाग[...]राः॥४८॥ जितरोषरयाः शूराः सौम्यसौंद
र्य्यभि[...]मयः॥ इत्यादिगुणसंपन्नाः सुसंचितयशोधनाः॥४९॥ परं द्विजाः पवित्राय राजर्षे सद्गुणाः कुले॥ तेषु पुराजसुमम प्रा
यशोनिधनंगताः॥४०॥ अद्यानिजकुटंबस्त्वं तु पूर्वदेवदेवतः॥ महातपः सहायस्त्वं यथा नान्यत यान्नपाः॥४१॥ धन्योसि मान्यो
सि सतां हृजनी योसि सद्गुणैः॥ देवाग्रपि दिवोदासत्वत्रासा न विना मम॥४२॥ किं न्वस्तु त्यात वन्न्पदि जानामस्पृहावतां॥ किं कुम
स्वगुणग्रामास्तावकान्नः प्रकुर्वते॥४३॥ गोष्ठी तिष्ठ वियंतावदस्तु तं स्तोमि सांप्रतं॥ यदुकामोस्म्यहं राजस्त्वां सहायमतो हृले
॥४४॥ तयाराजन्वती चेयं वनिः सर्वर्द्धिभाजनं॥ अहं चास्ति धनोराजन्न्यायोपात्तमहाधनैः॥४५॥ इयं च राजधानी ते कुम्भभूमा
वनुत्तमा॥ यस्यां हतानां काय्याणि संवर्त्तेपि न संक्षयः॥४६॥ संचितं यद्धनं पुंभिर्यन्न सन्मार्गगामिभिः॥ तत्कार्य्ये विनियुज्यते
क्रूरगायेतरथा भवेत्॥४७॥ महिमानं परं काश्याः कोपि वेदजसूपते॥ कृते त्रेन न [...]नाघं भोः सर्वज्ञानप्रदायिनः॥४८॥ मन्यध
न्यतरोसि त्वं बुकुजन्मरातान्निन्तिः॥ सुहृते पापासियत्कारी विश्वभर्तुः परां तनुं॥४९॥ काशी त्रिजगतीसार त्रिवेदीसार
पवं॥ निजगोत्रिमसारश्च निर्णीते ति महर्षिभिः॥५०॥ विश्वेशानुग्रहे लेवल्व यै प्राप्यापूर्णतपुरी॥ एकस्याप्यवनात् कार्य्या
त्रैलोक्यमवितं भवेत्॥५१॥ अन्यश्चैतेहितं वचि प्रयदितेरोचूतं नघ॥ प्रीणनीयः सुदेवैको विश्वेशः सर्वकर्मभिः॥५२॥ अन्यदेवाधि
याराजन्विश्वेशं पेरयमाप्नुवितु॥ अलविध्वं उचंचक्रोः [illegible] तस्य धुर्जटिः॥५३॥ विप्रेरुद्देके मिछ हृदिः ज्ञिक्षणी याय नोऽन्न
पाः॥ न तन्नावहितं ख्यातं किं वामे चिंते मानया॥५४॥ इति जोषं स्थिते विप्रे प्रत्युवाच नृपो नेमः॥ सर्वं मयाह दिष्टं तं यत्त्वयो
द्विजोत्तम॥५५॥ राजोवाच॥ ॥ अहं स्वयं क्ष्यमाणस्यतत्व साहाय्ये कर्म्म दिश॥ दासोस्मि यज्ञसंभारानुपमेकोरातोरिजन्मा
नु॥५६॥ यदाप्तोपि निरविदृतेनसंगांगे पिञ्जवान् भूपः॥ यज्ञरैवेक मना ब्रह्मन्नु सिद्धमन्यन्न स्त्वयं द्विती॥५७॥ राज्ञ्यंकुरोमि
यज्ञलन्न स्वार्थंत न्मननागपि॥ पुत्रैः कलत्रैर्देहेन परोपकृतये यतौ॥५८॥ ॥ ६॥ ॥ ६०॥ ६१॥ ६२॥ ६३॥

नागोष्ठीवाचस्तोमि कथया मित्यहं चास्ति धनः अस्तिराद्धः सुबंतप्रतिरूपकः अस्ति धनं यस्य सः अस्ति धनः अस्ति धनीति क्वचित्पाठः॥ ७॥ जो
षं तूष्णीं इयक्ष्यमानस्य यष्टुं इच्छतः॥ सप्तांगे स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलौ॥५८॥ ६१॥ ६२॥ ६३॥ ६४॥ ६५॥

नि च १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥६॥

पूर्वैः प्रजासंतापजन्यदुःखाद् एकेऽभिलाषं तं दर्शयति मार्गेणोपाचक्रुः स्वतनोः शरीरस्य यज्ञात् विपुलदक्षिणायज्ञकृत्। अयमेव पाठः॥ घेतियत् यदभ्यतिर्यक्कालमारभ्य होमधर्मेण गणानां तरं यात तदाप्रभृति नघा। पिनिलिमानंतमाख्यामलखनदः नमो

नमोऽयं सास्याथेभ्यो तीर्थेभ्यो पिमन्वितः॥ प्रजापालनमेवैकोधर्मः प्रोक्तो मननं सिंचयित्वा पप्र। प्रजासंतापजो वह्निर्दिवस्त्राये रपिदारुणः॥ द्वित्राम् दहतिव त्राग्निः पूर्वो राज्यकुलोत्तमं॥६०॥ यदा वक्ष्य घासिन्त्र मुखविनं द्विजसत्तम। तदा विप्रपद मामिरभिषेकं करोम्यहं॥६१॥ हवनं ब्राह्मणामुखं पलं करोमि द्विजोत्तम॥ अन्यत्कुलक्रियाभ्यो पितां द्विरीक्ष्म हाम ते॥६२॥ अभिलाषेषु सर्वेषु आगतं कोऽहं देहिनां॥ अधापि मार्गेण कोपि दृष्टः स्वतनोरपि॥६३॥ अहो अहो लिखितं कुर्भिः फलितो मेमनोरथः॥ यत्वं मे घगृहान् प्राप्तः किं चित्प्रार्थयते द्विजः॥६४॥ एकाग्रमनसोऽपि प्रयज्ञा

२६ न्विपुलदक्षिणेन॥ बहुयज्ञकृतं विद्धि सहोप्य सर्ववस्तु॥६५॥ इति राज्ञो महाबुद्धेर्धर्मश्रीवस्यभाषितं॥ श्रुत्वा तु एमनाः सुश्लोकः तु संसारमाहरन्॥६६॥ स साहाय्यं प्राप्य राजपेर्दनो दासस्य पप्रच्छ॥ ईयाजदर्शिः कास्यामच्चपे घेमहामुखे॥६७॥ अघापिहोमच्छमो घेयं घा संगगनो तरं॥ तदा प्रभृति नो व्योमनी विमानजोहासदः॥६८॥ तीर्थं दशाश्वमेधाख्यं संस्थितं जगतीतले॥ तदा प्रभृति तत्रासी दाराणस्य प्रभुप्रदं॥६९॥ पुण्यरुद्रसरोनाम तत्तीर्थं कुरुशोद्भव॥ दशाश्वमेधिकं नस्मात् तीर्थं पिपरियुहात्॥७०॥ स्वर्धुन्यपतत प्राणाभा गीरथसमागमाल॥ अतो वपुष्यवं जातमेतत्तीर्थं शुभं॥७१॥ विधिंदशाश्वमेधे शालिंग संस्थाप्य तत्र वै॥ ऋषयस्तपो भगतो घापिक्रूपकारी विहायचा॥७२॥ राज्ञो धर्मरतस्यास्य दिखं नानापविचन॥ अतः पुरा सुरलोक जले किं वदि दिघि॥७३॥ क्षेत्रप जो वचिज्ञोपप्पा यनरोपच्य परीवा॥ गुणेश्वरेच संस्था प्यविधिस्तत्रैव संस्थितः॥७४॥ परातनुरियकारी विश्वेशास्पीतानि जितं॥ अस्याः स सेवनाद्य पुनर्न कुप्पति मनो मापि॥७५॥ कः साप्य कारी दुर्मेध्याः पुनः स्तसंतोमि

तजहाती स्वन्चयः॥७६॥ तीर्थमिति तत्र यज्ञवाटे तस्येत्पाठे तस्य ब्रह्मणः संबंधितत्तीर्थमिति पर्वनैवान्वयः॥ प्रभाव साह परातनुरि

तत्रहेतुमाह॥ विश्वसंतापेति॥ ईशास्यायंरेवाततस्मात्॥ स्वकासंसअभुंजत्रितिक्वचित्॥ निर्णियनिश्विस निर्णिपात्रितिक्वचित्॥७७॥ पितृसम
र्चनोभितिश्राद्धविशेषणं॥ एवमितिक्रमस्नायी तिथिरंध्रसात्राप्यप्रतिजन्माघंदशभ्यांदशजन्माघमितिक्रमेणोसर्वः॥ यामीयमसं

विश्वसंतापसंहर्तुःस्थानेविश्वपतेःस्तनुः॥ संताप्यतेजरंकाश्यांविश्वेश्वजमहाग्निना॥७७॥ प्राप्यकाशीसिजेयस्तु समस्तापौघनाशिनीं॥
नश्यस्तुःसर्पारिरीवोभतासोत्यपराङ्मुखः॥७८॥ निर्वाणलक्ष्मीपः काश्यांस्वका संसारदुर्गति॥ तेनकाशीनसंसाप्यानस्पाशेवानुग्रह
त॥७९॥ एः काशीसंपरिसज्यगच्छेदन्यत्रदुर्मतिः॥ तस्यहस्ततलाद्गच्छेचतुर्वर्गफलोदयः॥८०॥ निर्वाणमोक्षदायस्यसुपुण्यमभिव
हिंनी॥ संप्राप्यकाशीदुर्मेधास्सजन्मोक्षसेवप्रदा॥८१॥ स्वर्गलोकेधनासौख्यंपुसौख्यंनैघवपदे॥ पत्तोरव्यल्लभतेकाश्यांनिमेषार्द्ध
निमेषणात्॥८२॥ वाराणसीगुणगणाननिर्णयमहिगास्सति॥ भावसमंदरगिरिंनइनःप्रसंगान्मुने॥८३॥ स्कंदउवाच॥ मित्रावरुण
योःपुत्रमहिमानंब्रवीमिते॥ काश्यांदशाश्वमेधस्यसर्वतीर्थसिरोमणेः॥८४॥ दशाश्वमेधिकंप्राप्यसर्वतीर्थोत्तमोत्तमं॥ यासोचित्
त्रिपतेकर्मतदसंख्यमिहोस्त॥८५॥ स्नानंदानंजपोहोमःस्वाध्यायोदेवतार्चनं॥ संध्योपास्तिस्तर्पणंचश्राद्धंपितृसमर्चनं॥८६॥ दशा
सा स्वमेधिकेतीर्थंसरस्ननोनरोत्तमः॥ दृष्टुदशाश्वमेधेयरास सर्वपापैःप्रमुच्यते॥८७॥ ज्येष्ठमासिसितेपक्षेप्राप्यप्रतिपदंतिथिं॥ दशाश्व
मेधिकेस्नातोमुच्यतेजन्मपातकैः॥८८॥ ज्येष्ठशुक्लद्वितीयायांस्नात्वारुद्रसरोवरे॥ जन्मद्वयकृतंपापंतत्क्षणादेवनश्यति॥८९॥ ए
वंसर्वासुतिथिषुक्रमस्नायीनरोत्तमः॥ आशुक्लपक्षदशमीप्रतिजन्माघमुत्सृजेत्॥९०॥ तिथिंदशहरांप्राप्यदशजन्माघहारिणीं॥
दशाश्वमेधिकेस्नातोयामींपश्यनयातनां॥९१॥ लिंगंदशाश्वमेधेशंदृष्ट्वादशहरातिथौ॥ दशजन्मार्जितैःपापैस्त्यज्यतेनात्रसंश
यः॥९२॥ स्नातोदशहरायांयःपूजयेल्लिंगमुत्तमं॥ ततोदशाश्वमेधेशानेतंगर्भेदशास्यदेवात्॥९३॥ ज्येष्ठमासिसितेपक्षेस्नात्वावा रु
द्रसरेनरः॥ कुर्वन्दैवार्षिकीयात्रांनविघ्नैरभिभूयते॥९४॥ दशाश्वमेधावाधःपैर्यसलिलंसम्यगाप्यत॥ दशाश्वमेधेतन्नरःस्नात्वादश
हरातिथौ॥९५॥

यंबिनीपक्षंपक्षमानंस्नात्वेतितिशेषः स्नात्वेतिक्वचित् रुद्रसरोरुद्रसरइतिख्यातेम्यंब्रह्मणास्वनाम्नास्थापितंलिंगं॥९५॥ गुरुस्वरूपेमीश्वरम ।\

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ब्रह्मनालाख्यमंडपं॥ ॥इतिश्रीरामानंदकृतायांकाशीखंडटीकायांद्विपंचाशत्तमोध्यायः॥५२॥ ॥७८॥त्रिपंचाशत्तमेध्यायेक
रुद्रप्रेषणमुच्यते॥शंकुकर्णमुखानांचकाश्यश्रमहिमातथा॥५३॥ ॥धनादिविषयेदर्वाता अयोगिन्योमारहिताः॥सक्तम्
गादशस्यार्थः॥पक्षअयोगिन्यःमायरहिताअकारविश्लेषविनाकाश्याख्येनमुख्ययोगेनयुक्तदसर्थःयोगिन्यइतिक्वचित्पाठः॥७८
स्वर्धुन्याःपश्चिमेतीरेनत्वादेशाहेश्वरं॥नर्दुरंगामवाप्नोतिपुमान्पुण्यतमःक्वचित्॥७५॥यत्काश्यांसोमेशद्वारसंनतर्गेहस्यकी
र्तितं॥तत्रब्रह्मेश्वरंदृष्ट्वाब्रह्मलोकेनहीयते॥७॥इतिब्राह्मणवेषेणवाराणस्यांमहाधिया॥दुंढिनास्थिततावद्यावद्विश्वेश्वरा
गमः॥९८॥दिवोदासोपिराजर्षिरव्रवद्ब्राह्मणरूपिणे॥ब्राह्मणकृतयज्ञायब्रह्मज्ञालाभक मैत॥९९॥ब्रह्मेश्वरसमीपेतुब्रह्मशा
लामनोहरा॥ब्रह्मातत्रावसद्योमब्रह्मघोषैर्निनादयन्॥१००॥इतितेकथितोब्रह्मन्महिमातिमहत्तरः॥द्वाश्वमेधतीर्थस्य
सर्वाघौघविनाशिनः॥१०१॥श्रुत्वाध्यायमिमंपुण्यंश्रावयित्वातथैवच॥ब्रह्मलोकमवाप्नोतिश्रद्धयामानवोत्तमः॥१०२॥ ५३
इतिश्रीस्कंदपुराणेकाशीखंडेदशाश्वमेधिकनामद्विपंचाशत्तमोध्यायः॥५२॥ अगस्तिरुवाच॥ भगवन्कथयाख्यात
ब्रह्मणाब्रह्मवित्तम॥किंचकारततःशंभुस्तत्रब्रह्मण्यपिस्थिते॥१॥स्कंदउवाच॥ मणुवगस्त्यमहाभागकाश्यांब्रह्मण्यपिस्थि
ते॥गिरिश्चाश्चितयामासश्चरंशमुद्विग्नमानसः॥२॥पुरीसायादृशीकाशीविश्वेश्वराभुमिका॥नतादृशीदृशीहासीत्क्वचिन्मे
आयत्रोभवे॥३॥योयोयातिपुरींतांतुससतत्रैवतिष्ठति॥अभवन्ननुयोगिन्योयोगिन्यस्तारिसंगताः॥४॥अर्कंचिवकरंतास्त्वा
प्यसस्तहत्वकरोप्यरं॥विधिर्विधानदक्षोपिनससविधोभवत्॥५॥चिंतयन्निति देवेशोगणानाहूयानीरिशः॥प्रेषयामास
भोयात स्तिप्रंवाराणसींपुरीं॥६॥विमूर्वीतितयोगिन्यःकिंकरोतिसभानुमान्॥गत्वावित्तवरायुक्ताविधिश्चविदधातिकिं॥
॥७॥नामग्राहंततःप्रैषीद्धुनानपुरःसरं॥शंकुकर्णमहाकालघंटाकर्णमहोदर॥८॥सोमनंदिनंदिषेणकालपालकुपाटा
कुंभारमस्तकबाणाकर्णतारक॥९॥नीलपर्णस्थूलकर्णद्रुमचंडप्रभामय॥सुकेशविंदतघगकपर्दीनपिंगल॥सक॥१०॥वीरसे
इनिरातास्वचतुर्मुखानेकुशक॥पंचाक्षमारतारवच्चयेरसेमकलांगालिन्॥११॥ ७५ ॥अकंचितरतांकिंचिदपिकर्तुं
मसमतां॥अपानक्षरतात्ति तिपाठस्तरेःसहस्रकरोपनंतरारमपानक्षरतांतेजोरहिततांअपांकंत्रामस्यार्थः॥अरमसर्थसाविधःसाविधा
धे।

॥ ७ ॥

स्क॰

स्वकार्यं कर्त्तुं तानू प्रोत्साहयति भवंत इत्यादिना॥ ननु तस्मात् भवत्सु मध्ये द्वौ अमू शंकुकर्णमहाकालौ यातां गच्छतां इत्यन्वयः यद्वा भवत्सु मम अंतरंगेषु विद्यमानेषु मम समीपे तिष्ठत्सु काशीप्रवृत्तिं राज्ञस्य प्रवृत्तिं न ज्ञाना मि
त्यपुक्रमिति शेषः॥ ननु तस्मात् हे शंकुकर्णमहाकालौ युवां द्वावेव यातां तत्र इति कविसाठः आयातं आगच्छतं विस्मृतिं मा गा वाक्यं प्रस्मरत्यतनेनैव तत्सद्भूरिति शेषः यद्वा काशी विश्वेशा भवी गिरं विस्मृत्य तत्रैव तौ मोहमापातां मिश्र

विराधस्तु मुखात् पाठे भवंतो मम सूनवः। यूयं सौख्यं ददे हं वो नगमेयो यथा त्वयं॥१२॥ यथा शास्त्रविशारदो व यथेमे तं दिभृंगिनौ॥ भवत्सु विद्यमानेषु महाविक्र
मशालिषु॥१३॥ काशीप्रवृत्तिं नो जाने दिवोदासनृपस्य च॥ योगिन्यर्कविधीनां च तद्यौ यातं भवत्स्वम्॥१४॥ शंकुकर्णमहाकालौ कालस्यापि कंपनौ॥
ज्ञातुं वाराणसीवार्त्तां मा यातं क्ष्वत्वरान्वितौ॥१५॥ कृतप्रतिज्ञौ तौ तूर्णं प्राप्य वाराणसीं पुरीं॥ शंकुकर्णमहाकालौ विस्मृतौ शांभवीं गिरं॥ पृथ्वेंद्र जाठि
कीहृष्ट्वा मायाभिहविवक्षणः॥ क्षणेन मोहमायाति काशीवीक्ष्यनथैव नौ॥१७॥ अहो मोहस्य माहात्म्यमहो भाग्यविपर्ययः॥ निर्वाणराशीयत्काशी
प्राप्य यां त्यन्यतो बुधाः॥१८॥ तत्यजे येरियं काशी महाशीर्वादभूमिका॥ तेषां करतलान्मुक्तिः प्राप्तापि परितो गता॥१९॥ यत्र सर्वविभ्रष्टं यतः स्नानमात्रं
विशिष्यते। अप्युक्षीक्तनपानीयैस्तां काशीं कः परित्यजेत्॥२०॥ पत्रदंडप्रणामेन अर्प्ये केन शिवायत॥ तुष्टमेदंपदं प्राक् तां काशीं को विमुंच
ति॥२१॥ पत्रैकद्विजमात्रं तु भोजयित्वा यथेच्छया॥ वाजपेयादिकं पुण्यं तां काशीं को विमुंचति॥२२॥ एकां गांयत्र दत्वा वै विधिवद्ब्राह्मणाय वै॥ लभ्यते द
मुतगोपुण्यं कस्तां काशीं त्यजेत्सुधीः॥२३॥ एकं सुवर्णविश्राण्य पत्र पात्राय सन्मतिः॥ कोटिसौवर्णिकं पुण्यं कस्तां काशीं समुत्सृजेत्॥ एकं लिं
गं प्रतिष्ठाप्य यत्र संस्थापितं भवेत्॥ अपि त्रैलोक्यमखिलं तां काशीं कः समुज्झति॥२५॥ परिनिष्ठि त्यता विश्वं लिंगे संस्थाप्य पुण्यदे॥ तत्रैव संस्थितं
प्राप्तौ काशीं नाद्यापि मुंचतः॥२६॥ शंकुकर्णेश्वरं लिंगं शंकुकर्णगणो विर्लिं॥ दृष्ट्वा न जायते जंतुर्जातु मातुर्महोदरे॥२७॥ यथा कृतयात्यानतर्वापरं देवोधापतेः॥२८॥

न्ययः अहो मोहस्य इत्यादिना तानि विश्वं परिनिष्ठित्यतत्रैव संस्थितिं प्राप्तावितिनवमश्लोकगतेनान्वयः॥१८॥ दश सौवर्णिकं दशसुवर्णदानजन्यं विश्वेश्वरात् पूर्वभागे इति विश्वाश्रनादिशां तात् अग्नेर्निर्विश्वेशात्
पमः कामोर्दिकु यस्मात् समवायुदि ग्वरुणस्य मध्ये नैऋत्यां दिशी स्पर्शः अथवा विश्वेशाद्धिश्वनाथात् यावत्सोर्दिक्कत स्याभागे समानसूत्रपदे छोड स्पर्शः अथवा विश्वेशात् सकाशात् पश्चिमे सहेतु उदिग्भागे उत्तर स्याव यत्त्वं

३१

नैमित्तिकमाहा॰ इत्यर्थः स्पृशा
ज्ञानाख्यायां श्री ॥ त्रिंशत्प॰
विनेश्वरकुंडा॥ ॥२८॥
नामनामराणः काशिखा॥

प॰ शंकुकर्णमहाकालौ
सप्तदशसंहिता॥ द्विसप्ततिः
शंकुकर्णमहाकालौ मिथ्याप्रसंगेना॥
॥२९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

७३२

ज्ञात्वेति॥ अस्मत्कार्यमनिष्पाद्य शंकुकर्णमहाकालौ तत्रैव तौ न स्थितौ इति ज्ञात्वेत्यर्थः तज्ज्ञाने कारणमाह सर्वज्ञनाथ इति॥ आहेषीत् प्रेषयामास॥ निवृत्तिः सुखिनः संस्थितौ इत्यर्थः॥ औदरीं दरीं उदरसंबंधि
नीं दरीं॥३६॥ व्यासेश्वरमित्यत्र विश्वेश्वरमिति क्वचित्पाठः॥ अवहितो ध्यानस्थः॥ वदंतीति॥ अस्माकं सोपि नो अस्माकं वंशे तिलोदकस्य दाता कः कश्चिदपि जनयते किं ज्ञापयते जनयिष्यतीति निमित्त तरोवदं ... ती र

विश्वेशाद्दक्षिणे दिग्भागे शंकुकर्णेश्वरं नरः॥ संपूज्य न विशेदत्र घोरे संसारसागरे॥२९॥ महाकालेश्वरं लिंगं महाकालगणार्चितं॥ सर्वे पिल्वा वनलाव

॥ ८ ॥ लकत्वा कालभयं कुतः॥३०॥ स्कंद उवाच॥ शंकुकर्णमहाकालौ विरं तत्र विलंबितौ॥ ज्ञात्वा सर्वज्ञनाथोथ आहेषीदपरौ गणौ॥३१॥ घंटाकर्णं त्वमा ॥ ८ ॥

गच्छ महोदर महामते॥ काशीं यातं युवां तूर्णं ज्ञातुं तत्र त्यवेष्टितं॥३२॥ इत्यगस्ते गणौ तौ तु गत्वा काशीं महापुरीं॥ व्यावृत्तायापि तौ यातौ कापि त

त्रैव संस्थितौ॥३३॥ घंटाकर्णेश्वरं लिंगं घंटाकर्णगणोत्तमः॥ काश्यां संस्थाप्य विधिवत्तस्थौ तत्रैव संस्थितः॥३४॥ कुंडं तत्रैव संस्थाप्य लिंगस्न

पनकर्मणे॥ नाद्यापि संत्यजेत्काशीं ध्यायल्लिंगं तदेव हि॥३५॥ महोदरोपि तत्पार्श्वे शिवध्यानपरायणः॥ महोदरेश्वरं लिंगं ध्यायन्नद्यापि कु

मज्जा॥३६॥ महोदरेश्वरं दृष्ट्वा वाराणस्यां द्विजोत्तमः॥ कदाचिदपि वै मातुः प्रविशेदौदरीं दरीं॥३७॥ घंटाकर्णह्रदे स्नात्वा दृष्ट्वा व्यासेश्वरं विभुं॥ य

त्र कुत्र विपन्नोपि वाराणस्यां मृतो भवेत्॥३८॥ घंटाकर्णे महातीर्थे श्राद्धं कृत्वा विधानतः॥ अपि दुर्गतिमापन्नानुद्धरेत्सप्त पूर्वजान्॥३९॥ नि

मज्य पिहितः कुंडे क्षणं पावहितो भवेत्॥ विश्वेश्वरमहापूजाघंटारावान् शृणोति यः॥४०॥ वदंति पितरं तस्य घंटाकर्णमहाजले॥ दातास्तिलो

दकस्यापि वंशे नः कोपि जायते॥४१॥ यद्वंश्या मुनयः काश्यां घंटाकर्णमहाह्रदे॥ कृतोदकक्रियाः प्राज्ञाः परां सिद्धिं ययोद्भव॥४२॥ रामराम॥

निउअर्थः न तु तथा सति किं स्यात्॥ किमर्थं वावदंतीत्याकांक्षायामाह यस्यैव यद्वंश्या इति यस्य घंटाकर्णस्य ह्रदे निकोदकः दातुः वंश्याः यद्वंश्याः यत्र घंटाकर्णे कृतोदकक्रियाः पापेभ्यः वंशोद्भवः तेन त्वामु
नयः संतः परां सिद्धिं प्राप्तास्तथा वयमपि गास्याम इत्यभिप्रायेन वदंतीति॥४१॥ हे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे॥ हरे राम हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे॥ राम राम राम राम राम राम ...

सि२

१६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

733

इयंकाश्यांमहामोहनम्नूरि तिष्ठनर्नजानंतीत्यर्थमावा नूपरिषदः परिकरः तावंतं प्रेषपिष्या मीत्यर्थः सर्वांश्चेन्मोहीपिष्यामि प्रेषणेन तत्राह नोद्यमादिति एतीद्वषणोति नोपमाइति स्तुस्वकारणस्य कलुष्यमिति
कूक इति। प्रतिपक्षश्च तोपिविधिर्दैवं तेषां विचक्षणा नांमल तोयं मात्रीरिवद्येत निर्बंधं दृष्ट्वा मानुकूलो भवेत्र स्यर्थः [illegible] माहशी नेति चितोस्मा गावोरश्मपोपयोस्तो वंद्र स्त्यो

स्कं द्रष्टवान्॥ घंटाकर्णोगिरीयातेप्रयालेव महोदरे। विसिस्मायस्मरद्वेशामेो किमांदोद्यम्मुद्धः॥ ४३॥ उवाचवमनस्येवहरः स्मित्वा पुनःपुनः॥ महामोहन विद्यासि
ति२ काशीं त्वां पर्य्यवेम्यहं॥ ४४॥ पुराविदः प्रसंशंत्वा सदामोहहारिणीं॥ काशीविति नजानंति महामोहनभूरिय॥ ४५॥ प्रेषयिष्याम्यहं सर्वानुत्सवंतो मोहयिष्यति॥
इति सम्यक् विजानामि काशी त्वां मोहनौषधिं॥ ४६॥ तथापि प्रेषयिष्यामि यावन्मेत्ति परिच्छदः॥ नोद्यमाद्धिरमंती हज्ञानिनः साध्यकर्मणि॥ नोद्यमाद्धि
रतिः कापाकापि कार्य्ये विचक्षणे॥ प्रतिकूलोपि रिवद्येन विधिस्त्त सततोद्यमात्॥ ४८॥ शीलोत्कर्षानुस्वधर्मानुयस्तावपि नभोगणे॥ शांतिनेत्यजतोद्यापि प्र
क्रांतव्यक्ततोद्यमो॥ ४९॥ एकत्र हंति कार्याणि प्राप्त कूल्याद्विधिर्मुहुः॥ एकत्रकरणी पाति सेत्स्यत्यन्नं प्रशोद्यमात्॥ ५०॥ दैवंपूर्वकृतं कर्म कथ्यते नैस्तुनः
॥ तन्निराकरणे यत्नः स्वयं कार्यो विपश्चिता॥ ५१॥ भाजनोपस्थितं कोड्येदेवान्नास्यं स्वयं विशेत्॥ हस्तवक्रोद्यमात्तश्च प्रविशेदोदरं दरीं॥ ५२॥ इद्यमंस
मर्थ्येशो निश्चित्तं देवजित्वरं॥ पुनश्च प्रेषयांचक्रे गणान् पंचमहारथान्॥ ५३॥ सोम नंदि नंदिषेणकालपिंगकुकुटाः॥ तेषामपि न निवर्त्तते काश्यां
जीवामृतायथा॥ ५४॥ तेपि स्वनाम्ना लिंगानि शंभुसंतुष्टिकाम्यया॥ प्रतिष्ठाप्यस्थितः काश्यां विश्वनिर्माराजन्मनि॥ ५५॥ श्रीरामराम॥

ति१ स्वपर्न्नु नाराकुणाद्यत्ता अपि अग्रारम्या पिगर्भिनत्तजनः नमुंचतः किमपि प्रकांतयेगमनेऽद्यमोपाप्यांतो॥ ४६॥ नहि कुत्रापि कार्य्ये प्रतिबंधोन स्यादित्याशंक्याह विमार्गं॥ एकत्रेति मुहुः प्राप्तिकूल्यादित्यन्वयः अन्यत्र गतिर्डो
लेइति पाठेऽन्ते अन्ते तोबहूद्यमानंतर मित्यर्थः नतु। लक्ष्लुटे लिखितं यत्नु षष्टिआगरवासरे। नोहरिः शंकरोवक्तीघ्यन्यथाकर्तुमर्हतीति हरीनाहर। कथं देवमन्यथाविधातव्यमित्याशंक्याह॥ देवमिति कर्मणाकृ
र्म निर्हारसंभव त्रिषेधुववनस्य लन्तु द्यमवत्स कृषादि निभावः उद्यमं विनादेवमर्किं चिक्लरमिसाह भाजनेति प्रयत्न पूर्वमुपमहरन्न तस्यकृत्वमाहइत्युद्यममिति समर्थं संसाधउद्यमं विशिनष्टि निश्चि
तं पक्ष्याहप्रकदं दैवजित्वरं अंधजयनशीलं॥ ५५॥ ॥

तर५
न्यु६

॥ १७ ॥

२

॥ यत्वादि३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

73

734

मूल्येन जीविकया वस्तु वी सुकर्दुर्या वस्तु जैतावत्कं भजतइत्यर्थः व्यष्टावासो धर्माश्रयः अधिष्टे अधि अधिकं यथास्यात्तथा इष्टे राज्ञीस
र्थः॥१०२॥ निमेषरहितानीक्षणानियेषां तेनिमेषक्षणाः॥ असंतं सावधाना इत्यर्थः॥ नपरिज्ञाततस्यराज्ञीछिद्रं यैस्ते अपरिज्ञातछि

पस्तकारीतकारीतिहिस्त्रिजं पतिपुण्यवान्॥ अपि सर्वपवित्रेभ्यः सपवित्रतरोमहान्॥ येन कारीहृदि ध्यातायेन
कारीहृसेविता॥ तेनाहंहृदि संध्यातस्तेनाहं सेवितः सदा॥९५॥ कारीयःसेव्यते जंतुर्निर्विकल्पेन चेतसा॥ तमहंहृदयेनि
संधारयामिप्रयत्नतः॥९६॥ स्वयंवस्तमेरा कोपि वासयेत्तीर्थवासिनं॥ अप्येकमेप्यमन्येन सवस्तेः फलमाप्नुते॥॥
९७॥ कारुण्यं वसतियेषी रामेपचहाविनिश्चया॥ जीवन्मुक्तास्ते ज्ञेया वेधाः पूज्यास्तोत्रं हि॥९८॥ इत्थं वैमस्पवकुराः ॥२०॥
स्थाणुर्वी राणसी गुणान्॥ गणानन्यान्समाकृपयाहि तौस्मीतरंवेके॥ ॥ तारकं संसमागच्छ गच्छ॥ स्वच्छमानस
॥ दिवोदासोवच्यावां सोपस्मयी वेष्टवरां पुरी॥१००॥ ते पर्णी कर्णी चंडप भामपास्तु केशविंदते छागकप
दीन पिंगलाक्षक॥१०१॥ वीरभद्र किरातारव्य चतुर्मुखवानकैक॥ पंचास्य पक्षभारभ्रातारव्य पक्षक्षेमकलीग ऋ
२॥१०२॥ विराधस्तु नुरवाषाढे योतु सर्वरूपेरूपकैः॥ एते गणा महाभागास्वामिमकाद्दृष्टमना॥ ॥१०३॥ महासाया
बहुविधा बहुरूपा विचक्षणाः॥ अनिमेषक्षणास्तस्थुः क्षोणीरा छिद्रकांक्षिणः॥१०४॥ अपरिज्ञाततीछद्राधि
द्राविवतयरोरूना॥ आधिकमेतदहो जातानानिडुः स्वामिनीहिते॥१०५॥ गणाश्चचुः॥ धिगस्मान्स्वामिनामि संक्रु
तं संभावन्मुना कुः॥ मनुष्यमात्रमप्येकं पचेकं नवरीकृतं॥१०६॥ बहुमानेन नमेनेसौ नमहीयसा॥ कृतमस्मा
तं स्वत्क्षेण धिक्कुस्तकार्पवं च कान्॥ कागतनो भावनी हस्वामिकृत सममादृनो अमंतमो मपेलोके धुवं नासोभ

डा॥ विडावितंदूरीकृतं यशएव धनं येषां तोविडावितयशोधनः॥ अः क्रोधे अहो खेदे। मनुष्यमात्रमपि एकंचापरेकं मनुष्यमेना
पि नवरीकृतं तस्य नेडुरे। स्ववरीकरणं दूरत एवनिस्तामित्यर्थः॥ अज्ञीनमपेलोके प्रावेष्टानामित्यर्थः॥१०८॥ ॥ ॥ ॥

२१

१० १०

२०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

735

ना१

स्वामिकार्यासावध्यानानां किमिति नरकप्राप्तिस्तत्राह ४ ॥ अस्तेति ॥ गुरानां त्राशीच्छाः महसां महत्तराणां महीजुषामिति पाठे महीसेवमानां तद्रूपसन्नानामिस्पर्धष्ठा विष्व

॥ अकृतस्वामिकार्याणां महोजीवितचारिणां ॥ अस्तेंद्रियवृत्तीनां दुर्गतिश्च पदे पदे ॥ १० ॥ तत्र संभावनानां च न्यकृतस्वामिकर्म्म णां ॥ भ्रसानां भरि भाजां च १ नं गुराः स्यु र्मनोरथा ४ ॥ ११ ॥ अनिष्पादितकार्यार्थाये मुखं वेक्षयं स्वहो ॥ अपत्रपाः पुरो भर्तु रैते भ्रूर्भ्रोरवतांहिम ॥ ११ ॥ नाडीणां न हि समुद्राणां न क्रमाणां च महीजुषां ॥ भूतभा - भारस्तथा भारो यथा स्वामि [illegible] हां महान् ॥ ११२ ॥ अहो पौराणिकी गाथा श्रुतास्माभिरनिंदिता ॥ तदर्थमवलंब्येह स्थास्यामः कृतनिश्चयाः ॥ ११३ ॥ आनाकचित्तपु ण्यानां परिक्षीणधनायुषां ॥ सर्वोपायविहीनानां गतिर्वाराणसी पुरी ॥ ११४ ॥ अपुण्यभारखिन्नानां पश्चात्तापमुपेयुषां ॥ विष्वगूर्ध्वगतीनां च गतिर्वाराणसी पुरी ॥ ११५ ॥ स्वामिद्रुहः कृतघ्नाश्च ये च विश्वासघातकाः ॥ एषां क्वापि गतिर्नास्ति मुक्त्वा वाराणसीं पुरीं ॥ ११६ ॥ इत्थं निश्चित्य गाथार्थं प्रमथा अवतस्थिरे ॥ अविज्ञातस्वरूपाश्च दिवोदासेन भूभुजा ॥ ११७ ॥ न तु बोधसरूपाको नितरां बु द्धिमानपि ॥ विबुधान् विबुधाकारैः स्थितानीत्रा प्रभावतः ॥ ११८ ॥ चित्रं न चित्रगुप्तोपि वेत्ति वाराणसीस्थितान् ॥ जंतूनां गणनान्ये पां सस्व

स्व०१ लोकनिवासिनां ॥ ११९ ॥ अविछिन्नप्रभावानामविछिन्नैस्तेजसां ॥ कृतलिंगप्रतिष्ठानां न तं प्राप्नोति धर्मराट् ॥ १२० ॥ इति ते प्रमथाः सर्वे प द्मोद्भव महामुने ॥ कृतलिंगार्चनाः काश्यां नाप्युर्वेति त्रासमंतरं ॥ १२१ ॥ तारकेशं महालिंगं तारकाख्यो गणोत्तमः ॥ तारकज्ञानदं पुंसां मुने या पि समर्चयेत् ॥ १२२ ॥ तारकेश्वरलिंगस्य कृत्वा भक्तिं सुनिश्चयां ॥ सुखेन तारकज्ञानं लभ्यते तैर्नरोत्तमैः ॥ १२३ ॥ निकुंभेश्वरलिंगं निकुंभगण प्रतिष्ठितं ॥ निकुंभ प्रमाणमप्यत्र दृष्ट्वा पापं न संभवेत् ॥ १२४ ॥ स्वकर्लेश्वरलिंगं परिदृश्य नरोत्तमः ॥ न दुर्गतिमवाप्नोति पुण्यमाप्नोति चोत्त मं ॥ १२५ ॥ दुर्मिचंडेश्वरं लिंगं तत्पाल्ति प्रभामयं ॥ अराध्य तत्सतां च्यां चन पापे रति भूमते ॥ १२६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कुसर्वत ४ ऊर्ध्वं च गतिर्येषां ते विष्वगूर्ध्वगतयः तेषां सर्वतोऽधूंतानामिस्पर्धष्ठा तिर्यगूर्ध्वगतीनामिति कश्चित्सारः ॥ ११९ ॥ स्वज्ञोंस्तत्र ऋद्धिरस्त्राया यास्ति मज्जा इति षट्कोत्रासैर्नि र्मितं षाट्कौशिकं ॥ छ ॥ इति श्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां त्रिपंचाशत्तमोध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥

तां१

२०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

236

वलो० १

कपर्दीशस्य लिंगस्य माहात्म्यं स्थानपूर्वकं ॥ चतुःपंचाशके ध्यायेपैशाचाख्यानमुच्यते ॥ ५४ ॥ गणपः गणमुख्यः गणकः ॥ इति पाठे स्वार्थे कः ॥ तज्जलस्पर्शमात्रेण वै मत्यं भवतीत्यत्रेति
हासमाह इति हासमिति ॥ ५ ॥ इदानीं तस्य पाशुपतयोगानुष्ठानमाह ॥ एकदेति ॥ मार्गे मार्गशीर्षे ॥ लिंगस्य दक्षि[illegible] णे भागे इत्यादीना सक्षरणं सरस्वतीरेउपविष्टः सन्दृश्य
पद्माक्षीन् इति षष्ठश्लोकगतेनोत्तमः ॥ न्यस्त भस्म कपाल इत्युत्तरश्लोकगतेन शिरसि भस्म धारणं ध्यानांगत्वायस्य कृ ध्यायन् संध्याजीव वल्लनी रैक्यानुसंधानरूप

॥ प्रभामयेश्वरं लिंगं तस्मात्तत्रापि संस्थितः ॥ प्रभा[illegible] मयेनयानेन त्रिशूल मयं देहं धाद्युत्तु धी ॥ १२७ ॥ सुकेशेश्वरमभ्यर्च्य [illegible] व्रजे २
चंडीशमीश्वरं [illegible] म[illegible] केशावनेन नरः ॥ धा[illegible] शिवमयं देहं धारयेत्पुनः पुनः ॥ १२८ ॥ विंदतीशं नरो भ्यर्च्य भीम चंडीस
११ मीपतः ॥ स त्यक्त्वा प्रचंडमप्येनो मोक्षं विंदति शाश्वतं ॥ १२९ ॥ छागलेशं महालिंगं पित्रेश्वरसमीपतः ॥ विलोक्य पशुवल्लो
पिनपापं प्रक्षतं स्यशोल ॥ १३० ॥ ॥ इति श्री स्कंदपुराणे काशीखंडे वाराणसी वर्णनं गणोत्तप्रेषणं चैपंचाशत्तमोध्यायः ५३ ॥
स्कंद उवाच ॥ ॥ कुंभसंभव वक्ष्यामि शृणोत्त्ववहितो भवान् ॥ कपर्दीशस्य लिंगस्य महामाहात्म्यमुत्तमं ॥ १ ॥ कपर्दीनाम गणपः शंभोर ॥ त्रि ४
त्यंतवल्लभः ॥ पित्रेशादुत्तरे भागे लिंगं संस्थाप्य शांभवं ॥ २ ॥ कुंडं चखानतस्याग्रे विमलोदकसंज्ञकं ॥ यस्य तोयस्य संस्पर्शादिमलो जायते ११
हा ७ नरः ॥ ३ ॥ इतिहासं प्रवक्ष्यामि तत्र [illegible] त्रैतायुगे पुरा ॥ यथा दृष्टं कुंभयोने श्रवणात्पातकापहं ॥ ४ ॥ एकः पाशुपतः श्रेष्ठो वाल्मीकिरिति
शि ८ सं[illegible] तः ॥ तपश्चचारस मुनिः कपर्दीशं समर्चयन् ॥ ५ ॥ एकदा स सहिहेमंते मार्गमासि तपोधनः ॥ स्नात्वा लनम हानीथे मध्याने
विमलोदके ॥ ६ ॥ चकार भस्मना स्नानमापादतलमस्तकं ॥ लिंगस्य दक्षिणे भागे कृतमध्याह्निकक्रियः ॥ ७ ॥ न्यस्त भस्म स्तकपा
स सुश्रसंध्यां माध्याह्निकीं स्मरन् ॥ जपन् पंचाक्षरी विद्यां ध्यायन् देवं कपर्दिनं ॥ ८ ॥

पलांकयं न्नलां आध्यामि कीं आत्मानं कार्यकारणसंघातमधिकसजातं माध्याह्निकी इति पाठे स्पष्ट एवार्थः पंचाक्षरी विद्यां नमः शिवाय इति मंत्रात्मिकी पंचात्मिका मि
तिपाठे ईशानतत्पुरुषा घोरवामदेवसद्योजातात्मिकामित्यर्थः ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मंदिरं ३

संहारमार्गेणवामावर्त्तेनतदुक्तं॥अपसव्यंयतीनांतुसव्यंतुब्रह्मचारिणां॥सव्यासव्यंगृहस्थस्यशंभोर्नित्यंप्रदक्षिणमिति॥पाशुपतविशेषस्यनिर्वाणदीक्षया
दीक्षितत्वाद्यतिसमानधर्मत्वंद्रष्टव्यंयच्चिदानींविश्वेभ्यमादौसृष्टिक्रमेणयतीनांप्रदक्षिणंत्रिष्वेतत्तुविष्णुसन्निधानात्॥तदप्युक्तं॥सोमसूत्रंद्रुपंप
चपत्रंवैविष्णु[illegible]जन॥अपसव्येनकुर्वीतकुर्याद्दक्षप्रदक्षिणमितिस्वयंभुलिंगवाद॥मतुवृषंचंडवृषंचंडमथोसूत्रंपुनर्वृषं॥चंडंचसोमसूत्रंचपुन
श्चंडपुनर्वृषमिष्यते॥ननुशानिमदोषसेनयंप्रकरणेपठितत्वात्द्विनतथैवसर्वलिंगेषुतथैवविधेयम्अचरपतागेरतशानिवारसंबंधीप्रदोषः॥अतएवअ
ष्टम्यांवृषचंडागारिषिसृक्रमकारेणविश्वेभ्यरेवपीतनत्रदक्षिणाकृताशितसनत्कुमारसंहितायांदृश्यतेसोमसूत्रप्रमाणंचान्यत्रोक्तं॥तथाहि॥आसादवि
नद सारसमोसूत्रंसोमस्यसूत्रंदिशिसोमसूत्रं॥सूत्रादादिर्लंघनतोनदोषः॥सदोषमस्यंतरलंघनंलितिसप्रणाणंचा॥स्त्रीपप्रमाणसहितं॥पथास्या
त्पाठान्तरस्पष्टएवगतमसंगागातमनुक्त्वापुनःपाशुपतयोगेनवानुक्रमीतहुडुंकसेतिहुडुंकसहुडुंकारंविधायहुडुंकसेतिक्वचित॥उच्चैर्यथास्यात्तथेति

वत्संहारमार्गेणसञ्जणामप्रदक्षिणं॥हुडुंकसहुडुंकसहुडुंकसजितोच्चैः॥१०॥प्रणवपुरतःशंखापडादिस्वरभेदतः॥गीतंविधाय
सानंदंसहस्तंहस्तकान्वितं॥१०॥अंगहारैर्मनोहारिचारुमंडलसंपुतं॥सगणत्रसरस्तीरउपविष्टोमहातपाः॥११॥अट्टहासीट्टा
घोसंघोरमतीवविवृतानन॥सृक्कणकपोलास्थिनिमग्नापिंगलोचनं॥१२॥श्रीगुरुचरणेभ्योनमः॥श्रीपार्वतीपरमेश्वराय॥

ॐहुंहुंहुंहुंहुंहुंइतिप्रणवपुरःसरंवारंवारंवारत्रयमित्यर्थः॥१॥प्रणवमितिषड्जादिस्वनेनपदेननिषादादयोगृह्यंते॥हस्तकान्वितंकरचालनयुक्तंअं
गानिहारैर्विहारैर्विक्षेपैर्मनोहरंमनुष्यशीलयस्पशतन्मनोहारि॥कारुन्सेसंचरणशीलः॥पाशुपतविशेषणंमंडलसंपुतंमंडलाकारेणसंयुक्तंअंग
हारैर्मनोहारैर्मंडलसंबद्धंयस्ययथास्यात्तथागीतंविधायसरस्तीरउपविष्टइत्यर्थः॥तथाचोक्तं॥पाशुपतयोगविधौश्रीमहादेवेन॥भस्मनात्रिषव
णस्नायीनतस्मानिशयीतभनुस्नानंनिर्माल्यीलिंगधारीआयतनवासीसहितगीतनृत्यहुडुंकारणनमस्कारजनाप्युपहारेणोपतिष्ठेतमहा
देवस्यदक्षिणमूर्तिमितिव्याख्यानंचैतत्सजातमिनिपञ्चाध्यायीनेहोच्यतेग्रंथगौरवभयादितिकथंसतंतथापितत्रहेतुमाहअ
तीवविवृताननेतिर्विकृताकारत्वमाहसृक्कणेतिदंष्ट्रातिःसृक्कणोर्शखोल्लालटशनोकपोलोतदधोभागौचयस्मिनन्तत्॥आस्यंमुखंयस्य
तत्तत्निमग्नेअधःप्रविष्टेआपिंगेईषत्पीतवर्णेलोचनेयस्यतत्॥१२॥हरेरामहरेरामहरेकृष्णहरेहर॥हरेरामहरेकृष्णहरेकृष्णनमोस्तुते॥ वृंदं २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

738

१२

रूक्षाणि श्मश्रूणि स्फुटितानि विदीर्णानि केशानां अग्राणि अग्रभागा यस्य तं महती स्थूला लंबा लंबायमाना दीर्घशिरोधरा ग्रीवा यस्य तं अतीवचि
पिटं नम्रं घ्राणं यस्य तं नासा शुष्कौ ओष्ठौ यस्य तं दंतुरान् अतिदंतुरः तं महादंतुरान् स्पर्धे महती दीर्घा विशाला विस्तृता मौलिर्मस्तको यस्य तं अकृष्णेण
ऊर्ध्वकेसंहता ऊर्ध्वगताः शिरोरुहाः केशा यस्य तं अलंबकर्णपालीकं लंबायमानश्रोत्रपालीभागं पिंगलानि पिंगलवर्णानि यानि श्मश्रूणि तैर्भी
षणं मलिविता दीर्घा लल्लंती चलंती जिह्वा यस्य तं असुलटा अतिविकृता टकाटिका अवदुर्घटिका या बाहिर्भागो यस्य तं स्थूले अस्थिनी यि
योस्तथाभूते जत्रुसंस्थाने कंठाधोभागो यस्य तं दीर्घपृष्ठं स्कंधद्वयं तेनोत्कटं उन्नतं निम्नं निम्ने कक्षाकुहरे बाहुमूलविवरे यस्य तं विमग्नेति काचि
त्पुस्तके पाठः ह्रस्वं खर्वं भुजद्वयं यस्य तं विरलाः परस्परसंगमनाभावे अंगुल्यो ययोस्तौ हस्तौ यस्य तं नता अधोमुखा वापी नाभिः स्थूला त्वचा नखावलि
र्यस्य नखपंक्तिर्यस्य तं ॥१६॥ विशेषणसुखबोधार्थं पाठः पांसुधूलिधूसरजतुबद्धः क्रोडो यस्य तं पृष्ठेन तलेन उदरसंबंधिनी त्वक् यस्य तं कटि

रूक्षस्फुटितकेशाग्रं महालंबशिरोधरं ॥ अतीवचिपिटघ्राणं शुष्कौष्ठमतिदंतुरं ॥१३॥ महाविशालमौलिं च प्रोर्ध्वरूक्षशिरोरुहं ॥
अलंबकर्णपालीकं पिंगश्मश्रुविभीषणं ॥१४॥ अलंबितलल्लज्जिह्वमध्युत्कटकाटिकं ॥ स्थूलास्थिजत्रुसंस्थानं दीर्घस्कंधद्वयोत्क
टं ॥१५॥ निमग्नकक्षाकुहरं सुष्ठु ह्रस्वभुजद्वयं ॥ विरलांगुलिहस्ताग्रं नतपीनतरखावलिं ॥१६॥ किंचधूपांसुलक्रोडं पृष्ठलग्नोद
रत्वचं ॥ कटीतटेन विकटं निर्मांसत्रिकबंधनं ॥१७॥ अलंबस्फिक्युगं शुष्कमुष्कमल्पमेहनं ॥ दीर्घनिर्मांसलोरुकं स्थूलजान्वस्थि
पंजरं ॥१८॥ अस्थिचर्मावशेषं च शिराजालितविग्रहं ॥ शिराजालं दीर्घजंघं स्थूलगुल्फास्थिभीषणं ॥१९॥ अतिविस्तृतपादं च

तटेन श्रोणिपूर्वभागेन विकटं भयानकं निर्मांसं मांसरहितं त्रिकसंबंधनं गुदजानुकूर्परलक्षणं यस्य तं महात्रिकबंधनं तिहडा इति
लोकप्रसिद्धं त्रिर्मांसस्य यत् अलंबरं धमानयत स्त्रिकयुगकटिपुष्पं मतेना चितं शुष्कौ तु मानुष्कौ अंडकोशौ यस्य तं अल्पमहितं शिस्नो
यस्य सचासौ तरं अनेनवस्त्रवस्तचितं दीर्घौ निर्मांसलौ मांसरहितौ ऊरू सक्थिनी यस्य तं स्वार्थे क स्थूले जानुनी यस्य अस्थ्नां पंज
रमिव पंजरं ॥ पाठांतरे अस्थिपिंजरेव बध्यते स्यास्थिबंधनः सचसत्वरं अस्थिचर्मणोरवशेषो यस्य तं शिराजालितविग्रहं नाडीभिर्व्या
प्तपुन्नद्धं शिराजालं शिराभिः अलपर्याप्तव्याप्तमभिसर्धः महाशिरालपर्याप्तयान्पादौ दीर्घजंघे यस्य तं स्थूलानियानि गुल्फास्थीनि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

739

अस्थिचर्मशरीरं च रोषेणाहत्य दीर्घरात्रिं स्त्रीदिता ॥ प्रहर तद्वद्विग्रहो यस्य तं विकृतं कुत्सितं भीषणाकारं अपि तु नगाकारं विटंकमिति कश्चित् ॥ तन्मि पिसएवार्थः क्षुत्क्षामं क्षुधा क्षीणं ह्रस्वान्तिलोम रोमाणि बिडलोमरोमवनं दावदग्धवत्कृष्णाकारं वनाग्नि भस्मीकृत वृक्षसदृशं ॥ नेतिचं चलेलोच

अस्थिचर्मविशेषेण शिरातांडितविग्रहं ॥ विकटं भीषणाकारं क्षुत्क्षाममतिलोमकं ॥ दावदग्धद्रुमाकारं प्रतिचंचललोच
नं ॥ महाभयानकं निवसर्वं प्राप्तो लक्ष्य च प्रदं ॥ हृदयाकंपनं दृष्ट्वा मंचितं दृढतापसः ॥ २२ ॥ अतिदीनाननः कस्त्वमिति धैर्ये
ण दृष्टवान् ॥ किमर्थमिह संप्राप्तः कस्मात्त्वं गतिरीदृशी ॥ २३ ॥ अनुक्रोशपरो यावद्रक्षः पृच्छति वदनिष्प्रभं ॥ अस्माकं तापसानां च न भयं तु विधास्यते ॥ २४ ॥ शिवनामसहस्राणि विहरति वसति तव मर्मणः ॥ तापसो दीरितामिति तद्रक्षः प्रीतिपूर्वकं ॥
२५ ॥ निशम्य प्रांजलिः प्राह तं क्षपाचरं तपोधनं ॥ राक्षस उवाच ॥ अनुक्रोशोस्ति यदि ते शृणु वत्सापसोत्तम ॥ २६ ॥ स्ववृत्तां
तं तथा वच्मि शृणुष्वावहितः क्षणं ॥ प्रतिष्ठानाभिधानोस्ति देशो गोदावरीतटे ॥ २७ ॥ तीर्थप्रति ... क्षत्रासं ब्राह्मणस्त
हं ॥ तेन कर्मविपाकेन प्राप्तोस्मि गतिमीदृशीं ॥ २८ ॥ मरुस्थले महाघोरे तरुस्तोमविवर्जिते ॥ गतो बहुतरो कालस्तत्रमे वसतो
मुने ॥ २९ ॥ क्षुत्पीडितस्य तप्तस्य शीततापसहस्य च ॥ वर्षोपि महामेघधारासारैर्दिवानिशं ॥ ३० ॥ प्राप्तदुःखं नाल्पवति
किंचनावरणं न मे ॥ पर्वण्यदत्तदानाय हत तीर्थप्रतिग्रहाः ॥ ३१ ॥ तदेनमयोनि ... महादुःखानि बध्नती ॥ गते बहुति
थे काले मरुस्थमोनुनेमम ॥ ३२ ॥ दृष्टो ब्राह्मणदायादएकदा कृषिदागतः ॥ सूर्योदयमनुप्राप्य संध्याविधिविवर्जितः ॥
३३ ॥ स्नात्वा नत्वा पुरीं तु शौचाचमनवर्जितः ॥ मुक्तकच्छमशौचं च संध्याकर्मविवर्जितं ॥ ३४ ॥ तं दृष्ट्वा तच्छरीरे हं संक्रांतो
भोगलिप्सया ॥ सद्विजो मदभाग्यान्मे केनचिद्दोषेण सह ॥ ३५ ॥ अत्र थलोपमेन संप्राप्तः पुरीं कुर्वन्निमां मुने ॥ ततः पुरिं प्रविष्टोहं त्वदृजो मुनिसत्तम ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नेयस्यतां किं बहुनाम्नां तन्निमित्तस्यान कं भयमिव अत एव प्राणिमात्रस्य भयप्रदे गोदावरीतीर इतिप्रयाणव्यावृत्त्यर्थमुक्तं ॥ २४ ॥ वाति सतिप्रा
वरणं आकाराच्छादनं संक्रांतः प्रविष्टः पुण्यार्जितः पुरीमध्य इत्यर्थः ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अंतः १

ग्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

740

अघापीति॥ सीम्नि सीमनि सीमा प्रथमेति पाठे आतं दोपि सीमा राद्धो ज्ञष्टव्यः। अत्रेदं तात्पर्यं तच्छरीरप्रवेश मात्रात्तायान्केवलं तस्य बहिर्निर्गमने
च्छयासीन्निपापानि तिष्ठंति नतु प्रवेशोऽस्ति वाराणस्यां प्रविष्टस्य पुनस्तेषां प्रवेशासंभवात्॥ यद्वायस्कं जितेंद्रियो भूत्वा यथाविधि काश्यामा
यातितस्येव सर्वाणि पापानि नश्यंति॥ तदुक्तं॥ यस्य पादौ च हस्तौ च मनश्चैव सुसंयतं॥ विद्यातपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुत इति अत्र यच्च स्यत एवं अवधि

१३ तच्छरीराद्बहिर्भूतः स्वहं पापैः समं क्षयगात्॥ प्रवेशोनास्ति चास्माकं प्रेतानां तपसांनिधेः॥ महतां पातकानां च वाराणस्यो
शिवाज्ञया॥ अघापि तानि पापानि तत्र बहिर्निर्गते च्छया॥ ७८॥ बहिरेव हि तिष्ठंति सीमामाश्रित्य साधुसत्तम॥ तच्छ्रद्धो वा
परश्चो वा सर्वेहि निर्गमिष्यति॥ ७९॥ इत्याराया स्थिता सर्वे यावद्धतपोधन॥ नाघापि संबद्दन्गच्छेत्राघाप्यात्र
प्रयातिनः॥ ८०॥ इत्यास्महे निराधारा आशापाशनियंत्रिताः॥ चित्रमद्भवनं वक्ति तपस्विं स्तान्नैराश्रय॥ ८१॥ अ
घेन पाति कल्याणं मतिमन्यधुनेव हि॥ आप्रयाणं प्रतिदिनं प्रयामः क्षुधितावयं॥ ८२॥ आहारकाम्यया क्वापि पर
नोद्धिं चिदाप्नुमः॥ संति सर्वत्र फलिनः पादपाः प्रतिकाननं॥ ८३॥ नवौ[illegible] या श्वरच्च च्छायाः संति स्मर्या पदे पदे॥ अन्या
न्यपि च भक्ष्याणि सर्वेषां सुलभान्यहो॥ ८४॥ पानान्यपि विचित्राणि संति भूयांसि सर्वतः॥ पश्यो दृग्गतान्येव दूरे दू
रे वजं सहे॥ ८५॥ दूरादधेक्षमायांत दृष्ट्वा कार्प्टिकमुने॥ तस्यांतिकमुपह्यासः क्षुधया परिपीडितः॥ ८६॥ प्रश
स्य भक्ष्यामो न मितिमलावरान्वितः॥ यावत्तं तु द्रष्टुं दृष्ट्या मितावत्तददर्नाकु डाते॥ ८७॥ शिव नाम पवित्रावाकूनि र १३ २८ २७
गाद्धिं घ्राहारिणं॥ शिवनाम स्मरणतो मदीयमपि पातकं॥ ८८॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नाप्रयप्रपंच कर्म निपापमाचरन्तो वार्थलोक्सिनागतः॥ यद्वा विश्वासिकेयं काश्यां प्रविष्टैर्बहिर्निर्गंतव्यमिति काश्यां प्रविष्टैर्बहिर्निर्गच्छेदित्यादि विधेर
र्थवादोयं सौरादीस्त्यादिवते॥ ८०॥ इत्यास्मेति॥ एतदपि श्लोकद्वयं कार्प्टिकवेरवाति मन्द्वल्प नारदीयस्यं॥ सीमायां तिष्ठते देव ब्रह्महत्यासुदारुणा॥ वस्त्वमि
घ्रायम्य हं क्षेत्रे तव चक्रे गदाधरे॥ सत्यायस्तो जगन्नाथ देहि क्षेत्रे संदेवमा मम निर्गमने हत्या पुनरेव प्रवर्त्त तइति अनये वदिशनीयमिति सर्वं मनवद्यात
हि वंकथमत्र काश्यां प्रविष्टो सीत्यत आहमित्रमिति॥ ८१॥ दृग्गतानि संति पापानि प्रपानकानि प्रपानकादीनि पाकान्यपीति क्वचित्पाठः॥ तत्र पक्वानीत्येव निषया २६

741

अस्थीति १

सन्नमः सतां मध्ये श्रेष्ठः तापस इतिकाविसाठ्शारे पिङ्गावित्यन्वयः पतोरक्षेयुः ॥ापरा॥ विभूतिधारणमेव पाशुपतास्त्रं हृदागमनमात्रे दृष्टांतः ॥ अस्थिध्वजांकितं काळाद्युपल

मंदीभूतं तनतस्तेन प्रवेशं लब्धवाहं नो सीमास्थेः प्रथमे न हिंसयोद्गोचरीकृतः ॥४९॥ शिवनामस्मृतिर्येषां तान्नपश्येयमोपियत् ॥ अंतर्गेहस्य सीमांतं प्राप्तस्तेन
सहाधुना ॥५०॥ स तु कार्पटिको मध्ये प्रविष्टो हमिह स्थितः ॥ आज्ञा नैव कृमन्येहं त्वांविलोक्याधुना मुने ॥५१॥ मा मुंच रक्षपाको त्वं योनेरस्मात्सुदारुणात् ॥ इ
ति घेतवचः श्रुत्वा स कृपास्तु स्तपोधनः ॥५२॥ मनसा चिंतया मास धिङ्ज्ञायोघमान्नरान् ॥ स्वोदरंभरपः सर्वेपि पशुपक्षिमृगादयः ॥५३॥ स एव धन्यः संसारे
यः परार्थोद्यतः सदा ॥ तपसाद्य निजेनाहं प्रेतमेनमघातुरं ॥५४॥ तामेव शरणं प्राप्तमुद्धरिष्याम्यसंशयं ॥ विमृश्येति स वैवित्ते पिङ्गावंश हसन्नमः ॥५५॥
विमलोदे सरस्यस्मीन्स्नाहि रेपापनुत्तये ॥ पिङ्गावने पिङ्गाच्चत्वं तीर्थस्यास्य प्रभावतः ॥५६॥ कपट्टन्नोक्षणाद्द्य क्षणात्क्षीणं विनश्यति ॥ श्रुत्वेति स मु
नेर्वाक्यं प्रेतः प्राह प्रणम्य तं ॥५७॥ झीलात्मा झील मनसं प्रबद्ध करसंपुटः ॥ पानीयं पातुमपि नो लभेयं मुनिसत्तम ॥५८॥ स्नानस्य का कथा नाथ रक्षेयुर्ज्ज
देवताः ॥ पानस्याप्यन्नका वा त्वं जलस्पर्शोपि दुर्लभः ॥५९॥ इति प्रेतोक्तमाकर्ण्य स भस्मशीति मानभूत् ॥ उवाच वलपस्वीत जगद्धरणक्षमः ॥६०॥ गृहा
णमां विभूतिं त्वं ललाटे फलके कुरु ॥ अस्माद्विभूतिमाहात्म्यात्स्वेलक्ष्ये पिनकुत्रवित् ॥६१॥ बाधां करोति कस्यापि महापातकिनोप्यहो ॥ भाळे विभूतिधवळेवि
लोक्य यमकिंकराः ॥६२॥ पापिनोपि पलायंते सीलाः पाशुपतास्त्रतः ॥ अस्थिध्वजांकितं दृष्ट्वा पथा पाथा ज्ञळाशयं ॥६३॥ हृत्पंरे निपथा भस्मा भाळोकं यमकिंक
राः ॥ कृतभूतिंतनुत्राणं शिवमंत्रैर्नरोत्तमं ॥६४॥ नोपसर्पंति नियतमपि हिंस्राः समंततः ॥ पत्स्याविभक्तियो भस्म शिवमंत्रैर्विशेतां ॥६५॥ भोवत्स सिदाभूत्केनतं सि प२
हिंति हिंसकाः ॥ सर्वेभ्योडुरसत्वेभ्यो पतोरक्षेद हर्निशं ॥६६॥ राम ॥

ष्टितं शिवमंत्रैः नमः शिवायेत्यादिभिः भाळेवक्षसि दोर्मूले शिरस्यपि वा ॥ बोद्धव्यौ ॥ शिरोललाटवक्षःस्कंधेष्विति स्कंते ॥६६॥ श्रीराम ॥ श्रीराम श्रीराम श्रीराम ॥ ७७ ॥

लेर

८७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

7452

ग्र

अग्निहोत्रादिदैवस्यकरीषादेनमिपंचकं निर्वक्ति सर्वेभ्य इतिद्वयेन॥भास्मनाज्जगत्स्त्रकाशनात्॥भस्मनेनादविद्यानकार्य्योनिस्कारणांतपांसुत्वं पापत्वं घ्नीनिखंडयति॥तिपा

रक्षत्वेषालनः प्रोक्ता विभूतिर्भूतिकारणः॥भासनाद्भस्मनाम स्यपांसुत्वं तुत्वदायनः॥६७॥पापानांक्षारणात्क्षारो बुधैरेवं निरूप्यते॥गृहीत्वाधार मध्यात्स्म

स्मप्रेतकरे पर्ययत्॥६८॥ सोप्यादरात्समादाय भाळदेशेन्यवेशयत्॥विभूतिधारणं वीक्ष्य पिंवं रौजन्ठ देवताः॥६९॥ जलावगाहनपरं वारयांबक्रिरेनतं॥स्नात्वा पीत्वा

बहिर्गच्छ धावन्तस्माज्ञ्जळाशयात्॥७०॥ नावस्वेशाश्यं मगमहिश्यं देहमवाप्स्यथ॥दिव्यमाल्यांबरधरो दिव्यगंधानुलेपनः॥७१॥ दिव्यपानं समारुह्य वर्तमाप्नोघ्

पावनं॥गच्छताले नगगनेमलपस्वीं नमस्कृतः॥७२॥ पोह्वैः प्रोवाच भगवान् मोविनास्मिन्त्वया नघ॥तस्मात्कदर्योपो निवादतीव परिनिंदितात्॥७३॥अस्यती

र्थस्य माहात्म्यादिव्यदेहमवाप्तवान्॥पिशाचमोचनं तीर्थमघारस्य समाख्यया॥७४॥अन्येषामपि पेशाच्यमिदं स्नानाद्धरिष्यति॥अस्मिन्तीर्थे महापुण्ये

स्नास्यंतीहमानवाः॥७५॥पिंडान् निर्वपिष्यंति संध्यातर्पणपूर्वकं॥देवात्पैत्र्यापमापन्नास्तेषां पितृपितामहाः॥७६॥तेपि पेशाच्य मुत्सृज्य यास्यंति परमां गतिं

॥अद्यप्रभृति ये च तुर्दश्यां मार्गमासितपोनिधे॥७७॥अत्र स्नानादिकं कार्य्यं पैशाच्यपरिमोचनं॥इमां मांवत्सरीं यात्रां ये करिष्यंति मानवाः॥७८॥तीर्थप्रतिग्रहात्ता

पात्रिंः स्मरिष्यंति ते नराः॥पिशाचमोचने स्नात्वा कपर्दीशं समर्च्यच॥७९॥कृत्वा तत्र च सदानं वनरोन्यत्रापि निर्भयः॥मा गच्छकु च लुईश्वरपाक महेश्वर सन्निधौ॥

॥८०॥स्नात्वान्यत्रापि मरणान्नपैशाच्यमवाप्नुयुः॥इत्युक्त्वा दिव्यपुरुषो प्रत्युपोन मुस्पनः॥८१॥तपोधनं महाभागो दिव्यांगनिमवाप्तवान्॥तपोधनो पितं दृष्ट्वा

महाश्चर्य्यं घयोभवः॥८२॥कपर्दीश्वरमाराध्य कालान्निर्वाणमाप्तवान्॥पिशाचमोचनं तीर्थं तदारभ्य महामुने॥८३॥वाराणस्यां परां ख्यातिमगमत्सर्वपापहृत्॥पै

शाचमोचने तीर्थे संस्पृश्याशिवयोगिनं॥८४॥कोटिभोज्यफलं सम्यगेकैकपरिसंख्यया॥स्कृत्वाध्याय मिम [illegible] पुण्यं नरो निपतमानसः॥८५॥भूतैः प्रेतैः पिशाचैश्च

नाविनाभिभूयते॥बाळग्रहाभिभूतानां बाळानां शान्तिकारकं॥८६॥पठेन्नियं प्रयत्नेन महाख्यानमिदं परं॥इदमाख्यानमाकर्ण्य गच्छेद्देशांतरे नरः॥चौराद्याप्पिशाचाद्येर्नाभिभू

यते नासाधुत्वं गृहीत्वेत्यस्यपूर्वमितिशाद्दूषालयः इति रावं निर्वचनं कृत्वा॥७५॥ [illegible] रोनराः बाळग्रहाभिभूतानां बाळग्रहाः भूतनाद्याः तत्क्रांतास्तेषां बाळानां॥ ॥इतिश्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीका॥

पिशाचमोचनकुंडवर्णनं॥८८॥०॥०॥०॥०॥०॥
इति श्री स्कंदपुराणे काशीखंडे पिशाचमोचनं नाम चतुःपंचाशत्तमोऽध्यायः॥५४॥०॥०॥०॥

१४

७४३

दृष्ट्वाषाष्ठ्यांनरोऽ[illegible]पंचदश्यामिसग्निमनुषंजनीयं॥ अनेनाः निष्पापाः अहिसअस्थाप्यवराणिश्रेष्ठानि॥ चराणीतिघाचित॥२४॥ सुलक्ष्मीनिल
नत्वासर्वापत्सुधेयोमुच्यतेनात्रसंशयः॥ सुमुखेश्वरंमहालिंगंसुमुखाख्यगणार्चितं॥२५॥ पश्चिमाभिमुखंलिंगंदृष्ट्वापापैःप्रमुच्यते॥
९५ स्नात्वापिलिपिलातीर्थेसुमुखेशंविलोक्यच॥२६॥ सदैवसुमुखस्तस्य[illegible]र्मेराजनदुर्मुखः॥ आषाढिनार्चितंलिंगंआषाढीश्वरसंज्ञितं॥ २२ ९५
॥२७॥ दृष्ट्वापापान्नरोभक्त्यासर्वपापैःप्रमुच्यते॥ उदीच्यामाषाढेतेशादाषाढीशस्यमर्च्चयन्॥२८॥ आषाढ्यांपंचदश्यांवैनपापैःपरि
तप्यते॥ शुचिर्भूत्वाचतुर्दश्यांपंचदश्यामथापिवा॥२९॥ देवालावत्सरेयात्राभिर्नेनाजायतेनरः॥ स्कंदउवाच॥ मुने[illegible]चैतत्सुवाराणस्यांस्थि
तेष्विति॥३०॥ स्वनाम्नास्थाप्यलिंगानिविश्वेशपरितुष्टये॥ विश्वेशंचिंतयामासपूनःकाशीप्रवृत्तये॥३१॥ केवाहितैप्रवृत्तायनिर्वृतिंपर
मांभजे॥ योगिन्यस्तिमरुर्वध्याःशंकुकर्णमहागणाः॥३२॥ व्यावयनगतःकाश्याःसिंधुगाइवसिंधवः॥ श्वकाश्यांप्रविश्यैतेप्रविष्टामनो
दरे॥३३॥ तेषांविनिर्गमोनास्तिदीप्तैनीतहविषामिव॥ येषांहेसुस्थितिःकाश्यांलिंगार्चनरतात्मनां॥३४॥ तत्रवर्म्मलिंगानिज्ञानानिनसं
शयः॥ [illegible]वराजंगमाःकाश्यामचेतनसचेतनाः॥३५॥ सर्वमेवैवलिंगानितेषांह्रस्यतिदुर्धियः॥ वाच्चिवाराणसीरम्यांशतेवैस्वम्वरीः
[illegible]भा॥३६॥ तत्रकामेशोलिंगानिवराण्यर्च्यान्यहंयथा॥ वाराणसीतिकाशीतिरुद्रावासइतिस्फुटं॥३७॥ मुखानीर्तिमेषांतिवानसंभ
वैयमः॥ आनंदकाननंप्राप्ययेनिरानंदक्षेत्रिकाः॥३८॥ अन्यांहदाप्यवाघ्नतिनिरानंदाःसहात्रते॥ अथवावासकंमरणंबहुकालांतरेऽपिवा॥
॥३९॥ कलिकालभियाप्रुसांकाशीसाधनंकर्हिचित्॥ अवश्यंभाविनोभावाभविष्यंतिपदेपदे॥४०॥ सुलक्ष्मीनिलयांकाशींतेस्यजंतिकुतो
भयः॥ वरंविघ्नसहस्राणिसोढव्यानिपदेपदे॥४१॥ काश्यांवान्यत्रानिर्विघ्नंवांछेद्राज्यमपिक्वचित्॥ कियत्तिभिषसंभोग्याःसंतिलक्ष्म्यःपदे
पदे॥४२॥ परंनिरंतरसुखामुत्राप्यत्रापिकाशिका॥ विश्वनाथोत्सयुनाथःकाशिकामुक्तिकाशिका॥४३॥ सुधातरंगास्वाङ्गात्रप्ये
पातित्रयछति॥ पंचक्रोशपरिमितातनुरेषापुरीनम॥४४॥ अविच्छिन्नश्रीमोहंमुक्तिनिर्वाणकारणंसंसारभारखिन्नानांयातस्यातहतोसदा॥४५॥
पांलंस्यामात्र्यसहितांसलक्ष्मीतिघाचितसुलक्ष्मीतिचान्यत्रकुतः[illegible]स्याःधिपःवृद्धः भपरिमितप्रमाणासार्द्धेर्दिस्याःसाअविच्छिन्नप्रमाणाई॥ षष्ठ्यंत

३०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अध्यायेपंचपंचाशेमहिमानंदकाननः॥पिंगलाख्येगणेशेश्चलिंगाराधनमुच्यते॥५५॥ उदक्उत्तरस्याम्मुभयाम्मुक्तीरण्यारुद्रकालेशसन्निधौ
स्कंद उवाच॥अन्येपिप्रियेगणास्तत्रकाश्यांलिंगानिचक्रिरे॥तांश्चतेकथयिष्यामिकुंभयोनेनिशामय॥१॥गणेनपिंगलाख्येनपिंगलाख्येश
संज्ञितं॥लिंगंप्रतिष्ठितंशंभोःतत्पदीशादुदग्दिशि॥२॥तस्यदर्शनमात्रेणपापानांजायतेक्षयः॥वीरभद्रोमहाप्रीतोदेवदेवस्यशूलिनः॥
॥३॥वीरभद्रेश्वरंलिंगंध्यायेद्यापिनिश्चलः॥तस्यदर्शनमात्रेणवीरसिद्धिःप्रजायते॥४॥अविमुक्तेश्वरात्पश्चाद्वीरभद्रेश्वरंनरः॥समर्च्य
नरणेभंगंकदाचिदपिचाप्नुयात्॥५॥वीरभद्रःस्वयंसाक्षाद्वीरभद्रतिर्धरामुने॥सहरेद्विघ्नसंघातंमविमुक्तनिवासिनां॥६॥भद्रयाभद्रकाल्या
चभार्ययासुमयायुतं॥वीरभद्रंनरोभ्यर्च्यवासीवासपल्लभेत्॥७॥किरातेनकिरातेशंलिंगंकाश्यांप्रतिष्ठितं॥केदाराद्दक्षिणेभागेभक्ताना
मभयप्रदं॥८॥चतुर्मुखोगणःश्रीमानवृद्धकालेशसन्निधौ॥चतुर्मुखेश्वरंलिंगंध्यायेदद्यापिनिश्चलः॥९॥भक्ताश्चतुर्मुखेशस्यचतुरान
नवद्दिवि॥पूज्यंतेसुरसंघातैःसर्वभोगसमन्विताः॥१०॥नीकंठेश्वरमालोक्यनिकुंभगणपूजितं॥पूजयित्वाव्रजन्ग्रामंकार्यसिद्धिमवाप्नुयात्
॥११॥कुबेरेशसमीपेतुशिवलोकेमहीयते॥पंचाक्षेशंमहालिंगंमहादेवस्यदक्षिणे॥१२॥समभ्यर्च्यनरःकाश्यांजातिस्मृतिमवाप्नुयात्॥भा
रभूतेश्वरंलिंगंभारभूतगणार्चितं॥१३॥अंतर्गृहेतदभ्यर्च्यध्यात्वाशिवपुरेवसेत्॥भारभूतेश्वरंलिंगंयैःकाश्यांनविलोकितं॥१४॥भारतेतां
पृथिव्यांसोत्यंतवसेत्शिनवत्तमः॥गणेनत्र्यक्षसंज्ञेनलिंगंत्र्यक्षेश्वरंपरं॥१५॥त्रिलोचनपुरोभागेत्र्यक्षेपिकुंभज॥तस्यलिंगस्यभक्ता
स्तेतुदृतावसानतः॥१६॥त्र्यक्षाएवप्रजायन्तेनात्रकार्याविचारणा॥क्षेमकोनामगणपःकाश्यांमुक्तिप्रदःस्वयं॥१७॥क्षेमेश्वरंसर्वातध्यायेदद्या
पिनिश्चलः॥क्षेमकस्तुजपेयस्तुवाराणस्यांमहागणं॥१८॥विघ्नस्तस्यलीयंतेक्षेमस्यापदेपदे॥देशांतरगतायस्तुतस्यागमनकाम्यया
॥१९॥क्षेमकःप्रजानियोत्रक्षेमेणाशुस्वाव्रजेत्॥लांगलेश्वरमालोक्यलिंगंलांगलिनार्चितं॥२०॥विश्वेशाद्उत्तरेभागेनतरोराज्यभाग्भवेत्
लांगलीशसदारूज्यचलांगलदानजं॥२१॥फलंप्राप्नोतिसविकलंसर्वसंपत्करंपरं॥विराधेश्वरमाराध्यविराधगणपूजितं॥२२॥सर्वापराधयुक्तोपिना
पराध्यतिकुत्रचित्॥दिनेदिनेपराधोयःत्रिपतकाशिवासिभिः॥२३॥सयातिसंक्षयंक्षिप्रंविराधेशसमर्चनात्॥नैऋतेदंडपाणेस्तुविराधेशंप्रयत्नतः॥२४॥
दक्षिणेभागेस्तनुष्यत्वेततश्चकुबेरेशात्समीपतः॥प्रबंकोशिनोवध्यफलाःशीलीतध्यायेनशीलेतेतिसंचितत्रयाशाकल्पांदसःक्षेमकइतित्रिलो

१२

745

सत्रमाम न्न न्निकाविश्रामस्थानं विश्रामेत्युरेवेति कश्चित् ॥ फलितः संजातफल ॥ [illegible] राजस्य चक्रवर्तिर्दिनि संबंधः चक्रवर्तेर्दिस्यर्थः ॥ राज्ये परत्र कृतराज्यांतरं विना राज्यांतरमप्रा
प्तत्र पराज्यापीत्यर्थः राज्यांतरस्यनेति पाठेनापुरुषः राज्यांतरस्यभेदेन प्रभ [illegible] न्वयः ॥ राज्यांतरेष्वपीत्यन्वयः ॥ ५४ ॥ यतः यस्मात् वतनइति कश्चित् ॥ इति श्रीरामानंदकृतायां

॥ एकैव मे पुरी काशी कृषंवविश्राममर्मिका ॥ मंगलः कल्पवल्ली नाम [illegible] रयफवे [illegible] ॥ ४६ ॥ फलितः काशिकल्पयोयं संसाराध्वजुषां सदा ॥
॥ [illegible] वर्तिरियं [illegible] त्रविचित्रं सर्वतापहृत् ॥ ४७ ॥ काशीनिर्वाणराजस्य ममश्र [illegible] दंडवत् ॥ निर्वाणलक्ष्मीये पुण्याः परिवां छ
॥ तिहीन [illegible] ॥ ४८ ॥ निरंतं सुखआस्ये काशी साज्यानतेनरे ॥ ममामंदवनयेवे [illegible] निरंतरवनोकरः ॥ ४९ ॥ मोक्षफलस्माफला
॥ न्यत्र [illegible] ॥ निर्मम चापि निर्मोहं यामामपि विमोच्यते ॥ ५० ॥ केन संस्मरणीया सा काशी विश्वविमोहिनी ॥ ५
॥ नामापि मधुर [illegible] परानंदप्रकाशकं ॥ ५२ ॥ काश्याः काशीति काशी सा कैः पुण्यैर्न नप्यते ॥ काशीनाम सुधापानं येकुर्वंति नि
॥ रंतरं ॥ ५३ ॥ ते [illegible] सेवसुधाम वसुधामयं ॥ ममतारहितस्यापि ममसर्वासनीध्वं ॥ ५४ ॥ तएव मामर्त्यलोके ये काशीनाम
॥ जापकाः ॥ ५५ ॥ [illegible] वाराणस्यां गलेश्वरैः ॥ ५५ ॥ म [illegible] योगिनीब्रभैः स्थितं तत्रैव नान्यथा ॥ अन्यथा [illegible]
॥ ५८ ॥ भिन्नः सरदिः सरिता [illegible] तेगणामां परिसृज्य रूपं तिष्ठ [illegible] ॥ अतीव भद्रं संजातं कार्यापि तिष्ठसु ते शुभं ॥ ५६ ॥
॥ पति [illegible] लोकवत्यं मदागमन हेतवे ॥ अन्योपि प्रेषयामि मसार्थ [illegible] ॥ ५५ ॥ ये तेन [illegible] ताः अप्रपि गतास्य हेततः ॥
॥ विचार्येति महादेवः समाहूय गजाननं ॥ ५६ ॥ आहूयैणं कथयित्वेति ग [illegible] काशीमितः सुत ॥ न [illegible] सापि संसिध्यै यत स्वसहितो ग
॥ एैः ॥ ५७ ॥ निर्विघ्नं कुरु चास्माकं [illegible] समाचर ॥ आधाय शासनं मूर्ध्नि [illegible] ॥ ५८ ॥ प्रतिस्थेतरितः काशीस्थि
॥ तिनः स्थितिहेतवे ॥ ५९ ॥ ॥ इति श्री स्कंदपुराणे काशीखंडे काशीवर्णनं [illegible] नाम पंचपंचाशोध्यायः ॥ ५५ ॥
॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ अथो [illegible] सिमादाय गजवक्त्रः प्रतिष्ठिवान् ॥ त्र्यंशोः काश्यागमोपाय [illegible] स्वमंदरादितः ॥ १ ॥ प्राप्य वाराणसीं तूर्णं मारकुस्यंदनगो विभुः ॥
॥ वाडवी [illegible] व्यप्रचित्रा [illegible] ॥ २ ॥ नक्षत्र [illegible] प्रसवरोधग ॥ विदेशं प्येनगरं पौराणं प्रीतिमावहन् ॥ ३ ॥ स्वयमेव [illegible] शाभागे

काशीखंडटीकायां पंचपंचाशोध्यायः ॥ ५५ ॥ षट्पंचाशे [illegible] पंचाशो [illegible] पावने ॥ ढुंढेर्मायाप्रपंचश्च [illegible] प्रदः ॥ [illegible] थे भतिमंगला ॥ आखुस्यंदनगः ॥ ग्रामिरथगः आ
खिति कश्चित् वाडवी [illegible] ब्राह्मणमूर्तिर्वाड वं करुलैश्वानंच्योट [illegible] दिनकुलके ॥ पौतावे नस्त्रियां [illegible] वानेवेद [illegible] दनोकरः ॥ शकुनैर्य [illegible] सां गच्छिकैः सवक्रसप्रेन

५८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१सा-म१

मग्नश्चौर्तुग्नश्चेतिमग्नोन्मग्नः॥मग्नोनग्नइतिकश्चित्॥विपाकःफलं॥ए[illegible]स्यलदृष्टः॥त्वयैवेक्षीतिकश्चिन्नायत्वयावीक्षितःपतन्निति चान्यत्रमहिलास्त्री॥मृगाः कुक्कुरास्तत्सा

॥नवद्विरस्यरात्रौयद्दृष्टंस्वप्नविचेष्टितं॥भवतःकौतूहलोस्तैतदेवकथयाम्यहं॥५॥स्वपलाभवनाराात्रौतुर्ययामेमहाहृदः॥अदर्शिनत्रचभवान्मग्न

॥मज्जुस्तटंगतः॥६॥नदंबुपिच्छिलेपंकेमग्नोन्मग्नोसिक्लिश्नाः॥दुःस्वप्नस्यास्यचमाहान्दृविपाकोतिभयप्रदः॥७॥काषायवसनोमुंडःश्रे

॥स्यंलोभवताप्रिय॥ परितापंमहान्तेषजनयिष्यतिदारुणं॥८॥रात्रौसूर्यग्रहोदृष्टोमहानिष्टकरोध्रुवं॥ऐंद्रंधनुर्दयंरात्रौयदलोकिनतु

॥भं॥९॥प्रतीच्यांरविरागस्प्रोद्यंतंव्योम्निशीतगुं॥पातयामासनृपस्तेनद्राज्यभयसूचकं॥१०॥युगपत्केतुयुगुळंयुध्यमानंपरस्परं॥यद्दर्शिनत

॥द्वंद्वंसाद्धभंगायकेवलं॥विशीर्यच्छत्रदत्तानंनीयमानंचदक्षिणे॥आत्मानंयस्समद्राक्षीः कुटुंबस्यापिभीषणं॥१२॥प्रासादध्वजभंगोयस्त्वयैवेक्षि

॥निद्राक्ष[illegible]॥राज्यक्षयकरंविद्धिमहोत्पातायनिश्चितं॥१३॥नगरी[illegible]वितास्वभेनरंगैःक्षीरनीरधेः॥यक्षोस्त्रिवक्त्रैः[illegible]केमहात्मांकांपुरीक

॥सा॥१४॥स्वप्नेवानरयानेनयत्त्वमूढोसिदक्षिणां॥अतस्त्वद्वचनोपायंपुरस्यागोमहामते॥१५॥रुदतीयात्वयादृष्टामहिलेकानिशामुखे॥मु

॥ता केशीविवसनासानारीश्रीरिनोहृता॥१६॥देवालयस्यकलशोयत्त्वावीक्षितोपतन्॥दिनैःकतिपयैरेवराज्यभ्रंशोभविष्यति॥१७॥पुरीपरि

॥वृतास्वप्नेमृगयूथैःसमंततः॥रासूयमाणैरस्पर्थंमासेनैवोद्वसाभवेत्॥१८॥आतापिप्रमुखंगर्भाश्यैःपुरीमुपद्रवारिभिः॥स[illegible]च्यतेसाक्ष्यतं

॥किंचिद्भवमत्रनिवासिनां॥१९॥स्वप्नेसातानितिवहन्नरांसन्तैस्तत॥बहनुत्पाट्यांचक्रेसविभ्रमाः पुरोकसः॥२०॥केषांचित्सुरतो

॥वादीत्वग्रहचारंप्रदर्शयन्॥एकराशिस्थिताःशौरिस्त्रीतभौमानरोगनाः॥२१॥सोयंधूमग्रहोव्योम्निभित्त्वासप्तर्षिमंडलं॥प्रयातःपश्चि

॥मामाशांसनाशायधिशांपते॥२२॥अतिचारगतोमंदःपुनर्वक्राध्वसंस्थितः॥पापग्रहसमायुक्तोनपुक्तोयमिहेष्यते॥२३॥व्यतीतेवासरेयो

॥यंकूकंदःसमपद्यत॥कंपंजनयतेतीवहृदोमेपिपुरोकसः॥२४॥दुदीच्यांदक्षिणाशायांयेयमुल्काप्रधाविता॥विलीनाचदिग्यसैवसन्निर्घातंन

॥साशुभा॥२५॥उन्मूलितोमहामूलोमहानिर्घरयेणयः॥चत्वरेचैत्यवृक्षोथमहोत्पातंप्रवक्तिसति॥२६॥सूर्योदयमनुप्राप्यप्राच्यांमुक्त

॥तरूपरि॥करटोरारटीत्येषाकेदुष्कटभयप्रदः॥२७॥

चारणावातेषांसमूहैर्यथैः॥२८॥आतापिग्रहण॥ घूकोघूकस्सप्तपक्षिन्नतोबकोवा॥घूकेतिपोनोपाठः॥गर्भोदाशाय्यःरतेआत्यारपत्नी॥आतापीमृगरूपोरिति

शत्रान्ति१

7447

षएवीथिकाया मध्ये विपरिमृगयतां अन्वेषणं प्रकुर्वतां जनानादरेषष्टीमृगयतोजनानादृत्यमदस्माद्याता विति वा तृतीयं यातौ मृगौ अग्रतो हितौ अहितशंसकाविसर्थः। रसालाः आम्राः शालाः सर्ज्जाः तेषां मुकु

॥मध्येविपणिय तूर्णं कौविद्यारण्यचारिणौ॥ मृगौ मृगयतां यातौ पौराणां पुरतो हितौ॥ २८॥ रसालशालमुकुलं वीक्षते यच्छरद्बुदःगाम हा कालं स्वयं मन्येप्यकालेपि पुरौकसां॥ साध्वसं जनयिष्ये॥ २९

॥तिके चिह्नं दृष्टि पुरः॥ तेन विप्रलताः पौराः कपटद्विजरूपिणा॥ ३०॥ अथ मध्ये विरोधसङ्ग्विद्भ्य निजमायया॥ दृष्टार्थमेव कथयन्नरूपेणाविशत्सभ्यरभूतः॥ ३१॥ तव पुत्रशतं जज्ञे॥

॥सद्योनं स्त्रु भलक्षणे॥ तेष्वेकः स्त्कारगारूढो बाल्येपि तीतो मृतः॥ ३२॥ अतर्वेत्ती त्रियं कन्यां जनयिष्यति शोभनां॥ एषा हि दुर्भगा पूर्व सांप्रतं सुभगा भवेत्॥ ३३॥ असौ हि

॥ ४ ॥इ॥ राजानमस्यं तमिदवल्लु ला॥ मुं लं लं तिरेतस्यैराज्ञादत्तानिजोरसाः॥ ३४॥ पंचसप्त दिनान्येव जातानी तत्कथ्यते॥ अस्य राज्ञः प्रसादेन ग्रामो दातुमुदीरितो॥ ३५॥

॥इति दृष्टार्थकथनेराज्ञीमान्यो भवद्विजः॥ वर्णयति च ता शङ्कः परोक्षे पिशुणानूबकृन्॥ ३६॥ अहो यादृगसौ विप्रः सर्वत्रापि विचक्षणः॥ सुशीलश्च सुरूपश्च सत्यवाग्मि

॥तभाषणः॥ ३७॥ अलोलुपश्च दारश्च सदाचारो जितेन्द्रियः॥ अदिख्वल्पेन संतुष्टः परिग्रहपराङ्मुखः॥ ३८॥ जितक्रोधः प्रसन्नास्यः स्तनसूपुरवंचकः॥ कृतज्ञः

॥तभाषणः॥ ३९॥ पुण्योपदेष्टा पुण्यात्मा सर्वव्रतपरायणः॥ श्रुतिस्मृतिचरित्रज्ञः श्रुतिस्मृतिविशारदः॥ ४०॥ क्षमी कुलीनोल्पपणो

॥प्रीतिसुमुखः परिवादपराङ्मुखः॥ ४१॥ इत्यादिगुणसंपन्नः कोपि क्वापि न दृग्गतः॥ ४२॥ इत्थं तास्तत्कृतं ग्रामं वर्णयंत्यः पदेपदे॥ कालं विनोदयंतिस्म अंतः पुरचराः स्त्रियः॥ ४३॥

॥मोक्षानिर्मलमानसः॥ इत्यादिगुणसंपन्नः कोपि क्वापि न दृग्गतः॥ राज्ञी लीलावती नाम राज्ञे तत्त्विस्यवेदयत्॥ ४४॥ राजन्नूहद्दोगुणौ हृद्दो बालणः सुविचक्षणः॥ एकोस्तिसतु दृष्टव्यो भूम

॥एकदावसरप्राप्य दिवोदासस्य भूभुजः॥

॥नोब्रलनिधिः परः॥ ४५॥ हरे लक्ष्म हरे लक्ष्म दरे लक्ष्म हरे हरे॥ हरे हर हरे राम हरे हर नमोस्तु ते॥ लंबोदर महद्विघ्ननाशकपंदश दैवप्रभो॥ स दामे चिंचितं देयं॥ ४६॥

लंकुड्मलं पुर्याः पुरः अवरोधमंतः पुरं॥ बाह्यास्यां बहिः सेतौ अलं कृतिरलंकारः॥ गुणानि तितस्येति शोषः॥ ३६॥ शैवतंत्रोक्तचतुःषष्टिलक्षणास्तासां कलापः समूहः तत्र कुशलः मोक्षाध मी

३४ धीरः पुण्येतिहासज्ञः सर्वेषु सर्वसंमतः॥ कलाकलापकुशलो ज्योतिःशास्त्रविदुत्तमः॥ ४१॥

३२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

748

ऋगवतरारीरवत्सामहीसुरंभूदेवं ब्राह्मणमितियावत्‌ यत्राकृतिंसम्यगाकारस्तत्रगुणाइतिवदन्‌ दर्भशाखवान्‌ इत्यन्वयः॥ पदैरितिछिन्नैः पंचभिःपदैर्गत्वाशोरोहतात्रप्युक्त्वा
२ नत्रर्विकासल्लतिर्यस्मिसःहतोभ्युत्थानगौरवइतिक्वचित्‌॥ तंराजानंचचतुर्वेदोक्ताशीर्भिःसमतोषयदित्यर्थः॥ अथासनोपवेशानंतरंसर्बलक्षणेशाकुशलंपृष्टस्तेनब्राह्मणेन

॥राज्ञीराज्ञाहतानुज्ञासखीप्रेक्ष्यविचक्षणं॥ आनिनायच्युतंविप्रंब्राह्मतेजइवांगवत्‌॥४६॥ राजापिद्वारादायांतंविलोक्यमहीसुरं॥ यत्राकृतिर्गुणास्तत्रमत्व॥ ॥तं
१८ ॥र्षीतिवदन्हृदि॥४७॥ पदैर्छिन्नैर्नृपतिनोत्कृताभ्युत्थानसत्कृतिः॥ चतुर्निगमजाभिःसतमाशीर्भिरनंदयत्‌॥४८॥ कृतप्रणामोराज्ञाससादरंदत्तमा॥
॥नसं॥ भेजेप्यकुशलंपृष्टःसराज्ञातेनवैद्विजः॥४९॥ परस्परंकुशलिनौकुशलौचतथागमे॥ प्रश्नोत्तराभ्यांसस्पृष्टौद्विजवर्यक्षमाभृतौ॥५०॥ कथाव॥
॥सानेराज्ञाथगेहेविससृजेद्विजं॥ लब्धमानमहासज्जःसत्त्वमाश्रममाविशात्‌॥५१॥ गतेथस्वाश्रमंविप्रेदिवोदासोनरेश्वरः॥ लीलावत्याःपुरोप्युविप्रं॥
॥वर्णयामासभूरिशः॥५२॥ महादेविमहाप्राज्ञेलीलावतिगुणप्रिये॥ यथात्रासितथाविप्रस्ततोपिगुणवत्तरः॥५३॥ अतीतवेत्तिसकलंवर्त्तमानमवैति॥
॥च॥ द्रष्टव्यःप्रातराकृत्यभविष्यंकिंचिदेषवै॥५४॥ महाविभवसंभारेर्महाभोगैरनेकधा॥ तुष्टयासनृपोराज्ञ्याप्रातराहूतवान्द्विजं॥५५॥ सत्कृत्यतंदि॥ नृ
॥जंभक्त्यादुकूलादिप्रदानतः॥ एकांतेतंद्विजंराजापप्रच्छनिजहृत्स्थितं॥५६॥ ॥राजोवाच॥ द्विजवर्योभवानेकःप्रतिभातीतिनिश्चितं॥ तथानत्ववतीतेधीन॥ जं
॥तथान्यस्यमम तिः॥५७॥ दृष्टास्तानुमहाप्राज्ञशांतिदांतंतपोधिनो॥ किंचित्सदृशमानोतिदारुण्याहियथार्थवत्‌॥५८॥ आसितेयथापृष्टानतथान्येस्वरूपार्थ॥ ॥विप्र
॥॥वैः॥ यावद्भूतिर्मयाभुक्तादिव्यभोगाअनेकधा॥५९॥ निःजोरसेभ्योप्यधिकंरात्रिंदिनमतंद्रितः॥ विनिर्जितस्सहगहृष्टोन्वयंजेपरिपालिता॥६०॥ द्विजपादा॥ ०

चराजाकुशलंपृष्टइत्यर्थः॥ अथासनोपवेशानंतरंसत्कारोराज्ञाकुशलंत्यक्तौ॥५३॥ दुकूलंपट्टवस्त्रंएकोमुख्यःकेवलःवेत्तासनप्रातिभातीत्यस्योपरिप्यादितिशेषोद्रष्टव्यः॥ पावकृ
तिरैश्वर्यमनतिक्रम्यप्रपरिकथ्यतेनकथनार्हंणमम किंनकिंचिन्मयेतिक्वचित्‌ यदाह्नागवतेभगवान्‌ हृतेस्यासरिकीर्तनंतितिनिर्दिष्टंविरक्तंतुपुनः तहृतेयन्मयो ४

१ शंसितोविकथयसीतिराएषप्रष्टव्यइत्यन्वयः४ ५२

४.उच्यतेलस्मिन्नूल ॥लैसलानित्वल्ले हरतिपाठेद्व वैलीवान्व यः॥धृ ॥६४॥ ॥

६ कैतालकैश्चिमुह्लतेलेदिक्लापर॥ क्रलेनप्रदिक्क प्ताकुरुषिन्दलेतदिकुमं॥६३॥ तिदेश्चाप्रिकमण तःसाधतमकमशुङ्किकामाधिक्कुशकिकमग नासयादिसंस्तम॥६२॥ रामप्रारामजय॥ ॥छ॥ १

२४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

749

तत्कृते पन्नगयाऽच्युतेन तस्मिन्नकृते समातिशनित्सुकृतइति पाठे सर्वेऽपैवान्वयः ॥ गतागमिष्यः ॥ तिहीतिनिर्नीतिर्यमोन्मुसर्वा ॥ पारीवरणः असतामिच्छतिच्छेदः इदनालपरमेश्वरीलः ॥ इदिप रमे ऐश्वर्ये इति धातुः भार्गवः शुक्रः ॥ राज्येन राजकर्मणा ॥ ७१ ॥ ॥ अमृतमेवेति ॥ सं ब धः स्वा

र्जवाचा ॥ ॥ आपस्वल्पतरं कस्संयष्ठवेदृष्टुआमिह ॥ एकोऽतेतदृष्टेनवकन्यंसुधयासदा ॥ ७३ ॥ अमासेनाप्यपष्टेन नवकन्यन्पाग्रतः ॥ महापमानजीतेनस्त्रीकमप्यत्रकिंचन ॥ ७४ ॥ इष्टेकथया मा हमातत्रकुरुसंशयं ॥ तत्कृते तवगतावे मनोनिर्वेदकारणं ॥ ७५ ॥ शृणु राजन्महाबुद्धे नायथार्थं ब्रवीम्यहं ॥ विक्रांतोस्यातिमरोसि भाग्यवानसि सर्वदा ॥ ७६ ॥ पुण्ये नयशसा बुध्यासंपन्नोसि यथाभवान ॥ मन्येतेथामरामर्षी स्विद रोरोपिनेवाहि ॥ ७७ ॥ सुधयालांगुरुं मन्येप्रसादेनसुर्धकरं ॥ तेजसास्ति भवानर्कः प्रतापेनास्तुक्षितिः ॥ ७८ ॥ प्रभंजनोवुलेनासि श्रीदोसि श्रीसमर्पणे ॥ शासनेन भवान्रुद्रोनिर्ऋतिस्त्वं रणांगणे ॥ ७९ ॥ दुष्टदंडाय तापाय यमोऽनयमने सतां ॥ इंदनाद्यमहेंद्रोसि क्षमया त्वं क्षिता ॥ ८० ॥ मर्यादयाभवानब्धिर्महत्वे हिमवानसि ॥ भार्गवो राजनीत्यासि राज्येन मनुनासमः ॥ ८१ ॥ संतापहर्ता बुद्ध्वत्त्वं विप्रोगीनामक्व ॥ सर्वेषामेवजंतूनां कारीवसुगतिप्रदः ॥ ८२ ॥ रुद्रः संहाररूपेण पालनेन चतुर्भुजः ॥ विधाय लोकवीतासि भारती मेनुस्त्वाभुजे ॥ ८३ ॥ लसाणिपञ्चेकमञ्चालन्नोयेस्ति हव्वाहव्यो ॥ अमृततन्नाणेवलड्डुजाव भनीसुतो ॥ ८४ ॥ तत्किंपत्न्यपिकंजानीस वेदेवमपोहासि ॥ तस्मात्तवक्षुभोदकोमपाज्ञातोस्तितलतः ॥ ८५ ॥ आरभ्याद्य दिनाद्रूपं श्रामयोत्पादशहीनि ॥ ठदीप्यःकन्यादागस्सध्रुवं त्वामुपदेक्ष्यति ॥ ८६ ॥ तस्यवाक्यं तथा राजन्क र्तव्यमविचारितं ॥ ततसोहा स्कृतसर्वसो सेवमहामते ॥ ८७ ॥ इत्युक्तोपद्युराजा नलश्चान्नमोद जोपम ॥ निवैस्वाश्रयंतु पौत्पोष्वाश्रयं वानेभेते ॥ ८८ ॥ वि प्रभाजतास्सनीपुरीस्नासेवशीकृत ॥ सपो शसावरोधाच सन्न्पानिजमापथा ॥ ८९ ॥ कृतस्सुसमिवास्मानंततोगिस्सासविप्रजित ॥ बधापयकुद्यासानंकास्यासि इतिमयापच ॥ ९० ॥ पदासनादियोदासः प्रागासीलुंभसभेन ॥ तदातनेनिजंस्यानमवेष्यकेणाचिप ॥ ९१ ॥

थंएव शब्दः किं बहुनातासिं इति यावत् चित्सारवस्तु जातं तत्सर्वं त्वयि भुजानो दृष्ट्वापतो त्वायतत्रहेतुः यतःसर्वमपोहासि सर्वदेवमयेत्रनइतिभा ॥ ठेस्पष्टएवार्थः ॥ ८३ ॥ ॥

शर

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

750

K K S U LIBRARY
RAMTEK
441 106
M 1353
Dist. Nagpur

श्री

स्वप्नमागस्येतिगणेशानःप्रसंगात् रुद्रागमनं भाव्यपि दर्शयति ॥ ॥इति श्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां पंचपंचाशत्तमोध्यायः॥५५॥
॥ ॥अध्याये सप्तपंचाशे मंदरादेत्य शंकरः॥ अस्तौत् ज्ञानं नंतं स्वप्नाद्धुर्भावस्य कीर्त्यते॥५७॥ ॥पार्वत्यो सह वाराणसीं प्रविवेशे
=गतेर ति दरामस्थो केनान्वय॥ तां पुरीं तत्र द्विदेशावती स्वर्थः॥ ॥प्रापिता नाय तमानोः ब्रह्मवेदः व धरा कृतं दिव्यरूपं दिशो
स्वप्नमागस्य देवे शोभद रासुंदरीपुरी॥ वाराणसी प्रथमतः तो वेगणनायकं॥८३॥ ॥अगस्त्य उवाच॥ ॥कथं स तोऽजगवतो
देवदेवेन विघ्नजिता॥ कथं च बहुधा मानेन सच्चकार गणाधिपः॥८४॥ केन केन स वै नाम्ना काशीपुर्यां व्यवस्थितः॥ ज्ञातं सर्वं
१८ समासेन कथय स्वप्नजानन॥८५॥ इत्युदीरितमाकर्ण्य कुंभयोनेः षडाननः॥ यथावत्कथयामास गणराजकथां शुभां॥८६॥ या
॥ ॥इतिश्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे गणेशमायाप्रपंचो नाम पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः॥५५॥ ॥स्कंद उवाच॥ ॥ ॥
विघ्नेशो विश्वपत्तोऽहं मयाप्रमुनसत्तम॥ महाराज रविनिशाख्यां नंदिदिव्योगिपुरोगमः॥१॥ नैगमेयेन सहितो रुद्रैः स.
दि ३-८ वैन्यसंस्तुतः॥ देवर्षिभिः समायुक्तः सनकाद्यैश्च स्तुतः॥२॥ समभ्यापतन्नाथो रौद्रं रूपालेखितं दितः॥ तीर्थैर्वातितीर्थप्रा
धवै गीतमंगलैः॥३॥ शतपञ्जोसरोभिश्च सहस्रकैः पल्लवैः॥ वयस्यनाहतैर्नादैः संप्रतादनुमोदितः॥४॥ ऋषिभिर्ब्रह्मनिर्घो
षैर्वधरीकृतं तैः स्तुतः॥ शतस्तोतिश्चारणाद्यैर्विमानेरपितोऽव्रतः॥५॥ त्रिविष्टपवधूपुष्पिकाञ्जली जैरितस्ततः॥ अतिहृष्टो महा
देनः संप्रहृष्टतनूरुहः॥६॥ दतमाल्योपहारस्त्रवकुविद्याधरांगणैः॥ यक्षगुह्यककांसिद्धैश्च खेचरैरभिनंदितः॥७॥ शतं प्रवेशायाकूनी
मगैः शाकुनिभिः पुरः॥ किन्नरीभिः प्रहृष्टास्ये किन्नरै रूपवीक्षितः॥८॥ विष्णुना च महालक्ष्म्या ब्रह्मणा विश्वकर्मणा॥ नंदि
नोधगणेशेन आविः कृतः महोत्सवः॥९॥ नागांगनाभिः परितः कृतानीराजनाविधिः॥ प्रविवेश महादेवः पुरीं वाराणसीं शुभां॥
१०॥ पश्यतां सर्वदेवानां नमस्कृत्य पैउतः॥ परिष्वज्य गणाधीशो नाथ च व च पद्मजः॥११॥ यदर्थमागतो नेष्ठ पुरीं वाराणसीं प्र
मौ॥ मया प्यतीनंदुःप्राप्यां सप्रसादो दोसस्य ह शिशो॥१२॥ पदुःप्रसाध्यापि हि पितुः सर्वत्र जगतीतले॥ तत्सुनाम् सुसाध्यं स्यात् तदृष्टं तं
मयि॥१३॥ अनेन जगवेक्ष्णा स्वबुद्धि विभवैरिह॥ कार्यं यामस्यातथा कार्यं चिदनुष्ठितः॥१४॥ कुत्रापि नहमेवास्मि यच्चैमेचरवि
१५ समूहोयः तुष्टेति अर्थः॥८४॥ निराजनविधिः आत्रपाणां स्वर्णरूप्यलोहमयानां समाहरस्त्रिपुरीत स्याह तेषां पाठांतरे कार्यापि षष्टी
॥१६॥ ॥

२६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

K K S U LIBRARY
RAMTEK
441 106
M 1353
Dist. Nagpur

751

ACC. NO: ~~432~~ M1353
Title! - काशीखण्ड (स्कन्दपुराण)
Subject ! - पुराण
Author: - वैद्य
~~पेज~~ :- 1124
पेज : 751 to 1000

Checked 2012

आनंदवनसंप्राप्त्याहर्षनिर्भरमानसः॥चतुर्विंशतिभिः पद्यैस्तोषं मुर्खजाननं॥१॥जयमुक्तपेमाविःकृत्सर्वोत्कर्षेणवर्तस्व आयकारलाभतनि
विघ्नकारकेत्यत्र हेतुमाह॥विघ्नेति अविघ्नादिःपदत्रयस्यक्रमेण विपर्ययेणवाहेतुमद्भावः॥गुणातीताःसंतोगुणायस्यतत्संबोधनंतथात्तीयो
तंप्रचित्पाठः॥सर्वबुध्येकहेतुवेसर्वबुद्धित इत्यनांमुख्याश्रयकेवलप्रवर्तनेतिवाहेसर्वेतिष्टथक्पदं॥मांगल्यमंगलरूपस्याप्यत्रमंगलानांचमंग
ळमितिस्मृतेः।मांगल्येतिपाठेहेमंगळापहमहामंगळकेवल्यंतस्यहेतुःस्टष्टिकृताब्रह्मादीनांस्टष्टिकृतेतिक्वचित्॥स्थितिकृताविष्णुना।संहृतिकृत्॥संहारकृ
र्तः।सत्यगोवितथ।रूपसतिक्वचित्पाठः महासिद्धीनांअणिमादीनांसमृद्धिरुत्कर्षइतियावत्तस्य सूचकस्तत्रदेसर्थःसिद्धार्थेतिक्वचित्।अर्थस्वरूपःपरमार्थ

श्रीकंठउवाच॥ ॥जयविघ्नहृतामाद्यभक्तनिर्विघ्नकारक॥अविघ्नविघ्नशमनमहाविघ्नैकविघ्नजित्॥१७॥जयसर्वगणाधीशजयस
र्वगणाग्रणीः॥गणप्रणतपादाब्जगणनातीतसद्गुण॥जयसर्वगसर्वेशसर्वबुध्येकशेवधे॥१८॥सर्वमायाप्रपंचज्ञसर्वकर्माग्रपू
जितः॥सर्वमंगळमांगल्यजयत्वंसर्वमंगळ॥१९॥अमंगळोपशमनमहामंगळहेतुक॥जयस्टष्टिकृतांवंद्यजयस्थितिकृतांवर॥
२०॥जयसंहृतिकृत्सत्यजयसत्कर्मसिद्धिद॥सिद्धवंद्यपदांभोजजयसिद्धिविधायक॥२१॥जयसिध्येकनिलयमहासिद्ध्यर्थ
सूचक॥अशेषगुणनिर्माणगुणातीतगुणाग्रणीः॥२२॥परिपूर्णचरित्रार्थजयत्वंगुणवर्जित॥जयसर्वबलाधीशबलारा
तिबलप्रद॥२३॥बलार्कोज्वलदंताग्रबालबालपराक्रम॥अनंतमहिमाधारधराधरविदारण॥२४॥दंताग्रप्रोतदिङ्नागजयना
गविभूषण॥येत्वांनमंतिकरुणामयदिव्यमूर्तेसर्वेनसामपिप्रभुर्बहुविघ्नभाजः॥तेषांसदैवहरसीहमहोपसर्गान्स्वर्गापवर्गमपिसंप्रददासितेभ्यः॥२५॥

स्वरूपेतिवा॥२२॥बलार्कवत्बलवत्॥उज्वलानिदंताग्राणियस्यतस्यसंबोधनेहेबलार्क॥उज्वलदंताग्रबालकेतिपाठे।बालबालकस्वरूप॥प्रबालोमहान्पराक्र
मोयस्यतत्संबोधनं।अनंतमहिमाऽनंतप्रतापइति।तस्याधारआधारभूतइतिवा।तथाधराधरःक्रौंचपर्वतइतिवत्।एतेनकार्तिकेयेनसहक्यइतिवि
वक्षयागमयितव्यं॥यद्वाज्ञानेनयोपिकदाचितेकिंचित्पर्वतंविदारितवानितिज्ञातव्यं॥प्रळयसमयेदंताग्रप्रोताःप्रोताःदिङ्नागादिगजायेनतत्सं
बोधनंतथा।येत्वामिति॥हेकरुणामयहेदिव्यमूर्तेयेत्वांनमंतितेसर्वेनसांप्रतबहवोऽयपभगनोपिनुकिस्याद्यो भवतिपापान्मोक्षस्तलभंतइत्यर्थः तत्रैव
बादेतावदेवकिंतिहसंसारेतेषामुपसर्गान्नाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकादिरोषान्हरसिस्वर्गापवर्गमपिसकामनिःकामत्वेनतेभ्यःप्रददासिस्वामी

श्रीगणेशसहस्रनामटीकायां ॥३५॥

३६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

752

कटाक्षयतिकरुणाकटाक्षेणपश्यतीत्यर्थः॥सदाश्रयतीतिबहुवित्यादः॥प्रथिताःविख्याताइत्यर्थः हेपरमकारणमत्रहेतुः॥त्वंकारणंकारणानांप्रकृति
पुरुषस्यमहदादीनांतर्हि कारणकारणयोःसत्वेद्वैतापत्तिरितिचेत्तत्राह त्वमेकइतिसजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यइतिअर्थः॥तत्रप्रमाण
माहसततंवेदविदुषांवेद्यइतितर्हिवेदांतिनोज्ञेयत्वप्रसक्त्याब्रह्मणोऽनामत्वजडत्वेप्रसज्येयातामित्यत्राह॥त्वंमार्गणीयमसिकिंचनेतिकिंचनमयि
यत्मार्गणीयंतद्व्याप्यत्वेनान्वेषणीयंतद्व्याप्यत्वेनवा॥बोधनीयंयत्तत्त्वमित्यर्थःतत्रहेतुमाहवाचामगोचरेतिकथंभूतानांवाचांमूकवाचामकलंस्व
कारणंशास्त्रयोनिब्रह्मचकितमभिधत्तांअगोचरत्वेविषयमाययाहेचराचरस्थावरजंगमस्वरूपपरमार्थतोदिव्यमत्तेअलौकिकस्वरूप॥२६॥उक्त

१७ येविघ्नराजभवताकरुणाकटाक्षसंप्रेक्षिताःक्षितितलेक्षणमेवमत्र॥तेषांक्षयंतिसकलान्यपिकिल्बिषाणिलक्ष्मीःसुदाश्रयतितान्पुरुषो १७
त्तमान्न्हिप्रियेत्वास्तुवंतिनतविघ्नविघातदक्षदाक्षायणीहृदयपंकजतिग्मरश्मे॥ ॥श्रूयंतएवतदहर्निशंधितानचित्रंचित्रंयदत्रगणपा
यदहोतृणव॥२७॥तेरीळयंतिसततंभवतोत्रियुगंतेपुत्रपौत्रधनधान्यसमृद्धिभाजः॥संशीलितांघ्रिकमलाबहुभृत्यवर्गो
परम४ भृत्यानभोग्यकमलाविमलांलभंते॥२८॥त्वंकारणंकारणकारणानांवेद्योसिवेदविदुषांविदुषालमेकः॥त्वंमार्गणीयमसिकिंचन
मूकवाचांवाचामगोचरचराचरदिव्यमूर्ते॥२९॥वेदाविदंतिनययाथार्थ्यतयाभवंतंब्रह्मादयोपिनचराचरसूत्रधार॥त्वंहंसिपासि
विदधासिसमस्तमेकःकस्तस्तुतिव्यतिकरोमनसाप्यगम्यः॥३०॥त्वद्दुष्टदृष्टिविशिखैर्निहतान्निहन्मिदैत्यान्पुराधवजलंधरमु
ख्यकांश्च॥कस्यास्तिशक्तिरिहयस्त्वदृतेपिनुष्टं वा ढुंढिधातुमिहसिद्धिदकार्यजात॥३१॥अन्वेषणाद्ढुंढिरयंप्रथितोस्तिधातुःसर्वार्थ
ढुंढितततयातवढुंढिनाम॥काशीप्रवेशमपि [illegible] रंनोलभतेत्रदेहीतोषंविनातवविनायकढुंढिनाम॥३२॥७२॥७१॥७॥

मेवविहृणोतिवेदाइतिचराचरास्तत्रधारस्थावरजंगमात्मकस्थूलप्रपंचाधारकोपिसूत्रात्माहिरण्यगर्भोवाघस्मानंधारयतीतितथातत्संबोधनंच
राचरस्त्रधारएकःसाधनांतरनिरपेक्षः॥कस्तवस्तुतिव्यतिकरःस्तवनरूपोव्याहारःकुत्रनास्तीत्यानत्य॥नकोपीत्यर्थः॥अत्रहेतुमाहमनसाप्यगम्य
ति॥यतोवाचोनिवर्तंतेअप्राप्यमनसासहेतिश्रुतेः॥त्वद्दुष्टदृष्टिविशिखैःत्वत्क्रोधनदर्शनबाणैःदैत्यान्बहुविधिनष्टि॥पुरेतिपुरंत्रिपुरंलक्ष्मणत्यात्
स्वधादेत्यालक्ष्यतेपुराणपूर्वमितिवाअपितुघंतुघ्नमपीत्यर्थः॥७१॥ढुंढिनामनिर्वक्ति अन्वेषणेढुंढिरितिअयंढुंढिरितिधातुःक्रियाप्रतिपादकोलोकेअन्वेषणेप्रथि
तःप्रसिद्धोस्तिअतोभक्तानांरुच्यर्थंढुंढितत्तयासर्वार्थस्यढुंढितयस्मात्ससर्वार्थढुंढितःयद्वासर्वस्यार्थस्यढुंढितंढुंढःससजातोस्येतिसर्वार्थढुंढितःनारकादिला

ढुंढिराजस्तवभाष्यम्॥

॥७२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वार्थढुंढि[illegible]नया सर्वार्थैर्लोकतत्पाधर्मार्थकाममोक्षान्वेषणयेत्यर्थः॥ यद्वा साधारण्येन सर्वेषां सर्वार्थलोकतयातवढुंढिना मडनजनुबंधत्वान्नामकः ढुंढिरिति संज्ञेत्यर्थः॥ हेवि
नायक हेअभक हेविघ्न हेलोहेढुंढिराज ढुंढिराज स्त्वासो राजश्चे तिराज न इति राज्ञा बहुं ढिराजेन त्वं संबोधनं हे ढुंढिराज अ त्र जगति तव तोषं विना काशी प्रवेश मपि को देहि लभते॥ का
शीवासस्य का वार्ते त्याशयार्थः॥ ३२॥ एवं ढुंढस्तवेन स्तुत्वा वरदानेनानुगृह्णाति ढुंढ इति॥ पुरा अंतमा स्था यां प्राण निर्गमात्सर्वमेव स्य मा लोभवता संसारते त्स यं ढुंढ छितं न२

ढुंढे प्रणम्य पुरतस्तव पादपद्मं यो मां नमस्यति पुमानिह काशिवासी॥ तत्कर्णमूलमधिगम्य पुरा दिशामि तत्किंचिदत्र न पुनर्भवतास्ति येन॥ ३३॥
स्नात्वा नरः प्रथमतो मणिकर्णिकायां मूलं तां घ्रियुगुलं स्वसमेतमास्तु॥ देवर्षिमानवपितृन्पितॄर्थपिषाशानोदतीर्थमभिलभ्य भजेन
मस्त्वां॥ ३४॥ सामोदमोदकभरैर्वरधूपदीपैर्माल्यैः सुगंधबहुलैरनुलेपनैश्च॥ संपीडय काशीनगरीफलदानदक्षं प्रोक्तो थमां कइह सिद्ध
मिनैव ढुंढे॥ ३५॥ तीर्थान्तराणि च ततः क्रमवर्त्तितोपि संसाधयन्निह भवक्रकरुणाकृत्यं तु॥ दूरीकरन्स्वहितघातमुपसर्गवर्गं ढुंढेलभेदवि कर्क
फलमत्र काश्यां॥ ३६॥ यः प्रत्यहं नमति ढुंढि विनायकं त्वां काश्यां प्रगेप्रनिहता खिलविघ्नसंघः॥ नोनस्य जातु जगती तल वर्तिवस्तु दुःप्राप्य म
त्रपरत्र च किंचनापि॥ ३७॥ यो नाम ते जपति ढुंढि विनायकस्य तं वै नयं त्व मनुदिनं हृदि सिद्धपोष्ठे॥ भोगान्विभुज्य विविधान्विबुधोत्तमः पदं ज्ञा
७ स्या नूनिर्वाणकमलाप्रियते स वांते॥ ३८॥ दूरस्थितोपि हर हस्त वपाद्यपीठं यः संस्मरेत्सकलसिद्धिदढुंढिराज॥ काशीस्थितेर विकलं सफलं लभेत न२
नैवान्यथान विलमामम तावदावित॥ ३९॥ ज्ञात्वे विघ्नान संस्या तानि विहितमनेकधा॥ स्तेत्रस्यास्य महा माग नानारूपैरिह स्थितेः॥ ४०॥ पानिया
निवरूपाणि पत्र पत्रवलेन वा॥ तानि तत्रप्रवक्ष्यामि श्रृणु त्वं ते दिनोकसः॥ ४१॥ प्रयमं ढुंढि राजो भिमम दक्षिणतो मनाक्॥ आर्डुघ सर्वम [illegible] मर्गो थान्रिसेत्र पंच सि॥ ४२॥ स्य१

ढुंढे हेढुंढि प्रणम्य तं अंघ्रियुगुलं पस्य स यद्भत तांघ्रियुगुलः मनेन मणिः कर्णिका स्नात्वा विविध्वरेपाना दिनाम्न गं तव्यामिति सूचितं॥ भरैः समूहैः सरैरिति पाठो क्ता स्तुत्वा मांसो प्रो काथमामिति वा पाठः॥ इपा॥
मध्ये निष्ठलं घ्रितक्रमः प्रगेप्रातः समयेसिद्धपोत्अणिमाद्यः पुज्यन इति भोगविषया स्नानविमुज्य विषयकृच्छ्रत्व मोजसी तोत्पर्यः विमोत्पो निपाठांतरे विसंनिर्वाण या मोक्ष स्वरूपया पादपीठं वरणाधारे
॥३१॥ मिंहा स्थि नाना रूपै स्वामिह स्थिन इत्यहं जाने इत्यन्वयः॥ स्थितो हत्तुमाहे तुमाहा विघ्नानिति॥ तानि तत्रेत्युम यत्र वीसा बोद्धव्या आर्डुघ अ विप वेदिकइति गणाना वेत्यादि अवेदिको गणाधमित्यादि॥ ४२॥
नं३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अंगारवासरवती मिह येऽभ्युचतुर्थी संप्राप्य मोदकपरैः परिमोदवह्निः ॥ पूजाद्यधाविविधानवगंधमाल्यैस्नानतु पुत्रविष्यधासिगणान गणेश ॥४३॥ ये वा मिह घमिव चतुर्थिं समर्चयंति ढुंढे विनायक तपः क्रतिनस्तएव ॥ सर्वा पदां शिरसि वामपदं निधाय सम्यग्गजाननगजाननतां लभंत ॥४४॥ माघस्य कृष्णचतुर्थ्यां वनकवनपरायणः ॥ ये त्वां ढुंढे व्रतयिष्यंति ते च्या स्युरसुरदुहा ॥ ४५॥ विधाय

वार्षिकीं यात्रां चतुर्थ्यां प्राप्यतामसीं ॥ स्तुवन्नांस्तु कीर्तिर्लेभ्या प्राप्तिमालड्डुकानवती ॥४६॥ कार्या यात्रा प्रयत्नेन सेत्रासिद्धिमभीप्सुभिः ॥ तस्यां चतुर्थ्यां नित्यं ये ढुंढि सर्वोपसर्गहृत् ॥४७॥ तां यात्रां नात्रयः कुर्वन्ति वै घ्नंति ढलड्डुकैः ॥ उपसर्गसहस्रैस्तैः सहंतव्यो ममाज्ञया ॥४८॥ होमं तिलाज्यद्रव्येण यः करिष्यति भक्तितः ॥ तस्यां चतुर्थ्यां मंत्रज्ञः स स्यमंत्रः प्रसेत्स्यति ॥४९॥ वैदिको वैदिको वापि यो मंत्रस्ते गजानन ॥ जप्तस्त्वत्सन्निधौ ढुंढे सिद्धि यास्यति वांछितां ॥५०॥ इश्वरउवाच ॥ इमां स्तुतिं मम कृतिं यः पठिष्यति सन्मतिः ॥ न जातु तं तु विघ्नौघाः पीडयिष्यंति निश्चितं ॥५१॥ ढौंढिं स्तुतिमिमां पुण्यां यः पठेद् ढुंढिसन्निधौ ॥ सान्निध्यं तस्य सततं भजेयुः सर्वसिद्धयः ॥५२॥ इमां स्तुतिं नरो जप्त्वा परनीयतमानसः ॥ मानसैरपि पापैस्तैर्नो लिप्यते कर्हिचित ॥५३॥ पुत्रान् कलत्रं क्षेत्राणि वराश्वान्वरमंदिरं ॥ प्राप्नुयाद्वा धनं धान्यं ढुंढिस्तोत्रं जपन्नरः ॥५४॥ सर्वसंपत्करं नाम स्तोत्रमेतन्मयेरितं ॥ प्रजप्तव्यं प्रयत्नेन मुक्तिकामेन सर्वदा ॥५५॥ जप्त्वा स्तोत्रमिदं पुण्यं प्रकाप्यकार्ये गमिष्यतः ॥ पुंसः पुरः समेष्यंति नियतं सर्वसिद्धयः ॥५६॥ अन्यच्च कथयाम्यत्र शृणु त्वं त्वं ते दिवौकसः ॥ ढुंढिनाक्षेत्ररक्षार्थं यत्र यत्र स्थितिः कृता ॥५७॥ काशप्यागंगासिसंभेदेनाम तोर्कवि नायकं ॥ दृष्टार्कवासरे पुंभिः सर्वपापत्रशांतये ॥५८॥ दुर्गो नाम गणाध्यक्षः सर्वदुर्गतिनाशनः ॥ क्षेत्रस्य दक्षिणे भागे पूजनीयः प्रयत्नतः ॥५९॥ भीमचंडितु समीपे भीमचंडविनायकः ॥ क्षेत्रे नैरृते देशस्थो दृष्टो हंति महाभयं ॥६०॥ क्षेत्रस्य पश्चिमे भागे सदेहलिविनायकः ॥ सर्वान्निवारयेद्विघ्नान्भक्तानां नात्र संशयः ॥६१॥ क्षेत्रवायव्यदिग्भागे उद्दंडाख्यो गजाननः ॥ उद्दंडान्पापिनो भेद्यान्भक्तानां दंडयेत्सदा ॥६२॥ काश्यपः सदोत्तराशायां पाशपाणिर्विनायकः ॥ विनो

अर्कदुर्गभीमचंडीदेहल्युद्दंडपाशपाणिरखर्वसिद्धयो बाह्यावरणे गणःपानुस्थिताः ॥ उद्दंडान् सिद्धो अनादिः ॥६४॥ ०।०।०। ०।

२०

४०

पकान्नृपाशायति भक्त्या काशीनिवासिनां ॥६३॥ गंगावरणयोः संगेरम्यः खर्वविनायकः ॥ अखर्वाणपि विघ्नौघान्सत्त्रत्यान् खर्वयेत्सकान् ॥ प्राच्यां तु से त्ररक्षार्थं सिद्धः सिद्धविनायकः ॥६४॥ रामराम ०।०।०।०।०।०।०

४० २०

श्रीगणेशगणपनम:

ग० २

पमतीर्थस्य गंगाख्यः स्थूलं बोदरकूटदंत शालकटंकट कूष्मांडमुंडविकटोद्दंडराजपुत्रप्रणवाह्वितौ यावरणस्थाः उत्तरोर्कविनायकादि
तिमध्यवेध्य सीवरणानि प्रायंवेस्कं लंबोदरनाय व्योदिग्भागे एतेसंति रक्षंति क्षेत्र रक्षौचि रौषण्मतल मुंडनाम निहेतु माहपातान्ध्वशि ॥७॥

पश्चिमे पमतीर्थस्य साधक क्षिप्रसिद्धिदः ॥ बाह्यावरणगाश्चैते कारयामष्टौ विनायकाः ॥ ऊर्ध्वाटपंसप्ता कांच्म [illegible] नांस
बीसाद्दिदः ॥६८॥ द्वितीयावरणे चैवये क्षोरंति विनायकाः ॥ अविमुक्तामन्तक्षेत्रतान्हे कथयाम्यतः ॥ स्वर्धुन्याः पश्चिमे कूले उत्तरे
कंकविनायकाः ॥ लंबोदरो गणाध्यक्षः क्षालये द्रुघ्नकर्दमं ॥६९॥ तत्पश्चिमे कूटदंतदंड दंष्ट्रो विनायकाः ॥ दुर्गोपसर्गसंहर्ता
दि४ रक्षेत्क्षेत्रमिदं सदा ॥७॥ भीमचंडगणाध्यक्षात् किंचिद्दीशानगो तः ॥ क्षेत्ररक्षोगणाध्यक्षः पूज्यः शालकटंकटः ॥७०॥ का
श्यां देहल्विविघ्नेशात् कूष्मांडाख्यो विनायकः ॥ पूजनीयः सदा भक्तैः महोत्पातप्रशांतये ॥७१॥ उद्दंडाख्याद्गणप तेराग्नु
ख्यादिक्संस्थितः ॥ महापासिद्धः संपूज्यो मुंडविनायकः ॥७२॥ पाताब्बेतस्पद होस्तु मुंडकारयावनस्थितं ॥ त्रि
तः संगीयते कारपादे वोमुंडविनायकः ॥७३॥ पारापाणेर्गणेशानाद्दक्षिणे विकटद्विजं ॥ पूज्जोपि त्वागणपति गाणपस्य
पदं लभेत् ॥७४॥ स्ववीरख्यान्नैऋते भागे राजपुत्रो विनायकः ॥ त्रप्राष्ट्रे च राजानं कुरुते नार्चितो यदि ॥७५॥ गंगायाः
पश्चिमे कूले प्रणवाख्यो गणाधिपः ॥ अवाच्यां राजपुत्रान्नप्रणतः प्रणवो द्विवं ॥७६॥ द्वितीयावरणे कारयामष्टौ वेति
विनायकाः ॥ उत्पाद पैर्गुर्वि घ्नौघान्न काशीस्थितिनिवासुनां ॥७७॥ क्षेत्रे तृतीयावरणे क्षेत्ररक्षा कृतः सदा ॥ यविघ्न ध४
राजाः संतीह तेवक्ष्याम्यपाधुना ॥७८॥ उदग्वहायाः स्वर्धुन्यारम्परो सोविघ्नराट् ॥ लंबोदराद्दुर्दीच्यांतु वक्रतुंडो
घसंघहृत् ॥७९॥ कूटदंताज्जणपते रुदीच्यामेकदंतकः ॥ सदोपसर्गसंसर्गा त्पापादानंदकानने ॥८०॥ कारोप
पहरोनित्यमैरयां शाल्वकटंकटात् ॥ त्रिमुखो नामविघ्नेशः कापिसिंहद्विपाननः ॥८१॥ कूष्मांडात्पूर्वदिग्भागे पंचा
स्यो नामविघ्नराट् ॥ पंचास्यस्यां दनवरः पातिनारायणीपुरी ॥८२॥ १ श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीसरस्वत्यैनमः ॥

वक्रतुंडैकदंतौ त्रिमुख [illegible] स्वपंचास्यहेरंबाः विघ्नराजवरदमोदकप्रियास्तृतीयावरणगाः ॥ उदग्वहायाउत्तरस्याहिन्याः रोघसि
तीरेयोलंबोदरस्तस्यउदीच्यामुत्तरस्यामितपरर्वन ध्यास्याः यां दृ रीतिविग्रेषः एवमुत्तर [illegible] त्रापि ॥छ॥ ऐरयांरेशान्यां कापिसिंहद्विपास्ये

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

756

भिस्तु
आग्नेय्यांविघ्नराजइतिविरोष्परक्षोदिशिनैर्ऋत्यांदिशियाम्यैहरवहाक्षिप्रापेणवस्कतस्कप्रणवाष्टुतीच्यांमोदकप्रियः॥अन्यपदृष्टि
हतुंडकूणिताक्षःक्षिप्रप्रसादनः॥चिंतामणिर्दंतहस्तपिचंडिलोढुंडोक्षतुर्थावरणगाः॥सिंहतुंडःश्रेष्ठमुखःउपसर्गगजःस्मयानको
हेरंबाख्यःसदाग्नेयांदुंड्योमुंडविनायकाः॥जंबाबरे रथेस्थामान्सर्वेषांकाशिवासिनां॥८३॥अवाच्यामर्चयद्भीमा
॥सिद्धोविकटदंततः॥विघ्नराजगणपतिंसर्वविघ्नविनाशनं॥८४॥विनायकाःराजपुत्राःकेचिदुक्ताश्रियास्थिताः॥वर
दारव्योगणाध्यक्षःरुंड्योप्तेकुबरप्रदः॥८५॥याम्यांप्रणवान्भैरवाक्षःशोमोदकप्रियः॥पंड्यःपिशांगिलालीर्थदेवनघा
स्तास्थेप्ये॥८६॥चतुर्थावरणेकारण्याःभक्तविघ्नविनाशकाः॥प्रणव्याहृहश्चेतोक्षिस्पष्टभृष्टविनायकाः॥वक्रतुंडदुंदकूटि
कृच्छः स्वःसिंचोरोर्घसास्थलः॥८७॥विनायकोस्त्वस्वयदःसर्वेषांजयनाशनः॥कौबेर्याभेकदशनाः॥सिंहतुंडो
विनायकाः॥८८॥उपसर्गगजान्कृतिवाराणसीनिवासिनां॥कूणिताक्षगजाध्यक्षःस्त्रितुंडोदशादिकुस्थितः॥८९॥
महारमशानेसततंपायाद्दुष्टकुहोष्टितः॥९०॥व्यांपंचास्पतःपायात्दुपुरोक्षिप्रप्रसादनः॥क्षिप्रप्रसादनाःततःक्षिप्रोसि
द्धोतिसद्यः॥९१॥हेरंबोद्दिक्भागेचिंतामणिविनायकः॥भक्तचिंतामणिःसाक्षात्चिंतितार्थसमर्पकः॥९२॥वि
घ्नराजादयोव्यांतुदंतहस्तोगणेश्वरः॥लिखेद्धिमसहस्राणिनृपांवाराणसीद्रुहां॥९३॥वरदाधातुधान्यातुपातुघा
२१ नगणावृतः॥देवःपिचिंडिलोनामपुरीरक्षेद्दहर्निशं॥९४॥दक्षिणपिलिपिलातीर्थेदक्षिणेमोदकप्रियः॥उद्दंडमुंडोहेरे २१
न बोभक्तेभ्यःकिंयच्छति॥९५॥पावीरेवंचमेकारण्यांचचतुष्कविनायकाः॥कुर्वंतिरक्षांक्षेत्रस्यएतानत्रब्रवीम्यहं॥९६॥
तीरेस्वर्गतरंगिण्याःपाशपाणिनाभयप्रदात्॥स्थूलदंतोगणेशानःस्थूलबासद्दीर्घरोमतां॥९७॥सिंहतुंडउदग्भागेकलि
प्रियविनायकः॥कल्हकारयेन्नित्यमन्योन्यंतेर्थिकद्रुहां॥९८॥कूणिताक्षोतथेशान्यांचतुर्दंतोविनायकः॥तस्य
दर्शनमात्रेणविघ्नंक्षयेत्स्वयं॥९९॥क्षिप्रप्रसादनादेवांद्वितुंडोगणनायकः॥अंगतःप्रष्टतस्याहिविभर्तिस्प
ष्टोक्षिवं॥१००॥तस्यसंदर्शनात्पुंसांभवेद्धीःसर्वतोमुखी॥ज्येष्ठानामगणाध्यक्षोज्येष्ठामेपुत्रसंपदा॥१०१॥ज्येष्ठमुकुंचे
न गजोकूतासर्थः॥सिंहशार्दूलमार्गाध्याःपुंसिप्रेक्षस्यवाचकाइतिवचनात्॥कूणितेसंकुचितेअक्षिणीनेत्रेयस्यसतथा॥इतिसर्वमनवद्यं॥१०॥
दंताहस्तोहस्तेगृहीतदंतइत्यर्थःस्थूलदंतकविप्रियकौतौचतुर्दंताद्वितुंडोज्येष्ठगणकानागेशाः॥पावीरेऽवरेतेर्थिकद्रुहांतार्थसेविप्राणि

कूटदंष्ट्रयांमसवक्त्रोज्येष्ठताप्रियोस्थूलोवक्रद्विशोभागेचिंतामणि
विनायकः॥१०२॥
हिंसकानांदंष्ट्रयेहः॥नोंगरक्षा॥१०३॥

२

उद्दंडस्तुंडात् उद्दंडो महान् तुंडो मुखं यस्य सः तस्मात् उद्दंडमुंडादि तिक्तविसाठः सविंसः पुर्वेत्र तथा पाठक स्यने प्रौणाभावात्सान्न्यादीनां दिन्नां प्रतियोगित्वेन स्थूलदंतादयो यथा संख्येन बोद्धव्याः पुर्णि
क एर्यामाशा विनायकस्य पृथिविनायकत्वात् विघ्नेशाः गजकर्णचित्रघंटस्थूलजंघमित्राः पश्चात् त्तिगाः यमतीर्थाद्युदीच्यां वे सर्दपयंत नाक्रम अप्याधिक्यापत्तिः पूर्वपुंजाशकज्ञानानानेतान्यस्य
रिष्यतिद् सुपरोधाद्वय यदि वकतुंडस्तकानुरोधेनायं पाठः ॥१०९॥ कलीकाश्चास्तदा षडधिकाः पंचाशा धेषु तानस्य सप्तपंचाशञ्ज्ञान नानित्यर्थः ॥ दशधर्माय कार्यदो द्विपशूत्रिनवदंतत्वं
द्वानित्यत्र द्विगुणाः षड् अत्र योदशावदितिय ह्यात्कस्यासिंह तुंडत्वादन्येषां गजमुखत्वात् षट्पंचाशत् गजमुखानि तुंडः ज वत्ता ततस्य स्मरणप्रभावादि प्रायेणेति भमकक्षात्वान्नव

॥दंतहस्तादधमाशायां सज्योगजविनायकः॥ तस्य संपूजनात् तथा गजांताश्चीरवाप्यते॥१०४॥ पिचंडिर्लंगणपते याम्यां कालविनायकः॥ अयंनकालजनि॥
॥तं तस्य संसेवतां नृणां॥१०५॥ उद्दंडमुडाकणाथा किंनाशादिसं स्थितं॥ नागेशं गणपं दृष्ट्वा नागलोके महीयते॥१०६॥ अथ पश्चावरणगास्रोच्यं॥
॥ते विघ्ननायकाः॥ तेषां नामश्रवादेव पुंसां सिद्धिः प्रजायते॥१०७॥ मणिकर्णी गणपतिः प्राच्यां विघ्नविनाशकृत्॥ आशाविनायकोव॥
॥न्ह्यां मनस्काशापूरयन् स्थितः॥१०८॥ याम्यां स्थिगणेशश्च सृष्टिसंहारसूचकः॥ नैर्ऋत्यां यक्षविघ्नेशः सर्वविघ्नहरः परः॥१०९॥ प्रती॥ क्ष
॥च्यां गजकर्णश्च सर्वेषां क्षेमकारकः॥ चित्रघंटो गणपतिर्वायव्यां पालयेत्पुरीं॥१०१०॥ स्थूलजंघ उदीच्यां विशामयेत्क्षेमिनामघं॥ ऐन्द्र्या॥
॥मैशीपुरी मायां समंगल विनायकः॥१११॥ यमतीर्थादुदीच्यां च दृज्यो मित्रविनायकः॥ सप्तमावरणे येवैतां श्च क्षेमविनायकोन्न॥११२॥
॥मोदाद्याः पंचविघ्नेशाः षष्ठो ज्ञानविनायकः॥ सप्तमो द्वारविघ्नेशो महाद्वारपुरस्सरः॥११३॥ अष्टमः सर्वकाष्ठेयान विमुक्तविनायकः॥

मस्य मित्रविनायकस्य प्रसंगाद् इत्थमत्र एषामित्यत्र इमानिति पाठे स्थूलजंघ इत्याद्येकः श्लोको वाक्यं तथाचायमर्थः॥ सप्रसिद्धो मंगलविनायकः॥ इमामिति पाठे ऐन्द्रीं पुरीं या
यादि सन्वयः कथंभूतः स्थूलजंघस्य सन्यद्धामंगलोमंगलरूप इति मित्रविनायकविशेषणं॥ तेनापि यमतीर्थात्पूर्वदिकुस्थितात् उदीच्यामीशान्यामिति सर्वमनवद्यं शामयेद्घ
मिनामघमिति शातानां अघमिति रोगाद्युपलक्षणं शामयेद्घमयति शामयेदघमिति स्थितिपाठे अष्टमात् स्थितिं अत्र बवेतामस्थानां मोदाद्याः पंचविघ्नेशास्तथा ज्ञानविनाय

महदुदारं च सवितं उत्सवयुक्तं चेतो यस्य स महोत्सवितमानसः। उचितं चंचुरः यथायोग्यव्यवहारे॥१२५॥ इति श्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां षट्पंचाशो विनायकप्रादुर्भावो नाम स

॥ श्रीगणेशाय नमः॥ अगस्त्य उवाच॥ किं चकार हरः स्कंद मंदराद्रिगतस्तदा॥ विलंबमानं कुर्वति तस्मिन्नपि गजानने॥१॥ स्कंद उवाच॥ शृण्वगस्त्य कथां पुण्यां कुंभजन्मन्मयाद्भु
॥ता॥ वाराणस्येकविषयामशेषाघौघनाशिनीं॥२॥ करींद्रवदने तत्र क्षेत्रवर्येविमुक्तिके॥ विलंबनाज्जि अप्रेषणप्रेषिते सिप्रमुधो गजः॥३॥ प्रोक्तोऽथ वक्र
॥ष्ट्. षट्पंचाशद्गजमुखानेतान्यः संस्मरिष्यति॥ दूरदेशांतरस्थोऽपि स ज्ञानमाप्नुयात्॥११४॥ ढुंढिस्तुतिं महापुण्यां षट्पंचाशद्गजाननान्॥ यः पठिष्य
॥ति पुण्यात्मा तस्य सिद्धिः पदे पदे॥११५॥ इमे गणेश्वराः सर्वे स्मृतं व्यायत्र कुत्र चित्॥ महाविपत्समुद्रांते पतंतं यांति मानवं॥११६॥ इति स्तुतिं महापुण्यां स्तु
॥त्वा चैतान्विनायकान्॥ जातु विघ्नैर्न बाध्येत पापेभ्योऽपि न हीयते॥११७॥ इत्युक्त्वा देवदेवोऽपि महोत्सवितमानसः॥ कृताभिषेको ब्रह्मादेस्तैस्तैर्मोद
॥त्वाभिवांछितं॥११८॥ संप्रसाद्य महायोगं सर्वानुचितचंचुरः॥ अविशद्राजसदनं विश्वकर्मविनिर्मितं॥११९॥ स्कंद उवाच॥ एवं स्तुतो भगवता देवदे
॥वेन विघ्नजित्॥ इत्येवं वक्रधात्मानं स चकार विनायकः॥१२०॥ एतानि तस्य नामानि ढुंढिराजस्य कुंभज॥ जपितानि मनुजैर्लक्षमृते निजवां
॥छितं॥१२१॥ अन्येऽपि तत्र वै भेदास्तस्य ढुंढेर्गणेशितुः॥ भक्तैः समर्चिता भक्त्या ह्यसंख्याताः सहस्रशः॥१२२॥ नगरस्थगणाध्यक्षो हरिश्चंद्रवि
॥नायकः॥ कपर्द्दीश्वरगणपतिस्तथा बिंदुविनायकः॥१२३॥ इत्याद्यास्तत्र विघ्नेशाः प्रतिमंडपं प्रतिष्ठिताः॥ तेषामभ्यर्चनात्पुंसां जायंते सर्वसंपदः॥
॥१२४॥ श्रुत्वाऽध्यायमिमं पुण्यं नरः श्रद्धासमन्वितः॥ सर्वविघ्नान्समुत्सृज्य लभेत वांछितं पदं॥१२५॥ इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे ढुंढिविनायकप्रादुर्भावो
॥नाम सप्तपंचाशोऽध्यायः॥ ॥श्री॥ शंभोरिति वक्रमानपुरःसरातथा त्वमपि माकार्षीर्यथा प्राक्प्रेषितकृत॥५॥ श्री विष्णुरुवाच॥ उद्यमः प्राणिनां कार्यो

अध्यायेऽस्मिन्पंचाशे विष्णोर्गमनमुच्यते। मंदरादविमुक्ते च दिवोदासस्य निर्वृतिः। पर्यालक्षत तल्लसमिवात्मानं ततो मत्वा सविघ्नजित् विधाय वक्रधात्मानं काश्यां स्थितिमवाप्तवे सुक्तां तत्र पृच्छति
किं चकारेति नो अस्माकमुद्यमः संपन्नप्रायः सिद्धप्राय इति योगिन्याने तेऽर्भ्या हरी ति पाठे निश्चितमिति स्यर्थः॥१०॥ ५४५५५५१

घा२

२२

758

आवेशिकः प्रवेशयोग्यः काल इति शेषः शुभलग्नोदयो वा विशिष्यते इति दत्तं पादोदकमिति दत्तं पादोदपानीयं पादोदकं विष्णोर्देवैः दिव्योपेनतं दत्तं पादोदपानीयमित्यर्थः ॥ २३ ॥ ७

मे तद्विषयदस्य धर्म्यस्यात्मबुद्धिबलौपरूपैः ॥ न कार्य्ये हि सुसिद्धं स्याद्वदनुध्यानतः शिव ॥ १२ ॥ यो ति प्रदक्षिणीकृत्य ये भवंतं भवंवीभो ॥ भवंति तेषां काय्याणि
पुरोऽभूतानि ते भयावा ॥ १३ ॥ जातं विद्धि महादेव कार्य्यमेतत्सुनिश्चितं ॥ काशीप्रवेशकश्चैत्यः शुभलग्नोदयः परं ॥ १४ ॥ अथ वा काशी संज्ञा शैन
३ कालो विर्त्यं हि सुभाशुभ ॥ न दैवं हि शुभः यदैवाप्येतकाशिका ॥ १५ ॥ शंभुं प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य च पुनः पुनः ॥ प्रतस्थे थ स लक्ष्मीको मंदरात्गरुडध्वजः
॥ १६ ॥ हृष्टो र पि तिष्ठितां नीतां विष्णुर्वाराणसीं गतः ॥ पुंडरीकाख्य इत्याख्या सफलीकृतवान्मुदा ॥ १७ ॥ गंगावरणयोर्विष्णुः संभेदे स्वच्छमानसः
॥ प्रक्षाल्य पाणिचरणे स वेलः स्नातवानथ ॥ १८ ॥ तदा प्रभृति तत्तीर्थं पादोदकमितीरितं ॥ पादौ पदादौ शुभदौ क्षालितौ पितवाससा ॥ १९ ॥ तत्र पादो
दके तीर्थे ये स्नास्यंतीह मानवाः ॥ तेषां विनश्यति क्षिप्रं पापं सप्तभवार्जितं ॥ २० ॥ तत्र श्राद्धं नरः कृत्वा दत्वा वै च तिलोदकं ॥ सप्त सप्त तथा सप्त स्ववंश्यांस्तारयि
ष्यति ॥ २१ ॥ गयायां यादृशी तृप्तिर्लभ्यते प्रपितामहैः ॥ तीर्थे पादोदके काश्यां तादृशी लभ्यते ध्रुवं ॥ २२ ॥ कृत पादोदकं स्नानं पीत पादोदकोदकं ॥ दत्त
पादोदपानीयं नरं न निरयः स्पृशेत् ॥ २३ ॥ विष्णुपादोदके तीर्थे प्राश्य पादोदकं सकृत् ॥ जातु वै जननीस्तन्यं न पिबेदिति निश्चितं ॥ २४ ॥ स वंकेशाष्ठी
ग्रामस्य शंखेन स्नापितस्य च ॥ अद्भिः पादोदकस्याप्तुः पिबन्न मृततां व्रजेत् ॥ २५ ॥ विष्णुपादोदके तीर्थे विष्णुपादोदकं पिबेत् ॥ पादितत्व धिया किं तु बकु
क्काळीन पातया ॥ काश्यां पादोदके तीर्थे यैः कृतानोदकक्रिया ॥ २६ ॥ जन्मैव तेषां फुटं जलबुद्बुदसन्निभं ॥ कृतनित्यक्रियो विष्णुः सलक्ष्मीकः स काश्यपः वि ९०
॥ २७ ॥ उपसंहृत्य तां मूर्तिं त्रैलोक्यव्यापिनीं तथा ॥ विधाय दार्षदीं मूर्तिं स्वहस्तेनादिकेशवः ॥ २८ ॥ स्वयं संपूज्य यामास सर्वसिद्धिसमृद्धिदां ॥ आदिकेशव
॥ नाम्नीं तां श्रीमूर्तिं परमेश्वरीं ॥ २९ ॥ संपूज्य मर्त्यां वैकुंठमन्यनेत्र गृहांगणं ॥ श्वेतद्वीपमिति ख्यातं तत्स्थानं काशिसीमनि ॥ ३० ॥ श्वेतद्वीपे वसंत्येव नरास्तन्मू
र्तिसेवकाः ॥ क्षीराब्धितीर्थं तत्रान्यत्तीर्थं केशवतो ग्रतः ॥ ३१ ॥ कृतोदकक्रियस्तत्र वसेत्क्षीराब्धिरोधसि ॥ तत्र श्राद्धं नरः कृत्वा गादव्यापयस्विनी ॥ ३३ ॥

१४५॥ पादोदकस्य तीर्थस्य अद्भिः शंखेन स्नापितस्येत्यर्थः ॥ सन्निधियमित्यत्र सन्निभमिति कचित्पाठः ॥ कृत नित्यक्रियासंध्यादिरूपा येन तथा कान्यर्षि गरुडः ॥ उपसंहृत्य तां मूर्तिमिति श्लोकद्वयं वाक्यं ॥ २३ ॥

इत्यन्वयः

259

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शंखादितीर्थानीति अतिश्रीसद्धानि तीर्थे स्थित्यर्थः॥३९॥

यच्चोक्तं स्वर्णशृंगी रौप्यखुरी ताम्रपृष्ठी कांस्यदोहा याभरणा नियस्याः तथा तां नैविकांतत्र मघायाधेनुः ओगसाधनं तत्र तं उदर्कफलं येषां तानि पिहन्तु तत्र क्षीरोदे पवाशाप्या पाडपौंडतरेडणी
बासुखसुतान् शापो नरांश्चे स्वत्रश नो नरांस्थानिकाविसा ॥ गः हैं मूर्तिभिः शंखचक्रौ दिमिः अधिष्ठितानि तीर्थानि पूर्णानानि शंखादि [illegible] तीर्थानि सोनानि शंखादि

य सद्योक्तं सर्वाभरणं क्षीरोदे वा संप्रदद्य तु॥ एकोन संस्नातं वं स्यात् येत्सा पसकर्दमं॥३३॥ क्षीरोदरोधः पुण्यात्मा मनस्या तत्रैकधेनुदः॥ वा क्षीरक्षने नियकीर्ति
२३ दायकं पाप न सदक्षिणाः॥३४॥ स्नातो नरांस्तत्र त्येक पिहन्म न तुवा स्येत्॥ क्षीरोदाद्दक्षिणे तत्र शीरवतीर्थमनुत्तमं॥३५॥ तत्रापि स्नातप्रेपि २३
हनूविष्णुलोके महीयते॥ तत्राम्यांव कृततीर्थं पिहणा मतिदुर्लभं॥३६॥ तत्रापि विहितं श्राद्धं मुच्यते पातकारण्णात्॥ तत्संनिधौ गयातीर्थं वि
षगाधिनिबर्हणं॥३७॥ तारणं पिहणं वैकारणं वैनसंस्तये॥ पद्मतीर्थं तद्द्येतु तत्र स्नात्वा नरोत्तमः॥३८॥ पिहन्स तर्पविधिना पद्मया नैबाहि
पते॥ तत्रैव वमहालक्ष्म्या स्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतं॥ स्वयं तत्र महालक्ष्मी स्नाता त्रैलोक्यहर्षदा॥३९॥ तत्र तीर्थकृतस्नानां दत्वा रत्नानि कावनो प
श्चाबराणि विप्रेभ्यो न लक्ष्म्या परिहीयते॥४०॥ यत्र यत्र हि जायेत तत्र तत्र समृद्धिमान्॥ पितरोपिहि संश्रीकास्तस्य सुतीर्थं गोब्रवात्॥४१॥ तत्रा स्नि
हिमहालक्ष्म्या मूर्तिस्त्रैलोक्यवंदिता॥ तां च णाम्य नरो भक्त्या नरोगी जायते बकेविह॥४२॥ नाक्ष्यं तीर्थं हित्वा सिंताष्टकेशवसंनिधौ॥ तत्र स्नात्वा
नरो भक्त्या संसाराहि न पश्यति॥४४॥ नमस्य बकुलाष्टम्यां कृत्वा जागरणं निशि॥ समेर्च्य व महालक्ष्मी व्रतीव्रतफलं लभेत्॥४३॥ तद्द्ये नारदं
तु तीर्थं महापातकनाशनं॥ ब्रह्मविद्योपदेशं प्राप्तवान् यत्र नारदः॥४५॥ तत्र स्नातो नरः सम्यक् ब्रह्मविद्यामवाप्नुयात्॥ केशवात्तेन तत्रोक्तः कारयेना
रदकेशवः॥४६॥ अर्चयित्वा नरो भक्त्या देवं नारदकेशवं॥ जनन्या जठरपीठमध्यास्ते न कदाचन॥४७॥ प्रह्लादतीर्थं तस्यायेत तत्र प्रह्लादकेशवः॥ तत्र श्रा
द्धादिकं कृत्वा विष्णुलोके महीयते॥४८॥ अंबरीषं महातीर्थमघघ्नं तस्य संनिधौ॥ तत्रोदकीर्की यां कुर्वन् निःकालुष्यं लभेन्नरः॥४९॥ आदित्यकेशवं तस्य
आदिकेशव पूर्वतः॥ तस्य संदर्शनादेव मुच्यते वा पपातकैः॥५०॥ दत्तात्रेयस्य रतीर्थं तत्रैव दिगदाधरः॥ पिहन्व संतर्पतत्रैवज्ञानयोगमवाप्नुयात्॥५१॥

नमस्य बकुलाष्टम्यां माङकृत्या एष्म्यां प्राप्तवानूकेशवादितिद्धितीयेनान यः पथाकृत तपोनैनिता यामध्ये नारदकेशव इति संक्षिप्तसात् मुच्यते वेनिवकारापोगोक्षमार्गवमोशानं सं॥ छ॥
उ

वकुलाष्टम्यां फलं गवं पद॥५२॥

४९

(260)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रसंगतएतानिप्रवृत्तिकानिकानिचित्॥ननुसाकल्येनतत्रहेतुः॥यद्यस्मात्तत्रकाश्यांपूर्णमितिव्यांतरायांतिव्यमध्यप्रमाणायां अनेकशः॥तीर्थानिसलिंगा
निसंति विशेषतःकेषांचिन्निर्देशमाह॥उद्दिष्टानामिति॥७२॥प्रसंगागतंपरिसमाप्यप्रकृतमावेदयतिइदानीमिति॥समाविश्यसम्यगावेश्यप्रविश्य

तत्रस्नात्वानरःश्राद्धोभवेत्कार्गववत्सुधीः॥तत्रवामनतीर्थंचप्राच्यांवामनकेशवात्॥९१॥पूजयित्वाव्रतंविष्णुंवसेद्वामनसंनिधौ॥नरनारा
यणंतीर्थंनरनारायणात्परः॥९२॥तत्रतीर्थेनुसंस्नानान्नरोनारायणोभवेत्॥यज्ञवाराहतीर्थंचतदग्रेपापनाशनं॥९३॥प्रतिमज्जन
तस्तत्रराजसूयक्रतोःफलं॥विदारनरसिंहाख्यंतत्रतीर्थंसुनिर्मलं॥९४॥स्नातोविदारयेत्तत्रपापंजन्मशताज्जितं॥गोपीगोविंदतीर्थंच
गोपीगोविंदपूर्वतः॥९५॥स्नात्वातत्रसमभ्यर्च्यविष्णुंविष्णुप्रियोभवेत्॥तीर्थंलक्ष्मीनृसिंहाख्यंगोपीगोविंददक्षिणे॥९६॥नलक्ष्म्यात्य
ज्यतेधकाप्रितत्तीर्थपरिमज्जनात्॥तदग्रेशेषतीर्थंचशेषमाधवसंनिधौ॥९७॥तर्पितानांपितॄणांचयत्रतृप्तिर्नशिष्यते॥शंख
माधवतीर्थंचतदवाच्यांसुनिर्मलं॥९८॥हृतोदकानस्तत्रभवेत्पापोपिनिर्मलः॥तदग्रेहयग्रीवतीर्थंपरमपावनं॥९९॥तत्र
स्नात्वाहयग्रीवंकेशवंपरिपूज्यच॥पिंडंदत्वात्रनिर्वाप्यहयग्रीवस्यसंनिधौ॥७०॥हयग्रीवश्रियंप्राप्यसमुच्यतेसपूर्वजः॥
स्नात्वाहयग्रीवंकेशवंपरिपूज्यच॥पिंडंदत्वात्रनिर्वाप्यहयग्रीवस्यसंनिधौ॥७१॥नमोतिव्यांतरायांयत्तत्रतीर्थान्यनेकशः॥उद्दिष्टानांतुतीर्थानांए
स्कंदउवाच॥ ॥प्रसंगतोमयैतानितीर्थानिकथितानिते॥७१॥
तेषांकलशोद्भव॥७२॥नाममात्रमपिश्रुत्वानिःपापोजायतेनरः॥इदानींप्रस्तुतंविप्रशृणुवक्ष्यामितेव्रतः॥७३॥वैकुंठनाथोयश्चक्रेशंखच
क्रगदाधरः॥तस्यांनत्वोंशिमानेश्यकेशव्यामपश्यकेशवः॥७४॥शंभोःकार्य्येकृतमनाअंशांशेननिर्गतः॥अगस्त्यउवाच॥ ॥अंशांशेन
निश्चक्रेकुतोभोचकृपालिना॥७५॥क्वनिर्गतंचहरिणाप्राप्यकाशींषडाननः॥स्कंदउवाच॥ ॥सामस्त्येनयद्यर्थंनिर्गतंविष्णुनामुने॥
७६॥श्रुवेतत्कारणंमितिक्षणमात्रंनिरामय॥संप्राप्यपुण्यसंभारैःप्राशोवाराणसीपुरी॥७७॥नत्येजत्सर्वभावेनमहात्माकेशर
तिः२ पालितः॥ अवप्रेसत्तिस्वीयातत्रकाश्यांमुरारिणा॥७८॥प्रतिततस्थैकलराजस्तोकांशेनचनिर्गतं॥किंचिल्कारयामुदीच्यांवेगत्वादिवन
चक्रिणा॥७९॥स्वस्थित्यैकल्पितंस्थानंधर्मक्षेत्रमितीरितं॥ततस्तस्सौगतंरूपंशिश्रायश्रीपतिःस्वयं॥८०॥अतीवसुंदरतरंत्रैलोक्यस्या

व्यापिनांनानुमितिशेषःतनुक्रियानामव्यापारः॥कथंसाविष्णोर्व्यापकस्येत्यतआह॥अंशांशेनांतर्यामीतिस्यांशः॥पुरुषस्तस्यांशाश्चनुर्भुजस्तेनप्रतितस्थैस्थापि
ताकिंचिदितिकिंचिद्दूरंयथास्यात्तथा॥८१॥धर्मक्षेत्रंधर्मेश्वरइतिलोकेप्रसिद्धंसुगतोबौद्धस्तत्संबंधिसौगतंशिश्रायश्रितवान्॥परिव्राजकाबौद्धांगनाविशेषेदेहानु

पिमोहनं॥श्रीःपरिव्राजिकाशतामितरांसुखमगाक्षितिं॥८१॥
रूपंवैकल्येपात्मनस्मर्तुमिस्मिनपारसारेतैः॥८१॥८५॥

८

७६१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२४

चित्रंन्यस्तं चित्रलिखितं मोहितं तत्क्षणाद्धि हेतिक्व चित्पादः लोकोत्तराकृतिः सर्वोत्कृष्टमूर्तिः॥ संसारविनिर्मोचकमिति तन्मतप्रवर्त्तकं व्योतंप्र
सन्नात्मानं सुस्वमनसं। ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनुभवस्ताभ्यां शालत इति ज्ञानविज्ञानशालिनं॥ आह हि राकर्णलं व्याख्यानसमये
व्याख्यां श्रोतुमायांति अतो व्याख्यानसमये नाहः स्यात्आहृताः पक्षिणस्तेषां रोमांचोदयकारिणं महामोदस्वराक्रांतेन घनतरप्रमोदस्वराक्रम
णेनवातस्य चांचल्यं हत्वेशीलं यस्यतं पुण्यापुण्यजनिकाकीर्त्तिर्यस्यस पुण्यकीर्त्तिस्तं॥ तत्र हेतुगर्भविशेषणमाह। विनयस्वरूपमिति॥ ९८॥ ६१॥

यां मात्योक्य जगत्सर्वं चित्रंन्यस्तमिवास्थितं॥ विश्वयोनिं जगद्धात्रीं न्यस्तहस्ताग्रपुस्तकां॥ ८२॥ गकात्मानं पितद्धि ब्योजातो लोको
त्तराकृतिः॥ अत्यद्भुतमहाप्राज्ञो निस्पृहः सर्वतत्त्ववित्॥ ८३॥ गुरुशुश्रूषणापरो न्यस्तहस्ताग्रपुस्तकः॥ अष्टछत्परमं धर्म्मं संसारवि
निमोचकं॥ ८४॥ आचार्य्यवर्य्यं सौम्यास्यं प्रसन्नात्मानमुत्तमं॥ धर्मशास्त्रकुशलं ज्ञानविज्ञानशालिनं॥ ८५॥ सुस्वरं सुपद
व्यक्ति सुस्निग्धं मधुलभाषितं॥ स्तंभनोच्चाटनाक्षेपं च कर्म्मादिकोविदं॥ ८६॥ व्याख्यानसमयाहूतपक्षिरोमांचकारि
णं॥ पतितं ... पीयूषमगपूर्थैरपाश्रितं॥ ८७॥ महामोदस्वराक्रांतं वातचांचल्यहारिणं॥ वृक्षैरपि पतत्पुष्पपूर्णैः
ससमर्च्चितं॥ ततः श्रोवाच पुण्यात्मा पुण्यकीर्तिः ससोगतः॥ शिष्यं विनयवीर्तिं महाविनयभूषणं॥ ८८॥ पुण्यकीर्तिरुवा
च॥ ॥ त्वया विनयकीर्ते यो धर्म्मः पृष्टः सनातनः॥ वक्ष्याम्यहमशेषेण श्रृणुष्वयत्नं महामते॥ ८९॥ अनादिसिद्धः संसारः क
र्तृकर्म्मविवर्जितः॥ स्वयं प्रादुर्भवेदेषः स्वयमेव विलीयते॥ ९०॥ ब्रह्मादिस्तंभपर्यंतं यावद्देहनिबंधनं॥ आत्मैवेकेश्वर
स्तत्र न द्वितीयस्तदी...शिता॥ ९१॥ यद्ब्रह्मविष्णुरुद्राख्यास्तथास्यादेहिनामिमाः॥ आख्यायथास्मदादीनां पुण्यकीर्त्यादिरुच्यते॥ ९२॥

नर्त्तं१ अनुवादपूर्वकं प्रतिजानीते॥ त्वयेति॥ सनातनः प्रवाहरूपेण नित्यः स्वभाववादमादाय भिन्नेश्वरवादो निरस्यति अनादिसिद्ध इति॥ इहद्वयोपाधिजगदनूद्य
सर्वदेहस्यास्य भेदं प्रतिजानीते। ब्रह्मादीति। ब्रह्मादिस्तंभपर्यंतं हिरण्यगर्भमात्रस्यां छुछावमानं जगदितिशेषः। बध्यतेऽनेनेति निबंधनं देहद्वयं
स्थूलसूक्ष्मलक्षणं यत्र जगत्तथा आत्मैवैकेति अत्र जगति आत्मैव एकः स्वतंत्रः तदीशिता तन्नियामकः ईश्वर इत्यर्थः॥ यद्यपि वेदादिषु तत्र ईश्वरः प्रवलव्या
हआत्मैवैति स्वजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्य इत्यर्थः। तदीशितेत्यत्र तच्छब्दो जगद्विषयः। ननु ब्रह्म विष्णु हरा जगन्नियंतारः सन्ति तत्राह यद्ब्रह्मेति देहिनामस्मदादीनां
नि२

यथा पुण्यका॥ यति रावस्य तोतिष्यावी... नांचवकेले... कृतौ
चवक्री... ॥ ... :॥ ...
विकारा नामभेदाः ... नृतं ... का ... त्या ...
तस्मान्नसा ... सर्वं ... यथा ... ॥ ९३॥ ९४॥ ९५॥

२४

ब्रह्मादिमत्राकांतानां साम्यमाह॥ ब्रह्मादिपरविरक्तेपि देहइ्सारभ्य इदं निश्चितमित्यर्थः॥ देहं निश्चित्य ततः प्राक्तनेन ग्रंथेन अधिकरायासहइतरान्यूनं वा इत्यर्थः॥ तत्र स्वानुभवं प्रमाणयतियथेति॥ सा च न न्यूनस्वात्र न्यूनस्वात्वास्यास्सुखस्यापि कन्यूनतानिरा विकरोति संतु नार्यः इति निधुवने मैथुने परं तु मैथुन इति च किंसाह॥ साम्यमुपसंहरति सर्वे इति सम्यक्ज्ञानफलमो

॥ देहो यथास्मदादीनां स्वकावेन विचिंत्यते॥ ब्रह्मादिमत्राकांतानां स्वकाव्यात्तुरीयते तथा॥९५॥ विचार्यमाणे देहेस्मिन्न किंचिदधिकं भवेत्॥ आहारो मै
॥थुनं निद्राभयं सर्वत्र यत्समं॥९६॥ निजाहारपरीमाणं प्राप्य सर्वोपि देहभृत्॥ सदृशीमेव सत्तृप्तिं प्राप्नुयान्नाधिकेतरां॥ ९७॥ यथा पिपासिताः स्याम पीत्वापेयं मुदं वयं॥ का२ ८२
॥ तृषितास्तु तथान्येपि सवित्रोषोल्पकोधिकः॥ ९८॥ संतु नार्यः सहस्राणि रूपलावण्यमयः॥ परं निधुवने काले स्यैवैकेवोपयुज्यते॥ ९९॥ अश्वाः परः शतास्सं
॥ तु संस्थनेकेप्यनेकराः॥ अधिरोहे तथाप्येको न द्वितीयस्तथात्मकः॥ १००॥ पर्यंक शायिनां स्वापे सुखं यदुपपद्यते॥ तदेव सौख्यं निद्रायामिह भूशायिनामपि॥ १००॥
॥ तथैव मरणाद्भीतिरस्मदादीव युष्मतां॥ ब्रह्मादिकीटकांतानां यथा मरणतो भयं॥ १०१॥ सर्वे तनुभृतस्तुल्या यदि बुध्या विचार्यते॥ इदं निश्चित्य केनापि नो हिंस्यः
॥ केन कुत्रचित्॥ १०२॥ धर्मो जीवदयातुल्यो न क्वापि जगतीतले॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कार्या जीवदया नृभिः॥ १०३॥ एकस्मिन्रक्षिते जीवे त्रैलोक्यं रक्षि
तं भवेत्॥ घातिते घातितं तद्वत्तस्माद्रक्षेन्न घातयेत्॥ १०४॥ अहिंसा परमो धर्मो हीनोक्तः पूर्वसूरिभिः॥ तस्मात् हिंसा वर्तव्या नरैर्निरयभीरुभिः॥ १०५॥
नहिंसासदृशं परमं पापं त्रैलोक्ये सचराचरे॥ नहिंसकः ~~स्वर्गमवाप्नुयात्~~ सको नरकं गच्छेत् स्वर्गं गच्छेदहिंसकः॥ १०६॥ किं तु दानान्यानेकानि किं तैस्स्त
च्छफलप्रदैः॥ अभीतिदानसदृशं परमेकमपीह नो॥ १०७॥ इह चत्वारि दानानि प्रोक्तानि परमर्षिभिः॥ विचार्य नानाशास्त्राणि शर्मणेत्र परत्र च॥ १०८

मोह इदमिति॥ १०२॥ एवमात्मभेदसुखनारतम्यं न प्रसाध्याय पूर्वं मनादितं परमं धर्ममाह॥ धर्म इति तद्वेदि इत्यर्थः॥ फलितमाह तस्मादिति॥ जीवदयातुल्यो धर्मो नास्तीत्यत्रेतिवे
दांतिनां संमतिमाह॥ हिंसेति नहिंस्यात्सर्वाभूतानीति श्रुतेः॥ पूर्वसूरिभिः प्राक्तनैर्वृद्धाचार्यैरित्यर्थः॥ अहिंसा परमो धर्म इति श्रुतेः॥ तर्हि किं न भयं वरं त्योनास्त्येव त्र
नत्राह॥ इह तु चत्वारीति॥ परमर्षिभिः मायातीतैश्चलार्य्येवनिएरं ता न किं तत्रा अनेकानि शास्त्राणि ~~विभि~~ विचार्य वेत्यर्थः॥ १०८॥

दानो२

म १ त १

तान्येव दर्शयति भीतेभ्य इति देहात्मवादमाहविचिंत्येति द्वाभ्यां॥ मणयश्च मंत्राश्च औषधयश्च तेषां प्रभावं चिंतयितुमशक्यत्वात् ... तथा धनानार्थोपार्ज्जनाय अनेकविधधनसंपादनार्थं माघस्य तेनाभ्यासेन ... अर्थानुपार्ज्य परितः समंततः सर्वैः प्रकारैरित्यर्थः द्वादशायतनानि कर्मेंद्रियज्ञानेंद्रियमनोबुद्धिलक्षणानि परिपूज्यानि निरंतरं स्वर्गदानि पूज्यानि अन्यैरिंद्रादिभिः पूजितैः किं नकिमपीत्यर्थः॥ द्वादशायतनानि स्वयमेव व्याचष्टे पंचेति॥ तन्त्र स्वर्गप्राप्तेः कथं ... न्येव पूज्यनीयानीत्याकांक्षायामाह इहैव स्वर्गो नरकयोः पारलौकिकयोरभावे पि मोक्षस्य सद्भावात् ... इति॥१९०॥

क १ त २

॥भीतेभ्यश्चाभयं देयं व्याधितेभ्यस्तथौषधं॥ ... विद्यार्थिनां देया देयमन्नं क्षुधातुरे॥१९१॥ अचिंत्यप्रभावं हि मणिमंत्रौषधीबलं

॥तदर्थ्यस्वं प्रयत्नेन नानार्थोपार्ज्जनाय वै॥१९२॥ अर्थानुपार्ज्य बहुशो द्वादशायतनानि वै॥ परितः परिपूज्यानि किमन्यैरिह पूजितैः॥१९३॥

॥पंच कर्मेंद्रियाण्येवं पंच बुद्धींद्रियाणि च॥ मनो बुद्धिरिह प्रोक्तं द्वादशायतनं शुभं॥१९४॥ इहैव स्वर्गनरकौ प्राणिनां नान्यतः क्वचित्॥ सुखं

४७ ॥स्वर्गः समाख्यातो दुःखं नरक एव हि॥१९५॥ सुखेषु भुंजमानेषु यत्स्याद्देहविसर्जनं॥ अयमेव परो मोक्षो न मोक्षोन्यः क्वचित्पुनः॥१९६॥

मो ५ ॥वासनासहितः क्लेशः समुच्छेदे सति ध्रुवं॥ विज्ञानोपरमो मोक्षो विज्ञेयस्तत्त्वचिंतकैः॥१९७॥ प्रामाणिकी श्रुतिरियं प्रोच्यते वेदवादिभिः॥ न

॥न हिंस्यात्सर्वभूतानि नान्या हिंसा प्रवर्तिका॥१९८॥ अग्निषोमीयमिति या चाग्निका सा सतामिह॥ न सा प्रमाणं ज्ञातॄणां पश्चाद्भुभनकारिका॥

मि

सं प्राप्तो मोक्षमाह ... वासनासहितस्येति॥ वासयति संसारे प्रवर्तयतीति वासना संस्कारविषयतया ... क्लेशाः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवे

२ धि शाः॥ तत्रानित्या ... दुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या॥ आत्मानात्मनोर्योस्तमायः पिंडवत् संश्लेष एकत्वाभ्यासोऽस्मिता सुखतत्साधनेषु लोभो रागः॥ दुःखे

त्साधने जिघांसा द्वेषः॥ सर्वस्य काया सीसीमा ... इति तेषां समुच्छेदे सति विज्ञानोपरमः विज्ञायत इति विज्ञानं सप

... परमो मोक्षः ... इत्यर्थः॥ अयं हि धौहित्यपरः पुरुषार्थो हि ... तत्र पर्यमा

नसुखस मरये ... धर्म इति ... श्रुति संवादेन वदति प्रामाणिकीति मनुर्हिंसानवर्त्तकाश्रुति

भु २

त्वादि २

मुतेः सामान्यं पुत्रप्यासाधयतीव क्षान्तिति। पश्चात् स्नानं देवतोद्देशेन यत्र पशुहननं। वक्षान् अश्वशाला स्तमिदाहरणार्थं छित्वा। चित्रमाश्चर्यं अत्रैव प्रयोगः। कथं तत्
नं तिरिक्षादिच्छेदनं स्वर्गसाधनं रक्षादिच्छेदनादिमलावक्रुबास्य रक्षादिवादितिन निषिद्धत्वं उपाधिस्तस्या निरूप्यत्वादिति भावः। समारूढा आकर्षणविषया
स्वसमीपे आपिता इत्यर्थः। विज्ञानकौमुदीति बौद्धादिमतमालम्ब्यादिरूपं आकर्षणवशीकरणादिरूपं च ज्ञानं विज्ञानं तस्य कौमुदीव कौमुदी प्रकाशिका। तया विज्ञान
कौमुद्या सर्वचमत्कारेण सुखसाधनायमिति वक्ष्यति प्रथमं श्रुत्वा वदत्सेन सुखं साधयति। आनंदमिति षट्कल्ममार्षे आनंदं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितं॥ आनंदो
ब्रह्मेति व्यजानात् एष परम आनंद इत्यादिश्रुत्याय तु सुखं निगद्यते तत्तथैव मंतव्यमिति। ननु सुखस्य जन्मनाशदर्शनात्। तारतम्यश्रवणात्। कथं सुखरूपत्वं ब्रह्म

रक्षांछित्वा पशून्हत्वा कृत्वा रुधिरकर्दमं। दग्ध्वा वह्नौ तिलाज्यादि चित्रं स्वर्गोभिलष्यते॥११८॥ इत्येवं धर्मजिज्ञासां पुण्यकीर्तौ प्रकुर्वति। पारंप
र्येण तच्छ्रुत्वा पौरा यात्रां प्रचक्रिरे॥११९॥ परिव्राजिकयाप्येवं समारूढाः पुरांगनाः। तया विज्ञानकौमुद्या सर्वविद्याविदग्धया॥१२०॥ ततस्तासां
पुरस्तात्सा बौद्धधर्मान वीवदत्। दृष्टार्थप्रत्ययकरान्देहसौख्यैकसाधनान्॥१२१॥ विज्ञानकौमुद्युवाच॥ ॥ आनंदं ब्रह्मणो रूपं श्रुत्यैवं यन्निगद्यते॥
तत्तथैवेदमंतव्यं मिथ्या नानात्वकल्पना॥१२२॥ यावत्स्वस्थमिदं वर्ष्म यावन्नेंद्रियविक्लवः॥ यावज्जरा च दूरे स्तितावत्सौख्यं प्रसाधयेत्॥१२३॥ अस्वा
स्थ्येंद्रियवैकल्ये वार्धके तु पुनः सुखं॥ शरीरमपि दातव्यं अर्थिभ्योऽतः सुखेप्सुभिः॥१२४॥ याचमानमनोवृत्तिप्रीणने यस्य नो जनिः॥ तेन भूभारवत्ये
षा समुद्रागडुमेर्नहि॥१२५॥ सत्वरोगजरादेहं संचयाः सपरिस्तयाः॥ इति विज्ञाय विज्ञाता देहसौख्यं प्रसाधयेत्॥१२६॥ सवाय संक्रमीणां त्वप्रातसौ
ख्यमिदं वपुः॥ तस्मात्तत्तच्छरीरं च देहसंगपद्यतां॥१२७॥ मुधा जातिविकल्पोऽयं लोकेषु परिकल्प्यते। मानुष्ये सति सामान्ये कोऽधमः कोऽथ चोत्तमः॥१२८॥
ब्रह्मादिसृष्टिरेषेति प्रोच्यते वदपरपि॥ तस्य सूनुः सुतो दक्षमरीचौ चेति विश्रुतौ॥१२९॥ मरीचिना कश्यपेन दक्षकन्याः सुलोचनाः॥ धर्मेण किल मार्गेण
परिणीतास्त्रयोदश॥१३०॥ अपीदानीतनैर्मर्त्यैरल्पबुद्धिपराक्रमैः॥ अयं गम्यस्त्वगम्योऽयं विचारः क्रियतेऽधुना॥१३१॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

णत्वनानात्वादि मिथ्या नानात्वमिति। औपाधिकमेव जन्मनाशतारतम्यादिति भावः॥१२२॥ तत्सौख्यं अस्मिन्नेव शरीरे संपादनीयमिति बौद्धमतमवलंब्या
ह। यावत्स्वस्थमिति। अस्वास्थ्यं स्वास्थ्यं चेंद्रियवैकल्यं च नास्मिन् अथास्थ्येंद्रियवैकल्यं इति पाठः। यतः वार्धके सुखं नास्ति अतः सुखार्थिभिः शरीरमपि दातव्यं जरातः

वै १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दी२ न१ म२ ण१

वर्णवर्षफलेदोपि न विघतइत्याह॥ सुखेति साईद्वयेनउपसंहरति अतइति शरीराभेदकथ॑फल माह॥ विज्ञानेति॥ सफलीच[illegible] सन्तु षड्गतो॥ सफलमिति पाठे इंद्रियचक्र मिति शेषः॥ प्रधादकरोत्॥ तिलकं श्रौषधं तिलकौषधं तिलं रूपं औषधमिति वा [illegible]क्षिता बौद्धधर्मप्रवेशं कारिताइत्यर्थः॥ यंत्राणि तंत्रादि पीठेषु निर्मितानीत्यर्थः॥१४०॥ प्रो[illegible]लाम प्रकर्षेणच हृषो धृस्तादितरो धर्मः ×××॥ हृषेतरः ह्लष्टपच्यलं कर्षणं विनैव सस्यादि संपन्नत्वं

॥सुखबा[illegible]रुपञ्जातं चातुर्वर्ण्यमिदोदितं॥ कृत्स्नेनेयं छता पूर्णवैर्णैर्न घटेताक्विचारतः॥१३२॥ एकस्यां चतनौ जाता एकस्माद्व दिवाकचित्॥ चक्षुरस्तनयास्तस्किंभि॥॥
॥न्नवर्णत्वमाप्नुयुः॥१३३॥ वर्णवर्णे विभागोयं तस्मान्न प्रतिभातिमे॥ अतोन्ने देनमंतव्यो मानुष्येके न चित्क्वचित्॥१३४॥ विज्ञानकौमदीवाणीमित्थोक॥॥
॥ण्यं पुरांगनाः॥ भर्तृ[illegible]षणवती विजकुमतिमुत्तमा॥१३५॥ अभ्यस्याकृषेणी विद्यावरी छतमतीमपि॥ पुरुषाः सफलीचक्रुः परहर्षे बुमोहिताः॥॥
॥१३६॥ अंतःपुरचरा नार्यस्तथा राजकुमारकाः॥ पौराः पौरांगनाश्चापि ताभ्यां सर्वे विमोहिताः॥१३७॥ वंध्यानां चापि वंध्यात्वं सापरिच्छाजिकाहरत्॥॥
॥१३८॥ सौभाग्यसंपन्ना व्यधात्वल्ला विज्ञाने कौमुदी॥ कस्यैचिदंजनं दत्तं कस्यैचित्तिलकौषधं॥१३९॥ वि॥
॥ततस्तैः कर्मणोपायैरसौभाग्यवतीः स्त्रियः॥१३८॥ सौभाग्यसंपन्ना व्यधात्वल्ला विज्ञाने कौमुदी॥ कस्यैचिदंजनं दत्तं कस्यैचित्तिलकौषधं॥१३९॥ वि॥
॥शीकरणमंत्रैश्च तथा वल्ल्यामीदीक्षिताः॥ मंत्रान्वजपेयुः काश्चिद्वयंत्राण्यन्यालिखंति च॥१४०॥ काश्चिज्जुह्वति कुंडाग्नौ नानाद्रव्याणि नि॥
॥श्चलाः॥ एवं सर्वेषु पौरेषु निजधर्मेषु सर्वथा॥१४१॥ परा[illegible]रवेषु जातेषु धर्मा[illegible]लमहषेतरः॥ सिद्ध्योह्लष्टपच्याद्यान्नष्टाः [illegible]प्रवेशनात्॥१४२॥॥
॥आसीत्कुंठितसामर्थ्यो नृपोपि समनाकूमनाक्॥ हरिस्तितोपि विप्रेशो नृपनिर्विण्णमानसं॥१४३॥ चकार राज्यकार्येषु दृष्टि राजोरिपुंजयः॥ अजीगण॥
॥द्दिवोदासोप्यष्टादशदिनावधि॥१४४॥ कुद्रहंतासवै विप्रोयामास समुपदेक्ष्यति॥ इत्यमष्टादशो प्राप्ते दिवसेहि सुसंभ्रमे॥१४५॥ ग्रामसमध्यमध्योभाग॥
॥सूर प्राप्तो द्विजोत्तमः॥ सएव पुण्यकीर्तिर्व्याधर्मक्षेत्राधिपोऽस्तजः॥१४६॥ द्विजएवं समालब्ध समायातो नृपांतिकं॥ द्विजैः पवित्रैर्बहुधा जयजीवेतिवादि

आद्यशब्देन पुटकादौ मध्वादिसंपत्तिर्गृह्यते॥ सिद्ध्योह्लष्टागणिमाद्या इति वचित्पाठः॥ दीर्घश्चासौ दसः॥ मनाकूमनाक्शनैः॥ निर्विण्णं मानसं विरक्तचित्तं॥ अजीगणद्गणयामास॥ इतआगततद्द्वि तस्तदृर्शनो सुखः॥ अत्यंतमुत्कंठितइत्यर्थः॥१४८॥ ॥हरेराम हरेराम हरेराम हरे हरे॥ हरेकृष्ण हरेकृष्ण हरेकृष्ण नमोस्तुते॥ श्रीराम जयराम जय जयराम॥ सीतापतिराम॥ घोरोवराम

॥[illegible]॥१४७॥ सौभाग्येन [illegible]सौविज्ञानीभिः पावकं विलोक्यैनं समायातं॥ नः २३

(इत्युक्ते तदा [illegible]॥१४८॥ २६

५२

766

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्तिवचनानि आशीर्वादाः मधुपर्केण विधिना दधिमधुघृतानां समाहारो मधुपर्कः स एव विधिः ॥ प्रकारस्तेन विधिना शास्त्रोक्तप्रकारेण मधुपर्केण चेति वृत्त्या धिं करणं घं वा रवाद्यव
स्तूनि भक्ष्यद्रव्याणि कृतः सत्क्रियाविधिः ॥ कर्त्तव्यानुष्ठानप्रकारो यस्मै स तथा तेस्विन्नः पीडितः पक्षद्वयेन च यातेति पक्षद्वये च सन्नभात्र भवेत्सर्थः पक्षद्वयेन च यातेति पाठे पक्षद्वये आसी ॥

मैनाभवद्भूरर्य्ययुक्तो मदुपदेशतः ॥ अभिगम्य च तं राजा प्रणम्य च पुनः पुनः ॥१४९॥ गृहीतस्वस्तिवचनो निनायांतःपुरं द्विजं ॥ मधुपर्केण विधिना तत्र
सज्यजनाधिपः ॥१५०॥ अपेताध्वश्रमं स्वस्थं सोनुसन्मुखपंकजं ॥ अवेक्ष्य स्वासनस्थं तं निर्वर्तितसत्क्रियाविधिं ॥१५१॥ प्रीतस्सुखासीनं पप्रच्छ ब्राह्मणं नृपः ॥
राजोवाच ॥ खिन्नोस्मि विप्रवर्याहं राज्यभारं समुद्वहन् ॥१५२॥ खेदनास्ते वीतृपरं वैराग्यमिह जायते ॥ किं करोमि कथं धाम्नि कथं मे निर्वृतिर्भवेत् ॥ पक्षद्व
येव ज्ञातीतमम चिंतयतो द्विज ॥ असौ मम सुखसंतानस्तेन राज्यं मया द्विज ॥१५४॥ परिक्षीणविपक्षं च प्रक्षेम्यमिव स्फुटं ॥ स्ववसामर्थ्यादिह जातः पर्जन्यो
मनिलास्तकः ॥१५५॥ प्रजाश्च पालिताः सम्यक् पुत्रारव्वौरसाः ॥ नापिताश्चापि तस्वानसुभिक्षं दिने दिने ॥१५६॥ एकमेवापराद्धं च मया राज्यं प्रशासता ॥
देवास्तृणीकृताः सर्वे स्वतपोबलदर्पिना ॥१५७॥ तच्च परोपकारार्थं न स्वार्थं भवतां शपे ॥ अधुनागुरवो धिष्टम मानाम्योदपागताः ॥१५८॥ राज्ञां तु प्रकरोम्य
कंप्यस्तां तकसाध्वसं ॥ अकालकालकलनं मम राज्ये न कुत्रचित् ॥१५९॥ जराव्याधिदरिद्रेष्यो मम राज्येपि नो भयं ॥ कोपि धर्मेतरां वृत्तिं नश्रयेन्म
यि शासति ॥१६०॥ धर्मोदयाजनाः सर्वे सर्वे संतितरुवादयाः ॥ सद्विद्याव्यसनाः सर्वे सर्वे सन्मार्गचचुराः ॥१६१॥ अथवा यदि कल्मा तातितिष्ठ
दाप्युस्ततोपि किं ॥ सर्वे भोग्यास्तथा भांतिय धा चर्वितचर्वणं ॥ किं पिष्टपेषणेनात्र राज्येन द्विजपुंगव ॥ किमप्युपदिशाग्ज गर्भवासाप
शांतये ॥१६३॥ अथवा चात्र पन्नस्य मनो वेंचितनेरिमेः ॥ यदेव कथय पथ्यं स्तत्करिष्याम्यसंशयं ॥१६४॥ त्वं हि लोके नमारेण सर्वरवम
नोरथाः ॥ अन्येषामपि जायंते सानुप्रायत्येमनेवतु ॥१६५॥ ज्ञानदेव विरोधेन केन प्रलयं गताः ॥ अवंतोपि प्रजाः स्विष्टा निजधर्ममनु
वृत्ताः ॥१६६॥ हरेराम हरेराम हरेराम हरे हर ॥ हरे कृष्ण हरे कृष्ण हरे कृष्ण हरे हर ॥ राम राम राम राम राम राम राम राम श्री

नासवस्तुनोर्पणे भयाना भयानाम् निरतिशेषः ॥१६५॥ एवमन्यतरुतां तकसाध्वसं निरस्तं तां तकमयं पंरवं स्वसामर्थ्यादि किं दर्शयित्वा वैराग्यं प्रकटय
ति नैवध वेति ॥ पुरातडति ॥ त्रिपुरा त्रिपुरस्या दैत्यस्य एकबाणपतिना हरेण भस्मसात्कृता दग्धा इति पंचभिरन्वयः ॥७॥ [illegible] दनतो द्विजो तानां पदानां
कलौ तां संबंधः [illegible] संकर्षणानुशासनात् ॥ [illegible] नामा [illegible] गर्भादि [illegible] ॥

रुद्र॰१

५३

767

स्तर्या चंद्रमसौ पुष्पवंतौ द्वितीयातानां पदानां दत्त्वेति संबंधः कीलान्संकूल्य रूपं रथपुच्छिं च सुश्रवस सर्पान् कालाग्निरुद्रो नाम प्रलयकारकः संकर्षणमुखानलः सूत्र
मथाइंडेण दधीचिरीति दधीचिर्दध्यङ् अथर्वण अथर्ववेदविद ॥ विप्रेन्द्रोपि श्रेष्ठब्राह्मणोपि अस्थिसृते अस्थिनिर्मितानात्रहेः सर्ववैरमनुस्मसहत सर्ववैरदर्शयन् विष्णु
विशिनष्टि जया येषु ध्यतस्तेनैव दधीचिना अजातप्रामा विजयस्येति एतदाख्यानं द्वात्रिंशाध्याये लिखितं ॥५३॥ शिवभक्तस्येति ॥ यद्यपि श्रीकृष्णेन बाणभुजानि कृत

पुरा तेन त्रिपुरासुराः शिवभक्तिपरा अपि ॥ धरां नयं रथं कृत्वा धनुः कृत्वा हिमालयं ॥१४६॥ वेदाश्ववाजिनः कृत्वा गुणं कृत्वा च वासुकिं ॥ विरंचिं सारथिं
कृत्वा कृत्वा विष्णुं पतत्रिणं ॥१४७॥ रथचक्रे पुष्पवंतौ प्रतोदं प्रणवात्मकं ॥ ताराग्रहमयान्कीलान्वरूथं गगनात्मकं ॥१४८॥ ध्वजदंडं सुमेरुं
च शंभुः कल्पतरुं ध्वजं ॥ योक्त्राणि च ऋषीन् सर्वान् स्कंधदास्यगानिरसकोपान् ॥१४९॥ मल्लकालाग्निरुद्राख्यं पुंखीकृत्य प्रभंजनं ॥ हरेणैकेषुपातेन २७
लीलया भस्मसात्कृताः ॥१५०॥ वालिर्यस्मत्कृताश्रेष्ठः छन्नाकृपटस्वर्वृतां ॥ पाताले गमितः सर्वहीणा विक्रमैस्त्रिभिः ॥१५१॥ कृतवान् ॥
पिवैवत्रः सत्रामणापि पूतोऽरिः ॥ कुशास्त्रैर्विजितस्यापि ... विनिषूदितः ॥ दधीचिरपि निर्भेद्यो देवैरस्थिकृते हतः ॥१५२
२८ वैवरमनुस्मसजयार्थमुध्यतो हरेः ॥ कुशास्त्रैर्विजितस्याजौ तेनैव च दधीचिना ॥१५३॥ शिवभक्तस्य बाणस्य दोःसहस्रपराहतिः ॥
२७ चिच्छेद संख्ये कितनापीड्य सानुवर्तिना ॥१५४॥ तस्माद्द्रोणो भद्रायनभवे द्वत्ते सह ॥ देवाश्यां न द्रुपमापि सस्पर्धा नस्य वैभ
नावकृ ॥१५५॥ यशैर्दैवत्वमापन्ना गीर्वाणा दानवादयः ॥ यज्ञैर्दानैस्तपोभिस्त्रते स्पोधी कंपते स्तिमे ॥१५६॥ अस्त्वन्युन म ५९
वनोधिकपकिमनेननायुनाभन ॥ इंद्रियोपरमः प्राह सुखदस्त्वद्दर्शनात् ॥१५७॥ इदानीं द्विशमेतातः कर्मनिर्मूलनक्षमं
उपायं चानुपायं च येन निर्वृतिमाप्नुयां ॥१५८॥ गणेशादेशावन्नातो राज्ञेति पदुदीरितं ॥ तदाकर्ण्य हृषीकेशः प्राह श्रीश
पवेशासतु ॥१५९॥ श्रीविष्णुरुवाच ॥ साधु साधु महाप्राज्ञ नमयकुम्भगणनयः ॥ मयोदुष्पदेष्टव्यं तवैवेनि
रूपीत ॥१६०॥ रामरामरामराम

नंकृतं तत्कालापेक्षपापश्याद्भावितथापतीतः श्रीकृष्णावतारापेक्षयैवमुक्तमितिसेयं ॥ तथाचोक्तं वासिष्ठे सुन्दोऽनेन वसुदेवगृहे विष्णो भुवो भारनिरस्त
ये ॥ अमुनाषोडशजन्मानि विष्यातिनुनिश्वर ॥१६०॥ श्रीकृष्णचरणाभ्यां नमः ॥

५९ ५४

768

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

या

श्वेत्रा: स्वच्छवारिभि: निर्मला पि: वा र्सि: ॥ नुनुक्षसिमोत्नुमिच्छसि ॥ धर्मेतरो अधर्म: धर्मप्रवर्त्तिता सिरियन्वय: ॥ स्नजानिर्जायिषां ते तज्जानपस्तेषां मध्ये सत्तमश्रेष्ठम्

त्वमादावेवनिर्वृत्त: परमेनानदो ऽसि ॥ क्षान्तिर्ते द्वियपंकस्य सुतप: स्वच्छवारिभि: ॥ १६१ ॥ यदुक्तं भवता भूपत सर्वं तथ्यमेव हि ॥ तव शान्तिं
च जानामि विरतिं च महामते ॥ १६२ ॥ न भवत्सदृशो राजा भुवि भूतो भविष्यति ॥ राज्यं मानं त्वया त्यक्तं नापि मुक्तं प्रजानुनक्षसि ॥ १६३ ॥
विरोधे ऽपि हि देवानां त्वयानापकृतं क्वचित् ॥ धर्मेतरम वेरं स्वतवरा ऽपि पिनो भवत् ॥ १६४ ॥ प्रवर्तिता भिर्भवता प्रजाभिर्यदनुष्टितं ॥
शा२ धर्मेधर्म स्वधर्म तेन तता दिवौकस: ॥ १६५ ॥ एक एवाहि तेदोषो हृदि मेप्राति नासते ॥ कोप्याविश्वेश्वरोदूरं पस्वतो भवता किल ॥ १६६ ॥
महातमय ऽतज्ञानेनतज्जानिसत्तम ॥ इदं तु पश्यासेव कंचुपापमहत्तर ॥ १६७ ॥ सख्याति यावती दत्तं देहिनोरोमसंख्यया ॥ ता
वंतोप्यपरार्धोव पातिलिंगप्रतिष्टया ॥ १६८ ॥ एकं प्रतिष्टितं येन लिंगमंत्रे शशभिः क्षितः ॥ तेनास्मिना समं विश्वं जगदेतत्प्रतिष्ठितं
॥ १६९ ॥ रत्नाकरे रत्नसंख्या संख्या विद्विरपोष्यते ॥ लिंगप्रतिष्टापुण्यस्य नतु संख्येति लिख्यते ॥ १७० ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कुरु
लिंगप्रतिष्टितं ॥ तया लिंगप्रतिष्टिसा कृतकृत्यो भविष्यति ॥ १७१ ॥ इत्युक्तो ब्राह्मणोरध्यो सेण निश्चलमानस: ॥ उवाच ब्रह्म
न्नास्यो राजा न पाणिनास्पृशत् ॥ १७२ ॥ श्रीविष्णुरुवाच ॥ अन्यच्च किंचित्स्मयामि स्तपालज्ञानचक्षुषा ॥ मन्ये भाव हितो भ
वोतदपि प्राससत्तम ॥ १७३ ॥ धन्यो ऽसि कृतकृत्यो ऽसि मान्यो ऽसि हि नेतामपि ॥ जप्यं च तव नाम्नेह प्रातः शुभफलेप्सुना ॥
॥ १७४ ॥ दिवोदासस्तदध्यासादपि धन्यतरा वयं ॥ ते ऽपि धन्यतरा लोके येत्वदाख्यां प्रचक्षते ॥ १७५ ॥ स्नापं स्नापं जगौ विश्वे
मौलिमालिदोयनमुहु: ॥ इत्येवं बटुनोत्कृष्ट: संप्रहृष्टतनूरुह: ॥ १७६ ॥ अहो भाग्योदयश्चास्य प्रहीनैर्मन्यमानवे ॥ ये
नमस्य ऽध्याये ऽप्यावश्वमेर अभिवाले ॥ महोत्कर्षतरस्येकोने स्मि नातिपद्यते ॥ अस्माकमपि यद्दुरं देवो यस्मात्स्मोहृत ॥ १७८ ॥

जानिसत्तम भोराजन्दिवोदासवनचौ ॥ १५९ ॥ त्वत्प्रासादतत्संनिधानात् स्नापस्नायमिति उन: पुन: इष्यद्वास्यं कत्वेसर्थ: ॥ अखिले धैर्यप्रतिसंबध: ॥ ७८

डे १ कर्भयामि १

श्री १

५५

769

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२८

वर्णास्त्वायथस्मात्वर्णइत्वास्तत्वातछंदार्थमेवदर्शयतिराजन्निति॥गंतासिगमिष्यसीसर्थः॥८२॥विपाकः फलं॥श्रेणीतंसंतोषितं कृत्यइतिभ्रत्यो
नयोवक्ष्यमाणविचार्यपश्चादिति॥१८८॥संप्रधार्यतत्रैवसंस्थितइतिसार्धद्वयस्यान्वयः मस्तुतपदाहामरः॥सद्योद्गाक्तंमंस्तुचद्भूत

हृद्यालोक्येतिविशेषार्थवर्णइत्वाभितीश्वरं॥आविश्यकारानसर्वयसमाधायलोकयत॥७९॥ब्राह्मणउवाच॥राजन्तवाद्यफलितो
मनोरथमहाद्रुमः॥अनेनैवशरीरेणगोगातासिपरंपदं॥१८०॥यथाविश्वेश्वरोनिसंसेनैवहृदिलीलयेत॥तथास्मदादीनपि
वाद्विजास्तासादलोचनात॥१८१॥कृतलिंगप्रतिष्ठंसासदमेयद्युवासरात॥दिव्यविमानमागस्येनंतुनेष्यतिशांभवं॥१८२॥
राजस्त्वंदेवसिवस्यायं विपाकःस्फुरत्यते॥वाराणस्यांकुरुःसम्यकसेवनादिसेवस्यहं॥१८३॥एकमप्येत्रयः पापाद्वाराणस्यांस्थि
तंजनं॥तस्यामेवंविपाकोस्तिदेहांतराजन्सत्तम॥१८४॥इतिश्रुत्वा सराजर्षिर्दिवोदासःप्रतापवान॥ब्राह्मणायसतोष्यायय
शासीतोभिवांछितं॥१८५॥अथसंभाषितविप्रप्रणम्यचमुहुर्मुहुः॥प्रोवाचराजासंतुष्टस्तारितोस्मिभवार्णवात॥१८६॥ब्रा
लणापिप्रतुष्टासापीसूर्णमनोरथः॥समादिष्टमहीनाथस्त्वंष्टस्वाजगामह॥१८७॥विलोक्यकाशीपातोमायाद्विजरूपु
हुः॥स्यपोथ्यपोविचार्यापिकिंमत्रातीवपावनं॥१८८॥स्थानंपश्चात्मनभ्यास्यनिजभक्तान्नरोपत॥नेष्यामिपरमंधाम
विश्वेशानुग्रहात्परं॥१८९॥संप्रधार्येतिभगवान्दृष्ट्वापांचनदंह्रदं॥तत्रपत्राविभक्तानंततस्तत्रैवसंस्थित॥१९०॥प्रतीक्ष
माणोलक्ष्मीशोनिरुद्धचप्रसनागमं॥तार्क्ष्यमस्थापयांचक्रेराजकस्तानवेदिन॥१९१॥दिवोदासोपिराजेंद्रोविप्रेंद्रधारावर्णयन्
भोरूपमक्तोःसर्वाःसामासांस्तुलस्वरान॥१९२॥अथ्यक्षानपिसर्वाश्चकोषाध्यक्षादिदेसिकान॥पुत्रान्पंचशतप्राग्यस्तु
तंचसमरंजयं॥१९३॥प्रतोहितंप्रतिहारमविजोगणकान्दिमाम॥समंतान्वशांतपुवोमम्नुपनायानविकितकानथ॥वेदेसिकानपिवहून्नानाकार्यसमावातान्॥
मितिमस्तानंत्रियाःअथ्यक्षान्विचिनष्टिकोपतिदर्शितान्आदिष्टारनियोजितानिसर्थः॥सर्वान्प्रोवाचसतःप्रानानांद्वितीयांतानांपदानांआ
हृपसेनेनसंबंधः
॥१९४॥

720

काशी०

पुनः मगाहिति विष्णुवाक्याद् काशीस्य स्कान्दस्पूर्वदिग्भागे गोमतीतीरे सपरिवारो गतः तत्र पुत्रं राज्ये भिषिच्य लिंगस्थापनवारारुडं प्रमादपितुमागतः तथा चोक्तं हरिवंशे ॥ विषयांते पुरीं

॥जमित्थिवमहाबुद्धिःपौरानूजानपदानूअपि॥ प्रसादीकस्स पुण्यात्मा पुनः काशीमगान्नृपः ॥१९८॥ आगत्य काशीं मेधावी सत्पात्रैरिपुंजयः॥
॥प्रसादं कारयामास स्वर्धुन्याः पश्चिमे तटे ॥१९९॥ रिपून्नृपमध्यस्समरे यावती यीरूपार्जिता॥ यावसासहिभूपाळः शिवाळयमवीकृपत्॥२००॥ कृ
॥पावलास्पर्शविकाय तत्रैव विनियोजिता॥ भूपाळश्रीरितिख्याता ततः सा भूरमहप्रभा॥२०१॥ दिवोदासेश्वरं लिंगं प्रतिष्ठाप्य रिपुंजयः॥ कनकस्ये
॥ मिवात्मानं मन्यतनरेश्वरः॥२०२॥ अथैकस्मिन्दिने राजा तल्लिंगं विधिपूर्वकं॥ समभ्यर्च्य मनस्यात्ययावत्तुष्टावतुष्टिदं॥२०३॥ तावत्तत्पोग
॥णादास्तु दिव्यं यानमवातरत्॥ पार्षदैः परितः कीर्णं स्तूयमानं गपालिभिः॥२०४॥ अत्यादित्याग्नितेजोभिर्भास्वन्नेत्रैः कपर्दिभिः॥२०५॥ स्फ
दर ॥द्धस्फटिकसंकाशैरंगैकैर्भनमोगणैः॥ विभूषाहिफणारत्नज्योतिःप्रजितविग्रहैः॥ नित्यप्रकाशसंवत्ततमःस्थितशिरोधरैः॥२०६॥ वामर
॥व्यग्रहस्ताग्रसूडकन्यान्प्रशातावृतं॥ अपपारिषदैराज्ञा दिव्यस्त्रगनुलेपनैः॥२०७॥ दिव्यैर्दुकूलनेपथ्यैरलंकृतमुखाप्तिनैः॥ चन्द्रचीकृतमहा
॥लेखामिकितशिरोधरं॥२०८॥ सुगौरीकृतसर्वाङ्गं कपर्दीकृतमौलिजं॥ वल्गुवर्गुजीकृतलतेतुंत्पत्तयणीकृतपन्नगं॥२०९॥ वंदारुकिं तमूर्द्धानं निन्नु
॥तं पार्षदादिवं॥ नदप्रस्थानितं स्त्रैर्भूपालश्रीरितिश्रुतं॥२१०॥ तत्राश्चर्यदिकं कृत्वा दानदत्तास्वशक्तितः॥ दिवोदासेश्वरं दृष्ट्वा समभ्यर्च्य पादकि
॥२११॥ राजन्श्राव्यापिकं कक्ता नन्नरो गर्भमाविशेत्॥ आरव्यानमेतत्प्रपतेदिवोदासस्य पावनं॥२१२॥ पाठितापाठपितापि नरः पापैः प्रमुच्यते॥ दिवोदाससमुभाख्यानं स्क

रम्यांगोमत्यां संन्यवेशयत्॥ श्लनियानं विशिनश्च पार्षदैरितिपार्षदाववितिनष्टिप्सूले साइमक्षितपेनारवङ्गगमातुधविशेषः अनिअतिकातमाहिसा... नोपेत्ले नयातैः अत्यग्नितेजोभिः॥२०५॥ नि

॥८७॥

८७।

७७१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

घ्रो १

इतिश्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां अष्टपंचाशत्तमोध्यायः॥५८॥ ॥एकोनषष्टिकेध्याये श्रीमदानंदकानने॥ [illegible] सरितं [illegible] रूपने॥५९॥ [illegible]

॥ नजातु जायते तस्य सयंवैरिक्ततंकविता॥ दैवोदासी कथा पुण्या महोत्पात निकृंतिनी॥२२४॥ पठनीया प्रयत्नेन नवो विपशांतये॥ नादृष्टिं जी

॥ यते तत्र नाकालमरणाद्भयं॥२२५॥ दिवोदासीकथा यत्र सर्वपा तकनाशिनी॥ अस्याख्यानस्य पठनादिष्टो रिवमनोरथाः॥२२६॥

शं३ ॥ मं स्तूर्णतांगमिष्यंति यो व्रिवितनकारिणः॥२२७॥ छ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे दिवोदासमतिवर्णनाम नाम एकोनषष्टि

२७ ॥ तमोध्यायः॥५९॥ श्री॥ अगस्त्य उवाच॥ सर्वज्ञहृद याऽनंद गौरी चुंबितमस्तक॥ तारकांतकपद कृतारिभद्रकारिणे २७

॥१॥ सर्वज्ञाननिधे तुभ्यं नमः सर्वज्ञसूनवे॥ सर्वथाजितमारीय कुमाराय महात्मने॥२॥ कामारिसूनुं नारी यो बीभ्य कामस्त नमि

॥ यो जिगाय कुमारोपि मारं तस्मै नमो स्तु ते॥३॥ षडुक्तमव तां स्कंद मायाद्विजव प्रभुर्हरिः॥ काश्यपापं वनं दं तीर्थमध्यास्तानीव पावन

॥४॥ भूर्भुवः स्वः प्रदेशेषु काशी परमपावनी॥ तत्रापि हरिणा शापितीर्थं पंचनदं परं॥५॥ कुतः पंचनदं नाम तस्य तीर्थस्य परमुख

॥ कुतश्च सर्वतीर्थेभ्य स्तदासीत्पावनं परं॥६॥ कथं च भगवान् वि ष्णुरनरात्माजगत्पतिः॥ सर्वेषां जगतां पाता हर्ता कर्ता विलीलया॥७॥ अ

॥ रूपो रूपमापन्नो व्यक्तो व्यक्ततां गतः॥ निराकारोपि साकारो निःप्रपंचप्रपंचकृत्॥८॥ अजो नानाजन्मावत्सनामा स्फुटनामकृत्॥ निरालंबो

॥ विलालंबो निर्गुणोपि गुणास्पदं॥९॥ अव्यक्तो हृषीकेशोप्यनंतोपि सर्वगः॥ उपसंहृत [illegible] सर्वव्यापी जनार्दनः॥१०॥ रामरामराम

यदुंषोत्साह पनस्तोनितारितुंशीक मस्पाञ्जीनितारितस्मै अध्यासं अधिअधिष्ठापास स्थितायांसी त्सर्थः आपन्नः स्वर्थः विसंधिकार्थः अहृषिकं इंद्रियरहितोप्याहृषिकेशः इंद्रियाणां प्रवर्तकः [illegible]

प्रपंचः २

५४॥

772

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

के०

दुर्ज्जेका निरैस्तंपंसौंदर्यलावण्यमंगसौष्टवंतच्चाल्बिनीपरः श्रीकृत्तमः सपित्त्वेनवर्त्तते कपसौदर्यलावण्यमंगसौष्टवंतच्चालिनीपरःप

उपसंहरस्वरूपं स्वं सर्वव्यापी जनार्द्दनः ॥ स्थितः सूर्यास्य भावेन तीर्थे पंचनदे पुरे ॥ एतदाख्याहि षड्वक्त्र पंच
वक्त्रोपयाख्यतं ॥११॥ ॥स्कंद उवाच॥ ॥कथयामि कथामेतां नमस्कृत्य महेश्वरं ॥ सर्वाघौघप्रशमनीं सर्वश्रे
योविधायिनीं ॥१२॥ यथा पंचनदं तीर्थे काश्यां प्रथितिमागतं ॥ यन्नामग्रहणादेव पापं याति सहस्रधा ॥१३॥
प्रयागोपि च तीर्थेशः पंचनद्यां बलात् स्थितः ॥ पापिनां पापसंघातं प्रसह्य निर्ज्जितो जने ॥१४॥ हारंति सर्वती
र्थानि प्रयागस्य बलेन हि ॥ तानि सर्वाणि तीर्थानि माघे मकरगे रवौ ॥१५॥ प्रस्थानि प्रगनिस्युस्तीर्थराज समा
गमात् ॥ प्रयागस्तापि तीर्थेशः सर्वतीर्थाप्पितेमखे ॥१६॥ महाघीनाम हाघं च हरस्पांच नदा द्वकाल ॥ यं संचय
ति पापौघ मा वर्षं तीर्थनायकः ॥१७॥ तमेकमज्जेनाद्दुर्जे सजे सं च नदेप्रवं ॥ यथा पंचनदोस्रातः तथा चकथापु
म्यप ॥१८॥ निशामय महाभाग मित्रावरुणनंदन ॥ पुरा वेदशिरा नाम मुनिरासीन्महातपाः ॥१९॥ १८गुवरासमुसन्नो श९
मतो निदहनापरः ॥ तपस्यतस्तस्य मुने पुरा दृग्गो सुरांगना ॥२०॥ शुचिरप्सरसां श्रेष्ठा रूपलावण्यशालिनी ॥ त
स्यादर्शनमात्रेणापरिस्कुंद्यमुनेर्मनः ॥२१॥ चस्कंद स मुनिस्त्रर्णिः साथ भीता वराप्सराः ॥ दूरादेव नमस्कृत्य सतं मुनिसा
ध्यसा पतत् ॥२२॥ अवेती वेपमानांगी शुचितच्छापभीतितः ॥ नापराधोस्य हं किंचिन्महोग्रतपसांनिधे ॥२३॥ सतव्य
मेक्षमाधा क्षामांकृपास्तपस्विनः ॥ मुनीनां मानसं प्राप्य स्वभावाल्लक्ष्मीमणामृदु ॥२४॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दे०

स्पस्तपरिकामस्तेन धष्टु अंस्तुत्यितमुनेर्मनो बध्नवीतां श्रुत्वातं क्षोत्संप्राभुवादसर्थ्यः ॥ बध्ननेति रोषः ॥ मुनीनां मननशीलानां
नांमानसं स्फुरते सम्यादाप्येमृदुको मलं इस त्वयःपापोग्रहणं दत्वा सप्रश्चती ॥ व्याव सर्थस्त्वभात स्वामलक्ष्मीमृदुहिति

५९

223

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त२ ति३

स्वरूपेऽपि एवं स्वभावेनैवातथा चोरशी वचनैः ॥ कापि सत्वं न वैरस्यं पुनः कायो हृदयं यथोर्वी स्यात् ॥ विवेक सेतुना आत्मानात्मविवेक
रूपेण सेतुना नवनीतसमप्रथमोऽद्भुतघृततैलस्य ॥ हालाहलदोहरणेऽपि तरो
ध्वस्ताम हारोपए वुनदोस्यारयं वेगे अस्तीति निपतति न सर्पः नवनीतसमप्रथमोऽद्भुत ॥ सामान्यभावमेवाह ॥ स्निग्धमुद्धृत
रोपः ॥ अनाक्लिष्टस्नेह तत्माहाविचाराद्धि महदन्तरं असाम्यं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरिति शेषः साम्याभावमेवाह ॥ स्नेहदानादसंस्पर्शाद सेथः स्त्रीणां
कासौ सारस्मीतिउद्धृत सारोद्धृत ॥२८॥ स्त्रीति आरभ्याप स्वपदार्थस्य स सख्या रव्यसत्या सम ॥ दानादसंस्पर्शादसेथः स्त्रीणां

२९ स्त्रीपक्षः कठोरहृदयाः स्वरूपेऽपि वसतां ॥ इति श्रुत्वा च वस्तु स्याः शुचेरप्यारसोऽमुनेः ॥२५॥ विवेकसेतुनास्तंभी महा २९
रोपनदीरयो उपाचचमसन्नो ॥ शुचेः शुचिरसिद्धवो ॥२६॥ नमस्यो विहितोऽन्तदोषो ॥ स्तसुंदर ॥ वृद्धि स्व
रूपालनानुवनीतः सुमः पुमान् ॥२७॥ अनभिज्ञा विदलीत विचारान् महदन्तरं ॥ स्निग्धमुद्धृतसारोऽपि वेदः
संस्पर्शमात्रं ॥२८॥ चित्रेऽस्मारव्यासमादानालुमान्स्त्रीणां त हरतः ॥ अतस्तु चनजेतव्यं लपास्तुवि
३० मनोगते ॥२९॥ अतार्कितोपास्थितया त्वया च स्वलितमपा ॥ स्खलनान्नात यो हानिरकामात्तपसो ३०
मुनेः ॥३०॥ ॥ यथोक्षणे धीकरणाद्धानिः कोपरयादरेः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मग्रहणादिति वा ॥ शुचिः पवित्रा मनोगति संकरणघातपस्याः सा तस्याः संबोधनं हे मनोस्तु न्यागते कस्मिन् मनोगते हिक्वचि
=ध्यंर तत्रापि सत्वार्थः ॥ नजेतव्याति हेतुर्वदेर शुचि मनोगतिः लोने याह ॥ अतर्कितोपस्थितया त्वया च स्खलितमपाति अतर्कितो
तदुपस्थितं नाममनदर्शनादस्पर्शो वीजायतामित्यनेन ननु संधाया गते चेत् स्खलते इति कश्चित्पाठः पतयस्मा
स्खलते स्खलितं क्षरितमिति यावत् ॥ इतरेति शेषः ॥ कोपरय एवारिस्तस्मात् कोपरयादरेः कथं स्खलितात्

८०

६०

त२

सुखच्युतः सुखछुतः पुष्पवंतयोश्चंद्रसूर्ययोः। अर्थानां पुरुषार्थानां परिभ्रंशणं परिस्फुरणं प्राप्तिरित्यर्थः। अस्य धोवर्द्धनं नूनं चंद्रमदीनाम भावे पि स्त्र्यादि विषयः कामो न विष्यतीति तत्राह। आमर्षः क्रोधेम
नः कर्म भूर्तमनोभूः कामः उक्तं च सर्वग्रासी शांतिरोऽग्नांति वृक्षस्य फलभोक्ता हस्तिशावकः अस्मिं सतासां स्वच्छं प्रतिपादयेन्नोकलमेशाब्दप्रयोगः॥४॥३४॥छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ ९ ९ ९ ९

पि२ प२

॥क्रोधापत्तपक्षयं यातिसंचितं यत्सुखच्युतः॥३१॥ यथाभ्रपटलं प्राप्य प्रकाशः पुष्पवंतयोः॥ अनर्थकारिणः क्रोधात्कार्याणां परिभ्रंशणं तथा॥
॥कन्याश्चवलजनोत्सेधात्साधूनां परिवर्द्धनं॥ आमर्षकर्षति मनो मनोभूसंभवः कुतः॥३३॥ विधुंतुदस्य दंतस्थे विधुं कुत्रास्ति कौमुदी॥ ज्वलतो रोषदा॥
ति:२ ॥वाग्नेः क्वशांतिस्तरोः स्थितिः॥३४॥ दृष्टा क्रोधेन किं क्वापि सिंहास्कंधे सुसस्थता॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन प्रतीपः प्रतिघातुकः॥ चतुर्वर्गस्य देहस्य परिहेयो॥
र२४॥ विपश्चिता॥ इदानीं स्वपुरुषं त्यागि कर्त्तव्यं यत्स्याश्च वो॥३६॥ अमोघबीजादिव्ययंत बीजमुरस्कुरु॥ एतस्मिन्नंतरे रक्षितेवार्य्येपरिस्फुरत्वदाक्षः॥
॥ण्महा॥३७॥ त्वयातव भवितेत्र कंकन्यास्तनमहास्तुवि॥ इत्युक्ते तेन मुनिना पुनर्जाति वसाज्ञराः॥३८॥ महाप्रसादइत्युक्त्वा मुनेः छक्रमजीगिलत्॥
॥अथ कालेन दिव्यस्त्रीकन्यारत्नमजीजनत्॥३९॥ अतीवनयनानंददिनिधानं रूपसंपदां॥ तस्य वेदशिरस आश्रमे तां निधाय सा॥ स्ति विरसं॥
॥रसां स्वेष्टा जगाम च यथेप्सितां॥ तां च वेदशिराः कन्यां स्नेहेन समवर्द्धयत्॥४१॥ रामरामश्रीरामश्रीमेरो जयरामसीतापतापतिराम॥छ छ छ॥छ॥

प्रतीपः प्रतिकूलः प्रतिघ इति पाठे पि सैवार्थः। प्रतिघातुकः प्रतिनाशकः चतुर्वर्गस्य देहस्य चतुर्वर्गशरीरस्येत्यर्थः। चत्वारो वर्णा धर्मादयो यस्मात्तस्य देहस्येति वा परिहेयः क्रोध इति शेषः
उरसीकुरु स्वीकुरु जठरे धारयेत्यर्थः। भवित्र भविष्यतीति अजीगिलत्॥ गिलितवती अर्थः यथेप्सितं सा यथा जगाम निजालयमिति कश्चित्॥४१॥ सदाशिवाय नमः॥छ छ ९ ९ ९ ९

प१ रुचिर

६१

729

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नाम्नोर्थत्वमेवदर्शयतितय न्नामेतिपुणागरिम्णागरिष्ठत्वेनपण्यतेव्यवह्रियते अनेनेतिनेपण्णं द्रविणं तेन संक्रय्यः क्रेतव्यः प्राप्य इत्यर्थः सुतीर्थमेव विपरीतं पण्यवीथिकातस्या पणो ॥ ६१ ॥ सदाशिवं तस्मैनमः

भोर

ण्या ॥ स्वीरेणस्वात्र्प्रमसद्धाया हरिहरिणीक्षणा ॥ मुनिर्नामहृषी तस्येधूतपापेतिचार्थवत् ॥ ४२ ॥ यन्नामोच्चारणेनापि कंपते वैकली ॥ सर्वलक्षणसौं न्यासर्वयसुंदरी ॥ ४३ ॥ व पातका२
॥ मुनिस्त्र्साजनोसंगात्क्षणमात्रमपिक्वचित् ॥ दिनेदिनेवर्द्धमानातां पूर्ण्यं मुमुदेभृशं ॥ ४४ ॥ ह्रीमनीराघिवदम्पा शिशुनिचाद्भुमसीकला ॥ अथ्याष्टवार्षिकीदृष्ट्वातांक ॥
॥ न्यांसमुनीश्वरः ॥ ४५ ॥ कस्मैदेयेतिसंचिंत्यसतामेवसमपृच्छत ॥ वेदशिराउवाच ॥ ऋषिपुत्रमहाभागेधूतपापेस्तुनेक्षणे ॥ ४६ ॥ कस्मैदेयावरायतालमेववास्व
॥ दितंवरं ॥ अतिस्वेहार्द्रचित्तसूनेतुश्रुतिभाषितं ॥ ४७ ॥ निशम्यधूतपापेतिप्रोवाचवितताननं ॥ धूतपापोवाच ॥ जनेनेतयेवदेयासुंदरायवराय ते ॥ ४८ ॥ तत्
३२ ॥ दितंवरं ॥ अतिस्वेहार्द्र ... ॥ तं ॥ सर्व५ ३२
छ५ ॥ दातस्मैप्रयत्नंयमसंकथयामिते ॥ तुभ्यंचरोचतेतातस्रणुत्ववदितोभवान् ॥ ४९ ॥ सर्वेभ्योपिपवित्रोयोयःसर्वेषांनमस्कृतः ॥ सर्वयमभिलष्यंतियस्मौसुखोदरः ॥
न५ ॥ कदाविधानतच्युतयःसदैवनुवर्त्तते ॥ इह मुत्रापियोरक्षेन्महापदुदेयाहवा ॥ ५१ ॥ सर्वेमनोरथायस्मात्सारिद्धिणाभवंतिहि ॥ दिने दिने चसौन्दर्यं वर्द्धते यस्य सन्निधौ ॥ ५२ ॥
॥ नैरंतर्येणयसेवाकुर्वतोनचपंकवितेप्यायन्नामग्रहणादेवकेपिबाधानकुर्वते ॥ ५३ ॥ यदाधारेणतिष्ठंति भुवनानिचतुर्दश ॥ एवमाद्यागुणायस्यवरस्यवरचेष्टित
॥ नैरंतर्येणयसेवाकुर्वतोनचयंकविताथयन्नामग्रहणादेवकेपिबाधानकुर्वते ॥ एवंश्रुत्वापितातस्याभृशंमुदमवापह ॥ ५५ ॥ धन्यास्मिधन्यामेपूर्वं एवामैषासुतानचये ॥ क्रवंदिधूतपापासौय
त८ ॥ ५४ ॥ तस्मैपायच्छमांताततस्मैतेपीहशर्म्मणे ॥ एवंश्रुत्वापितातस्याभृशंमुदमवापह ॥ ५५ ॥ धन्यास्मिधन्यामेपूर्वंएवामैषासुतानचये ॥ ... अथवासूकथंलभ्यो विनापुण्योत्तरोदय ॥ ५७ ॥ इतिक्षणंसमाधायमनःपुंगवः ॥ ज्ञानेनतं ॥ समुनि२
॥ स्याइहर्गविधामतेः ॥ ५६ ॥ इदृग्विधेर्गुणगणैर्गरिम्णाकोत्रवैभवेत् ॥ अथवासूकथंलभ्योविनापुण्योत्तरोदय ॥ ५७ ॥ इतिक्षणंसमाधायमनःपुंगवः ॥ ज्ञानेनतं ॥
॥ स्याइहर्गविधामतेः ॥ ५६ ॥ इदृग्विधेर्गुणगणैर्गरिम्णाकोत्रवैभवेत् ॥ धन्याकन्याबभाषेयश्रृणुवत्ससुमेक्षिणी ॥ पितोवाच ॥ वरस्यतेगुणाःप्रोक्तागुणाएतेविचक्षणे ॥ ५९ ॥ एषा
॥ समालोच्यवरमीदृग्गुणोदयं ॥ ५८ ॥ धन्याकन्याबभाषेयश्रृणुवत्ससुमेक्षिणी ॥ पितोवाच ॥ वरस्यतेगुणाःप्रोक्तागुणाएतेविचक्षणे ॥ ५९ ॥ एषा

गुणानामाधारोवरोस्तीतिसुनिश्चितं ॥ परंससुखलभ्योननितरांसुभगाकृतिः ॥ ६० ॥ तपःपणेनसंक्रय्यःसुतीर्थविपणोक्वचित् ॥ ॥ सदाशिवायशंभवेत्रिलोचनायवैनमः ॥ ६१ ॥ ॥

७२५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क्षेत्रे विमुक्ते परमपावन इति विशेषणात् ॥ आसारा अविछिन्नेन तपमानाम् आसाराः शीकराः पातुयानास्तथा तासु आसारशीकरैः अ
विछिन्नतपमानां बुकणैः तपर्त्तु ग्रीष्मर्तुः कैतव्यव्याजं मनागपि ईषदपि कदाचिदपि इत्यर्थः ॥ तपोवाचि इति पाठः ॥७०॥ ॥ प्रपते बिं
ता२ दुरोमौवेतिसाक्षतपापा हैमनाहे मैक्रतु सबंधिनी निशाः पर्य्यक्षिपत् ॥ सर्वतोभावेन क्षमया [illegible] मास ॥ कथं भूता रोमा च एव कं
कस्तनपट्टिका ॥ तद्वती वेपमानेन कंपमानेन तनुछदं त्वगिंद्रियं यस्याः सा तथा तपसा क्षामा कृशा ॥ ७६ ॥ निशीथिनी सा धृतपापा सार

नार्भ्यभारैः ससुलभोन कौलान्येन कन्यकौ ॥ न वेद रात्रा अभ्यसनैर्न चैव वर्य्यवल्लेन वै ॥ न सौंदर्य्येण वपुषा न बुध्या न प
राक्रमैः ॥ ७७ ॥ एकयैव मनः शुध्या करणानां जयेन च ॥ महातपः सहायेन दमदानदयायुजा ॥ ७८ ॥ लभ्यते समहा प्राज्ञो ना
न्यथा तादृशः पतिः ॥ इति स्कंदे ॥ अथ सा कन्या पितरं प्रणिपत्य च ॥ ७९ ॥ अनुज्ञां प्रार्थयामास तपसे कृतनिश्चया ॥ ॥ स्कंद
उवाच ॥ ॥ कृतानुज्ञा जनेत्रा सा क्षेत्रे परमपावने ॥ ८० ॥ तपस्तापुं तपः परमं यदसाध्यं तपस्विभिः ॥ कं सा वा व्रति.
म द्रंगीकच तनाहरं तपः ॥ ८१ ॥ कठोरवर्ष्म संसाध्य महो सलेन सोद्यतैः ॥ धारासारासु वर्षासु महावनवतीष्वपि
॥ ६७ ॥ रीन्वासु सा वकाशासु सा वकाररनपाल्लिशीः ॥ स्कंलाग जीरवं घोरं दृष्ट्वा निद्रु चमुत्स्केतीः ॥ ६८ ॥ आसार
शीकरैः क्लिन्ना न चकंपे मनागपि सा ॥ तङ् स्फुरंती ल स सक्ष्म त्रासं सा सु तपोवने ॥ ६९ ॥ या तायातं करोतीव इष्टं
तत्तपसः स्थितिं ॥ तपर्तुरेव साक्षाच्च कुमारीकैतवात् किल ॥ ७० ॥ ॥ पंचाग्नीन् परिधायात्र तपस्यति स्पो तु व
ने ॥ जग्मा पिलापिणीवाला नमनागपि सा पवत् ॥ ७१ ॥ कुशाग्रतोप दृष्टं पंचाग्नि परितापिता ॥ रोमांच कं चु
कवती वेपमानतनुछदा ॥ ७२ ॥ पर्य्यक्षिपत्क्षपाः क्षामा तपसा हैमनीष्व सा ॥ निशीथिनीषु शिशिरे अयं ती
सारसं रसा ॥ ७३ ॥ मेने सा सारसैः के य सुघता घेति पद्मिनी ॥ मनस्विना मापमनो रागतां सस्त्रजे मधौ ॥ ७४ ॥ ॥ ॥

सैस्तुष्करैः अध्यके पद्मिनी उद्धतेति मेने इत्यन्वयः ॥ किं कुर्वती शिशिरे शिशिरर्त्तौ निशीथिनीषु रात्रिषु सारसं रसं सारस्वतं सम्यग
संतपो विषयं सारसानामयं सारसं वा आश्रयंती सेवमाना तैः यावत्पुष्करा हाहि शिशिरौ रजन्याः शिशिरस्य वरसं सेवते इति प्रसिद्धं ॥ ७३ ॥ ॥
मनसामिति मनस्विना मरात्मनस्विनामुनीनां अपि मनोवसंते रागतामनुरागतां सृज्यते सृजतेः कीर्तिरस्पर्धः तद्वदिसव्ययार्थे ॥ ७४ ॥ ॥

778

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततस्या धृतपापा या मनोगतो भावोऽशोकपल्लववदोष्ठपल्लवच्छविर्हार्न्निर्गतो नाकंदपल्लवैरा [illegible] पल्लवैर्जज्ञे गृहीत एनां च वर्तमानां [illegible]
वेन मुनिस्त्रीप्य [illegible] कातस्या स्तपस्यति ध्यानतत्वसेतस्ति सा बाला धृतपापावसते मुखे च नेनिवसंती कोकिलाकाकलीरवं [illegible] पिको [illegible]
निष्क्रम्यापितपस्तितपोलिप्य [illegible] कृतवती स्यर्थः ॥ बंधुजीवे बंधुक [illegible] हसे [illegible] तिविला सरूपागतिः अपास्तेति
विरूढा वल्कारो [illegible] भोगिनां सर्पाणां वृत्तिमाश्रिता आसीदितिपूर्वक्रियायामनुषंगः ॥७७॥ शाणेन शाणास्त्रे
मयेन वस्त्रेण [illegible] शाणेन लीढापि सेवना [illegible] ॥ अनर्घ्यतामसूल्यता माप [illegible] गतवती [illegible] ३३

तदोष्ठपल्लवाद्रागो जज्ञे नाकंदपल्लवैः ॥ न सेने निवसंती सा वने बाला च लेमनः ॥७५॥ चक्रे तपस्यपि [illegible] बाको
किलाकाकली रवं ॥ बंधुजीवे घरे रुचिक [illegible] सेकवागमी ॥७६॥ निष्क्रेपाभिवसा सा [illegible] घासी तपो
रता ॥ अपास्तभोगसंपर्का भोगिनां वृत्तिमाश्रिता ॥ क्षुद्रुद्धोचानरोधाय धृतपापा तपस्विनी ॥७७॥ ॥
शाणेन मणिवल्लीढा ककशाप्यायादनर्घ्यतां ॥ तथा ति तपसा क्षामा दिदीपे तनुसुंदरी ॥७८॥ निरीक्ष्य तां तप
स्विनीं विधिः संक्षुब्धमानसां ॥ उपेत्यो वाचसुप्रश्नो प्रसन्नोस्मि वरं वृणु ॥७९॥ ॥ सा च तुर्वक्त्रमालोक्य
हंसयानोपरि स्थितं ॥ प्रणम्य प्रांजलिः प्रीता प्रोवाच प्रजापतिं ॥८०॥ ॥ धृतपापोवाच ॥ ॥
पितामह वरो मह्यं यदि देयो वरोऽप्रद ॥ ॥ सर्वेभ्यः पावनेभ्योपि कर्तुमामति पावनीं ॥८१॥ ॥

स्मश्लोमणिः ॥ कुत्सितवस्त्रादिना अतिसूक्ष्ममलिनवस्त्रादिना छन्नापि यथा अनर्घ्यतामाप्नोति तद्वदित्यर्थः ॥ तथेति नाम्यांतरे
तस्मात्तनुः शरीरं दिदीपे तमासस्अतिशयेन दीप्तिं चकारेत्यर्थः ॥ अथ वा शाणेन माणघर्षणपाषाणेन लीढा घर्षिता ॥ अतएव
च कशापि मणिर्यथा अनर्घ्यतामसंतप्रकाशतामाप्नोति तथा अतितपसा क्षामापि तनुः तस्याः तनुर्दिदीपे तरां अतिश
येन दीप्तिं चकारेत्यर्थः ॥ ॥८२॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धर्म उवाच ॥ पृथुश्रोणि विशालाक्षि क्षामोदरि शुभानने ॥ प्रीतः स्वरूपसंपत्त्या त्वया हं देहि मे रतिं ॥८१॥

विमलं निर्मलं मे सुश्रीलं यस्याः सा न यावि मलेषिणीनां ऐधि भव ॥ अथो नेतरं पितुरग्रजं पार्वतीं शालकां लक्ष्मीनृसिंह समीपस्थां प्राप्नेत्यर्थः उटजाजिरे पर्णशालाङ्गणे ॥ आकृष्ट आकर्षितो वशी

स्वष्टात दिष्टमाकर्ण्य निनरां तु ष्टमानसः ॥ प्रत्युवाच तां बालां विमलां विमलेक्षिणीं ॥८३॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ त्रिकपापविनाशिनि संत्यज्य स
र्वतः ॥ तस्य पवित्रमतुलं त्वमेधि वरतो मम ॥८४॥ मिश्रः कोपि इकोटीनां संनिती र्थानि कन्यके ॥ दविभ्रू यं तरि से वपावना त्तु ते रो न्ते
रे ॥८५॥ तानि सर्वाणि तीर्थानि त्वत्तनौ प्रतिलोमवै ॥ वसंतु मम वाक्ये न व सर्वलिपावनी ॥८६॥ इत्युक्त्वा तदं र्धे वेधाः सापि निर्धूत कल्मषा
॥ धूतपापा पोटजंशा प्राप्नोवेद शिरस्थिति तुः ॥८७॥ कदाचित्तां समालोक्य खेलंती मुटजाजिरे ॥ धर्मस्तत्तपसा कृष्टः खेलयामास कं न्य
कां ॥८८॥ नितरां बाधते कामस्त्वत्कृते मां सुलोचने ॥ अञ्जालनाम्ना सा तेन प्रार्थिता त्यसकृद्रहः ॥८९॥ उवाच सापि ताः दाता ते प्रार्थयसु दुर्म
ते ॥ पितृप्रदेया यत्कन्या स्कृ तीरेषा सनातनी ॥ निशाम्पे ति वबोध र्मो भावि नो र्थस्प गौरवात् ॥ पुनर्निबंधयाव कैप धृतिर्धृतीशालिनी ॥९१॥
धर्म उवाच ॥ ॥ न प्रार्थये हं सुभगे पितरं तव सुंदरि ॥ गांधर्वेण विवाहेन कुरु मे त्वं समीहितं ॥९२॥ इति निर्बंधवाक्यं सा निशम्य कुमारिका ॥ पि
तुः कन्या कृ तं दिसु र पुन राहे जितं द्विज ॥९३॥ अरे डे मे मते मा त्वं पुनर्ब्रूहीति पाह्य तः ॥ इत्युक्तोपि कुमार्यो सनातिष्ठन्मदनातुरः ॥९४॥
ततः शशाप तं बाला ज्वलञ्ज्वलनसोबला ॥ जडोस्य नितरां यस्माज्जडधारो नदो भव ॥९५॥ सवानि शंकरायन मः ॥ ०००० । ०० । ०००० ॥ ०

कमनं इति या वत्सा ॥ रहो गूढम्पथ मर्मेरति मिति क विसा ॥८१॥ ... पृथुश्रोणि विशालाक्षि क्षामोदरि शुभानने ॥ प्रीतः स्वरूपसंपत्त्या त्वया हं देहि मे रतिं ॥८२॥ नक्षानं नाम पस्यते न धर्मेणाइ
त्येवं प्रकारेणा मकृत्याथितः असकृत् प्रार्थने हेतुमाह यह आयह का मौवेशाइत्यर्थः पितुः कन्यादाने स्वेच्छ नि प्रमाण य नि पलि नि पद्य स्मात गौरवात् गुरुत्वात् बलवदित्यर्थः अपधृतिः अपगत धैर्यः अंध वैरुक्तावरयो मिथः समपरूपेण ॥९५॥

778

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्ता १

माघेमासि पापीः धुनी नदी प्राक्तनं पूर्वरूपं शीलयन् ध्यायन्॥ सर्वतीर्थरेकतः आत्मा यथामातथा तथा सर्वतीर्थैकता आत्मना एधिता संपादिते तेन तत्त्वं अंघ नां स्वकार्य्य

इतिराघवेयोसौ पतांशाशापकुच्चाविततः॥ कणेरहृदयेलंनुशिलाभवसुदुर्मने॥९६॥ स्कंदउवाच॥ ॥इत्युन्मोन्यस्यशापेनमुनेर्धर्मोनदोभवत्॥ मापैः पुत्रि
करिष्यामितवसर्वंसुभोदयं॥९७॥ तच्छापोनान्यथाभूयाद्वंडकांतशिलाभव॥ वंड्रोदयमनुप्राप्तइवीभूतात्तनुत्तव॥९७॥ धुनीभव सुते धूतपापेतिवि
श्रुता॥ मवधर्मनदः कन्येतवभर्त्तासुशोभनः॥९९॥ जैगुरोः परिपूर्णांगीयेगुणाः प्रार्थिता स्त्वया॥ अन्यच्चश्रृणुमद्वचोममापितपसोबलात्
॥९९॥ द्वैरूप्यंभवतोभावि प्राक्तनं वड्रवंववै॥ इत्याश्वास्यपिताकन्यांधूतपापांपरंतपः॥१००॥ वंडकांत शिलाभूता मनुजग्याहबुद्धिमान्॥ तदा
रस्यमुनेकाश्यपांख्यातोधर्म्मनदोहृदः॥१०१॥ धूमोऽपिस्वरूपेणमहापातकनाशनः॥ धूतीवधूतपापासासर्वतीर्थमयीशुभा॥१०२॥ हरेन्म
हाघसंघातानू कूलजा निवपादपान्॥ तत्रधर्मनदे तीर्थे धूतपापासमन्विते॥१०३॥ पदानस्वर्धुनीतत्रचतदाभ्रूणपो व्यधात्॥ गभस्तिमाली
भगवान् गभस्तीश्वरसन्निधौ॥१०४॥ शीलयन्मंगलागौरींतपउग्रंववारह॥ नात्योग्रमयूखादित्यस्यतीर्थेनुचतपस्यतः॥ किरणेभ्यः प्रववृ
तेमहास्वेदोतिखेदतः॥ किरणेभ्यः प्रवृत्तायामहास्वेदस्यसंततिः॥१०६॥ ततः साकिरणानामजाता पुण्यतरंगिणी॥ महापापांधतमसं किरणारव्या
तरंगिणी॥१०७॥ ध्वंसयेत्स्नानमात्रेण मिलितादूतपापया॥ आदौधर्मनदः पुण्यो मिश्रीतोधूतपापया॥१०८॥ पुण्याधूतानि पापानि सर्वतीर्थैकतात्म
ना॥ ततो पिमिलितागत्य किरणारविणोधिता॥१०९॥ पुन्नामस्मरणादेवमहामोहांधतांव्रजेत्॥ किरणाधूतपापेवनस्मिन्धर्मनदस्थुभे॥११०॥ स्नवंसोपाप
संहर्त्तारारास्यांसुभाद्रवे॥ ततोभागीरथीप्राप्तानेनदैलीपिनासह॥१११॥ भागीरथीसमायाता यमुनाचसरस्वती॥ किरणाधूतपापावपुण्यतीर्थेसरस्वती॥११२॥ गं

मतांकिरणेतीकिरणाधूतपापेनयोतस्मिन्धर्मनदेनस्त्रनु रिति शेषः दैलीपिनाभगीरथेनअत्र॥ विमुक्तेपंकि त्रिंलाइ तिकवित्त्वाठ४॥११३॥ श्रीराम राम राम राम

माघमहात्म्यपत्र: ३४

नापुरुषः कोप्यत्रोनापीस्नवयः॥ ७॥ पंचकूर्चेन पंचगव्येन आब्रह्मघटिकाद्वंद्वाख्यमुहूर्तद्वयमभिव्याप्य सीमानं कृत्वेति वा पंचनदे ने स्तुतिस्तत्स्नानं मुक्तये आब्रह्मघटिकाद्वंद्वमि

॥ अतः पंचनदं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतं॥ ११३॥ तत्राप्लुतो न गृह्णीयाद्देहं नापांचभौतिकं॥ अस्मिन् पंचनदीनां च संभेदे घोघभेदिनि॥ ११४॥
॥ स्नानमात्रात्स्वयासेवक्षित्वा ब्रह्मांडमंडपं॥ तीर्थानि संति भूयांसि काश्यामत्र पदे पदे॥ [illegible]न पंचनदतीर्थेन कोप्यत्रोना समान्यपि॥
॥ प्रयागे माघमासे तु सम्यक्स्नानस्य यत्फलं॥ ११६॥ तत्फलं स्याद्दिनैकेन काश्यां पंचनदे ध्रुवं॥ स्नात्वा पंचनदे तीर्थे कृत्वा च पितृतर्पणं
॥ ११७॥ बिंदुमाधवमभ्यर्च्य न भूयो जन्मभाग्भवेत्॥ यावत्संख्यास्तिलादत्ताः पितृभ्यो जलतर्पणे॥ ११८॥ पुण्ये पंचनदे तीर्थे तद्भिः स्यात्तावदाधि
॥ की॥ श्रद्धया यैः कृतं श्राद्धं तीर्थे पंचनदे शुभे॥ ११९॥ तेषां पूर्वमहामुक्ता नानायोनिगता अपि॥ यमलोके के पितृगणैर्गाथेयं परिगीयते॥ १२०॥ महिमानं पांचनदं
॥ स्याच्छ्राद्धविधानतः॥ अस्माकमपि वंश्योत्र कश्चिच्छ्राद्धं करिष्यति॥ १२१॥ काश्यां पंचनदं प्राप्य येन मुच्यामहे वयं॥ इयं गाथा प्रतिदिनं श्राद्धदेवस्य सन्निधौ॥ १२२॥
॥ पितृभिः परिगीयेत काश्यां पंचनदं प्रति॥ तत्र पंचनदे तीर्थे यत्किंचिद्दीयते वसु॥ १२३॥ कल्पक्षयेपि न भवेत्तस्य पुण्यस्य संक्षयः॥ वंध्यापि वर्षपर्यंतं स्नात्वा स्य ७
॥ पंचनदे ह्रदे॥ १२४॥ समर्च्य मंगलां गौरीं पुत्रं जनयति ध्रुवं॥ जलैः पांचनदैः पुण्यैर्नासर्सा परिशोधितैः॥ १२५॥ महाफलमवाप्नोति स्नपयित्वेष्टदे
॥ वतां॥ पंचामृतानां कलशैरष्टोत्तर शतैर्मितैः॥ १२६॥ तुलितो धिकतां याता विंदुः पांचनदांभसः॥ पंचकूर्चेन [illegible] पीतेन पापात् शुद्धिरुदीरिता॥ १२७॥
॥ सा शुद्धिः श्रद्धया पात्रयविंदुं पांचनदांभसः॥ भवेदेव भृथस्नानाद्राजसूयाश्वमेधयोः॥ १२८॥ यत्फलं तत्शतगुणं स्नानात्पांचनदांभसः॥ राजसू

याश्वमेधौ च भवेतां स्वर्गसाधनं॥ १२९॥ आब्रह्मघटिकाद्वंद्वं मुक्तये पांचनदा [illegible] स्तुतिः॥ स्वर्गराज्याभिषेकौ न तथा संमतः सतां॥ अभिषेकः पांचनदो यथानल्पसुखप्रदः॥ १२९॥

पि १

[illegible]

780

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३४ ज्ञतेयस्तप्यतेफलं॥ तत्कार्तिके पंचनदे सकृत्स्नानेन लभ्यते॥१३५॥४३

पंचनदेति॥ पंचनदे किरणाधूतपापाधौतपापा शरणाः क्षिरणांचनदजल्ऽसेकवतां॥ पंचनदे सिणामिति पाठे तस्मात्तं इक्षाति अंतर्वेद्यादीपमाना नि वापीकूपतडागादि निर्माणानि तेषु लतेषु अन्यत्र यत्सुकृतं स्यात्तत् दुर्मनतस्य

पञ्चरं वाराणसी प्राप्य मत्सुः पंचनदे किरणां॥ नान्यत्र सेवकी भूतनृपकोटिर्नरेश्वर॥१३३॥ येनर्जः पंचनदे स्नातं कार्तिके पापहारिणि॥ ते चापि
५ गर्भे तिष्ठंति पुनस्ते गर्भवासिनः॥१३३॥ कृते धर्मनदं नाम त्रेतायां धूतपापकं॥ द्वापरे बिंदुतीर्थं च कलौ पंचनदं स्मृतं॥१३७॥ त्रातं समास्तप ३५
स्तप्त्वा दृष्टाप्तेषु सर्वेषु या वज्जन्मकृतेषु यत्॥ अन्यस्योत्रे सफलं तत्स्याद्वर्जे धर्मनदाप्लवात्॥१३५॥ न धूतपापसदृशं तीर्थं क्वापि महीतले॥ यद
कस्नानतो नश्येद्दश्यं जन्मत्रयार्जितं॥१३७॥ बिंदुतीर्थे नरो दत्वा कांचनं तत्कलाक्रोन्मितं॥ न दरिद्रो भवेत्क्वापि न स्वर्णेन वियुज्यते॥१३८॥ गो
ति च हिरण्याश्च वासोन्नस्त्रग्विभूषणं॥ यत्किंचिद्बिंदुतीर्थेत्र दत्तास्यमवाप्नुयात्॥३९८॥ एकामप्याहुतिं दत्वा समिद्धे गौ विचानल॥ पुण्ये च धर्म
॥ नदे तीर्थे कोटिहोमफलं लभेत्॥१३७॥ न पंचनदीतीर्थस्य महिमानमनंतकं॥ को पि वर्णयितुं चाक्रः श्रुतुर्वर्गशुभौकसः॥१३७॥ श्रुत्वाख्यानमिदं
॥ पुण्यं श्राविता चभक्तितः॥ सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोके महीयते॥१४२॥ ॥ ॥ इति श्री स्कंदपुराणे काशीखंडे पंचनदाविर्भावो ना
॥ मैकोनषष्टितमोध्यायः॥५९॥ स्कंद उवाच॥ ॥ ॥
गउक्तापंचनदोत्पत्तिर्मित्रावरुणसंवदे॥ इदानीं कथयिष्यामि माधवाविः स्थितिं परां॥१९॥ यांश्रुत्वा श्रद्धया चीमा पापेभ्यो मुच्यते क्षणात्॥ न च श्रिया वियुज्येत सं ६०

वात्स्यादिस्यन्वयः॥ त्रस्मलोन्मितं तदर्धिकापदिमानं॥१३८॥ कोपि ब्रलार्णयः कश्चिदिति वा॥१४२॥ इति श्री रामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां एकोनषष्टितमोध्यायः॥५९॥ अथ षष्टितमेध्याये विमुक्ते
मोक्षधामनि॥ माधवाविः स्थितिः पुण्या वर्ण्यते तिमनोहरा॥६०॥ ॥ राम॥ राम॥ ६६

काशीखंड टीका

781

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धूतपापेतीर्थेन्दुदेहर्षायविष्टंब्यत प्रियंतिनिकं नयंतिइतिविष्टरायाज्ञ्यवल्क्याद्यस्तेभ्यः श्रूयतेविष्टरेणाष्ट्रप्रपंचमयेवेदे श्रूयतइतिविष्टरश्रवाः॥
विष्टरेअश्वत्थेश्रवेयेश्रवसीयस्येतिमधुमाधव्यामनरटीकायां॥१२॥उपोपविष्टकमलमिति।उपसर्गस्यद्विर्वचनं॥तथाचश्रूयते॥ अथैरज्य अ २

आगत्यमंदरादेकरूपंदृश्यंशंकरोरवरं॥आपृच्छ्यतार्क्ष्यरथगः क्षणाद्वाराणसींपुरीं॥७॥दिवोदासंमहीपालंसमुद्धाप्यस्वमायया॥
स्थितापादोदकेतीर्थेकेशवाख्यस्वरूपतः॥८॥महिमानंपरंकास्यांविचार्यसुविचार्यच॥दृष्ट्वापंचनदंतीर्थंपुरामुदमवापह॥
५॥उवाचचप्रसन्नात्मापुंडरीकविलोचनः॥नागत्याअपिवैकुंठगुणागणितामया॥६॥क्षुक्षीरेनैवसंतिनावंतोनिर्मे
लागुणाः॥यावंतोविज्ञयंतेत्रकाश्यांपंचनदेह्रदे॥७॥श्वेतद्वीपपिसामश्रीकगुणानांगरीयसी॥इहरीयाद्दरीकाश्यांधूत
पापेस्तिपावनी॥८॥मुदेकौमोदकीस्पर्शतिथानममज्ञायते॥धूतपापांबुसंपर्कोयथाभवतिसर्वथा॥९॥नक्षीरनीराधे
जयासुखंमेस्ल्लिष्टगात्रया॥तथामेवधयात्रस्यात्स्पृष्टयाधूतपापया॥१०॥इत्थंपंचनदेतीर्थेक्षीरनीरधिजाधवः॥सं
प्रेक्ष्यताक्ष्यंत्रलक्ष्मीशेवत्तानंनिनिवेदितुं॥११॥आनंदकाननंसर्वंदिवोदासक्ष्मापते॥संवर्णयन्गुणग्रामंपुण्यपांचनदो
द्भवं॥१२॥दृष्टवांस्तपसाजुष्टमपुष्टांगंधपोधनं॥सऋषिसंसमभ्येत्यपुंडरीकाक्षमच्युतं॥१३॥उपोपविष्टकमलंवनमालावि
राजितं॥शंखपद्मगदाचक्रंचक्रलकरचतुष्टयं॥१४॥कोस्तभोद्भासितोरस्कंपीतकौशेयवाससं॥कुंदेंदीवररुचिंसुस्निग्धमधुरा
कृतिं॥१५॥नाभीकृदलसत्पद्मसुपाटलरदच्छदं॥दाडिमीबीजदशनंकिरीटद्योतितांबरं॥१६॥देवेंद्रवंदितपदंसनकादिपरिष्टुतं॥
दिव्यर्षिभिनारदाद्यैःपरिणीतमहोदयं॥१७॥प्रह्लादाद्यैर्भागवतैःपरिनंदितमानसं॥रत्तशार्ङ्गधनुर्दंडदंडितारिवदानवं॥१८॥
मधुकैटभहंतारंकंसविध्वंसनक्षमं॥कैवल्यंयत्परब्रह्मनिराकारमगोचरं॥१९॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

महादेवंसंसेव्यमनःसदा॥उपोपहायसंसर्गमुहुरुतःसतापसइत्यादि॥उपविष्टंकमलंयेनसतथातं॥यद्वाउपसमीपेउपविष्टाक
मलालक्ष्मीयस्यतं च रदच्छदः स्फुरदोष्ठः॥सुपाटकरदच्छदशोभमानपाटलपुष्पवदोष्ठं॥१९॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

८४ सुखोपविष्टः संहृष्टः सुदृष्टिर्विष्टरश्रवाः ४८

६९

782

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वेदाः कर्मोपासनविषयाः॥ उपनिषदोदितं वेदैकसमधिगम्यं नैवबिंदुः॥ अध्यात्मविद्याविशिष्टं अधिष्ठित बृहस्पाबाल्यं॥ ५॥ ॥पद्मै
रेकोनविंशत्याभक्त्यापरमयामुदा॥ अस्तौषीत्साधवे देवमग्निर्बिंदुर्द्विजोत्तमः॥ ६॥ बाह्योंतइतितथा चोक्तं॥ अपवित्रः पवित्रोवा सर्वा
वस्थांगतोपिवा॥ यः स्मरेत्पुंडरीकाक्षं सबाह्याभ्यंतरः शुचिरिति॥ २३॥ पुरुषस्त्वनाद्यंचोद्वंनस्तौति॥ सहस्रेति॥ सहस्रशीर्षादिकंचस

तं भूमत्त्यापरिज्ञातं देवानां सक्तिहेतुतः॥ वेदाविदुर्यदाकारं नैवोपनिषदोदितं॥ २०॥ ब्रह्माद्यानचगावाणिगम्यं क्रतुनेत्रा
तिथिंसतं॥ प्रणनाममुदस्युतेः क्षितिविन्यस्तमस्तकः॥ २१॥ सत्कृविस्तां हृषीकेशमग्निर्बिंदुर्महातपाः॥ तुष्टा
३६ वपरयाभक्त्या मौलिबद्धकरांजलिः॥ २२॥ अध्यात्मविद्याविशिष्टं बलिध्वंसिनमच्युतं॥ तत्रपंचनदाख्यासेमा ३६
र्कंडेयादिसेविते॥ गोविंदमग्निर्बिंदुः सस्तुतवानत्रुत्तमानसः॥ अग्निर्बिंदुरुवाच॥ ॥ ॐ नमः पुंडरीकाक्ष
बाह्यांतः शौचदायिने॥ २३॥ सहस्रशीर्षपुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्॥ नमामितेपदद्वंद्वं सर्वद्वंद्वनिवारकं॥
२४॥ निर्द्वंद्वयाधियाविद्वान्सत्कवादिसुरवंदित॥ यं स्तोतुं नाधिगच्छंतिवाचोवाचस्पतेरपि॥ २५॥ तमीशेकइहस्तो
तुंभक्तिरत्रबलीयसी॥ अपियोभगवान्नीशोमनोवाचामगोचरः॥ २६॥ समाहरोरल्पधीः किं कृशस्तत्यौ वचः प
रः॥ यं वाचो नबिंशातीशं मनतीहमनोमयं॥ २७॥ मनोगिरामतीतं तं कस्तोतुंशक्तिमान्भवेत्॥ यस्यनिश्वसितंवेदाः

र्वात्मकत्वात् ज्ञातव्यं विश्वरूपं गानोक्तविश्वरूपधारीरग्रहणं द्वा॥ क्षीराब्धिशायी श्री नारायण एव हि दृष्यनंतीकांतारीरम्पति गृहणगाघा
दृद्वंद्वराहेनात्राध्यात्मिकादितापत्रयं गृह्यते निर्द्वंद्वयाअप्रतिबद्धया जकुंठितयेतियावत्॥ मनसः क्रोधादीनांचमनोवाचामितिबुधि
तं॥ यतोवाचोनिवर्तंते अप्राप्यमनसासहेति श्रुतेः॥ यस्येति॥ शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं छंदो ज्योतिषं गणनिपदक्रमाश्च तत्सहिता वेदाः
यस्यमहतोभूतस्य निश्वसितं निश्वासवदप्रयत्नेनाविष्कृता इत्यर्थः अस्यमहतोभूतस्य निश्वसितमेतदृग्वेदोयजुर्वेद इत्यादि श्रुतेः॥ २८॥

सष्ठ ३ गपदं कैरमाः॥ २६॥

783

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अतद्द्विचमकुंविहंत्तमितितंत्वांकोविनिरस्यन्वय॥तत्रनिसमिसुक्तेपसंसाभावेनघटितत्वादणायोन्तंनिसमितिति॥मायमाच॰ रचरवस्तुत्स्रारास्भिन्नमखो ॥३१॥५॥५॥५॥५॥
अलयतः महतरतितद्विषाणांश्रवमपविधेयोवामहब्दं महिमानमतोनरक्ष्ये तिकाचिसाठः तत्रनोहिमरूपकत्वमिस्यर्थः

॥नारदाद्यैर्मे
तस्यदेवस्यमहिमामहानकैरवगम्यते॥ अतद्दिमनोवुद्धिर्दिमायंसनकाद्यः ॥२९॥ ध्यायंतोपि हृदाकानानविंदंतियथार्थतः॥नारदाद्यैर्मे
न॰२ निवरैराबालब्रह्मचारिभिः॥३०॥गीयमानचारित्रोपिसैम्यग्यो भिगम्यते॥ तंसत्यमरूपमजमव्ययमेकमाद्यंब्रह्मादयोगोचरमप्यमे
स्मर्त्ते॥ नंतनार्ति॥निसनिराश्रयमस्त्रंतमुचिर्त कस्त्वाच्चराचरस्वराचरभिन्नम्रुते॥३१॥ एकोकमेवतवनामहरेमुरारेजन्मांतराघम
घिनांचमहापदाढ्यं॥दद्यात्तपालवसहितंमहतोनराव्समजतमुकुंदमधुसूदनमाधवेति॥३२॥नारायणेतिनरकार्णवतारणेति
दामोदरेतिमधुहेतिचतुर्भुजेति॥विश्वंभरेतिविरजेतिजनार्दनेतिकास्तीहजन्मजपताकृतांतभीतिः॥३३॥ त्वेवांत्रिविक्रम
यां६ सदाहृदिशीलयतिकादविनीतचिरराघमेवजाधे॥मोदामिनीविलसितामुकवातमस्तैतेपिरस्शतितवमौतिमचिंसरूपा
॥३४॥ श्रीवसलाछनहरेच्युतकैटभारेगोविंदतार्क्ष्यरथकेशवचक्रपाणे॥लक्ष्मीपतेदनुजसूदनशार्ङ्गपाणे
त्वद्भक्तिभाजिनभयंक्वचिदस्तिपुंसि॥३५॥ त्वेरर्चितोसिभगवन्तुलसीप्रसूनैर्दूरीकृतोमदसौरभेदि
यद्वाचिनामतवका
व्यगंधैः॥तानर्चयंतिदिविदेवगणाः समस्ता मंदारदामभिरलं विमलस्वभावान्॥३६॥ यच्छ्रितिभितिलिखितंभवतोस्तिरूपंनीत्वापटपप
मदमकुनेत्रपक्षोत्रयोस्तवकथामधुराक्षराणि॥ ५॥ ५॥ ५॥॥
द्वीनहितेदुरापा॥३८॥ रामश्रीकृष्णगोपालजयहरेगोपालहरेश्रीराम॥

॥सेवैद्रुताविधाःसगुणोपासकास्तेपि
विरजेतिसंधिरार्षः॥ येत्वानितिकाद्वीनीनेधुमालनिर्गुणोपासकास्ते तवकांतिप्रकाशाभास्वरं कस्तूरीगंधायेनतादृशो दिव्यगंधोपेतैस्तुलसीप्रसूनैरिति॥३६॥
प्राप्नुवंतीसपिराद्धार्थः॥ दूरीकृतरणमदसौरभोमृगमदस्पारमलः
स१ ये१

६२

789

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निर्गतं रूपं यत्र तत्रित्रूपं तदेव ब्रह्म तदेव रूपस्य पदवी स्थितिः दुरापा दुःप्राप्या विश्राणयति त्रयं प्रति क्षणतः कालतः परे हे पर तस्मात् त्वं गुणेभ्यः परोऽसि

भवद्विप्रियम् अकामदमूलोऽनेन यथा स्पर्शेनयोस्तव कथामधुराक्षराणि ॥ यद्यन्न भीति लिखितं भवतो सितपूर्ति रूपात्पपद्मीन हिते ईप्सया ॥३६॥ ये त्वां भजंति सतत त्वयि विशेषवायिनस्तान् श्रीयते पितृपती ह्कुबेर मुख्या ॥ वृंदारकादि विसदे वसभाजयंति स्वर्गापवर्गसुखसंततिदान दक्ष ॥३७॥ ये त्वां स्तुवंति सततं दिवि तान् स्तुवंति सिद्धाप्सरोऽमरगणाः लसदक्षपाणे ॥ विश्राणयस्यखिल सिद्धिदको विना त्वां निर्वाण चारु कमलाकमलायताक्ष ॥३८॥ त्वं हंसि पासि सृजसि क्षणतः स्वलीलया लीलावपुर्हर विरंचिनता ध्रियुग्म ॥ विश्वं त्वमेव परविश्वपतिस्त्वमेव विश्वस्य बीजमसि तत्प्रणतोऽस्मि नित्य ॥३९॥ स्तोता त्वमेव दजैनुद्वारपोत्तु तिंव स्तासस्त्वमेव सकलं हि भवानिदैकः ॥ चतोनानिकिंचिदपि भिन्नमवेमि विष्णो त्वयां सदा दृणु हि नेभवजो भवारे ॥४०॥ इति स्तुत्वा हृषीकेशमग्निबिंदुर्महातपाः ॥ तस्थौ तूष्णीं ततो विष्णुरुवाच वरदो मुने ॥४२॥ श्रीविष्णुरुवाच ॥ अग्निबिंदो महाप्राज्ञ महता तपसां निधे ॥ वरं वरय सुप्रीतस्तवादेयं नैकिंचन ॥४३॥ अग्निबिंदुरुवाच ॥ यदि प्रीतोऽसि भगवन् वैकुंठेश जगत्पते ॥ कमलाकांत देहि पदी हत्प्रार्थयाम्यहं ॥४४॥ श्रुत्वानुज्ञोऽथ हरिणा भूयोऽनं सततापसः ॥ कृतप्रणामो हृष्टात्मा वरयामास केशवं ॥४५॥ भगवन् सर्वगोपी हृति भपचनंदे हृदो ॥ हितायसर्वजंतूनां मुमुक्षूणां विशेषतः ॥४६॥ लक्ष्मीशोन वरो मत्येनेषद्योविचारतः ॥ नान्यं वरं समीहे हं भक्तिं च त्वं सदांबुजे ॥४७॥ इति तस्य त्वा वरस्याग्निबिंदोर्मधुसूदनः ॥ प्रीतः परोपकारार्थं तथेत्याहाब्धिजापतिः ॥४८॥

श्रीविष्णुरुवाच ॥ अग्निबिंदो मुनिश्रेष्ठ स्थास्याम्यहमिह ध्रुवं ॥ काशी भक्तिमतां पुंसां मुक्तिमार्गसमादिशन् ॥४९॥ मुनेऽपुनः प्रसन्नो

ता१

785

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ अथ ... च ... यदि ज्ञानवान्काञ्चीसर्वोत्कृष्टा तदापि न साध्या इति ज्ञानवानिस्य अर्थः ॥ अनन्तं कैवल्यं नैर्जुरमिसुपलक्षणावबद्धावविकाररहितमित्यर्थः वपुः स्वरूपं ॥ ५२ ॥ ॥ रामरामरा

॥ प्राप्य काञ्चीस्तु दुर्मेधाः कस्सञ्जेत् ज्ञानवानपि नै ॥ अनर्घ्यं प्राप्य माणिक्यं हि लाकाचं कई हते ॥ ५३ ॥ अल्पीयसा श्रमेणैह वपुषो व्ययमात्रतः ॥ अन
॥ स्वर्गवारस्याशु यथा मुक्तिस्तथा कुरु ॥ ५३ ॥ वि ... निन प्यजराज्ञी एदेहं पार्थिव मत्र वै ॥ प्राज्ञाः किमु नगकीयुरमतं नैर्जरं वपुः ॥ ५४ ॥ न तपो
॥ ग्निर्न वादानैर्न म ... र्वैर्बहु दक्षिणैः ॥ अन्यत्र लभ्यते मोक्षो यथा काञ्च्यां तनुव्ययात् ॥ ५५ ॥ अपि योगं हि युञ्जाना योगिनो यमानसाः ॥ नैकेन
॥ जन्मना मुक्ताः काञ्च्यां मुक्ता वपुर्व्ययात् ॥ ५६ ॥ इदमेव महादानमिदमेव महत्तपः ॥ इदमेव व्रतं श्रेष्ठं यत्काञ्च्यां म्रियते तनुः ॥ ५७ ॥ स एव वि
द्वान्जगति स एव विजितेन्द्रियः ॥ स एव पुण्यवान्धन्यो लब्ध्वा काञ्चीं न यस्सजेत् ॥ ५८ ॥ तावत्स्थास्याम्यहं चा ... च यावत्काञ्चीं मुने विह ॥
प्रलयेऽपि न नाशोऽस्याः शिवशूलाग्रसुस्थितेः ॥ ५९ ॥ इत्याकर्ण्य गिरं विष्णोरग्निबिन्दुर्महातपाः ॥ प्रहृष्टरोमा प्रोवाच पुनरन्यं वरं वृणे ॥ ६० ॥
मा पते मम नाम्नात्र तीर्थे पंचनदे शुभे ॥ अभक्तेभ्योऽपि भक्तेभ्यः स्थितो मुक्तिं सदा दिश ॥ ६१ ॥ ये त्र पंचनदे स्नात्वा गत्वा देशान्तरेष्वपि नराः
पंचत्त्वमाप्स्यामुक्तिं तेभ्योऽपि वै दिश ॥ ६२ ॥ ये तु पंचनदे स्नात्वा त्वां भजिष्यन्ति मानवाः ॥ चलाचलापि देहरूप्या मा त्याक्षीद्गृहं शाश्वतान् ॥ ६३ ॥
काञ्च्यां पंचनदे स्नात्वा सेवध्वं ये तु माधव ॥ वसु व्ययं करिष्यन्ति ते संतु वसुमूर्तयः ॥ ६४ ॥ त्वयेन्दाद चौया संपलस्तु कृतिभ्योऽत्र माधव ॥ तां ये त्व
रिष्यन्ति स्वसतास्स करिष्यति ॥ ६५ ॥ श्रीविष्णुरुवाच ॥ ॥ एवमस्तु ग्निबिन्दो त्रभवतोयदुक्तं मुने ॥ त्वन्नाम्नो द्वैन मेनामेयासह भविष्यति
बिन्दुमाधव इत्या ... ख्यामैत्रैलोक्यविश्रुतां काश्यां भविष्यति ... नेमाहापापौघघातिनी ॥ ६७ ॥ ये मामत्र नराः पुण्याः पुण्ये पंचनदे ह्रदे ॥

द्विरूपाः एव द्वैरूपाद्वैरूप्यमेवाह चलाचलेति चलाविशेषेणावलात स्मिन्नचलायद्वा चलासंपत् ॥ अचला निर्वाणरूपा ॥ मया सह मा लक्ष्मीस्तया सह माधव इति एतदे

म१ या३ म२

ता२

786

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लक्ष्मी१

वस्थितिर्येषां पंचनदे स्थितानां सदा हृदि वर्त्ते पंचनदेशस्तद्दृढं लिष्ठामीति वा हृदि येषां वसुस्वरूपिणी लक्ष्मीर्धनादि संपत् ॥ निर्वाणसंज्ञकाल्लक्ष्मीर्मोक्षलक्ष्मी अनसार्थं

३८ ॥ वसुस्वरूपिणी लक्ष्मीर्निर्वाणसंज्ञिका ॥ न सा ऽर्थं गासदा येषां हृदि पंचनदे स्वहं ॥ ६९ ॥ येर्न पंचनदं प्राप्य वसुभिः प्रीपिता द्विजाः ॥ ये नि-
नदं वा प्राप्य वसुभिः प्रीणिता द्विजः ॥ ७० ॥ आशुल भार्या विपत्नीनां तेषां न हस्तु रोदिति ॥ तत एव धन्या लोके स्मिन् कृतकृत्यास्त एव हि ॥ ७१ ॥
प्राप्य ये र्मम सान्निध्यं वसवो मम सा कृता ॥ विंदुतीर्थमिदं नाम तव ज्ञानाभविष्यति ॥ ७२ ॥ अग्निविंदोर्मुनिश्रेष्ठ सर्वपातकनाश-
नं ॥ कार्त्तिके विंदुतीर्थे यो ब्रह्मचर्य्यपरायणः ॥ ७३ ॥ स्नात्यस्य सनुदिने भानौ भानुजा तस्य भीः कुतः ॥ अपि पापसहस्राणि कृत्वा मोहेन मा-
नवः ॥ ७४ ॥ ऊर्ज्जे धर्मनदे स्नातो निःपापो जायते क्षणात् ॥ यावत्स्वस्थो स्ति देहो यं यावन्नेंद्रियविक्लवः ॥ ७५ ॥ तावत् कृतानि कुर्वीत
॥ यतो देहफलं कृतं ॥ एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ॥ ७६ ॥ उपवासेनु देहो पंसंशोष्याशुचिभाजनं ॥ कृच्छ्रचांद्रायणादीनि कृ-
त्त्यानि प्रयत्नतः ॥ ७७ ॥ अशुचिः शुचितामेति कायो यद्व्रतचारणात् ॥ व्रतैः संशोधिते देहे धर्मो वसति निश्चलः ॥ ७८ ॥ अर्थकामो स-
निर्वाणो तेन यत्र च संस्थितः ॥ तस्मात् व्रतानि सततं चरितव्यानि मानवैः ॥ ७९ ॥ धर्मसान्निध्यकर्त्तॄणि चतुर्वर्गफलप्रसिद्धाः सदा कर्तुर्न ।
श्वक्नोति व्रतानि यदि मानवः ॥ ८० ॥ चातुर्मास्यमनुप्राप्य तदा कुर्यात् प्रयत्नतः ॥ भूशय्या ब्रह्मचर्य्यं च किंचिद्द्रव्यनिषेधनं ॥ ८१ ॥
एकभक्तादि नियमो निस्पृदानं स्वशक्तितः ॥ पुराणश्रवणं चैव तद्दर्थाचरणं पुनः ॥ ८२ ॥ अखंडनीयो द्रव्यश्च महापूजेष्टदेवते ॥ प्रभूतां कु-
रवीजाप्येदेवो चापि गता गतं ॥ ८३ ॥ प्रयत्नेन वर्जयेद्धीमान्महाधर्मविवृद्धये ॥ असंभाष्यान संभाष्यांश्चातुर्मास्यव्रतस्थितैः ॥ ८४ ॥ मौनं चापि स-
दा कार्य्यं तथ्यं वक्तव्यमेव वा ॥ निष्पीवांश्च मसूरांश्च कोद्रवान्वसर्जये द्व्रती ॥ ८५ ॥ सदाशुचिर्गिरा स्थेयं स्त्र स्त्व्यो नाव्रतीजनः ॥ आदंतकेश्रां

गा तेषां वशा वर्त्तिनी त्यर्थः ॥ वसव इति पुंस्त्वमार्षं चिषयाः इति वा पाठः ॥ विषयाः इंद्रियाणीत्यर्थः ॥ ७९ ॥ श्रीरामायनमः ॥ त्रिवार्पल्यमस्त्का ॥ रा मेरामेरामेरामेरा म

७४

।। यापितान्नीना ।। ८७ ।। अभ्यंगाद्यतइति ।। अभ्यंगात् उद्वर्तनात् आघारात् अभ्यवहाराच्चेतिइत्यर्थः ।। अभ्यंगाद्यतइति वा पदच्छेदः ।। तत्राप्युक्त

प्य ह २ वे३ ।। अनिष्टचिंतानोकार्यव्रतीनाहव्यपिक्वचित् ।। द्वादशाब्दपिमासेषु वृत्तौ नोयत्फलं भवेत् ।। ८७ ।। वालुमसि व्रतभ्रष्टानां तत्फलं स्यादखंडितं ।। वत्तुर्थपिवमा ।।
।। मैथुनसामर्थ्ये व्रतेयदि ।। ८८ ।। तदोर्ज्जव्रतीनांत्राव्धर्मे फलमिच्छता ।। अव्रतः कार्त्तिके येषां गतो मूढधियामिह ।। ८९ ।। तेषां पुण्यस्पलेशोपि ।।
।। नसंभूकरात्मना ।। कृच्छ्रं वाथातिकृच्छ्रं वा प्राजापत्यमथापिवा ।। ९० ।। संधान्निकार्त्तिके मासि कुर्यात्छत्त्या निपुणव्रतान् ।। एकांतरं व्रतं कुर्यात् त्रिरात्र
सं४ ।। व्रतमेववा ।। ९१ ।। पंचरात्रं सप्तरात्रं यानिकार्त्तिके व्रती ।। पक्षव्रतं वा कुर्वीत मासोपोषणमेव वा ।। ९२ ।। नोर्ज्जे विध्योविधातव्यो व्रतिनाकेनचित्
।। क्वचित् ।। शाकाहारं पयोहारं फलाहारमथापिवा ।। ९३ ।। यवेद्यवान्नाहारं वासं प्राप्तिकार्त्तिके व्रती ।। निरूप्ते मित्वकं स्नानं कुर्यादूर्ज्जव्रतीन
।। रः ।। ९४ ।। ब्रह्मचर्यं विरूदूर्ज्जे महोफलार्थवान् ।। हाउर्ज्जे व्रह्मचर्येण यः क्षपेच्चु विमानसः ।। ९५ ।। समस्तंहायनं तेन व्रह्मचर्यं कृतंभवेत् ।। य
६ब्रन ।। स्तुकार्त्तिकंमासमुपवासैः समापयेत् ।। ९६ ।। अपवृद्धमपिते नेहपवेत्सम्पगुपोषितं ।। शाकाहारपयोहारैरूर्ज्जाये रात्रिवाहितः ।। ९७ ।। अ
।। खंडितान्नाहारतेननदाहारेणपापिना ।। पत्रपात्रीपवेदूर्ज्जे कांस्यपात्र्यं ये पेत्तलः ।। ९८ ।। पत्रव्रती कांस्यभोजी स्यान्नलङ्घतफलं लभेत् ।। कांस्यस्यनि
।। घमेदद्यात् कांस्यमर्पिः प्रपूरितं ।। ९९ ।। ऊर्ज्जेनवलक्षयेतस्योऽभमतिदुद्रुमत्रि प्रदं ।। मधुत्यागेघृतं दद्यात्पायसं ससशर्करं ।। १०० ।। अभ्यंगेस्यवहारेवतैल
।। मूर्ज्जेविविर्जयेत् ।। भूपालस्ना रकीदेहीनत्राभ्यंगाद्यतोनघ ।। १०१ ।। तैलत्यागेतिलान् द्यात् द्रोणमात्रानुसत्कांवनान् ।। कार्त्तिके मत्स्यभोजीस्यः सतैमीपो
।। निमघति ।। १०२ ।। कार्त्तिकेमासमो जपः सक्तमिः स्वपशोणिते ।। मासानीनि [illegible] नोपेभूपस्यजेयु मैपिकार्त्तिके ।। १०३ ।। मत्स्यमांसानि संत्यज्य कार्त्तिके
।। व्रतनत्परः ।। मत्स्यमांसादनाद्दोषात् हिंसर्वतिनिस्त्रितः ।। १०४ ।। नियमेनमत्स्यमांसानांदद्यात् कार्त्तिकेव्रती ।। कूष्मांडानिसमामासानिदशास्वर्णयुतानिव ।। १०५ ।।
१५ हारोपलक्षणं ।। तेमीनिमिर्मत्स्यः तदीयांपोनीं ।। १०५ ।। हरेकृष्णहरेकृष्णकृष्णकृष्णहरेहरे ।। हरेरामहरेरामरामरामहरेहरे ।। रामव ७७७ ७ ।। ७ श्री

न्र३ पि २

788

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पापांधकारसंक्षद्धः पापमेवांधकारस्तस्मै॥ प्रबोधकरणी।उत्थानैकादशी॥१२१॥श्रीरामायनमः॥श्रीकाशीविश्वेश्वरायनमः॥रामायनमः॥

॥कार्तिकेमौनभोजीयःसोश्नात्यमृतमेव हि॥सर्पिर्घटींसतिलांमौनीसहिरण्यांप्रदापयेत्॥१०६॥कार्तिकेलवणंस्त्यक्त्वापेनवनभक्ष्यनाससनाम्यक्ताः
॥सर्वेरसास्तेनसत्यागीगांप्रदापयेत्॥१०७॥भूशय्यांकार्तिकेकुर्वन्नूनभुवंसंस्पृशेद्दिवि॥पर्यंकंभूशायोदद्यात्सतुळंसोपधानकं॥१०८॥दी
॥पंयःकार्तिकेदद्यादखंडघृतवर्तिकं॥मोहांधतमसंप्राप्यनसंगच्छतिदुर्गतिं॥१०९॥यःकुर्यात्कार्तिकेमासिरजन्यांदीपकौमुदीं॥तामिस्रं
॥वांधतामिस्रंनपश्येत्कदाचन॥११०॥पापांधकारसंक्षद्धःकार्तिकेदीपदानतः॥क्रोधांधकारितमुखस्तामस्कीर्तिनसवीक्षते॥१११॥सद्
॥ध्यालमयंपश्येत्त्रैलोक्यंसचराचरं॥प्रबोधयेन्महायोदीपंसोज्वलवर्तिकं॥११२॥पंचामृतानांकलशेरुक्मेमांस्तापयेन्नरः॥क्षीराब्धि
॥घटमासाद्यवसेत्कल्पंसपुण्यवान्॥११३॥प्रतिक्षपंकार्तिकेकुर्वन्नुजोत्स्नापदीपजां॥ममायेभक्तिसंयुक्तोगर्भध्वांतंनसंविशेत्॥११४॥
॥आज्यवर्तिकमूर्जेयोदीपंमेयप्रबोधयेत्॥बंधभ्रंशंनवाप्नोतिमहामृत्युभयेसति॥११५॥कार्तिकेमासिमेयात्रायैक्रतामक्तिलत्य
॥रैः॥बिंदुतीर्थेकृतस्नानेस्तेषांमुक्तिर्नदूरतः॥११६॥व्रतिनःकार्तिकेमासीस्नानस्यविधिवन्मम॥दामोदरगृहाणार्घ्यंदनुजेंद्रनिषूदन॥११७
॥स्नानंनैमित्तिकंकृत्स्नकार्तिकेपापशोषणे॥गृहाणार्घ्यंमयादत्तंराधयासहितोभवान्॥११८॥इमौमंत्रौसमुच्चार्यार्घ्ययोर्घ्यंमहंप्रयच्छति॥सु
॥वर्णरत्नपुष्पांबुयुजाशंखेनपुण्यवान्॥११९॥सुवर्णपूर्णपृथ्वीसंकल्पोदकपूर्वकं॥तेनदत्ताभवेत्तस्यकृत्स्नापासपर्वता॥१२०॥

७६॥ एकादशीसमामाघप्रबोधकरणीमम॥ बिंदुतीर्थकृतस्नानोरात्रौजागरणान्वितः॥१२१॥ रामरामरारामसदाशिवायनमः॥ ०००

789

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दीपान्त्रसंबोध्यबहुशोमामत्र कस्य राक्षितः॥ तौ यीत्रिकाविनोदेन पुराणश्रवणादिभिः॥१२०॥ महामहोत्सवं कृत्वा यावत्सूर्योणिति
थिर्भवेत्॥ तत्रान्नैर्दानं बहुशः कृत्वा मत्प्रीतये नरः॥१२१॥ महापातककूपोपि न विरोऽस्मदोदरे॥ बिंदुमाधवनामानं येनाम
त्र समर्चयेत्॥१२२॥ बिंदुतीर्थे कृतस्नानो नैमि वीणासहितं गच्छति॥ आदिमाधवनामाहं रज्यः स सयुगे मुने॥१२३॥ अनंतमाधवोहं
परत्रेतायां सर्वसिद्धिदः॥ श्रीदमाधवसंज्ञोहं द्वापरे परमार्थकृत्॥१२४॥ कलौ कालिमल ध्वंससंज्ञो योहं बिंदुमाधवः॥ कलौ के
॥लुषसंपन्नान मां विंदंति मानवाः॥१२५॥ मामेव मायया मूढा भेदवादपरायणाः॥ मम भक्तिं प्रकुर्वाणा ये विश्वेशं द्विषं॥
॥तिवै॥१२६॥ विद्विषो मम ते ज्ञेयाः पि शाचपदगामिनः॥ पैशाचीं योनिमाप्यापि कालभैरवशासनात्॥१२७॥ ॥ ॥
॥त्रिंशद्वर्षसहस्राणि उषित्वा दुःखसागरे॥ विश्वेशानुग्रहादेव ततो मोक्षमवाप्नुयुः॥१२८॥ तस्माद्द्वेषो न कर्तव्यो वि॥
॥श्वेशपरमात्मनि॥ विश्वेशद्वेषिणां नूनं प्राप्य सिद्धिं पतंति हि॥१२९॥ मनसापि हि विश्वेशं विद्विषंती ह ये घमाः॥ ज्ञेया॥
॥स्तेंधतामिस्रं मता स्तो नरके सन्तत॥१३०॥ शैवनं दापरा ये च ये पाशुपतनिंदकाः॥ विद्विषो मम ते ज्ञेयाः पतंति नैव के स्वु॥ २५
॥चै॥१३१॥ अपि विंशतिकोटीपु नरकेषु क्रमेण हि॥ कल्पे कल्पे वसेयुस्ते ये विश्वेश्वरनिंदकाः॥१३२॥ विश्वेशानुग्र॥ २६
॥प्राप्य मुनेहमपि मुक्तिदः॥ मद्भक्तैस्तद्द्विषो वर्ज्यास्ते वै विश्वेश्वरोन्मुखाः॥१३३॥ इयं वाराणसी येयामुने पाशुपतस्थली॥
॥तस्मात्पशुपतिः सेव्यः काश्यां निःश्रेयसार्थिभिः॥१३४॥ अत्र पंचनदे तीर्थे स्नाति विश्वेश्वरः स्वयं॥ उर्जे सुदेवसर्गणः॥
॥सस्कंदः सपरिच्छदः॥१३५॥ ब्रह्मा सवेदः समखो ब्रह्माण्डान्यधामोत्तरः॥ सप्ताब्धयः ससरितः स्नान्त्यूर्जे धूतपापके॥१३६॥ स॥
चेतनाह्वया वंतस्त्रैलोक्ये देहधारिणः॥ तावन्तः स्नान्तु मायांति कार्तिके धूतपापके॥१३७॥ ॥१२१॥ ॥ धूतपातक इति तपश्चोप
॥ स्थापनायो तं॥ धूतपापको पन्नाक्षितेचर्मनदे इत्सर्थ॥४॥ ॥ ॥१३७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

७१

790

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इतिश्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां षष्टितमोऽध्यायः ॥६०॥ ॥एकषष्टितमेऽध्याये महामहात्म्यस्य चकार वैष्णवानां च तीर्थानां माहात्म्यं हरिणाऽकथि ॥१॥

यैर्न पंचनदे स्नातं प्राप्य कार्त्तिकिकं शुभं ॥ जन्म बुद्बुदवत्तेषां व्यर्थ्या जन्म शरीरिणां ॥१४८॥ आनंदकाननं पुण्यं पुण्यं पंचनदं
ततः ॥ ततोपि मम सान्निध्यमग्निबिंदो महामुने ॥१४९॥ अनेनैवानुमानेन बिंदुं पंचनदस्य वै ॥ महिमानं महाप्राज्ञ
सर्वतीर्थोत्तमोत्तमं ॥१५०॥ कलापीमं महाप्राज्ञो महापापैः प्रमुच्यते ॥ विष्णोर्मुखादितः श्रुत्वा सोग्निबिंदुर्महामुनिः
॥१५१॥ ॥पुनः प्रणम्य पप्रच्छ बिंदुमाधवमच्युतं ॥ ॥अग्निबिंदुरुवाच ॥ ॥भगवन् श्रोतुमिच्छामि
त५ बिंदुमाधव नौ हृदा ॥१५२॥ ॥कति चात्र तव रूपाणि काश्यां संति जनार्द्दन ॥ ॥विष्णोरप्यपि कानीह तानि मे
४० कथयाच्युत ॥ ॥१५३॥ ॥यानि संपूज्य तेऽत्र [illegible] काः प्राप्स्यंति कृतकृत्यतां ॥ ॥१॥ ॥ ॥ ४०
इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे बिंदुमाधवाविर्भावो नाम षष्टितमोऽध्यायः ॥ ॥६०॥ ॥श्रीसरस्वत्यै नमः ॥
अगस्त्य उवाच ॥ ॥षडास्य माधवाख्यानं श्रुतं मे पापनाशनं ॥ माहात्म्यपि श्रुतं श्रेयान् सम्यक् पंचनदस्य वै
॥१॥ यदग्निबिंदुना पृष्टो माधवो दैत्यसूदनः ॥ तस्योत्तरं समाख्याहि यथाख्यातं मम बुद्धिमान् ॥२॥ ॥स्कंद उवा
च ॥ ॥श्रृणु एवगस्त्य महर्षे त्वं कथ्यमानं मया मुने ॥ माधवेन यथा विक्षिप्तं मुनये चाग्निबिंदवे ॥३॥ ॥श्रीबिं
द२ दुमाधव उवाच ॥ ॥आदौ पादोदके तीर्थे विद्धि मामादिकेशवं ॥ अग्निबिंदो महाप्राज्ञ भक्तानां मुक्तिदायकं ॥४॥
अविमुक्तेऽमृते क्षेत्रे ये चर्चयंत्यादिकेशवं ॥ ते मर्त्या अमृतत्वं भजंते सर्वदुःखविवर्ज्जिताः ॥५॥ संगमेशं महालिंगं प्रति

अतीताध्याये भगवन्नित्यादिनाऽग्निबिंदुना पृष्टस्य प्रस्तुतरं उत्कानुवादपूर्वकं प्रच्छ्यतिषडास्येति ॥ आचक्षिस्व कथि ॥१॥ ॥

791

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गोपीगोविंदतीर्थं गोपीयुक्तं श्रीरूप्यतीर्थं विशेषात् तुष्ट्याखिलषितपदार्थान् सत्क्रियाक्तितः भक्तियोगेन ।।२४।। ।। ।।।।

याम्यां पादोदका ... श्वेतद्वीपतीर्थं महत्तरं ।। तत्राहं ज्ञानदो नृणां ज्ञानकेशवसंज्ञकः ।।७।। श्वेतद्वीपे नरः स्नात्वा ज्ञानकेशवम
र्च्चियौ ।। न ज्ञानाद्भ्रश्यते कोपि ज्ञानकेशवपूजनात् ।।८।। तार्क्ष्यकेशवनामाहं तार्क्ष्यतीर्थे नरोत्तमैः ।। पूजनीयः सदा भक्त्या तार्क्ष्यं व
त्तेऽप्रियामम ।।९।। तत्रैव नारदतीर्थेस्म्यहं नारदकेशवः ।। ब्रह्मविद्योपदेष्टा च तत्तीर्थाप्लुतवर्मणां ।।१०।। प्रह्लादतीर्थे तत्रैव नाम्नाह्लादका
दकेशवः ।। सक्तैः समर्चनीयोहं सदा भक्तिसमृद्धये ।।११।। तीर्थेंबरीषे तत्राहं नाम्ना वादित्यकेशवः ।। पातकध्वांतनिचयं ध्वंसयामि
क्षणादपि ।।१२।। दत्तात्रेयेश्वरो याम्यामहमादिगदाधरः ।। हरामि तत्र सक्तानां संसारगदसंचयं ।।१३।। तत्रैव सागरतीर्थे सगुणकेशव
नामतः ।। काशीनिवासिनः पुंसो बिसृमि चिमुनोरथैः ।।१४।। वामनाख्ये महातीर्थे मनःप्राधितदे शुभे ।। पज्योहं शुभसिद्ध्यै नाम्नावाम
नकेशवः ।।१५।। नरनारायणे तीर्थे नरनारायणात्मकं ।। सक्ताः समभ्यर्च्य मां स्युर्वै नरनारायणात्मकाः ।।१६।। तीर्थे पिते वराहाख्ये यत्र वाराहसं
ज्ञकः ।। नरैः समर्चनीयोहं सर्वयज्ञफलेप्सुभिः ।।१७।। विदारनरसिंहोहं काशीविघ्नविदारणः ।। नन्त्वा मितो तीर्थे संसेव्यस्तीर्थोपकवेश्मा
तये ।।१८।। गोपीगोविंदतीर्थे तु गोपीगोविंदसंज्ञकं ।। समभ्यर्च्य मां नरो भक्त्या ममामायां न संस्पृशेत् ।।१९।। मुनेर्लक्ष्मीनृसिंहस्तीर्थे त
न्नाम्नि पावने ।। दिशामि सक्तियुक्तेभ्यः सदा नैःश्रेयसीं श्रियं ।।२०।। शेषमाधवनामाहं शेषतीर्थेघहारिणि ।। विश्राणयाम्यशेषां
स्य विशेषान्सक्तिचिंतितान् ।।२१।। शंखमाधवतीर्थे तु स्नात्वा मां शंखमाधवं ।। शंखोदकेन संस्नाप्य सवेछं रत्ननिधेः पतिः ।।२२।।
हयग्रीवे महातीर्थे मां हयग्रीवकेशवं ।। प्रणम्य प्राप्नुयान्नूनं विष्णोः परमंपदं ।।२३।। भीष्मकेशवनामाहं वृद्धकाले शापश्रमे ।।
उपसर्गान्हरे भीष्मात्सेवितो सक्तियुक्तितः ।।२४।। निर्वाणकेशवश्चाहं सक्तनिर्वाणसूचकः ।। लोलार्कादुत्तरे भागे गोलके तरसा
हरेत् ।।२५।।
...रेत्... मिमाघे महाग्निचैत्र ... संघसिक्रोर्क सुंदर्यो याम्यां यो मां समर्चयेत् ।। काश्यां रव्यातं त्रिभुवनकेशवं नसगर्भभाक् ।।२६।।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥उदकुंडं तटे लपसी माघे मस्नान्निधौ प्रयाग माधव निकटे प्रगामेशं मूलटंकेश्वरं॥२६॥ऊर्जे कार्त्तिके मासि मनुमां लक्ष्मी कल्पमस्तमी

॥वंघस्त्रिलोक सुंदर्यो पाम्यां यो मां समर्चयेत्॥काश्यां ख्यातं त्रिभुवनकेशवं न सगरसभाकृ॥२६॥ज्ञानवाप्याः पुरोभागे विद्धि मां ज्ञानमाधवं॥त

॥चमां पश्यन्नपि तोप्य ज्ञानं प्राप्नोति शाश्वतं॥२७॥श्वेतमाधवसंज्ञोहं विश्वाख्यायाः समीपतः॥श्वेतद्वीपेश्वरं रूपं कुर्याद्भिर्त्यासमर्चितः॥२८

॥उद्गमश्याः स्वमेधान्मो प्रयागाख्यं व माधवं॥प्रयागतीर्थे सुस्नातो दृष्ट्वा पापैः प्रमुच्यते॥२९॥प्रयागगमने पुंसां यत्फलं तत्र पश्चि [illegible] स्मृतं॥तत्फलं

41 ॥स्यादृशगुण मत्र स्नात्वा ममायतः॥३०॥गंगायमुनयोः संगे यत्पुण्यं स्नानकारिणां॥काश्यां मत्संनिधावत्र तत्पुण्यं [illegible] दृशगुणं तरं 41

॥दशाश्व [illegible] निराकृत्य यस्तेर्दृष्टां यत्फलं लभेत्॥कुरुक्षेत्रे हि तत्काश्यामत्रैव स्याद्दशाधिकं॥३३॥गंगोत्तरवहा यत्र यमुना पूर्ववाहिनी॥तत्सं

॥मेदं नरः प्राप्य मुच्यते ब्रह्महत्यया॥३३॥वपनं तत्र कर्तव्यं पिंडदानं यथाबलं॥देयानि तत्र दानानि महाफलमभीप्सुना॥३४॥गुणाः प्रजापति

॥क्षेत्रे ये सर्वे समुदीरिताः॥अविमुक्ते महाक्षेत्रे विज्ञाता [illegible] स्युर्वै नित्यं हि॥३५॥प्रयागेशं महालिंगं तत्रास्ति सर्वकामदं॥तस्य संनिधाने तत्तीर्थक

॥मदं परिकीर्तितं॥३६॥काश्यां माघः प्रयागेश्वरे स्नातो मकरार्कगः॥अरुणोदयमासाद्य तेषां निःश्रेयसं कुतः॥३७॥काश्यपुण्यं प्रयागे पतपसि स्नानं

॥तिसंयताः॥दशाश्वमेधजनितं फलं तेषां भवेद्ध्रुवं॥३८॥प्रयागमाधवं भक्त्या प्रयागेशं च माधवं॥प्रयागे तपसि स्नात्वा यद्वै पुण्यं लभेमहत्॥३९॥धु

॥नधान्यसुतदीर्लब्ध्वा भोगान्मनोरमान्॥भुक्त्वेह परमानंदं परं मोक्षमवाप्नुयुः॥४०॥माघे सर्वाणि सर्वाणि प्रयागमपि मां हि नि॥प्रत्युदीचीप्र

॥तीचीतो दक्षिणाः ध्रुसपोर्ध्वतः॥४१॥काशीस्थितानि तीर्थानि मुनेयानि तत्कुर्वति॥इति याति तत्र यानि तीर्थं त्र्यमनुत्तमं॥४२॥आयां सूर्जे पवन

॥दे प्रातः स्नातमेमांतिकं॥महाघौघप्रशमने महाश्रेयो विधायति॥४३॥पापमाघमघाशिव [illegible] समीपतः॥प्रातः प्रयागे स्नानि तीर्थानि मामनु॥४४॥

पेवेसर्थः प्रहीत्येवं प्रपंचस्येवे त्यर्थः॥४४॥ हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे॥हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे॥शिवाय नमः॥७७७७७७७७७

= तीर्थानि २

॥ई०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रहंस्येवप्रद्धस्येवेत्यर्थः॥ दहतीतिवापाठः॥ मणिकर्णिकायाःसमीपमुपमणिकर्णिकंमणिकर्णिकायामित्यर्थः॥५२॥ वैकुंठादितिआगत्यमणिक
र्णिकांसमासाद्येतिशेषः॥ सह्यदिति॥ सह्यत्कदाचित्समनाख्यांगंगांउद्धरतांयदहंश्रयंनिर्हरन्नि:शेषंपापंहरामिनाशयामितन्मणि

समासाद्यत्वमध्याह्नमपियांतिचनित्यशः॥ संस्नातुंसर्वतीर्थानिमुक्तिदांमणिकर्णिकां॥४५॥ काश्यारहस्यंपरमपेतत्तेकथि
तंमुने॥ यथातीर्थत्रयीश्रेष्ठापंचस्वकालेविशेषतः॥४६॥ अन्यद्रहस्यंवक्ष्यामिनवाच्यंयत्रकुत्र चित्॥ अश्वमेधुसदागोप्यंन
गोप्यंपाक्रिमज्जने॥४७॥ काश्यांसर्वाणितीर्थानिएकैकादुत्तरोत्तरं॥ सहैनांसिप्रहंस्येवप्रह्लस्येवभ्रितिजंतेजसा॥४८॥ रतदेवरह
दा४ स्यंतेवाराणस्याउदीर्य्यते॥ ॐक्षिपांशुर्लितस्थ्यश्रेष्ठेकामणिकर्णिका॥४९॥ गजेतिसर्वतीर्थानिस्वस्वधिष्ण्यगतान्ये
दो॥ केवलंबलमासाद्यसुमहन्मणिकर्णिकं॥५०॥ पापानिपापिनांहत्वामहोत्यपिबहून्यपि॥ काशीतीर्थानिमध्याह्ने प्राय
श्चित्तचिकीर्षया॥५१॥ पर्वस्वपर्वस्वपिवानित्यानियमवंत्यहो॥ निस्सर्वाणिसर्वस्येव विगाह्यमणिकर्णिका॥५२॥ विश्वेशोविश्वया
सार्द्धंसदोपमणिकर्णिकं॥ मध्यंदिनेसमासाद्यसंस्नातिप्रतिवासरं॥५३॥ वैकुंठादप्यहंनित्यंमध्याह्नेमणिकर्णिकां॥ श्रियाहेप
ययासार्द्धमुदापरमयामुने॥५४॥ सह्यन्ममनाख्यांगंगांनेर्हरन्यदधाम्यहं॥ हरिनामसमापन्नेस्तद्धलोन्मणिकर्णिको॥
त॥५५॥ सत्यलोकात्प्रतिदिनंहंसयानःपितामहः॥ माध्याह्निकविधानायसमायात्मणिकर्णिकां॥५६॥ इंद्राद्यालोकपालाश्चश्रम
रीचाद्यामहर्षयः॥ मा ध्याह्निकीक्रियांकर्तुंसमायुर्मणिकर्णिकां॥५७॥ शेषवासुकिमुख्याश्चनागानेनागलोकतः॥ समायांती

कर्णिकाबलात्॥ मणिकर्णिकावगाहनादिजन्यसामर्थ्यादित्यर्थः॥ निर्हरेदितिपाठेनिर्हरामीत्येवअतएवाहंहरिनामसमापन्नःस
कानांसर्वाणिपापानिहरतीतिहरिःहरिरितिनामसमापन्नोयेनसोहंतथा॥५८॥ ६०॥ ६१॥ ६२॥ ६३॥ ६४॥ ६५॥ ६६॥ ६७॥ ६८॥

मध्याह्नेसंस्नातांमणिकर्णिकां॥५८॥

१

796

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चराचरेषु सर्वेषु यावंतश्चसचेतनाः ॥ तावंतः स्नांति मध्याह्ने मणिकर्णिजले मले ॥५९॥ के मा लिखु लिके यानां गुणानां
सुनरी पसां ॥ शक्ताः वर्णयितुं विप्रा संख्येयानां मदादिभिः ॥ ६०॥ जीर्णान्युः ...त्यान्यरक्षेयषु तेसांपां सितपोधनैः

४२ येरियं हि समासादि मुक्तिर्मणिकर्णिका ॥६१॥ विस्त्राणि तम हादानास्त एव नरपुंगवाः ॥ च रमेव यस्ति प्राणायेरे ४२
षा मणिकर्णिका ॥६२॥ चीर्णं सर्वं वृतास्ते तु यथोक्तविधिना पुरा ॥ येः स्वतल्पीकृता मणिकर्णिके यीस्थलामृदुः ॥६३॥
त एव धन्या लोकेस्मिन् सर्वे क्रतुषु दीक्षिताः ॥ स...पुण्यपार्जिताल क्ष्मीमै क्षि येन मणिकर्णिका ॥६४॥ कृता नानाविधा
धर्मा इष्टापूर्तास्तु तैर्नरैः ॥ वाईकं समनुप्राप्य प्राप्येयैर्मणिकर्णिका ॥६५॥ रत्नानि सुदुकूलानि काञ्चनं गजवाजि
नः ॥ देयाः श्राद्धेन यत्नेन सदा पेमणिकर्णिकं ॥६६॥ पुण्येनोपार्जितं द्रव्यम... मपि ये नरैः ॥ दत्तं तदक्षयं नित्यं स्नाने धि
मणिकर्णिके ॥६७॥ कूपे यज्ञेयथेलक्षमेकं प्राणायामेन रोत्तमः ॥ यस्तेन विहितौ तेन षडंगो योग उत्तमः ॥६८॥ जोसको
मे पिगायत्री संप्राप्य मणिकर्णिकां ॥ लभेद युतां गायत्री जपे तस्य फलं स्फुटं ॥६९॥ एकामप्याहुतिं प्राप्तो दत्वोप मणि
कर्णिके ॥ यावज्जीवाग्निहोत्रस्य लभेदविकलं फलं ॥७०॥ इति श्रुत्वा हरेर्वाक्यमग्निबिंदुर्महातपाः ॥ प्रणिपत्य महा
भक्त्या पुनः पप्रच्छ माधवं ॥७१॥ अग्निबिं० ॥ विष्णो किय सीरमाणा पुण्ये षा मणिकर्णिका ॥ ब्रूहि मे पुंडरीकाक्ष तन्त
त्वं तत्त्वविस्तरः ॥७२॥ श्री विष्णुरुवाच ॥ आगंगा केशवादत्त आ हरिश्चंद्रमंडपात् ॥ आ मध्याद्देवसरितः स्वर्द्वारान्मणिक
र्णिका ॥७३॥ स्थूलमेतत्परीमाणं स्तक्ष्मं च प्रवदाम्यतो ॥ हरिश्चंद्रस्य तीर्थस्य हरिश्चंद्र विनायकः ॥७४॥ श्री ॥ श्री ॥
तत्र सूक्ष्म परिमाणं वक्ष्यं प्रसंगात्स्थूलमणिकर्णिकायां गंगाब्धांतर तीसाह हरिश्चंद्र स्यार भ्य चक्रपुष्करी णी यतः आक्रमे न प्रत्रयेन ..तः स्युः तस्य तोपि

त्रिमाहा मिरोष ॥७४॥

८२

795

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न१ मोगा३ ना४

तत्तीर्थात्पर्वतेश्वरतीर्थात् तस्मिंस्तीर्थे कंबलाश्वतीर्थे चक्रपुष्करिणी सूक्ष्मेति शेषः हरिश्चंद्रादीनि कंबलांतरांतानि तीर्थानि तत्रेत्यभिलष्यंत इति केचित् ॥ ८२ ॥ छ ॥

श्रु

॥ सीमाविनायकश्चात्र मणिकर्णिकदोत्तरे ॥ सीमाविनायकं सत्वा पूजयित्वा रीतनमः ॥ ७६ ॥ मोदकैः सोपचारैश्च प्राप्नुयान्मणिकां ॥ हरिश्चंद्रे महाती ॥

त२ ॥ र्थे स्नात्वा श्रद्धान्वितो नरः ॥ ७७ ॥ हरिश्चंद्रेश्वरं नत्वा न सत्यात्परिहीयते ॥ ततः पर्वततीर्थे च पर्वतेश्वरसंनिधौ ॥ ७८ ॥ आश्रुष्टानं महामेरोर्मलापात ॥

॥ कनाशानं तत्र स्नात्वार्चयित्वेशं किंचिद्दत्वा स्वशक्तितः ॥ ७९ ॥ अध्यास्य मेरुशिखरं दिव्यान्भोगान्समश्नुते ॥ कंबलाश्वरं तत्तीर्थं पर्वतेश्वरदक्षिणे ॥

॥ ८० ॥ कंबलाश्वतरे शंचततीर्था सप्तमेस्तुभौ ॥ तस्मिंस्तीर्थे ल नरस्नानं स्वर्लिंगं यः समर्चयेत् ॥ ८१ ॥ अपि तस्य कुले जातो गीतज्ञः स्युः श्रिया ॥

॥ न्विताः ॥ चक्रपुष्करिणीतीर्थं योगिचक्रनिवारणं ॥ ८२ ॥ संसारचक्रेगहने यत्र स्नातो विशेन्नरः ॥ चक्रपुष्करिणीतीर्थं ममाधिष्टानमुत्तमं ॥

॥ ८३ ॥ समाः परार्द्धसंख्याता तत्र तप्तं मया तपः ॥ तत्र चन्तुष्टतायातो मम विश्वेश्वरः परः ॥ ८४ ॥ तत्र लब्धं महैश्वर्यं अविनाशि महत्तरं ॥ चक्र ॥

॥ पुष्करणी चैवख्याता भूमणिकर्णिका ॥ ८५ ॥ तस्या रूपं प्रवक्ष्यामि भक्तानां शुभदं परं ॥ यद्रूपध्यानतः पुंभिरावरणमाशु त्रिसंध्यतः ॥ ८६ ॥ प्र ॥

॥ सक्षरूपिणी देवी दृश्यते मणिर्णिका ॥ चतुर्भुजा विशालाक्षी स्फुरत्कातविलोचना ॥ ८७ ॥ पश्चिमाभिमुखीनित्यं सबद्धकरसंपुटा ॥ इंदीवरवतीं मा ॥

॥ लां दधती दक्षिणे करे ॥ ८८ ॥ वरोधते करे सव्ये मातुलिंगफलं शुभं ॥ कुमाररूपिणी नित्यं नित्यं द्वादशवार्षिकी ॥ ९० ॥ शुद्धः स्फटिककीतिश्च

इंदीवरवतीं नीलोत्सलवतीं मातुलींगफलं रुचिकफलं यदाहामरः ॥ रुचिको मातुलिंग इति ॥ ८ ॥ ९१ ॥ रामराम तव नाम पावकं दह्यतां मम सुखपापतृणानि ॥ ध

१ × द्रवरूपं परिसज्वलत्तनारूपधारिणी ॥ भक्ताक्षरूपिणी तत्र मया धिमणिकर्णिका ॥ ८९ ॥ ×

[illegible]

[illegible]

॥ ॐ ॥

798

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

घ्रत्यग्रेतिप्रत्यग्रं विकसितं नूतनं वा यत्केतकीपुष्पं तेन लसन् धम्मिल्लाः संयताः कचा यस्मिन्स तथाभूतमस्तकं यस्याः सा तथा मंत्रं मंत्रद्वयं तत्र एको मंत्रः पंचदशाक्षरो द्वितीयस्तु द्वादशाक्षरस्तयो
राद्यमुद्धरति वाग्भवेति स्ले(श्लो)के नबीजाधिक्यात् फलाधिक्यम् इति फलवद्दलंच वाग्भवबीजं सरस्वतीबीजं ऐं मायाबीजं भुवनेश्वरीबीजं ह्रीं लक्ष्मीबीजं श्रीं मदनबीजं कामबीजं क्लीं प्रणवबीजं ॐकारः।

घ्रत्यग्रकेतकीपुष्पलसद्धम्मिल्लमस्तका॥ सर्वांगभूष्णो(?)ज्ज्व- स्मरशान्तं ड्कां त्यं सुकाहला॥१२॥ पुंडरीकमयीं मालां सश्रीकां॥
लां बिभ्रतीं हृदि॥ ध्यात्वाऽनेन रूपेण मुमुक्षुर्निरहर्निशां ॥१३॥ निर्वाणलक्ष्मीभवनं श्रीमतीमणिकर्णिका॥ मंत्रं॥
एतस्यां प्रवक्ष्यामि भक्तकल्पद्रुमाभिधं॥१४॥ ॥यस्यावर्तनतः सिद्धेदपि सिद्धकं नृणां॥ वाग्भ॥
वमायालक्ष्मीमदनप्रणवान् वदेत्सर्वी॥१५॥ स्वांते बिंदुयुतं मणिपदं मध्ये कर्णिके हृत्प्रणवपुटः॥ मंत्रः सुर॥
द्रुमसमः समस्तसुखप्रदो जप्यः॥१६॥ तिथिस्त्रिःपुर मितवर्णं परमपदं दिशति निशितधियां॥१७॥ श्रीराम॥

अंते भवेत्सो भस्यं सोभां सोमकरः तं मां तमिति वा पठः कथंभूतं बिंदुयुतं बिंदुरूपे तं मणिपदं मणीति पदं मणिपदं पूर्वपूर्वमित्युक्तत्वात्सश्चाद्दद्यात् अथानंतरं सुहृद्वद्दद्यात् मंत्रेण नमसा सह कर्णिके मणिकर्णिके नम
इति वदन् अनंतरं प्रणवपुटः प्रणवाभ्यां पुटः पुटित आद्यंतयोः प्रणवपुटितः मंत्रः पठितव्य इत्यर्थः॥ तथा च एतादृशो मंत्रो भवति ॐ ऐं ह्रीं श्रीं क्लीं ॐ मं मणिकर्णिके नमः॥ ॐ इति॥ अत्र निशितधियाम्

४२

४२

४२

द्वितीयं मंत्रमुद्धरति ॥ नारद इति पादत्रयेण तारः प्रणवः तारस्याकारोकारमकारात्मकस्य तत्तीयस्तारस्तृतीयो मकारस्तद्रूपं जातो बिंदुं तोऽनु स्वारा तः मणिपद्मं मणीतिपदं मणिपद्मं तत्स्तादनेरकर्णिकेतिपदं प्रणवात्मकं पदं सच्छित नदालिकपदमितिकाचित् के नम इति चपदं तथा चे तद्रूपं मनुर्भवति ॥८९॥ ॐ मणिकर्णिके प्रणवालिकेनम इति मंत्राक्षरपरिमितं दर्शयति मन्वितिमनवस्तुर्दश तारस्याकारवर्णायस्मि

तारस्तारतृतीयो बिंदुं तो मणिपदं ततः कर्णिके ॥ प्रणवालिकपदं केन मइतिमनुसंख्यवर्णमनुः ॥९९॥ अस्यं मंत्रेणिं शं जप्यः पुंभिर्मुक्तिमभीप्सुभिः ॥ होमोदशांशकः कार्यः श्रद्धाबद्धादरैर्न्नृभिः ॥ ९९ ॥ पद्मजैः पुंडरीकैर्गव्येन हविषा स्फुटैः ॥ सशर्कारेण मेध्या वीसक्षौद्रेण सद्भुचिः ॥१००॥ त्रिलक्षमंत्रजप्येन मंत्रोदेशांतरेष्वपि ॥ अवश्यं मुक्तिमाप्नोति मंत्रस्यास्य प्रभावतः ॥१०१॥ सौवर्णी प्रतिमा कार्या नवरत्नसमन्विता ॥ पर्वी कृ मंत्रसंपन्ना संपूज्या सा प्रयत्नतः ॥१०२॥ संपूज्या वा सदा गेहे नरैर्मोक्षैककांक्षिभिः ॥ मणिकर्णी मथक्षेप्या समभ्यर्च्य प्रयत्नतः ॥१०३॥ संसारभीरुभिः पुंभिः श्रद्धाबद्धादरैरिह ॥ उपायः समनुष्ठेयः स पिदूरनिवासिभिः ॥१०४॥ मणिकर्ण्या सकृत्स्नातो मणिकर्णीश्वरावीक्षणात्तः ॥ जननीजठरावासे वसतिं न लभेन्नरः ॥१०५॥ मणिकर्णीश्वरं लिंगं पुरा संस्थापितं मया ॥ प्रोद्धारे तद्गृहस्यात्र समर्च्यं मोक्षकांक्षिभिः ॥१०६॥

न्त्र सचासौ मनुर्मंत्रश्चेति मनुसंख्यावर्णो मनुः अ त्रयथाश्रुतस्यग्राह्यत्वात्रत्र ष्यादिनियमो नापेक्ष्यः पुंभिरिति विशेष णात्स्त्रीणां जपो नि वारितः स्त्रीभिरिति पाठे ॥ ९९ ॥ ॥ मंत्रोदेशांतरेष्वितदर्शनादेव ॥ पुंडरीकैः पद्मैः सक्षौद्रेण समधुना नवरत्नसमन्वितां तत्तैरत्नैरत्नयुक्तैरत्नकारैरव्यंकृता स्थापिताः समन्विताः युक्ता इत्यर्थः ॥१०५॥ ॥ समर्च्यं प्रणि

सं१

काशीकेदारखंड टी॰ ॥१००॥ ॥

798

798

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आत्मानः परावः प्रोक्ताः सर्वे संसारवर्तिनः ॥ तेषां पतिरहं देवः स्मृतः पशुपतिर्बुधैरिति विधिर्ब्रह्मा पशूनां पशुतुल्यानां जीवानां पाशाहत्स्पा
स्यैते अनेने तिपा शमज्ञानं बंधो वा पा शः पाशाहत्स्वबंधहत्। यदुक्तं। बंधको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः ॥ कैवल्यदः परंब्रह्म

ततः पाशुपतं तीर्थमवाच्यामपि कीर्तितं ॥ कृतोदकः क्रियस्तत्र पश्येत्पाशुपतीश्वरं ॥ गच्छाय त्र पाशुपतो योगउपदि
ष्टः पिनाकिना ॥ ममापि विधिमुख्यानां सुराणां पशुपाशहृत् ॥ १०८ ॥ अतः पशुपतिर्यत्र लिंगरूपधरः स्वयं पा
शुपाशविमोक्षायनिस्संकाश्यां प्रकाश्यते ॥ १०९ ॥ तत्र चैत्रचतुर्दश्यां कृष्णायां शुचिमानसैः ॥ यात्रा कार्य्या
प्रयत्नेन रात्रौ जागरणं तथा ॥ ११० ॥ पूजयित्वा पशुपतिमुपोषणपरायणाः ॥ पशुपाशैर्न बध्यंते दर्शे विहित
पारणाः ॥ १११ ॥ रुद्रावासस्ततस्तीर्थं तीर्थात्पाशुपतात्पुरः ॥ तत्र स्नात्वा नरैरर्च्यो रुद्रावासेश्वरो हरः ॥ ११२ ॥ ॥
मणिकर्णीश्वराद्याम्यां रुद्रावासेश्वरं नरः ॥ समाराध्य न संल्लोके रुद्रावासेन संशयः ॥ ११३ ॥ विश्वतीर्थं ततो या
म्यां विश्वेस्तीर्थैरधिष्ठितं ॥ तत्र स्नात्वा नरो भक्त्या विश्वनाथं विलोकयेत् ॥ ११४ ॥ विश्वां गौरीं च तदनु पूजयि
त्वा तु भक्तितः ॥ विश्वस्य पूज्यो भवति ततो विश्वमयो भवेत् ॥ ११५ ॥ मुक्तितीर्थं तदनु तत्रापि कृतमज्जनः ॥ मोक्षे

विष्णुरेव सनातन इति चतुर्विंशति तत्त्वमाया कर्म गुण क्लेश वा पाशाः ॥ तदुक्तमीश्वरगीतायां कूर्मपुराणे चतुर्विंशति तत्त्वानि माया कर्म
गुणा इति एते पाशाः पशुपतेश्च क्लेशाश्च पशुबंधनाइतितत्स्य हृदितिः ॥ १०९ ॥ ॥ तत्र शुक्लचतुर्दश्यामिति यदि तत्सांवत्सरी यात्रा
विषयं पूजयिलेति पद्यप्रतिमा सा कृष्णचतुर्दशीविषयमिति भेदः ॥ ११६ ॥

श्वरं ततो भ्यर्च्य मोक्षमाप्नोत्यसंशयं ॥ १०८ ॥

त्वङ्मांसरुधिरमिति मातृतः स्नाय्वस्थिमज्जा इति पितृतः इति षट्कोशाः तन्मयं वा षाट्कौशिकी॥ १२५॥ सप्तसमुद्राः सप्तसमुद्रैः सहिता

अविमुक्तेश्वरासञ्ज्ञा मोक्षेशं वीक्ष्य मानवः॥ न पुनर्मानवे लोके यातायातं करोत्यहो॥ ११७॥ अविमुक्तेश्वरं तीर्थं छुक्लितीर्थान्मनाक्परं॥ तत्रा
प्लुतो विमुक्तेशं समर्चयित्वा विमुच्यते॥ ११८॥ तत्परे तारकं तीर्थं यत्र विश्वेश्वरः स्वयं॥ आचष्टे तारकं ब्रह्म मृतकर्णे मृतात्मके॥ ११९॥ सुस्नातस्तत्ता
रके तीर्थे तारकेश्वरदर्शनात्॥ संसारसागरं तीर्त्वा तारयेत्स्वपितॄनपि॥ १२०॥ तत्राभ्याशे स्कन्दतीर्थे तत्राप्लुत्य नरोत्तमः॥ दृष्ट्वा षडाननं चैव जह्या
त्षाट्कौशिकीं तनुं॥ १२१॥ तारकेश्वरपर्वेण दृष्ट्वा देवं षडाननं॥ वसेत्षडानने लोके कौमारं वपुरुद्वहन्॥ १२२॥ ढुंढितीर्थं ततः पुण्यं नरः स्नात्वा स्व
तोदकैः॥ ढुंढिं गणपतिं स्तुत्वा न विघ्नैरभिभूयते॥ १२३॥ भवानीतीर्थमतुलं ढुंढितीर्थस्य दक्षिणे॥ तत्र स्नात्वा विधानेन भवानीं परिपूज्य
च॥ १२४॥ दुकूलै रत्ननेपथ्यैर्नैवेद्यैर्बहुविस्तरैः॥ पुष्पैर्धूपैः प्रदीपैश्च भवानीं शौमपूज्य च॥ १२५॥ समस्तमर्चितं तेन त्रैलोक्यं सचराचरं
॥ भवानीशांकरी काश्यामर्चितो भाग्ययात्तयैः॥ १२६॥ चैत्राष्टम्यां महायात्रां भवान्याः कारयेत्सुधीः॥ अष्टाधिकाः प्रकर्तव्याः शतसंख्याः प्रदक्षि
णाः॥ १२७॥ प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपावती मही॥ सशैला ससमुद्रा च साऽरण्या च सकानना॥ १२८॥ अष्टोत्तरदक्षिणा देया गत्ये शुक्लद्वित
पैः॥ नमनीयो प्रयत्नेन भवानीशंकरौ सदा॥ १२९॥ सत्कार्या सत्कर्यदा नित्यं भवानीवाससंपदा॥ अतो भवानी संपूज्या काश्यां तीर्थनि
वासिभिः॥ १३०॥ योगक्षेमं सदा कुर्याद्भवानी काशिवासिनां॥ तस्माद्भवानी संसेव्या सततं काशिवासिभिः॥ १३१॥ भिक्षणीया सदा
भिक्षा भिक्षुणा मोक्षकांक्षिणा॥ यतो भिक्षाप्रदा काश्यां विश्वेशस्य कुटुंबिनी॥ १३२॥ गृहमेध्यत्र विश्वेशो भवानी तत्कुटुंबिनी॥
सर्वेभ्यः काशिसंस्थेभ्यो मोक्षभिक्षां प्रयच्छति॥ १३३॥ दुःप्राप्यमपि यत्किंचित्काशीक्षेत्रनिवासिनां॥ तत्सुप्राप्यं करोत्येव भवानीह
जितात्मभिः॥ १३४॥ कुर्याज्जागरणं रात्रौ महाष्टम्यां व्रती नरः॥ प्रातर्भवानीमभ्यर्च्य प्राप्नुयाद्वांछितं फलं॥ १३५॥ छ॥ ॥

तुष्टिं तत्परैरित्यत्रानुवृत्तीति क्रियाविशेषणं॥ भक्तितत्परैरिति पाठः॥ १२९॥ ॥ राम राम कृष्ण कृष्ण हरे हरे॥ ॥ ॥

800

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मातर्भवानीति। हे मातर्भवानि तव पादरजोहं भवानि। तव चरणधूलिरहं स्यां। हे मातर्भवानि तव दासतरस्तव दासानां मध्ये प्रकृष्टः से
वको हं भवानि। हे मातर्भवानि यथा अस्मिन् भवे संसारे हं न भवानि न भवे यमित्यर्थः॥ तथा अनुदिनं प्रतिदिनं त्वत्प्रसादलब्धज्ञानः कृता
दरो भवानि न हि किं मातर्जन्ममध्ये क्लेशः त्वत्प्रसादात् मोक्षो वांछसि न इत्याह। न पुनर्भवानीति। यदा न तु तर्हि क्षणः प्रतिदिनं त्वत्सेव

४५ शुक्रे शाल्मलिमासायां भवानीयोत्रवीक्षते॥ सर्वे मनोरथास्तस्य सि ध्यंतीह न संशयः॥१३६॥ काश्यां सदैव वस्त ४५
व्यं स्नातव्यो तरवाहिनी॥ भवानी शंकरौ सेव्यौ प्राप्तव्ये भुक्तिमुक्तिके॥१३७॥ मातर्भवानि तव पादरजो भवानि मात
र्भवानि तव दासतरो भवानि॥ मातर्भवानि न भवानि यथा भवेस्मिन् त्वद्भागभवान्यनुदिनं न पुनर्भवानि॥१३८॥ तिष्ठ
ता गच्छता वापि स्वपता जाग्रतापि वा॥ अयं मंत्रः सदा जप्यः सुखाय काशिवासिना॥१३९॥ ईशान तीर्थं तत्रैव भवा
नी तीर्थ सन्निधौ॥ तत्र स्नातो य ईशानं अर्चयेन्न स जन्म भाक्॥१४०॥ ज्ञानतीर्थं च तत्रैव ज्ञानदं सर्वदा नृणां॥ कृ
ताभिषेकस्तत्तीर्थे दृष्ट्वा ज्ञानेश्वरं शिवं॥१४१॥

कः सोगान्तुं स्वब्रह्मणो मुक्तिसमये मोक्षं न कथयामीति चेन्नेत्याह। अनुदिनं न पुनर्भवानीति। वर्तमानजन्मनि लब्धज्ञानो
भूत्वा एवज्जन्मांतरे एव मुक्तः स्यामित्यर्थः। यद्वा अस्मिन् भवे यथाहं न भवानि विधिनिषेध किंकरो न स्यां तथा लब्धज्ञानभवानि शरीर
पातानंतरं तु पुनर्भवानि यद्वा तथाहमनुदिनं त्वद्भागभवानि यथा अस्मिन्नु न न भवानि अपुनर्भव स्यात् सार्थवी सादित्यलमतिविस्तरेण॥१४१॥ ८८

८०१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शैलादिर्नदी ॥५७॥ ॥कीकसमात्र अस्थिमात्रं भागीरथ्ये : भागीरथ्याः ॥५८॥ ॥ ॥५९॥ श्रीभवानीशंकराभ्यां नमः ॥ ॥ ॥

ज्ञानवापीसमीपस्थो ज्ञानेशो यैः समर्चितः ॥ ज्ञानभ्रंशो न तेषां स्यादपि पुंश्चलसंभवतः ॥१५०॥ शैलादितीर्थं तु
त्रैव परमं प्रकाशकं ॥ तत्र श्राद्धादिकं कृत्वा सोदकादानस्य रीकृतेः ॥१५१॥ शैलादेश्च रमाल्लोक्य ज्ञानमाप्याउ दर्गद्
ति ॥ भवेत्क्षणलपदवी नात्र कार्या विचारणा ॥१५२॥ नंदितीर्थादवाच्यां तु विष्णुतीर्थं परं मम ॥ मम [illegible] पितृ त्रि३
निर्वाप्य पितॄणामनृणो भवेत् ॥१५३॥ विष्णुतीर्थे कृतस्नानो यो मां विष्णुं विलोकयेत् ॥ विष्णोर्या दक्षिणे पार्श्वे
विष्णुलोकं स गच्छति ॥१५४॥ यः प्रसेकादशीं प्राप्य शयनीं बोधिनीं तथा ॥ कुर्याज्जागरणं रात्रौ मम मूर्तेः समीप २५
तः ॥१५५॥ प्रातः समभ्यर्च्य मां भक्त्या भोजयित्वा द्विजानपि ॥ दत्वा गाः कांचनं [illegible] भवेत् ॥१५६॥
कलात्र व्रती सम्यग्विचरामि विधिविहितः ॥ सम्यक् व्रतफलं धीमान् प्राप्नोति [illegible] ज्ञेया ॥१५७॥ ममतीर्था
दवाच्यां तु तीर्थं पैतामहं शुभं ॥ तत्र श्राद्धविधानेन प्रजयित्वा पितामहान् ॥१५८॥ पितामहेश्वरं लिंगं ब्रह्मणा वै
परिष्ठितं ॥ पूजयित्वा नरो भक्त्या ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥१५९॥ ब्रह्मस्रोतः समीपे तु कृतं कर्म शुभाशुभं ॥॥
परमं [illegible] तस्य [illegible] भवेत्तत्क्षरेत् ॥१६०॥ अल्पमपि यत्कर्म तत्कृतं च शुभाशुभं ॥ अक्षयं पुनरस्यास्ति
प्रलये मुनिसत्तम ॥१६१॥ नास्ति तीर्थमिदं ब्रह्मकं नास्ति [illegible] ततः क्षितेः ॥ अपि ब्रह्मांडगोलस्य नाशे रेषां तु नोदय ॥
॥१६२॥ साम्प्रतं [illegible] भूमिका ॥ ब्रह्मांड गोलकं सर्वं यस्याः प्रतिलयोदये ॥१६३॥
ब्रह्मनाभं परं तीर्थं त्रिषु लोकेषु निश्रुतं ॥ तत्संगमेन नरः स्नातः कोटिजन्मजं मो हरेत् ॥१६४॥ ब्रह्मनाभे पतेद्ये च पापानपि
मे९१ कीकसमात्रकं ॥ ब्रह्मांडे पातस्ते न विशंति कदाचन ॥१६५॥ ततो भागीरथ्यां तीर्थे ब्रह्मनाभ्यां च दक्षिणे ॥ तत्र स्नात्वा नरः सम्यक्कु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्कंदपुरीकृतस्नानागंगस्थली कृतपक्षप्रदेशं ।। आच्छादितः स्कंधभागं वा संपुटीतिपाठेपि स एवार्थः । खुरकर्त्तर्यामिति खुरकर्त्त रिणः तीर्थादिसर्वथं ।। ६७२ ।।

भागीरथीपरीलिंगे स्वर्गद्वारस्य सन्निधौ ।। दर्शनात्कुलसंतापाः पुरश्चरणमुच्यते ।। १६७ ।। अस्मिन्भागीरतिपापन्ताप
स्यपूर्वे पितामहाः ।। तेन भागीरथे स्नातीर्थे स्तर्पणीयाः प्रयत्नतः ।। १६८ ।। तत्र भागीरथे तीर्थे स्नात्वाई ह्यवधा
नतः ।। ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु ब्रह्मलोके नयेत्पितृन् ।। १६९ ।। तद्दक्षिणे महातीर्थं खुरकर्त्तरिसंज्ञितं ।। गोलो
कादागतात्तस्मिन् गोविर्यत्खुरकोटिभिः ।। [illegible] ।। १७० ।। स्कंदपुरीकृतस्कंधभागं ततस्तत्खुरकर्त्तरि ।। तस्मिं
स्तीर्थे कृतस्नानः कृतपिंडादकक्रियः ।। १७१ ।। खुरकर्त्तरीशलिंगं दृष्ट्वा गोलोकमाप्नुयात् ।। गोघ्नेनैव विमुच्ये
त तल्लिंगस्य समर्चनात् ।। १७२ ।। दक्षिणे खुरकर्त्त्याः मार्कंडतीर्थमुत्तमं ।। कृतश्राद्धविधानस्तत्र तस्मिंस्तीर्थे घ
४६ हाशिण ।। १७३ ।। मार्कंडेयेश्वरं लिंगं दृष्ट्वा पुंडरीकमाप्नुयात् ।। प्रलते जोपि यश्चिरं चकीर्ति चपरमायुर्लि ।। १७४ ।। त ४६
स्मिंस्तीर्थे फलं महापातकनाशनं ।। तत्पादपापिनां पितृस्तत्र वशिष्ठेशं विलोक्य च ।। १७५ ।। नरो नालिप्यते पापैर्ज्ज
न्मजन्मसमर्जितैः ।। वशिष्ठलोके वसति ब्रह्मतेजः समन्वितः ।। १७६ ।। तत्रैवारुंधतीतीर्थं स्त्रीणां सौभाग्यवर्द्धनं
रो६ ।। पातिव्रतापि स्तत्तीर्थे गाहनीयं प्रयत्नतः ।। १७७ ।। पौष्पल्यं चाल तो देपसत्तीर्थे पारमज्जनात् ।। कृतणाद्धनाशमा
गच्छेदरुंधत्याः प्रसादतः ।। १७८ ।। मार्कंडेयेश्वरात्प्राच्यां वशिष्ठेश्वरपूजनात् ।। निःपापो जायते मर्त्यो महत्सु
पयमेनाप्नुयात् ।। १७९ ।। अरुंधतीलिंगं दृष्ट्वा सौभाग्यं प्रयत्नतः ।। न स्त्री वै ध्रुवमाप्नोति न पुमान् स्त्री वा योगतो
।। १८० ।। वशिष्ठतीर्थतो याम्यां नर्म्मदातीर्थमुत्तमं ।। विधाय श्राद्धं मेधावी नर्मदेशं विलोक्य च ।। १८१ ।। तत्र दृष्टो महा
दानं यं अपानविमुच्यते ।। ततः स्नुसंध्यावेतीर्थं त्रिसंध्येश्वरपूर्वतः ।। १८२ ।। तत्तीर्थे नरः स्नात्वा लोकसंध्यानि
धानतः ।। संध्याकालविलोपोत्थं पापतरैर्निर्जितयते ।। १८३ ।। त्रिसंध्येश्वरमालोक्य कृतसंध्यस्त्रिकालतः ।। त्रि
वेदावर्त्तजं पुण्यं प्राप्नुयाच्छुद्धपावितः ।। १८४ ।। ततो नु योगिनीतीर्थं नरस्तत्र कृतालवः ।। दृष्ट्वानु योगिनीपीठं योगसिद्धिमवाप्नुयात् ।। १८५ ।।

४०३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥अगस्तितीर्थं तत्रास्ति महादोषविघातकं ॥ तत्र स्नात्वा प्रयत्नेन दृष्ट्वागस्तीश्वरं विभुं ॥१८५॥ अगस्त्यकुंडे वै ततः संतर्प्य पितामहान् ॥ अगस्तिनाम्नमेतां वा लोपामुद्रां प्रणम्य वा ॥१८६॥ सर्वपा
पविनिर्मुक्तः सर्वक्लेशविवर्जितः ॥ गच्छेत्स पूज्यकैः सार्द्धं शिवलोकं नरोत्तमं ॥१८७॥ दक्षिणेगस्त्यतीर्थस्य तीर्थमेत्स्यतीपावनं ॥ गंगाकेशवसंज्ञं वै सर्वपातकनाशनं ॥१८८॥ तत्र मे स्तु मदंशमूर्ति

र्मुने तत्तीर्थसंज्ञकं ॥ संपूज्य श्रद्धया धीमान् मम लोके महीयते ॥१८९॥ तत्र पिंडान् विनीर्वाप्य दत्वा दानं स्वशक्तितः ॥ श्राद्धानसांवत्सरीं तृप्तिं सपिह
॥णां समर्पयेत् ॥१९०॥ मणिकर्णीश्वरीमाणमेतत्ते कीर्तितं महत् ॥ सीमाविनायकाद्याम्यां सर्वविघ्नविघातनात् ॥१९१॥ वैरावनेश्वराज्ञाया
॥ अहं वै कुंठमाधवः ॥ ततो मां भक्तितोभ्यर्च्य वैकुंठार्वा मवाप्नुयात् ॥१९२॥ वीरमाधवसंज्ञोहं वीरेत्रा त्वत्रिमे मुने ॥ तत्र व्रतीसमभ्य
॥र्च्य नयामी यातनां लभेत् ॥१९३॥ कालमाधवनामाहं कालेसेरवसन्निधौ ॥ कलिः कालो न कलयेन्मद्भक्तमिति निश्चितं ॥
का५ ॥१९४॥ मार्गशीर्षस्य शुक्लायां मेदस्यामुपोषितः ॥ तत्र जागरणं कृत्वा यमं नालोकयेत् क्वचित् ॥१९५॥ निर्वाणनरसिंहोहं पुल
॥स्तीश्वरदक्षिणे ॥ भक्तो निर्वाणमाप्नोति तन्मूर्तिनमनादपि ॥१९६॥ महाबलनृसिंहोहं ॐकारात् पूर्वतो मुने ॥ इतान्महाबलानन्योन्न मा ९
॥पश्येत्तदर्वकः ॥ प्रचंडनरसिंहोहं मंडपेरवपूर्वतः ॥१९७॥ प्रचंडमर्पयं कृत्वा विपाप्मास्यात्तद्दर्शनात् ॥ ज्रुहं गिरिनृसिंहोस्मीतदे
॥हलीविनायकात् ॥१९८॥ प्राच्यां प्रबलपापौघगजानां प्रविदारणः ॥ महाभयहरस्त्वाहं नरसिंहो महामुने ॥१९९॥ पितामहेश्वरात् ॥ ९१

श्वात्पश्च साध्वसमाध्वसः अत्युग्रनरसिंहोहं कलशेश्वरपश्चिमे ॥२००॥ अत्युग्रमपि पापौघं हराम्यिश्चद्ययार्वितः ज्वाला मालीनृसींहो हं ज्वालामुख्याः समीपतः ॥२०१॥ सज्वा
लया भिपापौघतृणानि परिपूजितः ॥ कोलाहलनृसींहोस्मि देत्यदानवमर्दनः ॥२०२॥ रामराम ॥ सदाशिवायनमः ॥ गणपतयेनमः ॥ राम ॥ श्री ॥ श्रीराम ॥ श्रीराम ॥ ०८ ॥ ०८ ॥ ०८ ॥ ०८ ॥ ०८ ॥

९१

804

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

।।कं ब्रह्माणं कालयती ति कंकालः स वासो भैरवश्चेति कंकालभैरवः।।मां कोलाहलनृसिंहं।।विटंको भयंकरः अठंकतीवा।।२०८।।हे रामदेरां मायनमः।।ठ।ठ।।ठठठठठठा।

।मम नाम समुच्चारात् दधकोलाहलो ऽभूत्।।कंकालभैरवो यत्र काशीर क्षणदक्षधीः।।२०३।।तत्र मां सक्तितो स्मृर्त्य नोपसर्गैर्निरुध्यते।।विटंकन
।रसिंहोऽस्मि नीलकंठेश्वरादनु।।२०४।।तत्र मां श्रद्धयापूज्य नरो भवति निर्भयः।।अनंतमाधवश्चाहमनंतेश्वरसंनिधौ।।२०५।।अनंतान्यपि प्र
।कस्य कलुषाणि हरेर्ध्रुवं।।दधिवामनसंज्ञोहं भक्तानां दधिसंकरः।।२०६।।यन्नामस्मरणादेव न दरिद्रो नरो भवेत्।।त्रिविक्रमोऽस्म्यहं का४७
४७।श्यामुदीच्यां च त्रिलोचनात्।।२०७।।दत्तामि पूजितो लक्ष्मी हरामीवृजीनान्यपि।।बलिवामननामाहं बलिना परिपूजितः।।२०८।।बलि
।भद्रेश्वरात्प्राच्यां भक्तानां बलवर्धनः।।दक्षिणे पर्वतीर्थानुत्तमदीपादिहागतः।।२०९।।नाम्ना ताम्रवराहोस्मि भक्तानां विंतितो
।र्थदः।।मुने धरणीवाराहः प्रयागेश्वरसंनिधौ।।२१०।।स्नात्वा वाराहतीर्थे च दृष्ट्वा मां क्रिटिरूपिणं।।संपूज्य बहुभावेन न
।विशो योनि संकटं।।२११।।तत्राल्पमपि दत्वा न्नं धरा दानफलं लभेत्।।महाकलुषगंभीरे संसारसागरे निपतज्जनः।।मम श्वेतवराहस्य पा
।पद्यपि न मज्जती।।२१२।।अहं कोकवराहोस्मि शिंदीश्वरसमीपतः।।तत्र मां पूजयेन्मर्त्यो लभते वांछितं फलं।।२१३।।नारायणाः
शतं पंच शतं च जलशायिनः।।विंशत्कमठरूपाणि मत्स्यरूपाणि विंशतिः।।२१४।।गोपालाश्च शतं सार्द्धं बुद्धाः संति सहस्रशः।।
विंशत्परशुरामोऽरोश्च रामा यत्र कोनृरंशती।।२१५।।विष्णुरूपोऽस्म्यहं वैकोऽमुक्तिमंडपमध्यतः।।मुने त्वत्प्रसादेन विश्वे यो न स्थितः स्वयं।।२१६।।नारायण स्वरूपेण गणाश्चक्रगदाधरा ये तिरस्कुर्वन्ति क्षेत्रस्य परिनो नि मुनिषद्।।२१७।।
१२

805

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रदक्षिणक्रमा १

ति

अग्निविंदो इति कथयामि स्वमूर्तिनिदानि शेषस्तष्टिक्रमात्तत्राद्य दक्षिणकराद्य वामकराधो वामकराधो दक्षिणकरं क्रमेण शंखचक्रगदापद्मैः केशव मधुसूदन संकर्षण दामोदर वामन प्रद्युम्न षट्कं विष्णु माधवानिरुद्ध पुरुषो त्तमाधोक्षज जनार्दन षट्कं गोविंद त्रिविक्रम श्रीधर हृषीकेश नृसिंहाच्युत षट्कं वासुदेव नारायण पद्मनाभ उपेंद्र हरि कृष्ण षट्कं ।। मूर्तयो न्यवेति तत्र केशवादि षण्मूर्तिषु आद्य दक्षिणकरे शंख एव आद्य वामकरे चक्रं [illegible]

प प प [illegible] चक्रं गदा [illegible] चक्रं [illegible]

।।सोग्निर्बिंदुरितिख्यातः संप्रहृष्टतनूरुहः ।। पुनः पप्रच्छ मेधावी मूर्ति भेदानू वद प्रभो ।।२१८।। हिताय निजभक्तानां ममसंदेहशांतये ।।
।।तिके ते मूर्त्तयो नंत कथं ज्ञेयास्तदा वद ।।२१९।। इत्याकर्ण्य वच स्तस्याग्निविंदोस्तपसांनिधेः ।। उवाच भगवान् विष्णुर्मूर्तिभेदान् ।।
।नुक्रमात् ।।२२०।। यानूक्त्वापि हि नो मर्त्यो यमगोचरतां व्रजेत् ।। केशवादींश्चतुर्विंशान् सदानादप्रजापतिः ।।२२१।। श्री विष्णु
।रुवाच ।। अग्निविंदो महाप्राज्ञ शृणु ते कथयाम्यहं ।। आद्य दक्षिण हस्ताद्विहस्तष्टिक्रमान्मुने ।।२२२।। शंखचक्रगदापद्मैर्मूर्तिं जानी
।।हि केशवं ।। प्रजितायां तृणा कुर्यान्ध्व इति तार्क्ष्य समे गयां ।।२२३।। संकर्षणः समर्च्योत्र शंखशार्ङ्गगदायुधः ।। तन्मूर्तिपूजनाज्जातु जंतुर्न ।।

ग २

स्यात् पुनर्भवी ।।२२४।। शंखकौमोदकी चक्रपद्मैर्दामोदरोर्च्यते ।। ददाति वित्तं पुत्रांश्च गोधनं धान्यमेव हि ।।२२५।। सांबच्चेत्थं वकायन मः ।। श्रीराम ।।

पद्म पद्म गदा चक्रं दा अधो वामकरे गदा गदा चक्र चक्र पद्म पद्म आनि अधो दक्षिणकरे पद्म चक्र गदा पद्म गदा चक्राणि विष्णवादि षण्मूर्तिषु आद्य वामकरे शंख एव गोविंदादि षण्मूर्तिषु अधो वामकरे शंख

ग १

स्वाद्य दक्षिणमूर्तिषु [illegible] शाकरे चाद्य शंख [illegible]

(806)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

× वासुदेवः स्फटिकवर्णः।नारायणः क्षीरवर्णः।पद्मनाभः अंजनवर्णः।२

वामनो रक्तवर्णः पांचजन्यमिति चित्राविचित्रामूर्तिर्यस्य सुदर्शनस्य तत्तथा।एतच्चतुष्टयं विभ्राणाद्धस्यर्थः।।दामोदरः क्षीरवर्णः संकर्षणः सुवर्णवर्णः प्रद्युम्नो वज्रवर्णः विष्णुर्रक्तवर्णः माधवो जपावर्णः अनिरुद्धः
वर्णः।।२४१।।त्रिविक्रमः नीलपाषाणवर्णः गोविंदो मनःशिलावर्णः श्रीधरः कुमुदवर्णः हृषीकेशः काश्मीरवर्णः।।४।।तथा चोक्तं।।शंखचक्रगदापद्मैः केशवः कनकप्रभः।।शंखचक्रगदापद्मैरर्जुनो मधुसूदनः।।अ

।।वामनः शंखचक्राब्जगदाभिरुपलक्षितः।।लक्ष्मीवंतं गृहं कुर्यात्सा ।गृहेपि परिधारितः।।२३६।।पांचजन्यं गदां शंखं चित्रमूर्तिं सुदर्शनं।।प्रद्युम्नः॥
।ज्यते मर्त्यैर्वै ऋद्धिं प्रयच्छति।।२३७।।ऊर्ध्वनामकरात्वस्य स्थाविम स्वाघं षट्‌मुच्यते।।यस्यस्मरणमात्रेण विलीयंते घराशयः।।२३८।।
।।शंखारिभ्यां गदाब्जाभ्यां ख्यातो विष्णुः श्रियेनरैः।।शंखचक्रग ।पद्मैर्माधवः परमर्द्धिदः।।२३९।।ध्येयो निरुद्धः संसिद्ध्यै शंखाब्जा।।
।रिगदो घृतः शंखेन गदया चक्राब्जाभ्यां पुरुषोत्तमः।।२४०।।अ धोक्षजो जनिरहं शंखार्यब्जगदो मुने।।शंखकौमोदकीपद्मचक्रैर्ध्येयो।।
।जनार्दनः।।२४१।।शंखीपद्मीपद्मनाभो ज्ञेयश्चक्रीगदी मुने।।उपेंद्रः शंखवान्नित्यं गदारिकमलायुधः।।२४२।।हरिर्हरेदघं शंखीचक्रीपद्मी।।

र्जुनोधवलः संकर्षणोदरा ब्जारिगदाशंखैः कनकप्रभः।दामोदरः शंखगदाचक्राब्जैः क्षीरसन्निभः।रक्तश्चक्रगदापद्मदरैर्वामन उच्यते।।शंखीगदीसजचक्रः प्रद्युम्नो वज्रसन्निभः।।वज्रं हीरकं।।सप
द्मशंखारिगदो विष्णुरुक्त सप्रभः।।माधवश्चक्रशंखाब्जगदाढ्यो जपानिभः।।शंखीगदीसजचक्रः स्वनिरुद्धोसितप्रभः।मनःशिलो गोविंदो गदापद्मगदारिभिः।।मनःशिला धातुविशेषः।।सशंखचक्राब्जगदो

नीलाश्माभस्त्रिविक्रमः ।।२४३।।

४८

४८

णेशायनमः

शंखचक्रगदापद्मैः श्रीधरः कुमुदप्रभः ॥ काश्मीराभो हृषीकेशः सचक्राब्जुः दरो गदी ॥ काश्मीरं कुंकुमं ॥ स्फटिकाभो वासुदेवः शंखार्य्यब्जगदाधरः ॥ क्षीराभो ब्जगदापद्मदरैर्नारायणः स्मृ
तः ॥ पद्मचक्रगदापद्मैः पद्मनाभो जनस्तुतिरिति ॥ अन्येषामपि रूपाणि आगमपुराणादिषु द्रष्टव्यानि आयुधधारणभेदाः ब्रतुर्विंशति षोडशमूर्त्तीनां पासनाभेदादिभ्रायेण द्रष्टव्याः ॥ पक्षै
र्तिं पक्षान्यां विक्षिप्तानि रत्नाविपक्षायेन सः ॥ रोदसी द्यावापृथिव्यावंतरालं पूरयेन्तू र्णं करोती त्यर्थः ॥ २४७ ॥

॥ एते भेदा मयाख्याता स्वभक्त्या नाम महामुने ॥ यान्विज्ञाय ब्रूवं मर्त्योन्भुक्तिं मुक्तिं च विंदति ॥ २४८ ॥ एवं वदति गोविंदे मुनये चाग्निविंदवे ॥ पक्षीन्द्रः पक्षविक्षिप्तविप
॥ क्षोक्षिपथं गतः ॥ २४५ ॥ प्राह च प्रणिपत्यास्तु त्र्यक्षस्यागमनं मुदा ॥ संभ्रमे ण हृषीकेशं केशवं इस्व वदचलः ॥ २४६ ॥ गरुडउवाच ॥ ॥ प्रत्यक्षः क्रिय
॥ तामेष महा वृषभकेतनः ॥ यस्य ध्वजस्य रत्नार्चिः पूरयेद्रोदसी मिमां ॥ २४७ ॥ लोकलोचननिर्माणसफलीकरणक्षमं ॥ कोटिमार्तंडविद्योत
॥ प्रद्योतितदिगाननं ॥ २४८ ॥ निरीक्ष्य पुंडरीकाक्षस्त्र्यक्षस्य वृषभध्वजं ॥ विमानिनां विमानौघैः परीतगगनांगणं ॥ २४९ ॥ महावा
॥ द्यनिनादौघैः प्रतिध्वानितकंदरं ॥ विद्याधरी परिक्षिप्त पुष्पांजलिसुगंधितं ॥ २५० ॥ प्रणम्य दूरादपि च संप्रहृष्टतनूरुहः ॥ अभ्युद्यातुं मन
॥ श्चक्रे शंखचक्रगदाधरः ॥ २५१ ॥ अग्निविंदुमथ प्राह मुकुंदस्तमुदांनिधिः ॥ दृ दंस्तु दर्शनं चक्रे स्पृशा सव्येन पाणिना ॥ २५२ ॥ अग्निविं
॥ दुरिति प्रोक्तः स्पृशे घावस्तु दर्शनं ॥ तावत्स दर्शनो जातः परमानुग्रहाद्धरेः ॥ २५३ ॥

लोकेति पुंडरीकाक्षः त्र्यक्षस्य लोके सादिविशेषणविशिष्टं वृषभध्वजं वृषभरूपो ध्वजो वृषभध्वजः ॥ वृषभो वृषो ध्वजो यस्मिन्न् रथ इति वा तं निरीक्ष्य दूरादेव चकार ः संभ्रमे ॥ अभ्युद्यातुं अ
भ्युत्थानेन गंतुं मनश्चक्रे दूरादेव निरीक्ष्येति वान्वयः पंचभिर्विशेषणैः रथं विशिनष्टि ॥ लोकलोचने ति कोटिमार्तंडनाभिवयः प्रद्योतः प्रकृष्टाद्युतिस्तेन प्रद्योतितं दिशामाननं मुखं येन स तथा विमा

तिनांदयनां विमानानौघैः ऽऽसमकैः परितद्दृश्यां गगनांगणं पक्षैस्सतथा तं ॥ अखवक्षैनदलिते
ने सूर्यः सप्तेरिव पाठे समुच्चार्थः सपदं द्विगुण वा मध्यो रित्त व नान्द्रमो गनं तदर्शनं च सातं वसम
सहर्शनां ॥ २५३ ॥

फ्र२ नं२

स्कंदउवाच॥जोतिरूपोयसमुनिःकौस्कसेज्योतिषांतुतो॥एकीभूतःकल्शानविंदुमाधवबलेचनात्॥गरस्वथा॥विंदुमाधवपादाब्जभ्रमरीकृतमानसः॥अग्निविंदूपमांया
तिकल्शोद्भवनिश्चितं॥२५५॥कान्यपांसदेववस्तव्यंछ्योविंदुमाधवः॥श्रोतव्यमिदमाख्यांजितव्याजगतोगतिः॥२५६॥पुण्यापंचनदेसीतिःपुण्यामाधवसंकथा॥पुण्यो
॥वाराणसीवासःसंभवेसुएयजन्मनां॥२५७॥अग्निविंदोस्तुतिंयोत्रमाधवनाग्रेपठिष्यति॥समस्तःसर्वकामःसमोक्षलक्ष्मीपतिर्भवेत्॥२५८॥श्राह्वकाङ्क्षेस पुर्वने ३
॥दाजप्य मिदमाख्यानमुत्तमं॥द्विजानांभुंजमानानांपुरस्तात्सरहस्यये॥२५९॥जप्तव्यमिद संख्यानंपर्वकालेविशेषतः॥पुण्येपंचनदाख्यारेपुण्यलक्ष्मी
॥विवृद्धये॥पठितव्यःप्रयत्नेनविंदुमाधवसंभवः॥श्रोतव्यःपरयाभक्त्याभुक्तिमुक्तिसमृद्धये॥संप्राप्तेविष्णोरौजागराणान्वितः॥श्रुत्वाख्यानमिदंपु ४७
॥एवंवैकुंठवसतिंलभेत्॥२६१॥ ॥इतिश्रीस्कंदपुराणेकाशीखंडेश्रीमाधवाग्निबिंदुसंवादेविष्णुतीर्थमाहात्म्यंनामएकषष्ठितमोध्यायः॥६१॥
४७ ॥ अगस्त्यउवाच॥ ॥श्रुत्वास्कंधनतस्मितवक्त्रेरितांकथां॥असाश्चर्यकरंप्रोक्तमाख्यानंवैंदुमाधवं॥१॥इदानींश्रोतुमिच्छा
॥मिदेवदेवसमागमे॥ताक्ष्यार्त्र्यक्षःसमाकर्ण्यदिवोदासस्यचेष्टितं॥२॥विष्णुमायाप्रपंचंचकिमाहगरुडध्वजं॥केकेचशंभुनासार्द्धंसमीपु
॥मंदराद्रिरे॥३॥ब्रह्मलोकाःकथंदृष्ट्वापाकुलिचक्षुषा॥किमाहदेवोत्रप्राप्तालोकिहुक्तंभास्वतापिच॥४॥योगिनीभिश्चकिमाख्यायिगणा
॥क्षीणाःकिमब्रुवन्॥एतदाख्याहिमेस्कंदमहत्कौतूहलंममयि॥५॥इमंप्रश्नंनिशम्याथशिखिमुनेःकलशजन्मनः॥प्रत्युवाचनमस्कृत्यशिवौ
प्रणतसिद्धिदो॥६॥

इतिश्रीरामानंदकृतायांकाशीखंडटीकायांश्रीविंदुमाधववर्णनंनामैकषष्ठितमोध्यायः॥६१॥ ॥द्विषुक्तपष्ठितमेध्यायेसर्वापौघविदारणः॥प्रादुर्भावोतिर
न्यायंवर्ण्यपक्षध्वजः॥ १॥प्रविवेशमहादेवःपुरींवाराणसींशुभां॥मितिसप्तपंचाशत्तमेध्यायेविश्वेशकाशीप्रवेशोविस्तरेणश्रोतुंकथाश्रवणजनितस्वात्मानंद
दर्शनंवृत्तानुवादपूर्वकंतमेवपृच्छतिश्रुत्वेतिपंचभिः॥द्रुममितिसंशयं॥६॥

८०९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्कंद०॥ द्विजेति॥ सविष्णुः द्विजराजाय गरुडाय शंभोः आयानं आगमनं शंसनेकथयते॥ मुदा शारितो पिकं परितोषं ज्ञाते देयं समदादित्यर्थः॥ अनुयातः अनुगम्यमानः परिवृत्तः इतिकवितगणेश

गस्कंदस्वाव॥ मुनेशृणु कथामेतां सर्वपातकनाशिनीं॥ अशेषविघ्नशमनीं महाश्रेयोभिवर्द्धिनीं॥७॥ अथ देवो मुरारिपुः कृत्वा शंभुसमागमं॥ द्विज
॥राजाय समुद्दाम दासारितोषिकं॥८॥ आयानं शंशते रांजो रुद्रवाराणसीप्रियं॥ ब्रह्माणमग्रतः कृत्वानतश्चाभ्युद्ययो हरिः॥९॥ विवस्व
॥तासमेतश्च तेगणैः परिमोवृतः॥ योगिनीभिरनुयातो गणेशामुपसंस्थितः॥१०॥ अथ नेत्राग्नि थंकत्य देवदेवं वृषध्वजं॥ मंक्षु ताक्ष्र्याद
॥आरुह्य प्रणतामश्रियःपतिः॥११॥ पितामहोपि स्थविरो भृशंनम्रशिरोधरः॥ प्रणम्य वं मृडेनैव प्रणाम नु विनिवारितः॥१२॥ स्वस्य पु
॥दितपाणिश्च रुद्रे स्तुकेरमंत्रयत॥ अक्षेणात्यर्थमार्द्रालिदर्शयन्नुस फ़ुतान्तजः॥१३॥ मोक्षिपादाब्जयोः कृत्वा गणेशः सत्वरोनतः॥
॥मूर्ध्न्युपाजिघ्रयां वक्रे हरोहर्षाङ्गजाननं॥१४॥ अस्युपावेशयच्चापि परिष्वज्य निजासने॥ सोमनंदि प्रभृतयः प्रणेमुर्दंडवत्क्षणात्॥
॥१५॥ योगिन्योपि प्रणम्येशं वकुमं गडगायनं॥ नरशिः प्रणतामाथप्रमथाधिपतिर्हरः॥१६॥ स्कंदेऽङ्कुशे खरश्चाथ उपसिंहासनेह
॥रिं॥ समुपावेशयद्वामपार्श्वमानपुरःसरं॥१७॥ ब्रह्माणं दक्षिणे भागे पश्चि आशिणतासनं॥ दृष्ट्वा सभाविताः सर्वे शर्वेण प्रणता गणाः॥१८॥

मुपसंस्थितः गणेशेन सार्द्धं परस्परं गृहीतहस्तं इत्यर्थः गणेशेन वसंवृतः इत्यपि क्वचित्॥ मंक्षु द्रुतं॥११॥ नम्रेण प्रवेशेन प्रणाम्येन मितिक्ष विखाडः उपसिंहासनं सिंहासनस्य समीपे संमानिताः संभाविताः॥१८॥

४१०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शातधा निर्वृत्तौ स्वरूपतः स्वभावतः अपाकर्तुं अपकारं कर्तुं अस्पष्टि कर्तुं अक्तिता मिया शंक्या हन्त्येति मम आज्ञया कारणान्न दोष इति चेत्तत्राह विभोरपीति पद्याप्यस्मत्कार्यं गौरवेण राजा न विश्व

५० ॥ मौक्तिका जनमानेन योगिन्यो पि समादितः ॥ संतोषितोर्ख श्चापि विशेषोनिकर संज्ञया ॥१९॥ अथ शंभुं शान्धतिष्ठ वक्ष्कर संपुटः ॥ परिविज्ञा ५०
। पयांवर्के प्रसन्नवदनाम्बुजं ॥२०॥ ब्रह्मोवाच ॥ भगवन्देवदेवेश क्षंतव्यं गिरिजापते ॥ वाराणसी मम साध्य यद्यहं नागतः पुनः ॥२१॥ प्रसं
॥गतोपि कः काशीं प्राप्य वंद्य विभूषण ॥ किं विद्विधा तु शक्तोपि त्यजेत्स्थविरतां दधत् ॥२२॥ स्वरूपतो ब्राह्मणत्वाद पाकर्तुं न शक्यते ॥ अ
॥थ शक्तोप्यपाकर्तुं कः पुण्य संचकीर्षति ॥२३॥ विभोरपि समाज्ञेयं धर्मवर्त्मानुसारिणि ॥ न किंचिदपि कर्तव्यं जानता केन चित्क्वचि
॥त् ॥२४॥ कस्त्वाहं शिमहीजानोपुण्यवर्त्मन्यतं द्विते ॥ काशीपा के दिवोदासे मनागपि विरुद्धधीः ॥२५॥ निशम्येति वचः स्पष्टः
॥श्रीकंठो तिविशुद्धधीः ॥ हसन्नुवाच धातारं ब्रह्मन्सर्वमिदं म्यहं ॥२६॥ देवदेव उवाच ॥ आदौ तावद दोषं हि त्वं ब्रह्मण
॥स्पते ॥ वाजिमेधाध्वराणां व ततोपि दशकं कृतं ॥२७॥ ततोपि विहि तं बुध्यन्भवता परमं हितं ॥ अपराधसहस्राणि यल्लिंगस्थापितं म
॥म ॥२८॥ एनेकमपि यल्लिंगस्थापितं यत्र कुत्रचित् ॥ तस्यापराधलेशोपि नापि सर्वापराधिनः ॥२९॥ अपराधसहस्रेपि ब्राह्मणे यो पराध्नुयात् ॥ दि
॥नैः कतिपयैरेव तस्यैश्वर्यं विनश्यति ॥३०॥ इति ब्रुवति देवेशे प्यंतरुद्धु सितं गणैः ॥ समातृभिः समं ताव विलोक्यास्य परस्परं ॥३१॥ अर्को प्यवसरं ज्ञात्वा
॥नत्वा शंभुं व्यजिज्ञपत ॥ प्रसन्नास्य मुखं कांते दृष्ट्वा दृष्टवरावरः ॥३२॥ अर्क उवाच ॥ नाथ काशीमितो गत्वा यथाशक्तिकृतोपधिः ॥ अकिंचित्करतां प्राप्तः सहस्रकरवानपि ॥३३॥

ध्वनभावमिति वेत्त्राह क इति अपराधसहस्राणि कृत्वापीति निःशेषः ॥२९॥ उष्णमितं अपराधजं मयं यत्क्रमित्यर्थः ॥ इतस्त्वत्सकाशात् कृतउपधिश्छन्नरूपः उपायो येन सः अकिंचित् इति विरुद्धाकारः ॥३३॥

८

811

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्नूरंस्नूर्य्यं सर्गस्य इश्वरस्येति पाठः सर्गस्य माहादेवस्येति यावत् ॥४२॥ यद्गूधांसि तासां क्षीरयुक्तानि पयो धराः स्वस्तनाः तद्गूधांसीति पंचम्य

स्वधर्मपाळ्ने तस्मिन् दिवोदासे धरापतौ ॥ निश्चितागमनं ज्ञात्वा देवस्याह भिमहस्थितः ॥३४॥ प्रतीक्ष्यमाणो देवेशागमनमनुत्तमं ॥ विभज्यैव
द्रुधास्मानं वदाराधनतत्परः ॥३५॥ मनोरथद्रुम श्चाद्य फलितः श्रीमदीक्षणात् ॥ किंचिद्दुक्लिवाणीपिः सिक्तो ध्यानेन पुष्पितः ॥३६॥ इत्यु
दीरितमाकर्ण्य रवेर्वैरं विलोचनः ॥ प्रोवाच देवदेवेशो नापरा ध्यासि भास्कर ॥३७॥ त्वयैव कार्य्यं विहितं त्वं यदत्र व्यवस्थितः ॥ यस्यां सुरप्रवे
शो न तस्मिन् राज्ञि निरागसि ॥३८॥ इत्थं स्नूरं समाश्वास्य देवदेवः कृपानिधिः ॥ गणानाश्वासयामास क्रीडानम्रशिरोधरान् ॥३९॥ योगि
न्यो यस्तु दृष्ट्याथ शंभुना संप्रसादिताः ॥ त्रपापूरसमाक्रांतकंधरा इव संगताः ॥४०॥ नत्वा व्यापारयांचक्रे त्र्यक्षो नेत्राणि चक्रि दिशः ॥ ह
रिर्न किंचिदप्युचे सर्वज्ञो अमरामनाः ॥४१॥ ईशोपि स्कृतहत्तांतस्ताछ्र्यो हृदय भवगाङ्गिणोः ॥ मनसैव प्रसन्नोभून्न किंचित्पर्यपृ
षत ॥४२॥ एतस्मिन्नंतरे प्रापगोलोकात्पंच धेनवः ॥ सुनंदा सुमना श्चापि सुशीला सुरभिस्तथा ॥४३॥ पंचमी कपिला चापि सर्वाघौ घ७
विघ्दिनी ॥ वात्सल्यदृष्ट्या जगस्यतासामूधांसि सुश्रुतुः ॥४४॥ ववर्षुः पयसां पूरैस्तद्गूधांसि पयो धराः ॥ धारासारैर विछिन्नैस्ता
वध्या वद्रुदे प्लवत् ॥४५॥ पयः पयोधिरिव सद्वितीयः प्रेक्षि पार्षदैः ॥ देवेन्नासमधिष्ठानात्तत्तीर्थमभवत्परं ॥४६॥ कपिलाह्रद इत्योरव्यां
चक्रे तस्य महेश्वरः ॥ ततो देवाज्ञया सर्वैः स्नातास्तत्र दिवौकसः ॥४७॥ नाधिरासुस्ततस्तीर्थदिव्य पूर्वपितामाहाः ॥ तान्दृष्ट्वाते सुराः सर्वे
अग्निष्वात्ताबर्हिषद आज्यपाः सोमपास्तथा ॥ इत्याद्या दिव्यपितरस्तृप्ताः शंभुं व्यजिज्ञपन् ॥४९॥ देवदेव
तर्प्पितांचक्रिरे मुदा ॥४८॥ अस्मिंस्तीर्थे त्वदस्याराज्ञातानस्तृप्तिरक्षया ॥५०॥ तस्माद्घमोवरं देहि प्रसन्नेनांतरात्मना ॥ इति
जगन्नाथ भक्तानामभयप्रद ॥ श्री ॥ गणेशाय नमः ॥ श्रीरामाय नमः ॥ छ ॥ श्रीराम ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥
दिव्यपितृगणां सम्यग्वावाक्यं वृषध्वजः ॥५१॥ श्री ॥

र्थेवा ॥ सद्वदः पयोधिरिव क्षीराब्धिरिव क्षीरसमुद्र इव प्रेक्षि दृष्ट ... श्च सर्वैरिति शेषः ॥५१॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

812

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अमात्र्यमावास्या॥ गयापुष्कराभ्यां ह्रसाभावे हेतुमाह॥ गदाधरेति फल्गुनदी॥५१॥ घृतकुल्यत्र सततं स्येति कश्चित्॥ तत्रस्तं

५१ ष्टत्स्वतांसर्वदेवानामिदंवचनमब्रवीत्॥ शार्वः सर्वपितृणांवैपरतृप्तिकरःपरः॥५२॥ देवदेव उवाच॥ ॥शृणु विज्ञो महाबाहो ५१
शृणु त्वं च पितामह। एतस्मिन् कापिले तीर्थे कापिलेयपयोष्टते॥५३॥ ये पिंडान्निर्वपिष्यंति श्रद्धया श्राद्धदा नराः॥ तेषां पितृ
णां संतृप्तिर्भविष्यति मदाज्ञया॥५४॥ अन्यं विशेषं वक्ष्यामि महातृप्तिकरं परं॥ कुहूसोमसमायोगे दत्तं श्राद्धमिहाक्षयं॥५५॥
संवर्त्तकाले संप्राप्ते जलराशिजलान्यपि॥ क्षीयंते न क्षयं त्यत्र श्राद्धं सोमकुहूकृतं॥५६॥ अमासोमसमायोगे श्राद्धं यद्यत्र
लक्ष्यते॥ तीर्थे कापिलधारे स्मिन् गयया पुष्करेण किं॥५७॥ गदाधरस्त्वहं चान्ये त्रयं जलं च पितामहः॥ वृषध्वजो स्म्यहं यत्र फल्गु
स्तत्र न संशयः॥५८॥ दिव्यांतरिक्षभौमानि यानि तीर्थानि सर्वतः॥ नान्यत्र निवसिष्यंति देवो सोमदिनान्विते॥५९॥ कुरु
क्षेत्रो नैमिषे च गंगासागरसंगमे॥ ग्रहणे श्राद्धतो यस्मात् तत्तीर्थे वृषभध्वजे॥६०॥ अस्य तीर्थस्य नामानि यानि दिव्यपि
तामहाः॥ तान्यहं कथयिष्यामि भवतां वांछितान्यलं॥६१॥ मधुस्रवेति प्रथमं एवं पुष्करिणी स्मृता॥ घृतकुल्या ततो ज्ञेया
ततो सौ क्षीरनीरधिः॥६२॥ वृषभध्वजतीर्थं च तीर्थं पैतामहं ततः॥ ततो गदाधराख्यं च पितृतीर्थं ततः परं॥६३॥ ततः का
पिलधारं च सुधाखनिरियं पुनः॥ ततः शिवगयाख्यं च ज्ञेयं तीर्थमिदं शुभं॥६४॥ एतानि दश नामानि तीर्थस्यास्य पि
तामहाः॥ भवतां तृप्तिकारीणि विनापि श्राद्धतर्पणैः॥६५॥ सूर्ये संगमे ये त्र पितृणां तृप्तिकामुकाः॥ ब्राह्मणान् भो
जयिष्यंति तेषां श्राद्धमनंतकं॥६६॥ श्राद्धे पितॄणां सततं स्वेदास्यंति द्विपिंडांभुजां॥ यत्र तेषां पितृगणैर्वसेत् क्षीरोदरोधसि॥६७॥

हत्संकार्यमित्रं यया सारोधसि तीरे क्षारसमुद्रस्य तीरे सपितृसमूहोवसेत्॥ निवासं कुर्यादित्यर्थः॥६७॥छ॥छ॥छ॥छ॥

तु २

१००

813

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

घृतकुल्यांनिवातैपैः घृतकुल्यायांनिवापतः अस्नानासिंडानामितिशेषः॥६५॥ छ॥ वाराणस्याःमध्येनमध्येवाराणसिदीर्घांतपाठेवाराणस्यांश्रेष्ठइस
वृषोत्सर्गः कृतोयैस्तुतीर्थेस्मिन्वार्षभध्वजे॥ अश्वमेधपुरोडाशैःपितरस्तेनतर्पिताः॥६८॥ गयातोष्टगुणंपुण्यअस्मिंस्तीर्थेपितामहः
अमायांसोमयुक्तायांश्राद्धैःकापिलधारिके॥६९॥ अदत्तभोजीदानायपेवादारपरिग्रहाः॥ येषांगर्भेभवस्त्रावोयेऽदंतजननामृताः॥७०॥
तेषांतृप्तिर्भवेन्नूनंतीर्थेकापिलधारिके॥ तेभ्योनिर्वापितःपिंडमितृप्यदस्मतावृजेत॥७१॥ नाग्निदाहमृतायेवैनाग्निदाहस्वधेषुवै॥ तेस
वैतस्मिन्नायांतितीर्थेकापिलधारिके॥७२॥ और्ध्वदैहिकहीनायेऽग्नौश्राद्धवर्जिताः॥ तेनतृप्तिमभ्यागच्छतिघृतकुल्यानिवापतः॥७३॥ अपुत्रा
श्चमृतायेवैयेषांनास्तिसुहृज्जनाः॥ तेपितरःपरांप्रीतिमधुस्रवसितर्पिताः॥७४॥ अपमृत्युमृतायेवैचोरविद्युज्जलादिभिः॥ तेषामिह
कृतंश्राद्धंजायतेसुगतिप्रदं॥७५॥ आत्मघातेनमरणंयेषामिहविकर्मिणां॥ तेपितरस्तिलमिश्रेणपिंडेनेहगयाकृते॥७६॥ पितृगोत्रेमृ
तायेवैमातृपक्षेचयेमृताः॥ तेषामत्रकृतःपिंडोभवेदक्षय्यतृप्तिदः॥७७॥ पत्नीवर्गेमृतायेवैमित्रवर्गेचयेमृताः॥ सर्वेतेतृप्तिमा
यांतितर्पितावार्षभध्वजे॥७८॥ ब्रह्मक्षत्रविशांवंशेशुद्रवंशोद्भजेषुच॥ येषांनामगृहीत्वातुदीपतेतेसमुद्धृताः॥७९॥ तिर्य
ग्योनिगतायेवैयेपिशाचत्वमागताः॥ तेपूर्वांगतिमायांतितत्रकापिलधारिके॥८०॥ येतुमानुषलोकेस्मिन्पित
रोमर्त्ययोनयः॥ तेदिव्ययोनयःस्युर्वैमधुस्रवसितर्पिताः॥८१॥ येदिव्यलोकेपितरःपुण्यैर्देवत्वमागताः॥ तेब्रह्मलो
केगच्छंतितर्पितास्तीर्थेवृषध्वजे॥८२॥ कृतेक्षीरमयंतीर्थंत्रेतायांमधुमत्पुनः॥ द्वापरेसर्पिषापूर्णंकलौजलमयंभवेत्
॥८३॥ सीमाबहिर्गतमपितस्यतीर्थमिदंशुभं॥ मध्येवाराणसिश्रेष्ठंममसान्निध्यतोनघे॥८४॥ श्रीगुरुसमर्थायनमः॥
सर्थः॥ मध्यस्सर्धांतस्याएवनैर्थतोदस्त्ररिसन्वयः॥८४॥ ॥छ॥ हरेरामहरेकृष्णहरेकृष्णहरेहरे॥ हरेरामहरेरामहरेकृष्णनमोस्तुते॥

१०२

814

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इतीतिकुमारवाक्यं॥ कठीरवाः सिंहाः तेवाधप्रसराध्याः उष्णांबलिवर्द्दानामष्टवं धातुतत्वं त्वङ्मांसरुधिरस्नायुमेदोमज्जास्थिशुक्राणीति धात्वष्ट
केइभाः दिग्गजाः हयास्तत्र चित्ताहंकारबुद्धयः पंचज्ञानेंद्रियाणि इस्येवं विवक्षितं वाङ्मे अश्वप्रचोदनी मनोरला सापाणोयस्य तन्मनस्तथा
गंगायमुनयोरिषेगंगायमुनेरथस्य दंडे इत्यर्थः चक्रे चक्रत्रितिपवन देवता अधिष्ठात्री देवतेत्यर्थः चक्र भो स्वरूपमाहसामिनिति॥८७॥

काशीस्थितैर्यतादृशी ध्वजोमेव षलांछनः॥ वृषध्वजेननाम्नातःस्थास्याम्यत्रपितामहाः॥८५॥ पितामहेनसहितोता
दाधरसमन्वित॥ रविणापार्षदैः सार्द्धं तुष्टायेव पितामह॥८६॥ इतियावद्धरद्वक्तेपितुस्मोरु षभध्वजः॥ तावन्नंदीस
मागत्यप्रणम्येशंव्यज्ञिज्ञपत॥८७॥ नंदिकेरुवाच॥ विहितस्यंदनःसज्जस्ततोस्त्रविजयोदय॥ अष्टौकंटीरवापत्र
पत्रोक्षणामष्टवं सुभं॥८८॥ यत्रेभाः पीरभासष्टेयत्राष्टौ जविनोहयाः॥ मनःसंयमनं यत्र कशापाणिर्व्यवस्थितः॥

५२ गंगायमुनयोरीषे चक्रे पवनदेवताः॥ सायंत्रातर्मये चक्रे धत्र धोमंडलं शुचि॥२०॥ तारावलीमयाः कीला आहेयाउ ५२
पनायकाः॥ ऋतपामार्गदर्शिन्यः स्मृतयोरथगुप्तयः॥९१॥ दक्षिणा सुदृढायत्र मखायत्राभिरक्षकाः॥ आसनंप्रणवो
यत्रागायत्रीपादपीठकं॥९२॥ सांगव्याहृतयोयत्र सुभाः सोपानवीथिकाः॥ स्तर्पचंद्रमसौयत्र सततद्वाररक्षकौ॥९३॥
अग्निर्मकरतुंडश्च रथयंत्रकौमुदीमयी॥ ध्वजदंडो महामेरुः पताकाहस्करप्रभा॥९४॥ स्वयंवाग्देवतायत्र चन्द्रचामर
धारिणी॥ शैलादिनेतिविज्ञप्ते देवदेव उमापतिः॥९५॥ वातनीराजनविधायभिर्देवमातृभिः॥ पिनाकपाणिस्तस्थौदत्त

अहीनां कुलेजाता आहेयाउपनायकारथबंधनानीत्यर्थः रथगुप्तयोरथवरुथ्याः पर्याप्ता वा अंगानिस क्षादीनि मकरतुंडो मकराकारतुंडश्चो
नादिनीतस्कंदोक्तिः देवमातृभिः ब्राह्मण्यादिभिः तथा च वक्ष्यति॥ ब्राह्मणीवैष्णवीरौद्रीवाराहीनारसिंहिका॥ कौमारीचापिनाहेंद्रीचा
मुंडाचैवमैद्रिका॥ इति॥ जयेसादिभिर्वातधाच्चवासिष्ठः जयाचविजयाचैवजयंतीचापराजिता॥ सिद्धा स्ते लंबुसा च उत्पलाचेति देवतोति॥९८॥ १०२

कोट्ययुतद्वयं विंशतिसहस्रकोटय इत्यर्थः ॥ नियुतानि लक्षाणि ॥१०४॥ ॥शोभनानि पर्णानि येषां ते सुपर्णाः गरुडवंशीया वा पक्षिण इत्यर्थः ॥ नानारत्नोपद दाः रत्नान्येवोपदीयंत इत्युप

॥ निनादो दिव्यवाद्यानां रोदसी परिपूरयन् गीतमंगलगीर्मिश्रैश्चारणैरनुवर्त्तितः ॥ तेन दिव्यनिनादेन बधिरीकृतदिङ्मुखाः ॥ आहूता इव आजग्मुर्विश्वभु॥
॥वनवासिनः ॥९८॥ दिवौकसस्त्रयस्त्रिंशच्छक्राणां कोट्ययुतद्वयं ॥ नवकोट्यस्तु चामुंडा भैरव्यः कोटिसंमिताः ॥९९॥ षडाननाः कुमाराश्च॥
॥मयूरवरवाहनाः ॥ गणमाद्युगाः समायाताः कोटयोऽष्टौ महाबलाः ॥१००॥ आयुधाः कोटयः सप्त स्फुरत्सरस्वपाणयः ॥ पिचिंडिला महावेगा विघ्नविघ्न॥
॥गजाननाः ॥१०१॥ षडशीतिसहस्राणि मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥ तावंतोऽपि समाजग्मुस्तत्रान्ये गृहमेधिनः ॥१०२॥ नागानां कोटयस्तिस्रः पाताल॥
॥तलवासिनां ॥ दानवानां च दैत्यानां द्वे द्वे कोटी दिवासिनां ॥१०३॥ गंधर्वाणामयुतान्यष्टौ कोट्यर्द्धं यक्षरक्षसां ॥ विद्याधराणामयुतं नियुतद्वयसं॥ स्का ५
॥मितं ॥१०४॥ तथाषष्टिसहस्राणि दिव्याप्सरसस्तु गाः ॥ गोमातरो शैलजाणि सुपर्णा नियुतानि षट् ॥१०५॥ सागराः सप्त संप्राप्ता नानारत्नोपद॥
॥दाः ॥ सरितां च सहस्राणि त्रीणि पंचायुतानि च ॥१०६॥ गिरयोऽष्टौ सहस्राणि वनस्पतिशतत्रयं ॥ आजग्मुर्दिग्गजा आशेषपन्नगदेवः पिनाकधृक् ॥ मपुधा ३
॥१०७॥ एतैः समेतैः संतुष्टपतिः स्तुतस्ततः ॥ श्रीकंठो रथमारुह्य काशीं प्राविशदुत्तमां ॥१०८॥ स गिरीशस्तु तस्यां च मुदा धारवतिः ॥ काशीं॥
॥प्रैक्षिष्ट संतुष्टः त्रिविष्टपसमुत्सुकां ॥१०९॥ स्कंद उवाच ॥ इत्याख्यानमिदं पुण्यं कोटिजन्माघनाशनं ॥ पठित्वा पाठयित्वा च शिवसायुज्यमाप्नु॥
॥यात् ॥११०॥ अस्मिन्काले विशेषेण पठनीयं प्रयत्नतः ॥ अक्षयं तत्फलं विद्यात् पितृतुष्टिकरं परं ॥१११॥ ॥ सर्वकार्यफलप्रदाय शिवाय नमः ॥ ॥

दानि उपकंठे पकारणानि तस्य दाः ॥ पंचायुतानि पंचाशत्सहस्राणि ॥ मुदा मुदः ॥ परमार्थानंदाः स्तासां खनिरुत्पत्तिस्थानमित्यर्थः ॥ त्रिविष्टपादपि उत्कृष्टां इत्यर्थः ॥१११॥ सर्वदाय शर्वाय नमः ॥

816

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथत्रियुक्तू षष्ठितमे ध्यायेपरमपावनी॥ज्येष्टेशजयगीषव्यादिकथाप्रस्तूयतेरुताष्ठ्या॥निरीक्षितःशातःअनेहसंकालंययोयथाविवितिपरस्मैपदमार्थी॥ ॥सांबत्र्यंबकायनमः॥

५३ ॥वृषभध्वजमाहात्म्यंपठित्वाशिवसंन्निधौ॥प्रत्यहंवर्षमात्रंतु सपुत्रःपुत्रवान्भवेत्॥११२॥विश्वेशितुःसंप्रवेशोयःकाश्यांसमुदाहृतः॥परमा॥ ५३
॥नंदकंदस्यबीजमेतस्तुनिश्चितं॥११३॥पठित्वैतन्महाख्यानंप्रवेशघोनवंगृहं॥ससर्वसौख्यनिलयोभवेदेवनसंशयः॥११४॥त्रैलोक्यानंदजं॥
॥ननमेतदाख्यानमुत्तमं॥अस्यश्रवणमात्रेणविश्वेशःसंप्रसीदति॥११५॥अलभ्यलाभोदेवस्यतातोत्रस्थितःपरः॥ततःकाशीप्रवेशाख्य॥
॥जप्यमाख्यानमुत्तमं॥११६॥ इतिश्रीस्कंदपुराणेकाशीखंडेवृषभध्वजप्रादुर्भावोनामदिषष्टितमोध्यायः॥ ॥अगस्त्यउवाच॥हस्वा॥
॥काशीदृगानंदांतारकारेपुरारिणा॥किमकारिसमाचक्ष्वषाण्मातावक्रमनोरथैः॥१॥स्कंदउवाच॥पतिव्रतापतेशस्त्पस्यपुवक्ष्याशेषतः॥मृगा॥
॥कलक्ष्मणोत्कंठकाशीनेत्रातिथीकृता॥२॥अथसर्वज्ञनाथेनभक्तवत्सलचेतसा॥जैगीषव्योमुनिश्रेष्ठोगुहांतःपानिरीक्षितः॥३॥यमु॥
॥नेहसमारभ्यमंदराद्रिंसमाययौ॥अद्रीद्रसुतयासार्धंरुद्रेण [illegible] क्षेत्रगामिना॥४॥तंवासरंमुरस्त्यत्पजश्चाहंनेमयेहदौ॥जैगीषव्यामहामे॥
॥धाःकुंभयोनेमहाकृती॥५॥विषमेक्षणपादाब्जंसमीक्षिष्येयदापुनः॥तदांबुविधुषमपित्रक्षेयिष्यामिचेत्सहो॥६॥कुतश्चिच्छरणायोगाद॥
॥थवाशंभ्वनुग्रहात्॥अनश्नन्नपिबनून्योगीजैगीषव्यःस्थितोमुने॥७॥तंशंभुरेवजानातिनान्योजानातिकश्चन॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अतएवततःप्राप्तःप्रथमंथाधिपः॥८॥ज्येष्टशुक्लचतुर्दश्यांसोमवारानुराधयोः॥तत्सर्वेणमहायात्राकर्तव्यातत्रमानवैः॥१॥ ॥सांबत्र्यंबकायसदाशिवायशंकरायशिवायनमः॥
श्रम

९०

817

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नित्यंपदमित्यन्वयः॥नित्यंपरिपूर्णंसच्चिदानंदस्वरूपमित्यर्थः॥सुवंहिणाशोषणवृद्धिहेतुना॥शालूरोभेकः॥२५॥ ॥श्रीविश्वेशायनमोनमः॥

ज्येष्ठस्थानंततःकाश्यांसदाम्तरतिपुण्यदं॥तत्रलिंगंसमत्सवत्स्वयंज्येष्ठेश्वराभिधं॥यत्तल्लिंगदर्शनात्पुंसांपापंजन्मशतार्जितं॥तमो
र्कमिवमाप्येवतत्क्षणादेवनश्यति॥११॥ज्येष्ठवाप्यांनरःस्नात्वातर्पयित्वापितामहान्॥ज्येष्ठेश्वरंसमाराध्यनभूयोजायतेभुवि॥१२॥आ
विरासीत्स्वयंतत्रज्येष्ठेश्वरसमीपतः॥सर्वसिद्धिप्रदागौरीज्येष्ठाश्रेष्ठासमंततः॥१३॥ज्येष्ठेमासिसिताष्टम्यांतत्रकार्योमहोत्सवः॥
रात्रौजागरणंकार्यंसर्वसंपत्समृद्धये॥१४॥ज्येष्ठांगौरींनमस्कृत्यज्येष्ठवापीपरिप्लुतो॥सौभाग्यभाजनंस्त्रियाघोषासौभाग्यभागि
नी॥१५॥निवासंकृतवान्शंभुस्तस्मिन्स्थानेयतःस्वयं॥निवासेशइतिख्यातंलिंगंतत्रपरंतप॥१६॥निवासेश्वरलिंगस्यसेवना
त्सर्वसंपदः॥निवसंतिगृहेनित्यंनित्यंप्रतिपदंपुनः॥१७॥कृत्वाश्राद्धविधानेनज्येष्ठस्थानेनरोत्तमः॥ज्येष्ठांतस्मिंदद्यात्स्वपितृन्यो
मधुसर्पिषा॥१८॥ज्येष्ठतीर्थेनरःस्नात्वादत्वादानान्यशक्तितः॥ज्येष्ठास्वर्गानवाप्नोतिनरोमोक्षंचगच्छति॥१९॥ज्येष्ठेश्वरोत्तमेत्र
थमंकाश्यांश्रेयोर्थिभिर्नरैः॥ज्येष्ठांगौरींततोभ्यर्च्यसर्वज्येष्ठमवाप्नुयात्॥२०॥अथनंदिनमाहूयधूर्जटिःसकृपानिधिः॥अणवत्तो
सर्वदेवानामिदंवचनमब्रवीत्॥२१॥ ॥देवदेवउवाच॥ ॥शैलादेप्रविशाशुत्वंगुहाम्यत्रमनोहरा॥तदंतरेस्तिमत्सक्तोजैगीषव्यस्त
पोधनः॥२२॥महानियमवान्नंदिन्त्वगस्थिस्नायुशेषितः॥तमिहानयमद्भक्तंमद्दर्शनदृढव्रतं॥२३॥यदाप्रभृतिस्त्यक्ताकाश्यामंदर
सर्वसुंदरे॥महानियमवानेषत्वदारभ्योज्झिताशनः॥२४॥गृहाणलीलाकमलमिदंपीयूषपोषणं॥अनेनतस्यगात्राणिस्पृशसघृत
बृंहिणा॥२५॥ततोनंदीसमादायतल्लीलाकमलंविभोः॥प्रणम्यदेवदेवेशंमविशत्तद्गुहांगुहां॥२६॥नंदीदृष्ट्वाथतंतत्रधारणादृढ
मानसं॥तपोग्निपरिशुष्कांगंकमलेनसमस्पृशत्॥२७॥कपांतेवृष्टिसंयोगात्शालूरइवकोटरे॥उद्धुलाससमोगींद्रःस्पर्श
मात्रालद्ब्रतः॥२८॥अथनंदीतमादायसत्वरंमुनिपुंगवं॥देवदेवस्यपादाब्जेनमस्कृत्यन्यपातयत्॥जैगीषव्योयसंभ्रांतःपु
रतोवीक्ष्यशंकरं॥२९॥वामांगसन्निविष्टाद्रितनयंप्रणनामह॥प्रणम्यदंडवद्भूमौपरिलुठ्यसमंततः॥स्तुत्वाचिष्ट्वाभरतस्याप्रसमुनिभ्यंदुशेखरं॥३१॥

१०२५

818

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

८

पघैः सार्द्धचतुस्त्रिंशैः सोमं सोमकलाधरं ॥ अस्तौन्मुनिरुदाराभासगुणागुणसेदतः ॥ १ ॥ शिवाय सुखस्वरूपाय शुभात्मने मंगलस्वरूपाय शुभ आत्मा यस्मात्तस्मा इति वा । जगदानंदकंदाय जगति यः आनंदः सुखं तस्य कंदाय मूलाय कारणाय सेतत् । स एष परमः ॥

५४ ॥ जैगीषव्य उवाच ॥ ॥ नमः शिवाय शांताय सर्वज्ञाय महात्मने ॥ जगदानंदकंदाय परमानंदहेतवे ॥ ३२ ॥ अरूपाय सरूपाय नानारूपधराय च ॥ ५४

॥ विरूपाक्षाय विधये विधिविष्णुस्तुताय च ॥ ३३ ॥ स्थावराय नमस्तुभ्यं जंगमाय नमो स्तु ते ॥ सर्वात्मने नमस्तुभ्यं नमस्ते परमात्मने ॥ ३४ ॥

गा२ ॥ नमस्त्रैलोक्यकाम्याय कामांगदहनाय च ॥ नमो शेषविशेषाय नमः शेषांगदायिने ॥ ३५ ॥ श्रीकंठाय नमस्तुभ्यं विषकंठाय ते नमः ॥ वैकुंठवं

॥ घ्रपादाय नमो कुंठितशक्तये ॥ ३६ ॥ नमः शान्तर्धदेहाय विदेहाय सुदेहिने ॥ सद्यस्मरणमात्रेणादेहादेह[illegible]निवारिणे ॥ ३७ ॥ कालाय

८५ ॥ कालकालाय कालकूटविषादिने ॥ व्यालयज्ञोपवीताय व्यालभूषणधारिणे ॥ ३८ ॥ नमस्ते खंडपरशो नमः खंडेंदुधारिणे ॥ खंडिताशेष ॥

नंद एतस्यैवानंदस्या[illegible]न्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेः । ३२ ॥ विधये चतुराननाय आंग्यस्वरूपायेति वा त्रैलोक्यकाम्याय त्रैलोक्यानां काम्याय स्मात्तस्मै वा काम्यल इति तथा तस्मै शेषांगदाय अनंतवलयाय शेषांगदायिने इति पाठे अनंतवरूवलयं अपि तु पाशुं शीलं यस्य स तथा तस्मै । कालकालाय कालस्यापि कालाय महत्कालाये त्यर्थः । सकालकाल इति श्रुतेः । कालमूषकभक्षक इति स्मृतेश्च । नारायण[illegible]गात्रे खंडितः कुंठितः परशुः कुठारो यस्य स तथा तत्संबोधनं हे खंडितपरशो खेटकं चर्म ॥ ३९ ॥

त ।

(819)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

णेशायनमः

शा०१

जीवयतीति जीवः ईश्वरस्तस्मै क्षेत्रज्ञायेति तुभ्यं जीवायतत्वेति पाठे जीवनौषधाय जंज पुंगपापेत द्दहारिणे। आदित्यश्चैनाशं गच्छतेजं जपे कौ१
घहारणेशतिवा पाठः। जंजपकेतिपाठ द्वयेपि सएवार्थः। जंजपकोनपुनरीत्यः।।४३।। परात्परायअव्यक्तात्परात्परतत्त्वंतेकार्यस्या
र्थः। पारयतीतिपारस्तस्मै प्रकृत्योर्वधिभूताया वापरापरपरायेति। वा कार्यकारणाभ्यां भिन्नाय।।परात्परायदक्षयज्ञहेतवे [illegible]

गीर्वाणगीतनाथाय गंगाकल्लोलमालिने।। गौरीशाय गिरीशाय गिरिशाय पशुहारिणे।। चंद्रार्कचंडकिरणाय चंड-
सूर्याग्निचक्षुषे। नमस्ते चर्मवसनेन नमो दिग्वाससानापते।।४१।। जगदीशाय जीर्णाय जराजन्महराय ते।। जीवाय
ते नमस्तुभ्यं जंजपगादिहारिणे।।४२।। नमो दक्षमखघ्नाय धनुर्हस्ताय ते नमः।। त्रिनेत्राय नमस्तुभ्यं गंजो [illegible] नेत्रा-
पते नमः।।४३।। त्रिमूर्तव्यग्रहस्ताय नमस्त्रैपथगाधर।। त्रिविष्टपाधिनाथाय त्रिवेदीपठिताय च।।४४।। दारि-
ताशेषपापाय नमस्तेदीर्घदर्शने।। दूराय दुरवाप्याय दोषनिर्दलनाय च।।४५।। अर्यमायायततापाय भक्ततुष्टिप्र-
दायच।। दाक्षिणात्याय नमस्तुभ्यं देवदेवाय ते नमः।।४६।। दोषाकरकलाधारसक्तदोषागमाय च।। नमो धूर्जट-
ये तुभ्यं धत्तूरकुसुमप्रिय।।४७।। नमो पीशाय धर्माय धर्मपालपते नमः।। नीलग्रीव नमस्तुभ्यं नमस्ते नीललो-
हित।।४८।। नाममात्रस्मृतिकृतत्रैलोक्यैश्वर्यसूचक।। नमः प्रथमनाथाय पापनाशेष्टपापये।।४९।। पशु-
पाशविमोक्षाय पशूनां पतये नमः।। नामोच्चारणमात्रेण महापातकहारिणे।।५०।। पुरात्पराय पाराय परा-
त्पराय च।। नमो पारचारित्राय सुपवित्रकथाय च।।५१।। वामदेवाय वामार्धधारिणे वृषगामिने।। नमो
भर्गाय भीमाय नतभीतिहराय च।।५२।। भवनाय भवनाशाय भूतानां पतये नमः।। महादेव नमस्तुभ्यं महेश
महसांपते।।५३।। नमो मृडानीपतये नमो मृत्युंजयाय ते।। यज्ञारये नमस्तुभ्यं यज्ञेशाय प्रियाय च।।५४।।
यायजूकाय यज्ञाय यज्ञानां फलदायिने।। रुद्राय रुद्रपतये कद्रुद्रा परमात्मने।।५५।। ।। ।। ।।।

दक्षयज्ञरक्षां कर्तुं मृगरूपं धृत्वा तत्रैव पलायतो नि [illegible] रात्र वेपज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः। यज्ञराजकुमाराय ज्ञेयेशाजेति वा पाठे यज्ञ-
राजोऽग्निष्टोमस्तेषाय यायजूका यज्ञकर्तारः कुत्सितं रुदन्तं द्रावयतीति कद्रुद्रस्तस्मै रमयतीति रमस्तस्मै रमापतेरिति वा पाठः।।५५।।

२

820

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्लिनेस्वच्छचारिणे शाम्भवते शाम्भवते शाम्भवते शायेसेकपद्यं वाइडाप्टथ्वीपंगुः खंजः ॥५६॥ ईशकनेतिवकारेणादरः सूचितः ॥७१॥

५५ शूलिने शाम्भवे शापरमशानानवनिचारिणे ॥ शिवप्रियाय शर्वाय सर्वज्ञाय नमोस्तु ते ॥ हराय कांतिरूपाय क्षेत्र वस्त्र ४
ज्ञायक्षमाकर ॥ क्षेमाय क्षितिहर्त्रे चक्षीरगौराय ते नमः ॥५७॥ अंधकारे नमस्तुभ्यमाचतराहिताय च ॥ इग
धाराय ईशाय उपेंद्र इस्तनाय च ॥५८॥ उमाकांताय उग्राय नमस्ते कुबेरेतसे ॥ एकरूपाय चैकाय महदे
श्वर्यरूपिणे ॥५९॥ अनंतकारिणे तुभ्यमंबिकापतये नमः ॥ त्वमोंकारो वषट्कारो भूर्भुवःस्वस्त्वमेव हि ॥६०॥
ह[illegible] स्वाहा स्वयंभुदत्तोऽस्ति तत्सर्वं त्वमुमाधव ॥ स्तुतिं कर्तुं न जानामि स्तुतिकर्ता त्वमेव हि ॥६१॥ ॥
वाच्यस्त्वं वाचकस्त्वं के स्तौहि वाक्यं ते स्मरणेऽस्मि ते ॥ नान्यं वेद्मि महादेव नान्यं स्तौमि महेश्वर ॥६२॥ नान्यं ५५
नमामि गौरीश नान्यास्यामाददे शिव ॥ मूको नान्यं ग्रहणे बधिरोन्यथाश्रुतौ ॥ पंगुरन्यत्र गम २१
नेऽस्म्यं योन्यपरिवीक्षणे ॥६३॥ एक एव नमस्यानीश एकः कर्ता त्वमेव हि ॥ पाता हर्ता त्वमेवैको नानात्वं
[illegible] मृडकल्पना ॥६४॥ अतस्त्वमेव शरणं भूयो भूयः पुनः पुनः ॥ संसारसागरे मग्नं मामुद्धर महेश्व
र ॥६५॥ इति स्तुत्वा महेशानं जैगीषव्यो महामुनिः ॥ वाचंयमो भवत्तूष्णीं पुरतः स्थाणुसंनिधेः
॥६६॥ इति स्तुतिं समाकर्ण्य मुनेस्तस्य रविप्रभः ॥ उवाच वचसां नाथो वरं ब्रूहीति तं मुनिं ॥६७॥ जैगीषव्य उ
वाच ॥ ॥ इति प्रसन्नो देवेशस्ततस्तपसां निधिं ॥ भक्तानां भवनाशनो दूरदृष्टिप्रदः ॥६८॥ अपरमनसो नाथ देयाय
नाच ॥ ॥ इति प्रसन्नो देवेश ततस्तपसां निधिं ॥ तत्र सांनिध्यमस्तु ते ॥६९॥ इत्थं स उवाच ॥ ॥ जैगीषव्य महाप्राज्ञ तपोधन
मनिचारितः ॥ यन्मया स्थापितं लिंगं तत्र सांनिध्यमस्तु ते ॥ सर्वेषां योगिनां मध्ये योगाचार्यो भवान् ॥७०॥
भवतानघ ॥ तत्सर्वं ते प्रतीष्ठं वरमन्यं ददामि च ॥७१॥ योगशास्त्रं मया दत्तं तव निर्वाणसाधकं ॥ सर्वेषां योगिनां मध्ये योगाचार्यो भवान् ॥७२॥
सि१

१०८

(821)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रुद्रस्योगविधायापश्यारतंतपोधन ॥ संसेवतस्तेप्रसादान्मेयं इनिर्वाणमाप्स्यसि ॥ ७२ ॥ यथानदीषुयातांगासोमनं दीपयातथा ॥ तथाक्षिप्रसिलानोमेज
रामरणवर्जितः ॥ ७३ ॥ सेतिवृत्तानितत्यांसिनियमाः सस्नेकधा ॥ तपांसिनानासंसत्रसंतिदानान्यनेकशः ॥ ७४ ॥ श्रेयसांसाधनान्यत्रपापघ्नान्य
[illegible]सर्वथा ॥ परोहिपरमश्चैषनियमोपस्त्वयाक्तः ॥ ७५ ॥ एतोहिनियमश्चैषमोविलोक्यचमस्यते ॥ मामनालोक्य
[illegible] सजन्मान्यविंशतिः ॥ ७६ ॥ महतोनि
यद्भुक्तं तद्भुक्तेकवलंसघं ॥ ७६ ॥ असमर्थं चयेक्षुंकेपत्रपुष्पफलैरपि ॥ रतोभक्ष्यंभेदन्मुदः सजन्मान्यविंशतिः ॥ ७७ ॥ महतोनि
यमस्यास्यमेवतानुष्ठितस्यवै ॥ नाहंतिचोडशीमात्रामण्यस्यनियममायमा ॥ ७८ ॥ येतामच्चरणाभ्यासेत्वंनिकृस्थासिसर्वदा ॥
ततोनेश्रेयसीलक्ष्मीनत्रैवप्राप्स्यसिध्रुवं ॥ ७९ ॥ जेगीषव्योमद्वरनामलिंगकाश्यासुदुर्लभं ॥ त्रीणिवर्षाणिसंसेव्यलभेमोगनसंश
य ॥ ८० ॥ जेगीषव्यगुहामाप्ययोगाभ्यसननतत्परः ॥ षण्मासेनलभेत्सिद्धिंवांछितामदनुग्रहात् ॥ ८१ ॥ तवालोमिदंकिं सज
नीयप्रयत्नतः ॥ विलोमचानुहारम्याप्रसिद्धिमभ्रोसुधीः ॥ ८२ ॥ अत्रजेष्ठेश्वरक्षेत्रेवलिंगसर्व[illegible]सिद्धिदं ॥ नाचायेदघस्तस्यानि
दृष्टदृष्टसमर्चितं ॥ ८३ ॥ अत्रजेष्ठेश्वरसंतेत्रसाजभावियोगिनः ॥ कोटिकोटिफलसम्यगेकैकपीसस्पृया ॥ ८४ ॥ जेगीषव्येश्वरलिंग
गोपनीयंप्रयत्नतः ॥ कलौकलुषबुद्धीनां पुरतश्चविशेषतः ॥ ८५ ॥ क्रीडायाम्यत्रसांनिध्यमस्तिनलिंगतपोधन ॥ योगसिद्धिप्रद
नोयलाभकोभ्यः सदेवहि ॥ ८६ ॥ इदंश्रणुमहाभागजेगीषव्यापरंवर ॥ त्वयेदयत्कृतंस्तोत्रंयोगसिद्धिकरंपर ॥ ८७ ॥ महापापौघशमन
नेमहापुण्यप्रवर्द्धनं ॥ महाभीतिप्रशमनंमहाभक्तिविवर्द्धनं ॥ ८८ ॥ एतत्स्तोत्रजपात्पुंसांभसाध्यंनैवकिंचन ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्ने
नेजपनीयंमुमुक्षुभिः ॥ ८९ ॥ इतिदत्त्वावरंतस्मैसमरारिःस्मरलोचनः ॥ ददर्शब्राह्मणांस्तत्रसनेतानक्षेत्रवासिनः ॥ ९० ॥ स्कंदउवाच ॥
निशम्याख्यानमतुलमेतत्प्राज्ञःश्रमलतः ॥ निःपापोजायतेमर्त्योनोपसर्गैःप्रबाध्यते ॥ ९१ ॥ इतिश्रीस्कंदपुराणेकाशीखंडेजेष्ठेशाख्याननाम
त्रिषष्टितमोध्यायः ॥ ६३ ॥ ६२ ॥ श्रीजैगीषव्ययोगिनः शिवविघ्नेशदर्शनं ॥ उपसर्गाआध्यात्मिंघुपुङ्गवाः ॥ इतिश्रीमदानंदकृतायांकाशीखंड

का० १

१०१

काशीखंडटी० ॥ ६३ ॥ ७ ॥ ६ ॥

त्वतुः षाङ्गतनेध्यायेकाश्यपाः सेतुप्रवासिनां ॥ पुरतः कश्यपानामस्यत्र स्वाम्यद्विजाश्च ॥ ना सतोरसर्व ब्राह्मणांस्तत्र समेतान् सेतुवासिनः ॥ इष्टं तं
ज्येष्ठेश्वरादिलिंगानि च प्रादुर्भूतानि रस्तुतः ॥ तत्र तान् दृष्ट्वा भगवान् किमेतदिति अन्यानि च कानि लिंगानि तत्र भवन्तिति पृच्छति दृष्ट्वेति भट्ट देवाः
ब्राह्मणाः उपाकृत्याः परताः इति केचित्साठः । अविरत संततं वातं स्वातं वा तेषु सर्वे ॥ स्वातः स्वावावेति च धारिव साठः ॥५॥ स्थाप्यस्थापमिहान्यैरुद्दिश्य त ३

मास्ये याव ॥ रष्यात्तदेवताः शंभुः किमाचरत् षडानन ॥ कानि कानि च लिंगानि तत्र तान्यपि च क्ष्व मे ॥१॥ ज्येष्ठस्यानेम
हागुणे देवदेवस्य दल्लभे ॥ आश्चर्यं किमभूत्तत्र तदाचक्ष्व षडानन ॥२॥ स्कंद उ० ॥ मण्डकास्य पथोपष्टिप्रभवनात दुर्वान्यह ॥
मदाद्दिश्य यादेवाग तवानघ्न तगोरवात् ॥३॥ नदा निराश्रया विप्राः सेत्रसंन्यासिनोनघाः ॥ उपाकृतास्थानिरतं मुहा क्षेत्र
प्रतिग्रहात् ॥४॥ खातखातं च दंडाग्रैर्तन्निर्दद्दीदृवृत्तयः ॥ चक्रुः पुष्करिण्यान्यांडदेवाना भिद्रामुने ॥५॥ तन्नीर्थपारतः
स्थाप्य महालिंगान्यनेकशः ॥ महेशाराधनपरास्तपश्चक्रुः श्रमं लतः ॥६॥ विरस्तिथारिणो निसनिसंरुद्राक्षधारिणः ॥
लिंगप्रजारता नि सद्भानरुद्रीयजापिनः ॥७॥ तेष्वत्रावोदेवदेवस्य पुनरामनमुने ॥ तपः कृत्वा अतितरामासुरानंद
मेदुराः ॥८॥ द्विजाः पंचसहस्राणि चक्रुस्तेविपुलं तपः ॥ दंडखातान्महातीर्थादाजग्मुर्देवदर्शने ॥९॥ तीर्थान्मंदा
किनीनाम्नो द्विजाः पाशुपतव्रताः ॥ त्रिंपकारा धनपराः समेता अयुतोन्मिताः ॥१०॥ हस्ततीर्थस्य स्नाता अयु
तत्रिशतोत्तरं ॥ शतं दुर्वाससस्तीर्थाद्देकादशशताधिकं ॥११॥ श्रीगुरुनारायणाय नमः ॥ श्रीगुरु ॥ ॥

जापिनः ॥ भासुर्वभवत् आनंदमेदुराः आनंदस्निग्धाः आनंदमेदुरा इति च पाठः ॥ अयुतोन्मिताः दशसहस्राणि एकादशशताधिकं द्वि
शताधिकसहस्रमित्यर्थः ॥११॥ ॥ ५ ॥ श्रीरामनारायण वासुदेव गोविंद वैकुंठ श्यामगपाल ॥ ५ ॥ ५ ॥

५६ ५६

११०

825

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अयुतार्द्धकं पंचसहस्राणि॥आया सिधुरागतवंतः नवतिः सशतत्रयानवत्यधिकशतत्रयमित्यर्थः॥ सार्द्धशतं किंचिदधिकं शतमित्यर्थः॥ सपादशतं

मत्स्योदर्योः परोपेतुः सहस्राणि षडेव हि॥ कपालमोचनात्सप्तशतान्यभ्यागता द्विजाः॥१२॥ ऋणमोचनतस्तीर्थात्सहस्रं द्विश
ताधिकं॥ वैतरण्यामपि मुने द्विजानामयुतार्द्धकं॥१३॥ ततः पृथूदकात्कुंडात्पृथुना परिखातितात्॥ आयाता त्रिंशद्द्विजाना च
शतान्येव त्रयोदश॥१४॥ तथैवाप्सरसः कुंडान्नकारव्याघ्रतद्वयं॥ उर्वशीकुंडतः प्राप्ताः सहस्रं द्विशताधिकं॥१५॥ तथैरा
वतकुंडाच्च ब्राह्मणाः षट्शतानि च॥ गंधर्वाप्सरसः सप्तशतानि द्विशतानि च॥१६॥ हरशीर्षतीर्थादाजग्मुर्नवतिः सशत
त्रया॥ यक्षिणीकुंडतः प्राप्ताः सहस्रं सशतोत्तरं॥१७॥ लक्ष्मीतीर्थात्समाजग्मुः षोडशैव शतानि च॥ पिशाचमोचनात्सप्त
सहस्राणि द्विजोत्तमाः॥१८॥ पितृकुंडाच्छतं साग्रं घृतलीर्थाच्छतानि षट्॥ मानसाख्याच्च सरसो द्विशती सशतत्रया॥१९॥
ब्राह्मणा वास्तुकि कूपात्सहस्राणि दशैव तु॥ तथैवाष्टशतं कृष्णं ज्ञानवापीकुंडतो द्विजाः॥२०॥ काशीनाथमनुप्राप्ताः परमा
नंददायिनं॥ तथा गौतमकुंडाच्च शतानि नव चागताः॥२१॥ तीर्थाद्दुर्गतिसंहर्तुर्ब्राह्मणाः प्रतिपेदिरे॥ एकादशशतान्येव द्र
ष्टुं देवमुमापतिं॥२२॥ प्रसीसंपेदमारम्यगंगातीरस्थिताद्द्विजाः॥ आसंगमेश्वरात्तत्र परिप्राप्ताघटोद्भव॥२३॥ नवपंचाशत्सह
स्राणि तथा पंचशतानि च॥ ब्राह्मणाः पंचपंचाशद्गंगातीरात्समागताः॥२४॥ सार्द्रदूर्वाक्षतकरैः सुपुष्पफलपाणिभिः॥ सुगं
धमाल्यहस्तैश्च ब्राह्मणैर्जयवादिभिः॥२५॥ स्तुतो मंगलसूक्तैश्च प्रणतश्च पुनः पुनः॥ तेभ्यो दत्ताभयः शंभुः पप्रच्छ

वा॥१८॥ द्विशती सशतत्रया पंचशतामित्यर्थः॥ सार्द्रेति॥ ब्राह्मणैर्मंगलसूक्तैः पुनःपुनः स्तुतः प्रणतः तेभ्यो दत्ताभयः शंभुः कुशलं पप्रच्छेति द्वियेनान्वयः चतुर्भि

कूर्मसंहितायां ॥२६॥
द्वितीयोध्यायः काशीखंडे ... ॥२६॥

१११

नन्वक्षिसन्निकृष्टं वस्तु नयनगोचरं भवत्येव किमाश्चर्यं तत्राह ॥ यत् स्वरूपं श्रुतयो न विदुरिति परमार्थतः श्रुत्ययाप्यं तत्त्वेत्यर्थः ॥ आशी
विषांगदसर्पवाकुळयागर्भरिक्षाम शिर्गार्भनाराकोम शिरित्यर्थः मंत्रश्च ॥ यद्वा काशीति वर्णद्वयात्मको मंत्रः सगर्भरक्षामशिरि

ततस्ते ब्राह्मणाः प्रोचुः प्रबद्धकरसंपुटाः ॥ क्षेत्रे निवसतां नाथ सदानः कुशलोदयः ॥२७॥ विशेषतः श्रुतोऽस्माभिः साक्षान्नयनगो
चरः ॥ त्वं यत् स्वरूपं श्रुतयो न विदुः परमार्थतः ॥२८॥ सदैव कुशलं तेषां ये लक्ष्मीपराङ्मुखाः ॥ चतुर्दशापि ते लोकास्तेषामनि
त्यं पराङ्मुखाः ॥२९॥ एषां हृदि सदैवास्ते काशी काशी विषांगदः ॥ संसाराशीविषविषं न तेषां प्रभवेत् क्वचित् ॥३०॥ गर्भर
क्षामशिर्मन्त्रः काशीवर्णद्वयात्मकः ॥ यस्य कंठे सदा तिष्ठेत्तस्याकुशलता पुनः ॥३१॥ सुधां पिबति यो नित्यं काशीवर्णद्वयाभि
कां ॥ स नैर्जरीं दशां हित्वा सुधैव परिजायते ॥३२॥ श्रुतं कर्णामृतं येन काशीत्यक्षरयुग्मकं ॥ न स माकर्णयत्येव स पुनर्गर्भसंज्ञां
कथां ॥३३॥ काशीरजोपि यन्मूर्ध्नि पतेदप्यनिलाहृतं ॥ चंद्रशेखरतन्मूर्धा भवेच्चंद्रकलांकितः ॥३४॥ प्रसंगतोपि यन्नेत्रप
थ्यमानंदकाननं ॥ जातं तेत्र न जायंते नेक्षेरन् पितृकाननं ॥३५॥ गच्छता तिष्ठता वापि जाग्रता स्वपता पि वा ॥ काशीत्येष महा
मंत्रो येन जप्तः स निर्भयः ॥३६॥ येन बीजाक्षरयुगं काशीति हृदि धारितं ॥ अबीजानि भवंत्येव कर्मबीजानि तस्य वै ॥३७॥
काशीकाशीति काशीति जपतो यस्य संस्थितिः ॥ अन्यत्रापि सतस्तस्य पुरो मुक्तिः प्रकाशते ॥३८॥ क्षेममूर्तिरियं काशी क्षेम
मूर्तिर्भवानपि ॥ क्षेममूर्तिस्त्रिपथगा नान्यत् क्षेमत्रयं क्वचित् ॥३९॥ ब्राह्मणानामिति वचः क्षेत्रकांक्षिविशिष्टं हितं ॥ निशम्याग

त्यर्थः ॥ निर्जितरां जरां जरा यस्यां सा निर्जरा एव नैर्जरी त्युपलक्षणं षड्भावविकाररहितामित्यर्थः ॥ सुधैवामृतावस्थैव मोक्षावस्थैवेति यावत्
३२ ॥ बीजाक्षरयुगं तत्र ककारः कामबीजं शकारः श्रीबीजमिति विवेकव्यं ॥ क्षेत्रमुक्त्या विशेषेण विवर्धितं क्षेत्रमहिम्ना विशिष्टं हितं तत्प्रतिपादकमित्यर्थः ॥४०॥

५७

टीका॰ कां॰ स्तो॰ मिलकहः॥४०॥ ५७

११२

825

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मनकेवलं तु नोषप्रो वा चेति चकारार्थः विरोधितः विरोध्यं शापितः॥ निवसतीति भिन्नं वाक्यं ममलिंग घरा वै दिक त्रिपुंड्रादि धारिणः॥ उक्तमर्थं व्यतिरेकेणाद्दर्शयति निवसंती
ति॥ न निवसंतीस्युग्रिमो नकारो ऽनुषज्यते॥ एकवाक्यत्वे अभक्तो योपि भक्तेभ्यः॥ ४९॥ एकवाक्यत्वे अभक्तेभ्योपि भक्तेभ्योपि स्थितो मुक्तिसमादिष्टो नादिति विस्तुरार्थनानंतरं

चे ४ नि २ व

गप्रोवाच च प्रसन्नात्मा चान्यायस्यं द्विजषर्भ॥ येषामीहे हरीभक्तिर्मम क्षेत्रेति पावने॥ ४२॥ जाने सत्यं मया जाताः क्षेत्रस्यास्य निषेवणात्॥ नीरजास्का
म २ ॥ वितर्षसः संसारार्णवपारगाः॥ ४३॥ वाराणस्यास्तु ये भक्तास्ते भक्ता मम नैष्ठिकं॥ जीवन्मुक्ता हि ते नूनं मोक्षलक्ष्मीकटाक्षिताः॥ ४४॥ ये श्रकाशीस्थि
॥ तो जंतुरल्पकोपि विरोधितः॥ तै वै विश्वंभरा सर्वा मया सह विरोधिता॥ ४५॥ वाराणस्यास्तु तिमपि ये निंद्यान्यानुमोदते॥ अपि ब्रह्मांडमखिलं
सं ४ ॥ क्षतं तेनानुमोदितं॥ ४६॥ निर्वैतिहि मर्त्या अस्मिन्नानंदकानने॥ म माज्ञाः करणेते वै निवसेयुरकल्मषाः॥ ४७॥ निवसंति मम क्षेत्रे मम म
॥ किं प्रकुर्वते॥ ममलिंगपरा ये तु तानेवोपदिशाम्यहं॥ ४८॥ काशी निर्वाणनगरी येषां चित्ते प्रकाशते॥ ते मस्युरः प्रकाशंते नैश्रेय
॥ स्या श्रिया युताः॥ ४९॥ मोक्षलक्ष्मीरियं काशी न ये भ्यः परिरोचते॥ स्वर्लक्ष्मीकांक्षमाणेभ्यः पतितास्तेन संशयः॥ ५०॥ काशीकांक्षमा संध
॥ णानां पुरुषार्थचतुष्टयं॥ पुरः किंकरवत्तिष्ठेन्ममानुग्रहतो द्विजाः॥ ५१॥ आनंदकानने ह्यत्र ज्वलं द्रवानप्यो स्म्यहं॥ ५२॥ वसत्व्यंसत
ष्यां १ ॥ तं कांक्षेत्वोहं प्रयत्नतः॥ जेतव्यो कश्चिकाव्यैश्चरतव्या मुक्तिरंगना॥ ५३॥ प्राप्यापि काशी दुर्बुद्धिर्योमां न परिसेवते॥ तस्य हस्तगतास्या

कानामप्यभक्तानां पुण्यपापरंतानामपि मुक्तिं दास्यामि सर्वेषां भक्तानामेव सा न हीत्यादि विष्वे श्रवचनं व्याकोपात्॥ कीदृश मुक्तिप्रसंगाच्च मोक्षलक्ष्मीरिति तेभ्यः स्व
र्लक्ष्मीकांक्षमाणेभ्यस्तु भयत्रैच्यविन्नानुयोगा ७ थ्यार्थेचतुष्टयपतिताः संसारसागरश्चितेशं यद्वा पतिताः संकरजा इत्यर्थः॥ प्राप्येति भक्त्याभावे काशीत्यागप्रसक्तेर्मुक्ते

षे २

ध्यन्याद्गति॥ यदिति येषां युष्माकं चेतसो वर्त्तेः अंतःकरणज्ञानात्॥ अहं न दूरे काशी च न दूरे इत्यर्थः॥ वर्त्तैरिति क्वचित्॥ भवतापहृदिति काशीविशेषणं विश्वेश्वरसंबोधनं वा॥

॥ चन्यामद्भक्तिवृक्षमाणो ब्राह्मणाः काशिवासिनः॥ यूयं यच्चेतसो वर्त्तेर्न दूरेहं न काशिका॥ ५५॥ दातव्यो वो वरः कोत्र व्रियतां मे यथारुचि॥ श्रेष्ठ

५२ ॥ यां सो मे यतौ यं क्षेत्र संन्यासकारिणः॥ ५६॥ इति पीत्वा महेशान मुखवक्त्री राद्विजा सुधां॥ परि तुष्टा द्विजाः सर्वे व ब्रुवुर्वरमुत्तमं॥ ५७॥ ॥७ ॥ मेरु

॥ ब्राह्मणा ऊचुः॥ ॥ उमापते महेशान सर्वज्ञ वरद प्रभो॥ काशी कदापि न त्याज्या भवता भवतापहृत्॥ ५८॥ वचनात्तव ब्राह्मणानां नः शापो

५८ ॥ मा प्रभवत्विह॥ कदाचिदपि केषांचित्काश्यां मोक्षांतरायकः॥ ५९॥ तव पादांबुजद्वंद्वे निर्द्वंद्वा भक्तिरस्तु नः॥ आ कलेवरपातं च काशी वा

॥ सोस्तु नो [illegible] निशं॥ ६०॥ किमन्येन वरेणात्र देय एष वरो हि नः॥ अपरं च प्रार्थयामोऽयं धर्म्यं नः सिद्धवरमन्यं वृणीमहे॥ ६१॥ तव प्रतिनिधिं कृत्वा स्मा

॥ भिस्तु भुक्तिकामैर्विधेयं॥ प्रतिष्ठितेषु लिंगेषु सान्निध्यं भव तोस्त्विह॥ ६२॥ श्रुत्वेति तेषां वाक्यानि तथास्त्विति पिनाकिना॥ प्रोच्चैर्न्योपि वरोदत्तो ज्ञानं व

॥ अभविष्यति॥ ६३॥ पुनः प्रोवाच देवेशो निशामयत भो द्विजाः॥ हितं वः कथयाम्यत्र तदनुष्ठीयतां कृपं॥ ६४॥ सेव्योत्तरवहा नित्यं सुलिंगमर्च्यं प्रयत्नतः॥

॥ दमो दानं दयानित्यं कर्त्तव्यं मुक्तिकांक्षिभिः॥ ६५॥ इदमेव रहस्यं च कथितं तत्र वासिनां॥ मतिः परहितारकार्थ्या वाच्यं नोद्वेगकृद्वचः॥ ६६॥ मनसापि

न कर्त्तव्यमेनो त्रिविजिगीषुणा॥ अत्र समक्षयं यस्मात्तत्तु कृतं तु कृतेतरं॥ ६७॥ अन्यत्र यत्कृतं पापं तत्काश्यां परिणश्यति॥ वाराणस्यां कृतं पापमंतर्गेहे प्र

नश्यति॥ ६८॥ अन्तर्गृहे कृतं पापं

गाच नरकावहं॥ ६९॥

५९

संबोधनं वा प्रतिनिधिः प्रतिरूपं॥ ६२॥ ६५॥ दमो दानं दयेसत्र कर्त्तव्यमितिसामान्यनिर्देशः॥ अत्रेत्येये पुण्यक्षेत्रे तदुक्तं॥ यत्र कुत्र कृतं पापं गंगातीरे विनश्यति॥ गंगातीरे कृतं पापं गंगा

यां विमुक्तिनश्यति॥ गंगायां च कृतं पापं पुण्यक्षेत्रे विनश्यति॥ पुण्य

क्षेत्रे कृतं पापं वाराणस्यां प्रणश्यति॥ अन्तर्गृहे कृतं मानां॥ ७०॥

१५५

827

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पिशाचेति ।। यदि पैशाचनरकावहं पापं बहिरंतर्गेहाद्बहिः कान्यया कृतं भवेत्तेन पापेन पैशाचनरकप्राप्तिरंतर्गेहे गच्छत्येव नन्नवत्येवेत्यर्थः ।। एतेनोपपातककारस्थ्याकृतमंतर्गेहेन नश्यति न महत्पातकमिति
निरस्तं यद्यपि पिशाचनरकप्राप्तिपुरुषः कान्यया बहिर्गच्छत्येव पुनर्नयातीत्यर्थः तदा कायाय कृतं पापं कल्पकोटिभिरपि तत्पापं तेन न भुज्यते न समाप्यते तावत्कालेनापि तत्सेपं न श्यतीत्यर्थः

।। पिशाचनरकप्राप्तिर्गच्छत्येव बहिर्यदि ।। न कल्पकोटिभिः कारयाकृतं कर्मप्रभुज्यते ।। किंतु रुद्रपिशाचत्वं जायते त्वायुतत्रयं ।। ७० ।। वा ।।
।। एवंस्यास्थितो यो वै पातकेश्वरतः सदा ।। योनिं प्राप्यापि शापैश्चीवर्षाणाममुतं त्रयं ।। ७१ ।। पुनरत्रैव निवसन्नूज्ञानं प्राप्स्यत्यनुत्तमं ।। तेन ज्ञानेन
।। संप्राप्ते मोक्षं प्राप्स्यत्यनुत्तमं ।। ७२ ।। दुःकृतानि विधायेह बहिः पंचत्वमागताः ।। तेषां गतिं प्रवक्ष्यामि शृणुत द्विजसत्तमाः ।। यामाख्या
।। पेगणाः संति घोरा विलतमन्त्रयः ।। मूषायाते धमं त्यादो क्षेत्रदुःकृतकारिणः ।। ७४ ।। नयंत्यनूपप्रायां च ततः प्राचीं दुरासदां ।। वर्षाकाले ।।
।। दुःशचाराननू पातयंति महाजले ।। ७५ ।। जलूकाभिः सूपक्षाभिर्दंदंशूकैर्जलोद्भवैः ।। दुर्निवारैश्च मशकैर्दश्यते ते दिवानिशं ।। ७६ ।। ।।
।। मरुस्थले ततो ग्रीष्मे वारिवृक्षविवर्जिते ।। दिवाकरैरेकस्त्रीक्षिस्तप्यंते ते पिपासिताः ।। ७७ ।। क्लेशितास्ते गणैरुग्रैर्यातनाभिः
।। समंततः ।। इत्थं कालमसंख्यातमानीयंते तेत्विह ।। ७८ ।। ।। श्रीरामजयरामजयजयराम ।। सीतापतिरामलोकाभिराम ।

तद्दर्स्मितविपर्ययः यद्यत्रंतर्गेहे कृतपापो यदि बहिर्गच्छति तदा तस्य पिशाचनरकप्राप्तिर्भवत्येव कियत्कालं भवति तत्राहनकल्पेतितर्हि अत्र स्थितस्य का गतिस्तत्राह किंस्विति कारयामतर्गेहे किं तर्हि किंभूतं गेहकृतपानां नामिद्य
न्यनंतनु स जाये पैशाचनरकप्राप्तौ साम्यकेवले स्यादा अत्रेति ।। अत्रकारयामृतानामिति शेषः अयुतत्रयं त्रिंशत्सहस्रदिव्यवर्षाणि ७१ ।। ।। अथ रुद्रपिशाचत्वोगानंतरमेव तेन ज्ञानेन संप्राप्तेसम्यक्भोगांते तेन ज्ञानेन संप्राप्तमिति क्वचित्सा

तः ।। एवं कायाद्यग्रहतानां पापिनां गतिविधानमाह दुःकृतानीत्यारभ्य समादिशत्तः ।। वाक्तौ ।।
(नृथैव ज्ञ तपस्यामाशत पापम् ।। ७८ ।।)

न १

828

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यस्मा देवंतस्मादिह्युपसंहारणानाविमुक्तइति अविमुक्तेमृतः किल्बिषीयत्रकुत्रापीतिशेषः। नरकं नयाति अधःपातंनप्राप्नोतिनरइतिपाठेमरणपर्यंतंनिवसन्नितिशेषः।तत्रतत्रहेतुमाहममेति।गच्छसेव

५७ मति ५ ॥निवेदयंतितेयामाकालराजांतिके पुनः।कालराजोपितान्दृष्ट्वाकर्मसंस्मार्यदुष्कृतं॥८९॥विवस्त्रान्क्षुत्तृषार्तांश्चलग्नपृष्ठोदरत्वचः।अन्येरुद्रपिशा॥
॥चैश्च सहस्रंयोजयंत्यपि॥९०॥ततोरुद्रपिशाचास्ते भैरवानुचराः सदा।स्वहंते हामम सर्वं क्षुत्तृड्लग्नतत्सम भवं।९१॥आहारंरुधिरोन्मि॥
॥श्रंतेलभंतेकदाचन॥अथसंक्षीणपापास्तेकाल भैरवदर्शनात्॥९२॥इहैवदेहिनोभूत्वामुच्यंतेतेममाज्ञया॥तस्मान्नकामयेन्नात्रवा॥
॥स्मनःकर्मणाप्यघं॥९३॥स्तुचोपधिसमास्थेयंमहालापममभीसुभिः॥नाविमुक्तेनरःकश्चिन्नरकंयातिकिल्बिषी॥९४॥ममा॥
॥नुग्रहमासाद्यगच्छसेवपरां गतिं॥अनाशकं यः कुरुते म... केरहसुव्रतः॥९५॥नतस्यपुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि॥अशा॥
॥श्वतमिदंज्ञात्वामानुष्यंबहुकिल्बिषं॥९६॥अविमुक्तंसदासेव्यंसंसारभयमोचकं॥नान्यस्वरयामिजंतूनामुक्त्वावाराणसीपुरीं॥९७॥
॥सर्वपापप्रशमनीप्रायश्चित्तंकलौयुगे॥जन्मांतरसहस्रेषुयत्पापंसमुपार्जितं॥९८॥अविमुक्तंप्रविष्टस्यतत्सर्वंव्रजतिक्षयं॥जन्मांते॥
॥रसहस्रेषुयत्रयोगीयमाप्नुयात्॥तदिहैवपरोमोक्षोमरणादधिगम्यते॥तिर्यग्योनिगताःसत्वायेविमुक्तेकृतालयाः॥१०॥कालेनिधनं॥
॥नंप्राप्तास्तेपियांतिपरांगतिं॥अविमुक्तंनसेवंतेयेमूढास्तमसावृताः॥११॥विण्मूत्ररेतसांमध्येनिवसंतिपुनःपुनः॥अविमुक्तंसमासा॥
॥द्ययोलिंगंस्थापयेत्सुधीः॥१२॥कल्पकोटिशतैर्वापि नास्तितस्यपुनर्भवः॥ग्रहनक्षत्रताराणांकालेनपतनं ध्रुवं॥१३॥अविमु

श्र१

परांगतिमित्युक्तक्रमेणेत्यर्थः।अशनमेवाशनंनअशनंअनाशनं।अनाशकमितिक्वचित्पाठः॥९५॥।श्रीरामजयरामजयजयरामसीतापतिरामचंद्रोरघुवरामलोकाभिराम॥

५७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्यायजैन्यस्मिमार्गान्ज्ञातेः पाठांतरेणुपमेवार्थः तु मर्थ्ये न स्थिते हैंतोः उतस्पार्थ्यवत्तुष्टयेन स्थितेर्वसमेर्नोनं भिन्नत्वात् ॥ ब्राह्मणा हेश ब्राह्मणाः अश्मना पाषाणेन १०४ ॥ अश्मना पाषाणेनका किन्पीविंशतिव राटिकायां ॥११०

॥ब्राणांस्त्यजेजियः काश्यां समुक्तो नात्र संशयः ॥ स्त्रियः पतिव्रता याश्च मम भक्तिसमन्विताः ॥ ९५ ॥ अविमुक्ते मृता विप्रा यांति ताः परमां गतिं ॥ अश्वो॥
॥क्रमणकाले हं स्वयमेव द्विजोत्तमाः ॥ ९६ ॥ दिशामि तारकं मंत्रं देहिस्वाधेन तन्मयः ॥ मन्मना मम भक्तश्च मम सर्वार्पितक्रियाः ॥ ९७ ॥ यथा॥
॥मोक्षमवाप्नोति न तथान्यत्र कुत्रचित् ॥ मरणं निश्चितं ज्ञात्वा गौरीवा सुखरूपिणी ॥ ९८ ॥ वक्ष्मागं तु कं सर्वतनः काशीं समाश्रयेत् ॥ काशी॥
॥समाश्रियायैस्तु मनोवाक्कायकर्मभिः ॥ ९९ ॥ तानत्रनीमच्छधियो निर्वाणश्रीः समाश्रयेत् ॥ काशीस्थिते कमपियः प्रीणयेन्नायनेर्धा॥
॥नैः ॥ १०० ॥ तेन त्रैलोक्यमखिलं प्रीणितं तु मया सह ॥ यः प्रीणयति पुण्यात्मा निर्वाणनगरी नरं ॥ १०१ ॥ तु मर्थ्ये निस्थिते नित्यं ब्राह्मणाः प्रीण॥
॥यामितं ॥ दिवोदासो पि राजर्षिः काशीं धर्मेणापालयन् ॥ १०२ ॥ मद्देहो मत्पदं शान्तो यतो न तु नरा गतिः ॥ अत्र योगस्तथा ज्ञानं मुक्तिरेकेन जन्मना॥
॥१०३॥ [illegible]तो दिमुक्तमासाद्य नाध्यगच्छन्तपोधनं ॥ मोक्षं सुदुर्लभं ज्ञात्वा संसारं सा निर्भिषणं ॥ १०४ ॥ अश्मना चरणौ हत्वा काळमत्र प्रतिक्षपेत् ॥ ज॥
॥विमुक्तं परित्यज्य पदायास्यंति दुर्धियः ॥ १०५ ॥ हसिष्यंति तदा भूताः ह्यन्योन्यं करताडनैः ॥ प्राप्य वाराणसीं दुर्गां सिद्धक्षेत्रमनुत्तमं ॥ १०६ ॥ परितः
५२ ॥कांतु मन्य नैस्थजंतो मंतिर्स्वर्गं ॥ महादाने न वान्यत्र यत्फलं लभते नरः ॥ १०७ ॥ अविमुक्ते तु काकीन्यां दत्वा मायत्कवाप्यते ॥ एकः समर्चयेल्लिंगं त॥
॥पस्तेपे तथापरः ॥ १०८ ॥ तयोर्मध्ये तु सश्रेष्ठो यो लिंगं पूजयेदिह ॥ तीर्थानि रोगवाङ्कोटिं विधिवद्यः प्रपद्यति ॥ १०९ ॥ एकाहं यो वसेत् काश्यां काशी॥
॥वासी तयोर्वरः ॥ अन्यत्र ब्राह्मणान् तु कोटिं संभोज्य यत्फलं ॥ वाराणस्यां तदेकेन भोजितेन स्वचाप्यते ॥ ११० ॥ श्रीरामाय नमः ॥ सदाशिवाय नमः ॥

सन्निहत्यां कुरुक्षेत्रे राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥ १११ ॥ तुलापुरुषदानेन काश्यां भिक्षा समा भवेत् ॥ ममेह परमं ज्योतिरापातालाध्यवस्थितं ॥ ११२ ॥ राम राम सदाशिवाय नमः ॥ शंकराय नमः ॥ ८ ॥

१२७

830

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१ सत्रिहस्तां कुरुक्षेत्रे राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥१११॥ तुलापुरुषदानेन काश्यां भिक्षासमा भवेत् ॥ मन्ये हपरमंज्योतिरापातालाद्व्यवस्थितं ॥११२॥ —

वाडवाः ब्राह्मणाः समर्चितुं ॥ ६४ ॥ इतिश्रीरामानंदकृतायां काशीखंड टीकायां चतुःषष्टितमोध्यायः ॥६४॥ पराशरेश्वरादीनां कंडुकेशादिसंयुजां ॥ पंचषष्टितमेध्याये

॥ अतीत्य सत्यलोकादिननतांलिंगरूपधृक् ॥ पृथिव्यंतेपि ये लिंगं अविमुक्तं स्मरंति ये ॥११३॥ कलुषैस्ते विमुच्यंते महद्भिरितिनिश्चितं ॥ अस्मिन्
॥ क्षेत्रे तु ये नाहं दृष्टः स्पृष्टः समर्चितः ॥११४॥ संप्राप्य तारकं ज्ञानं न स भूयो ऽभिजायते ॥ यो मा ... समभ्यर्च्य त्यक्त्वैतन्यत्र कुत्रचित् ॥११५॥
॥ जन्मांतरेपि संप्राप्य स विमुक्तो भविष्यति ॥ इत्युक्तो क्षेत्रमाहात्म्यं द्विजानामयतोहरः ॥११६॥ पश्यतामेव तेषां तु तत्रैवांतर्हितोभवत् ॥
॥ तेपि साक्षाद्विरूपाक्षं प्रत्यक्षीकृत वाडवाः ॥११७॥ प्रहृष्टमनसो त्यंतं पप्रयुः स्वस्वमाश्रमं ॥ शंभोर्वाक्यं विनिश्चित्य सर्वज्ञस्य कृपानिधेः
॥११८॥ त्यक्त्वा कार्यांतरं विप्रा लिंगान्यं च समर्चितुं ॥ स्कंद उवाच ॥ पठित्वा पाठयित्वा च रहस्याख्यानमुत्तमं ॥११९॥ श्रुत्वा कुंभपातकैर्मुक्तः
॥ शिवलोके महीयते ॥१२०॥ इतिश्री स्कंदपुराणे काशीखंडे क्षेत्ररहस्यकथनं नाम चतुःषष्टितमोध्यायः ॥६४॥ स्कंद उवाच ॥ ज्येष्ठेश्व
॥ रस्य परितो यानि लिंगानि कुंभज ॥ तानि पंचसहस्राणि मुनीनां सिद्धिदान्यपि ॥१॥ पराशरेश्वरं लिंगं ज्येष्ठेशादुत्तरे महत् ॥ तस्य दर्शनमात्रेण
॥ निर्मलं ज्ञानमाप्यते ॥२॥ तत्रैव संस्थितं लिंगं मांडव्येश्वरसंज्ञितं ॥ तस्य दर्शनाज्जातु दुर्बुद्धिं प्राप्नुयान्नरः ॥३॥ लिंगं वशीकरेशाख्यं तत्रैव तु
॥ भद्रं सदा ॥ भृगुनारायणं तत्र भक्तानां सर्वसिद्धिदं ॥४॥ जाबालीश्वरसंज्ञं वै लिंगं तत्रातिसिद्धिदं ॥ तस्य संदर्शनाज्जातु न जंतुर्दुर्गतिं व्रजेत् ॥
॥५॥ सुमंतुमुनिना श्रेष्ठस्तत्रादित्यः प्रतिष्ठितः ॥ तस्य संदर्शनाद्वक्त्रकुष्ठव्याधिः प्रशाम्यति ॥६॥ भैरवी भीषणा नाम तत्र भीषणरूपिणी ॥ क्षेत्रस्य भीषणं सर्वं

महिमावर्ण्यते द्भुतः ॥६५॥ लिंगं नंदीश्वरमिति श्रीशैलेश्वरमीति कवित् आदीश्वरमिति कविवान्यत्र ॥१४१॥ रामराम सदाराम ॥ श्री वाप नमः ॥ शंकराय नमः ॥ गुरुदेवेन मः ॥ छ

९० ९०

१२८

831

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नो१ सं३

स्मरणादिति॥स्मरणादीत्यादि नांपं चानां ए तेषां शुभ्र लिंगानां इति हि तीयेन्वयः स्वैरमिति मदे रीतु ॥शिवा रात्रि रूपा पर्वतीत्यर्थः ॥कंदुकलीलया चिक्रीडेति परितन्वीतित्यर्थः॥ किं कुर्वती उदञ्चती उर्ध्वं अंचति गच्छतीति उदंचंती नितरां अंचंतीन्यंचती उदंचंतीच ता निन्यंचंतीच उदंचन्यंचंती

न ओपजं घनेलिंगं कामबंधविमोक्षणं॥ न्भिःसंसेवितं भक्त्या पुण्यं सासिद्धिदं परं॥८॥भारद्वाजेश्वरं लिंगं लिंगमाद्धीश्वरं तथा॥ एकाग्रसंस्थितं तेभ्यस्तु पुष्प्ये सुकृतानुना॥९॥ आरुणेयं तल्लिंगं तत्रैव कुलरोद्भवं॥ तस्य लिंगस्य संजातः पराम्छिन्मवाप्नुयात्॥१०॥लिंगं वाजसनेयस्य अंतत्रास्य स्यति मनोहरं॥ तस्य दर्शनात्तु सो वाजपेयफलं भवेत्॥११॥ कण्वेश्वरं शुभं लिंगं लिंगं कात्यायनेश्वरं॥ वामदेवेश्वरं लिंगं औतथ्येश्वरमेव च॥१२॥ हारीतेश्वरसंज्ञं च लिंगं वै गालवेश्वरं॥ कुत्सलिंगं महापुण्यं तथा वै कोसुमेश्वरं॥१३॥ अग्निवर्णेश्वरं चैव नैध्रुवेश्वरमेव च॥ वत्सेश्वरं महापुण्यप्रणीदेश्वरमेव च॥१४॥ शंकुप्रस्थेश्वरं लिंगं कणादेश्वरं तथैव च॥ अन्यत्तत्र महालिंगं मांडुकायनिरूपितं॥१५॥ बाभ्रवेयेश्वरं लिंगं शालवतेश्वरं तथा॥ च्यवनेश्वरं लिंगं च शालंकायनकेश्वरं॥१६॥ कालिंदमेश्वरं लिंगं लिंगं मत्स्योदनेश्वरं॥ लिंगं कपोतवृत्तीशं केशं कुंतलेश्वरं॥१७॥ कंठेश्वरं कलशेश्वरं लिंगं तु बहुरूपार्जितं॥ तगीशामरुतेशं सागधेयेश्वरं तथा॥१८॥ जातुकर्णेश्वरं लिंगं जंबुकेश्वरमेव च॥ जातुकर्णीशं जलेशं च जालेशं जंबुकेश्वरं॥१९॥ कणादानि लिंगानि अयुतोद्यानि तंकुंड॥ स्मरणाद्दर्शनात्स्पर्शाद्दर्शनान्नमनात्स्तुतेः॥२०॥ न जातु जायते जंतोः कलुषस्य समुद्भवः॥ एतेषां शुभलिंगानां ज्येष्ठस्थाने तिपावने॥२१॥ ॥स्कंद उवाच॥ एकदा तत्र यच्च तं ज्येष्ठस्थाने महामुने॥ तदहं ते प्रवक्ष्यामि श्रृणुष्वाघविनाशनं॥२२॥ स्वैरं विहरतस्तत्र ज्येष्ठस्थाने महेशस्य॥ कंदुकेनैव चिक्रीडे शिवा कंदुकलीलया॥२३॥ उदंचंन्यंचद्दंगानां लाघवं परितन्वती॥२४॥ निश्वासामोदमुदितभ्रमरा कुलि

न्यंचंति तान्यंगानि चेति उदंचन्यंचंति गानि तेषां लाघवं लघुत्वं लालित्वमानं परितन्वंती परितः विस्तारयंतीत्यर्थः॥२४॥ निश्वासेतिा मंडानी॥ विद्लोलत्लाभ्यां दानवाभ्यां दृष्टा इति पंचमेनान्वयः॥ मृडानी विशिष्टानि श्वासेन वेषया निश्वासामोदेन लीलिते...

स्खा२

832

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६१

च्चरपद्मिर्द्वमिमल्लसन्मात्यैः स्वच्छपुटी घाता आच्छादिता कर्मयास्तासरवघट्टांस्वेद्ममाद्रुरक्तां कपालाभ्यांपत्राभ्यां सवज्रिरं बुकणैरुज्व
लादेदाप्यमानौ स्फुटतौ संचलतौ चोलांशुकपौः कंचुकपरिधानवस्त्रयोः प्रसते सुक्ष्मपौः पंधानभिच्छुद्रा एतिते पुनर्यौ तौ निर्गतस्ता पाश्रंगत्र

च्चरपद्मिमिल्लसंमाल्यस्वच्छपुटीकृष्णमिका॥ स्वेदघटकपोलपत्राभ्यांस्वेदं बुकणोज्वला॥२५॥ स्फुटचोलांशुकप
धानिर्यद्गम्भोदृतो॥ उल्लसत्कंदुकास्फालनतिशोणितकरांबुजा॥२७॥ कंदुकानुगसद्दृष्टिर्नर्तितभ्रूलता च या॥
॥ गनाकिन्नरखेलंतीदृदृशे जगदंबिका॥२८॥ अंतरिक्षचराभ्यां च दृष्टिजाभ्यां मनोहरा॥ कटाक्षिताभ्यामिव वैस
मुपस्थितमृत्युना॥२९॥ विदलोत्पलसंज्ञाभ्यां दृष्टाभ्यां चरतो विषः॥ तथो भ्राता च जगति पुरुषाभ्यांस्य दोर्बं
ला॥३०॥ देवीपरिजिहीर्षू तौ विषमेषुप्रपीडितौ॥ दिवो वेतरतुः क्षिप्रं मायास्वीकृतशंबरौ॥३१॥ च्छत्रापार
मु ६ पदां मर्त्तिमापातावंबिकांतिके॥ तावत्सहसा दुर्वृत्तावंतिकं चलमानसौ॥३२॥ सर्वज्ञेन परिज्ञातौ चांचल्या
लोचनोद्भवात्॥ कटाक्षितावदेवेन दुर्गा दुर्गारिघातिनी॥३३॥ विज्ञापनेत्रसंज्ञातु सर्वज्ञाद्दाराशीरिणा
॥ तेनैव कंदुकेनाथ युगपन्निजघानतौ॥३४॥ महाबलौ महादेव्याः कंदुकेन समाहतौ॥ परिभ्रम्य परि
भ्रम्य तौ दुष्टौ विनिपेततुः॥३५॥ वृंतादिव फलेपक्के तालादनिललोलिते॥ दंभोलिना परिहते शृंगे
इव महागिरेः॥३६॥ तौ निपात्य महादैत्यावकार्प्यकरणोद्धतौ॥ ततः परिणतिं यातौ लिंगरूपेण कंदुकः॥३७॥

भास्ता क्षिरावृत्ता व्यामुल्लसंतः ऊर्ध्वं गच्छंत्यः कंदुकस्य पः आस्फाल आस्फालनं करेपतनं तेन अतिशोणितं करांबुजं य
स्याः सा तथा कंदुकानुगाया सतीदृष्टिः तथा नर्त्तितं भ्रूलताया अंचलं प्रांता नगोपस्याः सा॥२८॥ विषमेषुः कामः वृंतो

६१

७२०

833

ऊँडुस्ते पिबनि ह्रादः शब्दो यस्य स डुंडुसिनिह्रादः एतन्नाना शतम ……तंतवो याताः शततंतवः॥४५॥ सदाशिवाय नमः श्रीरस्तु॥ ॥
कंडुकेश्वर संतं मतल्लिंगमस्वनघ्न दा॥ ज्येष्ठेश्वरसमीपे तु सर्वदुष्ट निबर्हणं॥३८॥ कंडुकेश समुत्पत्तिं यः श्रोष्यति मुदान्वितः॥ पूजयिष्यति
योऽसत्क्यानस्य दुःखस्य यं कृतः॥३९॥ कंडुकेश्वरस्य …क्तानामानवानां निरेनसां॥ योगक्षेमं सदा कुर्यादुर्वली स्वपनाशिनी॥४०॥ मडानी तस्य
लिंगस्य पूजां कुर्यात्सदैव हि॥ तत्रैव देव्यासान्निध्यं पार्वत्या सकलसिद्धिदं॥४१॥ कंडुकेशं महालिंगं काश्यां यैर्न समर्चितं॥ कुर्यंते पांसवा
नीशो स्यातां सर्वेऽक्षिनमद्रो॥४२॥ दृष्ट्व्यं च प्रयत्नेन तल्लिंगं कंडुकेश्वरं॥ सर्वोपसर्गसंघात विघातकरणं परं॥४३॥ कंडुकेश्वर नामा
पि श्रुत्वा च जिनसंततिः॥ क्षिप्रं क्षयमवाप्नोति तमः प्राप्यो समुंयथा॥४४॥ ॥स्कंद उवाच॥ ॥संश्रृणुष्व महाभाग ज्येष्ठेश्वर समीपतः
॥यद्वृत्तं तमसः क्षिप्र परमाश्चर्य कृद्भवं॥४५॥ दंडखाते महातीर्थे देवर्षि पितृतृप्तिदे॥ तप्यमानेषु विप्रेषु भिः काममपरमं तपः॥४६॥
दैत्यो डुंडुसिनिह्रादो दुष्टश्च ह्यरिमातुलः॥ देवाः कथं सुजेयाः स्युरित्युपायमचिंतयत्॥४७॥ किंबलाश्च किमाहाराः किमाधारा हि देवताः॥
विचार्य बहुशो दैत्यः स तं विज्ञाय निश्चितं॥४८॥ अवश्यम यज न्मानो हतवो च विचारतः॥ ब्राह्मणा नूतु मसह ह्ले न वा नु धर्मे ततः
॥४९॥ ततः ऋतु भुजो देवाः अत वो वेद संभवाः॥ ते वेदा ब्राह्मणाधारा स्तुतो देव बलं द्विजाः॥५०॥ निश्चितं ब्राह्मणाधाराः सर्व दे
वाः सवासवाः॥ गीर्वाणा ब्राह्मणबला …ब्राह्मणबला नात्र कार्या विचारणा॥५१॥ ब्राह्मणा यदि नष्टाः स्युर्वेदा नष्टास्ततः
स्वयं॥ आम्नाये षु प्रनष्टेषु विनष्टाः शततंतवः॥ यज्ञेषु नाशं गच्छत्सु हताहारास्ततः सुराः॥ निर्बलाः सुखजेयाः स्युर्जितेषु
त्रिदशेष्वय॥५३॥ अहमेव भविष्यामि मान्यश्च जगतीपतिः॥ आहरिष्यामि देवानामक्षयाः सर्वसंपदः॥५४॥ निर्वेक्ष्यामि
सुखान्येव राज्ये निहत कंटके॥ ……इति निश्चित्य दुर्बुद्धिः पुनश्चिंतितवान्मुने॥५५॥ द्विजान्कुसं ति भक्ष्यां सो ब्रह्मते जो तिबृंहिताः॥५६॥

836

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५४ यत्रयत्र द्विती र्थेषु यत्र यत्राश्रमेषु च। संति सर्वे प्रजन्मानस्तेमपाद्याः समंततः॥२

८८ ज्ञानांचेति। चकारेणम नाह्य योग संते॥ कीकसमस्थि। एको मुख्यः कृतो स्त्र मंत्रेण अस्त्राय फडिति मंत्ररूपेण वान्या सो येन तं कृतास्त्रमंत्रविन्यासः॥६०
४ इति यति। काशीमाश्रयसर्वर सेवकः विता अयं तु काशीमाप्यापि द्विजानवधीदिति शब्दार्थः। नत्वस्त्रवच्चमाद्यं मतिं कृत्वा कुलोचितां दुर्वेन रशिनि चयारोस्ति॥ कुसामादिरूपी प्रवेशनिर्गमं च वसन्नः॥५

श्रुताध्ययनसंपन्नास्तपोबलसमन्विताः॥५६॥ स्त्रयसां ब्राह्मणानां कृस्यानं वाराणसीस्थितः॥ नानादावुपसंहृत्य याभितीर्थां वरं ततः
॥५७॥ इति दुंदुभिनिर्ह्रादो मतिं कृत्वा कुलोचितां॥ प्राप्य पिकाशीं दुर्वृत्तो मायावी न्यवधीद्द्विजान्॥५८॥ समित्कुशान्स
मादातुं यत्र यांति द्विजोत्तमाः॥ अरण्ये तत्र तान्सर्वान्स भक्षयति दुर्मतिः॥५९॥ यथा कोपि न वेत्येवं तथा छन्नोस्स
वसुनः॥ वने वने चरोस्त्वाया दारूपी जलाशये॥६०॥ अदृश्यरूपो मायावी देवानामप्यगोचरः॥ दिवा ध्यान
परस्तिष्ठेन्मुनिवन्मुनिमध्यगः॥६१॥ प्रवेशमुटजानां च निर्गमं च व्यलोकयन्॥ यामिन्यां व्याघ्ररूपेण ब्राह्म
णान्स भक्षयन् बहून्॥६२॥ निःशब्दमेव नयति न त्यजेदपि कीकसं॥ इत्थं निपातिता विप्रास्तेन दुष्टेन भूरिशः
॥६३॥ एकदा शिवरात्रौ तु भक्त एको निजोटजे॥ सपर्यां देवदेवस्य कृत्वा ध्यानस्थितो भवत्॥६४॥
स च दुंदुभिनिर्ह्रादो दैत्येंद्रो बलदर्पितः॥ व्याघ्ररूपं समास्थाय तमादातुं मतिं दधौ॥६५॥ तं भक्तं ध्या
नमापन्नं दृढचित्तं शिवेक्षणे॥ कृतास्त्रमंत्रविन्यासं तं क्रांतुमशकन्न सः॥६६॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ५

६२

६२

१२२

835

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्राद्धातुमिघतितंदिसति ॥ मत्तमितिरोष ॥ पं वास्यंव्याघ्रमुख्यवतकरच्चणा अप्यस्यनतुगविदारणासमर्थाइतितैंस इतिव्युसते सचतेनैवरू

अथसर्वगतः शंभुर्लीलातस्याशयंहरः ॥ देसस्यदुष्टरूपस्यवधायविदधेधियं ॥ ६१ ॥ यादृदोवेसति व्याघ्रुस्तावदाविस्फुद्रः
जगद्दशामि गिहरपतो भक्तारक्षणदक्षधी ॥ ६२ ॥ तद्दमायातमालोक्यतद्गर्वितलिंगतः ॥ दैत्यस्तेनैवरूपेणववधेतेप
रोपमः ॥ ६३ ॥ तावतमथसर्वज्ञ पावत्यप्यतिदानवः ॥ तावदायातमालोक्यतस्याप्यंत्रणपीडयत् ॥ ६४ ॥ पश्चात्यान्वथेप
चास्यमुख्यामुद्धन्यताड्यत् ॥ स्ततनमुष्टिघातेनकताभिष्पेषणेनच ॥ ६५ ॥ असर्पनरव्याघ्रोघोरोदसापीतुरयन ॥ तेन
नादेन महतासत्रवेपितमानसा ॥ ६६ ॥ तपोधनाः सगमागमुनिरीशाब्दानुसारतः ॥ तत्रेश्वरंसमालोक्यकद्दीर
तमगोम्वरं ॥ ६७ ॥ तुष्टुवुःप्रणताः सर्वेशर्वंजयजयाक्षरैः ॥ पाहित्राताजत्रातःप्रस्रुहाद्दारुणादित ॥ ६८ ॥ अनुग्रहंकु
रुष्वैशतिष्ठात्रैवजगत्पुरो ॥ अनेनैवतुरूपेणव्याघ्रेश्वरइतिनामतः ॥ ६९ ॥ कुरुरक्षां महादेवज्येष्ठस्थानस्यसर्वदा ॥
अन्येष्याप्युपसर्गेभ्योरक्षेनस्तीर्थवासिनः ॥ ७० ॥ इतिश्रुत्वावचस्तेषां देवःस्वच्छविलक्षणः ॥ तथेत्युक्त्वापुनःप्राह
शृणुध्वंद्विजपुंगवाः ॥ ७१ ॥ योमामनेनरूपेणद्रक्ष्यतिश्रद्धयान्वितः ॥ तस्योपसर्गसंघातंघातयिष्याम्यसंशयं ॥ ७२ ॥
एताभ्यांगसमभ्यर्च्ययोयातिपथिमानवः ॥ चोरव्याघ्रादिसंभूतंभयंतस्यकुतोभवेत् ॥ ७३ ॥ मत्क्षेत्रेभिद
मेतांव्याघ्रलिंगमिदंहृदि ॥ तत्रान्तःप्रविशान्तर्योजयमाप्नोतिनान्यथा ॥ ७४ ॥ इत्युक्त्वादेवदेवेशोनतसिंल्लिं
गेलयमयौ ॥ सविस्मयास्ततोविप्रायातयात्रायथागतं ॥ ७५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ६२ ॥ ६२ ॥

रेणव्याघ्ररूपेणअसर्पयथास्यात्तथाभरन्तशब्दंकृतवान्स्तनेनमुष्टिघातेनेतिपञ्चित ॥ ६७ ॥ प्रस्रुहान्मसोनोअस्मान् ॥ ७५ ॥ श्रीसीताराम ॥

११२

836

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

किंकराः यमदूताः यानादेवविशेषागवाण॥८०॥ इतिश्रीरामानंदकृतायांकाशीखंडटीकायांपंचषष्ठितमोध्यायः॥६५॥ षड्भिःषष्ठितमेध्याये सर्वांश्चर्यमनोहरे। शैलेश्वरादिलिंगानां निर्णीतिर्वर्ण्यते स्फुटा॥६६॥ ॥६७॥ उमेष्ठेश्वरस्यतनीपेपारतोपा। नीसुतंत्वा।

स्कंदउवाच॥ तदाप्रभृतिकंभोधिलिंगंव्याघ्रेश्वराभिदं। ज्येष्ठेशादुत्तरेसागेदृष्टंस्पृष्टंभयापहं॥७६॥ व्याघ्रेश्वरस्ययेभक्तास्तान्योविघ्यंतिकिंकराः। पापाअपिमहाक्रूराज्यमजीवीतिवादिनः॥७७॥ पराशरेश्वरादीनां लिंगानामिहसंभवः॥ श्रुत्वानरोनलिप्येत महापातककर्दमैः॥७८॥ कंदुकेशसमुत्पत्तिंव्याघ्रेशाविर्भवंतथा॥ समाकर्ण्यनरोजातुनोपसर्गैश्चदूयते॥७९॥ उटजेश्वरात्लिंगात्तुव्याघ्रेशात्पश्चिमेस्थितं॥ मंदारभार्यमनुद्भूतेस्यास्मात्यर्चनिर्णयं॥८०॥६७॥

इतिश्रीस्कंदपुराणेकाशीखंडेपराशरेश्वरादिकंदुकेशव्याघ्रेश्वरादिलिंगसंभवोनामपंचषष्ठितमोध्यायः॥६५॥ ज्येष्ठेश॥ स्कंदउवाच॥ ज्येष्ठेश्वरपार्श्वतोलिंगान्यन्यानियानितु॥ तानितेकथयिष्यामिशृणुवातापितापन॥१॥ ज्येष्ठेशादक्षिणभागेलिंगमप्सरसेश्वरं॥ तत्रैवाप्सरसःकूपः सौभाग्योदकसंज्ञकः॥२॥ तत्कूपजलसुस्नातोकिलोकाप्सरसेश्वरं॥ नदौर्भाग्यमवाप्नोतिनारीवापुरुषोथवा॥३॥ तत्रैवकुक्कुटेश्वराख्यंलिंगंवापीसमीपगं॥ तस्यप्रजनतःप्रसादकुटुंबपरिवर्द्धते॥४॥ पितामहेश्वरं लिंगंज्येष्ठवापीतटेशुभं॥ तत्रश्राद्धंनरःकृत्वापितृणामुदयमर्पयेत्॥५॥ पितामहस्त्रानेकंसंस्तजनीयप्रयत्नतः। गदाधरेश्वरंलिंगंपितृणांप्रीतिदंसिंदं॥६॥ दिशिपुण्यजनाख्यायांलिंगज्येष्ठेश्वरान्मुने॥ वासुकीश्वरलिंगंचालिंगमर्च्यंतमततः॥७॥ तत्रवासुकिकुंडेचस्नानदानातीतेअध्यायेकानिचिदुक्तानिअवसिष्टानिस्कंदउवाच अत्रमतेज्येष्ठेति॥ अप्सरसेश्वरमिति॥ अंदतमार्ष॥८॥६७॥ श्री॥श्रीःश्रीःश्रीःश्रीः॥

२५८

महन्मुंडं यस्याः सा महामुंडा ॥ महारुंडेति क्वचित्पाठः ॥ तु सिसलोपश्चार्षः ॥ पुरूरवेश्वरमीं ॥९॥ गयः स्नातो नागपंचम्यां कुंडे वासुकिसंज्ञके ॥ न तस्य विषसंसर्गो सिमुद्भ
वः ॥९॥ कर्तव्या नागपंचम्यां यात्रा वर्षे सुतत्र वै ॥ नागाः प्रसन्ना जायंते कुले तस्यापि सर्वदा ॥१०॥ तत्कुंडासन्निमे भागे लिंगं वै तक्षकेश्वरं ॥ पूजनीयं प्रयत्नेन भक्तानां सर्वसिद्धि
दं ॥११॥ मुने तस्योत्तरे भागे कुंडं तक्षकसंज्ञितं ॥ कर्नौकक्रियस्तत्र न सर्पैरभिभूयते ॥१२॥ तत्कुंडादुत्तरे भागे क्षेत्रे क्षेमकरः सदा ॥ भक्तानां साधसंध्वंसी कपालीनाम भै

॥ रवः ॥१३॥ भैरवस्य महाक्षेत्रं तद्वै साधकसिद्धिदं ॥ तत्र संसाधिता विद्याः षण्मासात्सिद्धिमाप्नुयुः ॥१४॥ तत्र चंडी महामुंडा भक्तविघ्नापहारिणी सदा ॥
॥ बलिपूजोपहाराद्यैः पूज्या स्वाभीष्टसिद्धये ॥१५॥ तस्या यात्रां तु यः कुर्यान्महाष्टम्यां नरोत्तमः ॥ पशवः स्त्रीपुत्रपौत्राद्या लक्ष्मीवांश्चापि जायते ॥१६ ॥
॥ महामुंडाप्रतीच्यां तु चतुःसागरसंज्ञिका ॥ तस्यां स्नातो भवेत्स्नातः सागरेषु चतुर्ष्वपि ॥१९॥ महाप्रसिद्धं तत्स्थानं चतुःसागरसंज्ञितं ॥ चत्वारि त
॥ त्र लिंगानि सागरैः स्थापितानि वै ॥२०॥ तस्या वाप्याश्चतुर्दिक्षु पूजितानि हरं स्वयं ॥ तदुत्तरे महालिंगं वृषभेश्वरसंज्ञितं ॥२१॥ हरस्य वृषभेणै
॥ व स्थापितं तत्र स्वभक्तितः ॥ तस्य दर्शनतः पुंसां षण्मासात्सिद्धिरुद्भवेत् ॥२२॥ वृषेश्वरादुदीच्यां तु गंधर्वेश्वरसंज्ञितं ॥ गंधर्वकुंडं तत्प्राच्यां
॥ तत्र स्नात्वा नरोत्तमः ॥२३॥ गंधर्वेश्वरमभ्यर्च्य दत्वा दानानि शक्तितः ॥ स तर्पयित्वा देवांश्च गंधर्वैः सह मोदते ॥२४॥ कर्कोटक नामा नागोस्ति
॥ गंधर्वेश्वरपूर्वतः ॥ तत्र कर्कोटवापी तु लिंगं कर्कोटकेश्वरं ॥२५॥ तस्या वाप्यां नरः स्नात्वा कर्कोटेशं समर्च्य च ॥ कर्कोटनागमाराध्य नागलो

लोके महीयते ॥२६॥ कर्कोटनागो यैर्दृष्टस्तत्राप्यां विहितोदकैः ॥ क्रमते न विषं तेषां देहे स्थावरजंगमं ॥२७॥ कर्कोटेशात्सु ... पुंधुमारीश्वराभिधं ॥ तल्लिंगाभ्यर्चनात्सु
सां न भवेद्देहिजं भयं ॥२८॥ स्वतीर्थापुरे वेश्वरं लिंगं तदुदीच्यां व्यवस्थितं ॥ द्रष्टव्यं तत्प्रयत्नेन चतुर्वर्गफलप्रदं ॥२९॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ति१ तिर्यां तु २

838

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उनेत्रकुं।

पूज्ये षष्टिसिद्धये॥ पूजिता सती इष्टसिद्धये भवतीत्यर्थः॥ कुंडने ति कचिन्निति चनाः कुर्वन्ति सुर्थः शैलेन्द्रोऽस्तिं कथयिष्यन्न भगस्त्यस्तावधानयति॥ अथेदं हिमवंतं मेनापितृणां मानसी कन्या हिमवतो भार्या तथा च हरिवंशे॥ सनातनलोकस्था नूपितृणा मुपक्रम्य एतेषां मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः पत्नी हिमवतः श्रेष्ठा यस्यां मेना कउच्यत इति। ३५
हे प्रियस्वामिन् अष्टौ या बालीप्रभृतयः अलालीप्रमुखा मातरो दृष्टास्ता वक्ष्यति॥ ब्राह्मीलाली वैष्णवी रौद्री वाराही नारसिंहिका॥ कौमारी चापि माहेंद्री चामुंडा चैव चंडिकेति॥ स्वः स्वरूपाः

॥ दिग्गजेनार्चितं लिंगं सुप्रतीकेन तत्सुनरं॥ सुप्रतीकेश्वरं नाम्ना यशोबल विवर्द्धनं॥ ३०॥ स रक्षावसु प्रकारव्यं तत्सुरो भास ... ते महलूा तत्रस्था
॥ ला च तल्लिंगं दृष्ट्वा दिव्यं निर्लोल भेत्॥ ३१॥ तत्रैव आस्ते का महागौरी नाम्ना विजयभैरवी॥ रक्षार्थं मुचरवा रेस्थिता पूज्ये षष्टिसिद्धये॥ ३२॥
॥ वरणायास्तटे रम्ये गणौ कुंडनमुंडनौ॥ क्षेत्ररक्षां विधत्तेस्तौ विघ्नस्तंभनकारकौ॥ ३३॥ तौ दृष्ट्वैव प्रयत्नेन क्षेत्र निर्विघ्नहेतवे॥ कुंडने
॥ शं मुंडनेशं तत्र दृष्ट्वा सुखी भवेत्॥ ३४॥ स्कंद उवाच॥ ॥ इत्थं कलारे कथामेतां श्रुत्वैवावहितो भव॥ वरणायास्तटे रम्ये पयद्वृत्तं पूर्व
॥ मुत्तमं॥ ३५॥ एकादा द्रीद्रमालोक्य मेना संहृष्टमानसा॥ उमामालोक्य मेनोवाच॥ ॥ आर्यपुत्र न जानासि स्वरूपमपि कांचन॥ विवाहसमयाद्धूर्ध्वं
॥ तस्या गौर्या गिरीश्वर॥ ३७॥ सर्वेषां द्रगतिर्देवो भस्मोरगविभूषणः॥ महापितृवनावासो दिग्वासाः कास्ति संप्रति॥ ३८॥ अष्टौ या मातरो दृष्टा ब्रा
॥ ह्मीप्रभृतयः प्रिया॥ स्वः स्वस्वरूपा मन्येहं बालिकाकष्टहेतवः॥ ३९॥

स्वः सुखस्वरूपाः सुखं स्वरूपं यासां ताः सुखस्वरूपिण्य इत्यर्थः इत्यहं मन्ये अन्याया बालिकाः कन्यकास्तापित्रादीनां दुःखहेतवः दुःखदा इत्यर्थः॥ तथा च प्राक्तनं वाक्यं जातेति पकन्या
प्रथमं भातिशोकः कस्मै ददानीति महानूपितर्कः॥ दत्तायदा तदृ मनमानिष्टा कन्या पितृणां खलु दुःखहेतुरिति यद्वा॥ अष्टौ या मातरो मया दृष्टाः स्वबालिकायाः गौर्याः कष्टहेतवः इत्यहं
मन्ये तत्र हेतुः स्वस्वरूपाः भर्तीवरूपयस्यः तद्रूपधर्षितमंकरउमां नाद्रियेतेति शंकार्थः दुराधर्षा इति क्वचित्पाठः॥ ३९॥

५ उमां संस्मृत्य प्रोवाच इति सा तु पतिव्रता ५

६४

६४

१२६

839

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मल्लतायाउपमायाद्दुःखहेतुत्वंप्रकटयंती अर्थाज्जगदीश्वरं स्तौतीति अर्धेनेतस्य स्फुलिंगः कोप्यन्यो नास्तीत्यन्वयः। अनेनसजातीयभेदाभावोध्वनितः। एकस्येतिविजातीयभेदाभावः॥ अद्वितीयस्येतिस्वगतभेदाभावश्चतथा च श्रुतिः। एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेतिपक्षांतरेन्योनास्तीत्यत्र हेतुमाह। एकस्येति अस्मिन्पक्षे एकं पुरुषं इतिवरेकत्वादद्वस्यामुख्यार्थत्वमित्याशंक्याह अद्वितीयस्येतितत्तुदंतप्रहस्तैतस्य स्फुलिंगो जामातुर्हस्तात्तस्यनाथजामातुर्हस्तात्तस्यानेकन्यकायाश्चपिदत्ता तोज्ञात एवेसाशयः। सास्त्वत्र स्वसदित्वं यथा भवति यथा तेसकंदनमिसेतत्व उमावात्सल्यसक्ता गाः उमयावात्सल्येनखिन्नेदेवसन्नाः अवरुद्धाः सगलकराणियस्य सतथा॥ प्रेमःस्नेहः बाधते मामितिशेषः। कथंभूतं मांतदद्दुःखाग्निदूषितं तस्याउमायाः अदर्शनं स

॥तस्यैकस्यकोनेप्यन्योऽस्यद्वितीयस्यस्फुलिंगः॥ तत्तुदंतप्रहस्तैस्वक्रियतामुद्यमो विभो॥४०॥ तस्याः प्रियायाबाल्येनतदपत्यप्रियोगि॥
॥रिः॥ उवाचवचनं सास्रमुमावात्सल्यसन्नगीः॥४१॥ गिरिराजउवाच॥ अहमेवगमिष्यामितस्यामेनेगवेषणे॥ नितरांबाधतेप्रेमतदद्दु॥
॥ःखाग्निदूषितं॥४२॥ यदाप्रभृतिसागौरी निर्गता ममसद्मतः॥ मन्येमेनेतदारभ्य मनसस्थाविनिर्णयौ॥४३॥ तदालापामृतध्येयौ नेमे॥
॥शब्दगुहो प्रिये॥ प्राणेश्वरितदारभ्यस्यातांशब्दांतरग्रहौ॥४४॥ जैवातृकीयतोऽकः स्यादूरीभूतोदृशोर्मम॥ अहोजैवातृकीज्यो॥

ममसभालक्ष्मीः सघः पद्मेतिकुचिसाः सघः पुंभापिनिर्यायाविति पादे अपिशब्दात् कर्हिसौरभमितिगतिः इत्यर्थः। तदेतिहेप्रिये प्राणेश्वरितदारभ्यतस्याउमायागमनमारभ्यमेमशब्दग्रहौ श्रोत्रेशब्दांतरग्रहौनेसर्थः। इत्यन्वयः। कथंभूतौ तदालापामृतध्येयौ उमावाक्यसुधांपिबतौ अयंभावः यथापीतामृतस्यान्यपाने नेच्छा देतितद्वापीतवद्वाक्यामृतस्यममशब्दांतरेनेच्छालसतीत्यर्थः। जैवेतिअहो इतिखेदे। यतोऽकः यतोदिवसात्यस्मात् दिवसादारभ्य जैवातृकश्चंद्रः तस्य इयंजैवातृकीचंद्रज्योत्स्नातत्तुल्या गौरीममनेत्रयोर्दृशोर्दूरीभूतास्यात् अभवत्। ततोऽकः तस्मात् दिवसादारभ्य जैवातृकीज्योत्स्नाचांद्रमसीकौमुदीमांअतिदुनोतितापयतीत्यर्थः। सुखदापिचंद्रिकाउमाविश्लेषान्ममदुःखदाभातीत्यर्थः॥४६॥ ॥हरेकृष्णहरेकृष्णहरेहरहरेहरे। हरेरामहरेरामहरे

१२६

८४०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मल

…नबलोदये शुभलग्नबलस्योदये सतीत्यर्थः इत्युक्ता दत्तानीत्युक्तं तत्र एकतिकानि कानि चेति कानि कानीति संख्येयं जाति विषये प्रश्नः कियंतीति संख्यानविषये तद्द्वयं दर्शयति तुलेति
तुलाः पलशतं यदाहामरः तुला स्त्रियां पलशतमिति मुक्ताफलानां मौक्तिकफलानां यदाहामरः त्वथ मौक्तिकं मुक्तेति हीरकाणां वज्राणां हीरा इति लोके प्रसिद्धानां कथंभूतानां वारितराणां वांछितः
प्राप्ततरः प्रकाशो यैस्ते वारितराः तेषां जलोद्भवत्वेन अतिशुभ्राणां श्वेतानामित्यर्थः म द्वावरि पुत रंतिस्त्वं तानि वारितराः नवलक्षाधिक तुलाशतमित्यन्वयः षडस्राणां षट्कोणानां सुतेज

॥इत्युक्त्वा दायरत्नानि वासांसि विविधानि च॥ धराधरेंद्रो निर्यातः शुभलग्नबलोदये॥४७॥ अगस्त्य उवाच॥ कानि कानि च रत्नानि कियंत्यपि च षण्मुख॥
२या ॥न्या पादाय प्रतस्थे सतानि मे ब्रूहि पृच्छतः॥४८॥ स्कंद उवाच॥ तुला मुक्ताफलानां तु कोटिद्वयपरीमिता॥ तथा वारितराणां च हीरकाणां तुला॥
॥शतं॥४९॥ नवलक्ष्याधिकं विप्र षडस्राणां सुवर्चसां॥ लक्षद्वयं विद्रूराणां तुला विमलवर्चसां॥५०॥ कोटयः पद्मरागाणां पंचविंशत्तुला मुने॥पु॥
॥ष्पराग तुला लक्षं गुणितं नवसंख्यया॥ तथा गोमेदरत्नानां तुला लक्षमिता मुने॥ इंद्रनीलमणीनां च तुलाः कोट्यर्धसंमिताः॥५२॥ गरुडोद्गारर॥
तानां ५५ ॥तुलाः प्रयुतसंमिताः॥ तु द्विद्रुमरत्नानां तुलाश्च नवकोटयः॥५३॥ अष्टांगाभरणानां च संख्या कर्तुं न शक्यते॥ वाससां च विचित्राणां कोमला॥

सामिति षडस्राणां विशेषणं॥ विद्रूराणां विशेषणं निर्मलवर्चसामिति॥५०॥ ॥पद्मरागाणां विशेषरत्नानां यदाहामरः॥ शोणरत्नं लोहितकः पद्मराग इति पुष्परागा तुला लक्षं वरत्नविशेषाणां
प लक्षशतसहस्रं गोमेदरत्नानां पीतवर्णरत्नानामित्यर्थः गरुडोद्गाररत्नानां गरुडत्मतानां हरिन्मणीनामिति यावत् यदाहामरः गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिरिति शुद्धवि
द्रुमरत्नानां निर्मलनिर्मलप्रवालरत्नानामित्यर्थः॥ अष्टांगाभरणानां शिरोललाटं …त्रयीवाहस्तकटिरणादि…नां॥५४॥ ॥श्रीरामजयराम…राम॥॥॥॥

६५

841

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

काशीं विशिनष्टि ॥ अनेकेति त्रिभिः ॥ रत्नचिता रत्नभूमिकां यासां ता रत्नस्थानकानां नेति ॥ अनेकप्रासादमालिक्यं ज्योतिस्ततिभिस्ततं त्यागि दि
शुभ्रवरमाका रथ्यायातां सौधानामुपरि अग्रे विविधा ये स्वर्णकलशास्तैरुज्ज्वलं अतिशयकाशीनाम्ना ने दिशां शुरंजयस्यां ता जयंती वैजयंती
नां तत्तन्नाम पताकाविशेषाणां निकरैः ह्यत्वा त्रिदिवस्थलमिव तिलुभोपमा ॥ महासिद्ध्यष्टकमणिमादि प्रमादि वा सर्वफलानामवनपाल
नयेषु तेर्वनैः सर्वफलसमृद्धेरित्यर्थः ॥ तटेषूच्चप्रदेशेषु गंगातीरेषु वा ॥५६॥ उच्छलत्प्रस्फुरत चारुसुंदरं शोचिर्दीप्तिर्येषां तेषां जटिलितं संवलि

सर्वाण्यपि समादाय प्रतस्थे भूधरेश्वरः ॥ आगत्य वरुणातीरं दूरात्काशीं व्यलोकयत् ॥५६॥ अनेकरत्ननिचयैः रत्नचिताखिलभूमिका ॥
नानाप्रासादमालिक्य ज्योतिःस्रोतितताम्बरां ॥५७॥ सौधाग्रविविधस्वर्णकलशोच्चलदिङ्मुखां ॥ जयंतीवैजयंतीनां निकरैस्त्रिदिवस्थ
ळीं ॥५८॥ महासिद्ध्यष्टकस्यापि क्रीडोपवनमद्भुतं ॥ जितकल्पद्रुमवनावनैः सर्वफलावनैः ॥५९॥ इति काशीसमृद्धिं स विलोक्याभूद्वि
लज्जितः ॥ उवाच च मनस्येव भूधरेंद्रः स्ववचः ॥६०॥ प्रासादेषु प्रतोलीषु प्राकारेषु स्थलेषु च ॥ गोपुरेषु विचित्रेषु कपाटेषु तटेष्वपि ॥
६१॥ मणिमालिक्यरत्नानां मुच्छलद्भासुरोचिषां ॥ ज्योतिर्जालैर्जटिलितं यद्धेदमवलोक्यते ॥६२॥ ह्यवाक्स्योरंत [illegible] राळं तथ्येति समवे
म्यहं ॥ ईदृक्संपत्तिसंभारः कुबेरस्यापि नो गृहे ॥६३॥ अपि वैकुंठभवने नेतरस्येह का कथा ॥ इति यावद्गिरींद्रः सोसौ भावयति चेतसि ॥
६४॥ तावत्कार्पटिकः कश्चित्तल्लोचनपथं गतः ॥ आहूय बहुमानं तमपृच्छदचलेश्वरः ॥६५॥ हिमवानुवाच ॥ ॥ हंहो कार्पटिक
हि श्रेष्ठ अध्यास्वेतदिहासनं ॥ स्वपुरोदंतमाख्याहि किमपूर्वमिहाध्वग ॥६६॥ कोत्र संप्रत्यधिष्ठाता किमधिष्ठात्चेष्टितं ॥ यदि जाना
सि तत्सर्वमिति च ध्वमभाषितः ॥६७॥ सोपि कार्पटिकस्तस्य गिरिराजस्य भाषितं ॥ समाकर्ण्य समाचष्टुं समुपचक्रमे ॥६८॥ ध्य॥

तं अपि वैकुंठभवने तत्रापि न इतरस्य भवने का कथा तादृक्संपद्भिर्नास्तीति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ कार्पटिकः काषायवस्त्रधारी सघूद्रविशेषः ॥ हंहो
इत्यव्ययं संबोधने ॥ अध्यास्व अधितिष्ठ स्वपुरोदंतं स्वस्य सम्यक् पुरोद्भवजनश्रुतिरित्यर्थः ॥ स्वपुरमविमुक्तं तस्योदंतं हत्तांतमाख्याहि कि
थय रहस्व पुरे अपूर्वं च किं तत्राप्यस्तीत्यर्थः ॥ किमपूर्वमिति स्वपुरे त्वस्य अखिलसमर्थ इति वा ॥ समुपचक्रमे समुपक्रांतवान् ॥६८॥ ध्य॥

१२९

842

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अहानीतिमंदराज्जगन्नाथे विश्वनाथे समायाते सति पंचषाणि पंचषाणि इवात्र अहानि दिनान्येवव्यतिक्रांतानि इतीदृशीतानिइतिद्वयोरन्वयः॥ ननुब्रह्मणे वरदानाद्दिवोदासे धर्मेण राज्यं प्रशासति सति कथं का स्या विश्वेशागमनं तत्राह॥ दिवोदासे गते दिवी ति॥ यत्त्वं छं को त्र स प्रत्यधिष्ठातेति तत्रोत्तरमाह त्वमेवा इति वै शब्दः प्रसिद्धिद्योतनार्थः अत्र कारयान्तदुपरि छिन्नस्य कथं जगदधिष्ठातृत्वं तत्राह॥ सर्वग इति॥ व्यापक इत्यर्थः॥ सर्वदृक्तिति पृथक् वाक्यं अतः सर्वग इत्यनेन न नपोन रुत्त्यं सर्वदृ इति पाठे सर्वस्वरूप इत्यर्थः॥ ब्रह्मैवेदं सर्वमित्या

६६॥

कार्पटिक उवाच॥ ॥ आचक्षे शृणु राजेंद्र यत्पृष्टो स्मि त्वया रविर्वे॥ अहानि पंचषान्येव व्यतिक्रांतानि मानद॥ ६९॥ समा
याते जगन्नाथे पर्वतेंद्रसुतापतौ॥ सुंदरान्मंदराद्द्देर्दिवोदासे गते दिवि॥ ७०॥ त्वयाज्जगदधिष्ठाता सोधिष्ठातात्र स
र्वगः॥ सर्वदृक् सर्वदः सर्वः कथं न ज्ञायते विभो॥ ७१॥ मन्ये दृषत्स्वरूपोसि दृषदोपि कठोरधीः॥ यतो विश्वेश्वरं का
र्यां न वेत्सि गिरिजापतिं॥ ७२॥ स्वभावकठिनास्मापि सर्वर्हिमहान्गिरिः॥ प्राप्याधिकसुतादानाद्योधि नो द्विश्वनाय
कं॥ ७३॥ बिभ्रत्सहजकाठिन्यं जातो गौरीगुरुर्गुरुः॥ शंभुं प्रपूज्य सुतया स्व जा विश्वगुरोरपि॥ ७४॥ चेष्टितं तस्य को
वेद वेदवेद्य॥स्य चेरिलुः॥ मनागिति च ज्ञानं हंत च्चेष्टितमिदं जगत्॥ ७५॥ अधिष्ठातामयाख्यातस्त्वाद्याधिष्ठातृचे
ष्टितं॥ अपूर्वं यत्त्वया पृष्टं तदाख्याहि च तच्छृणु॥ ७६॥ श्रुक्ते ज्येष्ठेश्वरस्थाने सांप्रतं स उमापतिः॥ कांचीं प्राप्य मुदा तिष्ठ
हिरिवाजां गजासरवः॥ ७७॥ ७॥

दिश्रुतेः॥ दृषत्स्वरूपः पाषाणतुल्यः दृषदुपमापितव न नून मित्याह॥ दृषदोपीति॥ तत्र हेतुमाह यत इति॥ ७२॥ एतद्विवृणोति स्वभाव
कठिनास्मेति द्वाभ्यां॥ अधिनोल॥ अप्रीयत तोषयामासेत्यर्थः॥ विश्वेशप्रीणनफलमाह॥ बिभ्रदिति स्त्रजा शिरोधार्य्यया॥ विश्वगुरो
र्ब्रह्मणः यत्पृष्टं किमधिष्ठातृचेष्टितमिति तत्रोत्तरमाह चेष्टितमिति॥ च एवार्थे वेदैस्तैरेकवेद्यस्येत्यर्थः॥ यत्पृष्टं किमपूर्वमिहाधिष्ठातेति तिष्ठे

६६

निष्ठतिमिरिरोगो नामवर्गीस्सत्वनीतायासरवस्य रसद्वियाकरस्य
सत्वेया॥ ७१॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥

१३०

843

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हे२

हर्षहेतुमाह उमानाम्नेनमिति द्वाभ्यां राजन्निति विश्वेश्वरः श्रूयः प्रासादो विश्वकर्मणा निर्मापितस्तेन तत्र पूर्वं भूमिति दीगीयेनान्वयः किंभूतः सुशोभनं निर्म्माणं यस्य कर्यं भूतस्य विश्वे
श्वरस्य जन्मनिर्वाणदायिनः प्राणिमात्रस्य मोक्षदायिनः समासनिविष्टस्यापि विशेषणं क्वचित् संज्ञपूर्वं तेनुमाह नकर्णाभ्यामिति प्रासादं विशिनष्टि पत्रेत्यादि कथं तत्वेश्य नंशाते

।। स्कंद उवाच ।। यदा यदा मगिरिजा मृडनाम्नाक्षरामृतं ।। आविष्करोति पथिकोऽडीन्दोः हृष्येत्तदा तदा ।। ७८ ।। उमा नामामृतं पीतं येनेह जगतीतले ।। न जातु जन
।। नीस्तन्यमपि बेत्स कुंभसंभव ।। ७९ ।। उमेति द्व्यक्षरं मंत्रं योनिर्हृदा मनुस्मरेत् ।। न स्मरेच्चित्रगुप्तस्तं कृतपापमपि द्विज ।। ८० ।। पुनः शुश्राव हिमवान्रत्त
को ।। ष्टः कार्पटिकोदितं ।। ।। कार्पटिक उवाच ।। राजन्विश्वेश्वरार्थं यः प्रासादो विश्वकर्मणा ।। ८१ ।। निर्मीयते निर्माणो जन्मनिर्वाणदायिनः ।। तदपूर्वं नक
।। र्णाभ्यामथाकर्णितवाहनं ।। ८२ ।। यत्रातिमित्रतेजोभिः शलाकाभिः समंततः ।। भ्रमिमाणिक्यरत्नानां प्रासादेऽस्मिन्नयः कृताः ।। ८३ ।। एकैकं भुवनं भ
।। र्तुमष्टाष्टाविवकल्पिताः ।। वल्लुर्दशसुधा शोभा विष्टपेषु समंततः ।। ८४ ।। तस्मिन्विमाने सा स्त्री हृष्टा तत्कोटिगुणोत्तरा ।। चंद्रकांतमणीनां च स्तंभाधार
।। शिलाश्रयाः ।। ८५ ।। चित्ररत्नमयैस्तंभैः संभिन्ना सत्सभा परा ।। पद्मरागेंद्रनीलानां शालीनाः शालभंजिकाः ।। ८६ ।। नीराजयंत्यहोरात्रं यत्र रत्नप्रदीप
।। कैः ।। स्फुरत्स्फटिकनिर्माणस्फुरत्पद्मशिलातले ।। ८७ ।। अनेकरत्नरूपाणि विविधानि समंततः ।। आरक्तपीतमांजिष्ठनीलकिर्मीरवर्णकैः ।। ८८ ।।
।। विन्यस्तानीव भासंते चित्रे चित्रकृतापनः ।। दृष्टापिच्छिलविलोक्यं तेमाणिक्यस्तंभ राजपः ।। ८९ ।। रामराम राम सदाशिवाय नमः ।। ७७७७७ ।।

नेनयं थेन यत्र प्रासादे इत्यन्वयः मित्रं सूर्यमतिक्रांतानि तेषां शलाकानां तेजोभिः ८३ अष्टाष्टाविति पृथक्पदे विष्टपेषु भुवनेषु विमाने प्रासादे स्तंभिनाः श्राकांताः
तस्मिन्भा[?]रास्तेषां चित्ररत्नमयस्तंभानां प्रभावाविभ्रंतीति तत्र पालसभा न राइति किविधा शालीनाः शोभनाः शालभंजिकाः पुत्तलिकाः नीराजयंति नीराजनां कुर्वंति ।। किर्मी
रं कल्माषं चित्रकृता चित्रकारेण दृष्टापिच्छिनेन दृष्टप्रतिबंधकाः पनः यत्र प्रासादे यत्राविमुक्ते इति पाठे पूर्वं पतो यत्र प्रासाद इति व्याख्येयं ।। ८९ ।। श्रीरामपनमः ।। ७७७

१३१।।

844

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रत्नोच्चय[illegible]सम्भृतान्।।पौलस्त्यः कुबेरः स्वाडिकूटतः शोभनाद्विरस्त्रं गतः चित्रकूटइतिकवित्सकोटिहाटककूटानिअसंख्यातस्वर्णराशीनआनयामास कारयामासेनिव्क
न् यथासंख्यानि समानि[illegible]यथावत्असंख्यानीत्यर्थः।।९५।।[illegible]।।कामदुघा कामधेनुः गंधसाररसैश्चंदनरसैः कर्पूररंभाः कर्पूरोत्पा

६७ ।।यत्राविमुक्तेरस्वसेवेमोक्षलक्ष्मीपुराइव।।रत्नाकरेषुपःसर्वेष्योगणारत्नोच्चयान्बहून्।।९०।।राजेशीश्वकुः समानीययत्राडिशिखरोपमान्।।यत्र ६७ ८४
।।पातालतलतोनागानांकोशवेश्मतः।।९१।।गणोर्मणिगणाः सर्वसमोहृत्यगिरीक्षलाः।।शिवसक्तः स्वयं यत्रपौलस्त्यः स्वाडिकूटतः।।९१।।
।।कोटिहाटककूटानिकारयामासराक्षसैः।।प्रासादनिर्मितिकृत्वा भक्तादीपालरस्थिताः।।९२।।माणिक्यानिसमाज[illegible]कुर्पया संख्यान्य
।।होन्नृप।।चिंतामणिः स्वयंतत्रकर्मणोविश्वकर्मणो।।९३।।विश्राणयेद्दहोराज्ञेविविधान्चिंतितान्मणीन्।।नानावर्णपताकाश्चयत्रकल्पम
।।हीरुहः।।अनल्पाः कल्पयन्त्येवनित्यंकिसमन्वितः।।९५।।अद्ययोपत्रसततंदधिक्षीरेक्षुमर्पिषां।।पंचामृतानांस्नपनैः स्नपयंतिदिनेदि
।।ने।।९६।।यत्रकामदुघानित्यंस्नापयेन्मधुधारया।।स्वदुग्धयास्वयंयत्नात्याविश्वेशंलिंगरूपिणं।।९७।।गंधसाररसैर्यत्रवसेवतेमलयावतः।।क
।।र्पूररंभाकर्पूरघरैर्यत्न्यानिषेवते।।९८।।इत्याद्यपूर्वयत्रास्तिप्रत्यहंसकरालये।।कृपांतत्वमुमाकांतनयेसिकठिनाशया।।९९।।इतितस्यसमू
।।द्भितांहृष्ट्वाजामातुरद्विराट्।।नृपयापरिभूतोभून्नितरांकुभसंभव।।तस्मैकार्पटिकायाथसहत्वापारितोषिकं।।ततश्चिंतापरोजातोऽद्रिराट्
।।कार्पटिकेगते।।१०१।।उवाचेतिमनस्येवविस्मयोत्फुल्ललोचनः।।अहोमदद्रिदंजातंमत्पापाद्याविरामशाकृ।।१०२।।यावत्संपन्निसंभाराः स्क
।।यतेदृश्यतेत्रवे।।जामातुरत्रसदनेलीलाविजगतीपतेः।।१०३।।हेरामहेरामरामरामहरेहरे।।रामपनमः।।छछछछछ।।छछछछछ।।

१३३ दकाः कदल्यः ध्वरैः समूहैः नृपयालज्जयापारितोषिकंपरितोषेणदेयं।।१०३।।हरुछश्री।।छ।।श्री।।छ।।श्रीछ।।श्री।।छ।।श्री।।छ।।श्री।।छ।।श्री।।छ।।श्रीछ।।छ।।

845

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्राकृतकृ उपस्कारः॥ वृद्धो क्षमात्रसंपत्तिः जर्जर वृषमात्रसंभारः॥ उ सृते गाप्यते ज्ञायत इति अर्थः॥ अवश्यं ज्ञातवान् यत ईश्वराद्विज्ञः ज्ञानी॥

ततः प्राकृतकस्तु छ्योनितरांप्रतिभातिमे॥ कन्यार्थं जोमयानीतो नामातं परिपृतोष कल्याण॥१०४॥ अहं मन्ये तथैवासौ यथा दरिद्र
मयापुरा॥ वृद्धो क्षमात्रसंपत्तिः सर्वकर्मपराङ्मुखः॥१०५॥ नैनं कोपि विजानीयान्नान्वयो स्य कदाचन॥ नामापि यस्य नैकं च
किंदेशीयश्च नोच्यते॥१०६॥ किंच नैश्वर्यकिमाचारो नाममात्रेण चेश्वरः॥ ऐश्वर्यं स्य च कं वस्तीयस्य किं च न लभ्यते॥१०७॥ सो
सौ निर्वाणसंपत्तिरकाया पिददासहो॥ स्तु मुखः सर्वकार्याणि फलवंति करोति सः॥१०८॥ वेदवेद्यो हि सर्वज्ञो यस्तं तान्नो खि
लं जगत्॥ न तं कोपि हि वेदासो वेद वेद्यः स एव वै॥१०९॥ यो न कश्चिज्ज्ञः सदाज्ञातः स सर्वज्ञो यमेव हि॥ यस्यैकमपि नो
नाम पुंसां ज्ञेयं न केनचित्॥११०॥ सर्वे पां सर्वनामानि यस्य नामानि निश्चितं॥ सो सौ हि सर्वदेशीयः सर्वेभ्यः सर्वस्ति
द्भिदः॥१११॥ यस्य देशो न विदितो यस्तत्वं तिपरा ‹ङ्मु›खः॥ स्थितिस्तीयतः सर्वमाचारं विजन एव हि॥११२॥ नाममात्र
ण नियतं यमज्ञा शेषमीश्वर॥ साक्षादीश्वर एव वैष सोन्यैश्वर्यस्य चैककः॥११३॥ अपि सर्वगुणाधारो गुणाता तः परा प
रः॥ अर्वाचीन इहाप्येषः पराचीनः परात्परः॥११४॥ भरमण्यो महन्नायो विश्वनाथ ठमापतिः॥ अहं प्रमित संपत्तिरप्रमेय
पनोह्यसौ॥११५॥ तुष्टः प्राकृतकस्तस्मान्नेदानीमस्य दर्शनं॥ कस्चिदपकारस्यापि व्याप्त सागस्य किं हि चित्॥११६॥ सप्र
धार्येतिमनसि सर्वेषु च गिरीश्वरः॥ आहैष सर्वं न तु गान् पार्वतीपान् महाबलान्॥११७॥ श्री दृष्टवान् देवाश्वस्यं सर्वे
कृत्यं बलाधिकाः॥ कुर्वं लोकसमादेशीया वन्नो घातिभीनुमान्॥११८॥ तानाहूय वाक्यं चैकं विद्यं तु वेत्रसहरा॥ यस्मिन्
कृते कृतार्थः स्यामिह लोके परत्र च॥११९॥ सभागसेहकारस्या प्रत्युपादेकं त्रिवाक्यं ते नत्रैलोक्यमखिलं सालय क्ष

नियतं यथास्या नृपापरापरः कार्यकारणस्वरूपः महेश्वर इति कश्चित्साक्षः परादन्याः कृतात्सु पर्वपरविग्रहे ग॥१२॥ ॥

६२

[illegible] ॥ ८४ ॥ तेन [illegible] महेश्वरो विष्णुर्वर्णितः ॥ ॥ ॥
[illegible] ॥ ८४ ॥

१३३

व्युष्टप्रभाताय रात्रिं प्रासादकर्तृस्तस्य कांतं न रात्रिं रत्नानां राशिं प्रीतिरोषः ॥१२५॥ नैव चिक्षिप्ति न दृष्टः प्रगे प्रातःकाले आलुलोके ददर्श ॥ ॥१२८॥ ॥

सा२ येन स्ववित्तमानेन धर्मोपार्जितवित्ततः ॥ कृते शंभोर्महासद्म तं प नात्यजेत्कुचित् ॥१२२॥ तपसि तेन तन्मानि शीर्णप्रणीशानान्य
पि ॥ वाराणसी समभ्यर्च्य येनाकारि शिवालयः ॥१२३॥ अशेषाः सुविशेषा या दृष्टास्तेन महाप्रभुः ॥ आनंदकानने येन दे ५३
वदेवालयः कृतः ॥१२४॥ इति तस्य समादेशात्सप्त कर्णानुगास्ततः ॥ चतुर्दशालयं श्रेष्ठं यान्ति पान्यामनी ॥ तावच्छैले
श्वरं लिंगं शैलेशेन प्रतिष्ठितं ॥ चंद्रकांतमणेश्चं च कांतिश्लेन मंडपं ॥१२५॥ अलेखयत्स्तंभस्तं च प्रशाताक्षरस्राश्वि
१६ नी ॥ मा चक्षाणं निजां सर्वगोत्रेभ्योभ्यधिकोन्नतं ॥१२७॥ ततो रुणोदये जाते स्नात्वा पंचनदे द्रुतं ॥ शैलराजः काश्वरा १६
जं नमस्कृत्य समभ्यर्च्य च ॥१२८॥ रत्नसारांसमुत्सृज्य परितस्वारितो ययौ ॥ पार्वतीपैरनुगतः सर्वैरपि निजान्वयं
॥१२९॥ ततः प्रातः समालोक्य गणौ मुंडनहुंडनौ ॥ दृष्ट्वा देवालयं रम्यं वरणायास्तटे शुभे ॥१३०॥ अदृष्टपूर्वं देवा
य निवेदयितुमागतौ ॥ तौ तु दृष्ट्वा महादेवमुमादर्शितदर्पणं ॥१३१॥ प्रणम्य दंडवद्भूमौ [illegible] मोक्षतौ जोकपुटौ गणौ ॥
कृतांजल्यनुज्ञौ स्वाक्षेपादिह ज्ञापितमथ चक्रतुः ॥१३२॥ देवदेव न जानीनः केनचिद्दृष्टपौक्तिना ॥ अतीव रम्यः प्रासा
दो निर्मलो वरणातटे ॥१३३॥ आसायं नैक्षि चावाभ्यां दृष्टो द्यैव प्रगे विभो ॥ गणोदितमिति श्रुत्वा नीनिशाम्याह गिरीदु
जां ॥१३४॥ विज्ञातसर्ववृत्तांतः सर्वज्ञोप्यनभिज्ञवत् ॥ अयि चंडि द्रुतं गज्जे यावत्प्रासादविलोकने ॥१३५॥ इत्युक्त्वे
शः सगिरिजो निरगात्सगणो मुने ॥ महास्यंदनमारुह्य प्रासादं दृष्टुमुत्सुकः ॥१३६॥ अथालुलोके गिरिशः प्रासादं

वरणातटे तं ॥ अतीव रम्यरचनं यामिनीमात्रनिर्मितं ॥१३७॥ स्यंदनादवरुह्याथ गर्भागारस्व वीविशत् ॥ ददर्श च महालिंगं चंद्रकांतशिलामयं ॥१३८॥

847

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ज्ञानेनं नाशकं जिज्ञासनिजिज्ञासमनेविचारयतीत्यर्थः॥ सकृत्त्वसर्वदर्शित्वात् दिवशब्दः॥ वावयित्वेति पाठो वा॥ मनोजहृत्कामनाशकः॥ दिष्ट्या भद्रं पोषकादि आवृत्यर्थमास्पदं

॥ देदीप्यमानं महसां मोक्षलक्ष्म्यंकुरा इति॥ दृष्टिप्रसादजननं पुनर्जननाशनं॥१४९॥ केनेदं स्थापितं लिंगं यावज्जिज्ञासती श्वरः॥ तावद्ददर्श पु
॥रतः प्रवृत्तिं कर्तुं स्वविकां॥१५०॥ वावयित्वेव मनोज्ञमनस्यैव मनोजहृत्॥ उमा च देवीं दिष्ट्येति प्रेक्षस्वात्मपितुः कृतिं॥१५१॥ उमास्कंदेति
॥ संहृष्टा कदंबकुसुमश्रियं॥ आनंदांकुरलक्ष्मीवदंगे परिबिभ्रती॥१५२॥ ततो व्यजिज्ञपद्देवं देवी पादौ प्रणम्य च॥ अस्मिन्नु लिंगवरे नाथ
॥ त्वया स्थेयं महाद्रिशं॥१५३॥ अस्य लिंगस्य ये भक्ताः शैलेशस्य महेशितुः॥ तेषु त्वं महती मद्दृष्टिदास्य सीह परत्र च॥१५४॥ तथेति देवउ
॥ क्त्वा तां पार्वतीं पुनरब्रवीत्॥ वरणायां कृतस्नानैः शैलेशो यैः समर्चितः॥१५५॥ पिहतु संतर्प्य च मुदा दत्वा दानानि शक्तितः॥ न तेषां पुन
॥रावृत्तिः स्वसंसारवर्त्मनि॥१५६॥ शैलेश्वरे महालिंगे नित्यं स्थास्याम्यहं शुभे॥ प्रदास्यामि परां मुक्तिमेतल्लिंगार्चके जने॥१५७॥ शैलेश्व
॥रं ये दृष्ट्वा निवरणायाः सुरोधसि॥ तेषां काश्यां निवसतां दुःखं नास्ति स्वर्गेपि॥१५८॥ उमयापि वरो दत्तस्तत्र लिंगे घटोद्भव॥ शैलेश्वरस्य म
॥ क्ता ये तेमे पुत्रा न संशयः॥१५९॥ स्कंद उवाच॥ इति शैलेश्वरं लिंगं कथितं ते महामुने॥ इदानीं कथयिष्यामि रत्नेश्वरसमुद्भवं॥१६०॥ श्रुत्वा
॥ शैलेशमाहात्म्यं श्रद्धया परमा नरः॥ पापकंचुकमुत्सृज्य शिवलोकमवाप्नुयात्॥१६१॥ इति श्री स्कंदपुराणे काशीखंडे शैलादिलिंगनिर्णयो नाम षट्षष्टितमोऽध्यायः॥

विज्ञापितवतीत्यर्थः॥ इति क्वितीपेनान्वयः॥१५५॥ सुरोधसी शोभनतीरे॥ पापकंचुकं पापमेव कंचुकं निर्मोकं॥१६१॥ इ
मेति कदंबकुसुमश्रियं बिभ्रती॥ मातन नत्वदं नरं देवं व्यजिज्ञपत्॥ सप्तषष्टीतमे ध्याये रत्नेशस्य महेशितुः॥ प्रशंसां सा वर्ण्यते तावत्सर्वपापप्रणाशनी॥६७॥ छ॥
॥ति श्री रामानंदविरचितायां काशीखंडटीकायां षट्षष्टितमोऽध्यायः॥६६॥

848

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥इदानीं कथयिष्यामि रत्नेश्वरसमुद्भवं इत्युक्त्वा तन्माहात्म्यं करोति॥रत्नेश्वरेति॥पुनः पृष्टवपमाहात्म्यं कोस्येति एतं एतन्माहात्म्यं पृष्टमित्यर्थः महिमानं इति वा त्र्यपाणां पृष्टत्वेपि अनादिसिद्धत्वेना
॥प्रतिष्ठितत्वाभावात्तं विहाय तद्द्वयोरनुवादमाह रत्नेश्वरेति भुवेस्पष्टं कथयिष्यामि वक्ष्यामि इति क्षितिलकाख्य राजस्य कामेश्वरस्य उत्तरे उत्तरभागे उत्तरपार्श्वे इत्यर्थः वृषाध्यमात्र॥५॥ ७२

६१

॥अगस्त्य उवाच॥रत्नेश्वरसमुत्पत्तिं कथयस्व षडानन॥रत्नभूतं महालिंगं यत्कारूपं परिवर्ण्यते॥१॥कोस्य लिंगस्य महिमा केनैतच्च प्रतिष्ठितं
॥एतद्विस्तरतो ब्रूहि गौरीहृदयनंदन॥२॥ स्कंद उवाच॥रत्नेश्वरस्य माहात्म्यं कथयिष्यामि ते मुने॥यथा वै तस्य लिंगस्य प्रादुर्भावोभवद्भुवि॥३॥
॥श्रृणु नामापि लिंगस्य यस्य जन्म न प्रार्थितं॥वृजिनं नाशयेत्तस्य प्रादुर्भावं भुवे मुने॥४॥शैलराजेन रत्नानि यानि पुंजीकृतान्यहो॥उत्तरे का
॥क राजस्य तानि तस्य गिरेर्वृषात्॥५॥सर्वरत्नमयं लिंगं जातं तत्सुकृतात्मनः॥सर्वरत्नसमच्छायं सर्वरत्नद्युतिप्रभं॥तल्लिंगदर्शनादेव ज्ञा
॥नरत्नमवाप्यते॥शैलेश्वरं समालोक्य शिवौ तत्र समागतौ॥७॥यत्र रत्नमयं लिंगमाविर्भूतं स्वयं मुने॥तस्य स्फुरत्प्रभाजालैस्तानमं वरम
॥ज्ज्वलं॥८॥तच्च दृष्ट्वा शुभं लिंगं सर्वरत्नसमुद्भवं॥भवानी दृष्टपूर्वा हि पप्रच्छ शंकरं॥९॥देवदेव जगन्नाथ सर्वभक्ताभयप्रद॥कुत
॥स्त्वमेतल्लिंगं हि सप्तपातालमूलवत्॥१०॥ज्वालाजटिलिताकाशं प्रभाभासितदिङ्मुखं॥किमाख्यं किंस्वरूपं वा किंप्रभावं सदांतक॥११

प्रसिद्धं हीनिर्विवादं सुकृतं पुण्यमात्मनि यस्य स सुकृतात्मा तस्य शैलस्य वा पसमच्छायं इंद्रधनुःसदृशकांति ततं व्याप्तं सर्वरत्नानां समुद्भवो यस्मात् सर्वरत्नैः समुद्भवो वा यस्य वा तत् सर्वरत्नसमुद्भवं
तत्॥दृष्टपूर्वा अनदृष्टपूर्वं अर्थाल्लिंगं यया सा तथा॥सप्तपातालमूलवत् सप्तपातालपर्यंतं मूलं यस्याम्लिल तथा॥ज्वालाजटिलिताकाशं ज्वालाभिर्जटिलितं जटायाप्तमिवकृतमाकाशं येन तत्तथा॥११॥

१३६

६१

849

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रत्नसंभारः महारत्नानां समहरतिवा॥ उमेहेमवानि निवेदितिकञ्चित्॥ विधाप्यकारयेन्नु प्रासादकरणे किंफलमितिरटछयानाह॥ लिंगप्रासा

मस्यसंवीक्षणादेव मनो मेतीवहृष्टवत्॥ इदैवरमतेनाथकथयै तत्प्रसादतः॥१२॥ श्रीदेवदेव उवाच॥ श्रृणु पर्णे समाख्यामिय त्वया
पृथिपार्वति॥ स्वरूपमेतल्लिंगस्य सर्वतेजोनिधेः परं॥१३॥ तवपित्रा हिमवता गिरिराजेन भामिनि॥ त्वामुद्दिश्य महारत्नसंभारो त्र
प्यनार्पितः॥१४॥ अत्रत्यानि च रत्नानि राशीकृत्य हिमाद्रिणा॥ सुकृतोपार्जितान्येव पोत्वसदनं पुनः॥१५॥ तवार्थं वामनार्थं वा
श्रद्धया पत्तमर्पितं॥ काश्यां तत्परीपाको भवेदा दृग्विधोनघे॥१६॥ लिंगारत्नेश्वराख्येन त्वत्पाहि केवलं॥ अस्यप्रभावो हिम
हानेवाराणस्यां मुने ध्रुवं॥१७॥ सर्वेषामिह लिंगानां रत्नभूतमिदं परं॥ अतो रत्नेश्वरं नाम परं निर्वाणरत्नदं॥१८॥ अनेनैव सुवर्णे
नपित्रा रानीकृतेन च॥ प्रासादमस्य लिंगस्य विधापय महेश्वरी॥१९॥ लिंगप्रासादकरणात् खंडस्फुटितसंस्कृतेः॥ लिंगस्थापन
जंपुण्यं हत्यैवा लभ्यते॥२०॥ प्रासादकरणे पुण्यं यद्भवीक्षि गिरिजे भवे॥ कलशारोपणात्तस्य यत्पुण्यं स्यान्महामते॥२१॥ प्रासादेध्व
जमारोप्य विचित्रपटमुत्तमं॥ तत्तंतुसंख्या कल्पा सकैलासे परिमोदते॥२२॥ वाताहतपताका यावत् [illegible] कायः॥ तावत्संख्या ५५
म३ स्त कैलासे वसेत्युक्तस्य सर्वजा॥२३॥ तथेति भगवत्यो भगवानाः प्रासादनिर्मितो॥ सोनंदा प्रमुख्या सखिव्याप्रावेतामुने॥
॥२४॥ गणैश्चकांचनमयौ नानाकौतुकचित्रितः॥ निमेषमात्रेण प्रासादो मेरुशृंगवत्॥२५॥ देवीप्रहृष्टवदना दृष्ट्वा प्रासादनिर्मितिं॥
गणेषु अध्यतारद्धतिसमानर्पारितोषिकं॥२६॥ पुनश्च देवी पदप्रणिपातपुरःसरं॥ महिमानं महादेव लिंगस्यास्य महामुने॥२७॥ श्रीदेवदेव
लिंगार्चना दसीसिद्धं ततद्धे क्ष्मुमप्रदं॥ आविर्भवतिनिदानी चतत्पितुः पुण्यगौरवात्॥२८॥ गुह्यानां परमं गुह्यमेतत्ते स्मिन् निवितप्रदं॥

कलौ कलुषबुद्धीनां गोपनीयं प्रयत्नतः॥२९॥ ७५॥ श्री॥ देवि॥२७॥ भगवसासहोल्काङेण्व्याप्रा रेतानियुक्ताः॥३०॥ श्रीगुरुभ्यो नमः श्रीः

१३७

850

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कामवर्जिताः निःकामाः ॥ किंतद्वृत्तं द्विजश्रेष्ठ हासीमिति ॥ नाट्यार्थकोविदः नरस्करणेपंडितः प्रेशलं मनोहरं तौर्यत्रिकेण नरस्वाद्यगीतेनयदाहानरः ॥ तौ
र्यत्रिकं नरः गीतं वाद्यमिति ॥ ३९ ॥ नास्यस्य नरस्य पराहामरः नास्यं नरस्य चनर्तनमिति ॥ कलानां चतुःषष्टीनां कलापः समूहः तत्कुशला मु

७० पधारतं गोरहुतं नकेम्बितसाप्यतेसरैः ॥ अनुवितेत यालिंगरत्न स्तलंगरहेमनम ॥ ३० ॥ यानिवृत्ताडनध्ये वसंति लिंगानि पार्वति ॥ तेरीचिंतानिस ७०
र्वाणि रत्नेशोपि समर्चितः ॥ ३१ ॥ अनादेना पियेगौरि लिंगरत्नेशमार्चितं ॥ तेसर्वसंवनियतमसद्वीपेश्वरान्पा ॥ ३२ ॥ त्रैलोक्येयानिवस्तू
निरत्नानि तानिपानिव ॥ रत्नेश्वरं समभ्यर्च्य सद्य आप्नोति मानवः ॥ ३३ ॥ पुजयिष्यंति ये लिंगं रत्नेशाकामवर्जिताः ॥ तेसर्वे मदनात्वानात
दूष्यंति मानिरह ॥ ३४ ॥ रुद्राणां कोटिजप्येन यत्फलं परिकीर्तितं ॥ तत्फलं लभतेदेवि रत्नेशस्य समर्चनात् ॥ ३५ ॥ लिंगे नापि संसिद्धयत्नत
दुर्वीमिते ॥ इतिहासं महाश्चर्यं सर्वपापनिकृतनं ॥ ३६ ॥ पुरेहनर्तकीकाचिद्दासीत्राथार्थकोविदा ॥ सैकदाफाल्गुने मासि शिवरात्र्यां कलावती ॥
३७ ॥ नर्तजागरमाप्य जगौ गीतं च पंचशलं ॥ स्वयं च वादयामास नानावाद्यं च वाद्यवित् ॥ ३८ ॥ नेनतौर्यत्रिकेणापि प्रीणयित्वाथ सा नटी ॥ रत्ने
श्वरं महालिंगं देशानिष्टं जगाम ह ॥ ३९ ॥ कालधर्मवशं याता तत्र सा वरनर्तकी ॥ स्तुतांगंधर्वराजस्य वसुभूते तबीतवह ॥ ४० ॥ संगीतस्य सवाद्यस्य
साप्युलास्यपुण्यतः ॥ रत्नेशाग्रे कृतस्येह जागरे शिवरात्रिके ॥ ४१ ॥ रम्या रत्नावली नाम रूपलावण्यशालिनी ॥ कलाकलापकुशला मधुरालाप
शालिनी ॥ ४२ ॥ पितुरानंदकृत्रित्यं संवसुत्तर्तदंगोद्भवा ॥ सर्वगांधर्वकुशला गुणरत्नमहारवनिः ॥ ४३ ॥ मुनेसखीत्रयं तस्याः स्वारुचातुर्यशा
अनं ॥ शशिलेखा नंगलेखा चित्रलेखेति नामतः ॥ ४४ ॥ तिसृभिस्ताभिरेकत्र वाग्देवी पारिशालिता ॥ ताभ्यः सर्वाः कलाः प्रादात् ॥ आसार
स्वती ॥ ४५ ॥ प्राप्य रत्नावली गौरि साजन्मांतरवासनां ॥ रत्नेश्वरलिंगस्य जग्राह नियमं शुभं ॥ ४६ ॥ रत्नेश्वरस्य लिंगस्य काश्यां रत्नेश्व
रस्यवै ॥ निसंसंदर्शनं प्राप्य वर्षाण्यपि वचोमुने ॥ ४७ ॥ भोमानहरेरघुगोविंदनाथापर्णानापालश्रीकृष्ण ॥ श्रीरामभजरेमन ॥ श्री ध ॥

नेरस्य गास्य संबोधनं ॥ कार्त्तिकेय कृतं वाग्देवी सरस्वतीति सखित्वात्तिः सहितयारत्नावल्येसर्थः नियमं व्रतं वचोविस्पानिवचनं वदिष्यामि भूपिरा

१३८

851

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

म

समानर्च एवं यथा मालया च समुच्चये॥ गीत माल्ययां गीतसम्हेन अभवं नाते॥ रवनाम्नास मानारव्यारत्नचूडद् सर्थः॥ आनंद संदोह मंथ रा लुव संदोहेन लम्हेन व्याप्ता स्तृप्तिवाधि जो दं तस्व
रत्नांतर त्नेरोनो कं यस्त्ह्ये सादि रूपं ॥ निजो दृश पाठे स एवार्थः॥ आली नाम सखी नायका मरः॥ आलिः सखीवयस्या चेति॥४५॥ परिनंदिता हर्षिता नावि ताभावि ता वाकुल ता पाशेः बाहए

॥इत्थं नियमवस्यासीत्सा गंधर्वसुतोत्तमा॥ ताभिः सखीभिः सहिता नित्यं लिंगं च पश्यति॥४६॥ एकदाराध्य रत्नेशं ममैतल्लिंगमुत्तमं॥ समानर्च
॥च सावाच्छारम्यया गीतमाल्य[illegible]या॥४७॥ सरव्यः प्रदक्षिणीकृत्य लिंगं तिस्रोप्युमे गताः॥ तस्या गौरीनतुष्टोहं लिंगस्थो वरदोभवं॥४८॥ य
॥त्वया रंस्यते रात्राव यगंधर्वकन्यके॥ तचना मसमानारव्यः संतेभर्त्ता भविष्यति॥४९॥ इति लिंगां बुध्ये र्जातां परिपीयं चैः श्रुप्वां॥ बभूवा
॥[illegible] नंदसंदोह मंथरातीवरुद्धिमती॥५०॥ गता थ व्योम मार्गेण सखीभिः स्वपितुर्गृहं॥ कथयंती निजो
॥दंतं तमाली नां पुरो मुदा॥५१॥ ताभिर्ईस्येति दिष्ट्येति सखीभिः परिनंदिता॥ अप्यते वांछितं भाविरत्नेशस्य समर्चनात्॥५२॥ यथ्याया निसते॥
॥रात्राव प्यकौमारहारकः॥ चौरो वाकुलता पाशैः पाशितव्यो ति यत्नतः॥५३॥ गोचरीक्रियते स्माभिर्यथा स सुकृतैकभूः॥५४॥ प्रातरेव पु॥
दृष्ट ॥नः श्रेयान् रत्नेशादिष्टैकृतं॥५५॥ या तास्व स्मासु हृत्स्वासु भवती पुण्य गौरवात्॥ अहो रत्नेश्वरं लिंगं प्रसन्नं तव सखि॥५६॥ अहो॥
॥भाग्योदयोन्नूणा महो पुण्य महोदयः॥ एकस्यैव भवे सिद्धिर्यदेकत्रापि तिष्ठता॥५८॥
सौरे

पा
यलता रूपाशास्तैः पाशितव्यः बद्धव्यः सुकृतैकभूः पुण्यैकस्थानं प्रातरिति भवसा पुण्य गौरवात् गुरोर्भावः गौरवं तस्मात् अस्मिन् सुहृत्स्वासु सती सु अस्मा कमये भावि हर्षं ति
यितं रत्नेशो नादिष्ट स्तव श्रेयान् प्रियतमः॥ सर्वं प्रातः काल एव दृष्टरूढ़ विष्यती सर्थः तस्या भोग्यमभिनंदति अहो इति सार्द्धेन॥ अहो इत्याश्चर्ये हर्षे वा॥ उत्कर्षय उद्रेकः॥५८॥
१३

852

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तिर

तत्र दैवमेव परं कारणमिति दैवप्राधान्यवादिवाच्यमनुवादपूर्वकमुदाहरंतिसखं वदंतीति न देववाक्यं स्वस्मिन्नियोजयंति भवत्सा अपीति दैवं अदृष्टं फलति फलति॥ प्र
प्रवर्तिं करोति॥ ननु तर्हि भवतीनां मां प्रतीर्षा जाता नाने सा फुल्लैकानामिति अहि सखि अति तुष्टवत् असत्त्ववत्॥५५॥

॥सत्यं वदंति ना सखसदैवप्राधान्यवादिन ॥ दैवमेव फलेदेकं नोद्यमो नापरं बलं॥५७॥ भवत्या एव चास्माकमेकं एव हि चोद्यम ॥
७१ ॥ परं दैवं फलं सेक्रं यथा तवननं पुनः॥५८॥ लोकानां व्यवहारोयमालि प्रोक्तः प्रसंगतः॥ परं मनोरथावाप्तिस्तवयासैव नः स्फुटं॥ ७१
॥५९॥ इति संव्याहरंतीनाम नंतोष्याति तुष्टवत्॥ क्षणा तूलासा व्यतिक्रांतः प्राययुः स्वस्वमालयं॥६०॥ अथ प्रातः समुत्थाय
॥ पुनरे कत्र संगताः॥ सा च मौनवलीताभिः परिभुक्तो न लक्षिता॥६१॥ लली प्राप्याथ कात्री सास्त्रात्वा मंदाकिनीजले॥ सखीभिः
॥ सहितापरपत्र लिंगं रत्नेश्वरं मम॥६२॥ निर्वर्त्य नियमं साथ लज्जा मुकुलितेक्षणा॥ निर्बंधेन वयस्याभिः पदिपृष्ठा जगाद ह॥६३॥ रत्ना स्मरं ४
॥ वल्युवाच॥ ॥अथ रत्नेशमात्रा याः प्रयाताः सुखमंदिरं॥ भवंतीषु स्वेवतद्रत्नेश वचोमृतं॥६४॥ सविश्रोधांगसंस्कारा विश्रांसं वेशम
॥ दिरं॥ निद्रां दरिद्रनयना तद्विलोकनलालसा॥६५॥ बद्धा तु स्वप्नदशां प्राप्ता भावि नोर्थस्य गौरवात्॥ आत्मविस्मरणं हेलं तनो द्वौ मे बभूवतुः॥६६ क्रा २
॥ तंद्रीतदंगसंस्पर्शो ममबोधापहारकौ॥ तत्त्वापरवशाचासंनतस्तत्स्पर्शनेन च॥६७॥ नजाने त्वथ किं वृत्तं काहं हं सवाथ कः॥ तन्निर्जिगमि
॥ षुं सख्यो यावद्वत्तुं प्रसारितः॥६८॥ दोः कंकणेन रिपुणा कलितं तावदुत्कटं॥ महता सिंजितेनाहं तेनास्यं परिबोधिता॥६९॥ रामराम

निवर्त्य समाप्य संवेशमंदिरं निद्रागृहं शयनमंदिरमिति कश्चित्॥ तद्री तदा आच्छस्यामिति कश्चित्॥ दोः हस्तः कंकणेनं कलितं गृहीतं उत्कटं दृढं महदिति यावत् त
तेन सिंजितेन कणितेन ति॥६९॥ रामरामरामरामरामा॥ हरेहरेहरेकृष्ण कृष्ण कृष्ण हरेहरे॥ श्रीरस्तु॥ श्रीभवानीशंकरायनमः॥ रामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामा॥
बाडुगलेपेन

२४०

853

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सुखवेति॥ सुखवसंतानसुखविस्तार एव पीयूषद्रदः तस्मिन् परिनिमज्ज्य प्रत्कालं द्वियोगाग्निकीलासु तद्विरहाग्निज्वालासु पतितासु यदा प्रेम
रः॥ वर्द्धे द्वयोर्न्वा कच्चाळाविवितिबते तिखेदे अबलेति कचि त्पाठः किंकुर्लीयः कस्मिन्नकुलेभवः नोभिषेधे किमाख्यकः काआख्याय स्य सतथा॥
दुनोति उपतापयति अनल्पा आकलितं महदुत्कंठितं अनल्पा कल्पात्कलितम् इति पाठे सख्यर्थः अनल्पात्कपितम् इति चान्यत्र प्रियासु नांगं
तुमिच्छूनां वयस्याहे सख्यः तर्हि तस्य पुनर्दर्शनं कथं स्यादित्याह भवती नामिति अलीकं कपटं आलयो हे सख्यः स्त्रिग्ध स्वसो मुग्धे स्त्री

सुखवसंतानपीयूषह्रदे परिनिमज्ज्य वै॥ क्षणेन तद्वियोगाग्निकीलासु पतिता अळा॥७४॥ किंकुलीयः स नो वेत्ति किं देशीयः किमा
ख्यकः॥ दुनोति नितरां सख्यस्तद्धि स्वे नानिलो महान्॥७५॥ अनल्पाकलितं चेतः पुनस्तत्संगमा वयाः॥ प्राणिनां मे इयासूना
मेकमेवमहौषधं॥७६॥ वयस्यो निश्चिनुतास्य तस्यैव पुनरीक्षणं॥ भवती नाम धीनं च तत्पुनर्दर्शनं मम॥७७॥ कावलीक
मालयो वक्ति स्निग्ध मुग्धे सखी जने॥७८॥ तद्दर्शनेन स्पृहास्यं तिष्ठाल्यायास्यति चान्यथा॥७९॥ दशाम्यवस्था सनहे
द्वाधितुं साधु नाप्स्यति॥८०॥ इति तस्या गिरः श्रुत्वा हृन्नीयानि तरां चनाः॥ प्रवेपमानहृदयाः प्रोचुर्वीक्ष्य परस्परं॥८१॥
सख्युचुः॥ ॥ यस्य प्राप्तो न नो नाम नान्वयो नावगुध्यते॥ स कथं प्राप्यते भद्रे कउपायो विधीयतां॥८२॥ इति रत्नावली
श्रुत्वा ससंदेहाच्चतत्फिरं॥ वयस्यास्तदवाप्तौ नेपूयं कुंठितमुहूर्त्तह॥८३॥ इत्युक्ते नसाबालापूर्यं कुंठितशोकयः॥
प दृक्कव्यं खिविततयापूर्यं कुंठीतिभाषितं॥८४॥ ॥ ॥ ८५॥ ॥ ८६॥ ॥ ॥ ८७॥ ८८॥ ८९॥ ९०॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इति सुंदरश्रीति तत्प्रातस्मिन् सख्याजने कान वक्ति न कापी स्पृर्थः॥७९॥ किं तन्त्रिः कपटं वाक्यं तदाह॥ तर्दनिर्नेनेति॥ कुतश्च्याकांक्षायामाह॥ दुश
तिसुंदरश्रीतित प्रातस्मिन् सख्याजने कान वक्ति न कापी स्पृर्थः॥ सा सनत्येत प्रवर्त्ते तद्दूनीया उपतापिता पाः ताः सख्यः नोस्माभिः इति॥ इति एवं प्रकारात रत्न
मालिदशाम्यनस्पृहा मरणावस्थेत्यर्थः॥ सास नत्येत प्रवर्त्ते तद्दनीया उपतापिता पाः ता सख्यः नोस्माभिः इतीति॥ इत्युक्ते नसाबाला मुग्धं पूर्वं मोह प्राप्नुवती
सांवाचं श्रुत्वाहे सख्यः वयस्या तत्तदवाप्तौ तस्य स्वप्नदृष्टस्य अवाप्तिनिमित्तं पूर्यं कंठि इत्युक्ते नसाबाला मुग्धं पूर्वं मोह प्राप्नुवती
हेतिपादपूरणे प्रसिद्धार्थे वा इत्युक्ते ने सस्या थे स्प छ्यति कुंठित राक्षयइति यत्तणा वक्तव्यं तस्पुनः तपूर्यं कुंठीतिभाषितमित्यर्थः॥
८४॥

१४९

859

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

७२

यथुः चक्रुः॥ उपचारतः प्रयोगतः उक्षरणात् सेचनात् प्रसंगाच्चरणोदकमाहात्म्यमाह॥ चतुर्भिः॥ उपसर्गपीडायां व्याधयइतिय
वृत् चरणोदकमेव पादक्षालनं निःस्तत्वाच्चरणोदकमित्युच्यते॥ उचितं ज्ञानाती तिउचितं ज्ञाः दिवक्ष्यमाणं व च न इतिप्र
सिद्धोपादपूरणेवा॥ ७६॥ स्निग्धधीरधीः स्निग्धाकोमला धीराज्ञ उपायविवेचने समर्था धीर्बुद्धिर्यासां ताः कुतः कु

ततस्तास्त्वरिताः सख्यः परितापोपहारकान्॥ बहुशः ज्ञातवोपायान् व्यधुर्मोहप्रशांतये॥ ७५॥ व्यपैति न यदा न
ष्टंति तच्छीतोपचारतः॥ तस्यास्तदेवयानीतैरले ज्ञास्नपनोदकं॥ ७६॥ तदुक्षणात् क्षणादेव तन्मूर्छा विरराम ह॥ सु
प्तोत्थितेव सा वादीन्मुहुः शिवशिवेति च॥ ७७॥ ॥ स्कंद उवाच॥ ॥ अज्ञावतास्त्व महात्मानो उपसर्गे महत्यपि॥
नोपायांतरमस्त्येव किं नेशाच रणोदकं॥ ७८॥ ये व्याधयो हि दुःसाध्या बहिरंतः शरीरगाः॥ श्रद्धयेशोदकस्प
र्शान्नश्यंत्येव नान्यथा॥ ७९॥ सेवितं येन सततं भगवच्चरणोदकं॥ तं बाह्याभ्यंतर शुचिं नोपसर्पंति दुर्गतिः॥
८०॥ आधिभौतिकतापं च तापं वाप्याधिदैवतं॥ आध्यात्मिकं तथा तापं हरत्येव चरणोदकं॥ ८१॥ व्यपेतसंज्वरा चाथ
गांधर्वतनया मुने॥ उचितज्ञेति हो वाचताः सखीः स्निग्धधीरधीः॥ ८२॥ रत्नावल्युवाच॥ ॥ शारिले खेनांगलेखे चित्र
लेखे मदीहिते॥ यूयं कुंठितसामर्थ्याः कुतो वसाः कलाः कवा॥ ८३॥ मत्प्रियप्राप्तये सम्यगुपायो हि न योजितः॥ रत्ने
श्वरानुग्रहतो नुतिष्ठत कृतेहिताः॥ ८४॥ शारि लेखे च लक्षितं प्राप्ते के खां स्वमालिख॥ संलिखानंगलेखे च पूनः सर्वा वि

लेखे वा युष्माकं ताः कलापा क्वे स्यन्वयः॥ भवध्ययं यथा तथा किंतु रत्ने शानुग्रहात्समकांतलब्धये सम्यगुपायो हि यतः तं सधीचीनमुपा
यमनुतिष्ठत कुरुत॥ हि यस्मात् यूयं मम हिताहितकारिण्यः इति लेखा न दृश्यते यदाहामरः॥ आदितेयादिविषदो लेखा अदिति नंदना इति
युनस्तरुणान्॥ ८५॥

१४२

855

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पाताल्लतलवासिनो पाताल्लतलशायिनो नागादीन् कथंभूतान् आविर्भवद्दुर्घरस्यं तारुण्यमेवालक्षितिरत्नं कृत्वा ...षेणं येषां ते तथा तान् गन्धर्वप्रसाम्यस्य यौवनसेवधीन्यौवनमेव सेवधिर्निधिर्येषां तान् तान् एवैक धनानि सधर्थः ॥ निपकौमार लक्ष्मीकान् ॥ निनि ...रा येण्यं ती गच्छंती कौमारलक्ष्मीः कौमारसंपद्येषां तान् ॥ रोणाचैतिकप्रस्तुप पुवत्सश्रीसमाष्टतान् पुंवत्सश्रीः पुवत्सश्रीरो हातपासमाप्यतान्तथा समत्वं कृतान् नगिकायान् समूहान् स्थलोकपतपरस्यत सम्यक्कृयेति वे सर्थः ॥ ८१ ॥ प्रमनिर्भरा स्नेहपरिपूर्णी कर्णाभ्यर्णविलोचना

चित्रज्ञे चित्रलेखे वं पाताल्लतलशायिन ॥ किंचिदाविर्भवचारुतारुण्यालंकृतान् लिख ॥ ८६ ॥ अथाकर्णेपि तिताः म वत्सेवधीन्न ॥ ८७ ॥ निर्घर कौमार लक्ष्मीकान् पुंवत्स स्वस्तकौतुर्यप्रवर्णंच ॥ लिलिखुः कुमराः सरखोत्र नोणेवनसेवधीन् ॥ ८७ ॥ निर्घर कौमार लक्ष्मीकान्पुंवत्स श्रीसमावृतान् ॥ ... तःसंघे वगंधवंत्पद्मास्तानवेक्षता ॥ ८८ ॥ सर्वान्सुरनिकायान्सा व्यलोकत शुभेक्षणा ॥ श्रीसमावृतान् ॥ ... तःसंघेव गंधर्वत्पद्मास्तानवेक्षता ॥ ८८ ॥ ततोसघ्य मल्लोकस्थान् मुनिराजकुमारकान् ॥ विलोक्या न याचल्यजहाव ... शोलो पुवलोकवासिषु ॥ ८९ ॥ ततोसघ्यमल्लोकस्थान्मुनिराजकुमारकान् ॥ विलोक्या पिनसा प्रीतिकाप्याप्रेमनिर्भरा ॥ ९० ॥ अथ रत्नावलीबाली कर्णाभ्यर्णविलोचना ॥ हरो व्यापारयामा स बाल्ले संघ्नपुवस्च पि ॥ ९१ ॥ दिति जान्दनुजान्दृश्य सागंधर्वकुमारकान् ॥ रतिं बबंध न क्वापि तापि तामान्मथैः शरैः ॥ ९२ ॥ सुचाकरकरस्पृष्टापतिं नागयष्टिका ॥ पररूपेती नागयन्नः सा किंचिदुच्छ्वसिता भवत ॥ ९३ ॥ भोगिनस्तान्विलोक्यापि चित्रं चित्रगतान ... मनाक्संभुक्त भोगेवेक्षणामासीत्कुमारिका ॥ ॥ ९४ ॥ न प्रसेकमहाक्षीदे षान् रोषनं राजान् ॥ वक्षेकान्वयुगास्ताद्ध दथवासुकिगोत्रजान् ॥ ९५ ॥ पुनः प्रसेकमद्राक्षीद ... ॥ ९६ ॥ रोखवरूक्षणादेव परालङ्क्लीकानंतकेकीटज ... संतानगानपि ॥ दृष्ट्वा नागकुमारांस्तान्सा रोखचूडमवेक्षत ॥ ९७ ॥ ... सुतल्लस्थ तरु ऐषुमान्मथैः कामसंबंधिभिः भै

कर्णायोरभ्यर्णानिकटं व्याप्याविशिष्टे लोचने यस्याः सा तथा वल्लि समयपुवसु ... सितावल्लसिताभोगिनो नागान्दृष्ट्वा नताः पुलिकानं तेति अनंतनामा कश्चिद्दपरः सप्ता ततू नागयष्टिका व्यथितशारीरयष्टिका ... सिताबल्लसिता भोगिनो नागान्दृष्ट्वा नोवेशः वभारध्यत वतीअंगप्रसंगास्मधिषुअंगे पुसवां गसंधिषु चेसर्थः ॥ ९७ ॥ ॥ ॥

कु २

वरोभर्त्ता चित्रपट्ये चक्रे चित्रवस्त्राग्रभागे पेशला कुशला किंच पालज्जया कुटिल्लया वक्रया प्रस्फुरच्चंचद्दृशानेनंदनेन अंबरे वस्त्रं यस्याः सा तथा प्र
स्फुरद्दशनांबरं ओष्ठो यस्याः सा शतिवाकटाक्षितां कटाक्षेण प्रेरितां ग्रपीकरोद्दृशा चकार रत्नावल्यो भोसा स सभामा भीमो भीमसेन इति वत्
अवनीपुत्ता आसं ततः अवनौ पृथिव्यां शोभते राजत इति तथा वनौ शुभे सैवेमे ववार रत्नावलीति वा पाठः ।।७०२।। तदीक्षणाक्षणात् रत
स्वरत्नचूड स्वई क्षणेन जातीयः क्षणः अवसरः उत्सवो वा ।। क्षणउत्सवउद्धवइस्समरः ।। तस्मादिति स्वेदो कापि कांचितार्घमा वुकाणव्या

ततः कृपाभरतो ज्ञापित कौमार हरो वरः ।। तयावैदग्धवरयाक्षणात त्रिचत्रले स्वयं ।। ६९९ ।। अथ चित्रपट्टे चित्रले खां
चित्रपट्टे चक्री ।। परिक्षिप्याव पौत्तर्यं परिहासेक पेशला ।। ६९९ ।। रत्नावलीं चित्रले खादृपमो नावलंबिनं ।।
दृशा कुटिलया कटाक्षस्फुरद्दशनांबरा ।। ७०० ।। कटाक्षितां न गेले स्वातपाथराशि लिखयां ।। चित्रले खापरिक्षि
तं पटं चतमपाकरोत ।। ७०१ ।। वस्त्रं तेशुतासाथ कन्यारत्नावली शुभा ।। स्वैरं चूडान्च पेजातेरत्न चूडम
वैक्षत ।। ७०२ ।। तदीक्षणक्षणादृष्टि रानंदाश्रुपराव्रता ।। कपोलपत्रिरभवत्स्वेदोदकणिकांचिता ।।
।। ७०३ ।। चक्रे पत्रेगी लतिका धत रोमांचकंचुका ।। चित्रन्यस्तेव तस्थौ सा क्षणं मुकुलितानना ।। ७०४ ।। ततः
सा चित्रले खातामसाथ्यासयदातुरां ।। औत्सुक्यं व्रजतां धैर्यं विलसद्धस्त्तदघमनोरथः ।। ७०५ ।। एतस्याव
गतं सर्वदेशनामान्वयादिकं ।। मा विषीदालि सुलभः स्तेपरतेश्च राप्पितः ।। ७०६ ।। अहोसदृग्वरावास्वारते शैनाऽसिता

माध्यते रोमांचकूर्पं कंचुकं यया सा तथा तस्तंभस्तं भितवती औत्सुक्यमौत्सुक्यमात्रजमागत्य ।। औत्सुक्यात्मिति पाठे लाभितत्र्य र्थः ।। कुतइस्स
त आह सिद्ध इति सिद्ध एव कुतस्तत्राह एतस्यैतिएतावता कथं सुलभस्तामसा शंकायामाह मा विषीदेति एष सुलभः प्रतोरस्ये स्वरेणार्पितः सदृग्वरा

पिता।। हाक्षिप्यात्माः मदनं स्वदेशात्सर्वथोद्गतः ।। ७०७ ।।
भायासमद्दृ ३ कार्यकृपं स्थि ।। ७०८ ।।

७३

१९५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हरिः सिंहः किं दृष्ट्वास्य इत्युपमा शोषणं वेपथुभ्रमयः कंपस्थानानि माविधेहि मा कुरु किं त्वदाह यदेतदिति हा वीधेहीति पाठे अकारप्रश्लेषेण निवारणीयं सुकृतेन रत्नावलीपापवानिस्वाधीनस
श्रेष्ठाः स्वाधिनाः स्वायत्तो नमस्क्रिया आहितवाक्किं वनमन्य दृष्टं न विघ्नइत्यर्थः दुष्टमितिक वित्साठः॥११३॥ रक्तेभ्य रक्षरक्षेत्यार्तनादं रावं स्कन्दो विलन्वयः॥ वसा हृन्मेदः स एव रसः तस्य पानेन वसासव

॥अथ दैववशाद्यांती स्ताहष्टा गगनाध्वगाः॥सुबाहुना दानवेन पाताल कलवासिना॥१०८॥गृहीत्वाताश्चतस्रोपि नीरगाद्यानवो गृहं॥हरिर्विक्र
॥टदंष्ट्रास्यः प्रांतरे हरिणीरिव॥१०८॥तासां विलोक्य गंधर्वीर्दृष्ट्वा विकरीताननं॥रुधिरारुणनेत्रं च ज्वालावेपथुभ्रमयः॥११०॥हा मा तर्हा
॥पितस्त्राहि हा विधेमा विधेहि तत्॥यदेतत्कर्तुमारब्धमनाथा स्वलि निष्ठुरं॥१११॥हा दैव मंदभाग्या सिरस्माभिः किमनुष्ठितं॥सुकृतेन ४
॥रत्नावलीपि न वित्ते व्याहृताकवितं॥शिशु क्रीडनकं हित्वा कृतं रत्नेश्वरार्चनं॥पित्रोः स्वाधिनमप्येष्टादृष्टं [illegible]नकं वने॥११३॥अधोमुवनगं
॥हीनाहीनानाथ नको चनः॥त्रातित्राणार्थिनी बालाः शंभोरत्नेश मर्दग॥११४॥इत्थं गंधर्वतनया विलपंतीः कृपातुरः॥सुश्रावनागराजो
॥मौरत्नचूडो महामनाः॥११५॥को सौ मत्वामि नो नामरत्नेशस्य महेशितुः॥लिंगराजस्य गृह्णाति कर्मबंधनभेदिनः॥११६॥पुनरप्यार्त
॥रावं सस्कन्दो बाबाठामुदेरितं॥रत्नेश्वर रक्षरक्षेति गृहीतास्तोविनिर्ययौ॥११७॥तं वसासवपानेन महामांसनिषेवणात्॥अत्यंतोन्मत्तदु॥
॥श्चेष्टं रत्नचूडो निरैक्षत॥११८॥अध्याक्षिपच्च रे दुष्ट शिष्टकन्यापहारक॥महष्टिगोचरं यातः क्वयास्यस्य धुरेधम॥११९॥मम बा॥
॥णा हतः प्राणः प्रयाणं कुरु दुर्मते॥आर्तत्राणोद्यतमतेर्वैवस्वतपुरं प्रति॥१२०॥राम नाम राम नाम राम नाम राम नाम राम नाम॥छ

पान्नेनेति पाठे वावसा एव आसवो मद्यं वसा वासवश्चेति तस्य पानेनेत्यर्थः इति वा व्याख्येयं नैरेक्षत दृष्टवान् अध्याक्षिपत् आक्षिप्तवान् अवमस्तुव्ये॥१२०॥श्रीरामाय नमः॥सदाशिवाय नमः॥

२७५॥

858

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यस्य ४ पीर२

रत्नेश्वरस्येतिरत्नेश्वरस्य नामधेयैर्गृहीतं तेषु भवादृशोऽस्य स्फुटं निश्चितं पृच्छयामद्यापि भीतिर्नैत्यन्वयः ॥ आत्मसु मय्यपि भीतिरात्मस्वंतःकरणेषु मय युक्ता आत्मानो येषां ते तथा वा तेषु ॥
॥ तन्मुखेत्य न च च्छेदो रत्नचूडविषयः व्याघ्राघ्राता व्याघ्रेण गृहीताः कोदंडं धनुः सोऽपि इत्यनेन पष्टाक्षरस्य लघुत्वं छंदःसंधं महत्वहत्वयस्मत्य तत्य कवात् ॥ १२५ ॥ रत्नचूडं प्रविशं क्रमानं

७४ ॥ रत्नेश्वरस्य येर्नामधेयपापद्यपि स्फुटं ॥ गृहीतं न भवादृशस्य स्तेषु भीतिर्सर्वात्मसु ॥ १२१ ॥ रत्नेश्वरमहानामकनन्दाणात्क्षये न राग ॥ तेषां जन्म ७४
॥ जराव्याधिकुठिकाछसयं कुतः ॥ १२३ ॥ इत्युक्तातामयन्नन्तात न्मुखपूहिते क्षणाः ॥ व्याघ्राघ्राताइव मृगी मोहैषिष्टेत्युवावसः ॥ इत्या
॥ श्वास्याथ गंधर्वः सवेभुजगराट्तलः ॥ आकर्णपूर्णीमाकृष्य कोदंडं शाहिणोच्छरं ॥ १२४ ॥ सोपि कश्चिद नुजराट्पदा स्पृष्टभुजंगवत् ॥ आवि
॥ ध्यक्षाछदंडासं परिघं व्यस्त्रजन्महेत् ॥ १२५ ॥ हृदि रत्नेश्वरं लिंगं सम्यध्येवक्र फंते ॥ आलातदंडवत्तस्मिन्काछदंडोपिज्ञायते ॥ १२६ ॥ अंतरेव स
॥ विघ्नेदृप रिघं स्वमहेषुभिः ॥ दुर्वृत्तस्यपथ्येहायुर्विच्छिद्यतां नरेव हि ॥ १२७ ॥ ततोस्य बाणं विक्षेपकालानछमप्रमं ॥ स बाणस्तस्य हृदयं भ
॥ वि रयप्रगवेष्टव ॥ १२८ ॥ प्राणानस्य विनिर्यात्य स्वयं तूणमुखात्पुनः ॥ हृदिस्थं तस्य दोरात्म्य सर्वं विज्ञायतत्वेन ॥ १२९ ॥ दिगंगनापु
॥ रःस्थात्तु मिवानागाश्रुगोगतः ॥ अन्यायोपार्जितैर्द्रव्यैः सुखं नो कुमिच्छति ॥ ता निद्यापि यांत्येव नपाणानिकुतःसुखं ॥ १३१ ॥ राम ॥

९८ साहदी मिभ्रम क्रीडार्थं ज्वलत्रत्न नीर्मितो दंडो आलातदंडः अंतर्मध्ये कालानछसमप्रमं प्रकयानछसदृशं प्रगवेष्टसम्यग्गान्विष्य अस्य सुबाहोः विनियात्य बहिर्निःसार्य
बहिःकृत्वेति यावत् ॥ तूणमिषुधिं दूरमितिवा पातः तच्छरः लक्ष्यं भित्वा हरम गमदित्यर्थः तन्त्रोत्प्रेक्षा या मा हृद्दिस्थं मिलितागाश्रुगो रत्नचूडशरः अधर्मोपार्जितविना का
मधर्मकर खं कैमुतिकन्यायेनाह अन्यायेतियान्त्येव लस्येत्यर्थः पदीतिपाठे तानि तन्मुखसंबंधीनीपतेघ्छद्वा वर्याहुन्नपाविनि ॥ १३१ ॥ राम राम हरये नमः ॥ रामानपनयं ॥

१४६॥

859

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आख्यातकथ्यता इति श्रुत्वा गिरस्तस्य स्वादीनामिति ब्रुवंतस्तु प्रेम्णान्वय प्रेमनिर्भरा: स्नेह [illegible] दृष्ट्वैव तत्सर्वं दृष्ट्वा प्रांतरे मध्यमा
र्गे पणी सरस्तेति विस्मये मंथराणि स्तब्धानि इंद्रियाणि स्तब्धतामवाहुर्यातुमिसा दिनायेथा तथा याथातथ्येन नेत्रे च चक्षुषी ।।१३८।। अ

इति तदा नवंकृत्वा नागराजो महाबली ।। प्रत्युवाचाथ ता कन्या: कास्यं कस्य च आत्मजा: ।।१३१।। दुरासना कृतेनेन संगतादनुज
रत्ने २ न्मना ।। धवा [illegible] स्वराज्यं भवती भार्या विलोकिता ।।१३३।। यस्य नामाक्षरा श्चारा द्युपतत्परमापदः ।। प्रेयसीमुत दारख्यातये नजा
नामिता वत: ।।१३४।। इति श्रुत्वा गिरस्तस्य नितरां प्रेमनिर्भरा: ।। परस्परमवविश्यैकास्तस्या दृष्ट्वैव वक्त्र ।।१३५।। अकारणसा वा
कोसौ प्रीतरसमुपस्थित: ।। निजप्राणान्पणीकृत्य नत्रातास्म बालिका ।।१३५।। अस्य संदर्शनादेव स्वभावचपलान्यपि ।। म
धराणीन्द्रियाणि स्युः पीयूषमिवाभि ।।१३७।। यातमन्यत्र नानेन प्राप्तेहतेन यथातथा ।। अन्यहस्वतां अस्य रणीयरतेरपि ।।१३८।। म
नच: पीयूषमाधुर्यं नितरां प्राप्यते स्मृती ।। शुद्धांतर्ग्रहापसीनकृभीतिस्वजन्मन: ।।१३९।। आसृत: पंगुतामेतो पादोनश्चैव चला
वपि ।। अमुं युवानमालोक्य चोरेन: सन्मनोमण: ।।१४०।। इति वृक्षतो बाला: परस्परमनल्पक ।। दृष्ट्वा विचित्रमध्यस्य विदुस्त
ज ४ त्र बालिका ।।१४१।। अतीव भीषणाकार दनुस्यापि सा ध्रुसात ।। अंधीक्ततक्षणात्तात्रा ता सिषुर्हरिणेक्षणा: ।।१४२।। उच्चैस्त्र
तं युवानं तानिजजिवीतरक्षिण ।। सदन भवताप्युत्तेर हनिर्भरस्वेतसा ।।१४३।। तदा न सा निहेसर्वमवधेहिक्षणंमन: ।।
रंणधर्वराजस्य वस्तु तेस्तनुद्भवा ।।१४४।। कन्या रत्नावलीनाम गुणरत्नमहाखनि: ।। वयंवयस्यास्तस्या छायेवा
नुगता: सदा ।।१४५।। आरभ्य बाल्यमप्येषा लिंगरत्नेश्वा क्षिद ।। यातिपित्राप्यनुज्ञाता लिंग रत्नेश्वरासिधु ।।१४६।।
अतीव वर्णांद्यपेस्वजनमन्त्राकाशस्या आमुत: आमुत: नौ [illegible] कंसन्म गीरवैतस्य चौरं तस्करं अनुल्बणं अनुद्भटं सुकुरं गनिसर्ध: अप्रसोने
कारणमाह अतीवेति नाशासिषु: न ज्ञातव्य: वयस्या: सख्य: अवधेहि स्थिरीकुरु ।।१४६।। श्रीगुरवे नम: ।। श्रीभवान्यै नम: ।।

स्मा १ मणि: १ मा १ १४८

...।।१४८।। (right margin, vertical)

860

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हरिष्यतीति स्वस्य भवद्यातीस्तेनेनसंबंधः। कलाकोशल्यतः विद्यानैपुण्यात् पुरोगतः कांदिशीकः भयद्रुतः किंचिदिस्य विवरणं ॥१५४॥

बोधस्ततस्तेनास्यै प्रसन्नेनाथ शंभुना ॥ हरिष्यतीति यः स्वप्ने कौमारे तु कुमारिके ॥१४७॥ तदेनामसमानाख्यः स ते भर्ता भवि
ष्यति ॥ युवानं प्राप्य भर्तारं प्राणांश्चैषा सुदुःखिता ॥१४८॥ पुनस्तं द्रष्टुमाहाय्येन वाहिना तीवतापिता ॥ कलाकौशल्यतोऽस्माभिः
सोऽपि चित्रे प्रदर्शितः ॥१४९॥ यस्य न ग्राम नाम नापि नान्वयो न नु बुध्यते ॥ तं दृष्ट्वा चित्रलिखितमप्येषा जीविता पुरः ॥१५०॥
ततो रत्नेश्वरनाथा स्वगृहाय यत्सुकाभवत् ॥ यातीस्ततो नयासाद्य प्राजापरागगनो ध्वनि ॥१५१॥ अतीर्कृता गानस्त्रासमन्तरं
७५ ता५ च पालमतिविघ्नात् ॥१५२॥ अनन्तरं सवानवत वेतिदनुजाधिपः ॥ अंगारस्य वदन्तो तौ निजोऽस्माभिरुदीरितः ॥ प्रासादकु ७५
रुचास्माकं पुरः कोसिकूपानिधे ॥१५३॥ यदा प्रभृति चास्माभिः सदृष्टो दुष्टदानवः ॥ तदा प्रभृति तेनानेन विधुतेव हेप्रेमीत त
कांदिशीका भयस्तात्र न विघ्नः किंचिदेव हि ॥१५४॥ क्व वयं क्व वयं कस्त्वं किं जातो किं भविष्यति ॥ निशम्येति स पुण्यात्मा ना
गराजकुमारकः ॥१५५॥ आश्वास्य ताः सत्रस्ताः प्रोवाचेदं च पुण्यधीः ॥ मया सह समायात शंदर्शयामि वः ॥१५६॥
हसायूर्यसता निन्ये क्रीडावापीं सुखोदकां ॥ विचित्रमणिसोपानां हंसकोकरुतारवां ॥१५७॥ कवीनां वासितव्याजात्
स्वागतं कुर्वतीमिव ॥ तत्र तेनाभ्यनुज्ञाताः क्रीडावाप्यां निमज्ज्यताः ॥१५८॥ सचेलपुष्पाभरणाः प्रोन्मज्जुस्ताः पुनः
बहिर्नागसुगंधर्वैः पश्यंस्सख्यागिताइव ॥१५९॥ रत्नेशाल्यमालोक्य कालराजसमीपतः ॥ परस्परं ततः प्रोचुर्गंधर्व्यो
विस्मिता इव ॥१६०॥ स्वग्रोऽयं किं तु वास संलोके रत्नेश्वरस्य वा ॥१६१॥ श्री मे२

विचित्रमणिसोपानं नानामाणिक्यसंबद्ध घट्टमित्यर्थः। कवीनां वासितव्याजात् जलपक्षिणां शब्दच्छलात्॥ निमज्ज्यता लंनवाप्रोन्मज्जुः

७४८

86

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

काळरूपः सर्पः कालसर्पः तस्मात् कालश्चासौ सर्पश्च ताभ्यां वा जातं कालसर्पजं अथवा कालश्चासौ सर्पश्चेति कालसर्पस्तस्माज्जा
नमिति तत्र इत्यर्थः॥ आशापुरी नाम्ना आशापुरी नाम निर्वृत्तिः॥ यात्राद्यापि एतावत्कालपर्यंतमिति॥१२९॥ सपर्यातस्तत्र जातः सिद्ध्यष्टकम्

वयमेवहि वाप्स्यां तां गंधर्व्वी नवयं किमु॥ किमेतन्नाभिजानीमः ऐंद्रजालिकखेलवत्॥१२३॥ एषोत्तरवहा गंगा स्फुटमेवं समवेदिह॥ शं
खचूडस्य वाप्येषा शंखचूडालयस्त्वसौ॥१२४॥ एतस्य च नदं तीर्थमेष वागीश्वरालयः॥ यस्य संदर्शनाद् देववागिव प्रवर्तते।
विज्ञं प्रतो॥१२५॥ शंखचूडेश्वरश्चैष शंखचूडप्रतिष्ठितः॥ यस्य संदर्शनात् पुंसां न भयं कालसर्पजं॥१२६॥ एषा मं
दाकिनी नाम दीर्घिका पुण्यतोयभृत्॥ यस्यां स्नातोदकामर्त्या मर्त्यलोके विशंति न॥१२७॥ असावाशापुरी देवी सं[illegible]तात्रि स्त्र४
पुरा [illegible]रिणा॥ त्रिपुरं जेतुकामेन कामेन मंदाकिन्यास्तटे शुभे॥१२८॥ याद्यापि पूर्णीमिस्तैरिशापूरयते थिनां॥ मंदा ता५
किन्याः प्रतीच्यां तु एष सिद्ध्यष्टकेश्वरः॥१२९॥ एवंविधस्य सपर्याप्तिहि सिद्ध्यष्टकं स्फुटं॥ कुंडं सिद्ध्यष्टकाख्यं च तत्रे
व विरजोदकं॥१३०॥ यत्र स्नात्वा कृतश्राद्धो विरजस्को व्रजेद्दिवं॥ मर्त्यस्नाः सिद्धयश्चाष्टौ याः काश्यां सर्वसिद्धिदाः॥१३१॥
सर्वसिद्धिप्रदश्चासौ महाराजविनायकः॥ विनायकाः प्रणस्यंति यस्य प्रणमतेन्नृणां॥१३२॥ योसौ सिद्धेश्वरस्याग्रे अ
सादः कांचनोज्वलः॥ रत्नध्वजपताकाश्च सिद्धिः स्यात्त[illegible]हिलोकनात्॥१३३॥ क्षेत्रस्य मध्यमे भागे मध्यमेश्वर एष वै॥
मध्याधोलोकयोर्मध्ये नवसेद्ध्यस्य वीक्षणात्॥१३४॥ मध्यमेशं नमस्कृत्य नरो मध्यमविष्टपे॥ आसमुद्रः क्षितीन्द्रस्यान्नतो मोक्षं च विंदति॥ ॥१३५॥

एिमादिकं पद्मादिकं वा॥ विरजोदकमित्यत्र संधिरार्षः॥ सिद्ध्यष्टकं सवेदित्युक्तं तत् किं मूर्तिमदमूर्तिमद्वेति पृच्छायामाह॥ मर्त्यः मूर्तिमत्य इत्यर्थः॥
विनायकाः विघ्नाः भतः असौ नत्रेतिवा पाठः चः समुच्चये॥ मध्यमविष्टपे मर्त्यलोके॥ आसमुद्रं समुद्रमर्यादी कृत्य यस्यास समुद्रराजाः भवतिमो क्ष्सं
९०

काशीखंडटी॰ ॥ १६०॥

१६९

862

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रतिदर्शं प्रत्यमावास्यां प्रवेसंसारे सुबाहुर्दनुजन्मनः दनुर्दक्षदुहिताः कश्यपपत्नी जन्मयस्य स सुबाहुर्ध्यासौ दनुजन्मा चेति तथा।
तस्य वृत्तांतमेवं संक्षेपतो दर्शयति। प्रीता रत्नेश्वरस्य वरदानेन नस्त्रियो विवाद नुजनुर्दनुजन्मा महदिमास धनुर्यस्य स तथा तेन।।१७५

ऐरावतीश्वरं लिंगं तत्राख्याभिः प्रसिद्धिकृत्।। दृश्यते यस्तु नाकायां रम्यमैरावतो गजः।।१२६।। हृद्गकाकेश्वरस्येष प्रासा
दो रत्ननिर्मितः।। प्रतिदर्शं विसेधत्वरात्रो चंद्रः सतारकः।।१७७।। यस्य संदर्शनान्नृणां नका कः प्रभवेद्भवे।। नर्केः प्रभ
वो स्त्वस्यं नच कृत्स्नपरायणः।।१७८।। इतियावत्कथां चक्रे संभ्रांताद्वचवालिकाः।। तावद्वसु विषप्र तिः सगंधर्वस्वरयायु
यो।।१७९।। नारदाकृतवृत्तांतसुबाहुर्दनुजन्मनः।। रत्नावल्लीसुताप्रीता ससखीकायथाहता।।१८०।। रत्नेश्वरात्समाया
ताश्र न्येगगनवर्त्मनि।। यथानयत पातालं यथायुद्धमभूत्तुनः।।१८१।। यथा रत्नेश्वरात्त्केनरत्नचूडेन घातितः।।स
सुबाहुर्दनुजनुर्महे घोरो नचेषुणा।।१८२।। यथा च दृष्टहृद्वृत्तांतो वापीमार्गेण ज्ञानयत्।। शंखचूडस्य वापीतां पाता
लेषु प्रवर्तिनी।।१८३।। यथा च प्राप्य निर्याताः काशी दृष्टा पिवालिकाः।।१८ऽरासंक्रांतिमापन्नाः परस्यस्यो पिस मुत्सु
काः।।१८४।। दृष्ट्वाशं धर्वराजस्त्वां पुनर्ज्ञाताभिवासमंजां।। सव प्रश्या मेनाम्लानमुखपंकजं सुश्रियं।।१८५।। परिष्वज्य
समाघ्राय ललाटफलकं मुहुः।। अंकमारोप्यपप्रच्छ सर्वं वृत्तांतमादरात्।।१८६।। अथ साकथयामास दनुजापह
तेः कथां।। रत्नेश्वरवरावाप्तिं स्वभावस्थां विहाय च।।१८७।। रत्नावलीमनोहर्त्तिं विज्ञाया थमुखंगितेः।। शशिलेखया

दृष्टो वृत्तांतो येन सः अनाम्ना नाम्ना नाशेन वकौ प्रवृत्यर्थं गमयत् इति न्यायात् मुखपंकजे सुशोभनाश्रीः कांतिर्यस्याः सा तथा
तां अनुजापहृते दानवस्यापहरणस्य हतौ विद्वान् नेनुतो परितरां सोप्यगंधर्वाधिपतिः हतीन मा वर्णय ... रत्ने
श्वरस्य च।।१८९।।

।।१५८।।२

समा[illegible]ह्यस्य षट्वर्तैः साविस्तरं।।१८८।। तु तोषनितरां सो
थ गंधर्वाधिपतिः कृती।। प्र भावं वर्णयामास मुदा रत्नेश्वरस्य च
।।१८९।। श्रीः।।

१५०

धा दे।

एवंरत्नावल्याःवृत्तांतमुक्त्वारत्नचूडवृत्तांतंप्रस्तावयति आकर्ण्येति विशेषेणवर्द्धयतिछेदयतीतिवृद्धिनस्तस्तंबोधयंतं हे धीछेदनेइतिधातुः निबर्हणेतिक्वचित्पाठः नियमंरत्नांजल्यर्थेनपूजनं सुवर्णपंकजकाष्टकसमर्पणरूपंव्रतं ॥५३॥ ॥सवयोन्वयंवयोन्वयाभ्यांसहितंचतद्रूपंचवरार्पणाज्ञामात्रेणात्मायत्तस्यमात्रःयस्मादितिवाकार्यंत्र्कारयित्वाअवधार्येतिक्वचित्पाठः ॥१५९॥ सांबत्र्यंबकायनमः ॥ छ॥

॥स्कंदउवाच॥ आकर्ण्ययमुनिश्रेष्टविंध्यवृद्धिविवर्द्धन ॥ पूर्वंदरत्नचूडोपिवापीमार्गेणसंयमं ॥१४७॥ नागलोकात्समागत्यस्नात्वामंदा ॥ ॥ गा२ ज्ञो२

॥किनीजले॥ रत्नेश्वरंसमभ्यर्च्यरत्नालुल्यष्टकेनवै ॥१४८॥ सुवर्णपंकजान्यष्टौसमर्पयतिहृष्टवत् ॥ एकदास्वप्नसमयेरत्नौलिंगस्वरूपधृक् ॥ ॥

॥१४९॥ रत्नचूडमुवाचेदंनिजभक्तंदृढव्रतं ॥ दानवेनहृतांकन्यांमोचयिष्यामियांभवान् ॥१५०॥ तंदावनंरणेहत्वासातेपत्नीभविष्यति ॥ इति ॥ ॥

गा४ ॥स्मरंवरं xनxवरंसोथनागराजोमहामनाः ॥१५१॥ तांकन्यांदानवंहत्वाविमोच्यनिजवीर्यतः ॥ वापीमार्गेणपातालादानिनायपुनर्महीं ॥१५ २

॥स्वयंचसाधंयांचक्रेप्रत्यहंनियमंसुधीः ॥ लिंगंसमर्चयित्वाथकृत्वाचापिप्रदक्षिणं ॥१५३॥ यावद्वहिःसमागच्छेद्रम्याद्रत्नेशमंडपात् ॥ ॥

॥तावद्गंधर्वराजायुताभिःसर्वसुतया ॥१५४॥ सोयंसोयंयुवाधन्यस्तर्जन्यग्रेणदर्शितः ॥ गंधर्वराजस्तद्दृष्ट्वानागराजकुमारकं ॥१५५॥

भ२

अतीवस्मेरनयनःसंप्रहृष्टतनूरुहः ॥ मानसेकंचसंवर्ण्यतद्रूपंसवयोन्वयं ॥१५६॥ धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मिरत्नेशेनवरार्पणात् ॥ कथंन्योन्यतराचेयमनुरूपोस्तियत्सतिः ॥१५७॥ समाकार्येति

त्स्थेनमवधार्यचसुंदरं ॥ दृष्ट्वातन्नामगोत्रंचगणयित्वाबलाबलं ॥१५८॥ रत्नेश्वरस्यपुरतस्तस्मैकन्यांददौमुदा ॥ नीत्वागंधर्वलोकंचकृतकौतुकमंगलं ॥१५९॥ ॥श्रीमन्मंगलमूर्त्तिःसर्वदाजयति॥

१५१

864

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अर्थः१

यथा।

उपयम्य विवाह्य प्रणव ॐकारः शिवं विश्वेश्वरं गच्छति तद्वदिति भावः॥न वोढाभिः सूर्याभिः नूतनविवाहिताभिः इतियावत्॥१६५॥ ॥मूलं॥मधुपर्केण संपूज्य पाणिमग्राहयत्तनं वैवाहिकेन विधिना
ददौ रत्नान्यनेकशः॥१६०॥ शाशिलेखानंगलेखां गलेखा चित्रलेखापि कुंभजा॥विज्ञाप्य स्वजे नेतारं वरयामास तं पतिं॥१६१॥उपयम्य चूतस्तोपि सगंधर्वसुतान्स्तु भागः॥रत्नचूडो जगामाथ ताभिः स्वपि
तृमंदिरं॥१६२॥यथा च तस्य भिः सार्द्धं क्रतिभिः प्रणवः शिवः॥स्वपितोश्वरणेन त्वा नवोढाभिः स नागराट्॥१६३॥विनिवेदित हत्वांतो रत्नेशानुग्रहस्य च॥उवास ताभिः ससुखं पितृभ्यामभिनंदितः॥ १६४॥

७७ ॥ईश्वर उवाच॥रत्नेश्वरस्य लिंगस्य मम स्थावररूपिणः॥सर्वेषां सर्वदस्यास्य प्रभावो गिरिजे तुलः॥१६५॥अस्मिंस्तु लिंगे संसिद्धिं प्राप्ताः॥ जे ७७
॥सिद्धाः सहस्रशः॥गुप्तमासीदिदं लिंगमथ यावत्सुमध्यमे॥१६६॥तव पित्रा हिमवता मम भक्तेन सर्वथा॥पुण्यार्जितैर्महारत्नै रत्नेः॥
॥शः प्रगटीकृतः॥१६७॥अस्मिं लिंगे मम प्रीतिर्नितरामद्रिराजजे॥वाराणस्यामिदं लिंगं पूजनीयं प्रयत्नतः॥१६८॥ना नारत्ना॥

निरस्यं तेरत्नेशानुग्रहाद्गुमे॥श्रीरत्नपुत्ररत्नादि स्वर्गमोक्षावपि प्रिये॥१६९॥येत्र रत्नेश्वरं नत्वा मृतो देशांतरेष्वपि॥न स स्वर्गादिरागच्छेत्कल्पकोटिशतैरपि॥१७०॥असितायां चतुर्दश्यां सुयो
ष्य त्रिशिजागरात्॥रत्नेश सन्निधौ देवि मम सान्निध्यमाप्नुयात्॥१७१॥अस्य लिंगस्य श्रैरण त्वया जन्मांतरे प्रिये दाक्षायणीश्वरं लिंगं मच्छत्या त्रैतिष्ठितं॥१७२॥तस्य संदर्शनाद्देवि नशोयातिनदुर्ग
तिं॥अंबिकानां मगौरिंतत्राहं चांबिकेश्वरः॥१७३॥मूर्त्तः षडाननस्तत्र तव पुत्रः सुमध्यमे॥एतत्त्रयं नरो दृष्ट्वा न गर्भेप्रविशेद्गुमे॥१७४॥॥श्रीरामजयरामजयजयराम लोकाभिराम मेदुरितं दह॥
स्प२ प्र२

865

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इतिश्रीरामानंदकृतायां काशीखंडकृतायां सप्तषष्टितमोध्यायः॥६७॥ सप्तषष्टितमेध्यायेवर्ण्यतेतिसुपेशलं॥ गजासुरमुपाख्यानं महाश्चर्यप्रदर्शनं॥६८॥ कोलाहलः कलकलः॥

॥रत्नेश्वरस्य माहात्म्यं मयातेसमुदीरितं॥ गोपनीयं प्रयत्नेन कलिकल्मषवेलसा॥१७५॥ इदं रत्नेश्वराख्यानं यः पठिष्यतिसर्वदा॥ सपौत्रपुत्रपशुभिः न
॥वियुज्येत कर्हिचित्॥१७६॥ श्रुत्वा रत्नेश्वरोत्पत्तिमितिहासं नरोत्तमः॥ अनूढोलभतेमर्त्यः कन्यारत्नं कुकोविलं॥१७७॥ कन्यापीदं समाकर्ण्य सेति
॥हासंमनोरमं॥ अढ्यामर्त्यानिप्राप्य सविष्यतिपतिव्रता॥१७८॥ इतिहासमिदं श्रुत्वा नारीवापुरुषोपिवा॥ नत्वात्विष्टवियोगाग्नितापेन परित
॥प्यते॥१७९॥ इतिश्रीस्कंदपुराणेकाशिखंडेरत्नेश्वरप्रशंसानाम सप्तषष्टितमोध्यायः॥६७॥ स्कंदउवाच॥ अन्यच्छृणु विप्रेंद्र वृत्तांतं तत्र
॥संभवं॥ महाश्चर्यप्रजननं महापातकहारिव॥१॥ इत्थं कथां प्रकुर्वाणे रत्नेशस्य महेश्वरे॥ कोलाहलो महानासीत्तत्रातत्रा तितिसर्वतः॥२॥
॥महिषासुरपुत्रोसौ समायातिगजासुरः॥ प्रमथन्प्रमथान्सर्वान् निजवीर्यमदोद्धतः॥३॥ यत्रयत्र धरापांसवरणं श्रमिणोतिहि॥ अचलो
॥ल्लोलयांचक्रे तत्रतत्रास्यभारतः॥४॥ ऊरुवेगेनतरवः पतंतिशिखरैः सह॥ यस्यदोर्दंडघातेन चूर्णाः स्युश्च शिलोच्चयाः॥५॥ यस्यमौलिकृजसं
॥घर्षान्मेघाव्योमत्यजंत्यपि॥ नीलिमानंनवाद्यापि जहत्युस्तल्केशसंगजं॥६॥ हरेकृष्ण हरेकृष्ण कृष्ण हरेहरे॥ रामराम॥ छ॥ छ॥ ॥(

पङ्क्तिभिः कलोव्यक्तशब्दस्त्वयर्थः यदाहामरःकोलाहलः कलकलइति॥ प्रमिणोतिप्रक्षिपतिअवलापितल्लोलयांचक्रेआंदोलयांचकइत्यर्थः॥ शिखरैः सहशिलोच्चयः पर्वताश्चूर्णाः स्युरित्य

२५३॥

866

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निःश्वाससंभारैः श्वाससमूहैः ऽन्तरंगाऽब्धाऽम्यैः तिमिमिः जठरे पिंगलिमा पिंगळता तरळिमा तरळता ॥ नोद्यते सञ्चलने समी सवेदिस्यर्थः बल्लवरूध्वरस्वरूपमाह ॥ अवध्योहमिति ॥११॥

॥यस्य निश्वाससंभारैरुत्तरंगा महाब्धयः ॥ नघोष्यमंदकल्लोलाः सर्वे तितिमिमिः सह ॥९॥ योजनानां सहस्राणि नवयस्य समुच्छ्रयः ॥ नावानेव हिदि॥
॥स्तारस्तनो मीया बिनोस्य हि ॥८॥ यन्नेत्रयोः पिंगळिमातपानरळिमा पुनः ॥ विद्युतानो द्यते द्यापि सो यमायाति सत्वरः ॥ पांपां दिशं समस्येति
७८ ॥सो यं दुःसहदानवः ॥ सा सा समीसवेदस्य साध्वसादिव दिकू ध्रुवं ॥१०॥ बल्लवरूध्वरस्यायं ऋणीकृत जगत्त्रयः ॥ अवध्यो हमवामीति स्त्रीपु ७८
॥सैः काम निर्जितैः ॥११॥ ततस्त्रिशूलके हे तिस्तमायां तं दैत्यपुंगवं ॥ विशायावध्यमन्येन त्रिशूलेन जघान तं ॥१२॥ प्रोतस्तेन त्रिशूलेन सवदैत्यो
॥गजासुरः ॥ छत्रीकृतमिवात्मानं मन्यमानो जगोहरं ॥१३॥ गजासुर उवाच ॥ त्रिशूलपाणे देवेश जाने त्वां स्मरहारिणं ॥ तव हस्ते मम वधः श्रेया
॥नेव पुरांतक ॥१४॥ किं विविद्वज्ञ सुमिछामि स्वधे हि ममेरितं ॥ स स्वं ववी मिनाम त्यं मस्तं जय विवारय ॥१५॥ त्वमेको जगली वंद्यो विश्वस्योपरि
॥संस्थितः ॥ अहं त्वदुपरिष्टाश्च स्थितो स्मीति जितं मया ॥१६॥ धन्यो स्म्यनुगृहीतो स्मि त्वत्त्रिशूलाग्रसंस्थितः ॥ कालेन सर्वमित्रस्यश्रेयसे मत्पुरी
॥दृशः ॥१७॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा देवदेवः कृपानिधिः ॥ प्रोवाच प्रसन्नो हरः शंभुर्घोटकं वगजासुरं ॥ श्रीरामार्पणमस्तु ॥ रामपनेमः ॥ छ ॥ छ ॥१८॥

विशूलकेहेतिरस्त्रं यस्य सः तथा तं प्रोतो नोयथितः ततः इति कवित ॥ जगो उक्तवान् पुरांतक त्रिपुरांतक अवधौ ऋणु ॥१८॥ श्रीरस्तु ॥ रामायनमः ॥ सदाशिवायनमः ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥
हि२

१५४॥

867

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गण॰ श॰ प॰ न॰ ॥

क्षांतिं चर्म्मपट्टहासरः ॥ अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री इति दिगंब
महा पौरुष धैर्येण धैर्यं महापुरुषकार्याश्रयः दिग्वासः दिग्वसनं वसनं यस्य आघादस्पर्शि देही सर्थः रणांगणप्रणीतांक्षि रणक्षमोऽस्य
रस्यच स्वपरिग्रहस्येवानुचितत्वात् अदीपं चर्म्मग्रहणे सर्थः स्वप्रमाणास्य परीक्षितो सुप्रमाणामिति पाठे सएवार्थः ॥ अतो मंडन मिति राज्यानिक्षेपणं स्व॥ महातप स्ववर्णनं इत्वा
त्वेनपारदत्तामि सर्थः ॥ वरांतरं प्रार्थयते इष्ट गौधिरीति ॥ इष्टो लिपितो गंधोयस्याः सा॥ ॥१९॥ इत्याकर्ण्य सदैसैः स्वः प्रसुवा

ईश्वरउवाच॥ ॥गजासुरप्रसन्नोस्मि महापौरुषसेवधे ॥ स्वानुकूलं वरं ब्रूहि ददामि सुतेसुरा॥१९॥ इमां कृत्तिं विरूपाक्ष त्वं त्रिशूलं
चमहेश्वरः॥ ॥गजासुरउवाच॥ ॥यदि प्रसन्नो दिग्वास स्तत्दा नित्यं वसानमे॥२०॥ इमां कृत्तिं सदैवास्तु सदैवास्तु तिकोमला॥ सदैनि व३
ग्निपावितां॥ स्वप्रमाणां सुस्पर्शां रणांगणपुणीकृता ॥२१॥ इष्ट गोधिः सदेवास्तु सदैवास्तु तिकोमला॥ सदैनि
र्मल्लाचास्तु सदैवास्तु तिमंडल ॥२२॥ महातपोनलज्वाला प्राप्यापि सुचिरं विभो ॥ नदग्धा कृत्तिरेषा मे पुण्यगं
धनिधिस्ततः ॥२३॥ यदि पुण्यवतीचेयं पापानमकृत्तिर्दिगंबर ॥ तदा त्वंदंगसंगोस्या कथं जातारणांगणे ॥२४॥ अ
न्यंचमेवरं देहि यदि तुष्टोसिशंकर ॥ नामास्तु कृत्तिवासास्ते प्रारभ्याघतनं दिने ॥२५॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा तत
धेसुश्लाचशोकरः पुनः प्रोवाचतं दैत्यं भक्तिनिर्मलमानसं ॥२६॥ ॥ईश्वरउवाच॥ ॥श्रणु पुण्यपानघ
दैत्यवरमन्यं सुदुर्लभं ॥ अविमुक्ते महाक्षेत्रे रणास्य कलेवर ॥२७॥ इदं पुण्यं शरीरं ते क्षेत्रेस्मिन्मुक्ति सा
धनने ॥ ममलिंग भवत्वत्र सर्वेषां मुक्तिदायकं ॥२८॥ कृत्तिवासेश्वरं नाम महापातक नाशनं ॥ सर्वे पामे रो२
वलिंगानां शिरोभूतं दिगंबर ॥२९॥ ॥

त्वायदा महातपमतदुत्कोग्निर्लक्ष्यते अनलज्ञ अनल्भनेत्रलाटीश्वरस्यतयोर्ज्वाला प्राप्यापि मलदुणा लकृत्समसान्नजाता अतस्तस्मात् पुण्यगंधनिधिरि
ष्टलात् पुण्यगंधनिधिः पुण्यगंधयोरात्रयत्वमस्ति सर्थः ॥ पाठांतरे अदंतलमार्षपुण्यनिधिः सभार्षपुण्यानधिसंतर्वेणोपपादयः
॥ ॥दि ति ॥२९॥ ॥ ॥

२५५

868

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्तीपंचरेप्रार्थयतिउत्तमांगव [illegible] घिरोवत्सपरिग्रहःउमागजाननंदिसहितः॥रुद्राः पाशुपताः इत्यादीनां तदनुग्रहेऽस्मिने नान्वयः॥ एते रुद्रादयस्तेषा

७८ पार्वतीसतेतिलिंगानिवाराणस्यांमहांसपाउत्तमंतावतामेतदुत्तमांगवदुत्तमं॥२०॥मानवानांहितायात्रस्था
स्येहंसपरिग्रहः॥ दृष्टेनानेनलिंगेनपूजितेनस्तुतेनच॥२१॥क्ष [illegible] तसोऽभवेन्मर्त्यःसंसारंनविशेत्पु
नः॥रुद्राःपाशुपताःसिद्धाऋषयस्तत्त्वचिंतकाः॥२२॥शांतादांताजितक्रोधानिर्द्वंद्वानिःपरिग्रहाः॥अवि
मुक्तेस्थितापेतुमुमभ [illegible] क्तामुमुक्षवः॥२३॥मानापमानयोस्तुल्याःसमलोष्ठाश्मकांचनाः॥क्षेत्रवा ७८
सेश्वरेलिंगेस्थास्येहंतदनुग्रहे॥२४॥दशकोटिसहस्राणितीर्थानिप्रतिवासरं॥त्रिकालमागमि
ष्यंतिक्षेत्रवासेनसंशयः॥२५॥काव्यशापरसंस्कृताःनराः क [illegible] भेष [illegible] बुद्धयः॥सदाचारविनिर्मु
क्ताःसासत्यशौचपराङ्मुखाः॥२६॥माययादंभलोभाभ्यांमोहाहंकृतिसंयुताः॥क्षुद्रान्नसेविनोवि
प्राजितक्रोधाअतिलालसाः॥२७॥संध्यास्नानजपेऽप्यासुदूराक्षतमनोधियः॥क्षेत्रेवासेश्वरंप्रा
प्यसर्वपापविवर्जिताः॥२८॥सुखेनमोक्षं [illegible] यांतियथासुकृतिनस्तथा॥क्षेत्रवासेश्वरंलिंगंकस्यांतेतोनरैः॥३०॥

न्नुग्रहानिमित्तेक्षेत्रवासेश्वरेस्थास्यास्यामिसर्वथा॥तदनुग्रहादितिनापाठः॥२३॥जितक्रोधाः लोलुपाः जितक्रोधा अतिलालसा इति कचित्पाठः॥

स्कं॥ पञ्चं १

काशीखंडे॥ [illegible]

७५५

869

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दा१

भविमुक्ते अत्रेति अधिकरणसप्तम्यो अत्रेति कृत्तिवाससः समीपे ॥ जागयात् जागरणं कुर्यादित्यर्थः ॥ जागरादिति क्वचित् पाठः ॥५५॥ पंचदश्यां पौर्ण
मास्यां कर्त्ता करिष्यति ॥ प्रवेक्षन् प्रवेक्षता इत्यर्थः आवर्णात् पर्ययात् ॥ हीरद्वरः दिगंबरः ॥ सदिगंबर इति पाठस्तु प्रसिद्धः ॥ कृत्तिवासस्त्वं कृत्तिवासस्त्व
जन्मांतरसहस्रेषु मोक्षोऽन्यत्र सुदुर्लभः ॥ कृत्तिवासेश्वरे लिंगे लभ्यते केन जन्मना ॥५०॥ सर्वजन्म कृतं पापं नैपेदनादि भिःशने ॥
न स्यते तस्य यो विनश्यत कृत्तिवासेश्वरे क्षणात् ॥५१॥ कृत्तिवासेश्वरे लिंगे ये द्रक्ष्यंति मानवाः ॥ प्रविशांस्ते शरीरे मे तेषां नास्ति पुन
र्भवः ॥५२॥ भविमुक्ते त्रवस्तव्यं जप्तव्यं शतरुद्रियं ॥ कृत्तिवासेश्वरो देवो द्रष्टव्यश्च पुनः पुनः ॥५३॥ सप्तकोटि महामंत्रैः सुजप्तैर्य
त्फलं भवेत् ॥ तत्फलं लभ्यते काश्यां पूजनात् कृत्तिवाससः ॥५४॥ माघकृष्णचतुर्दश्यामुपोष्य निशि जागयात् ॥ कृत्तिवा
सेशमभ्यर्च्य प्रसमायास रागीते ॥५५॥ शुक्लायाम् पंचदश्यायं चैत्र्या कर्त्ता महोत्सवः ॥ कृत्तिवासेश्वरे लिंगे नसगर्भे प्रवे
क्ष्यति ॥५६॥ कथयित्वेति देवेशस्तत्रैव तिंपांतरधीयत ॥ गजासुरस्य महतां मारणाद्धीरेश्वरः ॥५७॥ महामहोत्सवो जातः स्निग्ध
त्रहनि कुंभज ॥ कृत्तिवासस्तमर्च्येयस्मिन् देवो दिगंबरः ॥५८॥ यत्र घर्मी कृतोदेसः मूलभा[illegible]स्ततलं ॥ तच्च लोकस्य
टनाज्ञां ततत्रकुंडं महत्तरं ॥५९॥ तस्मिन् कुंडे नरः स्नात्वा कृत्वा चापि ततर्पणं ॥ कृत्तिवासेश्वरं दृष्ट्वा कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥५०॥ रोष्य२
स्कंद उवाच ॥ तीर्थस्य स्तीर्थं चय हृतं तदगस्ते निशामय ॥ काकाहंस त्वमापन्नास्तत्तीर्थस्य प्रभावतः ॥५१॥ ६८ ॥ ६८ ॥

भिसर्थः ॥ एतस्य कुंडस्य हंसतीर्थ नाम इति कुमाराख्यां स्निकाम्नवतारयति ॥ तस्मिन्निति ॥५१॥ श्रीगुरवे नमः श्रीरामचंद्रो विजयते तरां ॥
पे२ थि१

870

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चैत्र्यां पौर्णमास्यामितिशेषः ॥ उपहारसमुद्भवं बलिभिः समुपजातं ॥ बकुदक्षबले दैवदृष्टे तत्र रात्रिं प्रभिन्नमिलिताबाभुवः बलिपुष्टैः का
कैः कृत्वा सा यथा स्यात्तथा रटंतः शब्दं कुर्वंतः करटाः काकाः मदाहामरः ॥ कौतुकरटोऽरिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजा ध्वांक्षात्मघोषपरभृद्बलिभुग्वायसा अपि ॥ इत्यमरः ॥ बलिभिः समर्थैः भ
बलाद्दुर्बलाः बलिभिः खुभिः रतिः पोत्रेचंचुविशेषः उपहारे पुष्टांगे चंचुभिस्तुडे ॥ ६२ ॥ धार्त्तराष्ट्राः कृष्णचंचुचरणैरुपलक्षिताः ॥ हंसाः

एकदाश्विनासेतु चैत्र्यायात्रामवसुरा ॥ अत्ररात्रौ कृतं स्यत्र सुपहारसमुद्भवं ॥ ६० ॥ बकदक्षबलके दृष्ट्वा
दृष्ट्वा पक्षिणो मिलन् ॥ परस्परं तदन्नार्थं युध्यंतो व्योमवर्त्मनि ॥ ६१ ॥ बलिपुष्टैः पुष्टांगाः रटंतः करटाः कटु ॥ बलि
भिश्चातिपुष्टांगैः खलश्चंचुभिर्हताः ॥ ६२ ॥ ते हन्यमाना न्यपतंस्तस्मिन् कुंडेन भोगिनाः ॥ आयुःशेषेण सं
त्राता हंसौ भीतास्तु वायसाः ॥ ६३ ॥ आश्चर्यं वतस्तत्र सा यात्रायां मिलिताजनाः ॥ उच्चुरंगुलिनिर्देशैर
हो पश्यत पश्यत ॥ ६४ ॥ अस्मासु वीक्ष्यमाणेषु काकाः कुंडे न्यपेपतन् ॥ धार्त्तराष्ट्राश्च ते जातास्ती
र्थस्यास्य प्रभावतः ॥ ६५ ॥ हंसती र्थं तदारभ्य कृत्तिवाससमीपतः ॥ नाम्ना ख्यातं मर्त्यलो
के तत्कुंडं कलशोद्भव ॥ ६६ ॥ ॥ हरे कृष्ण हरे कृष्ण हरे कृष्ण हरे हरे ॥ हरे कृष्ण हरे कृष्ण ॥

मदाहामरः ॥ धार्त्तराष्ट्राः सितेतरैरिति ॥ कृत्तिवासः समीपतः सविसर्गलोप आर्षः कृत्तिवासेश्वरादारात्तोवा अत्रेवेतिपाठः
खंजनस्थापिकनिवासकृत्तिवासस ॥ ६६ ॥ श्रीगुरुः

८०

२५८

871

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

समर्प्य यित्वा पूजयित्वा रुद्रविकुस्थितं रे ग्राम्यांदि शस्थितं रुद्रदेवि नामि लिपाठे पिसर्वार्थ स्थिवस्यातः पूजातः॥ कृत्तिवासात् कृत्तिवाससः॥ ६०॥ ७॥ अतीव महिना स्नानो महामल्लि
वकर्मभिः॥ क्षणाग्नि र्मस्त्वोयां लिद्दं सतीर्थकतोदकाः॥ ६७॥ काश्यां स देव वस्तव्यं स्नात यहंसतीर्थके॥ ६८ व्यः कृत्तिवासेशः प्राप्य चपरमं पदं॥ ६८॥ कार्त्तपातीर्थान्य
नेकानि मुनेसं तिपदपदे॥ कृत्तिवासेश्वरं लिंगं सर्वलिंगशिरः स्मृतं॥ ६९॥ कृत्तिवासं समाराध्य भक्तियुक्तेन चेतसा॥ सर्वलिंगाराधनजं फलं काश्या मवाप्यते॥ ७०

गातपोदानं जपो होमस्तर्प्पणं देवतार्च्चनं॥ समीपे कृत्तिवासस्य कृतं सर्वमनंतकं॥ ७१॥ तीर्थं स्वनादि संसिद्धमेतत्कलुश संभव॥ पुनर्देवस्य सा
॥ न्निध्यादाविरासीन्महेश्वितु॥ ७२॥ एतानि सिद्धलिंगानि छन्नानि स्युर्युगे युगे॥ अवाप्य शिवसान्निध्यं पुनराविर्भवंति हि॥ ७३॥ हंसतीर्थस्य
॥ पुरतो लिंगाना मयुतं मुने॥ प्रतिष्ठितं मुनिवरैरत्रास्ति त्रिदशोत्तरं॥ ७४॥ एकैकं सिद्धिदं नॄणामविमुक्त निवासिनां॥ लिंगं कात्या
॥ यनेशादि सवनेत्रोत मेव हि॥ ७५॥ लोमशेश्वरं महालिंगं लोमशेन प्रतं॥ कृत्तिवासः प्रतीच्यां तु तं दृष्ट्वा कांतकाद्भयं॥ ७६॥ ति ४

मालतीश्वरं शुभं लिंगं कृत्तिवासोत्तरे महत्॥ संतर्प्य पित्वा तल्लिंगं राजा गजपतिर्भवेत्॥ ७७॥ अंतकेश्वर संज्ञं च लिंगं तदुत्तरे वतं॥ अतिपापोपि निःपापो जाय
ते तद्विलोकनात्॥ ७८॥ जनकेश्वरं महालिंगं तत्पार्श्वे ज्ञानसिद्धिदं॥ तल्लिंग वशिवस्यातो ब्रह्मज्ञानमवाप्यते॥ ७९॥ तदुत्तरे महामूर्त्तिरस्ति ताम्रेति भैरवः॥ तस्य
दर्शनतः पुंसां न भवेद्यमदर्शनं॥ ८०॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१५९

872

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वेतालकृतविशेषः। तदुत्तरे इति हे मुने तस्य गणस्योत्तरे रुद्रोस्ती सन्दयः। कीदृशः वृषाकारः चर्मरूपमंत्रोक्तयज्ञरूपपरमेश्वर इत्यर्थः। ९६। चत्वारो वेदाः शृंगाणि यस्य सः वा
छादीन् भीषयतीति भीषणः तथा च श्रुतिः। भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः॥ भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्च मृत्युर्धावति पंचम इति त्रीणि सवनानि पादा यस्य सः प्रायणीयोदयनीये द्वे शी

॥ शुष्कोदरी च तत्रास्ति देवी विकटलोचना। कान्तिवाला उदीच्यां तु कात्री प्रसूः हसाहिली॥ ८१॥ अग्निजिह्वास्ति वेतालस्तस्या देव्याः स्तनैर्कृते॥
॥ ददाति वांछितां सिद्धिं सोर्चितो भीमवासरे॥ ८२॥ वेतालकुंडं तत्रापि सर्वव्याधिविघातकृत्। तत्कुंडोदकसंस्पर्शाद् व्रणविस्फोटरुग्व्रजेत्
॥ ८३॥ वेतालकुंडे सुस्नातो वेतालं ... प्रतिपत्सु च॥ लभते वांछितां सिद्धिं दुर्लभां सर्वदेहिभिः॥ ८४॥ गणोस्ति तत्र द्विभुजश्चतुष्पात् स च
॥ शीर्षकः॥ तस्य संवीक्षणादेव पापं याति सहस्रधा॥ ८५॥ तदुत्तरे मुने रुद्रश्चतुःशृंगोस्ति भूतलः। त्रिपदस्त्रिद्विशीर्षा च हस्ताः स्युः सप्त ए
॥ च हि॥ ८५॥ रोरूयते वृषाकारस्त्रिधा बद्धः सकुंभजः। कात्री विघ्नकरा ये वै ये कात्र्यां पापबुद्धयः॥ ८६॥ तेषां च संछिदां कर्तुं महद्धस्तकुणर
॥ कः॥ ये कात्र्यां विघ्नहंतारो ये कात्र्यां धर्मबुद्धयः॥ सुधाघटकरश्चाहं तद्द्वारापरिशोककृत्॥ तं दृष्ट्वा वृषरूपं वै प्रजायिसानुभक्तितः
॥ ॥

र्षे यस्य सः यस्य सप्त छंदांसि हस्ता यस्य सः रोरूयते पुनः पुनः अस्पर्थं चाकरोतीति अर्थः। शारवणं सवनक्रमे ऋग्भिः यजुर्भिः सामभिर्वदेन मृग्भिः शंसंति यजुर्यजंति सामभिस्स्त
वंतीति त्रिधा बद्धः मंत्रब्राह्मणकल्पैर्बद्ध इत्यर्थः तथा च मंत्रः॥ चत्वारि शृंगा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य॥ त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आविवेशेति॥ ८६
सो २

873

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इतिरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां अष्टषष्टितमोध्यायः॥ ६८॥ एकोनसप्ततितमेध्यायेगर्त्तनिवासहृत्॥ अष्टषष्ठेत्र्यक्षेत्राणां वर्ण्यते त्र समागमः॥ १॥
अष्टषष्ठ्याध्याये तेनानां काश्यामागमनं वक्तुं तेषां महत्वस्यापनपूर्वकं श्रोतारमभिमुखीकरोति॥ शृणुगस्त्येति॥ १॥ कृत्तिवासः पाठस्य रुद्रेणवासत्वा

महामहोपचारैश्च नविघ्नैरपि स्पृश्यते॥ मणिप्रदीपो नागोस्ति तस्माद्दुःसाद्गिरीश॥ न्वर्ये॥ मणिकुंडं तदग्रे तु विषव्याधिहरं परं॥ तास्मिन्कुं
डे कृतस्नानस्तो नागं परिवीक्ष्य च॥ ९०॥ मणिमाणिक्यसंपूर्णं गजाश्वैरथसंकुलं॥ स्त्रीरत्नपुत्ररत्नैश्च समग्रं राज्यमाप्नुयात्॥ ९१॥ कृत्तिवासेश्व
रं लिंगं काश्यां यैर्न विलोकितं॥ तेमर्त्यलोके संसारपशवो नात्र संशयः॥ ९२॥ ॥स्कंद उवाच॥ ॥कृत्तिवासस्य समुत्पत्तिं ये श्रोष्यंतीह मानवाः
॥तल्लिंगदर्शनाच्छ्रेयो लप्स्यंते तेन संशयः॥ ९३॥ ॥इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे कृत्तिवासः समुत्पत्तिर्नामाष्टषष्टितमोध्यायः॥ ६८॥॥
स्कंद उवाच॥ ॥शृणुगस्त्य तपोराशे काशप्यां लिंगानि यानि वै॥ सेवितानि नृणां मुक्त्यै सर्वैर्युष्मा विनतात्मनां॥ १॥ कृत्तिःशावरणं यत्र कृतं देवेन लीलया
॥रुद्रावास इति ख्यातं तत्स्थानं सर्वसिद्धिदं॥ २॥ स्थिते तत्रोमया सार्द्धं स्वेच्छया कृत्तिवाससि॥ आगत्य नंदी विज्ञप्तिं चक्रे प्रणतिपूर्वकं॥ ३॥
देवदेवेश विश्वेश प्रासादोः सुमनोहरः॥ सर्वरत्नमयो रम्यः साष्टपीठ रक्षदिह॥ ४॥ स्त्रभुवःस्वस्त्रैयानि शुभान्यायतनानि हि॥ मुनिषा
न्यपि तानीह मयानीतानि सर्वतः॥ ५॥ यतोयत्र समानीतं यत्र यत्र कृतास्पदं॥ कथयिष्याम्यहं नाथ क्षणं तदवधीयतां॥ ६॥ स्थाणुर्ना
म महालिंगं देवदेवस्य मोक्षदं॥ कुरुक्षेत्रादिहोपेतं कलाशेषास्ति तत्र वै॥ ७॥ तदग्रे सन्निहत्याख्या महापुष्करिणी शुभा॥ लोलार्कप
श्चिमे भागे कुरुक्षेत्रस्थली तु सा॥ ८॥

कृत्तिवास इति नाम वक्तामित्याह॥ कृत्तीति स्थितेति पाठे कृत्तिवाससीति पाठविशेषणं॥ साष्टपीठैः सह वर्त्तमाना साष्टपीठिरीति वा पाठः॥ ८॥

स्तत्रे॰ अष्टा॰

874

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

८२

अलावर्त्तेन तत्स्नानकूपेणेन्द्रवां ॥ प्राणिमात्राणां एनः पापं कथंभूतं महाबलं महापातकमपीत्यर्थः विनाशितिविशेषेण नाशं गच्छतीत्यर्थः ॥ दूरतो दूरे ॥ १५ ॥

तत्र स्नातं कृतं दत्तं जप्तं तप्तं च शुश्रूषार्थिभिः ॥ कुरुक्षेत्राद्दशेत्यसंकोटिकोटिगुणाधिकं ॥ ९ ॥ नैमिषाद्देवदेवोऽत्र ब्रह्मावर्त्तेन संयुतः ॥ तत्रांश
मात्रं संस्थाप्य काश्यामाविरभूद्विभो ॥ १० ॥ ढुंढिराजो नरेमाग्रे सिद्धिदं साधकस्य वै ॥ लिंगं वै देवदेवाख्यं तदग्रे कूप उत्तमः ॥ ११ ॥ अलाव
र्त इति ख्यातः पुनरावृत्तिहृन्नृणां ॥ तत्कूपाद्भिः कृतस्नानो देवदेवं समर्च्य च ॥ १२ ॥ तत्पुण्यं नैमिषारण्यात्कोटिकोटिगुणं स्मृतं ॥ गोकर्णाय
तनाद्दत्रस्वयमाविरभूत्महत् ॥ १३ ॥ लिंगं महाबलं नाम स्वा बादित्यसमीपतः ॥ दर्शनात्स्पर्शनादस्य ध्नणादेव महाबलं ॥ १४ ॥ ज्ञाता
कृतस्वल्मराशि रिव विद्रातिदूरतः ॥ कपालमोचनपुरो दृष्ट्वा लिंगं महाबलं ॥ १५ ॥ महाबलमवाप्नोति निर्वाणनगरं व्रजेत् ॥ त्सणमो
चनतः प्राच्यां गत्वा सा क्षेत्र सत्तमात् ॥ १६ ॥ शशिभूषणसंज्ञं तु लिंगमेव प्रतिष्ठितं ॥ तल्लिंगसेवनान्मर्त्यः शशिभूषणतां व्रजेत् ॥ १७ ॥
प्रभासक्षेत्रयात्रायाः पुण्यं प्राप्नोति कोटिकृत ॥ उज्जयिन्यां महाकालः स्वयमत्रागतो विभुः ॥ १८ ॥ यन्नामस्मरणादेव न स्यपंक
त्रिकालतः ॥ प्रणवाख्यान्महालिंगाद्धान्यां कल्मषनाशनं ॥ १९ ॥ महाकालाग्रिधं लिंगं दर्शनान्मोक्षदं परं ॥ आयोगंधे
श्वरं लिंगं पुष्कराच्चीर्थसत्तमात् ॥ २० ॥ आविरासीदिह महत्सुकरेण सहैव तु ॥ मत्स्योदर्युत्तरे तागे दृष्ट्वा योगंधमीश्वरं ॥ २१ ॥
स्नात्वा योगंधकुंडे तु सर्वान्तारयते पितॄन् ॥ महानादेश्वरं लिंगं महदहासादिहागतं ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

निर्वाणनगरं कैवल्यस्थानं च ॥ उज्जयिन्याः अवंत्याः कलिकांतः कीलकाला भ्यामित्यर्थः ॥ तस्मिन्नाम्स्यपांतत्वमस्य अट्टहासा क्षेत्रविशेषात् ॥ २२ ॥

८२

१६२

875

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मरुत्कोटात्स्त्रनैर्यदिशोभात् विश्वस्थाना तत्स्थलविशोभात् मर्देजा ज्जिरे ॥ महाव्रतस्यनामांतरमाह ॥ हंदारकेतिदेवर्षिसमूहानामिस्यर्थः प्रथमेमुगे आद्ये कृते युगे यन्मनोरथपूरणात्येषांमनोरथसंपादनात्
महादेवनाम्निकारणांतरमाह ॥ मुक्तिक्षेत्रमितिमुक्तेः क्षेत्रंमुक्तिक्षेत्रमितिस्थानमिति ॥ २८ ॥ गत्वांभुलोकेगमः गमनं भविष्यतीत्यर्थः आभूतसंप्लवं आप्रलयंपवित्रपर्वणि सुकृताच तुर्दश्यापवित्रं ॥ २९ ॥

॥ त्रिलोचनाद्दुदीच्यां तुतद्दृष्टं मुक्तये मतं ॥ महोत्कटेश्वरंलिंगंमरुत्कोटादिहागतं ॥ २३ ॥ कामेश्वरोत्तरेभागेदृष्टंविमलसिद्धिदं ॥ विश्वस्थाना॥
॥ दिहायातं लिंगंवैविमलेश्वरं ॥ २४ ॥ स्वर्लीनास्त्रिमेभागेदृष्टंविमलसिद्धिदं ॥ महाव्रतंमहालिंगंमहेन्द्रादिहसंस्थितं ॥ २५ ॥ स्कंदेश्वरसमीपे॥
॥ तुमहाव्रतफलप्रदं ॥ हंदारकर्षिवृंदानांस्तस्वतापूर्वमेयुगे ॥ २६ ॥ उत्सन्नयन्महालिंगंभूमिंभित्वासुदुर्भिदं ॥ महादेवेतितेरुक्तंयन्मनोरथा॥
॥ पूरणात् ॥ २७ ॥ वाराणस्यांमहादेवस्तदारभ्यावभवयत ॥ मुक्तिक्षेत्रंकृतंयेनमहालिंगेनकाशिका ॥ २८ ॥ तत्रविमुक्तेमहादेवंयोऽवलोक्यनमा॥
॥ नवः ॥ गत्वांभुलोकेगमस्तस्ययत्रतत्रनमतस्यहि ॥ २९ ॥ अविमुक्तेप्रयत्नेनतत्ससेव्यमुमुक्षुभिः ॥ कल्पांतरेपिनत्यक्तंकदाप्यानंदका

नं ॥ ३० ॥ येनलिंगस्वरूपेणमहादेवेनसर्वथा ॥ तस्मात्सादोयमतुलः सर्वरत्नमयःस्तंभः ॥ ३१ ॥ हिरण्यगर्भेतीर्थाख्यपतीच्यांक्षेत्ररक्षकं ॥ वाराणस्यामधिष्ठात्रीदेवतासाभिलाषदा ॥ ३२ ॥ महादेवेतिसंज्ञा
वैसर्वलिंगस्वरूपिणी ॥ वाराणस्यांमहादेवोदृष्टोयैर्लिंगरूपधृक् ॥ ३३ ॥ तेनत्रैलोक्यलिंगानिदृष्टानीहनसंशयः ॥ वाराणस्यांमहादेवंसमभ्यर्च्यसकृन्नरः ॥ ३४ ॥ अभूतसंप्लवंयावच्छिवलोकेवसेन्मुदा ॥ पवि

[illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पवित्रं श्रुतंशतंदशलक्षमित्यर्थः स्थूलटंक एव महेश्वरः महेश्वरं तमेव ॥४३॥ ज्वालाजटिलिताकाशः दीप्त्या हतगगनः ॥५१॥ अथ मूलं ॥ ॥ लिंगेपवित्रमालोक्य महादेवे नगर्भभाक् ॥ पितामहेश्वरं लिंगं गया
तीर्थादिहागतं ॥३६॥ फल्गुप्रभृति तिस्तीर्थैः सार्द्धकोट्यष्टसंमितैः ॥ धर्मेण यत्र वैतप्तं युगानामयुतं शतं ॥३७॥ साक्षाल्लक्ष्मणलिंगं गयातीर्थादिहागतं ॥ पितामहेश्वरलिंगं तत्राभ्यर्चनरो मुदा ॥

॥३८॥ त्रिःसप्तकुलसंयुक्तो मुच्यते नात्र संशयः ॥ प्रयागात्तीर्थराजाच्च स्थूलटंको महेश्वरः ॥३९॥ तीर्थराजेन सहितः स्वितैस्त्यवैस्स्वयं ॥ आग।
॥ निर्वाणमंडपाद्रम्याद्दवाच्यामपि निर्मलः ॥४०॥ प्रासादो मेरुणा यस्य स्पर्द्धते कांचनोज्ज्वलः ॥ देवे नैवेव रोदत्तो मत्र एवं युगांतरे ॥४१॥ ३
॥ स्थूलज्योमहेश्वरः काश्यां प्रथमं कलुषापहः ॥ यः प्रयागइदस्नातो नमस्यति महेश्वरं ॥४२॥ सम भ्यर्च्य विधानेन महासंभार विस्तरैः ॥ प्र
॥ यागस्नानजात्पुण्यात् स्थूलटंकविलोकनात् ॥४३॥ स प्राप्नुयान्न संदेहः पुण्यं कोटिगुणोत्तरं ॥ शंकुकर्णान्महाक्षेत्रान्महातेज ॥ ३
॥ इतीरितं ॥४४॥ लिंगमाविरभूत्तत्र महातेजो विद्वच्छिदं ॥ महातेजोविधिस्तस्य प्रासादोतीव निर्मलः ॥४५॥ ज्वालाजटिलिताकाशो ॥
॥ माणिक्यैरेव निर्मितः ॥ तल्लिंगदर्शनात्स्पर्शात्स्तवनाच्च समर्चनात् ॥४६॥ प्राप्यते तत्परं धाम यत्र गत्वा न शोच्यते ॥ विनायके ॥

श्वरात्सर्वे महातेजः समर्चनात् ॥४७॥ स तेजोमयेन यानेन याति मामास्थिरं पदं ॥ रुद्रकोटिः समाख्याता तीर्थात् सवनपावनात् ॥४८॥ महायोगीश्वरं लिंगं माविश्वक्रे स्वयं परं ॥ पार्वतीश्वरलिंग
गतस्य समीपे सर्वसिद्धिकृत् ॥४९॥ तल्लिंगदर्शनात्पुंसां कोटिलिंग फलं भवेत् ॥ तत्प्रासादस्य परितो रुद्राणां कोटिसंमिताः ॥५०॥ प्रासादरम्यसंस्थाना निर्मिता रुद्रमूर्तिभिः ॥ काश्यां रुद्रस्थलीसाद

पद्मकोशवादितीर्थ...(८९)

877

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एकांबरात् भुवनेश्वरात्॥ कृत्तिवाससमीत्यादि सार्द्धपद्यं स्वार्थोक्तिः कृत्तिवासाभिधेति क्वचित्पाठः उभयत्र भवतीत्यध्याहारेण नयुक्तने

रुद्रस्थल्यां मृता येनु कृमिकीटपतंगकाः॥ पशुपक्षिमृगा मर्त्या म्लेच्छा वाप्यथ दीक्षिताः॥५२॥ तेषां तु रुद्रभक्तानां पु
नरावृत्तिरत्र न॥ जन्मांतरसहस्रेषु यत्पापं समुपार्जितं॥५३॥ रुद्रस्थलीं प्रविष्टस्य तत्सर्वं व्रजति क्षयं॥ अकामो
वा सकामो वा तिर्यग्योनिगतोपि वा॥५४॥ रुद्रस्थल्यां त्यजन्प्राणान् परं निर्वाणमाप्नुयात्॥ स्वयमेकांबरात्
क्षेत्रात् कृत्तिवासाइहागतः॥५५॥ कृत्तिवाससलिंगेत्र स्वयमेव व्यवस्थितः॥ अत्र स्थाने स्वभक्तानां सांबः सर्पिर्गणो
विभुः॥५६॥ स्वयं चोपदिशेद्ब्रह्म यत्र श्रुतिशिरीडितं॥ क्षेत्रेत्र सिद्धिदे प्राप्तश्चंडीशो मरुजांगलात्॥५७॥ प्रचंड
पापसंघातं खंडयेच्छतधेक्षणेन॥ पाशपाणिगणाध्यक्षः समीपियः प्रपश्यति॥५८॥ चंडीश्वरं महालिंगं स याति
परमां गतिं॥ कालंजरान्नीलकंठस्त्विहेदत्र स्वयं विभुः॥५९॥ नलोशादतकूटाख्यात् समीपे पावनात्मनः॥ नी
लकंठेश्वरं लिंगं कार्याये परिपूजितं॥६०॥ नीलकंठस्ततएव स्युः स एव शशिभूषणः॥ कार्तिकादिह संप्राप्तं लिंगं
विजयसंज्ञितं॥६१॥ सदा विजयदं पुंसां प्राच्यां शालकटंकटात्॥ रणे राजकुले द्यूते विवादे सर्वदेव हि॥६२॥ विजयो
जायते पुंसां विजयेशसमर्चनात्॥ ऊर्ध्वरेतास्त्रिदंड्याः संप्राप्तोत्र स्वयं विभुः॥६३॥ कूष्मांडकगणाध्यक्षं पुरस्कृ
त्वा व्यवस्थितः॥ ऊर्ध्वं गतिमवाप्नोति वीक्षणेन दूर्ध्वरेतसः॥६४॥ ॥६५॥ ६६॥ ६७॥ ६८॥ ६९॥ ७०॥ ७१॥

ववा॥ सांबः अंबयासहितः सांबः मरुज्जांगलात् देशे त्र विशेषात् मरुज्जांगलादिति क्वचित्पाठः॥५७॥ कालंजरात् पर्वतात्॥ त्रिदंडायाः पुर्याः ६४॥

१६५

878

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मधुकेश्वरात् क्षेत्रादिति शेषः ॥७१॥ प्रादुश्चकार आविर्बभूव ॥ सौम्यस्थानात् क्षेत्रविशेषात् जालेश्वरात् क्षेत्रादिति शेषः ॥

८४ ऊर्ध्वरेतसि ये भक्ता नहि तेषामधोगतिः ॥ मंडलेश्वरतः क्षेत्रात् लिंगं श्रीकंठसंज्ञितं ॥६५॥ विनायकात् मुंडसंज्ञात् उत्तरस्यां
दिशि स्थितं ॥ श्रीकंठस्य च ये भक्ताः श्रीकंठा एव ते नराः ॥६६॥ नेह श्रिया वियुज्यंते न परत्र कदाचन ॥ छागलांडात् महा
तीर्थात् कपर्दीश्वरसंज्ञकः ॥६७॥ पिशाचमोचने तीर्थे स्वयमाविरभूद्विभुः ॥ कपर्दीश्वरं समभ्यर्च्य न नरो निरयं
व्रजेत् ॥६८॥ न पिशाचत्वमाप्नोति कृत्वा वाप्यघमुत्तमं ॥ नाघातकेश्वरात् क्षेत्रात् लिंगमत्रीश्वरसंज्ञितं ॥६९॥ स्वय
मत्र्यागतं चात्र क्षेत्रे क्षिप्र श्रेयसां पदे ॥ विकटाद्द्विजसंज्ञस्य गणेशस्य समीपतः ॥७०॥ दृष्ट्वा सूक्ष्मेश्वरं लिंगं ८४
गतिं सूक्ष्मामवाप्नुयात् ॥ संप्राप्तमिह देवेशं जयंतं मधुकेश्वरात् ॥७१॥ लंबोदरात् गणपतेः पुरस्तात् देवस्थि
तं ॥ जयंतेश्वरमालोक्य स्नात्वा गंगाजले शुभे ॥७२॥ प्राप्नुयाद्वांछितां सिद्धिं सर्वत्र विजयी भवेत् ॥ प्रादुश्चकार दे
वेशः श्रीशैलात् त्रिपुरांतकः ॥७३॥ श्रीशैलशिखरं दृष्ट्वा यत्फलं समुदाहृतं ॥ त्रिपुरांतकमालोक्य तत्फलं हेलयाप्य
ते ॥७४॥ विश्वेश्वरात् सौम्यभागे त्रिपुरांतकमीश्वरं ॥ संपूज्य परया भक्त्या न नरो गर्भमाविशेत् ॥७५॥ सौम्यास्था
नादिहायातो भगवान् कुक्कुटेश्वरः ॥ वक्रतुंडगणाध्यक्षसमीपे सोऽवतिष्ठते ॥७६॥ तद्दर्शनादर्चनाच्च करस्थाः सर्वसि
द्धयः ॥ जलेश्वरात् त्रिशूली च स्वयमीशः समागतः ॥७७॥ कूटदंतात् गणपतेः पुरस्तात् सर्वसिद्धिदः ॥ रामेश्वरान्महाक्षेत्रान्नं
दीदेवः समागतः ॥७८॥ एकदंतोत्तरे भागे सोऽर्चितः सर्वकामदः ॥ त्रिसंध्यात् क्षेत्रतो देवस्त्र्यंबकोऽस्ति समागतः ॥७९॥

त्रिपुरांतात् पूर्वदिग्भागे पूजितस्त्र्यंबकस्तथा ॥ हरेश्वरो हरिश्चंद्रात् क्षेत्रादत्र समागतः ॥८०॥ छ ॥ रामेश्वराद्धेतुबंधा
त् ॥८१॥

879

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुरोधायायेकत्वा स्थलेश्वरात् स्थानेश्वरात् क्षेत्रादिति शेषः यत्र स्थलेश्वर क्षेत्रे यज्ञेश्वरं महालिंगं लिंगांतरं महालिंगमेव वा सुपर्णाख्यात् क्षेत्रादिति शेषः अवाच्यां दक्षिणस्यां हीर्षि

॥हरिश्चंद्रेश्वरः पुरः पूजितो जयदः सदा॥ इह शर्वः समायातः स सर्वो मध्यमेश्वरो॥८१॥ चतुर्वेदेश्वरं लिंगं पुरोधायध्यवस्थितं॥ सर्वलिंगम
॥मस्यार्च्य काश्यां परमसिद्धिकृत्॥८२॥ न ज्ञातु जंतुपदवीं प्राप्नुयात्क्वापि मानवः॥ स्थलेश्वरान्महालिंगं प्रादुर्भूतं परं त्विह॥८३॥ यत्र यज्ञे
॥श्वरं लिंगं सर्वयज्ञफलप्रदं॥ महालिंगं समभ्यर्च्य महाश्रद्धासमन्वितः॥८४॥ महतीं श्रीयमाप्नोति लोके चैव परत्र च॥ इह लिंगं मह
॥स्नाक्षं सुवर्णाख्यात्समागतं॥८५॥ यस्य संदर्शनात्सम्यग्ज्ञानं व स्तुप्रजायते॥ शैलेश्वरादवाच्यां तु महत्स्नाक्षेश्वरं विभुं॥८६॥ दृष्ट्वा जन्म
॥सहस्राणां शतानां पातकं त्यजेत्॥ हर्षिताद्धर्षितं वाच प्रादुरासीन्मनोहरं॥८७॥ लिंगं हर्षप्रदं पुंसां दर्शनात्स्पर्शनादपि॥ मंत्रेश्वरसमी
॥पे तु प्रासादो हर्षितेशितुः॥८८॥ नहि लोके नतः पुंसां नित्यं हर्षपरंपरा॥ इह स्वयं समायातो रुद्रो रुद्र महालयात्॥८९॥ यस्य दर्शनतो यां
॥ति रुद्रलोके नराः स्फुटं॥ ये स्म रुद्रेश्वरं लिंगं काश्यामत्र समर्चितं॥९०॥ ते रुद्ररूपिणो मर्त्या विज्ञेया नात्र संशयः॥ त्रिपुरेशसमीपे तु दृष्ट्वा
॥रुद्रेश्वरं प्रभुं॥९१॥ रुद्रास्त एव विज्ञेया जीवंतोपि मृता अपि॥ आगादिह महादेवो वृषेशो वृषभध्वजात्॥९२॥ बाणेश्वरस्य लिंगस्य समीपे वृ
॥षदः सदा॥ इहागतं तु केदारादीशानेश्वरसंज्ञितं॥९३॥ तद्दृष्ट्वा प्रतीच्यां च लिंगं प्रह्लादकेशवात्॥ ईशानेशं समभ्यर्च्य स्नातो नरवहां मसि॥९४॥
॥वसेदीशाननगरे ईशानसदृशप्रभः॥ भैरवात्भैरवीमूर्तिस्तीर्थया नाममनोहरा॥९५॥ संहारभैरवो नाम द्रष्टव्यः सत्रपत्नतः॥ तज्जनो [illegible] कार्यं सर्वविनायकात्॥९६॥

नान् क्षेत्रादिति शेषः रुद्रमहालयात् क्षेत्रादिति शेषः इव स्वाभ्यमेव वा पाठः वृषभध्वजात् क्षेत्रादिति शेषः॥

880

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व॰

केदाराद्विनिशोषः॥ उग्रश्चंडः॥ मे खे संसारे पातकौघैः पापपंक्तीः॥ ९८॥ भद्रकर्णेशपूजनात् भद्रकर्णह्रदे स्थितईशः भद्रकर्णेशः तस्य पूजनं तस्मात् भद्रकर्णेमिस्तत्रम मि

८५ ॥ सं हा सा र भैरव का श्यां संहरेदघसंततिम्॥ उग्रः कनकखातीर्थादावीरासे ह मि द्वि दः॥ ९९॥ नद्विलोकननो न्तृणामुग्रं पापं प्रणश्यति॥ उग्रं ८५
॥ लिंगमदासेव्य प्राप्य मर्कविनायकात्॥ १८॥ अत्रत्स्या अपि न सेयु रूपसगोस्य दर्शनात्॥ ॥ वस्त्रापथान्महादेवाद्भवो नाम सम्य येवि
॥ भुः॥ ९९॥ भीम वं डिसु सीपेतु प्रदुरासीदिह प्रभो॥ भवेश्वरं समभ्यर्च्य भवेनाविर्भवेन्नरः॥ १००॥ प्रभुर्भवति सर्वेषां राज्ञां मा ज्ञा कला
॥ मिह॥ देवदारुवनाद्देवैड्डं इ पन्न पातकावकौ॥ १०१॥ वाराणस्यां समागत्य स्थितो लिंगात्कलिर्विस्तु॥ ज्ञा ध्यांद ड्डिंश्वरश्चुत्यः सदेहलि
॥ विनायकात्॥ १०२॥ तस्यार्चनेन न मर्त्यानां न पुनर्भयई ध्यते॥ भद्रकर्णह्रदादत्र भद्रकर्णह्रदान्वितः॥ १०३॥ शिवं मासां त्वादिह यातः सर्वे
॥ षां शिवदो विनः॥ ३ ह्रदाख्या ऋणपतेः प्राच्यां तीर्थमुत्तमम्॥ १०४॥ भद्रकर्णह्रदे स्नात्वा भद्रयलिंगं शिवार्चयं॥ सर्वत्र शिवमाप्नोति भ
॥ द्रकर्णेश पूजनात्॥ १०५॥ शृणुयात् सर्वभूतानां भद्रं पश्यति वाक्षिभिः॥ [illegible] शंकरश्च हरिश्चंद्रा स्तु रजः प्रति भी सने॥ ते स्पृज तां ज्ञनानां न
॥ जननी जठरे जने॥ ॥ यमतीर्थान्महालिंगात्तत्काल लिंगमि ह स्थितं॥ १०७॥ कलशेशाद्वनिरव्यातं वडेशान्पश्चिमेन वं॥ यमतीर्थे न रत्ना
॥ वामि त्राव रणं दक्षिणे॥ १०८॥ कालालिंगं समालोक्य कक्षिकाक्षमयं कुतः॥ तत्र प्रोक्त मत्तुर्दश्यां यस्तत्र पाचांकरिष्यति॥ १०९॥ छ॥ छ॥

१८ तिपाठे सैवार्थः कर्णेभिः कर्णैरित्यर्थः तथाच मंत्रः भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्रा॥ स्थिरैरंगैस्तुष्टुवांस स्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुरित्यादि
३६८ तदिति पाठेऽपि सैवार्थः अनिर्जन्म पश्चिमे लिनत्ततीया किंतु पश्चिमस्यां दिशि इत्यस्मि न्नर्थेन द्वितीयं प्रत्ययो ऽपस [illegible] पश्चिमेन पश्चिमस्यां दिशीत्यर्थः॥ १०१॥ छ॥
६२

(881)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२ नकुलीस्त्र लकुलीतिक्वचित् ॥११७॥

देविकायाः पूर्वास्तिरोषः ॥ महेश्वरक्षेत्रान्नैऋत्यां सात् ॥ उमापतिउमापतेः समीपे नकुलीश्वरतो नकुलीश्वरस्य दक्षिणे इत्यर्थः । प्रयागतीर्थं निकषा प्रयागतीर्थस्य निकटे समीपे ॥१२५॥

॥ अपि पातकयुक्तः स यमपात्रां न पश्यति । नैपालाच्च महाक्षेत्रात् दयायाः पशुपतिस्त्विह ॥११०॥ यत्र पाशुपतो यागः उपदिष्टः पिनाकिना ॥ भवता देवदेवेन भुक्ता

॥ दिव्यो विमुक्तये ॥१११॥ तस्य संदर्शनाद्देवपशुपाशैर्विमुच्यते ॥ करवीरकतीर्थाच्च कपालीशा इहागतः ॥ ११२॥ कपालमोचने तीर्थे द्रष्टव्यः सप्रयत्नतः ॥

॥ तद्विलोकनमात्रेण ब्रह्महत्या विलीयते ॥११३॥ उमापतिर्देविकाया इहागत्य व्यवस्थितः ॥ दृष्टः पशुपतिः प्राच्यां हरस्यापि चिरार्जितं ॥११४॥ ते

॥ गोमहेश्वरक्षेत्रादिदं दक्षिणासंज्ञितं ॥ उमामापतिस्तिष्ठति दद्यान्मे चेह परत्र च ॥ ११५॥ भुक्तिमुक्तिप्रदं लिंगं दक्षिणं काशिमध्यगं ॥ कायारोहणतः

॥ क्षेत्रादाचार्यो नकुलीश्वरः ॥११८॥ शिष्यैः परिवृतस्तिष्ठन्महापाशुपतव्रतैः ॥ दक्षिणे हि महादेवाद्दृष्टो ज्ञानं प्रयच्छति ॥११७॥ अज्ञानेन

॥ श्येत क्षिप्रं गर्भसंसृतिहेतुकं ॥ गंगासागरतः स्वायाद्भस्मेशश्चाशु तीर्थं ॥११८॥ तल्लिंगदर्शनादेव नामरत्नं हि दुर्लभं ॥ सप्तगोदावरी तीर्थाद्देवी

॥ भीमेश्वरत्प्रभुः ॥११९॥ प्रकाशते लिंगरूपी मुक्तये मुनयेन्यणामिह ॥ नकुलीशात्पुरोभागे दृष्ट्वा भीमेश्वरं प्रभुं ॥१२०॥ महान्ति मानि पापा

॥ निभगरस्यंतीहतत्क्षणात् ॥ भीमेश्वरा द्भस्मगात्रः प्रादुरासीदिह स्वयं ॥१२१॥ भीमेशाद्दक्षिणे भागे तद्दर्श्यं च प्रयत्नतः ॥ सम्यक्पाशुप

॥ तात्येगादश्य स्ताच्च समाश्रात ॥१२३॥ यत्फलं प्राप्यते तत्स्यात् भस्मगात्रविलोकनात् । नकुलीश्वरतो देवः स्वयंभुरिति विश्रुतः

॥ भात्मनाप्तारीहतः कश्यपलिंगावृतिर्हरः ॥ स्वयंसुलिंगं संपूज्य स्नात्वा सिद्धिं हृदेनरः ॥१२४॥ महालक्ष्मीश्वरपुरो नन्दये ॥

उर्ध्वपंक्तिस्त्वापंक्तौवः

जन्मभाक्स्वेत ॥ प्रयागतीर्थं निकषा प्रासादे विद्धुमप्रभः ॥१२५॥ नकुलीस्त्र लकुलीतिक्वचित् ॥११७॥ श्रीरामनारायणवासुदेव ॥ श्रीगुरवे नमः

१६१

वाराहस्यसुकराक्रांतेः वाराणस्याभितिकश्चित्पाठः मंदरात्समागतंश्चेत्सेसन्वयः कर्णिकारप्रसूनस्रक्कुद्मोत्पलपुष्पकांतिः हेमकूटात्पर्वतात् ॥१३२॥
संपत्राणि औषधिप्रयुक्त नाक्षिप्यमानशिलाभयात्त्राविशेषसहिता निकपाटविकटा निकपाटविषमाभिः सकपाट नवेतिपाठे विट पाषाणविगुडकाः
कोटिच्छिदायनामपरिमितयोधानां भाग्यं अन्यंयेष्ठतानि आयानि तथा भटायानीति यद्यपि तत्कास्यरीतकासिसके कांस्यानि प्रसिद्धानि रीतिका आरकूटाः स्वा

वाराहस्यमहानेषयरणीनाम्नएनहि ॥ विंध्यपर्वततः प्राप्तो देवस्रत्वासमागते ॥१२६॥ सगणं सर्षिदेवं च मंदराद्रुत्नकंदरात् ॥ कास्पांयरणि
८६ वाराहोद्रष्टव्यः सत्रपत्तत ॥१२७॥ आपत्समुद्रसमग्रसुद्धेरधरणागतं ॥ कर्णिकाराहणा ध्यप्तः कर्णिकारप्रसूनस्रक् ॥१२८॥ सम र्चोयग ८६
राहस्तः उपसर्गासहस्रहत् ॥ तस्माद्धरणिवाराहात्प्रतीच्यां दिशि संस्थितः ॥१२९॥ पूजयित्वा गणाध्यक्षं गणेपसपदं लसेत् ॥ हेम
कूटाद्रिरूपाक्षं लिंगमत्राविशासह ॥१३०॥ महेश्वराद्दक्षाच्यां च दृष्टं संसारतारकं ॥ गंगाद्वारा द्विमेध्येशो लिंगहेमसमप्रभं ॥१३१॥
ब्रह्मनालात्प्रतीच्यां च द्रष्टव्यमिह सिद्धिदं ॥ गणाधिपश्च कैलासाह्वण अन्ये महाबलाः ॥१३२॥ कैलासादेः समायाताः
सप्तकोटिमिताः प्रभो ॥ दुर्गाणि तैः कृतानीह समस्वर्गोत्कृतानि च ॥१३३॥ सद्वाराणि सयंत्राणि कपाटविकटानि च ॥ कोटिकोटि
भटायानि सर्वर्द्धिसहितान्यपि ॥१३४॥ सुवर्णरूप्यताम्रेश्च कांस्यरीतकसीसकैः ॥ अयस्कांतेन कांतानि दृढान्यभ्रलिह
नि च ॥१३५॥ ततः शैलमहादुर्गैस्तैः काशीपरितः कृता ॥ परिखाहि कृतानिम्ना मत्स्योदर्या जलाविलाः ॥१३६॥ मत्स्योदरी द्विधा
जाता बहिरंतश्च सा पुनः ॥ तच्छुतीर्थं महत्त्वातं निलितं गंगवारिणः ॥१३७॥ यदा संहारमार्गेण गंगा नः प्रसरेदिह ॥ तदा मत्स्योदरी
तीर्थं लभ्यते गुणगौरवात् ॥ सूर्याचंद्रमसोः पर्वं तदा कोटिगुणं स्मृतं ॥१३८॥ ८२ ॥ पर्वकः पित्तलानी तियावत् ॥ यदाहामरः ॥ पतिः स्त्रियामारकूटोन
स्त्रियामिति सीसकम् निनागाः यदाहामरः ॥ नागसीसकयोगेष्टवप्रायनीति तैः ॥ संहारमार्गेण प्रतिलोमवर्त्मना दक्षिणप्रवाहेनेत्यर्थः ॥ इहमत्स्योदर्याः
सूर्याचंद्रमसोः देवतादंद्वे चेतिदीर्घत्वं एवं मैत्रावरुणदक्षिणेत्यादिष्वपि ॥१३८॥ श्रीरामनारायणवासुदेवश्रीकृष्णगोपालहरेमुरारे ॥ श्री ॥ ७॥ १३०

883

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गंगायां सह मत्स्योदरीं गंगा मत्स्योदरीयतोयदा यत्र कुत्रापि यदा कदापि स्पर्शः अविमुक्तमिति मत्स्याकारत्वमाश्रुयात् देसाकोष्ठायामाह ॥ परीतश्चेति संसारिसंस [illegible] रणशालं ततस्तदा तत्र सत्रवीसाक्षेयागणाधिपेन सप्तकोटिपेन ॥ भूर्भुवः स्वः महः परे सप्तादीनांल्लोकानाठपीर ॥१३९॥

सर्वपर्वाणि तत्रैव सर्वतीर्थानि तत्रैव ॥ तत्रैव सर्वतीर्थानि गंगामत्स्योदरीमतः ॥१४०॥ मत्स्योदर्यां हि ये स्नाता यत्र कुत्रापि मानवाः ॥ कृतपिंडप्रदानास्ते न मातुरुदरे स्थिताः ॥१४१॥ अविमुक्तमिदं सेयं मत्स्याकारत्वमाश्रुमात् ॥ परीतः स्वर्धुनी वारि संसारिणा वीक्ष्यते ॥१४२॥ मत्स्योदर्यां कृतस्नाना नाप्येनरास्ते नरोत्तमाः ॥ कृत्वापि बहुपापानि निवसंति भास्करे पुरी ॥१४३॥ किं स्नाता बहुतीर्थेषु किं तत्स्वादुष्करं तपः ॥१४४॥ यदि मत्स्योदरीस्नाता कृतो गर्भे भ्रमं ततः ॥ यत्र यत्र हि लिंगानि निर्देवर्षिकृतान्यपि ॥ तत्र मत्स्योदरी त्राणे सुस्नातो मोक्षभाजनं ॥१४५॥ संति तीर्थान्यनेकानि भुर्भुवः स्वर्गतान्यपि ॥ न समानि परं तानि कोऽयं श्रोनापि निश्चितं ॥१४६॥ इष्टं तीर्थं कृतं तेन विभोः कैलासवासिना ॥ गणाधिपेन सुमहत् सुमहोदारकर्मणा ॥१४७॥ भूर्भुवःसंज्ञकं लिंगं पर्वताद्धधमादनात् ॥ स्वयमाविरभूत्तत्र तस्मात्प्राच्यां गणाधिपात् ॥१४८॥ विलोक्य भूर्भुवं लिंगं भूर्भुवः स्वर्महः परे ॥ निवसंति जनाः पुण्याः सुचिरं दिव्यभोगिनः ॥१४९॥ हाटकेशं महालिंगं भोगवत्याः समायुतं सप्तपातालतः इहायातं स्वयं विभो ॥१५०॥ शेषवासुकिमुख्यैश्च तत्प्रासादो महानिह ॥ मणिमाणिक्यरत्नौघैर्निरमायि प्रयत्नतः ॥१५१॥ तल्लिंगं हाटकमयं रत्नमालास्तिरीचितं ॥ ईशानेश्वरतः प्राच्यां सज्जनीसं प्रयत्नतः ॥१५१॥ भोगवत्या पाताल [illegible] गंगया ॥ निरमायि निर्मितः ॥ हाटकमयं स्वर्णमयं तारकान्तारालोकान् ॥१५२॥ पुरुषोत्तमायनमः ॥ श्री ॥

884

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तारकावतारकालोकात्यावल्लिंगविलोकनंकरोतीतिद्दोषतावत्सर्वपापेभ्योमुच्येतयस्मात्ज्ञानात्मुच्येतेतत्तारकज्ञानंप्रोतेतं कालत्रयेप्रोती
तिकिरातान्तीर्थादितिशेषः देशाद्व ॥१५७॥ किंतत्किरातमित्याह ॥ किरातरूपमितिपौलस्त्यराघवात्पौलस्त्योविभीषणोस्ति

८७ ॥ भक्तितोभ्यर्च्यतल्लिंगंनरःसर्वैःसमृद्धिमान् ॥ भुक्त्वाभोगानसंख्यातानंतेनिर्वाणमृच्छति ॥१५२॥ आकाशात्तारकालिं
॥ गज्योतीरूपमिहागतं ॥ ज्ञानवाप्याःपुरोभागेतल्लिंगंतारकेश्वरं ॥१५३॥ तारकज्ञानमप्येतत्तल्लिंगस्यसमर्चनात् ॥ ज्ञा
॥ नवाप्यांनरःस्नात्वातारकेशंविलोक्यच ॥१५४॥ कृतसंध्यादिनियमःपरितर्प्यपितामहान् ॥ धृतमौनव्रतोधी
॥ मान्यावल्लिंगविलोकनं ॥१५५॥ मुच्यतेसर्वपापेभ्यःपुण्यंप्राप्नोतिशाश्वतं ॥ प्रोतेचेतारकेशानंयस्मात् ८७
॥ ज्ञानात्विमुच्यते ॥१५६॥ किरातात्किरातेशाख्यआविर्बभूवह ॥ किरातरूपोभगवान्यत्रदेवोभवस्
॥ रा ॥१५७॥ तत्किरातेश्वरंलिंगंमारकातेश्वरादनु ॥ नमस्कृत्यनरोजातुनमातुरुदरेशयः ॥१५८॥ लंकापुर्यां
॥ समागच्छन्नभ्युकेश्वरसंज्ञकं ॥ लिंगंयदर्चनात्पुंसांनास्यरक्षसांभवेत् ॥१५९॥ निकसादिशितालिंगंनेक
२२ ॥ तेश्वसंज्ञकं ॥ पौलस्त्यराघवात्पश्चात्पूजितंसर्वदुःखहृत् ॥१६०॥ पुण्यंगलत्रियालिंगंजलीलिंगस्थलो
॥ दपि ॥ आगतंतच्चगंगायाजलमध्येव्यवस्थितं ॥१६१॥ तत्प्रसादोद्भुतमरामध्येगांनिरीक्षेत ॥ सर्वधातुमयः
श्रेष्ठःसर्वरत्नमयःशुभः ॥१६२॥ श्रीगोपाहरेर्वैषडजायमुकुंदाक्षमां ५
तेनस्थापितोराघवःपौलस्त्यराघवोरामचंद्रस्तस्मादितिपुण्यमितिस्थलात्स्थलाल्लिंगात्मध्येगांगंगायामध्येस्थितमध्येगंगामिति ॥१६२

७२

885

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कोटीश्वरात् तत्स्थानविशेषादिति शेषः॥वडवा साक्षाद्वडवानलः स्मादिसर्थः॥विरजस्तीर्थं जा त्रिपुरस्थं नाभिगयास्थं यत्र विरजा चंडिका स्यात् तदमरकंटका त्मालवदेशांतर्गत रेवातीरस्थात् किंन दृस्व

॥अद्यापि दृश्यते कैश्चित्पुण्यसंभारगौरवात्॥श्रेष्ठं लिंगमिहायातं तीर्थात्कोटिश्वरादपि॥१६३॥कोटिलिंगेक्षणे पुण्यं यत्तल्लिंगस्य निरीक्षणात्॥श्रेष्ठं पु॥
छ२ ६२ ॥ज्येश्वरात्तस्मात् श्रेष्ठसिद्धिप्रदायकं॥१६४॥वाडवास्यात्समुद्भूतं लिंगमत्रानरेश्वरं॥नरेश्वरपुरोभागे पूजितं सर्वसिद्धिदं॥१६५॥आगस्य विरजः॥
॥स्तीर्थाद्देवदेवस्त्रिलोचनः॥लिंगे ह्यनादिसंसिद्धे ह्यवतस्थे त्रिविष्टपे॥१६६॥पुण्ये पिप्पलातीर्थे सर्वेषां तारकप्रदे॥आविश्चक्रे स्व॥
॥यं देवओंकारेमरकंटकः॥तदाद्यतारकं क्षेत्रं यदा गंगा न चागता॥१६७॥यदैवाविरभूत्काशी त्रैलोक्योद्धरणाय वै॥तदाद्वति॥
॥मृल्लिंगं स्वयमाविरभूत्तदा॥१६९॥महिमानं न तस्यान्यः परिवेत्ति विभोर्क्रते॥एतानि यातनानीश आनिनाय महांति च॥१७०॥शे॥
॥षयित्वा शमात्रं च तस्मिन्क्षेत्रे निजे निजे॥इहायांति पुण्यानि सर्वभावेन भारत॥१७१॥प्रासादाः सर्वतस्त्वेषां रम्यास्त्वभ्रंलिहा विभो॥
॥बकुधातुमयाश्चित्राः सर्वरत्नसमुज्वलाः॥१७२॥ ॥श्रीरामजयरामजयजयराम॥सीतापतिराम॥लोकाभिराम॥

रूपैकदा प्रादुर्बभूव तदा ह्यतदाद्यं लिंगं कथंभूतं तारकं तारकः प्रणवः स एव क्षेत्रं गपलक्षिस्थानं यस्य स तथा १६७ तदाद्भूति प्रणवाद्धिति तदांह्वतीति क्वचित्पाठः ततस्तत्रायदा तदाद्यं प्रणवाद्यं तारकं क्षेत्रं अविमुक्तं तदा ह्यतीति क्षेत्रा ह्यतीति तदा

क्षेत्र१ ता२ न्या३

कर्णेयं क्षयपतालि स्थलालि अजितनायेट
मानितवालि सर्थः॥आगतालालि स
कृष्णसाक्षः सर्गोजकृष्णा
सपीजकृष्णाये
पृ:छ्रौ स्मा निरस्नवीक्ष्या ज्ञातया॥१७२॥

886

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अस्याःप्रसाद्यश्राद्धाप्रसाद्यसचासौशैलादिश्चेतितंमुदाप्रसाद्येतिक्वचित्पाठः।तदाप्रसाद्यएवार्थः॥१७१॥ ।।एषाईश्वरसंबंधिनीदरीकंदरा॥ ।।इतिश्रीरामानंदकृतायांकाशीखंडटीकायांएकोनसप्ततितमो ध्यायः॥६९॥ ।।अध्यायेसप्ततितमेमहापापापदेनृणां॥दैवतानामधिष्ठानंवर्ण्यतेतिसुखावहं॥७०॥साधुकृतंतत्वयानंदिन्निसादीन॥विश्वेशेनचंडीःपरिवासयेत्युक्तंअतस्तासांपरिवसतिंश्रोतुंकार्त्ति

८८

।।एषांकृत्स्नशमात्रस्यदर्शनान्मुक्तिराप्यते।।अकृत्वापिनामचैतेषांलिंगानांसुरसत्तम॥१७३॥अपिजन्मसहस्रोत्थाःक्षीयंतेपापराशयः॥
।।इदानींकोविदेशोत्रमयानुष्टेयईशितः॥१७४॥प्रसादीक्रियतांसोपिसिद्धोमंतव्यएवहि॥ ।।स्कंदउवाच।।अकृत्वेतिनंदिनोवाक्यं॥
।।देवदेवेश्वरोहरः॥१७५॥अनुप्रसाद्यशैलादिमिदंप्रोवाचकुंभज॥श्रीमहादेवउवाच॥साधुकृतंत्वयानंदिन्मदानंदविधायक॥१
।।७६॥विधेहिमेनिदेशंचचंडाव्योपारयाधुना॥नवकोट्यस्त्वकचामुंडायायत्रनिवसंतिहि॥१७७॥स्वदेवताभिःसहिताभूतवेतालभैरवा।
।।वैः॥ताःपुरीरक्षणाय्योधसवाहनबलायुधाः॥१७८॥प्रतिदुर्गंदुर्गरूपाःपरितःपरिवासय॥स्कंद०॥नंदिनसन्निदेशेपेतिमृडान्यास
।।सहितोमृडः॥१७९॥ययोत्रैविष्टपंक्षेत्रंमुक्तिबीजवरोदरं॥शैलादतनयोशांमूर्द्धन्याशांविधायच॥१८०॥आरूढयसर्वतोदुर्गाः॥
वै

तिदुर्गेन्यवेशायत्॥निशम्याध्यायमेतंचपुण्यायतनगर्भिणं॥१८१॥नरःस्वर्गापवर्गौचप्राप्नुयात्क्षयाक्रमात्॥श्रुत्वाष्टषष्टिमेतांवैमहायतनसंश्रयां॥नजातुप्रविशेन्मर्त्योजननीजाठरीदरीं॥१८२॥ ।।इति श्रीस्कंदपुराणेकाशीखंडेअष्टषष्ट्यायतनसमागमोनामएकोनसप्ततितमोध्यायः॥ ।।अगस्त्यउवाच।।कासायनेयकथयनंदिनाविश्वनंदिना॥ पा मारितादेव्योदेवदेवनिदेशतः॥१॥ ।।केयमभिरूर्थयतिकासाय
म

१२४

अगस्तिशिष्योप्यस्तीकारांतः॥समन्वितैः सहितैर्वाराणस्यां विशालाक्षीतितद्रूक्मांस्ये॥वाराणस्यां विशालाक्षी विमलापुरुषोत्तमे॥रुक्मिणी द्वारवत्यां तु राधा वृंदावनेवने॥१॥ उपहारैर्बलि

॥अविमुक्तस्य रक्षार्थं यत्र यादेवताः स्थिताः॥ घसादंकुरुमेदेवतास्समाचक्ष्वदेवताः॥२॥इत्यगस्त्योदितं श्रुत्वा महादेवतनूद्भवः॥कथया॥
॥मास यायत्र स्थितानंदवनेमुदा॥३॥स्कंद उवाच॥वाराणस्यां विशालाक्षी क्षेत्रस्य परमेश्वरी॥विशालतीर्थगंगायां कृत्वा रक्षेव्यवस्थि॥
॥तः॥४॥स्नात्वा विशालतीर्थे वै विशालाक्षीं प्रणम्य च॥विशालां लभते लक्ष्मीं परत्रेह च शर्मदां॥५॥भाद्रशुक्लतृतीयायां उपोषणपरे॥
॥र्नृभिः॥कृत्वा जागरणं रात्रौ विशालाक्ष्याः समीपतः॥६॥सा नभोज्याः प्रयत्नेन चतुर्दशकुमारिकाः॥अलंकृता यथाशक्तिः स्रग॥
॥वरविभूषणैः॥७॥विधाय पारणं पश्चात्पुत्रभृत्यसमन्वितः॥सम्यग्वाराणसीवासस्सम्यग्लभेत कुंभज॥८॥तस्यां तिथौ महायात्रा॥
॥कार्या क्षेत्रनिवासिभिः॥उपसर्गप्रशांत्यर्थं निर्वाणकमलाप्तये॥९॥वाराणस्यां विशालाक्षी पूजनीया प्रयत्नतः॥धूपैर्दीपैः सुनैवेमी
॥लैरुपहारैर्मनोहरैः॥१०॥मणिमुक्ताफलैः कारैर्विचित्रैश्चामरैः॥सुभैरनुपभुक्तैश्च दुकूलैर्गंधवासितैः॥११॥मोक्षलक्ष्मीस
॥मृद्ध्यर्थं पूत्रकुत्रनिवासिभिः॥अत्यल्पमपि यद्दत्तं विशालाक्ष्ये नरोत्तमैः॥१२॥तद्दनसा जायेते मुने लोकद्वयेपि हि॥विशालाक्षीम
हापीठे दत्तं जप्तं कृतं हुतं॥१३॥मोक्षस्तस्य पाकोनात्रकार्या विचारणा॥विशालाक्षी सपर्यातो रूपसंपत्तिः कुपतिः॥१४॥प्राप्यते नकु

भिः नानानैवेद्यैरिस्यर्थः॥उल्लोचानि तांतं चंद्रातपइतिप्रावट्॥दुकूलैः क्षौमैः॥अप्यल्पमपीत्यत्र पूर्वादिशाक्ष्यस्य पूर्वेणासंबंधः॥पीठः स्थानं पाकः फलं अत्र काश्यां जगती काशी लंसमाचारः॥१५॥

888

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

य रा त्रि

ईषे आश्विने ललितस्त्रीसौभाग्यं यद्यातद्दानु नाम्यच यत्किंचित्स्तुले त्सर्थः नत्रस्थितोपि चेतिकथित॥ शारदं नवरात्रं नारसंबंधि शारदं नवरात्रं चेति सादरं मिंकथित्वा नवरात्रं लक्षप्रति

॥असौ भाग्यवती भिक्षुसौ भाग्यं मददाम्यते॥ विधवाभिर्नवैधव्यं पुनर्जन्मांतरे क्वचित्॥१६॥ दासीमं ति भिनींपुंभिर्वापरं निर्वाणमिक्षुभिः॥
॥कृता हस्तावर्जिता कारयां विशालाक्ष्यभिरासदा॥१७॥ ततोन्य ललितातीर्थं गंगाकेशव सन्निधौ॥ तत्रास्ति ललिता गौरी॥ क्षेत्र॥
॥ [illegible] रक्षाकरी परा॥१८॥ सा त्वपूज्या प्रयत्नेन सर्व संपत्समृद्धये॥ ललिता पूजकानां च जातु विघ्नो न जायते॥१९॥ ईषे लक्ष्मद्वितीया॥
॥यां ललितां परिपूज्य वै॥ नारी वा पुरुषो वापि लभते वांछितं पदं॥२०॥ स्नात्वा च ललितातीर्थे ललितां प्रणिपत्य वै॥ लभेत्सर्वत्र ल॥
॥लितं यद्यातत्तद्दानुनाम्य च॥२१॥ मुने विश्वभुजा गौरी विशालाक्षीपुरं स्थिता॥ हरंति महाविघ्नं क्षेत्र भक्तिजुषां तदा॥२२॥ शार॥
॥देनवरात्रे च कार्यायात्रा प्रयत्नतः॥ देव्या विश्वभुजा यावै सर्वकामसमृद्धये॥२३॥ येन विश्वभुजां देवीं वाराणस्यां न मंत्रः॥ कु॥
॥तो मुनेप सर्गेभ्यस्तस्य शांतिं कुशं मनः॥२४॥ येस्त्का विश्वभुजा देवी वाराणस्यां कृतार्चिता॥ न तान्हि विघ्नसंघातो बाधते कुल॥
॥तात्मनः॥२५॥ अन्यास्ति काश्यां वाराहीं कुत्वा रादस सन्निधौ॥ तां प्रणम्य नरो भक्त्या विपदब्धौ न मज्जति॥२६॥ शिवदूती तु तत्रैव॥
॥दृष्ट्वापद्विनाशिनी॥ आनंदवनरक्षार्थं मुमुक्षुलारितर्जनी॥२७॥ वज्रहस्ता तथैवैंद्री गजराजरथास्थिता॥ इंद्रेशाद्दक्षिणे भागे
॥ [illegible] र्चितासंपत्करी सदा॥२८॥ स्कंदे [illegible] स्वरसमीपे तु कौमारी बर्हियानगा॥ प्रेक्षणीया प्रयत्नेन महाफलसमृद्धये॥२९॥ महेश्वराद्दक्षि

पद्मारभ्य नवमी पर्यंतमित्यर्थः॥२६॥ आरितर्जनी शत्रुभर्त्सिनी गजराजरथास्थिता गजराज ऐरावतः स एव रथस्तत्रास्थिता बार्हियानगाः मयूररथगा प्रेक्षणीया दृष्ट्या अर्चनीयेति कथितं मे०

ज

889

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

समुद्यच्चक्ररम्यदोः सम्यग्……लत् सुदर्शन मनोहरहस्ता ॥ गलत्कमंडलु जलचुलुकाना डिताहिता ताडिताः अहितादैत्याययासातडि
ता हिता ॥ क्षरत् ॥ कुंडीवारिणं दूषाद्यातितविपक्षानि अनत्वं ब्रह्मलात्सतत्वं ॥ आम्यच्चक्रोच्चतर्जनी आम्यच्चक्रोच्चतर्जुनी दुष्टान् प्रति

निर्वाणि नरसिंहस्य समीपे मोक्षकांक्षिभिः ॥ नारसिंहा समभ्यर्च्या समुद्यच्चक्ररम्यदोः ॥ ७१ ॥ हंसयानवती ब्राह्मी ब्रह्मेशा
त्पश्चिमे स्थिता ॥ गलत्कमंडलुजलचुलुकाताडिताहिता ॥ ७२ ॥ ब्रह्मविद्याप्रबोधार्थं काश्यां पूज्यादिने दिने ॥ ब्राह्मण्यो
र्यीतिश्रिर्नित्यं निजनत्वाक्वो धिभिः ॥ ७३ ॥ शार्ङ्गचापनिविनिर्मुक्त महेषु भरितस्तनः ॥ उत्सादयंती प्रत्यूहान् काश्यां ना
रायणी श्रयेत ॥ ७४ ॥ प्रतीच्यां गोपिका निंदात् भ्राम्यच्चक्रोच्चतर्जनी ॥ नारायणी यः प्रणमेत्तस्य काश्यां महोदयः ॥ ७५ ॥
……प्रतीच्यां गोपिका ……ला न राभ नयावांछितालभतेप्रियं ॥ ७६ ॥ शैलेश्वरी समभ्यर्च्य शैलेश्वर
ततो गौरी विरूपाक्षी देवयान्या उदग्दिशि ॥ पूजयित्वा न राभ …… वांछितालभते प्रियं
सन्निपगा ॥ तर्जयंती चतर्जन्यासं संसर्गमुपसर्गजं ॥ ७७ ॥ चित्रकूपे नरः स्नात्वा विचित्रफलदं नरः ॥ चित्रघंटेश्वरं वीक्ष्य
चित्रघंटां प्रपूज्य च ॥ ७८ ॥ बहुपातकयुक्तोपि त्यक्त धर्मपथोपि वा ॥ न चित्रगुप्तलेखस्य स्याच्चित्रघंटाचकोनरः ॥ ७९ ॥
चित्रघंटाप्रपूज्य च ॥ बहुपातकयुक्तो पि त्यक्त धर्मपथोपि वा ॥ ८० ॥ चैत्र शुक्लतृतीयायां काश्यां
यो विद्वपुरुषो वा पि चित्रघंटां नयोर्चयेत ॥ काश्यां विघ्नसहस्राणि तं सेवंते पदे पदे ॥ ८१ ॥ महापूजोपकरणैश्चित्रघंटां समर्चयेत् ॥ श्रीलोति
त्राप्रयत्नतः ॥ महामहोत्सवः कार्यो निशि जागरणं तथा ॥ ८२ ॥ महापूजोपकरणैश्चित्रघंटां समर्चयेत् ॥ श्रीलोति
नां तकृस्यह घंटां महिष कंठगां ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ॥ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

यस्याः सा ॥ अथवा भ्राम्यच्चक्रोच्चतर्जनी तर्जन्यारव्यात्रं शूर्यस्याः सा तथोक्तिवा ॥ ७५ ॥ देवयानी काव्यस्सुतासंसर्गदोषं उपसर्ग
जं उत्पातजं लेखस्यः लिखने विषयः ॥ निगडोलोहः श्रंखलासाकार्यि ता पूजयित्वा ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥

लि २

१६७

890

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

टी० १

निगडौ हट्टं स्वर्णं समाजयित्वा पूजयित्वा॥ एकभक्तमिव भोजनं एकस्तकमिति पाठे एकाशनमित्यर्थः॥ बंदी बद्धः तस्य मोक्षणं काम्य ... गम्यते एव वक्ष्यति॥ बंदीपदं जुषामिति का
यायद्धा बंदीति तस्या नाम॥ ४२॥ [illegible]

चित्रांगदेश्वरः प्राच्यां चित्रग्रीवां प्रणम्य च॥ न जातु जंतुर्विच्छ्यते विचित्रायनया तनां॥ ४३॥ भद्रकाली नरो दृष्ट्वा
नापत्रं पश्यति कंचित्॥ भद्रजागस्य पुरतो भद्रवाप्यां कृतोदकः॥ ४४॥ हरसिद्धिं प्रयत्नेन पूजयित्वा नरो नमेः॥ म
हासिद्धिमवाप्नोति प्राच्यां सिद्धिविनायकात्॥ ४५॥ विधिं संपूज्य विधिवद्धिविधैरुपचारिकैः॥ विविधो
लभते सिद्धिं विघ्नेश्वरसमीपगः॥ ४६॥ प्रयागतीर्थे सुस्नातो जनो निगडभंजिनीं॥ संपूजयित्वा नो गाढ
निगडैः परिबाध्यते॥ ४७॥ सोमवारे सदा पूज्या देवी निगडभंजनी॥ एवमेकभक्त्या त्र बंदीमोक्षणकाम्य
या॥ ४८॥ संसारबंधोऽपि छिन्नमायिष्यति सार्चिता॥ गणनाथं रत्नबाधी नाकाच तस्याः समर्चनात्॥ ४९॥ इर
स्थोऽपि हि यो बंधुः सोऽपि क्षिप्रं समेष्यति॥ बंदीपदं जुषां पुंसां श्रद्धया नात्र संशयः॥ ५०॥ किं चिंतितोमा
लब्धय दिसाप रिसेविता॥ कामान् पूरयति क्षिप्रं काशी संदेहहारिणी॥ ५१॥ घनटंककरा देवी भक्तबंधन
वेदिनं॥ कंकनकूरये कामंतीर्थराजसमीपगा॥ ५२॥ देवी पशुपतेः पश्चाद् बनेश्वरसंनिधौ॥ स्ना त्वा
चैनाप्नुते कूपे न समीयात्तु यत्नतः॥ ५३॥ पूजयित्वा नरो भक्त्या देवतां मस्तेश्वरी॥ अन्यत्वं भजेद्देवतवादाबुजसेवनात्॥ ५४॥

संदेहं शमितिपाठे संदृढ इन संदेहो निघ्नः तद्धारिणी
शी संदेहहारिणी संदेहः संशयः॥ काशीमरणेन मुक्तिः प्रतिनावदेयादिरूपः॥ संदेहं शमितिपाठे संदृढ इन ... प्रयागः दक्षिणेन वामह सान इति शेषः॥ ५३॥ ५४॥
घनटंककरा घनटंककरा सा॥ टंकटाकीति प्रसिद्धा॥ तीर्थे प्रयागः
जे: २

१७९

॥७॥अथ यदा मितिच्छेदः॥सिद्धलक्ष्मीत्यत्र सिद्धिलक्ष्मीति क्वचित् उपसर्गानुक्तान् महालक्ष्म्यष्टमिंप्रसाद्य पदस्थ क्षाष्टमीप्राप्यतत्र मार्त्तांपेकुर्वंतितेषांसम्भपव्यानमुबवंति नसजनीस्यर्थः॥७०॥

॥धारयंतीमहामायामम्लतस्य कमंडलुं॥दक्षिणेसयदांवामे धातकोनाम्नजतथाकू॥सिद्धलक्ष्मींजगद्धात्रीं जती यामप्रतेस्वरात्॥प्रपितामहलिंगस्य पुरःसि

॥द्धिप्रदार्चिता॥५६॥प्रासादं सिद्धिलक्ष्म्याश्च विलोक्य कमलाकीर्ति॥लक्ष्मीविलाससंज्ञं वकोनलक्ष्मीममाप्नुयात्॥५७॥ततःकुब्जाजगन्माताननकूब

॥रलिंगतां पूजनीयपुरोभागेप्रपितामहपश्चिमे॥५८॥उपसर्गानिशेषांश्च कुब्जाहरति पूजिता॥तस्मात्कुब्जाप्रयत्नेन पूज्याकाश्यांसुतार्थि

॥भिः॥५९॥कुब्जाम्बरेश्वरलिंगं नकूबरपश्चिमे॥त्रिलोकसुंदरीगौरीनत्राभीष्टदायिनी॥६०॥त्रिलोकसुंदरीं सिद्धिदधात्रैलोक्यसुंदरी॥वैधव्यं

॥नाप्यते क्वापि तस्या देव्याः समर्चनात्॥६१॥दीप्तानाममहाशक्तिः सांबादित्यसमीपगा॥देदीप्यमानलक्ष्मीकाजायंते तत्समर्चनात्॥६२॥श्रीकंठस

न्निधौ देवी महालक्ष्मीर्जगज्जनिः॥सा लाश्री कुंडतीर्थे तु समर्च्या जगदंबिका॥६३॥पितॄन्संतर्प्य विधिवत्तीर्थे श्रीकुंडसंज्ञिते॥दत्त्वा नोदानि विधिव

त्त्वलक्ष्म्या परिमुच्यते॥६४॥लक्ष्मीक्षेत्रं महापीठं साधकस्यैव सिद्धिदं॥साधयंस्तत्र मंत्रांश्च नरः सिद्धिमवाप्नुयात्॥६५॥संति पिगन्यनेकानि काश्यां सिद्धि

प्रदान्यपि॥महालक्ष्मीपीठसमं नान्यल्लक्ष्मीकरं परं॥६६॥महालक्ष्म्यष्टमीप्राप्य नत्पात्राक्ततां नृणां॥संपूजिते हविधिवत्स्थाम सभनहुवति॥६७॥उत्तरेतु

महालक्ष्म्या हयकंठाकुठारधृक्॥काशीविघ्नमहावृक्षान् छिनत्तिश निवासरं॥६८॥कौमश्शा क्ति र्महालक्ष्मीदक्षिणे पाशपाणिका॥बध्नाति विघ्नसंघातं क्षे

स्य १ त्रस्यापि प्रतिक्षणं॥६९॥सापूजितास्कता मत्र्यैः क्षेत्रसिद्धिं प्रयच्छति॥वापयांवशि खंड सेत्ररक्षापकिमरा॥खादंती विघ्नसंघानं शिवदांशंकरोनिका॥७०॥

तस्याः संदर्शनात् पुंसां नश्यंति व्याधयोऽखिलाः॥भीमं चण्डं तु तरद्वारं सहारस दतं डिना॥७१॥भीमेश्वरस्य पुरतः पाशमुद्गरधारिणी॥भीमचंडीं नरो दृष्ट्वा भीमकुंडे कृतोदकः॥७२॥छ॥छ॥

२७९॥

892

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पल्लवान्पञ्चा ॥ शुद्धाश्वाश्वयामहाष्टम्यां आश्विनस्तु क्लाष्टम्यां महापर्वणि विघ्नसंहतीति विघ्नसमूहं आकाशोर्ध्वोष्ठीं आकाशमेव वोष्ठोपरस्या ॥ आकाशोर्ध्वोष्ठीमित्यर्थः धराधरां पृथ्वीं धरोष्ठामित्यर्थः

॥ मीमाकीर्तिं नवैपश्येद्याम्यानूद्दर्शनेक विरक्ती ॥ छागवक्त्रेश्वरी देवी दक्षिणे वृषभध्वजा ॥ ल ॥ ७३ ॥ अहर्निशं भक्षयंती विघ्नौघनरूपल्लवान् ॥ तस्या देव्याः
॥ प्रसादेन काशीवासः प्रलप्स्यते ॥ ७४ ॥ अजस्छागेश्वरी देवीं महाष्टम्यां प्रपूजयेत् ॥ ताळजंघेश्वरी देवी ताळवृक्षकृतायुधा ॥ ७५ ॥ उद्वासयति विघ्नौ
॥ घानानंदवनमध्यगान् ॥ संगमेश्वरलिंगस्य दक्षिणे विकटानना ॥ ७६ ॥ ताळजंघेश्वरीं नत्वा न विघ्नैरभिभूयते ॥ उद्दाळकेश्वरालिंगान्नैर्ऋत्यां
॥ द्दाळकाभिधे ॥ ७७ ॥ याम्यां व यमदंष्ट्राख्यां वर्वर्ये द्विघ्नसंहतिं ॥ प्राणानायमदंष्ट्रां वै तीर्थे वोद्दाळकाभिधे ॥ ७८ ॥ कृत्वापि पापसंघातं न यमा
॥ द्विभ्यती हतौ ॥ दारुकेश्वरतीर्थे तु दारुकेशसमीपतः ॥ ७९ ॥ पाताळताळुवदना माकाशोष्ठी धराधरा ॥ कपाळवक्त्रहस्तां च वलांडकपाळ ॥
॥ प्रियां ॥ ८० ॥ शुष्कोदरीं सा पुनश्चांवर्म्मसुंडेति विश्रुतां ॥ क्षेत्रस्य पूर्वदिग्भागं रक्षति विघ्नसंघतः ॥ ८१ ॥ लसत्सहस्रदोर्दंडाज्वलत्केकर
॥ वीक्षणां ॥ पारावारप्रस्तमरहस्तन्यस्तारिमोदकां ॥ ८२ ॥ द्वीपीकत्तिपरीधानां कंडुकाढ्यादहासिनीं ॥ मृणाळनाळवत्तीव्रं वर्वर्तीमस्थि
॥ पाणिना ॥ ८३ ॥ ~~प्रमनव पाद्यंच जंवितपामीभववंधमुक्तये ॥ ध्यायेतसुरेनरेड मोक्षमिध्यापतंमनस योगिभिसदा~~ ॥ छ ॥ ठ ॥ श्री ॥ ठ ॥ ठ ॥ ठ ॥

कर्त्तरीपुत्रिका ॥ स्नायुनद्धावसयांमांसप्रलंवधातुविशेषरोनियावदानडांवडांडुष्ठनांमांसादिप्रसक्तोनते नया ... मित्यर्थः लसंतः सहस्रैमितदोर्दंडा यस्या स्तां ज्वलंतिकेकराशितीर्थ्यगतानिवीक्षणानि नेत्राणियस्य
परि

॥ १८० ॥

काशीखंडटीका ॥ छ ॥ ७२ ॥ स्री ॥ ८ ॥ ७ ॥

रुंडस्रग्भूषणा कबंधमालाभरणा यद्वाहामरः कबंधो रुंडमस्त्रियामिति॥दोःप्रसारणात्मुंडैः कृत्वा रूपं वर्त्तते यस्याः सा मुंडरूपिणीति कश्चित्॥अत्र मूरिमाः नैर्ऋत्यसीके

॥स्थूलायपोतदुर्वृत्तक्षेत्रद्रोहिकलेवरां॥कपालमालाभरणां महाभीषणरूपिणीं॥८४॥वर्ममुंडां नरो नत्वा क्षेत्रविघ्नैर्न बाध्यते॥यथैव वर्ममुंडैषा
॥महालुंडापि तादृशी॥८५॥एतावानेव भेदोस्या रुंडस्रग्भूषणा त्वियं॥क्षेत्ररक्षां प्रकुरुत उभे देव्यौ महाबले॥८६॥हसंत्यौ कुरुलालीभि
॥रन्योन्यं दोःप्रसारणात्॥हयग्रीवेश्वरीतीर्थे लोलार्कादुत्तरे सदा॥८७॥महारुंडा प्रचंडास्या तिष्ठते भक्तविघ्नहृत्॥वर्म्ममुंडा महा
॥मुंडा कथिते ये तु देवते॥८८॥तयोरंतरतस्तिष्ठेच्चामुंडा मुंडरूपिणी॥एताभिस्त्वः प्रयत्नेन पूज्याः क्षेत्रनिवासिभिः॥८९॥धनधान्यप्र
॥दाश्चैताः पुत्रपौत्रप्रदा इमाः॥उपसर्गान्निमूलंति दधुर्नैःश्रेयसीं श्रियं॥९०॥स्मृता दृष्टा नता स्पृष्टाः पूजिताः श्रद्धया नरैः॥महालुंडाप्रती
॥च्यां च देवी स्वप्नेश्वरी शुभा॥९१॥सर्वार्थं कथयेत्स्वप्ने भक्तस्याग्रे शुभाशुभं॥तत्र स्वप्नेश्वरं लिंगं देवीं स्वप्नेश्वरीं शुभां॥९२॥स्नात्वासिसंगमे
॥पुरोप्य यस्मिन्कस्मिंस्तिथावपि॥उपोषणपरो धीमान्नारी वा पुरुषोपि वा॥९३॥संपूज्य स्थंडिलशयः स्वप्ने मा वि विलोकयेत्॥अद्यापि प्रत्ययस्तत्र
॥त्र कार्यः सिद्धिविजानता॥९४॥भूतं भावी भवत्सर्वं वदेत्स्वप्नेश्वरी निशि॥अष्टम्यां च चतुर्दश्यां निशि वाथ दिवा दिवा॥९५॥प्रयत्नतः समभ्यर्च्या सौकाश्यां
॥ज्ञानार्थिभिर्नरैः॥स्वप्नेश्वर्याश्च वारुण्यां दुर्गा देवी व्यवस्थिता॥क्षेत्रस्य दक्षिणं भागं मा सदैवाभिरक्षति॥९६॥इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे देवताधिष्ठानं नाम सप्ततितमोध्यायः॥७०॥

वल्याख्यं॥९०॥इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे टीकायां रामानंदकृतायां देवताधिष्ठानं नाम सप्ततितमोध्यायः॥॥ अथैकसप्ततितमेध्यायेस्मिन्मनोहरे॥दुर्गनाम्नो सुरेंद्रस्य वार्यते त्रिपुरा क्रमः॥७१॥

894

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हर्याख्यायांतेदुर्गादेवी व्यवस्थितेत्युक्तं तत्रपृच्छति कथंदुर्गेति॥ अत्रेतिपतइतिपाठे प्रथमीतात्रस्मिन्नस्मात्कृताः स्वाधिनाः कृताः श्रीपदस्वबलेनस्वयमीशानेतितपानिर्हृतीतिकविदंनपस्विनी

सेव्या २

॥कथंदुर्गेतिवैनामदेव्याज्ञातमुमासुत॥कथंवकात्यायनीसेव्यासमावर्देतिमामिह॥१॥स्कंद उवाच॥ कथयामिमहाबुद्धे यथाकलशसंभ

॥व॥दुर्गानामाभवद्देव्याप्रथांवसाधके॥२॥दुर्गोनाममहादैत्यो रुरुदैत्यांगजोभवत्॥युग्मतपस्तीव्रं पुंभिर्जयत्वमाप्तवान्॥

७२ ॥३॥ततस्तेनाखिलालोका भूर्भुवस्वर्महस्तथा अपि॥स्वसात् कृताविनिर्जित्य परतोस्वभुजसारतः॥४॥स्वयमिंद्रः स्वयं

॥युः स्वयंचंद्रः स्वयंयमः॥स्वयमग्निः स्वयंपाशी धनदो भूतस्वयंबली॥५॥स्वयमीशानरुद्रार्कवसूनांपदमाददे

॥तत्साध्वसविमुक्तानितपांस्यपितपस्विभिः॥६॥नवेदाध्यय नंवकुर्वाह्मणास्तद्भयाद्दिताः॥यज्ञवाटाविनिर्ध्वस्ताः स्तद्भैर

॥तिदुःसहैः॥७॥विध्वस्ताबहुशःसाध्याःस्तेरमार्गकृतास्पदैः॥पस मंवपरस्त्रीनिष्पहृत्यदुदा॥दीः॥८॥अमोत्सिपुर्दुरावारा क्रूरक

॥र्मपरिग्रहाः॥नद्योविमार्गगाश्चासन्नज्वलंतितथाग्नयः॥९॥ज्योतींषिनप्रदीप्यंतिनतथापाकुलिताःयलौ॥दिग्वधूवसनान्यासन्निबद्धाणिमतितः॥१०॥

त्यत्रतपांस्यपीतिक्वचित्॥६॥यज्ञवाटायज्ञस्थानानि॥ अमार्गकृतास्पदैः पारखंडमार्गकृतास्पदैः अमार्गकृतादैरितिपाठेइसपिकविताप्रसमंबलात्कारेण दुर्गमदादुर्गम्यात्॥ अमोत्सिपुः बुभुजुः

रक्षिषुरितिवापाठः क्रूरकर्माणः परिग्रहा भृत्यावा क्रूरकर्म्मणां वापरिग्रहोयेषांतेनथावसनानि वस्त्राणि वहनानीतिकचित्पाठः निविगतकांतीनी॥१०॥

७२

९८२॥

895

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सुखनेतराः अधर्माः अनुसा श्रवपिताभि अवके त्रिनोवंध्यफलापियदाहामरः वंध्योफलोवक्ताचेतिविपज्जुषः विपत्सेविनः ननुकुलीनत्वात्सदा
चारत्वाच्च महीतस्तावदेवाः अतः किंभितितान्गृहयातान्भयपीडितानपिस्तन्तयावाच्चापिरुजितंवत्सत्वाहनकौलीन्यमितिकितोहिमह
त्वापकल्प्यतरकृमितिपदस्छानस्वाय मैश्वर्यमिसर्थः लाघवंलघुत्वंअमहत्वकारणमिसर्थः दैन्यकारणमिसर्थः ॥१५॥ तस्माद्विपद्यपिति
आपत्कालेपिये दैन्यमेरिताधनैर्मालिनचित्तानांअगणंअगणंकीचित् ॥ कदाचिदपिप्येनालभंतेतेधन्याइतितीर्हिमरणमेवतत्राहपंचत्वमेवेति

॥ धर्मक्रियाविलुप्ताश्चप्रवृत्तास्सुकृतेतराः ॥ तएवजलदीभूयववर्षुर्निजलीलया ॥ ११ ॥ सस्यानितद्भयात्सृतेत्वनुप्तापिवसुंधरा ॥ सदैवफ
॥ लिनोजातास्तएवाप्यवकेशिनः ॥ १२ ॥ बंदीकृताः सुरश्रेणापत्प्सेनातिदर्पिणा ॥ दिवौकसः कृतास्तेनसमस्ताः काननौकसः ॥ १३ ॥
॥ मर्त्याअमर्त्यानस्वर्गप्राप्तानपिभयार्दिताः ॥ अपिसंभाषमात्रेणनार्चयंतिविपज्जुषः ॥ १४ ॥ स्कंदउवाच ॥ नकौलीन्यंसनेहत्वम
॥ हत्वापप्रकल्प्यते ॥ एकमेवपदंश्रेयः पदस्थैर्नोहिधलावं ॥ १५ ॥ विपद्यपिहितैधन्यान्नपैदैन्यप्रणोदिताः ॥ धनैर्मलिनचित्तानांना
॥ प्रभंतेगणंकचित् ॥ १६ ॥ पंचत्वमेवहिपरंलोकेधलोववर्जितं ॥ नामरत्वमपिश्रेयोलाघवेनसमन्वितं ॥ १७ ॥ तएवलोकेजीवंतिपु
॥ ण्यभाजस्तएवहि ॥ विपद्यपिनगांभीर्यंयच्चेताब्धिः परिसजेत् ॥ १८ ॥ कदाचित्संपदुदयः कदाचिद्विपदुद्गमः ॥ दैवाद्द्वयमिदंप्रा
॥ प्यधीरोधैर्यंनहापयेत् ॥ १९ ॥ उदयानुदयोप्राज्ञैर्दृष्टव्योपुष्पवंतयोः ॥ सदैवरूपतासांज्ञाहर्षाहर्षौततोध्रुवौ ॥ २० ॥ परस्तापदसमा
॥ साद्यदैन्यग्रस्तोविपद्यते ॥ तस्यलोकद्वयंनष्टंतस्माद्दैन्यंविवर्जयेत् ॥ २१ ॥ आपद्यपिहियेधीराइहलोकेपरत्रच ॥ नतान्पुनः स्पृशेदाप

किंचतएवेतिकिंचसंपद्विपक्षमयोः कादाचित्कत्वात्तदुभयंलब्ध्वास्थिरतांनस्रजेदित्याहकदाचिदपितत्रदृष्टांतमाहउदयानुदयावितिपुष्पवं
तयोश्चंद्रसूर्ययोः ॥ अस्तमये ॥ एवंएवरूपतासांज्ञाततोहर्षाहर्षौध्रुवौनिष्फलावित्यर्थः ॥ आपदिदैन्यान्मरणेदोषमाहयस्त्वि

ग १

नद्दैन्यमापद्यचितना ॥२२॥
तिरस्कृत्यनतस्मात्वितिमग्नत्वानापद्येदैन्यमेतस्युः
द्योपितिष्ठतिश्रीमन्नत्वाकृता ॥ २२ ॥ १६

१३

896

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इति २ ५

प्रासंगिकंपीसमाप्यस्तमनुवर्णयति त्रैलोक्यराज्याइति सर्वथा तेन पुरुषेण्यो । वध्येयमिति ज्ञानतेसर्थः । माहेश्वरीमा ज्ञामिसर्थः । अमर्त्यौदेवा यज्ञाति विकृवचनं अमर्त्यस्य इति क्वचित्पाठः समाजये सम्यग्युद्धाय रणायर्वा क्वचित ॥ रूपयेसत्रं पुरुये ति क्वचित् तदुपेक्षयात्स्या वचसउप क्षयामसुत्तातसदा कुर्येतिपाठ अहंविशेषणं मसुः मसुहेतुरिसर्थः ॥ २१ ॥ तुइतिपाणितश्शार्थातज्जीवग्राहजीवनग्रहणं यथास्तिवत

॥ त्रैलोक्यराज्याश्च विबुधान् हरं शरणं गता ॥ सर्वज्ञेनततोदेवी प्रेरितासुरमर्दने ॥ २३ ॥ माहेश्वरींसमासाद्य भवान्याज्ञांसहृष्टवत् ॥ अम

॥ र्त्यात्भयदत्वा समरायोपचक्रमे ॥ २४ ॥ कालरात्रीं समाहूयकासात्रैलोक्यमोहिनी ॥ प्रेषयामास रुद्राणी तमाक्रान्तुंसुरद्रुहं ॥ का

॥ लरात्रीं समासाद्य तं दैत्यं दुष्टचेष्टितं ॥ उवाचदेसाधिपतेसज त्रैलोक्यसंपदं ॥ २६ ॥ त्रिलोकीलाभतामिंद्रस्तुयाहि रसातलं

॥ त्वकीतांत्रियाः सर्वांवेदात्वेदवादिनां ॥ २७ ॥ अथचेत्र्त्वलेनाशत्तितदायाहि समाजये ॥ अथवाजीविताकांक्षीतोमिंद्रं शरणंव

॥ ज ॥ २८ ॥ इतिवक्तुंमहादेव्या महामंगलरूपया ॥ त्वदंतिके प्रेषिताहं मसुस्तातदुपेक्षया ॥ अतायदुचितंकर्तुं तद्विधेहिमहा

॥ सुर ॥ परंहितंत्वेषु शृणुयाज्जिवशाहततोव्रज ॥ ३० ॥ इसाकर्ण्यवचोदेव्याः महाकालस्याःसोदैसराट् ॥ प्रजज्वालततोत्यर्थं द्रुष्ट्य

॥ तां गृह्यतामिति ॥ ३१ ॥ त्रैलोक्यमोहिनी योषा सामद्ग्राम्यगौरवात् ॥ त्रैलोक्यराज्यसंपत्तिवल्ल्याफलमिदंजगत् ॥ ३२ ॥

॥ एतदर्थं हि दैवर्षिनंरपाबदी कृतामया ॥ आनीयासेन मे त्राताग्रहणेषास्तुसौदयात् ॥ ३३ ॥ अवश्यमस्यायोग्यस्तत्तस्येहापतिष्ठ

॥ ते ॥ अरण्ये वा गृहे वापि यनेताताग्गौरवात् ॥ ३४ ॥ मतः पुरश्चराः तानयंस्वंतः पुरंमहत् ॥ अनयासदलस्सानमरात्र मलंध्रतं

यावज्जविप्रस्वर्थ्यः शरणापन्नोभवेस्पर्धः ॥ हितमिसस्य विशेषणं वा ॥ नहकान्त्याः कालराज्याः गौरवैर्महत्वैः ॥ वल्लीलता ॥ घरेहगेहे

स्य २

७३

897

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

महामतेरुदारचित्तस्य॥ इतिएवंदेसेंदूसत्ववतीसतिसोविदल्लका चंचुकिनेोतः पुरस्सकाइतिअर्थः यदाहामरः॥ सोविदल्लकाः कंचुकिनःस्था
पसाः सौदाश्चतेइति॥ पुंगवःश्रेष्ठः॥ दूसंसंचारिकाः यदाहामरः दूतीसंचारिकासमेति॥ पद्मादूसः दूतकर्मकर्थ्यःराजनीतिविदुत्तमराज

अहोमहोदयस्याद्यजातोऽनमहामतेः॥ केवलंहिमभेकस्यसर्वदेसान्वपस्यच॥ ३६॥ नरसंतुपितस्यात्रभोदत्तांबांधवाःसुखं॥
मसः कालांकोदेवाः प्राप्नुवंसयभेतियं॥ ३७॥ इतियावत्समायातास्तांनेतुंसोदविल्लकाः॥ तावत्तयाकालरात्र्याप्रयुक्तोदूसपुं
गवः॥ ३८॥ कालरात्र्युवाच॥ देसराजमहाप्राज्ञनेतयुक्तंभुवाद्दशां॥ वयंदूसः परवशाराजनीतिविदुत्तम॥ ३९॥ अल्पोपि
दूतसंबाधांनविदध्यात्कदाचन॥ किंपुनर्यभवादृसोमहातोबलिनोधिपाः॥ दुतीषुकोनुरागोयंमहाराजाल्पकस्तिरः॥ अ
या५ नायासेनचवयंआस्माभिस्तदागमात्॥ ४१॥ विजिससमरेतांतुस्वामिनीममदेसप॥ मादृशीनांसहस्राणिभवंतिहय
धेछया॥ ४२॥ अथैवतंमहासौख्यभाविताव्याविलोकनात्॥ बांधवानांसुखंतेयाभविता सहपूर्वजैः॥ ४३॥ सापत्स्यत
ह ७ यतेकामाः सर्वेयेचिरसंचिंताः॥ अबलासीतिमुग्धाचतस्यास्त्राताभकश्चन॥ ४४॥ सर्वरूपमयी चैवतांभवान्दृष्टु
मर्हसि॥ अहंहिद्दशीपिथाम्पिपुत्रसाप्सितजगत्स्वनिः॥ ४५॥ यतायामपि चैकस्यांतसैतकामोभविष्यति॥ अहंतैस
न्निधिनैवसक्षाम्ययदिनावधैः॥ ४६॥ ततोनिवारयैतान्मामादित्सून्सोविदल्लकान्॥ ४७॥ छ॥ श्रीगुरवेनमः
नीतिविदांमध्येउत्तमश्रेष्ठ॥ ३९॥ अन्योपिजनश्चवादृशाः भवसदृशाः तदाग्गमान्महादेव्यागमात्अबलाबलहीनास्त्रीतिया
वत्॥ वस्त्र तस्त्रस्यविधेः एवबलंयस्याः सायधानविद्यतेबलंयस्याः सासर्वातिशयबलाइत्यर्थः इतिवा॥ मुग्धामूढा॥ वस्त्रत

898

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भ३ प१ द्दै४

तां दृष्ट्वा कालमस्त्रिलोकीलभततमिंद्रस्सादिसा । स्ववचनात्क्रोधसंताप्यामोहितः संक्षुब्धः । भयमितिषष्ठी द्वितीयार्थे बहुमंस्त
बहु यथास्यात्तथा अमन्यत शुद्धचातरक्षिणोतः पुरपालिनः । प्रदाहामरः स्त्र्यागारभुजंमतः पुरस्यादवरोधनं शुद्धांत
श्चावरोधश्चेतिभरः ॥ त्ता वर्षधरास्छिन्नवृषणा इतियावत् ॥ प्रदामहारः । षंढो वर्षधर इति त्र्य युतसंमितान्त्रिंशतसह
स्रसंख्याकान्द्दशानेत्रेणकटाक्षेणेतियावत् ॥ तेषां मध्ये केषां चित्नामा निकथयति दुर्धरभीतसपादनवमपातितोर्दृशाला

इति श्रुत्वा वचस्तस्याः सुकोपनक्रोधमोहितः ॥ तामेव बहुमंस्ते का दूती निरसोरिवासुरः ॥ शुद्धांतरक्षिणश्चेतां शुद्धांतत्रापयंस्तरां ॥
इति तेन समादिष्टाः सर्वे वर्षधरा मुने ॥ ४९ ॥ तां धर्तुमुद्यतां चक्रुर्बलेन बलवत्तराः ॥ सा तान्स्तरसी चकाराशु हुंकारजनितान्नि
ना ॥ ५० ॥ ततो दैत्यपतिः क्रुद्धो दृष्ट्वा तान्सस्मसात्कृतान् ॥ क्षणेनैव तया दृश्या दैत्यांस्त्र्ययुतसंमितान् ॥ ५१ ॥ दशाव्या
पारयामास दुर्धरदुर्मुखावरौ ॥ सौरपाणिपाशपाणिसुरेंद्रमदनुहनु ॥ ५२ ॥ प्रज्ञा रिखड्गलोमानमुग्राख्यं देवकंपनं ॥ बधा
पाशैरिमां दुष्टामानयत्वाशु दानवाः ॥ ५३ ॥ विध्वस्तकेशपाशां च विस्रस्ताम्बरभूषणां ॥ इति दैत्याधिपादेशाद्दुर्धरश्च मुखा
स्ततः ॥ ५४ ॥ पाशासिमुद्गरधरास्तामादातुं ततो धमाः ॥ गिरीद्र गुरु वर्माणः शस्त्रास्त्रोद्यतपाणयः ॥ ५५ ॥ दिंताततं
पोरिमाता स्तदुद्धासानिलाहताः ॥ तेषु द्विनष्टेषु शतकोटिमितेषु च ॥ ५६ ॥ निर्जगाम ततः सा तु कालरात्रिर्निशोध
गा ॥ ततस्तां तु विनिर्यांतीं अनुजग्मुर्महासुराः ॥ ५७ ॥ कोटिकोटिसहस्त्राणि क्षरयिस्वातुरादसौ ॥ दुर्गानाम महादैत्यः

स्वाध्वचनेनाज्ञापयति बध्वा पाशैरिति श्लोकेन ॥ ५३ ॥ विस्रस्तकेशावेशामुत्तकबरा यदाहामरः कवची केशवेशोप्य
ति केशपाशानिति पाठेपि स एवार्थः ॥ वर्म शरीरं शस्त्राणि खड्गादीनि अस्त्राणि क्षेपणीयानि भल्लादीनि ते रुध्यता उद्युक्ताः पाण
ज्ञायप२

899

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यच्चूर्णितशिलोच्चयैः ॥ पादपिष्टपर्वतैः ॥ उदायुधैरुद्यतशस्त्रास्त्रैः ॥ समहोदेसः महादेवैः सहवर्तमानः समहोदेसः अस्थेति अथानंतरं महादेवीं दृष्ट्वा महा
सेनापतीन्समादिष्टवानिति षष्ठेनान्वयः द्वादशभिर्विशेषणैस्तां विशिनष्टि ॥ विंध्याचलसादिनी ॥ निवेदितकीर्तितदागमां दुर्गापराधीयसैमतां ॥ तदागमामि
ति क्वचित् ॥ तत्र दिसत्र उपादिति क्वचित्पाठः दिति उल्लसत्पुष्पसुगुप्तपरिमितकिरणनिसृष्टोत्तमास्यां लावण्यातसौंदर्यसमुद्भवनिः सरदुच्छलच्चंद्रमुखज्यो

॥ पदातिभिरसंख्या... तैः पच्चूर्णितशिलोच्चयैः ॥ उदायुधैर्महाखड्गैः त्रिजगतीजयैः ॥ ६० ॥ समेतः समहोदेवो दुर्गां रुद्धो निविर्ययौ ॥ अथ द
॥ दृष्ट्वा महादेवीं विंध्याचलकृतालयां ॥ ६१ ॥ आगसकालरात्र्या च निवेदिततदागमां ॥ महाभुजसहस्राढ्यां महातेजोभिबृंहितां ॥ ६२ ॥ उद्यद्द्वादशसहस्र
' पांरणकौतुकसादरां ॥ प्रोद्यच्चंद्रसहस्रांशुनिर्माजितशुभाननां ॥ ६३ ॥ लावण्यवारिधिनिर्गच्छच्छंद्र ईक्चंद्रिकां ॥ महामाणिक्यनिचयरोचिः
न३ रचितविग्रहां ॥ ६४ ॥ त्रैलोक्यरम्यगौरीसुप्रकाशप्रदीपिकां ॥ हरनेत्राग्निनिर्दग्धकामसंजीवातुवीरुधं ॥ ६५ ॥ नसत्सौंदर्यसंभारजगन्मोह
महौषधीं ॥ विषमेषुशरोर्भिन्नहृदयो दैत्यपुंगवः ॥ ६६ ॥ आदिष्टवान्महासैन्यनायकाननुग्रशासनः ॥ अयि जंभ महाजंभ कुजंभ विकटा
नन ॥ ६७ ॥ लंबोदर महाकाय महादंष्ट्र महाहनो ॥ पिंगाक्ष महिषग्रीव महाग्रासुरविग्रह ॥ ६८ ॥ क्रूराक्ष रोधनाक्रंद त्रासकंदन महा
भय ॥ जितांतक महाबाहो महावक्त्र महीधर ॥ ६९ ॥ दुंदुभे दुंदुभिरव महादुंदुभिनासिक ॥ उग्रास्य दीर्घनयन मेघकेशरावकान न२
न ॥ ७० ॥ सिंहास्य सूकरमुख सिरारावमहोत्कट ॥ शुकतुंड प्रचंडास्य भीमास्य क्षुद्रमानस ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥

क१ स्त्रां ॥ अनर्घमाणिक्यसन्नद्धदिव्याभरणशरीरां ॥ ६४ ॥ महादेवनयनानलभस्मीकृतमदनजीवनौषधलतां पदाहान्तरः जीवातुर्जी
वनौषधमिति संभारः समूहः महौषधीं महौषधिरूपां विषमेषुः कामः ॥ आदिदेशास्मकारमाह ॥ अयि भंजे सा दिने सा कर्ण्येयं तः श्रान
नेन ॥ ७१ ॥ श्रीरामनारायणवासुदेवगोविंदमाधवहरमधुसूदनेति ॥ श्रीवृद्धगोपालजनार्दनेति ॥ श्री ॥ ध२

७००

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

घसाधैर्येणसाध्नोतियावत्॥बुध्यादासिण्यनदानेनवाबलेनदंडेनछलेनभेदेनसामदानदंडभेदोपायचतुष्टयेनेत्यर्थः॥घत्तानेष्यतीतिकश्चित्॥अवधेहि॥श्री
गुरतत्कर्मदुःकरंकिंकाधादुःखकरमेवेतिवास्तवोर्थोयमित्यर्थः॥७८॥दुःश्वरत्वमेवाह॥अनाथायाः॥अः॥विष्णुर्नाथोयस्यास्तथा॥नविद्यतेनाथोयस्यास्तस्या।

३५ उलूकनेत्रंकंकास्यकाल्कुंडकरालवाक्॥दीर्घग्रीवमहाजंघस्थूलकसिरोधर॥७२॥रक्तबिंदोजपानेनविष्णुजिह्वाग्निनतापन॥ ३५
धूम्राक्षधूम्रनिश्वासचंडचंडांशुतापन॥७३॥महाभीषणतुरख्यस्वक्रूणंवाज्ञांममादरात्॥नवस्वेतषुचान्येषुपरतां
विंध्यवासिनी॥७४॥यस्यानेष्यतिबुध्यावाबलेनापिछलेनवा॥तस्याहोभद्रपदवीमध्यदास्याम्यसंशयं॥७५॥दृष्ट्वातां
सुंदरीमद्यमनोमेव्याकुलीभवेत्॥यांदृष्ट्वाननपावनस्मपंचेषुशरपीडितं॥७६॥मनोविज्वलतांछत्रएतद्धातो
रभावतः॥इसावरुर्णवचस्तस्यदुर्गास्यदनुजेरितुः॥७७॥प्रोचुःसर्वेतदादेसाःप्रबद्धकरसंपुटाः॥अवधेहिमहा
राजकिमेतत्कर्मदुष्करं॥७८॥अनाथायाप्रस्तथैकस्याअबलायाविशेषतः॥अस्याआनयनेकोयंमहायत्नविधिः
प्रभो॥७९॥कोस्मान्प्रलयकालाग्निमहाज्वालावलीसमान्॥सहेतत्रिषुलोकेषुत्वत्प्रसादात्स्ततोद्यमान्
पथादेशोभवेद्यतवंद्रसमरक्षणं॥सांतःपुरंसमानीयक्षिप्रमुनस्त्वसदाग्रतः॥८१॥भूर्भुवस्वरादेसर्वेत्वदाज्ञा
वशावर्त्तिनं॥महदूर्जनतपःसत्यलोकास्त्वदधिकारिणः॥८२॥तत्राप्यसाध्यनास्माकंत्वन्निदेशान्महासुर॥८२॥
इतिवा॥स्वतंत्रायाइत्यर्थः॥एकस्याम्मुख्यायाअद्वितीयायावाइत्यर्थः॥विशेषतोभस्यविष्णोरेववलंयस्यास्तस्याइतिवाकृपाणायाइतिपाठेकृपाण १८८
वर्त्तमानायाइत्यर्थः॥कोयंमहान्यत्नोविधिःअकरीतपदच्छेदअयनसंतप्रपतमकारः॥अकः॥नकोपीत्यर्थःप्रस्तव्याख्यानेस्फुटं॥८२॥श्रीरक्तसवंगा॥

१०१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

...गले शाप्नाम:

= सर्वेषा

१२

सु

वैकुंठनायकः विकुंठायाः स्यपतीत स्यामुसन्नो वैकुंठः तेन निर्मितो लोकोपि वैकुंठः तस्य नायको न हनु इत्यर्थः ॥ उक्तं भागवते ॥ पत्नी विकुंठा शुक्लस्य वैकुंठः सुरसत्तमैः ॥ तस्याः संकल्प्य याजज्ञे वैकुंठो नामतः स्वयं ॥ विकुंठः कल्पितो येन लोको लोकनमस्कृतः ॥ रमया प्रार्थ्यमानेन देव्या तत्प्रियकाम्यया इति ॥ यानि दुस्त्यजानि रत्नानि तानि मुदा संप्रेषयंस्त्वदाज्ञापालकः सदा दानं करोतीत्यर्थः लोकानामतिनिस्वसंपादितकार्पण्यः कैलासेश्वरः शिवः सोप्यस्माभिः ससिको उपेक्षितः किंस्वयमेव सामर्थ्यं सेर्थः ॥ य

यानि रत्नानि तानि संप्रेषयन् मुदा ॥ ८३ ॥ अस्माभिरेव संवैकुंठनायको निसंसदाज्ञापरिपालकः ॥ यानि रत्नानि तानि संप्रेषयन् मुदा ॥ देहार्द्धेगेनास्य दृप्यतो यो पि देकास्तकः कैलासाधिपतिः शिवः ॥ ८४ ॥ विष्णुरीरौ चेति निःस्वलाक्ष्मीस्य कृतिनि ... ॥ सोपि नास्य स्मात्परिजावति ॥ ८३ ॥ नगरीहतः ॥ ८५ ॥ तस्य ग्रामेपि सकलो द्वितीयो न चतुष्पदः ॥ एकोजरद्गवः सोपि नास्य तस्मात् परिजावति ॥ ८६ ॥ समस्तेनगरे तस्मशाननिवासिनः सर्वे सर्वे कौपीनवाससः ॥ सर्वे विभूतिधवलाः सर्वेप्येककपर्दिनः ॥ ८७ ॥ सैंद्रा स्तन संभारं प्रसहं प्रेषयंति च ॥ स्ववसीसेवीविधगणाः ॥ तेषां गणानां किंकुर्मो दारिद्र्याणां वयं विभो ॥ ८८ ॥ प्रदीपयंति सततं फणारत्नप्रदीपकाः ॥ उरगाः कामनागा वराकाश्चास्माकं सायंसाये स्वयंप्रभो ॥ ८९ ॥ ... वायुर्व्यजनं तोयानः स्नागा ॥ वीचिंतामणिकगणाबरु ॥ ९० ॥ तव प्रसादादस्मादकं मपि तिष्ठति चेरमसु ॥ वासांसि स्वधा च पेदग्निरग्नेर ... रघरैः सेवेतप्रयहततः ॥ ९२ ॥ स्वच्छान्यंबूनि वरुणः प्रसह्य प्रयसहो ॥

स्वय ॥ ९२ ॥

दति कारुण्याभिषाश्री विषभक्षको रुतयोलीलार्थं भस्मचर्मसर्पभूषणः अस्य दूषेन तेन एकान्नुपमास्त्री अर्द्धांगेसंस्थता गृहिता किमपि तु संस्थते सर्थः ॥ ८५ ॥ तस्य सकलेपि ग्रामे अरण्ये पि जगति द्वितीयो न्य चतुष्पदो वृषो नास्ति किं लेकोऽन्नेऽप्याजरद्गवस्तारुणो वाहनो गोवृषोस्ति ततोपि किमन्यस्मो स परिजावति पितु ने सर्थः ॥ तस्य गणा अप्यवधीरितभोगाः इश्चरा एवं तेषु वयमेव किं चिलाराः एवं साकुः ॥ स्मशानेति दृषेन अदैर्दारिद्र्यपक्षांतरे यथाश्रुतएव स्पष्टोर्थः ॥ ... समुराशितिकानरो गावी काम

सु ५

कल्प ३

९६

902

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मृ

श्रृ॰रास्तो वक्राद्र्दूर्लं समुघता: संस्थिता: प्रत्ययका व्वं प्राप्य समुद्रायथा॥ प्राभवीत तद्वदित्यर्थ:॥ नक्षत्रमाळिका नक्षत्रसमूह:॥ रोदसी
मंडलं द्यावाभूम्योरंतरमंडलमिति॥ ९८॥ शक्ती: शरारूपा मृत्तरं॥ उद्दंडं: अत्युच्चतो निवारितशेति यावत्॥ उद्देशेलंघते मर्यादया:॥
संगरे संग्रामे तत्प्णी कसानुष्या सग्रहशतानि सत्कानि नाशतानि इत्यर्थ:॥ भेरी शीघ्रं प्रासः स्वकु:॥ भुशुंडी सर्वत्र लोहकंटकैर्व्याप्ता
क्रमाल्लस्थगचा॥ तदुक्तं॥ भुशुंडी सर्वतो लोहकंटकानुक्रमा॰ तद्धीत॥ मुद्गरो दुघनः॥ यदाहामर: दुघणो मुद्गरघनावित॥

७ सूर्यप्रकाशायन्निसंक्रीडा वाप्यंबुजानि च॥ कस्मात्समादिने स्नेतम सीमसौरिगेषु च॥ ७॥ सर्वेऽपि
मुपजीवंति सुरासुरखगादय:॥ परस्य नं पौरूषं राजन्नानयामोन्नगादिन॥ ८॥ इत्युक्तापुगप ८३
७६ सर्वेषुक्षुब्धास्ता॰ ॥ संवर्त्तकाल्मीसाधयन्ना वितुं जगतीमिमां॥ ८८॥ रणतूर्याननद्यास मा० ७५
मुत्तस्थौ समंततः॥ रोमांचिता अप्यश्रवणांकातरा अप्यकातरा:॥ ९६॥ ततो देवा॰ पत्रस्ता ७६
रूपकं पचवसुरा॥ क्षुब्धास्ते बुधपः सर्वे पेतुर्नक्षत्रकैका:॥ ९७॥ रोदसीमंडलं व्याप्तं तेन तत्पृथ्वी
५९ रवेणवे॥ ततो भगवती देवी स्वशरीरसमुद्भवा:॥ ९८॥ शक्तीरुत्पादयामास रौद्ररौ सहसैरा:
॥ तामि: शक्तिभिरेते प्रांवाब्धिनादितजन्मनां प्रभो॥ प्रत्येकं पारतो रुद्धदुद्दंडं: सैन्यसागर:॥ शा
स्त्री स्त्री॥ एभ्रम:॥ देवेपैर्यानि सप्तानि संगरे॥ १००॥ तानि शक्तिभिरुग्राणि स्वल्पाणीक सौ॰ ॥ ततो
तिकोपपूर्णास्ते जघ्नुस्ता: सुरारय:॥ १०१॥ आसिच भुशुंडी गदामुद्गरतोमरै:॥ भिंडिपालैश्च परिघै:
तोमर: सर्वला॥ शैल्य इति यदाहामर:॥ सर्वस्तातोमरोस्त्रियामिति॥ भिंडिपालै: स्नेहगैर्लोहबद्धदैरिति यावत्॥ यदाहामर:॥ भिंड
पालै: स्नगरस्त्या विति परिघै: परिघातने: हस्तमाणकाडीरित यावत्॥ यदाहामर: परिघ: परिघातनः इति कुंते: प्रासै: यदाहामर:
प्रासस्तु कुंत इति शक्ति: शंकुभि: सर्वलीति ख्यात इत्यर्थ:॥ यदाहामर: वा पुंसि शल्यं शंकुरिति॥ ॥१०२॥ ॥ ॥

५२

903

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लोहकंटकव्याप्ता चतुर्हस्तप्रमाणा शतघ्नी। तदुक्तं॥ शतघ्नी तु चतुर्हस्ता लोहकंटकसंचितेति॥ नाराचैः प्रेक्षणैः यदाहामरः प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः इति परशुभिः कुठारैः यदाहामरः द्वयोः कुठारः स्वधितिः

॥अर्द्धचंद्रैः क्षुरप्रैश्च नाराचैश्च शिलीमुखैः महाभल्लैः परशुभिर्भिंदिपालैर्मर्मभेदिभिः॥१०३॥ वृक्षोपलमहावर्षैर्ववर्षुर्जलदा इव॥ अथ सा विंध्यनिलया महामाया महेश्व
॥री॥१०४॥ आदायैकं कोदंडं वायव्यास्त्रेण लीलया॥ दैत्यास्त्रशस्त्रजालानि परिक्षेप दूरतः॥१०५॥ ततो महासुरो दुर्गो वीक्ष्य सैन्यं निरायुधं॥ ज्वलंतीं शक्तिमा
॥दाय तां देवीं प्रति सोक्षिपत्॥१०६॥ तां तु शक्तिं समायांतीं महावेगवतीं रणे॥ निजचापविनिर्मुक्तैर्बाणैः [illegible] चकार सा॥१०७॥ भग्नां शक्तिं समालोक्य ततो दुर्गो म
॥हासुरः॥ चक्रं च प्रेषयामास दैत्यचक्रातिहर्षदं॥१०८॥ तद्देव्या शरशतैरंतरैव गुणीकृतं॥ ततः शार्ङ्गं समादाय धनुः शार्ङ्गधनुर्यथा॥१०९॥ हृदि विव्याध बा
॥णेन तां देवीममरार्दनः॥ स च बाणस्तया देव्या निजबाणैर्महाहवे॥११०॥ निवारितोपि वेगेन तां देवीमस्पृशन्मुने॥ ततः कोदंडदंडेन आशुगवतमाशुगं
॥१११॥ हत्वा निवारयामास कालदंडमिवापरं॥ तस्मिन्विफलतां याते मार्गणे दुर्गमासुरः॥११२॥ खड्गं शूलं समादाय संवर्त्तानलसुप्रभं॥ महावेगेन चिक्षे
॥प तां देवीमभि दैत्यपः॥११३॥ परापतच्च तच्छूलं निजशूलेन चंडिका॥ अंतरैव प्रचिच्छेद सह दैत्यजयाशया॥११४॥ तस्मिन्नपि महाशूले देवीशूलावहेलिते॥
॥गदामादाय दैत्येंद्रः सहसाभिपपात ह॥११५॥ आजघान च तां देवीं भुजमूले महाबलः॥ सापि देवी भुजं प्राप्य [illegible] शिखरनाकंपितः॥११६॥ श्रीराम।

परश्वध इति शेषः भिंदिपालैस्तन्नाम्निशस्त्रैः मर्मभेदिभिः मर्मजीवस्थानं तद्भेत्तुं शीलं येषां तैः॥ [illegible] निःउपधापाषाणाः उद्दंडकोदंडं महद्धनुः॥१०५॥ शृंगैर्निर्मितं शार्ङ्गं धनुः परापतत् आगच्छत् अंतरे मध्ये

॥१९६॥

।९३॥

परिपुस्फोटवमंजेत्यर्थः घटंयथा स्पात्तथा यथा कश्चिन्मुरुषो घटं कुंभं स्फोटयति तद्वत्॥ संवर्त्ते प्रळयकाळे॥७१॥ इतिश्रीरामानंदकृतायांकाशीखंडटीकायां एकसप्ततितमोध्यायः॥७१॥ ह्यधिकेस

॥गत्वा सुंपरिपुस्फोटशतधा वसहस्रधा॥ तदा देव्या स दैत्येंद्रो वामपादतलेन हि॥११७॥ आताडितः पपातोर्व्यां हि दिगाढं प्रपीडितः॥ ततस्त्वणादेव दैत्येंद्रःप
॥तित्वापुनरुत्थितः॥११८॥ बभूव सहसा हर्षोद्दीपो वातहतो यथा॥ तावज्जगज्जनन्या ताः प्रेरिता निजशक्तयः॥११९॥ विवेरुर्दैत्यसैन्येषु संवर्त्ते मृत्यु १७
७ ॥सैन्यवत्॥१२०॥ ॥इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे दुर्गापराक्रमो नामैकसप्ततितमोध्यायः॥७१॥ ॥अगस्त्य उवाच॥ पार्वतीहृदयानंद स्कंद सर्वज्ञ
॥नंदन॥ काः काः स्कंद शक्तयस्ता वै तासां नामानि मे वद॥१॥ स्कंद उवाच॥ तासां परमशक्तीनां उमावयव संभुवी॥ आख्याख्या स्यां श्रुणु मुने कुंभसंभ
॥वन्तवतः॥३॥ त्रैलोक्यविजया तारा क्षमा त्रैलोक्यसुंदरी॥ त्रिपुरा त्रिजगन्माता भीमा त्रिपुरभैरवी॥३॥ कामाक्षा कमलाक्षी च धृतिः त्रिपुरतापिनी॥ ज
॥याजयंति विजया जळेशी चापराजिता॥४॥ शंखिनी गजवक्त्रा च महिषघ्नी रणप्रिया॥ शुभानंदा कोटराक्षी विद्युज्जिह्वा शिवासना॥५॥ त्रिनेत्रा च त्रिवे
॥क्त्रा च त्रिपदा सर्वमंगळा॥ हुंकार हेतिस्तालेशी सर्पास्या सर्वसुंदरी॥६॥ सिद्धिर्बुद्धिः स्वधा स्वाहा महानिद्रा शरासना॥ पाशपाणिः खरमुखी वज्रतारा षडानना॥७॥
॥मयूरवदना काकी शुकी भासी गरुत्मती॥ पद्मावती पद्मकेशा पद्मास्या पद्मवासिनी॥८॥ रामाय नमः॥ काशी विश्वेश्वराय नमः॥ छ॥ श्री॥ छ॥ छ॥ छ

३१ ॥त्वेनिततमेध्याये तावद्विवरयति॥ दुर्गायामहिमा विश्वजनन्याः परमाद्भुतः॥१॥ जगज्जनन्या शक्तयः प्रेरिता इत्युक्तं नत्वपृच्छति पार्वतीति॥१॥ नारे सत्र आधारे तिपाठे एके नामजळेशीत्यत्र जळदेवी हुंकारहेतिः हुंकारास्त्रा॥ मा

905

यज्ञताराबअ्र कनीनिका।।तं नुः तं नुवस्त्र स्मायरा मृताञ्चेतिनामद्वयंवावान्नीलीतिवान्नीनामालिः पंक्तिर्यस्याः साङ्गं स्तं नामानमसुरं लातिमा बाणखेगानुगृह्णातीति जं भणी पुष्प
यादशातीतिजंभली।।१४।। ।।ऐंद्रिशक्तिरित्यर्थः अन्यासाम पियर्थसंभवंबु सतिरूहनायासं क्षिप्तानि नाशितानि हे तिभिः शिखाभिः यस्तामरः वज्रोद्वयाज्वीलकीलावर्हि

।।ला स्त्रा त्र्यक्षरातन्वीव पावे शीस्वरालिका।।त्रिवर्गावर्गरहिता अजय्याजय हारिणी।।१।।जयसिद्धिस्तपः सिद्धिर्योगसिद्धिः परामृ।।
।।ता।।मैत्रीला स्मिन्ननेनाचर स्रोघ्नी दैत्यतापिनी।।१०।।स्तंभिनी मोहिनी माया बकुमाया बलोत्कटा।।उच्चाटनी महोल्कास्याद।।
।।नुजेन्द्र क्षयंकरी।।११।।क्षेमंकरा।।सिद्धिकरी छिन्नमस्ता शुभानना।।शाकंभरी मोक्षलक्ष्मीस्त्रिवर्ग फलदायिनी।।१२।।वार्त्तालीजंभ।।
।।ली क्लिन्ना अश्वारूपा सुरेश्वरी।।ज्वालामुखी च भृतयो न वका व्योमता बलाः।।१३।।बलानि बलिना गाञ्जिरा नवानास्वली।।
।।लया।।सा सेनानिजगती वृपलयानल हेतिभिः।।१४।।ताव स्रुदुर्गो दैत्येंद्रः पयोदान्तरतो बली।।चकार करकावृष्टिं वात्यावेग।।
।।वती बकु।।१५।।ततो भवती देवी शोषणास्त्रप्रयोगतः।।वृष्टिं विनाशयामास वर्षोपलमयीं क्षणात्।।१६।।यो पिन्यूनो रथ।।
।।वती मंदं प्राप्य यथाफला।।सा दैत्यकरकावृष्टिं देवी प्राप्तथा भवत्।।१७।।अथ दैतेयराजेन बाकुसंकर्षकोपतः।।

तिः शिखास्त्रियामिति करकावृष्टिं वर्षपाषाण वृष्टिं यदाहामरः वर्षोपलस्तु करका इति वात्यया पूतमंडली खघृष्टं वर्षवरं स्फिन्नोऽडकोश मिति यावत्ता बाकुसंकर्षकोपतः
बाहास्फालनपूर्वककोपात्तया हूतिपाठे राकुसंकर्षकोपतः स्वभानुसदृशकोपात्तं बकुधा ...र्म कोपादित्यर्थः क्षिदिसत्यर्थः।।१८।।श्रीरामजयरामजयराम।।छ।।छ।।छ।।
ति

११३

९०६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शतकोटिवज्रेशकलं खंडं ततः शीघ्रं करं स्कंदं डंची हस्तजगर्जातिशब्दं हसेति अकिंचित्करतां किंचिदपि कार्यं यस्मिन् किंचिदपि कर्तुमशक्यत्वात् किंचिदपि कर्तुमशक्नुवतां ॥२२॥ छ ॥ श

७९ ॥अद्रेः शृंगमुत्क्षिप्ता एणीमापतन्तारिवाह्यसा ॥शतकोटिप्रहारेण कोटिशः शकलं व्यधात् ॥१९॥ आशैलमौलिमसक्तकुंडलाभ्यां विराजितं ॥गजीभू॥

॥यासुदुद्रावतां देवीं समरे सुरः ॥२०॥ शैलाकारं तमायान्तं दृष्ट्वा भगवती गजं ॥बद्ध्वा पाशेन जवतः खड्गेन करमच्छिनत् ॥२१॥ ततो सं तं स ची॥

॥हस्सदेव्या हलत स्सः फरी ॥ अकिंचित्करतां प्राप्य माहिषं वपुरादधे ॥२२॥ अचलान्स सचलान्सर्वान् संक्षके खुरघाततः ॥शिलोत्र यांश्च॥

॥वक्रशः शृंगाभ्यां सोत्क्षिपद्दिली ॥२३॥ निश्वासवातनिहतापेतु रुर्व्यां महाद्रुमाः ॥उद्वेलिताः समद्रेवन्नूसम्पापि जलराशयः ॥२४॥ महा॥

॥महिषरूपेण तेन त्रैलोक्यमंडपः ॥आंदोलितोति बलिना युगांते वा स्वपाय्यथा ॥२५॥ ब्रह्मांडमप्यकांडे न तत्क्रूपेन समाकुलं॥

॥दृष्ट्वा भगवती हृष्टा त्रिशूलेन जघान तं ॥२६॥ त्रिशूलघातविभ्रांतः पतित्वा पुनरुत्थितः ॥ तत्स क्षमाहिषं वेषमथ बाहुसहस्र॥

॥भृत् ॥२७॥ सदुर्गो नितरां दुर्गो विक्रमो समराजिरे ॥आयुधानि सहस्राणि विभ्रत्कालांतकोपमः ॥२८॥ अथयत्नेसंसदेवे सेंद्र स्त॥

॥देवीरणे कोविदा ॥महाबलः प्रगृह्यास्त्राणि तत्त्वान्नागनाशनं ॥२९॥ ततो नभोंगणं दूरात्क्षिप्त्वा सजगदंबिकां ॥पक्षणालिव॥ ७९

॥जालेनच्छादयामास वेगवान् ॥३०॥ अथांतरिक्षगा देवी तस्य मार्गेण मध्यगा ॥विद्युन्मालेव विभ्रमौ महाभ्रपटलीयथा ॥३१॥छ॥

अकांडे नानवसरेण वेषमाकारं समराजिरे समरांगणे संग्रामभूमौ ॥कालश्चांतकश्च तदुपमः कलंबजालेन शरसमूहेन करबीशाकं मेदेस्या कलंकं बशरयोः पुमान् इतिमेदिनिः ॥बाष्ठो घज

एकोनत्रिंशतापधेदुर्गादिदुर्गविमर्दिनी॥ प्रणतास्त्रिदशाः सर्वे तुष्टुवुर्जगदंबिकां तत्र प्रथमतो ब्रह्मविष्णुमहेश्वरशक्तिरूपेण प्रणमं
ति नमस्तेति त्रयेण॥ हे देवि नमस्तेऽस्त्विति शेषः॥ नमस्कारे हेतुः हे जगद्धात्रि विश्वपोषिकाजनेन विष्णोः सत्त्वप्रधानास्थितिशक्तिरुक्ता
जगत्त्रयमहारणे॥ हे जगत्त्रयमहोत्पत्तिस्थानरूपे अनेन ब्रह्मणो रजःप्रधानाशक्तिरुक्ता महेश्वरमहाशक्ते हे विश्वनाथेशक्ते अनेन
नकाराणिरुक्तानो विश्वेश्वरस्य सर्वसंहारपटीयसी तमःप्रधानाशक्तिरुक्ता भतएव देत्यद्रुमकुठारिके हे दानवरूपपरस्वधेच्छे
तं विधूय यत्रारत्रातं निर्जेषुनिकरैरलं॥ महेषु र्णा सुविव्याधसातं दैत्यजनेश्वरं॥ २२॥ हृदि विध्वस्तयादेव्यासचतेन
महेषुणा॥ व्याघूर्णमानानयनः क्षितिमायाति विह्वलः॥ २३॥ महारुधिरधाराभिः स्रवंतीं च प्रवर्त्तयन्॥ तस्मि
न्निपतिते दुर्गे महादुर्गपराक्रमे॥ २४॥ देवदुंदुभयो नेदुः प्रहृष्टानि जगंति च॥ सूर्यचंद्रमसौ साग्नी तेजो
निजमवापतुः॥ २५॥ पुष्पवृष्टिं प्रकुर्वंतः प्रापादेवमहर्षिभिः॥ तुष्टुवुश्च महादेवीं महाशक्तिभिरादरात्॥
॥२५॥ देवाऊचुः॥ ॥ नमस्तेऽस्तु जगद्धात्रि जगत्त्रयमहारणे॥ महेश्वरमहाशक्ते दैत्यद्रुमकुठारिके॥२६॥
त्रैलोक्यव्यापिनि शिवे शंखचक्रगदाधरि॥ स्वशार्ङ्गव्यग्रहस्ताग्रे नमो विष्णुस्वरूपिणि॥ २७॥ हंसया
नेनमस्तेऽस्तु सर्वसृष्टिविधायिनि॥ प्राच्यां वाचां जनन्यमूर्त्ते चतुराननरूपिणि॥ २८॥ त्वमैंद्री त्वं च कौ
बेरी वायवी त्वं त्वमंबुपा॥ त्वं याम्या नैर्ऋती त्वं च त्वमैशी त्वं च पावकी॥ २९॥ शशांककौमुदी त्वं च सौरी शक्तिस्तथैव च॥
त्रैलोक्यर्थः॥ २६॥ विष्णुशक्तिं दर्शयंतो नमंति त्रैलोक्येति धरिधात्रिधरेदति क्वचित्॥ स्वशार्ङ्ग व्यग्रसुशार्ङ्गेति क्वचित्॥ ब्रह्मशक्तिं कथयंतो न
मस्यंति॥ हंसयानेति॥ प्राच्यां प्राचीनानां आदिसिद्धानां सर्वस्वरूपं दर्शयतः पूर्णमात्मतत्त्वे नमस्कुर्वंति त्वमैंद्री त्यादिना तत्स्वयेत्यतेन॥ तत्राद्यल्लो
कपालचंद्रसवितृशक्तिले नमस्कुर्वंति साईनकौबेरीत्यत्र कौबेरीति पाठः सर्वत्र॥ अंबुपा वारुणी सौरी सूर्यप्रभाशक्तिरिति सर्वत्र संबंध्य

१९५

908

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१०७

चतुर्विंशत्तत्त्वरूपेणैव स्फुरंतीति प्रकृतिस्त्वमिति सार्द्धेन। प्रकृतिः प्रधानं मतिर्महत्तत्त्वं हैरण्यगर्भबुद्धिरिति यावत्। चेतनोक्तैरिंद्रियं। सर्वेंद्रियेत्यत्र सर्वशब्देन ज्ञानकर्मविषयः क्रमोऽत्र न विवक्षितः। पंचतन्मात्ररूपात्प्रपंचीकृतमहाभूतेत्यर्थः। महाभूतात्मिके स्थूलपंचमहाभूतस्वरूपेत्यर्थः। पंचभूतकुण्डले इंद्रियाधिष्ठातृदेवतारूपेण स्फुरंति शब्दादीत्यर्थेन ज्ञानादि । करणानुग्राहकेंद्रियाधिष्ठात्रीदेवतारूपेत्यर्थः। सर्वकर्तृत्वेन सर्वस्वरूपेण वर्तमानेति ब्रह्माण्डस्येव नेत्र(?) श्रोत्रस्वरूपवचनः। ब्रह्माण्डांतर्ब्रह्माण्डमध्ये त्वमेव व्यापकासि ब्रह्माण्डात्मिकेत्यर्थः। सर्वान्तरव्यापिनीत्यर्थः॥ ८०॥

त्वं गौरी त्वं च सावित्री त्वं गायत्री त्वं सरस्वती॥ प्रकृतिस्त्वं मतिस्त्वं च त्वमहंकृतिरूपिणी॥ ८१॥ चेतःस्वरूपिणी त्वं वै त्वं सर्वेंद्रियरूपिणी॥ पंचतन्मात्रभूतात्मा महाभूतात्मिके ब॥ ८२॥ शब्दादिरूपिणी त्वं वै करणानुग्राहकम्॥ ब्रह्माण्डकर्त्री त्वं देवि ब्रह्माण्डांतस्त्वमेव हि॥ ८३॥ त्वं परासि महादेवि त्वं च देवि परापरा॥ परापराणां परमा परमात्मस्वरूपिणी॥ ८४॥ सर्वरूपा त्वमीशानी त्वमरूपासि सर्वगा॥ त्वं चिच्छक्तिर्महामाये त्वं स्वाहा त्वं स्वधामृते॥ ८५॥ वषड्वौषट्स्वरूपासि त्वमेव प्रणवात्मिका॥ सर्वमन्त्रमयी त्वं वै ब्रह्माद्यास्त्वत्समुद्भवाः॥ ८६ १०७

ननु हिरण्यगर्भो ब्रह्माण्डं सृजति। ब्रह्माण्डं च महदादिकार्यं भौतिकमेव किमत्राहं तत्राह। त्वं परा ईश्वरी प्रसिद्धिर्हिरण्यगर्भस्य ह्यतः त्वद्द्वारा त्वमेव ब्रह्माण्डं सृजसीत्यर्थः। यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै॥ इत्यादि॥ परमहदादिरूपं परतत्कार्यं तेषु च तेषु परावरेतरूपापरापरा प्रतस्त्वमेव ब्रह्माण्डरूपेत्यर्थः। उपसंहरति परापराणामिति॥ ननु परापररूपत्वे कथं परमात्मस्वरूपत्वं तत्राह। मायया सर्वस्वरूपत्वमिति वस्तुतोऽरूपासि। अरूपत्वे हेतुः स्वचित्स्वरूपाः शक्तिरिति ज्ञानैकस्वरूपेत्यर्थः॥ सर्वस्वरूपत्वं संक्षेपेणाद र्शयति त्वं स्वाहेति २३
विविधमन्त्ररूपेण स्फुरंतीति षड्भिः। किं च किं बहुनेत्याह। सर्वमंत्रेति सर्वकारणत्वेन स्फुरंतीति ब्रह्मेति सर्वस्वरूपत्वमुपसंहरति ब्रह्माद्या इति वा॥ ८६॥

१२९

909

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥चतुर्वर्गात्मिकत्वेन तद्दातृत्वेन च स्थितं त्वं। चतुर्वर्गेति चतुर्वर्गस्य पुरुषार्थचतुष्टयस्य फलस्योदयो यस्मात्तत्संबोधनं हे चतुर्वर्गफलोदये ऽपसंहर्त्री ॥ त्वत्तः इति निमित्तकारणमात्रतां व्यावर्त्त
यति त्वयीति पूर्णोक्ताच्छे सर्वं जगन्निधीयते स्यामिति तत्संबोधनं तथा जगन्मयेति कवित्॥ यदिति स्थूलसूक्ष्मस्वरूपतः स्थूलसूक्ष्मतत्त्वरूपं यद्दृश्यं पृथिव्यादि यदृश्यं आकाशादि

॥चतुर्वर्गात्मिके चैव चतुर्वर्गफलोदये॥ त्वत्तः सर्वमिदं विश्वं त्वयि सर्वं जगन्निधे॥४७॥ यद्दृश्यं यददृश्यं च स्थूलसूक्ष्मस्वरूपतः॥ तत्र त्वं शक्तिरूपे
॥ण किंचिन्न त्वदृते क्वचित्॥४८॥ मातस्त्वया विनिहत्य महासुरेंद्रं दुर्गं निसर्गविबुधार्पितदैत्यसैन्यं॥ त्राता स्म देवि सततं नमतां श
॥रण्ये त्वत्तो परः क इह यं शरणं व्रजामः॥४९॥ लोकेत्र रावधनधान्यसमृद्धिभाजस्ते पुत्रपौत्रसुकलत्रसुमित्रवंतः॥ तेषां यशः प्रकरचंद्रक
॥रावदातं विश्वंभरे सि येषु सदृक्कृपामीशे॥५०॥ त्वद्भक्तिचेतसि जनेन विपत्तिलेशः क्लेशांकुशो नु भवतीनतिकृत्सु पुंसु॥ त्वन्नामसंस्मृति
॥जुषां सकलायुषां कः भूयः पुनर्जनिरिह त्रिपुरारिपत्नि॥५१॥ चित्रं यदत्र समरे स हि दुर्गदैत्यः त्वद्दृष्टिपातमधिगम्य सुधानिधानं॥ मृत्योर्वश
॥त्वमगमद्विदितं सवानि दुष्टोपि ते दृशि गतः कुगतिं न याति॥५२॥ त्वक्षत्स्ववह्निशलभत्वमिता अपीह दैत्याः पतंगरुचिमाप्य दिवं व्रजंति॥ सतः
॥खलेष्वपि न दुष्टधियो यतः स्युः साधुष्विव प्रणयिनः स्वपथं दिशंति॥५३॥ रा॥म॥ छ॥ छ॥

न त्वं शक्तिरूपेण वर्तसे तत्र शक्तिरूपायां त्वयि तदिदं कृत्स्नमित्यर्थः अत एवं विना किं विदीपक विन्नास्ति तीनतुत्रसा हेयाकिमिति मां शरणं शाला स्तत्राकुर्मान रिति निसर्गविबुधा अज्ञानसि
द्धदेवा ब्रह्माद्याः पुंस्पोऽज्ञेय त्वनेषु अर्पितं प्रेरितं दैत्यसैन्यं येन तदुर्गं दानव विश्वं सकलं व्याप्येति शेषः॥४९॥ सुहृद् शोभन दृष्टिः तुनि अश्वितं भवति नेक्तत्तु लक्षणीम कर्त्तपुरुषक स्यानिः
पुषां समस्तं पुषा सप्रकायुषामिति वा पाठः॥ शलभत्वं पतंगत्वं प्रदाह्य मरः समो पतंगलभा विनिपतेगलेशा सुसंस्त छोपि त्वेत्याह पतंगः पक्षि सूर्ययोरिति विश्वः॥५३॥ रा॥ रा॥ छ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१०० ॥भवंरस्त्र प्रतिपदं प्रतिरूपं विपदो विपत्तेः प्रतिपदमित्यर्थः प्रतिकूलमिति पाठे प्रतिपक्षकूलमित्यर्थः त्रिषु मूर्तिषु स्थितं त्रि पञ्चपेषु शक्तिः सामर्थ्यं यस्याः सा त्रिशक्तिः यथासंख्येनान्वयः भालं
ललाटं चुबुकं ओष्ठाधरयोरधरप्रदेशं भृदारशक्तिर्वाराहीककाटिकां अवटो इति पार्श्वसप्तमी ग्रीवा शिरः संधेः पश्चात्प्रदेशः वंशोपारस्त्रागइत्यर्थः यदाहामरः अवटुर्घाटा ककाटिकेति ॥५३॥ त्रि२

॥भाव्यां मृडानि परिपाहि सदा नतान्नो याम्यामव प्रतिदिनं पविपदो भवानि ॥ प्रत्यक्दिशि त्रिपुरतापन पाहि नित्यं पाहि दीक्षि निजक्रकजनान्महेशि ॥५४॥ ब्रह्मा
॥णीरक्तसततं नतमौलिदेशं त्वं वैष्णवी प्रतिकुलं परिपालयाद्य ॥ रुद्राणि रं निर्सर्गतिदिक्षु पान्तु मृत्युंजया त्रिनयना त्रिपुरारिशक्तिः ॥५५॥ पालुवि
॥श्रूलं मम कलं नवमौलिकिला त्रिशालस्थलं शशिकला मृदुमा भ्रुवौ च ॥ नेत्रे त्रिलोचनवधूः श्रुतिरिन्द्रवनासा मोष्ठं च पाव विजपात्व धरप्रदेशं ॥५६॥ श्रीचन्द
॥येऽक्षतिरवादशनावठिं श्री श्रं ऽक्रपोलयुगलं रसना च वाराही ॥ पापात्सदेव चुबुकं जयमंगलानुःकात्यायनी वदनमंडलमेव सर्वे ॥५७॥ कंठप्र
॥देशमवनादिह... लकं... दारशक्तिरनिशं वकककाटिकायां ॥ कौमार्यं शदेशमणिशं भुजदंडमैंद्री पद्मावपालिफलकं ... नतिकारिणो नः ॥५८॥ हृ
॥स्तांगुलीः कमलजा विरजा नखांश्च कक्षान्तरं तरणिमंडलगा तमो ॥ श्री ॥ वक्षस्थलं सहचरी हृदयं धरित्री कुक्षिद्वयं त्वक्नुनः लणदाकरश्री ॥५९॥ श्वे
॥व्यात्तदोदरदरीं जगदीश्वरी नो नाभिं नभोगतिरजात्वथ पृष्ठदेशं ॥ पापात्कटिं च विकटा परमास्फिजौ नो गुह्यं गुहारिजननी नमपायहंत्री ॥६०॥ रु
॥रुद्वयं च विपुला ललिता च जानु जंघे जवा वनु कठोरतरा च गुल्फौ ॥ पादौ ससालक्तवरांगुलिदेशमुग्रा ... डीनेस्वान्पदतलं तलवासिनी च ॥६१॥ छा १००

पालिफलकं हस्तखंडकं उदरदरीं जठरगुहां कटिं ... स्फिजौ प्रोथौ यदाहामरः स्त्रियां स्फिजौ कटिप्रोथौ वितिगुह्यं गुह्येन्द्रियं ... पानमपानेन्द्रियं गुदमित्यर्थः जानुजानुनी ऊरु
।१९८। पर्वाणीत्यर्थः यदाहामरः जानुरूपर्वाष्ठिवदस्त्रियामिति जंघे प्रसृते जानुनोऽधोभागो गुल्फौ पादग्रंथी वा ... शक्तिः रोहिणिवा ॥६१॥ रामाय नमः ॥छ॥छ॥छ॥छ॥छछ॥

911

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चाद्रीचंद्रराज्ञिकः रोहिणीवायथार्थपासान्वययायथापथेतिवापाठेसएवार्थः॥ष्ट्यादुर्गेतिदुर्गानाम्नानंदैसीहंतीतिदुर्गमघ्नेसस्याश्च
वणमार्थायद्वादुर्गमतिदुर्गमंदुर्गदैत्यस्यहननंघातनंअस्याअस्तीतिदुर्गापिअरांगादिपोजयः॥स्तोत्रंदुर्गदुर्गाप्रशासनं।

ग्रहंरक्षतुनोलक्ष्मीः क्षेत्रंक्षेमंकरीसदा॥पातुपुत्रान्रोगपकरीपायादायुःसनातनी॥यशःपातुमहादेवीधनं
पातुधनुर्धरी॥कुलदेवीकुलंपातुसद्गतिंसद्गतिप्रदा॥६३॥रणेराजकुलेद्यूतेसंग्रामेशत्रुसंकटे॥गृहेवनेऽ
ब्दादौचवाणी ऐंसर्वतोवतु॥६४॥इतिस्तोत्रंजगद्धात्रींपठेत्सुमुख्यःपुनःपुनः॥सर्वसर्वासर्वादेवासर्वगंध
र्वचारणाः॥६५॥ततस्तुष्टाजगन्मातातानाहसुरसत्तमान्॥स्वाधिकारान्सुराःसर्वेत्रासंतुप्राग्यथात
था॥६६॥तुष्टाहमनयास्तुत्यास्तोतानिनरांतुयथातथा॥वरमन्यंप्रदास्यामितद्वःशृणुध्वंसुरोत्तमाः॥६७॥ष्ठादुर्गो
वाचः॥यःस्तोष्यतितुमांभक्त्यानरस्तोत्रेणानयाशुचिः॥तस्याहंनाशयिष्यामिविपदंचपदेपदे॥६८॥एत
त्स्तोत्रस्यकवचंपरिधास्यतियोनरः॥तस्यकाचिद्भयंनास्तिवज्रपंजरगस्यहि॥६९॥अघप्रभृतिमेनाम
दुर्गेतिख्यातिमेष्यति॥दुर्गादैत्यस्यसमरेपूतनाद्येतिदुर्गमातरः॥७०॥येमांदुर्गेतिशरणागानतेषांदुष्कृतिः
क्वचित्॥दुर्गास्तोत्रमिदंपुण्यंवज्रपंजरसंज्ञितं॥७१॥आनयाकवचंफलानाम्नाबिभेतुयमादपि॥भूत
गेतापिशाचाडाकिनीशाकिनीगणाः॥७२॥झोटिंगाराक्षसाःक्रूराविषसर्पाग्निदस्यवः॥वेतालाब्रह्म
पिकूष्मांडाग्रहाबालग्रहाश्चापि॥७३॥वातपित्तादिजनितास्तथाचविषमज्वराः॥दूरादेवपलायंतेश्रुत्वास्तुति
मिमांस्तुभ्यं॥७४॥वज्रपंजरनामैतत्स्तोत्रंदुर्गाप्रशासनं॥एतत्स्तोत्रंकृतत्राणेवज्राद्यपिभयंनहि॥७५॥

तदेत्स्वाहदुर्गदैत्यस्येतिमाचिन्त्येतुजयंमायकरोतुडाकिनीशाकिन्यौदुष्टग्रहविशेषौ।झोटिंगाःपिशाचाः।झोटिंगाइतिपाठे॥

१९

912

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१०१

रक्षा भवति परिपरितः सर्वतो भावेनेसर्थः तथा तस्याइसर्थः तस्याइतिपाठः नवरात्रं माश्विनस्य शुक्लपक्षीयां ॥८०॥ सुमतिं ज्ञानं
अष्टजप्तेन चानेन नयोभिमंत्र्य जलं पिबेत् ॥ तस्योदरगता पीडा कापि नो संभविष्यति ॥७६॥ गर्भपीडा तु नो जा
तु भविष्यति सा भमंत्रणात् ॥ बालानां परमा शांतिरेतत्स्तोत्रांबुपानतः ॥७७॥ पत्रसान्निध्यमेतस्य स्तवस्य
ह्यभिनिष्पति ॥ एतास्तु रात्रयः सर्वाः सर्वत्र सहिता मया ॥७८॥ रक्षां परिकरिष्यंति मद्भक्तानां मया ह्यया
॥ इति दत्त्वा वरान् देवी देवेभ्यो तर्हिता तदा ॥७५॥ ते पि स्वर्गौकसः सर्वे स्वं स्वं स्वर्गीयपुं मुदा ॥ ॥
स्कंद उवाच ॥ ॥ इत्थं दुर्गा भवन्नाम तस्या देव्या महामुने ॥८०॥ कारयां सेव्या यथा सा च तद्भूणुष्व
वदामि ते ॥ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां भौमवारे विशेषतः ॥८१॥ संपूज्या सततं कार्या दुर्गा दुर्गार्ति
नाशनी ॥ नवरात्रं प्रयत्नेन प्रसह्य सा समर्चिता ॥८२॥ नाशयिष्यति निर्मोघान्स्तु मति चपदा स्पति ॥
महापूजोपचारैश्च महाबलिनिवेदनैः ॥८३॥ दास्यत्य भीष्टं साद्धं सा दुर्गा कार्यनः संशयः ॥ प्रति
संवत्सरं तस्याः का [illegible] यां प्रयत्नतः ॥८४॥ शारदं नवरात्रं च सकुटुंबैः शुभार्थिभिः ॥ यो न स्ता वस
रीयात्रां दुर्गायाः कुरुते कुधीः ॥८५॥ कोटयो विघ्नसहस्राणि तस्य स्युश्च पदे पदे ॥ दुर्गा कुंडे नरः स्नात्वा सर्व
दुर्गार्तिहारिणि ॥८६॥ दुर्गां संपूज्य विधिना वज्रं गोघपंथुः स्यात् ॥ सा दुर्गा रात्रिभिः सार्द्धं कार्यं रक्षति
सर्वदा ॥८७॥ ताः प्रयत्नेन संपूज्याः कालरात्रिमुखा नरैः ॥ रक्षार्थं क्षेत्र मे तद्वैतथान्या नवरात्रकं ॥८८॥ उपसर्गा
सज्ञातिप्रति कश्चित राम [illegible] सत्र वन्हि राज्देनप कान्नानि गच्छते वा रुदंतदैवी कालरात्रिमुखाः कालरात्रिमुखाः ॥८९॥ ॥

सहस्रेभ्यस्त्वावेदि देवता कमात् ॥ शतनेत्रा सहस्रा
स्यास्तथा युक्त पद्मजाः पराः ॥८५॥ ॥ ॥ ॥

१०१

२००

913

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२०१॥

त्वरिताः वेगवन्तश्च ते सर्वे नियुक्ताः इति यावत् देव्याः इति शेषः ॥ स्त्री वृत्तिपाठे स्त्रियौ मातरः ॥ प्राच्यादिम ध्यतः प्राच्यादिषु दि
क्षु मध्ये चेत्यर्थः निर्वाणश्री निकेतनं केवल स्यरम्यस्थानं ॥ कैवल्यलक्ष्म्या निकेतनमिति वा क्रमात् प्राच्यादि क्रमात् ॥ रुंडमुंडे

अश्वारूढा गजारूढा चत्वरिता शव वाहिनी ॥ विश्वासोमा [illegible] गौरी च स्त्रः प्राच्यादि मध्यतः ॥ ९०॥ एता
यत्नेन संश्रुत्याः क्षेत्र रक्षण देवताः ॥ तथैव भैरवा [illegible] दिक्षु षट् सु प्रतिष्ठिताः ॥ ९१॥ रक्षन्ति सत
तं कारौ निर्वाणश्री निकेतनं ॥ रुरुश्चं डोसितांग श्च कपाली क्रोधनस्तथा ॥ ९२॥ उन्मत्त भैरवस्त्वत्र क
मात्संहारभीषणो ॥ चतुःषष्टिश्च वेतालामहाभीषणमूर्तयः ॥ ९३॥ रुंडमुंड स्रजः सर्वे कर्त्री खर्पर
पाणयः ॥ श्ववाहना रक्त मुखा महा दंष्ट्रा महाभुजाः ॥ ९४॥ नग्ना विमुक्तकेशाश्च प्रमत्ता रुधिरासु
वैः ॥ नाना रूपधराः सर्वे नानारास्त्रास्त्रपाणयः ॥ ९५॥ तदाकारैश्च तद्रूपैः कोटिशः परिवारिताः ॥ विद्यु
ज्जिह्वोल्लज्जिह्वः क्रूरास्यः क्रूरलोचनः ॥ ९६॥ उग्रो विकटदंष्ट्रश्च वक्त्रास्यो वक्रनासिकः ॥ जंभको
जंभणास्य मुखो ज्वालानेत्रो बृहत्कोदरः ॥ ९७॥ गर्त्तनेत्रो महानेत्रः स्तब्ध [illegible] नेत्रो त्रमंडकः ॥ ज्वलत्केशः केबुशिराः
खर्वग्रीवो महाहनुः ॥ ९८॥ महानासो लंबकर्णः कर्णप्रावरणो नसः ॥ इत्यादयोमुने क्षेत्रं दुर्वृत्त रुधिर
प्रियाः ॥ ९९॥ त्रासयंतो दुराचारान् रक्षंति परितः सदा ॥ त्रैलोक्य विजया द्याश्च ज्वाला मुख्यं तगा श्च याः ॥ १००॥
रक्तायोगमयाः ख्याता मुने कुलचार संभवाः ॥ ताः कामी परिरक्षति चतुर्दिक्ष्वधतायुधाः ॥ १०१॥ ताः समस्ताः प्रयत्नेन महाविघ्न प्रर
स्रजः कबंधशिरोमालाः ॥ ९४॥ रुधिरासवैः रुधिरापेयवासवं मा घानिके ॥ कोटिशो रुधिराशनाइति चूचित ॥ कोटिशो परिमिताः ॥ १०२॥

२०१

914

तेषु चतुःषष्ट्यांकांश्चिद्देताळा नाह दर्शयति ॥ विघुज्जिह्व प्रभृत तपइति त्रयेण भूतवेताळभूतपंक्तिः न तस महइस्यर्थः ॥ भूतवेताळभूतपंक्तिः ॥ नवति रक्षतिपदे पदे क्षेत्रेक्षेत्रे दुर्गे संकटे नहबुद्धिगृहाता नां रक्षांतां ॥ प्रार्थयित्वा मम बुद्धिकं

संपूज्याः सर्वदा कार्यां सर्वसंपत्तिहेतवः ॥ विघुज्जिह्व प्रभृतयो वेताळा उग्ररूपिणः ॥१०३॥ अस्य प्रान

१०२ पिविद्योघान्न हरिष्यंत्य पर्शि गाइह ॥ तथा भूता वळी चात्र नानाभूषणरूपिणः ॥१०४॥ उदायुधा वर्तिपुरी

शतकोटिमिता मुने ॥ निर्वाण लक्ष्मीक्षेत्रस्य पालयंति पदे पदे ॥१०५॥ एतावे देवाः पूज्याः कान्यां नि

वासिकां क्षितिभिः ॥ श्रोतव्या यदि दुष्पुष्यं नरो दुर्ग जया भिधं ॥१०६॥ नाना रोगैः समायुक्तं दुर्ग नाशय

त रिष्यति ॥ एते येभ्ये रवाः श्रोत्रा येवेताळा उदाहृताः ॥१०७॥ तेषां नामानि चाक एर्यं मनोविघ्ने र्न दूयते ॥

अदृष्टान्यपि ते भूताएतदाख्यान पाठकं ॥१०८॥ रक्षिष्यंति प्रयत्नेन सह श्रोतजनेन च ॥ तस्मात्सर्व प्र

यत्नेन काशीभक्तिपरैर्नरैः ॥१०९॥ श्रोतव्यमिदमाख्यानं महाविघ्ननिवारणं ॥ गृहेपि यस्य लिखितं एत

त्स्वास्यति पूजितं ॥११०॥ तस्याप दांसहस्त्रा ॥ दिनाशं प्रेष्यंति देवताः ॥ कास्यायस्यासि वेप्रेम तेन स

का० सादरं गुरुः ॥१११॥ श्रोतव्यमिदमाख्यानं वज्रपंजरनामकं ॥११२॥ ॥ इति श्री स्कंदपुराणेकाशीखंडेदु

र्गविजयो नाम द्विसप्ततितमोध्यायः ॥७२॥ छ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ त्रिलोचनं समासाद्य देवदेवः षडान

न ॥ जगदे बंकयापुत्रः किं चैरा श्रुतवद ॥१॥ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

हाता नामपि ॥ २०९ ॥ तत्रार्थयितेगृहे पीति शुरुंमहांतं ॥ इति श्रीरामानंदकृतायांकाशीखंडटीकायां द्विसप्ततितमोध्यायः ॥७२॥ छ ॥ त्रि

२०२

समाप्ति तस्य ध्याये श्रीमद्टीकारवुल तं क्रियते तीवपाप घ्नं महाश्च्य र्यमिदं नृणां ॥७२॥ नंदिनं समिदे स्येति ...म्ह उन्यास हितो न्ट ड: यपोत्रे विहपंधरे त्र...ञ्जप्रसोहणामिति डक्रम नः प्र घ्वतित्रि लोचनमिति ॥१॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ १०२

915

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पिलप्पिलाख्यमितिपिलप्पले तिलक्ष्म्या एव नासां तत्तीर्थलिंगयो॥ त्रिविष्टपं नाम त्रिपिष्टपनामानि कृत्स्याद र्थापिविपि
ष्टपेतिपिष्टपः अतएव तत्प्रभुवनेत्रयमध्येतत्रैतितीर्थलिंगयोः॥ कि॰ यच्चेतोमहत्तरं अष्टतमं च पाठांतरं स्पष्टं सर्वोपकारार्थमिति चष्टइतिदेवदेव
तिनवक्ति देवदेवेसाद्दसेबोधनानिभ तेपु इकरव्यापकानि सर्वगइत्यत्र सर्वमर्चितोतकाचित॥७॥ ॥विष्णुरु सर्वव्यापी सर्थः॥ केनअल म२

स्कंद उवाच॥ मुने कलराजाख्यामिपदस्पष्टं तेनिरामपा॥ विरजः संज्ञकं पीठं यस्मो के कुर्मी सिद्धिदो॥२॥ तस्मीठद
र्शनादेवावरजा जायते नरः॥ यत्रास्तितन्महालिंगं नारायणस्यं त्रिलोचनेश्वरो॥ तीर्थं पिलिप्पिलाख्यं तत्रघुन
घंभासविश्रुतं॥ सर्वतीर्थमयंतीर्थं तत्कारयंपरिगीयते॥ नपि ष्टपात्रितयांतर्ध्ये देवर्षिमनुजोरगाः॥ ससरि
त्सर्वतारण्याः संति ते तत्र ते मुने॥५॥ तदारभ्य च तत्तीर्थं तच्चालिंगं त्रिलोचने। त्रिविष्टपमिति ख्यातं अतो हि
तोस्मित्रिपिष्टपे॥६॥ त्रिपिष्टपस्य लिंगस्य माहिमो कः पिनाकिना॥ जगज्जैन्यापुरतो यथा वर्णितथा मुने न५
॥७॥ देव्युवाच॥ ॥देवदेव महादेव सर्व सर्वद सर्वग॥ सर्वदृक् सर्वजनकं किंचित्पृच्छामि तद्वद॥ इदं तव प्रिय
यं त्रं कर्मबीज महौषधं॥८॥ नैश्रेयस्याः श्रियो गेहं ममापि प्रीतिदं महत्॥ पवित्रं क्षेत्ररजसौप्य त्रैलोक्य
पितृणायते॥९॥ तस्याखिलस्य महिमा विधवे के नावगम्यते॥ या नीह संति लिंगानि तानि सर्वाल्पसंख्या
यं॥१०॥ निर्वाणकारणान्येव स्वयंभूस्थापितान्यपि॥ यद्यप्येवं तथापीशाविशेषं वकुमर्हसि॥११॥
कास्याम् नादिसंज्ञानिकानि लिंगानि शंकर॥ यत्र देवः सदा तिष्ठेत्संवर्तेपि सवल्लभः॥१२॥ यैरियं पृथिवीतिं
ग्रामाकाशस्तु त्रिपुरी तिव॥ येषां स्मरणतोप्यत्र भवेत्पापस्य संक्षयः॥१३॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥॥

णां ये न केनापि वा अवगम्यते का का नावगम्यत एते सर्थः॥ स्वयंभून्यपी सत्र स्वभूपिष्ठानि स्वस्थानस्थितानि स्वयं
भूस्थापितानीति पाठे स्वयंभूनि स्थापितानि वेसर्थः॥ यत्र कारपांस वल्लभसराक्षिक॥ ॥१२॥ ॥ ७॥

916

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१०३

जन्मनोमध्येमध्येजन्मसहस्रार्चनादिसञ्चयः अगस्त्यविंध्यारित्वंतादिंध्यवत् द्विविघातनात्ज्ञेयंअसंख्यातानिलिंगानिद
सादीनांपूज्या निशिताष्टैनान्वयः ।।२०।। दुरवस्थानिइतिपवनादिभिरितिअतिशयेनदुर्दुष्टा अवस्थायेषांतानितथा।। पराई शतसंख्या
निपराई ब्रह्मणः पंचाशद्वर्षंतन्मानेनमानुषदिनसंख्याविशेषो वा तच्छतसंख्यानिपराद्धे शतसंख्यासहितानितिप्येकैगणनेतिदे

दर्शनस्पर्शनाभ्यांचस्यातांस्वर्गापवर्गको ।।१४।। येषांसमर्चनादेवमध्येजन्मसहस्रादिभो ।। लिंगानिपूजि
तानिस्युः कास्येषांसर्वाएननिश्चिते ।।१५।। विधापनमप्यनुज्ञोरांकारुएयामृतवारिधे ।। भाग्यवाहितसतः शं
भोपादयोः प्रणतास्म्यहं ।।१६।। इत्साकर्ण्यमहेशानस्तस्यादेव्याः सुभाषितं ।। कथयामासविंध्यारे
महालिंगानिसत्तम ।।१७।। यन्नामाकर्णनादेवक्षीयंतेपापराशयः ।। प्राप्यतेपुण्यसंभारंकारणं
निर्वाणकारणं ।।१८।। देवदेवउवाच ।। ।। शृणुदेविपरंगुह्यंक्षेत्रेस्मिन्मुक्तिदायके ।। इदंविंदंतिने
वापिब्रह्मनारायणादयः ।।१९।। असंख्यातानिलिंगानिपार्वत्यानंदकानने ।। स्थूलान्यपिचसूक्ष्मा
णिनानारत्नमयानिच ।।२०।। नानाधातुमयानीशेदार्षदान्यप्यकेशव ।। स्वयंभून्यपिनैकानिदेव
र्षिस्थापितान्यपि ।।२१।। सिद्धचारणगंधर्वयक्षरक्षोर्चितान्यपि ।। असुरोरगमर्त्यदानवैरप्सरो
गणैः ।।२२।। दिग्गजैर्गिरिभिस्तीर्थैर्ऋक्षवानरकिन्नरैः ।। पतत्रिप्रमुखैर्देवि स्वस्वनामांकितानवै ।।२३।।
प्रतिष्ठितानिपानिहमुक्तिक्षेत्रेनितान्यपि ।। अदृश्यान्यदृश्यानिदुरवस्थान्यतिप्रिये ।।२४।। भग्नान्यपिचकालेनतो

गौरिममभक्तजनैः इहकारपांयानिलिंगानिप्रतिष्ठितानितेषांगणनानांतोनास्ति ।। उपसंहरतिअतस्तेषांसंख्यानविद्यतइतिगण
नादिवसाद्वर्षागितिपस्मिन्दिवसेमयागणनाकृता तस्माद्दिवसाद्वर्षाग्र्वर्षमिसातिरोहितएवार्थः ।।२७।। ।।८।। ।।८।। ।। ।।

१०३

नहास्यतिन त्यश्यतिपुष्पास्थूलाध्याभावासमवायः समातारः मेलनमितियावत् नैश्रेयसीकैवल्याख्यांददिनांमुक्तैरित्यन्वयः॥४७॥ प्रतिमासमितिस्कंदोक्तिः पार्वत्याईश्वरोक्तानि ह्वान्या
न्यिचतुर्दश लिंगानि आह॥ अमृतेशाइतिलांगलः लांगलीश्वरः ब्रह्मेशलांगलीशौचेतिकश्चित्॥५६॥ ॥रामरामतवपादपंकजं चिंतयामि भवबंधमुक्तये॥ श्रीरामजयरामजयज

ये

वृ

ग्रं४ त्वयाद्भुयानिदृष्टानियैरिदंक्षेत्रमुत्तमं॥ तानिलिंगानिवक्ष्यामिमुक्तिक्षेत्राणिसुंदरि॥३९॥ कलौवगोप्यानितानिविष्यंति गिरींद्रजे॥ परंतेषांप्रभावो यःस्वस्व॥
स्थानंनहास्यति॥३९॥ कलिकल्मषपुष्टायेदुष्टानास्तिकाःशठाः॥ एतेषांसिद्धिलिंगानांज्ञास्यत्याख्या मपीहन॥४०॥ नामश्रवणतोपीदंयल्लिंगानां॥
श्रुत्वानने॥ दर्जेनानिःक्षयंयाति वर्हतेपुण्यराशयः॥४१॥ ओंकारःप्रथमलिंगद्वितीयंचत्रिलोचनं॥ तृतीयंश्चमहादेवः कृत्तिवासश्चतुर्थकः॥
॥४२॥ रत्नेशःपंचमलिंगंषष्ठंचंद्रेश्वराभिधः॥ केदारःसप्तमलिंधर्मेशश्चाष्टमप्रिये॥ वीरेश्वरंचनवमंकामेशंदशमंविदुः॥ विश्वकर्मे
॥ श्वरंलिंगंशुभमेकादशंपरं॥४४॥ द्वादशंमणिकर्णीशंअविमुक्तंत्रयोदशं॥ चतुर्दशंमहालिंगंममविश्वेश्वराभिधं॥४५॥ प्रियेचतुर्दशैता
॥ निश्रेयोहेतूनिसुंदरि॥ एतेषांसमवायोयंमुक्तिक्षेत्रमिदंरितं॥४६॥ देवताःसमाधिष्ठात्र्यःक्षेत्रस्यास्यपराइमाः॥ आराधिताःप्रयच्छंति
॥ तिभ्योनैश्रेयसींश्रियं॥४७॥ आनंदकाननेमुक्तेमोक्ष्यंतानिसुंदरि॥ प्रियेचतुर्दशोन्यानिमहालिंगानिदेहिनां॥४८॥ प्रतिमासंसमाराध्य
॥ तिथिंप्रतिपदंशुभां॥ एतेषांमुख्यलिंगानांकार्य्यायात्राप्रयत्नतः॥४९॥ अनाराध्यमहादेवमेषुलिंगेषुकुंभज॥ कःकारणांमोक्षमाप्नोति
॥ ससंससंपुष्टैनरैः॥५०॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेनकाशीफलमभीप्सुभिः॥ स्थान्यैतानिलिंगानिमन्तव्यापरमयामुने॥५१॥ अगस्त्यउवा

स्येस्वरेसदाभक्तिर्यःकाशीतत्वविन्नमृष्टासएवैतानिलिंगानिवेत्त्यसन्योन कश्चनापष्टा॥ येषांनामश्रुतेश्यपिकलिकल्मषसंक्षयः॥ अस्त्येतेषांरत्नारकेशोशानेशःकरुणेश्व
रः॥५५॥ मोक्षद्वारेश्वरश्चैवस्वर्गद्वारेश्वरस्तथा॥ ब्रह्मेशोलांगलेश्चैववृद्धकालेश्वरस्तथा॥५६॥ ॥श्रीरामजयरामजयजयराम॥ श्रीरामेजयतितरां॥ छ छ छ॥

एतान्येवकिमन्यानिमहालिंगानिषण्मुख॥ निर्वाणकारणानीह यद्दिसंतितदावद॥५१॥ स्कंदउवाच॥ अन्यान्यपिचसंतीहमहालिं गानिसुव्रत॥ कलिधक्षावाद्गुप्तानिभविष्येवतानिवै॥५२॥ य॰

ष्य

918

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

काशीकेशो ऽविमुक्तश्च शरीरं सारशिवकं चिन्तयन्तो भक्तिर्ये यांतेम शंभक्त्यास्ते पांडुपावि ... पाठेस्पष्टश्चार्थः ॥६५॥ चिरेनसा निःपापेन ऋश्रृश्च ईश्वरस्मु
स्वधाराप्रथमतोजातः द्विजेतिवा पाठः ॥ माहात्म्य तनानि तृतीयचतुर्दशलिंगानि आह ॥ शैलेशइति ॥७३॥ ॥ ॥श्रीरामजयराम जयजयराम राम रा ॥

वृषेशश्चैव चंडीशो नंदिकेशो महेश्वरः ॥ ज्योतीरूपेश्वरं लिंगं स्यात्तमत्र चतुर्दश ॥ ५७ ॥ काश्यां चतुर्दशैतानि महालिंगानि सुंदरि ॥
इमानि मुक्तिहेतूनि लिंगान्यानंदकानने ॥ ५८ ॥ कलिकल्मषबुद्धीनां नाख्येयानि कदाचन ॥ एतान्याराध्य ये धन्यलिंगानि ॥
१०५ चतुर्दश ॥ ५९ ॥ न तस्य पुनरावृत्तिः संसाराध्वनि कर्हिचित् ॥ काशी कोशोपमं तु लीनश्च काश्यां पतन्ति तः ॥ ६० ॥ एतल्लिंगानि
धादेवि महापूर्वं कुरुवहृत् ॥ रहस्यं परमं चैतत् त्वत्तस्त्वस्यास्यं वरानने ॥ ६१ ॥ चतुर्दशापि लिंगानि महत्त्वानि धयकराणि वै ॥ अविमुक्त
स्य हृदय मेतद्देवि गिरिजे ॥ ६२ ॥ इमानि यानि लिंगानि सर्वेषां मुक्तिदानि वै ॥ एकैक भुवनस्येह सारमोद्दायसर्वतः ॥ ६३ ॥ मये ॥ १०५
॥ तानि लिंगानि चैव महान्ति क्लिष्टपावकानि ॥ ... अस्मिन्क्षेत्रे ध्रुवं मुक्तिरिति यामृप्तिते प्रिये ॥ ६४ ॥ ... एतत्र लिंगा
नि मया तानि चतुर्दश ॥ ६५ ॥ तएव त्रिविनःकाते तएवचतपस्विनः ॥ आतानिये भक्तोलिंगान्यानंदकानने ॥ ६६ ॥ तएवा
ह्यस्तस घोगार्द्धदानास्तश्च हि ॥ काश्यामिमानि लिंगानि ये दृष्टा न्यापिदूरतः ॥ ६७ ॥ श्राघ्ना स्वयेधर्मा त्रणीताउ
निसत्तमे ॥ तेसर्वेते नविदितायावञ्ज्ञावंनिरेनसा ॥ ६८ ॥ येनाविमुक्तमासाद्य मत्तो लिंगानि पार्वति ॥ सन्ददर्शे तानी

हसद्युक्तो नात्रसंशयः ॥ ६९ ॥ स्कंदउवाच ॥ अन्यान्यपि चर्चित्पायदेव्यै प्रोक्तानि शंभुना ॥ स्वभक्तानां हितार्थाय तान्यथाकर्णयाग्रतः ॥ ७० ॥ शैलेशः संगमेशश्च स्वर्लीनोमध्यमेश्वर ॥ हिरण्यगर्भ ईश्वा
नोगोप्रक्षो वृषभध्वजः ॥ ७१ ॥ उपशान्तशिवो ज्येष्ठेनिवासेश्वर एवच ॥ शुक्रेशो व्याघ्रलिंगं च जंबुकेशं चतुर्दश ॥ ७२ ॥ मुने चतुर्दशैतानि मदंशायतनानि वै ॥ रतेषामपिसेवातो नरो मोक्षमवाप्नुयात् ॥ ७३ ॥

२०६

उपनिषत्‌रहस्यलिंगावलिः लिंगपंक्तिः लिंगासन्तह्रस्यर्थः ॥ उक्तानुवादपूर्वकंप्रसेकं सर्वलिंगानां महिमानंपृच्छति ॥ रहस्यमिति ॥ ८१ ॥ आराधिआ
राधितःपूजितः ॥ विधायवत्स्वातपःकरणसमयेपर्णमपि नाभक्षितमिस्यपर्णातिदुक्तः ॥ स्वयंविशीर्णद्रुमपर्णवृत्तितापराहिकाष्ठातपसस्तस्मापुनः

तु

चैव इध्मप्रतिपदंसमारभ्य प्रयत्नतः ॥ आचैर्दशाब्दंज्यानि लिंगान्येतानि सत्तमैः ॥ ७४ ॥ एतेषां वार्षिकीयात्रा समहोत्सवपूर्वकं
कार्या मुमुक्षुभिः सम्यक् क्षेत्रसंसिद्धिदायिनी ॥ ७५ ॥ मुने चतुर्दशैतानि महालिंगानि यत्नतः ॥ दृष्ट्वा न जायते जंतुः संसारे दुःखसा
गरे ॥ ७६ ॥ क्षेत्रस्य परमं तत्त्वं एतद्देवि प्रिये ध्रुवं ॥ संसाररोगग्रस्तानामिदमेव महौषधं ॥ ७७ ॥ क्षेत्रस्योपनिषद्ध्येषा मुक्तिबीजमिदं प
प्रियेर्४ रं ॥ कल्मिकाननदावाग्निरेषा लिंगावलिः ॥ ७८ ॥ एकैकस्यास्य लिंगस्य महिमा ह्यतिवर्जितः ॥ मयैव ज्ञायते देवि सम्यक्‌नान्येन कै
नचित् ॥ ७९ ॥ इति श्रुत्वा मुने प्राह देवी हृष्टतनूरुहा ॥ प्रणम्य देवमीशानं सर्वज्ञं सर्वदा शिवं ॥ ८० ॥ देव्युवाच ॥ रहस्यं परमं काम्या
यदेतत्समुदीरितं ॥ तच्छ्रुत्वा सुकृतात्मा संमनोमेतीव वल्लभ ॥ ८१ ॥ मद्युक्तं लिंगमेकैकं महासारतरं परं ॥ काश्यां परमनिर्वाणकारणं
कारणेश्वरः ॥ ८२ ॥ प्रसेकं महिमानं मे ब्रूह्येषां भुवनेश्वर ॥ लिंगानां मुक्तिहेतूनां श्रवणादघहारिणं ॥ ८३ ॥ ॐकारेशस्य लिंगस्य
कथमत्र समागमः ॥ अतिपुण्यतमादस्मात्‌प्रत्नादमरकंटकात् ॥ ८४ ॥ किमात्मकोयमोंकारो महिमास्य च कोहर ॥ केनाराधि
पुराचैष देवैराराधितश्च कैः ॥ ८५ ॥ मृडानीवाक्सुधामेतां विधाय श्रोत्रगोचरां ॥ कथामकथयद्देव ओंकारस्य महाद्भुतां ॥ ८६ ॥

तदप्यपाकीर्णतेमेप्रियंवदां वदंसपर्णामितितांपुराविदः ॥ इतितस्याःसंबोधनंहेअपर्णेऽस्यनेनतवैतत्कथाश्रवणेअधिकारोस्तीतिसूचयतिपरंतप
रसन्वयः ॥ परस्समाधिर्मितिवापुरोगतः ॥ ८८ ॥ ७२ ॥ श्रीरामनारायणवासुदेवगोविंदमाधवहरेमधुसूदनेति ॥ श्रीभवानीशंकराभ्यां ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

णे

हरिन्मुखं दिक्षु समं रहः ॥ यदाहामरः ॥ दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ता इति ॥ किं तज्ज्योतिरित्यत आह ॥ यदंतरीति अंतरंतः करोति आविः प्रकटं
निर्व्याजेन फलाभिसंधिरहितेन ॥ सजातीयप्रत्ययस्यैवसन्तत्येनेति वा नन्वयं प्रज्ञातसमाधिरस्य ब्रह्मज्योतिषो बहिः प्राकट्यं दुर्घटमित्याशंक्याहस्पो
त्तदिति स्फुटतो विदारणाच्छुवतोऽभ्रभागाद्भूमिभागाच्च खं चदा शब्दो ॥ ततश्छद्मद्भुलाक्रमेतः शनैः शनैः समाधिसक्तवानित्यर्थः स्फुरितदीतिपाठे
शब्दविशेषणं अत्युत्कटइत्यर्थः ॥ स्त्रष्टेति ॥ ब्रह्मासत्तनिर्गुणब्रह्मध्याने नेत्रे विकसय्य पावस्परः पश्यतत्पश्यति तावदादिमनादिमपवैकं प्रणवमक्षर
दर्शेत्यर्थः तथा श्रीभागवते ॥ ततोऽभूत्त्रिवृदोंकार इति ॥ १२ ॥ ८७ ॥ प्रणवस्वरूपं कथयन्तविशिनष्टि ॥ अकारमिति सा द्वित्रयेण अकारोकारमकारनाद

१०५ सर्वे पुग सहस्रेत्तु पित्वा पातालसप्तकं ॥ उदतिष्ठत्सुरो ज्योतिर्विद्योतितहरिन्मुखं ॥ ८ ॥ यदंतराविरभवन्निर्व्याजेन समाधिना ॥
तदेव परमं धाम बहिराविरभूद्दिवि ॥ १० ॥ यो भ्रश्च टन्चटा शब्दः स्फुटतोऽसीमि सीगातः ॥ तद्धैर्य्याद्ध्यस्त्रजैदेधाः समाधिं क्रमतो व
शी ॥ ११ ॥ स्रष्टासिसृष्टतध्यानोऽमादुन्मील्यसलोचने ॥ पुरः पश्यदक्षीणे तावदक्षरमादिमं ॥ १२ ॥ अकारसत्वसंपन्नमक्षत्रस्र
ष्टिपालकं ॥ नारायणात्मकं साक्षात्तेनः पारेप्रतिष्ठितं ॥ १३ ॥ उकारमध्यतस्याग्रे रजोरूपं यजुर्जनि ॥ विधातारं समस्तस्य
स्वाकारमिव बिंबितं ॥ १४ ॥ नीरवध्वांतसंकेतसदनांतं तदग्रतः ॥ मकारं सदर्शाथ तनोरूपविशेषतः ॥ १५ ॥ श्री ॥ श्रीः ॥

बिंद्वात्मकोहि प्रणवस्तत्राकारार्थमाह ॥ अकारमिति सत्वसंपन्नं सत्वगुणोपेतं ऋक्क्षेत्रं ऋग्वेदाधिष्ठानं तत्कारणमित्यर्थः ॥ तमः पारे अज्ञानपारेस १०५
व्याद्दर्शेति तत्तापेनान्वयः ॥ उकारार्थमाह उकारमिति अधानंतरं तस्याग्रे अकाराग्रे रजोरूपं रजोगुणव्याप्तं यजुर्जनि यजुर्वेदोत्पत्तिरूपं य
जुर्वेदोत्पत्तिहेतुं स्वाकारं ब्रह्मशरीरं बिंबितं प्रतिबिंबितं चिंतितमिति पाठे भावितमित्यर्थः नीरवत्रिः शब्दपतध्वांतं अंधतमसं तस्य तत्संकेत
स्थानं तदांतं तत्तुल्यं नीलवर्णादिति पाठे लवणोदधि जलवदित्यर्थः ॥ तथा च हरिवंशे ॥ महतस्तमसः पार इति तमसस्तमः प्रायः क्षारसमुद्रस्येत्यर्थः

२०८

921

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नादार्थमाह ॥ अथेति तत्स्फुरतो मकारादधतः प्रध्याताध्यानकर्त्ता धातेति द्यं चित् ॥ अधादकारोत्स्व नयनाति शिंस्वनेत्रगोचरं ॥ विश्व
रूपमयाकारं प्रपंचस्वरूपा ह्यस्ति विश्वरूपमयो कारमितिपाठे अथेत्यर्थं तिरे रूकारमिति अव्ययवाव्ययविनोरभेदात्प्रायेण
अनाख्यनादः परात स्याः सदनं आश्रयः कारणमित्यर्थः ॥ तदुक्तं ॥ भैरवी शब्दनिष्पत्तिः प्रथमा श्रुतिगोचरा ॥ उद्धतार्थं चपरयंती
सूक्ष्मैवागतु पाथिनी ति ॥ सूक्ष्मानुयायिन्य नाख्येत्यर्थः ॥ शब्दब्रह्मवेदः बिंदुर्थमाह ॥ अथोपरि इत्यादि तिउपरि इत्युपरि परात्प्रधा
नादेः ॥ परमुत्कृष्टं तत्कुत आह कारणमिकारणानां प्रधानादीनां अतएव जगद्योनिं तत्परं विधि ब्रह्मा त्रिलोक यांचक्रेद दर्शजबादा सिंच
सान्नाये नित्यये हेतुं साक्षाद्रुद्रस्वरूपिणं ॥ अथतत्स्फुरतो धाताव्य धात्स्वनयनातिथिं ॥ ९६ ॥ विश्वरूपमयाकारं सगुणं गा
पिनिर्गुणं ॥ अनाख्य नादसदनं परमानंदविग्रहं ॥ ९७ ॥ शब्दब्रह्मेतिय त्ख्यातं सर्ववाङ्मयकारणं ॥ अथोपरि इत्यन्नादस्य
बिंदुरूपं परात्परं ॥ ९८ ॥ कारणं कारणानां च जगद्योनिं च तत्परं ॥ विधिविलोकयांचक्रे तपसा गोचरीकृतं ॥ ९९ ॥ अवनादे
मिति ख्यातं सर्वस्यास्य स्वभावतः ॥ सत्त्वमुन्नयतेयस्मात्सदोमितियईरितः ॥ १०० ॥ अरूपोपि सरूपाद्यः स धात्रा नेत्र
गोचरः ॥ तारयेद्यद्भवांबोधेः स्वजपासक्तमानसं ॥ १०१ ॥ ततस्तार इति ख्यातो यस्तं ब्रह्माध्यलोकयत् ॥ प्रणूयते यतः
सर्वैः परनिर्वाणका मुक्तैः ॥ १०२ ॥ सर्वेभ्योप्यधिकस्तस्मात्प्रणवोयः प्रकीर्त्तितः ॥ स्वसेवितारं पुरुषं प्रणयेद्यः परं पदं ॥
१०३ ॥ अतस्तं प्रणवं ज्ञात्वा प्रत्यक्षीकृतवान्विधिः ॥ त्रयीमयस्तुरीयोयं स्फुरतीति त्रिवल्यात्मकः ॥ नादबिंदुस्वरूपोयं सद्वे
नमितिपाठे जगदा सिंचति पालयतीति तथात्तं ॥ ९९ ॥ एवं अव्ययवार्थं निरूपयेनैव सुप्रणयिनमोंकारं निरूप्य नामद्विधा निर्वक्ति अवनादिति सार्द्ध
न नेत्रगोचरः चक्षुर्विषयीकृतः तार नाम निर्वक्ति तारयेदिति प्रणव नाम निर्वक्ति प्रणूयत इति वाक्यात् प्रणूयते प्रकर्षेण प्रस्तूयते प्रणयते
प्रापयेत् ॥ त्रयीमयो वेदत्रयात्मकः ॥ ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मको वा ॥ अरूपो निर्विकारः परमात्मा तुरीयः तदुक्तं ॥ अहं भावानहं भावोस्य कासद सत्वात
था यदसत्कं समस्तं स्थितं तत्तुर्यमुच्यत इति व स्फुरतः स्फुर्यतीति तः अघोप हि त विश्वाद्यपेक्षया तुरीयत्वस्य कल्पितत्वात् त्रिनाययाखिल्यात्मकः प्रेक्षिष्ठे

धुर्वि जगामिनं ॥ १०४ ॥ बैजोपलं त्यजस्व

धिरोह ध्य इतियामल ॥ धिङ्गतोग्रदेहः सजीवीतिबोधकः ॥ १०५ ॥

२०१

१२२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सांगाः षड्भिः शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तछंदोज्योतिषैरंगैः सहिताः॥ चत्वारि शृंगा त्रयोस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासोस्य॥ त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्यां आविवेशेति श्रुत्युक्तो महेशो ब्रह्मणा दृष्टः साह वृषभो यस्मात्। द्वयेन॥ हस्तासो हस्ताः यो वृषभो यज्ञरूपः विष्णुरिति यावत्॥ त्रिधा बद्धः मंत्रब्राह्मणकल्पैः संबद्ध इत्यर्थः॥ रोरवीति पुनः पुनः स्तूयंते रोरवीतीत्यर्थः रोरवणं नाम सर्वक्रमेण ऋग्भिः यजुर्भिः यदेतम् ऋग्भिः शंसंति यजुर्भिर्यजंति साम भिः स्तुवंतीति महोदयस्तेजोरूपः शृंगाः शृंगाणि चत्वारि ऋग्यजुः सामाथर्वरूपाणि सप्त हस्ताः सप्त छंदांसि द्वे शीर्षे प्रायणीयोदनीये त्रयः पादाः त्रीणि सवनानि एवं भूतो देवः सब्रह्मणा दृष्ट इति निर्वचनेन्वयः॥१०६॥ जगदभिन्नोपादानं ब्रह्म ब्रह्मणा दृष्टमित्यस्य

प्रावर्ततततो वेदाः सांगाः सर्वस्य योनयः॥ स वेदादिः स्वयंभुर्वा पुरस्तात्स्वलोकितः॥१०६॥ वृषभो यत्र त्रिधा बद्धो रोरवीति महोदयः॥ स नेत्र विषये त्वं के परमः परमेष्ठिना॥१०७॥ शृंगाश्चत्वारि यस्यास्य सप्त हस्तास्तु स प्रख्यचा॥ द्वे शीर्षे च त्रयः पादाः स देवो विधिनेक्ष्यत॥१०८॥ यदंतलभ्यमसत्ति च प्रत्तं भाविभवद्भुनः॥ तदाजं बीजरहितं बुद्धिरेन विलोकितं॥१०९॥ त्रीन्मदोपतयत्रैतदाब्रह्मस्तंभाद्भुवं॥ प्रतः सप्राज्यते सद्भिः यल्लिंगं तद्विलोकितं॥११०॥ पंचाधार्थियत्र भासंते पंच ब्रह्ममयं हि यत॥ प्रादिपकस्वरूपं यन्निरीक्षितं ब्रह्म

दयदंतरितिपुनर्भयोपिलयादिप्रवाहस्यानादित्वात्तदाजंतस्य अखिलस्य भूतादेः कारणं स्वयं तु बीजरहितं लिंगं नाम निर्वचनपूर्वकं लिंग राख्यं ध्येयं ब्रह्मणा दृष्टमित्याह ज्ञानमिति॥ पंचाधीति अस्ति नास्ति प्रियं रूपं नाम चेत्येवं रूपाः अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यर्थः पंचकमित्युक्तेः॥ चत्वारो वेदाः इतिहासपुराणानि चेति पंचरत्नानि इतिहासपुराणानि पंचमो वेद इत्युक्तेः राम लक्ष्मण भरत शत्रुघ्न जानकीत्येवं रूपाणि वा॥ वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धरुक्मिणीत्येवं रूपाणि वा तन्मयं तत्स्वरूपं अ आदि येषां पुंसां नामिभिः गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः इति अकारोकारमकारार्धमात्राबिंदुनादा इति समासार्थः॥१११॥ छ॥ श्रीरामायनमः॥ काशिविश्वेश्वरापनमः॥ छ॥

१०६

रामगीता ॥११०॥ १०६

२१०

923

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ो द्वितीयाक्षरो मकारस्तृतीयाक्षरो भवत्यर्द्धमात्रा चतुर्थाक्षरो भवति विंदुः पंचमाक्षरो भवति नादः षष्ठाक्षरो भवतीति रैक्षि
पकारस्त्वनादो विंदुस्वरूपं च मः पंचात्मकं परं ब्रह्मेति तस्य तत्प्रकाशाते इति वत्वा रिंशात्सं दैरों कारं जगदीश्वरं तुर्य वात्याउ रः घर
मंत देव नमस्ति ओंकाररूपायेति शश्वत्स्वरूपते नैवतस्य प्रवाकाराद्युक्षरधारकत्व माह नमो क्षरेति अकारादिस्वरूपं स्व
स्वराः इति स्मृतेः कूटस्थस्व रुद्धेनेइ निवा एतच्च सरस्यापुपलक्षणं क्षराः सर्वाणि भूतानि कूटस्थो क्षर उच्यते इति स्मृतेः अ

वाक्षरं प्रपंचात्व भिन्नं तु षाचशंकरं ॥११२॥ ब्रह्मोवाच ॥ नमः ओंकाररूपाय नमो क्षररूप
ा शिव ॥११३॥ अकारस्त्वमुकारस्त्वं मकारस्त्वमनाकृते ॥ रूप्पंतुः मामरूपाय रूपातीत
ो विंदुकलात्मने ॥ अलिंगालिंगरूपाय सर्वरूपस्वरूपिणे ॥११५॥ नमस्ते धाम निध
शर्वाय च नमोस्तु ते ॥११६॥ काशीविश्वेश्वराय नमः ॥ रामाय नमः ॥ शर्वाय नमः

ाररूपं स्पष्टयन्नस्तौति अकारस्त्वमिति वस्तुतो नाकृते आकारादिरहित रूप्यन्तुः मामानां रूपं स्वरूपं यस्मै तस्मै पाठांतरे तत्समु
तिष्ठते ः वस्तुतो रूपातीतायनादात्मने परापश्यंतीमध्यमावैखरीरूपायेत्यर्थः विंदुकलात्मने विंदुः शक्तिरूपायेत्यर्थः
ाय अदृश्यदृश्यरूपाय अन एव सर्वस्वरूपिणे पाठांतरे लिंग शिवलिंगं धाम तेजः सत्यं वा निधये आश्रयाय नि
रिणामे नेश्वती निषड्भावविकाररहितायेत्यर्थः ॥११६॥ रामाय नमः ॥ काशिविश्वेश्वराय नमः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

२१५

९२५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

x सर्वकारणायेत्यर्थः ।२

पशूनां जीवानां तारः प्रणवः उच्चटइतिवा तदा सर्वेषां प्रउ रूपायेत्यर्थः सम्यक् प्रभवत्यस्मादिति संभवस्तस्मै शं भवाय इति पाठे शंभवेइत्यर्थः । नमः शंभवाय भवमपोभवायच नमः शंकरा
यवमपस्करायचेति अमायायपशुश्चापशिवतराय परममंगलाय मंगलानां वमंगलमिति स्मृतेः कपर्दिने जटाजूटधारिणे । शितिकंठनीलकंठनीलग्रीवमीढुष्टमायफलदा
तृणां श्रेष्ठाय ॥ शिपिः पशुस्तस्मिन् निविशति प्रविशतीति शिपिविष्टस्तस्मै । तथा च श्रुतिः पशवो वै शिपयः यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रतितिष्ठतीति शिपयो रश्मयः तेषु आवि
ष्टायेतिवा शैत्याच्छेपनयोगात् शीतिर्वपि शिपिः शवक्तत्वे न सालाद् क्षणा द्वे व शिपयो रश्मयो प्रतः तेषु प्रवेशात् विश्वेशः शिपिविष्ट इहोच्यत इति वचनात् ॥११९॥ अह्रस्वाय दीर्घा

१०७ ॥ नम उग्राय भीमाय पशूनांपतयेनमः ॥ नमस्ताम्ररूपाय शंभवाय नमोस्तुते ॥११७॥ अमायाय नमस्तुभ्यं नमः शिवतरायते ॥ कपर्दिने नम
॥ स्तुभ्यं शितिकंठ नमोस्तुते ॥ मीढुष्टमाय गिरिशाय शिपिविष्टाय तेनमः ॥११८॥ नमो ह्रस्वाय दीर्घाय बृहते वृद्धरूपिणे ॥ कुमारगुरवे तु
॥ भ्यं कुमारवपुषे नमः ॥१२०॥ नमः श्वेताय कृष्णाय पीताय अरुणमूर्तये ॥ धूम्रवर्णाय लिंगाय नमः पिंगरवर्चसे ॥१२१॥ नमः पाटलवर्णाय न १०७
॥ मो हरिततेजसे ॥ नानावर्णस्वरूपाय वर्णानां पतये नमः ॥१२२॥ नमस्ते स्वरस्वरूपाय नमो व्यंजनरूपिणे ॥ उदात्ताय अनुदात्ताय स्वरिताय नमो नमः ॥१२३॥

य ह्रस्वाय दीर्घाय बृहते स्थूलाय कुमारगुरवे स्कंदजनयित्रे श्वेताय शुक्लाय कृष्णाय नीलाय पीताय हरिद्राभाय अरुणमूर्तये ईषल्लोहिताय लोहितरूपायेत्यर्थः अथवा रागवर्णा
नर येति वा । धूम्रवर्णाय कृष्णलोहितवर्णायेति वा कृष्णलोहितवर्णाय कृष्णलोहितरूपाय पिंगाय वर्णे लवर्णाय किंमिरवर्चसे कर्बुरवर्णाय पाटलवर्णाय श्वेतरक्तवर्णाय शु
क्लपीतमिश्रितवर्णायेत्यर्थः हरिततेजसे पालाशवर्णाय नानावर्णस्वरूपाय उ कृष्णशुक्लादिवर्णायेत्यर्थः ब्राह्मणादिवर्णस्वरूपायेत्यर्थः वर्णानां पतये तेषामेव नियंत्रे स्वरा
अकारादि चतुर्दश व्यंजनानि ककारादीनि हलकारपर्यंतानि ऊर्ध्वमादत्त इत्युदात्तः नीचैः परितं आदत्त इत्यनुदात्तः इत्यनुदात्तस्तयोः समाहारः स्वरितस्तद्रूपाय ॥१२३॥ रामा छ ॥ ७

८१२

925

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

×सर्वकारणायेत्यर्थः।८

पशूनां जीवानां नाटः प्राणवः ऽत्वट इति वा तदा सर्वेभ्यस्तु दृष्टायेत्यर्थः सम्यग्रूपम् तस्मादिति संभवः तस्मै शं भवाय शिपाठे शंभवे इत्यर्थः। नमः शं भवाय भवमयो भवाय नमः शंकरा
यवमयस्कराय येति अमायापशुद्धायशिवतराय परममंगलाय मंगलानां च मंगलमिति स्मृतेः कपर्दिने जटाजूटधारिणे शितिकंठनीलकंठनीलग्रीवमीढुष्टमाय फलदा
तृणां श्रेष्ठाय॥ शिपिः पशुस्तस्मिन् विशति प्रविशति निविष्टः शिपिविष्टस्तस्मै। तथा च श्रुतिः यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रतितिष्ठती तिशिपयो रश्मयः तेषु श्री
ष्टायेति वा शेषस्त्वाचन योगा च शीतिर्व पिः अवक्तत्वेन सा नादक्षणाद्वे च शिपयो रश्मयो प्युतः तेषु प्रवेशान्नि विष्टः शिपिविष्ट इहोच्यत इति वचनात्॥११९॥ अहस्वाय दीर्घा

॥नमउग्राय भीमाय पशूनां पतये नमः॥ नमस्ताम्राय रूपाय शंभवाय नमोस्तु ते॥११७॥ उमायाय नमस्तुभ्यं नमः शिवतराय ते॥ कपर्दिने नम
॥स्तुभ्यं शितिकंठ नमोस्तु ते॥ मीढुष्टमाय गिरिश शिपिविष्टाय ते नमः॥११८॥ नमो ह्रस्वाय दीर्घाय बृहते वृद्धरूपिणे॥ कुमाराय गुरवे तु
॥भ्यं कुमारवपुषे नमः॥१२०॥ नमः श्वेताय कृष्णाय पीताय रुणमूर्तये॥ धूम्रवर्णाय लिंगाय नमः किर्मीरवर्णिने॥१२१॥ नमः पाटलवर्णाय त
॥मोहरिततेजसे॥ नानावर्णस्वरूपाय वर्णानां पतये नमः॥१२२॥ नमस्ते स्वरूपाय नमो व्यंजनरूपिणे॥ उदात्तायानुदात्ताय स्वरिताय नमो नमः॥१२३॥ १०७

य स्वर्घाय ह्रस्वाय बृहते स्थूलाय कुमाराय गुरवे स्कंदजनयित्रे श्वेताय शुक्लाय कृष्णाय नीलाय पीताय हरिद्राभाय अरुणमूर्तये ईषल्लोहिताय लोहितरूपायेत्यर्थः। अथ कारागवर्णा
येति वा। धूम्रवर्णाय कृष्णलोहितवर्णायेति वा कृष्णलोहितवर्णाय कृष्णलोहितरूपाय पिंगाय कर्पिलवर्णाय किर्मीरवर्षसे कर्बुरवर्णाय पाटलवर्णाय श्वेतरक्तवर्णाय शु
क्लपीतमिश्रितवर्णायेत्यर्थः हरिततेजसे पालाशवर्णाय नानावर्णस्वरूपाय कृष्णादिवर्णायेत्यर्थः ब्राह्मणादिवर्णस्वरूपायेत्यर्थः वर्णानां पतये तेषामेव नियंत्रे स्वरा
अकारादिचतुर्दश व्यंजनानि ककारादि हलकारपर्यंतानि ऊर्ध्वमादत्त इत्युदात्तः नीचैः परितं आदत्त इत्यनुदात्तः इत्यनुदात्तस्तयोः समाहारः स्वरितस्तद्रूपाय॥१२३॥ रामा छ॥८
दा८

२१२

926

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पशूनां जीवानां नाशः प्राणवः ऽत्रष्टइति वा तदा सर्वेष्वपि दूरायेत्यर्थः सम्यक् भवत्यस्मादिति संभवः तस्मै शंभवा इति पाठे शं अवेइत्यर्थः। नमः शंभवाय च मयोभवाय च नमः शंकराय च मयस्कराय चेति श्रुतेः पापशुद्ध्याचशिवतराय परममंगलाय मंगलानां च मंगलमिति स्मृतेः कपर्दिने जटाजूटधारिणे। शितिकंठ नीलकंठ नीलग्रीव मीढुष्टमाय फलदातृणां श्रेष्ठाय॥ शिपिः पशुस्तस्मिन् विशति प्रविशतीति शिपिविष्टस्तस्मै। तथा च श्रुतिः यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रति तिष्ठतीति शिपयो रश्मयः तेषु प्रविष्टाय निवासो यस्य स तथा शिपिविष्टः। ... शिपयो रश्मयोऽस्य तेषु प्रवेशात् शिपिविष्ट इत्युच्यत इति वचनात्॥१११॥ अह्रस्वाय दीर्घा

१०७ ॥ नमउग्राय भीमाय पशूनां पतये नमः॥ नमस्ताम्र रूपाय शंभवाय नमो नमः॥ ११७॥ उमा या यनम स्कस्यं नमः शिवतरायते॥ कपर्दिने नम

॥ स्कस्थं शितिकंठ नमोऽस्तुते॥ मीढुष्टमाय गिरिशाय शिपिविष्टाय ते नमः॥ ११८॥ नमो ह्रस्वाय दीर्घाय बृहते वृद्धरूपिणे॥ कुमारगुरवे तु

॥ भ्यं कुमारवपुषे नमः॥ १२०॥ नमः श्वेताय कृष्णाय पीताय अरुणमूर्तये॥ धूम्रवर्णाय लिंगाय नमः किर्मीरवर्मिणे॥ १२१॥ नमः पाटलवर्णाय नील १०७

॥ मोहरितेजसे॥ नानावर्णस्वरूपाय वर्णानां पतये नमः॥ १२२॥ नमस्ते स्वरूपाय नमो व्यंजनरूपिणे॥ उदात्तायानुदात्ताय स्वरिताय नमो नमः॥ १२३॥

मरवर्धायमहस्वाय वृहतेस्थूलाय कुमारगुरवे स्कंदजनयित्रे श्वेताय शुक्लाय कृष्णाय नीलाय पीताय हरिद्राभाय अरुणमूर्तये ईषल्लोहिताय लोहितरूपायेत्यर्थः अथवा कृष्णारागवर्णा

येति वा। धूम्रवर्णाय कृष्णलोहितवर्णायेति वा कृष्णलोहितवर्णाय कृष्णलोहितरूपायपिंगाय वर्णाय किर्मीरवर्मणे कर्बुरवर्णाय पाटलवर्णाय श्वेतरक्तवर्णाय

नर कपीतमिश्रितवर्णायेत्यर्थः हरितेजसे पालाशवर्णाय नानावर्णस्वरूपाय कृष्णादिवर्णायेत्यर्थः अक्षरादिवर्णस्वरूपायेत्यर्थः वर्णानां पतये तेषामेव नियंत्रे स्वरा

अकारादिचतुर्दश व्यंजनानि कादीनि हलकारपर्यन्तानि ऊर्ध्वमादात्तइत्युदात्तः। परितं आदात्तइत्यनुदात्तः उदात्तानुदात्तयोः समाहारः स्वरितस्तद्रूपाय॥ १२३॥ रामा ॥

८१

१२

927

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वकारणायेत्यर्थः

पशूनां जीवानां तारः प्रणवः उग्रट इति वा नन्दा सर्वेषामुद्धरायेत्यर्थः सम्यक् भवत्यस्मादिति संभवस्तस्मै शंभवाय इति पाठे शंभवेत्यर्थः ॥ नमः शंभवाय च मयोभवाय च नमः शंकराय च मयस्करायचेति श्रुतेः मायापसृतायशिवतराय परममंगलाय मंगलानां च मंगलमिति स्मृतेः कपर्दिने जटाजूटधारिणे ॥ शितिकंठनीलकंठ नीलग्रीव मीढुष्टमाय फलदातृणां श्रेष्ठाय ॥ शिपिः पशुस्तस्मिन्नाविशति प्रविशतीति शिपिविष्टस्तस्मै । तथा च श्रुतिः पशवो वै विष्णुः पशावेव शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रतितिष्ठतीति शिपयो रश्मयः तेषु आविष्टायेति वा शेत्या छपनयोगाच्च शीतिर्वपिः प्रवक्तते तेन सानादक्षणाद्वेव शिपयो रश्मयो प्रतः तेषु प्रवेशात् विश्वेशः शिपिविष्ट इहोच्यत इति वचनात् ॥ ११९ ॥ अह्रस्वाय दीर्घा

१०७ ॥ नमउग्राय भीमाय पशूनां पतये नमः ॥ नमस्ताम्ररूपाय शंभवाय नमो स्तु ते ॥ ११७ ॥ उमाधवाय नमस्तुभ्यं नमः शिवतराय ते ॥ कपर्दिने नम १०७
॥ स्तुभ्यं शितिकंठ नमोस्तु ते ॥ मीढुष्टमाय गिरिश शिपिविष्टाय ते नमः ॥ ११८ ॥ नमो ह्रस्वाय दीर्घाय बृहते वृद्धरूपिणे ॥ कुमारस्कंदवेत्तु
॥ भ्यं कुमारवपुषे नमः ॥ १२० ॥ नमः श्वेताय कृष्णाय पीताय अरुणमूर्तये ॥ धूम्रवर्णाय लिंगाय नमः किर्मीरवर्चसे ॥ १२१ ॥ नमः पाटलवर्णाय नत
॥ मोहरिततेजसे ॥ नानावर्णस्वरूपाय वर्णानां पतये नमः ॥ १२२ ॥ नमस्ते स्वरूपाय नमो व्यंजनरूपिणे ॥ उदात्तायानुदात्ताय स्वरिताय नमो नमः ॥ १२३ ॥

७२ प्रस्वर्धायक्रस्वाय बृहते स्थूलाय कुमारगुरवे स्कंदजनयित्रे श्वेताय शुक्लाय कृष्णाय नीलाय पीताय हरिद्राभाय अरुणमूर्तये ईषल्लोहिताय लोहितरूपायेत्यर्थः धूम्रकाग वर्णा
येति वा ॥ धूम्रवर्णाय कृष्णलोहितवर्णायेति वा कृष्णलोहितवर्णाय कृष्णलोहितरूपाय पिंगाय वर्णाय किर्मीरवर्चसे कर्बुरवर्णाय पाटलवर्णाय श्वेतरक्तवर्णाय शु
क्लपीतमिश्रितवर्णायेत्यर्थः हरिततेजसे पालाशवर्णाय नानावर्णस्वरूपाय उकारकृष्णादिवर्णायेत्यर्थः ब्राह्मणादिवर्णस्वरूपायेत्यर्थः वर्णानां पतये तेषामेव नियंतृत्वे स्वरा
अकारादि चतुर्दश व्यंजनानि ककारादि हलकारपर्यंतानि ऊर्ध्वमादत्त इत्युदात्त इत्यनुदात्तस्तयोः समाहारः स्वरितस्तद्रूपाय ॥ १२३ ॥ रामा ॥ ७ ॥ ७२
दा॰

928

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ऋत्वाश्च इउऋ लृ इतिपंच ॥ दीर्घाश्च आईऊऋॄ ॡ इति प्लुता दुरादाह्वाने गाले नेकप्रसिद्धास्त्रित्वाय ऋत्वादि नियंत्रे विसर्गेण सह वर्तत इति सविसर्गो वर्णविशेषस्तद्रूपाय अनु स्वारस्वरूपायबिंदुात्मने विंदात्मकाय सानुनासिकानुनासिकैर्डञणमनैः सह वर्तमानहेतद्रूपेत्यर्थः ॥ निरनुनासाय तद्रूपायेत्यर्थः ॥ त्वर्गतवर्गलसादंत्याः ॥ इवर्ण एवर्ग यशास्तालव्याः तद्रूपिणे ॥ ऊवेत्रदाओ आउवर्णपवर्गोपध्मानीयाः ॥ ३ उरसि भवा उरस्यास्तद्रूपायेत्यर्थः ॥ ऊष्माणः शषसहास्तत्स्वरूपिणे अंतस्थाय यरलवास्तस्मै तद्रूपायेत्यर्थः ॥ परऊरु षड्जस्तु विष्णु चतुष्ट्यापेक्षया पंचमाय श्रीरुद्राय पंचमाख्यायस्वरूपायेतिवापिनाकिने अजगवधनुर्धारिणे निषादायनिषादास्व... स्वरूपायपदाहामरः ॥ निषादर्षभगेतिय ... निषादाय स्वपचाय तेषां तप

× ओघोरस्य स्वरूपाय नमऊष्मस्वरूपिणे ॥ १

॥ ऋत्वदीर्घप्लुतायेऽत्रसविसर्गीयते नमः ॥ अनुस्वारस्वरूपायनमस्ते सानुनासिक ॥ २२४ ॥ नमो निरनुनासायदंततालव्यरूपिणे ॥ २२५ ॥ अंत ॥

॥ स्थायनमस्तेभ्यं पंचमायनमोनमः ॥ निषादायनमस्तेभ्यं निषादपतयेनमः ॥ २२६ ॥ वीणावेणुमृदंगादिवाद्यरूपायतेनमः ॥ नमस्तारायमं ॥

॥ द्राय घोरायाघोररूपिणे ॥ २२७ ॥ नमस्तानस्वरूपाय मूर्छनापतये नमः ॥ स्थायिसंचारिभेदेन नमोसावस्वरूपिणे ॥ २२८ ॥ तालप्रियायतौ ॥

॥ लाय लास्यतांडवरूपिणे ॥ तौर्यत्रिकस्वरूपाय तौर्यत्रिकमहाप्रिय ॥ २२९ ॥ तौर्यत्रिकेंद्रतासत्या निर्वाणश्रीप्रदायक ॥ श ॥ श ॥

मूर्तयै ३

प्रदायेति वा मृदंगादीत्यादिशब्देन डमरुप्रभृतयो गृह्यंते ॥ तारायासुखबुध्य निरूपाय ... अमरः ॥ तारो मुक्तेस्त्रयस्त्रिष्विति मंद्रायगंभीरराद्रूपाय पापिनां घोरायभयंकराय तद्विपरीतानां मघोराय अघोरारयमं त्ररूपायेतिवातदुक्तं ॥ तानाः एकोनपंचाशदिति मूर्छना पतये लदालापप्रवर्तयित्रे तदुक्तं मूर्छनालेकविंशतिरिति स्थायिसंचारिभेदेन भावस्वरूपिणे पदार्थस्वरूपिणे तालप्रियाय कालक्रियामानप्रियाय यदाहामरः ॥ तालः कालः क्रियामानमिति ॥ करपुटादिक्रियमाणवाद्यप्रियायेतिवा तालायतत्स्वरूपाय लास्यतांडवजन्मने तौ स्यतांडवयोर्नर्तनविशेषयोः कारणाय तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं तत्स्वरूपाय तदेव तौर्यत्रिकं महत्प्रियं यस्य स तथा तत्संबोधनं हे तौर्यत्रिकमहाप्रिय ॥ यदाहामरः ॥ तौर्यत्रिकं नृत्यगीतमिति ॥ एतदेवेति निर्वाणश्रीः कैवल्यलक्ष्मीः ॥ २२९ ॥ ॥ श्रीराम जयराम जयजयराम जयजयमलोकाभिराम ॥ श ॥ श ॥

५२

× स्थावरजंगमभेदेन वायद्रूप्याधिसंचारिने दौसंगीतशास्त्रे प्रसिद्धात् ...दिन ॥

२५३

929

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

×पराचीनाय२

स्था

स्थूलसूक्ष्मे कार्य्यकारणे दृश्यं पृथिव्यप्तेजः अदृश्यं वाय्वाकाशं तत्स्वरूपिणे॥ इति वा अर्वाचीनाय इदानींतनाय प्राक्कालीनाय वाक्प्रपंचः शाब्दविस्तरः परा यकारणाय वस्तुतः एकाय मायया अनेकप्रकारा
यसदसत्सतये कार्य्यकारणनियंत्रे शाब्दब्रह्मवेदः वेदांतवेद्याय वै देकगोचराय तत्त्वोपनिषदं पृच्छामीति श्रुतेः॥ वेदानांपतये वेदाः मंत्राः तेषांपतये स्वामिने नियंत्रे वेदगोचरमूर्त्तये॥ वेदनं वेदः स्वप्रकाश ज्ञि

॥स्थूलसूक्ष्मस्वरूपाय दृश्यादृश्यस्वरूपिणे॥ अर्वाचीनाय च नमः पराचीनाय ते नमः॥१३०॥ वाक्प्रपंचस्वरूपाय वाक्प्रपंचपराय च॥ एकायानेकभेदाय सदसत्सतये नमः॥
॥१३१॥ शाब्दब्रह्म नमस्तुभ्यं परब्रह्म नमोस्तु ते॥ नमो वेदांतवेद्याय वेदानां पतये नमः॥१३२॥ नमो वेदस्वरूपाय वेदगोचरमूर्त्तये॥ पार्वतीश नमस्तुभ्यं जगदीश नमोस्तु
॥ते॥१३३॥ नमस्ते देव देवेश देव दिव्यपदप्रिय॥ शंकराय नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं महेश्वर॥१३४॥ नमस्ते जगदानंद नमस्ते शशिशेखर॥ मृत्युंजय नमस्तुभ्यं॥
॥नमस्ते त्र्यंबकाय वै॥१३५॥ नमः पिनाकहस्ताय त्रिशूलायुधधारिणे॥१३६॥ नमस्त्रिपुरहंत्रे च नमोंधकनिषूदन॥ कंदर्पदर्पदलन नमो ज्वाले॥
॥धरारये॥१३७॥ कालाय कालकाय कालकूटविषादिने॥ विषादहंत्रे मे रुग्णमम क्लै क्वविषादद॥१३८॥ ज्ञानाय ज्ञानरूपाय सर्वज्ञाय॥
॥ [illegible] नमोस्तु ते॥ योगसिद्धिप्रदोसि त्वं योगिनां योगिसत्तम॥१३९॥ तपसां फलदोसि त्वं तपस्विश्च तपोधन॥ त्वमेव मंत्ररूपोसि मंत्राणां फ॥
॥लदो भवान्॥१४०॥ महादानफलं त्वं हि महादानप्रदो भवान्॥ महायज्ञस्त्वमेवेश महायज्ञफलप्रद॥१४१॥ त्वं सर्वः सर्वगस्त्वं वै सर्वदः सर्वहृद्भवान्॥
॥सर्वभुक् सर्वकर्त्ता त्वं सर्वसंहारकारक॥१४१॥ योगिनां हृदयाकाशलताल यनमोस्तु ते॥ त्वमेव विष्णुरूपेण शंखचक्रगदाधर॥१४२॥ त्रिलोकीनाय सेत्रातः सत्त्वमूर्त्तेन॥

कालू२

ज्ञातुस्तद्विषयरूपाय॥१३६॥ कालं कालयतीति कालः कालः स कालकालः अहः कालमूषकभक्षकः कालोपि काल्यते अनेनेति कालइत्यादिश्रुतेः॥ स्मृतेः। कालकूटस्य य द्विषं तदत्ति तस्मै। विशेषेण श
यते अनेनेति विज्ञानं तस्मै ज्ञानसाधनाय इत्यर्थः॥ नीरजस्कं पदं कैवल्यं तत्सदेत्यर्थः॥१४४॥ ॥रामराम तव पादपंकजं चिंतयामि भवबंधमुक्तये॥ वंदितं सुनरेंद्रमौलिभिर्ध्यायितं मनसि योगिभिः सदा॥१॥

मोस्कते॥ त्वमेव विध्यास्मितः विधिः भ्रूला विशाल विद्या १४३ ओजो रूपसमानं त्वमग्नीज्ज्व
पदपद॥ त्वमे हिमगोक्षम नाभक्सगोज्रकाशं॥१४४॥ ॥ ॥ॐ॥ ॥ॐ॥

१०८

१०९

शा३

930

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पित्व नंय्यत्रानंकतांनकतांतःयमस्यापियमइसर्थः॥कालाग्निरुद्रःसंकर्षणमुखाग्निःसंवर्त्तःप्रलयः॥पुंप्रकृतिरूपाभ्यांपुरुषप्रधानरूपाभ्यांअक्षिपक्ष्मणोनेत्रावरकस्यसमुत्क्षेपणात्उन्मे

त्वमेवहिमहासीमोमहापित्वचनेचर॥नानसीतनुमाश्रित्यत्वंकृतांतकृतांतकः॥१४५॥कालाग्निरुद्रोन्त्यांतेत्वंसंवर्त्तप्रवर्त्तकः॥त्वंपुंप्र
कृतिरूपाभ्यांमहदाद्यखिलंजगत्॥१४६॥अक्षिपक्ष्मसमुत्क्षेपात्पुनराविःकरोष्यजं॥उन्मेषविनिमेषौतेसर्गासर्गैककारणं॥१४७
उमा॥३ कपाल्याखेलोयंभवतःस्वैरचारिणः॥त्वत्कंठेन्तकरोटीयंधूर्जटेयाविभासते॥१४७॥सर्वेषामत्रदस्थानांसास्फुटंबीजमालिका॥त्वत्तःसर्व
मिदंशंभोत्वयिसर्वंचराचरं॥१४८॥कस्त्वांस्तोतुंविजानातिपुरावाचामगोचरः॥स्तोतात्वंहिस्तुतिस्त्वंहिनिस्तव्यस्त्वमेव॥१४९॥वेद्योन्नमः
शिवायेतिनान्यदेध्येयवकिंचन॥त्वमेवाहिनरानांमेत्वमेवहिगतिःपरा॥१५०॥त्वामेवप्रणमामीशानमस्यंनमोनमः॥इस्तुतीर्यासकृदेवाःप्रणनाममहे
श्वरं॥१५१॥प्रणवाख्यंमहालिंगंरूपिणंदंडवत्क्षितौ॥ ॥ईश्वरउवाच॥ ॥ततोगिरीद्रतनयेश्रुत्वाब्रह्मस्तुतिंपरां॥१५२॥परमैश्वर्यसंपत्तिहेतुंतुष्टोहमुत्ते
ब्रह्मन्नोहंततोलिंगान्निर्गमात्तायशोकरी॥१५३॥प्रसन्नोस्मिवरंब्रूहीत्युवाचचतुराननं॥चतुर्वक्त्रःसमुत्थायप्रसन्नंवीक्ष्यमामथ॥१५४॥पुनर्जयजयेत्यु
क्त्वाप्रणनामकृतांजलिः॥आनंदबाष्पसलिलनेत्रोहृष्टतनूरुहः॥१५५॥गद्गदेनस्वरेणाथप्रोवाचजलजासनः॥ ॥ब्रह्मोवाच॥यदिप्रसन्नोदेवायदिदे

षात्ननुकपावस्त्रशिवेणोमेकिमितिस्तुतिःक्रियनेतत्राहकपालेतिखेलःक्रीडान्तकरोटीनरशिरोस्थियदाहामरः॥शिरोस्थनिकरोटिःस्त्रीतिअंतःप्रलयःबीजमज्ञानंअभिन्ननिमित्तोपादानतामाहत्वत्तःसर्वमिति॥१४८॥
पुरावाचांमूर्त्तिमतांवेदादीनांवाचांवेदानामितिसामानाधिकरण्यंवाहिशब्दावधारणार्थेजलजासनःपद्मासनःभक्तैकमुक्तिदभक्तानामेकोतमुख्यासायुज्यलक्षणां॥१५६॥

अनादीनां

२१५

931

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भक्तैकमुक्तिदं भक्तानामेकां मुख्यां सायुज्यलक्षणां मुक्तिं ददातीति तथा विष्णुक्तं ब्रह्मोक्तं सर्वाम्नायनिधिर्निखिलवेदाश्रय॥१६३॥पंचायतनं पंचानां अकारादीनां तद्वाच्यानां वा ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदा

॥तदेतस्मिन्महालिंगे सान्निध्यं तेक्करोकर ॥अयमेव वरो देयो नान्यं वरमहं वृणे॥ॐकारेश्वरनामैतद्भक्तैकसिद्धिदं॥१५८॥ ॥।

॥स्कंद उवाच॥ ॥विष्णुक्तमिति विप्रर्षे समाकर्ण्य महेशिता॥उवाच वचनं चैतत्तथा चतुराननं॥१५९॥वरानन्यानपि विष्णुः प्रस॥

१०७ ॥न्नस्तल्लक्षणाद्ददौ॥विधये दीर्घतपसे तयास्तस्याति तोषितः॥१६०॥ईश्वर उवाच॥ ॥सुरश्रेष्ठ तपःश्रेष्ठ सर्वाम्नायनिधिर्मतः॥स्रष्टेः कारण॥ १०७

॥सामर्थ्यं तवास्तु मदनुग्रहात्॥१६१॥पितामहस्त्वं सर्वेषां सर्वेषां मान्यस्त्वं भव॥तच्च तपःफलदानार्थं यदेतल्लिंगमुच्छ्रितं॥१६२॥परमोंकाररूपं च॥

॥शब्दब्रह्ममयं विधे॥अस्याराधनतः पुंसां न दूरं ब्रह्मणः पदं॥१६३॥अकाराख्यमिदं लिंगमुकाराख्यमिदं परं॥मकाराख्यमेतच्च नादाख्यं बिं॥

॥दुसंज्ञकं॥१६४॥पंचायतनमीशानमिश्रमेतदुदीरितं॥मोक्षाय सर्वजंतूनामस्मिन्नानंदकानने॥१६५॥स्नात्वा मत्स्योदरीतीर्थे विलोक्येयोंका॥

॥रमीश्वरं॥न जातु जायते जंतुर्जननीजठरे क्वचित्॥१६६॥एतन्नादेश्वरं लिंगमेतल्लिंगं सुदुर्लभं॥रम्ये मत्स्योदरीतीरे दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा विमुक्तिदं॥१६७॥य॥

॥देतत्कापिलं ज्योतिरेतल्लिंगं विलोक्यते॥अतस्तत्कपिलेशाख्यमेतल्लिंगं सुदुर्लभं॥१६८॥मत्स्योदरीयतटगं गाकपिलेश्वरसन्निधौ॥तदा तत्रन॥

॥रःस्नात्वा ब्रह्महत्यां व्यपोहति॥१६९॥रामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरा॥

शिवानां अर्पितनं आश्चर्यमेतत् ईशानलिंगमित्यर्थः॥कपिलो विष्णुः सिद्धानां कपिलश्चास्मीति भगवदुक्तेः॥तत्संबंधि ज्योतिः कापिलं ज्योतिरित्यर्थः॥१६९॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥रामरामरामराम॥ २९६

932

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जंबुकुंदतत्रजंबुकुंडंयथाऽनिष्टनिवृत्तस्यजन्मवृथेत्यर्थः॥१७७॥संतानोवंशःनियुतंलक्षंविपद्यतेम्रियतेतारतीर्थेॐकारतीर्थेॐकारेश्वरसमीपइत्यर्थः॥नान्यैरागम्यतेकिंतुतत्रैवज्ञायतइत्यर्थः

॥वरुणोत्सिक्तपाणिर्येमुनयोतिसमन्विते॥स्नात्वानादेश्वरंदृष्ट्वानरःकिमनुशोचति॥१७०॥अष्टम्यांवचतुर्दश्यांतीर्थानिसहसागरैः॥षष्ठिकोटिसहस्रा
॥णिमत्स्योदर्यांविशंतिहि॥१७१॥प्रणवेशसमीपेतुयदागंगासमेष्यति॥तदापुण्यतमःकालोदेवर्षिपितृवल्लभः॥१७२॥तत्रस्नानंतपोदा
॥नंहवनंदेवतार्चनं॥मत्स्योदर्यामक्षयंस्यादोंकारेश्वरसन्निधौ॥१७३॥ओंकारदर्शनादेववाजिमेधफलंलभेत्॥तस्मात्सर्वप्रयत्नेनद्रष्टव्य
॥ॐकारईश्वरः॥१७४॥दुर्लभंमानुषंजन्मचतुर्वर्गैकसाधनं॥जंबुकुंडेतुसंस्नानादेशोयेननेक्षितः॥१७५॥निरीक्ष्यकपिलेशानंस्नात्वा
॥मत्स्योदरीजले॥कृत्वापिंडप्रदानानिपितृणामनृणोभवेत्॥१७६॥कृत्वापिमोहात्पापानिभूरीण्येवमहांत्यपि॥काश्यांमोंकारमालोक्य
॥कृतकृत्योभवेन्नरः॥ॐकारयात्रामिषुरंनरंवीक्ष्यपितामहाः॥परिनृत्यंतिमुदिताःस्वसंतानसमुद्भवं॥यस्ययस्यकुलेनामस्मृत्वास्य
॥त्वानमस्यति॥तंतमुन्नयतेप्राज्ञःपितरंब्रह्मणःपदं॥१७९॥रुद्राणांनियुतंजप्त्वायत्फलंसमवाप्यते॥तत्फलंलभतेनूनंमत्स्योंकारविलो
॥कनात्॥१८०॥केवलंभूतिमारायजन्मिनोजन्मतस्यवै॥येनानंदवनेदृष्टोनोंकारःसर्वकामदः॥१८१॥एवमोंकारमालोक्यसमस्तेक्षोणिमंड
॥ले॥लिंगजालानिसर्वाणिदृष्टानिस्युर्नसंशयः॥१८२॥प्रणवेशंप्रणम्यायस्यत्रविपद्यते॥स्वर्गलोकमवाप्यायकाश्यांमुक्तिमवाप्नुयात्॥१८३॥अ
॥स्मिंल्लिंगेमहादात्रलसत्स्वामीतिविनिश्चितं॥दास्याभिवसदामोक्षमेतल्लिंगार्चकायवै॥१८४॥ॐकारंसकृदप्यत्रनरोनत्वाघलंघनः॥

५२

२२३॥

कृतकृत्योभवेन्नूनंपरमानंदमनुग्रहात्॥१८५॥ओंकारपश्चिमेतीर्थेतारतीर्थमनुत्तमं॥कृतोदकक्रियस्तत्रनरस्तरतिदुर्गतिं॥१८६॥श्रीरामायनमः॥काशीविश्वेश्वरायनमः॥ध

नान्यैरन्त्रावगम्यते किंतु त्वयैव ज्ञापतद्‌ इत्यर्थः नचहेतुः त्वत्प्रसादयतः नवगुप्ता दृष्टस्योदयात्॥ विधेविधेहीति अत्रवाराणस्यां स्थित्वा वरावरं विधे हे स्तुत्वा त्वं त्वष्टेः पूर्वमपि काशी स्थितेनेवा अत्रकेपुर
येपि काश्यां नो नावाइति॥ पूर्वमुक्तं नविस्मर्तव्यमिति सम्यक् पूजनात्प्रजेति संप्रः तस्मैसंप्रभवे वञ्चत्वेनेवब्रह्मणे विदे॥ पोकेन न्मवेनस्कंकलेनना॥१९३॥ इतिश्री समानंदकृता पांकावी॥

॥ ॐकारेशस्य येनकाशे पार्श्वेनैव मानवाः॥ मनुष्यवर्ष्मणानन्दात्तेरुद्रा मोक्षगामिनः॥१८७॥ अस्य लिंगस्य महिमा नान्यैरन्त्रावगम्यते॥ त्वत्प्रसादयतो
॥ दयतो यस्मा द्विधेचावि रभूदिदं॥१८८॥ एतल्लिंगप्रभावात्त्वं सर्वज्ञस्य सितत्वतः॥ विधे विधे हि तस्मात्त्वं सर्वमेतत्त्वरात्त्वरं॥१८९॥ इति दत्वा
॥ वरं तस्मै ब्रह्मणे पद्मसंभवे॥ तस्मिन्नेव महालिंगे शंभुर्लीनो बभूव ह॥१९०॥ स्कंद उवाच॥ ब्रह्मापि मंजते यापि तल्लिंगकलशोद्भव॥ स्कंद
॥ न ब्रह्मस्तवं तेवस्वात्मना विहितेन तं॥१९१॥ ब्रह्मस्तवं जपन्मर्त्यः सर्वैः पापैः प्रमुच्यते॥ प्रार्थ्य तेव महापुण्ये ज्ञानं प्राप्नोति सत्वरं॥१९२॥ ब्र
॥ ह्मस्तवमिमं जप्त्वा त्रिकाकं परिवत्सरं॥ अंतकाले लभेत्‌ ज्ञानं येन बंधात्प्रमुच्यते॥१९३॥ इतिश्री स्कंदपुराणे काशीखंडे ॐकारमहिमाकथनं
॥ नाम त्रिसप्ततितमोध्यायः॥७३॥ स्कंद उवाच॥ अत्र पुरा नापि संहर्ताः कारपापातकतंकिनी॥ पद्मकल्पे तु याद्वृत्तं दमनस्य द्विजन्मनः॥१॥ भार
॥ द्वाजस्य तनयो दमनो नाम नामतः॥ कृतमौंजी विधिः सोथ विद्याजातं प्रग्रहाव॥२॥ संसार दुःखबहुलं जीवितं चापि चंचलं॥ विज्ञाय दमनो विद्वा
॥ न् निर्जगाम तित्राह्महात्॥३॥ कांचिद्दिशं समालंब्य निर्वेदं परमं गतः॥ पत्तनाश्रमं प्रतिनगं प्रत्यक्षिप्रतिकाननं॥४॥ प्रतितीर्थं प्रतिनदं सबन्ध्रा
॥ मतपोपुत्तः॥ पावंत्या मतनानी ह तिष्ठंति परितो भुवं॥५॥ अधुना समतावत्त्विसंप्रेते ड्रियमानसः॥ परंनमनसः सोस्थ्य क्वापि प्राप्ति वे नवे॥६॥ मनोरथो
॥ मतपोपुत्तः॥ पावंत्या मतनानी ह तिष्ठंति परितो भुवं॥५॥ अधुना समतावंत्विसंप्रेते ड्रियमानसः॥ परं नमनसः सौख्यं क्वापि प्राप्ति वे नवे॥६॥ मनोरथो
॥ पदेष्टविकुंठे चितकोपिनेस्थितः॥ कदाचिद्दैवयोगात्स दमनो नाम तापसः॥७॥ रेवातटे निरीक्षिष्ट तीर्थं चामरकंटकं॥ महदायतनं पुरायं ॐकारस्यापि तत्रवे॥

खंडटीकायां ॐकारमहिमाकथनं नाम त्रिसप्ततितमोध्यायः॥७३॥ अध्याये सप्ततितमे च तुःसप्ततितमे रधिके तथा॥ पुनरोंकारमाहात्म्यं वर्ण्यते थ सविस्तरं॥७४॥ ॐकारमाहात्म्यं प्रवक्तुं इतिहासं प्रस्ताव
यति स्कंद उवाचेति॥ दमनस्य कथा वृत्तेतिशेषः तां स्कंद इति शेषः॥ की दृशी कथेत्यत आह॥ पातकस्य तर्किनी नानाविधपातक सहितं पितामहम् ड्रेवा नर्मदा॥२॥ रामापतंम॥ क्वापि विश्वेश्वरायनमः

१९०

१९०

॥२१८॥

विहितप्राणायामोऽस्य ॥ प्राणसंधारणार्थं कृतभैक्षान् । भुक्तभैक्ष्यानिति यावत् ॥ तथा च मैत्रायणीय श्रुतिः । चतुर्षु वर्णेषु भैक्षं चरेत् । पाणिपात्रेणान्नं कुर्या
त् औषधवत् प्राश्नीयात् प्राणसंधारणार्थं यथा मेदो न वृद्धिर्न जायते इति आदिः अचलमानसान् स्थिरचित्तान् ॥ आचार्यस्य गर्गनाम्नः भगोः हे पूज्य

वितेहि प्राणयात्रोऽस्य कृतागमविचारणान् ॥१०॥ स्वस्थोपविष्टान् स्वगुरोरग्रतोऽचलमानसान् ॥ प्रणम्योपविशत्तत्र वृद्ध
चार्य्यस्य संनिधौ ॥११॥ प्रबद्धहस्तयुग्मश्च प्रणम्रतरकंधरः ॥ अथ पाशुपताचार्य्यो गर्गो नाम महामुनिः ॥१२॥ वार्द्धके
न समाक्रांतस्तपसा कृशविग्रहः ॥ शंभोराराधने निष्ठः श्रेष्ठः सर्वतपस्विषु ॥१३॥ प्रपच्छ दमनं चेति कस्त्वं कस्मादि
हागतः ॥ तरुणोऽपि विरक्तोऽसि कुतस्त्वं हृद सत्तम ॥१४॥ इति प्रणयपूर्वं स निशम्य दमनोऽब्रवीत् ॥ भगोः पाशुपताचा
र्य्य सर्वज्ञाराधनप्रिय ॥१५॥ कथयामि यथार्थं ते निजचेष्टितं ॥ अहं ब्राह्मणदायादो वेदशास्त्रकृतश्रमः ॥१६॥
संसारासारतां ज्ञात्वा वानप्रस्थमशिश्रियं ॥ अनेनैव शरीरेण महासिद्धिमभीप्सता ॥१७॥ स्नातं बहुषु तीर्थेषु मंत्राउ
पास्तिकोटिशः ॥ देवताः सेविता बह्व्यो हवनं च कृतं बहु ॥१८॥ शुश्रूषिताश्च गुरवो बहवो बहुनेहसं ॥ महाश्मशानेषु
निशाः स्वस्थोऽप्यतिवाहिताः ॥१९॥ शिखराणि गिरीन्द्राणां मया चाध्युषितान्यहो ॥ दिव्यौषधिसहस्राणि मया संसा
धितान्यपि ॥२०॥ रसायनानि बहुशः कृतानि वदनोपमाः ॥ तपश्चापि महत्तप्तं बाकृष्ट्वा नियमैर्यमैः ॥२२॥ × सेविता
नि मया पुनः ॥ महासाहसमात्त्वा व्यासि ज्ञाध्युषित कंदराः ॥२१॥ मया प्रविष्टा बहुशः × परं किंचित् क्वचित्नैक्षि सि
ध्यंकुरमपि प्रभो ॥ इदानीं त्वमनुप्राप्य महीपीठे मया ॥२३॥ मनसस्थैर्य्यमापन्नमिव संशयमस्तु हृन्नो ॥ अव
श्यं त्वन्मुखांभोजाद्यद्वचो निःसरिष्यति । तेनैव सहिता सिद्धिर्भवित्री मम नान्यथा ॥२४॥ श्रीरामरा

दायादः पुत्रः आश्रमं अश्रियं आश्रितवानस्मि आश्रितोऽस्मि ॥१७॥ हवनं होमः बहुनेहसं बहुकालं अतिवाहिता नीताः अध्युषितानि आश्रितानि रसाय
नानि धातुसंप्रयोगाः सिद्धाध्युषितकंदराः सिद्धसेवितपर्य्याः सिध्यंकुरं सिद्धिकारणं अल्पं एवार्थे नैक्षि स्वयमेव दृष्टव्यः संप्राप्तास्मि द्वर्पनतेन श्रद्धयेनइति कश्चित् ॥२४॥

935

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यथामृतरसः स्थैर्यमाप्यते न दा महता सिद्धिः कथं ते भविष्यति तत्त्वोपदेशं सोपपत्तिकमुपदेशे शो भनं वचनं वा ब्रूहि कथये सर्वं। पृथीयसी महतरा अविमुक्तस्य सर्वं॥ अविमुक्ते साक्षात् नमयद्यत्तत्त्वकथयामि रसेष्टमे नान्यथा। अविमुक्तं विशिनष्टि महाक्षेत्रे सकल चतुष्टयन्ते सा ईसमपि सुतासमष्टि व्यष्टिरूपाणां प्राणिनां आकारे जन्मभामि रूपसागरे सर्वकर्म्माण्येव शलभाः पतंगास्ते सदा पाभे प्रदीप्ताग्निसदृशो अविः प्रसंगं वा रयन्ते केष्वामि सपेक्षा यामहे तेषां समाश्रितानां जंतूनामिति॥ २०॥

तद्ब्रूहि स्वपदे शं च कथं सिद्धिर्भवेन्मम॥ अनेनैव शरीरेण पार्थिवेन पृथीयसी॥ इमनस्यनिशम्येति गर्गाचार्य्यो ब्रवीदिदं॥ २६॥ प्रत्यक्ष

स्मर दृष्टं प्रोवाच महदैश्वर्यमुत्तमं॥ सर्वेषां श्रुतवतां तत्र शिष्याणां स्थिरचेतसां॥ २७॥ मुमुक्षूणां धृतवतां महापाशुपतं व्रतं॥ ॥

गर्ग उवाच॥ ॥अनेनैवेह देवेन यदि त्वं सिद्धिकामुकः॥ २८॥ शृणुष्वावहितो भूत्वा तदा ते कथयाम्यहं॥ अवि

१११ मुक्ते महाक्षेत्रे सर्वसिद्धिप्रदे सतां॥ २९॥ धर्मार्थकाममोक्षाख्यरत्नानां परमाकरे॥ समाश्रितानां जंतूनां सर्वे १११

षां सर्वकर्मणी॥ ३०॥ रत्नभानां प्रदीपाग्ने तमस्तोम महादिषि॥ कर्म्मभूरुहदावाग्नौ संसाराब्धौर्व शोचिषि॥ ३१॥

निर्वाणलक्ष्मीक्षीराब्धौ मुरवसंकेत सद्मनि॥ दीर्घनिद्राप्रसुप्तानां परमोद्बोधदायिनि॥ ३२॥ यातायातश्र

मापन्न प्राणिमार्ग महीरुहि॥ अनेकजन्मजनितमहापापाद्रिवज्रिणि॥ ३३॥ नामोच्चारकृतां पुंसां महा

श्रेयो विधायिनि॥ विश्वेशितुः परे धाम्नि सीम्नि स्वर्गापवर्गयोः॥ ३४॥ स्वर्धुनीलोककल्लोल संक्षालित

तमस्तोम महादिषि अज्ञाननिकर महाशत्रौ तमस्तोम महात्विषा तिक्तचित्त कर्म्माण्येव भूरुहाः वृक्षास्तेषां दावाग्नौ वनवह्नौ और्वे वडवानलवस्यास्य त्विषि शोचिषि शोचि रूपते दीर्घनिद्रा सा अज्ञानं तद् उक्त मद्बेते मकरंदे आत्मज्ञान महानिद्रा उत्थितोस्मिन् जगन्नये॥ दीर्घस्वप्नेस्फुरत् प्रेते स्वर्गामोक्षास्तव श्रमा इति महीरुहि महीरुहे अनमभेदपाठः एवं विधे महाक्षेत्रे इत्यनुवादः॥ ३५॥ ॥

२२२०

936

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एनसः पापस्य अच्युतः अन्यत्र शाप्यत इति वा पाठः दीर्घस्वापो मरणं यद्वा बहिर्भावसाम्येन दीर्घस्वापो निःश्रेयसानुशीलनं असंप्रज्ञातसमाधिरित्यावत्॥ का
स्यां देहनिपातमिच्छन्तो मोक्षो वा वानुः कर्मरूपबीजस्य च वपनं जंतुः वपुरिति कश्चित्। बीजं कर्मरूपं उप्तं निःक्षिप्तं सत्कर्मिसर्थः विभूतिः संपत्तिः ऐश्वर्यं

त्रसाक्षमय्य वृत्तांतं ब्रवीमि महामते॥ यत्र कालभयं नास्ति यत्र नास्त्येनसो भयं॥३६॥ ततः क्षेत्रमहिमानं तु सम्प्रवर्णयितुं क्षमः॥
तीर्थानि यानि लोकेस्मिन् जंतूनामघहान्यहो॥३७॥ तानि सर्वाणि मुख्यर्थं काशीमायांति नित्यशः॥ अपि काश्यां वसेयस्तु सर्वा
रीसर्वविन्नरी॥३८॥ स यां गतिं लभेन्मर्त्यो यज्ञैर्दानैर्न साप्यते॥ रागबीजसमुद्भूतः संसारविटपो महान्॥३९॥ दीर्घस्वाप
कुठारेण छिन्नः काश्यां न वर्द्धते॥ सर्वेषामपि वर्णानां हिता काशी परमं स्वरः॥४०॥ वप्तं बीजं ददतस्मिन् जंतुर्नेव प्ररोहति॥
स्माल्लिप्संतीह ये काशीमवश्यं ते पि साधवः॥४१॥ तेप्यघौघविनिर्मुक्ता यास्यंति गतिमुत्तमां॥ विभूतिः सर्वलोकानां तस्या
दीनां स्तात्गुरुः॥४२॥ अपरा विमुक्तस्य सा तु लक्ष्म्यादिवाञ्छया॥ वैनिकीटपतंगानां विमुक्ते तनुसंज्ञां॥४३॥ निःसृतिर्दृश्यते सा
साक्षाल्लिप्तब्रह्मांडमंडले॥ वाराणसी यदा प्रोक्ता कदाचित्कालपर्ययात्॥४४॥ स उपायो विधातव्यो येनेनानिःक्रमेद्बहिः॥ रु
ता वैर्मणिकर्णिकाशोभस्नेनोदक्षिणे स्थले॥४५॥ पश्चिमे चैव गोकर्णो भारभूतस्तु चोत्तरे॥ इत्येतदुत्तमं क्षेत्रमविमुक्तं महाफलं॥४
मणिकर्णह्रदे स्नात्वा दृष्ट्वा विश्वेश्वरं विभुं॥ क्षेत्रं प्रदक्षिणीकृत्य राजसूयफलं लभेत्॥४७॥ तत्रापि हृदप्रदातुं च्यवमुच्यते प्रपितामहः॥
अविमुक्ते समं क्षेत्रं न्यस्तं ब्रह्मांडमंडपे॥४८॥ न विद्यते क्वचित्सत्त्वसंसारसाधकाः सिद्धिदं॥ रक्षंति सततं क्षेत्रं यत्र पाराशरपाणयः॥

मुक्तिर्वा॥४२॥ येन उपायेन निःक्रमो निर्गमनं काशीतः इति शेषः॥ तत्रावांतरविशेषमाह॥ सर्वतो मणिकर्णिकाश्चा इति सार्द्धेन स्पष्टं॥ क्षेत्रमविमुक्तं अं मार्गहं
महेशितुरित्यावत्॥५५॥६२॥ श्रीरामराम रघुनंदनराम राम श्रीरामराम भरताग्रज राम राम॥ श्रीरामनारायणवासुदेवश्री॥ श्री

महापारिषदा उग्राः क्रूरेभ्यः क्रूरबुद्धयः॥ प्राग्द्वारं महतास्य गणाः कोटिपरीवृताः॥५०॥ रक्षंति हदीनेशं क्षेत्रं दुष्टेभ्यो नीतिपिणः॥ तोयेच तत्र भात्रां शोरक्षंते नु गणारक्षकः॥५५॥ ॥श्री॥

२२९

रसः काष्ठां नैऋतिं दिव्यं गोपकरतिथिं चितसुकृदुत्कारं सहितं यथा भवति तथा सेवी दर्दुरीपथमपि बाणालिंगेस्वपंके ते प्राणलो हि दिस्थिते ॥ अत्र कोटिगु
णपुण्यं शास्त्रे नैव चार्थे सक्षणमिति आदिवचनात् स्वयं ताः लिंगस्यैव वंधभक्षणादन्तमेव पुण्यं तथापि अस्या लोभात् आसितवान् मन्नारूपा
प्रभवसंरक्तमिति ज्ञातव्यं तदेव नसत्सापात्रसंगात् बाणलिंगादिप्रसंगयो क्रियाविनि निर्माल्य भक्षणे दोषमाह ॥ ५४ ॥ श्रीगणेशः श्री

११२ गोकर्णात्पश्चिमे द्वारं पातिकोटिगुणान्वितः ॥ उदग्द्वारं तथा रसेतु घंटाकर्णो महाबलः ॥ ५२ ॥ रेशकोणं छागवक्त्रो भीषणो वह्नि दि ११२
ग्दलः ॥ तथैव स्तत धात्रीशः क्षेत्रदक्षिण रक्षकः ॥ रसः काष्ठां शंकुकर्णो दुर्मिचंडो मरुद्दिशः ॥ इयं क्षेत्र सदा यांति गणा एते द्वि
भास्वराः ॥ ५५ ॥ कोल्लाच्छोरणभद्रस्तत्कौल्यः कालकपनः ॥ एतेषु वेणरसं तिगगा द्वारे स्थिता गणाः ॥ ५५ ॥ वीरभद्रोन
उग्रकर्दमालि रविग्रहः ॥ स्थूलकर्णो महाबाहुरसि पारव्यवस्थितः ॥ ५६ ॥ विनोला शोभहाभीमः कुडोदरमहोदरौ
रक्षांति पश्चिमद्वारे देहलीदेशसंस्थिताः ॥ ५७ ॥ नंदिसेनश्चपचालः खरपादः करंवकः ॥ आनंदगोपकोबभ्रुरक्षं तिव
णापरे ॥ ५८ ॥ तस्मिन्क्षेत्रे महापुण्यलिंगमोंकारसंज्ञितं ॥ तत्रासिद्धिं परां प्राप्तादेहेनानेन साधकाः ॥ ५९ ॥ क
पिलश्चैव सावर्णिः श्रीकंठी पिंगलो स्तुमान् ॥ एते पाशुपताः सिद्धास्तल्लिंगाराधनेन हि ॥ ६० ॥ एकदा तस्य लिं
गस्य भत्वा पंचापि सज्जनं ॥ न संतः सुकृदुत्कारं तस्मिल्लिंगो लयं ययुः ॥ ६१ ॥ अन्यच्चात्र प्रवक्ष्यामि तत्र यद्वृत्तमद्भुतं ॥ निशामय महाप्रा
ज्ञ दमनद्विजसत्तम ॥ ६२ ॥ एकास्ते भीमुनैस्तत्र चरंती लिंगसन्निधौ ॥ प्रदक्षिणां सदा कुर्या त्रिर्माल्या क्षतभक्षिणी ॥ ६३ ॥ सा तत्र
मसुं न प्राप शिवनिर्माल्य भक्षणात् ॥ क्षेत्रादन्यत्र मरणं प्राप्ता तस्यास्तदेनसः ॥ ६४ ॥ श्री ॥ श्री रामनारायणवासुदेवगोपाल २२२

938

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रसंगात्क्षाण्यलिंगादिव्यतिरिक्तशिवनिर्माल्यस्य भक्षणे दोषमाह॥ वरमिति॥ भ्रांतेति तस्तदनंतरं यतइत्ति कश्चित्कर्मविपाकेन फले न विशेषः॥ शौरवो निरयो प्याकोयेषां ते तथा क्षेत्रादन्यत्र मरणे कारणमाह॥ कश्चिदिति पोष्यमाणः भक्ति
रायेन गच्छंतीं च चालुंडेन वर्षाभ्वी भेकी गृध्रोदक्षोप्यपरपर्यायो मांसाशी पक्षिविशेषस्तन्मुखी तस्यां दिशायां मुखं यस्याः सा तन्मुखी॥७०॥ ॥सम्यग्गीतरहस्यज्ञत्वात्तदेवाह॥ सप्तस्वरा इति छंदितिगीतोपनिषदात्स्वंग्रकारेणस
गीतरहस्येन गांधर्ववेदेन च॥ सामाधवी नाम्नी सदोंकारमर्चयेदिति चतुर्थेनान्वयः॥ इति शाष्टोक्तमेवंप्रकारत्वमाह॥ सप्तस्वरा इति॥ सप्तस्वराः षड्जऋषभगांधारमध्यमपंचमधैवतनिषादाः॥ यद्यप्यमरेण निषादर्षभगांधा

त॰२ ॥वरं विषमपि प्राज्ञं न शिवस्वं नैव भक्षयेत्॥ विषमेकाकिनं हंति शिवस्वं पुत्रपौत्रकं॥६५॥ शिवस्वपरिपुष्टांगैः स्पर्शनीया॥
॥न साधुभिः॥ तेन कर्मविपाकेन तौ रौरवौकसः॥६६॥ कश्चित्काकः समालोक्य मंडूकी तामितस्ततः॥ पोष्य॥
॥मानामादायचंचा क्षेत्राद्बहिर्गतः॥६७॥ वर्षाभ्वी तेन संक्लिष्टा काकेन क्षेत्रबाह्यतः॥ अथ सा काललोपे॥
॥काले तत्रैव क्षेत्रे न सत्तमे॥६८॥ प्रदक्षिणीकरणतो लिंगस्य स्पर्शनादपि॥ पुण्यात्पुण्यवता जाता कन्या पुष्पवटोग॥
॥दे॥६९॥ स्तुमावयवसंस्थानास्तु भावयवलक्षणा॥ परं गृध्रमुखा जाता निर्माल्याक्षतभक्षणात्॥७०॥ श्रीराम॥

षड्जमध्यमधैवतगा॥ पंचमश्चेत्समी सप्त तंत्रीकंठोत्थिता स्वराः॥ इति त्रिकांडादा तथापि शार्ङ्गदेवविरचितासंगीतरत्नाकरानुसारेणैवं लिखितमिति तदुक्तं॥ श्रुतिभ्यः स्युः स्वराः षड्जर्षभगांधारमध्यमाः॥ पंचमो धैवतश्चाथ नि स्मृ॰ २
च॰२ षाद इति सप्त ते इति॥ तेषां संज्ञा सरिगमपधनिसइति॥ पूरेति॥ एतेषां स्वरूपं निर्वर्णं च तत्रैव तट्टीकायां मल्लिनाथविरचितसंगीतरत्नाकरकलानिधौ द्रष्टव्यं॥ एवमग्रेपि त्रयो ग्रामाः षड्जग्रामः मध्यम गांधारग्रामास्तदुक्तं॥
तौ द्वौ धरावले तत्रस्यात्गांधारग्रामस्त्वादिमः द्वितीयो मध्यमग्रामस्तयोर्लक्षणमुच्यते॥ गांधारग्राममाचष्टे तदा यं नारदो मुनिरिति॥ मूर्छना एकविंशतिरिति॥ तत्र षड्जग्रामे उत्तरमंद्रा रजनी उत्तरायता शुद्धषड्

च॰२

९३७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नारदोक्ता यातदुक्तं । तासाम ख्यामूर्छनास्तु नारदो मुनिरब्रवीत् । अश्वक्रांता च सौवीरी हृष्यकाचोत्तरायता । रजनी तिस्र आख्याता स्तेषु जाताः स मूर्छना इति ३

ग्रामसरिता अश्वक्रांता अभिरुद्गतेति सप्तम मध्यमग्रामे सौवीरी दक्षिणा अश्वकलोपेता ऽष्ट्म मध्यमा गौ शैषवी सदेति गांधारग्रामे नंदा विशाला सुमुखी चित्रवती सुखालापेति सप्त तदुक्तं षड्जे तूत्तरमंद्रा दौ रजनी चोत्त
रायता । शुद्धषड्जा मत्सरिता स्यश्वक्रांता भिरुद्गता ॥ मध्यमे स्यात्तु सौवीरी दक्षिणा स्यात्ततः परं ॥ स्वाकालोपनता शुद्धमध्यमा गी च पौरवी ॥ नंदा विशाला सुमुखी चित्रा चित्रवती सुखा ॥ आलापा चेति गांधारग्रामेषु
सप्त मूर्छनाः इति । आप्यायनी विश्वभृता चंद्रा हेमा कपर्दिनी ॥ मैत्री चांद्रमसी पित्र्या मध्यमे मूर्छनाः इमाः ॥ गांधारे स्वरोक्ता स्ववर्णाङ्ग देवेन चतुर्दशैवोक्ताः ॥ तानाः एकोनपंचाशदिति ॥ अग्निष्टोमात्यग्निष्टोम वाज

११३ ॥ सम्यग्गीतरहस्यज्ञानितरां मधुरस्वरा ॥ सप्तस्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्छनास्त्वेकविंशतिः ॥ ७४ ॥ ताना एकोनपंचाशत्तालाः स्कंदे ॥ सं० र० पत्र ९२
॥ त्रिंशत ॥ रागाः षडेव तेषां तु कौकुवेशोषं गनाः ॥ ७५ ॥ षट्त्रिंशद्रागरागिण्य इति रागि तु दावदाः ॥ देशकाकु विशेषेण पं ॥ ११३
पंचपंचापि चा

पेयषोडशपुंडरीकाश्वमेधराजसूयसर्वस्वदक्षिणादीक्षाभिः स्विष्टकृद्बृहस्पतिसुवर्णगोसवमहाव्रतविश्वजितब्रह्मयज्ञप्राजापत्याश्वक्रांतरथक्रांतविष्णुक्रांतसूर्यक्रांतबलभिन्नागपक्षचातुर्मास्यसंस्थाशस्त
स्त्रसौत्रामणी ॥ चित्रा उद्भित्सा वित्री अर्कसावित्री सर्वतो भद्रा आदित्यानामयनं गवामयनं सर्पाणामयनं कौंडपायिनामयनं अग्निचित् द्वादशाहः उपांशु सोम अश्वप्रतिग्रह वर्हिरथ अभ्युदय इत्येकोनपंचा
शत्तानाः ॥ तदुक्तं । अग्निष्टोमोत्यग्निष्टोमो वाजपेयश्च षोडशी पुंडरीकोश्वमेधश्च राजसूयस्तथा परमिति सुगा षडादीना मा सप्तनामान्यतः क्रमात् स्विष्टकृद्बृहस्पतिसुवर्णगोसवश्च महाव्रततः । विश्वजिद्ब्रह्मयज्ञश्च प्रा

२२४

९५०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग्रीपस्यश्वसप्तमः॥ क्रमादष्टमहीनानां तानानामभिधा इमाः॥ अश्वक्रांतो रथक्रांतो विष्णुक्रांतस्ततः परः॥ सूर्यक्रांतो गजक्रांतो सुराभिरामपक्षकः॥ इति पंचमहीनानां संज्ञाः सप्तक्रमान्मताः॥ चातुर्मास्योथ संस्थानो ग्रास्त्र्यो ग्रस्थचतुर्थकः॥ सौत्रामणी तथा चित्रा सप्तमस्कंदिदाक्ययः॥ संज्ञा निषाद हीनानां षड्जादीना मिमाः क्रमात्॥ सावित्री आर्ई सावित्री सर्वतो चन्द्रसंज्ञकः॥ आदित्यानामयनं गवामयनमेव च॥ सर्पानामयनः षष्ठः सप्तमः कौंडपायनः॥ नामानि षड्जहीनानां तानानामिति मेनिरे॥ अग्निष्टि द्वादशाहस्योपांशुः सोमाभिधस्तथा॥ अश्वप्रतिग्रहो बर्हिरथो भ्युदयसंज्ञकः॥ ऋषभेन विहीनानामिति नामानि मन्वते॥ तानां सुर्मूर्छनाः शुद्धा इस्युपक्रम्य एकोनपंचाशदिति तालाएकोत्तरंशतमिति ते च ध्रुवसम्यास

॥यावंएते वा लास्युरागाः स्तावंतस्व दि॥ इति गीतोपनिषदा प्रसहं सास्तु भवता॥७४॥ माधवी मधुरालैपासदोंकारं समर्चये॥ प्राप्याप्यनर्घ्यता रु॥
॥एयं सा तु पुष्पवयोः सुता॥७५॥ प्राग्जन्मवासना योगादोंकारं बक्रमं स्तवे॥ स्वभावचंचलं चेतस्तस्मात्तल्लिंगसेवनात्॥७६॥ अतंद्रित॥
॥मना आसीत् सा तु लिंगं स्वरूपिणे॥ अक्ष्णोर्निमेषा यावंतः सूक्ष्मा आसन् दिवानिशं॥७८॥ तावत्कोलस्तया साध्यो महान् विघ्नोन्तु॥
॥भीयते॥ निमेषांतरतः कालो यो यो व्यर्थो गतो मम॥७९॥ लिंगानवेक्षणात्तत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत्॥ इति साचिंतयत् सेवसेवाल॥

२ति

त्रिपाता यदः॥ तदुक्तो ध्रुवः सम्पातथा तानं सन्निपात इतीरिताः॥ इत्यादि रागाः श्रीरागादयः॥ तदुक्तं ग्रंथांतरे॥ श्रीरागोथ वसंतश्च पंचमो भैरवस्तथा मेघराग इति विज्ञेयः षष्ठो नाराय एः स्मृतः॥ तेषामेव षण्णां रागाणां पंच पंचैवं त्रिंशदंगनाः॥ अपि समुच्चयेति रागाः रागाणां च पंच पंच प्रत्येकं मनोगाः स्त्रियोपि इत्यर्थः॥ एवं मेलित्वा षट्त्रिंशद्रागिण्यः इति षट्त्रिंशद्रागरागिण्य इति रागि मु दावहाः॥ इति अष्टेन सर्वे कास्स स्वरादयो गृह्यंते॥ रागि मुदावहा रागिण्यः सर्वजनकाः मता तस्मात् देशकालभेदेनेति॥ कालेसत्रकाकुः॥ इतिवक्ष्यते अपरे रागाः॥ रागमाला यां तेष्वमा लवश्री स्तोडी वसंतोधन्याशी वंगाल भैरवः वराडी गुर्जरी सामांदिकाः प्रसिद्धास्तस्मात्॥ यावंत इति एक्षो त्तरशत मित्यर्थः॥७३॥ ॥अमंस्त अमन्यत देहमनमदति श्लाघां आत्मायस्य सप्तमहात्मा तस्य अतंद्रित मनाः अनलसचित्ता॥ विघ्नानुमेय प्रकारमा

भिराक्षणे२

× दमनस्थेर्यमगमद्योगेनैवमहासनः॥ नंदि वा बाधपांवक्रे धुन्नां निद्रास्तायासुत॥७७॥२

951

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नान्यदिति। अनेनाक्षिप्तदिदृक्षाविषयमाह। विहायेति। हृदि हार्यास्थितं हृदयाकाशस्थितं शाक्ष्यहो करौ अजिरक्षोणी आंगणभूमिं क्षुरुं अधिष्ठितामित्यर्थः। ओंकारमोंकारेश्वरं ओंकारं हृत्तस्यामाधव्यावा
गिद्रियं नामांतरं स्पृहाती तिसप्तमे न्वयः। तं विशिनष्टि मध्येन सर्वैः अन्वस्यते स्तूयते सर्वे वितारं परं पदं आपणये आपये दितिवा प्रणवस्तात तथा चोक्तं मंत्रे वप्रणपतइति आदिस्य सेवितारमिस्यादि चसारंस्थि
रंपलयेय्यव शिष्यमाणं परस्य वांधिकं तदुक्तं मंत्रेवसर्वेभ्योधिकमिति ब्रह्मप्रकाशकं परमात्मप्रकाशकं शब्दब्रह्मरूपे मय्यत्रयो वेदस्तस्य रूपं स्वरूपं यस्मात्तं तद्रूपं नादविंदु ...

११५ विहायलिंगमोंकारं हृद्दिहायस्थितं सतां॥ तस्याः शाक्ष्यहो नान्यक्ष्यक्ष्यरूणतत्परौ॥ ८१॥ अतीवनिपुणौ जातौ तत्संमाल्यकरौ करौ॥ नान्यत्र चरणौ तस्या॥
श्वरतः सुखवांछया॥ ८२॥ त्यक्त्वोंकाराजिरक्षोणीं क्षुरुंनिर्वाणपद्धया॥ ओंकारं प्रणवं तारं पंचब्रह्मप्रकाशकं॥ शब्दब्रह्ममयीरूपं नादविंदुकला॥ ११४
लयं॥ सदक्षरं चादिरूपं क्रिश्वरूपं परात्परं॥ ८३॥ वरं वरेण्यं वरदं शाश्वतं शांतमीश्वरं॥ सर्वलोकैकजनकं सर्वलोकैकरक्षकं॥ ८४॥ सर्वलोकैकसंहर्तृं॥
सर्वलोकैकवंदितं॥ निरूपाधिं निराकारं निर्विकारं निरंजनं॥ ८५॥ निर्मलं निरहंकारं निःप्रपंचं निजोद्भवं॥ स्वात्मारामं अनंतं च सर्वगं सर्वदर्शिनं॥
नं॥ ८६॥ सर्वदं सर्वभोक्तारं सर्वं सर्वसुखास्पदं॥ वागिंद्रियं तदीयं च प्रोक्षर तं हृदे निशं॥ ८७॥ नामांतरं न गृह्णाति कश्चिदन्यस्य कस्यचित्॥ एतन्ना॥
माक्षररसं रसयंती दिवानिशं॥ ८८॥ रसना नैव जानाति तस्या अन्यद्रसांतरं॥ संमार्जनं रंगमालाः प्रासादपरितः सदा॥ ८९॥ श्रीरामश्रीराम॥

विंद्वात्मकयोंकालयोरालयमाश्रयं सदक्षरं सर्वभूतं कूटस्थं अव्याकृतमितियावत्। रूपं पृथक् दंवा सरः सर्वांतर्भूतानि कूटस्थो क्षर उच्यते इति आदिरूपं आदिकारणं ईश्वरमितियावत्
विश्वं अतएवै रूपं रूप्यते अभिव्यज्यते अनेनेति विश्वरूपं सर्वप्रपंचरूपं परापरावरं कार्यकारणात्मकं परे ब्रह्मादय ... वरं श्रेष्ठतमं वरेण्यं वरणीयं योग्यं वरदं वरदातारं ईश्वरं सर्वनियंतारं स्वांतमंतःक
रणं निरूपाधिकार्योपाधिरहितं एकपृथग्यपदे कर्मधारयः। अज्यते ... अनेनेति संजनं उपाधिरंजनं कारणं तद्रहितमित्येवयावत् निर्मलं रागादिशून्यं निजोद्भवं धारणउदमो यस्य तं सर्वेश्वरं विश्वरूप
नि योऽक्षरं परमात्मा ... सा० रु० २

९५२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चतुर्दश्यांशुक्लायामितिशेषः॥अथैतथोक्तः उपवसनान्वितां उपोषणयुते सर्थे॥ अस्माकं आचार्य्या गुरवो नु रव्याः श्रेष्ठायेषां तेत थाल्क यत्र
कारमाहअ दुरिति॥ जटिलितांबरं व्याघाकारांसे धोवैशारव यदाहात्मर॥ वैशारवमाधवौ राधइति पृतायां चतुर्दश्यां शुक्लायामेवेत्य

विदध्यान्माधवीतत्र तयाप्यपान्नेशोधनं॥ तत्र पाशुपतायैवेश्रणवैशार्वनेरताः॥९२॥ तां श्वष्टु क्रूषयेत्संपित भक्त्यादि
सन्निकेतः॥ वैशारवस्य चतुर्दश्यामेकू मासा तु माधवी॥९३॥ रात्रौ जागरणं कृत्वा दिवोपवसनान्विता॥ यात्रा भिल्लितम
केषु प्रातर्य्यातिषु स त र्वतः॥९४॥ सेमज्जेनादिकं कृत्वा लिंगमभ्यर्च्य हर्षितः॥ गायंती मधुरं गीतं नृत्यंती भिन्नलीलया॥९५॥
ध्यायंती लिंगमोंकारं तस्मिं ल्लिंगे लयं ययौ॥ अनेनेन रारी रेणपार्थिवे नमहात्मतिः॥९६॥ अस्मदाचार्य्यमुख्यानांप
श्यतां चतपस्विनां॥ प्रादुर्बभूव यल्लिंगं ज्योतिर्जटिलितांबरं॥९७॥ तन्न ज्योतिषि सा बाला ज्योति मर्त्य यैव साप्यभूत्॥ राध
शुक्लचतुर्दश्याम ह्यापिक्षेत्रवासिनः॥९८॥ तत्र यात्रां प्रकुर्वेति महोत्सव पुरः सराः॥ तत्र जागरणं कृत्वा चतुर्दश्यां मु
पोषिताः॥९९॥ प्राप्नुवंति परं ज्ञानं यत्र कुत्रापि वै सृताः॥ अहो ओं दरमध्ये तु यान्नेती प्राणिसंवृतः॥१००॥ तानिवैशारवपूर्णा
यां आयांत्योहतिदर्शने॥ लिंगाग्रे श्रीमुरवीनाम्नी गुहा स्ति परमोत्तमा॥१०१॥ पाताकुस्य चतद्दरं तत्रासि क्षावसंति हि॥
तिष्ठेयुः पंचरात्रं ये गुहायां तत्र संस्थिताः॥१०२॥ ते नागकन्याः पश्यंति श्रुणुश्च शुभा शुभा॥ कंदरां नरादि दृष्टा तत्र कूपोरसो
दकः॥१०३॥ आपेणमां संतुतत्पीत्वा पिबेद्धृतरसायनं॥ तत्र नादेश्वरं लिंगं दृष्ट्वा नादविवादिनः॥१०४॥ सर्वनादात्मकं विश्वं
पूतं॥१०५॥ स तहा योऽभवेज्जंतु नैविरोचति कुत्रचित्॥ अमरव्यातो गताः दि
छवैणौचरीभवेत्॥ तत्र मरूपोदरी स्नात्वा स्वर्धुनी रणपुतं॥

वा स्याकंदरम्भुहाज्ञलरसायनं बलात्स्तं॥ नादनिवाद भरनादोत्पनिरुद्धानं पादांतरेन नादउदेकः॥ प्रकटतेति यावत्सर्वनादात्म
कंतं छवैणौचरीभवेत्॥ तल्लिंगदृष्टुः श्रवणेंद्रियस्याविषयः स्यादित्यर्थः॥१०६॥ ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

शिवोंकारेश्वरवर्णनं॥१०६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पृथिवीभागस्याधिक्यात्पार्थिवेनेत्युक्तं ॥ वस्तुतः पांचभौतिके नेत्यर्थः ॥ ... तथा व्यासस्त्रैतं कुवैरोप्यान्तवादस्तत्वाद इति गहनेन

पार्थिवेनैव देहेन दिवा मृते न तत्क्षणात् ॥ अविमुक्ते परं क्षेत्रं ब्रह्मांडादपि सर्वतः ॥१०७॥ ततोपि परमोंकार उत्कोमस्योदरी तटे ॥
प्रणवेशं गये काश्यां नेक्षितो नापि चार्चितः ॥१०८॥ किं मर्त्ये ते स्म तु सन्नामान्तारुण्यपहारिणः ॥ यदा प्रभृति विश्वे
११५ शोमंदराद्दागतो भवेत् ॥१०९॥ तस्मिन्नानंदगहने तदा प्रभृति सत्तम ॥ सर्वव्याप्तं नाभ्याप्यं साश्रीभिसंनिरीक्ष्यपि ॥११०॥ ५३
स नदीभिस्तीर्थानि सहापानि च युक्ततः ॥ इदानीमममान्य नस्मारितोहं त्वया मुने ॥१११॥ अहमप्यागमिष्यामि यामः
काशीं शनैः शनैः ॥ येते पिमम शिष्याय महापाशुपतव्रताः ॥११२॥ काशी इयासवस्तेपि यतः सर्वे मुमुक्षवः ॥ अपि वार्द्ध ११५
कमासाद्य ये काशीनेवशालिना ॥११३॥ मानुषे दुर्लभेनन्दे कृतस्तेषां महासुखं ॥ या क्लैंद्रियवैकृष्यं यावन्नैवायुषः क्ष
यः ॥११४॥ तावत्सेव्यं प्रयत्नेन शंभोरानंदकाननं ॥ परमानंदवनं शंभोः । शिरिश्रियुः श्रीनिकेतनं ॥११५॥ अर्चनात् श्रीनेमु
चेतान्महासोरथ्ये कृतं वधीन ॥ इत्यारव्याय केथारम्याग गः पाशुपतो न्नपः ॥११६॥ आरदाजेन सेहितः प्राप वाराण
सीपुरी ॥ दमनोपि हि धर्मात्मा गत्वाचार्य्येण संयुतः ॥११७॥ आराध्य श्रीमदोंकारं तस्मिन्लिंगे लयं गतः ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥
इत्थं लारपरंस्थानमोंकारमविमुक्तके ॥११८॥ तत्रासि परां जन्तुः साधकावशोमुने ॥ कं कैकलुषचिना नांपुरेनारव्या
यमेव हि ॥११९॥ प्रणवेश्वरमाहात्म्यं नास्तिकानां विशेषतः ॥ ये निंदंति महादेवं श्रोत्रं निंदंति ये प्रियः ॥१२०॥ पुराणं ये च निंदंति तेस
भाष्यान्कुत्रचित् ॥ ओंकारस्य स्वरी लिंगं न किंचिज्जानतीत्वं ॥१२१॥ इति गौ येस्मिन्नारव्यातं देवदेवं न निश्चितं ॥ इमम ध्यायमा
कर्ण्य नरस्तत्कृतमानसः ॥ विमुक्तः सर्वपापेभ्यः शिवलोकमवाप्नुयात् ॥१२२॥ ॥इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे ॐकारप्रादुर्भावो नामश्च

निश्चायतनानि देवतास्थानानि ततः सादा शीलिताश्रिता अतिश्रियुः सेवितवंतः ॥११५॥ इति श्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायामोंका
रेश्वरमहिमा नाम चतुःसप्ततितमोध्यायः ॥७४॥ ॥अध्याये सप्तसप्ततितमे पंचोर्ध्वपरमात्कुतः ॥ त्रिलोचनस्य देवस्य ह्यभाविर्भावोनुवर्ण्यते ॥७५॥ छ ॥

का॰ स॰ टीका अध्यायः ॥७४॥ ७४ ॥

३३८

९५५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५ त्रिलोचनतीं संबंधिनी त्रैविष्टपी त्रिलोचनसंबंधिनी वा तदुक्तमत्रैव॥ त्रिविष्टत्रितयांतर्य्ये देवर्षिमनुजोरगाः॥ संति सर्वतारूप्यांसंतितेत त्रपन्मुनेइति
तदराध्यन्चतत्तीर्थंत च्छ्लिंगंत्रिविष्टपमिति॥ विरजाख्यमिसत्रसंधिराषेः सर्वेसांता अकारांताइतिवा॥ अन्वयसेदात्तिस्त्र इतिपदयोत्रपौनरुक्त्यं॥

॥ अगस्त्यउवाच॥ अत्वोंकारकथामेतां महापातकनाशिनीं॥ नतृप्तोस्मि विशाखवाथ ब्रूहि त्रैविष्टपीं कथां॥ १॥ कथं च कथिता देवी देवदे
॥ वेनषण्मुख॥ आविर्भूतिर्महाबुद्धपुण्या त्रैलोचनी पुरा॥ २॥ स्कंदउवाच॥ आकर्णय मुने वच्मि कथां श्रमनिवारिणीं॥ यदादेवेन
॥ कथिता त्रैविष्टपसमुद्भवा॥ ३॥ विरजाख्यं हि तत्पीठं तत्र लिंगं त्रिविष्टपं॥ तत्पीठदर्शनादेव विरजा जायते नरः॥ ४॥ त्रिस्रोतः स
॥ गतास्तत्र स्रोतांसि स्त्रिमाघटोद्भव॥ तिस्रः कल्मषहारिण्यो दक्षिणेन त्रिलोचनात्॥ ५॥ स्रोतोमूर्तिधराः साक्षाल्लिंगस्नपनहेतवे॥
पा ५ ॥ सरस्वत्यथ कालिंदी नर्मदेति च नर्मदा॥ ६॥ तिस्रोपि हि त्रिसंध्यं ताः सरितः कुंभपाणयः॥ स्नपयंति महाधर्म्मं लिंगं त्रैविष्टपं
॥ महत्॥ ७॥ लिंगानि पारितस्ताभिः स्वनाम्ना स्थापितान्यपि॥ तेषां संदर्शनात्सुसाद्यानदानफलं भवेत्॥ ८॥ सरस्वतीश्वरात्लिंगं
॥ दक्षिणेन त्रिविष्टपात्॥ सारस्वतपदद्याद्दृष्टस्पृष्टं च जाड्यहृत्॥ ९॥ यमुनेशं प्रतीच्यां च नरैर्नित्यासमन्वितः॥ अपि कलि
॥ षवध्वंसमलोकनिवारणं॥ १०॥ दृष्टं त्रिलोचनात्प्राच्यां नर्मदेशं सुशर्म्मदं॥ तल्लिंगार्चनतो नृणां गर्भवासो निषिध्यते॥ ११॥
॥ स्नात्वा पिलपिलातीर्थे त्रिविष्टपसमीपतः॥ दृष्ट्वा त्रिविष्टपं लिंगं किंशस्य पारिशोचति॥ १२॥ त्रिविष्टपस्य लिंगस्य स्मरणादपि
॥ मानवः॥ त्रिविष्टपपतिर्भूयान्नात्र कार्या विचारणा॥ १३॥ त्रिविष्टपस्य द्रष्टारः स्रष्टारस्पुनःसंशयः॥ एतत्संसारस्त एवात्र त एवात्र
महाधियः॥ १४॥ आनंदकानने लिंगं प्रणतं यैस्त्रिविष्टपं॥ त्रिलोचनस्य नामापि यैर्वृतं शुद्धबुद्धिभिः॥ १५॥ ७॥ श्री॥ महाधाममहातेजमहा
धारइतिवा॥ ७॥ प्रतीच्यां पश्चिमस्यां दिशि स्वष्टरो ब्राह्मणाः शुद्धबुद्धिभिरित्येनेनेदमधिकारविशेषणं किंत्वन्येषामश्रद्धयातत्राप्रवृत्तेरर्थान्तेष्वेवपर्य्यवसत्ता॥ १५॥ ७॥

२२९॥

९५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१६ त्रिला०
लि

दर्शपेषुदुर्लभनीयेषु॥महासौख्यैकशेवधेः परमानंदैकनिधेः॥निर्वाणपभायाः मोक्षलक्ष्म्याः पदवी त्रिलोचनार्चकानां नंदवीमसीनद्दूरे दस्यर्थः॥१४॥

सप्तजन्मार्जितात्पापात्तेमुक्तानात्रसंशयः॥पृथिव्यांयानिलिंगानितेषुदृष्टेषुयत्फलं॥१६॥तस्यात्त्रिविष्टपेदृष्टेकाश्यांमन्ये
ततोधिकं॥काश्यांत्रिविष्टपेदृष्टेदृष्टंसर्वंत्रिविष्टपं॥१७॥स्नानान्निर्धूतपापोसौनपुनर्गर्भभाग्भवेत्॥सस्नातःसर्वतीर्थेषुस
वविधस्यवान्सच॥१८॥योवैपि लिं[illegible]तीर्थेस्नातोत्तरवाहासि॥सरित्त्रयंमहापुण्यंयत्रसाक्षाद्वसेद्धरः॥१९॥तत्रश्राद्धादि
कंदश्चगयायांकिंकरिष्यति॥स्नात्वापिप्पलतीर्थेवैतत्रैवौपडपातनं॥२०॥दृष्ट्वात्रिविष्टपेलिंगंकोटितीर्थफलंभवेत्॥
यदन्यत्रार्जितंपापंतत्काशीदर्शनाद्व्रजेत्॥२१॥काश्यांतुयत्कृतंपापंतस्यपैशाचपदत्रयं॥अनादात्सातकंकृत्वातांमोरानंद
काननं॥२२॥दृष्ट्वात्रिविष्टपेलिंगंतत्पापमपिहास्यति॥सर्वस्मिन्नपिभूपृष्ठेश्रेष्ठमानंदकाननं॥२३॥तत्रापिसर्वतीर्थानित
त्राथोंकारात्मिका॥ओंकारादपितल्लिंगान्मोक्षंवर्णप्रकाशकात्॥२४॥अतिश्रेष्ठतरंलिंगंश्रेयोरूपंत्रिलोचनं॥तेजस्विषुय
थाभानुर्दृश्येषुचयथाशशी॥२५॥तथालिंगेषुसर्वेषुपरंलिंगंत्रिलोचनं॥त्रिलोचनार्चकानांतुपदवीनंदवीमसी॥२६॥परंनि
र्वाणपभायांमहासौख्यैकसेवधेः॥सच्चत्रिलोचनार्चातोपस्थूरूपःसमुपार्ज्यते॥२७॥नतदाजन्मतत्कृत्यलिंगान्यन्यानिलंघ्य
ते॥काश्यांत्रिलोचनंलिंगंयेर्चयंतिमहाधियः॥२८॥तेर्चास्त्रिभुवनोकोशिमन्मथीतिमसिपुभिः॥कदाचापिसर्वसंन्यासकृत्वा
पाशुपतव्रतं॥२९॥नियमेनस्वलिंगस्यापिकृतोविश्यतिमानवः॥विद्यमानेमहालिंगेमहापापौघहारिणि॥३०॥त्रिविष्टपेपु
णघराशौमोक्षनिक्षेपसद्मनि॥समभ्यर्च्यमहालिंगंसकृदेवत्रिलोचनं॥३१॥मुच्यतेकलुषैःसर्वैरपिजन्मशतार्जितैः॥ब्रह्मह
रिसुरापोब्रह्मस्तेयीवागुरुतल्पगः॥३२॥नसंयोग्यपिवावर्षंमहापापःप्रकीर्तितः॥परदाररतश्चापिपरहिंसारतोपिवा॥३३॥परापवादशीलो

११६

॥२३०॥

946

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१५ त्रिस्था॰

दर्शनेषु दर्शनीयेषु महासौख्यैकसेवधेः परमानंदैकनिधेः निर्वाणपद्मायाः मोक्षलक्ष्म्याः पदवी त्रिलोचनार्चकानां नदवीयसी नदूरे स्यर्थः ॥१४॥

सप्तजन्मार्जितात्पापात्तेऽमृतानात्र संशयः ॥ पृथिव्यां यानि लिंगानि तेषु दृष्टेषु यत्फलं ॥१६॥ तस्मात् त्रिविष्टपे दृष्टे काश्यां मन्ये

ततोऽधिकं ॥ काश्यां त्रिविष्टपे दृष्टे दृष्टं सर्वं त्रिविष्टपं ॥१७॥ क्षणान्निर्धूतपापोऽसौ न पुनर्गर्भभाग्भवेत् ॥ सस्नातः सर्वतीर्थेषु स

र्वविश्वरथवान्स च ॥१८॥ योऽवैपि लिंगतीर्थे स्नातो तत्र वहासि ॥ सरित्त्रयं महापुण्यं यत्र साक्षाद्वसेत्सदा ॥१९॥ तत्र श्राद्धादि

कं कृत्वा गयायां किं करिष्यति ॥ स्नात्वा पिप्पिलकातीर्थे सत्रावीपंडपातनं ॥२०॥ दृष्ट्वा त्रिविष्टपं लिंगं कोटितीर्थफलं भवेत् ॥

यदन्यत्रार्जितं पापं तत्काशी दर्शनाद्ब्रजेत् ॥२१॥ काश्यां तु यत्कृतं पापं तत्पैशाचपदप्रदं ॥ प्रमादात्पातकं कृत्वा संसारानंद

कानने ॥२२॥ दृष्ट्वा त्रिविष्टपं लिंगं तत्पापं नापि हास्यति ॥ सर्वस्मिन्नपि भूपृष्ठे श्रेष्ठमानंदकाननं ॥२३॥ तत्रापि सर्वतीर्थानि त

त्रापि ओंकारात्मिकं ॥ ओंकारादपि तल्लिंगात् मोक्षवर्त्मप्रकाशनात् ॥२४॥ अतिश्रेष्ठतरं लिंगं श्रेयोरूपं त्रिलोचनं ॥ तेजस्त्रिषु य

थाभानुर्दृश्येषु च यथा शशी ॥२५॥ तथा लिंगेषु सर्वेषु परं लिंगं त्रिलोचनं ॥ त्रिलोचनार्चकानां स्यात्पदवी नदवीयसी ॥२६॥ परं नि

र्वाणपद्मायाम्महासौख्यैकसेवधेः ॥ सकृत्त्रिलोचनार्चातः पश्चात् यः समुपार्ज्यते ॥२७॥ न तदाजन्मसंसृष्टलिंगान्यन्यानि लभ्य

ते ॥ काश्यां त्रिलोचनं लिंगं ये स्वयं ति महाधियः ॥२८॥ तेर्चा स्त्रिभुवनैकोऽसि ममत्रीतिनिषिप्सुभिः ॥ कृत्वापि सर्वसंन्यासं रुत्वा

पाशुपतव्रतं ॥२९॥ नियमेन त्रिसंध्यमपि कुर्तो विभ्यति मानवः ॥ विद्यमाने महालिंगे महापापौघहारिणि ॥३०॥ त्रिविष्टपे पु

ण्यराशौ मोक्षनिक्षेपसद्मनि ॥ सम्यगभ्यर्च्य महालिंगं सकृदेव त्रिलोचनं ॥३१॥ मुच्यते कलुषैः सर्वैरपि जन्मान्तरार्जितैः ॥ ब्रह्मह

पि सुरापो वा स्तेयी वा गुरुतल्पगः ॥३२॥ तत्संयोग्यपि वा वर्षं महापापः प्रकीर्तितः ॥ परदाररतश्चापि परहिंसारतोऽपि वा ॥३३॥ परापवादशीलो

११६

॥२३०॥

947

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५ त्रिलोचनतीर्थं संबंधिनीं त्रैविष्टपी त्रिलोचनसंबंधिनी वा तदुत्तमत्रैव॥ त्रिविष्टत्रितयांतर्येदेवर्षिमनुजोरगाः॥ सर्वे सर्वतारख्यांसंतितितत्रपन्मुनेइति तदराध्यंच तत्तीर्थंत च्चलिंगं त्रिविष्टपमिति॥ विरजाख्यंमिस्त्रसंधिरार्ष सर्वसांता अकारांतारातिवा॥ अन्वयस्तेदास्तित्र इतिपदयोत्रपौनरुक्त्यं॥

॥ अगस्त्यउवाच॥ श्रुत्वेमांकारकथामेतां महापातकनाशिनीं॥ नतृप्तोस्मिविशाखाथब्रूहि त्रैविष्टपीकथां॥ १॥ कथं च कथिता देवैर्देवदे
॥ वेनषण्मुख॥ आविर्भूतिर्महाबुद्धपुण्या त्रैलोचनीपुरा॥ २॥ स्कंदउवाच॥ आकर्णयमुनेवच्मि कथां श्रमनिवारिणीं॥ यदा देवेन
॥ कथिता त्रैविष्टपसमुद्भवा॥ ३॥ विरजाख्यं हितत्पीठं तत्रालिंगं त्रिविष्टपं॥ तत्पीठदर्शनादेव विरजो जायतेनरः॥ ४॥ त्रिस्रोतः सं
॥ गतास्तत्र स्रोतस्विन्योघटोद्भव॥ तिस्रः कल्मषहारिण्योदक्षिणेनत्रिलोचनात्॥ ५॥ स्रोतोमूर्तिधराः साक्षाल्लिंगस्नपनहेतवे॥
॥ सरस्वत्यथकालिंदीनर्मदेतितिशर्मदा॥ ६॥ तिस्रोपि हि त्रिसंध्यंताः सरितः कुंभपाणयः॥ स्नपयंतिमहाधर्मं लिंगं त्रैविष्टपं
॥ महत्॥ ७॥ लिंगानिपारितस्ताभिः स्वनाम्नास्थापितान्यपि॥ तेषां संदर्शनात्पुंसां स्नानदानफलं भवेत्॥ ८॥ सारस्वतीश्वरं लिंगं
॥ दक्षिणेनत्रिविष्टपात्॥ सारस्वतंपदंदद्याद्दृष्टंस्पृष्टंचजाड्यहृत्॥ ९॥ यमुनेशंप्रतीच्यां च नरैर्भक्त्यासमन्वितैः॥ अपिकिल्बि
॥ षवह्निश्वयमलोकनिवारणं॥ १०॥ दृष्टं त्रिलोचनात्प्राच्यांनर्मदेशंसुशर्मदं॥ तल्लिंगार्चनतोन्नॄणांगर्भवासोनिषिध्यते॥ ११॥
॥ स्नात्वापिलपिप्पिलातीर्थेत्रिविष्टपसमीपतः॥ दृष्ट्वा त्रिविष्टपंलिंगंकोत्रयः परिशोचति॥ १२॥ त्रिविष्टपस्यलिंगस्य स्मरणादपि
॥ मानवः॥ त्रिविष्टपपतिर्भूयात्रात्रकार्याविचारणा॥ १३॥ त्रिविष्टपस्य द्रष्टारः स्त्रष्टारस्युर्नसंशयः॥ एतदर्शस्त्यएवात्रतएवात्र
महाधियः॥ १४॥ आनंदकाननेलिंगं प्रणतंयैस्त्रिविष्टपं॥ त्रिलोचनस्यनामापियैः श्रुतंशुद्धबुद्धिभिः॥ १५॥ ६७॥ श्री॥ महाधाममहातेजमहा
धारइतिवा॥ ७॥ प्रतीच्यांपश्चिमस्यां दिशि स्त्रष्टारोब्रह्माणः शुद्धबुद्धिभिरितिनेदमधिकारिविशेषणं किंत्वन्येषामश्रद्धयातत्रासक्तेरर्थान्तेष्वेवपर्यवस्ता॥ १५॥ ६७॥

२२१॥

958

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निःशंकं मुक्तिं मुक्तैकं शिवनिंदकमिति ॥ यदुक्तं ॥ तत्रानुवादपूर्वकं हेतुमाह ॥ शिवनिंदेति त्रिभिः ॥ शिवं निंदयंतीति शिवनिंदकाः ॥ अपरा अनुक्ताश्च इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

मातापितृगुरुस्वामीवह्निदोगरदोपि वा ॥ गोघ्नः स्त्रीघ्नोपि भ्रूणघ्नः कन्यादूषयिता पि वा ॥ ३५ ॥ कृतघ्नोपि नो ... वा नो पि नि जधर्मस्य राजघ्नः ॥ निंदको नास्तिको नापि कूटसाक्ष्यप्रवादकः ॥ ३६ ॥ अभक्ष्यभक्षको घापितर्थोविक्रेय विक्रयी । इत्यादिपापकारी लोपि मुक्तो कं शिवनिंदकं ॥ ३७ ॥ पापान्निःश्रेतिमाप्नोति न स्वाल्लिंगं त्रिलोचनं ॥ शिवनिंदारतो रुद्रो वशास्त्रविनिंदकः ॥ ३८ ॥ तस्य नो निःश्रेतिर्दृष्टा कापि शास्त्रेपि कुत्रचित् ॥ आत्मघाती स विज्ञेयः स हन्ता लोकस्य घातकः ॥ ३९ ॥ शिवनिंदां विघत्ते यः स नाभोष्याधमाधमः ॥ शिवनिंदारता ये च शिवभक्त जनेष्वपि ॥ ४० ॥ तेयां निनरके घोरे यावच्चंद्रदिवाकरौ ॥ काश्यापुर्याः प्रयत्नेन काश्यां मोक्षमवाप्नुयात् ॥ ४१ ॥ तेष्वर्चितेष्वपि शिवः प्रीतो भवत्यसंशयः ॥ सर्वेषामिह पापानां प्रायश्चित्तं च कीर्तिया ॥ ४२ ॥ निःशंकं रेववक्तव्यं प्रमाणं हि रिदं वचः ॥ पुरस्सरणका मश्चेद्दीतोसियादिपापतः ॥ ४३ ॥ मन्यसे यदि तत्सत्यं ना स्यं शास्त्रप्रमाणतः ॥ ततः सर्वपरित्यज्य क्षेत्रे नसिनिश्चयं ॥ ४४ ॥ आनंदकाननं याहि यत्र विश्वेश्वरः स्वयं ॥ यत्र क्षेत्रे प्रतिष्ठानां नराणां निश्चिता स्तनां ॥ ४५ ॥ पुण्येपि लीलाना नवा घते त्रीन च यः प्राप्येत च परोदयः ॥ तत्रापि महातीर्थे त्रिस्नातस्यापि निर्मले ॥ ४६ ॥ पुण्येपि ... तर्पणीयानद्भि त्रिसरित्परिसेविते ॥ त्रिलोचनाक्षिविक्षेपपरिक्षिप्तमहेनसि ॥ ४७ ॥ स्नात्वा गंगाघौ विधिना तर्पणीयान्रमतर्प्य च ॥ दत्वा दद्यं यथाशक्ति विचराग्ध्नविवर्जितः ॥ ४८ ॥ दृष्ट्वा त्रिविष्टपलिंगसमभ्यर्च्य तिलाक्षतैः ॥ गंधाद्यैर्वि

सर्वेषां पापानां श्रेष्ठं प्रायश्चित्तं वक्तुमाह ॥ सर्वेषामिति त्रिष्टपो पर्वतं गंगाद्यैः सादितनीयानां नां समभ्यर्च्य सनेनान्यमः ॥ मा वैर्मानाम्भिः पुष्पैर्वा ॥ ४९ ॥

पदानां

शिवरहस्यटीका ...

२३१

949

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ईति-२

रवंपापक्षयप्रसुकृतपुण्यप्रसिमाहतवदस्सेकेनदक्षिणतोरोषःप्रभुजंगोनंतोभेरवष्मकां चीयस्यते॥प्रणामांत्रिंदिवंरानैदिवभेवतत्रापिसदासर्वदेसर्थःप्रकांतनंसर्वेषांपापानांप्र

११७ धूपैदंपैःसनैवेद्यैःवसिोभिर्बकुंजकषयैः॥पुष्पोपकरणैर्दिव्यैर्घंयदर्पणचामरैः॥५०॥चित्रध्वजपताकाभिन्सत्काद्युस्

गीयनेः॥जपैप्रदक्षिणाभिश्चनमस्कारैर्मुदायुतैः॥५१॥परिचारकसंतोषैःक्षत्रैतिपरिपूजनैः॥ब्राह्मणान्वाचय

स्वस्त्यान्निःपापोहमितिब्रुवन्॥५२॥एवंकुर्वन्नरःप्राज्ञोनिरेनाजायतेक्षणात्॥ततःपंचनदे स्नात्वा

मणिकर्णिहृदेततः॥५३॥ततोविश्वेश्वरमभ्यर्च्यप्राप्नोतिसुकृतंमहत्॥प्रायश्चित्तमिदंप्रोक्तंमहापापविशो

धनं॥५४॥नास्तिकेनप्रवक्तव्यंकाशीमाहात्म्यनिंदके॥दद्देस्वदव्यलोभेनप्रायश्चित्तमिदंस्फुटं॥५५॥ ॥

दातानरःप्राप्नोतिसप्तसप्तघयोद्भवं॥क्षमांप्रदक्षिणीकृत्यफलंसमवाप्यते॥५६॥प्रदोषेतत्फलं

काश्यांसप्तकृत्वस्त्रिलोचनं॥भुजंगमेश्वरंलिंगंकाश्यांदृष्ट्वात्रिविष्टपे॥५७॥जन्मांतरेपिमुक्तःस्या

दन्यत्रमरणेसति॥अन्यत्रसर्वलिंगानांपुण्यकाले विनाशयते॥५८॥त्रिविष्टपेपुण्यकालोसदारा

त्रिंदिवंनृणां॥लिंगान्योंकारमुख्यानिसर्वपापनिकृंतनं॥५९॥परंत्रैलोक्यचनोशांतिः काचिदन्येनपा

र्वति॥यतःसर्वेषुलिंगेषुलिंगमेतदनुत्तमं॥६०॥तस्मात्सर्वप्रयत्नेनकर्णैकुरुतसाम्प्रहं॥पुरामेयोगमुक्तस्य

लिंगमेतद्ध्रुवस्तत्वान्॥६१॥उद्भिद्यसप्तपातालान्निरगात्पुरतोमहत्॥अस्मिन्नलिंगेपुरागौरिसुगुप्तंतिष्ठतामया॥६२॥

कर्णैकांतच्छेदकाना प्रकंतीतिपाठेसएवार्थःध्रुवस्तत्वात्मत्स्यमेरवोभागातत्रावधिमाहाउद्भिद्यैतित्रिलोचनं॥मनेर्वक्तिअस्मिन्निातिद्वयेन॥६२॥ ॥

दुष्कृते त्रयं वर्षकोटिसहस्रजं नाशं यात्यष्टलिंगे ॥ लिंगत्रिलोचनंदृष्ट्वा ॥ ११७

२३२

धर्मघटान्धर्मानुद्दिश्यदीयमानान्कुंभान ॥ सत्त्रिविष्टपमिति ॥७१॥ अग्निहोत्रंजुहोति यवागुंपचतीतिवदर्थक्रमोद्रष्टव्यः ॥ तन्त्रिविष्टपनीसादिवतपाठ

त्रिविष्टपत्रयंतस्यैवगंगायास्तोज्ञानदृष्टिदं ॥ त्रिलोचनस्य ये भक्तास्तेपि सर्वे त्रिलोचनाः ॥६५॥ ममपारिषदास्तेतुजीवन्मुक्तास्तएवहि ॥ ॥
त्रिलोचनस्यलिंगस्यमहिमानंनकश्चन ॥६५॥ सम्प्राप्नुवन्तिमहेशानिमयैवपार्श्वगोपितं ॥ स्फुराधततीपायांस्नात्वापैलिप्पिलेह्रदे ॥
उपोषणपराभक्त्यारात्रौजागरणान्विताः ॥ त्रिलोचनंहृज्ञ्यापिसंप्राप्तःस्नातापितव्रवे ॥६७॥ पुनर्लिंगंसमाप्यचदत्वाधर्मघटा ॥
नपि ॥ साज्ञानंसदक्षिणानंदेनिपित्वनुद्दिश्यहर्षितः ॥६८॥ विधायपारणंपश्चात्शिवभक्तजनैःसह ॥ विसृज्यपार्थिवंदेहंतेनपु ॥
ण्येनचोदिताः ॥६९॥ भवंतिदेविनियतंगणाममपुरोगमाः ॥ तावद्भ्रमंतिसंसारेदेवामर्त्यामहोरगाः ॥७०॥ गौरीयावन्नप ॥
श्यंतिकाश्यांलिंगंत्रिलोचनं ॥ सत्त्रिविष्टपदंदृष्ट्वास्नातःपैलिप्पिलेह्रदे ॥७१॥ नजातुमातुस्तनपोजायतेजंतुरत्रहि ॥ प्रति ॥
मासंसदाष्टम्यांचतुर्दश्यांचभामिनि ॥७२॥ आयांतिसर्वतीर्थानिद्रष्टुंदेवंत्रिविष्टपं ॥ त्रिविष्टपाद्दक्षिणतःस्नातःपै ॥
लिप्पिलेभक्ति ॥७३॥ तत्रसंध्यामुपास्यैकोराजसूयफलंलभेत् ॥ पादोदकाख्यस्तत्रैवकूपःपापविनाशकः ॥७४॥ प्रा ॥
श्यतस्योदकंमर्त्योनमर्त्योजायतेपुनः ॥ तस्यलिंगस्यपार्श्वेतुसंतिलिंगान्यनेकशः ॥७५॥ कैवल्यदानितान्यत्रदर्श ॥
नात्स्पर्शनादपि ॥ तत्रशांतनवंलिंगंगंगातीरेप्रतिष्ठितं ॥७६॥ तंदृष्ट्वाशांतिमाप्नोतिनरःसंसारतापितः ॥ नद्दोणमहा
त्मनः ॥ प्रातश्चतुर्दश्यांस्नात्वापायःपिलिप्पिलातीर्थेशुभेत्रिलोचनंसमभ्यर्च्यदोसादिबहुवचनंविरोधात् ॥ शांतनवंशांतनुनास्थापितं ॥७७॥ श्रीः

२३२॥

951

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

११८

आख्यायिकां प्रस्तावयति अन्यच्चेति ॥८२॥ इति श्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥७५॥ षट्सप्ततितमेऽध्याये प्रभा
वोऽतिमहत्तरः ॥ त्रिलोचनस्य देवस्य वर्ण्यते तीर्थसुखप्रदः ॥७६॥ अन्यच्चात्र वयं वृत्तांतं ब्रूमः ॥ श्रुतं तमेवेतिहासं श्रोतुमनाः समाधानं प्रार्थना
प्रवर्तकं प्रस्तावयति शृणु श्रोतः इतिहासः पुरावृत्तः संवादः ॥ त्रिलोचनस्य प्रासादे इसे तस्य पारावत दंपती कपोतयुगल वसेदसत स्म अव
सदिति पंचमेनान्वयः संवादं विशिनष्टि मणीसादि पादेन चतुर्भिः नानासंगिगवाक्षाणां परिपाटी जिंति छिद्राघ्रे रत्नसानौ सुमेरोः कल्यां

कलिकाल स्वकामस्वरीस्य पतेन तदीक्षणात् ॥ ते प्रतीच्यां महालिंगाद् द्रोणे शाश्वतिकी स्थितिं ॥७८॥ तल्लिंगदर्शनाद् द्रोणो ज्योतिरूपं व
पुर्दधौ ॥ अस्य सामस्वरीलिंगं तदग्रे चातिपुण्यदं ॥७९॥ तद्धामे लिंगमालोक्य न बिभेत्सपि कालतः ॥ यदर्चनाद्यया द्रोणिर्न बिभे
दपि कुत्रचित् ॥ द्रोणशाद्वायुदिग्भागे वाल्मीकेश्वरं परं ॥८०॥ तल्लिंगं स्रष्टुपादेष्टु सर्वक्रतुफलं लभेत् ॥ तद्धामे लिंगमा
लोक्य वाल्मीकेश्वर संज्ञितं ॥८१॥ तस्य संदर्शनाद्देवि शोकोऽजायते नरः ॥ अन्यच्चात्र वयं वृत्तांतं ब्रूमि घटोद्भव ॥ त्रिविष्ट
पस्य माहात्म्यं देव्यै देवेन भाषितं ॥८२॥ ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥७५॥ श्रीगणेशाय नमः
स्कंद उवाच ॥ शृणु मैत्रावरुणे पुराकल्पे रथंतरे ॥ इतिहासं रहासीत् पीठे वीरजसंज्ञिते ॥१॥ त्रिलोचनस्य प्रासादे मणिमाणि
क्य निर्मिते ॥ नानाश्लिंगिगवाक्षाढ्ये रत्नसानाविवापरे ॥२॥ कदाचिदपि कल्यांते घोर्लोकं गच्छति क्षयं ॥ प्रोतं मनस्तत्र म
वदंति विश्व तः स्वयं ॥३॥ मरुत्तरंगिताग्राभिः पताकाभिरितस्ततः ॥ सन्निवारयतीवेह नघोघान्विश्रांतामुने ॥४॥ ॥७

ते स्थिर सवसाने घोलोके स्वर्गलोकेऽत्रं राति स्वस्य तिसति क्षये प्रलये यतिसंस्थानितिपाठांतरं ॥ प्रोतं मनस्तोयोऽयं धारणाः तत्र तो भवेत् विश्वकृता विश्वेनैव
रेण विश्वकृता ब्राह्मणा वा दत्त इव यस्त्तस्मिन इसमन्नेन प्रकारेण ॥ गनेषु मका रमाहमरुत्तरंगिताग्राभिः रितपवनचंचलाग्राभिः ॥ सर्वतः पताका

११८

२३४

95

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्री॥

पार्श्वेन स्पर्शमासं बंधिना कर्णातिथिः कर्णगोचरः॥ चतुर्विधानि कांस्यताल्लादिकर्णगुहां कर्णशष्कुलीं प्रतिस्वनं प्रतिध्वनिं पतन्त्वेतेषतन्स्यतो मंगल्यारात्रिकं ब्रु
दापयुक्तं पात्रं तत्संबंधिज्योतिस्तत्कर्तव्यौ पक्षिणौ नैतेन त्रमध्ये विराजत्स्नकानां चेष्टां पूजनादिव्यापारं दर्शयेत् दर्शयतां सर्थः॥७०॥प्राणपात्रीं

देदीप्यमानं सौवर्णकलशेन विराजिते॥ पार्श्वेन राशौ केनरवेददा देवसमाश्रिते॥ पा॥ तत्र पारावतद्वंद्वं सेहैरंक्तताब्धयेः॥ प्रातः
सायं च मध्ये कुर्वन्ति संप्रद- क्षिणं॥ ८॥ उड्डुप्यमानं परितः पक्षवातैरितस्ततः॥ रजः प्रासादसंलग्नं दूरीकुर्वन्दिने
दिने॥ ७॥ त्रिलोचनेति सततं नाम भक्तैरुदाहृतं॥ त्रिविष्टपेति च तथा तयोः कर्णातिथी भवेत्॥ ८॥ चतुर्विधानि वाद्या
नि शंखुप्रातिकराण्यहं॥ तयोः कर्णगुहां प्राप्य प्रतिशब्दं प्रतन्वते॥ ९॥ मंगलारात्रिकं ज्योतिस्त्रिसंध्यं पक्षिणौ च
यौ॥ नेत्रांतर्निवसन्ति संभक्तचेष्टां प्रदर्शयेत्॥ १०॥ प्राणपात्रौ विहायापि कदाचित्स्थिरमानसौ॥ नोड्डीयवहि
र्यातः परस्यंतौ कौतुकं खगौ॥ ११॥ तत्र भक्तजनाकीर्णं प्रासादं परितो मुने॥ तंदुलादि चरं तौ तौ कुर्वीते न प्रदक्षिणं
॥ १२॥ देवदक्षिणदिग्भागे च तु स्रोतस्विनी जलं॥ तृष्णार्तो धिपतो विश्रस्तातो जातुचिदंडजौ॥ १३॥ तयोरिष्टं वि
चरतो स्त्रिलोचनसमीपतः॥ अगाद्कृतिथेः काक्षोद्विजयोः साधु चेष्टयोः॥ १४॥ अथ घटे नाव्यपस्कं च गवा
क्षांतर्गतौ च तौ॥ श्येनेनकेनाचिद्दृष्टौ क्रूरदृष्ट्यामुखास्थितौ॥ १५॥ तत्र पारावतद्वंद्वं श्येनः परिजिघत्सकः॥ अ

क्षिप्तं आहारमिति यावत्॥ वांछितप्रक्षिप्तमतप्रदेशं यातः गच्छतः प्रासादं परितः ग्रहस्यसर्वतस्सर्थः गंगा सरस्वती यमुना नर्मदा चतुःस्रोतस्विन्यः
नद्यः तासां जलं घयतः पिबतः चेटूपाने जातुचित्कदाचिद्विजयोः पक्षिणोः देवालयस्कंधे देवालयश्रृंगादधोभागे॥ १६॥ ॥ ॥

वार्थं ब्राह्मपक्ष्यो पक्षिणौ॥ ७८॥

२३५

ननु दुर्गवल्लयोर्ग्रहणे किमिति कथं कारस्तत्राह ॥ मध्ये दुर्गं दुर्गस्य मध्ये पतत्यस्मादित्थं वक्ष्यमाणं लक्ष्यतो लक्षणे शंसनस्तत्पन्न ॥

ततो विलम्बे कपानासत दागमनान्न गर्गमो ॥ केन मार्गेण चरातो दुर्गमंतो पतत्रिणो ॥ १७ ॥ केनाध्वना चान्यति: काकाचे
(१८) कुरु तस्य किं ॥ कथं पुग पदे तो मिग्रा होस्वैरं भाविष्यत: ॥ १८ ॥ मध्ये दुर्गं प्रविष्टो च मम वरपा विनो चपल ॥ एक
दृष्टि: क्षणे तस्थोरुपेन इत्थं विचिंतयन ॥ १९ ॥ इति दुर्गावलं प्राज्ञा: शंसंसे वे तिहेतुत: ॥ दुर्बलोप्याकुलोपितु
सहसारिर्न शक्यते ॥ २० ॥ करिणा न सहस्रेण वरोध्यानीन लक्षत: ॥ तल्लक्ष्मीसिद्धो नृपते दुर्गेणैकेन पद्म
वेत ॥ २१ ॥ दुर्गस्थो नाभिभूयेत विपक्षै: केनचित्कचित ॥ स्वतं त्रं दुर्गस्यादतम हा प्रकाशितं ॥ २२ ॥
इति दुर्गवलं शंसन्स्वयं नो शेषात्तु रक्षणं ॥ असाध्य सो कल्लर वो वीक्ष्य पाता नभोगणं ॥ २३ ॥ अथ पारावती
दक्षा विपक्षं वीक्ष्य पृक्षिणं ॥ महाबलं दुर्गवलं प्राह पारापतं पतिं ॥ २४ ॥ ॥ कल्लरव्युवाच ॥ ॥ प्रिय पारावत
प्राज्ञ सर्वकाम सुखाहर ॥ तव हि विपत्प्राप्त: स्वयं नो यं प्रबलो रिपु: ॥ २५ ॥ सा वृत्तं वा मम कल्पं पारावत: सतत स
ति: ॥ पारावती मुधा वेदकाचिते तितर प्रिये ॥ २६ ॥ पारावत उवाच ॥ कांत नामेन संताह सुभगे व्योमचारिणं ॥ कृतिदेनाल्प
ये धृष्टु खगा नो पारि शतावहि ॥ २७ ॥ कति चैव नपत्पति नो सुखस्या विहगप्रिये ॥ तस्यायदाहस्मेत च्युकुतो नैतसुखं प्रिये ॥ २८ ॥
रमास्वलमपासार्द्ध सगच्चि नामिमांष्णुभो ॥ अस्य स्वयेन वराकस्य गगनाप्रिनम होदि ॥ २९ ॥ इत्युक्ता पारावतनच: कल्लापारावती गतः
मौनमालंब्य सतस्थे पत्स्य: पादार्पितक्षणं ॥ ३० ॥ हितं वे सो पादयोमिंजयपि पा च कीर्तपा ॥
त तदाग्रस्ता पत्स्यं पादयोरर्पितेईक्षणे यथा साधुक्तं चैतादिसाह ॥ हितेति ज्ञोषं प्रसाय पथा स्थातथा ॥ स्वेयं काम सत आह ॥ ३१ ॥ ११८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथ मंडलात्स्याप रिभ्रमणनाम नेन सरेय नः॥ तद्गतायानीतयो गमिनागमन मार्गौ गमनमार्गश्चाकाशमार्गगतश्चागतौ दर्शयि
ति॥ प्रडीनेतियाम्नो त्येकातासां भेदो ग्रंथांतरे द्रष्टव्यः ॥ ३१॥ तत्र मठे भार शिलातले भार धारणार्थं दत्ताया शिलातस्यतद्वेउप

र
मन्ने पुष्पाया यातः श्येनो परमत्र सदंपती॥ अपरि दिनयाद स्यापथा मल्लगुनीथुर्व॥ ३२॥ अथ मंडलात्सो स प्राप्ता
द प रितो भ्रमन्॥ निरीक्ष्य ततस्तां याती यातो गगनमार्गतः॥ ३३॥ गतेथ नभसि श्येने पुनः पारावतां ग ना॥ प्रोवा
च प्रेयसो नाथ दृष्टो दुष्ट स्त्वयाहितः॥ ३४॥ तस्यावाक्यं समाकर्ण्य पुनः कूजरवो त्रवीत॥ किं करिष्यत्यसौ दुष्टो म
म व्योम विहारिणः॥ ३५॥ दुर्गं च स्वर्गतुल्यं मे यस्य नास्यरितो भयं॥ अयं न नागमी वेत्ति यावेदाह नभोगते॥
३६॥ प्रोडीनो डीन संडीन कांडयों डकपाटिका॥ स्त्रंसिनी मंडलवती गतयोष्टौ प्रदाहृताः॥ ३७॥ अथैता स्विहकोश
त्यं मयि पारावति प्रिये॥ न तेषु काऽपि कस्यापि पक्षिणो नतथांबरे॥ ३८॥ सुरवेनातिष्ठ कांचिंता मयीति छतितेप्रि
ये॥ इतितद्वचनं श्रुत्वा सा स्थिताम्रवकवसती॥ ३९॥ अपरेद्युरपि श्येनस्तत्र भार शिलातले॥ किं यदंतरमासाद्य
प्राविष्टोति प्रहृष्टवत्॥ ४०॥ आयामं तत्र स स्थित्वा तत्कुलायं विलोक्य च॥ पुनर्विनिर्गतः श्येनः सापि भीता त्रवीत्पुनः॥
४१॥ प्रियस्थानमिदं त्याज्यं दुष्टदृष्टि विदूषितं॥ असौ करोति निकटमुपविष्टोति हृष्टवत्॥ ४२॥ सा वदत्सपुनः
प्राह किं करिष्यत्यसौ प्रिये॥ मत्पक्षिणां स्वभावोयं प्राप्तरोभीरुवृत्तयः॥ ४३॥ इतरेद्युरपि प्राप्तः स च श्येनो महा
बलः॥ तयोरभिमुखं तत्र स्थितो यामद्वयावधि॥ ४४॥ पुनर्विलोकयत दृष्ट्वा स्री ·· प्रयातो यथागतं॥ गतेथ रा

शिभारानधि न्यात्तलेइति महा पाषाणे इत्यर्थः॥ आयामं प्रहरमात्रं स्थित्वा तत्कुलायं नीडं॥ कुलायं चारी रवा॥ नीड चारी रयोः कुलायमि
ति कोशात शालभीरु वृत्तयः भीरु स्वभावाः॥ ४५॥ ४६॥ ४६॥ ॥ ॥ ४७॥ ४८॥ ॥॥ ४९॥ ॥॥ ४२॥ ॥४१॥ ४०॥

कौतुकि स्मरस्मात्रे विहंगमा ॥ १४९ ॥

२३७

955

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रनष्टेऽदर्शनं गते स्वपक्षस्य सपत्नस्य पंगुः पंगुतुल्यः ॥ सरीढं सावज्ञं ॥ काल [illegible]मृत्युरूपः श्येनः ॥ यावद्दूरे वर्त्तते तावद्घाती ही

नाथस्थानांतरं यावो मृत्युर्नो निकटोऽत्र यत् ॥ पुनर्दृष्टे प्रनष्टे स्मिन्नावां स्थावः सुखं प्रिय ॥ ४६ ॥ प्रियपक्षस्य स
पक्षस्य गतिः सर्वत्राक्षिछिद्रा ॥ सा किं स्वदेशारक्षेण नारी प्राप्नोति बुद्धिमान् ॥ ४७ ॥ सोऽपसर्गे निजं देशं त्यक्त्वा
११० योऽन्यत्र न व्रजेत ॥ स पंगुर्नो शयनात्प्रोति कृत्वा स्वहत हृवद्रुमः ॥ ४८ ॥ प्रियोदितं निशम्येति सकवित्रोदरा
द्दितः ॥ सरीढं पुनरप्याह प्रियेसा पक्षेः खगोत्तमः ॥ ४९ ॥ न घाप्यरस्मिन्नहो निस श्येनः प्रातरवीहा ॥ लब्धा
रदेशामासाद्य सायंयानतः स्थितो बद्धः ॥ ५० ॥ जस्ताचलस्य शिखरं याते कानो गते रवौ ॥ कुलायाद्घ्र १२०
भागस्योवाच पारापती पतिं ॥ ५१ ॥ नाथ निर्याहि नस्थाय कालः कालोऽस्ति दूरतः ॥ ५१ ॥ यावत्तावद्दिनि यदि
त्यक्त्वा मामपि सन्मतो ॥ त्वयि जीवति दुःप्राप्यं न किंचिज्जगतीतले ॥ ५२ ॥ पुनर्दाराः पुनर्मित्रं पुनर्वसु पुनर्गृ
हं ॥ यद्यात्मा रक्षितः पुंसो दारैरपि धनैरपि ॥ ५३ ॥ तदा सर्वं हि विश्वं च भूपेनैव [illegible]लभ्यते ॥ स्वयमात्मा प्रि
यो बंधुरयमात्मा महद्धनं ॥ ५४ ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां ध्ययमात्मा नैकः परः ॥ यावदात्मनि वै क्षेमं तावत्क्षेमं
जगत्त्रये ॥ ५५ ॥ सोऽपि क्षेमः सुमतिना यत्नात्संसह वीक्ष्यते ॥ यतो हीनं च यत्क्षेमं तत्क्षेमान्निधनं वरं ॥ ५६ ॥ न य
शः प्राप्यते पुंभिर्नीतिमार्गं प्रवर्त्तते ॥ एतानीति पद्यं श्रित्वा नाथ स्थानादितो व्रज ॥ ५७ ॥ न गमिष्यसि चेत्प्रातस्त
तो ने संस्मरिष्यसि ॥ इत्युक्तोऽपि स वै पत्न्या पापाराव साधु मे वया ॥ ५८ ॥ न निर्ययौ ततः स्थानात् ममत्याय
त्मना रितः ॥ अथोऽभ्यास समागत्य श्येनेन बंधितानतदा ॥ ५९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तिपत्न्या उपदिष्टः पतिरित्यर्थः ॥ ५४ ॥ आत्मा देहः सेवक इति शेषः ॥ ममत्याभावया ॥ महामायया ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६० ॥ ६० ॥

श्री

956

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुष्पतः युद्धं कुर्वाणस्य पुंसः ॥ स त्वातसत्वगुणात् ॥ अदृष्टादिति वातस्तत्र चोदितः ॥ तस्य पुष्पनानस्य ...... सत्वेन गुणेनादृष्टेन वात्रे

तन्निर्गमाद्यासंरुद्धः किंचिद्भूस्यवतामुने ॥ दिनानि कति चित्तत्रास्थिस्वाधेयेनोनहामति ॥ ६० ॥ पारावतमुवाचेदं धिक्त्वां पे
रूपवर्जितं ॥ किं वा युध्यस्व दुर्बुद्धे किं वा निर्याहि मे गिरा ॥ ६१ ॥ क्षुधार्त्तोणोमतः पश्चात् निरयं पश्य पश्चि ... ॥ दोः भवतावहचैक
श्चलौ जयपराजयौ ॥ ६२ ॥ स्थानार्थं युध्यतः सत्वात् स्वर्गो वा दुर्गमेव वा ॥ पुरुषार्थं समालंब्य येपततेमहाधियः ॥ ६३ ॥
विधिरेवाहि साहाय्यं कुर्यात् तस्य च चोदितः ॥ इत्थं श्येनेन सप्रोक्तः पत्न्यापुत्साहितः खगः ॥ ६४ ॥ अयुध्यत्तेन श्येनेन
स्वदुर्गद्वारमाश्रितः ॥ क्षुधितस्तोषितः सोऽपि श्येनेन बलिना धृतः ॥ ६५ ॥ चरणेन दृढेनासु च च्यासापि ध्वतारवगी ॥
तावादापोड्यांचैतेश्येनोव्योम निसत्वैरं ॥ ६६ ॥ चिंतयन्नेत्र क्षण स्थानमन्यपी तात्विवर्जितं ॥ अथ पत्न्या कलरवः प्रोक्त
स्तत्र सुमेधसा ॥ ६७ ॥ वचो वमानितं नाथ त्वया मे स्त्रीति बुद्धितः ॥ अतो न रक्षामि मां प्राप्तः किं कुर्यां मबलोयतः ॥ ६८ ॥
अभुनापि वचस्येकं करोषि यदि मे प्रिय ॥ तदाहितं तव क्ष्यामि कुरुचैवाविचारितं ॥ ६९ ॥ मम ैकवाक्यकरणात् स्त्रीजितो
न भविष्यसि ॥ यावदास्यागतास्त्यद्यमावत एव श्येनन भंतमिता ॥ ७० ॥ तावदास्वितं नेयेव ... भक्षपादं दृढं दश ॥ इति पत्नी
वचश्रुत्वा तथा तत्कृतवान् खगः ॥ ७१ ॥ सपीडितो दृढं पादे श्येन श्वीत्कृतवान् बहु ॥ तेन चित्कारणेनाथ मुक्तासा मुखसंपुटा

मु२

त् ॥ ७२ ॥ पादांगुल्यक्रम्यत्वेन सोपि पारावतो पतत् ॥ विपद्यपिन च प्राज्ञैः संसाध्यः क्वचिदुद्यमः ॥ ७३ ॥ ७२ ॥ रितः दशानं चंच्वाग्रेऽप्य ॥ ६४ ॥

[illegible]

७

२३१

(957)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नियमं विहिनं दृष्टिनिश्चितमितिनिश्चयेनचिंतव्यान्नभिसर्थः तत्स्वरूपमेवाहाकमतीतिकिंनेनाहरं नियमं गृहीतवानतत्राहापरयोपिदिदि॥८०॥

१२१

४ अथतौकालयोगेनविपन्नो शपूरेत॥४ प्रचचंचुपुटस्तस्यप्रचतसादपीडनं॥ प्रचद्यौस्त्वया॥ततादरेनेर्लक्षणमद्भुतं॥ दुर्बलेष्युधमवतिफलंसाायपतोर्पयेत॥तस्माद्भाग्यानुसारेणफलसेवसदाधम॥७५॥ अशोस्तुधमंचातोविपध्यिमनीषिण॥७६॥ मुक्तिपुर्य्यामयोध्यायामेकोविद्याधरोभवत॥ मतानापत्रजतूनांकाशीप्राप्तिर्विधर्वं॥७७॥ मंदारदामतनयोनाम्नापीरमलालयः॥ अनेकविद्यानिलयं कलाकौशलसंयुताजन॥७८॥ कौमारवयमासाद्य

४५ शोभितिःपरोभवत॥ नियमंचापिजग्राह नियतेंद्रियमानसः॥७९॥ एकपत्निव्रतंनिसंचारिष्यामीतिनिश्चितं॥परयोषितसमासतिरायुकीर्तिबलसुखं॥८०॥ चरेतस्वर्गगतिंचापितस्मात्तावर्जयेत्सुधीः॥ अपरंचापिनियमंसमुचिषमा नस्समाददे॥८१॥ गतजन्मांतराभ्यासात्रिलोचनसमाश्रयात्॥समस्तपुण्यनिलयंसमस्तार्थप्रकाशकं॥८२॥ समस्तकामजनकंपरानंदैककारणं॥ यावतशरीरमरजंयावद्विद्रयविक्लवः॥८३॥ तावत्त्रिलोचनकाश्यामर्च्यामिभिनन्वयि॥ इथमंदारदामेसनियमपीरमलालयः॥८४॥ काश्यांत्रिविष्टपंदृष्टुंसमागछतअपत्तेवान्॥ परावसपिसाजातारत्नदीपस्यमंदिरे॥८५॥ नागराजस्यपातालेनाम्नारत्नावलीतिच॥ समस्तनागकन्यानांरूपशीलकलागु

णैः॥ ऐवैवरत्नभूतासीतरत्नदीपोरगात्मजा॥ तस्याःसखिद्वयंचासीदिकानाम्नाप्रभावति॥८७॥ कलावतीतथाचान्या॥ निसंत

१२१
२४०॥

958

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रसयैः विकसितैः माल्यानि माङाः परिगुंफ्य गुंफित्वा सिविते निमावत्नां लसमको धारसुंदरं शोभमानं गांधाररागेण मनोहरं रासमंडले कुर्वन्ति कृत्वा रागविशेषो रसमन्द्रमगबाकृन्येना ॥९५॥

शिवसक्तं स्वपितरं दृष्ट्वा नियममयं हीतं ॥ पितास्त्रिलोचनं काम्यामर्चयित्वा दिने दिने ॥९०॥ आस्यां सतीस्यां महिता मोनं त्वस्या मिनान्यथा ॥ एवं
नागकुमारी सा सखीद्वयसमन्विता ॥९१॥ त्रिलोचनं समभ्यर्च्य गृहान् हरहो वृजेत ॥ दिने दिने सप्तत्ययैः कुसुमैरिष्टगंधिभिः ॥९२॥ सुविचित्रा
णि माल्यानि परिगुम्फ्यार्चये द्विभुं ॥ तिस्रोपि गीतं गायंति लसमको धारसुस्वरं ॥९३॥ रासमंडलभेदेन लास्यं तिस्रोपि कुर्वते ॥ वीणावेणुमृद
गांश्चुलयताल विचक्षणाः ॥९४॥ वादयंति मुदा युक्तास्तिस्रोपीश्वरसंन्निधौ ॥ इत्थमाराधयंतीशं तिस्रो नागकुमारिकाः ॥९५॥ विविध
गंधमाल्याभिः संमार्ज्जनविलेपनैः ॥ एकदा माधवे मासि तृतीयायामुपोषिताः ॥९६॥ रात्रौ जागरणं कृत्वा नृत्यगीतकथादिभिः ॥ प्रातः
श्चतुर्थ्यां स्नातास्तास्तीर्थे पैलिप्पिले शुभे ॥९७॥ त्रिलोचनं समभ्यर्च्य प्रसुप्ता रंगमंडपे ॥ सुप्तासु तासु बालासु मुदितेनेन्दुशिरोभूषणः ॥
९८॥ शुद्धकर्पूरगौरांगो जटामुकुटमंडलः ॥ तमालनीलसुग्रीवः स्फुरत्फणिविभूषणः ॥९९॥ वामाङ्गे विलसच्छक्तिर्नागयज्ञोपवीतवान् ॥
॥ तस्माद्देवं विनिष्क्रम्य लिंगात्स्वप्नगमे स्वकात् ॥१००॥ उवाच वक्ष्यवाक्यं विभूरुन्निद्रतेतिमः ॥ उत्थायतां नितिमोज्र्यत्रिलोचने स्थानिसंगते ॥
॥१०१॥ श्रृंगमोरनवल्युच्छ्रजृंभाभिः कीर्णताननाः ॥ यावत्पश्यंति पुरतः सम्भ्रमापन्नमानसाः ॥१०२॥ रामायनमः ॥ वैकुंठायनमः ॥

लास्यं नृत्यं पिलिप्पिले वे पेलिप्पिलं तस्मिन् श्रृंगमोरनवलः शरीरस्वाठनवस्तः कीर्णताननाः ३ इत्वमुखाः संभ्रमेणादरेण उपपन्नं याप्तं मानसं यासां ताः संभ्रमापन्नमानसाः यावत्पुरतः पश्यंति तावदित्यर्थः १०२॥

४१।

959

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अतर्कितागमो असंभाविताागमनः लक्ष्मभिः शशिभूषणा दिव्यैः तिस्रो नागकुमार्यः श्रीकंठ शशीभूषणं एकादशा स्तुपद्यैस्तुष्टुवतास्ति श्रीकंठ प्रसर्वत्कृष्णमा विष्णु उपायोज कंठ प्रणव ॥

१२२ ॥अतर्कितागतस्तावत्तावद्दृष्टस्त्रिलोचनः ॥ ववंदुरथतास्तावत्कंठशाला लक्ष्मीगिरीश्वरं ॥१०३॥ तुष्टुवुश्च प्रसन्नास्याः सत्कंप्योनिगद्गदं ॥ जयशं
॥भो जयेशान जय सर्वद सर्वग ॥१०४॥ जय त्रिपुरसंहर्त्तर्जयांधकनिषूदन ॥ जय जालंधरहर जय कंदर्प्पदर्प्पहृत् ॥१०५॥ जय त्रैलोक्य
॥जनक जय त्रैलोक्यवर्द्धन ॥ जय त्रैलोक्य निकय जय त्रैलोक्यवंदित ॥१०६॥ जय सत्कृजना धीन जय प्रमथनायक ॥ जय त्रिपथगा
॥पाथः प्रक्षालितजटांतर ॥१०७॥ जय वंद्यकलाप्यो निर्विघोतितजगत्त्रय ॥ जय सर्वफणारत्नप्रभाभासितविग्रह ॥१०८॥ जयाद्रिरा
॥जतनयातपःक्रीडार्द्धदेहक ॥ जय श्मशाननिलय जय वाराणसीप्रिय ॥१०९॥ जयानंदवनाध्यासिनुप्राणिनिर्वाणदायक ॥ जय सर्वप
॥ते सर्वशार्वरीपरिवर्जित ॥११०॥ जय नृत्यप्रियेशाय जय गीतविशारद ॥ जय प्रणवसद्वास जय धाम महानिधे ॥१११॥ जय स्तुतिर्न्न विरू
॥पाक्ष जय प्रणत सर्वद ॥ विधिः सर्वविधिज्ञो पि न त्वां स्तोतुं विचक्षणः ॥११२॥ वाचो वाचस्पतेर्नाथ त्वत्स्तुतौ पारकुंठिताः ॥ वदंति वेदाः सर्वं
॥ज्ञ न त्वां नाथ यथार्थतः ॥११३॥ मनतीह मनोत्वामनं तं वादिवर्जितं ॥ नमस्तेऽस्तु नमस्तेऽस्तु नमस्तेऽस्तु नमो नमः ॥११४॥ त्रिलोचन नमस्तेऽस्तु
॥चितिष्ठपनमोस्तु ते ॥ इत्युक्त्वा दंडवद्भूमौ प्रणिपेतुः कुमारिकाः ॥११५॥ अथोवाच कुमारीस्ताः प्रोवाच शशिभूषणः ॥ सुता मंदारनाम्नस्तु नाम्ना परिम
॥लाख्यया ॥११६॥ पतिर्विद्याधरवरो भवतीनां भविष्यति ॥ चिरं विद्याधरे लोके भोगान् भुक्त्वा समंततः ॥११७॥ ततो निर्वेदमापन्नाः काश्यां सिद्धिमवाप्स्यथ ॥ १२

... स्वरूपसद्वास सततं वासो यस्य श्रुतो मे तिष्ठे सप्रणवोर्यः धाम महानिधे तेजसां महाशेवधे तेजसां महाश्रयेत्यर्थः ॥१११॥ विरूपाक्ष त्रिनेत्र विधिर्ब्रह्मा नर्गजिमनमा विनमः शारदा त्रिपदं रामवज्ञक्त इतिराकारवनं परिरक्ष मयानुषंग ॥ ११
षयं न करोतीत्यर्थः ॥१॥

२४२॥

१६०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निर्मलत्वे तु ग्रासक्तिस्तारितं तत्त्वया तु तत्र मिलर्थः तस्य परिमल त्वन्य यस्य ॥ तुन्नं मे दितं हरीकृतमिति यावत् । चतुर्नदे च तुर्णां नदीनां समा

चिहिताते न वैजन्मनि निर्मलं स क्लिसा चितं ॥ एतच्च सवती स्तोत्रं यः पठिष्यति मे पुरः ॥ १२० ॥ तस्य कामं प्रदास्यामि सत्यवती नामि च स्फुटं ॥
त्यजे स पापकृतं पापं शुचिः प्रातः पठन्नरः ॥ १२१ ॥ दिवाकृतं मलं हंति सायं पठन् ततः स्फुटं ॥ इत्युक्त्वा तिरोदधे शोता कन्या हृष्टमानसाः ॥ १२२ ॥
प्रणम्य प्रोचु रीशानं मबद्धकर संपुटाः ॥ ॥नागकन्या ऊचुः ॥ ॥ हे स्वामो ब्रह्मिनो नाथ करुणाकर शंकर ॥ १२३ ॥ जन्मांतरे कथं सेवा
चतुर्त्रि संवितः कृता ॥ सर्व प्राग्भवं वृत्तांतं तस्यापि स्तुकृता मन ॥ १२४ ॥ अस्माकमपि सख्या हि ह्यपां कुरु कृपानिधे ॥ इति श्रुत्वा प्रणयतो
वाक्तो ही रिवतमीशिवा ॥ १२५ ॥ गौवाच तासां तस्यापि भवांतरविचेष्टितं ॥ ॥ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु धुं नागतनया स्तिस्त्रोपि हि समा
हिताः ॥ १२६ ॥ प्राग्भवं सवतीनां च तस्यापि कथयाम्यहं ॥ एषा रत्नावली दर्वमासी त्याराचती खगी ॥ १२७ ॥ स च विद्याधरवरः पति
रस्याः खगो भवत् ॥ प्रसादेन ममैताभ्यामुषितं सुचिरं सुखं ॥ १२८ ॥ रजः प्रासाद संस्तु संतु न्मेप क्षानिलैः पुनः ॥ उपरिष्टाद धस्ता
च्च कुता वध्धुः प्रदक्षिणाः ॥ १२९ ॥ व्योम्ना संचरमाणाभ्यां संचरत्याराणा जिरे ॥ स्नातं चतुर्नदे तीर्थे पीतं तत्राम्बु वारस्कृत ॥ १३० ॥
श्राभ्यां कल्मर वाभ्यां च कृतः कल्मरवो नु रे ॥ एताभ्यां स्थिर चेतोभ्यां सुदीनाभ्यामतीव हि ॥ १३१ ॥ इत्यादिकृतका न्यय ममभ्यत्रैः ह
तानि हि ॥ श्रम भ्यो वकृशो दृष्टाममर्मगळ दीपिकाः ॥ १३२ ॥ पीतं त्र्यंतिपुटा भ्यां त्वममनामाक्षरामृतं ॥ तिर्यग्योनिग सावेणानुस्मृतं
ममसन्निधौ ॥ १३३ ॥ मतं पुर्याम योध्यायां काशीप्राप्तिहेतु ध्रुवं ॥ अयोध्यानिधना देषा रत्नद्वप सुनाभवत् ॥ १३४ ॥ पतिः पा
रावतोस्याः स जातो विद्याधराग जः ॥ एषाप्रभावती नागी नागराजस्य पद्मिनी ॥ १३५ ॥ इह जन्मनि कन्या सोसैर्व जन्मन्यवोमिच ॥

हारस्य चतुर्नदे तस्मिन्सुरेह्यपाद्यममेतिशेषः । काशीप्राप्तिं करोतीति तितपात स्मिन् ॥ काशीप्राप्तिहेतिः ॥ १३६ ॥ ॥ ॥ ॥

मिश्रिमवयोर्गे हस्तयहस्तानेन मेकलावकी ॥ १२६ ॥

961

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दंदशूकेन सर्पेण परिणेता विनाद्दकर्त्री देवगा सरिदाह्वा ना रेवनदी नाम्नी ॥ रंभाफलानि कदलीफलानि ॥ १४२ ॥ शाखामृग्यौ वानर्यौ

एतस्या अपि रत्नां तं निशाम्य तव क्ष्मयं हं ॥ भवांतरे तृतीये तः कन्ये नारायणस्य हि ॥ १३७ ॥ आस्तां महर्षे शीलाद्ये प्रेमवत्यौ प२
परस्परं ॥ पित्रा नारायणेनापि ताभ्यां संप्रेरितेन ते ॥ १३८ ॥ आमुष्यायणपुत्राय दत्ते नाडायनाय हि ॥ अबाध्ययौवनः सोथ सर्मि
प३ दाहरणार्थे ॥ १३९ ॥ गतो विधिवशाद्दष्टो दंदशूकेन कानने ॥ भवंतौ गौतमी नाम्न्यौ ते तु नाडायनांगजे ॥ १४० ॥ वैधव्यदुःखमा
१२३ पन्ने दैन्यग्रस्ते बभूवतुः ॥ अत एव प्रयत्नेन पक्षिणो ता विवर्ज्जयेत् ॥ १४१ ॥ देवतासरिदाह्वानां कन्यापाणिग्रहे सुधीः ॥ अथ पर्वं
कस्यचिद्दैवाद्ग्रामे परमाद्भुते ॥ १४२ ॥ रंभाफलान्यदत्तानि मोहाज्जगृहतुस्तदा ॥ कृत्वा मासोपवासानि व्रतानि ब्राह्मणां
गजे ॥ १४३ ॥ अवाप्य निधनं काले शाखामृग्यौ बभूवतुः ॥ फलचौर्यविपाकेन वानरीत्वं तयोरभूत् ॥ १४४ ॥ शीलर १२३
क्षणधर्मेण काश्यां जनिमवापतुः ॥ स च नारायणो विप्रः पितृशिक्षणवर्जितः ॥ १४५ ॥ दष्टोपि दंदशूकेन काश्यां पा
रावतो भवत् ॥ एवं भवांतरे वासीदेतयोः पतिरेष वः ॥ १४६ ॥ तिसृणां भवतीनां च भावी भर्त्ता ध्रुवं नापि हि ॥ प्रासादस्या
स्य पार्श्वे तु न्यग्रोधस्तु महानभूत् ॥ १४७ ॥ तस्मिन्शाखिनि शाखाग्रे शाखामृग्यौ बभूवतुः ॥ चक्षुःस्रोत
स्विनीतीर्थे क्रीडया च ममज्जतुः ॥ १४८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ननु मासोपवासादिकृतवत्योस्तयोः कथं शाखामृगीत्वाहफलमिति विपाकेन फलेन तर्हि मासोपवासादिना ॥ पातिव्रत्यादिरक्षणेन किं कृतं तत्राह
शीलेति ॥ शीलादिरक्षणेन निवा ॥ १४७ ॥ रामाय नमः ॥ हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे ॥ हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे ॥ छ ॥ छ ॥ श्रीरस्तु ॥

२४४॥ २४४

962

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदुक्तं इत्यादि वानरजातेः फल्गादिति। तस्य सिद्धमिति वा। मर्कट्यो शाखामृग्यो॥१५४९॥ अवाच्यं वाङ्मनसयोरगोचरं।

पपकुप्याचपि पानीयं तस्मिं स्त्रीरूपैर्न्यपातु रे॥ जातिस्वभावचापल्यात् क्रीडंतौ च मदद्विधे॥१४९॥ चक्रतुर्वृक्ष लस्तोलिंगं दूरात् बंहु॥ विचरंसा विविधैर्वते तत्र न्यग्रोधसन्निधौ॥१४९॥ कोनचिद्योगवेषेण पाशेन च निर्यत्रिते॥ भिक्षार्थी शिक्षिते तेन तस्य ऋतिनिवर्तने॥१५०॥ अथ ते कापि मर्कट्यौ का च धर्मवशंगते॥ काशीवासजपुण्येन त्रैलोचन्यानुसेवया॥१५१॥ प्रादक्षिण्यादिरूपेण जाते नागसुते इति॥ अथ नानंतप तिं प्राप्य विद्याधरकुमारकं॥१५२॥ निर्विश्य सर्वभोगांश्च कारपाणिर्वर्तिनि यथा॥ विदन्त्यमपि वैकारणं कृतं कर्म सुप्राबहो॥१५३॥ तस्यमोक्षः परोक्षेषां कोनिश्रि तमदनुग्रहो॥ त्रिलोचन्यानपि सर्वस्या श्रेष्ठा वाराणसीपुरी॥१५४॥ ततोपि लिंगमोंकारं ततोप्यत्र त्रिलोचनं॥ तिष्ठमानो त्र लिंगेऽहं जकमुक्तिं दिशाम्यहं॥१५५॥ ततः सर्वप्रयत्नेन कार्यात्र त्र्यंबक त्रिलोचनं॥ इत्युक्त्वा देवदेवेशस्तस्मात्सदानरावि शत्॥ जितरादान्येयंतपमासाधस्थावतीत्रिभुवनादपि॥ तो कस्त्वं स्वपदं प्राप्य तद्द्वंतां तमरोप्तः॥१५७॥ स्वमात्र पुरतः कोकृत कस्साह्वा ते वनः एकेदा माघवे मासि महायात्रा समागता॥१५८॥ विद्याधरास्तां नागामित्ति तौ सपरिच्छदा॥ विरजस्के महाक्षेत्रे त्रिलोचनसमीपतः॥१५९॥ देवस्य करदानाचारप्र धान्योन्यं कुलावलिं॥ विद्याधरायतानागौः कन्यास्ते सोपि कल्पिताः॥१६०॥ मंदारदामासंतुष्टः प्राप्तकन्यस्तुपात्रयो॥ रत्नेदयश्च राजेंद्रपी चपुत्र गेश्वरः॥१६१॥ शिवायो पिकाण्ड्ये नुश्रीह ह्याए ते त्रयोपि च॥ जामातरं समासाद्य सुपरि मल्लाक्ष्य॥१६२॥ अन्योन्यस्वजनाश्चतुमुदाविकासि

स्थूलत्वं व्यापकं पारिस्फुर्णमितिपावत॥ कुलावलिं कुल्वपरंपरां॥ ॥१६३॥ श्रीराम॥ श्रीगणाधिरायनमः॥

तेषयाः॥ विवाहे शिवप्रावल्यसंस्कृतत्वादिनरो॥ ॥१६३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१२४

आत्तगौरवं आनिमाहात्म्यं मध्येप्तितं गंलिंगस्य मध्ये ॥ ॥७४॥ इतिश्रीरामानंदकृतायां का. श्रीखंडटीकायां सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥७७॥ ॥७४॥
अध्याये सप्ततितमे सप्तमध्ये कृतचामं ॥ केदारेशस्य माहात्म्यं वर्ण्यते सर्वकामदं ॥७७॥ ॥ त्रिसप्ततितमेऽध्याये ॐकारादि चतुर्दश ॥ लिंगा

त्रिलोचनस्य लिंगस्य वर्णयंतो ति गौरवं ॥ स चरिघाधरः श्रीमान्नागीश्वरिपुत्रं स्तुतं ॥१॥ कुलावाराण
सीं प्राप्य संसेव्याथ त्रिलोचनं ॥ गायन्गीतं समधुरं नामभिः [illegible] ॥२॥ सोऽपि चाति संस्म
रन् येऽलिंगल पगाः ॥ ॥स्कं दउवाच ॥ ॥ त्रिलोचनस्य माहात्म्यं कोऽपि देवेन गोपितं ॥७४॥ अत्यल्पश्र
वणमनुज्ञाय तल्लिंगमुपास्य ते ॥ त्रिलोचनकथामेतां [illegible] पापान्वितोऽपि हि ॥ विपापा ज्ञायते स सो
ल [illegible] तेच परां गतिं ॥७६॥ ॥७५॥ ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे त्रिलोचनप्रादुर्भावो ना
म षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ॥७६॥ ॥ ॥ पार्वत्युवाच ॥ नमस्ते देवदेवेश प्रणमत्संशायिने ॥
वद केदारमाहात्म्यं प्रकाना मनुकंपया ॥१॥ तस्मिन्नर्तिलिंग सदा प्रीतिस्तव कारणमनुत्तमं ॥ तद्भक्ता
श्च ज नानस्ते देवदेव महाप्रियः ॥२॥ ॥देवदेव उवाच ॥ ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि केदारेश्वरसं
कथां ॥ यस्या कर्णनमात्रेण पापी पापात्प्रमुच्यते क्षणात् ॥३॥ केदारं प्रातुं [illegible] पुंसो निश्चितमानसः ॥
आजन्म संचितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥४॥ गृहाद्विनिर्गते पुंसि केदारम [illegible] निश्चितं ॥ जन्मद्वया
र्जितं पापं शरीरादपि निर्गतं ॥५॥ मध्ये मार्गं प्रपन्नस्य त्रिजन्मजनितं त्वघं ॥ देहगेहाद्विनिर्यति सानराः यो या
नांगणं नाम ख्येॐकारादीनां षण्णां प्रादुर्भावमाहात्म्यं तयोः पूर्वमुक्त्वा स्कंप्रसाप्तं केदारविश्वनाथमाहात्म्यं प्रणतपर्वकं छतिनमस्त
इति ॥ मध्ये मार्गं मार्गस्य मध्ये केदारशिखरं केदारेश्वरस्य प्रासादाग्रं दृष्ट्वा दृष्ट्वा सप्तजन्मकृतं पापं नश्यति ॥७॥ ॥ ॥॥॥

१२४

२५

१२५

९६६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सप्तजन्मकृतान् सप्तसुजन्मस्वनुष्ठितान् सप्तजन्मकृतादिति पाठे पापं हरतीति हरंपापं हरति पापं यस्तद्वा हरपापं ५ यथा व्यार्षेणनो
भिः पापैः केदारेश्वरादिद्वद्युणा मध्येनोर्गमितानां वै भासेच सोभवस्मिन् अर्थे इतिहासमनुह्य पपीति पुरेति रथंतरे कल्पे राथंतरनाम्नि

साप्यकेदारकेदारकेदारेतित्रिरुच्चरन् ॥ गृहेपिनिवसन्नूनं पात्रापलमवाप्नुयात् ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा केदारशिखरं कृत्वा तत्र समर्चनं ॥
सप्तजन्मकृतात्पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥ ८ ॥ हरपापह्रदे स्नात्वा केदारं ज्ञात्वा भक्त्या च ॥ कोटिजन्मार्जितैर्नौभिर्मुच्यते
नात्र संशयः ॥ ९ ॥ सत्वत्रागाम्यकेदारं हरपापकृतो[illegible]र ॥ स्थाप्यालिंगं ह्रदे सोजेयातेनो लोकमिष्यति ॥ १० ॥ हरपाप
[illegible] ॥ ११ ॥ पुरा रथंतरे कल्पे दयस्तत्र तपोधनः ॥ अ
ह्रदे स्नाद्युग्रध्यायः करिष्यति ॥ उद्धृत्य सप्तपुरुषान् सम्मेलो लोकं गमिष्यति ॥ ११ ॥ पुरा रथंतरे कल्ये दयस्तत्र तपोधन ॥ अ
पर्णदत्तकर्णात्वर्णया मिस्वाग्रतः ॥ १२ ॥ एको ब्रा[illegible]दायादउज्जयिन्यां गृहागतः ॥ कृतोपनयनः पित्रा ब्रह्मचर्यव्रते स्थि
तः ॥ १३ ॥ स्थले पाशुपती काशी सविलोक्य समंततः ॥ द्विजः पाशुपतैः पूर्णं जटामुकुटमंडितैः ॥ १४ ॥ कृतलिंगसमर्चैश्च
भूतिभूषितवर्ष्मभिः ॥ मित्रास्तान् संतुष्टः पुष्टैर्गंगोदकामृतैः ॥ १५ ॥ ब्रह्मचारी तेन नावृतजपग्राहरेव्रातनं ॥ हिरण्य
गर्भादाचार्यान्महत्पाशुपतात्सितात् ॥ १६ ॥ स च शिष्यो विशिष्टो भूतस्सर्वपाशुपतोत्तमः ॥ स्नात्वा शुद्धह्रदे हरपापे नि
संघातः समुत्थितः ॥ १७ ॥ विंशत्साहस्रहस्त्रातिविशालिंगानर्चयन् ॥ नांतरं सविज्ञानानि शिवालिंगगुरोस्तथा ॥ १८
सह दशाब्दे देशीयो वसिष्ठगुरुणा सह ॥ पयो केदारयात्रार्थं गिरीगौरीगुरोर्गुरुः ॥ १९ ॥ पथ्यागतान्नशोचंति तीक्ष्णचित्तसत्ताराणः क
चित ॥ प्राप्य प्रादकं लिंगरूपं लिंगरूपं समागतः ॥ २० ॥ श्री ॥ [illegible] ॥ जटाच मुकुटान् तैर्भस्मितैरलंकृतैः ॥ भूतिभूषितवर्ष्मभि

२४७

१२५

मित्रा: माधवकरग्राक्रणितायायाचितत कालिकोपत्ररूपा: पंचविधा: तदुक्तं ॥ माधकरमसंकुतंप्राकप्रणीतमयाचितं ॥ ताकालिकंचो
पंत्रमैक्ष्यं पंचविधं स्मृतं इति असंक्लृप्तमितिमाधकरविशेषणं ता मि: दत्तानिमान्यत्रानितै: संतुष्टे: ॥ गुरोर्मतत: हिरण्यगर्भस्य चप्रव

असिधारं गिरिगिरं माधवसिष्ठस्य तपस्विन: ॥ गुरोर्हिरण्यगर्भस्य पंचत्वमगमत्तदा ॥ २१ ॥ पश्यतां तापसानां च विमाने सार्वकामि
के ॥ आरोप्य तपोधनदा: कैलासमगमन्मुदा ॥ २२ ॥ यस्तु केदारमुद्दिश्य गेहाद्दक्षमपदं व्रजेत् ॥ अकालमरणं स्वजनत्राणं निकेल तेसु
विरं वसेत ॥ २३ ॥ तदाश्चर्यं समालोक्य स वसिष्ठस्तपोधन: ॥ केदारमेवालोक्य कृपया नराज्ञनिश्चित ॥ २४ ॥ अथ कृत्वा स केदारया
त्रां वाराणसीं नगात ॥ अग्रहीन्नियमं चात्र यथा पंचाकरो मुन: ॥ २५ ॥ प्रतिचैत्रं समारभ्य यावज्जीवमतन्द्रित ॥ विन्नाकापिप्यकेदा
रं वसन्वाराणसीं पुरीं ॥ २६ ॥ तेन यात्रा: कृता सम्यक् षष्ठि रेका धिकामुदा ॥ आनंदकानने निसं वसता ब्रह्मचारिणा ॥
पुनर्यात्रां च वेचके भयोनिकटवर्तिने ॥ परमोत्साहसंतुष्ट पलिताकलितोप्यह ॥ १८ ॥ तपोधनेस्तानि धनुश्चं
कमोनेर्निवारित: ॥ कारुण्यपूर्णहृदयै रपिचासांगासिंगिष्ति: ॥ ४९ ॥ ततोपि न तदुत्साहमशोभद् दृढचेतस: ॥ न ध्येम
गंमितस्यापिगुरोरिव मतिर्मतेन ॥ ३० ॥ इति निश्चितचेतस्क वसिष्ठे तापसेमुचो ॥ अभ्युद्दानरा सुष्ठतुष्टोहं चैडि
कनाव ॥ ३१ ॥ स्वप्नेमया ससंभूता नो वसिष्ठस्तापसोत्तम: ॥ दृढव्रतप्रसन्नोस्मि केदारविदुमामिह ॥ ३२ ॥ श्रीगणेशा
ष्टोवशीखे षत्रुतियालत ॥ शीत्यारव्याव्यातसहस्रावर्तितं तु शिलिंगुपेषांतेषां ॥ २४ ॥ सत्ववान् धैर्यवान् सोलिकं ॥ अथ हत्वा सकेदार
वसन्वाराणसीं ॥ ३२ ॥ ६१ ॥ गोविंदमाधवमुकुंदहरेमुरारेनारायणयगाचुतजनार्दनदीनबंधो ॥ श्रीगणेशायनम: ॥ १२५

२४८

966

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

असारं चवरं मत्तः प्रार्थयस्वाविचारितं ॥ इत्युक्तवति मयि स्वप्नो मिथ्येति स्तोऽब्रवीत् ॥ ३३ ॥ तथापि स मया प्रोक्तः स्वप्नोऽपि ध्यानगुरुचिन्मता ॥ स्व
वादृष्टा मम मिथ्यैव स्याख्यासदृशवर्त्तिनां ॥ ३४ ॥ वरं ब्रूहि प्रसन्नोऽस्मि स्वप्नशङ्कां त्यजेति द्विज ॥ न वत्सलवतः किंचित्तस्मौ देयं न किंचन ॥ ३५ ॥ १

सवसिष्ठेस्यारण्यात्र पश्चिमस्यां तः प्राक्तनेन ग्रंथेन तस्याप्ययं क्रमः ॥ हरंपापं ततो यष्टिं दारारव्ये लिंगं चकार्य्यां पूर्वमध्येवास्यस्य वशिष्ठ

इत्युक्तं मे समाकर्ण्य निरयान्नालमामिति ॥ शिष्यो हिरण्यगर्भस्य तपस्विजनसत्तमः ॥ ७६ ॥ यदि प्रसन्नो देवेश
स्तदा मे सार्थगाद्दमे ॥ स वैश्रु छिन्नु प्रसादाद्वरं वरवरो मम ॥ ७७ ॥ देवि नस्यद माकुर्य्यपरोपकृतिशालिनः ॥
वचनं मितरं प्रातस्तथेति तमुना वह ॥ ७८ ॥ पुनः परोपकारयोगात्तपोवृद्धिगुलीलतं ॥ तेन पुण्येन समया पुनः
प्रोक्तो वरं हर ॥ ७९ ॥ स वसिष्ठो मत्प्रसादाद्दपाशुपतव्रतः ॥ दिवि मे प्रार्थयामास हिमशैलादिह स्थितः ॥ ८० ॥
ततस्तत्तपसा हृष्टः कन्यामात्रेण तत्र हि ॥ हिमशैले ततस्त्वत्र सर्वभावेन संस्थितः ॥ ८१ ॥ ततः प्रभाते सं
ज्ञाते सर्वपापक्षयतामहं ॥ हिमाद्रिः प्रस्थितः प्राप्तः स्तूयमानः सुरर्षिभिः ॥ ८२ ॥ वसिष्ठपुरतः कृत्वा सर्व
स्वार्थसमाप्नुतः ॥ हरंपापकृदे तीर्थे स्थितोऽहं तदनुग्रहात् ॥ ८३ ॥ मत्पार्श्वग्रहतः सर्वे हरंपापे कृतोदकः ॥ आ
राध्यमानेनैव वपुषा साक्षि द्विमानगाः ॥ ८४ ॥ तदा प्रभृति लिंगेस्मिन् स्थितः साधकसिद्धये ॥ [illegible]
अविमुक्ते परे क्षेत्रे कलिकाले विशेषतः ॥ ८५ ॥

वरप्रार्थनात्तत्र कलामात्रावशेषत्वान्न सर्वात्मनावस्थितमिति अत एव काशीस्थस्य वसिष्ठस्य पूर्वं स्नात्वा कृदेहरंपापे नियं
प्रातः समुत्थितः ॥ विष्णुस्त्याहरहः स्नाति त्रिकालं लिंगमर्चयन्नित्याद्युक्तमुपपन्नं ॥ ८५ ॥ [illegible]

967

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अतएव काशीस्थस्य वसिष्ठस्य पूर्वं स्नात्वा केदारे हरपापे नित्यं स्नातः प्रातः समुदितः॥ विप्राय हरः स्नाति त्रिकालं लिंगमर्च्यतामिति॥ इत्या
धुक्तमुपपन्नतरं तत्राहि माहात्म्ये केदारे॥ गौरीकुंडे यथा तत्रेत्यादि यदुक्तं तत्र मनादयते द्रव्यति अत्रेति का कालोद्वायतका को कोद्वायतकः

१२६ १२ तुषाद्रिं समारुह्य केदारं वीक्ष्य यत्फलं॥ तत्फलं सप्तगुणितं काश्यां केदारदर्शने॥ ४६॥ गौरीकुंडे यथा
तत्र हंसतीर्थं च निर्मलं॥ यथा मधुस्रवा गंगा काश्यां तद्वत्तथा॥ ४७॥ इदं तीर्थं हरपापं सप्तज
न्माघनाशनं॥ गंगायां मिलितं पश्चाज्जन्मकोटिकृताघहं॥ ४८॥ अत्र पूर्वं तु काकोलौ गृध्रं तौ खावि
पेतनुः॥ पश्यतां तत्र संस्थानां हंसौ मुक्तौ विनिर्गतौ॥ ४९॥ गौरी स्नाता हरं तं पूर्वं स्नानमत्र महाह्रदे॥ गौ
रीतीर्थं ततः ख्यातं सर्वतीर्थोत्तमोत्तमं॥ ५०॥ अत्राऽमृतस्रवा वर्णा महामोहान्धकारहत्॥ जनने जन्म
ज नितजाड्यध्वंसविधायिनी॥ ५१॥ सरसा मानसेनात्र पूर्वं तप्तं महत्तपः॥ अतस्तु मानसं तीर्थं जग १२६
त्याति मिदं गतं॥ ५२॥ अत्र पूर्वं नरः स्नानमात्रेणैव प्रमुच्यते॥ पश्चात्प्रसादितश्चाहं त्रिदशैर्मुनि
पुंगवैः॥ ५३॥ स नैव मुक्तिं गमिष्यति यदि देहे मानवाः॥ केदारकुंडे सुस्नाता सदा छिन्नि भविष्यति॥
५४॥ सर्वेषामेव वर्णानां माश्रमाणां च धर्मिणां॥ तस्मात्तु विसर्गे न मोक्षं दास्यति नान्यथा॥ ५५॥

कौ॥ तथा मानसेन सरसा मानसं सरो जिह्वा आदिशेनेति॥ चिता॥ तन्मानसेन तत्र जालं ब्रह्मलोकेन त्यर्थः॥ अत्र हरपापस्नानसमिति
मुनिके दर्शनीति मनुष्याणां धाधर्मेवल्यं इष्टु मरांकुवद्धिः तन्तु विसर्गे ऽस्मिन्तु त्यागेन मनुष्य भवेः मोक्षं गमेलय आत्यंतिकं सुरवत

२५०

968

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भवांबुधिं संसारार्णवं भवांबुधेरिति वा पाठः चेति भौमे अंगारकवासरे मंगले ॥ ७१ ॥ विष्णालदुर्दुरकृपानि ॥ भयं भीतिर्न भवेत् नरस्यादि सर्वथा ॥ ७२ ॥

ततस्तदुपरोधेन तथेति च मयोदितं ॥ तदारभ्य महादेवी स्नानात् केदारकुंडतः ॥ ५६ ॥ समर्चनाच्च भक्त्या वै भगनाम जपादपि ॥
नैव एष श्रीपदं ध्यामन्यत्रापि तनु सज्जां ॥ ५७ ॥ केदारतीर्थयः ... स्नातापि गंगनन्दा स्याति चासरः ॥ एको नरस्त्वा तंव
भैरवे पसीश्रियं दध्यामन्यत्रापि तनुसज्जां ॥ ५८ ॥ यो मनारेयपदं दृष्टस्तदा पयः स्नातो नरः ॥ केदारकुंड मासाद्य गयां श्राद्धं न विततः ॥
स्यास्तस्य तारणे भवांबुधिं ॥ ५८ ॥ यो मनारेयपदं दृष्टस्तदापयः ॥ ... कारस्य स्पर्शं तस्य केदारं ... तत्क्षणोर्भाविपृथासि ॥ ६० ॥ चैत्रमासे चतुर्दश्यां
॥ ५९ ॥ केदारं गंतुकामस्य बुद्धिर्दैपामरे रिये ॥ कारस्य स्पर्शं ... गमधिति प्रति ॥ ६१ ॥ केदारोदकपानेन यथा तत्र फलं भवेत् ॥ त
मुपवासं विधाय च ॥ त्रिरात्रं ... पीपिवन्नस्मा ह हीलिंगमधिति पृथ्वि ॥ ६१ ॥ केदारभक्तं संसृज्य वासो न ... न रणादि ... ॥ आ जन्मजानितं पापं स्य
थात्र जापतेपुंसां स्त्रीणां चैव नसंशयः ॥ ६२ ॥ केदारभक्तं संसृज्य वासो न ... रणादिभि ॥ आजन्मजानितं पापं यस्य ... तेनैव ... मस्पृतिसततं तन्नोकापालापमाप्य
त्वा पातिमन्मालयं ॥ ६३ ॥ आपएमासं त्रिकालं यः केदारं च नमेस्यति ॥ तेन ... मस्पृतिसततं न्नोकापालापमाप्य ॥ न वेस्याति सपुण्यात्मा सर्वेवेस्यात मांकवं ॥ ६४ ॥ केदारेशं स
॥ ६४ ॥ कृत्वो केदारमाहात्म्यं पोपि कोपि न वेस्याति ॥ पावेस्याति सपुण्यात्मा सर्वे वेस्यात मांकवं ॥ ६५ ॥ केदारेशं सन केदारे ... रं विलोकयेत् ॥ ६६ ॥ विघ्नं गदेश्वरं लिंगं केदाराद्रुरो
महद्दृष्टे दिविमे नु चरोभवेत् ॥ तस्मात्कारपाम पनेन केदारे ... ॥ ६७ ॥ केदाराद्दक्षिणे भागे नीलकंठं विलोकनात् ॥ संसारो
रेणुभं ॥ तस्यार्चनान्नरो नित्यं स्वर्गभोगानुपाश्नुते ॥ ६८ ॥ केदाराद्दक्षिणे भागे नीलकंठं विलोकनात् ॥ संसारो ... तत्पवैं बराखेरो नरस्तद्वलोकनात् ॥ गर्भवासं न चाप्नोति संसारे दुःखसं
रगदष्टस्य तस्य नास्ति विषाद्भयं ॥ ६९ ॥ तत्रपवैं बराखेरो नरस्तद्वलोकनात् ॥ तेजोमपेनपानेन सस्वर्गे प्रभु विमोदते ॥ ७० ॥ तद्दक्षिणे नरोह
कुले ॥ ६५ ॥ इंद्रघुम्नेश्वरं लिंगं तत्समीपे समर्चयेत् च ॥ तेजोमपेन पानेन सस्वर्गे प्रभुविमोदते ॥ ७० ॥ तद्दक्षिणे नरोह

ष्ट्वा लिंगं कालंजरेश्वरं ॥ जरां कालं विनिर्जित्य समपत्नोके वसेच्चिरं ॥ ७१ ॥ दृष्ट्वा क्षेमेश्वरं लिंगं गुहं कुचित्रांगदेश्वरात् ॥ सर्वत्र क्षेममाप्नोति

कौ॰ केदारमा॰ ॥ ७८ ॥

969

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१२७

आख्यापि कथिता ॥७४॥ ॥इति श्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां केदारेश्वरमहिमाख्यानं नाम सप्तसप्ततितमोध्यायः ॥७७॥ ॥ ॥
अष्टाधिके महाश्चर्ये श्रीआनंदवने शिवे ॥ अध्याये सप्ततितमे धर्मेशमहिमोच्यते ॥७८॥ ॥श्रेयः परंपरा मितं श्रेयः समुदितो सप्तकृष्टपंत मेहीत ॥

स्कंद उवाच ॥ ॥देवदेवेन विंध्यारे केदारमहिमा महान् ॥ इत्याख्यापि पुरा बाये मया तेपि निरूपितः ॥७३॥ केदारेश्वरलिंग स्यश्च यो स्पर्शकृतीनरः ॥ शिवलोकमवाप्नोति निःपापो जायते क्षणात् ॥७४॥ ॥७४॥ इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे केदारेश्वरमहिमाख्यानं नाम सप्तसप्ततितमोध्यायः ॥ ॥७७॥ ॥ ॥७४॥ पार्वत्युवाच ॥ ॥आनंदकानने शंभो कानि लिंगं पुण्यवर्द्धने ॥ यन्नाम श्रवणादेव महापातकसंक्षयः ॥१॥ ॥ येषां व्यं साध्य कैर्नृसं यत्र प्रीतिरनुत्तमा ॥ यत्र दत्तं कृतं जप्तं ध्यातं भवति चाक्षयं ॥२॥ यस्य संस्मरणादेव यल्लिंगस्य विलोकनात् ॥ यल्लिंग प्रणतेश्चापि यस्य संस्पर्शनादपि ॥३॥ तल्लिंगं कथयेशान त्वं वेद्य यः परंपरः ॥ ॥स्कंद उवाच ॥ ॥इति देवी समुदितं समाकर्ण्य पयोद्भव ॥४॥ सर्वज्ञेन यदाख्यातं तदाख्यास्यामि तच्छृणु ॥ ॥ देवदेव उवाच ॥ ॥भवे भवसापल्य ॥ भवबंधविमोक्षकर ॥५॥ तत्तेहं कथयिष्यामि लिंगं स्थिरमनाभव ॥ आनंदकानने चात्र रहस्यं परमं मम ॥६॥ नमस्याकेस्ये चित्रख्यातं न प्रष्टं वीता वक्ष्यन ॥ सतिलिंगान्यनेकानि मम आनंदवने प्रिये ॥७॥ परं स्वमाय यथा पृष्ठं यथा वत्तद्ब्रवीमि ते ॥ [illegible]

उशीत संबोध्य तपसे माशितमाचानिषिद्धसाधु माता थाच हरिवंशो ॥ एकांतत्रीनिराहारा तां माता प्रसूषे धयत ॥ उमाशितिनिषेधंती माता स्नेहेन यंत्रिता ॥ सा तथो क्षांतदामा चादेवी दुश्चरचारिणी उमेसेवाभव रख्याता त्रिपुलोके षु विश्राते ति ॥७॥ श्रीरस्तु ॥ ॥

१२७

२५२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यत्रेति सप्तम्यंतानां पदानां तस्य लिंगस्येति सप्तम्येनान्वयः॥ सर्वत्र सामीप्ये सप्तमी। यस्य लिंगस्य समीपइ त्यर्थः॥ स्वयं विश्वयुगाख्या नंदनः पुत्रः ञ्जाङ्गिवि नायकइत्यर्थः॥ धर्मपीठं धर्मस्थानं धर्मस्यायतनं॥१५॥ विवस्वतः सूर्यस्य दिक्षी

यत्र मुक्तिस्वरूपात्वं स्वर्यंति छसि विश्वतो॥ यत्रते नंदनः श्रीक्षेत्र विघ्नविघात हृत्॥ प्रमापियेनत्रिपुर समरजेयकांक्षिरणेन॥८॥ यत्राज्ञापूरितास्त्यावक्रमोदकरावतः॥ यत्रास्ति तीर्थ मधहृत पितृप्रीति विवर्द्धनं॥१०॥ यत्स्नानाद्ब्रह्महत्यावध पापाद्विमुच्यते॥ धर्मो धर्मराजोयत्र धर्मराजोपधानान्वा॥११॥ सुदुष्करं तपस्तप्त्वा परमेणासमाधिना॥ पाक्षिणोपि हि यत्राशु ज्ञानं संसार मोचनं॥१२॥ रम्यो हिरण्म योयत्र बभ्रु वबद्धो द्रुमः॥ यल्लिंगदर्शनादेव दुर्द्दमो नामपार्थिवः॥१३॥ उद्वेजको पिलोकानां धर्षणा
ढ६ धर्म्म प्रतिस्वपत्तत्॥ तस्यालिंगस्य माहात्म्यमाविर्भवच्चतुर्द्दशि॥१४॥ निशामया। विश्वास्यामि महापातकनाशनं॥ धर्मपीठं तदुद्दिष्टं मत्रानंदवनेमम॥१५॥ तल्लिंगदर्शनादेवसर्व पापैः प्रमुच्यते॥ पुरा विवस्वतः पुत्रो यमः परमसंयमी॥१६॥ तपस्तताप विपुलं विशाक्षिधृतवाव्रतः॥ शरीरे जलमुच्य स्थावर्षास्वभ्रावकाशकः॥१७॥ तपस्तौपिं चवृद्धि स्थः कदाचिदितिनवान्॥ पादाग्रांगुष्ठ परुष्टं बहुकालं सत स्थितवान्॥१८॥ एकपादः स्थितः सोपि कदाचिद्बहु नेहसं॥ समांताश्च्यव हतासीद्वहु दिव्यंसद्दिष्टवान्॥१९॥ एषोसत्पुपिपासुः सेन्द्रिकेरत्ये नलीव शुषः॥ दिव्यांचतुर्युगीमिष्ट्वन्सति नायतपश्चचरन्॥२०॥ चतुर्गुणेनं दिदृक्षुर्मा परमेणासमाधिना॥ ततोहं
रेभ्रेतो॥ नक्षा वनमाना कुःमेघ प्रावरणकः॥ वर्षासु वर्षाकाले॥ आसारवान्भिस्य र्थः॥ तपस्तौग्रा ष्मतोपि चवृद्धि स्थः सूर्यश्च बहु नेहसं बहुकालं समारा पवहन्तवा च्याहारः बं दिष्टमने द्वकाले दिष्टवान्भाग्यवान्वद्धुदानंदनाना द्रत्यर्थः विश्रुषः कृशानुर्दिव्यां
ऊ१

तस्य तपसा संतुष्टः स्फुरद्दीप्तिवरः॥२१॥ देवदेवो महेश्वरः ... परक्ष्या रयां कल्पगुह्य ... ॥८॥ २५३

971

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तापसंततिः

शमनायप्रमाप्ततपःतापततिंपोजन्यतापपरंपरां॥ द्विजाःपक्षिणःकरतलपाःपल्लवाःकरपल्लवाः॥ शाखवाह्वर्थः॥ तैःकृपांततैःमंदमंदमरु
लोलपल्लवैःईषदीषत्पवनांदोलितपत्रैः स्वानुरागोःस्वीयस्तैःपत्रैलिमैःपर्कैःवनैर्वर्तनैः॥ वैतासत्रैरितिवा॥ तदधस्तात्पररतत्स्यव
सस्यमलेपरंतपःकर्तपुंश्रेष्ठं॥२५॥ परंतपःपरंश्रेष्ठकर्तपुंश्रेष्ठधर्मराजवरंग्रहीसहस्रसवोचभीतिचतुर्थपीन्वयः॥ पारियीसतप

पयोतासैनवरान्दातुंशमनायमहासुने॥ वटःकांचनशाखाढ्योयस्तपस्तापसंततिं॥२२॥ दुरीचकारसुश्रुषायेयोवकुहि
१२८ जसमाश्रय॥ मंमंदमंदमरुल्लोलपल्लवैःकरपल्लवैः॥२३॥ योधगानध्वसंतमानाहूयेदिवातपहत॥ स्वानुरागैःसुर
भीणिःस्वादुभिश्चपचानुभैः॥२४॥ अंगायदोसार्थयारतैर्निजफलैरलं॥ तदधस्तासर्वीदयलमहतपनोगजा॥२५॥
स्थाणुनिश्चलंकर्माणिनासयन्यस्ततोचनं॥ तपसतेजोभिरूयग्निःपीतःपीरधीकृतं॥२६॥ भानुमतमिवाकाशेसु
भीनेश्वनतेजसा॥ स्वारव्याहितमहालिंगास्तिष्ठाप्यतिसंहितः॥२७॥ स्वघंसत्पर्यपन्नमयंतेजःपुंजैरिवार्पितं
साक्षीकसेवतलिंगंतप्यमानंमहत्तपः॥२८॥ प्रसवोचंधर्मराजंवरंब्रूहीतिताःसुरे॥ अनुतास्त्वांमहाभागप्र
सन्नोस्मिसुसेव्रत॥२९॥ निशम्यशामनस्यैतिदृष्ट्वामंभणनामहा॥ चकारस्तवनंचापिपरिहृष्टेद्रियेश्वरः॥३०॥
निर्व्याजंसस्मापिंचविश्वरज्यवधनंदनः॥३०॥ ॥ श्रीसामनारायणवासुदेवगोविंदमाधवहरेमुरारे॥

रिवेषीकृतं॥ मंडलाकारेणपरिवेष्टितमित्यर्थः स्वेनसौरेणस्वस्याख्याखाधर्मेश्वरूपातयांकितंचिहृतंधर्मेश्वरमित्यर्थः उप
नःपाषाणःपरिहृष्टानिरिंद्रियाणितेषामीश्वरमनस्त्वयस्यसपरिहृष्टेंद्रियेश्वरोनिर्व्याजंनिःकपटंसधर्मराजःपद्येदशाभर

१२८

२५४

972

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कारणानां चक्रत्वादीनां कार्य्यमयाय विवर्त्तरूपप्रपंचाधिष्ठानायवस्तुतोऽरूपरूपाय। मायपालमस्तरूपिणेपरमाणुरूपायपरमसूक्ष्मायपरापरायकार्य्यकारणरूपाय अपारःपारोयस्य तथा नस्मै
परिपूर्णायेत्यर्थः॥ पराद्धिपारप्रदायशंतुरूपसंसारार्णवनाशनायेत्यर्थः अतीश्वरः अधीश्वरः कालकम तीति कालान्तकस्तथा त्वमसीत्यर्थः कालात्तकाल हारात्प्रकृतेः कारणे तिवाकाल्लंतकं नइति

॥धर्म्मराजउवाच॥ नमोनमः कारणकारणानां नमोनमः कारणवर्ज्जिताय॥ नमोनमः कार्य्यमयाय तुभ्यं नमोनमः कार्य्यविभिन्नरूप॥३१॥ अ॥
॥रूपरूपायसमस्तरूपिणेपरायणुरूपायपरापराय॥ अपारपारायपराद्धिपारप्रदायतुभ्यं शाश्वमौडयेनमः॥३२॥ अनीश्वरस्त्वं जगदी॥
॥श्वरस्त्वं गुणात्मकस्त्वं गुणवर्ज्जितस्त्वं॥ कालात्परस्त्वं प्रकृतेः परस्त्वं कालाय कालान्तकृते नमस्ते॥३३॥ त्वमेव निर्वाणपदप्रदोसि त्वमेव॥
॥निर्वाणमनंतशक्ते॥ त्वमात्मरूपः परमात्मरूपः त्वमंतरात्मा सिवरावरस्य॥३४॥ त्वं नौ जगत्त्वं जगदेवसाक्षाज्जगत्त्वदीयेजगदेकबंधो॥ ह
॥र्ता विना त्वं प्रथमो विधाता विधातृविश्वेशनमोनमस्ते॥३५॥ मृड त्वमेवश्रुतिमार्गगेषु त्वमेव मीमंसकनिवर्त्मगेषु॥ त्वं शंकरोसो मममुक्ति
॥साज्ञामुयोमि त्वमसक्तिभाजो॥३६॥ त्वमेवशूली द्विषतां त्वमेवविनम्रवेत्तो वसांशिवोसि॥ श्रीकंठएकः स्वपदं श्रितानां दुरात्मनां हालहले
॥ग्रकंठः॥३७॥ नमोस्तुते शंकरशान्तशंभो नमोस्तुते वंउकछावतंस॥ नमोस्तु तुभ्यं फणिभूषणाय पिनाकपाणे धवलविरिणे नमः॥३८॥ सराव ध्यः

व

पाठे कालस्यांतं करोतीतिकालांतकृत्तस्मै आत्मरूपः जीवः अंतरात्मा अंतर्यामी॥३४॥ प्रथमो विधाता स्रष्टा तदनंतरमभिविताततोहर्त्ते त्यर्थः विधात्रादिस्वरूपमाह विधातृविश्वेशेति विधाताब्रह्मयानन्तः
मृडः सुखस्वरूपः भीमोदुर्द्दर्शः दुरवद इत्यर्थः शं करः कल्याणकरः उमया सह वर्त्तमानः सोमः शूली त्रिशूली द्विहंते त्यर्थः शिवः कल्याणरूपः हालहलेनहालाहलेनविषेणउपलक्षितो यस्य सः अवतंसोभूषणं इन्दुः
३९।

लघुबुद्धिरेवेवेधर्मं पूत्यस ॥ पा॰ … वीनानांतस्मिन्नवर्षे यावदिति साकल्यासाफल्येनइत्यंक्तनिःसान्तिरेवे त्सर्थः इछा मिठन्नो धि॥ पृथ्वी स्वृज्ञानुमत्तकः सप्ततुरंगः सूर्यः नामतोपि ज्ञापि

२० ॥ कस्मान्मिहस्तोनुमतंतत्राकेशक्तोतिमाहगल्पबुद्धिर्वैभवः॥ प्राचीनवाच्चमिहगोवरोपः स्कन्नि स्तवेयंनतिरेवतान्॥ ४०॥ स्कंदगाउ
॥ दीर्घस्वर्यस्यसुतोतिसत्त्याननमः शिवायेतिममुष्यरन्नुसः॥ इछामिठन्नोक्किरतीवहृष्टः सहस्रकल्वः श्रुणानामश्रोष्यु॥ ४१॥ ततः शि
॥ वस्तंतपसातिखिन्नं निवार्यमास्य श्रुणतीस्यईश्वरः॥ वरानुदहौसनानुरंगस्तनवेत्त्वधर्म्मराजोभवनामतोनि॥ ४२॥ त्वमेवधर्म्मा
॥ धिकृतोसममत्तशारीरिणास्थावरजंगमानां॥ मयानियुक्तोघदीनादिकृत्यः प्रशाधिसर्वानुममशासनेन॥ ४३॥ त्वंदक्षिणाया
॥ श्चदिशोधिनाथः स्वकर्म्मसाक्षी भववर्तमानः॥ त्वदर्शिताध्यानइतोवजंतुस्वकर्म्मयोग्यांगतिमुत्तमाधमां॥ ४४॥ त्वयापदेतन्मु
॥ मभक्तिसाज्ञालिंगंममाराधितमत्रधर्म्म॥ नहर्शनात्स्पर्शनोर्च्चनाद्वासिद्धिर्भविष्यत्यविरेणपुंसां॥ ४५॥ धर्मेश्वरंयः सकृदेवमर्त्योविलो
॥ कइष्यत्यवदानबुद्धिः॥ स्नात्वापुरस्तेत्रवधर्मतीर्थे नतस्यदूरेपुरुषार्थसिद्धिः॥ ४६॥ कल्पाण्यवानामिहयः सहस्रंधर्मेश्वरंपश्यतिदैवयोगात्॥
॥ महेतनोत्रानुसतारकोयथाकथांतदीयादिविकुर्वतेऽमराः॥ ४७॥ योधर्मपीठेष्वतिलमसत्यकाश्यांस्वश्रेयसेनोयततेत्रधर्मे॥ कथंधर्मसुखमावाति २८
॥ नेज्ञाः करिष्यतिसंक्लतकृत्यमेव॥ ४८॥ त्वयाप्यथाज्ञाइहधर्मराजमनोरथान्सेगुरुभिस्तपोभिः॥ तथैवधर्मेश्वरभक्तिभाजांकामाः फलंति व्युतिनसंशयोत्र॥ ४९॥ १२०

२५६ शब्दादर्थतोपिधर्माधिकृतोधर्माधिकारेधर्मेत्युपलक्षणंधर्माधर्माधिकारइत्यर्थः॥ घादिनादिकृत्यं॥ घादिनादोइदंदिनमारभ्यकृत्यंधर्माधर्मादविचारलक्षणंपस्यसः॥ ४३॥ इतोमर्त्यलोकात्त्वद्रासनबुद्धिर्निर्म

ओनः कपाणदेश्वरादशुतः समे नपाक्कपान्धर्मसुपामाकतक्षि सकृत्तार्थाभिस्केपः॥ ४१॥ रामाक्षि

त्वदीयं त्वया स्थापितं अर्चितं ॥ अर्थात्त्वया यल्लिंगं स्थापितं तस्य भक्तः नरिष्यतामिति पाठे मनोनुकूलं करिष्यतामित्यर्थः युगांतरेपि अपि शब्दात् कल्यांतेपि निरेनसः निःपापाः तापत्याने जो निधेः स्तस्य

॥ कृत्वा प्रधान्ये यमहं त्वपीह धर्मेश्वराख्यां किं देव कुर्वन् ॥ कृतो विनेति प्रियबंधुरेव न त्वत्वदीयार्चितलिंगभक्तः ॥ ५० ॥ पत्रेण पुष्पेण जलेन दूर्वै

यायो धर्मं धर्मेश्वरमर्चयिष्यति ॥ समर्चयिष्यत्यमलं त्वधः सत्त्वमंदारमाठाभिरतिशुद्धहृष्टः ॥ ५१ ॥ त्वत्तो विशेषं तिकृतेन सोयेभ्यस्त्यं न तेषां सविता

कदाचित् ॥ धर्मेश्वराख्यं रचनाकरिष्यतां हरिष्यतां बंधुतया नमस्ते ॥ ५२ ॥ यदक्षदास्यंति हि धर्मपीठे नरा पुनर्यांकृतमज्ञता स्त्री ॥ तदक्षयं

पापि युगांतरेपि कृतघ्नणामास्त्र वधर्मलिंगे ॥ ५३ ॥ ये कार्तिके मासि सिताष्टमी तिथौ यात्रां करिष्यंति नराः उपोषिताः ॥ रात्रौ च वै जागरणं म

होत्सवैर्धर्मेश्वरे तेन पुनर्भवाप्तिः ॥ ५४ ॥ कलौ विवये वै तदुदीरितामिमां नराः पठिष्यंति तपास्ततः कवित ॥ निरेनसस्ते ममलोकगामिनः

पापस्य लिनेवेषभवतः सरक्षितं ॥ ५५ ॥ पुनर्वरं ब्रूहि युधिष्ठिरतं ते नो निधेनंदन धर्मराज ॥ अदेयमत्रास्ति न किंचिदेव विधेहि वा गुह्यममात्मे

व ५६ ॥ प्रसन्नमस्तु लिंगमविलोक्य शंकरं कारुण्यपूर्णा स्वमनोरथाप्तिदं ॥ आनंदसंदोहमनो निमग्नो वक्तुं क्षणं नैव शशाक किंचित् ॥ ५७ ॥ इ

ति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे धर्मेशमहिमाख्यानं नामाष्टसप्ततितमोध्यायः ॥ ७८ ॥ स्कंद उवाच ॥ आनंदबाष्पसलिलरुद्धकंठं विलो

क्य तं ॥ मृडः पस्पर्श पाणिभ्यां मो धाम्न्या तु सुखांबुधिः ॥ १ ॥ अथ तत्स्पर्शसौख्येन धर्मराजो महातपाः ॥ पुनरंकुरयामास तपोभिर्ज्वलितांत

नि विधेहि कुरु त्वं मनोरथानिदं स्वमनोरथानामिनो ददातीति तं आनंदसंदोहः एवरसः तस्मिन् मग्नः ॥ इति श्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां धर्मेशमहिमाख्यानं नामाष्टसप्ततितमोध्यायः ॥ ७८ ॥

एकेन रहितेशीति तेन मेध्यायमनोरमा ॥ धर्मेश्वरस्य महिमावर्णितो निमनोहरः ॥ ७९ ॥ मोधाम्न्या ममतसंसारा विम्पां अंकुरयामास वर्धयामास स्वस्य तत्स्य पुत्रो बांधिः ॥ २ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

स्कं॰ का॰ ख॰ उ॰ ॥ ८ ॥

२५७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्य ५ वेदपुरुषो ब्रह्म विष्णुतनोपि साक्षात्कारस्तु सादेव न यस्मात् तस्मादाननः साक्षात्कारानां श्रुपिरैत्तिवरयोग्योहं स्वामितां हेस्वरं प्रार्थयामितिकार्यनामेवाह श्रीकंठेत्यत्र तुभिः अं इ गडिंत्ता नंतां पक्षिवाछेका
नां वरदो भवेति द्वितीयेनान्वयः ॥ पितृस्यापरिहीनानामिनिष्टयनिएतदिति आमयेनरोगेणेति पाठे स्वसव्यममयोस्यनैरोगरोगेत्यर्थः ॥ पंचत्वं मरणं ॥७॥ नहि कथं जीविता स्तन्नाह ॥ रक्षितानामिति

१३० ॥ प्रसन्नवदनं शांतं शातपारिषदावृतं ॥ प्रसन्नोसियदीशान सर्वज्ञ करुणानिधे ॥ श्रायन्न वेदा विदुः सम्यक् नत्वनौ वेदपुरुषो ॥ ननोपि वरयोग्यो १३०
॥ स्मितन्नाथ प्रार्थयाम्यहं ॥ ५ ॥ श्रीकंठ डङ्डिसानाममीषांमधुरध्रुवं ॥ मन्नपञ्चिरसाक्षीणां मत्तुरः प्राप्नजन्मनां ॥ ६ ॥ पितृस्यापरि
॥ हीनानां परिहासकथाविदां ॥ त्यक्ताहारविहाराणां कीराणां वरदो भव ॥ ६ ॥ एतत्सत्समये श्रामयेन प्रपीडिता ॥ शुकीपंचत्वमा
॥ पन्ना शुकः स्वयेनेन भक्षितः ॥ रक्षितानाम नाथानां सदा मन्मुख दर्शिनां ॥ अनाथ्यनाथ्य भवतां आयुः शेषस्वरूपिणां ॥ ८ ॥ इति धर्मवचः
॥ श्रुत्वा परोपकृतिनिर्मलं ॥ नानारूप्यमुनेशास्तुर्वितयावननानना ॥ ९ ॥ श्रुत्वा [illegible] धर्मिं वचः श्रीतः शुकश्रावानिंदवक्रः ॥ अपि पञ्चरथा श्रूत र३
॥ साधवो धर्मसंगताः ॥ १० ॥ कौवरो भवतां दयो धर्मश्रापस्विाारिणां ॥ साधुसंस्पर्शसंक्षीणा जन्मांतरमहैनसां ॥ ११ ॥ इति स्तुत्वा
॥ महेशास्यवचनं नेपतत्रिणः ॥ प्रोचुः प्रणम्यदेवेशं नमस्ते भवनाशन ॥ [illegible] समायनमः श्रीकाशीविश्वेश्वराय [illegible] नमः ॥ ४

भवतारक्षितानामिति संबंधः ॥ ननु नाकाले म्रियते कश्चित्प्राप्तकाले न जीवतीति न्यायेन आयुःशेषे सोवते रक्षितानन्नुमय इत्यांशंक्य विशिनष्टि आयुःशेषस्वरूपेणेति धर्मेति धर्म्ययुमेश्रष्ठुं
न पाठे धर्मोधर्मेस्फुरः पञ्चरथाहे पक्षिणः स्वपं साधवः धर्मेसाधर्मराजेन संगताः ॥ १२ ॥ हरेकृष्ण हरेकृष्ण कृष्ण कृष्ण हरेहरे ॥ हरेराम हरेराम रामराम हरेहरे ॥ ७ ॥

।२५८।

978

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तिर्यक्त्वेपिपक्षित्वेपिसमीक्षिताः भवतेतिशेषः भवेः भवसि॥ सर्पार्थःसज्ञा अभंगुरः अविनाशिफलत्वात्॥ एतत्तपस्वीस्यत्रैतद्देयमपस्मन्नेतज्
न्मस्म तीर्थवन्हीपतिर्योनिदेवरीतिसार्द्धसप्तभिः हेशिताः हेईश्वर॥१८॥ घातुकाः हिंस्राः आस्मजाताः॥ चतुर्षु जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जे

पक्षिण उचुः॥ अनाथनाथसर्वज्ञ कोवरोनः समीहितः॥ इतोपित्रासयनसासात् तिर्यक्त्वेपिसमीक्षिताः॥१३॥ नाभाः संतुष्ट
भवतांगिरीशोहपरः शताः॥ परंपरापलायोत्रयत्वद्दगोचरीसर्वे॥१४॥ यदेतद्दृष्टमेतेनाथ तत्सर्वंक्षणभंगुरं॥ अभंगुरो
भवानेकः स्वसहपर्यप्यभंगुरः॥१५॥ विचित्रजन्मकोटीनास्मतिर्नोत्रपरिस्फुरत्॥ एतत्तपस्विन्चारितालिंगाहजाविलोकना
त॥१६॥ देवयोनिरपिप्रासाचिरमस्माभिरीशिताः॥ दिव्यांगनासहस्राणितत्रापिकास्वच्छलीलया॥१७॥ आसुरीदानवी
नागीनेकृतीचापिकेन्नरी॥ विद्याधरीचागांधर्वस्पानिरस्माभिरांगता॥१८॥ नरत्वेपतितेवचपीप्रातमनेकशः॥ ज
लेजलचरत्वंस्थलेचस्थलचारिणः॥१९॥ वनेवनौकसोजातायामेषुग्रामवासिनः॥ दातारोयाचितारस्तुरक्षिता
रोविघातुकाः॥२०॥ सुखिनोपिवयंजातादुःखिनोवयमास्मच॥ जेतारश्चवयंसततापराजितारएवच॥२१॥ अधी
तिनोपिसर्वाश्चस्वामिनः सेवकाअपि॥ चतुर्षुभेतत्प्रामेषुउत्तमाधममध्यमाः॥२२॥ भानमनुष्यरत्राः शंभोनकापि
स्थैर्यमागताः॥ इतायोनस्तातायानीततोयोनस्तेतान्यतः॥२३॥ पिनाकिनकापिनग्रापिसुखलेशमनागपि॥ इदानीं
पुण्यसंभारेर्भर्म्मेश्वरविलोकनात्॥२४॥ तापनेस्तुतपोवांहृज्वालाप्रज्वलितेनसः॥ सर्वाएयत्र्यक्षसाक्षात्कृतसानविम॥२५
पुमनागपिसुखलेशः असत्मोपिभानंदश्चवोस्माभिर्लब्ध इतिशेषः॥ तापनेनतपनाख्तेजस्य॥२५॥ श्रीहरेकृष्णहरेगोपालश्रीः॥

क्षि-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नविद्यते पुनर्सर्वो यस्मिन् तं भस्यं न नु काशीमरणे कैवल्यमिति कुतो ज्ञायते तत्राह त्वदिति न नु तथापि ज्ञानं देहीति शापयित्वा काशीमत्युप्रार्थे
नमकाण्डताण्डवमिसा न्नकस्माहाप्तेत्तदेवेति वपुर्विसर्जनं ज्ञानं शतिलिणा लं जीवन्मिति वस्तमाना धिकरणं प्रकार्यं मतो ज्ञानद्वारा मुक्ति

१३१ मो३ तथापि चेद्दोदेयोसि तीर्थं त्वस्माच्चु सुदुर्घटे ॥ क्षपणे पिकोस्य मुतानां संसर्गे मदे कृतत ॥ २६ ॥ येन ज्ञानेन मुक्तस्त्वं सुष्मात्संसार
बंधनात् ॥ यत्रिताः प्राक्तेः पाशैः रेदुर्भे द्येस्त्वमादृशैः ॥ २७ ॥ ऐंद्रपदनवाछामो चाद्यन्यदेवीह ॥ वाछामः केवलं मत्युकाश्यां
गौडपुनर्भवं ॥ २८ ॥ तस्मान्निध्यादि ज्ञानम् सर्वं ज्ञस्तकनीयं ॥ यथा चंदनसंसर्गात् सर्वे सर यो द्रुमाः ॥ २९ ॥ एतदेव परं ज्ञा
नं संसारोच्छितिकारणं ॥ वपुर्विसर्जनं कालेपृत्तवानंदकानने ॥ ३० ॥ निर्मथ्य विश्ववाक्जालं सारमेतमिदं वरं ॥ ब्रूसणो दृष्टि तपू
र्वं काश्यां मुक्तिसानुसंज्ञौ ॥ ३१ ॥ पद्भ्यां बहुभिः प्रेषैस्तदष्टभिरिहाशरैः ॥ हरिणोत्तरवपुरः कैवल्यं काशि संस्थितो ॥ ३२ ॥ याश
वल्यमुनिवरः प्राप्तवान्मुनिसंसदि ॥ रैवरर्थी सनिगमान् काश्यामतपरपद ॥ ३३ ॥ स्वात्मना पिङ्गलार्त्री पुरतो मंदराचले ॥
हदे व्युरराप्रांत काशी निर्वाण जन्मतः ॥ ३४ ॥ कथं दूपाय नाप्यव ज्ञाभाव मतिनान्यथा ॥ यत्र विश्वेश्वरः साक्षान्मुक्तस्तत्र पदे
पदे ॥ ३५ ॥ वदस्त्वन्येपि मुनयस्तीर्थसन्यासकारिणः ॥ चिरंतना लभिशाधाः काशिकामुक्तिकाशिका ॥ ३६ ॥ वयमेप्यवज्ञानी
मायत्र स्वर्गतरंगिणी ॥ आनंदकानने शंभोर्मोक्षस्तत्रैव निश्चितः ॥ ३७ ॥ भूतभाविभविष्यत्स्वर्गोभूर्य रसालयं ॥ तत्स
र्वमेव जानीमो धर्मेणानुग्रहात्सदा ॥ ३८ ॥ अतो हिरण्यगर्भोत्ति ही प्रोक्तमुनीरीतं ॥ भवप्रोक्तं च निखिलं न्यासोजानीमहेवयं ॥ ३९ ॥
वरामलकवा सर्वमेनत्प्राणालोकनं ॥ असद्वागो चरस्यैव धर्मस्यैति निषेवणात् ॥ ४० ॥ धर्मराजस्य तमसस्तिर्यं चापि क्यवि
भो ॥ ज्ञातास्मनि र्विकल्पं हि सर्वज्ञानस्य भाजनं ॥ ४१ ॥ मधुरं मंदलं सम्यक् सुप्रमाणं सुसंस्कृतं ॥ हितं मितं सुदृष्टांतं प्रत्यक्षसुभाषितं ॥ ४२ ॥
स्त्र ईश्वराणां मुनीनां नसंमतिमाह ॥ निर्मथ्येति नन्विति स्मा एतादृशं ज्ञानं कथं मिसाशं कथं च सत्त्रिंयादि सा दितो न सहेतुकं ज्ञानं स्पष्ट

१३१

१८०॥

९७८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ता

पीठगौरवं स्थानमाहात्म्यं नेत्रातिथीकृतचक्षुर्विषयीकृता कंदस्य मत्कस्य प्रासादः सौधः दत्ताचार्य्यैः॥ प्रासादादिशतपाठेषंठस्य मार्ग॥४४॥ ननु परिछिन्नस्य मत्कस्यैव प्रासादोघटते तद्विपरीतस्य तत्र कथं सदरसतीत्याह॥ परिमितात घाम्यांतस्य प्रासादस्य या

देवोतिविस्मयापन्नो वर्णयन् पीठगौरवं॥ त्रैलोक्यनगरे चात्र काशी राजगृहं मम॥ तत्रापि मोगमवनमन घंमितानिर्मितं॥ मोक्षलक्ष्मीविलासाख्य प्रासादस्य विलोकनात्॥४५॥ शरीरादूरतोयातिब्रह्मणु

स्थापनान्यथा॥ मोक्षलक्ष्मीविलासस्य कलशो येनिरीक्षितः॥४६॥ निधानकलशोस्तेनुनमुच्यते पदेपदे॥ दूरतोपि यतोकापि मम प्रासादमद्भुतं॥४७॥ नेत्रातिथीकृतायैस्तैनिस्संते तिथयोमम॥ ममिंक्षिलास्वयं जातत्प्रासादमिर्येणाह॥४८॥ आनंदाख्यस्य कंदस्य कोप्युष परमोंकुरः॥ ब्रह्मादिस्थावरांतानि यत्र रूपाण्यनेकशः॥४९॥ मामेवोपासतेनिसंचितंत्रैचि त्रगतान्यपि॥ ससौधेमेरिवल्लैलोके स्थानं परमनिर्वृतेः॥४॥ रविशाध्वा सनेरम्यासमेविश्रा मभूमिका॥ ममसर्वगतस्यापि प्रासादोयं परास्पदं॥५०॥ परं ब्रह्मयदाम्नातो परमोपनिषद्गिरा॥ अमूर्तं सत्तदस्मत्तो विद्धि यां शक्तरूपावरोदर॥५१॥ नैश्रेयस्याः श्रियोधाम तद्धाम्यामं डपोस्तिमे॥ तत्राहं सततं तिष्ठेत् सदाहमंडपोमम॥५२॥ निमेषार्द्धप्रमाणं च कालं तिष्ठति निश्चलं॥ तत्रयस्तेनवैयोगः समभ्यस्तो शमानसतः॥५३॥ निर्वाणमंडपं नाम तस्थानं जगती तले॥ तत्र चैंसं जपेदोकोलं सं लभेत्फलं॥५४॥ प्राणा

स्यां दक्षिणस्यां दिशि सप्तमे मंडपः सप्तास्थानं॥ कृत्तिकेंकांत्रष्टांग॥ नियमनियमासनप्राणसंरोधनप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिलक्षणानि यस्य सः॥५५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

षडक्षरं ॐ नमः शिवायेति मंत्रं ब्रह्मयज्ञं तत्व ज्ञानोपदेशं ॥ वेदपाठं वामोनं क्षलेति शेषो वा लजलवेन रतिका प्रमाणेनादत्तं चेदिति शे ष:६२
तत्प्रासादपुरोभागइति स चासौ प्रासादश्चेति तत्प्रासादो मोक्षलक्ष्मीविलास स्य तस्य पुरोभागे ऽग्रभागे भैरवप्रदेशोपश्चिमायां दिशि इसे

निर्वाणमंडपे पर स्कन्नपदेकं षडक्षरं ॥ कोटिरुद्रेण जप्तेन यत्फलं तस्य तद्भवेत् ॥ पश्चात्सुचि गंगां त्वासितो स्नौ
वोपदेश तरुद्धियं ॥ निर्वाणमंडपे ज्ञेयः सरुद्रो द्विज वे पश्चले ॥ ५१ ॥ ब्रह्मयज्ञसक्तस्य सामम दक्षिणमंड
१३२ पे ॥ ब्रह्मलोकमवाप्याथ परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ५८ ॥ धर्मशास्त्र पुराणानि सेतिहासानि तत्र यः ॥ पुठे
न्निरक्षिलाप्तुः सर्व स वसे न्मम वेश्मनि ॥ ५९ ॥ तिष्ठेदिंडिप त्याप त्यंयोनि र्वप्याक्ष रां क्षती ॥ नि र्वाणमं
डपेयत्र तेन तप्तं महत्तपः ॥ ६० ॥ गायत्र्यक्षराणां तोयत्र यस्तु एप रारदांरातं ॥ तस्तु एवं चार्थिकोर्द्धमपोनं
दक्षिणमंडपे ॥ ६१ ॥ सितं क्षत्त्रि लकेना पियोदद्यान्मुक्तिमंडपे ॥ ६२ ॥ स्वर्णसौवर्ण्यानैनसन्तु १३२
संचरते दिवि ॥ तत्रैकं जागरं कुर्यादस्मिन्कास्मिन्नाह्ने पियः ॥ उपोषितोचैये ल्लिगं सर्वव्रतसुपु
ण्यभाक् ॥ ६३ ॥ तत्र क्षत्त्वा महादानं तत्र फलाम हाव्रतं ॥ तत्रोचीसारिवलंवेदप्य वतेनन रोद्विवं ॥ ६४ ॥
प्रयाणं कुर्वतेयस्य प्राणा मोमुक्तिमंडपे ॥ स नाम नु प विष्ट्रोत्रतिष्ठेयावद्दहरव लु ॥ ६५ ॥ जलक्रीडां समा
कुर्यात् ज्ञानवाप्यां सहोमपा ॥ यदंबुपानमात्रेण ज्ञानजायते निर्मलं ॥ ६६ ॥ तज्जलक्रीडनस्नानं म
मप्रीतिकरं महत् ॥ अमुष्मिन्नरा जसदने जाघहृज्जीलप्ररितं ॥ ६७ ॥ तत्प्रासादपुरोभागे नमस्थे गारमंडपं ॥ ६८ ॥
नः तस्य सर्वभागे ज्ञानमंडपस्योत्तरस्यां शृंगारमंडपं प्राप्यप्रपच्चकारवदासितत्र ॥ प्रास्तु स्वस्त प्रविश्येइति वक्ष्यमाणत्वाच्च शृंगारमंडपः ॥ ६९ ॥

२६२

९८०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्री

अन्वेकरणस्थानेनेपथ्यं ...ं स्पृते॥ आस्वरणेति महान संपाकस्थानं पाकगृहे ऽपहृते ऽपहारलेन समर्पिते पुण्यपुण्ये हेतु
लाग्नानिर्विशामि नितरां गृहात्मि भक्तोपहृतं गृहीतं निर्विशामस्य विशामि शितवा॥७४॥ विगतः श्रयो हिमनर्तमोक्ष

श्रीपीठं तादृग्गृहे यंनिः श्रीकश्री समर्पितं॥ मदर्थं तत्रयो दद्याद् कूल्मानि सुचीन्यहो॥ माल्यानि
सुविचित्राणि यक्षकर्दमवंति च॥६९॥ नानानेपथ्यवस्तूनि देशोपकरणान्यपि॥ सज्जीयाल्लंकृत
स्तिष्ठे घत्रकुत्रापि सत्तमः॥७०॥ निर्वाणलक्ष्मीं स्पृतेतान्निर्वाणपदाप्तये॥ यत्र कुत्रापि निधनं प्रा
प्नुयादपि स ध्रुवं॥७१॥ मोक्षलक्ष्म्या विलासाख्य प्रासादस्योत्तरे मम॥ ऐश्वर्यमंडपं रम्यं तत्रैश्च
र्ये दद्याम्यहं॥७२॥ मत्प्रासादाद्दक्षिणदिग्भागे ज्ञानमंडपमस्ति यत्॥ ज्ञानं दिशामि सततं तत्र मोक्षा
पतां सतां॥७३॥ भवानीराजसदने ममास्ति हिमहानयं॥ पत्रं चोपहृतो पुण्यैर्निर्विशामि मुदैव तत्॥
॥७४॥ चिरालाक्ष्याम हासौ धेविश्राम भूमिकापरा॥ तत्र संस्थिति विज्ञानां विश्रामं श्रावणयाम्यहं॥
॥७५॥ अनुपमस्नानतीर्थं च चक्रपुष्करिणीमम॥ तत्र स्नानवतां पुंसां तन्नैर्मल्यं दिशाम्यहं॥७६॥ पदाङ्कः
परमं स्थलं यदाङ्कः स्निग्ध सत्तमं॥ स्वसंवेद्यं यदा कुस्मा तत्रतां दिशाम्यहं॥७७॥ पदाकृत्तारकं ज्ञानं यदाङ्के
तिनिर्मलं॥ स्वालोरा यपदक्ष्मत त्रपातो दिशाम्यहं॥७८॥ जंगमो गोत्र यत्र परमोसरणं कार्णिका॥ विपाश

मिस र्थः॥ विश्रामायाभिदद्याभि निपम स्नानतीर्थं निधानेन सध्या नै स्नानं पस्मिञ्च चक्र तीर्थे च तत्र सिद्धं पलब्ध
ऽभ्यं वाचिपाशायाभिमोचयसि पाशितान पश्यन् भवपश्यन तत्र मात्रान्तर देवाहनिर्वाणेन दानस्थाने दानस्था
॥नं॥८०॥

घामितत्राहं कर्मभिः पाशितान् पश्यन्॥७९॥ निर्वाण
श्राणनेयत्र पाशात्पात्रेन चिंतये॥ आनंदकाननेयन्मे दान
स्थानं दिवानिशं॥८०॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सौभाग्यभा ग्यरूपाभोगेन राणां समुदायः स्वभाग्यस्वभावः सौभाग्यं तस्य प्रापकं भाग्यम दृष्टं तद्भोगसमुदायप्रापका तस्य एव जनास्तान् इति सूर्यः ॥ भागभूमिरिति पाठे सौभाग्यं सौन्दर्यं भोगो भोगः समुदायस्तस्य भूमिरिति व्याख्येयं स लभ्यते तत्स्वामिणिकर्णिकायां हसन्तु पङ्जनायिद्या

१३३ भावांबुधौ महागाधे प्राणिनः पारमज्जतः ॥ अत्रैव कर्णधारो ऽत्र यस्तं तारयाम्यहं ॥ ८१ ॥ सौभाग्यभाग्यभूर्या

वे३ वैविरवत्याता भाण्कर्णिका ॥ दत्तमितस्त्वास्तर्वस्य प्रत्यग्राप्यासजायवा ॥ ८२ ॥ महासमाधिसंपन्नेर्वं

दंतार्धनिर्विभिः ॥ दुःप्राप्यो ऽन्यत्र यो मोक्षः सोप्येरपि सुलभ्यते ॥ ८३ ॥ दीक्षितोपादवाप्तैः पंडि

तो वाप्यपंडितः ॥ तुल्यो मे मोक्षदीयासंप्राप्य मणिकर्णिका ॥ ८४ ॥ अस्वर्गेन्यत्र कृत्पुण्याः संप्राप्य म

णिकर्णिकां ॥ ददामि जंतुमात्राय सर्वस्वं चिरसंचितं ॥ ८५ ॥ पूर्वदैवादिहप्राप्त स्त्रिसंयोगो ऽति

दुर्घटः ॥ अविचार्यं तदादेयं सर्वस्वं चिरसंचितं ॥ ८६ ॥ शरीरमर्थसंपत्तिरथ सामणिकर्णिका ॥ त्रिसं

योगो यमप्राप्यो देवैरिंद्रादिकैरपि ॥ ८७ ॥ पुनः पुनर्विचार्येति जंतुमात्रेभ्य एव च ॥ निर्वाणलक्ष्मी पुण्या

मिसदा पमणिकर्णिका ॥ ८८ ॥ मुक्तिदानमहासामे वाराणस्यां महीयसी ॥ तन्महोरजसा सांमुत्त्रिलोक्य

पि समुद्धृता ॥ ८९ ॥ परिलिंगा र्चनस्थानं स विमुक्तो ऽस्यैर मम ॥ तत्र पुण्यो सफलस्तस्य फलं फलसा ऽभ्यपेन्न

रः ॥ ९० ॥ सोयपापस्युपता सन्ध्यां कुर्यासम्युपेतीम्ब्ररा ॥ विमुक्तिधारणात्तोत्रपश्युपातौर्न वोध्यते ॥ ९१ ॥ प्रातः संध्यां

करोसेवमदो कारानि केतने ॥ तत्रैकापि कृता संध्या महापातकहंतानी ॥ ९२ ॥ वसामि कृत्तिवासेहं पदाप्रतिचतु

कीर्तिश्चोडाव्वः यत्रैकैवल्प्यं त्रिसंयोगो ऽतिदुर्घटः स तत्स्वयमेव नाकरोति ता ॥ धाशरीरमिति संपत्तिर्द्धनं तपमणिकर्णिकं मणिकर्णिका

ह्रदसमीप सर्थः ॥ विमुक्ति धारणा तीचितां स्थापप्राचोरणात्तरे अधवा आग्निहोत्रं विमुक्तोः शित ॥ ७३ ॥ श्री सूर्याय नमः ॥ ॥

ति२

श्रीकाशीखण्डे ५ मणिकर्णिकामाहात्म्यं ॥ ८३ ॥ १३३

२८

त्रिविष्टपेत्रितसंख्यया : सर्वव्यापकोपीत्यर्थः ॥ त्रिपिष्टपे त्रिलोचनेर जोगुणरहितो वा ॥ चतुर्नदाख्येपि लिप्पिलाख्येमहादेवेतन्नाम्नि लिंगेश्वेतद्वीपेस विरूढमूर्त्यधिष्ठितं वैकुंठसदृशं स्थानं वि
शेषतउपपंचनदं पंचनदसमीपे ॥ १०० ॥ यत्रतु पपंचनदे यदर्थपीठानि निरूपिता नितदेवाह ॥ अनेकानीति आसुर्बभूवुः ॥ इदकात्रय ॥ १०१ ॥ ॥ सदाशिवशंकर परमेश्वर लज्जानिवारय ॥
पाठे २

॥ रत्नेश्वरोर्चितोद्यान्महारत्नानिभ्न्क्षितः ॥ रत्नैः समर्च्यंत लिंगं स्त्रीरत्नादिलभेन्नरः ॥ ९४ ॥ विष्टपत्रितयांतस्थेप्युद्दंलिं ॥
॥ गे त्रिपिष्टपे ॥ तिष्ठाभिसततंमत्र्त्यमनोरथसमृद्धये ॥ ९५ ॥ विरजस्कमहातत्रसंख्यमानवः ॥ विरजाजायते नूनं चतुर्नं ॥
॥ दह्नतोदकः ॥ ९६ ॥ महादेवमहापीठं ममसाधकसिद्धिदं ॥ तत्पीठदर्शनादेव महापापैः प्रमुच्यते ॥ ९७ ॥ पित्रप्रीतिप्रदंपी ॥
॥ ठं वृषभध्वजसंज्ञकं ॥ पितृतर्पणात्तत्र पितृंस्तारयतिक्षणात् ॥ ९८ ॥ आदिकेशवपीठं हमादिले शांकपधृक् ॥ श्वेतद्वी ॥
॥ पं नये जुस्त्वानवैष्णवानतिवल्लभान् ॥ तत्रवैमंलापीठे सर्वमंगलदायिनि ॥ उपपंचनदतीर्थेभक्तान्संतारयाम्यहं ॥ १०० ॥ विष्णु ॥
॥ माधवरूपेण यत्राहं वैष्णवान्जनान् ॥ नयेसंचनदस्नानात्तद्विष्णोः परमंपदं ॥ १०१ ॥ पंचमुजेमहापीठे ये वीरेश्वरसेवकाः ॥ तेषां ॥
॥ परमनिर्वाणं कालेनाल्पेन जायते ॥ १०२ ॥ तत्रसिद्धेश्वरापीठे चंडेश्वरसमीपतः ॥ तत्रसन्निधिकर्तॄणां सिद्धिः षण्मासतो ॥

भवेत् ॥ १०३ ॥ काश्यां चयोगिपीठेयोगसिद्धिविधायिनि ॥ सिद्धीरुद्धात नाघाम्भकैर्नलब्धाः सुसाधकैः ॥ १०४ ॥ अनेकानीदृपीठानि संतिकाश्यां पदेपदे ॥ परंधर्मेशपीठस्यकाचिद्भक्तिरनुत्तमा ॥ १०५ ॥
यत्रामीबालकीराश्च निर्मलज्ञानभाजनं ॥ आसुः सदुपदेशान्मेत्रातत्रातेतिआश्चिरा ॥ १०६ ॥ एतद्धर्मेश्वरंस्यनाम्यद्धादिनवधि ॥ नकदाचित्तरणाजलत्तपोवनमुञ्जेमं ॥ १०७ ॥ ममानुग्रहतः कीराने
नैव

तानुपश्यवेः स्मृता ॥ दिव्यं विमानमारुह्य गतालोमसुं मह्ये ॥ १०८ ॥ गतस्तन्तेकाज्ञिरैगाद
ज्ञानप्राप्यमयेर्हिता ॥ इदमुद्भिमवाक्षेति तसस्मगाः तिनिर्मलाः ॥ १०९ ॥ ४४४४४४४४४

३५४

983

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीरामानंदलताये [illegible] ॥ खंडेकाश्यां एकोनाशीतितमोध्यायः॥७९॥ ॥ अथाशीतितमे ध्यायेधर्मेशाख्यानमध्यगोम्त्रीमद्विश्वभुजाख्यानं गणेशस्तुति पूर्वकं॥
हरणात्रौजेस्संसार [illegible] । मनोरथतृतीयाख्यव्रतं सम्यक्निरूप्यते॥ १६॥ विश्वभुजाशा विनायकदैवतं मनोरथतृतीयाख्यव्रतं कृपयितुंप्रस्तावयति कुंभेति [illegible] ॥२॥
तीतिमनोरथ [illegible] मनोरथफलतः॥ द्वजाप्रकारमाहा विश्वदत्तेईनयदाविंदत्ता दीनि महेशफलतसंबोधनानि मनोरथतृतीचे त्रस्तफला तृतीया तस्या॥ १॥ ४
१२ या

[illegible] स्वरोपमं॥ दिव्यं विमानमापन्नं रुद्रकन्यापरिष्कृतं॥ १४॥ आरुह्य तेन यानेन दिव्यरूपधराः खगाः॥
[illegible] मापथ्यतेमलाः॥ १११॥ ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे धर्मेशाख्यानं नामैकोनाशीतितमो [illegible] त॥
[illegible] स्तउवाच॥ ॥ कुंभजः कृतं तदाश्चर्यं विलोक्य जगदंबिका॥ उवाच शंभुं प्रणता प्रणतार्तिहरं परं॥ १५३४
[illegible] पीठस्य माहात्म्यं महादेव महेश्वर॥ तिरश्चामपि यज्जातं ज्ञानं संसारमोचनं॥ २॥ अत्र तत्प्रमा॥
[illegible] ष्टौ॥ धर्मेश्वरसमीपे हि स्थास्याम्यघ दिनावधि॥ ३॥ अत्र लिंगे प्रिये भक्ताः स्त्रियो वा पुरुषस्तु वा॥
[illegible] विशाय [illegible]

[illegible] ॥ ईश्वर उवाच॥ साधु पृष्टं त्वया देवि त्वत्वस्यापरिग्रहं॥ अस्मिन्धर्मपीठस्य मनोरथफलतः सतां॥ ५॥ त एव विश्वजोकारो विश्वमान्यास्त एव या
श्रीहर्षसंसिद्धिः साध [illegible] ॥ ६॥ विश्वे विश्वभुजे विश्वस्थितसुसत्तिलयप्रदे॥ न राज्ञदर्पकाश्वात्र अविघ्नं समलात्मकाः॥ ७॥ मनोरथहृतीयां यस्तेमर्त्तिं विधास्य
त्वोविश्वभुजामत्र [illegible] ॥ नारी वा पुरुषो वाथ तत्कुलाचरणा स्त्रियो॥ मनोरथाहि हि प्राप्य ज्ञानमत्ते चलस्यते॥ ९॥ ॥ श्री रामजयरामजयराम॥ ॥
तन्मनोरथसंसिद्धि [illegible]
२६६

984

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सयतमरणि संसार तारणि पुलोमानाम दैत्य कन्या मया श्रावीसरहस्ये नर्गीय्य सहितेन कलकलेन कोकिलयाम घुरस्वरेण तुल्येन मधुरेणास्तु श्रेवेण सुताछेन शोभन ता छ युक्ते नम्सुरंगेण

॥देव्युवाच॥ मनोरथतृतीयायां व्रतं कीदृक्कृतं कथं॥ किंफलं के कै कृतं तायक पृथैलान्मकृपां कुरु॥१०॥ ईश्वरउवाच॥ शृणु देवि मया पृष्टे सर्वसा
॥भवतारिणि॥ मनोरथव्रतं वै तत्सुखाद्यं सतरं महत॥११॥ पुलोमतनया पूर्वं तताप परमं तपः॥ किं स्विन्मनोरथं प्राप्तुं न वा पतप सं फलं॥१२॥
॥अपूजयत्ततो मां सा भक्त्या परमया मुदा॥ गीतेन सहस्येन कलकलं गिरवेराव॥१३॥ लक्षानेन तावि सलज्जा मृदुनामधुरेण च॥ सुताकेनमु
॥रंगेण धातुमात्र कलावता॥१४॥ ततो वाक्ववरं ब्रूहि प्रसन्नोस्मि पुलोमजे॥ अनेनत्वमुगीतेन त्वनयालिंगपूजया॥१५॥ पुलोमजोवा
॥च॥ यदि प्रसन्नो देवेश तदायो मे मनोरथः॥ तत्पूरय महादेव महादेवी महाप्रिय॥१६॥ सर्वदेवेषु यो मान्यः सर्वदेवेषु सुंदरः॥ पायजकेषु
॥सर्वेषु यः श्रेष्ठ सोस्तु मे पतिः॥१७॥ यथाभिलषितं रूपं यथाभिलषितं सुखं॥ यथाभिलषितं वायुः प्रसन्नो देहि मे हर॥१८॥ यद्यद्यदा वपत्या
॥मे संगः स्यादिच्छुरवच्छया॥ तदा तदा चतं देहं त्यक्तान्यं देहमाप्नुयां॥१९॥ सदैव लिंगपूजायां मम भक्तिरनुत्तमा॥ भव भूयाद् वृषध्वज रामरणकारि
॥णी॥२०॥ मर्त्यपर्येपि वै ध्वंसं स्त्रीणामास्त्र मपीहना॥ मम मा विमहादेव पानिवृत्य लुमासिवा॥२१॥ स्कंदउवाच॥ इम मनोरथं तस्याः पौलोम्याः पूर
॥स्तदनः॥ समाकर्ण्यं क्षणं स्मित्वा प्राह ईशो विस्मयान्वितः॥२२॥ ईश्वरउवाच॥ पुलोमकन्ये युक्तेय स्त्वया कारि मनोरथः॥ लप्स्यसे त्वं यतिस्त
॥कुरुष्व शिते ह्ययं॥२३॥ मनोरथतृतीयायां श्चरणेन सुष्ठिता॥ तस्माज्नयेतु नवन्येत विधे हि यथोदितं॥२४॥ तेन व्रतेन वीर्येण महासौभाग्यदेन तु॥ अवश्यं

सौमनोरंगे अस्मात्येन धातुमात्राकलावतालानमान क्लेशरवताए तत्पादे स्प षट्यवार्थः॥१६॥ रामायनमः॥ कृष्णायनमः॥ गुरवेनमः॥ रामायनमः॥छ॥छ॥छ॥

सावित्राखंडे नवैकमनोरथ॥२४॥
सवव्॥
म ४

२६३।

985

पत्रशान्द्यमकादिविरोधान्नैवेद्येघृतपक्वैः राधौवैशाखमासे॥४०॥ किमात्मका किंस्वरूपा शांतरे किंनामा किंनाम्नी सर्थश्चेति कर्त्तव्यता स्नुषा नवकारः न क्षतमानसः विश्वभुजागत खिन्नः घृतपक्वान्न घृतपक्वान्॥३३॥ नैवेद्ये च

॥पुलोमकन्योवाच॥ कारुण्यवारिधे शंभो शृणु तत्रापि मे वद॥ किमात्मका वका शक्तिः का पूज्या तत्र देवता॥२६॥ कस्मिन्काले विधातव्यमिति कर्त्तव्यता
॥वद॥ इत्याकर्ण्य शिवो वाक्यं वालुपुत्र्या जगाद ह॥२७॥ ईश्वर उवाच॥ मनोरथतृतीयाख्यं व्रतं पौलोमि तच्छृणु॥ पूज्या विश्वभुजा गौरी
१३५ मं ॥स्तु विंशतिशालिनी॥२८॥ वरदोप्सपूहस्तश्चसाक्षात्सत्र समोदकः॥ देव्याः पुरस्ताद्भक्तिनापूज्य आशाविनायकः॥२९॥ चैत्रशुक्लेद्विती
॥यायां कृत्वा वै दंतधावनं॥ सायंतनीं विनिर्वर्त्य नाति तथ्यां प्रतिक्रियां॥३०॥ नियम्यैव निराहारी यात्रिनः क्रोधो जितेंद्रियः॥ संत्यक्ताऽस्पृश्य मं४
॥संस्पर्शं श्रुति संस्कृतमानसः॥ प्रातर्व्रतं करिष्यामि भवानि विश्वभुजे तव॥ विधेहि तत्र सान्निध्यं मन्मनोरथसिद्धये॥३२॥ निमं
॥त्र्येति संगृह्य स्वपेद्रात्रौ शुभं स्मरन्॥ प्रातः स्नात्वा यमेधा विधाय विश्यकं विधिं॥३३॥ शोधयमावमनं कृत्वा दंतकाष्ठं समाचरेत्॥ अ १३५
॥शोकवृक्षस्य शुभं सर्वशोकविनाशनं॥३४॥ नित्यं तन्वा निष्पाद्य विधिं विधिविदां वरः॥ स्नात्वा शुद्धांवरः सायं गौरीपूजां समाचरेत्॥३५॥
॥आदौ विनायकं पूज्य घृतपुराणि वेद्य च॥ ततो विश्वभुजामर्चात्कुंकुमैः शुभैः॥ अशोकवर्त्तिनिवेद्यं धूपं कृष्णागरुसंभवं॥ कुंकुमेनानुलिप्या
॥द्या वेदमध्ये नतमः स्मरेत्॥३७॥ अशोकवर्तिसहितैर्घृतपूरैर्मनोरमैः॥ एवं वै तृतीयायामतीतायां पुलोमजे॥३८॥ राधादिफाल्गुनांतासु तृतीयासु

॥व्रतं चरेत्॥ क्रमेणादंतकाष्ठानि कथयामि तवानघे॥३९॥ अनुलेपनवस्तूनि कुसुमानि तथैव च॥ नैवेद्यानि गजास्यस्य देव्याश्चापि शुभव्रते॥४०॥ हरिणा ... हरितनीवारणपरमान्नंदा॥

॥२६८॥

986

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अन्नानि चैवेति॥ गोरोचनागोश्रृंगयोर्मध्येसमुत्पन्नद्रव्यविशेषः॥ निशाद्वयं हरिद्राद्वयं॥ यक्षकर्दमं स्वयमेव व्याचष्टे कस्तूरिकाया इति

अन्नानि चैव कास्त्वस्य श्रृणु तानि फलानृप॥ जंबूपामार्गखदिरनारंगी चूतकदंबकं॥४१॥ प्लक्षोदुंबरखर्जूरीबीजपूरी सदाडिमी॥ दिव का दुमाहृते व्रतिनः समुदाहृताः॥४२॥ सिंदूरागुरुकस्तूरी चंदनं रक्तचंदनं॥ गोरोचना देवदारु पद्माक्षं च निशाद्वयं॥४३॥ प्रीत्यानुलेपनं चाद्ये यक्षकर्दमसंभवं॥ सर्वेषामप्यलाभेन प्रशस्तो यक्षकर्दमः॥४४॥ कस्तूरिकाया द्वौ भागौ द्वौ भागौ कुंकुमस्य च॥ चंदनस्य त्रयो भागाः शशिनस्त्वेक एव हि॥४५॥ यक्षकर्दम इत्येषः समस्तसुरवल्लभः॥ अनुलिप्याथ कुसुमैरर्चयेद्वह्निमतान्यपि॥४६॥ पाटलामल्लिकापद्मकेतकी करवीरकैः॥ उत्पलैश्चंपकैश्चैव नंद्यावर्तैश्च जातिभिः॥४७॥ कुमारीभिः कर्णिकारैरन्यैश्चैव तद्वदेः सह॥ सुगंधिभिः प्रसूनैर्धूपैः सर्वालाभे च पूजयेत्॥४८॥ करंभोदधि भक्तं च सच्चूतरसमंडकाः॥ पेडिकाश्चैव शष्कुल्यः पायसं सगुडार्द्रकं॥४९॥ इंडेरिकाश्च लड्डुकामाषलपसिकाशुभा॥५०॥ मुद्गिकाः शर्करागर्भाः समर्कसघृतं चैव कार्यं तेनैव निवेदयेत्॥ इंडेरिकाश्च... पिष्टपापरिसाधिताः॥ निवेद्याः फाल्गुने देव्यै साज्येन घृतजितामुदा॥५१॥ निवेदयेद्घृतं नीहिरकर्पूरतो पितसंमता॥ भक्तं निवेद्य संमन्त्रा भुंजानोऽन्यस्यतद्वधः॥५२॥ प्रतिमासं तृतीयायामेवमाराध्यवत्सरं॥ व्रतसंपूर्त्तये कुर्यात्स्थंडिलेऽग्निसमर्चनं॥५३॥ जातवेदसमंत्रेण तिलाज्यहविषेण च॥ शतमष्टाधिकं होमं कारयेद्विधिनाव्रती॥५४॥ सदेनन केपूजो कासदानक्षेत्रभोजनं॥ नक्षत्रहोमो यनक्षत्रवक्ष्मापनं॥५५॥ गृहाणाहृज्ञानेसनमापातविश्वजितासह॥ नमोऽस्तु

शशिनः कर्पूरस्य तानि कुसुमानि नंद्यावर्तैः तगरैः तद्वदैः तेषां वृक्षाणां पत्रैः॥५६॥ चैत्रमासे नैवेद्यं पूर्वमुक्तं सादनिशिष्टमासानां नैवे

नैवेद्यमन्नेन कर्त्या भूमतेनारयेत्॥५६॥
धान्याद्यं॥ कर्पूरं भयधिनश्रतकुंकुमा हृतिकाः॥५७॥

॥ ६१॥ ७॥ ७८॥ नमो विघ्नहस्तेतुभ्यं नमस्ते गणनायक॥ त्वं विश्वसृद

दीपिदी पिधारिकापुत्तलिका॥ नक्तं नक्तभोजनं

दीपिदीपिधारिकापुत्तलिका॥ नक्तं नक्तभोजनं॥ ५६॥ ७॥ ७८॥ नमो विघ्नहस्ते तुभ्यं नमस्ते गणनायक॥ त्वं विश्वसृद

दीपिदी पिधारिकापुत्तलिका॥ नक्तं नक्तभोजनं॥ ५६॥ ७॥ ७८॥ नमो विघ्नहस्तेतुभ्यं नमस्ते गणनायक॥ त्वं विश्वसृद

दीपिदी पिधारिकापुत्तलिका॥ नक्तं नक्तभोजनं॥ ५६॥ ७॥ ७८॥ नमो विघ्नहस्तेतुभ्यं नमस्ते गणनायक॥ त्वं विश्वसृद दीपिदी पिधारिकापुत्तलिका॥ नक्तं नक्तभोजनं॥ ५६॥ ७॥ ७८॥

एतौ मंत्रौ समुच्चार्य्य पूज्यो गौरीविनायकौ॥ व्रतक्षमापनेदेवः पर्य्यंकस्त्तलिकान्वितः॥ ५८॥

गासर्द्धं मम देहि मनोरथं॥ ५७॥

१३६ उपधान्यासमायुक्तो दीपिदर्पिरणसंयुतः॥ आचार्य्यं च सपत्नीकं पर्य्यंक उपवेश्य च॥ ५९॥ व्रती समर्चयेत् १३६

दधात्यय स्विनीबान्धव्र

दस्त्रैः करकर्णविभूषणैः॥ स्रग्गंधचंदनैर्माल्यैर्दक्षिणाभिर्मुदान्वितः॥ ६०॥ दधात्यय स्विनीबान्धव्र

तस्य परिरूर्नंचि॥ तत्रोपभोगवस्तूनि घ्रोपानात्कमंडलु॥ ६१॥ मनोरथतृतीयायां व्रतमेतन्मे

याहृतं॥ न्यूनातिरिक्तं संपूर्णमेतेदस्तु मनाहिरा॥ ६२॥ इत्याचार्य्यं समापृच्छ्य तथेत्युक्तश्चते नवै॥

ज्ञासीमांत मनुवज्य दत्वान्यैक्याधिराक्ति तः॥ ६३॥ नक्तं समाचरे सौख्यैः सार्द्धं तु प्रीतमानसः॥ प्रातश्च

तुर्थ्यां संपूज्य चतुरश्च कुमारकान्॥ ६४॥ अभ्यर्च्य गंधमाल्याद्यैर्दद्यात्पि कुमारिकाः॥ एवं संपूर्ण

तायाति व्रतमेतत्सुनिर्मलं॥ ६५॥ कार्य्यं मनोरथावाप्तेः सर्वैरेतद्व्रतं शुभं॥ पत्नी मनोरमां कुल्यां मनोरम्य

नुसारिणी॥ ६६॥ तारिणीं दुःखसंसारसागरस्य पतिव्रता॥ कुर्वन्नेतद्व्रतं सर्वकुमारं प्राप्नुयात्स्फुटं॥ ६७॥

कुमारापतिमाप्नोति स्याद्वंसर्वगुणाधिकं॥ सुवासिनी लभेत्पुत्रान्पत्युः सौख्यमखंडितं॥ ६८॥ दुर्भगा सुभ

गा स्याद्वै धनाढ्या स्याद्दरिद्रिणी॥ विधवापि नवैधव्यं पुनराप्नोति कुत्रचित्॥ ६९॥ कुर्विणी चाप्नुयात्पुत्रं ल

भते सुचिरायुषं॥ रोगी रोगात्प्रमुच्येत विद्यां सर्वसौभाग्यदायिनीं॥ ७०॥ राज्यभ्रष्टो लभेद्राज्यं वैरयोलाभंच

विंदति॥ चिंतितं लभते श्रेष्ठो व्रतस्यास्य निषेवणात्॥ ७१॥ धर्मार्थी धर्ममाप्नोति धनार्थी धनमाप्नुयात्॥ कामी कामंनवाप्नोति मोक्षार्थी मोक्ष

माप्नुयात्॥ ७२॥ ७॥

२७०

988

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पाराशयनम

क्षिप्रसिद्धि। नत्वा नमस्कारं तत्त्वाद्दूरं गतानपि ॥ ननाम्नश्चिंतितैः समिलाषैः कृतकृत्सान्विधायफलाः आगमपितेषामागमनं कारयिसे सर्थः॥७७॥

यो यो मनोरथो यस्य सततं तं विंदते ध्रुवं ॥ मनोरथतृतीयायां व्रतस्याचरणाकृती॥७३॥ ॥स्कंद उवाच॥ ॥इत्थं निम्य शिवतः शिवास्संतुष्टमानसा॥ पुनः पप्रच्छ वि ... घ्नेशं प्रबद्धकरसंपुटा॥७४॥ अन्यत्र येव्रतं चैतत्कोरिष्यति स दारिद्य। तिकथं रूजयिष्यति मांतथा वा विनायक॥ शिव उवाच॥७५॥ सानुष्ठं सयादेविसर्वसंदेहमेदिनि॥ वाराणस्यां समर्च्य त्वां विघ्नेप्रसक्तिर्प्रं पि एणा॥७६॥ जा राधिवम्हजतोसांद्रं सर्वारो रूतिकारिणा॥ ॥ वाराणस्यां समर्च्य त्वां विघ्नेप्रसर्क्षणे पिएणा॥७६॥ क्षिप्रमागमपिष्या चनत्वाद्दूरंगतानपि॥ कृतकृत्सान्विहारिणानंतविधानां मम भक्तेन स्तुत्यार्थिना॥७७॥ क्षिप्रमागमपिष्या चनत्वाद्दूरंगतानपि॥ कृतकृत्सान्विहरिणानं तविघानां मम भक्तेन स्तुत्यार्थिना॥ अन्यत्र व्रति क्षिविघ्नेकांचनी प्रतिमांतवा॥ पंचकृत्स्नालक्ष्मादूरध्वं घायाध्यचिंतितैः सुमनोरथैः॥७८॥ अन्यत्र व्रतिक्षिविघ्ने कांचनी प्रतिमा तवा॥ पंचकृत्स्ना लक्ष्मादूरध्वं धा याथ्य चिंतितैः सुमनोरथैः॥७८॥ अन्यत्र व्रतिक्षि विघ्नेकांचनी प्रतिमा तवा॥ पंचकृत्स्नालक्ष्मादूरध्वं घायाथ चिंतितैः सुमनोरथैः ॥७८॥ अन्यत्र व्रतिक्षिविघ्नेकांचनी प्रतिमांतवा॥ सत्कं क्षितेव्रते चास्मिन्कृतकृत्सो व्रतीपकार्यो विघ्नहतो पि च॥७९॥ आचार्याय व्रतीदद्यात्तांते प्रतिमाद्वयं॥ सत्कं क्षिते व्रते चास्मिन् कृतकृत्सो व्रती पकार्पी विघ्नहतोपि च॥७९॥ आचार्याय व्रती दद्यात्तां ते प्रतिमाद्वयं॥ कृत्सो मनोरथं प्राप्य यथाभिवांछितं फलं॥८१॥ अंरुचे साव वेला॥८०॥ ततः पुलोमजा देवि स्क्रोलेनकृतमुत्तमं॥ कृत्सो मनोरथं प्राप्य यथाभिवांछितं फलं॥८१॥ अरुंधे साववेल॥८०॥ ततः पुलोमजादेविस्क्रो लेन कृतमुत्तमं॥ कृत्सो मनोरथं प्राप्य थाभिवांछितंफलं॥८१॥ अरुंधेसाव वेला॥८०॥ ततः पुलोमजा देविश्क्रोलेन कृतमुत्तमं॥ कृत्सो मनोरथं प्राप्य यथाभिवांछितं फलं॥८१॥ ततः पुलोमजा देविक्रोलेन कृतमुत्तमं॥ वः सा प्राप्तांग जोत्तमः॥८२॥ सुनीते दुर्भगत्वे च पुनरस्माद्रतात्सरः तात्सुनीतेनानपा तत्तकुवः सा प्राप्तांग जोत्तमः॥८२॥ सुनीतेदुर्भगत्वे च पुनरस्माद्र स्त्रियोपल ब्धो त्रिरनुसूयया॥ सुनी तेनानपा तव॥ वः साप्तांग जोत्तमः॥८२॥ सुनीते दुर्भगत्वे च पुनरस्माज्ज सिष्ठोपल ब्धोत्रिरनुसूयया॥ सुनीतेनानपा तवकुवः साप्तांगजोत्तमः॥८२॥ सुनीतेदुर्भगत्वे च पुनरस्माद्र सिष्ठोपलब्धोत्रिरनुसूयया॥ सुनीतेनानपा तव ...

=नि स्थ१ अन्यत्रेतिहे भुजे॥ कार्यमिति पाठः अन्यपणेदाद्पोनकृत्स्नं अंगजोत्तमः पुत्रश्रेष्ठः॥ क्षीरनीरवेदुग्धार्णवाल जन्म यस्याः तया लक्ष्म्या॥८३॥

ताकंतोत्थवमुद्रितः व पा प्रा: श्रीमवसेत्तेन ऋगिता॥३५॥

२३१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

८०

इतिश्रीरामानंदकृतायांकाशीखंडटीकायांअशीतितमोध्यायः॥ ॥एकाशीतितमेध्यायेनानाश्चर्यैकमंदिरे॥दुर्गनाम्नादानवस्य निर्गमं...मेरा॥

१३७ ॥किं बहूक्तेनसुश्रोणिकृतंयेनव्रतंशुभं॥व्रतानितेनसर्वाणिकृतानिव्रतिनाध्रुवं॥८०॥अस्याधीमान्कथांपु॥
॥ण्यांपुनस्तद्गतमानसः॥शुभबुद्धिमवाप्नोतिपापैरपिविमुच्यते॥८१॥ ॥इतिश्रीस्कंदपुराणेकाशी॥
॥खंडेधर्माख्यानेविघ्नभुजाख्यगणविनायकप्रसंगेनेमनोरथतृतीयाख्यानंनामाशीतितमोध्यायः॥
॥ ॥८०॥ ॥अगस्त्यउवाच॥ ॥धर्मतीर्थस्यमाहात्म्यंकीदृग्देवेनशंभुना॥स्कंददेव्यैसमा॥
॥ख्यातंतदाख्याहिकृपांकुरु॥१॥ ॥स्कंदउवाच॥ ॥विंध्योन्नतिहराख्यामिधर्मतीर्थसमुद्भवं॥आ॥
ति ॥कर्णयमहाप्राज्ञयथादेवेनभाषितं॥२॥वृत्रंनिहत्यवृत्रारिर्ब्रह्महत्याभवाप्तवान्॥अनुतप्तो॥
॥थपप्रच्छप्रायश्चित्तंपुरोहितं॥३॥ ॥बृहस्पतिरुवाच॥ ॥यदित्वंदेवराजेमांब्रह्महत्यांहि दुस्तरां॥४॥अपानु॥
॥नुतप्तयांहिकाशीविश्वेशपाविताम्॥ नान्यत्रकिंचित्कोपिदृष्टंब्रह्महत्यामहोषघं॥राजधानीपरिस्रवं॥
॥ऽऽविश्वेशितुःपुरं॥५॥ ...रवस्यापिहत्याग्राहपतेर्धर्मसंचारः॥यत्रानंदवनेतत्रैववृत्रारेगोव्रजेद्धृतं॥६॥ ॥

अनुतप्तःप्रतिक्षणंसंतप्तः॥तथातप्तइतिकश्चिदपापानुनुसुरपाकर्तुमिच्छुः॥परांश्रेष्ठांपापांतरेकेनव्यापिसमर्थैर्वैघसंब्राह्म्यां... ॥७॥ ॥

१३७ २१२

महापापजुषामपिइत्यपिशब्दात्पापजुषामपि॥तमणिष्वेव कीनिये षांतेषांव्यधिकरणेषष्ठीहरदृष्यामृस्मभणं॥ हरदर्शनमाक्षदाहानं॥घा

न्येषामपिपापानांमहापापजुषामपि॥ नाशयित्रीपराकाशीविश्वेशसमधिष्ठिता॥८॥ महापातकिनोमुक्तिःकाश्यामेवश्रुत तो॥ महासंसारतोमुक्तिःकाश्यामेवनचान्यतः॥९॥ निर्वाणनगरीकाशीकाशीसर्वाघसंहृत॥ विश्वेशितुःप्रियाकाशी यैःकाशीसदृशानीहि॥१०॥ ब्रह्महत्याभयंयस्यसंसारतोभयं॥ जातुचित्तेननसाऽप्याकाशिकामुक्तिकारिका॥११॥ जंतूनांकर्मबीजानांयत्रदेहविसर्जने॥ नजातुचित्तत्रोहास्तिहरदृष्यामृस्मभणा॥१२॥ नोकाशीप्राप्यरत्नारेवत्रतत्सापनुत ये॥ समाराधयविश्वेशंविश्वमुक्तिप्रदायकं॥१३॥ बृहस्पतेरितिवचोनिशम्यससहस्रदृक्॥ आप्यानुततःकाशींमहापात कघातुका॥१४॥ स्नात्वोत्तरवहायांचधर्मेशंपारितस्थितः॥ आराधयन्महादेवंवृत्रहत्यापनुत्तये॥१५॥ महातद्रूपास्तत्तं स्तत्रामाधविलोचनं॥ ददर्शलिंगमध्यस्थंस्वभासादीपितांबरं॥१६॥ पुनस्तुष्टावदेवेशंस्तुतिरनेकधा॥ विनिःक्रम्यत तोलिंगादाविर्भूयभवोवदत॥१६॥ शचीपतस्तवैत्रास्मिवरंवरयसुव्रत॥ किंदेयद्भुतमारब्धाहिधर्मपीठकृतास्पद॥१७॥ लेतिदेवस्यसत्प्रेमवचनंहरिः॥ सर्वज्ञोहितेविदितंतमुवाचेतिवृत्रहा॥१८॥ ततेस्तुकृपयानुत्तोधर्मपीठनिषेवणात्॥ निष्पापतांगतोऽस्मीशेत्रस्माहाहेतिचाब्रवीत॥१९॥ तवांघ्रिस्नानमात्रेणदिव्याघौघोव्रतसमयात्॥ अवापसुचिरांचारंमात नीशातपार्जिका॥२०॥ तदाश्चर्यमदोदृष्ट्वानुनयोनारदादयः॥ पारसमुमुदामुका धर्मतीर्थप्रहारिणि॥२१॥

तुकानांनाशिनीमहापातकादीनांविनाशकेसर्थः॥ छुत्रीसर्थः॥१५॥ सूत्रामाद्रंडः॥ अथोअनंतरंअदृष्टतिकाचिदितितात्सर्यार्थः॥२२॥ध॥

॥२७३॥

१३८

धर्मांधुर्धर्मकूपः अकुशेयथास्यात्तथा॥ नविद्यंतेकुत्रायस्मादितिवातीर्थराजस्यसमुद्रस्यप्रयागस्यवाद्वारिकेसागरेद्वारकासंबंधिनीसागरे।
देवकइतिपाठेदेवकपत्तनेत्रतासक्षेत्रेइतियावत्॥ धर्मतीर्थधर्मेणाधिष्ठितेतीर्थेसौकरेसौरभइतिप्रसिद्धागातीरेगौरीमहाहृदेकेदारे॥३८॥ध

॥ तदात्मतितत्तिर्थं धर्माधुरितिविश्रुतं॥ ब्रह्महत्यादिपापानामकुत्राक्षालनंपरं॥३२॥ यत्फलंतीर्थराजस्यस्नानेनपरिकीर्त्यते॥स॥
॥ हस्त्रगुणितंतत्स्यात् धर्मांधुस्नानमात्रतः॥३३॥ गंगाद्वारेकुरुक्षेत्रेगंगासागरसंगमे॥ यत्फलंलभतेमर्त्यो धर्मतीर्थेतदाप्नुया
॥ त॥३४॥ नर्मदायांसरस्वत्यांगोतम्यांसिंहगेगुरौ॥ स्नात्वायत्फलमाप्नोतधर्मकूपेतदाप्नुयात्॥३५॥ मानसेपुष्करेचैवद्वारिकेसाग
॥ रेतथा॥ तीर्थस्नानफलंयत्स्यात्ततस्याद्धर्मजलाशये॥३६॥ कार्तिक्यांसूकरक्षेत्रेचैत्र्यांगौरीमहाहृदे॥ शंखोद्धारेहरिदिनेय
॥ त्फलंतत्फलमिह॥३८॥ तीर्थद्वयंप्रतीक्ष्यंतेसिक्ताःस्नानपितरोनरान्॥ गंगायांधर्मकूपेवापिंडनिर्वपणाशया॥३९॥ पिता
॥ महसमीपेवाधर्मेश्वरस्याग्रतोपिवा॥ फल्गौचधर्मकूपेचमाध्यतिप्रपितामहाः॥४०॥ धर्मकूपेनरःस्नात्वापरितर्प्य
॥ पितामहान्॥ गयांगत्वाकिमधिकंकर्तापितृमुदावहं॥४१॥ यथागयायांतस्यास्युःपिंडदानेपितामहाः॥ धर्मकूपेतथै
॥ वस्युर्नपुनर्नैवचाधिकं॥४२॥ तेधन्याःपितृभक्तास्तप्रीणितास्तैःपितामहाः॥ पैत्र्यांदृष्टाद्धर्मतीर्थेनिःकृतिर्येकृतास्तु तैः ता
॥ ॥४३॥ तत्तीर्थस्यप्रभावेननिःपापोभूतत्क्षणेनच॥ प्रणम्यदेवदेवेशंमंडपाद्मरावती॥४४॥ अपानोमहिमातस्य॥
॥ धर्मतीर्थस्यकुंभज॥ तत्कूपस्वनिरीक्ष्यापिश्राद्धदानफलंलभेत॥ तत्रापिताकिनीनात्रयच्छतपितृमुदंनरः॥४५॥ ७॥

निःकृतिःआनृण्यंपिंडादिदानमितियावत्॥ स्वंमतीवंकाकिनीविंशतिर्वराटिका॥ तद्दुक्तंलीलावत्यां॥ वराटकानांदशकद्वयंचसाकाकिनी
तास्त्रपणश्चतस्रः॥ पणैःषोडशभिर्द्रम्मोद्रम्मैश्चतुर्भिश्चसपरिनिष्कः॥ इति॥ श्रीमाननारायणवासुदेवोविंदमाधवमुरारे॥७॥ २३४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सिक्थेसिक्थेकरणायांदिविषदांदेवानां केवल्यंदुर्द्दमाख्यानंश्राश्रुतंकेवल्यंदुर्द्दमाख्यानंवक्तुंप्रस्तावयति॥अन्यदिति पादः कबंधसमंबछाता।नरेश्वथमंपृथास्यात्पुरंध्रीः मुक्तीःस्वीरिस्यर्थः॥६१॥

॥अक्षयंफलमाप्नोतिधर्मपीठप्रभावतः॥४६॥तत्रयोसौजयेदिक्षान्नयतिनोथलपस्विनः॥सिक्थेसिक्थेलभेत्पुण्यंवाजपेयफलंस्फुटं॥४७॥
॥प्राप्यामरावतींशक्रस्ततो दिविषदांपुरः॥ धर्मपीठस्यमाहात्म्यमहत्काश्यामवर्णयत्॥४८॥आगत्यपुनरप्यत्रशंभोरानंदकाननं।
॥मुनिवृंदारकैःसार्द्धंलिंगमास्थापयद्धरिः॥४९॥तारकेशात्पश्चिमतइंद्रेश्वरमीरितं॥तस्यसंदर्शनात्पुंसा[illegible]मिंद्रलोकोनदूरतः॥
॥५०॥तद्दक्षिणेशचीशाख्यस्वयंशच्याप्रतिष्ठितः॥शचीशार्चनतःस्त्रीणांसौभाग्यमतुलंभवेत्॥५१॥तत्समीपेस्थिरंभेशोवृकुसोस्य
॥समृद्धिदः॥इंद्रेश्वरस्यपरितोलोकपालेश्वरोपरः॥५२॥तदर्चनात्प्रसीदंतिलोकपालाःसमृद्धिदः॥धर्मेशात्पश्चिमाशायांधरणीशः
॥प्रकीर्तितः॥५३॥तद्दर्शनेनधैर्यंस्याद्राज्यराजकुलादिषु॥धर्मेशाद्दक्षिणेपूज्यंतद्वेशारथ्यपरंनरैः॥५४॥तत्वज्ञानेप्रवर्तेतलिंगस्यसम
॥र्चनात्॥धर्मेशात्पूर्वदिग्भागेवैराग्येशंसमर्चयेत्॥५५॥निवृत्तिस्त्रेतसस्तस्यलिंगस्यदर्शदर्पि॥ज्ञानेश्वरंतत्रैशान्याज्ञानदंसर्वदेहिनां॥ ना४
॥५६॥रैश्वर्येशमुदीच्यांवैलिंगाद्धर्मेश्वरात्शुभात्॥तद्दर्शनाद्भवेन्नृणांयैश्वर्यंमनसेप्सितं॥५७॥पंचवक्त्रस्यरूपाणिलिंगान्येतानिकुंभज॥
सं२ ॥एतान्यपश्यन्सेव्यनरःप्राज्ञोतिश्राश्रुतं॥५८॥अन्यत्तत्रैवयद्वृत्तंतदास्यामिपन्मुने॥यच्छ्रुत्वापिनरोघोरेसंसाराब्धौनमज्जति॥५९॥कद
॥वशिखरोनामाविंध्यपादोमहानिह॥दमस्यपुत्रस्तत्रासीद्दुर्द्दमोनामपार्थिवः॥६०॥पितर्युपरतेराज्यंसप्राप्याविजितेंद्रियः॥हरेत्सुरंध्रीःप्रसभंपौराणांकाम मोहितः
स्व्या२

आसाधवःस्त्रियास्तस्यसाधवोऽप्रियतांययुः॥अदंड्यादंडयांचक्रेदंडयेष्वासीत्सराङ्मुखः॥६१॥संदैवम्मृगयाशीलःसोमत्तम्मृगयुसंयुतः॥विवासिताःस्वविषयात्तेनसर्वेमनीषि दायिनः॥६२॥ ॥६१॥

993

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मृगयुत्सुकः॥ धूमकेतुर्मृत्युः श्रकांडे श्रनवसरे ग्रहिस्वगणः॥ ६७॥ श्रवकेशिनः वंध्यफलाः स्तविकाशिनानीतिक्कविटकुडेर्दैसैः मध्ये वनं वनमध्येचुंबितांबरं चुंबितमंबरं येन मत्तश्र स्तुयं इय धुः ७५॥

३७ ॥धर्माधिकारिणः शूद्राः ब्राह्मणाः करदाः कृताः॥ परदारेषु संतुष्टः स्वदारेषु पराङ्मुखः॥ ६४॥ श्रानर्च जात्वविन्नौ वृद्वौ दुःखांतकारिणौ॥ हा
॥रिणौ सर्वपापानां सर्ववांछितदायिनौ॥ ६५॥ सर्वेषां जगतां सारौ श्रीकंठश्रीपती पती॥ सप्तजा सेकूडदितो धूमकेतुरिवापरः॥
॥ ६६॥ दुर्दमो नाम भूपालः स यायात्कांड एव हि॥ सकदाचिन्मृगयुभिः पापर्द्धिव्यसनातुरः॥ ६७॥ सार्द्धं विवेशारण्यानीं गर्षिः पुष्ट १३७
॥ नुगो हयी॥ राकाकीदेवयोगेन दुर्दमः सोवनीपतिः॥ ६८॥ धन्वी तुरगमारूढो विशदानदकाननं॥ सविलोक्याथ सर्वत्र पादपानवके
॥ त्रिनः॥ ६९॥ सुछायांश्च सुविस्तारान्नगतश्च मद्वाप्सवत्॥ सुगंधेन सुखालेन सुमंदेन स वायुना॥ ७०॥ स्परणं सजीवितो राजाप
॥ ल्लवव्यजनैः कुंजैः॥ केचकं मृगयां यातयन्त द्योर्य तत्र व्यपाद्वनतः॥ ७१॥ श्राजन्मन नितः खेदो निरगात् द्वनेक्षणात्॥ मध्ये वनं वा ल
॥ पश्यत्तत्रासा हंदुंबितांबरं॥ ७२॥ महास्तलशलाकानां रम्यमेकमिवापरं॥ श्रथावरुह्य तुरगात्स भूपालो निरिष्मिनः॥ ७३॥ छ

धर्मेशामंडपं प्राप्य स्वात्मानं प्रशशंस ह॥ धन्योस्म्यहं कृतार्थोस्मि धन्ये मे चक्षुषी वने॥ ७४॥ धन्यमद्य तनं वाहर्यद्दपश्यमिमां स्तुवं॥ पुनर्निर्निंदवासानं धर्मपीठ प्रशस्तावनतः॥ ७५॥

॥२३६॥

९९६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ इतिश्रीरामानंदलतायांकाशीखंडटीकायांएकाशीतितमोध्यायः॥८१॥

अपहृत्यअपहरणंकृत्वा॥अपहारेण॥दमिनामिंद्रियनिग्रहवतां॥८४॥

धिक्त्वांदुर्जनसंसर्गमीत्यक्तसज्जनसंगमं॥जंतूद्वेगकरंदीनंप्रजापीडनपंडितं॥७६॥परदारपरद्रव्यापहृत्यसुखमानिनं॥अ
धिपेत्युर्जनसंसर्गमीत्यक्तसज्जनसंगमं॥ एवंबहुविनिंद्यस्वंनत्वाधर्मेश्वरंविभुं॥
घयोन्मभगतंद्वाजन्माल्पमेधसः॥७७॥धर्मस्थानानीहहानियदृष्टानिनकुत्रचित्॥एवंबहुविनिंद्यस्वंनत्वाधर्मेश्वरंविभुं॥
७८॥ग्रारुस्याश्वंघपोराजादुर्दमोविषयस्वकं॥ततोमात्यान्समाहूयक्रमायातान्चिरंतनान्॥७९॥नवीनानपरिनिवास्यपो
रांश्चापिसमाहूयत॥ब्राह्मणांश्चनमस्कृत्यतेभ्योहस्तिप्रदायेच॥८०॥पुत्रेराज्यंसमारोप्यप्रजाधर्मेनिवेश्यच॥परिदं
वांश्चापिसमाहूयत॥ब्राह्मणांश्चनमस्कृत्यतेभ्योहस्तिप्रदायेच॥समाराध्यदधेकाकीकाशींश्रेयोविकांशि
ष्यच्चदंडं॥श्वासाधूंश्चपरितोष्यच॥८१॥दारानपिपरित्यज्यविषयेषुपराङ्मुखः॥समाराध्यदधेकाकीकाशींश्रेयोविकाशि
नी॥८२॥धर्मेश्वरंसमाराध्यकालान्निर्वाणमाप्तवान्॥धर्मेशदर्शनान्नित्यंतथापक्वतःसदुर्दमः॥८३॥बभूववदतिनाश्रे
छः प्रांतेमोक्षचलभवान्॥इत्थंधर्मेशमाहात्म्यंमयास्वेल्पंनिरूपितं॥८४॥धर्मपीठस्यमाहात्म्यंसम्यक्कोवेदकुंभज॥इ
दंधर्मेश्वराख्यानंयःश्रोष्यतिनरोत्तमः॥८५॥आजन्मसंचितात्पापान्मुक्तोभवतिसक्षणात्॥श्राद्धकालेविशेषेणधर्मेशाख्या
नंमुत्तमं॥८६॥श्रावयेद्ब्राह्मणोधीमान्पितॄणांमुक्तिकारणं॥धर्माख्यानमिदंश्रुत्वापिहरिश्चितःसुधीः॥८७॥सर्वपापे
विनिर्मुक्तोगंतांतेशिवमंदिरं॥८८॥ छ॥ छ॥ छ॥ इतिश्रीस्कंदपुराणेकाशीखंडेधर्मेश्वराख्यानंनामैकाशीतितमोध्यायः॥
८१॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ पार्वत्युवाच॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥
वीरेशस्यमहेशानश्रुयतेमहिमामहान्॥परांसिद्धिंपरापेतुस्तत्रासिद्धाःपरःशताः॥१॥कथमाविरभूत्तस्यकारयालिंग
वरस्यतु॥प्रभुसिद्धप्रदस्यहतन्मेब्रूहिजगत्पते॥२॥ छ॥ छ॥ छ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वीरेश्वरस्यलिंगस्यप्रादुर्भावःप्रतन्यते॥८२॥वीरेश्वरस्याविर्भावंद्व्यष्टमाहवीरेशस्येति॥२॥छ॥

अथाशीतितमेध्यायेद्व्यधिकेत्यंतसुंदरे॥

९९५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्रारव्यायिकामवतारयति ॥ आसीदिति ॥ राजानं विशिनष्टि षडक्षराधिकसप्तभिः ॥ वदान्योदाता शौचनिलयः शौचाश्रयं शौचमि
त्ययमर्थः इति कश्चित् ॥ संख्यावान् विद्वान् सदोज्झिरे सभ्यां गणेज्ञानवांश्चपरासि नीतिकश्चित् ॥ ८ ॥ विघ्नकूस घ्नेतः ॥ इतयो निहृष्यादयः ॥

१४० महेश्वरउवाच ॥ ॥ निरामयमहादेव किवीरेशा विभविंपरं ॥ यं श्रुत्वापिनरः पुण्यं प्राप्नोति विपुलं शिवे ॥ ३ ॥ आसीदरि १४०
त्रजिन्नाम राजापरपुरंजयः ॥ धार्मिकः सत्वसंपन्नः प्रजारंजनतत्परः ॥ ४ ॥ यशोधनोवदान्यश्च सुधीवांल्लिपाद
वतः ॥ सदेवावभृतस्नानपरिक्लिन्नशिरोरुहः ॥ ५ ॥ विनीतो नीतिसंपन्नः कुशलः सर्वकर्मसु ॥ विद्याब्धिःपारह
श्वाचपुण्यवान्पुण्यकीर्तिमान् ॥ ६ ॥ हतसोमधुरालापः पापकर्मपराङ्मुखः ॥ सत्यवाक् शौचनिलयः स्वल्प
वाक् विजितेंद्रियः ॥ ७ ॥ रणगतोल्लनतातापः संख्यावांश्च सदोज्झिरे ॥ कामिनीकामकेलिज्ञो युवापिस्थविरप्रि
यः ॥ ८ ॥ धर्मार्थैधितकोशश्च समृद्धबलवाहनः ॥ सुभगश्च सुरूपश्च सुमेधासुप्रजाश्रयः ॥ ९ ॥ स्वैश्वर्यधि
ष्ण्यसमापन्नो देशकालविचक्षणः ॥ मान्यमानप्रदो नित्यं संसर्वदुष्टगणवर्जितः ॥ १० ॥ वासुदेवांघ्रियुग्मे चेतोहृति
विधायसः ॥ चकारराज्यं निर्द्वंद्वं विघ्नभीतिविवर्जितं ॥ ११ ॥ अलंकृत्य ससासः श्रीमान् विष्णुभक्तिपरायणः ॥ अप्यु
नक् विपुलान्भोगान् समंतात् विष्णुसात्कृतान् ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रत्यर्थिनश्च राजानः सप्रेताइतयः स्मृताइति ॥ वैरहितं समंतात् कायवाङ्मनसोर्यो
तदुक्तं ॥ अतिहृष्टिरनावृष्टिः शलभामूषकाः खगाः ॥ प्रत्यर्थिनश्च राजानः ... भागवते ॥ कायेन वाचा मनसेंद्रियैर्वा बुध्यात्मनोवा प्रकृतिस्वभावा
नैनेसाद्यै श्र्यादीभिः विष्णुसात्कृतान् विष्णवे समर्पितान् तदुक्तं भागवते ॥ ... करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणेति समर्पयेत्तत् इति ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
त् ॥ करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणेति समर्पयेत्तत् इति ॥

२४९

996

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीगरो रायनाम-

हरेरीरिताहरे रायतनानि प्रतिपदं स्थाने स्थाने ऊच्चै रुन्नतं सौघं देवालयं महालाग्यनिचे तस्य राज्ञः सप्तप्रवस्त्वयं विसर्गान्ता वदेव्याः संबो
धनं गोविंद्धं पदिस्त्रोकानाम घुट्टिणो गोविंदादिनामानि यस्य राज्ये यत्र कुत्रापि श्रूयते इति न वर्णनान्वयः । कुत्रापि श्री राम गुंजनेषु काजयश्रीवाः तेषा
मघनाशनं । पक्वानाम मितिर्दकस्थित ॥१३॥ ॥दुरंतकादुर्निवार्यमहं सं पुरातके ति कोचिद्दस्त्रकेस्वरे शयमेन त रायसेनः ॥ विष्टरश्रव ॥

महा १

हरे रायतनान्युच्चैः प्रतिसौघं पदे पदे ॥ तस्य राज्ये समभवत्सूचं भाग्यनिचेशिवे ॥१३॥ गोपगोविंदगो पाल गोपीजनमनोहर ॥ ग
दापाणेगुणातीत गुणाध्यगरुडध्वज ॥१४॥ केशिहन्कैटभाराते कंसहन्कमलापते ॥ कृष्णकेशव कंजाक्ष कोलनाराय
ण नारायण ॥१५॥ पुरुषोत्तम पापारे पुंडरीकविलोचन ॥ पीतकौशेयवसन पद्मनाभपरात्पर ॥१६॥ जनार्दन जगन्नाथ
जाह्नवीजलजन्मोपक ॥ जन्मिनीजन्महरण जङ्गपकाघनाशन ॥१७॥ श्रीवत्सवक्षः श्रीकांत श्रीकरश्रेयसां निधे ॥ क्षीर
गशार्ङ्गकोदंडरीरे शीतांशुलोचन ॥१८॥ देवसार दानवाराते दामोदर दुरतक ॥ देवश्रीहृदयानंददस्यूकेस्वरे राय ॥ ॥
॥१९॥ विष्णो वैकुंठ निलय नारायण विष्टरश्रव ॥ विष्वक्सेन विराधारे वनमालिन् वनेप्रिय ॥२०॥ त्रिविक्रम त्रिलो
कीश चक्रपाणे चतुर्भुज ॥ इमानि नामपवित्राणि नामानि प्रति मंदिरं ॥२१॥ स्त्रीवृद्धबालगोपालवदनोदीरिता
नि तु ॥ श्रूयते यत्र कुत्रापि रम्याणि मधुविद्विषः ॥२२॥ सुरसा काननान्येन विलोक्यते गृहे गृहे ॥ पवित्राणि विचित्रा
णि
भरित्राण्यपश्चिजापतेः ॥२३॥ सौधाकृतिषु दृश्यंते चित्रकृन्निर्मितानि च ॥ कृतेहरिकथा यस्तेया न्यावार्त्तानि राम्यतो ॥२४॥
पाशवल्यपादिषुश्च यमाण विराधानाम राक्षसा रोवये बीरे नातकचित् ॥ सुरसा काननं तुलसीवनानि शोभनोरसो रागो भगवत इति प
स्याभिति च्युत्ततः पदोहयन्वंतरिः ॥ तुलसी सुरसा गौरी भूतघ्नी च बहुमंजरी ति ॥ कृते ॥२३॥ चरित्राणि पूतनावधशकटभंजनादीन न
के वलं गृहे गृहे विलोक्यते सौधभित्तिषु च दृश्यंत इति संबंध ॥२४॥ हरिनामलक्षणो यः प्रभागस्तद्रागिणः ॥२५॥ ॥ ॥ ॥

२९१

९९७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दीक्षिताश्च यद्दीक्षायां दीक्षिताश्च व्रतं सं स्मरुवीति कश्चित् ॥ न भज्येत न सेव्येत दम्भमिश्रितं जलं मधुपर्कः स उच्यते ॥ २७ ॥ ॥

तस्य राज्ञो भयाद्व्याघ्रैररण्यं सुखचारिणः ॥ २५ ॥ न मत्स्या नैव कमठा न वाराहाश्च केनचित् ॥ हन्यंते क्वापि तन्नीसाम
स्य मांसाशिनापि वै ॥ २६ ॥ अपुत्रानरा यास्तस्य राष्ट्रे मित्रजितः क्वचित् ॥ स्तनपानं न कुर्वन्ति संप्राप्य हरिवासरं
॥ २७ ॥ पशवोऽपि तृणाहारं परित्यज्य हरेर्दिने ॥ उपोषणपरा जाता अन्येषां का कथा नृणां ॥ २८ ॥ महामहोत्स
१४१ वः सर्वैः पुरौकोभिर्वितन्यते ॥ तस्मिन् प्रजाः सति प्रभुत्वं संप्राप्ते हरिवासरे ॥ २९ ॥ स एव दण्ड्यो भक्तस्य राज्ञो
मित्रजितः क्षितौ ॥ यो विष्णुभक्तिरहितः प्राणैरपि धनैरपि ॥ ३० ॥ अंसे जातपितद्रुपे शंखचक्रांकधारि १४१
णः ॥ सप्राप्य वैष्णवीं दीक्षां दीक्षिताश्च वसंबभुः ॥ ३१ ॥ शुभानि यानि कर्माणि क्रियन्ते नु दिने जनैः ॥ वासुदेवे
समर्प्यन्ते तानि तैरफलेप्सुभिः ॥ ३२ ॥ विना मुकुन्दं गोविन्दं परमानन्दमच्युतं ॥ नान्यो ज्ञप्येत मन्येत नूपसज्येत
जनैः क्वचित् ॥ ३३ ॥ कृष्ण एव परो देवः कृष्ण एव परा गतिः ॥ कृष्ण एव परो बन्धुस्तस्यासीदवनीपतेः ॥ ३४ ॥
एवं तस्मिन् महीपाले राज्यं सम्यक् प्रशासति ॥ एकदा नारदः श्रीमांस्तद्दिदृक्षुः समाययौ ॥ ३५ ॥ तेनासौ स
मर्चितः सोऽथ मधुपर्कविधानतः ॥ नारदो वर्णयामास तमभिमित्रजितं नृपं ॥ ३६ ॥ ॥ नारद उवाच

॥ ॥ धन्योऽसि कृतकृत्योऽसि मान्योऽप्यसि दिवौकसां ॥ सर्वज्ञस्तेषु गोविन्दं परिपश्यन् विरोचसे ॥ ३७ ॥ ॥

998

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शीलइत्यादयोत्रावा॥४१॥मलयशब्देनात्रमलयजोलक्ष्यतेत
मंकुमारंशात॥सर्वत्रदेहादिकर्तव्यइतिध्वनित॥भणियानेनहठजेनेनध्यानेनरजनेनवा
योविष्णुरुषोविष्णुर्येयहपुरुषेहरिः॥येनतस्मात्सर्वजगतःकर्तान्तोविनाविभुः॥३८॥तन्नमस्यंप्रपतेविश्वंतद्वाश्रयपालसंक्रमा॥दर्शनं अ२
प्राप्यमुभदर्शीचैवमामपर॥३९॥एकएवहिसारोत्रसंसारेक्षणभंगुरे॥कमलाकांतपदद्वंद्वभक्तिभावोखिलप्रद॥४०॥पीरसज्यपहि
प्राप्यमुभदर्शीचैवमामपर॥३९॥एकएवहिसारोत्रसंसारेक्षणभंगुरे॥कमलाकांतपदद्वंद्वभक्तिभावोखिलप्रद॥४०॥पीरसज्यपहि
पःसर्वविष्णुमंकंसदाभजेत्॥सुमेधसाभजेतयपदार्थाःसर्वएवहि॥४१॥हृषीकेशोहृषीकाणियस्यस्थैर्यंगतान्यहो॥सएवसंश्रय
मात्रीतिब्रह्मलाडेतीवचंचले॥४१॥यौवनंधनमायुष्यपद्मिनीजलविंदुवत्॥भतीवचपलंज्ञात्वाऽच्युतमेकंसमाश्रयेत॥४२॥
गाच्चिचेतासितर्वत्रयस्यदेवोजनार्दनः॥सएवसर्वदावंद्योनररूपीजनार्दनः॥४३॥निर्व्याजभणियानेनशीलइत्यस्त्रियःप
ति॥पुरुषोत्तमतांकोनप्राप्तवानिहभूतले॥४५॥भतथाविष्णुभक्तोतसंतुष्टेंद्रियमानसः॥उपकर्तुमना ब्रूयात्त्रिशाम
यभ्रत्पते॥४६॥बालाविद्याधरस्ताताःनाम्नामलयगंधिनी॥क्रीडतीपितुराक्रीडेहृताकंकालकेतुना॥४७॥केपाताले
त्रैणाधानवेनवलीलया॥आगामिन्यांदृतीयायांतस्याःपाणिग्रहःकिल॥४८॥पाताले चंपकावत्यांनगर्यांसास्ति
सांप्रतं॥हाटकेशातसमागच्छस्तयाहसास्त्रनेत्रया॥४९॥दृष्टःप्रणम्यविज्ञप्तोयथाततन्निशामय॥ब्रह्मचारीमु
निर्भ्रष्टांधमादनरोलितः॥५०॥बालक्रीडनकासक्तांमोहयित्वानिनायसः॥केकालकेतुर्दुष्टोदुर्जयोन्यस्तथाततः॥
॥५१॥सएवत्रिशूलघातेनत्रियतेनान्यथारणे॥जगासर्प्यांकुलीनःसनिद्रासत्रविनिर्गयः॥५२॥श्रीरामनारायण
हंधोवसंतेयस्याःसामलयगंधिनी॥पाणिग्रहःदेव्योदृष्टइत्तिशेषः॥हाटकेशातपातालस्थानातनोहयिवामायमानोहंसंसाधमंसत्यावेति २८१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

999

या०

पदितिकोपिनर ॥ इत्यन्वयः ॥ यद्यदि अत्र अस्मिन्नर्थे उपचिकीर्षुरुपकर्तुमिच्छुः भारतीयातिथीति वचनात् तत्तीर्थं विवाहो भविष्यतीति देव्यो
क्तमिति ज्ञातव्यं ॥ मामेव शरण्यमेति शंकान्नातयतितयेति जीवतर्जीविष्यतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥ नरस्तु घातयिष्यति च ॥ जीविदस्तत्र बालेति वापा
ठः ॥ अनल्पा बहुला उत्कलिका रोमांचा यस्य सः भाया मेवाह यदिति पुर्णिमा दिवस इति चतुर्दश्यां तदागमनं पूर्णिमायां समुद्रस्नानं देवी दर्श

पदिकोपिकतदेमां हत्वेमं दुष्टदानवं ॥ मद्दत्तेन त्रिशूलेन नपेक्षं गमेवेश्वरः ॥ ५३ ॥ यत्तत्रोपचिकीर्षुर्हरसमां दुष्टदानवं ॥ मम मा
पिहिवरोदत्तो भगवत्सो महामुने ॥ ५४ ॥ विष्णुनक्तो ॥ युवा धीमान् पुत्रि त्वां परिणेष्यति ॥ आहृतीयातिथि यथा तद्वाक्यं
तथ्यतां वृजेत ॥ ५५ ॥ तथानिर्निमित्तमात्रं त्वं सर्वयत्नं समाचरेत् ॥ इति तद्वचनाद्राजन् विष्णुभक्तिपरायणं ॥ ५६ ॥ युवानं
मपि धीमंतं त्वामनुप्राप्तवानहं ॥ तदच्छ कार्यसिद्ध्यै वहत्वा तदुष्टदानवं ॥ ५७ ॥ आनयामु महाबाहो सुतां मलयगं
धिनीं ॥ सातु विद्याधरीं जीवेद्विलोकयत्वां नरेश्वर ॥ ५८ ॥ पार्वतीवचनाद्दुष्टं घातयिष्यस्य नृतः ॥ इति नारदवाक्यं
सन्निशम्य मित्रजित्नृपः ॥ ५९ ॥ अनल्पोत्कलिको जातो विद्याधरसुतां प्रति ॥ उपायं चापि पप्रच्छ गंतुं तां चंपकावतीं ॥
नारदेन पुनः प्रोक्तः स राजा गिरिजासुते ॥ पूर्णमार्गवमासाद्य पौर्णिमा दिवसे नृप ॥ ६१ ॥ भवान् द्रक्ष्यति यां तत्र स्वच्छ कल्प
वृक्षे रयस्थितं ॥ तत्र दिव्यांगना काचिद्दिव्यपर्यंकसंस्थिता ॥ ६२ ॥ वीणामादाय गायंती गाथा गास्वतिसुस्थिर ॥ पर्यंकं

नं च प्रतिपदि जलप्रवेशादिकं चेति विवेकः ॥ तस्य स्वाभ्युपसंकर्मतया मेतदवश्यमित्यर्थः ॥ विधिर्नारदनासावतत्र रंगुतेन नियंत्रितावद्धः देवीं कंके
रः सन्नित्यर्थः ॥ वेदार्पितानलस्तत्र नियंत्रितइति वा ॥ ५४ ॥ ६२ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ श्रीराम नारायण वासुदेव गोविंद माधव मुरारे ॥

१४२

१४२

२८२

K K S U LIBRARY
RAMTEK
441 106
M 1335
Dist. Nagpur

(1000)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्याय

तत्रदिव्यांगनेत्यादेरयं भावः यथादेव्यात्तस्यैवरोदत्तः स्वचतां तत्रनेतुंलयात स्याः परिणयनमवश्यं भवीतिसूचयं तीगावोगास्यतीतिर्भुवत्स्त्रासमंतौवाप्नमनोभिः यद्भवाशदरूपमं
जल – डात्मिरूपखितस्यंतदुक्तंनन पर्वाणि।।जलक्री डात्मिरुचिनं वा ।हादरूपमस्मरदितिदृथिक्षुदूरणाद्यजलेप्रविहत्ताउद्धननेनधरायादूवजलप्रवेशबलेनत्वयामलयगंधिन्या।

।।गाथाभिमां चगायंतीसरथासमरुह्हा।।सपर्यंकाक्षणादेवमध्येसिंधुमवेक्षति।।६५।। भवानप्यविशंकं चततःपोतान्महार्णवे।।नामनुव्रजतिक्षि
प्रंयद्भवाराक्षमाप्रुवत्।।६६।। ततोऽक्ष्मसिपाताले नगरीचंपकावती महामनोहरा राजन्। सहितां बालयातया।।६७।। इत्युक्त्वांतर्हितोदेवः स
चतुर्मुखनंदनः।।राजाप्यर्णवमासाद्यद्यथोक्तंपरिलक्ष्यच।।६८।। विवेशांतःसमुद्रंचनगरीमाससादतां।।साथविद्याधरीबाला नेत्रघ्राघुणा
कीलता।।६९।।तेनराज्ञात्रिजगतीसौंदर्यश्रीरिवैकिका।।पातालदेवतेयं वा ममनेत्रोत्सवायकिं।।७०।। निरणायिमधुद्वेष्टास्तृष्टुः स
दिविचक्षणा।।कुतूराकुभया देवा कीर्कावाक्रमसांकिमु।।७१।।यो विद्रूपं सम [illegible] मितांतिष्ठतेत्राकुतोभया।।इत्यंश्रुणंतीनिर्वर्ण्यसराजा
गात्तदंतिकं।।७२।।सा विलोक्याथतंबालानितरांमधुराकृतिं।।विशालोरस्फुरत्तलप्रलंबतुलसीस्रजं।।७३।।शंखचक्रागदांभगभुजद्वयवि
राजितं।।हरिनामाक्षरसुधासुधौतहृदयावलिं।।७४।।चवालीमत्किबीजोद्भूरूहप्रुरुषाकृतिं।।मनोरथफलैःपूर्णमासीद्दृष्टतनूरुहा।।७५।।

त्साराोज विष्यतीतिभावः।।अनयामलयुगंधिन्या नेत्रघ्राघुणाक्षीचतुः रतिथा त्रिजगती रिसा देरित्यंतां निर्वर्ण्य वितर्केतितृतीयेनान्वयः।।एकिकामुख्याएकाकिनीतिवा।।७०।।धृष्टा।।
कृरूपमावास्याचराकुभयतोभयात्।।सेवितंराजानंविलोक्यहृष्टतनूरुहासीदिति तृतीयेनान्वयः।।दोलापर्यंकंआंदोलनखट्वां।।७६।। ।। सदाशिवायनमः ।। ।।

(दोलापर्यंकमारूढांसुरसुंदरीमानमकस्य)
गावेपयुंपरिसमालोकितमानमहामते।। ।।७३।।

१९३

K K S U LIBRARY
RAMTEK
441 106
M1353
Dist Nagpur

Acc. No: - 432 M1353
Title! - काशीखण्ड (स्कन्दपुराण)
subject! - पुराण
Author! - वैष्य
पत्र :- 1124
पत्रे 1001 पृ0 1124.

1001

9822200607

Checked 2012

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥कलयन्चारुयन्॥८२॥सुखसंदोहः दृप्तिरुपस्तेन मेदुरः॥पूर्णः परां निर्वृत्तिंपरमानंदं तद्धुतंत्रानंदः परश्का सा भेदसंसर्गवर्जितः॥स एव सुखरूपेण व्यज्यते पुण्यकर्मभिरिति॥८१॥
॥ ॥कस्त्वमत्र कृतांतस्य भवनं मधुराकृते॥प्राप्तोसिमंदभाग्यायास्त्वेतो वृत्तिं निरोधयन्॥७१॥प्यावन्नायातिसुभगः सकठोरतराकृतिः॥अतिपर्य्याकुलीन्ल सत्रिलो

कीदानवो मुकुरः॥७६॥कंकालकेतुर्दुर्दृत्तस्त्वद्वध्यः परदेतिभिः॥ताकसुधंसमातिष्ठ शास्त्रागारे त्वगह्वरे॥७९॥न मे कन्याव्रतं मंत्रसुसमर्थ
२४३ उमावराद्॥त्र्यंगाभिन्यादतीयायाः पुरस्त्वः पाणिपीडकः॥८०॥स विकीर्षतिदुष्टात्मागतायुर्म्मम शापतः॥मा तद्भीतिं कुरु युवं स्त्व १४३
त्कार्यंभविताचिरं॥८१॥विद्याधर्य्येति चोक्तः स शास्त्रागारे तिरक्वतः॥स्थितो वीरो महाबाहुर्दानवागमनेक्षणः॥८२॥अ
थसायंसमायातो दानवोत्रापणाकृतिः॥त्रिशूलं कलयन्पाणौ भल्लोरपिभयावहः॥८३॥आगत्य दानवो रौद्रः प्रलयाम्बुदनि
स्वनः॥विद्याधरीं जगादेति मदाघूर्णितलोचनः॥८४॥दासीनामयुतं प्रातर्दास्यामि तव सुंदरं॥आसुरीणां सुराणां दानवीनां मनोहरं॥
॥८६॥गंधर्वीणां नरीणां किन्नरीणां शतं शतं॥विद्याधरीणां नागीनां राक्षसीणां शतानि च॥८७॥राक्षसीनां शतान्यष्टौ शतमप्स
रसां वरं॥एतास्त्वे परिचारिण्यो भविष्यंति समलंकृताः॥८९॥यावत्संपत्तिसंभारो दिक्पालानां गृहेषु वै॥मत्सा रियदत्तां प्राप्य भवेत्सत्व
य
मीश्वरी॥८९॥दिव्यान्भोगान्मया सार्द्धं भोक्ष्यसे मत्सरीत्रहाद्॥कदापरस्यो भविता यस्मिन्वै वाहिको॥ विधिनारणात्वदंगसंगसंस्पर्शसुखसंदोहमेदुरः॥कदानिवृत्तिमाप्स्यामि परस्योनिक
ईयदि ९१॥
३ गृहाणेमानि रत्नानि दिव्यानि वरवर्णिनि॥कन्या त्वं च परश्च स्त्रे पाणिग्राहाद्रुपेष्यति॥९५॥३ ६२४

1002

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

योमेहृदिस्नेहः॥वीतसाध्वसःगतभयः पाठांतरेरविविशेषणं॥२२॥कंडूयनक्षमः॥क्रियापायोयः॥ऽपमेकिलः॥ऽपेकत्वेनऽपहारत्वेन प्रस्थापितः पूजाप्रकारेण स्थापितःक्रतइत्यर्थः॥१०पु॥

॥मनोरथ्यश्चिरंपावत्वृषोमेहृदिसमेधितः॥तानन्त्वनायर्थकरिष्यामिपरस्वत्वसंगमात्॥९२॥जित्वादेवान्रणेसर्वानिंद्रादीन्मगलोचने॥त्रैलोक्ये
॥श्चर्यसंपन्नेस्त्वाकरिष्यामिवेश्वरी॥९३॥श्राधापांकेत्रिशूलकंस्वेसुवापेतिप्रलप्यसः॥नरमांसरसास्वादप्रमत्तोवीतसाध्वसः॥९४॥वरंस्म
॥रंतीसागौर्यपिविद्याधरकुमारिका॥विज्ञापनंप्रमत्तंवपुसुत्नंवातिनिर्णयं॥९५॥आहूयतंनरवरंसर्वांगसुंदरं॥कष्मभक्तिक्तनचाणक्या
॥रानाध्येतिजल्प्यत्र॥९६॥शूलकंतदंकादादायगद्गदेणोमत्नहिदुतं॥इतित्रिशूलकंबालानोबालार्कसहशद्युतिः॥९७॥समादायमहाबाहुः
॥सतदाभित्रुजित्रूपः॥जहर्षवजगज्जोच्चैर्नाछायाश्चासयंदिशाः॥९८॥वामपाद्प्रहारेणातमाताश्चसंनिर्णयः॥संस्मरंश्चक्रिणंवि
॥त्तेजगदंक्षामणिंहरिं॥९९॥जगादोत्तिष्ठकन्याधर्षणलालस॥युध्यस्वात्रमयासार्द्धनसुत्नहन्म्यहंरिपुं॥१००॥इतिसंस्मृत्यसंभ्रा
॥नत्कायसदनोःसुतः॥त्रिशूलंदेहिमेकांतेप्रोवाचेतिमुहुर्मुहुः॥१०१॥कोयंमत्युग्रहंप्राप्तःकस्पकृष्टोध्युवांतकः॥कश्चायुषाद्य
॥संत्यक्तोयःप्राप्तोममगोचरं॥१०२॥ममप्रचंडदोर्दंडदंडकंडूयनक्षमः॥नान्योनरोयंसविता किंत्रिशूलेनसुंदरि॥१०३॥श्रीराम॥

ममत्वंकौतुकंपश्यमक्ष्मोयंममसांप्रतं॥कालेनमत्तोभीतेनस्वयमेवोपढौकितः॥१०४॥इत्युक्त्वामुष्टिघातेनतेनोचैर्दनुसूनुना॥हृदयेनिहतोराजाशिलालिकठिनेङ्गुनं॥सचक्रिणा

२२३

(२८५५)

अनुद्दत अरिवधात्॥ चपेटयाप्रस्तांगुलिकरेण कपटरूपेण हता इत्यन्वयः॥ कापथमेवक्षिदुर्रायिनिवलिमिसादिना॥११३॥ वल्करणे वर्ल्कतेन॥पाणौतरे स्वहस्तेन परयो विष्कपाइमंनग

१४४ ॥नावेः कठिनो रस्कस्तक्करः प्रत्युदानुदत्॥ अथ कोपवता राज्ञा हतो वक्के चपेटया॥१०६॥ आघूर्णितशिरा भूमौ पतितो पुनरुत्थितः॥ उवाच वचनं योधैर्य्य ॥ मवष्टभ्य महाबली॥१०७॥ दानव उवाच॥ ज्ञातं तत्त्वं मनुष्योसि न परूपस्त्वं चतुर्भुजः॥ अपाय्यपि इदं माया तो हं तुमां दानवांतकः॥१०८॥ एवं ॥ विधे हि बलिप्रमुदितं बलवानसी॥ विहायैतं महछूलं युध्यस्व त्वायुधैर्मया॥१०९॥ त्वया कपटरूपेण बलिनः के रभादयः॥ न बले न ह ॥ताः संख्ये हता एव छलेन हि॥११०॥ बलिं पाताल मनयस्त्वं तु वामनतां दधत्॥ नृमृगत्वे न भवता हिरण्यकशिपुर्हतः॥१११॥ त्वया ॥जटिलरूपेण लंकेशो विनिपातितः॥ गोपालवेषमालम्ब्य कंसाद्या घातितास्त्वया॥११२॥ स्त्रीरूपेणाहरस्त्वं तु विप्रलाप्य सुरान् सुधां॥ १४४ ॥या दोरूपेण भवता शंखाद्या निहता बहु॥११३॥ मायाविना मयुगण्यः सर्वमर्म्मज्ञ माधव॥ न त्वं नो हविप्रमर्प्य दिव्यशूलं विहास्यसि॥११४॥ ४२ ॥ अथ वादेत्यवचनैः किमेभिः कातरो चितैः॥ नित्यपक्षसि त्रिशूलं त्वं न त्वं जेष्याम्यहं रणे॥११५॥ अवश्यमेव मर्त्तव्यमघशातः शरीरिणा॥

वरं नवरायेन मृत्युर्बले नापि वले नवा॥११६॥ इयं विद्याधरीकंन्या न मया दूषिता सिनी॥ साक्षाछ्रीरिवमं न यातवार्थरक्षिता मया॥११७॥ इत्युक्ताव्यामदोर्दंडप्रहारेणातिनिष्ठुरं॥ निजघान दनोः

॥२८६५

वक्षःप्रहारैरसितताडनं ॥ पाठांतरे वाहं प्राप्तं ॥ पणी सतां विक्रीतां जीवातो जीवनेौषधजीवनस्य प्राणस्य औषधप्राणरूपा ॥ १८ ॥ पुरीवा

न्पोवक्षःप्रहारैर्तं विषय रणमूर्द्धनि ॥ लक्ष्मीं चकार तद्धस्त स्त्रिमल्लं गोलुप्नकरे ॥ १९ ॥ निजघान महाबाहुः स्वप्राणानज
होस्तणात् ॥ इसंककालवंतुसंनिहत्यसुकंपनं ॥ ११२० ॥ विद्याधरीं प्रपश्यंती प्राह दृष्ट तनूरुहा ॥ नारदस्य मुनेर्वाक्यात्
वसुप्राणि वींघ्रंत ॥ १२१ ॥ कृतं नपा कृतं शोके करवाण्यधुना वद ॥ श्रुत्वेति तस्य वाक्यं प्राह गंभीर चेतसा ॥ १२२ ॥ मलयगंधि
मुवाच ॥ इसद्धारम तेवीर निजप्राणैः पणीकृता ॥ किमार्ट छसि जीवातुं कुलकन्यामदूषितां ॥ १२३ ॥ इति ब्रुवसांकन्यापाणु
नःस्वैरचरो मुनिः ॥ अतर्कितागमः प्राप्तो नारदो देवलोकतः ॥ १२४ ॥ तौ तस्तु दुवतुस्तौ तु दृष्ट्वा तं मुनिसत्तमं ॥ कृतप्रणामौ
मुनिनापारविश्राणितासिषो ॥ १२५ ॥ पाणिग्रहणविधिना सिंचितो नारदेन तु ॥ जग्मतुर्नारदो दृष्ट्वर्त्मना कृतमंगलो ॥
द्वयामलयगंधिन्या युतः सोमित्रांशिनृपः ॥ पुरावाराणसीं प्राप्य पौरैर्विहितमंगलां ॥ १२६ ॥ यद्वीक्षणादपि नरो नारकी
नैवजातुचित् ॥ यस्यां पुर्यां प्रवेशेन नलभंते वासवादयः ॥ केवल्य गगनयित्र्या वैतांपुरीमविशन्नृपः ॥ १२८ ॥ अपिस्व
लपुरीयां वै काशी त्रैलोक्यवंदिता ॥ नरो नालिप्यते पापैस्तो विवेश स भूपतिः ॥ १२९ ॥ तस्यां पुर्यां प्रविष्टो नाम ह
द्भिरपि पातकैः ॥ नाभीत्स्ये ततां काश्यां प्राविशत्स विशांपतिः ॥ १३० ॥ सापि विद्याधरी काशी समं द्विवीक्ष्य दूरतः ॥

निर्भिद स्वर्गलोकं च पातालनगरीमपि ॥ १३१ ॥ प्राप्यमित्राजतं कांतं तथा हृष्टा न सा वधूः ॥ यथा दृष्ट्वा प्यहे काशीं परानंदनिकेतनं ॥ १३२ ॥

१०८५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुण्या २

इतिश्रीरामानंदकृतपाटीकायांकाशीखंडेद्व्यशीतितमोध्यायः॥८२॥ छ॥ अपारीतितेनेतथ्यापेत्र्यायंधिकेसर्वसुंदरे॥वीरेशावि
कृतिःसम्यक्संपत्ताविनिरूप्यते॥८३॥ अभीष्टतृतीयाव्रतकथयन्ति॥ अवधेहीति॥पुरेणतः श्रीदपत्न्याः कुबेरकांतायाः
सोपिमित्रजितांदासाधमतीमलपांपिनीधर्मप्रधानंसंसेव्यकामंप्राप्योत्तमेसुखं॥१३३॥ सैकदातंपतिंराज्ञी
विष्णुभक्तिपरायणं॥महोविशांपयाचक्रेपतिंसुतार्थिनी॥१३४॥राजपुत्र्युवाच॥ भूपाभीष्टतृतीयायाश्चरिष्यामि
महाव्रतं॥यदनुज्ञाभवेद्भर्तुःपुत्रकामार्थितप्रदं॥१३५॥राजोवाच॥ देव्यभीष्टतृतीयायाव्रतंतीदृसंवेदद
कोदेवतातत्रत्कमरिधानेवापिकिंफलं॥१३६॥नारीपत्यननुज्ञातायाव्रतानीदृसमाचरेत्॥जीवंतिदुःखितासा
स्यान्मृतानिरयमृच्छति॥१३७॥इतिराज्ञोदितोराज्ञीमेवमनुचचक्षे॥भर्तिकर्तव्यतांतस्यव्रतस्यसरहस्यकां॥
१३८॥ इतिश्रीस्कंदपुराणेकाशीखंडेविरेश्वराविर्भावोपवर्णनोनामद्व्यशीतितमोध्यायः॥८२॥ छ॥ छ
राजपुत्र्युवाच॥ अवधेहिधरानाथयथापृथ्पातयं॥व्रतस्यास्यविधानंचफलंचाभीष्टदंव्रतं॥१॥पुरापुरःश्री
दपत्न्याःश्रीमुख्यावरसूनुना॥नारदेनसुतार्थिन्याव्रतमेतदुदीरितं॥२॥चीर्णेनानेनतयादेव्यापुत्रोभन्न
लकूबरः॥अन्याभिरपिबह्वीभिःपुत्राःप्राप्ताव्रतादितः॥३॥विधिनाप्यत्रसंपूज्यगौरीसर्वविधानवित्॥स्नानंधयेरस
हितोदधतास्नानमनुत्तमं॥४॥मार्गशीर्षेतृतीयायांशुक्लायांकलशोपरि॥ताम्रपात्रेनिधायैकंतंदुलैःपरिपूरितं॥५॥ छ

१४४

1006

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीगणेशायनमः

रजनीहरि ॥ स्वर्णपरिमाणं चक्ररीतिरात्रिका ॥ विधिं ब्राह्मणैनारं यमुख्यकैः ना रंगाद्यैरस्पर्थः म्याः नाशिनिः बहुवं गामिनीना
भेदवाद्यः विगतानि उद्येश्यस्तोः कुसुममंडपं कुसु [illegible] मध्याग मंडपं जातवेदसे आहुत्यालो ग्राहि द्विजस्सनेन द्विजानामेवा
स्मिन् व्रतेधिकारइतिस्मृचितं ॥११॥ इपाशस्त्रपुसोमाचार्य्य आहृतः आदरयुक्तः दंपत्योविशेषेणमुद्रान्वितावितिपद्यं

॥ अविच्छिन्नं नवीनं च रजनीरागरंजितं ॥ वासः पात्रोपरिन्यस्य सूक्ष्मात्सूक्ष्मपरैर्ततेरं घातस्योपरिसुक्ष्मपद्मं ॥
॥ मंविरारिमेविकासितं ॥ तत्कर्णिकायाउपरिचतुःस्वर्णावनिर्मितां ॥७॥ विधिं संपूजयेद्भक्त्या रत्नपट्टांबरादि ॥
॥ भिः ॥ पुष्पैर्नानाविधैरम्यैः फलैर्नारंगमुख्यकैः ॥८॥ सुगंधैश्चंदनाद्यैश्चकर्पूरमृगनाभिभिः ॥ परा ॥
॥ मान्नादिनैवेद्यैः पक्वान्नैबकुभिर्गमैः ॥९॥ धूपैरगरुमुख्यैश्चरम्येकुसुममंडपे ॥ रात्रौ जागरणं कार्य्यं ॥
॥ विनिद्रैः परमोत्सवैः ॥१०॥ हस्तमात्रमिते कुंडे जातवेदस इत्यृचा ॥ घृतेन मधुनाहुत्य जुहुयान्मंत्रवि ॥
॥ द्विजः ॥११॥ सहस्रकमलानां च स्मरणेन स्वयमेव हि ॥ नवप्रसूतां कपिलां सुरीं वां च पयस्विनीं ॥१२॥
॥ दद्यादाचार्य्यवर्य्याय स्वालंकारोमलक्षणां ॥ उपोष्यं दंपतीश्चाप्यानवांबरविभूषितौ ॥१३॥ प्रातस्ना ॥
॥ त्वा चतुर्थ्यां च संपूज्याचार्य्यमादृतः ॥ वस्त्रैराभरणैर्मौल्यैर्दक्षिणाभिर्मुदान्वितः ॥१४॥ सोपस्कारां ॥
॥ च तां मूर्त्तिमाचार्य्याय प्रदापयेत् ॥ समुद्धरन्नि मंत्रेव्रतस्फन्मिथुनं मुदा ॥१५॥ ॐ नमोविघ्नविघातदेवेषिभि

प्तीव्रतकारिणो आहृतः आदरतः मुद्रान्वितो भवेयातामितिशेषः ॥ अन्पसमानं विदध्यादितिविधिः ॥ तत्संबोधनं हे
स्पष्टकार्तविघ्नेइत्यर्थः ॥ जुकरोपेणअविनाशिनचान्नेन ॥१८॥ ॥ श्रीसरस्वत्यैनमः ॥ ॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥

विघ्नकारिणी ॥ मुत्तं वं गकरंदेहि तुष्टा तुष्टा कृता छुष्मा ॥
॥१७॥ सहस्रं भोजयेच्चाथ द्विजानां भक्तिपूर्वकं ॥ जुक
कोरोपेणचान्नेन कुर्याद्धि पारणां ततः ॥१८॥

1007

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रुनेव्रतंसमाचीर्णपल्यासहेतिशेषः॥सत्क्षेपुत्रो स्पसाराज्ञोरिष्टेस्तातिकाजहेसंस्थितावज्ञापुनमेवाहदेवीति॥२८॥समा
कार्य्यशूलाकारापितनंत्रैविज्ञाप्तिन्तन्यामंत्रिवाक्यमेरितया॥पाठांतरेमंत्रिभिर्विज्ञापिता॥पितुर्हीनष्टफल्कपुत्रोपस्थाततया
त्वास्पष्टौरेष्वत्केमेनोयचेत्प्रत्ने॥स्थाप्यानिधाय॥न्यस्यपुरोभागेइतिकोचित्॥मस्यसेनस्येसर्पः॥योगनीःचतु
१४६ ॥२१ष्टमेतद्व्रतंराजन्रचिकीर्षामिलयासह॥कुरुचैतद्व्रतंमहममभिष्टफललब्धये॥१९॥इतिभूपाश्ववर्य्येण॥
॥स्व-त्रासंहष्टचेतसा॥श्रुनेव्रतंसमाचीर्णसांतब्रीनीवेष्टवह॥२०॥तयाघ्रसार्थितागौरगार्भेण्या
॥श्रीकृतोपिता॥पुत्रदेहिमहामायेसाक्षाद्दिव्यंशरसंभव॥२१॥जातमात्रोव्रजेत्स्वर्गपुनरायाति
॥चात्रवै॥जकःसदाशिवेसर्थप्रसिद्धःसर्वभूतवे॥२२॥विनैवस्त्तान्यपानेनषोडशाब्दाधरातिः
॥क्षणात्२॥एवंश्रुतःसुतोगौरीयथामेस्यात्तथाकुरु॥२३॥भवान्यापितथेस्युक्तारात्र्याभत्पाति
॥तुष्टया॥अथकालेननतनयंभिक्षेसाप्यजीजनत्॥२४॥हितैरमासैरथसाविज्ञामापिष्ट
॥सं॥स्थिता॥असाक्षीगंतथागामंतनयनयकोविद॥२५॥धात्रेपिकासमावेत्यप्राहेदसान्त्याग
॥ना॥पंचेमुद्रेमहापाठेचिकटानामसातका॥२६॥तदग्रस्थापयिचामं बालधात्रेयिकेवद॥गौरीदत्तः
॥त्रिपुरसौत्तंनाग्रावान्वेदितः॥७॥राहे:१सुःप्रिपीयएयामोत्रपिजै घिनुन्नेया॥सापिराजसुदित्तं स
ताम्बुयोगिनीःउवाचनयताक्षिप्रामस्यादनाजातमात्रोव्रजेतस्वर्गमिसादिदेवीराभिप्रायेणमातृगणेनवक्ष्य
माणाब्रह्माण्याघाःशक्तयः॥२०॥ ॥श्रीगणेशायनमः॥श्रीरस्यसेनमः॥ ॥श्रीगुरुभ्योनमः॥ ॥ ॥
९२

लाविप्राशुन्यस्यरात्रिप्रथमं॥२८॥निकटापाःपुरोभागेगहंचा
त्रेपिकागता॥अथसाभिकृतादेवीसमाहस्यचयोगिनीः॥उवा
चनयताक्षिप्रविप्रांशुमातृगणायतः॥३०॥
२८ १४६

1008

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्तनपानं नेति कश्चित् ॥ कुरुत कारयितेत्यर्थः ॥ इंद्रं शिशुं ॥ पदे पदे स्थाने स्थाने ॥ पर्यवसित आणस्थानलक्ष्म्यां

तासामस्तांच कुमारतरक्षतामुपप्लतः ॥ योगिन्यो विकटस्थावाक्यात्तरेव चर्य्यरक्षताः क्षटे जतं ॥ २१ ॥ निन्यु
गा२ गानिमान्नेलि आस्थाप्य मातरः ॥ प्रणम्य योगिनी हं दंतोशिशुं सूर्य्यविवर्चसं ॥ २२ ॥ पुरो निधाय मा
तृगणं प्रोवाच विकटोदितं ॥ ब्रह्माणी वैष्णवी रौद्री वाराही नारसिंहिका ॥ २३ ॥ कौमारी चापि मा
हेन्द्री चामुंडस्त्वेव चंडिका ॥ दृष्ट्वा तं बालकं रम्यं विकटाप्रेषितं ततः ॥ २४ ॥ प्रत्युचुर्गणपाद्ङ्गं कृत्तेनातः
प्रस्रश्रक ॥ मातः सिद्धेति घ थः सयदाक्षि विनत्न वक्रि च ॥ २५ ॥ तदानघोगिनी चक्रे प्राह मातृगणं वि
ति ॥ राजयोग्यो मनद्वैव महालक्षणलक्षितः ॥ २६ ॥ पुनस्तत्रैव नेतव्यो योगिन्यस्त्वावितं विर्तं ॥ पंचमुद्रा
महादेवी तिष्ठते यत्र काम्यदा ॥ २७ ॥ यस्याः संसेवनान्नूनं निर्वाणं परदत्तं ॥ सर्वत्र शुभकाजिने
न्यां कारयामुक्तिः पदे पदे ॥ २८ ॥ तत्रापि सवि शेषं हितस्त्रीठस्य सिद्धिहत् ॥ तत्पीठ सेवनाद स्य बोडशाद्धा द्ध
तेः शिशोः ॥ २९ ॥ सिद्धिर्भवित्री परमा विश्वेशानुग्रहात्परात् ॥ इत्थं मातृगणं शांभियोगिनीभिः क्षणेन हि ॥ ४० ॥
प्रापितो मातृवाक्येन पंचमुद्रांकितं पुनः ॥ संप्राप्य तन्महापीठं स्वर्गलोकादिहागतं ॥ ४१ ॥ आनंदकानने दिव्यं ततो
प विपुलं तपः ॥ तपसा तीव्रेण निश्चलेंद्रियचेतसः ॥ ४२ ॥ तस्य राजकुमारस्य प्रसन्नोभूदुमाधवः ॥ आविर्
भूत वपुरनो लिंगरूपेण शंकरः ॥ ४३ ॥ उवाच च प्रसन्नोस्मि वरं ब्रूहि नृपांगज ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ सर्वज्योतिर्म

वस्तादिस्यमरः ॥ २८ ॥ मातृगणं शांभिर्विशिष्टा ॥ मातृगणाधीनेति घचित ॥ पंचमुद्रांकितं पंचमुद्रानाम्ना चिह्नितमित्यर्थः ॥ वा

२९१

यं लिंगं पुरतो नाह्य वाङ्मयं ॥ सप्तपाताल मुद्भिद्यो द्भि
तेह्दनुग्रहात् ॥ ४५ ॥ ॥ अयं वेदयोनिं ह्र
त परिस्तदं ह्र ... ग्रह दितीयेवपदं ॥ ४६ ॥

१००९

स्तत्रैतत्र स्तुत्यैरतएवङ्गदेवनौरिति विशेषणं ।। वीरह्वीरत्रनेनविष्टब्धंश्रोनहतमितिज्ञेयंस्तत्यावतिकश्चित् ।। हे ... ममभक्तिपर

प्रणम्यदंडवद्भूमौपरितुष्टावधूर्जटिं ।। स्तत्रैजन्मांतराभ्यस्तैः सुहृद्धोकद्वदैवतैः ।। ४६ ।। वरंचप्रार्थयांचक्रे

१४७ परिहृष्टतनूरुहः ।। ४७ ।। कुमार० ।। देवदेवमहादेवयदिदेयोवरोमम ।। तदत्रभवतास्थेयंभवतापरितप्स

दा ।। ४८ ।। अस्मिल्लिंगेऽस्तुतेचांशोकुरुष्वकृसमाहितं ।। विनानुग्रादिकरणंमंत्रेणापिविनाविभो ।। ४९ ।।

दिशासिद्धिपरामत्रदर्शनात्सरिनानृतैः ।। अस्यातिनस्यपेभक्तामनोवाकायकर्मभिः ... ।। स

देवानुग्रहस्तेषुकर्त्तव्योवरएषमे ।। इतितच्छ्रमाकर्ण्यप्रीतिंगात्सोभवत्प्रभुः ।। ५१ ।। एवमस्त्वितिचोक्तेवीर

वैष्णवस्तुना ।। जनेनतुविष्णुभक्त्याचराज्ञोमेनजितोभवान् ।। ५२ ।। विष्णुत्वत्तएवमुत्पन्नोममभक्तिपरो १४७

गजः ।। वीरवीरेश्वरंनामलिंगमेतत्वदाख्यया ।। ५३ ।। काश्यांदास्यत्यपवीष्टानिभक्तानांचिंतितान्यहो ।।

अस्मिल्लिंगेसदावीरस्थास्याम्यघौघनाशकृत् ।। ५४ ।। दास्यामिचपरांसिद्धिमाश्रितेभ्योनसंशयः ।। परम

महिमानंमेकोवैवक्तुंक्षमेबृहस्पतिः ।। ५५ ।। यस्त्विवेस्यतिभाग्येनसपरांसिद्धिमाप्स्यति ।। अत्रजाप्यंकृतंदत्तंस्त

तमर्चितमेववा ।। ५६ ।। जीर्णोद्धारादिवरणमक्षय्यफलहेतुकं ।। स्वतुराज्यंपदंप्राप्यसर्वभूपालवल्लभः ।। ५७ ।। भु

क्त्वाभोगांश्चविपुलानन्तेसिद्धिमवाप्स्यसि ।। पुरीवाराणसीरम्यास्वस्मिन्जगतीतले ।। ५८ ।। पुण्य

स्तत्रासिसंभेदःसरितोरसिगंगयोः ।। ततोपिचहयग्रीवतीर्थंचैवातिपुण्यदं ।। ५९ ।। यत्राविष्णुर्हयग्रीवोभक्ते

भ्यंगजःपुत्रः ।। ५९ ।। ... ।। चिंतितमर्पयेत् ।। हयग्रीवाश्चवैतीर्थोहजातीर्थंविशिष्यते ।। ६० ।। यत्रवैस्नानमात्रेणगजदानफलंलभे

त ।। कोकावराहतीर्थे पुण्यदं गाडतीर्थः ।। कोकावराह म
माहात्म्यं ... ।। ५७ ।। ६० ।। ... ।।

२९२

1010

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ता

न्सूतवधात्तल्लोमहर्षणवधात्‌॥ ततोनंतकालेहरपापंकेदारकुंडंतत्रस्नात्वा॥स्थितस्येस्पर्शः तीर्थंनिरंतरं॥ अन्यत्तीर्थमितितीर्थंनिरंइति॥७१॥रामायनमःश्रीरा॥

हा ॥ऋषिकोकवराश्च दिल्लीपेश्वरसन्निधौ॥ दिल्लीपतीर्थंसुश्रेष्ठंसर्वःपापहरंपरं॥६२॥ ततःसगरतीर्थंतुसगरेशसमीपतः॥ यत्रमुक्तनरोमज्जेन्नभूः॥
॥योदुःखसागरे॥६३॥ सप्तसागरतीर्थंवसुसंसगरतीर्थतः॥ सप्ताब्धिस्नानजंपुण्यंयत्रस्नात्वानरोलभेत॥६४॥ महोदधीतिविख्यातंतीर्थं॥
॥सप्ताब्धितीर्थतः॥ सकृद्यत्राप्लुतोधीमान्नदेहेदृष्टमहोदधिं॥६५॥ वीरतीर्थंततःपुण्यंकपालेश्वरसन्निधौ॥ पापंसुवर्णचौर्यादियत्रस्ना॥
॥नात्क्षयंव्रजेत्‌॥६६॥ हंसतीर्थंततोपीड्यंकेदारेश्वरसन्निधौ॥ हंसस्वरूपीयत्राहंनयामिब्रह्मदेहिनः॥६७॥ ततस्त्रिभुवनाख्यस्यके॥
॥शवस्यातिपुण्यदं॥ तीर्थंयत्राप्लुतामर्त्यामर्त्यलोकंविशंतिन॥६८॥ गोव्याघ्रेश्वरतीर्थंचततोप्यधिकमेवहि॥ स्वभाववैरमुत्सृज्ययत्रो॥
॥ष्णोसिद्धिमामतुः॥६९॥ ततोपिहिवरंवीरतीर्थंमांधातसंज्ञितं॥ चक्रवर्तिपदंयत्रप्राप्नुते नमहीस्पृगा॥७०॥ ततोपिमुचुकुंदाख्यंतीर्थंवाति॥
॥वपुण्यदं॥ यत्रस्नातोनरोजातुरिपुभिर्नाभिभूयते॥७१॥ पृथुतीर्थंततोपुद्धेःश्रेयसांसाधनंपरं॥ पृथ्वीश्वरंयतोदृष्ट्वानरःपृथ्वीश्वरोभवेत॥
॥७२॥ ततःपरशुरामस्यतीर्थंवातीवसिद्धिदं॥ यत्रक्षत्रवधात्पापात्जामदग्न्योविमुक्तवान्‌॥७३॥ अद्यापिसत्रवधजंपापंतत्रप्रणाशयति॥ एके॥
॥नस्नानमात्रेणाज्ञानाज्ञानकृतेनर॥७४॥ ततोहिश्रेयसांश्रेष्ठंतीर्थंकिल्बिषापयजस्यहि॥ यत्रस्नातवधात्पापाद्बलदेवोविमुक्तवान्‌॥७५॥ दिवोदास

न्मूर्तिरूपेणतीष्टति॥७७॥ स्नात्वाभागीरथीतीर्थंकृत्वाश्राद्धविधानवित्‌॥ दत्वादानंचपात्रेभ्योनप्रयोगर्भभाग्भवेत॥७८॥ हरंपापंवभ्रोवीरतीर्थंभागीरथीतटे॥ तत्रस्नात्वाक्षयं

२१३॥

स्पर्शतीर्थंपृथुराजोनिमेधुमः॥ नगुल्मातत्सोभातुतकानातद्वयवत
तनः॥७६॥ ततोपिहिमकतीर्थंसर्वपापप्रणाशनं॥ यत्रभागीरथ्यासाह॥
वायुमहापापकृत्लायु॥७९॥ क्षा॥

(1011)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

८

वंदीदेवीवंदीनाम्नानिर्वृत्ता॥ हिरण्येतिव्हाख्यांनिगळितालोहशृंखलैर्वद्धाश्च॥८३॥ ह्नतीर्थमितिप्रसिद्धमात सर्वस्मात्तीर्थाद्धिनरोत्तरस्या॥ धिक्यमा नेत्रेपिवद्धि

१४८ ॥ यो निःपापेश्वरंलिंगंतत्रपश्यतियोनरः॥ निःपापोजायतेवीरसतल्लिंगेक्षणात्क्षणात्॥८०॥ दशाश्वमेधतीर्थंचततोपिवरंमतं॥ दशानामश्वमेधा ॥ नांयत्रस्नानाल्लभेत्फलं॥८१॥ ततोपिश्रुत्सदंवीरवंदीतीर्थंप्रचक्षते॥ यत्रस्नातोनरोमुच्येदपिसंसारबंधनात्॥८२॥ हिरण्यक्षेनदैत्येन ॥ बद्धाशोदेवताःपुरा॥ वंदीकृताविगलिताःस्तुभुजगदविकां॥८३॥ ततोविश्वस्थलीभूते वंदीतायज्ञगज्जनैः॥ तदाप्रभृतिवंदीतिगी ॥ यतेयापिमानवैः॥८४॥ वंदीतिर्थेतुतत्रैवमहानिगडखंडनं॥ यत्रस्नातोविमुच्येतसर्वस्मात्कर्मपाशतः॥८५॥ वंदीतीर्थमहाश्रे १४८
॥ ष्टंकाशीपुर्यांविशांपते॥ तत्रस्नातोनरोयायाद्विमुक्तिंदेव्यनुग्रहात्॥८६॥ ततोपिहिश्रेष्ठतरंप्रयागमितिविश्रुतं॥ प्रयागमाध ॥ वोयत्रसर्वयागफलप्रदः॥८७॥ तोनरोनातुनपतेच्छोकसागरे॥९०॥ ततोतिनिर्मलतरंशुक्रतीर्थंनृपांगज॥ शुक्रद्वारंतजायते ॥ यत्रस्नातोनरोत्तमः॥९१॥ ततोपिपुण्यदंराजन्नृसवातीर्थमुत्तमं॥ यत्रस्नात्वाभवानीशोहृष्टानैवपुनर्भवेत्॥९२॥ प्रभासतीर्थंवि ॥ ख्यातंततोपिश्रुतंप्रदंनृणां॥ सोमेश्वरस्यपुरतःस्तत्रस्नातोनगर्भभाक्॥९३॥ ततोगरुडतीर्थंचसंसारविषनाशनं॥ गरुडेशंसमभ्य ॥ र्च्यतत्रस्नात्वानशोचति॥९४॥ ब्रह्मतीर्थंततःपुण्यंवीरब्रह्मेश्वरासुरः॥ ब्रह्मविद्यामवाप्नोतितत्रस्नानेनमानवः॥९५॥ श्रीराम

नंनतुक्रमोपिश्रुत एववक्ष्यति॥ ज्ञेयान्येतानितीर्थानिपुण्यदान्युत्तरोत्तरमितिवचनवलादित्यर्थः॥९५॥ श्रीरामायनमः॥ श्रीगुरुदेवेनमः॥ कु॥ ७॥

८।२९४॥ ९४ क्षोणीवराहतीर्थंचततोपिश्रुतदंपरं॥ तत्रस्नातोनरोजातुतिर्यग्योनिंनगच्छति॥९८॥ ततःकालेश्वरंतीर्थंवीर श्रेष्ठतरंपरं॥ कलिकालेननबाधेतयत्रस्नातोनरोत्तम॥९९॥ अंगारकतीर्थंतत्रैवततोप्यतितरांशुभं॥ यत्रस्ना ४४

1012

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२ तीसर्थः पिच्छयइतिक्वचित्
॥ १०३ ॥

ब्रह्मार्कतीर्थमितिब्रह्मार्केतिपाठेब्रह्मावब्राह्मणोवब्रह्मरीतरवनन्नामार्कः ब्रह्मार्कं तत्तीर्थमिसर्थः चित्रागदंनन्नोचातिततोनवीसे

चं। ततोरुद्रार्कतीर्थंविधितीर्थंततःपरं।तत्राप्लुतोनरोयातिरविलोकंसुनिर्मलं॥ततोनरीसंहतीर्थंचमहाभयनिवारणं॥
कालादपिकृतसत्रस्नात्वानरोरिरभीतिच॥१७॥ततोपिपुण्यदंत्रणतीर्थंचित्ररथेश्वरं।यत्रस्नात्वाचदत्वाचचित्र
गुप्तंनपश्यति॥१८॥धर्मतीर्थंततःपुण्यंधर्मेशपुरतःस्थितं।तत्रश्राद्धादिकंसत्वपितॄणामनृणोभवेत्॥१९॥विशालं
तीर्थंविमलंविशालफलदंततः॥तत्रस्नात्वाविशालाक्षींदृष्ट्वागर्भेनजायते॥१७०॥हरास्थ्यंगतीर्थंचजरास्थेश्वरस
न्निधौ॥तत्संसारजबापीडाभिस्तत्रस्नातोनमुह्यति॥१॥ततोपिल्लोलतातीर्थंमहासौख्यवर्द्धनं॥स्नात्वाचैपित्वाल्लो
लिंगानंदीरुद्रानंदुःखभाक्॥२॥ततोगौतमतीर्थंचसर्वपापविवर्जनं॥स्नात्वापीडाविनिर्वाण्यत्रशोचतिनक्व
चित्॥३॥गंगावेगवतीतीर्थंचतीर्थंचागस्त्यसंज्ञकं॥ततस्तपोवनीतीर्थंत्रिसंध्याख्यंततःपरं॥४॥ततस्तन्नामर्मदं
तीर्थंततआरुधतेयकं॥वासिष्ठंचततस्तीर्थंमार्कंडेयमनुत्तमं॥५॥येष्वन्येतानितीर्थानिपुण्यदान्युत्तरोत्तरं॥रवुर
नीरसंसंचततस्तीर्थमनुत्तमं॥६॥तत्रश्राद्धादिकरणान्नरोमुच्यतकिल्बिषैः॥ततोभागीरथ्यस्तीर्थंराजर्षेरतिपुण्यदं
तत्रात्मप्रभवेयदेघृतकल्मंतेप्युसंपहितत॥एतेभ्योपिहितीर्थेभ्योलिंगकोटित्रयादपि॥८॥वीरेश्वरेश्वरंलिंगंमहास्त्रे
ष्ठमिष्यते॥वीरतीर्थेनरःस्नात्वावीरेश्वरंपरंजप्त्वा॥१७९॥तीर्थेष्वेतेषुसर्वेषुस्नातोभवतिनान्यथा॥यस्तुवीरेश्वरंलिंगंनतत्रनस्पर्शयिष्यति॥तेनकिंकोटिसं
ख्यानिलिंगानीहार्चितानिवै॥यस्तत्रामयतेलक्ष्मीभुक्तिरांमुक्तिरसमीप॥१११॥तेनवीरेश्वरंलिंगंसैसंयमीभवतः॥विधायैकंजागरणंनरोवीरेश्वरंपश्यन्॥११२॥

२५५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्रि

इतिश्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां वीरेशाख्यानेत्र्यशीतितमोध्यायः ॥ ८३ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ततस्तेधीमान्वैचतुर्भिरपिवेस्मुने ॥ वीरेश्वरप्रसंगेनतीर्थख्या

ऐहिकामुष्मिकान्यस्मात्सर्वान्कामान्समर्पयेत् ॥ पंचामृतेनस्नपनंयः कुर्यात्तिमानव ॥ ११४ ॥ पलेपलेफलंतस्यवीरेशोयदकोटिजं ॥ पदन्यस्तफलं

गेकोटिपुष्पप्रदानतः ॥ ११५ ॥ तद्वैनेवपुष्पेणवीरेशोनात्रसंशयः ॥ एकाम्नयाहुतिंदत्त्वावीरेश्वरसमीपतः ॥ ११६ ॥ कोटिहोमफलंसम्यग्मंत्रवा

र्यविचारणा ॥ सिद्धेयासिद्धेयचनैवप्रकोटिसमयफलंलभेत ॥ ११७ ॥ अस्मिन्प्रमापवीरेशेकृतमस्यपतांव्रजेत् ॥ अथैकंपामहारुद्रजपद्वीरेश

सन्निधौ ॥ ११८ ॥ जपयेद्यास्तकेतस्यकोटिरुद्रफलंध्रुवं ॥ व्रतोत्सर्गीर्द्वीरेशेपकृतंव्रतिभिर्नरैः ॥ ११९ ॥ तल्लोकिगुणसंख्याकंभवसेनसंशयः

कृताश्वाष्टांगनमस्काराभ्येनवीरेश्वराग्रतः ॥ २० ॥ अष्टकोटिनमस्कारफलंतस्यनसंशयः ॥ सर्वासांसंपदांस्थानंलिंगमेतद्भविष्यति ॥ २२१ ॥

वीरेश्वरेनसंदेहोवीरमेवरदानतः ॥ शानमुसत्स्मृतेपुंसांतारकारवमममाज्ञया ॥ २२२ ॥ जीवतामेवतत्सव्यमेताल्लिंगमुभाविधेहि ॥ एनछला

पुनःप्राहवीरोभित्राजितःसुतः ॥ १२३ ॥ प्रणम्यदेवंदेवेशंपारिपूर्णमनोरथः ॥ तीर्थान्येतानिदेवेशयान्युक्तानिमेग्रतः ॥ २२४ ॥ कृपयापु

नरप्येवतदन्यानिवदप्रभो ॥ आदिकेशवमारभ्यतत्तीर्थकथासागीरथात् ॥ २२५ ॥ एषांश्रवणमात्रेणनिःपापोजायतेनरः ॥ इतिश्रुत्वामनःस्त्रा

नामहीपतनयोदिते ॥ १२६ ॥ पुनस्तीर्थाभिधागामांकृनुपचक्रमे ॥ २२७ ॥ इतिश्रीस्कंदपुराणेकाशीखंडेवीरेश्वराविर्भावोनाम

त्र्यशीतितमोध्यायः ॥ ८३ ॥ ८२ ॥ ६८ ॥ स्कंदउवाच ॥ आकर्णयसोपिप्सुरयथास्थाणुरचीकथत् ॥ गंगावरणयोःपुण्यासंसेदात्तीर्थसं

भिका ॥ १ ॥ संगमेतत्रानकातःसंगमेशंसमर्च्यच ॥ ननरोजातुजननीगर्भसंगानवानुयात् ॥ २ ॥ तत्रपादोदकंतीर्थंयत्रदेवेन

शार्ङ्गिणा ॥ आदौपादौक्षालितौतुमंदरादागतेनयत् ॥ ३ ॥ श्रीरामचंद्रचरणाभ्यांनमः ॥ ८२ ॥ ~ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ८ ॥

समुदीर्यते ॥ ४ ॥ आदिकेशवमारभ्यभागीरथतीर्थपर्यंतानितीर्थानिकथयतिआकर्णयेतिसंभवातसंगमात् ॥ तीर्थमानिकांतीर्थस्थानं ॥

काशीखंडटीका ॥ [illegible]

२९६०.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

थी ३

पादोदकाख्याने कारणमाहात्म्येति। यद्यतः नाप्रुरुषः॥ गारुत्मतं गारुडं॥३॥ अथ ततः अतथास्नातस्य स्नातानां तत्तीर्थी॥२०॥ ॥विष्णुपादोदके तीर्थवारि कार्य्यं करो
लियः॥ व्यतीतातेन नियत भूयः सांसारिकी गतिः॥४॥ ह्रत पादोदकस्नानः ह्रत केशव पूजनः॥ वीत संसार वसतिः कार्य्या मासान्नरोत्तमः॥५॥ कार्य्यास

॥ ह्यस्मिन्हि दिषास्वेत दीपइति द्विजैः॥ तत्र सुर्याजनं ह्रत्वा स्वेत दीपाधिपो भवेत्॥६॥ ततः पादोदकात्तीर्थात्तीर्थं क्षीराब्धि संज्ञं॥
॥ कं॥ तत्रार्जित महापुण्यावसेत क्षीराब्धि रोधसि॥७॥ क्षीरोदाद दक्षिणे भागे तीर्थं शंखाख्यमुत्तमं॥ तत्र स्नातो भवेन्नूनं ना॥
॥ सशंख निधेः पतिः॥८॥ अर्वाकू च शंखतीर्थे च क्रतीर्थमनुत्तमं॥ संसार चक्रेन पतेत्तत्तीर्थ जलमज्जनात्॥९॥ गदातीर्थं त॥
॥ दग्रेतु संसार गद नाशनं॥ तत्र स्नानादिकरणात्स ह्येवं गदाधरः॥१०॥ पद्माख्य सन्मतीर्थं च तदग्रेपि हितेत्क्षितत्र॥ तत्र॥
॥ स्नानादिकरणात्सानुयाद्यसंहृय॥११॥ ततस्तीर्थं महालक्ष्म्यां महापुण्य फलप्रदं॥ तत्राभ्यर्च्य महालक्ष्मी नि॥
॥ वाणि कमलां लभेत॥१२॥ ततो गारुत्मतं तीर्थं संसार गारनाशनं॥ ह्रतोदक क्रियस्तत्र वैकुंठे वसतिं लभेत्॥१३॥
॥ ततो नारदं तीर्थं च ब्रह्म विद्यैक कारणं॥ तत्र स्नानेन मुक्तः स्याद्धृत्वा नारद केशवं॥१४॥ प्रह्लादतीर्थं तत्राम्यमतः॥
॥ ततो नारदे तीर्थं च ब्रह्म विद्यैक कारणं॥ तत्र स्नानेन मात्रेण विष्णोः प्रियतरो भवेत्॥१५॥ अंबरीषं ततस्तीर्थं महापातक नाशनं॥ तत्र वैकुंठभक
॥ मुक्तिफलप्रदं॥ तत्रैव स्नानमात्रेण

र्माणो जनानो गर्भभाजनं॥१६॥ आदित्यकेशवं नाम तदग्रे तीर्थमुत्तमं॥ ह्रताभिषेकस्तत्र स्यो लभे स्वर्गाभिषेचनं॥१७॥ दत्तान्नेयस्य तत्रापि तीर्थं त्रैलोक्य पावनं॥ यो
गसिद्धिं लभेत्तत्र स्नानमात्रेण भावतः॥१८॥ तदग्रे भार्गवं तीर्थं मैशानस मर्थकं॥ तत्र स्नान विधानेन भवेद्भार्गवलोकनात्॥१९॥ ततो वामन तीर्थं च विष्णु सान्निध्यदं
हा१

तुलसीदलाद्विधानेन मुक्तोविष्णुपुरं व्रजेत्॥२०॥

नै १

२१७॥

संख्ययोगः ज्ञानयोगः॥३०॥ ॥नरनारायणाख्यं हि ततस्तीर्थमनुत्तमं॥ तत्तीर्थमज्जनात्पुंसां गर्भवासः सुदुर्लभः॥२१॥ आयज्ञवाराहतीर्थं च ततो दक्षिणतः शुभं
वै२ यत्र स्नातस्य पुंसो राजसूयफलं ध्रुवं॥२२॥ विदारनरसिंहाख्यं तीर्थं तत्रास्ति पावनं॥ यत्रैकस्नानतो नश्येद्दुःखं जन्मशता॰ ताजितं॥२३॥ गोपीगोविंदतीर्थं च
ततो वैकुंठलोकदं॥ यस्मिन्स्नातो नरो विद्वान्न विद्यात्कर्म वेदनां॥२४॥ लक्ष्मीनृसिंहतीर्थं च गोपीगोविंददक्षिणे॥ निर्वाणलक्ष्मीर्यत्रासौ ध्रियते नुनेरोत्तमः॥२५॥

१५० ॥तद्दक्षिणायां काष्ठायां शेषतीर्थमनुत्तमं॥ महापापौघशेषोऽपि न तिष्ठेद्यत्र मज्जनात्॥२६॥ शंखमाधवतीर्थं च तद्याम्यां दिशि चोत्तमं॥त॥
॥त्तीर्थसेवनान्नृणां कुतः पापभयं भवेत्॥२७॥ ततोऽपि पावनतरं तीर्थं तस्य दक्षिणे॥ नीलग्रीवाख्यमतुलं तत्स्नायी सर्वदा शुचिः॥२८॥ त
॥त्रोद्दालकतीर्थं च सर्वाघौघविनाशकृत्॥ दृष्टातिमहतीं सिद्धिं स्नानमात्रेण तत्क्षणं॥२९॥ ततः सांख्यायनतीर्थं च सांख्येश्वरसमीपतः॥ तत्र १५०
॥स्नानेन दानेन नश्यद्यापदिगंबो जनेः॥३०॥ नपेशामार्चनैः पुंसामश्वमेधस्य सर्वमेवहि॥ महिषासुरतीर्थं च तत्समीपे तिपावनं॥३१॥ यत्र तत्स्नासदे॥
॥सेंद्रो विजिग्ये सकलान्सुरान्॥ तत्तीर्थसेवको बाण्णेनारिभिः परिभूयते॥३२॥ न पातकैर्महद्भिश्च प्रार्थितं च फलं लभेत्॥ बाणतीर्थं च
ह२ ॥तस्यापरान्तसंस्थं भुजपदं॥३३॥ तत्र स्नातो नरो मलिनाप्रास्याछान्नवैस्त्वरा॥ गोमतारेश्वरं नाम लक्ष्ये तीर्थमुत्तमं॥३४॥ अपुत्रो
व१ ॥पितरे घ तेतो वैतरणी सुख॥ तीर्थं हिरण्यगर्भाख्यं तद्याम्ये सर्वपापहृत्॥३५॥ तत्र स्नातो हिरण्येन मुच्यते न कदाचन॥ ततः श्रवणवतीर्थं च

सर्वतीर्थोत्तमोत्तमं॥३६॥ जीवन्मुक्तो भवेत्तत्र स्नानमात्रेण मानवः॥ ततः पिलिपिलातीर्थं दर्शनादपि पापहृत्॥३७॥ मुनेः समाधिस्थानं वै तद्गस्तीति सिद्धिदं॥ स्नात्वा पिलिपिला
तीर्थे दत्वा दानं च किंचन॥३८॥ किं शोचति कृतात्पापादन्यत्रापि मृतो यदि॥ यो वै पिलिपिलातीर्थे स्नात्वा भामवं यिष्यति॥३९॥ भविष्यति समे मित्रं मित्रतेजः समप्रभः॥ ततः सैपि
दृष्टीदृशी निर्मलीकृतपुष्कलं॥४०॥ ॥वैतरणीयमद्वारस्थानदीमिति शीत्रतेजः समप्रभः स्सूर्यसमतेजस्कः॥४०॥ ॥श्रीरामजयरामजयजयराम॥ ॥

३९८

1016

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्रैपिरूपी दृष्टिनिर्म्मलीहृत्पुष्कलं त्रिलोचनदर्शनश्रद्धजातसंबा॥ [illegible] ॥४९॥ सुकृते नाशकम्॥ मध्ये काशिकाशिका

तीर्थे पिलिप्पिलारव्यं वै मनोमलविनाशनं॥ तत्र श्राद्धादिकरणाद्धि नानार्थप्रतर्पणात्॥ ४१॥ मुहूर्तं श्रियमाप्नोति मानवो तीव निश्चलां॥ ततो नागेश्वरं तीर्थं महाघपरिशोधनं॥ ४२॥ नतीर्थमज्जनादेव पापेवत्सर्वो ह्यसंक्षय॥ तद्दक्षिणे महापुण्यं कर्णादित्यारव्यमुत्तमं॥ ४३॥ तीर्थयात्राल्लुतो मर्त्यो भास्करः श्रियमावहेत्॥ ततो भैरवतीर्थं च महाघौघक्षयं प्रदं॥ ४४॥ चतुरर्थोदियकरं सर्वविघ्ननिवारणं॥ सोमाष्टम्यां तत्र नरः स्नात्वा संतर्पयेत्पहून्॥ ४५॥ दृष्ट्वा च भैरवं कालं कलिकालं च भंजयेत्॥ तीर्थं खर्वनृसिंहाख्यं तीर्थाद्भैरवतः पुरः॥ ४६॥ तत्र स्नातस्य वै पुंसं कुतो घजनितं भयं॥ मार्कंडस्य मुनेस्तीर्थं तद्धाम्या मतिनिर्म्मलं॥ ४७॥ तत्र स्नानेन मर्त्यानां नापायमरणं क्वचित्॥ ततः पंचनदाख्यं वै सर्वतीर्थनिषेवितं॥ ४८॥ तीर्थे यत्र नरः स्नात्वा न संसारी पुनर्भवेत्॥ ब्रह्मांडोदरतीर्थानि यानि तीर्थानि सर्वतः॥ ४९॥ ऊर्जे यत्र समायांति पापौघपरिनुत्तये॥ सर्वदा यत्र सर्वाणि दशम्यादिदिनत्रयं॥ ५०॥ तिष्ठंति तीर्थवर्य्याणि जने नैमल्यहेतवे॥ भूरिशः संति तीर्थानि मध्ये काशि पदे पदे॥ ५१॥ परं पांचनदः कश्चिन्महिमानापि कुत्रचित्॥ अप्येकं कार्त्तिके स्याहस्तत्र येः सफलीकृतं॥ ५२॥ जपहोमार्चनोद्दानैः हृतं कृत्स्नं एव हि॥ सर्वाण्यपि च तीर्थानि युगपत्तुलितान्यपि॥ ५३॥ नाधिजग्मुः पांचनद्याः कलायाश्रपि तुल्यतां॥ स्नात्वा पंचनदे तीर्थे दृष्ट्वा वै बिंदुमाधवं॥ ५४॥ न जातु जायते धीमान् जननीजठरांतरे॥ ततो ज्ञानह्रदस्तीर्थं जडानामपि जाड्यहृत्॥ ५५॥ तत्र स्नातो नरो जातु ज्ञानभ्रंशं न चाप्नुयात्॥ तत्र [illegible] ज्ञानह्रदे स्नात्वा दृष्ट्वा ज्ञानेश्वरं नरः॥ ५६॥ ज्ञानं तदधिगच्छेद्वै येन नो बाध्यते पुनः॥ ततो सिंहमंगलातीर्थं सर्वामंगलनाशनं॥ ५७॥ तत्रावगाहनं कृत्वा भवेन्मंगलभाजनं॥ श्रीमंग

ज्ञानिनस्ययुमं वेयुमं गंगावि वे॥ ५४॥ ४७॥ ४७॥ यात्रामध्ये कि
क्षितीर्थे न्नापि नप्राप्तः जडानां शु घानांजाड्यहृत् अर्थस्य स्याँ
जाड्यंतक ज्ञानं पश्यंति तस्य व अर्थं॥ ५७॥ ५७॥ ५८॥

२११

अश्वत्थ इति मंत्र इति॥ उच्यते॥ अश्वत्थेवोपनिषदनं पर्णे वोवसतिः कृता॥ गो नाजइ किवा मंथयत्सनव थपुरुष मित्यादिमंत्र

१५१

स्नात्वैवं मंगलेतीर्थे नमस्कृत्य मंगलं॥ नप्तख माळिनस्तीर्थं तदभ्रेमकनाशनं॥ ५९॥ तत्राप्लुतो नभस्तीर्थं
विलोक्य विमलोभवेत्॥ मरखतीर्थं तु तत्रैव मरखेश्वरसमीपतः॥ ६०॥ मरखजं पुण्यमाप्नोति तत्र स्नातो नरोत्तमः॥
तस्याश्चैव बिंदुतीर्थं च परमज्ञानकारणं॥ ६१॥ तत्र श्राद्धं दिनं कुलालमे स्तु कृतमुत्तमं॥ पिप्पलादस्य च
मुनेस्तीर्थं तथा स्पदिकस्थितं॥ ६२॥ स्नात्वा शनेर्दिने तत्र दृष्ट्वा वै पिप्पलेश्वरं॥ पिप्पलं तत्र सेवित्वाऽश्व
त्थ इति मंत्रतः॥ ६३॥ शनिपीडां न लभते दुःस्वप्नं चापि नाप्नुयात्॥ ततस्तां भवराहाख्यं तीर्थं चैवाति पावनं॥
६४॥ तत्र स्नानेन नदानेन नमज्जेद घसागरे॥ तदग्रे कविंगुगा च कलिकल्मषनाशिनी॥ ६५॥ तस्यां स्ना
त्वा नरो धामात्तल्लक्षरगान्नर घोभवेत्॥ इंद्रद्युम्नं महातीर्थमिंद्रद्युम्नेश्वराग्रतः॥ ६६॥ तोय कृत्सनततः स्न
त्वा लोकमैंद्रमवाप्नुयात्॥ ततः रामतीर्थं च वीररामेश्वराग्रतः॥ ६७॥ तत्तीर्थं स्नानमात्रेण वै सर्वलोकमाप्नुया
त्॥ तत्रैक्ष्वाकवं तीर्थं सर्वाघौघविनाशनं॥ ६८॥ तत्र स्नानेन पूतात्मा जायते मनुजोत्तमः॥ मरुत्ततीर्थं तत्रा
ते मरुत्तेश्वरसन्निधौ॥ ६९॥ तत्र स्नात्वा समभ्यर्च्य बां महदैश्वर्यमाप्नुयात्॥ मित्रावरुणतीर्थं च ततः पातकनो
शनं॥ ७०॥ तत्र पिंडप्रदानेन पितॄणां भवति प्रियः॥ ततोग्नितीर्थं विमलमग्निनाशपुरतो महत्॥ ७१॥ अग्निलो
कमवाप्नोति तत्र तीर्थे परिमज्जनात्॥ अंगारतीर्थं तत्रैव अंगारेश्वरसन्निधौ॥ ७२॥ तत्रांगारचतुर्थ्यां तु स्नात्वा निःपापु
तामियात्॥ ततो वैकालतीर्थं च तत्कालेश्वरसन्निधौ॥ ७३॥ स्नात्वा तल्लिंगमभ्यर्च्य कालिकालान्निविन्यति॥ चंद्रतीर्थं
च तत्रैव चंद्रेश्वरसमीपतः॥ ७४॥ तत्र स्नात्वार्च्य चंद्रेशं चंद्रलोकमवाप्नुयात्॥ तद्ग्रेवारतीर्थं च वीरेश्वरसमीपतः॥ ७५॥ दुर्त्तभं प्राकृतवपुरस्तीर्थ

१५१

३००

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥यदाख्यायस्याख्यामणिकर्णिकातदित्यर्थः॥८६॥ महीतुपुनरायातीत्यर्थः रायातीतिवाशेषः॥ आपस्यतीत्यर्थः॥ ९५॥ श्रीरामायनमः॥ रामायनमः॥ छ॥

॥जातुचित्तत्रसंस्नातोनविघ्नैरभिभूयते॥ हरिश्चंद्रस्यराजर्षेस्ततत्तीर्थमनुत्तमं॥७७॥ यत्रस्नातोनरोजातुनसत्याच्च्यवतेक्वचित्॥ हरिश्चंद्रस्यतीर्थेतुपश्चे
॥यःसमुपार्जितं॥७८॥ तदक्षय्यफलंवीरइहलोकेपरेपिच॥ ततःपर्वततीर्थंचसर्वतेजसमीपतः॥७९॥ सर्वतीर्थफलंतस्यस्नात्वापर्वण्यपर्व
॥णि॥ कंबलाश्वतरतीर्थंचयत्तुसर्वविषापहं॥८०॥ तत्रस्नातोभवेन्मर्त्योगीतविद्याविशारदः॥ ततःसारस्वतंतीर्थंसर्वविद्योपपादकं॥८१॥ तिष्ठेयुः
॥पितरस्तस्यमहद्देवर्षिमानवैः॥ उमातीर्थंचतत्रास्तिसर्वशक्तिसमन्वितं॥८२॥ श्रीमेयलोकप्राप्येश्यातस्नानमात्रेणनिश्चितं॥ ततस्त्रिलो
॥कीविख्यातंत्रिलोक्युद्धरणक्षमं॥८३॥ तीर्थश्रेष्ठतरंवीरयदाख्यामणिकर्णिका॥ वक्रपुष्करिणीतीर्थंतदादौविष्णुनाकृतं॥८४॥ तदाख्या
॥कर्णनादेवसर्वैःपापैःप्रमुच्यते॥ स्वर्गौकसश्चसंध्यायांवैजपंतीमणिकर्णिकां॥८५॥ यन्नामग्रहणंपुंसांश्रेयसेपरमापदि॥ येषुकृतायैःस्मृता
॥वीरयेहष्टामणिकर्णिका॥८६॥ तएवकृतिनोलोकेकृतकृत्यास्तएवहि॥ त्रैलोक्येप्यजपंतीवमानवामणिकर्णिकां॥८७॥ जयमितानहंवी
॥रत्रिकालंपुण्यकर्मणः॥ इष्टंतेनमहायज्ञैःसहस्रशतदक्षिणैः॥८८॥ एवासरीमहाविद्यायेनोक्तामणिकर्णिका॥८९॥ [illegible] महादानानि
॥दत्तानितेनवैपुण्यकर्मणः॥८९॥ येनाहमविलोवीरसंप्राप्यमणिकर्णिकां॥ मणिकर्णीयबुध्यियेनतर्पिताःमहाः॥९०॥ तेनश्राद्धानिदत्तानिगया
॥यांमधुपायसैः॥ मणिकर्णिजलंयेनसंपीतंमुद्बुद्धिना॥९१॥ किंतस्यसोपपानेस्तेपुनरावृत्तिलक्षिणः॥ तेस्नाताःसर्वतीर्थेषुमहापर्वसुभस्मशः॥९२॥

प्रपिता ×

तथावसर्वाविभत्स्थैर्यैःस्नातामणिकर्णिका॥ तैःपुराःपूजिताःसर्वेविह्लविष्णुमुखामरैः॥९३॥ येस्वर्णकुसुमैःरत्नैरर्चितामणिकर्णिका॥ अहंतेनोमयासार्द्धंदीक्षांसं

माण्कर्णांभवे॥८६॥ श्रीविःपूर्णलिनिपादुर्गितामणिकर्णिका॥
तथामिलेतनगांतितीर्थपर्णानितार्थिं॥८७॥ रामायनमः॥

३०१५

श्राप्या श्राप्यतेइति यदिदमेव फलं मिति सद्योजातवामदेवाघोरतत्पुरुषेन पंचमुखत्वात्पंचास्यो विश्वेश्वरः॥१०३॥ हरिकृष्णरामायनमः॥ काशीविश्वेश्वरायनमः

सेविताश्रद्धयायेनश्रीमतीमणिकर्णिका॥ दत्वादानानिभूरीणि मखानिष्ट्वानिभूरिशः॥९६॥ विरंतनाश्चाप्यरायेषु स्वर्गेष्विष्यांहिपुनः॥ विपुलेत्रम
१५२ ॥हीपृष्ठेपंचक्रोशीमनोहरा॥९७॥ संश्रितामणिकर्णाद्ये यस्तैर्याताश्चानिवर्तकाः॥ दानानां चव्रतानां च क्रतूनांतपसामपि॥९८॥ इदमेव
॥फलंमन्येयदाप्यामणिकर्णिका॥ मोक्षलक्ष्मीरियंसाक्षाच्छ्रीमन्मणिकर्णिका॥९९॥ शापोस्यामहिमानंवैनवेद्म्यहमपिस्फुटं॥ अ
॥वाप्यांमणिकर्ण्याख्यतीर्थंपाशुपतंपरं॥१००॥ तीर्थंत्वरुद्रवासाख्यंविश्वातीर्थंततःपरं॥ मुक्तितीर्थंततोरम्यमविमुक्तमथोशुभं॥१०१॥ १५२
॥तीर्थंस्वतारकंस्कांदंकुंठेतीर्थंततोपि च॥ स्नावानेशमथैशानंज्ञानतीर्थमथोत्तमं॥१०२॥ नंदितीर्थंविष्णुतीर्थंतीर्थंपैतामहंततः॥ नाभि
॥तीर्थमिदंवैवब्रह्मवाक्यमतःपरं॥१०३॥ यत्तदंगारस्थतीर्थंयत्तवायेपुराकथि॥ तीर्थानामुत्तरवाहिन्यांस्वर्धुन्यांकाशिसन्निधौ॥१०४॥ संत्य
॥नेकानिपुण्यानिमयोक्तान्यल्पशःपुनः॥ तत्रापिनित्यंश्रेष्ठास्यात्त्यंरतीर्थंनृपांगज॥१०५॥ यस्यांस्नात्वानरोभूयोगर्भवासंनसंस्म
॥रेत्॥ प्रथमंयासिसंभेदंतीर्थानांप्रवरंपरं॥१०६॥ ततोदशाश्वमेधाख्यंसर्वतीर्थनिषेवितं॥ ततःपादोदकंतीर्थमादिकेशवसन्निधौ॥१०७॥
॥ततःपरंपावनदंस्नानमात्रादघौघहृत्॥ एतेषामपितीर्थानांचतुर्णामपिसत्तम॥१०८॥ पंचमंमणिकर्णाख्यंमनोवयवसिद्धिदं॥ अहंस्ता
॥स्याभिमततमुमयामहपर्वसु॥१०९॥ ब्रह्मणाविष्णुनासार्द्धंमहेंद्रादिसुरर्षिभिः॥ अतएवात्रगीयंतेगाथेयंश्रुतिसंमता॥११०॥ नागलो

ककतावासैःस्वर्गैकोपिश्रसंततं॥ सत्यंसत्यंपुनःसत्यंसत्यपूर्वमिदंवचः॥१११॥ मणिकर्णिसमंतीर्थंनास्तिब्रह्मांडगोळके॥ पंचतीर्थ्यांनरःस्नात्वानदेहंपीवपैत्रिकं॥११२॥

॥३०२॥

1020

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पंचास्योऽविश्वेश्वरः॥ ॥इति श्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां चतुराशीतितमोऽध्यायः॥८४॥ ॥पंचाशीतितमेऽध्याये दुर्वासो वरदर्शकं॥ श्रीमत्कामेश्वरोत्पत्तिर्वर्ण्यते ति मनोहरा॥८५॥ ॥कामेश्वरोसौ इति कैः प्रति जानीहे जगज्जनन्या इति॥१॥ महामर्षेः सहनशील्लः॥ महात्मा घरति योऽस्तौ सुरनिपर्णशाला जाटाजटितमौलिकाः॥ जयसव्याप्तमस्तकाः॥ कुंडलाराजिताबुदान्॥ कुंडलाराजिता जितमेघस्वनानसर्थाः कुंदुदीतिकदीपितः॥ उरुदिसमन्ये त्र करगोदेवाधारपात्रं॥ श्रीसरस्वत्यै नमः॥ ॥८

मर्त्यलोकेतिजानु चिरकारुणापे चास्योवाचागीयते॥ इतिदृष्ट्वा नरानंदे वो वीरस्यांतर्दधे हरः॥११३॥ समसरीरोपि वीरेशं प्राप्य शीघ्रमः समाहितः॥ ॥स्कंद उवाच॥ ॥तीर्थीव्यायास्मिन्मपुण्यप्रागस्तेयो नि शामपेर॥११४॥ तस्यार्द्धसंक्षयया पादपि जन्मसंतार्जितं॥ इति वीरेश्वराख्यानमाख्यानप्रसंततः॥ काथितं पुरोगस्तेकामेशं च कथयाम्यतः॥ ॥इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे वीरेश्वराख्यानं नाम चतुराशीतितमोऽध्यायः॥८४॥ ॥छ॥ ॥ ॥ ॥

स्कंद उवाच॥ ॥जगज्जनन्याः पार्वत्याः पुरो गमे पुरारिणा॥ यथाख्यायि कथा पुण्या तथा ते कथयाम्यहं॥१॥ क

पुरा महाभिमानस्य वंसिसमुद्रांकाननं॥ ससरिकां सार्णवां च सग्राम पुरपत्तनां॥२॥ परिभ्रम्यैमहातेजा महामर्षो महातपाः॥ दुर्वासाः संपरिभ्रांतः शोभमाने कानने॥३॥ विलोक्यास्यास्त्रिदिवसरिद्वनं बहुप्रासादमंडितं॥ बकुकुंडतडागचैत्यस्तोत्रमुपागमत्॥४॥ पदे पदे मुनिनां चाजितं काम्ये महाभिदां॥ दृष्ट्वा ये जोनिरम्याणि दुर्वासो विस्मितोभवत्॥५॥ सर्वर्तुकुसुमान्वृक्षान्सुच्छायान्स्निग्धपल्लवान्॥ सुफलान्

सुलतांश्लिष्टान्दृष्ट्वा प्रीतिमगान्मुनिः॥६॥ दुर्वासाम्नातिदृष्टो हृष्टरदृष्ट्वा पाशुपतोत्तमान्॥ भतिभक्षितसर्वांगान् जटाजटितमौलिकान्॥७॥ कौपीनमात्रवसनान्स्मरारिध्यानतत्परान्॥ कक्षीकृतमहालांबून्कुंडलाजिताकुटान्॥८॥ करंड

1021

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्म२

२

पशुषु यत्र मैषु गोमहिषादिषु मृगेष्वरण्येषु हरिणादिषु तिर्यक्षु पक्षिषु हृष्टिः हृष्टता तुष्टिः विशिष्टं स्थानं तं शंभुपदं प्राप्तिकृतरका

कश्चित्त्रिदंडनो हन्त्वानिःसंगान्नि:परिग्रहान्॥ काव्यादिपर्वनिरातेकान् रविसूर्येशारणागतान्॥१०॥ कश्चिद्देहस्य शानाबाल्य ब्रह्मचारिणः॥ निसंन्यासी गिरिस्थी स्नानपारिपिंगव्वम्र्द्धजानुः॥११॥ निर्लोप्यकाश्यां दुर्वासा ब्राह्मणान् मुमुक्षु देवरान्॥ पशुष्वपि च यातु धर्मिगे ष्वपि च यातु तः॥१२॥ तिर्यक्ष्वपि च पाहि ष्टः काश्यां नान्तरस्पृष्टः॥ इयं तु त्रैपसो व्युष्टिः काम रक्षांसि निष्टपे॥१३॥ यत्र से ष्वपि तिर्यक्षु परमानंदवर्द्धनी॥ नरमेतेपि पशवः आनंदवनचारिणः॥१४॥ सदा नेदाः पुनर्देवानानंदन वनानि ता॥ नरका शीपुरी वासी

[illegible] ष्ठोपिह्यस्तु धाम्यापातिः॥१५॥ नान्यत्र सोदीक्षितोपि साहसु तेरभ्या[illegible]नं॥ वैमेश्वरीपुरा चैषा धामेत्यिच हारिणी॥१६॥ सर्वापि न तथा क्षोणी तस्युगी नैव नागभूः॥ स्वर्गं च बंधनं कापि यत्र मतो मम नोमुक्तिः॥१७॥ सर्वस्मिन्नपि भुभागे यथा स्वेष्यमगादिहा॥ रम्यापुरीष्विदेष्पा मोक्षांगदारवल्लादपि॥ १८॥ परिस्पृष्टि तिदुर्वासा स्वैनोधृति मवापेह॥ तपस्मानोपिकृतपः सुचिरं समहातपाः॥१९॥ यदा नादफलं किंचित्कोपचतदाकरौ॥ धिक्च मां तापसं दुष्टं धिक्च मे दुस्मरं तपः॥२०॥ धिक्क्षेत्रमिदं रोक्तोः सर्वेषां च सतारकं॥ यथा न मुक्तिरत्रस्या कस्यापि करोमि तथा॥२१॥ इति रोषं पादेघुकः सजहासततोशिवः॥ तत्र लिंगमपदेकं व्यानं ग्रहस्य तेम्बरः॥२२॥ तल्लिंगदर्शनात् सापानंदः स्यात् पदे पदे॥ ऊ नाचाविस्मयापि ष्टो मनस्येन महेश्वरः॥२३॥ इहहरो न्यस्तपश्चिष्यान सोस्तितु नःपुनः॥ यत्रैवाहूनेव स्यंतिय त्रैनाविहता श्रमाः॥ लक्ष्मतिष्ठा पत्रैवत त्रैवा मार्षिणो द्विजाः॥ मना कृपि तितमात्रं तु चेल्लुं

श्रीनंफल्वेषस्य सः नागमष्ट पाताल्वं॥१८॥ अमर्षिणोऽस्माहल्वदः कुधा कोधेनननुमधेवं पत्त नास्तापसादुर्वासः श्वेतपस्तपस्विनः कथं तर्हि अन्येमन्यते त

॥ ॥ आहत पापाति॥२७॥ ॥ ॥

भोनेतापसमा:॥२३॥ कृत्यार्थैर्गुरोर्भिंडनोलोक्यापातपस्मोभृशं:॥
तथापितापसाभोगं कृतो वाणुः कर्मकथं:॥ अशनिपामानिमस्याप्तनाः
कथंचनोकोशिवमतोपि तापितामानावदुद्धिंपिलोतयाद्याः॥२६॥

३-४

॥१५३

१५३

॥व्यानशे व्याप्तवान्॥ व्यापितं व्याप्तं यद्यस्मात्तत्तस्मात्॥ आः कोपे इति पीडायां चापरिधौ नो मन्त्रो मोघो धीम आनंदकाननं तु स्य बनु दिश्येत्यर्थः॥ अंतकः कालाग्निरुद्रः॥
कल्पानल इतियावत्॥ विधाता इत्याले स्वा देवा इंद्रादयः परो विष्णुः मरुस्थली निरुदकभूमिं दध्मो धारयामः स्फोटयामः खंडखंडं नयामः आस्फालयामः हरं नयामः॥

तावत्क्रोधजो वह्निर्व्यानशे व्योममंडलं॥ तत्क्रोधानलधूमोघैर्व्यापितं यत्प्रमीगणं॥ रटातद्धातिनमोघा [illegible] नीलिमानं महत्तरं॥ ततो गणाः प्रि
॥क्षुब्धाः प्रलयार्णवनीरवत्॥२९॥ आः किमेतत्किमेतद्धे भाषमाणाः परस्परं॥ गर्जन्तस्तर्जयंतश्च धृतायुधपाणयः॥३०॥ भ्रमयापरि
॥जस्थुस्तेपरितो धाम सर्वशः प्रभवं॥ कोयमः को नु वा कालः को मृत्युः कस्तथान्तकः॥३१॥ को वा विधाता [illegible] लेखः क्रुद्धएष स्मासु कः परः॥ अ
॥द्यैव पिबामो ज्वलवन्नू पाइकुर्मो खिलान्गिरीन्॥३२॥ सप्तापि वारांनिधीनेककरवामो मरुस्थलीं॥ पातालं वानयामोर्ध्वमधो दध्मोथ
॥वा दिवं॥३३॥ एकमेव हि वा यामं गगनं करवामहे॥ ब्रह्मांडभांडमथवा स्फोटयामः क्षणेन हि॥३४॥ आस्फालयामो वान्योन्यं कालं म
॥त्युं बलात्कवत्॥ यास्यामो वाथ भुवनं मुक्त्वा वाराणसीपुरीं॥३५॥ यत्र मुक्तिप्रदं लिंगं ज्ञालमात्रेण जंतवः॥ कुतोयं धूमसंभारो ज्वाला
॥वल्यः कुतस्त्वमूः॥३६॥ को वा मृत्युंजयं रुद्रं नो विद्यान्मदमोहितः॥ इति पारिषदाः सर्वे महाभयभयप्रदाः॥३७॥ जेल्पंतः कल्पया
॥मासुः प्राकारं गगनस्पृशं॥ शकलीकृत्य बहुशः शिलावज्ज्वलयानलं॥३८॥ नंदीश्वरो दिषेणश्च सोमनंदी महोदरः॥ महाहनुर्महाग्री
॥वो महाकालोऽजितांतकः॥३९॥ मृत्युप्रकंपनो भीमो घंटाकर्णो महाबलः॥ क्षोभणो द्रावणो जंभी पंचास्यः पंचलोचनः॥४०॥ द्विशिरा
॥स्त्रिशिराः सोमः पंचहस्तो दशाननः॥ चंडो भृंगिरिटिः स्कंदो प्रचंडस्तांडवप्रियः॥४१॥ रामायनमः॥ काशीविश्वेश्वरायनमः॥ छ॥ छ॥

अन्योन्यं परस्परं तालवत् यथैकेन तालांतरं हरीक्रियते तेन मपि तद्वदित्यर्थः॥ यास्यामइति यद्यपि वाराणसी भुवनमध्ये न भवति तथापि प्रतीत्यर्थम् प्रायेणोदमुत्त
मितिज्ञेयं शकलीकृत्य खंडशः खंडवत् शकलीकृत्य प्रलयानलं दुर्वासमसः क्रोधवह्निं भृंगिरिटीकारांतत्वमार्षं॥४१॥ रामायनमः॥ शिवायनमः॥ छ॥ छ॥

1023

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रासंजिनीवा पुंसंवधिनी द्वुर्वाससमज्ञेतियकारो भिन्नक्रमे ॥ क्षुब्धेषु तेषु वीरेषु इति संबध्यते ॥ दिव्येवायोरपि गतिर्नास्तिक यत्र इत्यर्थे विष् ... यत्र आह नगरौ रिति
॥ नाक्तनानुज्ञो अपि तु कृतानुज्ञोऽत न हेतुस्तस्ते ऽइति स्वतेजसा निःप्रभो दृष्ट्वा करुणया कृतानुज्ञा वि त्यर्थः ॥ ४१ ॥ आनुरूपेयपः अनुरूपायाः पुत्र इत्यर्थः ॥

॥ पिपिंडिलः स्थूलशिराः स्थूलकेशो गणः स्मिमान् ॥ क्षेमकः क्षेमधन्वा स्ववर्षभे रंजो रणप्रियः ॥ ४२ ॥ दंडपाणिः शूलपाणिः पाशपाणिः कृशोदरः ॥
॥ दीर्घग्रीवो धपिंगाक्षः पिंगकर्णपगमूर्द्धजः ॥ ४३ ॥ बहुनेत्रो लंबकर्णो स्वर्वपर्वत विग्रहः ॥ गोकर्णो गजकर्णश्च कोकिलास्यो गजानन ॥ ४४
॥ अर्हंत्वं नैगमेयश्च विकटास्यो ऽट्टहासकः ॥ क्षीरपाणिः शिवा रावो वैणिको वेणुवादकः ॥ ४५ ॥ दुर्द्धर्षो दुःसहश्च गर्जनो रिपुतर्जनः ॥
॥ इत्याद्यो गणोशानः शतकोटि दुरासदाः ॥ ४६ ॥ कान्वयां निवार्यामासुः रपि शापं संन्नीगतिं ॥ क्षुब्धेषु तेषु वीरेषु कंपेषु भुवनत्रयं ॥
॥ ४७ ॥ दुर्वाससमस्त्र क्रोधाग्निज्वालाभिः र्व्याकुलीकृतं ॥ तदा विविशानुः क्ता रयां स्वयं विद्रुमसा वपि ॥ ४८ ॥ नगरौ रक्तनानुज्ञो नतेजः
॥ शामितप्रभो ॥ ४९ ॥ निवार्य प्रमथानीकमतिक्षुब्धं मुमाधवः ॥ ४९ ॥ मदंशे रावहि मुनिरानुरूपेयपार्षदे ॥ अथ दुर्वाससो लिंगाद्वा वि
॥ रासीत्कृपांधिः ॥ ५० ॥ महातेजोमयः शंभुर्मुनिशापात्पुराभवत् ॥ मा भूच्छापो मुने कार्यं निर्वाणप्रतिबंधकः ॥ ५१ ॥ इत्यनुक्रोशतो
॥ देवस्तस्यापस्यसंतां गतः ॥ उवाचवपुषस्तस्मिन्महाक्रोधन तापस ॥ ५२ ॥ वरद्य स्ववरः कृतस्ते मया देवो विशंकितः ॥ ततो विलक्षितो गस्य
॥ शापोद्यतकरो मुनिः ॥ ५३ ॥ अपराधं च कुमा या क्रोधांधेन निर्बुद्धिया ॥ उवाचवेलिबद्धशोधि ज्ञाक्रोधवशंगतः ॥ ५४ ॥ त्रैलोक्याभयदं कृ
॥ त्वीशात्मुमुघतत्वेनसं ॥ दुःखार्णवनिमग्नानां यामयानां निवेदितां ॥ ५५ ॥ कर्मपाशितकंठानां काश्येकामुक्तिसाधनं ॥ सर्वेषां जंतुजातानां जनन्ये

वंद्यानुक्रोशतो दयातः ॥ अविशंकितः शंकारहितः अनपाठांतरे क्रियाविशेषणं वा वदेति वृकास्या त्रिमकर्मणा संबंधः ॥ न केवलमपराद्धमिच्छुवाव धिज्ञामि
निबोवावेत्यर्थः वरुशाइत्यस्यापयस्संबंधः त्रैलोक्याभयत्वमेवाह दुःखवा र्णवेत्यादिना लब्धमुल्लब्धहर्षः ॥ ५७ ॥ रामच्छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ रामयनमः ॥ छ ॥

महान्मृतस्तन्यदात्री नेत्रीच परमं पदं ॥ जनन्यास्सदनो काशीत्ल मेदुपमितिं क्वचित् ॥ ५८ ॥ धारयेज्जननीगर्भे काशी
भाद्विमोचयेत् ॥ एवं महातां तुयः काशीमन्यो पिहि रापिष्यति ॥ ५९ ॥ तस्यैव शापो भविता न तु काश्याः कथंचन ॥ इति दुर्वास

सो वाक्यं श्रुत्वा देव स्त्रिलोचनः ॥ ६० ॥ प्रतीवतुष्टितोऽभूत्कारी काशीत्वनलब्धमुत् ॥ यः काशीं स्तौति मेधावीयः काशीं हृदि
धारयेत् ॥ ६१ ॥ तेन तप्तं तपस्तीव्रं तेनेष्टं क्रतुकोटिभिः ॥ जिकाश्रेवसुतेयस्य काश्यात्यक्षरयुग्मकं ॥ ६२ ॥ ननतस्य ग
र्भवासः स्यात् क्वचिद्देवसुमेधसः ॥ योमंत्रेजपति प्राज्ञः काशी वर्णद्वयात्मकं ॥ ६३ ॥ स तु लोकद्वयं जित्वा लोकानी
तं ब्रजेत्पदं ॥ श्रानुकूर्यये यते ज्ञानं काशी सा व न पुण्यतः ॥ ६४ ॥ यथेदानीं समुत्पन्नं ननतथातपसाधुरा ॥ न मे मु
ने प्रियस्तद्वद्धी क्षितो मम भूज्ञकः ॥ ६५ ॥ यादृक् प्रियतरः सत्यं काशीस्तव नलाल्लसः ॥ तादृक् तु ष्टिन मे दाने
स्ताद्वक्तुष्टिर्न मे मखे ॥ ६६ ॥ ननु ह्नस्तपसा तादृक् यादृक् स्यात् काशीसंस्तवे ॥ श्रानस्कानेनं येन स्कतमेतत्
सचेतसा ॥ ६७ ॥ तेनाहं संस्कृतः सम्यक् सर्वैः सूक्तैः श्रुतीरितैः ॥ नचकामाः समृद्धास्युरानुस्रयेयनापसः ॥ ६८ ॥
ज्ञानं तेपरमं भाविमहामोहविनाशनं ॥ अपरं च वरं ब्रूहि किं दातव्यं तवानघ ॥ ६९ ॥ तादृशा एवमुनयः श्लाघनीयाय
तःसता ॥ यस्यास्त्येव हिसामर्थ्यं तपसः क्रुध्यतीह सः ॥ ७० ॥ कुपितोप्यसमर्थश्चेत् किं कुर्यात्क्षीणतेज नित्यत ॥ इति स्कं
त्वापरिहृत्यत्व दुर्वासाः हतिवाससं ॥ ७१ ॥ वरं च प्रार्थयामास परिहृष्टतनूरुहः ॥ ॥ दुर्वासा उवाच ॥ ॥ देवदेव जग
न्नाथ करुणाकर शंकर ॥ ७२ ॥ महापराधविध्वंसिन्नंधकारे स्मरांतक ॥ मत्स्युंजयोग्र भूतेशा मृडानीश त्रिलोचन ॥ ७३ ॥ ६० ॥

लौकिकानि शोपसनोक्तानि वारयति ॥ श्रुतीरितैरितिश्राविर्भविष्यतिनन्वक्रुद्धानां कुतः श्लाघनीयत्वं तत्र । दस्यास्तीतिकर्त्री
करिष्यतिक्षीणतेजं नित्यतः यथा दरिद्रः क्रुद्धोपि किं मम पुं करिष्यतीति तद्वदित्यर्थः ॥ ७२ ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ५

३०७

(1025)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यदि प्रसन्नोसि मे नाथ यदि देयो वरो मम॥ तदिदं कामदं नाम लिंगमस्त्विह धूर्जटे॥७४॥ इदं च पल्वलं मेऽत्र काम कुंडाख्यमस्त्विति॥ देवदेव उवाच॥ ॥एवमस्तु महातेजा मुने परमकोपन॥७५॥ यत्त्वया स्थापितं लिंगं दुर्वासेश्वरसंज्ञितं॥ तदेव कामदं नृणां कामेश्वर इहास्त्विति॥७६॥ यः प्रदोषे त्रयोदश्यां शनिवारसमायुजि॥ संस्नास्यति नरो धीमान् कामकुंडे ऽत्र दाम्पदे॥७७॥ स दृष्ट्वा पितं च कामेशलिंगं द्रक्ष्यति मानवः॥ स वै काम हतो घोरां यामीं नाप्स्यति यातनां॥७८॥ बहवोपि हि पाप्मानो बडवाग्निर्जलं यथा॥ ते नाशं कामतीर्थे ऽत्र स्नाना द्यास्यंति विलयं ध्रुवं॥७९॥ कामाः समस्त हि मायांति कामेश्वर निषेवणात्॥ इति दत्त्वा वरान् रुद्रस्तस्मिन्लिंगे लयं ययौ॥८०॥ स्कंद उवाच॥ ॥तल्लिंगाराधनात् कामाः प्राप्ताः दुर्वाससा मुनिना॥ तस्मात्सर्व प्रयत्नेन कार्या कामेश्वरः सदा॥८१॥ पूजनीयः प्रयत्नेन महाफलाभिलाषुकैः॥ कामकुंडे कृतस्नाने महापातकनाशने॥८२॥ इति कामेश्वराख्यानं यः पठिष्यति पुण्यवान्॥ प॰ श्रोष्यति मनो धावन्तो न पापैरभिभूयते॥८३॥ ॥इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे दुर्वाससो वरप्रदानं नाम पंचाशीतितमोऽध्यायः॥८५॥ ॥पार्वत्युवाच॥ ॥विश्वकर्मेश्वरं लिंगं यत्कार्यां प्रार्थितं परं॥ तस्य लिंगस्य कथय देवदेव समुद्भवं॥१॥ श्रीमहादेव उवाच॥ ॥शृणु देवि प्रवक्ष्यामि कथां पातकनाशिनीं॥ विश्वकर्मेशलिंगस्य प्रादुर्भावं मनोहरं॥२॥ विश्वकर्मा भवत्पूर्वं ब्रह्मणस्त्वपरा तनुः॥ त्वष्टुः प्रजापतेः पुत्रो निपुणः सर्वकर्मसु॥३॥ कृतोपनयनः सोथ बालो गुरुकुलेवसन्॥ चकार गुरुशुश्रूषां भिक्षान्नकृतभोजनः॥४॥ ५॥ ॥

पाप्मनः पापानि॥८३॥ इति श्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां पंचाशीतितमोध्यायः॥८५॥ षडशीतितमेध्याये नानाश्चर्यप्रदं नृणां॥ विश्वकर्मेश्वरोत्पत्तिं वर्ण्यते बहुपुण्यदा॥८६॥ विश्वकर्मा सा निंद्यति॥ विश्वकर्मेश्वरा मतिः॥ निपुणः सर्वकर्मसु स्थितिसिद्ध्वकृतो

= श्र

३०६

1026

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गत्सर क पृ०

उत्तंसं पर्णशालीं कंचुकं प्रासादं वल्कलं वल्कलानि निर्मितं पादौ कर्मफलतो ज्ञात्वा पानि कौतुकानि कौतुकानि घटं चेष्टसंपादयेति सम्यक् संकुरुष्वेत्यर्थः ॥ १२ ॥ स्थालिको पाकपात्राणि पराधिशालापवरं ... चेत् ... सिता नारिता ... ति कुरु ... इति सेमी

एकदा स गुरुः प्राह माध्व द्वादशे समागते ॥ कुरुक्षेत्रे मदर्थं त्वं यथा प्रत्यर्थ साधय ॥ ५ ॥ यत्र कदाचिन्न भग्नेतत्प्सु राजते तां व्रजेत ॥ गुरुपत्न्या तले निहितो रे त्वापृच्छ कुरु कंचुकं ॥ ६ ॥ मम मार्गयोग्यं नो गाढं नष्टं यथं च सत्प्रयत्नतः ॥ चिनैव वासमाचोरवल्कलं च सदोऽचलं ॥ ७ ॥ गुरुपुत्रेण चाज्ञप्तो मम साधये पादुके कुरु ॥ यन्नारूढस्य मे पादौ न पंकः कंटकोऽस्पृशेत् क्वचित् ॥ ८ ॥ चर्मादिबंधनिर्मुक्ते धावतो मे सुखप्रदे ॥ पादाभ्यां च संचरे यांति स्थूलत्वं न समाविवर्तते ॥ ९ ॥ गुरुकन्यापि तत्राहत्वा प्रेमसुवर्णांचिते ॥ स्वपणे स्वर्णहस्तेन कुरु कांचनानि निर्मिते ॥ १० ॥ कुमारीक्रीडनायानि कौतुकानि च देहि मे ॥ दंति दंतमयान्येव स्वहस्तेन रचितान्यपि ॥ ११ ॥ गृहोपकरणं द्रव्यं मुसलोलूखलादिकं ॥ तथा घटपिधानिरस्य स्थाल द्युतिनं कुरु ॥ १२ ॥ अक्षाणि तान्यर्पितयानि संपीठानि सत्तमा उज्ज्वलानि भवंसे वस्त्राणि ॥ कांक्षन्तथा कुरु ॥ १३ ॥ स्तूपकर्म्म एपिचमापरापिसंष्ट नेदन ॥ तथा गुल्मानदधतिपाकः […] यथास्थानं ॥ एकस्तंभ ममं गेह मेकेदारु विनिर्मितं ॥ तथा कुरु वरं साष्टं यत्रेच्छा तत्र धारये ॥ १५ ॥ ये सहाध्यायिनोऽप्यस्य च पोऽप्येष्टा स्यातेपि हि ॥ सर्वे सर्वं समीहं ते कर्म्म तस्य तमेवाहि ॥ तथैते समतिज्ञाय सर्वे पूर्णार्थवादिनः ॥ मध्ये न न प्रविसाच महाचिंता भयार्दितः ॥ १६ ॥ किंचित्करिष्यामि गृहं नानि प्रतिज्ञातं च तेन वै ॥ सर्वे कुरु तः सर्वं करिष्यामीति निश्चितं ॥ १७ ॥ किं करोमि कुतः गच्छामि कोमे स्यात्सहायकृत् ॥ बुद्धे रप्य बलत्वस्य सहायार्थ ... नीतिः ॥ १८ ॥ ... ॥ सद्गुरोर्वाप्यगुरुपत्न्या गुरोश्च रोरोः ॥ योनिने ... सर्वेनिरयानेर ॥ १९ ॥ गुरुश्च ... एको हि ...

हंतेवासं तितस्क्षते च छ्छत्तंतत्कर्म तेन जानंतीत्यर्थः ॥ कथमेतत्करिष्यामीति चिंताकरणे शापाद्भयं न रक्षताभ्यामर्दितः पीडितः तत्र हेतुमाह ॥ किंचिदिति चिंताभयेविप्रवीति किं करोमीति मे बुद्धिः सहाय्यमिसन्धयः ॥ १८ ॥

तिर वृ४

३०१

= स्या

1027

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अघोनरकेतद्धीसातेषांगुर्वादीनांशापक्षीसे सर्थः हिमानी हिमसंहतिः विवर्जयतीतिकिंसम्प्रितिससंसार्थकेगरणा

गुरूणां वाक्यकरणालस[illegible]र्वएवमनोरथाः॥सिद्धंतीतरथानैनकस्मात्कार्य्यहितप्रचः॥२१॥कथंचनप्रचःसि
द्धिं प्राप्स्याम्यत्रवनेस्थितः॥कस्मन्मेत्रसहायस्यापि पिण्णाडुर्वस्याहि॥२२॥आस्तांगुरुकथादूरंयोन्यस्यापि
लघोरपि॥अंहस्तुस्कानकुरुतेकार्यसोधमेसाधः॥२३॥गृधमेतानिकर्माणिकारिष्येऽहोऽसहाय
१५६ वान्॥अंगीकृतानितद्धीस्यानमस्तेभाविनव्यते॥२४॥यावदित्थंचिंतयतिसहायोवनमध्यगः॥ताव
त्दैवसंप्राप्तस्तेनैकोदर्शितापसः॥२५॥अथनत्वासतंप्राहवनेदृष्टंतपस्विनं॥कोभवानत्रानसंयो
मेनतरांस्तुखयसहो॥२६॥त्वद्दर्शनेनमेगात्रेचितासंतापतापितं॥हिमानीगाहनेनैवशीतत्वं
भवतिक्षणं॥२७॥किंत्वंमेप्राकृतंकर्म्मप्राप्त तापसकृतघ्नक्रु॥अथवाकरुणावार्द्धिनाविर्ज्जेताःशि १५६
वोभवान्॥२८॥कोसिसोसिनमस्तेभ्य मुपदेशेनमुक्ष्वमां॥गुरूणांगुरुपत्न्यंतांगु र्वपत्नोक्रमेणच॥
॥३०॥कथंकर्तुंमहंराजस्तत्रकर्म्मादिशाद्भुतं॥कुरुमेबुद्धिसाहाय्यंनज्ञानेबंधुतांगतः॥३१॥इत्युक्तस्ते
नसवनेतापसोब्रह्मचारिणा॥कारुण्यमलैहृदयोयपोक्तमुपदिष्टवान्॥३२॥यत्त्वात्वयात्वेनसंपृष्टोदुर्बुद्धिं
संप्रपद्यते॥सपातिनरकंघोरंपापदाभ्रतसंप्लवं॥३३॥तापसउवाच॥ब्रह्मचारिन्नत्रगुरुभ्योपि
मद्भूतनंरचिदं॥विश्वेशानुग्रहाद्बुल्लाप्य भवत्यपिकोविदः॥३४॥यदित्वंत्वाप्रसर्वज्ञकारस्याम्यामाप्तुं विश्व
सि॥ततस्त्वंविश्वकर्मेतिनामससंभविष्यति॥विश्वेशानुग्रहात्कारस्यामसिलाषनेदुर्लभाः॥सुलभौदुर्लभौय

॥अनुग्रहात्पक्षपातः आराधनादितिकचित्॥हेतुमाहयघस्मोघिनिश्चितंपासद्धैवादुर्लभोमोक्षः परकार्यं सुलभः दुर्लभोप्यत्रेतिपा

रा३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इष्टे रिक्षसि । पयोमात्रं केवलं दुग्धं वीधीमार्गः । याहि त्याहीसादरे वीक्षाश्रित आश्रितो भवति त्रयी स्थितं लोकत्रयी स्थितं विद्यमान मिसर्थः ॥ ४३ ॥ लोकत्रयमेवाह । स्वर्ग इति वेदत्रय प्रतिपा
द्यं ॥ वनचारिणा इति च एकवचनं नैःश्रेयसी कैवल्यरूपा श्रेयः कल्याणं । आयुष्यं च आयुषे हितं हितकरं सुलक्षणं । सुरूपकरश्चैरणे रत्नादि । विघ्नं विघ्न स्तवकं । स्वयोगः अदृतारा

॥ स्पष्टैः करणैः सामर्थ्यैः स्थिरप्रावीणता ॥ विधुना विलुनाथापि विश्वेशानुग्रहात्सरादृष्ट्वा ॥ या हि विश्वेश्वरं पद्मपद्मयासमाधि स्थितं ॥ निर्वाणसंज्ञं बालयदि
छ्स्वान्मनोरथान् ॥ ३७ ॥ स हि सर्वप्रदः शंभुर्यावित्तस्त्वापूमनुना ॥ पयोमात्रं ददौ तस्मै सर्वक्षीराब्धिमेव च ॥ ३८ ॥ आनंदकानने शंभोः किं किं केन न लभ्य
ते ॥ यत्र वासस्थितां पुंसां धर्मराशिः पदे पदे ॥ ३९ ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां यत्रास्ति मनोरथः ॥ तदावाराणसीया हि या हि त्रैलोक्यपावनी ॥ ४० ॥ सर्वकामं
फलावाप्तिस्तत्र देवस्याच्छवं नृणां ॥ प्रदेव सर्वदः शर्वः काश्यां विश्वेश्वरः श्रितः ॥ ४१ ॥ स तापसोऽक्रमाकर्णयित्वा ष्टुत्यं स हृष्टवान् ॥ काशीं संप्राप्य पापं
च तमेव समपृच्छत ॥ ४२ ॥ त्वाष्टुवाच ॥ तदानंदवनं शंभोः क्वास्ति तापससत्तम ॥ यत्र नो दुर्लभं किंचित्साधकानां त्रयी स्थितं ॥ ४३ ॥ स्वर्गे वा मृ
त्युलोके वा बलिसद्मनि वा मुने ॥ कृते दानंदगहनं यत्रानंद पयो द्विजा ॥ ४४ ॥ यत्र विश्वेश्वरो देवो विश्वेषां कर्णधारकः ॥ सा च प्रेतारकं ज्ञानं येन तन्मय
मापुयुः ॥ ४५ ॥ सुलभा यत्र नियतमानंदवनचारिणः ॥ अपि नैःश्रेयसी लक्ष्मीः किमन्ये ल्पे मनोरथाः ॥ ४६ ॥ कस्तां मां प्रापयेच्छ्लोकं यामितथा वद ॥
स तं स्वीति तद्वाक्यमाकर्ण्य श्रद्धयान्वितं ॥ ४७ ॥ प्रागागच्छ नयामि त्वा पियासुरहमप्यहो ॥ दुर्लभं प्राप्य मानुष्यं यदि काशी न सेविता ॥ ४८ ॥ पुनः क्व नु
तं श्रेयो भूरक काशी कर्मबंधच्छिदः ॥ तथागते हि मानुष्ये काशीं पिविवर्जनात् ॥ ४९ ॥ आयुष्यं च विघ्नं च सर्वमेव हृष्टागतं ॥ अतोऽहं सफलीकर्तुं
मानुष्यं चाति चंचलं ॥ ५० ॥ यास्यामि काशीं मध्ये वलमप्यागच्छ सुव्रत ॥ इति तेन स लब्धो ब्राह्मा मुनिना तिलपालुना ॥ ५१ ॥ पुरीं वैश्वेश्वरीं प्राप्तो मनस्वास्थ्यमवाप च ॥ स तं प्रापय्य तां काशीं तापसः क्वाप्यतर्कितं ॥ ५२ ॥

सा २

५

दि० काशीरह० माहा० ग्र ५२

(1029)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इदं विष्टं सुने दिष्टं अति निकटं स्व स्मिन्विश्वेश्वरः कृपामसंभाव्य संभावयति॥ नाराधित इत्यादिना हेत्वंतरमाह॥ अवेत्येकेन॥६०॥ अतुलं स्तोत्रितं सेवितं समर्थ्यं समर्थयित्वा समर्थ्येपि पाठे प्रापय्येत्यर्थः

॥जगाम कुंभसंभूतसत्वाष्टोपीत्यमन्यत॥ अवश्यं प्रसादि विश्वेशः सर्वथां चिंतितप्रदः॥५३॥ स त्वथ स्थिरहत्तीनां दूरस्थोपि समीपगः॥ यस्मिन्प्रसन्ने हकृत्यक्षस्तत्क्षिप्रमपि धुवं

॥५४॥ सुने दिष्टं करोत्येव स्वयं कर्मोपदेशवत्॥ का हं तत्र वने वासश्चिंताकुलितमानसः॥५५॥ क्व तापसः स मो मां वै स्वरूपं दिश्येति॥

॥चानयत्॥ खेलोयमस्य भक्तस्य यस्य भक्तस्य कुत्र चित्॥५६॥ न दुर्लभकरं किंचित्स्व हो क्वाहं क्व काशिका॥ नाराधितो मया॥

॥ शंभुः प्राक्तने जन्मनि क्वचित्॥५७॥ शारीरितान्निमा ने नज्ञातमेतदसंशयं॥ अस्मिन्नु जन्मनि बाले त्वान्नवे बाराधितः स्व

॥यं॥५८॥ प्रत्यक्षमेवमेवैतत्कुतोनुग्रहधीर्मयि॥ अज्ञाता गुरुभक्तिर्मे हेतुः शंभुप्रसादिना॥५९॥ मयेहानुग्रहीतोस्मि विश्व

॥शेन कृपालुना॥ अथवा कारणापेक्षस्य सर्त्तैरतदेववत्॥६०॥ इदं कमप्यनुगृह्णीते केवलं कारणं कृपा॥ यदि नो मय्यनुक्रोशक

॥र्थं तापससंगतिः॥६१॥ तद्रूपेण स्वयं शंभुरानिनाय हमां ध्रुवं॥ न दानानि न वैयज्ञा न तपांसि व्रतानि च॥६२॥ शंभोः प्रसाद हेतूनि

॥कारणं तत्कृपैव हि॥ दयामपि दोतकुर्याद सो विश्वेश्वरः परो॥६३॥ यद्यप्युत्सृत्य क मध्यानं स हिःश्चुम्न नसत्यजेत्॥ अनुक्रोशासमर्थं

ति सत्वा हुः शाभवं भुवि॥६३॥ संस्थाप्य लिंगमीशस्याराधयत्स्व स्थमानसः॥ आनीय पुष्पसंभारमार्त्तवं कानना द्धक्कं ॥६४॥ स्नात्वाभ्य र्चयतीशानं कंदमूलफलाशनः॥

इत्यंव ष्टलन्नजस्य लिंगमध्यान्महेश्वरः॥ आविर्बभूव सहसा तं वक्तुमुपचक्रमे॥ अविलंबं वरं ब्रूहि हृ ढभक्त्यानयातव॥६६॥ ॥श्रीरामजयराम जयजयराम॥ ॥

१५८

३९२

1030

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीमार्कण्डेयपुराणम्

नेपथ्यमालंकारश्चैतौर्यत्रिकं तु संगीतमिति तौर्यत्रिकं तु संगीतमित्यर्थः ॥ वेत्स्यसि ज्ञास्यसि पुरा वर्हं अध्येष्यसीति किंचित्तात तत्र पुरा प्रथमतः येत्रा

प्रसन्नोस्मि भृशं बाल्ये गुर्वर्थधृतचेतसः ॥ गुरूणां गुरुपत्न्या वा गुर्वपत्येन च ॥ ६७ ॥ यथार्थितं तथा कर्तुं ते सामर्थ्यं
भविष्यति ॥ अन्यान्नवरांश्च तेदद्मि त्वां पृच्छ स्वेच्छया ॥ ६८ ॥ ताञ्शृणुष्व महाभाग तस्मात्स्वाङ्गतमप्रियः ॥ लेपुव
र्णादिधातूनां दारुणां दृषदामपि ॥ ६९ ॥ मणीनां परत्नानां पुष्पाणामपि वाससां ॥ कर्पूरादिसुगंधानां द्रव्या
णामप्यपामपि ॥ ७० ॥ कंदमूलफलानां च द्रव्याणामपि च स्वयं ॥ सर्वेषां वस्तुजातानां कर्तुं वस्तु प्रवेत्स्यसि ॥ ७१ ॥
यत्र यत्र रुचिर्यस्य सद्मदेवालयादिषु ॥ तस्य तस्य हि तुष्ट्ये त्वं तथा कर्तुं प्रवेत्स्यसि ॥ ७२ ॥ सर्वं नेपथ्यरचनाः स
र्वस्तूपस्य संस्कृतं ॥ सर्वाणि शिल्पकार्याणि तौर्यत्रिकमथापि वा ॥ ७३ ॥ सर्वं ज्ञास्यसि कर्तुं संस्कृतीयइव
पु ५१ पञ्जकः ॥ नानाविधानि यंत्राणि नानाविधानकं ॥ ७४ ॥ नगराणां रचनाः सुदुर्गरचनास्तथा ॥ लाद्यू
कर्तुं पुरा वेत्स्यसि चाद्यान्योधिपास्यति ॥ ७५ ॥ कल्याणी तं हि सर्वस्वम बुध्यास्यसि मे वरात् ॥ सर्वेषु ज्ञा
की विद्यासु दधीनाभे विष्यसि ॥ ७६ ॥ सर्वकर्मसुकौशल्यं सर्वबुद्धिवरिष्ठता ॥ सर्वेषां च मनोवृत्तिं संज्ञा
स्यसि वरान्मम ॥ ७७ ॥ किं बहूक्तेन यत्स्वर्गे यत्सातीव यदत्र च ॥ अतिलोकोत्तरं कर्म तत्सर्वं वेत्स्यसि स्व
यं ॥ विश्वेषां विश्वकर्मापि विश्वेषु भुवनेषु च ॥ यतो ज्ञास्यसि ते नाम विश्वकर्मेति तेन च ॥ ७९ ॥ अपरः को
वरो देयस्त्वं प्रार्थयस्व ॥ तवाददे न मे किंचिल्लिङ्गार्चनरतस्य हि ॥ ८० ॥ अन्यत्रापि हि यो लिंगमा

णि बाधविशेषान् ॥ कल्याणी तं ... चतुःषष्टिलक्षणं अधिलोकोत्तरमलौकिकं लोकत्रयातीतमिति यावत् ॥ विश्वक
र्मनामनिर्वक्ति ॥ विश्वेषामिति ॥ ७९ ॥

॥ श्रीमार्कण्डेयपुराणे ॥ ८९ ॥

३९३

1031

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीगणेशायनमः

१२८

विकाशिकं विशिष्टकाशिसंबंधि।। समोर्णुपायदर्पणः समस्तरूपमत्राविर्भवती सर्वेः स्वच्छोनमो वः कुरोदर्पणः ममनेत्रस्य तिसामा
धिकारश्च्यमा हि सामत्रोन्वेदबुध्यायपदाभेदर्शने सत्स्वपि सर्वथा नोहि सोयः केवलं मया तस्यगणेशस्य दृक्पज पेत्र नतस्मा
त्तस्मादनेन अपेक्षितं हे तु मोहा दुहि ऐति।। नम मच्यते यत् इति शेषः।। ८०।। श्राणे तदेतं सद्बुद्धिभाजने।। ब्रह्मज्ञानपात्रं मया
स्वाविनिर्माय पितावरोपेयनि मणिकते अत्रो क्षराधिक्या षड्दोषाणो नदोषः।। तथा चेष्कृतः।। नवोएकेनाक्षरेण
तस्यापि लोपितं किंचित्तु न पौनिर्विकाशकं।। ८१।। येन कार्यां समभ्यर्च्य येन कार्यां प्रतिष्ठितं।। येन कार्यां
श्रीतिलिंगसमरूपायदर्पणं।। ८२।। तेन स्वच्छो सम्मुकुरो ममनेत्रत्रयस्य हि।। कारपोलिंगार्चनाख्या च्छवद्व्यर्थर सुत्र
त।। ८३।। कार्यायोराज्ञ पान्यामेहत्वामामन्यमर्चयेत्।। सवरकोल्पधीमूढ कल्पयुक्तिमुक्तिवर्जितः।। ८४।। स
नेदवनेयत्र समर्चो हि मुमुक्षुभिः।। दुहिणोपेंद्रचंद्रेंद्रै रिहान्यो न समर्च्यते।। ८५।। यथा न देवनं प्राप्य संभा
वीमार्चितमानासि तथैव पुण्यकर्माणो मामभ्यर्च्यैव मामिता।। ८६।। अनुग्राह्योसि नितरां नतो वरयदुर्लभं।। स्वाणि
तेतदद्वेहि त्वं वरमाचिरयस्वभो।। ।। विश्वकर्मोवाच।। इदं वर स्थापितं लिंगमपाशनापिशंकर।। नलिं
गमन्यमेपारा ध्यसंतु सद्बुद्धिभाजने।। ८८।। अन्यच्चनाथ प्राथ्यो सितच्च विश्वाणपि प्यासि।। भन मनिर्माय यि
तास्वं प्रासादं कदाभन।। ८९।। देवदेव उवाच।। एवमस्तु यदुक्तं तेन वसंलेग सर्वकाः।। सद्बुद्धिभाजनं ते स्युः स्युश्चनि
र्वाणदीक्षिताः।। ९०।। यदाचराजाभावितादिवोदासो विधेर्न रात्।। तदामवचनातात प्रासादमेविधास्यसि
।। ९१।। नवीलस्य ततः काशी निर्विष्टा तेन भूभुजा।। गणेशमायया राज्यासरिनिर्विण्णचेतसा।। ९२।। निस्तोः स
दुपदेशाच्च मामेव शरणंगतः।। निर्वाणलक्ष्मीं प्राप्ते हि सा राज्यश्रियं गता।। ९३।। विश्वकर्मन्ब्रजे गुरोः शास
न्यच्छंदोऽभवतितदा सामितिविधास्यति भवानितिशेषः अथवा भवद्वारा स एव निधास्यतिनिर्विष्टा नितरां वैराग्यतां प्राप्ता तेन
राज्ञेतिशेषः।। गुरुभक्तिः कृतो गुरुभक्तिकर्तरिः।। ९४।। श्रीगुरुभ्यो नमः।। श्रीगणेशायनमः।। श्रीसरस्वत्यैनमः।। ।। ।। ।।

१२८

1032

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

येगुरुं चावमन्यंते ते ऽत्र मान्याममाप्यहो ॥ तस्मात्गुरूपदिष्टं हि कुरु शिष्य समाहितं ॥९५॥ ततआगत्यमेपार्श्वेयावन्निर्वाणमेष्यसि तावत्स्वच्छस्य
तिष्ठत्वं स्मादेवानां हितमाचरन् ॥९६॥ नवात्र लिंगे सततं स्थास्याम्यहमभीष्टदः ॥ अस्य लिंगस्य संस्कानेन निर्वाणं श्रीरहरतः ॥९७॥ अंगारेशादु
दीच्यां येत्वल्लिंगस्य समर्चकाः ॥ तेषां मनोरथावाप्तिर्भविष्यति पदे पदे ॥९८॥ इत्युक्त्वांतर्दधे देवस्त्वाङ्गोपि गुरुमात्मवान् ॥ गुरोः समी
हितं भूरि विधाय सगृहान्ययौ ॥९९॥ गृहेपि मातापितरौ संतोष्य निजकर्म्मणा ॥ तदुक्त्वा तं समाधाय पुनः काशीं समाय
यौ ॥१००॥ स लिंगाराधनासक्तो नाद्यापि त्वद्धृनंदनः ॥ काशीं त्यज न भीमा धावी सर्वदेवप्रियंकर ॥१०१॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥
दृष्टानि यानि लिंगानि त्वया देवि गिरीन्द्रजे ॥ काशीमुक्तो समर्थानि तान्युक्तानि मयातव ॥१०२॥ लिंगमोंकारसंज्ञं च तथा दे
वं त्रिविष्टपं ॥ महादेवः कृत्तिवासा रत्नेशश्चंद्रसंज्ञकः ॥१०३॥ केदारश्चापि धर्मेशो वीरेशश्च तथा परः ॥ कामेश्वरो वि
श्वे [illegible] कर्मेशौ मणिकर्णेश्वरस्तथा ॥१०४॥ ममाचर्म निर्मुक्तिर्नक्तं तेनोदेवि ममाश्रयं ॥ विश्वनाथेपि विश्वस्मिन्नधि
ष्ठितं विश्वसौख्यदं ॥१०५॥ अविमुक्तं समासाद्य ये म विश्वेश्वरोर्चितः ॥ न तस्यास्ति पुनर्जन्म कल्पकोटिशतेष्वपि ॥१०६॥
अत्रैवमासानुविहारः स्यादयतीनां संयतात्मनां ॥ एकस्य चातुरो मास्यां नष्टं नो वास इष्यते ॥१०७॥ अविमुक्ते प्रविष्टानां दि
हारो नैव युज्यते ॥ मोक्षोप्यसंशयस्तत्र तस्मात्याज्या न काशिका ॥१०८॥ आनंदकाननं हित्वा नान्यत्र क्वचनपोवनं ॥ तपोयोग
श्वतोद्भवश्चयतो नैव महाश्रयात् ॥१०९॥ कृपया सर्वजंतूनां क्षेत्रमेतन्मयाहृतं ॥ अवश्यमेव सिध्यंति क्षेत्रेस्मिन्नशेषि
कांक्षिणः ॥११०॥ अतीतं वर्त्तमानं वस्तोनतोऽज्ञानतः कृतं ॥ यदेनस्तत्क्षयं याया दानंदवनवीक्षणात् ॥१११॥ अस्तु गेश्चतपोभिर्य
न्महादानैर्महाव्रतैः ॥ नियमैश्च यमैः सम्यक् स्वयोगेन महामदैः ॥११२॥ वेदांतशास्त्राभ्यसनैः सर्वोपनिषदां श्रवात् ॥ एभिर्वैयद्वाप्यतत्काश्यां हेलया
प्यते ॥११३॥ कर्म्मसूत्रेण बद्धा येन्यां स्यंतु तावदेव हि ॥ यावद्विश्वेश्वरधाम्नि मम नैव तनुं त्यजेत् ॥११४॥ काश्यास्वेलालया देवि तिष्ठ योनिष्ठवाम
पि ॥ ददाति चांते यस्तस्मै ज्ञानं यत्र यांति न याज्ञिकाः ॥११५॥ ॥ छ॥ ॥ छ॥ ॥ अष्टन आवास इष्यते एकत्रेति शेषः वार्षिका निवसेत्पुनरित्यक्षवित् ॥ स्वयोगेन ध्यात्मयोगेन सुयोगेनि पाते समाचरेत् ॥११५॥

३९५

1033

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भूतग्रामो जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जलक्षणभूतसमुदायः स्त्यक्ता। धर्म्मेरतिर्येन स धर्म्मेरतिः॥ अन्यत्रस्थितः साक्षात्कत्रस्थितोऽपि ग्राचप्राणानंतरमित्यर्थः॥ चांते धर्म्मरतिरिति क्वचित्॥११०॥ ॥ इति श्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां षडशीतितमोऽध्यायः॥ ८६॥ ७॥ सप्ताशीतितमोऽध्याये दक्षेशोत्पत्तिरिष्यते॥ सर्वसिद्धिविपुलस्तावद्दक्षयज्ञो निरूप्यते॥८७॥ ॥ दक्षेशादीन्यादिलिंगानि तन्महि

भूतग्रामो खिलोऽप्यत्र मुक्तिक्षेत्रतालयः॥ कालेन निधनं यातो यात्येव परमां गतिं॥११६॥ विषयासक्तचित्तोऽपि चांते धर्म्मेरतिस्त्वयि॥ काले नो सित देहोऽत्र संसारं न पुनर्विशेत॥११७॥ अयागेऽयत्फलं दृविमाघचोपसिमज्जनात्॥ तत्फलं कोटिगुणितं वाराणस्यां क्षणेन हि॥११८॥ अस्य क्षेत्रस्य महिमा कोऽपि वाचामगोचरः॥ उ दृशामात्रमारभ्या यिमयातेऽशीतिकाम्यया॥११९॥ चतुर्दशानां लिंगानां श्रुत्वाख्यानिसत्तमः॥ चतुर्दशसु लोकेषु पूजां प्राप्स्यत्यनुत्तमं॥१२०॥ ७॥ इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे विश्वकर्मेशप्रादुर्भावो नाम षडशीतितमोऽध्यायः॥८६॥ ७॥ ४॥ अगस्त्य उवाच॥ ॥ सर्वज्ञस्कंदनोपद्रक्ष सर्वार्थकुशलप्रभो॥ प्रादुर्भावं निशम्येषां लिंगानां मुक्तिदायिनां॥१॥ नितरां परितृप्तोऽस्मि सुधां पीत्वेव निर्जरः॥ ॐकारप्रभृतेलिंगे गौरि दृमानंदकानन॥२॥ आनंदने वनजनये दर्पपापजुषां महं॥ परानंदमहत्त्मानः श्रुतेनैलिंगकीर्त्तनं॥३॥ जीवन्मुक्ता इवासंहिक्षेत्रनत्व श्रतेरुह॥ स्कंद दक्षेश्वरादीनि लिंगानीह वद द्रुत॥४॥ यान्युक्तानि समाचिक्ष्वत अमानमशेषतः॥ यो दक्षो गर्हयामास मध्ये देवसमानिशं॥५॥ स कथं लब्धमाराध्य प्रत्यस्थोऽपयद्भूत॥ इति श्रुत्वाशिखिरथः कुंभयानेरुदीरितं॥६॥ सोत सकथयामास दक्षेश्वरसमुद्भवं॥ स्कंद उवाच॥ ॥ शृणु पेयमजेवक्ष्ये कथां कल्मषहारिणीं॥७॥ पुरश्वरणकामोऽसौ दक्षः काशी समाययौ॥ भगवत्त्वां विसृष्टो यस्याद धौ परिधिः हतोरि॥ आयाश्रुत्त विधानार्थं स्तूपदिष्टः स्वयंभुवा॥ एकदा देवदेवस्य सेवा

मानं च प्रभुमुक्तमनुवदन्नापातिमाधिः करोति सर्वश्शोत्यादिना॥१॥ प्रष्टव्यमर्थमाह स्कंदेति॥ ॐकारादीनि चतुर्दशपानि लिंगान्युक्तानि इह इदानीं दक्षेश्वरा॥५॥ नियान्यष्टौ लिंगानि अशेषतस्तत्र भावं च समाचक्ष्वेत्यर्थः॥ यद्वा दक्षेश्वरादीनि अष्टौ लिंगानि इमानि पूर्वमुक्तानि अमितेत्यादीनि

गप

१२८

१५८

३१६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

1034

ॐकारादिशैले श्वादिस्तुईशाद्यमध्येपियानुक्तानितत्वभावं समावक्ष्येतिशेसंयमाहयोदक्षइ तिभक्तेतिव्यासवाक्यंकथयउपो ख्यानमाह॥पुरइत्सिारोईनकथामाहसर्केदेतिइंद्रादयोपथमेगेनुक्तत्तःह

॥कैलासमगमद्विष्णुःपद्मयोनिपुरस्कृतः॥इंद्रादयोलोकपालाविश्वेदेवामरुद्गणाः॥१०॥आदित्यावसवोरुद्रासाध्याविद्याधरोरगाः॥ऋषयोभ्य
॥रसोयक्षागंधर्वाःसिद्धवारणाः॥११॥नेर्कंतोदेवदेवेशःपरिहृष्टतनूरुहः॥स्तनश्च तानास्त्कतिभिः शांभुन्यापितदरः॥१२॥विविष्णुश्चासन
॥श्रेएयांतन्सुरवासक्तदृष्टयः॥अथतेषुपविष्टेषुशंभुनाविष्टरश्रवाः॥१३॥क्तनहस्तपरिस्पन्दपृमानःपृष्टोमहादुरं॥श्रीवत्सलांछनहरेदैत्यवृश
॥दवानक॥१४॥कच्चित्साकपितुंरक्षि स्विलोकीमत्स्यकुंठिता॥दितिजान्दनुजान्दुष्टान्किंविघास्तिरणागणे॥१५॥स्त्रलिकच्चान्महादेवा
॥न्मामिवप्रतिपद्यसे॥बाधयारहितागावःकच्चित्संतिमहीतले॥१६॥स्त्रियःसंतिहिसुभ्रीकाःपतिव्रतपरायणाः॥विधियज्ञाःप्रवर्तंतेप्र
॥थिव्यांबहुदक्षिणाः॥१७॥निराबाधंतपःकच्चिद्दस्तिरास्तत्तपस्विनां॥तिःप्रत्युहंपठंत्येवसांगान्वेदान्द्विजोत्तमः॥१८॥महीपालाः
॥प्रजांकच्चित्पांतित्वमिवकेशव॥स्वेषुस्वेषुवधर्मेषुकच्चिद्वर्णाश्रमास्तथा॥१९॥निष्ठावंतोहितीष्टंते ... प्रे ... वात्सल्येनसमेधते॥सत्य
॥मस्तवलितंकच्चिदस्ति त्रैलोक्यमंडले॥२१॥तीर्थावरोधोनक्वापिकेनचित्क्रियते विधे॥ ४हृष्टेंद्रियमानसाः॥धूर्जटिःपरिपृष्टेतिदंष्ट
॥वैकुंठनायकं॥२०॥ब्राह्मणंवापिपद्म ४॥इंद्रादयःसुराःकच्चित्स्वेषुस्वेषुपदेष्वहो॥२२॥राज्यप्रशासतिस्वस्थाःकृष्णदोर्दंडपालिताः॥प्र
॥त्यकंपरिपृष्टेशःसर्वानित्यंकृतादरान्॥२३॥दृष्टागमनकार्यंवतेषांकृत्वामथनोरथान्॥विसमर्ज्यापितान्सर्वान्देवःसोधंममाविशान्॥२४॥
॥गतेषुयवदेवेषुस्वस्वधिष्ण्येषुहृष्टवत्॥मध्येमार्गंसविनतोभूद्दक्षःसत्याःपितातदा॥२५॥अन्यदेवसमान्मत्स्युमानेशाप्यनयाधिकं॥अतीवदुष्ट

त्तपरिस्पर्शेनमानोयस्पसःकच्चित्तर्कि॥१६॥ब्राह्मवेदाध्ययनंब्राह्मणसबधीतिवाप्रश्न॥सतिपालपंतिदोषःहस्ताएवदेहास्तैःपालितारक्षिताःसोधंसुधययाधवलितंग्रामादक्षोधूर्येणकोध

२९

तिभक्तसंदंगाधाननोक्षिवश॥२६॥उमावम
नक्षितस्माहाकोधरणंचहक्ष॥२७॥रामाघना॥

नोगन्नंधादक्ष
ज्ञानंयस्यसः॥
॥२७॥ छ॥

॥१३१॥

1035

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२३

उक्तिमेव। हन्त्यतीव गर्वितो जात इत्यास्यामं प्रधार्य्येत्यतः शाक्रुनेनतत्त्वेश्वरमधिक्षिपति अतीवेती सार्द्धपंचदशभिः॥ अधिक्षेपेप्ययुक्तापि दक्षस्य भारतीश्री विश्वनाथं स्तोति॥ तत्त्वेश्वरस्य प्रत्य
गात्मनो द्वितीयत्वमसमर्थनार्थं संबंध्यभावं संबंधिनि प्रमाणाभावेनाह॥ कस्यचिदिति॥ तदुक्तं स्वरूपकरणे भगवत्पादैः॥ अहमेको नमेकश्चिन्नाहमन्यस्य कस्यचित्॥ न तं पश्यामि यस्य
स्याहं तं न पश्यामि यो ममेति॥ किंशब्दस्य प्रयोगे सर्वत्र काकाक्षाने ऐश्वर्येऽ(?)स्य अविषादी तिच्छेदः विषादरहितः सच्चिदानंदस्वरूपत्वात् वृषवाहनः वृषरूपो विष्णुर्वाहनं यस्य सः सर्वेश्वरत्वात्॥ स्य३

॥अतीव गर्वितो जातः सतीं मे प्राप्य कन्यकां॥२७॥ कस्यचिन्नाप्यसौ प्रायो नास्य कोपि कचित्पुनः॥ किं वंशः स्ये(?)ष किं गोत्रः किं देशीयः किमात्मकः॥
१६० ॥२८॥ किं वृत्तिः किं किमाचारो विषादी वृषवाहनः॥ न प्राप्यशास्तपस्व्येषः क्वतपः क्वास्वधारणं॥२९॥ न गृहस्थेषु गण्योसौ श्मशाननिलयो यतः॥
॥असौ न ब्रह्मचारी स्यात् कृतपाणिग्रहस्थितिः॥३०॥ वानप्रस्थः कुतस्त्वास्मिन्नूने ऐश्वर्यमदमोहिते॥ न ब्राह्मणो भवत्येष यतो वेदा न वेत्त्यमुं॥
॥३१॥ वास्त्रा स्वधारणत्वाय(?)त्क्षत्रियः स्यात्तसोप्ययं॥ क्षतात्त्राणान्तसेवं न तत्कस्मिन्प्रकृष्टयुग्रिये॥३२॥ वैश्योपि न भवेदेष सदा निर्द्ध १६०
॥नवेष्टनः॥ शूद्रोपि न भवेत्सोयोनागयज्ञोपवीतवान्॥३३॥ एवं वर्णाश्रमातीतः कोसौ सम्यङ्न कीर्त्यते॥ सर्वः प्रकृत्या ज्ञायेत स्थाणुः
॥प्रकृतिवर्जितः॥३४॥ प्रायशः पुरुषो नासौ ह्यनारी वपुर्यतः॥ षंढोपि न भवेदेष यतोसौ स्मरशंकरः(?)॥३५॥ रामायनमः॥ ष। ष

व२

घटन २ दुक्तं भागवते॥ क्वतपः निवृत्ताधिकारत्वात्॥ क्वास्वधारणं अशरीरत्वात् अद्वितीयत्वाच्च श्मशानवदसितममज्ञानं तस्य निलय स्त्वाश्रयः॥३०॥ कृतः सम्याजगत्जननाद्य
ष्टनैपरीयस्या सामहामायया पाणिग्रहः करयहो विवाह इति यावत्॥ तेन स्थितिर्यस्य मदयतीति मदः कामः ऐश्वर्य्येण मदो मोहितोऽविनतां नीतो येत यस्तत्वतः शात्र सर्वकामत्वात् अ
मुं श्रीरुद्रं मत्तो वा वो निर्बद्धं ते अप्राप्यमनसा सहेति श्रुतेः॥ क्षत्रं क्षत्रियजातिः निर्धनानां वेष्टनं वेष्टा यस्य सः लीलाविग्रहत्वात् एवमग्रेपि यथायोग्यं हेतुर्मन्तव्यः॥ तथा च श्रुतिः
अथात आदेशो नेति नेतीति तदेतद्ब्रह्म स्थूलमनण्वनामगोत्रमित्यादि॥ भागवते च॥ न चैव देवासुरमर्त्यतिर्यङ् न स्त्री न षंढो न पुमान्न जन्तुः॥ नायं गुणः कर्म न सन्न चासन्निषेधशेषो जयतादशेष इत्यादि॥ ॥३५॥

स:२

॥३३८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चाष्टर्यं महत्त्वं मातापितृविवर्जितत्वात् तयोरभावे शिक्षाभावात् निर्गुणा गुणातीतत्वात् ॥ अकुली
दशश्लोक्यां च गणनवर्णानवर्णाश्रमाचारश्च मदृत्यादिना उपसंहरति किंबहूक्तेनेति ॥

॥ नपुंसकोपि न भवेल्लिंगमस्य यतोर्च्यते ॥ बालोपि न भवेदेष यतोयं बहुवार्षिकः ॥३६॥ अनादिर्वृद्धो लोके पुगीयते चोग्र एष यत्
अतो युवत्वं संभाव्यं नात्र नूनं चिरंतने ॥३७॥ अतोपि न भवेदेष जरामरणवर्जितः ॥ ब्रह्मादीन् संहरत्यंते तथापि च न पात
की ॥३८॥ पुण्यलेशोपि नाप्यस्मिन् ब्रह्मणो च्छिद्वादिकृत्या ॥ अस्थिने पथ्यवति चक्रशुचि त्वं धिवाससि ॥ किं बहूक्तेन मे किंचिन्न्याय
तेस्य विं चेष्टितं ॥ अहो धाष्ट्र्यं महद्दृष्टं जटिलस्याद्य चाद्भुतं ॥४०॥ यदसौ स नानेनोहितो सौ दृष्ट्वा मां श्वसुरं गुरुं ॥ एवं कृतान्वेषेव मातापित
विवर्जिताः ॥४१॥ निर्गुणा अकुलीनाश्च कर्मभ्रष्टा निरंकुशाः ॥ स्वच्छंदचारिणो नाथाः सर्वत्र स्वाभिमानिनः ॥४२॥ अकिंचना अपि प्रायस्तथापीश्व
रमानिनः ॥ जामातृणां स्वभावोयं प्रायशो गर्वभाजनं ॥४३॥ किंचिदैश्वर्यमासाद्य भवसेवनसंश्रयः ॥ द्विजराजः सगर्विष्ठो रोहिणीप्रेमनिर्भरः ॥ ४
॥४४॥ कृत्तिकादिषु यस्तेही मया शापक्षयीकृतः ॥ अस्याहं गर्वसर्वस्वं हरिष्याम्येव श्रद्धिनः ॥४५॥ यथावमानितस्त्वाहमनेनास्य गृहं गतः ॥
तथास्याहं करिष्यामि मानहानिं च सर्वतः ॥४६॥ संप्रधार्येति बहुधा स तु दक्षः प्रजापतिः ॥ प्राप्य स्वभुवनं देवानाजुहाव स वासवान् ॥४७॥ सवा
अहं यियक्षुर्यूयं मे यज्ञसाहाय्यकारिणः ॥ भवंतु यज्ञसंभारानानयंतु त्वरान्विताः ॥४८॥ श्वेतद्वीपमथो गत्वा चक्रे चक्रिणमच्युतं ॥ महाक्र
तुपदे शारं यज्ञपुरुषमेव च ॥४९॥ तस्यर्त्विजो भवन् सर्वे मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥ प्रावर्तत ततस्तस्य दक्षस्य च महाध्वरः ॥५०॥ हुत्वा देवनिकायां
श्च तस्मिन् दक्षि महाध्वरे ॥ अनीश्वरांस्ततो वेधा व्याजं कृत्वा गृहं ययौ ॥५१॥ तस २

नाः गोत्ररहितत्वात् ॥ कर्मभ्रष्टा निवृत्ताधिकारत्वात् निरंकुशाः स्वतंत्राः ईश्वरत्वात् ॥ अत एव स्वच्छंदचारिणः ॥ नाथाः सर्वस्वामिनः पक्षे अनाथाः स्वाभिमानिनः आत्माभिमानिनः पक्षे अहंकाराभि
अ २
मानिनः ॥४४॥ ७॥

अकिंचनानिवृत्तो किंचनत्वे अप्यसंदेश
भवशमानिनः श्लाघ्य रजनाभाजः ॥ ७
सर्वगाक्षेपः अनीश्वरानुमहादेव
रहितान् ॥४५॥ ७०००००

३९१

दसि३ ससा२ म१

भृगोर्दर्क्म्भृगो चरफं ज्ञानेदसिद्धदानीतनेनानि कट इति ना नास्तिक्रतुसमोरि पुरिति वचनात् दक्षिणातदुक्तं ॥ अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मंत्रहीनस्तु ऋत्विजः ॥ यजमानं दक्षिणाहीनो नास्ति यज्ञसमो

१६२ ॥ दधीचिरथ संवीक्ष्य सर्वांस्त्रैलोक्यवासिनः ॥ दक्षयज्ञे समायातान् सतीश्वरविवर्जितान् ॥ ५२ ॥ प्राप्तसन्मानसंभारान् वासोलंकृतिप्र १६२
॥ धर्षकं ॥ दक्षस्य हि भृगोर्दर्क्मिच्छन् प्रोवाच चेति वै ॥ ५३ ॥ दक्ष प्रजापते दक्षाद्य त्वत्स्वरूपध्वक् ॥ न चास्ति तव सामर्थ्यं कापि क्रतुस्या
॥ पि निश्चितं ॥ ५४ ॥ यादृशः क्रतुसंभारस्तव चेह समीक्ष्यते ॥ न तादृङ् प्रायः क्वापि ज्ञातो महामते ॥ ५५ ॥ क्रतुस्तु नैव कर्तव्यो नास्ति क्रतुस
॥ मो रिपुः ॥ कर्तव्यश्चेत्तदा कार्यः स्याद्वसंपत्तिरीदृशी ॥ ५६ ॥ साक्षादग्निः स्वयं कुंडे साक्षादिंद्रादिदेवताः ॥ साक्षाद्ब्रह्मा सर्वे मंत्राश्च साक्षाद्यज्ञपुमान
॥ सौ ॥ ५७ ॥ आचार्यपदवीमेष देवाचार्यः साक्षात्स्वयं चरेत् ॥ साक्षाद्ब्रह्मा स्वयं चैव भृगुर्वै कर्मकांडवित् ॥ ५८ ॥ अयं परशुभग ज्ञाते षड्यं दे
॥ वी सरस्वती ॥ एते च सर्वे दिक्पाला काय त्वरक्षा कृतः स्वस्वयं ॥ ५९ ॥ त्वं च दीक्षां शुभीं प्राप्तो देव्या च त्रात रूपया ॥ जामाता त्वेष ते धर्मपत्नीभिर्दशभिः
॥ सह ॥ ६० ॥ स्वयमेव च कुर्वीत धर्मकार्यं प्रयत्नतः ॥ ओषधीनामयं नाथस्तव जामातृसत्तमः ॥ ६१ ॥ सप्तसप्तविंशतिभिः सार्द्धं पत्नीभिस्तव
॥ कार्यकृत् ॥ ओषधीः पूरयेत् सर्वा द्विजराजो महासुधीः ॥ ६२ ॥ दीक्षितो राजसूयस्य दत्तत्रैलोक्य दक्षिणः ॥ मरीचिः कश्यपश्चासौ प्रजापतिषु
॥ सत्तमः ॥ ६३ ॥ त्रयोदशामिताभिश्च भार्याभिस्तव कर्मकृत् ॥ हविः कामदुघास्तु ते कल्पवृक्षः समित्कुशान् ॥ ६४ ॥ दारुपात्राणि सर्वाणि शाक
॥ टमंडपादिके ॥ विश्वकर्मा प्रपंचकारान् कुरुते भ्यागतर्त्विंजां ॥ ६५ ॥ वस्त्राणि चापि वासांसि वसवोष्टौ ददत्यपि ॥ स्वयं लक्ष्मीर्बलं कुर्यान्या
॥ चैवात्र सुवासिनीः ॥ ६६ ॥

रिपुः रिति यज्ञपुमान् विष्णुः असावित्सं गुप्त्याद्दर्शितः ॥ अंगुल्या निर्दिश्याति एष भृगुः सार्द्धं द्वन्तिसंबंधः ॥ ५८ ॥ प्रकृते नर्मीतरं ज्ञातरूपा कल्पश्रेदेन वा ना मोदं ॥ स्वमन्यत्रापि कुर्वन् करोति ॥ तेत व अस्य

1038

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दुःखाकरोति प्रदुःखितं करोतिय तत्पस्मात् अग्रिमेणास्यान्वयः ॥ यद्वायत् श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं विश्वेश्वराख्यं परंब्रह्म तद्भिन्न
त्वा नसीत्यर्थः ॥ अमंगळप्रुवाः मशान स्थल्यात पाप्र सिद्धया ॥ ७७ ॥ स्मशानेपि त्वं कानने मणकेतरमशिरपितदेव ॥ विध्रुरपि

सर्वदुःखायमेदक्ष वीक्ष्यमाणस्य सर्वतः ॥ एवं दुःखाकरो स्येव यत्त्वं निस्मृतवानसि ॥ ६७ ॥ जीवहीनो यथा देहो फलितो
पि न शोभते ॥ तथेश्वरं विनायज्ञः स्मशानमिव लक्ष्यते ॥ ६८ ॥ इत्थं दधीचिवचनं श्रुत्वा दक्षः प्रजापतिः ॥ ६८ ॥ रोग
ज्वालहविषा प्रदहन् दक्ष घ्मनलं वत् ॥ ६९ ॥ पूर्वं स्मृत्वा ति सुहृद्धोद्धव्यो सोदध्यीचिना ॥ स एव चापि कोपाग्नि
मुद्गमन्वीक्ष्यते [illegible] भुरवान् ॥ ७० ॥ प्रत्युवाचाथ विप्रं वे मानां गयष्टि [illegible] ॥ दक्ष प्रजापती रोषात् जिघांसुरि
व तं द्विजं ॥ ७१ ॥ दक्ष उवाच ॥ ॥ आलरो सिद धीचे त्वं किं वृरोमितनात्र वै ॥ दीक्षा [illegible] ह महोत्पादः कर्तु नायाति किंच
न ॥ ७२ ॥ भवान्केन समाहूतो यदत्रागान्महाजड ॥ आगतोपि नकेन त्वं पृष्ठ दंयत्र वीषिप्यत् ॥ ७३ ॥ सर्वमांगळ
मांगल्योयत्र श्रीमान्नयं हरिः ॥ स्वयं वै यज्ञपुरुषः सम रवः किंरमशानवत् ॥ ७४ ॥ यत्र वज्रधरः शक्रः शतयज्ञेक
दीक्षितः ॥ त्रयस्त्रिंशत्कोटीनाममराणां पतिः स्वयं ॥ ७५ ॥ तत्वं चोपमिमाधुर्मुरमशानेन मे महामखं ॥ धर्मराट् स्वयं पुत्रध
र्मा धर्मैकलो कामिदः ॥ ७६ ॥ आदोस्ति यत्र श्री दातासाक्षाद्यत्र भृगुश्रुद्धाति शोतं यज्ञमुपमासि त्वम मंगळं प्रुतेथा ॥ ७७ ॥ देवाचा वाक्
र्यः स्वयं यत्र कृतो राजाप्यतां गतः ॥ जंगिमानवरांतं वमाख्यासि पितृकानले ॥ ७८ ॥ पुत्रा विश्चं मजं ते मीवसिष्ठ प्रमुखर्ष
यः ॥ तमध्वरसमा चक्षे मंगळेतर पक्ष मिवत् ॥ ७९ ॥ निराम्यैति मुनिः प्राह दधीचिर्ज्ञानिनां वरः ॥ सर्वमांगळमांगल्या भवे
द्य इषुमान्नहारः ॥ ८० ॥ तथापि शांभवीरुपि विदक्षिप्सुप्र पश्यते ॥ वामांगं स्मशुराद्यस्यह रिस्त्वदितर दिधिः ॥ ८१ ॥ दीक्षि
तो या श्वमेधानो शतस्य कलिमात्युधः ॥ दुर्वाससा ह्यपि नापिनीतानिः श्री कृतां हि सः ॥ ८२ ॥ पुनराराध्य मतेशं प्राप्येकामम
रावती ॥ यस्ययाध्वमेरा जो त्रक्थितक्रतुरक्षकः ॥ ८३ ॥ बलं तस्या खिलं ज्ञाति श्चेतपाशयतः पुरा ॥ धनदस्त्र्यंबक सखः स्त्र द्भुम् श्वाशु
शांभवीशा शिरिति दैवे पश्यते ॥ तमेव वेदं समर्थतः पठनि वामांगमिति तिरितरदक्षिणो गंडुर्वासस्सा श्रीशंकरांशोनतद् कंठेव ॥ दुर्वासान्नां करस्यांश

321

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२६२

संविदानाःसम्यक्ज्ञानानाः अपितथा प्रावर्त्तत किंतत्र कारणं तु दाहतव गौरवं दितिविश्वकर्म्मैकसाक्षिणि सर्वव्यापारमुख्यदृक्षि
मत्युद्देकाद्दक्षस्य कच्युत्पादनार्थं वा बद्धाद्दुष्टांतयति अथहीनेत्यादिना ॥९५॥ ९६॥ ९७॥ ९८॥ ९९॥ ९१॥ ९२॥ ९३॥ ९४॥ ९८॥

तं विदंति वसिष्ठाद्यास्तवार्त्विज्यं प्रजंतिये ॥ एकोरुद्रेण द्वितीय-संविदानुत्रपीतिहि ॥ ९६॥ प्रावर्त्तत षयोन्येपि गौरवात्तवतेक्रतो ॥
यदि मे ऋत्विजस्य एवं क्रतौ न विवचनं हितं ॥ ९७॥ तदा क्रतुफलं धीरं विश्वे नांत्वं समाकय ॥ विनातेन क्रतुरसौ हतोप्यहतएव
हि ॥ ९८॥ सुतितस्मिन्नेम हादेवे विश्वकर्म्मैकसाक्षिणि ॥ तथापि वेप्रास विषां फलिष्यंति मनोरथाः ॥ ९९॥ यथा जडानि बीजा
नि न फलंति स्वयं तथा ॥ जडानि सर्वकर्म्माणि न फलंतीश्वरं विना ॥ ९०॥ अर्थहीना यथा वाणी धर्म्महीना यथा तनुः ॥ पति
हीना यथा नारी शिवहीना तथा क्रिया ॥ ९१॥ गंगाहीना यथा देशाः पुत्रहीना यथा गृहाः ॥ दानहीना यथा संपच्छिवहीना तथा
क्रिया ॥ ९२॥ मंत्रहीनं यथा राज्यं श्रुतिहीना यथा द्विजाः ॥ योषाहीनं यथा सौख्यं शिवहीना तथा क्रिया ॥ ९३॥ दर्भहीना यथा सं
ध्यातिलहीनं तु तर्पणं ॥ यथा होमो यवैहीनः शिवहीना तथा क्रिया ॥ ९४॥ इत्यस्मिन्दधीचिना ख्यातं त्वाहवचनं मनुः ॥ दक्षा
दीक्ष्यापि तत्रैव तां प्रामाण्याविमनोहितं ॥ ९५॥ प्रोवाच सप्रश्रयं दक्षः कोविनातेवमेक्रतौ ॥ क्रतुमुख्यानि कर्म्माणि या नेसर्वाणि
सर्वतः ॥ ९६॥ तानि सिद्ध्यंति नियतं यथाहकरणादिह ॥ नयथार्थविधाने नासिद्धेकमपि निःशिवुः ॥ ९७॥ स्वकर्त्तासि द्धायेनाप्य
सर्वं एवाद्भुवेश्वरेः ॥ ईश्वरः कर्म्मणां साक्षी यस्त्वया पीतिभाषितं ॥ ९८॥ तथास्तु मम संसाक्षी नोर्थं कुर्याच्चकुत्रचित् ॥ जडानि
सर्वकर्म्माणि न फलंतीश्वरं विना ॥ ९९॥ यदुक्तं भवता तत्राप्यहो दृष्टनयाम्यहं ॥ जडान्यपि च बीजानि कालं संप्राप्य वासनः ॥
१००॥ अंकुरयंतिकाबाह्यपुष्पाणि च फलानि च ॥ विनापीशं तथाकर्म्म स्वयं काले फलं सहो ॥ १०१॥ किमीश्वरेण ते नात्र महामंग
लं मनीनिना ॥ दधीचिरुवाच ॥ ॥ यथार्थकरणाः सिद्धमपि कार्यं कदाचन ॥ १०२॥ ईश्वरप्रातिकूल्याच्च सिद्धमेवाश्रुतस्य
ति ॥ ईश्वरे ध्यानकालकर्म्म हतमप्यविधानतः ॥ १०३॥ संसिद्धे स्वतधीनो श्वक्रयसर्वैईहैश्वराः ॥ सामान्या साक्षिवन्नेराः सर्वेषां सर्व

२६२

कर्म्मणां ॥ १०४॥ साक्षात्स्वदेहसंदिग्धः फलस्याप्रतिमरपि ॥ जलकालादिस्वरूपेणावीजानामविरूपसर्वदस्तत् ॥ १०५॥ सर्वैकास्वस्वरूपेण

विदध्याद्गुरोदयं ॥ व्याख्यातं चिन्तामणौ तं कालेकर्म फले स्वकं ॥ १०८॥

॥३३३॥

1040

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गणरायनमः

स्फुरन्तो दृशः कुल्याः सरितः इत्यसस्येति वा ज्ञातं ग्रस्से स्यर्थः मार्गिता अन्विष्य मार्गणाः याचकाः
मानप्रवः पूजा धारा ता रेणोद्वेनापि चिंइत्ताः ... हृष्टेहृष्टे चक्रे मुमुदे नरा मानि राये हर्षं चक्रे। ननंद सम्यग् बभूव चक्रे गणनागणानि संघा सदृशा संबोधिन
अर्थिनः याने शोध्यानि वासि स्यर्थः ॥१२९॥ ... ॥२०॥ ॥अष्टाविंशतिमोऽध्यायः समाप्तिं स सवदे हविः सज्जनैः ॥ वर्ण्यते संकृतं च रसं
॥१२८॥ ॥इति श्रीरामानंदकृतायां काशीखण्डटीकायां सप्तविंशतितमोऽध्यायः॥ ॥१०१॥ किमीघ्परेणाते नात्र महासंगमत्कर्णिना। तो महातो
॥ सएव कोऽप्यो गणपान् सर्वकर्त्रीमहेशिता॥ अन्यच्च भवता प्रोक्तं यदेकं तत्त्वमेव तत्॥१०७॥ उत्तराद्युत्तरां चेति सस्तु तस्य तिष्ठिजे॥१०९॥ दधीचो चुकु॥
॥ भगवंसेवपे चमेग ... मृत्तप॥१०८॥ इत्याख्याय चये ... किंतेरत्ने तवोत्तके॥ उत्तराद्युत्तरां चेति सस्तु तस्य तिष्ठिजे ॥१०९॥ दधीचो चुकु॥
॥ पेतस्मिन्दक्षोऽप्यतिमुखगृह्य॥ रोषेणापि समीपस्थो नाल्लो क्यपरितः स्थिति॥११०॥ ब्राह्मणापसदं चामुं परिदह्य मामुखं॥
॥ पेतस्मिन्दक्षोऽप्यति मुखगृह्य॥ ... इत्युक्त्वा दधीचिराकर्ण्य प्रोवाच प्रहसन्निव॥ किंमां दूरयसे मूढ दूरीकृतो भवौमि
॥ रात्या अमुष्मादध्वरश्रेष्ठाद्वारब्रुमतो गतं॥१११॥ सहैवानुत्सव ... जगतापारे॥
॥ति॥११२॥ सर्वेऽप्यो गम्भे भ्रमसर्वैरपि समं भुवं॥ अकांडक्रोधजोदंडस्तव मन्दधीपाति पतिता॥११३॥ सहैवानुस्त्रकं जगतापारे॥
॥ ग्रांतप्रजापते॥ इत्युक्त्वा निर्जगाम धन्यपुरं ततो दधीचिः॥११४॥ तस्मिन्निर्याति निर्यातो दुर्वासाः च्यवनो महान॥
॥ उत्तंक उपमन्युश्च उद्दालक वापि॥११५॥ मौडव्यो नाम देवश्च गालवो गर्गगौतमौ॥ रावतश्चापि दिन्येऽपि दक्षयज्ञादि॥
॥ निर्ययुः॥११६॥ गते दधीचौ सानंदं प्रावर्तत महामखः॥ ये स्थिता ब्राह्मणास्तत्र तेभ्यो द्विगुणदक्षिणा॥११७॥ प्रादात्प्रजापति॥
॥ दक्षस्त्वन्येभ्योऽप्यधिकं वसु॥ सर्वे जामातरस्तेन तोषिता भूरिशोधनैः॥११८॥ कन्यास्ताश्च कृताः सर्वा महाविभवविस्तरैः॥ स्तं॥
॥ शिपत्न्योऽपि बहुशो देवपत्न्योऽप्यनेकशः॥११९॥ तथापुरागनाः सर्वास्तेन मानभुवः कृताः॥ ब्रह्मघोषेण तारेण व्योमशब्द॥
॥ गुणः स्फुटं॥१२०॥ कारितं तेन दक्षेण प्रोविणा हव्य चेतसो॥ अग्निर्मन्दाग्निरप्येव वचास्मिन् जुहोति द्विजे क्षिते॥१२१॥ हविः॥
॥ परिमलेनैध परिहमादिगगनाः॥ स्वाहाकारैः स्वधाकारैः सुराजाताः पिचिंडिलाः॥१२२॥ रचितागिरयः स्तोनमदन्नानां पदे पदे॥
॥ प्रतत्कुल्याः कृतास्तेन मधुकुल्याः ... सहस्रशः॥१२३॥ महासरांसि पयसामीपस्याप्यमहाहृदाः॥ रायश्च दुकूलानां॥
ला नां शिखराणि च॥१२४॥ यत्र वाटस्य वस्तु पास्वर्ण कृत्यमयि कृता॥ न लक्ष्यंते कृतेतस्य मार्गिता अपि मार्गणाः॥१२५॥ हृष्टपुष्टाः समभवन् तृपिताः सस्त्रा
रकाः॥ ध्वनिर्मंगलगीतानां व्याप्नोऽगगनांगणं॥१२६॥ जेहृष्टे चाप्सरोवृन्दैर्गंधर्वैर्मुमुदे तरां॥ विद्याधरैर्ननंदे च वसुधा वसुधेश्वरैः॥१२७॥ महाविभवसं

१०४१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

छु व

कैलासे नारदो गादिस्युक्तं तत्र ष्टांति शैलो कमितः ॥ ॥ अन्नाद्यां पाशकाख्यां द्वाभ्यामिति पाठे स एवार्थः ॥ श्रीगललीलात देवाह ॥ मासा इति सारिफल

केसारिफलनिभि ॥ तं मासे ये याः शुक्लाः शुक्लेतराः कृष्णाः ॥ द्विपंचदश त्रिंशत्तिथयः ताः सारिकाः फलकाः वक्तानीति प्रसिद्धाः इत्यर्थः अक्षपु

२६३ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ शिवलोकं समासाद्य मुनिना ब्रह्मसूनुना ॥ किंच चक्रे ब्रूहि षडुक्त्र कथां कौतुकशालिनीं ॥ २६३

॥ १ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ शृणु कुंभजवक्ष्यामि नारदेन महात्मना ॥ यत्कृतं तत्र गत्वाशु कैलासे शंकरालये ॥ २ ॥

॥ मुनिर्गमनमार्गेण प्राप्य तद्भ्रमरांगणं ॥ दृष्ट्वा शिवो प्रणम्याथ शिवेन च विहितादरः ॥ ३ ॥ तदुद्दिष्टासनं

॥ स्थित्वा पश्यं स्तत्क्रीडनं परं ॥ क्रीडतो तौ तु दृष्ट्वा यदा न च विरेमतुः ॥ ४ ॥ तदौत्सुक्येन स मुनिः प्रेर्यमाण

॥ उवाच ह ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ देवदेव चक्रीडा रविन्द ब्रह्मांड गोलकं ॥ ५ ॥ मासा द्वादश ये नाथ ते सा

॥ रिफलके गृहाः ॥ कृष्णाः शुक्लेतरा वै तिथयस्ताश्च सारिकाः ॥ ६ ॥ द्विः पंचदश या मासे त्वक्षयुग्मं तथा

॥ यने ॥ स्थितिः प्रलयसंज्ञौ द्वौ ग्लहौ जयपराजये ॥ ७ ॥ देवी जयेप्सवत्सूष्टि रस्याष्टेर्द्धूर्जटे र्जये ॥ क्षव

॥ तोः ख्वस्य समपोयः सा स्थितिरुदाहृता ॥ ८ ॥ इत्थं क्रीडेयं सफलमेतद्ब्रह्मांडमीशयोः ॥ न देवी जेष्यति य

॥ ति नेशः शक्तिं विजेष्यति ॥ ९ ॥ किंचिद्द्विजकुतूहलो स्मि तन्मातरवधार्य्यतां ॥ देवः सर्वज्ञनाथो पन किंचि

त्त्वं अपने दक्षिणे तरे गृहीत पणेः स्वेन समयः क्रीडाकाले उपसंहृतीश्च स्थिति लीला निग्रह धारिणो भुवयो व्यवहार गोचरे अक्षक्रीडायां च जय

पराजयौ न स्त इत्यसाहौ देव्या न देवी ति ॥ किंच त्रेता इति यत्पृष्ट तदाह ॥ किंचिदिति ॥ जव बुध्यति अवबुध्यते तत्त्वगुणवान् शारीरी ॥ १० ॥
ति

॥ श्रीस्कंदपु० १०८ ॥

३२४

1042

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पि

तयं मानापमानयोर्दूरं तिष्ठतीति तत्राह लीलेति पद्यमिमा साख्यपात्वपारात्तया अयं लीला निग्रहेऽनुग्रहे गुणवांश्च विचारादुद्गीततात्पर्यावधारणा
दिति निर्गुणः अतएव स्वस्यां दिग्गं नौमि कुर्वन्नपि तैः कर्मभिर्न लिप्यत इति। तथा लीलाविग्रहस्त्वायां निग्रहानुग्रहौ नैव भवेतां मेरुत्वस्माह
मध्यस्थोपीति उदासीना एवमाहुः सर्वत्रीत परं केवलं शीघ्रकामानुख्या … तत्र कथा तताच्च समेषां स्वपरमेवमोहिता एकपर्यपि स्ताः एवार्थः दुनोति
मानापमानयोर्यस्मादसौ दूरे व्यवस्थितः॥ लीला ग्रागुणवानेष विचारादतीनिर्गुणः॥११॥ कुर्वन्नपि हि कर्माणि बाध्यते नैव कर्मभिः
मध्यस्थोपि हि सर्वत्र माध्यस्थ्यमवलम्बते॥१२॥ सर्वेषामपि … तानोऽमित्रे शत्रौ समानदृक्॥ स शत्रुस्त्वस्य देवस्य सर्वेषामन्यः
परा॥१३॥ दक्षस्यापि त्वमानेन … प्रसन्निभिन्नकः॥ परेशं सर्वजगतां जनानीयस्यै कृताधेव॥१४॥ त्वं … आत्मवेदसेवया तव
वंवासवा॥ समाःस्तानं न जानासि त्वं … समायया विमोहिता॥ अतएव हि मे चित्तं दूनोऽसि तितरां सति॥ अन्या अपि हि यास्ताः पातिव्र
त्यपरायणाः॥१६॥ ताभ त्वरणौ हि त्वा कंचिदन्यं न मन्यते॥ अथवास्ता भियं वार्त्ता प्रस्तुतं प्रब्रवीम्यहं॥१७॥ अथ …
रेसास्मान्द्वीधासे रमीपतः॥ अपूर्वमिव सर्वी … प्राप्त त्वा सिकं॥१८॥ असाख्यपर्यंतिषाद … किं विद्धि महासुकः॥ … ष्ये
तमेव दय्यसु … ॥१९॥ तदृष्टं सकलं तच्च दक्षस्याध्वरमण्डपे॥ सालंकारसमानं च सानन्दमुखपंकज॥ विस्मितास्ति …
मवर्तकं॥ … विषादजनकं भवतोऽर्थं दर्शनं॥२१॥ तदृष्ट्वा … देवाहि॥ तच्छ्रुत्वा … दक्ष एव सः॥२२॥ ना
निवाक्य … ॥ माहर्षिणा दधीचेन … ॥२३॥ … प्रजापतिः॥
मयाचकर्णापि हितौ … गिरः॥२४॥ दधीचिनासमं केचिद्दुर्गाः … ॥ भवानिन्दासमा … निर्णयौ॥२५॥ ६

नीलागोरेपुरुषनानसकानातसनीपतः समीपेहाहाभायापुरी पुजातपुतपसनुदायपुंगातं पुनात्रपुत्रजातानि निघाचितासवत्यसुतानी च
तयापिगालं युमतदुद्भवतोऽयदर्शनं। अन्यत्पितत्रात तद्यो तद्दुहिणेन ब्रह्मणाय येषां तानिति यावत् धिक्कृतः तिरस्कृतः दधीचेन अ
तारांतायसवानंदाश्चरातिरस्कारभवता शमिति पाठेऽसरवार्थः॥२५॥ ३२५

1043

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

९६४

प्रावर्त्ततश्चावन्तिक्षेत्रे द्विचित्रा महायागो महान् उत्कृष्टतरः स्पर्धः ॥ २५ ॥ प्रतिषेधे कृते पत्न्या स्वामी सा त्रायेन न हि कुरुते ॥ पांडुवासः पश्चाद् दिनं समा
प्रावर्त्तत महायागो हृष्टपुष्ट महाजनः ॥ तथा दृष्ट्वा न शक्नोमि तत आगतवानिह ॥ २६ ॥ भगिन्यो पित्रपादेषि तत्र तस्य स्वतनया ॥ तासां
गौरवमान्येकमरी कानि दर्शनं गुरुसते ॥ २७ ॥ इति देवी समाकर्ण्य सतीदस्तकुमारिका ॥ स्वादत्तोमन्तुत्त्वमुदर्य्योकिंचित्तक्षणं हृदि ॥ २८ ॥
उवाच च भवन्त्यवश्वारणा भवा वस्तः ॥ स श्रद्धायां विमनाति सती दाक्षायणी तत ॥ २९ ॥ दृष्ट्वा न वस्तु तत् स्त्रेष्ठो प्रणनाम च शङ्करं ॥ मंडावज
रिमा धायदेवी देवस्य जिज्ञपत् ॥ ३० ॥ देव्युवाच ॥ विज्ञाप्य स्वाधकाधं सिनन्य बकाचिह्नरातके ॥ चरौ तौ शरणं तेन देवं नु ज्ञाय सा शिव ॥ ३१ ॥
मा निषेधी आर्य्यपा निशास्य निरूपितुरतिकं ॥ ३ २ ॥ तातिनालिमध धादय तामिप दाबुजौ ॥ ३२ ॥ अथ तस्याम् अनुनो देवीम् डान्युत्तिष्ठ सा
मिति ॥ किमर्थं न वा स्व स्त्रे अस्मौ भाग्यसुंदरी ॥ ३४ ॥ तत्सम्या अपि च सौभाग्य भ्रूषणे पत्तीतिरुत्तमा ॥ श्वाच्ये निस न वीन त्वं सव
८च सा दत्तानी स्वीरा ॥ ३५ ॥ त्वं पापे सा कित्वा मा नासि महत्स्वयं परक्षेणी ॥ त्वां चरौ तत्समो प रत्नीला स्वरूप धारिणी ॥ ३६ ॥ एततस्सडानियास्य
निखिलाश्रोताणाने ॥ कुतो मा हात्तुमिछ त्वं स्वेन वा नाईधारिणि ॥ ३७ ॥ शिवाशिवो दितं चेति स्थापाहनहम्परं ॥ जीवते शाविहाय
त्वां नश्यापि पीस्यात्यह ॥ ३८ ॥ मनो मे च रणं दृष्ट्वा तव स्थास्यति निश्चलं ॥ कृतुं द्रष्टुं पितुर्यानि निर्देपद्योमया कृचित् ॥ ३९ ॥
त्राम्यः कात्यापन विकल्पमिति स्त्रात्वा तदाब्रवीत ॥ कृतुस्सयाने सतस्वदूहन्तानितैत कृतुं ॥ ४० ॥ मघाति यायिणी त्वं वासहैवान्यां
कृतुं श्रियं ॥ अन्योपि पुमानस्तस्स तत्र पत्नी कृपालुकाः ॥ ४१ ॥ अन्यानाप्युवि धीहत्वं कर्षीनार्वे अकर्मणि ॥ पुनर्जगाद देवीति
तामासैरुदीरितं ॥ ४२ ॥ पि गुर्यज्ञास्स वो नाथ दृष्टव्यो त्रमया ध्रुवं ॥ दृह्य नु ज्ञानि निष्पापि नाम कार्षीर्वेचाम्पपा ॥ ४३ ॥ कं सतीपरि
तुशतस्वेतावाजन्म मेव वा ॥ निन्त्रया यायास्त्युधत नाथ मा प्रथमा प्रतिषेधय ॥ ४४ ॥ निशम्यातिपुनः प्राह सर्वज्ञो भक्तनायकः ॥ मायापि
देविमां हित्वा नाच्चेनमि लिखिसि ॥ ४५ ॥ अथ मसाचीति पिया सुत्वं वारयेस्त्पुवासरः ॥ नक्षत्रं च तथा जेम अतिथि च नवमी त्रिये ॥

सा ८

३२८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कार्यार्थं यात्रा निमित्तं तत देवाह न नमेति अत एव नमस्कारप्रदक्षिणयोरकरणात् तासती पुनर्नीगतेत्यन्वयः विमानं विशिनष्टि सपादचतुर्भिः मनःपवनौ च क्रेयस्यास्ती तितत ॥५३॥
पंचास्यायुतसंयुक्तं सिंहदरासहस्रसंबद्धं परत्नसानुः सुमेरुरूर्ध्वं तदधिष्ठितौ यस्य कचिद्दिरेखणस्य पूर्वनिपातः रत्नसानुध्वजोऽधिष्ठितं रत्नसानुलक्षणेन ध्वजेन ...

मागा देवि गता घत्वं नहि द्रक्ष्यसि मां पुनः ॥ पुनर्देवी वभाषे सा यद्दिनाम्नाप्यहं सती ॥५०॥ तद्दातन्वंतरेणापि करिष्ये तव दासतां ॥ ततो
भवः पुनः प्राह को वा वारयितुं प्रभुः ॥४॥ परिक्षुब्धमनोवृत्तं स्त्रिय एवापुरुषं तु वा ॥ पुनर्न दर्शनं देवि मया सत्यं ब्रवीम्यहं ॥५०॥ परं
न देवि गंतव्यं मृतमानघने बुधि ॥ अनाहूतते या कांतमाता पितृगृहानपि ॥५१॥ यथा सिंधुगतौ सिंधुर्न पुनः परिवर्तते ॥
यथा घगं-यानी जातु तवागमनमिष्यते ॥५२॥ ॥देव्युवाच॥ ॥अवश्यं यद घहरक्तातवपादौ बुजद्वये ॥ तदालभे
वमेनाथो भविष्यसि भवांतरे ॥५३॥ इत्युक्तानिर्ययौ देवी कोपांधीकृतलोचना ॥ इयातु सिध्यकार्यार्थं यि क्ता व्यनंतर
कृतं ॥५४॥ ननंम नाम महादेवं न चक्रे च प्रदक्षिणं ॥ अत एव हि सा देवी न गता पुनरागता ॥५५॥ अप्रणम्य महेशानमकृत्वा
च प्रदक्षिणं ॥ अद्यापि न निवर्तंते गताः प्राग्वासराइव ॥५६॥ तया चरणचारिण्या राज्ञा तु त्रिभुवनेशितुः ॥ अपि तत्सावनं
वर्त्मेमे नेति कठिनं बहु ॥५७॥ देवोपि तां सती यांती दृष्ट्वा चरणचारिणीं ॥ प्रतीर वि...थे चित्ते गणाश्चाथ स्तमाहूय ते
॥५८॥ गणा विमानं नयत मनःपवनचंक्रिणं ॥५९॥ पंचास्यायुतसंयुक्तं रत्नसानुध्वजोधिश्रितं ॥ महावातपताकं च महा
बुद्घक्षसंवृतं ॥६०॥ नर्मदावृकनेदा च यत्र पादं ड तोगते ॥ ...तौ तु यरत्र मस्ताः ... चंद्रमसावपि ॥६१॥ य
स्मिन्मकरतुंडं च वाराही शक्तिरुत्तमा ॥ ध्रुः स्वयं चापि गा पत्रीरज्ज्वरस्तक्षकादयः ॥ सारथिः प्रणवो यत्र ॐकारः प्रण
वध्वनिः ॥ अंगानि रक्षका यत्र च रूथ...दकोसांगणः ॥ इत्यादृशा ...गणारूढैरथानिन्युर्हराज्ञया ॥ देव्यासनार्थं धृत
कृत्वा विमानं पार्श्वदादेवि ॥६२॥ ... महादेवी ...ते जोविज्जंभिणी ॥ सा ... रमणी वीक्ष्य दक्षसंचागणं ॥६३॥

तेनुच्चमिति वामहावातः प्रवाहः पताका यस्य तत् ॥ महाबुद्धैर्महातात्संसैवाम ... घाकारकाण्टे तेन लक्षितं अव्लक नं दागं वा ईषादंडं तं गते प्रामो ॥ महामकरतुं
डं मकरतुंगध्वजः एष भागः ॐकारस्वान्दः अंगानि शिक्षा कल्प व्याकरण निरुक्तं छंदो ज्योतिषा वरूथः छंदसांगणः समग्रं दासा स्वर्थः ॥ तेजोविजृंभिणी स्फूर्ती दि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पञ्चरात्रं च त्वस्त्वमिं चकितं समक्षं पन्थास्यात्तथा रक्षितिर्वीक्षिता सती ताः स्वसाद्याः सर्वाः असंभाव्येदर्शनं तिकं गतेति चतुर्थेनान्वयः सखाध्वसाः ससंभ्र
माः तुल्य एहे जनेतः तात इत्युक्तं दृष्टं तत्पाठे तत्तगमे भद्रे नातिमित्याख्यानमहर्तव्यं अग्रीरं इति सानुकूपे सखो धनेन अनन्यसर्वे अत्रैष्यः सर्वः यथाहमिति तानि
२३ रीश्वर एवासौ ईश्वरे ईश्वरहं तव यदि समास्य सङ्गच्छति दृष्टं त तालाकं धमनमेरूद्रूप्यता स्य आध्यान्मिसर्थः ॥७२॥ अशिवरूपिणाममिति छेदः ॥ वस्तुतः शिव
रूपिणं पितेति अत्रैष्णाय घमो बहुधा वर्णितस्तथापि तन्न जानेहस्सेरे ग्रमेणान्वयः ॥ इति वास्तवो वोधः तत्र हेतुगर्भोपिविरोषणानित्लौल्यादिरूपाक्ष

१६५ नभोंगणाद्विमानस्थात्तो वेगाद्वातरुतः ॥ अविरागाद्वनाटं च चकितं रक्षितं वीक्षिता ॥६६॥ कृतनेगव्यनेपथ्यां प्रस्तुं दृष्ट्वा कि
राटिनीं ॥ समत्तकाश्च भागिनी नं वाञ्छकारराक्षिनीः ॥६७॥ साश्च पर्यश्वसन्तां वीक्ष्य सानन्दाश्च ससाध्वसाः ॥ आचिताल
वाहृत्वा विमानाहरवल्लभा ॥६८॥ कथमेणा त्वनुप्राप्ताक्षणं मि थंप्रपश्यती ॥ असंभाव्याविताः सर्वागतादृक्षा
तिकं सती ॥६९॥ पितरात्र दृष्टत्वमात्रापि मद्भ्रातं त्वद्गमे ॥ ॥सख्युवाच ॥ ॥यदि शंकरं जनेतत्र मद्ग
गमनतो भवेत् ॥७०॥ कृपूनाहं समारूतायथेतो नेसहाप्सरा ॥ ॥दक्षजोवाच ॥ ॥आपकन्ये महा[illegible] धन्येधु
नन्यसर्वमंगव्ये ॥७१॥ यं अत्र ते नेमनाग्दोषोदोषं त्वममे वृक्षि ॥ तादृग्विधायपत्ये सेमयादत्ताहं बुद्धिना ॥७२॥ यद्य
हं तं समाज्ञास्यमीश्वरेस्सो निरीश्वरः ॥ तदापवके मदास्यत्वोत स्मैमनपास्यरूपिणे ॥७३॥ अहं रावास्थ्या तुष्टो अनेन जा
नेशिवरूपिणीं ॥ पितामहेन बहुधा वर्णितो सौमनागतः ॥७४॥ रौ करोजमयरां प्रभुरसौ पशुपतिः शिवः ॥ श्रीकंठो सोमहरो
सौ सर्वज्ञोसो वृषध्वजः ॥७५॥ अस्मै कन्यां प्रयच्छ त्वं महादेवाय धन्विने ॥ वाक्यं छत्त दृष्टं तेस्तोस्मात्तस्मै तामयनद्यो
॥७६॥ न जानं तं विरूपाक्षं मुक्षगं विषभक्षिणं ॥ पितृकाननसंवासं स्फुलिंगेन च कपालकं ॥७७॥ द्विजं जं सर्पं सुभगं जला
५ धरं केपर्दिनं ॥ कुत्र कितं तमौलिं च धूलिसरचर्चितं ॥७८॥ क्वचित् कौपीनवसनं नग्नं वा कुबेर कौचिरं ॥ क्वचिच्च चर्मवस
नं क्वचिद्दिक्षारनप्रियं ॥७९॥ विकटं कृता निरञ्चरस्य धैर्यं मुग्रं तमो गुणं ॥ रूद्रं रौद्रं पराकाशं महाकालं वपुच्छरं ॥८०॥
मुक्षगं वृषवानं मिस्सर्पः जन्मनदं आधारोपस्यतमेघवानसारज्ञ स्पगंगारूपस्पवाधारः कां कंकीचंद्रः कृतो मौलौ येन तं धूलिधूसरे चर्चि
तं वधिभिधूसरलेन चर्चितस्य त चालमविद्व कोविरूपाक्षतो अनुचरायस्य नकेरोटमेनुष्यासिक्षुपरिकरस्य इत्यादिकं पस्यतंजानोपिहिरण्य
ने

१०४६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

महान्तं सोमनुष्या स्थिरगङ्गानंतकार्यं च हरतीति हरः सर्वेषां मुक्तिदः ॥ क
पांसुवैलीधूलिर्भस्म वासस्वपटस्वेन नाधिन्नः ॥ ... स परमेश्वरः शूलध्वक् सर्वसंहार
श्मशानालयः संसाराश्रयः अयमध्वरः कृतिवास्तावोऽर्थः इह मंत्रमेमत्राभासे कर्मणि

किंबहुकेन तनयेसमस्तनयपरागतिनि ॥ कपांसुलपटघुन्नो महाशंखविभूषणः ॥ ६२ ॥ प्रबंधसर्पकेयूरः प्रलंबितजटासटः ॥
उमडुमरुकव्यग्रहस्ताग्रः सडचुडभृत् ॥ ६३ ॥ ताण्डवाडंबररुचिः सर्वमाचावचेष्टितः ॥ मृडानि स हरः कायमध्यरोमतगव्हा
दुकूलान्यनुकान्नानि रलालंलतयः शुभा ॥ ६५ ॥ प्रागेव धारितालय
लयः ॥ ६६ ॥ अतएव समाहूता नेह त्वं सर्वमंगले ॥ ... ॥ कथमेतन्महेशस्य चेष्टितं मंगले विधेयं त्वया ॥ इत्याक
र्ण्य पश्यागत्य गृहाङ्गणे ॥ इहमं ननु वै शंभुं देवं ईशं सशूलधृक् ॥ ६७ ॥ हृदया वचः समुपचक्रमे ॥ सत्युवाच ॥ ॥ नाकृतिर्मया किंचित्त्वं पित्र
एवं सुखी सोध्वाङ्गे नेतु रुदितं तदा ॥ ६७ ॥ अत्यन्तहृन्न हृदयावचः समुपचक्रमे ॥ स्थितिं नो पिप्रतारिता ॥ ६८ ॥ एतत् सत्य
स्तुवन्ति सभ्यो ॥ ६९ ॥ पदद्वयी समा कृतिं तां च तेन कथं याम्यहं ॥ नं सम्यग्योगे तं कश्चिदज्ञानिनो पिप्रतारिता ॥ ॥ ७० ॥ नलाच तेन स्व सं बंध मसंबंध प्रलापकमाकू
कृपयारथ्या पिकस्त्वं वै निलदारीवं ॥ त्वं नु प्रतारितः पूर्वं मधुनापि प्रतारितः ॥ ७० ॥ नलाच तेनस्वसंबंधमसंबंधप्रलापकम् ॥ अथवा तेन सब धेन हे मनुष्यं तोम
याद्द्रवं द्धितं रांभुं तादृशं यदि नान्यथा ॥ ७१ ॥ कुतो मामेदद्दा नस्पेयं च वदनकश्चिन्ने ॥ अथवा तेन सब ॥ ७२ ॥ कृताने नच देहेन पत्युः पारीवि
तः ॥ ७२ ॥ तत्र हेतुरंन्नताताः ममपुत्र्येव गौरवं ॥ अधुना कव हृतरत्वं जनेतास्य वर्षणः ॥ ७३ ॥ यारज्ञातिततनाथस्य
तः ॥ ७३ ॥ तत्र हेतुरन्न जातममपुत्र्येवगौरवं ॥ जधेवा कव कुतर त्वं जनेतास्य स्व सुयोषिता ॥ यारज्ञातितनाथस्य
गर्हणा ॥ पुरश्चरणमेवैतद्धद स्येवावि सज्जर्ना ॥ ७४ ॥ सुश्लाघ्यं न मयात् वस्प्राणितं व्यसुयोषिता ॥ त्वहावदेह समि ध प्राणस्यो पविधानतः ॥ ७६ ॥
श्रवणीयाविगर्हणा ॥ ७५ ॥ इत्युक्त्वा क्रोधदीप्ता ग्नेोमहादेवस्वरूपिणि ॥ जुहाव देहसमिधं प्राणयोपविधानतः ॥ ७६ ॥ मंत्राः कुण्ठितसामर्थ्यास्तत्क्षे
ततो विवर्णतां प्राप्ताः सर्वे देवाः सवासवाः ॥ नानिर्जड्‌वाऊ तत्त्वयाप्येयाप्याकृतिमिः पुरा ॥ ७७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
णाद्देवचापवन्‌म अहोमहद्वी नष्टं तदङ्कि मेतत्समुपास्थितं ॥ ७८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
ततो विवर्णतां प्राप्ताः सर्वे देवाः सवासवाः ॥ अहो महद्दीनं नष्टं तदङ्कि मेतत्समुपास्थितं ॥ ७८ ॥ यथाकृतमदायदहन हृदयं त्वं प्रत्युत्तरं च ॥ ८० ॥ वर्षणः रा

कर्त्ता विमेक्षणः सूर्यचंद्रादिनेत्रः कथमहर्यो यज्ञः स्यादिति वास्तवोऽर्थः यथा कृतमदायदहनहृदयं त्वं प्रत्युत्तरं च ॥ महादेवस्वरूपिणि ईश्वरस्याष्टमूर्तित्वात् प्राणरोधविधा
रीरस्य प्राणितं त्यक्तुं जीवितं त्यक्तं वेदवह्नौ निर्यामक्रियायां शरीरसत्त्वं चामिति भावः

नंः ब्रह्मप्रकाशिका ॥ ६ ॥

३३१

1047

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संज्ञाकोहोरुः स्फुटीकृतलगादिनाद्यादितः॥ असारिपुः शब्दंचक्रुः रुधिर विट् ढ्रिः रक्तबिंदुभिः॥ कोकुभिः क्रगालैः श्वभिश्च वको
ग्राध्रंदुरतिम भोत्कारः। पक्षिविशेषोः॥ केरटाः काकाः अन्यापिपपक्ष्याद्यः सदृशि॥१०५॥ अत्रोपिसिंगाप्पारोहेतं स्वर्गागताः शुचिताः
॥ ज्ञं पिताइतिवा॥ ९९॥। ९९। ९९॥ इति श्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां दक्षयज्ञप्रकथनं नवनवतितमोध्यायः॥ ९९॥ ९९।

केचिद्दहुर्दिगंबराभिधः पुरीयियासवः॥ महासंज्ञानिकः प्राप्तः सर्वेषां दोषनद्भमः॥ ९९॥ मखमंडपभूस्तेन सर्वतः स्फुटी
कृता॥ अकांडतडिदयातोजातोभूकंपनः॥१००॥ दिवि श्वोल्काः प्रपतिताः पित्रा चान्त्यमादधुः॥ अता पद्मं धोरूप
रिगगनमंडलात्यिवं॥१०१॥ रवेरधस्तोदरीवं शिवास्त त्राप्यरारिपुः॥ मेघारुधिरविट् दृष्टंतत्र व्यधुःपरा॥१०२॥ निर्घा
तोनिस्वनोभूमेरुस्थितो नूत्कंपनः॥ दिन्यायुधानि चामिथोयुध्यंतीस्मातिभीषणं॥१०३॥ हवनीयंमहाहव्यं दुष्पितं क्रो
ष्टुभिः श्वभिः॥ चकोराः करटास्तत्र विचेरुर्यज्ञमंडपे॥१०४॥ तमसानवृतं वज्रागोपज्ञवाटः सवेक्षणात्॥ येघत्रावस्थि
तं सर्वं तत्रैव परिवेष्टितं॥१०५॥ चित्रन्यस्तमिवासीच्चैवस्फोजातमग्नोत्येवच॥ स्फुगितताइव संदृत्तास्तन्त्रचक्रे धरादयः॥१०६॥
दक्षोपि वदनग्लानिमवाप सपरिच्छदः॥ पुनर्यथाकथंचित्सयज्ञप्राप्नत्ययन्निद्विजाः॥१०७॥ ९९॥ ९९॥ ९९॥ इति श्रीस्कंदपुरा
णे काशीखंडे सतीदेहविसर्जनं नामाष्टाशीतितमोध्यायः॥ ८८॥ ॥स्कंद उवाच॥ ॥पुनः स नारदो शेयदत्याः प्रा
क् समुपागतः॥ तं वृत्तांतमशेषं च हराय अवेदितुं ययो॥१॥ इक्ष्वासनारदः शंभुं नंदिना सह संकथां॥ कांचित्तत्र विवि
न्यासपूर्वकं कुर्वन्नमोनमत्॥२॥ उपाविशच्च शोबादि विष्टश्चासनमुत्तमं॥ वैलक्ष्यं नाटयन्किंचिल्लक्षणं जोषंसमास्थि
तः॥३॥ प्राकारेसो वसर्वज्ञस्तद्वृत्तांतं विवेदह॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीरामायनमः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नवाशीतितमेयंज्ञे ध्यायेयज्ञध्वंसादिपूर्वकं॥ दक्षेश्वरसमुत्पत्तिर्वर्ण्यतेतिमनोहरा॥ ईशावैलक्ष्यमिति॥ किंचिद्वैलक्ष्यंनाटय
न्पूर्वोन्मादनादीयदन्यथात्वंचटयन्स्वयं वैलक्ष्यात् इति लक्ष्यशरीरविगतंलक्ष्य वैलक्ष्यंस्वार्थेति ज्ञितः॥ किंचिद्यथास्यात्तथावैलक्ष्यं

९९

1048

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अनीश्वरस्यैव लग्नस्वतंत्रत्वं कल्पयो॥ चालये नाशायदीतियावत् अभाविनोऽसतः पदार्थस्य भाविनः सतः पदार्थस्य तदुक्तमीश्वरेण नासतो विद्यते भावो नाभा
वो विद्यते सतः॥३॥ अभयोरपि दृष्टोंतस्त्वनयोस्तत्वदर्शिभिरिति नापचीयेत न हीयेत नोपचीयेत न वर्द्धते एतद्रहेतुपूर्वकं स्पष्टयति अव्ययत्वाद्धानिर्नास्ति
पूर्णत्वाद्वृद्धिर्नास्तीत्यर्थः॥ अहो इत्याश्चर्ये संसारः वराकः क्षुद्रस्तात्तुच्छ इत्यर्थः॥१०॥ यस्मात् रवोरितामवज्ञातवीटितमिति पाठस्तत्रैवार्थः॥

अवादीश्च तथा शंभुः कुतो मे नाबलेबला॥ शरीरिणां स्थितिरियमुत्पत्तिर्नव्यापासि या॥ मा हि ब्राह्म्याधिकारी शरीरिका व्याघां
तैनमेवाहि॥६॥ रस्यां विनश्वरं सर्वं विशेषाद्यदनीश्वरं॥५॥ ततो न चित्रं किं अमन्द कंकालः कवचयेन्नवै॥ अभाविनो हि भा
वस्य भावः क्वापि न संभवेत्॥६॥ भाविनो विहिनाभावस्तत्त्वानुद्योति नो बुधाः॥ शंभुदीरितमाकर्ण्य स इत्थमुनिपुं
गवः॥७॥ श्रीकृष्णवानसमन्वेतद्यदेवेन प्रभाषितं॥ अवश्यमेव पश्चादवश्यं तद्भूते नात्र संशयः॥८॥ परमां बाधते स्वतं
चिंतैकाचित्तमाथिनी॥ नापचीयेत नो किंचिन्नोपचीयेत तेन तत्॥९॥ अव्ययत्वाच्च पूर्णत्वाज्ञानिवृद्धि
कुतस्त्वयि॥ अहो वराकः संसारः क्षणभाविष्णुरनीश्वरः॥१०॥ आरभ्याद्य दिनं नत्वामर्चयिष्यामि कोऽपि यत्र॥ ये
तः प्रजापतिर्दक्षो न त्वामाहूतवान् क्रतौ॥११॥ तेनाद्य वीटितं हृष्टा देहमेनं मनुजोऽपि॥ तव वीरोकारष्टंतिकि मे श्व
र्ये रणवीरिनं॥१२॥ आमावहेलनालोके जिल्लकोपि भयात्रपि॥ अथैश्वर्येण संपन्ना प्रतिष्ठाभाजनं मुनि॥१३॥ महो
यसापुरणाते पंविसुक्षिर्हरिविश्वार्किं॥ पेभिमानधनानेह लब्धे वीटा पदे पदे॥१४॥ अचेतनाश्वसानज्ञजीवनोऽपि न
कीर्तये॥ अभिमानधनाधन्यावरं योपि हृतासासती॥१५॥ यावद्दिनं दधन्नयणाकृतात्त्राणीचक्रे स्वजीवितं॥ इत्याकर्ण्य
रू महाकालः सम्यग्ज्ञात्वा सती ययौ॥१६॥ स संमुनेः सतीदत्तेणी चक्रे स्वजीवितं॥ जोपस्थितेमुनौ तत्र तन्महाकालसाध्व
सा ह॥१७॥ रुद्रवातीवरुद्रोऽभूद्दहकोपाग्निदीपकः॥ तेन तत्कोपनाद्धकृताविरासीन्महाद्युतिः॥१८॥ राम नाराय

हेडनेतिडवधोरेकला प्रतिष्ठाभाजनं कान्नेत्यर्थः॥ ऊ इति वितर्के संबोधने वा अभिमानधनायेन तेन लब्धा वीटाः सामावहेलनाः वरं श्रेष्ठं यथा स्या
त्तथा केनचिदिति नाम महाकालः॥ सर्वसंसारकारकः संकोचकालः काल भाषिकभक्षकः इत्यादि श्रोतिस्मृतिभ्यः समस्त सावहेतिशेषः जोपस्थि

२३१

1049

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अन्यप्रतिमाकारः पर्वतान्निस्सृतपुत्रान्विकाराकारयैकरोमिविनिमय्यपरिवर्त्स्वहेलयास्वीयल्लाल्याग्राम्यहेल्येतिकाचित्तेषुमध्येप्राणिहामिप्र

गसस्सः प्रब्धयाकारः कालम्मस्पष्टकंपनः। उवाच चप्रणम्येशं प्रभुम्मृडं महतीं ध्वनिः॥१९॥आज्ञां देहि पितः किं ते करवै दास्य मुत्तमं॥
शैलोऽपि मे करवर्त्त करणीयं तदाज्ञया॥२०॥पिबामि पाणिना सप्त पाथोधीन् केन चुल्लुकेन वै॥ रसातलं वापातालं पातालं नवा
रसातलं॥२१॥त्वदाज्ञया नयामीशं शचीं निमय्य स्वाहं नयाम्सल्लोकपालमिंद्रं बद्ध्वा लोके रोरिहानयेत्॥२२॥अपि वैकुंठ
नाथश्च तत्साहाय्यं करिष्यति। तत्तातं कुंठितास्त्रं च करिष्यामि सलज्जदा॥२३॥दनुजाद्दितिजाः केवेनराकारणं दुर्बलाः
॥तेषु चौल्केंद्रतां कोपि घटोनेन प्राणिहन्मिह॥२४॥कालं बध्नामि वा संरंभस्सोर्वीम्प्रस्तुमर्दये॥रुद्रा वरेषु चरेष
तमा पिद्धारणांगणे॥२५॥त्वद्दृष्ट्येन महेशानन कोपि स्थैर्यमेष्यति॥मम पादतले काप्यातादेवतद्वक्षोणि
मंडलं॥२६॥कुर्द्दलीदलं वद्धातां द्धपते सरसातलं॥चूर्णरिकरोमि दोर्दंडघाताच्चैतान्कुलाचलान्॥२७॥किं बहु
केन देवेश नाममासाध्यं न किंचन॥त्वत्प्रसादबलं मासाद्य कृतविक्रमयाचितः॥२८॥इति श्रुतिद्वांतस्येशः
खोधानेमममन्यत॥कृतकृत्य मिवात्मानं तं मुदा मस्तु वाचवाचहा॥२९॥महावीरोसि रे भद्र मम सर्वगणेष्विह॥वीरभद्र
स्त्वं पार्वतीं हि साधय निपरमाग्रज॥३०॥कुरु मम सत्वरं कार्यं दक्षयज्ञं क्षयं नय॥ये तेषां तत्र कुमन्यंते तत्साहाय्याविव
धापिनः॥३१॥ते लप्पाप्यवमंतं त्वाग्र जेपु त्वस्मुत्तोदृपा॥इत्याज्ञां मूर्ध्नी चाचाय सततः पारमेश्वरी॥३२॥हरेम्प्र द
क्षिणीकृत्य जगम वानतिरंहसा॥ततस्तदनु गांछुत्तु स्वानन्यासेसमुत्कृतान्॥३३॥शतकोटिं नमितानुग्रान्गग
णान्नानेसोस्सृजेत्॥ तेगणावीरभद्रं तं यातके चित्पुरोगताः॥३४॥केचित्ततेनुगा जाताः केचित्सार्द्धं गायुक्ताः॥
अंबरंतोः समावृत्य तत्तेजोनिर्जितभास्करैः॥३५॥स्वर्गंगां प्रागिरीपोचके प्रोद्धसाटितानवै॥अग्ने डमरुणंगः के प्रि

करांकसंपयेनतमिवसंपादिततत्कार्यमिसा॥२५॥अवास्सृजत्रयः एतान् आसीत्स्वजदितिक्काचलम्मा चडमरुणाः समग्राइसर्पाः गिद्धताः कंपिताः उत्साटिताः॥इतिवा॥

१६७

तं २

१०५०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अचीखनन्॥खनयामासुः॥वेदी श्चवेदिकाः॥विनार्दीरितिपाठेसएवार्थः॥एषद्धि।दध्वंसुर्ध्वंसयामासुस्रुचांस्रुगादीनां।स्त्रची दीश्चेतिश्रुचि

मंडपं ध्वंसयामासुः केचितक्रोधोद्धुरागताः॥ अद्यपि न नर्वितर्दीश्चकेचिद्देशूर्खपात्रयः॥४६॥ अमर्षयन्नहवींषि न्यैष सदा
ज्यं पपुपरे॥दध्वंसुरन्वरानांश्चकेचित्पर्वतसन्निभान्॥४७॥केचिद्देपायसाहाराः केचिद्देह्दीरपायिनः॥केचित्सका
मपुष्पांगायत्रपात्रान्यचूर्णयन्॥४८॥अमोचयन्स्रुचांदंडान्केचिद्दोर्दंडशालिनः॥व्यस्ताः न्यग्राकूटान्केचित्पश्चन्
केचिदङ्गी गिलन्॥४९॥अग्नीनिर्वापयामासुः केचिद्दग्धिमितेजसः॥स्वयंपरिदधुश्चान्ये दुकूलानि मुदायुताः॥५०॥
अपटः केच नपुरारला नां पर्वतिहृते॥एके नवप गोदेवः पत्रेयं श्चकेविलोचनः॥५१॥पूष्णोदंतावलीमन्यः पातयामा
सकोपिनः॥यहः प्रलापितोद्दष्टः कूनषि न्नगरूपधृक्॥५४॥शिरो विरहितं श्चक्रे तेन क्रोसाहूरतः॥एकः सरस्वती
यातीदक्षनां निर्नासिकांव्यधात्॥५५॥अदितेर्गोष्ठपुटकौ छिन्नाव न्येन कोपिना॥अर्यम्णोबाहुयुगुलंतथोत्पाटित
वान्परः॥५६॥जगनेत्रमुत्पाटयामासुः कश्चिज्जिह्वांप्रसह्यच॥चिच्छेदवायोर्दर्पाधार्षदोन्यः प्रतापवान्॥५७॥पाशिपि
लायमं कश्चित्कोधर्म्मे इति दृष्ट्वान्॥यत्र धर्म्मे महेशो न प्रथमं परिहन्यते॥५८॥नैरृतेरांग्रहीलान्यः केशपाशोल्य
वासकृत॥अनीश्वरं हि विष्णुं तं यत्याताडयत्सदा॥५९॥कुबेरमपरोधृत्वा पादयोर भुनोद्दुवा॥ वासयामासवं
कुशांश्चिद्धानाद्य ध्वराङ्कुलीः॥६०॥एकादशापि यरुद्रालोकपालेकपंक्तयः॥रुद्रारख्याधारणवशा समर्थे स्तेन हेलि
ताः॥६१॥वरुणोदरमापीडयप्रमथोन्योबलेन हि॥बहिरुद्गिरयामास यदन्नं चेशाब्जिर्ति॥६२॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तां॥ह्व्याकेनचिद्धेन दक्षस्तेनेस्यर्थः॥निर्नासिकांव्यधात्॥विगतनासिका मुकोरोताम्पारायिलाब ध्वान्नातोल्य आक्षष्य पादयोः
पादौ धृत्वा अधुनोत्॥अकंपयत्॥५॥वामयामासउद्गिरयामासप्रक्षिताकः क्षिप्तकः॥६२॥ ५॥ ॥ ५॥ ५॥ ॥ ६॥ 333

1051

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ऽगोऽप्युवाच॥ अतो महेश्वरः कुतो देव इति वा वा स्य याचक वातेन॥ नष्टे च दर्शनं गतेषु अप्सराः प्राप्तेषु रुद्रेषु ऽज्ञातेष्वित्यर्थः॥६२॥
ततस्तैः रक्षः पलत इति गर्वोक्तिः। किं च युद्धे तदप्रदाने च खंयि न संभाव्यते त्याह प्राप्य शाइति य द्वारक्ष व ध्वा स्थापयत त्रहेतुमा
ह प्राप्येति॥ नेत्ररूपमनुजं नेत्रांबुजां सुतदेशीयः पुत्रस्थानीयः पुत्रान् किं चित्तन्यून इति वा राजन इति रुद्रो विश्वनाथ स्तस्यादेरामस्वामिनि॥७०॥

मासुरीतनुमासा धसहस्त्राश्च तोमहामतिः॥ उड्डीय गिरि मा श्रिसच्छन्नः कौतुकान्वेषिन॥५३॥ आलेख्यानि प्रमथानवायूपं
यातेति चाक्रमन्॥ प्रमथाः कालया मासुरन्या नपि च याचकान्॥५४॥ इत्थं प्रमथितेयागे प्रमथैः प्रधमाः गतेः॥ वीर
भद्रस्ततः प्राह प्रमथानांकनीदृतः॥५५॥ यद्दवाटं प्रमथगा नामंद रुवातैः प्रमथैः पुरा॥ अनिरुद्धो च्यादरानीतं वीर
२६९ भद्रस्तु तं जगौ॥५६॥ गणाः पश्यत दृष्टैः प्रारब्धा ना च कर्म्म जाः॥ अतीश्वरे रवस्थेयं कुतो देवो महेश्वरे॥५७॥ २६९
येहि जंति महादेवं स चक्र म्बेद साक्षिणं॥ धर्म्मकार्य्ये प्रहतास्कृतं प्राप्यती हशादरां॥५८॥ के चंदक्षो दुराचारः के
च पद्मा भुजः सुराः॥५ दृष्ट्वा लघीनानयत यात द्रुततरं गणाः॥५९॥ इत्याज्ञां वीरभद्रस्य प्राप्य ते प्रमथा द्रुतं॥ या
वद्यात्यप्रतन्नाथ द्रुष्टकु जोणादाधरः॥६०॥ तेनमी प्रमथाः सर्वे महाभक्ति पराक्रमाः॥ अघप एते तयान स्था प्राप्य
तावात्र्ये येव हि॥६१॥ अथ नष्टेषु सर्वेषु प्रमथेषु हर सयात्॥ चुकोप वीरभद्रः सम्पन्नया न रसनिभः॥६२॥ ददर्श
त्राऽङ एच्चाग्रे स्वगणौ श्रव परिष्कृतं॥ चतुर्भुजं रसंप्याते स्वतिदैत्य महाबलैः॥६३॥ चक्रादि प्रहर्तुं दृढ निर्भिन्न
पिशाङ्गिभिः॥ वीरभद्रस्ततः प्राह दृष्ट्वा तं दैत्यसूदनं॥६४॥ तं तु यल पुमान त्र महाय ज्ञ प्रवर्त्तकः॥ रक्षिता निजवीर्ये
ण दक्षस्य च्यद्ध वीरपः॥६५॥ किं वा दक्षं समानीय देहि युध्यस्व वा मया॥ नदास्यसि च चे द्दक्षं तत्सारक्षाय ततः॥६६॥
प्राय शास्त्रां भ प्रमक्ते पुयतस्तं प्रोच्य सग्रणः॥ एकोनेत्रं सहस्रेषाकृ दद्दौ नेत्रांबुजं भवान्॥६७॥ तुष्टेन शंभुना दत्तं तुभ्यं च

कंसदर्शनं॥ यन्नसा हाय्यमवाप्याऽलीलं जयेदनुज्ञाधिपात्॥६८॥ इत्याकर्ण्य वचस्तस्य वीरभद्रस्य चोदितं॥ जिज्ञासुस्तद्बलं वि
ष्णुर्वीरभद्रमुवाच ह॥६९॥ वंशं शंभोः सुतदेशीया गवानो प्रवरास्य हो॥ राजादेरामनुप्राप्य तनोष्यतिबलो महान्॥७०॥ ॥ध॥॥

३३४

1052

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कथं केन प्रकारेण स्वयमिति कश्चित् तव स्वर्यं वक्त्रादि स्वव दृष्टिपं गयेव कटाक्षैरेव अथ ते रीतिः अपेयर्थं इति एतैः प्रसिद्धैर्नंदिर्कं
तिप्रमुखैः प्रमथैः शंसोः पार्श्वे देवि र्वोरनुमाभ्रत्याः सुनंदनंदप्रवलाहेणाद्याः क्षिप्तयमाःस्वतो जीवं तो वि मोक्षप्रबंध इत्येवं वादि
ताः आक्षिप्ताः सं तोरणेस्य प्राप्तिमपा चक्रे जातलालादानाः टकानाः पाशवीपशुसंबंधिनी पशवो यथा मुखे नतलानां
कांतिताद्दृशीदराणांपिनाः ओर्थि तादृश्यर्थः चक्रणेतिपाठे गदिताः तदाभियुक्ताः अस्यार्थ इतरच । चक्रलालक्रोपलक्षिताच कहस्ता

योऽस्मि सोऽस्म्यहमप्यत्र दक्षरक्षणदक्षधीः ॥ पश्यामि तव सामर्थ्यं कथं दक्षं हरिष्यसि ॥ ७१ ॥ इत्युक्तो वीरभद्रः स तेन वै शार्ङ्गध
न्वना ॥ प्रमथान् दृष्टिपातेनैव प्रेरयामास संगरे ॥ ७२ ॥ अथ ते प्रमथा विष्णोरनुगानर्दितारणे ॥ आददाना स्वहस्तेन चक्रेण
पिनाः पाशवीदृग्रे ॥ ७३ ॥ तानस्त्वाधूर्तरथः छन्नस्त्वेके रणमूर्द्धनि ॥ सह द्वेषाः सह स्त्राणवाणैर्नाहघताड्यत् ॥ ७४ ॥ ते
क्षिप्तवध्वंसः सर्वगणाः पुरवर्तिनः ॥ वासंतीके शुकीनोष्मापरिश्रान्तारणाजिरे ॥ ध्वस्तरतइवमातंगाः स्ववंतइवपद्मनाः ॥
मदेन धातुरागेण मिश्रेणासिरे गणाः ॥ ततः प्रहस्य गणपो ब्रवीद्वैकुंठनायकं ॥ ७५ ॥ हे शार्ङ्गधन्वन्नु जाने त्वां त्वं रणां
गणपंडितः ॥ पश्य ध्यासि देवेंद्र दानवेंद्रनृपादिदेः ॥ ७६ ॥ इत्युक्त्वा वीरभद्रे लम्भु भुंडीकृतिनाकरे ॥ गदिनाथ गदानूणं
देवेशं दमिश्रिष्णुहन्न ॥ ७७ ॥ ततः प्रहतवान् वीरो गदया तं गदाधरं ॥ तदंगसंगमासाद्य विदक्षेशात् धातुसा ॥ ७८ ॥ कौ
मोदकीप्रहारेण वीरभद्रं प्रतापिनं ॥ जघान वासुदेवो पि तरसा तातवेदनः ॥ ७९ ॥ ततः खड्गमादाय गदाहस्तांगदाधरः ॥
आदाय सव्यदोर्दंडगदां न्यनानपानयत् ॥ ८० ॥ कुपितो यमधुद्वेषी चक्रेणाताडयच्युतं ॥ सच चक्रं समागम्य दुःखवास
स्मार शंकरं ॥ ८१ ॥ शंकरस्मरणाच्चक्रं मनागवकृतिनायच ॥ कंठमासाद्य वीरस्य सस्त्यक्त्वा तं सुदर्शनं ॥ ८२ ॥ ॥ ॥

अपीत्यर्थः ॥ शेषं समानं ॥ ७५ ॥ एकैकं गणाश्रिश्रीमर्दधातुरक्तैः मदधातुरक्तैरितिवा सर्वेरितिपाठे स्पष्ट एवार्थः गणपो वीरभद्रः कलि
ताल्हीताभुशुंड्याअस्त्रविशेषपातदंनसंगरेहेहसामीप्यं विदेहे विदीणेतियागदया विपफाळतयातुसेतिछाचित्प्राज्ञाता
वेदनायेनतंमनागामनवेदनामितिकचित्खङ्गमस्त्रविशेषः ॥ ८२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

1055

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कुंठताकुंठकारणबुद्धिपूर्वं निंदति य स्येति सहायिनः॥ साहाय्यकारिणः॥ अंगप्रत्यंगकानि भूतान्यरणानि॥ इत्याकर्ण्य त्याख्यप्र
पदक्षानित्यादेः॥ प्रोक्तेन स्य बुध स्याय मनिश्चायः स्वात्मनो विश्वेशस्य यो वै विष्णुः सर्वे रुद्रइत्याद्युक्तेः॥ मानविधेयं अतएव
वभात्सा भिपन्नस्य रुद्रस्याडीकर्तुर्वीरभद्रस्य च सामर्थ्यं दृष्ट्वा समपूर्वकं मानंदेयं स्वपक्षस्य शरणापन्नस्य दक्षस्यापि
साहाय्यं विधेयं। अतएव त्रितयं मनसि विधाय भगवांस्तथा चक्रे यथा परशुरामेणावतारणापन्नायाः अंबायाः स्वशिष्यस्य च

तेन चक्रेण श्रश्रुपे नितरां सगणेश्वरः॥ वीरलक्ष्म्या हत इव समरे विजयस्त्वभाः॥८३॥ ततः सुदर्शनं दृष्ट्वा तत्कं
ठभरणं हरिः॥ मनाकूलाच कितोस्मि त्वात्ततो जग्राह नंदकं॥८४॥ स नंदककरस्तस्य प्रोद्यतं मध्रुवि द्विषः॥ प्रत्यं
तां द्विविसिद्धानीं स्तंभयामास रुद्रता॥८५॥ अस्य धावञ्जवेगेन टहीलाग्रकमुज्ज्वलं॥ यावज्जिघांसति हरिं ता
गदाकाशवाचया॥८६॥ वारितो गरहाराजः स माकार्षीः सीहसं त्विति॥ ततस्तमपहायाशु वीरभद्रो गणेश्वरः॥८७॥
प्राप्य दक्षं विनिघ्नोरं धिक्कुलानमीश्वरं नंदकं॥ यस्य दृष्टस्सपत्नि पत्रदेवाः साक्षाद्यिनः॥८८॥ स्वकटुं स्वेश्वरंक
र्मन कुर्यात् दक्षात्तां दधत्॥ ये नास्य नापावित्रेण पवता। नंदितः शिवः॥८९॥ कूरण्यामित दास्यैते चपेटासिः समंततः॥
इत्युक्तात स्य दक्षस्य हरपारुष्यभाषिणः॥९०॥ चिच्छेद वदनं वीरश्चपेटाघातनैः॥ ततस्सर्वदितिमुख्यानामपि
लिनानां महोत्सवे॥९१॥ ओष्ट्यामासकर्णादीन् अंगप्रत्यंगकानि च॥ वेलीदंडाश्चकासां चित्तेनां छिन्नास महारुणा॥
९२॥ कासांचिच्चरववरा छिन्नाः केषांचित्कर्जिताः स्तनाः॥ नासापुटांस्तथान्यासां पाद्यामास पार्षदः॥९३॥ चिच्छे
दर्वा पुलीश्च पितथान्यासां शिवद्विषः॥ येये निंदुर्दवे शायेयेच मुमुदुस्तथा॥९४॥ तेषां जिह्वाः श्रुतीः कर्णौ पादौ छिन्नाश्चा
करोद्विधा॥ केचिदुल्लंबितायूपपाशाः येला दृढं तव्दे॥९५॥ अधोमुखाये दृष्ट्वैरा विहायात्तन महाहविः॥ द्विजराजश्च धर्मश्च
ऋभुकुमारी चिमुरण्यकाः॥९६॥ अंत्यतमणमानस्य भाजनंतेन कारिताः॥ एते जामातरस्तस्य यतो दक्षस्य दुर्धियः॥९७॥ हिलामहे

लाभस्य साहाय्यं मानदा नार्थ युद्धं मोहपराजयं च स्वीकृतवानन्यथाश्रुनीश्वरत्वापत्तेः। तदुक्तं हरिवंशे। द्वैपायनेन नूनमासीत्प्रया
बलन्नहतवान्हरिरीश्वरः॥ कोहि मोहयितुं शक्तो रणे नारायणं प्रभुमिति अतोवैष्णवे मनोनस्वदनीयमिति दधीचिशापे दैवं॥

1054

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ॐ१

एकेनाह॥ येर्द्वे राममिति हेलयारम्बरस्य वीरभद्रस्यैति रोषः॥ विद्रुतिरस्कारेण शोकरक्षियावीरभद्रोलज्जितः॥ शिवौमे गच्छ स्थानविघृते शिवनिश्वरौ
यस्या मिति वा ईदृक्षाई हरः॥ स प्रसादः सम्यग् संसारे प्राप्यः॥ ज्ञापणीयः॥१०५॥ वीरे वीरभद्र प्रकल्प्य संपादय॥ प्रकल्प्यत इति कश्चित्
प्रकर्षार्थे प्रे सव्यय॥ हिमप्रस्थे हि मान्यवान प्रस्थम् इति यावत्॥ ॥११२॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ स्कंदीयपुनः॥

तावेष स्थानपात्राणि तानि ह ... न्यनेकधा॥ ते च वैयपद्मसंभारास्तेनैव प्रवर्त्तकाः॥९९॥ ते रक्षपाश्वास्तोमेत्राविनेशुर्हे
लयाखिलाः॥ स्तोके नैव हि कोनेन यथाई प्रवंचनात्॥१००॥ अर्चितानेस्यातितथा दक्षसंपन्नतांशिवा॥ नीतेमहा
ऋतौ तेन सगणेन हरांदरां॥१०१॥ विधिर्विधिवित्लोपात्महरविज्ञाप्य चानयत्॥ तत्र यत्नमरवं सोभवद्दक्षः शिव
वर्जितः॥१०२॥ आयातेथ महादेववीरभद्रोथ लज्जितः॥ नत्वा न किंचिदवदद्देवसर्वमवेत्स्वयं॥१०३॥ प्रसादेदेवदे
वेशं सुरज्येष्ठो ब्रवीत्पुनः॥ अपराधत्वयं दक्षः स प्रसादः कृपानिधे॥१०४॥ यथापूर्वं पुनरस्तु नरसर्वान्कारस्वरांक
राः पथालिधिः प्रवर्तेत वैदिकः पुनरेवहि॥१०५॥ तथा द्वादीयतां शंभो कर्मसिद्धास्ते सेश्वरं॥ अनीश्वरास्तु सर्वा
सुक्रियासु परमेश्वर॥१०६॥ एवमेवं भवं सेन कर्मजाताः सहस्वराः॥ विचारतो वराकोयं दक्षो भवतरतस्तव॥१०७॥
कुर्वन्नयोनीश्वरं ... कर्मपरदृष्टांततांगतः॥ अन्योपि मोमहेशानं हि लोककर्म करिष्यति॥१०८॥ तस्य तत्कर्मसं
सिद्धिर्दक्षस्येव भविष्यति॥ अतोन किंचित्कश्चित्कचित्कर्मविशिनौ वै॥१०९॥ विधास्यति निराश्वासस्य दक्ष
स्ये दक्षाचेष्टितं॥ विचारितामितिश्रुत्वा स्मित्वादेवो महेश्वरः॥११०॥ वीरभद्रात्पदामास यथापूर्वं प्रकल्पय॥
वीरभद्रोपितत्सार्वे शर्वाज्ञां प्रतिपद्य च॥१११॥ विनादक्षस्य वदनं यथापूर्वमकल्पयत्॥ हस्वरस्यैवविधिर्नंदति
तेभ्यकाः परावोद्भुवे॥११२॥ ततो मेषमुखं दक्षं वीरभद्रोगणोव्यधात्॥ देवो ब्रह्मणामाह स्यधर्मार्हं स्वपस्युतः॥११३॥

सपार्षदो हिमप्रस्थं जगाम तपसे ततः॥ अनाश्रमवतां पुंसां यतः कालोमनागपि॥ मुधा कलयितव्यो न तस्मात्येपः स हाश्रमः॥११४॥ पादिसा
संभवेत् सर्वतपसां फलदाता महेश्वरः॥ तपश्चचार सगणो ब्रह्मादश्रोत्रियाशपत्॥११५॥ हरान्निंदासमुद्भूतपापपंके सुदुःस्त्यजं॥ ... रांस्तु
वपितुं काशातदाचारायां सीव्रजं॥११६॥ प्राप्य वाराणसी पुण्यां महापापौघहारिणीं॥ कुलालिंगप्रतिष्ठांसे तेन ...

न१ ॥

स० हि० ... २२७

व्यंजितपधत्या विज्ञापितवती॥प्रा तंतरेउभाव आर्षः॥तत्तदानि दृष्ट्वा अव्यभिचारिणी॥१७४॥ ॥ ॥ ॥

१७० तुष्टे महेश्वरे तुष्टं जगदेतच्चराचरं॥नान्यत्र पापं तेभ्यत्वि नावाराणसीपुरी॥११८॥ ब्रह्महत्यादिपापानां प्रायश्चि १७०
त्तं मनीषिभिः॥सोमके नहरनिंदायास्तत्र काश्येव केवलं॥११९॥ काश्यां लिंगप्रतिष्ठाद्यैः कृतात्र सुकृता लिपिः
सर्वे धर्माः कृतास्तैस्तु तएव पुरुषार्थिनः॥१२०॥ इत्याकर्ण्य विधेर्वाक्यं दक्षः प्राप्याथ सत्वरं॥ अविमुक्तं
महाक्षेत्रं तताप परमं तपः॥१२१॥ संस्थाप्य लिंगं विधिवल्लिंगाराधनतत्परः॥ नवेत्ति लिंगादपरं सा
किंचिज्जगतीतले॥१२२॥ दिवानिशं महेशानं परिस्थितिसमर्चति॥ नमोऽति ध्यायता क्षेत दक्षोदक्षः प्रजापतिः॥
॥१२३॥ एवं चित्ते स्वदक्षस्य ध्यायतो लिंगमैश्वरं॥ समाः सहस्रमगमन्मितदादरासंख्यया॥१२४॥ मेनी
पावसती प्राप्य हिमाचलपतिव्रता॥ उमा तपोतिवयसा पतिं प्राप पिनाकिनं॥१२५॥ तावत्स दक्षस्तपसि
लिंगमर्चयत्॥ ततः काशीसमासाद्य स हृष्टोऽभवत्त्रागि रेशजा॥१२६॥ दृष्ट्वा तं निश्चलं हर्षाद्वालं गार्च
नेरतं॥ करं व्यजिज्ञपद्वीक्ष्य ऐोयं तपसा विक्षतो॥१२७॥ प्रसादय पाप संयोवरगौनं प्रजापतिं॥ इत्युक्तोऽप्यपश्य
राभुत्वा प्राह तं दक्षमीश्वरः॥१२८॥ वरं ब्रूहि महाभाग दास्यामि मनसेप्सितं॥ इत्याशोदित माकर्ण्य प्रणम्य बद्धकरो
हरं॥१२९॥ स्तुत्वा नानाविधैः स्तोत्रैः प्रसन्नं वीक्ष्य शंकरं॥ सोवाच देवदेवेशो वांछितं मे वरोत्तमं॥१३०॥ तद्वदी
यपदद्वंद्वे नित्यं भक्तिरस्तु मे॥ इदं च तेमह लिंगं पुन्यपात्र प्रतिष्ठितं॥१३१॥ अस्मिन्लिंगे स्थितो नाथ स्थातव्यं सर्वदेहिनां॥
नैकापराध्य त्वं तवलक्षात त्वंक्षपा निधे॥१३२॥ एत एव वराः संतु किमन्यैरुत्तमैर्वरैः॥ इति साम्ब महादेवः प्रसन्नोऽनि

तरां भव॥१३३॥ सोवाच च यदुक्तं ते तत्तथास्तु न चान्यथा॥ अन्यं च ते वरं दद्यां तच्छृणुष्व प्रजापते॥१३४॥ ॥ ॥

३३८

1056

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धरापराघलयोऽपराघश्रमः॥ ॥इति श्री रामानुजकृतायां काशीखंडटीकायां नवाशीतितमोऽध्यायः॥८९॥ ॥अध्याये नवत्याख्ये सर्वेका
मैकदायके॥ पार्वतीश्वरमाहात्म्यं वर्ण्यते ति मनोहरं॥ ॥१॥ पार्वतीश्वरोऽ ... ॥२॥ साक्षात् पूर्वं सती मिति प्राठे सती पतीव्र
॥पं॥ त्वया स्व... पि तल्लिंगमेतदक्षेश्वरंस्थितं ॥ अहं संसेवनात्तुं सामपराधसहस्रकं॥१२॥ क्षमिष्ये हं न संदेहः॥
॥स्मा॥ एष ज्यामिदं नरैः॥ त्वं तुल्ल माचे नादस्मा सर्वमान्यो भविष्यसि॥१२॥ परार्द्धाद्वृत्यपां ततस्ततो मोक्षमवाप्स्यसि॥३॥
॥कृत्वा देववरे रातस्मिन् लिंगे लयं ययौ॥१२॥ दक्षोपगतवान् देहं परिप्राप्तमनोरथः॥ स्कंद उवाच॥ ॥इ सग॥
॥स्तो समाख्यातो दक्षेश्वरसमुद्भवः॥ यं श्रुत्वा मुच्यते नरः तु रपरा चेरतैरपि॥ श्रुत्वाख्यानमिदं पुण्यं दक्षेश्वरस॥
॥मुद्भवं॥ नरो न लिप्यते पापैः परापराघलयोपीह॥८२॥ इति श्री स्कंदपुराणे काशीखंडे दक्षेश्वरप्रादुर्भावो नाम नवाशी
॥तितमोऽध्यायः॥८९॥ ॥७॥ ॥अगस्त्य उवाच॥ ॥पार्वतीहृदयानंद पार्वतीश संमुद्भव॥ कथये ह समुद्
॥भवं सकृता गाग पापहं॥१॥ ॥स्कंद उवाच॥ ॥श्रृणु एवमगस्त्येप यद्मेना हिमाचलपतिव्रता॥ गिरींद्रजां सतीं मोह पुत्रीते
॥स्यमहेरीतः॥२॥ किं सख्यानं न सतिवीका को बंधुर्वे न सा किंचन॥ प्रायो गेहं न जामातुरस्य कोपि च कुत्रचित्॥३॥ नि॥
॥राम्येति न च मातुरति हृ॥ ला गिरींद्रजा॥४॥ आसाद्य वसरं राज्ञ पुनः सा गौरी व्यजिज्ञपत्॥४॥ मयाम्ब स्त्रगृहं को॥
व३॥ गम्यम्मघस्तु निश्चितं॥ नाथाश्चनैवस्त व्यंनयमां स्थानिके तने॥५॥ गिरींद्रजा गिरंश्रुत्वा गिरीशाशितत्त्वो विदा॥
॥हत्वा हिमागारं प्राप्तो निजमानं दकाननं॥६॥ जाप्यानंदवनं देवी परमानंदकारणं॥ विस्मृत्य पितृसंवासं जातेवानं
॥दरूपिणी॥७॥ अथ विज्ञाप्य पावकौ गौरी गिरिशं कदा॥ अविमुक्तानंदसंदोहः कुतः क्षेत्रेत्र तदहं॥८॥ इति गौरी रितं
श्रुत्वा प्रसुवाच पिनाकधृक्॥ पंचक्रोशपरीमाणे क्षेत्रेस्मिन् मुक्तिसंपनि॥ ॥ तिलांतरं न देव्यस्ति विना लिंगं हि कुत्रचित्॥
एकैकं पारतो लिंगं क्रोशं क्रोशं च मावनिः॥१०॥ ॥तां सर्वजन्मानि तन्नाम्नी भिसर्पः॥ तन्नामूर्तिता॥ किं स्थानं कोदराः

मि१

१०५७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वेच्छया इच्छति तदेहावसतिं यैदैहेन प्रज्ञाकृता अस्यावसानीमित्यर्थः ॥ ॥७५॥ ॥इति श्री रामानंदकृतायां काशीखंडटीका
यां नवतितमोऽध्यायः ॥९०॥ ॥एकाधिकेथ नवतितमेऽध्याये तिसुंदरे ॥ गंगेश्वरस्य माहात्म्यं वर्ण्यते पापहृत्परं ॥१॥ अनुवादपूर्व
कं गंगेशोत्पत्तिं कथयति ॥ पार्वतीशस्येति पत्र इत्यस्यानंतरं तत्रेति ज्ञातव्यं तत्रेति सप्तम्यर्थमव्ययं ॥ यदेति काव्यवाचि अव्ययं ॥२॥ ॥ ॥

॥अन्यत्रापि हि सा देवी भवेदानंदकारणं ॥ अत्रानंदवने देवी परमानंदजन्मनि ॥११॥ परमानंदरूपाणि संति लिंगान्यने॥
॥कशः ॥ चतुर्दशसु लोकेषु स्मृतियेव संति हि ॥१२॥ तैः स्वनाम्ने हि लिंगानि कृत्वापि कृतलक्ष्यता ॥ अत एव न महादेवी लिं॥
॥गं संस्थापितं मम ॥१३॥ वेत्ति तत्पुरुषः संख्या शेषोपि न विशेषवित् ॥ पारिच्छेदव्यतीतस्यानंदस्यैव तु कारणं ॥१४॥ अत ॥
॥स्त्विदं परं देवि त्रैलिंगे भर्त्रयोनिरूढजे ॥ निशम्येति महादेवी पुनः पादौ प्रणम्य च ॥१५॥ देव्यनुज्ञा महादेव लिंगसं ॥
१७१ ॥स्थापनाय मे ॥ यः पुराज्ञा समासाद्य यच्छूय पतिव्रता ॥१६॥ नतस्याः श्रेयसो हानिः संवर्तेपि कदाचन ॥ इति ॥
॥प्रसादं देवेशात् आज्ञां प्राप्य महेश्वरात् ॥१७॥ लिंगं संस्थापितं देव्या महादेवसमीपतः ॥ तल्लिंगदर्शनात्पुंसामलं महा॥ १७१
॥पातकं ॥१८॥ विल्लीयते न संदेहो देहबंधोपि नो पुनः ॥ तत्र लिंगे वरं दत्तो देवदेवेन पः पुनः ॥१९॥ नि ॥
॥शामय मुने तं तु भक्तानां हितकाम्यया ॥ लिंगं यः पार्वतीशाख्यं काश्यां संपूजयिष्यति ॥२०॥ तद्देहावसतिं ॥
॥प्राप्य काश्यां लिंगं प्रविष्यति ॥ काशीलिंगत्वमासाद्य मामेवानुप्रवेक्ष्यति ॥२१॥ चैत्रस्य कृष्णभूतायां पार्वतीश ॥
॥समर्चनीत ॥ इह सौभाग्यमाप्नोति परत्र शुभगतिं ॥२२॥ पार्वतीश्वरमासाद्य योषिद्वा पुरुषोपि वा ॥ न गर्भमाविशेद्भूयो ॥
॥भवेत्सौभाग्यभाजनं ॥२३॥ पार्वतीशस्य लिंगस्य नामापि परिगृह्णतः ॥ आजन्मसहस्रस्य पापपंक्ति तत्क्षणात् ॥२४॥ ॥
पार्वतीशस्य माहात्म्यं यः श्रोष्यति नरोत्तमः ॥ ऐहिकामुष्मिकान्कामान्स संप्राप्नोति महामतिः ॥२५॥ ॥९१॥ ॥इति श्री स्कंदपुराणे
काशीखंडे पार्वतीशवर्णनं नाम नवतितमोऽध्यायः ॥ ॥९०॥ ॥स्कंद उवाच ॥ ॥पार्वतीशस्य माहात्म्यं कथितं ते मयानघ ॥ मुने
निशामयेदानीं गंगेश्वरसमुद्भवं ॥१॥ यस्याख्यायत्र कुत्रापि गंगास्नानफलं भवेत् ॥ चक्रपुष्करिणीतीर्थे यदा गंगा समागता ॥२॥ ॥ ॥ ॥

३०

1058

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

देलापिनादिनीपस्यपुत्रेणभगीरथेनतस्थौ॥ अपसर्थे ञिप्रत्ययः तद्धितः॥ ९४॥ छ॥ छ॥ इति श्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां

तेन देला पिनासार्द्धमस्मिन्नानंदकानने॥ क्षेत्रप्रभावमतुलं ज्ञात्वा शंभुपरिग्रहात्॥ ३॥ स्थापितं लिंगप्रतिष्ठायाः काश्यां लोकोत्तरं फलं॥ गंगयास्थापितं लिंगं विश्वेशात्पूर्वतः शुभं॥ ४॥ गंगेश्वरस्य लिंगस्य काश्यां स्पर्शः सुदुर्लभः॥ तिथौ दशहरायां च योगंगेशं समर्चयेत्॥ ५॥ तस्य जन्मसहस्रेस्तु पापं संक्षीयते क्षणात्॥ कलौ गंगेश्वरं लिंगं गुप्तप्रायं भविष्यति॥ ६॥ तस्य संदर्शनं पुंसां जायते पुण्यहेतवे॥ दृष्टं गंगेश्वरं लिंगं येन काश्यां सुदुर्लभं॥ ७॥ प्रत्यक्षरूपिणी गंगा तेन दृष्टा न संशयः॥ कलौ सुदुर्लभा गंगा सर्वकल्मषहारिणी॥ ८॥ भविष्यति न संदेहो मित्रावरुणनंदन॥ ततोपि तिथिसंप्राप्तेः काश्यां तु सुदुर्लभा॥ ९॥ ततोपि दुर्लभं काश्यां लिंगं गंगेश्वराभिधं॥ यस्य संदर्शनं पुंसां भवेत्पापक्षयाय वै॥ १०॥ श्रुत्वा गंगेशमाहात्म्यं नरो न निरयी भवेत्॥ लभेत पुण्यसंभारं चिंतितं चाधिगच्छति॥ ११॥ छ॥ छ॥ छ॥ ॥ छ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे गंगेश्वरमहिमाख्यानं नामैकनवतितमोध्यायः॥ ९१॥ ॥ छ॥ स्कंद उवाच॥ ॥ नर्मदेश्वरस्य माहात्म्यं कथयामि मुने तव॥ तस्य स्मरणमात्रेण महापातकसंक्षयः॥ १॥ आसीत्तस्य वाराहकल्पस्य प्रवेशे मुनिपुंगवैः॥ आपृष्टः कांसुरिर्ज्येष्ठो वदतां लंभ कुंडज॥ २॥ मार्कंडेय उवाच॥ ॥ शृणुध्वं मुनयः सर्वे संति नद्यः परंशताः॥ सर्वाः पापघहारिण्यः सर्वाः समुद्रगाः॥ ततोपि हि महाश्रेष्ठाः सरित्सु सरिदुत्तमाः॥ ४॥ सर्वत्रापि हि पुण्यदाः॥ ७॥ सर्वाश्चाप्यत्र नदीष्वत्र श्रेष्ठाः सर्वाः समुद्रगाः॥ ततोपि हि महाश्रेष्ठाः सरित्सु सरिदुत्तमाः॥ ४॥ गंगा च यमुना चाथ नर्मदा च सरस्वती॥ चतुष्टयमिदं पुण्यं धुनीषु मुनिपुंगव॥ ५॥ ॥ छ॥ छ॥ ॥ छ॥ ॥ ॥

मैकनवतितमोध्यायः॥ ९१॥ द्वियुङ्नवतिकेध्याये सर्वाघौघनिवर्तिनी॥ नर्मदेशस्य माहात्म्यं वक्ष्यति शुभप्रदं॥ ९२॥ नर्मदेशोत्पत्तिं

वक्ष्यत्यतिनर्मदेशस्यतिहषदाः पुण्यदाः धुनीषु नदीषु॥ ५०॥

७६

नलभेत्नचप्राप्नुयात्॥ गंगायानलभ्येत साम्यमितिपाठेकाकानकदाचिदितिव्याख्येयंबद्धनेहसंरुकुकाले॥ कालोदिष्टोप्यनेहापीत्य मरः॥१७॥ त्रिपिष्टपसमीपतस्त्रिलोचनसमीपइति त्रिलोचनसमीपतः॥२७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ७॥

ऋग्वेदमूर्त्तिर्गंगास्याद्यमुनाचयजुर्ध्रुवं॥ नर्मदासाममूर्त्तिस्यादथर्वासांसरस्वती॥६॥ गंगासर्वसरिद्योनिः समुद्रस्यापि पूरणी॥ गंगायांनलभेत्साम्यंकाचिदत्रसरिद्वरा॥७॥ किंतुपूर्वतपस्तप्तं रेवयाबहुनेहसं॥ वरदानोन्मुखोधाताप्रार्थितेश्व तिसत्तमाः॥८॥ गंगासाम्यंविधेदेहि प्रसन्नोसियदिप्रभो॥ ब्रह्मणागाधततः प्रोक्तानर्म्मदास्मितपूर्वकं॥९॥ यदित्र्य क्षसमंत्वंतुलभ्यतेन्येनकेनचित्॥ तदागंगासमत्वंचलभ्यतेसरितान्यया॥१०॥ पुरुषोत्तमतुल्यः स्यात्पुरुषोन्योय दि कश्चित्॥ स्रोतस्विनीतदासाम्यं लभते गंगयापरा॥११॥ यदिगौरीसमानारी कश्चिदन्याभवेदिह॥ अन्याधुनीहस्त धुन्यात्तदासाम्यमुपैष्यति॥१२॥ यदिकाशपुरीतुल्याभवेदन्याक्वचित्पुरी॥ तदास्वर्गतरंगिण्याः साम्यमन्यानदीभ वेत्॥१३॥ निशम्येतिविधेर्वाक्यं नर्म्मदासरिदुत्तमा॥ तुष्टावेरंपरित्यज्यप्राप्तावाराणसींपुरीं॥ सर्वेभ्योपिहिपुण्येभ्यः श्रेयस्करी त्रिया॥१५॥ अथसानर्म्मदापुण्याविधिपूर्वंप्रतिष्ठि कारयांलिंगप्रतिष्ठितेः॥१४॥ अपरानसमुद्दिष्टाकेश्रितश्रेयस्करीत्रिया॥१५॥ ततःशंभुःप्रसन्नोभूत्तस्येनघेशुभात्मने॥ वरंवृणीष्वसुभगेय ति॥ यथायालिंगपिलातीर्थे त्रिपिष्टपसमीपतः॥१६॥ ततःशंभुःप्रसन्नोभूत्तस्यैनघेशुभात्मने॥ वरंवृणीष्वसुभगेय तिनघे॥१७॥ सरिद्वरानिशम्येतिरेवाप्राहमहेश्वरं॥ किंवरेणेहदेवेशपरित्तुच्छेनधूर्जटे॥१८॥ भवेत्कालत्वपं तुत्वद्द्वंद्वेभक्तिरस्तुमहेश्वर॥ श्रुत्वेतिनितरांतुष्टोरेवागिरमनुत्तमां॥१९॥ जोवाचवचसरिछ्रेष्ठाभ्यंतथोक्तंतथास्तुतत्॥ गटहाणपु दद्वंद्वे भक्तिरस्तुमहेश्वर॥ श्रुत्वेतिनितरांतुष्टोरेवागिरमनुत्तमां॥१९॥ एयनिलयंविनरापिवरांतर॥२०॥ यावंत्योदृषदःसंतितवरोधसिनर्म्मदे॥ तावंत्योलिंगरूपिण्योभाविष्यंतिवरान्मम॥२१॥

अन्यंचनेवरंदद्यांतमप्याकर्ण्योत्तमे॥ दुःप्राप्यंयच्चतपसांराशिभिःपरमार्थतः॥२२॥ सघःपापहरागंगासप्ताहेनकलिंदजा॥ अहःस्व

१७२

रस्वतीरेवंतदुर्दर्शनमात्रतः॥२६॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥

७२

१४२॥

1060

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्त्रर्य्यनंदनोयमः॥कंबुकंनिमेर्कि॥इतिश्रीरामानंदकृतायांकाशीखंडटीकायांद्विनवतितमोध्यायः॥९२॥त्रिनवतितमेध्यायेमहापुराणेएकशैवधो॥सतीश्वरसमुत्पत्तिवर्ण्यतेति

॥अपरंचवरंदद्यां नर्मदे दर्शनाद्बहि॥भवत्यास्थापितं लिंगंनर्म्मदेश्वरसंज्ञीतं॥२४॥यत्नाल्लिंगंमहापुण्यंमुक्तिंदास्यतिशाश्वतीं॥अस्यलिंगस्ययेभक्तास्तानूदृष्ट्वासूर्य्यनंदनः॥२५॥प्रणामिष्यतियत्नेनमहाश्रेयोभिवृद्धये॥संतिलिंगान्यनेकानिकाश्यांदेविपदेपदे॥२६॥वरंहिनर्म्मदेशस्य महिमाकोपिवाद्भुतः॥इत्युक्त्वादेवदेवेशस्तस्मिल्लिंगेलयंययौ॥२७॥नर्मदापिप्रहृष्टासित्वा विच्यंप्राप्यवाद्भुतं॥स्वदेशंचपरिप्राप्तादृष्टमात्रा घहारिणी॥वाक्यंम्रकुंडजमुनेस्तेपिश्रुत्वामुनीश्वरः॥प्रहृष्टावेतसोजातामञ्जुः स्वर्गवर्नतोहितं॥२९॥स्कंदउवाच॥नर्मदेशस्यमाहात्म्यंश्रुत्वाभक्तिपुतोनरः॥पापकंचुकमुत्सृज्यप्राप्स्यतिज्ञानमुत्तमं॥३०॥अगस्त्यउवाच॥नर्मदेशस्यमाहात्म्यंश्रुतंकल्मषनाशनं॥इदानींकथयस्कंदसतीश्वरसमुद्भवं॥१॥स्कंदउवाच॥मित्रावरुणसंभूतकथयामिकथांशृणु॥यथासतीश्वरंलिंगंकाश्यामाविबभूवह॥२॥पुरातनतापस्तुमहत्तपःश्चानधृतिर्मुने॥तपसातेनदेवेशःसंतुष्टोवरदोभव॥३॥उवाचवापिब्रह्माणंनितरांब्रह्मणःप्रियः॥सर्वज्ञनाथोत्लोकात्मा वरंवरयसुव्रत॥४॥ब्रह्मोवाच॥ यदिप्रसन्नोदेवेशावरंदास्यसिवांछितं॥तथात्वंमेभवसुतोदेवीदक्षसुतास्त्वव॥५॥इतिश्रुत्वामहादेवःसर्वदोब्रह्मणोवरं॥स्मित्वादेवीमुखंवीक्ष्यप्रोवाचचतुराननं॥६॥ब्रह्मनूत्वद्वांछितंम्हया त्वकिमदेयंपितामह॥इत्युक्त्वाब्रह्मणोलाभाद्दाबीरासीछ्रशांकभृत्॥७॥

शुभाश्रया॥८३॥अनुवादपूर्वकंसतीश्वरोत्पत्तींकथयतिनर्मदेशस्येति॥शानधृतिब्रह्माहेलोककर्तृ॥देवीविष्णुक्तिर्महामायेतियावत्॥७॥रामायनमः॥छ॥छ॥

१५४ ॥इतिश्रीस्कंदपुराणेकाशीखंडेनर्मदेशाख्यानंनामद्विनवतितमोध्यायः९२॥५

1061

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नस्या मुखंउत्तानशंसयः शिशुःमाया डिंभःमायाबालकः पृथुकोबालकः॥ रोदनादिति॥ रोदनाद्रुद्र इतिनामब्रह्माकृतवानित्यर्थः अहो आश्चर्यं वीक्षितुं इष्टं॥१३॥ देवेन शिवेन मनसि

रुदन्नसउत्तानशयो ब्रह्मणो मुखमैक्षत॥ ततो ब्रह्मापि तं बालं रुदन्तं प्रविलोक्य च॥८॥ किं मां जनकेनेमाप्यासि किं रोदिषि मुहुर्मुहुः॥ इत्येवेति

पृथुकः प्राह यथोक्तं परमेष्ठिना॥९॥ नाम्ने रोदिमि भो त्वष्टर्नाम देहि सतां मह॥ रोदनाद्रुद्र इत्याख्यां समाया डिंभकोभवत्॥१०॥ अग

स्त्यउवाच॥ अर्भगत्वं गतोपीशः किं रुद्रो पदषडानन॥ यद्दिवे त्सितदाचक्ष्व महत्कौतूहलं हिमे॥११॥ स्कंदउवाच॥ सर्वज्ञस्य कुमारत्वात

१७३ किं वितर्किं विद्वैम्यहं॥ रोदने कारणं विप्र श्रणु कुंभसमुद्भव॥१२॥ मनसीति विचारो भूद्देवस्य परमात्मनः॥ बुद्धिवैभवमस्याहो वीक्षि १७३

तुं परमेष्ठिनः॥१३॥ सत्यलोकाधिनाथस्य चतुरास्यस्य वेधसः॥ इत्यानंदात्समुद्भूतो बाष्पपूरो महेशितुः॥१४॥ अगस्त्यउवाच॥ किं बुद्धि

वैभवं धातुः शंभुनामनसीक्षितं॥ येनानंदाश्रुसंभारो बाल्येप्यभवदीशितुः॥१५॥ तातत्कथय यत्नो प्राज्ञ सर्वज्ञानंदवर्धन॥ श्रुत्वा गस्त्युदि

तं वाक्यं नारकारिरुवाच ह॥१६॥ देवेन मनसि ध्यातमिति कुंभजने मुने॥ विनापत्यं जनेतारं कउद्धर्तुमिह प्रभुः॥१७॥ एको मनोरथोस्माय हितो

यो यं सुनिश्चितं॥ अपत्यत्वं गते वास्मिन्नुस्मर्तुरूत्पन्नि हारिणी॥१८॥ क्षणं क्षणं समोलोभ्यमंगस्पर्शं क्षिणं क्षणं॥ एकशय्यासनाहारानूलस्पने

नक्षणो क्षणो॥१९॥ योयं नगोवरः क्वापि वाणि मनसयोरपि॥ समेपत्यत्वमासाद्य किं नदास्यति वीतितं॥२०॥ योमु सक्तस्पशोज्जंतु यो मुंपश्यत्सक्त

ध्यातं॥ वल्भसमीहितं वि-चनेसादिस्याम संशयमित्यं तेन समालोक्यं सम्यग्दर्शनं प्राप्स्ये इत्ययिमेशा न्वयः॥२१॥ रामाय नमः॥ सदाशिवाय नमः॥ छा

स्कं पु॥ नमस्को विजानामचवांनंदमहोदयः॥२१॥

३५४५॥

1062

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एकशय्यासनाहारंच चक्षुस्त्रयंव्याप्यकलितमासीदित्यर्थः॥ चिदात्मने ज्ञानरूपायस्कंदेपिश्रोतुरानंददर्शनाद्धन्यइतिइत्यानाअगस्त्यःसमाभाष्यपुनःप्राहेतिलतीयेनान्वयः॥

गदेहक्रीडनकंमेसौयादिन्यायात्कथंनचन॥तदापरस्यसौख्यस्यनिधानंस्यामसंशयं॥२३॥विघ्नेः समीहितंवेत्तिनूनंशातात्ससर्ववित्॥
॥आनंदवाब्धकलितंचक्षुस्त्रयमदीश्वरत्॥२३॥श्रुत्वेत्यगस्त्यःस्कंदस्यभाषितंपर्यमूमुदत्॥ननामचांघ्रीप्रोवाचजयसर्वज्ञनंदन॥२४॥
॥विघ्नेरपिमनोज्ञातंशंभोरपिमनोगतं॥सम्यकूचित्वंत्वयाज्ञातंनमस्कुर्यांचिदात्मने॥२५॥स्कंदोपिनितरांतुष्टःश्रोतुरानंददर्शनात्॥
॥धन्योस्यगस्त्यधन्योसिश्रोतुंजानासितत्वतः॥२६॥नमेश्रमोत्थाजातोब्रुवतस्तेपुरःकथां॥इत्यगस्त्यंसमाभाष्यपुनःप्राहषडाननः॥२७॥
॥देवेरुद्रत्वमापन्नेदेवीदक्षसुताभवत्॥सापितस्वोतपस्तीव्रंसतीकार्यांवरार्थिनी॥२८॥ददर्शलिंगरूपेणप्रादुर्भूतंहरंपुनः॥अस्तुतस्यामहा
॥देविप्रोक्तवंतमितिस्फुटं॥२९॥इदंसतीश्वरंलिंगंतवनाम्नाभविष्यति॥यथामनोरथस्तेत्रतथैवचफलिष्यति॥३०॥कुमारीप्राप्स्यतिपतिंमनसो
॥पिसमुद्धृतं॥एतल्लिंगंसमाराध्यकुमारोपिवरांगनां॥३१॥यस्ययस्यहिमत्कामस्तस्यतस्यसाहिध्रुवं॥भविष्यतिनसंदेहःसतीश्वरस्यसम
॥र्चनात्॥३२॥सतीश्वरंसमभ्यर्च्ययोयोयंयंसवमीहते॥तस्यतस्यससक्षिप्रंभविष्यतिमनोरथः॥३३॥अतोष्टमेचदिवसेलज्जनेताप्रजापतिः
॥मत्वंदास्यतिकन्यांचासफलस्तेमनोरथः॥३४॥इत्युक्त्वादेवदेवेशस्तत्रैषांतर्हितोभवत्॥सापिस्वभवनंयातासतीदाक्षायणीमुदा॥३५॥

किंततदाहवेदेवइति॥२९॥मनसोपिसमुद्धृतंयादृक्पतिर्मनसावांछ्यतेततोप्युत्कृष्टमित्यर्थः॥लज्जनेतातवपिता॥३४॥३५॥श्रीरामनारायणवासुदेवगोविंदवैकुंठ

२६८

1063

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इति श्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां त्रिनवतितमोऽध्यायः॥९३॥छ॥छ॥ अमृतः करुणेशश्च ज्योतीरूपेश्वरस्तथा॥ वर्ण्यते ऽत्र नवत्याख्ये चतुर्भिरधिके ऽमुमे॥९४॥छ॥
रावं हतं त्रिशवमिति पाठे तस्य कस्यचन सम्यक् इत्यर्थः॥ तदेव दर्शयामि स्वर्येणेति॥ प्राणितसंपन्ने चेष्टायुक्तमिसर्थः॥ प्राणितव्ये चेष्टितव्ये॥ क्षेत्रादिति॥ क्षेत्राद् दहरहि दृष्टः क्षेत्रम

१७४ इत्थं सतीश्वरं लिंगं काश्यां प्रादुरभून्मुने॥ स्मरणादपि लिंगं च दद्यात्सत्त्वगुणं परं॥३६॥ स्त्रीरत्नेश्वरात्पूर्वतो भोगेहत्वा लिंगं सतीश्वरं॥ मुच्यते पातकैः
सद्यः कमाख्यानं च विंदति॥३७॥छ॥छ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे सतीश्वरप्रादुर्भावो नाम त्रिनवतितमोऽध्यायः॥९३॥छ॥छ॥छ॥छ॥छ॥
स्कंद उवाच॥ अन्यान्यपि च लिंगानि कथयामि महामुने॥ अमृतेशमुखादीनि यन्नामाप्यमृतं पदं॥१॥ पुरा सनारूनामासीन्मुनिरत्र महाश्र
मी॥ ब्रह्मयज्ञरतो नित्यं नित्यं चातिथिभोजनः॥२॥ लिंगपूजारतो नित्यं नित्यं तीर्थप्रतिग्रही॥ तस्य पुत्रो रभसवसुत्वः सनारोरूपजंघ
निः॥३॥ सकदाचिद्गतोरण्यं तत्र दष्टः पृदाकुना॥ अथ तत्सुत्रव यो शिश्रस आनीतः स्वमाश्रमं॥४॥ सनारूपास मुतस्य नीतःस
मुपजंघनिः॥ महाश्मसस्य नभूभागस्वर्गद्वारसमीपतः॥५॥ तत्रासीद्धरीफ[illegible]कारं लिंगकं सुशुगुप्तवत्॥ निध्याय तत्र ते पांतश्चिवं
संचिंतयेत्सुधीः॥६॥ सर्पदष्टस्य संस्कारः कथं भवति चेति वै॥ तावत्स जीवन्मुत्तस्थौ सुप्तवत्सोपजंघनिः॥७॥ अथ तं वीक्ष्य स
मुनिः सनारूरूपजंघनिः॥ पुनः प्राणितसंपन्नं विस्मयं प्राप्तवान्परं॥८॥ प्राणितव्ये तत्र को हेतुर्मच्छिशोरूपजंघने॥ क्षेत्राद्दहिरहिर्व्ये

शा

मध्ये आनीतः परासुरसंस्मृततां न प्राप्नोतीत्यर्थः॥ हस्वेति पाठे स्पष्ट एवार्थः तज्जीविते किं का तज्जीवितमेव एकं मुख्यं यस्यास्तां तज्जीवितप्रतीति कश्चित्॥१०॥छ॥छ॥छ॥
अमृतेशादीनि लिंगानि कथयति॥ अन्यानीति अमृतप्रदं मोक्षप्रदं अत्र काश्यां पृदाकुना सर्पेण तत्र वयोभिः समानवयस्कैर्मित्रैरित्यर्थः॥ छ॥
म

मे २

हिरण्येनै यस्तकं तां॥ इति यावत्स्मरं स्मृते
पिबं तज्ञीविते कीकां तां प्रसंमिका
लिंगं तज्ञीपके कीकां॥१०॥छ॥छ॥छ

१७४

३७६

स:पिप्पीलिकः ॥ अनन्तप्राणतचेष्टन्निसर्थः ॥ तत्वपदार्थजीवितसत्त्वंकमुभयोजरखनेनानुमितंजीवसुत्रःजीवसुत्रोयस्यसः पाठांतरेपिसएवार्थः ॥१८॥ छ॥

भानिनापच्चतत्रैवसोप्यनन्निर्गतस्ततः ॥ अथविज्ञापस्तमुनिस्तत्त्वजीवितसत्त्वितं ॥ मद्दुहस्ततलेनैवयावत्खनतिवैमुनिः ॥ तत्वच्छ्रीफलमा
त्रंहिलिंगंतेनसमीक्षितं ॥१२॥ सनारायणाथ तल्लिंगंतेनतत्रसमर्चितं ॥ चिरकालीनलिंगस्यकृतंनामापिसान्वयं ॥१३॥ अमृतेश्वरनामेदंलिंग
मानंदकानने ॥ एतल्लिंगस्यसंस्पर्शादमृतत्वंभवेध्रुवं ॥१४॥ अमृतेशंसमभ्यर्च्यजीवसुत्रःसवैमुनिः ॥ स्वास्पदंसमुनिःप्राप्तो दृष्टआश्चर्य
वत्सुनेः ॥१५॥ तदाप्रभृतितल्लिंगममृतेशंमुनीश्वर ॥ काश्यांसिद्धिप्रदंनृणांकलौगुप्तंभवेत्पुनः ॥१६॥ अमृतेश्वरसंस्पर्शान्मृताजीवंतितत्क्ष
णात् ॥ अमृतत्वंभजंतेचजीवितःस्पर्शमात्रतः ॥१७॥ अमृतेशसमंलिंगंनास्तिक्वापिमहीतले ॥ तल्लिंगंशंभुनातिष्ठत्तगुप्तंत्रयत्नतः ॥१८॥
अमृतेश्वरनामापियेकाश्यांपारगत्वते ॥ नतेषामुपसर्गोस्तिभयंक्वापिभविष्यति ॥१९॥ मुनेरन्यच्चमहालिंगंकरुणेश्वरसंज्ञितं ॥ मोक्ष
द्वारसमीपेतुमोक्षद्वारेश्वराग्रतः ॥२०॥ दर्शनात्तस्यलिंगस्यमहाकारुणिकस्यवै ॥ नक्षेत्रान्निर्गमोजातुबहिर्भवतिकुत्रचित् ॥
॥२१॥ स्नातव्यंमणिकर्ण्यांचद्रष्टव्यःकरुणेश्वरः ॥ क्षेत्रोपसर्गजाभीतिर्हातव्यापरयामुदा ॥२२॥ सोमवासरमासाद्यएकभक्त
व्रतंचरेत् ॥ यष्टव्यःकरुणापुष्पैर्व्रतिनाकरुणेश्वरः ॥२३॥ तेनव्रतेनसंतुष्टःकरुणेशःकदाचन ॥ नतंक्षेत्राद्बहिःकुर्यात्तस्मात्का
र्यंव्रतंत्विदं ॥२४॥ तत्पत्रैस्तत्फलैर्वापिसंतर्प्यःकरुणेश्वरः ॥ योनजानातितल्लिंगंसम्यक्ज्ञानविवर्जितः ॥२५॥ तेनार्च्यःकरु
णावृक्षोदेवश्रीयतामिति ॥ यावर्षसोमवारस्यव्रतंकुर्यादितिद्विज ॥२६॥ प्रसन्नःकरुणेशोत्रतस्मैदास्यतिवांछितं ॥ दृष्ट

उपसर्गोत्थंग्रहादिपीडोत्थंविघ्नोत्थमितिवा करुणापुष्पैःप्रसिद्धैः ॥ तस्यतत्पत्रैस्तत्फलैरित्यत्रतच्छदःकरुणावृक्षपरः ॥ परोनामतन्नामवाचकइ
त्यर्थः ॥२७॥

1065

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतेषु अमतेशादिषु लिंगाष्टकं अमतेशतारकेशज्ञानेशकरुणेशमोक्षद्वारेशस्वर्गद्वारेशब्रह्मेशलिंगेषु ध्यानानन्तं॥ उक्तानी मुक्तत्राणान्यनुष
ज्यते॥३५॥ षट्त्रिंशत्तत्वरूपाणि तत्तान्युक्तान्यागमे॥ तत्वानि शैवान्युच्यते वा पुनः शक्तिः सदाशिवः॥ ईश्वरो विद्या मातृ पंचशुद्धान्यमूनि हि मायाकाल
श्चानियतिः कला विद्या पुनः स्मृता॥ रागः पुरुष एतानि शुद्धाशुद्धानि सप्त च॥ ध्व॥ प्रकृतिर्बुद्ध्यहंकारो मनो ज्ञानेंद्रियाणि पंच था॥ कर्मेंद्रियाणि तन्मा

= इच्छा इतिति करुणेश्वरस्य महिमानो न हन्तर॥ यं दृष्ट्वा नोपसर्गो भयं कासां भविष्यति॥२८॥ मोक्षद्वारेश्वरं चैव स्वर्गद्वारेश्वरं तथा॥
उभौ का ध्यानेन रो वा स्वर्गमोक्षं चा वदति॥२९॥ ज्योतीरूपेश्वरं लिंगं काश्यपानन्यमकाशते॥ तस्य संदर्शनादेव ज्योतीरूपो भव॥
७५ तिहि॥३०॥ चक्रपुष्करिणीतीरे ज्योतीरूपेश्वरं परं॥ समभ्यर्च्यानुयान्मर्त्यो ज्योतीरूपं न संशयः॥३१॥ यदा भागीरथी गंगा तं॥
त्र प्राप्तास रिद्वरा॥ तदा रभ्या चैव यत्र संतलिंगस्वर्धुनीमुदा॥३२॥ तदा विष्णोस्तपस्यत्र तल्लिंगं स्वयमेव हि॥ तत्राविरासीत्ते॥
जस्वी तेन क्षेत्रमिदं शुभं॥३३॥ चक्रपुष्करिणीतीरे ज्योतीरूपेश्वरं सदा॥ दूरस्थोपि हि यो ध्यायेत्तस्य सिद्धिरदूरतः॥३४॥ ॥
महावीर्य ६ एतेष्वपि चान्येषु चतुर्दशसु सत्तम॥ लिंगाष्टकं बहु मतं कर्मबीजदवानल॥३५॥ ॐकारादीनां लिंगानि यान्युक्ता
नि चतुर्दश॥ तदा दक्षेश्वरादीनि लिंगान्यष्टौ महांति च॥३६॥ शैलेशादीनि लिंगानि तथा यानि चतुर्दश॥ पुनः
षट्त्रिंशदेतानि क्षेत्रसंसिद्धिहेतवे॥३७॥ षट्त्रिंशत्तत्वरूपोसौ लिंगौघेषु सदाशिवः॥ अस्मिन्क्षेत्रे वसन्त्र संतार
कं शोनमा दिशात्॥३८॥ सेव्यस्य तत्वमेतद्धि षट्त्रिंशल्लिंगमप्यहो॥ एतेषां भजनात् सुसंत्र संवेद्गुतिः क्वचित्॥३९॥
त्रौ पंचभूतानि देशिकाः॥ एतान्याहुरशुद्धानि चतुर्विंशतिरागमे॥ शैवानामिति तत्वानां विभागोत्र प्रदर्शित इति॥ तत्व १७५
स्व॥ रूपं परमार्थमिति यावत्॥ निश्चितमिति निर्णितमित्यर्थः॥४०॥ ध्व॥ श्रीरामनारायणवासुदेवमांत्राहि विश्वेश्वर॥ ७४८

1066

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वा

संस्थितिं सम्यक् स्थितिं वसतिं मरणं। मुक्तं वं चिंतादैवेनेति शेषः॥ मूढा इति पाठे अविवेकिनः॥ तत्र हेतुर्मंदबुद्धय इति॥ याद्दग्भिः तप आदिभिः॥ मोक्षो उत्तमोत्तमः॥ सायुज्यमुक्तिरित्यर्थः॥

॥ एतान्यन्यानि सिद्धानि संभवंति युगे युगे॥ ४१॥ आनंदकाननं शंभोः क्षेत्रमेतदनादिमत्॥ अत्र संस्थितिमापन्ना मुक्ता एव न संशयः॥ ४२॥
॥ योगसिद्धिरिहास्त्येव तपःसिद्धिरिहैव हि॥ व्रतसिद्धिर्मंत्रसिद्धिस्तीर्थसिद्धिः सुनिश्चितं॥ ४३॥ सिद्ध्यष्टकं च यत्प्रोक्तमणिमादि महत्त
॥ रं॥ तज्जन्मभूमिरेषैव शंभोरानंदवाटिका॥ ४४॥ निर्वाणलक्ष्म्याः सदनमेतदानंदकाननं॥ एतत्प्राप्य न मोक्तव्यं पुण्यैः संभा
॥ रभीरुणा॥ ४५॥ अयमेव महालाभो ह्ययमेव परं तपः॥ एतदेव महत्पुण्यं लब्धा वाराणसी स्थिरा॥ ४६॥ अवश्यं जन्मिनो मृत्यु
॥ र्यत्र कुत्र भविष्यति॥ कर्मानुसारिणी लभ्या गतिः पश्चात्सुभाशुभा॥ ४७॥ मृत्युं विज्ञाय नियतं गतिं कर्मानुसारिणीं॥ अव
॥ श्यं काशिका सेव्या सर्वकर्मनिवारिणी॥ ४८॥ मानुष्यं प्राप्य ये मूढा निमेषभितजीवितं॥ न सेवंते पुरीं काशीं ते मुष्टा मंद
॥ बुद्धयः॥ ४९॥ दुर्लभं जन्ममानुष्यं दुर्लभा काशिका पुरी॥ उभयोः संगमासाद्य मुक्ता एव न संशयः॥ ५०॥ क्वचित्तादृक्कृतपांसीव कृताद्दग्योग उत्त
॥ मः॥ याद्दग्भिः प्राप्यते मुक्तिः काश्यां मोक्षोत्तमोत्तमः॥ ५१॥ सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यं सत्यं पुनः पुनः॥ गानकाशीसदृशी मुक्त्यै भूमि
॥ रन्या महीतले॥ विश्वेशो मुक्तिदो नित्यं मुक्त्यै चोत्तरवाहिनी॥ आनंदकाननेमुक्तिस्तथा नान्यत्र कुत्रचित्॥ एक एव हि वि
॥ श्वेशो मुक्तिदो नान्य एव हि॥ स एव काश्यां प्राप्य मुक्तिं यच्छति वान्यतः॥ सायुज्यमुक्तिरत्रैव सानिध्यादिरथान्यतः॥ सुलभा सापि नोन्नते

ननु सप्तैता मोक्षदा इत्यादिषु अन्यत्रापि मुक्तिः श्रूयते। कथमुक्तं नान्यत्रेत्यत्राह॥ सायुज्येति॥ अकथयत् कथयामास॥ यन्मद्वचः श्रोष्यते तन्महाभव च शतिंकृतिरत्॥ अत्र एक एव हि

काश्यां मोक्षोऽभिजायते॥ ५५॥

विश्वेशो मुक्तिदो नान्य एव हि॥ इत्येतज्जन्मभूमिरेषैव॥ ५५॥

॥ ।इतिश्रीरामानंदकृतायांकाशीखंडटीकायांचतुर्नवतितमोध्यायः९४ ।पंचत्रिंशदधिकाध्यायेनवत्याख्यउ शते मे श्रीम च्छसभुजस्तंभोवर्ण्यते संवादपद्मः ।शास्वस्यागमित्त

।स्कंदउवाच॥ ।शृण्वगस्त्यमहाप्राज्ञभाविष्यंकथयाम्यहं॥ कृष्णद्वैपायनोव्यासंश्रोष्यतेतन्महावचः॥५८॥ निश्चिकेतुमनाःपश्चा॥
॥द्यत्करिष्यतितच्छृणु॥५९॥ ।इतिश्रीस्कंदपुराणेकाशीखंडेअमृतेशादिलिंगप्रादुर्भावोनामचतुर्नवतितमोध्यायः९४॥ ॥
॥व्यासउवाच।शृणु सूतमहाबुद्धेयथास्कंदेनमार्षितं भविष्यंमतस्याग्रेकुंभयोनेर्महामतेः॥स्कंदउवाच॥निशामयमहाभा
॥गत्वंमैत्रावरुणेमुने।पाराशर्योमुनिवरोयथामोहमुपैष्यति॥२॥यस्सवेदान्महाबुद्धिर्नानाशाखान्प्रसेदितः॥अष्टादशपु॥
॥राणानिसूत्रादीनुपरिमाष्ठ्य च॥३॥श्रुतिस्मृतिपुराणानांरहस्यंयस्स्वीकरत्॥महाभारतसंज्ञंचसर्वलोकमनोहरं॥४॥
॥सर्वपापप्रशमनंसर्वशांतिकरंपरं॥यस्यश्रवणमात्रेणब्रह्महत्याविनश्यति॥५॥एकदासमुनिश्रीमानूपर्यटनूपृथिवीतलोसं
॥प्राप्तोनैमिषारण्यंयत्रसंतिमुनीश्वराः॥६॥अष्टाशीतिसहस्राणिशौनकाद्यास्तपोधनाः॥त्रिपुंड्रितमहाभाललसद्रुद्रा
॥क्षमालिनः॥७॥विभूतिधारिणोभस्त्यारुद्रसूक्तजपप्रियान्॥लिंगाराधनसंसक्तानूशिवनामकृतादरान्॥८॥एकएवहिविश्वेशो
मुक्तिदोनान्यएवहि॥इतिब्रुवाणान्सततंपरिनिश्चितमानसान्॥९॥विलोक्यसमुनिर्व्यासस्तानूसर्वानूगिरिशात्मनः॥उत्क्षिप्यतर्जिनी

कथयतिशृणुसूतेति॥नैमिषारण्यंविशिनष्टि॥यत्रसंतिइति॥पादाधिकेनैकेन॥विभूतिधारिणः साद्दीनां॥द्वितीयांतानांपदानांविलोक्यसइतितृतीयेनान्वयः॥गिरिशात्मनःविश्वेश्वरचित्ता
वचोव्चनंपुनरितिकुचित॥११॥

मुक्तेःक्षेत्रंकेवलंपुनः॥१०॥यतिभिर्भस्मवाजटाजालंसमृद्धिहासकं
ज्ञात्वास्वयंज्ञातसर्वज्ञःसर्वेश्वरोहरिः॥११॥श्रीरामजयरामजयराम

१७६

(1068)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदेववचनमाह॥ नवेदादित्यादि॥ अपिरवं॥ विपक्षेबाधकमाह विहायेति विष्णुंविहायान्यसेवमानानां न केवलं संसारप्रवेशमात्रं अपितु महतां निंदा चेत्याहश्चा
र्द्दूणामितियथतः विनिश्चयस्तन्निर्णयकारकस्य प्रथमांतपक्षेनत्स्यच्छांदसं॥२१॥ माणवकाः॥ बालकाः॥ विनिश्चितं॥ ज्ञातामतिर्क्काचित्॥ युगधर्माभावेहे

वेदरामायणेचैव पुराणेचैवभारते॥ आदिमध्यावसानेषु हरिकोत्रनापरः॥१२॥ सत्यंसत्यंपुनःसत्यं त्रसत्यंनमृषापुनः॥ नवेदादपरं
शास्त्रं नदेवोच्युततःपरः॥१३॥ लक्ष्मीशःसर्वदेवानांयोलक्ष्मीशोपवर्गदः॥ एकएवहिलक्ष्मीशस्ततोन्योनचापरः॥१४॥ मुक्तेर्भुक्तेरिहा
न्यत्रनान्योदाताजनार्दनात्॥ तस्माच्चतुर्भुजोनित्यंसेवनीयःसुखेप्सुभिः॥१५॥ विहायकेशवादन्यंयेसेवंतेल्पचेतसः॥ संसारचक्रेग
हनेतेविशंतिपुनःपुनः॥१६॥ एकएवहिसर्वेशोहृषीकेशोपरात्परः॥ तंसेवमानःसततंसेव्यस्त्रिजगतांभवेत्॥१७॥ तेसद्भिश्चबहिःकार्या
वेदहीनायथाद्विजाः॥ श्रुत्वेतिवाक्यंव्यासस्यनैमिषारण्यवासिनः॥१८॥ प्रवेपमानहृदयाःपरिप्रोचुरिदंवचः॥ ऋषयऊचुः॥ पाराशर्यमु
नेमान्यस्त्वमस्माकंमहामते॥१९॥ एतावेदास्त्वयाव्यस्ताःपुराणान्यपिवेविस्तृत्॥ यतश्चवक्तात्वमसि महतोभारतस्यवै॥२०॥ धर्मा
र्थकामनमोक्षाणांविनिश्चयकृतोध्रुवं॥ तत्त्वज्ञःकोपरस्त्वात्त्वत्तःसत्यवतीसुत॥२१॥ भवतायत्प्रतिज्ञातंनिश्चित्योत्क्षिप्यःभुजौनी
भस्मन्माणकौःवस्तत्रपरिस्रहूयतेनहि॥२२॥ पारज्ञातस्यवचवसस्तवेश्चाद्भुतंभवेत्तद॥ यदानंदवनेभ्रमोस्मातिज्ञानासैववचः॥२२॥
गाथवाराणसींव्यासयत्रविश्वेश्वरःस्वयं॥ नतत्रयुगधर्मोस्तिनचलंगनावसुंधरा॥२३॥ इतिश्रुत्वामुनिर्व्यासःकिंचित्कुपितवह
दि॥ जगामतूर्णंसहितःस्वशिष्यैरयुतोन्मितैः॥२५॥ प्राप्यवाराणसींव्यासःस्नात्वापंचनदेह्रदे॥ श्रीमन्माधवमभ्यर्च्यपंचोपादोद
कंततः॥२६॥ तत्रस्नानादिकंकृत्वा दृष्ट्वाचैवादिकेशवं॥ पंचरात्रंततःकृत्वावैष्णवैरभिनंदितः॥२७॥ अग्रतःपृष्ठतःश्रीरेवबोधमानःप्रबोधि
तः॥ जयविष्णोहृषीकेशगोविंदमधुसूदन॥२८॥ अच्युतानंतवैकुंठमाधवोपेंद्रकेशव॥ त्रिविक्रमगदापाणेशार्ङ्गपाणेजनार्दन॥२९॥ श्रीगुरो॥

तुमाह॥ नचलगेति नतत्रेत्यस्यायंभावः युगधर्मवशात्त्वंएवंब्रूवे॥ वाराणस्यांगतोनवक्ष्यसीतिपादोदकंगंगावरणासंगमं पंचरात्रंपंचदिनानि कृत्वा वैष्णवैस्तीर्थानिसं

॥३५१॥

1069

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नम्राद्यः अनाद्यः २

हे विष्वक्सेन इत्यादीनाम् इत्यादिनाम [illegible] भिः संस्तुवन्व्यासो विश्वेशभवनं समायात इत्येकादशेनान्वयः॥ वलारातिनुत॥ विष्वक् सर्वतः चमूः सेना यस्य तत्संबोधनं
हे विष्वक्सेन ह्रस्वाभावो विसर्गो आर्षः॥ विष्वक्सेन महाबाहो इति क्वचित्पाठः॥ गोपवल्लभ गोपानां प्रिय आदौ भव आद्य तत्संबोधनम् अनाद्य॥ आद्यंतरहित अनेद्यति
श्रीवत्सवक्षः श्रीकांत पीतांबर सुरांतक॥ कैटभारे बलिध्वंसिन् कंसारे केशिसूदन॥ ३०॥ नारायणासुररिपो कृष्णशौरे चतुर्भुज॥ देवकीहृदयानंद
९७७ यशोदानंदवर्द्धन॥ ३१॥ पुंडरीकाक्ष दैत्यारे दामोदर बलिप्रिय॥ वलारातिस्तुत हरे वासुदेव वसुप्रद॥ ३२॥ विष्वक्सेन चमूस्तार्क्ष्यरथ वनमालिन्नरोत्त ९७७
म॥ अधोक्षज क्षमाधार पद्मनाभ जलेशय॥ ३३॥ नृसिंह यज्ञवाराह गोप गोपालवल्लभ॥ गोपीपते गुणातीत गरुडध्वज गोत्रभृत्॥ ३४॥ ज
पद्माणर मथन जय त्रैलोक्यरक्षण॥ जयानाथ जयानंद जय नीलोत्पलद्युते॥ ३५॥ कौस्तुभोद्भूषितोरस्क ततनाथ दशोषण॥ रक्षरक्ष
जगद्रक्षा मणे नरक हारक॥ ३६॥ सहस्रशीर्ष पुरुष पुरुहूतसुखप्रद॥ येद्भूतं पच्च भाव्यं वै तत्रैकः पुरुषो भवान्॥ ३७॥ इत्यादिनाम
मालाभिः संस्तुवन् वनमालिनं॥ स्वच्छ दलं विपाणाय नरं स्पंश्च परयामुदा॥ ३८॥ व्यासो विश्वेशभवनं समायातः सुहृष्टवान्॥ ता
नवापी पुरोभागे महाभागवतैः सह॥ ३९॥ विजृंभमानसत्वोत्थ सत्सलसीवनदामभिः॥ स्वपतालधरो जातस्वपंडातः स नर्त्तकः॥
॥ ४०॥ विष्णुवादनतत्त्वज्ञः स्वयं स्तुतिधरोऽभवत्॥ नत्यं पीरसंतापेवं व्यासः सत्यवतीसुतः॥ ४१॥ पुनरूर्ध्वं भुजं कृत्वादक्षि
णं शिष्यनम्यगः॥ पुनः पपाठ तानेव श्लोकान्गायन्निवाथवै॥ ४२॥ पीरानश्चित्यवाञ्जल्लं मुनिश्चित्यासकृद्बहु॥ इ
दं नेकपरित्रातं देवः सर्वेश्वरो हरिः॥ ४३॥ इत्यादि श्लोकसंघातं स्वप्रतिज्ञावबोधनं॥ यावत्पठति स व्यासः स व्यमुत्क्षि
प्यवै भुजं॥ ४४॥ तावत्तद्वाहुसशैलादिस्वलीलया॥ नाकुस्तंभ स्थापितस्यासीन्मुनेर्व्यासस्य सन्मुनेः॥ ४५॥ ततो गुप्तसमागम्य विष्णुर्व्या
समभाषत॥ अपराद्धं महत्त्वत्र भवता व्यासनिश्चितं॥ ४६॥ ६८॥ श्रीरामनारायणवासुदेवगोविंदमाधवमुकुंद हरे मुरारे॥ ६८॥ श्री

३५२

1070

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परमैश्वर्यं च दत्तं लब्धं वरान्ततः इति पाठे वराच्छ्रेष्ठात्तस्मात्परमैश्वर्यं लब्धमित्यर्थः। शेमुषी बुद्धिरीदृशी मत्स्तवनपरा मेऽस्त्विति परेति वा चितसंज्ञया नेत्रया
च्छनादिना कुंठकं दर्वी कंठमूलं भवांतकं संसारनाशकं स्तोमितदोर्लतः स्तिमितहस्तवाहुकः॥५०॥ पयोधेश्चित्रप[?] दार्थ्यायोश्च दृष्टिभिः सुमनोरथैः॥ कृष्ण
द्वैपायनो ऽसौ ध्यायन्निवानीशं जगत्पतिं॥ रुद्र संसारदुःखं द्रावतीति तापत्रयात्मकं संसारदुःखं दुःखहेतुर्वा कृतं तद्द्रावयति नाशयतीति रुद्रः। रुतं दुःखं तस्य हेतुं वा द्रा
वयेषतः प्रभुः। रुद्र इत्युच्यते सद्भिः शिवः परमकारणमिति स्मृतेः। अश्रुभ्यः आवर्कायद्रहा चप्पुनर्वदन्॥ ततः स्मृतमथो रुद्र रुद्र इत्यत्रावधायेदुतिवा॥
रुचानां द्रवसिद्धान्यतीति वा रुद्रः। रुसान्वेद रसस्याधर्मादि न्वोधयतीति द्रवयतीति वा रुद्रः। रुत्या प्रणवरूपया स्वात्मानं प्रापयतीति वा रुद्रः। रोरूयमा
णोद्रवति प्रविशति मर्त्यानिति वा रुद्रः॥ त्रिधाबद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आविवेशेति श्रुतेः। बोधिकां बोधिकामो हिकावशंकां कृतं तस्मान्नस्मा

तवैतद्दपराधेन भाति मेपि महत्तरा॥ एकएव हि विश्वेशो द्वितीयो नास्ति कश्चन॥४७॥ तत्प्रभावादहं चक्री लक्ष्मीवांस्तत्प्रभावतः॥ त्रैलोक्यरक्षासा
मर्थ्यं दत्तं तेनैव शंभुना॥४८॥ तस्य परमैश्वर्यं मयाल्लब्धं वरान्ततः॥ इदानीं त्वं हितं साम्यं पदिनं पृच्छसि॥४९॥ अन्यदापि न वैका
र्य्यं भवता शेमुषी दृशी॥ पाराशर्य्य इति श्रुत्वा संज्ञयाव्याजहार ह॥५०॥ भुजस्तंभः कृतस्तेन नंदिना दृष्टिमात्रतः॥ वाक्स्तंभस्तत्कृपया
ज्जातः स्तंभकं कंठकं दर्वी॥५१॥ यथा स्तोतुं भवानीशं प्रस्तवामि सर्वातकं॥ संस्पृश्य विष्णुस्तत्कंठं गुप्तमेव जगाम ह॥५२॥ ततः स्तुवती
स्तनुः स्तवास्तोमितदोर्लतः॥ प्राक्तुष्टावानम्र महेशानं परिष्टानुमुदारधीः॥५३॥ व्यास उवाच॥ ॥ एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे लोकेवैक नेह श्लो५
नानास्ति किंचन॥ यच्चान्यः कोपि व कुत्र चिद्वाच्याच प्रेत घस्य शक्तिः समन्ततः॥५४॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वयितानिकेभ्य इति वा रुद्रः। रुतिं शब्दं वेदात्मानं ब्रह्मणे ददौ तं इति वा रुद्रः। यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मा इति श्रुतेः। अलमिति विस्तरेण। स एक सजातीयवि
जातीयस्वगतभेदशून्य इत्यतद्व्यतिरेकमुखेनाह नाद्वितीय इति एकत्वे हेतुमाह यतस्तत्त्वं केवलमिति ब्रह्म सैव एकमिति पदत्रयेण सजातीय विजातीय स्व
गतभेदत्रयं निराक्रियते॥ एकमेवाद्वितीयमिति एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतेः॥ व्यतिरेके हेतुमाह नेहेति॥ तथा च श्रुतिः॥ नेह नानास्ति किंचन नेतिय
थापादमेव कुत्र चिदिति वा रुद्रः सम्यक् यथार्थः कोन्य मुमुक्षुर्नेति कश्चित्कोन्येवत्यर्थः॥ कुत्र चिद्दृश्यतां पदार्थं मदप्येमम संमुखं सुमन्त्र
मद्य इति श्रुतेः॥५४॥ ॥श्रीरामायनमः॥ ॥श्रीभवानीशंकराभ्यां नमः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

३५७

1071

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यज्ज्वालाभिर्यस्य ज्वाला किरितिष्ठचित्॥ हस्ततां नवीनरयामतांतदुक्तं॥ शेषोऽणोत्तिष्ठमाने नकालानलसमप्रिया॥ निर्दग्धाहं सगोरांगः हतः हस्तोजनार्दनः

१२

यः क्षीराब्धे मंदरा घातजातो व्याला माली कालकूटोति भीमः॥ तं सोढुं वा कोपरो भूत्महेशा घज्वालाभिः हस्ततामापविष्णुः॥ ५५॥ यद्बाणोऽभूद्धरी पतिर्यस्य यं तालोके त्रैायत्स्यं दनोभक्ष्यः समस्ता॥ बाहावेदा यस्य यं नेपुपाताद्ध्योग्रामास्त्रेयपुरांसमक्षः॥ ५६॥ यं कंदर्पो वीक्ष्यमाणः स मानदेवैरच्यो भस्मजातः स्वयं हि॥ यो ध्येबाह्येतिः सर्वविश्वैकजेता कोवास्क स्यःकामजे तुस्त्तो न्यः॥ ५७॥ यं वेदे दो वेदनो नेव विष्णु नैवावेधा नाम नो नेववाणी॥ तं देवं त्वां मान्त्वाः कोत्यमे धायाथात्स्यां हि वेत्य हो विश्वनाथं॥ ५८॥ यस्मिन्दस ध्येयस्त्तः सर्वत्रस वैयि वैकर्तायोविता योपकर्ता॥ नो यस्यादि र्यः समस्तादिरेको नोय स्यां तोयं तत्त्वं ननो स्मि॥ ५९॥ यस्यैकारव्यावाजिमेधेन तु ल्याय स्यानत्या चे केयाल्पेंद्र लक्ष्मीः॥ यस्य स्तुत्यालभ्यते सत्यलोको यस्यार्चातो मोक्षलक्ष्मीरदूरा॥ ६०॥ नान्यं देवं वेद्मह श्रीमहेशा न्नान्यं देवं स्तौमि त्वां भोजये तेहं॥ नान्यं देवं वा नमामि त्रिनेत्रात्सत्यं सत्यं सत्यमेतन्न्मृषा ने॥ ६१॥ इत्थं यावत्स्तोति तावन्महर्षि स्ताव नंदी त्वां सवाद्दक प्रसादात्॥ तद्यस्तत्वंत्यक्त्वा श्वाब्धमा षेस्मायस्माय ब्रह्मणोक्ष्यो नमो मः॥ ६२॥ नंदिकेश्वर उवाच॥ ॥ इदं स्तवं महापुण्यं व्यासेन परिकीर्तितं॥ यः पठिष्यति मेधावी तस्य तुष्यति शंकरः॥ ६३॥ व्यासाष्टकमिदं पुण्यं पठितव्यं प्रयत्नतः॥ दुःस्वप्नपापशमनं शिवसान्निध्यकारकं॥ ६४॥ मातृहा पितृहा वापि गोघ्नो वा बालघ्न एव च॥ सुरापी स्वर्णहृद्वापि निःपापो स्यात्स्तते र्ज्जपात्॥ ६५॥ स्कंद उवाच॥ ॥ ॥ परा शार्य्यस्तदा रक्ष्य त्वां भुभक्तिपरो भवत्॥ लिंगं व्यासेश्वरं स्थाप्य घंटाकर्णह्रदाग्रतः॥ ६६॥ विश्वमि ति प्रथ्नलोनि संनि संरुद्राक्षपरो जगाद्धी ति॥ पद्माणइति॥ यस्य बाणाः यस्य शिरः पंतासार थिः लोके शो ब्रह्मायेन श्रीरुद्रेण विसर्वं विश्वं सर्वं इति कचित्स वैः स्वरूपः॥ ५९॥ आनत्या नमस्कारेण स्मायस्माय स्मितास्मितापुनः पुनः रिपक्षस्यं विधायेति यावत्॥ ६७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रुद्रसहस्र...नपरोपि त्यं लिंगार्चकीमवत्॥ ६७॥

१७०

३५४

1072

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इतिश्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां पंचाशीतितमोध्यायः ॥८५॥ ॥ ॥ ८६ अध्याये षड्विंशधिकेन व्यासस्य मनोहरो व्या
सशापविमोक्षश्च वर्ण्यते तत्कुतस्त्यात ॥८६॥ ॥काश्यां व्यासः प्रासतीतिपूर्वमेव जानन्नाक्षिपति कृष्णद्वैपायन इति ॥२७॥ ॥ ॥
सकृत्साक्षेत्रसन्यासं स्यजेन्नाग्रापि काशिकां ॥ तत्क्षेत्रस्य निज्ञायानिर्वाणपददायिनः ॥६९॥ घंटाकर्णह्रदे स्नात्वा
दृष्ट्वा व्यासेश्वरं नरः ॥ यत्र कुत्र मृतो वापि वाराणस्यां मृतो भवेत् ॥७०॥ काश्यां व्यासेश्वरं लिंगं पूजयित्वा नरोत्तमः ॥ न
ज्ञानी क्रूरयते क्वापि पातकैर्नाभिभूयते ॥७१॥ व्यासेश्वरस्य ये भ[illegible] कान नते पांकाश्चिका ख्वेतः ॥ न पापतो भयं
क्वापि न च क्षेत्रोपसर्गतः ॥७२॥ व्यासेश्वरः प्रयत्नेन द्रष्टव्यः काशिवासिभिः ॥ घंटाकर्णकृतस्नानैः स्नानं क्षेत्रपात
कौघ्नीरुभिः ॥ ॥ ॥इतिश्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे व्यासभुजस्तंभो नाम पंचाशीतितमोध्यायः ॥ ॥ ॥ ॥
अगस्त्य उवाच ॥ ॥कृष्णद्वैपानुच स्कंद शंभुभक्तिपरो यदि ॥ यदि क्षेत्ररहस्यज्ञः क्षेत्रसन्यासकृद्यदि ॥१॥ ॥
तथापि दृष्ट्वा प्रभा कृष्णतथा चेत ज्ञानिवानां वरः ॥ पुरी नाराणसीं श्रेष्ठां कथं विलसपिष्यति ॥२॥ ॥स्कंद उवाच ॥ ॥
ससमेसंते पापष्ठिकथयामि मुनेश्शृणु ॥ तस्यैवासस्य चरितेभविष्यं त्यपि पष्ठ्यति ॥३॥ यदा रथ्या मुनेस्तस्य नंदीस्तो
भितवान्भुजं ॥ तदारभ्य महेशानं सस्तौति परमाव्रतः ॥४॥ काश्यां तीर्थान्यनेकानि काश्यां लिंगान्यनेकशः ॥ तथापि
सेव्यो विश्वेश्वरः स्नात व्या मणिकर्णिका ॥ लिंगेष्ठकोहि विश्वेशः तीर्थेषु मणिकर्णिका ॥ इति संव्याहरन्व्यासः स्तद्धयं
बहुमन्यते ॥ धौ[illegible]सन कुवा ग्ज्ञात्वा प्रातः स्नात्वा दिने दिने ॥ निर्वाणमंडपे वक्ति महिमानं महेशितुः ॥७॥ शिष्याणां पु
रतो नि संक्षेत्रस्य माहात्म्य महान्र ॥ व्याख्यायते मुनते दिने व्यासेन परमर्षिणा ॥८॥ अत्र यत्क्रियते क्षेत्रे सुक्षं वाक्षुभ
मेव वा ॥ संवर्तेपि न तस्यान्तं तं स्मृत्वा यः समाचरेत ॥९॥ क्षेत्रासिद्धिं समीहंते ये चात्र ख्यातिनो जनाः ॥ या चन्द्रीवनंतैस्तासौ प्रा
संसेवनमेवाह ॥ काश्यामिति ॥ काश्यामित्यादि स्वाईस्य इति व्याहरन्निस्य निस्यग्निमे पान्च यः ॥ क्षेत्रमहिमा
नमेव सपरिकरमाह ॥ ॥अत्रेसारस्यागस्त्य उवाचेसतः प्रोक्तेनेन ॥१०॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

न्   बे२

आसक्तदितिच्छेदः सक्तदितिवा प्रसह मितिा॥ आपयेत् अन्यायेषां आपयेदिवैतदानसते येन पापं न पिस्पादिसाशं स्याह॥ एकस्मिन्निति॥ नर॥
पापस्याल्पत्वात्तु एपस्प बहुत्वान्नोन्नतोऽनेन व्यंय द्वात्रान्तेपुण्यस्प नैव पापं वागेपस्तु हि स्वापर्णमिति भाव॥ योगक्षेमं योगसहितः क्षेमः
योगक्षेमः। योगस्य क्षेमः योगक्षेम इति वा तत्रालब्धस्य लाभो योगः लब्धस्य रक्षणं क्षेम इति वा योऽर्थः॥ न चास्त्र हेतुमाह॥ शरीर

१.७७ चक्रपुष्करिणीतीर्थे स्नानं त्वं प्रतिवासरं॥ पुष्पैः पत्रैः फलैः स्तोयैरर्च्चीविश्वेश्वरः सदा॥११॥ स्ववर्णाश्रमधर्मान्स्त्वं १७७
कुर्वाणमनागपि॥ प्रसह क्षेत्रमहिमाश्रोतव्यः श्रद्धयासकृत॥१२॥ यथाशक्ति च देयानि दानान्यत्र सुगुप्तत॥
अन्यान्यपि च देयानि निष्कान्यपि जहीपुण्य॥१३॥ परोपकारणा यात्र कर्तव्यं सुधिया सदा॥१४॥ स्वपिविरोधेपु॥
स्नानदानादिकाः क्रिया॥१६॥ विश्वेश्वपूजानकर्तव्यास्तु महोत्सवे॥ पर्वके॥ कार्पासत्वधिकावात्रासमर्च्यः॥
क्षेत्रदेवता॥१५॥ अत्र मन्मनवत्कथंसुधियाकस्यचित्वकिंचित॥ परदारपरद्रव्यपरापकरणं सजेत्॥१६॥
परापवादो नो नाच्यः परेष्यां न चकारयेत्॥ अससैनैवनकथं प्रालो कंठगतैरपि॥१७॥ अत्रत्य जंतु रक्षार्थमस
म्यक्पक्षाप येत्॥ येन केन प्रकारेणास्तु भेनाप्यसुभेन वा॥१८॥ अत्र रः पापिमात्रो परक्षणीयः प्रयत्नतः॥१९॥
त्रैलोक्यरक्षणात्सुण्यं यस्पात्तस्मान्नसंशयः॥ येरसंति सदाचारयोक्षेत्रसन्यासकारिणः॥२०॥ ते पवरद्वा
मंतव्या जीवन्मुक्ता न संशयः॥ तेभ्यस्तेन नमस्कार्यस्ते संपोतो प्रयत्नतः॥२१॥ तेभ्यो परितुष्टे तु ष्टौ दि
वेश्वरः स्वयं॥ कारणा वसंतिये मल्पादूरस्थे रपिसन्नरैः॥२२॥ योगक्षेमो निचा तव्यः स्तोषां निष्कं चितस्तु
दे॥ प्रसरस्थिरं द्रियाणां चान वार्योत्रान वासिभिः॥२३॥ मनसापि परिहार्योनल्पो पिहनायप्रयत्नतः॥ मरणानापि को
क्ष्ये हि मोक्ष्यमादौ पिनापुनः॥२४॥ शरीरशोषणापायः कर्तव्यः सुधियात्र हि॥ शरीरस्पौष्टिकं कांक्ष्यं व्रतस्नानादि

सौष्टकमितिसौ ष्टवं पाटवं पौष्टिकमितिपाठे पुष्ट्युपायमित्यर्थः॥ नाहसत्रसुधियात्र हीतिपाठे इंद्रियचांचल्यपरिहारोपयोगि
त्वाच शरीरशोषणोपायः कर्तव्यो न पुनः शरीरनाशायेत्यर्थः॥२५॥

३५९

1074

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अन्नात्मत्पनज्ञानोपायं मनसापि न चिंतये दित्यनज्ञानं विनेति वोद्धव्यं विनात्मघातमीशानं त्यक्त्वा प्रायोपवेशनं अनाशकं यः कुरुते मद्भक्तो रहसुव्रतः न तस्य पुनरावृत्तिर्यावद्भुवि ॥३३॥

आत्मरक्षात्र कर्तव्या महाश्रेयो विवृद्धये ॥२६॥ अन्नात्मन्यनज्ञानोपायं मनसापि विचिंतयेत् ॥ एकस्मिन्नपि युज्वादिकाश्यां श्रेयो विलभ्यते ॥२७॥ न
नु वर्षशतेनापि तदन्यत्र प्यनेकवित् ॥ अन्यत्र योगाभ्यासतो यावज्जन्मयदर्ज्यते ॥२८॥ वाराणस्यां तदेकेन प्राणायामेन लभ्यते ॥ संतीर्थी
वगाहाच्च यावज्जन्मयदर्ज्यते ॥२९॥ तदानंदवने प्राप्यं मणिकर्णैकमज्जनात् ॥ सर्वलिंगार्चनात्पुण्यं यावज्जन्मयदर्ज्यते ॥३०॥ सकृद्वि
श्वेशमभ्यर्च्य श्रद्धया तदवाप्यते ॥ यज्जन्मना सहस्रेण निर्मलं पुण्यमर्जितं ॥३१॥ तत्पुण्यं परिवर्तेन भवेद्विश्वेशदर्शनात् ॥ गवां कोटिप्रदा
नेन सम्यग्दत्तेन यत्फलं ॥३२॥ तत्फलं सम्यगाप्नोति विश्वेश्वरविलोकनात् ॥ यत्षोडशमहादानैः पुण्यं प्रोक्तं महर्षिभिः ॥३३॥ तत्पुण्यं जा
यते पुंसां विश्वेशे पुष्पदानतः ॥ अश्वमेधादिभिर्यज्ञैर्यैर्यत्फलं प्राप्यते खिलैः ॥३४॥ पंचामृतानां स्नपनाद्विश्वेशे तदवाप्यते ॥ वाजपेय
सहस्रेण सम्यगिष्टेन यत्फलं ॥३५॥ सकृन्महार्हनैवेद्यैर्विश्वेशे तद्घृतादिकं ॥ ध्वजातपत्रं चमरं विश्वेशे यः समर्पयेत् ॥३६॥ एकच्छत्रं स वै
राज्यं प्राप्नुयात्त्वसुधातले ॥ महापूजोपकरणं यो दद्याद्विश्वभर्तरी ॥३७॥ न तं संपत्तिसंभारा मुंचंतीह न कुत्रचित् ॥ सर्वर्तुकुसुमाढ्यां वा यः
कुर्यात्पुष्पवाटिकां ॥३८॥ तदंगणे कल्पवृक्षाच्छायां कुर्वंति नित्यशीतलां ॥ यः क्षीरस्नपनार्थं वै विश्वेशे धेनुमर्पयेत् ॥३९॥ क्षीरार्णवतटे तस्य पितृ
वसेयुः पितामहाः ॥ विश्वेशाराजसदने यः सुधां वित्तमेव वा ॥४०॥ कारयेत्तस्य भवनं कैलासे विचित्रं भवेत् ॥ ब्राह्मणान्यतिनो वापि तथैव शिव
योगिनः ॥४१॥ भोजयेद्योत्र वै काश्यां त्वेकैकगणनाक्रमात् ॥ कोटिभोज्यफलं तस्य श्रद्धया नात्र संशयः ॥४२॥ न पात्रमत्र प्रकर्तव्यं दानमत्र प्रदापयेत् ॥ विश्वेशस्तोषणी

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१८०

श्री १

अथ कृच्छ्रचांद्रायणाद्यनंतरं नवाधंतेन कर्हँ॰ राभिस्यर्थः यदि वेतयदि निपापे पयमेवार्थः कृच्छ्रचांद्रायणादीनि कर्तव्यानि युक्तं तत्र एच्छति कृच्छ्रेति कृच्छ्रादीनि यासेन

अष्टोत्तरशतं तत्रानंदकानने ॥ अन्यत्र कोटिहोमेन यत्फलं प्राप्यते नरैः ॥४४॥ अष्टोत्तरशतं जप्तात तत्र समवाप्यते ॥ कोटिहोमेन यत्प्रोक्तं
फलमन्यत्र सूरिभिः ॥४५॥ अष्टोत्तरशतं तद्वा आनंदकानने ॥ योजपेद्रुद्रसूक्तानि काश्यां विश्वेशसन्निधौ ॥४६॥ पारायणेन वेदानां
यत्फलं समवाप्यते ॥ तस्य पुण्यं न जानामि शिवोति तेन स्वरेपरे ॥४७॥ काश्यां नित्यं प्रवक्तव्यं सेव्यो नरवहासदा ॥ आपद्य पिवघोरायां कां
शीं त्याज्या न कुत्र वित् ॥४८॥ यतः सर्वापदां हर्ता त्राता विश्वपतिः प्रभुः ॥ अवंध्यं दिवसं कुर्यात् स्नानदानजपादिभिः ॥४९॥ यतः काश्यां
कृतं कर्म महत्त्वायुपकल्पते ॥ कृच्छ्रचांद्रायणादीनि कर्तव्यानि प्रयत्नतः ॥५०॥ येर्थेन्द्रिय विकारस्त्र नवाधंते च कुर्विंत ॥ यदीन्द्रिया णि
कुर्वंति विक्रियामिह देहिनां ॥५१॥ तदा त्र वास संसिद्धि विघ्नेभ्यो नैव लभ्यते ॥ अगस्त्य उवाच ॥ कृच्छ्रचांद्रायणादीनि व्यासो वक्ष्यति या निवै ॥५२॥
तेषां स्वरूपमाख्याहि स्कंदेन्द्रियविशुद्धये ॥ स्कंद उवाच ॥ कथयामि महाबुद्धे कृच्छ्रादीनि तवाग्रतः ॥५३॥ यानि कृत्वा त्र मनुजो देहमुद्धिं लभे
त्परां ॥ एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ॥५४॥ उपवासेन नक्तेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥ वटोदुंबर राजीव बिल्वपत्र कुशोदकं ॥५५॥ प्रत्येकं
प्रत्यहं पीत्वा पर्णकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥ पिण्याकोदक तक्र बुसक्तूनां प्रतिवासरं ॥५६॥ एकैकमुपवासश्च कृच्छ्रः सौम्यः प्रकीर्तितः ॥ हविष्यान्नरश्नीन
हविषा सायमेव च ॥५७॥ हविषायाचितं चैव सोपवासस्त्र्यहं वसेत् ॥ एकैकं ग्रासमश्नीयाद् हानि त्रीणि पूर्ववत् ॥५८॥ त्र्यहं चोपवसेदंत्यमतिकृच्छ्रं
चरन्द्विजः ॥ कृच्छ्रातिकृच्छ्रं पयसा दिवसानेकविंशतिः ॥५९॥ द्वादशाहोपवासेन पराकः परिकीर्तितः ॥ त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितं ॥६०॥

टि २

वक्ष्यमाणानि वाग्येत नपद्येषु ॥५१॥ एकभक्तेनेत्यादिनां पद्यानां इत्यादि सद्वृत्ति स्त्रोतिसार्द्ध सप्तविंशतिश्लोकैरन्वयः ॥ राजीवं पद्मं पिण्याकं तिलपिष्टं घृतं वलकं चवांबु वसक्तुस्तेषां

त्र्यहं चोपवसेदंत्यं प्राजापत्यं चरन्द्विजः ॥ गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिः
कुशोदकं ॥६१॥ एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सांतपनः स्मृतः ॥ पृथक्सां
तेपनद्रव्यैः षडहः सोपवासकः ॥६२॥

प्रत्येकाभ्यवहरणमिति निष्कर्षः ॥६२॥ रामतसदाशिवायनमः ॥ शरणरानव ॥

॥ ३५८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

1076

तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् ॥ एतान्त्र्यहं पिबेदुष्णान् सकृत्स्नायी समाहितः ॥६३॥ त्र्यहमुष्णां पिबेदापस्त्र्यहमुष्णं पयः पिबेत् ॥
त्र्यहमुष्णं घृतं प्राश्य वायुभक्षो दिनत्रयं ॥६४॥ पलमेकं पयः पीत्वा सर्पिषश्च पलद्वयं ॥ पलमेकं तु तोयस्य तप्तकृच्छ्रमुदाहृतः ॥६५॥ गोमूत्रेण समायुक्तया
वकं यः प्रयोजयेत् ॥ कृच्छ्रमेवाह्निकं प्रोक्तं शरीरस्य विशोधनं ॥६६॥ हस्त्वा वृत्तानतः कृत्वा दिवसं मारुताशनः ॥ रात्रौ स्थितो जले कृच्छ्रः प्राजापत्येन तत्स
मां ॥६७॥ एकैकं ह्रासयेद् ग्रासं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् ॥ उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चांद्रायणं स्मृतं ॥६८॥ एकैकं वर्द्धयेद् ग्रासं शुक्ले कृष्णे तु ह्रासयेत् ॥ भुंजीत दर्शे नो पिं
२१ डमेष चांद्रायणो विधिः ॥६९॥ चतुरः प्रातरश्नीयात् पिंडान् विप्रः समाहितः ॥ चतुरोस्तमिते सूर्ये शिशुचांद्रायणं स्मृतं ॥७०॥ अष्टावष्टौ समश्नीयात् पिंडान्म
ध्यंदिने स्थिते ॥ नियतात्मा हविष्यस्य यतिचांद्रायणं स्मृतं ॥७१॥ यथाकथंचित् पिंडानां तिस्रोशीतिः समाहितः ॥ मासेनाश्नन् हविष्यस्य चंद्रस्येति सलोक
तां ॥७२॥ अद्भिर्गात्राणि शुध्यंति मनः सत्येन शुध्यति ॥ विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति ॥७३॥ तत्त्वज्ञानं भवेत्तस्मात् सम्यक् काशीनिषेव
णात् ॥ काशीनिषेवणेन स्याद्विश्वेशकरुणोदयः ॥७४॥ ततो महोदयावाप्तिः कर्मनिर्मूलनक्षमा ॥ अतः काश्यां प्रयत्नेन स्नानं दानं तपो जपः ॥७५॥
व्रतं पुराणश्रवणं स्मृत्युक्ताध्वनिषेवणं ॥ प्रतिक्षणं प्रतिदिनं विश्वेशपरचिंतनं ॥७६॥ लिंगार्चनं त्रिकालं च लिंगस्यापि प्रतिष्ठितिः ॥ साधुभिः सहसंलापो जल्पः
शिव शिवेति च ॥७७॥ अतिथ्यादिसंस्कारो मैत्री तीर्थनिवासिभिः ॥ आस्तिक्यबुद्धिर्विनयो मानामानसमानधीः ॥७८॥ अकालिकत्वमौद्धत्यमरा[illegible]गि
त्वमहिंसनं ॥ अप्रतियद्वृत्तिश्च मतिश्चानुग्रहात्मिका ॥७९॥ अदंभिता क्षमा सत्यमप्रार्थितधनागमः ॥ अलोभित्वमनालस्यमपारुष्यमहीनता ॥८०॥
इत्यादिसद्वृत्तिश्च कर्तव्या क्षेत्रवासिना ॥ प्रत्यहं चेति शिष्येभ्यः स धर्ममुपदेक्ष्यति ॥८१॥ नित्यं त्रिषवणस्नायी नित्यं भिक्षाकृताशनः ॥ लिंगपूजार्च

थे स्ना

1077

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नगर्यामिह कुत्रचित् ॥ यत्र विश्वेश्वरः साक्षाद्यत्रामरधुनी स्वयं ॥ ९६ ॥ ॥
...शा यत्र मुनयः क्षमीस्तत्रोपसर्गजा ॥ समृद्धियोगृहस्थानां भि
हस्ते शिष्यैः पुरि ॥ ९९ ॥

तस्य स शिष्यस्य भिक्षां प्रत्यषेधयत् ॥ निषेधितवानित्यर्थः ॥ इन्नवत् ॥ खिन्नवत् ॥ भिव क्लिरपिनो भिक्षा परि प्राप्नोतीति गम्यते ॥ यत्नेन रक्षिता प्रयत्नेन
केनचिद्रक्षिते त्यर्थः ॥ यत्ने लब्धे वेति प्राहः ॥ सुगमः ॥ अंतेवासिनः शिष्यान् ॥ ९७ ॥ दुस्स्था दुःस्थापीडिता वा उपसर्गे एव दुरितिमितेन चरणाद्राधयचरं ॥
अपि सर्वगतेक्वापि भिक्षां मा यच्छ सुंदरि ॥ तथेत्युक्त्वा भवानी सा भूवं भवनिवारणं ॥ ९८ ॥ नमस्कृत्य प्रति गृहं तस्य भिक्षां न्यषेधयत् ॥ समु
निः सहितः शिष्यैर्भिक्षामप्राप्य दूनवत् ॥ ९९ ॥ वेलातिक्रममालोक्य पुनर्बभ्राम तां पुरीं ॥ गृहे गृहे परिभ्राम्य भिक्षां न्यैः सर्वभिक्षुकैः ॥ १०० ॥
न दृष्ट्वा लभते भिक्षां स शिष्यैः समुनिः क्षुधितः ॥ अथसायं तनं कर्म कृत्वा शनैः समुद्वितः ॥ १०१ ॥ उपोषणे तो भूत्वा तथैवासीद्दद
त्रिशां ॥ अथान्येद्युर्मुने व्यासः कृत्वा मध्याह्निकविधिं ॥ १०२ ॥ ययौ भिक्षाटनं कर्तुं स शिष्यैः परितः पुरीं ॥ सर्वत्र सर्वतो भ्रांतः
प्रतिसौधं मुहुर्मुहुः ॥ १०३ ॥ न क्वापि लब्धवान् भिक्षां मायया दीनो यथाधनं ॥ अथ चिंतितवान् व्यासः परिश्रांतः परिश्रम
नः ॥ १०४ ॥ कौ हेतु पुर्यत्र लभ्येत भिक्षा यत्नेन रक्षिता ॥ अंतेवासि श्री कृष्ण व्यासः पप्रच्छ चाखिलान् ॥ १०५ ॥ भव क्लिर पिनो भिक्षा परिप्राप्नोतीति गम्य
ते ॥ किमत्र पुरि संहृत्य द्विजायत तममाश्रुत्य पि ... भिक्षा न लभ्यते ॥ निमित्ततः ॥ ज्ञायते हं किंचिदत्रासीन्महत्गुरुनिपातज
अत्रत्या ये च वा सर्वस्मान गयामभवस्मरण ॥ राजन्हेतो अथ युगपज्जाताः सर्वपुरौ कसः ॥ १०६ ॥ अथवा वारिता भिक्षा केनाप्यस्मा
सु चेर्ष्यया ॥ पुरौकसो भवन्तु दुस्था स्तत्रोपसर्गेण केन चित् ॥ १०७ ॥ किमेतदखिलं ज्ञात्वा मम गच्छत सत्वरं ॥ इति तः परिभ्राम्य चरणास्ताः प्यानु
ह्मपुरोघ था ॥ १०८ ॥ समावस्त्रः समागम्य दृष्ट्वेदितपुरौकसां ॥ शिष्याः प्रहृष्टं तुः ॥ ॥ प्रदक्ष्यं वाराध्यचरणानोपसर्गेत्रिकः प्रभ ॥ १०९ ॥ नानात्रत्या ये वा सर्वस्मा

॰ एषा त्वा विश्वेशनिर्माल्योपभुजां लैंगिकानां देवलकानामिति वा ॥
या हृशस्तानृशा इति बहुवचनं ॥ ११ ॥ छ ॥

चतुराननहिरण्यगर्भसहस्रावाक्चातुर्यैर्युक्तानि शानन्यानि येषां तेऽष्टतिवा॥६९९॥ नादबिंदुकलात्मकः॥ नादबिंदुस्वरूपः॥ वाच्यवाचकयोरभेदनिर्विशेषतासामानाधिकरण्यपक्षं तपाठितद्वा त्योविश्वेश्वरोयत्रास्तीति पृथक्वाक्यं नीराजयंतिनीराजनां प्राप
नसर्द्धिरस्तिवैकुंठे सत्यापास्ताअलकादयः॥ रत्नाकरेषु रत्नानि नतावंति महामुने॥७००॥ यावंति संतिविश्वेशनिर्माल्यो
१७५ज्ञां गृहे॥ गृहे गृहे त्वत्र चैन्यानां राशयो याद्दशाः खलु॥७०१॥ न ताद्दशाः कल्पवृक्षदतोऽपि द्रुपुरे क्वचित्॥ यत्र साक्षा
द्धिरण्याक्षीसुविस्तारफलप्रदा॥७०२॥ न तत्र पुरि सर्वस्यां नरो नैव निर्धनः क्वचित्॥ निर्वाणलक्ष्म्याः सदने तस्मिन्ना
नंदकानने॥७०३॥ मोक्षोऽपियत्र सुलभः किमन्यत्र च दुर्लभं॥ सौमंतिन्यः स्त्रियः सर्वाः पतिव्रतपरायणाः॥७०४॥
सर्वाश्च वानीरूपिण्यो विश्वेशार्पितसत्क्रियाः॥ यावंत पुरुषाः काश्यां सर्वएव गणाधिपाः॥७०५॥ सर्वएव करो मो
वै सर्वे तारकदृष्टयः॥ त्रिपुण्ड्रांकितभालाये ते सर्वे चंद्रमौलयः॥७०६॥ उपसर्गसहस्रेष्वपि प्रमाना अपिहये\
नसजंतिसदा काशी सर्वेज्ञा एवते खिलाः॥७०७॥ गृहे गृहेपि वटवो ब्रह्मनादविवादिनः॥ स्वर्धुनीधूतकलुषाः स
तोऽह चतुराननाः॥७०८॥ निर्वाणलक्ष्मीपतयः क्षेत्रसंन्यासकारिणः॥ सर्वएव महापिंकेराः सर्वे वै पुरुषोत्तमाः
॥७०९॥ अच्युता एव वा ज्ञेया एतल्लक्षेत्रपरिग्रहाः॥ स्त्री वाथवा पुरुषोनापि सर्वेव नसंशयः॥७१०॥ सर्वएव त्रिनयनाः
सर्वएवे चतुर्भुजाः॥ श्रीकंठाः सर्वएवात्र सर्वे मृत्युंजया ध्रुवं॥७११॥ मोक्षश्रीश्रितवक्षोणास्सर्वे नारीश्च गुह्यकाः॥
धर्मरारोः परस्मात्र महतोऽत्रार्थराशयः॥७१२॥ सर्वे कामाः फलन्त्यत्र कैवल्यं चात्र निर्मलं॥ न गर्भवाससंसर्गकारी
सस्थितिकारणं॥७१३॥ न कलिर्नात्र न वाधेत कालो नैव बाधते॥ एनो नास्ति नात्र बाधंते विश्वेशारारणाधिनः॥
॥७१४॥ यत्र विश्वेश्वरः साक्षान्नादबिंदुकलात्मकः॥ ध्वनिरूपाहता यास्ति सर्वेऽत्र विग्रहः॥७१५॥ अतो वि गृहं वै तत्र
संतिवेदा निश्चितं॥ सरस्वती सद्रूपाहताशास्त्रनिकेतनं॥७१६॥ आनंदकानने सर्वे धर्मशास्त्रप्रतापः॥ यावंतो दिवि वै
देवास्तावंतोऽत्र मनुष्यनाहः॥७१७॥ नीराजयंति विश्वेशं रात्रौ रात्रौ सदाहयः॥ स्वपत्प्रणामणिदीपैश्च प्राप्यकारी रसातलात्॥७१८॥

१९८ स ... स

३६९

1079

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पंचपीयूषधाराभिः पंचामृतसंपातैः ॥ तरुभिरन्यैर्वृक्षैः सहचलद्भिरिति कश्चित् ॥ राख्यातिशापंदास्यति अरा पदिति कश्चित् ॥ ८
अ त्राविभक्तिव्यत्ययश्छांदसः ॥ १२५ ॥ एतादृशशापकारणमाह ॥ गर्वः परो त्र विद्या नामितिह त्रावद्येतिपाठे गर्वे यं गर्वहेतुरित्यर्थः ॥ १२३ ॥

१८२ समुद्राः सर्व एवात्र कामधेनुव्रजान्विताः ॥ पंचपीयूषधाराभिर्निम्नेरांस्नापयंतिहि ॥ ११९ ॥ एषु मंदारः पारिजातश्च संता
नो हरिचंदनः ॥ कल्पद्रुमश्च नचै ते तरुभिः सुहसर्वदा ॥ १२० ॥ सर्वे सुरनिकायाश्च सर्व एव महर्षयः ॥ योगिनः सर्व एवात्र
काशीनाथमुपासते ॥ १२१ ॥ विधानो सदनं काशी काशी लक्ष्म्याः परालयः ॥ मुक्तिक्षेत्रमिदं काशी काशी सर्वा
त्रयीमयी ॥ १२२ ॥ इति श्रुत्वा मुनिवरः पाराशर्यो महातपाः ॥ एवं बभाषे तान्शिष्यान्पुनः श्लोकं समु
१८४ पठन् ॥ १२३ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ विद्यानां चाश्रयः काशी लक्ष्म्याः परालयः ॥ मुक्तिक्षेत्रमिदं काशी काशी काशी
सर्वात्रयीमयी ॥ १२४ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ निशम्येति तदा व्यासः धावाधी क्षतलोचनः ॥ क्षुत्क्षाम्यानु ज्व
लन्मूर्तिः काशीं शप्स्यति कुंभज ॥ १२५ ॥ मा भूत्त्रैपुरुषी विद्या मा भूत्त्रैपुरुषं धनं ॥ मा भूत्त्रैपुरुषी मुक्तिः १८२
काशीं व्यासो शपन्निति ॥ १२६ ॥ गर्वः परो त्र विद्यानां धनगर्वोत्र नेम हान् ॥ मुक्तिगर्वेण नो भिक्षां प्रय १८२
च्छंतत्र वासिनः ॥ १२७ ॥ इति श्रुत्वा मनिंदेन क्रान्त्वा शापमदात्तदा ॥ दत्त्वापि शापं समुनिर्भिक्षितुं चोद्यवा
न्ययौ ॥ १२८ ॥ प्रतिगेहं स्वपुरो तः प्रतिरान्ते व्योमदत्तादृक् ॥ व्याम नगरीं सर्वां कापि भैक्ष्यं न लब्धवान्
अंशुमालिनमालोक्य मनां गोहितमंडलं ॥ भिक्षापात्रं परिक्षिप्य निर्ययावाश्रमं प्रति ॥ १३० ॥ अथ गृहस्थो

हादेव्या गृहद्वारि निषण्णया ॥ प्राकृतस्त्रीस्वरूपिण्या भिक्षायै प्रार्थितोतिथिः ॥ १३१ ॥ गृहस्थ उवाच ॥ भगवन् भिक्षुकास्तावद्दृ
ष्टा न कुत्रचित् ॥ असंभुक्तातिथिं नाथो न मे भोक्ष्यति कर्हिचित् ॥ १३२ ॥ वैश्वदेवादिकं कर्म कृत्वा गृहपतिर्मम ॥ प्रतीक्षते तातिथिं पथ्यंत

काशीखण्डटीका १८२

१८२

1080

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धि१ सुधाग्रमत्तौच्छात्रादेवता॥१४८॥ अथवेति॥ पक्षांतरे आज्ञानमिति किंचित्॥ भक्तपोतप्रदासंसारार्णवतारणार्थं विचारनौप्रदेत्यर्थः॥ किमिति संसारां

विनातिथिं गृहस्थो यस्तन्नमेको निषेवते॥ निषेवतेयं स परः सहितः स्वपितामहैः॥१३४॥ तस्मात्त्वरितमारथ्याहि कुरु मे पत्युरीहितं॥ ग
हस्थं सफलं कर्तुमिच्छितो विधिपूजनात्॥१३५॥ इति श्रुत्वा तामृषिर्व्यासस्तामाह विस्मितः॥ व्यासउवाच॥ ॥भद्रे कालं कृतः
कापिलं च शुचिमानसो॥ वाद्यैर्नास्परां शांतिं संप्राप्ता नो द्वियातिथ्ये॥
प्राप्ता पूर्वं हणनं कुत्रचित्॥१३६॥ मन्ये धर्म्मं मयीमर्त्तिः कापि लक्षश्री राणे विस्थितिः॥१३८॥ कार्ल्सु धारकस्याथ
॥१३७॥ त्वं सु धेवस्य वेला यः स बविधब सुंदरि॥ मंदरोघातसंत्रासात्यक्तक्षीराणवे निशिसं
॥१३७॥ अथवा कमलासिते विहायक मुख्यालयं॥ निशिसं
कुहराकुभयार्दिता॥ सीमंतिनी स्वरूपेण तिष्ठकास्यामनिर्भयः॥१३९॥ अथवाक् मलासितं विहायकमलालयं॥ सर्वदुःखौघहरिणी परानंदपराये
किंवानुकरुणाम् र्त्तिरिहकाम्यानि नासिनां॥ सर्वदुःखौघहरिणी॥१४०॥ किंवा निर्वाणलक्ष्मीर्थं यत्कास्यो परिगीयते॥१४२॥ भूपालकुंभायजक
कोचितं कास्यां विष्णोस्तीन्यां वसेसदा॥१४०॥ किंवा निर्वाणलक्ष्मीर्थं यत्कास्योपरिगीयते॥ सक्त पातप्र
नी॥१४१॥ वाराणस्यां किमथवा धिष्ठात्रा देवता किमु॥ किंवा निर्वाणलक्ष्मी॥१४३॥ अथवासाभवेन्नूनं याक्षेत्रपरिगीयते॥ भक्त पातप्र
नी॥१४४॥ वाराणस्यां किमथवा धिष्ठात्रा देवता किमु॥१४३॥ अथवासा भवेन्नूनं याक्षेत्रपरिगीयते॥ नयक्षिणी॥१४५॥
वाप्रांतेवकुर्वती समं॥ मम मान्य परिणतमेतघोषित्स्वरूपतः॥१४३॥ विद्याधरी न नो नागी नो गंधर्वी न यक्षिणी॥१४५॥
दाप्यत्याम्तवानायि यन्नारिनी॥१४४॥ सधिथेवन नारीत्वं नो सुरी नैवकिन्नरी॥ विद्याधरी नो नागी नो गंधर्वी नतो धुनो॥
दाप्यत्याम्तवानालयनारिनी॥१४४॥ सध्येवन नारीत्वं नो सुरी नैव किन्नरी॥१४६॥ परवानस्म्यहं ज्ञातं स्ववदत्त्रीनतो धुनो॥
त्वमिष्टदेवतेवासिकाचिन्मम मोहहारिणी॥ कियांचिंताथवा मेत्र काचित्सर्वसुंदरि॥१४६॥ परवानस्म्यहं ज्ञातं त्ववद ह्रीनतो धुनो॥
त्वमिष्टदेवतेवासि काचिन्मम मोहहारिणी॥ किया चिंताथवामेत्र काचित्सर्वसुंदरि॥१४८॥ तदेवाहं करिष्यामि विधेयः श्रुमलो
अवश्यमेव कर्त्तास्मि॰न वादेयं यन्नैदादिशा॥१४७॥ एकांतपोव्ययहिलाकारक्षिप्यासि यत्पुनः॥ तदेवाहं करिष्यामि विधेयः शुभला
अवश्यमेव कर्त्तास्मि॰न वादेयं यन्नेदादिशा॥१४७॥ एकांतपो व्ययं हिलाकारक्षिप्यासि यत्पुनः॥ सत्यं ब्रूहि समाधुतः॥१४९॥ अथवा तव देव्यस्मि हे३
चने॥१४८॥ नु वच स्ताहशी नाहि महत्वं हापयेत्सतां॥ मरत्वं कासि सुभगो॰ सत्यं ब्रूहि समाधुतः॥१४९॥ अथवा तव देव्यस्मि हे३
अवश्यमेव कर्त्तास्मि॰न वादेयं यन्नेदादिशा॥१४७॥ एकांतपोव्ययंहिलाकारक्षिप्यासियत्पुनः॥ तदेवाहं करिष्यामि विधेयः शुभलो
चने॥१४८॥ नु वच स्ताहशी नाहि महत्वं हापयेत्सतां॥ मरत्वं कासि सुभगो॰ सत्यं ब्रूहि समाधुतः॥१४९॥ अथवा तव देव्यस्मि हे
नूकासत्यं निस्मरं छेक्षलेण॥ इति पृष्टाह मुनिना साविश्वासु घेटोकुवा॥१५०॥ २ प्रत्रात्यस्येवहि मुने गृहिलोऽहमेधिनः॥
नूकासत्यं निस्मरं छेक्षलेण॥ इति पृष्टाह मुनिना साविश्वासु घेटोकुवा॥१५०॥ ॥ श्री भवानी शंकराभ्यां नमः॥ ॥ ॥ ॥ ॥
नू कासत्यं निस्मरं छेक्षलेण॥ इति पृष्टाह मुनिना शिष्यगणैर्वृतं॥१५१॥ ॥ ॥ श्री भवानी शंकराभ्यां नमः॥
नित्यं वीक्ष्य चरंतं त्वां भिक्षां शिष्यगणैर्वृतं॥१५१॥

यादवी सर्वभूतेषु हितिरूपेण संस्थितेति स्मृतेः॥१५१॥ तदुक्तं॥ विश्वासु विश्वैकजीवने त्यर्थः॥

तरेशुनरिति तत्राह सत्यमिति प्रेमलक्षणये त्यर्थः॥ विधेयस्त्वदधीनस्त्वयोक्तकृतिया वत्॥ विश्वासु विश्वैकजीवनेत्यर्थः॥ तदुक्तं॥ यादवी सर्वभूतेषु हितिरूपेण संस्थितेति स्मृतेः॥१५१॥

३६७

1081

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वज्ञाः सर्वैःप्रकारैर्ज्ञाताः ईदृशस्य श्वेताः महिलाः भार्याः ताः ईदृङ्महिलाः ॥१६२॥ तन्मातलिश्च नयामागमवर्मदृष्टिसमयास्ससपिज्ज्यातिस्त

९४ त्वमेव मां न जानासि जानेत्वामहमेव हि ॥ तपस्विन् किं बहूक्तेन यावन्नास्ति व्रजेद्दिवः ॥१५२॥ प्राणनाथस्य मे तावदातिथ्यं सपूर्वकं कु ९४

रु ॥ तच्छ्रुत्वा स मुनिः प्राह मिन्यानतकंधरः ॥१५३॥ व्यास उवाच ॥ ॥ अस्ति मे नियमः कश्चित्तत्सिद्धिं चेत्करोषि भोः ॥ एकाकिनी

तदाहं तु करिष्ये नान्यथा पुनः ॥१५४॥ तपस्युदीरितं श्रुत्वा सा प्रोवाच वचस्ततः ॥ अविरोधं वदस्वानेकस्ते सन्ति नियमः सुधीः ॥

१५५॥ मम भर्त्तुः प्रसादेन किं चिन्त्यं न यतोव्रत ॥ इति श्रुत्वा प्रहृष्टात्मा तामाह तपोधनः ॥१५६॥ अयुतं मम शिष्याणां ते सप

त्नि सह हते ॥ अस्त्येयावन्नयात्मवकं स्तावद्वक्ष्ये न्यथा न हि ॥१५७॥ निशम्येति प्रहृष्टास्यास्ता प्रोवाच मुनिं ततः ॥ किं

विलंबेन तद्याहि सर्वान् शिष्यान् समाकुय ॥१५८॥ पुनः प्राह सुतां सा ॥ ध्रुवं त्वं वक्ति सिद्धिरस्ति ते ॥ येन त्वत्प्रीतिगमिष्यन्ति मे शिष्याः

सर्व एव ते ॥१५९॥ स्नातोथ सा ब्रवीत्तं तु मुने नेमं कुरुष्व महान् ॥ सिद्धमेव सदैवास्ति सर्वं तावत्समालये ॥१६०॥ यावन्तो [illegible] नस्त

९ या िंए तिस्रवोपि सर्वज्ञाः ॥ वयं ता ईदृङ्महिलोत्तमाः संदेहकारिकोः ॥१६१॥ आयाते शिष्टिनिते गेहे सिद्धं कार्येति देवहि ॥ पतिव्रतोत्तिरिराः

सर्वाः परिपूर्णमनोरथाः ॥१६३॥ परिपूर्णे गृहं सद्य पत्युः पादप्रसादतः ॥ याहि तूर्णं समायाहि यावद्दन्ता शीघ्रं सः स्नाहि पीनमेकु

कालीनः कालेन सहते चिरं ॥ प्रयाति तिथिः प्रियतमस्त्व दातिथ्य सम्मदं वये ॥१६४॥ नाधुना वासना गच्छ्यावन्नास्तमितो रविः ॥

इति प्रहृष्टस्वरितः शिष्यानाहूय सत्वरं ॥१६५॥ आगम्यमो पुनः प्राह दृष्ट्वा तन्मार्गलोचन ॥ मातः स हि समायाता स्वारितेद

हि भोजनं ॥१६६॥ भुक्त्वा चर्वं समया सनियादप भास्करः ॥ इत्युक्ता मौदिरस्मातं विविशुस्ते तपोधनाः ॥१६७॥ तन्मेडप

मे । प्राग्यो त्वस्तमपहितादिन श्रियः ॥ यावत्तु कोतित स्तौ धर्मध्यानाश्च तपस्विनः ॥१६८॥ पादैपक्षाल्यमानानं ते केश्चितकेश्च स

म च्यं च ॥ कातिचत्पारविष्टानाः भोक्तुमेवापवेशिताः ॥१६९॥ ता द्रव्यपाकसंभारान् दृष्ट्वा तदृष्टयः क्षाटोति ॥ परानन्तिमुपागच्छन्ने

प्राणनामोदराशिभिः ॥१७०॥ घ्रा ॥ घ्रास्य ज्योतिषो विस्तारेण प्राणेंद्रियायहिनाघ्राणान्यास्ताक्ष्वतामामोदराशयश्चताभिः ॥ प्राणे नैतिक्वचित्तत्रघ्राणे नैमाघ्राणं ॥१७०॥

१०८२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदग्रतः ग्रहस्थाग्रतः॥ कृता दीक्षिताः कृतासेणसेविताः॥ दैतैतितस्याभवान्या आदरस्तस्य सुधयैव क्लिन्नं सुपक्वं तन्महान्नं यद्वा सुधया क्लिन्नं आर्द्रं तत्सर्वं कंपन्नमहा

भितितांसंसमापन्नांस्तैर्देतन्नीनिषेधणात्॥ आचांताश्च ददैस्ताभिरंबरैः परिष्कृतिताः॥१७१॥ अथसांध्यविधिं कृत्वा सोपाविष्टपदेतौ॥
ग्रतः॥ अभितं धर्ममहाशीर्ध्यविहर्तुमचक्रतुः॥१७२॥ तावद्दृग्गृहस्थं नगृहिणीसाकंदाक्षिता॥ पप्रच्छतीर्थेवसतांकोधर्मोनुत्तमः॥
एवहि॥१७३॥ तदातदनुसारेणतीर्थेवर्त्तीभिरेवयं॥ सर्वधर्मविदांश्रेष्ठः श्रुत्वा न गृहिणीवचः॥१७४॥ नदादरसुधाक्लिन्नंमहान्नरसा॥
दुतार्पितः॥ ग्रस्तुवाचमुनिर्व्यासस्मितातांप्रवितमां॥१७५॥ व्यासउवाच॥ स्वच्छांतःकरणेमातर्महामिष्टान्नमानदे॥ सएषध॥
र्मोनान्योस्तिपत्वयापीवर्ण्यते॥१७६॥ त्वमेवधर्मज्ञानासिपतिशुश्रूषणेरता॥ यदिपृच्छसिमांसत्यंतदाकिंचनवाच्मि च॥१७७॥
वक्तव्यमेवपृष्ठेनमनागपिविजानता॥ सएषधर्मः सुभगेनान्योधर्मोस्तिकश्चन॥१७८॥ येनेष्टतोषमनायातितवं यत्नोचिरं॥
तनः॥ गृहिण्युवाच॥ अयंधर्मोभवेन्मुनात्रिपतेच स्वशक्तितः॥१७९॥ सापराणिवधर्मापि सपृच्छतानिमेवद॥ व्यासउवाच॥
सापरणा इमे धर्मा नियंत्र त्रियंतेतत्रचाखिलैः॥१८०॥ दमोदानंदयाधैर्यंकामक्रोधविनिग्रहः॥ अनुद्वेगकरंवाक्यंपरो॥
त्कर्षसहिष्णुता॥१८१॥ विचार्यकारितानित्यंस्वधीषणादर्याचिंतनं॥ गृहस्थउवाच॥ एषुधर्मेषुसोविद्वन्त्वयिकोस्ति॥
हतद्वद॥१८२॥ ततस्थगितवद्व्यासस्तस्थौकिंचित्तदोक्तवान्॥ ततपुनर्गृहस्थेनसाहिप्रोक्तस्तपोधनः॥१८३॥ य
धैतएवैवधर्मास्त्वयापिप्रतिपादिताः॥ तद्यातताततैवेचेक्षिदानधारस्यचोत्तमं॥१८४॥ त्वय्येवास्तिदयासम्यक् धैर्यंच॥
प्यवचोत्तमं॥ त्वयिसंभावनास्येवकामक्रोधविनिग्रहे॥१८५॥ त्वमेवसम्यग्जानासिवक्तुंचोद्वेगवर्जितं॥ त्वय्येवसम्यगुद्दिश्यतप॥
न्ननिस्पर्धः॥ तेनतर्पितइतिमिष्टान्नंच आमंचेतिद्वंद्वः॥१७५॥ तत्तेषुधर्मेषुरेक्षिदृष्टादानंचैरक्षीत्यन्वयः। नद्यान्नतावन्नेक्षिष्टेतिकाचिसाठः॥१८६॥

५१ ३९५

1083

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प४

तस्यसशापः कस्यस्यादित्यर्थः ॥ अभाग्यात्त्वस्येति क्वचित् अभाग्यात्त्वस्येति स्वान्यत्र शापवर्जितेपि दत्तोपि शापो त्र न प्रभवतीत्यर्थः ॥ त्वद्विधानाम

ता१ त्वमेव कारियाश्चत्वमेव निलयो महान ॥ त्वस्याधिपत्यस्य च भवान् चिंतयेदुदयं ध्रुवं ॥ १८७ ॥ भवनेकवृत्तिसोविदन शापं दया ॥
न्वयः कुधा ॥ अतः सेत्स्वार्थंतत्सिद्धिमभाग्यात्तस्य कस्यसः ॥ १८८ ॥ व्यास उवाच ॥ यः स्वार्थसिद्धिमलभत्त्र भाग्याच्छपति
क्रुधा ॥ १८९ ॥ स शापः प्रस्तुतस्तेनोच्छामुरेवाविवेकिनः ॥ प्रहस्यछ उवाच ॥ भवता भ्रमता विप्र नाद्यापि सोढा यतो ॥ तदापरा
द्धं किमिह वराकैः क्षेत्रवासिभिः ॥ १९० ॥ न पास्विनस्तु पुनर्वाक्यं राजधान्यां महोदयः ॥ क्रोधं दृष्ट्वा न शक्नोति परिशाद्धः स
एव हि ॥ १९१ ॥ अद्यप्रभृति तन क्षेत्रे मदीयशापवर्जिते ॥ आवशात्क्रोधन मुनेन शापाय प्रयतात्मते ॥ १९२ ॥ इदानीमेव निर्ग
च्छ वसिः क्षेत्रादितोस्तव ॥ त्वद्विधानां न योग्यं मे क्षेत्रं मोक्षैकसाधनं ॥ १९३ ॥ भवत्वाल्पमनापिपद्योष्यं कृतं न तु क्षेत्रवा
सिनां ॥ तद्दोषस्यपरीपाको रुद्रपैशाच्यमेव हि ॥ १९४ ॥ तच्छ्रुत्वा वेपमानः सपाशुष्कोष्टतालुकः ॥ जगाम शरणं
गौरीं लुठंस्तच्चरणाग्रतः ॥ १९५ ॥ उवाच च वचो मातस्त्राहि त्राहि भयं शरुदन ॥ अनाथस्त्वं सनाथोहं बालिशस्त
वबालकः ॥ १९६ ॥ शरणागतं तु मातस्त्राहि रक्ष मां शरणागतं ॥ बहूनामागसां गेहमन्येहं दुष्टमानसं ॥ १९७ ॥ शंभुशा
पोन्यथा कर्तुं भवत्यापि न शक्यते ॥ अहं च शरणायातस्तेदकं क्रियतां शिवे ॥ १९८ ॥ प्रत्यष्टमी सदा क्षेत्रे प्रति भूतं च पार्व
ति ॥ दिशप्रवेशनादेश नैषास्त्वेयं बालकः ॥ १९९ ॥ इत्युक्ता तेन मुनिना भवनी करुणार्जनः ॥ सुखं महेशि तु वाक्य

स्यपंसावः ॥ अत्रैसेः कामक्रोधादिरहितैर्शब्दोनित्यर्थः ॥ १९३ ॥ प्रतिभूतंप्रति चतुर्दशी ॥ स्वक्षासावपराधश्चतआसानं वदतां तितधार्घांतसोलुक

१८५

1084

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रोधसीतीरे आख्यानतान्य्यं माहा॥२२६॥ इति श्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां षष्टनवतितमोध्यायः॥९६॥ सप्तभिस्त्वधिके ध्याये नवत्याख्ये मनोहरे॥ वर्णानं क्षेत्रतीर्था

लोलार्कादिनिदिग्भागे स्वर्धुनी वरुरोधसी॥ स्थितस्त्र्याग्यापिपश्येत्स काशीप्रासादराजिकां॥२२३॥ स्कंद उवाच॥ इत्युक्तं कुंभजं सव्यासः क्षेत्रे शापं प्रदास्यति॥ क्षेत्रशापप्रदानाच्च बहिर्यास्यतितत्क्षणात्॥२२४॥ अत एवाविमुक्तस्य क्षेत्रस्य शुभशंसिनः॥ भविष्यति शुभं नित्यमन्यथा त्वन्यथैव हि॥२२५॥ श्रुत्वाध्यायमिमं पुण्यं व्यासस्य परिमोक्षणं॥ महादुर्गोपसर्गेभ्यो भयं न स्य न कुत्र चित्॥२२६॥ ॥इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे व्यासशापपरिमोक्षणं नाम षण्णवतितमोध्यायः॥९६॥ ॥अगस्त्य उवाच॥ एतत्कृत्वा व्यासस्य शिवनंदन॥ आश्चर्यं परमं ज्ञातं तत्तीर्थानि कथय साधुना॥१॥ आनंदकानने यानि यत्र संति षडानन॥ तानि लिंगस्वरूपाणि ममावक्ष्व महामायतः॥२॥ स्कंद उवाच॥ ॥स्वयमेव हि वै प्रश्नो देव्या देवेन भोतदा॥ महादेवः कथितो वक्ष्ये तादृशं शृणु कुंभज॥३॥ देव्युवाच॥ यानि यानीह तीर्थानि यत्र महेश्वर॥ तानि तानीह मे कारुण्यान्न तत्र वद प्रभो॥४॥ देवदेव उवाच॥ शृणु देवी विशालाक्षि तीर्थलिंगमुदाहृतं॥ जलाशयेपि तीर्थं रव्याजाता मूर्तिपरिग्रहात्॥५॥ मूर्तं पोक्तं न तत्र वद प्रभो॥ ...॥ ...॥ लिंग शैव मितिरव्यातं यत्र तत्तीर्थमेव तत्॥६॥ वाराणस्यां महादेवः प्रथमं तीर्थमुच्यते॥ तदुत्तरे महाकूपः स्मोरविस्मयकृत् शिवविघ्नेश्वरादिकाः॥ लिंगं शैवमिति रव्यातं यत्र तत्तीर्थमेव तत्॥६॥ वाराणस्यां महादेवः प्रथमं तीर्थमुच्यते॥ तदुत्तरे महाकूपः स्मरविस्मयकृत् ... त्रिविष्टपे शृणु पाशहृत्॥ तत्पश्चाद्दक्षिणे भागे तद्दृष्ट्वा ... हवतीह ज्ञ्या वाराणसी नरेः॥८॥ सा पूजिता प्रयत्नेन सुखवत्ति पदं स्फुतपदप्रदः॥७॥ क्षेत्रे पूर्वोत्तरे भागे ... सदा॥ महादेवस्य पूर्वेण गोप्रेक्षं लिंगमुत्तमं॥९॥ रामायनमः॥ श्रीकृष्णायनमः॥ सदाशिवायनमः॥ रामराम कृष्णकृष्णरामायनमः॥

नांकियनेसर्वपापनत्॥ ...हि विशालाक्षि॥ नहि जलाशयादेः कथं तीर्थत्वं तत्राह जलाशय इति मूर्तीनाम धिष्ठानादित्युक्तं अनमूर्तं रेव दर्शयति मूर्तं यदिति शैवं शिव संबंधि॥ मूर्तिरूपं लिंगमित्यनमः॥ ॥९॥

॥३६१॥

1085

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पश्चवोजीवास्तेषां पाशाश्चतुर्विंशातितत्त्वानितद्बद्धस्यपशोर्यामित्यन्वयः स्तेन जर्ड्ईश्वरः विधिना स्थापित मिति शेषः कुंती श्वरं पृथया स्थापितं कुंतीश्वर मिति द्धिविध्याः १७॥

य० तद्दर्शनाद्भवेत्सम्यग्गोदानजनितंफलं॥गोलोकात्प्रेषिता गावः पूर्वं शंभुना स्वयं गणा॥वाराणसींसमायातागोप्रेक्षंततःस्मृतं॥गोप्रेक्षाद्दक्षिणेभागेद

धिचीश्वरसंज्ञितं॥११तद्दर्शनाद्भवेत्पुंसांफलंयज्ञसमुद्भवं॥अस्यसंदर्शनान्मर्त्यैर्विघ्रोजायतेक्षणात्॥१२॥यावेदेश्वरस्तस्यवतुर्वेदफल

प्रदः॥वेदेश्वरादुदीच्यां तु क्षेत्रज्ञश्वादिकेशवः॥१३॥दृष्टं त्रिभुवनं सर्वं तस्य दर्शनाद्ध्रुवं॥संगमेश्वरमालोक्य तत्राप्यांजायतेनघः॥१४॥वतुर्मु

खेन विधिनातत्पूर्वेणवतुर्मुखं॥प्रयागंसंज्ञकंलिंगंब्रह्मलोकसुखप्रदं॥१५॥तत्र त्रां तिकरीगोरीपूजिता शांतिकृद्भवेत्॥वरणायास्तटे पूर्वेद्र

ष्टं कुंतीश्वरंनृभिः॥१६॥तत्पूजनात्संजायंतेपुत्रानिजकुलोज्वलाः॥कुंतीश्वरादुत्तरतस्तीर्थं वैकापिलोहृदः॥१७॥तत्रवैस्नानमात्रेण वृषभ

ध्वजपूजनात्॥राजसूयस्ययज्ञस्यफलं त्वविकलं भवेत्॥१८॥रौरवादिषुयेकेचित्पितरः कोटिसंमितः॥तत्र श्राद्धकृते पुत्रेपितृलोकंप्र

यांतिते॥१९॥श्रानूसूयेश्वरंलिंगंगोप्रेक्षादुत्तरेमुने॥तद्दर्शनाद्भवेत्स्त्रीणांपातिव्रत्यफलंस्फुटं॥२०॥तल्लिंगपूर्वदिग्भागेपूज्यःसिद्धिविनायकः॥

यां सिद्धिं मनसामीहतेमनामाप्नोतितन्नते॥हिरण्यकशिपोर्लिंगंगणेशंतत्पश्चिमेततः॥२२॥हिरण्यकूपस्तत्रास्तिहिरण्यास्तुसमृद्धिकृत्॥मुंडासु

रेश्वरंलिंगंतस्यैतीवांवसिद्धिदं॥२३॥अभीष्टदंतुनेत्त्यांगोप्रेक्षाद्वृषभेश्वरं॥मुनेस्कंदेश्वरंलिंगंमहादेवस्यपश्चिमे॥तल्लिंगपूजनान्नृणांभवेन्मम

श० मलोकता॥२५॥नसार्म्वतोहिशाखेशोविशाखेश्वनत्रवै॥नेगमेयेश्वरस्तत्रयेत्यनाघादयोगणाः॥२६॥रामायनमः॥शिवायनमः॥रामायनमः

रौरवादिषुआदिशब्देनमहारौरवादयोगृह्यंते॥यां सिद्धिमभीष्टां सिद्धिंतत्रतेस्तस्यनमस्कारतः नमस्कंदस्यसलोकतासमानलोकता॥२६॥श्रीगणायनमः॥

१८६

॥३६८॥

१८६

तत्र संति हि लिंगानि तत्र संति सहस्रशः॥ तद्दर्शनाद्भवेत्पुंसां तत्तत्फलं न संशयः ॥२७॥ नंदीश्वरात्पश्चिमतो नंदिनीति सरिद्वरा ... कृता ॥२७॥ नंदीश्वरात्प्रतीच्यां च रात्नादरा
ची२ ... श्वरः॥ महाबलप्रदस्तत्र हिरण्याक्षेश्वरः प्रभुः ॥२८॥ तद्दक्षिणे हहासाख्यं लिंगं सर्वसुखप्रदं ॥ प्रसन्नवदने राख्यं
लिंगं तस्यापरे प्रभो ॥२९॥ प्रसन्नवदनास्तत्र दृष्ट्वा तद्दर्शनाद्भुवि ॥ तदुत्तरे प्रसन्नोदकुंडं निर्मलपदं नृणां ॥३०॥ प्रतीच्यां
महहासस्य मित्रवरुणनामनी ॥ लिंगे तल्लोकदे पुंसां महापातकहारिणी ॥३१॥ नैरृत्यां चाट्टहासस्य वसिष्ठसंज्ञकं ॥ लिं
लिंगं तस्य पूजनात्पुंसां ज्ञानमुत्पद्यते महत् ॥३२॥ वसिष्ठेशसमीपस्थः कश्यपोपि हि लोकदः ॥ तत्प्राच्यां श्यव
च्यवनेशो ब्रह्मते ज्ञानविवर्द्धनः ॥३३॥ प्रल्हादेश्वरमभ्यर्च्य तत्संपाद्भक्तिवर्द्धनी ॥ स्वपत्नीनः शिवो यत्र भक्तानु
ग्रहकाम्यया ॥३४॥ ततः स्वलूरनत पूर्वलिंगं प्रपूज्य प्रपन्नतः ॥ सदैव ज्ञाननिष्ठानां परमानंदमिश्रता ॥३५॥
च४ पागतिर्विहिताते पांस्वलरिनैतनुसज्ञो ॥ वैरोचनेश्वरं लिंगं स्वलरिना स्तुरतः स्थितं ॥३६॥ तदुत्तरे बलीशं च
महाबलविवर्द्धनं ॥ तत्रैव लिंगं बाणेशं प्रपूजितं ... सर्वकामदम् ॥३७॥ चंद्रेश्वरस्य पूर्वेण लिंगं विघ्नेश्वराभि
धं ॥ सर्वविघ्नाः प्रसन्नाः स्युस्तस्य लिंगस्य ... सेवनात् ॥३८॥ तद्दक्षिणे ... चवीरेशो महासिद्धिविधा
यकः ॥ तत्रैव विकटा देवी सर्वदुःखौघमोटिनी ॥३९॥ पंचमुद्रं महापीठं तत्र ज्ञेयं सर्वसिद्धिदं ॥ तत्र जता मह
मेत्राः क्षिप्रं सिध्यंति नान्यथा ॥४०॥ तत्पीठवायुकोणे तु संपूज्यः सनरेश्वरः ॥ तदर्चनादश्वमेधफलं लवि
कल्पं भवेत् ॥४१॥ तदीशाने च वाग्बीशास्ति पर्णोनिनिवारकः ॥ महापापौघविध्वंसी सुग्रीवेशस्तदुत्तरे ॥४२॥ हनुम
दीश्वरस्तत्र ब्रह्मचर्यफलप्रदः ॥ महाबुद्धिप्रदस्तत्र पूज्यो जाम्बवदीश्वरः ॥ आग्नेय्यां नैऋतेश्वरो पूज्यो गंगापापःपतिनतदे ॥
तदुत्तरे अक्षहदो गवाक्षेण पारतः ॥४३॥ कपिलानोसह ... सम्यग् ... नय ... ॥ तत्फलं लभते मनस्तोताषि ... द्रकंदेव ॥४४॥
॥ ॥ ॥ ॥ त्रिविकल्पं समग्रं ॥ आग्नेयेश्वरो अश्विनीकुमाराभ्यां स्थापितो ॥ ॥ ॥४५॥ ॥ ॥
स्त्रीः

३९२

1087

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्क० १

यातुधान्यो नैऋत्यां ॥४०॥ अस्ति ईशानस्त्वोर्ध्वः कुण्डस्तंप इति यः प्रसिद्धः स सर्थः स वेति भवं सेवा ॥४१॥

सर्वा भाद्रपदा युक्ता पौर्णमासी यदा भवेत् ॥ तदा तु एष मतं मन्त्रः कान्यो वाजिमेधफलप्रदः ॥४२॥ ह्रदपश्चि
मतीरे तु भद्रेश्वरविलोकनात् ॥ गोलोकं प्राप्नुयात्तस्मात्तु एषा नैवात्र संशयः ॥४३॥ भद्रेश्वराद्यातुयो
धान्यां उपशांतशिवो मुने ॥ तस्य लिंगस्य संस्पर्शात्सर्वशांतिं समश्नुते ॥४४॥ उपशांतशिवे लिं
१८७ गं दृष्ट्वा जन्मशतार्जितं ॥ सद्दो दृष्टोपसोराशिं श्रेयो राशिं च विंदति ॥४५॥ तदुत्तरे च चक्रेशो योनि
चक्रनिवारकः ॥ तदुत्तरे च चक्रह्रदो महापुण्यविवर्द्धनः ॥४६॥ स्नात्वा च चक्रह्रदे मर्त्यः श्रीचक्रेशं परिपश्य
च ॥ शिवलोकमवाप्नोति भावितेनांतरात्मना ॥४७॥ तन्नैऋते च शूलेशो द्रष्टव्यश्च प्रयत्नतः ॥ श्रुत्वे १८७
तत्र पुरान्यस्ते स्नानोथ्यं वरवर्णिनि ॥४८॥ ह्रदस्तत्र समुत्पन्नस्त्वैस्योरी यतो महान् ॥ स्नाने फला
ह्रदे तत्र दृष्ट्वाम्रलेश्वरं प्रपश्यतु ॥४९॥ ह्रदल्लोके नरा यांति यत्का संसारगह्वरं ॥ तस्य वर्तो नारदेन तपस्तप्तं मह
तरे ॥५०॥ लिंगं च स्थापितं श्रेष्ठं कुंडं वापि स्वयं कृतं ॥ तत्र कुंडे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा वै नारदेश्वरं ॥५१॥ संसाराब्धिं म
हाघोरं संतरेन्नात्र संशयः ॥ नारदेश्वरपूर्वे तु दृष्ट्वा ब्रह्मांतकेश्वरं ॥५२॥ निर्मलां गमनाप्नोति पापौघं च विमु
विप्र४ गार्तै३ चति ॥ तदग्रे ताम्रकुंडे च तत्र स्नातो न [..]भोक्ता ॥५३॥ विघ्नहर्ता गणाध्यक्षस्तत्र पश्य सुविग्रहः ॥ तत्राविमुक्ते
रं कुंडे [faded insertion] ॥५४॥ अंगारकेश्वरं लिंगं तदुत्तरे चोत्तमं ॥ कुंडे नरकाख्ये वै तत
त्र स्नातो न नारकी ॥५५॥ वरणापास्तटे रम्ये वरणारादुत्तरे ॥ तत्र पाशुपतः सिद्धः स्वक्षेपादो महामुने ॥५६॥
अनेनैव शरीरेण शाम्भवी सिद्धिमागता ॥ तत्समीपे च वैलेशः परिनिर्वाणकामदः ॥५७॥ कोटीश्वरं तु तद्याम्यां लिंगं शाम्भवसिद्धिदं ॥

॥२

२ तत्र स्नातो न विघ्नभाक्

कोटतीर्थे ह्रदे स्नात्वा कोटीश्वरं [illegible] ॥ कोटीपदं [illegible]

३१०

1088

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ऋणात्ऋणत्रयात्॥ अंगारनिर्मलं ज्वलदंगारवदुज्ज्वलं॥ ६९॥ आदिवर्णमयात्मकं अकारोकारमकारवर्णद्वयात्मकः इत्यर्थः ॥६७॥

तस्मिन्स्नातं भीमहासं ऊर्ध्वतिष्ठते चोमयासह॥ तं स्नात्वा संस्पृश्य नरस्तत्पदमाप्नुयात्॥ ६०॥ तत्रैव तीर्थं परमं कपालेश्वरस मीपतः॥ कपालमोचनं नाम तत्र स्नातोऽश्वमेधभाक्॥ ६१॥ ऋणमोचनतीर्थं तु तदुदग्दिशि शोभनं॥ तत्र तीर्थे नरः स्नातो मुक्तो भवति चर्णतः॥ ६२॥ तत्रैवांगारकं तीर्थं कुंडं चांगारनिर्मलं॥ स्नात्वांगारकतीर्थे तु भवेद्यो नरः ... ॥६३॥ अंगारवारसंयुक्तायां चतुर्थ्यां स्नातियो नरः॥ व्याधिभिर्नाभिभूयेत न दुःखी कदाचन॥ ६४॥ विश्वकर्मेश्वरं लिंगं तत्रानंदं च तदुत्तरे॥ महामुंडेश्वरं लिंगं तस्य दक्षिणतः शुभं॥ ६५॥ कूपः शुभोदनामापि स्नातव्यं तत्र निश्चितं॥ तत्र मुंडमयी माला निःसृता ... ॥६७॥ निःमयाक्षिप्ता ति शोभना॥ ६६॥ महामुंडा ततो देवी समुत्पन्ना घदोरिणी॥ खड्गांगं च ध्वंतं तत्र खड्गांगेशस्ततोऽभवत्॥ ६७॥ ... नरः॥ पापो जायते मर्त्यः खड्गांगे शिवलोकनात्॥ भुवनेशस्ततो याम्यां कुंडं च भुवनेश्वरं॥ ६८॥ तत्र कुंडे नरः स्नात्वा भुवनेशो भवेन्नरः॥ तद्याम्यां विमलेशश्च कुंडं च विमलोदकं॥ ६९॥ तत्र स्नात्वा विलोक्येशं विमलो जायते नरः॥ तत्रैव पाशुपतः सिद्धस्य ... बको नाम नामतः॥ ७०॥ अनेनैव शरीरेण रुद्रलोकमवाप्नुयात्॥ ष्टगोरायतनं तस्य पश्चिमे तीव पुण्यदं॥ ७१॥ विधिपूर्वं तु तदाप्य च प्राप्नुयाद्विवमंदिरं॥ शुभेश्वरं श्वेतधाम्यां महाशुभफलप्रदः॥ ७२॥ तत्र सिद्धः पाशुपतः कपिलर्षिर्महातपाः॥ तत्रास्ति हि गुहा रम्या कपिलेश्वरसन्निधौ॥ ७३॥ तां गुहां प्रविशेद्योवै न स याति विशेत्क्वचित्॥ तत्र पश्चाद्दकूपोऽस्ति वाजिमेधफलप्रदः॥ ७४॥ ॐकार एव एवावादिवर्णमयात्मकः॥ मत्स्योदर्युत्तरे कूले नादेशो स्वहमेव च॥ ७५॥ नादेशः परमं ब्रह्म नादेशः परमा गतिः॥ नादेशः परमं स्थानं दुःखसंसारमोचनं॥ ७६॥ कदाचिच्चरस्य देवस्य दर्शने स्यति जाह्नवी॥ मत्स्योदरी सा कथिता स्नानं पुण्यैरवाप्यते॥ ७७॥६॥

1089

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पश्चिमेतस्याःपश्चिमे अघोरोदः अघोरंसंसारनिवर्त्तकं उदकं यस्यसतथा॥ कोटिरुद्रफलंशतलक्षसहस्रजपस्यफलंप्राप्नुयादित्यर्थः॥ स्यारुद्र

मत्स्योदरीयदातंगापश्चिमेकपिलेश्वरं॥ समायातमहादेवितदायोगः सुदुर्लभः॥ ७९॥ उद्दालकेश्वरंलिंगमुदीच्यांकपिलेश्वरा
त्॥ तद्दर्शनेनेसंसिद्धिःपरासर्वैरवाप्यते॥ ७९॥ तदुत्तरेवाष्कली नांलिंगंसर्वार्थसिद्धिदं॥ वाष्कलीनांदक्षिणतोलिंगंवैकौ
स्तुभेश्वरं॥ ८०॥ तस्यार्चनेनरत्नौघेर्नवियुज्येतकर्हिचित्॥ शंकुकर्णेश्वरंलिंगंकौस्तुभेश्वरदक्षिणे॥ ८१॥ संसेव्यप
रमंज्ञानंलभेदघापिस्राधकः॥ अघोरेशोगुहाद्वारिकूपस्तस्योत्तरेशुभः॥ ८२॥ अघोरोदइतिख्यातोवाजिमेधफलप्र
दः॥ गार्ग्येशोमसनेनशाश्वतत्रलिंगद्वयंशुभं॥ ८३॥ अनेनेनेवेहदेहेनयत्रतोसिद्धिमापतुः॥ तल्लिंगयोःसमभ्यर्चनात्सिद्धि
रविनाशिता॥ ८४॥ तद्दक्षिणेमहाकुंडरुद्रावासइतिस्मृतं॥ तत्ररुद्रेणमभ्यर्च्यकोटिरुद्रफलंलभेत्॥ ८५॥ चतुर्दशीथ
दापर्वैरुद्रनक्षत्रसंयुता॥ तदापुण्यतमःकालस्तस्मिन्कुंडेमहाफलः॥ ८६॥ रुद्रकुंडेनरःस्नात्वादृष्ट्वारुद्रेश्वरंविभुं॥
यत्रतत्रमृतोवापिरुद्रलोकमवाप्नुयात्॥ ८७॥ रुद्रस्यनैरृतेभागेलिंगंतत्रमहालयं॥ तदग्रेपितृकूपोस्तिपितॄणांमा
लयःपरः॥ ८८॥ तत्रश्राद्धंनरःकृत्वापिंडान्कूपेपरिक्षिपेत्॥ एकविंशकुलोपेतःश्राद्धकृद्रुद्रलोकभाक्॥ ८९॥ तत्रनैतर
णीनामदीर्घिकापश्चिमाननाः॥ तस्यांस्नातोनरोदेवि नरकंनैवगच्छति॥ ९०॥ बृहस्पतीश्वरंलिंगंरुद्रकुंडाच्चपश्चिमे॥
गुरुपुष्यसमायोगेदृष्ट्वादिव्यांलभेद्गिरं॥ ९१॥ रुद्रावासाद्दक्षिणतःकामेशंलिंगमुत्तमं॥ तद्दक्षिणेमहाकुंडंस्नाना
द्वांछितकामदं॥ ९२॥ चैत्रशुक्लत्रयोदश्यांतत्रयात्राचकामदा॥ नलकूबरलिंगंचप्राच्यांकामेश्वराच्छुभं॥ ९३॥

नक्षत्रंश्वारजा॥ ९४॥ तदग्रेपावनःकूपोघनदीन्यसस्तद्धिदः॥ नलकूबरपूर्वेणसूर्याचंद्रमसेश्वरो॥ ९४॥ ॥ ध॥

१८८

१८८

७१२

1096

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चंडांसुग्रहणाय हतश्चंडांसुग्रहणाय विदग्धहरती तिता वदबहुत ॥ तावसापहत ॥१०३॥ पूर्वेण सर्वेक नरवलं तदीद्धारण्याव अवांतर तीर्थविशे
श्रेष्ठानभांतपल्ली हरतस्तौ समर्चितौ ॥ तद्दक्षिणे घंटेकेशश्च दृष्टो मोहविनाशनः ॥९५॥ तत्रासिद्धीश्वरलिंगं महासिद्धिसमर्पकं ॥
तत्रैव मंडलेशश्च मंडलेशफलप्रदः ॥९६॥ कामकुंडस्य सर्वेण च्यवनेशः समाहितः ॥ तत्रैव भानकेशश्च राजसत्यफलप्रदः ॥
सनत्कुमारलिंगं च तत्पश्चाद्योगसिद्धिदं ॥ तदुत्तरे सनंदेशो महाज्ञानसमर्पकः ॥९८॥ तद्याम्यां नाकुतीशश्च दृष्टोऽहो ॥
भफलप्रदः ॥ तद्याम्यां पुण्यजननं लिंगं पंचासरेश्वरं ॥९९॥ मार्कंडेयह्रदस्तत्र पश्चिमे पुण्यवर्द्धनः ॥ तस्मिन्ह्रदे नरः स्ना
त्वा किल्बिषैः परिमोच्यते ॥१००॥ तत्र स्नानं च दानं च भवेदक्षय्यपुण्यदं ॥ तदुत्तरे च कुंडेशः सर्वसिद्धैर्नमस्कृतः ॥१॥ दीक्षापा
शुपतिं लब्ध्वा द्वादशाब्देन यत्फलं ॥ तत्फलं लभते विप्र मर्त्यः कुंडेशदर्शनात् ॥२॥ मार्कंडेयह्रदात्पूर्वे शांडिल्येशः सुपुण्यदः ॥३॥
तत्पश्चिमे च चंडेशश्चंडांसुग्रहणाय हतः ॥१०३॥ दक्षिणे शकपालेशात्कुंडं श्री नगसंज्ञकं ॥ तत्र कुंडे नरः स्नात्वा दातारं स्या
च्छ्रियो भावतः ॥४॥ तदा लक्ष्मीश्वरं लिंगं तस्य कुंडस्य सन्निधौ ॥ महालक्ष्मीसमाख्यं च स्नातस्तत्कुंडवारिणि ॥५॥ चामरासत्तह
स्ताभिर्दिव्यस्त्रीभिश्च वीज्यते ॥ यदा मत्स्योदरी यांति स्वर्गलोकादिवौकसः ॥६॥ तदा तेनैव मार्गेण यांति स्त्रीभिर्गताः सुखं ॥ स्वर्ग
द्वारं गतस्तु ततः स्नानं मुनिसत्तम ॥७॥ तत्कुंडदक्षिणे भागे लिंगं ब्रह्मपदप्रदं ॥ गायत्रीश्वरसावित्रीश्वरौ पूज्यौ प्रयत्नतः ॥८॥
मत्स्योदर्यास्तटे रम्ये लिंगं सत्यव्रतेश्वरं ॥ तयोः सर्वेण संपूज्य तपस्त्रीपी विवर्द्धनं ॥९॥ उग्रेश्वरं महालिंगं लक्ष्मीशासुर्वदिक्स्थि
तं ॥ जातिस्मरो भवेन्मर्त्यस्तल्लिंगस्य समर्चनात् ॥१०॥ तद्दक्षिणे चोग्रदंडस्नानात्कनखलाधिकं ॥ करवीरेश्वरं लिंगं तस्य कुंडस्य पश्चिमे ॥१११॥ श्रीगुरो ॥

॥श्री॥ काशीखंड प० १७३

१७२

(1091)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अग्नीशोप्यन्य एवत्रप्रसिद्धः॥ आग्नेयेश्वरतः प्राच्यां कुंडमित्यनुवादतः॥ तद्दक्षिणे आग्नेयकुंड दक्षिणेपुष्पकुंडामितिशेषः॥११॥ तदधोः तत्कूपस्य॥ विश्वेश्वराद्धूय
तस्य दर्शनतः पुंसां जायते रोगसंक्षयः॥ तद्वायव्ये मरीचीशं कुंडं चाघौघनाशनं॥१२॥ तत्पश्चाद्वै चंद्रकुंडं चालिंगं चंद्रेश्वरं मुने॥ चंद्रेशा॥
दक्षिणे भागेषु शाकुर्कोटवापिका॥१३॥ तत्र वापीजले स्नात्वा दृष्ट्वा कर्कोटकेश्वरं॥ नागानामाधिपत्यं च जायते नात्र संशयः॥
तत्पश्चाद्दीनचंडेशो ब्रह्महत्याहरो हरः॥ तद्दक्षिणे महाकुंडं रुद्रलोकफलप्रदं॥१५॥ तत्पश्चिमे महालिंगमग्नीशाद्यतितिवि॥
२५ श्रुतं॥ आग्नेयनामकुंडं च तत्र स्याद्वह्निसल्लोकदं॥११६॥ आग्नेयेश्वरकुंडं च कुंडतद्दक्षिणे शुभे॥ तत्र कुंडे नरः स्नात्वा चास्वर्गो वसति पूर्व॥
जैः॥११७॥ तत्प्राच्यां बालचंद्रेशः श्चंद्रलोकगतिप्रदः॥ पीतो बालचंद्रेशो गणानि गान्यनेकशः॥११८॥ विलोकियतां नलिंगानि॥
गाणपत्यपदं लभेत॥ बालचंद्रसमीपे तु कूपः पितृगणप्रियः॥११९॥ तत्र श्राद्धप्रदः स्नात्वा पितॄन्सप्त तान्त्रतारयेत्॥ तदधोः॥
सर्वतो लिंगं पुण्यं विश्वेश्वराद्धूय॥१२०॥ विश्वेश्वरस्य पश्चिमे वृद्धकालेश्वरो हरः॥ कालोदो नाम कूपोस्ति तदग्रे सर्वरोगहृत्॥२१॥
यैस्तत्र तत्रोदकं पीतं तस्य शिशुभिः स्वकर्मणि॥ न तेषां पीरवर्तोत्र कल्पकोटिशतैरपि॥१२२॥ तसी ह्याजन्मबंधो स्वाद्य॥
यान्मुच्येत बंधनात्॥ तत्र कूपे तु पद्मदानमेवरतात्मनां॥१२३॥ सर्वत्रापि न तस्यास्ति नाशः कुलशसंभव॥ खंडस्फु
रितसंस्कारं तत्र कुर्वीत येन रा॥१२४॥ ते रुद्रलोकमासाद्य मोदंते सुखिनः सदा॥ कालेशाद्दक्षिणे भागे मत्स्वीशास्य॥
पमृत्युहृत्॥१२५॥ लिंगं दक्षेश्वराद्धूच ततः कूपादुदग्दिशि॥ अपराधसहस्रं तु नश्येत्तस्य समर्चनात्॥१२६॥
महाकालेशलिंगं च दक्षेशात्सर्वतो मुने॥ महाकुंडे नरः स्नात्वा महाकालं तु योर्चयेत्॥१२७॥ श्रीवासुदेव जय देव हरे मुरारे॥ श्रीगुरो॥

३५४

1092

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लिंगकुंडयोरन्यनामनीएवाह॥ तुंगेश्वरमिति॥ सुधामध्यो महामहोषधयः दृहत्फल्वपाकांतादिरूपायावचंतिता महोषधयस्तत्र क्षिप्ताइत्यर्थः॥

अर्चितेतेन [illegible] वैतत्रजगदेतच्चराचरं॥ त्र्यंबकेश्वरमालोक्यतत्प्राप्यायांनांत्कस्यभीः॥१२८॥ हस्तिपालेश्वरं लिंगं तस्यदक्षिणतोमुने॥
तस्यपूजनतोयातिपुण्यंवैहस्तिदानजं॥१२९॥ तत्रैरावतकुंडं च लिंगमैरावतेश्वरं॥ तल्लिंगमर्चयन्मर्त्योधिनधान्यसमन्वितोभवेत्॥
१३०॥ तद्दक्षिणे श्रेयसे च लिंगं स्यान्मालतीश्वरं॥ हस्तीश्वरादुत्तरे तु जयंते गोजयप्रदः॥१३१॥ बंदीश्वरो महाकालकुंडादुत्तरतः शु
भः॥ बंदिकुंडं वसंख्यातं वैतरणस्यां महाघहृत्॥१३२॥ तत्र स्नानेन दानेन श्राद्धेनाक्षयमुच्यते॥ धन्वंतरीश्वरं लिंगं कुंडं तन्म
मचेवहि॥१३३॥ तस्य लिंगस्य नामान्यत्कुंड नामान्यदेवहि॥ तुंगेश्वरं लिंगनामकुंडं वैद्येश्वराभिधं॥१३४॥ सुधामध्यामहो
षध्यः क्षिप्तास्तत्र महाधिया॥ तत्कुंडस्नानतस्तस्मात्तल्लिंगपरिवीक्षणात्॥१३५॥ नश्यंतिव्याधयः सर्वे सहपापैः सुदारुणैः॥
तदुत्तरे हलीशाख्यः संपूज्यो धनिसूदनः॥१३६॥ शिवेश्वरः शिवकरस्तत्कुंडनाम्नश्चदक्षिणे॥ जमदग्नीश्वरं लिंगं शिवेशाद्दक्षिणे
शुभं॥१३७॥ तत्पश्चिमे क्षेरवेशः कूपस्तस्यात्तरे शुभः॥ तदुदस्पर्शमात्रेण सर्वयज्ञफलं लभेत्॥१३८॥ तत्कूपपश्चिमभागे सुके
शो योगसिद्धिदः॥ तत्रैव तं संचव्यासेनाः कूपश्च विमलोदकः॥१३९॥ व्यासकूपे नरः स्नात्वा तर्पयित्वा सुरान्पितॄन्॥ अर्च्य व्यासेश्वरं
लभते लोकं यत्र कुत्रापि कांक्षितं॥१४०॥ व्यासतीर्थात्पश्चिमतो घंटाकर्णह्रदो महान्॥ घंटाकर्णह्रदस्नानाद्व्यासेश्वर रिदर्श
नात्॥१४१॥ यत्र तत्र मृतो वापि वाराणस्यां मृतो भवेत्॥ घंटाकर्णसमीपे तु पंचचूडाप्सरः सरः॥१४२॥ पंचचूडा
जले स्नात्वा दृष्ट्वा देवं तमीश्वरं॥ स्वर्गलोकं नरो याति पंचचूडाप्रियो भवेत्॥१४३॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यद्वाकथं भूतामहोषध्यः महोषधीर्महद्गदरूपाइत्यर्थः॥ क्षिप्तास्तत्र महाधियेतिपाठः स्पष्ट एवार्थः तुंगनाम्नास्कंदो ईश्वरादित्यर्थः॥
१३५॥ नमोश्वरपंचचूडेश्वरमित्यर्थः प्रियोभवतीति शेषः काष्ठम्यामितिघदः॥ मधौचैत्रे॥१४३॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

३१५

1093

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्तक्षेत्रेति॥ तत्र दक्षिणतस्तटेश्वरमारभ्य क्रोशपरिमितं क्षेत्रमिति॥१५५॥ अत एव यद्गंगामणिकर्णिकायां मिलति तदा

१७० गौरीकूपस्ततो वाच्यां सर्वजाड्यविनाशनः॥ पंचक्रोशोत्तरे भागे तीर्थं चाशोकसंज्ञितं॥१४५॥ मंदाकिनी महातीर्थं तदुदीच्यां
महाद्युतं॥ स्वर्गलोकेपि सा पुण्या किं पुनर्मानवे भुवने॥१४६॥ तदुत्तरे मध्यमेशाख्यं क्षेत्रे स्वपित्यहो॥ तत्र जागरणं
कृत्वा शोकाष्टम्यां मधौ नरः॥१४७॥ न जातु शोकं लभते सदानंदमयो भवेत्॥ मुक्तिक्षेत्रपरिमाणं पंचक्रोशं च सर्वतः॥
१४८॥ आरभ्य लिंगादस्माच्च पुण्यदान्मध्यमेश्वरात्॥ एतदेव सदाशंभुः सर्वैर्वै प्रपितामहाः॥१४९॥ कश्चिदस्मत्कु
ले जातो मंदाकिन्यां जलाप्लुतः॥ भोजयेत्स्वयतो विप्रान्यतीन्नृपाञ्छुपतानपि॥१५०॥ मंदाकिन्यां नरः स्नात्वा दृष्ट्वा वै
मध्यमेश्वरं॥ एकविंशत्कुलोपेतो रुद्रलोके वसेच्चिरं॥१५१॥ मध्यमेशादुदीच्यां च विश्वेदेवेश्वरः शुभः॥ तदर्चनाद्दे
ताः स्युर्विश्वेदेवास्त्रयोदश॥१५२॥ तत्पूर्वे वीरभद्रेशो महावीरपदप्रदः॥ भद्रदा भद्रकाली च तस्य दक्षिणतः शुभा॥१५४॥
भद्रकालह्रदो नाम तत्रातीव शुभप्रदः॥१५५॥ आपस्तंबेश्वरं लिंगं तत्प्राच्यां ज्ञानदं परं॥ तदुत्तरे पुष्पकूपस्तत्पश्चाच्छौ
नकोद्ह्रदः॥१५६॥ ह्रदपश्चिमतो लिंगं शौनकेशं सुधीप्रदं॥ ह्रदे तत्र नरः स्नात्वा दृष्ट्वा वै शौनकेश्वरं॥१५७॥ ज्ञानतस्तल्लभे
द्दिव्यं येन मृत्युं तरत्यसौ॥ तद्दक्षिणे जंबुकेशस्तिर्यग्योनिनिवारकः॥१५८॥ तदुत्तरे मतंगेशो ज्ञानविद्याप्रबोधकः॥ मतं
गेशस्य वायव्ये नाना लिंगानि सर्वतः॥१५९॥ मुनिभिः स्थापितानीह सर्वसिद्धिप्रदानि च॥ अमरात्रेश्वरं लिंगं मतंगेशा
च्च दक्षिणे॥१६०॥ तल्लिंगदर्शनादेव ज्योतिराच्छिद्यते ध्रुवं॥ तत्रान्यपेश्वरं लिंगं पितृलिंगान्यनेकशः॥१६१॥
तल्लिंगसेवया सर्वे तुष्यंति प्रपितामहाः॥ तद्दक्षिणे सिद्धकूपः सिद्धाः सन्ति सहस्रशः॥१६२॥ ॥ ॥ ॥ १७०

अत्यतिष्ठद्दशांगुलमितिवत्॥ वीरं
गंगातस्करयवाधिकेतिवचनसंगतेः॥ तत्र यवाधिकेति न यवपरिमाणं विवक्षितं किंतु यथाप्रमाणं गंगातोप्यधिकेत्यर्थः॥

३१९

1094

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ति

रीतिनस्थापितादन्यःसेधिरार्षः दुर्वासो
शतकाव्वनामनिवर्त्ती॥शतंकाव्वनिति॥१७१॥अक्षपादैश्वेदःप्रोक्तःकूपःदुर्वासेराःकामे
वायुरूपास्तकयेसिद्धायेसिद्धाभानुरश्मिगा॥तैःस्थापितंतुयल्लिंगंतत्सिद्धेश्वरमीरितं॥१८॥तस्यसंदर्शनादेवसिद्धाःस्युः
सिद्धयोमन्ता॥तस्मिन्प्रोसाद्भवापिपितास्नांतावसिद्धिदा॥१८॥प्राच्यांचसिद्धिकूपाद्वैलिंगंव्याघ्रेश्वरापिच॥
तल्लिंगदर्शनान्नूणांनपापयोप्रचोरजं॥१८५॥ज्येष्ठेश्वरेचतद्याम्यांज्येष्ठस्थानेतिसिद्धिदं॥तद्दक्षिणेमुदाचाम
लिंगंप्रहासितेश्वरं॥१८८॥तदुत्तरेनिवासेराःकार्शीवासफलप्रदः॥चतुःसमुद्रकूपोस्तितत्राखिसनानपुण्यदं॥
ज्येष्ठादेवीतुतत्रास्तिनताजयपदप्रदा॥अवाच्यांव्याघ्रलिंगस्यलिंगंतुईश्वरापिच॥१८७॥तदुत्तरेदंडखा
तंसरूपतत्तमुदावहं॥ग्रहणानंतरंस्नांदंडखातेतिपुण्यदं॥१८८॥जैगीषव्यगुहातत्रतत्रलिंगंतदाक्यं॥त्रिरात्रो
पोषितस्तत्रज्ञानंलभ्येतनिर्मलं॥१७०॥महापुण्यप्रदंलिंगंतत्समाद्देवलेश्वरं॥शतकाव्वस्तस्मीपेशतकाव्वानुमा
पितं॥१७१॥तल्लिंगाचिर्पवंकार्यांकाव्यमासकुह्जा॥तल्लिंगदर्शनादायुःशतंवर्षाणिखंडितं॥१७२॥शातातपेश्वा
स्तद्याम्यांमहाजयफलप्रदः॥तस्मिन्मेहेतुकेशोहेलुकंतोमहाफलं॥१७३॥तद्दक्षिणेक्षपादशोमहाज्ञानप्रवर्त्तकः॥तदग्रे
चकणादेशास्तत्रपुण्योदकःप्रोक्तः॥१७४॥स्नात्वाकाणादकूपेयंकणादेशासमर्चयेत्॥नचनेननचान्येनसंतप्तस्तेस
कदाचन॥१७५॥तस्यदक्षिणेतोहस्योभक्तीशोप्रातक्षस्तो॥तस्मिन्मेघसहर्तश्रापादीश्वरसंज्ञितं॥१७६॥दुर्वासेशो
स्तद्याम्यांमहाजयफलप्रदः॥१७७॥व्यासेश्वरस्यपूर्वैएकोस्खलितेश्वरो॥तो
प्रातःसर्वेकोपसमृद्धिकृत्॥तद्याम्यांभारभूतेशःपापघ्नोरोपहारकः॥१७७॥व्यासेश्वरस्यपूर्वे पाशुपतव्रतं॥तदापेते ॰ त्रविष्येशासकदीक्षणातः
नामकश्चिद्दुजनीकरशेखरस्वगणःदुर्वासेतिकविसा१७८॥यत्सप्तेतिनिष्ठानिदोपमस्नातकंकेपाशुपतव्रतंसमाप्यसुएयंप्राप्यतेलदत्तका
हरयौयत्नतःकारयामहोशीनेप्रवर्त्तको॥१७८॥यत्समाप्याप्यतेपुण्यंनिष्ठापाशुपतव्रतं॥सर्वेकोचतत्पाशुपतव्रतंचतत्तस्मादितिव्याहरणं
नामकश्चिदुजनीकरशेखरस्यगणःदुर्वासेतिकविसा१७८ ॥यत्सम्यक्प्राप्तेशतपाठनिष्ठासर्वकं॥यत्सम्प्राप्यतेइसर्थः
ख्यांविश्वेशयोःशेखलितयोर्दर्शनेनतत्क्षणान्प्राप्यतेइसर्थः

स५

॥मागसा।१८०।

॥पद्मपु।।२८०।।

३३१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

1095

तदीशाने वृद्धतेशोप्योगज्ञानप्रकाशकः॥ तीर्थं चैवावधूतेशं सर्वकल्मषनाशनं॥१८१॥ अवधूतेश्वरात्पूर्वे लिंगं पा
शुपतीश्वरं॥ तल्लिंगसेवया पुंसां पशुपाशविमोक्षणं॥१८२॥ दक्षिणेपि [illegible]पितेशो महापि[illegible]प्सितप्रदः॥ जामूतवा
हनेशस्य तस्य पश्चाल्लिंगमुत्तमं॥१८३॥ विद्याधरपदप्राप्तिस्तल्लिंगपरिसेवनात्॥ मधुस्वार्कः पंचनदे गभस्तीशश्च त
त्रैव॥१८४॥ दधिकल्पह्रदो नाम तदुदीच्यां महाप्रभः॥ दुर्लभं तस्य हि स्नानं दुर्लभं च तदीक्षणं॥१८५॥ गभस्तीशो

त्तरे भागे दधिकल्पेश्वरो हरः॥ नरस्तत्र माघु संवीक्ष्य कल्पं त्र्यक्षपुरे वसेत्॥१८६॥ गभस्तीशाद्दक्षिणे तु मंग
६२ लांमंगलाव्हया॥ उदीच्यां मंगलागौरी भोजयेदिह तं प ती॥१८७॥ अब्धेक्षस्य यथाशक्ति तस्य एषा तोन
कीर्हिचित्॥ क्षितिप्रदक्षिणफलं मंगलांबिकाप्रदक्षिणा॥१८८॥ वदनप्रेक्षणाद्देवीमुखप्रेक्षेशो त्तरे शुभे
॥मंगलायाः समीपे तु सर्वसिद्धिकरी शिवा॥१८९॥ लिंगं त्वष्टीशाव्ह त्रेशो मुखप्रेक्ष्यो

त्तरे शुभे॥ सहेमकूटमिदानस्य फलं दर्शनतस्तयोः॥१९०॥ तदुत्तरे चर्चिकापादेव्याः संदर्शनं शुभं॥ ततः
खजेश्वरं लिंगं चर्चिकाग्रेण शांतिकृत्॥१९१॥ महाशुभायतस्याग्रे लिंगं पंच[illegible]नदेश्वरः॥ मंगलोदो महाकू
पो मंगलापश्चिमे शुभः॥१९२॥ उपमन्योर्महल्लिंगं मंगलापश्चिमे शुभं॥ व्याघ्रपादेश्वरं लिंगं तत्पश्चा
द्व्याघ्रजीतिहृत्॥१९३॥ तत्पश्चिमे चैत्ररथं लिंगं दिव्यगतिप्रदं॥ रेवतेशात्पश्चिमतो जैमनीशो महाप्रभः॥१९४॥

९१

९१

३१८

1096

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पमेपाम्येयमकोणे इत्यर्थः॥ धातेशः धात्रीशः इत्यपिपाठ इत्यर्थः॥ संमुदे सतां मुद इत्यर्थः तदुदीच्यामिति लक्ष्मणाद्योतं अन्यद्दा चित्रगुप्तेश्व
॥ तत्रालिंगान्यनेकानि ऋषीणामृषिसत्तम॥ जैमिनीशाच्च वायव्ये लिंगं वैरावणेश्वरं॥१९८॥ नैर्ऋत्ये बत पुंसां राक्षसानां महाभयं॥
॥ तद्दक्षिणे वराहेशो मांडव्येशस्ततोऽपरे॥१९९॥ दक्षिणेऽत्र चंडेशो योगीशोदीक्षितोततः॥ तद्दक्षिणे च धातेशः सोमेशश्च तदग्रतः॥
॥ तन्नैरृत्यां कनकेशो महानकदः सतां॥ तदुत्तरे मांडव्यानां पंचलिंगानि सन्मुदे॥२०१॥ संवर्तेशस्तदग्रे च श्वेतेशस्तस्य पश्चिमे॥
॥ तस्यस्वात्कलशेशस्यालिंगं कालभयप्रदं॥२०२॥ कालेनपाशितस्वेतमुनेकुंभात्समुत्थितं॥ चित्रगुप्तेश्वरं लिंगं तदुदीच्याम घनाम॥
घापहं॥२०३॥ चित्रगुप्तेश्वरस्याग्रे घंटेशो महाफलः॥ कलशो भाद्रवाच्यां च ग्रहेशं लिंगमुत्तमं॥२०४॥ ग्रहबाधं महामयतितिलं॥
॥ नानिलिंगं यम्यां ग्रहेश्वरात्॥२०५॥ कंबलेश्वतरेशौ च तस्य दक्षितः शुभे॥ तत्रैव नर्मदालिंगं नलकूब
गपीलोकनं॥ उतथ्यवामदेवेशौ लिंगं याम्यां ग्रहेश्वरात्॥२०६॥ जराहरश्च तत्रैव तस्यास्यापनाशनं॥ तस्मिन्नेव निर्जरेशस्तन्नैरृत्यां॥
रपूजितं॥२०७॥ तद्याम्यां नागकर्णेशस्तदुदक्पालितेश्वरं॥ जराहरश्च तत्रैव तस्यास्यापनाशनं॥ तस्मिन्ने निर्जरेशस्तन्नैरृत्यां॥
पितामहः॥ पितामहस्रोतिकाच तत्रकुंडं महाफलं॥२०८॥ तद्याम्यां वरुणेशश्च बाणेशस्तस्य दक्षिणे॥ पितामहस्रोतिकाच
कामाकूष्मांडेशस्तस्य सिद्धिकृत्॥ तस्मादुत्तरोदासेरोगंगेशस्तस्य दक्षिणे॥ तदुत्तरेनिवासेशः संतिलिंगान्यनेकशः॥२१०॥
वैवस्वतेश्वरस्तत्रयमलोकनिवारकः॥ तस्माद्दितीशश्च चक्रेशस्तस्य चाग्रतः॥२११॥ तदग्रे कालकेशाख्यो दृष्टप्रत्ययकृत्स
रः॥ छायासंदृश्यते यत्र निःपापस्तद्दक्षणात्॥ तदग्रे तारकेशश्च तदग्रे स्वर्गभारदः॥ तदुत्तरे भरतेशः शत्रुघ्नेशश्च तदग्रतः॥२१२॥
तद्दक्षिणेत्वंशेशस्तत्रैव वचशाचीश्वरः॥ तदुत्तरेऽलोकपेशास्तत्रलिंगान्यनेकशः॥ नागगंधर्वयक्षाणां किन्नराप्सरसामपि॥ देवर्षि
सीमिति चित्रगुप्तेन स्थापितं लिंगमित्यर्थः॥२०५॥ जराहरलिंगमिति शेषः॥ छायादेवप्रतिबिंबं तदवेक्षणात् छायादर्शनात्॥२१५॥ छ॥

३१२

1097

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पर्वणि शिवरात्रौ तारः हारकेशः कालः कालेशः ॥ शिलादजः नंदिकेश्वरः ॥२२४॥ यज्जलं श्रद्धया पीतं लिंगत्रयसमर्प्पितं तदंबुप्राशनान्नित्यं सर्वगो
शंकेशाद्दक्षिणे भागे फाल्गुनेशो महाघस्त्र ॥ महापाशुपतेशश्च तथा याम्यां शुभंकरः ॥२२६॥ तस्मिन्नेव समुद्देशे ईशानेशस्तदुत्तरे ॥
तत्सर्वलिंगलीशश्च सर्वसिद्धिसमर्प्पकः ॥२२७॥ रागद्वेषाविनिर्मुक्ताः सिद्धिं यांति च पूजकाः ॥ तेषां नो क्षेम्यताख्याता नतु ते देवि ॥
मानवाः ॥२२८॥ मधुपिंगाश्च तत्रैव तल्लिंगाल्लेशात्तपस्विनौ ॥ अनेनैव शरीरेण जन्मतः सिद्धिमुत्तमां ॥ तत्रैव नकुलीशश्च कृप ॥
लेशश्च तत्रैव ॥ रहस्यं परमं चैवा भौमन्व्रतनिषेवणं ॥२३०॥ तत्तीर्थ धौत्रीतिकश्च तत्र श्रीतिर्मनप्रिये ॥ तत्रोपवासादेकस्मात्सु ॥
नुमष्टशताधिकं ॥२३१॥ एकजागरणं चापि त्रिकेशउपोषितः ॥ गणत्वं पदवीं तस्यां निश्चितां नमपर्वणि ॥२३२॥ देवस्य दक्षि ॥
णे भागे तत्र वापी सुशोदका ॥ तदंबुप्राशनान्नॄणां न पुनर्संभवेत्तव ॥२३३॥ तज्जलासन्निधौ नाशो दंडपाणिः सदा[illegible]ति ॥ तत्राप्यव ॥ व
च्युततरस्यां तारः कालः शिलादजः ॥२३४॥ लिंगत्रयं हृदकेश्च चित्र श्रद्धया पीतं समर्प्पयेत् ॥ यस्तत्र तज्जलं पीतं कृतार्थोसौ नरोत्तमाः ॥२३५॥
श्रौविमुक्तसन्निपश्चिमेनो क्षेशानादौ बुद्धिदः ॥ करुणेशो दयाधामा तदुद्धृच्यासमर्प्पयेत् ॥२३६॥ स्वर्णदो भास्करस्तस्माच्चां ज्ञानदस्तस्य ॥
चोत्तरे ॥ सौभाग्यगौरी त्वं तज्ज्या बहुसौभाग्यसंपदे ॥२३७॥ विश्वेशाद्दक्षिणे भागे निकुंभेशः प्रयत्नतः ॥ क्षेत्रक्षेमकरः पूज्यस्तस्य ॥
श्रोविघ्ननायकः ॥२३८॥ सर्वविघ्नच्छिदस्य पर्च्यश्चतुर्थ्यां च विशेषतः ॥ विरूपाक्षो निकुंभेशाद्दक्षिणे पूज्यः सुसिद्धिदः ॥२३९॥ तद ॥
क्षिणे श्मुत्रेशः पुत्रपौत्रप्रवर्द्धकः ॥ तदुदीच्यां महालिंगं देवयानीश्वराभिधं ॥२४०॥ मुक्तेशाद्दग्रतः पूज्यः कवचश इति संज्ञितः ॥ मुक्ते ॥
चान्वयः ॥ सामर्च्यपेत्तनिस्पर्थः सुसिद्धिदः शोभनसिद्धिदः ॥ स्वरूपाक्षतनसिद्धिद इति वाडपस्पष्यस्नात्वा ॥ ॥२४२॥ श्रीवासुदेवायनमः ॥

१६२

1098

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स १ श्वरं स्य ष्ट १

रघुर्नीर घुवंशोद्भवेन्द्रामारव्येन विष्णुनेतियावत्तद्दुत्कमारण्यके पर्वणि॥ जातो दशरथस्यासीद्रामो नाम महात्मनः॥ विष्णुः स्वेन शरीरेण रावणस्य वधाय चेति॥ रघुर्नीथेतिपाठे स्पष्ट एवार्थः
तारेशः चण्डेशः तारांगइतिकुत्रचित्॥२५०॥ ॥ष्ठेन्द्रस्ते गिरा ईश्वर इत्यर्थः॥ क्षेत्रे वस्तितदंकाशीवासदं॥ वाजिमेधेश्वर इत्यर्थः॥ तव अगस्तेर्मुनीश्वरस्य॥२५१॥ राम॥

अलर्केशः समभ्यर्च्यः श्रुक्रेशात्पूर्वदिक्स्थितः॥ मदालसेश्वरस्तत्र तत्सर्वं विघ्नहृत्॥ २४३॥ गणेश्वरं लिंगं सर्वसिद्धिकरं परं॥ दत्तालंके श्वरं विप्र रघु।
नीथप्रतिष्ठितं॥२४४॥ तल्लिंगदर्शनाद्वासु ब्रह्महापि विशुद्ध्यति॥ महापुण्यप्रदं चार्च्यं तत्रार्च्यं त्रिपुरांतकं॥२४५॥ दत्तात्रेयेश्वरं लिंगं त।
स्य पश्चिमतः शुभं॥ तद्याम्यां हरिकेशेशो गोकर्णेशस्ततः परे॥२४६॥ सरस्तदग्ये पांचं तस्याग्ये ध्रुवेश्वरः॥ तदग्ये ध्रुवकुंडं च ध्रुवप्रीतिकरं परं। प २
॥२४७॥ तदुत्तरे पिशाचेशं पिशाच पदहारकं॥ पित्रीशस्तद्यमदिशि पितृकुंडं तदग्रतः॥२४८॥ तत्र श्राद्धकृतां पुंसां तुष्येयुः प्रपितामहाः॥ अ
ग्रे ध्रुवेशात्तारेशो वैद्यनाथः स एव हि॥२४९॥ तन्नैरृत्यां सोमनो लिंगं वंशवृद्धिकरं परं॥ प्रियव्रतेश्वरं लिंगं वैद्यनाथ पुरोगतं॥२५०॥ तद्याम्यां मुचुकुं
नभद्रे ३ देशस्तत्पार्श्वे गौतमीश्वरः॥ तत्सन्निधौ शस्तद्याम्यां कण्वऋषिगिरः॥२५१॥ वल्मीशस्तत्सुरस्तात्पर्जन्येशस्तदीशतः॥ तत्प्राच्यां तु कुबेरेशस्तं विशा
२ लिंग लाक्षी वत्सुरः॥२५२॥ विशालाक्षीश्वरं तत्रैव सुखवस्तितदंज्ञा रासंधेश्वरं लिंगं तद्याम्यां ज्वरनाशनं॥२५३॥ तत्सुरस्तान्हिरण्याक्षलिंगं श्च
हिरण्यदं॥ तत्सन्निधौ गयाधीशस्तत्सवतीश्वरो भगीरथः॥२५४॥ तदग्ये च दिलीपेशो ब्रह्मेशस्तत्सन्निधौ मुने॥ तत्र लिंगं सकुंडं च स्नात्वा रिष्ट फल

प्रदं॥२५५॥ तत्र विश्वावसोर्लिंगं मुंडेशस्तस्य पूर्वतः॥ तद्दक्षिणे विधीशश्च तद्याम्यां वाजिमे धकः॥२५६॥ दशाश्वमेधिके स्नात्वा दृष्ट्वा तल्लिंगमुत्तमं॥ दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मा प १
नवः॥२५७॥ तदुत्तरे महातीर्थं स्नातु र्जन्म भयापहं॥ तत्र स्नानं तु यः कुर्यान्नारी वा पुरुषोपि वा॥२५८॥ ईप्सितं फलमाप्नोति मात्रिणं च प्रसादतः॥ दक्षिणे तत्र कुंडाच्च पुण्यदं तेश्वरः परः॥२५९॥

ने ता: १

३६१

1099

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वाशाख्यको कुंडविनायकइतिरोषगःसर्वेषां आशापूरकइत्यर्थः॥ छकया आसीनया अनयानद्यातकुंडे आनंदारण्यएव स्तिदा॥ अविमुक्तिवसतिदा॥२६३॥ उत्तरादिगितित्रिलो
चने स्थित त्वाकुंडपंचायतने॥ ओंकारेउत्पत्तिराख्यालयेपिअंधकःकूपाःउत्पत्तिस्थितिकालेपीतिकालत्रयेपिसर्वदास्थितत्वात्॥२७६॥ श्रीरामजयरामजयजयराम॥ श्रीराम॥॥

तदग्निदिशिदेवर्षिगणलिंगान्यनेकशः॥ पुष्पदंतादक्षिणतःसिद्धीशःपरसिद्धिदः॥२६०॥ पंचोपचारसंज्ञातःस्वप्ने सिद्धिंपरांदिशेत्॥ राज्यप्राप्तिर्भ
वेत्सुसादरिक्षेदेशसेव्यया॥२६१॥ तत्पश्चिमेनैरृतेशोगिरिशोशस्ततोयमे॥ तद्दक्षिणेचक्षेमेशश्चित्रांगेशस्ततोयमे॥२६२॥ तद्दक्षिणेचके
दारोरुद्रानुचरतापदः॥ चंद्रसूर्यावपैभूपैःकेतादाराद्दक्षिणपृष्ठेप्रतिष्ठितानि लिंगानि शतशोथसहस्रशः॥ लोकार्कदक्षिणेशायांसर्वा
शापूरकोर्चितः॥२६४॥ करंधमेश्वरंलिंगंतत्रैवतोव्यामलाफुल्लं॥ तत्पश्चिमेमहादुर्गामहादुर्गप्रभंजिनी॥२६५॥ शुक्रेश्वरस्ततश्चाम्यां
शुक्रयासरितार्चितं॥ जनकेशस्तस्तीच्यांशंकुकर्णस्तदुत्तरे॥२६६॥ महासिद्धीश्वरंलिंगंतत्प्राच्यांसर्वसिद्धिदं॥ सिद्धिकुंडेनरःस्नात्वाद्र
ष्टासिद्धीश्वरंमहत्॥२६७॥ सर्वासामेवसिद्धीनांपरंगच्छतिमानवः॥ शंकुकर्णोशवायव्येलिंगंवीक्ष्यसंस्थितं॥२६८॥ तदग्रेचविभांडेशःका
लोलेशस्तदुत्तरे॥ तत्रद्वारेश्वरंलिंगंद्वारेश्वरीशुभा॥२६९॥ ततस्तुजंतुर्भवेत्सिद्धिरानंदारण्यएव स्थितिदा॥ रक्षकास्वगणास्तेनानारूपायु
धामुने॥२७०॥ तत्रैवहरिदीशंचलिंगकात्यायनंतथा॥ तत्सार्धेजांगलेशाश्वतसंख्यान्मुकुटेश्वरः॥२७१॥ तत्रैवकुंडविमलंसर्वयात्राफलप्रदं

स्नात्वामुकुटे चद्दष्ट्वा कुंडे मुकुटेश्वरं॥२७२॥ यात्रायासर्वलिंगानांयत्फलंतदवाप्यते॥ तपस्यापियोगस्यसिद्धिरासावनीयरा॥२७३॥ मुनेशतसहस्राणितत्रलिंगानिसिद्धये॥
एकादिगुत्तरादेविवाराणस्याःप्रियामम॥ तत्रापिपंचायतनेरतिर्मेनितरांमुने॥ उत्पत्तिस्थितिकालेपितत्राहंसर्वदास्थितः॥२७५॥ एवंयस्तुविजानातिनसपापैःप्रलिप्यते॥ स सस स

१ पृ ३ — १७२ — पुंसं... — ३९२१

कुंडे२ — मा२

याणि २

श्रद्धेयानि स्थानि स्मयवृत्यामेयानि सरसां सरोवराणां पुष्करिणी नामितिमावत् जनवतलहस्तावा यः ॥ दिशा महस्ताः पुष्करिण्यः ॥ तानहस्ता भवेद्वा पादिह पुराणा पुष्करिणी

॥ शिष्टं नवैव गंगत्र्यंयदी छेन्मामकं पदं ॥ उद्देशमात्रं लिंगानि कथितानि मया मुने ॥ २७७ ॥ द्विस्त्रिःकृत्वः स्थापितानि भक्त्या लिंगानि कानि

चित् ॥ ननानि पुनरुक्तानि श्रद्धया चीनि सर्वतः ॥ २७८ ॥ एतानि यानि लिंगानि कुंडानि यानि धर्वः ॥ या वाप्यस्तानि सर्वाणि श्रद्धेयानि

मनीषिभिः ॥ २७९ ॥ एतेषां दर्शनात्स्नाना स्पर्शनमेतोतरो ॥ अत्र स्थानं च लिंगानि कूपानां सरसामपि ॥ २८० ॥ वापीनां वापिसूत्र

नां कः संख्यातुं प्रभुर्भवेत् ॥ आनंदकानन स्थानि तरणान्यपि परं वरं ॥ २८१ ॥ दिवौकसोपि नान्यत्र यत्पुनर्ज्जन्मभाजनं ॥ सर्वलिंगमयी का

शी सर्वतीर्थैकजन्मभूः ॥ २८२ ॥ स्वर्गापवर्गयोर्दात्री चैह देहांतसेविता ॥ मम प्रियतमा देवी त्वमेव तपसो बलात् ॥ २८३ ॥ स्वभावतस्त्रि

यं काशी सुखविश्राम भूमिका ॥ ये काश्यां नामगृह्णंति ये नु मोदंत एव हि ॥ २८४ ॥ तिमे शाखविशाखाभाः स्कंदनंदिगजास्यवत् ॥ तद्वै

मोक्षमेदैवैतराव मम सेवकाः ॥ २८५ ॥ मुमुक्षवस्त एवात्र ये वानंदवनौकसः ॥ अत्रत्यजो पि वरः काश्यां नान्यत्र क्रतुपारगः ॥ २८६ ॥ संसार

पारगः पूर्वस्त्वंत्यभ्यां त्यजतो यचेत् ॥ स एव नूनं सर्वज्ञः स एव धिक्के क्षणः ॥ २८७ ॥ यः पार्थिवीं तनुं हित्वा काश्यां धत्ते सुधामयीं ॥ श्रुत्वा

ध्याय मिमं पुण्यं सर्वतीर्थफलस्य वत् ॥ २८८ ॥ काशीदर्शनजं पुण्यं प्राप्नोति नियतं नरः ॥ यः पठेदिमम ध्यायं प्रातः प्रातर्द्दिने दिने ॥ २८९ ॥ द्वष्टा नि

तेन सर्वाणि तीर्थान्येतानि नान्यथा ॥ सर्वलिंगमयाध्याय यो मुनि संजपेत्सुधीः ॥ २९० ॥ न तं यमो न तद्दूता नैनर्महोपि वा धते ॥ ब्रह्मयज्ञ

फलं तस्य ज्ञानिस्युक्तात्मनः ॥ २९१ ॥ यो जपेदमुम ध्यायं श्रुविस्तकृतमानसः ॥ स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्ववाप्यं वु पः स व ॥ २९२ ॥ सर्वलिंगार्वकः सो त्र यो मुम ध्यायमाजपेत् ॥ किमन्यैर्बहुभिः स्तोत्रैरतिस्तोत्र कण्ठप्रदेः ॥ २९३ ॥ छ

पावेदि लिव वनात् ॥ स्वर्गे इति ॥ स्वर्गापवर्गयोरितिद्दष्टोगदादेहांतसेविता स्वर्गापवर्गदेति ॥ स्वर्गमोक्षयोर्दात्रीत्यर्थः ॥ २८४ ॥ शाखविशाखाभास्तत्सदृशा इत्यर्थः ॥ श्रुत्वाध्यायमिमं पुण्यमिति इंद्र पुण्य

मा ख्यानं श्रुत्वा किं नत् ॥ अध्यायं अध्यायरूपं इममिति पाठश्चेहृन्मते नदा कृत्युरेवार्थः ॥ ब्रह्मा यज्ञो ज्ञानयज्ञः जपयज्ञ इति जपो ध्यायः ॥ २९३ ॥ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

ख

य

1101

व मे य

॥इतिश्रीरामानंदकृतायांकाशीखंडटीकायांसप्तनवतितमोध्यायः॥९७॥ अष्टाधिकेनवत्याख्येध्यायेतावन्निरूप्यते॥ श्रीमुक्तिमंडपेश्रीमद्विश्वेश्वरस्य समागमः॥९८॥

मत्क्षेमवह्निरध्यायोज्ञातव्योयंमहाफलः॥महादानेषुदत्तेषुयत्फलंप्राप्यतेत्रवै॥२९४॥सकृज्जपान्महाध्यायादमुष्मात्तत्समाप्यते॥स्नात्वातीर्था

ति सर्वाणि दृष्ट्वा लिंगान्यनेकशः॥२९५॥यत्फलं लभ्यते मर्त्यैस्तदेतज्जपनाद्ध्रुवं॥इदंदैवतपोप्यत्र यमयमेवजपोमहान्॥२९६॥काशि

१०४ लिंगावलिनामाध्यायो जप्येतयन्मुने॥ममद्रुहेनास्तिकाय वेदनिंदारताय च॥२९७॥नदातव्योनदातव्योनदातव्योजपस्त्वयं॥अध्याय पापानि ५

स्यास्य जपनात्पापं ब्रह्मवधोद्भवं॥२९८॥अगम्यागमनंवापि अभक्ष्यस्य भक्षणं॥गुरुदारोपियारोस्थं हेमस्तेयसमुद्भवं॥२९९॥मा

तृपितृवधाज्जातंगोभ्रूणहननोद्भवं॥महापापातिपापानिज्ञाताज्ञातानिभूरिशः॥३००॥उपपापानिमनोवाक्कायजान्यपि॥विलयं १०४

यांत्यशेषाणिनिःसंदेहंममाज्ञया॥३०१॥पुत्रपौत्रान्धनंधान्यंकलत्रंक्षेत्रमेव वा॥मनःसमीहितं सर्वं स्वर्गमोक्षसुखान्यपि॥३०२॥

जप्त्वाध्यायमिमं विद्वान्प्राप्स्यत्येव न संशयः॥इतियावत्समाख्यातिदेवोदेव्यैःपुरःकथा॥३०३॥तावन्नंदी समागम्य प्रणम्योत्तिव्यजि

ज्ञपत्॥जातापरिसमाप्तिर्वमहाप्रासादनिर्मितिः॥३०४॥सज्जीकृतोरथश्चायं ब्रह्माद्यामीलिताःसुराः॥लाध्धुगःपुंडरीकाक्षोहरि

र्नि छतिसानुगः॥३०५॥प्रतीक्ष्यमाणोवसरं पुरस्कृत्यमुनीश्वरान्॥चतुर्दशसुलोकेषु ये ये तिष्ठंतिसुव्रताः॥३०६॥तेनिशम्याद्यमिलिताः

प्रावेशिककरोत्सवे॥स्कंद उवाच॥इतिनंदिवचःश्रुत्वादेवोदेवीसमाप्लुतः॥दिव्यंरथं समारुह्यनिर्जगाम त्रिविष्टपात्॥३०८॥ इतिश्रीस्कंद

पुराणेकाशीखंडेक्षेत्रतीर्थवर्णनंनामसप्तनवतितमोध्यायः॥व्यास उवाच॥अगस्त्युसूतमहाबुद्धेयथास्कंदेनभाषितः॥महादेवोत्सवःशंभोःपृष्टकुंभसंभुवे॥

श्रीविश्वेश्वरस्य महामहोत्सवं वक्तुं प्रस्तावयति॥अगस्त्युस्तेनेति॥कुंभेवसंभवोयस्य कुंभाद्वा संभवोस्येत्यकुंभसंभवनीतिकुंभसंभ...नसंभेइतिवा॥ श्रीरामायनमः॥छ॥छ॥ स्कंद उवाच॥

नवति संभु

५२६॥

1102

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्राविशिकीं प्रवेशसंस्पष्टां तत्संबद्धां वा इत्यर्थः ॥ तं किंनीनां किन्नरीणां दमनपद्धतिदसन त्रयोदश्यां चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामित्यर्थः ॥ आप्यापादितं आ
नंदवनस्य प्राप्येव यद्यपि पुरस्तानंदो जातस्तथापि तत्तलतश्च चास्येत्यर्थः ॥ विरजसः पाठात् अलौचनी तत्तु धरा धोतिरा धानुराधानक्षत्रं
स्य वृश्चिकराशिस्थत्वाद्विश्वेश्वर नाम्नश्च वृषराशिस्थत्वाच्चंद्रे सप्तमराशिस्थे इत्युक्तं ॥ हरित्सु दिक्षु प्रतीति प्रतिध्वनिं प्रतिराध्वः आप्तः

निशामय महाश्चर्यं शृणु प्रावेशिकीं कथां ॥ त्रैलोक्यानंदजननीं महापातकनिकृंतनीं ॥२॥ मंदरादागतः शंभुश्चैत्रे दमनपद्धति ॥
प्राप्याप्यानंदराहुनमितश्चैत्र स्वचारह ॥३॥ मोक्षलक्ष्मीविलासस्य प्रासादे सिद्धिमागते ॥ देवो विरजसः पीठादंतर्गेहं विवे
शाहा ॥४॥ ऊर्जस्य शुक्लप्रतिपदि धुराधासमन्विते भुजि ॥ चंद्रे सप्तमराशिस्थे प्रहृष्टश्च प्रहृष्टच ॥५॥ बाह्यमानेषु वाद्येषु प्रस
४ ता न्नो सुहृत्सु च ॥ अप्सरोगणनर्तितरवन्यच्छत्रचामरातते ॥६॥ प्रीते राच्छत्र लोके भुवने कांतराध्वनि ॥ सर्वे प्रमुदितं वासी
घंटास्वनैः प्राविशिकोत्सवे ॥७॥ जगुर्गंधर्वनिकुरान् नृत्यश्चाप्सरोगणः ॥ वारणाश्च स्थितिं कुर्युर्गेहेषु देवनागगणाः ॥८॥ व
वुर्गंधवहा वाता ववृषुः कुसुमैर्घनाः ॥ सर्वमंगलनेपथ्याः सर्वमंगलपाणिनः ॥९॥ स्थावरा जंगमाः सर्वे आगमा
नंदमेदुराः ॥ सुरासुरैश्च सनैश्चर्यं गंधर्वैर्नूपुरैः पुरे ॥१०॥ स्त्रीपुंजातिषु सर्वेषु रेजुश्चत्वार एव हि ॥ निःप्रत्यूहं च नितरां पु
रुषार्थाः पदे पदे ॥११॥ धूपधूमप्रसरे व्योम्नि यद्वत्तदामुने ॥ नाद्यापि नीलिमानं तं परित्यजति कर्हिचित् ॥१२॥ नीरा
जनाय यदीपास्तदा सर्वे प्रबोधिताः ॥ तेषां ज्योतिर्विचाद्यापि राजते तारकाच्छलात् ॥१३॥ प्रतिसौधं पताकाश्च नाना
कारा विचित्रिताः ॥ रम्यध्वजप्रभा पीता रेजुः प्रतिशिवालयं ॥१४॥ कुविहायंति गीत शोः कचिन्न यांतिन्न सत्काः ॥ मनुर्विधा
निवा घाजिवाद्यं तत्र अचितकुचित ॥१५॥ प्रत्यध्व दनरसच्छटापिच्छिलत्वमपः ॥ हरितध्वजमाला च नीलपीतबहुप्रभाः ॥
१६॥ प्रस्यं शुभाकारा रत्नमाला श्वका शिरे ॥ रत्नकुट्टिमभाभागा गोपुराश्च पुरेऽजिरे ॥१७॥ ॥ ॥ ॥ ॥

फलेलिफ्फलौकिपारंतरा ध्वनितस्मिन्नसतीत्यर्थः प्राविशिकोत्सवस्य विशेषणं ॥८॥ चत्वारः पुरुषार्था इत्यन्वयः ॥ यदुक्तं येन नाडिंधमारकं
संबद्धं तं नीलिमानमिति संबंधः ॥ प्रलनमिभिर्वा पाठः ॥ प्रटाः प्रक्षेपाः बिंदवो वारणमाला ॥ उत्सवनिमित्ता भानाः रत्नकुट्टिमभागाः ॥ रत्नादि

व

चतुर्दिक्षानि मध्यायश्चैत्रे वदाभमलागाइत्यर्थः ॥ तोकुंजोपुच्छश्च
छाद्रसंघशखेपुरुद्धिरेति ॥१७॥

३२५

1103

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्तु जन्मदिवाऽभवत्वर्थंचयस्मिन्नह्नि नवि श्वेश्वरस्य प्रवेशः सदेवदिनं सर्वेषां जन्मदिवसप्रभवदित्यर्थः जन्मदितिपा० प्रसिद्धंत
हूनमितियाज्येकुमारवृंदाः गणेशकात्तिकेयसमूहाः सनकादयो नापुवाहर्षे एतेरितिपाठेद्वितक्षेदेवगणा इत्यर्थः ॥ २४ ॥ सद्

सुधोज्वला हर्म्यमालाः सौधुनामप्रपेदिरे ॥ अचेतनान्यपि सदावेतनानीव संबभुः ॥ यानि यानीह कीर्त्यंते प्रं
गन्ना निघटोद्भवा ॥ तेषामेव हि स तत्तुनमदिवाभवत् ॥ १९ ॥ आगत्यदेवदेवोथ मुक्तिमंडपमाविशत् ॥ अथाभि
षिक्तश्चतुराननेनम हर्षिवृंदैः सहदेवदेवः ॥ शुभासनस्थः स हितोभवान्या कुमारवृंदैः परितो हतश्च ॥ २० ॥
रत्नैरसंख्यैर्बहुधापि दुकूलैर्माल्यैर्विचित्रैर्लसदिहगंधैः ॥ अथ पुजनदेवगणाप्रहेशां तदाभुदातेच महोर
गेंद्राः ॥ २१ ॥ रत्नाकरैश्चापि गिरीन्द्रवर्यैर्यथा स्वमन्येरपि पुण्यभाजैः ॥ संपूजितः कुंभजतश्च शंभुर्नरराजि
तोमातृगणैरथेशः ॥ २२ ॥ संतोष्य सर्वान्प्रथमगुनीन्द्रान् स्वे स्वे हि दिष्ये श्च विराधिलाषैः ॥ इत्थं
ष्य शिवोथ ऋगाद सर्वाः वृंदवेघः ॥ २३ ॥ इतो निषीदेति समानपूर्वं त्वं मे समस्तः प्रस्तुतेवृ तुभारूर
पिविष्ठ निकट स्वमेव त्वत्तो न कश्चित्समनकार्यकृत्ता ॥ २४ ॥ त्वया दिवोदासनरेन्द्रवर्य्यस्वपदे श्रेयथो
पाहृष्टः ॥ यथा सिद्धिं परमां सवार्पलमाहितं मोनरविद्वं चासि ॥ २५ ॥ विष्णोवरत्वं तिपई दीप्त स्ते नोदयस्त्वा
स्तोकंमप्य ॥ इदंमयानंदवनयदाप्तहेतुस्त्वत्त्वमसौ गणेशः ॥ २६ ॥ नमोश्वयं किंचनापूइपन्न यतथा
यथायं परसौ र ॥ वाराणसी प्रहरसाय नस्यरव निजत्वीमियेन दीर्घशायिना ॥ २७ ॥ श्वेति वाक्यं जगदे
रीश्वर प्रोवाचविद्धुर्वरदं महेशं ॥ यदि प्रसन्नोसि पिनाकपाणे यदात दारूरमहे ननस्या ॥ २८ ॥ सोतेनाक्यमधुस्
दनस्य जगाद तुष्टो गिरीशः पुरारिः ॥ सदामुरारेममसन्निधौलीत इत्य नैर्कल्पसरमा ॥ २९ ॥ आदाबनाराध्य
भवंतमत्र योमां मनिष्यत्य पिमोग्युतो ॥ समो हितं तनस्य नसे स्यति ध्रुवपरा ॥ ३० ॥

पदेशेरित्यपदे घ्यनार्थं सदोपदेशैरितिपाठेसंत आसमंततोयेउपदेशास्तैस्सहार्थः ॥ हेतु स्वार्थे गणेश च मनेन संबध्यते दीर्घश

1104

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निश्चलश्रियै ॥ निश्चला श्रीर्यस्मिन् ॥ मुक्त्यै जनाः मुक्तिजनाः मुमुक्षव इत्यर्थः तेषामाश्रयः मुक्तिरमाश्रय इति क्वचित् ३६ ॥ अथ वेदीं ऋग्वेदी उपग्रहकरः हस्तकुशाइ इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

सर्वत्र सौख्यं मम मुक्तिमंडपे संतिष्ठमानस्य भवेदिहाच्युत ॥ नतत्तु कैलासगिरौ सुनिर्मलेन नाकवेतस्य पिनिश्चलश्रियै ॥ ३१ ॥ निमेषमात्रं स्थि-
रचित्तवृत्तय स्तिष्ठंति ये दक्षिणा मंडपे त्वमे ॥ अनन्यभावा अपि गाढमानमानतेपुनर्गर्भदशामुपासते ॥ ३२ ॥ संस्नाप्य पेञ्चक्रमरस्य गाधे समस्त
तीर्थैकशिरो विभूषणे ॥ क्षणं विश्रांती हरिरीह मानसा निरेनसस्ते मम पार्षदा हि ॥ ३३ ॥ स्मरंति ये मामपवर्गमंडपे किं विघ्नया शक्तिदृत्स्य
पि त्वं ॥ श्रवंति पुराणाश्च कथाः क्षणं स्थिरास्ते कोटिगोदानफलं भजंति ॥ ३४ ॥ उपेंद्र तत्प्रांतिनतपासिलेश्चिरं स्नाता हि ते वाखिलतीर्थसा-
धके ॥ स्नात्वेह ये वै मणिकर्णिकाह्रदे समासते मुक्तिरमाश्रये क्षणं ॥ ३५ ॥ तीर्थानि संतीह पदे पदे हरे तुल्यानि तेषां मणिकर्णिकायाः ॥ क-
तीह नो संति शुभाश्च मंडपाः परंपरो मुक्तिरमाश्रयो युः ॥ ३६ ॥ कैवल्यमंडपस्यास्य प्रविष्टा पर हरे ॥ लोके ख्यातिर्भवि त्रीयमेषकुक्कुटमंडपः ॥
॥ ३७ ॥ हरिरुवाच ॥ प्राङ्नेत्र समभाख्याहि कथं नि र्वाणमंडपः ॥ तथा ख्यातिमसौ गतापथ्यादेवेन भाषितं ॥ ३८ ॥ देवदेव उवाच ॥ महानंदो द्विजो
नाम प्र विष्णो त्वत्र वनु पर्युज ॥ अयं वेदी सम भावौ रस्सत्क तीर्थपूत गृहः ॥ ३९ ॥ अदाम्भिको नूनमनाः सदैवातिथिवल्लभः ॥ अथ पौवनमासाद्य
पितर्यु परते सहि ॥ ४० ॥ विषमेषुशरैस्तीक्ष्णैः कारितस्तु पदे पदे ॥ जहार कस्यचिद्भार्यामित्री कृत्वा वतेन वै ॥ ४१ ॥ तयावधारितायपयसोवापि
विमोहितः ॥ अप्रस्य भक्षरा रूविरभवन्मद मोहितः ॥ ४२ ॥ वैल्मवानधनि नो हस्ताक्षणं त्वमवेशभृत्य ॥ शौवा निद्रा निमूढात्मा नरकत्राण

कारणं ॥ शिवप्रक्रान् समालोक्याकिं विश्वपरिदिस्तुका त्वा ॥ मर्ह पे देस्मवात्त सर्वान्तु रेशे वनिंदेपजी कैवेः ॥ ४३ ॥ इति पारखंडस्य मङ्गिः संध्यास्नानपरास्त्वु रक ॥ विश ॥ कतयनः स्त्रमीक्षु

५९

उत्तमोत्तमेति॥धनलोभाच्चांडालं संबोधयति विप्रोः संबोधनं वा॥५६॥ आदास्यामीति छेदं धि [illegible] रस्कृतः॥६५॥ श्री गुरुरेव॥३॥

तस्यापत्यद्वयं जातं मुन्मत्तपथवर्त्तिनः॥४६॥ एवं तस्य प्रवृत्तस्य कश्चित्तत्पर्वतदेशतः॥ समागमिष्यति धृती तीर्थयात्रार्थसिद्धये॥४७॥ स्नात्वा तु सवकं सरसि
कथयिष्यति वेति वै॥ अहमस्मि धनो दिस्तु जात्या चांडालसत्तमः॥४८॥ अस्ति कश्चित्तत्प्रती याहीय यस्मै दद्यां महद्धनं॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा केचि
त्स्वांगुलिसंज्ञया॥४९॥ उद्दिष्टं उपविष्टो सो योजयेच्या तमुद्रया॥ राष प्रति गृह्णुत्वतो त्वयेद्दी ष्यति नेनरः॥५०॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा सुगत्वा तस्मु मे४
१०६ मीपतः॥ दंडवत्स्वुणी पत्याच्छतं बभाषे तदांत्यजः॥५१॥ मुमुद्धर महाविप्र तीर्थसि फलितं कुरु॥ किं विद्धस्त्व त्तिमेतत्वं गृहाणानुग्रहं कुरु॥५२॥
अथाक्षमालिकां करे कृत्वाध्यानं विसृज्य च॥ कियद्धनं तवास्तीह पप्रच्छ करसंज्ञया॥५३॥ स वै संज्ञां तदा बुध्वा प्रोवाचेति प्रहृष्टवत्॥ संहृष्टि ११६
यविलातेस्या त्वावद्दास्यामि नान्यथा॥५४॥ इति तद्वचनं श्रुत्वा त्यक्त्वा मौनमुवाच ह॥ सानंदः स महानंदो निस्पृहोस्मि प्रतिग्रहे॥ परं तेनुग्रहार्थं किं तु६
रिष्यामि प्रतिग्रहं॥ किं त्वमेव वचनं त्वं चेत्करिष्यसि तु त्तमोत्तम॥५६॥ यावदस्त्यखिलं वित्तं तन्मध्ये न्यस्य कस्यचित्॥ न स्तोकमपि दातव्यं तदा दास्या
मि नान्यथा॥५७॥ चांडाल०॥ यावदस्ति मया नीतं विश्वेशप्रीतये वसु॥ तावत्तुभ्यं प्रदास्यामि विश्वेशस्त्व यतो मम॥५८॥ येवसंतीह विश्वेश
राजधान्यां द्विजोत्तम॥ क्षुद्रान्क्षुद्रा जंतुमात्रा विश्वेशांशास्त एव हि॥५९॥ परोद्धरणशीलाये ये परेच्छा प्रपूरकाः॥ परोपकृतिशीलाये वि
श्वेशांशास्त एव हि॥६०॥ इति तद्वचनं श्रुत्वा प्रहृष्टेंद्रियमानसः॥ उवाच पार्वती शो [illegible] त्यजं तदा॥६१॥ आयाहि दर्पानादेहि कुरूस
ं द्विरान्वितः॥ तथेति सत्वकारासु पार्वतीयो महामनाः॥६३॥ विश्वेशः प्रीयतां वेत्ति प्रोच्यमानो यथागतं॥ स च द्विजो द्विजैरन्यैधिक्कृतोपि वसन्निह॥६४॥छ॥छ॥छ॥

न्मो

॥३८८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

1106

धूर्त्तकुर्वतः ग्राम्यप्रर्वकं श्लेष्मणं सजेत इत्यर्थः अस्मिन्नपदेक्षराधिक्यमार्षं दिवांधः पेचकः लज्जा क्षतिर्नतास्यकः व्रीडाकरणाधोमुखः लज्जयाकु टिलाननशीतकचित्॥कीदृक्ख्यायाप्रदेशान्सकांचनः स्वर्णवान् अरण्यानि महारण्यं उल्लंघ्य धनपात्रलुन्मुच्य॥७०॥ताम्रचूडं कुक्कुटं लांच

बहिर्निर्गतमात्रस्त बहुभिः परिरक्षितैर्ये॥ चांडालब्राह्मणं स्त्रैव चांडालात्व धनस्त्वसो॥६५॥ असावेवबहि चांडाल सर्वधर्मबहिष्कृतः॥
इत्थं तमनु धावति प्युतकुर्वन्तः परितो हरे॥६६॥ सचतद्रूपतो गेहात् काकभीतो दिवौ धवत्॥ निनिः सरत्क्षीचदपिलज्जा क्षतिनता
स्यकः॥६७॥ सएकदा संप्रधार्यर्य गृहिण्या लोकदूषितः॥ जगाम क्वापि कृत्यं देशान्सकाशां वाराणसी पुरी॥६८॥ मध्येमार्गं समोष्ठ्य
वैल्लक्षितस्त सकांचनः॥ अपिकार्पटिकांतस्थः सेरुद्रमार्गरोदिभिः॥६९॥ नीत्वा तेतत्वरण्यानि तस्कराः सपरिच्छदा॥ उल्लं
घ्य धनमादाय समालोच्य परस्परं॥७०॥ प्रोचुर्यद्गृहिधनेचैतज्ज्ञास्यं तस्मिन्न जीविनि॥ असौ च नीयते नस्य वध्यः पार
प्र बोरकः॥७१॥ संधार्येतिते प्राहुः स्म तं व्यस्मरपार्थिकं॥ लावयं घातायुष्मानो निश्चितं सपरिच्छदः॥७२॥ निराम्यं विमनस्यैव
कथयामास साद्विजः॥ गृहे प्रतिगृहीतमेयद्धं वसुक्ष्वरस्थाः॥७३॥ कुटुंबमपितन्नष्टं नष्टमापि प्रतिग्रहः॥ जीवितं चापि
मेनष्टं न ष्टाकाशीपुरास्थितः॥७४॥ युगपत्सर्वमेवाशुनष्टंदुर्बुद्धिचेष्टया॥ न कारया मरणे प्राप्तं तस्माद्दुष्टप्रतिग्रहात्॥७५॥
प्रोतेकुटुंबस्मरणात्तथा काशीस्मृतेरपि॥ चौरैर्हतोपि सततदा कौकटे कुक्कुटो भवत्॥७६॥ सा कुक्कुटी सुतौ तौ तु तामृ
घउत्समापततु॥ प्रीते काशीस्मरणातो जाता जातस्मृतिः पुरा॥७७॥ इत्थं बहुकालथेको भ्वगते कार्प्पटिकी तमः॥ तस्मिन्नेवाध्व
नि प्राप्तास्तत्रारोयत्रकुक्कुटाः॥७८॥ वाराणस्याः कथा प्रोचुः कुर्वतोन्योन्यमेवहि॥ काशीकथा समाकर्ण्य तदा ते चरणायु
धाः॥७९॥ जातिस्मृतिप्रभावेन तेगानतु निर्गताः॥ तैस्तु कार्प्पटिकांतैस्तैः पथि दृष्टा कृपालुभिः॥८०॥ तेतुल्लोद्धारि
क्षेपैः प्राप्ताक्षत्र मुचान्॥ तेतु क्षेत्रसमासाद्य चेत्वास्मरणायुधाः॥८१॥ चारष्यं तोत्रपारितोमुक्तिमेष्यनुत्तमां॥ जी

यदाहामरः॥ कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुध इति॥ चरणायुध इति स एव॥७९॥ चारिष्यंतः चारिष्यंतीति चारष्यंतः पर्यटिष्यं
तीर्थः॥ जितारा निसादेमीनयामा सुरितित्वतीयेन्वेनोयः॥ प्रहोसान् प्रकृष्टो हासोयेषां तान्वप्रसन्नान् इत्यर्थः॥८२॥ ॥ ॥॥

२ण

सनत्कुमारसंहितायां काशीमाहात्म्ये ... ॥८२॥

३८

अ एवतस्मिन्नतिक्रान्ते परस्पतासितिश्लोकद्वयं वाक्यं हेविस्मिते चत्वारः कुक्कुटाः सुनुपजायते॥८५॥ ॥विमानमधिरुह्य सुचिरकालमसदं प्राप्य
भोगान्निर्विश्य भुक्त्वा च काश्यां केलासे वा ज्ञानं नोत्पद्यते नैव शरीरं रे एतो तदोषः॥ राक्ष्यती मुक्तिं प्राप्स्यति इत्यन्वयः॥ ननु काशीमत्तानां
कथं विमानमधिरुह्य केलासे गमनं भोगो वा तत्राह मदनु गृहाः इति अंतकाले काशी स्मरणात् संतोषणात् जातो यो नुग्रहः एतेभुक्तिमु
या३ क्तिमयाप्रापणीयेइतीमे मेष्ठाः तस्याः इत्यर्थः॥इदमत्र तत्त्वं अंतकाले हि तस्य स्मृतिः यमुक्त्वा तत्र नष्टस्यापि प्रतिगृहे इत्यनेन भो
गेच्छातिः कुटुंबस्मृतिर्वा राणसीस्मृतिश्चेतित्रमरणो यामप्रगतिः सा गतिरिति न्यायेन नारी राणस्याः स्मृतिसामर्थ्येन रूपरसाच
भोगप्राप्ते रमणिका एकायां चेगलप्रति गृहस्यासंतानिषिद्धत्वात् तत्सापलेशेन कुटुंबस्मरणेन कुक्कुटा अभवन् तत्र कुक्कुटशरीरे
दिव्यभोगस्यासंभवात् अंतकाले काशीस्मरणेनेश्वरानुग्रहात् कुक्कुटशरीरा ऐविहाय विमानेनकैलासमारुह्य दिव्यान् भोगान् भुक्त्वा

१७७ अ एवतोमकथालापान् लोभमोहविवर्जितान्॥म द्वचित्तसहितान् दृष्ट्वा क्षेत्रनिवासिनः॥८३॥मानयामासु १७७
रथतान् कुक्कुटान् साधुवर्त्मनः॥प्राकृनादासनायोगात् संप्रधार्य परस्परं॥८४॥ क्रमेणाहारमाकुच्य प्राणान्
त्यक्ष्यंति चात्र वै॥परस्पता सवेल्लोकानां विस्मितेमदनुग्रहात्॥८५॥ विमानमधिरुह्याशु कैलासं प्राप्य दं॥८६॥ म३
॥निर्विश्य सुचिरं कालं दिव्यान् भोगाननुत्तमान्॥८७॥ ततो ज्ञानेन नोऽत्र लप्स्युक्तिं प्राप्स्यंति शाश्वतीं॥८८॥

२ कमाच तत्सौरेव दिव्यदेहैर्ज्ञानिनो भरत्वा विदेहकैवल्यं प्राप्ताः इति॥अत एवश्रूयते॥काश्यामवस्थितानां शरीरं राशीपिण्डं नास्ति पुनः शरीरं यद्यस्ति केठे गरब्वेल
लाटे त्रिलोचनं चं द्रमौलीधितो॥यत्तु काशीमृतानां जन्माद्यभाव वचनं तत्तु योनिद्वारेणेति सर्वं समंजसं अन्य थेष्वरे छ्यानानादेहादेरुप्याश्च वप्रस
गादिति यद्वा पाठक्रममुल्लंघ्य अर्थक्रमं गीकृत्य व्याख्येयं कुक्कुटान् साधुवर्त्मन इति अस्यानंतरं परस्पतासवेल्लोकानां विस्मितेमदनुग्र
हात्॥ विमानमधिरुह्याशु कैलासं प्राप्य मत्पदं॥ निर्विश्य सुचिरं कालं दिव्यान् भोगाननुत्तमान्॥ ततः प्राकृना [illegible] दासनायोगा
त्संप्रधार्य परस्परं॥क्रमेणाहारमाकुच्य प्राणांस्त्यक्ष्यंति चात्र वै॥ ततोपि ज्ञानिनोऽत्र वा मुक्तिं प्राप्स्यति शाश्वतीमिति युक्तमेव व्याख्ये
यं॥पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति न्यायात्॥तथाहि॥अ ग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीति वेदे पठ्यते॥तत्र यथा यवागूं पच
ति अग्निहोत्रं जुहोति इति अर्थक्रमो गीकृयते॥तथेति॥८८॥ ॥श्रीगणेशायनमः॥श्रीसरस्वत्यैनमः॥श्रीगुरुभ्योनमः॥ ॥

१२०

1108

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नुमुक्तोनादइतिलिंगरूपिणं विश्वेश्वरस्यप्रभुवं विदुर्यो इगतोघ्ग नमिवनादो जातहस्यर्थः ॥ मोक्षलक्ष्मीविलासः मोक्षल
क्ष्म्याविलासउल्लासः स्फुर्तिर्य स्मात्सपदार्थस्तथा ॥ रंगमंडपं श्रृंगारमंडपं अगृहि सन्वयः ॥ ९७ ॥ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥

॥ ततोल्लोकास्तदारस्यकथयिष्यंतिसर्वतः ॥ मुक्तिमंडपनामैतं कुकुरमंडपः ॥ ७६ ॥ चरित्रमपि चैवैषयिष्य
॥ सिष्यंति मानवाः ॥ मुक्तिमंडपमासाद्य श्रेयः प्राप्स्यंति तेपि हि ॥ ७९ ॥ इति पूर्वकथां शंभु विघ्नाप्रातो हरिः
॥ अकरोन्मुक्तोनादोघं टानीतावद्द्रुतः ॥ ८० ॥ अथनंदिनमाहूय देवदेवउमाधवः ॥ प्रोवाच नंदिन् नंदिनं २३
॥ ज्ञेपागसञ्झूहिकुतोरवः ॥ ८१ ॥ अथनंदी रामागसप्रोवाच वृषभध्वजं ॥ नमस्कृत्य प्रहृष्टास्यः प्रबद्धकरसं ष४
॥ पुटः ॥ ८२ ॥ ॥ नंद्युवाच ॥ ॥ देवदेवत्रिनयनकिमपूर्वं ब्रवीमिते ॥ मोक्षलक्ष्मीविलासोत्रकैश्चित् कैश्चित्
॥ समर्च्यते ॥ ८३ ॥ अथास्मिन्प्राग्वनीशं भुः सिद्धमस्तसमीहितं ॥ उक्त्वापदेवदेवेशः सहदेव्यासुमंगलः ॥ ८४ ॥
॥ समर्च्यते ॥ ८५ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ अत्राध्यायमिमं पुण्यं परमानंदकारणं ॥ नरः
॥ अस्लणा हरिणासार्द्धं ततो गाङ्गमंडलं ॥ ८५ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ अत्राध्यायमिमं पुण्यं परमानंदकारणं ॥ नरः
॥ परांमुदं प्राप्य कैलासं प्राप्स्यतिध्रुवं ॥ ८६ ॥ ॥ ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे मुक्तिमंडपगमनं नाम
॥ ष्टनवतितमोध्यायः ॥ ९८ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ अगस्त्य सुतयथाप्राक्कं कुंभजेशर जन्मना ॥ देवदेवस्य चरितं
नव
इति श्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां अष्टतितमोध्यायः ॥ ९८ ॥ ॥ नवपूर्वेनवसाख्येअध्यायेतिनिरू
प्यते ॥ श्रीविश्वेश्वरलिंगस्य महिमा परमद्भुतः ॥ ९९ ॥ विश्वेश्वरस्य चरितं वक्तुं प्रस्तावयति श्रीएवेति ॥ सेनानीः कार्तिकेय

॥ विश्वेशस्य पराक्रमः ॥ १ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ सेनानीः कथय
॥ लंभेततानिर्वाणमंडपात् ॥ निर्गत्य देवोदेवेंद्रैः सहितः किंच ॥
॥ कारहा ॥ २ ॥ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रागिति यथासुखमुपविष्टेश्वराः ब्रह्मणैविष्णुनेचपाणिमुक्षिप्यालिंगंदर्शयामासेति चतुर्थेनान्वयः॥ अधिष्ठित आश्रितः जोषं तूष्णीं प्रीतिं वा आसन् तिष्ठन्॥ मानभ्यारभिमानानो ह्यरिस्तु यथेष्टं तथातैः एते पाशुपता इत्यानां सदैवमेमहाप्रीता इति षष्ठेनान्वयः पंचार्थज्ञाननिर्मलाः पंचानामकारोकारमकारनादबिंदुरूपाणामर्थज्ञानेन निर्मलाः॥ चत्वारो वेदा इति हा

२१८ मुक्तिमंडपतः शंभुर्ब्रह्मविष्णुपुरोगमः॥ शृंगारमंडपं प्राप्य चकार वदामि तत्॥३॥ प्राङ्मुखस्तत्र विष्टेश्वराः सहास्माभिः सहेश्वरा॥ ब्रह्मणाधिष्ठितः सव्ये वामपार्श्वे च शार्ङ्गिणा॥४॥ नीयमानो महेशेन स्वपि पिः परितोष्टतः॥ गणैः षष्टमदेशस्थे जोषं तस्थौ मुदा दरात्॥५॥ उद्दधुघैः सेव्यमानश्चानुसन्मानकारिणिः॥ ब्रह्मणे विष्णवे शंभुः पाणिमुक्षिप्य दक्षिणं॥६॥ दर्शयामास देवेशो लिंगं पश्यत पश्यत॥ इदमेव परं ज्योतिरिदमेव परात्परं॥७॥ इदमेकं हि मे रूपं स्थावरं मतिसिद्धिदं॥ एते पाशुपताः सिद्धा आबाल्यब्रह्मचारिणः॥८॥ ॥ जितेंद्रियास्तपोनिष्ठाः पंचार्थज्ञाननिर्मलाः॥ भस्मकूटशयाः शान्ताः सुशीला ऊर्ध्वरेतसः॥९॥ २१८

सपुराणं चेति वा पंच पंचाक्षरीविद्यावर्णानां ब्रह्मविष्णुरुद्रईश्वरसदाशिवार्थज्ञानान्निर्मला इति वा भस्मकूटशायाः भस्मकूटे भस्मसमूहे शेरत इति तथा च श्रुतिः भस्मच्छन्नो भस्मशायी शायानो रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैरिति

1110

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आगंभयमनिनिर्हतोत्रजंसस्म॥ निःप्रपंचादेहाद्यभिमानशून्याः॥ निर्भगाः त्यक्तैश्वर्याः ऐश्वर्यंप्राप्यबुद्धियोगिनः॥ निर्देशाइति कथितः॥१०॥ श्रीगुरोः॥

लिंगार्चनरतानित्यमनन्येंद्रियमानसाः॥ सदैववाराणसीनेयस्तानहृदयसंनिर्मलाः॥११॥ कंदमूलफलाहाराः परतत्त्वार्पितेक्षणाः॥

निंर्गार्चनरतानित्यमनन्येंद्रियमानसाः॥ सदैववाराणसीनेयस्तानद्यसंनिर्मलाः॥११॥ कंदमूलफलाहाराः परतत्त्वार्पितेक्षणाः॥ निर्गमार्चनरतानित्यं

सत्यवंतोजितक्रोधा निर्मोहानिःपरिग्रहाः॥११॥ निरीहानिःप्रपंचाश्च निरहंकारवत्तयः॥ सदैवमेमहाप्रीतानिरातंकानि॥

सत्यवंतोजितक्रोधानिर्मोहानिःपरिग्रहाः॥ निरीहानिःप्रपंचाश्च निरहंकारवत्तयः॥ सदैवमेमहाप्रीतानिरातंकानि

तामेया॥१२॥ निर्दंभानिष्पापाश्च निःसंगानिर्मलाशयाः॥ नस्तीर्णोदग्रसंसारा निर्विकल्पानिरंजनाः॥१३॥ निर्द्वंद्वानिष्क्रिय

रामेयाः॥१२॥ निर्दंभानिष्पापाश्च निःसंगानिर्मलाशयाः॥ नस्तीर्णोदग्रसंसारा निर्विकल्पानिरंजनाः॥१४॥ एतेषुज्ञानमस्याश्चमद्ध्यानपरायणे॥ अर्चिते

तार्थश्च निरहंकारवत्तयः॥ सदैवमेमहाप्रीतामस्युत्तमतत्त्वरूपिणः॥१४॥ एतेषुज्ञानमस्याश्च मद्ध्यानपरायणे॥ अर्चिते

तार्थश्च निरहंकारवत्तयः॥ सदैवमेमहाप्रीतामस्युत्तमतत्त्वरूपिणः॥ कोटि भोज्यफलंसम्यगेकेकपरि

वेषहमाते भविष्यतिनसंशयः॥१५॥ अस्मिनवैश्वेश्वरक्षेत्रेसभोज्यमिवयोगिनः॥ कोटिभोज्यफलंसम्यगेकेकपरि

वेषहमाते भविष्यतिनसंशयः॥१५॥ अस्मिन वैश्वेश्वरक्षेत्रेसभोज्यपिवयोगिनः॥ सर्वेषांसर्वसिद्धीनांकर्ताभक्तिजुषामिह॥१७॥ अहंसदाचंद्र

संरक्षय॥१६॥ अयंविश्वेश्वरः साक्षात्स्वेच्छावरात्मोडंगस्रभुः॥ सर्वेषांसर्वसिद्धीनांकर्ताभक्तिजुषामिह॥१७॥ अहंसदाचंद्र

संरक्षय॥१६॥ अयंविश्वेश्वरः साक्षात्स्वेच्छावरात्मोडंगस्रभुः॥ सर्वेषांसर्वसिद्धीनांकर्ताभक्तिजुषामिह॥१७॥ अहंसदाचंद्र

श्यःस्यामदृश्यःस्याकथचन॥ आनंदकाननेचात्रस्वैरंतिष्ठामिदेवता॥१८॥ अनुग्रहायसर्वेषांभक्तानामिहसर्वदा॥ स्वेच्छास्यांमौलिंगरू

पेणाचितितार्थफलप्रदः॥१९॥ स्वयंभत्न्यस्वयंभक्तनियामीलिंगानि सर्वतः॥ तानिसर्वाणिचायांतिदृष्टुंलिंगमिदंसदा॥

अहंसर्वेषुलिंगेषुतिष्ठाम्येवनसंशयः॥ परात्परपरात्मनिमममौलिंगस्वरूपिणी॥२०॥ येनालिंगमिदंदृष्टंश्रद्धया॥

श्रुद्धचक्षुषा॥ साक्षात्कारेणतेनाहंदृष्टःवदिवौकसः॥२१॥ श्रवणादस्यलिंगस्यपातकंजन्मसंचितं॥ क्षणात्क्षपयेत्

श्रुद्धचक्षुषा॥ साक्षात्कारेणतेनाहंदृष्टःवदिवौकसः॥२२॥ अवश्यनस्यतिक्षिप्रंनमवाक्यात्रसंशयः॥

ऋणवंतुदेवाऋषिगणैःसह॥२३॥ स्मरणादस्यलिंगस्यपापंजन्मद्वयार्जितं॥ २४॥ दर्शनादस्यलिंगस्यहृत्य॥

एतल्लिंगसमुद्दिश्यग्रहान्निर्गमणक्षणात्॥ विलीयतेमहापापंमपिजन्मत्रयार्जितं॥२५॥ दर्शनादस्यलिंगस्यहृद्य॥

एतल्लिंगसमुद्दिश्यग्रहान्निर्गमणक्षणात्॥ विलीयतेमहापापंमपिजन्मत्रयार्जितं॥ इयमेतत्स्वानधिया स्वयंभवः स्वेच्छयात्संस्थितेः अस्यएवस्वच्छानास्मिते॥

हयमेधशतोद्भवं॥ पुण्यंलभेतनियतंमनानुग्रहतोनरः॥२६॥ इयमेतत्स्थानधियास्वयंभवःस्वेच्छयासंस्थितेः अस्यएवस्थानस्मितः॥

स्या॰ लिं॰ मा॰

३९३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१०७

सुगंधेतिसुगंधचंदनरसैर्भक्तितोलिंगमालिप्य यः हस्तैतैसतुसुरस्त्रीभिः सामोदधूपदानैः सुगंधिधूपप्रदानैः घृतयुक्तधूपप्रदाने

॥स्वयंभुवोस्यलिंगस्यमममविश्वेशितुःपुरा॥राजसूयसहस्रस्य फलंस्यात्स्पर्शमात्रतः॥२७॥पुष्पमात्रप्रदानाच्चचुलुकोदक

॥पूर्वकं॥शतसौवर्णिकंपुण्यंलभ्यतेभक्तियोगतः॥२८॥पूजामात्रंविधायास्यलिंगराजस्यसंनिधौ॥सहस्रहेमकमलप्र

॥जाफलमवाप्यते॥२९॥विधायमहतीपूजांपंचामृतपुरःसरां॥अस्यलिंगस्यलभतेपुरुषार्थचतुष्टयं॥३०॥वस्त्रपूतजलैर्लिं

॥गस्नापयित्वाममाग्रतः॥लभतेश्वमेधजातंफलप्राप्नोतिमानवः॥३१॥सुगंधचंदनरसैर्लिंगमालिप्यभक्तितः॥आलि

॥प्यतेसुरस्त्रीभिःसुगंधैर्यक्षकर्दमैः॥सामोदधूपदानैश्च दिव्यगंधश्रियोभवेत्॥घृतदीपप्रबोधैश्चज्योतीरूपविमा

॥नगः॥३३॥कर्पूरवर्त्तिदीपेनसर्वद्योतेनभक्तितः॥कर्पूरदेहगौरश्रीर्भवेद्भालविलोचनः॥३४॥दत्वानैवेद्यमात्रंतुसि

॥क्थेषित्रिकथेयुगेयुगे॥कैलासाद्रौवसेद्धीमानमहाभोगसमन्वितः॥३५॥विश्वेशपरमान्नंयोदद्यात्साज्यंसशर्करं॥त्रैलोक्य

॥तर्पितंतेनसर्वमपितमानवं॥३६॥मुखवासंतुयोदद्यादर्पणंचारुचामरं॥उल्लोकंसुखपर्यंकंतस्यपुण्यफलंमहत्

॥सख्यासागररत्नानांकथंचित्संख्यातुमिष्यते॥समुखवासादिदानस्यकः संख्यामत्रकारयेत्॥पूजोपकरणद्रव्यंयोघंटाग

॥उकादिकं॥भक्त्यार्पयेद्भवनेध्यासौ अप्सरार्गणैः॥सवसेद्दत्तभोगेन॥३७॥योगीतवाद्यनृत्यानांभोगमात्रीनयेद्यथा॥तस्याग्र

॥तोदिवारात्रंसर्वतौर्यत्रिकंमहत्॥४०॥चित्रकर्मेखकर्माद्यैःप्रासादेमेत्रकारयेत्॥यःतच्चित्रान्महाभोगान्भुंक्तेनसुरतस्थितः॥४१॥

॥तोदिवारात्रंसर्वतौर्यत्रिकंमहत्॥४०॥चित्रकर्मेखकर्मादि प्रासादेमेत्रकारयेत्॥यः तच्चित्रान्महाभोगान्भुंक्तेनसुरतस्थितः॥४१॥

रिसर्पः॥३८॥सिक्थेसिक्थकणेकोउल्लोचितंविमानंव्यधात्कुर्यात्॥नध्येजन्मजन्मनोनध्येविपद्यतेनश्यति॥४३॥श्रीगुरुर्जपति

क

१०७

॥३९४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

1112

गताशा मा ॥ आज्ञेनेतितपः सत्ययोरुपलक्षणं ॥ अन्यतः अन्यत्र अन्यदितिवा ॥ ४५ ॥ स्त्रानादमुष्मादिति अमुष्मान्ममराजसौधात् सौधोत्समान्य
त्रेण मार्गेण केश्वरस्य दृष्टव्याय सूयं मणिकर्णिकायेसेविता मम हृच्छयाः इति द्वितीयेनान्वयः ॥ कस्यां दिशीत्यत आह ॥ प्राच्यां मनागीशे समा ॥ श्री
तायामिति पूर्वोत्तरयोर्दिशोरंतराळ इत्यर्थः पूर्वपश्चिमयोः प्रमाणमाह सेवेति ॥ मणिकर्णिकायाः शामारभ्य वामलोहरिश्चंद्रेश्वरमंडपपर्यंतं शतं

विश्वेश्वराख्यातु डिकारो विश्वनाथकथा श्रुतौ ॥ विश्वेशराशीलनं जितेयस्यात स्य जनिः कृतः ॥ ४४ ॥ लिंगं मे विश्वनाथस्य दृष्ट्वाय श्चानुमो
दते ॥ स मे गर्भेषु गण्यंते महापुण्यबलाश्रितः ॥ ४५ ॥ नित्यं विश्वेश्वरं विश्वेशं विश्वनाथेति यो जपेत् ॥ त्रसूध्यंते सु हृन्तिन जपा
म्यहमपि ध्रुवं ॥ ४६ ॥ ममापीदं महालिंगं सदा पूज्यत मे सुराः ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पूज्य देवर्षिमानवैः ॥ ४७ ॥ ये नैव विश्वे
श्वरो दृष्टो येन विश्वेश्वरः स्मृतः ॥ हृतीतं दृते स्ते दृष्टास्ते मे तागर्भवेदना ॥ ४८ ॥ ये ऽरिदं प्रणतं लिंगं प्रणतास्ते सुरासुरैः ॥
यस्यैकेन प्रणामेन दिक्पालपदमव्ययं ॥ ४९ ॥ दिक्पालपदतः पातः पातः शिवनतेर्नहि ॥ अस्त्वेतु देवर्षिगणाः समम
स्ताः स्त्वध्ययं ध्रुवं तच्च परोपहास्ये ॥ न भूर्भुवः स्वर्गमहर्जनांत विश्वेशतुल्यं क्वचिद लिंगं ॥ ५० ॥ न सत्यलोके न तपस्यहो
सुरावैकुंठकैलासस्थाते केऽपिता षट्किं चिद्दे पारणकर्णिकासमं लिंगं च विश्वेश्वरतुल्यमन्यतः ॥ ५१ ॥ न विश्वनाथस्य
समं हि लिंगं न तीर्थमन्यन्मणिकर्णिकातः ॥ तपो न कुत्र क्वचिदस्ति नान्यधुसंममानंदवनेन तुल्यं ॥ ५२ ॥ वाराणसी तीर्थ
धर्मयी समस्तायरूपास्तु नामापि हितीर्थानतीर्थं ॥ तत्रापि काचिन्नमसोऽख्य निर्मलापावित्रा मणिकर्णिकासौ ॥ ५३ ॥ स्वर्गा
नादमुष्मान्ममराजसौधात्प्राच्यां मनागीशसमाश्रितायां ॥ सव्येऽपसव्ये च करा कर्मेण शतद्वयं चापि शतत्रयं च ॥ ५४ ॥ ह
स्ताः शतं पंचसुरापगायाः सुदाक्ष्यवाच्योर्मणिकर्णिकेयं ॥ सार त्रिलोक्याः परलोकमार्गमियैः सेविता नमम हृच्छया हि ॥ ५५ ॥

दक्षिणतो गंगाफेनाव पर्यंतं शतत्रयमित्यर्थः ॥ दक्षिणोत्तरयोः प्रमाणं गंगायां मणिकर्णिकेश्वरमारभ्याह हस्ता इति आ गंगा केशवादा च आ हरिश्चं
द्रमंडपात् ॥ आमध्याद्देवसरितः स्वर्द्वारान्मणिकर्णिके नरराजसौधादिति क्वचित् ॥ तत्र वनराजो हनूमान् परको शात्रुमिः परमात्माधारस्थप
र्णपरको ॥ शा भ्र मिरिति पाठे ब्रह्माविष्णुरुद्रो मिः परलोकमार्गमिति क्वचित् ॥ हृद्यैतैः करणे प्रेरितइतिहे याः तद्रूपा इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ ६० ॥ ३९५

113

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सुधा धामसुधा धामअमृतं कैवल्यं तस्य धाम श्रेष्ठं स्थानमित्यर्थः ॥ आसमेत्यं पुन्या निर्दिशति अयमर्थः अस्मिन्नस्थाने यदयल्लिंगं उत्पन्न
तत्तदासमपाव्रतकमत्स्वयं समनुस्तुतिकृतमिति मंतव्यं ॥ अनाहेतु वादैरधिकरणैक लिंगं हस्त्रिमं भवतुमर्हति ॥ केन चितेस्थापितत्वात्संप्रतिप
न्नव दित्यादि कुतर्कैः हत्रिमभावबुध्यायेपाजिष्यंतिति षाएषएवपरांदंड इति यथा श्रुतव्याख्याने हत्रिमभाव बुध्ये जातो निः श्रेयसश्री

१ समुच्छितं अस्मिन्नममानंदवनेमसैतल्लिंगं सुधा धामसुधाम धाम ॥ आसमपाताव्रतवों स्वयं भक्तरूपावहोन ॥ ५६ ॥ यस्मिन्नज सर्व १
नाः हत्रिमभावबुध्या लिंगं प्राजिष्यंति च हेतु वादैः ॥ तेषां हि दुःपरएषएवनगर्भवासो हिरमंतिति ध्रुवं ॥ ५७ ॥ यद्यहितं
२०० स्वस्य सदेवतत्ताल्लिंगे न दयंममम क्रमा दिशः ॥ इहाप्यमुत्रापि चतस्य संक्षयोयपहपापस्य हतस्य पापिभिः ॥ ५८ ॥ दू
रे स्थितैरथ धिबुद्धि यैर्लिंगं समाराधिममेदमत्र ॥ ममैवदत्तैः प्रभवस्य जाते निःश्रेयसश्री वरयत्सतत्तान् ॥ ५९ ॥ श्रु २२०
षविष्णोश्च तु स्टैत्रकृत्तैः श्रुत्वतु देवर्षिगणाः समस्ताः ॥ उदहि लिंगं परमि द्वि दं सतोभिदो मनानत्र नमस्कारानः ॥ ६० ॥
अस्मिन्न हि लिंगे रविबसि द्विसाधने समाप्यति येः सुहता द्विजैतेवसु ॥ तेभ्यो तिमात्रा रवि बसोरव्य साधुनंददाति नि
वर्णपदेसुनिश्चये ॥ ६१ ॥ उ स्थित्य बाकुं खस हरुद्वीमित्रयामयेस्मिं स्त्रयमेवसारं ॥ विश्वेशातिनमस्किर्ण्य कामः कार्यो
पुरीसत्यमिदं सत्यं ॥ ६२ ॥ उत्पादवे यसरों केरि रात्रास्मिन्न लिंगे हेत्वा रुपूजः ॥ यद्योल्यंते पि सुराजपेति जयंति
चोत्कानुनुसमीरां ॥ ६३ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ क्षेत्रस्य मैत्रावरुणौ विमुक्तस्य महामते ॥ प्रभावस्येव दंरो पकथितः कल्म
षापहः ॥ ६४ ॥ तवा प्रतु यथा बुद्धे कारात् विशेषतापिनः ॥ अचिरेणैव कालेन काशी प्राप्स्यत्यनुत्तमां ॥ ६५ ॥ ॥ ॥

नुसतेनीहिसमपातावाकुस्थितस्य स्वयंभुवः हत्रिमभावसनीश संभवतीति मधिबुद्धिभिरधिकबुद्धिभिः वसये तानुसतोषिभिःसर्वसेदिस्यवर्षहि
त्यर्थः वरयदितिकचित् ॥ ५९ ॥ वसुधनपद्यते अनेनेतिपदं स्थानं अतिमात्रा रविबसोरव्यसाधनेमात्रा विषमा नराअतिक्रांत मनिमोत्रेतच्च तदरवि

सौरव्यं ... ७९६

इति श्रीरामानंदकृतायां काशीखंडटीकायां नवनवतितमोऽध्यायः ॥९९॥ अथाध्याये शते वैव सर्वाभिष्टफलप्रदे ॥ अनुक्रमणिकानाम सम्यगत्र निरूप्यते ॥१००॥ पूर्वाध्यायांते इ
दानीं प्रष्टुकामोसि किं तत्पृच्छ वदामि त इत्युक्तं तत्र सूत अनुवादपूर्वकं तत्तिमादिः कुर्वन्नु अनुक्रमणिकामाहात्म्यं पृच्छति इदं स्कांदमिति द्वयेन खंडतं काशीखंडेन महान्स्कंद इति

॥ अस्ताचलस्य शिखरं प्राप्तवानेष भानुमान् ॥ तवापि हि ममाध्येष मोनस्य समयो भवेत् ॥६६॥ व्यास उवाच ॥ श्रुत्वेति स मुनिः सूत संध्योपास्त्यै
विनिर्गतः ॥ प्राणानामप्यो मस कल्लोपामुद्रासमन्वितः ॥६७॥ रहस्यं परिविज्ञाय क्षेत्रस्य शशिमौलिनः ॥ अगस्त्ये निश्चितमनाः शिवध्या
नपरोऽभवत् ॥६८॥ आनंदकाननस्यैह महिमानं महत्तरं ॥ कोत्र वर्णयितुं शक्तः सूत वर्षशतैरपि ॥ यथा देव्यै समाख्यायि शिवेन परमात्म
ना ॥ तथा स्कंदेन कथितं माहात्म्यं कुंभसंभवे ॥ तवाग्रे च मयाख्यातं शुकादीनां च सन्मतः ॥७०॥ इदानीं प्रष्टुकामोसि किं तत्पृच्छ वदा
मि ते ॥ श्रुत्वाध्यायमिमं पुण्यं सर्वकल्मषनाशनं ॥ समस्तवांछितफलप्रदं मर्त्यो भवेत्सुखी ॥७३॥ इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे वि
श्वेश्वरमहिमाख्यानं नाम नवनवतितमोऽध्यायः ॥९९॥ सूत उवाच ॥ इदं स्कांदमहं श्रुत्वा काशीखंडमनुत्तमं ॥ नितरां परितृप्तोऽस्मि हृदि
वापि विधारितं ॥१॥ अनुक्रमणिकाध्यायं तथा माहात्म्यमुत्तमं ॥ पाराशर्य समाचक्ष्व यथापूर्वमिदं भवेत् ॥२॥ व्यास उवाच ॥ सूतावधेहि ध
र्मात्मन् ॥ जातूकर्ण्य निशामय ॥ श्रुत्वैतद्वैपायनाद्याः श्रावयंतपि च बालकः ॥३॥ अनुक्रमणिकाध्यायमाहात्म्यं वापि खंडनं ॥ प्रथमस्या
स्त्वघनाशाय महापुण्यप्रवर्द्धनं ॥४॥ विंध्यनारदसंवादः प्रथमं परिकीर्तितः ॥ सत्यलोकप्रभावश्च द्वितीयः समुदाहृतः ॥५॥ आगस्त्याश्रमपदे देवानामागमस्ततः ॥

पाठे त्वपर्यर्थे वक्तारः प्रथमाध्यायार्थमाह विंध्येति ॥ द्वितीयाध्यायार्थमाह सत्येति ॥ द्वितीयो द्वितीयाध्यायोक्त इत्यर्थः ॥ तृतीयाध्यायार्थमाह अगस्त्येति ॥ चतुर्थाध्यायार्थमाह पतिव्रतेति ॥५॥

३९७॥

1115

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पंचमाध्यायार्थमाह वह्निस्थानमिति। कुंभसंभवः कुंभसंभवस्य अकांडसोविघ्नत्वप्रत्ययः कुंभसंभवोपरतस्य वह्निस्थानमिति। महाकुंभसंभव इति पाठस्तदा कुंभात्संभवो भवतीति कुंभसंभु
स्तस्य कौंभसंभव इति कश्चित्॥ षष्ठाध्यायार्थमाह तीर्थेति सप्तमाध्यायार्थमाह सप्तेति। अष्टमाध्यायार्थमाह संयमीत्यादि इति नवमाध्यायार्थमाह ब्रध्नेति दशमाध्यायार्थमाह
इंद्राग्न्योरिति। एकादशाध्यायार्थमाह। अग्नेरिति द्वादशाध्यायार्थमाह तस्मादिति। तत्रदनंतरमित्यर्थः कथ्यमानमग्निरिति कथा लीनकेति सर्वभक्षणस्वभावः संभव इत्यर्थः त्रयोदशा
ध्यायार्थमाह गंधवतीति गंधवती वायोः पुरी अलका कुबेरपुरी तयोरीशयोर्वायुकुबेरयोः॥ ९॥ चतुर्दशाध्यायार्थमाह। चंद्रलोकेति। पंचदशाध्यायार्थमाह उडुलोकेति तस्मादनंतरं

पतिव्रतावशिष्ठं वह्निस्थानं कुम्भसंभवः॥ ६॥ तीर्थं प्रशंसा च ततः सप्तपुर्यस्ततः स्मृताः॥ संयमिन्याः स्वरूपं च ब्रध्नलोकस्ततः परं॥ ७॥ इंद्राग्न्योर्लो
२०१ कसंप्राप्तिस्तपः शिवशर्मणः॥ अग्नेः समुद्भवस्तस्मात्कथ्या वरुणसंभवः॥ ८॥ गंधवत्यलकापुर्योरीशयोस्तत्समुद्भवः॥ चंद्र २०१
लोकपरिप्राप्तिः शिवशर्मद्विजन्मनः॥ ९॥ उडुलोककथा तस्मात्ततः शुक्रसमुद्भवः॥ माहेयगुरुशौरीणां लोकानां वर्ण
नं ततः॥ १०॥ सप्तर्षीणां ततो लोको ध्रुवस्य च ततस्तपः॥ ततो ध्रुवपदप्राप्तिर्ध्रुवलोकस्थितिस्ततः॥ ११॥ दर्शितं सत्यलोकस्य तत्सर्वं
शिवशर्मणः॥ चतुर्भुजाभिषेकश्च निर्वाणं शिवशर्मणः॥ १२॥ स्कंदागस्त्योश्च संवादो मणिकर्ण्याः समुद्भवः॥ ततस्तु गंगामाहात्म्यं ततो दश

तरं उडुलोककथेति अन्वयः॥ षोडशाध्यायार्थमाह॥ माहेयेति॥ माहेयो मङ्गलः गुरुर्बृहस्पतिः शौरिः शनिः तेषामिति अष्टादशाध्यायार्थमाह सप्तर्षीणामिति अवांतरभेदा
ल्लोका इति बहुवचनं लोक इत्येव वा पाठः। एकोनविंशत्यध्यायार्थमाह। ध्रुवस्येति। विंशत्यध्यायार्थमाह तत इति। ध्रुवो निष्कलंकः कूटस्थ इति यावत्। एकविंशे तपः सुस्थिरमिति तिपदः ध्रुव
स्येति ध्रुवश्चासौ पदश्चेति ध्रुवपदो विष्णुस्तस्य प्राप्तिरित्यर्थः॥ एकविंशत्यध्यायार्थमाह ध्रुवलोकेति स्थितिः प्राप्तिः द्वाविंशत्यध्यायार्थमाह दर्शनमिति त्रयोविंशत्यध्यायार्थमाह चतुर्भु
जेति चतुर्विंशत्यध्यायार्थमाह॥ निर्वाणमिति पंचविंशत्यध्यायार्थमाह स्कंदागस्त्योरिति षड्विंशत्यध्यायार्थमाह मणिकर्ण्या इति सप्तविंशत्यध्यायार्थमाह॥ ततस्त्विति॥ १२॥ रामायनमः॥

।३९८।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अष्टाविंशत्यध्यायार्थमाह त्रमाक्ष्वेति। एकोनत्रिंशाध्यायार्थमाह गंगानामेति। त्रिंशाध्यायार्थमाह वाराणस्या इति। एकत्रिंशोध्यायार्थमाह
मैरवेति। द्वात्रिंशदध्यायार्थमाह। दण्डपाणेरिति। त्रयस्त्रिंशदध्यायार्थमाह। ज्ञानवापीति। चतुर्विंशदध्यायार्थमाह। आख्यानं चेति। पंच
त्रिंशदध्यायार्थमाह। आख्यानं चेति। पंचत्रिंशदध्यायार्थमाह। सदाचार इति। षट्त्रिंशदध्यायार्थमाह। ब्रह्मचारीति। सप्तत्रिंश
दध्यायार्थमाह। ततस्त्रीति। अष्टत्रिंशदध्यायार्थमाह। स्त्रीलक्षणे इति। एकोनत्रिंशदध्यायार्थमाह। अविमुक्तेशेति। चत्वारिंशद
ध्यायार्थमाह। ततो गृहस्थेति। एकचत्वारिंशदध्यायार्थमाह। ततो योगेति। द्विचत्वारिंशदध्यायार्थमाह। कालज्ञानमिति। त्रिचत्वारिंश
दध्यायार्थमाह। दिवोदासस्येति॥१७॥ चतुश्चत्वारिंशाध्यायार्थमाह। काश्यामिति। तस्मात्तदनन्तरां पंचचत्वारिंशदध्यायार्थमाह।

अथाविम्याप गंगायां गंगानामसहस्रकं। वाराणस्याः प्रशंसाथ भैरवाविर्भवस्ततः॥ दण्डपाणेः समुद्भूतिर्ज्ञानवाप्युद्भवस्तथा॥ आख्या
नं च कलावत्याः सदाचारस्ततः परः॥१५॥ ब्रह्मचारिप्रकरणं ततः स्त्रीलक्षणानि च॥ कृत्याकृत्यप्रकरणं अविमुक्तेशवर्णनं॥१६॥ ततो
गृहस्थधर्माश्च ततो योगनिरूपणं॥ कालज्ञानं ततः प्रोक्तं दिवोदासस्य वर्णनं॥ काशीप्राश्चवर्णनं तस्माद्योगिनी वर्णनं ततः॥ लोलार्कस्य
तथाख्यानमुत्तरार्ककथा ततः॥१८॥ साम्बादित्यस्य महिमा द्रुपदादित्य दर्शनं॥ ततस्तु गरुडाख्यानमरुणार्कोदयस्ततः॥१९॥
दशाश्वमेधिकं तीर्थं मंदराच्च गणागमः॥ पिशाचमोचनाख्यानं गणेशप्रेषणं ततः॥ मायागणपतेश्चाथ ढुंढिप्रादुर्भवस्ततः॥ विष्णुमा
यापंचोथ दिवोदासविसर्जनं॥ ततः पंचनदोत्पत्तिर्बिन्दुमाधवसंभवः॥ ततो वैष्णवतीर्थानां महात्म्यस्य वर्णनं॥२२॥ श्रीगुरोर्यु

योगिनीति। षट्चत्वारिंशदध्यायार्थमाह। लोलार्कस्येति। सप्तचत्वारिंशदध्यायार्थमाह। उत्तरार्कस्येति। अष्टचत्वारिंशदध्यायार्थमाह। सांबादित्यस्येति।
एकोनचत्वारिंशदध्यायार्थमाह। द्रुपदेति। उपलक्षणमेतन्मुखादित्यस्य। पंचाशदध्यायार्थमाह। ततस्तु गरुडेति। एकपंचाशदध्यायार्थमाह। अरुणार्कोद
य इति। आदिशब्देन वृद्धकेशवविमलगंगादित्यानां ग्रहणं। द्विपंचाशदध्यायार्थमाह। दशाश्वमेधिकमिति। त्रिपंचाशदध्यायार्थमाह। मंदराच्चेति। चतु

1117

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

९२

द्विषष्ट्याध्यायार्थमाह। त्र्यागमिति। त्रिषष्ट्याध्यायार्थमाह। जैगीषव्येति। चतुःषष्ट्याध्यायार्थमाह। ततः क्षेत्रेति। पंचषष्ट्याध्यायार्थमाह। अथातइति।
अथध्यानोच्चलिंगप्रादुर्भावमंगलार्थः। षट्षष्ट्याध्यायार्थमाह। ततः शैलेश्वरेति सप्तषष्ट्याध्यायार्थमाह रत्नेशस्येति अष्टषष्ट्याध्यायार्थ
माह कृत्तिवासइति। एकोनसप्तत्यध्यायार्थमाह। ततश्चायतनेति सप्तत्यध्यायार्थमाह। देवतानामिति एकसप्तत्याध्यायार्थमाह। दुर्गासुरेति
द्विसप्तत्यध्यायार्थमाह। ततः ॐकारेति चतुःसप्तत्यध्यायार्थमाह। पुनरोंकारेति पञ्चसप्तत्यध्यायार्थमाह॥ त्रिलोचनेति।२७। षट्सप्तत्यध्या

त्र्यागमंदशाश्वमेधवृषभध्वजशूलिनः। जैगीषव्येनसंवादो ज्येष्ठस्थाने महेशितुः।२३। ततः क्षेत्ररहस्यस्यकथनं पापनाशनं॥ अथात
कंदुकेशस्यव्याघ्रेशस्यसमुद्भवः।२४॥ ततः शैलेश्वरकथारत्नेशस्यचदर्शनं। कृत्तिवासः समुत्पत्तिस्ततश्चायतनागमः।२५। देवता
नामधिष्ठानं दुर्गासुरपराक्रमः॥२६॥ दुर्गायाविजयश्चाथ ततः ॐकारवर्णनं॥ पुनरोंकारमाहात्म्यं त्रिलोचनसमुद्भवः॥२७॥ त्रि
लोचनप्रभावोथ केदाराख्यानमेवच॥ ततोधर्मेशमाहात्म्यं ततः पक्षिकथाशुभा॥२८॥ ततो विश्वभुजाख्यानं दुर्गमस्यकथात
तः॥ ततोवीरेश्वराख्यानं वीरेशमहिमापुनः॥२९॥ गंगातीर्थस्यसंपुक्तकामेशमहिमाततः॥ विश्वकर्मेशमहिमा दक्षयज्ञ
समुद्भवः॥३०॥ सत्यादेहविसर्गश्चततोदक्षेश्वरोद्भवः॥ ततोवैपार्वतीशस्यमहिमा परिकीर्तितं॥३१॥ रामोजयति॥ श्री

यार्थमाह॥ त्रिलोचनप्रभावइति॥ सप्तसप्तत्यध्यायार्थमाह केदारेति। अष्टसप्तत्यध्यायार्थमाह ततोधर्मेशेति। एकोना
शीत्यध्यायार्थमाह॥ ततः पक्षीति। अशीत्यध्यायार्थमाह। ततोविश्वभुजेति। एकाशीत्यध्यायार्थमाह। दुर्गमस्येति। द्व्यशीत्य
ध्यायार्थमाह। ततोवीरेति। त्र्यशीत्यध्यायार्थमाह। वीरेशेति। चतुरशीत्याध्यायार्थमाह। गंगेति। पंचाशीत्यध्यायार्थमाह। का
मेशेति। षडशीत्यध्यायार्थमाह॥ दक्षयज्ञेति। अष्टाशीत्यध्यायार्थमाह सत्याइति नवाशीत्यध्यायार्थमाह॥ ततोदक्षेति॥ न

२०२

२०२

४००॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

1118

दृ०येमसटीका

१ आदित्यस्तस्तनुचूपाधिकाकोक्तिः द्वितीयंपततोगयेति दिसाईपारोक्तं तृतीयं ज्ञानवापिमितिश्लोकोक्तं चतुर्थं ।। ततोइतिपादोक्तं पंचमं दक्षेषापंचतीर्थिकेतिपूर्वोक्तं
रूपावा।।४३।।एकनवत्यध्यायार्थमाह।।गंगेति।।द्विनवत्यध्यायार्थमाह।।नर्मदेति।।त्रिनवत्यध्यायार्थमाह।।सतीश्वरेति।।चतुर्नवत्यध्यायार्थमाह।।अस्वेति।।

गंगेशस्याथमहिमानर्मदेशासमुद्भवः।।सतीश्वरसमुत्पत्तिरमृतेशादिवर्णनं।।३२।।व्यासस्य हि भुजस्तंभो व्यासशापविमो
क्षणं।।क्षेत्रतीर्थकदंबं च मुक्तिमंडपसंकथाः।।३३।।विश्वेशविभवं चाथ ततो यात्रापरिक्रमः।। स्कंदउवाच।। यात्रापरि
क्रमं ब्रूहि जनानां हितकाम्यया।।३४।।यथावत्सिद्धिकामानां सत्यवत्याः सुतोत्तम।।व्यासउवाच।। निशामय महाप्रा
ज्ञ लोमहर्षणवक्षिते।।३५।।यथाप्रथमतो यात्रा कर्तव्या यात्रिकैर्मुदा।।सचैलमादौ संस्नाय चक्रपुष्करिणीजले।।३६।।संतर्प्य
देवान् सपितृन्ब्राह्मणांश्च तथार्थिनः।।आदित्यं द्रौपदीं विष्णुं दंडपाणिं महेश्वरं।।३७।।नमस्कृत्य ततो गच्छेद्द्रष्टुं ढुंढिविनायकं।।
ज्ञानवापीमुपस्पृश्य नंदिकेशं ततोर्चयेत्।।३८।।तारकेशं समभ्यर्च्य महाकालेश्वरं ततः।।ततः पुनर्दंडपाणिमित्येषा पंचतीर्थिका।।
।।३९।।दैनंदिनी विधातव्या महाफललमप्सुभिः।।ततो वैश्वेश्वरी यात्रा कार्या सर्वार्थसिद्धिदा।।४०।।द्विसप्तायतनानां च कार्या यात्रा
प्रयत्नतः।।कृष्णप्रतिपदं प्राप्य भूतां वधिय यथाविधि।।४१।।अथवा प्रतिभूतं च विक्षेच्च सिद्धिमप्सुभिः।।तत्तीर्थकृतस्नानस्तत्र लिंग
त

व्यासस्येति।।पंचनवत्यध्यायार्थमाह।।व्यासशापेति।।षण्णवत्यध्यायार्थमाह।।क्षेत्रेति।।सप्तनवत्यध्यायार्थमाह।।मुक्तिमंडपेति।।अष्टनवत्यध्यायार्थमाह।।विश्वेशेति।।शततमाध्यायार्थमाह।।

४३१

कर्तार्चनः।।४२।।मोनेनयात्रां कुर्वाणः फलं प्राप्नोति मानवः।।ॐ
कारं प्रथमं पश्येन्मत्स्योदर्याकृतोदकः।।४३।।रामायनमः।
नलोमाचैति।।सचेलमिति।।श्लोकोक्तमेकं।।६।।हरेकृष्णायनमः।।छ।।छ।

1119

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्रिविष्टपंमहादेवंततोवैकृत्तिवाससं॥रत्नेशंवाथयक्षेशंकेदारंचततोव्रजेत्॥धर्मेश्वरंचवीरेशंगच्छेत्कामेश्वरंततः॥विश्वकर्मेश्वरंवाथमणिकर्णीश्वरंततः
॥४५॥अविमुक्तेश्वरंदृष्ट्वाततोविश्वेशमर्चयेत्॥एषायात्राप्रयत्नेनकर्तव्याक्षेत्रवासिना॥४६॥यस्तुक्षेत्रमुषित्वातुनैतांयात्रांसमाचरेत्॥विघ्ना-
स्तस्योपतिष्ठंतेक्षेत्रोच्चाटनसूचकाः॥४७॥अष्टायतनयात्रान्याकर्तव्याविघ्नशांतये॥दक्षेशःपार्वतीशश्चतथापशुपतीश्वरः॥४८॥गंगेशोनर्म-

देशाख्यगभस्तीशःसतीश्वरः॥अष्टमस्तारकेशाख्यप्रत्यष्टमिविशेषतः॥४९॥दृश्यान्येतानिलिंगानिमहापापौघशांतये॥अपारा-
पिशुभायात्रायोगक्षेमकरीसदा॥सर्वविघ्नोपहंत्रीचकर्तव्याक्षेत्रवासिभिः॥शैलेशंप्रथमंवीक्ष्यवरणास्नानपूर्वकम्॥वर्द्ध-
२०३ मे० ॥५१॥स्नानंतुसंगमेकृत्वाद्रष्टव्यःसंगमेश्वरः॥स्वर्लीनतीर्थेसुस्नातःपूजयेत्स्वर्लीनमीश्वरं॥५२॥स्नात्वामंदाकिनीतीर्थेद्रष्ट- २०३
व्योमध्यमेश्वरः॥पश्येद्धिरण्यगर्भेशंतत्तीर्थकृतोदकः॥५३॥मणिकर्ण्यांततःस्नात्वापश्येदीशानमीश्वरं॥तत्रकूप-
पंचोपस्पृश्यगोप्रेक्षमवलोकयेत्॥५४॥कापिलेयह्रदेस्नात्वाविलोकयेतवृषभध्वजं॥उपशांतशिवंपश्येत्कूपविहितोदकः
॥५५॥पंचचूडह्रदेस्नात्वाज्येष्ठस्थानंततोऽर्चयेत्॥ततःसमुद्रकूपेतुस्नात्वादेवंसमर्चयेत्॥५६॥देवस्यायेतुपार्श्वापितत्र्योपस्पर्शी-

नोक्ततो॥शुक्रेश्वरंततःपश्येत्तत्रकूपविहितोदकः॥पश्चाद्दंडखातेततःस्नात्वाव्याघ्रेशंपूजयेत्ततः॥शौनकेश्वरकुंडेतुस्नानंकृत्वाततोऽर्चयेत्॥५८॥जंबुकेशंमह-
लिंगंकृत्वायात्रामिमांनरः॥कचिन्नजायतेभूयःसंसारेदुःखसागरे॥५९॥समारभ्यप्रतिपदंमाघकृष्णचतुर्दशीं॥यात्राक्रमेणकर्तव्यान्येतद्दीपतनानिवो॥इमामा-
चांबरकृत्वानभूमोपापभिजायते॥अन्यायात्राप्रकर्तव्याएकादश्यांयतनोद्भवा॥अग्निध्रकुंडेसुस्नातःपश्येदग्नीध्रमीश्वरं॥६०॥उर्वशीशंततोगच्छेत्ततस्तुनकुलीश्वरं॥

1120

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग्रा० मदाव्कसेश्वरं तस्मात्तिव्ध पर्णेश्वरं ततः॥ यात्रैकादशलिंगानामेषा कार्य्या प्रयत्नतः॥ इमां यात्रां प्रकुर्व्वाणो रुद्रत्वं प्राप्नुयान्नरः॥ अतःपरं
प्रवक्ष्यामि गौरीयात्रामनुत्तमां॥६४॥ शुक्लपक्षे तृतीयायां यात्रा विघ्नसमुच्छिदा॥ गोप्रेक्षतीर्थे सुस्नाय मुखनिर्मालिकां व्रजेत्॥६५॥
ज्येष्ठवाप्यां नरः स्नात्वा ज्येष्ठागौरीं समर्चयेत्॥ सौभाग्यगौरीं संपूज्य ज्ञानवाप्यां कृतोदकः॥६६॥ ततः शृंगारगौरीं च तत्रैव च
कृतोदकः॥ स्नात्वा विशालगंगायां विशालाक्षीं ततो व्रजेत्॥६७॥ सुस्नातो ललितातीर्थे ललितामर्चयेत्ततः॥ स्नात्वा
भवानीतीर्थे भक्त्या भवानीं परिपूजयेत्॥६८॥ मंगलां च ततोभ्यर्च्य बिंदुतीर्थकृतोदकः॥ ततो गच्छेन्महालक्ष्मीं स्थिर
बद लक्ष्मीसमृद्धये॥६९॥ इमां यात्रां नरः कृत्वा क्षेत्रेस्मिन्मुक्तिजन्मनि॥ न दुःखैरभिभूयेत इहामुत्रापि कुत्रचि
त्॥७०॥ कुर्यात्प्रतिचतुर्थीह यात्रां वि[illegible]शितुः सदा॥ ढुंढिराजं समभ्यर्च्य दद्याद्वै मोदकान्मुदा॥७१॥ सौमपौ
रवयात्रा वै कार्य्या पातकहारिणी॥ रविवारे रवेर्यात्रा पष्ठ्यां वारे विसप्तमीं॥७२॥ तपेवर विसदाम्या सर्व्वविघ्ना
पहारिणी॥ नवम्यामष्टम्यां चंडीयात्रा शुभावहा॥७३॥ अंतर्गृहस्य वै यात्रा कर्त्तव्या प्रतिवासरं॥ प्रातः
स्नानं विधायादौ नत्वा पंचविनायकान्॥७४॥ नमस्कृत्य विश्वेशं स्थित्वा निर्वाणमंडपे॥ अंतर्गृहस्य यात्राहं १८
करिष्ये घोषरांतये॥७५॥ इति संकल्पमनसि गत्वा मणिकर्णिकां॥ स्नात्वा मौने न[illegible] चागसमीपे कणिरी
मर्चयेत्॥७६॥ कंबलाश्वतरौ नत्वा वासुकीशं प्रणम्य च॥ पर्व्वतेशं ततो नत्वा गंगाकेशवमप्यथा॥७७॥ ततस्तु ललितां दृष्ट्वा जरासंधे
श्वरं ततः॥ ततो वै सोमनाथं च वाराहं च ततो व्रजेत्॥७८॥ ब्रह्मेश्वरं ततो नत्वाऽगस्त्येश्वरं ततः॥ कश्यपेशं नमस्कृत्य हरिकेशवनं त
तः॥७९॥ वैद्यनाथं ततो दृष्ट्वा ध्रुवेशमथ वीक्ष्य च॥ गोकर्णेश्वरमभ्यर्च्य हाटकेशमथो व्रजेत्॥८०॥ अस्थिक्षेपतडागे च दृष्ट्वा वै
कीकसेश्वरं॥ भारभूतं ततो नत्वा चित्रगुप्तेश्वरं ततः॥८१॥ चित्रघंटां प्रणम्याथ ततः पशुपतीश्वरं॥ पितामहेश्वरं नत्वा ततस्तु कलशेश्व
११२

1121

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४ नं २

२०४

चंद्रेरास्तथ वीरेशोविघ्नेशोऽग्निीशएव च॥ नागेश्वरो हस्तिश्चं ढोंढ्यं तामणि विनायकः॥८७॥ सेनाविनायकश्चाथ द्रष्टव्यः सर्वविघ्नहृत्॥
वीराख्यवामदेवो च मूर्त्तिरूप धरावुभो॥८८॥ द्रष्टव्यो यत्नतः कार्या महाविघ्न विनाशनौ॥ सोमाविनायकं चाथ कृत्वा शंतनौ जेत्र
वंशाख्य वामदेवौ च मूर्त्तिरूपधरावुभो॥८९॥ द्रष्टव्यौ यत्नतः कार्यो महाविघ्नविनाशनो॥ गणविनायकं त्वाथ वृद्धादिसस्ततः पुनः॥८४॥ चतुर्वक्त्रेश्वरलिंगं ब्रह्मीशास्ता
ट॥ त्रिसंध्येशोपिशराल्लाक्षीघंटेशो विश्ववाह्नका॥ ओंकाराविनायकश्चाथ वृद्धादिसस्ततः पुनः॥८५॥ चंडी चंडीश्वरो देव्यो भवनी शंकरो ततः॥ ढुंढिं प्रणम्य च ततो राजरा
ततः परः॥ ततो मनःप्रकारो शई शानेशस्ततः परं॥८७॥ चंडी चंडीश्वरो देव्यो भवनी शंकरो ततः॥ ढुंढिं प्रणम्य च ततो राजरा
जेशमर्च्चयेत्॥९०॥ लांगलीशं ततोऽभ्यर्च्य ततस्तु नकुलीश्वरं॥ परान्नेशमथो नत्वा परद्रव्येश्वरं ततः॥९१॥ प्रतिग्रहेश्वरं चापि नि
जेशमर्च्चयेत्॥ ...लांगलीशं ततोऽभ्यर्च्य ततस्तु नकुलीश्वरं॥ परान्नेशमथो नत्वा परद्रव्येश्वरं ततः॥९१॥ प्रतिग्रहेश्वरं चापि नि
कं केशमेव च॥ मार्कंडेयशमभ्यर्च्य ततश्चाप्सरसेश्वरं॥९२॥ गंगेशो रोऽर्च्यस्ततो ज्ञानवाप्यां स्नानं समाचरेत्॥ नंदिकेशं त
रकेशं महाकालेश्वरं ततः॥९३॥ दंडपाणिं महेशं च मोक्षेशं प्रणमेत्ततः॥ वीरभद्रेश्वरं नत्वा अविमुक्तेश्वरं ततः॥
॥९४॥ विनायकांस्ततः पंच विश्वनाथं ततो व्रजेत्॥ ततो मौनं विसृज्याथ मंत्रमेनमुदीरयेत्॥९५॥ अंतर्गृहस्य या
त्रेयं यथावद्या मया कृता॥ न्यूनातिरिक्तया शंभुः प्रीयताम नया विभुः॥९६॥ इमं मंत्रं समुच्चार्य क्षणं वैमुक्तिमं
डपे॥ विश्राम्य यायाद्भवनेनिःष्पापः पुण्यवान्नरः॥९७॥ संप्राप्य वाससं रवि स्तोर्विस्तुती र्थेषु सर्वतः॥ कार्या
यात्रा प्रयत्नेन महापुण्यसमृद्धये॥९८॥ न भक्त्या पंचदश्यां च कुर्वन् स्तत्र समर्चयेत्॥ दुःस्वं रुद्रं पिचर्या सेनपा
वेध स्स प्रजनात्॥९९॥ श्रद्धा पर्वणि मायायात्राः कर्तव्यास्तीर्थवासिभिः॥ पर्वस्वपि विशेषेण कार्य्या त्रीयोऽस्त्र सर्वतः॥१००॥ नवं घं
वेधस्स प्रजनात्॥९९॥ श्रद्धा पर्वणि मायायात्राः कर्तव्यास्तीर्थवासिभिः॥ पर्वस्वपि विशेषेण... मयतिवासेन॥१०१॥ आदौ स्वर्गतरंगिण्यां स्ततो विश्वेशि
दिवसे कुर्याद्विना यात्रां क्वचित्सुधीः॥ यात्राद्वयं प्रयत्नेन कर्तव्यं प्रतिवासरं॥१०१॥ आदौ स्वर्गतरंगिण्यां स्ततो विश्वेशि
तुर्भुवं॥ यस्य न्यं दिनं यातं कार्या नि वसतः सतः॥१०२॥ निराशाः पितरस्तस्य तस्मिन्नेव दिने भवन्॥ स दृष्टः कालस
र्पेण सद्दृष्टो मन्युना स्फुटं॥१०३॥ संकुष्टस्तत्र दिवसो विश्वेशो यत्र नेक्षितः॥ सर्वतीर्थेषु सस्नौ स सर्वयात्रां च धोसतच॥१०४॥

४०४

1122

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मणिकर्ण्यांतु यः स्नात्वा यो विश्वेशं निरीक्षते। सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यं सत्यं पुनः पुनः ॥१०५॥ दृष्ट्वा विश्वेश्वरो नित्यं स्नातव्या मणिक
र्णिका॥ व्यास उवाच॥ सूत तस्मादिदं श्रुत्वा काशीमाहात्म्यमुत्तमं॥१०६॥ नरा नानीयं या निकृत्वा प्यघसंहत्तकं॥१०७॥
स्नात्वा सर्वाणि तीर्थानि पश्यस्तानुपार्जयेत्॥ काशीखंडस्य श्रवणात्तस्मात्तत न संशयः॥१०८॥ महादानानि स
र्वाणि कृत्वा यज्ञाननेकशः॥ यत्पुण्यं लभ्यते मर्त्यैस्तदेतच्छ्रवणाद्ध्रुवं॥१०९॥ तप्त्वा तपांसि चोग्राणि प्राप्यते यन्महत्
तु॥ श्रवणादस्य खंडस्य लभ्यते नात्र संशयः॥११०॥ अधीत्य चतुरो वेदान्सांगान्यत्फलमाप्यते। काशीखंडस
माकर्ण्य तत्फलं लभ्यते नरैः॥१११॥ गयायां श्राद्धदानाच्च यथा तृप्यंति पूर्वजाः॥ तथैतच्छ्रवणात्तृप्ताः प्रपि
तामहाः॥११२॥ तेषु सर्वपुराणानि श्रुतानि स्थिरबुद्धिभिः॥ काशीखंडं श्रुतं यैश्च सर्वेषां श्रेयसां पदं॥११३॥
श्रुतास्त्वसर्वधर्मास्तैर्महापुण्यकराशिभिः। श्रुतं यैः स्थिरचेतोभिः काशीमाहात्म्यमुत्तमं॥११४॥ इयमे
व हि देवज्या परमा पावनी कीर्तिता॥ जपेत्तत्खंडमखिलं श्रोतव्यं श्रद्धया द्विज॥११५॥ श्रृणुयाद्यः कनिपि
य आख्यानं काशिखंडजं॥ श्रुतानि तेन सर्वाणि धर्मशास्त्राण्यसंशयं॥ महाधनैकजननं महार्थप्रतिपा
दकं॥ वाराणसी कामानि काशीखंडमिदं स्मृतं॥११६॥ एतच्छ्रवणतः पुंसां कैवल्यं नैव दूरतः। तुष्यंति सर्वे पि
तरः श्रुत्वैतत्खंडमुत्तमं॥११८॥ श्रीगंगा मर्त्याः सर्वे पि ब्रह्मविष्णुशिवादयः॥ मुनयः परमोदंते माधवेति सनकादयः॥११९॥ हृष्टः स
र्वे सदेवास्तत्र मस्युर्विधः॥ महिम्नश्रवणादस्मात्तद्वाराणस्यां न संशयः॥१२०॥ यः श्रावयेद्विद्वान्समनस्तं हयर्द्धमेव च॥ पा

४९५

1123

दमांतंतदर्द्धवात्मेकं ह्याख्यानमुत्तमं॥ स्तनभ. यः प्रयत्नेन संहृज्यास्त्विह देववत्॥१२१॥ तस्मै देयं प्रयत्नेन विश्वेश प्रीतये सदा॥१२२॥
तस्मिन्तुष्टे हि संतुष्टो विश्वेशो नात्र संशयः॥ पत्रैतत्पुस्तकं खंडं परानंदसमाश्रयं॥१२३॥ न तत्र त्रासवेत्क्वापि दमंगलसमुद्भवः॥
सदस्मरणयाद्विद्वान्यश्चेदंश्रावयेत्सुधीः॥१२४॥ यः पठेदपि पुण्यात्मा तेसर्वेरुद्रमूर्त्तयः॥ यद्वेदपुस्तकं रम्यं॥
लेखयित्वा समर्प्पयेत्॥२५॥ अखिलानि पुराणानि तेन दत्तानि नान्यथा॥ अत्राख्यानानि यावंति श्लोकायावं॥
तरवाहि॥१२६॥ तथा पदानि यावंति वर्णा यावंत एव हि॥ पावंत्यपि च पत्राणि यावंतः पत्रपंक्तयः॥१२७॥ गुणोत्त॥
२०५ राणि यावंति यावंतः पटतंतवः॥ चित्ररूपाणि यावंति रम्य पुस्तकसंचके॥१२८॥ तावद्युगसहस्राणि दातास्व॥
र्गे महीपते॥ एतद्वादशखंडं चापि यः शृणुयात्खंडमुत्तमं॥१२९॥ ब्रह्महत्यापि तस्याशु नश्येच्छंकरानु॥ सो २०५
ग्रहात्॥ अपुत्रः शृणुयाद्यस्तु सुस्नातः श्रद्धयान्वितः॥१३०॥ तस्य पुत्रो भवत्येव शंभोरनुग्रहभावतः॥
किंबहूक्तेन सूतस्य यस्य यस्य मनोरथः॥१३१॥ योपसंतं स संसारं प्राप्य चेतस्मान्नुपात्स्तत्॥ शृणुया॥
द्दूरदेशोपि यः काशीखंडमुत्तमं॥१३२॥ स काशीवासपुण्यस्य भाजनं स्याद्धि वै ध्रुवं॥ एतच्छ्रवण॥
तः पुंसां सर्वत्र विजयो भवेत्॥१३३॥ सौभाग्यं चापि सर्वत्र प्राप्नुयान्निर्मलाशयः॥ यस्य विश्वेश्वरस्तुष्टस्तस्य तच्छ्रवणे मतिः॥
जायते पुण्यमुत्तस्य महानिर्मलचेतसः॥ सर्वेषां मंगलानां च महामंगलमुत्तमं॥१३४॥ गेहेपि लिखितं यस्य सर्वमंगलसिद्ध
ये॥१३५॥६०॥

K K S U LIBRARY
RAMTEK
441 106
M 1353
Dist Nagpur

1124

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[OrderDescription]
,CREATED=06.10.20 12:47
,TRANSFERRED=2020/10/06 at 16:26:28
,PAGES=1125
,TYPE=STD
,NAME=S0003924
,Book Name=M-1353-KASHIKHAND
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF
,FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF
,FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF
,FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF
,FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,FILE234=00000234.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,FILE238=00000238.TIF
,FILE239=00000239.TIF
,FILE240=00000240.TIF
,FILE241=00000241.TIF
,FILE242=00000242.TIF
,FILE243=00000243.TIF
,FILE244=00000244.TIF
,FILE245=00000245.TIF
,FILE246=00000246.TIF
,FILE247=00000247.TIF
,FILE248=00000248.TIF
,FILE249=00000249.TIF
,FILE250=00000250.TIF
,FILE251=00000251.TIF
,FILE252=00000252.TIF
,FILE253=00000253.TIF
,FILE254=00000254.TIF
,FILE255=00000255.TIF
,FILE256=00000256.TIF
,FILE257=00000257.TIF
,FILE258=00000258.TIF
,FILE259=00000259.TIF
,FILE260=00000260.TIF
,FILE261=00000261.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE262=00000262.TIF
,FILE263=00000263.TIF
,FILE264=00000264.TIF
,FILE265=00000265.TIF
,FILE266=00000266.TIF
,FILE267=00000267.TIF
,FILE268=00000268.TIF
,FILE269=00000269.TIF
,FILE270=00000270.TIF
,FILE271=00000271.TIF
,FILE272=00000272.TIF
,FILE273=00000273.TIF
,FILE274=00000274.TIF
,FILE275=00000275.TIF
,FILE276=00000276.TIF
,FILE277=00000277.TIF
,FILE278=00000278.TIF
,FILE279=00000279.TIF
,FILE280=00000280.TIF
,FILE281=00000281.TIF
,FILE282=00000282.TIF
,FILE283=00000283.TIF
,FILE284=00000284.TIF
,FILE285=00000285.TIF
,FILE286=00000286.TIF
,FILE287=00000287.TIF
,FILE288=00000288.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE289=00000289.TIF
,FILE290=00000290.TIF
,FILE291=00000291.TIF
,FILE292=00000292.TIF
,FILE293=00000293.TIF
,FILE294=00000294.TIF
,FILE295=00000295.TIF
,FILE296=00000296.TIF
,FILE297=00000297.TIF
,FILE298=00000298.TIF
,FILE299=00000299.TIF
,FILE300=00000300.TIF
,FILE301=00000301.TIF
,FILE302=00000302.TIF
,FILE303=00000303.TIF
,FILE304=00000304.TIF
,FILE305=00000305.TIF
,FILE306=00000306.TIF
,FILE307=00000307.TIF
,FILE308=00000308.TIF
,FILE309=00000309.TIF
,FILE310=00000310.TIF
,FILE311=00000311.TIF
,FILE312=00000312.TIF
,FILE313=00000313.TIF
,FILE314=00000314.TIF
,FILE315=00000315.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE316=00000316.TIF
,FILE317=00000317.TIF
,FILE318=00000318.TIF
,FILE319=00000319.TIF
,FILE320=00000320.TIF
,FILE321=00000321.TIF
,FILE322=00000322.TIF
,FILE323=00000323.TIF
,FILE324=00000324.TIF
,FILE325=00000325.TIF
,FILE326=00000326.TIF
,FILE327=00000327.TIF
,FILE328=00000328.TIF
,FILE329=00000329.TIF
,FILE330=00000330.TIF
,FILE331=00000331.TIF
,FILE332=00000332.TIF
,FILE333=00000333.TIF
,FILE334=00000334.TIF
,FILE335=00000335.TIF
,FILE336=00000336.TIF
,FILE337=00000337.TIF
,FILE338=00000338.TIF
,FILE339=00000339.TIF
,FILE340=00000340.TIF
,FILE341=00000341.TIF
,FILE342=00000342.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE343=00000343.TIF
,FILE344=00000344.TIF
,FILE345=00000345.TIF
,FILE346=00000346.TIF
,FILE347=00000347.TIF
,FILE348=00000348.TIF
,FILE349=00000349.TIF
,FILE350=00000350.TIF
,FILE351=00000351.TIF
,FILE352=00000352.TIF
,FILE353=00000353.TIF
,FILE354=00000354.TIF
,FILE355=00000355.TIF
,FILE356=00000356.TIF
,FILE357=00000357.TIF
,FILE358=00000358.TIF
,FILE359=00000359.TIF
,FILE360=00000360.TIF
,FILE361=00000361.TIF
,FILE362=00000362.TIF
,FILE363=00000363.TIF
,FILE364=00000364.TIF
,FILE365=00000365.TIF
,FILE366=00000366.TIF
,FILE367=00000367.TIF
,FILE368=00000368.TIF
,FILE369=00000369.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE370=00000370.TIF
,FILE371=00000371.TIF
,FILE372=00000372.TIF
,FILE373=00000373.TIF
,FILE374=00000374.TIF
,FILE375=00000375.TIF
,FILE376=00000376.TIF
,FILE377=00000377.TIF
,FILE378=00000378.TIF
,FILE379=00000379.TIF
,FILE380=00000380.TIF
,FILE381=00000381.TIF
,FILE382=00000382.TIF
,FILE383=00000383.TIF
,FILE384=00000384.TIF
,FILE385=00000385.TIF
,FILE386=00000386.TIF
,FILE387=00000387.TIF
,FILE388=00000388.TIF
,FILE389=00000389.TIF
,FILE390=00000390.TIF
,FILE391=00000391.TIF
,FILE392=00000392.TIF
,FILE393=00000393.TIF
,FILE394=00000394.TIF
,FILE395=00000395.TIF
,FILE396=00000396.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE397=00000397.TIF
,FILE398=00000398.TIF
,FILE399=00000399.TIF
,FILE400=00000400.TIF
,FILE401=00000401.TIF
,FILE402=00000402.TIF
,FILE403=00000403.TIF
,FILE404=00000404.TIF
,FILE405=00000405.TIF
,FILE406=00000406.TIF
,FILE407=00000407.TIF
,FILE408=00000408.TIF
,FILE409=00000409.TIF
,FILE410=00000410.TIF
,FILE411=00000411.TIF
,FILE412=00000412.TIF
,FILE413=00000413.TIF
,FILE414=00000414.TIF
,FILE415=00000415.TIF
,FILE416=00000416.TIF
,FILE417=00000417.TIF
,FILE418=00000418.TIF
,FILE419=00000419.TIF
,FILE420=00000420.TIF
,FILE421=00000421.TIF
,FILE422=00000422.TIF
,FILE423=00000423.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE424=00000424.TIF
,FILE425=00000425.TIF
,FILE426=00000426.TIF
,FILE427=00000427.TIF
,FILE428=00000428.TIF
,FILE429=00000429.TIF
,FILE430=00000430.TIF
,FILE431=00000431.TIF
,FILE432=00000432.TIF
,FILE433=00000433.TIF
,FILE434=00000434.TIF
,FILE435=00000435.TIF
,FILE436=00000436.TIF
,FILE437=00000437.TIF
,FILE438=00000438.TIF
,FILE439=00000439.TIF
,FILE440=00000440.TIF
,FILE441=00000441.TIF
,FILE442=00000442.TIF
,FILE443=00000443.TIF
,FILE444=00000444.TIF
,FILE445=00000445.TIF
,FILE446=00000446.TIF
,FILE447=00000447.TIF
,FILE448=00000448.TIF
,FILE449=00000449.TIF
,FILE450=00000450.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE451=00000451.TIF
,FILE452=00000452.TIF
,FILE453=00000453.TIF
,FILE454=00000454.TIF
,FILE455=00000455.TIF
,FILE456=00000456.TIF
,FILE457=00000457.TIF
,FILE458=00000458.TIF
,FILE459=00000459.TIF
,FILE460=00000460.TIF
,FILE461=00000461.TIF
,FILE462=00000462.TIF
,FILE463=00000463.TIF
,FILE464=00000464.TIF
,FILE465=00000465.TIF
,FILE466=00000466.TIF
,FILE467=00000467.TIF
,FILE468=00000468.TIF
,FILE469=00000469.TIF
,FILE470=00000470.TIF
,FILE471=00000471.TIF
,FILE472=00000472.TIF
,FILE473=00000473.TIF
,FILE474=00000474.TIF
,FILE475=00000475.TIF
,FILE476=00000476.TIF
,FILE477=00000477.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE478=00000478.TIF
,FILE479=00000479.TIF
,FILE480=00000480.TIF
,FILE481=00000481.TIF
,FILE482=00000482.TIF
,FILE483=00000483.TIF
,FILE484=00000484.TIF
,FILE485=00000485.TIF
,FILE486=00000486.TIF
,FILE487=00000487.TIF
,FILE488=00000488.TIF
,FILE489=00000489.TIF
,FILE490=00000490.TIF
,FILE491=00000491.TIF
,FILE492=00000492.TIF
,FILE493=00000493.TIF
,FILE494=00000494.TIF
,FILE495=00000495.TIF
,FILE496=00000496.TIF
,FILE497=00000497.TIF
,FILE498=00000498.TIF
,FILE499=00000499.TIF
,FILE500=00000500.TIF
,FILE501=00000501.TIF
,FILE502=00000502.TIF
,FILE503=00000503.TIF
,FILE504=00000504.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE505=00000505.TIF
,FILE506=00000506.TIF
,FILE507=00000507.TIF
,FILE508=00000508.TIF
,FILE509=00000509.TIF
,FILE510=00000510.TIF
,FILE511=00000511.TIF
,FILE512=00000512.TIF
,FILE513=00000513.TIF
,FILE514=00000514.TIF
,FILE515=00000515.TIF
,FILE516=00000516.TIF
,FILE517=00000517.TIF
,FILE518=00000518.TIF
,FILE519=00000519.TIF
,FILE520=00000520.TIF
,FILE521=00000521.TIF
,FILE522=00000522.TIF
,FILE523=00000523.TIF
,FILE524=00000524.TIF
,FILE525=00000525.TIF
,FILE526=00000526.TIF
,FILE527=00000527.TIF
,FILE528=00000528.TIF
,FILE529=00000529.TIF
,FILE530=00000530.TIF
,FILE531=00000531.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE532=00000532.TIF
,FILE533=00000533.TIF
,FILE534=00000534.TIF
,FILE535=00000535.TIF
,FILE536=00000536.TIF
,FILE537=00000537.TIF
,FILE538=00000538.TIF
,FILE539=00000539.TIF
,FILE540=00000540.TIF
,FILE541=00000541.TIF
,FILE542=00000542.TIF
,FILE543=00000543.TIF
,FILE544=00000544.TIF
,FILE545=00000545.TIF
,FILE546=00000546.TIF
,FILE547=00000547.TIF
,FILE548=00000548.TIF
,FILE549=00000549.TIF
,FILE550=00000550.TIF
,FILE551=00000551.TIF
,FILE552=00000552.TIF
,FILE553=00000553.TIF
,FILE554=00000554.TIF
,FILE555=00000555.TIF
,FILE556=00000556.TIF
,FILE557=00000557.TIF
,FILE558=00000558.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE559=00000559.TIF
,FILE560=00000560.TIF
,FILE561=00000561.TIF
,FILE562=00000562.TIF
,FILE563=00000563.TIF
,FILE564=00000564.TIF
,FILE565=00000565.TIF
,FILE566=00000566.TIF
,FILE567=00000567.TIF
,FILE568=00000568.TIF
,FILE569=00000569.TIF
,FILE570=00000570.TIF
,FILE571=00000571.TIF
,FILE572=00000572.TIF
,FILE573=00000573.TIF
,FILE574=00000574.TIF
,FILE575=00000575.TIF
,FILE576=00000576.TIF
,FILE577=00000577.TIF
,FILE578=00000578.TIF
,FILE579=00000579.TIF
,FILE580=00000580.TIF
,FILE581=00000581.TIF
,FILE582=00000582.TIF
,FILE583=00000583.TIF
,FILE584=00000584.TIF
,FILE585=00000585.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE586=00000586.TIF
,FILE587=00000587.TIF
,FILE588=00000588.TIF
,FILE589=00000589.TIF
,FILE590=00000590.TIF
,FILE591=00000591.TIF
,FILE592=00000592.TIF
,FILE593=00000593.TIF
,FILE594=00000594.TIF
,FILE595=00000595.TIF
,FILE596=00000596.TIF
,FILE597=00000597.TIF
,FILE598=00000598.TIF
,FILE599=00000599.TIF
,FILE600=00000600.TIF
,FILE601=00000601.TIF
,FILE602=00000602.TIF
,FILE603=00000603.TIF
,FILE604=00000604.TIF
,FILE605=00000605.TIF
,FILE606=00000606.TIF
,FILE607=00000607.TIF
,FILE608=00000608.TIF
,FILE609=00000609.TIF
,FILE610=00000610.TIF
,FILE611=00000611.TIF
,FILE612=00000612.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE613=00000613.TIF
,FILE614=00000614.TIF
,FILE615=00000615.TIF
,FILE616=00000616.TIF
,FILE617=00000617.TIF
,FILE618=00000618.TIF
,FILE619=00000619.TIF
,FILE620=00000620.TIF
,FILE621=00000621.TIF
,FILE622=00000622.TIF
,FILE623=00000623.TIF
,FILE624=00000624.TIF
,FILE625=00000625.TIF
,FILE626=00000626.TIF
,FILE627=00000627.TIF
,FILE628=00000628.TIF
,FILE629=00000629.TIF
,FILE630=00000630.TIF
,FILE631=00000631.TIF
,FILE632=00000632.TIF
,FILE633=00000633.TIF
,FILE634=00000634.TIF
,FILE635=00000635.TIF
,FILE636=00000636.TIF
,FILE637=00000637.TIF
,FILE638=00000638.TIF
,FILE639=00000639.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE640=00000640.TIF
,FILE641=00000641.TIF
,FILE642=00000642.TIF
,FILE643=00000643.TIF
,FILE644=00000644.TIF
,FILE645=00000645.TIF
,FILE646=00000646.TIF
,FILE647=00000647.TIF
,FILE648=00000648.TIF
,FILE649=00000649.TIF
,FILE650=00000650.TIF
,FILE651=00000651.TIF
,FILE652=00000652.TIF
,FILE653=00000653.TIF
,FILE654=00000654.TIF
,FILE655=00000655.TIF
,FILE656=00000656.TIF
,FILE657=00000657.TIF
,FILE658=00000658.TIF
,FILE659=00000659.TIF
,FILE660=00000660.TIF
,FILE661=00000661.TIF
,FILE662=00000662.TIF
,FILE663=00000663.TIF
,FILE664=00000664.TIF
,FILE665=00000665.TIF
,FILE666=00000666.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE667=00000667.TIF
,FILE668=00000668.TIF
,FILE669=00000669.TIF
,FILE670=00000670.TIF
,FILE671=00000671.TIF
,FILE672=00000672.TIF
,FILE673=00000673.TIF
,FILE674=00000674.TIF
,FILE675=00000675.TIF
,FILE676=00000676.TIF
,FILE677=00000677.TIF
,FILE678=00000678.TIF
,FILE679=00000679.TIF
,FILE680=00000680.TIF
,FILE681=00000681.TIF
,FILE682=00000682.TIF
,FILE683=00000683.TIF
,FILE684=00000684.TIF
,FILE685=00000685.TIF
,FILE686=00000686.TIF
,FILE687=00000687.TIF
,FILE688=00000688.TIF
,FILE689=00000689.TIF
,FILE690=00000690.TIF
,FILE691=00000691.TIF
,FILE692=00000692.TIF
,FILE693=00000693.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE694=00000694.TIF
,FILE695=00000695.TIF
,FILE696=00000696.TIF
,FILE697=00000697.TIF
,FILE698=00000698.TIF
,FILE699=00000699.TIF
,FILE700=00000700.TIF
,FILE701=00000701.TIF
,FILE702=00000702.TIF
,FILE703=00000703.TIF
,FILE704=00000704.TIF
,FILE705=00000705.TIF
,FILE706=00000706.TIF
,FILE707=00000707.TIF
,FILE708=00000708.TIF
,FILE709=00000709.TIF
,FILE710=00000710.TIF
,FILE711=00000711.TIF
,FILE712=00000712.TIF
,FILE713=00000713.TIF
,FILE714=00000714.TIF
,FILE715=00000715.TIF
,FILE716=00000716.TIF
,FILE717=00000717.TIF
,FILE718=00000718.TIF
,FILE719=00000719.TIF
,FILE720=00000720.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE721=00000721.TIF
,FILE722=00000722.TIF
,FILE723=00000723.TIF
,FILE724=00000724.TIF
,FILE725=00000725.TIF
,FILE726=00000726.TIF
,FILE727=00000727.TIF
,FILE728=00000728.TIF
,FILE729=00000729.TIF
,FILE730=00000730.TIF
,FILE731=00000731.TIF
,FILE732=00000732.TIF
,FILE733=00000733.TIF
,FILE734=00000734.TIF
,FILE735=00000735.TIF
,FILE736=00000736.TIF
,FILE737=00000737.TIF
,FILE738=00000738.TIF
,FILE739=00000739.TIF
,FILE740=00000740.TIF
,FILE741=00000741.TIF
,FILE742=00000742.TIF
,FILE743=00000743.TIF
,FILE744=00000744.TIF
,FILE745=00000745.TIF
,FILE746=00000746.TIF
,FILE747=00000747.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE748=00000748.TIF
,FILE749=00000749.TIF
,FILE750=00000750.TIF
,FILE751=00000751.TIF
,FILE752=00000752.TIF
,FILE753=00000753.TIF
,FILE754=00000754.TIF
,FILE755=00000755.TIF
,FILE756=00000756.TIF
,FILE757=00000757.TIF
,FILE758=00000758.TIF
,FILE759=00000759.TIF
,FILE760=00000760.TIF
,FILE761=00000761.TIF
,FILE762=00000762.TIF
,FILE763=00000763.TIF
,FILE764=00000764.TIF
,FILE765=00000765.TIF
,FILE766=00000766.TIF
,FILE767=00000767.TIF
,FILE768=00000768.TIF
,FILE769=00000769.TIF
,FILE770=00000770.TIF
,FILE771=00000771.TIF
,FILE772=00000772.TIF
,FILE773=00000773.TIF
,FILE774=00000774.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE775=00000775.TIF
,FILE776=00000776.TIF
,FILE777=00000777.TIF
,FILE778=00000778.TIF
,FILE779=00000779.TIF
,FILE780=00000780.TIF
,FILE781=00000781.TIF
,FILE782=00000782.TIF
,FILE783=00000783.TIF
,FILE784=00000784.TIF
,FILE785=00000785.TIF
,FILE786=00000786.TIF
,FILE787=00000787.TIF
,FILE788=00000788.TIF
,FILE789=00000789.TIF
,FILE790=00000790.TIF
,FILE791=00000791.TIF
,FILE792=00000792.TIF
,FILE793=00000793.TIF
,FILE794=00000794.TIF
,FILE795=00000795.TIF
,FILE796=00000796.TIF
,FILE797=00000797.TIF
,FILE798=00000798.TIF
,FILE799=00000799.TIF
,FILE800=00000800.TIF
,FILE801=00000801.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE802=00000802.TIF
,FILE803=00000803.TIF
,FILE804=00000804.TIF
,FILE805=00000805.TIF
,FILE806=00000806.TIF
,FILE807=00000807.TIF
,FILE808=00000808.TIF
,FILE809=00000809.TIF
,FILE810=00000810.TIF
,FILE811=00000811.TIF
,FILE812=00000812.TIF
,FILE813=00000813.TIF
,FILE814=00000814.TIF
,FILE815=00000815.TIF
,FILE816=00000816.TIF
,FILE817=00000817.TIF
,FILE818=00000818.TIF
,FILE819=00000819.TIF
,FILE820=00000820.TIF
,FILE821=00000821.TIF
,FILE822=00000822.TIF
,FILE823=00000823.TIF
,FILE824=00000824.TIF
,FILE825=00000825.TIF
,FILE826=00000826.TIF
,FILE827=00000827.TIF
,FILE828=00000828.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE829=00000829.TIF
,FILE830=00000830.TIF
,FILE831=00000831.TIF
,FILE832=00000832.TIF
,FILE833=00000833.TIF
,FILE834=00000834.TIF
,FILE835=00000835.TIF
,FILE836=00000836.TIF
,FILE837=00000837.TIF
,FILE838=00000838.TIF
,FILE839=00000839.TIF
,FILE840=00000840.TIF
,FILE841=00000841.TIF
,FILE842=00000842.TIF
,FILE843=00000843.TIF
,FILE844=00000844.TIF
,FILE845=00000845.TIF
,FILE846=00000846.TIF
,FILE847=00000847.TIF
,FILE848=00000848.TIF
,FILE849=00000849.TIF
,FILE850=00000850.TIF
,FILE851=00000851.TIF
,FILE852=00000852.TIF
,FILE853=00000853.TIF
,FILE854=00000854.TIF
,FILE855=00000855.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE856=00000856.TIF
,FILE857=00000857.TIF
,FILE858=00000858.TIF
,FILE859=00000859.TIF
,FILE860=00000860.TIF
,FILE861=00000861.TIF
,FILE862=00000862.TIF
,FILE863=00000863.TIF
,FILE864=00000864.TIF
,FILE865=00000865.TIF
,FILE866=00000866.TIF
,FILE867=00000867.TIF
,FILE868=00000868.TIF
,FILE869=00000869.TIF
,FILE870=00000870.TIF
,FILE871=00000871.TIF
,FILE872=00000872.TIF
,FILE873=00000873.TIF
,FILE874=00000874.TIF
,FILE875=00000875.TIF
,FILE876=00000876.TIF
,FILE877=00000877.TIF
,FILE878=00000878.TIF
,FILE879=00000879.TIF
,FILE880=00000880.TIF
,FILE881=00000881.TIF
,FILE882=00000882.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE883=00000883.TIF
,FILE884=00000884.TIF
,FILE885=00000885.TIF
,FILE886=00000886.TIF
,FILE887=00000887.TIF
,FILE888=00000888.TIF
,FILE889=00000889.TIF
,FILE890=00000890.TIF
,FILE891=00000891.TIF
,FILE892=00000892.TIF
,FILE893=00000893.TIF
,FILE894=00000894.TIF
,FILE895=00000895.TIF
,FILE896=00000896.TIF
,FILE897=00000897.TIF
,FILE898=00000898.TIF
,FILE899=00000899.TIF
,FILE900=00000900.TIF
,FILE901=00000901.TIF
,FILE902=00000902.TIF
,FILE903=00000903.TIF
,FILE904=00000904.TIF
,FILE905=00000905.TIF
,FILE906=00000906.TIF
,FILE907=00000907.TIF
,FILE908=00000908.TIF
,FILE909=00000909.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE910=00000910.TIF
,FILE911=00000911.TIF
,FILE912=00000912.TIF
,FILE913=00000913.TIF
,FILE914=00000914.TIF
,FILE915=00000915.TIF
,FILE916=00000916.TIF
,FILE917=00000917.TIF
,FILE918=00000918.TIF
,FILE919=00000919.TIF
,FILE920=00000920.TIF
,FILE921=00000921.TIF
,FILE922=00000922.TIF
,FILE923=00000923.TIF
,FILE924=00000924.TIF
,FILE925=00000925.TIF
,FILE926=00000926.TIF
,FILE927=00000927.TIF
,FILE928=00000928.TIF
,FILE929=00000929.TIF
,FILE930=00000930.TIF
,FILE931=00000931.TIF
,FILE932=00000932.TIF
,FILE933=00000933.TIF
,FILE934=00000934.TIF
,FILE935=00000935.TIF
,FILE936=00000936.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE937=00000937.TIF
,FILE938=00000938.TIF
,FILE939=00000939.TIF
,FILE940=00000940.TIF
,FILE941=00000941.TIF
,FILE942=00000942.TIF
,FILE943=00000943.TIF
,FILE944=00000944.TIF
,FILE945=00000945.TIF
,FILE946=00000946.TIF
,FILE947=00000947.TIF
,FILE948=00000948.TIF
,FILE949=00000949.TIF
,FILE950=00000950.TIF
,FILE951=00000951.TIF
,FILE952=00000952.TIF
,FILE953=00000953.TIF
,FILE954=00000954.TIF
,FILE955=00000955.TIF
,FILE956=00000956.TIF
,FILE957=00000957.TIF
,FILE958=00000958.TIF
,FILE959=00000959.TIF
,FILE960=00000960.TIF
,FILE961=00000961.TIF
,FILE962=00000962.TIF
,FILE963=00000963.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE964=00000964.TIF
,FILE965=00000965.TIF
,FILE966=00000966.TIF
,FILE967=00000967.TIF
,FILE968=00000968.TIF
,FILE969=00000969.TIF
,FILE970=00000970.TIF
,FILE971=00000971.TIF
,FILE972=00000972.TIF
,FILE973=00000973.TIF
,FILE974=00000974.TIF
,FILE975=00000975.TIF
,FILE976=00000976.TIF
,FILE977=00000977.TIF
,FILE978=00000978.TIF
,FILE979=00000979.TIF
,FILE980=00000980.TIF
,FILE981=00000981.TIF
,FILE982=00000982.TIF
,FILE983=00000983.TIF
,FILE984=00000984.TIF
,FILE985=00000985.TIF
,FILE986=00000986.TIF
,FILE987=00000987.TIF
,FILE988=00000988.TIF
,FILE989=00000989.TIF
,FILE990=00000990.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE991=00000991.TIF
,FILE992=00000992.TIF
,FILE993=00000993.TIF
,FILE994=00000994.TIF
,FILE995=00000995.TIF
,FILE996=00000996.TIF
,FILE997=00000997.TIF
,FILE998=00000998.TIF
,FILE999=00000999.TIF
,FILE1000=00001000.TIF
,FILE1001=00001001.TIF
,FILE1002=00001002.TIF
,FILE1003=00001003.TIF
,FILE1004=00001004.TIF
,FILE1005=00001005.TIF
,FILE1006=00001006.TIF
,FILE1007=00001007.TIF
,FILE1008=00001008.TIF
,FILE1009=00001009.TIF
,FILE1010=00001010.TIF
,FILE1011=00001011.TIF
,FILE1012=00001012.TIF
,FILE1013=00001013.TIF
,FILE1014=00001014.TIF
,FILE1015=00001015.TIF
,FILE1016=00001016.TIF
,FILE1017=00001017.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE1018=00001018.TIF
,FILE1019=00001019.TIF
,FILE1020=00001020.TIF
,FILE1021=00001021.TIF
,FILE1022=00001022.TIF
,FILE1023=00001023.TIF
,FILE1024=00001024.TIF
,FILE1025=00001025.TIF
,FILE1026=00001026.TIF
,FILE1027=00001027.TIF
,FILE1028=00001028.TIF
,FILE1029=00001029.TIF
,FILE1030=00001030.TIF
,FILE1031=00001031.TIF
,FILE1032=00001032.TIF
,FILE1033=00001033.TIF
,FILE1034=00001034.TIF
,FILE1035=00001035.TIF
,FILE1036=00001036.TIF
,FILE1037=00001037.TIF
,FILE1038=00001038.TIF
,FILE1039=00001039.TIF
,FILE1040=00001040.TIF
,FILE1041=00001041.TIF
,FILE1042=00001042.TIF
,FILE1043=00001043.TIF
,FILE1044=00001044.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE1045=00001045.TIF
,FILE1046=00001046.TIF
,FILE1047=00001047.TIF
,FILE1048=00001048.TIF
,FILE1049=00001049.TIF
,FILE1050=00001050.TIF
,FILE1051=00001051.TIF
,FILE1052=00001052.TIF
,FILE1053=00001053.TIF
,FILE1054=00001054.TIF
,FILE1055=00001055.TIF
,FILE1056=00001056.TIF
,FILE1057=00001057.TIF
,FILE1058=00001058.TIF
,FILE1059=00001059.TIF
,FILE1060=00001060.TIF
,FILE1061=00001061.TIF
,FILE1062=00001062.TIF
,FILE1063=00001063.TIF
,FILE1064=00001064.TIF
,FILE1065=00001065.TIF
,FILE1066=00001066.TIF
,FILE1067=00001067.TIF
,FILE1068=00001068.TIF
,FILE1069=00001069.TIF
,FILE1070=00001070.TIF
,FILE1071=00001071.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE1072=00001072.TIF
,FILE1073=00001073.TIF
,FILE1074=00001074.TIF
,FILE1075=00001075.TIF
,FILE1076=00001076.TIF
,FILE1077=00001077.TIF
,FILE1078=00001078.TIF
,FILE1079=00001079.TIF
,FILE1080=00001080.TIF
,FILE1081=00001081.TIF
,FILE1082=00001082.TIF
,FILE1083=00001083.TIF
,FILE1084=00001084.TIF
,FILE1085=00001085.TIF
,FILE1086=00001086.TIF
,FILE1087=00001087.TIF
,FILE1088=00001088.TIF
,FILE1089=00001089.TIF
,FILE1090=00001090.TIF
,FILE1091=00001091.TIF
,FILE1092=00001092.TIF
,FILE1093=00001093.TIF
,FILE1094=00001094.TIF
,FILE1095=00001095.TIF
,FILE1096=00001096.TIF
,FILE1097=00001097.TIF
,FILE1098=00001098.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE1099=00001099.TIF
,FILE1100=00001100.TIF
,FILE1101=00001101.TIF
,FILE1102=00001102.TIF
,FILE1103=00001103.TIF
,FILE1104=00001104.TIF
,FILE1105=00001105.TIF
,FILE1106=00001106.TIF
,FILE1107=00001107.TIF
,FILE1108=00001108.TIF
,FILE1109=00001109.TIF
,FILE1110=00001110.TIF
,FILE1111=00001111.TIF
,FILE1112=00001112.TIF
,FILE1113=00001113.TIF
,FILE1114=00001114.TIF
,FILE1115=00001115.TIF
,FILE1116=00001116.TIF
,FILE1117=00001117.TIF
,FILE1118=00001118.TIF
,FILE1119=00001119.TIF
,FILE1120=00001120.TIF
,FILE1121=00001121.TIF
,FILE1122=00001122.TIF
,FILE1123=00001123.TIF
,FILE1124=00001124.TIF
,FILE1125=00001125.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection